

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशम्समस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्गलिताकारादिवर्णकमविन्यस्तशब्द-तस्मिन्-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवङ्गलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्गलितवङ्गलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम् ।

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराक्षरैः प्रकाशितम् ।

प्रथमः काण्डः ।

स्वरवर्णः ।

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली :: बाराणसी :: पटना

प्रकाशक :

सुन्दरलाल जैन

मोतीलाल बनारसीदास

बंगलो रोड, जवाहरनगर

दिल्ली-६

मुद्रक :

शान्तिलाल जैन

श्री जैनेन्द्र प्रेस

बंगलो रोड, जवाहरनगर

दिल्ली-६

ग्रन्थोऽयं भारतीयाधिशासन विनियोगतावश्यकालभ्यसस्कृतग्रन्थपुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशितः ।

This book has been published under the Scheme
of reprinting of important out-of-print
Sanskrit books sponsored by the
Government of India.

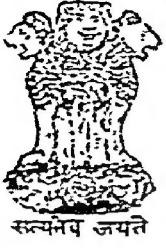
Price Rs. 194-75 for Complete set

प्राप्ति स्थानम्

मोतीलाल बनारसीदास

१. बंगलो रोड, जवाहरनगर दिल्ली-६
२. नेपाली खपरा, वाराणसी
३. बांकीपुर, पटना

संयुक्तशिक्षा-सचिव
भारत सरकार

महानैष आनन्दस्य विषयो यत् सर्वश्रीमोतीलाल
बनारसीदासै राजाराधाकान्तदेवविरचितः शब्दकल्पद्रुमः कल्पद्रुम
इव सुरभारतीप्रणयिनां जिज्ञासिताथेप्रदायकः सपरिश्रमं सोऽसाहं
समये प्राकाशयमानायि ।

सत्स्वपि परःशतेषु संस्कृतशब्दकोषे खूपलभ्यमानेषु
ग्रन्थस्यास्य परमोपयोगित्वं वरीवर्त्येव, विशेषतः परम्परागत-
पद्धतिपरायणमानसानां पण्डितधुरीणानां दृष्ट्या । लघु-
वितरणार्थमप्युत्तमं ग्रन्थमिमं प्रकाशितवद्भिर्ग्रन्थकृद्भिर्मयि उदारभावः
प्रकटीकृतः स त्वद्यापि पुष्पाति कामप्यलोकसामान्यामभिरुच्यम् ।
तथापि तस्माद्भूतोः प्रारम्भत एव नासीद् ग्रन्थ एष सर्वसुलभः ।
पुनश्च मुद्रणामावादस्यालभ्यतां दुर्लभतां च विभावं विभावं
चेत्स्तिनन्तैस्स चेतांसि भारतीयानां पाश्चात्यानां च विपश्चिताम् ।

तमिमं वर्षेभ्योऽनुवर्ध्यमानमभावमपनेतुकामः केन्द्रीय-
शिक्षा मन्त्रालयः सपदि दिदृक्षते ग्रन्थस्य कृत्स्नस्यास्य प्रकाशनं
सुगमतया ऽल्पमूल्येन सर्वत्रोपलब्धिं च, कामयते च सर्वतः प्रसारि
मंगलं भारतजनगणमनसां, प्रकाशकानां, विज्ञवस्मिन्-नस्मिद्भगति
च विराजमानानां विद्यावदातानां सुधियां पाठकानां च ।

जाप्रसन्न नायक
रमाप्रसन्न नायकः
संयुक्त सचिवः

केन्द्रीयशिक्षा मन्त्रालयः नई दिल्ली-
मार्गशीर्ष कृष्ण सप्तमी, २०१८ वि०

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT
ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA. BY THE
LATE RENOWNED RAJAH SIR RADHAKANT DEB,
BAHADUR, K. C. S. I. OF CALCUTTA.

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Babu Radhakant Deb, the son of a worthy and respectable father, Gopeemohun Deb; he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense. Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work. I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor.

Calcutta, 1822.

*Extract of a letter from Professor Eugene Burnouf, Secy. to the Asiatic Society of Paris,
dated 5th May, 1835.*

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member, upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the Members of the Council. You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, and religious treasure of India.

*Extract of a letter from His Excellency W. Oxholme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of
Denmark, dated 10th May, 1854, Danish Legation.*

The undersigned Minister to H. M., the King of Denmark to the Court of St. James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called the Sabdakalpadruma, conferred by the author upon His Majesty's own, and the University's library, in Copenhagen.

*Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin,
dated 26th March, 1858.*

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the Sabdakalpadruma. It is one of the highest honours, our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted.

*Extract of a letter from J. Prinsep, Esq., Secretary to the Asiatic Society of Bengal,
dated 7th July, 1836.*

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopaedical Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self-pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking; while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature.

*Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic
Society of Great Britain and Ireland. Transactions of the R. A. S. of G. B. and I. vol. 2nd
Ap. P. LXIII.*

Sir Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopaedical Dictionary, and a Bengallee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta. It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in those works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society," "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt. Low and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr. Fallerton; and that those Governors be requested to afford their assistance to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects."

*Extract of a letter from P. Clarke, Esq., Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain,
and Ireland, dated 6th April, 1845.*

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned Native gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours.

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1846.

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, a fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopédique Sanscrit. Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interprétation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tirés, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntées aux livres classiques qui en ont fait usage. L'utilité de cet ouvrage pour les études en Europe est malheureusement restreinte par son excessive rareté; car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente.—Le système de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur à la magnificence des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à les faire parvenir dans les mains de ceux en faisant usage, on n'y réussit jamais complètement, et il vaudrait mieux, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin pussent se les procurer.

L'entreprise de Radhakant Deb est, au reste, d'autant plus méritoire que l'étude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l'Inde qu'elle l'est actuellement.

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary. In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms, the Dictionary being indicated from which they are taken; by the description of the object to which the word applies; and by quotations from the classical works in which it is used.

The utility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity, for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale. The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better, and I may even say more generous, to cause the works to be sold at a price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them.

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally, has never been so little encouraged in India as at the present time.

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol. I, No. 1, p. 77.

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his *Thesaurus* of the Sanscrit language and literature; the 4th volume reached Paris two years ago.

Extract of a letter from G. A. Bushby, Esq., Secretary to the Government of India, dated 15th January, 1848.

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary, and to signify their high sense of the industry and learning exhibited in the work.

Extract of a letter from George Couper, Esq., Secretary to the Government of India, dated 5th August, 1853.

I am directed to inform you that in a despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India.

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr. Horace Hayman Wilson, Professor of Sanscrit in the University of Oxford, 1st edition, 1819, P. XXXVIII.

A compilation of a superior character to any of these modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the *Sabdakalpadruma*, and is a Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with reference to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language, it is printed in the Bengali character, it is the work of a young native gentleman of fortune and family, Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pandits, and is printing at his own expense, and is an occupation which singularly contrasts with the low luxury, in which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money; the politeness of the author has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also obliged me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary, of which, where practicable, I have availed myself. The *Sabdakalpadruma* must take some considerable time before it is completed.

Extract from an article by Dr. H. H. Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 13, Pt. 2, P. 209.

Besides the laudable efforts which are being made in India to preserve the memorials of Antiquity, very meritorious activity prevails there in the promotion of Sanscrit literature. Foremost amongst its results, we may place the completion of a voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, a native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well-known as combining a devoted attachment to the institutions and religion of his country, with a liberal participation in all public measures for improving the education of his countrymen by the efficient cultivation of the English language and European literature and science.

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1852.

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit.

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1859.

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied; I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper.

Extract of a letter from A. Stirling, Esq., Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826.

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters.

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January, 1826.

I am well persuaded that a work to which you have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful, and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen.

Extract of a letter from G. F. Gordon, Esq., dated 8th February, 1826.

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which your valuable Dictionary affords, in addition to the many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well-earned reputation to which it will so justly entitle you.

Extract from the Preface to the Rev. Mr. Morton's Dictionary of the Bengali and English language.

The Sabdakalpadruma now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published. The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the aid thence derived.

Extract of an article by Dr. R. Lenz, published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. II, P. 183 (1835).

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author. This portion perfectly justifies the high character, which Professor Wilson gave the work in the first edition of his Dictionary in 1819; anticipating only from a few sheets, then printed, how inestimable a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit literature would be laid open by this admirable undertaking, the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment. Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character; and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method. A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr. Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last. Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopaedical portion; which forms by far, the most copious and interesting part of the whole; although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all *coshas* of celebrity and their commentaries, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary, English and Sanscrit, or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions. The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is, next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character, then to give a short definition of its meaning by mentioning the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali; sometimes also in Persian; after which he proceeds to the *Paryāya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article *Chandra* to the number of one hundred and more, noticing always their respective authorities. * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that in its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Prīyashchitta* analogous in form and nature to that on *karmatipaka* which we mentioned above: we only wish he would no longer prevent his European admirers from reaping the advantage of the portion hitherto printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes, valuable as are their contents, to be sold separately.

Extract of a letter from Eugene Burnouf, Membre de l' Institut de France, dated 5th May, 1835.

J'éprouve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous a reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui a été appuyée par M. Le Dr. Mohl, l'un des membres du conseil. Vous étiez depuis long temps appelé, Monsieur, à faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil n'ignorait pas les grands services que vous rendez à la littérature Indienne par la publication de votre *Sabda Kalpa Druma*, véritable trésor philologique, philosophique et religieux de l'Inde. * * * mais, j'ai déjà pu voir par le examen rapide de plusieurs articles étendus, tels que *Prayaschitta Brahmana* et autres, quelle riche instruction contient cet ouvrage qu'est fait pour placer le rom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consacré leurs veilles à rebout honorable de populariser la belle langue et la littérature intéressante de leurs pères.

Translation

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the members of the Council, you have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian Literature, by the publication of your *Sabdakalpadruma*, a real philological, philosophical and religious treasure of India * * *

I can already see from a brief examination of many excellent articles, such as *Prayaschitta*, *Brahmana* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers.

Extract of a letter from the same, dated 25th October, 1840.

Je pense que vous n'aviez pas besoin de cet hommage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte ; et du plaisir avec lequel je me souviens du beau présent que vous avez bien voulu me faire de votre précieux et si utile *Sabdakalpadruma*. Je ne puis me servir de votre excellent lexique sans vous remercier de cœur du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulières, en voulant bien m'en adresser un exemplaire.

Translation.

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and gratitude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful *Sabdakalpadruma*. I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particular studies, in being good enough to present me with a copy of it.

Extract of a letter from Major A. Troyer, Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Tarangini, &c., dated — June, 1837.

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary, honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent.

Ditto, dated Paris, 12th January, 1847.

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorressio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian kingdoms ; your work will be the only one in Italy, which country will not then have to envy France and Germany, where your merit is already justly appreciated.

Ditto, dated 18th December, 1849, quoted in a letter from H. Piddington, Esq., dated 7th February, 1849.

Our worthy friend Major Troyer, in a letter from Paris, 18th December, says : " Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Monsr. Gorressio has received his Dictionary, and that the continuation of this most valuable work is anxiously expected by all the Sanscrit scholars ; tell him, I beg you, that his *Sabdakalpadruma* shall be a "*Namayasdruma*."

Ditto. Dated Paris 20th March, 1859.

Your very valuable work, the *Sabdakalpadruma*, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me. I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimonies of honour which you have received from so many learned Societies of Europe * * * * You have completed the great service which your lexicon renders, and will for ever render, to Sanscrit literature by an Appendix.

Extract of a letter from Dr. Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 1838.

There is a Latin quotation which I may in perfect truth apply to you : *Exergiste monumentum ære perennius*, that is to say, you have raised to yourself a trophy more lasting than brass or other transitory things. I cannot conceive a more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary, which judging from the awful labour of the four first volumes ending with *q* will at least require another final very big volume. All who have any respect for literature, all who have the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language, and all who not knowing

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from George Norton, Esq., dated 25th September, 1844

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr. E. Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me. I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance I derived from it when all other resources failed me. When translating the *Bhāṣā-parichchheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation.

Extract of a letter from H. B. Koenig, Esq., to Dr. E. Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part 1, P. 33.

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use.

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science.

Extract of a letter from F. E. Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850.

In a letter from Dr. Wilson, which Dr. Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light.

Extract of a letter from Dr. Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850.

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us. One of the most important of these resources is your inestimable *Sabdakalpadruma*. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe. It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, viz., to send me a copy of your *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom.

I shall consider this precious work the gift of your generosity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring. I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor.

*Extract of a letter from Edward E. Salisbury, Professor of Sanscrit in Yale College U. S. A.
Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1850.*

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries.

*Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajita Sinha,
dated Lahore, 9th June, 1852.*

The 7th Vol. of the said work has not yet reached this station, but is expected within a very short time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world; your indefatigable labour I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal. * * * * * As I have caused the work to be transcribed in the *Devanagara* character, the Literati, of this Province have thereby an easy access to it; all the Pandits of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium.

*Extract of a letter from Dr. Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated
7th August, 1852.*

By the completion of the *Sabdakalpadruma* one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, arts, geography, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study. By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology, and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory, your Highness speaks too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your *Sabdakalpadruma*, convinced myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects. * * * The *Sabdakalpadruma* forms the chief ornament of my library, and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853.

By this accomplishment your Highness has made an inexhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology, the cultivators of which will, for ever, venerate your memory as that of one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I ardently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed.

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, Docent of the Sanscrit language in the University of Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c., dated 21st October, 1855.

The *Sabdakalpadruma* will remain for ever a monument of your industry and perseverance and a valuable mine of useful information about the later Hindu notions and literature.

Extract from the Preface to the Sanscrit Wörterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St. Petersburg, by Rudolph Roth and Otto Bohtlingk, Vol. 1, 1855.

Radhakanta's *Sabdakalpadruma*, eine Werk, welches dem gelehrten Inder in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse Zahl von unedirten indischen Wörterbüchern und von commentaren zu diesen Wörterbüchern, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Auch Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers.

Translation.

Radhakant's *Sabdakalpadruma*, a work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is very useful likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants. This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author.

*Extract of a letter from Dr. Max Müller, Editor of the Rig Veda &c. to Dr. E. Roer, dated — 1847.
Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part I, P. 331.*

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shews the same progress of intellectual development.

Extract from Dr. M. Müller's Preface to the Rig Veda Sanhita, Vol. 2.

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology.

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856.

I also felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors. This work will make your name for ever revered among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe.

नमो च भुक्तिः यावदस्मिंस्तोके पुरपुष्टेन कर्मणा द्यूयते तावदयं स्वर्गं लोके वसतीति।

Extract of a letter from Dr. Chütz dated Bielefeld, 21st October, 1857.

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth.

Extract from Art. VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H. H. Wilson, 19th March, 1859.

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopædia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity. Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference.

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India.

India Office, 28th July, 1859.

SIR,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty; and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal.

I have the honor to be,

Sir,

Your most obedient humble servant,

CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur.

Extract of a letter from Pundita Vitthala Sastri of the Benares College, dated Samvat 1908

एवमत्र पाठशास्त्रायां हालसाहित्यं समीपे भवदीये महान्तं समस्तप्रज्ञानूककोशगणानिर्वर्तिनम् अथैषशास्त्रविषय-
संपदमनोहरं काममवालोकायम् सम्यक् परिचित मुद्रित यद्वाचरतपाच्च हालसाहित्येन तदालोचनाय नियोजितः अथमं
सप्तमकाण्डमुखोपन्यस्तं मुखबंधनाभिधप्रकरणं यथातथम् अद्राचम् तच्च श्रीमतां भवताम् एतत्काशसमर्पणविषयं सततवृत्तमान
मौदार्यातिमयम् उपलभ्य एतत्कामप्राप्तायुक्तचित्तवेत्ता इमं वर्षद्वयं भवत् सविधे प्रस्तापयम् ॥

Translation.

I have seen in this College, with Mr. Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite variety of Sastras. As I am well familiar with printed Bengali characters, he has engaged me to examine the work: I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume; observing therein your over increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to obtain it, sent you this *Literal Messenger*.

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnia, dated

द्वैतध्वान्तविनाशनेकविलसत् सिद्धान्तरत्नप्रदम् ।

प्राविन्दं खलु नान्तमेव नितरां श्रीशब्दकल्पद्रुमम् ॥

Translation.

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd Aswina.

भवत् प्रेरिताभिरचित शब्दकल्पद्रुमग्रन्थं दर्शं दर्शं सखाकम् सखात् सदेमण्डकपण्डितानाञ्च भूयोभूयोऽखण्डिता परमवृष्टिर्जायते युत्वा तमपि आलोकयच्च सखाभिः तैश्च नानादर्शनपरिशीलिततत्त्वम् अवगन्तव्यम् ।

Translation

Myself and the Panditas of my Sabha have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us; by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches.

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tübingen, 14th March, 1859.

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang des Sabdakalpadruma anzeigte. Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Bücher sammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gebers erinnert.

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May, 1859.

यावद्यन्त्रदिवाकरौ चित्तिलो खेनाम्ना राजत-
स्त्रावदेववरस्य कीर्तिरतुला कल्पद्रुमात् आस्यति ।
राधाकान्त एषस्य भूपुत्रस्य भूषण्डले समुदा
जीयादै सच पुत्रपौत्रसहितः श्रीशेन संरक्षितः ॥

धनात् सर्वं सर्वं नच धनयुताः पण्डितगणाः ।
कथंवेपां सर्वं विदितमिव स्यात् पुस्तकं मतात् ॥
सुखात्सारं प्राप्ताः सुगमविधिना यस्य छतितः ।
चित्तौ राधाकान्तो जयतिहि विशेषाग्नरपतिः ॥

Translation

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by Srisa, live delighted with his son, and grandson. Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy, how could they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained.

मुखवन्धनं ।

—०७५००—

तत्रादौ मङ्गलाचरणश्लोकाः ।

योऽद्वैतसच्चिदानन्दपरब्रह्मेति कीर्तितः ।
उपासकानां कार्यार्थं कृपया पञ्चधाभवत् ॥
शक्तिः शिवस्तथा सूर्यो गणेशो विष्णुरेव च ।
अशेषविघ्ननाशाय भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥

साष्टाङ्गं तं प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुसारतः ।
राजावाहादुरोपाधि-श्रीराधाकान्त-देवजः ॥
परेषामुपकाराय शब्दकल्पद्रुमाभिधं ।
कोषं नयक्रमयुतं कृतवान् वज्रयन्त्रतः ॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणवीजं ।

संस्कृतग्रन्थानामेतादृशी रीतिः सर्वत्र प्रचलिता यन्मङ्गलाचरण-श्लोकानुक्रमणिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति । किन्त्वस्मिन् कोषे तन्नाचरितं । तस्यैतत्कारणं । उक्तश्लोकादि-रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-मुद्राङ्कन-समापनसाधने तत्क्षिप्तवो स्वदेशविदेशीयमहात्मानः पुनः पुनः प्रार्थयित्वा सर्वमेव गृहीतवन्तः । इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नोपस्थितं । तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरण-रूप-मुखवन्धनं शेषकाण्डपुरोवर्त्ति कृतं । किन्त्वेतद्ग्रन्थारम्भे अथ शब्दकल्पद्रुमो मुद्र्यते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाय-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता । तदुक्तं आदृतत्त्व-धृतश्रुतौ,—

“श्रीङ्कारस्वायशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ॥

ग्रन्थरचनप्रयोजनं ।

अष्टादशसंख्यकासु शास्त्रीयभाषासु संस्कृतभाषा गौर्वाणवाणी । अतः स्रवात्तृष्टा सर्वत्र समरूपा सर्वजनमान्या च । देवैर्देविभिश्च तद्भाषया अष्टादशविद्याः प्रणीताः । किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-सम्बन्धि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते । ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव चरितार्था भवन्ति । किञ्च महा-महोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पद्येन पर्यायनानार्थ-युक्त-वज्रविधाभिधानरचना कृता । किन्तु तत्तद्ग्रन्थोपेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य वर्गसारणाभावात् प्रयोजनीय-पर्याय-शब्दप्राप्तिः सुदुष्करा । एवं अनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-पङ्क्ति-पर्यन्त-कान्तादि-हान्तशब्द-निवद्ध-निखिल-श्लोकानां पाठव्यतिरेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्गमोऽतिदुर्गमश्च । विशेषतः तत्तदेकैक-कोषे समय-शब्दार्थयोर्लोभाभावः । इत्यादि-दोषमहमालोच्य परोपकाराय पठदृशावधि-वर्त्तमानकाल-पर्यन्तं वज्रतरपरिश्रमै-धीरवर-निकर-साहाय्यैरेतद्देशप्राय-समस्तकोष-वेद-वेदान्तवेदाङ्गभाष्य-व्याकरण-चन्द्रोज्योतिष-साहित्य-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्यक-सङ्गीत-न्याय-सांख्य-पातञ्जल-वैशेषिक-मीमांसा-सूत्र-पुराणेतिहास-तन्त्रा-गम-निगम-शिल्प-सूपकार-नीतिशास्त्र-कुलाचार्य-गोखामि-ग्रन्थादिभिः शब्दसमूहं संगृह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-ग्रन्थात् धातुनिवहञ्च सङ्कलय्य सकलशब्द-धात्वर्थानामनयासेन लाभार्थं विना पद्येन वर्णव्यवस्थाक्रमेण शब्दकल्पद्रुमाभिधानाभिधानाभिनवाभिधानं कृतवान् । इमं सप्तकाण्डा-त्मक-वृहत्कोषं स्वीयकोष-व्ययेन मुद्राङ्कयित्वा मुद्राव्यतिरेकेण नानादिदेशीय-विशिष्ट-पात्रेभ्यो बन्धुवर्गभ्यो चाचकेभ्यश्च दत्तवान् ॥

ग्रन्थस्य नामकारणं ।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत् । स्वर्गीय-कल्पद्रुम-मन्त्रिधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तत्प्राप्ति-र्भवत्येव । मत्कृतमर्त्यीय-शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीहित-शब्दादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यवश्यं प्राप्नुवन्ति । अतः कल्पवृक्ष-सादृश्यमेव नामकारणं । प्राचीनसंग्रह-द्विरपि स्वकृतग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पतरु-कल्पलता-ग्रम्यति नामधेयं कृतं । तत्सदृशार्थक-कामधेनु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य वृक्षरूपकत्वात् अस्य खण्डस्य काण्डेति संज्ञा कृतवान् ॥

अथ ग्रन्थपरिपाटी ।

अतः परमहमेतत्कोषस्यानुक्रमं विशेष-नियमञ्च विवृणोमि । निखिलाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यवहारिक-साधुशब्दानां धातुगणानाञ्च भटिति प्राप्तये तेषामानुपूर्विकाकारादि-चकारान्त-पञ्चाषट्कर्णानां यथाक्रमं सूचीं कृत्वा विन्यासमकुर्वं । तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिशब्दानां परे हलवर्णादि-शब्दानां शेषे युक्ताचरादि-शब्दानाञ्च वर्णक्रमेणैव यथास्थानं प्रथमा-विभक्त्यन्तत्वेन संस्थापनमकार्यं । पदसाधने येषामन्याचराणां विकारो लोपो वा अभवत् ते वर्णास्तत्तच्छब्दोपरि विन्यस्ताः । अनुस्वार-विसर्गाणां षोडश-स्वरान्तर्गतत्वेन तदुभयवदाद्य-वर्णयुक्त-शब्दान् स्वरवर्णस्थलाभिधानान् चकार । तत्पश्चात् प्रत्येक-शब्दस्य लिङ्गं प्रत्येक-धातोरनुबन्धञ्च निर्णीतवान् । येषां धातुनामनुबन्धो नास्ति तत्स्थानं विन्दुयुक्तमथवा शुन्यमासे । तदनन्तरं सकल-शब्दानामर्थवाचक-पदानि प्रथमाविभक्त्यन्तत्वेन एवं समस्त-धात्वर्थवाचक-पदानि सप्तमीविभक्त्यन्तत्वेन लिखितानि । प्रत्येक-प्रसिद्ध-शब्दोत्तरं

तदीयपर्यायाः देशभाषाश्च तथा प्रत्येक-धातुर्थानन्तरं तद्दीका धातुदीपिकोक्तव्याख्यापदादीनि विहितानि सर्वशेषे तेषां प्रमाणानि । इभावे तत्प्रयोगाः तद्विरहे तद्व्युत्पत्ति-लिखिता ॥

वर्णमालायां च वर्ग-जकारान्तःस्थकारौ मूर्द्धन्य-एकार-दन्त्यनकारौ वर्गवकारान्तःस्थकारौ तालव्यशकार-मूर्द्धन्यषकार-दन्त्यसकाराः सन्ति । एतदखिल-वर्णादि-शब्दानां धातुनाञ्च प्रभेदं कृत्वा सूचीपूर्वकं यथास्थानं संस्थापनं कृतवान् । वङ्गदेशे उक्तवर्णानामुच्चारण-भेदाभावः । विशेषतो वकार-दन्त्यसकारोच्चारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्तते । किन्तु सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासविद्यावागीशधृता वकार-भेदिकैकप्राचीनकारिकास्ति । सा यथा,—

“उदूटौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः । अन्तःस्थं तं विजानीयात्तदन्यो वर्ग उच्यते” ॥

एतत्कारिकया सकलवकार-प्रभेदो न भवति । इति हेतोरहं धातूनां शब्दाकरत्वादोऽयदन्त्य-वकारादिधातुद्वारा पदसाधनं कृत्वा वङ्ग-प्रत्यक्ष-वकारद्वय-भेदं प्रकाशितवान् रेफयुक्तवर्णान्तु रवर्णात् परं शब्द-सूचीमध्ये विन्यस्तवान् ॥

पूर्वतन-कोषकार-वर्गैः स्वस्वकोषे धातुसञ्चयो न कृतः शब्दमात्रसंग्रहः कृतः । किन्तु शब्दानामुत्पत्ति-स्थानं धातुः । अतएवाहं सर्वोत्तम-वोपदेवीय-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१७५४) चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-संख्यक-धातून् सङ्कलय्य एतत्कोषान्तर्गतान् कृतवान् । तत्र १३२ अकारान्त-धातवः । २४ आकारान्त-धातवः । १८ इकारान्त-धातवः । २५ ईकारान्त-धातवः । ३२ उकारान्त-धातवः । १३ ऊकारान्त-धातवः । २१ एकारान्त-धातवः । १६ ऋकारान्त-धातवः । ६ एकारान्त-धातवः । २५ ऐकारान्त-धातवः । ५ ओकारान्त-धातवः । ५८ ककारान्त-धातवः । २१ खकारान्त-धातवः । २७ गकारान्त-धातवः । २० घकारान्त-धातवः । ५० चकारान्त-धातवः । १८ छकारान्त-धातवः । ७२ जकारान्त-धातवः । ३ भकारान्त-धातवः । ७१ टकारान्त-धातवः । २३ ठकारान्त-धातवः । ७६ डकारान्त-धातवः । १ ढकारान्त-धातुः । ५० णकारान्त-धातवः । ३१ तकारान्त-धातवः । २८ थकारान्त-धातवः । ७८ दकारान्त-धातवः । ३७ धकारान्त-धातवः । २८ नकारान्त-धातवः । ६४ पकारान्त-धातवः । १५ फकारान्त-धातवः । ४५ वकारान्त-धातवः । ३८ भकारान्त-धातवः । ३३ मकारान्त-धातवः । ३१ यकारान्त-धातवः । ४२ रान्त-धातवः । ८३ लकारान्त-धातवः । ६८ वकारान्त-धातवः । ३८ तालव्यशकारान्त-धातवः । ११६ मूर्द्धन्यषकारान्त-धातवः । ६५ दन्त्यसकारान्त-धातवः । ५० हकारान्त-धातवः । ४२ सौत्र-धातवः सन्ति । एषां मध्ये संख्याया एकछकारान्त-धातुरेवमेको लकारान्त-धातुर्नास्ति । सौत्र-धातूनां नियत-प्रयोगाभावः । एतत्समुदाय-धातुगणभेदे विभक्तोभूतस्तस्माद्धेतोर्धातु-पाठस्य गणसंज्ञा अभवत् । तन्मध्ये प्रसिद्ध-गणा दश । अवान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते । यथा,—

भायदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनव्यादि-चुरादयः ॥

इति दुर्गादास-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका ॥ उक्तगणे वोपदेव-विप्रेण अकाराद्यादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-सकलं कथितवान् । किन्त्वहमेतत्क्रमानुगमनमकृत्वा निजकोष-रीत्यनुसारेण शब्दसूचीमध्ये धातुगणान् लिखितवान् ॥

साङ्केतिकवर्णचिह्नादीनां विवरणं ।

एतत्पुस्तकस्य प्रतिपत्रस्य प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यस्थाने युग्मरेखा-प्रदानेन द्विभागं कृत्वा तद्भागद्वये शब्दादिलिखितः । तस्यान्तिम-शब्दादेर्वर्णं व्यञ्ज-पर्यन्तं उक्तभागद्वयोपरि विन्यस्तमभवत् । तद्विधिमात्रेण यदन्तर-पर्यन्त-शब्द-स्तत्पृष्ठारूढो भूतस्तद्वधो भविष्यति । तेनेष्ट-शब्दानामनायासेन लाभो भविता ॥

पुंलिङ्गस्य सङ्केतः “पुं” । स्त्रीलिङ्गस्य संक्षेपः “स्त्री” । क्रीवलिङ्गस्य चिह्नं “क्री” । वाच्यलिङ्गस्य अर्थात् त्रिलिङ्गस्य लक्षणं “त्रि” । एवम-व्ययशब्दस्यैक-देशस्य “व्य” इत्यन्तरस्य ग्रहणं कृतं ॥

यस्मिन् स्थले एक-शब्द-घटकी-भूत-वङ्गवर्णाः पंक्तिद्वये पतितास्तज्ज्ञापनार्थं तत्रप्रथमपंक्तिशेषे एका चुट्ट-समरेखा (-) प्रदत्ता भूता ॥

एकार्थ-शब्दस्योत्तरं एवं प्रमाणस्य पूर्वं एका विषम-रेखा (I) प्रदत्ता । भिन्नार्थक-शब्दस्य एवं प्रमाणस्य परं विषम-रेखाद्वयं (II) विन्यस्तं । प्रथमकाण्डे कचिदस्य व्यतिक्रमो जातः ॥

समानार्थक-द्वि-व्यादि-शब्देष्वेकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तज्ज्ञापकं एवम्प्रकार-वेष्टन-चिह्नं “ } ” दत्तं ॥

विशेषवृत्तान्तसमापनात् परं विशेष-शब्दार्थारम्भात् पूर्वञ्च पुष्पाकारचिह्नं (*) कृतं । एवं विस्तारित-विषयान्तर्गत-प्रकरणभेदस्थले पुष्पा-कारेणाङ्कितं ॥

येषां प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्याय-शब्दा लिखितास्तत्संख्यानामङ्कपातः कृतः । तत्रोक्त-प्रसिद्ध-शब्दमेकत्वेन गणयित्वा तत्पर्याये व्यादि-संख्याङ्काः स्थापिताः ॥

पूर्वादित-चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-धातूनां षट्चत्वारिंशदनुबन्धवर्णानां फलानि लिखन्ते ॥

अ.—अनुबन्धेषु मध्ये अकारः सुखोच्चारणार्थः । यथा धक्क नक्क क नाशने इति ॥

आ.—निष्ठाभावादिकर्मवेष्ट । आकारेता धातोर्भावे आदिकर्मणि च विहिताया निष्ठाया वा इददत्यर्थः । यथा इर्मिशा स्तेहे भावादित्थे वेति मिन्नं मेदितं तेन । प्रमिन्नः प्रमेदितः सः । भावादिकर्मभ्यामन्यत्र निष्ठाया न इदम् इत्यर्थः । यथा आदित इति मिन्नः मिन्नवान् ॥

इः—नुन्वान् । वदिङ्-नुत्यभिवादयोः । अतएवेदितो नुन् वन्द्यते विष्णुः ॥

इर्—वा आङ्वान् । च्युतिर् चरणे इरित्तु वेति अच्युतत् अच्योतीत् ॥

ईः—अनिङ्निष्ठः । दीपीङ् य दीपने । नेमडीयीति दीपः दीपवान् ॥

उः—क्तावेट् । चमु भक्षणे । पु क्रिष्टदिन इम् इति चमिता चान्त्वा ॥

ऊः—वेट्कः । यस्य सामान्यविधिना इम्विहितः ऊदितः परस्व तस्य वा इम् इत्यर्थः । पिधू शिवे शास्त्रे । वेमूदिदिति असेधीत् असेसीत् ॥

ऋः—चङ्गह्रस्वः । चङि ञेः परे अङि परे अह्रस्वः ह्रस्वाभाववान् । यथा ढौहङ्-गत्यां । अरुडुङ्-इत्यत्र ऋदिद्वर्जनात् अङ्गुढौकत् ॥

ऋः—वा चङि अह्रस्वः इत्यनुवर्तते । कण् आर्त्तस्त्रे । भ्राज भाषेति अचीकणत् । अचकाणत् । येषां सप्तम-स्वरानुबन्धः कैश्चित् पथते कैश्चिन्न पथते तेषां ह्रस्व-विकल्पनार्थोऽयमनुबन्धः ॥

स्वः—अङ्गवान् । आगन्तु गत्यां । ग्राम्-च्युत्युपादेरिति अगमत् ॥

एः—मिचि अवृद्धिः । मिचि व्याविहितसौ । ए कट् वृत्तौ वृषि । हसादेः सेम इत्यत्र एदिद्वर्जनात् अकटीत् ॥

ऐः—यजादिः स्यात् । यजे औ देवार्चने । व्यग्रहेति जिः इयाज । ग्रहस्वपाद्योरिति इच्यात् ॥

ओः—निष्ठातनः । निष्ठायास्तो निष्ठातः निष्ठातो नो यस्मात् स निष्ठातनः । रुजो शौ भङ्गे । सुल्पाद्योदिदिति रुग्णः रुग्णवान् ॥

औः—अनिट् । औ गमन्तु गत्यां । वसेरस्येत्यत्र औदिद्वर्जनात् गन्ता ॥

कः—चुरादिः । गणत्क संख्याने । चुभ्यो जिर्व्वेति गणयति ॥

किः—चुरादिर्वा । पचे गणान्तरनियमाभावात् भ्रादिर्नित्यः । युज कि संयमे योजयति योजति । यद्यपि चुरादिभ्यो जिर्व्विकल्प्यते तथाप्यन्येषामनुरोधादिदमुक्तं । अन्येषां मते तु चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । तत्रापि युजप्रभृतिभ्यो वेति । स्वमते तु चुभ्यो जिर्व्वेत्यत्र वाग्वदस्य व्यवसायचित्वात् चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । अत्र युज-प्रभृतिभ्यो वेति ॥

गः—क्र्यादिः । डु क्री ज ग द्रव्यपर्य्यये । दिवमुतुदेति क्रीणाति ॥

गिः—घ्रादिरपि । अपिशब्दात् क्र्यादिश्च । पू ज गि शोधे । घ्रादेः स्व इतिह्रस्वः पुनाति । अपूः स ल्वादिः । पूर्वर्जितः स घ्रादिर्लादिश्च स्यात् ।

लू जगि छिदि लुनाति । सुल्पाद्योदिदिति लूनः लूनवान् । कृ गृ ज्या म्लाहाल्वादेरिति लूनिः ॥

घः—रदादिः । लघिर रद रोदे । रुङ्गोऽयोह्रस्वस्येन इति रोदिति । रदाद्यस्तीति ईम् अरोदौत् ॥

ङः—तङ्गवान् कर्त्तरि । कर्त्तरि वाच्ये तङ्गवान् आत्मनेपदौ । एध ङ वृद्धौ । नवशः पसे इति एधते ॥

जः—ज्वलाद्यः । ज्वल ज्म चलविधौ । दूनीभूज्वलाद्येति णः ज्वालः । पचे पचादित्वाद् ज्वलः । एवं कुच ज रोधपर्ककौटिल्यलेखने । दूनीभूज्वलाद्येति णः कोचः । पचे कृ गृ ज्ञा प्रीति कः कुचः ॥

झः—ज्वलाद्यः । इति केचित् ॥

ञः—आत्मने । आत्मने आत्मारथं फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति शेषः यज औ देवार्चयां यजते यजमानः यजति याजकः ।

चूरादेस्व स्वार्थविहित-ञ्जकारेण जित्तेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्वम जक् वितर्के इत्यादेर्जातुबन्धो व्यर्थः स्यात् ॥

जिः—अद्यक्कः । अद्य वर्त्तमाने क्ते यस्मात् स अद्यक्कः । जि ष्टा स्याने । ज्ञार्च्यार्थञ्जीञ्चीलादेरिति स्थितो विष्णुस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥

डुः—सायुः । डृ ङ वेप चलने । द्वितोऽयुरिति वेपयुः ॥

ठः—फणादिः । इति केचित् ॥

डुः—त्रिमग्युतः । छ ज द डु कृतौ । द्वितस्तज्जे इति छत्रिमं ॥

णः—फणादिः । फण ण निक्षेहे । ढ फल भवेति फेणतुः पफणतुः फेणिय पफणिय ॥

तः—अदन्तः । अदन्तानां पृथग्वर्गविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धोऽनभ्यासानामङ्गादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थः ।

दः—तनादिः । तन दु ज विसृत्तौ । तन्म्यः श्रुतिरिति तनोति । सेर्लुक् तथासोरिति अतत अतनिष्ठ अतथाः अतनिष्ठाः । वनतनाद्यनिमामिति प्रतत्य ॥

धः—रुधादिकः । रुभिर्धौ जि ज आरुतौ । दिवसु तुदेति रुणद्धि ॥

नः—स्त्रादिः । पु ज्ण सन्वाक्तेदपीडमन्ये । दिवसु तुदेति सुनोति ॥

पः—सुचादिः । सुच्ण श प औ सोचे । सुण्प्रधोसुचामिति सुच्चति ॥

भः—ग्रमादिः । ग्रसुभिर्यं शसे । यन्योग्रमादीति ग्राम्यति ॥

मिः—घटादिः । निर्व्विक्तमोर्दीर्घा वा । दीर्घा दीर्घवान् । घट य म ङ चेष्टे । जीवन्मोर्धुर्ध्वेति अघटि अवाटि घटं घटं घाटं घाटं । निचि

ह्रस्वः सोऽनुवर्त्तते । निचि औ ह्रस्वः ह्रस्वान् । घटादि जनीति घटयति ॥

मिः—वा । निचि ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । फण मि ण गतौ । वा सम यम फणेति फणयति फणयति ॥

यः—दिवाद्यः । दिव्यु जिगीषेच्छादौ । दिवसु तुदेति दीव्यति ॥

रः—वैदिकः । वेदेवेव प्रयुज्यन्ते नतु भाषायामित्यर्थः । गार्लिस्तुतौ जञ्जनि । जगति ॥

लः—अदादिकः । अहौ भजे । लुगङ्गोऽपः अत्ति ॥

लिः—झादिः । झादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वाददादित्वसूचकानुबन्धो न कृतः । अथवा लुः खपादिश्च लिङ्गादिरित्येकं वाक्यं । लु लि एतदुभयानुबन्धो धातु क्रमात् खपादिङ्गादौस्तः । चकारस्योभयत्र सम्बन्धाददादौ चेत्यर्थः । झादिः प्रथमकण इत्येके । अतएव पठन्ति च ।

“झाद्यदादौ जुहोत्यादिर्दादिः खादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनत्र्यादिवुरादयः” ॥ इति ।

ऊलि होमेऽदने । झादौ रे दिः जुहोति ।

लुः—खपादिश्च । चकाराददादिश्च । खमते खपादेः प्रयोजनं नास्ति । दरिद्रतीत्यादौ खपादित्वादजादौ शार्ब्धधातुके । आयुदान्तत्वमिति त्रैपदेवः ॥

वः—वृतादिः । वृत् ङ व ण् वृत्तने । वृज्यानेम पे इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्तति विवृत्तति । आत्मनेपदे तु वर्त्तियते विवर्त्तियते । अन्यत्र विवर्त्तियते विवृत्तम् ॥

शः—तुदादिकः । तुदौ ज श व्यथे । दिवसुतुदेति तुदति ॥

शिः—कुटादिश्च । चकारात् तुदादिश्च । कुटां सुव्री ङिति इति नियमात् कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीत् इत्यादौ न गुणः । ए ङि सवने इत्यादीनां अनुव्रीदित्यादिषु न वृद्धिः । अगुणत्वादुव च ॥

षः—कृदङ्वान् । आख्यातिकस्याङोऽप्राप्त्यर्थं कृदिति विशेषणं । खमते त्वभयत्र ङ एव । ड् औ श पच पाके । भौषि चिन्तीति पचा ॥

चः—जचादिः । जच च लु घ भचक्षसयोः । हिरुक्त जचादौति द्विसंज्ञायां भवन्तस्य त्रिदचोऽदेरिति न गुणं जचत् । क्लीवे जश्चसोस्तु द्वेः शतुर्नृष इति जचति जचन्ति । आख्यातिकोऽन्तोऽन्तो द्वेरिति जचति । अनुस् सिद्धेरिति अजचुः । इति धातुदीपिकायां अनुबन्धफलनिरूपणं ॥

आदिकोषविवरणं ।

सर्वेषां कोषाणामादि अग्निपुराणेकाभिधानं । तत्रादौ स्वर्गपातालादिवर्गः । ततोऽप्यथर्वगः । ततो नानार्थवर्गः । ततो भूपुराद्विनौषधिभिर्दिवा-
दिवर्गाः । ततो नृपद्मचक्रविट्शूद्रवर्गाः । शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति मया दृष्टं । अमरसिंहस्तु उक्ताग्निपुराणीयाभिधानस्य कस्यचित्
कस्यचित् वर्गस्य व्यतिक्रमं कृत्वा तत्रोदित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष्य-निर्गम-वर्गमङ्गीर्णवर्गाविति संज्ञां स्थापयित्वा अन्ते लिङ्गादिसंग्रहवर्गस्य योगं कृत्वा
स्वीयकोषं रचितवान् । एवं जटाधरोऽपि अमरकोषस्यानुकरणं कृतवान् । इति विरलप्रचारः ॥

प्राप्तकाषादिनामानि ।

अत्राभिधाने मत्प्राप्तयद्यत्कोषादितः शब्दादयः संगृहीतास्तेषां संज्ञाः पञ्चास्त्रिंशन्ते ॥

अमरसिंहकृतं ..	..	नामलिङ्गानुशासनं ..	१	पुरुषोत्तम देवकृतः ..	..	त्रिकाण्डशेषः ..	१५
चजयपालकृतः ..	..	नानार्थसंग्रहः ..	२	तत्कृता ..	..	हारावली ..	१६
गदसिंहकृता ..	..	नानार्थध्वनिमञ्जरी ..	३	भावमिश्रकृतः ..	..	भावप्रकाशः ..	१७
चक्रपाणिदत्तकृता ..	..	शब्दचन्द्रिका ..	४	मथुरेशपण्डितकृता ..	..	शब्दरत्नावली ..	१८
जटाधराचार्यकृतः ..	..	पर्यायनानार्थकोषः ..	५	महेश्वरवैद्यकृतः ..	..	विश्वप्रकाशः ..	१९
दण्डाधिनाथकृता ..	..	नानार्थरत्नमाला ..	६	मेदिनीकरवैद्यकृतः ..	..	नानार्थशब्दकोषः ..	२०
दुर्गादासविद्यावागीशकृता ..	..	धातुदीपिका ..	७	रामेश्वरशर्मकृतः ..	..	शब्दमाला ..	२१
धनञ्जयकविकृता ..	..	नाममाला ..	८	रत्नमालाकरवैद्यकृतः ..	..	आयुर्वेदार्थवोक्तितपर्यायरत्नमाला ..	२२
धरणिदासमहाकाव्यकृतः ..	..	सारसंग्रहनामकानेकार्थसमुच्चयः ..	९	वैपदेवविप्रकृतः ..	..	कविकल्पद्रुमः ..	२३
नरसिंहकाशीरपण्डितकृतः ..	..	निर्घण्टुराजः अर्थात् राजनिर्घण्टुः १०	१०	श्रीनन्दनमहाचार्यकृतः ..	..	वर्णाभिधानं ..	२४
नारायणदासकविराजकृतः ..	..	राजवल्लभः ..	११	श्रीरामशर्मकृतः ..	..	उणादिकोषः ..	२५
पद्मनाभदत्तादिकृतः ..	..	भूरिप्रयोगः ..	१२	सिद्धान्तकौमुदीसंक्षिप्तसारकारकृतः ..	..	उणादिवृत्ती ..	२६/२७
पुरुषोत्तमदेवकृतः ..	..	एकाक्षरकोषः ..	१३	हृषीकेशकृतः ..	..	अभिधानरत्नमाला ..	२८
तत्कृतः ..	..	द्विरूपकोषः ..	१४	हेमचन्द्रजैनकृतः ..	..	अभिधानचिन्तामणिः ..	२९

अप्राप्तकाषनामानि ।

एतद्भिन्नानेकप्राचीनाभिधानानि सन्ति । यद्यपि तानि मया अप्राप्तानि तथापि तेषां मध्ये वङ्गकोषाणां प्रयोगप्रमाणानि अमरटीकाधृतानि
आसादितानि । एवं विश्वमेदिनीकोषे तत्सकलाभिधानानां शब्दाः समाहृताः । उक्तकोषद्वयशब्दानां शब्दकल्पद्रुमाभ्यन्तरित्वेन वक्ष्यमाणसमस्त-
प्राचीनकोषाणां शब्दाः एतत्कोषान्तर्गता भूताः ।

विश्वप्रतप्राचीनकोषाः ।

भोगीन्द्र ..	१	वाचस्पति ..	४	मङ्गल ..	६	नागुरिरचितकोषाः ..	१०
कात्यायन ..	२	व्याडि ..	५	सुमाङ्ग ..	७		
चाङ्गसाह ..	३	विश्वरूप ..	६	वैपालित ..	८		

मेदिनीप्रतप्राचीनकोषाः ।

उत्तलिली ..	१	रन्तिदेव ..	७	गङ्गाधर ..	१३	चन्द्र ..	१८
शब्दार्थः ..	२	रत्नापरनामहर ..	८	वामट ..	१४	त्रिभुजादित्य ..	२०
संसारवर्तः ..	३	गोवर्द्धन ..	९	माधव ..	१५	गैमिरचितकोषाः ..	२१
नाममाहात्म्यः ..	४	रत्नचमाल ..	१०	घर्म ..	१६	पाणिनिप्रदानुशासनस्य ..	२२
वररुचि ..	५	रुद्र ..	११	नारपाल ..	१७		
शान्द ..	६	चमरदत्त ..	१२	वामन ..	१८		

एतदन्ये वल्लभप्रसूतिरचितकोषाः सन्ति ॥

लघुलक्ष्मणकोषटीकानामानि ।

अन्यकोषश्च धर्मप्रामाणिकः सुत्पादकश्च । तस्मात् वल्लभप्रतीकारैस्तस्य नानाविधा टीका कृता । तन्मध्ये कतिपयलघुटीकानां समाप्तिं शब्दकल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाकृत्नामानि टीकानामधेयानि चाहं व्यक्तीकरोमि ॥

क्षीरस्थानी ..	१	माधवी ..	११	कोलाहलाचार्यः ..	२१	कृता व्याख्यासुधी ..	३०
सुभूतिः ...	२	मधुमाधवी ..	१२	श्वरस्थानी ..	२२	अधुतोपाध्यायकृतव्याख्या-	
हृदयचन्द्रः ..	३	सर्वानन्दः ..	१३	रामतर्कवागीशः ..	२३	प्रदीपः ..	३१
कलिकः ..	४	चमिनन्द ..	१४	नटनानन्दः ..	२४	मयुरेश्वरविद्यालङ्कारकृता	
कोट्टः ..	५	मल्लिनाथः ..	१५	विद्याविनोदः ..	२५	चारुसन्दरी ..	३२
सर्वधरः ..	६	रायमुकुटनटिः ..	१६	रघुनाथचक्रवर्ती ..	२६	नारायणचक्रवर्तिकृता पदार्थ-	
राजदेवः ..	७	गीलकण्ठः ..	१७	व्याख्यानन्तः ..	२७	कौमुदी ..	३३
गोवर्द्धनः ..	८	चरुणः ..	१८	टीकासर्वस्वः ..	२८	रमानाथविद्यावाचस्पतिकृत-	
द्राविडः ..	९	मगौरयः ..	१९	सन्देशमञ्जिका ..	२९	त्रिकाण्डविवेक ..	३४
भोजराजः ..	१०	जयादित्यः ..	२०	रामानन्दापरनामनागुरीकृत-		मरतमल्लिककृता मुग्धवोध	

रतङ्गिना अपि टीका वर्तते ।

सम्मता टीका .. ३५

अत्राष्टवविषयवृत्तं शब्दसिन्धुदुस्तरतश्च विज्ञापयामि ।

कोषगणानि रिकृतानां गालोक्तशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानादीनि । चातुर्वेदिकपाङ्दर्शनिकसतविवरणपदार्थकर्तृपासनाज्ञानकाण्डत्रयानिरूपण-वेदाङ्गमिसादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिकहान्दिकलक्षणवृत्तिमात्रानामलक्षणोदाहरणचित्रकाव्यनवरसरतिवन्धादयः । औत्तमार्त्तयज्ञसम्भारमादि-लक्षणदायभांगाधौचसंस्कारप्रायश्चित्तोदाहृतिविधयजन्माष्टमौदुर्गोत्तवाष्टादशविवादपद-चतुष्पादव्यवहारैकादश्याद्युपवासनिर्णयतङ्गाभवनवृत्तौत्तमवृत्तप्र-तिष्ठापरीचाज्योतिःशुभाशुभदिनादिवास्तुयागदीक्षास्तिकाचारनासकृत्यपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यश्राद्धशूद्रकृत्यकर्मविपाकदादश्यात्राधिकरणदत्तकव्यवस्था-दयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णनलक्षणवृत्तकृतपूजासुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमवलिष्ठानस्तवकवचनाहात्यभुवनस्वर्गनरकदेवतादानवतीर्थावतारगन्धर्वादीदे-शभेदपीठपर्वतवृत्तराजनीतिवर्णनमधर्मवर्णनसङ्करद्रव्यशुद्धिमहादाननिधिरत्नाद्युत्पत्तिस्थितिप्रलयदुर्गपुरमन्दिरश्रीमूर्त्तिनिर्माणप्रमाणादीनि । ज्योतिषिक-मैत्रान्तिकवागतिथिनक्षत्रयोगकरणसंक्रान्तिमासर्तुपक्षवर्षायनजातफलकालग्रहणलक्षणचन्द्रधूमकेतुस्त्रीपुरुषादिशुभाशुभलक्षणशकुनस्त्रोदयगणिताङ्गवेत्त-व्यवहारराशिचक्रभुगोलखगोलदृगोलवर्णनादीनि । आधुर्वेदीयजन्मक्रमशरीरस्थानरोगनिदानपूर्वरूपसम्याशुपश्याचैकित्सौषधप्रत्यगुपाचनजारणमा-रणपथ्यापथ्याङ्गीमूत्रजिह्वापरीक्षापञ्चकर्मपञ्चसोत्पत्त्याख्यानादयः । गान्धर्ववेदीयनृत्यगीतवाद्यस्वराताललयतानमानग्रामश्रुतिनूतनारगारगणिता-त्यक्ततङ्गार्यागानसमयध्रुवकगमकन्ययकनासिकानिरूपणादीनि । युक्तिकल्पतरुग्रन्थीयनीतिद्वन्द्वनगरीवास्तुराजगृहविशेषसामान्यासनेपकरणलङ्काराल-यात्रायुक्तयः तथा चतुष्पदद्विपदनिष्पदयानेद्देशाः । पञ्चकौमुदीयपत्रप्रमाणभङ्गरचनलेखननयनपठनचिह्नकोणच्छेदनपदन्यास श्रीशब्दविन्यासप्र-तिप्रकरणदीनि । कुलाचार्यादिग्रन्थीयत्राङ्गवैद्यकायस्थानानुत्पत्तिवङ्गोचप्रवरपर्यायश्रोत्रियकुञ्जीनमौलिकगोष्ठीपतिनिर्णयादीनि च शब्दकल्पद्रुमस्य सप्तकाण्डे मया समाहृतानि । यान्यवशिष्टानि तानि परिशिष्टे प्रवक्ष्यामि । तत्तद्व्यवस्थानामानि वाङ्मयमिमांसा नेक्तानि । तथापि शब्दसमुद्रस्य पारगमनं दुष्करतरं । तदुक्तं कलापमुग्धवोधटीकाधृतश्लोके ।

अदृष्टं भाव्यकारश्च कुशाग्रैयधियावुभौ ।

नैव शब्दान्धुः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥

परिशिष्टकरणकारणम् ।

अस्मिन् सप्तकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुस्तके ये ये शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्वं प्राप्ताभावेन न संगृहीताः । अथवा भ्रमवशात् पतिताः । एवं यस्य यस्य रोगस्य निदानमात्रं लिखितं तत्तदौषधानि न विवृतानि । एवं येषां शब्दानां अमरातिरिक्तकोषोक्तपर्यायशब्दसङ्कलनं न कृतं । एवं दीकारोत्तरक्षकारादिवर्णयुक्तकतिपयशब्दानां मुद्राङ्कप्रमादेन स्खलनं जातं । एवं अकाराद्यादिवर्गवकारादिपर्यन्तधातूनां तत्तद्दीकाद्यतपदोदाहरणादयः पुरा न लिखिताः । एतत्सर्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिपिबद्धीकरिष्यामि । अतः परमेतत्परिशिष्टीयापुनरुक्तशब्दादीन् प्रागुदितसप्तकाण्डौष्यशब्दसूचीमध्ये यथास्थानं स्थापयित्वा ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च हित्वा एतन्मुखबन्धनं प्रथमकाण्डस्य पूर्वं योजयित्वा पुनर्मुद्राङ्कने कृते एष कोषः सुसम्पूर्णो भविष्यति । किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनार्थं पाश्चात्या महन्धुवर्गा ममान्तिके वज्रशः प्रार्थयन्ते । किन्तु तत्प्रार्थनापूरणे मदीयायुषोऽनुकूलतायां सन्दिहानो विवृत्तोऽस्मि । यद्यपि कश्चित् विपश्चित् किम्वा विषयी स्त्रीयलाभार्थं मत्कृतेतदग्रन्याधिकारं यथारीति गृहीत्वा अस्मिन् कर्मणि प्रवर्त्तेत तत्र ममापत्तिर्नास्तीति ॥

शाके वल्लिसमुद्रशैलधरणीमानेऽरुणे कर्कटे, याते खाम्निमितावृतः परमसौ मत्शब्दकल्पद्रुमः ।

काण्डैः सप्तभिरन्विता भगवतोऽनुकोशतः, पूर्णतां प्राप्नो दूषणमस्ति किञ्चिदिह चेत् तत् क्षम्यतां साधुभिः ॥

अथ सर्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणोऽनविंशतिपद्यानि ।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमद्वितीयकम् ।
तथामृतञ्चैकरूपमवाङ्मनसगोचरम् ॥
सर्वातीतं सर्वगतं चिदेकरसमेव च
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगम् ॥
सर्वग्रहमपाणिञ्च सर्वेषां दर्शकं तथा ।
अचक्षुषमपि ओन्नहो न ओतारकं पुनः ॥
अचिन्त्यमपि सर्वज्ञं सर्वेषाञ्च नियामकम् ।
सर्वशक्तियुतं सृष्टिस्थितिप्रलयकारकम् ॥ १ ॥
तथोपनिषदा यं हि शुद्धबुद्धस्वभावकम् ॥ २ ॥
कथयन्त्यादिविद्वांसं सिद्धं यं कापिला विदुः ॥ ३ ॥
क्लेशकर्षविपाकाशयापराभृष्टमेव यं ।
निर्माणाकायमास्थाय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम् ॥
तथानुग्राहकमपि प्रभाषन्ते पतञ्जलाः ॥ ४ ॥
लोकवेदविरुद्धैर्यं निर्लेपञ्च स्वतन्त्रकम् ॥
महापाशुपताः सर्वे ब्रुवन्ति सततं भुवि । ५ ।
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम् ॥ ६ । ७ ॥
पितामहमिति प्राञ्चः पौराणिकजना विदुः । ८ ।
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञमिति सौगताः ॥ ९ । १० ॥
निरावरणमित्येव प्रलपन्ति दिगम्बराः । ११ ।

यमुपास्यत्वरूपेण देशितं हि निरन्तरम् ॥
मीमांसका वै भाषन्ते चार्वाकाः प्रवदन्ति यं ।
लोकानां व्यवहारेण सिद्धं सन्ततमेव च ॥ १२ । १३ ॥
यावदुक्तोपपन्नं हि न्यायज्ञाः सम्प्रचक्षते । १४ ।
शिल्पिनो विश्वकर्मेति यं भणन्ति सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥
शाक्ता वदन्ति यं नित्यामाद्याप्रकृतिरूपिणीम् । १६ ।
सौराष्ट्रेजोमयं सूर्यं गाणपत्या गणेश्वरम् ॥ १७ । १८ ॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः ।
लक्ष्मीनारायणं भक्ताधीनं नित्यशरीरिणम् ॥ १९ ॥
निम्बादित्यास्तथा भाष्वाचार्याद्या द्वैतवादिनः ।
विष्णुं सशक्तिं सन्मूर्तिं यमाङ्गभक्तवत्सलम् ॥ २० ॥
रामानन्दा रामचन्द्रं भक्तानुग्रहकारकम् ।
सीतया सहितं प्रोचुर्यं नित्यं नित्यविग्रहम् ॥ २१ ॥
श्रीमन्माध्वानुयायि श्रीनित्यानन्दादिवंशजाः ।
गोस्वामिनो नन्दसुतं श्रीकृष्णं प्रवदन्ति यं ॥ २२ ॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या च प्रणिपत्य तम् ।
श्रीराधाकान्तदेवेन राधातिशययत्नतः ।
शब्दादीन्यवशिष्टानि संगृह्य वज्रशास्त्रतः ।
परिशिष्टः शब्दकल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना ॥

अथ ग्रन्थप्रतिज्ञानवश्लोकाः ।

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थे सप्तकाण्डमयेऽखिले ।
येषामेव हि शब्दार्थपर्यायाणां तथैव च ॥
प्रमाणानां प्रयोगाणां धातुसम्बन्धिनानां पुनः ।

पदोदाहरणानाञ्च चिकित्सानां गदस्य च ॥
न संगृह्योऽभवत् पूर्वग्रन्थे कारणकूटतः ।
तेषां सङ्कलनञ्चास्मिन् परिशिष्टे करोम्यहम् ॥

तथा ब्रह्मनिष्पत्त्याः पञ्चाद्यात्मनान्वितः ।
वैदिकानाञ्च इत्यानामतिप्राचीणकोषकः ॥
तन्मात्रं देहे विस्तरप्रकारेण तद्वृत्तः ।
पर्यायशब्दसन्देशः केनापि बोधकारिणा ॥
न संसृष्टीतमद्वैतोद्भूतहोत्रुण एव च ।
प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेन्नहि ॥

अनसृष्टयमाध्याये द्वितीये च तृतीये ।
येषां स्थितानां शब्दानां पर्यायान् परिमिश्रणान् ॥
करिष्याम्यस्य निवे हि तेषां वगन्तु नाम च ।
तथा मञ्जु विमिश्रित्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
चतुर्थे पञ्चमाध्याये यदस्ति पदवृन्दवत् ।
तत्पर्यायस्य बोधस्य चाभावात्तत्र गृह्यते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	वङ्गा	वर्गः	नाम	वङ्गा	वर्गः	नाम	वङ्गा	वर्गः	नाम	वङ्गा
१	पृथिवीरामधेयानि ..	२१	५	कुरुदिवानामनि ..	२२	४	मृद्वानामनि ..	२२	२७	पुष्पाद्यानामनि ..	६
२	हिमवतानामनि ..	१५	६	कान्तिकर्माणाः ..	१८	५	परिवरयकर्मणाः ..	२०	२८	वृत्तानामनि ..	६
३	कनरीकानामनि ..	१६	७	कद्रवानामनि ..	२०	६	सुखानामनि ..	२०	२९	दिग् उत्तरादि नामानि	२६
४	साधारणानामनि ..	६	८	कृत्तिकर्माणाः ..	१०	७	रूपानामनि ..	१६	३०	द्यावापृथिव्योर्द्वानधेयानि	२७
५	रश्मिनामनि ..	१५	९	वत्सानामनि ..	२०	८	प्रसूतानामनि ..	१०	इति वेदनिष्ठैः तृतीयाध्यायः ।		
६	दिङ्गानामनि ..	८	१०	घटानामनि ..	२०	९	प्रज्ञानामनि ..	११	चतुर्थाध्याये २७८ पदानि ।		
७	रात्रिनामनि ..	२३	११	गोदानामनि ..	६	१०	वय्रानामनि ..	६	वर्गः	पदं	वङ्गा
८	राक्षसानामनि ..	१६	१२	ब्रह्मविकर्माणाः ..	१०	११	मध्यविकर्माणाः ..	८	१	इहा इत्यादिपदानि	६२
९	कृद्गानामनि ..	१२	१३	क्रोधानामनि ..	११	१२	उत्तरादि पदानि सर्व-	६	२	सन्निनिद्यादिपदानि	८४
१०	मेघानामनि ..	३०	१४	गतिविकर्माणाः ..	१२२	पदसमाप्तावधेय ..		६	३	आत्मसुखादिरिष्यादि-	
११	वाङ्गानामनि ..	५७	१५	त्रिभुवनानामनि ..	२६	१३	उपमानामनि ..	१२	पदानि १३२		
१२	उदकानामनि ..	१००	१६	कान्तिकर्माणाः ..	११	१४	कर्मविकर्माणाः ..	४४	इति वेदनिष्ठैः चतुर्थाध्यायः ।		
१३	तदीयानामनि ..	३७	१७	संक्रान्तानामनि ..	४६	१५	मेधाविनामनि ..	२४	पञ्चमाध्याये १५१ पदानि ।		
१४	अश्वानामनि ..	२६	१८	द्याविकर्माणाः ..	१०	१६	सौख्यानामनि ..	१३	वर्गः	पदं	वङ्गा
१५	सावित्रीमधेयानामनि	१०	१९	वधकर्मणाः ..	३३	१७	प्रज्ञानामनि ..	१५	१	अभिरिष्यादिपदानि	३
१६	जन्तविकर्माणाः ..	११	२०	वत्सानामनि ..	२०	१८	श्रुतिवृत्तानामनि ..	८	२	द्रविरोदा इत्यादि-	
१७	जन्तो नामधेयानि	११	२१	देवविकर्माणाः ..	४	१९	वाक्काकर्मणाः ..	१७	पदानि १३		
इति वेदनिष्ठैः प्रथमाध्यायः ।			२२	ईश्वरानामनि ..	४	२०	दादकर्मणाः ..	१०	३	अथ इत्यादिपदानि ..	३६
द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।			इति वेदनिष्ठैः द्वितीयाध्यायः ।			२१	अध्वेयविकर्माणाः ..	४	४	वागुरिष्यादिपदानि ..	३२
वर्गः	नाम	वङ्गा	तृतीयाध्याये ४१० नामानि ।			२२	सप्तविकर्माणाः ..	२	५	ह्रिन् इत्यादिपदानि ..	३६
१	कर्मनामनि ..	२६	वर्गः	नाम	वङ्गा	२३	कूपानामनि ..	१४	६	अग्निवादिपदानि	३१
२	अपमनामनि ..	१३	१	वृद्धानामनि ..	१२	२४	नन्दानामनि ..	१४	इति वेदनिष्ठैः पञ्चमाध्यायः ।		
३	वृक्षानामनि ..	२५	२	वृद्धानामनि ..	११	२५	निर्दोषानामनि ..	६			
४	वाङ्गानामनि ..	२२	३	मृद्वानामनि ..	२५	२६	दूरानामनि ..	५			

अथ अन्तर्लुप्तमतिश्चादितेहनामावजारं वृत्तवत् ।

अन्तर्लुप्तमतिश्चादितेहनामावजारं वृत्तवत् ।
परिमिश्रणं करोति कारणादिकमेव हि ॥
पूर्वं सप्तमकाण्डायमुपलब्धे प्रकीर्तितम् ।
अतो न लिख्यतेऽत्रैव पुनरुक्तिभयाकया ॥

अथादशपञ्चाशं वङ्गीकृतं चतुस्रस्य पञ्चमिवारं हेतुपञ्चम्यानि ।

रदानां परिमिश्रणवद्भावादर्हपत्रिका ।
यन्वाद्ययममुत्पन्नवङ्गीकरणमभित्ताः ॥
अतस्तत्तमशब्दानां नामवक्तुं प्रयाज्यम् ।
तच्चैतन् तदा अन्तर्लुप्तं समजायत ॥
किन्तु सांश्रतनादयनामज्यो मनोगतः ।

तापो ज्ञानादौ हि च गौरवे निवारितः ॥
यन्मो परिमिश्रणश्चैरन्यैश्च संयुतम् ।
देवनागरवर्णे शब्दकल्पद्रुमं पुनः ॥
मुद्राङ्कितं प्रकुर्वन्ति यन्नेतानि मयेन च ।
तस्य प्रकाशलोकाणामुपकारो भविष्यति ॥

अथ ग्रन्थकर्तुर्विश्वरूपनक्षोकाः ।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेश्वररूपकः ।
 कायस्थानां कुले देववंशस्योद्भवहेतुकः ॥
 सुरशिदावादनगरासन्ने खजनपालकः ।
 कर्णस्वर्णनामधेयसमाजे वासकारकः ॥
 सदा हरिपदाभोजयुगलध्यानकारकः ।
 गौडन्यगोत्रजातानामेष वीजाभिधानकः ॥ १ ॥
 तस्य दृगावरो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः । २ ।
 तस्माद्विश्वेश्वरो जातस्तस्य विघ्नेश्वरः सुतः ॥ ३ । ४ ॥
 सदानन्देन संपूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः । ५ ।
 खानोपाधिस्तत्तनयः पीतगुम्बर इति स्मृतः ॥
 अद्भुतशालिशालिल्लाङ्गान्यपीताम्बरेति च ।
 विख्यातो भूवि सर्वत्र गोष्ठीपतिवरः स च ॥ ६ ॥
 पृथ्वीधरस्तत्तनूजस्तस्माच्च कुरुनन्दनः । ७ । ८ ।
 चत्वारस्तनयास्तस्य चतुर्दशनिवासिनः ॥
 प्रथमः शिवदाषाख्यश्चौखण्डिख्यातिसंयुतः ।
 मलयुयीनामके देशे वासस्तेन सदा कृतः ॥
 नित्यानन्दो द्वितीयस्तु रायोपाधिः सुविश्रुतः ।
 कृतसौदपुरावासे नित्यानन्देन पूरितः ॥
 चतुर्भुजस्तृतीयो यः सोऽपि रायेत्युदाहृतः ।
 तालाग्रामकृतावासश्चतुर्भुजपदाश्रितः ॥
 चतुर्थः श्रीनाथरायो धुले पुरकृतायनः ।
 सदा श्रीनाथचरणाभोजार्चनपरायणः ॥ ९ ॥
 नित्यानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्तेतिसमीरितः ॥ १० ॥
 चण्डीवरस्तस्य पुत्रश्चण्डिकापूजने रतः ॥ ११ ॥
 तज्जातः परमानन्दः परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥
 काशीनाथश्च विजयावल्लभस्तत्कुमारकः ।
 ज्येष्ठस्तु मल्लिकोपाधी रायोपाधिः कनिष्ठकः । १३ ।
 विजयावल्लभाज्जातः कृष्णानन्दोद्विजार्चकः ॥ १४ ॥
 रघुनन्दनदेवस्तत्तनयः परिकीर्तितः । १५ ।
 विद्याधरस्तस्य सुनू रायोतिख्यातिमागतः ॥
 आदौ नाजरायामवासी निताड़ावासकृत्ततः । १६ ।
 तस्यात्मजो हरिहरो जातो हरिहराश्रितः ॥ १७ ॥
 षट् सुतास्तस्य विज्ञेयाः सर्वलोकप्रशंसिताः ।
 ज्येष्ठस्तु यादवानन्दः सदा यादवसेविता ॥
 द्वितीयोरामचन्द्राख्यस्तृतीयो लक्ष्मणो मतः ।
 देवीदासस्तृतीयोऽभूत् मजुम्दार उपाधितः ॥
 परोपकारनिरतः सदा वन्धुभिरारुतः ।
 मुङ्गागाढादिदेशानां कानुनगोपदमागतः ॥
 स च तस्मिन् जनपदे कर्णस्वर्णसमाजतः ।

उत्थाय वासमकरोत् पुत्रदारादिभिर्यतः ॥
 दुर्गादासः पञ्चमस्तु सदा दुर्गाप्रपूजकः ।
 षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्दप्रदायकः ॥ १८ ॥
 देवीदासमजुम्दारतनयाः षट् प्रजाभृतः ।
 गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः स च वंशविवर्जितः ॥
 चण्डीशरणसंज्ञस्तु मध्यमश्चण्डिकार्चकः ।
 तृतीयः पुण्डरीकाक्षः संहस्ताक्षस्तुर्धकः ॥
 महावज्रज्ज्ञतो यो हि पदे पैत्र्ये नियोजितः ।
 सरकारोपाधियुतो राजेन्द्रः पञ्चमः सुतः ॥
 कामारपोलग्रामान्तर्वासस्तेन विनिर्मितः ।
 कनिष्ठो रुक्मिणीकान्तो वज्रभिर्ज्ञातिभिर्भृतः ॥
 मुङ्गागाढाप्रदेशे तु पञ्चग्रामे ह्यधिष्ठितः ।
 स च केशवरायस्य चत्रियस्य विशेषतः ॥
 अप्राप्तव्यवहारस्य विख्यातस्य समन्ततः ।
 तद्देशाधिपते राज्ये नवावेन नियुजितः ॥
 अपश्यञ्जवहारांश्च तद्राज्यशासने रतः ।
 अतोऽस्मिन् भूतले लोकैर्व्यवहर्त्तेति कीर्तितः ॥ १९ ॥
 तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देहसम्भवाः ।
 धार्मिकाः कर्मकुशला लोके संप्राप्तगौरवाः ॥
 ज्येष्ठो रामेश्वरः पैत्र्यं पदं प्राप्तः कृतश्रमः ।
 महावज्रज्ज्ञतस्तेषु कृष्णरामस्तु मध्यमः ॥
 राजारामस्तृतीयस्तु तेषां रुद्रेश्वरोऽन्तिमः ।
 अनपत्यतया सोऽपि रुद्राराधकसन्तमः ॥ २० ॥
 रामेश्वरस्य षट् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः ।
 रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यमः पुनः ॥
 तृतीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तुरीयकः ।
 रामकेशवनामा च पञ्चमः केशवार्चकः ॥
 बलरामाभिधः षष्ठो बलवान् बलिनां यतः ।
 एषां ज्येष्ठः कनिष्ठश्च वंशाभावमुपागतः ॥ २१ ॥
 मध्यमो रामचरणो गुणैर्वज्रभिरन्वितः ।
 व्यवहर्त्तापाधियुक्तो गोविन्दपुरसंस्थितः ॥
 स च द्विजलीतमेलिप्रमहिषादलदेशतः ।
 लवणस्य तथा राज्ञः करादाने नियोजितः ॥
 कटकादिप्रदेशस्य महावज्रज्ज्ञतस्ततः ।
 देवान्नीसंज्ञकपदं प्राप्तवान् वज्रमानितः ॥
 वज्रलैर्वागभिः सार्द्धं मेदिनीपुरमध्यतः ।
 मंग्रामं तुमुलं कृत्वा रणमध्ये निपातितः ॥ २२ ॥
 देवानरामचरणव्यवहर्तृमहाशयात् ।
 समुत्पन्नान्तयः पुत्रा श्रेष्ठकुशलालयात् ॥

व्यवहत्तापाधियुक्ते रामसुन्दर आदिमः ।
 विद्यान्वौषधदानेन गलनीयः स चाग्रिमः ॥
 पञ्चकोटादिदेशे सोऽभवदध्यक्षमत्तमः ।
 माणिक्यचन्द्रदेवस्य मध्यमः पुण्यकृत्तमः ॥
 अर्द्धपिधरणीचन्द्रमाणे हिजरिहायने ।
 दिक्षीयप्रसादेन सम्प्राप्तौ तौ शुभकृते ॥
 फर्माननामकलिपिं रायोपाधिं तथैव च ।
 मन्त्रवानां सहस्रं सादिपञ्चममेव च ॥ * ॥
 कनिष्ठो नवकृष्णख्यदेवो जातो गुणकरः ।
 आसीत् किलकिलारूपामरावत्यां पुरन्दरः ॥
 रूपवान् धनवान् मान्यो वदान्यः पण्डिताश्रयः ।
 कुलश्रीलादिमन्त्रो गोष्ठीपतिमहाश्रयः ॥
 रत्नेयुस्मिन्शुभ्रंशुमाने दूरेजिहायने ।
 कोम्पाणिना मुन्सिपदे नियुक्तोऽसौ शुभे दिने ॥
 सोऽभवत् कारणं तेषां वङ्गराज्यस्य शासने ।
 ततः किलकिलापुर्यां वाणिज्यकार्यसाधने ॥
 स्थितान् दूरेजनिचयान् नवावो वलमाश्रितः ।
 सेराजहौलाभिधानो दूरीकृत्य गतस्ततः ॥
 अथ तत्परवर्षे तु कर्णेल् क्लाड्व महाबलः ।
 आगत्य नवकृष्णेन मुन्सिना सहितः किल ॥
 योद्धुं ययौ नवावेन सार्द्धं स्ववलसंवृतः ।
 गत्वा पलाशियामे स युद्धं कृत्वाजयत् ततः ॥
 धरणीरसवाजीन्दुमित दूरेजिवत्सरे ।
 काममालीखाननामा नवावोऽभ्युत्ततः पुरे ॥
 स एवेरेजपत्नीयान् प्रधानराजपूतवान् ।
 निहत्य साधयामास निखिलान् स्वसमोरयान् ॥
 मेजर आदम् ततः शीघ्रं सार्द्धं तेनैव मुन्सिना ।
 गत्वा हृदयनालायां रणं कृत्वा दुरात्मना ॥
 विजित्य वज्रवन्तं तं नवावं सेनया सह ।
 निष्कण्टकमिदं राज्यं कृतवान् म भयापहः ॥
 वाणतुस्मिन्शुभ्रंशुमितदूरेजिवत्सरे ।
 भूत्वा गवर्णरो लार्ड क्लाड्व किलकिलापुरे ॥
 समेत्य मुन्सिना सार्द्धं परान्त्य च विस्तरं ।
 जाफरालीखानसंज्ञं नवावं मतिमत्तरं ॥
 वङ्गदेशस्य च सुवादारं कृत्वा ततः परं ।
 मोजफ्फरजङ्गनामानमतिबुद्धमतां वरं ॥
 तं नायेवसुवादारं चकार गुणसागरं ।
 पञ्चविंशतिलक्षन्तु मुद्राणां कृतवान् स्थिरं ॥
 तयोर्व्ययार्थं प्रत्यब्दं ततः क्लाड्व गुणकरः ।
 तेनैव मुन्सिना सार्द्धं दिक्षीं गत्वा च सलरः ॥
 शाहलम्वादशाहेन नवावेन च धीमता ।

सुजाहौला नामकेन स सन्निभकरोत् सदा ॥
 अर्द्धाब्धिचन्द्रभूमाने हिजिरिखत्सरे ततः ।
 शौषालस्य द्वितीयाहे नवकृष्णाय तोषतः ॥
 श्रीशाहलम्वादशाहो फर्मानाख्यलिपिं मुदा ।
 दत्तवान् यत्र लिखितं दिक्षीशेन सुसम्पदा ॥
 सहस्रपञ्चकश्चैव मन्त्रवानां हि सादिनां ।
 सहस्रत्रितयं वीर्ययुतानां शीघ्रगामिनां ॥
 उत्तमं शिविकायानं भक्षरेण सुशोभितं ।
 नकाराख्यं वाद्ययन्त्रं ध्वजं तेगेतिनामितं ॥
 राजवाहादुरोपाधिं मानवृद्धियशस्कुरं ।
 कृपया दत्तवानस्मै वज्रमानपुरःसरं ॥
 सुजाहौला नवावस्य समीपात् राजयोग्यकं ।
 खेलातनामकं प्राप्तो वसनं भूषणादिकं ॥
 तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवकृष्णोऽतिधीमते ।
 नवद्वीपाधिपश्रीलकृष्णचन्द्राय भूयते ॥
 महाराजेन्द्रवाहादुरोपाधिं मानवृद्धितः ।
 दापयामास शाहलम् वादशाहसमीपतः ॥
 ततः स सहितो लार्ड क्लाडवेन महात्मना ।
 काशीधाम समागम्य बभूवामौ महात्मनाः ॥
 महाराजोपाधिकश्रीवलवन्ताङ्गयेन च ।
 सिंहैः हि सुवे वाराणस्याः सुनियमं स च ॥
 कृत्वा विजयस्थायी नाथमन्दिरमथतः ।
 नवकृष्णेश्वरं लिङ्गं स्थापयामास भक्तिः ॥
 ततः पाटनानामदेशे महाराजेन तत्र च ।
 शेतावरायेण सह सुवे वेहारकृत्य च ॥
 कृत्वा सुनियमं तत्र तेनैव सहितो हि सः ।
 कलिकाताख्यनगरे समायातो गतालसः ॥
 ततस्तुष्टमनाः क्लाड्व कोम्पानेर्दत्तवान् पदं ।
 देवानीसंज्ञकं तस्मै राज्ञे वज्रलमानदं ॥
 रत्नसिन्धुभूमाने दूरेजिहायने पुनः ।
 शाहलम्वादशाहस्य प्रागुक्तस्य महात्मनः ॥
 समीपतः फर्मानाख्यलिपिमानीय यक्षतः ।
 तस्मै राज्ञे ददौ प्रीत्या प्रीतये तस्य धीमतः ॥
 यत्रास्तीदं खिलिखितं दिक्षीशेन सता स्वयं ।
 मन्त्रवानां षट्सहस्रं सहस्राणां चतुष्टयं ॥
 सादिनाञ्च महाराजोपाधिमस्मै प्रदत्तवान् ।
 एवं सुवर्णवटितं पदकञ्च ददौ महान् ॥
 यत्र सुद्रितपासस्यभाषयास्तीति वर्णितं ।
 दूरेजकोम्पानिकर्म्मोत्तमरूपेण साधितं ॥
 प्रशतो वादशाहस्य समीपात् सननामके ।
 सप्ताशीत्यधिके चैव रुद्रसहस्रघतेऽब्दके ॥

राशोपाधेस्तथा वाचादुरोपाधेस्तथैव च ।
 भूपालमवकृष्णाभिधानवाचादुराय च ॥
 दातुं दयाभवत् लार्ड क्लाइवस्य महामते ।
 तस्मया सद्धितं चिह्नं कोम्पानेस्तन्महीस्थिते ॥
 दत्तं तथा दशविधं खेलातं वस्त्ररूपकं ।
 किरीटं कुण्डलं रत्नभूषां हारश्च मौक्तिकं ॥
 फलकं करवालिश्च दण्डं चामरमुत्तमं ।
 मयूरपुच्छयजनं घटीयन्त्रं मनोरमं ॥
 हस्त्यश्वं भृङ्गरैर्युक्तं शिविकायानमेव च ।
 लार्ड क्लाइव् ददौ राज्ञे सदा हितकराय च ॥
 एवं सिपाइसंज्ञानां नृणां तद्धारपालने ।
 आज्ञां दत्त्वा तस्य हस्तं गृहीत्वा तु वरासने ॥
 हस्तिपृष्ठे समारोह्य पुरं प्रेरितवांस्ततः ।
 हस्त्यश्वपत्तिनिकरैर्बज्रदीनेश्च संवृतः ॥
 स च राजा रौप्यमुद्रां क्षिपन् मार्गेति हर्षतः ।
 विवेश स्वं पुरं रम्यं सर्वलोकैः प्रशंसितः ॥
 समुद्ररसवाजीन्दुमाने इन्द्रेजिहायने ।
 स लार्ड क्लाइवो मेस्तर् वाल्टेराय महात्मने ॥
 राज्यभारं समप्याय स्वस्थाने प्रस्थितोऽभवत् ।
 चकार च महाराजो देवानीकर्म पूर्ववत् ॥
 तस्यास्मिन् समये माता मृता विष्णोः पदं गता ।
 अनेकलक्षमुद्राभिस्तेनाद्या तत्क्रिया कृता ॥
 ततः कोम्पानिसंक्रान्तं कर्म त्यक्त्वा स भूपतिः ।
 पारमार्थिकचिन्तायां नियुक्तोऽभून्महामतिः ॥
 अथ कोम्पानिना गिर्जानिर्माणायां प्रयाचितः ।
 मूल्यं विनार्थितां भूमिं दत्तवानतिमोदतः ॥
 वसुसिन्धुमुनिचौलीमाने इन्द्रेजिहायने ।
 सुतानुश्रादिकं ग्रामं प्राप्तवानिह पत्तने ॥
 तेनैव तस्य राज्ञस्तु धनिविज्ञानिमानिनः ।
 प्रजा भूता हि वज्रला एतन्नगरवासिनः ॥
 समुद्रवसुभूमौन्दुमाने वज्रख्यकाब्दके ।
 हेष्टिंस् गवर्णरश्चाकृलावर्द्धमानाभिधानके ॥
 देशे तच्च महाराजं साजाश्रौलीतिनामके ।
 कार्यं निग्नोजयामास स गत्वा तत्र देशके ॥
 राज्यस्य शासनञ्चैवं राज्ञो राज्यास्तथैव च ।
 समग्रविषयस्यैव सुन्दरं नियमं स च ॥
 कृत्वा राजकरान् सर्वानादाय वज्रहस्ततः ।
 खालिसानामके स्थानेऽर्पितवान् सुसमाहितः ॥
 एवं रसवसुचौलीन्दुमे वज्राख्यवर्षतः ।
 महाराजाधिराजो यस्तेजस्यन्देति संज्ञितः ॥
 चतुःसप्रतिसाहस्राधिकाष्टलक्षमुद्रिकाः ।

तथा सप्तशतं मुद्राः सप्तविंशतिकाधिकाः ॥
 कृत्वा महाभागो महाराजयकाग्रतः ।
 राज्ञः करं राजकोषे प्रेषयामास यत्नतः ॥
 ततो गवर्णरस्यैव ह्यनुमत्यनुसारतः ।
 खालिसासंज्ञकात् स्थानात् महाराजोऽतिवाधितः ॥
 क्रमशः क्रमशस्यैव मुद्रास्ताः प्रतिवर्षतः ।
 आदानमकरोत् राजाधिराजस्योपकारतः ॥
 रामर्षिशशिभूमाने वज्रसंवत्सरे स च ।
 श्रीमद्राधावल्लभस्य सेवनार्थं चिराय च ॥
 दत्तवान् वल्लभपुरं कृत्वा देवोत्तरं मुद्रा ।
 श्रीमन्नन्ददुलालस्य सेवार्थमपि सर्वदा ॥
 आनर्पुरेतिख्यातायां परगणायां प्रयत्नतः ।
 चारयामं तथा देवोत्तरं कृत्वा ददौ ततः ॥
 तथायदीपतः श्रीमद्गोपीनाथं मनोहरं ।
 विग्रहं वल्लभपुरात् श्रीराधावल्लभं परं ॥
 एवञ्च खड्गदह्यामात् श्रीश्यामसुन्दराक्षयं ।
 श्रीमन्नन्ददुलालाख्यं शार्ङ्गद्वनायामतः स्वयं ॥
 स्वकं पुरं समानीय स राजा वज्रयत्नतः ।
 विधिवोधितरूपेण चिरं संसेव्य संयतः ॥
 नानाविधानलङ्कारान् सुक्तावज्जविभूषितान् ।
 तापनीयान् मणिमयान् दत्त्वा प्रेरितवांश्च तान् ॥
 पिपीतकाख्यद्वादश्यां समाह्वयाय पण्डितान् ।
 दानमानैः पुरस्कृत्य दिग्विदिक्षु समाश्रितान् ॥
 श्रीमद्गोपीनाथसंज्ञं श्रीगोविन्दं तथा परं ।
 विग्रहं संप्रतिष्ठाप्याकरोदाराधनं वरं ॥
 वेहालाग्राममारभ्य कुलपीं यावदुत्तमं ।
 स स्वययेन पन्थानं कृतवान् सर्वतः समं ॥
 तथा स्वकीयपुरतः पुरेऽतिशयविस्तृतं ।
 चकार राजपन्थानं मञ्जुलं सुपरिष्कृतं ॥
 नेत्राश्वराखिभूमाने शकसंज्ञकहायने ।
 कुलाचार्यान् बुधगणांश्चानीय स्वनिकेतने ॥
 स च द्वाविंशपर्यायिसुखानां वज्रयत्नतः ।
 कुलीनानामेकयायीमकरोद्भुरिदानतः ॥
 आम्नायाम्बरपद्मेन्दुमानेऽसौ वज्रवत्सरे ।
 विहाय देहमर्गमत्पादाम्भोजयुगं हरेः ॥ २२ ॥
 रामसुन्दरदेवस्य रायख्यातियुतस्य च ।
 अशेषगुणसम्पन्नाः पुत्ता जाता हि पञ्च च ॥
 कृष्णमोहनदेवस्तु तेषां ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ।
 व्रजमोहनदेवो यः स धीमान् मध्यमः स्मृतः ॥
 गोपीमोहनदेवश्च तृतीयो भुवि विश्रुतः ।
 भूपतेर्नवकृष्णस्य स एव दत्तकः सुतः ॥

चतुर्थो निरपत्योऽभदेवो गोलोकसाहनः ।
 कनिष्ठो वैष्णवोऽपुत्रो देवो भुवनमोहनः ॥ * ॥
 माणिक्यचन्द्रायस्य द्वौ सुतौ च तयोः पुनः ।
 ज्येष्ठो राधाकृष्णदेवो निरपत्यो महागणः ॥
 गोपीकृष्णख्यदेवन् कनिष्ठो देवार्चकः ।
 शूद्राचारः कृत्वा दान्तो बुद्धिमान् वंशकारकः ॥ २२ ॥

पुत्रादुभौ महाराजनवद्वणस्य चाग्रिमः ।
 गोपीमोहनदेवस्तु तयोर्थः स च दक्षिमः ॥
 कौन्सेलाध्यक्षजान् दृष्टे विलम्बाभिधानकस्य च ।
 एवमादिमजेन्रेल् जान् कार्णकस्य तथैव च ॥
 गवर्णरमेक्षार्धनस्य देवानीसंज्ञकं पदं ।
 स प्राप्य तत्र कर्त्तव्यं कृतवानतिमानदं ॥
 तथात्र मत्स्यविपणैर्ब्रह्मार्थं वज्रमूच्यकं ।
 कोन्सेलनय ददौ स्वानं सर्वेषां हितकारकं ॥
 श्रद्धेन्दुपक्षभूमाने वज्रसंज्ञकहायने ।
 पौत्रोद्वाहार्थमाह्वय स तु यत्रात् शुभे दिने ॥
 कुलाचार्यान् कुलीनाञ्च गृहीत्वा तत्समक्षतिं ।
 कनिष्ठपङ्कभाजयोः कुलयोद्धिगंसंस्थितिं ॥
 कृतवानथ न्यूना स तुलापुरुषदानकं ।
 कारयामास यन्नेन ययोक्तविधिपूर्वकं ॥
 ततश्च मादकृत्ये स सुवर्णदानसागरं ।
 कृत्वा ददौ दिजाग्र्योभ्यस्तानाह्वय च सादरं ॥
 रामाग्निनागभूमाने इरेजाब्दे स मानदं ।
 गवर्णस्य कारुण्यात् प्राप्तवानुत्तमं पदं ॥
 राजवाहादुरोपाधिं सुवर्णान्वरसप्तकं ।
 अनेकरत्नघटितं शिरोभूषणयुग्मकं ॥
 तथा सन्मौक्तिकं हारं फलकं करवालकं ।
 शक्तिघटसङ्घपत्तीनां शिविकाग्रमार्थकं ॥
 श्राज्जाञ्च प्राप्तवान् सोऽपि वज्रसम्मानपूर्वकं ।
 चिरमाश्वादिरहितः कृत्वा राज्यमकण्टकं ॥
 वल्लिवेदाक्षिशभूमाने वज्राख्यहायने ।
 सौरचैत्रे शुकपक्षसैकादश्यां तिथौ दिने ॥
 अर्द्धं नारायणसेत्रेऽन्यार्द्धं कारणजीवने ।
 देहस्थाधायाम्भजनैर्गीयमाने जनार्दने ॥
 भावयन्निष्ठदेवस्य रूपं हृदयसेखितं ।
 जानतः स महीपालः संप्राप्तोऽय मृतेऽमृतं ॥ * ॥
 कनिष्ठो राजकृष्णख्य औरसे गुणिमानकृत् ।
 राजायगण्यो मान्यश्च वदान्यो गानशास्त्रवित् ॥
 स च त्रयोविंशसंख्यपर्यायाणां महात्मनां ।
 कुलीनावामेकयायी कृतवान् गुणशालिनां ॥
 तथा कुलप्रदीपाख्यं कूलशान्तं प्रयत्नतः ।

कुलीनानन्दजनकं चकार कीर्त्तिलाभतः ॥
 यथा चैतन्यदेवेन कृतं नगरकीर्त्तनं ।
 तथा राष्ठा कृतञ्चेति जनाः कुर्वन्ति कीर्त्तनं ॥
 रामाग्निवसुशुभ्रांशुमावे इरेजिवत्सरे ।
 गङ्गातीरे जानपूर्वं मृतोऽगात् हरिमन्दिरे ॥ २३ ॥
 कृष्णमोहनदेवस्य तनयौ द्वौ सुधीलदौ ।
 राजनारायणख्यानश्रीनारायणदेवकौ ॥ * ॥
 व्रजमोहनदेवस्यापुभौ पुत्रौ तयोः परः ।
 धार्मिको रामरत्नाख्यो हरनारायणोऽवरः ॥ * ॥
 गोपीकृष्णस्य देवस्य पुत्राश्चत्वार एव च ।
 तेषां ज्येष्ठस्तु गोपालकृष्णोऽतिसात्विकः स च ॥
 श्रीलोककुलकृष्णस्तु मध्यमो गुणसागरः ।
 वाङ्मालवेङ्के नाथदेवानीकर्मतत्परः ॥
 गोपेन्द्रकृष्णगोपेशकृष्णौ सन्तानवर्जितौ ।
 तृतीयकतुरीयौ च वान्ये देहान्तरं गतौ ॥ २४ ॥
 वाणान्वरधिभूमानसमायां शकभूपतेः ।
 गोपीमोहनदेवस्य गोष्ठीपतिमहीपतेः ॥
 श्रीराधाकान्तदेवेति नाम्ना पुत्रोऽभ्यजायत ।
 वज्रविद्यां तथा हिन्दीं पारसीमारवीं ततः ॥
 इरेजीं संस्तुतश्चैवाधीतवान् सोऽतियत्नतः ।
 तथा चतुर्धुरीणस्य गोपीकान्तस्य धीमतः ॥
 सर्वग्रामान्यस्य गोष्ठीपतेर्भौलिकराजतः ।
 सिंहेत्युपाधियुक्तस्य प्रपौत्रो स उपायत ॥
 गोष्ठीपतिरभूत्तेन कुलाचार्यादिसम्मतः ।
 वज्रलण्डफ्रान्सगर्मान्डेन्मार्कादिप्रदेशतः ॥
 हवियामेरिकासंज्ञदेशानाञ्चैव मध्यतः ।
 विद्यादिविषयाणान्तु सभानां सभ्यतामिति ॥
 एवं धर्मभभायाञ्च तथान्यासां सभापतिः ।
 वभूव वज्रसम्मानपूर्वकं स महासतिः ॥
 स वाणाश्रीभशभूमित इरेजिवत्सरे ।
 प्राप्तः किलकिलानामनगरेऽस्मिन् मनोहरे ॥
 गवर्णस्यैवेच्छातो माजिष्ट्रेटीयकं पदं ।
 यदेवैकान्तमान्यानां गुणिनामपि मानदं ॥
 सुन्यग्निनागभूमाने ऐरेजाब्दे तु दैवकं ।
 राजोपाधिञ्च कौन्सेलात् वसनं भूषणादिकं ॥
 मानवर्द्धनपत्रेण सहितं वज्रमूच्यकं ।
 तथा गवर्णस्यैव सभायामादिपीठकं ॥
 प्राप्तवानतिदुष्प्राप्यं यज्ञोक्ते मानदायकं ।
 अर्द्धवेदाक्षिशभूमाने वज्राब्दे विधिपूर्वकं ॥
 गयातीर्थप्रयाणार्थं प्रस्थितः पथिमध्यतः ।
 सुरगिदावादनगरे श्रीनवावसभाङ्गतः ॥

सम्मानितः स च समादरतस्तत्समीपतः ।
 राजाहं हेमवसनं सप्तकं सप्तरूपतः ॥
 होमाख्यपत्तिपुच्छेन युक्तं युगं किरीटकं ।
 लुण्डलं मौक्तिकं द्वारं फलकं करवालकं ॥
 यत् सदा भूपतीनां हि भरिसम्भ्रमवर्द्धकं ।
 प्राप्तवान्स्तत्तु दुष्प्राप्यं वज्रसन्मानपूर्वकं ॥
 अथेन्दुरसपचाजमाने वज्राख्यहायने ।
 पौलोद्वाहोपलक्षणे सभां कृत्वा शुभे दिने ॥
 समाह्वय कुलाचार्यान् कुलीनान् पण्डितान् स च ।
 कायस्थानां चतुर्विंशपर्यायाणां तथैव च ॥
 सुखस्थानां कुलीनानां कनिष्ठानाञ्च सर्वशः ।
 एवं षड्भ्रातृजातानामेकयात्रीं चकार सः ॥
 तत्पत्रिकां कारिकायाः पुस्तकञ्चापि सुद्रितं ।
 कुलीनघटकादिभ्यः कृत्वा तेन समर्पितं ॥
 पाठशालाध्यापनाय ग्रन्थनिर्माणहेतुतः ।
 खुल्लवक् खोसाइटीनाम या सभासिन् प्रदेष्टतः ॥
 स तदर्थं नीतिकथा वांलाशिचादिपुस्तकं ।
 कृतवान् हेक्मते आश्रजार् दत्तायुर्वेदवाचकं ॥
 पुस्तं पारसभाषात इरेजीभाषया पुनः ।
 अनुवाद्य घेट्टट्टनदेशे राज्ञो महात्मनः ॥
 स च रादयल् एसियाटिक् समाजे प्रेरयन्ततः ।
 तच्च सुद्राक्षितं कृत्वा तत्शतं परिमाणतः ॥
 अनुवादकसान्निध्ये तस्यैव दर्शनार्थतः ।
 कृपया प्रेषयामासुस्तत्सदःस्थाः प्रयत्नतः ॥
 तथाञ्च व्यवसायासकालसन्पादनीयकं ।
 शब्दकल्पद्रुमाख्याभिधानञ्च सप्तकाण्डकं ॥
 परोपकृतये कृत्वा गुणिभ्योऽभवदपिता ।
 यत्प्राप्यालोक्य सन्तुष्टाः सर्वदेशीयपण्डिताः ॥
 प्रत्येके प्रेरयामासुः सुख्यातिपत्रिकादिकं ।
 विशेषतो दिनेमारराज्येशोहेमहारकं ॥
 स्त्रीयाख्यचिह्नसंयुक्तपदकोत्तमधारकं ।
 ग्रीत्या संप्रेषयामास राज्ञोऽर्थं मानदायकं ॥
 पुनस्तदभिधानस्य परिशिष्टमतिश्रमात् ।
 निर्माय सुद्रितं तेन प्रदानार्थं वज्रव्यात् ॥ २४ ॥
 अत्रैव कथयामीमं इतिहासं पुरातनं ।
 सङ्क्षेपेण च तद्राज्ञो लोकविस्मयकारणं ॥
 नागवेदाष्टभुजमाने इरेजान्दे हि वैरिणा ।
 टाकीग्रामनिवासेन केनचित् ख्यातमुन्मिना ॥
 दुष्टेनाभीष्टसिद्धयर्थं दण्डपाख्यसंज्ञके ।
 विवादस्य पदे मान्यजनानां माननाशके ॥
 कारितो मिथ्याभियोगस्तस्य निर्दोषभूतः ।

ऊम्लीयामस्य मेजिष्ट्रेट् नामकेनाविचारतः ॥
 पोलिससुपरिण्टेण्डेण्टसंज्ञकस्य समीपतः ।
 क्रुधा तन्मिथ्यापवादः पत्रेण प्रकटीकृतः ॥
 तेन सेक्रेटरिद्वारा गवर्णराय वेदितः ।
 सोऽपि तैर्बुद्धधा चेष्टां कृतवान् तदुत्तरार्थतः ॥
 किन्तु सेशन्जवाख्यस्य प्राड्विवाकस्य धीमतः ।
 अतिसूक्ष्मविचारेण राजा निर्दोषतां गतः ॥
 तस्माद्विपक्षपक्षाणां क्रूराणाञ्च विशेषतः ।
 तेषामुद्यमभङ्गनं लज्जाधिक्यमजायत ॥
 तेन सर् हर्बर्ट मेडाक् डेपिउटी गवर्णरः ।
 खेहेनास्त्रिभुजदयः सदयश्चातिसत्वरः ॥
 आह्वानार्थं तस्य राज्ञः प्रेषयामास पत्रकं ।
 स चानीय स्वभवने तच्च सम्मानपूर्वकं ॥
 सान्त्वयित्वा जयान्तस्मै धन्यवादं प्रदत्तवान् ।
 एवं गवर्णरो जेनरेल् लार्डडेल्हौसिरात्मवान् ॥
 स्वदेशयानसमये सभामध्येऽतिहर्षितः ।
 तद्राज्ञो दक्षिणं दृष्टं गृहीत्वातिप्रयत्नतः ॥
 लार्डेन च तथा लेडी केनिङ्गेन सहोत्तुकः ।
 साक्षात् तं कारयामास मानिनां मानवर्द्धकः ॥
 पूर्वोक्तमिथ्याभियोगे दण्डार्हकरणाय च ।
 उद्योगजन्यदाषस्याप्यकरोत् चालनं स च ॥
 स तु सुन्सी पुनरपि दण्डपाख्यवादतः ।
 फरासडाङ्गानगरे पलायित्वा मृतस्ततः ॥
 राजकृष्णस्य नृपतेर्जाता बसुमिताः सुताः ।
 शिवकृष्णो नृपो ज्येष्ठो यस्यास्ति शिवतुल्यता ॥
 रूपवान् गणवांश्चापि कालीकृष्णस्तु मध्यमः ।
 दयालुर्बुद्धिमान् मान्यो धार्मिको मानवोत्तमः ॥
 इरेजीभाषया सोऽपि महानाटकनामकं ।
 तथा रसलसेत्याख्यमिं रेजानाञ्च पुस्तकं ॥
 वज्जीयभाषया चैवानुवादमकरोत्ततः ।
 राजवाद्यादुरोपाधिं प्राप्तो गवर्णरेण्टतः ॥
 देवीकृष्णोऽतिसरलो देवभक्तस्त्रुतीयकः ।
 अपूर्वगुणसंयुक्तोऽपूर्वकृष्णस्तु त्रुतीयकः ॥
 देवान् कुडर् नामधेयं ग्रन्थं स चोर्दुभाषया ।
 निर्माणं कृतवान् सोऽपि निजायासव्ययेच्छया ॥
 ततो माधवकृष्णस्तु सुशीलः पुत्रवार्जितः ।
 पञ्चमो देवताभक्तः सोऽन्ये वयसि संस्थितः ॥
 कृतवान् स च वेतालपञ्चविंशतिनामकं ।
 ग्रन्थं पारसभाषातोऽनुवादं यत्रपूर्वकं ॥
 षष्ठः कमलकृष्णस्तु देवे पैश्वे सदा रतः ।
 कार्ये वज्रगणेपेतस्तथा पण्डितमण्डितः ॥

एवं गङ्गासागरयोः सङ्गमे तेन निर्मितः ।
 श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
 तुलापुरुषदानश्च श्रीमद्भागवतस्य च ।
 पारायणं वागवाजारस्य घट्टे तथैव च ॥
 शिवस्य स्थापनं मात्रा कारयामास शैलुकः ।
 भङ्गवित्तव्ययेनैव कुलकीर्त्तिविवर्द्धकः ॥
 नरेन्द्रकृष्णेति संज्ञो यः सुतः स तु सप्तमः ।
 रूपवान् गुणवांश्चैव नरेन्द्रेण पुनः समः ॥
 स च डेपिउटीमेजिष्ट्रेट् बभूव सदाश्रयः ।
 यो हि यादवकृष्णस्तु कनिष्ठोऽतिदयामयः ॥
 तेन दिवान् भोग्गफकाख्यं पुष्ककश्चोर्दुभापया ।
 निर्माय सुद्वितं तस्य कृत्वा दत्तं निजेच्छया ॥
 गयाधाममृतः सोऽपि पुत्रहीनोऽमृतं गतः ।
 चन्द्रेषुपचभूमने वङ्गसंज्ञकवर्षतः ॥
 राजराधाकान्तदेवमाहाय्येन मुदान्वितैः ।
 चपर्यायकुलीनानामेकयायी कृता च तैः ॥ २४ ॥
 श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च ।
 त्रयः सुताः सिद्धगोष्ठीपतयः स्वकुलेषु च ॥
 यतो गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विशेषतः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीमहेन्द्रनारायण इतीरितः ॥
 देवप्राज्ञाभक्तः स बुद्धिमांश्च गुणान्वितः ।
 मध्यमः श्रीलराजेन्द्रनारायण इति श्रुतः ॥
 धार्मिकः सत्यवादी स कर्मदत्तश्च मत्तमः ।
 यस्तु श्रीदेवेन्द्रनारायणो देवः स चान्तिमः ॥
 व्यवहारज्ञानयुतः प्रतापाक्षिमन्वितः ।
 मन्त्रणादाननिपुणो धीमान् धीमद्भिरावृतः ॥
 एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजतः ।
 तत्र यानस्याधिकारं कुमारोपाधिकं ततः ॥
 पञ्चप्रकारं वसनं भूषणञ्च मनोरमं ।
 त्रयः सहोदराः सर्वे प्रत्येके लेभिरे समं ॥ २५ ॥
 जाताः पुत्रास्तयः श्रीमत्शिवकृष्णस्य भृशतः ।
 तेषां श्रियुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥
 चत्वारस्तनयाः श्रीलकालीकृष्णस्य भूपतेः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीचरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
 बभूव यो डेपिउटीमेजिष्ट्रेटिपदे स्थितः ।
 श्रीदेवोऽकृष्णदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमतः ॥
 श्रीमदानन्दकृष्णो यस्तयोर्ज्येष्ठः स च स्मृतः ।

श्रियुतापूर्वकृष्णस्य चत्वारस्तनयास्ततः ॥
 ज्येष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेति ख्यातिसंयुतः ।
 श्रीमन्नरेन्द्रकृष्णो यः सम्भूतास्तस्य देहतः ॥
 त्रयः पुत्रास्तेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुनः ।
 श्रीमद्भजेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः सुलक्षणः ॥ २५ ॥
 राजनारायणस्यैव देवोपाधियुतस्य च ।
 पुत्रोऽभवज्जगत्कृष्णनामेदानीं मृतः स च ॥
 श्रीनारायणदेवस्य त्रयः पुत्रा गुणैर्युताः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुतः ॥
 गवरन्मेष्टस्य तोशाखानायां प्रथमं स हि ।
 अध्वरोऽभूत्तत्र कर्मनिर्व्वहकरणेन हि ॥
 तस्मै गवर्णरो लार्डहारडिञ्जः कृपयान्वितः ।
 रायवाहादुरोपाधिं दत्तवानति तोषतः ॥
 ततो सुरशिदावादे नवावस्य समीपतः ।
 नेजामतस्य देवानीं प्राप्तवान् वङ्गभाग्यतः ॥
 तत्रापि च नवावस्य सन्निधौ लभ्यवानयं ।
 राजवाहादुरोपाधिमेकान्तमानतः स्वयं ॥ २५ ॥
 गोपालकृष्णदेवस्य पुत्राश्चत्वार एव तु ।
 श्रीलश्रीकृष्णदेवो यः सर्वेषामग्रजः स तु ॥
 श्रीमद्भोक्तुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मनः ।
 श्रीमन्भूपेन्द्रकृष्णस्तु ज्येष्ठोऽतिनन्दिवर्द्धनः ॥ २५ ॥
 श्रीमन्महेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमतः ।
 नाद्यापि तनयो जातो गृहवैगुण्यदोषतः ॥
 तथा श्रियुतराजेन्द्रनारायणस्य कायतः ।
 श्रीमद्भिरादिनारायणः पुत्रो व्यजायत ॥
 एवं श्रियुक्तदेवेन्द्रनारायणशरीरतः ।
 संजातश्च श्रीभजेन्द्रनारायणेति संज्ञितः ॥ २६ ॥
 श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दरः ।
 श्रीजितेन्द्रियकृष्णेति ख्यातियुक्तः प्रियङ्करः ॥
 श्रीमद्भरेन्द्रकृष्णस्य तनयश्चातिशोभनः ।
 श्रीमद्भरेन्द्रकृष्णोऽग्रजातः सरसिज्ञाननः ॥ २६ ॥
 जगत्कृष्णस्यात्मजस्तु ज्येष्ठोऽभूदतिशीलवान् ।
 श्रीमन्नारण्यकृष्णेति नाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
 श्रीलप्रसन्नादिनारायणस्य सुत उत्तमः ।
 श्रीमद्भूपेन्द्रादिनारायणः शशधरोपमः ॥ २६ ॥
 इत्येकादिकषड्विंशपुरुषान्तातिनिर्म्मला ।
 देववंशावली या सा समाप्ता मौलिकातुला ॥

नागरी।	English.	बाङ्गला।	उच्चार।	नागरी।	English.	बाङ्गला।	उच्चार।
अ	a	अ	अ	ज	n	ঞ	न
आ (I)	ā	आ (I)	आ (I)	ट	t	ট	ट
इ (i)	i	ई (i)	इ (i)	ठ	th	ঠ	ठ
ई (ī)	ī	ई (ī)	ई (ī)	ड	d	ড	ड
उ (u)	u	ऊ (u)	उ (u)	ढ	dh	ঢ	ढ
ऊ (ū)	ū	ऊ (ū)	ऊ (ū)	ण	ṇ	ণ	ण
ए (e)	e	आ (e)	अ (e)	त	t	ত	त
ए (ē)	ē	आ (ē)	अ (ē)	थ	th	থ	थ
ऋ (ṛ)	ṛ	ऋ (ṛ)	ऋ (ṛ)	द	d	দ	द
ऌ (ḷ)	ḷ	ऌ (ḷ)	ऌ (ḷ)	ध	dh	ধ	ध
ए (ē)	e	अ (ē)	अ (ē)	न	n	ন	न
ऐ (ai)	ai	अ (ai)	अ (ai)	प	p	প	प
ओ (ō)	o	उ (ō)	उ (ō)	फ	ph	ফ	फ
औ (au)	au	उ (au)	उ (au)	ब	b	ব	ब
...	n or m	...	...	भ	bh	ভ	भ
:	h	:	:	म	m	ম	म
क	k	क	क	य	y	য	य
ख	kh	थ	ख	र	r	র	र
ग	g	ग	ग	ल	l	ল	ल
घ	gh	घ	घ	व	v	ব	व
ङ	ṅ	ङ	ङ	श	ś	শ	श
च	c	च	च	ष	sh	ষ	ष
छ	c'h	छ	छ	स	s	স	स
ज	j	ज	ज	ह	h	হ	ह
झ	jh	झ	झ	झ	ksh	ঝ	झ

भूमिका ।

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्यहे शिवं सत्त्वं सर्वसर्वार्थसाधकम् ।
यावाभूमी स्थितं व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूपं देवभाषाया विष्णोर्विष्वात्मनो यथा ।
ईदृक्तयेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥२॥
विष्णुवत सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा ।
रुद्रवत् सा च तमसा व्यानशेषेषपिष्टपम् ॥३॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं तदाऽस्यास्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः संस्तुताह्वं सुमङ्गलम् ॥४॥
तमाभूतमिदं विश्व प्रसुप्तमिव सर्वतः ।
अरुणोदयवेलेव भाषेयं प्रत्यबोधयत् ॥ ५ ॥
एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
परं वेद्यतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥६॥
इयमुन्मीलयामास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।
आत्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनीमिव भानुभा ॥७॥
अनया भाषयैवादाहपिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
प्रलय-स्थिति-सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमद्भुतम् ॥८॥
विश्व-विश्वेशयोस्तत्त्वमियमेवाऽन्वबोधयत् ।
चतुर्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥९॥
मिहचारणगन्धर्वैर्देवदानवमानवैः ।
इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥
ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्माण्डपूजिता ।
जयत्वमरभाषेयमासंचाराद् युगे युगे ॥११॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं परं गतः ।
गीर्वाणवाणीं तां वन्दामहे गीर्वाणवन्दिताम् ॥१२॥
योनेरनन्तरत्नानां तस्याः कोपाः सहस्रयः ।
पूर्वाचार्यकृताः शस्ता विलमन्ति महीतले ॥१३॥
पर्यायवाचकाः केचित् केचित् नानार्थवाचकाः ।
लिङ्गानुशामनाः केचित् न तु सर्वार्थसाधकाः ॥१४॥
अतिसंक्षिप्तजटिलाश्रुन्दोवद्वा दुरन्वयाः ।
विनाचार्यं न शक्यान्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥
युगपत् सर्वकोपाणां यथावत् स्मरणं विना ।
कार्यकालेऽभीक्षितार्थनम्रातिर्नोपपद्यते ॥१६॥
स्थितेष्वपि पुरः सर्वकोपेष्वन्यैर्यथा जनैः ।
इष्टार्थोऽतद्रहस्यज्ञैर्यत्नतोऽपि न लभ्यते ॥१७॥
सर्वाधिगम्यं निर्मातुं कोपं सर्वार्थसाधकम् ।
उदियाय कलौ वङ्गे राधाकान्तो नरेश्वरः ॥१८॥
अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।
तत्तच्छब्दार्थसम्पत्तिः प्रथमं तेन दर्शिता ॥१९॥
स एवादिगुरुस्तस्मात् कोपाणामीदृशात्मनान् ।
यः सर्वभोग्यमकरोत् संस्कृतं देवदुर्लभम् ॥२०॥
मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्पं विनिर्गमे ।
एकत्र पिष्टपाशेषज्ञानैश्वर्यदिदृक्षया ॥२१॥
नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्वज्ञानस्य यद्यपि ।
कोपस्तस्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥२२॥
वेदकर्त्ता विधातेव वाल्मीकिरिव काव्यकृत् ।
व्यासो भारतकर्त्तेव स लोके गौरवं गतः ॥२३॥
दंष्ट्रादण्डेन दैत्यारिर्निमग्नां प्रलयाम्बुधी ।
वराहरूपी भगवान् काश्यपीमुददीधरत् ॥२४॥

कलौ तु धरणीकान्तो राधाकान्तः प्रदीप्यते ।
 उद्धृत्याऽनन्तकालाब्दे देवभाषां महीयसीम् ॥२५॥
 न दृष्टं न श्रुतं कापि तद्धि शास्त्रं बुधैर्भुवि ।
 ययैवोद्धृतमेतस्मिन् कोषे तेन महात्मना ॥२६॥
 वेदानुद्धृतवान् पूर्वम् मत्सरूपी जनार्दनः ।
 असौ त्वशेषशास्त्राणि विष्णुतानि समन्ततः ॥२७॥
 सुराः समेता दितिजैर्ममन्तुः क्षीरनीरधिम् ।
 एकएव ममत्याऽयमपार शास्त्रसागरम् ॥२८॥
 सुधासिन्धुसुधां पीत्वा सुरा अमरतां गताः ।
 पीत्वा त्विमां कोषसुधां देवदानवमानवाः ॥२९॥
 कौस्तुभाख्यमपां सारं शौरैरेव हि भूषणम् ।
 कोषरत्नमिदं त्वस्य जातं त्रैलोक्यभूषणम् ॥३०॥
 पारिजातः सुरतरुः सुरभीकुरुते दिवम् ।
 शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष प्रीणाति भुवनत्रयम् ॥३१॥
 धन्वन्तरिः स भगवान् स्वर्गस्यैव चिकित्सकः ।
 अशेषाणान्तु लोकानां कोष एष चिकित्सकः ॥३२॥
 ससुद्रोद्धृतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् केवलो हरिः ।
 श्रीराधाकान्त-कोषेण लक्ष्मीवद् भुवनत्रयम् ॥३३॥
 न केवलं सेव्यतेऽसौ कोषः शब्दार्थलिप्सुभिः ।
 सर्वेषामेव सूतेऽयं कामान् कल्पद्रुमो यथा ॥३४॥
 योगिनामप्ययं कोषो योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
 भोगिनां भोगशास्त्रं च रोगिणां च महीषधम् ॥३५॥
 सर्वेषामेव धर्माणामाश्रमाणां च सर्वशः ।
 कृत्यजातमशेषेण प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥३६॥
 जीविकामर्जयन्त्यस्माद् विप्राः षट्कर्मशालिनः ।
 क्षत्रिया वैश्यशूद्राश्च ये चाऽन्ये वर्णसङ्कराः ॥३७॥
 कर्मकाण्डरतैर्नित्यं ज्ञानकाण्डरतैस्तथा ।
 रागिभिर्वीतरागैश्च सर्वैरेवैष सेव्यते ॥३८॥
 उपजीव्यो यद्यैवाऽयं गुरुभिर्मन्त्रदातृभिः ।
 उपजीव्यस्तद्यैवाऽयं शिष्यैर्मन्त्रग्रहीतृभिः ॥३९॥

निदानं चाऽत्र रोगाणां लक्षणं च पृथक् पृथक् ।
 संप्राप्तिश्च चिकित्सा च सर्वं प्रोक्तमशेषतः ॥४०॥
 ओषधीनामशेषाणां गुणपर्यायसंग्रहाः ।
 नानाभाषाप्रचलिता आख्यायैवाऽत्र दर्शिताः ॥४१॥
 इह संगीतविज्ञानं भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
 प्रसङ्गतः समासेन प्रोक्तं सर्वमतानुगम् ॥४२॥
 आश्चर्याणामशेषाणां ज्ञानानामाकरो महान् ।
 अहो कोऽपि ययोराशिः कोषोऽयं तस्य भूयतः ॥४३॥
 मन्दभाष्येऽपि वङ्गेऽस्मिन् जज्ञिरे बहवो बुधाः ।
 विहीना अपि शौर्येण ज्ञानेनाऽमरतां गताः ॥४४॥
 तन्त्रमन्त्रादिशास्त्राणि स्मृतयो न्यायविस्तराः ।
 योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥४५॥
 नानादेवार्चनकथा ऐन्द्रजालिकमेव च ।
 उपदेवकथाश्चिता ग्राम्यदेवकथास्तथा ॥४६॥
 व्रतोपवासनियमा वलिहोमजपादयः ।
 पीठतीर्थादिमाहात्म्यं शक्तिपूजाः सहस्रशः ॥४७॥
 एतच्चाऽन्यच्च बहुधा शास्त्रं वङ्गमनीषिभिः ।
 नवद्वीपादिवास्तव्यैः प्रणीतं ज्ञानदृष्टिभिः ॥४८॥
 अरक्षित्यदयं कोषो ज्ञानं तद् वङ्गजं न चेत् ।
 नामाऽपि तस्याऽद्य तद्वाऽगमिष्यद् विलयं ध्रुवम् ॥४९॥
 एकेनाऽपि गुणेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत् ।
 यद्यं वङ्गदेशस्य कृतीः कीर्त्तिश्च रक्षति ॥५०॥
 पुण्यां द्रवमयीं धारामानिनाय भगीरथः ।
 पुण्यां कीर्त्तिमयीं धारां राधाकान्तोऽवतारयत् ॥५१॥
 सोऽनर्थं जीवितं दीर्घं विभवं चाऽतुलं निजम् ।
 अकातर शब्दकल्पद्रुमस्याऽर्थं न्ययोजयत् ॥५२॥
 अस्य कोषमहासिन्धोर्बुद्धोः कालात् परं नृपः ।
 स प्रपदे परं पारं भवाब्देरिव निर्गमः ॥५३॥
 सोऽशेषकोषवयजं स्वकापं त्याग्निनां वरः ।
 अमूल्यं वरतरमूल्यं पिना विद्मो महायथाः ॥५४॥

स जीवन्नेव सुकृती चक्रेतरतुलं फलम् ।
 विलोक्य सफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥५५॥
 आमेरिकास्यायूरोपवासिनोऽशेषपण्डिताः ।
 शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययुः परमविस्मयम् ॥५६॥
 धीरेन्द्राय नरेन्द्राय ये यत्रासन् तदा भुवि ।
 तमभ्यवर्षन् सम्मानैर्मेषाः शस्यमिवाऽम्बुभिः ॥५७॥

वङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण वा ।
 कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्पर्धते ह्यमरावतीम् ॥५८॥
 स शब्दकल्पद्रुमकट्टं यत्र जज्ञे तमालयम् ।
 श्रीभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थे प्रचक्षते ॥५९॥
 साधारणोपकाराय मेलन देववासिनाम् ।
 विदुषां सङ्गमो वाऽपि तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥६०॥
 महावङ्गसमाजस्य तद्वशीऽद्यापि कीर्त्यते ।
 अविसंवादितं सर्वैश्चूडामणिरिति चिती ॥६१॥
 एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्ववशं यशसा नृपः ।
 अगण्यपुण्यैर्धन्योऽसौ पुण्यलोकमुपेयिवान् ॥६२॥
 गते बहुतिथे कालेऽकारि कोपेऽत्र दुर्लभे ।
 वरदाकान्तमित्राद्यैः पुनर्मुद्राङ्गने ग्रहः ॥६३॥
 सुद्रां नीतेऽथाऽविकल शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
 अचिरेणैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥६४॥
 पुनरेवाऽस्य दीर्घम्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
 गुणांश्चाऽजनि नक्षिते पुनर्मुद्राङ्गने ग्रहः ॥६५॥
 ततः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा सत्वं यथाविधि ।
 प्रवृत्ता दुष्करे कार्ये वयं सत्कार्यगौरवात् ॥६६॥

वङ्गाचरैरितः पूर्वं कोष एष प्रकाशितः ।
 तेनाऽसौ सुखपाव्योऽभूत् केवल वङ्गवासिनाम् ॥६७॥
 नागरी वर्णमाला तु संस्कृतैकीपयोगिनी ।
 सर्व्वताद्रियते प्रायः सर्व्वैः संस्कृतपाठिभिः ॥६८॥
 सर्व्वेषां बोधसौकर्यमतोऽस्माभिर्विधितुम्भिः ।
 प्रशस्तैर्नागरैर्वर्णैरेष कोषः प्रकाश्यते ॥६९॥

शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रणिनाय यदा नृपः ।
 संस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽधुनेव तदाऽभवत् ॥७०॥
 तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोपे तेन भूभुजा ।
 सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥
 जन्मभूमिं प्रति प्रेम्ना तेनोपादानलिप्सुना ।
 अस्योपादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहता ॥७२॥
 सुग्धबोधं व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
 तन्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृताः ॥७३॥
 पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।
 सयत्नं सेव्यते सर्व्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥
 दिने दिने नृणां यावत् संस्कृते भक्तिरेधते ।
 पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥७५॥
 अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।
 सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्श्यते ॥७६॥

प्रलतीर्थाश्चमसरिदेशारण्यमहीभृताम् ।
 सिद्धदेवर्षिभूपालशास्त्रयास्त्रकृतां तथा ॥७७॥
 कलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नवं नवम् ।
 अधुनाविष्कृतं तत्तत् धन्यैः पाश्चात्यसूरिभिः ॥७८॥
 अदृष्टपूर्वाः शब्दार्थाः प्रमाणानि वह्नि च ।
 इदानीं ग्रन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥
 मूलातिरिक्तं तत् सर्व्वं मूलेऽस्माभिर्निवेश्यते ।
 वेष्टनाकारचिह्नान्तर्व्यवच्छेदचिकीर्षया ॥८०॥
 अनुचिन्त्य द्वयोरेव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।
 अस्माकं ग्राहकानां च खण्डशोऽयं प्रकाश्यते ॥८१॥

परिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
 परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।
 एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥८२॥
 प्रथमपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
 धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकारार्थाः पृथक् पृथक् ।
 अनुबन्धाश्च धातूनां गणवाच्यभिदास्तथा ॥८३॥

सक्तज्ञितसमासानां लिङ्गानां विवृतिस्तथा ।

प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्वमेतन्निवेश्यते ॥८४॥

द्वितीयपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।

लौकिका बहवः शब्दा वैदिकाश्च विशेषतः ।

ग्रन्थप्रचारविरहादन्वकारश्च स्थिताः ॥८५॥

पाश्चात्यविदुषां ज्ञानापूर्व्यालोकेन तेऽधुना ।

दिने दिने प्रकाशन्ते चार्थकीर्त्तिं वितन्वते ॥८६॥

सार्थप्रमाणास्ते सर्वे परिशिष्टे द्वितीयके ।

दीयन्ते बुधसाहाय्यान्निजशक्त्यनुसारतः ॥८७॥

कोषेऽस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणायोद्धृतानि च ।

मूलातिरिक्ताः शब्दा वै बहवः सन्ति तेष्वपि ॥८८॥

तेऽपि सर्वेऽत्र दीयन्ते यथाऽभावोऽस्ति यत्र च ।

यथाज्ञानं यथास्थानं सोऽप्यस्माभिर्निरस्यते ॥८९॥

शब्दाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।

प्रगाधं चाऽप्रमेयं तं को वा निर्वक्तुमीश्वरः ॥९०॥

स्वशक्तिकाष्ठामान्त्रित्य तथाप्यस्मादृशैर्जनैः ।

परिशिष्टस्य सम्पूर्त्तौ प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥९१॥

इयेष सुद्राङ्गयितुं स राजा नागराक्षरैः ।

पुनरेव स्वकं कोषं सर्वभोगविधितया ॥९२॥

पश्चिष्टं च विस्तीर्णं वेदशब्दार्थबोधकम् ।

निर्भ्रमे सोऽस्य कोषस्य महान्तं यत्नमास्थितः ॥९३॥

दुर्विज्ञासात्तु द्वैवस्य हस्तलेखाश्च तेऽखिला ।

कीटैः कवलिता हन्त ! नाशमापुरशेषतः ॥९४॥

चकमे च महात्माऽसौ सकाशात् परवर्त्तिनाम् ।

संस्कृतज्ञानविस्तारेणाऽस्य संस्कारणं पुनः ॥९५॥

अतो वयं संप्रवृत्ता अस्मिन् संस्करणे नवे ।

पुण्यश्लोकस्य तस्यैव भूपत्येच्छानुसारतः ॥९६॥

शब्दकल्पद्रुमस्त्रष्टुः कुलात् तस्यैव भूभृतः ।

पदे पदेऽत्र साहाय्यं कार्येऽस्माभिरवाप्यते ॥९७॥

देवदेव ! महादेव ! रक्ष रक्ष चिरं विभी ! ।

वशावलीं तस्य राज्ञो धारां भोगीरथीमिव ॥९८॥

हे विश्ववासिनः सर्वे सन्तो विद्यानुरागिणः ! ।

सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगीरवात् ॥९९॥

करुणाकणया यस्य नरस्तरति दुस्तरम् ।

सिद्धिदाता स भगवान् नः पूरयतु काङ्क्षितम् ॥१००॥

भक्तिमात्रसहायानां हीनानां साधनान्तरैः ।

भक्तवाङ्माप्रदो देवो वाञ्छितं प्रददातु नः ॥१०१॥

कलिकाता ।

७१, पाथुरियावाटा छ्रीट् ।

शकाब्दाः १८०८ ।

श्रीवरदाप्रसाद वसोः

तदनुजस्य च

श्रीहरिचरण वसोः ।

शब्दकाल्पद्रुमः।

अ,

अंश

अंशु

अ, अकारः। आद्यस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। स तु ह्रस्वो दीर्घः प्रुतच्च भवति। इति आकारः। अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“दक्षतः कुण्डली भूता कुक्षिता वामतो गता। ततोर्ध्वसङ्गता रेखा दक्षोर्ध्वा वासु शङ्करः। विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतः सदा। अर्द्धमात्रा शक्तिरूपा ध्यानमस्य च कथ्यते”। इति वर्णोच्चारणतन्त्रं। अस्य तत्त्वं यथा,—

“अद्गु तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने। शरच्चन्द्रप्रतीकांशं पञ्चकोणमयं सदा। पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितं। दिगुगं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्तिमान्। विन्दुवत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी”। इति कामधेनुतन्त्रं। अस्य पर्यायः।

“अः श्रीकण्ठो नाडकाद्योऽन्तो विष्णुरनुत्तरः”। इति बीजवर्णमिधानं। अन्यच्च।

“अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च जलाटश्चैकमात्रिकः। पूर्वोदरी सृष्टिनेधौ सारमतः प्रियन्दवः। महात्राणी वासुदेवो धनेशः केशवोऽन्तः। कीर्त्तिर्निवृत्तिर्व्यापीशो नरकारिर्हरो मरुत्। ब्रह्मा वामाद्यजो ह्रस्वः करसुः प्रणवाद्यकः”। प्रणवाद्यावयव इत्यर्थः।

“ब्रह्माणो कामरूपश्च कानेशो वासिनी वियत्। विवेशः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिपत्तिधरिर्गिरी। अर्कमण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मणः कामकार्ष्णिणी”। इति वर्णमिधानतन्त्रं।

अ, य, अभावः। अत्यः। निषेधः। अनुकम्पा। इति नेदिनी। (नजोऽयमकारः यन्निधानं नजयान् बोधयति। यथा,—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत् तदन्यता।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजर्याः यद् प्रकीर्त्तिताः”।

इति। सादृश्ये यथा—अत्राक्षयः ब्राह्मणसदृश इत्यर्थः। अभावे यथा—अमोजनं भोजनाभावः। अन्यत्वे यथा,—पटः अघटः, पटः घटमित्र इत्यर्थः। अत्यत्वे यथा—अनुदरी कन्या अत्येदरी इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा,—अधर्मं धर्मघनं, धर्मघनम् अप्रशस्तधनम् इत्यर्थः। विरोधे यथा—अधर्मे परापकारः, परापकारः धर्मविरोधो इत्यर्थः।

अ, पुं, (अवति सर्वं व्याप्नोति इति अततेडः) विष्णुः। इति नेदिनी।

“अकारो विष्णुरद्विष्ट उकारस्तु महेश्वरः।

मकार उच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः”।

इति दुर्गादासहृतवचनं। (स्त्री। ब्रह्म। यथा,— अ इ उ ए ओ औ कलाच्च नूनं ब्रह्म इति कीर्त्तितम्, इति अग्निपुराणम्।)

अच्छरी, [न्], चि, (नच्छरी, नञ्जन्मासः। अत्र अशब्देन नञ्ज्ञानः, तथात्वे अच्छरी इत्येव स्यात्। अपितु सप्रकृतिरेव ततश्च अज्मात्रनिपातनात् नात्र सञ्चिरिति ज्ञेयम्।) अच्छरी। अच्छर-ग्रन्थः। अक्षरी। यथा,—

“दिवसस्याह्ने भागे शकं पचति यो नरः।

अच्छरी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते”।

इति महाभारतं।

अंश, त् क विभाजने। अंशकरणे। इति कविकल्प-द्रुमः। तालद्योपधः। विभाजनं इति भाज त् क तु पृथक्कृत्या इत्यस्य रूपं। अंशयति अंशापयति धनं वयिक्। इति दुर्गादासहृतघातुदीपिका।

अंशः, पुं, (अंश विभाजने, अदन्तचुरादिः। कर्मणि घञ्।) विभाजनं। तत्पर्यायः। भागः २। वण्टकः ३। इत्यमरः। विभागः ४ भक्तिः ५। इति जटाधरः। अंशशब्दो दन्त्यसान्त्वोऽपि। अंशांस त् क विभाजने इति कविकल्पद्रुमदशनात्। स्तम्भः। इति विद्याविनोदादयः। (वस्त्रेकदेशः। रित्यविभागः। चतुर्विभागः। भाव्याङ्कः। रवि-मूर्त्तिविशेषः। आदित्यविशेषः, यथा,—

“धाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणस्तंश्च एव च।

नगो विवस्वान् पृथा च चविता दशमन्तया।

एकादशन्तया तथैवाद्वादशो विष्णुरेव च।

जघन्यजन्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः”।

इति महाभारतम्। एतस्य यद्यधिकत्रिंशत्तन्मा-भागः। यदुर्वशीयः ऋषिविशेषः। यथा,—ततः कुरुवत्सः ततश्च अनुरयः ततः पुरुहोत्रो जज्ञे ततश्च अंश इति।)

अंशकं, स्त्री, दिनं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अंशकः, पुं, (अवशमंश्च हरति इति अंशं हारीति कन्।) क्षातिः। दायदः। इति त्रिकाण्डशेषः। (अन्यांशः। अन्याये कन्।)

अंशमात्रं, [ज्], चि, (अंशं भजते इति अंश + भज् + गिः।) अंशी। (दायादः) यथा। बौ-धायनः।

“खवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजतयः।

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृवर्णम्”।

निरुद्धासु न कुर्वीरन्मंशमाक् तत्र सेतुहत्।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं।

अंशुः, चि, (अंशः प्रशस्तस्तम्भः अस्ति अस्य इति अंश + लच्।) अंसदः। बलवान्। इत्यमरटीकायां रमानाथः। (प्रशस्तस्तम्भविशिष्टः)

अंशी, [न्], चि, (अंशोऽस्यास्तीति अंश + इनि।)

अंशयोग्यः। वण्टकविशिष्टः। भागी। यथा या-ज्ञवल्क्यः।

“विभागश्चेत् पिता कुर्यात् स्त्रेच्छया विभजेत् सुताम्। व्येष्टं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः”।

इति। सति तु पितरि पार्वणानधिकारात् पुत्राणां नांशिता। एवं धनिनः पौत्रस्त्वोपरमे तदंशमात्रे प्रपौत्राणामंशिता। इति दायतत्त्वं।

अंशुः, पुं, (अंशयति इति अंश विभाजने। मृग-यादित्वात् कुः।) किरणः। प्रभा। इति नेदि-नी। वेशः। इति धरणी। सूत्रादिसूत्रांशः। इति हेनचन्द्रः। वेशः। सूर्यः। इति विश्वः। (ऋषिविशेषः। सतावयवः। सामन्तावयवः। भागः।)

अंशुकं, स्त्री, (अंशून् कायति। कै शब्दे। आतइति कः। ददा अंशुभिः काशते। काश दीप्तौ। अन्येवपीति डः।) वल्गुमात्रं। सूत्रवल्गं। उत्त-रीवल्गं। इति नेदिनी। नृकवल्गं। इत्यमर-टीकायां रमानाथः। (अश्वीवल्गं।) पर्व। तेजपात इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः।

अंशुधरः, पुं, (अंशूनां धरः। धरति इति धरः। पचाद्यच्।) सूर्यः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अंशुमन्तया, स्त्री, (अंशुमन्ति सूत्रावयववन्ति पला-नि अंशुः। अंशुमानि पलानि अस्याः इति वा। अजादित्वात् टाप्।) कदलीवृक्षः। इत्यमरः।

अंशुमती स्त्री, (अंशवः सन्ति अस्याः। ननुप् डीप् च। अंशुमत्याः पलं मूलश्च अंशुमती। अनुदात्ता-देशेति अच्। पलपाकमूलेषु इति लुपि वृक्षवद-भावः।) सालपर्णवृक्षः। इत्यमरः। (परदेवता।)

अंशुमान् [त्] पुं, (अंशवो विद्यन्ते अस्य इति। तदस्यास्तीति ननुप्।) सूर्यः। इति त्रिकाण्ड-शेषः। अस्मन्नपुत्रः सूर्यवर्णशरीराजविशेषः। यथा।

“सगरस्यासन्नपुत्रो अस्मन्नादयांयुमान्।

दिलीपोऽंशुमतः मुक्तो दिलीपस्य नगीरयः”।

अं

इति रामायणे वालकाख्ये ७० सर्गः ॥ सूर्यवंशी-
यासमञ्जोराजपौत्रः । यथा,—

“तत्त्वकाराममम्रा गङ्गानयनकारणं ।

लक्ष्मणं तपस्तप्ता ममारं कालयोगतः ॥

दिलीपस्तस्य तनयो गङ्गानयनकारणं ।

तपः कृत्वा लक्ष्मणं ययौ लोकान्तरं नृपः ॥

५ अंशुमानस्तस्य पुत्रोऽब्रूद्गङ्गानयनकारणं ।

तपः कृत्वा लक्ष्मणं ममारं कालयोगतः ॥

भगीरथस्तस्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः ।

तपः कृत्वा लक्ष्मणं ममारं कालयोगतः” ॥

इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ॥

(विश्वयापिप्रकाशः परमात्मा ।) अंशुयुक्ते त्रिं ॥

सोमनताया अवयवविशिष्टः ।)

अंशुमाली, [न्] पुं, (अंशुनां माला अस्ति अस्य

इति । व्रीह्यादित्वात् इति ।) सूर्यः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (आदित्य इवांशुमाली चचार,

इति विश्वपुराणम् ।)

अंशुलः, पुं, (अंशुः विद्याव्याप्तिः अस्ति अस्य ।

इति । अंशु + लच् ।) चाणक्यमुनिः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

अंशुहस्तः, पुं, (अंशुरेव हस्तः यस्य सः ।) सूर्यः ।

इति जटाधरः ॥

अंस, लृक् विभाजने । अंशकरणे । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ ० दन्त्योपधः । विभाजन इति भाज

लृक् तु पृथक्कृत्वा इत्यस्य रूपं । अंसयति

अंसापयति धनं वणिक् । इति दुर्गादासः ॥

अंसः, पुं, स्त्री, (अंस्यते समाह्वयते । अंस समा-

घाते । घञ् । यद्वा अमति अम्यते वा भारा-

दिना । अम गतौ । अमेः सन् ।) स्तन्यः । इत्य-

मरः ॥ विभागे पुं । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

(अन्यत् सर्वम् अंशशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

अंसकूटः, पुं, (अंसे स्तन्ये कूट इति ।) ककुद ।

घाडेर भूट इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

अंसलः, त्रि, (अंसेऽग्न्यान्तीति । वत्सांसाभ्यां काम-

बले इति कच् ।) वलवान् । इत्यमरः ॥

अंश्, [स्] स्त्री, (अमति गच्छति प्रायश्चि-

त्तादिना । अम गत्यादिषु । अमेः ऊक् च

इति अस्य ऊङ्गागमश्च । अमति गच्छति

अधोऽनेन वा । अहेरसुना सिद्धे अवेरसुनि

अह इति मा भूदिति अमेः ऊक् चेति सूत्रं ।

तथा च—

“स्यान्मध्याग्रचतुर्थत्वमंहसोरंहसस्तथा” ।

इति हिरण्यकेशः । एवञ्च ‘दत्तार्थाः सिद्धसङ्घे-

र्विदधतु छयः शीघ्रमङ्गुविधातम्’ इति सूर्ये-

शतके पाठः अतुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति

यदन्ति ।) पापं । इत्यमरः ॥ (दुःखं । विघ्नः ।

सधर्मव्यागः ।)

अंश्चि, स्त्री, (अंश्चि दुरितमनया । अंश्चि हच

इति अतिः ।) दानं । इत्यमरः ॥ रोगः ॥ त्यागः ।

इति मेदिनी ॥

अंश्चली, स्त्री, (अंश्चि ह च इति अतिः, वङ्गादित्वात्

डोष् ।) दानं । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।

अव

अंहितिः, स्त्री, (अहन् + अति । अंहिदेशः इडागमश्च ।)

दानं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अंहिः, पुं, (अहि + क्रिय । वंक्रादयश्च इति उणा-

दिसूत्रम् ।) पादः ॥ इत्यमरः ॥

अंहिपः, पुं, (अंहिभिः पिबति इति । पा पाने ।

सुपोति यागविभागात् कः । इत्यमरः ॥ इति

हृषायधः ॥

अंहिस्तन्यः, पुं, (अंहिः पादः । तस्य स्तन्य इव ।)

गुल्फः । (कुर्वंश्चिरः ।) इति हेमचन्द्रः ॥

अव, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ म अकथयति अकथति सर्पः । इति दुर्गा-

दासः ॥

अव, इ क लघ्याणि । इति कविकल्पद्रुमः । लघ्वा

चिह्नयत्तकरणं । इ क अङ्गयति वस्त्रं रजकः ।

नोपधपाठेऽपि जेनित्यत्वाद्भुङ्गुलोपोऽनावित्य-

स्याप्राप्तौ यगादौ अङ्गते इत्यादौ सिद्धे इदित्

पाठस्युरादेर्जेरनित्यत्वाच्चापनार्थः । तेन अङ्गतीत्यपि

स्यात् । तथाच वेपदेवः ।

“सिद्धे नित्यणिजन्तवान्नित्यनुत्वे कितामिदित् ।

निजनित्यत्वबोधार्थं न दृष्टोऽनुस्मिधिः कश्चिदिति” ॥

अस्यार्थः । कितं फानुबन्धानां नित्यणिजन्तत्वा-

न्नित्यजन्तत्वान्नित्यनुत्वे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे

इदित् इदनुबन्धकरणं णिचो जेरनित्यत्वबोधार्थं ।

किन्तु अनुस्मिधिनकाराभावः कश्चिदपि न दृष्टः ।

इति दुर्गादासः ॥

अव, इ ङ गत्यां । लघ्याणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इ अङ्गते । ङ अङ्गते पृथ्वीर्ध्वं दृश्यमान्यश-

ङ्खितः । इति हृषायधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अव, स्त्री, (न कं सुखं । तद्विषयं वा । नञ्समासः ।

नञः न लोपः ।) पापं । दुःखं । इति मेदिनी ॥

अवचः, पुं, (नान्ति कचः केशः यस्य सः ।) केतु-

ग्रहः । इति हारावली ॥ वाचलिङ्गान्तं केशशून्ये ॥

अवकथः, त्रि, न कथः । नञ्समासः ।) अकथ-

नीयः । अवक्तव्यः ॥

अकनिलः, पुं, (न कनिलः नञ्समासः । वृद्धः । इति

शब्दरत्नावली ।) (वृद्धनि श्रुतसहस्राणि यावद-

कनिलानां देवानां सन्निपतितान्यभूवन् इति जलि-

तविस्तरः ।) कनिलमित्रे वाचलिङ्गः ॥

अकनिलगः, पुं, (अकनिल + गल् + टः ।) वृद्धः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अकम्पितः, पुं, (न कम्पितः । नञ्समासः ।)

वौडगयाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कम्प-

रहिते वाचलिङ्गः ॥ (असंदिग्धान् स्वान् नृणा-

दविक्रयानकम्पितान् । इति ऋग्वेदीयप्रातिशा-

खसूत्रम् ।)

अकरणिः, स्त्री, (न + कर्ण् अणि ।) चाक्रोश-

विशेषः । श्रापः । यथा तस्याकरणिरेवान्तु ।

इत्यमरः ॥

अकरा, स्त्री, (न + कर्ण् + अन् । स्त्रियां डोष् ।)

प्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाचलिङ्गान्तं

कररहिते ॥

अकरणः, त्रि, (नान्ति करणा यस्य इति ।) करणा-

अक

शून्यः । निर्दयः । अकृपः । यथा,—

“रघोर्वैभो कुत्सामकरण समुत्सारयति कः” ।

इति महानाटकं ॥

अकर्कशः, त्रि, (न कर्कशः । नञ्समासः ।) कार्क-

श्यरहितः । कोमलः । इति हेमचन्द्रः । (अकर्कशा

अपरुषा । इति जलितविस्तरः ।)

अकर्णः, त्रि, (नान्ति कर्णो यस्य सः ।) कर्णरहितः ।

यथा,—

“अपाणिपादो जवनो गृहीता

पश्यत्यवच्छुः स श्रुणोत्यकर्णः” ।

इति श्रीधरस्वामिकृतश्रुतिः ।) वधिरः । इति

हेमचन्द्रः ॥

अकर्त्तनः, पुं, (न + कर्त् + ल्यट् ।) वामनः । खल्वः ।

इति जटाधरः ॥

अकर्त्तव्यं, त्रि, (न + कर्त् + तथ्य । न कर्त्तव्यं । नञ्-

समासः ।) अकरणीय । अकरणाद्यं । अकार्यं ।

यथा,—

“अविरोधी भवाञ्चौ च सर्वमङ्गलमङ्गलं

विरोधी नाशवीजश्च सर्वोपद्रवकारणं ॥

अकर्त्तव्यो विरोधश्च दास्यते क्षत्रियैः सह” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २८ अध्यायः ॥

अकर्त्ता, [ट] त्रि, (न कर्त्ता । नञ्समासः ।) अका-

रकः । यथा,—

“चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश्च ।

तस्य कर्त्तारमपि मां विद्मकर्त्तारमवयम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १३ श्लोकः ॥

(कर्मनिर्लिप्तः साङ्ख्योक्तः पुरुषः । कुकर्म्मकारी ।)

अकर्म, [न्] स्त्री, (न कर्म । नञ्समासः ।) अक-

रणीयकार्ये । यथा,—

“किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽमुभात् ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यश्च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १६ । १७ ।

१८ श्लोकाः ॥ (अप्रशस्तं कर्म । कर्मभावः ।

दुष्कर्म ।)

अकर्मण्यं, त्रि, (न कर्मणि साधुः । न + कर्मन्

+ यत् । कर्मयोग्यं । कार्यानर्हं । निष्क-

र्मण्यं । अक्रेयुया इति भाषा । यथा,—

“पथिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे

अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशो विना” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अकर्म्मा, [न्] त्रि, (नान्ति कर्म यस्य । वङ्ग-

भ्रीहिः । कार्याक्षमः । निष्कर्म्मा । कार्यानुप-

युक्तः ॥ (क्रियासन्दः । कुकर्म्मा । स्वेच्छाचारी)

अकर्म्माश्रितः, त्रि, (कर्म्मणा अश्रितः न भव-

तीति । न + कर्मन् + अश्रितः ।) कुकर्म्माश्रितः ।

अकर्म्मविशिष्टः । दुष्कर्म्मयुक्तः ॥

अकर्ष्कनः, त्रि, (नान्ति कर्ष्कनं दम्भः यस्य सः ।

न + कर्ष्कन ।) दम्भरहितः । तत्पर्यायः । वीत-

अका

अकि

अक्ष

दम्भः २। इति हेमचन्द्रः। (शास्त्ररहितः। सरसः।)

अकल्पः इत्यपि पाठः।

अकल्पा, स्त्री, (नास्ति कल्पः अन्धकारनाशिन्यं दम्भम् इति।) ज्योत्स्ना। इति शब्दचन्द्रिका। वाचस्पतिस्तु अक्षररहितः। (शाब्दशून्यः। दम्भ-गूढः। सरसः। निर्मलः।)

अकल्पितः, वि, (न कल्पित इति। नञ्समासः।) कल्परहितः। अकल्पनिकः। अकल्पिनः। अरचितः। (सद्यः। प्रकृतः। अवितथः।)

अकल्पा, वि, (न कल्पाः स्युः। नञ्समासः।) दोषाः। यथा,—

“अकल्पकालस्य विरविषमस्य जितकुलाद्।

... .. नाष्टायेद्वयः”।

इति मितान्तराहतवचनम्। असमर्थः। यथा,—

“अकल्पः स्वाङ्गवेद्यायां शकुन्त श्व पद्मरे”।

इति भागवते। कल्पो निरामयः तत्र नञ्समासः।

अकल्पायां, स्त्री, (न कल्पायां। नञ्समासः।) अनङ्गं। अद्यमं। (वि। कल्पात्तरहितः।)

अकल्पात्, अ, अतर्जितं। इटात् १। तत्पठ्यः। सहसा २ सद्यः ३ सपाद ४ तत्क्षणे ५ एकपदे ६। इति हेमचन्द्रः। नञ्समसकिसृष्टस्य प्रत्ययान्तप्रयोगेऽयं। इति केचित्।

अकारटं, वि, (नास्ति कारयं यस्य सः। न+कारयं।) शरणागन्त्यं। निर्हेतुं। अनिर्मितं। यथा,—

“कुतः पुनः शब्दमद्रमोदरे,

न चापितं कम्पयदप्यकारयन्”।

इति श्रीभागवतः। (कारटं विना। कारयाभावः। यथा,—“कारयमासाये द्रव्यकर्मणा कर्माकारयमुक्तम्”। इति वैशेषिकसूत्रम्।)

अकारयगुणोत्पन्नगुणः, पुं, (विना कारयगुणं उत्पन्ना जाताः ये गुणाः। अकारयगुण+उत्पन्न+गुण।) स्वाभाविकगुणः। न्यायमते विभुत्वविशेषगुणः। यथा,—बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ दम्भः ६ धर्मः ७ अधर्मः ८ भावना ९ ज्ञेयः १०।

(“अतीन्द्रिया विभुतान्ते ये न्युर्वैशेषिका गुणाः।

अकारयगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः”।

इति भाषापरिच्छेदे। अकारयेति कारयगुणपूजंश रूपार्थे वाच्यते। बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः। आत्मादेः कारयानावात्। इति सिद्धान्तमुक्तावली।

अकार्यं, स्त्री, (न कार्यम्। नञ्समासः।) ह्यपदत्तराहितं। यथा,—

“क्लोकादपि च दातव्यमदोदेदेव चाकना।

अहन्त्यदि दत्तिश्चिद्वार्यादृष्टं वत् स्मृतम्”।

इत्येकदशतित्वम्।

अकार्यं, स्त्री, (न कार्यम्। नञ्समासः।) कार्याभावः। अहर्षः। अधर्मः। (दुष्कर्मा। कुकार्यम्।) यथा,—

विमवायं कर्ष्यायां दुस्वर्णं किं हतात्मना”।

इति श्रीभागवतः।

अकालः, पुं, (न कालः, अप्रशस्तः कालो वा।

नञ्समासः।) असमयः। अप्रशस्तकालः।

यथायोग्यकालातिरिक्तसमयः। अनुकालः।

यथा,—गुरोरस्मात् प्राक् वृद्धते पक्षदशाहः।

तस्यास्ते द्वात्रिंशद्दिनं। तस्योदयात् परं वा-

काले पक्षदशाहः। गुर्वादिययोगे स्थितिकालः

दशत्रिंशद्दिनादिः।

सिंहे गुरोः स्थितिकालः चतस्रस्त्यूलः। अस्य

विशेषः यदि माघपौर्णमास्यां मघानक्षत्रं

प्राप्यते तदैवं माघं। दक्षिणगुरौ अष्टाविंशति-

दिनं। पूर्वराशिराशनागतातिचारिगुरौ एकवर्षः।

अयमेव गुप्तसमस्तस्यः। पूर्वराशिगन्ततिचा-

रिगुरौ पक्षदशत्रिंशत् दिनं। नीचस्य गुरोः

स्थितिकालः संवत्सरस्त्यूलः। राशियुक्तगुरोः

स्थितिसमयः एकाज्यः स्तूलः। मृगोर्महास्मात्

प्राक् वृद्धते पक्षदशाहः। तस्य महान्ति

दिनततिदिनं। तस्योदयात् परं वाकाले दशाहः।

एतत्तदं शीघ्रान्तमुच्यते। मृगोः पादास्मात्

प्राक् वृद्धते दशाहः। तस्य पादास्ते द्वादशाहः।

तस्योदयात् परं वाकाले दिनत्रयं। एतत्तदं

वक्रान्तमुदितं। मज्जमासे मासमेकं। मानु-

लहितमासे क्षयमासे च तदेव। भूकम्पाद्य-

वृत्ते वत्साहः। पौषादिचतुर्मासे एकदिन-

चरणाद्वितवर्षये तद्दिनं। दिनद्वयचरणाद्वित-

वर्षये दिनत्रयं। दिनत्रयचरणाद्वितवर्षये

वत्साहः। दक्षिणायने वत्सासाः। ओहृरि-

श्वने चतुर्मासः। चन्द्रसूर्यग्रहणे कर्मविशेषे

एकत्रिंशदिनानि। इति ज्योतिषकृतं।

अकालजः, वि, (अकाले जायते इति। अकाल

+जन+ड। अकालजातः। असमयोत्पन्नः।

अपूर्वकालोद्भवः। यथा,—

“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृतं”।

इति राजवल्लभः।

अकालजदोदयः, पुं, कुञ्जटी। इति शब्दमाला।

अकाले मेघानामुदयः। यथा रघवंशे—

“यदनीमुखपद्मानां चेहे मधुमदं न सः।

वातातपमिवाद्यानामकानजलदीदयः”।

अकालमेघोदयः, पुं, (अकाले यः मेघानाम्

उदयः।) कुञ्जटी। इति शब्दमाला। अकाले

मेघानामुदयः।

अकिञ्चनः, वि, (नास्ति किञ्चन यस्य। मयू-

ख्यंस्वकादित्यात् वज्रव्रीहिसमासः।) दरिद्रः।

नास्ति किञ्चिदपि यस्य। इति हेमचन्द्रः।

(यथा,—“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स रुम्भदाम्”

इति कुमारसम्भवे।)

अकिञ्चनता, स्त्री, (अकिञ्चनस्य भावः। अकि-

ञ्चन+तन्।) अकिञ्चनस्य भावः। सा तु परि-

ग्रहणाय रूपयमविशेषः। इति हेमचन्द्रः।

अकिन्विधः, वि, (नास्ति किन्विधं यस्य। वज्र-

व्रीहिः।) किन्विधस्यः पापरहितः। यथा,—

“न नां दोषेऽस्योदयं गन्तुमर्हस्यकिन्विधं”।

इति रामायणम्।

अकीर्त्तिः, स्त्री, (न कीर्त्तिः। नञ्समासः।)

अदशः। यथा,—

“अकीर्त्तिं चापि भूमानि कथयिष्यन्ति तेऽप्यथा।

सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्निरगतादतिरिच्यते”।

इति श्रीमगवद्गीतायां २ अध्याये ३४ श्लोकः।

अकीर्त्तिकरं, वि, (अकीर्त्तिं करोति जनयति

इति। यदा कीर्त्तिकरं न भवतीति नञ्स-

मासः।) अयश्चक्रः। यथा,—

“कुतस्ता कस्तमिदं विषये समुपस्थितं।

अनार्यजुष्टमस्यैवमकीर्त्तिकरमञ्जु”।

इति श्रीमगवद्गीतायां २ अध्याये २ श्लोकः।

अकुतोमयः, वि, (नास्ति कुतोऽपि मयं यस्य

सः। मयूरव्यंस्कादिगणान्तर्गतः। न+कुतः

+जयं।) नास्ति कस्माद्भयं यस्य। निर्भयः।

यथा। इच्छतामकुतोमयमिति भक्षिरस्मान्तः-

सिन्धुः।

अकुप्यं, स्त्री, (न कुप्यं, कुप्यादन्यद्विषयः। नञ्स-

मासः।) सख्यं। रूप्यं इति इत्याद्धः। यथा—

कुल्लङ्कुप्यं वसु वाचवोपमः”। इति भारविः।

अकूपारः, पुं, (न कूपारः। नञ्समासः।) कुं

पृथिवीं पिपर्त्ति इति कूपारः। पृ पानन-

परुषयोः। कर्मणि अच्। अन्येषामपीति

दीर्घः।) समुद्रः। इत्यमरः। कूर्मराजः।

पाषाणादिः। इति मेदिनीः। कमठः। इति

त्रिकाण्डशेषः।

अकूर्चः, पुं, (नास्ति कूर्चः कैतवं यस्य। वज्र-

व्रीहिः।) वृद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः। कैत-

वत्युच्ये वि। (दम्भशून्ये)।

अकृतं, वि, (न+कृत+त।) न कृतं। अनिष्पा-

दितं। यथा,—

“कालातीतन्तु यत् कुर्यादकृतन्तुनिर्दिष्टेत्”

इति स्मृतिः। (दियः। प्रमाणाविषयः। (स्त्री)

मोक्षः। कारणं। (स्त्री) प्रकृतिविशेषः।

यथा—“अथा निम्नदेशगमनादिलक्षणा प्रकृ-

तिः सा न केनचित्कृता”।)

अकृतञः, वि, (न+कृत+ञ+क।) न कृतञः

इति नञ्समासः।) कृतपूः। हितान्कर्ता।

उपकारामानी। उपकारहन्ता। यथा,—

“मङ्गतोऽपि न वे केचिद्भूजत्यमन्तः कुतः।

आत्मारामाः पूयंकामा अकृतञा गुरुदुष्टः”।

इति श्रीभागवतम्।

अकृतित्वं, स्त्री, (न+कृतिन्+त्व।) अकृतमता।

अपदुता। कर्माकुशलत्वं। अयोग्यत्वं।

अकृती, [न] वि, (न+कृती। नञ्समासः।) कर्मा-

क्षमः। कार्यकुशलः। क्रियानुपपद्युः।

अकृत्रिमं, वि, (करयात् जातः कृत्रिमः। स न

भवतीति नञ्समासः।) अकरुणः। अकृत्यं।

सिद्धं। अकरुणतां। यथा दत्तः।

“चतुर्थे च तथा भगि स्वागर्थं मर्दमाश्रेत्।

तिम्पुष्पकुशादीनि स्वागृह्णन्ति शनैः”।

इत्याहिकाचारतत्त्वं ०। किञ्च। कात्यायनः।

“पूर्वपदं समावोक्तं प्राप्तिवर्जोऽप्येवमेव।

अक्ष

अक्षे

अक्ष

शोधयेत् पूर्वपक्षान्तु यावन्नोत्तरदर्शनं” ॥

स्वभावोक्तं अक्षत्रिं । इति व्यवहारतत्त्वं ॥
(अक्रियोत्पन्नः । नैसर्गिकः । अयत्नकृतः । यथा,—

“तदक्षत्रिमसौ हार्दमापत्तपि न मुञ्चति” ।

इति हितोपदेशः ।)

अक्षपः, त्रि, (नास्ति क्षपा यस्य सः ।) क्षपाशून्यः ।
निर्दयः । अक्षरगणः । यथा,—

“वनजौ वनजौ ऋषस्त्रिरामौ सक्षपोऽक्षपः” ।

इत्यनुयुवाचार्थः ॥

अक्षपणः, त्रि, (न क्षपणः । नञ्समासः ।) कार्पण्य-
रहितः । दीनताशून्यः । यथा,—

“महदा यस्य न प्राप्नो दीनः क्षपण उच्यते ।

कुलेऽप्यक्षपणे राम संभूतः सर्वकामदे” ॥

इति रामायणं ॥ (पुष्कलः । वज्रलः । यथा,—

“मृश्यां नवपक्षैर्वैरक्षपणैरुतिष्ठ यामो वयम्” ।

इति वैराग्यशतके ।

अक्षणाकर्मा, [न] त्रि, (न क्षणं मलिनं कर्म
यस्य सः । न + क्षण + कर्मन् ।) दुष्कर्म्मरहितः ।
निष्पापः । शुद्धाचारः । अक्षणां निष्पापत्वात्
शुद्धं कर्म्मस्य । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अक्षेशः, त्रि, (नास्ति केशो यस्य । अल्पः अप्रशस्तो
वा केशो यस्य सः ।) केशरहितः । अल्पकेश-
युक्तः अप्रशस्तकेशविशिष्टः ॥

अक्षैतवं, स्त्री, (न क्षैतवम् । नञ्समासः ।)
कतवाभावः । अक्षपटता । अधूर्तता । अवक्षणा ॥

अक्षोटः, पुं, (न + कुट + भावे घञ् ।) गुवाकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षोविदः, त्रि, (न कोविदः । नञ्समासः ।) अप-
विदः । मूर्खः ॥

अक्षौटिल्यं, स्त्री, (न + कौटिल्यं । नञ्समासः ।)
कौटिल्याभावः । सरलता ॥

अक्ष्मा, स्त्री, (अक्षं दुःखं कायति गृह्णाति इति
कौ शब्दे ।) माता । इति शब्दरत्नावली ॥

अक्षः, त्रि, (अक्षेर्गतौ क्षः । अक्षपरिमाणस्य
वाचक इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यात-
त्वात् । अयत्नं अन्यते वा । अक्ष व्यक्त्यादौ ।
अक्षिप्रसिध्यः क्षः इति औपार्धिकः क्षः ।)
युक्तः ॥ गतः ॥ यत्नः ॥ अनञ् व्यक्त्यगतिवक्षणे
इत्यस्मात् कर्म्मणि क्षः । यथा,—

“हिकान्धासातुरे पूर्वं तैलान्ते खेद इष्यते” ।

इति चक्रदत्तः । (स्त्रियां अक्ष्मा इति भदं रात्रि-
वाचकम् वेदे प्रसिद्धम् ।)

अक्षुः, स्त्री, रात्रिः । अयत्नं प्रतिदिनं गच्छति
अक्षुः । अक्षु धनि व्यक्त्यगतिवक्षणे बाहुल-
कात् कुः अनिदितामिति नलोपः । वेदप्रचुर-
प्रयोगोऽयं ॥ (आयुधं । किरणः । कान्तिः ।
गच्छन् । खेतः । अज्जनघृतं । एते अर्थाः
वैदिकग्रन्थे प्रसिद्धाः ।)

अक्षयादः, त्रि, (न क्षयादः । नञ्समासः ।)
यमांसभक्षकः । यथा,—

“क्षयादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीं ।

अक्षयादानं वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु ह्यणलं” ॥

इति मानवे ११ अध्याये १३३ श्लोकः ॥

अक्रमः, त्रि, (न क्रमः । नञ् समासः । नास्ति
क्रमो यस्य इति वा ।) क्रमरहितः । व्यतिक्रमः ।
यथा,—

“अक्रमाच्छेषो दृष्टिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः” ।

इति माधवकरः ॥ (क्रमाभावः । क्रमविपर्ययः ।

यथा,—‘इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह
जरास्थिमान्मथा विकाराः’ इति शृङ्गार-
शतकम् ।)

अक्रान्ता, स्त्री, (न + क्रम् + क्त + आप् ।) दृहती ।
इति काचिद्व्रतमाला ॥ अनाक्रान्ते त्रि ॥

अक्रियः, त्रि, (नास्ति क्रिया यस्य । अप्रशस्ता
वा क्रिया यस्य ।) अक्रियान्वितः । कुकर्म्म-
विशिष्टः । क्रियारहितः । यथा ‘अक्रियत्वाच्च
सर्वदा’ । इति चरकः ॥ (निश्चेष्टः । स्पन्द-
रहितः । कर्म्मत्यागी । यथा,—

“अनाश्रितः कर्म्मफलं कार्यं कर्म्म करोति यः ।

स सत्प्राप्नोति योगी च न निरमिर्गं थाक्रियः” ॥

इति गीतायाम् ।) (स्त्री । क्रियाभावः । क्रिया-
त्यागः । अयथाक्रिया । यथा,—

“अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः सर्वकर्म्मिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया” ॥

इति काव्यसङ्गलितः ।)

अक्रूरः, पुं, (क्रौर्यवान् क्रूरः, स न भवति इति
अक्रूरः । यदा क्रूर इति भावप्रधानो निर्देशः ।
न विद्यते क्रौर्यम् इति अक्रूरः ।) गान्दिनीपुत्रः ।
श्रीकृष्णपितृव्यः । तस्य पिता श्वशुरः । (तस्य-
माता गान्दिनी ।) इति श्रीभागवतं ॥ क्रूरताशून्ये
त्रि ॥ (सरले । यथा,—

“स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्मयार्थं मनोरमम्” ।

इति मनुः । पुंवि विष्णुः । यथा,—

“अक्रूरः पेश्लो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः” ।

इति भारते ।)

अक्रोधः, पुं, (न क्रोध इति नञ्समासः । नास्ति
क्रोधो यस्य इति वा ।) क्रोधवृत्तिविकारः तद्दि-
परीतः । स तु आश्रमिणां दशधर्मान्तर्गतधर्मः ।
इति जटाधरः ॥ (यथाह मनुः—

“हृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनियमः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्” ॥

इति ।) वाचलिङ्गस्य क्रोधरहितव्यक्तौ ॥

अक्षान्तः, त्रि, (न + क्षम् + क्त । न क्षान्त इति
नञ्समासः ।) क्षान्तिरहितः । अनवसन्नः ।
अग्लानः ॥

अक्षिका, स्त्री, नीलीलक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अक्षिककर्मा, [न] त्रि, (अक्षिकम् अनायाससाध्यं
कर्म्म यस्य । वज्रनीहिः ।) अक्षेणेन कर्म्मकर्त्ता ।
यथा,—

“दूतोऽहं कोशलेन्द्रस्य रामस्याक्षिककर्म्मणः” ।

इति रामायणं ।

अक्षेशः, स्त्री, (न क्षेश इति नञ्समासः ।) क्षेशा-
भावः । यथा,—

“धात्रामात्रप्रसिद्धार्थं खेः कर्म्मभिरगर्हितैः ।

अक्षेणेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयं” ॥

इति मानवे ४ अध्याये ३ श्लोकः ॥ क्षेशाभाववति
त्रि ॥

अक्षेष्ः, त्रि, (नास्ति क्षेशो यस्य इति वज्रनीहिः ।)
क्षेशशून्यः । अनायासः । अक्षयः ॥

अक्ष, न ऊ व्याप्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
न अक्षोति धनं लोकः । व्याप्नोति राशीकरोति
वा इत्यर्थः । ऊ आक्षिप्यं । आक्षं । इति
दुर्गादासः ।

अक्ष, ऊ व्याप्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
अक्षति धनं लोकः । व्याप्नोति राशीकरोति वा
इत्यर्थः । ऊ आक्षिप्यं । आक्षं । इति दुर्गादासः ॥

अक्षं, स्त्री, (अक्षोति अक्षति वा अक्षते वा अनेन
अत्र वा अक्षू व्याप्तौ । पचाद्यच् घञ् वा । अ-
श्रुते अक्षर्थे अश्रू व्याप्तौ । अक्षेदेवेन इति शेषो
वा ।) इन्द्रियं । (यथा विष्णुपुराणे,—

“शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।

क्षुर्याश्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः” ॥)

सौवर्चलं । तुल्यं । इति मेदिनी । (चक्षुः । यथा
रामायणे,—

“सर्वे तेऽनुमिमेवैरक्षैस्समनुद्रुतचेतसः” । इति ।)

अक्षः, पुं, कर्षपरिमाणं । (यथा,—

“ते योऽङ्गुष्ठः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयं” ।)

याशकः । (अक्षैरक्षान् वा दीक्षति । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।) (पाशकोड़ा । यथाह मनुः—

“मृगयाक्षो दिवास्त्रप्रः परीवादः स्त्रियो मदः” ।)

कलिद्रुमः । इत्यमरः । (विभीतकलक्षः । यथा
हान्दोषे—यथा वै दे वामलके दे कोले द्वौ
वाक्षौ मुष्टिमनुभवति ।) क्षातार्थं । शकटः । अव-
हारः । यद्राक्षः । इन्द्राक्षः । सर्पः । चक्रं । इति

मेदिनी । (चक्रधारणदासभेदः । यथा,—

“क्षिप्रनास्ये भद्रयुगे तिर्यक् प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च” ॥)

आत्मा । रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रा-
मायणे—‘निशम्य राजा सभरे सहास्रकुं

कुमारमक्षं प्रसमैक्षताथ वै’ ।)

जातान्सः । गण्डः । इति शब्दरत्नावली । (शिवः ।

यथा भारते—

“अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः” ।

इति संस्कृतपलमा । यथा,—

“चन्द्राग्निनिष्ठा पलभार्जिता च

लङ्कावधिः स्याद्विह दक्षिणोक्षः” ।

इति भाष्यतो ॥

“प्रभा शरणा खतुरीययोगा-

दक्षः सदा दक्षिणदिक् प्रदिष्टः” ।

इति जातकार्णवः—

“दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विधुवत् प्रभा ।

शङ्कुच्छाया हते त्रिव्ये विधुवत् कर्णभाजते ॥

लम्बाद्यथे तयोस्थापे लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा” ।

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

अक्षकः, पुं, (अक्ष + क) त्रिनिश्लक्षः । इति
रत्नमाला ।

अक्ष

अक्षशीङ्गः स्त्री, (अक्षः वा शीङ्गः) दृवशीङ्गः
पाशकशीङ्गः । यथा, अक्षशीङ्गायां व्यासदुधि-
धिरसंवातः प्रचरति । इति तिच्यादितत्त्वं ।
तद्विवरणं चतुर्दशशब्दे द्रष्टव्यं । ६ । तार्क्षिक-
शुद्धप्रतिपदि तत्तुशीङ्गविधिर्गया । ब्रह्मपुराणे,—
“अक्षरस्य पुरा द्युतं सत्तर्जं सुमनोहरं ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि मृपते ।
जितस्य अक्षरस्य जयं लेभे च पार्वती ।
प्यतोऽप्योच्छ्रयो दुःखो गौरी नित्यं सुखोपिता ।
तस्मात् द्युतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र नारदः ।
तस्मिन् द्युते श्रियो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ।
पराशरो विरद्वन्तु मन्त्रदाशकरो भवेत्” ।
द्युतक्षप्रार्थिनिः शीङ्गं । यथा मनुः—
“अप्रार्थितमर्थं श्रित्ये तद्भोके द्युतमुच्यते” ।
इति तिच्यादितत्त्वं । ७ । दशमीहादयोक्तव्य-
वारक्षनिषेधो यथा । स्मृतिः—
“श्राव मासं मन्तरश्च पुनर्भाजनमैधुने ।
द्युतमयन्मुपादक्ष दशम्यां वैष्णवस्यजेत्” ।
शूर्मपुराणं,—
“कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं हिमं तैलमस्यतान् ।
द्युतश्रीडां दिवादिनां व्यापनं क्रोधनैपुनः ।
हादश्यां हादश्रैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्” ।
इत्येकादशोक्तत्वं । ८ । अन्यत् द्युतशब्दे द्रष्टव्यं ।
अक्षजः पुं, (अक्ष + जन् + ड) वक्षं । इति पुरुषो-
त्तमः । अक्षिज इति ह्रस्वित् पाठः । (विष्णुः ।
यथा भागवते,—
“अघातेत्यस्य गदया हृतावसुरमक्षजः” ।
अक्षतं, स्त्री, (अक्ष + हिंसायां) नष्टकं भावेः ।
अनुदात्तोपदेशेयादिना लोपः ।) लाजाः । नष्ट-
कं । इति मेदिनी ।
अक्षतुः, त्रि, (न + क्ष + क्त) अक्षिंसितः । इति
मेदिनी । अक्षस्त्रितः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथाह मनुः—
“दशस्यानदि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
विष्णु स्यानेषु यदि स्युरक्षतो ब्राह्मणे ब्रजेत्” ।)
अक्षतः, पुं, यवः । इति मेदिनी । (यथा आश्वलायन-
संह्यसूत्रे,—
“अक्षतसहस्रां नवं कलसं पूरयित्वा” ।)
अक्षमात्रं । इति अमरटीकायां भातुदीक्षितः ।
अक्षताः पुं भू, क्षीति स्त्री । (न क्षताः येषां ते
इति अक्षताः । सुकुटानु अमरस्यास्यानावसरे
लाजाः पुं भूतिरेक्षतमिति पठित्वा कर्म्मणि क्तः ।
क्षतं खरितं । न क्षतमक्षतमिति विस्मयं निह-
मुलिङ्गाः नित्यव्यवधानात् लाजा अक्षतमिति
दाषण्यौ । तेष्वित्यु खलुखलपुला अक्षतनि-
लाङः ।)
अक्षता स्त्री, वर्षटक्षती । कांक्षीक्षती इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका । परपसंसर्गरहिता
स्त्री । स्मृतिः । यथाह चाप्रवन्तः—
“अक्षतायां क्षतायां वा शतः पौनर्मवः पुरः” ।
अक्षदर्शकः, पुं, (अक्षराणां व्यवहाराणां दर्शकः ।
अक्ष + दृश् + क्तुः ।) व्यवहारद्वया व्यवहा-

अक्ष

राणां अक्षरादादिविवादाणां द्वया निर्दिता ।
धर्माध्यक्ष इत्यर्थः । इत्यमरः तट्टीका च । अक्ष-
इति ईराजीयभाषा ।
अक्षदृक्, (अ) पुं, (अक्ष + दृश् + क्तिप्) अक्ष-
दर्शकः । (व्यवहारस्य ज्ञाता ।)
अक्षदेवी, (न) त्रि, (अक्षैर्दीयति । दिवु शीङ्गादौ ।
सुमीति निनि ।) द्युतश्रीङ्कारकः । इत्यमरः ।
अक्षद्युः, पुं, (अक्षैर्दीयति । दिवु शीङ्गादौ । अक्ष +
दिवु + क्तिप् + ऊट् ।) अक्षश्रीङ्कः । इति व्या-
करणं ।
अक्षधगः, पुं, (अक्ष + धृ + अच् ।) शालोटक्षः ।
इति भूरिप्रयोगः ।
अक्षधृत्तः, पुं, (अक्षेयु धृत्तः । नमनो श्रौष्ठैरिति
समानः ।) द्युतश्रीङ्कः । तत्पर्यायः । धृत्तः २
अक्षदेवी ३ कितवः ४ द्युतद्वत् ५ । इत्यमरः ।
कुयारी इति भाषा ।
अक्षधर्त्तित, पुं, (अक्ष + धृ + क्तिप्) वृषः ।
इति हारावली ।
अक्षमाटकः, पुं, (अक्ष + पाट + क्तुः ।) धर्माध्यक्षः ।
इति जटाधरः । अक्ष इति भाषा ।
अक्षपादः, पुं, (अक्ष + पाद ।) तार्क्षिकः । तत्प-
र्यायः । नैदादिकः २ । इति हेमचन्द्रः ।
अक्षमीडा स्त्री, (अक्ष + मीडा ।) यपतिज्ञा स्ता ।
इति राजनिर्णयः ।
अक्षमनः, त्रि, (नाम्नि क्षमा यस्य सः ।) क्षमारहितः ।
क्षमान्युः । (अक्षमर्थः ।)
“विष्णुसेवी च नृपसो वंशानां कोटिमुद्धरेत् ।
हरेरभक्तो विप्रश्च स्वश्च रक्षितुमक्षमः” ।
इति ब्रह्मवैवर्ते ३३ अध्यायः ।
अक्षमा स्त्री, (न क्षमा इति नक्षमासः ।) अ-
क्षान्तिः । ईर्ष्या । इति शब्दरत्नावली । (यथा
किराताकुंभीये—
“अतिपातितशालसाधना
खरुरेन्द्रियवर्गतापिनी ।
अवद्वह नवन्तमक्षमा
दयस्विदेरपनेतुमर्हति” ।
अक्षमाला स्त्री, (अक्षराणां माला ।) अक्षसूत्रं ।
वक्षिपत्री । इति मेदिनी । (यथाह मनुः—
“अक्षमाली वक्षिणेन संयुक्ताधमयोदिजा” ।
अक्षसूत्रेति तान्त्रिकभाषया अकारादिक्षका-
रान्तवर्त्तमाला खडाक्षमाला च । यथा गौत-
मीये,—
“पञ्चाक्षमिपिनिर्माणा विहित्वा जपकर्म्मसु ।
अकारादिक्षकारान्ता अक्षमाला प्रकीर्त्तिता ।
क्षरं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ।
अथवा सर्वसन्मालां जपः सर्वसमृद्धिदः” ।
इति तन्त्रसारः । १ । अन्यत् मालाशब्दे वर्त्त-
मालाशब्दे च द्रष्टव्यं ।
अक्षयः, त्रि, (नाम्नि क्षयो यस्य सः । बह्व्रीहिः ।)
क्षयरहितः । अथयः । कल्याणतयादी । यथा—
“अक्षराणि पलाय्याङ्गैर्मगांस्त्रिदशानिदिव ।
कल्याणतयादसन्वाङ्गान्या नाशवर्जिनः” ।

अक्ष

इति मीमांसककारिकाः अपि च । नविय-
पुराणं ।
“चतुर्दश्यां तथार्थस्यां पक्षयोः शुद्धपक्षयोः ।
योऽप्येकेन न सुजातिं शिवाचंदपरो नरः ।
यत् पुरुषमक्षयं प्रोक्तं सततं सवयाजिनां ।
तत् पुरुषं सत्यं तस्य शिवलोकाश्च गच्छति” ।
इति तिच्यादितत्त्वं । १० । मापपुण्याक्षयशद-
योगविशेषः । यथा कोटिषे,—
“भामवारेऽप्यमावास्या आदित्याहै तु सप्तमी ।
चतुर्दश्यावारे तु अष्टमी च दृष्टस्तौ ।
अत्र यत् क्रियते पापमयया धर्म्मसंक्षयः ।
यथिजन्मसहस्राणि प्रति जन्म तदक्षयं” ।
इति तिच्यादितत्त्वं । (अक्षयः । अक्षयकालानि-
मानी । अक्षयः वासुदेवः तस्मिन् क्षयो निवासोऽस्य
इति कृत्याया ब्रह्मविष्णुः ।)
अक्षयवतीया स्त्री, (अक्षया वा वतीया त्रिविः ।)
वैशाखशुद्धवतीया । सा तु सत्ययुगाद्या । तत्र
क्षानदादादावक्षयपत्नी । इति । स्मृतिः । यथा,—
“वैशाखे नावि राजेन्द्र शुक्लपक्षे वतीयिका ।
अक्षया सा त्रिविः प्रोक्ता क्षत्तिकारोहिणीयुता ।
तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं सनुदाहृतं” ।
इति तिच्यादितत्त्वं । ११ । विवरणं तु वैशाख-
शब्दे द्रष्टव्यं ।
अक्षया स्त्री, (नाम्नि क्षयो यस्याः सा ।) वारतिथि-
वर्तियोगविशेषः । यथा,—
“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया” ।
इति नवियपुराणम् ।
अक्षरः, पुं, (न क्षरति । क्षर सञ्चलने । पचाद्यच् ।
यद्वा । अक्षते । अक्ष्य व्याप्ती । अक्षः सरः ।) शिवः ।
विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । यथा महाभारते,—
“विश्वं विष्णुर्धट्टकारो भूतमयमवतपुः ।
अथयः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च” ।
इति ।) (अक्षः । जीवः ।)
अक्षरं स्त्री, (न क्षरति इति कृत्याया ।) ब्रह्म ।
(अविनाशि निर्विशेषं प्रवृत्तस्यं ब्रह्म । कूटस्थः
नित्यः आत्मा । यथा,—
“क्षरादिरक्षधर्म्मत्वादक्षरं ब्रह्म मण्यते ।
कार्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते ।
यत्किञ्चिद्वत् लोकैऽस्मिन् वाचो गोचरतां गतं ।
प्रमाणस्य च तत्सर्वमक्षरे प्रतिपिद्यते ।
यदप्रबोधात् कार्यं ब्राह्मणं यत्प्रबोधतः ।
तदक्षरं प्रतोद्व्यं यद्येहैश्वरवर्त्मना” ।
अकारादिक्षकारान्तैकपक्षशब्दः । इति मेदिनी ।
अस्योत्पत्तिकारणं । यथा बृहस्पतिः,—
“यान्नामिहै तु सस्यानि क्षान्तिः संजायते यतः ।
धावाक्षराणि स्यान्ति पञ्चाक्षराण्यतः पुरा” ।
इत्याश्रितत्वं । तत्र पञ्चविंशं । यथा,—
“सुशान्तिपिः क्षिप्रान्तिपिनिर्दिष्टैर्विजिनमवा ।
सुरित्का दृष्टमक्षता लिपयः पञ्चधा स्मृताः” ।
इति वाराहीतन्त्रं । १२ । अन्यत् सुशान्ते
दशशब्दे च द्रष्टव्यं । अक्षयः । धर्म्मः । तपस्या ।

अपामार्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ भोक्षः । इत्यमरः ॥
जलं । इति वेदप्रयोगः ।

अक्षरः त्रि, (न क्षरतीति ।) अक्षरणीयः । अक्षुतः ।
यथा,—

“तस्मै स विद्यानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय श्रमन्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वद सत्यं
प्रोवाच तं तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां” ॥

इति वेदान्तसारधृता श्रुतिः ॥

अपिच ।

“दाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां १५ अध्याये १७ श्लोकः ॥

क्षरश्चाक्षरश्चेति दाविमौ पुरुषौ लोके प्र-
सिद्धौ । तवेवाह । तत्र क्षरः पुरुषो नाम
सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थायवरान्तानि शरी-
राणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव परस्पर-
प्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिलाराशिः पर्वत इव
एकदेशेषु नश्यत्सुपि निर्विकारतया तिष्ठतीति
कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स तु अक्षरः पुरुष उच्यते
विवेकिभिः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अक्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति
चक्षुः) लेखकः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

अक्षरचणः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति
चणम्) लिपिकरः । इत्यमरः । मुग्धो इति
भाषा ॥

अक्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति
चक्षुः) अक्षरचक्षुः । लेखकः । इत्यमरः ।

अक्षरजननी स्त्री, (अक्षराणाम् अक्षरस्य वा जननी
उत्पादिका) लेखनी । कलमः । यथा,—

“लेखन्यक्षरजननी वर्णमाला मसिप्रदः” ।

इति हारावलीति केचित् ॥

अक्षरजीवकः पुं, (अक्षर + जीवक) लिपिकरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

(“लेखकेऽक्षरपूर्वाः स्युश्चणजीवकचुच्चव” ।

इति हेमचन्द्रः ॥)

अक्षरजीविकः पुं, (अक्षरैर्जीविका यस्य सः) ।
कायस्थः ।

“लेखकः स्यात्लिपिकरः कायस्थोऽक्षरजीविकः” ॥

इति ह्यनायुधः । अक्षरजीविन् त्रि ॥

अक्षरतुलिका स्त्री, (अक्षराणां तुलिका लेखन-
साधनमित्यर्थः) लेखनी । इति जटाधरः ॥

अक्षरविन्यासः पुं, अक्षराणां विन्यासः । लिपिः ।
लिखनं । इत्यमरटीकायां भगतादयः ॥

अक्षरमुगः पुं, (अक्षराणि मुखे तुगहाये यस्य सः) ।
शिष्यः । कान्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षरसंस्थानं स्त्री, (अक्षराणां संस्थानं विन्यासः) ।
लिपिः । लिखनं । इत्यमरः ॥

अक्षवती स्त्री, (अक्षाः पाशकाः सन्ति अग्न्याम इति
मत्स्यं । लोकात् स्त्रीत्वं) द्यूतक्रीडा । पाशाखेला
इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते,—

“पराजितं मौवलेनाक्षवत्याम्” ।)

अक्षवाटः पुं, (अक्षस्य मल्लयुद्धस्य वाटः परिसरः) ।
मल्लभूमिः । तत्पर्यायः । नियुद्धभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुस्तिर आखड़ा इति भाषा ॥

अक्षवित् [३] त्रि, (अक्षं अवधारं द्यूतं वा वेत्ति
इति विदः क्षिप्) द्यूतज्ञः । व्यवहारज्ञः ॥

अक्षसूत्रं स्त्री, आक्षाणां सूत्रं माला । अक्षमाला ।
जपमाला । इति जटाधरः । यथा—

“पाणौ कामुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पौष्पलः” ।
इति महावीरचरिते ॥)

अक्षायकीलकः पुं, (अक्षस्य नाभिच्छेषकाष्ठस्य अग्रे
अन्ते बन्धनार्थं कीलकः) शूकटचक्रपुरोवर्त्ति-
कीलकः । तत्पर्यायः । अग्निः २ । इत्यमरः ॥

अक्षी ३ आग्निः ४ । इति भरतः ॥ चाकारखिल
इति भाषा ॥

अक्षान्तिः स्त्री, (न क्षमणम् । क्षमसहने । दिवादिः ।
अस्याधित्वात् क्तिन् । अनुगतिकस्येति दीर्घे नञ्-
समासः) पराभ्युदयासहिष्णुत्वं । भार्यादेः पर-
दर्शनाद्यसहिष्णुत्वं । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

ईर्ष्या २ । इत्यमरः ॥ ईर्ष्या ३ अक्षमा ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

(“अक्षान्तिसारसर्वसं दुर्वाससमवेहि माम्” ।
इति विष्णुपुराणे ॥)

अक्षारखणं स्त्री, (न क्षारखणम् इति नञ्-
समासः) हविष्यान्नविशेषः । महाहविष्यमिति
ख्यातं । यथा । “अशौचादिभक्ष्यगोक्षीरगोष्ठत-
धान्यमुद्रुतिलयवसैन्यवसामुद्रुलवखात्मकद्रव्यं । छ-
त्रिमात् खणणात् भिन्नमक्षारखणं मतं” इदं

मतन्तु स्मार्त्तस्य । रत्नाकरमतं । यथा—

“गोक्षीरं गोष्ठतं चैव धान्यमुद्रुयवास्तिलाः ।
सामुद्रं सैन्यवसैन्यमक्षारखणं मतं” ॥

इति नारायणवन्द्यघटीयकृतशुद्धिकारिका ॥
(यथाह मनुः—

“मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यक्षानुपस्कृतं ।
अक्षारखणं चैव प्रकृत्या हविष्यते” ॥)

अक्षि स्त्री, (अक्षुते अनेन । अक्षु यामौ संघाते च ।
अशोर्निदिति विभः । यदा । अक्षति । अक्ष
यामौ । इन्) चक्षुः । इत्यमरः । चक्षुर्गोलकः ।
इति केचित् ॥

अक्षिकः पुं, रञ्जनदुः । आच् इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

अक्षिकूटकः पुं, (अक्षि + कूटक) चक्षुस्तारा ॥
अक्षिगतः त्रि, (अक्षि गतः, अक्षिविषय इव खेद-
कृदित्यर्थः) द्वेषः । इत्यमरः ॥

अक्षिभेषजः पुं, (अक्षि + भेषज) पुष्टिकालोन्नः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, नेत्रौषधम्) ।

अक्षिवः पुं, (अक्षि वाति वायति वा । वा गति-
बन्धनयोः । आतोऽनुपेति कः) शोभाङ्गनवृत्तः ।
सामुद्रलवण्ये स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अक्षिविकृणितं स्त्री, (अक्षि + वि + कृण + भापे
क्त) कटाक्षः । अपाङ्गदृष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षीकः पुं, रञ्जनदुः । आच् इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

अक्षीव स्त्री, (न क्षीवति अनेन वा अक्षीवयति
वा । क्षीव मदे । पचाद्यच्) समुद्रलवणं । इत्य-
मरः ।

अक्षीवः त्रि, (न क्षीवति मायति इति न + क्षीव +
अच्) अमत्तः । इति मेदिनी ।

अक्षीवः पुं, शोभाङ्गनवृत्तः । इत्यमरः ॥

अक्षुषः त्रि, (न क्षुष इति नञ्समासः) अक्षो-
दितः । अक्षुण्णितः । इति क्षुधात्वर्थदर्शनात् ।

अक्षिन्नः । यथा । अक्षुण्यं परिवप । इति चूडा-
करणे पशुपतिः ॥

अक्षुब्धः त्रि, क्षोभरहितः । अक्षोभितः । इति क्षो-
भातोः क्षप्रत्यये क्षुब्धः । ततो न क्षुब्धः अक्षुब्ध
इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अक्षेमं स्त्री, (न क्षेमम् इति नञ्समासः) अम-
ङ्गलं । यथा—

“किम् तेषां गृहे क्षेममक्षेमं किम् साम्प्रतम् ।
कथन्ते किम् सद्गुता दुर्दृष्टाः किम् मे सुताः” ॥

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

अक्षोटः पुं, (अक्षोति । अक्षु यामौ संघाते च ।
वाङ्मलादोटः) अन्त्येव उटाः पर्णानि अस्य
इति वा ।) अक्षोडहत्तः । स च पर्वतजपीलु-
वृत्तः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ आखरोट् इति
हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पीलः शैलभवाऽक्षोटः कर्पराख्य कीर्तितः ।
अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तद्वयः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अक्षोडः पुं, (अक्षोति इति अक्ष + ओडप्रत्ययः) ।
पर्वतोत्पन्नपीलुवृत्तः । तत्पर्यायः । कर्पराख्यः २
कन्दराख्यः ३ अक्षोडः ४ अक्षोटः ५ अक्षोटः ६ ।
इत्यमरः तट्टीका च ॥

अक्षोडकः पुं, (अक्षोड एव इति स्वार्थे कन्) । पर्व-
तोत्पन्नपीलुवृत्तः । इति रत्नमाला ॥

अक्षोभः पुं, (न क्षोभ इति नञ्समासः) नास्ति
क्षोभो यस्येति वा ।) हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्प-
र्यायः । आणानं २ शङ्खः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ क्षोभरहिते त्रि ॥

अक्षौरिमं स्त्री, क्षुरिकमूर्धविहितनक्षत्रं । यथा,—

“उत्तरात्रितययाम्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपितृभेषु चाग्निभे ।

भ्रमशुकर्म सकलं विवर्जयेत्
प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान् नरः ॥

चन्द्रशुद्धिर्गदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः ।
अक्षौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अक्षौहिणी स्त्री, (ऊहः समूहः अस्ति अस्या इति
इनिः । अक्षौहिणाम् ऊहिनी । पूर्वपदादिति
णत्वम् । अक्षौहिण्यामिति षड्विः) सङ्ख्या-
विशेषयुक्तसेना । तद्यथा । २१८० हस्तिनः ।
२१८० रथाः । ६५६१० घोटाकाः । १०६३५०
पदातयः । समुदायेन २१८००० ।

तथा चोक्तं ।

“अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्यन्ताष्टभिः शतैः ।

अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्यन्ताष्टभिः शतैः ।

अखा

सद्यस्तानि महत्तानि गजानामेकविंशतिः ।
 स्वमेव रथानान् सङ्गानं कीर्तितं बुधैः ।
 पक्षपटिसहस्रानि षट्शतानि दक्षैव तु ।
 सङ्घातान्तरगान्तरैर्विना रथैर्गुरुरभैः ।
 दृष्ट्वा शतसहस्रान् सहस्रानि नवैव तु ।
 शतानि घोरिणि घानानि पञ्चाशच्च पदातयः” ।
 इत्यमरभरतौ । (अक्षौहिणीपरिमाणं । यथा
 महाभारते आदिपर्वणि,—
 “अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्तथा कृतदन्दन ।
 एतद्विच्छामहे श्रेतुं सर्वमेव दद्याद्यथम् ॥
 अक्षौहिण्याः परीमाणं नराश्वरघटन्तिनाम् ।
 यथावथैव नो दृष्टिं सर्वं हि विदितं तव” ॥
 सौतिरुवाच ।
 “एते रथो गजस्यैको नराः पक्ष पदातयः ।
 अथश्च तुरगानञ्जैः पश्चिरित्यभिधीयते ॥
 पक्षिन्तु त्रिगुणमेतामाजः सेनामुखं बुधाः ।
 धीणि सेनामुखान्येको गुन्ध इत्यभिधीयते ॥
 त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
 स्मृतास्त्रिस्तु वाहिन्यः एतनेति विचक्षणेः ॥
 वसून् एतनास्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तु ।
 अनीकिनीं दशगुणां प्राञ्जराक्षौहिणीं बुधाः ॥
 अक्षौहिण्याः प्रसङ्गात् रथानां द्विसप्ततमाः ।
 सङ्घा गणिततत्त्वैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
 शतागुपरि चैवाद्यै तथा भूयश्च सप्ततिः ।
 गजानाश्च परीमाणमेतदेव विनिर्दिष्टे ॥
 श्रेयं शतसहस्रान् सहस्रानि नवैव तु ।
 नराणामपि पञ्चाशच्छतानि धीणि घानवाः ॥
 पक्षपटिसहस्रानि तथागानां शतानि च ।
 दशोत्तराणि षट् प्राञ्जराधवदिह सङ्घाया ॥
 एतामक्षौहिणीं प्राञ्जः सङ्घाततत्त्वविदो जनाः ।
 यथा कथितवानस्मि विस्तरैश्च तपोधनाः” ॥
 अष्टौ स्त्री, (अष्टौ । अष्टौ यास्तौ संघाते च । ह्य-
 न्मूयं क्चः । कालः । इत्युणादिकोपः ।
 अखट्टः, पुं, पियाखट्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
 पियाखाल इति भाषा ।
 अखट्टिः, पुं, अमखट्टहारः । आखट्टि इति
 रथातः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 अखण्डः, चि, (न खण्डते इति । खडि भेदने
 घञ् । नास्ति खण्डो यस्य इति वा ।) खण्ड
 रहितः । पूर्णः । इत्यमरः । (“अखण्डं पुराणां
 फलमिव च तद्रूपमनघम्” इति शाकुन्तले ।)
 आखण्डनः, पुं, (नास्ति खण्डनं विच्छेदो यस्य सः ।)
 कालः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 अखण्डितः, चि, (न खण्डितः अतुरन्त्य इति ।
 बहुव्रीहिः ।) सफलवृक्षादिः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ।
 अखण्डः, स्त्री, पुं, (न एतत् नष्टमात्रः । लान-
 भिन्न इत्यर्थः ।) देवखण्डं । अखण्डमन्त्रा-
 न्तः । इत्यमरः । अखण्डमिति स्वामी । पुंस्ति
 यथा,—अखण्डो देवखण्डकः इत्यमरदत्तः ।
 अखण्डः, चि, (न एतत् । अग्रप्रक्षं विरहं वा
 लान् ।) लान् । अग्रप्रक्षं ।

अग्र

अखिणं, चि, (न खिणम् अख्य । न + खिण ।)
 सर्वं । इत्यमरः । (खिणमग्रहतं स्थानं । तत्
 न भवति इति अखण्डस्थानं ।)
 अखातः, चि, (न खातः विरुद्धार्थे वा गञ् ।)
 अखातिविशिष्टः । अग्रतिष्ठितः ॥ अग्रमिष्टः ।
 अग्र, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः । म अग्रयति अग्रति सर्पः । इति
 दुर्गादासः ।
 अग्र, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । गत्यां इ
 अग्रते । इति दुर्गादासः ।
 अग्रः, पुं, (न गच्छति । गम गतौ । अन्येभ्योऽपीति
 अन्येष्वपि इति वा डः । न गोऽप्राखियु इति
 पात्तिकोऽप्रकृतिभावः ।) पर्वतः । उच्चः । सर्पः ।
 रथः । इति हेमचन्द्रः । (सरीसृपः ।)
 अग्रच्छः, पुं, (न + गच्छ ।) उच्चः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ।
 अग्रजं, स्त्री, (अग्र + जन् + ड ।) श्रिताजतु ।
 इति रत्नमाला ॥ पर्वतवृक्षजं चि ॥ (गिरि-
 जाते ।)
 अग्रणं, चि, (न गण्यं । नष्ट समासः ।) अग्र-
 नीयं । अग्रण्यं । अग्रणित्यं । यथा,—
 “गुणैरगणैरतिशोभशास्त्रिभिरिति भारविः” ।
 अग्रदः, पुं, (गदविरुद्धः । न गदः अस्मात् इति
 वा ।) औषधं । इत्यमरः । आयुर्वेदोक्ताष्टा-
 शान्तगताष्टाशान्तभेदः । यथा,—
 “औषधान्यगदो विद्या देवी च विविधा स्थितिः” ।
 तपसैव प्रसिध्यन्ति” । इति मनुः । नीरोगे चि ।
 इति रमानाथः ।
 अग्रद्वारः, पुं, (अग्रदम् अग्रो गं करोति इति ।
 अग्रद + क्त + अण् । सुमागमः ।) वैद्यः । इत्य-
 मरः ।
 अग्रमः, पुं, (न गच्छतीति । न + गम + अच् ।
 पञ्चाशच् ।) उच्चः । इत्यमरः । पर्वतः । न
 गच्छतीत्यमरः ।
 अग्रम्यं, चि, (न गम्य इति । न + गम् + यत् ।)
 अग्रन्तयं । अग्रमनीयं । गमनायोग्यं । यथा,—
 “अग्रम्या सामवचनं यत्राभूत् स महारथः” ।
 इति देवीमाहात्म्यं ।
 अग्रम्या, स्त्री, अग्रम्यनाहं नारी । गम्यागम्या-
 विवरयं यथा, यम उवाच,—
 “या या गम्या नृणामेव निबोध कथयामि ते ।
 सस्त्री गम्या च सर्वेषामिति वेदनिर्दिष्टा ॥
 अग्रम्या च तदन्या या इति वेदविदो विदुः ।
 सामान्यं कथितं सर्वं विशेषं द्रष्टुं सन्देहः ॥
 अग्रम्यास्येव या याश्च निबोध कथयामि ताः ।
 नृणां विप्रपत्नी च विप्राणां नृदकामिनी ॥
 अग्रम्या च निन्द्या च लोके वेदे पतिव्रते ।
 नृदश्च ब्राह्मणी गच्छेद् ब्राह्मण्यशतं समेत ॥
 तत्समं ब्राह्मणी चापि कुम्भीपाकं ब्रजेद्भुवं ।
 यदि नृदां ब्रजेद्विप्रो वृषणीपतिरेव सः ॥
 स अथो विप्रजातेषु पाण्डालात् सोऽधमः स्मृतः ।
 विष्ठातमश्च तत्पिण्डो नृदं तस्य च तर्पयं ॥

अग्र

तत् पिण्डां सुरागाश्च पृथगे तत् समं सति ।
 कोटिजन्मार्जितं पुण्यं सन्ध्यातपसार्जितं ॥
 द्विजस्य वृषणीमोगाद्ब्रह्मण्येव न संशयः ।
 ब्राह्मणश्च सुरापीतो विह्वलोऽपि वृषणीपतिः ॥
 हरिवासरमोऽपि च कुम्भीपाकं ब्रजेद्भुवं ।
 गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रभुं ॥
 सतां पुत्रवधूं चतुर्भ्यो संगर्भो भगिनीं सति ।
 सोदरभ्रातृजायाश्च भगिनीभ्रातृकन्यसां ॥
 श्रियाश्च श्रियपत्नीश्च भागिनेयस्य कामिनीं
 भ्रातृपुत्रप्रियाश्चैवात्यगम्यामाह पञ्चजः ॥
 एतास्तेकामनेका वा यो ब्रजेन्नागवाधमः ।
 स मातृगामी वेदेयु ब्रह्मण्यशतं समेत ॥
 चकर्माहोऽपि सोऽस्पृश्यो लोके वेदेऽतिनिन्दितः ।
 नृ याति कुम्भीपाकश्च महापापी सुदुष्करः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 अग्रो, स्त्री, (न + गृ + अच् + डीष् ।) देवताङ्-
 उच्चः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अग्रहितः, चि, (न ग्रहितः । नष्टसमासः) अनि-
 न्दितः । यथा,—
 “व्येष्टः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।
 व्येष्टः पूज्यतमो लोके व्येष्टः सद्भिर्गर्हितः” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये १०६ श्लोकः ॥
 अग्र, स्त्री, पुं, (न गराः दुर्मरः अस्मात् इति ।)
 अग्र । इति हेमचन्द्रः ॥
 अग्रस्तिः, पुं, (विन्ध्याख्यम् अग्रम् अस्यति इति
 अग्रस्तिः । अस्यतेः क्तिच् । बाङ्गनात् तिर्वा ।)
 वक्रवृत्तः । अग्रस्त्वमुनिः । इति मेदिनी । यथा
 वैद्यके,—
 “अग्रस्तिः पित्तकफजित् चतुर्थकहरो हिनः ।
 रूक्षो वातकरस्तिक्तः प्रतिद्रव्यायनिवारणः” ॥
 अग्रस्तिद्रुः, पुं, वक्रपुष्पवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अग्रस्यः, पुं, (अग्रं विन्ध्यं स्यायति स्तप्ताति वा ।
 स्तै संघाते । आतोऽनुपसर्गे इति कः । अग्र +
 स्तै + क ।) वक्रपुष्पवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मित्रावरुणयोः पुत्रः मुनिविशेषः । तस्य पर्यायः ।
 कुम्भसम्भवः २ मैत्रावरुणिः ३ । इत्यमरः ॥
 अग्रस्तिः ४ पीताम्बिः ५ वातापिदिद् ६ आग्नेयः
 ७ सौर्वशीयः ८ आग्निमारुतः ९ षटोद्भवः १०
 इति हेमचन्द्रः ॥ (वदुत्पत्तिर्यथा वाखनिर्दिष्टो,—
 “तयोरादित्ययोः सघ्ने दृष्टाश्वरसमुर्वशीम् ।
 रेतश्चकन्द तत्कुम्भे न्यपतत् वाशतीवरे ॥
 तेनैव तु मुहूर्त्तर्त्तने वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
 अग्रस्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षौ सन्मभूवतुः ॥
 वज्रधा पतितं रेतः कलमे च मले स्थले ।
 स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः सन्मभूवर्षिसत्तमः ॥
 कुम्भे त्वगस्यः सन्मभूतो वले मत्स्यो महायुतिः ।
 उदिदाय ततोऽग्रस्यः श्रम्यामात्रो महातपाः ॥
 मानेन सन्नातो यस्मात्तस्माद्भान्य इहोत्थये ।
 यद्वा कुम्भादृषिर्जातः कुम्भेनापि मधीयते” ॥
 अग्रस्योदयः, पुं, (अग्रस्यस्य गन्तव्यस्य उदयः अग्र-
 त्ताने गगने आविर्भावः ।) आकाशे गन्तव्य-
 रूपेय अग्रस्यमुनेरुदयः । स तु सौरमासस्य सप्त

अथ

दशदिने भवति । अस्यार्घ्यदानं तन्मासीयशेष-
दिनत्रये कर्त्तव्यं । यथा,—
“अगस्त्यार्घ्यदानं सौरेण सिंहराशौ विधानात्” ।
यथा ब्रह्मवैवर्ते,—
“अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः” ॥
यथा भीमपराक्रमे ।
“यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे ।
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय सर्वान् कामान् लभेत सः” ॥
यथा नारसिंहे ।
“शस्त्रे तोयं विनिक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतं ।
मन्त्रेणानेन वै दद्यात् दक्षिणाशामुखस्थितः ॥
काशपुष्पप्रतीकाश्च अभिमास्तसम्भव ।
मित्रावरणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते” ॥
प्रार्थनन्तु ।
“आतापिर्भक्षितो येन वातापिच्छ महासुरः ।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु” ॥
गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं ।
विशेषानुपदेशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षि-
णाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयोगाङ्ग-
कर्तव्यमस्त्विति रत्नाकरः ॥ * ॥ तत्पक्षार्घ्य-
मन्त्रस्तु ।
“लोपासुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते ।
गृह्णाणार्घ्यं मया दत्तं मित्रावरणिवल्लभे” ॥
इति मलमास्तत्त्वं ॥ (अगस्त्योदये जलानि
प्रसीदन्ति इत्यागमः । तथा च रघौ,—
“प्रमसादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।
अगाधः, त्रि, (नास्ति गाधः स्थितिरत्र । नजो-
ऽस्यर्थानामिति वज्रव्रीहिः ।) अतिगम्भीरः । अतल-
स्पर्शः । इत्यमरः ॥ (अतिगम्भीरः । दुर्बो-
धाशयः ।)
अगाधं, क्ली, क्तिन् । इति मेदिनी ॥
अगाधजलः, पुं, (अगाधं जलं यस्मिन् । वज्र-
व्रीहिः ।) ऋदः । इत्यमरः ॥ त्रि । अपरि-
च्छेद्यजलविशिष्टः ।)
अगारं, क्ली, (अगान् ऋच्छति । ऋगतौ । कर्म-
ण्यण् ।) आगारं । गृहं । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च” ॥
इति । ‘खलात् ज्ञेयादगारादा’ इति सनुः ।)
अगिरः, पुं, (अग + इर ।) अग्निः ॥ सूर्यः ॥
राक्षसः ॥ इति जटाधरः ।
अगुः, पुं, (नास्ति गौः किरणो यस्य सः । वज्र-
व्रीहिः ।) राजग्रहः इति दीपिका ॥ किरण-
रहिते त्रि ॥
अगुरु, क्ली, (न गुरु दुर्मर्तुः अस्मात् इति ।
वज्रव्रीहिः ।) शिंशपाटक्षः ॥ कालागुरु । स्व-
नामप्रसिद्धसुगान्धिकावशिष्टः । अगुर इति
ख्यातः । अस्य पर्यायः । वंशिकं १ राजार्हं
२ लोहं ३ क्षमिजं ४ जोङ्गकं ५ । इत्यमरः ॥
गृह्णं ६ छणं ७ लोहार्थं ८ लघु ९ । इति
रत्नमाला । पीतकं १० वर्णप्रसादनं ११ अनार्थकं

अग्नि

१२ असारं १३ क्षमिजं १४ काष्ठकं १५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।
कटुत्वं । लेपे रूक्षत्वं । प्रणकफवायुवान्तिमुख-
रोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः राजनिर्घण्टश्च ॥
अगुरुर्वायुंसीति वोपाहितः ॥ पुमान् इति सर्वा-
नन्दः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । यथा,—
अगुरु प्रवणं लोहं राजार्हं योगजं तथा ।
वंशिकं क्षमिजञ्चापि क्षमिजमनार्थकं ॥
अगुरुणा कटुत्वं च तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तञ्च ।
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥
छणं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वारि मञ्जति ।
अगुरुप्रभवः खेहः छण्णागुरुसमः स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अगुरुः, त्रि, (न गुरुः । नञ् समासः ।) गुरुमित्रः ।
लघुः । इति मेदिनी ॥
अगुरुशिंशपा, स्त्री, शिंशपाटक्षः । इत्यमरटीकायां
खामी ॥
अगुरुगन्धं, क्ली, (न गुरुः अत्युत्कटः गन्धः यस्य ।
वज्रव्रीहिः ।) हिङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अगोचरः, त्रि, (न गोचरः । नञ् समासः ।) इन्द्रिय-
जन्यप्रत्यक्षाविषयः । अज्ञातः । यथा,—
“अगोचरहतं व्याघ्रदितं मांसमुत्सृजेत्” ।
इति राजवल्लभः ॥ (वाचामगोचरचरित्रविचि-
त्रिताय इति शृङ्गारशतके ।)
अगोकाः, [स्] पुं, (अगः ओकः यस्य सः ।
वज्रव्रीहिः ।) शरभः । सिंहः । पक्षी । इति
मेदिनी ॥ (त्रि । पर्वतवासी ।)
अमायी, स्त्री, (अग्नेः स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे लृष्ठा-
कप्यभिकुसितेत्यादिसूत्रेण अग्निशब्दस्यैकारादेशो
डोष् च ।) अग्निभार्या । इत्यमरः ॥ चैतायुगं ।
इति जटाधरः ॥ (अमायी साहा च ऊतभुक्-
प्रिया इत्यमरः ।)
अग्निः, पुं, (अज्जयन्ति अग्न्यं जन्म प्रापयन्ति इति
व्युत्पत्त्या हविः प्रक्षेपाधिकरणेषु गार्हपत्याहवनी-
यदक्षिणाग्निः सन्धावसथौपासनाख्येषु षड्भिर्यु ।
यदा अज्जति ऊर्द्धं गच्छति इति । अग्नि गतौ ।
अज्जेनलोपश्चेति निः नलोपश्च) तेजःपदार्थ-
विशेषः । आगुन इति भाषा । धर्मस्य वसु-
भार्यायां जातः प्रथमोऽग्निः । तस्य पत्नी साहा ।
पुत्रास्त्रयः पावकः १ भवमानः २ शुचिः ३ । षष्ठ-
मन्वन्तरं अग्नेर्वैश्वदेवायां त्रिविण्कादयः पुत्राः ।
एतेभ्यः पञ्चतत्त्वात्तैश्चन्द्रमयो जाताः । सर्वे मिलित्वा
एकोनपञ्चाशदभयः । इति पुराणं ॥ अस्य
पर्यायः । वैश्वानरः १ वज्रिः २ वीतिहोत्रः ३
धनञ्जयः ४ क्षमीटयोनिः ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः
७ तनूनपात् ८ तनूनपाः ९ तर्हिः शुष्मा १० वर्हिः
११ शुष्मा १२ क्षणवर्त्मा १३ शोचिष्कोशः १४ उष-
वर्द्धः १५ आश्रयाशः १६ आश्रयाशः १७
वृहद्भानुः १८ क्षणानुः १९ पावकः २० अनलः
२१ रोहिताश्वः २२ वायुसखा २३ वायुसखः
२४ शिखावान् २५ शिखी २६ आशुसुक्ष्मिः
२७ हिरण्यरेताः २८ इतमुक् २९ हव्यमुक्

अग्नि

३० दहनः ३१ हव्यवाहनः ३२ सप्तार्चिः ३३
दमुनाः ३४ दमूनाः ३५ शुक्रः ३६ चित्रभानुः
३७ विभावसुः ३८ शुचिः ३९ अपिच ४० ।
इत्यमरस्तट्टीका च ॥ लृष्ठाकपिः ४१ जुह्वालः
४२ कपिलः ४३ पिङ्गलः ४४ अरणिः ४५ अगिरः
४६ पाचनः ४७ विश्वप्ताः ४८ क्षागवाहनः ४९
क्षणाचिः ५० जुह्वारः ५१ उदचिः ५२ भास्करः
५३ वसुः ५४ शुष्मा ५५ हिमारातिः ५६ तमोनुत्
५७ सुशिखः ५८ सप्तजिह्वः ५९ अपपारिकाः
६० सर्वदेवमुखः ६१ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य
गुणाः । वायुकफस्तम्भशीतकम्पनाशकत्वं । आमा-
शयाननकत्वं । रक्तपित्तप्रकोपकत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ अपिच ।
“अग्नेर्दुर्द्धता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।
शोको रोगो लघुसौख्यं सततश्चोर्द्धभासिता” ॥
इति मेघधर्मः ॥ * ॥
अथ कर्मविशेषेऽग्नेर्नामानि । यथा,—
“लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः” १ ।
लौकिके नवगृहप्रवेशादौ ।
“अग्नेस्तु मास्तो राम गर्भाधाने विधीयते २ ।
पुंसवने चन्द्रनामा ३ शुक्लाकर्मणि शोभनः ४ ॥
सीमन्ते मङ्गलो नाम ५ प्रगल्भो जातकर्मणि ६ ।
नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः ७ प्राग्ने च शुचिस्तथा ८
सत्यनामाथ चूडायां ९ व्रतादेशे समुद्रः १०” ।
व्रतादेशे उपनयने ।
“गोदाने सूर्यनामा च ११ केशान्ते ह्यग्निरुच्यते १२” ।
गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे । केशान्ते समा-
वर्त्तने ।
“वैश्वानरो विसर्गे तु १३ विवाहे योजकः स्मृतः १४” ।
विसर्गे सायिककर्त्तव्यकर्मविशेषे ।
“चतुर्थान्तु शिखीनाम १५ वृत्तिरग्निस्तथापरे १६” ।
चतुर्थ्या विवाहान्ते चतुर्थीहोमे । अपरे वृत्ति-
होमादौ ।
“प्रायश्चित्ते विधुश्चैव १७ पाकयज्ञे तु साहसः १८” ।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहायाहति होमादौ ।
पाकयज्ञे पाकाङ्गकहोमे लघोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादौ ।
“लक्षहोमे च वज्रिः स्यात् १९ कोटिहोमे ऊताशनः २० ।
पूर्णाङ्ग्यां ऋद्धो नाम २१ शान्तिके वरदस्तथा २२ ॥
पौष्टिके बलदश्चैव २३ क्रोधाग्निश्चाभिचारिके २४ ।
वश्यर्थे भ्रमनो नाम २५ वरदानेऽभिद्रवकः २६ ॥
कोष्ठे तु जठरो नाम २७ क्रयादौऽग्नितभक्षने २८” ॥
इति गोभिलपुलस्त्यसंग्रहः ॥ * ॥ अथ तस्य रूपं ।
यथा,—
“पिङ्गभूषंशुक्रेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः ।
क्षागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः” ॥
इत्यादित्यपुराणं ॥ * ॥ अथ होमीयाम्नेः शुभ-
लक्षणानि । यथा,—
“अर्क्षिष्णान् पिण्डितशिखः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः ।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वज्रिः स्यात् कार्यसिद्धये” ॥
इति वायुपुराणं ॥ * ॥ वैद्यकमते अग्निस्त्रिधा
भौमः १ दिव्यः २ उदर्यः ३ तत्राद्यः काष्ठेन्धन-
प्रभवः ऊर्द्धज्वलनसंभावः पचनक्षेदादिसमर्थञ्च ।

अग्नि

द्वितीय उदकेत्यनः पर्यगज्वलनशीलो वाडुवः ।
तृतीय उभयेत्यनः पर्यगज्वलनशीलः सुक्तास्या-
हारस्य रसादिपरिणामनिमित्तं विद्युदादिश्च ।
इति विजयरक्षितोपरि सन्देहभङ्गिका ॥ १॥

अपिच,—
“मन्दोदीर्घोऽयं विषमः समर्येति घतुर्विधः ।
कषपिचाभिनाधिकात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः” ।
तर्था कार्यं यथा,—

“विषमोवातशब्दोवातं तोक्षः पित्तनिमित्तजान् ।
वगोव्यमित्तया मन्दो विकारान् कषसम्भवान् ॥
ममासमाधेरशिता मात्रा सम्यग्विपद्यते ।
सन्त्यापि नैव मन्दान्ने विषमाम्नेषु देहिनः ॥
कदाचित् पच्यते सन्धक् कदाचित् न पच्यते ।
तोक्षणाभिरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते” ।
इति माधवकरः ॥ अथान्तोदीर्घाभिरैव हि मस्स-
का उच्यते । स तु व्याहारामावे शोणितादीन् धा-
तुन् पाचयित्वा आनु मारयति । इति रक्षितः ॥ १॥
(दिष्टज्याग्नेः नादोत्पादकत्वं यथा सङ्गीतदर्पणे,—
“आत्मना प्रेरितं चित्तं वज्रिमाहन्ति देहजम् ।
ब्रह्मग्रन्थिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥
पावकप्रेरितः सोऽयं क्रमादूर्ध्वपथे चरन् ।
अतिसूक्ष्मध्वनिं नामो हृदि सूक्ष्मं गले पुनः ॥
पुष्टं श्रोत्रे त्वष्टश्च क्षत्रिमं वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्त्यते बुधैः ॥
नकारं प्राणनामानं दफारमनलं विदुः ।
जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते”
अग्नेः सर्वसाक्षित्वादि यथा रामायणे,—
“त्वमग्ने सर्वदेवानां शरीरान्तरगोचरः ।
त्वं साक्षी मम देहस्य स्वादि मां देवसत्तम” ।
यथा च भारते,—

“आदित्यचन्द्रावनिर्लोऽनलश्च ।
दौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ॥
अहं रात्रिच उभे च सन्धे ।
धर्मस्य ज्ञानाति नरस्य वृत्तम्” ॥
अस्य सर्वप्रथमाराधत्वं ऋग्वेदस्य सर्वप्रथमवृत्ते
उक्तं यथा,—“अग्निमीले पुरोहितम्” । इत्यादि ।
विष्णुः । सूर्यः । १) अग्निर्कोणाधिपतिः । इत्यमरः ।
चित्रकण्ठः । रक्तचित्रकः । मल्लान्तकः । निम्बुकः ॥
पित्तं । सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ।
अग्निः । पुं, (अग्नि + सादृश्ये कप्रत्ययः) इन्द्रगोप-
नामरत्तावर्गकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
अग्निः । पुं, (अग्नेः कटाः । अग्नि + कट्) अग्नि-
कटाः । सुनिष्ठः । इत्यमरः ॥
अग्निकारिका, स्त्री, (अग्नि + कारिका) अग्नि-
कार्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
अग्निर्कार्यं, स्त्री, (अग्नि + कार्यं) अमावसेर्वा कार्यं
हविर्दानादिपूर्वकाग्निज्ज्ञानं । तत्पर्यायः ।
अग्नीन्धनं २ अग्नीप्रा ३ अग्निकारिका ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (होमादौ हविर्दानादिपूर्वका-
ग्निज्ज्ञानं । अग्नेः सायं प्रातः सन्निधौमादुष्टान् ।
यथा—
“उपनीय गुरुः शिष्यं गिर्येच्छेधमादितः ।

अग्नि

आचारमग्निकार्यं सन्धोपासनमेव च” ॥
इति मनुः ।)
अग्निर्कार्यं, स्त्री, (अग्नि + कार्यं) अगुरु । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अग्निर्कुक्षुटः, पुं, (अग्नेः कुक्षुटश्च) ज्वलदग्नि-
टण्डुलः । ज्वलन्तं गुडा इति ख्यातः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
अग्निर्कोणं, स्त्री, (अग्नेः अग्निदेवेन अधिष्ठितमित्यर्थः
कोणं) । पूर्वदक्षिणकोणं । तत्कोणाधिपतिरग्निः ।
इति ज्योतिषं । यथा हलायुधतन्त्रं,—
“गत्वेव तीर्थे कर्तव्यं आहुतं तत्प्रीतिहेतुकम् ।
पूर्वाह्नेऽप्यथवा प्रातर्देशे स्यात् पूर्वदक्षिणे” ॥
पूर्वदक्षिणे अग्निर्कोणे । इति प्रायश्चित्ततन्त्रं ॥
अग्निर्कोड़ा, स्त्री, (अग्निभिः कोड़ा) । अग्निखेला ।
खड्गपादित्यागः । आतश्वाजीति ख्याता ॥
अग्निगर्भः, पुं, (अग्निः गर्भे अच्यन्तरे यस्य सः) ।
अग्निजाररुद्धः । सूर्यकान्तमणिः । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (शमीरुद्धः । त्रि । अग्नियुक्तगर्भविश्रितः ।
यथा,—“अग्निगर्भां शमीमिव” । इति शाकुन्तले) ।
अग्निगर्भा, स्त्री, (अग्निः गर्भे यस्याः सा) ।
महाज्योतिष्मतीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शमीरुद्धः ।)
अग्निचित्, पुं, (अग्निं चितवान् स्वयम् इति चि-
चयने । अग्नौ चेरिति क्षिप् तुगागमश्च) ।
अग्निहोत्री । सामिकः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे—
“विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं ।
यतिमिः सार्द्धमग्निसमिचित्” ॥)
अग्निजः, पुं, (अग्नि + जन् + ड) । अग्निजाररुद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । अग्निजातमात्रे) ।
अग्निजातः, पुं, (अग्नेः जातः । अग्नि + जन् + क्त) ।
अग्निजाररुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । अग्नि-
जातमात्रे) ।
अग्निजारः, पुं, (अग्नि + जार, अग्निं जठराग्निं जार-
यति परिपाकशक्तिं प्रदाय वर्द्धयति षट् कर्म-
ख्यम् इति पाणिनिद्वयं) औषधविशेषः । अथ
पर्यायः । अग्निनिर्यातः २ अग्निगर्भः ३ अग्निजः
४ वड्वाग्निमलः ५ जरायुः ६ अर्णवोद्भवः ७
अग्निजातः ८ अग्निजालः ९ सिन्धुफलः १० ।
अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । कषवायुसन्निपा-
तशूलानिशीतरोगनाशित्वं । पित्तप्रदत्वं । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अग्निजालः, पुं, (अग्नि + जाल) । अग्निजाररुद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निज्वाला, स्त्री, (अग्नेरिव ज्वाला यस्याः । अग्नेः
ज्वाला इति वा) । जलपिप्पली । घातकी-
रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निशिखा ॥
(वाङ्मलिकी) ।
अग्निजिह्वा, स्त्री, (अग्नेः जिह्वा) । वाङ्मली-
रुद्धः । विषवाङ्मला इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अग्नेः काल्यादिसप्तार्धं । इति
जटाधरः ॥ अग्नेः सप्तजिह्वाः । तासां नामा-

अग्नि

दिकं सप्तजिह्वश्चे द्रष्टव्यं ॥ (योगविशेषः ।
यथा,—
“सप्तजिह्वादित्ययः सोमवारादिभिर्द्युताः ।
अग्निजिह्वाः सप्त योगा मङ्गलेष्वतिगर्हिताः” ।
इति । योगशास्त्रे ।)
अग्निदमनी, स्त्री, (अग्नेः जठरानलस्य दमनी) ।
क्षुपविशेषः । पस्य पर्यायः । वज्रिदमनी २
वज्रकण्ठका ३ वज्रिकण्ठारिका ४ गुच्छफला
५ क्षुद्रफला ६ क्षुद्रदुःस्पर्शा ७ क्षुद्रकण्ठारिका
८ मर्वेन्द्रमाता ९ दमनी १० । अस्या गुणाः ।
कटुत्वं । उष्णत्वं । रुच्यत्वं । वातकफगुल्म-
श्लेष्मनाशित्वं । रुचिकरत्वं । अग्निदीपनत्वं । हृद्य-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निदीपनः, त्रि, (अग्नेः जठरानलस्य दीपनः) ।
अग्निवर्द्धकः । जठराभिकारकौषधविशेषः । यथा
रत्नेन्द्रचिन्तामणौ,—
“भारदान्तजवद्गन्धकं
मागद्युग्ममरिचैव मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं,
तिक्तिकुण्डलरसेन मर्दितम् ॥
वज्रिमान्द्यदश्वक्लानाशने,
रामवाय इति विब्रुतो रसः ।
संयद्यह्यह्निक्षुभकण्ठक-
मानवातखरदूषणं जयेत् ॥
दीयते तु शयकानुमानतः,
सद्य एव जठराग्निदीपनः” ।
“हरीतकी तथा शृङ्गी मद्यमाणा गुडैश्च वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी” ॥
इति च भावप्रकाशः ॥
अग्निदीप्ता, स्त्री, (अग्नि + दीप्ता) मद्याज्यो-
तिष्मतीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । वज्रि-
ज्वलितः । यथा,—“नापि कण्ठाकारफलकैः
बाणैः नापि विषाक्तैः नाप्यग्निदीप्तफलकैः” इति
कुल्लुकभट्टः) ।
अग्निदेवा, स्त्री, (अग्निः देवः अग्निहोत्री देवता
अस्या इति) कृत्तिकानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
(पुं, अग्निदेवः अग्निर्होत्री देवः । अग्निः देवः
अस्य इति विग्रहे त्रि । अग्निपूजकः) ।
अग्निनिर्यातः, पुं, अग्निजाररुद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
अग्निप्रस्तरः, पुं, अग्निजनकपाषाणः । धकमकीर
पाथर इति भाषा ॥
अग्निवर्द्धनं, स्त्री, (अग्नेः जठरानलस्य वर्द्धनं वृद्धि-
कारकम्) । जठराग्निवृद्धिकारकम् । तथा,—
“जीरकं रुचिहृत् स्वर्णं गन्धाद्यं कषवातनुत् ।
पाके च कटुतोदीर्घोष्णं गवुपिचाग्निवर्द्धनम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥
अग्निभं, स्त्री, (अग्निरिव भाति इति) । अग्नि +
मा + क । सूर्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निभूः, पुं, (अग्नेर्भवतीति) । अग्नि + भू + क्तिप्) ।
कार्शिक्यः । इत्यमरः ॥ (पुरा क्षिप्य तारका-
सुरेण उल्लोडितानां देवानां रक्षार्थं शिवेन

अग्नि

अग्निरूपं स्ववीजं वज्रिमुखे क्षिप्तं । तेन अग्निना
क्षत्तिकासु क्षिप्तं । तासु देवागतगर्भरक्षायै
प्रवरनं प्रविश्य प्रसूताः । तेन अग्निभूरिति
कार्तिकेयः । जले स्त्री । इति वेदपुराणे ॥ यथाह
मनुः,—

“अग्नौ दत्ताज्जतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरङ्गं ततः प्रजाः” ॥

अग्निभूतिः, पुं, (अग्नि + भू + क्ति ।) बौद्धभेदः ।

सच शेषजैनाचार्यश्रिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निमणिः, पुं, सूर्यकान्तमणिः । इति जटाधरः ॥

अग्निमन्त्रः, पुं, (अग्निं मन्त्राति इति । मन्त्रं विलो-

द्वे । कर्मणि अण् ।) गणिकारिकावृत्तः ।

इत्यमरः ॥ (यथा वैद्यके,—

“अग्निमन्त्रः श्वयद्युह्यु वीर्योष्णः कफवातहृत् ।

पाण्डुनुत कटुकक्षितस्तुवरो मधुरोऽग्निदः” ॥

अग्निमन्त्रकुसुमप्रकाशः—

“अग्निमन्त्रमववाचसुनीता

सम्राजमुदके सुसाधिता ।

तज्जतमृदतयुक्तापाचिता

हिङ्गुना जनितवासवासिता” ॥

अपिच—

“अग्निमन्त्रोऽयं हृद्यश्च त्रिदोषप्रमनः सरः । ।

आधानच्छर्दिहा शोथचक्षुरोगविषापहः” ॥

अग्निमारुतिः, पुं, (अग्नौ जठराग्निवियये मारुतिः

हन्मान् इव । तस्य जठराग्नौ वातापिप्रभृतयो

राक्षसाः भस्मीभूता आसन् । इत्यसौ अग्निमा-

रुतिरुच्यते) अग्न्यस्य मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निमुखः, पुं, (अग्निः मुखं यस्य, बज्रवीहिः ।)

देवता । ब्राह्मणः । इति मेदिनी ॥ चित्रकवृत्तः ।

भक्षताकः । इति विन्धः ॥ (स्त्री । अग्नेः पञ्चसु

मुखेषु) ॥

अग्निमुखी, स्त्री, (अग्निरिव मुखं यस्याः । बज्र-

वीहिः ।) भक्षताकी (भेजा) । इत्यमरः ॥ ला-

ङ्गलिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निरक्षयः, स्त्री, (अग्नेः रक्षयः । षष्ठीतत्पुरुषः ।)

अग्न्याधानं । अग्निहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निरजाः, [स्] पुं, (अग्नेः रजः स्फुल्लिङ्ग इव ॥

इन्द्रगोमाख्यकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्त्री—

अग्निवीर्यं । खण्डं) ।

अग्निरुहा, स्त्री, मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निवर्द्धकः, त्रि, (अग्निं जठरानलं वर्द्धयति इति)

अग्नि + रद्ध + क्तुल् ।) अग्निवर्द्धिकारकौषध-
दिः । आग्नेयः । इति वैद्यकं ॥

अग्निवल्गुमः, पुं, (अग्नेः वल्गुमः उद्दीपकत्वात् प्रियः ।)

साणवृत्तः । राजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निवाहः, पुं, (अग्नेः वाहः ।) धूमः । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥ (काण्डः) ।

अग्निवाङ्मः, पुं, (अग्नेः वाङ्मरिव ।) धूमः । इति

जटाधरः ॥ (प्रियव्रतपुत्रः । सायम्भुवमनुपुत्रः ।)

अग्निवित्, पुं, (अग्निं वेत्ति इति विदः क्तिप् ।)

अग्निचित् । अग्निहोत्री । इति हेमचन्द्रः ॥

(अग्निसंस्कारश्चः ।)

अग्नि

अग्निवीजं, स्त्री, (अग्निः वीजं उत्पत्तिस्थानं यस्य तत् ।

अग्नेः खण्डस्य उत्पत्तिं यथाह मनुः,—

“अपामग्नेषु संयोगात् हेमं रूप्यं निर्बभौ ।

तस्मात् तयोः स्वयोन्येव निर्णयो गुणवत्तरः” ॥

खण्डं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अग्निवीर्यं, स्त्री, (अग्नेः वीर्यं सारइव ।) खण्डं ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, अग्नितुल्यद्रव्ये) ।

अग्निशिरः, स्त्री, (अग्नेरिव शिरः केशरः अस्य ।)

खण्डं । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुङ्कुमं । कुसुमपुष्पं ।

इति मेदिनी ॥ (जाङ्गलिवृत्तः) ।

अग्निशिरः, पुं, (अग्नेरिव शिरः रक्तवर्णः केशरः

अस्य ।) कुसुमवृत्तः । कुङ्कुमं । दीपः । बाणः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

अग्निशिखा, स्त्री, (अग्नेरिव शिरः केशरः अस्याः ।)

लाङ्गलिकीवृत्तः । विषलाङ्गला इति भाषा ।

वृत्तविशेषः । तस्य पर्यायः । विशल्या १ अ-

नन्ता २ फलिनी ३ शक्रपुष्पी ४ । इत्यमरः ॥

(अग्नेः शिरः) ज्वाला । आगुनेर शिष इति

भाषा ॥

अग्निशेखरं, स्त्री, (अग्नेरिव शेखरं केशरः अस्य ।)

कुङ्कुमं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निष्टोमः, [पुं, (अग्नेनां स्तोमः । अग्नेः स्तु-

स्तोमसोमा इति षः ।) यज्ञविशेषः । इति

शब्दरत्नावली ॥ तस्य विधिः । ज्योतिष्टोमेन

स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यविहितज्योतिष्टोमना-

मकयागविशेषस्य गुणविकारोऽग्निष्टोमो नाम ।

तस्य कालो वसन्तः । तत्राधिकारी अधीतवेद

आह्विताग्निश्च । अथ सोमः । देवता इन्द्रवाय्वा-

दयः । ऋत्विजः षोडशः । तेषाञ्च चत्वारो गणाः ।

होतृगणः १ अर्धयुगणः २ ब्रह्मगणः ३ उद्गातृ-

गणः ४ एकैकस्य गणस्य चत्वारश्चत्वारः । तत्र

होतृगणे होता १ प्रश्नास्ता २ अच्चावाकः ३

यावस्तोता ४ । त्र्यर्धयुगणे अर्धयुः १ प्रति-

प्रस्थाता २ नेत्रा ३ उन्नेता ४ । ब्रह्मगणे ब्रह्मा १

ब्राह्मणाच्छंशी २ अग्नीह ३ पोता ४ । उद्गातृ-

गणे उद्गाता १ प्रस्तोता २ प्रतिहर्ता ३ सु-

ब्रह्मणः ४ । स च पञ्चाहसाध्यः । प्रथमदिने

दीक्षा दीक्षणीयादितदङ्गानुष्ठानं । तत्र द्वितीय-

दिवसे प्रायणीययागः सोमलताक्रयणं । ततो

द्वितीयतृतीयचतुर्थदिवसेषु प्रातःकाले सायंकाले

च प्रवर्ग्योपसन्नामकयागानुष्ठानं । चतुर्थदिवसे

प्रवर्ग्योद्वासनानन्तरं अग्नीधोमीयपश्वनुष्ठानं ।

तत्र यस्य यजमानस्य गृहे पिठपितामहप्रपिता-

महानां मध्ये केनापि वेदे नाधीतोऽग्निष्टोमो

वा न कृतः स दुर्ज्ञातश्चो भवति । तस्य दौ-

र्वाक्षणापरिहारायाश्चिनपशुः कर्त्तव्यः । यस्य

यजमानस्य पिठपितामहप्रपितामहानां मध्ये

केनापि सोमपानं न कृतं स्यात् तस्य सोमपान-

विच्छेददोषपरिहारायैन्द्रामपश्वनुष्ठानं कर्त्तव्यं ।

इत्थं त्रयाणां पशूनां युगपदालम्भपक्षे एकस्मि-

न्नेव रूपे त्रयाणां पशूनां बन्धनं । इत्थं पशु-

त्रयानुष्ठानं चतुर्थदिवसे तस्मिन्नेव दिने वा

अग्नि

द्वितीयभागे उत्थाय प्रयोगादम्भः कार्यः । तत्र

प्राज्ञासादनं । प्राज्ञाणि च ग्रहास्त्रयमसाः स्यात्य-

श्चेति । तत्र ग्रहप्राज्ञाणि वितस्त्रिमात्राणि

उलूखाकाराणि । ऊर्ध्वप्राज्ञाणि चमसप्राज्ञाणि

तावत्परिमितान्येव तिर्यगाक्षतीनि कोणचतु-

ष्टयविश्रिष्टानि धारणार्थदण्डयुक्तानि । स्यात्यो

मार्त्तिकवः । तत आरभ्य सोमलताकाण्डनेन

सोमरसं निष्कास्य निष्कास्य ग्रहेष्वमसैश्च होमः

कर्त्तव्यः । तत्र सूर्योदयानन्तरं अग्नेयपशुवागः

कर्त्तव्यः । स्वमुक्त्यर्थपर्यायान्ते कृते प्रातःसवन-

समाप्तिः । ततो मध्यन्दिनसवनं । तत्र दक्षिणा-

दानं । दक्षिणा च द्वादशोत्तरशतं गावः । तत-

स्तृतीयसवनं । इत्थं प्रातःसवनमध्यन्दिनसवन-

द्वितीयसवनरूपसवनत्रयात्मकः अग्निष्टोमः प्र-

धानयागः । इतरेऽङ्गयागाः । तृतीयसवनसमा-

प्त्युत्तरमवभृथयागः । उदके वरुणदेवताकण्डो-

डाशहोमः । तदनन्तरमनुवन्ध्या पशुयागः ।

तत्र गौः पशुः । तस्य कलिनिधिज्ज्वालात् तस्य

च निवृत्तात् तत् स्थाने आसीच्छायागः । तत

उदयनीयावत् उदवसानीया । सा च पञ्चम-

दिवसे यावद्वात्रि कर्त्तव्या । तत्समाप्तावग्निष्टोम-

यागसमाप्तिः । इत्यग्निष्टोमयागीयपदार्थकला-

सूची ॥

अग्निष्ठः, पुं, (अग्नौ तिष्ठतीति । अग्नि + स्था + क्तः) ।

लौहमयतण्डुलादिभर्जनपात्रं । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (कड़ा इति भाषा) ।

अग्निसखः, पुं, (अग्नेः सखा इति समासे राजाहः-

सखिभ्यश्च इति समासान्तश्च ।) वायुः ।

वायुसखोऽग्निरिति दर्शनात् ॥

अग्निसन्दीपनं, त्रि, (अग्नेः सन्दीपनम् । सम् +

दीप् + ल्युट्) । वज्रिवर्द्धकौषधदि । यथा,—

“एषा त्वङ्गनागपुष्पाणां मात्रोत्तरविर्द्धिता ।

मरिचं पिप्पली शुक्ली चतुःपञ्चवदुत्तरा ॥

अथार्षेयतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।

चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणाद्रकमक्षयं” ।

इति राजवल्लभः ॥

अग्निसम्भवः, पुं, (अग्निः सम्भवे यस्य सः । अग्नि-

+ सम् + भू + क्तप्) । अरण्यकुसुमः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (कार्तिकेयः । त्रि । अग्निसमुत्पन्नः ।)

अग्निसहायः, पुं, (अग्नेः जठरानलस्य सहायः

उद्दीपकः । कपोतमांसस्य अग्निवर्द्धकत्वात् ।)

वनकपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अग्नेः सहायः

बन्धुः । वायुः ।)

अग्निसारं, स्त्री, (अग्नेरिव सारः बलं यस्य ।)

रसाङ्गनं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निस्तम्भनं, स्त्री, (अग्नेः स्तम्भनम् । षष्ठीतत्-

पुरुषः ।) अन्तौषधिद्वारा अग्नेर्दक्षिणाशक्ति-

निवारणं । तद्यथा,—

“मालूरस्य वसां गृह्य जलौकां तत्र पेययेत् ।

अग्नि

इक्षौ तु सेपयेत्तेन अग्निस्तन्मनुचतम् ॥
मानूरस्य स्थाने मानुषस्य इति वा पाठः ॥ १ ॥
आत्मलीरसमादाय खरमूत्रे निधापितं ।
अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तन्मनुचतम् ॥ २ ॥
वायसी उदरं गृह्य मयूकवसया सह ।
गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽग्निं प्रक्षिपेदशु ॥
एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्तन्मनुचतम् ॥ ३ ॥
रक्तपाटमभूलन्तु चवयुश्च मूलकैः ॥
दिव्यं क्तन्मयते क्षिप्रं पयःपिण्डं जलान्तकं ॥ ४ ॥
मुग्धोतका वचा कुलं मरीचं नागरं तथा ॥
चर्चिता च इमं सद्यो जिह्वा ज्वलनं निहेत् ॥ ५ ॥
गोरोचनां भृङ्गराजं चूर्णं क्षिप्य हतं समं ॥
दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्थान्मन्त्रेणानेन वै तथा ॥ ६ ॥
योमह्यं अग्निस्तन्मनं कुरु । इति गारुडे १८६
अध्यायः ॥

अग्निस्ताप्ताः, पुं, (अग्निना सक्तु यथा स्यात् एवम्
आत्ताः भक्षिताः, यौतस्मात्ताम्रिदग्धा इत्यर्थः ।
मन्त्रादिस्तुतिषु मूर्धन्यकारणान् एव पाठः ।
मूर्धन्यादेशस्तु न युक्तः ।) मरीचिपुलपिष्टगण-
विशेषः । नित्यवज्रवचनान्तश्चोऽयं । इति
शब्दमात्रा,—

“विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निस्ताप्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः” ॥
इति मनुः ।

अग्निहोत्रं, स्त्री, (अग्नये होत्रम् अत्र इति
वज्रप्रीतिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधं ।
माससाध्यं यावज्जीवनसाध्यञ्च । द्वितीये वि-
शेषोऽयं । तदग्नौ यावज्जीवं प्रत्यहं प्रातः
सायं हवनं । तदग्निना यागकर्तुं दाहञ्च । इति
स्मृतिः । तत्र क्रमो यथा । ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्यानां हतदारपरियद्वायां काण्वान्यत्व-
वधिरत्नपङ्कतादिदोषरहितानां वर्णक्रमेण वस-
न्तप्रीत्यश्रतमु अग्न्याधानं विहितं । अग्न-
यस्त्वयः गार्हपत्यः १ दक्षिणाग्निः २ आहवनीयः
३ । एषामाधानं नाम देशविशेषे तत्तन्मन्त्रैः
स्थापनं । तेथमग्निं सायंकाले प्रातःकाले चा-
ग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रं नाम होमस्य
नामधेयं । अग्नये होत्रं होमो यस्मिन् कर्म-
णीति अधिकरणवज्रप्रीतिः । तत्र द्रव्याणि
दश । पयः १ दधि २ यवाम् ३ हृतं ४ ओदनः
५ तण्डुलाः ६ सोमरसः ७ मांसं ८ तैलं ९ माषाः
१० । सम्प्रति कलियुगे पयसा तण्डुलैर्वारवा
च होम-प्रियाचारप्रविद्धः । तत्र एक ऋत्विक्
नित्यं होमः यजमानेन वा कर्त्तव्यः ऋत्विजा वा
कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु रात्रौ यवा-
गूदयेण यजमानेनैव कर्त्तव्यः । स चाग्निहोत्र-
होमः आरम्भप्रवृत्तिं यावज्जीवनं कर्त्तव्यः ।
प्रथमदिने पूर्वोक्तानां दद्यानां दद्याणां मध्ये
सम्प्रति प्रघसद्रूपादाह मध्ये येन द्रव्येण
प्रथमाग्निहोत्रहोमः हतः तेनैव द्रव्येण या-
वज्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमहोमस्य यस्मिन्
दिने अग्न्याधानं कृतं तस्मिन् दिने सायं-

अग्नि

काले आरम्भणीयः । तत्र शतहेने स्रव्यो
देवता सायंकाले अग्निर्देवता । आधानानन्तरं
प्रथमपौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासयागारम्भः क-
र्त्तव्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो वजेतेति
विधिवाक्यं । तत्र यज्ञायाः । पौर्णमास्यां
त्रयः । अमायां त्रयः । पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नी-
योमीयोपांशुयागास्त्वयो यागाः । अमावस्या-
यामाग्नेयैन्द्रदधिपयो यागास्त्वयः । तत्रामायां
कर्त्तव्ययागत्रयस्य दर्शपदं नामधेयं । पौर्ण-
मास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णमासपदं नाम-
धेयं । दर्शस्य पूर्णमासस्य दर्शपूर्णमासाविति
इन्द्रः । पौर्णमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अल्पा-
क्षत्रमिति पाणिनीयानुशासनानुसारेण दर्श-
शब्दस्यान्याचकत्वात् पूर्वनिपातः । दर्शपूर्ण-
मासावपि यावज्जीवं कार्या । तत्रापि त्रयाणां
वर्णानुपरि लिखितान्यत्वाद्यधिकारप्रतिबन्ध-
कीभूतदेशसम्बन्धाभाववतां ह्यत्राग्निधानानां स-
पत्नीकानामधिकारः । सामान्यतः पर्वण्यारम्भः
प्रतिपदि याग इति परिभाषा । तत्राहोत-
सोमयागस्य यजमानस्य पौर्णमास्यामाग्नेयपुरो-
डाशयागः आच्येनोपांशुयाजयागः । अमायान्तु
आग्नेयपुरोडाशयागः ऐन्द्राभपुरोडाशयागः ।
हतसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्णमास्यामा-
ग्नेयपुरोडाशयागः आच्येनोपांशुयाजयागः अग्नी-
योमीयपुरोडाशयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरो-
डाशयागः ऐन्द्रपयोयागः ऐन्द्रदधियागश्चेति
त्रयः । तत्र ऋत्विजश्चत्वारः । अध्वर्युः १ ब्रह्मा
२ होता ३ अग्नीदिति ४ । यजुर्वेदकर्मकर्त्ता
अध्वर्युः । ऋग्यजुःसामवेदत्रयकर्मकर्त्ता ब्रह्मा ।
ऋगवेदकर्मकर्त्ता होता । अग्नीत्तु प्रायशो-
ऽध्वर्योरेवानुयायी तत्परितकर्मकर्त्ता । पुरो-
डाशो ब्रीहितगुलैर्धैवत्यगुलैर्वा कर्त्तव्यः । अग्नि-
होत्रवद्वयेन द्रव्येणारम्भः कृतस्तेनैव द्रव्येण याव-
ज्जीवं यागः कर्त्तव्यः । आरम्भवेलायामिच्छैव
नियामिकेत्यादिदिज्ञात्रमिदं । इति यजुर्वेदः ॥ १ ॥
यज्ञाग्निसञ्चयः । तत्पर्यायः । अग्न्याधानं २ अ-
ग्निरक्षणं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निहोत्रः, पुं, अग्निः । हृतं । इति मेदिनी ॥

अग्निहोत्री, [न] पुं, (अग्निहोत्रम् अस्यास्तीति ।
अत इतिठगावितोनिः ।) अग्निहोत्रयागकर्त्ता ।
तत्पर्यायः । अग्निवित् २ आहिताग्निः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अग्निचित् ४ । इत्यमरः ॥ साग्निकः
५ । इति पुराणं ॥
“अग्निहोत्रपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहृत्वासमं हि तत्” ॥
इति मनुः ।)

अग्नीध्रः, पुं, (अग्नि + इन्ध + रन् ।) ऋत्विग्विशेषः ।
तस्य कर्म्माम्निरक्षणं । इत्यमरः ॥ (अग्निदाया
वरणीयो ऋत्विग्विशेषः । कात्यायनां प्रियव्रतात्
उत्पन्नो ऋषभेदः । सायम्भुवमनुपुत्रो राजभेदः ।)
अग्नीध्रा, स्त्री, अग्निकार्यं । हविर्दानादिपूर्वकाग्नि-
व्यापनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्र

अग्नीन्धनं, स्त्री, (अग्नी इन्धनम् । अग्नि + इन्ध +
करणे ल्युट् ।) अग्निकार्यं । हविर्दानादिपूर्व-
काग्निव्यापनं । इति हेमचन्द्रः ॥ यथाह मनुः—
“अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधः श्रव्यां गुरोर्हितम् ।

यासमावर्त्तनान् कुर्यात् हतोपनयनो द्विजः” ॥
अग्न्यस्त्वं, स्त्री, (अग्निमयम् अस्त्वं । कर्मधारयः ।)
आग्नेयास्त्रं । अग्निवर्धितास्त्रं । वन्दूककामान
इत्यादिभाषा ॥

अग्न्याधानं, स्त्री, (अग्नेः आधानं । अग्नि + आ +
धा + ल्युट् ।) अतिविहिताग्निसंस्कारः । अग्नि-
रक्षणं । अग्निहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्न्यालयः, पुं, (अग्नेः आलयः ।) यज्ञाग्न्याधार-
कुण्डं । इति जटाधरः ॥

अग्न्युत्पातः, पुं, (अग्नेः उत्पातः ।) आकाशादियु
अग्निविकारः । धूमकेतूल्कापातादिः । अग्नि-
निष्ठोत्पातो वा । स तु मन्त्रादिद्वारा अग्ने-
र्दाहशक्तिनिवारणं । तत्पर्यायः । उपाहितः २ ।
इत्यमरमन्त्रोक्ता च ॥

अग्रं, स्त्री, (अग्र्यते अग्रति वा । अग जुटिलायां
गतौ ऋच्चेन्नेति साधु ।) उपरिभागः । आगा
इति भाषा । अस्य पर्यायः । शिरः २ शिखरं ३ -
इत्यमरः । पुरस्तात् । अवलम्बनं । पलपरि-
माणं । प्रान्तं । समूहः । इति मेदिनी ॥
(मिच्छाविशेषः । यासचतुर्थम् । “यासप्र-
माणा मिच्छास्यादयं यासचतुर्थम्” इति
स्मृतेः ।)

अग्रं, त्रि, अग्रः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानं ।
अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥

अग्रगण्यः, त्रि, (अग्ने गण्यः । गण्यसङ्ख्याने, यत् ।)
अग्रे गणनीयः । यथा,—
“अमनमवनयने यद्वानग्रगण्यः” ।

इति महाभाटकं ॥

अग्रगानी [न] त्रि, (अग्ने गच्छतीति । अग्र +
गन् + णिन् ।) अग्ने गमनकर्त्ता । अग्रेसरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजः, पुं, (अग्ने जात इति उपन्यां जनेः ङः ।)
व्येकस्मात् । तत्पर्यायः । पूर्वजः २ अधियः ३ ।
इत्यमरः ॥ (यथाह मनुः,—

“सर्वेषां धनजातानामाददेताग्रजस्यजः” ।)

ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्ने जाते त्रि ॥

अग्रजद्वा, स्त्री, (अग्रा जद्वा अवयवावयविनोर-
भेदात् (कर्मधारयः) । अयवा जद्वाया अग्रं यक्षी-
तत् राजदन्तादित्वात् परनिपातः) प्रतिजङ्गा ।
जङ्गाग्रभागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजन्मा, [न] पुं, (अग्ने जन्म यस्य स वज्रप्रीतिः,)
(जन् + भावे मङिन्) ब्राह्मणः ॥ इत्यमरः ॥

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव यत्कर्मण्यग्रजन्मनः” ॥

मनुः । व्येकस्मात् । ब्रह्मा । इति विद्वः ॥

अग्रजातकः, पुं, (अग्ने जातं जन्म यस्य स वज्रप्रीतिः,
(जन् + भावे क्) ब्राह्मणः । समासान्त कः इति
शब्दरत्नावली ॥

अथ

अग्रजातिः, ङ, (अग्रे जातिर्जन्म यस्य सः) (जन् + भावे ङिन्) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रणीः, त्रि, (अग्रे नीयतेऽसौ अग्र + नी + क्तिप् अग्रग्रामाभ्याश्च इति पाणिनिस्त्वयेण गत्वं ।) (यङौ च ङ, यथा चास्याभेगीत्वं तथाभिप्रश्ये निरुक्त्याख्यायामुक्तम्) अग्रिमः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रतः, [त्] (अग्रे अग्र + सप्तम्वर्गे तस् अथं) अग्रे । प्रथमे । तत्पर्यायः । पुरतः २ पुरः ३ । इत्यमरः ॥

अग्रतःसरः, त्रि, (अग्रतः अग्रे सरति गच्छति यः सः अग्रतः + सृ + टः । स्त्रियां ङीप् अग्रतः-सरो) (पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तैः इति पाणिनि-सूत्रम्) अग्रगामी । इत्यमरः ॥

अग्रेदानी, [न्] ङ, (अग्रे दानं प्रेतोद्देशेन तिला-चर्मणं ग्राह्यत्वेन विद्यतेऽस्य अग्र + दान + विद्य-मानार्थे इन्) पतितब्राह्मणविशेषः । स च प्रेत-सन्मदानकयङ्कृतिलादिद्रव्यग्राही । यथा,— “लोभी विप्रश्च श्रद्धाग्रामये दानं गृहीतवान् । ग्रहये गृतदानानामग्रदानी बभूव सः” ॥ इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं । तत्पर्यायः । आग्रहा-रिकः २ । इति स्मृतिः ॥

अग्रप्रणी, स्त्री, (अग्रे पश्ये पत्रं यस्याः सा जाति-त्वात् ङीप्) अग्रणोमाह्वयः । इति रत्नमाला ॥ आणकुशी इति नैचिव् ॥

अग्रमांसं, स्त्री, (अग्रं प्रधानं मन्यते ज्ञायते यत् अग्र + मन् + च । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) हृदयं । इत्यमरः ॥ उदरमध्यवर्त्तिमांसवर्द्धन-रूपरोगविशेषः । इति वैद्यकं ॥

अग्रयानं, स्त्री, (अग्रं प्रथमं यानं सेनागमनं) नाक्षरं । सेनाग्रगमनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रणोहिता, स्त्री, (अग्रमग्रभागः लोहितं रक्त-वर्णं यस्याः सा यङ्ग्रीहिः) चिक्षीष्वाकं । इति राजनिर्घटः ॥

अग्रवीजः, ङ, (अग्रं प्राखाग्रं वीजमुत्पत्तिकारणं यस्य सः यङ्ग्रीहिः । कलम इति भाषायाम्) वीजाग्रदन्तमात्रं । स च दुरगटादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रसन्धानी, स्त्री, (अग्रे फलभोगात्पूर्वं संन्धीयते अग्निस्थिते कार्यमनया अग्र + सम् + धा + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) यमपञ्चिका । जीवानां शुभाशुभकर्मणिष्ठितं यमस्य पुस्तकं । इति त्रि-काण्डशेषः ॥

अग्रसरः, त्रि, (अग्रे सरति गच्छति अग्र + सृ + टः ।) अग्रेसरः । अग्रगामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,— “अग्रेसरो जघन्यानां”) इति भट्टिकाये ।

अग्रहः, ङ, (नास्ति ग्रहः गार्हस्थ्याश्रमस्वीकारो यस्य सः यङ्ग्रीहिः । वागप्रस्थे । नास्ति ग्रहो ज्ञानं यस्य सः ।) ज्ञानशून्ये च । वानप्रस्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अग्रह इति पाठे गार्हस्थ्याश्रम-वर्धिर्भूतः ॥

अग्रहायणः, ङ, (हायनस्य वर्षस्य अग्रः । अग्र

त्रोद्धिकाक्षयोरिति सूत्रेण हा + ल्युट् युक् च ।) मासविशेषः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—“हायनस्या-योऽयहायणः निपातनात् परनिपातनत्वञ्च” । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मार्गशीर्षमासः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायः आग्रहायणिके जातफलं तत्कृत्यञ्च मार्गशीर्षे द्रष्टव्यम् ॥

अग्राह्यं, त्रि, (न ग्राह्यं ग्रहणीयं ग्रह + कर्मणि । ख्यत् ग्रहणायोग्ये) अग्रहणीयं । ग्रहणायोग्यं यथा,—

“अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं । सालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रतां” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अग्रिमः, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + डिमन्) प्रधानं । उत्तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्येष्ठः । अग्रजः । इति जटाधरः ॥

अग्रिमा, स्त्री, (अग्रे भवा अग्र + डिमन्) जवणी-फलं । लोणा इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अग्रियं, त्रि, (अग्रे भवम् अग्र + घ) प्रधानं । इत्यमरः ॥

अग्रियः, पुं, (अग्रे भव अग्र + घ) अग्रजः । ज्येष्ठ-भ्राता । इत्यमरः ॥

अग्रोयं, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + ङ) प्रधानं । इत्यमरः ॥ अग्रजे पुं, । इति तट्टीकायां रमानाथः ॥

अग्र्यः, स्त्री, (अग्र्यते द्रव्यं गृह्यतेऽनया अग्रि + क्तु ऊङुत इति स्त्रियां वा ऊङ् । निपातनात् नलोपः ।) अङ्गुलिः । वेदप्रचुरप्रयोगोऽयं ॥

अग्रेगाः, पुं, अग्रगामी । इति मुग्धबोधध्याकारणं ॥

अग्नेगुं, पुं, (अग्रे गच्छति यः अग्रे + गम् + क्तिप् ऊचगमादीनामित्युपसङ्ख्यानमिति पाणिनिवा-र्त्तिकेन मलोपः अकारस्य ऊकारः ।) अग्र-गामी । इत्युणादिरुत्तिः ॥

अग्रेदिधिमुः, पुं, (दिधिं, धैर्य्यं स्यति इन्द्रियदौर्ब-ल्यात् त्यजति दिधि + सो + अच्च्दृनब्रूजम्बु-कम्बुकलेलूकर्कन्तूदिधिषु इत्युणादिसूत्रेण कु प्र-तञ्च दिधिषुः पुनर्भूयोषित् अग्रे गगनीया दि-धिषुः द्विरुप्रां स्त्री यस्य सः वङ् । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामिति, पाणिनिसूत्रेण अलुक् पुनर्भूविवाहकारिणि जने) द्विरूपैव यस्य कुटु-म्बिनी स द्विजः । द्विज इत्युपलक्षणं । दिधिषुः परपूर्याग्रे दिधिषुत्तत्परन्निष्क्रः । इति सामा-न्येन नाममालादश्रनात् । द्वितीयवारविवाहित-पुत्रादिमती गृहिणीर स्तामी इति भाषा । इत्यमरः ॥

अग्रेदिधिषुः, स्त्री, (प्रागनूपज्येष्ठमगिन्याः प्रागु-क्तानिष्ठमगिन्यां । अग्रे प्रथमे ज्येष्ठायां भगिन्यां विद्यमानायां गगनीया दिधिषुः ज्येष्ठा विवाह-फलासाहचर्यधैर्य्यलोपकारिणीति विद्यहे प्रा-कार्थिवादित्वात् समासः मध्यमदलोपश्च ।) अविवाहितज्येष्ठमगिनीसत्त्वे अग्रे विवाहिता कनिष्ठा । यथा,—

“ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुच्छतेऽनुजा । सा चाग्रे दिधिषुर्ज्ञेया पर्या च दिधिषुः स्यता” ॥

अथ

इति देवलः । दिधिषूर्दीर्घाकारान्तोऽपि ॥
अयेवणं, क्ली, (वनस्याये राजदन्तादित्वात् पर-
निपातः खलुक् । वनं पुरगे आदित्वात् खत्वम् ।)
वनस्यायभागः । इति शब्दमाला ॥
अयेसरः, त्रि, (अये सरति गच्छतीति अये + ख +
टः ।) अये गमनकर्त्ता । तत्पर्यायः । पुरोगः
२, प्रष्ठः ३ अग्रतःसरः ४ पुरःसरः ५ । इत्य-
मरः ॥ अग्रगामी ६ अग्रसरः ७ अग्रगः ८ पुरो-
गमः ९ पुरोगामी १० । इति हेमचन्द्रः ॥
अयेसरिकः, त्रि, (अयेसरणं गमनम् अये + ख +
भावे अप् अयेसरे गमने प्रहृतः अयेसर + ठन्
अग्रगामिनि ।) अग्रगामी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अग्र्यः, त्रि, (अग्र्ये भवः अग्र्य + यत् ।) प्रधानं ।
उत्तमः इत्यमरः । ज्येष्ठभातरि पुं इति तट्टी-
कायां रमानाथः ॥
अघ इ छ गतौ (अघि गतौ कर्मणि लट् ते इदितो
नुम् धातोरिति पाणिनिस्तुत्रेण नुम् अङ्गते ।
कर्त्तरि लट् ते अङ्गते) । निन्दायां । आहम्भे ।
जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ जवो वेगगतिः । इ
अङ्गते । रु अङ्गते वायुवेगेन गच्छतीत्यर्थः ।
जवे एव कैश्चित् पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥
अघ त् क तत्छतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तत्-
छतिः पापछतिः । अघयति व्याधः । कर्मणो-
ऽर्थमध्यपाठादकर्मकोऽयं । वधा च,—
“धातोरर्थान्तरे दत्ते धात्वर्थेनोपसङ्गहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” ॥
इति गोपीचन्द्रः ॥ धात्वर्थेन सह कर्मण उप-
सङ्गहादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । नदी
वहति क्षरतीत्यर्थः । अघयति व्याधः । भवति
घटः । आहते जनः । इति दुर्गादासः ॥
अघं, क्ली, (अघ पापकरणे घुरां अघयति अघ +
णिच् + अच् ।) पापं । दुःखं । व्यसनं । इत्यमरः ॥
अघमर्षयं, त्रि, (अघं पापं मृष्यते उत्पन्नत्वेऽपि
नाशनेन कर्माक्षमत्वात् सङ्घतेऽनेन अघ + मृष्
+ करणे ल्युट् ।) पापनाशनं । सर्वपापध्वंसि-
जप्य । इत्यमरः ॥ (उत्पन्नपापनाशार्थं जप्ये मन्त्र-
भेदे यथा सन्ध्यामन्त्रे नृपदादिवेत्यादि) अश्वमेध-
यज्ञाङ्गावभृथस्तानमन्त्रः । वैदिकसन्धान्तर्गत-
मन्त्रकरणकाध्रातजलप्रक्षेपरूपपापनाशकक्रिया-
विशेषः । इति स्मृतिः ॥ तान्त्रिकसन्ध्यायान्तु,—
“षडङ्गन्यासमाचर्य वामहस्ते जलं ततः ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव संपुटं कारयेद्बुधः ॥
शिववायुजलपृथ्वीवज्रवीजैस्त्रिधा पुनः ।
अभिमन्त्र्य च मूलेन सप्रधा तत्तमुग्रया ॥
निःक्षिपेत् तज्जलं मूर्द्ध्नि शेषं दक्षे निधाय च ।
इड्याह्वय देहान्तःक्षालितं पापसञ्चयं ॥
छण्वण्यं तदुदकं दक्षगाथा विरेचयेत् ।
दक्षहस्ते च तन्मन्त्री पापरूपं विधिन्य च ॥
पुरतो वक्ष्यमाणो निक्षिपेदस्त्रमुत्तरम्” ॥
इति तन्त्रसारः ॥
अघवान्, [त्] त्रि, (अघं पापं विधत्तेऽस्त्र अघ +
भतुप्) अघविशिष्टः । पापी ॥

अक्ष

अक्षुभ

अक्ष

अघासुरः, पुं, (अघनामा असुरः शाकपार्थिवदि-
त्वात् समासः मध्यपदलोपश्च) अघनामासुरः ।
न च कंसराजसेनापतिः । इति त्रीभागवतं ॥
अघोः, [स्] व्य, सम्बोधनं । यया अघो व्रज इति
बोपदेवः ।

अघोरः, पुं, (न घोरः सौन्दर्यः “या ते रुद्र !
शिवो तनुर्वघोरा पापनाशिनी” इति त्रैदः ॥)
महादेवः । इति शिवचतुर्दशीव्रतपञ्चाङ्गं ॥
अतिभयानके अभयानके च चि ॥

अघोरा, स्त्री, (नास्ति घोरा भयानका मूर्तिर्दंष्ट्राः ।
अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थः) भाद्रकृष्णचतु-
र्दशी । यथा,—

“भाद्रे मास्यकिते पक्षे अघोराया चतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्यात्तुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवं” ॥

इति स्मृतिः ॥

अघोषः, चि, (नास्ति घोषः शब्दो यत्र वज्रघ्रीहिः
शब्दशून्ये, न अल्पः घोषः शब्दो यत्र वज्रघ्रीहिः
अल्पध्वनियुक्ते । तथाहि,—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः” ॥
इति स्मरणात् ।) आभीरशून्यदेशादिः । शब्द-
रहितः । अल्पध्वनियुक्तः । कलापादियाकरणस्य
संज्ञाविशेषे पुं । स तु वर्गप्रथमद्वितीयवर्णाः
श्रयसाक्ष्यः ॥

अघ्नाः, पुं, (न हन्ति विनाशयति खट्वत्वात् न +
हन् + कर्त्तरि यक् । निपातनात् साधु ।) वज्रा ।
इत्युणादिकोषः ॥

अघ्ना, स्त्री, (न हन्यते या हन् + कर्मणि यक्
स्त्रियामाप् । पतिं वो अघ्नाणां धनूनाम् इति वेदः ।
“अदध्याच्च स्त्रियं प्राङ्गस्त्यैर्गन्धेयैर्निगतामपि” ॥
इति निघेधात् ।) स्त्रीगवी । इत्यमरः ॥

अघ् त् क पदे । लघ्प्रणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
कण्ठावर्गाद्योपधः । पदं सङ्घासंस्थानं । लघ्प्र-
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च,—

“अर्धक्रिदेव धातूनां कर्त्तव्यापारलक्षणा ।

आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेऽप्यक्रियात्मसु” ॥

इति बोपदेवः ॥

“अद्वयत्वरिचैन्वानि युधि छेपु शायकैः” ।

इति हलायुधः ॥ अद्वयति अद्वामयति । इति
दुर्गादासः ॥

अद्वः, पुं, (अद्वयति चिह्नयति, अद्व + अच्)
चिह्नं । (सनामकाङ्गां निषखान् शायकं इति
रघुवंशे ।) क्रीडं । (सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्गारोह-
यितुम् । इति विष्णुपुराणे ।) रूपकविशेषः ।
अपराधः । रेखा । विभूषणं । समोपं । स्थानं ।
नाटकांशः । इति मेदिनी ॥ (प्रत्यक्षनेत्रपरितो
रसभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्र-
धृष्टसंदूतः । अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपानोद्भू-
त इति कीर्तितः । इति साहित्यदर्पणे) । पित्र-
युद्धं । इति विश्वः ॥ शरीरं । इत्युणादिकोषः ॥
नवसङ्गा । इति ज्योतिषं ॥ (क्षुभभूषायां ।
प्रसरणे । जने । कटिप्रदेशे । कण्ठे । रक्तो हि

गोयो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरयेवि-
वाहः । इति कुमारसम्भवे ।)

अद्वितिः, पुं, (अद्वये पूज्यतेऽसौ अद्व + कर्मणि
अति न्यङ्कादीनाञ्च इति पाणिनिस्त्वैरेण चस्य
कः । वायुपक्षे अद्विति गच्छति इति व्युत्पत्त्या)
वज्रा । अग्निः । अग्निहोत्री । इति विश्वः ॥ वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अद्वनं, स्त्री, (अद्व + णिच् भावे ल्युट्) सङ्घासंस्थानं ।
चिह्नयुक्तीकरणं । आकन् दागन इति भाषा ।
चिह्नकरणं । यथा पराशराद्विरसौ ।

“अन्यत्राङ्गनलक्ष्म्याभ्यां बाह्वनिर्मोचने हते ।

सायं संयमनार्थं न दुष्येदोषधन्वयोः” ॥

अद्वनं चित्रलादिचिह्नकरणं । लघ्प्र स्थिरचिह्न-
करणं । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अद्वपालिका, स्त्री, (अद्वपालि + सार्धे कः स्त्रिया-
माप् ।) आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥

अद्वपाली, स्त्री, (अद्वेन क्रोडेन पालयति अद्व + पा
+ अलि स्त्रियां वा ङीप् पक्षे अद्वपालिः ।) आलि-
ङ्गनं । धात्री । वेदिकाखगन्धद्वयं । तस्य नामा-
न्तरं कोटिः । इति मेदिनी ॥

अद्वलोद्यः, पुं, (अद्वेन लोद्यतेऽसौ लोड् + ल्यप्)
चिह्नोत्कटलः । चैचको इति भाषा । चिह्नो-
डमूल इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वं ।
अजीर्णकारित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजव-
ल्लभः ॥

अद्वितः, चि, (अद्व + क्त ।) लाञ्छितः । चिह्नितः ।
इति व्याडिः ॥

अद्वी, स्त्री, (अद्व + स्त्रियां ङीप् ।) अक्षः ।
मृदङ्गविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अद्वुरः, पुं, (अद्व + उरच्) वीजोद्भवः । नूतनोत्पन्न-
लयादिः । (रमाङ्गुरेण चरणः क्षत इत्यकाष्ठे
तन्वी स्थिता कतिचिद्वेव यदानीं गत्वा । इति शाकु-
न्तले । अस्य पर्यायः । अभिनवोद्भिद् २ । इत्य-
मरः ॥ उद्भेदः ३ प्ररोहः ४ (चूताङ्गुरास्वाद-
कषायकण्ठः ॥ इति कुमारसम्भवे ।) अङ्कुरः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः । रोहः ६ अद्वुरः ७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ जलं । रक्तं । लोम । इति मे-
दिनी ॥

अद्वुरकः, पुं, (अद्वयते दृष्टादिभिर्निर्मोचयतेऽसौ अद्व
+ उरच् ततः सार्धे क) नोडः । पक्षिवासस्थानं ।
इति शब्दमाला ॥

अद्वुशः, पुं स्त्री, (अद्वयते हस्तिचालनार्थमाह्वयते-
ऽनेन अद्व + उशच् ।) हस्तिचालनार्थलोहमय-
वक्रायास्त्रं । डाङ्गश्च इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शृङ्गिः २ । इत्यमरः ॥ स्त्रियः ३ । इति तट्टीका ॥

अद्वुषः, पुं । इत्युणादिकोषः । (रामायणे,—
“उद्धान् हयान् खरान् नामान् अर्जुनैरुत्कषाङ्गैः ॥
कम्पना अद्वुषा मल्लः कालघ्नो गदास्तथा” ॥)

अद्वुशदुर्धरः, पुं, (अद्वुशेन दुर्ध्रियते दुर्धन्यतेऽसौ
दुर् + धृ + कर्मणि णञ् ।) दुर्गन्तहन्त्री । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अद्वुशी, स्त्री, (अद्वयते आराध्यतेऽसौ यौद्धविशेषः

अद्व + उशच् स्त्रियां ङीप् । अद्वुशीनाञ्च इति
वस्य कः ।) जिदानां चतुर्विंशतिशासनदेव्यन्त-
गन्तदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

अद्वूरः, पुं, (अद्व + खर्जूरदिवात् उरच् वा उरश्च)
अद्वुरः । अभिनवोद्भिद् । इति हेमचन्द्रः ॥

अद्वुषः, पुं स्त्री, (अद्वयते हस्तिचालनार्थमाह्वयतेऽनेन
अद्व + उषच् करणं) अद्वुशः । इत्युणादिकोषः ॥

अद्वोटः, पुं, (अद्व + षोटच्) अद्वोटल्लः । इति
रत्नमाला ॥

अद्वोटः, पुं, (अद्वयतेऽनुभूयतेऽसौ अद्व + षोटच्)
ल्लविशेषः । आकोड इति ख्यातः । घल-
आकुड्डा इति केचित् । अस्य पर्यायः ।
निकोचकः २ । इत्यमरः ॥ निकोचकः ३ निको-
चकः ४ । इति भरतः ॥ अद्वोलकः ५ बोधः
६ नेदिहः ७ दीर्घकीलकः ८ । इति जटाधरः ॥
अद्वोटः ९ रामठः १० । इति रत्नमाला ॥
कोठरः ११ रेची १२ गूढपत्रः १३ गुप्तखेहः
१४ पीतसारः १५ मदनः १६ गूढवस्त्रिका
१७ पीतः १८ ताम्रफलः १९ दीर्घकीलः २०
गुणाद्यकः २१ कोलकः २२ लम्बकः २३ गन्ध-
पुष्पः २४ रोचनः २५ विशान्तैर्लग्नः २६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वं । खिण्वत्वं । विषलूतादिदोष-
नाशित्वं । कफवायुहारित्वं । सूतमुद्रिकारित्वं ।
रेचकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वं ।
खादुत्वं । श्लेष्मनाशित्वं । गुरुत्वं । बलकारित्वं ।
धातुयोषकत्वं । विरेचकत्वं । वातपित्तदाहक्षय-
दुष्टरक्षणाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्वोलः, पुं, (अद्वयतेऽनुभूयतेऽसौ अद्व + षोलच्)
अद्वोटल्लः । आकोड यस्य प्रसिद्धिः । इत्यम-
रटीकाया स्वामी ॥

अद्वोलकः, पुं, (अद्वोल + सार्धे कः) अद्वोटल्लः ।
इति जटाधरः ।

अद्वोलिका, स्त्री, आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥

अद्वोलसारः, पुं, (अद्वोलस्य सारः यद्योतव्
स्थिरांशः ।) स्यावरविषप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

अद्वुः, पुं, (अद्वयते वाद्यते हरीतक्याद्यतिर्वाद्य-
विशेषः यः अद्व + ल्यप् ।) हरीतक्याद्यतिर्वाद्य-
पाख्योवाज इति भाषा । इत्यमरः ॥ तदुक्तं,—
“सार्द्धतालत्रयायामखतुर्दशाङ्गुलाननः ।

हरीतक्याद्यतिर्यः स्यादद्वुः स हि वाद्यते ॥
इति भरतः ॥ (अपराधविशेषाणां ललाटादिषु
राज्ञा अद्वगीयः । मनुः,—

“प्रायश्चित्तं कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितं ।
नाङ्गा राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूतमसाहसं” ॥)

अद्व, त् क पदे । (अद्वयति चिह्नयति अद्व + णिच्
अच्) । लघ्प्रणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ कण्ठा-
वर्गाद्वितीयोपधः । पदं सङ्घासंस्थानं । लघ्प्र-
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च ।

अर्धक्रियैव धातूनां कर्त्तव्यापारलक्षणा ।
आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेऽप्यक्रियात्मसु ।

इति बोपदेवः । अद्वयति अद्वामयति, इति
दुर्गादासः ॥

अङ्ग

अङ्ग, य सम्बोधनं । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
“अङ्गावेक्षस सौमित्रे कस्मिन् मन्यसे चमूं” ।
पुनरर्थः ।)

अङ्ग, स्त्री, शरीरादेरेकदेशः । आं इति हिन्दी-
भाषा । तत्पर्यायः । अवयवः २ प्रतीकः २ अप-
घनः ४ । इत्यमरः ॥ गात्रं । (शृङ्गारतिलके,—
“अङ्गानि चम्पकदलेः संविधाय धाता” ।)
अप्रधानं । (साहित्यदर्पणे,—
“एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्वहणेऽद्भुतं” ॥
उपायः । इति मेदिनी ॥ (अङ्गते विषयो बुध्यते
अनेन अङ्ग + करणे घञ् इति व्युत्पत्त्या) मनः ।
अङ्गं मनसि काये चैवभिधानान्तरदर्शनात् ।
यथा । “हिरण्यमर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिरिति
मोघः” ॥ वेदाङ्गशास्त्राणि षट् । यथा,—
“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कृन्दसां चयः ।
ज्योतिषमयनश्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु” ॥

शिक्षा १ कल्पः २ व्याकरणं ३ निरुक्तं ४ ज्यो-
तिषं ५ कृन्दः ६ । इत्यमरः ॥ अङ्गस्य लक्षणं
यथा । तदीयप्रधानफलजनकव्यापारजनकत्वे सति
तदीयप्रधानफलजनकत्वं । इति तिष्ठादितत्त्व-
टीका ॥

अङ्गः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ मे-
दिनीकारमते नित्यवज्रवचनान्तशब्दोऽयं । देश-
विशेषः । यथा,—

“वेद्यानां समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ।

तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यते ॥
इति शक्तिसङ्गमवन्ते ७ पटलः ॥ (अयं देशः
सरस्वाः सङ्गमे अवस्थितः, अत्र महादेवस्य
ऊङ्गादेय कामस्य अङ्गत्वात् अयं अङ्गनाम्ना
ख्यातः । यथा रामायणे,—

“अनङ्ग इति विख्यातस्ततः प्रभृति राघव ।

स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुनोच ह” ॥

अङ्गः, त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + अर्श आद्यच्
तथा मेदिन्यां अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुं भूमि-
नीवति । स्त्रीवैकत्वे त्वप्रधाने चिक्कङ्गवति चा-
न्तिके इति मेदिनी ।) अङ्गविशिष्टः । निकटः ।
इति मेदिनी ॥

अङ्गग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अप् । अङ्गानां दे-
गादिना ग्रहः वेदना) गात्रवेदना । इति वै-
द्यकं ॥

अङ्गजः, स्त्री, (अङ्गे जायते अङ्ग + जन् + सप्तम्यां
जनेर्ह इति पाणिनिस्त्वेष ङः कर्त्तरि) रक्ता ।
इति मेदिनी ॥ शरीरजे वाच्यलिङ्गं ॥

अङ्गजः, पुं, पुंसः । केशः । कामः । मदः । इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ मदस्थाने गदः । इति काचि-
मेदिनी ॥ (स्त्रीणां यौवने सात्त्विकभावविशेषः ।
यथा साहित्यदर्पणे,—

“यौवने सत्त्वजातासामयाविंशतिसंख्याकाः ।

अणुशरालात्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

अङ्गजा, स्त्री, कान्या । अङ्गाज्जात इत्यस्मात् स्त्रि-
यामाप् ॥

अङ्ग

अङ्गयं, स्त्री, (अङ्गते गम्यते अत्र + अधिकरणे ल्युट्
एषोदरादित्वास्तुलम्) अङ्गनं । चत्वरं । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (देवीमाहात्म्ये, विमानं हंस-
संयुक्तमेतत्तिलकितेऽङ्गने ।)

अङ्गतिः, पुं, (अङ्गते सेवायै गम्यते अङ्गि + कर्मणि
यति । ब्रह्मणि विष्णौ अमौ च ।) ब्रह्मा । विष्णुः ।
अग्निः । अग्निहोत्री । इति शब्दरत्नावली ॥
(अग्निहोत्रिपक्षे तु कर्त्तरि यति । अङ्गते गम्यते
ऽनेन इति व्युत्पत्त्या वाङ्मेने ।)

अङ्गदं, स्त्री, (अङ्गं यति यथयति अङ्ग + दा + कः
उपपदसमासः) केयूरं । ताड वाजू इत्यादि
भाषा । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—

“धूमनानैश्च वासोभिः सृज्यैरङ्गदमूषयैः” ।)

अङ्गदः, पुं, (अङ्गं यति गुडकाले अवखण्डयति
अङ्ग + दा + कर्त्तरि कः) कपिभेदः । स च बालि-
नामवानरराजपुत्रः । इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—
“कुमदं पञ्चदशभिर्जाम्बवन्तश्च सप्तभिः ।
अशीत्या बालिनः पुत्रमङ्गदं विमिदे शरैः” ॥

अङ्गदा, स्त्री, अङ्गं देहं ददाति स्वस्वामिनि समर्पयति
या अङ्ग + दा + कर्त्तरि कः स्त्रियामाप्) दक्षिण
दिग्दक्षिभाष्या । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अङ्गनं, स्त्री, अङ्गनभूमिः । आङ्गन् उठान इति
भाषा । तत्पर्यायः । चत्वरं २ अजिरं ३ ।
इत्यमरः ॥ अङ्गयं ४ । इति तट्टीका ॥ प्राङ्गयं ।
(रामायणे,—

“महाराजाङ्गनं शूराः प्रविशन्तु महोदयं” ।)

५ । यानं । गमनं । इति मेदिनी ॥

अङ्गना, स्त्री, प्रशस्तानि अङ्गानि अस्या इति
अङ्गात् कल्याण इति नः । कामिनी । सुन्दराङ्गी
स्त्री । इति मेदिनी । (मनुः—

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः” ।)

सार्वभौमनाम्न उत्तरदिशगजस्य पत्नी । इत्य-
मरः ॥ लषककर्कटकथाटखिकमकरमीनराशयः ।
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

अङ्गनाप्रियः, पुं, (अङ्गनानां प्रियः प्रीतिप्रदः । स्त्रि-
यश्च अशोकपुष्पेण स्त्रीयमङ्गमलङ्कुर्वन्ति इति
लोके प्रसिद्धिः । अङ्गनाया दक्षिणदिक्पत्न्याः
प्रियः इतिव्युत्पत्त्या तत्त्वामिनि) अशोकवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥

अङ्गपालिः, पुं, (अङ्गे पाल्यते संश्लिष्यतेऽनेन अङ्ग
+ पा + अलिः) आलिङ्गनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्त्रियां ङीप् वेदिकाख्यगन्धद्वये ।)

अङ्गमर्दः, पुं, (अङ्गं मर्दयति यः अङ्ग + मर्द + कर्म-
ण्यण् उपपदसमासः ।) अङ्गमर्दनकारकवृक्षः ।
तत्पर्यायः । संवाहकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्ग-
मर्दकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अङ्गमर्दौ ४ ।
इति ह्रस्वायुधः ॥

अङ्गमर्दकः, पुं, (अङ्गस्य मर्दकः संवाहकः बली-
तत् ।) अङ्गमर्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गमर्दौ [न्] पुं, अङ्गं साधु मर्दयति संवाहयति
यः अङ्ग + मर्द + गिनि ।) अङ्गमर्दः । इति ह्रस्वा-
युधः ॥

अङ्ग

अङ्गरक्तः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं अङ्गं यस्य स वज्रग्रीहिः
वाहितान्यादिषु इति सूत्रेण परं पूर्वं वा नि-
पात्यते ।) वृक्षविशेषः । गुण्डारोचनी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । पिकाक्षः २ रोचनी ३
लघुपत्रकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कम्पिलः
५ कर्कशः ६ चन्द्रः ७ रक्ताङ्गः ८ । इत्यमरः ॥

अङ्गरक्षिणी, स्त्री, अङ्गं रक्षति पालयति या अङ्ग +
रक्ष + गिनि ।) अङ्गचाण । सांजोया इति
भाषा । तत्पर्यायः । जालिका २ जालप्राया ३
व्यासी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गरागः, पुं, रज्यतेऽङ्गमलङ्घयतेऽनेन रज्ज +
करणे घञ् घञि च भावकरणयोरिति नलोपा-
द्विष्य । अङ्गस्य रागः बलीतत्पुरुषः ।) गात्र-
रञ्जनं । अङ्गे चन्दनादिलेपनं । तत्पर्यायः । विलेपनं
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (रामायणे,—

“स्नानानि चाङ्गरागांश्च माल्यानि विविधानि च” ।)

अङ्गराट्, पुं, (अङ्गे तद्देशे राजते यः अङ्ग + राज् +
क्रिप् उपपदसमासः) । अङ्गदेशाधिपतिः । स च
कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दशरथसखः लोम-
पादश्च रामाशने,—

“सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।

कन्या चास्य मह्यभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥

अङ्गराजेऽनपत्यस्तु लोमपादो भविष्यति ।

स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः” ॥

अङ्गलोभः, पुं, (अङ्गेन अङ्गुल्यादिना लोभ्यते छि-
द्यतेऽसौ लोडि + कर्मणि यत् अङ्गेन लोभः लती-
यातत् पुरुषः । अङ्गलोभ इति पाठे अङ्गेन तद्-
वृत्तस्थितचिह्नविशेषेण लोभः अनुमेयः धातूना-
मनेकार्थत्वादत्र लोडिधातुरनुमानार्थः ।) चिह्नाट-
कटणं । इति रत्नमाणा । अङ्गलोभ इति च पाठः ॥

अङ्गवः, पुं, अङ्गे खदेहे वाति अतिशुष्कत्वात् लीन-
मिव भवति अङ्ग + वा + कर्त्तरि कः । शुष्कफलं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अङ्गविह्वलिः, पुं, (अङ्गानां विह्वलित्विकारो यस्मात्
वज्रग्रीहिः ।) अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गविक्षेपः, पुं, (वि + क्षिप् + भावे घञ् । अङ्गस्य
विक्षेपः एकस्यानादन्यस्थाने चालनं बलीतत्पुरुषः
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः ।) अङ्गहारः । अ-
ङ्गचालनरूपवृत्त्यं । इत्यमरः ॥

अङ्गवैद्यतं, स्त्री, (विद्यति + प्रज्ञादिभ्यश्च इति स्वार्थे
अण् अङ्गस्य वैद्यतम्) आकारः । इङ्गितं । इति
जटाधरः ॥

अङ्गसंस्कारः, पुं, (अङ्गस्य संस्कारः शोभा यस्मि-
नत् । सम् + क्त + भावे घञ् संगर्थ्यपेभ्यः इत्या-
दिना इति छट् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभा-
धानरूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ स्नानोदत्त-
नादिः । इति स्वामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रं ।
इत्यन्ये ॥ खेदादिद्यतदौर्गन्ध्यहरणाय चन्दनादिना
उदत्तनानुलेपनादिः । इति सारसन्दरी ॥ तत्-
पर्यायः । परिकर्मी २ । इत्यमरः ॥ प्रतिकर्मी ३ ।
इति कचित् पाठः ॥

अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानां हारः एकस्यानादन्यस्थाने

अङ्गना

अङ्गि

अङ्गु

चान्नं पठेतत्पुण्यः।) अङ्गनां स्थानात् स्थानान्त-
रगन्तं। तत्पर्यायः। अङ्गविच्छेपः २। इत्यमरः।
अङ्गराजः ३। इति तट्टीका। स्थिररक्ष्यपथ्य-
स्तकादिको क्षात्रिणप्रकारः। इति मधुः।
वृत्तिभ्रमरादिदात्रिणश्रृङ्गः। इति रायः। अङ्ग-
न्यादिविद्यान्तस्त्रिणश्रृङ्गः। इति कौमुदी ॥

अङ्गराजः, पुं, (अङ्गानि क्रियन्ते चाल्यन्तेऽत्र अङ्ग-
+ज+इन् अशदिभ्यश्च इति पाणिनिस्तत्रैव
अधिकरणे इन्। रङ्गभूमिः, रङ्गभूमिश्च।) अङ्ग-
हारः। इति भरतद्वयचतुष्टयः ॥

अङ्गहीनः, त्रि, (अङ्गेन हीनः रक्षितः एतौया तत्-
पुण्यः। हा+कर्मणि क्तः।) अवयवरक्षितः।
अङ्गदानविशिष्टः। (यथा, याज्ञवल्क्यः—
“कालकर्मामवीजानां देयैर्मातुल्यैव च।
गमन्य वैद्यतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः।)
अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्वयेत्” ॥
इति स्मृतिः ॥ कामदेवे पुंलिङ्गः ॥

अङ्गाधिपः, पुं, (अङ्गस्य देशविशेषस्य अधिपः पठो-
तत्पुण्यः।) अङ्गदेशाधिपतिः। स च कर्णः। इति
भूरिप्रयोगः ॥

अङ्गारः, पुं, स्त्री, (अगि + आरन् इदितो नुम्धातो-
रिति नुम्।) दग्धकाष्ठखण्डः। तच्च निरभि-
साभि च। ययला अङ्गरा इति भाषा। तत्-
पर्यायः। अङ्गलातं २ उल्मूकं ३। इत्यमरः ॥
अङ्गलातं ४ उल्मूकं ५। इति तट्टीका।

(“द्वतकुम्भसमा गारी तप्ताङ्गारसमः पुमान्”।)
अङ्गारः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णमङ्गं यस्य स वज्रव्रीहिः
एयोदरादित्वात् साधु।) मङ्गलग्रहः। इति मेदिनी ॥
हितावली। इति वैद्यनाथः ॥

अङ्गारकाः, पुं, (अङ्गार + स्वार्थे कः।) मङ्गलग्रहः
इत्यमरः—

(“धरात्मजः युजो भौमो भूमिजोभूमिनन्दनः।
अङ्गारको यमस्यैव सर्वरोगापहारकः” ॥

इति पराहपुराणम्।) (रामायणे,—
“दिवीव ग्रहयोगैर्गन्धुधाङ्गारकयोर्महत्।
कौशलागात्र नक्षत्रं व्येष्टा मैत्राप्रदेवतं।
आक्रान्ताङ्गारकान्तस्यौ विशाखामपि चाम्बरे” ॥)

अङ्गारः। कुम्भकण्ठः। इति मेदिनी ॥ मङ्ग-
राजः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारतैलं, स्त्री, (अङ्गारेण पक्वं तैलं प्राकपार्थि-
यादित्वात् समासः। मध्यपदलोपश्च) खनाम-
रगतपक्वतैलं। तस्य प्राकप्रकारो गुरुश्च।

यथा,—
“मूर्त्त्या लाला हरिदे दे मञ्जिष्टा सेन्द्रवाययो।
रुहती सैन्धवं कुण्डं राखा मांसी शतावरी ॥
आरणाणां केनैव तैलप्रस्यं विपाचयेत्।
तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षकम्” ॥

इति सुगन्धोदः ॥

अङ्गारकमणिः, पुं, (रक्तवर्णत्वादङ्गारकवत् मणिः
अथवा अङ्गारकस्य मणिः पठोतत्पुण्यः। मात्स्निकं
भारद्वरे देयं पञ्चे मुहूर्तां प्रदामयेत् प्रवालञ्च युजे
एवादिवादिना तत्पुण्यप्रतिकाराय प्रवालः-

दानोक्तेः तत्प्रियत्वं।) प्रवालः। इति राज-
निर्घण्टः ॥

अङ्गारकुण्डकः, पुं, (अङ्गारवत् कुण्डमिव कन्) हि-
तावली। इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारधानिका, स्त्री, (अङ्गाराणि धीयन्ते धार्यन्ते-
ऽत्र धा+अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) अङ्गा-
राणां धानी ततः स्वार्थे कः। पक्षे अङ्गार-
धानी।) अङ्गारधारणपात्रं। आङ्गटा इति
ख्याता। सांज्ञाश्च इति केचित्। तत्पर्यायः।
अङ्गारशकटी २ हसन्ती ३ हसनी ४। इत्य-
मरः ॥

अङ्गारपरिपाचितं, स्त्री, (अङ्गारेण परिपाच्यते परि-
+पच्+स्वार्थे णिच् ततः कर्मणि क्तः।) अङ्गार-
पक्वं। शूलविद्धाङ्गारदग्धमांसं। कागाव इति
ख्यातं। इति शब्दचन्द्रिका ॥

अङ्गारपर्णः, पुं, (अङ्गारवत् पर्णे पत्रं यस्य स वज्र-
व्रीहिः। वगमेदे। सोऽस्त्यास्ति ततः अर्ध्वा आद्यच्
तत्स्थानो) चित्ररथगन्धर्वः। इति महाभारतम् ॥

अङ्गारपुष्पः, पुं, (अङ्गारवत् रक्तवर्णं पुष्पं यस्य सः
वज्रव्रीहिः।) इक्षुदीरुक्षः। जियापुता। इति
ख्यातः। इति रत्नमाला ॥

अङ्गारमञ्जरी, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा मञ्जरी मञ्जरी
यस्याः सा वज्रव्रीहिः।) समानान्तविधेरनित्यत्वात्
कर्मभावः।) करञ्जविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य नामान्तरं अङ्गारमञ्जरी ॥

अङ्गारवल्ली, स्त्री, करञ्जविशेषः। इत्यमरः ॥
भार्गी। गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारवल्ली, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा वल्ली कर्म-
धारयः। गुञ्जालता, स्वार्थे कन् अङ्गारवल्लीका।)
महाकरञ्जः। भार्गी। इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारशकटी, स्त्री, (शक्नोति बोहुं शकटं। शकट
+स्त्रियां ङीप् व्युत्पार्थे शकटी। अङ्गारस्य
शकटी यष्टीतत्पुण्यः। आङ्गटा इति भाषा।
धुनाची इति) अङ्गारधानिका। इत्यमरः ॥

अङ्गारिः, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार+अत
इन् ठनाविति ठन् तस्य इ कः एयोदरादित्वात्
कणोपः) अङ्गारधानिका। इति जटाधरः ॥

अङ्गारिका, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा अङ्गार+
इवार्थे कन् स्त्रियां ङीप्) इक्षुकाण्डः। पलाश-
कलिका। इति मेदिनी ॥ (अङ्गारमस्या अस्ति
अङ्गार+मत्वर्थे ठन् तस्य इ कः स्त्रियां ङीप्
इति व्युत्पत्त्या अङ्गारपात्रम्।)

अङ्गारिणी, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार+
मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्।) अङ्गारधानिका।
भास्करव्यक्ता दिक्। (सूर्यव्यक्तया अङ्गारवत्
रक्तवर्णा दिक्।) इति मेदिनी ॥

अङ्गारितं, स्त्री, (अङ्गारमिवाचरति अङ्गार+क्विप्
ततः क्तः।) पलाशकलिकोद्गमः। (अङ्गार क-
रोति अङ्गार+यिच् कर्मणि क्तः। मत्वर्थे इतच्
वा दग्धप्रायकाण्डं दग्धे त्रि। इति विश्वः।

अङ्गिका, स्त्री, कश्चुकः। कांचली इति ख्याता।
इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गिका, [स्] पुं, (अङ्गिति ब्रह्मणो मुखाग्निः सरति
अगि गतौ+अस् इरच् च) मुनिविशेषः। स च
ब्रह्मणो मुखाब्जातः। तस्य भार्या कर्दममुनि-
कन्या अङ्गिका। पुत्रः उतयः १ रुहस्यतिः २।
कन्या सिनीवाषी १ कुहः २ राका ३ पतु-
मतिः ४। इति श्रीभागवतम् ॥

अङ्गी, [न] त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग+मत्वर्थे इन्।)
अङ्गविशिष्टः। अवयवी। यथा येनाङ्गेनाङ्गी
विद्यते मण्डते तस्मादङ्गाय त्रि। इति मुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ प्रधानं। मुरयः।
यथा। “यद्यङ्गी स्याद्विज्ञाने”। इति ध्वनि-
कारः ॥

अङ्गीकारः, पुं, (अङ्गीति चान्तं तत्पूर्वकात् छ+
घञ्) स्वीकारः। तत्पर्यायः। सन्निवृत् २ प्यागूः ३
प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आश्रयः ६ सन्देहः ७
अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिश्रवः १०। इत्य-
मरः ॥

अङ्गीकृतं, त्रि, (अङ्गीति चान्तं तत्पूर्वकात् छ+
कर्मणि क्तः) स्वीकृतं तस्य पर्यायः। ऊरीकृतं २
उररीकृतं ३ आश्रुतं ४ प्रतिज्ञातं ५ संगीतं ६
विदितं ७ संश्रुतं ८ समाहितं ९ उपश्रुतं १०
उपगतं ११ प्रतिश्रुतं १२ अभ्युपगतं १३।
इत्यमरः ॥

अङ्गुरिः, स्त्री, (अगि गतौ+उ णिच् रत्नयोरेकात्-
स्मरणात् तस्य रत्वम्) पाण्डिपादाङ्गुली। इत्यु-
णादिकोषः ॥

अङ्गुरिः, स्त्री, (अङ्ग+उणिच् पक्षे ङीप्) अङ्गुली।
इत्यमरटीका ॥

अङ्गुरीयः, पुं, स्त्री, (अङ्गुरेति तत्र भवं वा अङ्गुरि
+ङ् तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं। आङ्गुटी इति
भाषा। अङ्गुली भवं अङ्गुलीयं मनीषादित्वात्
तस्य रः। इति भरतः ॥ (यथा रामायणे,—
“ददौ घास्य तदा प्रीतः खनामाङ्गमिचिञ्जितं।
अङ्गुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः” ॥)

अङ्गुरीयकं, स्त्री, पुं, (स्वार्थे कः) अङ्गुलीयकं। इत्य-
मरटीकायां सुकुटादयः ॥ रामायणे,—
“रामनामाङ्गित्वेदं प्रगृह्याङ्गुरीयकं” ॥

अङ्गुलः, पुं, (अङ्ग+उन् अङ्गौ एते लीयते अङ्गु+
ली+ङ्) हेमचन्द्रः ॥ अङ्गुली ॥ इत्यमरटीकायां
रामनाथः ॥ अययवपरिमाणं। इत्यमरटीकायां
वाचस्पतिः ॥ (अयसंख्यकयवोदरपरिमाणे यवो-
दरैरङ्गुलमष्टसंख्यैरिति श्रावरायार्थोक्तेः न०।)
(यथा रामायणे,—

“न ह्यविद्धं तयोर्गान्धे वभूवाङ्गुलमन्तरं” ॥)

अङ्गुलिः, स्त्री, (अङ्ग+उलिच्) करशाला। आङ्गुल
इति भाषा। (यथा मनुः,—

“कायमङ्गुलिमूलेऽप्ये देवं पिष्ट्वां तयोरधः” ॥)

अङ्गुलीयका, इति यष्टाग्रभागः। इति हेम-
चन्द्रः ॥ अङ्गुलः। इत्युणादिकोषः ॥
अङ्गुलितोरणं, स्त्री, (अङ्गुलेः तोरणं वरिष्ठारमिव
बद्धीतत्पुण्यः) चन्द्रादिद्वारा शकटे एतौर्ध्व-
यन्त्रः। इति शारावली ॥

अङ्गु

अङ्गुलिमुद्रा, स्त्री, (अङ्गुलेः मुद्रं लक्षणया धारयितु-
र्हम्) राति ददाति या अङ्गुलिमुद्रं + रा + कर्त्तरि
कः) साक्षरोन्मिका । प्रसुनाम्ना खनाम्ना वा अ-
ङ्गितमङ्गुरीयकं । कापेर आङ्गुटी मोहरखोदा
आङ्गुटी इति भाषा । इत्यमरः ॥

अङ्गुलिमुद्रिका, स्त्री, (अङ्गुलिमुद्रा + स्वार्थे कः)
अङ्गुलिमुद्रा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अङ्गुलिमोटनं, स्त्री, (अङ्गुल्योर्मोटनं मर्दनं यस्मिन्
तत् वज्रवीहिः) अङ्गुलिद्वयमर्दनजातशब्दः । आ-
ङ्गुलमट्टकान् इति भाषा । तत्पर्यायः । पुच्छटी २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सख्छटी ३ अङ्गुलिसन्देशः ४ ।
इति हारावली ॥ सुचुटी ५ । इति जटाधरः ॥
सुचुटीतु सुचिपर्याये हेमचन्द्रेण लिखिता ।

अङ्गुलिसन्देशः, पुं, (अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्देशः
मोटनं यस्मिन्तत्पुरुषः सम् + दिश् + भावे घञ्)
अङ्गुलिमोटनं । इति हारावली ॥

अङ्गुली, स्त्री, (अङ्ग + उल्लिच् स्त्रियां वा डीप् पठे
अङ्गुलिः) शरीरावयवविशेषः । आङ्गुल इति
भाषा । (रामायणे,—

“कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भातुर्मम स राक्षसः ॥

व्वाजाङ्गुलीभिर्भगवान् विद्युभ्यः स जताश्विनः” ॥)

तत्पर्यायः । करशाखा २ । इत्यमरः ॥ (अङ्गुलिः ३

अङ्गुरिः ४ अङ्गुरी ५ अङ्गुलः ६ ।) इति तट्टीका ॥

सा क्रमेण पञ्चपा, यथा—अङ्गुलः १ तर्जनी २

मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५ इत्यमर-

जटाधरौ ॥ हस्तिशुल्कायं । इति मेदिनी ॥

अङ्गुलीकः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्यां कायते निधीयते-
ऽतो अङ्गुली + कै + घञर्थे कर्मणि कः) अङ्गु-
लीयकं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गुलीपञ्चकं, स्त्री, (पञ्चानामङ्गुलीनां समाहारः
द्विगुसमासः राजदन्तादित्वात् पञ्चशब्दस्य पर-
निपातः) हस्तस्य पञ्चाङ्गुलानि यथा,—अङ्गुलः १
प्रदेशिनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठिका
५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गुलीयः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्या अयं तत्र भवो वा अङ्गुली
+ छ तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं । इत्यमरटीका ॥

अङ्गुलीयकं, स्त्री पुं, (अङ्गुलीय + स्वार्थे कः) अ-
ङ्गुलिभूषणं । आङ्गुटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ऊन्मिका २ । इत्यमरः ॥ अङ्गुरीयकं ३ अङ्गु-
रीयः ४ अङ्गुलीयः ५ । इति तट्टीका ॥ क्रा-
रोटः ६ अङ्गुलीकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुंसि प्रमाणं । अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्या-
ङ्गुरीयकः । इति भट्टिः ॥

अङ्गुलीसम्भूतः, पुं, (अङ्गुल्यां सम्भूतः जातः सप्तमी-
तत्पुरुषः) नखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गुलः, पुं, (अङ्गो हस्ते मुख्यत्वेन तिष्ठति यः अङ्गु-
+ कर्त्तरि कः अन्वाम्भगोभू इत्यादिना यत्वम्)
वज्राङ्गुलिः । इत्यमरः । वज्रो आङ्गुल इति भाषा ।
(भट्टः,—

“अङ्गुलमूलस्य तले त्राक्षं तीर्थं प्रचक्षते” ॥)

अङ्गुपः, पुं, (अङ्गति गच्छति अगि + ऊयन्)
नक्षलः । वायः । इत्यादिर्कोषः ॥

अच

अङ्गः, [सु] स्त्री, (अङ्गते दुर्गतिं गच्छत्यनेन अघि
+ सर्वधातुभ्योऽसुन् इति असुन्) अङ्गः । पापं ।

इत्यादिर्कोषः ॥ (सूर्यशतके,—

“विदधतु घृण्यः शीघ्रमङ्गोविघातम्” ॥)

अङ्गिः, पुं, (अङ्गते गच्छत्यनेन अघि + करणे इक्)
अङ्गिः । इति विश्वः ॥

अङ्गिः, पुं, (अङ्गते गच्छत्यनेन अघि + करणे रिः)
पादः । (सूर्यशतके,—“शीघ्रघ्राणाङ्गिपाणीन्” ॥)

वृक्षमूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गिनाम, [न] स्त्री, (अङ्गिरूपेण नमते जलाद्या-
कर्षणेन कल्पते यत् अङ्गि + नम् + अन् णिच्)
वृक्षमूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गिनामकः, पुं, (अङ्गिनाम + स्वार्थे कः) वृक्ष-
मूलं । इत्यमरः ॥

अङ्गिपः, पुं, (अङ्गिणा पिवति अङ्गि + पा + ड)
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गिपर्णी, स्त्री, (अङ्गिपत् पर्णं पत्रं यस्याः सा
वज्रवीहिः स्त्रियां डीप्) एन्निपर्णी । चाकुलिया
इति ख्याता । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अङ्गिवस्त्रिका, स्त्री, (अङ्गिवत् वस्त्रिः उपमिति-
कर्मधारयः । स्वार्थे कः) चित्रपर्णीवृक्षः । चाकुलिया
इति भाषा । इत्यमरः ॥ अस्या रूपान्तरं अङ्गि-
वस्त्रिः अङ्गिवस्त्री ॥

अच इ पूजायां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अ-
चते । अचु गतिपूजनयोरिति पूजार्थे यः स
एवायं । इदित् पाठः पूजायां नलोपाभावात् ।
उदनुवन्माभावश्च क्षुधवसपगार्थाद्येयादिना स्ना-
प्रत्ययस्य निष्ठायाश्च नियन्विधानात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

अच इ ज गतौ । स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ इ अचते । ज अचति अचते । इति
दुर्गादासः ॥

अच उ ज गतौ स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अचति अचते । उ अचित्वा (उदितो
वा इतीडभावपक्षे) अक्ता । स्त्रियोक्तिरच्यत्-
शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अचखी, स्त्री, (चङि कोपने पचाद्यच् इदित्त्वात्
नुम् स्त्रियां डीप् न चखी नञ्समासः) सुशीला
गौः । शान्त गाइ इति भाषा । तत्पर्यायः
सुकरा २ । इत्यमरः ॥ अकोपना स्त्री ॥

अचलः, पुं, (चलति यः चल + पचाद्यच् न चलः
नञ्समासः) पर्वतः । (रामायणे,—

“आससाद ततो रामं स्थितं शैलमिवाचलम्” ॥)
कीलकः । इति मेदिनी ॥ अकम्पे चि ॥ (शिवः,
स्थिरः । यदुक्तं,—

“न स्वरूपात् न सामर्थ्यात्
नच ज्ञानादिकात् गुणात् ।
घलनं विद्यते यस्मै-
त्यचलः कीर्तितोऽच्युतः” ॥

अचिकारी, कूटस्थः ।

अचलकीला, स्त्री, (अचलः समेरुपर्वतः कीलः
स्तम्भस्वरूपो यस्याः सा वज्रवीहिः । कीला

अच्छ

ले श्रे दयोः सम्म इति मेदिनी) एचिवी । इति
शब्दरत्नावली ॥

अचलत्विट्, [च्] पुं, (अचला स्थिरा त्विट् यस्य सः
वज्रवीहिः) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अचलभाता, [चट्] पुं, बौद्धगणाधिपविशेषः । स
तु शेषजैनाचार्यस्य एकादशशिष्यान्तर्गतः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अचला, स्त्री, (न चला नञ्समासः) एचिवी । इति
मेदिनी ॥ यथा रामायणे,—

“एचिवीमपि कामं तं ससागरवनाचलां” ॥

अचिरद्युतिः, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी द्युतिः
कान्तिर्यस्याः सा वज्रवीहिः) विद्युत् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अचिरप्रभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी प्रभा
कान्तिर्यस्याः सा वज्रवीहिः) विद्युत् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अचिररोचिः, [स्] स्त्री, (अचिरा रोचिः कान्ति-
र्यस्याः सा वज्रवीहिः) विद्युत् । इति जटाधरः ॥

अचिरा, स्त्री, (अचिं ज्ञानोपदेशं राति ददाति
या अचि + रा + कर्त्तरि क उपपदसमासः अच्
+ भावे इक्) अर्हतां मातृविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अचिरांशुः, स्त्री, (अचिराः क्षणस्थायिनः अंशवः
किरणा प्रभाः यस्याः सा वज्रवीहिः) विद्युत् । इति
हलायुधः ॥ अचिरात् अचिरं । शीघ्रं ।
अविलम्बं । यथा,—

“अचिरादुपकर्तुराचरे-

दयवात्मौपयिकीमुपक्रियां” ॥

इति नैषधं ॥

अचिराभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी आभा दी-
प्तिर्यस्याः सा वज्रवीहिः) विद्युत् । इति हारावली ॥

अचेतनः, चि, (नास्ति चेतना ज्ञानं यस्य स वज्र-
वीहिः) चेतनारहितः । चैतन्यशून्यः । अज्ञानः ।
यथा,—

“कामार्त्ता हि प्रहतिक्षपणाश्चेतनांचेतनेषु” ॥

इति मेघदूतकाव्यं ॥ सेन्द्रियं चेतनं ब्रह्म निरि-
न्द्रियमचेतनं । इति चरकः ॥

अचेतन्यं, स्त्री, (न चैतन्यं चेतना नञ्त्वत्पुरुषः)
निश्चेतना । चेतनाभावः । अज्ञानं । यथा,—

“अचेतन्यमिदं विश्वं चैतन्यं देवमेव यत् ।

न जानन्नपि शास्त्रज्ञा भ्रमन्त्येव हि केवलम्” ॥

इति चैतन्यचन्द्रामृतं ॥ तद्वति चि ॥

अच्छं, अच्, (न च्छति सम्मुखत्वात् दृष्टिं नादृष्योति
न ह्यो + घञर्थे कः नञ्त्वत्पुरुषः) आभिसुख्यं ।
साम्मुख्यं । इति मेदिनी ॥

अच्छः, चि, (न च्छति निर्मलत्वात् दृष्टिं नादृष्योति
नञ् + ह्यो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्वच्छः ।
निर्मलः । इत्यमरः ॥ (अमरशतके, अच्छकपोल-
मूलगलिते) ।

अच्छः, पुं, (न च्छति निर्मलत्वात् दृष्टिं नादृष्योति
न + ह्यो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्फटिकः ।
भालूकः । इति मेदिनी ॥

अच्युत

अच्छभक्षः, पुं, (अच्छा निम्नैः मल्लः शस्त्राणीव नखा यस्य सः बज्रघोहिः यथा—मेदिन्यां मल्लः स्यात् पुंसि भक्षूके शस्त्रमेदे पुनर्दयोः) भानूकः । इत्यमरः । तट्टीकाकारमते अच्छो मल्लश्चेति शब्दद्वयमपि ॥

अच्छा, स्त्री, (अःविष्णुन्वायते आच्छाद्यतेऽनया, च्छो + करणे षड् । अस्य विष्णोः छा आच्छादनं, षष्ठी-तत्पुरुषः । अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरीय-कोषे ।) विष्णोराच्छादनं । इति मुग्धवोधध्याकरणं ॥ अचिद्रं, त्रि, (नास्ति चिद्रं यत्र बज्रघोहिः) चिद्र-रहितं । दोषाभावविशिष्टं । यथा शातातप-पराशरौ ।—

“अचिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निहोमफलैः समं” ॥
इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अच्छिद्रावधारणं, स्त्री, (अच्छिद्रस्य दोषरहित-कर्मणः अवधारणं तिङ्शब्दः) दोषरहितकर्म-निश्चयः । तज्ज्ञापकवाक्यं । यथा,—
ततः कर्ममात्रप्राप्ताच्छिद्रावधारणं कुर्यात् ।
तथाच शातातपपराशरौ ।—

“अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निहोमफलैः समं” ॥
इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अपि च । विशिष्टः ।

“ततः श्रान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनं” ।
अवधारणं अच्छिद्रावधारणं । इति तिथ्यादि-तत्त्वं ॥ तद्वाक्यं यथा,—अद्यामुके मासि अमुक-पक्षे अमुकतियो मन्वतेतदमुककर्मोच्छिद्रमस्तु ॥

अच्छिद्रं, त्रि, (चिद्र + कर्मणि क्तः न चिद्रं नञ्-समासः) छेदरहितं । अकर्तितं । यथा गर्गः,—
“श्रुत्वा पुंसस्य वै जन्म हत्वा वेदोदिताः क्रियाः ।
अच्छिद्रगालं पश्येत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितं” ॥
इति सुद्धितत्त्वं ॥

अपि च । शृङ्गः ।

“अश्वध्वानः प्रापाता नास्तिकोऽच्छिद्रसंश्रयः ।
हेतुनिष्ठस्य पक्षैते न तीर्थफलमागिनः” ॥
अच्छिद्रसंश्रयः फलोपायेतिकर्तव्यतासु निश्चय-शून्यः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अच्युतः, पुं, (न च्यते स्वरूपतो न गच्छति यः नित्य इति यावत् । च्यु + कर्त्तरि क्तः न च्युतः नञ्-समासः । पीताम्बरोऽच्युतः शाङ्गीत्यमरः) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—तत्रावतीर्थ्या-च्युतदत्तहस्तः ।) स्थिरे त्रि ॥ सोऽन्यवेलायामेत-त्वं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंश्रित-मसीति छन्दोग्योपनिषत् ।

अच्युताग्रजः, पुं, (अच्युतस्य अग्रजः) बलरामः । इत्य-मरः ॥ इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अच्युतावासः, पुं, (च्योयते वासः क्रियतेऽत्र आ + वस् + व्यधिरागे घञ् यद्वा अच्युतस्य आवासः । ‘अश्वत्यः सर्वरक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः’ इति भगवद्गीतायाम् ।) अश्वत्यरक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अज

अज क्षेपे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अजति । इति दुर्गादासः ॥

अज इक भासि (अजि दोषौ घुरा इदित्वाद्भुम् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इक अज्जयति । भासि दोषौ । इति दुर्गादासः ॥

अजः, पुं, (न जायते नोत्पद्यते यः नञ् + जन् + अन्ये-व्यपि दृश्यत इति कर्त्तरि ङः उपपदसमासः ।) (“न हि जातो न जायेद्दृष्टं न जनिष्ये कदाचन ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः” ॥
इति भारते ।

“धोमामजमनादिषु वेत्ति लोकमहेश्वरम्” ।
इति भगवद्गीतायाम् ।) ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः । कामदेवः । सूर्यवंशीयरजविशेषः । स च रघु-राजपुत्रः दशरथपिता च । मेघः । इति ज्यो-तिषं । मात्तिकघातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ जन्म-रहिते वाचलिङ्गः । छागः । इति मेदिनी ॥ तत्-परीक्षा । यथा,—

“नक्षत्राणां विभेदेन नराणान्तु गणत्रयं ।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तत्रयं वलौ ॥
ये क्षणाः सुचयश्चागाः पशवोऽन्ये तथैव च ।
देवजातिभिरुत्पद्यन्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजातेः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादयवाज्ञानादलिमन्त्रं प्रयच्छति ।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अजकर्णः, पुं, (अजस्य छागस्य कर्णवत् पत्रं यस्य सः) असनरक्षः । इति रत्नमाला ॥ यथा वैद्यके ।
“अजकर्णः कटुस्निग्धः कषायोष्णोऽपेक्षितः ।
कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेघकुष्ठविषत्रयान्” ॥

अजकर्णकः, पुं, (अजकर्णः + स्वार्थे कः) सालरक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजकावः, पुं, स्त्री, (अजो विष्णुश्च कः ब्रह्मा च इन्द्रः तौ वाति शिवः त्रिपुरासुरवधे प्रीणयत्यनेन अज क + वा + करणे कः । “कः प्रजापतिरुद्दिष्टः को वायुरिति शब्दित” इत्येकाक्षरीयकोषे) शिव-धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजकावः, पुं, स्त्री, शिवधनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजगन्धा, स्त्री, (अजस्य गन्धवत् गन्धो यस्याः सा) वनयवानी । तत्पर्यायः । अजमोदा २ । खराखाइ कारवी ४ । इति रत्नमाला ॥ उग्रगन्धा ५ । इत्य-मरः ॥ रक्षविशेषः । ववरी इति हिन्दीभाषा ॥ इति मदनविनोदः ॥ तिलौलि इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः । वस्तगन्धा ३ खरपुष्पा ४ अवि-गन्धिका ५ उग्रगन्धा ६ ब्रह्मगन्धा ७ ब्राह्मी ८ पूति-मयूरिका ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । वातगुल्मोदररोगवर्धयत्राक्षिभ्रूलनाशित्वं । पीता चेदङ्गने हिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजगन्धिका, स्त्री, (अजस्य गन्धः यद्येतत्पुरुषः तद्वत् गन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मतर्थे ण् ठस्येक इति ठस्य इकः) वर्न्नीरक्षः । इत्यमरः ॥ वावरि इति भाषा ।

अज

अजगन्धिनी, स्त्री, (अजगन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मतर्थे ण् स्त्रियां ङीप्) अजभट्टङ्गीरक्षः । इति रत्नमाला ॥

अजगरः, पुं, (अजं गिरति ग्रसते यः गृ + पचाद्यच् अजस्य गरः षष्ठी तत्पुरुषः) स्तनामखातदृष्ट-सर्पः । तत्पर्यायः । शृयः २ वाहसः ३ । इत्यमरः ॥ अजगवं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं त्रिपुरासुरवधे गीतं षष्ठी तत्पुरुषः) तादृशं गीतं वाति सम्भ-ध्नाति यत् अजग + वा + कर्त्तरि क उपपद-समासः । “गन्धगीतश्च गौर्ध्वगूश्च धेनुः सरस्वती” इत्येकाक्षरीयकोषे) पिगावाः । शिवधनुः । इत्य-मरः ॥ तस्य रूपान्तरं । अजकवं । अजकावं । अजीकवं । अजगोवं ॥

अजगुवं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं गीतं षष्ठी तत्पुरुषः) तादृशं गीतमवति सम्पादयति षत् अजग + अव + कर्मण्यण् उपपदसमासः) शिव-धनुः । इति शब्दमाला ॥

अजजीविकः, पुं, (अजः जीविका जीवनोपायो यस्य सः) अजाजीवी । छागपालकः । तत्पर्यायः । जावालः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अजटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्याः सा) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या रूपान्तरं । अजड़ा । अजभटा ॥

अजड़ा, स्त्री, (अजड़ां जायाभावं सम्पादयति या अज-ड़ा + करोत्यर्थे णिच् ततः पचाद्यच्) कपिकच्छुः । चालकुशी इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ अजथ्या, स्त्री, (अजानां समूहः अज + थ्यन् स्त्रियां टाप् अजसमूहः । तद्वन्नानावर्षत्वात्) सख्य-यूथिका । इति दीक्षिताः ॥

अजदण्डी, स्त्री, (अजस्य ब्रह्मणो यज्ञाय दण्डः काष्ठ-मस्याः सा स्त्रियां ङीप् । ब्रह्मदण्डीरक्षकाष्टेन यज्ञ-विधानात्) ब्रह्मदण्डीरक्षः इति राजनिर्घण्टः ॥

अजनकः, त्रि, (न जनकः नात्पादकः नञ्समासः । जन-यति जन् + णिच् ण्वल्) अनुत्पादकः । अजन्मदः । अखटा । अकारकः ॥

अजनगिः, पुं, (न + जन् + आक्रोशे नञ्निरिति सूत्रेण निन्दायां भावे अजिः । तस्याजननिरेवासु जननीलोक्षकारिण इति प्रसिद्धप्रयोगोऽप्यस्ति) जन्मरहित्यं । उत्पत्त्यभावः । अकरणिः । शापः । यथा । अजननिरस्तु तस्य । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अजन्यं, स्त्री, (न जन्यते सम्पाद्यते केनापि न + जन् णिच् यत्) उत्पातः । शुभाशुभसूचकभूकम्पादिः । इत्यमरः ॥ अजननीये त्रि ॥

अजपः, पुं, (अप्रशस्तं जपति पठति येः । जप् + पचा-द्यच् न जपः नञ्समासः) असदध्यता । कुपाटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अजं पाति रक्षति यः + अज + पा + कर्त्तरि क उपपदसमासः) छागपालकः । यथा,—

“आयधीर्नामरूपाभ्यां जानते क्षजपा वने” ॥

इति चरकः ॥

अजपा, स्त्री, (न जप्यते नोच्चार्यतेऽसौ अपितु श्वास

अज

प्रश्नासयोगमनागमनाभ्यां सम्पाद्यते जप् + घ-
जर्थे कः स्त्रियां टाप् नजपा नज्जसमासः ।)
हंसमन्त्रः । यथा,—

“वियदङ्गुलितस्तदादिंसर्गसंयुतः ।

अजपाखो मनुः प्रोक्तेः झर्जरः सरपादपः” ॥*

अस्य देवताङ्गनारीश्वरमूर्तिः । यथा,—

“उद्यद्गानुस्फुरिततडिङ्कारयूष्माभिवोशं
पाशाभीतिं वरदपरञ्च संदधानं कराजैः ।
दिव्यावलम्बेनवमयिमयैः प्रोभितं विश्वमूलं
सौम्याभेयं वपुरवतु गन्धन्नचूडं विनेधं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ स्वाभाविकविःश्वासप्र-
श्वासरूपेण जीवजप्यहंसमन्त्रः ।

तथाच दक्षिणामूर्तिसंहितायां ।

“अथ वक्ष्ये सहेष्वाणि प्रत्यक्षं प्रजपेन्नरः ।

‘मोहबन्धं न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥

श्रीगुरोः हृदया देवि ज्ञायते जप्यते यदा ।

उच्छ्वासनिःश्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥

उच्छ्वासेरेव निःश्वासेर्हंस इत्यक्षरद्वयं ।

तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥

नाभेरुच्छ्वासनिःश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः ।

षष्ठिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता ॥

षष्ठिनाष्टा ह्यहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ।

एकाविंशतिसाहस्रं षट्प्राणाधिकमीश्वरि ॥

जपते प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दसर्वो परां ।

उत्पत्तिर्जपमारम्भो मृत्युस्तत्र निवेदनं ॥

विना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः ।

अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिहन्तरी” ॥

अन्यत्रापि ।

“षट्प्राणानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिं ।

एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा” ॥*

सन्ध्यावन्दनहोना । इति महाभारतं ॥

अजभक्तः, पुं, (अजाणां भक्तः खाद्यः षष्ठोत्पुरुषः ।

भक्त + कर्मणि घञ् ।) वर्ज्यरुद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजमीढः, पुं, (अजः कृगः यज्ञे मीढः सिक्तो यज-
सः तद्देशाधिपः अजमीढ + अण् संज्ञापूर्वक-
रुद्धेरनित्यत्वात् रुद्धभावाः ।) राजा युधिष्ठिरः ।

इति चिकारुष्टोभः ॥

अजमोदा, स्त्री, (अजानां खाद्यतया मोदो हर्षो

यस्याः सा अजानां मोदो गन्ध इव गन्धो यस्याः
सा) यवानिका । तत्पर्यायः । उग्रगन्धा २ ब्रह्म-
दर्भा ३ यवानिका ४ ॥ इत्यमरः । यमानी

द्विविधा ।

एका क्षेत्रयमानी सा अजमोदेत्येव ख्याता ।

अपरा यमानीत्येव ख्याता । अविशेषात् द्वयो-

रपीति सुभूतिः ॥ केचित्तु अजमोदाद्विधं वन-

यमान्यां । ब्रह्मदर्भाद्विधं यमान्यामित्याहुः ।

उग्रगन्धाजमोदाख्या स्तुतक्षेत्रयमानिकेति । य-

मानी दीपको दीप्यो भूतिकस्य यमानिकेति च

रत्नमाणा । इति भरतः ॥ * ॥ वैद्यके तु वन-

यमानी इति ख्याता । तत्पर्यायः । खराङ्गा २

वन्तमोदा ३ मर्कटी ४ मोदा ५ गन्धदला ६

अज

हस्तिकारवी ७ गन्धपत्रिका ८ मायूरी ९ शि-
खिमोदा १० मोदाख्या ११ वक्रिदीपिका १२

ब्रह्मकोशी १३ विशाली १४ हयगन्धा १५ उग्र-

गन्धिका १६ मोदिनी १७ फलमुख्या १८ वि-

प्रल्या १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।

रूक्षत्वं । रुचिकारित्वं । कफवायुशूलान्धानारुचि-

जठरामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ य-

मानी । यथा,—

“अजमोदा खराङ्गा च मयूरो दीप्यकस्तथा ।

तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तकः ॥

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।

उष्णा विदाहिनी हृद्या रुक्षा बलकरी लघुः ॥

नेत्रामयक्षमिच्छार्दिहिध्रुवस्तिरुजो हरेत्” ॥*

अथ खुरासान्नीयवान्नीनामगुणाः ।

“पारसीययवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।

विशेषात् पाषाणी रूक्षा ग्राहिणी मादिनी गुरुः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अजमोदिका, स्त्री, (अजं मोदयति हर्षयति या ।

मुद् + णिच् ण्वल् स्त्रियां टाप् । अजस्य मोदिका

षष्ठोत्पुरुषः) यवानी । इति वैद्यकं ॥

अजम्भः, पुं, (न सन्ति जम्भा दन्ता यस्य सः) (सूर्ये

च) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥ न सन्ति

जम्भा दन्ता अस्य ॥

अजयः, पुं, (जि + भावे अच् न जयः नज्जसमासः ।)

पराजयः । यथा,—

“सुखदुःखे समे कृत्वा क्षामाक्षौ जयाजयौ” ।

इति भगवद्गीता ॥ राष्ट्रदेशप्रसिद्धनदविशेषः ॥

अजया, स्त्री, (न जीयते पराजीयतेऽसौ जि +

कर्मणि अच् स्त्रियां टाप् न जया नज्जसमासः ।)

विजया । भाङ्ग सिद्धि इति ख्याता । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अजय्यं, त्रि, (जितुमशक्यं जि + कर्मणि “क्षय्य जय्यौ

शक्यार्थे इति यत्” न जय्यं नज्जसमासः ।) जेतुम-

शक्यं । अजेयं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥ (यथा

रघुवंशे,—“राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः” ।)

अजरः, त्रि, (जृ + भावे अङ् गुणः स्त्रियां टाप्,

नास्ति जरा जीर्णत्वस्या यस्य सः) जरारहितः ।

वाङ्मयशून्यः । यथा,—

“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थश्च चिन्तयेत्” ।

इति हितोपदेशः ॥

अजरा, स्त्री, (नास्ति जरा यस्याः सा) जीर्ण-

फलीनता । रुद्धदारकप्रभेदः । गृह्यकन्या । हत-

कुमारीति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजय्ये, स्त्री, (न जीर्यति जृ + कर्त्तरि अजय्ये सङ्गत-

मिति सूत्रेण यत् । तेन सङ्गतमार्थेण रामाजय्ये

द्रुतमिति भट्टिः) सङ्गतं । सौहार्दं । इति हेम-

चन्द्रः ॥ अजरार्थे चि । (यथा रघुवंशे,—

“मृगरज्यजरसोपदिष्टमदेष्टवन्धाय पुनर्वन्धम्” ।

अजलमर्जं, स्त्री, (अज इव लम्बाते क्षणवर्षत्वात्

क्षायतेऽसौ लम्ब + कर्मणि ल्यट्) सोतोन्ननं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अजलोमा, [न्] पुं, (अजस्य लोमेव लोम मल्लरी

अजा

युसं सः) रुद्धविशेषः । गुयाश्रिषा । शूया-
श्रिष्वी इति च भाषा । तत्पर्यायः । शिखी २
केशी ३ महाङ्गसा ४ अग्रपर्णी ५ । इति रत्न-
माला ॥

अजशङ्की, स्त्री, (अजस्य क्रागस्य शङ्कमिव फलं

यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) रुद्धविशेषः । गा-

ङ्गशङ्की मेढ्राशङ्की । इति ख्याता । तत्प-

र्यायः । विषाणी २ । इत्यमरः ॥ विषाणिका ३

चक्रश्रेणी ४ अजगन्धिनी ५ मौर्वी ६ नेत्रौ-

षधी ७ आवर्त्तिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ मेघ-

शङ्की ९ वृत्तिका १० सर्पदंष्ट्रिका ११ चक्षुष्या १२

तिक्तदुग्धा १३ एतशङ्की १४ कणिका १५ । अस्या

गुणाः । कटुत्वं तिक्तत्वं । कफार्शः शूलशोथश्वास-

हृद्रोगविषरोगकासकुष्ठनाशित्वं । चक्षुर्हितका-

रित्वञ्च ॥ तत्फलस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।

कटुत्वं कफवायुनाशित्वं । जठरानलरुचिकारित्वं ।

हृद्यत्वं । लवणाक्षरसत्त्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा सुश्रुते,—

“अजगन्धान्धगन्धा च काला सरलया सह ।

एकैषिकाजशङ्की च प्रलेपः श्लेष्मशोथहृत्” ॥

अजखं, स्त्री, (गञ् + जस् + नमिकमिस्त्राजस इत्या-

दिना र नज्जसमासः) निरन्तरं । सततं । इत्यमरः ॥

(यथा रघुवंशे, “अजखदीक्षाप्रयत्नस्य मदगुरोः

क्रियाविधाताय कथं प्रवर्त्तसे” ।)

अजहृत्कार्या, स्त्री, (न जहत् न त्यजन् स्वार्थो यां

वृत्तिं यदा न जहती स्वार्थं या लक्षणा सा ।)

लक्षणाख्यवृत्तिविशेषः । उपादानलक्षणा । स्त्री-

यार्थात्यागिनी लक्षणा । यथा । कुन्ताः प्रवि-

शन्तीत्यत्र कुन्तधारिपुरावे लक्षणा इत्यलङ्कार-

शास्त्रं ॥

अजहृत्लिङ्गः, पुं, (न जहत् लिङ्गं यं शब्दं यदा न

जहत् लिङ्गं यः शब्दः इति ।) विशेषणभूतोऽपि

खलिङ्गाद्यागो शब्दः । इति व्याकरणं ॥

अजहा, स्त्री, (न जहाति परित्यजति यवान्, अनु-

पसर्गास्त्रिभ्यविन्दधारिपरि वेजेजिचेति साति-

साहिभ्यश्च इति पाणिनिद्वयेण चकारस्य

अनुक्तसमुच्चयार्थात् शः द्वित्वं नञ्त्, स्त्रियां

टाप्) शूकश्रिष्वी । इत्यमरटीकायां खामी ॥

अज्याज्ये चि ॥

अजा, स्त्री, (न जायते नोत्पद्यते अपि तु उत्पद्यते

न + जन् + कर्त्तरि ड नज्जसमासः । अत्र नज्-

शब्दः शिरश्चालने । आद्याशक्तिपक्षे नज्जनिषे-

धार्थः, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां गमाम इति

साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां ।) क्रागी । इत्यमरः ॥ माया ।

आद्या शक्तिः । इति पुराणं ॥ (“अजामेकां लो-

हितकृष्णशुक्लां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सख-

याम् अजो ह्येको जुषमाणोऽनुश्रुते जहत्येनां

भुक्तभोग्यामजोऽन्यः”—इति श्वेताश्वतरोपनि-

षद् ॥) ओषधिभेदः । (यथा सुश्रुते,—

“अजा महौषधी घेया शङ्कुन्देन्दुपाशुरा” ।)

अजागरः, पुं, (न जागरयति सेवनेन लोकान्

निद्रापयति यः, जाग्र + णिच् जाग्रोऽविचिख

अजा

नोदितस इति गुणः ततः पचाद्यच् नञ्समासः ।) मङ्गराजस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ जागरण-रहिते च ॥

अजाजी, स्त्री, (अजेन वीयते अत्युक्तगन्धतया त्यज्यतेऽसौ अञ् + अञ् अजादिभ्यश्च इति कर्मणि इञ् । अजेन अजिः द्वतीया तत् । स्त्रियां वा ङीप्) श्वेतजीरकः । कृष्णजीरकः । काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजाजीवः, पुं, (अजेन अजयवसायेन अजाजीवति सम्बन्धं प्राणान् धारयति यः, आ + जीव + पचा-द्यच् अजेन अजाजीवः द्वतीयातत्पुरुषः) जावानः । छागोपजीवी । इत्यमरः ॥

अजातः, त्रि, (जन् + कर्त्तरि क्तः न जातः नञ्-समासः ।) अजन्मविशेषः । अनुत्पन्नः । यथा । अजातपत्ता इव मातरं खगाः । इति शोभागवतं ॥ (यथा दायभागे,—

“ये जाता येऽप्यजाता, वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
इत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति दत्तिलोपोविगर्हितः” ॥)

अजातशत्रुः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः शत्रुर्न सः) राजा युधिष्ठिरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते,—

“अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत्” ।)

(शिवः । काशीप्रज्ञः । शमीकपुत्रः ।) (यथा हरिवंशे,

“श्यामपुत्रः शमीकपुत्रः शमीको राज्यमावहत् ।

जुगुप्सुमानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ।

अजातशत्रुः शत्रुणां जज्ञे तस्य विनाशनम्” ॥)

(विम्बिसारपुत्रः स च शाक्यमुनिसमकालीनः ॥)

अजातारिः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः अरिः शत्रुर्न सः) राजा युधिष्ठिरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

अजातौल्लिः, पुं, (अजया उपजीवी तौल्लिः मुनिविशेषः प्राकपार्थिवादित्वात् समासः मध्य-पदलोपश्च । तुल्लस्यापत्यं तुल्ल + अत इजिति इञ्) अजोपजीविमुनिविशेषः । इति मध्यपद-लोपिकर्मधारयसमासे सुपप्रत्ययाकरणं ॥ तुल्ल-स्यापत्यं तौल्लिः अजोपजीवी चासौ तौल्लि-श्चेति । इति तट्टोका ॥

अजादनी, स्त्री, (अजेन तदर्थमद्यते मद्यतेऽसौ अद् + कर्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् अजस्य अदनी खाद्या ष्योतत्पुरुषः) क्षुद्रदुरालभा । इति राज-निर्घण्टः ॥

अजानेयः, पुं, (अजवत् शिवरूपवत् यथास्थानमारो-हिणं नयति प्रापयति । आ + नी + कृत्यल्युटो वङ्लमिति सूत्रेण कर्त्तरि यत् । अजश्लागे हरिश्चक्षुषातुम्भरुदरे रथे इति मेदिनी) उत्तम-घोटकः । तत्पर्यायः । ह्योत्तमः २ वाताश्व-जायः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अजानेयः ४ कुलीनः ५ । इत्यमरः ॥ निर्भये च । इति त्रि-काण्डशेषः ॥

अजान्दी, स्त्री, (अजस्य अन्तमिव देहबन्धनमिव अन्तं तदाकारमङ्गरी यस्याः सा पिङ्गौरादि-भ्यश्च इति ङीप्) रुद्रविशेषः । नीलवर्णवोना

अजिह्वः

इति भाषा तत्पर्यायः । नीलवङ्गा २ नील-पुष्पी ३ अतिलोमशा ४ नीलिनी ५ कृगलान्ती ६ अन्तःकोटरपुष्पी ७ । इति रत्नमाला ॥ वस्तान्ती । रुद्रदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजापालकः, त्रि, (अजानां पालकः रक्तकः षष्ठी-तत्पुरुषः) अजाजीवी । छागरक्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

अजितं, त्रि, (न जितं न पराजितं नञ्समासः । जि + कर्मणि क्तः) अनिर्जितं । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिपराजितश्च ॥

अजितः, पुं, (न जितः न केनापि पराजितं येन-र्थेण । “विधाः प्राज्ञोऽजितः क्षणो दृष्टः शङ्क-र्यणोऽव्युत्” इति सहस्रनाम पर्याये ।) विष्णुः । बुद्धः । तीर्थक्षेत्रेणविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥

अजिनं, स्त्री, (अजति धूल्यादि आद्यणोति यत् अञ् + कर्त्तरि इङ् न वाङ्ल्यात् अजेर्यद्यच् पोञ् इति नवी आदेशः) (अजाजिनं शोणितविन्दु-वर्षं चेति कुमारसम्भवे) चर्म । कृष्णचार्वादि-धार्यक्षणासारादित्वक् । इत्यमरः ॥ जिनमिन्ने वाच्यलिङ्गं ।

अजिनपत्रा, स्त्री, (अजिनं चर्म पत्रं पक्षो यस्याः सा) चर्मचटिका । चामचिका इति ख्याता । तत्पर्यायः । जतुका २ । इत्यमरः ॥ जतुका ३ । इति तट्टोका ।

अजीनपत्री, स्त्री, (अजीनं चर्म पत्रं यस्याः सा गौरादित्वात् ङीप्) जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजिनयोगिः, पुं, (अजिनानां चर्मणां योगिः आकरः ष्योतत्पुरुषः । योगिः स्त्रीऽस्योच्चस्यादा-करे स्मरमन्दिरे इति मेदिनी) हरिणः । इत्यमरः ॥

अजिरं, स्त्री, (अजति गृहान्नः सरति यच्च अज + अधिकारये किरच् । उठान इति भाषा । अजति गच्छति यः इति वायुः । *अजति गच्छति क्षण-भङ्गरमिति यावत् इति शरीरं । अजन्ति इन्द्रि-याणि गच्छन्त्यश्च इति व्युत्पत्त्या विषयः ।) चत्वरं । (यथा विष्णुपुराणे,—

“पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योऽजजिरे” ।)

वायुः । शरीरं । मण्डकः । विषयः । इति मेदिनी ॥

अजिह्वं, त्रि, (जिह्वि वक्रतायां जिह्वि + मञ् न जिह्वं नञ्समासः) अवक्रं । सरलं । इत्यमरः ॥ भेके पुं । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—

“अजिह्वामशठां शुद्धां जीवेत् ब्राह्मणजीविकां” ।)

अजिह्वगः, पुं, (अजिह्वं सरलं गच्छति यः अजिह्व + गम् + ङः उपपदसमासः) वाणः । इत्यमरः ॥

अवक्रगी वाच्यलिङ्गः ॥ (यथा रामायणे,—

“ते तस्य कार्यं निर्भिद्य रक्तपुष्पा अजिह्वगाः ।

नियोत्तुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥

न ह्यविद्धं तयोगान्ने वभूवांगुलमन्तरं ।

नानिर्भिन्नं न चाव्यस्तमपि सूक्ष्मजिह्वगैः” ॥)

अजिह्वः, पुं, (नान्ति जिह्वा यस्य सः) भेकः इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जिह्वारहिते च ॥

अजीर्ण

अजीर्णं, स्त्री, (जृ + क्तः, न जीर्णं नञ्समासः) अपाकः । तत्पर्यायः । वायुगण्डः २ अन्तर्वर्मिः ३ पलता-शयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अजाजीर्णस्य विप्रक्षणं निदानमाह । अत्यनुपानाद्विषमाश-नाच्च सन्धारणात् स्वप्रविपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्वां लघु चापि मुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ सन्धारणात् क्षुद्रातसूत्रपुरीषादीनां । स्वप्रविप-र्ययात् दिवाशयनाद्वाजौ जागरणात् । लघु चापीत्यपिशब्दात् स्निग्धोष्णादिगुणयुक्तमपि ॥*॥ अन्यच्च ।

“ईर्ष्यामयक्रोधपरिभृतेन

लुब्धेन गदैन्यनिपीडितेन ।

प्रदेवगुहोर्न च सेव्यमान-

मन्नं न सन्धक् परिपाकमेति” ॥

परिभृतेन व्याप्तेन । उक्तकारणेभ्योऽतिमोक्ष-भोजनं विशेषादजीर्णस्य कारणमजीर्णश्च वङ्ग-व्याधीनां कारणमित्याह ।

“अनात्मवन्तः मनुवद्भृङ्गते येऽप्रमादतः ।

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि” ॥

अनात्मवन्तः अनुद्धिमन्तः । रोगानीकस्य विद्ध-आदेः । मूलं कारणं ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणां ।

तन्मूलो रोगसंघातस्तद्दिनाशादिनश्यति” ॥

तद्दिनाशादिनश्यति अजीर्णविनाशात् विनश्यति रोगसंघात इत्यर्थः । यद्वा तत् अजीर्णं आशात् भक्षणात् विना भक्षणाभावे विनश्यति निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ * ॥ अजीर्णस्य सामान्यस्य लक्षणमाह ।

“ग्लानिर्गौरवमाटोपो भूमौ मारुतमूफता ।

विवन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणं” ॥

मारुतमूफता वायोरवरोधः । विवन्धः मला-प्रवृत्तिः ॥ * ॥ सन्निकृष्टकारणैः सहितानजी-र्णस्य मेदानाह ।

“आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः” । त्रिभिरित्येकशो न तु मिलितैः ।

“अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः” ॥

केचित् सन्नुतादयः । रसशेषतः मुक्तस्य पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स रसः सोऽपि पचते । मुक्तस्य पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्वः स रस-शेषः तस्मात् चतुर्थमजीर्णं नत्वामाजीर्णं ॥ * ॥

नन्वामाजीर्णद्रसशेषस्य को भेद उच्यते । आमं मधुरतागतमपक्वं अन्नमेव । रसशेषतः मुक्तस्य पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्व इति भेदः । अजीर्णं पच्यमानं केचित् निर्दोषं दिनपाकि च । निर्दोषं गौरवभ्रमशूलादिदोषाजनकं । दिन-पाकि च आहारोऽहोरात्रेण पाकं यातीति स्वभावः । यत्तु मात्राकालाव्यादिदोषादिनान्तरे पाकं याति तद्दिनपाकि । अतएव आममध्ये न भोक्तव्यमिति वचनं,—

वदन्ति यच्चं चाजीर्णं प्राश्यात् प्रतिवासरं” ।

प्राश्यात् अतिकारकं । प्रतिवासरं प्रतिदिन-भावि । मुक्तं यावन्नजीर्णं तावदजीर्णमित्युच्यते । एतदभिधानस्य प्रयोजनं प्राकार्यं वामपाश्वर्ययन-

अजीर्ण

प्रियशब्दादिसेवनादिकं ; न चात्राहारस्य नि-
वेधः । प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्य-
तीति वचनेन सायमाशस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वात् ॥*॥
आमाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“तत्रामे गुस्तोत्क्षेपः शोथो गगदाक्षिकूटगः :
उद्गारश्च यथाशुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते” ॥

गुस्ता उद्गारयोः । ‘उत्क्षेपः उपस्थितं वमन-
मिव । अक्षिकूटोऽक्षिपुटकः । अविदग्धः अनस्रो
निर्गन्धश्च ॥*॥ विदग्धाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे भ्रमदण्डमूर्च्छापित्ताच्च विविधा रुजः ।
उद्गारश्च सधृमास्रः खेदो दाहश्च जायते” ॥

विविधा रुजः औषधोषदाहादयः ॥*॥ विदग्धा-
जीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः ।
‘मशवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनं” ॥

वातवेदनाः तोदभेदादयः ॥ स्तम्भो गात्राणां ।
मोहो मूर्च्छा ॥*॥ रसशेषाजीर्णस्य लक्षणमाह,
“रसशेषेऽन्नविदेषो हृदयानुद्विगौरवे” ॥*॥

एतस्य उपद्रवानाह,—
“मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सादनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते मृत्तिश्च रसशेषतः” ॥*॥

अतिप्रयितेभ्यः आमाशुजीर्णस्थो विस्त्रयादिरो-
गानाह,—

“आमं विदग्धं विदग्धमित्यजीर्णं यदीरितं !
विस्त्रयलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका” ॥

नात्र यथासङ्गं तदा विदग्धादिलम्बिका भवितुं
मर्हति । सा च कफवाताभ्यां भवतीत्येकैकतो-
ऽजीर्णाद्विस्त्रयादित्रयोत्यन्तिः ॥*॥ विस्त्रयादि-
निरुक्तिमाह,—

“सूचीभिरिव गात्राणि तदुत्सन्तिष्ठतेऽग्निलः ।
यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विदग्धीति निगद्यते” ॥*॥

विस्त्रया निदानमाह,—
“न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मुद्राक्तामजितात्मानो लभन्तेऽग्निलोलुपाः” ॥

विदितागमाः ज्ञातायुर्वेदाः ॥*॥ विस्त्रया लक्षण-
माह,—

“मूर्च्छातिशयोक्तामयूः पिपासा
शूलं भ्रमेद्विदग्धमभ्रदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः” ॥

उद्वेगं हृत्पदादयोः । शिरसो भेदः शिरःशूलं ॥
विस्त्रया उपद्रवानाह,—

“निद्रानाशोऽरतिः कम्पौ भूत्राघातो विसंज्ञता ।
अमी उपद्रवा घोरा विस्त्रयाः पक्ष दाहणाः” ॥

अमी उपद्रवा घोरा अमी निद्रानाशदयः उप-
द्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।
विस्त्रयाः पक्ष दाहणा विस्त्रयास्तु पक्षापि यदि
स्युस्तदा दाहणाः प्राणभयङ्कराः ॥*॥ अलसक-
लक्षणमाह,—

“कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताप्येत् परिपूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्ष्यावपरि धावति ॥

वातवर्चो निरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचये दृष्टोद्गारौ च यस्य तु” ॥

आनह्यते आधायते । प्रताप्येत् ग्लायति । परि-
पूजति आर्त्तनादं करोति । कुक्षौ अजीर्णेन
निरुद्धो मारुतः उपरि धावति हृदयकण्ठादिकं
गच्छतीत्यर्थः । काश्यपस्त्वाह,—

“नाधो याति न चाप्युर्द्धमाहारो न च पच्यते ।
कोष्ठे स्थितोऽलसीभूतस्ततोऽसावलसः स्मृतः” ॥

विस्त्रयलसयोरारिष्टमाह,—
“यः श्यावदन्तौलुगलोऽल्पसंज्ञः
कूर्द्धादितोऽभ्यन्तरयातेनेत्रः ।
क्षामस्तरः सर्वविमुक्तसन्धि-
र्यादान्नरः सोऽपुनरागमाय” ॥

सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः
सन्धयो यस्य सः ॥*॥ विलम्बिकाया लक्षण
माह,—
“दुष्टश्च भुक्तं कफमारुताभ्यां
प्रवर्त्तते नोर्द्धमधश्च यत्र ।
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्सा-
माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः” ॥

भृशदुश्चिकित्सां प्रत्याख्यायोपचरणीयम् । इय-
मसाधैवेति जेज्जटः ॥*॥ जीर्णस्याहारस्य
लक्षणमाह,—
“उद्गारानुद्विगौरवो वेगात्सर्गो यथोचितं ।
लघुता क्षतिपासे च जीर्णाहारस्य लक्षणं” ॥*॥
अथ चिकित्सा,—
“हरीतकी तथा शुण्ठी भक्षमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी ॥
गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां
पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।
आमेखजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्चो विवर्त्ये च निवमद्यात् ॥
योधं दन्ती त्रिदचिन्तं कृष्णामूलं विचूर्णितं ।
तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥
एतद्गुडाष्टकं नाम वलवर्णमिवर्द्धनं ।
शोथोदावर्त्तशूलघ्नं शीघ्रपाण्ड्यामयापहं ॥
सर्वचूर्णसमो गुडो देयः । केचित्तु दिगुणं गुडं
दत्त्वा गुटिकां कुर्वन्ति । रेचकोऽयं योगः ।
गुडाष्टकम् ॥*॥ दहनाजमेदसैन्धवनागरमरि-
चानि चास्त्रतक्रेण । सप्ताहादधिकं पाण्ड्यशो-
नाशनं परमं ॥ औषधमित्यध्याहार्यं,—
“तत्रामे वमनं कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितं ।
विदग्धे खेदनं शस्तं रसशेषे शयीत च ॥
वचा लवणतेयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥
कणासिन्धुवचाकल्कं पीत्वा वा शिशिर म्मसा ॥
जलमत्र सरावमात्रं । वचा कर्षार्द्धमिता । सैन्धवं
कर्षार्द्धमितं । द्वयोश्चूर्णयुतेन जलेन पीतेन ।
“कणादिकल्कं वा पीत्वा वान्तिरामे प्रशस्यते”
इत्यनेनान्वयः ॥*॥
“धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विषक्षणाः ।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनं ॥
भवेद् यदि प्रातरजीर्णशूलं
तदाभ्यां नागरसैन्धवाभ्यां ।

अजीर्ण

अजीर्ण

विचूर्णितं शीतजलेन भुक्त्वा
भुक्त्वा मशङ्को मितमन्नकाले ॥
विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं
दंद्दह्यते हृत् गलश्च यस्य ।
द्राक्षां सितामाक्षिकसम्पयुक्तां
क्षिद्राभ्यां चातिसुखं लभेत ॥
त्रिकटुकमजमोदो सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणघृतानामयमो हिङ्गुभागः ।
प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति जठरेऽग्निं वातरोगांश्च हन्ति” ॥

अजमोदाच यवानी । अन्तःसंमार्जकत्वात् । जी-
रके द्वे शुक्लं कृष्णश्च । धरणमत्र मानं । तेन
समधरणं घृतानां तुल्यमानं गृहीतानां शुण्ठा-
दीनां भागाः सप्त । तत्रायमो भागो हिङ्गुनः ।
हिङ्गुवृक्षकम् ॥*॥

“शुद्धं सूतं गन्धकश्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलाः स्मृतः ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धुत्वं त्रिपलं मतं ।
चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकद्वयैः ॥
पुटानि सप्त देयानि घर्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरथं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥
भक्षयेद्दिगुणं भक्ष्यं पाचयेद्देवेदपि ।
अजीर्णारिः ॥*॥

“द्वौ चारौ चिचकं पाठा कश्चं लम्बानि च ।
सूक्ष्मेलापत्रकं भार्गो क्षमिन्नं हिङ्गु पौष्करं ॥
शटी दावर्णी चिदनुसं वचा चेन्नयवास्तथा ।
रुद्राक्षं जीरकं धात्री श्रेयसी चोपकुक्षिका ॥
अस्त्रवेतसमन्तीका यवानी देवदारु च ।
अभयातिविषा श्यामा हृष्यारग्वधं समं ॥
तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ।
क्षाराणि लौहकिट्टश्च तप्तं गोमूत्रसेचितं ॥
सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ।
मातुलुङ्गरसेनैतद्भावयेद्विषसत्रयं ॥
दिनत्रयन्तु शुक्लेन तथाऽङ्कुरसेन च ।
अत्यधिकारकं चूर्णं प्रदीप्ताभिसमप्रभं ॥
उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
अजीर्णमथ गुल्मांश्च ज्विह्वानं गुदजानि च ॥
उदराण्यन्तर्द्विष्य अखीनां वातशोणितं ।
प्रणदत्युत्पन्नादोषान्नष्टमग्निं प्रदीपयेत् ॥
द्वौ चारौ खर्जिका यवक्षारश्च । लवणाणि पक्ष ।
रुद्राक्षं विषाग्विल इति लोके । श्रेयसी हरी-
तकी । उपकुक्षिका मगरैला । अस्त्रवेतसामावे
शुक्रं दातव्यं । श्यामा साण्ड । मुष्ककः मेघ इति
लोके । कोकिलाक्षः कोह्लया इति लोके ।
रुद्रदमिसुखचूर्णं ॥*॥
“सुक्ष्मचिचकैरग्वधश्च सपुनर्णवं ।
तिनापामार्गकदलीपलाशं तित्तिली तथा ॥
गृहीत्वा ज्वालयेदेतत् प्रस्थं भस्माखिणश्च तत् ।
जलात्के विपक्षयं यावत् पादावशेषितं ॥
सुप्रसन्नं विनिःखाव्य लवणप्रस्थसंयुतं ।
पक्वं निर्धूमकठिनं सूक्ष्मचूर्णोद्धतं पुनः ॥
यवानीजीरकयोपशूलजीरकहिङ्गुभिः ।

एषमन्त्रं पश्येदभिरुचिर्नैव भवति । विमिश्रयेत् ।
 गार्हपत्यं रसेनापि भावयेच्छेषाद्यन्ते पुनः ।
 श्रीतोऽन्त्रं तद्वर्णं पिबेत् प्रातर्हि माध्याह्ने ।
 तन्मिन् श्रीतोऽन्त्रमन्त्रोवाद्युपशान्तये रसैः ।
 द्विपटव्यं भगवतेः मुखोऽर्चयेत्त्रिदीपनैः ।
 रतेनाभिर्विवर्धेत् वसुभिराग्नये च ।
 तत्रानुपानं शम्भं हि तप्तं वा भोजनं शिष्यैः ।
 मन्त्रान्त्रोवादिनां पुत्रात्तन्मन्त्रमप्युच्यते ।
 सर्वान्त्रोवादिनां पुत्रानुपानमप्युच्यते ।
 यामन्यां शक्यावाद्य विमृशान्त्रमप्युच्यते ।
 वेदान्तद्वयः ॥ १ ॥

“मासुर्न मृतं गार्हपत्यं कर्षमितं बुधैः ।
 सौवर्धनं पञ्चकर्म विदुर्मन्त्रवधान्यकं ।
 पिप्पली पिप्पलीभूलं पत्रकं हृष्यजीरकं ।
 तालीशं केसरं चयमस्यैतमकं तथा ।
 द्विकर्षमात्राणां प्रत्येकं कारयेद्बुधः ।
 मरिचं श्रीरक्तं विदुर्मन्त्रैकं कर्षमात्रकं ।
 गार्हपत्यं न्याधुः कर्षं तलेने पादकर्मके ।
 गन्धर्वाणां कर्षं मृतं भास्वरामिधं ।
 मन्त्रेष्टान्त्रमन्त्रं तत्तन्मन्त्रवधान्यकैः ।
 वातघ्नं मृगं गुग्गुं श्रीहानुदरं चयं ।
 यशोमि यष्टीं कुष्ठं विवन्धश्च भगन्दरं ।
 शूलं शायं श्वसकाश्वानमदोषश्च हृद्भुजं ।
 चयमग्नौ शक्यं रात्रौपि मातृद्वयं ह्यमोनपि ।
 मन्त्राभिः दोषयेदेतदीपनं पाचनं परं ।
 हिताय सर्वलोकाणां भास्वरैरेतदीरितं ।
 हन्तात् सर्वलोकाणां भुक्तमात्रमसंशयं ।
 निम्बु रसादिकं दत्त्वा गुटिकामुष्यकेकुर्वन्ति” ।
 यद्यदादिमस्य बीजानां चूर्णं कर्षयत्तुल्यमितं
 देयं । भास्वरमवधुः ॥ १ ॥ सैन्यं समूलमगधा
 चयान्त्रमाग्नं पद्या । शमरुद्धि मन्त्रिष्टौ वड-
 वानलनामचूर्णं स्यात् । वडवानलचूर्णं ॥ १ ॥ पद्या-
 शान्तरुद्धिपरुद्धिविनामिभिः सितातुल्यैः । वड-
 वानल इष्य जरयति वडगुग्गुंपि भोजनं चूर्णं
 दितोयं वडवानलचूर्णं ॥ १ ॥
 “एषात्तद्वानुप्यायां माषोत्तरविधित्वा ।
 मरिचं पिप्पली सुग्री चतुःपञ्च यदुत्तरं ।
 श्वसितादिनां यावन्ति तावन्ति सितशर्करा ।
 चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमभिसन्दीपनं परं” ।
 समशर्कराचूर्णं ॥ १ ॥
 “इष्टासनं सप्तपत्रं विष्णुनायाः पञ्चवटं ।
 पञ्चवटं यूपस्य सितायाश्च चतुःपत्रं ।
 अन्त्रात्तद्वानुप्यायां च तथा हृष्यपराजिता ।
 यागां चूर्णं समादाय पलमात्रं एष्यत् एष्यत् ।
 भावयेदेतत् सर्वं भृशराजरेण तु ।
 समाविष्टमिदं चूर्णं यिम्भमात्रे विनिक्षिपेत् ।
 विनिक्षिपत् नम्रमर्भिर्भो मन्त्राभिः सहसा नरः ।
 नृपते यष्टीरोमात् गुदरोमात् कण्ठागतं ।
 मेघं गुदस्य बीजं वातरोमात् मञ्जोष्ठात् ।
 न धातुं परिहारोऽस्ति भोजनं सर्वकामिकं ।
 रोमादीन्प्रशान्तये नृभिः परिकीर्तितं ।
 एषात्तद्वानुप्यायां चूर्णं चूर्णं शिष्टं शिष्टं च ॥

विषयः । एष्योमेघं शयते नात्र संशयः ।
 ज्ञानानुलोचनैः ॥ १ ॥ अथ अजीर्णं रसाः—
 “द्विपटव्यं गन्धकं चूर्णं पलमेकं पादकं ।
 मृतं मोक्षं तथा तानं कर्षयामितं एष्यत् ।
 नंघर्ष्य सर्वं समिधं भावयित्वाभियागतः ।
 नम्रगन्धुत् समन्तं तत्पद्यागुदस्ये क्षिपेत् ।
 पुनः संघर्ष्य तत्सर्वं लाहपात्रे निधाय च ।
 अम्बोरासैर्दिनं हृत् भवेदभिकुमारकः ।
 चुम्बगं निवेद्य तद्यदात् नृदुना वडिना पचेत् ।
 रसे तन्मिन् घनीभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् ।
 पञ्चकोलकपायस्य चुम्बगेरु सहितस्य च ।
 भावनामन्त्रं दातव्याः पञ्चाशत्संख्या शनैः ।
 नृपटद्वन्द्वेन तुल्येन सह नेषयेत् ।
 मरिचेनापि तुल्येन तद्वर्णं विदुः च ।
 भावयेत् समस्तवस्तुषुकास्त्रजलेन च ।
 ततः संशोष्य संपिथ्य कूपीमध्ये निधापयेत् ।
 रसः क्रयादनामायं भैरवानन्दयोगिना ।
 उक्तः सिंहलराजाय वडुमांसाग्निने पुरा ।
 मन्त्रेष्टोऽनस्यान्ते नापदयमितं रसं ।
 मन्त्रयिता रसं पद्यात् पिबेत्तप्तं सैन्यवत् ॥
 अतीवगुह्यं यदुक्तमतिमात्रमपि वा ।
 तत्सर्वं जीर्यति क्षिप्रं रसस्यैतस्य मन्त्रयात् ।
 शूलं गुग्गुंश्च विष्टम्भं श्रीहानुदरं तथा ।
 रसः क्रयादनामायं विनिहन्ति न संशयः”
 क्रयादो रसोऽजीर्णः ॥ १ ॥ रसेन्द्रचिन्तामयौ रस-
 रत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ॥
 “क्षारत्रयं सृजगन्धौ पञ्चकोलमिदं नम्रं ।
 सर्वैर्नृत्या जया भृशं तद्वर्णं शिष्टं जट्टा ।
 एतत् सर्वं जयाश्रियवडिमाक्षवज्रैर्वैः ।
 भावयेद्विदिनं घर्मे ततो लघुपटे क्षिपेत् ।
 सप्तधाद्रवैर्हृष्टो रसो ज्ञानानलो भवेत् ।
 निष्कोऽस्य मधुना लीढोऽनुपानं गुदनागरः ।
 हन्धनीर्यमतीसारं यष्ट्यमीमिमांस्व ।
 यैश्च हृष्टासवमग्नमास्यमस्त्विति जवात्” ।
 पञ्चकोलं—
 पिप्पली पिप्पलीभूलं चयचित्रकनागरं । जयात्र
 विजया । मार्कण्डेय मृशराजः । लघुपटे गजपटे ।
 चार्दमादिकं । निष्कः टङ्कः । ज्ञानानलो रसो-
 ऽजीर्णः ॥ १ ॥ रसप्रदीपे,—
 “टङ्कं रसगन्धौ च समं भागत्रयं विधात् ।
 कपटैः सर्जिकाक्षारौ मागधी विषमेधजं ।
 एष्यत् एष्यत् कर्षमात्रं वसुभागमिष्टोष्यं ।
 अम्बोरासैर्दिनं हृत् भवेदभिकुमारकः ।
 विष्टुषीशूलवातादिवडिमान्द्रप्रशान्तये” ।
 क्षारीयवत्तारः । अमिकुमारो रसो विष्टुष्याद्य-
 जीर्णः ॥ १ ॥ रसेन्द्रचिन्तामयौ,—
 “चुम्बसुतं गन्धकं पलमानं एष्यत् एष्यत् ।
 हरीतकी च द्विपटा नागरचित्रकः सूतः ।
 हृष्टा च मरिचं तदस्य सिन्धुत् चित्रकं मतं ।
 घृतपुष्पा च विजया मन्त्रेष्टिन्धुद्वयैः ।
 पुटानि सप्त देयानि घर्मेमध्ये पुनः पुनः ।
 अजीर्णारिदं प्रोक्षः नयो दीपयामकः ॥

भक्षयेद्गुग्गुं भक्षं पाचयेच्चदेष्टि ।
 अजीर्णारिः ॥ ० ॥

“शारदान्तलवङ्गगन्धकं
 भागयुग्ममरिचिर्न मिश्रितं ।
 तत्र अतिफलमर्धमागिकं
 तित्तिडीपनरसेन मर्दितं ।
 वडिमान्द्रद्वयवङ्गशङ्खो
 रामवाग इति विद्युतो रसः ।
 सङ्घट्ट यष्टि कुम्भवाद्यं-
 मामवातखरदूषणं जयेत् ।
 दीयते तु घटकागुनानतः
 सद्य एव जठराग्निदीपनः ।
 रौचकः कपकुलान्तकारकः
 श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥
 पारामाग १ विषमाग १ लवङ्गमाग १ गन्धक-
 माग १ मरिचमाग ८ जयफलमाग २ । राम-
 वाद्यरसोऽजीर्णः ॥ १ ॥
 रसेन्द्रचिन्तामयौ,—
 “पलं चिन्तामयः पलपरिमितं पञ्चलवणं हयं
 सन्धकपिष्टं भवति लघु निम्बुपलरसैः । ततस्तप्तं
 तन्मिन् पलपरिमितं शङ्खशङ्खं क्षिपेदारान्
 सप्त भवति तदनेनैव विधिना । पलप्रमाण
 कटुकत्रयश्च पलाङ्गमानेन च द्विगुणागः । विषं
 पञ्चादशभागयुक्तं तावानुको गन्धक एष
 चोक्तः—
 “यदरास्यप्रमाणेन वटीमेतस्य कारयेत् ।
 मन्त्रयेत् सर्वदा सा स्यात् सर्वजीर्णप्रशान्तये
 सर्वोदरेषु शूलेषु विष्टुष्यां विविधेषु च ।
 अमिमान्द्रेषु गुग्गुंषु सदा शङ्खवटी हितः” ।
 शङ्खवटी अजीर्णः ॥ १ ॥ रसप्रदीपे,—
 “चुम्बकं चिन्तामयमागं रसातिपलाशजान् ।
 जवदान् मिषगादद्यात् प्रत्येकं पलमात्रया ।
 लवङ्गानि एष्यत् पञ्च ग्राह्याणि पलमात्रया ।
 सर्जिका च यवक्षारयष्ट्यं त्रितयं पलं ।
 सर्वं त्रयोदशपलं सृष्टुषुसं विधाय तु ।
 निम्बुपलरसे प्रस्यसंमिमे तत् परिक्षिपेत् ।
 तत्र शङ्खस्य शकलं यत् वज्रौ प्रताप्य तु ।
 वाराहिव्यापयेत् सप्त सर्वं भवति तद्यथा ॥
 नागरं त्रिपलं गार्ह मरिचञ्च पलद्वयं ।
 पिप्पली पलमाना स्यात् पलाङ्गं नृपटद्विगुणः ।
 यष्टिकं चित्रकं चापि यवानि जीरकां तथा ।
 जलोपलं लवङ्गञ्च एष्यत् कर्षयद्योग्मितं ।
 रसोगन्धो विषयाणि टङ्कञ्च मग्नशिना ।
 रतानि कर्षमात्राणि सर्वं संघर्ष्य मिश्रयेत् ।
 शरावाङ्गं चुम्बेय संनीय वटिकाक्षरेत् ।
 भागप्रमाणां सा वैद्यैर्हृष्टश्चङ्खवटी स्यात् ।
 सर्वजीर्णप्रशमनी सर्वशूलनिवारिणी ।
 विष्टुष्यसकादीनां सद्यो भवति नाग्निनी” ।
 हृष्टश्चङ्खवटी अजीर्णः ॥ १ ॥
 “टङ्ककटान्तराणां संहिष्टुष्याणां सममागाः ।
 मरिचस्य मातृद्वयं शिष्टोर्नैवेद्यं दाया ॥
 वटिकां कण्ठाग्रमहरीमेकां दे वा समशीयात् ॥

सत्वरमजीर्णशान्ते वज्रेणैवै कफध्वस्त्यै ॥

अजीर्णकण्टको रसः ॥ * ॥

“जलपीतमपामार्गमूलं हन्यादिसूचिकां ।
सत्तैलं कारवेक्षाम्बु विधुनेति विसूचिकां ॥
बालमूलस्य निःक्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
विसूचीनाशनः श्रेष्ठो जठराग्निविवर्द्धनः ॥
विल्वनागरनिःक्वाथे हृष्याच्छर्दि विसूचिकां ।
विल्वनागरकैडर्यक्वाथस्तदधिको गुणैः” ॥

कैडर्यं कटफलम्,—

“योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे

मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गाः ।

क्यायविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता

हृन्विसूचीं नयनाञ्जनेन” ॥

मातुलुङ्गी मधुकर्कोटी । अमृतमिदम्,—

“अपामार्गस्य पत्राणि मरिचानि समानि च ।

अश्वस्य लालया पिष्टान्यञ्जनाद् भ्रन्ति सूचिकां ॥

विसूच्यामतिरुद्धायां तत्रां दधिसमं जलं ।

गारिकेलाम्बु पेयं वा प्राञ्जनायाय योजयेत् ॥

त्वक्पत्ररास्त्रागुरुशिशुमुकुट-

रस्तप्रपिष्टैः सवचाशुताङ्गैः ।

उद्धर्तनं खल्लिविसूचिकाम्

तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि” ॥

त्वक् तैलम् ॥ * ॥

“कुष्ठसैन्धवयोः कल्कः चुक्तं तैलं तु तच्छृतं ।

विसूच्या मर्दनं तेन खल्लीमूलनिवारणम्” ॥

कुष्ठतैलम् ॥ * ॥

“पिपासायां तथोत्क्षोभे ज्वरस्याम्बु शस्यते ।

जातीफलस्य वा शीतं षट् भद्रघनस्य वा ॥ * ॥

उत्क्षोभलक्षणम्,—

“उत्क्षोभस्याग्रं न निर्गच्छेत् प्रसेकलीवनेरितं ।

हृदयं पीड्यते चास्य तमरक्षोभं निर्निर्दिशेदिति ॥

सरुग्वानजमुदरमस्त्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

दारुहैमवतीकुष्ठशुताङ्गाहिङ्गसैन्धवैः” ॥

हैमवती श्वेतवचा । दारुषट्कम् ॥ * ॥

“तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं

सत्तारमार्तिं जठरे निहन्त्यात् ।

खेदो घटैर्वा वृज्जवास्पृशै-

रूपोत्तथान्यैरपि पाशितापैः ॥

विलम्बिकालसकयोरयमेव क्रियाक्रमः ।

अतएवैतयोर्लक्षं एयक् नेह चिकित्सितम् ॥

तद्भस्मकं गुरुस्निग्धसान्द्रमन्दहिमखिरैः ।

पुन्रपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तत्रैश्च विरेचनैः ॥

अयुद्धतामिश्रान्त्यै माहिपदधिदुग्धसर्पोपि ।

संश्वेतयवागूं समधूच्छिष्टां ससर्पिकां ।

असक्तं पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनं ॥

श्यामात्रिष्टपक्वञ्च पयोदद्याद्विरेचनं ॥

यत् किञ्चित् मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनं ।

सर्वै तदन्यमिहितं भुक्ता प्रसपनं दिवा” ॥

सिततण्डुलं सितकमलं छागीक्षीरेण पायसं

सिद्धं । भुक्ता एतेन पुरुषो द्वादशदिवसादुभु-

क्षितो भवेत् ॥ * ॥ अथ विशिष्टद्वयाजीर्णं विशि-

ष्टपापदग्गमाह,—

“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवं ।

कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं दृतं ॥

दृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो द्रुतः ।

गारिकेलफलतालवीजयोः

पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः ।

क्षीरमाशु सहकारपाचनं

धारमज्जनि हरीतकी हिता ॥

मधूकमालूरुत्पादनानां

परुषखर्जूरकपित्तकानां ।

पाकाय पेयं पिचुमर्दवीजं

दृतेऽपि तक्रेऽपि तदेव देयं ॥

खर्जूरभट्टफण्टकयोः प्रशस्तं

विश्वोषधं कुत्र च भद्रसुतं ।

यज्ञाङ्गवोधिद्रुफलेषु शीतं

सृजे तथा वार्युचितं प्रणीतं ॥

तण्डुलेषु पयसः पयो द्रुतं

दीप्यकन्तु चिपिटै कषायुतं ।

मष्टिका दधिजलेन जीर्यते

कर्कोटी च सुमनेषु गीर्यते” ॥

सुमनेषु गोधूमेषु । गीर्यते कथ्यते ।

“गोधूममाषहरिमश्रुसतीलमुद्ग-

पाको भवेत् भटिति मातुलपुच्छकोण ।

खण्डश्च खण्डयति माषभवं त्वजीर्णं

तैलं कुलत्थमथवा विदधाति जीर्णं” ॥

मातुलपुच्छकः धत्तूरफलं—

“कङ्कश्यामाकनीवाराः कुलत्थश्चाविलम्बितं ।

दधौ जलेन जीर्यन्ति वेदलाः काञ्चिकेन तु ॥

पिष्टान्नं शीतलं वारि क्षशरान् सैन्धवं पचेत् ।

माषेण्डरी निम्बमूलं पायसं मुद्गयुष्मकैः” ॥

वटेश्वराक्षवज्जनेन फणीश्रमं पर्पटः शिशुवीजेन

याति । कषामूलतो लङ्कुकापूपश्टाविपाको

भवेच्छक्नुनी मण्डयोः ॥ वेशवारः वेगर इति

लोके । तद् यथा—

“खेहो निशाहिङ्गलवङ्गकैला-

धान्याकजीराङ्गकनागराणि ।

अश्लोषणं सैन्धवपूर्णमन्ने

यथोचितं संस्कृतये प्रणीतम्” ॥ इति ॥

श्टा श्टकः पानकविशेषः । मण्डः माण्डे

इति लोके ।—

“किमत्र चित्रं वज्रमत्यमांस

भोजी सुखी काञ्चिकपानतः स्यात् ।

इत्यद्भुतं केवलवज्रपक्वा-

मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥

प्याममात्रफलं मीने तदीजं पिश्रिते द्रुतं ।

कूर्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥

कपोतपारावतनीलकण्ठ

कपिञ्जलानां पिश्रितानि मुक्ता ।

काशस्य मूलं परिपीय पिष्टं

सुखी भवेन्ना वज्रशो हि द्रुतं ॥

कपोतो धवलः पाण्डुः ।

“श्रावणानि सर्वाण्यपि यान्ति

पाकं क्षारेण सद्यस्तिनानाजनेन ।

घञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकाणां

गायत्रिसारक्षयितेन पाकः” ॥

घञ्चूकं चेचूर इति लोके । गायत्री खदिरः ।

“पलङ्गिकाकोमुककारवेल्ली-

वार्त्ताक्षुवंशाङ्गूरमूलकानां ॥

उपोदिकालावुपटोलकानां

सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता” ॥

मेघरवः अवरार्द्र इति लोके ।—

“विपच्यते शूरणकं गुलेन

तथालुकं तण्डुलजोदकोन ।

पिण्डालुकं जीर्यति कौरुद्रुमात्

क्षसेरपाकः किल नागरेण ॥

खण्डखण्डलतायात् सर्पिर्जम्बीरकाशस्तात् ।

मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्चिकाक्षैर्ल ॥

क्षीरं जीर्यति तक्रेण तद्रुचं कोष्णमण्डकात् ।

माहिषं माथिमश्रेण शङ्खचूर्णेन तद्धि” ॥

मण्डकः माण्डे इति लोके,—

“रसाला जीर्यति योषात् खण्डं नागरभक्ष्यात्

सिता नागरमुत्तेन तथेक्षुक्षार्द्रकारसात् ।

जराभिरागैरिकचन्दनाभ्या-

मथेति शीघ्रं सुनिभिः प्रणीतं ।

उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं

जीर्णो भवेत् क्षाद्रगणस्तथाक्षैः” ॥

इरा मदिरा ।

“तप्तं तप्तं हेम वा तारमशौ

तोये क्षिप्तं सप्तफलस्तदभ्यः ।

पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्त्या-

त्तत्र क्षौद्रं भद्रयुक्तं विशेषात्” ॥

तत्र तोयानीर्णं । इति जठराग्निविकाराजीर्ण-

विसूचिकालसविलम्बिकाचिकित्सा । इति भाव-

प्रकाशः ॥

अजीवः, चि, (नास्ति जीवः आत्मा अयं स वज्रशीर्षः)

मृतः । अवसन्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजीवनिः, स्त्री, (नञ् + जीव + आक्रोशेनञ् + नि

रिति सूत्रेण अनिः) जीवनाभावः । अकारणिः ।

श्रापः । यथा । तस्याजननिरेवास्तु । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ अजीवनिस्तव भूयात् । इति

सुगंधवाधं ॥

अजुगुप्थितः, चि, (गुप् + सन् + क्त न जुगुप्थित

नञ् समासः) अनिन्दितः । यथा,—

“उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्थितान् ।

गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकं” ॥

इति मानवे ३ अध्याये २०६ श्लोकः ॥

अजेयः, चि, (न जेयः नञ् समासः) इति नञ् पूर्वक-

जिघातोः कर्मणि यत्प्रत्ययः । अजेतयः । अ-

जयनीयः । यथा ।—

“अजेयस्त्वच्च संग्रामे ममापि हि भवियति” ।

इति स्कान्दे काशीखण्डे २३ अध्यायः ।

अज्येष्ठरुचिः, णं, (अज्येष्ठरुचिः आचरणं अष्टी-

तत्पुरुषः नास्ति अज्येष्ठरुचिः अज्येष्ठरुचं यस्य

सः वज्रशीर्षः) अज्येष्ठरुचिरुचितः । आठपु पिष्ट-

वदर्थनाभाववान् । यथा,—

अट्ट

अट्ट + इट् । इत्युणादिकोषः ।
 अट्टोरं, स्त्री, (अट्ट + भावे इच् स्त्रियां वा डीप् अ-
 झीम् अमिकारित्वादि गुण्यं राति ददाति अट्टी
 आतोऽनुपसर्गे इति कर्त्तरि कः । अथवा अट्ट +
 ईरम्) खनामखातफलवृक्षविशेषः । अँजिर +
 इति पेयारा इति च भाषा । तत्पर्यायः । मञ्जुलं २
 काकोदुम्बरिकाफलं २ । अस्य गुणाः । शीत-
 लवं । खादुत्वं । गुरुत्वं । वायुपित्तकृमिभ्रूल-
 हृत्पीडाकफमुखवैरस्त्रनाशित्वं । अमिकारित्वञ्च ।
 लघ्वञ्जीरं तस्मादल्पगुणं । इति राजवल्लभराज-
 निर्घण्टे ॥
 अट्टनं, स्त्री, (अट्ट + भावे ल्युट्) भ्रमणं । (यथा सर्व-
 ज्ञत्वमधीश्वरत्वसंगमत् त्वां माञ्च भिक्षाटनं ।
 इति घण्टाकार्यः ॥)
 अट्टनिः, स्त्री, (अट्टति तथा गच्छति यत्र अट् +
 अधिकरणे अणि) धनुरग्रभागः । धनुकेरुञ्च
 इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥
 अट्टनी, स्त्री, (अट्टनि + स्त्रियाम्वा डीप्) अट्टनिः ।
 धनुष्कोटिः । इत्यमरः ॥ (यथा उत्तरचरिते ।
 अण्डगुरुगुणाटणीकृतकरालकोलाहलं) ॥
 अट्टरुषः, पुं, पतत्यनेन वासकवृक्षः । इत्यमरः ॥
 अट्टरुषः, पुं, (अट्टति मृग्यासे पतत्यनेन अट् +
 घञर्थे कः । अटं कासारुषोऽं रोषति नाशयति
 रुष + कर्त्तरि कः । अथवा रुष + कर्त्तरि कः
 अटस्य रूपो वा यस्मैतत्पुरुषः । वासकः कास-
 नाशक इति वैद्यके) वासकवृक्षः । इत्यमरटीकायां
 रायमुकुटः ॥
 अट्टविः, स्त्री, (अट्टति वार्द्धके गच्छति यत्र अट् +
 अधिकरणे अवि पञ्चाशति वनं व्रजेदिति) वनं ।
 इति रायमुकुटः ॥
 अट्टवी, स्त्री, (अट्टवि + स्त्रियां डीप्) वनं । इत्य-
 मरः । (यथा रामायणे । आनर्त्ताञ्चैव मार्गध्वं
 कान्ताराण्यटवीलथा) ॥
 अट्टा, स्त्री, (अट् + भावे अट् ततष्टाप्) पर्यटनं ।
 भ्रमणं । इति रत्नकोषः नीलकाण्ठश्च ॥
 अट्टाद्या, स्त्री, (पौनः पुन्येन अट्टनं भ्रमणम् अट् +
 सूचिस्त्रिभूत्राद्यन्तीत्यादिना यङ् + भावे अ ।
 स्त्रियां टाप्) पर्यटनं । इत्यमरः ॥ पुनः पुनर्भ्रमणं ।
 अतिशयभ्रमणं । इति आकरणं ॥) अट्ट क
 तौच्छे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ टट्ट-
 यान्तः । क अट्टयति । एकटकार उति रामः ॥
 तौच्छामत्पीभावः । इति दुर्गादासः ॥
 अट्ट उ अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 मूर्धन्यवर्गाद्योपधः । उ अट्टिष्यते दन्त्यवर्गा-
 योपधः । उ अतिट्टिष्यते । दन्त्यवर्गादतीयो-
 पधः । उ अट्टितप्यते खलं राजा । इति
 दुर्गादासः ॥
 अट्टं, स्त्री, (अट्ट + अच्) शुष्कं । भक्तं । अट्टं ।
 इति मेदिनी भूरिप्रयोगश्च ॥
 अट्टः, पुं, (अट्टते एकं गृहमतिक्रम्य यत्र गृहे गच्छति
 अट्ट + अधिकरणे घञ्) क्षौमः । इत्यमरः ॥
 हर्म्यादिगृहं । इति भरतः ॥ प्राकाराग्रस्थित-

अड

रणागृहं । इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्यातगृह-
 विशेषः । इति कौटिल्यः ॥ प्राकारमण्डपस्योपरि
 शाला । इति केचित् ॥ हर्म्यादिवातकुटिका ।
 इति केचित् ॥ मण्डपोपरि हर्म्यागृहं । इति
 केचित् ॥ प्राकारधारणार्थोऽन्यन्तरे क्षौमाख्यो-
 ऽट्टः । इति भरतः ॥ अतिशयः । इति मेदिनी ॥
 अट्टः इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टट्ट च (वीष्वायादिवर्चनम् शकन्धादित्वात् पररु-
 पत्वमस्य अट्टट्टासमशिवं शिवद्वती प्रकार
 हेति घण्टी) अत्युद्यं । इति अट्टाधरः ॥
 अट्टनं (क्षौ) चक्रफलाखं । इति चिकारुप्रेशः ॥
 अट्टहासः, पुं, महत्तरो हासः । अट्टयुक्तहास्यं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा देवीमाहात्म्ये । देवी-
 नगादोषैः साट्टहासं मुह्युर्मुह्यः ॥ अम्बकस्याट्ट-
 हासः ॥ मेघदूते ॥)
 अट्टहासकः, पुं, (अट्टं सातिशयं हासकः अतिश्वेत-
 एष्यत्यात् हास्यकारीव द्वितीयात्तत् पुरुषः) कुन्द-
 पुष्प वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अट्टहासी [न्] पुं, (अट्टं सदानन्दत्वात् सातिशयं
 हसति अट्ट + हस + णिनि उपपद समासः)
 शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टालः, पुं, (अट्टवत् प्रासादगृहवत् अणति भवति
 अण + अच्) प्राकारादुपरितनमुन्नतस्थानं । इति
 श्रीधरस्वामी ॥ यथा । भव्यमानपुरोद्यानप्राका-
 राट्टालगोपुरं । इति श्रीभागवतं ॥
 अट्टालकः, पुं, (अट्टवत् प्रासादगृहवत् अणति
 भवति अण + अच् स्वार्थे कन्) उपरितनगृहं ।
 अट्टालिकोपरि गृहं । तत्पर्यायः । क्षौमः २
 अट्टः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टालिका, स्त्री, (अट्टाल + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्)
 राजगृहं । तत्पर्यायः ।
 अट्टागारं २ हर्म्या ३ सौधं ४ धवलागारं ५ ।
 इति अट्टाधरः ॥ (राजतरङ्गिणी, अट्टित्वाट्टालि-
 कादिभ्यो देशेभ्यः) ।
 अट्टालिकाकारः, पुं, (अट्टालिकां करोति यः अट्टा-
 लिका + क्त + अण उपपद समासः प्रासादकारकः)
 शूद्रागर्भे चित्रकारीरसजातजातिविशेषः । तस्य
 कर्म गृहनिर्माणं । राज इति चैकर इति
 च भाषा ।
 “कुलटायाश्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः ।
 वभूवांटाङ्गालिकाकारः पतितो जारदोषतः” ।
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं ॥
 अट्टा, स्त्री, (अट्टनम् अट् + भावे कप् स्त्रियां टाप्
 समस्या इति वत्) परिभ्रमणं । पर्यटनं । इत्य-
 मरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा,—
 “तौर्यत्रिकं लघाद्या च कामजो दण्डको गणः” ।
 इति स्मृतिः ॥
 अट्ट उ उ गतौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ (कर्मणि)
 अण्ठाते उ अण्ठाते । इति दुर्गादासः ॥
 अट्ट गते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अट्टति । इति
 दुर्गादासः ॥
 अट्ट र न व्याप्तौ (स्वादिं सेट्) । इति कविकल्प-

अणु

द्रुमः ॥ र वैदिकः । न अट्टनोति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 अड उद्यमे । (स्वादिं सेट् परं) । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ अडति लोकः सुखाय । इति दुर्गादासः ॥
 अडु अमियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्धन्यवर्ग-
 ततोयोपधः । (स्वादिं सेट् परं अड् + सन् लट्
 तिप्) अडिडुमति । क्षिपि संयोगान्तलोपे अड् ।
 अभियोगः समाधानं । अडुति पक्षं विद्वान् ।
 अमि समन्तात् योगोऽभियोग इति गोविन्द-
 भट्टः ॥ इति दुर्गादासः ।
 अण रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अणति । रवः
 शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
 अण य उ जीवने । प्राग्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 य उ अण्यते जनो दुःखेन जीवतीत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ॥
 अणकः, चि, (अण् + अच् कुत्सायां कन्) कुत्सितः
 अधमः । इत्यमरः ॥
 अण्यं, स्त्री, (अणोः सूक्ष्मशस्यस्य चीनादिकस्य भवन
 मुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अणु + यत्) आणवीर्ण
 (अणोः, सूक्ष्मशस्यस्य चीनादिकस्य भवनमुत्पत्ति-
 स्थानमिति यावत् अण् + घञ् तस्य इजः आदि-
 वृद्धिश्च) । अणधान्योत्पादकक्षेत्रं । इति राय-
 मुकुटः ॥
 अणिः, पुं, स्त्री (अणति शब्दायते अण् + इन् स्त्रियां
 वा डीप्) अन्नायकीलकः । रथचक्राग्रस्थित
 कीलः । इत्यमरः ॥ अणिः । सूक्ष्माद्यग्रभागः ।
 सीमा । इति मेदिनी ॥ तस्य रूपान्तरं । अणी ।
 आणिः (अणति शब्दायते अण् + इच्, अजादि-
 भ्यश्च इति इच्, आणि इति वत्) । इत्यमर-
 टीका ॥
 अणिमा [न्] पुं, (अणु + भावे इमनिच्) अणिमा
 लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्वश्च
 वशित्वश्च तथा कामावसायिता इति सांख्यतत्त्व
 कौमुद्याम्) अणोर्भावः । अणत्वं । सूक्ष्मता ।
 इति आकरणं । अणविधैश्वर्यमध्ये ऐश्वर्यविशेषः ।
 इत्यमरः ॥ यत्प्रभावात् देवाः सिद्धाश्च सूक्ष्मीभूय
 सर्वत्र विचरन्ति कैश्चिदपि न लक्ष्यन्ते । इति
 तट्टीका ॥
 (“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
 ईशित्वश्च वशित्वश्च तथा कामावसायिता” ॥
 इति आगमः) ।
 अणीयः, [स्] चि, अतिशयेन अणुः अणु + ईयसुन्)
 अत्यल्पं । अतिसूक्ष्मं । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः,—
 “प्रशक्तिारं सर्वेषामणीयांसमखोरपि ।
 रुक्माभं सप्रधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परं” ॥)
 अणु, चि, (अणति सूक्ष्मत्वं गच्छति अण् + उन् ।
 लवलेसप्रकलाणवः इत्यमरः) क्षुद्रं । सूक्ष्मं । इति
 मेदिनी ॥
 अणुः, पुं, (अण् + उन्) क्षेपः । व्रीहिविशेषः ।
 सूक्ष्मधान्यं । जिना इत्यादि भाषा इत्यमरः ।
 (यथा मनुः । न गृहीयात् शुल्कमण्वपि ॥)
 अणकः, चि, (अणप्रकारः अणु + स्थूलादित्वात्

अण्ड

अत

अति

प्रकारार्थे कन् । अणुप्रकारे, अणुशब्दार्थे ची-
नादिधान्ये) घतुरः । निपुणः । अत्यः । स्तोत्रः ।
इति मेदिनी ।

अणुमा, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा भा दीतिर्यास्याः सा वज्र-
ग्रीहिः) विद्युत् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अणुरेवती, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा रेवती नक्षत्रमिव ।)
रन्तीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

अणुग्रीहिः, पुं, (अणुः सूक्ष्मः ग्रीहिः, कर्मधारयः,
चीनादि ।) सूक्ष्मधान्यं । तत्पर्यायः । प्रसातिका २ ।
इति रत्नमाला ।

अण्डं, स्त्री, (अम् संयोगे भावे क्तिप् अम् संयोगं
व्यन्ते गच्छन्त्यनेन अम् + डी + करणे ङः ।
पुंसोऽवयवभेदे मुक्के, पक्षिदिने । “तदण्डमभव-
द्भिमं स्रष्टुं शसमप्रमिति” मनुः ।) पद्यादि-
प्रादुर्भावककोषः । अण्डा । डिम् । इति माषा ।
तत्पर्यायः । पेशी २ कोषः ३ । इत्यमरः । पेशिः
४ कोषः ५ पेशीकोषः ६ । इति तट्टीका ।
डिम्बः ७ । इति मेदिनी । मत्स्यपक्षिभूमिणाणां
गुणाः,—

“नातिस्निग्धानि वृष्याणि स्वादुष्पाकरसानि च ।
वातघ्नान्यतिसूक्ष्माणि गुरुष्णानि पक्षिणाम्” ।
इति वैद्यके ।

स्वादुत्वं । कटुपाकित्वं । रुचिसूकरित्वं । वात-
घ्ननाशित्वं । इति राजवल्लभः । मुष्कः ।
वीर्यं । इति विश्वः । नृगनाभिः । इति केचित् ।

अण्डकः, पुं, (अण्ड + कार्थे कन्) अण्डकोषः । इति
हेमचन्द्रः ।

अण्डकोटरपुष्पी, स्त्री, (अण्डवत् कोटरे अभ्यन्तरे
पुष्पं यस्याः सा वज्रग्रीहिः, स्त्रियां ङीप्) अजान्ती-
रुद्धः । नीलराखा । नीलवुड्गा इति ख्याता ।
इति काचिद्रत्नमाला । अन्तःकोटरपुष्पी इत्यपि
पाठः ।

अण्डकोशः, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोशः, षष्ठीतत्-
) अण्डकोषः । इत्यमरटीका ।

अण्डकोषः, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोषः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) खनामख्यातशरीरावयवविशेषः । तत्प-
र्यायः । मुष्कः २ रुधिरः ३ । इत्यमरः । अण्डं ४
पेलं ५ अण्डकः ६ । इति हेमचन्द्रः । वीजपेशिका
७ । इति राजनिर्घण्टः । सीमा ८ । इति जटाधरः ।
फलकोषकः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः । अर्ण १० ।
इति रामायणं । कोषकोषकमुष्काण्डरुधिरा अण्ड-
कोषकः । सीमा च पेलसीमानौ फलमित्यपि
कुत्रचित् । इति शब्दरत्नावली ।

अण्डकोषकः, पुं, (अण्डकोष + कार्थे कन्) अण्ड-
कोषः । इति शब्दरत्नावली ।

अण्डजः, पुं, (अण्डे जायते अण्ड + जन् + कर्त्तरि, ङ
उपपदसमासः) पक्षी । उर्ध्वः । मत्स्यः । हकलासः ।
इति विश्वमेदिन्यौ । अण्डजातमात्रे त्रि ।
इत्यमरः ।

“अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नका मत्स्याश्च कष्टपाः
यानि चैवंप्रकाराणि अलजान्यौदकाणि च” ।
इति मनुः ।)

अण्डजा, स्त्री, (अण्डे जायते इति अण्ड + जन् +
कर्त्तरि ङ, उपपदसमासः, स्त्रियां ङीप्) नृग-
नाभिः । कल्लूरी । इति विश्वमेदिन्यौ हेम-
चन्द्राः ।

अण्डालुः, पुं, (अण्डं विद्यते अस्य अण्ड + मत्वर्थे-
आलुच्) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अण्डीरः, पुं, (अण्ड + मत्वर्थे ईरन्, विशिष्टसामर्थ्य-
वान्) पुरुषः । शक्तः । इति मेदिनी ।

अण्वी, स्त्री, (अणु + वेतिगुणवचनादिति पक्षे
ङीप्) अङ्गुलिः । अस्याः प्रचुरप्रयोगो वेदे ।
क्षीया ।

अत, इ बन्धने (इदित्वात् नुम् आदिं सेट् परं)
इति कविकल्पद्रुमः । अतीति बन्धे । शेषो दीर्घा-
दिरित्यन्यः । अतएव अन्यते इत्यन्ते । समते तु
अन्यते इत्यन्ते । कन्दोऽनुरोधादुभयत्र इकारः ।
इति दुर्गादासः ।

अत ई बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ।

अत सातव्यगते । इति कविकल्पद्रुमः । सातव्यगतं
नैरन्तर्येण भ्रमणं प्रापणञ्च । अतति वायुः ।
अतति सूर्यो गगनं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अतः, [स्] अ, (एतस्मात्, एतद् + एतदोऽश्रिति
पञ्चमर्थे तस् एतद् + ब्दस्य अशादेशः) कारणं ।
अपदेशः । निर्देशः । इति विश्वः ।

अतएव, अ, (एतद् + तस् पञ्चमर्थे तस् । एतदः
अन् इति एकारस्य अकारः ।) अस्मादेव ।
एतत्कारणेनैव । अनेनैव हेतुना । यथा,—
“अतएव महेशानि रत्नयोः समता भवेत्” ।

इति सारदातिनकटीकायां राघवभट्टः । अतएव
पं । इति वोपदेवः ।

अतटः, पुं, (तद्यते आह्वयते जलेन इति तट् + घ-
जर्थे कः, तटं जलप्रपातस्थानं न विद्यते अस्य वज्र-
ग्रीहिः) पर्वतस्रोतस्थानं तत्पर्यायः । प्रपातः २
भृगुः ३ । इत्यमरः । (यथा शाकुन्तले । मने-
रथानामतटप्रपातः) ।

अतर्कः, पुं, (तर्कतेनेन तर्क + घजर्थे कः । तर्कस्तर्क
हेतुः स नास्ति यस्य स वज्रग्रीहिः) अत्रेतुः । मुष्क-
तर्कपरः । इति महाभारते दानधर्मः ।

अतलं, स्त्री, (नास्ति तलं गाधभागो यस्य तत् वज्र-
ग्रीहिः । अतलस्पर्शमिति व्युत्पत्त्यर्थः) प्रथमखण्ड-
पातालं । भूरिप्रयोगः ।

अतलस्पर्शः, त्रि, (नास्ति तलस्य अधोभागस्य स्पर्शो-
यस्य स वज्रग्रीहिः) अगाधः । अतिगभीरः)
इत्यमरः ।

अतलस्पृक् [श] त्रि, (न तलं गाधभागः ननुसमासः,
तत् स्पृणति यः अतल + स्पृश् + कर्त्तरि क्तिन्
अतलस्पर्शकारी । कर्मणि क्तिन् तत् स्पृश्यते
येन) अतलस्पर्शः । तत्पर्यायः । आस्यार आस्यारांश्च
अस्तांश्च ४ अगाधं ५ । इति हेमचन्द्रः ।

अतसः, पुं, (अतति सततं गच्छति यः अत् + कर्त्तरि
असच्, स्त्रियां ङीप्) (अतसीरुद्धविशेषः
वायुः । इन्दुणादिकोषः । आत्मा । इति सिद्धान्त

कौमुद्यानुशादितः । वल्कलनिमित्तवत् ।
अस्तं । यथा—“अतसः क्षौमं प्रहरणं वायुचेति
धातुरुक्तौ” माधवः ।

अतसी, स्त्री, (अत् + असच्, स्त्रियां ङीप्) कृष्ण-
पुष्पनुद्गरभेदः । मसिना इति ख्याता । तत्-
पर्यायः १ चणका २ उमा ३ क्षौमी ४ रुद्रपत्नी
५ सुवर्द्धा ६ । इति रत्नमाला । पिच्छिजा ७
देवी ८ मदगन्धा ९ मदोक्तटा १० क्षुमा ११
हैमवती १२ तनीला १३ नीलपुष्पिका १४ ।
अस्या गुणाः । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । वातहारित्वं ।
क्षेपपित्तकारित्वञ्च । अद्यातिलस्य गुणाः । मधु-
रत्वं । पिच्छिलत्वं । मदगन्धित्वं । कषायत्वं । वायु-
कफकासनाशित्वं । स्वादुत्वं । उष्णत्वं । अस्तत्वं ।
शक्ते कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ।
यथा,—

“अतसी नीलपुष्पी च पार्श्वी स्यादुमा क्षमा ।
अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुगुणः ।
उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी” ।
इति भावप्रकाशः । अण्डरुद्धः । इत्यमर-
टीका ।

अति, अ, प्रशंसा । (अत् + इ । पूजायां । अतिरति-
क्रमणे चेति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति पाणिनि-
रुद्रम्) । प्रकर्षं । लङ्घनं । इति विश्वमेदिन्यौ ।
अतिशयं । क्रान्तं । पूजनं । असन्भावना । इति
दुर्गादासः । प्रादिविश्वप्रसर्गान्तर्गतोऽयं ।

अतिकथः, त्रि, (कथामतिक्रान्तः कुगतप्रदाय इति
समासः । कथनायोग्यं) अत्युद्धेयः । नष्टः । इति
मेदिनी । नष्टधर्मः । इति हेमचन्द्रः ।

अतिकथा, स्त्री, (अत्युत्कृष्टा कथा कर्मधारयः) ।
अपार्थवाक्यं । अर्थभाषणं । इति विश्वः हेम-
चन्द्रश्च ।

अतिकन्दकः, पुं, (अतिरिक्तः कन्दो मूलं यस्य
कप्) हृत्किन्दरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिकेशरः, पुं, (अतिरिक्ताः केशराः किञ्चल्यः
यस्य सः) कुञ्जकण्ठः । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिक्रमः, पुं, (अतिक्रान्तः क्रमः नियमः, अति क्रम्
+ भावे घञ् रुद्धभावः) क्रमोलङ्घनं । तत्-
पर्यायः । अतिपातः २ (अति पत् + भावे घञ्)
उपात्ययः ३ पर्यायः ४ । अभिक्रमः । रणे शत्रून्
प्रति अभीतग्रोधादेर्गमनं । इत्यमरः ।

अतिक्रान्तः, त्रि, (अति + क्रम् + कर्त्तरि क्तः) कृताति-
क्रमः । कृतक्रमोलङ्घनः । राजानमतिक्रान्ता
अतिराजी । इति वोपदेवः । अतीतः । यथा ।
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । इति-
रचितः ।

अतिक्रामकः, त्रि, अतिक्रमकर्त्ता । क्रमोलङ्घकः ।
अतिपूर्वक्रमधातोः कर्त्तरि क्तः ।

अतिगण्डः, पुं (गण्डमतिक्रान्तः अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे) विक्रान्तादिसप्तविंशतियोगमध्ये षष्ठयोगः ।
तत्र जातफलं ।

“कलिप्रियो वेदविनिन्दकश्च
धूर्तः कतघ्नो गणरोगयुक्” ।

अति

सरोमदेहः पुण्योऽतिदीर्घः
प्रकाशगण्डस्त्वितिगण्डजन्मा” ॥

इति कोट्यप्रदीपः ।

अतिगन्धः, पुं, (अतिरिक्तो गन्धो यस्य सः ।) भूत-
लक्षणं । चम्पकः । सुन्दरलक्षः । गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अतिगन्धितः ।)

अतिगन्धालुः, पुं, (अतिगन्धो विद्यतेऽस्य अति-
गन्ध + मतर्धे आलु । अतिशयितगन्धयुक्ते) पुत्र-
दात्रीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिगन्धितः, त्रि, (अति अधिको गन्धः कर्मधारयः
सोऽस्य जातः अतिगन्ध + इतच् ।) महाहन्तः ।
अतिशयगन्धयुक्तः । तत्पर्यायः । ससुन्दरः २ ।
इति हलायुधः ॥

अतिगुहा, स्त्री, (गुह्यमतिक्रान्तः कुगतिप्राप्तिरिति
दनासः ।) पुत्रिपथी विशेषः । क्षुद्राकुलिया इति
भाषा । इति रत्नमाला । गुहातिक्रान्तो त्रि ॥

अतिघरा, स्त्री, (गन्धविस्तारेण स्वस्थानमतिक्रम्य
परति गच्छतीव अति चर + कर्त्तरि अच्
स्त्रियां टाप् ।) पद्मचारिणीलक्षः । स्थलपद्मिनी ।
इत्यमरः ॥ राजनिर्घण्टः ॥

अतिचारः, पुं, (अतिक्रम्य चरणं गमनम् अति + चर
+ भावे घञ् ।) शीघ्रगमनं । अतिक्रम्य गमनं ।
कुजादिपञ्चग्रहाणां राशिभोगकालासमाप्तौ
राश्यन्तरगमनं । तत्र पूर्वराशिगमने वक्राति-
चारः । परराशिगमने अतिचारः । एतौ गुरो-
स्वेदकालो भवति । गुरुस्तु यदि पुनः पूर्वराशिं
नायाति तदा महातिचारः । तेन लुप्तसम्बन्धो
भवति । ग्रहाणां स्वभोग्यमाग्राश्रवपि वक्राति-
चारो भवतः ॥ तत्र नाकालः । इति स्मृति-
न्योतिषे ॥

अतिच्छत्रः, पुं, (क्रायते आच्छाद्यतेऽनेन कृद् +
णिच् + करणे घञ् । अतिक्रान्तच्छत्रम् इति
व्युत्पत्त्या कृत्रातिक्रमकारी ।) भूतलक्षणं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जललक्षणविशेषः । अखण्डवर्णकुल्या-
खाडा इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥ कृत्रा ।
काटकाति । भुङ्क्ताति । पोथालकाति इति
ख्याता । इत्यमरः ॥

अतिच्छत्रकः, पुं, (अति + कृत्र + स्वार्थे कण्)
कृत्रलक्षः । क्रातरियाविष इति ख्यातः । तस्य
मूले पत्रे वचाकारः कटुरसश्च । इति रत्नमाला ॥
भूतलक्षणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिच्छत्रा, स्त्री, (कृत्रमतिक्रान्तः, अत्यादय इति
ममासः ।) अवाक्पुथी । मौरी इति ख्याता ।
इत्यमरः ॥ शताक्षः । श्लुपा इति प्रसिद्धा । इति
रत्नमाला ॥ (कृत्रातिकृत्रे जाङ्गलीं जटिलां व्रक्ष-
चारिणीं ॥ इति स्युते ॥)

अतिजवः, त्रि, (अतिशयितो जवो वेगो यस्य सः ।)
अतिशीघ्रगामी । अतिवेगवान् । (दवयदतिजवेन
प्राप्तमुर्वीविभागं ॥ इति भट्टिकाये) ॥ तत्प-
र्यायः । जङ्गलः २ । इत्यमरः ॥ जङ्गलः ३
अतिजलः ४ । इति तट्टीका ॥

अतिजागरः, पुं, (जाग्र + भावे घञ् अतिशयितो

जागरो जागरणं यस्य सः । अतिजागरणयुक्तो वि ।)
नीचकौचः । कालवक्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिडीनं, स्त्री, (डी + भावे क्तः तस्य नः । अत्यन्त
डीनं गमनं कर्मधारयः ।) पक्षिणां प्रचण्डगमनं ।
इति महाभारतं ॥

अतितीव्रा, स्त्री, (अतिशयेन तीव्रा) गण्डदूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिथिः, पुं, कुशपुत्रः । स च श्रीरामचन्द्रस्य मौचः ।
इति मेदिनी ॥ कोपः । इति विश्वः ॥

अतिथिः, त्रि, (अतति सातथ्येन गच्छति न तिरुति
अत् + इथिन्) अज्ञातपूर्वग्रहागतयत्किः । इति
श्रीधरस्वामी ॥ अतिथु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आगन्तुः २ आवेशिकः ३ गृहगतः ४ । इत्य-
मरः ॥ स्त्रीलिङ्गे आवेशिको ५ अतिथी ६ । इति
तट्टीकासारसन्दरी ॥ आगन्तुः ७ । इति हड्ड-
चन्द्रः । प्रधूर्यः ८ अन्धागतः ९ प्राघृषिकः १० । इति
हेमचन्द्रः ॥ प्राघृषिकः ११ । इति विश्वः ॥
प्राघृषः १२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ० ॥ तस्य
लक्षणं । यस्य न ज्ञायते नाम न च गोत्रं न च
स्थितिः । अकस्मात् गृहमायाति सोऽतिथिः
प्रोच्यते ब्रुधैः ॥ ० ॥ तस्य निवर्त्तने गृहस्थस्य दोषः
यथा,—

“अतिथिर्यस्य भ्राश्रो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते :

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” ॥

इति पुराणं ॥ * ॥ तस्य ग्रहणकालः । “ततो
गोदोहमात्रन्तु कालं तिष्ठेद्गृहाङ्गने । अति-
थिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यदृच्छया” ॥ इति
विष्णुपुराणं ॥ * ॥ गोदोहकालश्च मुहूर्त्तार्थम-
भागः । यथा । “आचम्य च ततः कुर्यात् प्राञ्चो
द्वारावलीकनं । मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीच्यो
ह्यतिधिर्भवेत्” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ तस्य
मूर्खत्वादिविचारो नास्ति । “प्रियेवा यदि वा
द्वेष्टो मूर्खः पतित एव वा । संप्राप्ते वैश्वदेवान्ते
सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः” ॥ इति श्रुतातपः ॥ * ॥
तस्य वेदादयो न प्रवृत्ताः ।

“साध्यायगोत्रचरणमष्टापि तथा कुलं ।

हिरण्यगर्भवृद्धा तं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥

इति विष्णुपुराणं ॥ * ॥ तस्य देशादौ पृष्टे देशः ।

“देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा योऽज्ञं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ॥

इति स्मृतिः ॥ * ॥ अतिथये शतग्रनुसारेण
दातव्यं ।

“भोजनं घन्तकारं वा अयं भिक्षामथापि वा ।

अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ भिक्षादिनक्षत्रं ।

“ग्रासप्रमाणा भिक्षास्यादर्यं ग्रासचतुष्टयं ।

अग्राचतुष्टयं प्राङ्महन्तकारं दिनोत्तमाः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अतिथिपूजनं, स्त्री, (अतिथेः पूजनं सेवा यस्तीत-
पुरुषः ।) अतिथिसेवा । अतिथिक्रिया । तत्प-
र्यायः । न्ययज्ञः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिदानं, स्त्री, (दा + भावे ल्युट्, अत्यन्तं दानं स्वस-

अति

त्त्वध्वसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिः, कर्मधारयः ।) बड्-
दानं । अपरिमितदानं । यथा,—

“अतिदाने बलिर्बद्धः अतिमाने च कौरवाः ।

अत्रिरूपे हता सीता सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥
इति चाणक्यः ॥

अतिदिष्टः, त्रि, (अति + दिष् + क्तः । अन्यधर्मा-
णामन्यत्रारोपणमतिदेशः यथा,—“तिष्ठन्ति
सार्वधातुकमित्यातिदेशिकसूत्रम् ।) अतिदेशवि-
शिष्टः । यथा,—“न समानगोत्रां भार्यां विन्दे-
तेत्यनेन श्रद्धस्यापि समोत्रा कथं न निषिध्यते”
इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो
नत्वतिदिष्टातिदिष्टश्रद्धगोत्रादेः । इत्युदाहृतत्वं ॥
अतिदीप्यः, पुं, (अत्यन्तं दीप्यते विचित्रवर्णतया
आत्मना प्रकाशते अति + दीप् + कर्त्तरि ल्युट् ।)
रक्तचित्रकलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिदेशः, पुं, (अति + दिष् + भावे घञ्) अन्य-
धर्मस्यान्यत्र आरोपणं । यथा,—“इष्टवदिकः”
इत्यादिः । इति दुर्गादासः ॥ कारिका यथा,—
“प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु ।
धर्म्माऽतिदिश्यन्ते येन अतिदेशः स उच्यते” ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ स तु पञ्चविधः । शास्त्रा-
तिदेशः । १ यथा,—“नित्येन तुल्यं श्रेष्ठं स्यात्
इत्यत्र तुल्यशब्देन अतिदेशः” । २ । कार्य्याति-
देशः २ यथा,—“अप्रयाजास्ताः इत्यत्र कार्य्येण
निषेधेन दर्शयौर्त्तमासधर्मातिदेशः” । ३ । निमि-
त्तातिदेशः ३ यथा,—“विकृतौ मौद्गचरयागे
ब्रीहिकार्य्यकारिणि मुद्धे ब्रीहिकार्य्यनिमित्तत्वात्
धर्माः प्रोक्षणादयः कल्पन्ते” । ४ । व्यपदेशा-
तिदेशः ४ यथा,—“मासमभिहोत्रं जुहोति
इत्यत्र माससाध्यायनाख्यायागे अभिहोत्रपदव्यप-
देशात् अभिहोत्रधर्मातिदेशः” । ५ । “रूपा-
तिदेशः” ५ यथा,—“यजमानाद्विभो यूपः इत्य-
त्र यूपे यजमानादन्यत्वरूपावगमात् यजमान-
धर्मस्य तदीयपरिमाणस्यातिदेशः” । इति आह-
विवेकटोकायां श्रीकृष्णः ॥

अतिनु, त्रि, (कुगतिप्रादौतिसमासः । गोल्लियोरूप-
सर्जनस्येति ऋसः ।) अतीतनौकं । नावमतिक्रान्तं ।
नावोत्तीर्णं । इत्यमरः । तस्य पुंस्त्रीलिङ्गयोः
अतिनौः इति रूपं ॥

अतिपतनं, स्त्री, (अति + पत् + भावे ल्युट्) अत्ययः ।
अतिक्रमणं । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिपश्याः [नृ] पुं, (अत्युत्कृष्टः पश्याः कर्मधारयः ।
य्येते पूजार्थत्वाच्च समासान्तप्रत्ययः ।) सन्मार्गः ।
सुपथः । इत्यमरः ॥

अतिपत्रः, पुं, (अतिवृहत् पत्रं यस्य सः बड्ग्रीहिः ।)
हस्तिकन्दलक्षः । शाकलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिपातः, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) अति-
क्रमः । उपात्ययः । पर्यायः । इत्यमरः ॥ (यथा
शाकुन्तले—न चेदन्यकार्य्यातिपातः) ॥

अतिपातकं, स्त्री, (अतिदुष्टतया अन्यत् पातकं
पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) नवविधपापमध्ये
गुरुतरपातकं । तत् त्रिविधं । पुंसः आहदुष्टि-

अति

सुधागमनजन्यं । स्त्रियास्तु पुत्रपितृश्वरगमन-
जन्यं । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अतिबलः, त्रि, (अतिश्रुयितं बलं यस्य सः बज्र-
ब्रीहिः ।) प्रबलः । अतिश्रयबलवान् । प्रकृतबल-
विशिष्टः । इति मेदिनी ॥ (विजृम्भमाणाऽतिबलः
प्रत्यबुध्यत राज्ञसः ॥ इति रामायणम्) ॥
अतिबला, स्त्री, अत्यन्तं बलं यस्याः सा बज्र-
ब्रीहिः ।) विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्या-
विशेषे यथा,—

“गृह्याण ह्येमे विद्ये वलामतिबलां तथा” ।
इत्यादि रामायणे ।) पीतबला । पीतवर्णाङ्घ्रियाला
इति ख्याता । पिटाखी । इति मदनविनोदः ॥
गुरुशक्तीरमेदः । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायः ।
बलिका २ बल्या ३ विकटता ४ वाद्यप्यिका ५
घटा ६ शीता ७ शीतपुष्पा ८ भूरिचला ९
वृद्धगन्धिका १० । तस्या गुणाः । तिक्तत्व । कटुत्वं ।
वातघ्नमिनाशित्वं । दाहलघ्नाविषच्छर्दिक्षेदोप-
शमकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिभारगः, पुं, (अतिभारेण वेगेन गच्छति अति-
भार + गम् + कर्त्तरि ड, उपपदसमासः ।) (खरः ।
अश्वतरः । गर्दभात् वडुवाजातः अश्वमेदः ।) खे-
सरः । खचर इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अतिभोः, पुं, (अतिविभोत्यस्याः अति भो + अपा-
दाने क्तिप् ।) वञ्चवाला । इति हलायुधः ॥

अतिभूमिः, स्त्री, (अतिश्रयिता भूमिर्मर्यादा
कर्मधारयः, अतिमर्यादा ।) आधिक्यं । यथा । प्राप्य
मन्मथमदादतिभूमिं दुःसहस्रनभराः सुरतस्येति
माघः ॥ अतिश्रयितभूमिः ॥

अतिमङ्गल्यः, पुं, (अतिमङ्गलाय हितः अतिमङ्गल
+ यत् ।) विस्तृतः । इति रत्नमाला ॥ अतिश्रय-
मङ्गलजनके त्रि ॥

अतिमर्यादः, त्रि, (मर्यादामतिक्रान्तः प्रादि-
समासः ।) अतिश्रयितः । इति हेमचन्द्रः ॥ अति-
श्रये स्त्री ॥

अतिमात्रः, स्त्री, (मात्रामत्यतिक्रान्तं प्रादि-
समासः ।) अतिश्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरः ॥
(यथा प्राकुन्तले । अतिमात्रलोहितनलौ बाह्व-
घटोत्क्षेपयात् ॥)

अतिमुक्तः, (पुं) माधवीलता । इत्यमरः ॥ तिनिश्र-
रुचः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिमुक्तः, त्रि, (अतिश्रयेन मुक्तः निर्वाणमुक्तिं गतः
अति + मुच् + कर्त्तरि क्तिप्, निर्वाणमुक्तिविशिष्टः ।)
निष्कलः । निःसङ्गः । इति विश्वनेदिन्या ॥ प्रात-
निर्वाणः ॥

अतिमुक्तकः, पुं, (मुच् + भावे क्त्वा, अतिश्रयेन मुक्तं
बन्धशैथिल्यं यस्य सः बज्रब्रीहिः, कम् ।) तिनिश्र-
रुचः । इत्यमरः ॥ तिन्दुकरुचः । पुण्यरुचविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुण्ड्रकः २ मङ्गिनी ३ अमरा-
नन्दा ४ कामुककान्ता ५ । तस्य गुणाः । काषायत्वं ।
शीतलत्वं । अमनाशित्वं । पित्तदाहज्वरोन्माद-
हिक्काच्छर्दिनिवारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अति

(कर्णिकारान् कुरुवकान् चम्पकानतिमुक्तकान् ॥
इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्धो यस्याः सा ।)
नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरसा, स्त्री, अत्यन्तो रसो यस्याः सा ।) मूर्वा-
लता । राखा । स्रोतनकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरिक्तः, त्रि, (अति रिच् + कर्त्तरि क्तः । अत्रेभिन्ने
श्रूये च । भावे क्तः, अतिरेके आधिक्ये च ।)
अधिकः । अतिश्रयितः । तत्पर्यायः । समधिकः २ ।

इत्यमरः ॥

अतिरेकः, त्रि, (अति रिच् + भावे घञ् । आधिक्ये
अत्रेभ्य च ।) अतिश्रयः । यथा,—

“सम्पूर्ये तुमयोर्ज्यमतिरेके परेऽहनि” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अतिरोगः, पुं, (अत्यन्तोरोगः व्याधिः अति रुज् +
भावे घञ् ।) क्षयव्याधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरोमशः, पुं, (अतिश्रयितं रोम तदेव विद्यतेऽस्य
अतिरोमन् + मत्वर्थे श्) वनच्छगलः । इति
हारावली ॥ वृहत्त्वानर इति केचित् ॥ अति-
श्रयलोमयुक्ते त्रि ॥

अतिलोमशः, स्त्री, (अतिश्रयितं लोम अतिलोमन् +
मत्वर्थे श्, स्त्रियां टाप् ।) नीलवुड्गा । इति रत्न-
माला ॥

अतिवर्तुलः, पुं, (अतिश्रयितो वर्तुलः कर्मधारयः ।)
कलाय विशेषः । वाँटुला कड़ाइ इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः सतीलशब्दे द्रव्याः ॥

अतिवादः, पुं, (अति + वद् + भावे घञ् ।) अभि-
वादः । परबोक्तिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
“अतिवादांस्तित्तिक्षेपे नावमन्येत कश्चनः ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ मनुः ।)

अतिविकटः, पुं, (अतिश्रयितो विकटः भीषणः)
दुष्टहस्ती । इति शब्दरत्नाला ॥ अतिकराले त्रि ॥

अतिविषा, स्त्री, (विषमतिक्रान्ता प्रादिसमासः । वा
विषमतिक्रान्तं यथा बज्रब्रीहिः ।) वृद्धविशेषः ।
आतइष । आतैच इति भाषा । तत्पर्यायः । विश्वा
२ विषा ३ प्रतिविषा ४ उपविषा ५ अरुणा ६
शृङ्गी ७ महौषधं ८ । इत्यमरः ॥ काशमीरा ९
श्वेता १० । इति रत्नमाला ॥ श्वेतकन्दा ११
भङ्गी १२ भङ्गुरा १३ विरूपा १४ श्यामकन्दा
१५ विषरूपा १६ वीरा १७ माद्री १८ श्वेत-
वचा १९ अमृता २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या
गुणाः । पाचकत्वं । ग्राह्यत्व । दोषनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वं । कफपित्तज्वरामा-
तिसारकासविषच्छर्दिनाशित्वञ्च ।

“त्रिविधातिविषा ज्ञेया शुक्ला क्षणा तथा रूपा ।
रसवीर्यविषाकेषु निर्बिषेव गुणाधिका” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

“विषा त्वतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषारूपा ।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गुरा ब्रणवक्ष्मा ॥
विषा सोष्णा कटुस्तिक्ता पाचनी दोषनी हरेत् ।
कफपित्तातिशारामविषकासवमिज्जिमीन्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अतिश्रयः, पुं, (अति + श्रि + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयणम् ॥)

अतिश्रयणं, स्त्री, (अति + श्रि + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयणम् ॥)

अतिश्रयणं, स्त्री, (अति + श्रि + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयणम् ॥)

अतिश्रयणं, स्त्री, (अति + श्रि + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयणम् ॥)

अति

अतिविश्वनवोद्गा, स्त्री, (अतिविश्वत्वा अति-
प्रश्रययुक्ता नवोद्गा प्रणयिनी नायिका इति यावत्
कर्मधारयः ।) स्त्रीयान्तरागतमध्यनायिकाभेदः । तस्याः
लक्षणं । नायकातिशयप्रश्रययुक्ता । अस्याश्चेष्टा ।
सधैर्यसापराधनयके वक्रोक्तिः । अधैर्यसापरा-
धनयके परमवाक । इति रसमञ्जरी ॥

अतिवृष्टिः, स्त्री, (अतिश्रयेण वृष्टिः वर्षणं ।) अति-
श्रयवृष्टिः । इति विशेषः । स तु महद्दृष्ट्यरूपः
वृष्टीणामुत्पातः । यथा,—

“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभा मूषिकाः खगाः ।

प्रत्यासन्नाश्च राजानः पङ्केता ईतयः स्मृताः ॥

इति पराशरः ॥

अतिवेलं, स्त्री, (वेलां मर्यादां कूलं वा अतिक्रान्तं
प्रादिसमासः, ङ्रस् ।) अतिश्रयिते त्रि । इत्यमरः ॥
(जलमतिवेलं पयोराशेः ॥ नीतिमाला ।)

अतिव्याघ्रः, स्त्री, (अत्यन्ता व्याघ्रायतना कर्मधारयः ।
व्यघ्र + भावे घञ् स्त्रियां टाप् ।) अतिश्रययातना ।
तीव्रवेदना । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिश्रयेन व्याप्तिर्यापनं ।) अतिश्रय-
यापनं । अलक्ष्ये लक्षणस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववदवृत्तिलमिति व्याप्तिरलक्ष्ये धूमवान् वज्रि-
रित्यत्र धूमाभावाधिकरणदृष्टत्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ सायवहित-
प्राकृच्छायावच्छेदेन रविभुज्यमानराशीयरवि-
संयोगविशिष्टस्यान्तिमक्षणात्वं मलमासत्वं
भानुलङ्घिते अतिव्याप्तिवारणाय औत्पातिकभिन्न-
त्वेन विशेषणीयं । इति मलमासतत्त्वटीका ॥

मुख्यफलजनकत्वापारजनकत्वे सति मुख्यफला-
जनकत्वं अङ्गत्वं घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं
इति तिथ्यादितत्त्वटीका च ॥

अतिश्रुतिता, स्त्री, (अतिश्रयिता श्रुतिः कर्मसाधन-
सामर्थ्यं यस्य बज्रब्रीहिः, तस्य भावः तत् स्त्रियां
टाप्) विक्रमः । महाबलं । इत्यमरः ॥

अतिश्रुतिभाक् [ज] पुं, (अतिश्रयिता श्रुतिः कर्म
साधनसामर्थ्यं कर्मधारयः । तां भजते अतिश्रुति-
+ भज् + कर्त्तरि णिङ्, उपपदसमासः ।) अति-
श्रयशक्तिविशिष्टः । अतिसमर्थः । सर्वोत्थमतिश्रुति-
भाक् । इत्यमरः ॥

अतिश्रयः, पुं, (अति + श्रि + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरः ॥ भट् २ अतिवेलं ३ भट् ४ अत्यर्थं ५
अतिमात्रं ६ उद्गाढं ७ निर्मरं ८ तीव्रं ९
यकान्तं १० नितान्तं ११ गाढं १२ वाढं १३
दृढं १४ । इत्यमरः ॥ अतिमर्यादः १५ उत्-
कर्षः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ बलवत् १७ सुखं १८
किमुत् १९ सु २० अतीव २१ अति २२ । इत्य-
मरः ॥ अतिरिक्तः २३ समधिकः २४ ।
इति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमरः ॥

अतिश्रयणं, स्त्री, (अति + श्रि + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयणम् ॥)

अतिश्रयणं, स्त्री, (अति + श्रि + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयणम् ॥)

अतिश्रयणं, स्त्री, (अति + श्रि + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयणम् ॥)

अतिश्रयणं, स्त्री, (अति + श्रि + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयणम् ॥)

अतिश्रयणं, स्त्री, (अति + श्रि + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयणम् ॥)

अतिश्रयणं, स्त्री, (अति + श्रि + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयणम् ॥)

अतिश्रयणं, स्त्री, (अति + श्रि + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयणम् ॥)

अति

ल्युट्।) अतिशयनं। इति शब्दरत्नावली ॥ (आ-
धिक्यं। प्रकर्षः। प्रशंसा।)

अतिशोभनः, चि, (अतिशोभते अति + शुभ +
कर्त्तरि ल्युट्।) अतिशयशोभायुक्तः। अतिप्रशस्तः।
श्रेष्ठः। इत्यमरः ॥

अतिसज्जनं, स्त्री, (अतिशयेन सज्जनं दानं अति +
सज्ज + भावे ल्युट्) अतिशयदानं। तत्पर्यायः।
विजम्भः २। इत्यमरः ॥ दानं। वधः। इति मेदिनी ॥
(विधुरां ज्वलनातिसर्जनात् ननु मां प्रापय पत्यु-
रन्तिकं ॥ इति कुमारसम्भवे ॥)

अतिसारः, पुं, (अतिशयेन मलं द्रवीकृत्य सरति
निःसारयति अति + ह + आधिमत्यबलेऽपि
वक्तव्यमिति वार्तिकसूत्रेण कर्त्तरि घञ् वृद्धिः
दीर्घश्च।) बहुद्रवमलनिःसरणरोगः। तत्पर्यायः।
अन्नगन्धिः २ उदरामयः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अतीसारः ४। इति वैद्यकं ॥ * तस्य निदानं।

“गूर्वातिशिरःपृच्छोऽप्यद्रव्यपूनातिशरीतलैः।
विरुद्धाध्यक्षगात्रीर्यैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥
क्षेप्यैरतिशुक्लैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमैः ॥
श्रीकाहुल्यान्वसधातिपातैः सात्म्यं प्रययैः ॥
जलाभिरमलैर्वैगविधातैः क्षिमिदोषतः।
दृष्टां भवत्यतीसारो जलघ्नं तस्य वक्ष्यते” ॥

संप्रातिर्यथा,—

“संशय्यापां धातुरधि प्रवृद्धः
शक्तमिन्द्रो वायुनाथः प्रयुज्जः।
सरत्पतीवातिसारं तमाहु-
र्याधि घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥
एकैकशः सर्वशस्त्राणि दैवैः
श्रेकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः” ॥ * ॥

पूर्वख्यं यथा,—

हृन्नाभिपायुदरकुक्षितोद-
गात्रावसादानिलसन्निरोधाः।
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥”

इति माधवकरः ॥ अथ सामान्यातिसारस्य
चिकित्सायाः।

“आमपक्वमं हित्वा नातिसारक्रिया यतः।

अतोऽतिसारे सर्वस्मिन्नामं पक्वञ्च लक्षयेत् ॥

शमशक्तिस्तथा। तत्रामपक्वयोर्लक्षणं ॥

“संशुभ्रमानैर्दोषैस्तु न्यस्तमधु निमज्जति।

पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छलं चामसंक्षितं ॥

एतान्येव तु क्षिप्तानि विपरीतानि यस्य वै।

साधवश्च विशेषेण तत्तु पक्वं विनिर्दिशेत् ॥

न च संशयः दद्यात् पूर्वमातिसारिणे।

एकाले संगृहीतो हि विकारानुक्रुते षड्वर्गः ॥

दण्डकालसकाध्मानयश्चर्षाभगन्दरान्।

शोथं पाण्डुमयं क्षीघ्रगुल्मेहोदरज्वरान् ॥

हिम्भरः स्रविरसश्च वातपित्तात्मकश्च यः।

क्षीणघातुषण्णस्यैव बहुदोषोऽतिविद्युतः ॥

आमोऽपि क्षमनीयः स्यात् पाचनान्तरं भवेत्।

लङ्घनमेकं मुक्ता न चान्यदस्तीह भेषजं च लिनः।

समुदीर्गदोषनिचयं तत् पाचयते तथा शमयेत् ॥

अति

लङ्घनयव दोषदुःसहपिपासायां दोषपाकार्थं
षडङ्गविधिनाऽष्टतं योगचतुष्टयमाह,—

“धान्योदीच्यष्टतं तेयं दृष्ट्यादाहतिसारिणे।

ह्रीवैरष्टङ्गवैराभ्यां सुस्तपर्पटकेन वा ॥

सुस्तोदीच्यष्टतं शीतं प्रदातुं पिपासवे।

हितं लङ्घनमेवादौ पूर्वस्वरूपेऽतिसारिणः ॥

कार्यं वागश्नस्यान्ते प्रदवं लघुभोजनं।

पथ्यादारुवचामुक्तेर्गारातिविषान्वितैः ॥

आमातीसारनाशाय कायमेभिः पिवेन्नरः।

पथ्यादिक्वाथः ॥ * ॥

“पाठाहिङ्गवज्जमोदोग्रापञ्चकोलाब्दजं रजः।

उष्णाम्बुपीतं सरुजं जयत्तमं ससैम्भवं” ॥

पाठादिचूर्णं ॥ * ॥

“हरीतकीं सातिविषां हिङ्गु सौवर्चलां वचां।

सैन्धवश्चापि संपिष्य पावयेदुष्णवारिणा ॥

आमातिसारं योगेन यद्येतेन न शान्यति।

न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः” ॥

चिकित्सति अपनयति। हरीतकादिकल्कः ॥ * ॥

“वत्सकातिविषां विल्वसुतं बालकजं षट्तं।

अतीसारं जयेत् सामं चिरजं रक्तशूलजित्” ॥

वत्सकादिक्वाथः ॥ * ॥

“एरुहरसंसंमिष्टं पञ्चमामस्य नागरं।

आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं परं” ॥

नागरस्य पुटपाकः कल्कश्च ॥ * ॥

“धान्यबालकविल्वान्नागरैः पाचितं जलं।

आमशूलविषान्धं पाचनं नित्यसेवितं” ॥

धान्यपञ्चकं ॥ * ॥

“पित्तं धान्यचतुष्कान्तु शुण्ठीत्यागाददन्ति हि।

रक्तोऽपि पित्तसाधर्म्याद्धितं धान्यचतुष्टयं” ॥

धान्यचतुष्टयं। इति आमातिसारस्य चिकित्सा ॥ * ॥

“सलोभं धातकीविल्वं भुक्त्वात्मास्थिकलिङ्गकं।

पिवेन्नाहिषतक्रोशं पक्वातीसारनाशनं” ॥

लोभादिचूर्णं ॥ * ॥

“अम्बुला धातकी लोभं समङ्गा पञ्चकेशरं।

मधुकारलुविल्वञ्च पक्वातीसारहा गणः” ॥

अरुणः श्लोणाकः। पाठादिगणः ॥ * ॥

“समङ्गा धातकीपुष्पं मङ्गिष्ठा लोभ्रएव च।

शास्त्रलोवेष्टको लोभ्रो दाडिमफणलवचौ ॥

आज्वास्थिमध्यं लोभ्रञ्च विल्वमथं प्रियङ्गु च।

मधुकं षडङ्गवैरश्च दीर्घरन्तलगेव च ॥

चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातिसारनाशनाः।

ते योगा उपयोगाः स्युः सत्तौद्रास्तङ्गुलाम्बुना” ॥

समङ्गाञ्च लज्जालुः। शास्त्रलोवेष्टको मोचरसः।

दाडिमस्य द्रुमफलयोस्त्वचौ। प्रियङ्गोर्गुणसकलमत्र

फले वर्तमानत्वात् षडङ्गवैरमत्र शुण्ठीः। दीर्घरन्तः

श्लोणाकः तस्य त्वक्। समङ्गादीनि चत्वारि चूर्णानि ॥

“कसृटजम्बूदाडिमः षडङ्गाटकपत्रविल्ववर्हिष्ठं। जल-

धरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्” ॥

कसृटं चवराई शाकस्य भेदः। कसृटादिभि-

स्तनुभिः पत्रशब्दः सम्बध्यते। वर्हिष्ठं बालकं

गङ्गाधरक्वाथः ॥ * ॥

अति

“मोचरसमुस्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः।

चूर्णं मथितसमेतं खण्डि गङ्गाप्रवाहमपि” ॥

अरुणः श्लोणाकः। मथितं निर्जलं दधि वस्त्रपूतं

गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

“मुस्तावत्सकवीजं मोचरसो विल्वधातकीलोभ्रं।

गुडमथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्” ॥

द्वितीयं गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

“मुस्तारलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोभ्रबालकैः।

विल्वमोचरसाभ्याञ्च पाठेन्मयववत्सकैः ॥

आमवीजसमङ्गातिविषायुक्तेर्विचूर्णितैः।

मधुतण्डुलपानीयपीतेनैश्चेत् प्रवाहिकां ॥

सर्वेऽतिसारा ग्रहणी प्रशमं याति वेगतः।

रुद्धगङ्गाधरं चूर्णं रुन्ध्याद्दीर्घाणवाहिनीं” ॥

समङ्गा लज्जालुः। रुद्धगङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

अङ्गोदमूलकल्कः तण्डुलपयसा समाक्षिप्तः पीतः।

सेतुरिव वारिवेगं भट्टति रुन्ध्यादतीसारं” ॥

अङ्गोदकल्कः ॥ * ॥

“कुटजलवलाभां प्रोणनीरे पचेत् भिषक्।

पादश्रेष्ठं षट्तं नीत्वा वस्त्रपूतं पुनः पचेत् ॥

लज्जालुर्धातकी विल्वं पाठा मोचरसस्तथा।

सुखं प्रतिविषा चैव चूर्णान्येषां पलं पलं ॥

निक्षिप्य विपचेत्तावत् यावत् दर्बीं प्रलिप्यते।

जलेन ह्लागदुग्धेन पीता मण्डेन वा जयेत् ॥

घोरान् सर्वानतीसारान् नानावर्णान् सवेदनान्।

अरुणदरं समस्तञ्च तथाशशिं प्रवाहिकां” ॥

कुटजावलेहः ॥ * ॥

“ह्लात्तलबाणं सुदृढं पिष्टेरामलकैर्निषक्।

आर्द्रकस्य रसेनाशु पूरयेन्नाभिमुखं ॥

नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्द्धरं दृष्ट्वा।

सद्योऽतिसारमजयं नाशयत्येव योगराट् ॥

पाठा पिष्टा च गोदध्ना तथा रुध्वात्तलगात्रा ॥

अतीसारं व्यथादाहयुक्तं हन्युदरे दृता ॥ * ॥

अथ वातातिसारस्य लक्षणं।

“अरुणं फेनिलं रुद्धमल्पमल्पं मुज्जमुज्जः।

शक्तदामं सरुक्कब्धं मारुतेनातिसार्यते” ॥

अरुणमीषदन्तं। शक्तत् पुरीषं। सरुक्कब्धं

शब्दो गुदे। तत्साहचर्यात् रगपि गुद एव

बोद्धव्यः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा।

“वचा चातिविषा सुखं वीजानि कुटजस्य च।

श्लेष्मः कषाय एतेषां वातातिसारान्तये” ॥ * ॥

अथ पित्तातीसारस्य लक्षणं।

“पित्तात् पीतं शक्तदन्तं दुर्गन्धिं हरितं द्रुतं।

गुदपाकादमामूर्च्छादाहयुक्तं प्रवर्तते” ॥ * ॥

तस्य चिकित्सा।

“विल्वशृङ्गायवाम्मोदवालकातिविषाक्षतः।

कषायोऽहन्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भव” ॥

विल्वदिकषायः ॥ * ॥

“रसाश्लेष्मं सातिविषं कुटजस्य पलं तपं।

धातकीषडङ्गवैरश्च पाथयेत्तण्डुलाम्बुना ॥

निहन्ति मधुना पीतं पित्तातीसारमुल्बणं।

अग्निं सन्दीपयत्येतत् शूलमाशु निवारयेत् ॥

रसाश्लेष्मादिचूर्णं ॥ * ॥ अथ पित्तातिसारभेदस्य

अति

रक्तातीसारस्य संप्रतिमाह,—

“मित्तकृन्ति यदायर्थं द्रव्याण्यत्राति प्रैतिके ।
वह्नोयाज्यायते शीघ्रं रक्तातीसार उन्मूलः ॥१॥
तस्य चिकित्सा ।

वत्सकतलवगात्रं दाडिमफलसम्भवा त्वक् च ।
तद्गुणगलं पलमानं विपचेदष्टांशसन्मिते त्राये ।
अष्टमभागं घ्रेषं क्वायं मधुनापिबेत् पुरुषः ।
रक्तातिसारानुल्लस्यमतिश्रितं नाशयेन्नियतं ।
कुटजदाडिमक्वायः ॥ १ ॥

“कुटजातिविषा मुक्तं बालकं कोप्रचन्दनं ।
घातकी दाडिमं पाठा क्वायमेषां समाक्षिकं ।
पिबेद्रक्तातिसारे तु दाहशूलामसंयुते ।
कुटजादिकषायोऽयं सर्वान्तीसारनाशनः ॥”
चन्दनमत्र रक्तचन्दनं कुटजादिकषायः ॥ २ ॥

“गुडेन नक्षयेद्विलं रक्तातीसारनाशनं ।
आमनूलविवन्मग्नं कुचिरेगहरं परं ॥”
विलं सुखिद्रं बालविल्वगर्भं शीतं तत्स्वेदनादकं
आनुमेयं । गुडविलं ॥ ३ ॥

“अन्वाकामलकीनानुकुट्टयेत् पक्षवान्गवान् ।
समृद्धं खरस तेषां अजाक्षीर्य योजयेत् ॥”
तत्तिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनं ।
अन्वादिखरसः ॥ ४ ॥

“निष्काश्या मूलममूलं गिरिमल्लिकायाः
सन्धक्पञ्चद्वितयमनुचतुःशरावे ।
तत्पादश्रेष्वसलिलं खनु शोषणीयं
क्षीरे पलद्वयमिते कुशक्षैरजायाः ।
प्रक्षिप्य भाषकानष्टौ मधुनस्रजं शीतले ।
रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरव्यं क्षिप्रमाप्नुयात् ॥”
कुटजक्षीरं ॥ ५ ॥

“पीत्वा श्वावरीकल्कं पयसा क्षीरसुगं जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तया विडं हृतं नरः ॥”
श्वतावरीकल्कस्तद्वहृतः ॥ ६ ॥

“शोदुग्धनवीनतनु मधुना सितया सह ।
खीणं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं मतं ॥”
नवनीतावल्लेहः ॥ ७ ॥

“पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुजा ।
रक्तातिसारजिह्वरूपिततण्डुदाहनेहनुत् ॥”
चन्दनमत्र देतं चन्दनकल्कः ॥ ८ ॥
“विरैकैर्जडमिरस्य गुदं पित्तेन दह्यते ।
पथते वा तयोः कार्यं सेकप्रक्षालनादिकं ॥”
आदिशब्देन लेपादिग्रहः ।

“पटोलयष्टीमधुकक्कायेन शिशिरेण हि ।
गुदप्रक्षालनं कार्यं तेनैव गुदसेचनं ।
दाहे पाके दितं क्षाणीदुग्धं सचौद्रशर्करं ।
गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पाने च भोजने ।
गुदस्य दाहपाकयोः ।

“गुदनिःसरणे प्रोक्तं चाङ्गेरीहृतमुक्तं ।
अतिप्रक्षाल्या नहती भवेद्यदि गुदव्याध्या ।
निद्रान्मूकमांसेन तदा संक्षेदेदेद्गुदं ।
अथ गोधूमचूर्णस्य संगीतस्य नु वारिण्या ।
आकास्य गोशकं हत्वा नन्दु संक्षेदेदेद्गुदं ।
(गुदव्याध्यां) गुदमंशे गुदंक्षेदे रभ्यन्तःप्रवेशयेत् ।

अति

प्रविष्टं खेदयेन्मन्दं मूषकस्याभिषेधं हि ॥”

मूषकस्याभिषेधं काङ्गिकेनोत्खिन्नेन एररउ-
पत्रादिस्थापितेन खेदयेत् ।

“मूषकस्याय वसया पायुं सन्धक् प्रलेपयेत् ।
गुदमंशान्निधौ व्याधिः प्रणश्यति न संशयः ॥

चाङ्गेरीकोलदध्यक्षक्षारनागरसंयुतं ।
हृतं विपक्तं पातयं गुदमंशगदापहं ॥
चाङ्गेरी चतुष्पत्रा अक्षलोनिका तस्याः खरसः
कोलस्य क्वायः दध्यक्षं दधिरूपमस्तं एतत्रयं
मिलितं हृताचतुर्गुणं । क्षारनागरयोः कल्कः ।
चाङ्गेरीहृतं ॥ १ ॥

“कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करानिवत् ।
एतन्निश्चिह्नं निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥
पद्मिनीपत्रं पुरश्चिपत्रं तत्संशोष्य संचूर्ण्य शर्करा
युक्तं खादेत् । अयन्तु गुदमंशोऽतीसारं विनापि
भवति । ततः क्षुद्ररोगेषु खिखितः । अत्र तु
गुदस्य दाहपाकव्याधिरुद्धाव् संशोऽपि लिखितः ।
चिकित्सा तुभयत्र तुल्यैव ॥ २ ॥ अथ स्नेहान्ति-
सारस्य चक्षुषः ।

“क्षेप्तं खिगधं घनं विसं शीतलं मन्दवेदनं ।
गौरवावधिसंयुक्तं स्नेहणा सार्थये श्रद्धतु ॥
विसं स्यादानगन्धि यत् ॥ ३ ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
“स्नेहान्तिसारे प्रथमं हितं सङ्गनपाचनं ।

योन्यस्वामातिसारप्रो यथोक्तो दीपनो गयः ।
चयश्चातिविषा कुलं बालविलं सनागरं ।
वत्सकतलक्पले पथ्या हृदिस्नेहान्तिसारानुत् ॥”
चयादिक्वायः ॥ ४ ॥

“हिङ्गु सौवर्चलं योषममयातिविषां वचा ।
पोतमुष्णाम्बुना चूर्णमेषां स्नेहान्तिसारानुत् ॥”
हिङ्गुवादिचूर्णं ॥ ५ ॥

“क्षमिश्रकवचाविल्वेष्टीधान्याककटफलं ।
रषां क्वायं भिषग्दद्यात् अतीसारे बलासने ॥”
विडङ्गादिक्वायः ॥ ६ ॥ अथ द्विदोषजातिसारणां
सञ्चयानि चिकित्सा च ।

“द्विदोषसञ्चयैर्विद्यादवीसारं द्विदोषजं ।
तेषां चिकित्सा प्रोक्तैव विशिष्टा च निगद्यते ।
कटफलं मधुकं लोभ्रलक् दडिमफलस्य च ।
सवण्डुलजलं चूर्णं वातपित्तातिसारानुत् ॥”
वातपित्तातिसारे ॥ ७ ॥

“चित्रकातिविषा मुक्तं बालविलं सनागरं ।
वत्सकतलक्पलं पथ्या वातस्नेहान्तिसारानुत् ॥”
वातस्नेहान्तिसारे ॥ ८ ॥

“मुक्ता सातिविषा मूर्च्छा वचाचकुटजः समाः ।
रषां कषायः सचौद्रः पित्तस्नेहान्तिसारानुत् ॥”
पित्तस्नेहान्तिसारे ॥ अथ सन्निपावातिसारस्य चक्षुषः ।

“तन्नायक्तो मोहसादास्यशोषी
वर्चः कुर्यान्नैकरूपं दृषार्तः ।
सर्वोद्भूते सर्वलिङ्गोपपत्तिः
क्षुद्रोऽवाधो बालवृद्धाबलागां ॥”
अथ तस्य चिकित्सा ॥ ९ ॥

“पद्मसूलीबलाविल्वगुडूषोमुक्तनागरेः ।
पाटामूनिमवर्हिङ्कुट तलक्पले श्रुतं ॥

अति

सर्वज्ञं हन्यतीसारं खरसापि तथा वमिं ।

सशूलोपद्रवं श्वासं कासं वापि सुदुस्तरं ।
पद्मसूत्यत्र सामान्या पित्ते योज्या कनीयसी ।
वाते पुनर्वल्वासे च सा योज्या महती मता ॥”
वर्हिङ् बालकं । पद्मसूत्यादिक्वायः ॥ १ ॥

“अमया नागरं मुक्तं गुडेन सह योजितं ।
चतुःसनेयं गुटिका स्मृतिदोषातिसारानुत् ।
आमातिसारनागाहं सविबन्धं विसूचिकां ।
क्षमीनरोचकं हन्यादीपयत्यासु चानलं ॥”
चतुःसनी मोदकः ॥ २ ॥

“तत्काशाहृष्टकुटजत्वचं तण्डुलवारिण्या ।
पिष्टां चतुःपलमितां जम्बुपल्लववेष्टितां ।
सूत्रेण बद्धा गोधूमपिष्टेन परिवेष्टितां ।
लिप्ताश्च घनपट्टेन निर्दहेद्गोमयाग्निना ।
अक्षारवर्णाश्च नन्दं दृष्ट्वा वज्रैः सनुद्धरेत् ।
ततो रसं सनादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
उक्तः हृष्टात्रिमुत्रैव पट्टपाकस्तु कौटजः ।
जयेत् सर्वान्तीसारान् दुस्तरान् सचिरोत्थितान्
कुटजपट्टपाकः ॥ ३ ॥

“कुटजत्वक्कृतः क्वायो वत्सपूतो घनीकृतः ।
स लोष्ठोऽतिविषायुक्तः स्नात्तिदोषातिसारानुत् ॥
इच्छन्त्यत्राष्टमांशेन क्वायादतिविषारजः ।
प्रक्षिपेद्वा चतुर्धाशनिति केचिद्वदन्ति हि ॥”
कुटजावल्लेहः ॥ ४ ॥

“पलमङ्गोटमूलस्य पाठां दार्वीश्च तत्समां ।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसन्मितान् ॥
क्वायादुष्कांश्च तान् कुर्यात्तन्त्रेण तण्डुलाम्बुजा ।
पेषयित्वा श्रद्धयात्तं पानाय गदिने भिषक् ॥

वातपित्तकफोद्धृतान् हन्तवान् सान्निपातिकां ।
हन्यात् सर्वान्तीसारान् वटकौऽयं प्रयोजितः ॥”
अङ्गोटवटकः ॥ ५ ॥ अथागन्तुजस्य श्लोकाति-
सारस्य संप्रतिपूर्वकं लक्षणमाह ।

तैल्लेर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
वाप्योष्मा वै बहिर्माविश्य जन्तोः ।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
तच्चाधक्षात् काकयन्तीप्रकाशं ॥

निर्गच्छेद्दे विद्रिभित्रं ह्यविद्रा
निर्गन्धं वा गन्धवद्वातिसारः ।
श्लोकोत्पन्नो दुर्बलित्त्योऽतिमात्रं
रोगो वैद्यैः कथं एव प्रदिष्टः ॥

अयमर्थः । तैल्लेर्भावैर्बन्धुवित्त्यादिभिः शोचतः श्लोकं
कुर्वन्तः । जन्तोः प्राणिनः । वाप्योष्मा वायुः श्लोकज-
देहोष्मणा जनितं नेत्रनासाग्रादिषु जलं तेन स-
हितः उष्मा श्लोकजं देहतेजः । स कोष्ठं गत्वा बहि-
र्माविश्य अतराभिं मन्दोद्गत्य । वाप्यसाहित्यादुष्म-
णापि वज्रैर्मन्दीभाव इति न दोषः । वज्रैर्मन्दीभावादेव
अल्पाशनस्येति जन्तोर्विशेषणं । ततस्तस्य जन्तोः
रक्तं क्षोभयेत् स्वस्यानाशालयेत् । इति संप्रतिः ॥

अथ लक्षणं । तच्च रक्तं अधक्षात् गुदात् काक-
यन्तीप्रकाशं गुष्माण्डसदृशं विद्रिभित्रं गन्ध-
वत् । अविट् निर्गन्धं वा निर्गच्छेत् । श्लोकोत्प-
न्नोऽतिसारः अतिमात्रं दुर्बलित्त्यः । श्लोकाप-

अति

नोदनं विना केवलेन भेषजेन प्रतिकर्तुमशक्य-
त्वात् । रघोऽतिसारः वैद्यैः कष्टः कष्टेन साध्यः ।
प्रदिष्टः कथित इत्यर्थः ॥ २ ॥ अथागन्तुजलेन
सान्ध्यात् भयातिसारस्यापि संप्राप्तिपूर्वकं लक्षण-
मत्रैवाह ।

“भयेन क्षोभिता दोषा दूषयन्ति मलं यदा ।
तदातिसार्यते तन्तु क्षिप्रमुष्णजलप्लवं ॥
वातपित्तातिसारस्य प्रायो लिङ्गैः समन्वितं ।
न भयोपशमाच्छर्मं यस्मिन् स्यात् स भयात् स्मृतः ॥
ज्वल इति ज्ववं जले ज्वमानं । ननु भयाति-
सारस्य कथमागन्तुजत्वमयमपि दोषज एव ।
यत आह । भयेन क्षोभिता दूषिता दोषा मलं
दूषयन्ति । तन्मलमतिसरति । अत्र पूर्वमेव
दोषसम्बन्धः । उच्यते ।

“रोगद्वेषभयात् ये च ते स्युरागन्तवो गदाः” ।
इति वचनाद्भयातीसार आगन्तुज एव । श्लोकस्य
त्वमर्थः । भयेनैव हेतुभूतेन दोषा वातपित्त-
कफा अतीसारणाय क्षोभिताः सञ्चालिताः न
दूषिता भयेन त्रयाणामपि दोषाणां दूषणासम्भ-
वात् । अतिसर्तुं चलिता वातपित्तकफा मलं
दूषयन्ति तत् सर्वं वातपित्तकफमलं भयेनैवाति-
सार्यते । पश्चाद्वातसम्बन्धो भयादायुरिति वच-
नात् । अतएव भयातिसारे वातहर्षव क्रिया
कथितेति समाधिः ॥ २ ॥ अथ तयोश्चिकित्सा ।
“भयशोकसमुद्भूतौ क्षेयौ वातातिसारवत् ।
तयोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया” ॥
वातातिसारवत् वातातिसारलक्षणेः । तयो-
श्चिकित्सा च हर्षणाश्वासनपूर्विका वातहरी
कार्या ॥ ३ ॥ अथामातीसारस्य संप्राप्तिपूर्वकं
लक्षणमाह ।

“अन्नाजीर्णात् प्रदुताः क्षोभयन्तो-
दोषाः कोष्ठे धातुसंघान् मलाञ्च ।
नानावर्णैकैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं यष्टमेन वदन्ति ॥
अन्नं भुक्तं तदजीर्णं चेति कर्मधारये अन्नाजीर्णं
तस्मात् प्रदुता उपदुताः । क्षोभयन्तः चाल-
यन्तः । नैकश इत्यत्र नाकादित्वान्नाक्षरविप-
र्ययः । नन्वामेन दोषा दूषयन्ते गुर्वादिभक्ष-
णादिभिरिव ते चातीसारमुत्पादयन्ति । अन्ताम-
भेवातीसारमुत्पादयति । तेनामातीसारोऽपि
दोषज एव किमर्थमयं पृथगुच्यते । उच्यते । आ-
मातीसारस्य चिकित्साविशेषार्थं संप्राप्तिपूर्वको
लक्षणविशेषः पृथगुक्तः । कः स चिकित्साविशेष-
स्तमाह । अतिसारेषु सर्वेष्वेव संग्राहकमौषध-
मुक्तमामातीसारे तु ग्राहकं विरुद्धं । यत उक्तं ।
“नामे संग्राहकं विद्यादतीसारे कदाचन ।
संगृहीतो बलादामो विकारान् कुरुते बह्वन्” ॥
इति । बलाद्भोजनबलात् । विकारान् ग्रहण्या-
भ्रान्शूलगुल्मशोथोदरज्वरादीन् ॥ ४ ॥ तस्य
चिकित्सा ।
“वत्सकातिविषा शुण्ठी विल्वश्चिकुयवाम्बुदाः ।
पित्रकेण युता रघां क्वाय चामातिसारनुत्” ॥

अति

आमातिसारस्य चिकित्सा पूर्वमुक्तैव ॥ २ ॥
“शोथप्लीन्द्रयवाः पाठा विडङ्गातिविषा घनाः ।
क्षथिताः सोषणाः पीताः शोधातिसारनाशनाः” ॥
शोथप्ली पुनर्नवा । उषणं मरिचं । सशोधातो-
सारे ॥ ३ ॥
“आच्यास्थिमध्यमालूरफलक्वाथः समान्तिकः ।
शर्करासहितो हन्यात् कर्द्यतीसारमुल्बणं ॥”
मालूरफलं विल्वफलं ।
“कषायो भृष्टमुद्रस्य सलाजमधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्यतीसारं दण्णादाहं ज्वरं भ्रमं” ॥
कर्द्यतीसारे ॥ ४ ॥
“दध्ना ससारण्य समान्तिकेण
सुञ्जीत निःसारकपोडितस्तु ।
सुतप्तकुप्यक्षथितेन चापि
क्षीरेण शीतेन मधुशुतेन” ॥
निःसारकः निद्राही इति लोके । सुतप्तकुप्य-
क्षथितेन । सुतप्तसर्वणरजतेतरलोहनिर्व्यापण-
क्षथितेन । सुञ्जीत पथ्यमिति शेषः ॥ निःसा-
रके ॥ ५ ॥
“दीप्ताभिर्निष्परीषो यः सार्यते केनिलं शृणुत् ।
स पिबेत् फाणितं शुण्ठीं दधि तैलं पयो हृतं ॥
बला विश्वाप्रदं क्षीरं गुडतैलानुयोजितं ।
दीप्ताभिं प्रायेत् प्रातः सुखदं वर्चसक्षये” ॥
पुरीषक्षये ॥ ६ ॥
“तुलां संकुच्य विल्वस्य पचेत् पादावशेषितं ।
सक्षीरं साधयेत्तैलं स्रग्णपिष्टैरिमैः समैः ।
विल्वं सधातकीकुष्ठं शुण्ठी राक्षा पुनर्नवा ।
देवदारु वचा मुक्तं लोभ्रमोचरसान्वितं ॥
यभिर्द्व्यभिना पक्वं ग्रहण्यशोऽतिसारनुत् ।
विल्वतैलमिति ख्यातमत्रिपुलेण भाषितं ॥
ग्रहण्यशोऽधिकारे ये स्नेहाः समुपदर्शिताः ।
प्रयोज्यास्तेऽतिसारेऽपि त्रयाणां तुल्यहेतुता” ॥
त्रयाणां ग्रहण्यशोऽतिसाराणां । विल्वतैलं ॥ ७ ॥
अथातिसारभेदस्य प्रवाहिकाव्याधेः संप्राप्ति-
पूर्वकलक्षणमाह ।
“वायुः प्रवृद्धो निधितं बलासं
नुदत्यधत्तादहिताशनस्य ।
प्रवाह्यतोऽल्पं बडशो मलाहं
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” ॥
अस्यायमर्थः । अहिताशनस्य अतिशयेन वातल-
भक्ष्यभोजिनः । प्रवृद्धो वायुः प्रवाह्यः कष्ट-
हृद्गलेन सशब्दं वायुमपानमार्गेण त्यजतः ।
निधितं सञ्चितं । बलासं कफं । मलाहं पुरी-
षमुक्तं अल्पं । बडशः वारंवारं । अधस्तात्
गुदमार्गेण । नुदति प्रेरयति । तज्ज्ञाः पुरा-
णा वैद्याः । तां प्रवाहिकां । प्रवदन्ति कथ-
यन्ति ॥ ८ ॥
तस्या वातजादिभेदेन रूपमाह ।
“प्रवाहिका वातहता सशूला
पित्तात् सदाहा सकफा कफाश्च ।
सशोथिता शोथितसम्भवाश्च
ताः स्नेहस्तृप्तप्रभवा मतास्तु” ॥

अति

नत्रं स्नेहप्रभवा वातजा । स्नेहप्रभवा कफजा । तु
शब्दात्तोक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च । तासा-
मतीसारवदतिशेषं शिङ्गं क्रमं चामविपक्षताश्च ।
क्रमं चिकित्सां ॥ ९ ॥ तस्याश्चिकित्सामाह ।
“विल्वपेशी गुडं लोभ्रं तैलं मरिचसंयुतं ।
लोह्वा प्रवाहिकाक्रान्तः सत्वरं सुखमाप्नुयात्” ॥
विल्वदिरवलेहः ॥ १० ॥
“धातकीवदरीपत्रकपित्थरसमाक्षिकं ।
सलोभ्रमेकतो दध्ना पिबेन्निर्व्याहिकार्हितः” ॥
एकतः प्रत्येकं दध्ना पिबेदित्यर्थः । निर्व्याहिका
प्रवाहिका । धातक्यादिः ॥ ११ ॥ अथ असाध्या-
तिसारिणोलक्षणमाह ।
“पक्वजाम्बवसंकाशं धृष्टं खण्डनिभं तनुं ।
हृततैलवसामज्ज्वेसवारपयोदधि ।
मांसधावनतोयामं कृष्णं नीलाखण्डप्रभं ॥
कुण्ठं सद्यदालोक्य नातिसारमुपक्रमेत् ।
दण्णादाहाश्चिन्वासाहिकापार्श्वस्थिशूलिनं” ॥
संमूर्च्छारतिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदं ।
प्रलापयुक्तश्च भिषक् वर्जयेदतिसारिणं । संमूर्च्छा
सकलेन्द्रियमग्न्यां स्वस्वविषयग्रहणाशक्तिहेतुर-
वस्थाविशेषः । संमोहः विहृतमतिवृत्तिः ।
“असंयतगुदं क्षीयं शूलाभ्रानैरुपप्लुतं ।
गुदे पक्षे गतोभ्राणमतीसारिणमुत्तुजेत् ॥
असंयतगुदं गुदसंवरणाक्षमं ।
गुदे पक्षे गतोभ्राणं गुदपाकारम्भके पित्ते
विद्यमानेऽपि शीतगात्रं नष्टाभिं वा ।
“श्वासशूलपिपासात् क्षीयं ज्वरनिपीडितं ।
विशेषेण नरं दृढमतीसारो विनाशयेत् ॥
शोथं शूलं ज्वरं दण्णां श्वासं कासमरोचकं ।
हृदिमुच्छ्राश्च क्षिप्वाश्च दृष्टातिसारिणं त्यजेत् ॥
हस्तपादाङ्गुलीसन्निप्रपाको भूचनिग्रहः ।
पुरीषस्थोष्णतातीव मरणायातिसारिणां ॥
अतीसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि ।
मांसामिबलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनं ॥
बाले दृढे त्वसाधोऽयं लिङ्गैरेतैरुपप्लुतः ।
अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु” ॥
एतेलिङ्गैः पर्योक्तैः पक्वजाम्बवसकाशत्वादिभिः ॥ १२ ॥
अथातिसारयुक्तस्य लक्षणं ।
“यस्थोद्यारं विना भूचं सग्नवायुश्च गच्छति ।
दीप्ताभेर्लघु कोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥
उद्यारं पुरीषं विना स्थितः निवृत्त उदरामयो-
ऽवातिसारः ॥ १३ ॥ अथातीसारिणो वर्जनीया-
न्याह ।
“खानावगाहनाभ्यङ्गगुरुस्निग्धादिभोजनं ।
व्यायाममभिसन्तापमतीसारी विवर्जयेत्” ॥
खानमुद्रतजलेन । अवगाहनं नद्यादौ । इत्यती-
साराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अतिसारकी, [न] चि, (अतिसार + स्वार्थे कन्
ततो मत्वर्थे इन्) सातिसारः । अतिसाररोग-
युक्तः । उदरामयी । इत्यमरः ॥
अतिसाम्या, स्त्री, (साम्य समतामतिमान्ता अत्या-
दीति समासः अतुल्यखण्डयुक्तः । इति यावत्) ॥

अनु

ततायस्मिन्धुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः
क्षीतनकश्चैद्रव्याः । (यस्मिन्धु इति भाषाः ।)
अतिस्फिरः, चि, (स्फायी चोप्याया वृद्धौ अति +
स्फाय + स्फायितश्चिश्चिक्रीत्यादिभ्यश्च, रक्
पृषोदरादितात् चायभागस्य इ अतिवृद्धः)
अतिस्फूर्तिशाली । तत्पर्यायः । स्फेष्ठः २ । इति
जटाधरः ॥

अतिहस्तिः, स्त्री, (अतिशयेन हस्तिं हान्यं हस् +
भावे क्तः ।) अतिशयहास्यं । इति जटाधरः ॥
(ज्येष्ठानां हस्तिहस्ति मथ्यानां विहसिताव-
हस्ति च । गीचानामपहस्तिं तथातिहस्तिश्च
वद्भेदाः ॥ “मधुरस्तरं विहस्तिं सांसशिरः-
कम्पनमवहस्तिं । अपहस्तिं साक्षात् वि-
हस्तिमाङ्गं भवत्यतिहस्तिं” ॥ इति साहित्य-
दर्पणे ॥)

अतिहासः, पुं, (अतिशयेन हासः हास्यम् अति +
हस् + भावे षच् ।) सप्रवृद्धहासः । तत्पर्यायः ।
ध्रुवसूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतीतं, चि, (अति + इण् + क्तः) भूतकालः । तत्र
तिष्ठो घी टी ठी विभक्तयो भवन्ति । यथा
भवद्भूतमध्ये त्रिशः क्वाद्याः । क्वाद्याः क्तयस्तिख-
स्तिखः क्रमादन्तमानातीतभविष्यत् कालेषु स्युः ।
इति मुग्धबोधयाकरणं ॥ तस्य लज्जयादि यथा ।
वर्त्तमानध्वत्प्रतियोगित्वमतीतत्वं । लङ्लुङोरती-
तत्वं । लिट्कालोर्लङ्कः परोक्षत्वं अतीतत्वञ्च ।
लुङोऽतीतत्वं क्रियातिक्रमश्च । कुतश्चिद्गुण्यात्
क्रियानिष्पत्तिः क्रियातिक्रमः । क्तत्वत्वोरती-
तत्वं । इति सारमञ्जरी ॥

अतीतः, चि, (अति इण् कर्त्तरि क्तः) गतः । भूतः ।
अतिक्रान्तः । यथा,—
“न नस्यं न्यूनसमाख्ये गतीताश्रीतिवत्सरे” ।
इति वैद्यकपरिभाषा । सङ्गीतशास्त्रमते मान-
प्रभेदः ॥

अतीन्द्रियं, चि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः ।) अप्रवृत्तं । प्रवृत्ताविषयं । इन्द्रिया-
गोचरं । इन्द्रियाग्राह्यं । इत्यमरः ॥
“योऽसावतीत्यययाह्यः दृष्टोऽप्यक्तः सनातनः” ।
इति मनुः ।

“अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो

बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः” ॥ इति रघुवंशे ॥

अतीव, व्य, (अत्येव इव अवधारणे प्रादिसमासः,
अवधृतातिशयेऽत्यन्तातिशये च ।) अतिशयः ।
इत्यमरः ॥

“अहं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्यातीवमानद” ॥

इति रामायणे ॥

अतीसारः, पुं, अतिसाररोगः । इति वैद्यकं ॥

अतुलः, पुं, (नास्ति तुला सादृश्यं श्यु सः ।) तिल-
वृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका । तुलनारहिते चि ॥

“राक्षसेन्द्रप्रभावेण क्रिया चातुलया तथा” ॥

इति रामायणे ॥

अतुल्यं, चि, (न तुल्यं सदृशं नञ्समासः) निरुल्यं ।
अनुपमं । असाम्यं । असदृशं । यथा,—

अत्य

“अतुल्यमहसा साकं मम रानेव विग्रहः” ।

इति भट्टिः ॥

अतुष्टिकरं, चि, (तुष्टिं सन्तोषं करोति तुष्टि +
कृ + कर्त्तरि टच् उपपदसमासः स्त्रियां ङीप्
अतुष्टिकरी ।) सन्तोषाजनकं । यथा मनुः,—
“अनिर्दृष्टं प्रेतात्रं अतुष्टिकरमेव च” ॥

इत्याह्निकतत्वं ।

अत्यभिः, स्त्री, (अप् + भावे क्तिन् न ह्यभिः सन्तोषः
नञ्समासः । वज्रग्रीवौ तु ह्यभिरहितः अस्-
न्तोषकरः ।) ह्यभभावः । अपरितुष्टिः । अन्नाभि-
लाभः । यथा,—

“उग्राह्यमिदमः प्रवेशदहनं काङ्क्षतिज्ञा रवा ।
वर्यः पाण्डुविवर्जितः क्षयितताकर्माणि पितृस्यैव”
इति रत्नितः ॥ अत्ये चि ॥

अतेजः, [च्] स्त्री, (न तेजः तेजोविरोधितमः
नञ्समासः) ह्याया इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजो-
रहिते चि ॥

अत्यः, पुं, शरीरावयवः । अङ्गं । इत्युणादिकोषः ॥

अत्यः, चि, (अतति सततमनित्यतया विकारं
गच्छति अत् + कन् अतति सततं गच्छति अत् +
कन्) अधिकः । पाश्र्वः । इत्युणादिकोषः ॥

अतृट् अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्य-
वर्गाद्योपधः । उ अतिवृष्टे । इति दुर्गादासः ॥

अत्ता, स्त्री, (अतति सततं खेहं संबध्नाति अत् +
तक् स्त्रियां टाप्) माता । ज्येष्ठा भगिनी । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ अत्ता मातायजसवा ।
इति नानार्थकोषः ॥ प्राकृतभाषायां श्वन्नः । इति
साहित्यदर्पणटीका ॥

अत्तिः, स्त्री, (अत्यते सततं कर्मणि सम्बध्यतेऽनया,
अत् करणे क्तिन् माता च ।) नाथोक्तौ ज्येष्ठा
भगिनी । इति शब्दरत्नावली ।

अत्तिका, स्त्री, (अत्ति + सार्धं कन्) अत्तिका ।
नाथोक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति भरतः हिरण्य-
कोषच ।

अत्युः, पुं, (अतति सततं गच्छति अत् + कर्त्तरि न
वायुः सततगन्ता अधिकः ।) सूर्यः । इत्युणादि-
कोषः ॥

अत्यः, पुं, (अतति शीघ्रं गच्छति अत् + कर्त्तरि
यत्, क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽप्यभिनिविशते
इति न्यायात् अन्यथा हलन्तात् ख्यति आत्य इति
स्यात् नृनगामी अत्यः) अत्यः । वैदिकशब्दोऽयं ॥

अत्यन्तं, स्त्री, (अन्तं सीमासतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः) अतिशयः । देया । अत्यन्तं कठिनौ
तथापि हृदयानन्दाय वक्षोरुहौ । इति नरहरि-
कविः ॥

अत्यन्तकोपनः, चि, (अत्यन्तं कोपनः क्रोधशीलः
दितोयातव्, जुप् + कर्त्तरि युच्) अतिशय-
क्रोधी । तत्पर्यायः । चण्डः २ । इत्यमरः ॥

अत्यन्तगामी, [न्] चि, (अत्यन्तं शीघ्रं गच्छति
अत्यन्त + गन् + गिनि उपपदसमासः) अति-
शयगमनशीलः । अतिप्राग्गमनकर्त्ता । तत्प-
र्यायः । अत्यन्तिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्या

अत्यन्तः सुकुमारः, पुं, (अत्यन्तः सुकुमारः कर्म-
धारयः ।) कङ्कुनीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यन्तिकः, पुं, (अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त + ठन्
ठत्येक इति ठस्य इकाः अति चातिशयमन्तिकं
कर्मधारयः, अतिनिकटम्) अतिशयभ्रमणकर्त्ता ।
अत्यन्तगामी । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्यन्तीनः, चि, (अन्तं स्यात्तयः अत्ययीभावसमासः ।
अत्यन्तं गामी द्वितीयातत्पुरुषः । लक्ष्मीं परन्प-
रोयां त्वमत्यन्तीः त्वनुमये इति भट्टिः ।) भ्रम-
ङ्गामी । अतिशयगमनशीलः । इत्यमरः ॥

अत्यस्तं, स्त्री, (अत्यन्तः अस्तोरसः फलपत्रादौ यस्य
सः) वृक्षान्तं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैवुल इति
भाषा ॥

अत्यस्तपर्णः, स्त्री, (अत्यन्तं पर्णं पत्रं यस्याः सा
जातित्वात् ङीप्) लताविशेषः । तत्पर्यायः ।
तीक्ष्णा २ कण्डूरा ३ वल्लिरूरुणः ४ करवडवल्ली ५
वदस्या ६ अरुणवास्तिनी ७ । अस्या गुणाः ।
तीक्ष्णान्तत्वं । जीह्वानुलविनाशित्वं । वातहारित्वं ।
अग्निरुचिकारित्वं । गुल्मश्लेष्मरोगापहारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यस्ता, स्त्री, (अत्यन्तः अस्तुरसो यस्याः सा
स्त्रियां टाप्) वनवीजपूरः । मधुरलेवु । मधुटावा
इति स्याता । इति रत्नमाला ॥

अत्ययः, पुं, (अति + इण् + भावे षच्) नृत्यः ।
अतिक्रमः । दण्डः । दौषः । छच्छः । इत्यमरः ॥
“जीवितावयवमापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
इति मनुः ॥)

अत्यर्थः, स्त्री, (अर्थमतिक्रान्तं अत्यादीति समासः) ।
अतिशयः । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥
“लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हिनकाभ्याम्” ।
इति रामायणे ॥)

अत्यल्पं, चि, (अत्यन्तमल्पं मनाक्) यत्किञ्चित् ।
अतिसूक्ष्मं । तत्पर्यायः । अल्पिष्ठं २ अल्पीयः ३
कण्ठियः ४ अल्पीयः ५ । इत्यमरः ॥

अत्याकारः, पुं, (अति आधिक्येन आकारः तिर-
स्कारः । आ + कृ + भावे षच्) अतिशयितः ।
आकारो देहः कर्मधा । दृष्टदेहः । अतिशयितः
आकारो यस्य सः तद्विशिष्टः । न्यक्कारः । तिर-
स्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्याचारः, स्त्री, (आचारमतिक्रान्तं अत्यादीति
समासः) विरुद्धाचरणं । आचारमतिक्रम्य इत्य-
र्थयीभावसमासनिष्पन्नं ॥

अत्याचारः, पुं, (अति अनुचितः आचारः कर्मधा ।)
अनुचिताचारः । असङ्गताचरणं । आचारोल्ह-
नं । अन्यायः ॥ (अति अनुचितः आचार आच-
रणं यस्या सः अन्यायाचरणकारी) ॥

अत्याच्यं, चि, (यत्कुं न शक्यं अति त्यज् + शक्यार्थे-
णत्, कुलाभावः) त्यागानर्हं । अत्यक्त्यं । अत्य-
जनीयं । यथा, यत्तु पतितस्त्रीगमनस्य सप्तत्वं
प्रायश्चित्तविवेकद्विरुक्तं तदत्याज्यापरं । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अत्रिः

अत्यालः, पुं, (अति अत्याशयेन या चतुर्दिक्षु अलति भूयति अति + आ + अल + कर्त्तरि अच् । लालचिता इतिभाषा) रक्तचित्रकल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्याशा, स्त्री, (अतिशयेन आशा) अतिशयाशा । अत्यन्तस्पृहा । असम्भावनीयवाञ्छा । यथा,— “अत्याशामिदपागतध्वगंगणान् धन्वावनौ ता-पितान्नोयत्तर्पयितुं क्षमोऽस्मि मम तदुःखैर्मनो दूयते” । इत्युद्धटः ॥

अत्याहारी [नृ] त्रि, अतिपूर्वाङ्पूर्वहृधातोः कर्त्तरि णिन् प्रत्ययनिष्पन्नः । अतिशयाहारकर्त्ता । ब्रह्माहारी । अपरिमितभोजी ॥

अत्याहितः, क्ली, (अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणाय चित्तं निधीयते ऽत्र अति आ + धा + क्तोऽधि-करणे ङ्यगतिप्रत्यवसानार्थभ्यश्च इति सूत्रेण क्त अचिकरणे) महाभीतिः । अतिशयभयं । जीवा-नपेक्षि कर्म । जीवनाशारहितसाहसकर्म । इत्य-मरः ॥ (अत्याहितं किमपि राक्षसकर्म कुर्यात् । इति रामायणं ।)

अत्युक्तिः, स्त्री, (अतिशयेन उक्तिः कथनम् अति + वच् + भावे क्तिन्) आरोपितकथनं । अति-शयोक्तिः । असम्भवाक्तिः । अलङ्कारविशेषः । यथा । “अत्युक्तिरद्भुतातथ्यश्रौत्यौदार्यादिवर्णनं । तस्य दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः” ॥ इति चन्द्रालोकः ॥

अत्युहः, पुं, (अतिशयेन ऊहते रवजगितकृष्ण-वर्षकण्डं यथा तथा शब्दायते यः अति + ऊह + कर्त्तरि अच् । अतिशयितः ऊहकर्त्ताः प्रादीति समासः, अतितर्कः) कालकण्डः । दायूहपक्षी । इति मेदिनी । अतिशयवितर्कः । (अत्युहो नीलिकायां स्त्री कालकण्डखगे पुमान् ॥ इति-मेदिनी ॥)

अत्युहा, स्त्री, (अतिशयितः ऊहः पुष्पोत्कर्षेण तर्को गस्याः सा स्त्रियां टाप्) नीलिका । श्रेफालिका । इति मेदिनी ॥

अयत्र, व्य, एतद् + सप्तमर्थे त्रच् एतदशब्दस्य अश-देशः । एतस्मिन् । एतान्ने इति भाषा । एतच्छब्दस्य सप्तम्यास्त्रदेशे रूपोऽयं ॥ (यपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ॥ इति शाकुन्तले ॥)

अयत्रभवान्, त्रि, त्रि, (एतद् + अयत्रेभ्योऽपीति प्रथ-मार्थे त्रलुअत्र अयं भवान् कर्मधारयः ।) पूज्यः । स्नाप्यः । मान्यः । नाटकेऽस्य प्रचुरप्रयोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नृगभवतः शराहतिं सर्व-यायमनुयाति सायकः ॥ इति भारविः)

अत्रिः, पुं, (अति स एकगण्डयेणैव सर्वमेव गङ्गो-जलं पीतवान् अद् + कर्त्तरि ङन् दस्य तः ।

“मरीचिरयङ्गिरसौ पुनस्त्यः पुनश्च क्रतुः । ब्रह्मणोः नानसाः पुलाः वशिष्ठश्चेति सप्त ते” ॥ इति) सप्तमिमध्ये ऋषिविशेषः । स च ब्रह्मण-चतुषो जातः । तस्य भार्या कर्दममुनिकन्या अनसूया । पुत्रः दत्तः १ दुर्वासाः २ चन्द्रश्च ३ । इति श्रीभागवतं । (यथा मनुः,—

अथो

“मरीचिमयङ्गिरसौ पुनस्त्यं पुनश्च क्रतुः । प्रचेतसं वशिष्ठश्च ऋगुं नारदमेव च” ॥) अत्रिजातः, पुं, (अत्रेजात उत्पन्नः पञ्चमीतत्पुरुषः ।)

चन्द्रः । हिजन्मा । यथा,— “अत्रिजातस्य या मूर्तिः शशिनः सञ्जनस्य च । कृ सा चैवात्रिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च” ॥ इति त्रिविक्रमभट्टः ॥

अत्रिदृग्जः, पुं, (अत्रेः दृक्चक्षुः षष्ठीतत्पुरुषः तस्या जातः अत्रि दृक् + जन् + ड उपपदसमासः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्रिनेत्रजः, (पुं,) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ अत्रिनेत्रप्रसूतः, पुं, (अत्रिनेत्रात् प्रसूतः पञ्चमी-तत्पुरुषः) चन्द्रः । इति हलायधुः ॥

अत्रिनेत्रभूः, पुं, (अत्रिनेत्रात् भवति यः अत्रिनेत्र + भू + कर्त्तरि क्तिन्) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अत्रिभारद्वाजिका, स्त्री, अत्रिश्च भरद्वाजश्च दन्तः

तयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुनात् जाता अत्रि भर-द्वाज + “इन्द्रादुन् वैरमैथनयोरिति” वुन् तस्य अकः स्त्रियां टाप् । अत्रिभारद्वाजी विवाहः । इति शुद्धरत्नावली ॥

अय, व्य, (अर्थ + ड एषोदरादित्वात् रस्य लोपः ।) मङ्गलं । अगन्तरं । आरम्भः । प्रश्नः । कार्त्स्न्यं । इत्यमरः ॥ अधिकारः । संशयः । विकल्पः । समु-च्चयः । इति मेदिनी ॥ (अय तस्य विवाहकौतकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ॥ इति रघवंशे ॥) अयकिं (अर्थं पूर्वोक्तं वाच्यं कवते स्त्रीकरोति अर्थ + कु + डिम् एषोदरादित्वात् वस्य लोपः । अर्थो ऽभिधेयैरेवमुपयोजननिष्ठचित्पु इत्यमरः ।) अ, स्त्रीकारः । इति शुद्धरत्नावली ॥

अयर्च्य [नृ] क्ली, (अय लोकमङ्गलाय अर्च्यते प्रसू-यते यत् अय + अर्च्य + कर्मणि अनिप् शकान्धा-दित्वात् पररूपं । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्य-व्ययो अय इत्यमरः) वेदविशेषः । इति मेदिनी ॥ तत्तु चतुर्थवेदः नवशाखायुक्तः । अस्य विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अयर्च्यणः, पुं, (अयर्च्यं विद्यतेऽस्य न प्रत्ययः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयर्च्यणिः, पुं, (अयर्च्यवेदं नयति ज्ञानविषयं प्राप-यति अयर्च्यन् + नी + कर्त्तरि क्तिन् । एषोदरा-दित्वात् ऋसः) अयर्च्यवेदश्चप्राज्ञायः । पुरोहितः । इति मेदिनी ॥

अयर्च्यो [नृ] पुं, (अय लोकमङ्गलाय अर्च्यते वेदवि-शेषं प्रस्तौति अय + अर्च्य + अनिप् शकान्धादि-त्वात् पररूपं) ब्राह्मणः । इति मेदिनी ॥ (कृतपद-यत्तिरयर्च्यवेदः ॥ इति भारविः) ॥

अयो, व्य, (अर्थ + डो एषोदरादित्वात् रलोपः) मङ्गलं । अगन्तर्यं । समुच्चयः । प्रश्नः । आरम्भः । कार्त्स्न्यं । अधिकारः । संशयः । विकल्पः । इति मेदिनी ॥

(“स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितं । विविधानि च शिल्पाणि समादेयानि सर्वतः” ॥ इति मनुः ॥)

अद्

अद् इ वन्धे । (आदि परस्मैपदी सेट् इदित्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अन्त्यते । इति दुर्गादासः ॥ अद् ल खौ भक्षणे (अनिट् परस्मैपदी अदादि ।)

इति कविकल्पद्रुमः ॥ ल अत्ति । खौ अक्षा । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् शपःस्थितौ अद्-तीत्यपीति वररुचिः । इति दुर्गादासः ॥

अद् [स्] त्रि, (न दस्यते अङ्गु इदन्त्या अङ्गुलिस्त-क्षिप्यते यच्च न + दस् + बाङ्ल्यात् क्तिप् त्रि-जिङ्गलश्च ।) एतत् । पुरोवर्त्ति । एह इति भाषा । परं । परोक्षभूतं । इति मेदिनी । सेह इति भाषा ।

अदत्तं, त्रि, (न दत्तम् उत्सृष्टं नञ्समासः नञश्च अप्राशस्त्ये यथा कारिकायां ।

“तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञ्याः षट् प्रकीर्तिताः” ॥ इति ।) अन्यायेन दत्तं । यथा । यत् पुनरन्या-येन दत्तं तददत्तं । षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्त-यमेव इत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च । दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयो र्वस्वरूपं विवृतं ।

“अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगकृजान्तिते । तथोक्तोचपरीहासव्यासच्छलयोगतः ॥ बाहूनास्त्रतन्त्रात्तमत्तोन्मत्तापवर्जितं । कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्यं वा धर्मेसंहिते । यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति ॥ अयमर्थः । भयेन बन्दिग्राहादिभ्यो दत्तं । क्रोधेन पुत्रादिवेरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तं । पुत्रवियोगा-दिनिमित्तशोकाविष्टेन दत्तं । उक्तोचैनं कार्य-प्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तं । परिहासे-नोपहासेन दत्तं । एकः खड्गमन्यस्मै ददावन्त्यो-ऽपि तस्मै ददातीति दानव्यासः । कृलयोगतः श्रतदागमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेन लोक-वेदानभिज्ञेन । अस्त्रतन्त्रेण पुत्रदासादिना । आर्त्तेन रोगाभिभूतेन मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन । उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादप्रमत्तेन । अपवर्जितं दत्तं । तथायं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिज्ञाभे-च्छया दत्तं । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तं । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनिरुद्धानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्त-मदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्त-रक्षणादत्तत्वं धर्मकार्यं व्यतिरिक्तविषयं ।

“सुखेनात्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु नृते दाप्यस्तुस्ततो नात्र संशयः ॥

इति कात्यायनसरणात् । यः पुनः षोडश-प्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति यथादेयं प्रयच्छति । तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः ।

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यथादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डाज्जथा दत्तप्रतीच्छकः” ॥ इति भित्ताक्षरा । कन्यकाणां त्वदत्ताणां । इति कात्यायनः ॥

अह

“नह्यदत्तां महीं धित्रा भरतः शाकुमिच्छति”
इति रामायणं ।)

अदत्ता, स्त्री, (न दत्ता नोत्पृष्टा नञ्समासः, नञञ्
निषेधार्थः ।) अविवाहिता । इति स्मृतिः ।
अदनं, स्त्री, (अद् भोजने भावे ल्युट् ।) भक्षणं ।
भोजनं । इति हेमचन्द्रः ।

(“इत्यनार्यमनुष्काणां दुमाणावपातनं ।

आत्मार्यश्च क्रियारम्भो निन्दितादादनं तथा” ॥

इति मनुः ।)

अदम्नः, त्रि, (दन्म + रक् । दम्नस्य नदम्नं नञ्-
समासः ।) प्रचुरः । वडः । इत्यमरः ॥ (अदम्न-
दम्नविशेष्य स स्त्री लो जहासि निद्रामशिवैः शि-
वारुतैः ॥ इति किरातावृत्तीयं ।)

अदर्शनं, स्त्री, (दृश् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समासः ।)
दर्शनाभावः । (अदर्शनश्च ते वीर भूयो मां ताप-
यिष्यति ॥ इति रामायणं ।) असाक्षात् । दृष्ट्य-
गोचरं । तत्पर्यायः । विनाशः २ । इत्यमरः ।
(आकरणमते लोपः यथा ऋग्वेदप्रातिशाख्ये,—
“विद्वत्तिषु प्रत्ययादेरदर्शनम्” । इति ।)

अदला, पुं, (न दस्यते भिद्यते यत्, न दन् + धञर्थे
कन् ।) हिज्जलद्वजः । इति शब्दचन्द्रिका । दल-
रहिते त्रि ॥

अदला, स्त्री, (नान्ति दलं पत्रं यस्याः सा ।) हत-
कुमारो । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अदाता, त्रि, (न दाता नञ्समासः । दा + ढच् ।)
हपणः । दानशक्तिरहितः । यथा,—
“अदाता मुखस्यागी स्वधनं त्यज्य गच्छति” ।
इति प्राचीनाः ॥

(“कालेऽदाता पिता वाथो वाचक्षानुपयन् पतिः ।
मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाचोमातुररक्षिता” ॥
इति मनुः ।)

अदान्तः, त्रि, (न दान्तः नञ्समासः ।) तपःक्लेश-
तद्धिष्युः । अहतवाद्येन्द्रियनिग्रहः । इति
पुराणं ॥

अदितिः, स्त्री, (दितिभिन्ना अदितिः । नजो दाजो
डितिरिति शाकटायनोक्तेर्दितिप्रत्ययान्तो वा ।
अदनाददितिः वा ।) दत्तप्रज्ञापकिकन्या । सा
कश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भूमिः । अखण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदितिनन्दनः, पुं, (अदितेर्नन्दनः पुत्रः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) देवता । इत्यमरः ॥

अदृक्, [श्] त्रि, (नान्ति दृक् चक्षुरस्य सः ।)
दृष्टिरहितः । अन्धः । इत्यमरः ॥

अदृश्यं, त्रि, (दृश् + कर्मणि कप् न दृश्यं, नञ्-
समासः ।) अदर्शनीयं । अदृश्यं । “यथा,—
कन्यादेरतिकोमला त्रिसुवनव्याप्ताप्यदृश्याजनेः” ।
इत्युद्भूतः ॥

अदृष्टं, स्त्री, (न दृष्टं नञ्समासः ।) अमिजलादि-
द्वारा जातं भयं । इत्यमरः ॥ जन्मान्तरीय-
संस्कारः । भाग्यं । यथा । “अदृष्टमप्यर्थमदृष्ट-
वैभवाद् करोति सतिर्जगददर्शनातिथिं” । इति
श्रीहर्षः । तत्तु आत्मनोऽतीन्द्रियगुणः । इदं

अद्भु

वासनाजन्यं । तत्त्वज्ञाननाशं । भोगनाशश्च ।
धर्माधर्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्मस्तु स्वर्गादि-
कारणं । गङ्गास्नानयागादिजन्यः । कर्मनाशज-
लादिस्पर्शनाशश्च । अधर्मस्तु नरकादिकारणं ।
प्रायश्चित्तादिनाशश्च । इति भाषापरिच्छेदः ॥
अदृष्टः, त्रि, (न दृष्टः ।) अज्ञतदर्शनः । अवीक्षितः ।
“अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदमोहता” ।

इति रत्नतरङ्गिण्यां मानुदत्तः ॥

अदृष्टवान्, [त्] त्रि, (अदृष्टं भाग्यं विद्यतेऽस्य,
अदृष्टं मतुम् ।) भाग्यवान् । कपालिया इति
भाषा । (स्त्रियां ङीप् अदृष्टवती) ।

अदृष्टिः, स्त्री, (न दृष्टिः नञ्समासः ।) प्रतिकूला
दृष्टिः । कुत्सिता दृष्टिः । सरोषवक्रदृष्टिः । कुटि-
लचक्षुः । असौम्याक्षि । वक्रदृष्टियुक्तचक्षुः ।
इत्यमरः ॥

अदृष्टिका, स्त्री, (विरुद्धा दृष्टिः नञ्समासः ।
नञञ् विरोधार्थे, स्त्रियं कन् स्त्रियां टाप् ।)
सरोषवक्रदृष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदेवमाढकः, पुं, (देवो दृष्ट्यन्तु माता माढतुल्यो
यत्र सः, समासान्तः कः, ततो नञ्समासः ।)
देवमाढकमिन्द्रदेशः । नदीमाढकदेशः । यथा ।
(विनन्दति क्षेममदेवमाढकाः ॥ इति भारविः ॥)

अद्भः, पुं, (अद्यते मुच्यते यत्, अद् कर्मणि गन् ।)
हृत । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरितिः ॥

अदृट् ङ अतिक्रमे वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दन्त्यवर्गद्वितीयोपधः । (अद्वितुं अतिक्रमितु-
मिच्छति—अदृट् + सन् + लट् ते ।) ङ अद्वि-
टिषते । इति दुर्गादासः ॥

अदृड्, अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्ग-
द्वितीयोपधः । (अद्वितुं अभियोगमिच्छति
अदृड् + सन् + लट् तिप् ।) अद्विडिषति । किमि
संयोगान्तलोपे अद् । अभियोगः समाधानं ।

अद्विति पक्षं विद्वान् । अभि समन्तात् योगो-
ऽभियोगः इति गोविन्दमठः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अद्वा, य, (अतंसततं गमनं ज्ञानं वा दधाति अत् +
धा + क्तिप् ।) यथायं । तत्पर्यायः । तत्त्वं २
अद्भसा ३ । इत्यमरः ॥ (अद्वा त्रियं पालित-
सङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ॥ इति रघुः ।)

अद्भुतं, स्त्री, अपूर्वं । तत्पर्यायः । विस्मयः २
आश्चर्यं ३ चित्रं ४ । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं ।
इत्यमरः ॥

अद्भुतं, त्रि, (अततोति अत् + क्तिप् आकस्मिकार्थ-
मयं तथा भाति-भा + भुवच् ।) आश्चर्यं ।
तत्पर्यायः । इद्भं २ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अथा-
द्भुतं । अद्भुतसागरे आधर्ब्याद्भुतवचनं । प्रकृति-
विरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृज-
न्तीति । तेन आपञ्ज्ञानाय भूम्नादीनां पूर्वं
स्वभावप्रचोदेवकथंकोऽद्भुत इति ॥ एवञ्च बुधो-
दयपूर्वग्रहणादीनां गणितगतत्वेन प्रकृतानामपि
यदुत्पातत्वं तद्भाक्त्वं ।

तत्कारणञ्च गर्गसंहितावाङ्मस्यवयोः ॥

“अतिक्रामादसत्यादा नास्त्यवाप्यधर्मतः ।

अद्भु

नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥
ततोऽपचारान्नियतमपवर्जन्ति देवताः ।
ताः सृजन्त्यद्भुतां कालं दिव्यनामसमृम्भितान् ॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सन्बोधयन्ति च” ॥
तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः ॥ नेत्मातं
दर्शयेदिति ॥ * ॥ तव वेदान्तज्ञानमण्डलनिरूपणं ।
यथा दीपिकायां ॥

“प्राक्कद्वित्रिचतुर्भागेषु द्युनिशोरद्भुतेषु सर्वेषु ।
अग्निलाभिश्चक्रवर्णा मण्डलपतयः स्मामुमेच ॥
बेलामण्डलं ॥ * ॥

“अर्थान्नादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु वायुर्भवेत् ।
देवेन्याजविशाखयान्द्युगले पित्रद्वये चानलः ॥
विन्वादित्रयधात्मैत्रयुगलेष्विन्द्रो मदेन्मण्डलः ।
सर्पोपान्त्यगन्त्यूगलेषु योनिष्वपामीश्वरः ॥
पवनदहनौ नेत्रौ योगक्षयोरतिदुष्करः ।
सुरपवरुणौ शस्त्रौ योगक्षयोरतिशोभनः ॥
सवरुणमरुन्मित्रः शक्रस्तथाभिसमायुतः ।
फलविरहितः सैन्धो वायुस्तथाभिद्युतोऽम्भुपः ॥
यन्मण्डलेऽद्भुतं जातं शान्तिस्तदेवताश्रया ।
तथा शान्तिद्वयं कार्यं मण्डलद्वयजाद्भुते” ॥ * ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“यहर्षवैद्यतं दिव्यं आन्तरीक्षं निबोध मे ।
उत्क्रापातो दिशां दाहः परिवेशस्तथैव च ॥
गन्धर्वनगरश्चैव दृष्टिश्च विहता तथा ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नामसानि विनिर्दिशेत् ॥
चरस्थिरभवं भौमं भूकल्पमपि भूमिजं
जलाश्रयानां वैद्यं भौमं तदपि कीर्तितं ॥
भौमज्जाल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपश्यते ।
नानसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदं ॥
दिव्यं तोत्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारि तथैव च ॥ * ॥
शीतोष्णता विपर्यासकृत्तुना रिपुजं भवं ॥
पुष्ये फले च विहते राक्षो मृत्युं तथादिशेत् ॥
अकालप्रभव नार्यः कालातीताः प्रजान्मथा ॥
विहताः प्रसवाच्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा त्रयः ॥
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥ * ॥
अदोषे कुक्कुटारवो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।
अर्कोदयेऽर्कमिमुखश्चारावो नृभयं दिशेत् ॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
ज्ञेयो गृहपतेर्नृत्युर्धननाशश्चैव च ॥
गृध्रः कर्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिल्लश्च चर्मचिल्लश्च मासः पाण्डुर एव च ॥
गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।
पक्षाभ्यासात्तथा वर्षानृत्युः स्यादगृहेमघिनः ॥
पल्लाः पुल्लस्य वा नृत्युर्द्रव्यश्चापि विनश्यति ।
ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा ॥
गृह्णीयाद्यदि रोचेत शान्तिश्चेमां प्रयोजयेत् ।
मांसास्थीनि समादाय श्मशानादगृहप्रवायसाः ॥
श्वा गृहालोऽथ वा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ।
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत् ॥

अङ्ग

चौरेण हन्यते लोकाः परचक्रसमागमः ।
संग्रामस्य महाघोरो दुर्मिच्छं मरुतं तथा ॥
अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्वदः ।
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्वदकारणं ॥ * ॥
मत्स्यपुराणे ।

“अतिरुष्टिरगावृष्टिर्दुर्मिच्छादिभयं मतं ।
अन्तर्तो तु दिगादूर्ध्वं वृष्टिर्ज्ञेया भयाय च ॥
शिरसे वाय रात्रौ वा श्वेतं याव्योत्तरेण तु
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥
दिग्दाहपरिवेशी च गन्धर्वगणं तथा ।
परचक्रभयं विद्यात् देशोपद्रवमेव च” ॥
भासो वगकुक्कुटः ॥ गणसंनिधनसूचने हरिवंशः,—
“वक्रमङ्गारकक्षत्रे चित्रायां घोरदर्शनः ।
चक्षत्यपर्वणि मही गिरीणां शिखराणि च” ॥ * ॥
वाणोत्पाते स एव ।

“दक्षिणां दिशमास्याय धूमकेतुः स्थितो भवेत् ।
वक्रमङ्गारकक्षत्रे क्षत्तिकासु भयङ्करः” ॥ * ॥
हृत्वाचिन्तामणौ ।

“वृक्षाशौचविवेकतत्त्वमुधा लोकाः क्षुधापीडिताः ।
विषा वेदहृतास्तथा प्रचलिता वक्राशिनो दुःखिताः ।
क्षौणी मन्दफला नृपाश्च विकलाः संग्रामघोरा मही
प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेज्यराक्षोर्दुतौ ॥
रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरुतः ।
प्राण्यहिरण्यलवणफलकुसुमाद्ये वर्धिते भयं विद्यात् ॥
अङ्गारपांशुर्वै विनाशमुपयाति तन्नगरं ।
अपलं विना जलधरेर्विहता वा यदा प्राणिनो दृष्ट्वा ॥
क्षिप्रं वाप्यतिरुष्टिं शस्यानामीतिसंजननं” ॥ * ॥
बुधकौशिकसन्वादे ।

“पल्लाः प्रपाते च फलं शरटस्य प्ररोहणे ।
शीर्षे राजश्रियोऽव्याप्तिर्भले चैश्वर्यमेव च ।
कारणयोर्भूषणावातिर्नत्रयोर्वैभुदर्शनं ॥
नासिकायाश्च सौगन्धं वल्लो मियान्नभोजनं ।
फण्डे चैव श्रियोऽव्याप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत् ॥
धनलाभो वाजसूले करयोर्धनरुद्धयः ।
स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनं ॥
पृष्ठे निधं महोत्तमः पार्श्वयोर्वैभुदर्शनं ।
कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः ॥
जङ्घे चार्थक्षयो निधं गुदे रोगभयं भवेत् ।
उर्वोक्षु वाचनावातिर्जानुजङ्घेऽर्थसंचयः ॥
यामदक्षिणयोः पादोर्भनयं नियतं भवेत् ।
पल्लाः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ॥
व्यलासाश्च फलस्यैव तददेवं प्रजायते ।
पल्लाः प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनं ॥
निधनार्थाय भवति व्याधिपीडाविपर्यये ।
पतनानन्तरश्चैवारोहणं यदि जायते ॥
पतने फलमुत्प्लुत् राहणेऽन्यत् फलं भवेत् ।
आरोहणसोर्ध्ववक्त्रे व्यधोवक्त्रे च पातनं ॥
भवेद्विष्टफणं तस्य तत्फलं जायते भुवं ।
सृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जलमाविशेत् ॥
पञ्चगव्यप्राशनश्च कुर्यादकाशलोकां ।
पल्लीरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
पूजयेद्भस्मपुष्पाद्यैस्तदये पूजकुम्भके ।

अङ्ग

पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चाभूतं सपल्लवं ॥
पञ्चरत्नकषायश्च निःक्षिप्यावाहयेत् ततः ।
पूजयेद्भस्मपुष्पाद्यैर्लोकपाशांस्तथा यद्गान् ॥
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खादिरैः शुभैः ।
तिलैर्यादृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकं” ॥
पल्ली गृहगोधिका । मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्वाम्बकमन्त्रः ।
इति विद्याकरः ॥ * ॥ गार्गसंहितावाहस्यत्ययोः ।
“ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवं ।
ये तु न प्रतिकुर्वन्ति क्रियया अद्रयान्विताः ॥
दाम्भिक्याद्वा विमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात्” ॥ * ॥
अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारः । अन्यथा
दोषः । इत्याह मत्स्यपुराणं,—
“भिन्नमण्डलवेलायां ये भवन्त्यद्भुताः क्वचित् ।
तत्र शान्तिद्वयं कार्यं निमित्ते सति नान्यथा ।
निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ।
एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयं । अन्यथा
वेलाभण्डलसन्देहे शान्तिर्न स्यात् साधारण-
शान्तिश्च निर्विषया स्यात् । अतएवोक्तं योगि-
याञ्चवल्केन,—
“यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते दिगः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या समुदाहृतः ॥
गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
शान्तिकामस्य जुहुयात् गायत्रीमन्त्रतैः शुचिः ॥
हन्तुकामस्य नृपतेर्हतेन जुहुयात् शुचिः ।
सावित्र्या शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ॥
प्रणवव्याहृतिभ्याश्च स्वाहान्ता होमकर्मणि ।
प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फटकारान्ताभिचारके ॥ * ॥
विश्वामित्रेणापि निमित्तसन्देहे वक्रादीन्युक्ताणि ।
यथा,—
“वक्राचान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणं ।
प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्मृते ॥ * ॥
मार्कण्डेयपुराणं ।
“दिग्देशजनसामात्यं नृपसामान्यमात्मनि ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभं ॥
परस्परविवादस्य ग्रहदोषेषु जायते” ॥
तथा,—
“तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ॥
लोकवादांश्च शान्तोऽग्रहपीडासु कारयेत् ।
भूदोहानुपवासांश्च शस्तं चैत्याभिवन्दनं ॥
कुर्यात् होमं तथा दानं आर्द्रं क्रोधविवर्जनं ।
अग्नेर्हं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्याच्च पण्डितः ॥
वर्जयेदुपवीं वाचमतिवादांस्तथैव च ।
ग्रहपूजाश्च कुर्वीत सर्वपीडासु मानवः ॥
एवं शान्त्यन्तःशेषाणि घोरानि दिगसत्तम ।
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहक्षौल्यान्यनेकशः” ॥ * ॥
लोकवादाश्च तत्रैवोक्ताः । यथा,—
“आकाशादेवतानाश्च देव्यादीनाश्च सौहृदात् ।
पृथिव्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः ॥”
ते च सर्वभूतहाकिन्याश्च भिन्नवशान्त्यर्थं लौकि-
कौपधमन्त्रादयः विषहरीमङ्गलचण्डिकागीतादय
चैत्यरुद्रादौ क्षेत्रज्ञानदेवतापूजा च । तथा-
चापस्तम्भः । स्त्रीभोऽवरवर्णेभ्यो धर्मश्रेष्ठान्

अङ्ग

प्रतीयादित्येक इति । धर्मश्रेष्ठान् श्रुतिस्मृति-
सदाचारेष्वप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायाः ।
भूदोहस्य पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पोज
दुग्धोत्सर्गः । चैत्यः पृथ्व्येन ख्यातो ग्रामस्य
रुद्रः । तथा च वाणोत्पाते हरिवंशः,—
“अनेकशाखस्यैव निमपात महीतले ।
अर्चितः सर्वकन्याभिर्दानवाणां महात्मनां ॥”
उषतीमकल्याणी । अतिवादश्च पूज्यमतिप्रस्य
भाषणं ॥ * ॥ मत्स्यपुराणं,—
“काकस्यैकारवश्चावः प्रभाते दुःखदायकः ।
काको मैथुनकासक्तः श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
क्षेत्रे गृहेऽपि तेऽर्क्युर्धननाशस्तथैव च ॥ * ॥”
वराहसंहितायां,—
क्रोडातुरक्तो रतिमांसलुब्धो
भीतो राजाः पतितो विहङ्गः ।
नासौ गृहस्यस्य विनाशहेतु-
र्दोषः समुत्पद्यत आङ्गरार्याः ॥ * ॥
अद्भुतशान्तिमाह मात्स्ये,—
“गृहे पक्षिहकारेषु कुर्यात्सामरतपर्यं ।
देवाः कपोता इति वा जन्मयं सप्ततिर्दिनैः ॥
गावश्च देया विविधा दिग्गानां
सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
एवं कृते पापमुपैति शान्तिं
मृत्योर्दिनेष्वैव विनिवेदितं यत् ॥”
दिनैः पक्षिभिः अपिवा अन्यैरपि ॥ * ॥ भुज-
वलभीमे ।
“एको वृषस्तथो गावः सप्तान्वा नवं दन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिका गावः कथिताः सामिघातकाः” ॥ * ॥
मत्स्यपुराणे ।
“अङ्गे दक्षिणभागे तु शूलं विष्फुरणं भवेत् ।
अप्रशस्तं तथा वामे एष्टस्य हृदयस्य च ॥
लाङ्कनं पिटकं चैव क्षेयं विष्फूर्जितं तथा ।
विपर्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां फलं तथा” ॥ * ॥
अनिरुद्धोपगमे दिग्गानां कार्यं सुवर्णेन च
तर्पणं स्यात् । शङ्खः । “दुःखप्राणिरुद्धर्गनादौ घृतं
हिरण्यश्च दद्यात्” इति । मात्स्ये ।
“नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुगन्धन ।
कवे सर्वार्थसिद्धार्थं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तुते ॥
एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च भारत ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके मध्येयते ॥
नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ वाक्पतेऽथ वृहस्पते ।
धूम्रयज्ञैः पीडितागाममृताय नमो नमः ॥
संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्तद्भुदयेषु च ॥
कुर्वन् वृहस्पतेः पूजां सर्वान् कामान् समप्नुते” ॥
वैष्णवाभ्युदये व्यासः ।
“ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्षिप्यन्ति नरा दिज ।
महाशान्तिकरः श्रीमास्तुष्या पूजितो हरिः ॥
उत्पातान् दारुणान् हुंसां दुर्निमित्ताननेकशः ।
तुलस्या पूजितो भगवा महाशान्तिकरो हरिः” ॥
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“नमस्ते वरुणाय विष्णवे परमात्मने साक्षा”

अद्

इति ॥ * ॥ हृन्दोगपरिशिष्टं । अघातो रज-
स्वाभिगमने गोऽन्वभाव्यासु गमने यमजनने
विजातीयजनने वा काककाण्डप्रवकाशेनमासे-
षिष्ककपोतानां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरि विश्रा-
मये यथामेव क्रियमाणे गृहद्वारारोहणे बाहु-
तेषु कल्पदृष्टेन विधिनाभिमुपसमाधाय प्राय-
श्चित्ताज्याज्जतीकुं होति अद्गताय अग्नये स्वाहा
सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय मृत्यवे
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्यालीपाककृतान्य
दिति ॥ * ॥ कपोतं विषेययति शौनकः ।

“रक्तपादः कपोताख्यः अरण्याकाः मुकच्छ्विः ।
सं चेच्छालां विशेच्छालासमीपश्च ब्रजेद्यदि ॥
अन्येषु गृहमथ्ये वा वल्लीकस्योद्गमादिषु” ।
कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन । प्रायश्चित्ताः
व्याज्जतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्था सप्ताज्याज्जतीः ।
अद्गताय अग्नये स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः । तत्र
स्यालीपाककृत्यतायां प्रायश्चरुभिरेतेभ्यो
देवेभ्यो जुहुयात् । हृन्दोगपरिशिष्टं । पश्चात्
वृत्तपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा
शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोत्रेष्टं दक्षिणां तां गां
कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथाचोक्तं,—
“गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगद्यते ।

न ततोऽन्यद्वयं यस्मात् तस्माद्गौर्वमुच्यते” ॥ * ॥
हृन्दोगपरिशिष्टं । यत्केयामन्यतममापन्नः प्राय-
श्चित्तं न कुर्यात् तस्य गृहपतेर्भरणं सर्वस्वनाशो
वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं कर्म्मपवर्गे
वामदेयगानं शान्तिः शान्तिरिति । अपवर्गे
समाप्तौ । वामदेयगानं शान्तिः कर्त्तव्या आरुत्ति-
प्रकरणसमाध्या । वार्षस्ये । श्रमवन्त्यासप्ता-
ष्टात् कम्पादिहस्तं निमित्तमाश्वे । अतिवर्षणोः
पवासाव्रतदीक्षाजप्यध्वनानि ॥ * ॥ वराहः ।
ये च न दोषं जनयन्त्यत्यातां स्नातुस्वभावकृतान् ।
अष्टविंशत्यैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः ॥
तथा च मत्स्यपुराणं ।

“वज्राशनिमहीकम्पसन्धानिर्घातनिखनाः ।
परिवेष्टरजोधूमरक्ताकांक्षमयोदयाः ॥
हुमेभ्योऽथ रसखेहमधुप्यप्लोद्गमाः ।
गोपक्षिन्ददृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ * ॥
तारोल्कापातकलुषं कपिलाकैन्दुमण्डलं ।
अग्नियज्वलनं स्तोमं धूमरेणुनिराकुलं ॥
रक्तपद्माख्या सन्ध्या नमः क्षुब्धार्थोपमं ।
सरिताश्वानुसंश्रयां दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥ * ॥
शक्रायुधपरीवेशो विद्युच्छुष्कविरोहणं ।
कम्पोद्धर्तनवैद्यं रसनं द्रव्यं क्षितेः ॥
नद्युदपानसरसां दृष्ट्वा भवनप्रवाः ।
पतनश्चाद्रिग्रीहानां वर्षासु न भयावह” ॥

हरिवंशे वर्षावर्णनायां,—
“क्षचित् कन्दरहासाप्यं शिखीभ्रामरयं क्षचित्” ।
इति दर्शनात् वर्षासु शिखीभ्रोद्गमो न भया-
वहः ॥ * ॥

“दियस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनं ।
यद्यनन्ततारायां दर्शनञ्च दिवामरे ॥

अच

गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु ।
श्रुत्यद्विद्विरसोत्पत्तिरपापाः शरदि स्मृताः ॥ * ॥
श्रीतानीलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणां ।
रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषो-
दिशो धूमान्धकाराच्च शूलभा वनपर्वताः ।
उच्चैः सूर्योदयास्तवं हेमन्ते शोभना मताः ॥ * ॥
हिमपातानि शोभताविरूपाद्भुतदर्शनं ।
दृष्ट्वाभ्रगाममाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरं ॥
चित्रा गर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजान्धगपक्षिणां ।
पञ्चाङ्गरत्नतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥
अतुल्यभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्गो शुभावहाः ।
अतान्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः” ॥ * ॥
उन्मत्तानाञ्च या गायाः शिशूनाञ्चेष्टितञ्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रमाथन्ते तत्र नास्ति अतिक्रमः ॥
पूर्वं चरति देवेषु पश्चाद्भ्रूतिः श्रुवान् ।
नादेशिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ * ॥
दृष्टव्यः,—

“न्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणां ।
आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि यततः ॥
विनेया नृणनीयाः । इति न्योतिस्तत्तत् ॥
अद्भुतः, पुं, अद्भुतारादिनवरसानां मध्ये रसविशेषः ।
तस्य स्यायिभावो विस्मयः । देवता गन्धर्वः ।
वर्णः पीतः । आलम्बनं लोकातीतवस्तु । उद्दीपनं
तद्गुणमहिमा । अनुभावाः क्लृप्तखेदरोमाश्च-
गङ्गादखरविभ्रमनेत्रविकाशादयः । अस्य अभि-
चारिभावाः वितर्कावेगसम्भ्रान्तिर्हर्यादयः । इति
साहित्यदर्पणं ॥

अद्भुतस्वनः, पुं, (अद्भुतः अतिश्रुतः स्वनः शब्दो
यस्य सः) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(अद्भुतः स्वन इति कर्म्मधारये आचर्य्यशब्दः) ।
अद्भुतसारः, पुं, (अद्भुतः अतिकठिनः सारः स्थिरांशो
यस्य सः) खदिरसारः ॥ इति केचित् ॥
अग्निः, पुं, (अग्निं भक्षयति सर्वान् अदेमं
चेत्यनिः) अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

अद्भरः, त्रि, (अद्भ मन्त्रेण, दृष्टस्यः कर्त्तरच्) ।
मन्त्रकः । मन्त्रपरः । इत्यमरः ॥
अद्य अ, (सद्यपरत् परार्थेष्वम इति इदमोऽङ्-
भावो अद्य निपात्यते) वर्त्तमानदिनं । आजि
इति भाषा । इत्यमरः ॥

अद्यतनः, पुं, (सायश्चिरमित्यादिना अद्युलौ तुटच्) ।
कालविशेषः । स च भाष्यमते दुर्गसिंहमते च
पूर्वरात्रिशेषदखचतुष्टयावधिकपररात्रिसार्द्धया-
मपर्यन्तः । पूर्वरात्रिशेषार्द्धावधिपररात्रिप्रथमा-
र्द्धपर्यन्तो वा । मर्द्धहरिक्रमदीश्वरमते पूर्वरात्रि-
शेषप्रहरावधिपररात्रिप्रथमप्रहरपर्यन्तः । अद्य
जातवस्तुनि त्रि ॥

अद्यश्वीनं, त्रि, (अद्यश्वस् + ख तस्य ईन टिखलोपा)
आसन्नमरणादि । अद्य श्वी वा भवति अद्यश्वीनं
मरणं । इति संचित्तसारयाकरणपरिशिष्टं ॥
अद्यश्वीना, स्त्री, (अद्यश्वस् + “अद्यश्वीनावच्छे”
इति सूत्रेण ख तस्य ईन टिषोः स्त्रियां
टाप्) आसन्नप्रसवा अद्यश्वो वा सृते अद्यश्वीना-

अहि

गौः इति संचित्तसारपरिशिष्टं ।
अद्यावधि, स्त्री, (अद्य अवधिः सोमा यस्य तत्) अ-
द्यावध् । आजि ईस्तक । इति भाषा । वर्त्तमान-
दिवसपर्यन्तं । आजि नागाश्च इति भाषा ॥
अद्रिः, पुं, (अद्रिश्दीति क्रिन्) । सूर्यः । पर्वतः ।
दृष्टः । इत्यमरः ॥ परिमाणविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (शारी) । मानमेदः । सप्ताहः ।
पर्वतमूपिका ॥

अद्रिकर्णी, स्त्री, (पर्वतमूपिकायाः वर्णवत् पुष्प-
मध्यस्थपत्रं यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) कपराजिता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रिकीला, स्त्री, (अद्रयः कीलाः स्तम्भवत् यस्य
सा पृथिवी) भूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अद्रिर्च, स्त्री, (अद्रौ जातं इति जनेर्ङ) शिलाजनु
इति रत्नमाला ॥ पर्वतजातवस्तुनि त्रि ॥
अद्रिजा, स्त्री, (अद्रेर्जाता इति जनेर्ङ ततश्चाप्,
पार्श्वती) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ लैहलीवृद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रितनया, स्त्री, (अद्रेः तनया) पार्श्वती । यथा—
एषोऽहमद्रितनयासुखपद्मजन्मेति काव्यप्रकाशः ॥
(अद्यैनमद्रेन्तनया शुशोच ॥ इति रघुः) ॥

अद्रिनिन्दी, स्त्री, (अद्रेर्निन्दी) पार्श्वती । दुर्गा ॥
हिमालयाद्रिजातत्वात् ॥

अद्रिमिद, पुं, (अद्रिन् पर्वतान् भिनत्ति अद्रि +
मिद + क्तिप् तुक्) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अद्रिभूः, पुं, (त्रि, अद्रौ भवति अद्रि + भू + क्तिप् ।
पर्वतजातमात्रे) आखुर्काण्डिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अद्रिराजः, पुं, (अद्रिनां राजा इति समासे राजाह
खलिभ्यट्) हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ।
अद्रिसारः, पुं, (अद्रेः सारः स्थिरांशः) लौहः ।
इति रत्नमाला ॥

अद्रिशः, पुं, (अद्रेः ईशः) शिवः । हिमालयः । इति
धरणी ॥

अद्वयः, पुं, (नास्ति द्वयं द्वित्वं यस्य) बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (आत्मा । अद्वैतवादी) ॥

अद्वयवादी, [न्] पुं, (अद्वयं सर्वमेव चित्-
स्वरूपं नात्मनोऽन्यत् किञ्चनेति वदति अद्वय +
वद् + णिनि । वैदान्तिकः) बुद्धः । इत्यमरः ॥

अद्वारं, स्त्री, (अप्रशस्तं प्रवेशायैयं द्वारं) द्वार-
व्यतिरिक्तप्रदेशः । यथा—

“अद्वारेण च नावीयाद् ग्रामं वा पेशम वावृतं ।
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत्” ॥

इति मातङ्गे ॥ अध्याये ७३ श्लोकः ॥ प्राचीराद्या-
वृतं ग्रामं नृपश्च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राका-
रादिबद्धनं कृत्वा न विशेषत् । रात्रौ च वृक्ष-
मूलावस्थानं दूरतस्थजेत् । इति तट्टीकायां
कुक्षिन्मट्टः ॥ द्वाररहिते त्रि ॥

अद्वितीयः, त्रि, (न विद्यते द्वितीयं यस्य) द्वितीय-
रहितः । (सदेव सौम्येदमग्रयासीदेकमेवा-
द्वितीयं इति श्रुतेः) अतुल्यः । यथा,—
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । इति वेदान्तः ॥ अद्याश्वि-

अधः

नेयः सहि नादितोयः । इति नैषधं ॥

अद्वैतः, चि, (द्विधभेदमितः प्राप्तः । द्वित + स्वार्थे
अण् न हतः । द्वितीयरहितः ।) एकः । यथा,—
यदद्वैतं ब्रह्मोपनिषदि तदप्यस्य तनुभा । इति
श्रीचैतन्यचरितामृतं ॥

अद्वैतः, पुं, (द्विधभेदमितः प्राप्तः ततोऽनन्तरं, प्रज्ञा-
दित्वात् स्वार्थे अण् ततोऽभिन्नः नञ्समासः ।) द्वैत-
रहितः विष्णुः । यथा,—

“विष्णुमानन्दमद्वैतं विज्ञानं सर्व्वगं प्रभुं ।

प्रणमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयं ॥”

इति गारुडे ३८ अध्यायः ॥ ॥ शिवावतार-
विशेषः । यथा,—

“नित्यानन्दो भक्तरूपो ब्रजे यः श्रीहृत्पुण्ड्रः ।
भक्तावतार आचार्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”

तत्पित्रादिविवरणं यथा,—

“महादेवस्य मित्रं यः कुबेरो गुह्यकेश्वरः ।
कुबेरपण्डितः सोऽयं जनकोऽस्य विदांवरः ॥

पुरा कुबेरः कैलासे सिध्यसाध्यनिषेविते ।
जलाप परमं मन्त्रं श्रैवं श्रीशिववक्त्रभः ॥

ततो दयातुर्गगान् वरं ददिवति सोऽब्रवीत् ।
ततः कुबेरो वरयामास त्वं मे सुतो भव ॥

प्रार्थितस्तेन देवेशो वरदेशः सदाशिवः ।
जन्मजन्मान्तरे पुत्र प्राप्स्यामि पुत्रतां तव ॥

इति प्राप्य वरं कथं कियन्तं कालमास्थितः ।
कार्यादोशवशात् सोऽद्याद्वैतस्य जनकोऽभवत् ॥

योगमाया भगवती गृह्णीतीत्यस्य साम्प्रतं ।
सीतारूपेणावतीर्णा श्रीनाम्नी तत्प्रकाशतः ॥

तस्य पुत्रोऽच्युतानन्दः हृष्यचैतन्यवक्त्रभः ।
श्रीमत्पण्डितगोस्वामिशिष्यप्रिय इति श्रुतं ॥

यः कार्त्तिकेयः प्रागासीदिति जल्पन्ति केचन ॥
इति गौरगणोद्देशदीपिका ॥

अद्वैतवादी, [न्] चि, (अद्वैतं “चिदेव सत्यं नान्यत्
किञ्चिन्” इति वदति, अद्वैत + वद् + णिनि उप-
पदसमासः ।) एकब्रह्मवादी । तस्य मतं यथा,—

ब्रह्मैव सत्यं प्रत्यक्षादितिद्वं विष्वं ब्रह्मणि आरो-
पितं । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात् सर्पवत्

प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात् विष्वं
वस्तुवत् प्रतिभाति प्रकृतिर्जीविष्वापि पर्यवसाने

ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सदस्तु गान्ति । अत्र प्रमाणं
शारीरिकसूत्रस्य शब्दराचार्यकृतभाष्यतट्टिकाक-

ल्पतरुभाष्यप्रभादि ॥

अधः [स्] य, (अधरस्य अधादेशः ततः अस्मिन्)
तलं । नीचं । अधोभागः । यथा,—

“नोक्तानुपपत्त्यर्थोऽधोऽधोऽध्यधि च माधवः” ।
इति वेपथेयः । पातानं । योनिः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

अधःपुष्पी, स्त्री, (अधः अधोमुखं पुष्पं यस्याः ।
अधस् + पुष्प + डीप् ।) गोजिह्वा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ टण्डविशेषः । हेठाङ्गली । चोर-
खड्गिका । भाँटुर इति भाषा । तत्पर्यायः । अवाक्-
पुष्पी २ मङ्गल्या ३ चमरपुष्पिका ४ । इति रत्न ।
माया ॥

अध

अधःक्षिप्तः, चि, (अधः अधोभागे क्षिप्तः पतितः ।)

अधस्त्यक्तवस्तु । इति जटाधरः ॥

अधमः, चि, (अधः पालने + अध, वस्य धादेशः ।)
न्यूनः । निन्दितः । अपहृतः । तत्पर्यायः । निहृतः २

प्रतिहृतः ३ अर्द्धा ४ रेफः ५ याप्यः ६ अधमः ७
कुक्षितः ८ अधव्यः ९ कुपुष्पः १० खेटः ११ गर्जः १२

अणकः १३ । इत्यमरः ॥ रेपः १४ अरमः १५
आणकः १६ अनकः १७ । इति तट्टीका ॥ (या-

चूना मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । इति
मेघदूते) ॥

अधमः, पुं, (अधः पालने + अध, वस्य धादेशः ।) उप-
पतिभेदः । तस्य सत्त्वार्थः । भयदयालव्याश्रयत्वं ।

कामक्रीडाविषये कर्त्तव्याकर्त्तव्याविचारकालश्च ।
इति रसमञ्जरी ॥

अधमभृतकः, चि, (अधम + भृ + क्त + स्वार्थे क्त्वं ।)
(अधमः । निहृतः । भृतकः । भृत्यः ।) अधम-

भृत्यः । नीचदासः । दौवारिकभारवाहकादयः ॥
अधमर्ण, चि, (अधम + ऋण ऋणविषये अवश्य

देयविषये अधमः निन्दितः राजदन्तादित्वात्
परनिपातः । वा अधमं ऋणमवश्यदेयत्वेन विद्यते

यस्य ।) ऋणगृहोता । ऋणी । इत्यमरः ॥ खा-
तक इति भाषा ।

(“अधमर्णार्थसिद्धयर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितं ॥

अपहृतेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसिद्धिः ।
अभियोक्ता दिग्देशं करणं वान्यदुद्दिशेत्” ॥

इति मनुः ।) ॥

अधमर्णिकः, चि, (अधममवश्यदेयत्वेन निन्दितं
ऋणं । तदेव दाढत्वेन विद्यते अस्य । अधमर्ण +

अत इतिठानाविति ठन् । तस्य इक ।) अधमर्णः ।
यथा,—

“ग्रहीतानुक्रमादुदाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरं ॥”

इति मिताक्षरा ॥
(“यै यैरुपायैरर्थं सं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
तैस्त्रैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकं” ॥

इति मनुः ।) ॥

अधमा, स्त्री, (अधम + स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयाद्यन्त-
र्गतनायिकाभेदः । अस्या लक्षणं । हितकारि-

प्रियतमे अहितकारित्वं । अस्याः क्रिया अधमा ।
अस्या निष्कारणकोपत्वात् चण्डीति नाम । इति

रसमञ्जरी ॥
अधमाङ्ग, स्त्री, (अधमम् अङ्गं कर्म्मधारयः ।)
पादः । चरणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अधरं, स्त्री पुं, (न ध्रियते कासुकस्य धैर्यं न तिष्ठति
यच्च, न + हृ + णिनि संज्ञायां घः प्रायेणेति

अधिकरणे घः ।) सरागारं । रतिगृहं । योनि-
रिति यावत् । इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्ड-

शेषश्च ॥
अधरः, पुं, (न ध्रियतेऽसौ हृ + अच् ततो नञ्-
समासः ।) सुखावयवविशेषः । नावो ठाँट । इति

भाषा । ओष्ठः । उप- ठाँट । इति भाषा । तयोः

अध

पर्यायः । रदनच्छदः २ दशनवासः ३ । इत्यमरः ॥

परन्तु द्वयोरपि ओष्ठाधरप्रयोगः यथा । रदन-
च्छदो दशनवाससी उभयत्र वर्त्तते तथा ओष्ठा-

धरावपि उभयत्रेति नयनानन्दः ॥ रायमुकुटो-
ऽप्याह उपरिवर्त्तो अधोवर्त्तो च ओष्ठः अधरो-

ऽप्येवं । पुरुषस्य रक्ताधरः प्रशस्तः । यथा,—
“प्राणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।

तालुकोऽधरजिह्वा च सप्त रक्ता प्रशस्यते ॥”

त्रिज्यान्तु यथा,—
“पाटलावर्त्तुलः खिगो रेखाभूषितमध्यभूः ।

सीमन्तिनीनामधरो राज्ञां चैव प्रियो भवेत् ॥
श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैधयकलहप्रदः ।

मह्यो मृत्काशिन्याश्चोत्तरोष्ठः सुभोगदः ॥”

इति सामुद्रक ॥
अधरः, चि, (न धरः नञ्समासः । नीचः ।) अधः ।

तलं । हीनः । अपहृतः । इति मेदिनी ॥ हीन-
वादी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा शाकुन्तले ।
पिबसि रतिसर्व्वसमधरं ।) ॥

अधरतः, व्य, [स्] (अधर + तसिन् प्रथमापञ्चमीसप्त-
म्यर्थेऽट्टौ ।) अधस्तात् । अधोभागः । इति

हज्जायुधः ॥
अधरमधु, स्त्री, (अधरस्य मधु धृतीत् ।) वक्त्रासवः ।
अधरामृतं । अधररसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधरस्तात् व्य, अधरतः । इति हज्जायुधः ॥
अधरस्तात् व्य, (अधर + अस्ताति विकल्पे अधरस्य

अधादेशः ।) अधस्तात् । अधरात् । दिग्वाचक-
शब्दात् दिग्देशकालवाच्ये प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां

स्थाने तात् प्रत्ययोभवति । इति व्याकरणं ॥
अधरा, स्त्री, (न धरा नञ्समासः ।) अधोदिक् ।

इति व्याकरणं ॥ नीचा । यथा । अधराय कृता
ययैव सा । इति नैषधं ॥

अधरात् व्य, अधरतः । अधरेण । अधरस्तात् ।
इत्यमरटीका ॥

अधरामृतं, स्त्री, (अधरस्य अमृतम् ।) अधरसधा ।
यथा,—

“सिद्धाङ्ग नृत्तदधरामृतपूरकेण
हासावलोककलगीतजह्मच्छयाभिं ।

नो चेदयं विरहजागन्मुपयुक्तदेहा
थानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
अधरीणः, चि, (अधरःकृतः तिरस्कृतः अधर +

ख तस्य ईन ।) धिक्कृतः । तिरस्कृतः । इति
जटाधरः ॥

अधरेण, व्य, (अधरे देशे अधरस्यां दिशि वा
अधर + णन् ।) अधोदिग्देशकालः । अधो-

दिक्देशकालः । इति व्याकरणं ॥
अधरेद्यु, [स्] व्य, (अधरे परे दिवसे अधर +

द्युस् ।) अधरदिवसः । परदिनं । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अधर्मः, पुं, (ध्रियतेऽनेन हृ + मनिन् ततो नञ्-
समासः, नञ्च विरोधार्थः ।) धर्मविरोधी । स

तु ब्रह्मणः पृष्ठाज्जातः । इति श्रीभागवतं ॥ पापं ।

अधि

अपराधः । अतिस्मृतिविरुद्धाचारः । यथा,—
“अधर्मेणैधते राजन् तवो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूहस्तु विनश्यति ॥”
इति महाभारतम् ।

(“अधर्मेतिमदमत्यन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते” ।
इति महाभारतम् ।)

अधर्मा, [नृ] चि, (अधर्मेः पापं विद्यतेऽस्य ।)
अधार्मिकः । अधर्मात्मा । अधर्मेणशब्दादस्यर्थे
इन् ॥

अधश्चरः, पुं, (अधश्चरति इति अधस् + चर + अच् ।)
चौरः । इति हारावली ॥ अधोगामिनि चि ॥
अधश्चौरः, पुं, (अधः चौरः । अधस् + चुर +
अच् + स्वार्थे ञ्) नीचचौरः । सिंदालचौर
इति भाषा । इति केचित् ॥

अधस्तात् अ, (अधर + अस्ताति ।) अधोभागः ।
इति हलायुधः ॥ (तस्याधस्तात् वयमपि रता-
स्तेषु पर्योऽजेषु । इति उत्तरचरितम् ।) (तथा
“निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दाहप्रतोच्छ्रौ” ॥ इति
मनुः ।) पञ्चाङ्गागः । इत्यमरटीका ॥ रतिगृहं ।
भगं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधामार्गवः, पुं, (न धीयतेऽधौ अधाः न + धा +
क्विप् । तादृशं मार्गं वाति गच्छति । अधा + मार्ग +
वा + कः ।) (अपामार्गः । इति क्षीरस्वामी ।)
धामार्गवच्छः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
अधार्मिकः, चि, (धर्मे चरति । धर्म + ठक् ।
न धार्मिकः ।) अधर्मी । अधर्मात्मा । पापी ।
तत्पर्यायः । अधार्मिकः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ यथा,—

“यस्तु पञ्च महायज्ञविहीनः स निराकृतः ।
अधार्मिकः स्यादृषलः अक्वीर्यो क्षतव्रती” ॥
इति जटाधरः । अतो नाधार्मिके वसेद्ग्रामे ।
इति कुल्लुकभट्टश्च ॥

अधि अ, (न धीयते धार्यते । नन् + धा + कि ।)
प्रादिविशयपसर्गमध्ये उपसर्गविशेषः । अ-
स्यार्थः । उपरिभागः । इति दुर्गादासः ॥ अधि-
कारः । ईश्वरः । इति मेदिनी ॥ अधिकं । यथा
अधिमासः अधिको मासः इत्यर्थः । इति स्मृतिः ॥
अधिः, पुं, आधिः । मनःपीडा । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

अधिकं, स्त्री, (अधि + खाद्य कन् ।) कात्यालङ्कार-
भेदः । तस्य लक्षणं । अधिकं पृथुलाधारादाधे-
याधिकवर्णनं । उदाहरणं यथा । ब्रह्माण्डानि
जले यत्र तत्र भान्ति न ते गुणाः ॥ इति कुव-
लवानन्दे अप्येयदीक्षितः ॥

अधिकः, चि, (अध्याख्य एव अधि + स्वार्थे कन् ।)
अतिरिक्तः । अनेकः । इति हेमचन्द्रः । (एमान्
पुंसेऽधिके शुक्ले । स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । इति
मनुः ।)

अधिकरणं, स्त्री, (अधि + ह + अधिकरणे ल्युट् ।)
एकन्यायोपपादनं । इति हेमचन्द्रः ॥ अधि-
क्रियते अत्र । विषयादिपञ्चावयवविवेचनोपेत-
ग्रन्थः । यथा,—

अधि

“विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥
विषयो विचारार्हवाक्यं । विशयोऽस्यायमर्थो न
वेति संशयः । पूर्वपक्षः प्रकृतार्थविरोधितकौप-
न्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलतर्कपन्यासः ।
निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्यनिश्चयः । एवं क्रमेण
विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरणं । इति ति-
थ्यादितत्त्वं ॥ अधिक्रियतेऽर्थादिचारोऽस्मिन्ने-
नेति वा अधिकरणं वेदविचारग्रन्थात्मिका मी-
मांसा । सा च द्विधा कर्ममीमांसा ब्रह्ममी-
मांसा चेति । कर्मकाण्डवेदविचारग्रन्थः कर्म-
मीमांसा जैमिनिप्रणीता सैव मीमांसात्वेन प्र-
सिद्धा पूर्वमीमांसा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्डवेद-
विचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासप्रणीता सा
च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्युच्यते ।
इत्युच्य मीमांसापदमपि करणाधिकरणव्युत्पत्त्या
ग्रन्थपरं ज्ञेयं । भावव्युत्पत्त्या तु विचारपूर्वक-
निर्णयपरमिति । यत् अधिक्रियते विचारोऽस्मे
इति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमांसासिद्धान्त
इत्युदीच्येनाभिहितं तन्न । सिद्धान्तस्याधिकरण-
चरमावयवत्वेनाधिकरणाङ्गत्वात् अधिकरणत्वा-
नुपपत्तेः । यथा न्यायमते निगमनस्य न्यायाव-
यवत्वं न तन्मात्रस्य न्यायत्वं तथेहापीति सुधीभि-
र्मात्रं । तस्य चाधिकरणस्य पञ्चाङ्गानि । तदुक्तं,—
“विषयोऽविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥
विषयो विचारार्हवाक्यं । यथा । खादिरं पशुं
वध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीति
इत्यादि संयोगपृथक्काधिकरणादेः । एवं विषयो
निश्चयस्तद्विस्तारविरोधी वा अविषयः संशयः ।
तदुक्तं,—
“विशब्दश्च विशेषार्थः सिनोतिर्वन्धनार्थकः ।
विशेषेण सिनोतीति विशयोऽर्थनियामकः” ॥
नियामकः कोटिनिश्चयकतया विशेषदर्शनात्मक-
व्याप्यवत्त्वादिनिश्चय एव । एवमेव न्यायगुरु-
न्यायवागीशमट्टाचार्यचरणाः ॥ अन्ये तु विशय
इति विपूर्वस्य श्रुतेः संशयार्थकत्वमालोच्य ता-
लव्यमध्यपाठं वदन्तः विशयः संशयः इति व्याच-
क्षते तत्र विपूर्वश्रुतेः संशयार्थकत्वे मानमनु-
सन्धेयं । संशयः अस्यायमर्थो न वेत्याकारकः ।
पूर्वपक्षः सिद्धान्तविरुद्धतर्कपन्यासेन सिद्धान्त-
विरुद्धसंशयैककोटिव्यवस्थापनं । उत्तरं प्रकृत-
सिद्धान्तानुकूलतर्कपन्यासेन प्रकृतसिद्धान्तसिद्ध-
संशयापरकोटिव्यवस्थापनं । निर्णयः सिद्धान्तसिद्ध-
विचारार्थवाक्यतात्पर्यावधारणं । कर्ममीमांसा-
धिकरणानि सहस्रसंख्यकानि जैमिनिप्रणीतानि
शास्त्रदीपिकादौ पार्थसारथिमिश्रादिभिर्विजडधा
विरुतानि । इति चन्द्रशेखरकृततत्त्वसम्बोधिनी ॥*॥
व्याकरणमते आधाररूपकारकं । तच्चतुर्विधं ।
सामीप्यं १ यथा गङ्गायां घोषः । कालिन्दां
रेने ॥ आश्लेषः २ यथा दिवि देवाः । कानने
रेने ॥ विषयः ३ यथा शास्त्रे निष्ठयः । केनौ

अधि

कुशलः ॥ व्याप्तिः ४ यथा निवेष्टु तैलं । सकले
स्थितः ॥ * ॥

अधिकार्द्धिः, चि, (अधिका ऋद्धिः सम्पत्तिर्वस्य
सः ।) अतिशयसम्पत्तिर्युक्तः । तत्पर्यायः । स-
मृद्धः २ । इत्यमरः ॥

अधिकार्म्मिकः, पुं, (अधिह्यत्य हट्टं कर्मणि प्रभवति
अधिकर्मन् + ठन् तस्य इक) हट्टाध्यक्षः । इति
हेमचन्द्रः । हाटेरदारोगा इति भाषा ।

अधिकाङ्गं, स्त्री, (अङ्गादधिकं मयूरखं सकादित्वात्
समासः ।) सकञ्चकाः मध्ये यद्वध्नाति तत् । क-
ञ्चुकादिदार्ढ्यायै गुरैर्मध्यकाये निबध्यपट्टिकादि ।
तत्पर्यायः । सारसनं २ । इत्यमरः ॥ विशब्द-
ङ्गुल्याद्यतिरिक्ताङ्गविशये चि ॥ (यथा मनुः) —

“नोद्वहेत् कपिलां कन्यां
नाधिकाङ्गीं न रोगिणीं” ॥

अधिकारः, पुं, (अधि + ह + षच् ।) राजादीनां
चामरधूननञ्चधारणादियापारः । तत्पर्यायः ।
प्रक्रिया २ । इत्यमरः ॥ प्रकरणं । यथा नैमि-
त्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकार इति मिताक्षरा ॥
स्वामित्वं । यथा “सर्वं स्युरधिकारिणः” इति
स्मृतिः ॥ अधिहृतदेशादिः । यथा निजाधिकारः
मित्राधिकारः इत्यादि बहवः शिष्टप्रयोगाः ।
(यथा मनुः) —

“तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्
ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्” ॥

अधिकारी, [नृ] चि, (अधिकारोति अधि + ह +
नन्दादित्वात् णिनि ।) प्रभुः । स्वामी । अधि-
पतिः । अधिकारविशिष्टः । स्वत्ववान् । इति
स्मृतिः ॥ यथा,—

“इष्टापूर्ते जिज्ञातोनां धर्मः सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेत् भूदः पूर्ते धर्मे न वैदिके” ॥

इति मलमासतत्त्वं ॥ अपिच ।

“स्वातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि”

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वं ॥ वेदान्तमते विधिवदधीत-

वेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन्

जन्मनि जन्मान्तरे वा कान्यनिधिद्ववर्जनपुरःसरं

नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गत-

निखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधन-

चतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ * ॥

धनाधिकारिणो दायभागशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥

श्रीमूर्च्छादीनां वेशकर्त्ता । इति लोकप्रसिद्धं ॥

अधिकारी, [नृ] पुं, (अधिकारोति अधि + ह +
नन्दादित्वात् णिनि ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । अधि-
गताखिलवेदार्थनितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतु-
ष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ पुरुषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अधिहृतः, पुं, (अधि + ह + हतः ।) अध्वक्षः । आय-
व्यावेक्षकः ॥ इत्यमरः ॥ (आत्मार इत्यधिहृतो न
मया गृहीता या वेत्तयश्चिरवरोधहेतुषु राज्ञः ।
इति प्राकृतत्वे ।) हताधिकारद्रव्ये वाच्यलिङ्गः ।

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम + षच् यङ्भावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधि

अधि

अधि

अधित्यका, स्त्री, (अधिरूपा पर्वतोपरिभागम् अधि + त्यक् स्त्रियां टाप् ।) पर्वतोपरिभूमिः । इत्यमरः ॥ (उपत्यकाद्वेरासन्ना भूमिरूद्धमधित्यका ॥ अमरकोषः । यथा रघुवंशे,—“अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोभद्रुमं सानुमतः प्रमुल्लं” ॥)

अधिपः, चि, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क ।) अधिपतिः । स्वामी । इत्यमरः ॥ राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा रघुवंशे—अथ प्रजानामधिपः प्रभाते ॥)

अधिपतिः, पुं, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क्ति ।) प्रभुः । स्वामी । इति हलायधः ॥ (यथा रघुवंशे । “वचो निश्चयाधिपतिर्दिवौकसां” ॥) अधिभूः, पुं, (अधि + भू + कर्त्तरि क्तिप् ।) स्वामी । अमुः । इत्यमरः ॥

अधिमांसः, पुं, (मासात् रविसंक्रान्तिमासादधिकमयूरसंक्रादित्वात् समासः ।) रविसंक्रान्तिद्वयमध्यवर्तिचान्द्रमासः । रविसंक्रान्तिशून्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासः । तत्पर्यायः । अधिकमासः २ अयंसंक्रान्तमासः ३ मलमासः ४ मलशुक्लः ५ विनामकः ६ नपुंसकः ७ । इति मलमासतत्त्वं ॥

अधिमांसकः, पुं, (अधिकं मांसं यच्च सः, समासान्तः कः ।) दन्तरोगविशेषः । यथा,—
“दन्तरुक् पश्चिमे दन्ते
महान् शोथो महान् रुजः ।
कालाखावी कफकृती
विज्ञेयः सोऽधिमांसकः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥

अधिरथः, पुं, (रथमधिरूढः अत्थादीति समासः ।) कर्णपिता । स तु दूतजातिः । तस्य कर्मेत्तरथं । यथा । विवेशाधिरथो रज्जं यष्टिप्राणो ज्ञयन्निव । इति महाभारतं ॥ (यथा हरिवंशे । “सत्यकर्मसुतस्यापि दूतस्वधिरथयु वै ।
यः कर्णं प्रतिजग्राह तेन कर्णस्तु दूतजः” ॥)

अधिराज्यभाक्, पुं, (अधिकं राज्यं कर्मधारयः, तन्भजते अधिराज्य + भज् + क्ति उपपदसमासः ।) अधिराट् । यथा । अत्यन्यान् एथिवीपालान् एथिव्यामधिराज्यभाक् । इति महाभारतं ।

अधिराट्, [ञ्] पुं, (आधिक्येन राजते अधि + राज् + कर्त्तरि क्तिप् ।) सम्राट् । चक्रवर्ती । इति महाभारतं ॥ (यथा रघुवंशे । इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो गगनाधिराजस्य वचो निश्चयः ।)

अधिरौहिणी, स्त्री, (अधिरौहः आरौहणं तदेव साधनत्वेन विद्यतेऽस्य अधि + रौह + इन् स्त्रियां ङीप् ।) (अधिरौहणी इति पाठे अधिरूह्यते अथवा अधि + रुह + कर्णे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वंशकाष्ठादिनिर्मितारौहणमार्गः । सिङ्घ इति भाषा । तत्पर्यायः । निःश्रेणिः २ । इत्यमरः ॥ निःश्रेणी ३ । इति तट्टीका ॥ अधिरौहणी इत्यपि पाठः ॥

अधिवचनं, स्त्री, (अधि + वच् + ल्युट् । पक्षपातेन कथनं । “अधिकं वचनं पक्षपातेन वचनं” इति माधवाचार्यः ।) नान । संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधिवासः, पुं, (अधि + वस् + घञ् ।) निवासः । धूपनादिभिः संस्कारः । इति मेदिनी ॥ तद्द्रव्याणि । नृत्तिका १ गन्धः २ शिला ३ धान्यं ४ दूर्वा ५ पुष्पं ६ फलं ७ दधि ८ घृतं ९ खस्तिकं १० सिन्दूरं ११ शङ्खः १२ कज्जलं १३ रोचना १४ श्वेतसर्पपः १५ खर्यं १६ रौप्यं १७ ताम्रं १८ चामरं १९ दर्पणं २० दीपः २१ प्रशस्तपात्रं २२ । इति भवदेवः ॥ क्वचित् पुस्तके श्वेतसर्पपस्थाने सिद्धाद्रं क्वचित् चामरस्थाने । तत्रानुष्ठानं । “दुर्गापूजादोषयान्नायागादौ पूर्वदिने सायंकाले आचारात् संस्कारकर्मणि तद्दिने पूर्वार्द्धे मन्त्रं पठित्वा क्रमेणोक्तद्रव्याणि आदौ देवादीनां ललाटे पश्चाद्भूमौ स्पर्शयित्वा प्रशस्तपात्रे स्थापयित्वा तत्पात्रं पूज्याक्तमेव वारचयं स्पर्शयेत् । द्रव्यविशेषेण संस्कारः । तत्र यजुर्वेदोक्तमन्त्रास्त्रयोविंशतिद्रव्याणि च यथा । तैलहरिद्रां गृहीत्वा,—

“ॐ कोसिकतमोसि कस्मैत्वा कायत्वा सुप्तोक्तः
सुमङ्गलः सत्यराजन् । अनया तैलहरिद्रया
अस्य शुभाधिवासनमस्तु । एवं सर्वत्र” ॥ १ ।

गन्धं गृहीत्वा,—

“ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्पां करीषिणीं ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपाकुर्ये श्रियं” ॥ २ ।
महीं गृहीत्वा,—

“ॐ भूरसि भूमिरस्य दितिरसि विश्वधाया
विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री एथिवीं यच्छ एथिवीं
दृष्टुं ह एथिवीं माहिँसोः” ॥ ३ ।

पुनर्गन्धेन गन्धद्वारामिति ।

शिलां गृहीत्वा,—

“ॐ प्रपर्वतस्य वषभस्य पृष्ठाद्रावक्षरन्ति खसि
च इयानाः ता आहूत्र नधरा गुदक्ता अहिं
बुध्रामनुरीयमानाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णो-
र्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि” ॥ ४ ।

धान्यं गृहीत्वा,—

“ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं
धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञयं” ॥ ५ ।

दूर्वां गृहीत्वा,—

“ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः
परिश्चानो दूर्वे प्रतनु सद्यसेण शतेन च” ॥ ६ ।
पुष्पं गृहीत्वा,—

“ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पद्मा अहोरात्रे धार्त्र्यं
नर्त्तन्नाणि रूपमश्विनौ चामं इयुग्मिश्चान सुम्भ-
इशान सर्वलोकम्मइशान” ॥ ७ ।

फलं गृहीत्वा,—

“ॐ याः फलिनीयां अफला अशुभ्या यास्य
एष्यिणीः दृष्टस्यतिप्रसूतास्ता गो सुधन्वँ-
हसः” ॥ ८ ।

रधि गृहीत्वा,—

“ॐ दधिक्राव्नोऽकार्षं जियोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभिणो मुखाकरोत् प्रणतायँधितार्धत्” ॥ ९ ।
घृतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि
प्रियं देवानामनाष्टुं देवयजनमसि” ॥ १० ।

खस्तिकं गृहीत्वा,—

“ॐ खस्तिन इन्द्रो दृढश्रवाः खस्तिनः पूषा
विश्ववेदाः खस्तिन स्ताक्षीं रिष्टनेमिः खस्ति-
नो दृष्टस्यतिर्दधातु” ॥ ११ ।

सिन्दूरं गृहीत्वा,—

“ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने श्रुघनासो वातप्रमीय
पतयन्तु घृतस्य धारा अरुघोण वाजी काष्ठा-
भिन्दन्नुतिमिभिः पिन्नमानः” । अत्र “वातप्रमीय
पतयन्ति जङ्गा” । इत्यपि पठन्ति ॥ १२ ।

शङ्खं गृहीत्वा,—

“ॐ प्रतिश्रुक्ताया अर्त्तनं घोषाय भयमन्ताय
बज्जवादिनमनन्ताय मूकं शब्दायाङ्म्वराघातं
महत्से वीणावादं क्रोशाय तूष्णवद्भमवरस्वराय
शङ्खं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपं” ॥ १३ ।

कज्जलं गृहीत्वा,—

“ॐ समिद्धोऽन्नन श्रद्धं मतीनां घृतमग्ने सधु-
मत् पिन्नमानः वाजीवधन् वाजिनं जातवेदे
देवानां वक्षिप्रियमासधस्यं” ॥ १४ ।

रोचनां गृहीत्वा,—

“ॐ युज्जन्ति ब्रध्नमरुधं चरन्तं परितस्तुषः रोचन्ते
रोचना दिवि” ॥ १५ ।

सिद्धाद्रं गृहीत्वा,—

“ॐ अन्नपते अन्नस्य नो धेह्यगमीवस्य शुश्रियः ।
प्रदातारं तार्थ्यज्जं नो धेहि द्विपदे शं चतु-
ष्पदे । सिद्धाद्रमन्नं आतपतयुक्ताः” ॥ १६ ।

काश्चनं गृहीत्वा,—

“ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः
पतिरेकं प्यासीत् । सदाधारः एथिवीं चानु-
तैषां कस्मै देवाय हविषा विधेम । १७ ।”

रजतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि
प्रियं देवानामनाष्टुं देवयजनं” ॥ १८ ।

ताम्रं गृहीत्वा,—

“ॐ अतो यस्तान्नोरुण उतवधुः सुमङ्गलः ये
चैनँ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रभो
वैषाँ हेलइमहे” ॥ १९ ।

सिद्धार्थं गृहीत्वा,—

“ॐ रक्षोह्नो ब्रह्मगह्वनः प्रोक्षामि वैष्णवान्
रक्षोह्नो वलगह्वनो वलयामि वैष्णवान् रक्षो-
ह्नो वलगह्वनोऽवखृणामि वैष्णवान् रक्षोह्नो
वलगह्वना उपधामि वैष्णवी रक्षोह्नो वलगह्वनौ
पर्यहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवाय” ॥ २० ।

दर्पणं गृहीत्वा,—

“ॐ आह्वय्येन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नन्तं
मर्त्यं च हिरण्ययेन सविता रघेना देवोयाति
भुवगानि पश्यन्” ॥ २१ ।

दीपं गृहीत्वा,—

“ॐ अम चायाहि वीतये मयानो ह्यदातये
निहोता सत्तु वर्धयि” । २२ ।
सर्वद्रव्ययुक्तदत्तकं गृहीत्वा,—
“ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे
त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा । २३ ।
इति यजुर्वेदेयदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥ * ॥ सामवेदि-
नामधिवासमन्त्राक्षतद्द्रव्याणि च यथा । प्रथमं
गन्धेन,—
“ॐ मद्रा इन्द्रस्य रातयः योऽस्य कामं विधतो
नरोषति मनोदानाय चोदयन्” । १ ।
“ॐ महित्रीणामवरस्तु युजमित्रस्यार्यज्ञः दुरा-
धर्मं वरुणस्य” । २ ।
इति मध्या ।
पुनर्गन्धेन,—
“ॐ मद्रा इन्द्रस्य रातयः इत्यादि” । ३ ।
“ॐ वित्वादपो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्षेभिरग्रे
जनयन्त देवाः तत्वागिरः ॥ सुद्युतयो वाजयत्या
जिह्मिर्गर्व्वहो जिह्युरखाः” । ४ ।
इति शिलया ।
“ॐ धानावन्तं करमिभ्य मपूष्यवन्तसुकथिनं
इन्द्रप्रातर्जुषस्वनः” । ५ ।
इति धान्येन ।
“ॐ जज्जायया मपूर्वा मधवन् वज्रहृत्वाय ।
तत्पृथिवी मप्रथयस्तदस्तन्ना उतो दिवम्” । ६ ।
इति दूर्वये ।
“ॐ पवमान यजुहि रश्मिभिर्वाजसातमः ।
दधत्सोवे सुवीर्यम्” । ७ ।
इति पुष्येण ।
“ॐ इन्द्रमरोने मधिता हवन्ते यत्पार्था युज्जते
धियस्ताः शूरो नृपाता अस्रस्य कामता गोमति
व्रजे भजात्वन्” । ८ ।
इति फलेन ।
“ॐ दधिक्षावन्नेऽकारिषं जिष्णोस्त्वस्य वाजिनः
सुरभिणो मुखाकरोत् प्रथतायुधि तारिषत्” । ९ ।
इति दक्षे ।
“ॐ हतवती सुवनानामधित्रियोर्वी पृथ्वी म-
धुदुषे सुपेक्षता यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणा
विज्जामितेऽजने धूरिरेतसा” । १० ।
इति हतेन ।
“ॐ अस्ति सोमोऽयं सुतः पिदन्त्यस्य मरुतः
उतखराजोऽग्निना” । ११ ।
इति सक्तिनेन ।
“ॐ चिन्वीदृष्टावे पतयन्तमुच्चयं हिरण्यपावा
पशुमभु मध्वते” । १२ ।
इति सिन्दूरेण ।
“ॐ खसन्वयो वरुणां यो राया मानेता य इ-
डागां सोमो यः सुक्षितानां” । १३ ।
इति शङ्खेन ।
“ॐ अज्जते व्यज्जते समज्जते ब्रतुं रिष्टन्ति मध्वा-
भ्यज्जते” । १४ ।
इति कज्जलेन
“ॐ आयन्त इव सूर्यं विन्वेदिन्द्रस्य मज्जत वज्जनि

जातो जनिमान्योजसा प्रतिभागन्नदीधिमः” । १५ ।
इति रोचनया ।
“ॐ प्रणीउषा अपूर्वा व्युत्सति प्रिया दिवस्तुषे
वा मन्विता वृहत्” । १६ ।
इति सिद्धार्थेन ।
“ॐ सदसस्तितिर्मद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सर्नि
नेधा मयासिषं” । १७ ।
इति काश्वनेन ।
“ॐ यद्वर्षो हिरण्यस्य यद्वर्षो गवामुत । सत्वस्य
व्रक्ष्यो वर्चस्तेन मा संव्रजामसि” । १८ ।
इति रौप्येण ।
“ॐ रन्महांसि सूर्यं वडादित्य मह्यं अस्ति
महस्ते सतो महिमापनिष्ठ समज्ञा देवमहां
असि” । १९ ।
इति ताम्बेण ।
“ॐ मनज्योतिर्जुषतामाज्यस्य वृहस्पतिर्यज्मिमं
तनोत्वरिष्टं । यजं समिमं दधातु विन्वे देवाः स
इह मादयन्ता मों प्रतिष्ठ” । २० ।
इति दीपेन ।
“ॐ आदित्य प्रयतस्य वेत्तसो न्योतिः पश्यन्ति
वासरं पावाय दियं तोदिवि” । २१ ।
इति दर्पणेन ।
“ॐ उद्यत्सो कानरोचय प्रभभूतमरोचय होइ
इमान् लोकानरोचय होइ विन्वभूतमरोचय ।
होहा रेवात्र धर्म्मो ज्योतीषि” । २२ ।
इति प्रशस्तपात्रेण । प्रशस्तपात्रं पूर्वोक्तसर्व्वद्रव्य-
स्यापितैकपात्रं । इति सामवेदेयदुर्गोत्सव-
पद्धतिः ॥
अधिवासनं, स्त्री, (अधिवासयति स्थापयति देवता
अनेन अधि + वस् + णिच् + करणे ल्युट्) अधि-
वासः । गन्धमाल्यादिभिः संस्कारकरणं । इत्य-
मरः ॥ (अनया तैलहरिद्रया अस्याः शुभाधि-
वासनमस्तु ॥ इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥)
अधिविवा, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यतेऽसौ, अधि +
विद् + कर्मणि क्ताः स्त्रियां टाप्) अधूषा । प्रथम-
विवाहिता स्त्री । द्यतानेकविवाहसामिनः आ-
पेक्षिकप्रथमोऽज्ञा भार्या । इत्यमरः ॥
((“अधिविस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समं” ॥
इति मनुः) ।
अधिअग्रणी, स्त्री, (अधि अग्र्यते पच्यतेऽत्र अधि +
अ + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) अग्रणी ।
इत्यमरः ॥ चुला इति भाषा ।
अधिक्षानं, स्त्री, (अधिक्षीयतेऽत्र अधि + क्षा +
अधिकरणे ल्युट्) नगरं । चक्रं । प्रभावः । अ-
ध्यासनं । अवस्थानं । इत्यमरः ॥ (यथा रामा-
यणे,—
“यद्गयात् सम्परित्यज्य खमधिक्षानमृद्धिनत् ।
कैलासं पर्व्वतश्रेष्ठमध्यात्ते नरवाहनः” ॥)
अधिचिन्ता, चि, (अधि + चिप् + कर्मणि क्ताः) ।
प्रतिचिन्ता । इत्यमरः ॥ प्रेरितः । इत मरतः ॥
प्रविहितः । स्थापितः । कुम्भितः । मर्त्तितः । इति
मेदिनी ॥

अधीतः, चि, (अधि + इड् + कर्मणि क्ताः) कृता-
ध्ययनः । पठितः । यथा,—
“अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगं” ।
इति स्तुतिः ॥ पठितश्राव्यं । पाठे स्त्री ॥
अधीतिः, स्त्री, (अधि + इड् + भावे क्तिन्) अध-
यनं । पठनं । इति जटाधरः ॥
अधीती, [न्] चि, (अधीतमनेन अधीत + इन्) ।
अध्ययनविशिष्टः । कृताध्ययनः । इति व्याक-
रणं ॥
अधीनः, चि, (इन् प्रभुमधिगतः अद्यादीति समासः) ।
परवशः । तत्पर्यायः । निम्नः २ आद्यतः ३
असच्छन्दः ४ गृह्यकः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा
कुमारसम्भवे,—
“त्वदधीनं खलु देहिनां सुखं” ॥)
अधीरः, चि, (न धीरः स्थिरः नञ्समासः) चङ्गतः ।
इति हलायुधः ॥ कातरः । इत्यमरः ॥ (यथा
नागानन्दे,—
“निर्व्याजं विधुरेवधीर इति
मां येनाभिधत्ते भवान्” ॥)
अधीरा, स्त्री, (न धीरा क्षणस्थायिनी, नञ्समासः) ।
विद्युत् । इति हारावली ॥ मानावस्थायां मध्या-
प्रगल्भनायिकयोर्भेदः ॥ तस्या लक्षणं । अव्यङ्ग-
कोपप्रकाशकत्वं । मध्याधीरायाः परवशात् कोप-
प्रकाशिका ॥ प्रौढाधीरायास्तर्ज्ज्वनताङ्गनादिकं
कोपप्रकाशं । सा विधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च ।
इति रसमञ्जरी ॥
अधीशः, चि, (अधिक ईशः कर्मधारयः) अधि-
पतिः । प्रभुः । इति हलायुधः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
“चन्ने मखणसंख्ये विगृह्यते राज्ञा दिनाधीशः” ॥)
अधीश्वरः, चि, (अधिक ईश्वरः कर्मधारयः) प्रथ-
ताश्रेयसामन्तः । महाराजः । चक्रवर्त्ती । इत्य-
मरः ॥
अधुतं, चि, अकम्पितं । धुज्गकम्पे इत्यस्मात्
कर्मणि क्ताः, पञ्चान्नञ्समासः । दीर्घमध्योऽपि ॥
अधुना, य, (अस्मिन् काले इदम्शब्दस्य रूपमिति
निपातनात्) अस्मिन्काले । इदानीं । सम्पति ।
इत्यमरः ॥
अधुनातनं, चि, (अधुना भवम् अधुना + क्तु लुट् च) ।
इदानीन्तनं । वर्त्तमानकालवृत्ति । एतत्कालोऽयं ।
इति व्याकरणं ॥
अधृतः, ण, (धृ क्तः, न धृतः नञ्समासः) विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः । अकृतधारण-
वस्तुनि चि ॥
अधृत्यः, चि, (धृप् + क्तः, न धृत्यः नञ्समासः) ।
सलज्जः । तत्पर्यायः । अप्रगल्भः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ श्रावदः ३ अप्रतिमः ४ । इति जटा-
धरः ॥ शालीनः ५ । इत्यमरः ॥
अधृत्यः, चि, (धृप् + कर्मणि क्ताः) प्रगल्भः ।
अधर्षणीयः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुवंशे,—
“भीमकान्तैर्नृपगुणैः स वभूवोपजीविनां ।
अधृत्यस्वामिगम्य च यादोरनैरिवाणवः” ॥)
अधृत्या, स्त्री, (न + धृप् + संज्ञायां ङीप्) यस्यां

अथ

स्नाने परामर्शो न भवति तादृशी नदी।) नदी-
विशेषः। इति मेदिनी॥
अधैर्यः, त्रि, (नास्ति धैर्यं यस्य सः।) धीरताशून्यः।
धैर्याभावे स्त्री। यथा,—
“धैर्यधैर्यपरिग्रहग्रहिलयोरेखीदृशोः प्रीतये”।
इति भातुमट्टः॥
अधोऽंशुकं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थम् अंशुकं वस्त्रं,
कर्मधारयः।) परिधानवस्त्रं। इत्यमरः॥
अधोघण्ट, स्त्री, (अधः अधोदेशादारभ्य घण्टेव
फलं यस्याः सा।) अपामार्गः। इति रत्नमाला॥
अधोजिह्विका, स्त्री, (अल्पा जिह्वा कन् स्त्रियां टाप्,
अधः अधरा जिह्विका कर्मधारयः।) तालु-
मूलस्थक्षुद्रजिह्वा। इति हारावली॥ आलजिव
इति भाषा।
अधोभुवनं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थं भुवनं लोकः
कर्मधारयः।) पातालं। इत्यमरः॥
अधोमर्म, [न्] स्त्री, (अधः अधरं मर्मं हिद्रं।)
गुह्यद्वारं। इति हेमचन्द्रः॥
अधोमुखः, त्रि, (अधोमुखं याय सः।) अधोवदनः।
पातालमुखः। तत्पर्यायः। अवाङ्मुखः२। इत्य-
मरः॥ अवाचीनः३। इति जटाधरः॥ अधो-
मुखनक्षत्रगणो यथा,—
“अश्लेषवक्रियमपिचविश्राखयुक्तं
पूर्वत्रयं, शतभिषा च नवाप्युडूनि।
शतान्यधोमुखगणानि शुभानि नित्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि”॥
इति ज्योतिःसारसंग्रहः।
अधोमुखा, स्त्री, (अधोमुखं यस्याः सा, स्त्रियां
टाप्।) गोजिह्वावृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥
अधोवायुः, पुं, (अधः अधरः वायुः कर्मधारयः।)
अपानवायुः। यथा,—
“क्षुतेऽधोवायुगमने षट्मणे जपमुत्सृजेत्”।
इति तन्त्रसारं योगिनीहृदयं॥
अधोक्षजः, पुं, (अधः आलम्बाभावात् हीनम् अधोजं
प्रत्यक्षज्ञानं यस्य सः। अक्षात् इन्द्रियात् जायते
अक्ष + जन् ङ, पक्षमोतत्।) विष्णुः। इत्यमरः॥
(यथा महाभारते : अधो न क्षीयते जातु यस्मा-
त्तस्मादधोक्षजः।)
अध्याग्नि, स्त्री, (अग्नेः समीपे अस्थयीभावः।) विवाह-
काले अग्निसमीपे स्त्रियै दत्तं धनादि। यथा,—
“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ।
तदध्यक्षितं सद्भिः स्त्रीधनन्तु प्रकीर्तितं”॥
इति दायभागे कात्यायनः॥
अध्यग्रा, स्त्री, (अधिकमग्रां वीजं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप्।) कपिकच्छुः। इत्यमरः॥ आल्लुशी
इति भाषा। भृशामलकी। इति रत्नमाला॥
अध्ययनं, स्त्री, (अधि + इङ् + भावे ल्युट्।) गुरुमुखा-
दानुपूर्वविश्रवणं। पठनं। ब्राह्मणस्य षट्कर्मा-
न्तर्गतमिदं। इति शब्दरत्नावली॥
अध्यवसायः, पुं, (अधि + अव + सो + भावे घञ्।)
उत्साहः। इत्यमरः॥ कर्मसु सुकरः प्रत्ययः।
इति मनुः॥ कर्मसु दृढयत्नकारको भावः। इति

अथ

रमानाथः॥ कर्मसु प्रत्ययः इति नयनानन्दः॥
अशक्ते बलोद्यमः। इति केचित्॥ उद्योगोद्यमौ
चात्र। इति भरतः॥
अध्यशनं, स्त्री, (अधिकमशनं भोजनं कर्मधारयः।)
अजीर्णं भोजनं। यथा। अजीर्णं भुज्यते यत्तु
तदध्यशनमुच्यते। इति भावप्रकाशः॥
अध्यक्षः, पुं, (अध्यक्षोति समन्तात् आप्नोति
अधि + अक्ष् + अच्।) (कृत्रधारणादि व्यवहारे-
ष्वधिकृतः। व्यापकः।) क्षीरिकावृत्तः। इति
शब्दरत्नावली॥
अध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः।) प्रत्यक्षः। इन्द्रियजन्यज्ञानं।
(यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया॥
इति कुमारसम्भवे।) अधिकृतः।
आयययादिनिरीक्षकः। इत्यमरः॥
अध्यापकः, त्रि, (अधि + इङ् + णिच् + ण्यल्।)
अध्यापनकर्त्ता। पाठगुरुः। अध्यापयिता। तत्प-
र्यायः। उपाध्यायः२। इत्यमरः॥
अध्यापनं, स्त्री, (अधि + इङ् + णिच् + भावे ल्युट्।)
पाठनं। विद्यादानं। ब्राह्मणानां षट्कर्मान्तर्गत-
कर्मिदं। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनुः,—
“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।
दातुं प्रतिग्रश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः”॥)
अध्यायेः, पुं, (अधि + इङ् + भावे घञ् अध्ययनम्।)
वेदपुराणादिपरिच्छेदः। ग्रन्थसन्धिः। तन्नामान्त-
राणि यथा। सर्गः। वर्गः। परिच्छेदः। उद्घातः।
अङ्कः। संग्रहः। उच्छ्वासः। परिवर्त्तः। पटलः।
काण्डः। स्थानं। प्रकरणं। पर्वः। आङ्गिकं। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ स्तब्धः। स्तवकः। उल्लासः।
पादः। उद्योतः। विरचनं। इत्याद्यपि॥
यदुक्तम्।
((“सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहः।
उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च॥
स्थानं प्रकरणं चैव पर्वोल्लासाङ्गिकानि च।
पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तितः”))
अध्याख्यः, त्रि, (अधि + आङ् + गृह् + क्तः।)
समाख्यः। कृतारोहणः। अभ्यधिकः। अति-
ग्रन्थः। इति मेदिनी॥
अध्यारोपः, पुं, (अधि + आ + रूप् + णिच् + भावे अच्।)
अनुवन्तुलारोपः। सच्चिदानन्दानन्तादयब्रह्मणि
अज्ञानादिसकलजडसमूहस्यारोपणमित्यर्थः। अ-
सर्गभूतरज्जौ सर्पारोपवत्। इति वेदान्तसारः॥
अध्यावाह्निकं, स्त्री, (अध्यावाहनं पिष्टगृहात्
सामिगृहागमनं तत्काले लब्धं अध्यावाहनं +
लब्धार्थे ठन् तस्य इकः। अधि + आ + वृह् +
णिच् ल्युट्।) स्त्रीधनविशेषः। यथा,—
“यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैटकात्।
अध्यावाह्निकं नाम तत् स्त्रीधनमुदाहृतं”॥
इति दायभागे कात्यायनः॥
अध्याहरणं, स्त्री, (अधि + आ + हृ + भावे ल्युट्।)
अध्याहारः। तर्कणं। ऊहनं। इति शब्द-
रत्नावली॥

अथ

अध्याहारः, पुं, (अधि + आ + हृ + भावे घञ्।)
तर्कः। ऊहः। इत्यमरः॥ अस्पष्टार्थस्य शब्दा-
न्तरेण स्पष्टीकरणं। आकाङ्क्षासमापकपदानु-
सन्धानं। वाक्यसम्पूर्णार्थपदयोजनं। युक्तिप्राप्त्य-
पदान्तरमुदाहृत्य व्यक्तीकरणं। इति तट्टीका॥
अध्ययः, त्रि, (अधि + वस् + क्तः, आगमशास-
विधेरनित्यात् इडागमाभावः। कृतञ्जितसमा-
साश्च अभिधाननियामका इति प्रसिद्धेः।) सार्द्ध-
त्रिसष्ट्या। ३॥ साङ्गे तिन इति भाषा।
यथा,—
अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युल्लस्यं।
इति आनन्दलहरी॥
अध्युष्टः, पुं, (उष्ट्रमधिगतः प्रादिसमासः।) उष्ट्र-
युक्तरथः। उष्ट्रवाद्युप्रेक्षा। इति हारावली॥
अध्युष्टः, पुं, (अधि + वृह् + क्तः।) महेश्वरः। इति
मेदिनी॥ (अधिरोपितः। सम्पृष्टः। अभ्युदय-
शाली।)
अध्युष्टः, त्रि, (आधिक्येन वृद्धिं गतः अधि + वृह् +
क्तः।) अधिकवृद्धियुक्तः। सम्पृष्टः। इति धरणी॥
अध्युष्टा, स्त्री, (अधि + वृह् + कर्मणि क्तः, स्त्रियां
टाप्।) प्रथमविवाहिता स्त्री, कृतसापत्निका।
कृतानेकविवाहस्य प्रथमोष्ठा स्त्री। इत्यमर-
मेदिनीकौ॥
अध्येषणा, स्त्री, (अधि + इष् + णिच् + भावे युच्,
स्त्रियां टाप्।) याचूना। इति हेमचन्द्रः॥ आराध्य-
स्यादरपूर्वकं कर्मणि नियुक्तकरणं। गुर्वादेः
सत्कारपूर्वकं क्वचिदर्थे नियोजनं। तत्पर्यायः।
सनिः२। इत्यमरः॥ सनी ३। इति तट्टीका॥
अध्वगः, पुं, (अध्वना पथा गच्छति अध्वन् + गम् +
ङ, उपपदसमासः।) पथिकः। इत्यमरः॥ उष्ट्रः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ सूर्यः। इति हेमचन्द्रः॥
खेसरः। इति राजनिर्घण्टः॥ खचर इति भाषा।
अध्वगभोग्यः, पुं, (अध्वगेन पथिकेन भोग्यः, अना-
यासलभ्यफलत्वात्, तृतीयातत्पुरुषः।) आम्ना-
तकवृत्तः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
अध्वगा, स्त्री, (अध्वन् + गम् + ङ, उपपदसमासः।
स्त्रियां टाप्।) गङ्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥
अध्वजा, स्त्री, (अध्वनि जायते अध्वन् + जन् + ङ,
उपपदसमासः, स्त्रियां टाप्।) सर्गुलीवृत्तः।
इति राजनिर्घण्टः॥
अध्वनीनः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + ख तस्य
ईण।) पथिकः। इत्यमरः॥
अध्वन्यः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + यत्।)
पथिकः। इत्यमरः॥ (अध्वन्येन विसृज्यकण्ठमखिलां
रात्रिं तथा क्रन्दितं। इति अमरशतकं॥)
अध्वरः, पुं, (अध्वानं सन्मार्गं रात्रिं ददाति अध्वन् +
रा + कः उपपदसमासः।) यज्ञः। वसुभेदः।
सावधानः। इति मेदिनी॥ ((“तमध्वरे विश्वजिति
क्षीतीश”। इति रघुवंशे।)
अध्वरथः, पुं, (अध्वैव रथो गमनसाधनं यस्य सः।)
पथरथः। अध्वगमनोपयुक्तरथः। तत्पर्यायः।
परिधातिकः२। इति हेमचन्द्रः॥

अन

अध्वर्युः, पुं, (अध्वरं यज्ञं यौति स्मदायति अध्वर +
यु + कर्त्तरि क्तिप्, एषोदरादित्वात् तुभावाः
रस्याकारलोपः, होमकारी ऋत्विक् ।) यजुर्वेद-
वेत्ता । इत्यमरः । (यथा कुमारसम्भवे,—

“विवाहयज्ञे विततेऽत्र यय-
मध्वर्यवः पूर्ववृत्तां मयेति” ।)

अध्वशल्यः, पुं, (अध्वनि पथि शल्यमिव आत्ररति
सकण्टकतया अध्वशल्य + क्तिप् ततोऽच् ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ।

अध्वा [नृ] पुं, (अग्नि गमनेन बलं नाशयति, अद् +
बाङ्ल्यात् क्तिप्, एषोदरादित्वात् दकारस्य धः ।)
पश्याः । कालः । संस्थानं । अवस्थानः । इति
मेदिनी । शास्त्रं । कृत्यः । इति च पाठान्तरं ।
अध्वगमनजन्यगुणः । भेदः कफस्थूतासौकुमार्य-
नाशित्वं । इति राजवल्लभः ।

अध्वान्तशात्रवः, पुं, (अध्वान्तस्य वर्त्मसोमायाः
शात्रवः शत्रुवत्, षष्ठीतत्पुरुषः ।) श्योनाक-
रुद्रः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अन व लु प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ।
घ लु अनिति लोको जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अन ड य प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ।
य ड अन्यते । इति दुर्गादासः ।

अनंशुमत्फला, स्त्री, (न चंशुमत् कोचान्तवर्त्ति-
तया सूर्यकिरणसूत्रं फलं यस्याः सा ।) चंशु-
मत्फला । कदली । इति जटाधरः ।

अनः [स्] स्त्री, (अनिति जीवत्यनेन जीविको-
पायत्वात् अन् + असन् ।) शकटं । इत्यमरः ।
(यथा मनुः,—

“हेता वापि हरेद्वस्त्रमुद्राता चाप्यनक्रये” ।)

अनं । इत्युणादिकोषः । जननी । जन्म । जन्मी ।
इति कोषान्तरं ।

अनकः, त्रि, (अन् + अच् + कुत्वायां कन् ।) अणकः ।
अधमः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अनगारः, पुं, (नास्ति अगारं गृहं यस्य सः, गृह-
स्याभ्यमसूनुः ।) ऋषिः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ।
अगारसूत्रे वाचस्पतिः ।

अनभिः, पुं, (नास्ति औतः स्मार्त्तो वा अभिर्यस्य
सः ।) औतस्मार्त्तकर्महीनः । इति महाभारते
दानधर्मः । (अनाहिताभिर्द्राक्ष्यः । यथाह मनुः,

“अमीनात्मनि वेतानान् समारोप्य यथाविधि ।

अनभिरनिकेतः स्थान्मुनिर्नूलफलाशनः” ।)

अनघः, त्रि, (नास्ति अघं पापं यस्य सः ।) अपापः ।
निर्मलः । मनोज्ञः । इति मेदिनी । (यथा
शाकुन्तले—

“अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं” ।)

अनङ्गः, स्त्री, (नास्ति अङ्गमवयवो यस्य तत् ।)
आकाशः । मनः । इति मेदिनी ।

अनङ्गः, पुं, (नास्ति अङ्गं कावो यस्य सः ।) कामदेवः ।
इत्यमरः । (यथा मेदिनी । “अनङ्गो मदनेऽनङ्ग-
माकाशमनसोरपि” ।) अङ्गरहिते वाचस्पतिः ।

अनङ्गकः, स्त्री, (नास्ति अङ्गमाकारो यस्य तत्,

अन

ततः स्वार्थे कः ।) चित्तं । मनः । इति शब्द-
रत्नावली ।

अनङ्गासहत् [ड] पुं, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असु-
हत् शत्रुः शिवललाटाग्रिना तद्देहमस्तीकर-
णात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।

अनच्छः, त्रि, (न अच्छः निर्मलः ।) चाविलः । अग्नि-
र्मलः । इत्यमरः ।

अनङ्गनं, स्त्री, (नास्ति अङ्गनं स्मृतिप्रकाशो यस्य
तत्, निराकारत्वात्, अन्ज + भावे ल्युट् ।) आ-
काशः । इति शब्दचन्द्रिका । अङ्गनसूत्रे चि ।

(यथा साहित्यदर्पणे,—

“नेत्रे दूरमनङ्गनेऽलङ्किता तन्मी तवेयं तनुः” ।)

अनङ्गलिङ्गा, स्त्री, (अनङ्गो लघुभस्य जिह्वेव जिह्वा
पत्रं यस्याः सा स्त्रियां टाप् ।) गोजिह्वावृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अनङ्गुही, स्त्री, (अनङ्गुह् + गौरादित्वात् ङीष् पक्षे
आम् ।) अनङ्गाही । इति हेमचन्द्रः । गाइ इति
भाषा ।

अनङ्गान्, [ङुह्] पुं, (अनङ्गुह् + प्रथमैकवचनम् ।)
लघुः । ण्डे इति भाषा । तत्पर्यायः । गौः २
मद्रः ३ बलीवर्धः ४ दम्यः ५ दान्तः ६ स्थिरः ७
बली ८ उद्धा ९ ककुद्धान् १० कृवमः ११
लघमः १२ लघः १३ धुर्यः १४ घुरीयः १५
धौरेयः १६ शाङ्करः १७ शिववाहनः १८ रोहिणी-
रमणः १९ वोष्टा २० गोनाथः २१ सौरमेयकः २२ ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा मनुः,—

“अजनेयावन्नाहं खरं हत्वैकहायनम्” ।)

अनङ्गाही, स्त्री, (अनङ्गुह् + गौरादित्वात् ङीष्,
आमागमच्च आमाभावपक्षे केवर्त्तं ङीष् ।) अन-
ङ्गुही । स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः । गाइ इति
भाषा ।

अनघाः, पुं, (अद् + कर्मणि ण्यत् संज्ञापूर्वकविधे-
रनित्यत्वात् ण्यमावः, न अघाः अप्रशस्तलाघः,
नञ्समासः, नञञ् अप्राशस्त्ये ।) गौरसर्वपः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अनधिगतः, त्रि, (अधि + गम् + कर्मणि क्तः, न
अधिगतः ज्ञातः, नञ्समासः ।) गतमिन्नः प्राप्त-
मिन्नः ।) अनवगतः । यथा,—“अरे विद्वन्मन्या-
ह्वानधिगतवेदार्थविभवाः” । इति भगवद्वाक्य-
मिति प्रामाणिकाः ।

अनध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः, प्रत्यक्षः तद्विद्वः नञ्समासः ।) अप्र-
त्यक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । अक्षमिन्द्रिः ।

अनन्तः, स्त्री, (नास्ति अन्तः सीमा यस्य तत् ।)
आकाशः । इत्यमरः । अमकः । इति राज-
निर्घण्टः ।

अनन्ताः, पुं, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य सः, तथाहि
भागवते “लोके नष्टे दिपराज्जावसाने भवानेकः
श्रियते शेषचन्द्रः” ।) विष्णुः । इति मेदिनी । बल-
देवः । अनन्तजिन्नाम जिनः । इति हेमचन्द्रः ।
शेषनागः । इत्यमरः । ासुकिः । इति शब्द-
माला । सिन्दुवाररुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ।

अन

अनन्तः, त्रि, (नास्ति अन्तः सीमा विनाशो वा
यस्य सः ।) अनन्तरहितः । अनवधिः । अशेषः ।
अवीमः । इत्यमरो मेदिनी च । (यथा कुनार-
सम्भवे ।—“अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य” ।)

अनन्तजिव्, पुं, (जयतीति जि + कर्त्तरि क्तिप् अ-
नन्तो नाम जिव् जयो बौद्धविशेषः शाकपार्थि-
वादित्वात् समासः मध्यपदलोपच ।) जिन्नानां
चतुर्विंशत्यन्तर्गतचतुर्दशजिनः । तत्पर्यायः । अ-
नन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ।

अनन्तवीर्यहत्, पुं, (अनन्तानि असङ्ख्यानि तीर्थानि
प्रास्त्राणि कर्मधारयः, तानि हतवान् अनन्त-
वीर्य + ह + क्तिप्, उपपदसमासः ।) अनन्तजिव् ।
इति हेमचन्द्रः । (अनन्तजिव् नाम जिनः ।)

अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अन्तरमवकाशो यस्य तत् ।)
अनवकाशः । अनन्तररहितः । तत्पर्यायः । अश-
वहितं २ संसक्तं ३ अपठान्तरं ४ । इति हेम-
चन्द्रः । पञ्चादर्थे स्त्री । (पञ्चात् । ततः परं । यथा
रघुवंशे,—“पितुरनन्तरमुत्तरकोशलात्” ।)

अनन्तविजयः, पुं, (विजयतेऽनेन वि + जि + करणे
अच्, ततोऽनन्तानामसङ्ख्यानां शत्रूणां शब्देन
विजयः विजयसाधनम् षष्ठीतत्पुरुषः ।) युधिष्ठिर-
राजस्य शत्रुः । इति श्रीभगवद्गीता ।

अनन्तवीर्यः, पुं, (अनन्तमसीमं वीर्यं तेजो यस्य सः ।)
भाविकस्य जिन्नानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतत्रयोविंश-
तीर्थकरजिनः । इति हेमचन्द्रः ।

अनन्तव्रतं, त्रि, (अनन्तस्य तन्नामकदेवस्य व्रतं षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) मात्रशुक्लचतुर्दशीकर्त्तव्यमनन्तदेवस्य
व्रतं । तद्विधिर्यथा । भविष्ये,—

“अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहरं शुभं ।

सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ।

तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि मात्रपदे भवेत् ।

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥

व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे,—

“गुरोर्द्वेगोरक्तवास्ये वाङ्मे विहगे गुरौ ।

वक्त्रिजीवाङ्घ्रिभेऽङ्गि गुर्वादिष्वे दशाहिके ॥

पूर्वराश्यावनायातातिचारिगुरुवस्तरे ।

प्राग्राशिगन्तुजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥

कम्पाद्यद्भुतचक्राहे नीचस्थेऽप्ये भस्त्रिभुजे ।

भानुलङ्घितके मासि ज्येष्ठे राजदुते गुरौ ॥

प्रौषदिकचतुर्मासे चरणाङ्घ्रितवर्षये ।

एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनचये ॥

द्वितीयेन तु सप्ताहे भाङ्गल्याने शुभान्विताः ।

विद्यारम्भकर्त्तव्येऽथौ चूडोपनयनोद्वहान् ।

तीर्थस्नानमनाष्टकं तथावादिमुद्वहन् ।

परीक्षारामयज्ञाञ्च पुरश्चरणीक्षणे ॥

व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृह्यारम्भप्रवेशने ।

प्रतिष्ठारम्भे देवकृपादेर्वर्ज्यन्ति हि ।

द्वात्रिंशद्विचक्षास्ते जीवस्य भार्यवस्य च ।

द्वात्रिंशतिर्महत्यक्ते पादास्ते द्वादशक्रमात् ॥

अस्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वाङ्गकालते ।

पक्षं दृढो मङ्गस्ते तु मृगुर्वालो दशाहिकः ॥

पादास्ते तु दशाहानि दृढोवालो दिनत्रयं” ॥ २ ॥

अन

“मध्याह्ने भोव्यवेनायां समुत्तीर्य सरित्ते” ।
ददर्श श्रीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससां ॥
चतुर्दशामर्षयन्तं भग्या देवं पृथक् पृथक्” ।
इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्न्यापिनो तिथि-
ग्राह्येति वाचं । पूर्वार्द्धे वैदेवानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्वार्द्धे देवव्याविधानात् । विध्यसम-
भिव्याहृतार्थवादेन तद्वाधायोगात् किन्तु तस्यैव
गौणकालबोधकं तत् । कालमाधवीयोऽप्येवं ।
भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्ने नोक्तः ।
यथा,—

“हत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
पूजयेद्भुजपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥
चतुर्दशफलैर्मूलैर्जलजैः कुसुमैरपि ।
यवगोधूमशालीनां पूरणैर्नैवेद्यस्य च ॥
हत्वा पुष्पद्वयं तस्मै दद्यादेकं हतान्वितं ।
स्वयमेकान्तु भुञ्जीत करे बद्धा मुडोरकं ॥
चतुर्दशप्रभियुक्तं कुङ्कुमेन विलेपितं ।
सुविन्यस्तं विष्णुनामप्रतिग्रथिसमन्वितं ।
चतुर्दशसूत्रमयं सूत्रं कार्पासमेव च” ॥ * ॥
पूजाडोरकवन्धनमन्त्रस्तु रत्नाकरे,—

“अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मम्रान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते” ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा ।
“अनेन डोरकं बद्धा भोक्तव्यं सुख्यमानसैः” ।
इत्यर्द्धं भविष्योत्तरीयं कालकौमुद्यां लिखित-
मिति ॥ * ॥ तथा,—

“पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
चाहि मां पुण्डरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ॥
अद्य मे सफलं जन्म जीवितं मुजीवितं ।
यत्तवाङ्घ्रियुगाब्जाग्रे मूर्द्धा मे भ्रमरायते” ॥
इत्याभ्यां नमस्तुभ्यम् । अनन्तकथामप्यत्र श्र-
ग्वन्ति । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ * ॥ अथ
प्रयोगः । आचम्य स्नान्तिवाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात्,—
“अद्य भाद्रे मासि शुक्ले पक्षे चतुर्दश्यां तिथा-
वारभ्य अमुकगोत्रः श्रीअमुकः धनधान्यपुत्र-
पौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिप्राप्तिकामः श्रीविष्णु-
प्रीतिकामो वा चतुर्दशवर्षपर्यन्तं भगवद्वन्द-
भट्टारकपूजाचतुर्दशप्रभियुक्तडोरकरमूलबन्धन-
कथाश्रवणब्राह्मणसं प्रदानकातपक्षिततण्डुलप्रस्थ-
द्वयघटितपूपाद्धौपकल्पनतर्द्धात्मककर्मभोजन-
रूपमनन्तव्रतमहं करिष्ये” इति सङ्कल्प्य हस्तं
पठेत् ॥ * ॥ ततो मुण्डिकया अष्टदलपद्मं निम्नाय
तन्मध्ये घटमारोप्य शालग्रामं वा चतुर्दिक्षु
ध्वजां निवेश्य यथोक्तविधिना गणेशनवग्रहदिक्-
पालशिवदुर्गाक्षीनारायणपूजां कृत्वा शक्रं ध्या-
येत्,— “ॐ महेन्द्रं मत्तैरावतस्तन्मयं सहस्रनय-
नोज्ज्वलं । मणिक्रायनघटितनालद्वारभूषितं
वक्ष्यन्तं शयन्यितं देवगन्धर्वगणैर्वृतं मुनिगणैः
स्तूयमानं” ॥ एवं ध्यात्वा महेन्द्राय नमः एवं
क्रमेण संपूज्य प्रणमेत्,—

अन

“ॐ शक्रः सुरपतिश्चैव वक्ष्यन्तो महाबलः ।
येरावतगजास्तुः सहस्राक्षो नमोऽस्तु ते” ॥
ततो वृहत्यात्रे जलं संस्थाप्य हस्तं दत्त्वा समुद्र-
मावाहयेत्,—
“ॐ गङ्गेचेत्यादिनावाह्यं समुद्रं पूजयेत् ॥ * ॥
ततो भूतशुद्धादिप्राणायामान्तं कृत्वा अनन्तं
ध्यायेत्,—
“ॐ दिव्यसिंहासनासीनं देवेशं गरुडध्वजं ।
शुक्लवर्णं चतुर्बाहुं नागयज्ञोपवीतितं ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं विभुं ।
श्रिया वाण्या च संश्लिष्टं किरीटादिसमुज्ज्वलं ॥
फणाशतसमायुक्तं जगन्नाथं जगद्गुरुं ।
अनन्तं चिन्तयेद्देवं नारदाद्यैरुपमृतं” ॥
एवं ध्यात्वा स्रष्टिरसि ॐ दत्त्वा मागसेपचारैः
संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य ।
आं हृदयाय नमः एवं षडङ्गानि विन्यस्य पुन-
र्ध्यात्वावाहयेत् ।
“ॐ आगच्छानन्त देवेश पत्नीभ्यां बाह्वान्वित ।
गन्धर्वदिगणोपेत सान्निध्यमिह कल्पय” ॥
ततः पूजयेत् ।
पाद्यं गृहीत्वा,—
“ॐ पाद्यं गृह्णाण देवेश सुरासुरमनोहरं ।
तुष्टो मे भव देवेश नरसिंह नमोऽस्तु ते” ॥
अर्घ्यं गृहीत्वा,—
“अर्घ्यं गृह्णाण देवेश सुगन्धिकुङ्कुमान्वितं ।
दूर्वाक्षतसमायुक्तं नमस्ते विश्वमूर्तये” ॥
आचमनीयं गृहीत्वा,—
“ॐ इदमाचमनीयन्ते दिव्यतोयोद्भवं प्रभो ।
भक्त्या दत्तं मयानन्त नमस्ते पद्मगाधिप” ॥
एवं मधुपकं पुनराचमनीयं स्नानीयं वस्त्रयुग्मञ्च
दद्यात् ॥ * ॥
गन्धः,—
“ॐ गन्धोऽयं देवदेवेश कुङ्कुमागुरुसम्भवः ।
यथाशक्त्या मया दत्तो देवेश प्रतिगृह्यतां” ॥
पुष्पं,—
“ॐ पुष्पं गृह्णाण भोजनन्त सुगन्धिद्रव्यसुत्तमं ।
पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुशलं कुरु सर्वदा” ॥
धूपः,—
“ॐ धूपोऽयं ते महाभाग दशाङ्गीऽगुरुणा सह ।
मया दत्तः प्रभो विष्णो गृह्यतां सुमनायक” ॥
टीपः,—
“ॐ टीपं गृह्णाण भोजनन्त जाड्यल्यमानमद्भुतं ।
त्वं गृह्णाण सदा देव रत्न नां घोरसागरात्” ।
यज्ञोपवीतं,—
“ॐ ऋग्वज्रुःसाममन्त्रेण चिद्वत्तं पद्मयोजिना ।
सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवानघ” ॥
नैवेद्यं,—
“ॐ नानाभक्ष्यसमायुक्तं चतुर्दशफलैर्युतं ।
भक्त्या सम्पादितं देव संपूर्णं गृह्यतां विभो” ॥ * ॥
ततो बलभद्रं संपूज्य स्तुतिं कुर्यात्,—
“ॐ बलभद्रं महात्मानं हस्तिनं लाङ्गलायुधं ।
कादम्बरीमदोन्मत्तं नमामि बलदेवक” ॥

अन

तत आवरणदेवताः पूजयेत् ।
ॐ गणेशाय नमः । एवं लोकपालेभ्यः । नव-
ग्रहेभ्यः । अष्टवसुभ्यः । एकादशरुद्रेभ्यः । द्वादशा-
दित्येभ्यः । अनन्तादिनागेभ्यः । मत्स्यादिदशाव-
तारेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यः । वत्सरेभ्यः ।
धर्ममाय । अधर्माय । ज्ञानाय । अज्ञानाय ।
वैराग्याय । अवैराग्याय । ऐश्वर्याय । अशैश्वर्याय ।
श्रिवाय । दुर्गायै । पृथिव्यै । गङ्गायै । यमुनायै ।
महालक्ष्म्यै । सरस्वत्यै । गरुडाय । शङ्खाय । चक्राय ।
गदायै । पद्माय । कौस्तुभाय । सूर्यमण्डलाय ।
सोममण्डलाय । वज्रमण्डलाय । वायुमण्डलाय ।
सर्वेभ्यो देवेभ्यः । सर्वेभ्यो देवीभ्यः ॥ * ॥

ततः स्तुतिं पठेत्,—

“ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे
ममं समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥
नमोऽस्वगन्ताय सहस्रमूर्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।
सहस्रतान्नि पुरुषाय शान्तये
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥

हृदिस्थं सर्वदेवानां इन्द्रियाणां गुणातिगं ।
सर्वपापहरं देवं प्रणमामि जगद्गुरुं ॥

अनन्तरूपेण विभिर्भिः पुष्पैः
अनन्तलक्ष्मीं विदधासि तुष्टः ।
अनन्तभोगान् प्रददासि तुष्टः
अनन्तमोक्षं पुरुषे प्रदह्यः ॥

प्रणमामि हृषीकेशं वासुदेवं जगद्गुरुं ।
स्थितिस्थितिविनाशनां कर्त्तारं प्रणमाम्यहं ॥
राक्षसानामरिं नौमि नौमि दैत्यविमर्दकं ।
जगतां हितकर्त्तारं नौमि पद्मेरुहक्षयं ॥
जन्मजन्महृतं यच्च बाल्ययौवनवार्द्धकं ।
वृद्धिमाप्नोतु तत् पुण्यं पापं हर हृत्वायुध ॥
भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं यदर्थितं ।
यथोद्दिष्टमिमां पूजां परिपूर्णां कुरु मे ॥
पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
चाहि मां पुण्डरीकाक्ष हरे संसारसागरात्” ॥
ततो घटस्थजलेन संप्रोक्ष्य करमूले डोरकं
समर्पयेत् ।

“ॐ इदं डोरमन्तारं चतुर्दशगुणात्मकं ।
सर्वदेवमयं विष्णो स्वकरे धारयाम्यहं” ॥
ततो भोज्यमुत्प्रेजेत् ॥ * ॥

ततः कथां श्रवयाम् ।

यथा,—

अरण्यावासमुपितो युधिष्ठिरः पश्येत् वशी ।
प्राप्तस्त्रैलोक्यनाथेन हृष्येन परमात्मना ॥
कथोपकथनं जातं तयोस्तत्र प्रियाप्रियं ।

विशेषेण च गोविन्दं प्रपच्छ च युधिष्ठिरः ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
केन व्रतेन देवेश वाञ्छितं प्राप्यते फलं ।

निष्पापाः सकला लोकाः भवन्ति जन्मजन्मनि ॥ * ॥

श्रीहृष्य उवाच ।

अन

आत्मा इतमन्तान् यत्तुं सुरसद्मनि ।
इन्द्राद्यैर्गोपयामैश्च तन्मे वचनतः प्रहस्य ।
मृगपक्षौ चतुर्दश्यां मामि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमाधेय सर्वेषां प्रगृह्यति ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

हृण्योऽयं त्वयाग्यातो योऽनन्त इति संश्रितः ।
कोऽयं शेषश्च नागश्च अनन्तान्तकः स्मृतः ॥
परमशोभसं वामि उताशो ब्रह्म उच्यते ।
न योऽनन्तसंज्ञो वै तन्मे ब्रूहि जगद्गण ॥ २ ॥

श्रीहृण्य उवाच ।

अनन्त इत्यर्थं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
आदिनातिरूपेण यः काल उपपद्यते ॥
कालाकालानुष्ठानादिदिनगत्रियवस्थया ।
पक्षो मम शतसंख्यं यगकल्पव्यवस्थया ।
सोऽयं कालोऽवतीर्णोऽस्मि त्ववो भागवतारणात् ।
दाहवानां विनाशाय समुदेवतनुद्वयं ॥
अनन्तं विद्धि मां पार्थ हृण्यं विष्णुं हृमिं शिवं ।
ब्रह्माणं भास्करं शेषं सर्वेषां पितामीश्वरं ॥
प्रत्ययार्थं मया पार्थ विद्वत्स्यं निबोध तत् ।
पूर्वमेव महाबाहो योगिधेयमनुत्तमं ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अनन्तप्रतमाप्राप्यं विधिं विधिविदां वर ।
किं पुण्यं किं परं तस्य अनुष्ठानस्य नस्य किं ।
केन वा तत्कृतं पुण्यं लोके केन प्रकाशितं ।
तत्सर्वं यज्ञं विद्वत्स्यं ब्रूहि नारायण प्रभो ॥ ४ ॥

श्रीहृण्य उवाच ।

आसीत्पुनः हृतदुर्गे मुमन्तुर्गोम वै द्विजः ।
वशिष्ठगोपशो विद्वान् श्रीगोवान् विजितेन्द्रियः ।
पत्नी तस्याभवदीक्षा गती सत्यव्रते स्थिता ।
पारिवश्रीलसम्पन्ना सुख्या भृगुवर्षजा ॥
तस्याः कालेन संजाता दुहिता सर्वलक्षणा ।
श्रीला नाम्ना सुश्रीला सा वर्जते पितृवशमि ॥
माता तस्यास्तु कालेन वरदाहप्रपीडिता ।
समागम्य गदीतोये मृता स्वर्गपुरं दयौ ॥
हृतं मुमन्तुगा तस्याः कर्म यत् पारदौकिकं ।
नामदीको गृह्ये धर्मे कर्तुमर्हति वै कश्चित् ।
इति सविन्य मनसा विवाशोऽयमामासः ॥
देवस्य मुने कन्यां कर्कशां परिशीतवान् ।
सा कर्कशातिदुःश्रीला मया नियुक्तमायिकी ॥
गोपना प्रतिपूर्णा च निर्मला कलहप्रिया ।
अदत्ता गृहस्थेषु दत्ता भोजनकर्मणि ॥
कर्मणेन तु सन्तुष्टा यथा वन्द्यमाना प्रति ।
सा तु श्रीला पितुर्गौर्वर्जिता च ध्ने दिने ।
जगती सतिभिः साहं शिष्टयोऽहमनुत्तमा ।
यथाकाम्यगदार्देष्टीतिरद्वैतद्विषयः ॥
अतुल्यवर्णस्य राजपीतसितासितैः ।
सत्त्विकं पद्मशङ्खं च मण्डपान्ती पुनः पुनः ॥
मुनिं गी प्रत्यक्षं बाला देवतातिथिपूजनं ।
अदृष्टये सदा दद्यात् पितृगण्यन्तवानमा ॥
आलेन शिष्या विप्रस्यं दृष्टा यौवनेद्विता ।
कौशे देवा मया कन्या इति भिन्नान्वितोऽभवत् ॥

अन

ततो देववशात्तत्र कौण्डिन्यः समुपागतः ।
मुनिश्रेष्ठो महाभागः कुलीनो धर्मतत्परः ॥
मगमा चिन्तयामास मुमन्तुः सुतपाः सुधीः ।
यस्मै भाग्यवशाच्छ्रीला प्रतिपाद्या प्रयत्नतः ॥
इति कृत्वा मतिं विप्रो ददौ कन्यां युगे दिने ।
कन्यामनुद्वृतां सार्धो श्रीलां चन्द्रनिमानना ॥
यष्टोक्तवेदविधिना विवाहमकरोत्तदा ।
ततो होमादिकं कर्म समाप्य समये मुनिः ॥
मुमन्तुः कर्कशां प्राह जामात्रे देहि दक्षिणां ।
सकलं कुरु मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
दक्षिणारहितं कर्म निष्फलं जायते यतः ।
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कर्कशा कुपिताभवत् ॥
मुमन्तुं भर्तृयामास कर्कशैर्बन्धनैः पतिं ।
अनङ्गारं समादीय स्वकीयहापि बन्धनं ॥
निक्षिप्य निभृते स्थाने कर्कशां गृह्यत् ययौ ।
मुमन्तुः सातिदीनात्मा जजितत्याभवत्तदा ॥
दक्षिणैश्चैवयोग्यश्च इत्यमानीय यौतुकं ।
जामात्रे प्रददौ विप्रः परिचार्यं पुनः पुनः ॥
ततो विवाहं निर्वर्त्य कौण्डिन्योऽपि निजाग्रमं ।
गोयाने तां समारोप्य श्रीलामादाय वै ययौ ॥
ततः सा पथि गच्छन्ती श्रीला चन्द्रनिमानना ।
मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्ते ॥
ददर्श श्रीला नारीणां समूहं व्रतचारिणां ।
पुंसां रुन्दस्व तत्रैव रक्षायीताम्वरासनं ॥
चतुर्दशमर्चयन्तं मलयानन्तं पृथक् पृथक् ।
दृष्ट्वा समूहं नारीणां सती पप्रच्छ सादरं ॥
विनयावगता साध्वी प्रणिपत्य सुरेश्वरं ।
किमिदं क्रियते कार्यं भवतीमिह दृष्ट्वा ॥ १ ॥

स्त्रिय उवाच ।

मात्रे मासि सिते पक्षे उत्थिते वासवध्वजे ।
व्यासधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारामु यद्यिष्य ॥
नत्वा सरसि यः स्नात्वा अनन्तार्चनमारभेत् ।
कृत्वा दर्भमयं देवं वारिवाजसमन्वितं ॥
अनन्तं देवदेवेशं चतुर्बाहुं किरीटिनं ।
अतसीपुष्पसंकाशं काशनाङ्गदभूषणं ॥
शङ्खचक्रगदाशङ्खं विविधायुधधारिणं ।
यद्येहि भगवन् कृप्य तव यज्ञः प्रवर्तते ॥
वारिधान्यां तयादन्तं भगवन्तं नियोजयेत् ।
मण्डपे पुष्पनैवेद्यं धूपवस्त्रानुलेपनं ॥
दत्त्वा च पूजयेद्भक्त्या अनन्तं विश्वरूपिणं ।
पितृकार्यं श्रीहृष्ट्यैव यवगोधूमयोश्च वा ॥
रतेषां प्राप्यते यत्तु तद्व्याघ्रं प्रगृह्य संश्रितं ।
अहं विप्राय दातव्यमहं मात्मनि योजयेत् ॥
पूजयित्वा तथा देवं गन्धपुष्पैर्यथाक्रमं ।
श्रुत्वा कथां ततस्तस्य सुदृमाहं सुदोरकं ॥
चतुर्दशयज्ञियुक्तं नारी वामकरे न्यसेत् ।
पुमान् दक्षिणे बाहौ तदानन्तं प्रपूजयेत् ॥
निर्वर्त्य पूजां देवस्य पूषं सुक्ता यथासुखं ।
विष्टव्यं दक्षिणां दत्त्वा प्रदत्तं च यथासुखं ॥
श्रीला श्रुत्वा वचस्तासां यथा तानि सदाहृतं ।
व्रतं चकार सा बाहौ द्वा डोरयसुतनः ॥
पूजयित्वा सा कृत्वा मुनिं चैव तथैव च ।

अन

पुनर्भागान् तेनैव गोरथेन समन्विता ॥
तेनानन्तप्रसादेन गृह्य गोधनमुत्तमं ।
तदाग्र्यं श्रिया कृतं धनधान्यसमन्वितं ॥
विविधातिथिसम्पूर्णं नानागर्भैर्विभूषितं ।
वराश्रमसमातङ्गमहियैर्गोधनान्वितं ॥
श्रीला च मलिकाक्षीमिमुक्ताभरणभूषिता ।
दिव्याङ्गी श्रीलसम्पन्ना सावित्रीप्रतिभा यया ॥
कदाचिदुपविष्टा सा वज्रकुण्डं समागता ।
कौण्डिन्योऽपि विशेषोपात् दृष्ट्वा डोरमनन्तकं ॥
श्रीलायाः करभूते च वचमेव प्रयत्नतः ।
पप्रच्छ श्रोत्रध्वजमा भृगुटीकुटिणं सुखं ॥
निमिदं डोरकं हृन्ते बद्धा मय्येव तिष्ठमि ।
प्रमेयः कस्य देवस्य दुर्वृत्ते ब्रूहि सत्वरं ॥ २ ॥

श्रीलानाथ ।
अनन्तं देवदेवस्य प्रमेयं डोरकं युभं ।
करे बद्धं विधानेन पृथक् मे वचनं प्रभो ॥
प्रसादाय यस्य देवस्य भुङ्क्ते सुविभक्तं धनं
न जानासि कथं नाथ तदेवं जगदीश्वरं ॥
श्रीलावाक्यं ततः श्रुत्वा कौण्डिन्यः कुपितोऽभवत्
कोऽसावनन्तसंज्ञो वै न श्रुतोऽपि वरानने ॥
इत्युक्त्वा ह्यथ कुपितो भुजाङ्गोरमनन्तकं ।
क्षिप्तं ज्वालकुले वज्रो निर्भक्ष्य बद्धा प्रियां ॥
ततः सा संभ्रमात् श्रीला गृहा कृत्वा प्रधाविता ।
वज्रेः सूत्रं समादाय क्षीरमथ्येनतोऽक्षिपत् ॥
ततस्तथा करे वामे पुनर्वन्दं सुदोरकं ।
अनन्ताक्षेपदोषेण दाग्निं पतितं गृहे ॥
न क्षीदित् वर्ण्यते लोकेः सोऽपि विप्रो युधिष्ठिर ।
गात्रे मलिनता प्राप्ता चर्चुर्निर्झा तथैव च ॥
शून्यानि गृहस्थानि दुग्धानि वक्षिणा क्षिपत् ।
निरीक्ष्य स्वपुत्रं विप्रश्चिन्तयामास चेतसा ॥
अथ श्रीला विवर्णा सा दुःखिता पतिशेषतः
विषचारः पुरीं सर्व्वा शून्यागारमनन्विता ॥
अथ कौण्डिन्यविप्रस्य संजाता बुद्धिगतामा ।
ममापि दुष्कृतं कर्म कृतं वा मे विगर्हितं ॥
अनन्ताक्षेपदोषेण ममापि गतिरीदृशी ।
अनन्तं यत्र पश्यामि तत्र चास्यामि दुर्मतिः ॥
ततो जगाम कौण्डिन्यो वनं व्याघ्रादिसङ्गुनं ।
व्रतस्यावेपथ्यं कर्तुं पादौ द्रष्टुं तथा हरेः ॥
विष्टमः न ययौ मार्गे जनगन्तुविवर्जिते ।
तत्रापश्यत् तं वृक्षं पतङ्गपुष्पसमन्वितं ॥
वर्जितं पक्षिसङ्घातैः कीटैश्चैव विशेषतः ।
तमपृच्छत् त्वयानन्तः क्वचिदुपायो भद्राहम् ॥
स घोवाच महादक्षो नानन्तं वेदि भो द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाये लङ्गमध्ये सवत्सिकां ॥
लङ्गमध्ये प्रधावन्ती न खादति न शिरति ।
हे मरुधेयुके ब्रूहि किमनन्तस्य देहितः ॥
सवत्सा तमुवाचाय नानन्तं देहि जे द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाये लङ्गमध्ये वने स्थितः ॥
तमपृच्छत् यं विप्रः अनन्तो वीक्षितस्तथा ।
लङ्गमस्तमुवाचेदं नियतं ब्रह्मणं प्रति ॥
यद्यनन्तमहं जाने तदा मे गतिरीदृशी ।
ततो ब्रह्म ददर्शाये गर्भं पुद्गरं तथा ॥

अन

गानामायाप्रचरन्तं मदगर्जनदर्पितं ।
 स तं दृष्ट्वा दिव्योऽपृच्छदन्तं दृष्टवान् किमु ॥
 प्रत्युत्तरमुवाचेदं नानन्तं वेद्मि हे दिव ।
 ततो ब्रजन् ददर्शयि रम्यं पुष्करिणीद्वयं ॥
 अन्योन्यजलसंघातैर्वीचिमिराप्रभोमितं ।
 सुभैः कुसुदकङ्कारैः कमलोत्पलप्रभोमितं ॥
 भ्रमरैश्चक्रवाकैश्च हंसकारणद्वैर्युतं ।
 तमपृच्छत् दिव्योऽनन्तो भवतीत्याश्च लक्षितः ॥
 पुष्करिण्यावृचतुस्त न आनीवो हरिं क्वचित् ।
 निपपात ततो विप्रो हाहा क्व ना रदन् सुवि ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि कथं पश्यामि तं विमुं ॥
 ततः दृष्ट्वा पुनर्दृष्टो देवेशो देवपूजितः ॥
 तत्क्षणाद्गगवान् विष्णुर्दिग्गजप्रत्यक्षमागतः ।
 दृढब्राह्मणरूपेण प्रोवाच वचनं दिव्यं ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रेन्द्र त्यज दुःखं सुखी भव ।
 अनन्तं दर्शयिष्यामि कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ॥
 वाङ्मयं तं समादाय पातालवर्त्मना पुरीं ।
 तां पुरीं दर्शयामास ततश्चानर्द्धे दिव्यः ॥
 स तं ददर्श कौण्डिन्यः पुरीं चैलोक्यदुर्लभाम् ॥
 दिव्यनारीनैर्युक्तां मणिरत्नविभूषितां ॥
 सुवर्गरक्षितां सर्वां वेष्टितां तत्क्षणादिभिः ।
 तत्रापश्यत् स कौण्डिन्यो देवदेवमनन्तकं ॥
 विम्बरूपं जगन्नाथं चतुर्बाहुं किरीटिनं ।
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं गरुडध्वजं ॥
 दक्षिणे विलसत्सर्पिणीं वामे क्रीडत्सरस्वतीं ।
 सप्तफलासमायुक्तां दिव्यसिंहासनेस्थितां ॥
 एवं रूपं जगन्नाथं दृष्ट्वा भक्त्या क्षुतिः क्षता ।
 जगान् भूमौ शिरसा अनन्तस्य समीपतः ॥
 नमोऽनन्तगन्ताय सहस्रभूर्तये
 सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।
 सहस्रनाम्ने पुण्याय शान्तये
 सहस्रकोटोयुगधारिणे नमः ॥
 अज्ञानेन मया देव यत् कृतं पापकर्मणा ।
 तत्सर्वं क्षपया शंस क्षमस्व मधुसूदन ॥ * ॥
 अथ कौण्डिन्यविप्रस्य स्तुतिं श्रुत्वा जनार्दनः ।
 प्रसन्नो भगवान्देवस्त्वानन्तोऽनन्तरूपधृक् ॥
 कथं मे प्रियमाख्यातमिहागच्छेति भूसुर ॥ * ॥
 अनन्त उवाच ।
 तुष्टोऽहं वाङ्मयश्रेष्ठ भक्त्या तव विशेषतः ।
 वरं गृह्णाण विप्रेन्द्र तुष्टोऽस्मि त्यज विस्मयं ॥ * ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 स्वधर्मफलभोगेन यं यां योनिं ब्रजाम्यहं ।
 तस्यां तस्यां हृषीकेश हरिभक्तिर्दृष्टासु मे ॥
 व्यतिप्रमादान्मोहाद्वा यन्मया दुष्कृतं कृतं ।
 तदागः क्षम्यतां नाथ प्रणमामि पुनः पुनः ॥
 श्रुत्वानन्तस्तु तदाक्यं ददौ तस्मै वरत्रयं ।
 दारिद्र्यनाशनं धर्मं विष्णुलोकं तथाक्षयं ॥ * ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 पूर्णो मनोरथो देव मम चाय विशेषतः ।
 किञ्चित् पृच्छामि देवेश तन्मे ब्रूहि जगत्पते ॥
 क्षयतः को दयः का गोः किन्तत् पुष्करिणीद्वयं ।
 काः खरः कुङ्करः को वा को वा दृढदिव्योत्तमः ॥

अन

क्षपया कथयस्ताथ पथि दृष्टो मया विभो ।
 श्रोत्यगन्त उवाच ।
 यच्चामरुहो दृष्टो हि विप्रो वियासु गर्वितः ।
 उपस्थिताय शिष्याय विद्यां यस्मान्न दत्तवान् ॥
 तेन कर्मविपाकेन रुद्धं प्राप्य तिलुति ।
 दृष्टो यस्त्वया दृष्टो लोभधर्मद्वयः पुरा ॥
 दत्तं पर्युषितं द्रव्यं स्नादु मुक्तं स्वयं यतः ।
 दृष्टमलं समासाद्य ततस्तिष्ठति निर्जने ॥
 विप्राय वसुधां दत्त्वा निष्कलां शस्यवर्जितां ।
 तेनासौ गोत्वमासाद्य दृग्गम्ये प्रधावति ॥
 धर्माधर्मौ विजानीयाद्व्यक्तं पुष्करिणीद्वयं ।
 गर्हभोऽज्ञानसम्पन्नः कुङ्करो मदगर्वितः ॥
 ब्राह्मणोऽसावनन्तोऽहं यस्त्वया दर्शितो मुने ।
 श्रुतं कथितं सर्वं गच्छ विप्र गिजाश्रमं ॥
 पुनः समृद्धिं विप्र भविष्यति न संशयः ।
 मुक्ता भोगांश्च विपुलान् संप्राप्स्यसि महत् पदं ॥
 इति दत्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तरधीयत ।
 कौण्डिन्योऽपि गृहं तत्वा करोति व्रतमुत्तमं ॥
 अनन्ताख्यं महापुण्यं वर्षाणां चतुर्दशं ।
 श्रीलया सह धर्मात्मा सुखं मुक्ता मनोरथान् ॥
 विष्णुलोकं समासाद्य रराज श्रीलया सह ।
 अनन्ताख्यव्रतेनेह समाप्तेनैव पार्थिव ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता यास्त्यति परमां गतिं ।
 एवमेवं हि नियमात् स्त्रियोऽनन्तव्रतामृतम् ॥
 पुनर्भौलधनैर्युक्ता भुक्ता भोगान् मनोरथान् ।
 विष्णुलोकमाप्नुवन्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतं समाप्तं ॥
 अनन्तशीर्षा, स्त्री, (अनन्ताणि बहूनि श्रीर्षाणि
 शिरांसि यस्याः सा ।) वासुकिपत्नी । इति
 शब्दमाला ॥
 अनन्ता, स्त्री, (नास्ति अनन्तो यस्याः सा ।) पार्वती ।
 पृथिवी । अग्निशिखादृक्तः । श्यामालता । दूर्वा ।
 पिप्पली । दुरालभा । हरीतकी । आमलकी ।
 गुडुची । इति मेदिनी ॥ यवासः । श्वेतदूर्वा ।
 नीलदूर्वा । अग्निमयदृक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनन्तमूलं । तत्पर्यायः । गोपवल्ली २ काराला ३
 सुगन्धा ४ भद्रवल्लीका ५ भद्रा ६ नागजिह्वा ७ ।
 इति रत्नमाला ॥ गोपी ८ श्यामा ९ शरिवा १०
 उत्पलशरिवा ११ । इत्यमरः ॥ गोप्यादि-
 पञ्चश्यामलतायां नागजिह्वायां इति केचित् ।
 गोप्यादित्रयं श्यामलतायां अनन्तोत्पलशारिवेति
 द्वयं अनन्तमूले इति केचित् । इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ तस्या गुणाः । मलबन्धकारित्वं । रक्त-
 पित्तनाशित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 अनन्तगतिकः, त्रि, (नास्ति अनन्ता गतिः यस्याः
 समाप्तान्तः कः ।) गत्यन्तररहितः । एकाग्रयः ।
 “अनन्तगतिके जने विगतपातके चातके
 यथावधि तथा कुरु प्रिय तथापि नान्यं भजे” ।
 इत्युद्धटः ॥
 अग्रन्थः, पुं, (नास्ति अग्रत् यस्मात् सः अग्रन्थो
 विष्णुः, तस्मात् जात इति, अग्रन्थ + जन् + ड ।)
 कामदेवः । इत्यमरः ॥

अन

अनन्तदृष्टिः, त्रि, (न अनन्ता दृष्टिरस्य इति ।)
 एकमात्रदृष्टिः । तत्पर्यायः । एकतानः २ एकाग्रः ३
 एकाग्रयः ४ एकसर्गः ५ एकाग्रः ६ एकाग्र-
 गतः ७ । इत्यमरः ॥
 अनपार्थी, [नृ] त्रि, (नास्ति अपार्थः विनाशोऽस्य
 इति, न + अपार्थ + इति ।) निश्चलः । अपार्थ-
 शून्यः । अनन्तरः । यथा,—
 “अनपार्थिभिरस्त्राभिर्गुतायाश्च गृहे प्रभो” ।
 इति श्रीभागवतं ॥
 (“अनपार्थिनि संश्रयद्रुमे गजभमे पतनाय वल्लरी” ।
 इति कुमारः) ॥
 अनभिज्ञः, त्रि, (अभि जानाति इति अभिज्ञः,
 अभि + ज्ञा + कः, न अभिज्ञ इति नञ्समासः ।)
 मूर्खः । प्रज्ञारहितः । बुद्धिहीनः । यथा,—
 “धिकृत्वां चूततरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान्”
 इति भ्रमराटकं ॥
 अनभिज्ञावः, पुं, (न अभिज्ञाव इति नञ्समासः ।)
 अरुचिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनिच्छा ॥ (त्रि,
 नास्ति अभिज्ञावो यस्य इति समासे अभिज्ञाव-
 शून्यः ।)
 अनमः, पुं, (नभति प्रणमति इति नमः, नम् +
 पचाद्यच्, न नमः अनम इति नञ्समासः ।)
 ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनमितम्पचः, त्रि, (मित परिमितं पचति इति,
 मित + पच् + खच्, न मितम्पच इति अमित-
 म्पचः, न अमितम्पच इति अनमितम्पचः, नञ्-
 समासः ।) मितम्पचः । क्षपणः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥
 अनम्बरः, पुं, (नास्ति अम्बरं परिधेयं यस्य सः ।)
 बौद्धविशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गो-
 लाध्यायः ॥
 अनयः, पुं, (अयः शुभावहो विधित्तद्विजः नञ्-
 समासः ।) देवः । अशुभं । व्यसनं । विपद् । इति
 मेदिनी ॥
 (“अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विहता मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनर्गलं, त्रि, (नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धो यस्य तत् ।)
 निरर्गलं । प्रतिबन्धकरहितं । तत्पर्यायः । अवाधं
 उच्छृङ्खलं ३ उद्धाम ४ नियन्त्रितं ५ निरङ्कुशं ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“ततः परं तेन मखाय यज्वना
 तुरङ्गसुसृत्युमनर्गलं पुनः ।
 इति रघुवंशे ।)
 अनर्थकं, स्त्री, (नास्ति अर्थः यस्य तत्, समाप्तान्तः
 कः ।) निरर्थकं । अर्थशून्यवाक्यं । तत्पर्यायः ।
 अवर्जं २ । इत्यमरः ॥ अवर्धं ३ । इति तट्टीका ॥
 अनलः, पुं, (नास्ति अलः बद्धादावस्तुदहनोऽपि
 तत्तिर्यस्य सः, क्षत्तिकानक्षत्रे, वत्सरे भगवति
 वासुदेवे ।) अग्निः । वसुभेदः । इति मेदिनी ॥
 चित्रकः । रक्तचित्रकः । भस्मातकः । पित्तं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रभा, स्त्री, (अनलस्य वङ्गः प्रभेव प्रभा यस्याः

अन

मा ।) व्योतिषतीकता । इति राजनिर्घण्टः ।
 यद्वत्प्रिया, स्त्री, (यद्वत्प्रिया यद्वेः प्रिया यद्यीतत् ।)
 यद्विभाषा । आद्वेयी । इति ञटाधरः ।
 यद्वन्ति, पुं, (यद्वन्ति यन् + पचाद्यच् यद्वः तन्मधु-
 पानेन जीवनधारयिता यन्ति भयमरो यच्च सः ।)
 यद्वत्तुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 यद्ववधानं, स्त्री, (न यद्वधानं मनोयोगः नञ्-
 समासः ।) चित्तस्याविच्छेदः । यमनोयोगः । य-
 द्प्रतिधानं । इति हलायुधः । तद्विशिष्टे चि ।
 यद्ववधानता, स्त्री, (नास्ति यद्वधानं मनोयोगो
 यम्य सः, तस्य भावः तत्तन्मन् स्त्रियां टाप् ।)
 मनोयोगशून्यता । चित्तस्यानन्तविषयाभावत्वं ।
 यद्वेयं यद्ववहितत्वं । तत्पर्यायः । प्रमादः २ ।
 इत्यमरः ।
 “कर्त्तव्याकर्त्तव्यं यच्च समर्थस्य कश्चिदभवेत् ।
 उच्यते हितयं तच्च प्रमादोऽनवधानता” ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 यद्ववर्गः, चि, (न यद्ववर्गः नञ्समासः ।) यकनिष्ठः ।
 यद्वयुगः । श्रेष्ठः । प्रधानः । यथा,—
 “गोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाश्च भारत” ।
 इति त्रिकाण्डपर्व ।
 यद्ववर्तं, स्त्री, (यव + रन् + भावे क्तः, नास्ति यव-
 र्त्वं विरतिर्द्वयं तत् ।) निरन्तरं । तत्पर्यायः ।
 सन्ततं २ यद्ववर्त्तं ३ यद्वयान्तं ४ सन्ततं ५ यद्ववि-
 र्त्तं ६ यद्वनिर्ग ७ नित्यं ८ यद्वज्जं ९ प्रसक्तं १०
 व्यासक्तं ११ यद्वज्जं १२ । इति ञटाधरः ।
 तद्विशिष्टे वाच्यनिष्ठः । इत्यमरः ।
 (“यद्ववर्तधनुर्व्याप्कालनकूरकमी” ।
 इति शायुन्तसे ।)
 यद्ववर्गार्थः, चि, (यद्ववर्गः, कर्मधारयः, तच्च भवः,
 यद्ववर्गः + यत्, ततो नञ्समासः ।) उत्तमः ।
 प्रधानः । इत्यमरः ।
 यद्ववर्गस्य, चि, (नास्ति यद्ववर्गस्य आश्रयो यस्य
 सः ।) यद्ववर्गस्य नञ्युयः । निराश्रयः । यथा,—
 “न परं पृथि पृथिपातिता-
 नञ्यस्ये किमु माद्वेष्टेऽपि मा” ।
 इति नैपथ्यं ।
 यद्ववर्गस्य, चि, (नास्ति यद्ववर्गः यद्ववर्गो यस्य
 सः ।) निरवकाशः । यद्ववर्गभावे पुं । यथा,—
 “अतर्क्यैर्द्वेर्लस्ययद्ववर्गद्वेः स्या हतधियः” ।
 इति महिषः स्तोत्रं ।
 यद्ववर्गस्य, चि, (यव अथोवर्त्मना कीर्यते क्षिप्यते
 यव + कृ + क् + यप्, “वर्त्तमानोऽवर्त्त इति सङ्गा-
 मनाः” नास्ति यद्ववर्गो भवः यस्य तत् ।)
 निर्भयः । मोक्षितः । इत्यमरः ।
 यद्ववर्ग्या, स्त्री, (यव + स्या भावे क्तः, न यद्ववर्ग्या यव-
 न्यात्वं नञ्समासः ।) तर्कविशेषः । तस्य नञ्यत्वं ।
 यद्ववर्ग्यादिशान्तप्रवाहमुत्प्रसङ्गः । यथा,—
 “यद्ववर्ग्यादि शान्तप्रवाहमुत्प्रसङ्गः स्यात् यद्ववर्ग्यादि-
 न्यात्” । इति तर्किकाः । उपपायोपपाद-
 यद्ववर्ग्यादिनाः । इति मीमांसकाः । दृष्टान्तः ।
 यद्ववर्ग्याः ।

अना

(“यद्ववर्ग्यादिव स्यात् वा नूनञ्चतिकादिनी” ।
 इति काव्यप्रकाशे ।)
 यद्ववर्ग्याः, पुं, (न यद्ववर्ग्याः नञ्यवस्थितिर्यस्य सः ।)
 वायुः । इति राजनिर्घण्टः । यद्ववर्ग्यादिवृत्ते चि ।
 (यद्ववर्ग्याः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तः ।)
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, स्त्री, (न यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः नञ्-
 समासः ।) चापत्यं । चाक्षत्यं । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । इति हेमचन्द्रः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, स्त्री, (यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः नञ्-
 समासः ।) भोजनभावः । उपवासः । इति
 हलायुधः । तद्वति चि । (प्रायोपवेशनं । “तद्ववृ-
 मनश्चनं हत्वा प्रातः प्राणानुवृत्तमि” । इति
 पञ्चतन्त्रे ।)
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, चि, (नञ् + कर्त्तरि वरच् न नञ्-
 समासः ।) सनातनं । नित्यं । ध्रुवं । शाश्वतं ।
 इति हेमचन्द्रः ।
 (“मत्वा विश्वमनश्चरं निविशते संसारकाराद्वृत्ते” ।
 इति वैराग्यशतके ।)
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, स्त्री, (यस्य कर्त्तृत्वात् यच् + भावे य,
 स्त्रियां टाप्, न यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः नञ्समासः ।) यद्ववर्ग्या-
 भावः । तस्या लक्षणं यथा दृष्टमिति ।
 “न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
 नान्यदोषेषु रमते सानुसूया प्रकीर्त्तिता” ।
 इत्येकादशीतत्त्वं । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । इति गारुडे
 २६ अध्यायः । कर्द्दमनुनिकन्या । इति श्रीमा-
 गवतं । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः चि ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, [न] चि, (यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः गर्बं वदति यः,
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः + वद + णिनि, उपपदसमासः, ततो नञ्-
 समासः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।) गर्बरहितः ।
 “मुक्तसङ्गोऽनश्चरं वादी ह्यनुसूयाद्वृत्तिः ।
 सिद्धसिद्धिर्नोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते” ।
 इति श्रीभगवद्गीता । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः गर्बरहितः ।
 इत्यत्रिवाक्यत्वं ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, स्त्री, (न यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः नञ्-
 समासः ।) यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । तत्पर्यायः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः । (चि नास्ति यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः
 यस्य इति समासे यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।)
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, चि, यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । न विद्यते
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः यस्य इत्यर्थे य प्रत्ययः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, स्त्री, (न सन्ति यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः
 यच्च तत् ।) दुर्बलं । इति भरतः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।
 इति मधुः । गानिप्रभृति । गुणाद्योपपादोषावि-
 य्कारिवाच्यं । इति केचित् । तत्पर्यायः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः
 २ । इत्यमरः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, स्त्री, (यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः नञ्-
 समासः ।) यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । तत्पर्यायः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, चि, (न यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः नञ्समासः ।) यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । तत्पर्यायः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः २ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, चि, (न यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः नञ्समासः ।) यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । तत्पर्यायः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः २ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 (“यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः” ।
 इति रामायणे ।)
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, स्त्री, (यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः नञ्समासः ।) यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । तत्पर्यायः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः २ । इति
 हेमचन्द्रः ।

अना

योग्या कष्टकृत्यामत्वात्, नञ्समासः ।) यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।
 इति गदमाता । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, चि, (यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः + गम् + कर्त्तरि क्तः, न यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः
 नञ्समासः ।) भविष्यत् । इति राजनिर्घण्टः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । अनुपस्थितं । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । यथा—
 (“तावद्वृत्त्यस्य मेतयं, यावद्वृत्त्यमनागतं” ।
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 “यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः नञ्समासः ।
 इति भाषापरिच्छेदः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, स्त्री, (न यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः नञ्समासः ।) यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।
 पुष्पविकाशनं यस्याः सा, स्त्रियां टाप् । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः +
 यच् । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । तत्पर्यायः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः २ नञ्या ३ । इत्यमरः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, पुं, (न यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः नञ्समासः ।)
 नञ्च यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः तु यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।
 कदाचारः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । तत्पर्यायः ।
 “सर्वदेशेष्वनाचारः पथि ताम्बूलचूर्णम्” ।
 इति स्मृतिः । तद्विशिष्टे चि ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, पुं, (यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः + तच् + यच्, यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः रौद्रस्या-
 भावः नञ्समासः ।) रौद्रभावः । क्रिया । इति
 राजनिर्घण्टः । (चि क्रियाविशिष्टे ।
 “खन्याटोदिवसेश्वरस्य किङ्करैः सन्तापिते मस्तके ।
 वाक्कुन् देशमनागतं विधिवशात् विजस्य मूलं
 गतः” । इति नीतिशतके ।)
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, चि, (न यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः रोगी नञ्समासः ।)
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । यथा,—
 “निषामनातुराः पूर्वं वातलायाः सदातुराः” ।
 इति चरकः । (“भेजे धर्ममनातुरः” । इति
 रघुवंशे ।)
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, चि, (नास्ति नाथः आश्रयो यस्य सः ।)
 प्रमुहीनः । नाथशून्यः । यथा,—
 “वना वना वनायवत् सजीवना वनामवत्” ।
 इति नलोदयः ।
 (“नाथवन्तस्य लोकात्तमनाया विपद्यसे” ।
 इति उत्तरचरिते ।)
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, पुं, (या + कृ + भावे क्तः, न यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः नञ्-
 समासः ।) निरादरः । तत्पर्यायः । परिभवः २
 परिभावः ३ तिरस्क्रिया ४ रोषा ५ यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ६
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ७ यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ८ यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ९ । इत्यमरः ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः १० यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ११ यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः १२ । इति
 भरतः । (“गुणेषु रामो यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः” । इति
 पञ्चतन्त्रे ।)
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, चि, (नास्ति यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः कारणं यस्य
 सः ।) यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । उत्पत्तिशून्यः । नयमूः ।
 यथा,—
 “यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः” ।
 इति ब्रह्मसंहिता ।
 यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः, चि, (या + कृ + कर्म्मणि क्तः, न यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः
 नञ्समासः ।) निरादरः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः । यद्ववर्ग्यादिवृत्तिः ।
 इति हेमचन्द्रः ।

अना

(“सर्व तस्यादृता धर्मा यस्मै त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्मै सर्वस्वस्याफलाः क्रियाः” ॥
इति मनुः ।)

अनामकं, स्त्री, (अनम् अन् + घञर्थे कः, अनं
जीवनं ध्यामयति, रोगग्रस्तं करोति, अम् + णिच्
+ गुल् अनस्य ध्यामकं यस्मै तत्पुरुषः ।) अर्शो-
रोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ मलमासे पुं । इति
मलमासतत्त्वं ॥ दुर्गामके निर्गामके च चि ।

अनामयं, स्त्री, (आ + अम् + भावे घञ्, ध्यामं रक्षा-
वस्थां याति प्राप्नोत्यनेन, ध्याम + या क, ध्याम-
यस्य अभावः अययोभावः ।) रोगाभावः आरोग्यं ।
इत्यमरः ॥

(“प्राक्ष्यं कुशलं दृष्ट्वैत् क्षत्रवन्मुननामयं” ।
इति मनुः ।) तद्विशिष्ट चि ॥

अनष्टमा, [न्] पुं, (नास्ति ब्रह्मशिरश्चेदनसाधन-
तया अप्रशस्तं नाम यस्य सः । अनया अक्षुल्या
शिवेन ब्रह्मशिरश्चिह्नं । इति पुराणे ।) अना-
मिकाक्षुणी । इति शब्दरत्नावली ॥

अनामिका, स्त्री, (नास्ति ब्रह्मशिरश्चेदनसाधनतया
प्रशस्तं नाम यस्याः सा । स्त्रियां ङाप् ततः
स्त्रार्थे कन् टाप् च ।) कनियामध्यमयोर्मध्य-
वर्धक्षुणी । इत्यमरः ॥ (“वस्त्रान्तानामिकाकेश-
नखरोमदशास्पृशः” । इति सुश्रुते ॥)

अनायत्तः, चि, (आ + यत् + क्तः, न आयत्तः नञ्-
समासः ।) अवशीभूतः । अनधीनः । यथा,—
“एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तदत्तिता ।”
इति हितोपदेशः ॥

अनायासः, पुं, (आ + यस् + घञ् ततो नञ्समासः)।
अक्षेशः । तस्य लक्षणं यथा । दृष्टस्पतिः ॥
“शरीरं पीडयते येन सुनुमेनापि कर्मणा ।
अत्यन्तं तन्न कुर्वन्ति अनायासः स उच्यते” ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ अमयतिरेकः । यत्नाभावः ।
यथा,—

“अनायासेन मरणं विना दैत्येन जीवनं ।

अनाराधितगोविन्दचरणस्य कथं भवेत्” ॥

इति प्रामाणिकाः ॥

अनायासकृतं, चि, (अनायासेन अक्षेपेन कृतं
दृतीयातत्पुरुषः ।) अनायासेन यत् क्रियते स्म
तत् । विना यत्नेन कृतं । तत्पर्यायः । फण्टं २ ।
इत्यमरः ॥

अनारतं, स्त्री, (आ + रम् + क्तः, ततो नञ्समासः)।
अनवरतं । सततं । नित्यं । इत्यमरः ॥

(“अनारतं तेन पदेषु लम्बिताः ।

विभव्य सम्यग्विनियोगसत्क्रिया” ॥

इति किरातार्जुनीये ।)

अनारम्भः, पुं, (आ + रम् + भावे घञ्, ततो नञ्-
समासः ।) आरम्भाभावः । यथा,—

“न कर्मणासगारम्भाश्चैवाम्यं पुरुषोऽप्युते” ।

इति भगवद्गीता ॥

अनार्जवं, स्त्री, (अर्जोर्भावः षड् + भावे घञ्, ततो
नञ्समासः ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अनुत्वाभावः ॥

अना

अनार्यः, चि, (अ + ण्यत्, न आर्यः श्रेष्ठः, नञ्-
समासः ।) अश्रेष्ठः । यथा,—
“अनार्यबुधसख्यमकीर्तिकरमज्जुन” ।

इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनार्यकं, स्त्री, (नास्ति आर्यो यत्र देशे तादृशार्था-
वर्त्तमिन्नदेशे भवं अनार्य + कन् ।) अगुरुकाष्ठं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनार्यजं, स्त्री, (नास्ति आर्यो यत्र देशे तादृशार्था-
वर्त्तमिन्नदेशे जायते यत्, अनार्य + जन् + ड,
उपपदसमासः ।) अगुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

अनार्यतिक्तः, पुं, (अनार्यप्रियश्चासौ तिक्तश्चेति
प्राकपार्थिवादिः ।) भूनिम्बः । इत्यमरः ॥ चिराता
इति भाषा ।

अनालोचितः, चि, (न आलोचितः कर्त्तव्यतया अव-
धारितः ।) अक्षतालोचनः । इतिकर्त्तव्यतयान-
वधारितः । अविवेचितः । यथा,—
“किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरः” ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अनाविलः, चि, (न आविलः, नञ्समासः ।)
आविलशून्यः । निर्मलः । इति हलायुधः ॥ (सच्छः,
स्वास्थाकरः ।)
“प्रदगन्धि शिवं वारि सुखं शीतसनाविलं” ।
इति रामायणे ।

“जाङ्गलं शस्यसम्यग्प्रमार्थप्रायमनाविलम्” ।

इति मनुः ।)

अनादृतः, चि, (आ + दृ + कर्मणि क्तः न आदृतः,
नञ्समासः ।) आवरणशून्यः । अनाच्छादितः ।
यथा । “अनादृतत्वादधिरन्तरं न ते” । इति
श्रीभागवतं ॥

अनादृष्टिः, स्त्री, (न आदृष्टिर्वर्षणं, नञ्समासः ।)
ईतिविशेषः । वर्षणाभावः । इति सूतिः ॥ शुका
इति भाषा ।

(“अतिदृष्टिरनादृष्टिः शूलमा मूषिकाः खगाः ।

प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्वेता ईतयः सूताः” ॥

इति प्रसिद्धम् ।)

अनाश्रयः, चि, (पाणिनिमते तु नञ् + णिच् कर्मणि
यत् ततो नञ्समासः ।) नाश्रायोग्यः । नश्रधातो-
र्घ्यणि नञ्समासः ॥

अनासिकः, चि, (नास्ति नासिका यस्य सः ।)
नासिकारहितः । तत्पर्यायः । विखः २ विखुः ३
वियः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनाहतं, स्त्री, (आ + हन् + क्तः नास्ति आहतं
हेतो यस्य तत् ।) तन्मोक्षघटचक्रान्तर्गतचतुर्थ-
चक्रं । तत्तु हृदयस्थकादिठान्तर्वर्णयुक्तोद्यदादित्य-
सन्निभदादशदलपद्माकारं । तन्मध्ये अयुतसूर्य-
समप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति । इति तन्त्र-
सारः ॥

अनाहतं, चि, (आ + हन् + भावे क्तः, न सन्ति
आहतानि हेतून्नालनभोगा यस्य तत् ।) नूतन-
वस्त्रं । हेतून्नालनभोगरहितवस्त्रं । इत्यमरः ॥
अगुणितं । इत्यङ्गशास्त्रं ॥ अक्षताघातं ॥ (अक्षतः ।
आघातरहितः । अक्षुब्धः । तन्मोक्षघटचक्रान्त-

अनि

गंतचतुर्थचक्रं, तत् तु हृदयस्थकादिठान्तर्वर्ण-
युक्तोद्यदादित्यसन्निभदादशदलपद्माकारं, तन्मध्ये
अयुतसूर्यसमप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति ।

“शब्दोब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते ।

अनाहताख्यं तत्पद्मं सुनिभिः परिकीर्त्तितं” ॥

अनाहारः, पुं, (आ + हृ + भावे घञ् ततो नञ्-
समासः ।) भोजनाभावः । यथा,—

“ऋतावनाहारलया भयेनेति” चरकः ॥

अनाहतः, चि, (आ + हृ + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः ।) अक्षताङ्गनः । अनिमन्वितः । यथा,—
“अनाहतेरेव प्रचुरगुणलोभेन भवतः” ।

इत्युद्भूतः ॥ क्रसमथोऽपि यथा—

“अनाहतता अप्यभियान्ति सौहृद” ।

इति श्रीभागवतं ॥

अनिगीर्णः, चि, (नि + गृ + क्तः ततो नञ्समासः ।)

अनुक्तः । यथा,—

“विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिहृत्” ।

इति साहित्यदर्पणं ॥

अनिच्छुः, चि, (इप् + कर्त्तरि उ विन्दुरिच्छुरिति
सूत्रेण निष्पन्ननात् साधु ।) अनिच्छाविशिष्टः ।
अनाकाङ्क्षी । असृष्टः । इच्छतीति इच्छुः ततो
नञ्समासः ॥

अनित्यः, चि, (नि + त्यप् ततो नञ्समासः ।)

नश्वरः । अस्थायी । जन्यवस्तु । यथा,—

“धर्मो नित्यः सुखदुःखेऽप्यनित्ये ।

जीवो नित्यो हेतुरस्याप्यनित्यः” ।

इति महामारते भारतसावित्री ॥

अनिन्दितः, चि, (निदि + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः ।) निन्दारहितः । अगर्हितः । तत्पर्यायः ।
प्रणायः २ साधुः ३ । इति त्रिकारणशेषः ॥

(“अनन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्” ॥

इति मनुः ॥)

अनिपुणः, चि, (न निपुणः पटुः नञ्समासः ।)

अप्रवीणः । अविश्वः । अपटुः । यथा,—

“यः शास्त्रादिष्वनिपुणः श्रद्धावान् स तु मध्यमः” ।

इति भक्तिरसादृतसिन्धुः ॥

अनिमिषः, पुं, स्त्री, (नास्ति निमिषः निमेषः चक्षु-
स्पन्दनं यस्य सः ।) देवता । मत्स्यः । इत्यमरः ॥
(निमेषरहितः । स्थिरदृष्टिः । सावधानः । अप्र-
मत्तः ।

“सुरेषु नापश्यदेवैर्क्षताच्छलो-

र्द्धे निमेषं निजसम्मुखे सति” ।

इति नैषधे ।)

अनिमिषाचार्यः, पुं, (अनिमिषाणां देवानां आचार्यः
गुरुः षष्ठीतत् ।) दृष्टस्पतिः । देवगुरुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनिमेषः, पुं, (नास्ति निमेषः चक्षुःस्पन्दनं यस्य
सः ।) देवता । मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनियतं, चि, (नि + यम् + क्तः, न नियतं नञ्-
समासः ।) अनित्यं । अस्थायि । यथा,—

“इत्यादयोऽप्यनियते रसे सूर्यमिषाचार्यः” ।

अनि

इति साहित्यदर्पणः । “रिष्टं त्रिविधं मुनयो नित्य-
तमनिदतं योगजम्” । इति व्योतिषं ।

अनियमः, पुं, (न नियमः, नञ्समासः ।) नियमा-
भावः । अनियतः । अनिर्दिष्टः । यथा,—
“गुरुपक्ष पादानां शेषेऽनियमो मतः” ।

इति ह्यन्तोमङ्गरी । तद्विज्ञेयं च ।

अनिर्दिष्टः, त्रि, (निरु + आ + क्त्वं कर्मणि क्तः, ततो नञ्समासः ।) अनिवारितः । यथा,—

“अनिर्दिष्टतापस्यार्थं

फलहीनां समनोभिरञ्जितां” ।

इति भावः ।

अनिरुद्धः, स्त्री, (नि + रुध् + भावे क्तः, नास्ति निरुद्धं
यस्मात् तत् ।) खन्दां । पश्चादिवन्धनरञ्जुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

अनिरुद्धः, पुं, (न निरुध्यतेऽसौ नि + रुध् + कर्मणि
क्तः, ततो नञ्समासः ।) कामदेवपुत्रः । तत्-
पर्यायः । उषापतिः २ ब्रह्मसूः ३ विष्णुकेतुः ४ ।

इत्यमरः । स तु भगवत्तुल्यं धान्तर्गतादित्यूहः ।

तस्मात् एष्टिर्भवति यथा,—

“तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमोमूलामृताक्षकं ।

तद्विश्रभावसंश्रान्तं पौरुषं तनुमाश्रितं ॥

सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते ।

तद्व्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम ॥

विद्यासहायतान् देवो विष्णुस्तेनो हरिः प्रभुः ।

अश्वेव शयनक्षत्रो निद्रायोगुमुपगतः ॥

जगतश्चित्तयन् एष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः” ।

इति महाभारते मोक्षधर्मः ।

अनिरुद्धः, त्रि, (नि + रुध् + कर्मणि क्तः, ततो
नञ्समासः ।) रोधगूढः । अप्रतिबद्धः । चरः ।

इति विश्वः ।

अनिरुद्धपर्यं, स्त्री, (अनिरुद्धः प्रतिबन्धरहितः पश्चा-
यत्र सः ।) आकाशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अरुद्ध-
वर्मः ।

अनिरुद्धभाविनी, स्त्री, (अनिरुद्धस्य कामपुत्रस्य
भाविनी पत्नी, यंतीतत् ।) उषा । सा च काम-
पुत्रपत्नी । बालराजकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अनिर्णयः, पुं, (निरु + नी + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः ।) अनिर्दिष्टः । अनिश्चयः । निरूप्यक-
नीज्भावोऽस्ति नञ्समासः ।

अनिर्धारितः, त्रि, (निरु + ह् + निच् कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञतनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा । “अनिर्धारितकालेकालविशेषस्य

पूर्वगण्यमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलङ्घनं” । इति
रोगपूर्वखण्डे रक्षितः ।

अनिर्मलः, त्रि, (न निर्मलः परिष्कृतः नञ्-
समासः ।) मलिनः । व्यापिलः । अपरिष्कृतः ।
निर्मलभावे स्त्री ।

अनिर्मात्या, स्त्री, (निरु + मत् + क्तं स्त्रियां टाप्,
ततो नञ्समासः ।) एकाग्रनामकौयधिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनिर्वचनीयः, त्रि, (निरु + वच् + कर्मणि अनीयः,
ततो नञ्समासः ।) निर्वचनायोग्यः । अनि-

अनि

व्याधः । वाक्यागम्यः । यथा, “सदसञ्ज्ञामनिर्वच-
नीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि यत्-
किञ्चिदिति वदन्ति” । इत्यज्ञानसत्त्वो वेदान्त-
सारः ।

अनिर्वाहः, पुं, (निरु + वह् + भावे घञ्, ततो
नञ्समासः ।) निर्वाहभावः । अनिर्वाहः ।

अनिरुद्धः । यथा । सुरस्यार्थवाधे तदुद्योगे इति
कारिकायां सुरस्यार्थस्थान्दवाधोऽपि तात्पर्य-
विषयस्थान्दवस्य मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेणानिर्वाह-
स्त्व । इति काव्यप्रकाशटीकायां सहेस्वरः ।

अनिर्विण्णः, त्रि, (निरु + विण् + क्तः, ततो नञ्-
समासः ।) निर्विण्णः । वने निर्विण्णमानस
इत्यत्र निर्विण्णं विरक्तं इति देवीमाहात्म्यटीका

तद्विन्नः अविरक्तः विषयासक्त इति यावत् ॥
निर्विण्णोतिममत्वेन इत्यत्र निर्विण्णो दुःखितः

इति देवीमाहात्म्यटीका तद्विन्नः अदुःखितः ॥
वज्रोद्धौ तु अतिदुःखितः ॥

अनिर्हतिः, स्त्री, (नि निर्हतिः, साच्छन्दं, नञ्-
समासः ।) निर्हन्तृभावः । दरिद्रता । यथा ।
“अनिर्हतिनिशाचरो मम गृहान्तरालं गता” ।

इत्युद्धतः ।

अनिलः, पुं, (अनिति जीवत्यनेन अन् + इलच् ।)
वायुः । इत्यमरः । वसुविशेषः । इति मेदिनी ॥
(शरीरस्यप्राणादिवायुः । वातरोगः । स्वाति-
नक्षत्रं ।)

अनिलप्लवः, पुं, (अनिलं वातरोगं हन्ति इति,
अनिल + हन् + टक् + सार्थं कन् ।) विभीतक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलसखः, पुं, (अनिलस्य सखा इति राजाष्टः-
सखिभ्यश्च इति समासान्तः टच् ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनिलान्तकः, पुं, (अनिलस्य अन्तकः ।) इन्द्रो-
द्धतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलानयः, पुं, (अनिलः वात एव यामयः रोगः,
रूपकसमासः ।) वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिर्लोचितः, त्रि, (न निर्लोचित इति नञ्समासः,
निरु + लोचि + क्तः ।) अनालोचितः । अविवे-
चितः । यथा,—

“अनिर्लोचितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा” ।
इति भावः ॥

अनिर्णयः, स्त्री, (निश्चयः रात्रिः, उपचारात् व्यापार-
गच्छित्यन्, नास्ति निश्चयः यस्मिन् तत्, क्रिया-
विशेषणत्वे अस्य जीवत्वं, द्रव्यविशेषणत्वे तु
त्रिलिङ्गत्वं ।) अनवरतं । सततं । इत्यमरः ॥

(“निजनेष्टि मन्दमनिर्णयं निश्चितं प्रशितं शरीर-
मशरीरशूरे” । इति भाषे ।)

अनिश्चितः, त्रि, (निरु + चि + कर्मणि क्तः, न
निश्चित इति नञ्समासः ।) निश्चयरहितः ।

अनिरूपितः । अनिर्णयितः । यथा, “कवय
पानतकन्तरिचिताः कश्चलं यदुरनिश्चिततत्त्वाः” ।
इति श्रीभागवतं ॥

अनिरुद्धः, त्रि, (इण् + कर्मणि क्तः, न रुद्ध इति नञ्-
समासः ।) अनिरुद्धः ।

अनिरुद्धः, त्रि, (नि + रुध् + भावे क्तः, नास्ति निरुद्धं
यस्मात् तत् ।) खन्दां । पश्चादिवन्धनरञ्जुः ।

अनिरुद्धः, पुं, (न निरुध्यतेऽसौ नि + रुध् + कर्मणि
क्तः, ततो नञ्समासः ।) कामदेवपुत्रः । तत्-
पर्यायः । उषापतिः २ ब्रह्मसूः ३ विष्णुकेतुः ४ ।

इत्यमरः । स तु भगवत्तुल्यं धान्तर्गतादित्यूहः ।
तस्मात् एष्टिर्भवति यथा,—

“तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमोमूलामृताक्षकं ।
तद्विश्रभावसंश्रान्तं पौरुषं तनुमाश्रितं ॥

सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते ।
तद्व्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम ॥

विद्यासहायतान् देवो विष्णुस्तेनो हरिः प्रभुः ।
अश्वेव शयनक्षत्रो निद्रायोगुमुपगतः ॥

जगतश्चित्तयन् एष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः” ।
इति महाभारते मोक्षधर्मः ।

अनु

समासः ।) अनभिधितः । अवाधितः । यथा,
“इष्टनाशादनिराप्तेः कल्याण्यो रसो भवेत्” ।
इति साहित्यदर्पणः ।

अनिरुद्धः, स्त्री, (इण् + क्तः + टाप्, नञ्समासः ।)
नागबला । इति रत्ननिर्घण्टः ।

अनिरुद्धः, त्रि, (नि + रुध् + कर्मणि क्तः, न
निरुध्यते इति नञ्समासः ।) अकुशलः । अप्र-
वीर्यः । अनिमित्तः । अशुचिः । निपूर्वात् राल

शोधने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥
अनिरुद्धः, त्रि, (पाणिनिमते तु नि + रुध् + कर्त्तरि
क्तः, निरुद्धिभ्यां खातेः कौशले इति यत्वं, ततो
नञ्समासः ।) निरुद्धिरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।
अनिरुद्धः । निरुद्धिर्निरुद्धः । अन्तमासः ।

अनु

हीनः । सहायः । आयासः । समीपं । परिपाटी ।
इति मेदिनी ॥ पुनरर्थः । इति मुग्धवोधटीकायां
दुर्गादासः ॥

अनुकम्पः, चि, (अनु कामयते, अनु + कम् । का-
मुकः । कामी । इत्यमरः ॥

अनुकम्पा, स्त्री, (अनु + कम्प + भावे अच्, स्त्रियां
टाप् ।) टण् । कृपा । इत्यमरः ॥ (“भूतानुकम्पा
तव चेदियं गौरेका भवेत् खेतिमती त्वदन्ते” ।
इति रघुवंशे ।)

अनुकम्पाः, चि, (अनुकम्पामर्हति अनुकम्पा +
अर्हार्थे यत् । यथवा अनु + कम्प् गिच् + कर्मणि
यत् ।) तरस्वी । वेगवान् । इति धारावली ॥
कृपायोगः । दयापात्रं ।

“अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स ज्ञातः स च जीवति” ।

इति काव्यप्रकाशः ॥

(“दुष्टितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भा” ।)

इति कुमारसम्भवे ।)

अनुकरणं, स्त्री, (अनु + कृ + ल्युट् ।) अनुकारः ।
सदृशीकरणं । आकरणमते तत् द्विविधं । यच्चा-
रहितकेवलशब्दस्य सदृशकरणं तत् शब्दानु-
करणं १ । यच्चाविशिष्टस्य सदृशकरणं तदर्थानु-
करणं २ । इति गोपीचन्द्रटीकोपरि विद्यालङ्कार-
टीपणी ॥

अनुकर्षः, पुं, (अनुकृष्यते स्वस्वम्वेन चक्रोग, अनु +
कृष + घञ् ।) रथाधःस्थितकाष्ठं । इत्यमरः ॥
रथेर तथा इति भाषा । रथस्याधत्तनभागे यद्वा-
रधारणकाष्ठं तिष्ठति यतोऽधश्चक्रं उपरि पट्ट-
कर्म यत्र चक्रं तदनुकर्षश्चकार्थं । इति भरतः ।
आकर्षणं । इति मेदिनी ॥

अनुकर्षणं, स्त्री, (अनु + कृष + भावे ल्युट् ।) अन्व-
कर्षणं । आकर्षणं । इति मेदिनी ॥

अनुकर्षा, [न्] पुं, (अनु + कृष + क्तम् ।) अनु-
कर्षः । रथाधःस्थितकाष्ठं । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

अनुकल्पः, पुं, (अनुकल्प्यते गौणत्वेन विधीयते,
अनु + कृप् + गिच् + अच् ।) मुख्यत्वात्प्रादधमः ।
गौणकल्पः । मुख्यस्यानापन्नप्रतिनिधिः । यथा,
“ग्रीष्मभावे गोवारेयजेत” । इत्यमरभरतौ ॥
“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते” ।
न सान्प्ररायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलं” ॥
इति मनुः ।)

अनुकामीनः, चि, (कामस्य इच्छायाः सदृशं, सादृ-
श्यायै अय्ययीभावः, ततो गच्छतीत्यर्थे खः तस्य
ईनः ।) कामदामी । सेव्यागमनशीलः । इत्य-
मरः ॥

अनुकारः, पुं, (अनु + कृ + घञ् ।) सदृशीकरणं ।
सदृशरूपयेशभाषायाविकारणं । तत्पर्यायः ।
अनुहारः २ । इत्यमरः ॥ उपमा ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

(“भवेदभितयोऽवग्रानुकारः न चतुर्विधः” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुकूलः, चि, (अनुकूलं करोति, अनुकूल + करो-

अनु

त्यर्थे क्तिच् पचाद्यच् ।) अप्रतिकूलः । दक्षिणः ।
सहायः । यथा, “मथानुकूलेन नभसतेरितं” ।
इति श्रीभागवतं ॥

अनुकूलः, पुं, (अनुकूलयति केवलसपत्नीं सुखयति,
अनुकूल + करोत्यर्थे क्तिच् अच् ।) पतिभेदः ।
तस्य लक्षणं ।

“सदा पराङ्मनापराङ्मुखत्वे सति स्वस्वानुरक्तत्वं” ।

इति रसमञ्जरी ॥ (यथा साहित्यदर्पणे,—

“शकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।
किन्त्वप्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो
नान्यतो दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्या-
महे दुःस्थितं” ।)

अनुकूलता, स्त्री, (अनुकूलस्य भावः, अनुकूल +
भावे तल् स्त्रियां टाप् ।) अनुकूल्यं । तत्पर्यायः ।
दक्षिण २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनुग्रहः ।
यथा । प्रसादः । “मुहुरिदं प्रकटय मुखप्रदां
प्रथममेकरसामनुकूलतां” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुकूला, स्त्री, (अनुकूल + स्त्रियां टाप् ।) दन्ती-
रुद्धाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुक्रमः, पुं, (क्रममनुगतः, प्रादिसमासः ।) यथा-
क्रमं । तत्पर्यायः । आनुपूर्वी २ परिपाटी ३
आरुट् ४ पर्यायः ५ । इत्यमरः ॥ प्रतिसंक्रमणं ।
अनुक्रमशिका । यथा,—

“दादशे तु पुगाणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः ।

प्रथमस्कन्धमारभ्य प्राधान्येन समासतः” ॥

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १२ अध्यायटीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

(“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुलमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृव्रजदेवतीर्थान्यनुक्रमात्”

इति याज्ञवल्काः ।)

अनुक्रमशिका, स्त्री, (अनुक्रम्यते उत्तरोत्तरं परि-
पाद्या आरभ्यतेऽनया, अनु + क्रम + करणे ल्युट्,
स्त्रियां ङीष्, तत् स्तार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।)
भूमिका । ग्रन्थादेर्मूलबन्धः । पुगाणादेशकवि-
ररागस्य संक्षेपेण पुनः कथनं । इति पुराणं ॥
“अनुक्रमशिकाध्यायं वृत्तान्तानां मपर्वणाम्” ।
इति महाभारते ।)

अनुप्रोशः, पुं, (अनु + कृष् + घञ् ।) कषणा । दया ।
इत्यमरः ॥ (“सौहार्दादा विधुरं इति वा मय्यनु-
प्रोशबुद्ध्या” । इति मेघदूते ।)

अनुगः, चि, (अनुगच्छति, अनु + गम् + डः ।)
पश्चाद्गामी । अनुचरः । अनुसरः । तत्पर्यायः ।
अन्वक् २ अन्वक्तः ३ अनुपदः ४ । इत्यमरः ॥
सेवकः ५ । दासः ६ । इति हलानुधः ॥
“यियां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते सुच्यन्ति भारत” ।
इति महाभारते ।)

अनुगतः, चि, (अनुगच्छति अनु + गम् + कर्त्तरि
ङाः ।) अनुगः । आश्रितः । अधीनः । पश्चाद्गतः ।
यथा,—

“प्रागण्ड यत्र काकुत्स्थः सर्गाय समुपस्थितः ।

विमानतरकोटीभिर्वैरैरनुगतस्तदा” ॥

इति रामायणम् । नियतः । यथा, “न च तदनु-

अनु

गतमेव अभिधावलम्बने नापि तस्य भावात्” ।
इति पद्ममोक्षासे काव्यप्रकाशकारः ॥

अनुगवीनः, पुं, (गोः पश्चात् अय्ययीभावः अनुगु +
खः, तस्य ईनः ।) गोपः । गौरक्षकः । गोः पश्चात्
यद्येष्टगामी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टं ।

अनुगमः, पुं, (अनु + गम् + भावे अच् ।) पश्चाद्-
गमनं । उपसर्पणं । यथा,—

“छते तु दीयते गत्वा चेतायामाज्जताय वै ।

दापरे याचमानाय कलौ त्वनुगमान्विते” ॥

इति स्मृतिः ॥ न्यायमते येन रूपेण तावत्पदार्थ-
ग्रहः तदेव रूपं तावत्पदार्थानुगमकां तस्य
क्रिया ॥

अनुगमनं, स्त्री, (अनु साहित्येन गमनं, अनु + गम् +
भावे ल्युट् ।) सहगमनं । यथा, “अष्टौ लोका-
पाला आदित्यचन्द्रागिलाग्न्याकाशभूमिजलपृ-
थिव्यस्थितान्तर्यामिपुरुषयमदिगरात्रिसन्धाधर्माः
यूयं साक्षिणो भवत ज्वलन्धितारोद्युग्मीन भर्तृ-
शरीरानुगमनमहं करोमि” । इति शुद्धितत्त्वं ॥

अनुगामी, [न्] चि, (अनुगच्छति, अनु + गम् +
णिनि ।) कर्मगामी । इति हेमचन्द्रः ॥ सह-
चरः २ । पश्चाद्गामी ३ । यथा,—

“दृष्ट्वा श्रियमिवायान्तो ब्रह्माण्डमनुगामिनी” ।

इति रामायणम् ॥

अनुग्रहः, पुं, (अनु + ग्रह् + अच् ।) दुःखदूरकर-
णेच्छा । अनिष्टवारणपूर्वकेष्टसाधनं । तत्पर्यायः ।
अभ्युपपत्तिः २ । इत्यमरः ॥

(“विजयोन्मत्तनिःस्नानामकुत्सापूर्वकं हि यत् ।
पूरणं दानमागन्धामनुग्रह उदाहृतः” ॥

इत्युक्तलक्षणा दारिद्र्यादिजनिदुःखहरणेच्छा ।

(“महागनुग्रहो मे स्यादाज्ञप्तस्य महात्मना” ।
इति रामायणे ।)

अनुचरः, चि, (अनु साहित्येन चरति गच्छति,
अनु + चर + ट ।) सहचरः । सहायः । इत्य-
मरः ॥ दासः । इति हलानुधः ॥ (“अनुचरेण
धनाधिपतेरयो” । इति भारविः ।

“पैतृकं वाञ्छतो राज्यं पार्थस्यानुचरा व्यधुः” ।

इति रामायणम् ।)

अनुच्छिद्यः, चि, (उत् + छिद्य् + क्त, नञ्समासः ।)
उच्छिद्यभिन्नः । पवित्रः । इति हलानुधः ॥
“लक्ष्म्या निमन्त्रयाद्भक्ते तमनुच्छिद्यसम्पदा” ।
इति रघुवंशे ।)

अनुजः, स्त्री, प्रपौत्रश्रीकणामसुगन्धिद्रव्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अनुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते, अनु + जन् + ड ।)
कनिष्ठभ्राता । तत्पर्यायः । जघन्यजः २ कनिष्ठः ३
यवीयान् ४ अवरजः ५ । इत्यमरः ॥ वानियान् ६
यविरुः ७ । इति जटाधरः । जघन्यः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनुजा, स्त्री, (अनु पश्चात् जाता, अनु + जन् + ड +
स्त्रियां टाप् ।) कनिष्ठा भगिनी । यथा,—

“भ्रातृश्वानुजातार्थं सुहृत्स मत्तमिदं पयः” ।

इति तिष्यादितत्त्वम् ॥

अनु

अनुजीवी, [न्] चि, (अनुजीवति, अनु + जीव् + चिनि १) दासः । तत्पर्यायः । सेवकः २ अर्थः १ ।
 इत्यमरः ॥ अनुचरः । इति हलायुधः ॥ ("अनु-
 जीविना पराधिकारचर्चा न कर्तव्या" । इति
 हितोपदेशः १)
 अनुज्ञा, स्त्री, (अनु + ज्ञा + भावे ण्यत् १) आज्ञा ।
 अनुमतिः । यथा, "नाग्न्योर्न ब्राह्मणयोर्न गुरु-
 शिष्ययोरन्तरा व्यपेयात् अनुज्ञया तु व्यपेयात्" ।
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 अनुतरं, स्त्री, (अनुतीर्यते नदी उत्तीर्यते अनेन,
 अनु + तृ + चप् १) आतरः । तरपर्यन्तं । इत्यमर-
 टीकायां शयमुकुटः ॥ पारायणी कड़ी । इति
 भाषा ।
 अनुतर्पः, पुं, (अनु + तृप् + भावे घञ् १) तृष्णा ।
 अमिलावः । मद्यपानपात्रं । इति मेदिनी ॥
 अनुतर्षणं, स्त्री, (अनु + तृप् + करणे ल्युट् १) चषकः ।
 सुरापानपात्रं । इत्यमरः ॥
 अनुतामः, पुं, (अनु + तप् + भावे घञ् १) पश्चा-
 त्तामः । इत्यमरः ॥ पस्तान इति भाषा ।
 ("चिरस्मोहश्च्यवनादुत्थितस्य यः आत्मनः ।
 द्वाहाकारोऽनुतामः स्यात् स्वकर्मस्युतिसम्भवः" ॥
 इति सङ्कावे १)
 ("व्यापनेनानुतामेन तपसाध्ययनेन च ।
 पापघ्नमुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि" ॥
 इति मनुः १)
 अनुत्तमः, चि, (नास्ति उत्तमः उल्लूखो यस्मात् सः १)
 अछः । प्रधानः । इत्यमरः ॥
 ("श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
 इह कौर्त्तिमवाप्नोति प्रेयः चानुत्तमं सुखम्" ।
 इति मनुः १) नञ्समासे तु अधमः ॥
 अनुत्तरं, चि, (नास्ति उत्तरं प्रधानं यस्मात्, न
 उत्तरं इति नञ्समासो वा १) सुखं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अछः । प्रतिजल्पविवर्जितं । प्रत्युत्तर-
 चीनं । इति मेदिनी ॥ स्थिरं । इति धरणी ॥
 अधः । दक्षिणदिक् । इत्यमरटीकायां खामी ॥
 प्रत्युत्तराभावे स्त्री । यथा, "भवत्यवस्था च भव-
 त्यनुत्तरात्" । इति नैषधं ॥
 अनुदयः, चि, (नास्ति उदयं उन्नतं यस्मात्, न उदयः
 इति वा १) अनुचः । वज्रवीहो तु अत्युचः ॥
 अनुदात्तः, पुं, (उत् + आ + दा + क्त, न उदात्तः
 इति नञ्समासः १) वेदगाने नीचस्वरः । यथा,
 "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः" ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 ("उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः"
 इति पाणिनिः १)
 अनुदारः, चि, (न उदार इति नञ्समासः नास्ति
 उदारो यस्मात् इति वा १) अतिशयदाता ।
 अदाना । अतिमहान् । अमहान् । अनुगत-
 दारः । यथा, "यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भव-
 त्पुदारोऽनुदारश्च" । इति मम्मटभट्टः ॥
 अनुदिनं, स्त्री, (दिने दिने इति वीक्षायामव्ययी-
 भावः १) प्रतिदिनं । प्रत्यह । यथा,—

अनु

"पारावत खलु शिखाकणमात्रमोगी
 कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः" ।
 इति श्रीचैतन्यदेवः ॥
 अनुद्रुतं, स्त्री, (अनु + द्रु + क्तः १) तालविशेषः । स
 तु द्रुताङ्गा मात्राचतुर्थभागो वा । यथा,—
 "अर्द्धमात्रं द्रुतं त्रैयं द्रुताङ्गं द्रुतं" ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अनुधाविते चि । यथा,—
 "अनुद्रुतः संयति येन केवलां
 बलस्य शत्रुः प्रशशंस शोभतां" ।
 इति माघः ॥
 अनुधावनं, स्त्री, (अनु + धाव् + भावे ल्युट् १) पश्चा-
 द्धावनं । अनुसन्धानं । यथा,—
 "तस्मिन् कुरङ्गशावाक्षी मुञ्चस्वित्तं निवारय ।
 न तन्मनस्तवाधीनं यथा तस्मानुधावनं" ॥
 इत्युष्टः ॥
 अनुनयः, पुं, (अनु + नी + भावे अच् १) विनयः ।
 ("कथं नु शक्नोऽनुनयोमहर्षे-
 र्विश्रायनाच्चान्यपयस्विनीनाम्" ।
 इति रघुवंशे १) तत्पर्यायः । प्रणिपातः २ प्र-
 यतिः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सदाचारः । क्रोधो-
 पनयः ।
 "एवं रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणानुनयं तथा" ।
 इति रामायणं १)
 अनुपदं, स्त्री, (अनु पश्चात् पद्यते गच्छति, अनु +
 पद् + पश्चाद्यच् १) अनुगः । पश्चाद्गामी । इत्य-
 मरः ॥ (य, पदस्य पश्चात् इति अत्ययीभावे
 अन्वक् । अनन्तरं । अव्यवहितोत्तरकालं ।
 "अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्थाऽनुपदमाश्लिषः ।
 आश्लिषामनुपदं समस्तुश्वं
 दर्मपाटिततलेन पाणिना" ।
 इति रघुवंशे १)
 अनुपदी, [न्] चि (अनुपदमन्वेष्टा अनुपद + इन् १)
 अन्वेष्टा । अन्वेष्टाकर्त्ता । इति हलायुधः ॥
 अनुपदीना, स्त्री, (अनुपद + अनुपदं यद्वा इत्यर्थे
 खः तस्य ईनः स्त्रियां टाप् १) पदायतोपानत् ।
 इत्यमरः ॥ वृट् इत्यादिभाषा ।
 अनुपमः, चि, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्य सः १)
 उपमाशून्यः । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (सर्वोत्-
 कृष्टः । सादृश्यरहितः ।
 "बलं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं मम" ।
 इति रामायणे १)
 अनुपमा, स्त्री, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्याः सा १)
 कुमुदनामदिगजयोधा । इत्यमरः ॥ सुप्रतीक-
 नामदिगजस्त्री । "भवेदनुपमा सुप्रतीकिन्यां
 स्त्री त्रिभुक्तमे" । इति मेदिनी ॥
 अनुपातः, पुं, (अनु + पत् + भावे घञ्, अनुरूपः
 चैराश्लिकेन पातः । पाटिगणितोक्तेन चैराश्लिकेन
 युक्तः संख्यापातः १) पश्चात्पतनं । पूर्वोक्तपातानु-
 सारेण अपराङ्गपातः । यथा,—
 "पुरान्तरं चेदिदसुत्तरं स्यात्
 तदन्वयिष्येणवैसदा किं ।
 चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या

अनु

युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणं" ॥
 इति सिद्धान्तशिरोमयौ गोलाध्यायः ॥
 अनुपातकं, स्त्री, (पातयति निरयं प्रेरयति, पत् +
 णिच् + ण्युन् । पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशं
 प्रादिसमासः । विदनिन्दादिजन्यपापविशेषः ।
 तानि च विष्णुना दर्शितानि, यथा,—
 "यागस्यस्य
 क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्व्यवस्था-
 त्रिगोत्रायाश्चाविद्यातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च
 घातनं ब्रह्महत्यासमानमिति" । १) महापातक-
 सदृशपापविशेषः ।
 तत् पञ्चविंशत्यकारं, यथा,—
 समुल्लर्षे मिथ्यावचनं १
 तत् द्विविधं । आत्मगामि ।
 अक्षुण्णपर्वकपरगामि च ।
 राजगामि पैशुन्यं १
 पितुर्मिथ्यादोषकथनं १
 एतत्त्रयं ब्रह्महत्यासमं ॥ २
 वेदत्यागः । स तु अघोतवेदविस्मरणं । १
 वेदनिन्दा १
 कौटसाध्यं १
 तद्विविधं । ज्ञातस्याकथनं । मिथ्याकथनञ्च ।
 सुहृद्घ्नः १
 स तु ब्राह्मणव्यतिरिक्तमित्रघ्नः १
 ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हितान्नस्य अर्थात् अन्य-
 ज्ञानस्य मद्यं १
 ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हिताद्यस्य अर्थात् कृत्वा-
 कादेर्मद्यं १
 एतत् षड्विधं सुरापानसमं ॥ ६
 निक्षेपहरणं १
 गरहरणं १
 अश्वहरणं १
 रजतहरणं १
 भूमिहरणं १
 हीरकहरणं १
 मणिहरणं १
 एताति सप्त स्वर्गस्तेयसमानि ॥ ७
 सपीडस्त्रीगमनं १
 जुमारीगमनं १
 अन्त्यजगमनं १
 सख्युः स्त्रीगमनं १
 चौरसेतरपुत्रस्त्रीगमनं १
 पुत्रस्यासर्वव्यस्त्रीगमनं १
 एतानि षट् विमादगमनसमानि ॥ ६
 माद्व्यहगमनं १
 पिद्व्यहगमनं १
 श्वयूगमनं १
 मातुलानीगमनं १
 शिष्यस्त्रीगमनं १

भगिनीगमनं	१
पाचार्यभार्यागमनं	१
शरणागतगमनं	१
राष्ट्रीगमनं	१
प्रव्रजितागमनं	१
धात्रीगमनं	१
साध्वीगमनं	१
वर्णात्तमागमनं	१
रतानि त्रयोदश गुर्वङ्गना- गमनसमानि ।	१३

इति प्रायश्चित्तविवेकसङ्ग्रहः ॥ ३५

अनुपानं, स्त्री, (अनु + पा + कर्मणि ल्युट् ।) औष-
धाङ्गपेयविशेषः । औषधेन सह तृप्त्यादा
प्रीयते यत् । यथा,—

“अनुपानविशेषेण करोति विविधान् गुणान्” ।

इति वैद्यकं ॥

अनुपुष्पः, पुं, (पुष्पमनुगतः तत्पुष्पविकसनेनैव तत्प्र-
काशात् प्रादिसमासः ।) शरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

अनुप्रासः, पुं, (रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण वर्णानामासः
नासः, अनु + प्र + अस् + घञ् ।) तुल्यवर्ण-
विन्यासः । यथा,—“वर्णसाम्यमनुप्रासः” इति
काव्यप्रकाशः ॥

“वर्णवृत्तिरनुप्रासः पदे पादे विधीयते” ।

इति काव्यचन्द्रिका । अस्य विवरणं अलङ्कार-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (“वर्णसाम्यरूपः शब्दान्तर-
विशेषः । अत्र वर्णानामेव सादृश्यं ज्ञेयं, स्वर-
मात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावात् न गणितं । स
तु पञ्चविधः, द्वैकानुप्रासो व्यनुप्रासः श्रुत्यनु-
प्रासोऽन्त्यानुप्रासो लाटानुप्रासश्चेति । अनुप्रासः
शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्” । इति सा-
हित्यदर्पणे ॥)

अनुपुत्रः, पुं, (अनु साहित्येन ज्ञवते गच्छति, अनु +
भु + पचायच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥
“अनुपुत्रः प्रपुत्रपि क्षणदाचराणाम्” । इति
रघुवंशे ।)

अनुपन्थः, पुं, (अनु + पन्थ + यथासम्भवं भावादौ
घञ् ।) दोषोत्पत्तिः । प्रकृत्यादिः । आदिशब्देन
पथयागमादेशाः । विग्नरः । उच्यते प्रपञ्चो
इत्यंशको वर्णः ॥ मुख्यानुयायिशिष्टः । विवाहा-
मन्त्रणयात्रादिषु मुख्यं पित्रादिकमनुयाति यः ।
मुख्यानुयायी शिष्टश्चेति द्वयं सतन्त्रमिति सामी ।
प्रकृतस्यानुवर्तनं । प्रकान्तस्य अगिवर्तनं । इत्य-
मरभरतौ । दोषोत्पादे यथा,—

“अनुपन्थं बुद्ध्या ददौ विधीयतामिति” ।

विग्नरे यथा । औट् टकारानुगमे शोषः ॥
प्रकृतस्यानुवर्तने यथा । भोक्तृमनुबन्धः कृतः ।
प्रिष्टौ यथा । “शालकानुपन्थेन तत्रागच्छो
गाम्भूत्” । इत्यमरटीकाभाष्यसन्दर्भः ॥ पन्थः ।
इति मेदिनी । आगमः । इति शब्दरत्नावली ॥
क्षेपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वेदान्तमते

अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि । वैद्यकमते
वातादिदोषाणामप्रधान्यं ॥

अनुबन्धी, स्त्री, (अनुबध्यते यतिगिन्दासेन व्याप्ति-
यतेऽनया, अनु + बन्ध + करणे घञ्, तनो गौरा-
दित्वात् डीय् ।) हिका । टण्डा । इति मेदिनी ॥
“अनुबन्धः शिष्टौ दोषे पादे मुख्यानुयायिनि ।
विग्नरं प्रकृत्यादौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥
अनुबन्धी तु हिकायां टण्डायामपि योषिति” ।
इति मेदिनी ।)

अनुबोधः, पुं, (अनु + बुध् + णिच् + भावे अच् ।)
गन्धोद्दीपनं न्यूनपूर्वगन्धस्य चन्दनादेः प्रयत्न-
विशेषेण पुनः पूर्वसौगन्धोत्पादनं । तत्पर्यायः ।
प्रबोधनं २ । इत्यमरः ॥ पञ्चाद्वोधः ॥

अनुभवः, पुं, (अनु + भू + भावे अच् ।) स्मृतिभिन्ना-
ज्ञानं । अनुमानादि । धारावाहिज्ञानं । तत्प-
र्यायः । उपलम्भः २ इत्यमरः ॥

अनुभावः, पुं, (अनुभावयति बोधयत्यनेन, अनु + भू
+ णिच् करणे अच् ।) प्रभावः । कोषदण्डजं
तेजः । सतां मतिगिन्धयः । सतां अभिप्रायस्य
निश्चयः । निश्चयमात्रेऽपि । भावबोधकः । रत्यादि-
सूचकगुणक्रियादिः । स च लोचनचार्तुर्बलक्षेप-
मुखरागादिरूपः । श्वसन्यत्रापि । इत्यमरभरतौ ॥
(स्थिरता । निर्द्वारः । अवश्यम्भाविता । तेजः ।
यथा,—

“नरपतिकुलभूयैर्गर्भमाधत्त राक्षी
गुरुभिरमिनिविटं लोकपालानुमावैः” ।

इति रघुवंशे ।)

अनुभूतिः, स्त्री, (अनुभवं अनु + भू + क्तिन् ।)
अनुभवः । सा चतुर्विधा । प्रत्यक्षं १ अनुमितिः २
उपमितिः ३ शब्दबोधः ४ । इति भाष्यपरिच्छेदः ॥
अनुभूताद्यविस्मृतिः, स्त्री, (अनुभूतादीनि व्याकरणा-
दीनां पदपदार्थप्रभृतीनि न विस्मर्यन्तेऽनया, न
+ वि + स्मृ + क्प्रणे क्तिन् ।) संस्कारः । अनु-
भूतानां स्मृतानाञ्च अविस्मृतिर्यस्मात् स भाव-
नाख्यसंस्कार इति यावत् ॥

अनुमतकर्मकारी, [न] चि, (अनुमतमनुज्ञातं
कर्मे कर्मधारयः, तत्करोति यः अनुमतकर्म +
कृ + णिणि उपपदसमासः ।) लिखितपत्रायनु-
सारेण कर्मकर्त्ता । आश्रया कार्यकर्त्ता च ॥ इति
यवहारकाण्डं ॥ अक्षी इति आरवी भाषा ।

अनुमतिः, स्त्री, (अनु + मन् + भावे क्तिन् । कला-
होन्त्येऽपि पूर्णिमाविहितयागादिकारणाय अनु-
ज्ञायतेऽस्यां अनु + मन् + अधिकरणे क्तिन् ।)
सम्मतिः । अनुज्ञा । न्यूनदुकला पूर्णिमा । अनु-
दंशीयुक्ता पूर्णिमा । इति मेदिनी ॥

“कुर्वे चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सहचाराण्यिष्योय तथा सिद्धस्तुतः ॥

इति मनुः ।)

अनुमरणं, स्त्री, (अनु + मृ + भावे ल्युट् ।) पञ्चा-
मरणं । मर्त्तं मृते तत्पादुकादिकमादाय पवन-
पितारोहणपूर्वकं म्रिया मरणं । यथा—
“देशान्तरमृते मयौ साध्वी तत्पादुकादयः ।

निधायोरसि संसृद्धा प्रविशेत् जातवेदसः” ॥

इति ब्रह्मपुराणं ॥ ब्राह्मण्या निषेधमाह, सतिः ।

“पृथक् चित्तं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति” ॥

सङ्गमरणं । मृतभर्त्ता सह व्यलपितारोहण-
पूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा,—

“भर्त्तानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तद्याविधाः ।

क्लामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्सर्व्वः पूता भवन्ति ताः” ॥

इति महाभारतं ॥

अनुमा, स्त्री, (अनु + मा + भावे अङ् ।) अनु-
मितिः । अनुमानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानं, स्त्री, (अनु + मा + ल्युट् ।) अनुमिति-
करणं । अनुमितिः । इति चिन्तामणिः ॥ तत्पर्या-
यः । अनुमा २ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानोक्तिः, स्त्री, (अनुमानेन उक्तिः कथनं तत्-
पुरुषः ।) तर्कः । ऊहः । इति हलायुधः ॥

अनुमितिः, स्त्री, (अनु + मा + क्तिन् ।) अनुभव-
विशेषः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानं ।
यथा,—“धूमदर्शनादग्निमान् पर्व्वत इयाकार-
ज्ञानं । अस्या व्यापारकारणं परामर्शः । अस्याः
कारणं व्याप्तिज्ञानं” । इति भाष्यपरिच्छेदः ॥

अनुमोदितं, चि, (अनु + मुद् + णिच् + कर्मणि
क्ताः ।) कृतानुमोदनं । अनुमत । यथा,—
“भवता यद्वावसितं तन्मे साध्वनुमोदितं” ।

इति श्रीभागवतं ॥

“गान्धर्व्वेण विवाहेन वङ्गोऽथ मुनिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः” ॥

इति शाकुन्तले ।)

अनुयायी, [न] चि, (अनुयाति पश्चात् गच्छति,
अनु + या + णिनि ।) सद्गुरुः । पश्चाद्गामी ।
यथा । मुख्यानुयायिनि शिष्टावित्यनुबन्धशब्दार्थे
अमरः ॥

अनुयुक्तः, पुं, (अनु + युज् + क्तः ।) मृतकाध्येता ।
इति महाभारतं । (अभियुक्तः । गिन्दितः । शिष्टा-
सितपदार्थः । कृतप्रभः ।)

अनुयोक्ता, [चट्] पुं, (अनु + युज् + क्त् ।) मृत-
काथ्यापकः । इति महाभारतं ॥ (प्रयुक्तः ।)

अनुयोगः, पुं, (अनु + युज् + घञ् ।) प्रभः । इत्यमरः ॥
अनुयोगक्षत् । पुं, (अनुयोगं प्रभविषयसन्दर्भं कृन्तति
क्षिन्ति, अनुयोग + क्त् + क्प्रि ।) आपात्यः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोजनं, स्त्री, (अनु + युज् + णिच् + ल्युट् ।) प्रभः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोज्यं, चि, (अनुयुज्यते नियुज्यते, अनु +
युज् + ण्यर्थे यङ् ।) गिन्दार्थः । अनुपूर्वक-
निन्दार्थयुज्यधातोः कर्मणि यपत्ययः ॥ (प्रत्ययः ।
शिष्टास्यः ।

“ममेदमिति यो ब्रूयात् योऽनुयोज्यो यथाविधिः”
इति मनुः ।)

अनुरक्तः, चि, (अनु + रन्ज् + कर्त्तरि क्तः ।) आ-
सक्तः । अनुसामयुक्तः । यथा,—

“अनुरक्तो गुणान् श्रूते विरक्तो दूषणानि च” ।

इत्युद्भटः ॥

অনু

समुद्रोत्पत्तिः । अथ पुनरुद्धारः । निम्नतया यत् प्रत्यक्ष-

"विंशतमोऽपि तस्य सङ्गच्छतिरेव च ।
गङ्गाया इति स्थितिः पश्चिमोत्तरयोः नदीः"

अनु

मुद्राः, पुं, (चतुर्मुद्राति शिवलि, अनु + प्र +
पञ्चादच्।) राज्ञः । इति शब्दनाम् ।

अनुशासनं, स्त्री, (अनु + शास् + भावे ल्युट् ।) आदेशः । आज्ञा । यथा,—
 “इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम्” ।
 इति श्रीभागवतं ॥ व्युत्पादनं । यथा नामलिङ्गानुशासनमित्यमरः ॥ (उपदेशः । नियोगकरणं ।
 “अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोनुशासनम्” ।
 इति मनुः ।)
 अनुशीलनं, स्त्री, (अनु पौनःपुन्येन शीलनमभ्यासः, अनु + शीलि + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनरभ्यासः ।
 मुञ्जः सेवनं । यथा,—
 “अनुकुल्येन दृष्ट्यानुशीलनं भक्तिरुत्तमा” ।
 इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥
 अनुशोचनं, स्त्री, (अनु + शुच् + भावे ल्युट् ।)
 अनुशोचना । तत्पर्यायः । मन्युः २ शोकः ३ शिक् ४ । इति ङटाधरः ॥
 अनुयुक्तः, पुं, (अनु + सन्ज + भावे घञ् ।) कारुण्यं ।
 दया । इति हलायुधः ॥ एकचान्वितपदस्यान्यत्रान्वयः । यथा । कोषोबलश्चापहतमित्यादौ बलान्वितापहतस्य कोषेऽन्वयः ॥ न्याये उपनयस्यायम्पदस्य निगमनेऽनुयुक्तः । यथा । बलिब्याप्यधूमवांश्चायं तस्माद्विमान् ॥ प्रसङ्गः । अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः । यथा,—
 “नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुयुक्तफलां श्रुतिं” ।
 इति स्मृतिः ॥
 अनुयुक्तम्, [न] स्त्री, (अनु सततं स्तुभ्यतेऽनया, अनु + स्तुभ् + क्तिप् षत्वं ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टाक्षरपदं कन्दः । सा तु समाहंसमविषमदन्तभेदेन त्रिधा तत्र शेषस्य प्रायिकप्रयोगः । तस्य लक्षणं ।
 “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्वितुर्थयोः ।
 गुरु षष्ठन्तु पादानां ऋषेऽनियमो मतः” ॥
 इति कन्दोमञ्जरी ॥ अस्याः प्रन्ताराः २५६ । इति पिङ्गलः ॥
 अनुष्ठानं, स्त्री, (अनु + स्था + भावे ल्युट् ।) कर्माभ्यासः । करणं । यथा,—
 “हृता श्रीभवदेवेन कर्मानुष्ठानपट्वती” ।
 (उपपादनं । व्यवस्थापनं । उपयोगिता । आनुष्ठानं । कार्यकरणं । अभ्यासः । अनुशीलनं । धर्मा ।
 “उपपत्तिपरित्यक्तशास्त्रानुष्ठानमोहितैः” ।
 इति राजतरङ्गिणी ।
 “अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादतन्त्रितम्” ।
 इति मनुः । शास्त्रविहितकर्त्तव्यादिसम्पादनम् ।
 “किन्त्यनुष्ठानगतिवत् स्नातन्त्रामपकर्षति” ।
 इति उत्तरचरिते ।)
 अनुष्ठा, स्त्री, (न उष्ठा, नञ्समासः ।) उत्पलं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनुष्ठा, त्रि, (न उष्ठा, नञ्समासः ।) अलसः ।
 इत्यमरः ॥ उष्ठाभिन्नः । शीतलः । वज्रशीतौ तु प्यायुषाः ॥
 अनुष्ठावधिका, स्त्री, (अनुष्ठा शीतला वक्षीव, कर्मधारयः ।) नीलद्रुवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुसन्धानं, स्त्री, (अनु + सम् + धा भावे ल्युट् ।)
 अन्वेषणं । चेष्टा । इत्यादिकाद्यानुसन्धानबलादिति काव्यप्रकाशः ॥
 अनुसारः, पुं, (अनु + ह + भावे घञ् ।) अनुसरणं ।
 अनुयानं । अनुक्रमः । यथा,—
 “अथ लौहविधिं वक्ष्ये लौहशास्त्रानुसारतः” ।
 इति वैद्यकसुखबोधः ॥
 अनुहारः, पुं, (अनु + ह + घञ् ।) अनुकारः । सदृशीकरणं । सदृशरूपवेषभाषायाविव्करणं । इत्यमरः ॥ उपमा । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“तद्रूपानुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः” ।
 इति साहित्यदर्पणे ।)
 अनुक्षणं, स्त्री, (क्षणं क्षणे वीक्षायामव्ययीभावः ।) प्रतिक्षणं । सर्वदा । अनवरतं । क्षणशब्दस्य वीक्षार्थानुपसर्गेण व्ययीभावसमासः ॥
 अनुकं, स्त्री, (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्कादीनाञ्च इति कुत्वम् ।) कुलं । वंशः । शीलं । स्वभावः । इति मेदिनी ॥
 अनुकः, पुं, (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्कादीनाञ्च इति कुत्वम् ।) गतजन्म । पूर्वजन्म । इति मेदिनी ॥
 (वंशः । कुलं । स्वभावः । शीलं ।
 “अनुकं तु कुले शीले पुंसि स्यात् गतजन्मनि” ।
 इति मेदिनी ।)
 अनुचानः, पुं, (अनु + जु + लिट् तस्य कानच् ।) साङ्गवेदविचक्षणः । शिन्नादिषडङ्गसहितवेदवेत्ता । इत्यमरः ॥
 (“इदमृचुरनुचानाः प्रीतिकण्ठकितत्वचः” ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 “ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनुचानः स नो महान्” ।
 इति मनुः ।)
 अनुचानः, त्रि, (अनु + वच् + लिट् तस्य कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवान्, उपेयिवानित्यादिना साधु ।) विनीतः सविनयः । इति मेदिनी ॥
 (साङ्गवेदविचक्षणः ।
 “अनुचानो विनीते स्यात् साङ्गवेदविचक्षणे” ।
 इति मेदिनी ॥
 शिन्नादिषडङ्गसहितवेदाध्ययनकारी, यथा,
 “इदमृचुरनुचानाः प्रीतिकण्ठकितत्वचः” ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 “ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनुचानः स नो महान्” ।
 इति मनुः ॥
 अनूढः, त्रि, (वह + कर्मणि क्ताः संप्रसारणं ततो नञ्समासः ।) अविविहितः । व्यावृद्ध इति भाषा । यथा,—
 “परिवेत्तानुजोऽनूढे व्येष्टे दारपरिग्रहात्” ।
 इत्यमरः ॥
 अनूद्यं, त्रि, (अनु + वद् + कण्ठ् संप्रसारणं ।) अनुवाद्यं । अनुवदनीयं । अवदनीये ऋक्समर्थं । इति संहितासारव्याकरणं ॥
 अनूयं, त्रि (न ऊयं, नञ्समासः ।) अखण्डं । समग्रं । पूर्णं । इति ङटाधरः ॥ (अहीनः । अनूयः ।
 “इमामनूयं सुरमेरवेहि” । इति रघुवंशे ।)

अनूयकं, त्रि, (न ऊयं, नञ्समासः, ततः स्वार्थे कन् ।) सकलं । पूर्णं । अखण्डं । इत्यमरः ॥
 अनूपं, त्रि, (अनुगता आपोऽत्र, समासान्त अच्, अस्य उत्व ।) जलवज्जलदेशः । जलज्ञातितस्थानं । तत्पर्यायः । जलप्रायः २ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वं । सिग्धत्वं । वातश्लेष्मकारित्वं । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ एतद्देशीयजलगुणाः । गुरुत्वं । घनत्वं । पिच्छिलत्वं । मधुरत्वं । श्लेष्मजनकत्वं । सिग्धत्वं । अग्निनाशित्वं । प्रमेहगलगण्डश्लोपदृक्चिद्रिभृतिरोगकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनूपः, पुं, (अनुगता आपोऽत्र, प्रादिभ्यो धातुजस्य वाचोवाचोत्तरपदलोपश्चेति वज्रवीहिः) महिषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रायः । जलवज्जलः । वज्रम्बुयुक्तः । “अनूपो महिषे नाम्नुप्रायदेशे तु वाचवत्” । इति मेदिनी ॥)
 अनूपजं, स्त्री, (अनूपे जलप्रायदेशे जायते, अनूप + जन् + डः उपपदसमासः ।) आर्द्रकं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनूपदेशः, पुं, (अनूपः जलप्रायः देशः कर्मधारयः ।) जलप्रायदेशः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “नदीपत्तलशैलाद्यफलोत्पलकुलैर्युतः ।
 हंससारसकारयश्चक्रवाकादिसेवितः ॥
 सरोवराहमहिषश्चररेक्षिकुलाकुलः ।
 प्रभूतद्रुममुखाद्यो नानाशस्यफलान्वितः ॥
 अनेकाशालिकोदारकदलोक्षुविभूषितः ।
 अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातश्लेष्ममयार्त्तिमान्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 अनूरः, पुं, (नास्ति ऊरु यस्य सः ।) सूर्यसारथिः । अरुणः । इत्यमरः ॥ (ऊरहीनः ।) ॥
 अनूरसारथिः, पुं, (अनूरः अरुणः सारथिः रथचालको यस्य सः ।) सूर्यः । यथा,—
 “गतं तिरश्चीनमनूरसारथेः” ।
 इति माघः ॥
 अण्डजुः, त्रि, (न ऋजुः सरलः, नञ्समासः ।) असरलः । शूठः । इत्यमरः ॥
 (“न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽण्डजुः” ।
 इति मनुः ।)
 अण्डगी, [न] त्रि, (ऋणं विद्यतेऽस्य, ऋण + इनि ऋणी, नञ्समासः ।) अण्डगी । अधारी । यथा,—
 “एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
 एधिष्यां नास्ति तद्भयं यद्वत् सोऽण्डगी भवेत्” ॥
 इत्याह्निकतत्त्वं ॥ ऋणाभावविशिष्टः । यथा यत्त उवाच ।
 “को मोदते किमाश्चर्यं कः प्रप्याः का च वार्त्तिका ।
 वद मे चतुरः प्रथान् मत्ता जीवन्तु बान्धवाः” ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 “पञ्चमेऽहनि मष्टे वा प्राक्तं पञ्चति स्ते रष्टे ।
 अण्डगी चाप्रवासी च स वारिचंर मोदते ॥
 अह्न्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमाजये ।
 शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परं ॥
 तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
 नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाद्यं ।

अने

अन्त

अन्त

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ।
अस्मिन् महाभोगमेव कटाक्षे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेत्यनेन ।
माससुदर्व्यापरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वाचां” ।

इति मुद्राद्वितममहाभारते वनपर्वणि ३१२ अ-
ध्यायः । अपि च ।

“देवानामन्तरो जन्तुर्यश्मैवति मानवः” ।

इत्यादि मुद्रतत्त्वं ।

अन्तं, स्त्री, (न अन्तं नन्समासः ।) ह्यधिः ।
मिथ्या । इत्यमरः । विवाहादिपञ्चकेष्वन्तं न
पापजनकं । यथा,—

“विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
प्रादात्यये सर्वधनापहारे ।
विप्रस्य धार्यं ह्यन्तं वदेत
पञ्चावतान्याङ्गरपातकानि” ।

इति महाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण-
वचनम् ।

अनेकं, त्रि, (एकस्मात् अन्त्यत् नन्समासः ।) एक-
त्वातिरिक्तसंख्यानं तद्विशिष्टम् । वङ् । यथा,—

“अनेकराजन्तरयावत्सङ्ख्यं” ।

इति भारविः ।

अनेकाङ्गः, पुं, (अनेकं जायते, अनेक + अन् + ङः
उपपदसमासः ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वङ्जाति त्रि ।

अनेकधा, य, (अनेक + प्रकारार्थे धा ।) अनेक-
प्रकारं । वङ्धा । यथा,—

“पाटीसूत्रोपमं धीर्जं गूढमित्यवभाषते ।
नास्ति गूढमगूढाणां नैव योऽप्यनेकधा” ।

इति लीलावती । अनेकवारार्थेऽपि क्वचित्प्रयोगः ।

अनेकपः, पुं, (अनेककाभ्यां मुखनृणाभ्यां पिबति,
अनेक + पा + कः, उपपदसमासः ।) हृत्तो
इत्यमरः ।

अनेकाश्रितगुणः, पुं, (अनेकानि आश्रितः, द्वितीया-
श्रितातीत इत्यादिना समासः, तादृशः गुणः
कर्मधारयः ।) वङ्निष्ठगुणः । तद्यथा । संयोगः १
विभागः २ द्विष्टयत्वादिसंस्कृतान्यसङ्ख्या ४ ।

इति सिद्धान्तमुक्तावली ।

“संयोगस्य वियोगस्य सङ्ख्या दित्वादिकास्तथा ।
द्विष्टयत्वादयस्तद्वेत्तेनेकाश्रिता गुणाः” ।

इति भाषापरिच्छेदे ।

अनेङ्गमूकः, त्रि, (नास्ति एङः वधिरः मूकः वाक्-
शक्तिरहितश्च यस्मात् सः ।) धूर्तः । शठः ।
श्रुतिवाग्बिहीनः । इति मेदिनी । काला बोवा
इति भाषा ।

अनेशाः, [म्] पुं, (न हन्यते, न + हन् + णसन्
एवोदरादित्वात् हन् स्थाने रश्चदेशः, ततः
सौहते अनेषादेशः ।) कालः । समयः । इत्यमरः ।
“तत्प्रत्ययस्यान्तिके शोहन्तिप्रानेहः प्रतीक्षितः” ।

इति राजतरङ्गिणी ।

अनेकं, स्त्री, (न एक भावे अन् ।) रेखाभावः । अने-

कता । एकस्य भावः रेखं पञ्चाङ्गमूकमासः ।

अनो, य, (न नी डो) निषेधार्थः । अभावः । इत्य-
मरटीकायां नीलकण्ठः ।

अनोकहः, पुं, (अन्तः प्रकटस्य अर्कं गमनं पठो-
तत्, तत् हन्ति अनोक + हन् + ङः ।) रजः ।
इत्यमरः ।

“एकान्तुषारैर्गिरिनिर्भरागा-
मनोकक्षाकम्पितपुष्पगन्धी” ।

इति रघुवंशे ।

अनूच उ गतिपूजनयोगः । इति सुगन्धवोधे वोपदेवः ।

अनूच उ पूजने । गमने । त्रिष्टोक्तौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः । उ अक्षित्वा अङ्का । त्रिष्टोक्तिर-
व्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ।

अनूच क व्यक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । व्यक्तिरिष्ट
विशेषणं । क अक्षयति बुद्धिं मूधीः । विशिनष्टी-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

अनूच उ ध वि व्यक्तौ । गतौ । सञ्चले । इति कवि-
कल्पद्रुमः । उ व्यङ्ग्यति व्यङ्ग्यति । ध अगति ।
वि व्यक्तोन्ति । व्यक्तिः कृटीकरणं ।

“शरीरभाजां भवदीयदर्शनं

अनक्ति कालचित्तयेऽपि योग्यतां” ।

इति माघः । अनक्ति गात्रं तैलेन जनः । इति
दुर्गादासः ।

अन्तं, स्त्री, (अम् + तन् ।) स्वरूपं । सभावः । इति
मेदिनी त्रिकाण्डशेषश्च ।

अन्तं, स्त्री, पुं, (अम् + तन् ।) शेषः । इति मेदिनी ।
तत्पर्यायः । अष्टम्यं २ चरमं ३ अन्त्यं ४ पाद्यायं ५
पश्चिमं ६ । इत्यमरः ।

अन्तः, पुं, (अम् + तन् ।) नाशः । इत्यमरः । स्वरूपः ।
प्रान्तः । सीमा । निश्चयः । अवयवः । इति
हेमचन्द्रः ।

अन्तः, त्रि, (अम् + तन् ।) अन्तिकः । निकटः ।
इति मेदिनी । अन्तिमनौष्ठः । इति विश्वः ।

अन्तःकरणं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्ति करणं ज्ञानरुध्धनं,
कर्मधारयः, ह + करणे ल्युट् ।) अन्तरिन्द्रियं ।
धोन्द्रियं । तत्पर्यायः । मनः २ निगुः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः । अस्य कार्यभेदाद्रामचतुष्टयं,
यथा,—

“मनो बुद्धिरुद्धारश्चित्तं करणमान्तरं ।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी” ।

इति वेदान्तः । (अग्नौत्पत्तिर्यथा,—“मिशितैस्तु
तैः अन्तःकरणैर्मेकं स्यात्” इति । तैः पञ्चभूतस्य-
सत्त्वांश्चैर्मिश्रितैः अन्तःकरणं भवतीत्यर्थः ।)

“अन्तर्मतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-
माख्यातमन्तःकरणैर्विशृङ्खलैः” ।

इति रघुवंशे ।

अन्तःकुटिलः, पुं, (अन्तरभन्तरे कुटिलः वक्रः ।)
शङ्कः । इति राजनिर्घण्टः । कुटिलान्तःकरणे त्रि ।

अन्तःपुरं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्ति पुरं स्थलं, कर्म-
धारदः ।) राशः स्त्रीस्थलं । तत्पर्यायः । अव-
रोधनं २ अवरोधः ३ मुद्रान्तः । इत्यमरः ।
अन्तःपुरादयो राजदारेण्यपि तावत्स्यात् वर्त्तन्ते ।

यथा । “शुद्धान्तसम्भोगमितान्तुष्टे” । इति
नैषधम् । इति भरतः । “वाञ्छिष्येद ददाति
वाचमुपितामन्तःपुरेभ्यो यदा” । इत्यभिज्ञान
शकुन्तलम् ।

अन्तःपुराध्यक्षः, पुं, (अन्तःपुरस्य पध्यक्षः रक्षकः,
पठोतत्पुरुषः ।) राज्ञामन्तःपुररक्षकः । तज्ज-
क्ष्यं यथा,—

“रजः कुलोद्भूतः शङ्कः पिष्टपेतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेय्यते” ।

इति युक्तिरूपतः ।

अन्तःसत्ता, स्त्री, (अन्तर्मध्ये सत्त्वं प्राप्ती सागो वा
यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) भक्षताकः । इति
शब्दचन्द्रिका । गर्भवती । अन्तरदरमध्ये सत्त्वं
प्राप्ती यस्याः सा ।

अन्तःखेदः, पुं, (अन्तः मध्ये खेदः मदजलं यस्य सः ।)
हृत्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अन्तकः, पुं, (अन्तं विनाशं करोति, अन्त + करो-
त्यर्थे णिप् ततो ण्युक् ।) यमः । इत्यमरः ।
“अयिप्रभावात् मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रभुं
किमुतान्यहिंसाः” । इति रघुवंशे ।

अन्तगः, त्रि, (अन्तं पारं गच्छति, अन्त + गम् + ङः,
उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा,
“वेदान्तगोब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत्”
इति महाभारते विष्णुसहस्रनामफलं । न्तः ।
अन्तं नाशं गच्छतीति ।

अन्ततः, [स्] य, (अन्त + तत् ।) सम्भावना ।
अवयवः । पञ्चन्यैः । शास्त्रं । इति विश्वः ।
(श्रेयादारभ्य । प्रान्तभागेन । अग्रभागेन ।
“वैश्योऽङ्घ्रिः प्राशिताभिर्यशूदः स्पृष्टाभिरन्ततः”
इति मनुः ।)

अन्तर, य, (अम् + अरन् तुङागमश्च ।) मध्यं ।
प्रान्तं । सीकारः । इति विश्वः ।

अन्तरं, स्त्री, (अन्तं राति ददाति, अन्त + रा + कः,
उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परि-
धानं । अन्तर्धानं । भेदः । तादर्थ्यं । अवसरः ।
मध्यं । अन्तरात्मा । छिन्नं । आत्मीयः । विना ।
वधिः । इत्यमरः । सदृशः । इति तट्टीका मेदिनी
च । अवकाशे यथा । “नृणां सूत्रान्तरमण्य-
कम्” । इति कुमारसम्भवे । अवधौ यथा ।
“निरन्तराभ्यन्तरावतट्टिपु” । परिधाने यथा ।
अन्तरे शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः । अन्तर्ज्ञौ
यथा, “पर्यन्तान्तरितो रविः” । भेदे यथा,—

“यदन्तरं सूर्यपश्येत् राजयो-
र्यदन्तरं वायसवेन ते ययो” ।

इति रामायणं । तादर्थ्यं यथा । त्यामन्तरेण अन्तं
महतीतं तदर्थमित्यर्थः । छिन्दे यथा । “प्रहरेदन्तरे
रिपुं” । आत्मीये यथा । “अयमन्तरो मम” ।
विनायं यथा । “हरे त्वदानीयमन्तरेण” ।
वहिरर्थे यथा । “अन्तरे यदागच्छा माया
इत्यर्थः । अवसरे यथा । “अन्तरे च कुण्डा
कुलवर्तमानेत्यादि” । मध्ये यथा । “आद्ययोग-
न्तरे जाताः पर्वताः परितो मुमाः” । सदृशे

अन्त

यथा “हकारस्य घकारोऽन्तरतमः” । इति भरतः ॥

अन्तरङ्गः, त्रि, (अन्तः सट्ठं अङ्गं यस्य सः ।) आत्मीयः । स्वसम्पर्कः । यथा,—

“चरमगिरिकुरङ्गी प्रहङ्गकाङ्गुयेन
स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः कुरङ्गः” ।

इति आनिदासः ॥

अन्तरायः, (अन्तरेति अन्तर + इन् + डा, टिभाग-
लोपः ।) वर्जनं । विना । यथा,—

“न ब्रह्मणः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा” ।

इति रामायणे ।) मध्यं । निकटं । इति मेदिनी ॥

अन्तरापत्न्या, स्त्री, गर्भिणी । अन्तरे उदरमध्ये
अपत्यं यस्याः सा ॥

अन्तरायः, पुं, (अन्तरं व्यवधानं एति, अन्त + इन्
+ अच्, घञितत्पुरुषः ।) विघ्नः । इत्यमरः ॥

“स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां

त्वमन्तरायो भवसि ह्यतो विधिः” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्तराङ्गः, स्त्री, (अन्तरा मध्यं जाति, अन्तरा + ला
+ कः ।) मध्यप्रदेशः । अभ्यन्तरं इत्यमरः ॥

“मुञ्चन्तराङ्गमुवमस्तगिरिः सवितुश्च योषिद-
मिमीत दृष्ट्वा” । इति माघः । “उदेति भानुर्ग-
गान्तराङ्गः” । इति पद्यमाला ।)

अन्तराङ्गः, स्त्री, (अन्तराङ्ग + स्वार्थे कन् ।)
अभ्यन्तरं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरितं, त्रि, (अन्तरं इतं प्राप्तं द्वितीयातत्,
अथवा अन्तरं व्यवधानं जातमस्य, अन्तर + तार-

कादित्वात् इतच् ।) अन्तर्ज्ञानप्राप्तं । व्यवहितं ।
तत्पर्यायः । प्रकृतं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यवकलितार्द्धः । वाक् इति भाषा । इति लोला-
वती ॥

अन्तरिक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य
तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः । अन्त-

रीक्षमिति पाठे ऋकारस्य ईकारः ।) अन्त-
रीक्षं । आकाशं । इति छान्दसं । इत्यमरटीकायां

पुरयोत्तमजातरूपसुभूतिरायादयः ॥
“अन्तरिक्षगतं चैव मुनीन् देवांश्च पीडयेत्” ।

इति मनुः ।)

अन्तरीपः, स्त्री, पुं, (अन्तर्गता आपोऽत्र, तस्य समा-
सान्तः स्याः, अन्तरपसर्गश्च इति अपर्द्धादेशः ।)

दोषं । इत्यमरः ॥

अन्तरीयं, स्त्री, (अन्तरस्य परिधानस्य इदं अन्तरं
+ यः तस्य इयः ।) अप्रवृत्तं । परिधानवस्त्रं ।

इत्यमरः ॥
“नामौ हतश्च यद्वस्त्रं आच्छादयति जानुनी ।
अन्तरीयं प्रशङ्कं तत् अर्द्धमभ्युक्तयोः” ॥

इत्येवं कक्ष्यं)

अन्तरीक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य
तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः ।)

गमनं । इत्यमरः ॥ अभ्यन्तरात् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अन्तरीक्षजं, स्त्री, (अन्तरीक्षस्य आकाशस्य जं

अन्त

घञितत् ।) आकाशजं । दिव्योदकं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरे, य (अन्तरेति अन्तर + इण् + विच् तस्य
लोपः ।) मध्यं । अभ्यन्तरं । इत्यमरः ॥

अन्तरेण, य (अन्तरेति अन्तर + इण् + णः तस्य
नेत्वं एषोदरादित्वात् ।) मध्यं । विना । अति-

रेकः । इत्यमरः ॥

अन्तर्गङ्गः, त्रि, (अन्तर्मध्ये गङ्गः ग्रीवाप्रदेशजातगल-
मांसपिण्डमिव निरर्थकः ।) निरर्थकः । यथा ।

इति हेमचन्द्रः ॥

“काव्यान्तर्गङ्गभूता या सा तु नेह प्रशस्यते” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्तर्गतं, त्रि, (अन्तः अन्तर्करणात् गतं, अथवा
अन्तर्मध्ये गतं प्राप्तम् ।) विसृप्तं । मध्यप्राप्तं ।

इति हेमचन्द्रः ॥ “अन्तर्गतं भवे ग्रामे” । इति मनुः ।

“सागरान्तर्गताः केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः” ।

इति रामायणम् । अभ्यन्तरः । हृदयमध्यस्थितः ।

अन्तःकरणस्य । “अन्तर्गतं प्रार्थनमभितक्ष्य” ।

इति शाकुन्तले ।

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रवस्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः” ॥

इति मनुः ।)

अन्तर्गहः, स्त्री, (गृहस्य मध्ये, अव्ययीभावः ।) गृह-
मध्यं । इति नानार्थकोष्ठशब्दार्थे अमरः ॥ घरेर

भितर इति भाषा । (वाराणसीस्थे सप्तावरणवति
स्थानविशेषे ।

“अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति ।

वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ॥

पञ्चक्रोश्यां कृतं पापं अन्तर्गहे विनश्यति” ।

इति काशीमाहात्म्यम् ।)

अन्तर्गठरं, स्त्री, (गठरस्य उदरस्य मध्ये अव्ययी-
भावः ।) कुक्षिमध्यं । कोष्ठं । इत्यमरः ॥

अन्तर्धनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये दध्यते मत्तता क्रियते-
ऽनेन, अन्तर + दध् + करणे ल्युट् ।) सुरावीजं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्तर्दहः, पुं, (अन्तर्मध्ये दाहः सन्तापः) कोष्ठसन्ता-
पः । शरीराभ्यन्तरज्वाला । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तर्ज्ञा, स्त्री, (अन्तर्ज्ञानं, अन्तर + ज्ञा + भावे
अङ् क्तिषां टाप् ।) अन्तर्ज्ञानं इत्यमरः ॥

अन्तर्ज्ञानं, स्त्री, (अन्तर्धनं, अन्तर + धा +
भावे ल्युट् ।) आच्छादनं । इति शब्दरत्नावली ॥

तत्पर्यायः । अन्तर्ज्ञा २ व्यवधा ३ अन्तर्ज्ञिः ४
अपवारणं ५ अपिधानं ६ तिरोधानं ७ पिधानं ८
कृदनं ९ । इत्यमरः ॥

“अन्तर्ज्ञानं सृष्टिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोतव्यता तथा”
इति याज्ञवल्करः ।)

अन्तर्ज्ञिः, पुं, (अन्तर्ज्ञानम् अन्तर + ज्ञा + भावे क्ति ।)
अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अन्तर्द्वारं, स्त्री, (अन्तर्गहमध्यस्थं द्वारं ।) प्रकोष्ठ-
द्वारं । इति भरतः ॥ गृहभ्यन्तरद्वारं । गृहा-

भ्यन्तरप्रकोष्ठादिद्वारं जाणद्वारं वा । इति खामी ॥
तत्पर्यायः । प्रच्छन्नं २ । इत्यमरः ॥ पञ्चद्वारं

अन्त

खड्गिकाद्वारं । यथा,—

“प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं पञ्चद्वारं तदुच्यते” ।

इति श्वरस्वामी ॥

अन्तर्भूतः, त्रि, (अन्तर्मध्ये भूतः स्थितः, अन्तर +
भू + कर्त्तरि क्तः ।) गुणीभूतः । अन्तःस्थः । अन्त-

रस्थः । अन्तर्गतः । यथा,—

“सु एव भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातनः” ।

इति पञ्चपुराणे माघमाहात्म्यं ॥

अन्तर्म्मेनाः, [त्] त्रि, (वाह्यापारशून्यतया अन्त-
र्गमनः चेतो यस्य सः ।) दुर्मेनाः । विमनाः ।

आकुलचेताः । इत्यमरः ॥

अन्तर्यामी, [न्] पुं, (अन्तर्मध्ये यमयति स्वस्व-
कार्येषु इन्द्रियादीनि नियोजयति, अन्तर +

यम् + णिच् + उपपदसमासः ।) अन्तःकरण-
नियामकः । तत्पर्यायः । आत्मा २ जीवः ३ पुरुषः ४

पुद्गलः ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णु-
द्वसत्वप्रधानाज्ञानोपहितचेतन्यं । इति वेदान्त-

सारः ॥ मनोगतश्चे त्रि ॥

“अन्तराविश्य भूतानि योविभर्त्यात्मकेतुभिः ।

अन्तर्यामीश्वरः साक्षात् पातु नो यद्वशे स्फुटम्” ।

अन्तर्वंशिकः, पुं, (वंशः स्थावत्स्वमयष्टिर्विद्यतेऽस्य,
वंश + ठक् तस्य इका, अन्तः नृपान्तःपुरे वंशिकः

यष्टिधारी नियुक्तः पुरुषः ।) अन्तःपुराधिपतिः ।

अन्तःपुराध्यक्षः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्वली, स्त्री, (अन्तर्गर्भमध्यस्थमपत्यं विद्यते-
ऽस्याः, अन्तर + मनुप्, अन्तर्व्वत्पतिवतोरनुक्

इति डीपुनगागमौ ।) गर्भिणी । इत्यमरः ॥

“तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्व्वली प्रजावती ।

सुतावस्तु सम्पन्नौ कोषादगृहाविव क्षितिः” ॥

इति रघुवंशे ।)

अन्तर्व्वमिः, पुं, (अन्तः कुक्षिमध्यात् वमयति उद्गार-
यति अन्तर + वम् + णिच् + इक् कृष्यादिभ्य

इति वाङ्ल्यात् इक् ।) अपाकः । अजीर्णः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्व्वंशिः, त्रि, (अन्तः अन्तःकरणे बाणी शास्त्र-
विहिता वाक् यस्य सः, श्रस्त्रः ।) शास्त्रवित् ।

शास्त्रज्ञः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्विगाहनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये विगाहनं प्रवेशं,
अन्तर + वि + गाह् + ल्युट् ।) प्रवेशनं । इति

हेमचन्द्रः ॥

अन्तर्व्वेदी, स्त्री, (अन्तः पृथ्वीमध्यस्थतया वेदीव ।
अन्तर्व्वेदि इति पाठे अन्तर्मध्ये वेदियं च देशे सः ।)

ब्रह्मावर्त्तदेशः । गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । आ-
प्रथागहरिद्वारपर्यन्तदेशः । दोयाव इति पश्चिम-

देशे ख्याता । तत्पर्यायः । शशस्त्राणी २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्द्वीपः, पुं, (अन्तरस्थद्वीपः द्वीपः ।) अव्यक्त-
द्वीपः । गूढद्वीपः । तत्पर्यायः । उद्धर्जनं २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्वति त्रि ॥ “ततोऽन्तर्द्वीपविका-
समुखः स तदुचितमाचचार” । इति पञ्चतन्त्रं ।

“धान्तर्द्वीपं कथितमसद्वत् एष्टतश्च त्वया मे” ।
इति मेघदूतम् ।)

अन्ति

अन्तर्हितं, चि, (अन्तर + धा + क्तः ।) लुक्तायितं । गुप्तं । तत्पर्यायः । संवीतं २ रुद्धं ३ अचरतं ४ संवृतं ५ पिहितं ६ दृढं ७ स्थगितं ८ अपवारितं ९ तिरोधानं १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुदतीमे दृष्टिं न नन्दयति संस्मर-योयशोमा” । इति प्राकुन्तले ।)

अन्तवासी, [न्] ण, (अन्तेऽधेयुसध्यापकसमीपे वसति, अन्त + वस् + णिनि उपपदसमासः ।)

अन्तेवासी । शिष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अन्तशय्या, स्त्री, (अन्ताय नाशाय शय्या शयनं शी + भावे क्यप् । स्त्रियां टाप्) भूमिशय्या । मृत्युः । प्रमथनं । इति मेदिनी ॥

(“अन्तशय्या मृतौ भूमिशय्यायां पितृकानने” । इति मेदिनी ।)

अन्तावशायी, [न्] ण, (अन्ते नोचजातितया ग्राम-सीमायामवशते तिष्ठति, अन्त + अव + शी + णिनि उपपदसमासः ।) चण्डालः । सुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ नापितः । इत्यमरः ॥

अन्तिः, स्त्री, (अन्त्यते ज्येष्ठमगिनीत्वेन सन्त्यते-ऽसौ, अन्त + करोत्यर्थे णिच् + कृक् । अन्तिकेति-पाठे स्त्रार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) नाशोक्तौ ज्येष्ठा मगिनी । इति शब्दरत्नावली । (अन्तिका मगिनी ज्येष्ठेत्यमरः ।) समीपे य । यथा । “भुग्धप्रमीत-वदुपेयतुरन्तिमन्त्रोः” । इति श्रीभागवतं ॥

अन्तिकं, चि, (अन्तः सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त + ठन् तस्य इकः ।) निकटं । इत्यमरः ॥ सामीप्ये स्त्री । इति धरणी ॥ (“अन्तर्गतप्रार्थनमन्ति-कस्य” । “खनसि मृदुकर्णान्तिकचरः” । इति प्राकुन्तले । “ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्” । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्तिकतमः, चि, (अतिशयेन अन्तिकः, अन्तिक + तम ।) अतिनिकटः । तत्पर्यायः । नेदितः २ । इत्यमरः ॥ नेदीयान् ३ अन्तितमः ४ । इति जटाधरः ॥

अन्तिका, स्त्री, (अन्तः नाशाय अग्निनेष्टस्वामीय-मस्याः अन्ति, अन्त + ठन् तस्य इकः स्त्रियां टाप् ।) नाशोक्तौ ज्येष्ठा मगिनी । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । अन्तिका २ अन्तिका ३ । इति तट्टीका । चुली । शातलानामौषधं । इति मे-दिनी । चामारकषा इति ख्याता ।

(“अन्तिकं निकटे वाचलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ । चुल्यां ज्येष्ठमगिन्याश्च नाशोक्त्या कथ्यतेऽन्तिका” ॥ इति मेदिनी ।)

अन्तिकाश्रयः, ण, (अन्तिकास्य आश्रयः अवलम्बनं, यकीतवत्श्रयः ।) निकटाश्रयः । समीपस्यावल-म्बनं । तत्पर्यायः । उपपन्नः २ । इत्यमरः ॥

अन्तिमः, चि, (अन्त + हिमच् ।) अन्ते भवः । धरमः । अन्त्यः । इति जटाधरः ॥

(“अज्ञातमृतमूर्खायां वरमाद्यौ न चान्तिमः । सर्वं दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे” ॥ इति हितोपदेशः ।) अतिनिकटः । इत्यमर-

टीकायां नीलकण्ठः ॥

अन्त्या

अन्तेवासी, [न्] ण, (अन्ते विद्यामध्येऽनुसध्यापक-समीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नोचजातितया ग्रामप्रान्ते वसति शयवासेत्यलकः । अन्त + वस् + णिनि ।) शिष्यः ।

(“क्षशाश्वान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञापयति वः” । इति महावीरचरिते ।

“तात ! प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवदयते” । इति उज्जरचरिते ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ प्रान्त-स्यायिनि चि ॥ इति विश्वः ॥

अन्त्यं, स्त्री, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) दशसागर-संख्या । सहस्रलक्षकोटिः । इति लीलावती ॥ द्वादशलक्षं । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यः, चि, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) अन्ते भवः । शेषोत्पन्नः । अधमः । जघन्यः । इति मेदिनी ॥ (अन्तिमः । धरमः । शेषः ।

“असङ्ख्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे” । इति रघुवंशे ।)

अन्त्यः, ण, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) मुक्ता । इति मेदिनी ॥ सुता घास इति भाषा । स्नेहः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यजः, ण, (अन्त्यो भूत्वा जायते, अन्त्य + जन् + ङः ।) मृद्भः । इति हलायुधः ॥ रजकादिसप्त-जातयः । यथा,—

“रजकश्चर्मकारश्च गटो वरुड एव च । कैवर्त्तमेदभिलाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः” ॥ इति यमवचनं ॥ जघन्यजे चि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] ण, (अन्त्यं ब्राह्मणक्षत्रियविशं जन्मानन्तरं जन्म यस्य सः ।) चतुर्थवर्णः । मृद्भः । इति रत्नावली ॥

(“प्रतिग्रहस्तु क्रियते मृदादप्यन्त्यजन्मनः” । इति मनुः ।)

अन्त्यजातिः, ण, (अन्त्या जातिर्जन्म यस्य सः ।) चाण्डालादिः । यथापस्तम्बः ।

“अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वैश्वसि । स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशोधनं । चान्द्रायणं पराक्तो वा द्विजातीनां विशोधनं । प्राजापत्यन्तु मृदायां तथा संसर्गदृश्ये । येनैव मुक्तं पक्वान्नं कृच्छं तेषां विनिर्दिशेत् । तेषामपि च यैर्मुक्तं तेषामर्द्धं विधीयते” ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यमं, स्त्री (अन्त्यं शेषस्थितं मं नक्षत्रं कर्म-धारयः ।) रेवतीनक्षत्रं । मीनराशिः । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यवर्णः, ण, (अन्त्यः वर्णः जातिः कर्मधारयः ।) मृद्भः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्त्यावसायी, [न्] ण, (अन्त्यः सन् अवस्यति, अन्त्य + अव + सो + णिनि उपपदसमासः ।) चाण्डालादिसप्तजातयः । यथा,—

“चाण्डालः श्रपचः क्षत्ता स्तुतो वेदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः” ॥ इति अङ्गिराः ॥ (निषादस्त्रियां चण्डालजातो मुदाफराश्च इति ख्यातः संकीर्णजातिविशेषः ।

अन्त्ये

“निषादस्त्री तु चण्डालात् एवमन्त्यावसायिनं । प्रमथनगोचरं स्तूते बाह्यानामपि गर्हितम्” ॥ इति मनुः ।)

अन्त्येष्टिः, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टिः, कर्म-धारयः ।) चरमसंस्कारः । स तु शवदाहोदित-रूपः । यथा,—

“सपिण्डादिभिदाशौचसंक्षेपोऽन्त्येष्टिप्रवृत्तिः” । इति शुद्धितत्त्वप्रतिज्ञायां स्मार्त्तभट्टाचार्यः ॥ तत्-प्रयोगो दाहश्चैव द्रव्यः ॥ तदनन्तरं पूरकपिण्ड-प्रमाणं पिण्डश्चैव द्रव्यं ॥ तस्य प्रयोगोऽत्र लिख्यते । ततः पिण्डदानं तत्र क्रमः । तदुल-प्रवृत्तिद्वयं द्विः प्रक्षाल्य शेषान्यां दिशि सुखिन्नं पचेत् । ततः पवित्रपाणिः प्राचीनावीती पातित-

कर्मजानुर्दक्षिणामुखो हस्तप्रमाणां चतुरङ्गुलो-ज्जायां दक्षिणश्रवां पिण्डिकां क्षत्वा तदुपरि रेखां क्षत्वा दर्मानास्त्यर्थं तिस्रान् प्रक्षिप्य । ॐ अमुकगोत्रप्रेतामुकदेवशर्मन्वनेनित्य इत्या-लीयं कुशोपरि सतिलजलेनावनेजयेत् । तत-स्तिलमधुघृतादिमिश्रं तप्तपिण्डं गृहीत्वा अद्या-मुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मन्वः एतत् प्रथम-पिण्डं पूरकं इत्यवने जनस्याने दद्यात् । ततः पिण्डपात्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत् । ॐ अमुक-गोत्रप्रेतामुकदेवशर्मन्नेतत्ते ऊर्णातन्तुमयं वासः । ततः आममृग्ययात्रे जलाङ्गलिं पिण्डसमीपे स्थापयेत् । गन्धं मास्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् । वाष्पयन्तं पिण्डं पश्यंस्तिष्ठेत् । ततः पिण्डा-दिकं जले क्षिपेत् । कालेऽप्यक्षतचूडोपनयनानां अनूष्कान्यानाञ्च कुशाक्षरयं विनैति शेषः । एवं क्षतचूडानामुपनयनकालात् प्राक् दर्भोपरि पिण्ड-दानं । उपनयनकाले आगते तद्वतोपनयनानां दर्भोपरि पिण्डदानं । एवं अष्टवर्षविवाहकाले आगते ऊर्ध्वस्त्रीयां दर्भोपरि पिण्डदानं । राजा-वाचश्च दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवाम-जानुः त्रिकाङ्गिकोपरि मृग्ययात्रे उदकं तथा प्राचान्तरे क्षीरं निधाय प्रेताञ्च स्नाहि पिव चैदं क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमावश्यकं दशरात्रं फलभूयस्त्वार्यमिति । द्वितीयपिण्डादियु द्वितीयं पिण्डं पूरकं इत्यादिविशेषः । द्वितीय-पिण्डे मृग्ययात्रादये जलाङ्गलिद्वयं । तृतीयादि-पिण्डे पात्रादिद्विजः । येन पञ्चपञ्चाशत् पा-त्राण्यङ्गुलवच्च तावन्ति । अष्टाशौचप्रथमदिने पिण्डानां त्रयं । द्वितीयदिने चतुष्टयं । तृतीये त्रयं । प्रथममेकं द्वितीये चतुष्टयं । तृतीये पञ्चमं वा कल्पः । चतुरहाशौचे प्रथमचतुर्थयोर्दो द्वौ । द्वितीयतृतीययोस्त्रयस्तयः । पञ्चाहाशौचे तु प्र-थमपञ्चमदिनयोर्दो द्वौ । द्वितीयचतु-र्थयोर्दो द्वौ । तृतीये चत्वारः । षडहाशौचे द्वि-तीयचतुर्थदिनयोस्त्रयस्तयः । शेषेऽप्येकैकः । सप्ता-हाशौचे तृतीयचतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ । शेषे-ऽप्येकैकः । अष्टाहाशौचे चतुर्थपञ्चमदिनयोर्दो द्वौ । शेषेऽप्येकैकः । नवाहाशौचे तु पञ्चमदिने द्वौ । शेषेऽप्येकैकः । पक्षिणीहाशौचयोश्च

आद्यद्वितीयदिनयोः पञ्च पञ्च पिण्डाः । द्वादश-
ष्टाद्यष्टौ चैव नवदिनेषु नवपिण्डाः । शेषदिने दशमः ।
अथः प्रौचैकादशयोरेकादश एव दशपिण्डाः । अष्टौ-
चान्तमध्ये पिण्डो देयः राजावपि ॥ * ॥

गङ्गासंस्थिप्रक्षेपप्रयोगस्तु । ततः स्वात्वा-
चम्य उदङ्मुखः कुशत्रयजलान्यादाय ॐ तत्सदित्यु-
च्चार्य अद्यामुक्त्यादि पञ्चमुक्त्य एतदस्थिसम-
संस्थकवर्षसहस्रावच्छिन्नसर्गाधिकरणकमहीय-
मानत्वकामोऽमुक्त्येतान्यस्थिखण्डानि गङ्गायां प्र-
क्षिप्तामीति सङ्ख्यापसत्यं कृत्वास्थीनि पञ्चगव्येन
सिक्ता हिरण्यमध्याव्यतिलैः संयोज्य मृत्तिकापुटे
स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्पुटकमादाय दक्षिणां
दिशं पश्यन् ॐ नमोऽस्तु धर्मराजायेति वदन्
जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्वित्युक्तास्थिं प्रक्षि-
प्येत् । ततो मज्जनं कृत्वोत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा दक्षि-
णामुत्सृजेत् । इति श्रुतित्तं ॥ * ॥ किञ्च श्रातातपः ।
“जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृगमये” ।
पारस्करः । मृगमये तां रात्रिं क्षीरोदके विहा-
यति निदधुः । प्रेताश्च खाहीत्युदकं पिव चेदं
क्षीरं । इदं राजाविति गौडाः । गारुडे तु ।
“अपक्वे मृगमये पात्रे दुग्धं दद्यात् दिनत्रयम्” ।
इत्युक्तं । हेमाद्रौ पात्रे तु दशाहमुक्तं ।
“नस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयो जलं ।
सर्वतापोपशान्त्यर्थमथश्मविनाशनं” ॥
देवजानीये कारिकायां ।
“तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमखण्डितं ।
कुर्व्यात् प्रदीपं तैलेन वारिपात्रं च मार्त्तिकं ॥
भोज्यात् भोजनकाले तु भक्तमुष्टिं च निर्वपेत् ।
नामगोत्रेण समुध्य धरित्र्यां पितृयज्ञवत्” ॥
इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥

अन्नं, स्त्री, (अन्न्यते कायः सम्बध्यतेऽनेन अतिबन्धने
करणे ण् ।) पुरीतत् । इत्यमरः । आत्तुडी
(आत् इति भाषा । आत् इति ख्यातः देहबन्धको
गाडीभेदः ।
उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यासाः पुंसामन्वाणि सूरिभिः ।
अर्द्धयामेन हीनानि स्त्रीणामन्वाणि निर्दिशेत् ॥
इति वैद्यकम् ।)

अन्नदृष्टिः, स्त्री, पुं, (अन्नजन्या दृष्टिः, आका-
पार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) रोग-
विशेषः । तन्निदानादि यथा,—
“वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
आरण्ये रणभारं विषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥
क्षोभयैः क्षोभितान्यैश्च क्षुद्रान्तावयवं यदा ।
पवणो दिगुणीकृत्य खनिवेशादधो नयेत् ॥
कुर्व्यादक्षयसन्धिस्यो यश्याभं श्वयथुं तदा” ।
घारणं उपस्थितस्य वेगस्य । ईरणं अनुपस्थितस्य
वेगस्य प्रेरणं ।

“विघमाङ्गप्रवर्तनं वक्रत्वेनाङ्गभोटन” ।

अन्नानि क्षोभयानि च बलवद्विग्रहकठोरधनुरा-
कर्षणादीनि । तैः क्षोभितः संदूष्य सखायिभिः
पवनः यदा क्षुद्रान्तावयवं दिगुणीकृत्य खनिवेशा-
दधो नयेत् । तदा वंक्ष्यसन्धिस्यः सन् वंक्ष्य-

सन्धौ यशिरूपं श्वयथुं कुर्व्यात् इत्यर्थः ॥ * ॥
उपेक्षिताया अन्नदृष्टेरवस्थामाह ।

“उपेक्षमाणस्य मरुद्विदृष्टि-

माधानरुक् स्तम्भवती कुर्व्यात् ।

स पीडितोऽन्तः खनवान् प्रयाति

प्रध्वापयन्नेति एतच्च सूक्तं ॥

उपेक्षमाणस्य दृष्टिमित्यर्थः । मरुद्विदं सुष्क-
दृष्टिं । आधानरुक् स्तम्भवती कुर्व्यात् । तत्रा-
धानमुदरे रुक् दृष्टयोर्मुष्कयोः स्तम्भो गात्रे तद-
युक्ता कुर्व्यात् इत्यर्थः । भोजोऽप्याह ।

“अन्नं दिगुणमादाय वातो नयति वंक्ष्यं ।

वंक्ष्यान्तद्रुजा युक्तं फलकोष्ठां प्रपद्यते” ॥

स सुष्कदृष्टिः । अन्तः उदरे प्रध्वापयन् आग-
मनमार्गमुच्छ्रूयन् कुर्वन् एति प्रयाति ॥ * ॥ अ-
साध्यमाह ।

“यश्चान्तावयवमिष्टान्मुष्कयोर्व्यातसञ्चयात् ।

स्यादन्नदृष्टिः सोऽसाध्यो वातदृष्टिसमाह्वयः” ॥

स कीदृक् स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । वातदृष्टि-
समाह्वयः ॥ * ॥ सामीप्यादत्रैव ब्रह्ममाह ।

“अत्यमिष्यन्दिगुर्वन्नशुष्कपूत्यामिषाशनात् ।

क्ररोति यशिवच्छोथं दोषो वंक्ष्यसन्धिसु ॥

व्यरग्नलाङ्गसादाद्यं तं ब्रह्ममिति निर्दिशेत्” ॥ * ॥

अथ दृष्टेर्विहितम् ।

“दृष्ट्वावत्यासनं मार्गमुपवासं गुरुणि च ।

वेगाघातं पृथग्यनं व्यायामं मैथुनं त्यजेत् ॥

वातद्वौ पिबेत् स्निग्धं यथाप्राप्तं विरेचनं ।

सक्षीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरुदण्डसम्भवं ॥

गुग्गुल्वेरुदण्डं तैलं गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।

वातदृष्टिं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीं ॥

पित्तग्रन्थिमेणैः पित्तदृष्टिसुपाचरेत् ।

जलौकामिर्हरेद्रक्तं दृष्टौ पित्तसमुद्भवे ॥

चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलं ॥

क्षीरपित्तप्रलेपेन दाहशोथरुजापहं ॥

त्रिकटुः त्रिफलाक्षयं सत्तारं ज्वरं पिबेत् ।

विरेचनमिदं श्रेष्ठं कफदृष्टिविनाशनं ॥

लेपनं कटुतीक्ष्णोष्णं खेदनं रुक्षमेव च ।

परिषेकोपनाहौ च सर्वमुष्णमिहेयते ॥

मुहुर्मुहुर्जलौकामिः शोणितं रक्तं हरेत् ।

पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतं ॥

शीतमालेपनं सर्वं सर्वं पित्तहृत् तथा ।

पित्तदृष्टिक्रमं कुर्व्यादामे पक्वं च रक्तं ॥

खेदोमेदः समुत्थे तु लेपयेत् सुरसादिना ।

शिरो विरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥

संश्लेषं मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।

सौवर्ण्यः पार्श्वतोऽधस्तात् विध्यद्वौहिषुखेन वै ॥

मुष्काशोथमगच्छन्त्यामन्नदृष्टौ विचक्षणः” ।

श्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण । अगच्छन्त्यां अख-
वत्यां ॥

“तैलमेरुदण्डं पीत्वा बलासिद्धं पयोनिवृतं ।

आधानशूलोपचितामन्नदृष्टिं जयेन्नरः ॥

राखायश्चातैरुत्तरवत्परागवधगोचरैः ।

पटोलेन दृष्टेणापि विधिना विहितं हृतं ॥

रुतैलेन संयुक्तमन्नदृष्टिं व्यपोहति” ।

राखादिकाथः ॥ * ॥

“गन्धर्वहस्तैलेन दृष्टेणापि युतं पिबेत् ।

विशालामूलजं चूयं दृष्टिं हन्यान्न संशयः” ॥

विशाला इन्द्रवाखी ॥ * ॥

“वचासर्वपकल्केन प्रलेपः शोथनाशनः ।

शिशुत्वकसर्वपैः पित्तैः शोथश्लेष्मानिलापहः ॥

शुद्धस्त्रुतं विधागन्धं मृतान्येतानि योजयेत् ।

लोहं रङ्गं तथा ताम्रं कांक्षस्वाथ विशोषितं ॥

तालकं तुत्यकं वापि तथा शङ्खं वराटकं ॥

त्रिकटु त्रिफला चयं विडङ्गं दृष्टदारकं ॥

कर्पूरं मागधीमूलं पाठां सहवुधां वचां ।

एलावीजं देवकाष्ठं तथा जवणपञ्चकं ॥

एलादिस्ममभागानि चूर्णयेदथ कारयेत् ।

कषायेण हरीतक्या वटिकां टङ्कसन्धितां ॥

एकां तां वटिकां यस्तु निगिलेहारिणा सह ।

अण्डदृष्टिरसाथोऽपि तस्य नश्यति सत्तरं” ॥

दृष्टिवाधिकावटी ॥ * ॥ अथ ब्रह्मस्य चिकित्सा ।

“भट्टसैरुदण्डैलेन सम्यक् कल्कोऽभयामवः ।

हृष्टासैन्यवृत्तं युक्तो ब्रह्मरोगहरः परः ॥

अजाजीववुधाकुलं गोमेदवदरान्वितं ।

काञ्चिकेन तु संपिष्टं तक्षेपो ब्रह्मजित् परः” ॥

गोमेदं पत्रं । तथा च निर्बण्डौ धन्वन्तरिः ।

“पत्रं हलाक्यं रामं गोमेदं वसन्ताक्यं” ।

इति दृष्टिब्रह्मधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अन्दिका, स्त्री, (अन्दति नाद्याय ज्येष्ठभगिनीत्वं
सम्भ्रान्ति, अदि + ण्वल् स्त्रियां टाप् । नाद्योक्तौ
ज्येष्ठभगिनी इत्यमरटीकायां ।) अन्तिका ।
सुक्ष्मी । इत्यमरटीकायां नीलकाण्डः । सुखा
इति भाषा ।

अन्दुः, स्त्री, (अन्द्यते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उण्वाङ्ल्यात् ।) हस्तिनिगडः । आदुया इति
भाषा । स्त्रीपादभूषणं । इति हेमचन्द्रो भूरिप्रयो-
गश्च ॥ मल पञ्चम इत्यादि भाषा ।

अन्दुकः, पुं, (अन्द्यते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उण्, ततः स्तार्थे कन् ।) हस्तिपादवन्धनप्रदङ्गुलः ।
तत्पर्यायः । निगडः २ । इत्यमरः ॥ पादालङ्कार-
विशेषः । तत्पर्यायः । पादकटकः २ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अन्दुः, स्त्री, (अन्द्यते बध्यतेऽनेन, अदि + उण् ततः
ऊङुत इति स्त्रियां ऊङ् ।) हस्तिपादवन्धन-
कौहनिगडः । आन्दुया इति भाषा । स्त्रीपाद-
भूषणं । भल गुजरी इत्यादि भाषा । इति
भेदिनी ॥ (निगडः । प्रदङ्गुला । वन्धनरज्जुः ।
अन्दुः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च । इति
भेदिनी ।)

अन्दुकः, पुं, (अन्दु + स्तार्थे कन्, एषोदरादित्वात्
पञ्चे केहण्य इति ऋसाभावः । स्तार्थिकप्रत्ययाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्रामन्ति इति एण्व-
मन्यथा अन्दुका इति स्यात् ।) अन्दुः । इत्यमर-
टीकायां खामी ॥ अन्वत् क दृक्चये । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (पाणिनिमते तु अन्वदृष्टि

अन्ध

विधाते चुरादि सेट् ।) दृक्चयो दृष्टिरहितो-
भावः । तेनाकर्मकोऽयं । सत्ताजीवनदर्पभीति-
शयनक्रीडानिवासक्षयाव्यक्ताननभोगतिस्थिति-
जगज्जाग्रदोदये । मोहे खोटनवेगयुद्धदहन-
स्यातिचर्रोन्मादके मुद्रिखेदपलायनभ्रमगके
शान्तौ प्रतौ मज्जने ॥ दृष्टौ जागरणोपक्रम-
नोत्साहे नृतौ संशये स्नानौ मन्दगतौ च नृत्य-
पतने चेष्टाक्रुधौ रोदने । दृष्टौ हवदतौ च
सिद्धिविरतौ धर्षोपवेशे बले कन्योद्वेगनिमेषमङ्ग-
यतनाद्ये धातवोऽकर्मकाः ॥ दौर्बल्यादिषु चा-
र्थेषु वर्तमानास्तु धातवः । वाचका भावमात्रस्य
यतनात्मादकर्मकाः ॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
ये ते तु धातवः । तदद्वावेऽकर्मकाः स्युक्तदत्-
क्यां सकर्मकाः ॥ इति । अन्धयति अन्धाप्रयति
दृष्टः । इति दुर्गादासः ॥

अन्धं, स्त्री, (अन्ध + अच् ।) अन्धकारः ।
("सीदन्नये तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा" ।
इति उत्तरचरिते ।) जलं । इति मेदिनी ।

अन्धः, त्रि, (अन्ध + अच् ।) चक्षुर्हयहीनः । आन्धा
आंधला इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अ-
दृक् २ । इत्यमरः । ("दृष्टोऽन्धः पतिरेष मञ्जक-
गतः" । इति साहित्यदर्पणे ।

"अन्धो मत्स्यानिवायाति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषतेऽयं वै कल्यमप्रत्यक्षं समाङ्गतः" ।

इति मनुः ।)

अन्धः, [स्त्री] स्त्री, (अन्ध + असन् ।) अग्रं । इत्य-
मरः ॥

अन्धकाः, पुं, (अन्ध + ण्वल् ।) देशभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ नृपभेदः ।

("सुदंष्ट्रं च सचारे च कृष्णमित्यन्धकास्त्रयः" ।
इति हरिवंशे ।) असुरभेदः । इति महाभारतं ॥

("स ब्रजवन्धवद्यस्मादनन्धोऽपि हि भारत ।
तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः" ।
इति हरिवंशे ।) मुनिविशेषः । इति याज्ञ-

वल्काः ॥ (दृष्टिहीनः । चक्षुर्हयहीनः ।
"अन्धः कुलकस्यैव राजकन्या च त्रिस्तनी ।

त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्मणि स्थिते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अन्धकरिपुः, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य रिपुः नाशक-
तया शत्रुः, यष्टीतत्पुरुषः ।) शिवः । इत्यमरः ॥

श्लेषकायादौ अन्धकारनाशकत्वात् सूर्याभि-
चन्द्रेषु च वर्चते ॥

अन्धकारः, पुं, स्त्री, (अन्धमन्धकवत् करोति, अन्ध
+ कृ + अच् ।) तेजःसामान्याभावः । आधार

इति भाषा । तत्पर्यायः । ध्वान्तं २ तमिषं ३
तिमिरं ४ तमः ५ । इत्यमरः ॥ ("अयान्धकारं

गिरिशराणां" । इति रुद्रवंशे ।) भूच्छायं ६ ।
इति राजनिर्घण्टः । महान्धकारे अन्धतमसं ।

७ सर्वव्यापकान्धकारे सन्तमसं । ८ अन्धान्धकारे
अवतमसं ९ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । भयदृष्टि-

तेशोऽवरोधकारित्वं । तिक्तत्वं । सर्वव्याधिकर-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अन्ध

अन्धकासुहृद्, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य असुहृद्,
नाशकतया शत्रुः, यष्टीतत्पुरुषः ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्धकूपः, पुं, (अन्धमन्धकारं करोति, अन्ध + करो-
त्यर्थे कृच् + पचाद्यच्, तादृशः कूपः ।) सान्ध-
कारकूपः । इति त्रिकाण्डशेषः । आंध्रिया पालुया
इति भाषा ।

("मज्ज्यात्मा भक्तिहीनो महामोहमये भवे ।

अन्धकूपे निरालम्बश्चिन्नरज्ज्वयथा घटः" ॥

इति सङ्गावे ।)

अन्धतमसं, स्त्री, (अन्धयति, अन्ध + अच्, अन्धं
तमः कर्मधारयः, समासान्त अच् ।) निविडा-
न्धकारः । इत्यमरः ॥

("प्रवृत्तितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः" ।

इति शिशुपालवधे ।)

अन्धतामसं, स्त्री, (तम एव तामसं प्रज्ञादित्वात्
स्वार्थे अण् ।) निविडान्धकारः । महान्धकारः ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अन्धतामिषं, स्त्री, (तमिषैव तामिषं, स्वार्थे अण्,
अन्धं निविडं तामिषं कर्मधारयः ।) निविडा-
न्धकारमयनरकविशेषः । पञ्चप्रकाराज्ञानान्तर्ग-
ताज्ञानविशेषः । देहनाशे अहमेव नृतोऽस्मीति
बुद्धिः । इति भारतभागवते,—

("एकविंशतिविधनरकान्तर्गतद्वितीयनरकवि-
शेषः" स च निविडान्धकारमयः । "तस्यां धर्म-
पद्मग्रामान्धतामिषमभ्यध्यायत्" । इति महावीर-
चरिते ।)

अन्धभूषिका, स्त्री, (अन्ध दृष्टिविधाते, अन्ध + भावे
घञ्, अन्धं दृष्टिविधाते मुष्णाति तत्सेवनेन नाश-
यति, मुष् + ण्वल् एषोदरादित्वात् दीर्घः स्त्रियां
टाप् ।) देवताङ्कुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धाहिः, पुं, स्त्री, (अन्धः अहिः सर्पश्च ।) मत्स्य-
भेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुंचिया इति ख्यातः ।

अन्धिका, स्त्री, (अन्ध + ण्वल् स्त्रियां टाप् ।) द्यूत-
विशेषः । रात्रिः । इति मेदिनी ॥ सर्षपी । इति

हेमचन्द्रः ॥ स्त्रीविशेषः । चक्षुरोगविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अन्धः, पुं, (अन्ध + उण् ।) कूपः । इत्यमरः ॥
अन्धुलः, पुं, (अन्ध + उलच् ।) शिरीषवृक्षः इति

शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धः, पुं, (अन्धयति गीतेन नृगान् अन्धवत्
करोति, अन्ध + कर्त्तरि रः ।) व्याधः । नृगया-
जीवी । इति कश्चित् संग्रहकारः । (वैदिहिकात्
कारावरस्त्रियां जातो जातिविशेषः, स तु सततं

ग्रामवर्हिर्वासी नृगयाजीवी च ।

"कारावरनिषादात् तु चर्मकारः प्रसूयते ।

वैदिहिकादन्धमेदौ वहिर्यामप्रतिश्रवौ" ॥

इति मनुः ।)

अग्रं, स्त्री, (अद् + कर्मणि क्तः ।) खिन्नतण्डुलं ।
यथा,—

"शस्त्रं क्षेपगतं प्राङ् सतुभं धान्यमुच्यते ।

ग्रामं वितुयमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतं" ॥

अन्न

इति आहतत्वधृतवशिष्टवचनं ॥ तत्पर्यायः ।
भक्तं २ अन्नः ३ भिक्षा ४ ओदनं ५ दीदिविः ६ ।
इत्यमरः ॥ भिक्षा ७ । इति तट्टीका ॥ कूरं ८ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टं ९ कसिपुः १० जीवानुः
११ । इति ञटाधरः ॥ कूरं १२ व्यापृषिकं १३

जीवन्तिः १४ प्रसादनं १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ अस्य गुणाः । बुद्धिमुक्तीतिपुष्टि-

धात्विन्द्रियवर्णकारित्वं । गुरुत्वं । क्षुधाक्षयरोग-
अमकाशैनाशित्वञ्च * ॥ गवान्नगुणः । श्लेष्म-

कारित्वं । खादुत्वं । सुस्निग्धत्वं । दृढणत्वं । गुरु-
त्वञ्च * ॥ पुराणान्नगुणः । विरसत्वं । रुक्षत्वं ।

पथ्यत्वं । अग्निकारित्वञ्च * ॥ उष्णान्नगुणः ।
प्रशंसनीयत्वं । हृद्यत्वं । अग्निकारित्वं । वायुश्लेष्म-

नाशित्वं । रक्तपित्तप्रकोपकारित्वञ्च * ॥ अत्यु-
ष्णान्नगुणः । बलनाशित्वं * ॥ शीतशुष्कान्नयो-

गुणः । दुर्ज्वरत्वं * ॥ अतिकृन्नान्नगुणः । ग्लानि-
कारित्वं * ॥ तण्डुलान्वितान्नगुणः । दुर्जरत्वं * ॥

जलधौतसद्योऽन्नगुणः । शीघ्रपाकित्वं । हिमत्वं ।
गघ्रत्वञ्च * ॥ रात्रिस्थितजलमुक्तान्नगुणौ । त्रि-

दोषकोपकारित्वं । रुक्षत्वञ्च * ॥ भृष्टतण्डुलान्न-
गुणौ । लघुत्वं । अग्निप्रदीपनत्वञ्च । इति राज-

वल्लभः * ॥ धान्यं । इति राजनिर्घण्टः । विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितं ॥ अदनीयद्रव्य-

मात्रं ॥ अन्नसाधनं यथा,—
"सुधौतांस्तण्डुलान् स्तोतांस्तोये पक्षगुणे पचेत् ।

तद्भक्तं प्रष्टतं चोष्णं विषदं गुणवन्मतं" ॥
तद्गुणाः ।

"भक्तं वज्रिकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधौतमखुतं शीतं गुर्व्वरुच्यं कफप्रदं" ॥

इति भावप्रकाशः * ॥ तद्दानफलं यथा,—
"वारिदन्तृमिमायाति सुखमक्षयमन्नदः" ॥

अन्नस्य प्रजापतिर्देवता । अक्षयसुखप्राप्तिः फलं ।
प्रतिग्रहे मुष्टिग्रहणं । इति श्रुद्धितत्त्वं ॥ अग्निं च,

"ब्रह्महत्याहृतं पापं अन्नदानात् प्रणश्यति ।
अन्नदः पापकर्म्मामि भूतः स्वर्गे नहीयते" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं * ॥ अथ प्रजापतिदेवतान्न-
दानावर्त्तः । तत्र अन्नदानान्तुतिः । ब्रह्मपुराणे ।

"अग्ने प्रतिष्ठिता लोका अन्नमान्धचयं परं ।
तस्मादन्नं प्रशंसन्ति सदैव पिष्टमानवाः ॥

अन्नस्य हि प्रदानेन नरो याति परां गतिं ।
सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चेहाधिकं शुभं" ॥

तथा,—

"अन्नमूर्खं खलं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः ।
सतां पश्यान्मात्रित्य सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

महाभारते ।

"अन्नदः पशुमान् पुल्लो धनवान् भोगवानपि ।
प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप" ॥

तथा,—

"अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशसि च ।
कीर्त्तिश्च वर्द्धते शश्वत्पि लोकेऽपि पाण्डव" ॥

आग्नेयपुराणे । अन्नस्तुत्यनन्तरं ।
"तस्मादन्नं सदा देहि अन्नया नृपसत्तम ।

सर्वभूतहितेन विद्या भवमादित्येन सदिष्टी ।
सर्वभूतहितेन विद्या भवमादित्येन सदिष्टी ।

अन्न

अन्न

अन्न

श्रीमाया युग्मबीजाद्या सर्वसम्पत्तिपूरणी ॥ २ ॥
यथा पूजा प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं विधाय
हृत्पद्मस्य केशरेषु मध्येषु च सुवनेश्वरीपीठ-
मन्त्रन्तं पीठशक्तौर्न्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् ।
यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे पङ्क्ति-
चन्द्रसे नमः । हृदि अन्नपूर्णायै देवतायै नमः ।
तत्रैव ।

“एतेषां मन्त्रराश्रीनां ऋषिर्ब्रह्मा उदाहृतः ।
पङ्क्तिः चन्द्रः समाख्यातं देवता चान्नपूर्णाया ॥
ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्रीं
हृदयाय नमः । इत्यादि सर्वत्र मायाबीजेन
कुर्यात् । तथा च निबन्धे ।
अङ्गानि मायया कुर्यात् ततो देवीं विचिन्तयेत् ।
कल्पे च ।

“यद्बीजाद्या भवेद्विद्या तद्बीजेनाङ्गकल्पना ॥ ३ ॥
ततो ध्यानं ।

“रक्तां विचित्रवसनां नवचन्द्रचूडा-
मन्नप्रदाननिरतां स्तनभारनन्तां ।
नृत्यन्तमिन्दुसकलभरणं विलोक्य
हृष्टां भजे भगवतीं भवदुःखहन्तीं ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शृङ्गस्थापनं कुर्यात् ।
ततः सामान्योक्तपीठपूजां विधाय सुवनेश्वरी-
मन्त्रोक्तजयादिपीठमन्त्रानां पीठपूजां विधाय पुन-
र्ध्यात्वा व्यावाहृणादिपञ्चपुष्पाङ्गलिदानपर्यन्तं वि-
धाय व्यावरणपूजाभारमेत । यथा केशरेष्वभि-
क्षोणे श्रीं हृदयाय नमः । नैर्ऋते श्रीं शिरसे
खाशा । वायवे श्रीं शिखायै वषट् । ऐशान्यां
श्रीं कवचाय ह्रं । मध्ये नेत्रत्रयाय वौषट् । धनु-
र्दिक्षु श्रीं अस्त्राय फट् । अष्टदलेषु पूर्वदिषु
ब्राह्मणे माहेश्वर्ये कौमार्ये वैष्णवे वाराह्ये इन्द्रायै
चामुण्डायै महालक्ष्मणे प्रणवादिनमोऽन्तेन पूज-
येत् । तत्रैव ।

“दलेषु पूजयेदेता ब्राह्मणाद्याः क्रमशः सुधीः” ।
श्रद्धस्य प्रणवचतुर्दशखरो विन्दुयुक्तः ॥ कालिका-
पुराणे मन्त्रस्य सेतुराख्ये उक्तात्वात् । तत इन्द्रा-
दीन् वज्रादीन् पूजयित्वा धूपादि विस्र्जनानां
कर्म समापयेत् ॥ ४ ॥ यस्य पुरश्चरणजयः षोड-
शसहस्रसङ्ख्या । तथा च ।

“यथाविधि जपेन्मन्त्रं वसुयुग्मसहस्रकं ।
साव्येनाग्नेन जुहुयात्तद्दर्शाग्रमनन्तरं” ॥
अयं मन्त्रः प्रणवादिरष्टादशाक्षरः । मायादिः
श्रीबीजादिश्च । तथा मायां विना प्रणवादिः
कामादिः श्रीबीजादिः वाम्भवादिस्य सप्तदशा-
क्षरः । कवचे तथा प्रतिपादनाव् । विशेषस्तु
यद्यद्बीजादिको मन्त्रस्तेनैवाङ्गप्रकल्पना ॥ ५ ॥

अद्यान्नपूर्णास्तोत्रं ।

“नमः कल्याणदे देवि नमः शङ्करवल्लभे ।
नमो भक्तप्रिये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
नमो मायायष्टीताङ्गि नमः शङ्करवल्लभे ।
माहेश्वरि नमस्तुभ्यमन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
महामाये शिवधर्मपत्नीरूपे हरप्रिये ।
वाष्पादात्रि सुरेशानि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

उद्यद्भानुसहस्राभे नयनत्रयभूषिते ।
अन्नचूडे महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
विचित्रवसने देवि अन्नप्रदानरतेऽनघे ।
शिवनृत्यकृतामोदे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
साधकामीष्टदे देवि भवदुःखविनाश्रिणि ।
जुषभारनते देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
षट्कोणपद्ममध्यस्थे षडङ्गयवतीमये ।
ब्रह्माण्णादिसवरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
देवि चन्द्रकृतापीडे सर्वसाम्बाव्यदायिनि ।
सर्वानन्दकरे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
इन्द्राद्यक्षितपादाब्जे रुद्रादिरूपधारिणि ।
सर्वसम्पत्तये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
पूजाकाले पठेद्यस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः ।
तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र संशयः ॥
प्रातःकाले पठेद्यस्तु मन्त्रजापपुरःसरं ।
तस्य चान्नसम्पत्तिः स्याद्वर्द्धमाना दिने दिने ॥
यस्मै वास्मै न दातव्यं न प्रकाशं कदाचन ।
प्रकाशात् कार्यहानिः स्यात्तस्माद्यत्नेन गोपयेत् ॥
इत्यन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं ॥ ६ ॥

अथ अन्नपूर्णाकवचं ॥

“कथितास्त्रान्नपूर्णाया या या विद्याः सुदुर्लभाः ।
हृषया कथिताः सर्वा श्रुताच्चाधिगता भया ॥
साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कवचं यत् पुरोदितं ।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं मन्त्रविग्रहं” ॥

ईश्वर उवाच ।

“शृणु पार्वति वक्ष्यामि सावधानावधारय ।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं ब्रह्मरूपकं ॥
ब्रह्मविद्यास्वरूपञ्च महदैश्वर्यदायकं ।
पाठनाडारण्यमन्त्रयस्त्रैलोक्यैश्वर्यभागमेव ॥
त्रैलोक्यरक्षणस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः ।
कृतो विराडन्नपूर्णा देवता सर्वसिद्धिदा ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
श्रीं नमो भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
अन्नपूर्णे ततः स्वाहा चैवा सप्तदशाक्षरी ॥
पातु मामन्नपूर्णा सा या ख्याता सुवनत्रये ।
विमाया प्रणवाद्यैषा तथा सप्तदशाक्षरी ॥
पातन्नपूर्णा सर्वाङ्गं रत्नकुम्भाप्रपात्रदा ।
श्रीबीजाद्या तथा चैवा दिग्दर्शना तथा मुखं ॥
प्रणवाद्या भुवौ पातु कण्ठं वाग्बीजपूर्विका ।
कामबीजादिका चैवा हृदयन्तु महेश्वरी ॥
तारं श्रीं श्रीं नमोऽन्ते च भगवति पदं ततः ।
माहेश्वरि पदं चान्नपूर्णे स्वाहेति पातु मे ॥
नामिमेकोनविंशत्यां पायान्माहेश्वरी सदा ।
तारं माया रमा कामः षोडशार्थास्ततः परं ॥
शिरस्या सर्वदा पातु विंशत्यर्थात्मिका च या ।
करौ पादौ सदा पातु रमा कामोभ्रुवक्षया ॥
ध्वजश्च सर्वदा पातु विंशत्यर्थात्मिका च या ।
अन्नपूर्णा महाविद्या श्रीं पातु सुवनेश्वरी ॥
शिरः श्रीं श्रीं तथा क्लीश्च त्रिपुटा पातु मे शुद्धं ।
षड्दीर्घभाजा बीजेन षडङ्गानि पुनन्तु मां ॥
इन्द्रो मां पातु पूर्वे च वक्रिकोऽङ्गेऽनघोऽवतु ।
यमो मां दक्षिणे पातु नैर्ऋत्यां निर्वर्तितं मां ॥

पश्चिमे वरुणः पातु वायव्यां पवणोऽवतु ।
कुबेरश्चोत्तरे पातु मामैशान्यां शिवोऽवतु ॥
ऊर्ध्वाधः सततं पातु ब्रह्मानन्तो यथाक्रमान् ।
वज्राद्याश्चायुधाः पातु दशदिक्षु यथाक्रमान् ॥
इति ते कथितं पुण्यं त्रैलोक्यरक्षणं परं ।
यद्भुत्वा पठनाद्देवाः सर्वैश्वर्यमवाप्नुयुः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कवचं धारणाद्यतः ।
हृज्यवति हृन्त्येव कल्पे कल्पे पृथक् पृथक् ॥
पुष्पाङ्गल्यलङ्कारं दैव्यं मूलेनैव पठेत्ततः ।
युगायुतकृतायास्तु पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥
प्रीतिमन्योन्यतः कृत्वा कमला निखला महे ।
वाणी वक्त्रे वसेत्तस्य सत्यं सत्यं न संशयः ॥
अष्टोत्तरशतं चास्य पुरश्चर्याविधिः स्मृतः ।
भूर्जं विलिख्य गुलिकां खर्यस्यां धारयेद्यदि ॥
कण्ठे वा दक्षिणे वाहौ सोऽपि सर्वतपोभयः ।
ब्रह्मास्त्रादीनि शस्त्राणि तद्भानं प्राप्य पार्ष्वति ।
मात्यानि जुस्तमान्येव भवन्त्येव न संशयः ॥
इति मेरुवतन्त्रे मेरुमेरुवीर्यसंवादे अन्नपूर्णाकवचं
समाप्तं । इति तन्त्रसारः ॥ ७ ॥ तस्याः नृत्यन्तरं
यथा । ॐ नमोऽन्नपूर्णायै ।

“ॐ नित्यानन्दकरी वरामयकरी सौन्दर्यरत्नाकरी
निर्घृताखिलघोरपावनकरी प्रत्यक्षमाहेश्वरी ।
प्रायेयाचलवन्धपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिच्चां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ १ ॥
नानारत्नविचित्रभूषणकरी हैमाम्बराडम्बरी
मुक्ताहारविलम्बमानविलसद्भोजकुम्भान्तरी ।
काशीरागुरुवासिताङ्गसुचरी काशीपुराधीश्वरी ।
भिच्चां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ २ ॥
योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्मेकनिष्ठाकरी
चन्द्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी ।
सर्वैश्वर्यकरी तपःफलकरी काशीपुराधीश्वरी
भिच्चां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ ३ ॥
कौसाचलकन्दारालयकरी गौरी उमा शङ्करी
कौमारी निगमार्थगोचरकरी ॐकारबीजाक्षरी ।
मोक्षदारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिच्चां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ ४ ॥
दृश्यादृश्यविभूतिभावनकरी ब्रह्माण्डमाण्डोदरी
लीलानाटकसूत्रमेदनकरी विज्ञानदीपाङ्करी ।
विश्वधीशमनःप्रमोदनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिच्चां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ ५ ॥
शुर्वी सर्वजनेश्वरी जयकरी मातान्नपूर्णेश्वरी
गरीनीलसमानकुन्तलधरी नित्याम्रदानेश्वरी ।
सर्वानन्दकरी सदा शिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिच्चां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ ६ ॥
आदिक्षान्तसमस्तवर्णनकरी चन्द्रप्रभा भास्करी
काशीरात्रिपुटेश्वरी त्रिलहरी नित्याङ्करी शर्वरी ।
कामाकाङ्क्षकरी महोत्सवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिच्चां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ ७ ॥
चन्द्रार्कानलकोटिपूर्णवदना वालार्कवर्णेश्वरी
चन्द्रार्कभिसमानकुण्डलधरी चन्द्रार्कविम्बाधरी ।
मालासुक्तपाशकाङ्क्षधरी काशीपुराधीश्वरी
भिच्चां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ ८ ॥

अन्य

दर्शीपाकसुवर्णरत्नघटिका दत्ते करे संस्थिता
वामे चारुपयोधरो रसभरी सौभाग्यमाहेश्वरी ।
भक्ताभीष्टकरी फलप्रदकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातामृगपूर्येश्वरी ॥६॥
सर्वत्राणकरी महामयहरी माता कृपासागरी
दाक्षानन्दकरी निरामयकरी विन्नेश्वरी श्रीधरी ।
साक्षान्मोक्षकरी सदाशिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातामृगपूर्येश्वरी ॥१०॥
अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शङ्करप्राणबल्लभे ।
ज्ञानवैराग्यसिद्धयर्थं भिक्षां देहि नमोऽस्तु ते ॥११॥
इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितमन्नपूर्णस्तोत्रं स-
माप्तं ॥ क्वचित् पुस्तके शङ्कराचार्यस्थाने वेदव्यास
इति पाठः ॥

अन्नप्राशनं, स्त्री, (अन्नस्य प्राशनं भोजनं यस्मिन्
तत् । अन्न + प्र + अश् + भावे ल्युट् ।) षष्ठे
मासि अष्टमे वा बालकस्य पञ्चमे मासि सप्तमे
वा बालिकायाः प्रथमाभ्युदयरूपसंस्कारः । इति
स्मृतिः ॥ तस्य क्रमः । शोभनदिने कृतस्नानः कृत-
दृष्टिश्चाद्यः पिता शुचिनामानमभिं संस्थाप्य
विष्णुपूजायान्तां कुशग्रहिकां समाप्य प्रकृत-
कर्म्मभारम्भे प्रादेशप्रसादां हृताक्षां समिधं तूष्णी-
ममौ ऊत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्यात् । ततः
आव्येन तत्तन्मन्त्रैः पञ्चाङ्गतीर्जुज्यात् । ततः
पञ्चप्राणानां होमः । ततो महाव्याहृतिहोमं
कृत्वा प्रादेशप्रसादां हृताक्षां समिधं तूष्णीममौ
ऊत्वा प्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाच्यायन-
होमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्वर्त्य मन्त्रेण
कुमारस्य मुखे अन्नं दद्यात् । ततः कर्म्मकार-
यित्वाक्षणाया दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेव-
भट्टः ॥ तस्य विहितदिनादि यथा,—
“ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाच कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुले” ॥
षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्य-
चिन्तामयौ ।
“अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः ।
स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः ॥
द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्वसु ।
बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नमक्षयं” ॥
भुजवसभीमे ।
“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णतरे ।
प्राजेशादिति पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरै-
राग्नेयापतिपित्र्यैश्च नितरामन्नादिभक्तं शुभं” ॥
युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते । तथा-
चापि तिथ्यादिविद्वद्वत् विवर्जयेत् ।
“खड्गदन्धधनुर्म्मौनिकन्यासप्रेऽन्नमक्षयं ।
त्रिकोणायकयूकान्त्यग्रहा यदक्षयाफलं ॥
दुष्टः शशधरो लग्नात् षष्ठाष्टयोऽन्नमक्षये” ।
मार्कण्डेयः ।
“देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काष्ठेन ॥
मध्याह्नकनकोपेतं प्राशयेत् पायसं ततः ।

अन्य

कृतप्राशनमुत्सृजे मातुर्व्यालन्तु तं न्यसेत् ॥
देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिष्यभाण्डानि सर्वशः ।
शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणं ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः शिष्यभाण्डं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
अन्नमयकोषः, पुं, (अन्नस्य विकारः अन्न + विका-
रायें मयट् । “आनन्दमयोऽभ्यासादिति” शरी-
रकसूत्रे भाष्यकारेणोक्तम् ।) स्थूलशरीरं । इति
वेदान्तसारः ॥
अन्नमलं, स्त्री, (अन्नस्य मलं षष्ठीतत्पुरुषः ।) मयं ।
यथा,—
“सुरा वै मलमन्नां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्माद्भ्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्” ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
अन्नविकारः, पुं, (अन्नस्य विकारः षष्ठीतत्पुरुषः ।)
शुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्नकृतशोणित-
मांसादिपरिणामजस्वरमधातुः । रेतः ।)
अन्नादः, पुं, (अन्नमत्ति सुक्ते अन्न + अद् + अण् ।
विष्णुरन्नमन्त्रादकश्च जगदभिन्नतया, तथाहि
अतौ “सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय-
मित्युपक्रम्य तदेक्षत वज्रं स्यां प्रजायेय इत्यादि
शङ्करभाष्ये । “यच्चान्तकृत् यच्चदृष्टमन्नमन्नाद
एव च” ।)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥
अन्नभोक्तारि त्रि ॥ (पराश्रमभोजनकारी ।)
अन्यः, त्रि, (अन् + बाङ्ल्यात् यः ।) असदृशः ।
इति मेदिनी ॥ परः ।
“चातकतापशरणो जलधरमित्रो भवे भवेत्को-
ऽन्यः” । इति नीतिमाहा ।
“सोऽयमन्येन वेगादुद्दामेन
द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।
इति उत्तरचरिते । तत्पर्यायः । भिन्नः । २ अन्य-
तरः । ३ एकः । ४ त्वः । ५ इतरः । ६ इत्यमरः ॥
विजक्ष्यः । ७ । इति जटाधरः ॥ एकतरः ८ ।
गोमः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अन्यत्, व्य, (अन् + बाङ्ल्यात् यत्) इतरं । भिन्नं ।
यथा देवदत्त आयातोऽन्यद्यच्चदत्तः ।
“अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यं महीयते” ।
इत्यादौ तु स्त्रीवलिङ्गप्रथमेकवचनान्तान्यशब्द-
स्त्रीकारेणाप्युपपत्तिरिति बोध्यं ।
अन्यतः, [स्] व्य, (अन्य + “सर्वविभक्तिभ्यस्तसि-
भिति” तसिङ् ।) अन्यत्र । अन्यस्मात् । यथा—
“एकतो हि धिगमू मगुच्छा-
मन्यतः कथमदःप्रतिषम्भः” । इति नैषधं ॥
अन्यतमः, त्रि, (अन्य + डतमच् ।) भिन्नतमः ।
बहूनां मध्ये निर्धारितैकः । इति व्याकरणं ॥
अनेकेर मध्ये एक इति भाषा ।
“एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमन्तं वदेत् ।
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्तान्यतमया तनुम्” ॥
इति मनुः ।) न्यायमते अनेकमेदावच्छिन्नप्रति-
योगिताकमेदः ॥

अन्य

अन्यतरः, त्रि, (अन्य + डतरच् ।) अन्यः । इत्यमरः ॥
भिन्नतरः । हयोर्मध्ये निर्धारितैकः । इति व्याक-
रणं ॥ दुयेर मध्ये एक इति भाषा ।
“अधर्मेण च यः प्राह यच्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं बाधिशच्छति” ॥
इति मनुः ।) न्यायमते दयावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कमेदः ॥
अन्यतरेद्युः, [स्] व्य, (अन्यतरस्मिन् दिवसे निपा-
तनात् यद्युसादिभ्यः ।) अन्यतरदिने । दिनद्यद्यो-
रेकतरदिने । इत्यमरः ॥
अन्यत्र, व्य, (अन्यस्मिन् + अन्य + चल् ।) वर्जनं ।
विना । यथा,—
“अन्यत्र निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापयेद्” ।
इति प्राचीनाः । पत्युर्निधनादन्यत्र पतिभरणं
विनेत्यर्थः । स्थानान्तरं । यथा ।
“अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं
कुरुध्वमन्नाग्निं करोमि सख्यः” ।
इति काव्यप्रकाशः । (कार्यान्तरे । क्रियान्तरे ।
“मधुपर्कं च यक्षे च पितृदेवतकर्म्मणि ।
अथैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यत्रवीन्मनुः” ॥
इति मनुः ।
विषयान्तरे । शास्त्रान्तरे ।
“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमं ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ॥
इति मनुः ।)
अन्यथा, व्य, (अन्येन प्रकारेण अन्य + प्रकारार्थे
याच् ।) परार्थः । मिथ्या । इति मेदिनी ॥ दुष्टं ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यप्रकारं । इति व्याक-
रणं ॥
“स्वभावो गोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा” ।
इति पञ्चतन्त्रं । अन्यायेन । शास्त्रविरोधेन । अ-
थायथम् ।
“अमात्याः प्राङ्निवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रव दण्डयेत्” ॥
इति मनुः ।)
अन्यथासिद्धिः, स्त्री, (अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः ।)
कार्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वे सति कार्यानुत्पादकत्वं ।
सा पञ्चविधा । यथा । यत्कार्यं प्रति कारणस्य
पूर्ववर्त्तित्वा येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति
तद्गुणमन्यथासिद्धं । यथा घटं प्रति दण्डत्वं ॥ १ ॥
यस्य स्वातन्त्र्येण अन्यव्यतिरेको न स्तः किन्तु
कारणमादायान्यव्यतिरेको तदन्यथासिद्धं । यथा
घटं प्रति दण्डरूपं ॥ २ ॥ अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वां
गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते
तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा घटा-
दिकं प्रति आकाशस्य ॥ ३ ॥ यत्कार्यजनकं प्रति
पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं
गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा
कुशाक्षपितुर्घटं प्रति ॥ ४ ॥ अवश्यकृतनियत-
पूर्ववर्त्तिगणस्य कारणत्वसम्भवे तद्भिन्नमन्यथा-
सिद्धं । यथा घटं प्रति रासमादिः ॥ ५ ॥ इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥

अन्या

अन्यदा, य, (अन्यस्मिन् काले अन्य + दा ।) काला-
न्तरे । अन्यसमये । यथा,—

“अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लब्धेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैजात्यं सुरतेष्विव” ॥
इति माघः ॥

अन्यपुष्टः, पुं, (अन्यया स्वमाहभिन्नया पुष्टः ।)
कोकिलः । यथा,—

“अप्यन्यपुष्टाः प्रतिकूलशब्दाः
श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताद्यमानाः” ॥
इति कुमारसम्भवे ॥

अन्यपूर्वा, स्त्री, (अन्यः पूर्वो यस्याः सा ।) पौनर्मवा
कन्या । एकस्मै वागादिना दत्ता पुनरन्येन विवा-
हिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—
“सप्त पौनर्मवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः” ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाण्डिहीतिका ।
अग्निं परिगता या तु पुनर्भूषसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमभिवत्” ॥
इत्युद्वाहृतत्वं ॥

अन्यभृत्, पुं, (अन्यान् कोकिलान् विभक्तिं पालयति
अन्य + भृ + क्तिप् ।) काकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(कोकिलः ।)

अन्यभृतः, पुं, (अन्यया स्वमाहभिन्नया भृतः पालितः
दत्तोयातत्पुत्रः ।) कोकिलः । इति हलानुधः ॥
“कलमन्यभृतासु माधितं
कलहंवीषु मदालसं गतं” ॥ इति रघुः ।)

अन्यमनस्काः, त्रि, भिन्नचित्तः । अन्यमनाः । अन्य-
स्मिन् मनो यस्य स इति वज्रवीहो कप्रत्ययेन
सिद्धः ॥ (विषयान्तरासक्तचित्ततया उपस्थित-
कार्येऽनवहितहृदयः । अस्थिरः । चञ्चलचित्तः ।)
अन्यवर्द्धितः, त्रि, (अन्यथा योषिता वर्द्धितः पुष्टः ।)
अन्यपुष्टः । परैर्युतः । अन्येन प्रतिपालितः ।
इति जटाधरः ॥

अन्यवादी, [न्] त्रि, (अन्यत् पूर्वस्वीकृतवाक्यात्
भिन्नं वदति, अन्य + वद् + णिन् उपपदसमासः ।)
इतरवादी । अस्थिरवादी । अन्यथावादी । यथा,—
“अन्यवादी क्रियाहेषी नोपस्थाप्यो निरुत्तरः ।
आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यशाखकः, पुं, (अन्या स्वशाखेतरा शाखा यस्य सः,
समासान्तः कः ।) खवेदशाखामुत्पत्त्यापरशाखा-
श्रयकर्म्म कुर्वाणः । तत्पर्यायः । शाखाखण्डः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यादृक्, [श्] त्रि, (अन्यमिव पश्यति अन्य +,
दृश् + क्तिन्, उपपदसमासः । “दृक् दृष्टवतुषु”
इति आकारः ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोध-
व्याकरणं ॥

अन्यादृशः, त्रि, (अन्यदृशं पश्यति अन्य + दृश् + कञ्
आत्वञ्च ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अन्यायः, पुं, (न्यायः । सङ्गतिः । युक्तिः । औचित्यं,
तस्मादन्यः नञ्समासः ।) न्यायभिन्नः । अगौ-
चित्यं । अयुक्तिः । यथा,—

अन्य

“अन्यायेनापि यद्भक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात्तिष्ठेत्तथागतं” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यायः, त्रि, (न्यायादनपेयः, न्याय + अनपेयार्थे
यत्, ततो नञ्समासः ।) अनुचितः । अयोग्यः ।
यथा,—दृष्टार्थसत्त्वे अदृष्टकल्पनाया अन्याय-
त्वादिव्यधिकरणमालायां माधवाचार्यः ॥ (अस-
ङ्गतः । गर्हितः । धर्मविरुद्धः । यक्तिविरोधी ।
“न्यायं सन्नेच्छते कर्तुमन्मग्नार्थं वा करोति यः” ।
इति कात्यायनसंहिता ।)

अन्यूनः, त्रि, (नन्यूनः, नञ्समासः ।) न्यूनतरहितः ।
सम्युक्तः । इति जटाधरः ॥

अन्येद्यु, [स्] य, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात्
सिद्धम् ।) अन्यस्मिन्नह्नि । दिवसान्तरे । अन्य-
दिने । इत्यमरः ॥

“अन्येदुरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः” ॥

इति रघुवंशे ।)

अन्योदर्यः, पुं स्त्री, (अन्यस्याः समाहभिन्नविमातु-
रदरे जातः अन्योदर + यत् एकपितृकः भिन्न-
मातृको भ्राता ।) वैमात्रेयः । यथा,—
“अन्योदर्यस्तु संलक्ष्यो नान्योदर्यो धनं हरेत्” ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥ (अन्यमातृजः ।)

अन्योन्यं, त्रि, (अन्य + व्यतिहारार्थे द्वित्वं, ततः
पूर्वपदात्परः सुख ।) उभयतः । तत्पर्यायः ।
इतरेतरं । २ परस्परं । ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
“अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलकल्लोलकोलाहलैः”
इति उत्तरचरिते ।)

अन्योन्याश्रयः, त्रि, (अन्योन्याश्रयति, अन्योन्य +
आ + श्रि + पचाद्यच् ।) परस्परज्ञानसापेक्षज्ञा-
नाश्रयः । इति स्मार्त्ताः ॥ खग्रहसापेक्षग्रहसापेक्ष-
ग्रहकः । इति तार्किकाः ॥ तर्कविशेषः । तस्य
लक्षणं । सापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वं ।
अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।
तत्राद्या यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञान-
विषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् । द्वितीया
यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदै-
तद्घटजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं
यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तद्यात्वेनोपलभ्येत । इति
जगदीशः ॥

अन्यक् [च्] त्रि, (अनु पश्चात् अक्षति गच्छति अनु
+ अक्ष + क्तिन्) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (अनु
पदं । पश्चात् । “तां देवतापित्रतिथिक्रियार्था-
मन्यक् ययौ मध्यमलोकापालः” । इति रघुवंशे ।)

अन्ययः, पुं, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं ।
इत्यमरः ॥

“तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः” ॥

इति रघुवंशे । वंशपरम्परा ।

“रघूनामन्ययं वक्ष्ये तनुवाम्बिमवोऽपि सन्” ॥

इति रघुवंशे ।

“काव्यदेश्यमिमांशू रबधूः शुद्धान्वया” ॥

इति राजतरङ्गिणी । वंशजाताः एतत्पौत्रादयः ।

अन्या

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः” ।
इति नारदः ।

“स जीवन्नेव शृङ्खलमानु गच्छति सान्वयः” ।
इति मनुः ।) पदानां परस्परकाङ्क्षा योग्यता
च । इति दुर्गादासः ॥ परस्परसम्बन्धः । इति
रामतर्कवागीशः ॥

अन्वयायः, पुं, (अनु + अच् + इण् + भावे अच् ।)
वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥ (“कथमेकान्वयादयोऽय-
मस्माकं” । इति शाकुन्तले ।)

अन्वयका, स्त्री, (अद्यै परिमाणान्यस्याः, अद्यन् +
कन्, इत्वाभावः, अद्यकामनुगता प्रादिसमासः ।)
अद्यकामपश्चात्तिथिः । सा तु गौणचान्द्रपौषमाघ-
फाशुनाश्विनमासानां ह्यणनवमी । तत्र सा-
म्योर्मा मातृकश्राद्धं । इति श्राद्धविवेकः ॥ तत्र
सामिकर्त्तव्यमातृपक्षश्राद्धं । यथा शब्दः ।

“पित्रादित्रिकपत्नीषु भोज्या मातृः प्रतिदिनाः ।
स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते” ॥

एतच्चावयकाश्राद्धं सामिमात्रेण कर्त्तव्यं ।

तथा च विष्णुः । अन्वयकास्त्वयकावदभौ ज्ञत्वा
भावे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्ववद्ब्राह्मणान्

भोजयित्वा इति । अत्र होमत्वादेवाभिप्रातेरभि-
ग्रहणं तन्नियमार्थं । न चाभौ करणहोमे विप्र-
पार्यादेर्विधानादत्रापि तथेति वाच्यं । प्रकृती-

भूतश्राद्धविध्युक्तस्याधारान्तरस्य विवक्षितभूतश्राद्धे
विशेषविहिताधारेण बाधात् । श्रमयवर्हिषा

कुशमयवर्हिषाधवत् । न वा लौकिकाम्नौ होमः ।
“न पैत्रयज्ञियो होमो लौकिकाम्नौ विधीयते” ।

इति मनुवचनेन निषेधात् । श्राद्धचिन्तामणा-
वर्षेयं । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अन्वयः, त्रि, (अनु + अक्ष + पचाद्यच् ।) अक्षमि-
न्द्रियमनुगतम्, प्रादिसमासः, प्रत्यक्षे, अनुगते
अनुपदे ।) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥

अन्याधिः, पुं, (अनु पश्चात् आधीयते न्यस्यते, अनु
+ आ + धा + क्ति ।) एकस्मिन् यदर्पितं वस्तु
तेन पुनरान्तरे अमुस्मिन् स्वामिनि त्वं दास्यसीति
निश्चितं तत् । इति विवादार्थवसेतुः ॥ कार्येषु
वाचनेन अमुस्मिन् एवमेवं त्वं दद्या इति परिभाष्य
यत् समर्पितं तत् । इति हलानुधः ॥ यथा,—

“अर्थमार्गकार्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मम ।
दद्यास्वमिति यो दत्तः स इहान्वाधिरुच्यते” ॥

इति कात्यायनः ॥ पुनर्वन्धकः । पश्चान्मानसी
यथा । अनुपूर्वकस्य आधिपत्यस्य इत्यर्थेऽयमपि
सम्भवति ॥

अन्याधेयं, स्त्री, (अनु विवाहानन्तरमाधेयं समर्प-
णीयं, अनु + धा + धा + कर्म्मणि यत् ।) विवा-
हानन्तरपितृमातृकुललब्धस्त्रीधनं । यथा,—
“विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।
अन्याधेयं तदुक्तान्तु लब्धं वस्तुकुलात्तथा” ॥
इति कात्यायनः,—

अन्यासनं, स्त्री, (अनु + आस् + ल्युट्) खेदवक्तिः ।
अनुशोचनं । उपासना । इति विश्वमेदिन्यौ ।

अन्यादिभ्यः । इति हलानुधः ॥ (अनुवाचनं ॥

मय्यान् तापः ।)

यन्वाहयं, स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, यत् + आ + ए + णत् ।) मासिकश्राद्धं । इत्यमरः । तत्तु प्रथमावाग्याविहितं पार्ष्ण्यश्राद्धं अहृतसमिन्नी-
यन्मस्य कृतवन्ति प्रतिमासं यत् श्राद्धं तदिति
केचित् । इति भरतः । गोमिषयज्ञोक्तकर्मणा-
मायज्ञश्राद्धं । तदन्ताहुदक्षिणा य । यथा,—
“यत् श्राद्धं वर्त्मनामादौ याषान्ते दक्षिणा भवेत् ।
यन्वाहयं द्वितीयं यद्व्याहयं विदुर्बुधाः” ।
इति गोमिषयज्ञः ।

वाग्याहाय्यं कं ङी, (प्रतिमागमाश्चरीयं, षनु + णा
 + ए + ष्यत्, ततः स्वार्ये कङ्।) अन्वाहाय्यं ।
 यथा,—
 “प्रहन्वाग्याहाय्यं कं ङाङ् कुय्याग्मासानुमासिकं” ।
 इति मनुः ।

अनादितं, वि, (व्यु + आ + धा + कर्मणि क्त् ।)
 यदेवस्य इक्ष्णे निक्षितं द्रव्यं तेनापि यथादन्यस्य
 इक्ष्णे स्वाग्निने देद्येति निक्षितं तत् । इति
 भित्ताच्छरा ।

(“याचिताग्यादितन्याखगिद्येपादिष्यं विधिः” ।
इति यादवव्यासः,—

“एष एष विधिर्दंष्ट्रे यापिताग्न्याहितादियु” ॥
इति गारुदः ।) गच्छितं प्रथं तादृशं सामिके
दिते स्यन्त्यस्ते ष्यप्यंकरा इति भाषा ॥

नाम्यितः, त्रि, (षु + इत् + क्त ।) युक्तः । मिश्रितः ।
इति षष्ठाधरः । छताम्यमदादिः । यथा,—
“मदाध्यानादेरित्यतागां सङ्केतो मृच्छते” ।

इति काव्यप्रकाशः ।

(पदानां योग्यतायाश्चादिगुणान्ययसहितः।
मरुत्परं सम्बद्धः।

“वयं: पदं प्रयोगार्थान्वितैकाग्रबोधकाः” ।
इति यादित्यदर्पणे ।)

अन्वयः, नि, (यत् + इम् + क्त।) अन्वयेषितः।
 कृताप्तेष्वयः। इत्यमरः। (“यद्वायुरन्वियन्त्यग्रे,
 तदाग्नौ वासेष्यते भिन्नशिख्यमिव च”। इति कुमा-
 रसम्भवे।)

अणोतः, नि, (अणु + ईदृ गतौ + कसंदि क्तः ।)
 क्षम्यतः । युक्तः । इति षटाधरः ।

अन्वेषणं, स्त्री, (अनु + ष् + लृट्) अन्वेषया
 अनुसन्धानं । यथा । "सुग्रीवो राममित्रं ह
 वदन्तदयान्वेषये प्रेषितोऽहं" । इति महाभा
 टशतृ । ("होमान्वेषणमेव मतारयुषां नैसर्गिकं
 दुर्गन्धः" । इत्यङ्कटः ।)

धन्यमेवता, री, (अङ्ग + इप् + लिप् + भावे युष् + तम्
 लङ्, गतः टाप् ।) गन्तोदिशा यथाश्रोत्रित्वाभावात्
 नेमर्थः । धन्यमेवताभावं । तद्वत्प्रायः परीष्टिः
 धन्यमेवता ३ त्वमेवता ३ । 'इत्यमरः ।

[illegible]

अन्वेष्टा, (अ) नि, (अनु + इष् + लप् ।) अन्वेष्टा-
कर्त्ता । तत्प्राप्तयः २ । आनुप्रायः २ । इति हेम-
चन्द्रः । (‘‘अन्वेष्टास्तो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शत-
शोमहो’’ इति गलोपाख्यानं ।)

अप, अ, (न पाति, न + पा + अ "चादयोऽस्तत्ते")
इति निपातसंज्ञया खरादिनिपातमव्ययमिति
अथयम्। उपसर्गविशेषः। यस्सार्धः। अमादरः।
अंशः। असाकृत्यं। वैरूप्यं। त्यागः। नञर्थः।
इति दुर्गादासः॥ अपहृष्टार्थः। वर्ज्यार्थः।
वियोगः। विपर्ययः। विहृतिः। चौर्यं। निर्देशः।
हर्षः। इति मेदिनी॥

अपः, [स्] स्त्री, (आप् + अस्, एयोदरादित्वात्
 ङ्रसः ।) यज्ञकर्म । इत्युदादिफोपः ।
 अपकर्म, स्त्री, (अपस्तम्बं कर्म ।) दुष्कृता । मन्द-
 कर्म । अपस्तम्बार्थापोपसर्गेण कर्मशब्दस्य कर्म-
 धारयसमासः ।

अपकारः, धु, (अप + ह + भावे घञ् ।) श्लोष्टः ।
 अनुपकारः । मन्दकारणं । इति हलायुधः । (अ-
 नित्वासाधनं । असद्यवधारः । अत्याचारः । दैत्यः ।
 “उपकारार्थिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।
 उपकारापकारौ हि कथं सज्जनमेतयोः” ।
 इति साधः ।)

अपकारगोः, [र्] स्त्री, (अपकारेण गोः वाच्यं)।
अपकारवाच्यं । भर्त्सनं । द्रव्यभरः ।

अपकारि, [नृ] त्रि, (अपकारोति, अप+कृ+
निनि ।) अपकारकः । द्रोष्टव्यः । यथा,—
“अपकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधः क्रोधे कथं न ते ।
धर्माथं काममोक्षाणां चतुर्णां परिपश्यिनि” ॥

इत्युक्तः । (अधित्तकारी । अग्निसाधकः ।
पोषकः । दुष्टनाशकः । कुकर्मकारी ।
“किं भक्षिनासंमयेन किं शक्तेनापकारिणा” ।
इति पञ्चतन्मम् ।)

अपहृतं, वि, (अप + हृप् + क्ताः) अधन्यं, तत्-
पर्यायः। अधमं। २ निहृतं। ३ अणकं। ४ गतिं
५ अवचं। ६ कायं। ७ कुत्सितं। ८ प्रतिहृतं।
९ यायं। १० वेपः। ११ अवमं। १२ भ्रवं। १३
खिटं। १४ मापं। १५ अपशब्दं। १६ सुपूर्यं। १७
चेलं। १८ अन्वयं। १९ इति हेमचन्द्रः।

अपक्रमः, पुं, (अप + क्रम + भावे घञ्, “गोदात्तोप
देशे मान्त्यग्यादिना रुद्धिनिषेधः” ।) पगायनं
इत्यमरः ।

अपक्रिया, स्त्री, (अप् + कृ + भावे प्र.) क्रोशः
 अपक्रावः । इति ऐमचन्द्रः ॥ (विपरीतप्रयोगः
 “अतुर्घोषादग्राधे तु रिपौ सान्वमपक्रिया” ।
 इति भाषः) ।

अमपेक्षः, भं, (षाप् + कृष् + भावे घञ् ।) दिन्दनं
शुशुप्तं । भत्तनं । इति ञञ्प्रत्ययान्तो ।

शब्दः, वि. (न पठते, पठ् + पठ्मिन् शब्दः ततो
 मन्मन्मासः ।) पठभिद्मः । पठ्मिन् इति माया
 यथा.—
 “ततो विमर्शं विद्यात् पठे चापठ सन् च” ।
 इति वैश्वदेवसंहितायां । तत्पठ्यमाणः । २ अङ्गिः

३. आम् । ४. अद्यतं । इति रत्नमाला ।
 ("यपक्वे लवणं दद्यात् पक्वे दद्यात् भरीषकम्" ;
 इति श्यामवाक्ये ।)

अपगतः, त्रि, (अप + गम् + कर्त्तरि क्तः, अपयाते
प्रसायिते च ।) मृतः । इति हेमचन्द्रः । गतः ।
दूरीभूतः । यथा,—“तापोनापगतस्तृषा न च
क्षुण्ण धूणी न धौता तनोः” इत्यादि वज्रालम्बेन ।
अपगा, स्त्री, (अधोमुखेन गच्छति, अप + गम् +
कर्त्तरि ङः, स्त्रियां टाप् ।) व्यापगा । नदी ।
इत्यमरटीकायां मरतः । (स्रोतस्वती क्षोभवती
खवन्ती निम्नगापगा इत्यमरः ।)

अपघनः, पुं, (अपघृत्य मिलित्वा वियुध्यते, अघ +
हन् + "अपघनोऽङ्ग" - मिति प्राकृतिग्निसूत्रेण अघ्
हस्याने घ णि) अवयवः । यङ्गः । इत्यमरः । ("छलि-
भिर्गपघर्षघरव्यक्ताघोषान्" । इति सूर्यभूतके ।)

अपघातः, पुं. अपघ्नन्। अपघ्नत्यापापोमरागात्
 हनधातोर्भावे घञ् इत्य घः नस्य तः। अपघ्नत्य-
 मृत्युफलकयापारः। अपघ्न्यते इति व्युत्पत्त्या
 अपघ्नपूर्वक हनधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अपचयः, ई, (अप + चि + भावे अच् । अपचरणम् ।)
 क्षतिः । हानिः । तत्पर्यायः । अपहारः २ । इत्य-
 मरः ॥ (पूजा सम्मानना । क्षयः) “देहस्यापचयो-
 मतौ निविशते गाफो म्हेषु यद्दः” । इति शान्ति-
 शतके ।) [पूजितः । इत्यमरः ।

अपचायितः, चि, (अप + चाय + कर्मणि क्तः ।)
 अपचारः, घृ, (अप + चर् + भावे घञ्, अपघा-
 सेवनं ।) अहिताचरणं । यथा, “योनिप्रदोयान्
 भवन्ति शिन्ने पक्षेपदंशा विविधामचारेः” ।
 इति माधवकरः ।

(“क्षतामघारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।
अस्वास्थ्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा” ॥
इति माघः ॥)

अपघितः, त्रि, (अप + घाय + पूजार्थे कर्मणि क्तः।
अपघितयेति पाणिनिस्त्रिणेन घञे घायस्थाने
चिभावनः। अप + पि + क्तः।) धीनः। व्यमितः।
अवयवाद्यपययुक्तः। चीनः। छानः। “अपघित-

माय मायं व्यायतत्यादित्यः । इति शाकुन्तले ।
 व्यपचितिः, स्त्री, (व्यप + चि + भावे क्तिन् । हानिः ।
 व्ययः । पूजा । शिष्यवृत्तिः । इति मेदिनी । (छयः ।
 भ्वंशः । सम्मानना ।

“यदं त्वप्रघितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमां” ।
इति रामादये ।)

अपमृश्यायः, त्रि, (अपमृगता कृपा यस्मात् तः ।)
 देवः । उपदेवः । निष्पुमः । अपमृगता कृपा
 यस्मात् इति बहुव्रीहौ कृतः । (अपमृश्याया-
 निश्चिष्टः । मिश्राणादिः ।

“अथातुरं सरोतसं मांशंभीरेदुवज्जने ।
दीपलद्रामष्ट्रादेव तज्जते निर्धनो जगः” ॥)

समसीद्धतं, सी, (अवस्थानात्) प्रसातकं ६८८, प्रथ +
अभ्युत्पत्त्यर्थे सि ६ + ६८, ततो दन्त्यमस्यः ।
समभूतं । प्रसीद्धतमिमांशानादिप्रभृति । इति
वेदान्तशास्त्रः ।

अप

("पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितं ।
अपक्षोक्तभृतोऽयं स्रग्मातुं भोगसाधनं" ॥
इति पञ्चदश्यां ।)

अपदान्तरं, त्रि, (पटेन वस्त्रेण तिरस्करिण्या इति
यावत् अन्तरं व्यवधानं यत्र तत्, ततो नञ्-
समासः ।) आसन्नं । संसक्तं) अपदान्तरं । अथ-
वहितं । इत्यमरटीकायां सामी ॥

अपटी, स्त्री, (अल्पः पटः अल्पार्थे नञ्समासः,
गौरादित्वात् ङीष् ।) वस्त्रप्रावरणं । इति हेम-
चन्द्रः । कानात् । इति भाषा । (यवनिका । पर्दा ।
इत्यादि भाषा ।)

अपटुः, स्त्री, (न पटुः, नञ्समासः ।) व्याधितः ।
रोगी । इत्यमरः । पटुवारहितः । कार्याक्षमः ।
यथा,—

"सा कान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाभ्यैरपटवो जाताः स्म इत्युद्भूतं" ।
इत्यमरकविः ॥

अपतर्पणं, स्त्री, (अप + तर्प् + भावे ल्युट् । लङ्गनं ।
रोगादौ भोजनाभावः । इति हेमचन्द्रः । (अप-
गतं तर्पणं द्रव्यभावो यस्य तत् । गतलोभः ।
दत्तिशून्यः ।)

अपत्यं, स्त्री, (न प्रतति वंशो यस्मात्, पत + बाङ-
ल्यात् यत्, ततो नञ्समासः ।) पुत्रः । कन्या ।
तत्पर्यायः । २ सन्तानः । ३ तोकं । ४ सन्ततिः ।
५ प्रसूतिः । इति जटाधरः ।
("अस्मिन्नु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते") ।
इति हितोपदेशः ।

"महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिं
तस्मिन्नपत्ये न जगाम दृष्टिं" ।

इति कुमारसम्भवे ।)

अपत्यदा, स्त्री, (अपत्यं गर्भं तत्सेवनेन ददाति,
अपत्य + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ।)
गर्भदात्रीकृतः । इति राजनिर्घण्टः ।

अपत्यपथः, पुं, (अपत्यस्य गर्भान्निःसारणस्य पथ्या
मार्गः, षष्ठीतत्पुरुषः, समासान्त अच् ।) भगं ।
योनिः । इति हेमचन्द्रः ।

अपत्यशत्रुः, पुं, (अपत्यस्य शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
कर्कटः । इति शब्दचन्द्रिका । काँकड़ा । इति
भाषा ।

अपत्रपः, त्रि, (अप + त्रप् + भावे ल्युट् ।) त्रपा-
रहितः । निर्लज्जः । अपगता त्रपा यस्येति
वज्रव्रीहौ आकारस्य ऋषः ॥ ("सापत्रपः क्रल-
गुर्विहितस्तथा नः" । इति धनञ्जयविजय
ध्यायोगे ।)

अपत्रपा, स्त्री, (अपगता त्रपा अन्यतो लज्जा
यस्याः सा, स्त्रियां टाप् लज्जाहीना । लज्जा-
शून्या ।) अन्यतो लज्जा । परस्मात् लज्जा । इत्य-
मरः । लज्जामात्र । इति रत्नकोषः ।

अपत्रपिष्णुः, त्रि, (अप + त्रप् + शीलार्थे कर्त्तरि
इष्णुच् ।) समावसत्रपः । लज्जाशीलः । इत्यमरः ।
लाजुक इति भाषा ।

अपथं, स्त्री, य, (न प्रशस्तः पथ्याः मार्गः, नञ्स-

अप

मासः । नास्ति पथ्याः प्रशस्तः मार्गो यत्र तत् ।
प्रशस्तवर्त्मशून्ये नगरादौ ।) अपथ्याः । मार्गो
यत्र यो न भवति तत् । इत्यमरः । योनिः । इति
शब्दरत्नावली । (विमार्गः ।) कुपथः । असम्मार्गः ।
साधुविगर्हितः पथ्याः । "अपथे पदमर्पयन्ति
हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः" । इति
रघुवंशे ।

"न कश्चित् वर्णानामपथमपहृष्टोऽपि भजते" ।

इति शाकुन्तले ।)

अपथ्यं, त्रि, (पथ्ये वैद्योक्तभोजनादिनियमाय नीत्यु-
क्ताचाराय वा हितं यत् ततो नञ्समासः ।)

पथ्यभिन्नं । अहितं । यथा,—

"यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रक्तपित्तिनां" ।

इति पथ्यापथ्यग्रन्थः ।

अपदानं, स्त्री, (अप + दैपशोधने भावे ल्युट्, विद्य-
मानार्थे अश् अच् ।) अथवा अपदायति परि-
शुध्यत्वेन कर्मणा, अप + दैप् + शोधने करणे
ल्युट् ।) अवदानं । दत्तं कर्म । दत्तिः प्रवर्त्तनं
सा प्रशस्ता विद्यते यत्र तत् । यत्र कर्मणि
दत्तिः सर्वैः प्रशस्यते तत् इत्यर्थः । इत्यमर-
टीकायां सामी ॥

("गणयत्यपदानसन्मितां

भवतः सोऽपि न सवृत्तियामिमां") ।

इति शाकुन्तले ।)

अपदान्तरं, त्रि, (नास्ति पदान्तरं व्यवधानं यत्र
सः ।) अव्यवहितः । संयुक्तः । इत्यमरः । अभिन्न-
पदे स्त्री । (सन्निकर्षः । सान्निध्यं । सामीप्यं ।
नैक्यं ।)

अपदिशं, स्त्री, य, (दिशोर्मध्ये, अथयीभावः, समा-
सान्त अच् ।) दिक्कोणः । दिशोर्मध्यं । तत्-
पर्यायः । विदिक् २ । इत्यमरः ।

("क्षीवाथयं तपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियां") ।
इत्यमरः ।)

अपदेशः, पुं, (अप + दिष् + घञ् । स्थानं ।) निमित्तं ।
शरथं । सख्यपाच्छादनं । तत्पर्यायः । २ याजः ।
३ लक्ष्यं । इत्यमरः । परानिदृकारिभिन्नशठता ।
इति महामारतटीका । (स्थितिः ।) कीर्तिः ।
कलं ।

"रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो-

र्वन्यान् विनेयन्निव दुष्टसत्त्वान्" ।

इति रघुवंशे ।)

अपध्वंसजः, पुं, (अपध्वस्यतेऽनेन, अपध्वन्स +
करणे घञ्, अपध्वंसो जातोनां भिन्नतासम्या-
दकः सङ्हरस्तस्माज्जायते, अपध्वंस + जन् + ठ,
उपपदसमासः ।) वर्णसङ्हरः । यथा,—

"शृङ्गाणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्युताः" ।

इति मनुः । (प्रतिबोमजातः । भिन्नवर्णसङ्गम-
जातः । करणादिसंकीर्णवर्णः ।)

अपध्वस्तः, त्रि, (अप + ध्वन्स + क्तः ।) परित्यक्तः ।
निन्दितः । चूर्णीकृतः । इति मेदिनी । (अति-
दुराचारः ।) परित्यक्तः । "अपध्वस्तः परित्यक्तो
निन्दितोऽप्यवचरति" । इति मेदिनी ।

अप

अपनयनं, स्त्री, (अप + नी + भावे ल्युट् ।) खण्डनं ।
दूरीकरणं । यथा,— "इति श्रीशाम्भुपुराणे रो-
गापनयने श्रीसूर्यवक्त्रविनिर्गतस्तवराजः समाप्तः" ।
इति ।

("नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राव्यं खक्षस्तद्वदखमिवातमत्रं" ।

इति शाकुन्तले ।)

अपनोदनं, स्त्री, (अप + नुद् + भावे ल्युट् ।) खण्डनं ।
दूरीकरणं । यथा,— "मानापनोदनविनोदनते
गिरीशे" । इति श्रीहर्षः । (अपनुदति दूरी-
करोति, अप + नुद् + कर्त्तरि बाङ्ल्यात् ल्युट् ।)
खण्डकः । दूरीकारकः ।

"यथान्धमेघः क्रतुराट् सर्वप्रापानोदनः ।

तथाधमर्षयं जप्यं सर्वप्रापानोदनं" ।

इति मनुः ।)

अपप्रायः, [धिन्] पुं, (न पथ्याः, नञ्समासः,
समासान्तविधेरनित्यत्वात् अच् अजभावः ।) अ-
पथं । इत्यमरः ।

अपपात्रितः, त्रि, (अपपात्रं पात्रं भोजनपात्रं यस्य
सः, येन जनेन भुक्ते भोजनपात्रमस्य भुं भवतीति
यावत् चण्डालादिः, अपपात्रः कृतः, अपपात्र +
करोत्यर्थे णिच् + क्तः ।) उक्तदोषैर्ज्ञातिभि-
र्भिन्नोदकीकृतः । यथा,— अपपात्रितस्य रिक्त्य-
पिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते" । इति शुद्धिते
ब्रह्मपुस्तकौ ।

अपभ्रंशः, पुं, (अप + भ्रन्स + घञ् ।) ग्राम्यभाषा ।

अपभाषा । तत्पर्यायः । अपभ्रब्धः २ । इत्यमरः ।
पतनं । यथा,—

"अथारुर्भिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा" ।

इत्यभिज्ञानशकुन्तले ॥ (अधः पतनं । ध्वंसः
अधोगतिः ।)

अपमः, पुं, (अपहृततया मीयते, अप + मा +
घञर्थे कः ।) क्लान्तिः । इति सिद्धान्तशिरोमयौ
गोलाध्यायः ॥

अपमानं, स्त्री, (अप + मा + भावे ल्युट् ।) अनादरः
अमर्यादा । इति शब्दरत्नावली । तत्पर्यायः ।

"स्यादवज्ञा परीहारः परीहारः परामवः ।

अपमानं परिभवस्तिरस्त्वारस्तिरक्किया ।

अवहेला च हेला स्यादवहेलनहेलने ।

क्षेपो निकारधिकारौ पर्यायः स्यादनादरे" ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य अपक्राशयत्वं
यथा,—

"अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।

वक्ष्यन्क्षपमानञ्च मतिमान् प्रकाशयेत्" ॥

इति चाणक्यः ॥

("अपमानं पुरस्कृत्य मानं दात्वा तु पृष्ठतः ।

स्वकार्यमुद्धरेत् प्राङ् कार्यध्वंसे हि मूर्खता") ॥

अपमित्यक्तं, स्त्री, (अपमित्यपमानं स्त्रीकृत्य गृह्यते,
अप + नेङ् प्रथिमाने + क्ता तस्य ल्यप्, "मय-
तेरिदयत्वरस्यमिति आस्थाने इतक्, ततः
कन् ।) ऋणं । इति हलायुधः ॥

अपमृत्युः, पुं, (अपहृत्यः रोगेण विना मृत्युः मर्या

अप

कर्मधारयः। अपघातमरणं। विना रोगेण मरणं। यथा,—

“अपमृत्युमदं नास्ति न्तो मोक्षमवाप्नुयात्”। इति देवीमाहात्म्यकीलकं। यत्तु युद्धितत्वे प्रोक्तं पक्षिनात्म्यमदं दंष्ट्रिः इति नखिपतनानश्नवच्चाभि- विषवन्धजलप्रवेशास्त्रक्षतादिजन्यमरणं तदेवाप- मृत्युरिति सूधीभिर्विभाष्यं।

अपयानं, स्त्री, (अपा या + भावे ल्युट्) पलायनं। इत्यमरः। प्रमाणं। प्रस्थानं। “मानस्य द्रुत- मपयानमास्थितस्य”। इति माघः।

“अपयानेऽपि च भवान् समर्थोऽलघुविक्रमः”।

इति रामायणे।

अपरं, स्त्री, (न पूर्यते, ए + अप् ततो नञ्- समासः।) हृत्तिपञ्चाङ्गागः। गजान्त्यजङ्गादि- भागः। इति मेदिनी।

अपरः, त्रि, (न एवाति प्रीणयति, पृ + पचाद्यच्, ततो नञ्समासः।) अन्यः। इतरः। अर्वाचीनः। इति मेदिनी।

अपरत्वं, स्त्री, (अपरम्य भावः भावे त्व) न्यायमते तत् द्विविधं। दैशिकं कालिकञ्च। दैशिकं यथा। अल्पसूर्यसंयोगज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवाधि- कारणं दिक्संयोगः। कालिकं यथा। अल्प- सूर्यपरिसन्दृष्टज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवाधि- कारणं कालपिण्डसंयोगः। तदुभयं अपेक्षाबुद्धि- जन्यं। अपेक्षाबुद्धिनाशादेव तदुभयोर्नाशः। इति सिद्धान्तमुक्तावली।

अपरतिः, स्त्री, (अप + रन् + भावे क्तिन्।) निवृत्तिः। विरतिः। इति हेमचन्द्रः। (अपगता रति प्रीतिर्यस्य सः त्रि, प्रातिरहितः। अप्रहृष्टा रतिः प्रीतिर्यस्य सः त्रि, कुत्सितप्रीतियुक्तः।)

अपरपक्षः, पुं, (अपरः श्रेयः पक्षः अथवा अपरः शुक्लादितरः पक्षः, कर्मधारयः।) छापपक्षः। स तु पिठपक्षः। यथा। पूर्वः पक्षो देवानाम- परः पक्षः पिठ्यामिति श्रुतिः। पक्षौ पूर्वा- परौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावभौ। इत्यमरः। मनुः। जय आद्रममावास्यायां पिठभ्यो दद्यात् पक्षमीप्रभृति वापरपक्षस्य यदहर्त्वा सम्पद्यते। इति आद्रतत्त्वम्*।

अपररात्रः, पुं, (रात्रे अपरः शेषावयवः, एकदेशि- समासः, अप् समासान्तः “रात्राह्राहः पुंसि” इति पुंस्त्वं।) रात्रिशेषः। तत्पर्यायः। उच्चन्द्रः२। इति त्रिकाण्डशेषः।

अपरस्परं, त्रि, (अपरे च परे च द्वन्द्वः, अपर- स्परः क्रियासातत्ये” इति रुद्रागमः, क्रिया- वतां साहित्ये।) क्रियासातत्यं। कर्मनिरन्तरता। इत्यमरः।

अपरा, स्त्री, (न पूर्यतेऽस्मात्, पृ + अपादाने अप्, ततो नञ्समासः।) जरायूः। इति मेदिनी। पश्चिमदिक्। इति हेमचन्द्रः।

अपराङ्ग, स्त्री, (अपरस्य रसादेरङ्गम्, यष्टीतत्पुरुषः) गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदः। यथा अङ्गुष्ठमपरस्याङ्गमिति भरतमुनिः। अस्याङ्गः। अपरस्य रसादेर्वाङ्गा-

अप

योभूतस्य वा वाचस्याङ्गं रसादि अनुरागनरूपं वा। इति काव्यप्रकाशः। तत्रैवोदाहरणं। “अयं स रसनोक्तार्थो पीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यु- जघनस्य शो नीवीविखंसनः करः”। अत्र शङ्कारः करुणस्याङ्गमिति।

अपराङ्मुखः, पुं, (परा + अश्च + क्तिन्, पराक् मुखं यस्य सः, ततो नञ्समासः।) अविसुखः। सं- मुखीभूतः। यथा,—

“आह्वेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः। युध्यमानाः परं शत्रुया स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः”। इति मानवे ७ अध्याये ८६ श्लोकः।

अपराजितः, पुं, (परा + जि + क्तः, ततो नञ्- समासः।) शिवः। विष्णुः। ऋषिविशेषः। अग्नि- र्जिते त्रि। इति मेदिनी।

अपराजिता, स्त्री, दुर्गा। जयन्तीरुक्तः। अश्व- पर्णी। इति मेदिनी। सत्यफला। विष्णुकान्ता। इति राजनिर्घण्टः। श्रेफाली। शमीभेदः। शङ्खिनी। हृष्याभेदः। इति वैद्यकं। खनाम- ख्यातपुष्पलताविशेषः। शुक्लनीलभेदेन सा द्विधा। तस्याः पर्यायः। आस्कोता ९ गिरिकर्णी। ३ विष्णुकान्ता ४। इत्यमरः। आस्कोटा ५। इति तट्टीका। गवाक्षी ६ अश्वखुरी ७ श्वेता ८ श्वेतभगु ९ गवाक्षी १०। इति रत्नमाला। अद्रिकर्णी ११ कटभी १२ दधिपुष्पिका १३ गर्दभी १४ सितपुष्पी १५ श्वेतस्पन्दा १६ भद्रा १७ सुपुत्री १८ विषहन्ती १९ नग- पर्यायकर्णी २० अश्याङ्गादिरुद्री २१। अस्या गुणाः। हिमत्वं। तिक्तत्वं। पिक्तोपद्रवविष- दोषनाशित्वं। चक्षुर्हितत्वं। त्रिदोषशमताका- रित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। श्लोकसासनाश्रित्वं। कण्ठहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः।

(“दृश्यं च नरैः सन्धुक् पूजनीयाऽपराजिता। मोक्षार्थं विजयार्थञ्च पूर्वोक्तविधिना नरैः। नवनीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता। ददाति विजयं देवो पूजिता जयवर्द्धिनी”। इति स्कान्दे।)

अपराद्रष्टव्यः, त्रि, (अपराद्रः लक्ष्यात् द्युतः द्रष्ट- कोवाणो यस्य सः।) लक्ष्यद्युतशायकः। यस्य बाणो लक्ष्यात् द्युतः सः। इत्यमरः। (“कृतघ्नस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्गवत्। अपराद्रष्टव्योऽसौ लक्ष्यात् द्युत्तुतसायकः”। इत्यमरः।)

अपराधः, पुं, (अप + राध् + भावे घञ्।) अका- र्यादिदोषः। तत्पर्यायः। आगः ९ मन्तुः ३। इत्यमरः। स च द्वात्रिंशद्विधो यथा। आगमे। “यानिर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे। देवोत्सवाद्यसेवा च अग्रणामस्तदयतः। उच्छिष्टे वाधवाशौचे भगवद्दर्शनादिकं। एकहस्तप्रणामश्च तत्परास्तात् प्रदक्षिणं। पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्गवचनम्। शयनं भक्षणं वापि मिथ्याभाषणमेव च। उच्चैर्भाषामिथोजलो रीदवानि च विग्रहः।

अप

निग्रहानुग्रहे चैव ऋषु च क्रूरभाषणम् कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः। अङ्गीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम्। शक्तौ गौणोपचारश्च अग्निवेदितभक्षणं। तत्तत्कालोद्भवानाश्च फलादीनामनर्पणं। विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिके। पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनं। गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा अपराधास्तथा विष्णोर्द्वाविंशत्परिकीर्तितः”।

वाराहे। “द्वात्रिंशदपराधा ये कीर्त्तयन्ते वसुधे मया। वैष्णवेन सदा ते तु वर्जनीया प्रयत्नतः। ये वै न वर्जयन्त्येतान् अपराधान् मथोदितान्। सर्वधर्मपरिभ्रष्टाः पथन्ते नरके चिरं। राजाद्रभक्षणञ्चैकमापद्यपि भयावहं।

अन्तागारे हरेः स्पर्शः परं सुकृतनाशनः। तथैव विधिसुलक्ष्य सहसा स्पर्शनं हरेः। दारोद्घातो विना वाद्यं क्रोडमांसनिवेदनं। पादुकाभ्यां तथा विष्णोर्मन्दिरायोपसर्पणं। कुक्कुरोच्छिष्टकलनं मौनभङ्गोऽप्युतार्त्तने। तथा पूजनकाले च विदुर्लक्ष्यैः सर्पणं। आद्रादिकमहात्मा च नवाग्रस्य च भक्षणं। अदत्त्वा गन्धमाल्यादि धूपनं मधुघातिनः। अकर्मण्यप्रसूनेन पूजनञ्च हरेस्तथा। अहत्वा दन्तकाष्ठञ्च हत्वा निधुवनं तथा। स्पृष्ट्वा रजस्र्वां दोषं तथा मृतकमेव च। रक्तं नीलमधौतञ्च पारक्यं मलिनं पटं। परिधाय मृतं दृष्ट्वा विसृज्यापानमासतं। क्रोधं हत्वा श्मशानञ्च गत्वा भूत्वाप्यणीर्णमुक्। मद्ययित्वा क्रोडमांसं पिण्डाकं जालपादकं। तथा कुसुमभक्षणञ्च तैलाभ्यङ्गं त्रिधाय च। हरेः स्पर्शो हरेः कर्मकारणं पातकावहं” *। किञ्च तत्रैव।

मम शास्त्रं वह्निष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते। सुक्ता च मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभाषते। मद्यपस्तु समासाद्य प्रविशेद्भवनं मम। यो मे कुसुमभक्षकेन प्रापणं कुरुते नरः। अपि च।

“मम दृष्टेरभिमुखं ताम्बूलं चर्वयेत्तु यः। कुरुवकपलाशस्यैः पुष्पैः कुर्यान्ममार्चनं। ममार्चामासुरे काले यः करोति विमूढधीः। पाठाशनोपविद्यो यः पूजयेद्वा निरासनः। वामहस्तेन मां हत्वा स्नापयेद्वा विमूढधीः। पूजापर्युषितैः पुष्पैः स्त्रीवनं गर्वकल्पनं। तिर्यक् पुण्ड्रधरो भूत्वा यः करोति ममार्चनं। याचितैः पत्रपुष्पाद्यैः करोति ममार्चनं। अप्रक्षालितपादो यः प्रविशेन्मम मन्दिरं। अवैष्णवस्य पद्मानं यो मह्यं विनिवेदयेत्। अवैष्णवेषु पश्यत्सु मम पूजां करोति यः। अपूजयित्वा विप्रेभ्यं सम्भाष्य च कपालिनं। नरः पूजान्तं यः कुर्यात् स्वपणञ्च नखाम्भसा। अमौनो घर्मेतिहासो मम पूजां करोति यः।

अप

श्रेयाः परेषुपि बहवोऽपराधाः मरुतमतेः ।
आपारेः शास्त्रविहितनिषिद्धातिप्रमादभिः ॥
अपराधमभ्यस्यते ।

“संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मनः ।
एतोपवासः खानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ॥
मद्यरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ।
अनयोस्तीर्थयोरेव यः सेवेत् सुखती नरः ॥
स एव जन्मभित्तानपराधान् श्रुति सः” ।
न्याये ।

“अह्नयन्नि यो मर्षो गीताध्यायन्तु संपठेत् ।
दात्रिंशदपराधेन अह्नयन्नि सुयते” ॥
अथ काचित्कमाह्लाते ।

“गुणन्या कुरुते यन्तु ज्ञानग्रामशिक्षार्चनं ।
दात्रिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः” ॥
तत्रैवानुच ।

“दादयां जागरे विष्णोयः पठेत्तुलसीस्तवं ।
दात्रिंशदपराधानि क्षमते तस्य केशवः ॥
यः करोति एतेः पूजां ह्यण्डशब्दादितो नरः ।
अपराधमहस्याणि नित्यं हरति केशवः” ॥
इति श्रीहरिमक्तिविलासे च विलासः ॥

अपराधः, पुं, (अपः अपरः एकदेशिसमासः,
समासान्तः टच्, अह्नःस्थाने अशदेशः ।) श्रेयं
प्राप्तः । दिनशेषभागः । इत्यमरः ।
((“रामाणां रमणीयतां विदधति श्रीप्रापराहंगमे”
इति अमरशतके ।

“तथा आदस्य पूर्वोऽपराधो विप्रियते” ।
इति मनुः ।) विकारा इति भाषा । तस्य भेदाः ।
दिधा विभक्तदिनस्य श्रेयभागः ॥ त्रिधा विभ-
क्तदिनस्य तृतीयभागः ॥ स तु त्रिंशद्विंशदिन-
माने विंशतिदशात् परं दशदणं यावत् । पञ्चधा
विभक्तदिनस्य चतुर्थभागः । स तु अष्टादश-
दशात् परं षड्दणं यावत् । इति श्रुतिसूती ॥

अपरागतनं, चि, (अपरागते भवम् सम्यगेकवच-
नान्त अपराग + च्यु तुट्, “सकामतनेषु काल-
नाय इति” पक्षे अनुक् ।) अपरागभवन्तु ।
अपरागजातं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरागितनं, चि, (अशोऽपरः एकदेशिसमासः,
तत्र भवम् अपराग + च्यु तुट्, “सकामतनेषु
कालनाय” इति पक्षे अनुक् ।) अपरागितनं ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरिपक्वितः, चि, (परि + कल् + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अप्रातः । अदृष्टः । यथा,—
“अपरिपक्वितपूर्वः कश्चमत्प्राकारो
क्षुरति मन गरीयानेय माधुर्यपूरः ।
अपमममपि हन्त प्रेष्य यं सुखचेताः
सरमसुप्रभोक्तु कामये राधिकेव” ॥
इति अजितसाधवः ॥

अपरिपृष्टं, चि, परिपृष्टव्यं । परिपूर्वदधधातोः
कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अपरिपृष्टं, चि, (परि + लिट् + क्त ततो नञ्-
समासः ।) परिप्रेक्षितं । असीन । वहिरन्तर-
नृत्यं । यथा,—“लिट् परिपृष्टस्य भीहे मष्टादे-

अप

रिव प्रवेशो भवेत् तत्र त्वनाहतत्वात् अपरि-
च्छिन्नत्वेन वहिरन्तरभेदो नास्ति कुतः प्रवेशः” ।
इति श्रीधरस्वामी ।

अपरिपक्वः, चि, परिप्राकृष्टं । किञ्चित्कं ।
परिपूर्वपचधातोः कर्त्तरि क्ते तस्य वत्ते चस्य च
कत्वे परिपक्वततो नञ्समासः ॥

अपरिमितं, चि, (परि + मा + क्त, ततो नञ्-
समासः ।) परिमागरहितं । मानतुलासंख्याशून्यं ।
यथा,—“अपरिमिता भ्रुवान्तनुभृतो यदि सर्व-
गतान्तरि न शास्यतेति नियमो भ्रुवनेतरया” ।
इति श्रुत्यध्यायः ।

अपरिचानः, पुं, (परि + च्छा + क्त अस्य नलं,
ततो नञ्समासः ।) रक्तास्त्रानरुद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्त्रानिरहिते वाच्यलिङ्गः ॥ (नूतनः ।
अपरिच्युक्तः । निर्मलः ।)

अपरिष्कारः, पुं, (“संपर्युषेभ्यः करोतौ भूषणे
इति” सुङागमः ।) परिष्काराभावः । अनि-
र्मलत्वं । तद्वति चि । परिपूर्वदधधातोर्भावे घञि
नञ्समासः ।

अपरिष्कृतं, चि, अमार्जितं । अनिर्मलं । अभूषितं ।
अनलद्वतं । परिपूर्वदधधातोः कर्मणि क्ते नञ्-
समासः । यथा,—

“मलपूतिसमायुक्तद्वयविगमत्रपिच्छिन्नं ।
रेतोनिष्ठोवमानाभिः खड्गैरपरिष्कृतं” ॥
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

अपरिहार्यं, चि, (परि + हृ + कर्मणि क्त, ततो
नञ्समासः ।) अपरिहरणीयं । अत्याव्यं । यथा,
“जातस्य हि भ्रूवो न्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्यं न त्वं शोचितुमर्हसि” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपरूपं, चि, (अपराष्टं रूपं कर्मधारयसमासः ।)
अपराष्टरूपं । विहतरूपं । अपोपसर्गेण रूप-
शब्दस्य बहुव्रीहिसमासः ॥ कर्मधारयसमासे
स्त्री । लोके तु आसर्ग्यमिति प्रसिद्धं ॥

अपरेद्युः, [स्] च, (अपरस्मिन् दिवसे दिवसस्य
यशुश्रादेशः) । अपरेऽङ्गि । अपरदिने । इत्य-
मरः ॥ (“पूर्वोदरपरैर्द्युर्वात्राडकर्मण्युपस्थिते निम-
न्दयेत विप्रान् वै” इति स्मृतिः ।)

अपरी, स्त्री, (नास्ति पर्यं तपस्यायां पर्यमक्षय-
वृत्तिर्वा यस्याः सा, टाप् ।)
दुर्गा । इत्यमरः ॥

“संयं विशीर्षदुमपरुष्टत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्यमतः प्रियंवदां
वदन्यपसेति च तां पुराविदः” । इति कुमारस-
म्भवे ।
पञ्चनृत्ये चि ॥

अपर्याप्तं, चि, (परि + आप् + क्त, नञ्समासः ।)
पर्याप्तशून्यं । असीन । असमर्थः । यथा,—
“अपर्याप्तं तदस्माकं वलं भीष्माभिरक्षितं ।
पर्याप्तं विदनेतेषां वलं भीष्माभिरक्षितं” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अप

अपर्युषितं, स्त्री, (परि + वस् + क्त, नञ्समासः ।)
अयुष्टं । सद्योभवं । यथा नारसिंहे,—
“अपर्युषितनिष्ठिः प्रोजितैर्भन्तुवर्जितैः ।
स्त्रीयारामोद्भवैर्वापि पुण्यैः संपृष्टयेद्धरि” ॥

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥

अपर्वदण्डः, पुं, (अपर्वः पर्वरहितः ग्रन्थिग्रन्थ
इति यावत् टण्डः कर्मधारयः ।) रामशरदण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपलं, स्त्री, (अपलाति अपराकमणं गृह्णाति येन,
अप + ला + करणे क । नास्ति पलं मानं वस्य
सः, मांसशून्यं ।) कीलकं । इति शब्दमाला ॥
पलशून्ये चि ॥

अपलपनं, स्त्री, अपलापः । अपोपसर्गात् लपधातो-
र्भावे अनट् प्रत्ययः ॥ (पाणिनिमते तु अप + लप् +
भावे ल्युट् ।)

अपलापः, पुं, (अप + लप् + भावे घञ् ।) सतोऽप्य-
सत्त्वेन कथनं । ज्ञातस्य गोपनं । तत्पर्यायः ।
२ निश्चुतिः । ३ अपहृतिः । ४ अपहवः । ५ निहवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेम । इति । मेदिनी ॥

अपलापिका, स्त्री, (अप + लप् + भावे ल्युट् ।)
लक्षणा । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवर्गं, स्त्री, (अपराष्टं छत्रिमत्वात् अल्पत्वाच्च वनं
कर्मधारयः ।) उपवर्गं । छत्रिमवर्गं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अपवरकः, पुं, (अपप्रियन्ते लोकाः सम्भवन्तेऽत्र,
अप + वृ + “ग्रहवृद्धिनिधिगमस्य” इति अप्,
ततः स्वार्ये कन्, अथवा अप + वृ + क्रादिभ्यः
सञ्ज्ञायां वृन् तस्य अकः ।) अन्तर्गृहं । तत्पर्यायः ।
२ गर्भागारं ३ वासोकाः ४ शयनास्पदं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (“दीपोऽपवरकस्यान्तर्गते तत्रभा
वहिः” ।)

अपवर्गः, पुं, (अपवर्त्यते संसारः मुच्यतेऽनेन, अप
+ वृ + घञ् क्त्वं ।) मोक्षः । त्यागः । क्रिया-
वसानस्य च कर्मफलं । इति विश्वनेदित्यो ॥
क्रियन्तः प्रमाप्तिः । इति जटाधरो रत्ना-
वली च । कृता । इति धरणी ॥ (निर्वाणं ।
मुक्तिः । “अपवर्गमहोदयार्थोऽनुवर्गभाविव धर्म-
योगतौ” इति रघुवंशे । समाप्तिः । श्रेयः ।
अवसानं । “क्रियापवर्गेऽनुवर्गोऽनुवर्गोऽनुवर्गः कृत-
अतामस्य वदन्ति सम्पदः” । इति भारविः ।)

अपवर्जनं, पुं, (अप + वृ + भावे ल्युट् ।) दागं ।
मोक्षः । त्यागः । इति मेदिनी ॥

अपवादः, पुं, (अप + वद + भावे घञ् ।) आघ्रा ।
निम्दा । तत्पर्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३
निर्वादः ४ परीवादः ५ उपमोक्षः ६ उगुष्ठा ७
कुत्सा ८ गर्हणं ९ इत्यमरः ॥ (वचनीयं । “लोका-
पवादाद्भवं” इति नीतिशतके । “देव्यामपि
हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः” । “एष कथं
सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य
कथयिष्यामि” । इति उत्तरचरिते । आघ्रा ।
अनुमतिः । आदेशः । “ततोऽपवादेन पताकिनी
पतेयचास निर्हादवती महाधमूः” । इति भार

अप

विः १) विश्वासः । इति मेदिनी ॥ विशेषः ।
बाधकः । यथा,—

“कचिदपवादविषयेऽप्युत्तमोऽभिनिविशते” ।
इति कलापपरिशिष्टं ॥ रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य
रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः
प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वं । तदुक्तं ।

“सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदीरितः ।
अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदाहृतः” ॥
अस्य कलं । आभ्यां अथारोपापवादाभ्यां तत्त्व-
म्यदार्थशोधनमपि सिद्धं भवति । इति वेदान्त-
सारः ॥

अपवारणं, स्त्री, (अप + वृ + णिच् भावे ल्युट् ।)
व्यवधानं । अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अपकारितं, त्रि, (अप + वृ + णिच्, कर्मणि क्तः ।)
अन्तर्हितं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवित्रं, वि, (पू + इच्, ततो नञ्समासः ।)
पवित्रतारहितं । अयुद्धं । यथा,—
“अपवित्रः पवित्रो वा सर्ववैश्यां गतोऽपि वा ।
यः सरेत् पुण्डरीकाक्षं सवाह्याभ्यन्तरः शुचिः” ॥
इति स्मृतिः ॥ (अविशुद्धः । अनिर्म्मलः । दूषितः ।
मलिनः ।

“अपवित्रमिदं कर्म कृतं मोहान्धया तथा” ।
इति रामायणे । “यदेव सारमेयोऽपवित्रः खान्धा-
रुषो नीयते” । इति मनुस्मृतौ ॥

अपविद्धः, त्रि, (अप + वृ + क्तः ।) प्रत्याख्यातः ।
निराकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्यक्तः । प्रतिक्षिप्तः ।
“कुवेरस्य मनःशूल्यं शंसतीव पराभवम् ।
अपविद्धगदो बाहुर्भस्मशास्त्र इव द्रुमः” ॥
इति कुमारसम्भवे । चूर्णीकृतः । दलितः ।
“नृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कसलखजः” ।
इति रामायणे ॥)

अपविद्धपुत्रः, पुं, (अपविद्धः पुत्रः, कर्मधारयः ।)
दादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । स तु पोषणा-
द्यसमर्थमातापितृभ्यां त्यक्तः तयोरन्यतरमरणे
अन्यतरेण वा त्यक्तः अनन्तरं अन्येन गृहीत्वा
पुत्रत्वेन परिकल्पितः । यथा,—

“मातापितृभ्यामुत्तृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परित्यज्योयादपविद्धः स उच्यते” ॥
इति मनुः ॥

अपविषा, स्त्री, (अप अपगतं विषं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप् ।) निर्विषीकृतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अपशब्दः, पुं, (अप + शब् + कर्त्तरि अच् । अपसद
इति पाठे अप + सद् + अच् ।) अपसदः । गीचः
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अपशब्दः, पुं, (अप अपसकृतः शब्दः, कर्म-
धारयः ।) अपसकृतशब्दः । अपशस्त्रीयशब्दः ।
लौकिकशब्दः । ग्रान्थभाषा । तत्पर्यायः । अप-
भंगः २ । इत्यमरः ॥

“तस्य शक्तिवैकल्यात् प्रमादज्ञसतादिभिः ।
अन्यधोषारिताः शब्दा अपशब्दा इतीतिताः” ॥
इति हरिश्चन्द्रे ॥

अप

“आभीरादिगिरः काथेव्यपभंश इति स्मृतः ।
शास्त्रेयु संस्कृतादन्यदपभंशतयोदितं” ॥
इति दण्डी ॥

अपशुक्लः, पुं, (अप + भावे क्लिप्, अपगता शुक्ल-
शोको यस्य सः ।) आत्मा । यथा । “क-उत्तम-
श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विनापशु-
गुणात्” ॥ इति श्रीभागवतं ॥

अपशोकः, पुं, (अपगतः शोको यस्मात् सः ।) अपशो-
कवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“शोकरहितः ।
दुःखहीनः ।

“हरप्रोतिकरो वृत्तो ह्यशोकः शोकनाशनः ।
दुर्गाप्रोतिकरोऽसितं मामशोकं सदा कुर्व” ॥
देवीपूजापद्धतिः ।)

अपशु, स्त्री, (अप + श्वा + कः, अन्मान्वागोसथाप-
इत्यादिना षत्वम् ।) अशुशायं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशु, अ, (अप + श्वा + “अपदुःसुभ्यः श्वः कुः,
इति कु, सुभमादित्वात् षत्वम् ।) निरवयं । विप-
रीतं । शोभनं । इति शब्दमाणा ॥

अपशु, पुं, (अप + श्वा + कु, सुभमादित्वात् षत्वम् ।)
कालः । वामे त्रि । इति मेदिनी ॥ (समयः ।
असत्यः । विरुद्धार्थः ।) प्रतिकूलः । विपरीतः ।
“तव धर्मराज इति नाम कथमिदमपशु पश्यते ।
भौमदिनमभिदधत्यथवा भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलं
जनाः” इति माघः । वामः । दक्षिणेतः ।)

अपशुरं, त्रि, (अप + श्वा + कुरच्, सुभमादित्वात्
षत्वम् ।) प्रतिकूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशुलं, त्रि, (अप + श्वा + कुरच्, रस्य षत्वम् ।)
प्रतिकूलं । विपरीतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपसदः, पुं, (अपसीदति अपकृत्यत् प्राप्नोति,
अप + सद + पचाद्यच् ।) नीचः । इतरलोकाः ।
इत्यमरः ॥

“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्दयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् यद्वेतेऽपसदाः स्मृताः” ॥
इति मनुस्मृतौ । अनुलोभवर्णस्त्रीजाते वर्णसङ्ग्रहेदे
मूर्द्धावसिक्तादौ पुं स्त्री ।)

अपसरः, पुं, (अप + सृ + भावे अच् ।) अपसरणं ।
स्यानात् स्यानान्तरगमनं । अपोपसर्गात् गत्यर्थ-
रुपधातोर्भावे अल्प्रत्ययः ॥
“निरन्वयोऽपसरः प्राप्तः स्याद्यौरकित्वम्” ।
इति मनुः ॥

अपसर्जनं, स्त्री (अप + सृज + भावे ल्युट् ।) मोक्षः ।
परित्यागः । दानं । इति भूरिप्रयोगः ॥ (अपः ।
हत्या । परिवर्जनं ।)

अपसर्पः, त्रि, (अपसर्पति, अप + सृप् + कर्त्तरि
अच् ।) चरः । हरकारा इति प्रसिद्धः । इत्य-
मरः ॥ (गुह्यचरः । स्पशः ।

“यथाह्वयः प्रथिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।
चारश्च गूढपुरुषस्याप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु” ॥
इत्यमरः ।

“सर्पाधिराजोऽपसर्पः
पप्रच्छ भद्रं विजितास्मिन्” ।
इति रघुवंशे ॥

अप

अपसलवि, अ, (अप + सल् + बाहुल्यात् अवि ।)
प्रदेशिन्कुष्ठयोरन्तरा । पितृतीर्थं । यथा ।
“प्रदेशिन्कुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसल्यं वा
तेन पितृभ्यो निदधाति” । इति आहुतत्वे भट्ट-
भाष्यहृतग्रन्थं ॥

अपसल्यं, स्त्री, (सत्यादपक्रान्तं, “निरादयो गता-
द्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः ।) अपसलवि । पितृ-
तीर्थं । इति आहुतत्वे भट्टभाष्यहृतग्रन्थं ॥

अपसल्यः, त्रि, (सत्यादपक्रान्तः, “निरादयो गता-
द्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः ।) शरीरदक्षिण-
भागः । प्रतिकूलः । इति मेदिनी ॥ (विपरीतः ।
“वाता मण्डलिनश्चैनमपसल्यं प्रचक्रमुः” ।
इति रामायणे ।)

अपस्कारः, पुं, (अपकीर्यते, अप + कृ + अप्,
“अपस्कारो रथाङ्गमिति” पाणिनिस्त्रिवेण सङ्का-
गमः ।) रथाङ्गः । तच्च अद्युगचक्रादि । इत्यमरः ॥
गुह्यदारः । विष्ठा । इति धरणी ॥

अपस्नातः, त्रि, (अपकृत्यत्वेन स्नातः अमङ्गलार्थत्वात्,
अप + स्ना + कर्त्तरि क्तः ।) मृतमुदिश्यकृतस्नानो
जनः । इत्यमरः ॥ (“अपस्नातश्चानिष्पीडित-
मौजिरेव भवनमाजगाम” इति हर्षचरिते ।)
संस्कारार्थं स्नापितो मृतः । इति खामी ॥

अपस्नानं, स्त्री, (अप + स्ना + भावे ल्युट् ।) मृत-
स्नानं । मृतोद्देशकस्नानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (अप-
वित्रस्नानं । स्नानावशिष्टजलेन स्नानं । स्नानोदकं ।
स्नानावशिष्टं जलं ।

“उद्वर्तनमपस्नानं विष्णुचै रक्तमेव च ।
स्नेहनिष्ठुतवान्तां निधित्थित्तु कामतः” ।
इति मनुः ॥)

अपस्मारः, पुं, (अपस्मर्यते पूर्ववृत्तं विस्मर्यतेऽनेन,
अप + स्मृ + करणे घञ् ।) रोगविशेषः । मृगी
इति भाषा । तत्पर्यायः । अङ्गविक्षतिः २ ला-
बाधः ३ भूतविक्रिया ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
तस्य सामान्यरूपं ।

“तमः प्रवेशः संरम्भो दोषोद्वेकएतस्मृतेः ।
अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः” ॥ * ॥
तस्य निदानपूर्विका सन्धातिः ।

“चिन्ताशोकादिभिः कुडा दोषा दृढोत्तन्त्रि स्थिताः ।
कृत्वा स्मृतेरपभंसमपस्मारं प्रकुर्वते” ॥ * ॥
तस्य पूर्वरूपं । यथा,—

“दृक्कम्पः श्रुन्मता खेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।
निद्रानाशश्च तस्मिन् भविष्यति भवत्यथ” ॥ * ॥
वातिकस्य रूपं ।

“कम्पते प्रदग्नेत् दन्तान् फेनोदामि अस्तिथपि ।
पर्यायशब्दाणि पश्येद्गुणाणि चानिजात्” ॥ * ॥
पैत्तिकस्य रूपं ।

“पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतादृष्टपददर्शनः ।
सहस्रोप्याणवत्याम्रजोऽकदर्शी च पैत्तिकः” ॥ * ॥
श्लेष्मिकस्य रूपं ।

“युक्तफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतदृष्टाङ्गो गुरुः ।
पश्यन् शुक्रानि रूपाणि श्लेष्मिको मुष्यते चिरात्” ॥ * ॥
विदोषजरूपं ।

अपा

“सर्वैरेभिः समन्त्रैः निरुद्धैस्त्रिदोषजः” ॥ * ॥
 कथाध्वजः ।
 अपस्कारः स चासाधो यः क्षीयमानवयः ॥ * ॥
 अरिष्टलजः ।
 “प्रसूतं सुवज्रः क्षीयं प्रघ्नितभुवं ।
 नेत्राभ्याश्च विकृतांमपस्कारो विनाशयेत्” ॥ * ॥
 तस्य वेगकाशः ।
 “पक्षादा ददशाशादा मासादा कुपिता मन्त्राः ।
 अपस्काराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदयान्तरं ।
 देवे ब्रह्मपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।
 शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्चयाः” ॥
 इति माधवकरः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा । यथा,—
 “तैलेन सन्धुनः सेव्यः पयसा च शलावरी ।
 ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्कारमेवजं” ॥ * ॥
 चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां भक्तितैरथवापि तैः ।
 गोमूत्रपित्तैः सर्वाङ्गलेपैः शान्त्यपत्सृतिः” ॥
 सिद्धार्थकादिः उन्मादोक्तः ॥ * ॥
 “श्रियुक्तदृक्किञ्चिद्दीनित्वयसपाचितं ।
 चतुर्गुणैर्गवां मूत्रे तैलमभ्यङ्गने हितं” ॥
 कद्रुः शोनापाठा । किञ्चिद्दी चिरिचिरा ॥ * ॥
 “निर्गुणोभववन्दकनावनस्य प्रयोगतः ।
 उपैति सहरा नाशमपस्कारो महागदः” ॥ * ॥
 मगोक्षा तार्क्ष्यविद्या वा शक्यत् पारावतस्य च ।
 अङ्गनाडन्यपस्कारमुन्मादश्च विशेषतः” ॥
 मगोक्षा मनःशिला । तार्क्ष्यं गरुडः । शक्यत्
 विद्या ॥ * ॥
 “यः खादेत् क्षीरमक्ताक्षी मात्तिकेण वचारजः ।
 अपस्कारं महाघोरं चिरोत्थं स जयेदधुव” ॥
 वचा घुरवश्च ॥ * ॥
 “कुप्राणकफलोत्थेन रसेन परिपेषितं ।
 अपस्कारविनाशाय यथाशं च पिबेत् स्रष्टु” ॥
 स्रष्टुमिति एतस्य पाणाद्विसत्रयेणैवापस्कारोप-
 शमो भवतीत्यभिप्रायः ॥ * ॥
 “ब्राह्मीरसचाकुलशङ्खपुष्पीद्धतं हृतं ।
 पुराणं स्यादपस्कारोन्मादयश्चहरं परं” ॥
 एतस्य प्रक्रिया । पुराणं गोहृतं प्रस्यमितं वचा-
 कुलशङ्खपुष्पीणां समुदितानां कुङ्कुमवितानां क-
 ष्ण्येन प्रस्यमितब्राह्मीरसपित्तेन पचेत् । ब्राह्मी-
 हृतं ॥ * ॥
 “कुप्राणकफरसे सर्पिरय्यदशगुणे पचेत् ।
 यद्वाङ्कफत्वं तत्पाणमपस्कारविनाशनं” ॥
 कुप्राणकहृतं ॥ * ॥
 “द्वौ कीटमेवौ विधिवदानोय रविवासरे ।
 कण्ठे भुजे वा संघार्य जयेदुग्रामपत्सृति” ॥
 अयन्तु कीटौ नदीतीरे चिकित्तामध्ये तिष्ठति ॥ * ॥
 “श्रियुक्तजवाश्रीगन्धनयोषहिद्रुभिः ।
 वक्त्रमूत्रे हृतं तैलं नावं स्यादपत्सृति” ॥
 जलं बालकं । यज्जाली जीरकः । वक्त्रः क्वागः ।
 नावं नयः ॥ * ॥ इत्यपस्काराधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥
 अपहारः, पुं, (अप + ह + भावे घञ् ।) अपहयः ।
 शक्तिः । इत्यमरः । अपहरणं । धौर्यं । संगोपनं ।

अपां

धनसान्द्रपयोगिण्यः । इति दायभागः । (वि
 नाशः ।
 “कर्मनासापहारैर्य भगिनी मे विरूपिता” ।
 इति रामायणे । तथैव । यद्वाप्यपहारादिकं कर्म
 द्रव्यसामिसमत्वं बलात्कृतं तत्पाहसं स्यात् ।
 इति कम्पूजमट्टः । गिरिवः । “कथं वा आत्मनः
 अपहारं करोमि” । इति जाकुन्तले ।
 अपहारकः, त्रि, (अप + ह + गृह्ण् ।) अपहारी ।
 अपहरणकर्ता । यथा,—
 “परापवादनिरतः परद्रव्यापहारकः” ।
 इति पुराणं ।
 (“दिविधान् तत्स्वरान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान्
 प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महोपतिः” ॥
 “अन्नहर्त्तामयाविलं मौक्त्यं वागपहारकः ।
 वस्त्रापहारकः श्वैत्रं पङ्कतान्नहारकः” ॥
 इति मनुः । घोरः ।
 “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्तु भायते ।
 स पापकृतमोलोके खेन आत्मापहारकः” ।
 इति मनुः ।)
 अपहासः, पुं, (अप + हस् + भावे घञ् ।) अका-
 रणहास्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपहवः, पुं, (अप + हृ + भावे घञ् ।) अपलापः ।
 खेहः । इति मेदिनी ॥
 (“ऋणे देये प्रतिज्ञाते पक्षकं शतमर्हति ।
 अपहवे तददिगुणं तन्मनैरनुशासनम्” ॥
 इति मनुः ।)
 अपहृतिः, स्त्री, (अप + हृ + भावे क्तिन् ।) अप-
 लापः । अपहवः । इति शब्दरत्नावली ॥ उप-
 मेयासत्यकरणपूर्वकोपमानसत्यताव्यवस्थापिका-
 लङ्गतिः । तस्या लक्षणं ।
 “प्रकृतं यन्निविध्यान्यत्साथ्यते सा त्वपहृतिः” ।
 उदाहरणं ।
 “अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतश्चः शैलतनये ।
 कलङ्गे नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ॥
 अमुख्यं मन्ये विगलदन्तस्यन्दिशिश्चिरे ।
 रतिश्रान्ता श्रैते रजनिरमणी गाढसुरति” ॥
 इति काव्यप्रकाशः ॥
 (“प्रकृतं प्रतिविधान्यस्यापनं स्यादपहृतिः ।
 गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ॥
 यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साध्यपहृतिः” ॥
 इति साहित्यदर्पणे ।)
 अपांताघः, पुं, (अपां नाघः अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपांनिधिः, पुं, (निधीयतेऽञ्, नि + धा + अधि-
 करणे किञ्, अपां निधिः आधारः ।) समुद्रः ।
 वारांनिधिः इति दर्शनात् ॥
 अपांपतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
 इत्यमरः । वरुणः । अप्यतिरिच्यमरेणोक्तत्वात् ॥
 अपांपित्तं, स्त्री, (अपां पित्तमिव तदुत्पन्नत्वात् तस्य
 पित्तत्वं, अलुक्समासः ।) यमिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ चित्रकट्टः । दक्षिणंशक इत्यमरे-
 ऽप्युक्तत्वात् ॥

अपा

अपाक्, [च् चि, (अप + अच् + क्तिन्, गणापः ।)
 दक्षिणदिग्भववस्तु । तत्पर्यायः । अपापीनं २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अपाकः, पुं, (अप + भावे घञ्, ततो नञ्समासः ।)
 पाकाभावः । अजीर्णता । यथा,—
 “अङ्गमर्होऽस्यचित्कृष्या व्याकस्यं तैरवञ्चरः ।
 अपाकः शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणं” ॥
 इति माधवकरः ॥ पाकाभावविशिष्टे चि । यथा,—
 “गात्रप्रदेशे हृदिदेव दोषाः
 समूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूय्य ।
 एतं स्थिरं मन्दहर्जं मद्यान्त-
 मनस्यमूलं घिरवद्व्यापाकं” ॥
 इति माधवकरः ॥
 अपाकशार्कं, स्त्री, (न पच्यते, पच् + घञ्, नञ्-
 समासः, अपाकः शार्को यस्य तत् ।) आर्द्रकं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपाङ्कः, पुं, (अपाङ्कति वक्षं गच्छति चक्षुर्ध्वं, अप
 + अच् + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रयोरन्तः । चक्षु-
 कोरः ।
 (“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशति वज्रशो वेपथुमतौ” ।
 इति शाकुन्तले । “कुवलयदृशां नीललोलेरपाङ्गैः” ।
 इति शान्तिशतके ।) तिलकः । इत्यमरः ॥ अङ्ग-
 होने चि । इति मेदिनी ॥
 अपाङ्गकः, पुं, (अपङ्कलमङ्गं यस्य समासान्तः कः ।)
 अपामार्गवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अपां
 इति भाषा । अङ्गहोने चि ॥
 अपाङ्गदर्शनं, स्त्री, (अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन दर्शनं
 हृतीयातमुपयः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपाची, स्त्री, (अप + अच् + क्तिन्, स्त्रियां ङीप् ।)
 दक्षिणदिक् । इति हलायुधः ॥
 अपाचीनं, त्रि, (अपाच्यां दक्षिणस्यां दिशि भवं,
 अपाच् खः तस्य ईन ।) अपागर्थं । दक्षिणदिग्-
 भववस्तु । विपर्ययः । विपरीनं । इति विश्व-
 मेदिन्यौ ॥
 अपाच्यं, त्रि, दक्षिणदिग्भववस्तु । अपाची दक्षिण-
 दिक् ततो भवार्थं यथाप्रत्ययः ॥ पचनायोग्यं । पच-
 धातोः कर्मेणि घ्यि पाच्यं पचान्नञ्समासः ॥
 अपाटवं, स्त्री, (पटोर्भावेः पटु + भावे अच्, नास्ति
 पाटवं पटुता यच्च तत् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपटुता । जडता । पटोर्भावः पाटवं ततो नञ्-
 समासः ॥
 अपात्रं, स्त्री, (कुतितं पात्रं अप्राशस्त्ये नञ्समासः ।)
 कुपात्रं । असत्पात्रं । यथा । “अपात्रे पातयेद्दत्तं
 सुवर्णं नरकार्णवे” । इति मल्लनासतत्त्वं ॥ (योग्य-
 ताहीनं । निन्दितं । विद्यातपोहीनं । दानादि-
 योग्यताहीनं ।
 “विद्येव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपादिता ।
 यज्ञसे न न धर्म्माय जायेतानुशयाय तु” ॥
 इति कथासरित्सागरे ।)
 अपात्रीकरणं, स्त्री, (अपपात्रं अपात्रं कुतित्वात्रं
 क्रियतेऽनेन, अपात्र + चि + श + करणे ल्यट् ।)
 नवविधपामध्ये पामविशेषः । तच्चतुर्विधं ।

अपा

निन्दितधनादानं १ वाणिज्यं २ गृहसेवनं ३ असत्य-
भाषणं ४ । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
("निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं गृहसेवनं ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं" ॥
इति मनुः ।)

अपाटानं, स्त्री, (अपादीयते विच्छिद्यतेऽस्मात्, अप +
आ + दा + ल्युट् ।) यस्मादन्तुनो वस्त्वन्तरस्य चलनं
भवति तत् । घटकारकमध्ये पञ्चमकारकं । तत्रै-
कादशार्थे पञ्चमी म्यात् यथा । यतोऽपायः । यथा
हज्जात् पर्यं पतति १ । यतो भीः । यथा व्याघ्रात्
विभेति २ । यतो जुगुप्सा । यथा पापात् जुगु-
प्सते धीरः ३ । यतः पराजयः । यथा सिंहात्
पराजयते हस्ती ४ । यतः प्रमादः । यथा धर्मात्
प्रमादयति नीचः ५ । यत आदानं । यथा भूपात्
धनत्वाद्दत्ते विषः ६ । यतो भूः । यथा पितुः
पुत्रो जायते ७ । यतस्त्राणं । यथा व्याघ्रात् गां
रुहति गोपः ८ । यतो विरामः । यथा जपाद्विर-
मति विषः ९ । यतोऽन्तर्द्धः । यथा गुरोरेन्तर्द्धते
शिल्पः १० । यतो वारणं । यथा यवेभ्यो गां
वारयति ११ । इति सुगन्धोदटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

अपानं, स्त्री, (अपनयति मलादि निःसारयति, अप
+ अन् + णिच् + पचाद्यच् ।) मलहारं । तत्प-
र्यायः । गुदं २ । पायुः ३ । इत्यमरः ॥ गुह्यं ४ ।
गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ तनुर्द्धः ६ । मार्गः
७ । इति शब्दरत्नावली ॥

अपानः, पुं, (अपानिति अधोदेशात् निःसरति,
अप + अन् + अच् ।) गुदस्थवायुः । इत्यमरः ॥
अवागमनवान् पाय्वादिस्यानवर्त्तौ वायुः । इति
वेदान्तसारः ॥

("अधोगतयपानस्तु आहारश्च नृणामधः ।
मूत्रशुक्रवहो वायुरपान इति कीर्त्तते" ॥
इत्युक्तलक्षणेऽवागमनवान् कृकाटिकाष्टलपार्श्व-
पायूपस्थवह्निवायुः । गुदस्थवायुः ।)
("प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ" ।
इति भगवद्गीता ।)

अपापः, त्रि, (नास्ति पापं यस्य सः ।) निष्पापः ।
पापशून्यः । यथा,—

"इयं दाशरथे सीता सुव्रता ब्रह्मचारिणी ।
अपापा हि त्वया त्यक्ता ममाश्रमसमीपतः" ॥
इति रामायणं ॥

अपामार्गः, पुं, (अपामृत्यते रोगो दूरीक्रियते अनेन,
अप + आ + मृज् + करणे घञ् ।) रुक्षविशेषः ।
आपां इति भाषा । तत्पर्यायः । शैखरिकाः २
धामार्गवः ३ मयूरकः ४ प्रत्यक्षपर्णी ५ कीशपर्णी
६ किगिही ७ खरमञ्जरी ८ । इत्यमरः ॥ शैख-
रेयः ९ अधामार्गवः १० केशपर्णी ११ इति
तट्टीकाः ॥ स्थलमञ्जरी १२ प्रत्यक्षपर्णी १३ चार-
मध्यः १४ अधोपण्डा १५ शिखरी १६ इति
रत्नमाला ॥ दुर्ग्रहः १७ अधशलाः १८ काण्डीरकः
१९ मर्कटी २० दुरभियहः २१ वाशिरः २२
पराकृष्णी २३ कण्ठी २४ मर्कटापण्णी २५

अपा

कटुमञ्जरिका २६ अघाटः २७ चरकः २८ पाण्डु-
कण्ठकः २९ नालाकण्ठः ३० कुब्जः ३१ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कटुत्वं । कफार्शः कण्डू-
दरामयविषरोगनाशित्वं । धारकत्वं । वान्तिकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अभिवृत्तीच्छत्वं ।
क्षौद्रकारित्वं । खंसनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
तत्फलगुणाः । रसे स्वादुत्वं । पाके दुर्लभत्वं ।
विष्टम्भित्वं । वायुकारित्वं । रुक्षत्वं । रक्तपित्त-
प्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (अपामार्गं
ओषधोनां सर्वासामेक इहशीति अथर्ववेदः ।)

अपाम्पतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्यतिरिच्यमरेणोक्तत्वात् ॥
अपाम्पितं, स्त्री, (अपां पित्तमिव अलुक्समासः तदु-
त्पन्नत्वात् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रक-
रुक्षः । वज्रिसंज्ञक इत्यमरेणोक्तत्वात् ।

अपायः, पुं, (अप + इन् + भावे अच् ।) विज्ञेयः ।
इति रामतर्कवागीशः ॥ चलनं । इति दुर्गादासः ॥
विनाशः । यथा,—

"सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाब्ज-
गत्" । इति काशीखण्डं ॥

अपारं, स्त्री, (नास्ति पारं यस्य तत् ।) अवारं ।
नद्यादेरर्वाक्पारं । इति हलायुधः ॥ असीमे
त्रि ॥

अपावृतं, त्रि, (अप + आ + वृ + आच्छादने क्तः ।)
पिहितं । आवृतं । सतन्त्रं । स्वाधीनं । इति
मेदिनी ॥ (उद्घाटितं । अनावृतं । अपसारिता-
वरणं ।

"यदृच्छ्या चोपपन्नं सर्गहारमपावृतं" ।
इति गीता ।)

अपावृत्तं, त्रि, (अप + आ + वृत् + क्तः ।) लुठितं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लोटा । गङ्गागङ्गि इति भाषा ।
(अन्तरितं । परावृत्तं । निवृत्तं ।

"प्रतिगृह्णादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित्" ।
इति महाभारते ।)

अपाश्रयः, पुं, (अपाश्रियते आच्छाद्यतेऽनेन, अप
+ आ + श्रि + करणे अच् ।) प्राङ्गणावरणं ।
सामियाना । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मत्तलम्बः २ प्रग्रीवः ३ मत्तवारणः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ आश्रयशून्ये त्रि ॥ (चन्द्रातपः ।
निराश्रयः । आश्रितः । अधीनः ।

"प्राङ्गणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्रुते" ।
इति मनुः ।)

अपासङ्गः, पुं, (अप + आ + संनृज् + घञ् ।) उपा-
सङ्गः । तृणः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अपासनं, स्त्री, (अप + अस + भावे ल्युट् ।) मारणं ।
इत्यमरः ॥

अपासं, त्रि, (अप + अस + क्तः ।) निरस्तं । यथा ।
एतेन नातिस्तन्यासमीपत इत्यनेन राक्षसीवेला-

मात्रं निषिध्यते इति मैथिलमतमपासं । इति
तिथ्यादितत्त्वं ॥

अपात्तं, त्रि, (अचमिन्द्रियमपगतमनुगतमिति
यावत्, प्रादिसमासः । अपकृतमपि चक्षुः कर्म-

अपु

धारयः, अच् समासान्तः । अपगतमपि चक्षुः
कर्मधारयः, अच्, समासान्तः ।) प्रत्यक्षः । इति
त्रिकाण्डशेषः । कुत्सितचक्षुः । लोचनशून्यः ।
एतावर्थौ व्युत्पत्तिनञौ ॥

अपि य, (न पिबति पिगतौ क्षिप्, आगमशास्त्रस्या-
नित्यत्वान्न तुक् ।) उपसर्गविशेषः । अस्वार्थः ।
आहरणं । सम्भावनं । निन्दा । अनुज्ञा । अल्पत्वं ।
समुच्चयः । इति दुर्गादासः ॥ प्रश्नः । प्रज्ञा । युक्त-
पदार्थः । कामाचारक्रिया । इति विश्वमेदिन्यौ ।
("अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु"
इति पाणिनिस्मृतम्) ॥

अपिगीर्णं, त्रि, (अपि + गृ + कर्मणि क्तः ।) स्तुतं ।
वर्णितं । इत्यमरः ॥

अपिच्छिलः, त्रि, (न पिच्छिलः नञ्समासः ।)
पैच्छिल्याभावविशिष्टः । पिच्छिलताशून्यः । यथा ।
"प्रमेहिणो यदा सूत्रमनाविलसपिच्छिलं" ।

इति माधवकरः ॥ (परिष्कृतः । अमलिनः ।
निर्मलः । गाढः ।)

अपितु य, (अपि + तु ।) यद्यपि । यद्यपि । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अपिधानं, स्त्री, (अपि + धा + भावे ल्युट् ।) आच्छा-
दनं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥ (आवरणं । "दारे
पुरस्थोद्घटितापिधाने" । इति कुमारसम्भवे ।

"शिलापिधाना काकुत्स्थ दुर्गं चास्याः प्रवेशनं" ।
इति रामायणे ।)

अपिनद्धं, त्रि, (अपि + नृ + कर्मणि क्तः, अस्य
वालौपे पिनद्धञ्च ।) परिहितवस्त्रादि । तत्प-
र्यायः । आमुक्ताः २ प्रतिमुक्ताः ३ पिनद्धः ४ ।
इत्यमरः ॥

अपीतः, पुं, (पा + कर्मणि क्तः । न पीतः, नञ्-
समासः ।) पीतभिन्नवर्णः । तद्विशिष्टे अक्षतपाने
च त्रि इति नञ्समस्तपीतशब्दस्यैतावर्थौ ॥

अपीनसं, स्त्री, (अपीनाय अस्थूणत्वाय सीयते कल्पते,
अपीन + सो + कर्मकर्त्तरिकः । पीनसात् रोग-

विशेषात् भिन्नं नञ्समासः ।) पीनसरोगः ।
इति रभसः ॥ तद्रहिते त्रि ॥

अपीयं, त्रि, अतिसुन्दरं । यथा,—

"अपीयदर्शनं शश्वत् सर्वलोकोनमस्कृतं ।
सन्तं वयसि कैशोरे भव्यानुग्रहातरं" ॥

इति श्रीभागवतं ॥

अपृच्छा, स्त्री, (नास्ति पृच्छमयभागो यस्याः सा,
टाप् ।) शिंशपावृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(त्रि, लाङ्गूलहीनः । शिखरहीनः ।)

अपुनर्भवः, पुं, (न पुनर्भवति न पुनरुत्पद्यतेऽस्मात्,
न पुनर् + भू + अपादाने आप्, मयूरथ्यं सकादि-

त्वात् समासः ।) सुक्तिः । कैवल्यं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पुनर्जन्माभावः । यथा,—

"हेतौ लिङ्गे प्रश्नने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः" ॥
इति चरकः ॥ (कर्त्तरि ण्यचि तु पुनर्जन्मशून्यः सुक्त-

इति यावत् ।)

अपुण्यफलदः, पुं, (अपुण्यं, पुण्यं विना फलं ददाति ।

अपुष्पफल + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ॥
पनसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्पव्यतिरेक-
जातफलसदृशमात्रं । (अहेतुकफलदातरि चिं)

अपूपः, पुं, (न पूयते विशीर्यति, न + पूय + पः,
यङोपः १) पिष्टकः । इत्यमरः ॥ गोधूमः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

“रुधाहसरसं यावं यायसापूपमेव च” ।

इति मनुः ॥

अपूप्यः, पुं, (अपूपय दितः “विभाषा हविर-
पूपादिभ्यः” इति पाणिनिस्त्रयेण यत् १) गोधूम-
वृणं । इति जटाधरः ॥ मयदा इति भाषा ।

अपूरणी, स्त्री, (न पूरयति पुष्पगन्धेन मनःप्रीतिं
पूर्णां करोति निर्गन्धत्वात्, पूर + णिच् + कर्त्तरि
ल्युट्, स्त्रियां ङीप् ततो नञ्समासः १) शास्त्रलि-
ट्क्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपूर्व, स्त्री, (नास्ति पूर्वं पूर्वकालमव दृष्टं यस्य
तत् १) कर्मजन्यमदृष्टं । तत्पर्यायः । अनुश्रयः २
नियोगः ३ अतिश्रयः ४ कार्यं पू प्रयोगः ६ ।
इति स्मृतिः ॥ तच्चतुर्विधं यथा । फलापूर्वं १
समुदायापूर्वं २ उत्पत्त्यपूर्वं ३ अङ्गापूर्वं ४ । येन
स्वर्गं धारयते तत् फलापूर्वं । अमावास्यायां
त्रयाणां यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्यामपरः
तयोर्भिन्नकालवर्तिनोः संहत्यफलापूर्वगन्मायो-
गात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्प-
नीयं । तयोरेकैकस्यारम्भाय एकैकसमुदायवर्तिनां
त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्तिनोः संघातापत्त्य-
भावात् यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि क-
ल्पनीयानि । तेषां प्राज्ञोपकारमन्त्रेणानियत्ते-
रङ्गानां चानेकक्षणवर्तिनां संघातासम्भवात् अ-
ङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि । तत्र त्रयं विभागः ।
इत्यधिकरणमाला ॥

अपूर्वं, त्रि, (नास्ति पूर्वं यस्य, न पूर्वं नञ्समासः)
आचर्यं । यथा,—

“अपूर्वं च हरेर्माया त्रिगुणा रज्जुरूपिणी ।

यया मुक्तो न चलति बद्धो धावति धावति” ॥

इति उद्भटः ॥ पूर्वदिग्देशकालभिन्नं ॥

अपेतराक्षी, स्त्री, (अपेतः राक्षस इव पातकं
यस्याः सा, गौरादित्वात् ङीप् १) तुलसीरक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपेयं, त्रि, (पा + कर्मणि अर्हाद्यर्थे यत् १) पाना-
योग्यं । अपानीयं । यथा,—

“मद्यमपेयमदेव-
मनिग्राह्यं” । इति तिथ्यादितत्त्वे उद्भटः ॥

“जलधिजलमपेयं पण्डिते निर्धनत्वं” ।

“यैः कृतः सर्वमन्त्रोऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।

क्षयौ चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्यतान्” ॥

इति मनुः ॥

अपेक्षणीयं, त्रि, (अप + ईक्ष + कर्मणि अनीयर्त् १)

अपेक्षायोग्यं । अपेक्ष्यं । अपेक्षित्यं । यथा,—

“आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि

नापेक्षणीयः” । इति नवरत्नमध्ये शङ्खः ॥

अपेक्षा, स्त्री, (अप + ईक्ष + भावे अ, स्त्रियां
टाप् १) कार्यनिमित्तयोरन्योन्यामिसम्बन्धः । इति

सुपद्वीटीकायां विष्णुमिश्रः ॥ व्याकाङ्क्ष । यथा,—
“सा प्रक्रिया या कथमिदमपेक्षा” । इति वेदा-
न्तटीकायां वाचस्पतिमिश्रः ॥ (व्याकाङ्क्ष । अमि-
लायः । आशा ।

“अपेक्षा भिक्षायामपि किमपि चेतः स्वपयति” ।
इति शान्तिशतके । प्रयत्नः । अनुरागः । सम्मा-
नना ।

“अलम्बं चैव निष्पेत लब्धं रक्षेदपेक्षया ।

रक्षितं वर्द्धयेच्चैव रक्षं पात्रेषु निक्षिपेत्” ॥

इति मनुः । पर्यालोचनं । विचारः । अनुचि-
न्तनं ।

“सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः” ।

इति रघुवंशे ।

“न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया सञ्जयाव” ।

इति मेघदूते ॥

अपेक्षावृद्धिः, स्त्री, अनेकैकत्वविषयकवृद्धिः । ना-
नैकत्वावगाहिवृद्धिः । अयमेकः अयमेक इत्या-
कारवृद्धिः । इति भाषापरिच्छेदः ॥

“अनेकैकत्ववृद्धिर्या सापेक्षावृद्धिरुच्यते” इति

“अपेक्षावृद्धिनाशाच्च नाशक्तेषां निरूपितः”

इति च भाषापरिच्छेदे ॥

अपोगणः, त्रि, (अपगणकर्मणि वेदविहितकार्या-
दन्यकर्मणि गणः उच्यते, गण्डि उच्यते + पचा-
द्यच्, निपातनात् अपगण्यस्याकारस्य उकारः,
अपसि कर्मणि गणः अतिभीरुत्वात् त्याज्यः १)
समावतो न्यूनाधिकाङ्गविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
पोगणः २ विकलाङ्गः ३ अङ्गहीनकः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शिन्नुः । वलिमः । त्रिवलियुक्तः ।
इति मेदिनी ॥ अतिभीरुः । इति विश्वो हेम-
चन्द्रश्च ॥ द्वे समावतो न्यूनाधिकाङ्गे ऊनविंशत्य-
ङ्गुलीकैकविंशत्यङ्गुलीकादौ जने वर्त्तते इत्यर्थः ।
विकलं समावहीनं अङ्गमस्य विकलाङ्गः । अप-
गणं गच्छति अपोगणः । नान्नीति गमेर्हः नि-
पातनात् पस्य पोभावः ।

“अपोगणस्तु शिन्नुके विकलाङ्गे च भीरुके” ।

इति विश्वः ॥ निपातनादपस्यादिनोपे पोगणो-

ऽपि । पोगणो विकलाङ्गे स्यादिति हलायुधः ॥

पोगणो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इति

तट्टीकायां भरतः ।

अपोदिका, स्त्री, (अपगतमुदकं यस्याः सा, स्त्रियां
टाप्, एषोदरादित्वात् दिक् १) उपोदिका ।
पूतिकाशाकं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अपोहः, पुं, (अप + ऊह + भावे घञ् १) अपगत-
ऊहः । वितर्कभावः । शुश्रूषाद्युपाधीगुणान्त-
गतयष्टगुणः ।

“शुश्रूषा श्रवणं चैव यष्ट्यं धारणं तथा ।

ऊहोऽपहोऽयं विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः” ॥

इति हेमचन्द्रः ॥ अतश्चावृत्तिः । इति काव्य-

प्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

अपः, [स्] स्त्री, (आप्यते स्वर्गो कथ्यतेऽनेन, आप +

करणे तच् ऋस् १) यक्षकर्म । इत्युणादिकोषः ॥

अपः, पुं, (आप्यते भोगाय प्राप्यते यः, आप् +

कर्मणि तुः ऋस् १) शरीरं । अङ्गं । इत्युणादि-
कोषः ॥ (“अघामवे द्वितीये यामाज्जतिं जुष्टो-
ति” । इति शतपथब्राह्मणः १)

अप्रः, [स्] स्त्री, (आप् + अस् नुट् ऋस् १)
जलं । वेदप्रयोगोऽयं ॥

अप्यतिः, पुं, (अपं पतिः, वष्टीतत्पुरुषः १) वरुणः ।

इत्यमरः ॥ समुद्रः । अपाम्पतिरिति दर्शनात् ॥

अप्यित्तं, स्त्री, (अपं पित्तमिव १) अग्निः । इत्य-
मरः ॥ चित्रकटक्षः । वज्रिसंज्ञकत्वात् ॥

अप्रकटः, त्रि, (न प्रकटः व्यक्तः नञ्समासः १)

अव्यक्तः । अप्रकाशः । यथा,—

“प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते” ।

इति भागवतामृते पद्मपुराणं ॥ अस्य विवरणं
लीलाशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अप्रकाशः, पुं, (नास्ति प्रकाशः काशः स्तब्धो यस्य
सः १) काण्डरहितरक्षः । स तु भिष्यिकादिः ।
तत्पर्यायः । लून्यः २ गुल्मः ३ । इत्यमरः ॥

अप्रकाशः, पुं, (न प्रकाशः नञ्समासः १) प्रकाशा-
भावः । तत्पर्यायः । जनान्तिकं २ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (गुप्तः । अप्रकाशितः । गूढः ।

“द्विविधास्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महोपतिः” ॥

इति मनुः । न प्रकाशते इति अप्रकाशः, पचा-

द्यच् । अन्यकारादतः । अदृश्यः ।

“प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकांलोक इवाचलः” ।

इति रघुवंशे । निहितः । प्रच्छादितः । प्रोषितः ।

“यानि चैवंप्रकाराणि कालाङ्गमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सन्धियु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्” ॥

इति मनुः । रक्षितः । परोक्षः ।

“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्मवति कञ्चन ।

प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति” ॥

इति मनुः ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥

अप्रकाशः, पुं, (न प्रकाशः नञ्समासः १) काकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ अधमे त्रि ॥

अप्रखरः, त्रि, (न प्रखरः तीक्ष्णः नञ्समासः १)

प्राखर्यरहितः । अतीक्ष्णः । तद्वर्मे स्त्री । खं

रातीति कः खरः प्रकाशः खरः प्रखरस्ततो नञ्-

समासः । (मृदुः । शान्तः १)

अप्रगुणः, त्रि, (न प्रकाशो गुणो धैर्यरूपो यस्य

चः, गुणमप्राप्तः प्रादिसमासः ततो नञ्समासः १)

व्याकुलः । व्यस्तः । इत्यमरः ॥

अप्रतिकारः, त्रि, (प्रति करोति विन्वासां नोत्पा-

दयति प्रति + छ + कर्त्तरि षच् न प्रतिकारः

ततो नञ्समासः १) विश्वस्तः । विश्वासपार्श्वः ।

इति जटाधरः ॥

अप्रतिपक्षः, त्रि, अप्रतियोगी । विपक्षशून्यः ।

नास्ति प्रतिपक्षो यस्य इति वज्रघ्नीहिसमास-

निष्पन्नः ॥

अप्रतिभः, त्रि, अप्रत्युत्पन्नमतिः । अप्रगल्भः । नास्ति

प्रतिभा नवगयोन्मेषशालिनी प्रजा यस्य सः ।

इति प्रतिभान्वितप्रवृत्त्यर्थे भरतः ॥ (मृदुः । लज्जा

शीलः । स्वज्ञानः १) स्त्रियां उत्तरस्याप्रतिपक्षि-

अप्र

रूपो नियहस्यानविशेषः, उत्तरार्धे परोक्तं बुद्धा-
पि यत्रोत्तरार्धे उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्र अप्र-
तिभानियहस्यानम् ॥

अप्रतिरथं, स्त्री, (नास्ति प्रतिरथः समः मङ्गलार्थ-
त्वेन यस्य तत् ।) यात्रा । सामवेदः । मङ्गलं ।
इति भूरिप्रयोगविकारशेषौ ॥ (युद्धार्थयानं ।
युद्धसमये यात्राकृतमङ्गलं ।

“यद् यात्रा मङ्गलं साम तदप्रतिरथं विदुः” ॥

इति हारावली ।)

अप्रतिरथः, पुं, (नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य
सः ।) योद्धा इति भूरिप्रयोगः ॥ तुल्ययोद्ध-
रहितः । इति पुराणं ॥

“दौघान्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय” ।

इति शाकुन्तले ।

“एतेषां तमसामिवाप्रतिरथैस्तेजोभिः” ।

इति महावीरचरिते ।)

अप्रतिरूपकथा, स्त्री, (नास्ति प्रतिरूपा अनुरूपा
कथा यस्यां सा ।) अप्रतिवचना वाक् । अतुल्या
कथा । तत्पर्यायः । सङ्गनिका २ । इति
त्रिकारणशेषः ॥

अप्रतिष्ठः, त्रि, अप्रतिष्ठितः । प्रतिष्ठारहितः ।
नास्ति प्रतिष्ठा यस्येति वज्रवीक्ष्यै इत्युक्तः । यथा ।
हृद्यशीर्षपञ्चरात्रीयसङ्गर्षणकारणैः ।

“सर्वसृष्टेस्तु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।

फलार्थिभिस्तु प्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते” ॥

इति मठादिप्रतिष्ठातत्त्वं ॥

“अप्रतिष्ठे रघुवर्षे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः” ।

इति उत्तरचरिते ।)

अप्रतुलं, स्त्री, (प्रकृत्यनुपाया अभवः, अव्ययीभावः ।)
प्रकृत्यपरिमाणाभावः । अनिरुतिरिति लोक-
प्रसिद्धिः । प्रकृत्यनुपायारहिते त्रि । नास्ति प्रकर्षा-
नुपाया यस्य घनादेः घनादेर्यस्य वा ॥

अप्रत्ययः, पुं, (प्रति + इन् + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः । नास्ति प्रत्ययः विन्यासो यस्य वा) (स-
न्दहः । संशयः ।

“बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” ॥

इति शाकुन्तले ।) प्रत्ययाभावः । अविन्यासः ।

यथा “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रम-
प्रत्ययानां” । इति श्रीशिशुनः ।

अप्रत्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्निर्णयं प्रतिगतः प्रादिसमासः,
न प्रत्यक्षः नञ्समासः ।) प्रत्यक्षशून्यः । इन्द्रिया-
गोचरः । तत्पर्यायः । अतीन्द्रियः २ । इत्यमरः ।
“किन्तु तस्य बलशोऽहं आलक्ष्यस्य वैरिणः ।
अप्रत्यक्षं च मे वीर्यं समये तव राघव” ॥

प्रत्यक्षाभावे स्त्री ॥

अप्रधानं, स्त्री, (न प्रधानं, नञ्समासः ।) प्राधान्य-
रहितं । तत्पर्यायः । अप्राप्यं २ उपसर्जनं ३ ।
इत्यमरः ॥ वाचस्पिशोऽप्ययं । इति भरतः ॥

अप्रमत्तः, त्रि, (प्र + मद् + क्तः, ततो नञ्समासः ।)
अवधानविशिष्टः । सावधानः । यथा,—
“पापात् पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः सतः” ।
इति वोपदेवः ॥

अप्र

अप्रयोगः, पुं, (प्र + युञ् + घञ्, ततो नञ्समासः)
प्रयोगाभावः । अनुलोमादिः । यथा । “उक्तार्था-
नामप्रयोगः” । इति दुर्गादासः ॥

अप्रलम्बं, स्त्री, (प्र + लम्ब + घञ्, नञ्समासः ।)
अविलम्बं । शीघ्रं । इति हलायुधः ॥ तद्वति त्रि ।
(सत्वरः । विलम्बरहितः । भटिति ।)

अप्रशस्तं, त्रि, (प्र + शन् + क्तः, नञ्समासः ।)
असत् । अश्रेष्ठं । अवहितं । यथा,—

“अप्रशस्तं निशि खानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ।

इति तिथ्यादितत्त्वे पराशरः ॥ (भूत्रपुरीषादिकं ।

“अप्रशस्तन्तु क्षत्राणामासमादीत भक्षभुक्” ।

इति मनुः ।)

अप्रसन्नं, त्रि, (प्र + सद् + क्तः, नञ्समासः ।) आविलं ।
अनर्कं । इति शब्दरत्नावली ॥ अतुलं । यथा,—

“त्वयि प्रसन्ने परशर्मभिः किं

तव्यप्रसन्ने परशर्मभिः किं” ।

इति प्राचीनाः ॥ (अतुलः । अप्रफुल्लः । विषयः ।

विरक्तः । प्रतिकूलः । “अप्रसन्नमनाः किं नु सदा

मां प्रति वत्सलः” । इति रामायणे ।)

अप्रसिद्धं, त्रि, (प्र + सिद् + क्तः, नञ्समासः ।)
प्रसिद्धतरहितं । अविख्यातं । यथा,—

“लिङ्गं सामर्थ्यं रूढिगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (“अप्यप्रसिद्धं यशसे हि

पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म” इति कुमारसम्भवे) ।

अप्रस्तुतं, त्रि, (न प्रस्तुतं नञ्समासः ।) अप्रकान्तं ।
प्रकरणाप्राप्तं । यथा,— “अप्रस्तुतप्रशंसा सा या
चैव प्रस्तुताश्रया” ।

इति काव्यप्रकाशः ॥ अप्रशंसितं । प्रपूर्वस्तुत्यर्थ-

स्तुधानोः कर्मणि क्ति नञ्समासः ॥

“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दोषकन्तु निगद्यते” ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकास्तु क्रियास्तु चेत्” ॥

इति साहित्यदर्पणे ।)

अप्रस्तुतप्रशंसा, स्त्री, काव्यालङ्कारविशेषः । सा च
अप्राकरिककस्यार्थस्य अभिधानेन प्राकरिक-
स्याक्षेपः । तस्या लक्षणं । “अप्रस्तुतप्रशंसा सा या
चैव प्रस्तुताश्रया । सा च कार्ये निमित्ते सामान्ये
विशेषे प्रस्तुते सति” ।

“तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा” ॥

आद्याया उदाहरणं यथा,—

“याताः किन्न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया
मल्लुते नो कार्यातितरां दृष्टासि कथयत्वेवं
संवाप्ये मयि । लज्जामश्रुतरारकेण निपतङ्गा-
राश्रुणा चक्षुषा दृष्टा मां हसितेन भाविमरणी-
त्वाहस्तया सूचितः” ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥ इतरासां उदाहरणानि
वाङ्मयान्नोक्तानि ॥

अप्रहृतं, त्रि, (न प्रहृत्येते स्म, प्र + हृन् + क्तः,
नञ्समासः ।) अहृतभूमिः । खिला भूमिः ।
इत्यमरः । (वस्तुभेदः । तद्वत्तत्त्वं तथा,—

“ईशजौतं नवं श्वेतं सदृशं यन्त्रधारितं ।

निर्गजकाक्षालितं चाप्रहृतं वास उच्यते” ॥

इति ।)

अप्रि

अप्राप्यं, त्रि, (प्राप्यः प्रधानं नञ्समासः ।) अप्र-
धानं । इत्यमरः ॥

अप्राचीनं, त्रि, अपुरातनं । नव्यं । प्राचीनतरदिग्-
जातं । प्राग्भवं प्राचीनं ततो नञ्समासः ॥

अप्राप्तः, त्रि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ्-
समासः ।) अलब्धः । यथा । “अप्राप्तप्रापको
विधिः” । इति सङ्ख्यकौमुदी दुर्गादासश्च ॥
(अनधिगतः ।

“अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः” ।

इति भाषापरिच्छेदे । अनुपस्थितः । अनागतः ।

न्यूनवयाः । अप्राप्तकालः ।

“उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्यात् यथाविधि” ॥

इति मनुः ।)

अप्राप्तव्यवहारः, पुं, (अप्राप्तः व्यवहारो येन सः, अथवा
अप्राप्तः व्यवहारः व्यवहारयोग्यं वयो येन सः ।)

व्यवहारानभिज्ञः । अप्राप्तवयस्कः । नावलम्ब इति
आरवी भाषा । यथा,—

“अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्यवविवर्जितं ।

न्यसेयुर्बन्धुभिर्घेषु प्रोषितानां तथैव च” ॥

इति दायतत्त्वधृतकाव्यायनवचनं ॥ किञ्च ।

“गर्भस्यैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमादित्तरात् शिशुः ।

बाल आबोद्धादवर्त्तात् पोगणोऽपि निगद्यते ॥

परतो व्यवहारश्च स्वतन्त्रः पितरादये” ॥

इति व्यवहारतत्त्वधृतनारदवचनं ॥

अप्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + भावे क्तिन्, नञ्-
समासः ।) अप्रापणं । अलाभः । तद्वति त्रि ।

यथा,—

“तदप्राप्तिमहादुःखविजोनाशेषपातका” ।

इति काव्यप्रकाशकारः ॥

अप्राप्यं, त्रि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ्-
समासः ।) अप्रापणीयम् । अप्राप्तव्यं । प्रपूर्वादाप-
धानोः कर्मणि ये नञ्समासः ॥

अप्राप्ताधिकः, त्रि, (प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाण + ठक्
तस्य इत्, नञ्समासः) प्रमाणाभिशः । प्रमाणा-
सिद्धः । प्रमाणाखरहितः । यथा । “अतोऽवि-
भक्तार्जितत्वमात्रेण घनस्य साधारणत्वाभिधान-
मप्राप्ताधिकं” । इति दायभागः ॥

अप्राप्ताख्यं, स्त्री, (प्रमाणस्य भावः, प्रमाण + भावे
व्यञ्, नञ्समासः ।) प्रमाणाभावः । यथा,—

“अप्राप्ताख्यं जनयति सदा नन्दसूनोर्वियोगः” ।

इति पदाङ्गदूतं ॥

अप्रियं, त्रि, (प्रो + कर्त्तरि कः, नञ्समासः ।)
अनभीष्टं । अनोक्षितं । अप्रीतिकरं । अहृद्यं ।

यथा,—

[इति पुराणं ॥

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियं” ।

अप्रियवचनः, स्त्री, (अप्रियं अप्रीतिकरं वचनं वाक्यं
कर्मधारयः ।) निष्ठुरवाक्यं । इति पाठ्यशब्दार्थे
भरतः ॥

अप्रिया, स्त्री, (न प्रिया न प्रीतिकरी लोकानां,
नञ्समासः ।) शृङ्गीमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अप्रीतिकरी गरी ।)

अव

अप्रीतं, त्रि, प्रीतिरहितं । अवन्तुष्टं । प्रीत्यर्थ-
प्रीधातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ।
अप्रेतराक्षसी, स्त्री, (न प्रेता प्राप्ता राक्षसमिव
पातकं प्रादिसमासः, गौरादित्वात् ङीप् ।) अ-
प्रेतराक्षसी । तुलसी । इति राक्षसाणां ।
अप्सरसः, स्त्री, (अद्भ्यः समुद्रजलेभ्यः सरन्ति उद्-
यान्ति, अप् + रु + अन्तुन् ।) सर्वश्याः । उर्वशी-
मेदकाद्याः । बह्वचनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः ।
("असु निर्मघनादेव रसात् तस्मात् वरस्त्रियः ।
उत्पेतुर्मुनुरज्येष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन्" ।)
अप्सरा, स्त्री, सर्वश्या । इति शब्दरत्नावली ।
("स्त्रियां बहुवचस्य स्यादैक्येऽप्सरा अपि" ।
इति शब्दार्थे ।)
अफलः, चि, (नास्ति फलं दत्तोत्पन्नं धर्मोत्पन्नं वा
यस्य सः ।) विफलः । निष्फलः । इति हेमचन्द्रः ।
फलकाले अनुत्पन्नफलकदृष्टः । तत्पर्यायः । वन्यः २
अवकेही १ । इत्यमरः । भावुकदृष्टः । इति
शब्दचन्द्रिका ।
अफला, स्त्री, (नास्ति फलं दत्त्या सा ।) भून्वानलकी ।
अफेनं, स्त्री, (निन्दितं फेनं निर्यासी यस्य तत् ।)
दृष्टनिर्वासविशेषः । अपांश्च इति माया । तत्-
पर्यायः । खखसरसं २ निफेनं १ अहिफेनकं ४
अस्य गुणाः । सन्निपातनाशित्वं । मुक्कबलमोह-
कारित्वञ्च । तत्तु चतुर्विधं । एकं ज्वेतवर्णं ।
अन्नजीर्णताकारकत्वान्नाम आरण्यं । द्वितीयं क्षय-
वर्णं । मृद्युकारकत्वान्नाम मारण्यं । तृतीयं पीतवर्णं ।
वयःक्षन्तमङ्गकारकत्वान्नाम धारण्यं । चतुर्थं कर्बूर-
वर्णं । मलसारकत्वान्नाम सारण्यं । इति राज-
निर्घण्टः । (चि, फेनरहितः । "अनुष्णाभिरफेना-
भिरद्विक्तोऽर्थेन धर्मवित्" । इति मनुः ।)
अव इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । इ अन्वते ।
उ अन्वते अन्वां पुनः । इति चतुर्मुखः दुर्गादासश्च ।
अवडं, चि, (वन्य + ङ, नञ्समासः ।) प्रकृतानु-
पयोगिवचनं । समुदायार्थन्यवाक्यं । अनर्थक-
काया । इत्यमरः ।
("अरद्रवः कम्बलपादुकाभ्यां ।
दादि ग्निगो गायति मङ्गलानि ।
तं प्राप्स्यो दृष्ट्वा पुनः प्रकामा ।
राजन् कमायां सन्तुस्य कोऽर्थः" ।
इत्याद्यस्य विषयः । अनियन्तः । साधीनः ।
मुक्तः ।) वन्यनृत्यं ।
अवडकं, चि, (वन्य + ङ, नञ्समासः, सार्धं कन् ।)
समुदायार्थन्यवाक्यं । इति शब्दरत्नावली ।
अवडमुखः, चि, (न वडं वञ्चसमासः, अवडं यथा-
मिलायकचनेन अप्रतिवडं मुखं यस्य सः ।) अ-
प्रियवादी । दुर्मुखः । इत्यमरः । (स्त्रियां वा
ङीप् अवडमुखी अवडमुखा ।)
अवधं, चि, (चतुस्रयोग्यं हन् + अर्हाद्यर्थं कर्मणि,
यत् । "हनोवा वधप" इति वधादेशे । वधम-
इति इति वधः, न वधः, नञ्समासः ।) अ-
वधवाक्यं । वधायोग्यं । इति मेदिनी ।
("अवडाश्च स्त्रियं प्राञ्जलिर्हन्त्योनिगतामपि" ।

अज

इति स्मृतिः । वधदृष्टायोग्ये ब्राह्मणे च,
"वधः सर्वसहरणं पुरात्रिंशत्सनाङ्गने" ।
"तद्वच्छेदश्च्युतो दृष्ट उत्तमसाहसः ।
अविशेषेण सर्वेषामेव दृष्टविधिः स्मृतः ।
वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति" ।
इति मिताक्षरायां ।)
अवन्धः, चि, (वन्य + ण्वत्, न वन्धः चफलः नञ-
समासः ।) सङ्गलः । फलकाले फलयुक्तदृष्टः ।
तत्पर्यायः । फलेयहिः २ । इत्यमरः । फल-
यहिः १ । इति तट्टीका । अमोघफलोदयः ४ ।
इति राजनिर्घण्टः । ("इयेष सा कर्त्तुमवन्ध-
रूपता" । इति कुमारसम्भवे । "याव्यमाशं-
सितावन्धप्रार्थन" । "कर्मभिरप्यवन्धैः" । इति
रघुवंशे ।)
अवलं, चि, (नास्ति वलं सामर्थ्यं यस्य तत् ।) वल-
रहितं । दुर्बलं । यथा । "अवलखकुलाशिनो
भक्तान्" । इति नैषधं ।
अवलः, पुं, (नास्ति वलं यस्य सः, क्षणमङ्कुरत्वात्
तस्य तथात्वं ।) वरुणदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ।
अवला, स्त्री, (नास्ति वलं यस्याः सा ।) नारी ।
इत्यमरः । ("तस्मिन्मौ कतिचिदवलाविप्रदुक्तः स
कामी" । इति मेघदूते ।)
अवाधं, चि, (नास्ति बाधा यस्य तत् ।) बाधनृत्यं ।
अनिवारितं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः ।
अनर्गलं १ उच्छृङ्खलं ४ उदाम ५ अनियन्तितं
६ निरङ्कुशं ७ । इति हेमचन्द्रः । बाधा पीडा तथा
हीनञ्च । (अङ्गशाले त्रिभुजांशविशेषः । अस्तु-
टलं । अविप्यटता । जटिलीमन्वः ।)
अविन्धनः, पुं, (आपयस्व इन्धनमुद्दीपनसाधनं
यस्य सः ।) वाङ्वाग्निः । इति सन्देहभञ्जिका ।
("अविन्धनं वज्रिमसौ विमर्त्ति" । इति रघुवंशे ।)
अवोधः, पुं, (वुध + भावे वञ्, नञ्समासः ।)
अज्ञानं । यथा । "निसर्गदुर्वोधमवोधविक्षवा" ।
इति मारविः । बह्व्रीहौ चि । (अज्ञानः ।
मूढः । अविमर्शः । इतवुद्धिः । किञ्चर्त्तव्यविमूढः ।)
अज, स्त्री, (अप्सु जायते, अप् + जन + कर्त्तरि ङः,
उपपदसमासः ।) पद्मं । इति मेदिनी । दशा-
वुदसंख्या । शतकोटिः । इति लीलावती ।
अजः, पुं, (अद्भ्यः जायते, अप् + जन् + ङः ।)
चन्द्रः । धन्वन्तरिः । निम्बुलदृष्टः । इति मेदिनी ।
अजः, पुं, स्त्री, (अद्भ्यः जायते, अप् + जन + ङः ।)
शङ्खः । इति मेदिनी । (जलमवसृक्तिमुक्तादिकां ।)
"अजमश्रममयैव राजतज्ञानुपलब्धं" ।
"अजेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्रमयेषु च" ।
इति मनुः ।)
अजजः, पुं, (अजात् विष्णुनामिपद्मात् जायते,
अज + जन् + कर्त्तरि ङः ।) ब्रह्मा । इति त्रि-
काण्डशेषः ।
अजमोगः, पुं, (अजस्य शङ्खस्य मोग इव शरीर-
मिव मोगो यस्य सः ।) पद्मशब्दः । इति शब्द-
चन्द्रिका ।
अजयोनः, पुं, (अजं विष्णुनामिपद्ममेद योनि-

अरभ

रूपत्तिस्यानं यस्य सः ।) विधाता । ब्रह्मा । इत्य-
मरः ।
अजवाहनः, पुं, (अजमिव शङ्खवत् शुभं वाहनं
दधो यस्य सः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अजहस्तः, पुं, (अजं पदं हस्ते यस्य सः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः ।
अजिनी, स्त्री, (अजानां समूहः, अज + अङ्करादि-
त्वात् इनि, स्त्रियां ङीप् ।) पद्मिनी । इति
राजनिर्घण्टः । पद्मसमूहः । पद्मलता । पद्मयुक्त-
देशः । इति नलिनीशब्दटीकायां भरतः ।
अजिनीपतिः, पुं, (अजिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः,
यद्यतीतपुरुषः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ।
अब्दः, पुं, (अवति सीमानं रक्षति अयं + "यक्षा-
दय" इति दन् नेघपर्वतविशेषपक्षे तु सप्तो
ददाति, अप् + दा + कर्त्तरि कः ।) वत्सरः ।
मेघः । मुक्ता । इति मेदिनी । पर्वतविशेषः ।
इति विन्ध्यः ।
अब्दसारः, पुं, (अब्दस्य सुक्तायाः सारः मूल-
निर्यासः ।) कर्पूरमेदः । इति राजनिर्घण्टः ।
अब्धिः, पुं, (आपो जलानि धीयन्तेऽत्र, अप् + धा
+ अधिक्कारणे कि, उपपदसमासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ।
अब्धिकफः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य कफ इव कफाकार-
तया तस्य तादृशत्वं ।) समुद्रफेनः । तत्पर्यायः ।
ह्रिङ्गीरः २ । फेनः ३ । इत्यमरः ।
अब्धिगौ, पुं, (अब्धौ जायते अब्धि + जन + कर्त्तरि
ङः, उपपदसमासः ।) अब्धिनीकुमारौ । द्विवचना-
न्तोऽयं शब्दः । इति हेमचन्द्रः ।
अब्धिदीपा, स्त्री, (अब्धिसंस्थाता लवणादिसप्त-
संख्याता दीपा यस्याः सा ।) पृथिवी । इति
त्रिकाण्डशेषः ।
अब्धिनगरी, स्त्री, (अब्धेः समुद्रस्य सन्निहिता
नगरी ।) द्वारकापुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अब्धिनवनीतकः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य नवनीतमिव,
यद्यतीतपुरुषः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ।
अब्धिफेनः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य फेनः, यद्यतीतपुरुषः ।)
समुद्रफेनः । इति राजनिर्घण्टः ।
अब्धिमण्डूकी, स्त्री, (अब्धिं समुद्रं मण्डयति, पब्लि
+ मण्ड + उक्, स्त्रियां ङीप् ।) मुक्तास्कोटः ।
शुक्तिः । इति हेमचन्द्रः । भिनुक इति माया ।
अब्धिप्रयनः, पुं, (अब्धौ प्रलये समुद्रे शेते, प्री +
वाङ्मत्यात् कर्त्तरि ल्युट्, सप्तमीतत्पुरुषः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः । (नारायणोऽपि प्रलये अब्धौ
शेते, यदुक्तं,—
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वमेतन् नारायणः स्मृतः" ।
इति मनुः ।)
अब्धिमिः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य पमिः, यद्यतीतपुरुषः ।)
वडवानलः । इति हेमचन्द्रः ।
अब्धमचः, पुं, (अपोमण्डयति, अप + मल्लि +
मिलिकामिमल्ल्याचरिभ्यो य इति कर्त्तरि ण्यः,
उपपदसमासः ।) सप्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अभ्यन्, स्त्री, (अपो विभक्ति, अप् + भ + कर्त्तरि कः ।) मेघः । इत्यमरः । सुस्तादणं । अभ्यन्कधातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभ्यन्मतङ्गः, पुं, (अभ्यन्स्य, मेघस्य अधिपः मा- तङ्गः शाकभार्थिवादित्वात् समासः, मध्यपद- लोपश्च ।) ऐरावतः । इत्यमरः ॥

अभिन्, स्त्री, (अपः नौकामलापनयनाय विभक्तिं धारयति, अप् + भ + क्तिः ।) काकुत्थाक्षः । नौकामलापनयनार्थकुदालाक्षितिकाक्षं । इत्यमरः ॥ (पण्यादित्रयाणां समष्टीकरणपात्रं । तीक्ष्णाग्रो लोहदण्डः ।

“अभिन् काण्यायसी दद्यात् सप्यं हत्वा द्विजोत्तमः । पणालभारकं धत्ते सैसकैकमासकं” ॥

इति मनु ।)

अभिभयं, त्रि, (अभे मेघे भयं, अभ + घ तस्य इय ।) मेघोद्भववस्तु । इत्यमरः ॥

अभ्रक्षचर्यकं, स्त्री, (ब्रह्मचर्यविरोधि, विरोधे नञ्- समासः । ततः स्तार्ये कन् ।) मैथुनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ब्रह्मचर्यशून्ये त्रि ॥

अभ्रक्षण्यं, स्त्री, (ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्मणि अहिंसादौ साधु, ब्रह्मण् + यत्, नञ्समासः ।) नाथोक्तौ नायं बन्ध इत्याकारोक्तिः । अवधयाच्चा । तत्पर्यायः । अवधोक्तिः २ । इत्यमरः ॥ (“नपथे अवभ्रक्षणमब्रह्मण्यं । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुनमुत्तिष्ठ्य राजद्वारे सोरस्ताडनमब्रह्मण्य- मुद्घोषितं” ।

इति उत्तरचरिते । वेदविषयं अतिनिन्दितं कर्म । निरतिशयस्यनशोकादिप्रकाशोक्तिरियं ।)

अभ्र इ ख ध्नौ । इति कविकाव्यद्रुमः ॥ इ अभ्र्यते । ख अभ्रते । इति दुर्गादासः ॥

अभयं, स्त्री, (भयस्याभावः इत्यव्ययीभावः, यद्वा नास्ति भयं यस्मात् तत्, हरीतक्यां दुर्गामूर्तिभेदे च स्त्री ।) वीरणमूलं । इत्यमरः ॥ भयाभावः । (“नातः परतरो धर्मे नृपाणां यद्राज्यार्जितं” । विप्रेभ्यो दीयते त्रयं प्रजाभ्यश्चामयं सदा” । इति याज्ञवल्क्यः ।

“योदत्वा सर्वभूतेभ्यः प्रजज्जयभयं दृष्टात् । तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिभः” ॥ इति मनुः ।)

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्यकार्थे भयाभये । बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी” ॥ इति श्रीभगवद्गीता ॥ भयरहिते त्रि । इति विश्वः ॥

अभयद्विगिहः, पुं, (अभयाय स्वयोज्ज्वलभयाभावाय- द्विगिहः ।) युद्धज्ज्वा । सङ्गमपटङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभया, स्त्री, (नास्ति भयं यस्याः सा ।) हरीतकी । इत्यमरः ॥ चम्पादेशजातपक्षिशिरा हरीतकी । सा नेत्ररोगे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (दुर्गा ।)

अभ्यक्षं, त्रि, (भक्ष् + भस्मणि ण्यत्, नञ्समासः । अभ्यक्षणीयं । अखायं । यथा,—

“अधायं धर्मं मे सद्भिः करिष्यसि किमस्थितिः ।

अभयं चैव मे मांसं त्वादृशैर्ब्रह्मचारिभिः” ॥

इति रामायणं ॥ (भोजनायोग्यं वस्तु, भक्ष्याय मन्वादिभिः शास्त्रकारैः निषिद्धं द्विजातिभिः वर्ज- नीयं वस्तु । तानि च यथा, लघुनगटल्लनपलायवा- ख्यानि त्रीणि स्थूलकन्दशाकानि । विष्ठादिजातानि तण्डुलीयादीनि च । लोहितवृक्षनिर्घासः । क्तेनो- द्भववृक्षनिर्घासः । श्लेष्मलं । गव्यं । पेषुषश्च । देवाद्यनुद्देशेन आत्मार्यं पक्षाः कृसरसंयावपाय- सापूषाः । असंस्कृत पशुमांसं । नैवेद्यार्थमन्नानि निवेदनात् प्राक् । हवींषि च होमात् प्राक् इत्यादि ।)

अभाजनं, स्त्री, (न भाजनं, नञ्समासः ।) अपात्रं । अयोग्यं । यथा,—

“दीधीवेवीट्समः कश्चित् गुणवद्वोरभाजनं ।

क्षिप्रप्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहितं न ते” ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥ पात्ररहिते त्रि ॥

अभावः, पुं, (भू + भावे घञ्, नञ्समासः ।) मरणं । असत्ता । इति विश्वमेदिनौ ॥

“अस्ति पुत्रो वशे यस्य मृत्योर्भार्या तथैव च ।

अभावे सति सन्तोयः स्वर्गस्थोऽसौ महीतले” ॥

इति चाणक्यः ।

(“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणवेवोपपादयेत् ।

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वधोरूपसमन्वितैः” ॥

इति मनुः ।) त्रयादिषट्कभिन्नः । स द्विविधः ।

संसर्गाभावः १ अन्योन्याभावश्च २ । इति भाषा-

परिच्छेदः ॥ भावशून्यः भावः स्थायिभावादिरिति अलङ्कारशास्त्रं ॥

अभावनीयः, त्रि, अचिन्तनीयः । चौरादिकाचिन्त- नार्थभूधातोः कर्मण्यनीये नञ्समासः ॥

अभावणं, स्त्री, (भाप् + ल्युट्, नञ्समासः ।) अक- धनं । मौनं । इत्यमरः ॥

अभि, व्य, (न भाति, न + भा + क्तिः ।) उपसर्ग- विशेषः । अस्त्यार्थाः । समन्तात् । उभयार्थः ।

वीक्षा । इत्यन्भावः । धर्मणं । इति दुर्गादासः ॥

अभिषासः । आभिमुख्यं । इति मेदिनी ॥ चिह्नं ।

इति वोपदेवहेमचन्द्रौ ॥

अभिकः, त्रि, (अभिकामयते इति अनुकामिकेति साधुः ।) कामी । कामुकः । इत्यमरः ॥

अभिक्रमः, पुं, (अभि + क्रम + घञ् ।) नोदात्तेति वृद्धाभावः । अभिक्रम्यते कर्मणा प्रारभ्यते इति व्युत्पत्त्या कर्मोपपत्त्ये प्रारम्भे च ।) अभीतयो-

धादेर्युद्धे शत्रुसन्मुखगमनं ।

आरोहणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिख्या, स्त्री, (अभि + ख्या + ण्यङ् ।) नाम । शोभा । कीर्तिः । इति मेदिनी ॥ आख्यानं । इति शब्दरत्नावली ॥ (शोभा । सौन्दर्यं । रम-

णीयता । [इति रघुवंशे ।

“काव्यभिरया तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेशयोः” ।

“कामप्यभिर्या स्फुरितैरपुण्य-

दासन्नलादप्यपुण्योऽधरोष्ठः” ।

इति कुमारसम्भवे । यशः ॥)

अभियक्तः, त्रि, (अभि + यच् + कर्मणि क्तः ।)

शत्रुणाक्रान्तः । इत्यभिपन्नशब्दार्थे अमरः । (अभियुक्तः ।)

अभियहः, पुं, (अभि + यच् + भावे अच् ।) अभि- योगः । इत्यमरः ॥ कलहाङ्गनं । अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं । आभिमुख्येन युद्धादिप्रवृत्तिः ।

इति तट्टीकायां भरतः ॥ गौरवं । अभियहणं ।

इति मेदिनी ॥ लुट् इति भाषा । (चौर्यकरणं ।)

अभियहणं, स्त्री, (अभि + यच् + भावे ल्युट् ।) अभिहारः । इत्यमरः ॥ चौर्यकरणं । सम्मुखे

हरणं । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (साहसं ।

अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं ।)

अभिघातः, पुं, (अभि + हन् + भावे घञ् ।) दण्डा- दिभिरभिहननं । आघातः । यथा,—

“अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापतः” ।

इति माधवकारः ॥ प्रन्नादौ कवर्गादिवर्गाणां पूर्व-

स्थितचतुर्थ्यद्वितीयतृतीयचतुर्थ्यर्थाः क्रमेण पर-

स्थितवर्गैकैकद्वित्रिवर्गयुक्ताः । तत्र स्त्री । यथा—

“अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदद्वित्रिवर्गयुक्ते ।

नगवर्गाणां परतो धरणीचन्द्रिरामाद्याः” ॥

इति केरलग्रन्थः ॥ (प्रहारः । अभिहननं । आ-

घातः ।

“चक्षुःशृङ्गमन्मित्रमित्रचण्डाभिघात-

संचूर्णितोरगुगलस्य सुयोधनस्य” ।

इति वेणीसंहारे । सङ्घर्षणं । संमर्दः । पीडनं ।

क्षोभदानं । शोकक्षोभः ।

“सम्भवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।

श्रीतातपाभिघातान्श्च विविधानि भवानि च” ॥

इति मनुः । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघाती, [न्] पुं, (आभिमुख्येन हन्ति, अभि + हन् + णिनि ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (विपक्षः । आक्रमणकारी ।

“एकदा न विगृह्णीयात् बहून् राजाभिघातिनः ।

सदर्पोऽप्युरगः कीटैर्वज्रभिर्नश्यति ध्रुव” ॥

इति हितोपदेशे । पीडाजनकः । आघातकारी ।

“सुव्यवस्थितमन्त्रेण परमर्म्माभिघातिना ।

भद्वितथं नरेन्द्रेण न कामवपश्वर्त्तिना” ।

इति रामायणे । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघारः, पुं, (अभि घार्यते समन्तात् वज्रौ सिध्यते, अभि + घृ क्षरणे णिच् + अच् ।) घृतं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिचरः, पुं, (आभिमुख्येन सेवार्थे चरति, अभि + चर् + ट ।) दासः । मलः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिचारः, पुं, (आभिमुख्येन शत्रुबन्धार्थं चारः कार्यकरणं अभि + चर + भावे घञ् ।) हिंसा- कर्म । इत्यमरः ॥ अथर्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादि-

निध्यादितमारणोघातनादिहिंसात्मककर्म । इति

भरतः ॥ मारणादिफलकतान्त्रिकप्रयोगविशेषः ।

स अष्टविधः । मारणं १ मोहनं २ सम्भनं ३

विद्वेषणं ४ उघाटनं ५ वशीकरणं ६ । इति

तन्त्रसारः । उपपातकविशेषः । इति प्रायश्चित्त-

विवेकः । स तु श्वेनादियज्ञेनानपराधस्य मारणं ।

इति कुल्लूकभट्टः ॥ यथा,—

अभि

“हृत्सौमधीनां स्वाजीवोऽभिचारो मूलकर्म च” ।
इति मन्त्रे ११ अध्यायः ॥ २ ॥ अध्याभिचारः ।
“ॐ विरुद्धे रूपिणि चरिण्ये वैरिणममकं देहि
देहि स्वाहा” । इति खड्गसमिन्ता खड्गसन्तां च
पठित्वा खड्गं संपूज्य क्षागादिकममकोऽस्ति इति
वैरिनाम्नाभिमन्त्रा रक्तसूत्रेण त्रिधा मुखं बद्धा
वैरिनाम्ना प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ।

“ॐ एतं स वैरी यो देहि तमिमं पशुरूपिणं ।
विनाशय महादेवि स्वं स्वं खादय खादय” ॥
इति पठित्वा बलिभिरसि पुण्यं दत्त्वा बलिमन्त्रं
पठित्वा बलिं संपूज्य अद्यान्त्रिने मासि महा-
नवम्यां असुकगोत्रोऽसुकदेवशर्मा असुकशत्रु-
नाशाय इमं क्षागं महिषं वा असुकदेवते भग-
वत्यै दुर्गायै तुभ्यमहं सम्यग्दे इत्युत्सृज्य आं
शू भूट इति हित्वा मूलं पठित्वा एतद्विधं दुर्गायै
गमः । इति रक्तां शिरश्च दत्त्वा त्रिधाङ्गसांसे-
होमं मूलमन्त्रेण कुर्यादिति तन्त्रसारः ॥

अभिचारी, [न्] चि, (अभिचरति शत्रुवधाये
कर्म्म करोति, अभि + चर + णिनि ।) अभि-
चारकर्त्ता । तन्त्रादिशास्त्रोक्तानिष्टकारी । अभि-
पूर्वचरधातोः कर्त्तरि णिन् ॥

अभिजनः, पु, (अभिजायतेऽत्र, अभि + जन् +
आधारे घञ्, वृद्धमावः ।) त्यातिः । जन्मभूमिः ।
कुलश्रेष्ठः । वंशः । इति मेदिनी ॥ (अन्वयः ।
“अभिजनतपोविद्यावीर्यक्रियातिशयेर्निजैः” ।
इति महावीरचरिते ।

“कथं दशरथाज्जातः सुद्धाभिजनकर्मणः” ।
इति रामायणे ॥

अभिजातः, चि, (अभिजन् + भावे क्तः, अभिमतं
प्रशस्तं जातं जन्म यस्य सः ।) सुन्दरः । न्यायः ।
इति विश्वः ॥ कुलजः । कुलीनः । बुधः । पण्डितः ।
इत्यमरः ॥ (श्रेष्ठवंशोद्भवः ।

“जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।
अमन्यतेकमात्मानमनेकं वशीनां वशी” ॥
इति रघुवंशे ।

“न स्नेहिष्ठतथं यश्चादौ स्त्रीषु नापकृतं वदेत् ।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रवुद्धेषु संखृतं” ॥
इति मनुः । उचितः । उपयुक्तः । योग्यः । स्वरूपः ।
मनोहरः । मान्यः । पूज्यः । धन्यः । स्नाध्यः ।
भगवान् । समृद्धः ॥

अभिजित्, स्त्री, (अभि + जि + क्तिप् ।) दिवसस्या-
द्यमसुहृत्तं । कुतपकाल इति प्रसिद्धं ॥ यथा,—
“अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रोहिणोदये ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं” ॥
इति मत्स्यपुराणं । नक्षत्रविशेषः । तत्तु तार-
कात्रयात्मकशुद्धाटकाकाति । उत्तराषाढायाः
शेषपञ्चदशदण्डाः श्रवणायाः प्रथमदण्डचतुष्टयं
एतद्वनविंशतिदण्डात्मकमभिजिद्रवति ॥ इति
ज्योतिषं ॥ तत्र जातफलं ।

“अतिसुललितकान्तिः सम्मतः सज्जनानां
ननु भवति विनीतस्वराकीर्तिः सुवेशः ।
दिशवरसरभक्तो व्यक्तावाङ्मनवः स्याद-

अभि

भिजिति यदि सूतिर्भूपतिः सखवंशे” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अभिज्ञः, चि, (अभि साकल्येन जानाति, अभि +
ज्ञा + कर्त्तरि कः ।) प्रवीणः । निपुणः । विद्वः ।
इत्यमरः ॥ (बोद्धा । दक्षः । कुशलः ।

“अभिज्ञान्देपतातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः” ।

“अनभिज्ञास्तमिखाणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः” ।

इति कुमारसम्भवे ॥

अभिज्ञानं, स्त्री, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि + ज्ञा +
करणे ल्युट् ।) चिह्नं । इति हेमचन्द्रः । (अङ्गः ।
लक्षणं ।

“एतस्मान्नां कुशलिनमभिज्ञानदानादित्वा
मा कौलीनाश्चकितनयने मथ्यविश्रासिनी भूः” ।
इति मेघदूते । स्मृतिः । ज्ञानभेदः ।

“एवमुक्तुस्तु रामेण हवूमान् वानरर्वभः ।

पूर्ववृत्तमभिज्ञानं भूयः सप्रत्यभाषत” ॥

इति रामायणे । सोऽयमितिज्ञानसाधनं चिह्नं ।

स्मरणार्थमङ्कुरीयादिकं चिह्नं । “अयं मैथिल्य-
मिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्कुरीयकः” । इति भट्टि-
काय्ये ॥

अभितः, [स्] व्य, (अभि + तसिन् ।) शीघ्रं । साकल्यं ।
आभिमुख्यं । उभयतः । “अङ्गान्ययाचीदभितः
प्रधानं” । इति भट्टिकाय्ये ॥ समीपं । इति
मेदिनी ॥

अभिधर्षणं, स्त्री, (अभि + धृ + भावे ल्युट् ।)
रक्तपिशाचभृतादेरभिषङ्गः । इति महाभारतं ॥
सर्वतोभावेन धर्षणश्च ॥

अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अङ्
स्त्रियां टाप् ।) नाम । इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय-
मते शब्दशक्तिः । मीमांसामते विधिसमवेत-
विधिध्यापारोभूतपदार्थः । तस्या लक्षणं । “स
मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते” ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ तत्र “सङ्केतितार्थस्य
बोधनादयिमाभिधा” । इति साहित्यदर्पणं ॥ (आ-
ख्या । आङ्गा । अभिधानं । नामधेयं ॥)

अभिधानं, स्त्री, (अभिधीयते अनेन, अभि + धा +
करणे ल्युट् ।) नाम । इत्यमरः ॥ कथनं ।
यथा । “तवाभिधानाद्यथे नताननः” । इति
भारविः ॥ शब्दकोषः । यथा । “कृतद्वितसमा-
सानामभिधानं नियामकं” । इति वोपदेवः ॥
(आख्या । नामधेयं ।

“आख्याङ्ग अभिधानश्च नामधेयश्च नाम च” ।

इत्यमरः । “शिखरिणि कानु नाम कियश्चिर
किमभिधानमसावकरोत्तपः” । इति साहित्य-
दर्पणे । उक्तिः । उल्लेखः । निर्देशः ॥

अभिधेयं, स्त्री, अभिधानं । नाम । (“इति प्रयो-
जनाभिधेयसम्बन्धाः” इति वोपदेवः ॥) अभिधीयते
अनेनेति करणे यः ॥

अभिधेयं, चि, (अभि + धा + कर्म्मणि यत् ।) अभि-
धागम्यं । वाच्यं । प्रतिपाद्यं । यथा । “इति प्रयो-
जनाभिधेयसम्बन्धाः” । इति वोपदेवः ॥

अभिधा, स्त्री, (अभि + धौ + अङ् + टाप् ।) परस्मै

अभि

विषयस्यूहा । इत्यमरः ॥ परब्रह्मे जिहृत्ता ।
दोषचिन्तापूर्वकं परस्मै लिप्ता इत्येके । विषय-
प्रार्थना । इति स्वामी । विषयस्य लाभस्य स्यूहा
विषयस्यूहा विषयेन चौर्यादिना स्यूहा इति
तृतीयासंभासः इत्यने । विषयस्यूहेतिपाठे पर-
स्मैविषये विषयितया स्यूहा जिहृत्तामात्रं । इति
कश्चित् इति कौमुदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अभिलाषः । इति रायमुकुटः ॥

अभिनन्दनः, पुं, (अभिनन्दयति, अभि + नदि +
णिच् + ल्युट्) बुद्धविशेषः । चतुर्थस्तीर्थकारजिनो-
ऽय । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वतोभावेनानन्दजनके
त्रि ॥

अभिनयः, पुं, (अभिनीयते हृद्गतक्रोधादिभावः
प्रकाशयतेऽनेन अभि + नी + करणे अच् ॥ अङ्ग-
क्रोधादिभावामिभ्यञ्जकः । अङ्गुल्यादिना व्यक्ती-
कृतमनःकार्यं । तत्पर्यायः । अञ्जकः २ । इत्य-
मरः ॥ दृश्यकार्यं । रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरा-
दीनामवस्थानुकरणं । स चतुर्विधः । आङ्गिकः १ ।
वाचिकः २ । आहार्यः ३ । सात्त्विकः ४ । इति
साहित्यदर्पणं ॥ (“तामेतां परिभावयन्त्वभिनयै-
र्विन्यस्तस्मिन् बुधाः शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणत-
प्रज्ञस्य वाणीमिमाम्” । इति उत्तरचरिते ॥)

अभिनवः, चि, (अभि + नु + भावे अप् ।) नूतनः ।
इत्यमरः ॥

(“अभिनवमधुलोलुपस्त्वं
तथा परिचुम्भा व्रतमङ्गरोम्”
इति शाकुन्तले ॥)

अभिनवोद्भिद् [इ] पुं, (अभिनवं यथातथा उद्भि-
नन्ति उद्भिद्य जायते, अभिनवं + उत् + भिद् +
कर्त्तरि क्तिप् ।) अङ्कुरः । इत्यमरः ॥

अभिनिर्मुक्तः, पुं, (अभि साकल्येन सायन्तनकार्येण
निर्मुक्तः ।) सूर्यास्तकालशायी । यस्मिन् सुप्ते
सूर्यास्तं याति सः । इत्यमरः ॥

(“सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वीणो युक्तः स्यान्महत्तैमसा” ॥
इति मनुः ।)

अभिनिर्धायं, स्त्री, (शत्रुसमिभक्षीकृत्य निर्व्यायं
निर्गमः ।) विजिगीषोः प्रयाणं । यात्रा । इत्य-
मरः ॥ (जिगीषया गमनं ।

“यत्नेनयामिनिर्धायं स्मृतं तदाभयेयानम्” ।

इति हलायुधः ॥)

अभिनिवेशः, पुं, (अभि + नि + विश् + भावे घञ् ।)
मनःसंयोगविशेषः । मनोनिवेशः । आवेशः ।
शास्त्रादौ प्रवेशः । तत्पर्यायः । निवन्धः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ योगशास्त्रमते मरणजन्यमयजनका-
विद्याविशेषः ॥ (आद्यः । अवशमिदं कर्त्तव्य-
मित्यादिरूपोऽध्यवसायः । दृष्टसङ्कल्पः ।

“इत्युक्तवन्त जनकात्मजायां
निवन्तुरुद्धाभिनिवेशमीशे” ।

इति रघुवंशे ।

“अथात्ररूपाभिनिवेशतोषिया
कृताभ्यनुज्ञा गुरुरा गरीयसा” ।

अभि

इति कुमारसम्भवे । आत्तक्तिः । अनुरागः ।
अभिषाषः । “वलीवान् खलु मेऽभिमिवेशः” ।
इति शाकुन्तले ।)

अभिनिष्ठानः, पुं, (अभि + नि + क्तन् + घञ्, अभि-
निः स्तनः शब्दसंज्ञायां इति घत्वं ।) विसर्गः ।
अक्षरं । इति मेदिनी ।

अभिनीतः, त्रि, (अभि + नी + क्तः ।) युक्तः ।
न्यायः । अतिसंस्कृतः । प्रशस्तो भूषितो वा ।
असर्थो । शोधनः अक्षमावान् वा । इत्यमरः ॥
“अस्मिन्नेव प्रकारे धनद्वयमुदारधीः ।
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः” ।
इति महाभारते । विज्ञः । धीरः ।
“स भवान् वित्तसम्पन्नः स्थितः पथि निरत्यये ।
मित्रार्थमभिनीतत्वं यथावत् कर्तुमर्हसि” ।
इति रामायणे ।)

अभिनेता, [ट] त्रि, (अभि + नी + कर्त्तरि ढच् ।)
अभिनयकर्त्ता । केचो संज्ञोयाना इत्यादि भाषा ।
इति नाटकप्रसिद्धं ।

अभिपन्नः, त्रि, (अभि + पद् + कर्त्तरि क्तः ।) अप-
राजः । अपराधवान् । आपद्रुतः । प्राप्तविपत्तिः ।
अभियस्तः । शत्रुणाक्रान्तः । इत्यमरः ॥ (स्त्री-
कृतः । अङ्गीकृतः । अभिभूतः । पीडितः ।
“दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दाः ।
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” ।
“दृष्टिर्दोषाभिपन्नः” । इति सुभुते ।)

अभिप्रायः, पुं, (अभि + प्र + इन् + भावे अच् ।)
इच्छाविशेषः । तत्पर्यायः । आशयः २ हृदयः ३ ।
इत्यमरः ॥ आकृतं ४ भावः ५ । इति जटाधरः ।
(अभिसन्धिः । हृद्गतो भावः ।
“दुर्योधन ममाप्येतत् हृदि संपरिवर्त्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वात् नैवं तु विदुषोऽन्यहं” ।
इति महाभारते । [इति मनुः ॥])

अभिप्रेतं, त्रि, (अभि + प्र + इन् + क्तः ।) अभि-
प्रायविषयीभूतं । अभीष्टं । यथा,—
“कामाय तु हितं काव्यमभिप्रेतार्थेतिद्वये ।
पार्वत्येन विधानेन तदप्यक्तं खगाधिप” ॥
इति भविष्यपुराणं ॥ (वाङ्मनः । सम्मतः ।)

अभिमवः, पुं, (अभि + भू + भावे अप् ।) गर्व-
नाशः । परिभयः । पराभवः । इति शब्दरत्ना-
वली हेमचन्द्रः ॥ (पराजयः । तिरस्कारः ।
“रघोरभिभवाशङ्किं चुक्षुभे दिपतां मनः” ।
इति रघुवंशे ।
“बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदः” ।
इति हितोपदेशे ।)

अभिभूतः, त्रि, (अभि + भू + क्तः ।) ज्ञानरहितः ।
तत्पर्यायः । इतिकर्त्तव्यतामूर्धः २ विद्वस्तः ३ ।
व्याकुलः ४ अभिमायः ५ विद्वत्तः ६ विद्वजः ७ ।
इति जटाधरः ॥ पराभूतः । भयदर्पः । तत्प-
र्यायः । आत्तगर्वः २ । इति जटाधरः ॥ आत्त-
गन्धः ३ । इत्यमरः ॥ अभिहतः ४ । इति
लट्टीका ॥

अभि

(“दैव्याभिभूतस्य युवामवोदं
मग्नस्य दोर्मर्षुवनस्य भारम्” ।

इति भट्टिः ।)

अभिभूतिः, स्त्री, (अभि + भू + भावे क्तिन् ।) अ-
नादरः । अवज्ञा । इति शब्दरत्नावली । (परा-
भवः । पराजयः । मानभङ्गः । निकारः ।

“अभिभूतिभयादसूततः

सखमुह्यन्ति न धाम मानिनः” ।

इति भारविः ।)

अभिमतं, त्रि, (अभि + मन् + कर्मणि क्तः ।) इष्टं ।
सम्मतं । यथा,—

“अभिमतफलशंखो चारु पुष्कोर वाङ्-
स्तरुषु सुकुतुरुचैः पक्षिणश्चानुकूलाः” ।

इति भट्टिः ॥ (हृद्यः । प्रियः । हृदयङ्गमः ।

“स माधवेनाभिमतेन सख्या

रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अनिश्चयमपि मकरकेतुर्मनसो-

रुजमावहन्नभिसतो मे” ॥

इति शाकुन्तले ।)

अभिमतव्यं, स्त्री, (अभि + मन् + कारणे ल्युट् ।)
आज्ञानं । आकारणं । इति हेमचन्द्रः ॥ डाकन्
इति भाषा । (मन्त्रपाठेन संस्कारकरणं ।

यथा,—

“दत्तात्रेयं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्” ।

इति याज्ञवल्क्यः ।)

अभिमत्यः, पुं, (अभि मथ्यते चक्षुः पीड्यतेऽनेन,
अभि + मन् + कारणे घञ् ।) चक्षुरोगः । इति
त्रिकायशेषः ॥ अधिमत्य इति वैद्यके पाठः ।
तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपानि ।

“दृष्टैरेतैरभिच्यन्दैर्नराणामक्रियावतां ।

तावन्तस्त्वधिमत्याः सूर्यने तीव्रवेदनाः ॥

उत्पाद्यत इवात्यर्थे नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।

शिरसोऽर्द्धं तं विद्यादधिमत्यं खलत्नैः” ॥

स तु चतुर्विधः । यथा । “हृन्त्यादृष्टिं श्लेष्मिकः
सप्तरात्रादधिमत्यो रक्तजः पञ्चरात्रात् । यज्ञा-
ह्वै वातिकः सन्निहन्त्यामिथ्याचारात् पैक्तिकः
सद्य एव” ॥ इति माधवकरः ॥

अभिमत्युः, पुं, (अभिमत्यते युद्धार्थे, अभि + मन् +
युच्, निपातनात् अनादेशाभावः ।) अर्जुनपुत्रः ।
स तु सुमद्रागर्भजातः । इति महाभारतं ॥

अभिमरः, पुं, (अभिम्रियतेऽस्मात्, अभि + म् +
अप्) युद्धं । वधः । खसैन्यमयः इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ वन्धनं । इति जटाधरः ॥ (संहारः ।
समरः । अवरोधः । संपन्नाङ्ग्यं । सङ्केतस्थल-
निर्गमः । प्राणनिरपेक्षो यो व्रथ हेतोः व्याहं
हस्तिनं वा योधयति सः अभिमरः इत्येके ।)

अभिमर्दः, पुं, (अभि + म् + भावे घञ् ।) अव-
मर्दः । पीडनं । सम्प्रायः । युद्धं । इति मेदिनी ॥
(शत्रुकृतपीडनं । विपक्षराजस्य उच्छेदसाधनं ।
“क्षतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य” । इति महा-
भारते ।)

अभि

अभिमातिः, पुं, (अभि + मा + कर्त्तरि क्तिच् ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिमानः, पुं, (अभि + मन् + भावे घञ् ।) अर्था-
दिना दर्पः । तत्पर्यायः । अहङ्कारः २ गर्वः ३ ।
ज्ञानं ४ बोधः ५ प्रणयः ६ प्रेमप्रार्थना ७ ।
हिंसा ८ हननं ९ । इत्यमरभरतौ ॥ स्मयः १० ।
अवलेपः ११ दर्पः १२ अवप्रणयः १३ टङ्कः १४ ।
इति जटाधरः ॥ अपि च ।

“गर्वो मदोऽभिमानः स्यादहङ्कारस्त्वहङ्कृतिः ।
स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानश्चित्तसमुन्नतिः ।
अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभिमानितं, स्त्री, (अभिमानः जातोऽस्य, अभि-
मानः + इतच् अभिमान्यतेऽत्र, अभि + मन् +
णिच् + आधारे क्तः ।) सुरतं । मैथुनं । इति त्रि-
कायशेषः ॥ अभिमानयुक्ते त्रि ॥ (गर्वः । मदः ।
दर्पः ।)

अभिमानि, [न्] त्रि, (अभिमान्यते, अभि + मन्
+ णिनि ।) अभिमानयुक्तः । अभिमानग्रस्तः ।
यथा,—

“कर्त्ता द्युतच्छलाणां जतुमयश्रणीदीपितः सो-
ऽभिमानि” । इति वेणीसंहारः ॥

अभिमायः, त्रि, (मायामविद्यामधिगतः, प्रादि-
समासः ।) इतिकर्त्तव्यतामूर्धः । अभिभूतः । इति
जटाधरः ॥

अभिसुखं, त्रि, (अभिगतो मुखं । अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे द्वितीयया इति समासः ।) सम्मुखं । इति
जटाधरः ॥

अभियातिः, पुं, (युद्धार्थमभिसुखं यातिः गमनं,
अभि + या क्तिच् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥
अभियाती, [न्] पुं, (युद्धार्थमभियानं गमनं, अभि
+ या + भावे क्तः; इनि ।) शत्रुः । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥

अभियुक्तः, त्रि, (अभि + युज् + क्तः ।) तत्परः । पर-
काटकयुद्धः । इति मेदिनी ॥

(“उद्दामेन हिरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।
इति उत्तरचरिते ।

“अभियुक्तो यदा पश्येत् न किञ्चिद्धितमात्मनः ।
युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियते रिपुणा सह” ।

इति हितोपदेशे ।) सुतिशास्त्रमते अभियोग-
विषयीभूतः । आसामी इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

प्रत्यर्थी २ प्रतिवादी ३ । यथा,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपङ्गवं ।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोगक्ता, [नट] त्रि, (अभि + युज् + कर्त्तरि ढच् ।)
अभियोगकर्त्ता । विवादकर्त्ता । परियादी इति

ख्यातः । तत्पर्यायः । वादी २ अर्थी ३ । यथा,—

“अभियोग्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि ।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशतयोरुत्पत्तः” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोगः, पुं, (अभि + युज् + भावे घञ् ।) अप-

अभि

राधादिभिरनं। अनेन विरोधे सादृश्यमन्यतया
राजसमीपे यत्नम्। आत्मानं राधित इति
यथातः। यथा,—

“अभिद्योतमन्त्रिणीं नैनं प्रथमिद्योतयेत्”।

इति राजाधिराजः। राजाधिराजः। इति राज-
मुकुटः। अथ राजाधिराजः। अथ राजाधिराजः। तत्प-
र्यायः। अभिराजः २। इत्यमरः। उद्योगः।
इति हेमचन्द्रः।

“म प्रापदप्रातपराभिद्योग
भरेज्जुगं नगरं महानात्”।

इति कुमारसम्भवे।

अभिरामः, चि, (अभिरामते मनोऽत्र, अभि + रम् +
आधारे घञ्।) रघिरः। सुन्दरः। इति हेम-
चन्द्रः। (मनोहरः। मनोहः। रमणीयः। आन-
न्दकरः।

“मनोऽभिरामाः इत्यन्तौ रघनेमिमनोमुतेः”।
इति रघुवंशे।

अभिरूपः, पुं, (अभिरूपं रूपमस्य।) पण्डितः। इति
हेमचन्द्रः। कामदेवः। पन्ध्रः। शिवः। विष्णुः।
इति इन्द्रावतरी।

अभिरूपः, चि, (अभिरूपयति शास्त्रार्थं निरूप-
यति, अभिरूप + यिच् + षष्।) मनोहरः।
पण्डितः। इति मेदिनी। (“इयं हि रसभाव-
विशेषदीवानुरोः विष्णुमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा
परिचयः”। इति शाकुन्तले।)

अभिलाषः, पुं, (अभिलष्यते मानसं कामं वाचते-
जेन, अभि + लप् + क्तृणे घञ्।) इच्छा। इति
त्रिकाश्रयेयः। खड्गप्राज्ञायां। यथा, “काम्या-
भिलाषसहितः युगतिरनन्तराग्रहः खड्गः
शास्त्रार्थः”। इति प्रह्लादप्रकरणम्। (वर्णनं।
कथनं। वाचनं।

“तथाभिलाषमंगनयोग्यत्वविरहाय च।

राविचमयसदेवः”। इति साहित्यदर्पणे।

अभिलाषः, पुं, (अभि + लृ + भावे घञ्।) हेदनं।
इत्यमरः।

अभिजातः, पुं, (अभि + जप् + भावे घञ्।) कोनः।
तत्पर्यायः। इत्या २ आकाश ३ सूर्या ४ ईशा
५ इष्ट ६ वाय्वा ७ मित्रा ८ शमः ९ तपः १०
मनोरथः ११। इत्यमरः। इत्या १२ कान्तिः १३
रत्न १४ यधिः १५ दोषदः १६ अभिलासः १७।
इति इन्द्रावतरी। अद्या १८ इत्या १९ मतिः २०
एन्दः २१। इति अष्टाध्यायः। (“भव इदं यं सामि-
लासं सन्निविद्यते अनेन विरोधे जातः”। इति शाकु-
न्तले। “अनोऽभिलाषे प्रथमं तदाविधे”। इति
रघुवंशे।) अङ्गमेष्टा २२। इति रघुसम्भवे।

अभिजातो, [भ] चि, (अभि + जप् + क्तृणि।)
अभिजातपुत्रः। यथा,—

“अभिजातो यममादराणां
राधेयं तां भूयतिरन्तरात्”।

इति रघुवंशे।

अभिजातपुत्रः, चि, (अभि + जप् + क्तृणि उक्त्वा।)

अभिजातपुत्रः। तत्पर्यायः। पुत्र २ भ्राता ३।

अभि

गङ्गायः ४ इत्या ५। इत्यमरः। गोमी ६
विष्णुसविमवायः ७। इति अष्टाध्यायः।
“अयमयमवात् भूतमगातिर्यमिषायकः”।
इति भारविः।)

अभिजातः, पुं, (अभि + जप् + भावे घञ्।) अभि-
जातः। इत्या १। इत्यमरः। अष्टाध्यायः।

अभिवादः, पुं, (अभि + वद + भावे घञ्।) अष्टि-
वाच्यं। तत्पर्यायः। पाठ्यं २। इत्यमरः।
(वन्दना। प्रदत्तिः। प्रदानः।

“अभिवादात्वरं विप्रो व्यायांसमभिवाद्यन्।
अमौनामाहमस्मीति सं नामं परिकीर्तयेत्”।
इति मनुः।)

अभिवादकः, चि, (अभि + वद + यिच् + ण्युल्।)
वन्दनशीलः। तत्पर्यायः। वन्दारः २। इत्यमरः।
अष्टिप्रवक्ता। पाठ्यायां अभिपूर्ववदेः कर्तरि क्तः।
(प्रदानकारी। अभिवादनकारी।
“आगतोऽमीषुवाचैर्न भवन्तमभिवादकः”।
इति ग्लोपाख्यानम्।)

अभिवादनं, स्त्री, (अभिमुखीकरणाय वादनं नामो-
पादकपूर्वकमस्कारः। अभि + वद + यिच् + भावे
ल्युट्।) नागोपादकपूर्वकमस्कारः। अभि-
वादये मो अमुकस्मिन् अभिवादनं रूपः। तत्तु पाद-
स्पर्शपूर्वकमस्कारः। तत्पर्यायः। पाठ्यायुक्तं २।
इत्यमरः।

“अभिवादनशीलस्य दिवं वदोपगोविन्दः।
चत्वारि संप्रवर्तन्ते आयुर्विद्याशोभनम्”।
इति मनुः।)

अभिव्याप्तिः, स्त्री, (अभि + वि + आप् + भावे
क्तिन्।) सर्वत्रावस्थानम्। सर्वत्रोद्यत्तिः। तत्पर्यायः।
संमूर्च्छनं २। इत्यमरः।

अभिज्ञपनं, स्त्री, (अभि + जप् + भावे ल्युट्।)
निष्ठाभिज्ञानम्। अभिज्ञापः। अभिपूर्वज्ञपयतो-
र्भावेऽलुट्।

अभिज्ञप्तः, चि, (अभि + जप् + क्तृः।) प्राप्ताभि-
ज्ञापः। ज्ञापयन्तः। यथा,—

“न नामयष्टं युष्मात् छपयस्य गुरोर्जया।
भार्याया अभिज्ञप्तस्य जनकस्य विश्वतः”।
इति मेघदूतटीका।

“न युष्मद्यभिज्ञप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन्”।
इति रामायणे। “अथ तेन नियन्त्रा विमिया-
नभिज्ञप्तः प्रमेतदन्धभूत्”। इति कुमारसम्भवे।)

अभिज्ञातः, चि, (अभि + ज्ञप् + क्तृः।) परस्मिन्
परस्परये वा मैत्र्युं प्रति निष्ठाद्विधितः। मैत्र्युं
प्रति आहूतः। इति केचित्। उपपन्नपातकः।
इति केचित्। निष्ठाद्विधितमात्रं। इति केचित्।
इति भरतः। तत्पर्यायः। आचारितः २ स्थापितः
३। इत्यमरः। (प्राप्तापवादः। अभिज्ञापः।
“अन्तस्य अभिज्ञातस्य पुत्रा भ्रात्रा दवीयसा।
नाभिज्ञातस्य सोमादि सन्नेन जगतः सुहः”।
इति मनुः। विरहितः। विरहितः। पाठ्या-
युक्तं। [इति मनुः।)

“नापरोक्षमभिज्ञातस्य दामिनी रघुविद्योः”।

अभि

अभिज्ञातः, स्त्री, (अभि + ज्ञप् + भावे क्तिन्।)
लोकापवादः। इति हेमचन्द्रः। (“अमन्तक
च सवाशिताय दत्त्वा निष्ठाभिज्ञाननिष्ठयम्
यथाप”। इति विष्णुपुराणे।) पाठ्यायः। इत्य-
मरः।

अभिज्ञापः, पुं, (अभि + जप् + घञ् क्तिन्।) सर्व-
त्रोद्यत्तया दत्तमिच्छादिनिष्ठाद्विधितं वाच्यं। निष्ठा-
पवादः। तत्पर्यायः। निष्ठाभिज्ञानं २। इत्य-
मरः। शोध्यात् विज्ञातिनिष्ठमभिधारणम्। इति
पुराणम्। अष्टाध्यायः। अष्टाध्यायः। अभिज्ञाभिज्ञ-
यन्। इति विज्ञातचितः।
“यस्याभिज्ञापात् दुःखार्त्ता दुःखं विन्दति नैषधः”।
इति ग्लोपाख्यानम्।)

अभिज्ञानः, पुं, (अभि + ज्ञप् + घञ् उपसर्गादिति
घः।) पराजयः। आलोचनः। ज्ञपयः। इति मेदिनी।
निष्ठापवादः। इति मधुरावाचः। आलोचनं।
इत्यमरः। अष्टाध्यायः। अष्टाध्यायः। सर्वतोभावेन
सङ्गः। इति ह्यनायुधः। भूतान्यावेशः। यथा,—
“अभिज्ञाताभिज्ञाताभ्यामभिज्ञाभिज्ञापतः”।
इति नाथवरः। (पराभवः। परिभूतिः।
“ज्ञाताभिज्ञातो यूपतिर्निष्ठा-
दुःखार्त्तमैष्यत् प्रथमोऽनुतापः”।
इति रघुवंशे।

“तीव्राभिमज्ञप्रभवेन दक्षिं
मोहेन सन्तानयतेन्द्रियाणां”।
इति कुमारसम्भवे। शौरः। दुःखं। “अभि-
पज्ञज्ञं विज्ञातिविति निष्ठेन निष्ठाग्रयोध-
यत्”। इति रघुः।)

अभिपवः, पुं, (अभि + प + षष्, गुणः यत्तत्।
यष्टः। शानं। मयसन्धानं। तत्तु चिरस्थायित
मदोत्पादकप्रयः। इति मेदिनी। यज्ञस्थानं
सोमनतापानम्। तत्पर्यायः। सूत्या २ खननं ३।
इत्यमरः।
“भवेदभिपवः याने मये सन्धानयष्टयोः”।
इति मेदिनी।)

अभिपवं, स्त्री, काञ्चिकं। इति ह्यनायुधः। काञ्चि
इति भाषा।

अभिपुतं, स्त्री, (अभि + पु + क्तृः गन्।) काञ्चिक।
इत्यमरः।

अभिपेकः, पुं, (अभि + पिच् + भावे घञ्।) शानं।
इति चिकित्साशेषः।

“श्रुदा गोऽग्निर्मेकार्यमाजमान महावर्गः”।
इति विष्णुपुराणे।

“निष्ठतपस्यस्यज्ञाननिष्ठेतां।
नामोन्मानागमनिष्ठेऽन्येतां”।

इति कुमारसम्भवे।)

अथ अष्टाध्यायानिष्ठमभिज्ञातः। अभिज्ञातः। स्त्री-
तत्पर्यं २ मोमयं ३ मोमयं ४ दुःखं ५ यधि ५
इति ६ कुलोदयं ७ इत्यमरः ८ यत्तत्पर्यं ९
युद्धमोमयं १० यत्तत्पर्यं ११ यत्तत्पर्यं १२ यत्तत्पर्यं
चिन्तामयमयमयं १३ यत्तत्पर्यं १४ यत्तत्पर्यं
यत्तत्पर्यं तत्तत्पर्यं यत्तत्पर्यं यत्तत्पर्यं यत्तत्पर्यं

मधुयोजनं । गन्धोदकं १५ । तेन पञ्चधा स्नानं । तीर्थजलं १६ गङ्गोदकं १७ वल्मीकतोयं १८ सर्वौषधिजलं १९ सहस्रधाराजलं २० घटोदकं २१ केषाक्षिन्मते अष्टोत्तरशतघटोदकं । इति उत्कलखण्डं ॥ * ॥ अथ लहरीन्दिकेश्वरपुराणोक्तानि ७ दुर्गापूजाभियेकद्रव्याणि लिख्यन्ते । पिष्टामलकीयुक्तहरिद्रा १ । तथा दर्पणप्रतिविम्बे देवीमुत्तमं यथाक्रमं वक्ष्यमाणप्रत्येकद्रव्येण मन्त्रं पठित्वा खापयेत् । शुद्धजलं २ शक्कुजलं ३ गङ्गाजलं ४ गन्धोदकं ५ पञ्चगव्यं प्रत्येकं यथा— गोमूत्रं ६ गोमयं ७ दुग्धं ८ दधि ९ घृतं १० कुशोदकं ११ पञ्चामृतं १२ शिशिरोदकं १३ मधु १४ पुष्पोदकं १५ इक्षुरससागरोदके १६ सर्वौषधिमहौषधिजलं १७ पञ्चकषायोदकं १८ अष्टमृत्तिकाः १९ फलोदकं २० उष्णोदकं २१ सहस्रधाराजलं २२ अष्टकलसोदकं यथा । व्योम-शङ्खाम्बुपूर्णाद्यकलसः २३ मेघतोयपूर्णद्वितीयकलसः २४ सारस्वततोयपूर्णद्वितीयकलसः २५ सागरोदकपूर्णचतुर्थकलसः २६ पद्मरेणुमिश्रितजलपूर्णपञ्चकलसः २७ निर्भरोदकपूर्णषष्ठकलसः २८ सर्वतीर्थाम्बुपूर्णसप्तमकलसः २९ शुद्धजलपूर्ण-अष्टमकलसः ३० ॥ * ॥ नानापद्धतिषु द्रव्याणां व्युत्क्रमपुनरुक्त्याधिक्यानि सन्ति यत्र यान्युक्तातिरिक्तद्रव्याणि तानि लिख्यन्ते । यथा । नदी १ नारिकेल २ रत्न ३ लटि ४ कर्पूर ५ चन्दन ६ अगुरु ७ स्वर्ण ८ रजत ९ गोरोचना १० कुङ्कुम ११ श्रीफल १२ धान्य १३ दूर्वा १४ शर्करा १५ सरोवर १६ अस्त्र १७ गङ्गासागर १८ पञ्चशस्त्र १९ तिल २० ऋद २१ पुष्करिणी २२ कूप २३ फलमूल २४ अर्घ्य २५ घटचतुष्टय २६—जलानि । प्रीतलजल २७ । तिलतैलं १ गन्धतैले २ । नदीकूल १ वराहदन्त २ वज्रादार ३ राजदार ४ लघुशङ्ख ५ वल्मीक ६ चतुष्पथ ७ पारावार ८ देवद्वार ९ गङ्गा १०—मृत्तिकाः ॥ गजदन्त ११ नद १२ उभय-कूल १३ नागर १४ गोष्ठ १५ त्रिपथ १६—मृत्तिका इति केचित् । पञ्चामृतं प्रत्येकं सर्वौषधिमहौषधी एणक् । पञ्चकषायाः प्रत्येकं ॥ पञ्चामृतान्तिरिक्तमधुघृतदुग्धानि ॥ उदत्तनद्रव्ये केवलहरिद्रा इति केचित् ॥ त्रैलोक्यहरिद्रा इति केचित् ॥ गन्धपिष्टपञ्चशस्यचूर्णमिति केचित् ॥ कालोपुराणदेवीपुराणोक्तपद्धतिष्वपि तथा । तासां मध्ये पूर्वोक्तातिरिक्तद्रव्याणि लिख्यन्ते । यथा । प्रवाल १ मरकत २ पद्मराग ३ मुक्ता ४ माणिक्य ५ वैदूर्य ६ पद्म ७ कङ्गर ८ कुसुद ९ खण्ड १० अलङ्का ११ वापी १२ रक्तचन्दन १३ नानातीर्थ १४ हरिद्रा १५ पिष्ट १६ शालितगुल १७ सिद्धार्थ १८—जलानि । पञ्चतीर्थ-मृत् १ । विष्णुतैलं १ । उदत्तनद्रव्यं तैलहरिद्रा-युक्तामलकी १ ॥ * ॥ अथ लहरीन्दिकेश्वरदेवी-कालोपुराणपद्धत्युक्ताष्टकलसस्नानकालीनरागिणी रागवाद्यानि ॥ पुं । रागरागिण्यौ । वाद्यं ।

हं । मालसी १ मङ्गलोत्सवः २ । वाराङ्गी १ इन्द्रविजयः २ । मालवः १ विजयः २ । देवकीरी २ सुवनविजयः २ । मालवगौड़ः २ मङ्गलविजयः २ । ललिता २ दुन्दुभिः २ । वाराङ्गी ३ विजयः ३ । मालवः ३ देवोत्सवः ३ । विभाषा ३ दुन्दुभिः ३ । देशालः ४ राजाभियेकः ४ । देशालः ४ घनतालः ४ । भैरवी ४ वंशी ४ । धानुषी ५ मधुरी ५ । मालवी ५ मधुकरः ५ । कोड़ा ५ इन्द्राभियेकः ५ । भैरवी ६ करतालः ६ । भैरवी ६ ढक्का ६ । वाराङ्गी ६ शङ्खः ६ । गुज्जरी ७ वंशी ७ । वसन्तः ७ शङ्खः ७ । वसन्तः ७ पञ्चशब्दः ७ । वसन्तः ८ पञ्चशब्दः ८ । कोड़ा ८ मृदङ्गः ८ । धानुषी ८ विजयः ८ । अथ देवप्रतिष्ठाभियेकद्रव्याणि । नदी १ नद २ सागर ३ निर्भर ४—मेघजलानि ५ पञ्चामृतं ६ कुशोदकसहितपञ्चगव्यं ७ अश्वत्थुर ८ गजदन्त ९ पर्वत १० कुश ११ वल्मीकमृत्तिकाः १२ तिलतैलं १३ घृतं १४ पञ्चकषायोदकं १५ आम्र १६ चम्पक १७ शमी १८ पद्म १९—करवीरपुष्पाणि २० तुलसी २१ कुन्द २२—श्रीफलपत्राणि २३ तिल-कल्कशालितगुलविल्वपत्रामलकचूर्णान्यतममार्ज-नद्रव्यं २४ उष्णोदकं २५ तीर्थोदकं २६ अष्टो-त्तरशतकुम्भाः तदङ्गं वा विंशतिर्वा एको वा २७ । त्रैदिकाष्टोत्तरशतपलेन लौकिकषष्ठ्यधिकशत-त्रयतोलकमितेन जलेन पृथक् पृथक् घटेन द्रव्य-मालोद्य कार्यं ॥ अष्टमृत्तौ तु । वल्मीकमृत्तिका । गोमयं । शुष्कगोमयं । भस्मयुक्तपरिमितजलं । गन्धयुक्तजलञ्च । इति देवप्रतिष्ठातन्त्रं ॥ * ॥ अथ राजाभियेकद्रव्याणि । मृगचर्मालीर्णालङ्कृत-स्वर्णभद्रासनं १ । गङ्गायमुनासङ्गमजलं २ यावत्-पुण्यनदीजलं ३ पूर्वमुखनदीजलं ४ पश्चामुखनदी-जलं ५ तिर्यङ्मुखनदीजलं ६ सर्वसमुद्रजलं ७ क्षी-रित्तप्रवालयुक्तपञ्चोत्पलविमिश्रितालङ्कृतकाक्षन-पूर्णकुम्भाः ८ शकः ९ रोचना १० घृतं ११ मधु १२ दुग्धं १३ दधि १४ पुण्यतीर्थमृत्तिका १५ पुण्यतीर्थजलं १६ मङ्गलद्रव्यं १७ मणिदण्डश्चेत-चामरव्यजन १८ माल्यभूषितश्चेतच्छत्रं १९ श्वेत-वस्त्रः २० श्वेताश्वः २१ महागजवरः २२ वराम-

रथभूषिताष्टकन्याः २३ सर्ववादिकाणि २४ अ-लङ्कृतवन्दी २५ । इति वाल्मीकिरामायणे अयो-ध्याकाण्डं ॥ * ॥ अथ राजाभियेकविधिः । पुरो-हितो राज्ञः प्रजापालनाधिकारसिद्ध्यर्थं परदिने-ऽभिषेके कर्त्तव्ये पूर्वदिने गणेशमूढकापूजन-पुण्याहवाचननान्दीप्रभृति पूर्वोक्तं कुर्यात् । राजा राज्ञी च नियमं कृत्वा उपवासं कुर्यात् । पर-दिने अमात्यसामन्तसहितः पुरोहितः कृतमङ्गल-खानौ राज्ञीराजानौ मणिकाक्षनपृथिवीपुष्पाणि स्पर्शयित्वा नानारत्नचन्द्रातपोपशोभितमण्डप-मध्ये व्याघ्रचर्मोच्छादितासने उपवेशयेत् । ततः पूर्वोत्तरनीचां वेदीं कृत्वा तत्र खट्वोक्तविधि-नाभिं संस्थाप्य हतात्ताः पलाशाभ्युत्थशमीसमिधो वैदिकैर्भक्तैर्जुहुयात् । तत औदुम्बरखुवेण वैदि-कमन्त्रैर्हताजतीर्जुहुयात् । ततः सर्वतोभद्रम-ण्डपे स्थापितस्वर्गरजतान्नमृत्पद्मकलसस्थसर्वौष-धिपञ्चवैलालवङ्गादि-सुगन्धिद्रव्यसंवासितपुण्य-नदीतोयं सुवर्णविभूषितशङ्खेन ऋत्विग्भिः सह गृहीत्वा तुर्यधोवैर्मङ्गलपाठैः राजसूयवाजपेय-महाभिषेकोक्तसंस्तमन्त्रैः सखीकां राजानं प्राङ्-मुखं मूर्द्धि कन्याभिः सह्यभिषिञ्चेत् । ततोऽमा-त्यादयः सर्वे अभिषिञ्चेयुः । ततः पुरोहित-मन्त्रिसामन्तप्रहतिपुरवा अलङ्कृताभिः कन्याभिः सह सुवासोगन्धमाल्याद्यलङ्कृताराङ्गीराक्षोर्णकाटे कुङ्कुमागुरुकस्तूर्यादिद्रव्यैस्तिलकं दद्युः । ततो राज्ञो मूर्द्धि किरीटं दत्त्वा ह्यक्षमरादिराज-चिह्नद्रव्याणि समुपकल्पेयुः । ततो दुन्दुभिस्तुति-पुण्याहचतुर्वेदधोषैः खकुलक्रमागतनाम्ना अमृक-तं राजा भव इत्युक्त्वा राजोपरि श्वेतकुसुम-लाजाक्षतादि विकीरेयुः । ततो वन्दिनो माग-धाश्च स्तुतिं कुर्युः । ततो ब्राह्मणा आशिषं कुर्युः । ततः अमात्यादयः राज्ञे उपायनानि दत्त्वा नमस्कुर्युः । इति महाभारतादयः ॥ * ॥ अभिषेकानं, स्त्री, (सेनया अभियानम् । सेना-शब्दात् णिच्, ल्युट् । उपसर्गात् सुनोतीति पत्वम् ।) शत्रुं प्रति सेनासहितगमनं । सेनया सह करणभूतया वा विजिगीषोः शत्रोराभि-मुख्येन गमनं । इत्यमरभरतौ । (“यत् सेनयाभि-गमनमसौ तदभिषेकानम्” । इत्यमरः ।) अभियुतं, चि, (अभि + लु + कर्मणि क्तः ।) वर्णितं । स्तुतं । इत्यमरः । (“अभियुतो विश्वरूपा प्रसूतः” । इति भागवतपुराणे ।) अभिष्यन्दः, पुं, (अभि + स्थान् + घञ् । “अनुविष-र्यभिनिभ्यः स्थन्देतेरप्राणिषु” इति यत्वं ।) अति-लङ्घिः । आखावः । “अलकामतिवाह्यैव वसति वसुसम्पदाम् । खर्गाभिष्यन्दवमनं ह्येवोपनिवेशितम्” । इति कुमारसम्भवे । चक्षुरोगविशेषः । इति मेदिनी । तस्य निदानं सम्भाषितम् । यथा,— “उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययात् ॥ खेदाद्रणोभूमिषेवणात्

अभि

“हर्दे विधातादमनातियोगात् ॥
द्रवात्तयान्नाग्निशि खेविताश्च
विष्मूत्रवातक्रमनिग्रहाश्च ।
प्रसक्तसंरोदनशोककोपा-
च्छिरोऽभिघातादतिमथपानात् ॥
तथा षट्पानाश्च विपर्ययेण
क्षोशाभिघातादतिमैथुनाश्च ।
वाय्वग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाश्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः” ॥

स च चतुर्विधः । यथा,—

“वातात् पित्तात् कफाद्भ्रमादभिध्यन्दश्चतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥

निक्षोदनस्तमनरोमहर्ष-
संघर्षपारुष्यशिर्रोऽभिघाताः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
धूमायनं वाय्वसमुच्चयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिनन्दा गुणतत्तिश्रोथः
कण्डूप्रदेहावतिशीतता च ।
खावो बद्धः पिच्छल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
तान्माश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिकोष्ठिताश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” ॥

इति माधवकरः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,—

“हे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
शिर्रो गते हे बद्धा हि नेत्रे ।
ताः प्रोक्ष्योत्सादनलेपनादीन्
पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति” ॥
प्रोक्षणं शेषनं । उत्सादनं उद्धर्तनं ।

“मलोद्गसंघट्टनपीडनाद्यै-
स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भनेन्महादृष्टिहितानि तस्मा-
दुपानदभ्यञ्जनधावनानि” ॥

मलं धूल्यादि । मलादिभिर्दुष्टाः ताः शिरानय-
नानि दूषयन्ते इत्यन्वयः ॥

“चक्षुष्याः प्राणयो मुद्रा यवा मासन्तु जाङ्गलं ।
पद्मिमांसं विशेषेण वास्तूकं तण्डुलीयकं ॥

पटोलकर्कोटकसारवेल्ह-
फलानि सर्पिःपरिपाचिताति ।

तथैव वार्त्ताकुफलं गवीनं
दृष्टोर्हितः खादु तथापि तिक्तः ॥

कट्फलगुखतीक्ष्णमाषनिष्पावमैथुनं
मद्यक्षूरपिण्याकमत्स्यशकाविरूढं ।
विदाहीन्यग्रपानानि न हितान्यक्षिरोगिणः ॥

सेक आस्योतनं पिण्डी विडालक्ष्मणं तथा ।
पटपाकोऽङ्गनं चैभिः कल्केनैत्रमुपाधरेत्” ॥ * ॥

कल्कविधिः । तत्र सेकविधिः ।

अभि

“सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्निग्धयने हितः ।
मीलितान्नास्य मर्यास्य प्रदेशस्तुरङ्गुलः ॥
स चापि खेह्नो वाते पित्ते रक्ते च रोपणः ।
लेखनस्तु कफे कार्यस्तस्य मात्रा विधीयते ॥
षड्भिर्वाचां श्रुतेः खेहे चतुर्भिस्तैस्तु रोपणे ।
तैस्त्रिभिर्लेखने कार्यः सेको नेत्रप्रसादने ॥
निमेषोन्मेषणे पुंसामङ्गल्याच्छोटिका तथा ।
गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः” ॥
छोटिका टुटकी इति लोके ।
“सेकस्तु दिवसे कार्या रात्रौ चात्यन्तिके गदे” ।
स यथा,—

“एरगुडलमूलत्वक्प्रहतमाजं पयो हितं ।
सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिध्यन्दाशनं ॥
पथ्याक्षामलखचखसवल्कलकल्कोऽहिभेनोजलयुक्तं ।
कृत्वा पोटलिकां तामहिभेनोत्थद्रवेणाक्षां ॥
निदधीत लोचने स्यात् सर्वाभिध्यन्दसंक्षयः शीघ्रं ।
योगोऽयमहिभिरक्तो जगदुपकाराय कारुणिकः ॥
सुक्ता पाणितनं दृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
स्नानं क्षणतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिजापद्यं ।
आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टिवलायद्यं ॥
त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् ।
कवलांमुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः” ॥ * ॥
अथास्योतनविधिः ।

“क्वाथक्षीरद्रवलेहविन्दूनां यत्तु पातनं ।
क्षुण्णोन्मीजिते नेत्रे प्रोक्तामास्योतनञ्च तत् ॥
विन्दवोऽष्टौ लेखनेयु रोपणे दण्डविन्दवः ॥
खेह्ने दादश प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ।
उष्णो तु शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैव निश्चयः ॥
वाते तिक्तं तथा क्षिगं पित्ते मधुरशीतलं ।
कफे तिक्तोष्णरूचं स्यात् क्रमादास्योतनं हितं ॥
आस्योतनानां सर्वेषां मात्रा स्यादाक्षतोन्मिता ।
ततः परं लोचनान्मां भेषजाय नयो मतः ॥
अस्योतनं न कर्त्तव्यं निशार्थां केनचित् क्वचित्” ॥
तदयथा,—

“विस्वादिपञ्चमूलेन दृहत्येरगुडशियुभिः ।
क्वाथ आस्योतने कोष्णो वाताभिध्यन्दाशनः ॥
त्रिफलास्योतनं नेत्रे सर्वाभिध्यन्दाशनं” ॥ * ॥
अथ पिण्डीविधिः ।

“उक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी च कोलमात्रया ।
वस्त्रखण्डेन संबद्धाभिध्यन्दद्रव्यानाग्निनी ॥
क्षिगधोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।
रूक्षोष्णा स्नेह्याग्नि प्रोक्ता विधिरक्तो बुधैरयं” ॥
सा यथा,—

“एरगुडपञ्चमूलत्वङ्निर्मिता वातनाग्निनी ।
धात्री विरचिता पित्ते शियुपचक्रता कफे ॥
निम्बपचक्रता पिण्डी पित्तक्षेपहरी भवेत् ।
शुण्ठी निम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ॥
धार्त्या नेत्रेऽनिलक्ष्मेग्रशोथकण्डूयथाहरी ।
त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहः” ॥
“पथ्याक्षामलखसवल्कलकल्कोऽहिभेनोजलयुक्तः ।
तेन विरचिता पिण्डी श्रमयति सकलानभिध्यन्दान्” ॥

अभि

इति भावप्रकाशः ॥

अभिध्यन्दिरभयं, स्त्री, (अभिध्यन्दः प्रधाननगर-
स्यातिदृष्ट्या तन्निधाने स्थापनं च एव विद्यते
उच इति, रमतेऽच रम + आधारे ल्युट्, ततः
कर्मधारयः ।) प्रधाननगरसन्निहितनगरं । तत्प-
र्यायः । शाखानगरं २ । इति जटाधरः ॥

अभिसन्तापः, पुं, (अभिसन्ताप्यतेऽच, अभि + सम्
+ तप् + णिच् + आधारे अच् ।) युद्धं । इति
हलायुधः ॥

(“जन्यं स्यादभिसन्तापः संमदोवियद्वलया” ।

इति हलायुधः ।)

अभिसन्धानं, स्त्री, (अभि + सम् + धा + भावे ल्युट् ।)

वचनं । प्रवार्तनं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“परामिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेकितं ।

जिगीषोरश्वमेधाय धर्ममेव बभूव तत्” ॥

इति रघुवंशे ।)

अभिसन्धिः, पुं, (अभिसन्धानं अभि + सम् + धा +
भावे क्तिः ।) अभिसन्धानं । उद्देशः । यथा,—

“पिटृन्मस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः,

खधाभुजः क्षान्दफलाभिसन्धौ ।

प्रदांगशक्ताः सकलेभित्तानां,

विमुक्तिदा येऽनभिसन्धितेषु” ॥

इति शचिस्तवः ॥

(“अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरं ।

खर्गाभिसन्धिसुहृतां वचनानि मे निरे” ॥

इति कुमारसम्भवे ।)

अभिसम्प्रातः, पुं, (अभिसम्प्रात्यते योद्धा यच्च, अभि
+ सम् + पत् + आधारे घञ् ।) युद्धं । इत्यमरः ॥

अभिसरः, पुं, (आभिसुख्येन सरति, अभि + ह +
पधाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥

(“राजा राज्यवर्द्धनं मद्भासामनैः कृत्वा आभि-
सरम् उत्तरापथं प्राहिणोत्” । इति हर्ष-
चरिते ।)

अभिसर्जनं, स्त्री, (अभि + हञ् + भावे ल्युट् ।)

दानं । वधः । इति धरणी ॥

अभिसारः, पुं, (अभि + ह + आधारे घञ् ।) वधः ।
युद्धं । सहायः । साधनं । इति धरणी ॥ स्त्री-

पुंसयोरन्यतरस्यान्यतरार्थं सङ्केतस्य लगमनं । इत्य-
मरः ॥

(“रतिसुखसारे गतमभिसारे
मदनमनोहरवेषः” । इति गीतगोविन्दे । “एवं
छताभिसाराणां पुंसलीनां विनोदने” । इति
साहित्यदर्पणे ।)

अभिसारिका, स्त्री, (अभिसरति कान्तनिर्दिष्ट-
संकेतस्थानं गच्छति या, अभि + ह + लृच्,

स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयादिषोडशनायिकामध्ये अष्टा-
वस्थाविशिष्टाष्टनायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या

लक्षणं । सङ्केतस्थले खवं गमनकर्त्री एवं प्रिय-
गमनकारयित्री । अस्याश्चेष्टा । समयानुरूप-

भूषणं । शृङ्गा । बुद्धिर्नैपुण्यं । कपटसाहसादिः ।
सा त्रिविधा । द्विवाभिसारिका १ ज्योत्स्नाभि-

सारिका २ अन्धकाराभिसारिका ३ । इति रस-
मञ्जरी ॥

अभी

(“कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका” इत्युक्तलक्षणा कान्तप्रार्थनया स्वयं संकेतस्थान-
गामिनीस्वस्थाने वाकान्तानदनकारिणी नायिका।
यदुक्तं दर्पणकारैः।

“अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा।

स्वयं वाभिसारयेषा धीरेरुक्ताभिसारिका” ॥)

अभिहारः, पुं, (अभि + हृ + घञ्।) चौर्थ्यै। सम्मुखे
हरणं। तत्पर्यायः। अभिग्रहणं २। इत्यमरः ॥
सन्नहनं। कवचधारणं। अभियोगः। अपचिकीर्ष-
याभिगम्याक्रमणं। इति मेदिनी ॥ (साहसं।
अपहरणं।

“यस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः”।

इति महाभारते।)

अभिहितं, त्रि, (अभि + धा + कर्मणि क्तः।)
उक्तं। कथितं। इत्यमरः ॥

(“अर्थिनाभिहितोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा।
सम्भोजिनी साभिहिता प्रेक्षाची दक्षिणा द्विजैः” ॥
इति मनुः।)

अभीक्ष्णः, पुं, (अभि + क्त्वं, “अनुकाभिकाभीक्षाः
कामयिता” इति पाणिनिस्तुतम्।) कविः। इति
मेदिनी ॥ सामी ॥ इति हलायुधः ॥ (पतिः।
कामुकः। कामी।

“ददृशे पर्याशायां राक्षसाभीक्ष्णाय सः”।
इति भट्टिकाव्ये।

उत्सुकः। क्रूरः। निरुदः। निर्भयः। निःशङ्कः।
((“अभीक्ष्णः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ”।
इति मेदिनी।)

अभीक्ष्णः, त्रि, (अभि + क्त्वं।) कामुकः। क्रूरः।
उत्सुकः। निर्भयः। इति शब्दरत्नावली ॥

अभीक्ष्णितं, त्रि, (अभ्याप्तुं प्राप्नुमिच्छं, अभि + आप्
+ सन् कर्मणि क्तः।) वाञ्छितं। अभीष्टं।
इत्यमरः ॥

(“मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीक्ष्णितं”।
इति कुमारसम्भवे।)

अभीरः, पुं, (अभीरयति गा अभिमुखीकृत्य गोष्ठं
नयति, अभि + ईर + णिच् + अच्।) आभीरः।
गोपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अभीरुः, पुं, (भी + कर्त्तरि कृ शीलार्थे, नञ्-
समासः।) मेरुवः। यथा,—

“अभीरुर्भैरवो भीरुभूतपो योगिनीपतिः”।

इति वट्टकभैरवस्तवः ॥ निर्भये त्रि ॥ (निर्भीकः।
मयहीनः। निःशङ्कः। “स्थाने युद्धे च कुशलान-
भीरुनविकारिणः”। इति मनुः।)

अभीरुः, स्त्री, (भी + कर्त्तरि कृ शीलार्थे, नञ्-
समासः।) शतमूली। इत्यमरः ॥

अभीरुपत्नी, स्त्री, (भी + कर्त्तरि कृ शीलार्थे, नञ्-
समासः, वा स्त्रियां ऊङ् असंकुचितपत्रत्वात्
तस्यास्तथात्वं, न भीरुणि पत्राणि यस्याः सा,
स्त्रियां ङीप्।) शतमूली। इत्यमरः ॥

अभीशुः, पुं, (अभितः श्यति मुखं तनूकरोति, अभि
+ शो + क्तु, एषोदरादित्वात् दीर्घः।) प्रग्रहः।
मागडोर इति भाषा। (“स्थिरा वस्तुन्तु नेयोरेषो

अभे

अभ्या स एषां सुसंस्कृता अभीश्वः”। इति ऋक्।
वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥ किरणं। इति हलायुधः ॥

अभीशुः, स्त्री, (अभितः अश्रुते व्याप्नोति, अभि +
अश्रु + कर्त्तरि उन्, एषोदरादित्वात् अलोपो
दीर्घः।) अङ्गुलिः। वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥

अभीषङ्गः, पुं, (अभि + सन्ज घञ्, दीर्घः।) आ-
क्रोशः। इत्यमरः ॥

अभीषुः, पुं, (अभि + इष् + उ।) किरणः। इत्यमरः ॥
कामः। अनुरागः। इति शब्दरत्नावली ॥

अभीष्टं, त्रि, (अभि + इष् + कर्मणि क्तः।)
वाञ्छितं। तत्पर्यायः। अभीष्टितं २ हृद्यं इ
दयितं ४ वल्लभं ५ प्रियं ६। इत्यमरः ॥

(“प्राणायथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा”।
इति हितोपदेशः।

“अभीष्टायामभूदन्नक्षन् पितुरत्यन्तवल्लभः”।
इति विष्णुपुराणं।)

अभीष्टा, स्त्री, (अभि + इष् + क्त, स्त्रियां टाप्।)
रेणुकानामगन्धद्रव्यं। इति शब्दचन्द्रिका ॥
((“ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लयथं द्विजा।
हरेणुः रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥
ताम्बूल्यां कटुकाभीष्टा देवाभीष्टा गृहाश्रया”।
इति शब्दचन्द्रिका।)

अभीष्टुः, स्त्री, (क्षणमभिततं, प्रादिसमासः एषो-
दरादित्वात् दीर्घः अलोपश्च।) भृशं। नित्यं।
तद्युक्तक्रिययोऽस्त्रि। इति मेदिनी ॥ (पुनः पुनः।
शब्दत्वं। अविरतं। निरन्तरं। “उदीर्णरागप्रति-
रोधकं जनैरभीष्टुममृशतयातिदुर्गमः”। इति
माघः ॥

“इच्छन्त्यभीष्टुं क्षयमात्मनोऽपि
न ज्ञातयस्तुल्यकुलस्य लक्ष्मीं”।
इति भट्टिकाव्ये।)

अभीष्टुः, त्रि, (अभि + ह्नु तेजने डसु, एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः “स्वरादिनिपातमव्ययम्” इति
अवयवं।) पुनः पुनः। अनारतं। इत्यमरः ॥

अभुक्तः, त्रि, (भुज् + भावे क्तः अर्श आद्यच् विद्य-
मानार्थे, नञ्समासः, वा भुज् + कर्मणि क्तः,
नञ्समासः।) उपवासी। यथा,—
“अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्यति”।
इति वैद्यकं ॥ अक्षतभोजनं वस्तु ॥ (भुक्ता ब्राह्मणाः
पीता गाव इति पाणिनिभाष्यम्। “नाभुक्तं जीयते
कर्म कल्पकोटिप्रतैरपि”। इति पुराणम्।)

अभूमिः, स्त्री, (न भूमिः, नञ्समासः।) स्थाना-
भावः। अनाधारः। आश्रयाभावः। यथा। “अभूद-
भूमिः प्रतिपद्यजन्मनां भियाम्” इति माघः ॥
“नाभूदभूमिः स्मरशायकानाम्” इति नैषधः ॥

अभेदः, त्रि, (नास्ति भेदो यस्य सः।) भेदरहितः।
अविशेषः। यथा,—“अभेदः शिवरामयोः” इति
पुराणं ॥ (तादात्म्यम्।

“काकः क्षुण्णः पिकः क्षुण्णः स्वभेदः पिककाकयोः।
वसन्ते समुपायते काकः काकः पिकः पिकः” ॥
इति नीतिरत्ने। “भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धे सम्बन्ध-
स्तद्विपर्ययौ”। इति साहित्यदर्पणे।)

अभ्य

अभेद्यं, स्त्री, (भेत्तुं न शक्यते, भिद् + शक्यार्थे ण्यत्,
नञ्समासः।) हीरकं। इति राजनिर्घण्टः ॥
अभेदनीयवस्तुनि त्रि। यथा,—
“अस्त्राण्यनेकरूपाणि तथाभेद्यश्च दंशन”।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अभोजनं, स्त्री, (भुज् + भावे ल्युट्, नञ्समासः।)
भोजनाभावः। उपवासः। यथा,—

“अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनं।
रात्रावभोजनं येषां तेषां नशन्ति धातवः” ॥
इति वैद्यकं ॥ (अनशनं।

“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्वातकत्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं” ॥
इति मलमासतत्त्वं।)

अभ्ययं, त्रि, (अभिमुखमग्रं यस्य तत्।) समीपं।
निकटं। इत्यमरः ॥

सम्यक्, पुं, (अभि + अन्ज घञ् कुलं।) तैलमर्दनं।
तत्पर्यायः। स्नेहनं २। इति राजनिर्घण्टः ॥
यथा,—

“तैलमर्दनं यदङ्गेषु न च स्याद्वाङ्गतर्पणं।
सा मार्यिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्तितः ॥
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा।

शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्” ॥
इत्यायुर्वेदः ॥ * ॥ अस्य गुणाः। मार्दवकारित्वं।
कफवातनाशित्वं। धातुपृथिजनकत्वं। त्वग्वायव-
प्रदत्वञ्च ॥ पादाभ्यङ्गगुणाः। निद्राचक्षुर्हितकारित्वं।
पादरोगनाशित्वञ्च ॥ पादगते द्वे शिरे चक्षुषि

सम्बद्धे स्तः अतश्चक्षुर्हितार्थिना पादाभ्यङ्गः कार-
णीयः ॥ कफग्रस्तहातभेदवमनाजीर्णमिर्गभ्यङ्गः
करणीयः। इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपरञ्च।

“मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतं।
स्रोतोभिस्तर्पयेद्वाह स चाभ्यङ्ग उदाहृतः” ॥
तत्पर्यायः। अभ्यङ्गनं २। इति शुद्धितत्त्वहृता-
युर्वेदः ॥ आभां इति भाषा।

अभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अच् + अच्, एषोदरादित्वात्
साधः।) तिलकल्पाः। इति ऋग्वेदिन्द्राद्यप्रयोगः ॥
अभ्यङ्गनं, स्त्री, (अभि + अन्ज + कर्मणि ल्युट्।)
तैलं। इति हेमचन्द्रः ॥ अभ्यङ्गः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तैलादिना शिरःसंस्त्रितदेहमर्दनम्।

“भोजनाभ्यङ्गनादानात् यदन्यत् कुरते तिलैः ॥
क्षमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति” ॥
इति मनुः।)

अभ्यन्तरं, स्त्री, (अन्तरमभिततं प्रादिसमासः।)
मध्यं। तत्पर्यायः। अन्तराल २। इत्यमरः ॥
अन्तः ३ अन्तरं ४ अन्तरालकं ५। इति राज-
निर्घण्टः ॥

(“प्राणापाणौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ”।
इति भगवद्गीता।)

अभ्यमितः, त्रि, (अभि + अभ् + क्तः।) रोगी।
इत्यमरः ॥

अभ्यमित्राणः, पुं, (अभिन्त्रस्याभिमुखं अययौभाव-
समासः, अलङ्काराभौधकारे अभ्यमित्र + छ
तस्य ईङ्।) अभ्यमित्रः। इत्यमरः ॥

अभ्यमित्राणः, पुं, (अभिन्त्रस्याभिमुखं अययौभाव-
समासः, अलङ्काराभौधकारे अभ्यमित्र + छ
तस्य ईङ्।) अभ्यमित्रः। इत्यमरः ॥

अभ्य

("ह्यामि रामसौमित्रो नृगो भूत्वा मृगयुवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रो यद्येष्टं त्वस्य सन्तु" ॥
इति भट्टिकाये ।)

अभ्यमित्रः, पुं, (अभिमित्रश्च शत्रोरभिमुखं अय-
दीभावः, अभ्यमित्रमण्डलमीत्यधिकारे अभ्यमित्र
+ ए तस्य इयः ।) अभ्यमित्रः । इत्यमरः ॥

अभ्यमित्रः, पुं, (अभ्यमित्र + पूर्ववत् यत् ।) स्वसा-
मर्थद्वारेण शत्रुसन्मुखगमनकर्त्ता । युद्धस्थले
शत्रुसन्मुखगामी । तत्पर्यायः । अभ्यमित्रः २
अभ्यमित्रः ३ । इत्यमरः ॥

("तमुद्यतनिशतासिं प्रयुवाय जिजीविषुः ।
मारोचोऽनुनयेत्सासादभ्यमित्रो भवामि ते" ॥
इति भट्टिकाये ।)

अभ्यर्णः, चि, (अभि + ण्यर् + क्तः, आविष्ट्यै इष्ट-
भावः गत्यर्थः ।) निकटं । इत्यमरः । (आसन्नः ।
निकटवर्त्ति । "तीक्ष्णः स्तरसन्तापेन तथादौ बा-
धते यथासन्ने । तपति प्राहपि गिरामभ्यर्ण-
जनागमो दिवसः" । इति रत्नावली । "उच्यन्तां
सैनिकाः न कैश्चिदाभ्यमार्थभूमयः परिज्ञा-
न्यन्ताः" । इति महावीरपरिते । समीपं । सन्नि-
धानं । अन्तिकं । "अभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरसुरः
प्रेमान्धया राधया" । इति गीतगोविन्दे ।)

अभ्यवर्णः, स्त्री, (अभि + अव + ण्य + भावे ल्युट् ।)
शल्यादेषणाटनं । तत्पर्यायः । निर्हारः २ ।
इत्यमरः ॥

अभ्यवर्णः, पुं, (अभि + अव + खान्द + घञ् ।)
निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
तत्पर्यायः । अभ्यासादनं २ प्रपातः ३ घाटी ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवर्णः, स्त्री, (अभि + अव + खान्द + भावे
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
शत्रुसन्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यवर्णः, पुं, (अभि + अव + ह + भावे घञ् ।)
भक्षः । आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवर्णः, चि, (अभि + अव + ह + क्तः ।) भुक्तां ।
खादितं । इत्यमरः ॥

अभ्यवर्णः, स्त्री, (अभि + अव + ल्युट् ।) अभ्यास-
वरणः । पौनःपुन्येण करणं चिन्तनश्च । यथा,—
"स्वाभ्यासोऽभ्यवर्णः" । इति मेदिनी ॥
(अभ्यासः । पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणं । पुनःपुनः
आवर्तनम् ।

"दिसामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" ।

इति रघुः ।

"साध्यावाभ्यसनश्चैव बाष्पयं तप उच्यते" ।

इति गीता ॥

अभ्यवर्णः, स्त्री, (अभ्य उपतापे हिंसायाश्च, कण्डू-
दित्वात् यङ् + भावे च क्तियामाप् ।) खरुया ।
गुप्तेषु दोषारोपणं । यथा । "चैत्रस्य दानं ता-
मसं" । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("अनिर्वृतं
भूतियु गूढ्वेरं सत्कारकालेऽपि सत्ताभ्यस्यम्" ।
इति भट्टिकाये ।) इर्या । विद्वेषः । औद्धत्या-
दन्यगुह्यनिगमसहिष्णुता ।

अभ्या

"किनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिता ते ।
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः" ।

इति कुमारसम्भवे ॥

"प्रत्याहत्तन्त्रि करुधि स्यादनन्त्याभ्यसूयः" ।
इति मेघदूते ।)

अभ्याकाङ्क्षितं, स्त्री, (अभि + आ + काङ्क्षि + भावे
क्तः, इदित्वात् लृट् ।) मिथ्याभियोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मिथ्यादायोया इति भाषा ।

अभ्याख्यानं, स्त्री, (अभि + आ + ख्या + ल्युट् ।)
मिथ्याभियोगः । मिथ्याविवादः । श्रुतं मे धारय-
सीत्यादि मिथ्याज्ञावनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागतः, पुं, (अभि + आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।)
अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ "स च ज्ञातपूर्व-
गृहागतः" इति श्रीधरस्वामी ॥

"बाणो वा यदि वा रज्जो यवा वा गृहमागतः ।
तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो गुरुः" ॥
इति हितोपदेशे ।)

अभ्यागमः, पुं, (अभि + आ + गम् + षप् ।) समीपं ।
मारुतं । वृद्धं । वैरं । अभ्युत्थानं । इति विश्वः ॥
(घातः । प्रहारः । शत्रुता । विरोधः । समीपं ।
अन्तिकं । सन्निधानं ।

"अभ्यागमो विरोधाजिघाताभ्युद्गमनान्तिके" ।

इति मेदिनी ॥ सम्मुखगमनं । उपस्थितिः ।

"का त्वं शुभे कस्य परिग्रहे वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते" ।

इति रघुवंशे ।)

अभ्यागारिकः, चि, (अभ्यागारे तद्गतकर्मणि आ-
घृतः, ठन् तस्य इकः ।) कुटुम्बव्याघृतः । पुत्र-
दारादिपौषण्ययः । इत्यमरः ॥

अभ्यादानं, स्त्री, (अभि + आ + दा + भावे ल्युट् ।)
आरम्भः । इत्यमरः ॥ प्रथमारम्भः । इति राय-
मुकुटः ॥

अभ्यान्तः, चि, (अभि + आ + अन् + कर्त्तरि क्तः
इष्टभावः, पक्षे अभ्यामितः ।) रोगी । इत्यमरः ॥
अभ्यामर्दः, पुं, (अभ्यामृद्यतेऽन्, अभि + आ + मृद्
+ आधारे घञ् ।) संग्रामः । इत्यमरः ॥

अभ्याशः, चि, (आभिमुख्येणाश्रिते व्याप्यतेऽनेन,
अश्रु व्याप्तौ करणे घञ् ।) समीपं । इत्यमरटी-
कायां रायमुकुटः ॥

अभ्यासः, पुं, (आभिमुख्येनास्यते क्षिप्यते, असुक्ष्मे
कर्मणि घञ् ।) अभ्यसनं । आलतिः । इति मे-
दिनी ॥ शराभ्यासः । तत्पर्यायः । खुरली २ योग्या
३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समीपे चि । इत्यमरः ।
चित्तलैकस्मिन्नभ्यन्तरे बाह्ये वा प्रतिमादावालम्बने
सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासः ॥
यथा,—

"अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामुं घनज्ञयम्" ।

इति भगवद्गीताटीकायां नीलकण्ठः ॥

अभ्यासादनं, स्त्री, (अभि + आ + सद् + णिच् +
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
शत्रुसन्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्याहारः, पुं, (अभि + आ + ह + भावे घञ् ।)

अभ्यु

अभिहारः । पौष्ट्यं । इत्यमरटीका ॥ (अभि-
यष्ट्यं । भोजनं । आहारः ।)

अभ्युत्थानं, स्त्री, (अभि + उत् + स्था + भावे ल्युट् ।)
गौरवं । इति हेमचन्द्रः ॥ आसनादेरुत्थानं ।
यथा,—

"यदा यदा च धर्मेण ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" ॥

इति श्रीभगवद्गीता ॥ (स्वातिः । कीर्तिः । यशः ।
गौरवं) अभ्युत्थानादिना प्रयुद्गमनं । "अथममम-
भ्युत्थानेन, ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरु इति भवाने-
वास्माकं पूज्यः" । इति नागानन्दः ।

"नाभ्युत्थानं क्रिया यत्र नालापा मधराक्षराः ।
गुणदोषकथा नैव तस्य हर्म्येन गम्यते" ॥

इति पञ्चतन्त्रे । अभ्युदयः । अभ्युन्नतिः ।

"नवाभ्युत्थानदर्शिनो नन्दुः सप्रजाः प्रजाः" ॥

इति रघुवंशे । सूर्योदयः । उदयः । उद्भवः ।)

अभ्युदयः, पुं, (अभि + उत् + इन् + षच् ।) इष्ट-
लाभः । विवाहादिः । इति आभ्युदयिकशब्दार्थे
आद्धतत्त्वं सर्वतोभावेनोदयः । अर्थाद्भगवन्नादि-
रुद्धिः । यथा,—

"राजन्नभ्युदयोऽस्तु वल्लनकवे हस्ते किमास्ते तव
श्लोकः कस्य कवेरमुष्य ह्यतिनस्तत् पथतां पथते ।
किन्त्वासांमरविन्दसुन्दरदृशां द्राक्षामरादोलना-
दुद्वेष्टदृजवत्किञ्चिद्व्यभक्त्यकारः क्षणं वार्यतां" ॥

इत्यस्य पूर्वोद्धं वल्लनकाविकर्णाटराजयोर्वाक्यं
श्रेयाजं कालिदासस्य ॥ (उन्नतिः । समृद्धिः ।

"विपदि धैर्यमवाप्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता
युधि विक्रमः" । इति हितोपदेशे । पराक्रमः ।
वीर्यं । प्रभावः । "यद्वाज्जदुःखभुदयानुजीविनो
यदुप्रवीराः" । इति भागवतपुराणं ।)

अभ्युदितः, चि, (अभि + उत् + इन् + क्तः ।) यस्मिन्
सुप्ते सूर्यो उदेति सः । सूर्योदयकालशायी ।
इत्यमरः ॥ उदयप्रातः । यथा,—

"माघे मासि रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मसप्तमि चाखण्डं कं पतन्तं पुनीमहे" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अभितः सर्वतः उदति-
शयेन इतं गतं प्रातर्विहितं कामैः सादिति व्युत्-
पत्त्या सूर्योदयकाले निद्रया अगनुष्ठिततत्त्वानो-
चितक्रियाकलापः ।)

अभ्युपगतः, चि, (अभि + उप + गम् + क्तः ।) स्त्री-
छतः । अङ्गीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥

("प्रियाभ्युपगते राज्ये पाण्डवा मधुसूदन ।

जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम्" ॥

इति महाभारते । समीपगतः । अन्तिक-
समागतः । अनुमितः । निर्द्धारितः । विज्ञान-
तया निरूपितः । सदृशीभूतः । समिहाष्टः ।)

अभ्युपगमः, पुं, (अभि + उप + गम् + भावे षप् ।)
स्वीकारः । इत्यमरः ॥ निकटागमनं । इति
मेदिनी ॥ (अङ्गीकारः । प्रतिज्ञा । "प्रसीदेति
ब्रह्मनिदमसति कोपे न घटते करिष्याम्येवं नो
पुनरिति भवेदभ्युपगमः" । इति रत्नावली । अनु-
मतिः । अनुमोदनं ।

अभ्र

“सर्वदोषानभिच्छेदादन्मायसमतां गताः ।
युष्माकमभ्युपगमाः प्रसाद्यं पुण्यपापयोः” ।
इति महावीरचरिते ।)

अभ्युपपत्तिः, स्त्री, (अभि + उप + पद् + क्तिन् ।)
अनुग्रहः । इत्यमरः ॥ (अभिलिखितारणपूर्वका-
भोयसम्पादनरूपोऽनुग्रहः । प्रसादः । “तदहं
स्याभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्” । इति
श्राकुन्तले । रक्षा । परित्राणं ।
“कामिनोपु विवाहेषु गवाम्भक्ष्ये तथेन्ये ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्” ।
इति मनुः ।)

अभ्युपायः, पुं, (अभि + उप + इण् + भावे अच् ।)
अङ्गीकारः । स्त्रीकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपायः ।
यथा । “तत्स्वीकृतित्यतिकरे क इहाभ्युपायः” ।
इति काच्यप्रकाशः ॥ (कौशलं ।
“अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान्” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावत” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन यद्वज्रवीनि तथा कुरु” ॥
इति महाभारते ।)

अभ्युपायनं, स्त्री, (अभि + उप + इण् + ल्युट् ।) उपा-
यनं । उपगच्छनप्रत्ययः । यथा,—
“तावानय समं गोपेनैन्दोः साभ्युपायनैः” ।
इति श्रीभागवतं ॥

अभ्युपेतं, त्रि, (अभि + उप + इण् + कर्मणि क्तिः ।)
स्वीकृतं । उपगतं । यथा,—
“अहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विधादः” ।
इति रघुः ॥ (अङ्गीकृतः ।
“मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थं ह्यहम्” ।
इति मेघदूते ।)

अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अभिना दह्यतेऽसौ अभि +
उष् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।) अभ्युषः ।
पौलिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अभ्युषः, पुं, (अभि + ऊष् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।)
पाकावस्थागतकलायादिः । आरव्यपाकयवसर्ष-
पादिः । वङ्गिना ईषद्गमः घुट घुट शब्दवान् इति
केचित् । दरदग्ध इति श्रीधरः ॥ तत्पर्यायः ।
आपक्वं २ पौलिः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युषः ४
अभ्युषः ५ । इति भरतः ॥ * पौलिका । रोटी
इति प्रसिद्धा । अस्या गुणाः । मधुरत्वं । गुरुत्वं ।
रोचकत्वं । वलकारित्वं । श्लेष्मरुद्धिजनकत्वं । पित्त-
रक्तप्रदायित्वञ्च ॥ * अङ्गाररुतायास्तस्या गुणाः ।
अभिदीपनत्वं । वायुवृद्धिकारित्वं । लघुत्वं ।
वलकारित्वञ्च ।

“सा खेहयुक्ता चेत् घनाघनगुणान्विता” ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ईषत्पक्वं । यथा,—
“आपक्कमवयवकं स्यादाभ्युषः पौलिपौलिके ।
अभ्युपोऽधोष इत्येते ईषत्पक्कयवादिषु” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अभिना दह्यतेऽसौ, अभि
+ ऊष् + कर्मणि घञ् ।) अभ्युषः । इत्यमरटी-
कायां भरतः ॥

अभ्र गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अ्योष्ठवर्गचतु-

अभ्र

र्योपधः । अभ्रति । इति दुर्गादासः ।
अभ्रं, स्त्री, (अपोविभ्रति इति अप + भ्र + क ।)
मेघः । आकाशः । स्वर्णः । अभ्रकधातुः । इति
मेदिनी ॥ उपधातुविशेषः । तस्योत्पत्तिनाम-
लक्षणगुणाः ।
“पुरा वधाय रुचस्य वज्रिणा वचमुद्धृतं ।
विस्तृलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिस्रपिताः ॥
ते निपेतुर्धनधानाच्छिखरेषु महीभृताः ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्भिरिषु चाभ्रकं ॥
तद्वचं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात् ।
गगनाद्वलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतं ॥
विप्रक्षलितवित्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतुर्विधं ।
अभ्रैरेव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः ॥
प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तत्तु रसायने ।
पीतं हेमनि कृष्णान्तु गदेभ्यु भूतयेऽपि च ॥
पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधं ।
सुख्यभ्रौ विनिःक्षिप्तं पिनाकं दलसङ्घं ॥
अज्ञानाद्भ्रक्षणात्तस्य महाकुलप्रदायकं ।
दर्दुरं स्वभिनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दुरभ्रनिं ॥
गोलकान् वज्रशः कृत्वा स स्यान्मयुप्रदायकः ।
नागान्तु नागवद्वज्रौ फुलारं परिसृजति ॥
तद्भ्रक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरं ।
वचन्तु वज्रवत्क्षितेन्द्राभौ विक्षितिं प्रजेत् ॥
सर्वाभेषु वरं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत् ।
अभ्रमुत्तरशैलोत्थं वज्रसत्त्वं गुणाधिकं ॥
दक्षिणाग्निभवं स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदं” ॥ *
माहिताभ्रगुणाः ।

“अभ्रं कषाणं मधुरं सुशीत-
मायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च ।
हृन्वाप्तिदोषं ग्रहमेहकुलं
जीह्वोदरग्रन्थिविषकर्मिञ्च ॥
“रोगान् हन्ति द्रव्ययति वषुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते
तारुण्याच्छं रमयति शतं योषितां नित्यमेव ।
दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिञ्चतुल्यान्
मृत्योर्भीतिं हरति जतनं सेव्यमानं मृताभ्रं” ॥ *
अश्रोषिताभ्रदोषाः ।

“पीडां विधत्ते विविधां गराणां
कुलं क्षयं पाण्डुगदञ्च शोथं ।
हृत्पार्श्वपीडाञ्च करोत्यशुद्ध-
मभ्रं हृत्सिद्धं गुरुतापदं स्यात्” ॥ *
अस्य शोधनविधिर्यथा ।

“कृष्णाभ्रकं धमेद्वज्रैः ततः क्षीरे विनिःक्षिपेत् ।
भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तण्डुलीयास्तजैर्द्रवैः ॥
भावयेददृष्टयामं तदेवमभ्रं विशुध्यति” ॥ *
तस्य मारणं यथा ॥

“कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोधयित्वाथ मर्दयेत् ।
अर्कक्षीरेर्दिनं खले चक्राकारञ्च कारयेत् ॥
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सन्मग्नजपटे पचेत् ।
पुनर्भीर्यं पुनः पाथ्यं सप्तवारान् पुनः पुनः ॥
ततो वटजटाकायैस्तद्वदेयं पुनत्रयं ।
त्रियते नात्र सन्देहः प्रयोज्यं सर्वकर्मसु ॥
तुल्यं घृतं मृताभ्रञ्च सौहृपात्रे विपाकयेत् ।

अभ्र

घृते जीर्णे तदभ्रन्तु सर्वयोगेषु योजयेत्” ॥ *
तत्र धान्याभ्रस्य विधिः ।
“पादांशसलिलं युक्तमभ्रं वज्राय कम्बने ।
त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्षिप्तं मर्दयेत् करैः ॥
कम्बलाद्गलितं स्तब्धं बालुकारुद्धितञ्च यत् ।
तद्वान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारण्यसिद्धये” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अभ्रंलिहः, पुं, (अभ्रं लेभि स्तृश्रति, अभ्र + लिह
कर्त्तरि खश्, सुमागमः ।) वायुः । इति पाणिनिः ॥
(मेघस्पर्शी । अत्युच्चः ।
“अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुष्टमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमर्षं यच्च तैस्तेर्विशेषैः” ॥
इति मेघदूते ।)

अभ्रकं, स्त्री, (अभ्र गतौ + एषुण्, तस्य अक ।)
खनामखावधातुः । अभ्र इति भामा । तत्प-
र्यायः । गिरिजं २ अभ्रकं १ । इत्यमरः ॥
गिरिजामलं ४ गौर्यामलं ५ । इति खामी ॥
गिरिजावीजं ६ गरजध्वजं ७ । इति वाचस्पतिः ॥
शुभ्रं ८ । इति जटाधरः ॥ घनं ९ व्योम १०
अब्दं ११ । इति रत्नमाला ॥ अभ्रं १२ भ्रं १३
अभ्रं १४ अन्तरीक्षं १५ आकाशं १६ वज्र-
पत्रं १७ खं १८ अगन्तं १९ गौरीजं २० गौरी-
जेयं २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
रसायनत्वं । क्षिगधत्वं । वलवर्णाभिवर्द्धकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । गुरुत्वं । हिमत्वं ।
बल्यत्वं । कुष्ठमेहत्रिदोषनाशित्वञ्च ॥ * तच्चतु-
र्विधं यथा,—

“श्वेतं पीतं लोहितं नीलमभ्रं
चातुर्विधं चातिभिन्नक्रियाहं ।
श्वेतं तारे काचने पीतरक्तौ
नीलं व्याधिव्यग्रमग्रां गुणाच्छं” ॥

इति मदनविनोदः ॥
“अभ्रकस्तव वीजन्त मम वीजन्तु पारदः ।
अगयोर्मेलेन देवि मृत्युदारिद्र्याग्राशनं” ॥
इति चक्रवर्तः ।)

अभ्रङ्गयः, पुं, (अभ्रमकाशं कयति गच्छति धातुना-
मनेकार्थत्वात् अभ्र + कप् + खच् + सुम् ।) वायुः ।
इति पाणिनिः ॥ (मेघस्पर्शी । अत्युन्नतः । अभ्रं-
लिहः ।

“सर्वद्वयशःश्राखं रामवाक्यतयं कपिः ।
आदायाभ्रङ्गयं प्रायान्मङ्गलं फलशालिनं” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्रपिशाचः, पुं, (अभ्रे आकाशे पिशाच इव । तस्य
कृष्यात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वं ।)
राजग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभ्रपिशाचकः, पुं, (अभ्रे पिशाच इव इवार्थे कन् ।)
राजग्रहः । इति हारावली ॥

अभ्रपुण्यं, स्त्री, (अभ्रं मेघ एव पुण्यं जलरूपफलस्य
मिदानं यस्य तत्, तस्य मेघप्रभवत्वात् तथात्वं ।)
जलं । यथा,—
“अभ्रपुण्यमपि दिव्यति शीतं
सार्थिना विमुक्ता यदभ्रमि” । इति नैषधः ॥

अम

“क्यात्मनवाकिङ्क्षीभीक्यभगायितस्यन्दनै-
रमन्दमदुर्दिनदिरदवारिदैरावतः” ॥
इति उत्तरचरिते । “आनन्दमसन्दमिमं कुवलय-
दलनोचने ददाति च” । इति काव्यप्रकाशः ।
अर्जुनः । कुशलः । उद्योगी ।)

अमरः, पुं, (नास्ति ममेत्वभिमानो गृह्यादिषु यस्य)
भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ममताशून्ये
त्रि । (संसारसाधारणः । विषयासक्तिशून्यः ।
“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराश्रयः ।
शरण्येवममस्यैव दत्तमूलनिकेतनः” ॥
इति मनुः ।)

अमरः, पुं, (मृ + कर्त्तरि अच् नञ्समासः ।) देवः ।
इत्यमरः ॥
“विषभौ देवशङ्काशो वच्चपाणिरिवामरैः” ।
इति महाभारते ।
“फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किञ्च विधिना” ।
इति शान्तिशतके ।

कुलिशरुद्धः । अस्थिसंहाररुद्धः ॥ इति मेदि-
नी ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नृत्युरहि-
ते चि । यथा,—

“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थश्च चिन्तयेत्” ।
इति हितोपदेशः ॥ अमरसिंहः । स चादिशा-
ब्दिकः नामलिङ्गानुशासननामककोषकारः विक्र-
मादित्यराजसमीपनवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषश्च ।
यथा,—

“इन्द्रचन्द्रः काशहस्ता पिषली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यद्यादिशाब्दिकाः ॥
इति कविकाण्डपट्टम् ॥

“अध्वन्तरिक्षपथकामरसिंहशु-
वेतालभट्टकपर्पराकालिदासाः

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः समायां
रत्नानि वै वरुचिर्नव विक्रमस्य” ॥

इति नवरत्नं ॥ स एव बौद्धमतानुयायीति केचित् ॥

अमरजः, पुं, (अमर इव जायते, अमर + जन् +
ङः ।) दुग्धदिरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कालस्त्रान्धः । पञ्चतन्त्रः ।)

अमरदारुः, पुं, (अमराणां दारुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
देवदारुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमराद्वजः, पुं, (अमरपूजकोद्विजः शाकपाथिवादि-
त्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) देवलाक्षाङ्गाः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दिवाजीवः । देवपूजकः ।)

अमरपुष्पकः, पुं, (अमरमविशेषं पुष्पं यस्य समा-
सान्तः कः ।) काशरुद्धः । इति रत्नमाणा ॥ केशरा ।
इति भाषा ।

अमरपुष्पिका, स्त्री, (अमरमशीर्षं पुष्पं यस्याः सा-
जातित्वात् स्त्रियां ङीप्, सार्थं कन् ।) अयः-
पुष्पीरुद्धः । इति रत्नमाणा ॥

अमररत्नं, स्त्री, (अमराणां रत्नमिव ।) स्फटिकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरवल्ली, स्त्री, (अमरा हेदनेऽपि न । अयमाणा
वल्ली यल्ली ।) आकाशवल्ली । इति वैद्यकं ॥

अमरा, स्त्री, (न नियते मृ + कर्त्तरि अच्, नञ्-

अम

समासः ।) दूर्वा । गुडूची । इन्द्रपुरी । स्थूणा ।
जरायुः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रवारुणीरुद्धः ॥ वटी-
रुद्धः । मधानीलीरुद्धः । गृहकन्या । द्रवकुमारी
इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाभिनाला ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमराद्रिः, पुं, (अमराणां देवानामद्रिः पर्वतः,
देवालयत्वात् तस्य तथात्वं ।) सुमेरुः । इति
जटाधरः ॥

अमरावती, स्त्री, (अमरा विद्यन्तेऽस्यां, अमर +
मनुप् मस्थाने व दीर्घश्च ।) इन्द्रनगरी । इत्यमरः ॥
अमराः सन्ति अस्यामिति मोक्षभाषादिति वतुः
नाम्नाख्यर्थे इति दीर्घः । इति भरतः ॥ तत्प-
र्यायः । पृथभासा २ देवपूः ३ । इति जटाधरः ॥
महेन्द्रनगरी ४ अमरा ५ सुरपुरी ६ । इति
शुब्दरत्नावली ॥ तद्वर्णनं यथा । शिवशर्मावाच ।
“रमयन्ती मनोऽतीव केयं कालेयमीशितः ।
नयनानन्दसन्दोहदायिनी पूरनुत्तमा” ॥

गणावृचतुः ।

“शिवशर्मेन महाभाग सुतीर्थफलितद्रुम ।

लोकोऽत्र रमते विप्र सहस्राक्षतपुरी-त्वयं ॥

तपोवलेन महता निर्मिता विश्वकामिणा ।

दिवापि कौसुदी यस्याः सौधश्रेणीश्रियं श्रयेत् ॥

यदा कलागिधिः क्षामि दर्शेऽदृश्यत्वमावहेत् ।

तदा स्वप्रेयसीं ज्योत्स्नां सौधेष्वेव निगूहयेत् ॥

यद्वच्चभित्तौ वीक्ष्य खमन्योषिदिशङ्किता ।

सुगन्धानां विश्रेष्ठिचमपि स्वां चित्रशालिकां ॥

हृष्टेषु नीलमणिभिर्निर्मितेष्वच निर्मयं ।

खनीलिमागमाधाय तमोऽहः स्वपि तिष्ठति ॥

चन्द्रकान्तशिलाजालसुतमन्त्रामलं जलं ।

तत्र चादाय कलसैर्नेच्छन्त्यन्यजलं जनाः ॥

कुविन्दा न च सन्त्यन न च ते पश्यतो हराः ।

चैलान्यलङ्कृतीरत्र यतः कल्पद्रुमोऽर्पयेत् ॥

गङ्गाका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः ।

यतो जानाति सर्वेषां चिन्तां चिन्तामहिर्द्रुतं ॥

रूपकारा न सन्त्यत्र रसकर्म्मविचक्षणः ।

दुग्धे सर्वरसज्ञेना कामधेनुरतोऽनिशं ॥

कीर्तिरुच्चैः श्रवा यस्य सर्वतो वाजिराजियुः ।

रत्नमुच्चैः श्रवाश्वाच्च ह्ययानां पौरुषाधिकः ॥

शेरावतो दन्तिराजश्चतुर्दन्तोऽत्र राजते ।

द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फाटिकोऽञ्जलः ॥

तत्परात् पारिजातः स्त्रीरत्नं सौर्वशी त्विह ।

नन्दनं वनरत्नञ्च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपां ॥

त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः श्रुतिसमीरिता ।

प्रतीक्षते सावसरं सेवायै प्रत्यहं त्विह ॥

खर्गेष्विन्द्रपदादन्यत्रविशिष्यते किञ्चन ।

यद्यत् त्रैलोक्यमैश्वर्यं न तत्तुल्यमनेन हि ॥

अश्वमेधसहस्रस्य लभ्यं विनिमयेन यत् ।

किन्तेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्रमथवा महत् ॥

अर्चिष्मती संयमनी पुण्यवत्यमलावती ।

गन्धवत्यलक्ष्मी च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः ॥

अयमेव सहस्राक्षस्त्वमेव दिवस्पतिः ।

शतमनुरयन्देवो नामान्येतां नामतः ॥

अम

सप्तापि लोकापाता ये त एनं समुपासते ।
नारदाद्यैर्निररयमाशीर्भरीष्यते ॥
एतत्स्यैषैष सर्वेषां लोकानां स्यैर्यमिष्यते ।
पराजयानमहेन्द्रस्य त्रैलोक्यं स्यात् पराजितं ॥
मनुजा दनुजा दैत्यास्तपस्यन्त्युग्रसंघमाः ।

गन्धर्व्यचरन्तांसि महेन्द्रपदलिषुवः ॥

सगराद्या महीपाशा वाजिमेधविधायकाः ।

क्षतवन्तो मर्यादलं शक्रेष्वर्थं जिघृक्षुवः ॥

निष्पत्यूहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुर्वतेऽवगौ ।

जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुण्यमज्ञां ॥

असमाप्तक्रतुशता वसन्त्यत्र महीभुजः ।

ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्ये यजन्यमि ते दिशाः ॥

तुलापुरुषदानादिमहादानानि षोडश ।

ये यश्चन्यमलात्मानस्ते लभन्तेऽमरावतीं ॥

अस्तीववर्षिनो धीराः संग्रामेष्वपराङ्मुखाः ।

विक्रान्ता वीरश्रयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः ॥

इत्युद्देशात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः ।

यायजूका वसन्त्यत्र यश्चविद्याविशारदाः ॥

एतस्या दक्षिणे भागे येयं दृश्यते पूः शुभा ।

इमामर्चयन्ती वीक्ष्य वीतिहोचपुरीं शुभां” ॥

इति स्कान्दे काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

अमर्यः, पुं, (न मर्यः, इति नञ्समासः ।) देवता,
इत्यमरः ॥ (मरणधर्म्मरहितः । अक्षयः । अन्ति-
नश्वरः ।)

अमर्यभुवनं, स्त्री, (अमर्यानां देवानां भुवनं वास-
स्थानं ।) स्वर्गः । इति हलायुधः ॥

अमर्यः, पुं, (मृय + भावे घञ्, नञ्समासः ।) नास्ति
मर्यः क्रोधो यस्य, चि, क्रोधशून्यः ।) क्रोधः ।
इत्यमरः ॥

(“कश्चित्पितृवधामर्षात् पुनर्नोत्पादयिष्यति” ।
इति रामायणे । अक्षमा । असहिष्णुता । इह-
घाते असहिष्णुत्वं ।

“यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षमयोद्देशैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः” ॥

इति भगवद्गीता ।)

अमर्यणः, चि, (मृय + बाङ्ल्यात् कर्त्तरि ल्युट्
नञ्समासः ।) क्रोधी । इत्यमरः ॥ (क्रोधनः ।
क्रोधान्नसमावः । अतिसक्रुद्धः । प्रक्रोपितः ।

“रघोवरश्चममयेन पत्रिणा

हृदि क्षतो गत्रभिदप्यमर्यणः” ।

इति रघुवंशे । असह्यः । असहिष्णुः ॥ पर-
क्षतापमानादेरसह्यशोचः ।

“गत्वा ऋदे वासुदेवेन साङ्गे

अमर्यणं धर्ययतः सुतं मे” । इति महाभारते ।

“अमर्यणः शोशितकाङ्क्षया किं

यदा स्पृशन्तं दशति दिजिङ्गः” । इति रघुवंशे ।)

अमर्यं, स्त्री, (नास्ति मर्यं यस्य तत् ।) अमर्यातुः ।

निर्ममं चि । इति मेदिनी ॥

अमला, स्त्री, (नास्ति मर्यं यस्याः सा, अथवा अम्-
+ कलच् स्त्रियां टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी ॥

सातलाह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूस्थामलमी ।

इत्यमरः ॥ नाभिनाला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमा

अमसः, पुं, (अम गतिरोगादौ अमच् ।) कालः । निर्दोषः । रोगः । इत्युणादिकोषः ।
 ("अमसो वालिशे काले रोगभेदे एमानयं" । इति अमरः ।)

अमा, यः, (न मा + का स्रादित्वादयर्थः ।) सहायः । निकटः । इत्यमरः ।

अमा, स्त्री, (न माति क्षयोदयविशेषं परिच्छिनत्ति, मा + क, नञ्समासः ।) अमावस्या । इति त्रिकाण्डशेषः । चन्द्रमण्डलस्य षोडशकला । तथा च खण्डपुराणीयप्रभासखण्डे ।

"अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला । संयिता परमा माया देहिनां देहधारिणी" ।
 अमार्थः । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता आधारशक्तिरूपा क्षयोदयरहितत्वात् नित्या सक्त्ववत् सर्वोदयुता अमा नान्नी महाकला प्रोक्ता । इति रघुनन्दनः । (सह । माडं । समीप । निकटः । यन्तिकं ।)

अमानः, त्रि, (गन्ति मांसं दन्त्य सः ।) दुर्बलः । इत्यमरः । अन्पमः सदृक् । मांसरहितश्च । (कृष्णः । क्षीणकायः । निरानियमव्यवन्तु ।)

अमायुः, पुं, (अमा सह विद्यते, अमा + यप् ।) मन्त्री । इत्यमरः । तत्परोक्षा । यथा,—
 "ज्ञानो विनीतः कुशलः मत्कुलीनः सुमान्वितः । शास्त्रार्थतत्त्वगोपमायो भवेद्भूमिभुजानिह" । इति युक्तिकल्पतरुः ।
 ("भृता हि पाण्डुरामाया इलक्ष मततं भृतं । मान्यानन्याममायां च ब्राह्मणां च तपोधनान्" । इति महाभारते ।)

अमाननं, स्त्री, (मन् + गिच् + भावे ल्युट्, नञ्समासः ।) अनादरः । न्यकारः । इति शब्द-रत्नावली ।

("अतुष्टिदानं कृतपूर्वनाशन-ममाननं दुश्चरितानुकीर्तनं । कथाप्रसङ्गेन च नामवितृति-विरेक्तभावस्य जनस्य नञ्जम्" । इति हितोपदेशे ।)

अमानस्यं, स्त्री, (मानसाय मनसे हितं मानस + यत्, नञ्समासः ।) दुःखं । पीडा । व्यथा । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । आनस्यं अमानस्यमपि पाठः ।
 अमान्यः, त्रि, (मन् + कर्मणि क्त्वा, नञ्समासः ।) अमाननीयः । अनादृत्यः । मान्यशब्दस्य नञा समासः ।

अमामसी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां, गौरादित्वात् ङीष् । एषोदरादित्वात् ऋत्वः ।) अमावस्या । इत्यमरटीकायां रमानायः ।

अमामासी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां, गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इत्यमर-टीकायां रमानायः ।

अमाधिकः, त्रि, (न + माया + ठन्, तस्य इक ।) मायारहितः । माया विद्यते यस्य स मायिकः ततो नञा समासः ।

अमावसी, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ

अमा

यस्यां, अमा + वस + अधिक्करणे गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इति शब्दरत्नावली ।

अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ यस्यां, अमा + वस + आधारे क्त्वा स्त्रियां टाप् ।) कृष्णपक्षान्ततिथिः । सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्चदशकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वं । सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्यः सामावस्या । इति गोभिलः । परः सन्निकर्यश्च उपर्यधोभावापन्नसमसृज्यपातन्यायेन एकमाश्रयच्छेदेन सहावस्यानुरूपः । इति रघु-नन्दनः । तत्पर्यायः । अमावस्या २ । दर्शः ३ । सूर्येन्दुनक्षत्रम् ४ । इत्यमरः । पञ्चदशी ५ । इति स्मृतिः । अमावसी ६ । अमावसी ७ । इति शब्दरत्नावली । अमामसी ८ । अमामासी ९ । इत्यमरटीकायां रमानायः । सा दृष्टेन्दुशला सिनीवाली १० । नयेन्दुकला च कुष्ठः ११ । इत्यमरः । तद्यस्यादि यथा । अमावस्या । सा च प्रतिपद्युता याह्या युग्मात् । वराहपुराणे चाण्डालप्रपथे ।

"पथयत्यस्यामावस्या उभे पक्षे चतुर्दशी । अन्वातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः" ।
 अतोऽत्र ज्ञानमावश्यकं । अतोऽत्र जीवत्पिण्डके-णापि स्वातन्त्र्यम् ।

"अमानानं गयाआडं दक्षिणानुखभोजनं । न जीवत्पिण्डकः कुर्यात् ह्यते च पिण्डहा भवेत्" । इति वचनं रामप्राप्तज्ञाननिषेधकं ।

"भोगाय क्रियते यत्तु ज्ञानं यादृच्छिकं नरैः । तन्निषिद्धं दक्षस्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु" ।

इति त्रयोदशीप्रकरणोक्तवचनाच्च ॥ २ ॥

पेटिनसिः । "न पर्वसु तैलं क्षौरं मांसमभ्युपे-यात् नामावस्यायां हरितमपि क्षिप्यात्" ।

इति ॥ २ ॥

"पुण्ये तु नम्रतृक्षणे व्यतीपाते च वैद्यतौ । अमाप्राज्ञं नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलं" ।

अत्र दृष्ट्या नमदुष्कृतमिति न्योतिषे पाठः ॥ २ ॥ यासः ।

"अमावास्यां भवेद्द्वारो यदि भूमिसुतस्य च । गोसहस्रकं दद्यात् खानमात्रेण जाह्नवी" ।

"सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् । गोसहस्रफलं दद्यात् खानं यन्मौनिना हतम्" ।

सिनीवाली चतुर्दशीयुक्तामावस्या अन्तापि प्रशस्ता एवमन्यत्रापि वारविशिष्टविधौ न युग्मा-दरः निरवकाशत्वेन संशयायोगात् । एतच्च मौन-मरणोदयकालमारभ्य ज्ञानपर्यन्तं । न तु खान-कालमात्रे ।

तत्र,
 "उद्यारे मेयुने चैव प्रस्वावे दन्तधावने । खाने भोजनकाले च पट्मु मौनं समाचरेत्" ।

इति ज्ञानेन तस्य खानान्तः प्राप्तत्वात् । उद्यारे ऽपि ॥ २ ॥ स्मृतिः ।

"याजलं प्राप्य यदि सोमयुता कुष्ठः । श्ववेनायां सूर्यग्रहस्तैः समा" ।

अमा

ज्ञानमन्तः ।

"कर्तोये सशानीरे करित्प्रेष्टे नुविद्यते । पौष्टान् ज्ञावदसे नित्यं पापं हर करोद्भवे" ।
 पौष्टान् देशविशेषान् ॥ २ ॥ मरोचिः ।

"मारो नमस्यमावस्या तस्यां दर्भचयो मतः । अयातयामास्ते दर्भा विनिशोच्याः पुनः पुनः" । यत्र ।

"दर्भाः त्रय्याजिनं गन्ता द्राघ्रया हविरभयः । अयातयामायेवागि नियोज्यानि पुनः पुनः" ।

इति गृह्यपरिशिष्टवचनेनैव चिद्धौ आख्या-मावस्याया उपादानं ।

"वार्यितान्यतुरो मासाद्वाहरेत् कुशमृत्तिकाः । आददीत तभावेऽपि सद्यो यस्योपयोजनं" ।

इति संवत्सरप्रदीपवृत्तशिवरहस्योपस्थापवादक-मिति । विद्याकारहृतं ।

"सङ्गहादत्सरं यावत् नृदिः स्यादिभ्रवर्द्धिषां । ततः परं न गृह्णीयात् अमादौ यद्यकर्मणि" ॥ १ ॥ संवत्सरप्रदीपे ।

"अमावास्यान्तु कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा ढप । कन्या आडं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकं" ।

तत्रमासप्रयोगौ षोडशीशब्दे प्रयुक्तौ ॥ २ ॥ अमावास्यायामपि मन्मसां आडाभावमाह कौयुमिः ।

"संवत्सरतिरेको वै मासो यः स्यात्तयोदशः । तस्मिन्त्ययोदशे आडं न कुर्यादिदुसंक्षये" ।

संवत्सरप्रदीपे ।

"एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् । दर्शत्राडं तदादौ स्यान्न परञ्च मनिम्बुचे" ।

यत्तु ।

"जातकर्मणि यत् त्राडं दर्शत्राडं तथैव च । मलमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथा" ।

इति व्यासवचनं तत्पिण्डपिटदञ्जास्यत्राडपरं ॥ २ ॥ अमावास्यात्राडकालमाह इन्द्रोपपरिशिष्टं ।

"पिण्डान्याहार्यकं त्राडं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे नातिगन्थासमीपतः" ।

पिण्डानां पिण्डाणां अन्त्याहार्यं त्राडं मासैवावति-जनकं यत्तत्तथा । तथा च मनुः ।

"पिण्डानां मासिकं त्राडमन्त्याहार्यं विदुर्बुधाः" । राजनि चन्द्रे । प्रसृत इत्यनेन क्वचिद्विद्वत्तया-

मावेऽपि अमावास्यात्राडं सूर्यवत् । एतादृश-व्युत्पत्तेः कामिनिरभिज्ञाधारणत्वात् वक्ष्यमाण-

कात्यायनोक्तरीत्या क्षीणास्मितावर्द्धमानाभेदः साधारणः ॥ २ ॥ यत्तु,—

"पिण्डयज्ञानु निर्वाक्यं विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् । पिण्डान्याहार्यकं त्राडं कुर्यान्मासानुमासिकं" ।

इति मनुवचनं तत्ताम्रिः पिण्डपिण्डयज्ञं निर्वाक्यं मासानुमासिकं प्रतिमासिकं त्राडं कुर्वन्ति-

तिजमविधायकं । अत्रानुशब्दस्य जीष्वायकत्वं । तथा च ।

"लक्ष्मणीश्वेत्यभूतेष्वभिर्भागे परिप्रती । अनुरेषु सहस्रं च ह्येते उपच वयन्ते" ।

चन्द्रचयेऽमावस्यायां न तु कात्यायनोक्तचये

अथा

तथात्वे वर्जमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव
आहविवेकः । अतएव तत्रैवाभावास्याव्यतिरिक्त-
कृष्णपक्षविहितपार्वण्यश्राद्धे यथास्तमिति वच-
नात् व्यवस्थेयुक्तं । तत्र सामिककर्त्तव्यत्वाविशेषिता-
भावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीणादिभेदेन व्य-
वस्था सामिगिरमिसाधारणीत्यवगम्यते । एवञ्चा-
भावास्यायां गृताहनिमित्तक चौरसत्तेजजस्त-
कर्त्तव्यपार्वणे क्षीयमाणादिना न व्यवस्था किन्तु
यथास्तमित्यनेन । एतद्विरुद्धं मलमासतत्त्वे ॥ * ॥
यत्तु दृश्यमुद्गच्छत्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्णिकत्वेऽपि
आह्वे तस्य त्यागः । पिण्डपितृयज्ञार्थ एवेति
वासरद्वितीयांशभिधानं सामिपरमेवेति परि-
शिष्टप्रकाशोक्तं तत्र युक्तं । पूर्वोक्तो वै देवानां मध्यं
दिनं मनुष्याणां अपराह्णः पिण्ड्या इति श्रुत्या
तन्मुद्गच्छत्य मनुष्यकर्माङ्गत्वेन बोधनादेव आह्वे
परित्यागः । एतच्चूतिमूलकमेव वासरस्य द्विती-
यांश इत्युक्तं । वासरस्य द्वितीयांशे त्रिधा विभक्तस्य
दिनस्य द्वितीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति
सन्ध्यासमीपैकमुद्गच्छत् आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः ।
तेन ।

“प्रातःकालो मुद्गच्छत्स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुद्गच्छत् स्यादपराह्णस्ततः परं ॥
सायाह्नस्त्रिमुद्गच्छत् स्यात् आह्वं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मस्तु” ॥
इति मत्स्यपुराणे निषिद्धमुद्गच्छत्तत्रये आपदि मुद्गच्छत्-
द्वयमभ्यनुज्ञातं व्यतिशब्दस्वरसात् । “चिमुद्गच्छत्पि
कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च वक्तृचैः” । इति हारीत-
वचनाच्च । तेन पूर्वदिने मुद्गच्छत्तत्रयमात्रलाभे पर-
दिने वासरस्य द्वितीयांशलाभे पूर्वदिने एव
आह्वं । एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसी-
वेलाभावं निषिध्यत इति मैथिलमतमपास्तं ।
सर्वकर्मस्तु ज्ञानदानादिष्वपि अनापदीत्यर्थः ।
इति आह्विविवेकः ॥ तेनाशक्तौ तस्यामपि तत्त्व-
रणं । अतएव पराशरः ।

“दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
अप्रशक्तं निशि स्नानं राहोरेव च दर्शनात्” ॥
इति ॥ * ॥ दर्शद्वये कुत्र आह्वमित्याह कन्दोग-
परिशिष्टे कात्यायनः ।

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आह्वमिष्यते” ॥
चतुर्दशीयामं चतुर्दशीसम्बन्धिदिनयाममिति त-
द्विगस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशो-
ऽधिदेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा
अमावास्याचतुर्दशीसम्बन्धिदिनस्य चतुर्थं प्रहरं
कृत्वा किञ्चिद्गूढं वा अगुपूरयेत् अत्रानुपूरये-
दित्यभिधानात् तुरीययामस्य प्रादिनदण्डया-
न्युपप्रथममुद्गच्छत्य गङ्गकालत्वं प्रतीयते । एतेन
प्रहरद्वयान्तरे किञ्चिदधिकप्रहरत्रये वा चतु-
र्दशी प्रतीयते । तत्सोभयवासरीयद्वितीयांश-
खल्वप्यपक्षधाविभक्तापराह्णमुद्गच्छत्तयोर्मुद्गच्छत्तन्यु-
दर्शनाभे दैधं न त्वेकदिनमात्रे तद्भावे । तत्र
पूर्वोक्तेन वासरस्य द्वितीयांश इत्यनेनैव दैधा-

अथा

नूदयात् । अतो यदिने वासरद्वितीयांशे तादृश-
दर्शलाभस्तत्रैव आह्वं । मुद्गच्छत्तनित्येस्तु कर्मा-
नर्हत्वान्न दैधावसरः । तथा च भविष्ये ।

“प्रतोपवासनियमे घटिकेका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला क्षेया मित्रार्थे चापराह्णिकी” ॥
इति । अत्र च प्रागुक्तजावालिवचनेनाह्ण मुद्गच्छत्त-
त्त्विका घटिका याह्णा योग्यत्वात् न त्वेकदण्डा-
त्मिका वक्ष्यमाणरौहिण्यादियह्ये तथा दृष्ट-
त्वाच्च । ततश्च पूर्वोक्तदैधे तद्विवसीयचतुर्दश्य-
पेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनका-
ल्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीययावचतुर्दश्य-
पेक्षया अनुपस्थितेः । एवं स्तम्भितावर्जमानयो-
रपि । तदैव पूर्वदर्श एव आह्वं । सोक्तचन्द्र-
क्षयानुरोधात् । यदा त्रिंशद्दण्डात्मकदिवसे चतु-
र्दश्यधिकचतुर्थयामपूरणे मुख्यापराह्णिकीक्षि-
प्यनमुद्गच्छत्तलाभस्तदापि तदैवेत्यनेन चन्द्रक्षयानु-
रोधात् पूर्वदिने आह्वं न तु मुख्यापराह्णिकी-
मुद्गच्छत्तलाभेऽपि परदिने । अत्र चन्द्रक्षयचतुर्दश्य-
यमयामात् प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्यन्त-
मिति वक्ष्यते । तदैवेत्येव अवगच्छतिथिदैधे खण्ड-
विशेषो नियम्यते कर्मणि खण्डान्तरव्युदासाय ।
एवञ्च यत्र पूर्वोपरदिने वासरद्वितीयांशीयमु-
ख्यापराह्णे मुद्गच्छत्तनदर्शलाभस्तत्रापि पूर्वदिन एव
आह्वं वासरद्वितीयांशचन्द्रक्षयतिशब्दस्वरसात् ।
त्रिमुद्गच्छत्तपोत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रि-
मुद्गच्छत्तमात्रापिनामावास्या परदिने द्वितीयांश-
मुद्गच्छत्तयापिनी सती क्षीयमाणा तत्र परदिने
चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् आह्वम् ।
अन्यथा,—

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्” ।
इति विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् ॥ * ॥
अथ “यत्र पूर्वोहो आह्वं तत्र यदहस्त्वेव चन्द्रमा
न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति गोभिल-
विरोधः । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः
सिनीवालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह सखं ।
“यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः ।
तत्क्षयापेक्षया क्षेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि” ॥
“यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां
कुर्वीत” इति यद्वोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रा-
यिकम् । अन्यथा गोभिलीयतादृशसूत्रान्तरेण
सह पौनरुक्त्यापत्तेः । तस्मात् प्रथमसूत्रं कुक्षपरं
तच्च वर्जमानापक्षे नियतं । क्षीणास्तम्भितयोस्तु
यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदहस्त्वेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति
श्रुतिरेतत्प्रमानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्ज-
मानादिपरं न तु कात्यायनवचनात्तत्र क्षयलक्षणा
कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्त्यायुक्ता ।

“श्रुतिसुतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसि” ।
इति विरोधात् । क्षीण इति कात्यायनेन मया
यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि क्षयाभिप्रायकम् ।
अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा इति यद्वोभिलस्य सूत्रा-
न्तरं तद्यर्थम् । “यदहस्त्वेव” इत्यादि द्वितीय-

अथा

सूत्रप्राप्तियेः सिनीवालीत्वेनैव चन्द्रदर्शनप्राप्ते-
रित्यत आह स खं ।

“यद्येतां दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्” ॥
दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्दश्यां आह्वय
पूर्वसूत्रममावास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये । सत्यम-
मावास्याविषयं । इदं पुनरित्यम्भतचतुर्दशीविष-
यमिति आह्विविवेकः । तत् किममावास्यावचतु-
र्दशीत्यत्राह अमावास्यां प्रतीक्षेत उभयतिथि-
प्राप्तौ आह्वयामावास्या प्रतीक्षणीया । यत्र
पूर्वदिने दिवा सार्द्धमुद्गच्छत्तमात्रे अमावास्या पर-
दिने च सार्द्धदृश्यमुद्गच्छत्तमात्रे तत्र घोभयदिने
आह्वयेग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र तदन्तं
चतुर्दश्यन्ते निर्वपेत् दद्यात् ॥ * ॥ अत्रैव विषये
सामिगिरन्योर्विशेषमाह कालमाधवीये जा-
वालिः ।

“अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये ।
आहित्रासेः सिनीवाली निरग्रादेः कुहमेता” ॥
आदिशब्दादनुपनीतश्रुत्योर्ग्रहणं ॥ “क्षयमाह
कात्यायनः ।

“अयमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्यायामांशे च ततः किल भवेदणः” ॥
चतुर्दश्ययमे यामे चन्द्रमाः क्षीण चतुर्थभागोन-
कलावशिष्टो भवति । “अत्रेन्द्रराद्यप्रहरेऽवति-
ष्ठते” इत्यादिस्वरसात् । अमावास्यायामे यामे
चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवार्तायां तेन
अमावास्यायाः सप्तमे यामे कृतक्षय इत्यव-
गम्यते । “ततश्चान्यकलावयवनाश्रात्पत्तिरेव क्षयः
सा च सूक्ष्मतायां विनाशेऽप्यस्तीति” आह्विविवेकः ॥
उत्पत्तिराद्यक्षयसम्बन्धः । तेन विनाशस्यानन्त-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥ * ॥ अत्र विशेषमाह
सखं ।

“आयहायणमावास्या तथा ज्यैष्ठ्य या भवेत् ।
विशेषमाभ्यां ब्रूते चन्द्रचारविदो जनाः” ॥
आभ्यामिति ल्यबलोपे पञ्चमी इमे प्राप्येत्यर्थः ।
चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्या-
न्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः ॥ अत्र वीजं
ब्रह्मपुराणीयतिथिद्वयं । तथा च आह्वमधिकृत्य
ब्रह्मपुराणं ।

“पथोमूलकैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” ।
अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशीव्यतिरिक्त्यायां यस्यां कस्या-
चित् तिथौ आह्वविधानादमावास्यापि सम्भवति
इति ॥ * ॥ को विशेषइत्यत्राह स खं ।

“अत्रेन्द्रराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति कृतक्ष-
मेवं ज्योतिस्त्राविदो वदन्ति” ॥

अत्र मासक्षये अमावास्यायां चतुर्थभागोनकला-
वशिष्टः चतुर्थभागोना या कला तयावशिष्टः
कलाभागत्रयमात्रः सन्नाद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते । अर्थात्
चतुर्दश्ययमयामे क्षयारम्भ इति । तदन्त एव
अमावास्यान्तयाम एव क्षयं कृतक्षमेति । अन्य-

अमा

चामावास्या सप्तमयाम इति विशेषः । तेन मार्ग-
श्रीर्यज्येष्ठयोरुभयदिने चन्द्रक्षयलाभे यद्यपि यदा
चतुर्दशीयाममिति वचनात् पूर्वदिने एव आर्द्रं
प्राप्नोति तथापि तदचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूल-
मिति । कृतक्षयानुरोधात् क्षीणायामपि पर-
त्रापरारम्भाभे आर्द्रं चन्येति विशेषाभिधानं व्यर्थं
स्यात् । * ॥ अत्रापि विशेषान्तरमाह स एव ।
यस्मिन्मध्ये द्वादशैकश्च यद्यस्तस्मिन्क्षेत्रीयया परि-
दृश्यो नोपजायेत । यद्यो मासः । तृतीयया
मात्रया चतुर्थभागानकलया परिदृश्यश्चन्द्रो न
भवति किन्तु तदधिकन्यूनकलयेति । तेन मल-
मासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यन्त्या-
मादि दर्शसप्तमयामपर्यन्तं क्षय इति । मलमास-
युताब्दस्तु एकस्मान्मलमासादब्दद्वयानन्तराब्द-
स्तृतीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यमावादिति * ॥
चन्द्रक्षयानुरादं क्षीणपक्षमुपसंहरति स एव ।

“एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्” ।

एवं चारं गतिविशेषः * ॥ क्षमितायां व्यव-
स्थामाह स एव ।

“समिन्त्या या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्षचित् ।
खर्वितां तां विदुः केचिदुपेक्षमिति अपरे” ॥

क्षीणायाः पूर्वमुक्तात्वात् । वर्द्धमानायाश्च वक्ष्य-
माख्यात्वात् अस्य वचनस्य क्षमितपरत्वं । खर्वितां
नीचां पिष्टलोकप्रापणानर्हं केचित् यत्पूर्वदिनः ।

अपरे ऋग्वेदिनः तामेव उपेक्षमुपगच्छत आर्द्रा-
येति शेषः । उपेक्षमित्यत्र गताध्वामिति पाठे
गतः प्राप्तः पिष्टलोकप्रापणाय अध्वा अनयेति
गताध्वा प्रशस्तेत्यर्थः । “तस्माच्छन्दोगा उभया-
नुरोधादिच्छात उभयादरं कुर्वन्ति” इति का-

त्यायनसरतः * ॥ व्यक्तामाह लघुहारीतः ।

“त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शः च वरुचैः ।
कुहूरध्वर्युभिः कार्या यद्येष्टं सामगीतिभिः” ॥

अत्र त्रिमुहूर्त्तैर्युपादानात् क्षमितायाः पूर्वदिने
त्रिमुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि वरुचानां आर्द्रं । न तु

मुख्यापराह्णलाभपि परदिने । सामगानां तत्रा-
प्यनियमः । एतादृशिवध एव उभयत्रापराह्ण-
लाभेऽपीयं व्यवस्थेति आर्द्रविवेकः ॥ मुख्या-

पराह्णस्य एकदिनमात्रलाभेऽप्युभयदिनालाभात् ॥

* ॥ वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह कात्यायनः ।
“वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पिष्टयज्ञस्ततो भवेत्” ॥
यामांस्त्रीनिगति पूर्वदिनक्षीययामत्रयन्यूनचतुर्दश्य-
पेक्षया । अथैवं वासरतृतीयांशानुरोधेन आर्द्र-

विधानात् कथममावास्याआर्द्धे पर्युदस्तराव्यादी-
तरकालपरिग्रहः । सत्यं । तिथिद्वेषे क्षीणादि-

भेदेन खल्विशेषपरिग्रहाय वासरतृतीयांश-
पेक्षा अन्ययोर्भयदिने वासरतृतीयांशप्राप्तौ

आर्द्रलोपापत्तेः । प्रागुक्तानिरुद्धादेः कुहूर्त्तते-
त्यस्य निर्विपर्ययापत्तेः अतः पर्युदस्तेतरकाल-

स्यापि परिग्रहः । यदा तु पूर्वापरखल्वयोरन्य-
तरस्यैव परिग्रहस्तदा यथायोग्यं तथैव चाया-

असु

ऋमुहूर्त्तद्वयपर्युदस्तेतरकालकुतपादिसुहूर्त्तपञ्चक-
रौहिणादिसुहूर्त्तचतुष्टयवासरतृतीयांश्रीयापरा-
ह्णमुहूर्त्तद्वयकालाः । यथाक्रममापत्त्यामान्यप्रशस्त-
प्रशस्ततर-प्रशस्ततमत्वेन ज्ञेयाः । एवमखण्डति-
थावपि नातिसन्ध्यासमीपत इति पूर्वोक्तत्वात् ।
“सायाऽस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् आर्द्रं तत्र न कारयेत्” ॥
इति मत्स्यपुराणात् ।

“रात्रौ आर्द्रं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदिते” ॥

इति मनुवचनाभ्यां ।

“ऊर्द्धं मुहूर्त्तान् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं ।

मुहूर्त्तपञ्चकं वापि सधामवनमिष्यते” ॥

इति मत्स्यपुराणान्मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति
त्यबलोपे पञ्चमी कुतपमारभ्येत्यर्थः । ततस्तेनैव ।

“अपराह्णे तु सम्प्राप्ते अग्निजिह्वौहिणोदये ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं” ॥

इत्युक्तं । “पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणां
अपराह्णः पिष्टृणां” । इति श्रुतिः । वासरस्य

तृतीयांश इति कात्यायनवचनं ।
“सायाऽस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् आर्द्रं तत्र न कारयेत्”

इत्येवमेकवाक्यत्वात् वासरतृतीयांश्रीयापराह्ण-
मुहूर्त्तद्वयस्य लाभः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अमावासी, स्त्री, (अमा साहित्येन चन्द्रार्कयोर्वसो
यत्र, गौरादित्वात् ङीष्) । अमावस्या । इति

शब्दरत्नावली ॥

अमावास्या, स्त्री, (अमा सह चन्द्रार्कौ वसतो यत्र
तिथौ सा, अमा + वस + आधारे ण्वत्, स्त्रियां

टाप् । णित्वात् ङङिः) । अमावसीतिथिः ।
इत्यमरः ॥

अमित्रः, पुं, (अमरोगे इत्रच्) । शत्रुः । इत्यमरः ॥
(रिपुः । विपक्षः । शत्रुपक्षीयः । प्रतिकूलः ।

“मातरूपे जमामित्रे दृशंसे राज्यकामुके ।
अमित्रो मित्ररूपेण भ्रातृस्त्वमस्ति लक्ष्मण” ॥

इति रामायणे ॥

अमिषं, स्त्री, (अस् रोगे कर्मणि इषन्) लौकिक-
सुखं । इत्युणादिकोषः ॥ क्लृणभावः ॥ (न मिय-
श्चलं नज्जमासः, क्लृणभावः । नास्ति मियश्चलं

यस्य तत्, क्लृणूनाः) ।
अमी, [न्] चि, (अस् रोगे + भावे घञ्, मान्त-

त्वात् ङङभावः, अमो रोगो विद्यतेऽस्य, इन्) ।
रोगी । यथा । अन्यथं । इति वोपदेवः ॥

अमीवं, स्त्री, (अम + वन्, ईडागमः) । पापं । दुःखं ।
यथा,—

“तं त्वाहं भवमीतानां प्रपन्नानां भयापहं ।
आपृच्छे प्रापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन्” ॥

इति श्रीभागवतं ॥
“न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यामीवं दृष्टानन ।

जीवितुं शक्यसि चिरं विषं पीलेव दुर्मतिः” ॥
इति रामायणे ॥

अमूर्तः, चि, बुद्धिस्थलोपलक्षितवत्तत्तद्धर्मावच्छिन्नं ।
सखदृष्टिविशेषधर्माप्रकारेण तत्तद्वस्तुवाचकं ।
फलगा इति भाषा । अदस्त्वं इत्यस्य अस्ति कृते

असू

सोरोत्तमाभावे अकोऽकारस्य उच्चे अमुक इति
भवति अमुक इत्यागमिकं । इति क्रमदीप्तरः ॥
यथा,—

“अमुकासुकगोत्रैतत् तुभ्यमन्नं स्था नमः” ।

इति आर्द्रतत्त्वं ॥ (अग्निवादये इति शब्दोच्चारणा-
नन्तरं अमुकनामाहमस्मीति खं नाम परिकी-
र्त्तयेत् । इति कुल्लूकभट्टः ।

“संनिवेशं प्रमाणञ्च खहस्तेन लिखेत् स्वयम् ।

मत्तं मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः” ॥

इति नारदः ॥

अमुक्तं, स्त्री, (मुच् + क्तः, ग मुक्तः विरोधे नज्-
समासः) । कुरिकाविशेषः । इति हलावधः ॥

हातकुरी इति भाषा । मुक्तिरहिते अत्यक्ते च
त्रि ॥ (अप्राप्तमोचनः । अस्वतन्त्रः ।

“अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्त्तमपि सा पुरा” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

“अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषसमुद्भवैः” ।

इति महाभारते । खड्गादिकं । यदुक्तम्,—

“खड्गादिकममुक्ताच्च निघुञ्जं विगतायुधम्” ।

इति ॥

अमुत्र, अथ, (अमुष्मिन् अदस् + वञ् उत्त्वमत्वे) ।
जन्मान्तरं । परलोकः । इत्यमरः ॥ (अमुष्मिन्

इत्यर्थस्य वाचकः ।

“अनेनैवार्त्ताः सर्वे नगरेऽमुत्र भक्षिताः” ।

इति कथासरित्सागरे । भवान्तरे । जन्मान्तरे ।

“तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशान्ति ।

अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रैव च नश्यति” ।

“इच्छद्भिः सततं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमं” ॥

इति महाभारते ॥

अमुष्यपुत्रः, पुं, स्त्री, (अमुष्य पुत्रः निपातनात् अलुक्
समासः) । प्रख्यातवंशोद्भवः । कुलीनः । इति

जटाधरः ॥

(“स्यादामुष्यायणस्त्वार्योऽमुष्यपुत्रो महाकुलः” ।

इति जटाधरः ॥)

अमूर्त्तः, चि, (मूर्च्छ + क्तः, नज्जमासः) । मूर्त्त-
भिन्नः । मूर्त्तिरहितः । यथा । सञ्ज्ञाया अमूर्त्त-

त्वादिति वोपदेवः ॥ न्यायमते । आकारार्थः ।
कालः । दिक् । आत्मा । यथा सामान्यगुणाः

संख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वं ३ संयोगः ४
विभागः ५ । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः ।

कालदिशोर्विशेषगुणो नास्ति आत्मनो विशेष-
गुणाः । बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४

द्वेषः ५ यत्नः ६ भावनाख्यसंस्कारः ७ धर्मः ८
अधर्मः ९ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (रूपहीनः ।

आद्यतिरहितः । वायुः । अन्तरीक्षञ्च । यदुक्तं,—
“सन्निवेशो नेत्रदृश्यो यस्य तन्मूर्त्तमुच्यते ।

क्षित्यम्बुमित्रयं मूर्त्तममूर्त्तं त्वितरद्वयं” ॥ इति ।

“क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्त्तलक्षयायोगाश्रया अमी” ॥

इति भाषापरिच्छेदः ॥)

अमूर्दशः, चि, (पाणिनिमते तु, अमुमिव पश्यति,
अदस् + दृश् + कञ्, दृष्ट्याने आत्मे कृते वतः,

अमृ

अमृ

अमृ

ऊत्तमत्वे ।) एवं प्रकारः । एतद्रूपः । इति मुग्ध-
बोधं ॥ यथा,—“अमृदृशी तत् कविवन्दि-
वर्णितः” । इति नैषधं ॥

अमूलकं, त्रि, मूलरहितं । प्रमाणमन्यं । नास्ति मूलं
यस्येति बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययः ॥

अमूला, स्त्री, (नास्ति मूलं प्रका यस्याः सा, स्त्रियां
टाप् ।) अग्निप्रियावृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मूलरहिते त्रि । इति मुग्धबोधं ॥

अमृगालं, स्त्री, (मृगालतुल्यं मादृश्ये नञ्समासः,
तस्य मृगालसदृशकोमलत्वात् तथात्वं ।) वीरश-
मूलं । इत्यमरः ॥

अमृतं, स्त्री, (मृ + भावे क्तः, नास्ति मृतं मरणं
यस्मात् तत्, तत्पायिनां मरणाभावात् तस्य
तथात्वं ।) समुद्रोद्भवदेशभक्षामरत्वजनकद्रव्यवि-
शेषः । यदा पृथुराजभयेन पृथ्वी गौर्भूता तदा
देवा इन्द्रं वरुणं शक्रा हिरण्यमात्रेण अमृतरूप-
मयोऽद्भुतं तत्तु दुर्वाससः शापात् समुद्रमध्यं
गतं पश्चात् समुद्रमयने अमृतपूर्णकलसं गृहीत्वा
धन्वन्तरिरुत्थितः । इति भारतभागवते ॥ तत्-
पर्यायः ॥ पीयूषं २ सुधा ३ । इत्यमरः ॥
पेयूषं ४ । इति तट्टीकासारमुन्दरी ॥ * ॥
निर्जरं ५ । समुद्रनवनीतकं ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जलं । घृतं ॥ यक्षशेषद्रव्यं ॥ अयाचित-
वन्तु ॥ मुक्तिः । इति मेदिनी ॥ दुग्धं । औषधं ।
विषसामान्यं । वत्सनाभः । पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अन्नं । धनं । स्वर्गं । भक्षणीयद्रव्यं ।
हृद्यं । स्वादुद्रव्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अमृता, पुं, (मृ + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः ।) धन्व-
न्तरिः । देवता । इति मेदिनी । वाराहीकन्दः ।
वनसुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरः । अति-
हृद्यः । इति भरतधृतव्याङ्गिः ॥ (आत्मा, यथा
महाभारते,—

“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तादमृतः परः ।
अमृताग्रं परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥

सूर्यः ॥ सुरपतिरिन्द्रः ॥ विष्णोः सहस्रनाममध्ये
परिगणितो नामभेदः ॥) मरणरहिते त्रि ।
यथा । “अमृते जारजः कुरुः” । इत्यमरः ॥

अमृतजटा, स्त्री, (अमृतवत् सुखादुर्जटा यस्याः
सा ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृततरङ्गिणी, स्त्री, (अमृतस्य पीयूषस्य तरङ्गिणी
नदीव ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतदीधितिः, पुं, (अमृतवत् सन्तोषकारिण्यः
दीधितयो यस्य सः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
“अमृतदीधितिरेष विदभञ्जे भजति तापम-
मुखा” । इति नैषधे ॥

अमृतफलं, स्त्री, पुं, (अमृतमिव स्वादु फल ।) पारा-
वतवृक्षः । पटोणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नास-
पाती । इति पारस्यभाषा । यथा । अथामृतफलं
यदक्षसातकाविणप्रभृतिदेशेषु नासपाती इति
प्रसिद्धं ।

“अमृतफलं लघु लघुं सुखादु चीन् हरेदोषान् ।
देशेषु मुद्गलानां बहुलं तल्लभ्यते लोकैः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अमृतफला, स्त्री, (अमृतवत् स्वादु फलं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप् ।) द्राक्षा । आमलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सधुखर्जूरौ रीटक्षः । फलविशेषः ।
नासपाती । इति पारस्यभाषा ।

अमृतवल्ली, स्त्री, (अमृतवत् वल्ली, तस्या रोग-
नाशकत्वात् तथात्वं ।) गुडूची । इति रत्नमाणा ॥

अमृतरसा, स्त्री, (अमृतवत् स्वादुः रसो यस्याः
सा, स्त्रियां टाप् ।) कपिलद्राक्षा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पक्वान्विशेषः ॥ सा च

“तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं पष्टिपिष्टकं ।
सुभ्रमीषद्धियुतं मर्दयेदृष्टपाणिना ॥
एवं समुद्धृतं कृत्वा स्थापयेद्रजनीमितं ।
ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चित्रितं निस्त्वचैस्तिनैः ॥
विधायामृषकं तेन तम्विकायां हृते पचेत् ।
ततोऽमृतरसा जाता वातहृद्बलवर्द्धिनी” ॥
इति भावप्रकाशे ।)

अमृतसम्भवा, स्त्री, (सम् + भू + भावे अप्, अमृ-
तस्य मरणाभावस्य रोगाभावस्य इति यावत्
सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) गुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसारजः, पुं, (अमृतस्य सारः तस्मात् जायते,
अमृतसार + जन् + डः, उपपदसमासः ।) गुडः ।
तवरागोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसूः, पुं, (अमृतं तुषारं सूते, अमृत + सू +
क्विप्, उपपदसमासः ।) (अमृतान् देवान् सूते,
अमृत + सू + क्विप्, उपपदसमासः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ देवमातरि स्त्री । अमृतानां
देवानां सूः प्रसूतिः ॥

अमृतसोदरः, पुं, (अमृतस्य सोदरः सोदर्यः
तस्य एकस्यानादुत्पन्नत्वान् तथात्वं ।) घोटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (उच्चैः खवा अश्वः ।
“सुरादेवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा” ।
इति भारते ।)

अमृतखवा, स्त्री, (खवति इति ख + अप् । स्त्रियां
टाप् ।) अमृतस्य खवा षष्ठीतत्पर्ययः ।) रुदन्ती-
वृक्षः । लताविशेषः । तत्पर्यायः । वृक्षारुहा
२ उपवल्जिका ३ घनवल्ली ४ सितलता ५ ।

अस्या गुणाः । पथ्यात्वं । ईषत्तिक्तात्वं । रसायनत्वं ।
ब्रह्मनाशित्वं । विषकुलामकामलाश्वययुजयकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
“उक्तामृतखवा पथ्या ईषत्तिक्ता रसायनी ।
ब्रह्मणी विषकुलामकामलाश्वययुजयकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।)

अमृता, स्त्री, (नास्ति मृतं मरणं यस्याः सा ।)
गुडूची । मदिरा । इन्द्रवारुणी । ज्योतिष्मती ।
गोरक्षदुग्धा । अतिविषा । रक्तचिह्नत् । दूर्वा ।
व्यामलकी । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुलसी । इति शब्दमाणा ॥ पिप्पली । इति
मेदिनी ॥ घण्टादेशजसूत्रमांसा हरीतकी । सा

विरेचने प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (सूर्य-
दीधितिर्विशेषाः ।

(“सौरीभिरिव नाडीभिरमृतास्याभिरमयः” ।
इति रुद्रवृष्टे ।)

अमृतान्यः, [स] पुं, (अमृतमन्यः अन्नमिव तृप्ति-
करं यस्य सः ।) देवता । इत्यमरः ॥ (अमृतं सुधा
अन्यो भक्ष्यं यस्य सः ।)

अमृताफलः, पुं, (अमृतमिव फलं यस्य, एषोदरादि-
त्वात् दीर्घः ।) पटोणः । इति द्रव्याभिधानं ॥

अमृताशनः, पुं, (अमृतं यन्नाति भुङ्क्ते, अश +
वाङ्मयात् कर्त्तरि ल्युट् ।) अमृतस्य अशनः,
षष्ठीतत्पर्ययः ।) देवता । इति हज्जायुधः ॥

अमृताष्टकं, स्त्री, (अमृताप्रभृति अष्टकां यस्य तत् ।)
हरितक्याष्टकद्रव्यं । यथा,—
“अमृता कटुकारिष्टपटोलघनचन्दनं ।
नागरेन्द्रयवक्षैतदमृताष्टकलीकृतं ॥
क्षपितं सकाशाच्चूर्णं पिच्छेयन्वरापहं ।
हृत्सासारोष्णकच्छर्दिहृत्पादाहनिवारणं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अमृतासङ्गं, स्त्री, (अमृतस्यैव आसङ्गो यस्य तत् ।)
तुल्यविशेषः । तत्पर्यायः । कर्परिकातुल्यं २
अङ्गनं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अमृताहरणः, पुं, (अमृतमाहरति, माहदास्याप-
नयनायै खर्गात् भूलोकं गयति, आ + हृ +
कर्त्तरि ल्युट्, ततः षष्ठीतत्पर्ययः ।) गरुडः ।
इति हारावली ॥ (“पुरा बिल गच्छो भानु-
र्विगतयाः सपत्नीदास्यनिवारणार्थं सर्वदेवान्
विनिर्जित्य सोमरक्तकच्छेदनयन्त्रादिकक्षातिक्रम्य
खर्गादमृतं नागकुलाय दातुमाहृतवान्” । इति
पौराणिकी कथा । महाभारतस्यादिपर्वणि ।
“श्रुत्वा तमब्रुवन् सर्पा आह्वारमृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचरः ॥
इत्युक्तो गरुडः सर्पेणतो मातरमब्रवीत् ॥
गच्छाम्यमृतमाहृतुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुं ॥
... ..

स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमनिर्घन्तीक्ष्णधारमयस्मयं ॥
व्यलगात्कप्रभं घोरं हृदयं सोमहारिणाम् ।
... ..

अच्छिन्नतरसा मध्ये सोममभ्यव्रजततः ॥
समुत्पाद्यामृतं तत्र वेनतेयस्ततो वली ।
उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥
... ..

एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।
द्विजिह्वाश्च क्षताः सर्पा गरुडेन महात्मना” ॥)

अमृताङ्गं, स्त्री, (अमृतमाङ्गयते सार्ज्यते, आ
+ ङे + कः, तस्य तुल्यत्वादत्वात् तथात्वं ।)
लघुविल्वफलाक्षतिलोरासानदेशजनासपातीना-
मफलं । तत्पर्यायः । रुचिफल २ । यस्य गुणाः ।
गुरुत्वं । वातनाशित्वं । स्वादुत्वं । अक्षतत्वं ।
रक्षिभुक्कारित्वञ्च ॥ तल्लघुफलगुणाः । लघुत्वं ।
सुखादुत्वं । त्रिदोषनाशित्वञ्च । तत् सुद्गणदेशे

अम्ब

वज्रं लभते । इति भावप्रकाशः ।
अम्बतोत्पन्नं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उत्पन्नं नीलवर्ण-
त्वात् ।) खर्परीतुल्यं । इति राजनिर्घण्टः ।

अम्बतोत्पन्ना, स्त्री, (अम्बतं सधु उत्पन्नं यस्याः सा,
“अतिक्रासस्त्रादिभ्यो निष्ठायाः परवचनमिति
निष्ठायाः परनिपातः” ।) नक्षिका । इति राज-
निर्घण्टः ।

अम्बतोद्भवं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उद्भवति हृष्य-
वर्णत्वात्, उद् + भू + अप् ।) तुल्यं । खर्परीतुल्यं ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अनेधाः, [त्] ई, (साक्षि मेधा यस्य सः, समा-
चान्तः अविच् ।) मूढः । मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ।
“नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अनेधधाम् ।
सुमेधवामन्तरस्मै चतां ससौ खयन्मुवे” ।
इति वोपदेवः ।)

अनेधं, स्त्री, (न मेधं प्रवित्रं विनेधे नञ्समासः ।)
पुरीषं । इति शब्दरत्नावली । अपवित्रे त्रि ।
(अपवित्रं । मलमूत्रादिकं त्रयम् ।
“नात्रिं मुखेनोपधमेत् नत्रां नैजेत च स्त्रियं ।
नामथं प्रक्षिपेदधौ न च यादौ प्रवापयेत्” ।
इति मनुः ।)

अमोघः, त्रि, (न मोघो निष्फलः, नञ्समासः ।)
सफलः । अथर्वः । इति मेदिनी । नदविशेषे
पुं । इति शब्दरत्नावली । (इष्टफलप्रदः । अवन्ध्यः ।
अविफलः ।

“यदमोघमपामन्तरतं वीजमज त्वया” ।
इति कुमारसम्भवे ।

“अमोघाः प्रतियुक्तत्वावर्णादुपदमाशिवः” ।
इति रघुवंशे ।

अमोघा, स्त्री, (न मोघा निष्फला, नञ्समासः ।)
पाटलिच्छः । विडङ्गः । इत्यमरः । हरीतकी ।
इति मेदिनी ।

अम्ब गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) चोष्टवर्गशेषो-
पधः । अम्बति । इति दुर्गादासः ।

अम्बकं, स्त्री, (अम्बति नञ्प्रत्ययान्तं गच्छति, अम्ब +
गुल् ।) वा अम्बति भूगर्भे प्राप्यते, अम्ब + कर्म-
णि, घञ् स्तार्थे कन् ।) त्रेत्रं । इति हेमचन्द्रः ।

“आसीत्तासन्नशरीरपातः
स्त्रियम्बकं संशसितं ददर्श” ।

इति कुमारसम्भवे ।) तावत् । इति राजनिर्घण्टः ।
अम्बरं, स्त्री, (अवि शब्दे + मावे घञ्, अम्बः
शब्दन्तं राति आदत्ते अम्ब + रा + कः ।) वस्त्रं ।
“एवमुक्ता सुमित्रां सा विवर्णा मलिनाम्बरा” ।
इति रामायणे ।)

आकाशं । (“दावाग्निः कयमम्बरे” इति साहि-
त्यदर्पणे ।) कार्पासः । खनामस्यातसुरान्दिद्रव्यं ।

इति विषयः । अम्बधातुः । इति राजनिर्घण्टः ।
अम्बश्चिं, स्त्री, (अम्बति पच्यतेऽत्र, अवि + अरिय
वा दीर्घः निपातनात् ।) भर्जनपात्रं । भाजना-
खोला । इति भाषा । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ।

अम्बरीषः, स्त्री, (अवि + गतौ + कर्मोऽय घञ्, अम्बा

अम्ब

लम्बा इयं यस्मात् तत्, सिंहवत् एषोदगादि-
त्वात् रवर्णविपर्ययेण साधु ।) भाद्रः । भर्जन-
पात्रं । इत्यमरः । दुष्टं । इति मेदिनी ।

अम्बरीषः, पुं, (अम्बति पच्यते अत्र, निपातनात्
साधुः ।) विष्णुः । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
किशोरः । मास्कः । नृपमेदः । स तु नृव्य-
वंशीनामागराजपुत्रः ।

(“भगौरघसुतो राजा द्रुत इत्यभिविभ्रतः ।
नामागस्तु द्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः ।
अम्बरीषस्तु नामागिः सिन्धुद्वीपपितामभवत्” ।
इति हरिवंशे ।) नरकमेदः । आम्बातकच्छः ।
अनुतापः । इति मेदिनी ।

अम्बकः, पुं, (अम्बायां मातरि तिष्ठति, अम्बा +
कः, आम्बान्वेति घञ्, अग्रायोः संज्ञाच्छन्द-
सोर्वज्रमिति व्रजः, अस्त्रं ज्ञातत्वात् तस्य
तथात्वं ।) देशविशेषः । विप्राद्वैश्यायामुत्पन्नः ।
इति मेदिनी । अयं चिकित्सावृत्तिः वैद्य इति
ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः । हस्तिपकः ।
यथा,—

“अम्बकान्बक मागं नौ देह्यपक्रान्त ना चिरं” ।
इति श्रीभागवतं । कादस्थजातिविशेषः । इति
पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ।

अम्बकवी, स्त्री, (अम्बकं कायति स्रग्दृष्टार्थ-
माश्रयति, अम्बक + कै + कः, गौरादित्वात्
डीष् ।) लताविशेषः । आकनादि निमुखी इति
च भाषा । तत्पर्यायः । पाठा २ अम्बका ३
कुचेली ४ पापचेलिका ५ एकाछीला ६ वरा ७
तिक्ता ८ प्राचीना ९ एकोशिका १० वका ११ ।
इति गूढमाला । विडकर्ण्यो १२ स्थापनी १३
त्रेयसी १४ रसा १५ पापचेली १६ वनतिक्ता
१७ । इत्यमरः । अविडकर्ण्यो १८ अविडकर्ण्यो
१९ । इति तट्टीका । अम्बिका २० यूधिका २१
विडकर्ण्यिका २२ दीपनी २३ तिक्तपुष्पा २४ दह-
सिक्ता २५ शिशिरा २६ वकी २७ मासती २८
देवी २९ वृत्तपर्ण्यो ३० । इति राजनिर्घण्टः ।
अस्या गुणाः । अतीक्षारश्मनत्वं । लघुत्वं । त्रिदोष-
नाशित्वं । इति राजवल्लभः । तिक्तत्वं । गुरुत्वं ।
उष्णत्वं । वातपित्तज्वरपित्तदाहशूलनाशित्वं ।
ममसन्वागकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ।

अम्बका, स्त्री, (अम्बायां मातरि स्तोत्रमिति स्थाने इति
यावत्, तिष्ठति, अम्बा + स्था + कः, अम्बेत्यादिना
घलम् पूर्ववत् व्रजः, स्त्रियां टाप् ।) क्षुप-
विशेषः । अम्बाडा इति ख्याता । अस्याः पर्यायः ।
बालिका २ बाला ३ शठाम्बा ४ अम्बालिका ५
अम्बिका ६ अम्बा ७ माचिका ८ दृष्टवल्का ९
मरुका १० गन्धपत्री ११ चित्रपुष्पी १२
श्रेयसी १३ सुखवाचिका १४ क्षिप्रपत्री १५ भूरि-
मल्ली १६ । अस्या गुणाः । कषायत्वं । अक्षतं ।
कफकण्ठरोगवातरोगबलाशनाशित्वं । रुच्यधिका-
रित्वं । इति राजनिर्घण्टः । पाठा । चाङ्गेरो ।
यूधिका । इत्यमरमेदिनीकौ ।

अम्बिका, स्त्री, (अम्बका + संज्ञायां कन्, स्त्रियां

अम्ब

टाप् ।) अम्बका । आकनादि इति भाषा । इति
राजनिर्घण्टः । ब्राह्मणी । वामनहाटी इति
प्रसिद्धा । इति रत्नमाला ।

अम्बा, स्त्री, (अम्बति मेहेनोपगम्यते, अवि गतौ +
घञ्, स्त्रियां टाप् ।) जननी । इति शब्दरत्नावली ।
“अम्ब ! यत्त्वमिदं प्राप्य प्रशसाय वचो मम” ।
“नान्यदत्तममीप्सामि स्थानमम्ब स्वकर्मणा” ।
इति विष्णुपुराणे ।)

नाथोक्तौ सेव । इत्यमरः । पाण्डुराजमातुः स्वसा ।
इति महाभारतं । अम्बका । इति राजनिर्घण्टः ।
दुर्गा । इति केषित् ।

अम्बालिका, स्त्री, (अम्बेति शब्दं जाति गृह्णाति,
अम्बा + ला + कः, उपपदसमासः, ङ्रस्ते अत इत्वं
स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।) माता । इति शब्द-
रत्नावली । अम्बका । इति राजनिर्घण्टः । पाण्डु-
राजमाता । इति भारतं । (काशीराजस्य कनि-
ष्ठा दुहिता सा च विचित्रवीर्यपत्नी ।

“अम्बालिका च राजेन्द्र । राजकन्या यवीयसी ।
अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भावे यवीयसे ।
“भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
इति महाभारते ।)

अम्बिका, स्त्री, (अम्बा + स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।)
दुर्गा ।

“ईक्षितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।
आशीर्निरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम्” ।
इति कुमारसम्भवे । माता । इति मेदिनी ।
जैनदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । कटुकीच्छः ।
इति शब्दचन्द्रिका । अम्बका । इति राजनिर्घण्टः ।
काशीराजस्य मथ्यमादुहिता । विचित्रवीर्यस्य
पत्नी । हतराष्ट्रस्य माता ।

“अम्बा ज्येष्ठाऽभवत्तासामम्बिकात्वय मथ्यमा ।
अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भावे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
इति महाभारते ।)

अम्बिकेयः, पुं, (पाणिनिमते तु अम्बिकाया अपत्यं
पुमान्, अम्बिका + ठक् तस्य इयः, दृष्टमावः ।)
गणेशः । कार्तिकेयः । हतराष्ट्रराजः । अम्बि-
काया अपत्यमित्यर्थे ण्येयः ।

अम्बिकेयकः, पुं, (अम्बिकेय + स्वार्थे कन् ।) गणेशः ।
इति जटाधरः ।

अम्बु, स्त्री, (अविशब्दे उण् ।) बालानामौषधिः ।
इत्यमरः । बाला इति भाषा । जलं । (“सुक्ता नृ-
णालपटली भवता निपीतान्यम्बुनि यत्र नलिनानि
नियेवितानि” । इति मामिनीविलासे । “अम्बुज-
मम्बुनि जातं कश्चिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु” ।
इत्युद्भटः । “गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामन” । इति
काव्यप्रकाशे ।)

अम्बुकण्ठकः, पुं, (अम्बुनि जले कण्ठक इव, सादृ-
श्यात् कन् ।) कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अम्बुकिरातः, पुं, (अम्बुनि जले किरातः व्याध इव ।)
कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अम्बुकीशः, पुं, (अम्बुनि कीशः वानर इव ।) शिख-

अम्बु

मारजन्तुः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुशुक इति भाषा ।
 अम्बुजुम्भः, पुं, (अम्बुनः जूम्भ इव) । शिशुमारः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अम्बुजेश्वरः, पुं, (अम्बुजातः केशरोऽस्य ।) कोलङ्ग-
 वृद्धः । इति रत्नमाणा ॥
 अम्बुचामरं, स्त्री, (अम्बुनः चामरमिव ।) श्रैवालं ।
 इति जटाधरः ॥ श्रेयाला इति भाषा ।
 अम्बुजं, स्त्री, (अम्बुनि जायते, अम्बु + जन् + ङः ।)
 पद्मं । इति मेदिनी ॥ “इन्दीवरेण नयनं सुख-
 समुजेन” । इति षट्श्रृङ्गारतिलके । “अम्बुजमम्बुनि
 जातं क्षिप्रं न जायतेऽम्बुजादम्बु” । इत्यद्भुतः ।
 वचं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अम्बुजः, पुं, (अम्बुसमीपे जातः ।) हिज्जलवृद्धः ।
 इत्यमरः ॥ (निचुलवृद्धः ॥
 “अम्बुजं कमले स्त्रीं हिज्जले तु पुमानयं” ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 “अम्बुजो निचुले पुंसि कमले तु नपुंसकः” ।
 इति मेदिनी ।)
 अम्बुजन्म, [न्] स्त्री, (अम्बुजो जन्मास्य ।) पद्मं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (सारसविष्टम्भः ॥ शङ्खः ।
 पि, जलजातः । सलिलोद्भवः ।)
 अम्बुतालाः, पुं, (अम्बुनि जले तालयति प्रतिष्ठां
 गच्छति अम्बु + तल + अच् ।) श्रैवालं । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 अम्बुदः, पुं, (अम्बु जलं ददाति, दा दाने + कः ।)
 मेघः । इति रत्नमाणा ॥ “सदा मनोघाम्बुदना-
 दसोल्लसम्” । इति ऋतुसंहारे । “शशाक
 निर्व्यापयितुं न वासवः स्वतन्त्रुतं वल्लिभिर्वाहिर-
 मुदः” । इति रघुवंशे । सुक्तं । यथा । “कली-
 खविश्वानलदं सहाम्बुदं” । इति वैद्यकं ॥
 अम्बुधिः, पुं, (अम्बुनि धीयन्तेऽन, अम्बु + धा +
 कर्मणिप्रथमायां कः ।) समुद्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ “देः चास्यल्ययुषो मग्नाः त्रितनगाः
 काष्ठोत्तमानाङ्गुलामेतामम्बुधिगामिनीं व्यवसिताः
 चक्षुःक्षितुं वा कथम्” । इति भामिनीविणाले ।
 “सुरासुराश्च गन्धर्वाः क्षोभयामासुरम्बुधिम” ।
 इति रामायणे ।)
 अम्बुधिसत्वा, स्त्री, (अम्बुधि + सु + अच्, स्त्रियां
 टाप् ।) सृष्टवान्वा । द्रवकुमारी इति ख्याता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बुपः, पुं, (अम्बुनि जलानि पाति पिबति वा,
 अम्बु + पा + कः ।) अफमर्दकवृद्धः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (जलेश्वरः । वरुणः ।) श्वतभिषाखं
 मक्षत्रं । पि, जलपानकारी ।)
 अम्बुपत्रा, स्त्री, (अम्बुनि पत्रे यस्याः सा ।) उषटा-
 वृद्धः । इति रत्नमाणा ॥
 अम्बुप्रसादः, पुं, (अम्बुनि प्रसादयति खच्छतां गयति
 अम्बु + प्र + सद् + णिच् + अच्, उपपदसमासः ।)
 कलकवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गिर्मसी इति
 ख्यातः ।
 अम्बुप्रसादनं, स्त्री, (अम्बुनि प्रसादयति, प्र + सद्
 णिच् + ल्युट् ।) कतकवृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अम्बु

अम्बुभृत्, पुं, (अम्बु विभर्ति, अम्बु + भृ + क्तिप् ।)
 मेघः । सुक्तं । इत्यमरः ॥ समुद्रः । इति केचित् ॥
 अम्बुमात्रजः, पुं, (अम्बुमात्रे अल्पजले जायते, जन
 + ङः ।) शम्बूकः । शामुक इति हेमचन्द्रः ॥ इति
 भाषा ।
 अम्बुरः, पुं, (अम्बु + उरन् ।) द्वाराधःकाष्ठं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ गोवराट् इति भाषा ।
 अम्बुरुद्धा, स्त्री, (अम्बुनि रोद्धति, अम्बु + रुह् +
 कः, ततष्टाप् ।) स्थलपद्मिनी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 अम्बुवाची, स्त्री, (अम्बु तद्वर्णं वाचयति सूचयति,
 वच् + णिच् + अच्, उपपदसमासः, डीप् ।) ऋतु-
 मती पृथ्वी । यथा,—
 “यद्वा रे यत्काले मिथुनसंक्रमणं भूतं तद्द्वाराभ्यन्तरे
 तावत्कालावधिं विंशत्यादिदश्याधिकदिनत्रयमम्बु-
 वाची । तत्राध्ययनं वीजवपनं न कार्यम् । सर्प-
 भयोपशमनाय दुग्धं पेयम्” । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥
 समिच । ज्योतिषे ।
 “रजोयुक् क्षाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ ।
 तस्यां पाठो वीजवापो नाहिर्भौर्दुग्धपानतः ॥
 ऋगश्रिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची
 ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्जयेत्त्रीण्यहानि ।
 यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य वीजं
 न भवति फलभागी शस्त्रचारुहालपाकः” ॥
 रजोयुक् क्षाम्बुवाची पृथ्वी । मत्स्यसूक्ते ।
 “धरण्यामृतमन्वाश्च भूमिकाम्ये तथैव च ।
 च्यन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः” ॥
 ज्योतिषे ।
 “यस्मिन् वारे सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत् ।
 अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः” ॥
 इदन्तु प्रायिकं । इति तित्यादितत्त्वं ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 “यदाऋतं समादाय भानोर्मन्मथगामिता ।
 पुनस्तत्स्थेनमादाय यजनं त्रिदिनं त्यजेत् ॥
 काम्यनैस्तितिकश्चैव यात्रां मन्त्रक्रियान्तथा ।
 ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पितादृते ॥
 न कुर्व्यात् खननं भूमेः सूत्रयोग्यापि शङ्करि ।
 वीजानां वपनश्चैव चतुर्विंशतियामकं ॥
 प्रमादाद्वपनं कृत्वा गावस्तत्र प्रचारयेत् ।
 ऋषं कुर्व्यात् तत्तत्तथा खननात्तिलकाशनं” ॥
 इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ५८ पटलः ॥ * ॥ अपरञ्च ।
 “रवौ रूद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः ।
 तस्माद्दिनत्रयं यावत् वीजवापं परित्यजेत् ॥
 चत्वारिंशत्तिलकाश्च भागयुतो रविर्यदा भवति ।
 तत्राम्बुवाची श्रेया शिवर्त्तपादस्थितो यावत् ॥
 दिम्भागशून्यलिप्तो गणितेन भवति रविर्यदा साप्तः ॥
 स भवति निर्गुणकालो द्वितीयपादाश्रयाद्भौरे” ॥
 “न खाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणं ।
 ह्वानां वाहनश्चैव वीजानां वपनं तथा” ॥
 इति राजमातृण्डः ॥ * ॥ अत्र प्राकृतियेषो
 यथा,—
 “यतिनो व्रतितश्चैव विधवा च द्विजस्तथा ।
 अम्बुवाचीदिने चैव प्राकं कृत्वा न मध्ययेत् ॥

अम्भः

खपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा ।
 भक्ष्यं नैव कर्त्तव्यं चागृहाणान्नसमं स्मृतं” ॥
 इति संवत्सरप्रदीपे विष्णुरहस्यं ॥
 अम्बुवासिनी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वसति, वस्
 + णिनि डीप् ।) पाटलावृद्धः । इति जटाधरः ॥
 अम्बुवासी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः सा,
 गौरादित्वात्, डीष् ।) पाटलावृद्धः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 अम्बुवाहः, पुं, (अम्बुनि वहति, अम्बु + वह् + अच्,
 उपपदसमासः ।) मेघः । इति रत्नमाणा ॥
 “विश्वार्त्तिवारणसमार्चितजीवितोऽयं नाकर्णितः
 किमु सखे भवताम्बुवाहः” ॥ इति भामिनी-
 विणाले । “विष्णोमानीलरुचं पिशङ्गीर्जटास्तु-
 त्वन्तमिवाम्बुवाहं” । इति भारविः ।) सुक्तं ।
 मेघनामा इत्यमरेशोक्तत्वात् ॥
 अम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बुनि वहति स्थानान्तरं
 नयति, अम्बु + वह् + णिनि, उपपदसमासः,
 डीप् ।) काष्ठांम्बुवाहिनी । काष्ठादिहस्तच्छिन्ना-
 ग्रनौकाक्षतिजलसेचनी । इत्यमरटीकायां मधु-
 राणाथः ॥
 अम्बुवेतसः, पुं, (अम्बुजातो वेतसः, कर्मधारयः,
 मध्यपदलोपश्च ।) जलवेतसः । तत्पर्यायः । परि-
 व्याधः २ विदुलः ३ नादेयो ४ । इत्यमरः ॥
 अम्बुशिरीषिका, स्त्री, (अम्बुनि अल्पः शिरीषः,
 अल्पार्थे कन् स्त्रीत्वम् ।) जलशिरीषवृद्धः ।
 तत्पर्यायः । शिरीषिका २ टिण्डिणिका ३
 दुर्बला ४ वारिशिरीषिका ५ । अस्या गुणाः ।
 त्रिदोषविषकुष्ठार्शोनाशित्वं । इति भावप्रकाशः ॥
 अम्बुसर्पिणी, स्त्री, (अम्बुनि सर्पति अम्बु + रप् +
 णिनि, उपपदसमासः ।) जलौकाः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ जौक् इति भाषा ।
 अम्बुसेचनी, स्त्री, (अम्बुनि सिच्यन्ते अगया, अम्बु +
 सिच् + करणे ल्युट्, डीप् ।) अम्बुवाहिनी ।
 गौकाजलसेचनपात्रं । इत्यमरटीकायां मधुरा-
 नाथः ॥
 अम्बुहृतं, त्रि, (अगम्बु अम्बु सम्पद्यमानं हृतं, अम्बु +
 हृ + क्त, अभूततद्भावे चिः ।) स्नेहकणनिर्गम-
 संहितवाक्यं । तत्पर्यायः । सनिष्ठीवं २ । इत्य-
 मरः ॥ सधृत्कारं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सनि-
 ष्ठीवसुखरावः । “दधति कुक्षकभाजामत्र भल्लक-
 यूनामसुरसितगुरुणि म्लानमम्बुहृतानि” । इति
 उत्तरचरिते ।)
 अम्बुः, पुं, (अवि शब्दे क्तः ।) अस्तरसः । इत्यु-
 णादिकोपः । अम्बल । टक इति च भाषा ।
 अम्भः, [स्] स्त्री, (आप्यते, आप् + अस्न् ।) जलं ।
 बालनामौषधं । इत्यमरः ॥ कन्नादित्तत्तुत्तराणिः ।
 इति ज्योतिषं ॥ (अङ्गशस्त्रे घतुर्थसंख्या ।
 वैदिकशब्दोभेदः ।)
 अम्भःसारं, स्त्री, (अम्भसां सारं ।) सुक्ता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ अम्भससारमपि पाठः ॥
 अम्भःसूः, पुं, (अम्भांसि सूते, सू + क्तिप् ।) धूमः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अम्भससूरिति च पाठः ॥

अस्म

अस्मोज्, स्त्री. (अस्मसि ज्ञायते, अस्मस् + जन् + ड् ।) पद्मं । इति शब्दरत्नावली । सारसपक्षी । पुष्कराक्षः इत्यमरकोशत्वात् । चन्द्रे पुं । यथा । “पिबन्तं त्वन्मृगोऽस्मोज्जुनं हरिक्यामृतं” । इति श्रीभागवतं । अलङ्कारे च ।
 अस्मोज्जन्मजनिः, पुं, (अस्मोज्जन्मनि विद्युनाभिपद्मि जनिः जन्म यस्य सः ।) ब्रह्मा । यथा,—
 “अस्मोज्जन्मजनिस्तदन्तरगतो वत्सानितो वत्सपान्” । इति श्रीभागवतं ।
 अस्मोज्जयोनिः, पुं, (अस्मोज् नारायणनाभिपद्मं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य सः ।) ब्रह्मा । यथा,—
 “सदनमुपगतोऽहं पूर्वमस्मोज्जयोनेः” । इति प्रबोधचन्द्रोदयः ।
 अस्मोज्जिनी, स्त्री, (अस्मोज् + समूहार्थे इति ततः ङीप् ।) पद्मलता । पद्मसमूहः । पद्मयुक्तदेशः । इति शब्दरत्नावली । (पद्मिनी । नलिनी । “अस्मोज्जिनीवननिवासविलासहेतुं चन्दनं हन्तुमपरा मपि तां विधाता” । इति नीतिशतके ।)
 अस्मोदः, पुं, (अस्मो जन् ददाति, अस्मन् + दा + कः ।) मेघः । सुप्तकं । इति शब्दरत्नावली । (जलदानकर्त्तरि, चि ।)
 अस्मोधरः, पुं, (अस्मः जन् धरति, हृ + अच् ।) मेघः । (“मशीकरास्मोधरमक्तकुङ्करः” । इति ऋतुसंहारे ।) सुप्तकं । इति शब्दरत्नावली ।
 अस्मोधिः, पुं, (अस्मांसि धीयन्ते अत्र, धा + धाधारे किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ।
 (“अयं रत्नाकरोऽस्मोधिर्गिर्यसेवि धनाश्रया । धनं दूरेऽस्तु वदनमपूर्वि क्षारवारिभिः” । इति साहित्यदर्पणे ।
 “सन्मूयाम्मोधिर्मध्ये महानद्यो नगापगाः” । इति माघः ।)
 अस्मोधिबल्लभः, पुं, (अस्मोधिः बल्लभः, यस्मिन्तुल्यः ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मोनिधिः, पुं, (अस्मांसि निधीयन्तेऽत्र, अस्मस् + नि + धा + किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ।
 (“अच्छत सा नागबध्पमगेयं मैनाकमस्मोनिधिबद्धसरयुः” । इति कुमारसम्भवे । विष्णोः सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेदः, अस्मांसि देवमनुष्यादयो निधीयन्ते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या, नारायणस्य सर्वान्मयत्वात् । “अस्मोनिधिरन्तात्मा” । इति महाभारते ।)
 अस्मोराशिः, पुं, (अस्मत्सं राशिरिव एकत्रोपचितत्वात् ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मोरुहः, स्त्री, (अस्मसि रोहति, अस्मस् + रुह + कः ।) पद्मं । (“आम्ने पुरोश्शङ्खता नयनयोष्ठादाव्यमस्मोरुहं” । इति भानिनीविजसे ।) सारसपक्षी । इत्यमरः ।
 अस्मरं, चि, (अपां विकारादि, अप् + मयट् ।) अलङ्कारः । ऐरादि । इत्यमरः । अलमये चि । यथा,—
 “अस्मरानि तीर्षानि न देवा नृषिणा मयाः ।

अस्म

ते पुनस्त्युरकालेन दर्शनादेव नाधवः” । इति श्रीभागवतं ।
 (“सौरोभिग्वि नाडोभिरन्तात्माभिरन्मयः” । इति रघुवंशे ।)
 अस्मः, पुं, (अस्मति सौरमेव दूरं गच्छति, अस् + रन् ।) आम्बरद्वयः । फले स्त्रीत्वं । इति शब्दरत्नावली ।
 अस्मातः, पुं, (अस्मं रसं सर्वत्र पत्रपुण्यादौ अतति व्याप्नोति, अस् + अत + अल् वा लृत् रत्वं, पक्षे अस्मातः ।) आम्नातकरुजः । इति शब्दमाला ।
 अस्मातकः, पुं, (अस्मं रसं सर्वत्र पत्रपुण्यादौ अतति व्याप्नोति अस् + अत + अल् + स्वार्थे क् ।) आम्नातकरुजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (“आम्नातकरुजम्बुत्वं कपाये विपचेद्बुधः । यवागूं शालिमियुक्तां तां भुक्ता ग्रहणीं जयेत्” । इति शार्ङ्गधरः ।)
 अस्मं, स्त्री, (अस् + क् ।) तक्रं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मः, पुं, (अस् + क् ।) पद्मसमर्थे रसविशेषः । टक इति भाषा । तोयाभिगुणबाहुल्यादस्मः । इति सञ्ज्ञतः । अस्य गुणाः । शाकवद्दोषकारित्वं । हृद्यत्वं । रुच्यभिरक्तमांसकारित्वं । शीतलत्वं । वायुनाशित्वं । स्निग्धोष्णत्वं । कटुरसतोऽधिकोष्णवोर्यत्वं । जिह्वोद्वेगकारित्वं । इति राजवल्लभः ।
 अस्य दन्तोद्वेगकारित्वगुणोऽप्यस्ति । अपि च । प्रीत्यभिपदुताकारित्वं । प्रपाचनत्वं । इति राजनिर्घण्टः । * तदतिशयभक्षणगुणाः । पाचकत्वं । पित्तक्षेपवान्तिसौदकारित्वं । लघुत्वं । उष्णत्वं । वह्निःशीतत्वं । वायुनाशित्वं । इति राजवल्लभः ।
 स्मान्तिगुणिकफपाण्डुदोषकार्यकासकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः । तदति चि । इत्यमरः । * ।
 अस्मवेतसः । इति राजनिर्घण्टः । (यदाह वामतः । “अस्मः क्षाणयते सुखम् । हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभुवनिकोचनः । अस्मोऽभिदीप्तिहत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः । उष्णवीर्यो हिमस्यर्षः प्रीणनः स्नेहो लघुः । करोति कफपित्तासं मूत्रवातालुलामनम् । सोऽव्यभक्तान्तनोः कुर्याच्चैषित्यं तिनिरं भ्रमं । कण्डुपाण्डुत्ववीर्यपेक्षाविस्फोटहृज्वरान्” । हारीतेन यदुक्तं तद्यथा,—
 “जिह्वास्नेहं जनयति तथा नेत्रनैर्मल्यकारी, बीमत्वं वा जनयति तथा वातरोगापहारी । कण्डुकुष्ठक्षतरुजकरैर्लेलितः श्लेष्मिने स्यादस्मः प्रोक्तः पवनश्मनोऽष्टकप्रकोपं तनोति” । सञ्ज्ञतस्याह—
 “अस्मो जरणः पाचनः पवननिग्रहयोऽलुलामनः कोष्ठविदाही वह्निःशीतः स्नेहनः प्रायशोऽहृद्यसेति । सर्वगुणोपेक्ष्य स्वात्म्यमुपसेवसानो दन्तहर्षनयन-सम्भोजन-रोमसंवेजनकफविलदन-शरीरश्लेष्मिलान्यापादयति तथा क्षताभिहत-दग्ध-दष्ट-भग्न-रूप-शून्य-प्रक्षुतावमूत्रित-विसर्पित-क्षिन्न-मिन्न-विडोत्पिष्टादीनि पाचयत्यामेयसमावात् परिदहति कण्डुमुरोहृदयसेति” । * ।
 “अस्मोरसो महं रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं

अस्म

हृदयति, ज्वरं रयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्द्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यं संभावयति, भुक्तमपकर्षयति, स्नेहं जनयति, प्रीणयति । लघुरह्यः स्निग्धश्च । सर्वगुणोऽपेक्ष्य स्वात्म्यमुपसेवमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संभोजयति अक्षिणी, संवीजयति दोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्द्धयति, रक्तं दृषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीण-क्षत-क्षुद्रवर्षणानां श्वयधुमापादयति । अपि च क्षताभिहत-दष्ट-दग्ध-भग्न-शून्य-क्षुतावमूत्रित-परिसर्पित-मर्दित-क्षिन्न-विडोत्पिष्टादीनि पाचयत्यामेयसमावात् परिदहति कण्डुमुरोहृदयश्च” । इति चरकः ।)
 अस्मकः, पुं, (अस्मोऽस्मः अस्मार्थे क् ।) लकुचरुजः । इति शब्दरत्नावली । (लकुचशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)
 अस्मकाण्डं, स्त्री, (अस्मं काण्डं यस्य ।) लवणदण्डं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मकेशरः, पुं, (अस्मः केशरो यस्य ।) मातुलुकः । वीजपूरः । इति रत्नमाला । (टावानिवु इति भाषा ।)
 अस्मचूडः, पुं, (अस्मा चूडा शिखा यस्य ।) अस्म-शाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मजम्बीरः, पुं, (अस्मो जम्बीरः ।) अस्मनिम्बुकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मनायकः, पुं, (अस्मं रसं नयति, नी + गन् ।) अस्मवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मनिशा, स्त्री, (अस्मरसे निःशेषेण श्रेते, अस्म + नि + शी + ड + स्त्रियां ङाप् ।) शटी । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मपञ्चफलं, स्त्री । अस्मरसयुक्तपञ्चप्रकारफलं । तदयथा । कोलं १ दाडिमं २ रुद्राम्बं ३ चुक्रिका ४ अस्मवेतसं ५ । मतान्तरे । जम्बीरं १ नारङ्गं २ अस्मवेतसं ३ तिलिङ्गीकं ४ वीजपूरं ५ । इति राजनिर्घण्टः ।
 (“कोलश्च दाडिमश्चैव रुद्राम्बं चुक्रिका तथा । अस्मवेतसमित्येतदस्मपञ्चफलं स्मृतम्” ।
 “जम्बीरं नागरङ्गश्च तथास्मवेतसं पुनः । तिलिङ्गीकं वीजपूरमस्मपञ्चफलं स्मृतम्” ।)
 अस्मपत्रः, पुं, (अस्मं पत्रं यस्य ।) अश्वत्थकरुजः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मपत्री, स्त्री, (अस्मं पत्रं यस्याः सा, ङीप् ।) यलाशीलता । क्षुद्राम्बिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मपूरं, स्त्री, (अस्मेन अस्मरसेन पूर्यते, पूर + कर्म्मणि घञ् ।) रुद्राम्बं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मफलं, स्त्री, (अस्मं फलं यस्य ।) रुद्राम्बं । इति राजनिर्घण्टः । तैल्ल इति भाषा ।
 अस्मफणः, पुं, (अस्मं फलं यस्य सः ।) आम्बरद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्ममेदनः, पुं, (अस्मार्थं मिद्यतेऽसौ, अस् + भिद् + कर्म्मणि लृट् ।) अस्मवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मरुहा, स्त्री, (अस्मारो रोहति, अस् + रुह +

अश्व

क १) मालवदेशजनागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । सतीक्ष्णत्वं । मधुरत्वं । रुचिकारित्वं । हिमत्वं । दाहनाशित्वं । पित्तोद्रेकहरत्वं । अग्निबलसुखामोदश्रीसौभाग्यविवर्द्धनत्वं । सदकारित्वं । गुल्माध्मानविवन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“नाम्ना याऽस्त्ररुहा सतीक्ष्णमधुरा रूपा हिमा दाहनुत् पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या सुखा मोदिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी ज्ञेया सदा बलभा गुल्माध्मानविवन्धजित् च कथिता सा मालवे तु स्मृता” १)

अश्वलोणिका, स्त्री, (अश्वं रसं जाति गृह्णाति अश्वलः तम् ऊनयति ह्रीनयति, अश्वल + ऊन + ण्वल्, यावत् १) क्षुद्ररुक्षविशेषः । आम-रुण । इति भाषा । तत्पर्यायः । चाङ्गेरी २ चुक्रिका ३ दन्तशठा ४ अम्बला ५ । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । कफवायुनाशित्वं । अग्निदीपनत्वं । ग्रहणीरोगे हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ वस्त्रादिलक्ष्णौहचिह्नकपायरागनाशकगुणोऽप्यस्ति । राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ क्षुद्राश्लिकाशब्दे द्रव्यौ । तत्पर्यायगुणाः ।

“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बलाश्लोणिका । अश्वन्तकस्तु शफरी कुशली चाश्वपत्रकः” ॥ क्वचित् पुस्तके कुशलीस्थाने शकली इति च पाठः ।

“चाङ्गेरी दीपनी रूपा लघूणा कफवातनुत् । पित्तलाक्षा ग्रहण्यर्शःकुक्षीतारानाशनी” ॥ इति भावप्रकाशः ॥

“दीपनी चैष्यवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते । प्रशस्यतेऽश्वचाङ्गेरी ग्रहण्यर्शाहिता च सा” ॥ इति चरकः ॥

“चाङ्गेरी कफवातघ्नी वज्रिहृद् ग्रहणी हिता” ॥ इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

“चाङ्गेर्यश्लामिदीपनी” ॥

“ग्रहण्यर्शोऽग्निक्षेपप्रहितेणा ग्राहिणी लघुः” ॥ इति च वाभटः ॥

“ग्रहण्यर्शोऽग्निकारघ्नी साऽश्ल वातकषे हिता । उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी” ॥ इति सुश्रुतश्च ॥

अश्वलोणी, स्त्री, अश्वलोणिका । चाङ्गेरी । इत्यमरटीका ॥

अश्ववती, स्त्री, (अश्वो रसो विद्यतेऽस्याः, अश्व + मतुप् मस्य वत्वम् १) क्षुद्राश्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ आमरुण । इति भाषा ।

अश्ववर्गः, पुं, (अश्वानां अश्वरसप्रधानानां वर्गः १) अश्वगणः । यथा । चाङ्गेरी । लकुचं । अश्ववेतसं । जम्बीरकं । वीजपूरकं । नागरङ्गं । दाडिमं । कपित्थं । अश्वं । वीणाश्लकं । अम्बला । करमर्दकं । निम्बूकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मत्तान्तरे यथा,—

“आम्र आम्रतको धात्री लकुचं च कपित्थकं । नारङ्गं चिविधा जम्बूः करमर्दं प्रियारकं । दाडिमं पार्वती प्राक्षा दिधा वदरूदकं ।

अश्व

वीजपूरं च जम्बीरं निम्बलीकाश्ववेतसं ॥
 रुद्राश्लं हरिमश्लं चाङ्गेरीत्यश्ववर्गकः” ॥
 “अश्ववेतसजम्बीरलङ्काश्लचणकाश्लकाः । नागरङ्गं तित्तिडी च चिञ्चापत्रञ्च निम्बूकं । चाङ्गेरी दाडिमश्चैव करमर्दन्तयैव च । एष चाश्वगणः प्रोक्तो वेतसाश्लं सदेतमम्” ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥

“दाडिमामलकमातुङ्गाश्लतक-कपित्थ-करमर्द-वरकोल-प्राचीनामलक-तित्तिडीक-कोशाम-भय-पारावत-वेत्रफल-लकुचाश्ल-वेतस-दन्तशठ-दधि-तक्र-सुरा-शुक्त-सौवीरक-तुषोदक-धान्याश्ल-प्रभृतीनि समासेनाश्वोवर्गः” ॥ इति सुश्रुतश्च ॥

अश्ववल्ली, स्त्री, (अश्वरसवती वल्ली १) त्रिपर्णिका-नामकद्रविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्ववाटिका, स्त्री, (अश्वस्य वाटिका स्थानमिव १) नागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । कटुत्वं । अश्वत्वं । तिक्तत्वं । रूक्षत्वं । उष्णत्वं । मुखपाककारित्वं । विदाहपित्तरक्तप्रकोपकारित्वं । विद्यम्बदाढत्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,—

“स्यादश्ववाटी कटुकाश्लतिक्ता
 रूक्षा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।

विदाहपित्तामविकोपिनी च
 विद्यम्बदा वातनिवर्हणी च” ॥)

अश्ववास्तकं, स्त्री, (अश्वरसान्वितं वास्तकं शाक-भेदः १) चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्ववीजं, स्त्री, (अश्वस्य वीजं कारणं १) रुद्राश्लं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वरुद्रं, स्त्री, (अश्वरसो रुद्रे यस्य १) रुद्राश्लं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तिरीय इति भाषा ।

अश्ववेतसः, पुं, खनामप्रसिद्धः अश्वरसवृक्षविशेषः । चुक्राश्लक इति ख्यात इति केचित् । अश्व-जुचाइ इति ख्यात इति केचित् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । अश्वः २ वेधी ३ रसाश्लः ४ आश्ववेतसः ५ वेतसाश्लः ६ अश्व-सारः ७ शतवेधी ८ वेधकः ९ भीमः १० भेदनः ११ भेदी १२ राजाश्लः १३ अश्वभेदनः १४ अश्व-ङ्गुशः १५ रक्तसारः १६ फलाश्लः १७ अश्व-नायकः १८ सहस्रवेधी १९ वीराश्लः २० गुल्म-केतुः २१ वराभिधा २२ शङ्खदावी २३ मांस-दावी २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वराङ्गी २५ । इति रत्नमाला ॥ चुक्रः २६ । इत्यमरः ॥ तत्फल-गुणाः । अश्वश्लत्वं । कषायत्वं । उष्णत्वं । वायु-कफार्शःश्रमगुल्मनाशित्वं । अरुचिहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कागमांसनौहसूक्ष्मोद-कारित्वं । चणकाश्लवत् गुणकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अनाहरोगनाशित्वं । तत्पक्व-फलगुणाः । दोषविनाशित्वं । गुरुत्वं । धारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“स्यादश्ववेतसश्चुक्रः शतवेधी सहस्रजित् ।

अश्ववेतसमश्लं भेदनं लघु दीपनं ।

रुद्रोगशूलगुल्मं पित्तलोहितदूषणं ।

रूक्षं विण्मद्यदोषघ्नं श्लेष्मोदावर्तनाशनं ॥

अश्वि

हिक्कानाहाराश्चिन्वासकासाजीर्णवमिप्रणुत् ।
 कफवातामध्वंसि कागमांसदवत्वक्तुत् ॥
 चणकाश्लगुणं ज्ञेयं नौहसूक्ष्मोदवत्वक्तुत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“अश्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः । गुणैस्तेरेव संयुक्तं भेदनन्वश्ववेतसम्” ॥

इति च चरकः ॥)

अश्वशकं, स्त्री, (अश्वः शको यस्य तत् १) रुद्राश्लं चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रुद्राश्लशब्देऽस्य विशेषो द्रव्यः ॥)

अश्वशकः, पुं, (अश्वः शको यस्य सः १) अश्वद्रव्य-विशेषः । तत्पर्यायः । शकाश्लं २ शुक्ताश्लं ३ अश्वचुक्रिका ४ चिञ्चाश्लं ५ अश्वचूडः ६ चिञ्चा-सारः ७ । अस्या गुणाः । अतिशयाश्लत्वं । वात-नाशित्वं । कफदाहहारित्वञ्च । समशर्करा-मिश्रितस्यास्य गुणः । दाहपित्तकफार्तिनाशित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—

“अश्वशकस्त्वतीवाश्लो वातघ्नः कफदाहनुत् ।

साम्येन शर्करामिश्रो दाहपित्तकफार्तिनुत्” ॥)

अश्वसारं, स्त्री, (अश्वरस एव सारः यस्य तत् १) काञ्जिकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वसारः, पुं, (अश्वरस एव सारः यस्य सः १) अश्ववेतसः । निम्बूकः । हिन्तालः । इति राज-निर्घण्टः ॥

अश्वहरिद्रा, स्त्री, (अश्वरसयुक्ता हरिद्रा १) शठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वङ्गुशः, पुं, (अश्वं अङ्गुशाकारं अयं यस्य १) अश्ववेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वानकः, पुं, (न स्नायति, स्नै + तन् स्नार्थे कन्, नञ्समासः १) अश्वानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वगुणपर्यायौ राजतरुणीशब्दे ज्ञेयौ ॥

अश्वानः, पुं, (स्नै + क्तः ततो नञ्समासः १) महा-सहायकः । इत्यमरभरतौ ॥ अयं वा इति ख्यातः ।

अश्वानः, त्रि, (स्नै + क्तः, न स्नानः नञ्समासः १) स्नानिरहितः । यथा,—

“अश्वानपङ्कजां मालां शिरस्युरसि चापरां” ।

इति देवीमाहात्म्यं ॥ (स्वच्छः । परिकृतः । निर्मलः । उज्ज्वलः । प्रसन्नः । विशदः । प्रत्ययः । अपर्युषितः । असूक्ष्मः १)

अश्वानिनी, स्त्री, (अश्वानानां पद्मानां समूहः । इति १) पद्मसमूहः । पद्मिनी । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

अश्लिका, स्त्री, (अश्वैव, स्नार्थे कन् १) तित्तिडी ॥ इत्यमरः ॥ मलाशीलता । श्वेताश्लिका । क्षुद्रा-श्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अश्लोद्धारः । इति मेदिनी ॥ [इति वाभटः ।

(“दीपनं भेदनं शूष्कमश्लिकाकोलयोः फलं” ।

“अश्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः” ॥

इति चरकः ।

“अश्लिकायाः फलं पक्वं तदद्देदि तु केवलं” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अथ

अथ

अथ

अश्लिकावटकः, पुं, (अश्लिकाया वटकः ।) अश्लिकां
खेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तत्संस्कृतजले
ममवटकः । अश्लवडा इति भाषा । अस्य गुणाः ।
रुच्यभिकारित्वं । वटकगुणतुल्यगुणत्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥

(“अश्लिकां खेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः ।
अश्लिकावटकास्ते तु रूचा वज्रिप्रदीपनाः ।
वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः” ॥)
अश्लिका, स्त्री, अश्लिका । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥

अश्लोटकः, पुं, (अश्लं उटं पत्रं यस्य सः ।) अश्ल-
नकवृक्षः । अश्लकुचार् इति ख्यातः । इति
रत्नमाणा ॥

अथ ड गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ॥) ड चयते ।
इति दुर्गादासः ॥

अथ, पुं, (एति सुखमनेन, इण + करणे अच् ।)
शुभावहविधिः । मङ्गलानुष्ठानं । इत्यमरः ॥
(कल्याणदायकं दैवं ।

“स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णीरयान्वितः” ।
इति रघुवंशे । नरकभेदः । अथःपानमप्यत्र ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अथ, [स्] लौ, (इणगतौ, अस्तुन्) लौहं । इत्यमरः ॥
(गुडूच्यादिलौहं ॥

“आयुःप्रदाता बलवीर्यधाता,
रोगापहर्ता मदनस्य कर्ता ।
अथःसमानं न हि किञ्चिदस्ति,
रसायनं श्रेष्ठतमं नराणां” ॥ * ॥

“गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकचयसमन्वयः ।
वातरक्तं निहन्त्याश्च सर्ववातहरं परं” ॥)

अथनं, स्त्री, (अथ + भावे ल्युट् ।) शास्त्रं । यथा,—
“ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं ओजमुच्यते” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं । पश्याः । सूर्यस्य उत्तर-
दक्षिणदिगमनं । तद्यथा । माघादिषण्मासाः
उत्तरायणं । आषाढादिषण्मासाः दक्षिणायनं ।
इत्यमरः ॥ गमनं । गत्यर्थायधातोर्भावेऽणट् ॥
रविसंक्रान्तिविशेषः । यथा भविष्यमात्यज्यो-
तिषेषु ।

“मृगकर्काटसंक्रान्ती वे तूदक्दक्षिणायने ।
विषुवतो तुला मेघे गोलमध्ये तथापराः” ॥
मृगो मकरः । गोर्लो राशिचक्रं । देवीपुराणे,
“यावद्विश्रक्ता मुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे ।
निरंशे भास्वरे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने” ॥
तत्र खानदानादौ कोटिगुणफलं भवति । यथा
मात्ये ।

“अयने कोटिगुणितं चतुर्विंशपदीषु च ।”
इत्यादि ।

“अयने विषुवे चैव शयने बौध्ने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ सूर्यगतिविशेषः ।
यथा,—

“मृगसंक्रान्तिः पूर्वेषु पञ्चाक्षरादिगान्तरे ।

एकवर्षं चतुःपञ्चमलमानक्रमेण तु ॥

षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।

एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥

व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदयानं रवेर्भुवं ।

कर्त्तृसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनं” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अथनांशः, पुं, (अथनस्य अंशः भागः ।) सूर्यगतिवि-
शेषस्य भागः । अथानांशलक्षणसाधनं ।

“लघं लग्नान्तरं कृत्वा अथनांशैः प्रपूरयेत् ।

खानलैर्हरते भागं मिश्रयित्वा दिने दिने” ॥

अस्यार्थः । लघं रामोगवेदैरित्याद्युक्तं लग्नान्तरं
कृत्वा यथा मेघलघं ३ । ४७ लग्नान्तरं वृषलघं
४ । १७ अथान्तरेण हयोराधिक्येन ३० त्रिंशत्पलं

तच्चाथनांशैः पूरयेत् ॥ अथनांशस्तु जातकार्यवोक्तः ।
यथा,—

“शाकमेकाक्षिवेदो न हि कृत्वा दशभिर्हरेत् ।

लघं हीनञ्च तत्रैव षष्ठाभाश्चाथनांशकाः” ॥

इति । लघस्थाने लघ्वेन इति पाठः सिद्धान्त-
रहस्ये ॥ ते च इदानीं चैत्रस्यैकादशाहे सम्भवात्

ऊनविंशतिसंख्यकाः । ते च पुनःखानलैः ३० त्रिं-
शता हरेत् । भागलब्धस्तु ऊनविंशतिः १६ ।

तच्च मेघलघ्ने मिश्रयित्वा ४ । ६ षट्पलाधिक-
दण्डचतुष्टयात्मकं मेघलघं भवति । एवं वृषादिक-

मूलां । किन्तु लग्नान्तरेण यथाधिकं लभ्यते तत्रा-
धिकं लघं भवति । एवं यच्च लग्नान्तरेण हानि-

स्तत्र लघेऽपि हानिरिति निष्कर्षः ॥ * ॥ इदानीं
स्पष्टज्ञानार्थं पद्येन लिख्यते । बाणवेदो ४ । ५-

ऽष्टवेदैः श्रुतिः ४ । ४८-रिभनयैरिन्द्रियं ५ । २८-
खान्तेषु ५ । ४०-वाणो वेदानलैः ५ । ३४-

-खान्तिभिरिषु ५ । ३०-रिभुरङ्गाग्निने ५ । ३६-
शुक्रवेदैः ५ । ४१-वाणोनागेन्दुभिस्तु ५ । १८-

श्रुतिरपि रसरामे ४ । ३६-गुणाः सप्तबाणैः ३।५७-
रामोऽन्वाङ्गितु ३।४७-सिद्धान्तजमतमयनांशा-

दिदं लग्नमानं ॥ एतच्च तमोलिप्तादिदेशीयं
प्रागुक्तायनांशसाधितं ॥ * ॥ अङ्गेन वेदो ४ । ६

मेघः स्यात् वसुवेदैः सुखं ४।४८ वृषः । मुनियुग्मैः
शरो ५।२७ इन्द्रः थोमाव्धिबाण ५ । ४०-कर्काटः ॥

वेदरामैः शरः ५ । ३४ सिंहः कन्याङ्गयुग्मपञ्चकः
५ । २६ । तुला ऋषिरामपञ्च ५ । ३७-वृश्चिकः

खाव्विपञ्चकः ५ । ४० ॥ नवचन्द्रबाण ५ । १६—
धनुर्वेदरामैः सुखं ४ । ३४ मृगः । वसुपञ्च-

चयः ३ । ५८ कुम्भः ऋषिवेदत्रयो ३ । ४७ भयः
॥ * ॥ शत्रुवेदश्च ४ । ६ मेघो नवसुखसुख

४-४६ । गौर्द्वयुग्मैः शिवाखो ५ । २८ हन्धो-
ऽङ्गाप्यित्वाणो ५।३६ हिमकरभवनो राम-

रामैः कषयः ५ । ३३ । सिंहः कन्याङ्गरामैरिषु
५ । ३२-रिषुगुणसुखामिषु ५ । ३४-यूकोटलिष्टथी

५ । ४१ वेदशास्त्रोऽष्टपथीस्तरहरमुख ५ । १८-
कोदण्डमाज्वरहाः ॥ वन्धू रामश्च वेदो ४ । ३४

रविसुतभवनः पूर्वतः पञ्चरामः ३ । ५७ कुम्भो
मीनश्च शुद्धो गिरिसुखदहनं ३ । ४७ प्रत्यहं

प्रक्रमेण । अतः यामित्रराश्वानुदिनमवसायश्च

राजीवनाथो यदयानिस्स द्रुतं स्यादुदयमनुदिवा-
रात्रमाज्वरहाः ॥ * ॥ लघं लग्नान्तरं कृत्विति

प्रकारान्तरेण यदुक्तं तदपि पद्येन लिख्यते यथा ।
वेदोऽङ्गे ४ । ६-रिभवेदैः श्रुतिः ४ । ४८-रिषुरिभ-

पक्षैः ५ । २८ कुवेदैश्च बाणो ५ । ४१ बाणो
रामानलैः ५ । ३३-रिन्द्रियमपि नवाक्षैः ५ । २६

रिषुः सप्तारामैः ५ । ३७ बाणः शून्याव्धिने ५।४०-
शुर्ध्वतिभिः ५ । १८-रिषुगुणैरिष्वि ४ । ३५-रष्टव-

गाभी ३ । ५८ रामोऽन्वाङ्गितु ३ । ४७ सिद्धान्त-
जमतमयनांशादिदं लग्नमानं ॥

“चैत्रस्यैकादशाहे तु विषुवारम्भणं वरा ।
तदैतल्लग्नमानं हि ज्ञेयमन्यत्र साधनात्” ॥

इति ज्योतिषसंग्रहः ॥ (गतिः । गमनं । मार्गः ।
“अगस्त्यचिन्तायनात् समीपं

दिगुत्तरा भास्वति सन्निरुक्ते” ।
इति रघुवंशे । स्थानं । भूमिः । समरसमार-

म्भकाले योभानां यथाप्रधानं बूद्धभूमौ पूर्वाप-
रादिदिग्भिर्भागेनावस्थितिस्थानं । सेनासन्निवेश-

विशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गः ।
“अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि” ॥
इति भगवद्गीता । आश्रयः । विश्रामस्थानं ।

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपोवे नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः सूरतः” ॥

इति मनुः । गृहं । वसतिः । वासस्थानं । शास्त्रं ।
भावसाधनो ग्रन्थः ।

“शिक्षा वाल्पो व्याकरणं निरुक्तं कृन्दसा चयः ।
ज्योतिषामयनञ्चैव वेदज्ञानि षडेव तु ॥

कृन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽथ कथ्यते ।
ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं ओजमुच्यते” ॥

इति कूर्मपुराणे ।)
अथानधीनः, पुं, शरः । यथा । अनुपदसर्वान्नायानयं

बद्धा भक्षयति नेयेषु । अथानयः स्थलविशेषः ।
तन्नेयः । अथानधीनः शरः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥
अथान्वितः, त्रि. (न यन्वितः, नञ्समासः ।) अवाधः ।

अनगलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनियन्वितः ।
अनियमितः । स्वाधीनः ।

“सावित्रीमाचसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्वितः ।
नाथन्वितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी” ॥

इति मनुः ।)
अथस्तान्तः, पुं, (अथस्तु कान्तः रमणीयः ।) लौह-

विशेषः । कान्तलोहं इति ख्यातः । तत्प-
र्यायः । कान्तलोहं २ कान्तं ३ लौहकान्तकं

४ कान्तायसं ५ ह्यणलोहं ६ महालोहं ७ ।
अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वं । उष्णत्वं । रुक्षत्वं ।

पाण्डुरीयकफपित्तहरत्वं । रसायनत्वं । अनु-
त्तमत्वञ्च । स चतुर्विधः । भामकाः १ सुम्बकाः

२ रोमकाः ३ खेदकाः ४ । एते रसायने उत्त-
रोत्तरगुणिनः ।

“क्रमेण दार्ष्टान्तिकान्तिकात्स्नीरोगदायिनः” ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुम्बकप्रसारोऽप्ययं । (सुम्बक

इति ख्यातः प्रस्तरभेदः । चुम्बकपाथर इति भाषा ।

“उभारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शम्भोर्चतध्वमाक्रयुमयस्कान्तेन लौहवत्” ॥

इति कुमारसम्भवे ।)

“ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलौहं महागुणं” ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयस्कारः, पुं, (अयोविकारं करोति, कृ + अण् उपपदसमासः ।) प्रजङ्गायः । जङ्गायमागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लौहकारः । अयस्कारोतीति व्युत्पत्त्या ॥

अयाः, [स्] पुं, (इन् + अयन् ।) अमिः । इत्युणादिकोषः ॥

अयाचकः, त्रि, (याच् + कृ, ततो नञ्समासः ।) याच्चारहितः । यथा । “यदि भवति स दाता याचकायाचकेषु” । इत्युद्भटः ॥ (भिक्षापराङ्मुखः । प्रार्थनाविमुखः ।)

अयाचितं, त्रि, (याच् + क्तः, नञ्समासः ।) याच्नां विना लब्धवस्तु । अप्रार्थितं । इत्यमृतशब्दार्थे मेदिनी ॥ (अनर्थितं । “अयाचितोपस्थितमनु केवलं” । इति कुमारसम्भवे । “अमृतं स्यादयाचितं” । इति मनुः । “अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः” । इति स्मृतिः ।)

अयाचितः, पुं, (याच् + क्तः, ततो नञ्समासः ।) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । उपवर्षः २ हलभृतिः २ कृतकोटिः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयानं, स्त्री, स्वभावः । इति हारावली ॥ अगमनं । गत्यर्थयाधातोर्भावेनट् ततो नञ्समासः ॥

अयि, व्य, प्रथमः । (इण् + इन् ।) अनुनयः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ॥ अनुरागे । (“अयि कटोर ! यश्च किल ते प्रिये” । इति उत्तरचरिते । “अयि धनोर ! पदानि शनैः शनैः” । इति वेणीसंहारे । “अयि जीवितनाथ ! जीवसीत्यभिधातोस्त्यतया तथा पुरः” । इति कुमारसम्भवे ।)

अयुक्कदः, पुं, (अयुग्माः सप्त सप्त कदा अयस्य ।) सप्तपर्णद्वयः । इति हेमचन्द्रः ॥

अयुक्तं, त्रि, (युज् + क्तः, नञ्समासः ।) अमिश्रितं । अनुचितं । यथा,—

“अयुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रमादेन भ्रमेण वा” ।

इति दुर्गादासः ॥ (असंसक्तः । संयोगरहितः । अनियोजितः । यथा,

“अयुक्तचारा राजानो भविष्यन्ति कथं नु ते” ।

इति रामायणे । सर्वदा विषयासक्तचित्ततया वर्तयेत्स्ववहितः ।

“परावमन्ता विषयेषु सङ्गवान्, न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ।

अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये,

विपन्नराज्यो न धिरात् विपात्यसे” ॥

इति रामायणे ।)

अयुग्मच्छदः, पुं, (अयुग्माः सप्त सप्त कदा अयस्य ।) विषमच्छदः । सप्तपर्णद्वयः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (कातिम इति ख्यातः सप्तच्छदच्छदः ।

“अनेकराजन्यरथान्सङ्कुलं

तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं ।

नयत्ययुग्मच्छदगन्धिराद्र्जतां

भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः” ॥

इति किरातार्जुनीये ।)

अयुतं, स्त्री, (न युतं, नञ्समासः ।) दशसहस्रसंख्या ।

इति हेमचन्द्रः ॥ १०००० दशहजार इति

भाषा । (“नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं साङ्गं रथानां शतं” । इति रामायणे ।)

अयुतः, त्रि, (न युतः, नञ्समासः ।) अमिश्रितः ।

अयुक्तः । यथा । अपृथग्भावोऽयुतासिद्धिः ।

इति चरकटीका ॥ (असंयुक्तः । असंश्लिष्टः ।

संयोगरहितः । पुंसि स्वनामख्यातः राधिकस्य पुत्रः स च क्रोधनस्य पिता ।)

अये, व्य, (इण् + एच् ।) कोपः । विषादः । सम्भ्रमः ।

स्मरणं । इति मेदिनी ॥ सम्बोधनं । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (कोमलामन्त्रणे । “अये कान्ते सुगन्धे-

चटुलनयने चन्द्रवदने” । इत्युद्भटः । “अये कथं

तातसारथिरन्यसेनः” । इति वेणीसंहारे ।)

अयोगः, पुं, (युज् + घञ्, नञ्समासः ।) विस्लेषः ।

विधुरः । कूटः । कठिनोद्यमः । इति मेदिनी ॥

वमनविरेचनादीनां प्रतिलोमप्रवृत्तिरत्यप्रवृत्तिर्वा । यथा,—

“योगः सत्यकृपवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनं ।

अयोगः प्रातिलोभ्येन न चाल्पं वा प्रवर्त्तनं” ॥

इति वैद्यकं ॥ (“तत्रासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगो-

ऽयोगातियोगमिथ्यायोगादियुक्ता रूपरसादयः” ॥

इति माधवकरकृतरोगविनिश्चयग्रन्थे विजय-

रचितः ॥

“जीव्यायतनानीति अर्थानां कर्मणः कालस्य

चातियोगायोगमिथ्यायोगाः तत्रातिप्रभावतां

दृष्टानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः ॥ सर्वशो-

द्दर्शनमयोगः अतिदृष्ट्यातिस्त्रिष्टातिविप्रकृष्ट-

रौद्रभैरवाद्युतद्विष्टबीभत्सविद्धतादिरूपदर्शनं ।

मिथ्यायोगः” ॥ इति चरकः ॥) योगो ध्यानं

तदभावः । योगो भेषजं तदभावश्च ॥ (विच्छेदः ।

मिथः संरूपग्राहानुरागयोगेर्नायकनायिकयोर्गुरु-

जनपराधीनतया देवगत्या वा विप्रकर्षादन्योन्याद-

र्शनरूपदशविशेषः, यदुक्तं दशरूपदर्शे ।

“तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येण दैवाद्वा विप्रकर्षादसङ्गमः” ॥

अयस्य पूर्वराग इत्युच्यते । यदुक्तं दर्पणकारैः ।

“श्रवणादुद्गर्शनादापि मिथः संरूपरागयोः ।

दशविशेषो योऽप्रामौ पूर्वरागः स उच्यते” ॥)

अयोगवः, त्रि, (अयश्च कटिना गौर्वाणो यस्य

सः, अच् । अयोगं दृष्टयोगं वाति वा + कः ।)

वैश्यकन्यायां श्रृङ्गादुत्पन्नसन्तानः । इति जटाधरः ॥

“श्रृङ्गादयोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्यराज्यविप्रास्तु जायन्ते वर्णसङ्कराः” ॥

इति मनुः ।

श्रृङ्गात् वैश्यायां जातः प्रतिलोमजः सङ्कीर्णवर्णः ।

“प्रसाधनोपचारक्षमदासं दासजीवनं ।

सैरिन्द्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे” ॥

इति मनुः ।)

अयोगुडः, पुं, अयसा निर्मिता गुडः पिण्डः । लौह-
गुलिका । यथा,—

“वरमाश्रीविषविषं कथितं ताम्रमेव वा ।

पीतमत्यभिसक्तता भक्षिता वाप्ययोगुडाः” ॥

इति चरकः ॥

अयोगं, स्त्री, (अयोऽग्रे मुखे यस्य तत् ।) मुषलं ।

इत्यमरः ॥

अयोधनः, पुं, (अयांसि हन्यन्ते तावन्तेऽनेन, हन +

अप् + घनादेशश्च ।) एकीभूतलौहपुञ्जः । हातुडी

इति भाषा । तत्पर्यायः । लौहकूटं २ । इति

हेमचन्द्रः ॥

(“अयोधनेनाय इवाभितप्तं

वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदग्धे” ।

इति रघुवंशे ।

“कुरु करे गुरुमेकमयोधनं

वहिरितो मुनुरस्य कुरु मे” ।

इति नैषधं ।)

अयोध्या, स्त्री, (योद्धुमशक्या, युध् + ण्यत्, नञ्-

समासः ।) श्रीरामनगरी । पश्चिमदेशे अयोध-

इति प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । साकेतं २ कोशला

३ । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तरकोशला ४ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ सा तु मोक्षदा पुरी । यथा,—

“अयोध्या मथुरा माथा काशी काशी अवन्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

यतास्तु पृथिवीमध्ये न गच्छन्ते कदाचन ।

श्रीरामधनुरग्रस्था अयोध्या सा महापुरी” ॥

इति भूतशुद्धितन्त्रं ॥ * ॥ तदर्थं यथा,—

“कोशलो नाम सुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।

निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ।

मनुभा मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती श्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥

राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।

मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥

तान्तु राजा दशरथो महारायविवर्द्धनः ।

पुरीमावासयामास दिवि देवप्रतिर्यथा ॥

कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापथां ।

सर्वधन्यायुधवतीमुदितां सर्वशिशिपिभिः ॥

सुतमागधसम्वाधां श्रीमतीमनुलप्रभां ।

उच्चाट्टालध्वजवतीं शतप्रीतसंकुलां ॥

वधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीं ।

उद्यानाम्बवणोपेतां महतीं प्राणमेखलां ॥

दुर्गमभीरुपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदां ।

वाजिवारणसम्पूर्यां गोभिर्कृष्टैः खरैस्तथा ॥

सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्मभिरावृतां ।

नानादेशनिवासैश्च बलिगभिरुपशोभितां ॥

प्रासदैः रत्नविक्रितैः पर्वतैरिव शोभितां ।

कूटागारैश्च सम्पूर्यामिन्द्रस्यैवामरावतीं ॥

कृण्वी इति भाषा ।
 धरण्यकुत्सन्ः, पुं, (धरण्यस्य कुत्सन्ः, यस्मैतव-

अर

पुरुषः ।) दनकुसुम्भः । तत्पर्यायः । कौसुम्भः २ ।
अभिसम्भवः ३ । अस्य गुणाः पाके कटुत्वं । श्लेष्म-
नाशित्वं । अभिवृद्धिकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अरण्यवोली, स्त्री, (अरण्यजा वोली, कर्मधारयः ।)
वनवोली । पत्रशाकविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यचटकः, पुं, (अरण्यस्य चटकः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वनचटकः । तत्पर्यायः । धूसरः २ भूमिशयः ३ ।

अस्य गुणाः । शीतत्वं । लघुत्वं । शुक्रवृद्धि-
कारित्वं । वनप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य मांसगुणा यथा राजनिर्घण्टे,—

“चटकाखजं तु शीतं लघु दृढं वनप्रदं ।

तद्व्याधिरण्यचटकं तत्तृणं लघुपथ्यदम्” ॥)

अरण्यजार्द्रका, स्त्री, (अरण्य जायते या, अरण्य +
जन् + ड, अरण्यजा जार्द्रका, कर्मधारयः ।)

वनजार्द्रका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन आदा इति
भाषा । अस्य गुणपर्यायौ रेन्ध्रशब्दे द्रव्यौ ॥

अरण्यजीरः, पुं, (अरण्यस्य जीरः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वनजीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनजीरा इति
भाषा ।

अरण्यधान्यं, स्त्री, (अरण्यस्य धान्यं, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ उड़ी धान इति
भाषा ।

अरण्यमल्लिका, स्त्री, (अरण्यस्य मल्लिका, षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) दंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ डोंश
इति भाषा ।

अरण्यमुद्गः, पुं, (अरण्यस्य मुद्गः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
मकुष्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनमुग इति
भाषा । (अस्य गुणाः मुकुष्टकशब्दे द्रव्याः ।)

अरण्यवायसः, पुं, (अरण्यस्य वायसः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दोंड़
काक इति भाषा ।

अरण्यवासिनी, स्त्री, (अरण्ये वसति या, अरण्य +
वस् + णिनि, स्त्रियां ङीप् ।) अत्यस्त्रपणीं जता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यवाल्मीकः, पुं, (अरण्यस्य वाल्मीकः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) वनवाल्मीकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन
वेतो इति भाषा । अस्य गुणपर्यायौ कुण्डलर-
शब्दे द्रव्यौ ॥

अरण्यशालिः, पुं, (अरण्यभवः शालिः, कर्मधारयः
मध्यपदलोपश्च ।) नीवारः । वनधान्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यशूरणः, पुं, (अरण्यजातः शूरणः, कर्म-
धारयः ।) वनशूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
खोल इति भाषा ।

अरण्यश्वः, [न] पुं, (अरण्ये श्वेव चिह्नः ।) रुकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नेकुड़े वाघ इति भाषा ।

अरण्यषष्ठी, स्त्री, (अरण्याय गन्तुं षष्ठी, चतुर्थीतत्-
पुरुषः ।) ज्यैष्ठ्यशुक्रषष्ठी । बाँटाषष्ठी इति भाषा ।
यथा राजमार्त्तण्डे,—

“ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे षष्ठी आरण्यसंज्ञिता ।
यजनैककरालस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

अर

तां विन्धवासिनीं स्नानधूमिमाधयन्ति च ।
कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभां” ॥
कन्दं शूरणादि । मूलं तदितरत् । इति तिथ्या-
दितत्त्वं ॥

अरण्यानी, स्त्री, (अरण्य + आनुक् + स्त्रियां ङीष् ।
महत् अरण्यम् इत्यस्मिन् अर्थे इन्द्रवरुणेति
सूत्रस्थेन हिमाराण्ययोर्महत्त्व इति वार्तिकेन अर-
ण्यशब्दस्य आनुगागमः, ततो ङीष् ।) महावनं ।

इत्यमरः ॥ (“अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नामा-
रण्यानी” । इति हितोपदेशे ।)

अरतत्रपः, पुं, स्त्री, (अरता विरता त्रपा यस्य ।)
कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रत्यलज्जे त्रि ॥
(नास्ति रते शृङ्गारे त्रपा लज्जा यस्य सः ।)

अरतिः, पुं, (अर + त्तिन्, नञ्समासः ।) अनव-
स्थितचित्तत्वं । इति रत्नितः ॥ क्रीडाभावः । इति
कार्तिकः ॥ रतिविरहः । रतिशून्ये त्रि ॥

(विरक्तिः । प्रीतिविरहः । अनुरागराहित्यं ।
उत्साहहीनता । उद्यमाभावः । उद्योगराहित्यं ।
निच्छेदता । सुखाभावः । दुःखं । क्लेशः । औत्-
सुक्यं । उद्वेगः । इष्टवियोगात् चित्तस्याकुलीभावः ।
यदुक्तं,—

“सामीप्यवत्त्वलाभेन चेतसो यानवस्थितिः ।
अरतिः सा तु विज्ञेया” । सुकुताभावः । अस्त्रास्थि ।

“अमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनञ्चवः” ।
इति सुश्रुते ।)

अरतिः, पुं, (अर + कतिः, रतिः बद्धमुष्टिकरः, स
नास्ति यस्य ।) वित्ततकानिष्ठाङ्गुलिमुष्टिकहस्तः ।
कुर्परः । इति मेदिनी ॥

(“एकविंशतिरूपान्ते एकविंशत्यरतयः” ।
इति रामायणे । कपोलिः । हस्तः । करतल-
पार्श्वः । बद्धमुष्टिकहस्तः । कील, घुसी इत्यादि
भाषा ।

“पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरत् विजयिष्यतः ।
तस्य जालु ददौ भीमो जग्ने चैनमरतिना” ॥
इति महाभारते ।)

अरन्धनं, स्त्री, (न रन्धनं, अत्र अभावे नञ् ।) पाका-
भावः । तत्तु कन्यासंक्रान्त्या कृतस्त्वैव उद्धारन्धनं
कथ्यते । सौरमाद्रस्य यस्मिन् कस्मिन् दिने कृत-
स्त्वैव उद्धारन्धनमित्युच्यते । इति शोकप्रसिद्धं ।
तत्र प्रमाणं ।

“कर्कान्नमद्यात् सिंहाहे सिंहाज्जं सिंहाकन्ययोः ।
मनसाशेषनागेभ्यो दत्त्वा सर्वं निशोदितं” ॥
इत्याचारमार्त्तण्डधृतवचनं ॥

अरमः, त्रि, (न रन्धतेऽत्र, आधारे षण् ।) अवमः ।
अधमः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (नीचः ।
निक्षुलः । हीनः ।)

अररं, त्रि, (अर + अरच् ।) कवाटं । इत्यमरः ॥
करीरकोषः । आच्छादनं । इति विश्वः ॥ (पुंसि
चर्मकर्तनचक्रिकाभेदः । यज्ञाङ्गं । युद्धं । रथः ।)

अररिः, पुं, स्त्री, (अरश्चति अर + विध्, अरमियत्ति
अर इति ।) कपाटं । इति हेमचन्द्रः ॥

अरा

अररुः, पुं, (अर + अर ।) शत्रुः । इति मिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (अस्त्रभेदः । खगाम-
ख्यातोऽसुरभेदः ।)

अररे, व्य, (अरं शीघ्रं राति, रा + के ।) त्वरान्वित-
सम्बद्धिः । शीघ्रसम्बोधनं । इति शब्दरत्नावली ॥
(शीघ्रं प्रवृत्तरत्नाभेच्छया कृते अतिव्ययतया
सम्बोधने ।

“अरे विकारसम्बोधे अररे त्वरयान्विते” ।
इति शब्दरत्नावली ।)

अरलुः, पुं, (अरं लाति, ला + लु, अर + लय +
रस्य ल ।) श्लोनाकलुः । इत्यमरः ॥ श्लोनागाक्
इति भाषा ।

अरविन्दं, स्त्री, (अराकाराणि दलानि तत्सा-
दृशात् अराः, तान् विन्दति लभते इत्यर्थे विद्
+ श ।) पद्मं । सारसपक्षी । इत्यमरः ॥ तावत् ।
रक्तकमलं । नीलोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“उन्मीलितं वूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्न-
मिवारविन्दम्” । इति कुमारसम्भवे ।

“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेत्तुखल्लनमञ्जुलं ।
स्मरामि वदनं तस्याश्चरच्चलनोचनम्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अरविन्दिनी, स्त्री, (अरविन्द + इनि, ङीप् ।)
नलिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मसमूहः ।
पद्माकरः । इति रत्नमाला ॥

अरसिकः, त्रि, (रसं वेत्ति, रस + ठन्, नञ्-
समासः ।) अरसज्ञः । अविदग्धः । यथा, “अर-
सिकेषु रसस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा
लिख मा लिख” ॥ इत्युद्भटः ॥

अराजकः, त्रि, (नास्ति राजा यत्र सः, कप् ।)
राजशून्यदेशादिः । यथा,—

“चौरप्रायं जनपदं हीनसत्त्वमराजकं” ।
इति श्रीभागवतं ॥ (नियन्तृहीनः । शासनकाल-
रहितः ।

“अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्युक्तं सततं लोकां राजा दृष्टेन शास्ति वै” ॥
इति महाभारते ।)

अराजकः, पुं, (नास्ति राजा यत्र सः, कप् ।) राज-
शून्यदेशादिः । यथा,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमहजत् प्रभुः” ॥
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः ॥

अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा + त्तिच्,
नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥

(“अरातिविक्रमालोकविकारविलोचनः” ।
इति साहित्यदर्पणे ।

“अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेन तस्यायु वशं गच्छन्त्यरातयः” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरालं, त्रि, (अर + विध्, अरमाणाति, आ + ला
+ क ।) कुटिलं । वक्रं । इत्यमरः ॥

(“अरालैः सामाख्यादलिकारमकाश्रीभिरलकैः” ।
इति आनन्दलहरी ।)

अरि

अरालः, पुं, (ऋ + विच्, अरमालाति, आ + ला + क ।) सर्जरसः । मत्तहस्ती । इति मेदिनी ॥
 वक्रहस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अराला, स्त्री, (अराल + स्त्रियां टाप्) अष्टया ।
 कुण्टा । इति शब्दरत्नावली ॥
 अरिः, पुं, (ऋ + इन् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥
 (“उपकर्त्रारिणा सन्निर्ग मित्रेणापकारिणा” ।
 इति हितोपदेशे । [इति मनुः ।]
 “अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च” ।
 चक्रं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खदिरभेदः । तत्प-
 र्यायः । सन्दानिका २ दाली ३ खदिरपत्रिका ४ ।
 अस्य गुणाः । कषायत्वं । कटुत्वं । तिक्तत्वं ।
 रक्तातिपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरिचं, स्त्री, (ऋच् + न, ऋ + इच् ।) कर्माः ।
 हालि इति भाषा । तत्पर्यायः । केनिपातकः २ ।
 इत्यमरः । केनिपातः ३ । इति भरतः ॥ (“लोलै-
 ररिचैश्चरैरिवामितः” । इति भाषाः ।)
 अरिन्दमः, त्रि, (अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दान्यति
 दमयति, दन् + अन्तर्भूतग्यर्थे खच् सुम्, उपपद-
 समासः ।) शत्रुदमनकारकः । इति मुग्धबोध-
 व्याकरणं ।
 (“यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम ।
 सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव” ॥
 “आत्मा तु तद्वदहं सर्वमादीप्तं प्रायुर्गन्धनाः ।
 सुरङ्गां विविशुर्गुणं मात्रा सार्द्धमरिन्दमाः” ॥
 इति महाभारते ॥)
 अरिमर्दः, पुं, (अरिं रोगरूपं शत्रुं मृद्वनाति, मृद्व-
 + अण्, उपपदसमासः ।) कासमर्दकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, शत्रुमर्दनकारी ।)
 अरिमेदः, पुं, (अरेर्विदुर्खदिरस्येव मेदः सारः
 यस्य सः ।) वृक्षविशेषः । गृह्या वावला इति
 भाषा । तत्पर्यायः । इरिमेदः २ रिमेदः ३
 गोधास्तन्दः ४ अरिमेदकः ५ अहिमारः ६ पृति-
 मेदः ७ अहिमेदकः ८ विदुर्खदिरः ९ । अस्य
 गुणाः । कषायत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । भूत-
 विनाशित्वं । श्लेष्मातिसारकासविषवैषर्पनाशि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अथ चक्षुरारो यत्र तदौषधं यथा,—
 “तुलां हृतां नीलसहचरस्य,
 श्लोणेऽन्मनः सन्त्रपयेद्दधयावत् ।
 पूर्वार्वा चतुर्भागरसे तु तैलं,
 पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥
 कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद-
 जन्वाभययष्टीमधुकोत्पलानां ।
 तत्तैलमाश्वेव धृतं सुखेन,
 सैर्ध्वं द्विजानां विदधाति सद्यः” ॥ * ॥
 महासहचरं तैलं ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंयहः ॥)
 अरिचं, स्त्री, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्-
 समासः ।) स्तिकाग्रहं । (“अरिचश्यां परितो
 विसारिणा सृजन्मगस्तस्य निजेन तेजसा” । इति
 रघुवंशे ॥) अशुभं । तक्रं । मरणचिह्नं । (यदुक्तम्,
 “रोगिणी मरणं यस्मादवश्यमावि लक्ष्यते ।

अरि

तल्लक्षणमरिचं स्याद् रिचमप्यभिधीयते” ॥)
 शुभं । इति मेदिनी ॥ उपद्रवः । तत्पर्यायः । उप-
 लिङ्गः २ उपसर्गः ३ अजन्मं ४ इतिः ५ उपातः ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (मद्यं । यथा । आचारिचं ।
 दशमूलारिचं । वज्रूलारिचं ।
 “अरिचं लघुपाकेन सर्वतश्च गुणार्धिकम् ।
 अरिचस्य गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समाः” ॥
 इति वैद्यके ।)
 (“मरणचिह्नार्थं लक्षणं यथा । नियतमरणा-
 ख्यापकलिङ्गं । इति माधवसंयहोत्तररोगविनि-
 श्चयग्रन्थटीकाकादिव्यरत्नितः ॥ * ॥ तत्र प्रकृत-
 वर्णोऽर्द्धशरीरे विहृतवर्णोऽर्द्धशरीरे दावपि वर्णो
 मर्यादाविमत्तौ दृष्टा यद्येवं सद्यदक्षिणविभा-
 गेन यद्येवं पूर्वपश्चिमविभागेन यदुत्तराधर-
 विभागेन यद्यन्तर्वर्हिर्विभागेनातुरस्यारिचमिति
 विद्यात्” ॥ इति चरकः ।
 “शरीरश्लेष्मयोरेष्य प्रकृतेर्विहृतिर्भवेत् ।
 तत्परिचं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे” ॥
 इति च सुश्रुतः ॥)
 अरिचः, पुं, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ् समासः ।)
 लघुनः । निम्बः । फेनिलवृक्षः । काकः । कद्र-
 पक्षी । इति मेदिनी । वृषभासुरः । इत्यनेकार्थ-
 ध्वनिमञ्जरी ॥ मद्यविशेषः । इक्षुविकारसहिता-
 मयाचिचकदन्तोपिष्यत्यादिभूरिभेषजकाथादिसं-
 स्कारवान् अरिचोऽभिधीयते । इति सुश्रुतटीका ॥
 अस्य गुणः । अर्शःश्लेष्मग्रहणीकफरोगनाशित्वं ।
 इति राजवल्लभः ॥
 (“अत्रेषु चिरकालस्यं त्र्यं यत्तंहितं भवेत् ।
 आसवारिचमेदेस्तत् प्रोच्यते भेषजोचितं” ॥
 यदपक्रौषधान्मुभ्यां चिह्नं मद्यं स आसवः ।
 अरिचः काथसिद्धः स्यात्तयोर्माणं पलोन्मितं” ॥
 इति शःङ्गधरः ॥ गुणोऽस्य यथा चरकेणोक्तः ॥
 “श्लोकाश्लेष्मग्रहणीदोषपाण्डुरोगागचिच्वरान् ।
 हन्त्यरिचः कफकृताग्नीगान् रोचनदीपनः ॥ * ॥
 दन्तीचिचक्रमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
 भागान् पलांशानापोथ्य जलश्रोणे विपाचयेत् ॥
 त्रिफलाया इलानाञ्च प्रक्षिप्य त्रिपलं ततः ।
 रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥
 तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेत् मासाद्धं वृत्तमाजने ।
 तन्मात्रया पिवेन्नित्यं अर्शोभ्योऽपि प्रसूयते ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगं वातवर्षाणुलोमनं ॥
 दीपनश्चासचिचक्ष दन्त्यरिचमिदं विदुः” ॥
 इति दन्त्यरिचः । इति चरकः ॥
 “अरिचो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ।
 ऋद्धोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः ॥
 दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ।
 श्लाघाघ्नोदरक्षीहज्वराजीर्णाशंसां हितः” ॥
 इति सुश्रुतञ्च ॥)
 अरिचकः, पुं, (अरिच एव स्वार्थे क ।) फेनिलवृक्षः,
 इति शब्दरत्नावली । रीठाकारश्च इति ख्यातः ।
 अरिचशब्दार्थोऽप्यत्र । रिठा इति भाषा । (अस्य
 गुणा यथा,—

अरु

“अरिचकस्त्रिदोषघ्नो ग्रहजिदुर्गमपातनः” ।
 इति । एतन्मूलवृक्षैर्हि कुतपानां नेपालदेशीय-
 कम्बलानामित्यर्थः प्रक्षालनात् शुद्धिर्भवतीति शा-
 खविदां मतम् । यदुक्तं मनुना,
 “कौषेयाविकयोर्लघ्वैः कुतपानामरिचकैः ।
 श्रीफलैरुपपट्टानां स्त्रीमाणां गौरसर्वपैः” ॥ इति ।
 अरिचतातिः, त्रि, (अरिच + तातिन् ।) क्षेमद्व-
 रः । शुभद्वरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (स्त्री, शुभा-
 श्रन्तं । सौभाग्यवृद्धिः । कुशलतिशयः । “तदच-
 भवता निष्पन्नाशिषां काममरिचतातिमाशा-
 स्महे” । इति महावीरचरिते ।)
 अरिचदुष्टोः, त्रि, (अरिचेन मरणसूचकनिमित्तेन
 दुष्टा धीरस्य ।) आसन्नमरणसूचितलक्षणेन दू-
 धितवृद्धिः । मरणकुतुब्धिमुक्तः । तत्पर्यायः ।
 विवशः २ । इत्यमरः ॥
 अरिचनेमिः, पुं, (अरिचस्य नेमिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 जिनानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतद्वारविंशतितीर्थद्वरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (विनतागर्भसंभूतः खनामख्यातः
 कश्यपमुनिपुत्रः, यथा हरिवंशे,
 “तार्क्ष्यचारिचनेमिश्च गरुडश्च महाबलः ।
 अरुणश्चाद्यश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः” ॥
 हय्यैः प्रपौत्रश्चित्रकस्य पुत्रः खनामख्यातो राजा,
 यथा, हरिवंशे,
 “चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च ।
 अश्वघ्रीवोऽश्ववाहश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ।
 अरिचनेमिरश्च सधर्मा धर्ममृत्तया” ॥
 खनामख्यातः प्रजापतिः । यथा रामायणे,
 आदिकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ।
 दक्षो विवस्वानपरोऽरिचनेमिस्तथैव च ।
 कश्यपश्च महाभागस्तेषामासीदपश्चिमः” ॥)
 अरिचसूदनः, पुं, (अरिचं तन्नामानमसुरं सूदयति
 यः, अरिचस्य सूदनः नाशक इति वा ।) विष्णुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शुभाशुभनाशके त्रि ॥
 (छण्णः । स खलु मायुरे कल्पे अरिचनामानमसुरं
 सूदितवान् ॥)
 अरिचा, स्त्री, (अरिच + स्त्रियां टाप् ।) कटुका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुकी इति भाषा । (खनाम-
 ख्याता कश्यपपत्नी, सा हि सर्वान् गन्धर्वान्
 जनयामास । यथा,—
 “अरिचा तु महासत्वान् गन्धर्वाणामितौजसः” ॥
 इति हरिवंशे ।)
 अरुः, [स्] पुं, (ऋ + उस् ।) सूर्यः । इत्यादि-
 कोषः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरुः, [स्] पुं, स्त्री, (ऋ + उस् ।) व्रणं । क्षतं ।
 इत्यमरः ॥
 अरुः, [स्] अ, (ऋ + उस् ।) मर्म । रुन्ति-
 स्थानं । इत्यादिकोषः ॥
 अरुचिः, पुं, (न रुचिर्धन सः ।) रोगभेदः ।
 स च सत्यमिलायेऽथवहारसामर्थ्यः । इति
 रत्नितः ॥ तत्पर्यायः । अरोचकः २ अश्रद्धा ३
 अनामिलायः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्ययाच्च,

भक्तियनिष्ठं हृदि चावतते प्रगाढं ।
नात्रे रुचिर्भवति तं भियजो विकारं,
भक्तोपवातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥

इति सुश्रुतः । अलङ्कारशास्त्रोक्तदशविधस्मर-
दशामध्ये परिगणितो वस्तुवैराग्यरूपः स्मरदशा-
विशेषः, यथा साहित्यदर्पणे,—

“अद्वैतसौख्यं तामः पागुता कृशताऽरुचिः ।
अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिता धृतिः” ॥

अरुजः, पुं, (रजति, रज् + क, नञ्समासः) अर-
जघटक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सौंदर्य इति
भाषा । (स्वनामख्यातदानवविशेषः ।

“प्रजादोऽरुशिराः कुम्भः संज्ञादो गगनप्रियः ।
अनुज्ञादो हरिहरौ वराहः संहरोऽरुजः” ॥

इति हरिवंशे ।)

अरुणः, स्त्री, (ऋ + उनन् ।) कुङ्कुमं । सिन्दूरं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अरुणः, पुं, (ऋ + उनन् ।) सूर्यसारथिः । स तु
विनतापुत्रः गरुडज्येष्ठभ्राता च । तत्पर्यायः ।
सूरसूतः २ अनुरः ३ काश्यपिः ४ गरुडायजः ५
सूर्यः । अर्कवृक्षः । अव्यक्तरागः । ईषद्रक्तवर्णः ।
इत्यमरः । सन्ध्यारागः । शुद्धरहितः । कपिल-
वर्णः । कुलभेदः । अरुणमुखाविशिष्टे तु वाय-
लिङ्गः । इति मेदिनी ॥ पुद्गावृक्षः । गुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपिलवर्णयुक्तः । कृष्ण-
मित्रितरक्तवर्णविशिष्टः ।

“कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते विमलाम्बरे” ।

इति रामायणे ।)

अरुणकमलं, स्त्री, (कृष्णसर्पइत्यादिवत् गित्यकर्म-
धारयः) रक्तोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुणलोचनः, पुं, (अरुणे रक्ते लोचने यस्य सः) ।
पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुणसारथिः, पुं, (अरुणः गरुडायजः सारथिर्यस्य
‘सः) । सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुणा, स्त्री, (अरुण + स्त्रियां टाप्) अतिविषा ।
श्यामा । मङ्गिष्ठा । त्रिहता । इति मेदिनी ॥
इन्द्रवारुणी । गुग्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुखि-
तिका । इति रत्नमाला ॥

अरुणात्मजः, पुं, (अरुणस्य व्यात्मजः, यस्मिन्तत्पुरुषः) ।
जटायुपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अरुणावरजः, पुं, (अरुणस्य अवरजः यस्मिन्तत्पुरुषः) ।
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

“अरुणावरजं श्रीमानारुहो रणे हरिः ।

सुवर्णे स्नेन वपुषा सुपर्णे खेचरोत्तमम्” ॥

इति हरिवंशे ।)

अरुणोदयः, पुं, (अरुणस्य बालादित्यस्य उदयो यत्र
सः) । सूर्योदयात् पूर्वमुद्भूतदिवकालः । यथा,—

“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं ॥ (यदुक्तं,—

“रजनीश्रेययामस्य शेषार्द्धमरुणोदयः” । इति ।

“वृत् प्रभसत्यजं यो घण्टाताडोऽरुणोदये” ।

इति मनुः ।)

अरुणोदयसप्तमी, स्त्री, (अरुणोदयकाले पुण्य-
विशेषजनिका या सप्तमी ।) माघशुक्लसप्तमी ।
माकरी सप्तमी । यथा । भविष्ये ।

“सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां खानं महाफलं ॥

माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

दद्यात् खानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि लभेत सूर्यग्रहणतैः समा” ॥

कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्यग्रहण-
फलं खानजं सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति

न्यायात् । तेन वज्रशतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गा-
खानजन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयं । अत्र

वज्रशतसूर्यग्रहाणां प्रत्येकाधिकरणात्तासंसर्ग-
णान्वयात् कालानां खानानां तत्फलानामपि वज्र-

शतत्वं लभ्यते । अतो नाप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पूर्ण-
मप्त्यां पूर्वोपरयोर्यत्रारुणोदयकाले सप्तमी तत्र

पूर्वदिने तत्काले खानं ।

“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥

त्रियामां रजनीं प्राज्ञस्यक्ताद्यन्तचतुष्टयं ।

नाडीनां तदुभे सन्धे दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥

इति कालमाधवीयधृतब्रह्मवैवर्तौयिन पूर्वस्य तत्-
कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्मफलत्वेन

इतरस्य चैतराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव दक्षेण
तत्कालमारभ्याङ्गिककृत्यमभिहितं ॥ * ॥ अत्रा-

रुणोदयकाले मुहूर्त्तान्युगतियिलाभ एव खानं ।
“व्रतोपवासखानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्याह्वा आज्ञादावस्तगामिनी” ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरात् । अत्र घटिका मुहूर्त्तं

आज्ञयोग्यकालानुरोधादिति वक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्त्त-
वचने घटिका दशरूपा । परवचने नाडीनामा-

द्यन्तचतुष्टयमित्येकावयवत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्यो-
दयात् प्रागपि प्रातःखानविधानात् तत्रैव माघ-

सप्तम्याख्यागुणफलविधिर्नाधवादित्याहुस्तस्मिन् ।
प्रकरणान्त्ये प्रयोजनान्त्ये इति जैमिनिस्त्वत्रेण

प्रकरणभेदे गुणविधिसिद्धेः । अतएव कल्पतरु-
रत्नाकरयोः ।

“य इच्छेद्विदुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
प्रातःखाद्यो भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ” ॥

इति । विष्णुस्मृतौ । “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
खायादनातुरः” । इति नित्यखानप्रकरणात् प्रक-

रणान्तराखानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन
कान्यखानान्तरंमिदमप्युक्तं । न तु गुणफलविधिः ।

विन्तु कान्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरिति ॥ * ॥
अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तक-

कान्यखानयोः प्रातर्विधानात् नैमित्तिकत्वेन प्राय-
श्चित्तवत् सङ्गदनुष्ठानं । “प्रधानस्याक्रिया यत्र

साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
नादृशिर्न च तत्क्रिया” ॥ इति कात्यायनवचनात् ।

“न खानमाचरेद्भक्ता नातुरो न महानिधिः ।
न वासोभिः सहजं न नाविद्याते जलाशये” ॥

इति मनुवचनेनैकदाजखाननिषेधात् ।

“धर्मेविनाचरेत् खानमाङ्गिकश्च पुनः पुनः” ॥

इति मनुवचनाच्च । अतएव नान्दीमुखप्रकरण-
शेषे प्रधानानामपि कात्यानां तत्तद्देशकाल-

विहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति आहुचित्ता-
मणिः ॥ निष्कामविष्णुप्रीतिकामयोः सुतरां सङ्ग-

दनुष्ठानं । गुणतारतम्यात् फलतारतम्यं इति
न्यायेन फलं बोध्यं । तत् इत्युच्चीरगुडादिमाधुर्य-

भेदवन्निर्देष्टुमशक्यं ।

“पक्षान्तेऽपि कन्यास्ये रवौ आहुं प्रशस्यते ।

कन्यागते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥

इति हेमाद्रिधृतादित्यपुराणोक्तवत् । एतद्वचन-
प्रागर्द्धं कार्तिकमलमासाब्दविषयं ।

“देशकालाश्रमक्षेत्रद्रव्यदाढमनोगुणाः ।

सुहृदश्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ॥ * ॥ तीर्थभेदे त्वेकदापि
नानाखानं ।

“विधुवद्विसे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः” ।

इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् । “तीर्थभेदे तन्त्र-
प्रसङ्गयोरसम्भवाच्च” । अतएव गङ्गावाक्यावली-

तीर्थचिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे न्यहस्त्राने क्रोडी-
क्षतेऽपि माघसप्तमीखानादावसाधारणसङ्कल्पेन

पुनस्तथैव प्रातःखानाचरणं तदुक्तं तदा सङ्गत्-
खानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्सङ्गफल-

कामनायां तदानन्यापत्तेरित्युक्तं ॥ * ॥ खाने
परिपाटीमाह कृत्यकल्पलतायां विष्णुः । सप्त-

वदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय ।
“यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी” ॥

इत्युच्चार्य खायादिति शेषः । रोकं क्लिप्तं । तिथि-
कृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गत्वात् माकरीपदं

मकरार्काव्यचान्द्रमासीयतिथिपरं ।
“तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।

विवाहादौ च सौरादिमासं कृत्ये विनिर्दिशेत्” ॥
इति ब्रह्मपुराणान्मन्वन्तरादित्वेन तथा युक्त-

त्वाच्च । यथा मत्स्यपुराणे ।

“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमाहुर्दिवाकराः ।

माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥

अरुणोदयवेलायां तस्यां खानं महाफलं” ।

अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तं । यथा,—

“महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।

तथाक्षयतृतीयायां शिथ्यान्नाध्यापयेद्बुधः ॥

माघमासे तु सप्तम्यां रथ्याख्यायान्तु वर्जयेत्” ।

द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्यां । भरण्यां शक्रध्वज-
पातभरण्यामिति कल्पतरुः ॥ अत्र महानवम्यादि-

साहचर्याच्चात्रलं प्रतीयते । अतएव चतुर्दश-
मन्वन्तरादिगणने क्वापि न राशुल्लेखः । यथा ।

भविष्यमत्स्ययोः ।

“अथगुक् शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

अरु

आवगच्छाद्यमी कृष्णा तथाघातस्य पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयस्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः” ।

अत्र अमावास्याऽयमीयतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः-
पुनस्तथापदोपाकीर्तनादानात् । उपक्रमोपसंहा-
रयोः शुक्लत्वकीर्तनाच्च ॥ अत्र कामधेनौ तृतीया
चैव माघस्येति । कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमास-
स्येति लिखितं । अत्र पाठद्वये श्रीपतिरत्नमा-
सायां । “अमृद्युजि शुक्लनवमी द्वादश्यां मधौ
तृतीया च” । इति पाठाच्चैत्रतृतीयेव याच्या ।
श्रीदत्तोऽप्येवं । माघसप्तम्याश्चान्द्रत्वं सौरागमेऽपि ।
“अर्कपत्रैः सवदरैर्दूर्वाक्षतसचन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्देव माघसप्तमी ।
माकरीति च यत्प्रोक्तं तत्प्रायोदत्तदर्शनात्” ॥

अष्टाङ्गविधिना ।
“योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भानोर्मूर्ध्नि निवेत्तेत् ।
ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्रुतं” ॥
इति भविष्यपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
“ऋक्षराशिर्विशेषेण यत्कर्म विहितं नरैः ।
दैवं वाप्यथवा पैत्र्यं तदन्यत्रापि दृश्यते” ॥ * ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।

“जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तम्याद्धतिके देवि ! नमस्ते रविमण्डले” ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।
“सप्तसप्तिवह्नीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥
सप्तिरन्धः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अरुणोपलः, पुं, (अरुणः उपलः, कर्मधारयः ।)
रक्तवर्णमणिविशेषः । पुनो इति भाषा । तत्प-
र्यायः । पद्मरागः २ लोहितकः ३ लक्ष्मीपुष्पः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अरुन्तदः, त्रि, (अरुन्धि मर्माणि तुटति, तुड् +
खश् + सुम् च ।) मर्मपीडकः । तत्पर्यायः ।
मर्मस्पृक् २ । इत्यमरः ॥ (परुषः । कठोरः ।
अवयकटुः । “माकन्दं मकरन्दतुन्दिकमसुं गा-
हृख काकाः स्वयं कर्णास्तुदमन्तरेण खणितं
त्वं मन्महे कोकिलं” । इति भामिनीविवासे ।
मर्मपीडाकारः । हृदयग्रन्थिरूपमर्मस्थानस्पर्श-
कारी । यथा,
“नारुन्तुदः स्यादार्त्ताऽपि न परद्रोहकर्मधीः” ।
इति मनुः ।

“तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत्” ।
इति माघः ।
‘अरुन्तुदमिवासागमनिर्वाणस्य दन्तिनः” ।
इति रघुवंशे ।)

अरुन्धती, स्त्री, (न रुन्धती ।) वशिष्ठपत्नी । तत्प-
र्यायः । अक्षमाला २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सा
कर्दमसुनिकन्या महासाध्वी । इति श्रीभागवतं ॥
आकाशे सप्ताधर्म्ये वशिष्ठसन्निधौ तस्याउदयः ।
गतायुषस्ता न पश्यन्ति । (यदुक्तं—
“दीपनिर्वाणगन्धश्च सुहृदाक्यमरुन्धतीं ।

अरो

न जिप्रन्ति न ऋणन्ति न पश्यन्ति गतायुषः” ॥
यथा च सुश्रुते,—
“न पश्यति स नक्षत्रां यश्च देवीमरुन्धतीं ।
भ्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषः” ॥)
सप्तपदीगमनानन्तरं गामाता मन्त्रं पाठयन् वधूं
तां दर्शयति च ॥

अरुन्धतीजानिः, पुं, (अरुन्धती जाया यस्य सः,
निङ् ।) वशिष्ठमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
अरुन्धतीनाथः, पुं, (अरुन्धत्या नाथः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) वशिष्ठमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अरुक्कः, पुं, (अरुक्कर्मस्थानं कायति पीडयति,
कै + क ।) भस्मातकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
अरुक्करं, स्त्री, (अरुः करोति अरुः + कृ + ट, उप-
पदसमासः षत्वं ।) भस्मातकफलं । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अरुक्करः, पुं, (अरुः करोति, अरुः + कृ + ट, षत्वं
उपपदसमासः ।) भस्मातकवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अरुक्करः, त्रि, (अरुः करोति, अरुः + कृ + ट,
षत्वं, उपपदसमासः ।) त्रयक्करः । क्षतकारकः ।
इति मेदिनी ॥

अरुहा, स्त्री, (रोहति, रुह् + क, नञ्समासः ।)
भूधात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि आमला
इति ख्याता ।

अरूपः, त्रि, (नास्ति रूपमस्य ।) रूपशून्यः ।
यथा । “अरूपवातातीसारादाविवाख्यं” । इति
रत्नितः ॥ कुत्स्नितरूपः ।

(“इमामरूपामसतीं भक्षयिष्यामि मानुषीम्” ।
इति रामायणे ।)

अरुषः, पुं, (ऋ + ऊषन् ।) सर्पविशेषः । इत्युणादि-
कोषः ॥ सूर्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
वृत्तिः ॥

अरे, अ, (ऋ + ए ।) नीचस्वबोधनं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ ओरे इति भाषा । अपाकृतिः । असूया ।
इति मेदिनी ॥ (रोषाङ्गाने । अपकृतौ । “अरे
चेतोमीन ! अमणमधना यौवनजले त्यज त्वं
सख्यं युवतिजलधौ पश्यसि न किम्” । इति
शान्तिशतके । “अरे अनुवृन् ! निरपराधराज-
कुलकदन महापातकिन् अश्लिष्टविह्वलचेष्ट !”
इति महावीरचरिते ।)

अरेरे, अ, (अरे + वीष्पायां दिवक्तिः ।) अधम-
स्वबोधनं इति जटाधरः ॥ सक्रोधाङ्गानं । इति
शब्दमाला ॥

अरोकः, त्रि, (रुक् + षञ्, नञ्समासः ।) निष्पुमः ।
दीप्तिरहितः । इत्यमरः ॥ रोकश्चिद्रन्तमहितश्च ॥
अरोचकः, पुं, (न रोचयति प्रीणयति, रुक् +
णिच् + ण्वुल्, नञ्समासः ।) रोगविशेषः ।

अरुचिरोग इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
“वातादिभिः श्लोकमयातिशोभ-
क्रोधैर्मनोभ्राश्रणरूपगन्धः ।
अरोचकाः स्य परिश्लिष्टदन्तः
कषाययत्नोऽस्य मतोऽनिलेन ॥

अरो

कद्रुस्त्रमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वल्लं ।
माधुर्यपैच्छिल्यगुणवशैत्य-
विवद्वसम्बन्धयुतं कफेन” ॥ इति माधवकरः ॥
अरोचकाः न भोगेन रुचिसुत्पादयन्तीत्यरोचका
व्याधयः पञ्च वातजादिभेदैः ॥ * ॥ वातिकस्य ल-
क्षणमाह । परिश्लिष्टदन्तः अल्लभक्षणेनैव परि-
श्लिष्टो दन्तो यत्र सः । तथा कषायवल्लः । कषाय-
रसं वल्लं यत्र सः ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।

“कद्रुस्त्रमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वल्लं” ।
कद्रुस्त्रमित्यादिना विद्यादित्यन्तेन पैत्तिकस्य ल-
क्षणं ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह । लवणञ्च वल्लं कफज-
लक्षणेन पठनीयः । यतो विदग्धः श्लेष्मा ज्वण-
भावमुपैति ।

“माधुर्यपैच्छिल्यगुणवशैत्य-
स्त्रिगन्धदौर्गन्धयुतं कफेन” ।
पैच्छिल्यं मुखस्यान्तरं । त्रिगन्धत्वं वह्निः ॥ * ॥
आगन्तुजमाह ।

“अरोचके श्लोकभयातिशोभात्
क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धेन स्यात् ।
स्वाभाविकं चास्यमथारुचिश्च
त्रिदोषेनैकारसम्भवेच्च” ।

क्रोधादित्यादिशब्देनाहृद्ययोरग्रनरूपयोगेहृद्य ।
स्वाभाविकं । अविवृततरसं ॥ * ॥ त्रिदोषजमाह ।
नैकरसं अनेकरसमास्यं स्यात् । वातजादिभेदेन
मुखे विह्वलमभिधायात्यन्तदेशे विह्वलितमाह ।

“हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पितात्
दृढदाहचोषवज्जलं सकफप्रसेकं ।
श्लेष्मात्मकं वज्जलं वज्जमिश्रं विद्यात्
वैगुण्यमोहजडताभिरुपापराधं” ॥

हृच्छूलपीडनयुतं हृदि श्रुलेन पीडनं तेन युतं ।
चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः । वज्जमिश्रमि-
र्दोषैः । वज्जलं उत्तवातादिरोगयुक्तं । वैगुण्यं
मनसो व्याकुलत्वं । जडता श्रुत्याङ्गता । अपरं
आगन्तुजं । भक्षदेषाभक्षच्छन्दौ चरकसमुताभ्या-
मरोचकत्वेनैव संगृहीतौ ॥ * ॥ दृढभोजस्वेयां
लक्षणाणि पृथगाह ।

“प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं यत्र नाखादते नरः ।
अरोचकः स विज्ञेयो भक्षदेषमतः शृणु” ।
आखादते अन्नस्य मिततां न प्राप्नोति । तदन्नं
मितं न लगति इति यावत् ।

“चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च भोजनं ।
देषमायाति योजन्तुर्भक्षदेषः स उच्यते ॥
कुपितस्य भयार्त्तस्य तथा भक्षनिरोधतः ।
यत्र नात्र भवेच्छुद्धः सोऽभक्षच्छन्द उच्यते” ॥ * ॥

अथारोचकस्य चिह्नित्वा ।
“भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकमक्षयं ।
रोचनं दीपनं वज्जैर्जिह्वाकण्ठविशोधनं ॥ २ ॥
शृङ्गवेररसश्चापि मधुना सह योजयेत् ।
अरुचिश्चासकासन्नं प्रतिश्लायकफायहं ॥ २ ॥
पक्वाश्चिता सिता शीतवारिणा वस्त्रगालिता ।

अथ

एषालवङ्गकर्पूरमरिचैरवधृतिता ॥
पानकस्यास्य गण्डुषं धारयित्वा सुखे सुष्ठुः ।
अस्ति च नाशयतेव पित्तं प्रशमयेत्तथा ॥
अस्ति कापानं ॥ ३ ॥
“राजिका जीरको भट्टो भट्टं हिङ्गु सगारं ।
सैन्धवं दधि गोः सर्वं वस्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
तावन्मात्रं क्षिपेत्तत्र यथा स्याद्गुचिरुत्तमा ।
तन्मेतद्भवेत् सद्यो रोचनं वज्रवर्द्धनं” ॥
तन्त्रं ॥ ४ ॥
“गव्यमावर्त्तितं दुग्धं निवद्धं दधि माहिषं ।
एकीकृत्य पटे दृष्टं शुभ्रशर्करया समं ॥
एषालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्वितं ।
नाम्ना शिखरिणी कुर्यात् रचिं सकलवस्त्रमा ॥
शिखरिणी ॥ ५ ॥
हे मले दाडिमादद्यौ खण्डाद्योपपन्नयं ।
त्रिसुगन्धिपलैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
तच्चूर्णं मात्रया मुक्तमरोचकहरं परं ।
दीपनं पाचनञ्च स्यात् पीनसज्वरकासजित्” ॥
दाडिमादिचूर्णं ॥ ६ ॥

“लवङ्गकक्कोलमुशीरचन्दनं
नतं सनीलोत्पलकृष्णजीरकं ।
जलं सङ्ख्यागुरुभट्टकेसरं
कया सविश्या नलदं सहेलया ॥
सुषारजातीफलवणशोचन-
सिताभभागाः सकलं विचूर्णितं ।
सुरोचनं तर्पणमभिदीपनं
वणप्रदं दृढतमन्निदोषजित् ॥
उरोविबन्धं तमकं गलग्रहं
सकासहिक्काचचिद्यक्षपीनसं ।
ग्रहणतीसारसुरक्षतं ढ्यां
तथा प्रमेहान्निखिलान्निहन्ति हि” ॥

कक्कोलं फलं सुगन्धविशेषः । नतं तगरं । जलं
वालकं । भट्टं त्वक् । नलदमुशीरं । तुषारः कर्पूरः ।
लवङ्गादिचूर्णं ॥ ७ ॥ इत्यरोचकाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥

“यवागूः पञ्चकोलस्य कुलत्यादृक्कयुषकं ।
सुद्वयूषेण वा सम्यक् भक्तानां भोजनं हितं ॥
सहिङ्गुयुषणाप्युच्च व्यञ्जनं संप्रशस्यते ।
प्यगस्तिवृत्तवत् श्रेष्ठं भोजनारोचकेष्वपि ॥
कारवेत्तं पटोलस्य पलायुः सुरणं शठी ।
लवणं धान्यकं श्रेष्ठं प्रलेहश्च कटुचिकं ॥
शठीसर्षपवास्तकं शतपुष्पा यमानिका ।
सुयद्दीरकस्य मूषानां प्राकं श्रेष्ठं प्रशस्यते ॥
गोधूमपुनिका श्रेष्ठा भट्टाङ्गारैररोचके ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजयेद्विषमूत्तमः” ॥
इति हारीतोक्तपण्यादिनियमः ॥ ८ ॥

“अथ योः कवलो यद्वाधो धूमाः समुखधावनाः ।
मनोभ्रममपानस्य हर्षणं श्वासनानि च ॥
कुष्ठतौवर्धनाजाजी शर्करामरिचं विडं ।
धात्रेणपप्रकोशीरपिप्लुत्युत्पलचन्दनं ॥
लोध्नं तेजोवती पथ्या मूषणं सपवाग्रजं ।
आर्द्रा दाडिमनिर्यासायाजाजी शर्करायुताः ॥

अथ

सतैलमाक्षिकास्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वातायेकजसर्वजान् ॥
कारवी मरिचाजाजी दादादृक्षासदाङ्गिम् ।
सौवर्षलं गुडं क्षौद्रं सर्वाऽरोचकनाशनं ॥
वस्तिः समीरणं पित्ते विरेकं वननं कफे ।
कुर्याद्दृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोज्ञे ॥
इति चरकोक्तास्यचिकित्सा । सनिदानलक्षणं चि-
कित्साश्चाह ॥ * ॥ सुश्रुतः ।

“दोषैः पृथक् सङ्ग च चित्तविपर्ययाच्च,
भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढं ।
नाम्नेऽरुचिर्भवति तं भिषजो विकारं,
भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
हृत्कूलपीडनयुतं विरसानगलं,
वातात्मको भवति लिङ्गमरोचको तु ।
हृदाहचोपवज्रता सुखतिक्ता च,
मूर्च्छा सट्ट भवति पित्तहते तथैव ॥
कण्डूगुरुत्वकफसखवसादतन्त्राः,
श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचको तु ।
सर्वात्मके पवनपित्तकफा बह्वनि,
रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥
संरागशोकभयविजृम्भचेतसस्तु,
चिन्ताहता भवति सोऽप्युचिदर्शनाच्च” ॥*

चिकित्सा यथा,—

“वाते वचाम्बु वमनं कृतवान् पिवेष्व,
खेहैः सुराभिरथवोधाजलेन चूर्णं ।
कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गी,
राक्षसहिङ्गुलवणोत्तमनगराणां ॥
पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं,
खेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ।
निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं,
राजद्रुमांस्त्र्यमुना तु सदीप्यकं स्यात् ॥
चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव,
सर्वैश्च सर्वैश्चतमेवमुपक्रमेत ॥
दादापटोलविडवेचकरीरनिम्ब-
मूर्वाभयाक्षवदरामलकेन्द्रयक्षैः ।
वीजैः करञ्जपट्टपञ्चमवैश्च पित्ते-
रैर्हं पचेत् सुरभिर्मूत्रयुतं यथावत् ॥
सुखां वचां चिकटुकं रजनीद्वयश्च,
भार्गश्च कुलमथ निर्दहनीश्च पिष्ट्वा ।
मूत्रेऽपि विदरमूत्रयुते पचेद्वा,
पाठान्तगामतिविषां रजनीश्च सुखां ॥
मण्डूकिकर्मकममृताश्च सलाङ्गुलाख्यां,
मूत्रे पचेत् मक्षिष्य विधानविद्धा ।
यतान्न सन्ति चतुरो लिहन्तस्तु लेहान्,
गुल्माश्चिन्त्यसनकगठहृदामयाश्च ॥
सात्व्यान् खदेशरचितान् विविधांश्च मध्यान्,
पानानि मूलफलपाण्डुरागयोगान् ।
अथाद्रसांश्च विविधान् विविधैः प्रकारै-
र्मुञ्जोत वापि लघुरुक्षमणः सुखानि ॥
आस्यापनं विधिवद्भ्रं विरेचनञ्च,
कुर्यान्मृदूनि शिरसश्च विरेचनानि ।
चौण्डव्यानि रजनीचिकित्सायुतानि,

अथ

चूर्णाक्षतानि यवशुक्रविमिश्रितानि ॥
क्षुद्रायुतानि वितरेन्मुखधावनार्थ-
मन्यानि तिलकटुकानि च भेषजानि ।
सुस्तादिराजतखर्गदशाङ्गसिद्धैः,
क्षार्थैर्येन्मधुयुतैर्विधिष्व लेहैः ॥
मूत्रासवैर्गुडहतेषु तथात्वरिष्टैः,
क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
स्यादेवयव कफवातहते विधिष्व,
शान्तिं गते क्षतभुजि प्रशमाय तस्य ॥
इच्छामिधातभयशोकहतेऽन्तरमौ,
भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान् ।
अथैषु चाप्यपचितेषु पुनर्भावाय,
पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत् ॥
दैत्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं,
यद्वयत् प्रियं तदुपसेव्यमरोचको तु ॥*॥
रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीक्षायेन भावयेत् ।
जम्बीरस्य रसेर्वापि आर्द्रकस्य रसेन वा ॥
मातुलुङ्गस्य तोयेन तस्य मञ्जरसैर्बुधः ।
पञ्चादिशोथ्य सर्वास्तान् टङ्ग्याश्चावधारयेत् ॥
देवपुष्पं वायुमितं रसमादं मृतामृतं ।
मासमात्रञ्च तत् सर्वं नागरेण गुडेन वा ॥
सर्वारोचकशूलार्तिमामवातं सुदारण्यं ।
सोऽयं निवारयत्याशु केशरी करिणं यथा” ॥

सुधानिधिरसः ॥ * ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहः ॥)

अर्थः, क, तापे । (चुरादि उभयपदी सेट् ।) क्षतौ ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ एकककारः प्रकृतिः पञ्चा-
ङ्गेनमिचित्तकद्वित्वं विभावया वक्तव्यं । तेन क
अर्कयति अर्कयति एवं सर्वत्र । इति दुर्गादासः ॥
अर्थः, पुं, (अर्च + कर्मणि घञ्, कृतम् ।) सूर्यः ।
इन्द्रः । तान्नं । स्फटिकः । इति मेदिनी ॥ पण्डितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येष्ठभाता । इति दश-
दिनाथः ॥ लक्ष्मण्या रविवारः । इति ज्योतिषं ॥
लक्षविशेषः । आकन्द इति भाषा । तत्पर्यायः ।
क्षीरदलः २ पुच्छी ३ प्रतापः ४ क्षीरकाण्डकः
५ विक्षीरः ६ क्षीरी ७ खर्जुन्नः ८ शीतपुष्पकः
९ जम्बूनः १० क्षीरपर्णी ११ विक्षीरः १२
सदापुष्पः १३ सूर्याङ्गः १४ आस्तोतकः १५ लू-
फलः १६ शुकफलः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
वसुकाः १८ आस्तोतः १९ गणरूपः २० मन्दारः
२१ अर्कपर्यः २२ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ श्वेता-
कपर्यायः । अलर्कः १ राजार्कः २ प्रतापसः ३
गणरूपी ४ ॥ * ॥ अथ रत्नार्कपर्यायः । विश्वोरः
१ सदापुष्पी २ रूपिका ३ आदित्यपुष्पिका ४
दिव्यपुष्पिका ५ अर्कः ६ । इति रत्नमाणा ॥
अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । पथिकारित्वं ।
वातशोथप्रणाशः कुष्ठमिनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कफदोषनाशित्वं । तीक्ष्णत्वञ्च । अस्य
क्षीरगुणाः । किमिदोषप्रणाशित्वं । कुष्ठार्श-
उदररोगेषु हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
तस्य पर्यायगुणाः ।
“श्वेतार्को गणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।

अर्क

श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सं बालार्कः प्रतापसः ॥
 रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपथो विकीरयः ।
 रक्तपुष्पः सुकफलस्तथास्कोतः प्रकीर्तितः ॥
 अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डविषप्रणान् ।
 निहन्ति श्रीहृगुल्मार्शःश्लेष्मोदरवह्नुदुग्धमीन् ॥
 सुस्कार्ककुसुमं दृढं लघु दीपनपाचनं ।
 अरोचकप्रसेकार्शःकासश्वासनिवारणं ॥
 रक्तार्कपुष्पं मधुरं सतिहं
 कुष्ठकृमिघ्नं कफनाशनञ्च ।
 अर्शो विषं हन्ति च रक्तपित्तं
 संप्राहि गुल्मे श्वयथो हितं तत् ॥
 क्षीरमर्कस्य तित्थोष्णं स्निग्धं सलवणं लघु ।
 कुष्ठगुल्मोदरहरं श्लेष्मेतद्विरेचनं ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ निर्धासविशेषः । आरक
 इति आरवीभाया । तस्य विधिर्यथा,—
 “द्रव्यकल्पः पञ्चधा स्यात् कल्कचूर्णं रसस्तथा ।
 तैलमर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ॥
 पृथक् द्वन्द्वे सन्निपाते सङ्करेऽसाध्यरोगिणि ।
 क्रमादेते प्रयोक्तव्या अन्यथा नु विनाशकाः ॥
 आद्ये गुणा गुणाः सर्वे द्वितीयश्च ततो लघु ।
 तृतीयं श्रीघ्नकारि स्यात् चतुर्थं नातिदोषहृत् ॥
 पञ्चमं दोषरहितं गुणसद्यःप्रकाशकं ।
 पञ्चमस्य तु सामर्थ्यं स्वयं पञ्चमनोऽज्ञवीत् ।
 वर्षाणान्तु सद्यःसायि कथ्यतेऽहर्निशं मया ।
 सम्पूर्णो नैव जायेत कस्योऽर्कस्य दशानन ॥ * ॥
 पुनरेव पुरुषर्षे च दिवाको यस्तु निर्मितः ॥
 रमणीयु प्रदातव्यो विलोमात् पुंसु योजयेत् ॥
 कोहचूर्णं गैरिकञ्च खटिका मृदुमृत्तिका ।
 मृत्तिकास्थिमव चूर्णं काचं कीकसजं रजः ॥
 एतानि समभागानि सर्वतुल्या च मृत्तिका ।
 भ्रंशनीया पञ्चमूत्रैः खराश्वमहिषोद्भवैः ॥
 गजजस्रमन्वाभ्याञ्च शटितं तद्विषोपयेत् ।
 यथा गन्धविनाशः स्यात् तथा संमर्दयेत्ततः ॥
 लघुहस्तः कुलालोऽस्य कुर्याद्व्यन्तं सुनिर्मलं ।
 यथेष्टं स्यात्तिकां कुर्यात् अङ्गुलप्रान्तसारिकां ॥
 पृथुवृद्धोदराकारां हङ्गुलोत्सेधवेष्टनीं ।
 सारिकान्ते तु परिधिं अङ्गुलोत्सेधशोभितां ॥
 विनिर्माधाय सार्यन्ते यथा शिल्पविनिर्भितां ।
 किं हत्वा नलं दद्याद्गजशुण्डसमं बुधः ॥
 सारिकापरिधेरन्तस्तस्य कुर्यात् पिधानकं ।
 अर्द्धनिम्बफलसमं परिधिं तस्य चान्ततः ॥
 वेदाङ्गलं मस्तकोद्धं कार्यं तोयस्य धारणे ।
 समर्थां तत्र नलिकां कुर्यात्तोयविमोचनीं ॥
 तस्यैवान्तरतो लेप्या जीर्णरक्षां मृत्तिकाभुना ।
 अथवा श्वेतकाचं तु सर्ववेदाषापनुत्तये ॥ * ॥
 अथ वस्त्रे नु जीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये ।
 शिलाजतुस्थले कुर्यात् दीर्घगर्तं मनोहरं ॥
 निक्षिपेत्तत्र नानास्थिसञ्चयं द्विचतुष्पदां ।
 सर्जिन्दारं महाक्षारं मृत्क्षारं श्वयथानि च ॥
 गन्धकोष्णजलं क्षेप्यं नानामूत्राणि तत्र वै ।
 एवं हत्वा मासमष्टकं दद्यात् पाषाणमृत्तिकां ॥
 कङ्गास्थार्द्धं तदूर्ध्वं कुर्याद्वह्नीयिकां शुभां ।

अर्क

त्रिवर्षाञ्जायते सर्वमेकीभूतं दृशत्समं ॥
 ततो निष्काशय तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्ममेत् ।
 प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचयेदन्नद्रव्यं ॥
 महाविषस्य संयोगात्तस्य भङ्गं प्रजायते ।
 सुषोविषादिसंयोगात् यत्र स्फोटा भवन्ति च ॥
 तत्र क्षिप्तं क्षुद्रविषं पात्रं कृष्णं प्रजायते ।
 एवं ज्ञात्वा तत्र दद्यान्न कदाचिद्विषादिकं ॥
 विषादीनामर्कसिद्धौ कुर्यात् पात्रन्तु लोहजं ।
 स्वर्णजं रौप्यजं वापि कुर्यात् पात्रमकल्मषं ॥
 अथवा ताम्रजं कुर्यादन्तर्वह्नीयविलेपितं ।
 पात्रन्तु बुद्धा कुर्वीत कषायो न भवेद्रसः ॥
 द्रव्यान्तरस्य संयोगादर्कं तैलञ्च गर्भतः ।
 सर्वेषां निःसरणेव पाषाणस्यापि किं पुनः ॥
 चन्द्रार्कस्तथा तैलं गन्धतालादिसन्भवं ।
 वेधकं सर्वधातूनां देहस्यापि च सिद्धिदं ॥
 यस्तैलकरणे दक्षश्चार्कनिःसारणे क्षमः ।
 तत्तत्सेवाकरो नित्यं स रोगैर्नैव बाध्यते ॥ * ॥
 कुत्सितार्कस्तु यामेन हियामाभ्यान्तु मध्यमः ।
 त्रिभिर्यामैर्नैवेच्छेत् स रवार्कस्तु सिद्धिदः ॥
 द्रव्यादधिकसौगन्धं यस्मिन्नर्के प्रदृश्यते ।
 जीर्णास्थिपात्रसङ्क्षिप्तो द्रव्यवर्गः प्रदृश्यते ॥
 शङ्खकुन्देन्दुधवलोऽन्यथा पात्रान्तरे स्थितः ।
 जिह्वोपरिगतः स्नादं दद्याद्द्रव्यमवन्तु यः ॥
 तमेवाकं विजानीयादन्यज्ज्ञेयं रसादिवत् ।
 कृत्वा सुगन्धं दुर्गन्धमर्कं पुष्पादिभिः सुधीः ॥
 गुणार्थं पश्चात् सेवेत ह्यन्यथापगुणो भवेत् ।
 दुर्गन्धं भक्षयेदर्कं यदि मोहात् कथञ्चन ॥
 तदास्य जायते ग्लानिर्वान्तिरालस्यकं दया ।
 तद्दोषस्य विनाशाय कुर्याद्दान्तिमतन्त्रितः ॥
 दीपोद्गमप्रस्तनानां पिवेदर्कपलं जनः ।
 चम्पेल्यर्कपलं वापि शीतार्तो मालतीभवं ॥ * ॥
 अर्कनिष्काशनाथाय क्रमाज्ज्ञेयाः षड्विधयः ।
 धूमाग्निश्चैव दीपाग्निर्मन्दाग्निर्मध्यमस्तथा ॥
 खराग्निश्च भडाग्निश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।
 विज्वालो यो धूमशिखो धूमाग्निः स उदाहृतः ॥
 ससारमतिशुष्कं यत् सुष्ठिमध्ये समेध्यति ।
 तत्काष्ठं काष्ठमिवाङ्गः खदिरादिसमुद्भवं ॥
 दाभ्यां तस्य चतुर्थाभ्यां योऽभिर्दीपाभिश्च्यते ।
 चतुरंशेन तेनैव मन्दाग्निः परिकीर्तितः ॥
 अर्द्धक्षिताभ्यां दाभ्यान्तु मध्यमाग्निरुदाहृतः ।
 अर्द्धैस्तैः पञ्चभिः प्रोक्तः खराग्निः सर्वकर्मसु ॥
 मस्तकावधिपात्रस्य चतुर्दिक्षु क्रमेण च ।
 प्रसरन्ति यदा ज्वालाः स भडाग्निर्दीरितः ॥
 सार्द्धयामश्च यामश्च याममेकं सुहृत्तकं ।
 सुहृत्तमात्रमित्येवमर्कार्थं वक्ष्यः स्मृताः ॥ * ॥
 जीर्णास्थिपात्रे गृह्णीयादर्कं वा काचसम्भवे ।
 पाषाणसम्भवे पात्रे कांस्थजेऽथ हिमस्थले ॥
 पिबेदर्कसनिर्व्वापं पीत्वा ताम्रलभक्षयं ।
 कुर्यादनुक्तताम्बूले लवङ्गं भक्षयेत्ततः ॥
 मर्दानादिषु सर्वत्र द्रव्यैस्तैलं प्रयोजयेत् ।
 अर्कं एव प्रयोक्तव्यो भक्षणे न तु मर्दने ॥
 ये ये द्रव्यगुणाः प्रोक्ताः सर्वे तेऽर्कसमाश्रिताः ।

अर्क

सेवेतार्कं प्रिये तस्माद्राजा परमधार्मिकः ॥
 स्वस्थेऽपि वा रोगिणे वा याच्यतेऽर्कस्तु येन वा ।
 ज्ञात्वा तल्लक्षणं दद्यादन्यथा त्रक्षाहा भवेत् ॥ * ॥
 वर्णस्तराणां प्रमितिं द्रवोक्तस्य तु कारयेत् ।
 शकैर्युक्ता विगुणिता त्रिभिर्भागां समाहरेत् ॥
 एकश्रेषे गुणाः शीघ्रं द्विश्रेषे वर्ज्यते गदः ।
 त्रिश्रेषे मरणं वाच्यं स्थायं वाचयते यदि ॥
 अर्कं तदैतत् विज्ञाय दद्यादर्कं न चान्यथा ।
 गदिना तु यदा दूतः प्रेषितश्चेद्विचार्यते ॥
 नष्टसकान्त्यैरुन्नास्तु स्वरा एकादश प्रिये ।
 वर्णास्तस्यङ्गता लेख्याः कठवाद्याश्च तत्तले ॥
 एकादशसु कोष्ठेषु क्रमादङ्गान् प्रविन्यसेत् ।
 रसास्त्रयो द्वयं वेदाः पर्वता षटतवः कृताः ॥
 वक्ष्यः पृथिवी शून्यं चन्द्रमा इति च क्रमात् ।
 विज्ञाय जीवं दूतस्य नामाङ्गाच्चरयोजनं ।
 श्वमेवातुरे कृत्वा द्वयोरयावशेषितं ।
 कृत्वाङ्गयोगं गदिनोऽधिके श्रेषे शुभं भवेत् ॥
 समश्रेषे दीर्घरोगः न्यूनश्रेषे च तन्मृतिः ।
 एतद्विचार्य दातव्यमन्यदप्यौषधं बुधैः ॥
 चक्रद्वयन्तु योऽज्ञात्वा दद्यादर्कं विमोहितः ।
 जायते त्वयश्चस्तस्य यथा मम मृते सति ॥
 इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रविधि-
 शतकं प्रथमं ॥ * ॥
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि निर्गमोऽर्कस्य भामिनि ।
 पञ्चप्रकारद्रव्यस्य कुर्यान्निष्काशनं भिषक् ॥
 अत्यन्तकठिनं चाद्यं कठिनञ्च द्वितीयकं ।
 आर्द्रं तृतीयमुद्दिष्टं चतुर्थं बुल्लुलं भवेत् ॥
 पञ्चमञ्च द्रवद्रव्यं तेषां विधिरथोच्यते ॥ * ॥
 रसवच्चूर्णयेत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु यत् ॥
 द्विगुणे निःक्षिपेत्तोये क्वायायां स्थापयेच्च तत् ।
 यावच्छुष्कं भवेत्तोयं द्रव्यञ्च शिथिलं यथा ॥
 ततः पुनः क्षिपेत्तोयं पूर्वंद्रव्यसमं भिषक् ।
 कृत्वाष्टप्रहरं तत्तु सूर्यचन्द्रकरैरलं ॥
 संपूज्य गणपतिं सूर्यं भैरवं कुलदेवतां ।
 निःक्षिपेदर्कयन्ते तत् क्षिप्त्वास्यार्कं समाहरेत् ॥
 वर्षाधिकन्तु यत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु तत् ।
 चन्दनादीनि सर्वाणि अत्यन्तकठिनानि च ॥
 कीटैर्भुक्तं घृणैर्युष्टं यच्च गन्धविवर्जितं ।
 रहितं स्वरसेनापि नार्ककर्मणि योजयेत् ॥
 यथाकैसंस्थितं द्रव्यं कुर्याद्द्रोक्तस्तथा तपुः ।
 अर्को तरुणभैषज्यं तस्मात् संयोजयेत् प्रिये ॥ * ॥
 यवान्यजाजीविकदुर्भूनिम्वादिकमौषधं ।
 ज्ञेयं तत् कठिनं द्रव्यं तदर्कस्य विधिं श्रुत्वा ॥
 द्विगुणं निःक्षिपेत्तोयं द्रव्ये तु कठिने मते ।
 अष्टप्रहरिकं तच्च कुर्यात् पर्यायमेककं ॥
 रक्षेत् द्रव्यं द्विगुणितं दृष्ट्वा देशे तु कौतुकं ।
 पश्चात् दत्तार्कयन्ते तत् अर्कनिष्काशयेच्छनैः ॥ * ॥
 आर्द्रद्रव्यं दिघाप्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
 सदुग्धं गुप्तरसकं दिघा नीरसमुच्यते ॥
 वास्तुकं सार्धं प्राकं निर्गुणैरङ्गमार्धकं ।
 घक्तूराद्यमिदं सर्वमादं सरसमुच्यते ॥
 यथा नालान् चूर्णयित्वा विंशतिं निःक्षिपेज्जलं ।

श्रवक

सुहृत्समुष्णे संस्थाप्य पाद्मोऽर्को विबुधोत्तमैः ॥
 पञ्चाणान्तु श्रवणश्रेण तुल्यतोयेन सेचयेत् ।
 दद्यात् घटीनर्ककरां ततोऽर्कं कलयेच्छनैः ॥
 पटाश्रयत्करीराद्यमाद्र्द्रयन्तु नीरसं ।
 विंशतिं निःक्षिपेत्तोयं जलं घर्मे च धारयेत् ॥
 ततो निष्काशयेदर्कं क्रमवद्वाग्निनोक्तवत् ।
 सदुग्धन्तु दिवा प्रोक्तं नृदु लील्लमिति क्रमात् ॥
 सातलावचसेज्जहसौरिण्याद्यास्तु लील्लकाः ।
 खल्लानि तेषां कृत्वा यः निःक्षिपेत् पुष्कले जले ॥
 दिग्जयश्च निष्काशय तोयादीष्वक्षुद्रयेत् ।
 तदा न दृश्यते दुग्धं दद्यात्तोयं रदाश्रकं ॥
 निष्काशयेच्छनैर्कं स तु तीक्ष्णार्कसंज्ञकः ।
 दुग्धिकाकक्षीरिण्याद्या नृदु दुग्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 जले चतुर्गुणे दद्यात्तान् घर्मे विनिवेशयेत् ।
 यावज्जलस्योष्णता स्यात् ततो यन्ने विनिःक्षिपेत् ॥
 ज्वादावीमचूर्णयित्वा मष्टांशजलसंयुतं ।
 रदं द्रव्यं लक्षयित्वा खयुक्तार्कं विनिर्हरेत् ॥
 खड्गीह्राद्य च आमानां कलानां नृदुकायिना ।
 खरसामाक्ष गृहीयादर्कं तोयेन वर्जितं ॥ * ॥
 काष्ठोऽम्बरिकादीनां आमानां दार्ढ्यभागिनां ।
 छात्वा खल्लानि खल्लानि अशीत्यंशं प्रदापयेत् ॥
 एतन् एतन् च तुवरौ सर्जित्त्वारश्च सैन्धवं ।
 दत्त्वा विमर्दयेत् सर्वं चत्वारिंशांशकं जलं ॥
 क्षिप्या तत्कलसं घर्मे यामाद्र्द्रोष्णता भवेत् ।
 ततो यन्ने तु तद्वत्त्वा गृहीयादर्कमुत्तमं ॥
 यत्तिपक्षकलानान्तु वीर्यतत्त्वाकर्माहरेत् ।
 पुष्पाकार्यं षोडशांशं जलं पुष्पेषु दापयेत् ॥
 यज्वारकलादीनि क्षिप्तिकादीनि यानि च ।
 क्षेप्याण्युक्तोदके तानि वृषुषत्वस्य श्रान्तये ॥
 ततश्चत्वारिंशदंशं जलं दत्त्वा समाहरेत् ।
 तेषामर्कमथ द्वावद्रव्यार्कोपाय उच्यते ॥
 म्रवद्रव्योत्क्षेपशान्त्यै प्रोच्यते वापकल्पना ॥ * ॥
 पिधानानि विचित्राणि तेषामन्तो न विद्यते ॥
 शतपत्रप्रसूनैर्वा जात्युत्तमैर्गन्धैः ।
 गुणावपारिजातैश्च केतकीजैः समाचरेत् ॥
 दुग्धे दक्षि रसे तक्ने क्षौद्रे तैले च सर्पिणि ।
 सूत्रादौ देहतोये च चण्वेल्यादिपिधानकं ॥ * ॥
 कान्तपाषाणसत्वस्य कृतं यन्त्रमनुत्तमं ।
 निष्काशयेत् सर्वार्थकं द्रवद्रव्यस्य नान्यथा ॥
 अथवा तन्ममकं द्रव्यं दध्नुस्तु नवनीतकं ।
 वर्षदक्षिणजलस्योक्ता मधुच्छिद्यन्तु सर्पिषः ॥
 गोकण्डकान्तु दुग्धस्य तथा मद्यस्य किरणकं ।
 तैलस्य तस्य पिण्याकं सर्वं दृतसमन्वितं ॥
 यन्ने दत्त्वा म्रवद्रव्यं ययोस्यालीनिवेशनं ।
 तथा खलं स्थापयित्वा द्रवैर्यन्त्रं प्रपूरयेत् ॥
 प्याश्वार्थं सारकैः पूर्यं स्थालीं दद्यादधोमुखीं ।
 तथा चाकर्षितः सर्वो द्रवः फेनं परित्यजेत् ॥ * ॥
 दुर्गन्धिर्यो भवेदर्कस्तं कुर्यात् शुचिगन्धकं ।
 सर्वार्थमेव मांसानां दुर्गन्धानाश्च सर्वशः ॥
 दृढाभक्ता हिन्दुजीरमेपिका राजिका कृता ।
 नवीनार्वा हृष्टिकायां दद्यात्तद्व्यं पुनः पुनः ॥
 तत्र दद्यात्तदर्कस्तु यथा दुर्गन्धतां व्रजेत् ।

श्रवक

तथा पुनः पुनः कार्ये जायते गन्धवारणं ॥
 आयाति रोचको गन्धो भवेत्तद्विहरीपनं ॥ * ॥
 सर्वैर्वाक्यप्रयोगेषु गन्धपाषाणवासना ॥
 अर्काणान्तु प्रदातया ते भवन्त्यर्कसम्भवाः ।
 सर्वत्र वासरोगेषु महिषाक्षादिवासना ॥
 महिषाक्षस्तथा रालं निर्यासः सर्वकस्य च ।
 कृष्णागुरुः कदम्बश्च महिषाक्षादिपक्षकं ॥
 सर्वेषु पित्तरोगेषु चन्दनादिकवासना ।
 सर्वेषु कफरोगेषु जटामांस्यादिवासनं ॥
 चन्दनश्च तपोशीरं कर्पूरो गन्धवाकुची ।
 एलाकर्षूरगोह्वलाः सप्तैते चन्दनादयः ॥
 जटामांसी गन्धं पञ्ची लवङ्गं तगरं रसः ।
 शिलाया गन्धपाषाणः सप्त मांस्यादिका षमी ॥
 वासयेद्वा दशाङ्गेन विदोषातेन चार्ककं ।
 नश्यन्ति यस्य धूपेन अवग्रहमिश्राचकाः ॥
 पञ्चाशद्गन्धपाषाणात् तावन्महिषगुग्गुलुः ।
 चतुरंशं चन्दनश्च जटामांसी च तावती ॥
 त्रिभागः सर्वकः सारस्तावदेव हि रालकं ।
 उशीरं तु दिभागं स्यात् दृतमृदं गन्धं समं ॥
 कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ ।
 एष दशाङ्गधूमस्तु रुद्रस्यापि मनो हरेत् ॥ * ॥
 पलाण्डुलसुनादीनां निर्गन्धोकराणं श्रेष्ठं ।
 उत्पाद्यान्तर्विषं सम्यक् तत्क्रमये विनिःक्षिपेत् ॥
 पर्यायमेकमत्यस्त्रमध्येऽस्मिन् विरसे सति ।
 दद्यान्निष्काशान्यतक्रं कुर्यात्तत्तत्तत्तत्तत् ॥
 द्रोणपुष्पीरसेऽप्येवं मूर्त्वापत्ररसेऽपि वा ।
 त्रिपर्यायोत्तरं तत्तु रसो न क्षालयेत् सुधीः ॥
 हरिद्राराजिकातोये स्थाप्यं पर्यायमेककं ।
 उष्णोदकेन संचाल्य पर्यायं वासयेत्ततः ॥
 सहस्रपञ्चीपुष्पैर्वा अभावे पल्लवैरपि ।
 आलोडयेद्दशांशेन पञ्चांशेन च मस्तुना ॥
 युक्तं कृत्वा याममात्रं स्थापयेत् प्रकटातपे ।
 ततो निष्काशयेदकं जात्यादिकपिधानितं ॥
 अस्यार्कस्य सुगन्धेन एकदा मोहितो हरः ।
 को जानाति रसो गन्धं ह्यर्कोऽयमिति भूतले ॥
 एकतः सर्व एवार्का मांसाकर्कस्तु तथैकतः ।
 मया सुगं गृहीतस्तु प्राप्तं तत्र च नास्ति ॥
 तदा प्रोक्तं शिवस्याग्रे मम धिगु जीवितं प्रभो ।
 नीता वाथ प्रभुक्ता वा सुधा देवैर्मया श्रुतं ॥
 न दृष्टा तत्र देवेश शिरश्छेदं करोम्यहं ।
 ततः प्रसन्नो गिरिशो वाक्यं मां प्रति सोऽब्रवीत् ॥
 दत्तं मया समस्तं ते देवावधत्तमेव च ।
 किन्ते कार्यन्तु सुधया सुधावोऽधिकरोचनं ॥ * ॥
 संप्रवक्ष्यामि मांसाकं मद्यस्थार्कं तथैव च ।
 द्रव्याणां विजयादीनां लभ्यते यैः सुखं महत् ॥
 मांसन्तु त्रिविधं ज्ञेयं नृदुर्गं कठिनं घनं ।
 तेषामर्कं यथा प्रोक्तं यन्त्रानिष्काशयेच्छनैः ॥
 नृदुर्गं यद्देवेन्मांसं चत्वारिंशांशकं पटुः ।
 स्थूलखण्डोदके तस्मिन् दत्त्वा तत् क्षालयेच्छनैः ॥
 यथ्युशेनाष्टगन्धेन तद्विलोय च निःक्षिपेत् ।
 रसमिच्छोरयमांशं तदभावे पयः क्षिपेत् ॥
 जातीयं लवङ्गं त्वग्रेला नागकेशरं ।

श्रवक

मरिचं मृगनाभिश्च विदुर्गन्धायकं त्विदं ॥
 कार्ये एष्यपिधानाद्यमर्कं निष्काशयेत्ततः ।
 जायतेऽसौ महासादुः सुधासमरसः प्रिये ॥
 दृढमांसस्य खण्डानि लघून्नेव प्रकल्पयेत् ।
 दद्याच्च तुवरौ तत्र लवङ्गं प्रोक्तया दिवा ॥
 क्षालयेदारनालेन त्रिवारं कोष्णवारिणा ।
 क्षालयेत् सप्तवाराणि हरेदर्कन्तु पूर्ववत् ॥
 दृढमांसस्य खण्डानि कुर्यादति लघूनि च ।
 आलोड्य शङ्खद्रावेण क्षालयेत् पयसा पुनः ॥ * ॥
 सप्तवाराणि लवणं चयेत् पूर्ववदेव हि ।
 तद्वत्त्वा यन्त्रमध्ये तु हरेत् पूर्ववदर्ककं ॥
 सर्जित्त्वारं यवक्षारं श्वेतक्षारश्च दृढं ॥
 सौभाग्यक्षारकं सौरक्षारं शङ्खभवं तथा ॥
 अर्कसेज्जहपालाशक्षारश्च तुवरी तथा ।
 अपामार्गमव क्षारं तथाष्टौ लवणानि च ॥
 लवणायकमेतच्च सैन्धवश्च सुवर्चनं ।
 विडं समुद्रसंजातं उद्भिदं रोमकं गडं ॥
 छात्वा सर्वाणि चैकत्र निम्बुनीरेण भावयेत् ।
 एकविंशतिवाराणि काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ॥
 नखांशनिम्बुरसकैः सर्वमाद्र्द्रोक्षतश्च तत् ।
 अथःसच्छिद्रपीठरीं मध्ये कूप्यां निवेशयेत् ॥
 मत्कर्षटसमायुक्तां सहैवमिं यथाविधि ।
 तस्याग्रे कूपिका योन्वा दीर्घकण्ठा मनोहरा ॥
 सा कूपिका तले व्याप्या मेलयेच्च दयोर्मूर्खं ।
 जलमुष्णं यथा न स्यात् तथा चापरकूपिका ॥
 अमयः क्रमतो देया यामं यामश्च पञ्च च ।
 अनेनैव प्रकारेण क्षारार्काणां समुद्भवः ॥
 दद्यादस्योनि मांसानि शङ्खसुत्थादिकान्यपि ।
 सर्वाण्यपि विनीयन्ते शङ्खद्रावे न संशयः ॥ * ॥
 पारावताजघटकाशशृकरटिडिभाः ।
 क्षुद्रमत्स्यादिकाः सर्वे मांसेषु नृदुलाः स्मृताः ॥
 मृगरोहितकाद्याश्च मत्स्याः शल्लकिसम्भवाः ।
 एते कठिणमांसाः स्युः पक्षिणो जलचारिणः ॥
 गजकुम्भीरघण्टाद्याः सुगन्धा वकारादयः ।
 गोधा गोऽश्वा लुलापाद्याः घनमांसाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 अन्नादिसम्भवो योऽर्कस्तन्मद्यं परिकीर्त्तितं ।
 तस्य भेदान् प्रवक्ष्यामि शटितं तत् समुद्भवेत् ॥
 तदासनानिहृत्यथममृगमन्त्रं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वोक्तैर्धूमयेद्भूषैर्वायते गन्धपर्जितं ॥
 अर्द्धं तत्र जलं देयं सिद्धे देयोऽष्टगन्धकः ।
 तुषोदकैर्यवैरामैः सतुपैः सकलीकृतैः ॥
 सौवीरन्तु यवैरामैः सतुपैः सकलीकृतैः ।
 गोधूमैरपि सौवीरं जायते स्वल्पमादकं ॥
 प्यारनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तपीकृतैः ।
 धान्याश्च शालिचूर्णादिकोद्रवादिकृतं भवेत् ॥
 शृङ्गाकीराजिकायुक्तैः स्यान्मूलकदण्डवैः ।
 सर्वपक्षरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥
 कन्दमूलफणादींश्च सखेहलवणानि च ।
 एकीकृत्य हतोऽर्को यस्यास्तुतममिधीयते ॥
 पक्षौपधाम्नुसंसिद्धो योऽर्कस्तत् स्यादरिष्टकं ।
 अरिष्टलघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकं ॥
 शालिपिष्टकपिष्टादिकृतो योऽर्कः सुरा तु सा ।

पुनर्नवाग्निवापिष्टैर्विहिता वाहनी स्मृता ॥
इक्षोः पक्षै रसैः सिद्धः सोधः पक्षरसस्य च ।
आमैस्तेरेव यः सिद्धः स च शीतरसः स्मृतः ॥
पर्यायावामयेनमयं तामस्यं राक्षसप्रियं ।
मल्लवावाग्राजन्तु तदृद्धं सात्विकं भवेत् ॥
सात्विके गीतदास्यादि राजसे साहसादिकं ।
तामसे नित्यकर्माणि निद्राश्च मदिरा चरेत् ॥
भद्रादिमत्तद्व्यायां यवानीपादयोगतः ।
अर्कं निष्काशयेद्धीमान् बोधकः स्यान्मदस्य सः ॥
धुन्तरादिकवीगानि तत्रां पयसि निःक्षिपेत् ।
कण्ठशोथविषव्यादिरहितोऽर्को भवेत् सहि ॥
इति श्रीमद्वाग्राजकृतार्कचिकित्सायां रत्नशतकं
द्वितीयं ॥ २ ॥

“अथातः संप्रवक्ष्यामि केवलाकर्कगणान् प्रिये ।
हरीतक्याः शूलक्षक्षकामलानां हृनाशनः ॥
विभीतकस्य दृढहृदिकफकासविनाशनः ।
आमलस्य विदोवाखपित्तमेहान् विनाशयेत् ॥
पिप्पल्याः श्वासकासामवातांशं ज्वरशूलहृत् ।
मरीचस्य क्षमीन् श्वांसं हरेत् सर्वान् गदानपि ॥
यन्त्रिकस्य क्षीहगुल्मकफवातोदरापहः ।
घन्यार्कोऽत्यन्तरुचिहृत् विशयाद्गुदजापहः ॥
अर्कस्तु गजपिप्पल्या वातश्लेष्माग्रिमाम्बुतुत् ।
चित्रकस्याभिहृत् कासग्रहणीहृमिशोयह ॥
यवान्याः पाचनो रण्यो दीपनः शुक्रशूलहृत् ।
अजमोदोद्भवो वातकफहा वक्तिशोधनः ॥
पारसीकयवान्यास्तु ग्राही पाचनमादनः ।
जीरकस्य तु संयाही गर्भाशयविशुद्धिहृत् ॥
क्षण्णीरस्य चक्षुष्यो गुल्मच्छर्दितिसारहृत् ।
कारया बलहृत् हृर्को ज्वरघ्नः पाचनः सरः ॥
धान्यार्कस्य दृषादाहवमिन्त्रासविदोषहृत् ।
शोथज्वरानिलश्लेष्मण्यशूलक्षीरोगहृत् ॥
मिश्रेयाया वक्रिमाम्बुथोनिशूलक्षमीन् हरेत् ।
ज्यालामरीचकस्यापक्कारभूतविदोषहृत् ॥
नेयिकायाः श्लेष्मावातज्वरामकफनाशनः ।
वनमेघ्याः सर्वरोगान् हरेत् कुष्ठरवाजिनां ॥
घनशूलस्य हिक्रासगृवातहृत् पुष्टिवर्द्धनः ।
द्विद्रुगः पाचनो रण्यः क्षमिशूलोदरापहः ॥
वचाया वक्रिवमिहृत् विषन्वाभ्रानशूलहृत् ।
पारसीकवचायास्तु भूतोन्मादबलं हरेत् ॥
कुलिङ्गस्य सरहृत् दृढत्वमुष्णशोधनः ।
सूलयस्त्रिभवाकां विशयात् कफकासनुत् ॥
दीपान्तरवचायास्तु हरेच्छूलं फिरङ्गकं ।
हृषपाया हरेत् क्षीहं विषं मोहश्च दारुणं ॥
हृषपायाः समीराशोयहृदीगुल्मशूलहृत् ।
विडङ्गस्योदरश्लेष्ममिवातविषमनुत् ॥
गुल्मरोगं गुल्माकासक्षीहक्षमीन् हरेत् ।
वंशरोचनकुल्याक्षयकासज्वरान् हरेत् ॥
समुद्रमेधनः शीतो लेहनः कण्ठहृत् सरः ।
शीरकोत्यः शुक्रकफबलहृत् शीतलः समः ॥
सार्धमः पित्तदाहान्कासवातक्षयापहः ।
मशामेदोद्भवोऽर्कस्तु हृद्यकण्डः कफावहः ॥
मशामेदोद्भवः शीतो रक्तपित्तज्वरहृत् ॥

काकोल्याः शुक्रसः शीतः पित्तशोषज्वरापहः ॥
क्षीरकाकोलिकाजतो रंहणो दाहवातहृत् ।
अश्या बल्यस्त्रिदोषघ्नो रक्तपित्तविनाशनः ।
हृष्या गर्भप्रदः शीतः क्षतकासक्षयापहः ॥
मधुयष्ट्याः केशकरः स्वर्गः पित्तानिलासजित्
जलयष्ट्या विषच्छर्दिहृत्प्लाग्लानिचयापहः ॥
कम्पिलस्य विरेकी स्यात् मेहानाहविकारनुत् ।
आरग्वधस्य पित्तास्रवातोदावर्तशूलहृत् ॥
कट्फा मेहश्वासकासक्षमिकुष्ठज्वरापहः ।
भूनिम्बस्य दृषाकुष्ठज्वरज्वरक्षमिप्रहृत् ॥
भद्राया वक्षुपित्तास्रक्षमिवीर्यकुष्ठनुत् ।
मदनोत्यः हृद्देनेन चातुर्ध्वज्वरकादिहृत् ॥
रासोद्भवः समीरास्रवातशूलोदरापहः ।
नागभिद्रोद्भवो भोगिलुताद्याखुविकारहृत् ॥
माचिकाजस्तु पित्तास्रपक्षातीसारहा क्षुः ।
तेजस्विन्याः श्वासकासकफहृद्दिदीपनः ॥
ज्योतिष्मत्या वान्तिकरो वक्रिबुद्धिस्तृतिप्रदः ।
कुष्ठस्य हन्ति वातास्रकासकुष्ठमहत्फण् ॥
पौष्करस्यारुचिश्चास्रान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् ।
हेमाक्ष्या रेकवान्तिकरः कण्ठविनाशनः ॥
इक्ष्वा हरेदृद्धं वातहृत्काष्ठप्लाक्षयसरान् ।
कट्फलोत्यः श्वासकासप्रमेहार्शोऽरुचिन् हरेत् ॥
भाग्या हरेत् कफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ।
पाषाणमेदजो योगिरेगृहक्ष्मासुगुल्महा ॥
धातकीजस्तृप्तासारविषक्षीमविषर्पजित् ।
मल्लिकाजो विषश्लेष्मरक्तातीसारकुष्ठहा ॥
कुष्ठमजो वर्यकरो रक्तपित्तकफापहः ।
लाक्षाजः क्षमिवीर्यत्रयोरक्षतकुष्ठहा ॥
हरिद्राया मेहशोचत्वग्दोषत्रयपाशुनुत् ।
आरग्वकहरिद्रायाः कुष्ठवातास्रनाशनः ॥
कर्पूरकहरिद्रायाः सर्वकण्ठविनाशनः ।
दार्या विशेषतो लेपात् नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥
रसाङ्गोद्भवो नेत्रविकारत्रयदोषहृत् ।
वाङ्गुथाः क्षमिविषमपाशुशोथकफापहः ॥
प्रुष्ट्राटस्य हन्तेव कण्ठद्वन्द्वविषानितान् ।
विषागो दोमिहृत् पाके कफपित्तातिसारहा ॥
क्षीप्रजः शीतलो ग्राही चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।
हृत्पयोद्भवो नेत्रोदरातीसारशोथहृत् ॥
मल्लतकोद्भवो हन्यात् ज्वरोदरक्षमिप्रहृत् ।
गुड्या दीपनो ग्राही कासपाशुज्वरापहः ॥
तान्मूल्या मुखदौर्गन्ध्यमलवातत्रमापहः ॥
वैन्धः श्लेष्महरो बल्यो लघुखण्ड पाचनः ॥
गम्भारीजो भ्रमदृष्टाशूलार्शोविषदाहहृत् ।
पाटल्यान्धर्दिशोयाखट्टश्लेष्माखिदाहहृत् ॥
अभिमयोद्भवः शोथक्षमिपाशुबलासनुत् ।
इनेकजस्तु गुल्माश्लेष्मिहृद्बुधिदीप्तिहृत् ॥
शालिपर्ण्यो क्षतक्षमिज्वरच्छर्दितिसारहा ।
हृदिपर्ण्यो ज्वरश्वासरक्तातीसारदाहजित् ॥
वाताका ज्वरवैरस्यमलारोधकशूलहा ।
कण्ठकायां गर्भकरः पाचनः कफक्षसाहा ॥
मोक्षुरस्याग्रमीमेहक्ष्माहृद्दोगवातहा ।
श्रीवन्धाः सारहृत्त्रयोपधितदनाशनः ॥

सुद्वपण्याः शोथदाह्यहृत्शोऽतिसारहृत् ।
माधपण्याः शुक्रकरो वातपित्तज्वरासजित् ॥
पश्चाद्भुजोद्भवः शूलशिरःपीडोदरापहः ।
खुकोत्यो ब्रध्वासकासकुष्ठाममारुतान् ॥
मन्दारजो वातकुष्ठकण्ठद्वन्द्वविषापहः ।
अर्काकः क्षीहगुल्माश्लेष्मोदरक्षमीन् हरेत् ॥
वक्षीजो लेपतो हन्याद्भ्रगशोयोदरव्यान् ।
सातलोत्यः कफानाहपित्तोदावर्तशोयहा ।
लाङ्गल्या लेपतो हन्यात् शोफास्रव्रणगर्जितः ॥
करवीरोद्भवो नेत्रकोमकुष्ठत्रयापहः ॥
चण्डालोत्यस्तु विषवत् भक्ष्ये लेपने सुहृत् ।
धन्तरजो हरेत् क्षेष्मयुक्ताक्षमिविषादिवं ॥
वासोद्भवो ज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ।
पार्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमदृष्टाकण्ठज्वरान् ॥
निम्बजो भ्रमदृष्टाकण्ठज्वरायविषमिप्रहृत् ।
महानिम्बोद्भवो गुल्मभूषिकाविषनाशनः ॥
पारिमत्रोऽनिलश्लेष्मशोयमेदक्षमिप्रहृत् ।
काञ्चनारो गण्डमालागुदभ्रग्नयापहः ॥
कोविदारस्तु पित्तास्रप्रदरक्षयकासहा ।
शौमाङ्गनाको रचिहृत् शुक्रलो ग्राहिदीपनः ॥
मधुशिर्युद्भवो हन्यात् विद्रधिष्वयुक्षिमीन् ।
शिर्युजो विषहृत्त्रयो नखेनाश्वक्षीरोगहृत् ॥
गिरिकर्ण्यो कुष्ठशूलशोथत्रयविषापहः ।
सिन्धुवारोद्भवो हन्ति शूलशोयाममारुतान् ॥
निर्गुदशर्को हरेज्जन्तुब्रणकुष्ठारुचिन् क्षुः ।
कौटजो दीपनः शीतः कफदृष्ट्यामकुष्ठजित् ॥
कारङ्गः कफगुल्माश्लेष्मक्षिमिविषापहः ।
हृत्कारङ्गको भेदा वाताश्लेष्मिकुष्ठजित् ॥
करङ्गा वमिवाताश्लेष्मिकुष्ठप्रमेहजित् ।
उच्चटार्कः केशकरो वातपित्तकफापहः ॥
गुड्याया हरेत् श्वासमुखशोथभ्रमज्वरान् ।
कपिकच्छुद्भवो हृद्यो रंहणो वाजिकर्म्महृत् ॥
मांसरोहिण्युद्भवस्तु हृद्यो दोषत्रयापहः ।
चित्रः कुर्याद्वातुपुष्टिं तत्फलान्मारयेज्जनान् ॥
दुल्लकान्तरे चेक्षुरिति च पाठः ॥
कण्ठकायां दीपनः श्लेष्मशोयोदररज हरेत् ।
वैतसो हरेत् दाहं शोयाश्लेष्मोनिग्रहणान् ॥
जलवेतसजो ग्राही शीतो वातप्रकोपनः ॥
इज्जलाकस्तु हरेत् चराचरविषं स्फुटं ॥
अङ्गोठकस्य शूलामशोथयहृद्विषापहः ।
बभ्राको ग्राही वातास्रपित्ताक्षतनाशनः ॥
अतिपूर्ववलाकस्तु मूत्रातीसारनाशनः ।
महाबलाको हरेत् क्षुधं वातानुलोमनः ॥
नागपूर्ववलाकस्तु मूर्च्छामोहहरः परः ।
लक्ष्मणाकस्तु सेवेत वन्ध्यापि लभते सुतं ॥
सर्ववह्निगः शिरःपीडाधिदोषान् हन्ति दुग्धदः
कार्पासार्कः कर्णसंस्थः कर्णरोगान् विनाशयेत् ॥
वंशजः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रप्रदशोथजित् ।
गलाको वस्त्रियोन्यत्तिदाहपित्तविषर्पहृत् ॥
पाद्या जयेत् ज्वरच्छर्दिहृत्क्षतीसारहृद्भुगः ।
क्षेतच्छोद्भवो रेकी पित्तार्कलोदरापहः ॥
मण्डकोद्भवः क्षीहान् गुल्मप्रदविषापहः ॥

जवासो मदभान्तिपित्तकुकुलकासजित् ॥
 मयिजोऽत्यन्तवक्त्रत् शीहमोहानिजित् ॥
 क्षपामार्गभवश्चर्दिक्कफमेदोऽगिलापहः ॥
 क्षारक्तापामार्गभवो धातुस्तम्भनकारकः ।
 कोकिलाक्षभवः शीघ्रं सेकाच्छोफान्निवारयेत् ॥
 प्यस्तिस्फारिकायास्तु भग्नसन्धानकृच्छिवे ।
 कुमारिकाया उत्थोऽभिदग्धविस्कोटकान् जयेत् ॥
 पुनर्नवायाः श्वेतायाः सर्व्वेनेत्रामयापहः ।
 पुनर्नवाया रक्ताया ग्राही पित्तखनाशनः ॥
 प्रसारिण्या वातहरो वृष्यः सन्धानकृत् सरः ।
 चारिवाया वक्रिमन्यकासामविषनाशनः ॥
 भृङ्गराजस्य दत्तोऽर्कः केशस्त्वयः शिरोऽर्त्तिहृत् ।
 ग्रन्थपुष्पीणतायास्तु अर्कः पित्तकफान्तकः ॥
 त्रायन्त्यर्कः शूलविषविलेपीज्वरनाशनः ।
 मूर्वाया मोहहृद्गोकायकुकुलज्वरापहः ॥
 काकमाया नेत्रहितश्चर्दिहृद्गोनाशनः ।
 काकनासाभवो वामी शोधाश्चित्रकुलहृत् ॥
 काकजङ्घोद्भवो हन्यात् ज्वरकण्डविषकिमीन् ।
 नागिन्यास्तु हरेच्छूलयोनिदोषवर्मिजिमीन् ॥
 मेयशृङ्गाः श्वासकासत्रणस्त्रेष्वाक्षिशूलहा ।
 हंसपाद्या हन्ति शूलभूतरक्तविषत्रयान् ॥
 सोमवल्गास्त्रिदोषघ्नः क्षीरहृच्च रसायनः ।
 व्याकाशवल्गाः श्रौतोऽर्कः पित्तस्त्रेष्वाभनाशनः ॥
 पातालगरुडीजालोऽर्को वृष्यः पवनापहः ।
 रुन्दारक्षोद्भवोऽर्कस्तु विषरक्षोत्रणापहः ॥
 वटपत्रीभवश्चोष्णो योनिमूत्रगदापहः ।
 हिङ्गुपत्र्या विवन्मार्शस्त्रेष्वाग्नानिलापहः ॥
 वंशपत्र्याः पाचनोष्णो हृदक्लिगदसंघहृत् ।
 मत्स्याक्ष्यर्को ग्राहिशीतकुलपित्तकफासजित् ॥
 सर्पाक्ष्या रोपणः सर्पवृषिकोन्दुरदंशहृत् ।
 शङ्खपुष्पा विषहृरः स्मृतिकान्तिबलाभिदः ॥
 अर्कपुष्पाः क्षमिस्त्रेष्वाभेहपित्तविकारजित् ।
 जज्वालुकाया भगरुगुरक्तापित्ततिसारहृत् ॥
 अकम्बुघासम्भवोऽर्कः क्षमिपित्तकफापहः ।
 दुग्धिकायाः कफहरो वृष्यलम्बी क्रिमिप्रणुत् ॥
 भूष्यामल्याः कासवृष्याकफपाण्डुततापहः ।
 ब्राह्म्या बुद्धिप्रदश्चार्कः षण्मासाभ्यासतः कविः ॥
 प्रक्षमयुक्तिका पाण्डुविषशोथज्वरान् हरेत् ।
 शोणपुष्पा ज्वरश्वासकामलाशोथजनुजित् ॥
 सूर्यमुख्या हरेत् स्फोटयोनिरुक्क्षमिपाण्डुताः ।
 बन्धाकर्कोटिकाजातः सर्पदर्पत्रणापहः ॥
 मार्कण्डिकाया दुर्गन्धविषगल्मोदरापहः ।
 देवदास्याः शूलगुल्मस्त्रेष्वाशोवातजित् परः ॥
 घृतुरजो ग्राहिहिमो वक्रिहृद्गुणदाहृत् ।
 गोजिङ्गाया मेहकासत्रणसारज्वरापहः ॥
 नागपुष्पाः सर्पविषसर्व्वग्रहिनिवारणः ।
 वेत्तन्तरो मूत्रघाताक्षरीयोन्निगलार्त्तिजित् ॥
 क्षिकत्या वक्रिषिहृददर्शकुकुलमिप्रणुत् ।
 कौकुन्दरो ज्वरं रक्तसुखशोथं कर्क हरेत् ॥
 सुदर्शनार्कश्चागुण्यः कफशोथोखातजित् ॥
 इति श्रोत्रज्ञानायुक्तार्कपित्तित्वायामौषधार्क-
 विधानं तृतीयशतकं ॥ ॥ अतःपरं नानौषध-

विधानं चतुर्थशतकं । नानारोगनिवारणार्थं
 पञ्चमशतकं । विस्कोटकनिवारणार्थं षष्ठशतकं ।
 क्षुद्ररोगादेर्निवारणं सप्तमशतकं । कार्मणं ना-
 माष्टमशतकं । गणसंख्या नवमशतकं । धातु-
 शुद्धिदंशमशतकं । एतत् सर्व्वं अर्कप्रकाशे
 रावणमन्दोदरीसंवादे अस्ति बाह्यल्यभिगा न
 लिखितं ॥
 (“अर्कक्षीरं सधाक्षीरं तिक्ततुम्बाश्च पल्लवाः ।
 करञ्जो वस्तमूत्रश्च लेपनं श्रेष्ठमर्शसां” ॥
 इति चक्रपाणिनिसङ्ग्रहः ॥ * ॥
 “अर्कानर्ककरञ्जद्वयनागदन्तोमयूरकभार्गोरासे-
 न्द्रपुष्पीक्षश्चेतामहान्धेवाश्चिकित्साव्यवस्था स्ता
 पसरत्तयेति” ॥ इति अर्कादिगणः ॥
 “अर्कादिको गणो ह्येव कफमेदोविषापहः ।
 क्रिमिकुष्ठप्रश्मनो विशेषाद्व्रणशोधनः” ॥
 इति सुश्रुतः ॥
 अर्ककान्ता, स्त्री, (अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो
 यस्याः सा, कम् + क्तः स्त्रियां टाप् ।) आदित्त-
 भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊङ्ऊङ्गुडिया इति
 ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणा
 आदित्यभक्ताशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
 अर्कचन्दनं, स्त्री, (अर्कस्य प्रियं चन्दनं, षष्ठीतत्-
 पुरुषः ।) रक्तचन्दनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्त-
 चन्दनशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥)
 अर्कजौ, पुं, (अर्काज्जायेते यौ, अर्क + जन् + ड,
 यञ्भीतत्पुरुषः ।) अश्विनीकुमारौ । नित्यदिव-
 चनान्तशब्दोऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कतनयः, पुं, (अर्कस्य तनयः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 कार्यराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ वैवस्वतमनुः ।
 सार्वर्षिमनुः । शनिः । यमः । यमुनायां तपत्याश्च
 स्त्री । इति महाभारतं ।
 अर्कनन्दनः, पुं, (अर्कस्य नन्दनः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 अर्कतनयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्कपत्रः, पुं, (अर्कः सूर्य्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
 सः ।) आदित्यपत्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अर्कपत्रा, स्त्री, (अर्कः सूर्य्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्याः
 सा ।) वृक्षविशेषः । इति मूल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुनन्दा २ अर्कमूला ३ विषापहः ४ ।
 इति रत्नमाला ॥
 अर्कपर्णः, पुं, (अर्क इव रक्तं पर्णमस्य सः ।) अर्क-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति ख्यातः । (अस्य
 विशेषोऽर्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 अर्कपादपः, पुं, (अर्कः अर्कवृक्षइव तीक्ष्णः
 पादपः ।) निम्बवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्कपुष्पिका, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्प-
 मस्याः सा, जातित्वात् ङीप् कप् ।) वृक्षभेदः ।
 अर्कजली ऊर्जीपुष्पयेति ख्याता । तत्पर्यायः ।
 पयस्या २ सूर्य्यवल्ली ३ सितपर्णी ४ । इति रत्न-
 माला ॥
 अर्कपुष्पी, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्प-
 मस्याः सा, जातित्वात् ङीप् ।) कुटुम्बिनीवृक्षः ।
 तत्पर्यायगुणाः ।

“अर्कपुष्पी क्रूरकर्मा पयस्या जलकामुका ।
 अर्कपुष्पी क्षमिस्त्रेष्वाभेहपित्तविकारजित्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणाः
 कुटुम्बिनीशब्दे द्रव्यव्याः ॥
 अर्कप्रिया, स्त्री, (अर्कं प्रीणाति, प्री + क, अर्कस्य
 प्रिया इति वा ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (जवाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 अर्कबन्धुः, पुं, (अर्कस्य बन्धुरिव ।) गौतमः । स च
 इक्ष्वाकुकुलोद्भवश्चाक्षवंशीयतुङ्गः । इत्यमरः ॥
 अर्कबान्धवः, पुं, (बन्धुरेव बान्धवः, बन्धु + बान्ध +
 अर्कस्य बान्धवः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) अर्कबन्धुः
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कभक्ता, स्त्री, (अर्कस्य भक्ता, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 आदित्यभक्तावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊङ्-
 ऊङ्गुडिया इति ख्याता ।
 अर्कमूला, स्त्री, (अर्क इव विषधराणां दुःखहं मूलं
 यस्याः सा ।) अर्कपत्रा । इति रत्नमाला । इति
 मूल इति भाषा ।
 अर्करेतोजः, पुं, (अर्कस्य रेतसो जायते, अर्करेतस्
 + जन् + ड, उपपदसमासः ।) सूर्य्यपुत्रविशेषः ।
 तत्पर्यायः । रेवन्तः २ जगगः ३ हयवाहनः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कवल्गमः, पुं, (अर्कस्य वल्गमः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 बन्धूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बन्धूकवृक्ष-
 शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 अर्कवैधं, स्त्री, (अर्केण विध्यते, अर्क + वैध +
 पचाद्यच् ।) तालीशपत्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तालीशपत्रशब्देऽस्य गुणादिविवरणं ज्ञेयं ॥)
 अर्कव्रतं, स्त्री, (अर्कस्य व्रतं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) आ-
 रोग्यसप्तम्यादि सूर्य्यव्रतं । इति स्मृतिः ॥ सूर्य्यस्य
 जलशोषणवत्प्रजाकरग्रहणं । यथा,—
 “अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 तथा हरेत् करान्नाष्टान्नित्यमर्कव्रतं हि तत्” ॥
 इति मनुः ।
 अर्कसूनुः, पुं, (अर्कस्य सूनुः पुत्रः ।) यमः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अर्कसोदरः, पुं, (अर्कस्य सोदर इव हितकारी ।)
 रेरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कहिता, स्त्री, (अर्काय हिता अयुक्ता, चतुर्थी-
 तत्पुरुषः ।) आदित्यभक्तावृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ ऊङ्ऊङ्गुडिया इति ख्याता । (अस्याः
 विशेष आदित्यभक्ताशब्दे द्रव्यव्याः ॥)
 अर्कप्रा, [न्] पुं, (अर्कस्य अयुगतः अप्रा, मध्य-
 पदलोपी कर्मधारयः ।) अरुणोपलः । (चुणि
 इति ख्यातः प्रस्तरभेदः ।) सूर्य्यकान्तमणिरिति
 यावत् । इति हलायुधः ॥
 अर्काङ्गः, पुं, (अर्केण आङ्गयते यः, अर्क + आ +
 ङ्गे + अप् ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति
 भाषा ।
 अर्कोपलः, पुं, (अर्कस्यायुगत उपलः, कर्मधारयः ।)
 सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चुणि
 इति ख्यातो रत्नभेदः । स्फटिकमणिः । “अका-

पलोक्षसितवर्जिभिरङ्गितम्रास्तीर्णं महाप्रतमिवात्र
चरन्ति वप्राः” । इति माघः ।)

अर्गलं, स्त्री, स्त्री, (अर्ज + कलच्, कुत्वम् ।) कपाट-
वन्धकाष्ठविशेषः । इत्यमरः ॥ ऊङ्का तसला
इत्यादि भाषा ।

(“ससम्भूमेन्द्रद्रुतपातितार्गला
निमित्तताक्षीव मियामरावती” ।

इति काव्यप्रकाशे ।

“तां सत्यनाम्नीं द्रन्तोरेणार्गलां
रुहेर्विचित्रैरुपशोभितां शिवां” ।

इति रामायणे ।

“अथानयोद्गार्गलमप्यगारं” । इति रघुः । प्रति-
बन्धः । प्रत्यवायः । अन्तरायः ।

“ईप्सितं तदवच्छानात् विद्विसार्गलमात्मनः” ।

इति रघुवंशे ।)

कल्लोले त्रि । इति मेदिनी ॥ देवीमाहात्म्यपाठ-
स्यादौ पाथ्यस्तोत्रविशेषः ॥ यथा
मार्कण्डेय उवाच ।

“ब्रह्मन् केन प्रकारेण दुर्गामाहात्म्यमुत्तमं ।
श्रीं चिद्विजितं तत्सर्वं कथयस्व महाप्रभो ॥
ब्रह्मोवाच ।

अर्गलं कीलकश्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् ।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एव शिवोदितः ॥

अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षते नित्यं चण्डिका त्रितयं दिशेत् ॥

अर्गलं हृदये यस्य स चानर्गलवाक् सदा ।
कीलकं हृदये यस्य वशकीलितमानसः ॥

कवचं हृदये यस्य स वज्रहृदयः खलु ।
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं विनिश्चित्यापि चेतसा” ॥

इत्यादि । तदाद्यज्ञोक्तो यथा,—

“जय त्वं देवि चामुखे जय भूतापहरिणि !
जय सर्वगतं देवि ! कालरात्रिं नमोऽस्तु ते” ॥

तस्य शेषज्ञोक्तो यथा,—

“इदं स्तोत्रं पठित्वा च महास्तोत्रं पठेन्नरः ।
सप्तशतीं समाराध । वरमाप्नोति सम्पदं” ॥

अर्गलं स्त्री ।

अर्गलिका, स्त्री, (दुर्गार्गला, अर्गला गौरादित्वात्
ङीप् सार्थं कन् ।) अल्पार्गला । इति हेमचन्द्रः ॥
खिल इति भाषा ।

अर्घ, मूल्या, (भादि—परं—सकं सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्घति गां गोपः । इति दुर्गा-
दासः । (“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नाघन्ति
रत्नानि समुद्रजानि” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अर्घः, पुं, (अर्घ + घञ् ।) मूल्यं ।
“कुर्वुरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत्” ।
“मणिसुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ।
गन्धानाश्च रसानाश्च विद्यादर्पवलावलम्” ॥

इति मनुः ।) पूजाविधिः । इत्यमरः ॥ अयं शब्दः
सामगानां सर्वत्राभिलाषे सयकारो नृपसकलिके-
नैव प्रयोज्यः अन्यवेदिनां निर्यकारः ऐलिकेन
प्रयोज्यः । इति आदित्यतत्त्वम् । (दूर्वाक्षतसर्षप-
पुष्पादिविरचितो देवनाक्षणादिसम्मानार्थः पूजो-

पचारभेदः । “अये वनदेवतेयं फलकुसुमपल्लवा-
र्घ्येण मासुपतिष्ठते” । इति उत्तरचरिते ।

“स प्रत्ययैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घ्यं तस्मै” ।

इति मेघदूते ।

“दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्वाघं पूर्णमञ्जलिम्” ।

इति याज्ञवल्क्यः ।)

अर्घोशः, पुं, (अर्घोऽस्त्यस्य इति अर्घो, तेषु ईशः) ।

शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्घ्यं, त्रि, (अर्घ्यते पूज्यते, अर्घ + ण्यत्, न्यङ्नादी-
नाञ्चेति कुत्वं, अर्घ्यमर्हति इति पादार्धाभ्याञ्चेति
यत् वा ।) पूजनयोग्यं । पूज्यं । इति मेदिनी ॥
अर्घ्यार्थं । तत्तु पूजार्थदूर्वाक्षतचन्दनपुष्पमिश्रित-
वारि । इत्यमरः ॥

(“अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्भिनाथः,

स्वर्गोक्तसामर्षितमर्चयित्वा” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिन नृपं,

सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः” ।

इति रघुवंशे ।) अर्घार्थजलम् इति अमरटीकायां
भरतः ॥ तत्तु सामान्यविशेषभेदेन द्विविधं ।
तत्राद्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणवृत्तभूविष्यं
विलिख्याधारशक्तिं पूजयित्वा अस्त्रमन्त्रेण पात्रं
प्रक्षाल्य मन्त्रेण जलेनापूर्वाङ्गशुभ्रया मन्त्रेण
सूर्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य प्रणवेन गन्धपुष्पाभ्यां
संपूज्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य प्रणवमलया दशधा वा
जपेत् ॥ अन्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणमण्डलं
कृत्वा तत्र त्रिपदिकामारोप्य अस्त्रेण शृङ्गं
प्रक्षाल्य तदुपरि संस्थाप्य मन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षत-
दूर्वादि तत्र निःक्षिप्य विमलजलेन विलोम-
माहकया मूलेन च पूरयेत् ततस्त्रिपदिकायां
वज्रिमण्डलपूजा शृङ्गे सूर्यमण्डलपूजा जले
सोममण्डलपूजा ततो मन्त्रेणाङ्गशुभ्रया सूर्यम-
ण्डलात्तीर्थमावाह्य मन्त्रेण खट्वदयादेवतां तत्रा-
वाह्य कूर्चमन्त्रेणावगुण्ठास्तमन्त्रेण गालिनीमुद्रां
प्रदर्श्य मन्त्रेण तज्जलं वीक्ष्य अङ्गमन्त्रैः सकलीकृत्य
गन्धपुष्पाभ्यां देवतां संपूज्य तदुपरि मत्स्यमुद्रया-
च्छाद्य मूलमन्त्रमलया जप्त्वा धेनुमुद्रां प्रदर्श्या-
स्त्रेण संरक्ष्य तस्मात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणीपात्रे
निःक्षिपेत् । इति तन्त्रसारः ॥

अर्घ्यं, स्त्री, (अर्घ + यत् ।) जरत्कारमुनितपोवनतरु-
द्भूतमधु । तस्य गुणाः । चक्षुरायुर्हितकारित्वं ।
आमवातकफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्घ, क, पूजे । (पुरादि—सक—सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्घयति । गोवर्द्धनस्त्रिम-
मात्मनेपदिनं मत्वा विभाज्ये मकरकैतनमर्च-
यन्तीत्यादि स्त्रलितमित्याह । इति दुर्गादासः ॥

अर्घ, ज, पूजे । (भादि—सक—सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ ज अर्घयति अर्घ्यते । इति दुर्गादासः ॥
अर्घका, त्रि, (अर्घयति, अर्घ + क्तृल् ।) पूजकः ।
अर्चनाकारकः । यथा,

“अर्घकस्य तपोयोगात् अर्चनस्यातिशयनात् ।

आभिरूप्याश्च विम्बानां देवः सान्निध्यमश्नुति” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

(“ब्रह्मचारी व्रतं च स्यात् गुरुदेवद्विजाश्रयः” ।

इति मनुः ।)

अर्चनं, स्त्री, (अर्च + भवि ल्युट् ।) पूजनं । यथा,—

“धनधान्यकरं गित्यं गुरुदेवद्विजाश्रयं” ।

इति राजवल्लभः ॥ पूजाश्रये चि । यथा,—

“अर्चकस्य तपोयोगात् अर्चनस्यातिशयनात्” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अर्चना, स्त्री, (अर्च + युच्, टाप् ।) पूजा । इति

जटाधरः ॥ गुरुदेवद्विजानां नित्यार्चनागुणाः ।

स्वर्गयश-आयुर्धनधान्यकारित्वं । अलक्ष्मीपाप-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्चा, स्त्री, (अर्च + आधारे णङ् ।) पूजा । प्रतिभा ।

इति मेदिनी ॥ (देवादीनां पूजनं । “अर्चा चेत्

विधितश्च ते वद तदा किं मोक्षलाभकामैः” ॥

इति शिवशतके ।)

अर्चिः, स्त्री, (अर्च + इन् ।) अग्निशिखा । इति

सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥

(“आसीदासन्ननिर्व्याणप्रदीपार्चिरिवोवसि” ।

इति रघुवंशे ।)

अर्चिः, [स्त्री, स्त्री, (अर्च + इति) अग्निशिखा । इति

किरणाः । इत्यमरः । दीप्तिः । इत्युणादिकोषः ॥

अयं शब्दः सान्त इदन्तश्च ॥ (“हर्माणां हेमप्रशु-
अयमिव निचयैरर्चिषामादाधामः” । “विरम

विरम वक्त्रे मुख धमानुबन्धं प्रकटयसि किमुच्चै-
रर्चिषां वक्रवालम्” । इति रत्नावली ।)

अर्चितः, त्रि, (अर्च + क्तृणि क्तः ।) पूजितः ।

इत्यमरः ॥ (पूजाविधिना सम्मानितः ।

“विश्वन्येवं कृते तत्र गत्वा तान् परमाश्चितान्” ।

“अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतवर्भ” ।

इति महाभारते ।)

अर्चिष्णान्, [त्] पुं, (अर्चिर्विद्यतेऽस्य, अर्चिस् +

मतुप् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूर्यः । अर्चिः-

शब्दात् अतिशये मतुप्रत्ययः ॥ (त्रि, दीप्तिः । तेजो-

विशिष्टः । प्रभावान् ।) (सनामस्यातो देवर्षिभेदः ।

यदुक्तं, हरिवंशे,

“अर्चिष्णास्तम्यस्त्रैव भारिश्च वदतां वरः ।

नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः” ।)

अर्च्यः, त्रि, (अर्च् + क्तृणि क्तः ।) पूज्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“मत्स्ययुक्ताश्च मत्स्यखामं,

तमर्च्यमारोदभिवर्त्तमानम्” ।

इति रघुवंशे ।)

अर्ज, अर्जने । (भादि—परं—सकं सेट् ।) इति

कविकल्पद्रुमः ॥ अर्जनमलब्धस्य लाभः । यश-

स्वाप्नन्ति यः स्थिरमिति हृणायुधः । इति

दुर्गादासः ॥

अर्ज, क संस्कारे (पुरादि—उमं—सकं—सेट् ।)

इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्जयति किमपि

लोकः संस्कारोतीत्यर्थः । प्रतियत्ने प्राप्तिः । अर्ज-

यति धनं परिजनः । इति रमानाथः । इति

दुर्गादासः ॥

अर्जुनः, पुं, (अर्जयति, अर्ज + खलु) श्वेतप्रणांसः ।
 वावुः इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतच्छदः २
 गन्धपत्रः ३ पाता ४ कुठेरकः ५ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ वर्जरीमेदः । आजवला इति
 पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । क्षुद्रतुलसी २
 क्षुद्रप्रणः ३ मुखार्जकः ४ उग्रगन्धः ५ अम्बीरः
 ६ कुठेरः ७ कठिञ्जरः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वं ।
 उष्णत्वं । कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वं । रुचि-
 कारित्वं । सुखप्रसवकारकत्वञ्च । इति राजनि-
 र्घण्टः ॥ सामान्यतुलसी । इति रत्नमाणा ॥
 “कफघ्ना लघ्वेवा रक्षाः स्निग्धोष्णाः पित्तवर्जनाः ।
 कटुपाकरसाश्चैव सुरसार्जकभूस्तृणाः” ॥
 इति सुश्रुतञ्च ॥

अर्जुनः, त्रि, (अर्जयति, अर्ज + खलु) उपार्जन-
 कर्ता । यथा । “स्वतएव वशिष्ठेन ज्येष्ठ्यांश्चद्वय-
 मभिधायार्जकस्यांश्चद्वयमभिहितं” । इति दाय-
 मागः ॥

अर्जनं, स्त्री, (अर्ज + ल्युट्) उपार्जनं । स्वत्वहेतु-
 भूतो व्यापारः । यथा । अर्जनं स्वत्वहेतुभूतो
 व्यापारः अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्ध-
 मिति दायभागः ॥

“अर्जयितव्यापारोऽर्जनमिति जीमूतवाहनः” ।

“स्वामित्वजनकव्यापारत्वम्” इति महेन्द्रः ।

“स्वामित्वहेतुभूतव्यापारत्वम्” इति श्रीकृष्णः ।

“पितृनिधनकालीनं वा जीवनमेव पुत्रस्यार्जनं
 भविष्यति” । इति दायभागः ।

“अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रक्षणे” ।

इति पञ्चतन्त्रे ।

“अर्थार्जनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्जनम्” ।

इति मनुः ।

अर्जुनं, स्त्री, (अर्ज + उगन्) दृशं । नेत्ररोगः ।

इति विश्वमेदिन्यौ ॥ तस्य लक्षणं । “एको यः
 शश्वधिरुपमस्तु विन्दुः शुक्रास्यो भवति तदर्जुनं
 वदन्ति” । इति माधवकरः ॥

“नीरवः क्षाणोऽर्जुनं विन्दुः शश्वलोहितलो-
 धितः” इति वामदेवः ॥

अर्जुनः, पुं, (अर्ज + उगन्) पाण्डुराजस्य तृतीय-
 पुत्रः । स नु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जातः । तत्पर्यायः ।

पाण्डुः २ जियुः ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५
 योमतुः ६ विजयः ७ कृष्णः ८ सव्यसाची ९
 धनञ्जयः १० । इति विराटपर्व । पार्थः ११
 शक्रगन्धनः १२ गाण्डीवी १३ मध्यमपाण्डवः १४
 श्वेतवाजी १५ कपिध्वजः १६ राधाभेदी १७
 सुभद्रेशः १८ गुडकेशः १९ दृष्टवज्रः २० । इति
 गटाधरः ॥ ऐन्द्रिः २१ । इति भूरिप्रयोगः ॥ २२ ॥

स्वनामख्यातवृत्तविशेषः । आजन इति भाषा ।

तत्पर्यायः । नदीसर्जः २ वीरतरुः ३ इन्द्रद्रुः ४
 ककुभः ५ । इत्यमरः ॥ शम्बरः ६ पार्थः ७
 पित्रयोधोः ८ धनञ्जयः ९ वैराटः १० किरीटी
 ११ गाण्डीवी १२ शिवमल्लकः १३ सव्यसाची १४
 कर्णारिः १५ कर्कवीरकः १६ कौन्तेयः १७ इन्द्र
 खनुः १८ वीरद्रुः १९ कृष्णसारथिः २० पृथानः

२१ पाण्डुः २२ धन्वी २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तत्पर्यायगुणाः ।

“ककुभोऽर्जुननामाख्यो नदीसर्जश्च कीर्तितः ।

इन्द्रद्रुर्वीरवृत्तश्च वीरश्च धवलः स्मृतः ॥

ककुभः प्रीतलो भग्नततक्षयविषासजित् ।

भेदोमेघव्रणान् हन्ति तुवरः कफपित्तहृत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्षतभग्नरक्त-
 क्षन्धनमूत्रकृच्छरोगे पथ्यत्वं । इति राजवल्लभः ॥

कपायत्वं । उष्णत्वं । व्रणशोधनत्वं । कफपित्तशम-
 लघ्णातिनाशित्वं । वायुरोगप्रकोपकारित्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (अस्य व्यवहारो
 यथा,—

“अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं दद्याद्भृशमये” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहः ॥)

कार्तवीर्यार्जुनः । माहिष्मती नाम पुरी तस्य
 राजधान्यासीत्, स खलु मुजवीर्येण सप्तद्वीपां

धरामजयत् । योगाद् बाणसहस्रञ्च लब्धवान् ।

“तस्य बाणसहस्रान्तु युध्यतः किम भारतः ! ।

योगात् योगेश्वरस्येव प्रादुर्भवति मायया ॥

तेनेयं पृथिवीं सर्व्यां सप्तद्वीपा सपर्वता ।

सप्तमद्रा सनगरा उपेत्य विधिना जिता ॥

तेन सप्तसु दोषेषु सप्तयज्ञस्तानि वै ।

प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय” ॥

“योऽर्जुनेनार्जनस्तुल्यो दिवाङ्मर्त्यवाङ्मना” ।

इति महाभारते ॥ मयूरः । मातुरेकसुतः । इति

भेदिनी ॥ श्वेतवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

अर्जुनध्वजः, पुं, (अर्जुनस्य पार्थस्य ध्वजः, रथ-
 केतुभूतः, सततं तत्रावस्थानात्) । हनूमान् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

अर्जुनी, स्त्री, (अर्ज + उगन्, गौरादित्वात् डीप्) ।

गवी । कर्तव्ययानदी । कुट्टनी । उवा । इति

विश्वमेदिन्यौ ॥

अर्जुनोपमः, पुं, (अर्जुनः स्वनामख्यातः वृत्तः उपमा
 यस्य सः) । वृत्तभेदः । श्रेयुग इति भाषा ।

तत्पर्यायः । महापत्रः २ शाकवृत्तः ३ अनीलः ४
 धर्मः ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शाकाख्यः ६
 खरपत्रः ७ । इति रत्नमाणा ॥

अर्जः, पुं, (अर्जः क्तः) शाकवृत्तः । इति शब्द-
 चन्द्रिका । अक्षरं । इत्यागमः । वर्णः । यथा,—

“वर्णोऽक्षरं रश्मिरर्णः खरास्तु कथिता अक्षः ।

यज्ञानि ह्येते वर्गाः कादयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः” ॥

इति वीजवर्णमिधानं ॥

अर्जः, [त्] स्त्री, (अर्जयति, अर्ज + ल्युट्) उदके नुट्
 चेत्यर्चरेणुत् तस्य च नुट्) जलं । इत्यमरः ॥

अर्जवः, पुं, (अर्जोऽसि जलानि सन्त्यस्मिन्, अर्जसो-
 लोपश्चेति वः सलोपश्च) । समुद्रः । इत्यमरः ॥

“अर्जवश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्जवः” ।

इति रघुवंशे ॥

अर्जवः, पुं स्त्री, (अर्जवात् जायते, अर्जव + जन +
 ल, उपपदसमासः) । समुद्रफेनः । इति रत्नमाणा ॥

(समुद्रफेनशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयं) ॥

अर्जवमन्दिरः, पुं, (अर्जवः मन्दिरमिव यस्य सः) ।

वरुणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्जवोद्भवः, पुं, (उद्भवत्स्मात्, उत् + भू + अर्ज-
 दाने अप्, अर्जवः उद्भवो यस्य सः) । अग्निजार-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अग्निजारशब्दे-
 ऽस्य गुणा ज्ञातव्याः) ॥ (चन्द्रः । अमृतः) ॥

अर्जोदः, पुं, (अर्जोऽसि ददाति, दा + क्) सुस्तकः ।

मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्जोभवः, पुं, (अर्जोऽसि जले भवति, अर्जस् + भू +
 अप्, उपपदसमासः) । शङ्खः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

अर्जगलः, पुं, (आर्जोऽव गलति, गल + अच्, पृथो-
 दरादित्वात् वा ऋश्चः) । पार्श्वगलः । नील-
 भ्रिण्टिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (नीलभ्रिण्टि-
 शब्देऽस्य गुणो व्याख्येयः) ॥

अर्जनं, स्त्री, (अर्ज + ल्युट्, पठ्ते इयङभावः) ।

शुश्रूषा । गिन्दा । इत्यमरः ॥

अर्जिः, स्त्री, (अर्ज + क्तिन्) । पीडा । धनुरग्रभागः ।

इत्यमरः ॥ (पीडार्थे उदाहरणं यथा,—

“चूर्णं समं रचकश्चिह्नमन्यौषधानां,
 श्रुण्वन्मुना कफसमीरणसन्भवासु ।

हृत्पार्श्वेऽष्टजठरार्तिभिर्द्विचिकासु
 पेयन्तथा यवरसेन च विद्विबन्धे” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहः ॥)

अर्जिका, स्त्री, (अर्ज + खलु) अर्जिका । नाद्योक्तौ

व्येष्टा भगिनी । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अर्थं, क्, उ याच्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उ

अर्थयते अर्थोपयते । प्रार्थयत्यल्पमूल्यानीत्यादौ

प्रार्थनं प्रार्थः पश्चात् प्रार्थं करोति इति औ

परस्मैपदं । इति दुर्गादासः ॥

अर्थः, पुं, (अर्थ + घञ्) । विषयः । याचना ।

धनं । कारणं । वस्तु । शब्दप्रतिपाद्यः । निवृत्तिः ।

प्रयोजनं । इति मेदिनी ॥ प्रकारः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (धनार्थे यथा,—

“अर्थेन बलवान् सर्वः अर्थाद्भवति पशितः”

इति हितोपदेशे । अथ च विवरणस्यान्तर्गतः ।

“कस्यार्थधन्मो वद पीडयामि

सिन्धोस्तटावोघव प्रवृद्धः” इति कुमारसम्भवे ।

“तमखिलद्वयं कामो राजसत्त्वर्थ उच्यते

सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठमेयं यथोत्तरं” ॥

इति मनुः । शब्दप्रतिपाद्यः । शब्दानामभिधेयः ।

“वागर्थविव संपत्तौ वागर्थप्रतिपत्तये” ।

इति रघुवंशे । अभिधेयः । अक्षरशरशस्त्रादौ

अर्थस्त्रिविधः, वाच्यो लक्ष्यो यज्ञश्चेति ।

अर्थना, स्त्री, (अर्थ + युच्) । याचना । मित्रा ।

इत्यमरः ॥

अर्थपतिः, पुं, (अर्थानां पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः) ।

कुपेरः । राजा । इति मेदिनी ॥

“अर्थार्थमर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः” ।

“स नैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्” । इति रघुवंशे ॥

अर्थप्रयोगः, पुं, (अर्थानां धनानां प्रयोगः, यष्टी-
 तत्पुरुषः) । वृद्धिजीविका । इत्यमरः ॥ सुदे

देया वाङ्मी देया इत्यादि भाषा ।

अर्थवादः, पुं. (अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य निन्दार्थस्य वा वादः, वद + करणे घञ्.) कृतिः । प्रशंसा । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु त्रिविधः । गुणवादः १ अनुवादः २ भूतार्थवादः ३ । यथा,— “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥

इति भट्टः ॥ तत्त्वसम्बन्धिनीमते च त्रिविधः । स्तुत्यर्थवादः १ फलार्थवादः २ सिद्धार्थवादः ३ निन्दार्थवादः ४ परकृतिः ५ पुनराकल्पः ६ मन्त्रः ७ । यथा मुदाहरणानि श्रुत्युक्तत्वात् न लिखितानि ॥ विध्यसमभिव्याहृतवाक्यं । यथा । “अर्थवादश्च विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः” सोऽपि त्रिविधः । गुणवादानुवादभूतार्थवादमेदात् । यथा—

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥

इति ॥ अयमर्थः । विरोधे विशेष्यविशेषणयोः सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे दुःखादः व्यङ्ग्यकथनरूपत्वात् । यथा “यजमानं सुस्तरः” इति । अत्र सुस्तरः कुशसुष्ठिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयबाधात् यजमानस्य कुशसुष्ठिधारणरूपार्थवादरूपत्वात् गुणवादः । अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेर्धर्मो वादः । यथा नान्तरीक्षेऽग्निश्चेतयः अग्निर्हिमस्य मेघश्च इत्यादि च । अन्तरीक्षेऽग्निचयनस्यासम्भवेन तदभावस्य अग्नेर्हिमनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः । तद्धानौ तयोर्विरोधावधारनयोस्मान्ने भूतार्थवादः । यथा इन्द्रो वज्रहन्त्रित्यादि । सोऽपि द्विविधः । स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च । यथा,—

“सन्धानुपासते ये च” इत्यादि स्तुत्यर्थवादः । “स्तीतैलमांससंमोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्” ॥ विष्णुमन्त्रमोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” ।

इत्यादि निन्दार्थवादः । इति आडविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥

“प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं” । इति वेदान्तसारः ॥ तद्विवरणं यथा । अधार्थवादाधिकरणं । तत्रार्थवादाश्च ब्रह्म श्रूयन्ते ते किं प्रमाणं न वेति संशये पूर्वपक्षसूत्रं । आम्नायस्य प्रवर्तकत्वं तदर्थमेव तदवतारादिति । अस्यार्थः । आम्नायस्य वेदस्य प्रवर्तकत्वं विधेये इति शेषः । तदर्थं वेदामिधानात् । तच्च प्रवर्तकत्वं कार्यताज्ञानद्वारेण तद्दिना प्रवृत्त्यभावात् । अतः सिद्धार्थकानां स्तुत्यर्थवादानां कार्यतावाचकपदाभावात् न कार्यताधीजनकत्वं । अतोऽप्रामाण्यमेव । अतस्तेषामर्थवादानां प्रवर्तकत्वाप्यर्थमवश्यं विधिकल्पनं कृतिविशेषणत्वं वा युक्तं अतएव सिद्धान्तसूत्रं । विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां सूरिति । अस्त्यर्थः । अर्थवादानां कृतिपरत्वेन विधिना सह एकवाक्यत्वात् ते अर्थवादाः प्रमाणानि स्युः । तथा च विधेयप्रवृत्तावेव तेषां तात्पर्यं तत्रैव प्रामाण्यं यत्परशब्दः स शब्दार्थ इति सिद्धान्तात् न स्वार्थे कृत्यादौ तत्र तात्पर्याभावात् । तर्हि यत्र दुःखेन

सम्भिन्नमित्यादेः स्वतन्त्रार्थवादानां का गतिरित्यत्राह भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नायः । अस्त्यर्थः । भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थेन कार्यबोधकेन विधिना इति यावत् । समाम्नायः पाठः कार्य इति शेषः । ततश्च विधिवाक्याकाङ्क्षापूरकत्वेन कार्यान्वितबोधकतया तेषां प्रामाण्यं । यथा । लिखित्यमात्रयूपाहवनीयवाक्यानां यूपाहवनीयपरिचयाय कार्यान्वितबोधकत्वेन स्वार्थबोधकत्वे प्रामाण्यं । तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गरूपपरिचयाय स्वर्गबोधकत्वेन ।

“यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च यस्तमनन्तरं । अमितापोपनीतं यत् तत् सुखं स्वपदास्पदं” ॥

इत्यादि वाक्यानामपि प्रामाण्यं । अन्यथा यूपदिपदार्थापरिचये च तत्तद्विधवाक्यानां प्रवृत्तिर्न स्यादतो विधिनैकवाक्यत्वात् सिद्धार्थकानामपि प्रामाण्यं । यत्र तु विधिना सह विरोधः तत्र न स्वार्थे प्रामाण्यं । यथा “अहरहः सन्धानुपासित” इत्यादौ ।

“सन्धानुपासते ये तु नियतं संश्रितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” ॥ इत्याद्यर्थवादानां ॥ अतो नित्ये कर्मणि फलश्रुतिर्यथादयव सोऽपि रच्युत्पादनपरः । अतोऽत्र कार्यताज्ञानादेरप्रवृत्तिरिति दिक् । इति धर्मदीपिका ॥

अर्थवान्, [वृ] पुं, (अर्थोऽस्त्यस्य, अर्थ + मतुप् + मस्य वः) पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थविशिष्टे चि । (ऐश्वर्यशाली । “तेनार्थवान् लोमपरास्त्रुखेन” । इति रघुवंशे । अभिधेययुक्तः । सार्थकः । “करोति यः सर्वजनातिरिक्तां सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः” । इति किराताजुनीये । “अर्थवान् खलु मे राजशब्दः” । इति शाकुन्तले ॥

अर्थविज्ञानं, स्त्री, (अर्थस्य विज्ञानं, षष्ठीतत्पुरुषः) श्रुतब्रह्माद्यधोगुणान्तर्गतगुणविशेषः । शब्दार्थज्ञानं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“श्रुतब्रह्मा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहोऽपहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः”) ॥ अर्थव्ययञ्च, त्रि, (अर्थस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति, ज्ञा + क्त) घनव्ययप्रकारवित् । (किं घनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति विशेषाभिज्ञः) तत्पर्यायः । सकुलः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्थशास्त्रं, स्त्री, (अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं, षष्ठीतत्पुरुषः) चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं । तत्पर्यायः । दण्डनीतिः २ । इत्यमरः ॥ यथा,—

“वृहस्पतिप्रवृत्तिभिः प्रणीतश्चार्थशास्त्रकं । तत्रैव दण्डनीतिः स्यादत्र ज्ञेयौ नयानयौ” ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टादशविद्यान्तर्गन्विद्याविशेषः । यथा विष्णुपुराणं ।

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायवित्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येवास्तुतदंशः ॥ आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ता” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ धर्मशास्त्रेणार्थशास्त्रस्य वाक्यत्वं यथा ॥ “स्तुत्यर्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य वाधनं । परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत्” ॥ अर्थशास्त्रस्य मन्वादप्रणीतराजनीत्यादिविधयस्य । यदाह,—

“अनागमन्तु यो मुञ्जे बह्वन्वदशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥ इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते । ततश्चार्थशास्त्रस्य त्रिपुरषीयेतरपरत्वेन सङ्गोचः” ॥ इति मलमाततत्त्वं ॥

अर्थसिद्धकः, पुं, (अर्थात् सिद्धः, अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य, समासान्तः कः) सिद्धवारदृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थागमः, पुं, (अर्थस्य आगमः, षष्ठीतत्पुरुषः) घनागमः । तत्पर्यायः । आयः २ । इति हलायुधः ॥ (“अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च । वश्यञ्च पुलोऽर्थकरी च विद्या वस्त्रजीवलोकेषु सुखानि राजन्” ॥ इति हितोपदेशे ॥)

अर्थिकः, पुं, (अर्थयते इत्यर्थी वाचकः कुत्सितार्थे कन्) वैतालिकः । निद्राशयस्य राजादेर्गान्तरयिता । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्थी, [नृ] त्रि, वाचकः । सहायः । सेवकः । विवादी । इति विश्वः ॥ धनी । अर्थी विद्यतेऽस्येति इन् ॥ अर्थ्य, स्त्री, (अर्थ + यत्) शिलाजतु । इत्यमरमेदिनीकरो ॥ अर्थ्यहि ते त्रि ॥ अर्थ्यः, त्रि, (अर्थे साधुः, तत्साधुरिति यत्, अर्थान्नपेतः, धर्मपथार्थन्यायादन्नपेत इति यत्प्रत्ययः) पण्डितः । धनवान् । न्याय्यः । इत्यमरभरतौ । वाच्यः । वाचनार्थकार्यधातोः कर्मणि यः ॥ (अर्थयुक्तः । उदरार्थयुक्तः । “अर्थ्यमर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः” । इति रघुवंशे । “वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपद्योपतस्यिरे” । इति कुमारसम्भवे ॥

अर्थं यातनागतिवाचनेषु । (गतौ, सकं पीडायां व्यकं भ्वादि परं सेट्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ यातना ताडनं । अर्थेति पुत्रं पिता । “अरुहन् नार्हति चातकोऽपि” । न वाचनीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ अर्थं च वधे । (चुरां-उभं-सकं-सेट्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्थं दत्तं इति । “रक्षःरक्षस्त्राणि चतुर्दंशार्हन्तु” । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ अर्थं क वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्थयति । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ अर्थं, स्त्री, (अर्थ + ल्युट्) वाचनं । पीडनं । हननं । गमनं । अर्थं घातोर्भावेऽणट्प्रत्ययः ॥ (“रुज्ज्वलेति तदेवावाच वनं परवर्णादनम्” । इति रामायणे ।)

दर्शना, स्त्री, (अर्द्ध + वृच्, टाप् ।) याचूजा । भिक्षा ।
 इत्यमरः । (यातना । वधः । हिंसा । गतिः ।)
 र्दनिः, पुं, (अर्द्ध + अणि ।) अग्निः । याचूजा ।
 रोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 प्रदितं, स्त्री, (अर्द्ध + क्तः ।) वायुव्याधिविशेषः । तस्य
 (निदानपूर्वकं प्रसम्प्राप्तिपूर्वकं) लक्षणमाह (सुश्रुतः) ।
 “उच्चैर्वाहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ।
 हसतो जृम्भतो भाराद्विषमाच्छयनादपि ॥
 शिरोनासौष्ठविबुक्कलगाटेक्ष्णसन्धिजः ।
 अर्द्धयित्वागिलो वक्त्रमर्द्धितं जनव्यतः ॥
 वक्त्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
 शिरश्चलति वाक्स्फूर्णो नेत्रादीनाश्च वैक्षतम् ॥
 ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना ॥
 (यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलं ।
 वायुरूद्धं त्वचि स्नापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ॥)
 तमर्द्धितमिति प्राज्वर्याधिं व्याधिविशारदाः” ॥
 तस्यासाध्यलक्षणञ्चाह ॥
 “क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाविणः ।
 न सिध्यत्यर्द्धितं वाङ् चिबर्धं वेपनस्य च ॥ * ॥
 भावप्रकाशेऽप्येयं व्याख्या ॥ व्याहरतः वदतः ।
 कठिनानि भृगुफलादीनि । विषमाच्छयनासना-
 दिति पाठान्तरे । विषमाच्छयनासनात् ग्रीवादि-
 वैपरीत्येन ग्रथनादासनाच्च । अर्द्धयति पीडयति ।
 जनयेत्त इति पाठान्तरे । ततस्तदनन्तरं अर्द्धितं
 जनयेत् । अर्द्धिते जाते किं स्यात्तदाह । वक्त्री-
 भवतीत्यादि । अपवर्त्तते वक्त्रीभवति । चलति
 कम्पते । वाक्स्फूर्णः वाङ्निरोधः । नेत्रादीना-
 मित्यादिशब्देन भृगुखड्गनासिकादीनां ग्रहणं ।
 वैक्षतं वेदनास्फुरणवक्रत्वादि । ग्रीवेत्यादि यस्मिन्
 पार्श्वे अर्द्धितं तस्मिन् पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना ॥
 अग्निमिषाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्तं
 प्रकर्षणे लयं व्यत्यक्तञ्च भाषितुं शीलं यस्य । तस्य
 अर्द्धितं न सिध्यति त्रिवर्धं अतीतवर्धत्रयं । अथवा
 त्रयाणां चक्षुर्गन्तासुखानां वर्धः खावो यच्च तत् ।
 वेपनस्य कम्पनशीलस्य च । वाङ्मतिशयेन न
 सिध्यति इत्यन्वयः । गाढमित्यर्थे च स एवार्थः ॥ * ॥
 (चरकञ्चाह ।
 “अतिवृद्धः शरीराद्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
 यदा तदोपशोष्यात्कु वाङ् पादश्च जानु च ॥
 तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्द्धं मुखं जिह्वं करोति च ।
 वक्त्रीकरोति नासाभुजलाटादिहनुन्तया ॥
 ततो वक्त्रं व्रजत्यास्ये भोजनं वक्त्रनासिकं ।
 स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्षरयश्च निगृह्यते ॥
 दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता कला सञ्जति चास्यवाक् ।
 दन्ताश्चलन्ति याथ्येते अवयवौ भिद्यते स्वरः ॥
 पादहस्ताक्षिजङ्घोरुशङ्खश्रवणगण्डरक् ।
 अर्द्धं तस्मिन् मुखाद्धं वा केवले स्यात्तदर्द्धितं” ॥ * ॥
 वामटम्याह ।
 “शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
 उन्मासवक्त्रक्षरयुस्वरकार्मुककर्षणात् ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानाहं चर्चणात् ।
 वायुर्विद्वल्लैस्त्वैव वातैरूर्द्धमास्थितः ॥

वक्त्रीकरोति वक्त्रार्द्धमूर्द्धं हसितमीक्षितं ।
 ततोऽस्य कम्पते मूर्द्धा वाक्स्फूर्णस्त्वनेत्रता ॥
 दन्तचालः स्वरभंगः श्रुतिहानिः क्षरग्रहः ।
 गन्धाज्ञानं स्मृतैर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥
 निष्ठीवः पार्श्वतोऽथवादेकस्याक्ष्णोनिमीलनं ।
 जङ्घोरुद्धं रज्जा तीव्रा शरीराद्धेधरेपि वा ॥
 तमाङ्गरर्द्धितं केचिदेकायासथ चापरे” ॥ * ॥
 हारीतसंहितायामप्युक्तं ।
 “सन्तापदाहशोषाश्च मूर्च्छापित्तान्वितोमसत् ।
 शैत्यं शोषोऽरुचिर्जायं वातश्लेष्मसमन्वितं ॥
 यो दन्तजाश्रितो धीरान्तं साध्यं मासतं विदुः ।
 केवलोऽपि समीरोऽपि सोऽपि साध्यतमः स्मृतः ॥
 वक्त्रं भवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
 वैक्षत्यं नयनानाश्च विसंक्षो वेदनातुरः ॥
 ग्रीवायां गण्डयोर्दन्तपार्श्वे यस्यातिवेदना ।
 तमर्द्धितमिति प्राज्वर्याधिविचक्षणः ॥
 लालाखावोऽथ ग्रीवाश्च हनुग्राहे विरस्यता ।
 दन्तशूलं भवेद्यस्य वातेनार्द्धितमेव च ॥
 पीताद्धं सज्जरं दृष्ट्वा पित्तजे मोह एव च ।
 ग्रीवास्तन्मोऽस्य भवति कपोद्धतेऽथवाहिति” ॥ * ॥
 “वातात्यक्तालकाश्च स्यात् त्रिविधं तत्प्रमासतः ।
 लालाखावो यथा कम्पः स्फुरणं हनुवागग्रहः ॥
 ओष्ठयोः श्वयथुः शूलस्वार्द्धिते वातजे भवेत् ।
 पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ॥
 गण्डे शिरसि मन्यायां शोथः स्तम्भः कफात्मके” ॥ * ॥
 (अथ तस्य चिकित्सामाह सुश्रुतः ॥ अर्द्धितातुरं
 बलवन्तमुपकरणवन्तश्च वातव्याधिविधानेनेनापच-
 रेद्वैशेषिकैश्च मल्लिङ्गशिरोवत्तनस्यधूपेनापनाह-
 खेहनाडीखेदादिभिः । ततः सट्ठणं महापञ्चमूलं
 काकोल्यादिं विदारिगन्धादि सौदकानूपमांसं त-
 थैवौदकान्द्वयं संहृत्य दिगुणोदके क्षीरक्षीणे नि-
 क्ताथ पादावशिष्टमवतार्य परिखाय तैलप्रस्थे-
 नेान्मिश्र्य पुनरप्रावधिअयेत् ततस्तैलं क्षीरानु-
 गतमवतार्य शीतोभूतमभिर्मिश्रीयात्तत्र यः स्नेहः
 उत्तिष्ठेत्तमादाय मधुरौघधसहक्षीरयुक्तं वि-
 पचेदेतत् क्षीरतैलमर्द्धितातुराणां पानाभ्यङ्गनादि-
 धूपयेान्यं । तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरक्षितपर्ण-
 मिति ॥ * ॥ चरकस्तु ॥
 “अर्द्धिते नावनं मूर्द्धं तैलं तर्पणमेव च ॥
 नाडीखेदापनाहञ्च आनूपमिश्रितैर्हिताः” ॥ * ॥
 वामटश्च ॥
 “अर्द्धिते नावनं मूर्द्धं तैलं श्रोत्राक्षितर्पणं ।
 सशोफे वमनं दाहरागयुक्ते शिराश्वधः” ॥ * ॥
 हारीतसंहितायां ।
 “अर्द्धं पलं रसेनश्च हिङ्गुसैन्धवजीरकैः ।
 सौवर्चलेन संतुक्तं तथैव कटुकजिकं ॥
 छतेन संयुतं भक्षेन्मासमेकं दिने दिने ।
 निहन्ति वातरोगश्च अर्द्धितश्च प्रतानकं” ॥ * ॥ १
 चक्रपाणिंसंग्रहे ॥
 “रसेन नवनीतेन प्राश्य हन्यर्द्धितं मृतं ।
 अर्द्धिते नवनीतेन खादेन्माषण्डरीं नरः ॥
 क्षीरमांससैर्भुक्ता दशमूलोरसं पिवेत् ।

सैहाभ्यङ्गशिरोवत्तिपाननस्यपरायणः ।
 अर्द्धितं स जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तरभक्तिकं” ॥ * ॥
 भावप्रकाशेऽप्येतदतिरिक्तं यत्संगृहीतं तच्चैतत् ॥)
 “खेहपानानि नस्यश्च भोज्यान्वनिलहन्ति च ।
 उपनाहञ्च शस्यन्ते खेदनं वस्तयोऽर्द्धिते” ॥
 वस्तिरचशिरोवत्तिरेव ।
 “दशमूलिकषायेण मातुलुङ्गरसेन वा ।
 बलया पञ्चमूल्या वा क्षीरं वातात्मके हितं ॥
 पिष्टं माषकृतं जग्ध्वा नवनीतेन सोऽर्द्धिते ।
 क्षीरं मांसरसैर्भुक्ता दशमूलोरसं पिवेत् ॥
 अर्द्धिते पित्तजे ग्रीवान् खेहञ्चैव विनिर्दिशेत् ।
 छतवस्तिप्रसेकश्च क्षीरसेकं तथैव च ॥
 जिह्वाभूताननो मूको दाहवान् योऽर्द्धितो भवेत् ।
 कुख्यात् प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनो ॥
 श्लेष्मभागे क्षयं नीते रंध्यैः समुपाचरेत् ।
 अर्द्धिते शोथसंयुक्ते वमनश्च प्रशस्यते ॥
 रसेनकल्कं तिक्ततैलमिश्रं
 खादेन्नरो योऽर्द्धितरोगयुक्तः ।
 तस्यार्द्धितं नाशमुपैति शीघ्रं
 रुद्धं घनागामिव वायुवेगात्” ॥ इति ।
 अर्द्धितः, त्रि, (अर्द्ध + क्तः ।) याचितः । इत्यमरः ॥
 हिंसितः । इति मेदिनी ॥ गतः । पीडितः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 अर्द्ध, स्त्री, (ऋध् + घञ् ।) समानांशः । समभागः ।
 इत्यमरः ॥ व्याधा इति भाषा । समभागेऽर्द्धशब्दः
 पुमान् स्त्रीवश्च । अर्द्धशब्दः पुंलिङ्गः खण्डपर्याय-
 एव विभागीत्यत्र वण्टितस्य तुल्यवण्टिते अर्द्ध
 स्त्रीवमेवेति केचित् । अर्द्धो रूपभेदात् भागे
 पुंसि । तथा वस्त्रार्द्धो नगरार्द्धः उपचारानु भाग-
 वति वाच्यलिङ्गः । यथा अर्द्धां शाटी अर्द्धः कम्बलः
 अर्द्धं वस्त्रं । इति माधवी ॥ असमपरिभागव-
 त्तिस्त्रिलिङ्गोऽर्द्धइत्यनुशासः । समग्रविभागेऽर्द्ध-
 शब्दो नपुंसक एव नान्यलिङ्गः । इति भागवत्तिः ।
 इति भरतः ॥
 अर्द्धः, पुं, (ऋध् + घञ् ।) एकदेशः । तत्पर्यायः ।
 भिक्तं २ शकलं २ खण्डं ४ । इत्यमरः ॥ (“पञ्चा-
 र्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्” ॥
 इति शाकुन्तले ।
 “सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः ।
 अर्द्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः” ॥
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 अर्द्धगङ्गा, स्त्री, (अर्द्धं गङ्गायाः, एकदेशतत्पुरुषः ।)
 कावेरी नदी । इति चिकारणशेषः ॥
 अर्द्धगच्छः, पुं, (अर्द्धः चन्द्रसमः गुच्छः ।) चतुर्वि-
 ष्वतिगच्छकधारः । इति हेमचन्द्रः ॥ चञ्चिश्चनरि
 दाना इति भाषा ।
 अर्द्धचन्द्रः, पुं, (अर्द्धं चन्द्रस्य ।) नखक्षतं । वाग-
 विशेषः ।
 (“चतुर्भिरर्द्धचन्द्रैश्च जघान चतुरो हयान्” ।
 इति रामायणे ।) गणहस्तः । (“ग्रहाणाः सर्व-
 र्द्धचन्द्रं दत्वा निःसारिताः” । इति पञ्चतन्त्रे ।)
 गणाटिपी यस्य प्रसिद्धिः । इति मेदिनी ॥ चन्द्रकः ।

“अमार्कापातश्रवणैर्युक्ता चेन्माघपौषयोः ।
अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहेः समः ॥
एव सूर्यपर्वशताधिक इति ह्यवचिन्तामणौ
पाठः । तथा ।

“दिवैव योगः शरतोऽयं न च रात्रौ कदाचन ।”
रान्द्रपुराणे ।

“अर्द्धोदये तु संप्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलं ।
अज्ञात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसन्निभाः ॥
यत्किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं सेतुसन्निभं ॥
शिवविष्णुश्चानुप्रशस्तकालोऽपि । रुद्रनारदीयं ।
“अर्द्धोदये च पूषार्कं हस्तार्कं रोहिणीबुधे” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अर्द्धोदयः, क्षी, (अर्द्धोदयः अर्द्धोदयः, तत्र काशते,
काश + ड ।) उत्तमस्त्रीणां अर्द्धोदयपर्यन्तं चेत्-
नाकारपरिधेयवस्त्वं । तत्पर्यायः । चण्डातकं २ ।
इत्यमरः ॥

अर्धगं, ग्री, (अ + गिच् + ल्युट् ।) प्रापणं । सम-
पणं । यथा,—

“यत्करोषि यदश्रसि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्तुल्यं मदर्पणम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ६ अध्यायः । (स्यापणं ।
न्यासः ।

“कौलासगौरं दृष्टमागच्छोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्” ।

इति रघुवंशे । खल्व्यागः । परित्यागः ।

“अर्पणं स्वस्य वाक्कार्यं परस्यान्वयसिद्धये” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

अर्पितः, पुं, (अ + गिच् + इसन् ।) दृढयं । इत्युणा-
दिकोषः ॥ (अयमांसः ।)

अर्चु, हिंसे । (आदि-पर-सक-सेट् ।) गतौ । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्चुति । इति दुर्गादासः ॥

अर्चुदः, पुं, क्षी, (अर्चु + विच्, तस्मै उदेति, उद् +
इण + ड ।) दृष्टकोटिसंख्या । रोगविशेषः ।

मांसकीलाः । मांसपुण्यः । आव् इति भाषा ।
इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । मेदिनी च ॥ तस्य
निदानलक्षणम् ।

“गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः

संमूर्च्छिता मांसमदृक् प्रवृत्त्य ।

वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्त-

मनल्पमूलं चिरदृष्टपाकं ॥

कुर्वन्ति मांसोष्णमव्यग्राधं

तमर्चुदं प्रास्त्रविदे वदन्ति” ।

महान्तं ग्रन्थपेक्षया चिरेण रुद्रिरुपाकश्च यस्य
तत् चिरदृष्टपाकं । अपाकमिति ग्रन्थः सका-
शादस्य मेदघ्रापकं । अव्यग्राधं दृष्टानुप्रविष्टं ॥*॥
निदानपूर्वकाणि विशिष्टानि लक्षणान्याह ।

“वातेन पित्तेन क्रमेण वापि

गन्तेन मांसेन च मेदसा च ।

तज्जायते तस्य च लक्षणानि

ग्रन्थैः समानानि सदा भवन्ति” ॥

ग्रन्थैः समानानि वातिकपैतिकैश्चैषिकमेदोजानां

ग्रन्थीनां लक्षणैर्व्यातिकपैतिकैश्चैषिकमेदोजाना-

मर्चुदानां लक्षणानि तुल्यानि भवन्ति ॥*॥ रक्ता-
र्चुदमाह ।

“दोषप्रदुष्टं रुधिरं शिराश्च
सङ्गोच्य संपीड्य ततश्च पाकं ।

सखावमुन्नहति मांसपिण्डं

मांसाङ्गुरैरातमास्य रुद्रिजं ॥

खव्यजसं रुधिरं प्रदुष्ट-

मसाध्यमेतद्गुधिरात्मकान्तु ।

रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्

पाण्डुर्भवेद्वर्चुदपीडितस्तु” ॥

दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्गोच्य संपीड्य
संहतीकृत्य मांसाङ्गोः सर्वेष्वङ्गेषु दूष्यत्वं रक्तजे
तु विशेषतो रक्तदुष्टिः । एवं मांसाङ्गुदे विशेषतो
मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्डमुन्नहति
उन्नतं करोति । अपाकं ईषत्याकं यथा स्यादेव-
मिति क्रियाविशेषणं ईषत्याकश्च एकदेशपाकेन ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् । रक्तक्षयोपद्रवाः
सञ्च्यतेनाक्ताः । तैः पीडितत्वात् । अर्चुदपीडितः
रक्तार्चुदपीडितः ॥*॥ मांसाङ्गुदस्य संप्राप्तिमाह
“मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे
मांसं प्रदुष्टं समुपैति शोथं ।
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णं-
मपाकमशोपममप्रचाल्यं” ॥

मांसं प्रदुष्टं वातेन । अवेदनं वेदनारहितं
ईषद्वेदनं वा । अपाकं पाकरहितं ईषत्याकं
वा । अशोपमं पाषाणवत् कठिनं । अप्रचाल्यं
स्थिरं । यद्यपि रक्तमांसाङ्गुदयो रक्तमांसयो-
र्हेतुवेनाक्ताः तथापि रक्तजे पित्तं मांसजे वायु-
रारम्भकः ॥*॥ निदानमाह ।

“प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढ-
मेतद्भवेन्मांसपरायणस्य” ।

मांसाङ्गान्मांसेन यः प्रदुष्टमांसस्तस्यैव भवति
इत्यर्थः ॥*॥ असाध्यमाह ।

“मांसाङ्गुदं त्वेदसाध्यमाहुः

साध्येष्वपीमानि विवर्जयेच्च ।

संप्रस्तुतं मर्मेसु यच्च जातं

खोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यं” ॥

साध्येष्वपि वातजादिव्यपि । इमानि वक्ष्यमाणानि
संप्रस्तुतादीनि ॥*॥ अपरासाध्यमाह ।

“यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते

ज्ञेयं तदध्यर्चुदमर्चुदद्वेष्टः ॥

यद्दृष्टजातं युगपत् क्रमादा

द्विरर्चुदं तच्च भवेदसाध्यं” ॥*॥

अर्चुदानां पाकाभावे हेतुमाह ।

“न पाकमायाति कफाधिकत्वा-

न्मेदोवज्जत्वाच्च विशेषतस्तु ।

दोषस्थिरत्वात् ग्रन्थनाशं तेषां

सर्वार्चुदान्येव निमग्नतस्तु” ।

ग्रथनात् ग्रन्थिरुपत्वात् । नचपथां कफमेद-
सोराधिक्येऽपि पाको दृश्यते तथाच कथं न पाक

इत्याह निमग्नत्वं खर्भावत् ॥*॥

अथार्चुदस्य चिकित्सा ।

“ग्रन्थार्चुदानां न यतो विशेषः

प्रदोषहेत्वास्ततिदोषदुष्टेः ।

अतस्त्रिकित्सेद्विषगर्चुदानि

विधानविद्यस्त्रिचिकित्सेन ॥

हरिद्रा-लोध्र-पत्तङ्ग-गृहधूम-मनःशिला ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्चुदहरः परः ॥१॥

मूलकस्य क्षतः चारो हरिद्रायास्तथैव च ।

शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्चुदापहः ॥२॥

वटदुग्धकुष्ठरौमकजितं बद्धं वटस्य पत्रेण । अथ-

स्थिसमरात्रात् महादप्युपशान्तिमर्चुदं गच्छेत् ॥३॥

शिशुमूलकयोर्वर्जितं रक्तोष्णं सुरसां यवं ।

तक्रोशश्चरिपुं पिष्ट्वा निम्बेद्वर्चुदशान्तये ॥ ४ ॥

रक्तोष्णं सर्षपं । सुरसां तुलसीं । यवं रन्ध्रयवं ।

अश्वरिपुं करवीरं । इत्यर्चुदाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥

अर्चुदः, पुं, (अर्चु + उदच् ।) पर्वतविशेषः । इति
मेदिनी ॥

अर्मः, पुं, (अ + म ।) बालकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(प्रभाहीनः । मलिनः । शिथिलः । क्लेशः । शिशिरः ।
श्लेष्मकाश्चार्द्राः ।)

अर्मकः, पुं, (अर्म एव, स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इत्य-
मरः ॥

(“अभूच्च नमः प्रणिपातश्चित्तया

पितुर्मुदं तेन ततान साऽर्मकः” ।

इति रघुवंशे ।) मूलः । कृष्णः । इति मेदिनी ॥

खल्यः । सदृशः । इत्युणादिकोषः ॥

अर्मन्, क्षी, पुं, (अ + मन् ।) चक्षुरोगविशेषः ।

इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ तच्च पञ्चविधं ।

प्रस्तार्थमै १ शुक्लार्थमै २ रक्तार्थमै ३ मांसार्थमै ४

स्नायवार्थमै ५ । एषां लक्षणानि तत्तत्प्रत्ये द्रष्ट-

व्यानि । वैद्यके नान्तस्त्रीवलिङ्गोऽयं शब्दः ॥

अर्मन्वा, पुं, (अ + वाङ्गकात् मन् ।) द्रोणपरि-
माणं । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अर्थ्यः, पुं, (अ + यत् ।) स्वामी । वैश्यः । इत्यमरः ॥

अर्थे त्रि । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (त्रि, उल्लूकः ।

न्यायः । प्रभुः ।

अर्थ्यमा, [न्] पुं, (अर्थ्यं अर्थं मिमीते, मा +
कनिन् ।) सूर्यः ।

(“प्रोषितार्थमर्थं मेरोरन्ध्रकारस्तटीमिव” ।

इति भाषः ।

“सूर्योऽर्थ्यमाभगस्त्वया पूषार्कः सविता रविः ।

गभस्तिमानजः काणो मृत्युर्धाता प्रभाकरः” ॥

इति महाभारते । कश्यपात् दक्षकन्यया दित्या

जातो दादशादित्यमध्ये परिगणितः स्वान्धा-

दित्यः, यदुक्तं हरिवंशे,—

“मारीचात् कश्यपाज्जातात्ते दित्या दक्षकन्यया ।

तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह ॥

अर्थ्यमा चैव धाता च त्वया पूषा च भारत ! ॥

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।

अंशोभगश्चातितेजा आदित्या दादश स्मृताः” ॥

अर्थकृत् । इत्यमरः ॥ पितृदेवविशेषः । इति

मेदिनी ॥

अर्थ

अर्थ

अर्थ

अर्थ्यां, स्त्री, (ऋ + यत् + टाप् ।) वैश्वस्त्रीजातिः ।

इत्यमरः ॥

अर्थ्याणी, स्त्री, (अर्थ्य + आनुक् + डीप् ।) वैश्वस्त्रीजातिः । इत्यमरः ॥

अर्थ्या, स्त्री, (अर्थ्य + डीप् ।) वैश्वपत्नी । इत्यमरः ॥ वैश्वस्त्रीजातिः । इति दुर्गादासः ॥

अर्थ्वं वधे । (इति कविकल्पद्रुमः) ॥ (आदि-परं-सकं-सेट् ।) अर्थ्वति । इति दुर्गादासः ॥ अन्तः-स्यवकारान्तोऽयं ॥

अर्थ्वती, स्त्री, (अर्थ्व + बाङ्लकात् वनिप् + डीप् ।) घोटकी । इति हलायुधः ॥ कुट्टनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अर्वा, [न्] पुं, (ऋ + वनिप् ।) घोटकः । इत्यमरः ॥ इन्द्रः । गोकर्णपरिमाणं । इति विश्वः ॥ कुत्सिते त्रि । इत्यमरः ॥

अर्वाक्, व्य, (अवरे काले देशे वा अश्नति, अन्व + क्षिन्, एषोदरादित्वात् अर्वादेशः ।) पूर्व-कालतः पश्चात् । तत्पर्यायः । अवरः २ । इत्यमरः ॥ निकटं । इति भरतः । अर्वाच् इति केचित् ॥

अर्वाचीनः, त्रि, (अर्वाग्भवः, खः ।) पश्चाज्जातः । विपर्ययः । इति धरणिः ॥ (इदानीन्तनः । अधो-भागस्थितः । अवरदेशगतः ।

("यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरीक्षात्" ।

इति शतपथब्राह्मणे ।)

अर्शं, स्त्री, (ऋश् + अच् ।) अर्शरोगः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (वल्किाकारः गुह्यस्वरोगभेदः) ।

अर्शः, [ख्] स्त्री, (ऋ + असन्, ष्ट ।) खनाम-

ख्यातपायुरोगः । तत्पर्यायः । दुर्गमकं २ । इत्य-

मरः ॥ दुर्गम ३ गुदकीलः ४ गुदाङ्गुरः ५ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अनामकं ६ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ यथा । अघार्शोऽधिकारः । तत्रार्शसः

सन्निह्यनदानान्याह ।

"पृथग्दोषैः समक्षैश्च शोथितात् सहजानि च ।

अर्शोऽपि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये" ॥

केचिद्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते । तन्मतमाश्रि-

त्याह । शोथितादिति । सहजानि शरीरेण सह

जातानि । सङ्ग्राह्याह । षट्प्रकाराणीति । गुद-

वलित्रये सार्द्धं चतुरङ्गुलं गुदस्य सामं तस्यावयव-

भुतास्तिष्ठो वलयः शङ्खावर्तनिमा उपर्युपरि

सन्ति । तासां नाम प्रवाहिणी विसर्जनी संव-

रणी वेति । तत्र गुदौष्ठोऽङ्गुलमानस्तदूर्ध्व-

मङ्गलमाना प्रथमा वलिः । सार्द्धं काङ्गुलमाना

द्वितीया । तृतीया च तावती । उक्तञ्च ।

"अङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते ।

गुदौष्ठादङ्गुलं चैकं प्रथमान्तु वलिं विदुः ॥

सार्द्धं काङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्तिताः" ॥ १ ॥

एष वातार्शसो विप्रकृतं निदानमाह ।

"कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।

प्रमितान्पाशनं तीक्ष्णं मध्यं मैथूनसैवनं ॥

लघुनं देशकालौ च शीतो व्यायामकर्म च ।

शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः" ॥

प्रमितमपरिमितं । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषः । पैश्चादिन्दुमद्यस्य वातसमकत्वात् । चातप-
न्मूषवीर्योऽप्यङ्गुलरौक्ष्यादावप्रकोपे हेतुः वाता-
र्शसां । नन्वर्शसि सर्वाणि त्रिदोषजानि । यत-
स्याह ।

"पश्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये ।

सर्वं एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवः" ॥ इति ।

तथा सति कथं वातार्शसामिति उच्यते । तत्त-

दाधिक्याद्यपदेशभेदे इति न दोषः । अतएव

अग्रे वक्ष्यते । पित्तोन्मथानामिति तथाच चरकः ।

"अर्शोऽपि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः ।

दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसां" ॥

इति ॥ १ ॥ अथ पित्तार्शसो विप्रकृतनिदान-

माह ।

"कङ्कालवयोष्णानि व्यायामाग्रातपप्रभाः ।

देशकालावशिष्टिरो क्रोधोमद्यमसृग्धनं

विदाहि तोक्ष्यमुष्णं यत् तत् सर्वं पानभोजनं ।

पित्तोन्मथानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसां" ॥

उष्णद्रव्यस्य स्पर्शनादि बोद्धव्यं उष्णपानभोजन-

स्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अग्रातपप्रभा अग्न्या-

तपयोः प्रभा तेजः । अथवा अग्न्यातपेतरतेज-

स्विद्रव्यस्य दीप्तिः प्रभा । अग्निशिरो देशो मरुः ।

असृग्धनं परसम्पत्तिहेतुः । पानभोजनं पीयत इति

पानं । मुच्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ ॥ २ ॥

अथ कफार्शसो विप्रकृतं निदानमाह ।

"मधुरस्निग्धशीतानि लवणान्मृगुरुणि च ।

अव्यायामदिवास्वप्नश्च्यवनसुखे रतिः ॥

प्रागवातसेवाशीतो च देशकालावचिन्तनं ।

झैषिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसां" ॥

अचिन्तनं निश्चिन्तता ॥ ३ ॥ अथ त्रिदोषार्शसो

विप्रकृतं निदानमाह ।

"सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समं" ।

जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि

अर्शोऽपि तेषां सर्वो हेतुः । पृथग्वातपित्त-

कफार्शोऽहेतुः । त्रिदोषार्शसां लक्षणञ्च सहजे

सहजार्शोऽपि समं सदृशं । ननु त्रिदोषाणां इति

विशेषणं व्यर्थं । यतः सर्व एव व्याधयस्त्रिदोषजाः ।

उक्तञ्च ।

"त्रयमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।

एकस्तु कुपितो दोष इतरावपि कोपयेत्" ॥

इति । युक्तिमप्याह । स्वकारणादङ्गो वायुः श्रै-

त्याच्छीतलं श्लेष्माणं लाघवात्तेजोरूपं पित्तं वर्द्ध-

यते । तथा पित्तं कटुकत्वात् वातं द्रवत्वात् कफं

वर्द्धयते । श्लेष्मा च श्लैष्मादार्थं द्रवत्वात् पित्तं

वर्द्धयते इति । उच्यते । यत्र स्वस्वकारणात्तयो

दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषज्यपदेश इति न

दोषः ॥ ४ ॥ अघार्शसां पूर्वरूपमाह ।

"विष्टमोऽत्रस्य दौर्बल्यं कुक्षोरटोप एव च ।

कार्श्यमुद्गारवाङ्मलं सक्विसादोऽङ्गुलिकता ॥

ग्रहणीदोषपायङ्गुत्तेः प्रशङ्का चोदरस्य च ।

पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिदृश्ये" ॥

दौर्बल्यमावर्त्यं । छाटोपः गुडगुडाशब्दः । अभि-

दृश्ये उत्पत्तये ॥ ५ ॥ अघार्शसां संप्राप्तिपूर्वकं

सामान्यं लक्षणमाह ।

"दोषान्तर्भासमेदांसि संदृश्य-विविधास्तान् ।

मांसाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शसि तान् जगुः" ॥

त्वद्भासपदेन त्वद्भासाश्रितं रक्तमपि गृह्यते ।

चिकित्सायां रक्तखावयोपदेशात् । अघानं गुदं ।

आदिशब्दाभासानेवनाभिमेष्टादिविषमि कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

अथ वातार्शलक्षणमाह ।

"गुदाङ्गुरा वङ्गनिताः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ।

स्त्राणाः श्वावाख्याः स्तब्धा विशदाः परयाः खराः ॥

मिथोविसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटितानगाः ।

विम्बीकर्कशं चूर्णं रक्षा पांसीफलसन्निभाः ॥

केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः ।

शिरःपात्र्यसकलवृक्षान्धधिकावध्याः ॥

क्षवधृङ्गारविष्टमहदग्रहारेचकप्रदाः ।

कामत्यासाभिवैषम्यकर्णनादन्मनावहाः ॥

तैराक्षो ग्रथितं क्लोकं सशब्दं सप्रवाहिकं ।

रक्तेनपिच्छानुगतं विद्वज्जमुपवेश्यते ॥

क्षण्णवङ्गखविग्नमृचपेचवक्राश्च जायते ।

गुल्मघ्नीहोदरास्तीक्ष्णान्मवस्तत एव च" ॥

वङ्गनिताः वातोन्मथ्याः । गुदाङ्गुराः अर्शोऽपि ।

चिमिचिमान्विताः चिमिचिमा व्याधिविशेषः

चरचराव इति लोके तदन्विताः । श्वावाख्याः

श्वावा धूम्रवर्णाः । अख्या ईषद्रक्ताः । स्तब्धा-

कठिनाः । विशदाः अपिच्छिलाः । परयाः गो-

जिह्वावत् स्पर्शं कर्कशाः । खराः कर्कोटिकफल-

वत् सूक्ष्मानेककण्टकाचिताः । विम्बादिफल-

सन्निभाः व्याहृत्याः । अत्र विकल्पबोद्धव्यं वक्ष्यमाणं

केचित् केचिदिति पदं सम्बन्धनीयं ।

"कदम्बपुष्पाभाः स्यूता अनेकसूक्ष्माश्चिखराः ।

सिद्धार्थकोपमाः पीतसूक्ष्मपिङ्गुकाश्चिताः" ॥

तैराक्षो इति अर्शोऽपि पीडितः । तैराक्षो विद्वज्ज-

वेश्य इत्यार्त्तस्य प्रयोक्तव्यकर्तुः कर्मवार्थत्वात् ।

ग्रथितं मलगुटिकाग्रथितविश्ववर्त्तिरूपं । पिच्छा

पिच्छिलो द्रवभागः । वर्द्धं संवृत्तं । विष्टशब्दो

नष्टसंकेत्युप्यति । उपवेश्यते त्यज्यते । अतएव

वातार्शस एव गुल्मादीनां सम्भवः । अस्तीक्ष्णा

नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डिकावद्वातव्याधिविशेषः

॥ ७ ॥ अथ पित्तार्शलक्षणमाह ॥

"पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतास्त्रिप्रभाः ।

तन्वस्त्राविणो विस्त्रास्तनवो न्यदवः स्रग्धाः ।

शुष्कजिह्वायुक्त्वखण्डजगोः कौवहसन्निभाः ।

दाहपाकक्वरस्ते दृढव्यामूर्च्छारतिप्रदाः ॥

सोष्णायो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्धसः ।

यवमध्या हरित्वीतहारिद्रवखनखादयः" ॥

पित्तोत्तराः पित्तोन्मथ्याः । तनु मधनं । स्रग्धाः

सन्निभाः सन्निभाः स्फाहत्याः । पाको गुदस्य ।

सोष्णायः उष्णस्पर्शाः । हरिद्रावर्णः । पीतं

हरितालवर्णं । हरिद्रं हरिद्रावर्णं । आदि-

शब्दान्मलमूत्रमुखानां ग्रहणं ॥ ८ ॥ अथ केचि-

द्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रित्य रक्ता-

र्शलक्षणमाह ।

“रक्तोत्पन्ना गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
 वटप्ररोहसदृशा गुग्गाविद्रुमसन्निभाः ॥
 तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं चापविट्कप्रपीडिताः ।
 खवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
 मेकाभः पीयते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवेः ।
 हीनवर्णवज्रोत्साहे हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
 विट् श्यावंकठिनं रूक्षमधोवायुर्न वर्तते ।
 तनु चारुवर्णश्च फेनिलश्चाहमर्शसां ॥
 कथंरुग्दृशश्च दौर्बल्यं यदि बाधकं ।
 तच्चानुबन्धो वातस्य हेतुर्वद च रूक्षं ॥
 शिथिलं श्वेतपीतश्च विट् खिगंधं गुणं प्रीतलं ।
 यद्यर्शसां घनश्चाहृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलं ॥
 गुदं सपिच्छं क्षिमितं गुरु खिगंधश्च कारणं ।
 श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयश्च रक्तार्शसां दुधैः” ॥
 गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः
 पित्तार्शोऽलक्षयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
 हादिसदृशाः । दुःखे रोगैः । त्वक्पाण्ड्याम्-
 शीतप्रार्थनादिभिः । कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्वेन्द्रियः
 ॥ ० ॥ रक्तजस्यापि वातोत्पन्नस्य लक्षणमाह ॥
 तत्र रक्तार्शसि । अनुबन्धः उत्पन्नत्वं । रूक्षं
 रूक्षतीति रूक्षं रूक्षं द्रव्यं । पित्ताल्लवणस्य तु
 लक्षणं ।
 “रक्तोत्पन्ना गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः” ।
 द्रव्यादिनैवाहं । रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥
 ॥ १ ॥ कफोत्पन्नस्य लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छ-
 लाहं । क्षिमितमाहं चर्मभावगुणितमिव ॥ २ ॥ अथ
 श्लेष्मार्शोऽलक्षयुक्ताः ।
 “श्लेष्मोत्पन्ना मृद्वामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
 उत्पन्नोपचिताः खिग्धाः क्षब्धश्चतुर्गुण्यराः ॥
 पिच्छिलाक्षिमिताः स्रग्ध्राः कण्डूपाण्ड्याः स्पर्शनप्रियाः
 कदीरपनसास्त्राभालाया गोक्षन्तसन्निभाः ॥
 वज्रयानाहिनः पायुवक्षिणाभिविकर्षिण्यः ।
 सकाशश्चासहृत्तासप्रसेकाश्चिपीनसाः ॥
 मेहक्षत्रशिरोगायाशिशिरन्वरकारिणः ।
 क्षौद्याभिमाहं वच्छिर्दिनामप्रायविकारदाः ॥
 वसामसकफप्रान्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
 न खवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुखिगंधवगादयः” ॥
 उत्पन्नाः उत्पन्नाः । उपचिताः स्थूलाः । खिग्धाः
 सखेष्टाः । स्थिरा निखलाः । पिच्छलाः कफा-
 रूक्षत्वात् । क्षिमिताः आर्द्रवस्त्रगुणितता इव ।
 स्रग्ध्रा मणिवन्मृद्व्याः । कदीरी वंशाङ्कुरः ।
 पनसास्त्रिगोक्षताः तदाहृतयः । वज्रयानाहिनः
 वज्रयोरानाहकारिणः । पाण्ड्यादिस्वार्कधवत्
 पीडाकारिणः । कण्डू मूत्रकण्डू । शिरोगायां
 शिरसे भारान्नातत्वमिव । क्षौद्यं स्त्रीयनिष्ठा ।
 अथ छर्दिशब्दः सान्तं धार्यत्वात् । आमप्राय-
 विकारदाः आमवज्जला व्याधयोऽतीसारग्रहणा-
 दयः तान् ददाति ॥ ० ॥ अथ दन्द्वागर्शोऽलक्ष-
 माह ।
 “हेतुलक्षणसंसर्गादिद्यात् दन्द्वागर्शानि च” ॥ १ ॥
 अथ त्रिदोषार्शसः सहजार्शसश्च लक्षणमाह ।
 “सर्वैः सर्वात्मकान्याङ्गर्शजैः सहजानि च” ।

सर्वैर्लक्षणैर्वैतपित्तश्लेष्मार्शोऽलक्षजैः प्रागुक्तैः । स-
 र्वात्मकानि सान्निपातिकाभ्यां शोऽलक्षजैः । तथा
 तरेव लक्षणैः सहजानि चार्शोऽलक्षजैः ॥ २ ॥ तन्वा-
 न्तरे सहजार्शोऽलक्षजं पृथगाह ।
 “अर्शांसि सहजातानि दास्यानि भवन्ति हि ।
 दुर्दर्शनानि पाण्डूनि परुषाण्यरूपाणि च ॥
 अन्तर्मुखानि तैराहं क्षीणः क्षीणस्वरो भवेत् ।
 क्षीणानलः क्षीणरेताः शिरासन्तवियग्रहः ॥
 अन्यप्रजः क्रोधशीलः सन्ततान्त्वस्रान्वितः ।
 शिरोऽटक्कानासासु रोगी हृत्प्रेषेकवान्” ॥ ३ ॥
 अथ मुखसाध्यागर्शोऽलक्षजमाह ।
 “वाह्यायान् बलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
 अर्शांसि मुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च” ॥
 वाह्यायां बलौ संवरणा । न चिरोत्पतितानि
 अगतिक्रान्तसंवत्सराणि । एतानि लक्षणानि
 मिलितानि मुखसाध्यत्वबाधकानि ॥ ४ ॥ अथा
 कण्डूसाध्यागर्शोऽलक्षजमाह ।
 “दन्द्वागर्शानि द्वितीयायां बलौ यान्वाश्रितानि च ।
 कण्डूसाध्यानि तान्याङ्गः परिसंवत्सराणि च” ॥
 द्वितीयायां बलौ विसर्ज्या । परिसंवत्सराणि
 परिगतः संवत्सरो येषां तानि । अतिक्रान्त-
 संवत्सराणि इति यावत् । एतानि प्रत्येकं कण्डू-
 साध्यलक्षणानि ॥ ५ ॥ अथासाध्यागर्शोऽलक्षजमाह ।
 “सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिं ।
 जायन्तेऽर्शांसि संयुक्ता तान्यसाध्यानि निर्दिशेत्” ॥
 अभ्यन्तरां वलिं प्रवाहिण्यौ । एतान्यपि प्रत्येक-
 मसाध्यलक्षणानि ।
 “शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्वये ।
 याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्येतोऽन्यथा” ॥
 यदायुषः शेषो वर्तते चिकित्सायाश्चत्वारः पा-
 दास्ते यथा । वयवचनकारी धनवानुदारो जिते-
 न्द्रियो रोगी । १ । शास्त्रे कर्मणि च कुशलो
 वैद्यः । २ । धनलस आत्मा प्रियः परिचारकः । ३ ।
 नवं रसवैर्यादियुक्तमौषधं । ४ । एषां समन्वये
 संयोगे सति दीप्तकायाग्नेः पुरुषस्य । तानि अ-
 र्शांसि । याप्यन्ते चिकित्सायाः । अतोऽन्यथा प्रत्या-
 ख्येयानि न चिकित्सनीयार्थः ॥ ५ ॥ अथागर्शो-
 ऽलक्षमाह ।
 “हन्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वयवयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलश्च यस्यासाधोऽर्शसो हि सः ॥
 असाध्यः सन्निहितमरणो बोद्धव्यः । अर्शसः
 अर्शोऽलक्षयुक्तः । एतन्मिलितमरिखलक्षणं ।
 “हृत्पार्श्वशूलं संमोहच्छर्दिर्गुण्य रगज्वरः ।
 लघ्ना गुदास्यपाकश्च निहन्तुर्गुदजातुरं ॥
 गुदस्य यदास्यमोहदेशस्तस्य पाकः । हृत्पार्श्व-
 शूलादिसमस्तं व्यतं चारिखलक्षणं ॥
 “लघ्नारोचकशूलान्तमतिप्रखुत्तशोणितं ।
 शोधातिसारसंयुक्तमर्शांसि क्षण्यन्ति हि” ॥ ६ ॥
 अथ मेढ्रादिजार्शोऽलक्षजमाह ।
 “मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथासं नाभिजानि च ।
 गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छलानि मृदूनि च” ॥
 यथासं यथात्मीयलक्षणं । न चात्रोक्तनिदानं

पूर्वरूपसंप्राप्तिक्षणयुक्तं । तत्र तच्चाशःपदं तु
 मांसाङ्गुरसाम्यात् । गण्डूपदः किञ्चुलकः ॥ ७ ॥
 अथ मांसाङ्गुरसाम्यादचाधिकारे चर्मकीलस्य
 संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
 “व्यानो गृहीत्वा श्लेष्मायां करोत्यर्शस्त्वचो वहिः ।
 कीलोपमं स्थिरखरचर्मकीलन्तु तदिदुः” ॥
 चर्मा इति लोके । खरं कर्कशं ॥ ८ ॥ तस्यैव
 वातादिभेदेन लक्षणमाह ।
 “वातेन तोदपाख्यं पित्तादसितरक्तता ।
 श्लेष्मायां खिग्धता तस्य ग्रथितत्वं सर्वथा” ॥
 सर्वथा शरीरसमानवर्णता ॥ ९ ॥ अथ सामा-
 न्यतः अर्शसंखित्वा ।
 “यदायोरानुलोम्याय यदभिवल्लङ्घये ।
 अन्नपानौषधं सर्वं तस्यैव नित्यमर्शसैः” ॥
 अर्शसैः अर्शोऽलक्षयुक्तैः ।
 “शालियष्टिकगोधूमयवाग्नानि हृतैः सह ।
 अजाक्षीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥
 कन्दैर्वार्त्ताकुमूलोद्वै रसैर्मांसरसेन वा ।
 जीवन्त्युपोदिकाशकैस्तण्डुलीयकवास्तुकैः” ॥ १० ॥
 कन्दोऽत्र शूरणः । अथ मूलं मूलकं ।
 “अन्यैश्च दृष्टविन्मूत्रमरुद्भिर्वर्जिदीपनैः ।
 अर्शांसि भिन्नवर्चांसि हन्याद्वातातिसारवत् ॥
 सततं ज्वरं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनं ।
 न प्ररोहन्ति गदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ॥
 तक्राभ्यासोऽर्शसैः कार्थो बलवर्णाभिरुदये ।
 खोतःसु तक्रशुद्धेषु सन्धक् चक्षति यमसः ॥
 तेन पुष्टिस्तथा तुष्टिर्बलं वर्णश्च जायते ।
 वातश्लेष्मविकाराणां शतश्च विनिवर्त्तयेत् ॥
 मृत्क्षिप्तं शौर्यं कन्दं पक्वाभौ पुटपाकवत् ।
 अद्यात् सतल्लवणं दुर्गमविनिवृत्तये ॥ २ ॥
 चिरिविष्वाम्भिसिन्धुत्यनागरेन्द्रयवारलून् ।
 तक्रेण पिवतोऽर्शांसि निपतन्त्यहजा सह” ॥
 चिरिविष्वः करञ्जः तस्य फलस्यात्र मज्जा ग्राह्या ।
 अरलूः श्लोकः । करञ्जादिचूर्णं ॥ ३ ॥
 “लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च ।
 अर्शोऽलक्षयुक्तं कारयेत्संखित्वा ॥ ४ ॥
 पिप्पलीसैन्धवं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा ।
 सुगुग्धमर्कटुगंधं वा लेपोऽयं गुदजातुं हरेत् ॥ ५ ॥
 हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैजसमन्वितं ।
 एष लेपो वरः प्रोक्तो हर्शसामन्तकारकः” ॥
 जालिनी कटुतुरङ्ग इति लोके ॥ ६ ॥
 “असितानां तिलानान्तु पलं शीतजनेन तु ।
 खादतोऽर्शांसि श्रामन्ति दृढा दन्ता भवन्ति हि” ॥ ७ ॥
 श्लेष्मार्शश्च जलोकोभिः प्रोक्ष्यकठिनागर्शसः ।
 शोणितं सक्षितं दृष्टा हरेत् प्राञ्जः पुनः पुनः ॥ ८ ॥
 कासीसं सैन्धवं कृष्णा शृङ्गी कुष्ठं लाङ्गली ।
 शिलाभिदम्बमारश्च दन्तीजन्तुघ्नचिचकं ॥
 तालकं कुनटी खण्डीक्षीरी चैतैः पचेद्भिषक् ।
 तैलं सुक्षुण्णपयसा गर्वा मूत्रं चतुर्गुणं ॥
 एतदभ्यङ्गतेऽर्शांसि क्षारेणैव पतन्ति हि ।
 क्षारकर्मकरं क्षेतत्र च संद्रूपयेदलिं” ॥
 कासीसं कौसीस इति लोके । लाङ्गली कदहारी

इति शोके । कित्वाभित्ति पाषाणमेतः । अथमारः
प्रनेत्र इति शोके । अर्धश्रीणि शोके इति शोके ।
कृत्वाभीसायं तैर् १६ ।

“अर्धश्रीणि शोके इति शोके ।
वर्गोक्तं समविश्रुतं मूर्धन्यात् ।
नारदोक्तं समविश्रुतं गुदजाभिमान्यं
गुप्ताभिमान्यं मूर्धन्यात् ।

तथा । एतावत् नृणां ग्राह्या । यत आह मदन-
पात्रः ।

“एतावत् नृणां कश्चात्सकाशांशोवक्ष्येत्” ।
इत्यादि । तस्या वीजभागः १ तजभागः २ दसं
पत्रं । यत आह निघण्टौ धनन्तरिः ।

“तमानपत्रं पत्रं न्यात् पलाशं दणाद्वयम्” ।
इति तस्य भागः ३ । नागो नागकेशरः । यत
आह निघण्टौ धनन्तरिः ।

“नागपुष्पं मतं नागं केशरं नागकेशरम्” ।
इत्यादि । तस्य भागः ४ मरीचभागः ५ पिपरि-
भागः ६ मुण्डीभागः ७ धिनिभागः ८ । सन-
शर्करचूर्णं १० ।

“त्रिपलं शङ्खपेरुस्य चतुर्वर्गं मरिचस्य च ।
पिपल्याः कुडवाङ्गं च दद्यादाः पलमेव च ।
तालीशपत्रस्य पत्रं पलाशं केशरस्य च ।
दिपजं पिपलीमूलमङ्गकं पत्रकात् ।
सुप्तिमाकर्षमेकान्तं कर्षं च त्वष्ट्याद्ययोः ।
गुडान् पलागि त्रिंशच्च चूर्णमेकच कारयेत् ।
पद्मप्रमाणगुटिका प्रायदा चेति सा स्मृता ।
मूर्धं मध्यं पश्चाच्च भोजनस्य यथावलं ।
मयं मांसरसं दूयं क्षारतोयं पिबेदनु ।
हन्दादशोसि सर्वाणि सद्यन्त्युजानि च ।
त्रातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ।
पादाभ्ये नृवक्ष्ये उरोगे गणयजे ।
विषमज्वरपित्ते च पाण्डुरोगे तथैव च ।
हृन्निघ्नो गिराश्वैश्च गुप्ताभ्यां चित्तां तथा ।
इक्षोमीशरोगाणां कामलाद्यक्षिणां तथा ।
मुण्डीस्य निमया देवा हृद्यजे पित्तजे गदे ।
प्राग्देवं चित्तां दत्त्वा गुडमागधगुग्गुलां ।
पश्चात्पित्ताभिमान्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ।
पुनर्जने प्रयोक्तव्यं व्याधौ शेषमेव पत्रं ।
पत्राभ्यं त्रिंशच्च पित्तजे तु पत्राभ्यं ।

पलाशधानाक्षरसाम्यज्ञा

मयं मरुद्गोमिति चानुपानं ।

उद्यो रसक्षारहिमान् पित्ते

उद्यान्वृषौ कण्ठे विदध्यात् ।

मरुत्पलाशनादेयं मरुद्गोमरे च पत्रं वा ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमेष्य वा” ।

इति प्रायदा गुटिका ११ ।

“विषमपत्रं वषा हिनु पाठाक्षारौ निशादयं ।

चयत्तिहा फलिहानि श्ताशा मवतानि च ।

यन्निविन्नाजमोदा च रगेऽष्टाविंशतिमंतः ।

स्नानि समभागानि सूक्ष्मधूतानि कारयेत् ।

धूर्तं विज्ञापदकं पिबेदुत्तरे वारिणा ।

मरुत्तेजसां वा पिप्पलीमूर्धमिदं नरः ।

हन्दादशोसि सर्वाणि त्वांसोवभगन्दरान् ।
हृच्छुलं पाण्डुरोगं वातगुन्धं तथोदरं ।
क्षिणां कामं प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं सकामजं ।
कामवातमुदावर्तमन्यद्विंशं गुदकिमीन् ।
अथ च ग्रहणीदोषा मिधन्मिधं प्रकीर्त्तिताः ।
विजयो नाम चूर्णोऽयं तान् सर्वाणाम् नाशयेत् ।
महाज्वरोपस्थानां भूतोपहतचेतसां ।
अप्रज्ञानाश्च नारीणां हितमेतद्वि मेयजं ।
त्रिकचयं त्रिपलात्रिकदुधिसुगन्धिनि ।
क्षारौ सर्जिका यवचाश्च । मवतानि पत्रं ।
यन्मिः पिपलीमूलं । विज्ञापदकं कर्षं । विजय-
चूर्णं १२ ।

“मरिचमर्धौषधचित्रकनूर-
भागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।
मूर्धसमो गुडभागः
सेयोऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ।
ज्वलनं ज्वलयति जाठर-
सुम्नलयति शुक्लगुग्गुलादान् ।
निःश्लेष्मयति श्लेष्म-
मर्शं चि विनाशयत्यान्” ।

तथा । मरिचभागः १ मुण्डीभागः २ चिता-
भागः ३ नूरभागः ४ गुडभागः ५ । लघु-
नूरमोदकः १३ ।
“योऽङ्गुलपत्रोऽङ्गुला वङ्गेरुसौ मर्धौषधस्याच ।
अङ्गेन मागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि धार्डेन ।
चिफला कणा समूला तालीशारक्षारक्षमिप्लानां ।
भद्रा मर्धौषधसमा दद्यान्नाशतालमूली च ।
भागः नूरजुल्लो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।
भङ्गेन मरिचांश्च सर्वाण्येकच कारयेत् चूर्णं ।
द्विगुणेन गङ्गेन यतः सेयोऽयं मोदकः प्रकामघनैः ।
गुरुद्वयमोष्यनिरतैरितरेषूपद्रवं कुर्यात् ।
ममकमनेन जनिवं मूर्धसमस्यस्य योगराजेन ।
मीमस्य मारुतेरपि महाशनौ येन तौ जातौ ।
अप्रिवलमात्रहेतुर्न केवलं नूरसौ महावीर्यः ।
हन्ता श्लेष्मकारानलैर्विनाशयिष्यमायेः ।
वयस्योपदग्दहृदग्रहणीश्च कफानिषोद्धृतां ।
नाशयति वलीपलितं मेधां कुशले जरां हरते ।
क्षिणां कामं त्वांसं सराजरोगान् प्रमेहांश्च ।
श्रीघ्नश्च तथोयं हन्दादाय रसायनं पुंसां” ।

यथा भागो यथा । नूरभागः १६ चिताभागः ८
सोडिभागः ४ मरिचभागः २ । हररे वङ्गेरा
अवरा । पीरर पिपरामूलं । तालीशं तालीश-
पत्रं । अरुक्षरं मल्लतकं । तदसङ्गले रक्तचन्दनं ।
विडङ्गं प्रत्येकं भागः ४ तालमूर्धं मूषली तस्याः
भागः ८ विधाराभागः १६ तजभागः २ एतादृश-
छोटीवीजभागः २ गुडभागः ४ । ८२ । हृच्छु-
रगो मोदकः १४ ।
“त्रिहृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा छिन्नकं श्टी ।
गवाक्षीमुक्तविन्वाश्चविडङ्गानि हरीतकी ।
पत्तोन्मितानि चैतानि पत्तान्यष्टावस्करान् ।
वृद्धदारां पत्तान्यष्टौ नूरस्य तु योऽङ्गुलः ।
जलदोषहये शाल्यं चतुर्भागावशेषितं ।

पूतं तु तं रसं भूयः क्षायेभ्यः त्रिगुणं गुडं ।
लेहं पचेत् पुनर्भाववावर्धनं प्रलेपनं ।
अथतार्थं ततः पश्चात् चूर्णानीमानि दापयेत् ।
त्रिहृत्तेजोवतीकन्धचित्रकान् दिपलांश्चिकान् ।
स्नातवृक्षिचं चापि नागाहं चापि पट्पत्रं ।
हार्त्रिंश्च पलायनं चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
ततो मात्रां प्रयुज्जीत जीर्णं क्षीररसाग्निः” ।
तेजोवती तेजवती तेजवत्कल इति च ।
कन्दः नूरसः ।

“हन्दादशोसि सर्वाणि तथा सर्वांदराण्यपि
गुग्गुलानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हृषीमकं ।
दीपयेदनलं मन्दं दग्धमात्रं चापकर्षति ।
आद्यवाते प्रतिश्याये पीनसेऽयं हितो मतः ।
मवन्त्यनेन प्ररुपाः श्वतं वर्षाण्यनामयाः ।
दीर्घायुषः प्रजनना वलीपलितवर्जिताः ।
गुडः श्रीवाङ्गानोऽयं रसायनवरो मतः ।
दुर्गमान्तकरो ह्येष दृष्टो वारचक्षुषः ।
यावद्वर्धनं प्रलेपः स्यादयावदा तदुशी भवेत् ।
तथाप्येष यदा पात्रे क्षितो न भवते गुडः ।
क्षितस्तु निश्चलक्षितेत् पतितस्तु न शीर्यति ।
यस्य पाकः समन्तानां गुडानां परिकीर्त्तितः ।
सार्द्धं पत्रं पलाशार्द्धं मज्जयेद्गुण्डयोः ।
त्रेष्ठा तु मध्यमा हीना मात्रोक्ता मुनिभिस्त्रिधा” ।
वाङ्गानो गुडः १५ ।

“तिला मल्लतकं पट्या गुडश्चेति समांशकं ।
दुर्गमान्वावकासत्रं श्रीवाङ्गान्धरापत्रं ।
पित्तश्रेष्ठप्रशमनी कच्छुद्विगुणापहा ।
गुदजात्राश्रयत्यान् भक्षिता सगुडामया” १६ ।
“प्रत्यक्षं श्वदं रक्तं दग्धपाणिं महेश्वरं ।
जीवितारोगमन्विच्छ्वदोऽष्टच्छदीश्वरं ।
सुखोपायेन ते गाय शस्त्रक्षारामिभिर्विना ।
चिकित्सामर्शनां नृणां काण्डादसुमर्शनि ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।
अर्शसां नाशनं त्रेष्ठं मेघव्यं श्वदोऽवदत् ।
पाण्डवचादिनीघानामादायान्तमं शुभं ।
कृत्वा निम्बेनमादौ तु कुश्या माक्षिकेण च ।
पत्तूरमूलकक्षणे निम्बेद्रसयुतेन च” ।
कुण्टी मन्त्रिणा । माक्षिकं सुवर्जमाक्षिकं ।
पत्तूरं वकम इति शोके । शालिजा इति रसेन्द्र-
चिन्तामयो । रसः पारदः ।

“वङ्गौ निःक्षिप्य विधिवत् साराक्षारेण निर्धमेत् ।
ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिपलाया रसेन वा” ।
सारः काष्ठसारः । शालाक्षारेण इति रसेन्द्र-
चिन्तामयो पाठः ।

“ततो विज्ञाय गलितं शङ्खोर्द्धं समुत्क्षिपेत् ।
त्रिपलाया रसे पूते तदाह्वय तु निष्पेत् ।
न सन्धानितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ।
भूतं निर्व्यपयेत्तस्मिन् शोहं तत् त्रिपलागसे ।
यस्योहं न नृतं तत्र पाण्यं भूयोऽपि पूर्येत् ।
नारदाह नृतं यय तथह्वयमशोहवत् ।
ततः मंशोय विधिवत् चूर्णयेद्योऽभाजने ।
लोहेनैव तथा वत्त दृष्टदा सूक्ष्मचूर्णितं ।

कृत्वा लोहमये पात्रे मादौ वा लिप्तरन्ध्रके ।
 रसैः पद्मेपमं कृत्वा तं पचेद्भोग्याभिरा ॥
 पुटानि क्रमशो दद्यात् पृथगेषां विधानतः ।
 त्रिफलाद्रवभङ्गाणां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥
 मीयकन्दकमल्लतवल्लीनां शूरणस्य च ।
 हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥
 भङ्ग मङ्गरिया । केशराजः भङ्गराज इति द्विः ।
 कुलिशं खुद्दीक्षीरं ।
 “पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् षोडशिकं पणं ।
 तन्मानं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥
 अथ भागावशिष्टे तु रसे तस्याः पचेदुबुधः ।
 अथौ पलानि दत्त्वा च सर्पिणो लोहभाजने ॥
 तान्मे वा लोहदर्या तु चालयेद्विधिपूर्वकं ।
 ततः पाकविधानज्ञः स्वच्छे चोद्धे च सर्पिषि ॥
 मृदुमध्यादिभेदेन गृह्णीयात् पाकमाव्यतः ।
 आरमेत विधानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः ॥
 भामरं द्रुतसंयुक्तं विलिह्याद्रक्तिककमात् ।
 वर्द्धमानानुपानश्च गन्धर्वीरेण संयुतं ॥
 गन्धर्वाभवे त्वजायाश्च स्निग्धव्यादिभोजनं ।
 सद्योवह्निकारश्चैव भस्मकश्च नियच्छति ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विविधं ज्वरं ।
 गुल्मादिप्राणुरोगांश्च निद्रालस्यमरोचकं ॥
 शूलश्च परिणामश्च प्रमेहमवकाजकं ।
 श्वयथुं रुधिरत्वावं दुर्नामानं विशेषतः ॥
 बलहृदहृदणश्चैव कान्तिदं स्वरवर्द्धनं ।
 शरीरलाघवकरमारोग्यं पृष्टिवर्द्धनं ॥
 आयुष्यं श्रीकरश्चैव वयस्तेजस्कारं शुभं ।
 सश्रीकपुत्रजननं वशीपलितनाशनं ॥
 दुर्नामारिरयं नाम्ना दृष्टो वारसहस्रशः ।
 ध्वनेनार्शांसि दहन्ते यथा तूलश्च वज्रिना ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वात् मयसेवी यथा नरः ।
 जीर्णमद्यादियुक्तादिभोजनैः सह दापयेत् ॥
 रसेन्द्रचिन्तामणौ यथास्थानं यदा तृतीयचरण-
 स्थाने जीर्णे मद्ये प्रयोक्तव्यमिति पाठः ।
 “लावतिचिरवर्त्तोरमयूरशृङ्गादयः ।
 चटकः कलविङ्गश्च वर्त्तका हरितालकः ॥
 श्येनकश्च वृहत्प्रावि वनविङ्करकादयः ।
 पारावतभृगादीनां मांसं जाङ्गलकं शुभं ॥
 वर्त्तोरः वगेरा इति लोके । चटको वन्यचटकः ।
 कलविङ्गो गृहचटकः । वर्त्तका वटर् इति लोके ।
 हरितालकः हरिताल इति लोके । विङ्किरा-
 वर्त्तकादयः ।
 “मद्यगुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेषतः ।
 मत्स्यराजा इमे प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने ॥
 हन्ताकस्य फलं शलं पटोलं वृहतीफलं ।
 प्रलम्बाभीरुवेचार्यं तालकस्तण्डुलीयकं ॥
 प्रलम्बा नन्वाणावुः । अमीरः शतावर्याः पत्रशकां ।
 तालकः देवदाशी । तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
 “जीमूतको देवताडो उत्तकोग्रो गरा गरी ।
 प्रोक्ताखुविषहृदेयो देवदाशी च ताडकः ॥
 देवदाशी रसे तिक्ता कफार्शः प्रीथपाण्डुताः”
 नशयेदित्यादि ॥

“वाल्मीकं धान्यशकाश्च केसुकं चक्रवर्त्तनं” ।
 चक्रवर्त्तनं चक्रवर्त्तशकां ।
 “नारिकेलश्च खर्जूरं दाडिमं लवणीफलं ।
 शृङ्गादकश्च पक्वान्मं द्राक्षा तालफलानि च
 जातोक्तोश्च लवङ्गश्च पूगं तामूलपत्रकं ॥
 हितान्येतानि वक्तूनि लोहमेतत् समग्रतः ।
 नाश्रीयःस्तुकुचं कोलं कर्कान्धुवदराणि च ।
 जम्बीरं वीजपूरश्च तिमिर्दो कर्मर्दकं ॥
 कोलं चतुर्वदरं । कर्कान्धुवदराणि महान्ति ।
 “आनूपानि च मांसानि क्रकरं पुण्ड्रकागपि ।
 हंससारसदायूहशृङ्गकङ्कबलाकिकाः ॥
 माणकन्दकरीराणि कतकश्च कलिङ्गकं ।
 कुप्राणकश्च कर्कोटं केसुकश्च विशेषतः ॥
 कटुकं कालशकश्च कशेरुं कर्कोटीं तथा ।
 ककारादीनि सर्वाणि द्विदलानि च वर्जयेत् ॥
 शृङ्गेण समाल्यातचूर्णराजोऽनुकम्पया ।
 जगतामुपकाराय दुर्नामारिरयं भुवं ॥
 स्थानादप्येति मेरुश्च पृथ्वी पर्येति वायुना ।
 पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमभुवं ॥
 ब्रह्मप्राश्च कृताप्राश्च क्रूरा येऽसत्यवादिनः ।
 वर्जनीयाः स्वधर्मैश्च भिषजा गुरुनिन्दकाः ॥
 मुनिरसपिण्डविङ्गं मुनिरसलोढं चिरस्थितं धर्मं ।
 द्रावयति लोहदोषान् वक्रिर्नवनीतपिण्डमिव” ॥
 मुनिरचागस्तिः ।
 “काले मलप्रवृत्तिर्लाघवमुदरे विशुद्धिद्वारे ।
 अङ्गेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥
 क्षमिरिषुचूर्णं लोढं सहितं खरसेन वङ्गसेबस्य ।
 क्षपयत्यचिरात्तितयं लोहाजीर्णोद्धवं शूलं” ॥
 वङ्गसेनस्य अगस्तेः ।
 “जीर्णे लोहे पतति चूर्णं भुञ्जीत सिद्धसाराख्यं ।
 लोहव्यापन्नश्चति विवर्द्धते जाठरो वक्रिः” ॥
 तद्यथा,—
 “प्रथासैन्यवस्त्राणीमागधिकानां पृथक् समो भागः ।
 त्रिवृत्तो भागो निम्नो भाग्यं तत् सिद्धसाराख्यं” ॥
 “भवेद्यद्यतिसारस्तु दुग्धं पीत्वा रुजं जयेत् ।
 गुञ्जादादशकादूर्ध्वं वक्रिरस्य भयप्रदा” ॥
 शङ्करप्रणीतं लोहं । इति सामान्यक्रिया ॥१७॥
 अथ रक्तार्शसां चिकित्सा ।
 “रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ खवद्विषकं ।
 दुष्टाखे निवृहतिं स्तुः शूलानाहाष्टगामयाः ॥
 चन्दनकिराततिलकधन्ववसाः सनागराः क-
 थिताः । रक्तार्शसां प्रशमना दावर्त्तुगुशीरनिम्बा
 वा” ॥ चन्दनमत्र रक्तचन्दनं । चन्दनादिकाथः ॥१८॥
 नवनीततिलाभ्यासात् २ । केसरनवनीतशर्करा-
 भ्यासात् ३ । दधिसरमथिताभ्यासात् ४ । गुदजाः
 शाम्यन्ति रक्तावध्याः ॥
 “दध्नत्पूरि यो भागो घनः खेहयुतः सरः” ।
 मथितं सररहितं निर्बलं वक्ष्यते दधि ।
 सपचकेसरं क्षौद्रं नवनीतं त्वचं लिहन् ।
 सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शसः सुखीभवेत् ॥ ५ ॥
 प्रयसा शृङ्गेण युष्मैः सतीनमुद्राङ्गीमसूराणां ।
 व्योदनमद्यादस्मैर्धुरैरीषत्सुगन्धैश्च ॥ ६ ॥

समङ्गोत्पलमोचाङ्गतिरीटतिलचन्दनैः ।
 सिद्धं क्षागीपयो दद्याद् गुदजे शोणितात्मके” ॥
 समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्गी मोचरसः । तिरीटो
 लोभः । चन्दनमत्र रक्तं । समङ्गादिदुग्धं ॥ ७ ॥
 “भावितं रजनीचूर्णं खुद्दीक्षीरैः पुनः पुनः ।
 बन्धनात् सट्टुं सूत्रं क्षिण्यशोभगन्दरं” ॥
 क्षारसूत्रं ॥ ८ ॥
 “नासानाभिसमुत्थे भु तथा मेढ्रादिजेष्वपि ।
 क्रियामर्शेषु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदितं ॥
 चर्मकोलन्तु संक्षिप्य दहेत् क्षारेण चाभिरा ।
 वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानान्युक्तकाशनं ॥
 यथाखं दोषलक्ष्णमर्शसः परिवर्जयेत्” ॥
 इत्यर्शोऽधिकारः ॥ १० ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 अर्शसः, त्रि, (अर्शस् + अस्त्यर्थे अच् ।) अर्शरोग-
 युक्तः । इत्यमरः ॥
 (“हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दो रोमशार्शसम्” ।
 इति मनुः ।
 “अन्नपाणीषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसाम् ।
 हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलश्च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः” ॥
 इति भावप्रकाशः ।)
 अर्शसानः, पुं, (ऋ + असानच्, श्चट् ।) अग्निः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥ (“अर्श
 सानाथ शृङ्गाणां हिंसित्रे” । इति वेदभाष्यम् ।)
 अर्शो, [न्] त्रि, (अर्शमस्त्यस्य, अर्श + इनि ।)
 अर्शरोगयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अर्शाङ्गः, पुं, (अर्शो हन्ति, अर्श + हन् + ट ।
 व्योहः । तत्पर्यायः । शूरणः २ कन्दः ३ । इत्य
 मरः ॥ शूरणः ४ । इति तट्टीका ॥ औल
 भाया । (अर्शरोगविनाशकः ।
 “अर्शाङ्गं कागमं भूचं मानुषन्तु विषापहम्” ।
 इति सुश्रुते ।)
 अर्शाङ्गी, स्त्री, (अर्शस् + हन् + ट + ङीप् ।) ता-
 म्बूती । इति मेदिनी ॥
 अर्शाहितः, पुं, (अर्शसि हितः, सेवनेन तत्र प्र-
 त्वात् ।) भल्लातकः । इति चिकित्साश्रेष्ठः ।
 इति भाषा ।
 अर्ह योग्यत्वे । (आदि-पर-सक-सेट् ।) पूजने
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्हति विप्रो वेदं पठितुं
 सकर्मकोऽपि ।
 “यच्चदानतपांस्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशी” ।
 इति दुर्गादासः ॥
 (“अध्यापयन् गुरुसुतो शुश्रूषन्मानमर्हति” ।
 इति मनुः ।
 “दिवाण्यहान्यर्हसि सोऽहमर्हन्” ।
 इति रघुवंशे ।
 “गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवन्मानमर्हति” ।
 इति मनुः ।)
 अर्ह क पूजने । (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) २ ।
 कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्हयति । इति दुर्गादासः
 (“राजार्जितं मधुपर्कपाणिः” । इति । : :
 काव्ये ।)

अर्हः, पुं, (अर्ह + अच्) इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अर्हः, त्रि, (अर्ह + अच्) योग्यः । उपयुक्तः ।
 यथा,—
 “तस्मान्नाहं वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सवान्भवान्” ।
 इति श्रीभगवद्गीता ॥
 अर्हणा, स्त्री, (अर्ह + युच् + टाप्) पूजा । इत्यमरः ॥
 (“अर्हणांमर्हते चक्रमुनयो नयचक्षुषे” ।
 इति रघुवंशे ॥)
 अर्हन्, [त्] पुं, (अर्हः प्रशंसायां शब्द) क्षपणकः ।
 बुद्धः । इति मेदिनी ॥ शेषस्य पर्यायः ।
 जिनः २ पारंगतः ३ चिकानवित् ४ क्षीयाष्ट-
 कर्मा ५ परमेष्ठी ६ अधीश्वरः ७ प्रभुः
 ८ स्वयम्भूः ९ भगवान् १० जगत्पुत्रः ११
 तीर्थङ्करः १२ तीर्थकरः १३ जिनेश्वरः १४
 वादी १५ अभयदः १६ सार्वः १७ सर्वज्ञः १८
 सर्वदर्शी १९ केवली २० देवाधिदेवः २१ वो-
 धदः २२ पुत्रवत्तमः २३ वीतरागात्मः २४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्हन्, (त्) त्रि, (अर्ह + शब्द) पूज्यः । मान्यः ।
 इति मेदिनी ॥ स्तुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“यदध्यासितमर्हं द्विस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते” ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 “त्वमर्हतामयसरः स्तुतोऽसि नः” ।
 इति प्राकृतले ॥
 अर्हन्तः, पुं, (अर्ह + बाहुलकात् भच्) बुद्धः ।
 क्षपणकः । मान्ये त्रि । इति जटाधरः ॥ शिवः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अर्हितः, त्रि, (अर्ह + क्त) पूजितः । इत्यमरः ॥
 अल न वारणपर्याप्तिभूमासु (भादि-उभं-सकं) ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ अ अलति अलते पापं
 गङ्गा निवारयतीत्यर्थः । पर्याप्तिः सामर्थ्यं ।
 “पर्याप्तन्तु यथेष्टं स्यात् ढप्ते शक्ते निवारणे” ।
 इति विश्वप्रकाशात् । अलति घोटको धावितुं
 समर्थः स्यादित्यर्थः । अलति हारो जगं भूय-
 यति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 अलं, स्त्री, (अल + अच्) दक्षिणपुच्छकण्ठकः ।
 इति हेमचन्द्रः । विहार ऊल इति भाषा ।
 हरितालं । इति रत्नमाषा अमरटीका च ॥
 अलं, ख, भूषणं । पर्याप्तिः । वारणं । निरर्थकं ।
 शक्तिः । इति मेदिनी ॥ अल्यर्थः । यथा,—
 “सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोले विजानासि
 चेत्” । इति लीलावती ॥
 अलकः, पुं, स्त्री, (अलति भूययति सुखं, अल +
 क्नु) मङ्गियुतः केशः । कर्पूरादेः क्षोदयुक्तं
 तस्य कुन्तलपुष्पयुक्तलः तद्धि तत्र न्यस्यते
 इत्यन्ये । अलति भूययति सुखं इत्यलकं । इति
 भरतः ॥ कुटिलकुन्तलः । इति सुभूतिः । इति
 सारसन्दरी ॥ तत्पर्यायः । चूर्णकुन्तलः २ ।
 इत्यमरः ।
 (“कार्येषु योग्यं नवकर्णिकारं
 खनेषु शरा अलकेष्वशोकः” ।

इति ऋतुसंहारे ।
 “हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं” ।
 इति मेघदूते ।
 अलकः, पुं, (अल + क्नु) अलकः । क्षिप्तकुङ्कुरः ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 अलकनन्दा, स्त्री, (अलति पर्याप्नोति, अल + क्नु,
 अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चासौ
 नन्दा चेति इति इति कर्मधारयः ।) कुमारी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारतवर्षाधिगङ्गा । इति
 शब्दमाला ॥ “तथैवालकान्दा दक्षिणेन तु ब्रह्म-
 सद्गताद्ब्रह्मणि गिरिकूटान्यतिक्रम्य निषध-हेमकूट-
 हिमकूटान्यतिरभसतरङ्गहसा लुठन्ती भारत-
 मपि वर्षे दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभि-
 प्रविशति” । इति श्रीभागवतं ॥
 (हिमालयादुत्पन्ना श्रीनगरस्यादूरे गङ्गाया सह
 मिलिता खनामख्याता नदी । गङ्गायै देवलोके
 अलकनन्देत्युच्यते । इति महाभारते । यदुक्तं,—
 “देवेषु गङ्गा गन्धर्वं प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ।
 तथैवालकनन्दपि दक्षिणेनेति भारतं ।
 प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तमेदा महासुने” ॥
 इति भागवतपुराणे ।)
 अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्याप्ता प्रभा यस्याः सा)।
 कुवेरपुरी । इति शब्दरत्नावली ॥
 अलकप्रियः, पुं, (अलकान् प्रीयाति अलक + प्री +
 क) दक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥
 अलका, स्त्री, (अल + क्नु + टाप्) कुवेरनगरी ।
 इत्यमरः ॥ अलकवर्षावधिदशवर्षपर्यन्तवयस्का
 कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥
 अलकाधिपः, पुं, (अलकाया अधिपः, षष्ठीतत्पुरुषः)।
 कुवेरः । इति जटाधरः ॥
 अलकाधिपतिः, पुं, (अलकाया अधिपतिः, षष्ठी-
 तत्पुरुषः)। कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अलक्तः, पुं, (न रक्तोऽस्मात्, रस्य लत्वं) दक्षनि-
 र्यासविशेषः । लाहा । जौ इति च भाषा ।
 तत्पर्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ यावः ५
 द्रुमाभयः ६ । इत्यमरः ॥ रक्षा ७ । इति भरतः ।
 अलक्तः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जतुकं ९
 यावकः १० अलक्तकः ११ रक्तः १२ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ पलङ्क्या १३ क्षमिः १४ वर-
 वणिनी १५ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणादिः ।
 “लाक्षा पलङ्क्यालक्ती यावो दक्षामयो जतु ।
 लाक्षा वर्षा हिमा वल्या खिग्धा च तुवरा लघुः ॥
 अनुष्ठा कफपित्तासहिक्काकासञ्जरप्रणुत् ।
 प्रणोरक्षतवीसर्पहमिकुलुगदापहा ॥
 अलक्तको गुणैस्तद्विशेषाद्यङ्गनाशनः” ।
 इति भावप्रकाशः ॥ लाक्षा रसः । आलता इति
 भाषा । तत्पर्यायः । अलक्तकः २ जतुरसः ३
 रागः ४ निर्मलः ५ जननी ६ जनकरी ७ सम्पदा
 ८ चक्रवर्त्तिनी ९ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।
 कफवातरोगप्रणयोषणाशिवं । कण्ठरोगशम-
 नत्वं । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्णयः ॥
 अलक्तकः, पुं, (अलक्त एव, अलक्तः स्वार्थे कन्) ।

निर्मलत्वं । अलक्तः । इति हलायुधो हारावली
 च ॥ लाक्षा । इति राजनिर्णयः ॥ (“अलक्त-
 काङ्गानि पदानि पादयोः” । इति कुमारसम्भवे ।
 “पादाङ्गलक्तकस्तमौक्तिकशिलः सिद्धाङ्गलानाङ्गतेः”
 इति नागानन्दे ।)
 अलगर्दः, पुं, (लगति स्पृशति, किप्, लग्, अर्हयति,
 अर्ह + अच्, अर्दः, लग् चासौ अर्दश्चेति इति
 लगर्दः, लग् सन् पीडक इत्यर्थः, निर्विषत्वात्
 तद्भिन्नः ।) जलसर्पः । जलवाड़ा इति केचित् ।
 अलाध इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (सविधो जलथालभेदः । विषकेडटिया इति
 भाषा, “तत्र सविधाः कृष्णाः कर्बुरा अलगर्दा
 इन्द्रायुधाः सामुद्रिका गोचनन्दाः चेति” । सुश्रुते ।)
 अलगर्दः, पुं, (अलं गृह्णाति इति गृध्र + अच्, एषो-
 दरादित्वात् साधुः ।) जलथालः । इत्यमरः ॥
 केडटिया इति ख्यातः । जलवाड़ा इति केचित् ।
 अलाध इति केचित् । इति भरतः ॥
 अलङ्करणं, स्त्री, (अलम् + क्त + भावे ल्युट्) भूषणं ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अलङ्करिष्णुः, त्रि, (अलम् + क्त + ण्यच्) अलङ्कार-
 कर्ता । भूषणशीलः । इति रघुनाथचक्रवर्त्या-
 दयः ॥ तत्पर्यायः । मण्डनः २ । इत्यमरः ॥
 अलङ्कर्त्ता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अलङ्कार-
 युक्तव्यक्तिः । इति सारसन्दर्यादयः ॥ तत्पर्यायः ।
 अलङ्कर्त्ता २ मण्डितः ३ प्रसाधितः ४ अलङ्कृतः ५
 भूषितः ६ परिष्कृतः ७ । इत्यमरः ॥
 अलङ्कर्त्ता, [क्] त्रि, (अलम् + क्त + ङच्) अल-
 ङ्करिष्णुः । इत्यमरः ॥
 अलङ्कर्म्मिणः, त्रि, (अलं समर्थः कर्म्मणो, ङा) कार्य-
 कुशलः । कर्म्मक्षमः । इत्यमरः ॥
 अलङ्कारः, पुं, (अलम् + क्त + भावे णच्) भूषण
 तत्पर्यायः । आभरणं २ परिकारः ३ विभूषणं
 ४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७
 अलङ्करणं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९
 इति जटाधरः ॥ अलङ्कारयुक्तिः । तद्वा-
 रणदिनमुच्यते ।
 “रेवत्यश्विधनिलास हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।
 गुरुसक्रवुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥
 अनिलेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् ।
 उदाहरे राजसम्मने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥
 शिरस्त्रं मुकुटं हारः कुण्डलच्छाङ्कदन्तथा ।
 कङ्कणं बालकश्चैव मेखलाष्टाविति क्रमात् ॥
 प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानि निश्चयः ।
 पद्मरागश्च वक्ष्ये विजये गोविदाक्षथा ॥
 मुक्ता वैदूर्यनीलश्च तथा मरकतं क्रमात् ।
 आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥
 सुवर्णेनापि घटना सर्वधामुपयुज्यते ।
 प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥
 प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते ।
 तस्य प्रधानभूषणादित्याह भृगुनन्दनः ॥
 सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः ।
 यतो मणीणां वक्ष्यामि लक्ष्यानि यथाक्रमं” ॥

अल

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ २ ॥ मणिविशेषाणां लक्ष-
णानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ २ ॥ काव्यालङ्कारः ।
स द्विविधः । शब्दालङ्कारः १ । अर्थालङ्कारश्च २ ।
तस्य लक्षणं । काव्यशोभाकरधर्मः । इति काव्या-
दर्शः ॥ वैचित्र्यमलङ्कार इत्यलङ्कारसामान्यलक्षणं ।

अथालङ्कारनामानि

अक्रमातिशयोक्तिः	१
अतद्गुणः	२
अत्यन्तातिशयोक्तिः	३
अत्युक्तिः	४
अधिकं	५
अनन्वयः	६
अनुकूलं	७

अनुगुणः	८
अनुज्ञा	९

अनुप्रासः	१०
-----------	----

अनुप्रासस्तु पञ्चविधः । एकस्य लक्षणोदाहरणे
उक्ते ।

अपरे यथा, दृश्यनुप्रासः

अत्यनुप्रासः—

अन्यानुप्रासः—

लाटानुप्रासः—

अनुमानं	११
---------	----

अन्योन्यं	१२
-----------	----

अपङ्गवातिशयोक्तिः	१३
-------------------	----

अप्रस्तुतप्रशंसा	१४
------------------	----

अभिधाहेतुः	१५
------------	----

अर्थान्तरन्यासः	१६
-----------------	----

अर्थपत्तिः	१७
------------	----

अल

वैचित्र्यञ्च भङ्गीविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः । इति
काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥ अङ्गदादिवत्
शब्दार्थशोभातिशयजनको रसाद्युपकारकोऽस्थि-
रधर्मः । इति साहित्यदर्पणं ॥ अस्य विवरणं
दण्डि-काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणालङ्कारकौस्तुभ-

तल्लक्षणानि

“अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सद्यत्वे हेतुकार्ययोः”	१
“सङ्गतानुगुणसङ्गीकारमाङ्गतरद्वयं”	२
“अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रशक्तिने”	३
“अत्युक्तिरदुसुतातथ्यशैर्योदायार्थादिवर्णनं”	४
“अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं”	५
“उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः”	६
“अनुकूलं प्रातिभूत्यमनुकूलानुबन्धि चेत्”	७

“प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः”	८
“दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्”	९

“अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्”	१०
---	----

“अनेकस्यैकधा साम्यसङ्गहाप्यनेकधा ।
एकस्य सङ्गदप्येष पृथगनुप्रास इत्यते” ॥

“उच्चार्यत्वादुपदेकत्र स्थाने तालुरदादिके” ।
सादृश्यं व्यञ्जनस्येतत् श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥
व्यञ्जनस्येदुपथावस्यं सहाद्येन खरेण तु ।
आवर्त्यतेऽन्यथोन्यत्वादनुप्रासः स एव तत्” ॥

“शब्दार्थयोः पौनरुक्तं भेदे तात्पर्यमात्रतः ।
लाटानुप्रास इत्युक्तः” ॥
“अनुमानन्तु विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात्” ॥ ११

“अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परं” ॥ १२

“रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः ।
यदापङ्गुतिगर्भत्वं सैव सापङ्गवा मता” ॥ १३
“अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा यत्र प्रस्तुताश्रया” ॥ १४

“अभेदेनाभिधाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह” ॥ १५

“उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः” ॥ १६

“दण्डापृथिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिच्यते ।
क्वचित् प्राकरणिकादप्राकरणिकार्थस्यापतनं ।
क्वचित् अप्राकरणिकात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ
भेदौ” ॥ १७

अल

चन्द्रालोकोज्ज्वल-नीलमणि-काव्यचन्द्रिका-कुव-
यानन्द-सरस्वतीकण्ठाभरणादियशेषेषु ज्ञेयं । अल-
ङ्काराणां मध्ये ये ये प्रसिद्धास्तेषां नामलक्षणोदा-
हरणानि चन्द्रालोकपुस्तकानि तदतिरिक्तानि सा-
हित्यदर्पणोक्तानि च लिख्यन्ते ॥

तदुदाहरणानि

“आलिङ्गन्ति समं देव ज्यां शराश्च परांश्चते” ॥ १
“चिरं रागिणि मन्त्रिते निहितापि न रज्यसि” ॥ २
“यास्यामीत्युदिते तन्मा बलयोऽभवदूर्मिका” ॥ ३
“त्वयि द्रातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः” ॥ ४
“ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः” ॥ ५
“इन्दुरिवेन्दुः श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः” ॥ ६
“कुपितासि यदा तन्नि निधाय करजक्षतं ।
बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ॥ ७
“नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलतां” ॥ ८
“मयेव जीर्णतां यातु यत्त्वयैव क्षतं हरे ।
नरः प्रत्युपकारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ॥ ९
“आदाय वज्रगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥ १०
“उन्मीलनमधुगन्धलूष्यमधुपयाधूतचूलाङ्गुरक्रीडत्-
कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकार्यन्वराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षय-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः” ॥
“दृष्ट्वा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्ट्वैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः क्षुभो वामलोचनाः” ॥
“केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकरभ-
विलासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः
काममनस्य” ॥
“स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते ।
पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवश्रगं प्रियं” ॥
“जानीमहेऽस्याः किल सारसाख्या विराजतेऽन्तः-
प्रियवक्त्रचन्द्रः । तत्त्वान्तिभालैः प्रसृतैस्त्वदङ्गेष्व-
पाण्डुता कुङ्कुमवाक्षिपद्भे” ॥ ११
“त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रिया-
मया” ॥ १२
“त्वत्सुक्तिषु सुधा राजन् भ्रान्ताः पश्यन्ति तां
विधौ” ॥ १३
“एकः क्षुत्तौ स क्षत्येषु योऽन्यं शक्नोति याचते” ॥ १४
“तारुण्यविलासः । इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिका-
वशीकरणत्वेनोक्ता । विलासहासयोस्तथ्यवसाय-
भूलोऽयमलङ्कारः” ॥ १५
“हनुमान्विमतरत् दुस्तरं किं मद्यात्मनां ।
गुणवद्वत्संसर्गात् याति स्वस्पोऽपि गौरवं ।
पुष्पमालानुषङ्गेन सूत्रं शिरसि धार्यते” ॥ १६
“हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डलं ।
सुज्ञानमप्यवस्येयं के वयं स्मरकिङ्कराः” ॥
“विललाप सवाप्यगङ्गदं सहजामप्यपहाय धी-
रतां । अतितप्तमयोऽपि मर्द्वं भजते कौव कथा-
शरीरिणां” ॥ १७

अथालङ्कारनामानि

तत्त्वचरणानि

तदुदाहरणानि

अलङ्कारः	१८
अवशान्तदृतिः	१९
असङ्गतिः	२०
तस्य त्रीणि लक्षणानि ।	
असदर्थनिदर्शना	२१
असम्भवः	२२
आवृत्तिदीपकं	२३
तत् त्रिविधं । मदावृत्तिः । अर्थावृत्तिः । उभयावृत्तिः ।	
आक्षेपः	२४
अस्य त्रीणि लक्षणानि लक्ष्याणि च ।	
उल्लेखा	२५
सा वस्तुहेतुफलात्मतागोचरत्वेन त्रिविधा वस्तुल्लेखा । हेतुल्लेखा । फलल्लेखा । तत्राद्या उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा । परे हेतुफलल्लेखे सिद्धासिद्धविषयतया प्रत्येकं द्विविधे । एवमुल्लेखा षड्विधा ।	
उत्तरं	२६
उदात्तं	२७
उपमा	२८
उपमेयोपमा	२९
उल्लासः	३०
उल्लेखः	३१
लक्षणभेदेन स द्विविधः ।	
एकावली	३२
कारकदीपकं	३३
कारणमाला	३४
सा पूर्वपूर्वपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन एवमुत्तरोत्तरपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन च द्विधा ।	
काव्यलिङ्गं	३५
काव्यार्थापत्तिः	३६
कैतवापङ्कतिः	३७
गुणोक्तिः	३८
अपङ्कतिप्रयोक्तिः	३९
चित्रं	४०

“अत्यन्तं सूक्ष्मादाधेयाद्यधारास्य सूक्ष्मता” । १८
“ताभ्यां तौ यदि न स्यान्नामवशालङ्कितस्तु सा” । १९
“विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसङ्गतिः । अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ॥ अन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिश्च सा” । २०
“अपरं बोधनं प्राज्ञः क्रिययासत्त्वदर्शयोः” । अस्त्यर्थः । कस्यचित् कश्चित् क्रियाविश्रितस्य स्वक्रियया- परान् प्रति असतः सती वार्थस्य बोधनवर्णनं । २१
“असम्भवात्यनियत्तरसम्भाव्यत्ववर्णनं” । २२
“त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकं” । २३
“आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् । निषेधाभास आक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ॥ आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते” । २४
“सम्भावनाः स्युस्त्वैच्छा वस्तुहेतुफलात्मता । उक्ताउक्तास्पदाद्याच सिद्धासिद्धास्पदे परे” । २५
“किञ्चिदाकृतसहितं स्यादूक्तोत्तरमुत्तरं” । २६
“उदात्तमन्दिरचितं श्लाघ्यमास्त्योपलक्षणं” । २७
“उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुक्तसति द्वयोः” । २८
“पर्यायेण द्वयोस्तत्त्वेदुपमेयोपमा मता” । २९
“एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि” । ३०
“वज्रमिर्वज्रधोलेखादेकस्योलेख इत्यते । एकोनवज्रधोलेखोऽप्यसौ विषयभेदतः” । ३१
“महीतमुक्तरीत्याश्रयेणीरेकावली मता” । ३२
“क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फः कारकदीपकं” । ३३
“गुम्फः कारणमाला स्यादयथा प्रक्रान्तकारणैः” । ३४
“समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं” । ३५
“कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरित्यते” । ३६
“कैतवापङ्कतिर्यत्तु व्याजाद्यैर्निर्गते पदैः” । ३७
“गुणोक्तिरन्योद्देश्या गौर्यद्वयं प्रति कथ्यते” । ३८
“अपङ्कतिप्रयोक्तृत्वोन्माप्यत्यतिश्रमः” । ३९
“प्रज्ञाद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते” । ४०

“मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटायते” ॥ १८
“स्वल्पमेवानु लभते प्राप्यः प्राप्यापि सागरं । मीलन्ति यदि पद्मानि का धानिरमृतद्युतेः” ॥ १९
“विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना । अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाकृष्याः । गोत्रोद्धारप्रवृत्तौ हि गोत्रोद्धारं पुराकरोः” ॥ २०
“नष्टेदाजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये पुनः” ॥ २१
“को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पादयिष्यति” ॥ २२
“वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येया च शर्वरी ॥ उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति चातकान्मृता माद्यन्ति च शिखावलाः” ॥ २३
“चन्द्र सन्दर्शयामागमयवाक्स्ति प्रियामुखं । नायं दूति तनेस्तापस्तस्याः कालानलौपमः । गच्छ गच्छसि चेतान्त तत्रैव स्याज्जनिर्ममः” ॥ २४
“धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहलक्षणं । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नभः ॥ रक्तौ तवाङ्गी मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्भुवं । तन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते प्रश्री ॥ मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै वज्रः कनकादामभिः । प्रायोऽलं त्वत्वेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति” ॥ २५
“यत्रासौ वेतसी प्राप्य तत्रेयं सतरां सरित्” ॥ २६
“सासौ यत्राभवद्युद्धं तव धूर्जटिनाऽर्जुनः” ॥ २७
“हंसीव भूपतेः कीर्तिः स्वर्गदीमवगाहते” ॥ २८
“धर्मोऽयं इव पूर्णश्रीरथै धर्म इव त्वयि” ॥ २९
“अपि मां पावयेत् साध्वी खल्वेतीच्छति जाह्नवी ॥ काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाष्कन्यः पादपद्मयोः । निन्दन्ति विन्धवातारं तद्वाटीवरियोपितः ॥ तदमायं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं ॥ लामोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेद्वधः” ॥ ३०
“स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः सद्गुः कालः शत्रुभिरेक्षितः सः । गुणवचस्यर्जुनोऽयं कीर्तिं भीष्मः शरासने” ॥ ३१
“नेत्रे कर्णान्तिविश्रान्ते कर्णौ दोःस्तम्भशासनौ । दोःस्तम्भौ जानुपर्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ । जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य महीभुजः” ॥ ३२
“गच्छत्या गच्छति पुनः प्राप्यः पश्यति पृच्छति” ॥ ३३
“नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्याग्रेण विपुलं यशः ॥ भवन्ति नरकाः पापाः पापं दारिद्र्यसम्भवं । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव” ॥ ३४
“जितोऽसि मन्द कन्दर्प मच्चित्तोऽसि त्रिषोऽपि” ॥ ३५
“स जितनवमुखेनेन्दुः का वार्ता सरसीरुहा” ॥ ३६
“निर्यान्ति स्मरनाराचा बालादृक्पातकैतवात्” ॥ ३७
“वृषापेक्षि परचेत्रादायाति क्षेपप्रवृत्तः” ॥ ३८
“अग्रे मानो गतः प्रयादनुमीता प्रियेय सा” ॥ ३९
“मारमासुभमा चागरदा मारबधूतमा । मात्तधूर्ततमावासा सा वामा मेऽङ्ग मारमा” ॥ ४०

चित्रकाव्यमनेकविधं यथा । पद्म-च्छत्र-धनुः-खड्ग-
नागपाश-कवाट-नौका-बन्धाः । अश्वगति-त्रिपदी-
गोमूत्रिकादयः ।

हेकापङ्कतिः ————— ४१

तद्गुणः ————— ४२

तुल्ययोगिता ————— ४३

सा चिन्धा ।

प्रथमा यथा —————

द्वितीया यथा —————

तृतीया यथा —————

दीपकं ————— ४४

दृष्टान्तः ————— ४५

निदर्शना ————— ४६

सा चिन्धा ।

निरुक्तिः ————— ४७

परिकरः ————— ४८

परिकराङ्कुरः ————— ४९

परिणामः ————— ५०

परिवृत्तिः ————— ५१

परिसंख्या ————— ५२

पर्यस्तापङ्कतिः ————— ५३

पर्यायः ————— ५४

स द्विविधः ।

पर्यायोक्तं ————— ५५

तत् द्विविधं ।

पिहितं ————— ५६

पुनरुक्तवदाभासः ————— ५७

पूर्वरूपः ————— ५८

स द्विविधः ।

प्रतिवस्तूपमा ————— ५९

प्रतिषेधः ————— ६०

प्रतीपं ————— ६१

तल्लक्षणभेदेन पञ्चविधं । न तु नामभेदेन ।

प्रत्यनीकं ————— ६२

प्रस्तुताङ्कुरः ————— ६३

प्रहर्षणं ————— ६४

तत् त्रिविधं ।

प्रौढोक्तिः ————— ६५

भाविकं ————— ६६

भाषासमावेशः ————— ६७

“हेकापङ्कतिरन्यस्य शङ्कान्तस्य निरुद्धे” । ४१

“तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः” । ४२

“वर्णानामितरेषां वा धर्मेक्यं तुल्ययोगिता” ।

“हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

गुणोत्कृष्टे समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता” । ४३

“वदन्ति वर्णवर्णानां धर्मेक्यं दीपकं बुधाः” । ४४

“चेद्विषयप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः” । ४५

“वाक्यार्थयोः सदृशयोरेकारोपो निदर्शना ।

पदार्थगर्भामप्यन्ये वदन्त्यन्यां निदर्शनां ।

अपरां बोधनं प्राजः क्रिययासत्सदर्थयोः” । ४६

“निरुक्तिर्योगतो नाम्नान्यार्थत्वप्रकल्पनं” । ४७

“अलङ्कारः परिकरः साभिप्रायविशेषणे” । ४८

“साभिप्रायविशेष्यश्चेद्भवेत् परिकराङ्कुरः” । ४९

“परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयो विषयात्मना” । ५०

“परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः” । ५१

“परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तुयन्त्रयं” । ५२

“अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापङ्कतिस्तु सा” । ५३

“पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ।

“एकस्मिन् यस्यानेकं वा पर्यायः सोऽपि सम्मतः” ५४

“पर्यायोक्तं तु गम्यस्वेदचोभङ्गान्तराश्रयः ।

पर्यायोक्तं तदप्याज्यह्यानेनेष्टसाधनं” । ५५

“पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूतचेष्टितं” । ५६

“व्यापाततो यदर्थस्य पौनरुक्तावभाषणं ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः” । ५७

“पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतं ।

पूर्वविषयानुवृत्तिश्च विवृते सति वस्तुनि” । ५८

“वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता” । ५९

“प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनं” । ६०

“प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनं ।

अन्योपमेयलाभेन वर्णस्थानादरश्च तत्” ।

वर्णोपमानलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ।

वर्णोनान्यस्योपमाया अनिय्यन्तिर्वचश्च तत्” ।

प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते” । ६१

“प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः” । ६२

“प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः” । ६३

“उत्कृष्टितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणं ।

वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणं” ।

यत्नादुपायसिद्धार्थात् साक्षात्लाभः फलस्य तत्” ६४

“प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं” । ६५

“भाविकं भूतभावर्यसाक्षात्कारस्य वर्णनं” । ६६

“शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्तपि ।

वाक्यं यच्च भवेत् सोऽयं भाषासम इतीयते” ६७

“प्रजल्पन् मत्पदे लभः कान्तः किं न हि नूपुरः” ४१

“पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा” ४२

“सङ्गच्छन्ति सरोजानि खैरिणीवदनानि च ।

त्वदङ्गमादवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ।

माण्डीप्रभृतेषां कदलीनां कठोरता ॥

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशत्रवयोस्त्वया ॥

लोकपालो यमः पाशोऽश्रीदः शक्रो भवानपि” ४३

“मदेन भाति कलमः प्रतापेन महीपतिः” ४४

“त्वमेव कीर्त्तिमान्वाणन् विधुरेव हि कन्तिमान्” ४५

“या दातुः सौम्यता सेयं पूर्यन्दोरकलङ्कता ॥

त्वमेव युगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥

नश्यद्वाजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः” ४६

“इदृशैश्चरितैर्जने सत्यं दोषाकरो भवान्” ४७

“सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः” ४८

“चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवस्तुभुजः” ४९

“प्रसन्नेन दृग्गणेन वीक्षते मदिरैर्दृष्ट्या” ५०

“यथावेकं शरं मुक्ता कटाक्षान् स रिपुस्त्रियाः” ५१

“स्वहृदयः प्रदीपेव न खान्तेषु नतम्बुवां” ५२

“नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखं” ५३

“पद्मं मुक्ता गता चन्द्रं कामिनीवदनप्रभा ॥

अधुना पुलिनं तत्र यत्र खेतः पुराजनि” ५४

नमस्तस्मै हृतो येन सुधा राजवधूकुचौ ॥

यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह” ५५

“प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्” ५६

“भुजङ्गकुण्डलीयत्तशशिशुभ्यांशुशीतगुः ।

जगन्त्यपि सदा पायादद्याच्चेतोहरः शिवः” ५७

हरकण्ठांशुलिप्ताऽपि शेषस्त्वह्मशशासितः ॥

दीपे निर्व्यापितेऽप्यासीत् काक्षीरलेर्मुहूर्तजुः” ५८

“तापेन भाजते सूर्यः श्रूरस्वापेन राजते” ५९

“न द्यूतमेतत् कितवाक्कीडनं निश्चितैः शरैः” ६०

“तल्लोचनसमं पद्मं तद्वत्सदृशो विधुः ।

अलं गर्व्यं ते वस्तुकान्त्या चन्द्रो भवादृशः ।

कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः ।

मिथ्यावादो हि सुग्धाणि त्वन्मुखाभं किलाम्बुजं ।

दृष्टं चेददं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दना” ६१

“जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधःकृतौ” ६२

“किं भृङ्ग सत्यां मालत्यां केतय्या करुणस्यया” ६३

“तामेव ध्यायते तस्मै विष्टया सैव वृत्तिका ॥

दीपमुदोपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ॥

निधृज्जनौषधीमूलं खनतासादितो निधिः” ६४

“कचाः कलिन्दजातीरतमाललोममेचकाः” ६५

“अहं विलोकयेऽद्यापि युधन्तेऽत्र सरासराः” ६६

“गुञ्जन्मणिमञ्जोरे कलाम्भोरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसार-
समीरे” ६७

अथालङ्कारनामानि

भेदकातिशयोक्तिः—	६८
भ्रान्तापङ्कतिः—	६९
भ्रान्तिसान्—	७०
मालादीपकं—	७१
मिथ्याध्यवसितिः—	७२
मीलितं—	७३
मुद्रा—	७४
यथासंख्यं—	७५
यमकं—	७६

युक्तिः—	७७
रत्नावली—	७८
रूपकं—	७९
तत् द्विविधं । अमेदरूपकं । तद्रूप्यरूपकञ्च ।	
तच्च समन्यूनधिक्यकथनद्वारा प्रत्येकं त्रिविधं ।	
समाभेदरूपकं । नूनाभेदरूपकं । अधिकभावेद-	
रूपकं । समताद्रूप्यरूपकं । नूनताद्रूप्यरूपकं ।	
अधिकताद्रूप्यरूपकं । एतेन षड्विधं ।	
रूपकातिशयोक्तिः—	८०

ललितं—	८१
नुमोपमा—	८२
सा चायथा । वाचकानुमा । धर्मानुमा । उपमान-	
नुमा । धर्मानुमा । वाचकोपमेयानुमा ।	
वाचकोपमानानुमा । धर्मानुमानानुमा । धर्मानु-	
मानवाचकानुमा ।	

लेशः—	८३
लोकोक्तिः—	८४
वक्रोक्तिः—	८५
विकल्पः—	८६
विकस्वरः—	८७
विचित्रं—	८८
विधिः—	८९
विनोक्तिः—	९०
लक्षणभेदेन सा द्विविधा ।	
विभावना—	९१
अस्या लक्षणगुणद्वयानि च यत् ।	

विरोधः—	९२
स दशधा ।	

तल्लक्षणानि

“भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनं” ।	६८
“भ्रान्तापङ्कतिरन्यस्य श्रद्धायां भ्रान्तिवारणे” ।	६९
“स्यात् स्मृतिर्भ्रान्तिसन्देहेस्तदङ्गत्ववृत्तिचयं” ।	७०
“दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमुच्यते” ।	७१
“किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनं” ।	७२
“मीलितं यदि सादृश्याद्देद एव न दृश्यते” ।	७३
“सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः” ।	७४
“यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः” ।	७५
“सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरचक्षणसंहतेः ।	
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते” ।	७६

“युक्तिः परामिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये” ।	७७
“क्रमिकाप्रकृतार्थाणां न्यासं रत्नावलीं तदुः” ।	७८
“विषयभेदताद्रूप्यरङ्गनं विषयवच्च यत्” ।	
“रूपकं तत् त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः” ।	७९

“रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्थाध्यवसानतः” ।	
अस्यार्थः । विषयसम्बन्धेन उल्लेखनं विना विषयि-	
वाचकशब्देन ग्रहणं विषयनिगरणं तत्पूर्वकं	
विषयस्य विषयिरूपतया अध्यवसानं तस्मिन्	
सति रूपकातिशयोक्तिः” ।	८०

“प्रस्तुते वर्णवाक्यार्थप्रतिविम्बस्य वर्णनं” ।	८१
“वर्णोपमानधर्माणांमुपमावाचकस्य च ।	
एकद्विचतुषोपादानात् भिन्ना नुमोपमायथा” ।	८२

“लेशः स्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं” ।	८३
“लोकप्रवादानुष्ठानं लोकोक्तिरिति कथ्यते” ।	८४
“वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपूर्वार्थप्रकल्पनं” ।	८५
“विरोधे तुल्यबलभोर्विकल्पालङ्घनमिति” ।	८६
“यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः” ।	८७
“विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेत् विपरीतफलेच्छया” ।	८८
“सिद्धस्यैव विधानं यत्तामाज्जर्विध्यलङ्घनं” ।	८९
“विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते ।	
तच्चेत् किञ्चिद्विना रन् विनोक्तिः सापि कथ्यते” ।	९०
“विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्यं चेत् ।	
हेतुनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता ॥	
कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके ।	
अकारणत्वात् कार्यजन्यं चतुर्था स्यादविभावना ॥	
विरुद्धात् कार्यसम्यक्त्विर्दृष्टा काचिद्विभावना ।	
कार्यात् कारणजन्यमपि दृष्टा काचिद्विभावना” ।	९१
“जातिचतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणैः गुणादिभिस्त्रिभिः ।	
क्रियाक्रियाद्रथाभ्यां यत् त्रयं त्रयेण वा मिथः ।	
विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः” ।	९२

तदुदाहरणानि

“अन्यदेवास्तु गाम्भीर्यमन्यद्वैयं भूपतेः” ।	६८
“तापं करोति सोलम्पं न्वरः किन्नु सखि स्मरः” ।	६९
“अयं प्रमत्तो मधुपस्तन्मुखं वेति पङ्कजं” ।	७०
“स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः” ।	७१
“मिथ्याध्यवसितिर्विज्ञां वश्येत् खखजं वधन्” ।	७२
“रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहशरणे” ।	७३
“नितम्बगुर्वी तरुणी दृग्गुणविपुला च सा” ।	७४
“शत्रुं मित्रं विपत्तिश्च जय रङ्गय मङ्गय” ।	७५
“नवपलाशपलाशवनं पुरःस्तुटपरागपरागतपङ्कजं ।	
मृदुलवान्तलवान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सु-	
मनोमरैः” ।	७६
“त्वामालिखन्ति दृष्टान्तां धनुःपौष्पं करेऽलिखत्” ।	७७
“चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञत्वं महीपते” ।	७८
“अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ।	
अयमास्ति विना शम्भुस्त्रातोयैकं विलोचनं ॥	
शम्भुर्विश्वमवत्यय खोद्यत्य समदृष्टितां ।	
अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥	
साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोत्थिता ।	
अयं कलङ्गिनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते” ।	७९
पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निसरन्ति सिताः शराः” ।	८०

“ललितं निर्गते नीरे सेतुमेवा चिकीर्षति” ।	८१
“तडिद्वीरोन्दुतुल्यास्या कर्पूरन्ती दृशोर्मम ।	
कान्त्या स्मरवधूयन्ती दृष्टा तन्वी रहो मया ॥	
यत् त्वया मेलनं तत्र लाभो मे यच्च तत्रतेः ।	
तदेतत् काकतालीयमवतिर्कितसम्भवं” ।	८२

“अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त सच्छन्दचारिणः ।	
“शुक पञ्जरवन्धने मधुराणां गिरां फलं” ।	८३
“सहस्र कतिचिन्मासान्मीलित्वा विलोचने” ।	८४
“सुखं मानं दिनं प्राप्तं नेह नान्दी हरान्तिके” ।	८५
“सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीमुखजः” ।	८६
“स न जिग्ये महान्तो हि दुर्दशाः सागरा इव” ।	८७
“नमन्ति सन्तस्त्रिलोक्यादपि लज्जुं समुद्रति” ।	८८
“पञ्चमोदक्षणे काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” ।	८९
“विद्या हृद्यापि सा विद्या विना विनयसम्पदं ।	
विना खलैर्विमात्येया राजेन्द्र भवतः समा” ।	९०
“अपलाक्षारसाक्षितं रत्नं ते चरणद्वयं ।	
अस्त्रैरतीक्ष्णकटिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥	
नरेन्द्रनेव ते राजन् दशत्वसिमुजङ्गमः ।	
शङ्खादीकानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतः ॥	
श्रीताङ्गकिरणस्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति तां ।	
यशःप्रयोरशिरभूत् करकल्पतरोस्तव” ।	९१
“तव विरहे मलयमरुद्वावानलः शशिरचोऽपि	
शोषमग्निः । हृदयमनिरुतमपि भित्ते नलिनी-	
दलमपि निदाघरविरस्याः ॥ सन्ततसुखलासङ्गा-	
द्वज्जतगृहकर्मवटनाया नृपते । दिङ्मलीनां	

विरोधाभासः—६३
विहतोक्तिः—६४
विशेषः—६५
स त्रिविधः ।

विशेषोक्तिः—६६
विषमं—६७
तत् त्रिविधं ।

विषादनं—६८
व्याघातः—६९
स द्विविधः ।
व्याजनिन्दा—१००
व्याजस्तुतिः—१०१
स द्विविधः ।

व्याजोक्तिः—१०२
व्यतिरेकः—१०३
सुझापङ्कतिः—१०४
श्लेषः—१०५

स च त्रिविधः । प्रकृतानेकविधयः १ अप्रकृतानेकविधयः २ प्रकृताप्रकृतानेकविधयः ३ ।
सदर्थनिदर्शना—१०६
सन्देहः—१०७
समं—१०८
तत् त्रिविधं ।

समाधिः—१०९
समासोक्तिः—११०
समुच्चयः—१११
स द्विविधः ।
सम्बन्धातिशयोक्तिः—११२
लक्ष्यभेदेन सा द्विधा ।
सम्भावनं—११३
सहोक्तिः—११४
सामान्यं—११५

सारः—११६
सूत्रं—११७

लोकोक्तिः—११८
स्वभावोक्तिः—११९

“आभाषत्वं विरोधस्य विरोधाभास इत्येते” । ६३
“विहतोक्तिः श्लेषगुणं कविनाविष्कृतं यदि” । ६४
“विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनं ।
विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्तुनेकात्र वर्ण्यते ॥
किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्तुनरक्षतिश्च सः” । ६५
“कार्योऽजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे” । ६६
“विषमं वर्ण्यते यत्र घटनानुरूपयोः ।
विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतं ॥
अनिरूप्याप्यवामिच्छेत्तदित्यर्थसमुद्यमात्” । ६७
“इयमाणाविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनं” । ६८
“स्याद्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ।
सौकार्येण निबद्धापि क्रियाकायविरोधिनः” । ६९
“निन्दाया निन्दया व्यक्तित्वाजनिन्देति गीयते” । १००
“उक्तिर्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यांस्तुतिनिन्दयोः” । १०१
“व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनं” । १०२
“व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः” । १०३
“सुझापङ्कतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मेतिङ्गवः” । १०४
“नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्णावर्णोभयाश्रयः” । १०५

“विभावनं सम्बद्धानां फलं सुहृदनुग्रहः” । १०६
“स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहेस्तदङ्गान्कृतित्रयं” । १०७
“समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ।
सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ।
विना यत्नेन तत्सिद्धिर्यदर्थः कर्तुमुद्यमः” । १०८
“समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेयः” । १०९
“समासोक्तिः परिस्रुतिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्” । ११०
“बहूनां युगपद्भाजां भावगुम्फाः समुच्चयः ।
अहं प्रथमिकाभाजामेककार्यान्वयोऽपि सः” । १११
“सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनं ।
योग्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरित्येते” । ११२
“सम्भावनं यदीदं स्यादित्यहोऽन्यस्य सिद्धये” । ११३
“सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः” । ११४
“सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः” । ११५

“उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते” । ११६
“सूत्रं पराश्रयाभिज्ञे तरसाकृतचेष्टितं” । ११७

“लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगमिता” । ११८
“स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्यस्य वर्णनं” । ११९

कठिनाः सति भवति कराः सरोजकुमाराः ॥
अजस्य गृह्यतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः । स्व-
पतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ वल्लभोत्-
सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः । राकाविभावरी-
जानिर्विषज्वालाकुलो भवेत् ॥ नयनयुगासेचनकं
मानसदृश्यापि दुष्प्रापं । रूपमिदं मदिराद्या
मदयति हृदयं दुनोति च मे” ॥ ६२
“विनापि तन्वि हारेण वक्तोऽनौ तव हारिणौ” ॥ ६३
“वृषापेहि परत्वेनादिति वक्ति स सूचनं” ॥ ६४
“गते सूर्येऽपि द्वीपस्यास्तमश्चिन्दन्ति तत्कराः ।
अन्तर्वहिः पुरः पश्चात् सर्वदिश्यापि सैव मे ॥
त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पदृष्टिगिरीक्ष्णं” ॥ ६५
“हृदि खेहृदयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपि” ॥ ६६
“क्षेयं शिरोषमृदङ्गी क्व तादृष्टमदनञ्जरः ।
कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव क्षपाणिका ॥
भक्षाशया हि मङ्गलां दृष्ट्याखुस्तेन भक्षितः” ॥ ६७
“दीपमुदीपयेद्युवावतावन्निर्व्याज एव सः” ॥ ६८
“वैर्जगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमैः स्मरः ।
दया चेद्भाल इति मय्यपरित्यज्य एव ते” ॥ ६९
“विधे स निन्द्यो यस्ते प्रागेकमेवाहर्चिः” ॥ १००
“कः स्वर्धुनि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिवं ॥
साधु दूति पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परं ।
यन्मदर्थे विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि” ॥ १०१
“सखि पश्य गृहाराधनपरगौरस्मि धूसरा” ॥ १०२
“श्लेषा इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः” ॥ १०३
“नार्यं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहः” ॥ १०४
“सर्वतो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत् ॥
अजोन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणा हतशक्तिना ।
उच्चरद्भूरिकोलाहलः सुशुभे बाह्विनीपतिः” ॥ १०५
“उदयमेव सविता पद्मेवर्पयति त्विषं” ॥ १०६
“पङ्कजं वा सुधांशुर्वैद्यस्माकन्तु न निर्यायः” ॥ १०७
“स्नानुरूपं कृतं पञ्चहारेण कुचमण्डलं ॥
नीचप्ररमता लक्ष्मि जलजयास्तवोचिता ॥
युक्तो वारणलाभोऽयं भूपतेर्वारणार्थिनः” ॥ १०८
“उत्काण्डिता च कुलटा जगामास्तव भानुमान्” ॥ १०९
“अयमेन्द्रोमुखं पश्य रक्तचुम्बति चन्द्रमा” ॥ ११०
“नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति भ्रश्यन्ति च तव दियः ॥
नं श्रीलं वयो विद्या धनश्च मदयत्यसु” ॥ १११
“सौधाय्याणि पुरस्यास्य सुश्रुन्ति विधुमण्डलं ।
तेषां दातरि राजेन्द्र सद्गुणान्नाद्रियामहे” ॥ ११२
“यदि श्रेष्ठोऽभवद्वक्ता कथिताः सुगुण्यास्तव” ॥ ११३
“दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रथमिभिः सह” ॥ ११४
“मल्लिकाचितधम्मिल्लास्वारचन्दनधर्षिताः ।
अविभायाः सुखं यान्ति चन्द्रिका अभिसारिकाः” ॥ ११५
“मधुरं मधु पीयूषं तस्मात् तस्मात् कवेर्वचः” ॥ ११६
“मयि पश्यति सा केशः क्षीमन्तमणिमाख्योत्” ॥ ११७
“सुजङ्ग एव जानीते सुजङ्गाचरणं सखि” ॥ ११८
“कुरङ्गैरनाराज्यैः सज्जकैः समीक्ष्यते” ॥ ११९

अल

प्रीतसुक्कामसेविनस्तदन्नपानमनिसप्रपीडितं स्ने-
ग्रणा च विवदमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वात्
वह्निर्मुखो भवति । ततश्चर्चतीसारवर्णान्याम-
प्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयति अतिमात्राणि । अति-
मात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामवदमार्गास्तियंगा-
गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्व शरीरं दण्डवत्
स्तम्भयन्ति । ततस्तमलसकमसार्थं ब्रुवते ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरेव दोष-
मामविषमित्याचक्षते भिषजो विषसदृशलिङ्ग-
त्वात् । तत्परमसाध्यमास्यकारित्वात् विरुद्धोप-
क्रमत्वाच्च । तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूत-
मुल्लेखयेत् । पाययित्वा सलवणमुष्णवारि । ततः
खेदशब्दप्रतिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ।
इति चरकः ॥

अलसा, स्त्री, (लस + अच्, ततो नञ्समासः,
स्त्रियं टाप् ।) हंसपदीलता । इति मेदिनी ॥
हंसपदीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥

अलसेक्षणा, स्त्री, (अलसे ईक्षणे यस्याः सा ।) स्त्री-
विशेषः । सा अलसदृष्टियुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
अलक्ष्यं, स्त्री, (लक्ष्यमनुमापकं सुचिह्नं, विरोध
नञ्, नञ्समासः ।) दुर्लक्ष्यं । मन्दचिह्नं ।
“(आचारात् धनमक्षय्यमाचारो ह्यलक्ष्यम्”)
इति मनुः । तद्विशिष्टे च ॥

अलक्ष्मीः, स्त्री, (न लक्ष्मी, नञ्च विरोधे ।) नरक-
देवता । तत्पर्यायः । निवर्तितः २ । इत्यमरः ॥
कालकर्णी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-
कर्णिका ४ । इति जटाधरः ॥ ज्येष्ठादेवी ५
इति पाद्मोत्तरखण्डः ॥ तस्या विवरणं ज्येष्ठाशब्दे
द्रष्टव्यं ॥ * । दीपान्वितामावास्यायां तस्याः पूजा-
विधिर्यथा । तत्र प्रदोषे आदौ आचारादलक्ष्मी-
पूजनं । इत्याचार्यचूडामणिप्रभृतयः ॥ गोमय-
पुत्तलिकां निर्माय वामहस्तेन कृष्णपुष्पं गृहीत्वा
ध्यायेत् ।

“अलक्ष्मीं कृष्णवर्णां दिभुजां कृष्णवस्त्रपरीधानां
लौहभरणभूषितां शर्कराचन्दनचर्चितां गृह-
सम्मानार्जनीहस्तां गर्दभारूपां कलहप्रियां” । इति
ध्यात्वा विमुखेन “ॐ अलक्ष्मी नमः” इत्यनेन
निर्मालयेन कृष्णपुष्पेण संपूज्य प्रणमेत् ।

“(ॐ) अलक्ष्मीस्त्वं कुरुपासि कुत्सितस्थानवासिनी ।
सुखरात्रौ मया दत्तां गृहं पूजाञ्च शान्धर्तौ ॥
दारिद्र्यकलहप्रिये देवि ! त्वं धननाशिनी ।
याहि शत्रोर्गते नित्यं स्थिरा तत्र भविष्यसि ॥
यदि त्वं मे महाभागे प्रीता भवसि सर्वदा ।
पुत्रवन्धुकलत्रेषु कदाचिन्नागमिष्यसि ॥
गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्गृहीत्वा चाशुभं मम ।
मदाश्रयं परित्यज्य स्थिरा तत्र भविष्यसि” ॥
ततः शूर्पवाचेन सीमान्ते तां विक्षेते ।

इति छागचन्द्रिका ॥ * ॥ किञ्च,—
“एवं गते निशीथे तु गारे च खट्वाङ्गनात् ।
अलक्ष्मीश्च वक्षिष्यायां अमन्त्रश्च यथाविधि” ॥
इति छागचन्द्रिकावर्णवृत्तव्रतपुराणं ॥ * ॥
“एवं गते निशीथे तु जने निद्राङ्गलोचने ।

अलि

तावन्नगरनारीभिः शूर्पदिग्दिग्मवादैनैः ॥
निष्काश्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः खट्वाङ्गनात्” ॥
इति निर्णयसिन्धौ मदनरत्नद्वयभविष्यपुराणं ॥
अलातं, स्त्री, (ला + त्त, नञ्समासः ।) अङ्गारः ।
इत्यमरः ॥ (अङ्गदग्धकाष्ठः ।
“कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणात्तालाघवम्” ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अलावुः, पुं, स्त्री, (न लवते, न + लवि ऊर्णित् नलो-
पञ्च वृद्धिः ।) लताविशेषः तत्फलञ्च । लाउ इति
ख्याता । तत्पर्यायः । तुम्बः २ तुम्बकः ३ तुम्बा ४
तुम्बी ५ पिण्डफला ६ महाफला ७ आलावुः ८
एलावुः ९ लावुः १० लावुका ११ । इत्यमरः
तट्टीका च ॥ तुम्बिका १२ तुम्बिः १३ अलावुः १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।

“अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला
मिथं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तक्षेप्रापहं गुरु ॥
वृथं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपृष्टिविवर्द्धनं” ।
इति भावप्रकाशः ॥ भेदकत्वं कफकारित्वं । गुरु-
पाकित्वं । हिमत्वं । पित्तनाशित्वञ्च । तन्नाडी-
गुणाः । गुरुत्वं । मधुरत्वं ॥ मलभेदकत्वं । वात-
क्षेप्यकारित्वं । रुक्षत्वं । शीतलत्वं । पित्त-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
“(वर्चोभेदीन्यलावूनि रुक्षशीतगुरुणि च” ।
इति चरकश्च ।

“अलावुभिर्भविट्का तु रुक्षागुर्थतिशीतला” ।
इति च सुश्रुतः ॥

अलारं, स्त्री, (अलार्धते, ऋ + यङ्लुक् + अच् रस्य
लः ।) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिः, पुं, स्त्री, (अलति दंष्ट्रे समर्थो भवति यः, सः,
अल + इन् ।) अमरः ।

(“अलिपङ्क्तिरनेकाशस्त्वया,
गुणकृते धनुषो नियोजिता” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अनुगतमलितन्दैर्गण्डमितीर्षं हाव” ।

इति रघुवंशे ।) वृश्चिकः । इत्यमरः ॥ काकः ।
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति
मेदिनी ॥ (वृश्चिकराशिः ।)

अलिकं, स्त्री, (अल्यते भूयते, अल + कर्मणि
इकन् ।) ललाटं । इत्यमरः ॥

अलिकुलसङ्कुलः, पुं, (अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः,
तृतीयतत्पुरुषः ।) कुलकल्लः । इति राज-
निर्घण्टः ।

“अलिगर्दः, पुं, (अलिरिव वृश्चिक इव गृध्रोति, गृध्
+ अच् ।) जलसर्पः । आलाघ इति ख्यातः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजिज्ञा, स्त्री, (अलिरिव क्षुद्रा जिज्ञा, ।) जिज्ञो-
परि क्षुद्रजिज्ञा । आलाजिव इति ख्याता । इति
शब्दरत्नावली ॥

अलिजिज्ञिका, स्त्री, (अलिजिज्ञा एव स्वार्थे कञ्;
टाप् ।) अलिजिज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिङ्गरः, पुं, (अल + इन्, अलिं सामर्थ्यं जरयति
जृणाति वा, अलि + जृ + अच्, एघोदरादित्वात्

अली

साधुः ।) मृदादिनिर्मितजलाधारविशेषः । जालं
इति ख्यातः । इत्यमरः ॥
“(उदकान्तमुपनीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिङ्गरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभं” ॥
इति महाभारते ।)

अलिदूर्वा, स्त्री, (अलिरिवाकारेण दूर्वा ।) माला-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिन्दः, पुं, (अलते भूयते, अल + कर्मणि
बाङ्लकात् किन्दच् ।) वह्निद्वारसंलग्नचतुरस्र-
क्षत्रिमभूमिः । तत्पर्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः ३
वह्निद्वारप्रकोष्ठः ४ अलिन्दः ५ । इत्यमरः ॥ गृह-
द्वारपिण्डकः । अलिन्दः नाम्नीति अलञ् इन्द्र-
ज्झादिः । यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेवेति माघः ।
स्वार्थे ष्ये अलिन्दो दीर्घादिरपि ।

“गृहैकदेशे अलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा” ।

इत्यमरदत्तः । अथ पिण्डक अलिन्द इति वृद्धः ।

इह तूभयमेव स्नेहादिति साङ्गः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥*॥ अन्यच्च ।

“प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारवाह्यप्रकोष्ठके ।

गृहान्तरशय्यार्थपिण्डिकायामपि त्रयं ॥

अलिन्दः स्यादलिन्दोऽपि स्यादलिन्दक इत्यपि” ।

इति शब्दरत्नावली ॥

(“शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां

लितेषु भासा गृहदेहजीनां ।

यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव

सुगन्धाङ्गा गोमयगोमुखानि ॥”

इति माघः ।)

अलिपकः, पुं, स्त्री, (कुत्सितवर्णेन लिप्यते, लिप +
बाङ्लकात् कर्मणि वुन् ।) अमरः । कोकिलः ।
कुक्कुरः । इति मेदिनी ॥ (वृश्चिकः ।)

अलिपत्रिका, स्त्री, (अलिर्दृश्चिक इव पत्रमस्याः,
कपि अत इत्त्वम् ।) वृश्चिकाख्यचतुषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अलिपत्र्यां, स्त्री, (अलिरिव पत्रमस्याः, डीप् ।)
वृश्चिकालीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिप्रियं, स्त्री, (अलीनां प्रियं षष्ठीतत्पुरुषः ।)
रक्तोत्पलं । रक्तपद्मं । इति चिकित्साशेषः ॥

अलिप्रिया, स्त्री, (अलीनां प्रिया, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
पाटलावृद्धः । इति रत्नमाला ॥

अलिमकः, पुं, (अलिरिव मक्कते, मक्क + अच्,
एघोदरादित्वात्लोपः ।) भेकः । कोकिलः ।
अमरः । यद्भक्तेश्वरः । मभूकल्लः । इति मेदिनी ॥

अलिमोदा, स्त्री, (अलीन् मोदयति मुद् + शिच्
+ अच् ।) गणिकारीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिम्बकः, पुं, (न + लिप् + वुन्) पद्भक्तेश्वरः ।
भेकः । अमरः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(कुक्कुरः । मधुकल्लः ।)

अलिवाहिनी, स्त्री, (अलिं वाहयति गन्धेन, वह्
+ शिच् + शिनि + डीप् ।) केविकापुष्पं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अली, [न्] पुं, (अलं वृश्चिकपुच्छस्यकण्टकं विद्य-
तेऽस्य इति ।) अमरः ।

अलौ

("मल्लिनिमालिनि माधवयोषिताम्")।

इति माधवः ।) वृत्तिकः । इति मेदिनी ॥

अलीकं, ली, (अल + ईकन् ।) अप्रियं । ("तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति" । इति रामायणे ।) मिथ्या । इत्यमरः ॥ ("ज्ञातेऽलीकनिमीलिते नयनयोः" । इति अमरुशतके ।) स्वर्गः । इति मेदिनी ॥ अलाटं । इति हेमचन्द्रः ॥

अलीकं, त्रि, (अल + ईकन् ।) मिथ्या । अप्रियं । अल्यं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलीकामत्यः, पुं, अल्लारस्त्रिजितैलभट्टमाधपिठं । तत्र प्रमायं राजनिर्घण्टे यथा ।

"माधपिठिकाया लिङ्गनागवल्लीदलैर्महत् ।

तत्तु संखेदयेद्युक्त्या स्यात्स्यामङ्गारकोपरि ॥

ततो निष्काशितं खण्डं तिलतैलेन भर्जयेत् ।

अलीकमत्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपरिहृतैः ॥

तं हन्ताकभट्टिनेण वास्तूकेन च भक्षयेत् ॥"

अलुः, स्त्री, (अल + उन् ।) आलुः । क्षुद्रकलसी । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अलुब्धः, त्रि, (लुभ + क्तः, नञ्समासः ।) लोभ-रहितः । यथा मनुः ।

"एकोऽलुब्धः साक्षी स्यात् वज्रः श्रुत्योऽपि न स्त्रियः । स्त्रीवद्वेष्टित्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः" ॥

"एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टवृत्त-पाठः" । इति व्यवहारतत्त्वं ॥

("अलुब्धैः स्निग्धैः प्रवृद्धैश्चामात्यैः परितः" ।

इति कादम्बरी ।)

अलौ, व्य, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-रत्नावली ॥

अलौले, व्य, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-रत्नावली ॥

अलोभः, पुं, (न लोभः, अभावे नञ् ।) लोभाभावः । यथा,—

"इत्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।

अलोभ इति सार्गोऽयं धर्मैश्चाष्टविधः स्मृतः" ॥

इति महाभारतं ॥

अलोभी, [न] त्रि, (लोभोऽस्त्यस्य इति लोभी, न लोभी इति नञ्समासः ।) लोभशून्यव्यक्तिः । नास्ति लोभो यस्य इति वज्रप्रीतिसमासादिन-प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

अलोहितं, ली, (न लोहितं, नास्ति लोहितं यस्मात् इति वा ।) रक्तपद्मं । इति रत्नमाला ॥

अलौकिकः, त्रि, (लोके विदितः, लोके + ठक् ततो नञ्समासः ।) लौकिकप्रत्यक्षाविषयः । अमा, शुभिकः । लोकातीतः । यथा,—

"अलौकिकत्वादमरः खकोषे

न यानि नामानि समुल्लिखेत् ।

विलोक्य तैरप्यधुना प्रचार-

मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य" ॥

इति त्रिकाण्डशेषद्वितीयश्लोकः ॥

("उपसंहर विश्वात्मनदोरूपमलौकिकम्" ।

इति भागवतपुराणम् ।)

अल्पा

अल्पं, त्रि, (अल् + प ।) किञ्चित् । तत्पर्यायः । ईषत् २ मनाक् ३ स्तोके ४ ।

("अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः" । इति मनुः ।) खल्लकं ५ खल्लकं ६ दम्भं ७ कृष्टं ८ तनुः ९ तनुः १० त्रुटिः ११ त्रुटि १२ मात्रा १३ लवः १४ लेशः १५ कणः १६ कणो १७ कणिका १८ अणुः १९ सूक्ष्मं २० । इत्यमरः ॥ क्षुल्लं २१ क्षुल्लकं २२ खल्लं २३ कणा २४ । इति शब्दरत्नावली ।

(अतिसामान्यः ।

"अल्पस्य हेतोर्वज्रं ह्यतुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्" ।

इति रघुवंशे । संचिपितं । अदीर्घं ।

"अनन्तपारं किल शब्दशालं, खल्यं तथायुर्वहवच्च विघ्नाः" ।

इति पञ्चतन्त्रम् ।)

अल्पकः, पुं, (अल्प एव, अल्प + साध कन् ।) यवासदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ॥

"यासः खादुः सरस्तिक्षलुवरः शीतलो लघुः । कफमेदोमदभ्रान्तिपित्तादृक्कुष्ठकासजित् ॥

दृष्ट्याविसर्पवाताखवमिज्वरहरः स्मृतः । यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा" ॥

इति भावप्रकाशः ।) (खल्पपरिमितः ।) किञ्चित् ।

"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं भ्रुवमात्मनः । तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्" ॥

इति मनुः ।)

अल्पकेशी, स्त्री, (अल्पः केश इव पत्रमस्याः सा ।) भूतकेशीदृशः । इति रत्नमाला ॥

अल्पगन्धं, ली, (अल्पो गन्धो यस्य तत् ।) रक्तकैरवं । इति रत्नमाला ॥

अल्पतनुः, त्रि, (अल्पा क्षुद्रापरिमाणा तनुर्यस्य ।) खर्वः । दुर्बलः । अल्पास्थियुक्तः । क्षुद्रदेहवान् तत्पर्यायः । दृष्टिः २ । इत्यमरः ॥

अल्पपत्रः, पुं, (अल्पं पत्रं यस्य सः ।) क्षुद्रपत्रतुलसी । इति रत्नमाला ॥

अल्पपद्मं, ली, (अल्पमसम्पूर्णं पद्मं ।) रक्तपद्मं । इति रत्नमाला ॥

अल्पप्रमाणकः, पुं, (अल्पं प्रमाणमस्य, वा कन् ।) चेलानं । इति रत्नमाला ॥ चेलो चेला तरमूज इति ख्यातः । खरमूज इति केचित् ।

अल्पमारिषः, पुं, (अल्पः क्षुद्रः मारिषः नटिया इति ख्यातः शाकः, कर्मधारयः ।) शाकविशेषः । क्षुद्रनटिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः तण्डुलीयः २ ।

इत्यमरः ॥ (तण्डुलीयशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ।)

अल्पसरः, [स्] ली, (अल्पं क्षुद्रं सरः, कर्मधारयः ।) क्षुद्रसरोवरः । डोवा गेड़े इति भाषा । तत्पर्यायः । वेष्टन्तः २ पल्लवं ३ । इत्यमरः ॥

अल्पायुः, [स्] पुं, (अल्पं संचिपितं आयुर्जीवनकालो यस्य सः ।) कागः । इति त्रिकाण्डशेषः । अचि-रजीविते त्रि ॥ (अदीर्घजीवी ।

"दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुदेव च" ।

इति मनुः ।)

अव

अव्ययः, त्रि, (अतिशयेन अल्पः, अल्प + इच्छन् ।) अव्ययं । इत्यमरः ॥ [अव्ययं] इत्यमरः ॥

अव्ययी, [स्] (अतिशयेन अल्पः, अल्प ईयसुन् ।) अल्लः, पुं, (अल् + क ।)

अल्ला, स्त्री, (अल् + क, स्त्रियां टाप् ।) } परमेश्वरः ।

एतन्नाम्ना यवना उपासन्ते । यथा । "ॐ असल्लां इल्ले मित्रावरुणो दिव्यानि धत्ते । इल्ले वरुणो राजा पुनर्ददुः । हयामि मित्रो इल्लां इल्लेति इल्लाणां वरुणो मित्रो तेजकामाः । होवारमिन्द्रो होवारमिन्द्रो माहासुरिन्द्राः । अल्लो व्येष्ठं व्येष्ठं परमं पूर्णं ब्रह्माणमल्लां अल्लोरसुर महसदरकं वरस्य अल्लो अल्लां आदल्लावुकमेककं । अल्लां वुकं । निखातकं । अल्लो यद्येन जतजलः अल्ला रुर्यचन्द्रसर्व्वनक्षत्राः अल्लो ऋषीणां स-

दिव्या इन्द्राय पूर्वं मायापरमन्त अन्तरिक्षाः । अल्लो पृथिव्या अन्तरिक्षं विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते इल्ले वरुणो राजा पुनर्ददुः । इल्लाकवर इल्ला-कवर इल्लेति इल्लाह्लाः इल्ला इल्लह्ला अनादि-

स्वरूपा अव्ययी शाखां ह्रूँ ह्रीँ जनान् पशून् सिद्धान् जलचरान् अदृष्टं कुरु कुरु पट् । असुर-संहारिणीं जं अल्लो असुरमहमदरकं वरस्य अल्लो अल्लां इल्लेति इल्लह्ला" । इत्याथर्व्वणस्तुतं ।

अल्ला, स्त्री, (अव्यये इत्यल्, क्षिप्, अले भूमायै नाति गृह्णाति, ला + क ।) नाद्योक्तौ माता । इति वोपदेवः ॥ (अथर्व्ववेदे अल्लाह्लादि-

ख्यातो यवनोपास्यः परमेश्वरः ।)

अव रक्षणे । (यथायथं सकं-अकं-च, भ्वादि-परं-सेट् ।) गतौ । कान्तौ । स्पृष्टवामिति यावत् । प्रीतौ । दृप्तौ । द्युतौ । शोभावामिति यावत् । श्रुतौ । आकर्णने इति यावत् । प्राप्तौ । श्लेषे । आलिङ्गने इति यावत् । अर्थने । याचना-

यामिति यावत् । वेशे । प्रवेशे इति यावत् । भावे । सत्तायामिति यावत् । दृढौ । ग्रहे । आदाने इति यावत् । वधे । सामर्थ्ये । अवगमे । कृतौ । करणे इति यावत् । कामे । इच्छोत्पादने इति यावत् । (इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुमः तट्टीका च ॥) "अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ दृप्तौ द्युतौ कृतौ । प्राप्तौ श्लेषेऽर्थने वेशे भागे दृढौ गृहे वधे । सामर्थ्येऽवगमे कामे धृतौ" । उग-

विश्रुतिरर्थाः । कान्तिरिच्छा । द्युतिः शोभा । काम इति जगन्तादुत्पत्तेरिच्छोत्पादाना इति भेदः । श्लेष आलिङ्गनं । सामर्थ्यं शक्तिः । रक्षणे प्रसिद्धोऽयं । प्रीतौ तु । "न मामवति सदोपा रत्नसुरपि मेदिनी" । इति रघुः ॥ अन्यत्र विरल-प्रयोगः । केचित्तु क्षुति-भाग-गृह-काम-धृतीर्न पठित्वा क्रिया-श्रवण-दहन-भावानाजः । ध्रुवति । इति दुर्गादासः ॥

अव, व्य, (अव + अच् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । निश्चयः । असाकल्यं । अनादरः । इति दुर्गादासः ॥

आलम्बनं । विज्ञापनं । व्यापनं । शुद्धिः । अल्पं । परिभवः । नियोगः । पावनं । इति शब्दरत्ना-

६

अल

अलि

अली

श्रीतसुष्काग्रसेविनस्तद्वपानमनिलप्रपीडितं स्ने-
ग्रणा च विवडमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वात्
वहिर्मुखी भवति । ततश्चर्चनीसारवर्ज्यान्वाम-
प्रदोषनिष्ठान्यभिदर्शयति अतिमात्राणि । अति-
मात्रप्रदुष्टाश्च देवाः प्रदुष्टामवडमार्गास्त्रियंगा-
गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्य शरीरं दण्डवत्
स्तम्भयन्ति । ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते ।
विरुद्धाध्यग्रणाजीर्णाग्रनशीलिनः पुनरेव दोष-
मामविषमित्याद्यन्ते मिषजो विषसदृशलिङ्ग-
त्वात् । तत्परमसाध्यमाशुकारित्वात् विरुद्धोप-
क्रमत्वाद्येत । तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसोभूत-
मुल्लेखयेत् । पाययित्वा सलवणमुष्णवारि । ततः
खेदगवर्त्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ।
इति चरकः ॥

अलसा, स्त्री, (लस + अच्, ततो नञ्समासः,
स्त्रियां टाप् ।) हंसपदीलता । इति मेदिनी ॥
हंसपदीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥

अलसेक्षणा, स्त्री, (अलसे ईक्षणे यस्याः सा ।) स्त्री-
विशेषः । सा अलसवृत्त्युक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
अलक्ष्यं, स्त्री, (लक्ष्यमनुमापकं सूचिर्ज्ञं, विरोध
नञ्, नञ्समासः ।) दुर्लक्ष्यं । मन्दचिह्नं ।
("आचारात् धनमक्षयमाचारो ह्यन्यलक्ष्यम्")
इति मनुः । तद्विशिष्टे च ॥

अलक्ष्मी, स्त्री, (न लक्ष्मी, नञ्च विरोधे ।) नरक-
देवता । तत्पर्यायः । निर्गतिः २ । इत्यमरः ॥
कालकर्णी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-
कर्णिका ४ । इति जटाधरः ॥ ज्येष्ठादेवी ५
इति पाद्मोत्तरखण्डं । तस्या विवरणं ज्येष्ठाशब्दे
द्रष्टव्यं ॥ * । दीपान्वितामावास्यायां तस्याः पूजा-
विधिर्यथा । तत्र प्रदोषे आदौ आचारादलक्ष्मी-
पूजनं । इत्याचार्यचूडामणिप्रभृतयः ॥ गोमय-
पुत्तलिकां निर्माय वामहस्तेन कृष्णपुष्पं गृहीत्वा
ध्यायेत् ।

"अलक्ष्मीं कृष्णवर्णां द्विभुजां कृष्णवस्त्रपरीधानां
लौहामरगभूषितां शर्कराचन्दनचर्चितां गृह-
सम्मार्जनीहस्तां गर्दभारुपां कलहप्रियां" । इति
ध्यात्वा विमुखेन "ॐ अलक्ष्मी नमः" इत्यनेन
निर्माल्येन कृष्णपुष्पेण संपूज्य प्रणमेत् ।

"(ॐ) अलक्ष्मीन्वंकुरुपासि कुत्सितस्यानवासिनी ।
मुखरात्रौ मया दत्तां गृह पूजाश्च शाश्वतीं ॥
टागिद्राकलहप्रिये देवि ! त्वं धननाशिनी ।
याहि शत्रोर्गते नित्यं स्थिरा तत्र भविष्यसि ॥
यदि त्वं मे महामागे प्रीता भवसि सर्वदा ।
पुत्रवन्धुकलधेयु कदाचिन्नागमिष्यसि ॥
गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्गृहीत्वा घातुमं मम ।
मदाय्यं परित्यज्य स्थिरा तत्र भविष्यसि" ॥
ततः शृर्पवासेन सीमान्ते तां विरुजेत् ।
इति कृत्यचन्द्रिका ॥ * ॥ किञ्च,—

"यवं गते निशीथे तु नारी च सगृह्णाङ्गनात् ।
अलक्ष्मीं वदित्वा यमन्तश्च यथाविधि" ॥
इति कृत्यतत्त्वार्थवृत्तब्रह्मपुगायं ॥ * ॥
"एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्द्रलोचने ।

तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिगुमवादनैः ॥
निष्काशते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः सगृह्णाङ्गनात्" ॥
इति निर्णयसिन्धौ मदनरत्नवृत्तभविष्यपुराणं ॥
अलातं, स्त्री, (ला + त्त, नञ्समासः ।) अङ्गारः ।
इत्यमरः ॥ (अर्द्धदग्धकाष्ठः ।
"कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्व्याणात्तालाघवम्" ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अलावुः, पुं, स्त्री, (न लम्बते, न + लवि ऊर्णित् नलो-
पश्च ङङि ।) लताविशेषः तत्फलञ्च । लाउ इति
ख्याता । तत्पर्यायः । तुम्बः २ तुम्बकः ३ तुम्बा ४
तुम्बी ५ पिण्डफला ६ महाफला ७ अलावुः ८
एलावुः ९ लावुः १० लावुका ११ । इत्यमरः
तट्टीका च ॥ तुम्बिका १२ तुम्बिः १३ अलावुः १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।

"अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला
मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥
दृढं रुचिकरं प्रोक्तं घातुपुष्टिविबर्द्धनं" ।
इति भावप्रकाशः ॥ भेदकत्वं कफकारित्वं । गुरु-
पाकित्वं । हिमत्वं । पित्तनाशित्वञ्च । तन्नाडी-
गुणाः । गुरुत्वं । मधुरत्वं । मलभेदकत्वं । वात-
श्लेष्मकारित्वं । रुद्धत्वं । शीतलत्वं । पित्त-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

("वर्धमानेदीन्यलावूनि रुद्धशीतगुरुणि च" ।
इति चरकश्च ।
"अलावुर्भिन्नविट्का तु रुद्धागुर्यतिशीतला" ।
इति च सुश्रुतः ॥)

अलारं, स्त्री, (अलार्थते, ऋ + यङ्लुक् + अच् रस्य
लः ।) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥
अलिः, पुं, स्त्री, (अलति दंशे समर्थो भवति यः, सः,
अल + इन् ।) भ्रमरः ।

("अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्रया,
गुणह्येत्ये धनुषो नियोजिता" ।
इति कुमारसम्भवे ।

"अनुगतमलितन्दैर्गण्डभित्तोर्वैशाय" ।
इति रघुवंशे ।) दक्षिकः । इत्यमरः ॥ काकः ।
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति
मेदिनी ॥ (दक्षिकराशिः ।)

अलिकं, स्त्री, (अल्यते भ्रूयते, अल + कर्मणि
इकन् ।) ललाटं । इत्यमरः ॥

अलिकुलसङ्कुलः, पुं, (अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः,
दृतीयातत्पुरुषः ।) कुलकल्लः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अलिगर्जः, पुं, (अलिर्निव दक्षिक इव गृध्रोति, गृध्
+ अच् ।) जलसर्पः । आलाघ इति स्यातः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजिज्ञा, स्त्री, (अलिर्निव क्षुद्रा जिज्ञा, ।) जिज्ञो-
परि क्षुद्रजिज्ञा । आलजिव इति ख्याता । इति
शब्दरत्नावली ॥

अलिजिज्ञिका, स्त्री, (अलिजिज्ञा यस्य स्वार्थे कन्;
टाप् ।) अलिजिज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिङ्गरः, पुं, (अल + इन्, अलिं सामर्थ्यं जरयति
शृणाति वा, अलि + जृ + अच्, एधोदरादित्वात्

साधुः ।) गृहादिनिर्मितजलाधारविशेषः । जलः
इति ख्यातः । इत्यमरः ॥
("उदकान्तमुपनीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिङ्गरे प्राप्तिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभं" ॥
इति महाभारते ।)

अलिदूर्वा, स्त्री, (अलिर्निवाकारेण दूर्वा ।) माला-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिन्दः, पुं, (अलते भ्रूयते, अल + कर्मणि
वाङ्लकात् किन्दच् ।) वहिर्द्वारसंलभचतुरस्र-
क्षत्रिमभूमिः । तत्पर्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः ३
वह्निर्द्वारप्रकोष्ठः ४ अलिन्दः ५ । इत्यमरः ॥ गृह-
द्वारपिण्डकः । अलिन्दः नाम्नीति अलञ् इन्द
ङ्खादिः । यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेवेति भाषः ।
स्वार्थे ष्ये अलिन्दो दीर्घादिरपि ।

"गृहैकदेशे अलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा" ।

इत्यमरदत्तः । अथ पिण्डक अलिन्द इति हड्डुः ।
इह तुभयमेव श्लेषादिति साङ्गः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारवाहप्रकोष्ठके ।

गृहाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डकायामपि चयं ॥
अलिन्दः स्यादलिन्दोऽपि स्यादलिन्दक इत्यपि" ।
इति शब्दरत्नावली ॥

("शुक्लाङ्गीनीलोपलनिर्मितानां
लितेषु भासा गृहदेहजानां ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
सुगन्धानां गोमयगोमुखानि ॥")

इति भाषः ।
अलिपकः, पुं, स्त्री, (कुत्सितवर्णेन लिप्यते, लिप +
वाङ्लकात् कर्मणि वुन् ।) भ्रमरः । कोकिलः ।
कुक्कुरः १ इति मेदिनी ॥ (दक्षिकः ।)

अलिपत्रिका, स्त्री, (अलिर्दक्षिक इव पत्रमस्याः,
कपि अत इत्त्वम् ।) दक्षिकाख्यक्षुपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अलिपर्णा, स्त्री, (अलिर्निव पर्णमस्याः, छीप् ।)
दक्षिकाकीटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिप्रियं, स्त्री, (अलीनां प्रियं यच्छीतत्युरुषः ।)
रक्तोत्पलं । रक्तपद्मं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अलिप्रिया, स्त्री, (अलीनां प्रिया, यच्छीतत्युरुषः ।)
पाटलादृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अलिमकः, पुं, (अलिर्निव मक्कते, मक्क + अच्,
एधोदरादित्वात्कणोपः ।) मेकः । कोकिलः ।
भ्रमरः । पद्मकेशः । मधुकल्लः । इति मेदिनी ॥

अलिमोदा, स्त्री, (अलीन् मोदयति मुद् + णिच्
+ अच् ।) गणिकारीकल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिम्वकः, पुं, (न + लिपि + वुन्) पद्मकेशः ।
मेकः । भ्रमरः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(कुक्कुरः । मधुकल्लः ।)

अलिवाहिनी, स्त्री, (अलिं वाहयति गन्धेन, वह
+ णिच् + णिनि + छीप् ।) केविकापुष्पं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अली, [न्] पुं, (अलं दक्षिकपुच्छस्यकारणं विद्य-
तेऽस्य इति ।) भ्रमरः ।

अलौ

("मलिनमालिनि माधवयोधिताम्")।

इति माधः ।) दक्षिकः । इति मेदिनी ।

अलीकं, ली, (अल + ईकन् ।) अप्रियं । ("तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति" । इति रामायणे ।) मिथ्या । इत्यमरः । ("जातेऽलीकनिमीलिते नयनयोः" । इति अमरशतके ।) स्वर्गः । इति मेदिनी । चलाटं । इति हेमचन्द्रः ।

अलीकं, त्रि, (अल + ईकन् ।) मिथ्या । अप्रियं । अल्यं । इति शब्दरत्नावली ।

अलीकमल्यः, पुं, अक्षरस्त्रितिलतिलमृद्यमाधपिष्टं । तत्र प्रसायं राजनिर्घण्टे यथा ।

"माधपिष्टिकया लिङ्गनागवल्लीदलेर्महत् ।

तत्तु संखेदेयदुह्या स्यात्सामङ्गारकोपरि ।

ततो निष्काशितं खयं तिलतिलेन भर्त्सयेत् ।

अलीकमल्य उक्तोऽयं प्रकारः प्राकपण्डितैः ।

तं हन्ताकमटित्रेण वास्तुकेन च भक्षयेत्" ।

अलुः, स्त्री, (अल + उन् ।) आलुः । क्षुद्रकलसी । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।

अलुवः, त्रि, (लुम + क्तः, नञ्प्रमासः ।) लोम-रहितः । यथा मनुः ।

"एकोऽप्यलुवः साक्षी स्यात् वङ्गः श्रुत्योऽपि न स्त्रियः । स्त्रीवृद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये हताः" ।

"एकोऽलुवस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकमट्टघृतपाठः" । इति व्यवहारतत्त्वं ।

("अलुवैः खिगैः प्रवृद्धैश्चामातैः परिहृतः" । इति कादम्बरी ।)

अले, य, पिशाचमाधया सम्बोधनं । इति शब्द-रत्नावली ।

अलेले, य, पिशाचमाधया सम्बोधनं । इति शब्द-रत्नावली ।

अलोमः, पुं, (न लोमः, अभावे नञ् ।) लोमाभावः । यथा,—

"इत्याथ्यनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।

अलोम इति मार्गोऽयं धर्मैश्चायविधः स्तुतः" ।

इति महाभारतं ।

अलोमी, [न्] त्रि, (लोमोऽस्त्यस्य इति लोमी, न लोमी इति नञ्प्रमासः ।) लोमशून्यव्यक्तिः । नास्ति लोमो यस्य इति वङ्गप्रोक्षिसमासादिन-प्रत्ययनिष्पन्नः ।

अलोहितं, ली, (न लोहितं, नास्ति लोहितं यस्मात् इति वा ।) रक्तपद्मं । इति रत्नमाला ।

अलौकिकः, त्रि, (लौके विदितः, लोके + ठक् ततो नञ्प्रमासः ।) लौकिकप्रत्यक्षाविषयः । असा, युषिकः । लोकातीतः । यथा,—

"अलौकिकत्वादमरः खकोधे

न यानि नामानि समुल्लिखेत् ।

विलोक्य तैरप्यधुना प्रचार-

मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य" ।

इति त्रिकाण्डशेषवित्तोयस्योक्तः ।

("उपसंहर विश्रामदोरूपमलौकिकम्" ।

इति भागवतपुराणम् ।)

अल्पा

अल्पं, त्रि, (अल् + प ।) किञ्चित् । तत्पर्यायः । ईयत् २ मनाक् ३ लोको ४ ।

("अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः" ।

इति मनुः ।) खल्लकं ५ स्रवणं ६ दम् ७ कृशं ८

तनुः ९ तनूः १० वृष्टिः ११ वृष्टी १२ मात्रा १३

लवः १४ लेशः १५ कणः १६ कणी १७ कणिका

१८ अणुः १९ सूक्ष्मं २० । इत्यमरः । क्षुल्लं २१

क्षुल्लकं २२ खल्लं २३ कणा २४ । इति शब्दरत्नावली ।

(अतिसामान्यः ।

"अल्पस्य हेतोर्वज्रं हातुमिच्छन्

विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्" ।

इति रघुवंशे । संचिह्नं । अदीर्घं ।

"अनन्तपारं किल शब्दशालं,

स्वल्पं तथायुर्वहवच्च विज्ञाः" ।

इति यज्ञतन्त्रम् ।)

अल्पकः, पुं, (अल्प एव, अल्प + क्ताथ कन् ।)

यवासदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः । अस्य गुणाः ।

"यासः खादुः सरस्तिक्षुल्लवरः शीतलो लघुः ।

कफमेदोमदभान्तिपित्तादृक्कुक्कासजित् ।

दृष्ट्याविसर्पवाताखवमिच्चरहरः स्तुतः ।

यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरात्मना" ।

इति भावप्रकाशः ।) (स्वल्पपरिमितः । किञ्चित् ।

"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ब्रुवमात्मनः ।

तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्" ।

इति मनुः ।)

अल्पकेशी, स्त्री, (अल्पः केशश्च पञ्चमस्याः सा ।)

भूतकेशीदृष्टः । इति रत्नमाला ।

अल्पगन्धं, ली, (अल्पो गन्धो यस्य तत् ।) रक्तकैरवं ।

इति रत्नमाला ।

अल्पतनुः, त्रि, (अल्पा क्षुद्रापरिमाणा तनुर्यस्य ।)

खर्वः । दुर्बलः । अल्पास्थियुक्तः । क्षुद्रदेहवान्

तत्पर्यायः । एभिः २ । इत्यमरः ।

अल्पपत्रः, पुं, (अल्पं पत्रं यस्य सः ।) क्षुद्रपत्रतुलसी ।

इति रत्नमाला ।

अल्पपद्मं, ली, (अल्पमसम्पूर्णं पद्मं ।) रक्तपद्मं । इति

रत्नमाला ।

अल्पप्रमाणकः, पुं, (अल्पं प्रमाणमस्य, वा कन् ।)

चेलानं । इति रत्नमाला । चेलो चेला तरभूज

इति ख्यातः । खरभूज इति केचित् ।

अल्पमारिषः, पुं, (अल्पः क्षुद्रः मारिषः नटिया इति

ख्यातः शाकः, कर्मधारयः ।) शाकविशेषः ।

क्षुद्रनटिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः तण्डुलीयः २ ।

इत्यमरः । (तण्डुलीयशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ।)

अल्पसरः, [स्] ली, (अल्पं क्षुद्रं सरः, कर्मधारयः ।)

क्षुद्रसरोवरः । डोवा गेडे इति भाषा । तत्-

पर्यायः । वेशन्तः २ पत्तनं ३ । इत्यमरः ।

अल्पायुः, [स्] पुं, (अल्पं संचिह्नं आयुर्जीवनकालो

यस्य सः ।) क्षाणः । इति त्रिकाण्डशेषः । अचि-

रजीविते त्रि । (अदीर्घजीवी ।

"दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।

दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च" ।

इति मनुः ।)

अव

अल्पिकः, त्रि, (अतिशयेन अल्पः, अल्प + इकन् ।

अल्प्यं । इत्यमरः । [अत्यल्पं । इत्यमरः ।

अल्पीयः, [स्] (अतिशयेन अल्पः, अल्प ईयसुन् ।)

अल्यः, पुं, (अल् + क ।)

अल्ला, स्त्री, (अल् + क, स्त्रियां टाप् ।) } परमेश्वरः ।

एतन्नाना यवना उपासन्ते । यथा । "ॐ अल्लाहां

इल्ले मित्रावरुणो दिव्यानि धत्ते । इल्ले वरुणो

राजा पुनर्ददुः । हयामि मित्रो इल्लां इल्लेति

इल्लाहां वरुणो मित्रो तेजकामाः । होतारमित्रो

होतारमित्रो माहासुरिन्नाः । अल्लो ज्येष्ठं श्रेष्ठं

परमं पूर्वं ब्रह्माण्डमल्लां अल्लोरसुर महमदरकं

वरस्य अल्लो अल्लां आदल्लातुकमेककं । अल्लां

वुकं । निखातकं । अल्लो यज्ञेन ऊतऊतः

अल्ला खर्चचन्द्रसर्व्वनक्षत्राः अल्लो ऋषीणां स-

दिव्या इन्द्राय पूर्व्वं मायापरमन्त अन्तरिक्षाः ।

अल्लो एयित्था अन्तरिक्षं विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते

इल्ले वरुणो राजा पुनर्ददुः । इल्लाकवर इल्ला-

कवर इल्लेति इल्लाहाः इल्ला इल्लहा अनादि-

स्वरूपा अद्यर्व्वणी शाखां झूँ झूँ जनान् पशुन्

सिद्धान् जलचरान् अदृष्टं कुरु कुरु फट् । असुर-

संहारिणीं ऊँ अल्लो रसुरमहमदरकं वरस्य

अल्लो अल्लां इल्लेति इल्लहाः" । इत्याथर्व्वण्युक्तं ।

अल्ला, स्त्री, (अल्पते इत्यल्, क्षिप्, अले भूषायै

जाति गृह्णाति, ला + क ।) नाचोत्तौ माता ।

इति वोपदेवः । (अद्यर्व्ववेदे अल्लाहेत्यादि-

ख्यातो यवनोपास्यः परमेश्वरः ।)

अव रक्षणे । (यथायथं सकं-अकं-च, आदि-

परं-सेट् ।) गतौ । कान्तौ । स्पृहायामिति

यावत् । प्रीतौ । द्रप्तौ । द्युतौ । शोभायामिति

यावत् । श्रुतौ । आकर्णणे इति यावत् । प्राप्तौ ।

क्षेपे । आलिङ्गने इति यावत् । अर्थने । याच्ना-

यामिति यावत् । वेशे । प्रवेशे इति यावत् ।

भावे । सत्तायामिति यावत् । दृष्टौ । ग्रहे ।

आदाने इति यावत् । वधे । सामर्थ्ये । अवगमे ।

ज्ञतौ । कारणे इति यावत् । कामे । इच्छोत्पादने

इति यावत् । (इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुमः

तट्टीका च ।) "अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ द्रप्तौ

द्युतौ क्षतौ । प्राप्तौ क्षेपेऽर्थने वेशे भागे दृष्टौ

गृहे वधे । सामर्थ्येऽवगमे कामे धृताः" । ऊन-

विंशतिरर्थाः । कान्तिरिच्छा । द्युतिः शोभा ।

काम इति अन्ताहुत्यत्तेरिच्छोत्पादाना इति

भेदः । श्लेष आलिङ्गनं । सामर्थ्यं शक्तिः । रक्षणे

प्रसिद्धोऽयं । प्रीतौ तु । "न सांभवति सद्योपा

रत्नसूरपि मेदिनी" । इति रघुः । अन्यत्र विरल-

प्रयोगः । केचित्तु क्षुति-माग-गृह-काम-धृतीर्न

पठित्वा क्रिया-अवग-दहन-भावानाहुः । अवति ।

इति दुर्गादासः ।

अव, य, (अव + अच् ।) उपसर्गविशेषः । अत्यर्थः ।

निश्चयः । असाकल्यं । अनादरः । इति दुर्गादासः ।

आलम्बनं । विज्ञापनं । व्यापनं । युद्धिः । अर्थः ।

परिभवः । नियोगः । पावनं । इति शब्दरत्ना-

अव

अव

अव

अवकटं, क्ती, (अव + कट् + क्त्वि) वैरूप्यं ।
अवात् कुटारस्य वैरूप्ये चकारात् कटश्च । इति
गोपीचन्द्रहतसंक्षेपः ॥

अवकरः, णे, (अव + कृ + क्त) सम्मार्ज्यादि-
निक्षिप्तधूल्यादिः । अञ्जाल इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । सङ्करः २ । इत्यमरः ॥ अवस्तरः ३ ।
इत्यमरटीकायां मयुरानाथः ॥ सङ्कारः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (“अवकारनिकरं विकिरति तत्
किं कृकवाकुरिय हंसः” । इति गीतिशतके ।)
अवकलितः, चि, (अव + कल + क्त) दृष्टः । इति
धरणी ॥

अवकाशः, णे, (अव + काश् + घञ्) अवस्थान-
देशः । फाँक इति यावत् । अवसरः । व्याप्ति-
रहितस्थानं । इत्यन्तरशब्दटीकायां भरतः ॥
“न रूपात्तत्तोरपि तावकस्य
तत्रावकाशो भवतः कथं स्यात्” ।

इति रत्नावलीनाटिकायाम् ।)

अपि च ।

“एवञ्च षड्ग्रीवादिष्वप्यवकाशमलभमानं” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अन्यच्च ।

“अवकाशेष्वधोरेषु नदीतीरेषु चैव हि ।

विविक्त्युच्यते तु यन्ति दत्तेन पितरः सदा” ॥

इति मानवे ३ अध्याये २०७ श्लोकः ॥ (प्रशस्त-
प्रदेशः ।

“अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे” ।

इति रामायणे । अथादिसञ्चयस्थानं । अवस्थानं ।
स्थितिः ।

“अवकाशं किन्नोदन्तान् रामायाम्भर्षितो ददौ” ।
इति रघुवंशे ।)

अवकीर्णः, चि, (अव + कृ + क्त) अवचूर्णितः ।
तत्पर्यायः । अवधस्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(विस्तृतः । प्रवृत्तः । विक्षिप्तः ।

“भुक्तानि यौवनसुखानि यशोऽवकीर्णे

राज्ये स्थि स्थिरधिया चरितं तपोऽपि” ।

इति नागानन्दे । उल्लङ्घितः । अतिक्रान्तः ।)

अवकीर्णः, [न्] चि, (अवकीर्णमनेन अव + कृ
+ क्त + इङि, अवकीर्णं ध्वस्तं व्रतमिति शेषः,
अस्यास्तीति ।) क्षतव्रतः । स्त्रीसंसर्गादिना त्यक्त-
नियमव्यक्तिः । इत्यमरजटाधरौ ।

(“कुशीलवोऽवकीर्णं च वृषलीपतिरेव च ।

पौनर्भवस्य काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे” ॥

इति मनुः ।)

अवकुटारं, क्ती, (अव + कट् + क्त्वि) अतिशये वा कुटा-
रच् । वैरूप्यं । इति संक्षिप्तसारयाकरणस्य
परिशिष्टं ॥ (अवाचीनतः । वैपरीत्यं ।)

अवकृष्टः, चि, (अव + कृष्ट + क्त) वक्षिष्कृतः ।
दूरीकृतः । तत्पर्यायः । निष्काशितः २ । इत्य-
मरः ॥ निःसारितः ३ । इति जटाधरः ॥ निर्ग-
मितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वक्षिष्कारितः ।
निर्गमितः । आकृष्टः ।

“यकाकिनापि हि मया रभसावकृष्ट-
निरिवंशदीधितिस्तटाभरभासुरेव” ।

इति नागानन्दे । नीचः । निक्षुष्टः ।

“प्रतिकर्तुं प्रकृष्टस्य नावकृष्टेन युज्यते” ।

इति रामायणे । हीनजातीयः ॥ नीचजातीयः ।
अपकृष्टवर्णः ।

“चान्द्रायणं चरेत् सर्वानवकृष्टान् निहन्त्य तु” ।

इति याज्ञवल्क्यः । गृहादिसम्मार्ज्यकोदकवा-
हादिः कर्मकारः ।

“पाणौ देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ।

षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः” ॥

इति मनुः ।)

अवकेशी, [न्] चि, (अवच्युतं कं मुखं यस्मात्,

अवकं फलशून्यतामीशितुं शीलमस्य, अवक +
ईश् + णिनि ।) फलकालेऽप्यनुत्पन्नफलकृच्छादिः ।

इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । बन्धः २ अफलः ३ ॥

अवक्तव्यं, चि, (न वक्तव्यं, नञ्समासः ।) वचना-

योग्यं । अकथनीयं । न वक्तव्यं अवक्तव्यमिति
नञ्समासनियमः । यथा,—

“असम्भायं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते” ।

इति चाणक्यः ॥

अवक्रयः, णे, (अवक्रियते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं
क्रियतेऽनेन, अव + क्री + क्त) क्रयसाधनद्रव्यं ।

मूल्यं । इत्यमरः ॥ (राजग्राह्यं द्रव्यं । वणिग्भिः
शुक्लस्थाने प्रतिभाण्डमधिपतये देयं ।

“विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश” ।

इति याज्ञवल्क्यः । एतावत्कालमुपयोगार्थं भा-
ण्डवस्तान्वादिभ्योऽपि दीयते मङ्गं च युष्माभिरैता-
वज्जनं देयमित्येवंविधं भाटकं । भाड़ा इति भाषा ।)

अवगणितं, चि, (अव + गण + कर्मणि क्त) अव-

ज्ञातं । अवमानितं । इत्यमरः ॥ (तिरस्कृतं ।

“आयामेनालसाद्गोऽप्यवगणितरुजः कानने चन्द-
नानां, अस्मिन् गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्त्ति-
मेतां तवैव” । इति नागानन्दः ।)

अवगण्डः, णे, (अव + गम + ड, डकारस्य नेत्वम् ।)

गण्डस्थव्रणः । वयस्फोड़ा इति यावत् । तत्-
पर्यायः । वरण्डः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवगतं, चि, (अव + गम + क्त) ज्ञातं । तत्प-

र्यायः । बुद्धं २ बुधितं ३ मनितं ४ विदितं ५
प्रतिपन्नं ६ अवसितं ७ । इत्यमरः ॥ प्रमितं ८
मतं ९ प्रतीतं १० । इति जटाधरः ॥

अवगतिः, स्त्री, (अव + गम + भावे क्तिन्) ज्ञान-

सामान्यं । इति जटाधरः ॥ (बोधमात्रं । अप-
गमः । अपसरणम् ।)

अवगथः, चि, (अव + गा + कर्त्तरि थ, निपातनात्

ङ्रस्त्वः ।) प्रातःस्नातः । प्रातःस्नायो । इति सि-
द्धान्तकौमुदी ॥

अवगादः, णे, (अव + गद + घञ्) जलद्रोणी ।

गौकाजलसेचनकाष्ठपात्रं । इति हलायुधः ॥

अवगाहः, णे, (अव + गाह + घञ्) खानं । खान-

ग्रहं । इति वोपदेवः ॥

(“प्रचण्डसूर्यः स्पृष्टगोचघ्नमा-

सदावगाहचमवारिसञ्चयः” ।

इति ऋतुसंहारः ।)

अवगाहनं, क्ती, (अव + गाह + भावे ल्युट्) खान-
करणं । तत्पर्यायः । अवगाहः २ वगाहः ३
मज्जनं ४ (“कन्दर्पबाणावलौर्दग्धानामवगाहनाय
विधिना रथं सरो निर्मितम्” । इति शृङ्गार-
तिलके ।) निमज्जनं ५ । दुष दिधा नाधोया
इति भाषा । शिरःखानं । अम्भसि मज्जनं । यथा ।
अवगाहनन्तु चक्षुःकर्णनासिकामनुशीमिरा-
च्छद्य कुर्यात् ।

“अङ्गुलीभिः पिधायैवं ओत्रदृङ्गासिमासुखं ।

निमज्जेत प्रतिस्रोतस्त्रिः पठेदधममर्थम्” ॥

इति समुद्रकरधृतात् । अत्रानुद्धृते वारश्चय-
मेवावगाहनं ।

“नाभिमात्रजले गत्वा हत्वा केशान् द्विधा द्विजः ।
निरुध्य कर्णौ नासाश्च त्रिःशतवो मज्जनं ततः” ॥

इति वामनपुराणात् । इत्याङ्गिकाधारतत्त्वं ॥

अन्यत् खानशब्दे द्रष्टव्यं ॥* आङ्गीयब्राह्मणस्य
आङ्गकस्यैवपि अवगाहनज्ञानकर्त्तव्यत्वं । यथा गो-
भिलः । “खातान् शुचीन् आघान्तान्” इत्यादि ।

खातान् अवगाहितान् न तु मन्त्रादिखातान् ।
खयंमपि सूतकादिरहितः खातः । इति आङ्ग-

तत्त्वं ॥

अवगीतं, क्ती, (अव + गै + क्त) निर्वीदः ।
लोकापवादः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (गीतादिना
निन्दाख्यापनम् । असाधुगीतं । अप्रोभनगानं ।)

अवगीतः, चि, (अव + गै + क्त) ख्यातगर्हणः ।
निन्दितः । इत्यमरः ॥ (“विधुरं किमतः परं
परैरवगीतां गमिते दशामिमाम्” । इति

भारविः ।) दृष्टः । इति मेदिनी ॥ मुञ्जदृष्टः ।
इति विश्वः ॥

अवगुण्डनं, क्ती, (अव + गुण्ड + ल्युट्) योमानना-
वरकसरन्ध्रवस्त्रं । स्त्रीमुखाच्छादनवस्त्रं । घोमूर्टा
इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥ मुद्राविशेषः ।

(“अवगुण्डनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि” ।

इति साहित्यदर्पणे । “जादे ! मुञ्जतस्य मा लज्ज,
अवगुण्डसं दाव दे अवगुण्डणम्” । इति शकु-
न्तले ।) मुद्राविशेषः ।

यथा च तन्त्रसारे ।

“सञ्चरस्तक्षता मुष्टिदीर्घाधोमुखतर्जनी ।
अवगुण्डनमुद्रेयमभितो भामिता मता” ॥

धूल्यादिस्वच्छणं ॥

अवगुण्डिता, स्त्री, (अवगुण्डयति व्याहणोति, अव
+ गुण्ड + ण्वल्, स्त्रीत्वात् टापि अत इत्वम् ।)

अवगुण्डनं । स्त्रीमुखावरकवस्त्रं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

अवगुण्डितं, चि, (अव + गुण्ड + क्त) चूर्णितं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुंदा करा इति भाषा ।

अवगोरणं, क्ती, (अव + गुर उद्यमे + ल्युट्) ।
ताडनार्थदण्डादीनामुद्यम इति ब्राह्मणं ॥ मा-

रिवार निमित्ते ठेङ्गा उठान इति भाषा । यथा
प्रायश्चित्तविषये । “दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गु-

रणा तन्नान्तरीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्प-

द्यतइत्युक्तं । मनु दण्डनिपातप्रायश्चित्तात् तदन्त-

अव

इति कुमारसम्भवे ।) शेखरः । शिरोभूषणं ।
तत्पर्यायः । वतंसः २ उत्तंसः ३ । इत्यमरः ॥
मुकुटं ४ मुकुटं ५ मौलिः ६ मौलीकः ७ शेखरं
८ उष्णीषकः ९ कौटीरकं १० कोटीरं ११
किरीटं १२ चूडामणिः १३ शिरोरत्नं १४ शिरो-
मणिः १५ । कर्णभूषणं । तत्पर्यायः । वतंसः २
कर्णपुरः ३ कुण्डलं ४ कर्णवेष्टनं ५ उत्तंसः ६
दन्तपत्रं ७ कर्णकं ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

अवतमसं, स्त्री, (अवततं व्याप्तं तमः, प्रादिसमासः,
अच् ।) अल्पान्धकारः । इत्यमरः ॥
("अवतमसमिदयै भास्वताभ्युदमेन
प्रसभमुडुगणोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः" ।
इति भाषः ।)

अवतारः, पुं, (अव + ट् + करणे घञ् ।) अवतरणं ।
मुख्यरिणादिः । तीर्थः । इति मेदिनी ॥ (सोपान-
पद्धतिः । प्रस्तावना । आभासः । उपक्रमशिका ।
यथा । "दूरे गुरुप्रथितवस्तुकथावतारः" । इति
शान्तिशतके ।) देवानां विशेषतो विष्णोर्मूर्त्यन्तरेण
पूर्णांशविशेषेण पृथिव्यामवतरणं । अवतारास्त-
संख्येयाः । तेष्वेते प्रसिद्धाः । ब्रह्मा १ वराहः २ नारदः
३ हरनारायणौ ४ कपिलः ५ दत्तात्रेयः ६ यज्ञः ७
ऋषभदेवः ८ पृथुः ९ मत्स्यः १० कूर्मः ११
धन्वन्तरिः १२ भोहिनी १३ नृसिंहः १४ वामनः
१५ परशुरामः १६ वेदव्यासः १७ रामः १८
वल्लभः १९ हनुमान् २० बुद्धः २१ कल्की २२ ॥
इति श्रीभागवते ॥ यथा,—

"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुस्वरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितं ॥
द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगवां महीं ।
उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः श्रौकरं वपुः ॥
तृतीयमधिर्गर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्वं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ॥
तुर्थे धर्मकला सर्गे नरनारायणादृषी ।
भूत्वाऽक्षोपशमोपेतमकरोदुस्वरं तपः ॥
पञ्चमः कपिलोनाम सिद्धेशः कालविभ्रुतं ।
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं ॥
षष्ठमत्रैरपत्यत्वं ततः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलकाय प्रकादादिभ्य ऊचिवान् ॥
ततः सप्तमं व्याकृत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ।
स यामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरं ॥
अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नामैर्जात उग्रक्रमः ।
दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतं ॥
अष्टमिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः ।
दुग्धेमाभोगधीर्विप्रास्तेनायं स उग्रतमः ॥
रूपं स जगद्दे मातस्यं चाक्षुषोदधिरंजने ।
नायारोप्य मष्टीमय्यामपादैवस्तं मनुं ॥
सुरासुराणामुदधिं मग्नतां मन्दराचलं ।
दध्रे कमठरूपेण पृष्ठं रुपादशे विशुः ॥
धान्वन्तरं दादशमं त्रयोदशममेव च ।
अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥
पतुर्दणं नारसिंहं विभ्रदैवेन्द्रभूर्जितं ।
ददार करभैरुवरैरवां कटक्षयथा ॥

अव

पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः ।
पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुखिपिष्टं ॥
अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मदुहो नृपात् ।
त्रिःसप्तकालः कुपितो निःक्षत्रमकरोन्महीं ॥
ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ।
समुद्रनियन्त्रादीनि चक्रे वोर्ष्याण्यतः परं ॥
एकोनविंशे विंशतिमे दृष्ट्वा प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरत् भरं ॥
ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिवां ।
बुद्धोन्माद्वान्नसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥
अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयज्ञसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥
अवतारा ह्यसंख्येया हरैः सत्यनिधेर्दिवाः ।
यथा विदासिनः कुल्याः सरसःस्युः सहस्रशः ॥
ऋषयो मनवो देवा मनुष्या महौजसः ।
कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥
यते चांशकषाः पुंसः ह्यण्यस्तु भगवान् स्वयं ।
इन्द्रारिथ्याकुलं लोकं स्रक्ष्यन्ति युगे युगे" ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ॥ (दश-
अवतारा एव प्रधानतया प्रसिद्धाः । ते च यथा,—
"मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽयं वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" ॥)
(आविर्भावः । जन्म । उत्पत्तिः । यथा,—
"अगच्छद्देशेन गुणभिजायिणी
नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" ।
इति रघुः । अपसारणं । हरणं । यथा,—
"भूमेर्भारावताराय ब्रह्मणाप्रार्थितः पुरा ।
स एव जातो भवने कौशलयायां तवागव" ॥
इति अध्यात्मरामायणे ।

अवतारणं, स्त्री, (अव + ट् + णिच् + ल्युट् ।) भूतादि-
यहः । वस्त्राच्छर्त्तं । अर्चनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(ग्रन्थप्रस्तावना । ऊर्द्धादध आनयनं । यथा,—
"क्रियतां यदि शक्नोमि गङ्गाया अवतारणं" ।
इति रामायणे ।)
अवतीर्णः, त्रि, (अव + ट् + कर्त्तरि क्तः ।) अवतरण-
विश्रितः । प्रादुर्भूतः । जलादौ कृतावरोहः ।
यथा । ज्योतिषे ।
"नीलसीव सुमयीव सर्वकामफलप्रद ।
पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खल्लरीट नमोऽस्तु ते" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अवतोक्ता, स्त्री, (अवपतितं लोकमस्याः सा ।) पत-
ङ्गमा गौः । तत्पर्यायः । चवङ्गमा २ । इत्यमरः ॥
गावङ्गागाह । गावफला गाह । इति भाषा ॥
अवदंश, पुं, (अव + दन्श + घञ् ।) सुरापानशचि-
जनकचर्चव्यग्रयं । गजर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मद्यं २ । इत्यमरः । विदंशः ३ सन्धानं ४
रोचकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अवदातः, पुं, (अव + दै + क्तः ।) श्वेतवर्णः । पीत-
वर्णः । इत्यमरः ॥
अवदातं, त्रि, (अव + दै + क्तः ।) सुकृतावविश्रितं ।

अव

("कुन्दैः सविभ्रमवधूहसितावदातैः" ॥ इति ऋतु-
संहारे । पीतवर्णयुक्तं । निर्मलं ।

"तत्त्वं क्रमेण विदुषां कस्यावदाते
अद्वावतां हृदि परं स्वयमादधाति" ॥
इति शान्तिशतके ।) मनोज्ञं । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥
अवदानं, स्त्री, (अव + दै + ल्युट् ।) दत्तं कर्म ।
प्रशस्तमथच निर्वृत्तं कर्म । ये कर्म्मं प्रवृत्तिते
सकले प्रशंसा करे सेह समाप्तकर्म्म इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अपदानं २ । इत्यमरः । तट्टीका च ।
खण्डनं । इति मेदिनी ॥

("विश्वावसुप्रायहरैः प्रवीणैः
सङ्कीर्णमानत्रिपुरावदानः" ॥
इति कुमारसम्भवे ।) वीरशमूहमिति खामी ॥
(पराक्रमः । वीर्यं । यथा,—
"नैर्घटतममथ मन्त्रवधुनेः
प्रापदस्त्रमवदानतोषितात्" ॥
इति रघुवंशे ।)

अवदारणं, स्त्री, (अवदीर्यतेऽनेन, अव + ट् + णिच्
करणे ल्युट् ।) खनित्रं । खन्ता इति ख्यातं ।
इत्यमरः ॥ (विदारणं । भेदनं । खननं । यथा,—
"अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते" ।
इति रामायणे । अव + ट् + भावे लुट् ।)
अवदाहं, स्त्री, (अवशमितोदाहो येन तत् ।) वीर-
शमूहं । इत्यमरः ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो
ज्ञेयः ।)

अवदाहेयं, स्त्री, (अवदाहे इष्टम् अनुकूलम् ।)
वीरशमूहं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥
अवदाहेयकापणं, स्त्री, उशीरं । खस् इति भाषा ॥
इति भरतः ॥

अवदीर्णः, त्रि, (अव + ट् + क्तः ।) अवदीर्णतादि ।
तत्पर्यायः । द्रुतं २ । इत्यमरः ॥
अवदोहः, पुं, (अव + दुह + घञ् ।) दुग्धं । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अवधं, त्रि, (न वदति परं गुणं, अवद्यावमाधमार्ज-
रेफाः कुत्सिते इति वदेनैव कर्त्तरि यत् ।) अधमं ।
कुत्सितं । गर्हितं । निन्द्यं । इत्यमरः ॥
अवधं, स्त्री, अणिष्टं । इति पोपदेवः । पापं इति
पाणिनिः ॥ ("उदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः" ।
इति रघुवंशे ।)

अवधानं, स्त्री, (अव + धा + ल्युट् ।) मनोयोगः ।
तत्पर्यायः । समाधानं २ प्रणिधानं ३ समाधिः
४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारणं, स्त्री, (अव + ध + णिच् + ल्युट् ।) निश्च-
यः । यथा । "हि हेतावधारणे" । इत्यमरः ॥
अवधारितः, त्रि, (अव + ध + णिच् + क्तः ।) कृता-
वधारणः । यथा ।
"त्वया सुमुखि किं प्रोक्तं न मया ह्यवधारितं ।
विधेयं महाभागे सद्भूतो वर्त्तते खलु" ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अध्यायः ॥
अवधार्यः, त्रि, (अव + ध + ण्यत् ।) अवधारणीयः ।
अवपूर्वकप्रधातोर्ध्वं प्रत्ययेन निष्पन्नः । नि-
र्धार्यः ॥

अव

अवधिः, पुं, (अव + धा + क्ति) अवधानं। सीमा।
कालः। ("अथ चेदवधिः प्रतीक्षते" इति भार-
विः।) विसं। इति विश्वनेदिन्यौ॥

अवधीर, त्, क, अवघ्रायं। (अदन्त + घ्रा०-
उभय०-सक०-सेट्।) अवधीरयति। अवधीरयत्
साधुमसाधुः। इति दुर्गादासः॥

अवधूतः, पुं, (अव + धू + क्तः।) सद्गतासाम्नी।
तद्विधानं सद्गतासिद्ध्यै द्रष्टव्यं। तद्देहा यथा।
देवुवाच।

"द्विविधावाश्रमौ प्रोक्तौ गार्हस्थ्यो भैक्षुकस्तथा।
किमिदं श्रूयते चित्रमवधूतास्तुर्विधाः॥
एतदेदितुमिच्छामि तत्ततः कथय प्रभो॥

• चतुर्विधावधूतानां सत्त्वानि विशेषतः॥
सदाशिव उवाच।

ब्रह्मसन्तोषासत्त्वा ये ब्राह्मणक्षत्रियादयः।
गृह्याश्रमे वसन्तोऽपि ज्ञेयास्ते यतयः प्रिये॥
पूर्णाभिषेकविधिना संस्कृता ये च मानवाः।
शैवावधूतास्ते ज्ञेयाः पूजनीयाः कुलाधिपते॥
ब्रह्मावधूतः शैवाश्च साध्यामाचारवर्तिनः।
विदधुः सर्वकर्मणि शश्वदीरितवर्त्मना॥
विना ब्रह्मार्पितश्चैते तथा चक्रार्पितं विना।
निपिद्धमन्नं तोयञ्च न गृहीयुः कदाचन॥
ब्रह्मावधूतकौलानां कौलानामभिषेकियां।
प्रागेव कथिता धर्मो आचारश्च वरानने॥
खानं संन्यासनं पानं दागञ्च दाररक्षणं।
सर्वमागममार्गेण शैवब्रह्मावधूतयोः॥
इति महानिर्वाणतन्त्रे १४ उक्तासः॥ * अन्यच्च।
शृङ्गार उवाच।

"शृणु देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत्।
वीरस्य भूतिं जानीयात् सदा तत्त्वपरायणः॥
यद्रूपं कथितं सर्वं सद्गतासधारणं परं।
तद्रूपं सर्वकर्मणि प्रकुर्याद्वीरवत्तमं॥
दण्डिनो मुण्डनं चामावास्यायामाचरेद्यथा।
तथा नैव प्रकुर्यात्तु वीरस्य मुण्डनं प्रिये॥
असंस्कृतं केशजालमुक्तालम्बिकचोद्ययं।
अस्थिमाला विभूषा वा रुद्राक्षमपि धारयेत्॥
दिगम्बरो वा वीरश्चाप्य वा कौपिनो भवेत्।
रत्नचन्दनसिक्ताङ्गं कुर्याद्भस्माभूषणम्॥
इति निर्वाणतन्त्रे १४ पटलः॥ * अपिच।
"नृकारोऽटिं विधायैश्च काष्ठदण्डं तथा प्रिये।
परमुष्माजिनसैव योगीव धारयेत् सदा॥
खट्वाङ्गं धारयेद्योगी वासरूपकवाससी।
कपाते धारयेच्चन्द्रं चन्दनाद्यैर्विशेषतः॥
ईषत् पिङ्गकं वस्त्रं धारयेत् सर्वदा सुत॥
सुत इति शिवस्य सम्बोधनं।
सुदर्शनस्य यस्मिन् तत्तु संधारयेद्भुजः॥
विपक्षीं कपिलसैव भण्डिखिभक्तभरान्।
वादनं रुमरं योगी यत्र कुशाश्रमे स्थितः॥
इति योगसारे २ परिच्छेदः १०॥ अपरश्च।
"क्षमा दातुं तपो ध्यानं वागभावेन शैलेन।
शिवोऽहं भैरवानन्दो मुक्तोऽहं कुलगायकः॥
एवं भावपरो मन्त्री हेतुयुक्तः सदाशिवः।

अव

संविदासेवं कुर्यात् सदा कारणसेवनं॥
भवेत् साक्षात् स एवयः शम्भुरूपो न संशयः॥
इति निर्वाणतन्त्रं॥ * किञ्च।
"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च।
कुलावधूतसंस्कारे पञ्चानामधिकारिता॥
इति महानिर्वाणतन्त्रं॥ * अन्यच्च।
"निर्वाणमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावतः।
अवधूतः क्षत्रियश्च महायोगी न संशयः॥
स्वरूपोऽपि भवेद्देशः शूद्रोऽपि सहलोकवान्।
सम्पूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्वाणतः प्रजेत्॥
त्रिभागं फलमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावतः।
पादद्वयन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादकं॥ *
दशनामावधूतानां प्रत्येकं नाम प्रागुक्तमिदानी-
मपि तेषां प्रधानत्वेनाङ्गीकरणार्थं संज्ञाकरणगर्भं
लक्षणविशेषमाह।
"अवधूतस्य चाख्यानं शृणुष्व पर्वतात्मजे।
वनारण्ये भारती च गिरिस्थे पुरिरेव च॥
एकस्थाने तु संस्थित्य इष्टध्यानादिकञ्चरेत्।
यो मन्त्रदानं तपसा सवनः परिकीर्तितः॥
सत्तकेशो जटाजूटः सदा वातुलवद्भवेत्।
अन्तर्योगी महावीरोऽरण्यसंज्ञश्च शैलेन॥
नानाशास्त्रेषु यो विद्वो नानाकर्मविशारदः।
सदेष्टदेवीभावेन भावयेद् यो हि चावर्णा॥
स एव भारतीवीरो महाज्ञानी जितेन्द्रियः।
सदोर्द्धवाज्यो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः॥
सर्वत्र समभावेन भावयेद् यो नरोत्तमः॥
इष्टदेवीं विना नास्ति स गिरिः परीक्षीर्तितः॥
नागादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु।
भ्रमणं कुर्यात् नित्यं कुर्याद्यत्नेन पूजनं॥
देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा।
अन्तर्योगेषु यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च॥
अवधूताश्रमे देवि। यस्य भक्तिः सनिखला।
तस्य तुष्टा भवेत् काली किं न सिद्धति भूतले॥
अवधूतं समालोक्य शम्भुवत् पूजनं चरेत्।
शक्तिः पञ्चतत्त्वानि यत्नेनैव निवेदयेत्।
अशक्तः परमेशानि भक्तिः परितोषयेत्॥
इति निर्वाणतन्त्रं॥ * अपि च।
"भक्तावधूतो द्विविधः पूर्णापूर्णविभेदतः।
पूर्णः परमहंसाख्यः परिब्राह्मणः स्मृतः॥
छतावधूतसंस्कारो यदि स्यान्ज्ञानदुर्बलः।
तदा लोकालये तिष्ठन्नात्मानं स तु शोधयेत्॥
रक्षन् स्वजातिभिर्ज्ञश्च कुर्वन् कर्मणि केवलं।
सदा ब्रह्मपरो भूत्वा साधयेज्ज्ञानमुत्तमं॥
इति महानिर्वाणतन्त्रं॥ * अपि च।
"अवधूतः शिवः साक्षादवधूतः सदाशिवः।
अवधूतो शिवादेवो अवधूताश्रमं शृणु॥
चतुराश्रमिणां मध्ये अवधूताश्रमो महान्।
अवधूतश्च द्विविधो गृहस्थश्च चित्तानुगः॥
सचेत्तच्चापि दिग्वासा विधियोनविहारवान्।
सदारः सर्वदारस्य चाट्टहासो दिगम्बरः॥
गृह्यावधूतो देवेशि दितयस्तु सदाशिवः॥
इति सुखमालातन्त्रे २ पटलः॥ * अवधूतस्य

अव

धोम् तत् सदिति मन्त्रेण कर्मकर्तव्यतामाह।
"ॐ तत्सन्मन्त्रमुच्चार्य सौऽहमस्मीति चिन्तयन्।
कुर्यादात्मोचितं कर्म सदा वैराग्यमाश्रितः॥
कुर्वन् कर्माख्यनासक्तो गलिनीदलनीरवत्।
यतेतात्मानमुद्धर्तुं तत्त्वज्ञानविवेकतः॥ *
सर्वधामोम् तत्सदिति निर्देशेन कर्मफलमाह।
"ॐ तत्सदिति मन्त्रेण यो यत्कर्म समाचरेत्।
गृहस्थो वाप्युदासीनस्तस्याभीष्टाय तद्भवेत्॥ *
तन्मन्त्रकियमायकर्मणः सम्पूर्णत्वमपि।
"जपद्योमप्रतिष्ठा च संस्काराद्यखिलाः क्रियाः।
ॐ तत्सदिति निष्पन्नाः संपूर्णाः स्युर्न संशयः।
किमन्यैर्बुद्धिभिर्मन्त्रैः किमन्यैर्भूरि साधनैः।
ब्राह्मणेनानेन मन्त्रेण सर्वकर्मणि साधयेत्॥
सुखसाध्यमवाङ्मयं संपूर्णफलदायकं।
नास्त्येतस्मान्महामन्त्रादुपायान्तरमभिके॥
पुरप्रदेशे देहे वा लिखित्वा धारयेदिमं।
गृहे तस्य महातीर्थं देहः पुण्यमयो भवेत्॥
निगमागमतन्त्राणां सारात् सारतरो मनुः।
ॐ तत्सदिति देवेशि तवाग्रे सत्यमीरितं॥
चतुर्विधाणां तत्त्वानामन्येषामपि वस्तुनां॥
मन्त्रान्यैः शोधनेनातं स्याच्चेदेतेन शोधितं॥
पश्यन् सर्वत्र सद्रूपं जपन्तु सन्महामनु॥
खेच्छाचारः शुद्धचित्तः स एव भुवि कौलराट्॥
जपादस्य भवेत् सिद्धौ मुक्तः स्यादर्शचिन्तनात्।
साक्षाद्ब्रह्ममयो देही सार्धमेनं जपेन्मनु॥
त्रिपदोऽयं महामन्त्रः सर्वकारणकारणं।
साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मृत्युञ्जयः स्वयं॥
गुग्मयुग्मपदं वापि प्रत्येकं पदमेव वा।
जपेत्तस्य मन्त्रेशानि साधकः सिद्धिभागभवेत्॥
इति मन्त्रप्रशंसा॥ * शैवावधूतस्य सर्वकर्म-
नधिकारमाह।
"शैवावधूतसंस्कारविधूताखिलकर्मणः।
नापि देवे नवा पिब्ये नार्थे कृत्येऽधिकारिता॥ *
अथ परमहंसः।
"चतुर्धामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते।
त्रयोऽन्ये योगभोगाष्टा मुक्ताः सर्वे शिवोपमाः॥
हंसो न कुर्यात् स्त्रीसङ्गं न विधत्ते परिग्रहं।
प्रारब्धमश्रुं विहरेत् निषेधविधिवर्जितः॥
त्यजेत् स्वजातिचिह्नानि कर्माणि गृहमेधिनान्।
तुरीयो विचरेत् चौर्ध्वं निःसङ्कल्पो निरुद्यमः॥
सदात्मभावसन्तुष्टः शोकमोहविवर्जितः।
निर्निकेतस्तितिक्षुः स्यान्निरुपद्रवः॥
नार्पणं मध्यपेयानां न तस्य ध्यानधारणा।
मुक्तो विमुक्तो निर्द्वन्द्वो हंसाधारपरो यतिः॥
इति ते कथितं देवि। चतुर्धाम कुलयोगिनां।
लक्षणं सविशेषेण साधूनां सत्स्वरूपिणां॥
यतेषां दर्शनात् स्पर्शादालापात् परितोषणात्।
सर्वतीर्थपलावातिर्जायते मनुजभ्रमणं॥
इति महानिर्वाणतन्त्रं॥
अवधूतं, त्रि, (वधमर्हति, यत्, ततो नष्टमासाः)।
मारणार्हं। यथायोग्यं। अनर्थकवाक्यं। इति
विश्वनेदिन्यौ। यथा,—

अव

“अवध्याश्च स्त्रियं प्राङ्गतिर्यगोनिगतास्त्वपि ।”
 शत्रुस्त्रीयामवधत्तमाह मत्स्यपुराणम् ।
 “किं त्वया न श्रुतं शोके अवध्याः शत्रुयोपितः” ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ आत्मन अवधत्तं यथा,—
 “देही निरुत्सवधोऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
 तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचिषुमर्हसि” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ॥ * ॥ तद्वधे
 पापं यथा,—

“यावानवधस्य वधे तावान् वधस्य मोक्षणे ।
 अधर्मोऽप्येतद्वृत्त्यधर्मस्तु विनियच्छतः” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २४६ श्लोकः ॥

अवध्वंसः, पुं, (अव + ध्वन् + घञ् ।) परित्यागः ।
 निन्दनं । अवचूर्णनं । इति मेदिनी ॥

अवध्वस्तः, त्रि, (अव + ध्वन् + क्त ।) परित्यक्तः ।
 निन्दितः । अवचूर्णितः । इति मेदिनी ॥

अवनं, स्त्री, (अव + ल्युट् ।) प्रीयन् । इत्यमरः ॥
 रक्ष्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनं । स्पृहा ।
 तर्पणं । शोभनं । अवरणं । प्राप्तिः । चालिङ्गनं ।
 याचनं । प्रवेशनं । सप्ता । वृद्धिः । ग्रहणं । वधः ।
 शक्तिः । अवगमनं । कामः । करणं । एते अव-
 धात्वर्थाः ॥

अवनतं, त्रि, (अव + नम् + क्त ।) नम्रं । नतभागः ।
 नीचा इति भाषा । तत्पर्यायः । अवायं २ आ-
 नतं ३ नतं ४ । इत्यमरः तट्टीका च ॥ (अधो-
 भूतः । “लिखन्नास्ते भूमिं वहिरवततः प्राण-
 दयितः” । इति अमरुशतके ।)

अवनडं, स्त्री, (अव + नङ् + क्त ।) अ्यानडं । नृद-
 ङ्गादिवाद्यं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (आवडः ।
 व्याच्छादितः । यथाह मनुः,—

“चर्मावनडं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः”

लिप्तः यथा, “स्तानावनडघनशोणितशोणपाणि-
 रत्तंसयियति कचांस्तव देवि भीमः” इति
 वेणीसंहारनाटकम् ।)

अवनयः, पुं, (अव + नी + भावे अच् ।) अवनयः ।
 निपातनं । अधःपातनं । इति भरतः ॥

अवनाटः, त्रि, (अवनता नासिका, प्रादिसमासः,
 नतार्थे नासिकाया नाटादेशः अर्श आद्यच् ।)
 नतनासिकाः । खोंदा क्लेपङ्गाक्षयति इति
 भाषा । तत्पर्यायः । अवटीटः २ अवभट्टः ३ ।
 इत्यमरः ॥

अवनायः, पुं, (अव + नी + घञ् ।) अवनयः । अधो-
 नयनं । इत्यमरः ॥ नीचे प्रेक्षान इति भाषा ।

अवनिः, स्त्री, (अव + पणि ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥
 (“तामुद्रिद्रामविनश्रयणं सौधवातायनस्यः” ।
 इति मेघदूते ।)

अवनी, स्त्री, (अव + चनि + ङीप् ।) पृथ्वी । इति
 भरतः ॥ प्रायमाया कता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवनीपतिः, पुं, (अवन्याः पतिः, पथीतत्पुरुषः ।)
 राजा । इति जटाधरः ॥

“स अवा सुमहाभागः प्रीतिमानवनीपतौ” ।
 इति मत्स्यपुराणे ।)

अवनेजनं, स्त्री, (अव + निज् + ल्युट् ।) पिण्ड-

अव

दानार्थमास्तुतकुशोपरि जलसेचनं यथा ब्रह्म-
 पुराणम्,—

“सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।

अप्रदक्षिणं नेनिज्यात् गोत्रनामानुमन्तितं ॥

पितरुवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु

अवनेजनं मध्यदेशाग्रदेशयोः । मातामहादीना-

मध्येवं । इति । पिण्डोपरि जलसेचनं । यथा

ब्रह्मपुराणम्,—

“ततो दर्भेषु विधिवत् सम्मार्ज्यं च करन्ततः ।

प्रक्षाल्य च जलेनाथ चिराघ्न्य हरिं सरत् ।

“तेभ्यः संस्वपात्रेभ्यो जलेनैवावनेजनं ।

दत्त्वात्र पितरस्वेति पठेच्चोदङ्मुखस्थितः” ॥

इति च आङ्गत्तत्त्वं ॥ (प्रक्षालनं ।

“न कुर्यात् गुणैस्तस्य पादयोश्चावनेजनम्” ।

इति मनुः ।)

अवन्तिः, पुं, (अव + भिच् ।) अवन्तीदेशः । इति

हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ यथा,

“प्राग्व्योतिषाः कामरूपा मालवाः स्युरवन्तयः” ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।

“अनूपास्तुष्टिकेरास्य वीतिहोत्रा अवन्तयः ।

एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपटुनिवासिनः” ॥

इति मत्स्यपुराणे ६५ अध्यायः ॥

अवन्तिका, स्त्री, (अवति अव रक्षणादौ, वाङ्मल-
 कात् भिच् ततः सार्थे कन्, टाप् ।) उज्जयिनी-
 नगरी ।

“अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अवन्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः” ॥

इति स्कन्दपुराणे ॥

अवन्तिसोमं, स्त्री, (अवन्तियु अभिषुतं सोमं,
 शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) काञ्चिकं । इत्य-
 मरसिंहः ॥ काँनि इति भाषा । (काञ्चिकशब्दे-
 ऽस्य गुणा व्याख्येयाः ।)

अवन्ती, स्त्री, मालवदेशस्य नगरी । उज्जैन इति

ख्याता । तत्पर्यायः । उज्जयिनी २ विशाला ३

पुष्करदिङ्गिनी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—

“ताम्रपर्णी समासाद्य शैलार्द्धशिखरोर्ध्वतः ।

अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति” ॥

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥ अन्यच्च ।

“उत्पन्नोर्कः कलिङ्गे तु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।

अवन्याश्च कुजो जातो मागधे च हिमांशुजः” ॥

इति संस्कारतत्त्वतृप्तमत्स्यपुराणं ॥ अन्यत् पूर्व-

लिखितं ॥ (“प्राप्यावन्तीमुदयनकायाकोविदग्राम-

रुद्रान्” इति मेघदूते ।)

अवन्यः, त्रि, (वन्धे साधुरिति वन्धः, वन्ध + यत्,
 ततो गजसमासः ।) फलवान् । फलकाले फल-

युक्तवृक्षः । तत्पर्यायः । फलेयष्टिः २ फलयष्टिः ३ ।

इत्यमरः ॥

“कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुष्टिस्तोभ्रामवन्ध्याम्” ।

इति मेघदूते ।)

अवपातः, पुं, (अव + पत् + घञ् ।) रन्ध्रं । गर्तः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अधःपतनं ॥ (गजादीनां ग्रह-

यार्थं कृतस्तृणादिना प्रच्छन्नो गर्तः । यथा,—

अव

“अवपातस्तु हंस्यर्थे गर्तश्चस्तृणादिना” ।

इति यादवः ।

“रोधोऽसि निम्नवपातमग्नः

करीव वन्यः परुषं ररास” ।

इति रघुवंशे । नाटकादौ भयादिजनितपलायन-

सम्भ्रमादिवर्गनेन प्रसृतस्य परिवर्तः । यथा,—

“अवपातन्तु निष्काम-प्रवेश-वास-विप्रवैः” ।

इति दशरूपे ।)

अवभथः, पुं, (अवभ्रियते घनेन, अव + भ्र +
 क्थन् ।) दीक्षान्तयज्ञः । प्रधानयागसमापका-

परयज्ञः । यज्ञादेर्नूनाधिका-दोष-प्रान्ति-निमि-

त्तका-शेष-कर्तव्य-होम इति यावत् ॥ इत्यमरः

तट्टीका च ॥ यज्ञावशेषस्नानं । इति भरतः

त्रिकाण्डशेषश्च ॥

(“ततश्चकारावभथं विधिदृष्टेन कर्मणा”

इति भारते ।

“भुवं कोशोऽन कुण्डोऽभी मेध्येनावभथारमि” ।

इति रघुवंशे ।)

अवभटः, त्रि, (अवनतं नासिकायाः, नते नासि-
 कायाः संज्ञायामिति भटच् । अवभट्टा नासिका
 अस्ति अस्य इति अर्श आद्यच् ।) नतनासिक-
 व्यक्तिः । इत्यमरः ॥ खोंदा इति भाषा ।

अवमः, त्रि, (अवति अस्मात् आत्मानम्, अव रक्ष-
 णादौ, अवद्येति सूत्रेण अवतेः अमः प्रत्ययो
 निपातितः । अवो भवो वा, अवोऽसोर्लोप-
 स्वेति मः ।) अधमः । निन्दितः । इत्यमरः ॥

(“अनलकानलकानवमं पुरीम्” । इति रघुवंशे ।)

अवमं, स्त्री, तिथ्यन्तद्वयस्यैकदिनवारः । एकदिने
 एकतिथिर शेष अपरतिथिर आद्यन्तस्पर्श
 इति यावत् ॥ इति ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धं ॥
 यथा “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति तत्र
 तद्भवत्यवमदिनं । त्रिदिनस्पृकृतिथिचयस्य स्पर्श-
 नादङ्गः” । इति ज्योतिषतत्त्वं ॥

अवमन्तं, त्रि, (अव + मन् + क्त ।) अवमन्तं । अव-
 मानितं । अनादृतं । इत्यमरः ॥

(“सुखं ह्यवमन्तं श्रेते सुखञ्च प्रतिबुध्यते” ।

इति मनुः ।)

अवमतिः, पुं, (अवान्तरगता अमात्यादीनां कार्येषु
 मतिर्यस्य ।) स्वामी । ईश्वरः । गतिः । प्रसुः ।

नेता । इति जटाधरः ॥

अवमर्दः, पुं, (अव + मर्द् + घञ् ।) पीडनं । व्यथनं ।
 इत्यमरः ॥ शस्यादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रोऽय पी-

डनं । इति भरतः ॥

(“पलावमर्दस्यैव सन्निविष्टो

यथा न गर्धेयुस्तदारसत्त्वाः” ।

इति रामायणे ।) शत्रुशतगात्रप्रहार इति ज्येतिवृत् ॥

पदाक्रमणमिति केचित् ॥

अवमानः, पुं, (अव + मन् + भावे घञ् ।) अपमानः ।

अपमर्त्याद । यथा,—

“सम्मानाद्वाह्यो गित्यनुदिजेत विषादिव ।

अनन्तस्त्रेय चाकाङ्क्षेदयमानस्य खर्वदा” ॥

इति मानवे २ अध्याये १६२ श्लोकः ॥

अव

“मानानमानकश्चिदुत्तमेन विधीयते” ।

इति भाष्यमट्टः ।

अवमाननं, स्त्री, (अव + मन् + लिच् + लुट्) । अव-
मानः । यथा । अवमानने अवमानना । नान कि
पार्थिवपदार्थः अपि अस्तीति अयः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।

अवमानना, स्त्री, (अव + मन् + लिच् + लुट्) । अ-
वमानः । यथा । इत्यमरसिंहः ।

“एतौऽवमाननाऽन्तर्गत् मानिना भवता कृता” ।
इति विष्णुस्मृतौ ।

अवमानिता, त्रि, (अव + मान + क्त) । कृतापमानः ।
अवमानितः । यथा । इत्यमरः ।

“विपक्षया तु सा श्रेया गितान्तसवमानिता” ।
इति रुद्रिह्यदर्पणे ।

अवमान्यः, त्रि, (अव + मन + क्त) । अवमाननीयः ।
यथा,—

“या रोगिणी स्यात् दृष्टा नम्यन्ना चैव शीलतः ।
यानुष्ठाप्याभिषेक्तया नावमान्या च कर्हिचित्” ।

इति मानवे ६ अध्याये २२ श्लोकः ।

अवमूर्च्छयः, त्रि, (अवमूर्च्छ + शी + यच्) । अधोमुख-
जायी । अवनतो मूर्च्छां अत्येवमूर्च्छः । तथाविधः
शूते इत्यमूर्च्छयः । “उत्तानशया देवा अव-
मूर्च्छयामनुप्या” इत्याहं ।

अवमूर्च्छायी, [न्] त्रि, (अवमूर्च्छ + शी + णिनि) ।
अधोमुखजायी । अवमूर्च्छे यथा स्यात् तथा
अनित्यं शीतस्य इत्यर्थे णिन् प्रत्ययेन निष्पन्नः ।

अवमृदः, पुं, (अवमृदयति इति यु निश्चये + मवाचच्) ।
पृष्टः । इत्यमरः ।

“मरेरावयवः प्रियस्य विशतशतान् कृतं न मूर्च्छ” ।
इति अमरशतके । उपकरणं । संशः । एकदेशः ।

“तेषामवयवान् गन्धान् पन्नामप्यगितौजसां” ।
इति रुद्रसंहितायां । न्यायमते पारम्भिकप्रत्ययस्य,
तन् उदात्तप्रकारतया च अवक्रियते यदुक्तं—

“अनित्यं तु तदस्या न्यात् संपादयवयोगिनी” ।
इति भाष्यपरिच्छेदे । प्रतिश्रुतिवृत्तादृशोप-
श्रुतिन्यासादुक्तमात्रावयवस्य ।

अवमृ, त्रि, (अ. नियते इति अज्ज्वरने + अष्ट-
लिटि + यच्) । अमरः । इति मेदिनी । कण्ठः ।

अवमृ, यथा,—

“निरिहं विना प्रभुः उपनिवेन ततुनः ।
न राजा प्रभुना राजासर्पनाभोजनोदरः” ।

इति सुभाषीधनप्रकरणे वीरदेवः । निहृष्टः ।
यथा,—

“दूरेण ह्यारं कर्मे बुद्धियोगाद्वरज्य ।
बुद्धौ इत्यमरनिष्ठा एवमाः पश्यतेवः” ।

इति श्रीभक्तप्रदीपानां २ अध्याये १६ श्लोकः ।

अवमृ, स्त्री, (अ + यच् + क्त) । अवमानः । यथा-
न्यायपरिच्छेदः । इत्यमरमेदिनी ।

अवमृ, पुं, (अवमृ + मृ + क्त) । कनिष्ठमाता ।
इत्यमरसिंहः ।

“अथ चावमृं विद्धि भ्रातरं नां तु सप्तमम्” ।
इति रामायणे । शीतवर्णभातः ।

अव

“दौ शूरावरजौ धीरविषयास्तौ निजारुह्या” ।

इति राजतरङ्गिण्यां । शूद्रः ।
“यदि स्त्री यशवरजः श्रेयः विदित् सनाधरेत् ।
तत्सर्वनाधरेत् युक्तो यत्र वास्य रमेन्नरः” ।

इति मानवे ।)

अवरतः, [न्] य, (अवर + तसिच्) । अवरस्तात् ।
चरमे । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अवरतिः, स्त्री, (अव + रम् + क्तिन्) । विरामः ।
निरतिः । इत्यमरः ।

अवरवर्गः, पुं, स्त्री, (अवरचासौ वर्गयेति, कर्म-
धारयः) । शूद्रः । इत्यमरः ।

अवरवर्कः, पुं, स्त्री, (अवरवर्ग + कर्त्तृत्वार्थे) । चतुर्थ-
वर्गः । शूद्रः । इति रत्नावली ।

अवरवर्तः, पुं, (नास्ति वरं यस्यात् तत् अवरं अत्यन्त-
श्रेष्ठं व्रतं यस्य) । दूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवरस्तात्, य, (अवर + प्रथमाद्यर्थे दिक्छन्दोभ्य-
इति अस्तातिः) । अवरतः । यस्तात् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।

अवरा, स्त्री, (नास्ति वरा श्रेष्ठा यस्याः । अवर +
टाप्) । दुर्गा । इति विश्वः ।

अवराज्यः, त्रि, (अवराज्यं भवः इति अवराज्यं यत्) ।
अवराज्यभवः । शोषार्ज्यजातः । इति केचित् ।

अवरीयः, त्रि, (अवरीयते स्म इति अव + रीङ् खवये
क्त) । धिक्कृतं । तिरस्कृतं । निन्दितं । इत्यमरः ।

अवरोधः, पुं, (अव + रुध् + भावे घञ्) । तिरो-
धानं । (आधारे घञ्) । राजस्तीर्यः । राजगृहं ।
इति विश्वहेमचन्द्रौ ।

“आपागभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम्” ।
इति रामायणे । राजदाराः । इति मेदिनी ।

“यस्यावरोधन्तचन्दनानां
प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।
कलिकृत्या मयुराकृतापि
गङ्गोर्मिसंसंज्ञाजलेव भाति” ॥

इति रघुवंशे । निरोधः । बाधा । अन्तरायः ।
आच्छादनं । केदारदिवेष्टनं ।)

अवरोधकः, त्रि, (अव + रुध् + भावे घञ्) । अवरोध-
कारकः । अवरोधकर्ता । अवपूर्वकरोधधातोः
गकप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

“सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः” ।
इति रामायणे ।)

अवरोधनं, स्त्री, (अवरुध्यते अत्र रुध आवरणे
कर्मणि लुट्) । राक्षान्तःपुरं । इत्यमरसिंहः ।

(अव + रुध् + लुट् भावे) । रोधकरणं । यथा,—

“छया त्वरीय-पद-पङ्कज-मङ्गरान्ते
अथैव मे विशतु मानस-राजहंसः ।
प्रायप्रयागसमये कष्टवातपिन्तः
कण्ठानरोधनविधौ स्मरतं कुतश्चे” ॥

इति पालवगीता ।

अवरोधिकः, पुं, (अवरोध + क्तृत्वार्थे इति ठक् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् वङ्भावः । अवरोधः निवास-
देन अस्मि अस्त्य वा ठन्) । राजान्तःपुराध्यक्षः ।
इति हेमचन्द्रः ।

अव

अवरोहः, पुं, (अव + रुह् + भावे घञ्) । अवतरणं ।
आरोहणं । (कर्त्तरि संज्ञायां घञ्) । अवतारमः ।
इति मेदिनी । वृक्षमूलादप्रत्ययान्तं गता गता ।
शाखाशिखा । इत्यमरः । यथा नामग्न इति
भाषा ।

“सुदूरमथ गत्वा तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
अवरोहशताकीर्यं वटमासाद्य तत्सुतुः” ।
इति रामायणे ।) सर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवरोहशाखी, [न्] पुं, (अवरोहति अधोगच्छति
मूलमस्याः तादृशी या शाखा सा विद्यते अस्त्य
मत्वर्थीय इति) । अचरुक्षः । इति राज-
निर्वण्डः । (अचरुक्षेऽस्त्य गुणादेशः) ।

अवरोहिका, स्त्री, (अवरोहति अधोगच्छति अव
+ रुह् + रुध्व् + टाप् अत इत्वं) । अश्वगन्धा-
लता । इति राजनिर्वण्डः ।

अवरोही, [न्] पुं, (अव + रुह् + णिनि) । वट-
रुक्षः । इति राजनिर्वण्डः । (वटशब्देऽस्त्य गुणा-
दयो ज्ञातव्याः) ।

अवर्यः, पुं, (वर्धते प्रशस्यते अनेन इति वर्धः ततो
विरोधे नञ्समासः) । निन्दा । परीवादः । इत्य-
मरसिंहः ।

“मोघं न तत्पूर्वमवर्गमीशे
आलानिकं स्यात्तुमिव द्विपेन्द्रः” ।
इति रघुवंशे ।)

अवलमः, पुं, स्त्री, (अवलग्यते इति अव + लग् + क्त) ।
इडभावः । लज्ज + क्त, वा ।) मध्यदेशः । इत्य-
मरः । माजा इति भाषा । (“विपुलतरौमुख-
लोचनावलमम्” । इति भाषाः) ।

अवलमः, त्रि, (अव + लग् + क्त) । संलग्नः । संयुक्तः ।
इति मेदिनी ।

अवलमः, पुं, (अव + लवि + यच्) । अवलमनं ।
अवपूर्वकप्रवधानात्तोरुप्रत्ययेन निष्पन्नः । (आश्रयः) ।

अवलम्बनं, स्त्री, (अव + लवि + आधारे लुट्) ।
आश्रयः । यथा,—

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विपणत्वमेति वङ्गसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनमर्तुमभू-
न्नपतियतः करस एवमपि” ।

इति भाषे ६ सर्गः ।

अवलम्बितं, त्रि, (अव + लवि + क्त) । अवलम्बितं ।
शीघ्रं । इति जटाधरः । अधोलम्बायमानं ।
कृतावलम्बनं । आश्रितं ।

अवलम्बः, पुं, (अव + लज् + क्त) । अवलम्बनं ।
वलयः । श्वेतवर्णः । (अर्श आदित्वात् अच्) ।
तदति त्रि । इत्यमरटीकायां सामी ।

अवलिप्तः, त्रि, (अव + लिप् + क्त) । धनादिगन्धितः ।
यथा,—

“न संवसेध पतितेन धारागणेन प्रकाशैः ।
न मूर्खैर्वावलिप्तैश्च नान्दैर्गोत्यावशादिभिः” ।
इति मानवे । अध्याये २८ श्लोकः । अवलिप्ता
धनादिगन्धिता इति तुलूषमट्टः ।

“अवलिप्तासि मेवं त्वं देवि शृद्धिं समायतः” ।

अव

इति देवीमाहात्म्यम् ।

अवलिमता, स्त्री, (अवलिप्त + तल् भावे ।) अह-
ङ्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("तेजस्विन्यवलिमता
सुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरे" । इति नीतिशतके ।)
अवलीढं, त्रि, (अव + लिङ् + क्त कर्मणि) भद्वितं ।
यथा मनुः,—

"पतत्रिणावलीढश्च श्रुता संस्पृष्टमेव च" ।

इत्यादि । "पतत्रिणावलीढं काकादिना भद्वितं" ।

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

अवलीला, स्त्री, (अवला लीला) हिला । अनायासः ।

यथा,—

"रतिञ्च नूतनं प्राप्य विधतुल्यं पुरातनं ।

कान्तं दृष्ट्वा हिनस्येव सोपायेनावलीलाया" ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ।

अपिच ।

"शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि ।

चकार भस्मसात्तच्च सरथञ्चावलीलाया" ॥

इति च तत्रैव प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

अवलुण्ठनं, स्त्री, (अव + लुठि + भावे ल्युट्) । लुण्ठनं ।

कोटा गङ्गागङ्गी इति भाषा । अवपूर्वकलुठधा-

तोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलेपः, पुं, (अव + लिप् + भावे घञ्) । अहङ्कारः ।

("दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्"

इति मेघदूते ।) लेपनं । दूषणं । इति मेदिनी ॥

सङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवलेपनं, स्त्री, (अव + लिप् + ल्यट् भावे ।) विले-

पनं । मन्त्रणं । माखा इति भाषा । अवपूर्वक-

लिपधातोरनट् प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलहः, पुं, (अवलिह्यते क्तायाः पुनः पाकात्

घनीभूतया स्वाद्यते इति अव + लिङ् + कर्मणि

धञ्) । लेह्यौषधं । तस्य लक्षणं पर्यायश्च

यथा,—

"आधादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।

सोऽवलेहश्चलेहश्च प्राश इत्युच्यते बुधैः" ॥

("जिह्वालेह्यावलेहिका") इति च वैद्यकपरि-

भाषा । यथा,—

"कटफलं पौष्करं शङ्खी योषं यासश्च कारवी ।

श्लक्ष्णचूर्णोऽद्यतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥

एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणं ।

क्षिप्तं श्वासस्य कासस्य काण्डरोगस्य नाशयेत् ॥

एतद्यौग्यं कफोदके चूर्णमाद्रकै रसैः" ।

तन्तान्तरे च उक्तं ।

"अथ शङ्खं मधुना लिह्यादाद्रकस्य रसेन वा ।

संमोहं दारुणं हन्यात्तन्नाकाससमन्वितम्" इति ॥

"सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवधारयेत् ।

श्रीतोपचारि क्षौद्रं स्याच्छीतञ्चात्र विरुध्यते" ॥

अयमभिप्रायः । सन्निपातव्वरेषु श्लेष्मनियद्वायं

सर्वदा खेदो दित उक्तः । तत्राभिसम्बन्धादेह-

स्योष्णाता तिलेदेव । उष्णेण मधुना विरोधः ।

उक्तञ्च पुन्युतेन ।

"उष्णविरुध्यते सर्वं विधान्यतया मधु ।

उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णश्च तन्निहन्ति यथा विषं" इति ॥

अव

श्रीतोपचारि क्षौद्रमिति । श्रीतेनोपचारोऽस्या-
स्तीति श्रीतोपचारि । श्रीतञ्चात्र सन्निपाते
विरुध्यते । अयमवलेहः प्रायेणोर्ध्वज्वररोग-
हरत्वात् सायमुपयुज्यते । यत उक्तं चरकेण ।

"ऊर्ध्वज्वरगदघ्नो वा सा सायमवलेहिका ।

अधोरोगहरी वा सा भोजनात्माक् प्रयुज्यते" ।

पौष्करं पुष्करमूलं तदलाभे कुष्ठं देयं ॥

शङ्खी कर्कटशङ्खी । योषं शृङ्गोपिप्लीमरिचानि

च । यासो यवासः । केचित् यासस्थाने यवानां

प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरेला इति लोके । अष्टा-

ङ्गवलेहिका ॥*

"स्निग्धमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह भेलयेत् ।

विश्वमेघजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥

तेनास्य शान्तिश्चासः कासो मूर्च्छारिचक्षुषा" ॥

इत्यवलेहः ॥*॥ अन्यत् यथा,—

"पिप्लीलां त्रिफलाञ्चापि समभागान् ज्वरी लिहन् ।

मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥

कटफलं पौष्करं शङ्खी कृष्णा च मधुना सह ।

श्वासकाशश्चरहरो लेहोऽयं कफनाशनः" ॥

चातुर्भद्रिका ॥*॥

"कटफलं पौष्करं शङ्खी यवानी कारवी तथा ।

कटुष्यञ्च सर्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥

आद्रकस्य रसेल्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी ।

कासश्वासारिचच्छर्दिश्लेष्मानिलनिहतये" ॥

अष्टाङ्गवलेहः । इति भावप्रकाशः ॥

("क्वाथस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।

सोऽवलेहश्च लेहः स्यात् तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः ।

द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥

सुपके तन्तुमत्वं स्यादवलेहेऽप्युपमन्त्रं ।

स्थिरत्वं पीयते सूत्रा गन्धवर्णरसोद्भवः ॥

दुग्धमिक्षुरसं ययं पञ्चमूलकमायकं ।

वासाक्वाथं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥*॥

तदुदाहरणं । यथा,—

"कण्टकारीतुलं नीर-द्रोणे पक्वा कयायकं ।

पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंचूर्णानि दापयेत् ॥

पृथक् पलाशान्येतानि गुडचीचयचित्रकाः ।

सुप्तं कर्कटशङ्खी च श्लूषणं धन्यासकं ॥

भार्गी राखा शठी चैव शर्करा पलविंशतिः ।

प्रत्येकञ्च पलान्यथै प्रदद्याद्दृष्टतैलयोः ॥

पक्वा लेहत्वमानीय श्रीते मधु पलायकं ।

चतुष्पलं तु गोक्षीर्या पिप्लीलां चतुष्पलं ।

क्षिप्वा निदध्यात् सुदृढे मन्त्रये भाजने शुभे ।

लेहोऽयं हन्ति क्षिप्वात्तिश्वासकासान्शेषतः ॥*॥

कण्टकार्यवलेहः ॥*॥ इति च शार्ङ्गधरः ॥)

अवलेहनं, स्त्री, (अव + लिङ् + भावे ल्युट्) । लेहनं ।

जिह्वाद्वारा स्वादनं । चाटन् इति भाषा । अव-

लेहः । अवपूर्वलिङ्धातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ।

अवलोकनं, स्त्री, (अव + लुक् + ल्युट् भावे) दर्शनं ।

आलोकनं । इति हेमचन्द्रः ॥

("जलवेलावलोकनमुतूहली" ।

इति नागानन्दे) ॥

अव

अवलोकितः, पुं, (अव + लोक् + भावे क्त ततो-
ऽस्यर्थे अच्) । लोकनाथः । बुद्धः । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥

अवलोकितं, त्रि, (अव + लोक् + कर्मणि क्त) ।
निरीक्षितं । दृष्टं । इति विश्वमेदिन्यौ । (भावे
क्त) । प्रेक्षणक्रियायां, स्त्री ॥

अवशृङ्गः, पुं, (अवशृङ्गोऽशोभनाज्जायते इति अव-
लुङ् + जन् + ङ) । सोमराजी । इत्यमरः ॥ कृष्ण-
वर्णसोमराजी । हाकुच् यस्य प्रसिद्धिः । तस्य
गुणाः । वायु-कफ-कुष्ठ-त्वग्दोष-नाशित्वं । इति
राजवल्लभः । अस्य विवरणं वाकुची शब्दे
द्रष्टव्यं ॥

("अवशृङ्गादीजकयं पीत्वा कोष्णेण वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुलप्रणाशनम्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसङ्ग्रहः ॥)

अववादः, पुं, (अव + वद् + घञ्) । आज्ञा । निन्दा ।
विश्वासः । इति मेदिनी ॥

अवशः, त्रि, (न विद्यते वशमायत्तत्वं यस्य) ।

अवशीभूतः । विवशः ।

यथा,—

"श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यश्च क्रिया कार्या विधानतः" ॥

इति शुद्धितत्त्वं ॥ (स्त्री, अवश्यं । निश्चितम्) ।

अवशक्विकः, त्रि, (अववज्जे शक्विकी येन) ।

वस्तादिद्वारा एलुजानुजङ्गादयदृढपन्धनपूर्वको-

पविष्टः । फौडबान्धिया वसा इति भाषा । यथा ।

कात्यायनः ।

"आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावशक्विको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" ॥

आसनारूढपादः आसनारूढपादतः । जानु-

नोर्जङ्घयोः कृतावशक्विको यस्तादिना कृतएलु-

जानुजङ्गावन्धः । इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवश्रियः, त्रि, (अवश्रियते इति अव + श्रिप् +

क्त) । श्रेयः । उद्धर्तः । अवशेषाश्रयः । यथा,—

"वल्मीकसूयिकोत्खातां मदमन्त्रज्वां तथा ।

श्रीचावश्रियां गेहाद्य नादद्यात् लेपसम्भवां" ॥

इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवश्यं, य, (न वश्यं) । निश्चयः । तत्पर्यायः । नूनं २ ।

निश्चितं ३ । इत्यमरः ॥

("अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाकृतं हविः" ।

इति मनुः ॥) (न + वश् + यत्) । अनायत्ते त्रि ॥

अवश्ययः, स्त्री, (अव + श्र्ये + ण । एयोदरादित्वात्

ङ्खः) । कुक्षटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

(कुक्षटिकाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः) ।

अवश्यायः, पुं, (अवश्यायते शैत्यमापद्यते इति श्रैड्

गतौ + श्याद्यधेति णः । ततो आतो युगिति

युक्) । शिबं । इत्यमरः ॥

("अवश्यायनिपातेन किञ्चित्प्रतिज्ञादला" ।

इति रामायणे) । गर्वः । इति विश्वप्रकाशः ।

अवय्ययणी, स्त्री, वय्ययनी । चिरप्रसूता गौः । इत्य-

मरटीकायां सारसन्दरी ॥

अवय्यं, त्रि, (अवय्यते स्म, यमि स्तम्भे स्तम्भ-

अव

रोधने वा क्तः । क्तम्भेः अवासेति यः । अवा-
वाक्यम्भेन इति सूत्रेण अविद्व्यं क्तम्भेः यत्-
विधानादवयवशब्द आसन्नपर इति अत्यन्तीना-
वयवे इत्यत्र मनोरमाया स्थितं ।) अवद्वरः ।
समीपं । अवगमितं । आश्रितं । इत्यमरः ॥ वडः ।
रुडः । इति भरतः ॥ आग्रान्तः । इति मेदिनी ॥
अवयम्भः, पुं, (अव + यम्भ् रोधे इति + घञ् ।
यत्त्वच् ।) खरं ।

“रघोरवयम्भमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रमिदममर्युः” ।

इति रघुवंशे ।) क्तम्भः । प्रारम्भः । इति मेदिनी ॥
सौख्यं । इति हलायुधः ॥ (अवयम्भं । बोधनम् ।
निष्पन्ता ।)

अवय्याय, स्त्री, (अव + यन् + शब्दे + घञ् । यत्त्वच् ।)
भक्त्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवस, अ, (अवर + पूर्वाधरावराणामित्यसि-
प्रत्ययः, तत्प्रतियोगेन अवरस्य अवादेशश्च ।)
अतिरेकः । इति केचित् ॥

अवसः, पुं, (अव रक्षणादौ अवति इति अत्यवि-
चमीत्यादिना असच् प्रत्ययः ।) राजा । दूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवसं, स्त्री, (अव + अस्मिच् भावे ।) रक्षयं । वैदिक-
शब्दोऽयं ॥

अवसविधया, स्त्री, (अववडे सविधनी यया वन्-
प्रणाल्या सा, अव + सविध + समासे कप् ।) खट्वा ।
तत्पर्यायः । पर्यस्तिका २ परिकरः ३ पर्यङ्कः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्यङ्कवन्तः । वस्त्रादिद्वारा छ-
णानु-कृता-दयदृष्टवन्धनपूर्वकौपवेशनं । यथा,—
“आसनाखण्डपादस्तु जानुनोऽङ्गयोस्तथा ।
हतावसविधयो यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥
इति कात्यायनः ।

“श्यामः प्रौढपादस्य हत्वा चैवावसविधकाम् ।
नाधीशीतानिधं जग्धा स्तंभकानाद्यमेव च” ॥
इति मनुः ।)

अवसयः, पुं, (अव + सो + क्यन् ।) क्वात्रनिलयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पाठशाला चौपाड़ी यस्य
प्रसिद्धिः । ग्रामः । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहं ।
इति हलायुधः ॥

अवसय्यः, पुं, (अवसय + यत् ।) छात्रवेश्म ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चौपाड़ी इति माया ॥

अवसन्नः, चि, (अव + सद् + क्त ।) अवसादप्राप्तः ।
वियसः । यथा,—

“महिसः पारन्ते परमविदुषो यद्यसदृशी
क्षुतिर्नृपादीनामपि तदवसन्नान्वयि गिरः ।
अथावायः सर्वस्वमतिपरिहानावधि यद्यन्
ममाप्येय स्तोत्रे हर निरपवादः परिकरः” ॥
इति उपपदन्तस्तत्त्वज्ञानसूत्रं । अपि च ।
“आधारेणावसन्नोऽपि पुनः प्राप्यते यदि” ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

अवसरः, पुं, (अव + स + घञ् ।) प्रस्तावः । मन्त्र-
विशेषः । वर्षणं । इति मेदिनी ॥ वस्तरः । क्षयं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अवकाशः । यथा । “गो-

अव

वधे रक्ता घेद्वज्रमिरित्युपदेशेन दण्डवत् प्राय-
श्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवस-
रत्वे प्रत्येकं पूर्वाशयश्चित्तदैर्गुणं स्यात्” ॥ इति
प्रायश्चित्ततत्त्वम् । (योग्यकालः । क्रियास्थितियोग्य-
तासम्पादकरूपः कालिकोऽवकाशः । यथा,—
“कामस्तु बायावसरं समीक्ष्य” ॥ इति कुमारः ।
श्रियजिज्ञासानिष्ठतावग्रहवक्तृत्वरूपः सङ्कति-
विशेषः । अनन्तरवक्तृत्वात् अवसरः । “उप-
मानेऽवसरसङ्कतिः” ॥ इति षट्पदीशः ।)

अवसर्गः, पुं, (अव + सृज् + घञ् ।) स्रष्टाचारः ।
तत्पर्यायः । प्रकाशं २ स्वाच्छन्द्यं ३ अनुमननं ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवसर्पः, पुं, (अव + सृप् + घञ् ।) अर्पसर्पः । चरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवसर्पिणी, स्त्री, (अव + सृप् + यिन् स्त्री ।)
जिनानां कालविशेषः । स तु दशकोटिकोटि-
सागरवर्षेण समाप्यते । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसथं, चि, अपसथं । दक्षिणं । इति रायमुकुटः ॥
अवसादः, पुं, (अव + सद् + घञ् ।) अवसन्नता ।
तत्पर्यायः । विषादः २ सादः ३ वियसता ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (शेषः । क्षयः । यथा,—

“धैर्यावसादेन हतप्रसादा
वन्द्यदिपेनेव निदाघसिन्धुः” ॥

इति किराताकुन्तीये ।)

अवसानं, स्त्री, (अव + सो + ल्युट् ।) क्रियासमाप्तिः ।
शेषः । तत्पर्यायः । सातिः २ । इत्यमरः ॥ विरामः
३ । इति ञटाधरः ॥ मृत्युः ।

“पुंसोऽवसानं व्रजतोऽपि निरु-
रिष्टधनैः पशुपदीनमुच्यते” ॥

इति पञ्चतन्त्रे ।) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसायः, पुं, (अव + सो + घञ् ।) शेषः । समाप्तिः ।
निश्चयः । इति मेदिनी ॥

अवसितं, चि, (अव + सो + क्त ।) परिपक्वमर्दित-
धान्यं । तत्पर्यायः । ऋद्धं २ । इति भरतमेदिन्यौ ॥
ज्ञातं । अवसानगतं । समाप्तं । तत्पर्यायः । सितः
२ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (“यदि नेपथ्यविधानम्
अवसितम्” ॥ इति शाकुन्तले ।)

अवसेकिमः, पुं, (अवसेकेन + निर्दत्तः । अवसेक +
इमन्च ।) वटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वडा इति-
माया ॥

अवस्कन्दः, पुं, (अव + स्कन्द + अच् ।) विजिगीषूणां
निवेशस्थानं । शिविरं । इति हलायुधः ॥ अव-
गाहनं । यथा,—

“क्षतानुपातं कुसुमान्यटहात्
स नयवस्कन्दसुपास्युश्व ।
कुतूहलाद्याखशिलोपवेशं
कालुष्य ईश्वत् क्षयमान आसू” ॥

इति भट्टी २ सर्गे ११ श्लोकः ॥ नयामवस्कन्दो-
ऽवगाहो यत्र खानक्रियायां । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (आक्रमणं । यथा,—

“अवस्कन्दमयाव राजा प्रजागरह्यतश्चमम् ।
दिवासुप्तं समाह्वयान्निद्रायाकुलसनिधम्” ॥

अव

इति हितोपदेशः ।)

अवस्कन्दनं, स्त्री, (अव + स्कन्द + ल्युट् ।) अव-
गाहनं । इति भट्टीः ॥ अवतरणं । इति महा-
भारतं ॥ अवपूर्वस्कन्धातोरेणट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
अवस्तरः, पुं, (अव कीर्यते क्षिप्यते इति । अव +
सृ + अप् + सट् ।) विष्ठा । गुच्छं । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
संमार्जन्यादिनिक्षिप्तधूल्यादि । इत्यमरटीकायां
मधुरानाथः सारसन्दरी च ॥

अवस्तात्, य, (अवरस्तिन्, अवरस्तात्, अवरमि-
त्यर्थे अस्तातिः ।) अवरे । पक्षात् । श्रेये । अन्ते ।
इति पाणिनिः ॥ (“अवस्तात्वर्गलोकं प्रापयन्तः” ॥
इति शतपथब्राह्मणे ।)

अवस्तारः, पुं, (अव + स्तृ + घञ् ।) यवनिकादिः ।
कानात् इत्यादि भाषा ॥ अवस्तीर्यतेऽनेनेति क्लृप्त
आच्छादने घञ् ॥

अवस्तु, स्त्री, (न वस्तु । नञ्वत्पुरुषः ।) षसद्वस्तु ।
(यथा,—

“अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमासुक्तविवाहकौतुकः” ॥

इति कुमारः ।) वेदान्तमते अज्ञानादिसकल-
जडसमूहः ॥

अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + अच् ।) दशा । कालि-
कविशेषः । इत्यमरः ॥

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
कौशोरमापञ्चदशात् यौवनान्तु ततः परं ॥
आयोऽष्टाद्वेद्वाप्तस्तदुच्यते ।
वृद्धस्तु सप्ततैर्द्धं वर्षीयान् नवतेः परं” ॥

इति स्मृतिः ॥

अवस्थाचतुष्टयं, स्त्री, (अवस्थायाश्चतुष्टयं । तत्पुरुषः ।)
कालकृतचतुर्विधदशा । यथा । “आपञ्चदशवर्षं
बाल्यं । आत्रिंशद्वर्षं कौमारं । आपञ्चाशद्वर्षं यौ-
वनं । पञ्चाशत् ऊर्द्धं वृद्धत्वं” ॥ इति वैद्यकशास्त्रे ॥

अवस्थानं, स्त्री, (अव + स्था + ल्युट् ।) स्थितिः ।
वासः । यथा । “परः सन्निकर्षश्च उपर्यधोभावा-
पन्नसमसूत्रपातन्यायेनैकराश्रयच्छेदेन सहाव-
स्थानरूपः” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अवस्था ।
प्रतिष्ठा । यथा । “कीदृक् ते वसनावस्थानम्” ॥
इति पञ्चतन्त्रम् ।

“पञ्चां दृष्टमवस्थानं स हत्वा, कपिकुञ्जरः” ॥
इति रामायणम् ।)

अवस्थितः, चि, (अव + स्था + क्त ।) कृतावस्थानः ।
अवस्थितिविशिष्टः । स्थितः । यथा ।

“यनेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः” ॥

इति श्रीमद्गीतायां २ अध्याये ६ श्लोकः ॥

अवस्थितिः, स्त्री, (अव + स्था + क्तिन् ।) अवस्थानं ।
धाका । इति माया । अवपूर्वस्कन्धातोः क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (अनुसरणम् । अभ्यासः ।)

अवदृष्टः, पुं, (अवरं दृष्टव्यम् । एकदेशे तत्पुरुषः ।)
दृष्टपृष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारः, पुं, (अव + धृ + घञ् ।) चौरः । दूत-
युद्धदिविमानः । निमन्त्रणं । उपनेतव्यमर्थः ।

अव

अवा

अवा

ग्राहनामजलजन्तुः । इति विश्वमेदिन्यौ । धर्मान्तरं । इति शब्दरत्नावली ॥ (आज्ञानम् । न्यधर्मपरित्यागपूर्वकधर्मान्तरग्रहणम् । प्रत्यर्पणम् ।) अवहारकः, पुं, (अवहार + स्वार्थे कः ।) जलजन्तुविशेषः । डाङ्गर इति ख्यातः । जलहस्तीति केचित् । तत्पर्यायः । अवग्राहः २ नक्रराजः ३ अवहारः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ युद्धादिनिवर्त्तके चि ।

अवहार्यः, चि, (अव + हृ + ण्यत् ।) समर्पणीयः । यथा,—

“आधिसौपनिधिसौमौ न कालात्ययमर्हतः । अवहार्यो भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” ॥ इति मानवे ८ अध्याये १४५ श्लोकः ॥ (अर्थदण्डयोग्यः । यथा,— “अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः यदृशतं दमम् । निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषं” ॥ इति मनुः ।

अवहालिका, स्त्री, (अव + हल् + एवल् + टाप् ।) प्राचीरं । इति हारावली ॥

अवहितं, चि, (अव + धा + क्त ।) विज्ञातं । अवधानं गतं । इति धरणी ॥ (सावधानः । प्रमादरहितः । यथा,—

“इष्टगुणवहितो भूत्वा यदुत्तं नन्दने पुरा” । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)

अवहित्या, स्त्री, स्त्री, (न वहिस्तिष्ठतीति अवहितः + स्था + क + टाप् ।) एषोदरादित्वात् साधुः ।) आकारगुप्तिः । रत्यादिस्त्र्यक्षकोमुखरागादिराकारः । अङ्गवैद्यतमिति वोपाक्षितः ॥ भयलज्जादिना तस्य गोपनं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तल्लक्षणं, यथा साहित्यदर्पणे,—

“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या । व्यापारान्तरसत्त्वान्यथाभाषण-विलोकनादिकरी” ॥ उदाहरणम् । यथा कुमारसम्भवे,— “एवं वादिनि देवैर्वा पार्श्वे पितुरधोमुखी । लोलाकमलपत्राणि गगयामास पार्वती” ॥ लज्जावशात् कमलदलगगनाव्याजेन हर्षं जुगोष इत्यर्थः । अनेन अवहित्याख्यः सञ्चारी भाव उक्तः, तदुक्तं,—

“अवहित्या तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनं” । इति मल्लिनाथः ।)

अवहेलं, स्त्री, स्त्री, (अव + हेल् + घञ् ङस्य लः, ङलयादेकत्वस्मरणात् ।) अनादरः अवज्ञा । इत्यमरः ॥

अवहेलनं, स्त्री, (अव + हेल् + ल्युट् ।) अवहेला अवमनना । इति शब्दरत्नावली ॥

अवहेलितं, स्त्री, (अव + हेल् + क्त ।) अनादरः । अवहेला । तद्विशिष्टे चि ॥ कृतावहेलनवस्तु । अवहेलं भातमस्य इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवहतं, स्त्री, (अव + ह + क्त ।) उपरिहतचतुर्त्वं । यथा मनुः,—

“क्षिपदं नगर्यं पतितामभवचतुर्त्वं” । इत्यादिश्रुतत्वं ॥

अवाक्, [च्] चि, (नास्ति वाक् यस्य सः ।) वाक्यरहितः । इत्यमरः ॥ वेवा इति भाषा । क्तिन्नन्तवृद्धातेर्नञ्समासेऽयं प्रयोगः ॥ दक्षिणं । अधोमुखं । एतदर्थयोः अवपूर्वानुचधातोः प्रयोगः ॥

अवाक्पुष्पी, स्त्री, (अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः) श्रुतपुष्पा । श्रुलुका इति ख्याता । मिश्रेया । इत्यमररत्नमाले ॥ मौरी इति भाषा । दक्षविशेषः । छेठाङ्गलो चोरङ्गलो चोरखड्की इति भाषा । तत्पर्यायः । अधोपुष्पी २ मङ्गल्या ३ अमरपुष्पिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अवाक्शिराः, [स्] पुं, (अवाक् अवगतं शिरो यस्य ।) अधोमुखः । यथा,—

“अवाक्शिरास्तमस्यन्ते किल्बिषी नरकं व्रजेत् । यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृथः सन् धर्मनिश्चये” ॥ इति मानवे ८ अध्याये ६४ श्लोकः ॥ (“इति ब्रुवति रामेतु लक्ष्मणोऽवाक्शिरास्तदा” इति रामायणम् ॥)

अवायं, चि, (अवगतमयमस्य ।) नञ् । अवगतं । इत्यमरः ॥

अवाङ्, [न्] चि, (अव + अन् + क्तिप् ।) नीचवदनः । तत्पर्यायः । अधोमुखः २ अवाङ्मुखः ३ अवाचीनः ४ इत्यमर-जटाधरौ ॥

“साक्षी दृष्टश्रुतादन्यत् विब्रुवन्नार्थसंसदि । अवाङ् नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते” ॥ इति मनुः ।)

अवाङ्मुखं, चि, (अवाङ्मुखमस्य ।) अधोवदनं । यथा,

“तत् श्रुत्वा स वलः स्नेह-हर्ष-दुःख-त्रपाकुलः । अवाङ्मुखः प्राप्तकालां तामुवाचाश्रुगद्गदं” ॥ इति कथासरित्सागरे अलङ्कारवतीलम्बके ६३ रङ्गः ॥

अवाची, स्त्री, (अव + अन् + क्तिप् + डीप् ।) दक्षिणादिक् । इति वोपदेवादयः ॥ अधोदिक् । इति व्याङ्गिः ॥ अधोमुखी ॥

अवाचीनं, चि, (अवाचां भवं । अवाची + ख ।) दक्षिणादिर्भवस्तु । अधोमुखः । इति खामि-जटाधरौ ॥

अवाच्यं, स्त्री, (न + वच् + ण्यत् ।) दुर्वाक्यं । तत्पर्यायः । अनन्तरं २ । इत्यमरः ॥ वचनानर्हं । अनन्तरं गालि प्रभृति इति मधुः । निन्दितान्यक्षराणि अत्र अनन्तरं अत्यथानामनेकार्थत्वात् नञ् निन्दायां । एवमवार्थं वक्तुमयोग्यं वचनो वाचि हृष्टस्वासेरिति घृण मुजवचेति कनिषेधः ॥ इति भरतः ॥

“वाचावाचे हि कुपितो न विजानाति कर्हिचित्” ॥ इति भारते ।

“अवाच्यं वदतो जिज्ञा कथं न पतिता तव” । इति रामायणे ।)

अवाच्यः, चि, (अवाच् + भवार्थे यत् ।) अनिन्दितः । इति स्मृतिः ॥ अवक्तव्यः । वचनानर्हः । यथा,—

“अनन्तरमवाच्यन्तु वचनानर्हं न यद्वेत् । एष बन्धासतो याति खण्ड्यक्षतशेखरः ॥ मृगदण्डाभ्यासि स्नातः शृङ्गशृङ्गधनुर्द्धरः” ॥

अवाच्यः, चि, (अवाच् + भवार्थे यत् ।) अनिन्दितः । इति स्मृतिः ॥ अवक्तव्यः । वचनानर्हः । यथा,—

“अनन्तरमवाच्यन्तु वचनानर्हं न यद्वेत् । एष बन्धासतो याति खण्ड्यक्षतशेखरः ॥ मृगदण्डाभ्यासि स्नातः शृङ्गशृङ्गधनुर्द्धरः” ॥

अवाच्यः, चि, (अवाच् + भवार्थे यत् ।) अनिन्दितः । इति स्मृतिः ॥ अवक्तव्यः । वचनानर्हः । यथा,—

“अनन्तरमवाच्यन्तु वचनानर्हं न यद्वेत् । एष बन्धासतो याति खण्ड्यक्षतशेखरः ॥ मृगदण्डाभ्यासि स्नातः शृङ्गशृङ्गधनुर्द्धरः” ॥

अवाच्यः, चि, (अवाच् + भवार्थे यत् ।) अनिन्दितः । इति स्मृतिः ॥ अवक्तव्यः । वचनानर्हः । यथा,—

इति शब्दरत्नावली ॥ (अवरदेशकालादौ भवः ।) अवाच्यदेशः, पुं, (अवाच्यो देशः ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवादी, [न्] चि, (वद + णिन् । न वादी । नञ् तत्पुरुषः ।) अविरोधी । अविवादी । अवक्ता । अवदनशीलः । वदधातोर्णिन् प्रत्ययानन्तरं नञ् समासनिष्पन्नः ॥

अवाधं, चि, (नास्ति वाधा यस्मिन् ।) वाधामृत्यं । अनर्गलं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः ॥

अवाध्यः, चि, वाधानर्हः । वाधायोग्यः । अवाधनीयः । अवाधितयः । न वाध्यः अवाध्य इति नञ् समासनिष्पन्नः ॥

अवानं, चि, (अव + अन् + अच् ।) मुष्कफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥

“अवानमशुकादष्टमेकामान्नफलं किल” । इति भारते ।)

अवान्तरं, चि, (अवगतमन्तरं मध्यम् । प्रादिसमासः ।) प्रधानान्तःपाति । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयाः परमपुरुषार्थसाधनपरा न भवति । किन्तु वहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रं । यथा भैषज्ये औषधे रच्युत्पादनं । यथा,—

“पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलडुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति तिल्लमप्यतिबालकः” ॥

“अत्र तिल्लनिम्बादिपाणस्य न खलु खण्डादिलाभ-एव प्रयोजनं किन्वावरोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तर-फलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते” इति मलमासतत्त्वं ॥

अवापितधान्यं, चि, (अवापितं अहृतवपनं धान्यम् ।) अहृतवपनधान्यं । रोपितधान्यं । रोयाधान इति भाषा । तत्वापितधान्यापेक्षया किञ्चिद्दीनगुणं । इति राजवल्लभः ॥

अवारं, स्त्री, (अव + ऋ + घञ् ।) अर्वाकृतं । नद्यादेः । पूर्वतीरं । इत्यमरः ॥ एपार इति भाषा ।

अवारपारः, पुं, (अवारं अर्वाकृतीरं पारं उत्तरतीरञ्च यस्य ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवारपारीयः, चि, (अवारपारे गच्छतीति । अवारपार + ख ।) पारगः । नद्यादिपारगतव्यक्तिः । इति पाणिनिः ॥

अवारिका, स्त्री, (नास्ति वारि यत्र ततः स्वार्थे कन् + टाप् ।) धन्याकं । धनिया इति भाषा । अवारिका च पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवारितं, चि, (न वारितं । नञ्समासः ।) अहृतवारयं । अनिवारितं । यथा,—

“अवारितद्वारतया तिरश्चा-मन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः । गतेषु रम्येष्वधिकं विशेष-मध्यापयामः परमाणुमध्याः” ॥

इति नैघण्टे ३ सर्गे ४२ श्लोकः ॥

अवारीयः, चि, (अवारं गच्छतीत्याद्यर्थे खः ।) पारगः । नदीपारगतः । इति पाणिनिः ॥

अवार्यं, चि, (न वार्यं । नञ्समासः) अनिवार्यं ।

अवि

अवाः शीयं । अवारितयं । वारणायोगं । यथा,—
 “नमस्ते नित्यविलसद्देव्यवसन्निगतन ।
 अवार्यवीर्यवद्रूपं विष्णोर्यत् प्रथमान्यहं” ॥
 इत्युल्लसखले २७ अध्यायः ॥
 अवासाः, [स्] चि, (नास्ति वासो यस्य ।) वस्त्र-
 रहितः । नमः । इत्यमरः ॥
 अवास्तवं, चि, अयथार्थं । मिथ्या । न वास्तवं अवास्त-
 वमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥
 अवाचाः, चि, परिरक्तकः । अवपूर्वकाक्षधातोरल्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अविः, पुं, (अव + इन् ।) सूर्यः । पर्वतः । मेघः ।
 इत्यमरः ॥ [इति मनुः ।]
 (“अशूकरखरोद्गायां गोऽजाविमृगपक्षिणां” ।
 “मूषाणि हस्तिकरभमहिषीखरवाजिनां ।
 गोजावीनां स्त्रियां पुंसां मूचवर्गं उदाहृतः” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥)
 नाथः । मूषिककम्बलः । इति मेदिनी ॥ प्राचीरं
 वायुः । इति दण्डो ॥
 अविः, स्त्री, ऋद्धमती । इत्यमरः ॥
 अविकटः, पुं, (अवीनां मेघाणाम् संघातः । अवि +
 कटच् ।) मेघसमूहः । इति संक्षिप्तसारपरि-
 शिष्टं ॥ मेडारपाल इति भाषा ।
 अविकटः, चि, अविश्रालः । अकरालः । अविस्तारः ।
 न विकटः अविकटः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
 अविकं, स्त्री, (अवि + क ।) हीरकं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (हीरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥
 अविकारी, [न] चि, (न विकारी + नञ्त्पुष्पः ।)
 विकाराजनकः । यथा—वृहस्पतिः ।
 “कन्दमूलफलैः पुष्पैः शक्तैः सुतरसन्तु यत् ।
 अविकारि भवेन्मेध्यममर्द्यं तद्विकारकृतम्” ॥
 इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥
 अविगन्धिका, स्त्री, (अवेन्ध्यास्य गन्ध इव गन्धा-
 ऽस्याः । ततः साधे कन् ।) अजगन्धायुक्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अविगीतं, चि, (न विगीतम् । नञ्त्पुष्पः ।)
 अनिन्दितं । यथा । “नामि मङ्गलं सफलमविगीत-
 शिष्टाचारविषयत्वादर्शवत्” । इति मङ्गलवाद-
 चिन्तामणिः ॥
 अविमः, पुं, (न विमः । तञ्त्पुष्पः ।) कर्मदक-
 र्णः । इत्यमरः ॥ पानिचामला इति ख्यातः ।
 इति सारसुन्दरी ॥
 अविचारः, पुं, (नास्ति विचारो यस्येति ।) अन्यायः ।
 अत्याचारः । विचाररहिते चि । (विचारभावः) ।
 यथा,—
 “अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः ।
 संसारोत्तारणाशक्तमेतदेव विदो विदुः” ॥
 इति मत्स्यपुराणं ॥
 अविचारितः, चि, (न विचारितः । नञ्त्पुष्पः ।)
 अकृतविचारः । अविचेचितः । अविचारशब्दादि-
 तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (“अतः सर्वथाऽविचारितं
 कर्म न कर्तव्यम्” । इति पञ्चतन्त्रम् । अवि-
 चेचितं सम्पदविषयं विना । यथा,—

अवि

“स किं मृत्युः स किं मन्त्री य आदावेव भूयतिम् ।
 युद्धोद्योगं सभूयतां निर्दिश्यविचारितम्” ॥
 इति हितोपदेशः ।)
 अविच्छिन्नं, स्त्री, (न विच्छिन्नं, नञ्त्पुष्पः ।) विच्छेदा-
 भाववत् । अनिप्यत्तिमत् । यथा,—
 “अविच्छिन्ने कथम्भावे यत् प्रधानस्य पश्यते ।
 अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता” ॥
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 अविज्ञः, चि, (न विज्ञः । नञ्त्पुष्पः ।) अप्रवीणः ।
 अनिपुणः । अनभिज्ञः । अज्ञितः । अज्ञो ।
 यथा,—
 एते सर्वे गुणाः कान्तं सन्ति कान्ते त्वयि भुवं ।
 त्वं न वाञ्छन्ति याः कान्तास्ता अविज्ञास्व वक्षिताः”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ॥
 अविज्ञेयं, चि, (न विज्ञेयं । नञ्त्पुष्पः ।) दुर्ज्ञेयं ।
 यथा,—
 “आसीदिदं तमेभूतमप्रज्ञातमलक्षणं ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसूतमिव सर्वतः” ॥
 इति मानवे १ अध्यायः ॥
 अविडोर्न, स्त्री, (न विडोर्नम् । नञ्त्पुष्पः ।)
 पक्षिणां आभिमुख्याभिगमनं । इति महाभारतं ॥
 अवितं, चि, (अव + क्त ।) चावं । रक्षितं । इत्यमरः ॥
 अवितथं, स्त्री, (न वितथम् । नञ्त्पुष्पः ।)
 सत्यं । (“अवितथमाह प्रियंवदा” । इति शाकु-
 न्तले ।) तद्विशिष्टे चि । इति रत्नावली ॥
 (सार्धकं । यथा,—“वत्स ! अवितथैषा तव
 भारती भवतु” इति नार्त्तनन्दोः) ।
 अवित्यजः, पुं, स्त्री, (न विशेषेण त्यज्यते रसायना-
 दिषु इति । न + वि + त्यज + क्त ।) पारदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अविदूषं, स्त्री, (अवेर्मेधस्य दुग्धम् । अवेः दुग्धे
 सोऽदूषसमरीसचः, इति दूषप्रत्ययः ।) मेघदुग्धं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (मेघदुग्धविवरणेऽस्य विशेषो-
 च्येयः ॥)
 अविद्धकर्णा, स्त्री, अम्बुका । आकनादि इति
 ख्याता । इति भट्टराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अविद्धकर्णी, स्त्री, (न विद्धः पर्यङ्गः कर्णो यस्याः ।)
 विद्धकर्णीलता । इति भरतः ॥ (भाचिकाशब्दे-
 ऽम्बुकाशब्दे चास्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 अविद्या, चि, (नास्ति विद्या यस्य सः ।) विद्यारहितः ।
 अविद्वान् । विद्याहीनः । यथा,—
 “अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामस्मी तनुः” ।
 अपि च । कात्यायनः ।
 “नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्षचित्” ॥
 इति दायतत्त्व ॥ अन्यच्च ।
 “अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातच्छेदनं भवेत् ।
 समस्तत्र विभागः स्यादपि इति धारणा” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २०५ श्लोकः ॥
 अविद्यमानः, चि, (न विद्यमानः । नञ्त्पुष्पः ।)
 अवर्त्तमानः । सत्तारहितः । अभावः । यथा
 नारदः,—
 “अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवि

अवशकार्थाः संस्कारा भावभिः पूर्वसंस्कृतेः” ॥
 इति दायतत्त्वं ॥
 अविद्या, स्त्री, (न विद्या । नञ्त्पुष्पः ।) अ-
 ज्ञानं । इत्यमरः ॥ माया । इति वेदान्ते ॥ (अज्ञ-
 ङ्कारहेतुकमज्ञानं, मिथ्याज्ञानं, विद्याविरोधिनी,
 अयथार्थबुद्धिः । यदुक्तम्,—
 “अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव तु लक्षणम् ।
 यत्प्रमाणासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत्” ॥
 अन्यच्च,
 “सैयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी ।
 सहते न विचारं सा तमो यद्विधाकरम्” ।
 अथक्तामहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेयनात्मस्वात्मवद्भिः ।
 यथा,—“शरीरे मनुष्योऽहमित्यादि” । इयञ्च
 सर्वलोभमूलभूता तम इत्युच्यते ।
 “अविरोधितया कर्म नाऽविद्यां विनिवर्त्तयेत् ।
 विद्याविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसंभवत्” ॥
 इति आत्मबोधः ।)
 अविधिः, पुं, (न विधिः । नञ्त्पुष्पः ।) अवि-
 धानं । शास्त्राविहितं । यथा,—
 “येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते अद्रयान्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्” ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायां ६ अध्याये २३ श्लोकः ॥
 अपि च याज्ञवल्क्यः ।
 “वसेत् स नरके घोरे दिनानि पश्यरोमभिः ।
 अमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्” ॥
 इत्याह्निकतत्त्वं ॥
 अविनः, पुं, (अव + इन्च् ।) यष्टा । यागकर्त्ता ।
 इत्याह्निकोपः ॥
 अविनयः, पुं, (न विनयः । नञ्त्पुष्पः ।) विनया-
 भावः । यथा,—
 “बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
 वेद्यो विनयोऽविनयान्नष्टपश्वैव पार्थिवः ।
 सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरैव च” ॥
 इति मानवे ७ अध्याये ४०४९ श्लोकौ ॥ (अश्रि-
 योत्तारः । यथा,—
 “अयमाचारविनयं सुगन्धसुतपस्त्रिकन्याकाशु” ।
 इति शाकुन्तले ।) अविनीते चि ॥
 अविनाभावः, पुं, (विना व्यापकं विना न भावः
 स्थितिः ।) व्याप्तिः । व्याप्यनिरूप्यापकनिरूपित-
 धर्मः । यथा,—“वह्निमान् धूमात्” इत्यादौ
 धूमनिष्ठा वह्निरूपिता व्याप्तिः ॥ इति न्याय-
 मीमांसयोर्मतं ॥ तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्ति-
 त्वाभावः । यथा । केयमाकाङ्क्षा न तावदविना-
 भावः । नीलं सरोजमित्यादौ तदभावात् । विमलं
 जलं नद्याः कच्छे महिष इत्यत्र जलान्वितनद्या
 अविनाभावात् कच्छे साकाङ्क्षापक्षेत् । इत्या-
 काङ्क्षचिन्तामणिः । अविनाभाव इति । तत्पदा-
 र्थेन विना यो भावः सत्त्वं तदभाव इत्यर्थः ।
 तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्तित्वाभावस्तत्पदार्थे
 तत्पदार्थाकाङ्क्षा इति भावः । इति तट्टीका
 माथुरी ॥

अविनीतः, चि, (न विनीतः। नञ्त्तत्पुरुषः।)
 विनयरहितव्यक्तिः। तत्पर्यायः। समुद्धतः २।
 इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “न चापि प्रतिबुद्धेन नाविनीतेन रावण !।
 ‘राज्यं पालयितुं शक्यं राज्ञा तीक्ष्णेन वा पुनः’ ॥
 इति रामायणे। अनियमितः। यथा,—
 “नाविनीतेर्ब्रजेद्धूये न च क्षुधाधिपीडितैः” ॥
 इति मनुः।)

अविनीता, स्त्री, (न विनीता। नञ्त्तत्पुरुषः।)
 पुंस्त्वौ। असती। इति हेमचन्द्रः ॥

अविपटः, पुं, (अवि + पटच्।) अवीनां विस्तारः
 इति संचितसारव्याकरणपरिशिष्टं। कम्बजादिः ॥
 अविप्रियः, पुं, (अवि + प्री + क।) श्यामाकटणं।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदा न विप्रिय इत्येवं स्यात्
 तदा इष्टः।)

अविप्रिया, स्त्री, (अवीनां मेघादीनां प्रिया।) श्वेता-
 लता। इति राजनिर्घण्टः ॥

अविमक्ताः, चि, (न विमक्ताः। नञ्त्तत्पुरुषः।) अष्ट-
 थक्। यथा ह्यवचिन्तामयौ।
 “विमक्ता अविमक्ता वा कुर्युः आद्धमदैविकं।
 मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना” ॥
 इति मणभासतत्त्वः ॥

अविभाष्यं, चि, (न विभाष्यम्। नञ्त्तत्पुरुषः।)
 विभागयोग्यं। अथ विभाष्याविभाष्ये। तत्र
 व्यासः।

“अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वश्रम्याप्नोति यज्जनं।
 दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यालब्धं यद्भवेत्” ॥*॥
 विद्याधनमाह कात्यायनः।

“उपन्यस्त तु यस्तत्त्वं विद्याया प्रणमूर्त्तकं।
 विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न नियोजयेत् ॥
 श्रित्यादात्विज्यतः प्रन्नात् सन्दिग्धप्रन्निगोयात्।
 स्वध्यानसंभ्रनादादास्तत्त्वं प्राध्ययनात् यत् ॥
 विद्याधनन्तु तत्प्राङ्गविभागे न प्रयोजयेत्।
 श्रित्येवपि हि धर्म्मोऽय मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥
 परं निरस्य यस्तत्त्वं विद्याया द्यूतपूर्त्तकं।

विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न विभाष्यं दृहस्पतिः” ॥*॥
 यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा भवत एव
 मयैतदेयमिति पणितं यज्ञोपन्यासं निस्तीर्य
 क्षभते तत्र विभाष्यं। श्रित्याध्यापितात्। आ-
 त्विज्यतः यजमानाद्विज्ञया शब्धधनं न प्रति-
 ग्रहणं येन रूपत्वात्तस्य। तथा यत्किञ्चिद्विद्या-
 प्रप्ते निस्तीर्योपयितं यदि कश्चित् परितोषा-
 ददाति। तथा योऽस्मिन् शास्त्रार्थे अस्माकं
 संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददानीत्युपस्थितस्य
 संशयमपनीय यस्तत्त्वं। वादिगोर्वा सन्देहे
 न्यायकरणाथमागतयोः सन्ध्यानिरूपणेन यस्तत्त्वं
 यथाशास्त्रिकं तथा शास्त्रादिप्रकृतज्ञानं सम्भाव्य
 यत् प्रतियक्षादिना शब्धं। तथा शास्त्रज्ञानवि-
 वादे अन्यत्रापि यत्र कुत्रचिदन्योन्याज्ञानविवादे
 निर्णय यस्तत्त्वं। तथैकस्मिन् देये बहूनामुप-
 षये येन प्रदद्यात् यस्तत्त्वं। तथा श्रित्यादिविद्याया
 चित्रकरमुवर्त्तकारादिभिर्घस्तत्त्वं। तथा द्यूतेनापि

परं निर्णय यस्तत्त्वं। तत्त्वमविभाष्यमितरैः।
 तस्माद्यथा कथाचिद्विद्यया लब्धमर्जकस्यैव तत्रेव-
 रेषामिति। प्रदर्शनार्थन्तु कात्यायनेन विस्तार-
 रितमिति दायभागः ॥ * ॥ नारदः।

“कुटुम्बं विभयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः।
 भार्गं विद्याधनात्तस्मात् स क्षमेतांश्रुतोऽपि सन्” ॥
 विभयादित्येकवचननिर्देशान्न बहवः। यदि वि-
 द्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधन-
 व्यग्ररीरायासाभ्यां संवर्द्धयति तदा तद्विद्या-
 र्जितधने तस्याधिकारः। अश्रुतो मूर्खः। कल्प-
 तरुमिताक्षरादीपकलिकासु। कात्यायनः।

“परमहोतृपथोगेन विद्या प्रामान्यतस्त या।
 तथा लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते” ॥
 अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात् ॥ * ॥ अथ
 विशेषयति स एव।

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्।
 समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तज्जनं” ॥
 तत्रोच्चरितविद्यापदमुभाभ्यां सम्बध्यते तेन सम-
 विद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्ययोः।
 वैद्येन विदुषा ॥ * ॥ पुनर्विशेषयति।

“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा।
 श्रौर्थाप्राप्तन्तु यदित्तं विभाष्यं तद्दृहस्पतिः” ॥
 कुले खकुले पितामहपितृयादिभ्यः। पितृत एव
 वा। श्रित्तितविद्यानां भ्रातृणां। यद्विद्याश्रौर्था-
 प्राप्तं धनं तद्विमजनीयमिति कल्पतरुतत्त्वाकरौ।
 पुनः कात्यायनः ॥

“द्वंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्ज्जनात् पिता”।
 पुत्रवित्तार्ज्जनात्। कदाभहितभावो द्रव्यवत्
 प्रकाशत इति न्यायात् पुत्रार्ज्जितवित्तात् पितु-
 र्द्वंशित्वं पितृधनानुपघातविषयं भ्रातृधनोपघा-
 तविषयश्च। अर्ज्जकस्य तु द्वंशित्वं भ्रातृधनो-
 पघाते तु तेषामप्येकांशित्वं वक्ष्यमाणव्यासवच-
 नात्। पितुरर्द्धहस्त्वन्तु पितृद्रव्योपघाताद्गुण-
 वत्त्वादेति दायभागः। अनुपघाते पिता द्वंशहरः
 अर्ज्जकत्वात् स्वयमपि द्वंशहरः इतरेषामन-
 श्रित्वं। भ्रातृद्रव्योपघाते तु तस्याप्येकांश इति
 द्वंशार्द्धांशयोर्भेदकथनं ॥ * ॥ पुनः कात्यायनः।

“गोप्रचारश्च रथा च वस्त्रं यच्चाङ्गयोजितं।
 प्रायोज्यं न विमज्येत श्रित्यार्थन्तु दृहस्पतिः” ॥
 प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयोजनाहं पुस्तकादि न तन्मूर्ख-
 दिभिः सह पण्डितादिभिर्विमजनीयं एवमेव
 दायभागमदनपारिजातादयः। याज्ञवल्क्यः।
 “पितृभ्याश्चैव यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्”।
 पुत्रदृष्टिप्रेत्यर्थदण्डकारादि दत्तं तत्तस्यैवेति श्रू-
 पाण्डुपाध्यायः ॥ नारदः।

“श्रौर्थाभ्यां धने घोमे यश्च विद्याधनमभवेत्।
 जीष्येतान्यत्रिभाष्यानि प्रसादो यस्य पैतृकः” ॥
 प्राप्तश्च सह भार्ययेति भरद्वाजवचनात् भार्या-
 प्राप्तिनाले लब्धं धनं भार्याधनमौदाहिकमि-
 त्यर्थः। घोमे इत्यत्र हित्वेति पाठे एतत्त्रिकं
 हित्वान्यद्विमज्जेदित्यनुवर्त्तते अत एतान्यविभा-
 ष्यानीति। न वास्तुविभागो नोदकपात्रालङ्का-

रोपयुक्तस्त्रीवाससामपां प्रचाररथ्यानां विभागश्च
 इति प्रजापतिरिति। यस्मिन् वास्तुनि येन गृहो-
 द्यानादिकं कृतं अपरेणापि स्थानान्तरे तथा कृत-
 स्वेत् तदा येन यत् कृतं तत्तस्यैव। अन्यत्रा-
 येवं ॥ * ॥ साधारणधनार्ज्जितेऽपि विमेषमाह
 व्यासः।

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनायुधं।
 श्रौर्थादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥
 तस्य भागद्वयं देयं श्रेयास्तु समभागिनः” ॥
 अथ भ्रातर इत्युपलक्ष्यं पितृयादयोऽपि बोद्ध-
 व्याः। तस्यार्जकस्य। साधारणोपघाते यस्य याव-
 तोऽंशस्याल्यस्य महतो वा उपघातस्तस्य तद-
 गुसारेण भागकल्पना कार्येति दायभागः ॥
 याज्ञवल्क्यः।

“कामादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः।
 दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्याया कस्यमेव च” ॥
 पितृपितामहागतं बलादन्यैर्दत्तं योऽंशन्तराणा-
 मनुज्ञया उद्धरति तदंशन्तरेभ्यो न दद्यात् ॥ * ॥
 भूमौ तु विशेषयति शङ्खः।

“पूर्वमनद्या यो भूमिमेक एवोद्धरेत् अमात्।
 यथाभागं भजन्त्येव दत्त्वांश्चतुर्गुरीयकं” ॥
 एतद्वचनं स्मृतिमहार्णवकामधेनुपारिजातप्रभृति-
 ज्वलिखनादयुक्तमेवेति रत्नाकरः। तत्र, दायभाग-
 मित्ताक्षराप्रभृतिभिर्हृतत्वात्। इति दायतत्त्वः ॥
 अविमरीसः, स्त्री, (अवि + मरीसच्।) अवेर्दुग्धे
 मरीसच्प्रत्ययः। मेघदुग्धं। इति हेमचन्द्रः ॥
 (“तर्पणाश्चोतनेन सौरहृद्यन्तुषामाविकं” ॥
 इति शार्ङ्गधरः)।

अविमुक्तः, स्त्री, (वि + मुच् + क्त।) ततो, न विमुक्तम्।
 नञ्त्तत्पुरुषः। वाराणसीक्षेत्रं। यथा,—
 “मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन।
 विमुक्तं न शिवाभ्यां यद्विमुक्तं ततो विदुः ॥
 अविमुक्तं तदारभ्य क्षेत्रमेतदुदीर्यते।
 अस्यानन्दनं नाम एराऽकारि पिनाकिना।
 क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादविमुक्तमनन्तरं ॥

अनन्दकन्दवीजानामङ्गुराणि यतस्ततः।
 शेषाणि सर्वलिङ्गानि तस्मिन्नानन्दकानने।
 अविमुक्तमिति ख्यातमासीदित्यं घटोद्भव” ॥
 इति काशीखण्डे २६ अध्यायः ॥ (मूर्द्धचिवुकान्त-
 रास्थाने च। यथा,—

“यद्योऽनन्तोऽयत्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः”
 इति। “आमनन्ति चैनं परमेष्ठिनमस्मिन् मूर्द्ध-
 चिवुकान्तराणि” इति च भाष्ये।)

अविमुक्तः, पुं, (न विमुक्तः। नञ्त्तत्पुरुषः।) वारा-
 णसीक्षेत्रं। इति काशीखण्डे। अयत्तं चि ॥

अविरतः, स्त्री, (न विरतम्। नञ्त्तत्पुरुषः।) सततं।
 अनवरतं।

(“अविरतोऽभित्तवारिविपाण्डुभि-
 र्विरहितैरचिरद्युतिजैः” ॥

इति किराताकुलीये) तद्वति चि। इत्यमरः ॥

अविरणः, चि, (न विरणं। नञ्त्तत्पुरुषः।) विरण-
 त्वरहितं। तत्पर्यायः। निविरणं २ धनं ३

अवि

निविडं ४ निरन्तरं ५ सान्द्रं ६ नीरन्ध्रं ७
 बहलं ८ दृढं ९ गाढं १० । इति हेमचन्द्रः ॥
अविरोधः, पुं, (न विरोधः । नञ्त्त्पुरुषः ।) वि-
 रोधामावः । यथा,—
 “श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
 अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता” ॥
 इति आदृतत्त्वधृतावावचनं ॥ अपि च ।
 “अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधेन पूजाकर्म करोम्यहं” ॥
 इत्याह्निकतत्त्वं ॥
अविलम्बनं, स्त्री, (न विलम्बनम् । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 शीघ्रं । अविलम्बितं । इति राघसुकुटः ॥
अविलम्बितं, स्त्री, (वि + लवि + क्त । ततो नञ्त्त्-
 पुरुषः ।) विष्णुमावः । तत्पर्यायः । शीघ्रं २
 स्वारत ३ लघु ४ क्षिप्रं ५ अरं ६ द्रुतं ७ सत्वरं ८
 चपलं ९ तूर्यं १० आनु ११ । इत्यमरः ॥
अविलम्बितः, त्रि, (न विलम्बितः । नञ्समासः ।)
 त्वरायुक्तः । तत्पर्यायः । उच्चरुः २ । इत्यमरः ॥
अविलम्बितं इ । यथा,—
 “अविलम्बितमुच्चरुं केऽप्याह्वयविलम्बितं” ।
 इति अट्टाधरः ॥
अविषा, स्त्री, (अव + इषच् ।) मेघी । भेडी । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (नास्ति विषं यत्रेत्यर्थे, त्रि ॥)
अविवादः, पुं, (न विवादः । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 विवादाभावः । यथा,—
 “यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।
 तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुर्वन् गमः” ॥
 इति मानवे ८ अध्याये ६२ श्लोकः ॥
अविवादी, [न] त्रि, (न विवादी । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 विवादरहितः । निर्विवादी । नञ्पूर्वविवाद-
 शब्दादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अविवाहितः, पुं, स्त्री, (न विवाहितः । नञ्त्त्-
 पुरुषः ।) अयुक्तः । अज्ञतोद्वाहः । अज्ञतोपयमः ।
 अपरिणीतः । अज्ञतपाण्डित्यः । आइवड इति
 भाषा । नञ्पूर्वविवाहशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अविवाह्या, स्त्री, (न विवाह्या । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 विवाहानर्हा । यथा । समन्तुः । “माहपितृ-
 सम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति” ।
 आपञ्चमादन्त्येषां मतं । नारदोऽपि ।
 “आसप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुः पितृमाहृतः ।
 अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥
 सप्तमे पञ्चमे वापि येषा वैवाहिकी क्रिया ।
 ते च सन्तानिनः सर्वे पतिताः शूद्रतां गताः” ॥
 सर्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्वन्मातरो मातुलास्तद-
 दुहितरो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि ता-
 स्याविवाह्याः अन्यथा सङ्गरकारिण्यस्तथाध्याप-
 यितुरेतदेवेति । ताश्च यथा । पितृपितामहा-
 दीनां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्यन्ता गोदाह्या ।
 एवं पितृवन्मुप्रसन्निसम्बन्धघटकानां सप्तानां स-
 न्ततिः सप्तमीपर्यन्ता गोदाह्या । एवं मातामह-
 प्रमातामहादीनां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीप-
 र्यन्ता गोदाह्या । एवं माहवन्मुप्रसन्निसम्बन्ध-

अवि

घटकानां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्यन्ता गो-
 दाह्या । बन्धुवन्मात्रोत्सवेऽपि पितृमातामह-
 माहमातामहप्रभृत्यपरितनानां पञ्चानां चयाणां
 सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्येति । एवञ्च पितु-
 र्मातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्वे तामादाय सप्त-
 मीपर्यन्तायाः परीहारः । एवं बन्धुन्तरे-
 ऽप्युह्यं । बन्धुपेक्षया त्रिगोत्रगणनं परतः सर्वत्र ।
 पूज्यतस्तु पितुर्मातुश्च मातुलपुत्ररूपबन्धोरपि
 स्वापेक्षया अन्येषां बन्धूनां मातामहगोत्रापेक्षया
 त्रिगोत्रगणनं सर्वसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यथा
 पितुः पितामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगि-
 नीपुत्रवन्धुपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः
 प्रसज्येत स चायुक्तः । पितृगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रि-
 गोत्रमध्यवर्त्तितात् । एवं पितुः प्रमातामहदौ-
 हित्रीकन्यायाः पितामहीभगिनीपुत्रवन्धुपेक्षया
 त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायु-
 यक्तः । पितामहीभ्रातृपुत्रवन्धुपेक्षया तस्यास्त्रि-
 गोत्रमध्यवर्त्तितात् । एवं मातुः प्रपिता-
 महदौहित्रीकन्याया मातामहभगिनीपुत्रवन्धुपे-
 क्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स
 चायुक्तः । वरस्य मातामहपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-
 मध्यवर्त्तितात् । एवं मातुः प्रमातामहदौहित्री-
 कन्याया मातामहीभगिनीपुत्रवन्धुपेक्षया त्रि-
 गोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः ।
 मातामहीभ्रातृपुत्रवन्धुपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-
 मध्यवर्त्तितात् । इति । एवं माहसपत्नीमाह-
 सन्ततिः पितृमाहसगोत्रादयोऽप्यविवाह्याः ॥ * ॥
 असवर्णाया अविवाह्यात्वं यथा । कलौ व-
 र्णाया अविवाह्यात्वमाह बृहन्नारदीयं ।
 “समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणं ।
 दिजानामसवर्णास्तु कन्यासूपयमस्तथा” ॥
 इत्यादि । इत्युदाहृतत्वं ॥
अविवेकः, पुं, (न विवेकः । नञ्त्त्पुरुषः ।) नास्ति
 विवेको यस्य इति समासे वाच्यलिङ्गः ।) सद-
 सद्बिचनाराहित्यं । यथा । “देहात्मनोरविवेका-
 दस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्री-
 मगवानुवाच अश्रोचानिवादि” । इति श्रीमग-
 वद्गीता २ अध्यायस्य ११ श्लोकटीका । तद्वति
 त्रि ॥ अविमृश्यकारी । यथा,—
 “सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदाम्यदम्” ॥ इति
 किरातार्जुनीये । सदसद्विवेकरहितः । यथा,—
 “उत्तमोत्तममप्राप्यमविवेकोऽभिवाण्डसि” । इति
 विष्णुपुराणं ।)
अविवेकी, [न] त्रि, (न विवेकी । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 विवेकशून्यः । अविवेचकः । यथा । “तस्माद-
 विवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो नात्राधिकारिणः”)
 इति मुक्तिवादस्य गादाधरी टीका । अपि च ।
 “अस्मिन् प्रसन्ने देवेन्ने परमं धाम लभ्यते ।
 मयाविवेकिना तस्य हृदये जनिता यथा ॥
 सर्वपापहरो विष्णुः स मया व्यथितः कृतः” ।
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
अविवेचकः, त्रि, (न विवेचकः । नञ्त्त्पुरुषः ।)

अवि

विवेचनारहितः । अविवेकी । न विवेचकः अवि-
 वेचकः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
अविशेषः, त्रि, (न विशेषः । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 विशेषरहितः । अभेदः । तुल्यः । विशेषामावे,
 पुं ॥ विशेषामावः । यथा,—
 “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवं ।
 अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषाद्वरकं व्रजेत्” ॥
 इति आदृतत्वं ॥ (“सांख्यादिमतसिद्धाणि
 तन्मात्राख्यानि सूक्ष्मभूतानि, तानि च इदमेतदेवं-
 गुणकमिति व्यावृत्ततया नाभूयन्ते इत्यविशेषाः
 सूक्ष्मास्त्यन्ते” । तथा च विष्णुपुराणे,—
 “तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
 न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः” ॥
 इति ।)
अविश्रान्तः, त्रि, विश्रामरहितः । विश्रान्तिशून्यः ।
 अनवरते, स्त्री । विपूर्वत्रमधातोः क्तप्रत्ययान्तरं
 नञ्समासनिष्पन्नः ॥ (“अविश्रान्तं पत्युर्गुणग-
 कथाभेदङ्गजडा” ॥ इति आनन्दलहरीम् ॥)
अविश्रामः, स्त्री, (नास्ति विश्रामो यस्मिन् इति ।)
 विश्रामराहित्यं । यथा,—
 “अविश्रामं ब्रहेव भारं श्रीतोष्णश्च न विन्दति ।
 ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिञ्जेत गर्हभात्” ॥
 इति चाणक्यं ॥
अविश्वस्तः, त्रि, (न विश्वस्तः । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 विश्वासानर्हः । अज्ञातविश्वासः । प्रत्ययायोग्यः ।
 यथा,—
 “न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासात् भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्तति” ॥
 इति चाणक्यं ॥
 (“विश्वस्तवदविश्वस्ता वक्ष्यन्तः पुरोचनम्” ।
 इति भारते ।)
अविश्वासा, स्त्री, (नास्ति विश्वासो यस्याम् सा ।)
 चिरप्रसूता गौः । केलेनगाइ इति भाषा । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
अविषः, पुं, (अव + टिप् ।) समुद्रः । इति कात-
 न्नोयोयादित्तिः । (राजा । पृथिवी । स्वर्गः ।
 रक्षकमात्रे चि ।) विषशून्ये चि ॥ (यथा,—
 “इत्येता अविषा व्याख्याताः” ॥ इति सुश्रुते ॥)
अविषा, स्त्री, (नास्ति विषं यस्याम् ।) निर्विषाह्यं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
अविषी, स्त्री, (अविष + डीप् ।) नदी । इत्युणादि-
 उतावुञ्जलदत्तः ॥
अविसोढं, स्त्री, (अवेदुंघम् । अवि + सोढ् ।)
 मेघदुग्धं । इति हेमचन्द्रः ॥
अविस्पष्टं, स्त्री, (वि + स्पष्ट + क्त । ततो नञ्-
 समासः ।) अस्पष्टवाक्यं । तत्पर्यायः । स्मिष्टं २ ।
 इत्यमरः ॥
 (“नाविस्पष्टमधिगीत न शूद्रजगसन्निधौ” ॥
 इति मनुः ॥ अक्षरः । यथा,—
 “विद्वद्भिर्कम्पस्य प्रथयतितरां साध्वसवशा-
 दविस्पष्टां दृष्टिं तिरयति पुनर्वाप्यसलिलैः” ॥
 इति रत्नावल्याम् ॥)

अवी, स्त्री, (अवस्थात्मानं लज्जया । अव + ई ।)
 ऋतमती । इति हेमचन्द्रः ॥
 अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा अत्र ।)
 नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“अवीचिमन्थतामिखं कुम्भीपाकं तथैव च ।
 अक्षिपत्रवनक्षैव तापनक्षैव विशङ्कम्” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ।) वाचस्पतिकृतु तरङ्गशून्ये ॥
 अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः सुखं यस्मिन्) } नरकवि-
 अवीचिमत्, स्त्री, (अवीचि + मतुप् ।) }
 शेषः । यथा । “वैतरणी पयोदः प्राणरोधो विश-
 सनं कालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयः पान-
 मिति । य स्निह्य वा अन्तं वदति साक्ष्ये द्रव्य-
 विनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरके
 अवीचिमत्तथाः शिरा निरवकाशे योजनशतो-
 ष्ठायात् गिरिमूर्द्धः संपात्यते । यत्र जलमिव
 स्थलमभ्रप्लुतमभासते तदवीचिमत् तिस्रो वि-
 शीर्यमाणशरीरो न क्रियमाणः पुनरारोपितो
 निपतति” । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
 अवीचिमयः, पुं, (अवीचि + मयट् ।) नरकभेदः ।
 “यः साक्षाद्दौ अन्तं वदति स निरवलम्बो वीचि-
 मये अधः शिरा निपात्यते यत्र” ॥ इति श्रीभाग-
 वते ॥
 अवीरः, त्रि, (नास्ति वीरः यस्य) सत्वरहितः ।
 निर्वीर्यः । इति मेदिनी ॥
 अवीरा, स्त्री, (नास्ति वीरः पुत्रादिर्यस्याः ।) अजा-
 तापत्यविधवा । इति स्मृतिः । निष्पतिसुता ।
 इत्यमरमेदिन्यौ ॥ तदन्नभोजने दोषप्रायश्चित्ते
 यथा,—
 “यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुखातान्नभोजकः ।
 भगजीवी वाङ्मूढिको विपद्हीनो यथोरगः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रव्रतितखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “अवीरात्रय यो भुङ्क्ते धोनिजीवी च ब्राह्मणः ।
 यस्मिन्सन्धाविहीनश्च स गोहत्यां लभेत् भुवं” ॥
 इति च तत्रैव २७ अध्यायः ॥ * ॥ विष्णुः । गण-
 गणिकास्तेनगायनकान्नानि भुक्ता सप्तरात्रं पयसा
 वर्त्तत । अवीरास्त्रीस्वर्णकारसंसर्गपतितानाश्च ।
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ सामान्येनाभोज्यान्न-
 भोजनप्रकरणे मनुः,— [इत्यादि ।
 “नाश्रोत्रियजते यश्चे ग्रामयाजिष्ठते तथा” ।
 “अनर्चितं वृधामांसमवीरायाश्च योषितः”
 इत्यादिकश्चोपक्रम्य ।
 “भुक्ता चान्यतमस्यान्नममत्याक्षपणं यद्” ।
 “मत्या भुक्ता चरेत् क्षत्रं रेवो विष्णुव्रतमेव” ॥
 इति । अवीरा पतिपुत्रविहीना निःसम्बन्धिनी ।
 स्वसम्बन्धिन्यास्तु आढादिनाभ्यनुष्ठानात् व्यव-
 हारात् धनाधिकाराश्च । इति च प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ * ॥ अस्या धनाधिकारो यथा याज्ञ-
 वल्क्यः,—
 “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ आतरस्तथा ।
 तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्याः सप्तपञ्चारिणः ॥
 एयामभावे पूर्वस्य धनमागृह्यतरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णैर्व्ययं विधिः” ॥
 तथा विष्णुः । अपुत्रस्य धनं पत्नीभिर्गामि तद-
 भावे दुहितृगामि । इत्यादि । तेन प्रपौत्र-
 पर्यन्तानामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । यथा
 कात्यायनः ।
 “भर्तृदायं मृते पत्नौ विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः ।
 विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥
 अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 मुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायदा ऊर्द्धमाप्नुयुः” ॥
 यथेष्टत इति धर्मायं । तथा च व्यासः ।
 “लोकान्तरस्थं भर्तारमात्मानश्च वरानने ।
 तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा” ॥
 मदनपारिजातहृता स्मृतिः ।
 “यद्यदित्युत्तमं लोके यद्यत् पत्युः समीहितं ।
 तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीयानकाम्यया” ॥
 भर्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । अतएव
 हरिवंशीयपुण्यकत्रतोपाख्याने ॥
 “दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यब्रुवति ।
 निष्कलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे” ॥
 तथा बृहन्मनुः,—
 “अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 पत्नैव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्वस्वमंशं लभेत च” ॥
 तत्पिण्डमित्यत्र तदित्यनुषङ्गः । तच्छब्देन भर्तुः
 परामर्शात् भर्तुः कृत्वस्वमंशं यावदंशं हरेत् न तु
 वर्त्तनेनाचितमात्रं । इति दायतत्त्वं ॥ * ॥ अस्याः
 पतिआढाधिकारो यथा । पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे
 पत्नी । तथा च शङ्खः ।
 “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
 तदभावे तु पत्नी स्यात् तदभावे सहेतुः ॥
 मार्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्या तथैव च ।
 अन्धादेव सुधा चैव तदभावे द्विजोत्तमः” ॥
 इत्यादि ॥
 “अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्त्तरि ।
 पिण्डं दद्यात् जलक्षैव जलमात्रन्तु पुत्रिणी” ॥
 इति निर्मूलं समूलत्वेऽपि बालदेशान्तरितपुत्र-
 सद्भावविषयमिति आढाविवेकप्रभृतयः । इति
 ॥ * ॥ अस्या भर्तादितर्पणाधिकारो यथा स्मृतिः ।
 “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।
 तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकं” ॥
 एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदन-
 पारिजातः । इति ॥ * ॥ मृतायास्तस्या आद्य-
 आढादि पञ्चदशश्राद्धं कर्त्तव्यं न तु सपिण्डनं ।
 यथा । अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्स-
 त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तत्र ।
 “पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डोकराणं स्त्रियाः ।
 एवमस्य पुनस्त्वयै आढापुत्रादयोऽपि ये” ॥
 इति जघुहारीतवचने स्वकारेण अतिदिष्टपुत्र-
 निषेधात् । पुत्रेणेति तत्त्वत्वमात्रविवर्त्तितं ।
 “सपिण्डोकराणं तासां पुत्राभावे न विद्यते” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् ।
 “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्यैतराणि च ।
 एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः” ॥

इति कुन्दोगपरिशिष्टेन आद्यपञ्चदशश्राद्धैः प्रेत-
 त्वपरीहारीकृत्वाश्च । एतत्पुत्रभावे द्रष्टव्यं ।
 ततश्च शिशौ पुत्रे अन्येनापि सपिण्डगते । एवं
 पतिसत्वेऽपि । अतएव मैथिलैरवीरायाः सपिण्डनं
 नास्तीत्युक्तं । इति च सुदितत्त्वं ॥
 अवैद्यः, पुं, (विद + एत् । ततो, न वेद्यः नञ्स-
 मासः ।) गोवत्सकः । इति शब्दचन्द्रिका । वाकुर
 इतिभाषा । अश्चे यि ॥ (अविवान्ताः । यथा,—
 “अभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
 स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्गराः” ॥
 इति मनुः ।)
 अवैषः, पुं, (नास्ति वेला यस्य सः ।) अपलापः । अप-
 ङवः । इति मेदिनी ॥
 अवैषा, स्त्री, पूगचर्चितं । इति मेदिनी ॥ चिदान
 गुया इति भाषा । अपराहः । इति लोकाप्रसिद्धं ।
 वेलाशून्ये त्रि ॥
 अवैद्यः, स्त्री, (अव + ईद + ल्युट् ।) अवैद्या ।
 दर्शनं । यथा । “कृताकृतवैद्यवत् स्वयं तत्पुत्रो-
 पवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात्” । इति संस्कारतत्त्वं ।
 (तथाच ।
 “दूरादवैद्यं हासः संप्रप्ते सादरो भ्रष्टम् ।
 परोक्षेऽपि गुणस्वाद्या स्मरणं प्रियवस्तुषु” ॥
 इति हितोपदेशे ॥ अवधानम् । प्रतिजागरः ।
 अनुसन्धानम् । यथा,—
 “निगृह्य शोकं स्वमेव धीमान्
 वर्णाश्रमावेक्ष्य जागरूकः” ॥
 इति रघुवंशे ॥)
 अवैद्या, स्त्री, (अव + ईद + अ + तत्छाप् ।) प्रत्य-
 वैद्यः । प्रत्यक्षदृष्टिः । तत्पर्यायः । प्रतिजा-
 गरः २ । इत्यमरः । (अवधानम् । अनुसन्धा-
 नम् । यथा,—
 “अलम्बमिच्छेद्दृष्टेन लब्धं रक्षेदवैद्यया ।
 रक्षितं वर्जयेत् दृष्ट्या रज्जं दानेन निक्षिपेत्” ॥
 इति मनुः ।
 (“यदि रामस्य नावेद्या त्वयि स्थान्मातृवत्सदा” ॥
 इति रामायणे ।)
 अवैक्षितं, त्रि, (अव + ईद + क्त ।) दृष्टं । यथा
 मनुः ।
 “केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः ।
 अणुप्रावेक्षितश्चैव संस्पृष्टश्चाप्युदकया” ॥
 इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥ (कृतावधानः । यथा,
 रघुवंशे । “स कदाचिदवैक्षितप्रजः” ।)
 अवैधं, त्रि, (न वैधं विधित आगतं । नञ्त्वरुषः ।)
 विध्यविषयः । विधिविवर्त्तितं । विधिप्राप्तमिदं ॥
 (“अवैधं पञ्चमं कुर्वन् राज्ञो दण्डेन शुध्यति” ॥
 इति स्मृतिः ।)
 अवोदं, त्रि, (अव + उन्द + घञ् ।) आर्द्रं । इति
 जटाधरः ॥
 अवोद्यः, त्रि, (नास्ति वोद्यो ज्ञानं यस्य ।) निर्वोद्यः ।
 अज्ञानः ।
 अवोद्यः, स्त्री, (अव + उच्च + ल्युट् ।) प्रोक्ष्य-
 विशेषः । नृजहस्तेन जलक्षेपणं । यथा हारीतः ।

अव्य

“तस्मादद्भिर्बोध्यैतदथादात्म्य एव च” ।
अव्यवह्य प्रोक्ष्य इति रत्नाकरः ॥ नव्यवर्द्धमान-
धृतम् ।
“उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्ष्यं समुदाहृतम् ।
न्युलताभुक्ष्यं प्रोक्षं तिरश्चावोक्ष्यं स्मृतम्” ॥
इति सुदिततत्त्वम् ॥

अव्यः, पुं, (अव्य + दन् । औणादिकोऽयं ।) वत्सरः ।
नेघः । मुक्ता । इति रायमुकुटः सारसुन्दरी च ॥
(मुक्ताये प्रयोगो यथा,—
“किराताब्दाभ्युत्थानेनोदीयवत्सरैः ।
शोघातिसारश्मनं विशेषाञ्ज्वरनाशनम्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥)

अव्यक्तः, पुं, (वि + अन्ज + क्त । ततो नञ्समासः ।)
विष्णुः । शिवः । कन्दर्पः । इति मेदिनी । मूर्ख इति
हेमचन्द्रः । अस्फुटे चि ॥

अव्यक्तः, स्त्री, प्रकृतिः । आत्मा । इति हेमचन्द्रः ।
महदादि । परमात्मा । इति मेदिनी ॥
“योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूतो” ॥
इति मानवे ॥

गणितादौ अज्ञातराश्यादिः । अदृश्यः । साह्यमते
सर्वकारणं रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरं
प्रधानं महदादि ।

“महत् परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरयः परः” ।
इति कठोपनिषद् ॥

वेदान्तमते सूक्ष्मशरीरं स्वाभावस्यायां शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासम्बन्धैर्वर्जितं नि-
र्विकारं निराकारं ब्रह्म । परमात्मा, मायोपा-
धिकं ब्रह्म, सूक्ष्ममतीन्द्रियं लिङ्गग्राह्यं परब्रह्म ।
यदुक्तम्,—

“अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्” ।
रूपादिविहीनत्वेन चक्षुराद्यगोचरो योगाभ्या-
सावसेयो भावः ।

“ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो
बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति” । इति रघुवंशे ॥
प्रकृतिः । तथा हि,—“यत् सर्वस्य जगतो
बीजभूतमव्याकृतमनामरूपमतत्वं सर्वकार्यकार-
णशक्तिसमाधाररूपं अव्यक्ताव्याकृताकाशादिना-
मवार्थं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वट-
कणिकायामिव वटवृक्षशक्तिः । सत्त्वादिरूपेण
निरूप्यमाणे व्यतिरस्य नास्तीत्यव्यक्तम्” ।

यदुक्तम् । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेक-
माश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विप-
रीतमव्यक्तम्” ॥ • • सर्वभूतानां कारणमकारणं
सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः स-
म्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं ब्रह्म ज्ञेयज्ञाना-
मधियानं समुद्र इवेदकानां भावानां” ॥ इति
सुश्रुतः ॥

“अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
सदकारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुमदन्यथा ॥
तदेव भावादयाह्यं नित्यत्वात् कुतश्चन ।
भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा” ॥ इति ॥

अव्य

“अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः” ।
इति च ॥

“अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियं” ॥
इति च ॥

“अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमव्ययो विदुः” ॥
इति च चरकः ॥

अव्यक्तरागः, पुं, (न व्यक्तोऽल्पव्यक्तो रागोऽरुणिमा ।)
ईषक्तोहितगर्गः । तत्पर्यायः । अरुणः २ । इत्य-
मरः ॥ तान्नः ३ गौरः ४ । इति जटाधरः ॥

अव्यक्तः, चि, (न सन्ति व्यक्तानि यस्य ।) व्यक्त-
रहितः । अविकलाङ्गः । यथा,—

“तत आह्वय धर्मज्ञं ब्राह्मणं वेदपारंगं ।

अव्यक्तावयवं पूज्य गन्धधूपार्चनादिभिः” ॥

इति मत्स्यपुराणे ईदं अध्यायः ॥

अव्यक्ता, स्त्री, (अवेर्मेषस्य अङ्गं शृङ्गमिव अङ्गं
यस्याः ।) शृङ्गशिन्नी । इति केचित् ॥ अमर-
कोशे अथ्यङ्गा इति तट्टीकायां अथ्यङ्गा इति
च पाठः ॥ व्यङ्गरहिते अविकलाङ्गे च चि ॥

अव्यङ्गं, स्त्री, (नास्ति व्यङ्गलङ्कारो यस्मिन् ।) व्यङ्गा-
लङ्काररहितकाव्यं । यथा,—

“अव्यङ्गमुत्तमं काव्यमव्यङ्गमधमं स्तुतं ।

किञ्चिद्व्यङ्गसमायुक्तं मध्यमं परिकीर्तितं” ॥

इति काव्यचन्द्रिका ॥

अव्यङ्गनः, पुं, (नास्ति व्यङ्गनं सुमलक्षणं शृङ्गं, यस्य ।)
शृङ्गहीनपशुः । इति हलायुधः ॥ अस्फुटे चि ॥

(अनुद्भिन्नरजस्वाचिह्ना कन्या । यथा,—

“असंप्राप्तपरा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यङ्गना भवेत् कन्या कुचहीना च नम्रिका” ॥

इति पद्मवत्से ॥)

अव्यङ्गा, स्त्री, (न विगतमण्डं बीजमस्याः ।) अध्यङ्गा
इति कुत्रचिदमरकोशे पाठः ॥ आलङ्कुशेति
भावा ।

अव्ययः, चि, (नास्ति व्यथा यस्य सः ।) पीडारहितः ।
व्यथान्यूनः । सर्पे पुं । इति मेदिनी ॥

अव्यथा, स्त्री, (न व्यथा । नञ्त्वत्पुरुषः ।) हरी-
तकी । पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥

अव्यथिः, पुं, अव्यः । सङ्गमेन विभ्यतीति अव्यथिः ।
व्यथ मयसञ्चलनयोः सर्वधातुभ्य इति इन्प्रत्ययः
ततो नञ्समासः । वेदप्रयोगोऽयं ॥

अव्यथिषः, पुं, (न + व्यथ + टिप् ।) समुद्रः । सूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्या उणादिरुचिः ॥

अव्यथिषी, स्त्री, (अव्यथिष + ङीप् ।) पृथिवी ।
अर्द्धरात्रं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अव्यथ्यः, चि, (न + व्यथ + क्थप् ।) व्यथान्यूनः ।
इति पाणिनिः ॥

अव्यथ्यं, स्त्री, पुं, (न + वि + इन् + अच् ।) शब्द-
विशेषः । तत्परे विभक्तिर्न विद्यति अतएव लि-
ङ्गत्रयाविद्यते । तथाच कातन्त्रे,—

“सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र येति तदव्ययम्” ॥

(स्त्री, अनाद्यन्तं विकारभूतं परब्रह्म । यथा,—

“अनगवस्यजमङ्गलमदीर्घमजमव्ययम् ।

अव्य

अरूपगुणवर्णाख्यं तद्वत्स्वेतवधारयेत्” ॥
इति आत्मबोधे ॥)

अव्ययः, पुं, (नास्ति व्ययो यस्य ।) विष्णुः ।

(“नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।

पुरुषावाप्रनेयाय शाश्वतायाव्यवयव च” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे ॥) व्ययरहिते, चि । इति

मेदिनी । (अविनाशी । नित्यपुरुषः । यथा,—

“तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना
रघुः” ॥ इति रघुवंशे ।

“सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमान्नाभ्यः संभवत्यव्ययाद्ययम्” ॥
इति मानवे ॥)

अव्यर्थः, चि, (न व्यर्थः । नञ्त्वत्पुरुषः ।) अमोघः ।

सफलः । यथा,—

“दुर्निवार्यंश्च दुर्द्धमव्यर्थं वैरिघातकम् ।

तेजसा चक्रतुल्यंश्च सर्वशस्त्रास्त्रघातकम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्मतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

अव्यवसायवान्, [व] चि, (अव्यवसाय + मतुप् ।
मस्य वः ।) व्यवसायरहितः । अव्यवसायी ।

तत्पर्यायः । शिक्तुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(अनुशीलनरहितः ।)

अव्यवस्या, स्त्री, (वि + अव + स्या + अच् । ततो
नञ्समासः ।) अवविज्ञानः । अवविधिः । शास्त्र-

विरुद्धव्यवस्था । इति नञ्समासनिष्पन्ना ॥

(चक्षुः । यथा, कुमारै,

“स्युत्तारविन्दत्रिधमव्यवस्थां” ॥)

अव्यवस्थितः, चि, (न व्यवस्थितः । नञ्समासः ।)
नीतिशास्त्रादिव्यवस्थानभिज्ञः । सिद्धान्तरहितः ।

यथा,—

“कचिद्रुचः कचित्तुष्टो रुचस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि मयद्वरः” ॥

इति हितोपदेशः ॥

अव्यवहार्यं, चि, (वि + अव + ह + ण्यत् । ततो नञ्-
समासः ।) व्यवहारयोग्यं । अव्यवहारणीयं ।

यथा । ज्ञानतच्चाण्डालान्त्यस्त्रीगमने तत्तुल्यतया
द्विगुणव्रताचरणे कृतेऽपि न व्यवहार्यः । यथा
याज्ञवल्क्यः ।

“प्रायश्चित्तेरपैत्येनेा यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतोऽव्यवहार्यंस्तु वचनादिह जायते” ॥

पापान्तरैष्यव्यवहार्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् ।

“श्ररणागतबालस्त्रीर्हिंसकान् संवसेद्र तु ।

चोर्यव्रतानपि सदा कृतप्लवहितानिमान्” ॥

“अथ च कामतो महापातकादिदृष्ट्यापकर्तु-
रव्यवहार्यत्वदर्शनात् कामतो वज्रतरुगुणयुक्त-

श्ररणागतादिहन्तृणामव्यवहार्यत्वं न तु हीनतर-
हन्तृणां अन्यथा विषमश्रियतापत्तिः स्यात्” ।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अव्यवहितं, चि, (वि + अव + धा + क्त । ततो नञ्-
तत्पुरुषः ।) व्यवधानन्यूनं । तत्पर्यायः । संसर्गं २

अपटान्तरं ३ अपदान्तरं ४ । इत्यमरः ॥ तट्टीका
च ॥ संप्र ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (“सिखा-

धयिषाविरहविश्रित्तयाव्यवहितोत्तरत्तयोत्प-
त्तिकानुनितिकमिन्नेति” ॥ इति दीधितिः ॥)

अश

अव्यवहृतः, त्रि, (न व्यवहृतः। नञ्त्तत्पुरुषः।)
अव्यवहृतः। इति नञ्समासनिष्पन्नः।
अव्याजः, पुं, (न व्याजः। नञ्त्तत्पुरुषः।) क्लामावः।
यथा।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः
तपःकामं साधयितं य इच्छति।
भ्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां क्रेतुमर्थव्यवस्यति”।

इत्यभिज्ञानशकुन्तलानाटके प्रथमोऽङ्कः।
श्रीघ्नं। यथा। “खेच्छो यदि मारवत्तुरयं
यायोदपाथोक्तवैर्याजं परिधिष्व किं चिरयसे
कालः परिह्रामति। मूले सित्तरसे दले विग-
लिते शीर्षे तथा वण्णले न स्यादस्य परिस्थितेः
प्रभुरहे धारायि वारां तव” इत्युद्धृतः।

अव्याप्यं, त्रि, (न व्याप्यं। नञ्त्तत्पुरुषः।) अव्याप-
नीयं। व्याप्तिरहितं। अन्धीनं। यथा। “नापि
साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहेनायकतया
साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्यव्यापकत्व-
साधनात्। तस्मादुपाधिहेत्वाभासान्तरमिति”।
इत्युपाधिवादचिन्तामणिः। अपि च,
“अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इत्येते”।
इति भाषापरिच्छेदः।

अव्याप्यवृत्तिः, त्रि, (अव्याप्य सर्वावच्छेदमप्राप्य
वृत्तिर्यस्य।) किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिः।
“अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इत्येते”।
इति भाषापरिच्छेदः।
असमानाधिकारणाभावप्रतियोगीति यावत्। दै-
र्घ्यकालिकभेदेन स द्विविधः। तत्पर्यायः।
प्रादेशिकः २। आत्मनो विशेषगुणः। बुद्धिः १
सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्म्मः ७
अधर्म्मः ८ भावनाख्यसंस्कारः ९ आकाशस्य वि-
शेषगुणः शब्दः १०। सामान्यगुणौ संयोग ११
विभागश्च १२। एते सर्वे अव्याप्यवृत्तयः स्युः। इति
न्यायभाषा।

अव्याहृतं, त्रि, (न व्याहृतम्। नञ्त्तत्पुरुषः।)
व्याघातशून्यं। यथा।
“यस्य त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा।
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति”।
इति शब्दमाला॥ किञ्च। विष्णुपुराणम्।
“अन्नं वलाय मे भूमेरपामग्न्यनिजस्य च।
भवत्वेतत् परिणतो ममास्त्वव्याहृतं सुखम्”।
प्राणायामसमानानामुदानव्यानयोक्तया।
अमं तुष्टिकरश्चास्तु ज्ञास्त्वव्याहृतं सुखम्”।
इत्याहिकाधारतत्त्वम्। (अकुण्ठितं। यथा,—
“वेदशास्त्रार्थविज्ञाने येपामव्याहृता मतिः”।
इति मार्कण्डेयपुराणे।)

अव्याहृतः, त्रि, अव्ययितः। न व्याहृतः अव्याहृतः
नञ्समासनिष्पन्नः।

अश ऊ ङ न (आदि-प्रात्म-सकं-येट्।) व्याप्ति-
संशयोः। ऊ ङ अश्रियते अश्रियते। न अश्रो-
ति। मंहतिः समूहः। इति दुर्गादासः॥
“यद्वाति गयास्य सर्वमानन्यमश्रुते”।

अश

इति याज्ञवल्क्यसंहिता।)
अश ग (क्रादि-परं-सकं-येट्।) भोजने। अश्रात्यन्नं
बुभुक्षितः। इति दुर्गादासः।
अशकुम्भी, स्त्री, (अशा सलिलं खुम्भाति व्याप्नोति
इति। अशा + खुम्भ + ट + ण्योदरादिरयं।)
पानीयचटुजः। इति रत्नमाला॥ याना इति
भाषा।

अशक्यं, त्रि, (न शक्यम्। नञ्त्तत्पुरुषः।) अशक-
नीयं। असाध्यं। यथा। “अशक्ये अध्यवसायः
समर्थना”। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

अशक्तं, त्रि, (न शक्तः। नञ्त्तत्पुरुषः।) शक्तिरहितं।
असमर्थं। यथा। मनुः।
“विभ्रयाद्वेक्षतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता।
भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः”॥
इति दायतत्त्वम्॥

“उपवासैश्च शक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते”।
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

अशत्रुः, पुं, (न + शत्रु + क्तुन्। नञ्त्तत्पुरुषः।)
चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शत्रुरहिते मित्रे
च त्रि॥

अशनं, स्त्री, (अश + ल्यट्।) भक्षणं। अन्नं। इति
हेमचन्द्रः॥ (“शीतं निर्भरवारि यानमशनं कन्दः
सहाया भृगाः”॥ इति नागानन्दे॥
“विश्रुमिष्टसंस्कारैः पथैरिष्टै रसादिभिः।
मनोज्ञं शुचि नात्युष्यं प्रत्यग्रमशनं हितम्”॥
इति सुश्रुतः॥)

अशनः, पुं, असनवृत्तः। पीतशालवृत्तः। इति
रायमुकुटः॥ (असनशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)
अशनपथी, स्त्री, (अशनस्य शालवृत्तविशेषस्य पथ-
मिव पथमस्याः।) वृत्तविशेषः। तत्पर्यायः।
वातकः २ शीतकः ३ शीतलवातकः ४ असन-
पथी ५ शनपथी ६ सनपथी ७ शीतः ८ शीतकः
९ अपराजिता १०। माराटी इति ख्याता।
इति शब्दरत्नावली॥

अशनाया, स्त्री, (अशन + क्यच्।) भोजनेच्छा।
क्षुधा। इत्यमरः॥
“अन्नाद्वा अशनाया निवर्तते यानात्पिपासा”।
इति शतपथब्राह्मणे। “अुताशनायः फलवद्दि-
भूत्या” इति भट्टौ॥

अशनयितं, त्रि, (अशनाय + क्त।) अशनमया भोज-
नेच्छा जाता अस्य इति इतच् वा।) क्षुधितं।
इत्यमरः॥

अशनिः, पुं, स्त्री, (अश्राति सङ्गतं करोति।
अश + अनिः।) वचं। इत्यमरः। विद्युत्॥
“अथवा मम भाग्यविज्ञवादशनिः कल्पित एष
वेधसा” इति रघुवंशे॥

अशर्म [नृ.] स्त्री, (न शर्म। नञ्समासः। नास्ति
शर्म यस्य इति समासे वाचस्पिकः।) कण्ठं।
दुःखं।

“एकौघभूतं तदशर्मं क्षणां
विभावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे”॥
इति भारविः॥ तद्विशिष्टं त्रि। इति जटाधरः॥

अश

अशखा, स्त्री, (नास्ति शाखा यस्याः।) शूलीढणं।
इति राजनिर्घण्टः॥
अशितं, त्रि, (अश + क्त।) भुक्तं। खादितं। ढमं।
इति हेमचन्द्रः॥

“आप एव तदशितं नयन्ते”।
“तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते”।

इति च कान्दोग्ये उपनिषदि॥
“अशितं मात्रया काले पथं याति जरं सुखं”॥
इति वामनः॥ “यावद् यस्याशनमशितमनुप-
हृत्य प्रकृतिं यथाकालं जरं गच्छति, तावदस्य
मात्रा प्रमाणं वेदितव्यं भवति”॥ इति चरकश्च॥
अशितकुर्वीनं, त्रि, (अशिता भोजिता गावो यत्र।
अशितगो + ख + निपातनात् सुमागमः।) आ-
शितकुर्वीनं। पूर्वगवादिचरितक्षेत्रादि। इत्यम-
रटीकासारसुन्दरी॥

अशित्रः, त्रि, (अश + इत्र।) चौरः। इत्युणादि-
कोषः॥ (चरः॥)

अशिरं, स्त्री, (अश + इर।) हीरकं। इति राज-
निर्घण्टः॥ (हीरकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)
अशिरः, पुं, (अश भोजने + इर।) अग्निः। राक्षसः।
सूर्यः। इति मेदिनी॥

अशिरा, स्त्री, अशिरराक्षसस्त्री। इत्युणादिकोषः॥
अशिश्विका, स्त्री, (अशिश्वी + स्वार्थे कन्।) अग-
पत्या। कन्यापुत्रविहीना स्त्री। इति शब्दरत्ना-
वली॥ अष्टकुण्डो इति भाषा॥

अशिश्वी, स्त्री, (नास्ति शिशुर्यस्याः इति। निपा-
तनात् ङीप्।) अशिश्विका। इत्यमरः॥

अशिक्षितं, त्रि, (न शिक्षितं। नञ्समासः।) शि-
क्षारहितं। अनिपुणः। अनभिज्ञः। यथा। “यत्र
सारथेरकौशल्यात् यानमन्यथा गच्छति तत्र
हिंसायां अशिक्षितसारथिनिर्गोमात् स्वामी हि-
शतं दण्डं दाप्यः स्यात्”। इति कुल्लूकभट्टव्याख्या-
नात्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अशीतः, त्रि, (न शीतः। नञ्त्तत्पुरुषः।) शीता-
भावयुक्तः। यथा,—
“अशीतास्तरवो माघे फाल्गुने पशुपक्षिणौ।
चैत्रे जलचराः सर्वे वैशाखे नरवानरौ”॥
इति पुराणम्॥

अशीतिः, त्रि, (अष्टदशतः परिमाणमस्य। पङ्क्ति-
विंशतीत्यादिना निपातनात् प्रकृतेरशीभावस्ति-
प्रत्ययश्च।) संख्याविशेषः। ८० आशी इति
भाषा। यथा मनुः,—

“अशीतिभागं गृह्णीयात्
मासात् वार्द्धयिकः प्रतात्।
द्विषं शतं वा गृह्णीयात्
सतां धर्म्ममनुस्मरन्”॥

इत्याहिकाचारतत्त्वम्॥ अपि च।
“अशीतिर्यस्य वर्षाणि वाको वाप्यूनघोडशः।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च”॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अशुद्धं, त्रि, (न शुद्धम्। नञ्त्तत्पुरुषः।) अपवित्रं।
अकृतशोधनं। अशौचयुक्तं। यथा। शङ्खः,—

“ततः आद्रमशुडौ तु कुर्यादिकादशे तथा ।
कर्तुं क्तात्कालिकी शुद्धिरशुडः पुनरेव सः” ॥
इति ।

“शुडा भर्तुं चतुर्थेऽङ्गि अशुडा दैवपैत्रयोः ।
दैवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति” ॥
इति च शुद्धितत्त्वं ॥ (वर्णाशुद्धिशुद्धः ।)

अशुभं, क्ली, (न शुभम् । नञ्त्तत्पुरुषः । नास्ति-
शुभं यस्येति समासे वाच्यलिङ्ग एव ।) पापं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अशुभं ।

(“न च किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम्” ।
मा च वोऽन्तशुभं किञ्चित्सर्वथा प्रणुनन्दनाः” ॥
इति च भारते ॥) तदुक्तं चि । यथा,—

“सर्वशुभानां परिमोक्षकारि
सम्यजनं देववरस्य विष्णोः” ।

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ अपि च । मदनपारिजात-
हृतं ।

“अशुभं खल्वनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनं ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च खानं सर्वौषधीजलैः” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अशून्यशयनव्रतं, क्ली, (न शून्यं शयनं यस्मात्, तत्
व्रतम् ।) आवयद्यप्यद्वितीयाकर्तव्यव्रतविशेषः ।
यथा,—

“ब्रह्मोवाच ।

भगवन् ! पुरुषस्येह स्त्रियाश्च विरहादिकं ।
शोक-व्याधि-भयं दुःखं न भवेद्येन तद्वद ॥

भगवानुवाच ।

आवयस्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः ।
क्षीरायैव सलक्ष्मीकः सदा वसति केशवः ॥
तस्यां संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामान् समग्रते ।
गो-भू-हिरण्य-दानादि सप्तकल्पशतानुगं ॥
अशून्यशयना नाम द्वितीया या प्रकीर्तिता ।
तस्यां सम्पूजयेद्विष्णुमेभिर्मन्त्रैर्विधानतः ॥
श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त श्रीधाम श्रीपतेऽव्यय ।
गार्हस्थं मा प्रयाशं मे यातु धर्मार्थकामद ॥
अग्रयो मा प्रणश्यन्तु देवताः पुरुषोत्तम ।
पितरो मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ॥
लक्ष्मा विद्युज्यते देवो न कदाचित् यथा भवान् ।
तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे विद्युज्यतु ॥
लक्ष्मा न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।
शय्या समाप्यशून्यास्तु तथैव मधुसूदन ॥
गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्यामे तु कारयेत् ।
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥
एवं सम्पूज्य गोविन्दमग्रीयात्तैलवर्जितं ।
नक्तमक्षरलवणं यावत्तस्याश्चतुष्टयं ॥
ततः प्रभाते संजाते लक्ष्मीपतिसमन्वितां ।
दीपान्नभाजनैर्युक्तां शय्यां दद्याद्वैलक्ष्णां ॥
पादुकोपानहृष्टप्रणामरासनसंयुतां ।
अभीष्टोपलक्षरैर्युक्तां शुक्लपुष्पाभरातं ॥
सोपधानकविश्रामां फलैर्नानाविधैर्युतां ।
तथामरणधान्यैश्च यथाशक्त्या समन्वितां ॥
अयङ्गाङ्गाय विप्राय वैष्णवाय कुटुम्बिने ।
दातव्या वेदविदुषे न वक्तवतिने क्षचित् ॥

तत्रोपवेश्य दाम्पत्यमलङ्कार्य विधानतः ।
पत्न्यास्तु भाजनं दद्यात् मध्यमोच्चसमन्वितां ।
ब्राह्मणस्यापि सौवर्ण्यसुपस्कारसमन्वितां ।
प्रतिमां देवदेवस्य सोदकुम्भां निवेदयेत् ॥
एवं यस्तु पुमान् कुर्यादशून्यशयनं हरेः ।
वित्तप्राप्त्येन रक्षितो नारायणपरायणः ॥
न तस्य पत्न्या विरहः कदाचिदपि जायते ।
नारी चाविधवा ब्रह्मन् यावच्चन्द्रार्कतारकं ॥
न विरूपं न श्लोकार्तं दाम्पत्यं जायते क्षचित् ।
न पुत्रपुत्रत्वानि क्षयं यान्ति पितामह ॥
सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च ।
कुर्वन्नशून्यशयनं विष्णुलोके महोयते ॥
इति मत्स्यपुराणे अशून्यशयनव्रतं ६७ अध्यायः ॥
अश्रुतं, चि, (न श्रुतम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अपक्वं ।
इति रत्नमाला ॥

“तदुल्लात् षोडशगुणे श्रुते वाप्यश्रुते तथा ।
तौये येयां पचेत्तावद्यावत् सिक्क्यनिर्गमः” ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अशेषं, चि, (नास्ति शेषो यस्येति ।) शेषरहितं ।
निःशेषं । सर्वं । इत्यमरः ॥

(“स्थानं प्राश्यान्मशेषाणां जगतामपि पूजितम्” ॥
“अहिंसादिशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः” ॥
इति च विष्णुपुराणम् ॥ अशेषेण । यथा,—

“अर्ण विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः” ।

इति कुमारः ।

“वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः” ॥
इति गीतायाम् ॥)

अशोकं, स्त्री, पारदं । इति मेदिनी ॥ शोकरहिते
चि ॥

अशोकः, पुं, (नास्ति शोको यस्मात् ।) खनाम-
ख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । शोकनाशः २
विशोकः ३ वज्रलक्ष्मः ४ वज्रलः ५ मधुपुष्पः ६
अपशोकः ७ कङ्केलिः ८ केलिकः ९ रक्तपल्लवः
१० चित्रः ११ विचित्रः १२ कर्णपूरः १३ सुभगः
१४ दोहली १५ ताम्रपल्लवः १६ रोगितरुः १७
हेमपुष्पः १८ रामा १९ वामाङ्घ्रिघातनः २०
पिण्डीपुष्पः २१ नटः २२ पल्लवद्रुः २३ । अस्य-
गुणाः शीतलत्वं । हृद्यत्वं । पित्तदोहश्रमापहृत्वं ।
गुल्मशूलोदराधाननाशित्वं । कृमिकारकत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।
“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलक्ष्मापहवः ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥
अशोकः शीतलस्तित्तो ग्राही वर्धः कषायकः ।
दोषापघ्नीदृषादाहक्षमिशोषविषाखजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य कलिकामक्षयविधिरशोकाष्टमीशब्दे द्र-
ष्टव्यः ॥ (योयितां सनूपुरचरणप्रहारेण अशो-
काणां पुष्पोद्गमो भवतीति कविसमयप्रसिद्धिः ।
यदुक्तम् ।

“पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योयिता-
मास्यमयैः” । इति साहित्यदर्पणे । अपरञ्च ।

“पादाघातः प्रमदया विकसत्यशोकः
शोकं जहाति वकुलो मुखशीघ्रवृत्तिः” ।

अपरञ्च ।

“सनूपुरचरण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् ।
दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्” ॥

कुमारसम्भवेऽपि ।

“अश्रुत सद्यः कुसमान्यशोकः” । इति ॥

“कुसुमं छतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदोगविध्यति” ।

इति रघुवंशे ।

“अशोकवल्कलक्षार्थं श्रुतं दुग्धं सुश्रीतलं ।

यथाबलं पितृत्वातस्तीव्रादृग्दर्शनाशनं” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यग्रहः ॥

“अशोकवल्कलप्रस्यं तोयाङ्गे विपाचितं ।

तेन पादावशेषेण जीरकेण तथैव च ॥

हृतप्रस्यं पचेदेतत्पितृत्वा च तथापरं ।

तदुल्लान्मन्वाक्षीरं प्रस्यं प्रस्यं पृथक् पृथक् ॥

केशराजरसस्यापि प्रस्यमेकं भिद्यवदः ।

जीवनीयैः पियालैश्च पल्लवसरलाङ्गनैः ॥

यष्ट्याङ्गाशोकमूलञ्च मृद्वीका च शतावरी ।

तदुल्लान्मन्वाक्षीरं कल्केरैः पलाङ्कैः ॥

शर्करायाः पलान्यद्यौ गर्भदन्वास्तृचुर्यतं ।

पुण्यायोगेन तत्पीतं निहन्त्यात् सर्वदोषजं ॥

श्वेतं हृद्यं तथा नीलं प्रदरं हन्ति दुक्तं ।

कुत्तिशूलं योनिशूलं पृष्ठशूलञ्च दाह्यं ॥

मन्दाग्निमरुचिं पाण्डुं क्षुशतां खासकासिनां ।

अशोकाहतमेतत्तु विख्यातं स्त्रीगदेव च” ॥ * ॥

अशोकाहतं * ॥

इति वैद्यकखेहमालिकायां ॥

अशोकः, चि, (नास्ति शोको यस्येति वाच्यलिङ्गः ।)

शोकरहितः । यथा,

“लामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।

पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (खनामख्यातो दशरथस्य
मन्त्री । उक्तं रामायणे ।

“दृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थोऽप्यर्थसाधकः ।

अशोको धर्मपालश्च समन्वितश्चात्मोऽभवत्” ॥

खनामख्यातो नृपतिश्च, यथा भारते ।

“अशोको नाम राजाभून्महावीर्योऽपराजितः ।

तस्मादवरजो यन्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः” ॥

अशोकरोहिणी, स्त्री, (अशोक इव रोहतीति ।

अशोक + रोह + णिन् + ङीप् ।) कटुरोहिणी ।

इत्यमरः ॥ कटुतीति भाषा । (“अशोकरोहिणी-

वैजयन्ती-सुवर्धला-पुनर्नवा-रुचिकाली ज्योतिष्म-
तो-प्रभतीनि समासेन तित्तो वर्गः” ।

इति सुश्रुते ॥

अशोकपट्टी, स्त्री, (अशोका श्लोकादिरहिता या

पट्टी ।) चैत्रस्य शुक्ला पट्टी । तस्यां पट्टीयुजा यथा,

“चैत्रे मासखिते पट्टे यथां पट्टौ समर्द्धयेत् ।

सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपट्टे तथैव च” ॥

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

“प्रसूत्या दादशे मासि सम्पूज्यापत्यवृद्धये ।

अशौ

अशौ

अशौ

सुते जाते तथा यथां यष्टी द्वादशरूपिणी ।
वैशाखे चान्दनी यष्टी ज्येष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढे कार्दमी ज्येष्ठा श्रावणे कुम्भनी मता ।
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्रयजे तथा ।
गवाख्या कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ।
पौषे मास्यरूप्या च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेशोका प्रकीर्तिता ॥
इति स्कन्दपुराणम् ॥

अशोका, स्त्री, (न विद्यते शोको दुःखं यस्याम् ।)
कटुकी । इत्यमरः । अर्हतां शासनदेवताभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अशोकारिः, पुं, (आशोकस्य अरिः । कदम्बवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अशोकाष्टमी, स्त्री, (न विद्यते शोको यस्यां सा ।
एवम्भूता अष्टमी ।) चैत्रमासीयशुक्लाष्टमी । त-
त्राष्टम्यशोककलिकायुक्तजलपानं कर्त्तव्यम् ।
यथा, अथाशोकाष्टमी स्नान्ते ।

“मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्यां तथाष्टमीं ।
पिवेदशोककलिकाः स्नायास्तौ हित्यवारिणि” ॥
अशोकाख्येत्पुपादानात्तिथिमात्रेऽपि तत्पानं ।
फलन्तु मन्त्रलिङ्गात् शोकराहित्यमवगन्तव्यं ।
लौहित्यवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले । पुनर्वसु-
योगे तु फलाधिक्यं । आह लिङ्गरुद्रपुराणयोः ।
“अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिवन्ति पुनर्वसौ ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः” ॥
यागमन्त्रस्तु ।

“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥
स्त्रीशुद्धकर्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तोः स्वयं मन्त्रः
पठनीयः । स्त्रीपक्षे ऊहोऽपि नास्ति विरतमेका-
दशीतत्त्वे । अशोकपानन्तु पञ्चमार्जप्रहरयापि-
न्यामयस्यां भाटद्वितीयाह्निवत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वं ॥ * ॥ अपि च । अत्र खोताजले बुधवारं
पुनर्वसुपक्षत्रयुक्ताशुक्लाष्टम्यां वाजपेययज्ञजन्यफल-
समफलप्राप्तिकामः स्नायात् । ब्रह्मपुत्रे तु सर्व-
पापक्षयपूर्वकतीर्थस्नानजन्यफलप्राप्तिकामः स्ना-
यात् । स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय ।

“ह्रस्व, ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ।
अमोघागर्भसंभूत पापं लौहित्य मे हर” ॥
इति पठित्वा स्नायात् ।

केवलशुक्लाष्टम्यां ब्रह्मपदगमनफलं । पञ्चमार्ज-
प्रहरयापिन्यां पुनर्वसुयुक्तायां केवलायां वा शुक्ला-
ष्टम्यां शोकराहित्यकामः अष्टावशोककलिका
अष्टं पिबामि इति सङ्कल्प्य,—

“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥
इति पठित्वा विष्णुपदजलमश्रिता अशोक-
कलिका अष्टौ पिवेत् । स्त्रीशुद्धानुमतीतैरपि
मन्त्रः पठनीयः पौर्वाहिकत्वात् । स्त्रीपक्षे लिङ्गोद्धो-
नास्ति प्रकृतः समवेतार्थत्वात् । इति कृतवत्त्वं ॥

अशोचः, पुं, (न शोचः । नञ्समासः ।) शोकाभावः ।
तत्पर्यायः । अचञ्छति । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अशोचं, चि, (शुच् + कर्मणि ण्यत् । ततो नञ्त्त्यु-
त्पन्नः ।) शोकायोग्यं । अशोचनीयं । यथा,—
“अशोचानन्तशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भावसे ।
गतास्तेनगतास्त्वं नानुशोचन्ति पण्डिताः” ॥
इति श्रीमगवद्गीतायां २ अध्याये ११ श्लोकः ॥
(तथा च चाणक्ये,—

“अशोचो निर्धनः प्राज्ञोऽशोचः पण्डितवान्वयः ।
अशोचा विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता”)
अशौचं, स्त्री, (शुचेः पवित्रताया भावः शौचं ततो तत्-
त्युत्पन्नः) शुचित्वाभावः । स्मृतौ तु । वैदिककर्मा-
नर्हत्प्रयोजकौभूतसंस्कारविशेषः । यथा । वैदि-
ककर्मानर्हत्प्रयोजकसंस्कारविशेषरूपमशौचं ।
वैदिककर्मानर्हत्प्रयोजकसंस्काररूपं शौचं । न
चाशौचाभाव एव शुद्धिर्नसंस्कारविशेष इति
वार्त्तं । अघानां यौगपद्येति न वर्ज्येदधानि
इत्येताभ्यामशौचे पापपर्यायाद्यपदप्रदर्शनात्
अशौचपदस्य यथाभावरूपत्वं । तथा,—

“देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते दिग्जन्मा ।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं यच्छ सर्वदा” ॥
इत्यादित्यपुराणीयेन शौचे पुण्यपददर्शनात्
शौचस्यापि भावरूपता प्रतीयते । इति शुद्धि-
तत्त्वं ॥ * ॥ मन्त्रदशुमरये अशौचं यथा,—
“गृहीतो देवतामन्त्रः सावित्रीयष्टयं कृतं ।
दस्मात्तस्य चिराचन्तु ब्रह्मविद्याग्रहो यतः ॥
उपनीयाध्यापको यस्तस्मिन्नपि चिराचकं ।
वेदेवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यानं श्रित्तितं यतः ॥
ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासो यतः कृतः ।
तस्मिन्भूते चैकरात्रं गुरौ शिष्ये तथैव च ॥”
इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ३५ पटलः ॥ अपि च ।
“गुरावुपरते चैव ग्रहाणि शिष्यसन्ततौ” ।
इति विज्ञानतन्त्रं ॥ * ॥ अन्यत् पूर्वलिखितं ।
विहितकर्म्मविरोध्यदृष्टविशेषः । तदनेकविधं तत्र
शुद्धितत्त्वोक्ताशौचाणि संगृह्यन्ते ॥

अथ सपिण्डाद्यशौचं १ ॥
जनने मरणे च सप्तमपुरुषपर्यन्तं सम्पूर्णशौचं ।
तच्च विप्रस्य दशाहः क्षत्रियस्य द्वादशाहः ।
वैश्यस्य पञ्चदशाहः । शूद्रस्य मासः । (यथाह
मनुः ।

“शुभेदिप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुभ्यति” ॥)
जनने मरणे च दशमपुरुषपर्यन्तं सर्वेषां वर्णानां
ग्रहः । चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी ॥
जनने मरणे च जन्मनामसृतिपर्यन्तं सर्ववर्णाना-
मेकाहः ॥ जन्मनामसृतेरभावे स्नानमात्रं ॥
अशौचं प्रति कन्यायास्त्रिपुरुषं सापिण्डं । माता-
महमरणे सर्वेषां वर्णानां चिरात्रं ॥

मातृव्यस्त्रीय-पितृव्यस्त्रीय-मातुलपुत्र-भगिनेय-
मरणे सर्ववर्णानां पक्षिणी ॥
पितामहभगिनीपुत्र-पितामहीभगिनीपुत्र-पि-
तामहीभ्रातृपुत्ररूप-पितृवान्वयवयमरणे सर्वव-
र्णानां पक्षिणी ॥

मातामहभगिनीपुत्र-मातामहीभगिनीपुत्र-मा-

तामहीभ्रातृपुत्ररूप-मातृवान्वयवयमरणे सर्व-
वर्णानामहोरात्रं ॥

एकग्रामवासिस्त्रिगोत्रजमरणे सर्ववर्णानामहो-
रात्रं ॥

औरस्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्वभार्या-
प्रसवमरणयोश्च सर्ववर्णानां चिरात्रं ॥

आचार्यमरणे ब्राह्मणादिवर्णचयाणां चिरात्रं ॥
समानजातीयोक्तृजातीयपुरुषान्तर-सगृहीत-
स्वभार्यामरणे सर्वेषां चिरात्रं ॥ हीनवर्णोपभुक्ता-
मरणे तु नाशौचं ॥

भगिनीपुत्रग्रहे मातृव्यसुभ्रातृपुत्रग्रहे पितृ-
व्यसुः पितृव्यस्त्रीयगृहे मातुलपुत्रस्य जामातृग्रहे
अश्वश्वशुरयोर्मरणे भगिनीपुत्रादिचतुर्णां चि-
रात्रं ॥

अश्वश्वशुरयोः सन्निधिमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वश्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वश्वशुरयोर्भिन्नग्राममरणे सर्वेषामहोरात्रं ॥
भगिनी-मातुलानी-मातुल-पितृव्य-मातृव्य-
गृह्यङ्गना-मातामही-मरणे सर्वेषां पक्षिणी ॥

आचार्यपत्नीपुत्रयोः रूपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य
श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणे सर्व-
वर्णानामहोरात्रं ॥ मातृव्यपुत्र-पितृव्यपुत्र-
मातुलपुत्ररूपात्मवान्वयवयमरणे सर्ववर्णानां
पक्षिणी ॥

(तथा च मनुः—

“मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्वयैश्च क” ।
प्रथममन्येनोऽा तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितै-
वान्वमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयोः
पुत्रयोर्दधासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितु-
स्त्रिरात्रं । तत्पिण्डानामेकरात्रं । तद्वितीय-
पितुर्मरणे तथाविधपुत्रयोरपि चिरात्रं । तथा-
विधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजात्यु-
क्ताशौचं ॥

दौहित्रमरणे सर्वेषां वर्णानां पक्षिणी ॥

पितृमातृमरणे ऊहानां कन्यानां चिरात्रं ॥ यदि
मातुलमातृव्यपितृव्यपुत्रप्रभृतीनां दहनवहनं
करोति तदा सर्वेषां वर्णानां चिरात्रं ॥

मातामहादीनां चिरात्राभ्यन्तरं मरणश्रवणे
तच्छेषेण शुद्धिः । तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं ।
किन्वाचारात् स्नानमात्रं ॥

अथ वाणाद्यशौचं २ ॥
नवमादिमासजातवाणस्याशौचकालाभ्यन्तरे मर-
णे मातापित्रोरस्यपुत्रत्वं युक्तं तदेव खजात्युक्त-
जननाशौचं ॥ छातीनान्तरशौचं नास्ति ॥

नवमादिमासमृतजातयोः कन्यापुत्रयोः पित्रा-
दिसपिण्डानां मातुल्य जननाशौचं ॥ तच्च ब्राह्म-
णानां दशाहं शूद्राणां मासः ॥ पुत्रजन्मनि पितुः
सर्चेन स्नानं । पुत्रमुखदर्शनात्परं पुनः सचेल-
स्नानं ॥

(तथाच संवत्,—

“जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेनं तु विधीयते ।

माता मध्ये दशाहेन स्नानात् सृष्टं पितुः" ।)
पुलकन्याजनने ब्राह्मणा दशाहानन्तरं लौकिक-
कर्माधिकारः ।

पुलकनने ब्राह्मणां विंशतिरात्रोत्तरस्नानात्
वैदिककर्माधिकारः ।

कन्याजनने ब्राह्मणा मासोत्तरस्नानात् वैदिक-
कर्माधिकारः ।

शूद्रायाः कन्यापुलकनने त्रयोदशाहोत्तरं लौकिक-
कर्माधिकारः । वैदिककर्माणि तु मासोत्तर-
स्नानात् शुद्धिः ।

एतत् सर्वं कन्यापुलकयोर्विद्यमानत्वे बोध्यं ।

जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे
मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानान्तु सद्यः शौचं ।
षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे माता-
पित्रोस्त्राहः । सपिण्डानानेकाहः । षण्मासो-
परि द्विवर्षपर्यन्तं बालकमरणे मातापित्रोस्त्राहः ।
सपिण्डानामस्ततश्चूडे एकाहः । स्ततश्चूडे त्र्यहः ।

(अत्र मनुः—

“नृणामस्ततश्चूडानां विमुक्तिर्नैशिकी स्मृता ।
निवृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।
ऊनद्विवाधिकां प्रेतं निदध्यान्वावा दहिः ।
अलङ्कृत्य सुत्रौ भूमावस्थिष्यच्चयनादृते ।
नास्य कार्थोऽप्रिसंस्कारो न च कार्थादकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपेयस्त्राहमेव वा ।”)
द्विवर्षोपरि मासत्रयाधिकषड्वर्षपर्यन्तमनुपनीत-
बालकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां त्र्यहः ।
तन्मध्येऽप्युपनीतस्य मरणे दशाहः । मास-
त्रयाधिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां
दशाहः ।

शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अतुल्यदन्तस्य मरणे
त्रिरात्रं । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः । षण्मासोपरि
द्विवर्षाभ्यन्तरे अस्ततश्चूडमरणे पञ्चाहः । तत्रापि
स्ततश्चूडमरणे द्वादशाहः । द्विवर्षोपरि षड्वर्षा-
भ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । अत्रापि देवात् कृतो-
द्वाहे मासो व्यवह्रियते । षड्वर्षोपरि मासः ।

अथ स्त्र्यशौचं ॥ ३

कन्याया जन्मावधिविषयाभ्यन्तरे मरणे सर्व-
वर्णानां पित्रादिसपिण्डानां सद्यः शौचं । द्विव-
र्षोपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ।

वाग्दानोत्तरं विवाहपर्यन्तं कन्यामरणे मर्दकुले
पितृकुले च त्रिरात्रं

(“स्त्रीणामसंस्कृतानां तु स्रष्टाच्छुध्यन्ति वान्धवाः” ।
इति मनुः ।)

विवाहोत्तरं मरणे मर्दकुलएव सम्पूर्णाशौचं ।
दन्तजन्मपर्यन्तं भगिनीमरणे सोदरभ्रातुः सद्यः
शौचं ।

चूडापर्यन्तं भगिनीमरणे एकरात्रं । विवाह-
पर्यन्तं त्रिरात्रं ।

दत्तकन्यायाः पितृमृते प्रसवमरणयोः पित्रोः
शयनासनादिसंसर्गान्मृत्योर्द्विरात्रं । तथाविधव-
न्धवाणां एकरात्रं । तथाविधसंसर्गिणान्तु
सर्वेषां पूर्णाशौचं । एतत्सर्वं सर्ववर्णसाधारणं ।

अथ गर्भस्वावाशौचं ॥ ४

षण्मासाभ्यन्तरे गर्भस्वावे सर्ववर्णस्त्रीणामेवा-
शौचं । तच्च लौकिकवैदिककर्माभ्योर्गर्भमाससम-
सङ्ख्यदिनव्यापकं । [इति मनुः ।]

(“रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्वावे विमुच्यति” ।

द्वितीयमासावधिगर्भस्वावे माससमसङ्ख्यदिनाधि-
कादेकदिनात्परं ब्राह्मणा वैदिककर्माधिकारः ।

क्षत्रियाया गर्भमाससमसङ्ख्यदिनाधिकात् दिन-
द्वयात् । वैश्याया दिनत्रयात् । शूद्रायाः षड्-
दिनात् ।

सप्तमासमासस्योर्गर्भपतने मातुः सम्पूर्णाशौचं ।
सगुणसपिण्डानां सद्यः शौचं । निर्गुणपित्रादि-
सपिण्डानामहोरात्रं । यथेष्टाचरणश्रीलानां सपि-
ण्डानां त्रिरात्रं तच्च जातस्य तद्दिनएव मरणे
एवं ज्ञेयं । सप्तमासमासजातबालस्य जन्मदि-
तीयदिनादौ मरणे नवमादिमासजातबालक-
मरणवदशौचं । तच्च बालाद्यशौचे विवृतं ।

अथ न्युविशेषाशौचं ॥ ५

शास्त्रानुमतवुडिपूर्वकात्मजातिनो नाशौचदा-
हन्नादि ।

शास्त्रानुमत्या अनशनादिन्तस्य प्रमादादनशना-
शनि-वह्नि-जलोच्चेदशप्रपतन-संयाम-इह्नि-दंष्ट्रि-
नखि-ब्याल-विष-चण्डाल-चौर-हतस्य च त्रिरात्रं ।
इह्नादिभिः स्त्रिया च क्रोडां कुर्वतः प्रमदा-
प्रमादन्तस्य नाशौचादि । नागविप्रियकारित्वेन
तद्धतस्य मरणोद्देशप्रवृत्तविद्युद्धतस्य चौर्यदो-
षेण राज्ञा हतस्य कलहं कृत्वा चाखालाद्यै-
रसमानवर्णैर्हतस्य विप्रादेयाधिनजकौषधस्य
विषस्य वज्रेण वा दातुर्मर्त्येण पाषण्डान्त्रितस्य नित्य
परापकारिणः क्रोधात् स्वयं प्रायविषवज्रादि-
शस्त्रोद्भूतजल-गिरि-वृक्षप्रपात-न्तस्य चर्मा-
स्यादिमयपात्रनिर्माहविप्रादिर्मनुष्यवधस्यानाधि-
कारिणः कण्ठदेशोत्पन्नभगोस्य एककर्माशक्त-
नपुंसकस्य ब्राह्मणविषयापराधकरणाग्निहतस्य
वुडिपूर्वकब्राह्मणहतस्य च महापातकिनो गलत्-
कुलिनश्च एवंविधपतितानां मरणे च न दाहा-
शौचादिकं कार्यं । तत्कृत्वा तप्तकृच्छ्रयं कुर्यात् ।
(अत्र मनुः—

“वृथासङ्गरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्यागिनाश्चैव निवर्त्तते दोषक्रिया ।

पाषण्डान्त्रितानाञ्च चरन्तीनाञ्च कामतः ।

गर्भमर्दद्वाष्ट्रैव सुरापीनाञ्च योषितां” ।

इति ।) स्नेहस्तस्करादिभिर्युद्धे स्वाभ्यर्थहतवि-
प्रादेर्दाहाशौचादिकमस्येव ।

स्ततःप्रायश्चित्तगललुप्तिनो दाहाशौचादिकं कार्यं ।
शस्त्रेणामिमुखहतस्य तु सद्यःशौचं दाहादि च ।

गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा दण्डेन युद्धे हतस्याहोरात्र-
मशौचं ।

वृषतिरहितयुद्धे लगुडादिहतस्य पराङ्मुख-
हतस्य च त्रिरात्राशौचं ।

गोविप्रपालनेऽभिमुखयुद्धहतस्य सद्यः शौचं
पराङ्मुखहतस्य तु त्रिरात्रं ।

लौकिकपारिभाषिकोभयशस्त्रघातेतरक्षतमरणे
सर्ववर्णानां सप्ताहमध्ये त्र्यहं सप्ताहाद्द्वयं सम्पूर्णा-
शौचं ।

लौकिकपारिभाषिकशस्त्रघातमरणे त्र्यहमध्ये
त्र्यहं सप्ताहाद्द्वयं प्रकृताशौचं ।

लौकिकशस्त्रघातः खड्गशरादिघातः । पारि-
भाषिकशस्त्रघातस्तु ।

“पश्चिमत्यग्नेर्ये तु दंष्ट्रिश्चक्रिणखैर्हताः ।

पतनानशनप्रायेर्वैष्णवप्रिविषवन्धनैः ।

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः” ।

इति देवोपराणोक्तः ।

अथ विदेशस्याशौचं ॥ ६

अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्यजननमरणाशौच-
श्रवणे प्रेषाहोमिः शुद्धिः ।

(“विगतं तु विदेशस्यं शृणुयात् यो ह्यनिर्देशं ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्” ।

इति मनुः ।)

अशौचकालोत्तरं विदेशस्यजातिजननश्रवणे-
ऽशौचं नास्त्येव । पुलकननश्रवणे तु सचैलस्नानात्
शुद्धिः । (अत्र मनुराह !

“निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुलस्य जन्म च ।
सवासा जलमाश्रुत्य शुद्धो भवति मानवः” ।)

सम्पूर्णाशौचिमरणे वर्षाभ्यन्तरश्रवणे सपिण्डानां
त्रिरात्रेण शुद्धिः । सचैलस्नानादङ्गासृग्मत्-
निवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे तु सपिण्डानां स्नानेन
शुद्धिः । (अत्र मनुः ।

“अतिज्ञान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैवाधो विमुच्यति” ।)

माह-पितृ-मर्द-मरणे वर्षोत्तरश्रवणे पुलपतगो-
रेकाहेन शुद्धिः । द्विवर्षोत्तरश्रवणे स्नानमात्रं ।
पूर्णाशौचातिक्रमएव विदेशस्यमरणाशौचश्रवणे
त्र्यहशौचं । न खण्डाशौचातिक्रमे । यत्र मरण-
मात्रं श्रुतं विशिष्य मासादिकमज्ञातं तच्च श्रवण-
दिनावधिसंज्ञायात्कृतमशौचं । खण्डाशौचेऽपि
महागुरुनिपाते एकरात्रं ।

अथाशौचसङ्करः ॥ ७

जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते मरणा-
शौचमध्ये मरणाशौचान्तरपाते च पूर्वाशौच-
कालेन सर्ववर्णानां शुद्धिः । (यथाह मनुः—

“अन्तर्देशहे स्याताश्चेत् पुनर्मरणजन्मनो ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्देशः” ।)

पूर्णजननाशौचान्तरदिने पूर्णजननाशौचान्तरपाते
पूर्णमरणाशौचान्तरदिने पूर्णमरणाशौचान्तरपाते

च पूर्णाशौचान्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः ।
पूर्णजननाशौचान्तिमदिवसीयोत्तरप्रभाते सूर्यो-
दयात् पूर्वं तत्पाते सूर्योदयावधिदिनत्रयेण

शुद्धिः ।
एवं मरणाशौचेऽपि ।

पूर्वाह्णवर्द्धितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरेऽशौचान्तरपाते
पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः ।

अशौचत्रितयान्तिदिनद्वयं चौरादिकमेकदेव
तद्वितीयदिनद्वयं आद्यादिकं तत्परदिने ।

अत्र च अशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः खपुत्र-
जनने पितृमातृभर्तृमरणे च न दिनद्वयत्रय-
वृद्धिः। किन्तु खपुत्रजननावधि पितृमातृभर्तृ-
मरणावधि च पूर्णाशौचं ॥ ज्ञातिजननाशौच-
पूर्वार्द्धे खपुत्रजनने ज्ञातिजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥ परार्द्धे चेत् खपुत्रजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥

ज्ञातिमरणाशौचकालमध्ये पितृमातृभर्तृमरणे
पूर्वार्द्धे पूर्वाशौचकालेन परार्द्धे पराशौचकालेन
शुद्धिः ॥

खपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञाति-
जनने पितृमातृभर्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभा-
तयोर्ज्ञातिमरणेऽपि न दिनद्वयत्रयवृद्धिः। कि-
न्तु पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः ॥

खपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः खपुत्रा-
न्तरजनने एवं मातृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभा-
तयोः पितृमरणे पितृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्र-
भातयोर्मातृमरणे च क्रमेण दिनद्वयत्रयवृद्धिः ॥
जननाशौचद्वयसन्निपाते पूर्वजातो यदाशौचका-
लाभ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यःशौचेन
पूर्वाशौचनाशः ॥ तन्नाशौचदेव परार्द्धजातवालस्य
मातृपितृव्यतिरिक्तसपिण्डानां पूर्वार्द्धजातवालस्य
मातापितृादिसकलसपिण्डानां परजननाशौचस्य
निवृत्तिः ॥ पूर्वजातवालस्य मातापित्रोस्वसृ-
श्यत्वयुक्तस्वज्जात्युक्तजननाशौचं ॥ जननाशौच-
द्वयसन्निपाते प्रथमजननाशौचपूर्वार्द्धजातवाल-
मरणे तन्मातापित्रोः पूर्वाशौचकालपर्यन्तं
अङ्गास्पृश्यत्वयुक्तमशौचं ॥ परार्द्धजातवालमरणे
तु तज्जननावधि तन्मातापित्रोराङ्गास्पृश्यत्वयुक्तस्व-
जात्युक्तजननाशौचं। विशेषातिरिक्तसमसंख्यदि-
वसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौच-
कालेन शुद्धिः। असमसंख्यदिवसीयजननमरणा-
शौचयोः सन्निपाते तु दीर्घाशौचकालेन शुद्धिः ॥
श्रद्धेतरायाः पुत्रजननप्रयुक्तविंशतिरात्राशौचा-
भ्यन्तरे पत्युर्मरणेऽपि पुत्रजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥

पूर्वाह्नसपिण्डद्वयजननवर्द्धिताशौचमध्येपितृमातृ-
भर्तृमरणेऽपि वर्द्धितसपिण्डद्वयजननाशौचकालेन
शुद्धिः। एकाहे पूर्णाशौचसपिण्डद्वयमरणे या-
वदशौचं तावत् सर्वसपिण्डानामस्पृश्यत्वं ॥
सकुल्यपर्यायसमानोदकमरणे विद्युदादिमरणे-
ऽपि अशौचं चिरात्। अङ्गास्पृश्यत्वमेकारात्रं।
तेनैतत् चिराच्चद्वयं गुरु ॥ विदेशस्यमरणे अर्थात्
अशौचमध्ये अश्रुतसपिण्डमरणे चिरात्राशौचं
अङ्गान्स्पृश्यत्वज्ञानापनेयं। अतस्तत्तत्। एषां स-
न्निपाते गुरुणैव शुद्धिः ॥

विदेशमृतज्ञातिचिरात्राशौचस्य लघुनः विदेश-
मृतपितृमातृभर्तृचिरात्राशौचेन शुद्धिः ॥
तुल्यचिरात्राशौचसन्निपाते पूर्वणैव शुद्धिः ॥
कन्यापुत्रयमशौचतौ सर्ववर्णाया मातुर्मासेन
शुद्धिः पित्रादिसपिण्डानां स्वजात्युक्ताशौचं ॥
तयोरशौचमध्ये एकतरमरणे श्रद्धाभिन्नमातुः

कन्यामरणात् सद्यः शुद्धिः। न तु पुत्रमरणात् ॥
पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः।
न तु परजातमरणात् ॥ श्रद्धाया यमजोत्यन्तौ
प्रथमजातमरणाशौचेन शुद्धिः। न तु परजात-
मरणात् ॥ पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमर-
णात् शुद्धिः न तु परजातमरणात् ॥ एवमन्य-
द्भ्यः सुधीभिः ॥

अथ श्रवानुगमनाद्यशौचं ॥ ८
ब्राह्मणश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य सचेलखानामि-
स्पृष्टतत्प्राशनैः शुद्धिः ॥
क्षत्रियश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य एकाहेन शुद्धिः ॥
वैश्यश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य द्व्यहेन शुद्धिः ॥ शूद्र-
श्रवानुगमने ब्राह्मणस्य प्राणायामश्रुतेन दिन-
त्रयेण च शुद्धिः ॥

प्रसादात् शूद्रश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य जलावगाह-
नामिस्पृष्टतत्प्राशनैः शुद्धिः ॥

अनाथब्राह्मणस्य धर्मबुद्ध्या दहनवह्नयोः खान-
द्वतप्राशनभ्यां सद्यः शौचं ॥

लोभेन सजातीयदाहे स्वस्वजात्युक्ताशौचं ॥

असजातीयशवदहनवह्नयस्पर्शैः श्रवजात्युक्ताशौचं ॥

सेवादसम्बन्धिदाहकविप्रादेस्तद्गृहवासे चिरात् ॥

अशौचिकुलान्नभोजने तत्तुल्याशौचं ॥ अशौ-
चान्नभोजनं विना तद्गृहवासेऽहोरात्रं ॥

विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनो मातुलादेरस्वेहे-
नापि दाहे चिरात् ॥

चिताधूमसेवने खानात् शुद्धिः ॥ (यथाहं मनुः।

“असपिण्डं दिवं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत्।

विशुध्यति चिरात्ते मातुरात्रांश्च बान्धवान् ॥

यदन्नमति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति।

अनदन्नमन्नैव स चेत् तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा।

स्नात्वा सचेलं स्पृष्टमिदं दत्तं प्राश्य विशुध्यति” ॥)

श्रद्धे मृतेऽस्थिसञ्चयनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वा

श्रुनिपातेन विप्रस्य चिरात् ॥ स्थानान्तरेऽश्रुपा-
तनेऽहोरात्रं ॥

श्रद्धे मृतेऽस्थिसञ्चयनकालादृद्धं मासाभ्यन्तरे तद्-
गृहेऽश्रुपातने विप्रस्याहोरात्रं सचेलखानश्च ॥

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं विप्रगृहे रोदने विप्रस्य

एकाहेन शुद्धिः ॥

क्षत्रवैश्ययोर्द्वे रोदने विप्रस्य द्व्यहेन शुद्धिः ॥

शूद्रस्तु सर्वत्र रोदने नक्तौ शुद्धः ॥

मृतशूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनरहितविलापमात्रे

ब्राह्मणस्याहोरात्रं ॥

अस्थिसञ्चयनकालस्तु पूर्णाशौचे ब्राह्मणस्य चतु-

र्थाहः। क्षत्रियस्य षष्ठाहः। वैश्यस्य अष्टमाहः।

शूद्रस्य दशमाहः ॥ अद्याशौचे सर्वेषां द्विती-

याहः ॥

पूर्णाशौचमरणे ब्राह्मणस्य षतुर्थाहोऽस्पृश्यता-
निवृत्तिः ॥ क्षत्रियस्य षष्ठादेने। वैश्यस्य अष्टम-

दिने। शूद्रस्य दशमदिनेऽस्पृश्यतानिवृत्तिः ॥
सर्वस्य खण्डाशौचे त्रिमासकालेनास्पृश्यतानि-
वृत्तिः।

अतीतेऽशौचे सचेलखानेनास्पृश्यतानिवृत्तिः ॥
जननाशौचे सपिण्डानां अस्पृश्यता नास्ति ॥
पुत्रोत्पत्तौ खानात् पूर्वं पितुर्विमातृणाञ्चास्पृ-
श्यत्वं ॥

सूतिकास्पृशे पितुर्विमातृणाञ्च सूतिकातुल्य-
कालास्पृश्यत्वं। अन्येषां खानमात्रं ॥

कन्यापुत्रयोर्जनने मातुर्दशरात्रमस्पृश्यत्वं ॥

कन्यापुत्रयोर्जनने श्रद्धायास्तयोदशरात्रमस्पृश्यत्वं ॥

अथ क्षताशौचं ॥ ९

नाभेरुद्धमधोवा रुधिरखवे सन्ध्यावन्दनाद्यति-
रिक्तकर्मण्येकाहः ॥

दन्तरक्तखवे सर्वत्र कर्मण्येकाहः ॥

अथ रजस्वाशौचं ॥ १०

तत्र प्रथमदिनावधि चिरात्रमशौचं ॥ चिरात्रात्

परं सप्तदशाहपर्यन्तं रजोदर्शनेऽशौचमात्रं ॥

अष्टादशाहे रजोदर्शने एकाहमशौचं ॥

ऊनविंशदिने रजोदर्शने द्व्यहमशौचं ॥

ऊनविंशतिदिनात् परं रजोदर्शने चिरात्राशौचं।

रजस्वा चतुर्थेऽहनि मर्हसेवनादिकौकिककर्मणि

शुद्धा। पञ्चमेऽहनि दैवपैत्रकर्मणोः शुद्धा ॥

(“शुद्धाभर्तुस्वतुर्गोऽङ्गि अशुद्धा दैवपैत्रयोः।

दैवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति” ॥

इति शुद्धिस्तत्त्वे।)

रजस्वाया अशौचमध्ये सूतिकास्पृशे अन्यज-

जातिस्पर्शे च चिरात्रोपवासेन शुद्धिः ॥ उप-

वासस्तु अशौचात् परं करणीयः ॥

भर्तृपूरकपिण्डदानकाले यदि रजस्वा भवति

तदा वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा पूरकं दद्यात्

किन्तु शुद्धचिरात्राशौचदिनासत्त्वत्वाय विधिः।

तत्सत्त्वे तु शुद्धया भूत्वा देयं ॥

आब्दिकव्यादकालेऽपुत्रभार्या यदि रजस्वा

भवति तदा पञ्चमेऽहनि तच्छाब्दं कुर्व्यात् ॥

(अभिषिक्तक्षत्रियाणां चान्द्रायणादिप्रवृत्तकारिणां

गवामयनादिध्यागप्रवृत्तानाञ्च सपिण्डमरणादाव-

शौचाभावएव। उक्तञ्च मनुना।

“न राज्ञामवदोषोऽस्ति त्रतिनां न च सत्रिणाम्।

रेज्जं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा” ॥

विष्णुणाप्युक्तम्। “अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि,

न त्रतिनां त्रते, न सत्रिणां सत्रे” ॥ इति ॥)

इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अशमः, पुं, पर्यवतः। मेघः। वैदिकशब्दोऽयं ॥

अशमकदली, स्त्री, (अशमा इव कदलीफलं यस्याः।)

कदलीविशेषः। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः

गुणपर्यायौ काष्ठकदलीशब्दे द्रव्यौ ॥

अशमकेतुः, स्त्री, (अशमेव केतुरस्याः।) क्षुद्रपाषाण-

मेदादत्तः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अशमगर्भः, पुं, (अशमेव गर्भो यस्य।) हरिन्मणिः।

मरकतः। इत्यमरः ॥

अशमगर्भजं, स्त्री, (अशमनो गर्भाज्जायते इति। अशम-

गर्भ + जन् + ड।) मरकतः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पात्रा इति भाषां। (पुं, पाषाणजो वज्रः।)

अशमजः, पुं, (अशमानं पाषाणं हन्ति भिन्नतीति। अशम-

अश्व

+ हन् + टक् ।) पाषाणभेदनरुद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ हायाजुडी इति भाषा ॥ अश्वभेदशब्दे-
ऽस्य पर्यायगुणौ ज्ञातव्यौ ॥

अश्वन्तं, स्त्री, (अश्वन्तः प्रस्तरस्यायते इति । अश्वन्
+ जन + ड ।) शिलाजतु । इत्यमरः ॥ लौहं
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“अश्वोऽभिर्दध्मन्तः क्षत्रमश्वनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शान्ति ॥”
इति मनुः ॥ शिलाजलार्थे वैद्यकचक्रपाणिसंय-
हस्याश्वरीरोगचिकित्सायां वरुणहृते यथा ॥
‘अमृता चाश्वन्तं देयं’ ॥)

अश्वजतुकं, स्त्री, (अश्वजतु + स्वार्थे कन् ।) शिला-
जतु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिलाजतुशब्देऽस्य
विशेषविवरणं हेतुं ॥)

अश्वदारुणः, पुं, (अश्वानं दारयतीति । अश्व +
दृ + णिच् + ल्युट् ।) टङ्गः । पाषाणविदारणार्थं ।
इति जटाधरः ॥ टांकी इति पश्चिमदेशे ख्यातः ॥

अश्वन्तं, स्त्री, (अश्वन्तः प्रस्तरस्यापि अन्तो भवत्यत्र ।
प्रश्नकन्धारिर्यं ।) चुल्ली । अशुभं । मरणं । अन-
वधिः । क्षेत्रं । इति मेदिनी ॥ (पुं, धर्मात्
मरुत्वयां जातः खनामस्यातो मरुद्भेदः । तथा च
हरिवंशे ।

“मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत्सुवान् ।”

“अश्वन्तं पिचरश्मिश्च तथा निष्कृषितं नृपं ॥”

अश्वन्तकं, स्त्री, (अश्वन्त + स्वार्थे कन् ।) चुल्ली ।
मल्लिकाच्छादनं । दीपाधाराच्छादनं । इति मे-
दिनी ॥ सेज धांधारिया इत्यादि भाषा ।

अश्वन्तकः, पुं, अश्वन्त + कन् ।) टण्डविशेषः । अश्व-
कुचाश्च इति भाषा । तत्पर्यायः । अश्वोटकः २ ।
इति रत्नमाला ॥ रुद्धविशेषः । आवुटा इति
पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । इन्दुकः २ कुराली
३ अश्वपत्रः ४ अश्वलक ५ नीलपत्रः ६ यमलप-
त्रकः ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । सुशी-
तत्वं । पिचपनेहविदाहृदष्याविषमज्वरविषा-
र्त्तिच्छर्दिभूतनाशित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वपुष्पं, स्त्री, (अश्वनः पुष्पमिव ।) शैलेयं । शैल-
जनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अश्वमालं, स्त्री, (अश्वेव भाजयति चूर्णितं करोति ।
भजचूर्णने । भज + णिच् + अच् ।) एषोदरादि-
त्वात् अस्य लत्वम् ।) द्रव्यचूर्णार्थलौहादिपात्रं ।
तत्पर्यायः । लौहमाष्टं २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हामानदिस्ता इति भाषा ॥

अश्वमिव, [इ.] पुं, (अश्वानं भिगतीति । अश्व +
मिद् + क्तिप् ।) पाषाणभेदी रुद्धः । इति रत्न-
माला ॥ प्रस्तरभेदके चि ॥

अश्वभेदः, पुं, (अश्वनो भेदो भवत्यस्यात् ।) पाषाण-
भेदी रुद्धः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणाः ।
“अश्वभेदो हिमस्फिक्तः कषायो दक्षिणोऽधनः ।
भेदो हन्ति दोषार्शोगुल्महाश्वसहृद्वजः ॥
योनिरोगान् प्रसेह्यश्च क्षीहन्मूत्रज्वरानि च” ।
इति भावप्रकाशः ॥

“एरुडो विजपूरश्च गोक्षुरं रुद्धनीधयं ।

अश्व

अश्वभेदस्तथाविवक्ष्यन्मूत्रः कृतः श्रुतः ॥
एरुडतेलहिङ्गाण्यो यवक्षारः ससैन्धवः ।
स्तनकण्डकटीमेद्रुद्धदयोत्यद्यथा जयेत्” ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥)

अश्वयोनिः, पुं, (अश्वो योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
मरुक्तमणिः । इत्यमरटीकायां मरतः ॥

अश्वरः, चि, (अश्वनोऽयमिति । अश्व + र ।) प्रस्तर-
सम्बन्धीयः । इति पाणिनिः ॥ पातुरिया इति
भाषा ।

अश्वरी, स्त्री, (अश्वानं राति ददाति या । अश्वन् +
रा + क + गौरादित्वात् ङीप् ।) मूत्ररुद्धरोगो
हि मूत्रद्वारे प्रस्तरमिव कठिनमांसं रचयति ।)
मूत्ररुद्धरोगः । पातरी इति भाषा । यथा ।
अथाश्वर्यधिकारः । अथाश्वर्याः सन्निवृत्तिनिदानं
सङ्ग्राह्यम् ।

“वातपित्तकफैस्त्रिचतुर्थीं शुक्रजा मता ।

प्रायः श्लेष्मान्नयाः सर्वा अश्वर्यः स्युर्यमोपमाः” ॥

श्लेष्मान्नयाः श्लेष्मसमवायिकारणाः । शुक्रजां
विना । शुक्रजायास्तु शुक्रस्यैव समवायिकारण-
त्वात् । अन्ये तु शुक्राश्वर्यामपि कफकारणत्वं
मिच्छन्ति । प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमो-
पमाश्चिकित्सां विना ॥ ३ ॥ सन्नाप्तिमाह ।

“विशेषयेदस्तिगतं सशुक्रं

मूत्रं सपित्तं यवनः कर्षं वा ।

यदा तदाश्वर्यपञ्चायते तु

क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥

यवनो दक्षिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कर्षं वा
शोषमुपनयेत् यदा तदा अश्वरी क्रमेण क्रमशो
वर्द्धमाना । यथा गोः पित्तेषु रोचनेवेत्यन्वयः ॥ ३ ॥
पूर्ववृत्तमाह ।

“नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्ववृत्तवर्णं ।

वस्याध्वानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥

मूत्रे दत्तसगन्धत्वं मूत्ररुद्धं ज्वरोऽरुचिः” ।

वस्तुः कृगलकः ॥ ३ ॥ सामान्यलक्षणमाह ।

“सामान्यलिङ्गं रुद्धनाभिसेवगोवस्तिमूर्द्धसु ।

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात् तथा मार्गनिरोधने ॥

तद्वपायात् सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमं ।

तत्संक्षोभात् क्षते साखमायासाक्षातिरुगमवेत्” ॥

वस्तिमूर्द्धा नाभेरधोदेशः । विशीर्णधारं सवि-
च्छेदधारं । तथा अश्वर्या । मार्गः मूत्रवाहि

स्रोतः । तद्वपायात् कदाचिदायुना अश्वर्या

मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात् । सुखं मेहेत् मूत्रयेत् ।

गोमेदकोपमं गोमेदको मणिः किञ्चिल्लोहित-

तद्रव्यं । तत्संक्षोभात् तस्या अश्वर्याः सङ्घात्वात् ।

धर्मणेन मूत्रवहे स्रोतसि क्षते जाते साखं सरक्तं

मेहेत् । आवासात् प्रवाहनादिजनितात् ॥ ३ ॥

वातोत्पन्नमाह ।

“तत्र वाताद्भृशं तार्क्ष्यं दन्तान् खादति वेपते ।

नृद्राति मेहनं नानि पीडयत्यपि सङ्क्षयान् ॥

सानिलं नुक्षति शूलमुज्ज्वलं हति विन्दुशः ।

श्यावाश्वर्याश्वरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव” ॥

सङ्क्षयान् आर्तनादं कुर्वन् नाभिदेशं पीडयति ।

अश्व

शूलत्वं पुरीषं सानिलं नुक्षति । मुज्ज्वलं रवारं ।
विन्दुशः विन्दुं विन्दुं मेहति मूत्रयेत् । श्यावे-
त्यादि श्यावा किञ्चित् श्यामा । अश्वर्या किञ्चि-
द्रक्ता । एवं चाश्वर्या वर्णकारकयनं आ-
कृत्याणां प्रत्यक्षसंवादिशास्त्रप्रासादव्यापनार्थ-
माहुः । चिताकण्टकैरिव बदरीवीजवत् क्षुद्रा
दुरैर्वेष्टिता ॥ ३ ॥ पित्तोत्पन्नमाह ।

“पित्तेन दह्यते वस्तिः पचमान इवोष्णवान् ।
मल्लतकास्थिसंस्थाना रक्ता पीता सितश्वरी” ॥
दह्यते साक्षादग्निनेव । वस्तिरिति मूत्रकोषः ।
पचमान इव चारेणैव । उष्णवान् उष्णस्पर्शः ॥ ३ ॥
कफोत्पन्नमाह ।

“वस्तिर्निक्षुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुसः ।
अश्वरी महती श्लेष्मा मधुवर्णा यवा सित” ॥
महती कुक्कुटाखण्डतुल्या । मधुवर्णा ईषत्पिङ्गल-
शुक्ला ॥

“यता भवन्ति बालानां तेषामेव हि भूयसा ।
आश्रयोपचयाज्जलात् ग्रहणाहरणे सुखाः” ॥

यताः दोषत्रयजनितः बालानां स्युः ॥ यतः सर्वा
श्यावश्वर्या विशेषतः श्लेष्मसमवायिकारणाः । बाला-
स्तु विशेषतस्तन्निदानसेविनो भवन्ति । उक्तञ्च
सन्नुतेन । प्रायेणैता अश्वर्या दिवास्त्रसमश-

नाध्यश्वखिग्वशीतगुसमधुराहारप्रियत्वात् विशे-
षेण बालानां भवन्तीति । भूयः पदोपादानात्
महतामपि त्रिदोषजनिता भवन्ति । तेषामेव
बालानामेव । ग्रहणाहरणे सुखाः ग्रहणं निष्का-

सनार्थमङ्गुलिभ्यां । आहरणं पाचनादिपूर्वकं
निष्कासनं तत्र सुखाः सुखदाः । तत्र हेतुमाह ।
आश्रयोपचयाज्जलादिति आश्रयो वस्तिः तस्यो-
पचयः स्यौत्स्यं तस्याज्जलात् ॥ ३ ॥ शुक्राश्वरीमाह ।

“शुक्राश्वरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्” ।

अथयवानामनेकार्यत्वात् तु शब्दोऽत्रावधारणार्थः ।

तेन महतामेव न तु बालानां । तेषां वक्ष्यमाण-

सम्यक्तैश्च सन्मवात् । न तु शुक्राभावो वाच्यः ।

शुक्रधारणात् वेगात् अयमानस्य शुक्रस्य धार

णात् ॥ ३ ॥ शुक्राश्वर्याः सन्नाप्तिमाह ।

“स्यानाशुतमसुक्तं हि सूक्तयोः रन्तरेऽग्नितः ।

शोषवत्यपसंक्षयं शुक्रं तच्छुक्रमश्वरी” ॥

अग्नितः सैयुनवेगेन स्यानाशुतं । असुक्तं सैयुन-

वेगधारणेन हृतं शुक्रं । सुक्तयोः मेदुसहितयोः ।

मेदुसहितयोः रन्तर इति सन्नुतवचनात् । तेन

मेदुसहितमध्यगतवस्तिमुखे उपसंहृत्य एकीकृत्य

शोषयति । तच्छुक्रमश्वरी तथाभूतं शुक्रमेवा-

श्वरी ॥ ३ ॥ अस्या लक्षणमाह ।

“वस्तिरङ्गुलच्छतसुष्कान्धयधुकारिणी ।

तस्याभुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥

पीडिते त्वक्काशेऽस्मिन्नश्वर्ये च शर्करा” ।

तस्यां शुक्राश्वर्या । उत्पन्नमात्रायां यदा सा कथं-

नपि विलीयते विलयं याति तदा शुक्रं यति

मूत्रमार्गात् प्रवर्तते । पीडिते त्वक्काशेऽस्मिन्

तुशब्दोऽवधारणे । तेन अस्मिन्नेव अवकाशे

अश्व

विधीयते अन्तर्लोना भवति ॥ अश्वस्याभेदादश्वरी
शर्करा सिकता भवतीत्याह ॥ अश्वस्यैव च शर्करा
चक्रात् सिकता च भवति ॥ शर्करासिकतयोश्च
भेदो मङ्गलत्वात्पात्रां बोद्धव्यः ॥ कथं अश्वरी
शर्करा भवतीत्याह ॥ सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्क-
रेत्यभिधीयते ॥ सा अश्वरी ॥ २ ॥ शर्करायाः पात-
मवरोधश्च सहेतुकमाह ॥

“अश्वशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ।
निरेति सहमूत्रेण प्रतिलोमे विवध्यते ।
मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान्” ॥
सो अश्वरी । तस्मिन् वायौ । अनुलोमगे मूत्र-
स्रोतःसु सम्यक्प्रवृत्ते मूत्रेण सह सा शर्करा
निरेति पतति । प्रतिलोमगे ऊर्ध्वप्रवृत्ते वायौ
विवध्यते । तदा मूत्रस्रोतः श्रिता सक्ता लप्ता
स्यात्तदा उपद्रवान् कुर्यात् । तानेवोपद्रवानाह ।
“दौर्बल्यं सदनं काश्यं कुक्षिशूलमथारुचिं ।
पाण्डुत्वमुपद्रवातश्च लघ्वां हृत्पीडनं वमि” ॥
दौर्बल्यमिन्द्रियाणां । सदनं अवसन्नत्वं । का-
श्यमङ्गानां । उदरैकदेशे शूलं । उपद्रवातं मूत्रा-
घातविशेषं ॥ ३ ॥ अश्वरी शर्करा सिकताना-
मरिचमाह ।

“प्रसूननाभिवृष्यं वद्धमूत्रं रुजान्वितं ।
अश्वरी क्षपयत्याशु शर्करा सिकतान्विता” ॥
शर्करा सिकतेति च नामद्वयमन्वयं ॥ ४ ॥
अथाश्वस्याश्विकित्सा ।
“शुण्डाभिर्मध्यपाषाणभिर्दुग्धवर्णगोक्षुरैः ।
अभयारग्वधफलेः क्वाथं कृत्वा विचक्ष्णः ॥
रामतटारलवणचूर्णं क्षिप्वा पिबेन्नरः ।
अश्वरी मूत्रक्षक्षश्च नाशमायाति निश्चितं ॥
क्वाथः शुण्डादिनामायं दीपनः पाचनः परः ।
हन्ति कोष्ठाश्रितं वातं कण्ठरुग्दमेद्गुणं” ॥
रुक्नुतं ।

शुण्डादिकाधः ॥ ५ ॥

“एलोपकुल्यामधकाश्वभेद-
कौन्तीश्वदद्वाष्टकैरुवूकैः ।
श्रितं पिबेदश्वजतुप्रगाढं
सशर्करं मूत्रगदेऽश्वरीषु” ॥

उरुवूक एरण्डस्तस्यात्र मूलं । मूत्रगदे मूत्रक्षक्षे ।
एलादिकाधः ॥ ६ ॥

“कुप्राण्डकरसं हिङ्गुयवक्षारयुतं पिबेत् ।
वस्तो मेद्रे शूलयुक्ते अश्वरीशर्कराक्षयेत्” ॥ ७ ॥

“वरुणत्वक्शिलाभेदशुण्डीगोक्षुरकैः कृतः ।
कषायक्षारसंयुक्तः शर्करां पातयत्यधः” ॥
क्षारो यवक्षारः ॥ ८ ॥

“त्रिकण्टकस्य वीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतं ।
अवीक्षीरेण सप्ताहादश्वरीनाशनं पिबेत्” ॥
अवीर्मेधो ॥ ९ ॥

“वरुणत्वक्कषायस्तु पीतो गुडसमन्वितः ।
अश्वरीं पातयत्याशु वस्तिशूलश्च नाशयेत्” ॥ १० ॥
“क्वाथो वरुणमूलस्य तस्य कल्केन संयुतः ।
शियुमूलस्य च क्वाथः कटूष्णश्चाश्वरीं हरेत्” ॥ ११ ॥
“शृङ्गवेरयवक्षारपथ्याक्वालीयकान्वितः ।

अश्व

दधिमण्डो भिन्नचुग्रामश्वरीमाशु पानतः” ॥

शृङ्गवेरं नागरं ॥ १२ ॥

“नो जगधं क्षमिभिर्घनं सुतरुणं स्विग्धं शुचिस्थानजं
घस्ते पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं क्षित्वा तुलां ग्राहयेत् ।
संयह्याशु चतुर्गुणाभ्यपि पचेत् पादावशेषं जलं
तत्तुल्येन गुडं वै दृढतरे भाण्डे पचेत्तत् पुनः ॥
ज्ञानैवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेघां पलं
शुण्डीवर्षाकवीजगोक्षुरकणापाषाणमिच्छीतला ।
कुप्राण्डचतुष्पाक्षवीजकुनटीवास्तुकशोभाञ्जनं
द्राक्षेक्षगिरिजाभयाक्षमिहतां चूर्णं क्षितानाक्षिपेत् ॥
पथ्याशौ प्रतिवासरं गुडमसुं योऽुत्तप्रसाहं नरः
खादेत्तस्य समस्तदोषजनितशस्त्रैः पतन्ति द्रुतं” ॥
एवार्वाकवीजं कर्कटीवीजं । पाषाणमित् हाथा-
कोडीति लोके । शीतला नीलदूर्वा । तथाच ।
“नीलदूर्वा स्मृता शस्यं शादलं हरितं तथा ।
शतपर्वा शीतकूम्भी शीतला वामनी तथा” ॥
इति निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ॥ कुनटी धान्यकं ।
गिरिजं शिलाजतु । क्षमिहत् विडङ्गं । वरुणा-
दिगुडः ॥ १३ ॥

“मझिष्ठा त्रापुषं वीजं जीरकः शतपुष्पिका ।

धात्रीफलं वदरकं गन्धकश्च मनःशिला ॥

गतेषां समभागानां चूर्णं टङ्गमितं नरः ।

भक्षयेन्मधुना साङ्गे पतेत्तस्याश्वरी भवं” ॥ १४ ॥

“पलद्वयमिते कोष्णे कुलत्पस्य श्वते तु यः ।

लवणं शरपुष्कस्य साङ्गमावहयोन्मितं ॥

क्षिप्वा पिबेत् पतेत्तस्य मूत्रेण सममश्वरी ।

शर्करा सिकता चापि दृष्टमेतदनेकधा” ॥

इत्यश्वस्यधिकारः ॥ १५ ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(अस्या निरुक्तिमाह भोजः ।

“तुल्यतामश्वना याति तस्मात्तामश्वरीं विदुः” ।

इति माधवकृतस्मृतिनिश्चयस्यान्यतमटीकाकृतोक्तं ॥

“पिठमाटकदोषेण अथवा मूत्ररोधनात् ।

अतिपथ्याक्षाभिचारैर्जायते चाश्वरीगदः ॥

मूत्राविष्टौ च पितरौ सुरतं कुरुते यदि ।

मूत्रेण सहितं युक्तं व्यवते गर्भसम्भवं ॥

पञ्चजस्य खदेहस्य स च तत्र प्रजायते ।

मूत्रं मूत्रस्य संस्थाने करोति बन्धनं त्रिवु ॥

सोऽप्यसाध्यो मूत्रगदश्चात्पाद्वति मानुषे ।

तारुण्ये चापि साध्यश्च जायते मूत्रशर्करा ॥

विपरीतेन चोत्ताने स्त्रिया च पुरुषेण वा ।

शुक्रश्च प्रवहेत्तस्य स्त्रीशुक्रं विचिनोति च ॥

पुनश्च मेहने वासः वातेन शोणितश्च तत् ।

सयं दत्तं प्रपद्येत् मूत्रक्षारं रुण्डि च ॥

तेन मूत्रप्ररोधश्च जायते तीव्रवेदना ।

अण्डसन्निधित्वा याति शर्करा शूलसाध्यका ॥

अतो वक्ष्यामि भैषज्यं श्वणु पुत्र ! महामते” ॥

अस्याश्विकित्सा यथा ॥

“शुण्डीगोक्षुरकस्यैव वरुणस्य त्वचस्तथा ।

क्वाथो गुडयवक्षारयुतश्चाश्वरिनाशनः ॥ १६ ॥

गोक्षुरकस्य बीजानां धातुमाक्षिकसंयुतं ।

चूर्णं माक्षिषदुग्धेन पानश्चाश्वरिपातनं” ॥ १७ ॥

अस्यां पथ्यानि यथा ॥

अश्व

“पुराणयष्टिकाशालिरक्ततरुणकास्तथा ।

श्यामाकः कोद्रवोद्दालो मर्कटीदणधान्यकं ॥

कुलत्पयवगोधूमास्तथाचैवाष्टकी भिषक् ।

वातघ्नाश्च प्रयोक्तव्या भोजने वातरोगिण्यां ॥

क्रौञ्चाद्यानि च मांसानि पथ्यान् अश्वरिनाशने”

इति हारीतः ॥

“विशेषयेदस्तिगतन्तु शुक्रं

मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाश्वस्युपजायते तु

क्रमेण पित्तेष्विव रोजना गोः ॥

कदम्बपुष्पाक्षतिरश्मनुल्या

क्षत्वा त्रिपुष्पाप्यथवापि मृद्वी ।

मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा

मूत्रं रुजां तस्य करोति वस्तौ ॥

ससीवनीमेहनवस्तिशूलं

विशीर्णधारश्च करोति मूत्रं ।

गृह्णाति मेढ्रं स तु वेदनाती

मुञ्चः श्वणुमुच्चति मेहते च ॥

क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह साष्टक्

तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।

यथाश्वरी माखतभिन्नमूर्त्तिः

स्याच्छर्करामूत्रपथात् क्षरन्ती” ॥ १८ ॥

चिकित्सा यथा ॥ १९ ॥

“क्रिया हिता त्वश्वरिशर्कराभ्यां

क्षक्षे तथैवेह कफानिलाभ्यां ।

कार्थ्याश्वरीभेदनपातनाय

विशेषयुक्तं श्वणु कर्मसिद्धं ॥

पाषाणभेदं लघ्वकं श्वदंष्ट्रा-

पाठाभयाद्योषशटीनिकुम्भाः ।

हिंखीखराश्वसितिमारकाभ्या-

मेवार्वाकाणां त्रिपुषस्य वीजं ॥

उपकुक्षिका हिङ्गु सवेतसाक्षं

स्याद् द्वे दृष्टव्यौ हृष्टवा वचा च ।

चूर्णं पिबेदश्वरिभेदि पक्वं

सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणैः ॥ २० ॥

शियोक्तु यूषो मृदुमूलकल्का-

दिल्वप्रमाणादुद्धततैलभृष्टात् ।

शीतोऽश्वसित्यादधिमण्डयुक्तं

पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥ २१ ॥

जलेन शौभाञ्जनमूलकल्काः

श्वतो हितश्चाश्वरिशर्कराभ्यां ॥ २२ ॥

पीत्वा च मद्यं निगदं रथेन

हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।

तैः शर्करा प्रथवतेऽश्वरी तु

श्राप्येन्नचेच्छल्यविदुद्धरेता” ॥ २३ ॥

अस्यां वर्जनीयान्याह ।

यायामसन्धारणशुष्कभक्ष-

पिष्टाद्ववातार्ककरथवायान् ।

खर्जूर-शालूक-कपित्थ-जम्बु

विषं कषायश्च रसं भजेन्न” ॥

इति च चरकः ॥

घतसोऽश्वस्यो भवन्ति । क्षेपणा वातेन पित्तेन

मुक्तेय वेति । तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः स्नेहामूत्रसम्पत्तौ तु प्रविश्य वस्तिमशरीरं जनयति । तासां पूर्वरूपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरसुष्कशेषसां वेदना कृच्छ्राज्वरावसादौ वस्तिगन्धित्वं मूत्रसेवि ।

“यथासं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविषं ।

पूर्वैरूपेऽश्वतः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः” ।

अथ ज्ञातासु नाभि-वस्ति-सेवनी-नेहनेत्यन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारारुहः सरधिर-मूत्रता मूत्रविकिरणश्च गोमेदकप्रकाशमनाविलं सस्विकृत विरुजात धावन-सङ्घन-उवन-एक-याना-ध्वगमनैवास्या वेदना भवति ।

तत्र स्नेहामशरी स्नेहममममभवहरतोऽत्यर्थमुप-लिप्याधः परिहृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिकाय खो-तो विरुण्डि तस्य मूत्रप्रतिधाताहल्यते मिद्यते निकुयत इव च वस्तिगुरुः शीतच भवति । अश्वरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती जुकुटाखप्रताकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां स्नेहिकौमिति विद्यात् ।

पित्तयुक्तं स्नेहा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परि-हृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिकाय खोतो निरुण्डि तस्य मूत्रप्रतीधातादुष्यते दूष्यते दह्यते पथ्यते इव वस्तिरुण्यवातच भवति । अश्वरी चात्र सरक्ता पीतावसासा कृष्णा भक्तावकास्त्रिप्रतिमा मधु-वर्णा वा भवति तां पैतिकौमिति विद्यात् ।

वातयुक्तं स्नेहा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परि-हृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिकाय खोतो निरुण्डि तस्य मूत्रप्रतीधातातीना वेदना भवति तथात्यर्थं पीथमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति नेष्टं मृद्राति वायुं स्पृशति विरुजते विदहति वात-मूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण वास्य मेहतो निःसरन्ति । अश्वरी चात्र श्यामा परवा विषमा खरा कदम्ब-पुष्पवत् कण्टकाचिता भवति तां वातिकौमिति विद्यात् ।

प्रयेयैतास्त्रिहोऽश्वर्यो दिवास्त्रि-समशनाध्यशन-शीत-खिग-गुरु-मधुराहारप्रियतादिशेषेय बा-लानां भवन्ति तेषामेवात्यवस्तिक्तायत्नदुपचित-मांसत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति । मह-तान्तु मुक्राश्वरी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभि-धातादतिमैथुनादा शुक्रच तिलमनिर्गच्छिमाग-गमनादनिर्लोमितः संयच्छ मेष्ट्रवणयोरन्तरे संहरति संह्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमा-रुणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां रुषणयोश्च त्रययु-मापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रवि-लयमापद्यते तां मुक्राश्वरीमिति विद्यात् ।

अस्याधिकित्वा यथा ।

“अश्वरीदारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।

व्यौषधैस्तमः साध्यः प्रहृष्टेदमर्हति ।

वस्य पूर्वेषु रूपेषु चेहादिक्रम इष्यते ।

तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मलान्येषवतः ।

हृतेः क्षारेः कषायैश्च क्षीरेः शीतैरवस्तिभिः ।

यदि नोपशमं गच्छेत् द्वेस्तत्रोत्तरो विधिः ।

कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः चिद्धिरिहाश्रुवा ।

उपशमो जद्यन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ।

अक्रियायां श्रुवा मध्यः क्रियायां सशब्दो भवेत् ।

तस्मादाष्टक्यं कर्तव्यमीश्वरं साधुकारिणम् ।

अथ रोगान्वितमुपस्विग्वमपकृष्टदोषमीषव् क-

श्चित्तमभ्यस्तस्त्रिभशरीरं सुक्लवन्तं हतवस्तिमङ्गल-

स्वस्तिवाचनमग्राधरणीयौक्तेन विधानेनोपक-

ल्पितसन्मारमान्वास्य ततो बलवन्तमविक्रव-

माजानुसमे पलके प्रागुपवेश्य पुरुषश्च तस्योत्सरे

निधनपूर्वकायमुक्तानमुन्नतकोटीकं वस्त्रधारकोप-

विष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहाववजं

रुज्जेण शाटकेर्वा ततः स्वभक्तानामिप्रदेशस्य

वामपार्श्वं विमृश मुष्टिनावपीडयेदधोनामेर्याव-

दम्यर्थः प्रपन्नेति । ततः चेहाम्भक्ते क्लृप्तनखे

वातहस्तप्रदेशिनीमधने पायौ प्रविधावानुसे-

वनीमासाद्य प्रयत्नवलाभ्यां पायुनेष्टान्तरमानीय

निर्घालोकमनायतनविषमश्च वस्ति सन्निवेश्य मृश-

मुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथायश्चिरविवेनतं शल्यं

भवति ।

“सचेष्टाहृतिशल्ये तु विरुतास्तो विचेतनः ।

हृत्वहन्तशीर्षं च निर्बिकारो मृतोपमः ।

न तस्य निर्हरेच्छल्यं निर्हरेत्तु क्षियेत सः ।

विना त्वेतेषु रूपेषु निर्हर्तुं वसुपाचरेत् ।”

इति सञ्जतः ।

“अयोरजः अक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजयेत् ।

अश्वरीं विनिहन्त्यासु मूत्रकृच्छ्रं दारुणं ।”

॥ १ ॥ लौहप्रयोगः ॥ १ ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ।)

अश्वरीः, षुं, (अश्वरीं मूत्रकृच्छ्रं हन्ति । अश्वरी +

हन् + टक् ।) वरुणहस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अश्वरीहरः, षुं, (अश्वरीं हरति । अश्वरी + ह +

चच् ।) धान्यविशेषः । इति रत्नमाला । दे धान

इति ख्यातः ।

“वरुणः कपवातज्ञे भेदी चोष्णोऽश्वरीहरः” ।

इति वैद्यकद्रव्यगुणः ।)

अश्वसारः, षुं, (अश्वः सारः ।) लौहः ।

इत्यमरः । (“प्राणाः सत्वरमश्वसारकठिना

गच्छन्ति गच्छन्त्वमी” । इति साहित्यदर्पणे ।)

अश्वरीः, षुं, (अश्वन् + ईर ।) अश्वरीरोगः ।

इत्युणादिकोषः ।

अश्वोत्थं, स्त्री, (अश्वनः उत्तिष्ठति यत् । उत् + श्वा

+ क ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ।

अश्वं, स्त्री, (अश्वते व्याप्नोति नेत्रं कण्ठं वा अश्व +

रक् ।) नेत्रजलं । इत्युणादिकोषः ।

“तामप्यश्वं नवजलमयं मोचयिष्यत्ववश” ।

इति मेघदूते ।

“सलीभिरत्रोत्तरीक्षित्वामिमाम्” । इति कु-

मारे ।) रत्नं । इत्यमरटीका ।

अश्वदधानः, त्रि, (न अश्वदधानः । नञ्त्वत्पुरुषः ।)

अश्वदहीनः । यथा देवलः ।

“प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा अश्वेयुदाहता ।

नास्ति ह्यश्वदधानस्य धर्महात्ये प्रयोजनम्” ।

इति आश्वतत्तं ।

अश्वडा, स्त्री, (न अश्वडा । नञ्त्वत्पुरुषः ।) शास्त्रार्थे

अदृष्टप्रत्ययः । यथा,—

“विधिहीनं भावदुष्टं हृतमश्वदया च यत् ।

तद्वरन्त्यसुराक्तस्य मृष्टस्य दुष्कृतात्मनः” ।

इति आश्वतत्तं । (मानविकारवृत्तिभेदः । यथा

अतौ,—

“कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अश्वदश्वडा

हृतिर्घोर्धोर्भोरित्वेत् सर्वं मन एव” ।

“अश्वदया च यदन्तं तत्तामसमुदाहृतम्” ।

इति गीतायाम् ।)

अश्वज्येयं, त्रि, अश्वज्येयं । आदरायोग्यं । शास्त्रार्था-

दृष्टप्रत्यययोग्यं । अतु शब्दपूर्वकं धावातोर्ध्वप्रत्यये

पञ्चान्नञ्समासेन निष्पन्नं । (“किमनेनाश्वज्ये-

व्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिहृतेनाख्यनेन” । इति

पञ्चतन्त्रे ।)

अश्वपः, षुं, स्त्री, (अश्वं रत्नं पिबति यः । अश्व +

पा + ड ।) राक्षसः । इत्यमरः ।

अश्वजमोजी, [न] त्रि, (न अश्वजमोजी । नञ्त्वत्-

पुरुषः ।) अश्वजमान्त्रकः । यथा । दुर्गसिंहोऽपि

अश्वजमोजीत्यस्य सति भोजने अश्वजमेव

सुहृन् अश्वजमिति न नियमः । तथात्वे त्रवलोपः

स्यात् । इति प्रायश्चित्ततत्तं ।

अश्वजो, [न] षुं, (अश्वजमस्यस्य । अश्वज +

इन् ।) अश्वपक्ष्यञ्जन्त्यः । यथा मनुः ।

“नाद्यात् शूद्रस्य पक्षान्नं विद्वानश्वजिनो द्विजः ।

आददीतामनेवास्माददत्तावेकराचिक” ।

अश्वजिनः अश्वपक्ष्यञ्जन्त्यस्य । इत्याङ्गिका-

चारतत्तं ।

अश्वज्येयः, षुं, (न अश्वज्येयः । नञ्त्वत्समासः ।) अश्वज-

नर्हः । अश्वज्येयप्राज्ञः । यथा । अचिक्रा-

ध्वपौ,—

“पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्तुता ।

अश्वहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या रुक्मी सृता ।

यस्तु तां वरेयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्वज्येयमाह्वेयं तं विद्याद्वृषलीपति” ।

इत्युदाहृतत्तं ।

अश्वान्तं, स्त्री, (अविद्यमानं अश्वान्तमत्र । नञ्त्व-

मासः) अश्ववर्तं । निर्व्यं । इत्यमरः । अमर-

हिते त्रि ।

अश्वान्तः, त्रि, अमरहितः । यथा । “अश्वान्तश्रुति-

पाठपूतसनाविभूतभूरिस्तवा जिह्वन्नक्षमुखौष-

विभ्रितनवसर्गक्रियाकेलिना । पूर्व्यं गाधिसुतेन

सामिघटिता मुक्तायु मन्दाकिनी यत् प्रासाददु-

कूलवज्जिरनिवान्दोलैरखेलद्विवि” । इति नेषधे

१ स्वर्गः ।

अश्विः, स्त्री, (अश्वति श्वनुत वा । अश्व भोजने अश्व

व्याप्तौ वा । आश्वीयते प्राहारार्थम् । आशि-

श्रिहनिभ्यां ऋषचेति इय स च हिव् डित्वात्

टिलोप आडो ऋषच ।) मृदादेः कोणः । इति

हेमचन्द्रः । अस्मादेरयमागः । इत्यमरः ।

अस्य

अस्य

अश्वः, पुं, (अश्वते मार्गं व्याप्नोति । अश्व व्याप्नो
अश्वमृषिकटीति हान् ।) घोटकः । तत्पर्यायः ।
पीतिः २ पीतो ३ वीतिः ४ घोटः ५ घोटकः ६
तुरगः ७ तुरङ्गः ८ तुरङ्गमः ९ वाजी १० वाहः
११ अर्वा १२ गन्धर्वः १३ हयः १४ सैन्धवः १५

कगे २५ गन्धपत्री २६ ह्यप्रिया २७ वाराहपत्री

इति प्रसन्नत्वे ॥

अथ

अश्वतरः, पुं, वेगसरः । नागगजविशेषः । इति मेदिनी ।

(“कम्बलाश्वतरौ चापि नागकालीयकृत्तया” ।

“रेरावतो महापद्म कम्बलाश्वतरावुभौ” ।

इति च महाभारते ।) गन्धर्वविशेषः । पुं वत्सः ।

इति धरणिः ।

अश्वत्यः, पुं, (अश्वत्यं जलमस्यास्ति । मूले चिक्र-
त्वात् । अश्व-आद्यच् । अश्वत्यवत् कामकर्मवाते-
रितिनित्यप्रचलितस्वभावत्वात् आशुविनाशित्वेन
शोऽपि स्यास्यतीति विश्वासानर्हत्वाच्च मायामयः
संसारवृद्धः । आत्मनिवृत्ताद्यपेक्षया न अचिरं
तिष्ठति अश्व इव तिष्ठति वा । स्या गतिनिवृत्तौ ।
एषोदरादिवात् पूर्वोत्तरपदान्ताद्योः सकारयो-
क्तकारौ सुप्रिय इति कः ।) खनामस्यातद्वृत्त-
विशेषः । पिपर इति पश्चिमदेशीयभावा । तत्-
पर्यायः । बोधिद्रुमः २ चलदलः ३ पिप्लवः ४
कुङ्गराशनः ५ । इत्यमरः । अश्वत्थावासः ६ चल-
पत्रः ७ पवित्रकः ८ सुमदः ९ बोधिवृत्तः १०
याज्ञिकः ११ गजमच्छकः १२ श्रीमान् १३ क्षीर-
द्रुमः १४ विप्रः १५ मङ्गल्यः १६ श्यामलः १७ गुह्य-
पुष्पः १८ सेव्यः १९ सत्यः २० शुचिद्रुमः २१ धनु-
वृद्धः २२ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वं । कमायत्वं ।
शीतलत्वं । कफपित्तविनाशित्वं रक्तदाहशमन-
कारित्वञ्च । तत्पक्षफलस्य गुणाः । तद्यो योनि-
दोषहारित्वं । शीतलत्वं । अतिवृद्धत्वं । पित्त-
क्षयिष्यत्वं । दाहहृद्दिशोऽथारविदोषनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ।

(“अश्वत्योऽङ्गुलीरञ्जन्ययोधानां प्रणानि च ।

कषायमधुरास्त्राणि वातलानि गुरूणि च” ।

इति चरकः ।

अश्वत्यदेवायतनप्रशान-

वल्लीकसन्ध्यासु चतुष्यधेषु ।

याम्बे सपिन्ने परिवर्जनीया

ऋक्षे गरा मर्मसु ये च दद्यात्” ।

इति सुश्रुतः ।)

अश्वत्यवन्दनकालमन्त्राः ।

“अश्वत्यं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्ने प्रहरदये ।

अत ऊर्ध्वं न वन्देत् अश्वत्यन्तु कदाचन ॥

(ॐ) चक्षुःशब्दं मुजस्यन्दं तथा दुःखप्रदर्शनं ।

श्रवणाच्च श्रुत्यागमश्रुत्य प्रमयाय मे ॥

अश्वत्यरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः ।

त्वां दृष्ट्वा नश्यते पापं दृष्ट्वा लक्ष्मीः प्रवर्तते ॥

प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्रुत्य नमोऽस्तु ते” ॥

इति स्मृत्युत्सारे हलायुधधृतवचनं ॥ गर्हभाण्ड-

वृद्धः । इति विश्वः ।

“बोधिद्रुः पिप्लवोऽश्वत्यश्चलपत्रो गजाशनः ।

पिप्लवो दुर्धरः शीतः पित्तश्लेष्मघ्नाखजिव् ॥

गुरुस्तवरको रूक्षो वरुणो योनिविशोद्यनः” ॥

अथ पिप्लवभेदः । गजहृद इति हिन्दिभाषा ।

“पारिशोऽन्यः फलीशश्च कपिचूतः कमण्डलुः ।

गर्हभाण्डः कन्दराण्यकपीतनसुपायश्चक्राः ॥

फलीशो दुर्धरः सिग्धः क्षिमिश्रकफप्रदः ।

अथ

मलेऽस्त्रमधुरो मूले कषायः खादुमज्जकः” ॥

अथ वेलियापिप्लवः ।

“नन्दीवृक्षोऽश्वत्यभेदः प्ररोही गजपादपः ।

स्यालीवृक्षः क्षयतसः क्षीरो च स्याद्वनस्पतिः ॥

नन्दीवृक्षो लघुः खादुस्तिक्तसुवर उष्णकः ।

कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफाद्यनुत्” ॥

इति भावक्रकाशः ॥ तस्य विष्णुस्वरूपत्वं यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं त्वयाश्वत्यवटौ गोप्राज्ञायसमौ कृतौ ।

सर्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ” ॥

सूत उवाच ॥

“अश्वत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।

रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपपटक् ॥

दर्शनस्यार्थसेवासु ते वै पापहराः स्तवाः ।

दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो भुवः” ॥

ऋषय ऊचुः ।

“कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

एतत् कथय सर्वज्ञ संशयोऽत्र महान् हि नः” ॥

सूत उवाच ॥

“पार्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल ।

अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विष्णुः कृतः पुरा ॥

ततस्तु पार्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।

रेतःसेकसुखभंशकम्पमाना तदा रषा” ॥

पार्वत्युवाच ।

“कृमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखं ।

तस्मान्मम सुखभंशात् यूयं वृक्षत्वमाप्स्यथ” ॥

सूत उवाच ।

“एवं सा पार्वती देवी अश्वत्थं क्रुद्धमानसा ।

तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ

वभूवुर्वोऽधिवटौ मुनीश्वराः ।

बोधित्वं चार्किर्दिनं विनैव

न संस्पृशेदर्कजवारयोगात्” ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥

ऋषय ऊचुः ।

“अस्पृश्यत्वं कथं जातं सूत बोधितरः स्वयं ।

स्पृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासरे” ॥

सूत उवाच ।

“समुद्रमथनादयानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः ।

अथैव कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥

यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्यार्यात्मनः ।

तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनः” ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

“असंख्यं कथं ज्येष्ठां कृमिणा परीक्षीयते ।

तस्मान्ममायुजामेवामलक्ष्मीं मधुसूदन ॥

विवाहोदाह्वानं पश्चात् रथ धर्मः सनातनः ।

तस्मात् धर्मव्यतिक्रामं न कुर्या मधुसूदन ॥

इति तद्वचनं श्रुत्वा स निष्कलेकभावतः ।

उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ॥

आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किञ्च ।

स्त्रूलोर्ध्वं सुकवचनां विरूपां विभर्तीतनुं ॥

खवदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गुशिरोरुहां ।

अथ

स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमं ॥

वेदध्वनिसमायुक्तमानवानास धर्मवित् ।

होमधूपसुगन्धाणां वेदधोषेन नादितं ॥

आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साव्रवीदिदं” ॥

ज्येष्ठोवाच ।

“नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ॥

नात्रागमिन्ने भो ब्रह्मन् नयस्यान्यत्र मां ब्रवं” ॥

उद्दालक उवाच ।

‘कथं नायासि किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव ।

तव श्रोग्या च वसतिः का भवेत्तददस मां” ॥

ज्येष्ठोवाच ।

“वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन् अतिथीनाश्च पूजनं ।

यज्ञदानादिकं यच्च नैव तत्र वसाम्यहं ॥

परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।

पितृदेवानां यत्र तत्र नैव वसाम्यहं ॥

दानशौचे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः ।

परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम ॥

वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननं ।

निष्ठुरं माषणं यत्र तत्र सन्धवसान्यहं” ॥

सूत उवाच ।

“इति तद्वचनं श्रुत्वा विसन्नवदनोऽभवत् ।

उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह” ॥

उद्दालक उवाच ।

“अश्वत्यवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मीः श्रम्यतां क्षणं

आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः” ॥

सूत उवाच ।

“इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।

प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा ॥

तदा खरोद करुणं मर्तुम्यागेन दुःखिता ।

तत्तस्याः क्रान्तिं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽदृश्योत् ॥

तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्दिष्टमानसा” ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

“स्वामिन् मङ्गलिनी ज्येष्ठा स्वामित्वागेन दुःखिता ।

तामाश्रययितुं याहि कृपालो यद्यहं प्रिया” ॥

सूत उवाच ।

“लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः ।

आश्रययन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत्” ॥

विष्णुरुवाच ।

“अश्वत्यवृक्षमासाद्य सदा लक्ष्मीः स्थिरा भव ।

ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥

मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।

अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल” ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥

वैशाखमासे तस्य सेचनफलं यथा,—

“वैशाखे सिद्धयेन्नित्यं विष्णुमश्वत्यरूपिणं ।

चतुर्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवो जनः ॥

गण्डूषमात्रतोयेन कृत्याद्योऽश्वत्यसेवनं ।

शोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः ।

अश्वत्यमूलं विप्रर्षे यो वज्राति शिलादिभिः ।

अश्वत्यरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति ॥

अश्वत्यद्रुममालोक्य प्रणामं कुरुते तयः ।

आयुर्द्विर्भवेत्तस्य वर्द्धन्ते सर्वसम्पदः ॥

अश्व

यथाश्वत्यतले विप्र धर्मेकस्मिन् विधीयते ।
 न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने ॥
 तत्र तीर्थानि सर्वाणि त्रिखोतादीनि जैमिने ।
 यत्राश्वत्यतस्तित्तेत् यकोऽपि शाखिनां वरः ॥
 अश्वत्थपूजकी यस्तु सं एव हरिपूजकः ।
 अश्वत्थमूर्तिर्भगवान् स्वयमेव यतो द्विज ॥
 तदज्ञानाद्विजस्येष्ट योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः ।
 संसारे नास्ति तत्कर्म यत् कृत्वा स च सुधाति ॥
 अश्वत्थो वृक्षराजोऽयं हरिमूर्तिः प्रकीर्तितः ।
 तस्मादश्वत्थहन्तृणां ज्ञाता कोऽपि न विद्यते ॥
 अश्वत्थं पश्यतो विप्र स्पृशतः स्मरतस्तथा ।
 देहस्य पातकं तस्य हरैत् प्रणमतो हरिः ॥
 विजोक्त्याश्वत्थहन्तारं यः शक्तो न निवारयेत् ।
 तन्नेत्रयुग्मं वडिशैर्भेदोत्पाद्यते स्वयं ॥
 अश्वत्थच्छेदनं मूढ मा कुर्वति वदेन्न यः ।
 तस्य जिह्वां कुरिकया स्वयं हन्ति भास्करिः ॥
 अश्वत्थशाखामेकां यः खल्यामपि निहन्ति यः ।
 स कोटिब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 यत्पापं ब्रह्महत्यायां गुरुस्त्रीगमने च यत् ।
 सुरापाने तथास्तेषु न्यासापहरणे तथा ॥
 यत्पापं भ्रूणहत्यायां गोहत्यायां द्विजोत्तम ।
 स्त्रीहत्यायाश्च यत्पापं परस्त्रीगमने तथा ॥
 शरणागतहत्यायां हत्यायां सुहृदां तथा ।
 विश्वासवाक्यकथने परहिंसाविधौ च यत् ॥
 यत् पापं परनिन्दायां हरिवासरभोजने ।
 अश्वत्थच्छेदनादुधोरं तत् पापं प्राप्यते जनैः ॥
 विष्णुमूर्तेर्जंगो मोहादश्वत्थस्य निहन्ता यः ।
 तत्तुल्यः पातकी कोऽपि न श्रुतः क्षितिमगच्छे ॥
 वदान्श्वत्थमाहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनं ।
 साक्षादेव स्वयं विष्णुरश्वत्थोऽखिलविश्वराट् ॥
 तद्भक्तिं कुर्वतः पुंसो विद्यते नाशुभं क्वचित् ।
 अश्वत्थं सेवते यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः ॥
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदम् ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे अश्वत्थसेचनं नाम
 ११ अध्यायः ॥
 (अस्थिररूपः संसारवृत्तः । यथा, गीतायाम् ।
 “ऊर्ध्वसुलभधःशाखमश्वत्थं प्राञ्जल्ययम् ।
 क्रन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्” ।
 विस्रस्तु गीतायां पञ्चदशोऽध्याये द्रष्टव्यः ॥)
 अश्वत्थभेदः, पुं, (अश्वत्थस्य भेदो विभिन्नता यस्मिन् ।)
 स्थानीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वत्था, स्त्री, पूर्णमातिथिः । इति मेदिनी ॥
 अश्वत्थामा, [नृ,] पुं, (अश्वत्थेव स्थाम वगं यस्य ।
 पृथोदरादिवत् सस्य तः । अथवा अश्व इव
 तिरुति युद्धे । अश्व + स्था + मनिन् ।) द्रोणा-
 चार्यपुत्रः । स तु चिरजीवी महारथी च ।
 तत्पर्यायः । द्रोणीसुतः २ द्रोणायनः ३ । इति
 त्रिकाण्डशेषः । द्रोणिः ४ । इति स्मार्तः ॥ वृद्धा-
 मावे द्रोणिः ५ ॥ (ययं खलु ज्ञात एव अश्व इव
 ननाद अतोऽस्य अश्वत्थामेति नाम । तथा च
 भारते ।
 “अश्वमत् गौतमीपुत्रमश्वत्थामानमेव च ।

अश्व

स ज्ञातमात्रो अश्वमत् यथैवैश्वरा हयः ॥
 तच्छ्रुत्वानर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् ।
 अश्वत्थेवायं यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ॥
 अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति” ।)
 अश्वत्थी, स्त्री, (क्षुद्रोऽश्वत्थः । अश्वत्थ + अल्पायं
 डीप् ।) वृक्षविशेषः । पिप्पली इति लोके ।
 तत्पर्यायः । लघुपत्री २ पवित्रा ३ ऋषपत्रिका
 ४ पिप्पलीका ५ वनस्था ६ अश्वत्थिका ७ । अस्या
 गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । अक्षुपित्तनाशित्वं ।
 विषदाहप्रशमनकारित्वं । शुर्ब्विण्णा हितकारि-
 त्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वदंष्ट्रा, स्त्री, (अश्वस्य दंष्ट्रा इव आकृत्या ।) गो-
 क्षुरवृक्षः । इत्यमरः ॥
 अश्वन्तं, स्त्री, (अश्व- (सु)-नामन्तो यस्मिन् ।) अशुभं ।
 क्षेत्रं । क्षुली । अगवधि । मृतं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अश्वपीनः, पुं, (अश्वान् पालयतीति, अश्व +
 पाल + कर्मणि उपपदे अश्व प्रत्ययः ।) घोटक-
 रक्षकः इति अश्वपालिकशब्दटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥ सहस् इति आरवीभाषा । (“दत्ता-
 तङ्गोऽङ्गनामानमुत्तसरणिः संभ्रमादश्वपालैः प्र-
 अयोऽयं भवङ्गः प्रविशति न्यपतेर्मन्दिरं मन्दु-
 रायाः” इति रत्नावल्याम् ।)
 अश्वपुच्छी, स्त्री, (अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्याः ।)
 माघपर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्ववाणः, पुं, (अश्वस्य वाण इव । काशस्य पुण्यं
 अश्ववाणवत् विभाति ।) काशः । केश्या इति
 भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अश्वमहिषिका, स्त्री, (अश्वमहिषयो वैरम् । इन्द्रा-
 दुन् वैरमैथुनिकयोरिति अश्वमहिषं + वृन् ।)
 अश्वमहिषयोरित्यवैरं । इति शब्दरत्नावली ॥
 अश्वमारः, पुं, (अश्वं मारयति । अश्व + मृ +
 अश्वमारकः ।) णिच् + अण् । करवीरवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (“लाक्षारैवतकुटजाश्वमार-
 कटफलहरिद्राहयनिम्बसप्तच्छदमालवस्त्रायमाणा
 चेति” । इति सुश्रुते ॥
 “करवीरः श्वेतपुष्पः श्वेतकुम्भोऽश्वमारकः” ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 “तत्र स्त्रीतकाश्वमारगुह्येत्वादि ।
 सुश्रुतस्य कल्पस्थानेऽभिहितं” ॥)
 अश्वमुखः, पुं, (अश्वस्य मुखमिव मुखं यस्य । किन्नरः ।
 इति हलायुधः । (स्त्री, किन्नरी । किम्बुरुषस्त्री ।
 यथा कुमारः ।
 “न दुर्बलश्चोनिपयोधरात्ता
 भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुखः” ॥)
 अश्वमेधः, पुं, (अश्वः मेधते हिंस्यते यत्र । मेध-
 हिंसने + घञ् ।) यज्ञविशेषः । इति जटाधरः ॥
 यत्र लक्षणविशेषाक्रान्तमश्वं संप्रोक्ष्य कपाले
 जयपत्रं वद्धा त्यजेत् तद्वृत्तार्थं युरुषविशेषं नियो-
 जयेत् संवत्सरान्ते अश्वे आगते सति अथवा
 केनापि संबद्धे युद्धे कृत्वा तमानीय यथाविधि
 वधं कृत्वा तदपया होमः कर्तव्यः । कामनानु-
 सारेण तत्फलं । भोक्तः ब्रह्महत्यापापक्षयः स्वर्गश्च ।

अश्व

यथा । आपस्तम्बः ।
 “राजा सार्वभौमः अश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्व-
 भौमः” । इति ॥ प्रायश्चित्तात्मिकाश्वमेधो यथा ।
 विष्णुः ।
 “अनुपातकिनश्च न हं पातकिनो यथा ।
 अश्वमेधेन सुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा” ॥
 अपि च ।
 “अश्वमेधेन सुध्यन्ति महापातकिनश्चिमे” ।
 इति विष्णुस्मृत्याश्वमेधस्य प्रायश्चित्तत्वम् । पापक्षय-
 स्वर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥ कलौ तस्य निषेधो
 यथा वृहन्नारदीये ।
 “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखं ॥
 इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाञ्जमैनीषिणः” ।
 इत्युदाहृतत्वम् । अन्यच्च । ब्रह्मपुराणम् ।
 “नराश्वमेधौ मयश्च कलौ वर्ज्या हिजातिभिः” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ० ॥ तत्फलजनककर्माणि
 यथा,—
 “वैशाखे मासि यः कुर्यात् प्रपां माधवतुष्टये ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
 अपि च ब्रह्मण्डे ॥
 “स्नानान् भक्ष्या गङ्गायां कर्तुकामस्य गच्छतः ।
 पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अश्वमेधिका, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 ठक्, ठन् वा ।) अश्वमेधयागोपयुक्तघोटकः ।
 इति जटाधरः ॥ (स्त्रीवलिङ्गे स्नानमभ्यासं महा-
 भारतान्तर्गतं चतुर्दशपर्वम् । यथा,—
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं सर्वपापप्रणाशनम्” ।
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तं तच्च चतुर्दशम्” ।)
 अश्वमेधीयः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 क् ।) अश्वमेधयज्ञीयाश्वः । तत्पर्यायः ययुः २ ।
 इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणम् ।
 “कालाम्भोधरसङ्काशः स्वर्णवर्णमुखो बली ।
 यस्य पार्श्वोभभावर्द्धचन्द्राकारौ सप्रभमौ ॥
 पुच्छं विद्युत्ततोकाग्रसुदरं कुन्दसन्निभं ।
 पादाक्षैव हरिद्वर्णैः कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ ॥
 ज्वलदग्निनिमा जिह्वा चक्षुषो भास्करोपमे ।
 विश्रजितो रोमराज्या सानुलोमविलोमया ॥
 विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चित्रो रजतविन्दुभिः ।
 यो वेगे वायुतुल्यः स्यादुच्चैर्लक्ष्म्यश्च यथा ॥
 यस्य गात्रोद्भूयो गन्धो गन्धर्वमपि मोहयेत् ।
 एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञीयः पशुरप्यते ॥
 अश्वस्य पाजकश्चातिवज्रवान् पुत्र उच्यते ।
 पुत्रतुल्यः सुहृदापि बज्रविघ्नः क्रतूत्तमः” ॥
 इति वाग्भिराश्वमेधम् ॥
 अश्वयुक्, [ज्] स्त्री, (अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोतीति
 अश्व + युज् + क्तिप् ।) अश्विनीनक्षत्रं । इत्यमरः ॥
 अश्वयुक्, [ज्] पुं, (अश्वेन नक्षत्रेण युक् युक्ता पौर्ण-
 मासी अश्वयुजः ।) मासी अश्वयुजि । आश्विनमासः ।

अश्व

इति शब्दरत्नावली ॥ (“अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु
याङ् कुर्यादिति स्मृतिः” ॥ भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः।
इति स्मृतः ॥)

अश्वरक्षः, पुं, (अश्वान् रक्षतीति । अश्व + रक्ष +
अण् ॥) घोटकश्वरक्षकः । अश्वपालः । इति जटा-
धरः ॥

अश्वरोधकः, पुं, (अश्वान् रण्डि । अश्व + रध् +
गुल् ॥) करवीररक्षकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वलाला, स्त्री, (अश्वस्य लालेवाकारेण ॥) सर्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । हलाहलः २ ब्रह्मसर्पः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्ववक्त्रः, पुं, (अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य ॥) किन्नरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अश्ववडवं, स्त्री, अश्ववडवानां समाहारः । अश्ववड-
वयोद्धे अश्ववडवौ । अश्ववडवानां द्द्वे अश्व-
वडवाः । इत्यमरटीकायां भरतः सारसुन्दरी च ।
घोड़ा घुड़ीर समाहारद्वन्द्वसमासे स्त्रीवलिङ्गेर
एकवचन इय इतरेतरद्वन्द्वे पुलिङ्गेर द्विवचन वज्र-
वचन इय इति भाषा ॥

अश्ववहः, पुं, (अश्वेन उह्यते यः सः । अश्व + वह +
अच् ॥) अश्ववाहकः । इति जटाधरः । घोड़-
सञ्चोयार इति भाषा ॥

अश्ववारः, पुं, (अश्वं वारयतीति । अश्व + वृ +
अण् ॥) सादी । इति हेमचन्द्रः । घोड़सञ्चोयार
इति भाषा ॥

(“परस्परौत्पीडितजानुभागा

दुःखेन निष्क्रमुरश्ववाराः” ॥

इति माघे ।)

अश्ववारणः, पुं, (अश्वं वारयति + अश्व + वृ + णिच्
+ ल्यु ॥) गलकाम्यलरहितगोसदृशपशुविशेषः ।
तत्पर्यायः । गवयः २ वनगवः ३ गोसदृशः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अश्ववित्, [द] पुं, (अश्वं अश्वविद्यां वेत्तीति ।
अश्व + विद् + क्तिप् ॥) नलराजः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (नलस्य राज्ञोऽश्वविद्याज्ञता वर्णिता
भारते । यथा ।

“बाहुकस्तुवाघाघ देहि विद्यामिमं मम ।

मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृह्ण्य पुरुषर्षभ ! ॥

ऋतुपथं ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।

हयज्ञानस्य लोमाश्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥

यद्योक्तं त्वं गृह्णायेदमक्षायां हृदयं परं ।

निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक” ॥

बाहुको बाहुकयेशधारी नलः ।)

अश्ववद्यः, पुं, घोटकचिकित्सकः । सालोतरी इति
हिन्दिभाषा । अश्वस्य वेद्यः इति षष्ठोत्तररूप-
समासनिष्पन्नः ॥

अश्वशाला, स्त्री, घोटकगृहं । घोड़ार पाइशाल ।
आस्तवल् इति भाषा । यथा वाजिशाला तु
मन्दूरा । इत्यमरः ॥ दे अश्ववस्यानगृहे । वाजिनो
ऽश्वस्य शाला गृहं वाजिशाला । अश्वशालादि च ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (“कोषागारमायुधा-
गारमश्वशालां हस्तिशालाश्च” ॥ इति भारते ।)

अश्वि

अश्वप्रदगालिका स्त्री, (अश्वप्रदगालयेर्वैरम् । इन्द्रा
हुन् वैरमैयुनिकयोरिति वुन् ।) अश्वप्रदगालयो-
र्वैरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

अश्वपङ्कगवं, स्त्री, (अश्व + पङ्कवच् ॥) अश्वपङ्कं ।
पङ्क्याः । इति पाणिनिः ॥

अश्वसेननृपनन्दनः, पुं, (अश्वसेनो नृपस्तस्य नन्दनः ॥)
सनत्कुमारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वी, स्त्री, (अश्व + टाप् ॥) घोटकी । घुड़ी इति
भाषा । तत्पर्यायः । वामी २ वडवा ३ । इत्यमरः ॥

अश्वारिः, पुं, (अश्वानामरिः ॥) महिषः । इति
जटाधरः ॥

अश्वारूढः, पुं, (अश्व आरूढो येन ॥) अश्वारोहः ।
घोटकोपरि कृतारोहणः । यथा । “अश्वारोहास्तु
सादिनः” । इत्यमरः ॥ हे अश्वारूढे । अश्वमारो-
हन्ति अश्वारोहाः । ज्ञात् वण् । सादयन्ति अश्व-
यन्ति अश्वान् सादिनः ग्रहादित्वात् णिन् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

अश्वारोहः, चि, (अश्वमारोहतीति । अश्व + आ +
रुह + अण् ॥) अश्वारूढस्थितयोद्धा । घोड़सोयार
इति भाषा । तत्पर्यायः । सादीर इत्यमरः ॥
अश्ववहः ३ । इति जटाधरः ॥ अश्ववारः ४
तुरगो ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वारोहः, स्त्री, अश्वगन्धारुहः । अश्ववाहके चि ।
इति मेदिनी ॥ (अश्वगन्धारुहोऽस्याः गुणा
व्याख्याताः ।)

अश्वारोही, [न] चि, अश्वारोहणविशेषः । अश्व-
रूढः । अश्वारोहणकर्त्ता । अश्वारोहणशीलः ॥
घोड़सोयार इति भाषा । अश्वमारोढुं शील-
मस्येत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अश्वारोहकः, पुं, अश्वगन्धारुहः । इति रत्नमाला ।
अश्वारुहः, (अश्वस्यान्वीव ।) देवसर्पपङ्कः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अश्विनी, स्त्री, (अश्वः अश्वरूपं विद्यते यस्याः । अश्व
+ इन् + डीप् ॥) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतप्रथम-
नक्षत्रं । अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशति-
तारा दक्षस्यापत्यत्वात् दाक्षायण्य उच्यन्ते । तत्प-
र्यायः । अश्वयुक् २ दाक्षायणी ३ । इत्यमरः ॥
सा चन्द्रस्य भार्या । नवपादात्मकमेघराशेरदि-
चतुष्पादरूपा च ॥ अस्या रूपं । घोटकनुखा-
कृतितारात्रयात्मकं । अस्या अधिष्ठात्री देवता
अश्वारूढपुरुषः । इति ज्योतिःशास्त्रं । तस्यां
जातफलं । “सदैव देवाभ्युदितो विनीतः सत्त्वा-
न्वितः प्राप्तसमस्तसम्पत् । योधाविभूषात्मज-
भूरितोषः स्यादश्विनीजन्मनि मानवस्य” । इति
कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्य मन्त्रकोपरि उदये कर्कट-
क्षत्रस्य १३० त्रिंशत्पलाधिकदण्डैको गतो भ-
वति । यथा । “तन्वि घोटकमुखाक्षवौ चित्रे
मन्त्रकोद्धेयमाजि वाजिनि । चारुचन्द्रमुखि
कर्कटोदयात् निर्गता गगनरन्ध्रलिप्तिका” ॥ इति
श्रीकालिदासकृतरात्रिलिप्तनिर्णयः ॥

अश्विनीकुमारौ, पुं, (अश्विन्या अश्वीभूतसंज्ञानाम-
सूर्य्यपत्न्याः यमजौ कुमारौ ।) अश्विनीसुतौ ।

अश्वी

अश्वीभूतसंज्ञानामसूर्य्यपत्न्याः यमजपुत्रौ । तौ
देवचिकित्सकौ । (यथा हरिवंशे,
“विवस्वान् कश्यपाञ्जलिं दाक्षायण्यामरिन्दम ! ।
तस्य भार्याभवत्संज्ञा त्राष्ट्री देवी विवस्वतः” ॥
“देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ” ॥)
निव्यद्विवचनान्तशब्दोऽयं ।

अश्विनोपुत्रौ, पुं, (अश्विन्याः पुत्रौ ॥) सर्व्वेद्यौ । इति
हेमचन्द्रः ॥

अश्विनीसुतौ, पुं, (अश्विन्याः सुतौ ॥) अश्विनीपुत्रौ ।
तयोः पर्यायः । सर्व्वेद्यौ २ अश्विनौ ३ दस्यौ ४
नासक्यौ ५ आश्विन्येयौ ६ । इत्यमरः । नासक्यौ ७
गदागदौ ८ । इति जटाधरः ॥ पुष्करसर्ज्जा ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अश्विनौ, पुं, (प्रशस्ता अश्वीः सन्ति ययोः । इति ।
यदा, अश्विन्याम् जातौ । सन्निवेलेत्यणौ नक्ष-
त्रेभ्यो वज्रलमिति लुकि लुक्त्वात्तलुकोति डीपो
लुक् ॥) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥

(“त्राष्ट्री तु सवितुर्मायां वडवारूपधारिणी ।
असृयत महाभागा सान्तरिद्धेऽश्विनावुभौ” ॥
इति महाभारते ।

“किमश्विनौ सोमरसं पिपासू” ।

इति भट्टौ ।)

(“अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।

दक्षस्य हि शिरश्चिह्नं प्रगस्ताभ्यां समाहितं ॥

प्रशीर्णां दशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।

वज्रियञ्च मुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥

चिकित्सितस्तु शीतान्तर्यद्दीप्तौ राज्यव्यग्रा ।

सोमाद्रिपतितच्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥

भार्गवश्चावनः कामी वृद्धः सन् विह्वलितं गतः ।

वीतवर्णस्त्रोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्गुवा ॥

एतेष्वान्येष्व वज्रभिः कम्पनिर्मिषगुत्तमौ ।

बभूवतुर्ग्रं पूष्याविन्द्रादीनां महात्मनां ॥

ग्रहास्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवींषि च ।

धूम्राश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्पन्ते द्विजातिभिः ॥

प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहायते ।

सौवामण्याश्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥

इन्द्राग्नौ चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।

स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्या हि देवताः ॥

अमरैरजरेत्तावद्विबुधैः साध्विपैर्ब्रुवैः ।

पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति” ॥

इति धरकः ॥

“अयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्चिह्नमिति
ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्तौ नः
श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवज्ञां यज्ञस्य शिरः-
सन्धातयं । तावच्चतुरेवमस्मिन्ति । अथ तयोरर्थं
देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य
शिरः संहितमिति” ॥ इति स्मृतः ॥)

अश्वीनः, चि, एकान्शकरणकदिनैकगम्यस्थानादिः ।

आश्विन इत्यमरः ॥ वज्रभावपक्षे अश्विनः ॥

अश्वीयं, स्त्री, (अश्वीनां समूहः । अश्व + वृ ॥) अश्व-
द्वन्द्वं । अश्वसमूहः । तत्पर्यायः । आश्वं २ । इत्य-
मरः ॥

अष्ट

अश्वीयः, चि, (अश्वीय दितः। अश्व + कृ।) अश्व-
दितकारी। इति मेदिनी। अश्वसम्बन्धीयः।
अश्वञ् (आदि-उभ-सक-सेट्।) दीप्तौ। ग्रहणे।
गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। अश्चयति अयते।
इति दुर्गादासः।

अषड्छीयः, चि, (अविद्यमानानि षड्छीयि यत्र।
अषड्छाशितश्चषड्छमेति स्वार्थे खः। अक्षि-
शब्दोऽत्र ओत्रेन्द्रिये वर्तते। षड्छीयस्य सक्-
ष्यत्वेनेति यच्।) यो मन्त्रादिर्वाभ्यां क्रियते न
तृतीयादीनां गोचरः। इत्यमरः। दुश्जने करा
मन्त्रणा इति भाषा।

अषाढः, पुं, (अषाढया युक्ता पौर्णमासी अषाढी,
सा यत्र मासे अश्व वा ऋषः। अषाढी पूर्णिमा
प्रयोजनस्य। प्रयोजनार्थे अश्व।) अषाढ-
मासः। व्रते यागादयः। इत्यमरटीकाष्टत-
द्विप्रयोगः।

अषाढाः, पुं, (अषाढ + स्वार्थ कन्।) अषाढमासः।
इति शब्दमासा।

अष्ट, [न] चि, (अष्टौ चतस्र व्याप्तौ कन्।) सप्तश्रृङ्गां
तुष्टं चेति कनिन्। संख्याविशेषः। अष्टाट इति
भाषा। गित्यश्चवचनान्तशब्दोऽयं। इति व्याक-
रणं। अष्टाष्टवाचकशब्दः। योगाङ्कः १ वसुः २
शिवभूतिः ३ दिग्गजः ४ सिद्धिः ५ ब्रह्मभूतिः ६
व्याकरणं ७ दिग्गजः ८ अष्टिः ९ कुलाद्रिः १०
येत्यर्थः ११। इति कविकल्पलता।

अष्टकः, चि, (अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य। अष्टन्
+ कन्।) अष्टसंख्या। अष्ट एवाष्टकः स्वार्थे क-
प्रत्ययः। अष्टसंख्याविशेषः यथा,—“गङ्गाष्टकं
पठति यः प्रयतः प्रमते वाष्प्रीकिना विरचितं
सुखदं मनुष्यः”। इति वाष्प्रीकीयगङ्गाष्टकं।
अपि च।

“अष्टतं केशवं विष्णुं हरिं सद्यं जनार्दनं।

सुखं नारायणश्चैव एतन्नामाष्टकं सुभं”।

इति ब्रह्मपुराणे श्रीविष्णुनामाष्टकं स्तोत्रं।

अष्टक्याः, पुं, (अष्टौ कर्णा यस्य।) ब्रह्मा। इति
शब्दरत्नावली।

अष्टका, स्त्री, (अष्टानि पितरोऽस्याम्। अष्ट् +
तकन्।) आष्टविशेषः। तिथिभेदः। तद्वयथा।
गौधान्नपौषमाषकाष्टगुणमासीयक्षणाष्टमी।
आग्निगुणमाष्टमी च। एतासु आष्टमात्रश्रुतं।
यथा। आषाढायणा अष्टे तिष्ठन् ऋष्याष्ट-
मीषु आष्टानि नित्यानि। यथा गोमिषः।

“अष्टका योर्द्धमायष्टायणास्तमिषाष्टमी”।

इति ब्रह्मपुराणे।

“पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च।
क्षुण्णपक्षे परिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्रो विभाव्यते॥
प्राज्ञापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी।
प्राज्ञा पृथेः सदा कार्या मासैरन्या भवेत्तथा॥
शक्तेः कार्या तृतीया स्यादेव मयगतो विधिः”।
मूले प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि
आष्टस्य प्रधानकालस्तदिति यावत्। ऐन्द्रो
शारिन्द्रदेवताकालसम्बन्धात्। एवं प्राज्ञापत्या

अष्ट

वैश्वदेवकी च। मासैः पश्याः। तथा च गोमिषः।
“यद्युवाच्यतरसम्भारः स्यात्तदापि पशुनैव कु-
र्यात्” इति। यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे
पशुरपि कृत्य एव। कागोऽनादेशे पशुः। इति
गौतमात्। न च तैष्या ऊर्द्धमष्टम्यां गौः। इति
गोमिषसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वं
मिति वाच्यं। तदसम्भवे पशुरित्यनेन यः पशु-
रुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात्। तैषी
पौषी। वस्तुतस्तु हरिवंशे ऋगोऽपि विहितः।
यथा,—

“इत्थाकुलु विकुत्तिं वै अष्टकायामघादिश्वत्।
मांसमानय आजाय ऋगं हत्वा महानलः”।

इति। स्त्रिया नधामावसाह सयव।

“अवध्याश्च स्त्रियं प्राज्ञस्त्रियं गृह्योनिगतामपि”।
एतदर्थं ब्रह्मपुराणेऽपि। आरण्यानामगस्य-
प्रोक्षितत्वं वक्ष्यते। पशुमावे स्त्रीलीपाकेन। यथा
गोमिषः। “अपि वा स्त्रीलीपाकं कुर्वीत”।
इति। तद्विधानन्तु।

“स्त्रीलीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पिकं।

अप्येतेन सवत्सायास्तद्वत्सा गोः पशुस्थाने”।

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं ग्राह्यं। अन्विति ओ-
दनधरोः पश्चात्। अतएव सातातपः।

“नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा।

पितरः सृष्टयन्त्रममृतासु मघासु च॥

तस्माद्वात् सदा द्युतो विद्युत्सु प्राज्ञेभ्यश्च”।

तस्मादर्थं प्रधानं। पूपादिकान्तूपकरणत्वेन शक्ताना-
मावश्यकं उभयत्र सदेति अवयवात्। तथा च।

“नित्यं सदा यावदाद्युर्न कदापिदतिक्रमेत्।

उपेत्यातिक्रमे दोषश्च्युतेरत्यागदर्शनात्॥

फलाश्रुतेर्वीक्ष्या च तत्तत्त्वमिति कीर्तितं”।

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

गौधान्नपौषस्य क्षणाष्टमी पूपाष्टका। गौध-
चान्नमाषस्य क्षणाष्टमी मांसाष्टका। गौध-
चान्नमाषगुणस्य क्षणाष्टमी शकाष्टका। केवाशि-
न्मते गौधचान्नान्नस्य क्षणाष्टमी अष्टकापद-
वाच्या। तासु क्रमात् पूपमांसशकैः षाट्पौष-
षिकं आष्टं कर्त्तव्यं। इति ब्रह्मवायुविष्णुधर्मोत्तर-
पुराणानि॥

अष्टकाङ्गं, स्त्री, (अष्टकमङ्गमस्य।) नयपीठी। इति
त्रिकाण्डशेषः। पाशार क्ङ् इति भाषा।

अष्टपात्, [ट], पुं, (अष्टौ पादा यस्य।) खूता।

भाकडसा। इति भाषा। शरमः। इति हेमचन्द्रः॥

अष्टपादः, पुं, (अष्टौ पादा यस्य।) ऊर्णनाभविशेषः।

तत्पर्यायः। किन्तनुः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अष्टपादिका, स्त्री, (अष्टसु दिक्षु पादा यस्याः।

अन्त्यलोपः। डीपि पङ्क्तये संज्ञायां कन् ऋषः।)

लताविशेषः। इति रत्नमाला॥ हापरमासी इति

भाषा॥

अष्टमः, चि, अष्टानां पूरणः। इति व्याकरणं॥ (तस्य

पूरणे ङट्। नान्तादसङ्गादेर्मट्।) यथा।

काव्यायनः।

“अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याऽक्षीणो भवति चन्द्रमाः।

अष्ट

अमावास्याष्टमांशे चततः किल भवेदशुः”॥

इति आङ्गत्वं॥ अपि च।

“सावर्णिः सूर्यतनये यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः।

निशामय तदुत्पत्तिं विक्तराजदत्तो मम”॥

इति देवीमाहात्म्यं॥

अष्टमङ्गलं, स्त्री, (अष्टप्रकारं मङ्गलम्।) अष्टप्रकार-
मङ्गलद्रव्यं। तद्वयथा,—

“ऋगराजो वृषो नागः कलसो अजन्तथा।

वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलं”॥

इति वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणीकतदुर्गात्सवपञ्चतौ॥

“लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्ज्जताशनः।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथा ऋमः”॥

इति शुद्धितत्वं॥

अष्टमङ्गलः, पुं, (अष्टौ मङ्गलानि शुभचिह्नानि
यस्मिन्।) श्वेतवर्णमुखवत्तःखुरकेऽशुच्युक्तघो-
टकः। इति हेमचन्द्रः॥

अष्टमङ्गलघृतं, स्त्री, (अष्टभिः मङ्गलजनकद्रव्यैः कृतं
यद्घृतं।) अष्टौषधयुक्तपक्वघृतं। यथा,—

“वचा कूष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमघापि च।

सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली घृतमष्टमं॥

सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत् प्रातर्दिने दिने।

दृष्टसूतिः कुमारार्ण्यं पिबतामष्टमङ्गलं”॥

इति भावप्रकाशः॥

अष्टमानं, स्त्री, (अष्टौ सुष्ठयः परिमाणमस्य।) कुडव-
परिमाणं। शरावाङ्गं। इति वैद्यकपरिभाषायां॥
“प्रवृत्तिभ्यामङ्गलिः स्यात् कुडवोऽङ्गशरावकः॥
अष्टमानश्च स ज्ञेयः”, इति शार्ङ्गधरः॥

अष्टमिका, स्त्री, (अष्टम + कन् + स्त्रियामाप्।)
शुक्तिपरिमाणं। चतुस्तोषकं। इति वैद्यकपरि-
भाषायां॥

“स्यात्कर्माभ्यामङ्गपलं शुक्तिरष्टमिका तथा”॥

इति शार्ङ्गधरः॥

अष्टमी, स्त्री, (अष्टानां पूरणी। अष्टम + डीप्।)
क्षीरकाकीली। इति शब्दचन्द्रिका॥ तिथि-
विशेषः। सा चन्द्रस्याष्टमकलाक्रियारूपा। तदु-
पलक्षितकालरूपा च। सा च शुक्ला नवमी-
युता ग्राह्या शुभमात्। क्षणा च सप्तमीयुता।
यथा निगमः।

“क्षुण्णपक्षेऽष्टमी चैव क्षुण्णपक्षे चतुर्दशी।

पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या परविज्ञा न कुत्रचित्॥

उपवासादिकार्येषु एष धर्मेः सनातनः”॥

भविष्यपुराणे।

“चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लक्षुण्णयोः।

योऽष्टमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपर्यो नरः॥

यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनं।

तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति”॥

ततश्च सततसत्रयान्यक्षयपुण्यसमपुण्यप्रतिभिः शिव-
लोकगतित्वं फलं। फागुनशुक्लाष्टमीचतुर्दश्यो-
रारभ्य वर्षे यावत् प्रत्यष्टमीप्रतिचतुर्दशुपवास-
व्रतं॥ काशिकापुराणे।

“वैशाखलक्षितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका।

वरदाभयचम्पा च दिग्भुजा गौरदेहिनी॥

५८

११ । स्ततः स्वतः कुपश्चकाष्टरन्मुदिकश्चिवोपगः
२ । ५ । ८ । ६ । १० । ११ । शनैर्गुणाच्चिपश्चना-
गमोदशेशेगमो । ३ । ४ । ५ । ८ । ६ । १० । ११ । ५थ
जमतः कुपश्चकाष्टमोश्चिस्थितः । १ । २ । ३ ।
४ । ५ । ८ । ६ । ११ । शुकरेखाः । ५२ । अथ न-
शेखरमभिधानमालादण्डकेन भार्गवाष्टवर्गः ॥ * ॥
शुभः पञ्चरुकात् क्षायमान्मोधिश्चैलाष्टदिक्श-
म्भुग । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । इन्दुतो
रामकालेशगतः । ३ । ६ । ११ । क्षासतादङ्गि-
बाणर्तुकाष्टाशिवार्कौपगो । ३ । ५ । ६ । १० ।
११ । १२ । ५थ जतः कालदन्तावलादिस्थितो । ६ ।
८ । ६ । १० । ११ । १२ । जीवतो बाणकालेश-
मार्त्तण्डयात । ५ । ६ । ११ । १२ । जतो दैत्य-
पुन्यादनेहः शिवाकौपयातः । ६ । ११ । १२ । स्वतो
वीतिद्योत्रेषु कालेशयात । ३ । ५ । ६ । ११ ।
स्ततो जमतः क्षागुणाम्मोधिषड्दिव्यक्षेत्रस्थितः ।
१ । ३ । ४ । ६ । १० । ११ । शनिरेखाः ३६ ।
मत्तमातङ्गलीलाभिधानदण्डकेन शनैश्चराष्टवर्गः ।
इति दीपिका ॥ * ॥ राज्ञः शुभोऽर्काद्भुजवज्रि-
वेदतूर्परन्मुगो । २ । ३ । ४ । ६ । ६ । अथ चन्द्रात्
कुरामवेदाङ्गुग । १ । ३ । ४ । ६ । स्ततः कुजा-
दङ्गिबाणाङ्गरन्मुगतो । ३ । ५ । ६ । ६ । ५थ
बुधाच्छशिपक्षवज्रिबाणरन्मुग । १ । २ । ३ । ५ ।
६ । जतो जीवाद्धव्याष्टवेदाङ्गरन्मुग । ३ । ४ ।
६ । ६ । स्ततः शुक्रात् पक्षवज्रिबाणरन्मुगत ।
२ । ३ । ५ । ६ । स्ततः सौरात् पक्षबाणर्तुग । २ ।
५ । ६ । स्ततः स्वतः शशिवेदबाणरिष्टरन्मुगो ।
१ । ४ । ५ । ६ । ६ । ५थ जग्राद्देवरन्म-
दियुद्रस्वर्गगतः । ४ । ६ । १० । ११ । १२ ।
राजरेखाः । ३६ । मृगेन्द्रविलासमभिधानदण्डकेन
राज्ञेराष्टवर्गः ॥ * ॥ स्वर्गादेकाद्विचतुःसप्ताष्ट-
दशैकादशेषु । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ ।
सोमाम्निषड्दशैकादशेषु । ३ । ६ । १० । ११ ।
मौमाम्निषड्दशैकादशेषु । ३ । ५ । ६ । ११ ।
बुधात् षड्दशवदशैकादशेषु । ६ । ८ । ६ । १० ।
११ । गुरोः पक्षपङ्केकादशद्वादशेषु । ५ । ६ ।
११ । १२ । शुक्रात् षड्केकादशद्वादशेषु । ६ । ११ ।
१२ । शनैस्त्रिपक्षाष्टदशैकादशेषु । ३ । ५ । ८ ।
१० । ११ । जग्रादेकविचतुःषड्दशकादशेषु । १ ।
३ । ४ । ६ । ११ । एवं जमरेखाः ३७ ॥ * ॥
“इति निगदितमिष्टं नेष्टमन्यदिशेषा-
दधिकमणविपाकं जन्ममात्तत्र दद्युः ।
उपचयगृहमित्रस्त्रोचगाः प्रष्टमिष्टं
तपचयगृहणीचारातिभे नेष्टसम्पत् ॥
यावती यावती रेखा यष्टायामष्टवर्गके ।
तावती दिगुणीष्टाय षष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः ।
षष्टाभिस्तु समो यत्र तत् समं परिकीर्तितम् ॥
रेखा यष्टाष्टुभे देया विन्दवयेतरत्र तु ।
रेखाविन्दु समानौ चेत् समस्तत्र निगद्यते ॥
रेखाधिष्ये शुभं श्रेयं तद्विन्दोरप्याशुभम् ।
श्रीरानन्दस्तथा श्रेयो भोगो राज्यं भवेत्तथा ॥

मलिनोऽथ विपचैव हानिर्न्युर्भवेत्तथा ।
 ह्यादिरेखा ह्यादिबिन्दोः फलान्येतान्यनुक्रममात् ॥
 रेखायां वत्सरो ज्ञेयः सार्द्धसप्तदिनं समे ।
 अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्धुं बिन्दुधुं ॥
 इत्यायुर्द्वयः । इत्यष्टवर्गः ॥ * ॥ नन्दी ।
 “अष्टवर्गसुभैः श्रीमान् कर्म कुर्यान्नमस्वरैः ।
 गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ च वेधगैः ॥
 व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां क्षुरकर्मणि ।
 अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्कलाः क्रियाः ॥
 “सततं दिशति नराणां
 राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलं ।
 भावफलं प्रथमार्द्धे
 दृष्टिफलान्यर्द्धभुक्तेषु” ॥
 इत्यष्टवर्गार्थकथनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 अष्टाश्रवाः, [स्] णं, (अष्टौ अश्रवांसि यस्य । चतु
 मुखस्य ब्रह्मणः प्रतिमुखं द्विकर्णतया तथात्वम्
 ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अष्टाकपालः, णं, (अष्टसु कपालेषु संज्ञातः । संज्ञा
 मन्त्य इत्यणोद्विगोर्लृगणपत्ये इति लुक् । अष्टसु
 कपाले हविषीत्यात्वम् ।) यज्ञविशेषः । य
 अष्टसु कपालेषु पुरोडाशः पक्त्वा ह्रियते । इति
 अतिः ॥
 अष्टाङ्गार्घ्यः, णं, (अष्टौ अङ्गानि उपकरणानि यस्य
 तादृशोऽर्घ्यः ।) अष्टद्रव्यघटितपूजापकरणवि
 शेषः । यथा,—
 “आपः क्षीरं कुशाग्राणि दधि सर्पिः सतगुलाः
 यवाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गार्घ्यः प्रकीर्तितः”
 इति तन्त्रम् ॥
 “आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि ।
 रक्ताणि करवोराणि तथा रक्तञ्च गन्धनम् ।
 अष्टाङ्ग एव अर्घ्यो व भानवे परिकीर्तितः” ।
 इति काशीखण्डम् ॥
 अष्टादश [न्] त्रि, (अष्टाधिका दश ।) अष्टाधिक
 दशसंख्या । १८ आठार इति भाषा । नित्यवज्र
 वचनान्तशब्दोऽयं । इति सिद्धान्तकौमुदी
 (यथा मनुः । .
 “अष्टादशसु मागेषु निवृद्धानि एथक् एथक्” ।
 अष्टाष्टादशवाचकशब्दाः यथा । द्वीपः १ विद्या
 पुराणं ३ स्मृतिः ४ धान्यं ५ । इति कविकल्पलता
 (“अष्टाष्टाष्टादशानां जिगीषया
 नवद्वयद्वीपएथक्जयश्रियाम् । ”
 इति नैषधे ।
 “अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः” ।
 इति भारते ॥)
 अष्टादशाङ्गः, णं, (अष्टादश अङ्गानि यस्मिन्
 अष्टादशप्रत्यात्मकपाचनं । स चतुर्विधः । दश
 मूल्यादिः १ । भूनिम्बादिः २ । द्राक्षादिः ३
 मुस्तादिः ४ । तद्वयथा ।
 “दशमूली शठी षट्की पौष्करं सदुरालभा ।
 भार्गी कुटजवीजश्च यटोक्तं कटुरोहिणी ॥
 अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरायुहः ।
 कासहृद्दृष्टपाश्वात्तिष्ठिकाश्वासवमीहुरः” ॥ १

“भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्-
तिक्तेन्द्रवीजघ्निकैमकाणाकषायः ।
तन्नाप्रलापकसनायचिदाहमोह
श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति” ॥ २॥
“द्राक्षाभृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनं ।
नागरं कटुका पाठां भूनिम्बं सदुरालम् ॥
उशीरं पद्मकं धान्यं वाणकं काण्डकारिका ।
पुष्करं पिचुमईश्च क्षायं जीर्णज्वरामहः ॥
कासं श्वासश्च विषमं श्वयधूदरनाशनं ।
अष्टादशाङ्गमुदितमेतत् स्यात् सन्निपातनुत्” ॥ २॥
मुक्तपर्वटकोशीरदेवदारुमहौषधं ।
त्रिफला धन्यासश्च नीली काम्बिल्लकं चिहत् ॥
किराततिक्ताकां पाठां वणाकटुकारोहिणी ।
मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥
अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् ।
पिचोत्तरे सन्निपाते हितस्रोतं मनीषिभिः ॥
मन्याल्लम्भउरोघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे” ॥ ३ ॥
इति सुखबोधः ॥
अष्टापदं, ऐं, क्ली, (अष्टसु धातुषु पदे प्रतिका यस्य ।
पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदानि यस्येति वा । अष्टनः
संज्ञायामिति दीर्घः ।) खणं । धुत्तूरः । प्रादीणां
फलकः । इत्यमरभेदिनीकरौ ॥ पाशार कृन्
इति भाषा । यथा “धुत्तूरः कनकाङ्गयः” । इत्य-
मरदर्शनात् । अष्टापदशब्दस्य कनकवाचकत्वाच्च ॥
“आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः ।”
इति कुमारसम्भवे ॥
“स रामकरमुक्तेन निहतो द्यूतमण्डले ।
अष्टापदेन बलवान् राजा वज्रधरोपमः ॥”
इति हरिवंशे ॥
अष्टापदः, ऐं, (अष्टौ पदानि यस्य ।) शरभः-
मर्कटः । इति मेदिनी ॥ लूता । चन्द्रमल्ली ।
क्रिमिः । कैलासपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ की-
लकः । इति धरणिः ॥
अष्टापदी, स्त्री, (अष्टौ पादा यस्याः । संख्यासु पूर्व-
स्येति पादस्यान्तलोपे पादोन्यतरस्यामिति डीपि
पादः पत् ॥) चन्द्रमल्ली । इति मेदिनी ॥
अष्टारचक्रवान् [त्] ऐं, (अष्टारमष्टकोणं चक्रं
विद्यते यस्य । अष्टारचक्रा + मतुप् । मस्य वः ।)
जिनविशेषः । तत्पठ्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुबोधः ५ कुमारः ६
स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट्
१० नीलोत्पली ११ सहाराजः १२ नीलः १३
शार्दूलवाहनः १४ ध्रियाम्बतिः १५ पूर्वजिनः १६
खड्गी १७ दहरी १८ विभूषणः १९ वासवतः
२० पद्मवीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः
२३ वागीश्वरः २४ । इति चिक्षाण्डशेषः ॥
अष्टिः, स्त्री, (अष्ट्यते पृथिव्यां क्षिप्यते इति + अष-
+ क्तिन् । एमोदरादित्वात् वत्वम् ॥) वीजं ।
इत्युणादिकोषः ॥ अष्टि इति भाषा ।
अष्टीवान् [त्] ऐं, क्ली, (यतिश्रयितमस्थि यस्मिन् ।
अस्थि + मतुप् । मस्य वः । आसन्दीवदष्टीवदिति
निपातनादस्थिशब्दस्याष्टीभावः ।) जानु । इत्य-

अस

मरः । षाँटु इति माया ।

अस ल भावे । (अदां-परं-सकं-सेट् ।) भावः सत्ता । सा चेष्ट विद्यमानत्वे । स अस्ति विद्युः । इति दुर्गादासः । (वि + अति) । अतिक्रमे । परानवे । “अन्यो व्यतिष्ठे तु ननापि धर्मे” इति मट्टौ । (अस्मि) भागवत्तायाम् । “यदत्र ममाभिस्त्यत् दीयताम्” । इति पाणिनिः । (आविस्) आविर्भावे ।

“तेषामाविर्भूद् ब्रह्मा परिच्छानमुखत्रियाम्” । इति कुमारे । (प्रादुस्) प्रादुर्भावे । उद्भवे । “महाभूतादिष्टौजाः प्रादुरावीत्तमोदुः” । इति मनुः ।

अस इ र य उ क्षेपे । (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः । य अस्यति । उ अस्तिता अन्ता । इर् आस्यत् आसीत् । अस्यमानं मशगदा इति मट्टौ वाच्योत्प्रे शतुः शानः । इति दुर्गादासः ।

(“वसिष्ठास्यदिवीकास्त्रं रामो रामावबोधितः” । इति रघुवंशे । (अति) अतिक्रमे । परानवे । “वह्निचैकमहत्स्येकेन च वदन् जनान्” । इति रामायणे । (वि + अति) उत्ताने । “अत्यक्तपादिना कार्यमुपसंयश्यं गुरोः” । इति मनुः । (अप) दूरनिक्षेपे ।

चीरानपास्यजनकस्य कान्दा
नेयं प्रतिज्ञा नम दत्तपूर्वा” ।

इति रामायणे । (अस्मि) आभासे । “अस्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः” । इति कुमारे । (नि) निक्षेपे । “न मद्विधो न्यस्यति भारमुग्रम्” । इति मट्टौ । (उप + नि) प्रस्थावे । “स तु तत्र विशेषदुर्लभः स दुपन्यस्यति ह्यवर्तमानः” । इति किराते । (सं + उप + नि) प्रस्थादिना दृष्टीकरणे ।

“तथा च नया समुपन्यसेवपि मन्त्रैश्च वशानं वाक्पास्त्यश्च हवम्” । इति हितोपदेशे । (प्रति + नि) स्थापने ।

“तथैवानुशशासि स्नातृणां कवचानि च । रघोपयस्य प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च यत्” । इति रामायणे । (निर्) दूरीकरणे । परामवे । “यश्चास्ति सर्वैर्बुधैर्न निरास्यत्” ।

“नामर्हिददलादीष निरास्यश्च तवाह्वतान्” । इति च मट्टौ । (परि) विस्तृते । “पर्यस्यन्निह निचयः सहस्रसंख्या” । किराते । “तामोष्ठ-पर्यस्तरुचः स्मितस्य” । इति कुमारे । पातने च । “दासीघटनयां पूर्वं पर्यस्येत् प्रेववत् सदा” । इति मानवे । (सम्) संयोगे । एकत्र संश्लेषे । यथा,—

“सर्वोऽप्यवबोऽज्ञा समस्यते ।”

“अथयं समर्थेन सह समस्यते ।”

इति च पाणिनिः । इत्यादिः ।

अस ण् अभाये । (भादिं-उमं-सकं-सेट् ।) अघार्थो दीप्तियहयगतयः । “वासुदेवं परित्यज्य योऽन्य-देवमुपासते” । उपगच्छतीत्यर्थः । लावण्य उपास-

अस

इवास यत्न इत्यादिभिश्चै अनेकायत्वात् सत्ता-र्थोऽयमपीति रमानायः । असुप्रयोगादन्यथापि परोक्षायातलोभमावं केचिन्नेच्छन्तीति श्रुतुप्रदी-पः । इति दुर्गादासः ।

असंख्यः, त्रि, असंख्यनीयः । संख्यारहितः । अपरि-मितः । न विद्यते संख्या यस्येति वज्रवीहिः । अगणनीयः । यथा,—

“असंख्यं द्विपराह्णं दिद्गुलात्मात्यन्तकम्” ।

इति हेमचन्द्रः । अपि च ।

“श्रुतयोजनविस्तीर्णैः शतखन्वसमन्वितैः ।

असंख्यशाखानिकारैरसंख्यफलसंयुतैः” ।

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ।

असंख्यातं, त्रि, संख्यारहितं । यथा । मदनपारिजाते ।

“अङ्गुल्यग्रेण यज्जतं यज्जतं मेरुलङ्घितं ।

असंख्यातञ्च यज्जतं तत्सर्वं निष्कलं भवेत्” ।

इत्याह्निकाचारतत्त्वं ।

असंखृतः, त्रि, (न संखृतः । नञ्समासः ।) संखार-

रहितः । यथा । आपन्नमन्त्रः ।

“असंखृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारगः” ।

इति मुद्रितत्त्वं । अन्यच्च ।

“असंखृतप्रमीतस्य पिता न आदिसाधरेत् ।

यदि चेद्दशरैश्चाहं समिष्टीकरयं विना” ।

इति ।

“असंखृतौ न संखार्यौ पूर्वौ पौलस्त्यपौलस्त्यौ ।

पितरं तत्र संख्यार्यादिति धर्मो व्यवस्थितः” ।

इति च आदितत्त्वं ।

असंखृतवाक्यं, क्ली, (असंखृतं संखृतेतरं वाक्यम् ।)

संखृतेतरमाभा । तत्पर्यायः । अपसंशः २ अप-

शब्दः ३ । इत्यनरटीका ।

असंस्थानं, क्ली, असंस्थितिः संस्थानाभावः । न सं-

स्थानमसंस्थानमिति नञ्समासनिष्पन्नं ।

असंहतः, पुं, (न संहृत्यते येन । न + सम् + हृन्

+ करणे क्त्वा ।) ब्यूहविशेषः । स तु सेनानां

पृथग्गृह्णति । इति रायमुकुटादयः । (दण्डः ।

भोगः । मण्डलः ।) असमूहिते अहते च त्रि ।

असंहतः, त्रि, असंलभः । संहतो लभः न सहतः

असंहतः इति नञ्समासनिष्पन्नः ।

असह्यत्, अ, (न सह्यत् । नञ्समासः ।) पुनः

पुनः । वारं वारं । इत्यमरः ।

(“अनेकस्यैका साध्यमसहहायनेका” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

“अग्राद्येनासहचैतान् गुणैश्च परिचोदयेत्” ।

इति मानवे ।)

असह्यितः, त्रि, (न सह्यितः । नञ्समासः ।)

सह्यविषयः । यथा । विष्णुपुराणे ।

“कर्मणां सङ्कल्पितवत्फलानि

संन्यस्य विधौ परमात्मरूपे ।

अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते

तस्मिन् लयं ते त्वमसाः प्रयान्ति” ।

इति मलमासतत्त्वं ।

असङ्गुलः, पुं, (न सङ्गुलः ।) विस्तृतः पश्याः । इति

हेमचन्द्रः ।

अस

असङ्गः, त्रि, सङ्गारहितः । अगणनीयः । स तु द्विपराह्णः । इति हेमचन्द्रः ।

असङ्गतः, त्रि, (न सङ्गतः । नञ्समासः ।)

सङ्गतिरहितः । नासङ्गतं प्रयुज्जीतेति प्रसिद्धिः ।

यथा । वस्तुतस्तु जिज्ञासुनेकपुरुषं प्रति सङ्गत-

मपि अनादृशमन्यं प्रति असङ्गतमिति यं प्रति-

पादयितुमानन्तर्थाभिधानं तादृशाभिधानप्रयो-

जकतत्पुरुषोयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः तं

प्रति सङ्गतिरिति पुरुषविशेषनियन्तत्वं सङ्गति-

त्वं वाच्यं । इत्यनुमितिग्रन्थीयगदाधरी । अयुक्तः ।

यथा देवीपुराणं ।

“वस्तुद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात्

पूज्या तदा जन्ममसंयुता च ।

असङ्गता मेन दिनद्वयेऽपि

पूज्या भरा या भवतीह यत्नात्” ।

इति त्रिव्यादितत्त्वं । (असम्यः । अशिक्षितः ।

यथा हितोपदेशे ।

“आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुयं

विद्याविहीनमकुलीनमसङ्गतं वा” ।)

असती, स्त्री, (न सती साध्वी । नञ्समासः ।)

अथा । अमिचारिणी तत्पर्यायः । पुंस्त्री २

धर्मिणी ३ वन्दनी ४ कुलटा ५ इतरी ६ खैरिणी

७ पांशुका ८ । इत्यमरः । वृक्षा ९ दुष्का १०

धर्मिता ११ । इति शब्दरत्नावली । लक्षा १२

निशाचरी १३ त्रपारुणा १४ । इति जटाधरः ।

(“आवाल्यादचती सती सुरपुरीं कुन्ती समा-

रोहयत्” । इति धर्मविवेके ।)

असतीसुतः, पुं, स्त्री, (असत्याः सुतः ।) अमि-

चारिणीपुत्रः । तत्पर्यायः । वान्मकिन्यः २ वन्मुलः

३ कौलटेरः ४ कौलटेयः ५ । इत्यमरः ।

“वन्मुलः कौलटेरश्च कौलटेयोऽसतीसुतः ।

तथा वान्मकिन्यस्तु स्यात् कौलटेय इत्यपि ।

अथ सत्यान्तु मिच्छुकां पुष्टो भवति यः पुनः ।

तत्र कौलटेनेयः स्यात्कौलटेयोऽपि स स्युतः” ।

इति शब्दरत्नावली । अपि च । असतीसुतः कौ-

लटेरश्च वन्मुलः ।

“अपि वान्मकिन्यः स्यात्कौलटेयोऽतिमिच्छुकी ।

कुलटापि सती सा चेत् कौलटेयसदात्मजः ।

अपि कौलटेनेयः स्यात्” । इति जटाधरः ।

असतीसुतः, पुं, (असत्याः सुतः ।) कुलटापुत्रः ।

इति जटाधरः ।

असत्, त्रि, (अस् + शब्द ततां नञ्समासः ।)

अविद्यमानं । असाधुः । मूर्खः । ब्रह्मभिन्नवस्तु ।

इति वेदान्तः । जडवर्गः । यथा,—

“यच्च किञ्चित् क्वचिदन्तु सदसद्वाखिलात्मिके ।

तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं क्षूयसे तदा” ।

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः । सत् चैतनवर्गः ।

असत् जडवर्गः ।

“तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा यदा त्वं तदा कथं” ।

स्तोत्रेयर्थः । इति तट्टीकायां नागोजीमट्टः * ।

निष्कलं । यथा,—

“अथद्वया ऊतं दत्तं तपस्वतं हवश्च यत् ।

अस

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्वेत्य नो इह" ॥
इति श्रीभवद्गीतायां १७ अध्याये २८ श्लोकः ॥ ग
निन्दितः । यथा,—

“असत्कुलप्रसूता या कान्तं विज्ञातुमक्षमा” ।
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ॥ अनियं । यथा ।
“अज्ञानन्तु सदसज्ज्ञाननिर्वचनीय” । इत्यादि
वेदान्तसारः ॥

असत्पथः, पुं, (न सन् पथः ।) मन्दपथः । तत्प-
र्यायः । कुपथः २ कापथः ३ यध्वः ४ दुरध्वः ५
अपथः ६ कदध्वा ७ विपथः ८ कुत्सितवर्त्म ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

असदध्येता, (कृ) त्रि, (असत् निषिद्धशास्त्रमधीते
इति । असत् + अधि + इङ् + णच् ।) असदध्य-
यनशास्त्री । तत्पर्यायः । अजपः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

असदृशः, त्रि, (न सदृशः । नजन्तत्पुरुषः ।) अ-
तुल्यः । अनुपमेयः । यद्यसदृशी कृतिरिति पुष्य-
दन्तः ॥ यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।

“वित्तशास्त्रमकुर्वीतः सम्यक्फलमवाप्नुयात् ।
कुर्वीतो वित्तशास्त्रान्तु लभते ऽसदृशं फलम्” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असद्गुहः, पुं, (असति अप्राप्ये वस्तुनि ग्रहः आग्रहः ।)
अखट्टिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालकादीनां खो-
इष्ट आवादर इत्यादिभाषा ।

असनं, स्त्री, (अस्यते इति । अस + ल्यट् ।) क्षेपणं ।
इति मेदिनी ॥ (“हृत्पानिरसने विनियोगः” ।
इति भवदेवः ।)

असनः, पुं, वृद्धविशेषः । पिताशाल इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । महासर्जः २ सौरिः ३ बन्धूकपुष्यः
४ प्रियकः ५ वीजहृत् ६ नीलकः प्रियसाणकः ८ ।
(“प्रियविमानितमानवतीरुषां
निरसनैरसनैरवधार्यता” ।

इति शिशुपाले ।) अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
तिक्तत्वं । वातार्तिदोषगलदोषरक्तमण्डलनाशित्वं ।
सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृद्धमेदः ।
आसन इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अजकर्मः २
वनेसर्जः ३ महासर्जः ४ । इति रत्नमाणा ॥
अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वं । इति राज-
वल्लभः ।

(“वीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
बन्धूकपुष्यः प्रियकः सर्जकश्चासनः स्मृतः ॥
वीजकः कुष्ठवीजसर्पविषमेहशुद्धिमीनः ।
हृत्पित्तपित्तपित्तस्य तस्यः केश्यो रसायनः” ॥
इति भावप्रकाशे ऽस्य पथ्यायगुणौ कथितौ ॥)

असनपर्यायं, स्त्री, (असनस्य पर्यायमिव पर्यायस्याः ।)
वृद्धविशेषः । तत्पर्यायः । वातकः २ शीतलः ३
शीतलवातः ४ अपराजिता ५ शृणुपर्यायः ६ ।
इत्यमरः ॥ शीतः ७ शीतकः ८ सनपर्यायः ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ माराटी इति भरतः ॥
ओसान इति सारसन्दरी ॥

असन्, [वृ] पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असन्तुष्टः, त्रि, (न सन्तुष्टः । नजन्समासः ।)

अस

सम्यक् तुष्टिरहितः । सन्तोषशून्यः । यथा,—
“असन्तुष्टाः द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः” ।
इति चाणक्यं ॥

असन्नद्धः, त्रि, (न सम्यक् नद्धः स्वकार्यक्षमः ।)
समुद्धूतः । पण्डिताभिमानि । दर्पितः । इति
जटाधरः ॥ अक्षतसन्नाहः ॥

असन्मानं, स्त्री, मानहानिः । अमर्यादा । अनारदः ।
असाधुमानं । असच्च तत् मानश्चेति कर्मधारय-
समासनिष्पन्नं ॥

असभ्यः, त्रि, असमासत् । समानुपयुक्तः । असा-
माजिकः ॥ न सभ्यः असभ्य इति नजन्समास-
निष्पन्नः । खलः । यथा,—

“अयन्त्वसभ्यस्तव जन्म गो गृहे

अत्याग्रजांस्ते न्यबधीत् सुरेश्वर ।

स तेऽवतारं पुरैः समर्पितं

अत्याधुनैवाभिसरत्युदायुधम्” ॥

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्याये २०
श्लोकः ॥ असभ्यः खलः । समर्पितं कथितं । इति
श्रीधरस्वामी ॥

असमं, पुं, (नास्ति समो यस्य ।) बुद्धः । इति
शब्दरत्नावली ॥

असमः, त्रि, विषमः । अतुल्यः । यथा । “इत्येषा
सहकारिशक्तिरसमा माया दुरन्तीतितो मूल-
त्वात् प्रकृतिः प्रबोधमयतोऽविद्येति यस्योदिता” ।
इति कुसुमाञ्जली १ क्षवकः ॥

असमञ्जसं, स्त्री, (न समञ्जसं युक्तियुक्तम् ।) असङ्गतं ।
अनुपयुक्तं । तत्पर्यायः । दुर्जातं २ दुःससङ्गं ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“अतिप्रणयादेतन्मयोक्त-
मसमञ्जसम्” । इति कथासरित्सागरे । (पुं)
सगरराजज्येष्ठपुत्रः । यथा हरिवंशे ।

“केशिन्धूस्तु सगरादसमञ्जसमात्मजम्” ॥)

असमयः, पुं, (अपरकालः समयः । नजन्समासः ।)

अकालः । दुःसमयः । यथा,—

“एतान् जनान् सेवेत आधिसत्त्वञ्च दुर्लभ्यः ।

सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं यत्सिध्यति” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥

असमर्थः, त्रि, (न ससर्थः । नजन्समासः ।) अशक्तः ।
दुर्बलः । यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।

“उपवासासमर्थंस्वेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।

तावद्धनानि वा दद्याद् यदुसुहृद्दिगुणं भवेत्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असमवायिकारणं, स्त्री, (न समवायि कार्येण
कारणेन वा सह एकस्मिन्मर्थे समवेतं कारणम् ।)
समवायिकारणासन्नकारणं । समवायिकारणे
प्रत्यासन्नजनकं । यथा । घटं प्रति कपालद्वय-
संयोगः । एतत्कारणं गुणः कर्म च । समवायि-
कारणे प्रत्यासन्न दृश्या ये कारणं ह्यथ । इति
न्यायभाषा ॥ (एतत् कारणान्तु सर्वत्र त्रये गुणः
गुणे गुणः कर्म च । तदुक्तं भाषापरिच्छदे ।
“गुणकर्ममात्रवृत्तिः क्षेत्रमथाप्यसमवायिहेतु-
त्वम्” ।)

असमानं, त्रि, (नास्ति समानो यस्य ।) अतुल्यं ।

असा

विजातीयं । सजातीयमिन्नं । यथा शङ्खः ।
“समानाशौचं प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।
असमानं द्वितीयेन धर्म्मराजवचो यथा” ॥
इति शुद्धितत्त्वं ॥

असमाप्तं, त्रि, (न समाप्तं । नजन्तत्पुरुषः ।) समा-
प्तिरहितं । असम्पूर्णं । अनिष्पन्नं । यथा । स्मृतिः ।
“असमाप्ते व्रते पूज्यं नैव कुर्याद्व्रतान्तरम्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असमीक्ष्यकारी, [नृ] त्रि, (समाक्ष्य विचिन्त्य न
करोतीति । असमीक्ष्य + कृ + क्तिणि ।) अवि-
वेचनापूर्वककर्मकर्त्ता । तत्पर्यायः । आलस्यः २ ।
इत्यमरः ॥ (“उचितमेवेतत् ममासमीक्ष्य-
कारिणः” । इति हितोपदेशे ।)

असम्बद्धं, त्रि, (न सम्बद्धं परस्परान्वययुक्तं । नज-
न्समासः ।) अनर्थकवाक्यं । तत्पर्यायः । अवज्ञं २ ।
इति जटाधरः ॥

(“असम्बद्धस्तत्रैव व्यवहारो न सध्यति” ।

इति मनुः । विशदङ्खलः । अनियमः । यथा भारते ।

“असम्बद्धा महाराज । तान् निगृह्णन्ति ते गजाः”

इति ॥)

असम्मतः, त्रि, (न सम्मतः । नजन्समासः । अन-
भिमतः । तत्पर्यायः । प्रणायः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(“असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गं
पुनर्भवस्तोत्रमयात् प्रपन्नः” ।

इति कुमारः ।)

असम्मानं, स्त्री, अमर्यादा । अपमानं । सम्यक्ज्ञाना-
भावः । न सम्मानं असम्मानमिति नजन्समास-
निष्पन्नं ॥

असरः, पुं, (अस + अर ।) वृद्धविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुकुरसौका इति ख्यातः ।

असहनः, पुं, स्त्री, (न सहनः । नजन्समासः ।) शत्रुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अधीरः । असहिष्णुः । यथा,—
“कस्मात् प्राप्य तिरस्त्रियामसहनोऽप्यस्यादिति
प्रकृते” । इति महावीरचरिते ।

“प्रिया मुखव्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ” ।

इति रत्नावल्यां । क्षमाराहित्यम् । यथा, साहित्य-
दर्पणे ।

“अधिदोषापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणान्वयेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्” ॥

इति ॥)

असह्यः, त्रि, (न सह्यः । नजन्तत्पुरुषः ।) असह-
नीयः । असोढ्यः । सहनायोग्यः । यथा,—
“वरं रामशराः सह्या न च वैभीषणं वचः ।
असह्यं ज्ञातिदुर्व्याक्यं मेघान्तरितरात्रवत्” ॥
इति महाभारतकं ॥ ज्ञातिदुर्व्याक्यमित्यत्र दुर्व्यक्तौ
ज्ञातेरिति च पाठः ॥

असाधारणं, त्रि, (न साधारणं सामान्यधर्मयुक्तम् ।
नजन्समासः ।) साधारणमिन्नं । असामान्यं ।
विशेषः । न्यायमते साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
योगिहेतुः । यथा वक्रिमान् जलत्वादित्यादि ।
यथा । “यत्तु प्रयागे न्यह्मन्नेन क्रोडीकृते
माधसप्तमीस्नानादावसाधारणसङ्ख्येन पुनस्तथैव

प्रातःस्नानाचरणं" इति तिथादितत्त्वं ॥ किञ्च
 "असाधारणशरीररथापारार्जितं अविद्वद्भ्यो दातु-
 मनिच्छद् दद्यात्" । इति दायभागः ॥ अतुल्यं ।
 इति श्रुतवर्गं साधारणशब्दार्थदर्शनात् ॥
 असाध्यं, चि, (न साध्यं साधयितुमशक्यम् ।) असा-
 धनीयं । साधनायोग्यं । अशक्यं । असाधितयं ।
 यथा,—
 "सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा वलिं ।
 जायन्तेऽर्शांसि संगृह्य तान्यसाध्यानि निहिंशेत्" ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।
 "य इदं प्रपठेन्नित्यं दुर्गानामप्रताप्तकं ।
 नासाध्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु पार्वति" ॥
 इति विश्वसारतन्त्रे दुर्गास्तनामात्मकं स्तोत्रं ॥
 ("साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्यान्साध्यातां तथा ।
 भ्रून्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्" ।
 "अमर्मापहिते देशे शिरासन्धस्थिवर्जिते ।
 विकारो योऽनुपर्येत तदसाध्यस्य लक्षणं" ॥
 इति सुश्रुतः ॥
 असाधी, स्त्री, (न साधी । नञ्समासः ।) अपति-
 त्रता । यथा व्योतिस्तत्त्वम्,—
 "कन्यातुलाभन्मिथुने च साधी
 शेषेष्वसाधी धनवर्जिता च ।
 निन्देऽपि लभे दिपदांश्च इहः
 क्रन्यादिलभेऽपि नान्यभागः" ॥ इति ।
 असान्द्रं, चि, (न सान्द्रं निविडं । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 अनिविडं । विरलं । इति जटाधरः ॥
 असाभ्यन्तं, व्य, (न साभ्यन्तम् युक्तम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 अयुक्तं । अनुचितं । तथा च कालिदासः ।
 "विषहृत्तोऽपि संवर्धं स्वयं हेतुमसाभ्यन्तम्" ।
 इति । कुमारः २ । ५५ ॥
 ("सम्भत्यसाम्भतं वक्तुमुक्ते सुखलपाणिना" ।
 इति माघे । "अविधाय विवाहसत्क्रियामन-
 योगम्यत् इत्यसाम्भतम्" । इति रघुः ८ । ६० ।)
 असारः, पुं, (नास्ति सारो यस्य ।) एरण्वद्वचः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 असारं, चि, (नास्ति सारो यस्य ।) साररहितवस्तु ।
 स्थिरांशशून्यं । तत्पर्यायः । फलगु २ । इत्य-
 मरः ॥ निःसारं ३ निष्फलं ४ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वाचं ५ । इति जटाधरः ॥
 (यथा—मनुष्यहितायां ८ । २०३ ।
 "नान्यदन्येन संबद्धरूपं विव्रतमर्हति ।
 न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" ।
 "असारे खलु संसारे त्रीणि साराणि भावयेत्" ।
 इति हितोपदेशे ॥
 "निदर्शनमसारणां लघुर्वज्जलं नरः ।"
 इति माघे ॥
 "बहूनामप्यसाराणां समवायो बलावहः" ।
 इति पञ्चतन्त्रे ॥
 "धिरिमां देहभूतामसारताम्" । इति रघुवंशे ॥
 "अतो विपरीतास्वसाराः" ॥ इति चरकः ॥
 असारं, स्त्री, (नास्ति सारो यस्य ।) अगुरु । इति रा-
 जनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

असाक्षात्, व्य, (न साक्षात् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 अप्रत्यक्षं । अदर्शनं । अगोचरं ॥ अतुल्यं । इति
 साक्षात् शब्दार्थदर्शनात् ॥
 असिः, स्त्री, (अस्यते अवगाहनेन पापानि दूरी-
 करोति या । अस + इन् ।) नदीविशेषः । सा
 च काशीदक्षिणदिक्स्थिता । यथा ।
 "तस्मात् विश्वेश्वराच्चैव काशीवासेऽत्र कारणं ।
 असिश्च वरणा यत्र क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते ॥
 वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महामुने ।
 असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका ॥
 वाराणसीह करुणामयदियमूर्त्त-
 रत्नं यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन ।
 विश्वेश्वरद्वयहसि यत् सहसा प्रविश्य
 रूपेण तां वितनुता पदवीं दधाति ॥
 जातो भूतो बह्व्यु तीर्थवरैषु ये त्वं
 जन्तोर्न जातु भवशान्तिरभूमिमव्य ।
 वाराणसीति गदतीह भूतोऽमृतत्वं
 प्राप्ताधुना मम बलात् स्मरशासनः स्यात्" ॥
 इति काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥
 असिः, पुं, (असतीति । अस दीप्तौ इति ।) अस्त्र-
 भेदः । खाँडा तरवाल इत्यादि भाषा । तत्प-
 र्यायः । खड्गः २ निस्त्रिंशः ३ चन्द्रहासः ४
 रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करपालः
 ८ कृपाणः ९ इत्यमरः ॥ प्रवालकः १० मद्रात्मजः
 ११ रिष्टः १२ ऋष्टिः १३ धाराविषः १४ कौक्षेयः
 १५ तरवारिः १६ तरवाजः १७ कृपाणकः १८
 करवालः १९ कृपाणी २० शस्त्रः २१ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ विषसनः २२ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 ("पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।
 वैष्ण्वपौनरुक्तेन भीषणां तामयेजयत्" ॥
 इति रघुवंशे १२ । ४० ॥
 "स्यन्दनाम्नेः समे यथेदन्पूने नौहिपैस्तथा ।
 रत्नगुल्फावते चापैरसिचर्मैर्युधैः स्थले ॥"
 इति मनौ ७ । १६२ ॥ तस्य स्तुतिर्यथा ।
 "असिर्ब्रिषसनः खड्गस्त्रीक्ष्णधारो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते ॥
 इत्यथौ तव नामानि खयमुक्तानि वेधसा ।
 नक्षत्रं क्षत्तिका ते तु गुरुदेवो महेश्वरः ॥
 हिरण्यश्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्दनः ।
 पिता पितामहो देवत्वं मां पालय सर्वदा ॥
 नीलजीमूतसङ्गाश्शीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।
 भावमुद्धोऽमर्षश्च अतितेजास्तथैव च ॥
 इयं येन घृता क्षौणी हतश्च महिषासुरः ।
 तीक्ष्णधाराय सुझाय तस्मै खड्गाय ते नमः" ॥
 इति लहरीन्दिकेश्वरपुराणीयदुर्गासुवपदतिष्ठत-
 वाराहीतन्त्रं ॥
 असिकं, स्त्री, (असति दीप्यते यत् । अस +
 इकन् ।) अधरचिक्वयोर्मध्यभागः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 असिकिका, स्त्री, असिकी । दासी । इति जटाधरः ॥
 ("गतेगणस्तूर्णमसिकिकानां" । इति पाणिनिः ।

असिकी, स्त्री, (न सिता शुक्लकेशा । कन्दसिक्का-
 मेक इति तस्य कः नान्तत्वात् डीप् च ।) अष्ट-
 द्धान्तःपुरचारिणी प्रेष्या ॥ इत्यमरः ॥ नदी वि-
 शेषः । इति मेदिनी ॥ (दक्षपत्नी वीरयसुता ।
 यथा हरिवंशे । "असिकीमावहृत्पत्नीं वीरयस्य
 प्रजापतेः । सुतां सुतपसा युक्ताम्" इति ॥)
 असिगण्डः, पुं, (अस्यते क्षिप्यते इति असिः क्षिप
 इत्यर्थः । असिः गण्डो यस्मिन् ।) क्षुद्रोपधानं ।
 इति जटाधरः ॥ क्णोटवालिश्च इति भाषा ॥
 असितः, पुं, (न सिताः शुक्लाः । नञ्समासः ।) दृष्य-
 वर्णः । तदिष्टिष्टे चि । (यथा पुण्यदन्ते ॥
 "असितगिरिनिभं स्यात् कञ्जं सिन्धुपात्रम्" ।
 "चक्राग्ने विनिविष्टेन स सन्धेव निष्ठाऽसिता" ।
 इति रामायणे ॥) इत्यमरः ॥ शनिग्रहः । दृष्य-
 पक्षः । इति हलायुधः ॥ (खनामख्यातः सूर्य-
 वंशोद्भवो भरतपुत्रो राजा । यथा, रामायणे—
 "भरतात् तु महातेजा असितो समजायत" ।
 खनामख्यातः कश्चित् थासशिष्यो मुनिः । यथा
 हरिवंशे ।
 "असितस्यैकपण्यां तु देवलस्य महात्मनः" ।
 पर्वतभेदः । यथा भारते,—
 "तत्र पुण्यद्वयः ख्यातो मेनाकश्चैव पर्वतः ।
 बह्वमूलफलपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः" ॥)
 असिता, स्त्री, (न सिता । असित पलितयोः प्रति-
 येषात् वर्णादनुदात्तादिति डीष् तकारस्य ज्ञाया-
 रादेशश्च न ।) नीलोत्पलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 या अष्टद्वया महादेवोभिः प्रेष्यते अन्तःपुरे च पुनः
 पुन चरति सा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ या
 अष्टद्वया युवती कृष्णकेशा प्रेष्या दासी अन्तःपुरे
 चरति सा इति सारसुन्दरी ॥ (खनामख्याता
 स्वर्देशा । यथा हरिवंशे ।
 "असिता च सुवाजश्च सुदत्ता सुमुखी तथा") ॥
 असिताश्वशेखरः, पुं, (असितः कृष्णवर्णः अश्वो मेघ-
 इव शेखरो यस्य ।) वृद्धविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 असितार्चिः, [स्] पुं, (असिता कृष्णा अर्चिः शिखा
 यस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 असितालुः, पुं, (असितः आलुः ।) नीलालुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 असितोत्पलं, स्त्री, (असितसुत्पलम् ।) नीलोत्पलं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरकः ।
 "उत्पलानि कयायाणि पित्तरक्तहराणि च") ॥
 असिदंष्ट्रः, पुं, (असिरिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) जप-
 जन्तुविशेषः । मकर इति ख्यातः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 असिदंष्ट्रकः, पुं, (असिदंष्ट्र + स्वार्थे कन् ।) अशि-
 दंष्ट्रः । मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 असिदं, चि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्षं ।
 अक्षिप्तं । इति रत्नमाला ॥ सिद्धिरहितं ॥
 ("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
 न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्देवैर्दुष्टो हेतुः ।
 यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असि

असु

असृ

“अनैकान्तो विरुद्धाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालाययोपदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पञ्चधा” ॥
असिद्धिः, स्त्री, (न सिद्धिः । नञ्समासः ।) अस्मि-
प्यन्ति । न्यायमते सा त्रिविधा । पक्षासिद्धिः १ ।
यथा काश्चनमयपर्वतो वज्रिमान् इत्यादिः १ ।
स्वरूपासिद्धिः २ यथा, पर्वतः काश्चनमय-
वज्रिमान् इत्यादिः २ । व्याप्यत्वासिद्धिः ३ यथा,
पर्वतो वज्रिमान् ज्वलत्वादित्यादिः ३ । (यथा
भाषापरिच्छेदे ।
“आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतः स्त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मनिमयो गिरिः ।
भूदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरपरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमदिके भवेत्” ॥)
असिधावः, पुं, (असिं धावति निर्मलं करोतीति ।
असि + धाव + अण् ।) अस्त्रमार्जकः । इति
जटाधरः ॥ शिकलकर इति भाषा ।
असिधावकाः, पुं, (असिधाव + स्वार्थे कन् ।) असि-
धारकर्त्ता । अस्त्रमार्जकः । इत्यमरः ॥
असिधेनुः, स्त्री, (असिधेनुरिव यस्याः । असेधेनु-
सादृश्येन कुरिकाया जडवत्सादृश्यम् ।) कुरि-
का । इति हलायुधः ॥ कुरी इति भाषा ।
असिधेनुका, स्त्री, (असिधेनुका इव यस्याः ।)
कुरिका । इत्यमरः ॥
असिपत्रः, पुं, (इक्षुपत्ते, असिरिव तीक्ष्णं पत्रं
यस्य ।) इक्षुः । खड्गकोषः । नरकविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ गुणनाम टण् । इति राजनि-
र्घण्टः ॥
असिपत्रकाः, पुं, (असिपत्र + कन् ।) इक्षुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
असिपत्रवनं, स्त्री, (असिरिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
तादृशं वनं ।) नरकविशेषः । “पत्रैर्यत्र विदा-
र्यते” । इति मनुः ॥ (“यस्मिन् ह वै निजपद्यादना-
पद्यपगतः पाययद्द्योपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य
कषया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमानः
उभयतोधारैः स्ताणवनासिपत्रैश्चिद्यमानसर्वाङ्गो
हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः यदे
पदे निपतति स्वधर्मघा पाययद्गानुगमगफलं
मुक्ते” । इति श्रीभागवते ॥
“असिपत्रवनं नाम नरकं प्रदृष्ट्वा चापरम् ।
योजनानां सहस्रं वै ज्वलदग्नास्तुतावनिः ॥
तप्ता सूर्यकरैश्चलैः कल्पकालाग्निदाहजैः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकिलः ॥
तन्मध्ये च वनं शीतं खिग्धपत्रं विभाज्यते ।
यत्राणि यत्र खलानि फलानि क्षिणसत्तम” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ।)
असिपुच्छकः, पुं, (असिरिव पुच्छो यस्य ।) शिशु-
मारः । इति हारादधी ॥
असिपुच्छिका, स्त्री, (असेः पुच्छीव ।) कुरिका ।
इति हलायुधः ॥
असिपुत्री, स्त्री, (असेः पुत्त्रीव ।) इत्यमरः ॥ कुरिका ॥
कुरी इति भाषा ।

असिमेदः, पुं, (असिरिव मेदो निर्घासो यस्य)
विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (इसिमेद-
शब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)
असिहेतिः, पुं, (असिहेतिः प्रधानास्त्रं यस्य ।)
खड्गधारी योद्धा । तत्पर्यायः । नैस्त्रिशिकः २ ।
इत्यमरः ॥
असु, स्त्री, (अस्यतेऽनेन । अस् + उ ।) चित्तं ।
उपतापः । इत्युणादिकोषः ॥
असुः, पुं, (अस्यन्ते इति अस् + उ ।) प्राणः
पञ्चप्राणेषु बहवचनान्तः । असवः । इत्यमरः ॥
“तेजस्विनः सुखमसूनुषि संत्यजन्ति” ।
इति नीतिशतके । ६६ श्लोकः ।)
असुखं, स्त्री, (न सुखम् । नञ्समासः ।) दुःखं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा मनुसंहितायां १२ । १६ ।
“तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्त्रितौ सह ।
गार्वां प्राप्नोति संपत्तः प्रेत्येह च सुखसुखम्” ॥
तत्रैव ४ । ७० ।
“न कर्मे निष्कलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम्”)
असुधारणं, स्त्री, (असुधां धारणं ।) जीवनं । इत्य-
मरः ॥
असुभट्, त्रि, (असुन् विभर्तीति । असु + भट् +
क्लिप् ।) प्राणी । जीवः । यथा । “दृतय इव
श्वसन्त्यसुभटो यदि तेऽनुविधा मष्टदष्टमादयो
ऽष्टमसुभट् यदनुग्रहतः” । इति श्रीभागवते
दशमस्कन्धे ८७ अध्ये १४ श्लोकः ॥
असुरः, पुं, स्त्री, (अस्यति देवान् क्षिपति इति ।
अस + उरन् । यद्वा न सुरः विरोधे नञ्त्तत्-
पुरुषः । यद्वा नास्ति सुरा यस्य सः । सूर्यपत्ते
असति दीप्यते इति उरन् ।) सुरविरोधी ।
स तु कश्यपात् दितिर्गर्भजातः । तत्पर्यायः ।
दैत्यः २ दैत्येयः ३ दनुजः ४ इन्द्रारिः ५ दानवः ६
शुक्रशिश्यः ७ दितिसुतः ८ पूर्वदेवः ९ सुरद्विष्टः
१० देवरिष्टः ११ देवारिः १२ इत्यमरः ॥
“सुराः प्रतिग्रहादेवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः ।
अप्रतियष्ट्यान्तस्य दैतेयाश्चासुराः स्मृताः” ॥
इति रामायणे ।) सूर्यः । इति मेदिनी । राज्ञः
इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥
असुररिपुः, पुं, (असुराणां रिपुः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥
असुरसा, स्त्री, (न विद्यते स शोभनो रसो यस्याः ।)
वर्चरी । इति रत्नमाषा । वावुइ तृणसी इति
भाषा । (वर्चरीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
असुरा, स्त्री, रात्रिः । रासिः । इति मेदिनी ॥
असुरार्द्र, स्त्री, (असुरस्याङ्गा व्याङ्गा यस्य ।) कांस्यं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
असुरी, स्त्री, (अस् + उरन् + डीष् ।) राजिका ।
इत्यमरटीकायां भरतादयः । राई सया इति
भाषा ॥ असुरपत्नी ॥ [दरः । इत्यमरः ।
असुर्दणं, स्त्री, (न सुखः । नञ्समासः ।) सुख-
स्थितिरहितः । रोगी ॥

असुजणं, स्त्री, (न + सुर्ज + ल्युट्) अवज्ञा । अना-
दरः । इत्यमरः ॥
असूया, स्त्री, (असू न असूयायाम् । असू + यक् +
अ ।) गुणेषु दोषाविकारणं । परागणे दोषारोपणं
इत्यमरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
“असूयान्यगुणार्द्धां नामोद्वेगादसहिष्णुता ।
दोषोदघोषभूविभेदावज्ञाक्रोधेऽक्रुतादिभ्यः” ॥
इयञ् “हर्षासूया विषादाः” । इत्यादिना व्यभि-
चारिभावमध्येऽपि परिगणिता ॥)
असूर्यमप्यशस्त्री, (सूर्यमपि न पश्यति या । न +
सूर्य + दृश् + खश् । सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो
भवति । यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रम् सूर्य-
तरस्य चन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश् न
भवति ।) राजपत्न्यादिः । इति कलापपाणिनी ॥
“असूर्यमप्यशस्त्री त्वं किमभीक्ष्ण्यसे” ।
इति भट्टिः ॥
असूर्यमप्यशस्त्री, { स्त्री, (सूर्यं चादरे तस्मात् ल्युट् ततो
असूर्यमप्यशस्त्री, { स्त्री, (सूर्यं चादरे तस्मात् ल्युट् ततो
नञ्समासः ।) अनादरः । इत्यमरः ।
असृक्, [ज्] स्त्री (न + सृज् + क्तिप् ।) रक्तम् ।
इत्यमरः ॥ (“पातनप्यसृजः क्षिप्रं सपीडयै
जलौकसाम्” । इति दृष्टान्तशतकम् ।) कुशुम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्कुम्भादि सप्तविंशति
योगान्तर्गतषोडशयोगः ॥ तत्र जातफलं ।
“धनी गुरुपः कुमतिर्दूराल्मा
विदेशगामी यधिरप्रकोपः ।
महाप्रलोभी युगयो वजीया-
नसृक् प्रसूतौ किल यस्य जन्तोः” ।
इति कौटिलीप्रदीपः । रक्तार्थे यथा । वैद्यकं ॥
“रसासृक्मांसमेदोऽस्थि सज्जशुक्राणि धातवः” ।
“तस्य पित्तमसृक्कांसं दग्धा रोगाय कल्पते” ।
“वातासृक् पूर्ववत्तणं” इति माधवकरः ॥
“विदाह्यन्नं विरुद्धं तन्वासासृक् प्रदूषयं ।
भजतां विधिद्योतश्च स्वप्रजागरभेशुनं ॥
प्रायेण सकुमारारामचङ्गमणशीलिनां ।
अभिघातादसृक्सेच न्यामसृजि दूषिते ॥
वातलैः शीतलैर्वाशुर्द्वजः क्रुद्धो विमार्गकः ।
तादृशनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत्” ॥
इति वाभटः ॥
“असृजः श्लेष्मण्यपि यः प्रसादः परो मतः” ।
“तद्वर्षाद्वाद्वात्कावे वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
जरापक्वशरीराणां यातिपश्चाशतः क्षयं ॥
मदमूर्च्छां अमार्त्तानां वातविष्णुभूषसङ्गिनां ।
निद्रामिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते” ॥
इति सुश्रुतः ॥
असृक्कारः, पुं, (असृक् शोणितं करोतीति । असृज्
+ क् + ट ।) शरीरस्यधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
(भुक्तस्यान्नादिकस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य
परिपाकतो रक्तरूपता इति वैद्यके प्रसिद्धिः ।
“रसाद्वत्तं ततो मांसं मांसाभेदः प्रजायते” ॥
इति सुश्रुतः ॥)
असृक्पा, पुं, स्त्री, (असृक् पिवतीति । असृज् +
पा + ड्) राक्षसः इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टमरा, स्त्री, (अष्टक् शानतिं धरतीति । अष्टक् + ध + अष्ट् ।) चर्म । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः ।

अष्टपाटी, स्त्री, पुं, (न + अष्ट् + काट् ।) रक्तधारा
इत्यमरटीकामारमुन्दरी ।

अमेघनकं, चि, (न सिच्यते मनो दक्षिन् । न + सिच्
+ न्यट् । मञ्जारां कन् ।) यस्य दर्शनात् हस्ते
रक्तो नास्ति तत् । अत्यन्तप्रियदर्शनं । इत्यमरः ।
यादृकिं देखिया हस्तिर श्रेय ना ह्य रमन वक्तु ।
("नयनयुगासेचनकं मानसव्यापि दुष्पाम्" ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

असौख्यस्तरः, चि, (असौख्यः कठोरः स्त्रो यस्य ।)
काकवत् मन्दस्तरयुक्तः । तत्पर्यायः । अस्तरः २ ।
इत्यमरनिर्णयः ।

असौख्यं, स्त्री, (न सौख्यं । नञ्समासः) अप्रशंस-
नीयत्वं । अशोभनत्वं । अनातिशयं । नञ् पूर्व्यात्
मुकुशब्दात् भावे णप्रत्ययः । ("गमनमलसं गृन्था
दृष्टिः शरीरमसौख्यं" । इति मालतीमाधवे ।
अनङ्गारशास्त्रे स्मरदशभेदः । यथा साहित्य-
दर्पणे । "असौख्यं मलापत्तिक्तापन्तु विरह-
ज्वरः" ।)

अस्तः, पुं, (अस्तन्त रविकिरणा यस्मिन् । अस् + त ।)
अन्ताचलः । पश्चिमाचलः । तत्पर्यायः । चरम
प्राग्भट् २ । इत्यमरमेदिनौ ।

("विदुष्वयस्तन्मिदमस्यैवम्" । इति रघुः ।
"सहस्रशिखरश्चैव नानातीर्थसमाकुलम् ।
चकार गलसंकीर्णं भूयोऽस्मिन् नाम पर्वतम्" ।
इति हरिवंशे ।)

अप्रात् सप्तमस्थानं । इति दीपिका ।

अस्तं, चि, (अस् + क्त ।) क्षिप्तं । अवसानप्राप्तं । इति
मेदिनी । ("पतिरपास्तसंज्ञा मतिः" । इति
मालतीमाधवे । "निरस्तगामीर्यमपास्तैर्यम्" ।
इति माधे । सूर्यास्तगमनं । "करजाल मस्त-
समयेऽपि सताम्" । इति माधे ।
तथा कुमारसम्भवे २ । २३ ।

"यमोपि विलिखन् भूमिं दृष्टेनास्तमिवत्विया ।
कुर्वतेस्तिन्नमोषेपि निर्वानालातलाधवम्" ।)

अस्तं, स्त्री, भयः । इति जेमचन्द्रः ।

अस्तकः, पुं, (अस्त + कन् ।) मोक्षः । निर्व्याणं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

अस्तम्, य, (अस् + तम् ।) अदर्शनं । इत्यमरः ।
(राज्यमस्तमितेश्वरम्" इति रघुः ।)

अस्तमती, स्त्री, (अस्तं अततीति । अस्तम् + अत् +
अप् + गौरादित्वात् ङीप् ।) शासपथीं वृद्धः ।
इति शब्दरत्नावली ।

अस्तावः, चि, (अस्तं गतं अवं मालिन्यं यस्मात् ।)
अगाधः । अतिगभीरः । इति जेमचन्द्रः ।

अस्ताघणः, पुं, (अस्ताय अचलः । यदा अस्तः पश्चि-
मोऽपनः) अस्तगिरिः । पश्चिमाचलः । इति
शब्दरत्नावली । ("अस्ताघणघृडावगन्धिनि
भगवति दुमुदिनीनायके चन्द्रमसि" । इति
हितोपदेशः ।)

अस्तादिः, पुं, (अस्तः पश्चिमोऽदिः पर्वतः ।) अस्त-
चक्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अस्ति, य, (अस् + स्तिक्) विद्यमानता । तत्पर्यायः
मत्त्वं २ । इत्यमरः । अस्मिन्धातोस्तिपि कृते-
ऽप्येतद्रूपं । (यथा चानन्दे ।

"अतिथिर्वाक्यश्चैव राजा भाव्यां तदैव च ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः" ।)

अस्तिमान्, चि, (अस्ति विद्यमानमिति विद्यते यस्य
अस्ति + मतुप् ।) धनी इति जेमचन्द्रः ।

अन्तः, य, (अस् + तुन् ।) अङ्गोकारः । अस्तूया ।
पीडा । इति विश्वमेदिनौ । असधातोः तुपि-
कृतेऽप्येतद्रूपं स्यात् ।

अन्यान्, स्त्री, (न स्थानं । नञ्समासः ।) भर्तृन् ।
निन्दा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अन्तः, स्त्री, (अस्त्यते क्षिप्यते यत् । अस् + अन् ।)

प्रहारयोग्यद्रव्यमात्रं । हातिथार इति भाषा ।
तत्पर्यायः । आयुधं २ प्रहरणं ३ शस्त्रं ४ । इत्य-
मरः । खड्गः ५ । धनुः ६ । इति मेदिनी । क्षेप-
योग्यवाद्यादि । इति रायमुकुटः । ("प्रयुक्तमप्यस्त्र-
मितो वया स्यात्" । "प्रत्याहतास्त्रो गिरीश-
प्रभावात्" । इति च रघुः ।) तन्निरूपनं यथा,—

"दण्डसार्धं यतो राज्यं स दण्डः शास्त्रसंश्रितः ।
अस्त्राणि भूमिपालानां निरूप्यन्ते ततः क्रमात्" ।
अथ गणना ।

"खड्गचर्म धनुर्बाणौ शस्त्रमन्यौ तथापरौ ।
अर्द्धचन्द्रश्च नाराचः शक्तिर्यष्टौ तथा परे ।
परमुच्चक्रयूते च पट्टिष्वैवमादयः ।
अस्त्रभेदाः समुद्दिष्टाः श्रीमद्भोजमहीसुजा" ।
वात्स्यन्तु ।

"अस्त्रन्तु द्विविधं प्रोक्तं निर्मायं मायिकन्तया ।
खड्गादिकन्तु निर्मायं मायिकं दहनादिकं ।
दह्नेऽथ जलं काष्ठं लोहं शब्दादयन्तया ।
तन्मैलादिकश्चैव मायिकस्यास्त्रमुच्यते ।
खड्गादीनान्तुगणना पूर्वमेव निदर्शिता ।
अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टः कवचादिरपीयते" ।
इति युक्तिकल्पतरुः । *

खड्गचर्मादि परीक्षा तत्तच्छब्दे द्रव्या ।

अस्त्रकण्टकः, पुं, (अस्त्रं कण्टक इव । वागास्त्रस्य
कण्टकाद्यतित्वात् ।) वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अस्त्रकारकः, पुं, (अस्त्राणां कारकः ।) अस्त्रनिर्माता ।
अस्त्रनिर्मायकः । आयुधकारः । अस्त्रकारी ।

अस्त्रचिकित्सकः, पुं, (अस्त्रेण चिकित्सतीति । अस्त्र
+ कित् + सार्धं सन् + गुण् ।) अस्त्रवैद्यः ।

("हृद्यादिखनमिदो यः सेहादिषु च कर्मसु" ।
इत्यादि स्रुतः ।)

अस्त्रजित्, स्त्री, (अस्त्रं अस्त्राघातजं ब्रह्मादिकं जयति
निवारयति । अस्त्र + जि + क्तिप् ।) वृद्धविशेषः ।

कवाट् वेदु इति ख्यातं । कवाडवण्डया इति
केचित् । अस्त्य पर्यायः । कवाटवकशब्दे द्रव्यः ।

अस्त्रजित् इति च पाठः । इति रत्नमाला ।

अस्त्रमार्जः, पुं, (अस्त्रं मार्जं । अस्त्र + मृज् + अण् ।)

अस्त्रमार्जकः । शानकरः । तत्पर्यायः । अस्त्र-

मार्जः २ । अस्थिधावः ३ । अस्थिधावकः ४ । इति
शब्दरत्नावली ।

अस्त्रनायकः, पुं, नाराचास्त्रं । समुदयलौहमय-
वाणः । इति शब्दमाला ।

अस्त्रागारं, स्त्री, (अस्त्राणामागारं ।) अस्त्ररक्ष-
गृहं । सेलाखाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्यायः ।
आयुधागारं २ । यथा,—

"स्थापना जातिवत्तद्वत् सततं प्रतिजागृता ।
राष्ट्रः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु चीयतः" ।

इति मात्से १८८ अध्यायः ।

अस्त्रागारः, पुं, अस्त्ररक्षगृहं । सेलाखाना इति
भाषा ।

अस्यागं, चि, (अस्यामस्थितिं गच्छति प्राप्नोतीति ।
अस्या + गम + ङ ।) अगाधं । अतिगभीरं । इति
जेमचन्द्रः ।

अस्याधं, चि, (अस्यामस्थितिं हन्तीति । अस्या +
हन + अण् ।) अतलस्पर्शं । इति जेमचन्द्रः ।

अस्थानं, चि, (नास्ति स्थानं प्राशस्यं यत्र) अतल-
स्पर्शं । इति जटाधरः । मन्दस्ते स्त्री । ("अस्थाने
पतितामनीवमहतामेतादृशी स्याद्भक्तिः" । इति
नीतिप्रपञ्चे ।)

अस्थायं, चि, अगाधं । स्वीयते यत्रेत्यधिकरणवाचे
षञि कृते पश्चादादन्ताद्यन्यप्रत्यये स्यायं ततो-
न स्यायमस्यायमिति नञ्समाससिन्धुः । न सम्भ-
वति स्यायः स्थितिर्न च इति केचित् ।

अस्थायी, [न्] चि, स्थितिरहितः । नश्वरः । स्यातुं
शीलमस्तेति शीलार्थे णिनि स्यायी, न स्यायी अस्था-
यीति नञ्समाससिन्धुः ।

अस्थारं, चि, (अस्यामस्थितिं राति । अस्या + रा
+ ङ ।) अतलस्पर्शं । अगाधं । इति शब्द-
रत्नावली ।

अस्थावरः, स्त्री, स्थावरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । न स्या-
वरं अस्थावरं इति नञ्समाससिन्धुः ।

अस्थावरं, चि (न स्थावरम् । नञ्समासः ।) स्था-
वरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । इति स्रुतिः ।

अस्थि, स्त्री, (अस्त्यते क्षिप्यते यत् । अस् + क्षिप् ।)
शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । हाड इति

भाषा । तत्तद्व्यादि शरीरशब्दे द्रव्यं । तत्-
पर्यायः । कौकसं २ कुल्यं ३ मेदोर्जं ४ । इत्य-
मरादयः । (अस्थिस्वरूपायुक्तं भावप्रकाशे ।

"भेदो यत् स्नाभिना पक्वं वायुना चातिशोषितं ।
तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्वविग्रहे ।

अभ्यन्तरगतैः सारैर्दया तिलनि भूतधाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवं ।

तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वद्भासेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति सारा यतानि सर्वेषां" ।

"भेदसोऽस्त्य ततो मज्जा मज्जतः शुक्लसम्भवः" ।
इति स्रुतः ।

चीणि सपथान्यस्थिशतानि । देवादिनां भाषन्ते ।
श्लवत्रेषु चीण्येवशतानि । तेषां सर्विशमस्थि-

शतं प्राखास । सप्तदशोत्तरं शतं खोणि पार्श्व-
पृष्ठोदरोरसु । ग्रोवां प्रमृदं त्रिविष्टिः । ख-

मस्त्रां प्रीणि प्रतानि पुर्यन्ते ॥

एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां प्रीणि प्रीणि तानि पञ्च-
दश । तलङ्गुलमुल्लसन्प्रितानि दश । पाष्ठागमेकं ।
जङ्घायां द्वे । जानुन्येकं । एकमूराविति । त्रिंशदेव-
मेकस्मिन् सक्थीनि भवन्ति । एतेनेतर सक्थि-
बाह्व च व्याख्यातौ ॥ श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभग
गितम्येषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकं । पार्श्वे
वटत्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिं-
शत् । छयावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां
नवशं । कण्ठनाद्यां चत्वारि । द्वे हन्वोः । दन्ता
द्वाविंशत् । नासायां प्रीणि । एकं तालुनि । गण्ड-
कर्णश्लेष्मेकैकं । वट् शिरसि ॥ एतानि पञ्च-
विधानि भवन्ति । तद्यथा ।

कपास-रुचक-तरुण-बलय-नलकसंज्ञानि । तेषां
जानुनितन्वांसगण्डतालुश्लेशिरस्सु कपासानि ।
दशनास्तु रुचकानि । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु
तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु बल-
यानि । शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥

“नासान्यत्रनिबन्धानि सिराभिः स्नायुमिस्तथा ।
पृष्ठीन्यालम्बनं हत्वा नशीर्यन्ते पतन्ति वा” ॥
इति च संश्रुतः ॥ वीजं । इति रायमुकुटः वैद्य-
कश्च ॥ चण्टी इति भाषा ।

अस्थियुग्मं, स्त्री, (अस्त्रां युग्मम् ।) अस्थिपूर्वगण-
कुलविशेषः । यथा,—

“पितृणां ये विष्णुपदे पिण्डं नैव ददाति च ।
स च तिर्यग्यस्थियुग्मे स्त्रीमादं महेश्वरि” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

अस्थिरुत्, पुं, (अस्थि करोति यः । अस्थि + रु +
क्तिप् ।) शरीरस्य मेदो धातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
(मेदसोऽस्थि । इति संश्रुतः ।)

अस्थिजः, पुं, (अस्त्रो जायते इति । अस्थि + जग +
ङ ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मज्जशब्देऽस्य गुणादयो द्रष्टव्याः ।)

अस्थितुण्डः, पुं, स्त्री, (अस्थीव दाख्यं तुण्डं यस्य ।)
पक्षी । शब्दमाणा ॥ [इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिधन्वा, [न] पुं, (अस्थिमयं धनुष्यस्य ।) शिवः ।
अस्थिपद्मरः, पुं, (अस्थि पद्मर इव ।) शरीरास्थि-
समूहः । तत्पर्यायः । करद्वयः २ कङ्कालं ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥

अस्थिमज्जा, पुं, स्त्री, (अस्थि भक्षयति । अस्थि +
मज्ज + अच् ।) कुकुरः इति हारावली । (पक्षि-
विशेषः । शङ्खिणा इति भाषा ।)

अस्थिभृक्, [न] पुं, स्त्री, (अस्थि भृक् इति । अस्थि +
भृज् + क्तिप् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिमाषी, [न] पुं, (अस्थिमाषा विद्यते यस्य
अस्थिमाषा + इन्) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।

(“गृह्यस्योऽस्थिमाषी” इति शिवशतके ।)

अस्थिरः, त्रि, (न स्थिरः । नन्ततुल्यः ।) चक्षुष-
प्रकृतिः । तत्पर्यायः । सङ्गसूक्तः २ । इत्यमरः ।

अनास्थितः । इति खामी ।

(“नृभ्यः करावशोऽस्त्यः प्रमादो भीररस्थिरः” ॥
इति धितोपदेशे ।)

अस्थिरमतिः, त्रि, (अस्थिरा मतिर्यस्य ।) चक्षुष-
बुद्धिः । यथा । “विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं
वित्तेश्वरं साङ्गिराः” । इति ज्योतिस्तत्त्वे दिग्गह-
योगफलं ॥

अस्थिरविभूतिः, स्त्री, (अस्थिरा विभूतिः ।) चक्षुषै-
श्वर्यं । यथा । “अस्थिरविभूतिमैत्रं चलमटनं
स्खलितनियममपि चरमे” । इति ज्योतिस्तत्त्वे
राशिफलं ॥

अस्थिविग्रहः, पुं, (अस्थिसारो विग्रहो यस्य ।)
भङ्गिनामकशिवसहचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिशृङ्खला, स्त्री, (अस्त्रां शृङ्खला योजनकारणम् ।)
ग्रन्थिमान् रुच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हृङ्-
योडा इति भाषा । यथा भावप्रकाशः ॥

“काण्डं त्वग्विरहित मस्थिशृङ्खलाया
माषाद्वै द्विदलमकचुकं तद्वर्द्धम् ।
संपिण्डं सुतनु ततस्तिनस्य तैले
संघर्षं वटकमतीव वातहारि” ॥)

अस्थिसंहारः, पुं, (अस्थीनि संहरति योजयति ।
अस्थि + सं + ह + अच् ।) रुच्छविशेषः । हृङ्गोडा
हृङ्गोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । वज्रवल्ली
२ ग्रन्थिमान् ३ कुलिशं ४ अमरः ५ । इति
रत्नमाणा । हस्तिशृङ्खला ६ वनानिका ७ । इति
हारावली । अस्य गुणाः । वलास्थिभग्नहित-
कारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

यथा,—

“ग्रन्थिमानस्थिसंहारी वज्राङ्गी चास्थिशृङ्खला ।
अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् ॥

उष्णः सरः क्षमिन्नश्च दुर्गामघ्नोऽन्तिरोगजित् ।
रुद्धः स्वादुर्लघुर्दृष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः ॥

काण्डं त्वग्विरहित मस्थिशृङ्खलाया
माषाद्वै द्विदलमकचुकं तद्वर्द्धम् ।
संपिण्डं सुतनु ततस्तिनस्य तैले
संघर्षं वटकमतीव वातहारि” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“अस्थिभग्नोऽस्थिसंहारो हितोवल्ग्योऽनिलाग्रहः”
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ।)

अस्थिसंहारी, स्त्री, (अस्थीनि संहरति या । अस्थि
+ रुम् + ह + अच् + स्त्रियां ङीप्) ग्रन्थिमान्
रुच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्थिसंहारशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः ।)

अस्थिसारः, पुं, (अस्त्रः सारः पाकपरिणामः)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थिखेहसञ्चकः, पुं, (अस्त्रः खेहस्तस्य सञ्चकः ।)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थैर्यं, स्त्री, अस्थिरता । स्थिरस्य भावः इत्यर्थे
णाप्रत्यये स्त्रैर्यं न स्त्रैर्यमस्त्रैर्यमिति नन्-
समासेन निष्पन्नं ॥ (“अस्थैर्येण विभूतयोऽप्युप-
हृता यस्य न किं केन वा” । इति वैराग्यशत-
कम् ॥ २६ श्लोकः ॥)

अस्थिगन्धदारु, स्त्री, (अस्थिगन्धं कठोरं दारु ।) देव-
काण्डं । देवदारुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थयं, त्रि, (न स्थयम् । नन्ततुल्यः ।) अथर्त्तं

अस्फुटं । यथा । स्त्रियं । अस्थयं । इति मुग्ध-
बोधव्याकरणं ॥

अस्पृहा, स्त्री, (न स्पृहा । नञ्समासः ।) इच्छा-
भावः । यथा,—

“यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽत्यल्पवस्तुना ।
परस्याचिन्तित्वार्थं सास्पृहा परिकीर्त्तिता” ॥

इत्येकादशीतत्त्वं ॥ (नास्ति स्पृहा यस्येति वाक्ये
त्रि, स्पृहा रहितः । उदासीनः ।)

अस्फुटं, त्रि, (न स्फुटम् । नञ्समासः ।) अस्थयं ।
अथर्त्तं । स्त्रियवार्त्तं । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्फुटवाक्, [च] त्रि, (अस्फुटा वाक् यस्य ।) अस्थय-
वक्ता । तत्पर्यायः । लोहलः २ । इत्यमरसिंहः ॥

अस्फुटं, त्रि, आत्मवाची सर्वनामशब्दः । अस्य रूपं
यथा । अहं, आमि । आवां, आमरा दुः । वयं,
आमरा अनेक । इत्यादि व्याकरणं ॥ एकविंशति-

विभक्तिषु तस्य रूपाणि यथा । अहं १ आवां २
वयं ३ । १ । मां ४ आवां ५ अस्मान् ६ । २ ।

मया ७ आवाभ्यां ८ अस्माभिः ९ । ३ । मह्यं १०
आवाभ्यां ११ अस्मभ्यं १२ । ४ । मत् १३ आवा-

भ्यां १४ अस्वत् १५ । ५ । मम १६ आवायोः १७
अस्माकं १८ । ६ । मयि १९ आवायोः २० अस्मात्

२१ । ७ । एतानि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि
द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीनां एकवचन-द्विवचन-वज्रव-

चनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा । द्वितीये-
कवचने मा । चतुर्थी-षष्ठोरेकवचने मे । आसां-

द्विवचने नौ । आसां वज्रवचने नः । श्लोकपाद-
वाक्यादौ एतानि रूपाणि न स्युः । च वा ह्य ह

एव शब्दयोगे अदर्शनार्थदृष्ट्यर्थधातुयोगे च न
स्युः । इति व्याकरणं ॥

अस्मन्तं, स्त्री, अस्मन्तं । चुल्ली । इति रायमुकुटः ॥

उनाग आखा इति भाषा ॥

अखः, पुं, (अस् + रक् ।) कौणः । केशः । इत्यमरः ॥

अखं, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + र ।) रत्नं ।
अखु । इत्यमरः ॥ (रत्नार्त्तं यथा,—

“पिपासादाहपित्ताखयुक्तं पित्तज्वरं जयेत्” ।
इति शार्ङ्गधरः ॥

“क्षीणेऽखे मधुराकाङ्क्षा मूर्च्छा च त्वचि रुद्धता ।
श्रैथिल्यश्च सिराणां स्यादातादुन्मार्गगामिता” ।

इति भावप्रकाशः ॥ “अखखाविणो विखा” इति ।
‘अखद्वौ बलिनोऽप्यखं न प्रस्थात् खावयेत्परं” ।

इति वामटः ॥ * ॥ नेत्रजलार्थं यथा,—
“कुर्यात्साखं शिरार्धं तेनाख्युदीक्षणाक्षमं” ।

इति वामटः ॥ * ॥ आणस्यनयने साम्ने, इति
चरकः ॥)

अखकरण्डः, पुं, (अखं कण्ठे यस्य ।) वाणः । इति
हारावली ॥

अखखदिरः, पुं, (अखवर्णः खदिरः ।) रत्नाखदिर-
रुच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(खदिरशब्देऽस्यगुणादयो ज्ञेयाः ।)

अखजं, स्त्री (अखात् रत्नात् परिपाकेण जायते यत् ।
अख + जन् + ङ ।) मांसं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मांसशब्देऽस्यविशेषो ज्ञातव्यः ॥)

अस्वा

असुपः, पुं, स्त्री, (असं पिवतीति । अस + पा +
ङ ॥) राक्षसः । इत्यमरः ।

(“दिरागमं लघुभूवे चरेऽसुपे मृदुनि” ।

इति सुष्टुर्त्तचिन्तामायिः । जलौकाः ।)

असुपप्रकः, पुं, (असुमिव रक्तं पत्रं यस्य । संज्ञायं
कन् ।) भिग्राहकः । इति राजनिर्घण्टः ।

असुपा, स्त्री, (असं रक्तं पिवति या । अस + पा +
ङ + टाप् ।) जलौकाः । इति जेमघनः ।

असुप्रला, स्त्री, (असुमिव रक्तं फलं यस्याः ।) सल्ल-
कीरुताः । इति राजनिर्घण्टः ।

असुमालका, स्त्री, (असस्य रक्तस्य मातेव पोषिका ।
संज्ञायं कन् । यथा हि शरीरस्यधातूनां श्रेया ।)

शरीररसः । इति राजनिर्घण्टः ।

असुरोधिनी, स्त्री, (असं क्षतजरक्तं रक्तद्रि या ।
अस + रुध + रिन् + स्त्रियां ङीप् ।) लज्जालु-
कता । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ।

असुविन्दुच्छदा, स्त्री, (असुविन्दुरिव विन्दुः च्छदे
पत्रे यस्याः ।) लम्पटा नाम कन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ।

असुवर्जकः, पुं, (असुनामवर्जकः ।) श्वेततुलसी ।
इति रत्नमाला ।

असु, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते । अस + रु ॥) चक्षु-
र्जकः । तत्पर्यायः । नेत्रान् २ रोदनं ४ अश्वं ४
अश्व ५ । इत्यमरः । वाचं ६ । इति शब्दरत्ना-
वली । लोचं ७ । इति जटाधरः । (“श्रुत्वा
श्रुत्वाशुधारां त्यजति” । इति कीचकवधः ।

“रागाशुवेदनाशान्तौ परं लेखनमङ्गन” ।

इति वामनः ।)

असुचन्दः, वि, (न सुचन्दः । नञ्समासः ।)
अधीनः । आयातः । इत्यमरः ।

असुतन्त्रः, वि, (न सुतन्त्रः । नञ्समासः ।) पर-
तन्त्रः । पराधीनः । इति जटाधरः ।

असुप्रः, पुं, (नास्ति सुप्रो निद्रा यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । (निद्राया अभावायै वषा, —

“असुप्रः सन्ततारुक् च मञ्जास्यकुपितेऽनिले” ।

इति माधवकरः ।

“मञ्जस्योऽस्मिन् सौधिर्यमसुप्रं सञ्चतां रुजं” ।

इति वामनः ।)

असुरः, वि, (असुरशतः सरो यस्य ।) मन्दसुरयुक्तः ।
तत्पर्यायः । असौम्यसुरः २ । इत्यमरः ।

(“अस्य गङ्गाशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिपः ।

उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमसरम्” ।

इति रामायणे ।)

असुप्रापः, पुं, (न विद्यते साध्यायो वेदाध्ययनं
यस्य ।) विधिपूर्वकवेदाध्ययनहीनः । तत्पर्यायः ।

निद्राशतः २ । इत्यमरः । अनध्यायः । अथ-
यने निपिद्विदिनं । तद्वयया । चन्द्रसूर्यप्रदश-

दिनानि । तानि तु । दशमस्ते ३ दिनानि ।

अन्यत्र २ दिने । सन्ध्यागर्जने १ दिने । माघादि-

मासषण्डये मर्ज्यमाघे तद्दिनं । निर्घातशब्दे

१ दिने । भूकृत्ये १ दिने । उत्कापाते १ दिने ।

महोत्सवापाते पञ्चालिकः । स्वपेटमभापना-

अस्वा

नन्तरं १ दिनं । आरण्यकनामकवेदभागसमाप-
नानन्तरं १ दिनं । पञ्चपर्व्याणि ५ दिनानि ।

चैत्रयुक्तप्रतिपत् १ दिनं । आषाढयुक्तप्रतिपत् १
दिने । मार्गशुक्लप्रतिपत् १ दिनं । एताः प्रति-

पदो नित्याः । अन्यः काम्याः । वक्ष्यति आका-
लिकः । विद्युत्समकालीनमेघशब्दे आकालिकः ।

चतुर्दशमन्वन्तराः १४ तिथयः । युगाद्याः ४
तिथयः । माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने ।

आश्विनस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने । चैत्र-
हृष्यपक्षद्वितीया १ दिने । कार्तिकस्योभयपक्षीय-
द्वितीया २ दिने । आषाढस्योभयपक्षीयद्वि-

तीया २ दिने । मार्गमासस्योभयपक्षीयद्वितीया
२ दिने । फागुनमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २

दिने । उत्सवदिनानि अन्येकानि । अक्षय्यद्वितीया
१ दिनं । इति स्मृतिः ।

(“कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी हे
कृष्णेनरेऽप्येवमर्हसिन्ध्या ।

अकालविद्युत् स्तनयितुघोषे
स्वतन्त्राद्भक्तिपथ्यासु ।

शतशानयानाद्यतनाह्वेष
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।

गाथेयमन्त्रेषु च येषु विप्र
नाधीयते नाशुचिना च नित्यं” । इति सन्तः ।)

अस्वामिकं, वि, (नास्ति स्वामी उत्तराधिकारी
यस्मिन् ।) स्वामिरहितवस्तु । अकलंकं । वेयो-

रिस् इति पारस्य भाषा । यथा । एतच्च अय-
दानं स्वभूमौ अस्वामिकायाश्च न दद्यात् । अस्वा-

मिकान्याह यमः ।
“अटयः पर्वताः पुण्या नद्यस्तोर्यानि यानि च ।

सर्वाण्यस्वामिकान्याङ्गनं हि तेषु परियुहः” ।
पुण्या इति विशेषणात् अटयो नैमिषाद्याः

पर्वता हिमालयाद्याः । नद्यो गङ्गाद्याः ।
तीर्थानि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि । वाराणस्या-

द्यायतनानि च । साम्भानि हेतुमाह न हि
तेष्विति । इति श्राद्धतन्त्रं ।

अस्वामिविक्रयः, पुं, (अस्वामिना अनधिकारिणा
कृतो विक्रयः ।) अस्वामिकलंकविक्रयः । यथा

सम्प्रत्यस्वामिविक्रयायं यवधारपदमुपक्रमते ।
तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं ।

“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं कब्धपक्ष्यं वा ।
विक्रीयतेऽसमक्षं यत्प्रज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः” ।

इति तत्र किमित्याह ।
“स्वयं लभेतान्यविक्रीतं क्रतुर्होमोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीने च तत्कारः” ।
सं आत्मसम्बन्धिद्वयं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं

यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात् । अस्वामि-
विक्रयस्य स्वतन्त्रत्वमाभावात् । विक्रीतयद्दणं दत्ता-

हितयोरुपपन्नार्थं । अस्वामिकतत्वेन तुल्य-
त्वात् । अतएवोक्तं । अस्वामिविक्रयं दत्तमाधिश्च

विनिवर्त्तयेदिति । क्रतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते
क्रये दोषो भवति । तथा हीनात्तद्व्यागमो-

पादहीनात् । रक्षां चैकान्ते सन्माद्यध्यादिपि

अस्वा

हीनमूल्ये अल्पतरेण मूल्येन क्रये । वेलाहीने
वेलाहीनो वेलाहीनः क्रयो रात्र्यादौ कृतः तत्र

च क्रेता तत्कारो भवति । तत्कारवत् दण्डभाकं
भवतीत्यर्थः । यद्योक्तं ।

“अथ मस्त्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्रयात् ।
प्रकाशक्रयतः शुद्धिः क्रतुः स्तेयं रक्षःक्रयात्” इति ।

स्वान्यभियुक्तेन क्रेता किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
“नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेद्भरं ।

देशकालातिपत्तौ च गृह्णीता स्वयमर्पयेत्” ।
नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं

ग्राहयेत् चौरौडरयकादिभिः । आत्मविशुद्ध्य
राजदण्डप्राप्त्यर्थं । अघाविदितदेशान्तरं गतः

कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्ते-
र्विक्रीतारमदर्शयित्वैव स्वमेव तद्वन्नं नाष्टिकस्य

समर्पयेत् । तावत्तैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकारा-
चार्येण व्याख्यातं । तदिदमनुपपन्नं । विक्रीतु-

र्द्देशनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । एतौ
ऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकं

प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहृतं वा आत्मीयं द्रव्य-
मासाद्य क्रोद्धस्तस्यं ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रेतारं

स्यानपालादिभिर्ग्राहयेत् । देशकालातिपत्तौ
देशकालातिक्रमे स्यानपालाद्यसन्निधाने तद्धि-

ज्ञापनकालात् प्राक्पलायनाशङ्कायां स्वयमेव
गृह्णीता तैभ्यः समर्पयेत्” ।

ग्राहिते हर्त्तरि किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
“विक्रीतुर्द्देशनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं गृह्णीत दनः ।

क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी” ।
यद्यसौ गृह्णीतः क्रेता न मयेद मपहृतं अन्य-

सकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रतु
विक्रीतदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरस्ता-

वभियोष्यः । किन्तु तत्प्रदर्शनेन विक्रीता सह
नाष्टिकस्य विवादः । यथाह दृष्टस्थितिः ।

“मूले समाहृते क्रेता नानियोष्यः कायश्च न ।
मूलेन सह वादस्त नाष्टिकस्य विधीयते” । इति

तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदास्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी

विक्रीता तस्य सकाशात् स्वामी नाष्टिकः सीयं ।
द्रव्यमवाप्नोति चौराधपराधानुरूपं दण्डं क्रेता

च मूल्यमवाप्नोति । अथासौ देशान्तरं गतः
तदा योजनसहस्रयानयनाय कालो देयः ।

“प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत् ।
मूलानयनकालस्य देयं सत्प्राध्वसहस्रेति स्मरणात्

॥०॥ अघाविज्ञातदेशतया मूलनाहर्त्तं न
शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति ।

असमाहार्यमूलान्तु क्रयमेव विशेषधयेदिति मनु-
वचनात् । यदा पुनः साक्षादिभिः दृष्ट्येन वा

क्रयं न शोधयति मूलश्च न प्रदर्शयति तदा स
एव दण्डभाग्यवतीति ।

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् ।
यथाभियोगं धर्त्तने धनं दाप्यो दसस्र सः” ।

इति स्मरणात् । सं लभेतान्यविक्रीतमिति श्रुतं ।
तन्निधना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।

अस्वा

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतो ऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते” ॥
आगमेन स्वयंक्रयादिना उपभोगेन च मदीय-
मिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं साध-
नीयं तत्सुमिना अतोऽन्यथा तेन स्वामिना
अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो
नाष्टिकेन राज्ञे देयः ॥ * ॥ अत्रैवायं क्रमः ।
पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत् ततः क्रेता
चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारमान-
येत् । अथानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहा-
राय क्रयं शोधयित्वा नाष्टिकस्य समर्पयेदिति ॥ * ॥

तत्स्वरस्य प्रच्छादकं प्रत्याह ।

“हृतं प्रणयं यो द्रव्यं परहृत्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नष्टे दण्डः स तु यस्त्विति पणान्” ॥

हृतं प्रणयं वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यमनेन मदीयं
द्रव्यमपहृतमिति नष्टस्यानिवेद्यैव दर्पादिना यो
गृह्णात्यसौ षडुत्तरान् नवतिपणान् दण्डनीयः ।
तत्स्वरप्रच्छादकत्वेन दण्डत्वात् ॥ * ॥

राजपुरवानीतं प्रत्याह ।

“शौक्लिकैः स्थानपालैर्वा गृह्णापहृतमाहृतं ।

अर्वाक् सम्बत्सरात् स्वामी हरेत् परतो नष्टः” ॥

यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा

गृह्मपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा संव-

त्सरादर्वाक् प्राप्तत्वेत् नाष्टिकस्तद्व्ययमवाप्नुयात् ।

ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरवा-

नीतस्य द्रव्यं जनसमूहेषु ह्येत्य यावत् संवत्सरं

राज्ञा रक्षणीयं । यथाह गौतमः । प्रणयमस्वा-

मिकमधिगम्य राज्ञे प्रनूयुर्विख्याप्य सम्बत्सरं

राज्ञा रक्ष्यमिति । यत् पुनर्मनुना विथन्तर-

मुक्तां—

“प्रणयस्वामिकं द्रव्यं राजा व्यब्धं निधापयेत् ।

अर्वाक्यब्दात् हरेत् स्वामी परतो नष्टः । हरेत्” ॥

इति ॥ तच्छतयुक्तसम्पन्नराज्ञश्च विषयः । रक्षणनि-

मितं षड्भागादियहण्य च तेनैवोक्तं ।

“आददीताय षड्भागं प्रणयाधिगतायुधः ।

दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्” ॥ इति ।

तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो

भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितश्चेत्तत् पुरस्तात् ॥ * ॥

मनूक्तषड्भागादियहण्यस्य द्रव्यविशेषे अपवाद-

माह ।

“पणानेकशफे दद्यात् चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोद्गवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके” ॥

एकशफे अश्वदौ प्रणयाधिगने तत्स्वामी राज्ञे

रक्षानिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् । मानुषे

मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । महिषोद्गवां

रक्षानिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ । अजाविके

पुनः प्रत्येकं पादं पादं दद्यादिति सर्व्वचानुष-

न्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशोऽपि पादं

पादमिति वीष्वावकात् प्रत्येकं सम्बन्धो गम्यते ॥

इत्यन्वामिकविक्रयप्रकरणं । इति मिताक्षरायां

व्यवहाराध्यायः ॥

अह

अस्वामी, [न] चि, (न स्वामि अधिकारी नञ्-

समासः ।) स्वामिभिन्नः । यथा । उहस्पतिः ।

“अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृह्हेत्तोषणादिकं ।

सहृद्वन्मुसकुल्यस्य न तद्भोगेन ह्यीयते” ॥

इति दायतत्त्वं ॥

अस्वास्थ्यं, स्त्री, (न स्वास्थम् । नञ्-समासः । स्वामि-

त्वाभावः । यथा देवतः ।

“अस्वास्थ्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते” ।

इति दायतत्त्वं ॥

अस्वास्थ्यं, स्त्री, सुस्थत्वाभावः । सुस्थताराहित्यं ।

स्वास्थ्यस्याभावः अस्वास्थ्यमित्ययथीभावसमास-

नियमः ॥ (यथा शिशुपालवधे ।

“विद्यद्वा चक्रे नमुचिदिवा वली

य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवन्दिवा” ॥

भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च, इति यद्वह्नीरोगेऽभिहितं

माधवकरेण संगृहीतस्य । अत्र हि अमुक्तेऽस्वास्थ्य-

मिति तात्पर्य्यं ॥)

अह इ क भासे । (उभं-चुरां-अकं-सेट् ।) दीप्ति-

रिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ क अहं-

यति । भासो दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

अह इ छ गतौ । (आदिं-आत्मं-सकं-सेट् ।) इति

कविकल्पद्रुमः ॥ इ अहंते । छ अहंते । इति

दुर्गादासः ॥

अह, व्य, प्रशंसा । क्षेपणं । नियोगः । विनियहः ।

इति मेदिनी ॥

अहं, चि, अस्मदशब्दस्य प्रथमान्तस्य रूपं । स्वामि

इति भाषा । यथा आक्रिकतत्त्वं,—

“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकमाकृ-

सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान्” ॥

(तथा च रघुवंशे १ । ६८ ।

“सोऽहमिह विमुञ्चामा प्रजालोपनिमीलितः”)

अहंयुः, चि, (अहंमस्यास्तीति अहंशब्दात् “अहं-

शुभयोर्धुस्” इति युस् ।) अहङ्गारयुक्तः ।

गर्वान्वितः । तत्पर्यायः । अहङ्गारवान् २ ।

इत्यमरः ॥ (“अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुः” ।

इति भट्टिः ।)

अहः [न], स्त्री, दिवा । इत्यमरः ॥ [टीका ॥

अहःपतिः, पुं, (अहः पतिः ।) सूर्यः । इत्यमर-

अहङ्गारः, पुं, (अहमिति ज्ञानं क्रियतेऽनेन । अहं

+ अ + घञ् ।) अहङ्गृतिः । तत्पर्यायः । गर्वः

२ अभिमानः ३ इत्यमरः ॥ पुराणमते स त्रि-

विधः । सात्विकः १ राजसः २ तामसश्च ३ ।

सात्विकाहङ्गारात् इन्द्रियाधिकातारो देवा मनश्च

जातं । राजसाहङ्गारात् दशेन्द्रियाणि जातानि । वेदा-

तामसाहङ्गारात् सूक्ष्मपञ्चभूतानि जातानि । वेदा-

न्तमते अभिमानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ॥ अह-

मित्यभिमानः । स च शरीरादिविषयको मिथ्या-

ज्ञानमुच्यते । इति गोतमसूत्रवृत्तिः । “अह-

मित्यथयं तस्य करणं । अहमिति किरति अत्रेति

वा अहङ्गारः । करोतेः किरतेर्वा घञ् । कार-

प्रत्यय इत्यने” । इत्यमरटीकायां भरतः । मदः ४

सयः ५ अपलपः ६ दर्पः ७ । इति जटाधरः ।

अह

अहङ्गृतिः ८ उद्धतमनस्कत्वं ९ । मागः १० चित्त-
समुन्नतिः ११ । यथा ।

“गर्वोमदोऽभिमानः स्यादहङ्गारस्त्वहङ्गृतिः ।

स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानचित्तसमुन्नतिः ॥

अहङ्गारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ (अहङ्गारस्याश्रय आत्मा ।

यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“अहङ्गारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः” ।

अहङ्गारतत्त्वं । यथाह मनौ, १ । १४ ।

“मनसश्चाप्यहङ्गारमभिमन्तारमीश्वरम्” ।

गर्वोन्नत्यम् । यद्भुक्तं ।

“अहङ्गारश्च सर्व्वेषां पापवीजममङ्गलम् ।

ब्रह्माण्डेषु च सर्व्वेषां गर्वपर्यन्तमुन्नतिः” ॥

स च द्विविधः, विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति ।

तत्रायमहं एतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमन्य-

मानो विशेषरूपो व्यष्ट्याहङ्गारः । असौल्लेता-

वन्मात्रमभिमन्यमानः सामान्यरूपः समष्ट्य-

हङ्गारः । स च हिरण्यगर्भो महान् आत्मेति च

सर्व्वानुस्यूतत्वादुच्यते । अहमभिमानरूपो यो-

ऽहङ्गारः स सर्व्वसाधारणः । आरोपितगुणै-

रात्मनो महत्वाभिमानः । अहमेव श्रेष्ठ इति

दुरभिमानः । महाज्ञानप्रसूतोऽहं महतां शिष्यो

नास्ति द्वितीयो मत्सम इत्यभिमानः । आत्मज्ञा-

घनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्व्वानुद्ध-

इति गर्वः ॥)

अहङ्गारवान्, चि, (अहङ्गारो विद्यतेऽस्य । अह-

ङ्गार + मतुप् । भस्य वः ।) गर्वान्वितः । इत्य-

मरः ॥ तत्पर्यायः । अहंयुः २ । इत्यमरः ॥

अहङ्गारान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली । गर्वितः

४ । इति जटाधरः ॥

अहङ्गारी, [न] चि, गर्वयुक्तः । अहङ्गारो विद्यते-

यत्येति अस्त्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । अभि-

मानो । गर्वान्वितः ॥ (दशदशरूपके ॥

“धीरोद्धतस्त्वहङ्गारी चक्षुषण्डो विकल्पनः” ॥)

अहङ्गृतिः, स्त्री, (अहम् + कृ + क्तिन् ।) अहङ्गारः ।

गर्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ॥

“युध्यतेऽहङ्गृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा” ।)

अहतं, स्त्री, (हन् + क्त । ततो नञ्समासः ।)

नवाम्बरं । नूतनवस्त्रं । इति हलायुधशब्दरत्ना-

वल्यां । (अहततण्डणं यथा महामारते,—

“इयञ्चैतं नवं श्वेतं सदृशं यन्नधारितम् ।

अहतं तद्विधानीयात् पावनं सर्व्वकर्मसु” ॥

“अहतैस्त्वैव वासोभिर्माल्यैरुष्णावचैरपि” । इति ।

“अहतानि च वासांसि रथश्च शुभजक्षणम्” ।

इति रामायणे । अनाहते, चि, ॥

अहमसहमिका, स्त्री, (अहमहं शब्दोऽस्त्यत्र, वीष्वायं

द्वित्वम् । वीष्वादितात् ठन् । ततश्चाप् ।) पर-

स्परहङ्गारः । इत्यमरः । परस्परं परमपेक्षा-

परस्परमपेक्ष्य परस्य योऽहङ्गारोऽहमेव

श्रेष्ठोऽहमेव श्रेष्ठ इति मानः । इति भरतः

आमि वड आमि वड वलिया परस्पर अहङ्गार

इति भाषा ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

अह

अहि

अहि

“इत्युपाहमहमहमिकया तयोर्विवदतोः” ।)

अहम्पूर्विका, स्त्री, (अहं पूर्वं अहं पूर्वमिति कथनं यत्र । अहम्पूर्व + ठन् + सार्थे कन् + ततयाप् ।) अहम्पूर्वं अग्रे भवामि अहं पूर्वं अग्रे भवामि इत्यन्तोऽयं घोधानां धावगक्रिया । इत्यमरः । अस्मि अग्रे याव वलिया योजा दिगेर परस्पर आगे धाव्योया इति भाषा । (यथा किराते,—

“सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमै-
ज्वादहम्पूर्विकया यियासुभिः” ।)

अहम्मतिः, स्त्री, (अहं प्रधाना मतिर्ज्ञानं ।) पविद्या । अज्ञानं । इत्यमरः ।

अहर्गणः, पुं, (अहो गणः) मासः इति हारावली । यथायां मध्यादिज्ञानार्थं श्वेतवाराहकल्पावधि-
रष्टावधिमन्त्रसिद्धान्तोक्तकल्पावधिकल्पावध्या-
वधि वा इष्टकालपर्यन्तं परिगणितदिनसमूहः । तत्पर्यायः । द्युहन्दं २ । दिनौघः ३ । द्युगणः ४ । दिनपिण्डः ५ । इति ज्योतिःशास्त्रम् ।

अहर्ज्वरः, पुं, (अहोमिलोकान् जरयति । अहन् + ज + णिच् + अच् । यद्वा अहानि जीर्यन्त्य-
न्तमवगच्छन्ति । अहन् + ज + अच् ।) संवत्सरः । यथा । “यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अह-
र्ज्वरं । एवं मां ब्रह्मचारिणः धातरागन्तु सर्वतः
खाहा” । इति तैत्तिरीयोपनिषदि शिचावल्ली । यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता
देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासा अहर्ज्वरं
संवत्सरोऽहर्ज्वरोऽहोभिः परिवर्तमानो लोकान्
जरयतीति अहानि वा अस्मिन् जीर्यन्ति अन्त-
र्भवन्ति इत्यहर्ज्वरः । तच्च यथा मासा यन्ति
एवं मां ब्रह्मचारिणः हे धातः सर्वस्य विधातः
मामागन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः । इति शङ्करा-
चार्यहृतभाष्यम् ।

अहर्पतिः, पुं, (अहः पतिः । पक्षे अहःपतिः ।) सूर्यः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे १० । ५४ ।

“धावापयित्योः प्रत्ययमहर्पतिरिवतपम्” ।)

अहर्वाचवः, पुं, (अहो वाचवः । अहो मणिरिव
अहर्भयिः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्क-
रुद्रः ।

अहर्मुखः, स्त्री, (अहो मुखं ।) प्रत्यूषः । इत्यमरः ।

अहर्लः, चि, (हलेन कथं । ततो नञ्समासः ।)

अहानाकल्लोत्तेपादिः । अहानभूमिः ।

अहल्या, स्त्री, अशुभोविशेषः । (यथा हरिवंशे ।

“दिनोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी ।

शरद्धतश्च दायदमहल्या समसूयत” ।

गौतममुनिपत्नी । इति मेदिनी । सा च महा-
साध्वी । प्रातः काले तस्यागमस्मरणे महापातक-
नाशो भवति । यथा पुराणं,—

“अहल्या त्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।

पद्म कन्याः स्मरेत्यं महापातकनाशनम्” ।

सत्ययुगे इन्द्रः गौतमरूपधारणं कृत्वा तस्याः
सतीत्वं नाशितवान् । ततो गौतमशपेन सा
पाषाणदेहा बभूव । ततस्तेनायुगे श्रीरामचन्द्रस्य
पादस्पर्शात् शापात् विमुक्ता सती पुनः पूर्वरूपा

मानवी भूता । इति रानायणम् ।

अहस्करः, पुं, (अहः करोति । अहन् + क् + ट ।
कस्कादित्वात् सः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ।
अर्करुद्रः ।

अहस्पतिः, पुं, (अहः पतिरिव ।) सूर्यः । इत्यमरः ।
अर्करुद्रः । अमरे तत्पर्याये अर्काङ्ग इति
दर्शनात् ।

अहंह, व्य, (अहं जहातीति । अहम् + हा + ठ ।
एषोदरादित्वात्सोपः ।) अद्भुतं । खेदः । परि-
क्लेशः । प्रकर्षः । सम्मोहनं । इति मेदिनी ।
(आश्चर्यं । विस्मयः । यथा हितोपदेशः ।

“अहह ! महापद्मे पतितोऽसि” ।

“अहह ! तात ! पणस्तव दास्य” ।

इति महाभारतके ।)

अहहा, व्य, (अहं जहातीति । अहम् + हा +
क्लिप् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) अद्भुतं । खेदं ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः । अत्र अहह-
शब्दार्थोऽपि द्रष्टव्यः ।

अहार्यः, पुं, (ह + ण्वत् । ततो नञ्समासः ।)
पर्वतः । इत्यमरमेदिन्यौ ।

अहार्यं, चि, (न हार्यं । नञ्समासः ।) हर्तुमशक्यं ।
अहर्तव्यं । अहरण्यं । इति मेदिनी ।

(“अहार्यं ब्राह्मणद्वयं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः”

“तत्रात्मभूतेः कालश्चैरहर्हर्षेः परिचारकैः” ।

इति च मनुः ६ । १८६ ।)

अहिः, पुं, (आहन्तीति । आ + हन् + इण् । हन्
हिंसागत्योः । आहि अहिनिभ्यां ङ्रस्त्विति इण् ।
स च ङित् । ङित्वात् ङितोपः । आङो ङ्रस्त्व ।)
वृत्रासुरः । सर्पः । इत्यमरः । सूर्यः । पथिकः ।
राजः । इत्यनेकार्थध्वनिमङ्गरी । (सीसकं ।
राजः । वज्रः । अस्त्रेणान्तर्जः । खणः । “विष-
धरतोऽप्यतिविषमः खण इति न मृषा वदन्ति
विदांसः । यदहिर्नकुलद्वेषो सकुलद्वेषो पुनः
पिशुनः” । इति वासवदत्तायाः प्रस्तावनाश्लोकः ।)

अहिंसा, स्त्री, (न हिंसा । नञ्समासः ।) कुलिक-
रुद्रः । कुलेखाडा इति ख्याता । अस्या गुणाः ।
विषरोगशोथनाशित्वं । इति राजवल्लभा ।
(कोकिलाक्षशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः । हिंसा
रहिते, चि ।)

अहिका, स्त्री, (न + हा + छिक् + टाप् ।) शास्त्र-
लोचनः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अहिकान्तः, पुं, (अहेः सर्पस्य कान्तः प्रियः । मध्य-
त्वात् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ।

अहिच्छत्रः, पुं, (अहेः च्छत्रः फणा इव क्रादकः ।)
देशविशेषः । तत्पर्यायः । प्रत्ययघः २ । मेघ-
शङ्कोरुद्रः । इति हेमचन्द्रः ।

अहिच्छत्रा, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।
चिनि इति भाषा । पुरोविशेषः । इति ज्योतिष-
तत्वं । तथा रुद्रगर्ग्यः । “किंश्रवमानर्त्तपुरं

पाटलीपुत्रं पुरोमहिच्छत्रां । दितिमदितिश्च
स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम्” । इति

ज्योतिस्तत्वं ।

अहिजित्, पुं, (अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा जितवान्
अहि + जि + क्लिप् ।) विष्णुः । कालीयनाग-
दमनात् । इन्द्रः । वृत्रासुरनाशात् ।

अहितः, चि, (न हितः । नञ्समासः ।) शत्रुः ।
इत्यमरः । (यथा रघुवंशे ४ । २८ ।

“स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहितानग्निजोद्धतैरतर्जयन्निव केतुभिः” ।)

अपथं इति शब्दचन्द्रिका ।

(“एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृ-
त्तान्यभिचारविषादीनि ।” इति सुश्रुते ।

प्रतिकूलः । अशुभकरः । यथा वैराग्यशतकं ।

“लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम्” । ३५ ।

“प्ररोऽपि हितवान् शत्रुर्वन्द्युरप्यहितः परः ।

अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधं” । इति

हितोपदेशः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कार-
णतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः, नहि
सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि न च सर्वे दोषा-

स्तुल्यवलाः । नच सर्वाणि शरीराणि व्याधि-
क्षमत्वे समर्थाणि । तदेव ह्यपथं देशकालसंयोग-
वीर्यप्रमाणातिवोगात् भूयस्तरमपथं सम्पद्यते ।

स एव दोषः संलक्ष्योर्निर्विरुद्धोपक्रमो गम्भी-
रानुगतः प्राणायतनसमुत्थो मर्म्मोपघाती वा
भूयान् कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च सम्पद्यते

इति चरकः ।

“इह खलु यस्माद्द्वयाणि स्वभावतः संयोगत-
त्वेकान्तहितान्येकान्ताहितानि हितानि हितानि
भवन्ति” । “एकान्ताहितानि दहनपचनमारणा-

दिषु प्रवृत्तान्यभिचारविषादीनि ।”

“दुग्धस्यैकान्तहिततां विषस्यैकान्ततोऽहि तं
एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सज्जिनादिषु ।

एकान्तहिततां विजिघत्सुः सुश्रुतः । नान्यथा” ।

“विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः ।
तान्येकान्ताहितान्येव श्रेष्ठं विद्याद्विज्ञाद्वितं” ।

इति सुश्रुतः ।)

अहिलुण्डिकः, पुं, (अहेः तुण्डं मुखं, तेन दीप्यति
यः सः । अहितुण्ड + ठक् । संज्ञापूर्वकत्वात्

रुद्रभावः ।) मित्रार्थं सर्पखेलकः । तत्पर्यायः ।
व्याख्याही २ । इत्यमरः । साण्डे इति भाषा ।

अहिद्विद, [य] पुं, (अहिं वृत्रासुरं सर्पं वा द्वेष्टि
यः । अहि + द्विप् + क्लिप् ।) इन्द्रः । गरुडः ।

मयूरः । नकुलः । इति मेदिनी ।

(“अहिद्विषस्तदभवता निश्चयतां” । इति मार्घे ।
“एकाहिरक्षार्थमहिद्विषेऽद्य

दत्तो मयात्मेति यथा ब्रवीति” ।

इति नागानन्दे ।

अहिंनकुलता स्त्री, अहिंनकुलयोर्वैरं । नित्य-
अहिंनकुलिका विरोधितेति यावत् । अहिश्च

नकुलश्च अहिंनकुलौ तयोर्भाव इति भावार्थे
तन्मित्रकप्रत्यययोः स्त्रियामापा निष्पन्ना ।

अहिपुलकः, पुं, (अहेः सर्पस्य पुलक इव । सर्पा-
कारत्वात् ।) गौकाविशेषः । तत्पर्यायः । भोतः २
तरालुः ३ । इति हारावली ।

अहि

अहिपूतनः, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । तन्मूत्रं यथा,—

“शृङ्गान्मृगसमागृहेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्निग्धे वा स्वाप्यमाणस्य कण्डूरक्तकफोद्भवः ॥
कण्डूरयान्ततः क्षिप्रं स्फोटः खावश्च जायते ।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनं” * ॥
तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे,—
“तत्र संशोधनैः पूर्वं धात्रीक्षतं विशेषयेत् ।
त्रिफलाखदिरक्षाथैर्ब्रह्मणां चालनं हितं ॥
शृङ्गसौवीरयक्षाङ्गैः कार्योऽहिपूतने” । इति
(रुग्निविश्वयटीकाकृता विजयेन व्याख्याप्रसङ्गतो
भोजवचनं यदाहृतं तद्यथा,—यदुक्तं ।
“दुष्टस्तनस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च ।
कण्डूदाहृत्कावद्भिः पिङ्गैश्च समाचितः ॥
अहिपूतनः सम्भवति यथादोषश्च दाह्यः” ॥
इति सनिदानलक्षणसम्प्राप्तिक चिकित्सितं वाम-
टेन वा यदुक्तं तद्यथा,—
“मलोपलेपात् खेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
ताम्रोन्नयोऽन्तःकण्डमान् जायते भूर्युपप्रवः ॥
केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्तेऽहिपूतनं ।
प्रयत्नगुदकुन्दश्च केचित्तं तमनामिक” * ॥
चिकित्सा ।

“तत्र धात्र्याः पयःशोथं पित्तश्लेष्माहरोषधैः । १
श्रुतश्रीतश्च श्रीताम्बु-युक्तमन्तरपानकं ॥ २
सक्षौद्रताह्यश्रौलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ॥ ३
त्रिफलावदरीक्षितत्वक्-क्षाय-परिषेचितं ॥ ४
कासीश-रोचना- तुल्य-सर्गोष्णारसाङ्गनैः ॥ ५
लेपयेदक्षिपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वाचचूर्णयेत् ॥ ६
सुप्तक्षौरेणवा यष्टीशृङ्गसौवीरकाङ्गनैः ॥ ७
सारिवाशङ्गनाभिभ्यामशूनस्य त्वचोऽप्यवा” ॥ ८ ॥
चक्रपाणिसंग्रहे तु ॥
“पटोलपत्रत्रिफलारसाङ्गनविपाचितं ।
पीतं हृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनं” ॥
पटोलाद्यहृतं * ॥)

अहिफेनं, स्त्री, (अहेः सर्पस्य फेनं गरलमिव ।
अप्युग्रत्वात्) अफेनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अहि
इति भाषा । (अस्य पर्यायमाह भावप्रकाश-
कारः ।

“उक्तं खसफलक्षोरमाफूकमहिफेनम्” ।

अस्य कार्यश्चाह शार्ङ्गधरः ।

“पूर्वं व्याप्याखिलं कार्यं ततः पाकश्च गच्छति ।

यवाधि तद्यथा भङ्गा फेनश्चाहिसमुद्भवः” ॥

अपरश्चाफेनशब्दे व्याफकशब्दे च ज्ञातव्यं ॥

अहिघ्नः, पुं, (अहिः अघ्ने यस्य ।) शिवः ।

(“अजेकपादहिघ्नः पिनाकी चामराजितः” ।

इति हरिवंशे ।) रुद्रविशेषः ॥ इति जटाधरः ॥

(यथा हरिवंशे ।

“सुरभी कस्यमाद्रुद्रानेकादश विनिर्म्मे ।

महादेवप्रभादेन तपसा भाविता सती ॥

अजेकपादहिघ्नप्रमथया रुद्राश्च भारत” ॥ इति ।)

अहिघ्नदेवता, स्त्री, (अहिघ्नभूते रुद्रोऽधिष्ठात्री
देवता यस्याः ।) उत्तरभाद्रपदनक्षत्रं । इति ज्यो-
तिःशास्त्रं ॥

अह्ना

अहिभयं, स्त्री, (अहेः सर्पतुल्यस्वपत्तात् सर्पादा
भयं ।) राज्ञां स्वपत्तोद्भवभयं । इत्यमरः ॥ सर्प-
भयं ॥

अहिभयदा, स्त्री, (अहेर्भयं दयति खण्डयतीति । अहि-
भय + दो + क) भूयामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भूयामलकीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञातव्या ॥)

अहिमुक्, [ज] पुं, (अहिं मुह्ये । अहि + भुञ् +
क्विप् ।) गरुडः । मयूरः ॥ इत्यमरः ॥ नाकुली ।
गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

अहिमर्दनी, स्त्री, (अहेर्मर्दनं भवत्यस्याः ।) गन्ध-
नाकुलीनाम कन्दविशेषः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अहिमारः, पुं, (अहिं मारयति यः सः । अहि +
मृ + णिच् + अण् ।) अरिमेदकवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अहिमेदकः, पुं, (अहिं मेदयति स्पर्शमात्रेण गल-
यति यः सः ।) अरिमेदकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अरिमेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

अहिलता, स्त्री, (अहिरिव जता । दीर्घाकारत्वात्)
गन्धनाकुली । ताम्बूली । इति राजनिर्घण्टः ॥

अहीरणिः, पुं, (अहीन् ईरयति दूरीकरोति ।
अहि + ईर + अणि ।) हिमुखसर्पः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अहे, व्य, क्षेपः । वियोगः । इति शब्दलाना ॥

अहेरः, स्त्री, (न हिनोति । हि गतौ वाज्जलकाद्रुः ।
ततो नञ्समासः ।) शतमूली । इत्यमरः ॥

अहो, व्य, (न + हा + डो ।) धिगर्थः । श्लोकः ।
करुणार्थः । विषादः । सम्बोधनं । प्रशंसा ।

विस्मयः । पदपूरणं । अमृता । वितर्कः । इति
मेदिनी ॥ (यथा रामायणे अयोध्याकाण्डे ॥

“अहो धिगिति सामर्थ्यं वाचमुक्ता नराधिपः” ।

“अहो मधुरमासां दर्शनं” । इति प्राकुन्तले
प्रथमाङ्के ।)

अहोरात्रः, पुं, (अहश्च रात्रिश्च द्वयोः समाहारः ।
रात्राह्नाहाः पुंसि । अहः सर्वैकदेशे टच् इति
टच् ।) दिवानिशं । स तु सूर्योदयद्वयपरिच्छिन्न-
त्रिंशन्मुहूर्तात्मककालः । इत्यमरः ॥ मनुष्याणां

मासेन पैत्रोऽहोरात्रो भवति । मनुष्याणामेक-
वर्षेण देवानामहोरात्रो भवति । दिसहस्रगुणित-

मानुष्यचतुर्थ्युमानेन ब्रह्मणोऽहोरात्रो भवति ।
तत्र मनुष्यमानेन ८६४०००००० वर्षा भवन्ति ॥

अहोवत, व्य (अहो च वत च ।) अनूकम्पा । खेदः ।
सम्बोधनं । इति विश्वमेदिनी ॥

(“अहोवतासिस्सुहृदोऽयवीर्यः” । इति कुमारः ।
“अहोवत ! कीदृशीं वयोऽवस्थामापन्नोऽसि” ।
इति प्राकुन्तले । [इति गीता ॥

“अहोवत ! महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्” ।
अत्राय, व्य, (अहो व्यपनयने । वाज्जलकाद्भावे घञ् ।
वृद्धिः । एयोदरादित्वात् वस्व यः । ततो नञ्-
समासः ।) भटिति । इतुं । इत्यमरः ॥

(अत्राय सा नियमजं क्रममुत्सर्ज” । इति कुमारः ।
“अत्राय तावदरुणेन तमो निरस्तम्” । इति रघौ ।
“सचन्दोच्छलदक्षकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा

आक

मूर्च्छन् मोसमहर्षिर्हर्षविहितखानाङ्गिकाऽङ्गा-
यवः” । इति काव्यप्रकाशे ।)

अङ्गीकः, पुं, (नास्ति ङीर्लज्जा यस्य ।) वौडः । क्षप-
णकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गला, स्त्री, (ग + ङे + डल् ।) भस्मातकवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ भेजा इति भाषा ।

आ

आ, आकारः । द्वितीयस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्यानं
कण्ठः । स च दीर्घः क्षुब्ध भवति ।

“आकारं परमाश्चर्यं शृङ्खल्योतिर्मयं प्रिये ।

ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमय प्रिये ।

पञ्चप्राणमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली” ॥

इति कामधेनुतन्त्रे ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा—

“अकाररूपमासद्य दक्षक्रोडायता त्वधः ।

ब्रह्मादयस्तथा शक्तित्वात् तिष्ठन्ति नित्यम्” ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रं । तस्य नामानि यथा—

“आकारो विजयानन्तो दीर्घश्चायो विनायकः ।

क्षीरोदधिः प्रयोदश्च पाशो दीर्घास्यवृत्तको ॥

प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इमेश्वरः ।

प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तक गजान्तकः ॥

पितामहो द्विष्टान्तो भूः क्रिया कान्तिश्च सम्भवः ।

द्विष्टो मानदा काशी विघ्नराजः कुजो विधत् ॥

खरान्तकाश्च हृदयमङ्गुलो भगमाशिनी” ॥

इति वर्णाभिधानं ॥

आ, व्य, स्मृतिः । यथा । “आज्ञात सजटायुरेवः” ।

वाक्यं । यथा ! “आ एवं मन्यसे” । इत्यमरः ॥

(पूर्वं नैवं संस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः ।)

अनुकम्पा । (यथा, आ देवदत्तो दरिद्रः इति ।)

समुच्चयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवेभ्यश्च पितृ-

भ्यश्च आ ।) क्वचित् निधिद्वयसन्निवर्णः । आशब्दो

योऽत्र न सन्धीयते स इत्यर्थः । इति भरतः ॥

(“आ एवं तत्त्वमर्थ्यादा आ एवं तत्कृतं मया” ।

इति मुग्धसोधम् ।)

आं, व्य, एवं । स्त्रीकारः । इत्यमरः ॥

आः, पुं, महेश्वरः । इति पुराणोत्तमः ॥ पितामहः ।

वाक्यं । यथा अग्निपुराणे एकाक्षराभिधानं ॥

“अ विष्णुः प्रतिषेधः स्यादाः पितामहवाक्ययोः ।

सीमायामथावय्यं आ भवेत् संक्रोधपीडयोः” ॥

आः, [स] व्य, कोपः । यथा । आः पापदुर्मुखः ।

(“आः किमेतदितिक्रोधादामाव्य महिमासुर” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणम् ।

“आः पापे दुर्विनोते महाश्वेते” । इति काद-

म्बरी ।) पीडा । यथा आः शीतं । इत्यमरभरतौ ।

स्मृतिः । स्पृजां । तर्ज्जतं । इति शब्दरत्नावली ॥

आकम्पितं, त्रि, (आकम्पते स्म । आह् + कम्पि +

क्त ।) कम्पविशिष्टं । तत्पर्यायः । वेष्टितं २

प्रेक्षितं ३ आधृतं ४ आधृतं ५ चलितं ६ इत्यमरः ॥

कम्पितं ७ धृतं ८ व्याधृतं ९ विधृतं १० धृतं ११

प्रकम्पितं १२ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“अनोकाहाकम्पितपुष्पगन्धी” । इति रघौ ।

आक

“आकाम्पितानि हृदयाणि मगस्त्रिनीनां
रातैः प्रफुल्लसहकारशताधिरासैः” ।

इति पञ्चतन्त्रे ॥

आकरः, पुं, (आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । आङ् + कृ +
अप् । यद्वा आकुर्वन्ति संघोभ्य कुर्वन्ति यव-
हारसन्नेति वा । आ + कृ + घञ् ।) धातुरन्तादे-
रन्त्यसिन्ध्यां । तत्पर्यायः । खनिः २ इत्यमरः ॥
“आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमयेः कुतः” ।

इति हितोपदेशः ।

“श्लेष्मो हिमवान् नाम धातुनामाकरो महान्”
इति रामायणम् ।) समूहः ।

“शब्दाकारकरग्राममर्थमण्डलमण्डलम्” ।

इति फक्किल्लपट्टम् ।) अष्टः । इति मेदिनी ॥

आकार्यं, स्त्री, (आ + कार्य + ल्युट् ।) अवयवं ।

“युदा तदाकर्णतत्परोऽभूत्” । इति नैषधे ।)

आकार्यः, पुं, (आकृत्यते इति । आ + कृ + घञ् ।)

पाशकः । पाशा इति भाषा । अक्षक्रीडा ।

पाशा खेला इति भाषा । सारिफलकः । इत्यमरः ॥

कृपा इति भाषा । (यथा महामारते ।

“आकर्षन्ति वाक्फलः सुप्रणीतो

एदि प्रोक्तो मन्त्रपदः समाधिः” ।

इन्द्रियं । धनुरभासवस्तु । आकर्षणं । इति मे-

दिनी ॥ आकृत्यते अनेन । आकुषी इति भाषा ।

यथा । “आकर्ष इव आ आकर्षयः” । इति

सुगन्धोदध्याकारणं । आकर्षतुल्य इति आपनार्थ-

इव शब्दः । इति दुर्गादासः ॥ (अयस्कान्तः ।

निक्षयोपलः ।)

आकार्यं, स्त्री, (आ + कृ + ल्युट् ।) आकर्षः ।

यपादागयनं । टानन् इति भाषा । यथा,—

“सा त्वं गच्छ सयैवोक्ता पार्थ्वं शुभनिशुम्भयोः ।

केशाकार्येणनिर्धूतगौरवा मागमिव्यसि” ॥

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥ * ॥

तन्त्रोक्तार्थविशेषद्वारा योधाद्यानयनं । यथा ।

यथाकार्यं ।

“आकार्यविधानानि कथयामि समासतः ।

यददृष्टं त्रैपुरे तन्ने यददृष्टं भूतढामरे ॥

श्रीवीजं मामग्न्य वीजं लज्जावीजं समुद्धरेत् ।

प्रथमं प्रथवं दत्त्वा त्रिपुरादेविपदं ततः ॥

अमुकीति पदं दत्त्वा आकार्यं द्विधा पदं ।

साधनं मन्त्रमुद्राद्य जपेष्टशब्दसङ्कम् ॥

षट्कोशपञ्चमणिष्य रत्नचन्दनकुङ्कुमैः ।

यङ्गं कारयेन्मन्त्री लज्जावीजसमन्वितं ॥

पङ्कदीर्घभास्वरैरेव नादविन्दुविभूषितं ॥

रत्नपद्मचतुर्धूपदिनैवेद्यैः प्रपूज्य तां ।

भावयन् चेतसा देवीं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां ।

बालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारण्यवियदां ॥

पञ्च दक्षिणे पाङ्गी जपमालाञ्च वामके ।

मन्त्रस्यास्य प्रभावेण रम्भामपि तथोर्व्वशीं ॥

आकार्येयं सन्देहः किं पुनर्मानवीमिह ॥ * ॥

भूर्जपत्रे समालिख्य कुट्टमालावारीणां ॥

काष्ठीरागुणकस्तूरीरोचनामिलितेन च ।

प्यगमारत्नमिश्रेण कमलाक्षीमनुं लिखेत् ॥

आक

ॐ श्रीं कमलाक्षि अनुकीमाकर्षयाकर्षय ॐ फट् ॥

इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रैकं ततः पुनः ।

तद्भूर्जपत्रमादाय गुणिकां कारयेत् सुधीः ॥

तेनैव साध्यपादोत्पत्तिकोपपङ्कवेष्टितां ।

शोषितां तेजसा भानोर्व्वेष्टयेत् त्रिकटुकैः पुनः ॥

प्रतिमां स्त्रीनिर्मां कृत्वा क्षिपेत्तस्यास्तोदरे ।

गुणिकां पातयेत् पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीं ॥

तादृशाभिमुखो भूत्वा निर्जने निशि साधकः ।

तत्तत्तद्भूतचित्तस्य तावत् कालं जपेन्मनुं ।

यावदायाति सन्नस्ता भदनालसवियहा ॥*

अथान्यत् कथयाम्यत्र नृपाकर्षणहेतवे ।

देवस्यापि नरस्यापि मोहिनीमन्त्रजापतः ॥

अथ मन्त्रं महेश्वरान्तास्तरमादौ ततस्तथा ।

पञ्चशायकवीजञ्च दत्त्वाय भुवनेश्वरीं ॥

मोहिनीति च नामान्ते फट्कारं पुनराशिखेत् ।

स्वाहान्तमन्त्रमुक्त्वा मध्यवीजेन कारयेत् ॥

पङ्कजान् दीर्घमुक्त्वाद्यैश्चकोऽष्टदलके यजेत् ।

प्रथमं साध्यनामानि लेख्यानि च कगोदरे ॥

महारजनरत्नौन पूर्व्वमन्त्रपदं यतं ।

मोहिनीं पञ्चकिङ्कले षट्भिर्गो स्तम्भिनीं तथा ॥

वशङ्करीं कुलेशीञ्च ततो वै विश्वासिनीं ।

आकर्षिणीं ततः क्षिप्तामर्चयेदष्टपञ्चके ॥

गन्धपुष्पादिधूपार्चैर्भक्तियुक्तेन चेतसा ।

लक्षणेन सर्व्वेषां श्रीप्रमाकर्षणं भवेत् ॥ * ॥

श्रीं कालिकायै धीमहि

तन्नः कालि प्रचोदयात् ।

ॐ आकर्षिणी वज्रधारिणी

ॐ फट् स्वाहा अमुकीमाकर्षय ॥

प्रणवं पूर्व्वमुद्रित्य उग्रसेनीं ततः परं ।

नितम्बिनीं वज्रजाया त्रिधा परमदुर्लभा ॥

सिन्दूरपुत्तलिं कृत्वा तस्या नाम हृदि विलिख्य

पञ्चमूलेन ताम्बूलं समानीय आमश्रावद्वये

नैवेद्यं कृत्वा क्षणादुत्तरश्नतुलस्या मूलमन्त्र-

पठिते पुत्तल्या हृदि नामस्थाने ताडिते सति

सा समायाति” । इति श्रीकृष्णानन्दविद्यावागीश-

हृतषट्कर्मदीपिका तन्त्रसारश्च ॥

आकर्षणी, स्त्री, (आकृत्यते अग्नया । आ + कृ +

ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) फलपुष्पाद्याकार्यकथि-

काविशेषः । आकुषी इति भाषा ॥

आकलनं, स्त्री, (आ + कल् + ल्युट् ।) आकाङ्क्षा ।

परिसंख्या । बन्धनं । इति मेदिनी ॥ “सैव्यापि

सानुनयमाकलनाय यन्ता” । इति माघः ।)

आकल्पः, पुं, (आ + कल् + घञ् ।) वेशः । इत्य-

मरः ॥ कल्पनं । इति मेदिनी ॥ मण्डनं । रोगः ।

इति हेमचन्द्रः । वेशार्थे यथा रघौ,—

“अलतकविधिसर्वाङ्गीनमाकल्पजातं

विलसितपदमाद्यं यौवनं सा प्रपेदे” ।

“स्त्रोकाप्याकल्पगुणा विच्छिन्तिः कान्तिपोष-

हत्” । इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।

कल्पपर्यन्ते च, यथा—“आकल्पं नरकं भुङ्क्ते” ।

इति सूरिः ।)

आकल्पकः, पुं, (आकल्प + कन् ।) तमः । मोहः ।

आका

यज्ञिः । उत्कण्ठा । हर्षः । इति मेदिनी ॥

आकधः, पुं, (आकृत्यते यत्र, आ + कृ + अच् ।)

प्रस्तरविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ठिपातर-

इति भाषा ।

आकस्मिकं, त्रि, (अकस्मात् भवं । अकस्मात् + अ-

ञ् ।) अकस्मादुद्भवं । हठाज्जातं ॥ “आकस्मिक-

प्रत्यवभासां च देवीं वाचमनुष्टुभेन कन्दसा परि-

ण्यतामभ्युदैरयत्” । इति उत्तररामचरितम् ॥

आकाङ्क्षा, स्त्री, (आङ् + काङ्क्षि + अच् + टाप् ।)

इच्छा । अभिलाषः । इत्यमरः ॥ (रमणीयवस्तु-

स्पृहा । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ।

“आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्पृहा तु सा” ।

अपेक्षा । जिज्ञासा । अनुसन्धानं । यथा पदा-

ङ्कृते,—

“नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु” ।)

न्यायमते । यत्पदमस्ते यत्पदान्वयबोधो न भवति

तत्पदे तत्पदवत्ता । प्रतीतिपर्यवसानविरहः । इत्या-

लङ्कारिकाः ॥

आकायः, पुं, (आञ् + चि + घञ् ।) निवासः ।

इति वोपदेवः ॥

आकारः, पुं, (आ + कृ + घञ् ।) इङ्गितं । अभि-

प्रायानुरूपचेष्टाविष्करणं । संकेत टाग इत्यादि

भाषा । आकृतिः । मूर्तिः । इत्यमरः ॥

“तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारैरङ्गितस्य च” ।

इति रघौ १ । २० ।

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च” ।

इति हितोपदेशे सहजैः । मूर्तिः । “आकार-

सदृशप्रज्ञः” । इति रघौ १ । १५ ।)

आकारगुप्तिः, स्त्री, (आकारस्य गुप्तिः ।) रत्या-

दिहृद्यको मुखरागादिराकारः । आकारोऽङ्ग-

वैद्यतमिति वोपानितः । गुप्तिर्गोपन । आकारस्य

भयलज्जादिना गुप्तिराकारगुप्तिः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । अवहित्या २ ।

इत्यमरः ॥ अङ्गविकृतस्य रोमाश्चादेराच्छादनात्

अवहित्यतिरवहित्या । इति सारसुन्दरी ॥

“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या” ।

इति साहित्यदर्पणम् ।)

आकारगोपनं, स्त्री, (आकारस्य गोपनं ।) आकार-

गुप्तिः । रत्यादिहृद्यकमुखरागादिगोपनं । इति

हेमचन्द्रः ॥

आकारणं, स्त्री, स्त्री, (आङ् + कृ + णिच् + ल्युट् ।)

आकाङ्क्षा । इत्यमरः ॥ डाकन इति भाषा ।

“तैश्च मणिभद्राकारणाय कश्चित् प्रेषितः” ।

इति पञ्चतन्त्रम् ।)

आकालिकं, त्रि, (समागकालौ आद्यन्तौ यस्य ।

“आकालिकडाद्यन्तवचने” इति समागकालस्या-

कालादेशः । इकट् प्रत्ययस्य निपातनात् । यद्वा

अकाले भवम् । अकाल + ठञ् ।) क्षणार्धसि ।

इति धरणिः ॥ समागकालीनजन्मविनाशशाली ।

इति संक्षिप्तसारः ॥ अकालसम्भवं । आरम्भ-

कालात् तत्सजातीयकालस्यापि । निमित्तं काल-

मारभ्य परेद्ययावत्कालः स एव कालस्तदवकाश

आका

स्तत्र भवः। इति तिथितत्त्वं। (यथा मनो ११८५
“एतानाकाशिकान् विद्यादन्ध्यायतवापि”।

“तपस्विनः स्थानुवगौकसस्ता-
माकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्” ॥

इति कुमारसंभवे ३। १३।

आकालिकप्रलयः, ऐ, (आकालिकः प्रलयः।) प्रलय-
विशेषः। स्थायम्भुवमन्तरे कपिलशपेन अकाले
जगत्प्रावणं। तद्विवरणं यथा—

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

“आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः।
तत् पश्यन्तु महाभाग वाराहं लोकसंचयं ॥
यथा वा मत्स्यरूपेण वेदास्त्रातास्य शार्ङ्गिणा।
तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनं” ॥

श्रीकपिल उवाच।

“स्थायम्भुव मनुष्येष्ट ब्रह्मरूप महामते।
ममैकमोक्षितार्थं त्वं देहि प्रार्थयतोऽधुना ॥
जगत् सर्वं त्वैवेदं त्वया च परिपालितं।
त्वया सर्वं जगत् कृतं त्वमेव जगतां प्रतिः ॥
तन्मे देहि रघुःस्थानं त्रिषु लोकेषु दुर्लभं
पुण्यं पापहरं रम्यं ज्ञानप्रभवमुत्तमं ॥
अहं हि सर्वभूतानां भूत्वा प्रत्यक्षदर्शिवान्।
उद्धरिष्ये जगज्जातान् निर्माय ज्ञानदीपिकाम् ॥
अज्ञानसागरे मग्नमधुना सकलं जगत्।
ज्ञानदीपं प्रदायाहं तारयिष्ये जगत्सर्वम्” ॥

श्रीमनुवाच।

“यदि त्वयाखिलजगद्धितार्थं ज्ञानदीपिकां।
चिकीर्षुणा तपः कार्यं किं स्थानार्थगया तव ॥
देवागाराणि तीर्थानि क्षेत्राणि सरितस्तथा।
भस्मनि पुण्यमाग्नयं तिष्ठन्ति कपिल! क्षितौ ॥
तेषामेकतमं त्वत्वेदासाद्य कुरुष्वे तपः।
स्थानं ब्रह्मन् तपःसिद्धौ न भविष्यति तत्र किं” ॥

कपिल उवाच।

“त्वयि विश्रम्भमाधाय तपसः सिद्धयेऽचिरात्।
स्थानं मया प्रार्थितं ते त्वं मां क्षिपसि हेतुभिः ॥
अज्ञानान्ते वचो मेऽद्य प्रार्थनायां विकल्प्यनं।
यत्त्वं वदसि तस्मात्त्वं फलमेतदवाप्नुहि ॥
इदं त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषं।
इतप्रवृत्तविध्वस्तमचिरेण भविष्यति ॥
न चिरात् ब्रह्मसि मनो! जलपूर्णं जगत्त्रयं।
इतप्रवृत्तविध्वस्तं तव गर्वविशतनं ॥
यवमुक्ता मुनीन्द्रोऽसौ कपिलस्तपसां निधिः।
अन्तर्दधे जगामपि तदा ब्रह्मसदो मुनिः ॥
कपिलस्य वचः श्रुत्वा विषखवदगो मनुः।
भावीति प्रतिपश्यात् मनुर्गोवाच किञ्चन ॥
विशालां वदरीं यातो गङ्गाद्वारान्तिकं मनुः।
प्रविश्य तपसे यत्नमकरोल्लोकभावनः।
प्याधायामास हरिं जगत्कारणकारणम् ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानसभाविने।
इति जपं प्रजपतो मनोः स्थायम्भुवस्य तु ॥
प्रमसाह जगन्नाथः केशवो न चिरादयः।
ततः क्षुद्रभक्षो भूत्वा दृष्ट्वादनसमप्रभः ॥
कर्परकशिकायुग्ममुत्सृजेत्तपुमोऽज्ययः।

आका

तपस्थानं महात्मानं मनुं स्थायम्भुवं मुनिं ॥
आससाह तदा क्षुद्रमत्स्यरूपी जनार्दनः।
उवाच च महात्मानं मनुं स्थायम्भुवं तदा ॥
तपोनिधे महाभाग भीतं मां चातुमर्हसि।
नित्यं युद्धे जितं मत्स्यैर्विशालैर्मर्क्षितुं प्रति ॥
अथ प्रभूतैर्विशलैर्द्रोवितः पृथुरोमभिः।
प्रायाकाङ्क्षी महात्मानं भवन्तं शरणं मुनिं ॥
प्राप्तोऽहं यद्यनुक्रोशो मयि मां परिपालय।
इति तस्य वचः श्रुत्वा मनुः स्थायम्भुवस्ततः ॥
अलिङ्गरे तोयपूर्णं न्यादिपुलभोगिनि।
स तस्मिन् मलिके मत्स्यो वर्जमानो दिने दिने ॥
सामान्यरोहितप्रायदेहोऽभून्नचिरादयः।
दशघटजलपूर्णं प्रवृत्तं स महात्मा ॥
मलिकमसति कुर्वन् वर्जयामास मत्स्यं।
स च सुविपदनेत्रो मत्स्यराजोऽचिरेण ॥
मलिकतलिलमध्ये लोभशः पीनदेहः” ॥
इति कालिकापुराणे ३१ अध्यायः ॥ ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

“ततस्तथा पीनतनुं दृष्ट्वा मत्स्यं मनुः खयं।
गृहीत्वा पाणिना कुल्लगनिनीं सरसीं ययौ ॥
तत्सरस्तत्र विपुलं पुण्ये नारायणाश्रमे।
एकयोजनविस्तीर्णं सार्द्धयोजनमायतं ॥
नानामीनगणोपेतं श्रीतामन्नजलोत्करं।
तदासाद्य सरो मत्स्यं विनिधाय मनुस्तदा ॥
पालयामास सुतवत् हृषया परया युतः।
सोऽचिरेणैव कालेन पीनो वैसारिणोऽभवत् ॥
न समस्तत्र सरसि दृष्ट्वाये द्विजोत्तमाः।
स एकदा महामत्स्यः पूर्वापरतटद्वये ॥
शिरःपुच्छे निधायान्मु तद्गृहेहः समुच्छितः।
स्थायम्भुवं महात्मानं सुक्रोश आहि मामिति ॥
तं तथा स मनुर्जात्वा क्रोशन्तं मीनपुङ्गवं।
आससाह तदा मत्स्यं जग्राह च करेण तं ॥
न शक्नोम्यहमुद्धर्तुं पृथुरोमागमद्भुतं।
इति सखित्यन्नेवं प्रोद्धार करेण तं ॥
भगवानपि विश्वात्मा मत्स्यरूपी जनार्दनः।
स्थायम्भुवकरं प्राप्य लघिमानमुपाश्रयत् ॥
ततः कराभ्यामुद्धृत्य स्तन्ये धृत्वाहजं मनुः।
गिनाय सागरं तत्र तोये च निदधे ततः ॥
यथेच्छमत्र वर्जस्य न कोऽपि त्वां हनिष्यति ॥
अचिरेणैव सम्पूर्णदेहत्वं समवाप्नुहि ॥
इत्युक्त्वा स महाभागः सर्वप्राणभृतांवरः।
सघुत्वं चिन्तयन्तस्तस्य विस्मयं परमं गतः ॥
मत्स्योऽपि न चिरादेव पूर्णकायस्तदा महान्।
सर्वतः पूरयामास देहभोगेन सागरं ॥
तं पूर्णकायमालोक्य व्यतीत्याम्भः समुच्छितः।
शक्तैः शिराभीरक्षितं मानसाचलसन्निभं ॥
रन्ध्रन्तं सागरं सर्वं देहाभोगाचलौकतं।
स्थायम्भुवो मनुर्धीमान् मेने मत्स्यं न तं तदा ॥
ततः पप्रच्छ तं साम्ना मत्स्यं स्थायम्भुवो मनुः।
विचिन्त्य लघिमानञ्च पश्यन्मूर्तिं तदाद्भुतां” ॥

श्रीमनुवाच।

“न त्वां मत्स्यमहं मन्ये कात्वं मे वद सप्तमः।

आका

महत्त्वं लघिमानन्ते चिन्तयन् समहत्तम ॥
त्वं ब्रह्मा ह्यथवा विष्णुः शम्भुर्वा मीनरूपहृक्।
न चेद्भुङ्क्ष्वं महाभाग तन्मे वद महामते” ॥

श्रीमत्स्य उवाच।

“आराध्योऽहं त्वया नित्यं यो हरिः स सनातनः।
तदेष्टकामसिद्ध्यर्थं प्रादुर्भूतः समाहितः ॥
यत्त्वमिच्छसि देवेश मत्तः शान्तेन मूर्त्तिगा।
तत्करिष्येऽद्य त्वं मूर्त्तिमिमां विद्धि सरो मम” ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोरभिततेजसः।
ज्ञात्वा प्रत्यक्षतो विष्णुं मनुस्तथाव केशव” ॥

श्रीमनुवाच।

“नमस्ते जगदव्यक्तपरावरपते हरे।
पावकादित्यश्रीतांशुनेत्रत्रयधराय ॥
जगत्कारण सर्वज्ञ जगद्भाम हरे पर।
सुरौघ परमेशान नारायण सुरेश्वर” ॥
इत्यादिस्रोतं।

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

“स्थायम्भुवेन मनुना संस्तुतो मत्स्यरूपहृक्।
वासुदेवस्तदा प्राह मेघगम्भीरनिस्वनः” ॥

श्रीभगवानुवाच।

“तुयोऽस्मि तपसा तेऽद्य भक्त्या चापि स्तुतो मुञ्जः॥
सपर्यया तथानेन वरं वरय सुव्रत।
इष्टार्थं संप्रदास्यामि तुभ्यं नात्र विचारया ॥
वरयाभीक्षितान्कामान् लोकानां वा हितञ्च यत्” ॥

मनुवाच।

“यदि देवो वरो मेऽद्य लोकानां यो हितो भवेत्।
तन्मे देहि वरं विष्णो तं वक्ष्यामि ब्रह्मण्य मे ॥
शशपा कपिलः पूर्वं मदर्थे भुवनत्रयं।
इतप्रवृत्तविध्वस्तं सकलं ते भविष्यति ॥
येनेयमुद्धृता पृथ्वी येनेयं परिपालिता।
संहरिष्यति यस्वेनां तेऽधुना ज्ञावयन्त्विमां ॥
ततोऽहं दीनहृदयस्त्वामेव शरणं गतः।
न यथेदं त्रिभुवनं जलमृतं भविष्यति ॥
इतप्रवृत्तविध्वस्तं तथा त्वं देहि मे वरं” ॥

श्रीभगवानुवाच।

“न मत्तः कपिलो भिन्नस्तथा न कपिलादहं।
यदुक्तं मुनिना तेन मयोक्तं विहितं मनो ॥
तस्माद्यदुदितं तेन तत् सत्यं नान्यथा भवेत्।
करिष्ये तत्र साहाय्यं स्थायम्भुव निबोध तत् ॥
इतप्रवृत्तविध्वस्ते तोयमग्ने जगत्त्रये।
न चिरादेव ततोयं शोपयिष्यामि वै मनो ॥
यावज्जलज्जलवस्तावत् यथा कार्यं त्वया मनो।
तन्मे निगदितं तथ्यं पश्यन्वावहितोऽधुना ॥
सर्वयज्ञिकाद्यैरेका नौका विधीयतां।
तामहं ब्रह्मयिष्यामि यथा नो भिद्यते जलैः ॥
दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायतां।
धारिणीं सर्ववीजानां भुवनत्रयवर्द्धिनीं ॥
सर्ववाह्निवायुक्षणां भूरिवह्निलतन्तुभिः।
नवयोजगदीर्धान्तु व्यामत्रयसुविस्तरां ॥
कुरु स्वयं मनो तूर्णं कृत्वातीक्ष्णीकां वटीं।
जगद्वाची जगन्नाथा लोकमाता अगम्यनी ॥

आका

अप्रिययति तां रज्जुं न वृथ्यति यथा तथा ।
सर्वान्नि वीजान्यादाय सर्वेदान् सप्त वै षट्धीन् ॥
तस्यां नावि निसम्पन्नं वर्तमाने जलप्रवे ।
दक्षेण सह संगम्य स्मरिष्यसि मनो मम ॥
स्मृतोऽहं तूर्णमायास्ये भवतो निकटं प्रति ।
श्यामलेनाथ प्रहृष्टे त्वं मां चास्यसि वै तदा ॥
यावत् प्रहृतविध्वस्तं हतं स्याद्भुवनत्रयं ।
तावत् एतेन तां नावं वोढाहं नाथ संश्रयः ॥
जलप्रवे तु संपूर्णे प्रहृष्टे मम च तां हरिं ।
त्वं तथा वटिकाया तूर्णं सदा नेष्यसि वै दृढं ॥
वज्रायां नावि मे प्रहृष्टे देवमानेन वत्सरान् ।
सहस्रं प्रेरयिष्यामि तां नावं शोधयन् जलं ॥
ततः शुष्केण तोयेषु प्रोम्ने शिखरे गिरिः ।
हिमाधनस्य यद्धा तां तस्मिन्नावमहं मनो ॥
त्वां वै गोपयिता नित्यं तावत्तु शोधये जलं ।
चिन्तितोऽहं त्वया यास्ये यदाहं निकटं तव ॥
प्रहृष्टेण श्यामलेनैव त्वं मां चास्यसि पुष्करे ।
पुनः दृष्टिं ततः कृत्वा मत्प्रसादान्महामते ॥
त्रैलोक्यदुर्लभामृद्धिमवाप्सि सनातनीं ।
अष्टमाराधितो येन जपेन भवता मनो ॥
सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य यत्नोऽयति तेन मां” ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“इति दत्त्वा वरं तस्मै मत्प्रतेन नमस्कृतः ।
अन्तर्दधे जगन्नाथो लोकातुल्यहकारकः ॥
स्वायम्भुवोऽपि भगवानन्तर्धानं गते हरौ ।
यथोक्तं हरिणा पूर्वं नावं रज्जुं तथाकरोत् ॥
सर्वयाज्ञियदक्षौघान् कृत्वा स्वायम्भुवस्तदा ।
उद्गेन कारयामास गावं दृढतरां ततः ॥
तेषां वल्कसमुद्भूतसूचसंघैर्वटीरिकां ।
पूर्वोक्तेन प्रमाणेन कारयामास वै मनुः ॥
ततः कालेन सहता दत्तं युद्धं महाद्भुतं ।
विष्णोर्यश्वराहस्य सरमस्य हरस्य च ॥
ततो जलप्रवे भूते विध्वस्ते भुवनत्रये ।
तथा रज्ज्वा तरिं यद्धा वीजान्यादाय सर्वशः ॥
वेदान्दधीन् तथा सप्त दत्तं चादाय वै मनुः ।
तस्यां नावि समाधाय तोयमग्ने चराचरे ॥
स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्कार वै ततः ।
ततो जलानामुपरि सप्रहृष्ट इव पर्यन्तः ॥
उद्दीप्तस्यैकप्रहृष्टेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपधृक् ।
आगतस्तत्र न चिरायत्राले स मनुर्हरिः ॥
तरिमारुह्य विपुले तोयराशौ भयङ्करे ।
यावच्चलाचलं तोयं तावत् एते तरिं न्यधात् ॥
जले प्रकृतिमापसे प्रहृष्टे वज्रा तरिं तदा ।
तां नावं चोदयामास सहस्रं देववत्सरान् ॥
खयं नावमवलम्ब्य दधार परमेष्ठिनः ।
योगनिम्ना जगद्धानी समाधीददटीरिकां ॥
ततः शनैः शनैःतोये प्रोयं गच्छति वै चिरात् ।
पश्चिमं दिगवत् प्रहृष्टसुम्नत्रं तोयमध्यतः ॥
दिसादृष्टैर्वीजानामुप्तिस्तस्य हिसप्रभोः ।
पश्चादुत्तु सप्तपथि प्रहृष्टं तत्तस्य चोप्तिं ॥
तस्मिन् प्रहृष्टे ततो नावं वज्रा मत्स्यात्महृद् हरिः ।
जगाम क्षीपयायाश्च जलानां जगतां मतिः ॥

आका

एवं हि मत्स्यरूपेण वेदास्त्राताश्च शार्ङ्गिणा ।
कपिलस्य तु शापेन हतोऽथाकालिको लयः ॥
आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता हतः ।
इति वः कथितं सर्वं यथावत् द्विजसत्तमाः” ॥
इति कालिकापुराणे ३२ अध्यायः ॥
आकालिको, स्त्री, (आकाल + ठञ् + डीप् ।) विद्युत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
आकाशः, पुं, लो, (आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते
सूर्यादयो यत्र । आ + काश् + घञ् ।) पञ्च-
भूतान्तर्गतभूतविशेषः । स तु शून्यः । तत्पर्यायः ।
द्योः २ द्यौः ३ अक्षं ४ अक्षं ५ व्योम ६ पुष्करं ७
अम्बरं ८ नभः ९ अन्तरिक्षं १० अन्तरिक्षं ११
गगनं १२ अग्नन्तं १३ सुरवर्त्म १४ हं १५ वियत्
१६ वियुपदं १७ विहायः १८ । इत्यमरः ॥
नाकाः १९ अनङ्गः २० नभसं २१ मेघवेध २२
महाविलं २३ । इति जटाधरः ॥ मरुद्वर्त्म २४
मेघवर्त्म २५ चिपिष्टं २६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ न्यायमते अस्य सामान्यगुणाः सङ्ख्यादि-
पञ्च । विशेषगुणाः शब्दः । स तु नित्यः अश-
रीरो च । अस्तेन्द्रियं कर्णः । सत्वेकः किन्तु
उपाधिभेदेन नाना भवति ।
(“शब्दः ओत्रेन्द्रियश्चापि किन्नाणि च विविक्तता ।
वियतः कथिता एते गुणागुणविचारिभिः” ॥
तथा च भाषापरिच्छेदे ।
“आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ।
इन्द्रियं तु भवेत् ओत्रमेकः सन्न्युपाधितः” ॥
वेदान्तमते स जन्मः ॥
आकाशगङ्गा, स्त्री, (आकाशपथवाहिनी गङ्गा ।)
खर्गगङ्गा । यथा, शिवरात्रित्रतकथायां,—
“आकाशगङ्गासलिलतरङ्गगणनादिते ।
त्रैगुण्यलक्षितैश्चारुमयद्रुमपवोजिते” ॥
("नदत्याकाशगङ्गायाः खेतस्युद्गमदिभ्यजे” ।
इति रघौ १ । ७८ ।
“उभौ यदि व्योम्नि पृथग् प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम्” । इति माघः ।)
आकाशजननी [न] पुं, (आकाशमार्गस्य जननी ।)
प्रगल्भीमध्यस्थितजनानां बाह्यार्थदर्शनार्थानिच्छद-
च्छिद्राणि । यद्वारा चाप्रेयास्तगुलिकाः प्रक्षि-
प्यन्ते । इति राजधर्मः ॥ (आकाशजननी स्त्री
आकाशपथस्य जननीव पोषिका । इति केचित् ।)
आकाशदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानो दीपः ।)
कार्तिकमासे भगवदुद्देशेन नभसि दत्तप्रदीपः ।
यथा । कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयाम्बते
पुष्करपुराणे ।
“तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं हरिं प्रति ॥
महर्षौ त्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदम्” । इति
तद्विधिश्च हेमाद्रौ आदिपुराणे ।
“दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते
गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं ।
यूपाक्षतिं यश्चियद्वदाम-
मारोय भूमावथ तस्य मूर्द्धि ॥

आका

यवाङ्गुलिद्वयुतास्तु मध्ये
द्विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
हत्वा घतसोऽष्टदशाक्षतीस्तु
यामिर्भवेदष्टदिशानुसारी ॥
तत्कारिकायान्तु महाप्रकाशो
दीपः प्रदेयो दलगान्तथासौ ।
निवेद्य धर्माय हाराय भूमे
दामोदरायाप्यध धर्मराज्ञे ॥
प्रजापतिभस्वय सत्पटभ्यः
प्रेतेभ्य एवाय तमःस्थितेभ्यः” । इति ।
अपरार्त्ते तन्मो मनो यथा,—
“दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽगन्ताय वेधसे” ॥
इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदे कार्तिकमाहात्म्यं ॥
आकाशप्रदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानः प्रदीपः ।)
तुलायां दीयमानलक्ष्मीदामोदरसम्पदानाकाश-
दीपः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।
“तुलायां तिलतैलेन सायं सन्ध्यासमागमे ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरं ।
सश्रीकाय ओपतये स श्रीमान् भुवि जायते ॥
ॐ दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽगन्ताय वेधसे ॥
इति मन्वेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत् ।
विष्णुवेक्षणि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकं ॥
अग्निहोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः” ॥
आकाशमांसी, स्त्री, (आकाशजाता मांसी ।) सूक्ष्म-
जटामांसी । केदारे उल्लसितस्याः । तत्पर्यायः ।
निरालम्भा २ खसम्भवा ३ शेषावो ४ सूक्ष्मपत्री
५ गौरी ६ पर्वतवासिनी ७ अम्भमांसी ८ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वं । शोधव्रणनाडीरोग-
नाशित्वं । लूतागर्भमकज्वालाहारित्वं । वयंकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
आकाशमूली, स्त्री, (आकाशे भूमिरहितस्थाने
मूलमस्याः । डीप् ।) कुम्भिका । इति हारा-
वली ॥ पाना इति ख्याता । (कुम्भिकाशब्देऽस्याः
गुणा द्रव्याः ।)
आकाशरक्षी [न] पुं, (आकाशे उच्चस्थाने स्थितः
सन् रक्षति यः । आकाश + रक्ष + णिन् ।) प्रग-
ल्भीस्थितप्रणिधिः । दुर्गवहिःप्राचीरोपरिस्थित-
चरः । इति राजधर्मः ॥
आकाशवल्ली, स्त्री, (आकाशस्य वल्लीव । अत्यु-
च्चिखत्वात् ।) लताविशेषः । आकाशवेल क्षमर-
वेल इति ख्याता । तत्पर्यायः । खवल्ली २ दु-
स्पर्शा ३ व्योमवल्किता ४ । अस्या गुणाः । मधु-
रत्वं । कटुत्वं । पित्तनाशित्वं । शुक्रवर्द्धकत्वं ।
रसायनत्वं । बलकारित्वं । दिव्यौषधिपरत्वं । इति
राजनिर्घण्टः ॥
“आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्ली ।
खवल्ली याहिणी तिक्ता पिच्छिनास्यामयापहा ॥
तुवराधिकरी हृद्या पित्तक्षेपनामनाशिनी” ।
इति भावप्रकाशः ॥

आक्राशवाणी, स्त्री, (आक्राशदुद्रवा वाणी) अश-
रीरिणी वाक् । देववाणी । इति पुराणम् ।
आक्राशमलिनं, स्त्री, (आक्राशात्यतितं सलिनं जलम्) ।
द्विद्योदकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

आकिञ्चनं, स्त्री, (अकिञ्चनस्य दग्निस्त्वभावः ।
अकिञ्चन + अण्) । अकिञ्चनता ।

आकीर्णं, त्रि, (आङ् + कृष् + विक्षेपे + क्तः) । व्याप्तं ।
तत्पर्यायः । संकीर्णं २ सङ्कुलं ३ । इत्यमरः ।
समाकीर्णं ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवंशे । प्रथमसर्गे ५० श्लोकः ।

“आकीर्णमपि पत्नीनामुदजहारोधिभिः” ॥)

जलादिभिर्निरवकाशं । इति भरतः ॥

आकुचनं, त्रि, (आङ् + कुचि + ल्युट्) । न्यायमते
पक्षप्रकारकर्मान्तर्गतकर्मविशेषः । सङ्कोचः ॥
(प्रसारितस्य संक्षिप्तत्वसम्पादनं । नमनं । वक्रता-
सम्पादनं । यथा । भाषापरिच्छेदे ।

“उत्तप्रेषणं ततोऽवत्प्रेषणमाकुचनं तथा ।

प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च” ॥)

आकुलं, त्रि, (आङ् + कुल + क्तः) । आकुलं । तत्प-
र्यायः । व्यस्तं २ अग्रगुणं ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
श्रादुन्तले । “विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षण-
माकुला” ॥)

आकुलं, स्त्री, (आङ् + कुल + क्तः) । अभिप्रायः ।
आश्रयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तत्पर्यः । इच्छा । यथा
साहित्यदर्पणे । २५ परिच्छेदे ।

“हसन्नेत्रार्पितकुलं लीलापद्मं निमीलितम्” । इति
“हृदयनिहितं भावाकुलं वमद्भिन्विद्येक्ष्णैः” ॥
इति श्राकुन्तले ।)

आकृतिः, स्त्री, (आकृष्यते इयं गौरयं अश्वः इति
अकृतेऽश्वया । आङ् + कृ + क्तिन्) । रूपं ।
प्रसीरं । जातिः । इति मेदिनी ॥ (यथा श्राकु-
न्तले प्रथमाद्वे ।

“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्” ॥

न्यायमते सामान्यं, जातिः । “आकृतिर्जाति-
लिङ्गाख्या” । इति न्यायसूत्रम् । जातिलिङ्ग-
मित्याख्या यस्याः जातेर्गोत्रादेर्हि साक्षादिसंस्थान-
विशेषो लिङ्गम् । तस्य च परस्परया द्रव्यवृत्ति-
त्वम् । जातिद्रव्यासमवायिकारणतावच्छेदिकालिङ्गं
धर्मा यस्याः सा इत्यर्थः इति काचित् ॥)

आकृतिच्छत्रा, स्त्री, (आकृत्या कृचमिव या) । घोषा-
तक्षीरुद्धः । श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्न-
माला ॥ (घोषकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ।

आकृत्यं, त्रि, (आङ् + कृ + कर्मणि + क्तः) ।
कृताकर्षणं । आकर्षितं ॥ (प्रलोभितः, सुगन्धः ।
यथा हितोपदेशे । “ततो लोभाकृत्येन केनचित्
पात्रेनागोचितम्” ॥ इति)

आपोकिरः, पुं, मकरगण्डः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

आक्रन्दः, पुं, (आङ् + क्रन्द + घञ् + अच् वा) ।
रोदनं । यथा रामायणे ।

“तासामाक्रन्दशब्देन सहस्रोद्भ्रान्तगोचनः” ॥)

आक्रान्तं । मित्रं । दास्यगृहं । आता । इति
मेदिनी । ध्वनिः । (यथा रामायणे ।

“तत्रैव निशि नागानामाक्रन्दः श्रूयते महान्” ॥)

नाथः । पार्श्वग्राह्यात् परो राजा । इति धरणिः ।
(यथा मानवे ७ । २०७ ।

“पार्श्वग्राह्यश्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दश्च मण्डले” ॥)

आक्रमः, पुं, (आङ् + क्रम् + अच्) । आक्रमणं ।
तत्पर्यायः । अधिक्रमः २ क्रान्तिः ३ । इति

हेमचन्द्रः ॥ (अधिरोधः । व्याप्तिः । विक्षेपः ।
अधिगमः । प्राप्तिः । अधिकारः ॥)

आक्रमणं, स्त्री, (आङ् + क्रम् + ल्युट्) । आक्रमणकरणं ।
(“यः पृष्ठवर्त्ती नृपतिः देशाक्रमणाद्याचरति” ।

इति कुल्लुकमट्टः ।) व्यापनं ॥ (अतिवर्त्तनं । यथा,
रामायणे ।

“कण्टकाक्रमणक्षान्ता वनमद्य गमिष्यति” ।

आरोहणम् । यथा रामायणे ।

“न देवलोकाक्रमणं नामरत्नमहं दृश्ये” ॥)

आक्रान्तः, त्रि, (आङ् + क्रम् + क्तः) कृताक्रमणः ।
अधिक्रान्तः । आक्रमणविशेषः । इति हलायुधः ॥

(अभिभूतः । पराभूतः । वशीभूतः । यथा मनुः—
“न पाषाण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्हृदिभिः” ॥)

आक्रोडः, पुं, (आङ् + क्रोड् + घञ्) । राजोपवनं ।
राष्ट्रः साधारणं वनं । इत्यमरः ॥ (केलीकाननं,
लीलास्थानं । यथा, रामायणे ।

“आक्रोडालङ्घितं स्त्रीतं सुविभक्तं सुसंस्कृतं” ।

तथा च कुमारः । २ । ६७ ।

“अक्रोडपर्वतास्तेन कल्पिताः खेपु वैष्मलम्” ।

कुरुत्यामनृपपुत्रः खनामख्यातः पौरवः” ॥

यथा हरिवंशे ।

“दुग्धन्तस्य तु दायादः कुरुत्यामः प्रजेश्वरः ।

कुरुत्यामादधाक्रोडश्चत्वारस्तस्य चात्मजाः” ॥)

आक्रोशः, पुं, (आङ् + क्रुश् + घञ्) । क्रोधाकर्तव्य-
निश्चयः । तत्पर्यायः । आक्षेपः २ अभिषङ्गः ३

श्रापः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ।
“आक्रोशं मममातुश्च प्रमार्ज्यां पुरुषवर्मम्” इति ।)

आक्रोशनं, स्त्री, (आङ् + क्रुश् + ल्युट्) । अभिप्रायः ।
तत्पर्यायः । अभिषङ्गः २ अभिषङ्गः ३ । इत्यमरः ॥

आक्षपाटिकः, पुं, (अक्षपटे नियुक्तः । अक्षपट +
ठक्) । अक्षदृष्टकः । धर्माध्यक्षः । इति जटाधरः ॥

आक्षपादः, पुं, (अक्षपाद + अण्) । नैयायिकः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

आक्षारणा, स्त्री, स्त्री, (आङ् + क्षर + णिच् +
युच्) । मैथुनं प्रति आक्षोशः । इत्यमरः ॥ परस्त्री-
निमित्तं पुंसः परपुरुषनिमित्तं स्त्रिया वा दूषणं ।

यथा “कृतागम्यागमनत्वं स्थानान्तरं गच्छ” ।
इति भरतः ॥ केनापि अपवाद इति भाषा ॥

आक्षारितं, त्रि, (आङ् + क्षर + णिच् + क्तः) । पर-
स्त्रियां परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितं ।

अपवादग्रस्तं । इत्यमरः ॥

आक्षिकः, पुं, आक्षेपकः । इति रत्नमाला ॥
आक्षेपगात्र इति भाषा । (धूतनिमित्तः । पाश-
क्रोडाविषयकः । अत्र अक्षेर्द्विच्यति जितो वा

इति अक्ष + ठञ् । यथा मानवे ८ । १५६ ॥
“प्रातिभाष्यं रथादानमाक्षिकं सौरिकश्च यत् ।

दण्डश्चक्रावशेषश्च न पुनो दातुमर्हति” ॥

(“पितृसन्निभमन्त्रश्च वातिकश्चाक्षिकीफलः ।

मधुराक्षविपाकश्च वातपित्तहरश्च तत्” ॥

इति चरकः ॥

“आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रण्यः संग्राहको लघुः” ।
इति सुश्रुतः ॥)

आक्षीवः, पुं, (आङ् + क्षीव + अच्) । अक्षीवः ।
शोभाञ्जनरुद्धः । इति रायसुकुटः ॥

आक्षेपः, पुं, (आङ् + क्षिप् + घञ्) । अपवादः ।
इत्यमरः ॥ भर्त्सनं । (यथा—नीतिशतके । ४२५

“क्षान्तेवाक्षेपश्चाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः
सन्तः सास्वर्थ्यचर्यां जगति बज्रमता कस्यनाभ्यर्षणीयाः

आक्षेपणं ।

(“नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरौ ।

वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः” ॥

इति कुमारः । ७ । ६५ । विन्यासः । स्थापनं ।

“कर्णार्पितो लोभप्रकाशयच्छे

गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरैः ।

तस्याः कपोले परभागलाभात्” ।

इति कुमारः । ७ । १७ अपहरणं । यथा,—

“यत्रांशुकाक्षेपविज्जितानां” । १ । १४ कुमारः ।

उपस्थितिः । यथा साहित्यदर्पणम् ।

“मुख्यार्थस्थेतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये” ।

इति ।) काव्यालङ्कारः । इति मेदिनी ॥ (अल-
ङ्कारप्रकरणे विशेषो द्रष्टव्यः ।)

आक्षेपकः, पुं, (आङ् + क्षिप् + ण्यञ्) । निन्दाकरः ।
व्याधः । इति मेदिनी ॥ वातरोगविशेषः । तस्य

कारणलक्षणं । निदाने यथा—

“यदा तु धमनी सर्वाः कुपितोऽभ्येति भावतः ।

तदा क्षिपत्याशु मुकुमुज्ज्वलं सुक्ष्मरः ॥

सुक्ष्मज्ज्वलत्वात्पादाक्षेपक इति स्मृतः” ।

आक्षोटः, पुं, (अक्षोट एव सार्थं अण्) । अक्षोट-
रुद्धः । पर्वतजमीलुरुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“वतामाभिषुकाक्षोटमक्षूणकगिकोचकाः ।

गुरुष्णखिग्धमधुरा सोरुमाणा वलप्रदाः ।

वातघ्ना वृंहणा रथ्याः कफपित्ताभिर्वर्जनाः” ॥

इति चरकः ॥)

आक्षोटः, पुं, आक्षोटरुद्धः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

आक्षोटनं, स्त्री, (आङ् + क्षुट् + ल्युट्) । मृगया ।
इत्यमरः ॥

आखण्डनः, पुं, (आङ् + खण्ड + कणच्) । इन्द्रः ।
इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे । ततोयसर्गेश्च ११ ।

“आखण्डनः काममिदं वभाषे” ॥)

आखनिकाः, पुं, (आङ् + खन + इफण्) । खौरः ।
उन्दुखः । शृङ्गारः इति मेदिनी ॥ (खनिष्वादिषं

खननसाधनद्रव्यं । खननकर्ता ।)

आखानं, पुं, स्त्री, (आङ् + खन् + क्तः) । अखानं ।
देवखानं । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

आखुः, पुं, (आङ् + खन् + क्तः) । सूपिकः । इत्यमरः ॥
(यथा नीतिशतके । “हृत्पाण्डुविवरं स्वयं निप-
तितो गह्वं मुखे भोगिनः” ॥) शृङ्गारः । खौरः ।

आखे

इति हेमचन्द्रः ॥ देवताङ्कः ॥ इति रत्नमाला ॥
 (आखुमांसगुणा यथा,—
 “आखोर्मांसं भपदि वज्रघा खण्डखण्डोक्तं यत्तैले
 पाच्यं द्रवति निरतं यावदेतन्न सम्यक् ।
 तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिमागे दधाना,
 हन्ति व्रीडाकरमगमं नात्र सन्देहबुद्धिः” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

आखुर्कर्म, स्त्री (आखोः कर्ममिव पञ्चमस्याः । आ-
 खुर्कर्म + डीप्) लताविशेषः । मूषाकाणी इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कृशिका २ द्रवन्ती ३ चित्रा ४
 सुवर्णा ५ उन्दुरकर्म ६ न्यग्रोधी ७ मूषक-
 कर्म ८ वृक्षिकर्म ९ वज्रकर्मिका १० माता
 ११ भूमिपरी १२ चण्डा १३ शम्बरी १४ वज्र-
 पादिका १५ प्रत्यक्षेणी १६ वृषा १७ पुत्रयेणी
 १८ अग्निभूः १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं उष्णत्वं ।
 कफपित्तहरत्वं । सारकत्वं । आनाहन्वरमूल-
 नाशित्वं । परमपाचकत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “आकुपर्णी आकुकर्णी कर्णिका भूदरीमवा ।
 आखुर्कर्म कटुक्लिता कषाया प्रीतना लघुः ॥
 विपाके कटुका मूषकफामयहामिप्रयुत्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥

आखुगाः, पुं, (आखुना गच्छति यः । गणेशस्य मूषिक-
 वाहनत्वात् तथात्वं ॥) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आखुपर्णिका, स्त्री, (आखोः कर्ममिव पर्यमस्याः ।)
 लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ इन्दुरकाणी इति
 भाषा । (आखुपर्णीशब्दे आखुकर्णशब्दे चास्या
 गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

आखुपर्णी, स्त्री, (आखोः कर्ममिव पर्यमस्याः ।)
 आखुपर्णिका । इति रत्नमाला ॥

“मुस्ताखुपर्णीफलदारुशिशु-
 क्वाथः सङ्घाया किमिशककल्काः ।
 मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्
 किमीन्निहन्त्यात् किमिजांश्च रोगान्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ।

“आखुपर्णीकेशज्यैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
 पक्ता मूषणिकां खादेद्धान्यास्त्रिष्वपिबेदनु” ॥

इति वामनः ॥ गुणादयोऽन्तेऽस्या आखुर्कर्मशब्दे
 ज्ञातव्याः ॥

आखुपाषाणः, पुं, पाषाणभेदः । आखुपाषाणनामो-
 ऽयं लोहसंकरकारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आखुमुक् [ञ्] पुं, (आखुन् मुक्ते यः । आखु +
 मुञ् + क्तिप्) विडाणः । इत्यमरः ॥

आखुरयः, पुं, (आखुः रघो वाहनं यस्य ॥) गणेशः ।
 इति हलायधुः ॥

आखुविषया, स्त्री, (आखोर्विषं हन्ति या ॥) देव-
 ताङ्कः । इति ण्टाधरः ॥ देवदानीजता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

आखेटः, पुं, (आख् + खिट् + घञ्) मृगया ।
 इत्यमरः ॥ शिकार इति भाषा । (“सुमगाखेट-
 भूमित्वं” । कथासरित्सागरे १५ । १२० ।

आखेटकः, पुं, (आख् + खिट् + खण्) मृगया ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ यथा पञ्चतन्त्रे ।

आग

“आखेटकस्य धर्मेण विभवाः सुर्वशे नृणाम् ।
 नृप्रजाः प्रेरयत्येको हन्त्यन्योऽत्र नृगानिव” ॥
 आखेटशीर्षकं, स्त्री, कुट्टिमभेदः । इति शब्दरत्नावली
 मुद्रङ्ग इति भाषा । (यदुक्तं ।

“कपिश्रीर्षे द्रुमशीर्षे तथाचाखेटशीर्षकं ।
 इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः” ॥)
 आखेटिकः, पुं, (आखेटे मृगयायां कुशलः । आ-
 खेट + ठक्) मृगयाकुशलकुक्षुरः । तत्पर्यायः ।
 आखेटिकः २ विश्वकद्रुः ३ । इति हारावली ॥
 (मृगयाकर्ता । चासजनकः । मयङ्करः । मृगयुः ।
 व्याधः ।)

आखोटः, पुं, (आख् + उट्) फलवृक्षविशेषः ।
 आखरोट इति भाषा । तत्पर्यायः । पार्वतीयः २
 फलखेहः ३ गुड़ाशयः ४ कीरेष्टः ५ कन्दरालः ६
 मधुमन्वा ७ वृहच्छदः । अस्या गुणाः । मधुरत्वं ।
 वनकारित्वं । स्निग्धत्वं । उष्णत्वं । वातपित्तना-
 शित्वं । रक्तदोषप्रशमनत्वं । शीतलत्वं । कफ-
 कोपनत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आखोटशब्दे
 आखोटशब्दे चास्या गुणादिकं ज्ञेयं ॥)

आख्या, स्त्री, (आख् + ख्या + अङ् + टाप्) नाम ।
 संज्ञा । इत्यमरः ॥ यथा कुमारसम्भवे १ । २६ ।

“उमेति मात्रा तपसो निविद्धा

पञ्चादुमाख्यां सुमुखो जगाम” ॥

आख्यातं, चि, (आख् + ख्या + क्तः) कथितं । उक्तं ।
 इत्यमरः ॥ (प्रथितः, प्रसिद्धः, प्रकाशितः ।)
 व्याकरणोक्तधातूत्तरविहिततिङ्प्रत्ययादि ॥

आख्यानं, स्त्री, (आख् + ख्या + ल्युट्) कथनं । यथा
 “कथितं घट्टुपाख्यानं ब्रह्मपुत्र यथागमं ।

देवी मङ्गलचण्डो या तदाख्यानं निशामय” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥

आख्यायिका, स्त्री, (आख् + ख्या + खण् । टाप् ।)
 उपलब्धार्थकथा । इत्यमरः ॥ इतिहास उपन्यास

इति ख्याता ॥ (आख्यायिकालक्षणं । यथा,—

“प्रबन्धकल्पनां लोकोक्त्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।

परस्परान्वयाया स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित्”

इति च साहित्यदर्पणे ।

“आख्यायिका कथावत्यात् कवेर्वैशादिकीर्तनं”

आगः, [ख्] स्त्री, पापं । अपराधः । इत्यमरः ॥
 (यथा शिशुपालवधे ३५ सर्गे १०८ श्लोकः ।

“सहिष्ये श्रतमागोसि सुलोले इति यत्तथा” ॥)

आगतं, चि, (आख् + गम् + क्तः) आयातं । उप-
 स्थितं ॥ (लब्धः । प्राप्तः यथा, हितेपदेशे ।

“आगतन्तु मयं वीक्ष्य प्रतिक्रुष्यत् यद्योचितम्” ॥)

आगन्तुः, चि, (आख् + गम् + तुन्) अतिथिः ।
 इत्यमरः ॥ आगमनशीलः । अनियतः ॥

(“अकस्मादागन्तुना सह विन्यासो न युक्तः” ।

इति हितेपदेशः । आकस्मिकरोगादि । यथा,

“आगन्त्वपि शरीरशून्यवतिरेकेण यावन्तोभावा

दुःखमुत्पादयन्ति” । इति श्रुतः ।

निजागन्तुभेदेन रोगस्य कारणद्वैविध्यादागन्तु-

शब्दोऽयमाभ्यस्यान्तरकारणवाची ।

तद्वयथा,—

आग

“द्विविधा पुनः प्रकृतिरेयामागन्तुनिजविभा-
 गात्” । “मुखानि तु खन्वागन्तोर्नखदशनपतना-
 मिचाराभिशापाभिधक्नध्वन्ध-पीडन-रज्जु-दहन-
 मन्ताग्निभूतोपसर्गादीनि” ॥

“आगन्तुर्हि यथापूर्वमुत्पन्नो जघन्यं

वातपित्तक्षेपणां वैषम्यमापादयति” ॥

उदाहरणं । “तत्रागन्तवश्चेदभेदेनक्षयनभङ्गन-
 पिच्छनोत्प्रेषणवेष्टनप्रहार-वध-वन्धन-वधन-पीड-
 नादिभिर्वा । भक्षतक-पुष्पफलरसात्मगुप्ताशूक-
 क्रिमिशूकाहितप्रचलतागुल्मसंस्पर्शनेर्वा स्वेदन-
 परिसर्पणावमूत्रणैर्वा विविधान् ॥ सविधाविष-
 प्राणितन्त्रविषाणनखनिपातनैर्वा ।

सागरविषवात-हिम-दहन-संस्पर्शनैर्वा शोषाः
 समुपजायन्ते” ॥ इति चरकेणोक्तं ॥

आगन्तुकं, चि, (आगन्तु + स्वार्थे कन्) आहार्यं ।
 अनित्यस्यायि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(अज्ञातकुलशीलादिर्नवागतः पुरुषः । यथाः

“तथा च मूलभूत्यानयास्यायमागन्तुकः पुर-

स्कृतः” । इति हितेपदेशे ॥ अतिथिः । अज्ञात-

स्वामिकः पन्थादिः । यथा याज्ञवल्क्ये ॥

“महेच्छोत् स्वरूपशवः स्तुतिकागन्तुकादयः ।

पालो येषां तु ते मेत्वा देवराजपरिष्ठिताः” ॥

आकस्मिकक्षतादिरोगः । यथा, श्रुते ।

“शूलश्वज आगुगमने धातुस्तस्य शूल्यमितिरूपं

तत् द्विविधं, शरीरमागन्तुकं च” । इति ॥)

आगमं, स्त्री, (आङ् + गम् + अच्) तन्त्रशास्त्रं ।
 अस्यार्थः । यथा तन्त्रशास्त्रं ॥

“आगतं पञ्चवक्त्रात्तु गतञ्च गिरिजानने ।

मतञ्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते” ॥ इति

(एतल्लक्षणं यथा,—

“स्वरूपं प्रलयसैव देवतानां तयार्चनं ।

साधनसैव सर्वेषां पुरस्करणमेव च ॥

घट्कर्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधाः” ॥ इति

यथा रघुवंशे । १० । २६ ॥

“वज्रधायागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः” ॥)

आगमः, पुं, (आ + गम् + अच्) शास्त्रमार्गः ॥

(“आगमादिव तन्मोपहादितः

सम्भवन्ति मतयो भवच्छ्रद्धः” ॥

इति किराते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-

दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थोदीनामागमः । यथा,

नीतिशतके ७३ श्लोके । “नित्यवया प्रचुरनित्य-

धनागमा च” । इति । प्राप्तिः । उपाजनम् ।

“नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्तते” ।

इति मनुः ॥)

साक्षिपत्रादिः । इति व्यवहारमातृका ॥ प्रकृति-

प्रत्ययानुपधाति कार्यं । इति व्याकरणं ॥ (शास्त्र-

ज्ञानं । श्रुतवत्ता । यथा,

“आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशगमः” ॥

इति रघुवंशे १८ सर्गे १५ । यथा च रघौ १४ । ८० ।

“तामर्पयामास च प्रोक्तदीनां

तदागमप्रीतिषु तापसीषु” ॥)

आगमनं, स्त्री, आङ्पूर्वगमधातोर्नटप्रत्ययान्तस्य रूपमिदं । आसा इति भाषा ॥ (यथा रघुवंशे । “रामस्त्वत्सद्वदेशत्वात् भरतागमनं पुनः” । स्त्रीचङ्गमः । यथा,— “अन्त्यागमनपापस्य पापः पृच्छन् स निष्कति” । इति राजतरङ्गिणी ।)

आगमावर्त्ता, स्त्री, लुङ्प्रकाशोत्तः । इति राज- निर्घण्टः ॥

आगमितं, त्रि, (आ + गम + णिच् + क्त) अधीतं । पठितं । इति जटाधरः ॥ (यापितं प्रापितं ।)

आगाधं, स्त्री, (अगाध एव । सार्थे अण् ।) अगाधं । अतिगभीरं इत्यमरटीकायां मथुराभाष्यः ॥

आगान्तुः, त्रि, आगन्तुकः । अतिथिः । इत्यमर- टीकायां नीलकण्ठः ॥ (अभ्यागतः । आगन्तुः ।)

आगामी, [न] त्रि, (आङ् + गम् + णिन् । भवि- व्यत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ।) (यथा, हितोप- देशे । “भो यजमान ! आगामिन्याममावास्यायां यक्ष्यामि यज्ञम्” ।)

आगारं, स्त्री, (आग + ऋ + अण्) गृहं । इत्यमर- टीका ॥ (यथा मनुः । “आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरागारमुपसंभजेत् ।)

आगुः, [र] स्त्री, आगूः । प्रतिष्ठा । इत्यमर- टीकायां रमानाथः ॥

आगूः, स्त्री, (आ-गमेः क्तिप् गमः क्तावित्यन्तलोपे ऊचगमादीनामित्कारादेशः ।) प्रतिष्ठा । इत्य- मरः ॥

आभोभ्रं, स्त्री, (अभिमन्थे, इन्धीदिमौ, क्तिप्, नलोपः ।) अभोभः स्थानं ; अभोभः प्ररणे रन् । तत्रस्थित- त्वात् ऋत्विगप्यामीय उच्यते) अभोभ्रं । होल्लृट् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आभेया अभोभ्र- मुपतिष्ठते इत्यत्र आभोभ्रं मण्डपमित्याख्यान- दर्शनात् । धनद्वारा वरणीयचक्रविजि पुं ॥ (स्वायम्भुवस्य प्रथमस्य मनोर्हादशपुत्रमध्ये परिगणितः स्वनामख्यातः पुत्रः । यथा हरिवंशे । “आभिप्रक्षामिवाङ्गमेधामेधातिथिर्वसुः । ज्योतिष्मान् युतिमान् ह्यस्रवणः पुत्र एव च ॥ मनोः स्वायम्भुवस्यैतं दश पुत्राः महौजसः” । प्रियव्रतनृपपुत्रः स्वनामख्यातो मनुवंशीयो नृ- पतिः । यदुक्तां,— “अभोभ्रो गम नृपतिर्जमुनाथो मनोः कुले । तज्जातो नृपसंज्ञाभिः कथ्यन्ते भरतादयः” ॥ प्रियव्रतस्य राज्ञः दशपुत्रमध्येपरिगणितः स्वना- मारयातः पुत्रः । यदुक्ताम् विष्णुपुराणे २ । १ ॥ “प्रियव्रतसुताः ख्यातास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ अभोभ्रप्रामिवाङ्ग्य वपुष्मान् युतिमांस्तथा । मेधा मेधातिथिर्भव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां सन्ध्यानामा सुतोऽभवत्” ॥ आभेयं, स्त्री, (अभिदेवता यस्य ।) स्वर्गः । इति राज- निर्घण्टः । देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली । रक्तं । इति हेमचन्द्रः । इतं । इति पाणिनिः ॥ आभेयः, पुं, (अभिदेवतास्य यम् ।) अभिनोक्तं पुराणं वदन्ति । हेतुपमितमित्यन्तकाले मष्टापुराण-

भेदे वङ्गपुराणे च । अभिदेवताको द्रव्यमात्रे च त्रिं । अभिगोषिति स्वाहायाम् अभिदेवता- कायाम् च । आभेयव्रतं । यथा मनौ ६।३१० । “दुष्टमामन्तर्हिस्वस्य तदाभेयव्रतं स्मृतम्” ।) अगस्त्यमुनिः । इति पाणिनिः । अभिसम्बन्धीये त्रि आभेयी, स्त्री, (आभेय + डीप् ।) अभिकोणं । स्वाहा । इति जटाधरः ॥

आग्रयणं, स्त्री, गवशस्येष्टिः । यथा,— “शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते । धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः” ॥ इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवशस्येष्टेः । “श्यामाकैर्ग्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः । प्रगृह्य युज्यतेऽवश्यं न त्वचाग्रयणात्ययः” ॥ इति कालान्तरदर्शनात् आङ्ग्रेपि तथा इति । आग्रयणं नवशस्येष्टिः । इति मल्लमासतत्त्वं ॥

आग्रहः, पुं, (आङ् + ग्रह + अण्) अनुग्रहः । आ- राक्षः । आक्रमः । ग्रहणं । इति मेदिनी । (प्रसादः, अभिनिवेशः, आत्तङ्गः, यथा, “इत्याग्रहात् वदन्तं तं स पिता तत्र गीतवान्” । इति कथासरित्सागरे २५।६६ ।)

आग्रहायणः, पुं, मार्गशीर्षमासः । इति रायमुकुटः ॥

आग्रहायणिकः, पुं, (आग्रहायणा नृगशिरसा युक्ता पौर्यमासी पस्विन् । आग्रहायण + ठक्) आग्रहायणमासः । मतभेदे वत्सरायमासोऽयं । पस्विन् मासे लुङ्प्रकाराशिखो रविः । तत्पर्यायः । मार्गशीर्षः २ सहाः ४ मार्गः ४ । इत्यमरः ॥ आग्र- हायणी ५ अलकः ६ सहाः ७ मार्गशिरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्रहायणसम्बन्धिनि चि ।

आग्रहायणी, स्त्री, (अग्रे हायनमस्याः । मतभेदे मार्गशीर्षमासश्च वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञाद्यण् । पूर्व- पदादिति णत्वं । गौरादिवात् डीप्) नृगशिरो- नक्षत्रं । इत्यमरः ॥ अग्रहायणमासस्य पौर्यमासी ॥

आघट्टकः, पुं, (आङ् + घट्ट + वुन् । ततः सार्थे कः) रक्तापाभागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघाटः, पुं, (आङ् + घट् + घञ्) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥ अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघातः, पुं, (आङ् + हन् + घञ्) बधस्थानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हननं । ह्रदनं । घोट कोप इत्यादि भाषा ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । “पादा- घातादशोकं विकसति वकुलं योषितामास्य- मयैः” ॥)

आघातनं, स्त्री, (आङ् + हन् + सार्थे णिच् + ल्युट्) बधस्थानं । इति हारावली ॥ हननं ॥

आघारः, पुं, (आङ् + ह + घञ्) हतं । इति हेम- चन्द्रः । ऋग्वेदिनां सुवेण चतुराण्यं सुचि दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमभेर्वाय्यकोणा- दारभ्याभेर्गो दावदविच्छिन्नघटधारादानं । पुन- सुवेण चतुराण्यं सुचि दत्त्वा इन्द्रं ध्यात्वाभेर्नष्टत- कोणादारभ्य शेषागो दावदविच्छिन्नघटधारा- दानं । इति कालेनिः । यजुर्वेदिनान्तु सुवेण मन्त्रोच्चारणपूर्वकपूर्वोक्तक्रमेण घटधारादानं । इति पशुपतिः ॥

आघूर्णितं, त्रि, (आङ् + घूर्ण + क्त) घूर्णितनेत्रादिः । घूराण इति भाषा । यथा, देवीमाहात्म्ये ॥ “आघूर्णितो वा वातेन स्थितः पीते महार्णवे” ॥

आघ्राणं, स्त्री, (आङ् + घ्रा + ल्युट्) लप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धग्रहणं । सौका इति भाषा । “भेदघ्रां गन्धाघ्राणतः” इति कथासरित्सारे १३।१६ ।)

आघ्रातः, त्रि, (आङ् + घ्रा + क्त) शिञ्जितः । आ- क्रान्तः । इति मेदिनी । लप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घ्राणविषयीकृतः । यथा, नागानन्दे । “नीताः किं न निष्ठा शशाङ्कधवला गाघ्रातमिन्दिवरं” ।)

आघ्यं, स्त्री, पीतवर्णदीर्घतुल्यघटपदसन्निभमात्ति- कोत्पन्नमधु । अस्य गुणाः । अतिशयचक्षुर्हित- कारित्वं । कफपित्तरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राज- निर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशः ॥

“मधूकलच्छा निर्यासं जरत्कार्याश्रमोद्भवाः । खवन्त्यार्थं तदा ख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥ तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मल्लिकाः घटपदोपमाः । आघ्यास्तास्तत्कृतं यत्तदार्थमित्यपरे जगुः” ॥ (“आघ्यं मध्वतिघक्षुष्यं कफपित्तघ्नं परं । कषायं कटुपाके च वल्यं तृक्तामवातघ्नम्” । इति सुश्रुतः ॥)

आङ्, अ, उपसर्गविशेषः । अस्वार्थः । ईषत् । यथा आपिङ्गलः । अभिधातिः । यथा आगन्म- शङ्काचारी । सीमा । यथा आससुन्नक्षितीशानां । इति रघौ १ म सर्गे । धातुयोगजः । यथा आरौ- हति । इत्यमरभरतौ । समन्तात् । यष्टं । प्रत्यालुतिः । इति दुर्गादासः ॥

आङ्गं, स्त्री, (अङ्गस्य इदं । अङ्ग + अण्) कोमलाङ्गं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आङ्गारं, स्त्री, (अङ्गार + अण्) अङ्गारसमूहः । इति रायमुकुटः ॥

आङ्गिकः, त्रि, (अङ्ग + ठक्) अङ्गनिष्पन्नभावव्यङ्ग- कम्बुक्षोपादिः । इत्यमरः ॥ मार्दङ्गिकः । इति शब्द- रत्नावली ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । व्याङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा” ।)

आङ्गिरसः, पुं, (अङ्गिरस् + अण्) लृट्प्रतिः । इत्यमरः । (यथा मनुः । २ । १५१ । “अथ्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः । पुत्रका इति होवाच धानेन परिगृह्य तान्” ।)

आचमनं, स्त्री, (आङ् + चम् + ल्युट्) वैधकर्म- रम्भात् पूर्व्यं वारत्रयजलपानानन्तरं यथाक्रम- आङ्गस्यार्थस्यसुद्धिजनकक्रिया । तत्पर्यायः । उ- पस्पृशः २ । इत्यमरः ॥ आचमः ३ सुचिप्रणीः ४ । इति शब्दरत्नावली । तदिधानं यथा ॥

“धिराचामेदयः पूर्व्यं दिः प्रसृज्यान्ततो मुखं । संमृज्याङ्गुलमूलेन त्रिभिरास्यमुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुलेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च दक्ष्याभ्यां पुनः पुनः ॥ कनिष्ठाङ्गुलयोगाभिं हृदयन्तु ततो वै । वामिस्तु शिरः पश्चादङ्गुलघ्राणे संस्पृशेत् ॥

आधमनीयं, स्त्री, (आधन्तेऽनेन । आङ् + धम् + धनीयत् ।) मुखप्रक्षालनार्थजलं । तद्विधि-
यथा, काविकापुराणे ६० अध्यायः ॥

“दद्यादाधमनीयन्तु सुगन्धिसलिलैः शुभैः ।

कर्पूरवासितैर्वीर्यं कृष्णागुरुधूपितैः ॥

यथा तथा सुगन्धैर्वा प्रसन्नैः फेनवर्जितैः ।

तत्तेजसेन पात्रेण शृङ्गेनाथ प्रदापयेत् ॥

उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्जितं ।

आधमनाय देवभ्यस्तदाधमनमुच्यते ॥

केवलं तोयपात्रेण तदा दद्यान्नमिश्रितं ।

वासितन्तु सुगन्धाद्यैः कर्तव्यं यदि लभ्यते ॥

आयुर्वर्धनं यथोदङ्गं प्रदायाधमनीयकं ।

लभते साधको नित्यं कामांश्चैव यथेष्टितान्” ॥

आचरणं, स्त्री, (आङ् + चर् + ल्युट्) आचारः ।
व्यवहारः ॥ (“अधीति बोधाचरणप्रचारणैः” ।

इति नैषधे ।)

आचरितं, त्रि, (आङ् + चर् + क्तः) कृताचरणं ।
“जलं वामकरे कृत्वा या सन्ध्याचरिता दिजैः” ।

इति काशीखण्डे ।) व्यवहृतं ॥ (यदुक्तं ।

“दारपुत्रपशून् हत्वा हत्वा द्वारोपवेशनं ।

यत्रार्थं दाप्यतेऽर्थं खं तदाचरितमुच्यते” ॥

एतत्तु भारिमायिकं ॥)

आधान्तः, त्रि, (आङ् + धम् + क्तः) कृताधमनः ।
यथा । बोधाधनः ।

“स्वात्वा प्रोत्वा क्षुते सुप्तं भुक्त्वा रत्योपसर्गणे ।

आधान्तः पुनराधामेव वासो विपरिधाय च” ॥

इत्याक्रियतत्त्वं ।

आधामः, पुं, (आङ् + धम् + घञ्) आधमनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ भक्तमण्डः । इत्यमरः ॥

(भक्त्यर्थः । धामं । यथा, काव्यप्रकाशे ।

“चक्रोर्थ एव निपुणास्त्रिकाधामकर्मणि” ॥)

आधारः, पुं, (आङ् + चर् + घञ्) व्यवहारः ।
तत्पर्यायः । चरित्रं २ चरितं ३ चारित्रं ४ चरणं

५ रुचं ६ शीलं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ खानाध-
मगादिः । इति मानवे २ अध्याये ६६ श्लोक-

टीकायां कुल्लुकभट्टः । व्यवहारः ॥ स तु विचारः ।

यथा रुचस्पतिः ।

“आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्जेष्यते यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्म्यायस्तु स उच्यते” ॥

इति व्यवहारतत्त्वं ॥ चरित्रं । एतद्विवरणं सदा-

चारशब्दे ऋच्यं ॥ (रघुः । २ । १० । “आचार-

काजैरिव पौरकन्याः” ॥)

आचारवर्जितः, त्रि, (आचारेण वर्जितः ।) आ-
चारवर्धितः । इति जटाधरः ॥ (अव्यवस्थितः ।

नियमरहितः ।)

आचारो, स्त्री, (आङ् + चार + ङीप्) हिलमो-
चिका कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥ हेजस्वा इति

ग्याता । आचारविशिष्टे त्रि । (हिलमोचिका-

शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

आचार्यः, पुं, (आङ् + चर् + ण्यत्) वेदाध्या-
पकः । वैदिकमनन्यायाकक्षा । तत्पर्यायः ।

मन्त्रयाख्यास्तु २ । इत्यमरः ॥ श्रोत्राचार्यः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तल्लक्षणं यथा,—

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।

सकल्यं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते” ॥

इति मानवे २ । १४० ॥

(ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षते । तद्वयथा,—

“पर्यवदातश्रुतं परितुल्यकर्माणां दत्तं दक्षिणं शुचिं

जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिश्रं

प्रतिपत्तिज्ञमनुपश्रुतविद्यमनस्यकमकोपनं स्तो-

त्रक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञानदानसमर्थमि-

त्येवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमात्तवो मेघ इव

शस्यगुणैः सुशिश्यामाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति ।

तसुपस्थत्यारिराधयिषुरपचरेदग्निवध देववध

राजवध पित्रवध भर्तृवधाप्रमत्तस्ततस्तत्प्रसादात्

हृत्स्वं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभि-

धानसौख्यस्यार्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयः

प्रयतेत सत्यम्” ॥ इति चरकः ॥)

आचार्या, स्त्री, (आचार्य + टाप्) । मन्त्रयाख्या-
कर्त्री । इत्यमरसिंहः ॥ (वेदादिशास्त्राध्यापन-

कर्त्ता ।)

आचार्याणी, स्त्री, (आङ् + चर् + ण्यत् + ङीप् +

आनुक्) । आचार्यपत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा

महावीरचरिते ॥

“अग्न्यं देवमाचार्यमाचार्याणीषु पार्वती” ॥)

आचितं, स्त्री, (आङ् + चि + क्तः) दशभारपरि-

माणं । इत्यमरः । २५ मोग इति भाषा ॥

आचितः, पुं, (आङ् + चि + क्तः) शाकटो भारः ।

इत्यमरः । एक गाडिर बोजा इति भाषा ॥ क्षयु-

तपणं । इति मेदिनी ॥

आचितः, त्रि, (आङ् + चि + क्तः) संगृहीतः । कृन्नः ।

इति मेदिनी ॥ (एकत्र समिवेशितः, आकीर्णः,

आप्तः, यथितः, गुम्फितः । यथा भारविः ।

“कचाचितौ विखगिवागजौ गजौ” यथा रघुवंशे ।

“अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः

पदे पदे दुर्निमिते गजन्तो” ॥)

आच्छकः, पुं, रुद्रविशेषः । आच इति भाषा ।

तत्पर्यायः । रुद्रगण्डः २ पक्षीकः ३ पक्षिकः ४

आक्षिकः ५ । इति रत्नमाषा ॥

आच्छन्नं, त्रि, (आङ् + छद् + क्तः) । आच्छादितं ।

आहतं । यथा । “मिषाच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिनं” ।

इत्यमरः ॥

(“पञ्चपांशुजलाच्छन्नं सुवर्णं दस्युविद्रुतं” ।

इति हितोपदेशः ॥)

आच्छादः, पुं, (आङ् + छद् + घञ्) । वस्त्रं । इति

हेमचन्द्रः ॥

आच्छादनं, स्त्री, (आङ् + छद् + ल्युट्) । वस्त्रं ।

इत्यमरः ॥ संपिधानं । अपवृत्तिमात्रं । इति

मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ३ । ५६ ॥

“तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः” ॥)

आच्छादितं, त्रि, (आङ् + छद् + णिच् + क्तः) कृता-

च्छादनं । आहतं । टाका इति भाषा ।

आच्छुरितं, स्त्री, (आङ् + कुर + क्तः) सशब्दहासं ।

नखाद्यं । इति धरणिः ॥ आहतं । (यथा

कथासंरित्सागरे ।

“न सेहे कच्छुकेनापि क्षिप्रमाच्छुरितं वपुः” ॥)

आच्छुरितकं, स्त्री, (आङ् + कुर + भावे क्तः । ततः

स्वार्थे कन्) सोत्थासहासः । इत्यमरः ॥ हासं ।

नखाघातविशेषः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

आच्छोदनं, स्त्री, (आङ् + छिद् + ल्युट्) । ततः एयो-

दरादिवात् इत आत् ।) मृगया । इत्यमरः ॥

आक्, इ, आयामे । (भादि-पर-सक-सेट्) । इति

कविकल्पमुमः ॥ इत्यादौ हित्वाभावः प्रकृति-

भ्रमनिरासार्थः । इ आच्छते । आयामो दीर्घो-

कारणं । आच्छति कटं शिखी । इति । दुर्गादासः ॥

आजं, स्त्री, (अज + अण्) । अजसम्बन्धी क्रागस्य घृत-

मांसादिः) घृतं । इति जटाधरः ॥ (यथा वैद्यके ।

“गव्यमाजं तथा चौष्टमाविकं माक्षियम् यत् ।

अतो धातुविद्वद्ध्यमाजं मांसं प्रशस्यते” ॥)

(तथाच रामायणे । २ । ६९ । ६७ ।

“आजिञ्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसङ्घसः” ।

घृतार्थे—गव्यादिघृतभेदेन यदुक्तं तत्सर्वं घृत-

शब्दे ज्ञातव्यं किन्वाजशब्दव्युत्पत्त्या दुग्धादिकं

यदुपलभ्यते तदन्यत्र प्रदर्श्यते ॥

“आजं दधि भवेच्छोषं क्षयवातविनाशनं ।

दुर्गामन्त्रासकासेषु हितमग्निप्रदीपनं ॥

विपाके मधुरं दृढं रक्तपित्तप्रसादनं ।

शक्तं काश्यापहं प्रोक्तं वातपित्तनिवर्धनं” ॥

इति हारीतसंश्रुतौ ॥

“नातिशीतं गुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषकं ।

शरीरधातुसामान्यादनमिव्यन्दि वृंहय” ॥

इति चरको वाभट्टश्च ॥

“गव्यतुल्यगुणन्ताजं विशेषाच्छोषिणां हितं ।

दीपनं लघु संग्राहि स्वासकासाखपित्तनुत् ।

अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥

नात्यन्तुपानाद्यायामात् सर्वव्याधिहरं पथः” ॥

“दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयामहं ।

दुर्गामन्त्रासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनं ॥

विपाके मधुरं दृढं रक्तपित्तप्रसादनं” ॥

“आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्धनं ।

कासे स्वासे क्षये चापि पथं पाके च तल्लघु” ॥

इति च संश्रुतः ॥)

आजकं, स्त्री, (अज + वृञ्) अजसमूहः । क्रागलेर

पाल इति भाषा । इत्यमरः ॥

आजकारः, पुं, (आज + क्त + अण्) शिवरूपः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

आजगवं, स्त्री, (अजगव + प्रज्ञायण्) शिवधनुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

आजम्भसरभिपत्रः, पुं, (आ जम्भनः सरभीणि

प्रज्ञाणि यस्य सः) भरवकवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

आजानेयः, पुं, स्त्री, (अज् + घञ् + आज + आनेयः)

कुलीनाश्वः । श्रेष्ठघोटकः । इत्यमरः ॥ “शक्तिभि-

र्मिन्द्रदयाः स्रजन्तोऽपि पदे पदे । आजानमि

यतः संश्रामाजानेयास्ततः स्मृताः” ॥ इत्यन्तर्गतं ॥

आजिः, स्त्री, (अज् + इन्) । यजं । समानभूमिः ।

आज्य

इत्यमरकोयमेदिनौ । कर्त्तुं । इति हेमचन्द्रः ।
 (युद्धार्थे यथा,—“आद्यवती लाचनमार्गमात्रौ
 राजान्प्रकारस्य विवृण्मन्तु” । इति रघुः १७।१३।)
 आद्योपः । इति शब्दरत्नावली ।
 आजीवः, पुं, (आङ् + जीव + घञ् ।) जीविका ।
 इत्यमरः ।
 (“वृद्धमूलमलो रज्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे” ।
 इति रामायणे ।)
 आङ्गुः, [र्] स्त्री, (आङ् + जुर् + क्तिप् ।) आङ्गुः ।
 विष्टिः । इति स्त्री ।
 आङ्गुः, स्त्री, (आ + जुगती + क्तिप् दीर्घश्च ।) देतुं
 विना कर्मकारः । वेगार इति भाषा । इत्यमरः ।
 (यदुक्तम्,
 “हृतादमृतिकः क्लेशो विष्टिराङ्गुश्च कीर्त्यते” ।)
 आङ्गः, वि, (आ + आ + णिच् + क्त ।) आङ्गा-
 प्राप्ताः । यथा, देवीमाहात्म्यम् ।
 “आङ्गमात्रं ततो देव्याङ्गदुर्मुखपद्मेगमाः ।
 चतुरङ्गवर्णोपेता ययुरभुधनायुधाः” ।
 आङ्गा, स्त्री, (आङ् + आ + अङ् + टाप् ।) आ-
 देशः । तत्पर्यायः । अववादः २ निर्देशः ३ नि-
 देशः ४ शासनं ५ शिष्टिः ६ । इत्यमरः ।
 (“तथेति शेषामिव मर्तुराङ्गा” । इति कुमारः ।
 ३ । २२ ।
 “पश्चात् वनाय गच्छेति तदाङ्गां मुदितोऽग्रहोव्”
 इति रघुः १२ । ७ ।)
 आङ्गाकारी, [नृ] वि, (आङ्गा + कृ + णिन् ।) आ-
 ञ्जया कर्मकारी । आङ्गावहः । आङ्गानुवर्त्तः ।
 आङ्गाधरः, स्त्री, षट्चक्रान्तर्गतषष्ठ्यधरः । तथा च
 तन्त्रे,—“आङ्गानामाङ्गं तद्विभक्त्यसदृशं ध्यान-
 धामप्रकाशं हृत्ताभ्यां वैकुण्ठाभ्यां प्रविलसितवपु-
 र्नेत्रपत्रं सुशुभं । तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसम-
 धवला वक्त्रपटकं दधाना विद्यां मुद्रां कपालं
 दमस्तपवर्णं विभती शुद्धचित्ता । एतत् पद्मान-
 तराले निवसति च मनः सुहृदम् प्रसिद्धम्” ।
 इति तत्त्वचिन्तामणौ षष्ठ्यप्रकाशः ।
 आङ्गापकः, वि, (आङ् + आ + णिच् + क्तुन् ।) आ-
 ञ्जकर्त्ता ।
 आङ्गापनः, (आङ्गायै पत्रं ।) स्त्री आदेशलिपिः ।
 निर्देशलिखनं । ऊकुमरामा इति पारस्यभाषा ।
 आङ्गापनः, स्त्री, (आङ् + आ + णिच् + क्तुन् ।) विद्या-
 पनः । आनन इति भाषा ।
 आङ्गापः, वि, (आङ् + आ + णिच् + क्तुन् ।) आङ्गानि-
 विष्टिः । लब्धाङ्गः । आङ्गाप्राप्तः ।
 आङ्ग्यः, स्त्री, (आङ् पूर्वार्त्वा अङ्गेः संज्ञायामिति
 षष्प ।) हतं । इत्यमरः । श्रीवासः । इत्यङ्ग-
 पातः । (पातक्रियासाधनं तैलदुग्धादिकमपि
 आङ्ग्यशब्देनाप्यते । यदुक्तं मृच्छसङ्गहम् ।
 “हतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि दायकं ।
 आङ्ग्यस्याने निदुक्तानामाङ्ग्यशब्दो विधीयते” ।
 यथा रघुवंशे । ७।२० । “तत्रार्चितो भोजपतेः
 पुरोधः ऊत्थाप्रिमात्यादिभिरभिकल्पः” ।)
 आङ्ग्यभागः, पुं, (आङ्ग्यस्य भागः) अङ्गवेदिनां

आङ्ग

अग्रेक्षरभागे सुवेगाभिस्तम्भदानकृताङ्गतिः
 तदक्षिरभागे सौम्यस्मदानकृताङ्गतिश्च । इति
 कालेति ।
 द्रुवैर्दिनान्तु अग्रेक्षरदक्षिणयोः पश्चिमादि-
 प्राच्यन्तद्वतधारा । इति पद्मपतिः ।
 आङ्गनेयः, पुं, (अङ्गनाया अयत्नं, अङ्गना + ण्यन् ।)
 अङ्गनादानवानरीयुक्तः । स तु हनूमान् । इति
 त्रिकाण्डशेषः । (यथा महानाटके ।
 “उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सनीलं
 यः श्लोकवर्जं जनकात्मजायाः ।
 आदाय तेनैव ददाह ददां
 नमामि तं प्राङ्गिराङ्गनेयम्” ।)
 आङ्गनेयः, पुं, (आङ्गन + ण्यन् + इट् ।) जन्तुविशेषः ।
 आङ्गनाइ इति ख्यातः । इति शब्दमाला ।
 आटिः, पुं, (आङ् + अट् + इन् ।) पक्षिविशेषः ।
 शरालि इति ख्यातः । इत्यमरः ।
 आटीकनं, स्त्री, (आङ् + टीक् + ल्युट् ।) वत्सानां
 गमनं । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 आटीकरः, पुं, (आटीक + र ।) वृषः । इति भूरि-
 प्रयोगः ।
 आटोपः, पुं, (आङ् + टुप् + घञ्) दर्पः । इति
 हेमचन्द्रः । वापुजन्तु-उदरगुडगुडाशब्दः । इति
 वैद्यकम् । (गर्वः, सम्मनः, संरम्भः । यथा-पञ्चतन्त्रे
 “विषं भवतु नावाभूत् षट्पाटोपो मयद्वरः” ।
 यथा शिशुपालवधे । “आटोपमुर्वीमनिर्जददन्तः” ।
 “आटोपहृत्ताववमीगुरुत्व-
 स्तैमित्यमावाहकप्रसक्तैः” ।
 इति माधवकरः ।)
 आङ्गुलः, पुं, (आङ् + दन् + वरच् ।) ततः २ स्थाने
 ६ । आङ्गुल्यते इति लोपे घञ् नावे वा । आङ्गुलं
 राति रमयति वा आतानुपेति कः । मूलविभुजेति
 वा कः । आङ्गुल्यति वा बाङ्गलकादरन् ।) षट्पङ्क्तः ।
 तूर्यरवः । गजेन्द्रगर्जनं । इत्यमरः । आरम्भः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । पद्मः । दर्पः । इति मेदिनी ।
 श्लोघः । इति स्त्री । हर्षः । इति शब्दरत्ना-
 वली । (आयोजनं । एकत्र सन्निवेशः, यथा,
 मानिर्भावित्वासे । “धातः किं तु विधौ विधातु-
 नुचितो धाराधराङ्गुलः” । युद्धं । स्वार्थे यथा,
 “व्यस्यारस्य पदार्थस्य प्रायेणाङ्गुलरो महान् ।
 नहि तादृक्क्षणिः सर्वे यथा कान्ते प्रजायते” ।)
 आङ्गिः, स्त्री, (आङ् + अङ् + इन् ।) शरालिपक्षी ।
 इत्यमरः । सुनामख्यातसत्यविशेषः । अस्याः
 गुणाः । गुरुत्वं । खिण्णत्वं । वातश्लेष्मप्रकोपनत्वं ।
 अतिबलशुक्रमेधाप्रिद्विक्तातिरिक्त्वं । इति राज-
 वल्लभः । (विद्यामित्रशपेण वशिष्ठो महर्षिरा-
 द्विपक्षिरूपतां गतः इति पौराणिकी कथा ॥
 यथा मार्कण्डेयपुराणे आङ्गिबकयुद्धे,—
 “श्रुत्वा शपं महर्षतेजा विद्यामित्रोऽपि कौशिकः ।
 तमप्यादिर्भवेति प्रतिश्रापमयच्छत् ।
 आङ्गिं सोऽप्युत्तरीवो वकः पद्मानताडयत्” ।)
 आङ्गुः, पुं, (अङ्ग शब्दे ।) अङ्गोद्वेष्टकः । उडुपः ।
 मेला माङ्ग इत्यादि भाषा । इत्यादिकोषः ।

आङ्ग

आङ्कः, स्त्री, (आ समन्तात् लोके लोके वा
 लोके गतौ अच् घञ् वा एयोदरादिः । परि-
 माणविशेषः । आङ्ग इति भाषा । यथा,—
 “शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्वयोजनमायतं ।
 आङ्कस्य भवेन्मानं मुनिभिः परिकीर्तितं” ।
 अयि च ।
 “त्रिंशद्वयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतं ।
 त्रिंशद्वयोजनगन्मीरमाङ्कं परिकीर्तितं” ।
 इति गणपतिनट्टः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ।
 आङ्की, पुं, स्त्री, चतुःप्रत्यपरिमाणं । आङ्गी इति
 भाषा । इत्यमरः । द्रोणचतुर्थभागः । इति
 लीलावती । अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिगिर्यादिवचनात्
 षट्पञ्चाशदधिकविंशतमुष्टिर्भवति । व्यवहारे यो-
 डशमेरो विंशतिसेरो वा । वैद्यकमते अष्टश-
 रावपरिमाणं । तत्पर्यायः । पार्श्वं २ कंसं ३
 भाजनं ४ । इति परिभाषा ।
 (“चतुःप्रत्येक्याङ्कः ।
 भाजनं कंसपात्रश्च चतुःषष्टिपलश्च तत्” ।
 इति शार्ङ्गधरः ।
 “चतुःप्रत्यमयाङ्कः ।
 “पार्श्वं तदेव विज्ञेयं कंसप्रस्यायकन्तथा” ।
 इति चरकः ।)
 अयमयविवक्षायां आङ्किकेत्यपि स्यात् । इत्य-
 नरटीकासारसुन्दरी । आङ्कि । इति भरतः ।
 आङ्किकः, वि, (आङ्क + ठञ् ।) आङ्कपरिमित-
 वीजवपनादियोग्यलक्षणादिः । इत्यमरः ।
 आङ्की, स्त्री, शमीधान्यविशेषः । चण्डहरः इति
 भाषा । तत्पर्यायः । तुवरी २ वर्था ३ कर
 वीरभुजा ४ वृत्तवीजा ५ पीतपुष्पा ६ । अस्याः
 गुणाः । कषायत्वं । मधुरत्वं । कफपित्तनाशि-
 त्वञ्च । तद्दिहलगुणाः । ईवद्वातशक्तिकारित्वं ।
 गुरुत्वं । ग्राहिण्यञ्च । पीता रक्ता सिना त्रिविधेयं ।
 देता दोषदा । होहिता रक्षा वल्ल्या पित्तता-
 पादिहन्त्री च । पीता दोषनी पित्तदाहर्षचिनी
 च ॥ तद्वयुषं बल्यं । इति राजनिर्घण्टः । अमर-
 मते तत्पर्यायः । काक्षी २ मृतला ३ तुवरिका ४
 मृतालकं ५ सुराङ्गं ६ । भरतमल्लिकमते एतत्
 षट्कं चण्डहरस्य । सारसुन्दरीमते तुवरिकाख्य-
 गन्धद्रव्यस्य । केषाञ्चिन्मते सुगन्धिभूतिकायाः ।
 (अस्याः पर्यायगुणावाह ।
 “आङ्की तुवरी चापि सा प्रोक्ता शयणपिका ।
 आङ्की तुवरा लुब्धा मधुरा शीतला लघुः ।
 ग्राहिणी वातजननी वल्ल्या पित्तकषासृजि” ।
 इति नावप्रकाशः ।
 “मृदुः कषाया च सरक्तपित्तं
 निहन्ति कासानतिवातला स्यात् ।
 गुल्मज्वरारोचककासहृदि-
 हृद्रोगदुर्गन्धराङ्गी स्यात्” ।
 इति हारीतः ।
 “आङ्की कफपित्तघ्नी वातना” । इति चरकः ।
 “आङ्की कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपनी” ।
 इति सुश्रुतः ।)

आत

आतकीनः, चि, (आतक + ख ।) आतकीनः ।
 इत्यमरटीका ॥
 आतः, चि, (आतकते ङीष् गतौ वाङ्मनात् आः)।
 धनवान् । इत्यमरः ॥ युक्तः । विशिष्टः । अन्वितः ।
 यथा, धनातः गुणात् इत्यादिः ॥ (यथा मनुः ८।१६६।
 “चत्वारस्तृमघोयन्ते विप्र आतो वणिङ् नृपः” ।
 यथा भगवद्गीतायां,—
 “आतोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति नदृशो
 मया” ॥)
 आतकः, चि, (अतक एव स्वार्थे ण्यत्) अतकः ।
 अधमः । इति रायमुकुटः ॥
 आतकीर्णः, चि, (अणु + खन् ।) अणुयं । अणुधा-
 न्योद्भवोचितत्वेन । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
 आतिः, ङ, स्त्री, (अणु + इन् ।) अत्यायकीलकः ॥
 अतिशयः । सीमा । इति मेदिनी ॥
 आतङ्गः, ङ, (आङ् + तङ्गि + घञ् ।) रोगः ।
 (यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “दृष्ट्वा पथि गिरातङ्गं क्षत्वा वा ब्रह्मच्छा शुचिः” ॥)
 सन्तापः । श्रद्धा । (यथा, महावीरचरिते,—
 “पातङ्गश्चमसाहस्यतिकरोत्कन्याः क्षणं सञ्जातां” ॥)
 मुरजध्वनिः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ ज्वरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“नानातन्त्रविधीनानां भिषजामप्यभेधसां ।
 सुखं विज्ञातुमातङ्गमयमेव भविष्यति” ॥
 इति माधवकरः ॥
 रोगार्थे उदाहरणं यथा सुश्रुते ।
 “प्रत्येन च विजानीयात् देशं कालं जातिं सात्त्व-
 मातप्रसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं वलभित्यादि” ॥
 ज्वरार्थे पर्यायानाह ।
 “ज्वरो विकारो रोगश्च आधिरातङ्ग एव च ।
 एकार्थनामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते” ॥
 इति चरकः ॥)
 आतखनं, स्त्री, (आङ् + तङ्ग + ल्युट् ।) प्रतिवापः ।
 गलितस्य सूर्यादेर्द्रव्यान्तरैणावचूर्णनं । इति
 क्षामी ॥ निक्षेपणं । इति सुभूतिः ॥ उपद्रवः ।
 इति रायमुकुटः ॥ अवद्रव्यप्रक्षेपणोचितचूर्णं ।
 इति सारसुन्दरी ॥ ज्वरं । वेगः । आप्यायनं ।
 तर्पणं । इत्यमरमेदिनी ॥
 आततायी, [न्] चि, (आतत + अय + णिन् ।)
 बधोद्यतः । इत्यमरः ॥
 “अग्निदेो गरुदश्चैव शस्त्रपाणिधनामह-
 लेचदारापहारी च यङ्ते आततायिनः ॥
 आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।
 नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन” ॥
 इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 आतपः, ङ, (आङ् + तप + थच् ।)
 गौत्रं । तत्पर्यायः । प्रकाशः २ द्योतः ३ । इत्य-
 मरः ॥ दिनज्योतिः ४ सूर्यालोकः ५ दिनप्रभा ६
 रविप्रकाशः ७ प्रज्योतः ८ तमारिः ९ तपनः १०
 युतिः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । रुक्षत्वं
 स्वेदगृह्णादृणादाहवैवर्ण्यजनकत्वं । नेत्ररोगप्रको-
 पनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आतु

(“आतपः कटुको रक्तः सेदगृह्णादृणादाहवैव-
 र्ण्यजनने नेत्ररोगप्रकोपनः” ॥
 “आतपः पित्ततृणाग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमाखलत् ।
 दाहवैवर्ण्यकारी च” इति सुश्रुतः ॥
 यथा शाकुन्तले,—
 “कथमातपे गमिष्यसि परिवाधाकोमलैरङ्गैः” ॥
 यथा ऋतुसंहारे, ११ ।—
 “ऋगाः प्रचरन्तपतापिता ऋशम्” ॥)
 आतपत्रं, स्त्री, (आतप + त्रै + कः) कत्रं । इत्यमरः ॥
 (यथा शाकुन्तले,—
 “राज्यं सहस्रतद्वतदहमिवातपत्र” ।
 यथा रामायणे,—
 “प्राङ्दरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि” ॥
 “कृत्रशब्देऽस्य गुणादयो आतयाः” ।)
 आतपत्रकं, स्त्री, कत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥
 आतपवारणं, स्त्री, (आतप + वारि + ल्युट् ।) कत्रं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, ३ । ७० ।
 “हृत्किमुदं दत्वा यूने क्षितातपवारण” ।
 “अनुदितान्यसितातपवारणः” ॥)
 आतपाभावः, ङ, (आतपस्य अभावः । षष्ठीतत्पुरुषः)।
 छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आतरः, ङ, (आङ् + त + अण् । आतरत्यनेन, ङसि
 संज्ञायामिति घः) नद्यादितरणाय देयकपर्द-
 कादिः । तत्पर्यायः । तरपण्यं २ । इत्यमरः ॥
 पारायिकडि नौकाभाडा इति भाषा ॥
 आतरणं, स्त्री, (आङ् + तप् + ल्युट् ।) प्रीणनं ।
 तृप्तिः । मङ्गलालेपनं । आलिपना इति भाषा ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा मेदिनी ।
 “आतरणं प्रीणने स्यात् मङ्गलालेपनेऽपि च” ॥)
 आतापी, [न्] ङ, (आङ् + तापि + णिन् ।) आ-
 तापी । चिल्लः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (असुर-
 भेदः । चिल इति ख्यातः पक्षिभेदः) ॥
 आतायी, [न्] ङ, (आङ् + ताय + णिन् ।) चिल्लः ।
 चिल इति भाषा । इत्यमरः ॥
 आतारः, ङ, (आङ् + त + घञ् ।) आतरः । तर-
 पण्यं । इति शब्दरत्नावली ॥
 आतिः, ङ, (अत + इण् ।) पक्षी । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुगादिरुक्तिः ॥
 आतिथेयः, चि, (अतिथि + ङञ् । अतिथौ साधुः)।
 अतिथिमेवाकारकः । इत्यमरः ॥ (यथारघुवंशे, ५।२
 “प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥
 यथा कुमारसम्भवे, ५ । ३१ ।
 “तमातिथेयो बज्रमानपूर्व्या सपर्यया” ।
 यथा मनुः, ३ । १८ ।
 “दैवपिआतिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु” ।
 आतिथ्यं, चि, (अतिथि + ङञ्)।
 अतिथ्यर्थवस्तु । अतिथिमन्त्रणादित्थं इत्य-
 मरः ॥ अतिथिसेवा च ॥ (“यथा हितोपदेशे ।
 “अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागतं” ॥)
 आतिथ्यः, ङ, अतिथिः । इति मेदिनी ॥
 आतुः, ङ, (आङ् + त + डुः) । भेजकः । भेजा माङ्
 इत्यादि भाषा । इति शब्दमाना ॥

आत्म

आतुरः, चि, (आङ् + तुर + क) रोगी । तत्पर्यायः ।
 आमयावी २ विवृतः ३ व्याधितः ४ अपदुः ५
 अभ्यमितः ६ अभ्यन्तः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा हितो-
 पदेशे । वैद्यानामातुरः श्रेयान् । यथा मनुः, ४।१२६।
 “न खानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिधि” ॥
 आतुरावस्थास्वपि कार्याकार्थ्यं प्रति कालाकाल-
 संज्ञा । नद्यथा—अस्थामवस्थायामस्य भेषजस्य
 कालोऽकालः पुनरस्येति । एतदपि भवत्यवस्था-
 विशेषेण तस्मादातुरावस्थस्वपि हि कालाकाल-
 संज्ञा । तस्य परीक्षा मुजूर्मुजरातुरस्य सर्वा-
 वस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थं । न
 क्षतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्य-
 मानं यौगिकं भवति । कालोहि भेषजयोग-
 पर्याप्तमभिनिर्वर्तयति ॥ इति चरकः ॥
 आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्षेत ।
 इति सुश्रुतः ॥
 आतप्यं, स्त्री, (आङ् + तप् + क्यप् ।) फलविशेषः ।
 आता इति भाषा । अस्य गुणाः । तृप्तिजनकत्वं ।
 रक्तवर्जकत्वं । खादुत्वं । श्रोतलत्वं । बलमांस-
 कारित्वं । हृद्यत्वं । दाहरक्षिपित्वायुनाशित्वञ्च ।
 इति द्रव्यगुणः ॥
 आतोद्यं, स्त्री, (आङ् + तुद + क्यप् ।) वाद्यं । तद्-
 तुर्विधं । वीणादिवाद्यं तत् १ मुरजादिवाद्यं आनदं
 २ वंशादिवाद्यं शुभिरं ३ कांस्थालादिवाद्यं घनं
 ४ इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । “खजमातोद्यशि-
 रोमिवेश्रितां ।
 “आतोद्यं ग्राहयामास समत्वाजयदायुध” ॥)
 आतगन्धः, चि, (आतः अरिणा गृहीतः गन्धो गर्वो
 यस्य सः बज्रघ्नीहिः ।) दूरीभूताहङ्कारः । तत्प-
 र्यायः । अभिभूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गृहीत-
 गन्धः ॥ (यथा रघुवंशे १३ । १७ ।
 “पक्षच्छिदा गोत्रभिदातगन्धः
 शरणमेनं शतशो महीधराः” ॥)
 आतगर्वः, चि, (आतः अरिणा गृहीतः गर्वो यस्य
 सः बज्रघ्नीहिः ।) अरिणा गृहीतगर्वः । दूरी-
 भूताहङ्कारः । भगवदर्थः । इत्यमरः ॥
 आत्मगुप्ता, स्त्री, (आत्मना गुप्ता ।) तृतीया तत्पुरुषः ॥
 क्षताविशेषः । आलक्षणी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मर्कटी २ कण्डूरा ३ अथ्यगडा ४ कच्छुरा ५
 जटा ६ जडा ७ मुकशिम्बा ८ आमगुप्ता ९
 ऋषमी १० कपिकच्छुरा ११ । इति रत्नमाला ।
 (“मायैः समानं फलमात्मगुप्त” । इति सुश्रुतः ।
 विशेषोऽस्याः कपिकच्छुराशब्दे द्रव्यः) ॥
 आत्मग्राही, [न्] चि, (आत्मन् + ग्राह + णिन् ।)
 आत्मभरिः । स्वार्थी ॥
 आत्मघातो, [न्] चि, (आत्मन् + घन् + णिन् ।)
 आत्महन्ता । यथा कूर्मपुराणे ॥
 “आपादयेद्दृष्ट्यान्तं स्वयं योऽनुदकादिभिः ।
 विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिक” ॥
 आत्महननकर्ता । अवैधवुद्धिपूर्वकात्महननस्य
 प्रायश्चित्तं यथा,—
 ‘इन्द्रियेऽपस्विक्ता ये च मूढा विषादिनः ।

आत्म

जातदन्ति ममात्मनः परात्मादित्याय ये ।
 तेषां दयायां प्रीत्याय दयायां समन्वितः ।
 यद्यपि तत्प्रत्यक्षं विप्रशान्तप्रतिष्ठितं ।
 तथा ते संवत्सराणि समन्वयं स्वयम्भवे ।
 इति हेमाद्रौ ब्रह्मजातवर्णोक्तम् ।
 "आत्मनो घातमुद्राये घरे नान्द्रायगदयं ।
 तद्वत्प्रवृत्तयश्च चिन्तन् ब्रह्माणि वा पुनः ।
 यत्कालं सवत्सराणि युक्त्यद्वैतादि योनादितं ।
 प्रत्या गन्तव्यमस्मिन्निश्चितात्तदायुषः" ।
 इत्यात्मव्यवस्थितमितं तज्जातिवधप्रायचित्तेन समु-
 धितं कार्यम् । इति निर्णयनिश्चयो ५ परिच्छेदः ।
 अन्तर्गतं पतितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ आत्मव्यागिषु
 विशेषमाह गौतमः । "प्रायोऽनाशक्तशस्त्राभि-
 विषोदकोद्बन्धनप्रपतनैरेष्यताम्" इति । प्रायो
 महाप्रस्थानं । अनाशक्तमनश्च । प्रपतनं शूल-
 शिखरादवपातनं । इत्यादिनिमित्तः शास्त्रावि-
 श्रितमार्गेण इष्टापूर्वकमृतनामश्रीचार्दिकं न
 कर्तव्यमित्यर्थः । अङ्गिराः ।
 "धाम्नायाददकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्यतादपि ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मर्यादां पापकर्मिणां ।
 उदकं पितृदानञ्च प्रेतेशो यत् प्रदीयते ।
 नोपतिष्ठति तत्तत्त्वं अन्तरीक्षे विनश्यति" ।
 यथा मनुः ।
 "यथासद्व्रजातायां प्रवृत्तासु च तिष्ठतां ।
 आत्मन्यागिनां चैव निवर्तन्तोदकक्रिया" ।
 यथासद्व्रजातायामिति यथाजाताः पञ्चमहा-
 गणादिरहिताः । सद्व्रजाताः प्रतिलोमशाः ॥ १ ॥
 प्रमादात् पूर्वोक्तनिमित्तैर्मरणा विद्यते एवा-
 श्रीचार्दिकं । अतस्त्वाङ्गिराः ।
 "अथ कथितं प्रमादेन म्रियेतामृदकादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया" ।
 भारद्वाजोऽस्मृतादिताम्रेष्वादीनां प्रतिपत्तिकर्म
 च स्मृत्यन्तरेऽभिहितं ।
 "पैतानं प्रक्षिपेदप्यु यावत्स्य चतुष्पथे ।
 पात्रादि तु दक्षेदसौ यजमाने यथान्वते" ।
 यथान्वतः अवहितमार्गेण मृतः । तथा,—
 "आत्मन्यागिनां नास्ति पतितानां तथा प्रिया ।
 तेषामपि च गङ्गाद्यानीरे संस्थापनं मतं" ।
 तद्वेति पुण्डरीकपञ्चजनं ॥ १ ॥ एवं पूर्वोक्त-
 निमित्तमरणा मृतानां शेषादिनामृदयोर्दक्षिण-
 दशने स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमाप्तं ।
 "क्षुत्वापिमुदकं शानं स्पृशन् हवन् तथा ।
 "हृत्क्षुत्वेदाश्रयात् तत्तद्विषये शुश्रूषति" इति ।
 मृतश्च बुद्धिपूर्वकं प्रत्येकमग्न्यादिक्रमेण ।
 अग्निपुण्येन तु मर्त्यः ।
 "यथासम्यक्तं प्रेतं दो वपेत् उद्भूतं वा ।
 वटोदकक्रियां कृत्वा हृत् प्रोक्तं गन्तव्यं चरेत्" ।
 यथा समन्वयदिनानां भेदाद्विषयसम्बन्धः ।
 तथा यथासामान्यतया चार्दिकं चाभिहितं तद्वत्प्र-
 दियते देवकाणां चैवानुसन्धितं योऽशौचं ॥ १ ॥
 यत्तु ब्रह्मविष्णुशिवार्चकस्यास्यैवमप्यनु-
 श्रवणमिति ।

आत्म

"उदः शौचमृतेर्गुप्तः प्रत्याग्यातभियक्क्रियः ।
 आत्मनो घातयेद्यत्तु भवत्यनुगन्तव्यम् ॥
 नम्य विगतामशौचं दितये तन्मिदमर्थः ।
 ततोऽपि नृदकं कृत्वा चतुर्थे आश्रमास्ते" ॥
 तथा,—
 "गच्छेत् महापथं वापि तुषारगिम्मादगात् ।
 प्रयागे वटशालायां देहत्यागं करोति यः ।
 मयं देहविदाश्च काले प्राप्तां मृतमिति ।
 उत्तमान् प्राप्नुयाद्वैकात्म्यदातो भवेत् कश्चित् ।
 यथेयमधिकारस्तु सर्वेषां सर्वशत्रुषु ।
 दगात्मन्य नारीणां सर्ववर्गेषु सर्वदा ।
 अशौचं न्यात् स्यहं तेषां वधानमहतेषु च ।
 वाराहस्यां निवेद्यन्तु प्रत्याग्यातभियक्क्रियः ।
 प्रवृत्तं तारकं वृत्ते नाश्रया कल्पचित् कश्चित्" ।
 विवस्वान् ।
 "सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य मर्यादागच्छमस्य च ।
 प्रायश्चित्तमनुष्ठातमप्रिपातो महापथः" ॥
 धर्माज्जनाममर्थस्य दाश्रवायिकादिरूपप्राय-
 श्चित्तममर्थस्य । एवं शास्त्राविहितमार्गेण मृता-
 नां चाग्न्यादिमृतानां संवत्सरादूर्ध्वमौर्ध्वदेष्टव्यं
 कार्यं । यद्विचिन्मते ।
 "गोब्राह्मण्यहतायाश्च पतितानां तथैव च ।
 ऊर्ध्वं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्ध्वदेष्टव्यं" ॥ १ ॥
 अत्रापरं विशेषमाह पराशरः ।
 "चाग्न्यादिन्यप्यपेक्षेन गोभिर्विप्रेर्हृतो यदि ।
 आहिताभिर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ।
 दहेत् ब्राह्मणं विप्रो लोकाशौ मन्त्रवर्जितं ।
 दग्धास्त्रीणि पुरयस्त्र्यक्षीरेण क्षालयेत्ततः ।
 सेनाग्निना स्मन्त्येव एष्येत्तत् पुनर्दहेत्" ॥ १ ॥
 संवत्सरादूर्ध्वमपि तत्तत्प्राप्तानुसारिण दिग्गणादि-
 प्रायश्चित्तं विधाय नारायणवलिञ्च कृत्वा चौर्ध्व-
 देष्टव्यं कार्यं । आद्युद्योऽनित्यत्वेन संवत्सरात्तन्तर-
 नौर्ध्वदेष्टव्यादिलोपप्रसङ्गात् । तस्य नारायण-
 वलिञ्च कृत्वा । तथा च उद्वायाजवल्काः ।
 "नारायणवलिः कार्यो लोकागर्भमाश्रितः ।
 तथा तेषां भवेत् शौचं नान्येद्यद्विद्वदयम्" ।
 नारायणवली कृते चौर्ध्वदेष्टव्यकरणे भवती-
 त्यर्थः ॥ १ ॥ संप्रदत्ते तु विशेषः । संवत्सरे यावत्
 पञ्चम्यां नागपूजां विधाय तदनन्तरं नारायण-
 वलिञ्च कृत्वा शौचं नारागं प्रवृत्तां गाञ्च आसौहे-
 ज्ञेन ब्राह्मणाय दत्त्वा चौर्ध्वदेष्टव्यं कुर्यात् ॥ १ ॥
 नारायणवलिस्वरूपस्य विष्णुनाभिहितं ।
 "एकादशीं समासाय शुक्लपञ्चम्यं वै त्रिविधं ।
 विष्णुं समर्चयेद्देवं दमं वैवस्वतं तथा ।
 दशपितृन् हताभ्यस्तान् दर्भेषु मधुमंयुतान् ।
 तिरुमित्रान् प्रदद्यादे संयतो दक्षिणामुखः ।
 विष्णुं बुद्धौ समासाय नक्षत्रमिति ततः क्षिपेत् ।
 नामगोत्रयहं कृत्वा पुण्यैर्गर्भं ततः ।
 धूपदीपप्रदानञ्च मन्त्रमोच्यं तथापरं ।
 विद्यातपःसमृद्धान् वै कृतेत्पन्नान् गमाह्वितान् ।
 रिक्तमयेत विप्रान् वै पञ्च तप्त नवापि वा ।
 स्वपरेऽपि सन्नामे सधाते समुपोषितः ॥

आत्म

विष्णोर्गर्भं हत्वा विप्रान्तातुपवेशयेत् ।
 उद्वायाजं दद्याच्छ्रेष्ठं पितृशपमनुस्मरन् ॥
 मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्त्रितः ।
 आवाहनादि यत् प्रोक्तं देवपूज्यं तदाचरेत् ॥
 तस्मान् आत्मा ततो विप्रवृत्तिं दृष्ट्वा यथाविधि ।
 हविष्यज्जनेनैव तन्नादिमहितेन च ।
 पञ्च पितृन् प्रदद्याथ देवशपमनुस्मरन् ।
 प्रयमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च त्रिष्वपि च ।
 यमाय नानुसाराय चतुर्थं पितृमुत्तुजेत् ।
 मृतं संकीर्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परं ॥
 विष्णोर्नाम गृहीत्वा पञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ।
 विप्राणाञ्च विधिपत् दक्षिणाभिः समर्चयेत् ॥
 यत्तु उद्भूतं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ।
 गत्वा वस्त्रेण भूष्या च प्रेतं तं मनसा स्मरेत् ॥
 तत्तत्किनामो विप्रास्तु हस्तेर्दम्यमन्यते ।
 क्षिपयिष्येत्तत्पूर्ववत् नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥
 हविगन्धातकान् तस्मै दद्यात् समाहिताः ।
 मित्रमव्यजनेः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः" ॥
 भविष्यपुराणे ।
 "सुवर्णतारगिष्यं नारां कृत्वा तथैव गां ।
 आसाय दत्त्वा विधिवत् पितुरान्वयमाप्नुवान्" ॥
 इति मदनपारिश्रिते ५ त्वक्कः ।
 आत्मवोषः, पुं, (आत्मनो घोषयतीति । आत्मन् +
 वृष् + अन् ।) काशः । इत्यमरः । कुक्षुटः । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 आत्मनः, पुं, (आत्मन् + अन् + नः । आत्मा वै नायते
 पुत्र इति श्रुतेः ।) पुत्रः । इत्यमरः । मनुः, १०।१८ ।
 "तस्यार्थे तर्जभूतानां गोमार्गं धर्मेमात्मजं" ।
 यथा रामायणे,—
 "ऋषः प्रस्थापयामास दिव्यवर्जनात्मजम्" ॥
 आत्मजम्भा [न] पुं, (आत्मनः जन्म यस्य सः ब्रह्म-
 षोऽपि ।) पुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यथा कुमारसम्पदे, ६ । २८ ।
 "अत आहर्तुनिष्ठासि पार्थिवीमात्मजमने" ।
 यथा रघुवंशे, १ । १३ ।
 "तस्यामात्मनुरूपयायात्मजमसमुत्सृज" ॥
 आत्मजः, स्त्री, (आत्मन् + अन् + ङ + आप् ।) कन्या ।
 इत्यमरः । बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आत्मतत्त्वं, स्त्री, (आत्मनः तत्त्वं स्वरूपम् ।) तत्तद्वा-
 सक्तं नित्यमुद्रवुद्रमुक्तमव्ययमाव प्रत्यक्चित्तम-
 वात्मतत्त्वं । एवादिमासक्तं नित्यमुद्रव्यादिस्वरूप-
 नेवात्मवस्थितिं यावत् । एतद्विवरं यथा ।
 "इदानीं प्रवृत्तास्मि इदमिदमयममारापय-
 तीति विप्रः उच्यते । तथाच । अतिप्राप्तस्तु
 प्राप्ता वै प्रायते पञ्च इत्यादि श्रुतेः सम्मिश्रितं
 अपुष्टेऽपि प्रेमदर्शनात् एवैव पुष्टे नष्टेऽप्येव
 पुष्टो नष्टोऽप्यनुभवाच्च पुत्र आत्मेति वदति ।
 १ । चार्दिकस्तु मं वा यथा एतयोऽन्तरमय
 इत्यादि श्रुतेः प्रदीपयतात् तदर्थं परित्यज्यापि
 सस्य निर्गमदर्शनात् स्मृतोऽयं श्रौतः इत्याद्य-
 नुभवाच्च स्मृत्यङ्गीकृतमिति वदति । २ । अथ-
 रथाज्जः तेषां प्राप्ताः प्रशापितां गमेयं ब्रूय

आत्मा

रित्यादिश्रुतेः इन्द्रियागामभावे शरीरचलनाभावात् कागोऽहं वधिरोऽहं इत्याद्यनुभवाच्च इन्द्रियाण्यात्मेति वदति ॥ ३ ॥ अन्यन्तु चार्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिश्रुतेः प्राणाभावे इन्द्रियचलनायोगात् अहमशनायावानहं पिपासावान् इत्याद्यनुभवाच्च प्राण आत्मेति वदति ॥ ४ ॥ इतरन्तु चार्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा मनोमय इत्यादिश्रुतेः मनसि सुप्ते प्राणादेरभावात् अहं सङ्कल्पवानहं विकल्पवानित्याद्यनुभवाच्च मन आत्मेति वदति ॥ ५ ॥ बौद्धन्तु अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इत्यादिश्रुतेः कर्तृगर्भावे करणस्य श्रवणभावात् अहं कर्ताहं भोक्ता इत्याद्यनुभवाच्च बुद्धिरात्मेति वदति ॥ ६ ॥ प्राभाकरतार्किकौ तु अन्योऽन्तर आत्मा ध्यानमय इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ बुद्धादीनामज्ञाने लयदर्शनात् अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञानमात्मेति वदतः ॥ ७ ॥ भट्टन्तु प्रज्ञानघन एवानन्दमय आत्मेत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्रकाशाप्रकाशसदभावात् मामहं न जानामि इत्याद्यनुभवाच्च अज्ञानोपहितं चैतन्यमात्मेति वदति ॥ ८ ॥ अपरबौद्धः असदेवेदमय आसीदित्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ सर्वाभावादहं सुतः सुषुप्तौ नासमित्युत्थितस्य स्वाभावपरामर्शविषयानुभवाच्च श्रुत्यमात्मेति वदति ॥ ९ ॥ एतेषां पुत्रादीनां श्रुत्यपर्यन्तानामनात्मत्वमुच्यते । एतैरतिप्राकृतादिवादिभिरुक्तेषु श्रुतियुक्तानुभवाभासेषु पूर्वपूर्वोक्तश्रुतियुक्तानुभवाभासानामुत्तरोत्तरश्रुतिघटनानुभवाभासैरात्मवाधदर्शनात् पुत्रादीनामनात्मत्वं सायमेवेति ॥ * ॥ किञ्च प्रत्यक्षस्युक्तोऽप्युत्तरप्राणोऽमना अकर्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात् अस्य पुत्रादिश्रुत्यपर्यन्तस्य जडस्य चैतन्यमात्मत्वेन घटादिवदनित्यत्वात् अहं ब्रह्मेति विद्वदनुभवप्राबल्याच्च तत्तत्श्रुतियुक्तानुभवाभासाणां बाधितत्वादपि पुत्रादिश्रुत्यपर्यन्तमखिलमनात्मैव । अतस्तत्तद्भासकं नित्यसुदृढबुद्धसक्तसत्यस्वभावं प्रत्यक् चैतन्येनात्मतत्त्वमिति वेदान्तविदनुभवः । इति वेदान्तसारः (५०—५८) ।

आत्मदर्शः, पुं, (आत्मन् + दृश् + घः ।) दर्पणं । इति हेमचन्द्रः । (यथा रघुवंशे । “निम्बासवाप्यापगमात्प्रपन्नः । प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः” ।)

आत्मनीन, त्रि, (आत्मन् + खः ।) आत्मने हितं । इति व्याकरणं । पथं । इति राजनिर्घण्टः । (“भजनिर्हतिमात्मनीनाम्” । इति प्रबोधचन्द्रोदयः ।)

आत्मनीनः, पुं, (आत्मन् + खः ।) सुतः । श्यामः । प्राणाधारः । विदूषकः । इत्यजयः ।

आत्मवन्धुः, पुं, (आत्मन् + वन्धुः ।) यष्टीतत्पुरुषः । यदुक्तं “आत्ममातृत्वसंः पुत्रा आत्मापितृत्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मगन्धवाः” । पितृत्वस्य पुत्रः । मातुलपुत्रः । मातृत्वस्य पुत्रः । इति स्मृतिः ।

आत्मवीरः, पुं, (आत्मा वीर इव यस्य ।) प्राणवान् ।

आत्मा

श्यालकः । विदूषकः । इति मेदिनी ।

आत्मभूः, पुं, (आत्मन् + भू + क्तिप् ।) ब्रह्मा । कामदेवः । इत्यमरः । विष्णुः । शिवः । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा रघुवंशे १० । २० ।

“सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोगिन्स्त्वमात्मभूः” ।)

आत्ममूली, स्त्री, (आत्मन् + मूल + डीप् ।) दुरालभावृत्तः । इति शब्दमाला । (दुरालभाशब्देऽस्याविशेषोद्देशः ।)

आत्मभरिः, त्रि, (आत्मानं विभर्तीति, आत्मन् + भृ + इन् + मुम् ।) आत्मोदरमात्रभरणकर्ता । तत्पर्यायः । कुक्षिभरि २ खोदरपूरकः ३ । इत्यमरः । (आद्यूनः, परार्थवैमुख्येन स्वार्थनाशनपरः । यथा भट्टिकाव्ये । “आत्मभरिस्त्वं पिशितैर्नराणां” । यथा हितोपदेशे । “शिरैरप्यविशेषश्च उग्रश्च क्षतनाशकः । त्यज्यते किं पुनर्नायैः पद्माप्यात्मभरिर्नरः” ।)

आत्मयोगिः, पुं, (आत्मैव योगिरुपादानकारणमस्य बज्रोद्दिः ।) ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः । कामदेवः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली (यथा कुमारे ३ । ७० । “ददर्श चकीक्षतचारुपापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोगिन्” ।)

आत्मरक्षा, स्त्री, महेन्द्रवारणीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः । (आत्मशरीररक्षणं ।)

आत्मशल्या, स्त्री, शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ।

आत्मझाघा, स्त्री, (आत्मनः झाघा ।) आत्मगर्वः । स्वीयप्रशंसा ।

आत्महत्या, स्त्री, (आत्मनः हत्या ।) आत्मघातः । खवधः ।

आत्महा, [न्] पुं, (आत्मन् + हन् + क्तिप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली । आत्मघाती । “नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं त्वं सुकल्पं शुरुकर्णधारं । मया-नुब्रूलेन नभस्तरेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा” । इति श्रीभागवतं । (अपरञ्च यथा, “लज्जा कथञ्चित् न रजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनं । यस्त्वात्ममुक्ते न यतेत 'मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहत्यसद्गुहात्’” ।)

आत्मा, [न्] पुं, (अतति सन्ततभावेन जायदादिसर्वावस्थासु अनुवर्तते, अत सातत्यशमने + मनिष् ।) यत्नः । धृतिः । बुद्धिः । स्वभावः । ब्रह्म । देहः । इत्यमरः । मनः । इति मेदिनी । परव्यावर्तनं । इति धरणी । पुत्रः । इति शब्दरत्नावली । जीवः । अर्कः । ऊताशनः । वायुः । इति हेमचन्द्रः ।

(“आत्मज्ञः करणैर्योगात् ज्ञानं तस्य प्रवर्तते” । “अथक्तामात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः” । “चेतवान् यतस्वात्मा ततः कर्ता निरुच्यते” । “देही सर्वगतो ह्यात्मा खेखे संस्पृशनेन्द्रिये । सर्वाः सर्वाश्रयस्थान्तु नात्मातो वेत्ति वेदनाः” । “विभुत्वमवस्थासु यस्मात् सर्वगतो महान् । मगसच्च समाधागात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतं” । “आदिगोस्यात्मनः क्षेत्रपारस्पर्यमगादिक” ।

आत्रे

“स सर्वगः सर्वशरीरभृच्च, स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः । स चेतनाघातुरतीन्द्रियश्च, स नित्ययुक् सानुशयः सखः । रसात्ममातापितृसम्भवानि, भूतानि विद्यादृश षट् च देहे । चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि, स्थितस्तथात्मा च चतुर्षु तेषु । भूतानि मातापितृसम्भवानि, रजश्च भुक्षश्च वदन्ति गर्भे । आष्यायते शुक्रमसृक् सुभूतैर्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि । भूतानि चत्वारि तु कर्मणां, यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भं । सर्वाजधर्माङ्गपरामराणि, देहान्तराण्यात्मनि याति याति । रूपादिरूपप्रभवः प्रसिद्धः, कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः । भवन्ति येष्वाम्नातबुद्धिभेदाः रजस्तमस्तत्र च कर्महेतुः । अतीन्द्रियैस्तैरतिस्फुरणरूपैरात्मा कदापिन्न विमुक्तरूपः । न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः” । इति चरकः ।

“यदा यदात्माहतिमानयं भवेत्तदा मनस्तत्त्वधितिकृतीन्द्रियं । ततो मनोऽधिकृतमिन्द्रियं घटे-प्रवर्तते संशयबुद्धिसम्भवे” । इति वैद्यकवादार्थदर्पणं ।

आत्माधीनः, पुं, (आत्मनोऽधीनः ।) पुत्रः । प्राणाधारः । श्यालकः । विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ।

आत्माशी, [न्] पुं, (आत्मन् + अश् + शिन् ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

आत्माश्रयः, पुं, (आत्मा आश्रयो यस्य सः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं । स्वापेक्षापादकप्रसङ्गत्वं । अपेक्षा च ज्ञातो उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या । तस्याद्या यथा । एतद्वृत्तज्ञानं यद्येतद्वृत्तज्ञानजन्यं स्यात् एतद्वृत्तज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया तु घटोऽयं यद्येतद्वृत्तजनकः स्यात् एतद्वृत्तभिन्नः स्यात् । तृतीया च अयं घटो यद्येतद्वृत्तवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत इति ।

आत्मीयः, त्रि, (आत्मन् + छ ।) स्वकीयः । अन्तरङ्गः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रघुवंशे । “प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः” । युसारसम्भवे । २ । १६ । “किमिदं युतिमात्मीयां न विभति यथा पुरा” ।)

आत्मोद्भवा, स्त्री, (आत्मनः उद्भवो यस्याः सा ।) मापयणी । इति राजनिर्घण्टः । कन्या । पुत्रे, पुं । (मापयणीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातयः ।)

आत्रेयः, पुं, (अत्रेयपथं पुमान् । अत्रि + ङक् ।) अत्रिमुनिपुत्रः । स च दत्तः । दुर्वासाः । चन्द्रः ।

इति मेदिनी । शरीरस्यरमधातुः । इति
हेमचन्द्रः ।

आधेयिषा, स्त्री, (अधि + ङ् + क् + टाप् ।)
अनुमती । इति हलायुधः ।

आधेयी, स्त्री, (अधि + ङ् + डीप् ।) पुष्पवती स्त्री ।
(यथाह आश्विनाः,—

“आश्विनामेवोपपन्नस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
मत्प्रहत्याप्रतं कुर्यात् आधेयीपुत्रस्यैव च” ।)
गदीविशेषः । इति मेदिनी । (अभिमुनिपत्नी ।)
यथा भारते,—

“सरयूवारीवत्या च नाङ्गुली च सरिदरा ।
कर्ताया तपत्रियो कौहीत्यस्य महानदः” ।)

आधर्व्यं, स्त्री, (अधर्वन् + ण्यत् ।) अधर्व्यां
समूहः । अधर्व्यानां मुनिना प्रोक्तो वेदः
अधर्व्या तेषां सङ्गः । इत्यमरः । शान्तिग्रन्थः ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा महावीरचरिते ।

“आधर्व्यास्तोत्र इवाभिधारः” ।)

आधर्व्यं, पुं, (अधर्वन् वेत्तीति । अधर्वन् + ण्यत् ।)
पुरोहितः । अधर्व्येदश्चात्राक्षयः । इति हेमचन्द्रः ।
आदरः, पुं, (आङ् + दृ + ण्यत् ।) आरम्भः । इति
त्रिकाण्डशेषः । समादरः । सम्मानः । (यथा
किरातावृत्तौ ५ । १६ ।

“स जगदे धचनं प्रियमादरात्
मुखरतावसरे हि विराजते” ।

कुमारसम्भवे ६ । १३ ।

“तद्दर्शनाद्भूत् शम्भोभूयान् दारार्थमादरः” ।
हितोद्देशे ।

“सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादरः” ।)

आदर्यः, त्रि, (आङ् + दृ + ण्यत् ।) आदरणीयः ।
आदर्यः । आदरोपयुक्तः ।

आदर्शः, पुं, (आङ् + दृश् + घञ् ।) दर्पणं । टीका ।
प्रतिपुष्पकं । इति मेदिनी । (यथा भगवद्गीतायां ।

“धूमेनाश्रियते वर्ज्यपादशो मलेन च ।

यथोन्मनेनालतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं” ।)

आदानं, स्त्री, (आङ् + दा + ल्युट् ।) ग्रहणं । अन्वा-
भरणं । इति मेदिनी हेमचन्द्रो । रोगलक्षणं ।

इति राजनिर्घण्टः । (सौकारः प्रतिग्रहः ।
यथा कुमारसम्भवे ५ । ११ ।

“कुशलादुरादानपरिचिताङ्गुलिः” । मनुः, ० । २०८ ।

“आदानमप्रियकरं दातव्यं प्रियकारकं ।

अभीष्टतानामर्थाणां काले युक्तं प्रशस्यते” ।)

आदानो, स्त्री, (आ + दा + ल्युट् + डीप् ।) हस्त-
घोषालङ्कारः । इति रत्नमाला ।

आदिः, पुं, (आङ् + दा + कि ।) पूर्वः । प्रथमः ।
इत्यमरः । पदान्ते गणसूचकः । यथा इत्यादिः ।

(प्रारम्भः । प्राक्स्था । नियतपूर्ववर्तिकारणं ।
उत्पत्तिहेतुः । सामीप्ये । व्यवस्थायां । प्रकारे,

व्यवसाये च आदिशब्दस्य प्रयोगो भवति ।
यदुक्तं,—

“सामीप्येऽप्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा ।

आदिशब्दं तु मेधावी धनुर्वेद्येऽप्युच्यते” ।

यथा भाष्ये १ । ८ ।

“अथैव ससज्जोदौ ताम् वीजमवाहयत्” ।

कुमार १ । ८ । “जगदादिगनादिभ्यः” ।)

आदिकविः, पुं, (आदिः प्रथमः कविः ।) ब्रह्मा-
इति श्रीभागवतं । वान्द्रीकिमुनिः । इति हेम-

चन्द्रः । (“तेने ब्रह्माहदा य आदिकवये मुह्यन्ति
यत् सूरयः” । इति भागवते १ । ४ ।)

आदिकारणं, स्त्री, (आदि आद्यं कारणम् ।) पूर्व-
निमित्तं । मूलहेतुः । तत्पर्यायः । निदानं २ ।

इत्यमरः ।

आदिगदाधरः, पुं, (आदिराद्यः आदौ पूजितो वा
गदाधरः ।) गयास्यदेवताविशेषः । यथा,—

“गयाशिरश्चादधित्वा गुरुत्वादास्थिता शिवा ।

कालान्तरेण यत्कृत्य स्थित आदिगदाधरः ।

तथा यत्कोऽयत्कृत्योपि आसीदादौ गदाधरः ।

आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्यतः ।

पाद्याद्यगन्धपुष्पाद्यैरत आदिगदाधरः” ।

इति गारुडे गयामाहात्म्ये ८५ अध्यायः ।

अपिच

“गद्यादाववच्छेद गयासुरशिरःशला ।

निचलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः” ।

इति वायुपुराणीयगयामाहात्म्ये ८ अध्यायः ।

आदितालः, पुं, (आदिराद्यतालः ।) तालविशेषः ।
यथा,—सङ्गीतदामोदरः ।

“एकस्य लघ्वर्थे च आदितालः स कथ्यते ।

गुरुत्वं पुरतो वाच्यः प्रत्येकैतद्विदर्शनं” । इति ।

आदितेयः, पुं, (अदितेरपत्यं पुमान् । अदिति +
ङ् ।) अदितिपुत्रः । देवः । इत्यमरः ।

आदित्यः, पुं, (अदितेरदित्यस्य वा अपत्यं + ण्यः ।)
देवः । सूर्यः । इत्यमरमेदिनी । द्वादशादित्य-

गणे बह्वचनान्तः । इत्यमरः । तत्प्रत्येकनामानि ।

विवस्वान् १ अर्यमा २ पूषा ३ त्वष्टा ४ सविता

५ भगः ६ धाता ७ विधाता ८ वह्नयः ९ मित्रः

१० शक्रः ११ उरुक्रमः १२ । एते कश्यपात्

अदितिमायायां जाताः । कल्पान्तरे त्वष्टकन्या

सञ्जा आदित्यपत्नी आदित्यस्य तेजः सोऽमुस-

मर्था अतस्तस्याः पितृकृतादित्यद्वादशखण्डा द्वा-

दशादित्याः । तेषां द्वादशमासिष्वेकैकस्योदयः ।

इति पुराणं । अर्कवृत्तः । इत्यमरः । आकन्द

इति भाषा । (“आदित्यमण्डलस्थितो हिरण्य-

योविष्णुः” । यथा शान्तिशतके । ४ । २४ ।

“आदित्यस्य गतागतैरहरहः सञ्चिद्यते जीवितं” ।

भारते ।

“आदित्यचन्द्रावनिर्गोऽनलस्य

द्यौर्भूमिरापो हृदं गमय” ।

हरिवंशे द्वादशादित्यकथा यथा ।

“मरीचात् कश्यपाज्जातान्तेऽदित्या दत्तकन्या ।

तत्र शक्रस्य विष्णुश्च अज्ञाते पुनरेव ह ।

अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ।

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण इव च ।

चञ्चलो भगचातितेज आदित्या द्वादश स्मृताः” ।

तस्य संवत्सरान्तो भगवानादित्यो गतिविशे-

षेदाक्षिनिमेषकाष्ठाकालमुत्तराहोरात्रपञ्चमास-

त्तश्च संवत्सरयुगप्रविभागे करोति । इति सद्युतः

आदित्यपञ्चः, पुं, (आदित्यवृत्तस्य पञ्चमिव पञ्चमस्य ।)

क्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । अर्कपञ्चः २ अर्कदण्डः ३

सूर्यपञ्चः ४ तपनच्छदः ५ कुष्ठारिः ६ विटपः ७

सुपञ्चः ८ रविप्रियः ९ रश्मिपतिः १० रुद्रः ११ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णवीर्यत्वं । कफघात-

रोगघाटरगुल्मारोपकनाशित्वं । अग्निचन्द्री-

पनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

आदित्यपुष्पिका, स्त्री, (आदित्यवत् लोहितं पुष्प-
मस्याः ।) लोहितार्कवृत्तः । इति रत्नमाला ।

राज्ञा आकन्द इति भाषा ।

आदित्यभक्ता, स्त्री, (आदित्यस्य भक्ता ।) ज्योषधी-
विशेषः । ऊडूडड्डिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वरदा २ अर्कभक्ता ३ सुवर्चला ४ सूर्यगता ५

सूर्यावर्त्ता ६ अर्कभक्ता ७ मण्डूकपर्णी ८ सुर-

सम्भवा ९ सौरी १० सुतेजाः ११ अर्कहिता ११

वरिष्ठा १३ मण्डूकी १४ सप्तगामा १५ देवी १६

मातृगण्डवन्मता १७ विप्रान्ता १८ मातृदेया १९ ।

अस्या गुणाः । हिमत्वं । तिक्तत्वं । कटुत्वं ।

उग्रत्वं । कफत्वग्दोषकण्डूगण्डुकुष्ठभूतग्रहोयशीत-

ज्वरनाशित्वञ्च । अन्यञ्च । सादुपाकरमत्वं ।

गुरुत्वं । अपिप्तवर्द्धकत्वं । क्षाररसत्वं । विटभ-

वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

आदित्यसूनुः, पुं, (अदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः
सूर्यः तस्य सनुः यद्योतितुष्यः ।) सुग्रीववानरः ।

इति हेमचन्द्रः । यमः । शनैश्चरः । सार्वर्गिभनुः ।

वैवस्वतमनुः । इति पुराणं । (कर्मः ।)

आदिदेवः, पुं, (आदिः कारणं स च देवस्येति कर्म-
धारयः ।) नारायणः । इति त्रिकाण्डशेषः । (जग-

दुपादानादिगुणवान् वासुदेवः विष्णुः, महादेवः,

ब्रह्मा च यथा, भगवद्गीतायां, १० । १२ ।

“परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शान्तं दिव्यमादिदेवमजं विश्वं ।

त्वमादिदेवः पुरुषः पुमान्-

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं” ।

यथा, महाभारते,—सूर्यस्य नामाष्टशतमथे

परिगणितो नामभेदः ।

“धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सतः” ।)

आदिमं, त्रि, (आदौ भवं अग्रादिपञ्चात् धिमञ् ।

यद्वा मध्यान्म इत्यत्रादिष्वेति वचनात् मः ।) आद्यं ।

प्रथमभवनम् । इत्यमरटीका व्याकरणञ्च ।

(यथाह भाषापरिच्छेदे,—

“एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्” ।

“आदिमः स्थेनैलादिमयोगः परिकीर्तितः” ।)

आदिराजः, पुं, (आदिः प्रथमः राजा इति राजाह-

मलिभ्यश्च ।) पृथ्वराजः । इति हेमचन्द्रः । (मही-

क्षितानाद्यो वैवस्वतो मनुः । अविजिततलः स्वदा-

मर्यातः पौरवे राजा । यथा, रामायणे ।

“आदिराजो मनुर्विव प्रजानां परिरक्षितः” ।

महाभारते ।

“अविजितः परिक्षितः स्वदास्य वीर्यवान् ।

आदिराजो विरागस्य शान्तस्य नृपतपः” ।)

आधे

एगः प्रतिस्मरदमपि दिरभिधीयते तत् एनरक्त-
शेषाधिकं तस्य एनरक्तं दिविधं, अथपुनरक्तं
शब्दपुनरक्तम् । तथार्थपुनरक्तं नाम यथा,—
“मेवजमोयधं साधनम्” इति, शब्दपुनरक्तं
“पुनर्भयं मेवजम्” इति चरकः ।)

आधिपतिः, चि, (आधि + पति + क्) वशः । अ-
यितः । इत्यमरः ।

आधिदेविकः, चि, (आधि + देव + क्) अनु-
श्रुतिज्ञादीनां च इत्युभयपदद्वयः । दुःखविशेषः ।
तद्वयथा, “आधिदेविकं यद्यग्राहकविनायक-
स्याप्येवमिव” इति साङ्ख्यसत्त्वकौमुदी ।
(देवतामधिष्ठानं प्रवृत्तं दाष्टेतितादृशितं दुःखं ।
अतिदातादिव्यादितेन दुःखं । देवतामधि-
ष्ठानं प्रवृत्तं शास्त्रम् । यथा मनुः ६ । ८३ ।
“अधिष्ठानं ब्रह्म जपेदाधिदेविकमेव च ।
आध्यात्मिकस्य सततं वेदान्ताभिहितं यत्” ।
“तच्च सप्तविधे व्याधौपनिपतति” इति सुश्रुतः ।)

आधिपत्यं, स्त्री, (आधिपति + यञ्) अधिपते-
र्भावं । सामित्वं । प्रभुत्वं । ऐश्वर्यं । यथा,
“नहि प्रपञ्चमि मनापनुयात्
यच्छोकमुच्छोषमिन्द्रियाणां ।
अवाप्य भूमावसप्तमद्वयं
राज्यं सुराणामपि आधिपत्यम्” ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां २ अध्यायः ८ ।

(यथा मनुः १२ । १०० ।

“सर्वलोकाधिपत्यं वेदशास्त्रविद्वदिति” ।)

आधिभोगः, पुं, (आधेर्वन्धकस्य भोगः ।) बन्धक-
प्रत्यय भोगः ।

आधिभौतिकः, चि, (आधिभूत + क्) अनुश्रुति-
ज्ञादीनां चेत्युभयपदद्वयः । दुःखविशेषः । यथा,
“वाङ्मोपायसार्थं दुःखं वेधा । आधिभौतिकं आ-
धिदेविकम् । तत्राधिभौतिकं मानुषमनुष्ठान-
निखरीकृतस्यावरनिमित्तं” । इति साङ्ख्यसत्त्व-
कौमुदी । (“तच्च सप्तविधे व्याधौपनिपतति” ।
इति सुश्रुतः ।)

आधिगन्धर्वः, पुं, (आधि + गन्धर्व + क्) स्वराजिः ।
इति हारावली ।

आधिदेविकः, चि, (आधि + देव + क्) ततः
अधिदेव + क् । द्वितीयविवारार्थं प्रथमस्त्रियै
इत्यध्यादि । यथा,—

“आधिदेविकं देवमाधिदेविकं समं ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्मै दत्ते तस्य प्रकीर्तितम्” ।
इति याज्ञवल्क्यः ।

आधुतः, चि, (आध् + धु + क्) । आधुतः ।
कम्पितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

आधुनिकः, चि, (आधुना + क्) । आधुनागतः ।
नयाः ।

आधुतः, चि, (आध् + धु + क्) । कम्पितः । इत्य-
मरः । (विक्षिप्तः, अमिधुतः, आकुण्ठितः ।
आन्दोलितः, आलितः । यथा, रघुवंशे, १ । ३८ ।
“पुनरेवमिदं वैराग्यं आधुतवराजिभिः” ।)

आधेयः, चि, (आध् + धा + क्) आधारास्यत-

आध्या

वस्तु । यथा । आध्याधेये चैकपदार्थे अपरपदार्थ-
संसर्गः संसर्गमर्थ्यादया भासते । स च कश्चिद्वैदः
एतदतिरिक्तं यथाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिवि-
षयविषयिमावादिः । इति गदाधरभट्टाचार्यकृत-
प्रथमव्युत्पत्तिवादः । उक्त्यायः । यथा,—

“सत्त्वे निविशतेऽपि पृथग्गतिषु दृश्यते” ।

आधेयस्याधियाजस्य सात्त्विकप्रकृतिगुणः” ।

इति वेददेवकृतमुग्धबोधोपकारिका । आधेय

उत्पाद्यः । यथा पञ्चमग्नयपानेषु रक्ततागुणः स

वज्रसिन्धोदिना निष्पाद्यते । इति तट्टीकायां

दुर्गादासः ।

आधोरणः, पुं, (आधोरयति धोर्कर्मगतिचातुर्ये

कर्त्तुं चि, ह्यन्तिपकः । साङ्गत इति भाषा ।

(“आधोरणा ह्यन्तिपका ह्यन्तारोहा निष्पा-

दिनः” । अमरः । यथा,—रघुवंशे ७ । ४६ ।

“आधोरणानां गजसन्निपाते

शिरांसि चर्मैर्निश्चितैः क्षुराद्यैः” ।)

आध्यातः, पुं, (आध् + ध्या + क्) । शब्दितः । दग्धः ।

वातरोगविशेषः । संयतः । इति मेदिनी । (स्त्रीतः

दर्पादिना उद्धतः, विवर्द्धितः । यदुक्तं । “ततो

मानाध्यातः स प्रवृत्तिर्यदा शोकगह्वरे” । हितो-

पदेशे । “ततोऽसौ दर्पाध्यातस्तस्योपरि आत्मानं

नित्यं पश्यन् गतः” । उत्तरचरिते । “व्यानि-

र्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्यातमुज्ज्वल्यन्” ।)

आध्यानं, स्त्री, (आध् + ध्या + क्) । वातव्याधि-

विशेषः । तस्य रूपं ।

“साटोपमव्यग्रजमाध्यातमुदरं भृशं ।

आध्यानमिति जानीयाद्भोरं वातनिरोधकं” ।

इति निदानं । पेटकांषा इति भाषा ।

तस्य चिकित्सा यथा,—

“आध्याने लङ्घनं पूर्व्वं दीपनं पाचनं ततः ।

पानवर्त्तिक्रियां कुर्यात् वस्तिकर्म च शोधनं” ।

कर्ममात्रा भवेत् क्षणा विहता स्यात् पलोन्मिता ।

खण्डादपि घ्नं ग्राह्यं चूर्णमेकत्र कारयेत् ।

मधुनाक्षमितं लिङ्गात् चूर्णमाध्याननाशनं” ।

नारायणचूर्णं । १ ।

“दाग्धैमवतीकुष्ठशताङ्गादिद्रुसैन्धवैः ।

लिप्तेषु कोष्ठीरसपिष्टैः श्लेष्माध्यानयुतोदरं” ।

हैमवती वचा । दाग्धपटुक्लेपः । २ ।

“अभयारणवधो धात्री दन्ती तिक्ता मुहूर्ति विहृतः ।

मुष्ठा प्रत्येकमेतानि ग्राह्याणि पलमात्रया” ।

तानि संक्षुब्ध सर्वाणि जलाद्रकयुगे पचेत् ।

तत्र तेऽप्युत्थं भागं कषायमवशेषयेत् ।

निम्बगजैपालवीजाणि नवानि पञ्चमात्रया ।

तनुवस्त्रधृतान्ये तस्मिन् क्षाये शूनैः मचेत् ।

क्वालयेद्वनं मन्दं यावत् क्षाथो घ्नो भवेत् ।

ततः खल्वे चिपेत् भागाग्नौ जैपालवीजतः ।

मागांस्त्रीन् नाराहो धमरिचात् दौ च पाददात् ।

गन्धकात् दौ च तानीह यावद्वयमं विमर्दयेत् ।

रसो नाराधनामयं भक्षितो रक्तिकामितः ।

जलेन शीतलेनैव रोगानेतान् विनाशयेत् ।

आध्यानं श्लेष्माग्राहं प्रत्याध्यानं तथैव च ।

आन

उदावर्त्तं तथाशुल्कमुदगाणि हरत्यमा ।

वेगे शान्तिं च भुञ्जीत शर्करासहितं दधि ।

ततस्तत्सैन्यवेनापि ततो दध्योदने मनाक्” ।

महानाराचो रसः । ३ । इति भावप्रकाशः ।

(वायुना सवेदननुदमपिर्षुर्लसन् भागवत् । इति

रुचिर्विषयग्रस्तव्याग्नान्कृत्तिजयरक्षितः ।)

आध्यानी, स्त्री, (आध् + ध्या + क्) ।

नलिकानामगन्धद्वयं । इति राजनिर्घण्टः ।

आध्या, स्त्री, (आध् + ध्या + क्) । चिन्ता ।

स्मृतिः । इति शब्दरत्नावली ।

आध्यात्मिकं, चि, (आत्मानमधिष्ठानं भवं आधि +

आत्मन् + क्) । दुःखविशेषः । यथा । दुःखानां

त्रयं दुःखत्रयं तत् सत्त्वाध्यात्मिकं आधिभौतिकं

आधिदेविकम् । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं

मानसम् । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां निमित्तं ।

मानसं कामक्रोधमेभमोहेर्षाविषादविशेषादङ्ग-

ननिबन्धनं । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वात् आ-

ध्यात्मिकं दुःखं । इति साङ्ख्यसत्त्वकौमुदी ।

(आत्मतत्त्वविषयकं । यथा, मनुः २ । ११० ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तत्राध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत्” ।

आध्यानं, स्त्री, (आध् + ध्या + क्) । ध्यानं । चिन्ता ।

इत्यमरः ।

आध्यापकः, पुं, (आ सन्त्युः अध्यापयति यः इति

आध्यापकः । स एव तार्थं यन् ।) अध्यापकः । इति

शब्दरत्नावली ।

आनः, पुं, (अन् + घञ्) उच्छ्वासः । वरिष्ठुर्गन्धासः ।

इति हेमचन्द्रः । (अन्तःस्थितस्य प्रागवायोर्नामि-

कयोच्छ्वासः ।)

आनकः, पुं, (आध् + अन् + गन्) पट्टः । मेरी ।

मृदङ्गः । शब्दयुक्तमेव । इति मेदिनी ।

(यथा, भगवद्गीतायां १ । १३ ।

“ततः शब्दाश्च भेर्यश्च पणवानगगोमुखाः” ।)

आनकदुन्दुभिः, पुं, (आनकाः दुन्दुभयो देववद्यविशेषाः

यस्य जन्मनि । वसुदेवजन्मनि देता दुन्दुभिध-

निष्पन्नाः । वसुदेवः । इत्यमरः । (सङ्गृहीता ।

यथा—हरिवंशे ।

“वसुदेवो महाबाहुः पूर्व्वमानकदुन्दुभिः ।

जज्ञे यस्य प्रवृत्तस्य दुन्दुभ्यः प्रानदन् दिवि” ।

आनकाणां च संज्ञादः सुमहानभवद्वि” ।)

आनकदुन्दुभिः, पुं, स्त्री, (आनकाः प्रोत्साहको दुन्दु-

भिः । वृष्टृका । इत्यमरटीकायां मरतः ।

आनतः, चि, (आध् + अन् + क्) । नतः । तत्-

पर्यायः । अवायः २ पवनतः ३ । इत्यमरः ।

(अधोमुखः, विनतः, प्रकृतः, विनयनः । यथा,

हरिवंशे ।

“पितृभ्रातृर्हि पादान् वै नमस्कृतुरानतौ” ।

महाभारते ।

“स ददाचित् मृतं विद्धा वानेनानतपर्व्वणा” ।

मनुः ।

“रत्नमानतसामन्तं साशीर्यं देशमावसेत्” ।)

आदतिहरः, चि, (आनति + ह + क्) । पातितो-

आन

यिदः । यथा । प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना
प्रायश्चित्तोपयोगः । यथा मितान्तरायां पराशरः ।
“पापं प्रख्यापयेत् पापी धेनुं दत्त्वा तथा दध्मं” ।
एतद्योपपन्नम् ।

“प्रख्याप्य पापं वस्त्रेभ्यः किञ्चिदत्त्वा व्रतं चरेत्” ।
इति स्मृतः ।

देवत्ववचने “तोषयित्वा द्विजोत्तमान् इति” ।
अत्र तोषयित्वा इति अवयवात् आनतिक्रान्तेन
तदुपपन्नमिदं । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

आनन्दः, स्त्री, (आनन्दते चर्मणा वध्यते इति । आङ्-
+नन् + क्तः ।) चर्मवज्रमुखवाद्यमात्रं । तत्तु मुर-
लादि । इत्यमरः ॥ कल्पमात्रं । तत्तु वैश्वभूषादि ।
इत्यजयपाशः ॥

आनन्दः, चि, (आङ् + नन् + कर्मणि + क्तः ।)
सन्धितः । वज्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा सुश्रुते ।
“वज्रस्तुमरिः सविता हिमानडा जलाश्रयाः” ।)

आननः, स्त्री, (आनिति अनेन । आङ् + अन् + ल्युट्)
मुखं । इत्यमरः ॥ (“तदाननं न्यतुसुरभि क्षितीश्वरः”
इति रघुः । ३ । ३ ।)

आनन्दः, पुं, (आङ् + नन् + घञ्) आकाशः । तत्-
पर्यायः । आनन्दधुः २ शर्म ३ श्रातं ४ सुखं ५
सुत् ६ प्रीतिः ७ प्रमोदः ८ हर्षः ९ प्रमदः १०
आमोदः ११ संमदः १२ । इत्यमरः ॥
(यथा, उत्तरचरिते ।

“यजानन्दस्य मोदास्य यत्र विग्धास्य सम्पदः” ।

मनुः ।

“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन” ।)
वासुदेवस्य बलविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

आनन्दः, चि, (आनन्द + कर्षणं आदित्वात् अच् ।)
आनन्दविशेषः । हर्षयुक्तः । सुखी । इत्यमरटीका ॥
“गुणे शुक्लादयः सुमि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” ।
इत्यमरटीका ॥ अत्र गुणिलिङ्गः ।)

आनन्दधुः, पुं, (आङ् + नन् + धञ्) आनन्दः ।
हर्षः । इत्यमरः ॥ तदयुक्ते चि ॥

आनन्दनं, स्त्री, (आङ् + नन् + ल्युट्) गमनागमन-
समये सुहृदादेरानिङ्गनागयखागतादिप्रश्नादि-
द्वाग आनन्दोत्पादनं । तत्पर्यायः । सभाजनः २
सुभाजनः ३ सुभाजनः ४ आप्रश्नः ५ आमन्त्रणं ६ ॥
इत्यमरः तट्टीका च ॥ (आनन्दजननं, हर्षात्-
पादनं । प्रमोदकरः, सुखजनकः । यदुक्तं ।

“मित्रं प्रीतिस्सायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः” ।
इति हितोपदेशे ।)

आनन्दपटं, स्त्री, (आनन्दाय पटम् ।) नवोद्गावस्त्रं ।
इति हारावली ॥

आनन्दप्रभवं, स्त्री, (आनन्दः प्रभवोयस्य तत् ।) रेतः ।
शेथे । इति हेमचन्द्रः ॥

“आकाकाकादिभिर्भवि सौमित्र्ये जायतेऽन्यिषु ।
तेन सवन्ति तज्जगत् नवात् कुम्भादिवोदकं ॥
सोतोभिः स्यन्दत देहात् समन्तात् शुक्रवादिभिः ।
हर्षतोदीरिते गागात् सङ्ख्याय मनोभवात् ॥
वक्तो संभ्रत्य भिर्योति सृजान्निष्पादिवोदकं” ।
इति धर्मकः ॥

आना

“कृत्तदेहाश्रितं शुक्रं प्रवन्नमनसस्तथा ।

स्त्रीषु व्यायच्छतस्यापि हर्षात्तत् संप्रवर्तते ॥”

इति सुश्रुतः ॥

आनन्दमयकोषः, पुं, (आनन्दमयस्य परमात्मनः
कोष इवावरकः ।) सत्त्वप्रधानाज्ञानं । तत्पर्यायः ।
कारणशरीरं २ सुषुप्तिः ३ । इति वेदान्तः ॥

आनन्दा, स्त्री, (आनन्दयति या । आङ् + नन् +
णिच् + अच् + टाप्) विजया । आरामशोभता ।
इति गजनिर्घण्टः ॥ [इति शब्दमात्रा ॥

आनन्दिः, पुं, (आङ् + नन् + किः ।) आनन्दः । हर्षः ।
आनन्दितः, चि, (आङ् + नन् + क्तः । यदा आनन्दः
सज्जावोऽस्य । आनन्द + इतच् ।) आनन्दयुक्तः ।

हृष्टः । आकादितः ॥ (यथा महाभारते ॥
“पुनरानन्दिताः सर्वे मथुरायां वसामहे ॥”)

आनन्दी, [न्] चि, (आनन्द + इनि ।) आनन्द-
विशेषः ॥

आनन्दी, स्त्री, वृद्धविशेषः । आनन्दपाता इति
ख्याता । इति शब्दधन्विका ॥

आनयः, पुं, (आनीयते वेदाध्ययनावात्र । आङ् +
नीड् + णच्) उपनयनं । इति हेमचन्द्रः ॥

आनयनं, स्त्री, (आङ् + नी + ल्युट्) आनान्तरनयनं ।
आना इति भाषा ॥ (यथा रामायणे ।

“आदिशत्युपयस्तत्र राक्षसमानयने वदन्” ॥)

आनर्त्तः, पुं, (आङ् + नृत् + घञ्) । देशविशेषः ।
हारका इति ख्याता । नृत्यस्थानं । युद्धं । इत्य-
मरः ॥ जलं । इति मेदिनी ॥ आनर्त्तदेशवासी

लोकः । इत्यमरटीका ॥ (यथा हरिवंशे । “आन-
र्त्तान् कालकूटान्श्च कुनिन्दांश्च विजित्य सः” ॥

सनामख्यातो राजा ।
“श्रयतेर्मिथुनं त्वासीदानर्त्तो नाम विश्रुतः ।
“आनर्त्तस्य तु दायादो देवो नाम महाद्युतिः” ॥
“आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली” ।
“आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत्” ॥)

आनायः, पुं, (आङ् + नीच् + घञ्) । जालं । इत्यमरः ॥
आनायः, पुं, (आनायते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियते
ऽसौ आङ् + नी + ण्यत्) दक्षिणाभिः । इत्यमरः ॥

गार्हपत्यादमेरानीय यो दक्षिणाभिरारोप्यते ।
तत्र । इति भरतः ॥ जेम करिवार निमित्ते घर
हृते आनिता दक्षिणदिक्ते राखा आशुन् इति
भाषा ॥

आनाहः, पुं, (आङ् + नह् + घञ् ।) मूत्रपुरीष-
रोधकरोगः । तत्पर्यायः । विबन्धः २ । इत्यमरः ॥

विद्युम्भः ३ मलरोधनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
“आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत्स्थानमसुखार्दितम्” ।
इति महाभारते ।) तस्य सम्मानिरूपे । यथा,

“धामं शृङ्गदा निचितं क्रमेण
भूयो विवर्द्धं विगुणानितेन ।
प्रवर्त्तमानं न यथासमेन
विकारमानाहमुदाहरन्ति” ॥ इति निदानं ॥

“यस्य दातः प्रकुपितः कुत्तिमाश्रित्य तिष्ठति ।
नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वं प्रागाहस्तस्य जायते” ॥
इति परलः ॥

आनु

अस्य चिकित्सासाह । भावप्रकाशे यथा,—

“तुल्याकारणकार्यत्वादुदावर्त्तचर्यो क्रियां ।

आनाहेषु च कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥” ॥

त्रिरुत्तृष्टाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चमागिकाः ।
गुडेन तुल्या गुटिका हरयाणाहमुत्पणं ॥” ॥

वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धव
सर्वपट्टहृद्यमकूष्ठमदनफलैः ।

मधुनि गुडे वा पक्के-
विहिता साङ्गुष्ठसम्मिता विशैः ॥

वर्त्तिरियं दृष्टफला
शनैः प्रसिद्धिता गुदे हताभ्यक्ता ।

आनाहमुदरजातिं
श्रमयति जठरं तथा गुल्मम्” ॥” ॥

इति त्रिकटुकाद्यावर्त्तिः ॥” ॥
चक्रपाणिस्त्रिहृहे तु चिकित्सा यथा,—

“उदावर्त्तक्रियाणाहे सामे जङ्घनपाचनम्” ॥
“द्विरुत्तरा द्विज्वचा सकुला
सर्वर्चिका चेति विदुःप्रचुर्यं” ।

सुखाम्बुगानाहविसृजिकार्ति-
हृद्रोगगुल्मोर्द्धसमीरणम् ॥” ॥

वचामयाविचक्यावशूकान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकुलान् ।

उष्णाम्बुगानाहविमूढवातान्
पीत्वा जयेदास्य धितौदनाश्री ॥” ॥

त्रिरुद्धरीतकीश्यामाः सुहीचीरेण भावयेत् ।
वटिका मूत्रपीतास्ता व्येष्टा आनाहभेदिकाः ॥” ॥

राठ-धूम-विड्व्योष-गुड-मूत्रैर्विपाचिता ।
गुदेऽङ्गुलसमावर्त्तिर्निधेयानाहशूलनुत् ॥” ॥

मूलकं शुष्कमात्रं वर्णाभूमूलपञ्चकम् ।
आरेवतफलश्चापि पक्वा तेन पचेद्वृत्तम् ।

तत् पीतमात्रं श्रमयेदुदावर्त्तमसंश्रयम्” ॥” ॥
शुष्कमूलकार्यं हृतम् ॥” ॥) दैर्घ्यं । इति रमानाथः ॥

आनिलिः, पुं, (अनिलस्य वायोरपत्यं अनिल +
इच् ।) हनूमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भोमः ॥

आनिली, स्त्री, (अनिल + अण् + डीप् ।) स्वाति-
नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

आनीलः, पुं, नीलघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अक्षितः । ईषनीलः । यथा किरातार्जनीये,
“आनीलामैर्विरचितपरभागा रत्नैः” ।)

आनुकूल्यं, स्त्री, (अनुकूल + यञ् ।) अनुकूलता ।
(साम्मुख्यं) प्रसादः । सहायता । यथा याज्ञवल्क्यः ।
“यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते” ।

यथा,—रामायणे ।
“रमतस्यानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश” ॥)

आनुगत्यं, स्त्री, (अनुगतस्य भावः कर्म वा । अनु-
गत + यञ् ।) अनुगतत्वं । अनुगतस्य भाव इत्यर्थे
याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

आनुपूर्वी, स्त्री, स्त्री, (अनुपूर्व + अण् ।) परिमाटी ।
अनुक्रमः । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः १ । २३ ।
“यद्वानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य धनुरो वरान्” ।
यथा रामायणे ।

“आनुपूर्व्यां स धर्मज्ञः पश्यन् कुशलं कुले” ॥)

आन्दो

आनुमानिकः, त्रि, (अनुमानाय हितः ! अनुमान + ठक् । यत्किञ्चिद् । सांख्यमते प्रधानं प्रकृतिः ।)
अनुमानसम्बन्धीयः । अनुमानविषयीभूतः ॥

आनुरक्तिः, स्त्री, (आ + अनु + रन् + क्ति ।) अनु-
गायः । (आसक्तिः । अनुरक्तिः ॥)

आनुविधित्वा, स्त्री, (आ + अनु + वि + धा + सन्
+ षङ् + टाप् ।) उपकृतेरप्रत्युपकारेच्छा । इति
पुराणम् ॥

अनूपः, पुं, (अनूप + अण् ।) अनूपदेशस्यजन्तु-
मात्रं । तच्च खड्गमहिषवराहादि । एषां मांस-
गुणाः । गुरुत्वं । उष्णत्वं । मधुरत्वं । स्निग्धत्वं ।
शुक्रकारित्वं । वायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अनूपदेशजलगुणाः । घनत्वं । गुरुत्वं । पिच्छि-
लत्वं । मधुरत्वं । श्लेष्मजनकत्वं । स्निग्धत्वं । अग्नि-
नाशित्वं । प्रमेहस्त्रीपदच्छर्दिगलगुणादिरोग-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनूपदेशस्य-
जन्तुर्लक्षणं तन्मांसस्य गुणाश्च ।

“कुलेचराः जवाश्चापि कोशस्थाः पादिनक्तया ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चभानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरुवा वज्रमर्दनाः ।
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशं ॥
तथाभिव्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽप्यथ्यतमाः स्मृताः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(“हमरचमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
न्यग्रवराहश्चानूपा मृगाः सर्वे वरुजया” ॥
“गुरुष्णो मधुरो नातिधान्वातपनिषेवणात्” ।
इति चरकः ॥ तथाच शरीरतः ॥
“आनूपगतेषु विज्ञेयाः श्लेष्मना वातकोपनाः” ।
आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । यथा । “कूलचराः जवाः
कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति” इति सुश्रुतः ॥
वज्रजलमुक्ते, त्रि ।)

आन्तर्ग्रन्थं, स्त्री, (आन्तर्ग्रन्थस्य भावः । आन्तर्ग्रन्थ +
अण् ।) अग्निकुरता । (अक्रौर्था । अहिंसत्वं । का-
रण्यं । यथा मनुः १ । १०१, २ । ५४, ३ । ११२ ।
“आन्तर्ग्रन्थात् ब्राह्मण्यं भुञ्जते हीतरे जनाः” ।
“अर्ह्यं तत्सुमारीणामान्तर्ग्रन्थं च केवलम्” ॥
“भोजयेत् सह भव्यैस्त्वावान्तर्ग्रन्थं प्रयोजनम्” ॥)

आन्तरीक्षं, स्त्री, (आन्तरीक्ष + अण् ।) आन्तरीक्षं ।
गगनं । इति हिरूपकोषः ॥ (यथा महाभारते ।
“उत्पातांश्चिविधान् प्राणैर्गदो भगवान्दधिः ।
दियांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह” ॥)
आन्तरीक्षमववस्तुनि त्रि ॥ (यथा रामायणे ।
“सक्ति तेऽस्त्वान्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः” ॥)

आन्तिका, स्त्री, (आन्तिका + अण् + टाप् ।) आन्तिका ।
ज्येष्ठा भगिनी ॥ इति हिरूपकोषः ॥

आन्तिकः, त्रि, (आन्त + ठक् ।) आन्ते भवः । आन्त-
सम्बन्धीयः ॥

आन्दोल त् क् दोलने । (अदन्तचुरा०-उभ०-अक०
सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ आन्दोलत् । इति
दुर्गादासः ॥

आन्दोलनं, स्त्री, (आन्दोल + ल्युट् ।) घननं ।
कम्पनं ॥ (“किन्वाचामरविन्दसुन्दरदृशां प्राक्-

आप

चामरान्दोलनादुद्वेलेदधुजवस्त्रिकङ्कभनत्कारः
क्षणं वायताम्” ॥ इति कालिदासः । पुनः पुन-
रभ्यासः । मुञ्जुरालोचनम् ॥)

आन्दोलितं, त्रि, (आन्दोल + क्त ।) कृतान्दोलनं ।
तत्पर्यायः । चलितं २ कम्पितं ३ धृतं ४ वेष्टितं
५ । इति हेमचन्द्रः ॥

आन्वयिकः, त्रि, (आन्वय + ठक् ।) पाचकः । सूप-
कारः । इत्यमरः ॥

आन्वयिकः, त्रि, (आन्वय + ठक् ।) प्रशस्तकुलजः ।
सत्कुलोद्भवः । तत्पर्यायः । कौलः २ । इति त्रि-
काण्डशेषः । अन्वयसम्बन्धी ॥ (कुलीनः । दिव्य-
भावतरः । कुलाचारी । साधकः । “चौर्द्ध्वोत्-
सिकः शैवः कौल आन्वयिकः स्मृतः” । इति
त्रिकाण्डशेषः ।)

आन्वीक्षिकी, स्त्री, (अवणादनु ईक्षा पर्यालोचना
प्रयोजनमस्याः । अनु + ईक्षा + ठञ् + डोप् ।)
तर्कविद्या । न्यायविद्या । इत्यमरः ॥ दुर्गा । यथा,
“आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणापराधवा ।
अन्वीक्षां कुरुते यस्मात्तस्मादन्वीक्षिकी स्मृता” ॥

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ (अध्यात्मविद्या,
प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात्
ईक्षणं अन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वी-
क्षिकी अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैशिष्टिका-
दिका । इयं हि त्रयीवार्त्तादिविद्याचतुष्टयान्त-
र्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्म्मार्थसंसाधिका रा-
जमिरवश्यं रक्षणीया सती विद्येति कथ्यते ॥
यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
“आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः” ॥
“आन्वीक्षिकात्म विज्ञानं धर्म्माधर्म्मा त्रयोऽस्थितौ ।
अर्थानर्थौ च वार्त्तायां दण्डनीतौ नयान्वयौ” ॥
इति ।)

आप ल न औ कि आपने । (चुरा० पक्षे आदि०-
खादि० वा-उभ०-पर०-सक०-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ ल आपत् । न आप्नोति कीर्त्ति-
र्ब्रह्माणं । औ आप्ता । कि आपयति आपति ।
सराज्यं प्राप्यते भवान् । इति गणकृतानित्य-
त्वात् । इति दुर्गादासः । (पालने ।
“ले खेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुञ्चराचरम्” ।
इति मनुः । (अग्नि) अभिलाषे ।
“नान्यदत्तमभीप्सामि स्थानमव्य ! स्वकर्मणा ।
इच्छामि तदहं स्थानं यन्न प्राप पिता मम” ॥
इति विष्णुपुराणम् । (प्रति + अव) प्रतियह्ये ।
“तां प्रत्यवापुर्विलम्बितमुचरन्तो
धौताङ्गलग्नवनीलपयोजपत्रैः” । इति ।
शिशुपालवधे । (प्र) उपगमने ।
“ते च प्रापुस्तन्तं वुवुधे चादिपूरुषः” ।
इति रघुवंशे १० । ६ । इत्यादि ।)

आपः, पुं, (आप् + घञ् ।) अथवसुमध्ये वसुविशेषः ।
इति जटाधरः ॥

आपः, [स्] स्त्री, (आप् + असन् ।) जलं । पापं ।
इत्युणादिकोषः ॥

आप

आपकं, त्रि, (आप् + पच् + क्त ।) ईषान्ककजा-
यादि । तत्पर्यायः । पौलिः २ अ०-प०- इत्य-
मरः ॥ स्त्री इति केचित् ॥ (यथा ऋतुसंहारे । ।
“आपकशालिललितानतगात्रययिः
प्राप्ता शरन्नवधूरिव रम्यरूपा” ॥ १॥)

आपगा, स्त्री, (आपां समूहः आपं । तस्य समूहे
इत्यण् । तत आपेन जलसमूहेन गच्छति प्रचल-
तीति । आप् + गम् + ङ + टाप् ।) नदी ।
इत्यमरः । (यथा रामायणे ।
“आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च” ॥
“आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः” ॥
तथाच भाषे २ । १०० ।
“समूयाम्भोधिमध्येति महानद्या नगापगा” ॥)

आपणः, पुं, (आण् + पण् + अच् ।) पण्यविक्रय-
शाला । दोकान इति भाषा । तत्पर्यायः । निषद्या
२ विपणिः ३ पण्यवीथिका ४ । इत्यमरः ॥ चतुष्कं
हृष्टे इत्यने । आपणादिद्वयं हृष्टे विपण्यादिद्वयं
हृष्टगृहे इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा रामायणे ।
“मात्यापण्ये राजन्ते नाथ पण्यानि वै तथा” ।
तथा महाभारते ।
“भक्ष्यमात्यापणानाश्च ददृशुः श्रियमुत्तमां” ॥)

आपणिकः, पुं, (आण् + पण् + इकन् । अथवा आ-
पण + ठक् ।) बणिकः । इत्युणादिकोषः ॥ दोकानि
सुदि व्यवसायी इत्यादि भाषा । (पण्यानां क्रयवि-
क्रयादिविषयके, त्रि ॥)

आपतिकः, पुं, (आण् + पत् + इकन् ।) श्वेनपक्षी ।
वाज इति भाषा । दैवायत्ते त्रि । इत्युणादिकोषः ॥
आपत्, [ड] स्त्री, (आण् + पट् + क्तिप् ।) विपत् ।
विपत्तिः । इत्यमरः ॥ यथा ।
“आपत्सु मूढो द्युतिमादयः सम्यक् प्रतिपद्यते ।
कर्म्मण्यवशकार्याणि तमाङ्गः पुरुषं बुधाः” ॥
इति वज्रपुराणम् ॥ ०० किञ्च ।
“आपदि किं शरणीयं शरणीयं चरणयुगलम-
न्वायाः । तच्छरणं किं कुरुते ब्रह्मादीनपि किञ्च-
रान् कुरुते” ॥ इत्युद्भटः ॥ ०॥ मनुः ११ । २६-३० ।
“विश्वेक्ष देवैः साध्येष ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्विनिर्मुक्तः प्रतिनिधिः कृतः” ॥
“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्भेतेर्विद्यते फलम्” ॥
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

“आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।
मनस्तापेन शृङ्गेतुं नृपदां वा शतं जपेत्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ०० ॥
“आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि” ॥ इति ।
“जानीयात् प्रेषणे मृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे ।
मित्रश्चापदि काले च नार्थाश्च विमवक्ष्ये” ॥
इति च चाणक्यम् ॥ २६ ॥ २१ ॥

आपत्तिः, स्त्री, (आण् + पट् + क्तिन् ।) दोषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ प्रापणं । आपत् । इति मेदिनी ॥
आपत्याप्तः, त्रि, (आपदं प्राप्तः । स्या तत्पुरुषः ।)

आभ्यु

यथा प्राकुन्तले । “अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्य” ॥

वरुणस्य कुत्रं । यत्नः । इति मेदिनी ॥ कविनाम-
युक्तागानसमापककविता । भविता इति भाषा ।
यथा,—

“यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः” ।

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

आभ्युदयिकं, चि, (अभ्युदयः प्रयोजनम् अस्य । अभ्यु-
दय् + ठक् ॥) अभ्युदयनिमित्तश्राद्धादि । यथा ।
अथआभ्युदयिकश्राद्धं । तत्र गोभिलः । आभ्युदयिके
श्राद्धे युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजुवो
दर्भाः यदैस्तिष्ठार्थः । सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः ।
दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखाः पितरः
प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पि-
ण्डेभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः
प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न
स्तथाश्च प्रयुज्जीत इति । अभ्युदयो विवाहादिस्त-
दर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकं । आभ्युदयिके अभ्युदय-
निमित्तके । अभ्युदयः इष्टनामः । स च भूत-
भविष्यद्भेदेन द्विविधः । तत्र भूतं पुत्रजनमादि
भविष्यत् विवाहादि । एवञ्च श्राद्धविवेकादौ
श्राद्धभेदगणने वृद्धिश्राद्धत्वेन कर्माङ्गत्वेन च
यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवात्राभ्युदयिकत्वेनापपन्नं
तेनाभिलाषे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्यं । अत्र
यदैस्तिष्ठार्थं इत्यनेन पार्वण्यश्राद्धप्राप्तितिलक्ष्याने
यवविधानात् आभ्युदयिकस्यापि पार्वण्यप्रकृतित्वं
प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थं इत्युपादानं व्यर्थं
स्यात् । ततश्च पार्वण्यप्रकृतिकत्वेन पितृ अयुग्म-
प्राप्त्यगप्राप्तौ तन्निराशयः पिण्डपक्षे ब्राह्मणयुग्म-
त्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्वण्यप्राप्तत्वात्तदर्थो-
पदेशः ।

“अपसत्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणं” ।

इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मन्निर्णयं पिण्ड-
कर्मकरणे प्राप्तवानुपचारनिराशयः प्रदक्षिण-
मुपचारः तेन देवपिण्डकर्मकरणाय दक्षिणावर्त्तने
गन्तव्यं । द्विगुणभुक्तनिराशयः ऋजुवो दर्भा
इति ऋतुलोपदेशः । तस्माः स्य इत्यनेन तृप्तिप्रश्ने
सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं । योग्यत्वात् सुसम्पन्नमिति
प्रोक्ते इति वक्ष्यमाणकन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सु-
सम्पन्नमित्युत्तरं । एतदुर्मयब्राह्मणपक्षेऽप्यवाधि-
तत्वादायं । दधिवदराक्षतमिश्रा इत्यनेन दध्या-
दिमिश्रणमावश्यकं । अक्षतो यवः ।

“अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भृष्टा घाना भवन्ति ते” ।

इति भट्टनारायणवृत्तात् । अतएव वक्ष्यमाणकन्दो-
गपरिशिष्टवचने अक्षतमनुक्ता संयोग्य यवकर्मा-
न्युदधिभिरिति निःसन्दिग्धमुक्तं । स्वधावाचनप्रश्न-
निरुक्तये नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युप-
देशः । तत्र स्वधां वाचयित्वे इति पिण्डपक्षेऽप्य-
प्रश्नः अतएव तन्निरुक्तये दैव इति आदौ देवपक्षे
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उत्तरश्च
प्रीयन्तामिति । ततः पिण्डपक्षे स्वधावाचनस्थानी-
यत्वेन वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च इति चकारनिर्देशेन

आम

च स्वधोच्यतामिति वत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति
पृच्छेत् प्रत्युत्तरश्च अस्तु स्वधा इति वत् तन्नेत्येव
प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दीमुखाः पितर इत्यादि
नान्दीमुखेभ्यः पिण्डेभ्य इति निर्देशेन च नान्दी-
मुखं पिण्डगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहे-
भ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव च इति ब्रह्मपुराणेन
च नान्दीमुखपदश्रुतेस्तद्विशेषणविशिष्टसैवाभ्यु-
दयिके देवतात्वं ततश्चात्रापि प्रीयन्तामिति वज्रा-
न्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्य इति वाच्यं । न तु नान्दी-
मुखविशेषणशून्यं पितामहेभ्यः प्रीयन्तामिति
पिण्डदधितोक्तं युक्तम् । नान्दीमुखेभ्यः पिण्डेभ्य
प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य नान्दीमुखेभ्य इत्यस्य
पितामहेभ्य इत्यादावन्वयित्वेन प्रागुक्तयुक्त्या
प्राप्तस्य नान्दीमुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्या-
दावपि प्राप्तेः । एतेनात्र मैथिलोक्तं तन्वता-
विधानमपि निरस्तं । पार्वण्यवत् स्वधाः
प्राप्तेः तन्निराशयः न स्वधां प्रयुज्जीतेति अत्र
विशेषादभिलाषे मन्वे च स्वधापदनिर्दिष्टः ।
अभिलाषे नम इति ब्रूयात् । “अमुकामुकगोत्रै-
तत् तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” । इति ब्रह्मपुराणे श्राद्धे
स्वधा नमः पदयोस्त्यागबोधकत्वेन विकल्पाद-
त्राभ्युदयिके स्वधानिवेधान्नम एवान्वेति । पितृ-
नप्यत्र देववदित्यनेनापि पार्वण्योक्तविश्वदेव-
पत्नीयनम एव प्रतीयते न तु मैथिलोक्तं स्वाहेति ।
श्राद्धे तथा प्रयागे प्रमाणाभावात् । एवमाश्वला-
यनगृह्ये यवोसीति मन्वे तु पुष्ट्या इति श्रुतेर्मन्त्र-
मात्रे स्वधापदस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः । इति श्राद्ध-
तत्त्वं । अन्यत् नान्दीमुखशब्दे द्रष्टव्यं ॥

आमं, चि, (आम्यते ईष्यत्यच्यते । आ + अम +
कर्मणि घञ् ॥) याकरहितं । काँचा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अपक्वं २ असिद्धं ३ अखतं ४ ।
इति रत्नमाला ॥

(“आमपक्वकर्मं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः” ।
इति तैद्यकचक्रपाणिसंयहः ॥

“मन्त्रायां गुरुत्वादित् पक्वातूत्तवते जले ।

विनातिप्रवसङ्गाजशैत्येऽप्यप्रदूषणात् ॥

परीक्षैव पुरा सामं निरामं वा सदोषिणां ।

विधिनीपाचरेत्स्वयम् पाचनेनेतरेण वा” ॥

चिकित्सा यथा,—

“चित्रकं पिप्पलीमूलं दौ क्षारौ लवणानि च ।

व्योषं हिङ्गुजमोदाश्च चव्यक्षैकत्र धूययेत् ॥

गुडिका भानुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।

कृता विपाचयन्त्यामन्दीपयन्त्याश्च चाननं” ॥

इति चित्रकायगुडिका : । इति चरकः ॥

आमं, स्त्री, षट्प्रकाराजीर्णरोगसंघे रोगविशेषः ।
तस्य कारणरूपे ।

“आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्ताग्नौस्त्रिभिः ।

अजीर्णं केचिद्विच्छन्ति चतुर्थं रसश्रेयतः ॥

अजीर्णं यस्यं केचिन्निर्दिष्टं दिनपाकि चै ।

वदन्ति यत्तं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं ॥

तत्रामे गुरुतोत्कृष्टेः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।

उद्गारश्च यथाभूतमविदग्धः प्रवर्त्तते” ॥

आम

इति निदानं ॥ अन्यच्च ।

शुक्लमन्त्रावशेषं यत् रसं भूयस्त्वपाचितं ।

गतमामाशये यस्मात्तस्मादामं तदुच्यते ॥

अन्नमन्नरसं केचित् केचिच्च मणसश्चयं ।

प्रथमां दोषदुष्टिश्च आममित्यभिधीयते ॥

अपक्वं । यथा,—

“शस्यं क्षेत्रगतं प्राङ्गः सतुर्थं धान्यमुच्यते ।

आमं वितुषमित्युक्तं स्निग्धमन्नमुदाहृतं” ॥

इति श्राद्धतत्त्ववृत्तवर्णितवचनं ॥ रोगविशेषः

तल्लक्षणादि अजीर्णशब्दे द्रष्टव्यं ॥

(“उष्णोऽल्पवर्णत्वेन धातुमाद्यमपाचितं ।

दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रवर्त्तते ॥

आमेन तेन संप्लुता दोषादृष्याश्च दृढिताः ।

सामादृष्टपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥

खोत्रोरोधवर्णभ्रंशगौरवानिलमूढताः ।

आलस्यापक्तिनिष्ठीवमनोभेदावचिह्नमाः ॥

लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः” ।

इति चरकः ॥

“आमेऽजीर्णं तु बन्धयेत् क्षारास्त्रं लघुं शस्यते ।

पुष्पकासीशमिश्रं वा क्षीरेण लवणेन च ।

सदाडिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति” ॥

इति च चरकः ॥

आमः, पुं, (अम + घञ् ॥) रोगमात्रं । रोगभेदः । इति

मेदिनी ॥ मलवैषम्यरोगः । इति राजनिर्घण्टः ।

(“पिबेत् स परिकर्त्तामे मले वा दाडिमाम्बुना ।

विडेन लवणं पिष्टं विक्लं चित्रकनागरं” ॥

इति चरकः ॥)

आमगन्धि, स्त्री, (आमस्यापक्वस्य गन्धइव गन्धो

यच्च ॥) चिताधूमादिगन्धयुक्तं । अपक्वमांसादि-

गन्धविशिष्टं । तत्पर्यायः । विष्टं २ विष्टं ३ ।

इत्यमरः ॥

आमण्डः, पुं, (आमण्डयतीति । आ + मण्डि + घञ्-

यच्च ॥) एरण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टशब्दरत्ना-

वल्याय ॥ (एरण्डशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याः ।)

आमनस्यं, स्त्री, (अमनसो भावः । ब्राह्मणादित्वात्

य्यञ् ॥) पीडा । दुःखं । इत्यमरः ॥

आमन्त्रणं, स्त्री, (आ + मन्त्र + भावे ल्युट् ॥) सम्बो-

धनं । इति हेमचन्द्रः ॥ आप्रवृत्तं । इति जटा-

धरः ॥ निमन्त्रणं । इति स्मृतिः ॥ निमन्त्रण-

विशेषः । यदकरणे प्रत्यवायो नास्ति । यथा “इह

शयीत भवान्” । इति सुम्भोदध्याकरणं ॥

आमयं, स्त्री, (आमं रोगं यात्यनेन । आम + या +

ङ ॥) कुष्ठनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः । कुष्ठं

इति भाषा ।

आमयः, पुं, (अम रोगे + भावे + घञ् ॥) मीन्

द्विंसायां करणे अघ् वा ॥) रोगः । इत्यमरः ॥

(“तदुक्तं विविधैर्गोर्निर्घ्न्यादामयान् बह्वन्” ।

इति सुश्रुतः ॥

“तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्गो यस्मात्प्ररो

विकारो रोग इत्यनर्थान्तरं” । इति चरकः ॥)

आमयावी, [न] चि, (आमयोऽस्यस्य आमयस्योप-

संख्यानं इति दीर्घश्चेति विधिः । रोगी । इत्यमरः ॥

ग्राम

ग्रामर्षः, पुं. (गृध्र + घञ् + नञसमासः । अन्येषा-
मपीति दीर्घः ।) क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
("निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिन्दनम्" ।
इति रामायणे ।)

ग्रामलकं, स्त्री, (ग्राम + ल + कृन् शिल्पिसंज्ञयोः ।
ग्रामलक्याः फलं । फलेन गति विकारावयवप्रत्य-
यस्य लुक् ।) ग्रामलकीविशेषः । काठ ग्रामला-
इति भाषा । तत्पर्यायः । काष्ठधात्रीफलं २ क्षुद्रा-
मलकं ३ क्षुद्रजातीफलं ४ । अस्य गुणाः । कषा-
यत्वं । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्तसुदोषनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

("तद्वदामलकं शीतमस्त्रं पित्तकषापहम्" ।

इति वाग्भटः ।

"विद्यादामलके सर्वान् रसान् लवणवर्जितान् ।
खेदमेदःकफोत्क्षेदपित्तरोगविनाशनम्" ।

इति चरकः ।)

ग्रामलकः, पुं, (ग्राम् + ल + कृन् ।) वासकवृक्षः ।

इति शब्दचन्द्रिका । (यथा मार्कण्डेयपुराणे ।

"भस्मातकानामलकांस्तन्दुकांश्च महाफलान्" ।)

ग्रामलकी, स्त्री, (ग्राम् + ल + कृन् + जातेरिति
ङीष् ।) खनामख्यातफलवृक्षविशेषः । ग्रामला
इति भाषा । तत्पर्यायः । तिष्यफला २ अमृता ३
वयस्या ४ वयःस्या ५ कायस्या ६ । इत्यमरस्त-
ट्टीका च । श्रीफला ७ धात्रिका ८ शिवा ९
शान्ता १० धात्री ११ अमृतफला १२ वृथा १३
वृत्तफला १४ रोचनी १५ । इति राजनिर्घण्टः ।
कषफला १६ तिष्या १७ इति रत्नमाला ।
अस्या गुणाः । हरीतकीगुणवद्गुणत्वं । विशे-
षेण शुक्रकारित्वं । शीतवीर्यत्वं । अस्त्रत्वात् वायु-
नाशित्वं । शैत्यमाधुर्यात् पित्तनाशित्वं । कषाय-
रूक्षत्वात् कफनाशित्वं । सर्वफलाधिकगुणत्वं ।
भोजनाद्यमध्यान्ते प्राशस्यं । निरत्ययत्वं । दोष-
हरत्वम् । अस्य मज्जगुणाः । दृष्ट्या चर्दिकफ-
वायुनाशित्वं । लघुत्वं । कषायत्वं । वलकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः । अपि च । लघुत्वं । दाहवमि-
मेहशोषनाशित्वं । रसायनत्वं । कटुत्वं । रुचि-
करत्वं । रक्तदोषनाशित्वं । अमविवन्धाधान-
विहृम्भदोषप्रशमनकारित्वम् । अस्य मज्जनो
विभीतकमज्जवद्गुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्या नामानि गुणाश्च ।

"त्रिग्रामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलामृता ।

हरीतकीसमझात्रीफलं किन्तु विशेषतः ।

रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं दृष्ट्यं रसायनम् ।

इति वातं तदस्त्रत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः ।

कफं रूक्षकषायत्वात् फलं धान्यास्त्रिदोषजित् ।

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशं ।

तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत्" ।

इति भावप्रकाशः ।

"तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीष्वपि ।

यानुक्तानि हरीतकां वीर्यस्य तु विपर्ययः" ।

इति चरकः ।)

तच्छुष्कफलागुणाः । कफपित्तनाशित्वं । अस्त्रत्वं ।

ग्राम

खादुद्रयद्वारा याके पित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः । तस्या उत्पत्तिर्यथा । सखावृक्षतुः ।
"उक्तस्त्वया महेशानि तुलसीविन्ध्यसम्भवः ।
चनयोस्तुल्य एकः कः शिवविष्णुप्रियस्तुः ।
तदावां ओतुमिच्छावः शिवसुन्दरि कथ्यतां" ।

देवुवाच ।

"अस्ति विन्ध्यतुलसीतरुतुल्यः

पुण्य एक उत विष्णुशिवार्हः ।

नामतोऽमलक इत्यपि सख्यौ

रोपितः कमलयाथ मयापि ।

कदाचित् देवयानायां प्रभासे पुण्यतीर्थके ।

सर्वे देवाः समायाता दिने पुण्ये च कुञ्चचित् ।

तत्राह्व्य स्वयं लक्ष्मीदेवस्थाने समागते ।

तत्रावयोर्मतिर्जाता शिवविष्णुप्रपूजने ।

अहं त्रियमवोचच्च सामुद्रि शृणु मे मतिं ।

स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं हरिं प्रभुम् ।

मामुवाच ततो लक्ष्मीर्गङ्गादाक्षरभाषिणी ।

ममायेंव मतिर्जाता त्वमवोचः स्वयं यथा ।

स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं त्रिलोचनम्" ।

देवुवाच ।

"सजये विजये देवि ! नावेवम्भूतयोस्तदा ।

नयनेषु सुजातानि ग्रामलाञ्जलानि च ।

तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि ! ।

ततो जाता दुमाः पृथगां चलारौ विमलप्रभाः ।

ख्याता ग्रामलकी नाम्ना जाता कादमलादयतः ।

ग्रामलच्छन्दस्तस्ते कर्वूरूखन्धमूलकाः ।

शिराग्रधितपत्राली पत्रमालाकपत्रका ।

विन्ध्यस्य च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि ।

ते ते गुणाः सर्वेयव ग्रामलक्यां समाहिताः ।

पत्रमालादलैरस्याः शिवविष्णु सुरेश्वरौ ।

सर्वथा पूजितौ स्यातां सख्यौ नारुत्य च संशयः ।

माघे मासि सितयां तामेकादश्यां समुद्रवां ।

शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेताः सर्वदेवताः ।

ऋषयस्ते सशिव्याश्च हर्षमाप्नुः परं तदा ।

शिवाशुबखरूपाश्च ददृशुस्तुष्टुवृत्तदा" । ७ ।

अस्या नमस्कारमन्त्रादिः ।

"नमाम्यामलकीं देवीं पत्रमालाचलज्जुतां ।

शिवविष्णुप्रियां दिव्यां श्रीमतीं सुन्दरप्रभां ।

एतेन खलु मन्त्रेण सर्वां अस्याः क्रिया मताः ।

एतामुद्दिश्य तीर्थानि त्रीण्युक्तानि मनीषिभिः ।

विन्ध्यवृक्षवदेवैह पृथिव्यां कर्मणां स्थले ।

सिधियुक्तामामलकीं सर्वतीर्थजलैर्दिजाः ।

अथ सर्वसुराणाञ्च मुनीनाञ्च तदायतः ।

मया संपूजितः कृष्णः श्रीश्च शुभमुपपूजयत् ।

तदा जयजयध्वानो बभूव क्षितिमण्डले ।

आकाशे पुण्यदृष्टिश्च शृङ्गशब्दाश्च पुष्कलाः ।

दृष्ट्वा ग्रामलकीं देवीं दधारानन्दमुत्तमम् ।

तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्यामलकी श्रुता ।

नमस्कृत्य ग्रामलकीं गता देवा दिजास्तथा ।

ब्रह्मविष्णुशिवाश्चापि तत्राधिष्ठानमास्थिताः ।

जाता ग्रामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।

मान्या स्याप्या च पूज्या च प्रशन्तया सखीत्वियं" ।

ग्राम

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ग्रामलकीप्रादुर्भावः १२
अध्यायः । * । एकादश्यां तत्र विष्णुप्रतीतिर्यथा ।
"तुल्यग्रामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।
श्रीकामः सर्वदा खानं कुर्वीतामलकैर्नरः" ।
इति गारुडे २१५ अध्यायः ।

ग्रामवातः, पुं, (ग्रामोऽपाकहेतुः वातः ।) खनामख्यात-

रोगविशेषः । तस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

"विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।

स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वन्तस्तथा ।

वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।

तेनात्यर्थमपक्वोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ।

वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।

खोतांस्यभिव्यन्दयति नागावर्णोऽतिपिच्छिनः ।

जनयत्यग्निदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवं ।

व्याधौनामान्नयो ह्येष ग्रामसंज्ञोऽतिदारुणः ।

विरुद्धाहारचेष्टस्य विरुद्धाहारः क्षीरमत्स्यादि ।

विरुद्धा चेष्टा भुक्त्वा व्यायामादि । तदयुक्तस्य ।

निश्चलस्य निष्क्रियपारस्य । "स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं

व्यायामं कुर्वन्तः" इति मिलितो हेतुः । श्लेष्म-

स्थानं ग्रामाशयसन्धादि । तेन श्लेष्मस्थानगतं

अत्यर्थं अपक्वः । पित्तस्थानगमने तु पक्वोऽभ-

विध्यदिव्यमिप्रायः । असौ ग्रामः धमनीभिः

प्रपद्यते धमनीमार्गैश्चलति । भूयो दूषितः अति-

शयेन दूषितः । सोऽन्नजो रसः । ग्रामः खो-

तांसि अभिव्यन्दयति संस्तभ्य रसवद्दृष्टिराव-

रोधं कृत्वा खोतांसि गुरुणि करोति । नागावर्णः

वातादिजनितवर्णभेदान्नागावर्णः । * । ग्रामस्य

लक्षणमाह ।

"अजीर्णात् यो रसो जातः सञ्चितो हि क्रमेण तै ।

ग्रामसंज्ञां स लभते शिरोगात्रचक्राकरः" ।

अजीर्णात् भुक्त्वादजीर्णात् । * । ग्रामवातस्य सा-

मान्यलक्षणमाह ।

"युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।

स्तब्धश्च कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते" ।

एतौ वातकफौ । त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति

बोद्धव्यौ । * । तन्नान्तरे तस्य लक्षणान्तरमाह ।

"अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णास्थालस्य गौरवं ज्वरः ।

अपाकः शूलताङ्गानां ग्रामवातस्य लक्षणम्" । *

अस्यैवातिदृश्य लक्षणमाह ।

"स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।

हन्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु ।

करोति सखं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।

स देशो रुच्यतेऽत्यर्थं व्याविष्ट इव दृष्टिकैः ।

जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।

उत्साहहानिं वैरस्यं दाहश्च वज्रमूत्रतां ।

कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययं ।

दृष्ट्वादिग्राममूर्च्छाश्च हृदयं विड्विविडतां ।

जायान्वज्जमानुःहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान्" ।

यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपितः स्यात्तदा

वक्ष्यमाणानुपद्रवान् करोति । तानाह हन्तेत्यादि ।

यत्र दोषः दृष्टः ग्रामः प्रपद्यते गच्छति । जायं

अकर्मण्यत्वं । अन्यानुपद्रवान् कफायुषस्तृप्तादीन्

॥ * ॥ तस्यैव विप्रिष्टानि चक्षुष्यानि ॥
“पित्तादाहं सरागश्च सञ्चलं पवनात्मकं ।
स्तिमितं गुरुकण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत्” ॥
गुरुकण्डूकं वज्रकण्डूकम् ॥ * ॥ तस्यासाध्यत्वादिकमाह ।

“एकदोमानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
सर्वदेहचरः शोथः सकण्डः सान्निपातिकः” ॥ * ॥

अथ आमवातस्य चिकित्सा :

“कट्टनं खेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
रेचनं खेदनमपि वस्तयश्चाममारुते ॥
रूक्षखेदो विधातयो वानुकाष्टकैरिह ।
उपनाहश्च कर्त्तव्यास्तेऽपि खेदविवर्जिताः ॥ * ॥
वास्तूकमत्र दन्ताकं पटोलं कारवेक्षकं ।
कोरद्व्या यवाः पथ्याः वष्टिकाः शालयोऽनवाः” ॥
अनवाः पुराणाः ।

“लावकानां तथा मांसं हितं तज्जग्नं संस्कृतं ।
हितश्च यूषः कौल्यः कलायश्चकस्य च” ॥ * ॥
“चित्रकं कटुका पथ्या नागरातिविषामृताः ।
चूर्णिताः कोष्णतोयेन पिवेदामानिलापहाः ॥ १ ॥
शटी शुण्ठी शिवासेया देवाङ्गातिविषामृताः ।
क्षयिताः प्रपिवेदामवातो रूक्षश्च भोजयेत् ॥
देवाङ्गा देवदारुः ॥ २ ॥

आमवातगजिन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एकएव निहन्तायमेरुखेहकेशरोः ॥ ३ ॥
एरुखलेहयुक्तां हरीतकीं भक्षयेद्विधिवत् ।
आमानिजातिंयुक्तो युक्तो दद्याच्च गृध्रस्या ॥ ४ ॥
श्वेतं पुनर्नवामूलं तेन तैलं प्रसाधयेत् ।
आमवातरजं हन्ति पादाभ्यङ्गमर्द्दनात् ॥ ५ ॥

प्यारग्वधस्य पत्राणि भृष्टानि कटुतैलतः ।
आमवातप्रशान्त्यर्थं खादेद्भृष्टावृतानि च ॥ ६ ॥
शुण्ठीगोक्षुरकक्षाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।
आमवाते कटीशूलं पाचनं रक्त्प्रणश्रुतं ॥ ७ ॥
कटीशूले पिवेत्तैलं एरुखफलसम्भवं ।
महौषधगुडयोश्च क्षायं मागधिकायुतं ॥
विशोध्यैरुखवीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधं ॥ ८ ॥

राजा वातारिमुलश्च वासकः सदुरालभः ।
शटीदावब्रह्मासुस्तनागरातिविषाभयाः ॥
श्वदंष्ट्राव्याधिषातस्य मिषिधान्यं पुनर्गवा ।
अश्वगन्धमागता लण्णा दृढदारः शतावरी ॥
वषा सहचरस्यैव चविका दृढतीक्ष्णं ।
समभागानि सर्वाणि रास्त्रात्र त्रिगुणा मता ॥

पिबेत् क्षायमेतेषामष्टभागावशेषितं ।
क्षिप्त्वा नागरचूर्णञ्च प्रक्षेपोऽत्र यथामूलं ॥
सर्वेषु वातभोगेषु सामेषु तु विशेषतः ।
पचाघातेऽर्धिते कम्पे कुञ्जे सन्निगतेऽग्निने ॥
आनुजहास्त्रिपीडास गृध्रस्याश्च हनुयुक्ते ।
उरुसम्भे वातरक्ते विरुष्णां श्रोत्र्युशीर्यके ॥
दृढामये च दुर्नासि योनिशुक्रामयेषु च ।
पुंसो मेघगते वाते स्त्रीणां स्यात्सामये तथा ॥
योधितां गर्भदं सुख्यं नाग्यस्मात् परमौषधं ।
गदारास्त्रादिभ्यः क्षापो येषसायं विनिर्मितः” ॥

महारास्त्रादिकथः ॥ ९ ॥ “अजमोदामरिच-
पिप्पलीविडङ्गसुरदारश्चित्रकशताङ्गाः । सैन्धव-
मागधिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ शुण्ठी
दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति दृढदारस्य ।
अभया पलानि पञ्च स्रग्ध्रं चूर्णं विधापयेद्देवां ।
समगुडवटकानदतश्चूर्णं वाकोष्णवारिणा पिबतः ।
नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वे रोगाः सुदारणाः शीघ्रं ॥
आनाहशूलतूनी प्रतितूणी गृध्रशी गुल्मः । कटि-
एष्टपरिष्फुटनं स्फुटनं चैवास्त्रिजङ्घयोस्तीव्रं ॥
श्वययुस्तथाङ्गसन्निधौ ये चान्येऽप्यामवातजारा रोगाः
सर्वे प्रयान्ति शान्तिं तमद्भव सूर्याशुविध्वस्तं ॥
अजमोदादिचूर्णमोदकः ॥ १० ॥

“आमवाते हितोऽतीव पथ्यादिगुग्गुलुर्मतः” ।
तथैव योगराजाख्यश्चरकादिचिकित्सकः ॥ ११ ॥
नागरस्य पलान्यष्टौ द्रुतस्य कृद्धं तथा ।
क्षीराढकसमायुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं पलं ॥
योषत्रिजातकद्रव्यात् प्रत्येकश्च पलं पलं ।
निःक्षिपेच्चूर्णितं तत्र खादेद्विधिवत् यथा ॥
आमवातप्रशमनं धातुपुष्टिकरं परं ।
वल्गुमायुष्यभोज्यं बलीपलितनाशनं” ॥
शुण्ठीखण्डः ॥ १२ ॥

“मेथिकायाः पलान्यष्टौ शुण्ठा अष्ट पलानि च ।
तयोर्चूर्णं पटे पुतं दुग्धे मृद्वग्निना पचेत् ॥
दुग्धाढकयुगे गथं द्रुतमष्टपलं क्षिपेत् ।
तत्तावत्सुपचेत् यावत् भवेदतिघ्नं पयः ॥
पुनः पचेत् अनेक्षत्र दत्त्वाढकमितां सितं ।
ततः पाके सुविज्ञाते ज्वलनादवतारयेत् ॥
मरिचं पिप्पली शुण्ठी कणामूलं सचित्रकं ।
यवानी जीरको धान्यं कारवी शतपुष्पिका ॥
जातीफलं शटीलकं च पत्रकं भद्रमुस्तकं ।
गृध्रीयात् पलमेतेषां सर्वेषाञ्च एष्टक् एष्टक् ॥
षड्दन्तं नागरं तत्र मरिचं च षड्दन्तकं ।
एषां चूर्णं परिक्षिप्य सर्वं संमिश्र्य रक्षयेत् ॥
एतत्तु मेघजं प्रोक्तं मेथिकापाकसंज्ञकं ।
भक्षयेत् पणमात्रं तत् यथा चाभिवलं तथा ॥
आमवातं निहन्त्येतत् सर्वाश्च पवनामयान् ।
ज्वरांश्च विषमान् हन्ति पाण्डुरोगं सकामलं ॥
हनुयुष्मादमपस्सारं प्रमेहान् वातशोणितं ।
अस्त्रपित्तं शीतपित्तं शिरःपीडां दृगामयं ॥
प्रदरं सूतिकारोगं हन्यादेतन्न संशयः ।
वपुषः पुष्टिस्तृप्त्यं वीर्यवृद्धिकरं परं” ॥
मेथिकापाकः ॥ १३ ॥

“रसो रसोनस्य पिष्टुप्रमाणः
क्षिपेच्च तत्राक्षमितं द्रुतं गोः ।
पिवेदुमे तेन दृष्टव्यवश्यं
शिखीव तूक्तं हि महामवातं” ॥
सामान्यवातयाधिचिकित्सायां हि निखितं रसो-
नायकसामवाते अत्रिगुणदं ॥ १४ ॥
“सैन्धवं श्रेयसी राज्ञा शतपुण्या यवानिका ।
सर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्षणं विडं ॥
वचाजमोदा जरणः पौष्करं मधुरं कणा ।
एतान्यर्द्धपक्षांशानि सूक्ष्मकल्कानि कारयेत् ॥

प्रस्थमेरुखतेणस्य प्रस्थोऽम्बु शतपुष्पजं ।
काञ्जिकं द्विगुणं दत्त्वा मुक्तं च द्विगुणं तथा ॥
एतत् संभृत्य संभारं अनेर्द्विगुणा पचेत् ।
सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्यमामवातहरं परं ॥
पाने चाभ्यङ्गने वस्तौ जुषतेऽभिवलं भृशं ।
वातात्ते वक्ष्ये शूले कटीजानूखसन्निधौ ॥
तथा हृत्पार्श्वे शूले शस्तं क्षेपयिषीदिते ।
अन्यांश्चानिलजान् रोगान् नाशयत्याशु देहिनां” ॥
दृष्टसैन्धवायं तैलं ॥ १५ ॥
“दधिमत्स्यगुडक्षीरपोतकीमाषपिष्टकं ।
वर्जयेदामवातात्तो गुडमांसमनूपजं” ॥
इत्यामवाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(प्रात्रेयउवाच ।

“लक्ष्मणं प्रष्टुं पुतं । त्वं समासेन वदाम्यहं ।
गुर्वद्राहारपुष्टेन मन्दाभेक्ष्य व्यवधिना ॥
तर्पितैः कन्दशकैस्तु आमोवायुसमीरितः ।
क्षेपस्याने प्रपच्यैव जायते वज्रवेदनः ॥
आमातिसारो वर्त्तते सन्धौ शोफः प्रजायते ।
जडत्वश्चैव गात्राणां यनासपतनं मुखे ॥
एष्टमन्यात्रिकेजातवेदनात्तोऽपि स्वीदति ।
अङ्गं वैकल्यमायाति आमवाते भियग्वर” ॥
चिकित्सा यथा ॥ * ॥

“तस्य नो खेदनं कार्यं पाचनञ्च विधीयते ।
आमं संक्षयते प्राज्ञैः चतुर्धा भेदलक्षणैः” ॥
विष्टम्भ्यामलक्ष्यं यथा ॥ * ॥
“विष्टम्भो गुल्मलक्ष्णेही आमः पक्षाम एव च ।
सर्वाङ्गो भवेच्चान्यो वक्ष्ये तस्यापि लक्षणं ॥
विष्टम्भो गुरु चाध्मानं वस्तिशूलञ्च जायते ।
तस्यापि पाचनं कार्यं खेदनञ्चैव कारयेत्” ॥
गुल्मशङ्खामलक्षणं यथा ॥ * ॥

“जठरं गर्जते यस्य गुल्मवत् परिपीयते ।
कटीदेशे जडत्वञ्च आमगुल्माभिश्चक्षितः ॥
तस्यादौ लङ्घनानि स्युर्ज्ञात्वा देष्टव्यमायनं ।
पाचनं नैव कर्त्तव्यं गुल्मपाके विमूर्च्छति ॥
पाचिते चापि गुल्मसि तदाशु मरणं भुवस्” ॥
खेद्वामलक्षणं यथा ॥ * ॥
“यस्य च खिग्धता गात्रे जायते मन्दाभिको यणी ।
खेद्वामो विजणो यस्य केहीवामः प्रकीर्तितः ॥
तस्य नो खेदनं कार्यंक्षोपवासश्च कारयेत् ।
पाचनञ्चैव कर्त्तव्यमामजैवातिसारयेत्” ॥
आमस्य लक्षणं यथा ॥ * ॥

“यस्य शोफाननं जायते तथा चैव घनोदरं ।
अरुत्थामातिसारश्च सचासाथो विजानता ॥
प्रत्याख्येया क्रिया कार्या जीवितस्यापि संशये ।
पाचनं पाचितं ज्ञात्वा तस्माच्चूर्णानि दापयेत्” ॥
चिकित्सा यथा ॥ * ॥

“आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ।
गुडूची नागरं पथ्या चूर्णमेतद्गुणान्वितं ॥
धान्यनागरराजान्देवदारुवचाभयाः ।
पाचनञ्चामवाते च श्रेष्ठमेतत्सुखावहं” ॥
आमातीमारः, ए, (आमरोगेण क्षतः अतीसारः) ।
पटप्रकारातीसारमध्ये रोगविशेषः । तस्य

आमा

संप्राप्तिरिति ।

आमातीर्णान् प्रकृताः सोमयन्तः

योऽं योषा धातुसंघान् संप्राप्य ।

आमावर्तं मेदयः सारयन्ति

मृगोपेनं यजुर्मेनं ददन्ति ।

संयत्नेनेति धिष्णु मन्त्रमप्यवसीदति ।

पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिष्टुर्न चामसंश्रितं ।

इति निर्यातः ।

(विहितः) यथा,—

“न तु संयत्नं दद्यात् पूर्वमातीर्णारिते ।

योषायादीं यथमादा भवत्यन्वयान् बध्नुः ।

शोषपायशामयणीषु कुष्ठमृगोदरव्ययान् ।

दग्धपायसदाधानयष्ट्यर्गमिदांनया ।

दीपधातुवर्णस्य वध्नीयोऽति निरुतः ।

आमोऽपि मन्मदीयः स्यात् पाचयामरं भवेत्”

इति वैद्यकप्रमाणसंग्रहः । १५

“अमया मन्त्रा पिष्टा मधुशर्करयान्विता ।

आमातीर्णार्थं शमयेद् गुडामलमेव च ।

वत्तकं क्षीरकं च यथा पिष्टुन्तु दापयेत् ।

आमातिगारश्मनं वन्तिशूलं नियच्छति” ।

इति शारीतः । १६ “तस्य रूपायि विष्णु-

नामविश्रुतमवसादितं । रुचं इवं सशब्दमशब्दं

वा विवदमृगवातमतिशयिते पुरीषं वायुजान्त-

कोष्ठस्य सशब्दमृगः तिर्यक् चरति विवद इत्या-

मातिशारः” ।

“आमे परिणते यक्तु विवदमतिशयिते ।

समृद्धपिष्टमन्त्रान् वध्नुः सप्रवाहितम् ।

तं मृगजतं यथेयं वदरागमयापि वा ।

उपदेवयाः क्षीरिण्या यवान्या वान्तुकस्य वा ।

सुवर्णयान्तुस्योर्वा इन्दिवावन्तुस्य वा ।

जम्बाः कर्दारुकाणां वा श्रीवर्णयान्तुस्य वा ।

योनीरुवाः समदाया शुष्कहाकेन वा पुनः ।

दधिरादिमतिशये वध्नीयेन भोजयेत्” ।

इति चरितः ।

आमायः, चि, (आमाय एव सार्धे अम्) आमायः ।

रुचिः । इति धिरणकोषः । वलाध्यक्षः ।

आमायः, स्त्री, (य प्रकृते मायसं यञ् सः आमा-

यन्तुस्य भावः आमायस + यञ्) आमायः ।

क्षीरः । रुचिः । इति शब्दरत्नावली ।

आमायः, स्त्री, (आमाय तत् अश्नेति वन्मधारयः) ।

अमया । योषायाऽह इति भाषा । तद्वातमन्त्रो

यथा,—

“आमायं ते प्रदद्यात् पततामृगसंयुतं ।

रुचं मन्त्रं दिव्यं मया भाषा निवेदितं” ।

इति शब्दरत्नावली । यथायथा । यथायथा ।

यथायथा । यथायथा । यथायथा । यथायथा ।

यथायथा । यथायथा । यथायथा । यथायथा ।

यथायथा । यथायथा । यथायथा । यथायथा ।

यथायथा । यथायथा । यथायथा । यथायथा ।

यथायथा । यथायथा । यथायथा । यथायथा ।

यथायथा । यथायथा । यथायथा । यथायथा ।

आसु

“तेनात्रामाते सिद्धाप्रायश्चित्तनुरीयभागविधा-
नादश्रानाटावपि तत्तुरीयकन्यरा इति” । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वः । १७ आमाप्रदाया कर्तव्यञ्चादि ।
यथा,—

“आपयद्यदौ तीर्थे च चन्द्रसूर्ययते तथा ।

आमन्त्रादं दिग्भेः काव्ये मृदेग तु सदेव हि” ।

इति आहृतत्त्ववृत्तप्रचेतोवचनं । अपि च ।

योगिनोत्तम्ये ।

“गिरिरेरामन्त्रादे तु अन्नं न क्षान्तेयत् कश्चित् ।

रुद्धौ च क्षान्तेयद्वं संक्रमे ग्रहणेषु च” ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् । १८

आमाशयः, पुं, (आमस्य आशयः यद्युततुल्यः) ।

अपक्वस्थानं । तत्तु नाभिस्तनयोन्मोध्यभागः । इति

शब्दचन्द्रिका । (यथा महाभारते,—

“पक्वाशयस्तधोगाभ्यामूर्ध्वमाशयः स्थितः” ।

यथा च सुश्रुते,—

“पक्वामाशययोन्मोध्ये शिराप्रमवा नाभिर्नाम” । १९

“नाभिस्तनान्तरं जन्तोराश्रमाशयं बुधाः” ।

“आमाशयस्तु तदधः” इति भावप्रकाशः ।

“तत्रामाशयः पिताशयस्योपरिष्ठात् तत्त्वली-

कत्वादूर्ध्वगतित्वात्तत्रोत्तमस्य इवादित्यस्य स चतु-

र्विधस्याहारस्याधारः” । “आमाशयः श्लेष्मणः” ।

इति सुश्रुतः ।)

आमिच्छा, स्त्री, (आमिष्यते निष्प सेचने वाङ्मकात्

सक्) । इतोऽप्युद्धे दधियोगसम्भवा या । क्षीरसा

इति स्यात् । क्षाणा इति केचित् । इत्यमरः ।

तत्पर्यायः । दधिपूर्विका २ पयस्या ३ क्षीर-

सन्नालिका ४ । इति राजवल्लभादयः ।

(“याहिणी वातका रुक्षा दुर्जरा तक्रपूर्विका” ।

इति सुश्रुतः अत्र हि तक्रपूर्विका शब्देनाभि-

क्षेप्यते इति पर्यायान्तरवृत्तत्वात् ।)

आमिषं, स्त्री, पुं, (आमिष्यते सुव्यते निष्प सेचने

वञ् संश्राप्यकृत्वाद् गुणः) । नामं । इत्यमरः ।

भोग्यवन्तु । संभोगः । उत्कोचः । इति मेदिनी ।

सुन्दराकाररूपादि । गोमसश्चयः । इति हेम-

चन्द्रः । लाभः । कामगुणः । रुचं । भोजनं ।

इति शारावली ।

आमिषप्रिया, पुं, (आमिषं प्रियं यस्य सः) ।

कृपयती । इति राजनिर्घण्टः । मांसाभि-

लापिणि चि ।

आमिषाशी, न्, चि, (आमिषं अश्नाति आमिष +

अश् + णि) । मत्स्यमांसभोजनशीलः । तत्प-

र्यायः । जौत्कलः २ । इत्यमरः ।

आमिषी, स्त्री, (आमिषवदाकारोऽप्यस्या अटाया-

मिति अर्ध्यादित्वादश्च गौरादीत्वात् ङीप् च) ।

मिषी । अटामांसी । इति केचित् । इत्यमरः-

टीकायां भरतः ।

आमीक्षा, स्त्री, (आमिष्यते, निष्प सेचने वाङ्-

मकात् सक्) । आमिच्छा । आपश्चिते तमे क्षीरे

दाधयोगात् या वटिकाकारा विकृतिर्जायते सा ।

इति पर्यायतत्त्वम् ।

आनुक, चि, (आङ् + नुच् + णः) । पितृकः । पति-

आन

चित्तवस्त्रादिः । इत्यमरः । पतिश्चित्तवस्त्रादिः ।
आनुकः, पुं, (आम + नुच् + णः) । पतिश्चित्तवस्त्रा-
दिः । इति शब्दचन्द्रिका । वेदउवाच ।
इति स्यातः ।

आनुयायः, चि, (अनुय्य अपत्यम् + णः) । अनुकः ।

स्यातवंगोद्वहः । मत्स्यशातः । इति निष्कादशयः ।

आमूलं, स्त्री, (मूलपर्यन्तं आमूलं । अय्ययीभावः) ।

मूलपर्यन्तं । (प्राग्भावादि) । यथा, शाङ्कल्ले ।)

“आमूलशुद्धमन्तति कुलमेतत् पीरुवं प्रजावन्धे” ।)

आमोदः, पुं, (आङ् + मुद + णः) । अतिदृग्गामि-

गन्धः । इत्यमरः । गन्धः । हृष्यः । इति मेदिनी ।

सुमहद्गन्धः । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा रुचुवन्ते । १।१६ ।

“आमोदमुपनिघ्नन्तो न्दिनावासानुकारिणम्” ।)

आमोदनं, स्त्री, (आङ् + मुद + मुद) । आमोद-

कारणं । हृष्यः । प्रीणनं । आनन्दनं ।

आमोदितः, चि, (आ + मुद + णिच् + क्त) । यदा

आमोदः सङ्घातोऽस्य तारकादित्वादित्वात्) । आ-

नन्दितः । सुगन्धितः । सङ्गन्धयुक्तः । यथा,—

“पारिजातप्रसूनोत्थगन्धामोदितदिष्टमुखे” ।

इति शिवरात्रिप्रतर्कया । आनन्दितः । आमोद-

शब्दादित्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।

आमोदी, [न] चि, (आमोद + णिनि) । सुखवासनः ।

इत्यमरः । कर्पूरादिवटिकादृतसुखगन्धः । इति

सारसन्दरी । सुखवासनवटिकादिः । आमोद-

युक्तः कर्पूरादिरामोदी । इति भरतः । नानाद्रव्य-

रचित एकैकश्च एव वा कर्पूरादिभिर्मुखोपयोग्य-

दुखवासनवटिकादिः । इति सर्वज्ञः । गन्धयुक्तः ।

हृष्यविशष्टः । (यथा भट्टहृषिः ।

“नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाद्याः” ।)

आनयः, पुं, (आङ् + प्रा + णच् + युक्) । युतिः ।

वेदः । (यथा महावीरचरिते ।

“द्वितीयो ह्येय मेधोऽग्निराश्रायः पद्मोऽपवा” ।

उत्तरचरिते ।

“समांसो मधुपर्क इत्यान्नाद्यं वज्रमन्त्रमादाः” ।)

उपदेशः । गुणपरम्पराप्राप्तोपदेश इति यावत् ।

इत्यमरः । निगमः । उपदेशः । इति मेदिनी ।

कुलं । आगमः । इति हेमचन्द्रः । कुलक्रमः । इति

शब्दरत्नावली । (उपदेशः, शिक्षादानं, तत्त-

शास्त्रं, आदासः, आम्नेदनं, आलोचनं) ।

आमिकेयः, पुं, (अमिकाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ङ्क्) ।

धृतराष्ट्रो राजा । इति विशाखदत्तः । (यथा

महाभारते ।

“परं ज्ञेयः पाण्डवेया मयोक्तं

न मे तथ द्रुतवातामिकेयः” ।)

कार्तिकेयः ।

आमः, पुं, (अमते अम गन्धार्थे अमितमोदीर्घसेति

रङ् दीर्घः) । पण्डितविशेषः । आम यौव इति

भाषा । तत्पर्यायः । धृतः २ स्वामः ३ । अति-

क्षीरमद्येत् सङ्कारः ४ । इत्यमरः । आमः ।

आमवातः ६ कामाक्षः ७ क्षीरिणः ८ माधवदुमः

९ मृद्वामीः १० शीघ्ररुमः ११ मधुली १२

आम्र

कोकिलोत्सवः १३ वसन्तदूतः १४ अम्लफलः १५
मोदाख्यः १६ मन्मथालयः १७ मध्वावासः १८
समदनः १९ पिकरागः २० वृषप्रियः २१ प्रि-
याम्बुः २२ कोकिलावासः २३ । इति राजनिर्घण्टः ।
साकन्दः २४ वटप्रदातिथिः २५ मधुव्रतः २६
वसन्तः २७ पिकप्रियः २८ स्त्रीप्रियः २९ गन्ध-
बन्धुः ३० अलिप्रियः ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥
मदिताखः ३२ । इति जटाधरः ॥ बालाम्लफल-
गुणाः । वायुरक्तपित्तकारित्वं । इति राजवल्लभः ॥
अपिच । कषायत्वं । अम्लरसत्वं । सुगन्धित्वं ॥
कषामयनाशित्वं । अखकरत्वं । पित्तप्रकोपवायु-
रक्तदोषपटुत्वादिरुचिप्रदत्वञ्च । तच्च बद्धास्थिता-
वृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मध्याम्लगुणाः ।
पित्तकारित्वं ॥ * ॥ पक्वान्मगुणाः । वर्णरुचि-
मांसशुक्लवर्णकारित्वं । पित्ताविरोधित्वं । वायु-
नाशित्वं । हृद्यत्वं । गुरुत्वं । अनुलोमनत्वं । इति
राजवल्लभः ॥ अपिच । त्रिदोषशमताकारित्वं ।
खादुत्वं । प्रुष्टिजनकत्वं । अधिकधातुप्रचयकारित्वं ।
हृत्तिकान्तिकारित्वं । दृष्ट्याश्रमशमनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मधुयुक्तान्मगुणाः । क्षयरोग-
क्षीघ्रातक्षेप्यरोगनाशित्वं ॥ * ॥ द्रुतयुक्तान्मगुणाः ।
वातपित्तनाशित्वं । अग्निबलवर्णकारित्वञ्च ॥ * ॥
दुग्धयुक्तान्मगुणाः । शीतलत्वं । खादुत्वं । गुरुत्वं ।
खिगधत्वं । भेदकत्वं । वातपित्तहारित्वं । शुक्ररक्तव-
शवर्द्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तन्मूलास्थिगुणाः । दृष्ट्याच्छ-
र्दिमेष्टातीसारनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तत्त्वगुणाः । कषायत्वं ॥ * ॥ तन्मूलगुणाः ।
सुगन्धित्वं । कषायत्वं । रुचिकारित्वं । संग्राहित्वं ।
शीतलत्वञ्च ॥ * ॥ तत्पुष्पगुणौ । रुचिकारित्वं ।
अग्निदीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आम्रपेयीगुणाः । कषा-
यत्वं । अम्लत्वं । भेदकत्वं । कफवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥
क्षत्रिमपक्वान्मगुणः ॥ अम्लरसहानेर्मधुरत्वाच्च
पित्तनाशित्वं ॥ * ॥ सुषिताम्लगुणाः ॥ परमरुचि-
पणवीर्यकारित्वं । लघुत्वं । शीतलत्वं । शीघ्र-
पाकित्वं । वातपित्तहारित्वं । सारकत्वञ्च ॥ * ॥
तद्भाणितरसगुणाः । वलकारित्वं । गुरुत्वं । वात-
हरत्वं । सारकत्वं । हृद्यत्वं । क्षत्रिजनकत्वं । अति-
शयर्थहृद्यत्वं । कफवर्द्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्खण्ड-
गुणाः ॥ गुरुत्वं । रोचकत्वं । गुरुपाकित्वं । मधु-
रत्वं । रंष्ट्रयत्वं । वलकारित्वं । शीतलत्वं । वातना-
शित्वञ्च ॥ * ॥ अतिशयाश्रमभक्षणगुणाः ॥ मन्दाग्नि-
विषमज्वररक्तामयवद्वगुदोदरनयनामयकारित्वं ।
“एतदन्नाम्लविषयं न तु मधुरान्नपरं । मधुरस्य
परं नेत्रहितत्वादिगुणत्वात् ॥ यद्यतिशयभक्षणं
करोति तदा शुण्ठीजलानुपानं । अथवा सौवर्चसेन
सह क्षीरं प्रयोक्तव्यं” ॥ * ॥
तत्पल्लवगुणाः । रुचिकारित्वं । कफपित्तनाशित्व-
त्वञ्च ॥ * ॥ तथा च राजनिर्घण्टः ।
“आम्रमामं जलं विभ्रं मर्दितं दृढपाणिना ।
मिताशीताम्यमंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं ॥
प्रपाजकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितं ।
सखी रुचिकरं यस्यं शीघ्रमिन्नियतपणम्” ॥

आम्र

(तत्रादावान्मस्य नामानि गुणाश्च ।
“आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाक्षी मधुद्रुतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ॥” ॥
आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् ।
अम्लगुदुष्टिहरं शीतं रुचिकृद्ग्राहि वातजम् ॥
आम्रं बालं कषायान्नं रुच्यं मारुतपित्तहृत् ।
तरुणानु तदत्यन्तं रुच्यं दोषत्रयाखकृत् ॥
आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशेषितम् ॥
अन्नं खादुकषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् ॥ * ॥
पक्वान्म मधुरं रुच्यं खिगधं वलसुखप्रदम् ॥
गुरु वातहरं हृद्यं वर्णं शीतमपित्तजम् ।
कषायानुरसं वह्नि-क्षेप्य-शुक्र-विवर्द्धनम् ॥ * ॥
तदेव वृक्षसम्पन्नं गुरुवातहरं परम् ।
मधुरास्तरसं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपनम् ॥ * ॥
अन्नं क्षत्रिमपक्वञ्च तद्भवेत् पित्तनाशनम् ॥ * ॥
रसस्याम्लस्य हीनस्तु माधुर्याच्च विशेषतः ॥
उचितं तत्परं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं लघु ॥
शीतलं शीतपाकि स्याद्वातपित्तहरं सरम् ॥ * ॥
तद्रसो गालितो बल्यो गुरुवातहरः सरः ।
अहृद्यस्तर्पणोऽतीव रंष्ट्रयः कफवर्द्धनः ॥ * ॥
तस्य खण्डं गुरुपरं रोचनं विरपाकि च ।
मधुरं रंष्ट्रयं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ॥
वातपित्तहरं रुच्यं रंष्ट्रयं वलवर्द्धनम् ॥ * ॥
रुच्यं वर्णकरं खादु दुग्धाम्नं गुरु शीतलम् ॥ * ॥
मन्दानलत्वं विषमज्वरञ्च
रक्तामयं वद्वगुदोदरञ्च ।
आम्रातिथोगो नयनामयं वा
करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥
एतदन्नाम्लविषयं मधुरास्तरं न तु ।
मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः ॥
शुण्ठीगाम्भसेऽनुपानं स्यादात्म्यामतिभक्ष्ये ।
जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चसेन च” ॥ * ॥
आम्रदीप्यस्य गुणाः ।
“आम्रवीजं कषायं स्याच्छर्दितीसारनाशनम् ।
ईषदस्त्वञ्च मधुरं तथा हृद्यदाहनुत्” ॥ * ॥
आम्रनवपल्लवस्य गुणाः ॥
“आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम्” ॥ * ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“अपक्वाम्नं फलमेव शस्तं
संग्राहि पित्ताम्लजि कोपनञ्च ।
तथा विपक्वं मधुरन्तु चाल्यं,
भेद्यं सपित्तमयनाशनञ्च” ॥
इति हारीतः ॥
“वातपित्ताम्लकृद्बालं बद्धास्थिकफपित्तहृत् ॥
गुल्माम्नं वातजित् खादन्नं कफशुक्रहृत्” ॥
इति वाभटः ॥
“रक्तपित्तकं बाधमापूयं पित्तवर्द्धनम् ।
पक्वाम्नं जयेदायुं मांसशुक्लवलप्रदम्” ॥ * ॥
“आम्राम्लकलेष्टाश्च रंष्ट्रया वलवर्द्धनाः ।
रोचनान्तर्पण्यायोक्ताः स्नेहमाधुर्यमौरवात्” ॥
इति चरकः ॥
“पित्तानिलकरं बालं पित्तं वद्वक्नेश्वरम् ॥

आम्रा

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तामांसवलप्रदम् ।
कषायानुरसं खादु वातघ्नं रंष्ट्रयं गुरु ॥
पित्ताविरोधि सम्पक्वाम्नं शुक्रविवर्द्धनम् ।
रंष्ट्रयं मधुरं बल्यं गुरु विष्टम् जीर्यति” ॥
इति सुश्रुतः ॥
आम्रगन्धकः, पुं, (आम्रगन्ध + कन् ।) समष्टि-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
आम्रपेयी, स्त्री, (आम्रस्य पेयी ।) शुष्कात्मखण्डः ।
आम्रपेयी इति भाषा । अस्य गुणाः । अम्लत्वं ।
कषायत्वं । उष्णत्वं । भेदकत्वं कफवातनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥
आम्रातः, पुं, (आम्र + अत् + अच् ।) आम्रातकः ।
इति शब्दमाणा ॥ (अस्य गुणाः । यदुक्तं ।
“आम्रातमन्नं वातघ्नं गुरुष्यं रुचिकृत् परम् ।
पक्वान्म तुवरं खादुरसपाकं हिमं स्रुतम् ।
तर्पणं क्षेप्यं खिगधं रुच्यं विष्टम् रंष्ट्रयम् ।
गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयाखजित्” ॥
“राजान्मृच्छं आम्रातः कामाक्षी राजपुत्रकः ।
राजान्मन्तुवरं खादु विशदं शीतलं गुरु ॥
ग्राहि रुच्यं विबन्धाध्वातहृत् कफपित्तनुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ तथा च चरके ।
“मधुरं रंष्ट्रयं बल्यमाम्रातं तर्पणं गुरु ।
सखेष्टं क्षेप्यं शीतं रुच्यं विष्टम् जीर्यति” ॥)
आम्रातकः, पुं, (आम्रं तद्रसम् आ ईषत् अतति
माति । अत सातत्यगमने क्षणादित्वात् वृत् ।)
वृक्षविशेषः । आम्रडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पीतनः २ कपीतनः ३ । इत्यमरः ॥ वर्णपाकी ४ ।
इति रत्नमाणा । पीतनकः ५ कपिचूडा ६ आम्र-
वाटिकः ७ भृङ्गीफलः ८ रक्षाण्डः ९ तनुक्षीरः १०
कपिप्रियः ११ आम्ररातकः १२ आम्ररीयः १३
कपिचूडः १४ । इति जटाधरः ॥ तदपक्वफलगुणाः ।
कषायत्वं । अम्लत्वं । हृत्कण्ठहृष्यत्वञ्च । तत्पक्व-
फलगुणाः । मधुरास्त्वत्वं । खिगधत्वं । पित्तकफ-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । हृत्ति-
वणविष्टन्माजीर्यकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ आम्रावर्त्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
मार्कण्डेयपुराणे ।
“आम्रानाम्रातकान् भव्यान्
नारिकेलान् सतिन्दुकान्” । इति ।
अस्य पर्यायो गुणाश्च ।
“आम्रातकः पीतनश्च मर्कटाक्षः कपीतनः ॥
आम्रातमन्नं वातघ्नं गुरुष्यं रुचिकृत्तरम् ।
पक्वान्म तुवरं खादु रसे पाके हिमं स्रुतं ॥
तर्पणं क्षेप्यं खिगधं रुच्यं विष्टम् रंष्ट्रयं ।
गुरु बल्यममरुत्पित्तक्षतदाहक्षयाखजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“आम्रातकफलं रुच्यं सखेष्टं क्षेप्यवर्द्धनम्” ॥
इति सुश्रुतः ॥
आम्रावर्त्तः, पुं, (आम्रस्य आवर्त्तः ।) आम्र-
शुक्ररसः । तत्पर्यायः । आम्रातकः २ । आम्रसख
इति भाषा । अस्य गुणाः । दृष्ट्याच्छर्दिवातपित्त-
हरत्वम् । सारकत्वम् । रुचिकारित्वम् । सुगन्धि-

आय

शुभिः पाकात् षष्ठ्यश्च । “पक्षस्य सङ्कारस्य-
कटे विस्तारितो रसः । चर्मशुष्को मुहुर्दत्त
आग्नातक इति स्मृतः” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
(यदुक्तम् ।

“आज्जावर्त्तस्तृष्णाच्छिवातपित्तघ्नः सरः ।

रूपः सूर्याशुभिः पाकाक्षुब्ध स हि कीर्तितः” ॥

आग्नेहितं, स्त्री, (आङ् + ऋडि + क्तः ।) दिस्त्रि-
रुक्तम् । इत्यमरः । दुष्टं तन् वार वला इति
भाषा । (उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनः पुनः कथनं
क्रियते एवं कथितस्य दिस्त्रिवारकथनम् ।)

आग्नेयतसः, पुं, (आग्नेोऽन्तरस्युक्तो वेतसः ।)

गङ्गायतसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ।

(अन्तरस्युक्तस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

आज्ञा, चि, (आ सञ्चक्ष् पञ्चा पञ्चरस्युक्ता ।)

तिन्तिडीरुक्तः । इति शब्दरत्नावली । श्रीवल्ली ।

इति राजनिर्घण्टः ।

आज्ञिका, स्त्री, (आज्ञा + क्तः ।) तिन्तिडीरुक्तः ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अस्त्रोद्धारः । इति

शब्दमाला । (यथा धरके ।

“आज्ञिकायाः फलं फलं तस्मादल्पान्तरं गुणैः” ॥)

आज्ञीका, स्त्री, (अज्ञ + ठक् ।) तिन्तिडीरुक्तः ।

इत्यमरटीका ॥

आयः, पुं, (आङ् + या + ड ।) धनागमः । प्राप्तिः ।

ज्ञानः । (यथा मनुः । ८ । ४१६ ।

“अहम्यहम्येवेत्येव कर्मान्तान् वाहनाणि च ।

आयययौ च नियतावाकरान् कोपमेव च” ॥)

स्त्रागाररुक्तः । इति हलायुधः ॥ (ज्योतिष-

प्रसिद्धमेकादशमवनम् ।)

आयःशूलिकः, चि, (अयःशूलेन अर्थानन्विच्छति ;

अयःशूलदण्डाग्निनाभ्यां ठकठ्ठाविति ठक् ।)

तोष्णकर्म । क्षिप्रकारी । इति भूरिप्रयोगः ॥

(यदुक्तम् ।

“तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत्स आयःशूलिको जनः” ॥)

आयतः, चि, (आङ् + यम् + क्तः ।) दीर्घः । इत्यमरः ॥

कन्या इति भाषा । (विस्तृतः । विशालः । आ-

हृतः । यथा पञ्चतन्त्रे ।

“तन्त्रवोऽप्यायता नित्यं तन्त्रवो वङ्गलाः समाः” ॥)

आयतच्छदा, स्त्री, (आयतः श्छदा यस्याः सा ।)

कदलीरुक्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आयतनं, स्त्री, (आङ् + यत् + ल्युट् ।) यज्ञस्थानं । देव-

स्थानं । तत्पर्यायः । चैवं २ । इत्यमरः ॥

यथा रामायणे,—

“येभ्यः प्रणमसे पुत्र ! चैत्येव्वायतनेषु च” ।

“समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च ।

स्यष्टिकानि च विप्राणां श्रैष्ठा वृत्ता ऋदाः क्षुभाः” ॥

आश्रयः, विस्त्राप्तस्थानं । यथा चाणक्यः ।

“नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत्” ॥

कुमारसम्भवे, ७ । ५ ।

“खेष्टदेकायतनं जगाम” ।

भद्रासन मिठा इत्यादिस्थातो वान्तुदेशः ।

याज्ञवल्क्यः,— [याधिनिदानम् ।]

“आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेष्टसु” ॥)

आया

आयतिः, स्त्री, (आङ् + यम् + क्तिन् ।) उत्तरकाणः ।

मविष्यत्कालः ।

(यथा मनुः, ७ । १६६, ७ । १७८ ।

“यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।

तदात्वे चाच्यिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ॥

“आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्” ॥)

प्रभावः । कोषदण्डं तेजः । इत्यमरः ॥ दैर्घ्यं ।

सङ्गः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ प्रापणं । इति

धरणी । (राजतरङ्गिणी ।

“प्रतापमायतिं शोभां हेमन्ताहस्य वारिदः ।

स्मृतिशेषां करोत्येव लोभञ्च पृथिवीसुजां” ॥)

आयत्तः, चि, (आङ् + यम् + क्तः ।) अधीनः । वशी-

भूतः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

“तत् मद्र ! स्वयन्तायत्तो ह्यात्मा सर्वस्य” ॥)

आयत्तिः, स्त्री, (आङ् + यत् + क्तिन् ।) दिनं । खेहः ।

वशित्वं । सामर्थ्यं । सीमा । इति विश्वः हेम-

चन्द्रश्च ॥ श्रयणं । दैर्घ्यं । प्रभावः । मविष्यत्कालः ।

इति धरणी ॥ (न्यायपथावलम्बिता । अधीनता ।)

आयत्तकं, स्त्री, उत्कण्ठा । इति हेमचन्द्रः ॥

आयसं, स्त्री, (अयस् + अण् ।) लौहं । इति

भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ अयोनिर्मितादौ, चि ॥

(यथा महाभारते,—

“आयसं हृदयं मन्ये तस्य दुष्कृतकर्मणः” ।

यथा मनुः, ८ । ३१५ ।

“शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव वा” ।

रघुवंशे, १७ । ६३ ।

“स चकर्म परस्मात् तदयस्कान्त इवायसम्” ।

(अयोजनितार्थे यथा,—

“विपाके कटु शीतञ्च सर्वत्रेष्ठं तदायसम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥)

आयसी, स्त्री, (अयसा निर्मिता । अयस् + अण् +

डोप् ।) लौहमयकवचः । तत्पर्यायः । अङ्गरक्षिणी

२ जालिका ३ जालप्राया ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

आयक्तः, चि, (आङ् + यम् + कर्त्तरि क्तः ।) तेजितः ।

क्षिप्तः । क्षोभितः । कुपितः । हतः । इति मेदिनी ॥

(प्रयत्नशीलः, कार्योत्सुकः, यत्नसिद्धः, कष्टसिद्धः ।)

आयातं, चि, (आङ् + या + क्तः ।) आगतं । यथा,

“हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः ।

आयाता प्रक्षयः शक्तिर्ब्रह्माणी सामिधीयते” ॥

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

आयानं, स्त्री, (आङ् + या + ल्युट् ।) स्वभावः । इति

जटाधरः ॥ आगमनं ॥ (यथा महाभारते,—

“आयाने-वासि विदितो रामस्य विदित्वात्मनः” ।

आयामः, पुं, (आङ् + यम् + घञ् ।) दैर्घ्यं । इत्यमरः ॥

(यथा रामायणे,—

“योजनायमविस्तरमेकैको धरणीतलम्” ।

मेघदूते, पूर्वमेघे । ५८ ।

“तेनोदीचीं दिशमनुसरेत्तिर्यगायामशोभी” ॥)

आयासः, पुं, (आङ् + यस् + घञ् ।) आन्तिः । तत्-

पर्यायः । अमः २ क्लमः ३ क्लेशः ४ परिश्रमः ५

प्रयासः ६ व्यायामः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अति-

यत्नः । प्रयत्नः । यथा साहित्यदर्पणे,—

आयुः

“इत्यायासमगतापक्षुत्तिपासादिसम्भवा” ।

महाभारते,—

“शोकहर्षौ तथायासः सर्वं खेहात् प्रवर्तते” ।

रामायणे,—

“नैवायासं क्वचित् भद्रे प्राप्ससे न व विप्रियं” ॥)

आयुः, पुं, स्त्री, (एति इण् गतो ह्यन्तीया इत्यण् ।)

जीवितव्याप्यकालः । इति जटाधरः ॥ (जीवनं,

प्राणाः । यथा महाभारते,—

“अहं केशरिणः क्षेपे वायुना जगदायुगा ।

जातः कमलपत्राक्षो हनूमान्नाम वानरः” ॥)

खनामख्यातचन्द्रवंशीयो राजा, स च नङ्गयस्य

पिता । यथा महाभारते,—

“नङ्गयो नाम राजर्षिर्यज्ञं ते ओजमागतः ।

तत्रैव पूर्वपूर्वेषामायेर्विश्वधरः सुतः” ॥

पुरूरवसः पुत्रः खनामख्यातो राजा ।

यथा हरिवंशे,—

“बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्रः पुरूरवाः” ॥

“तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ।

दिवि जाता महात्मान आयुर्धोमानमावसुः” ॥

हृदस्य पुत्रः खनामख्यातोऽसुरः ।

यथा हरिवंशे,—

“हृदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै श्रिविः कालस्तथैव च” ॥)

आयुः, [स्] स्त्री, (एति गच्छतीति इण् + उत्ति +

णिच् ।) जीवितकालः । परमायुः । इत्यमरः ॥ तत्-

पर्यायः । विजीवितं २ नित्यगः ३ अतुल्यः ४ ।

“पुरुषाः सर्वविज्ञाश्च चतुर्वर्षशतायुषः ।

क्षते चैतादिकेऽप्येवं पादशो ऋसति क्रमात्” ॥

इति वैद्यकं ॥

“अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

क्षते चैतादिषु क्षोषामायुर्ऋसति पादशः” ॥

इति मनुः १ । १८३ ॥ छतं । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“नामिस्यः प्राणपवनः स्पृष्टा हृत्कमलान्तरं ।

कण्ठादहर्विर्निर्घाति भातुं विष्णुप्रदान्तं” ॥

पीत्वा चान्तरपीयूषं पुनरायाति वेगतः ।

प्रीत्ययन् देहमखिलं जीवयन् जठराननम् ॥

शरीरप्राणयोरेवं सयोगादायुश्च्यते” ॥

इति शार्ङ्गधरः ॥

“शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितं ।

नित्यगश्चातुल्यश्च पर्यायैरायुश्च्यते” ॥ इति ।

“वर्षशतं खन्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले । सन्ति

पुनरधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां

विहतिवर्ज्यैः प्रकृत्यादिवनविशेषैरायुषो जज्ञ-

यतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विमजेत” ॥

“तन्त्रेण तत्रायुक्तं खलदण्यतो यथावदिहैव

तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य

विशेषेण यौवनवतः समन्वागतवल्गवीर्यपौरुष-

पराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थवनसमुदाये

वर्त्तमानस्य परमर्द्धिर्वाचरविविधोपमोगस्य स-

मृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारणात् सुखमायु-

श्च्यते” ॥ इति च ।

“असुखमतो विपर्ययेण हितैषियः पुनर्भूताना-

स्परसादुपरतस्य सत्यवादिनः श्रमपरस्य परतो-

आयु

क्षकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परैरानुपहत-
सुपसेवमानस्य पूजार्हं सम्यक्ज्ञस्य ज्ञानविज्ञानोप-
शमशीलस्य दृढोपमेवितः सुनिश्चितरागरेगेर्ध्या-
मदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपो-
ज्ञानप्रशरानित्यस्याध्यात्मविदन्तत्परस्य लोकस्मि-
मक्षामुष्णपिच्छमागस्य स्मृतिमतेो हितमायु-
रुच्यते” । इति च ॥

“अद्वितमतेो विपर्ययेण प्रमाणमायुस्त्वर्थेन्द्रिय-
मनोबुद्धिचेष्टादीनां विवक्षितवृत्तगैरुपलभ्यते अ-
निमित्तैरिदमस्मात् । ज्ञानान्मुहूर्तादिवसानिपच-
दश-सप्तदश-द्वादशाहात् पक्षान्मासात् षण्मा-
सात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्यते इति । तत्र-
स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यतागिरोध-
इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाणमतेो विपरीतम-
प्रमाणम्” । इति च ॥

“वयं शतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले तस्य नि-
मित्तं प्रकृतिगुणात्मसम्पत् सात्मोपसेवनञ्चेति” ।
इति च चरकः ॥

आयुक्तः, त्रि, (आङ् + युञ् + क्तः ।) कर्माध्यक्षः ।
तत्पर्यायः । नियोगी २ कर्मसचिवः ३ व्यापकः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आयुधः, पुं, (आयुधते अनेनेति । आङ् + युध् + क ।)
अस्त्रं । इत्यमरः ॥ (आयुधानां त्रयो भेदाः । प्रहर-
णाणि, पाणिमुक्ताणि, यन्त्रमुक्तानि चेति । तत्र
प्रहरणाणि खड्गादीनि, पाणिमुक्तानि शस्त्रादीनि,
यन्त्रमुक्तानि शरादीनि । “हतायुधो यावदहं
तावदन्यैः किमायधैः” । “किं वक्ष्यत्यमेवमय
विमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे” । इति उउत्तरचरिते ।)
आयुधधर्मिणी, स्त्री, (आयुधस्यैव धर्मो विद्यते
यस्याः । आयुधधर्म + इङ् + डीप् ।) जयन्ती-
रक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आयुधगारं, स्त्री, (आयुधानां, आगारं । षष्ठीतत् ।)
अस्त्रगृहं । सेलाखाना इति ख्यातं । इति महा-
भारते राजधर्मः ॥ तत्र नियुक्तस्य लक्षणं यथा,
“स्वापगजातिवत्तच्चः सततं प्रतिजागृता ।
राष्ट्रः स्यादायुधगारे दत्तः कर्मसु चोद्यतः” ॥

इति मातृ १८६ अध्यायः ॥ (यथा मनुः ६।२०० ।
“कौटुम्भारायुधगारदेवतागारभेदकान् ।
एस्तत्परयार्थं हन्यादेवाविचारयन्” ॥)
आयुधिकः, पुं, (आयुधेन जीवति, आयुध + ठक् ।)
अस्त्रजीवी । तत्पर्यायः । शस्त्राजीवः २ काण्ड-
पृष्ठः ३ आयुधीयः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा महा-
भारते १६।७।१६ ।

“न पादरुचैः संयुक्ताः गान्तरायुधिका ययुः” ।
आयुधीयः, पुं, (आयुध + क्) । आयुधिका- । इत्य-
मरः ॥ (योद्धा । यथा मनुः ७।२२२ ।
“अनृतस्य सम्प्रदायायुधीयं पुनर्जनं” ।
उत्तरचरिते ६ । “तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः
कुमारमायुधीयश्रेष्ठयः” ।) [रत्नमाला ॥

आयुर्ध्वं, स्त्री, (आयुर्धो ऋयम् ।) औषधं । इति
आयुर्वेदः, पुं, (आयुर्ध्वेन विन्दति चेति येन आयुर्वेदः ।
आयु + दि + क + क्तो षष् ।) अष्टादशविधा-

आयु

न्तर्गतधन्वन्तरिप्रणीतविद्याविशेषः । वैद्यकशास्त्रं ।
चिकित्साशास्त्रं । तत्तु अथर्ववेदान्तर्गतं । यथा,
“विधातायुर्व्यसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।
सनाथा संहितां चक्रे लक्षस्रोतमयीमृगु” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

परणव्यूहमते ऋग्वेदस्योपवेदः आयुर्वेदः । अथ-
र्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः ॥*॥ अथायुर्वेदस्य
विवरणम् ।

“ऋग्यजुःसामाथर्वान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः ॥

कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्तत्त्वसंहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः ॥

भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहितां ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥

तेषां नामानि विदुषां तन्वाणि तत्कृतानि च ।
व्याधिप्रणाश्वीजानि साध्वि मत्तो निशामय ॥

धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतो ।
नकुलः सहदेवोऽर्किश्चावगो जनको बुधः ॥

जावालो जाजलिः पैलः करधोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः ॥

चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्वं मगोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति ॥

चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।
चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥

चिकित्सासारतन्त्रश्च अमर्षं चाम्बिनीसुतो ।
तन्वं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥

चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनं ।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥

अवगो जीवदानश्च चकार भगवान्दधिः ।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनं ॥

सर्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकं ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाजलिर्मुनिः ॥

पैलो निदानं करधस्तन्वं सर्वधरं परं ।
द्वैधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥

चिकित्साशस्त्रवैजानि तन्वाण्येतानि षोडश ।
व्याधिप्रणाश्वीजानि बलाधानकराणि च ॥

मथित्वा ज्ञानमग्न्याग्निरायुर्वेदप्रयोगिणिं ।
ततस्तन्वाण्युज्जृह्वन्वनीतानि कोविदाः ॥

एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहितां ।
आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥

व्याधस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
यत्तद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रमुखायुषः ॥

आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित् ।
धर्मिष्ठश्च दशानुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥*॥
तस्य लक्षणम् यथा,—

“आयुर्विदाहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा ।
विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते” ॥

तस्य निरुक्तिर्यथा,—

“अनेन प्रययो यस्मात् आयुर्विन्दति वेति च ।
तस्मान्मुनिवरैरेव आयुर्वेद इति स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥*॥ अन्यत् रोगशब्दे वेद-

आयु

शब्दे वैद्यशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥

(“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितं ।
मानश्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” ॥

“तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकोद्योगमर्थोर्हितः” ॥

“किमायु कस्मादायुर्वेदः किञ्चायुर्वेदः शान्धतो
ऽशान्धत इति । काणि चास्याङ्गाणि कैश्चायमध्ये-

तयः किमर्थञ्चेति” ।

“तत्र भियशा एतेनैवस्तुर्गान्द्विषामयजुरपर्व-
वेदान्मात्मनोऽथर्ववेदे नक्षिरादेश्वा वेदोच्चा-

थर्वणः स्वस्त्ययनवलिमङ्गलशोमनियमप्रायश्चि-
त्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह चि-

कित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते वेदस्योपदि-
श्यायुर्वार्थं तत्रायुश्चेतनाप्रवृत्तिशीवितममुबन्धो-

धारि चेत्वेकोऽर्थः, तदा आयुर्वेदयथायुर्वेदः कथ-
मुच्यते खलज्जयतः सुखसुखतो हिताहिततः

प्रमाणाप्रमाणतश्च वतश्चायुष्यागायुष्याणि द्रव्य-
गुणकर्मणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः तत्रायुष्याणि

खनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्मणि केवलेनोप-
दिश्यन्ते” ।

“तानिन्द्रः सहस्रदृगमरगुखरोऽब्रवीत् स्नागतं
ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्मि भुवो-

ग्लानिरप्रभावत्वं वैखर्यं तैवर्ण्यं यान्यवासकृत-
ममुखमसुखानुबन्धं च । ग्राम्यो हि वानो मूल-

मशस्तानां तत्कृतं पुण्यकृद्भिरनुग्रहः प्रजाणां
सहस्रीरमरत्विभिः कालश्चायमायुर्वेदोपदेशस्य

ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानाञ्चानुग्रहार्थमायुर्वेद-
मग्निनो मह्यं प्रयच्छतां प्रजापतिरग्निर्ध्यां ।

प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामल्पमायुर्वेदस्याधि-
बलमसुखमसुखानुबन्धं अल्पत्वादल्पतपोदम-

नियमदानीध्वन्यवचयं मत्वा पुण्यतममायुः-
प्रकार्यकरं जरायाधिप्रशमनं ऊर्जस्कारममृतं

शिवं शरणमुदात्तं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हन्त्युप-
धारयितुं प्रकाशयितुश्च प्रजानुग्रहार्थमार्थं ब्रह्म

च मैत्रीं कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं
ब्राह्ममन्त्रं कर्मेति” । इति चरकः ॥

“तानुवाच भगवान् स्नागतं वः । सर्वत्र वा
मीमांसा अध्याप्याश्च भवन्तो वत्साः । इह

खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यव
प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं कृतवान् स्व-

यम्भूः । ततोऽप्यायुषस्तत्त्वमेध्वलश्चावलोक्य गराणां
भूयोऽप्युधा प्रणीतवान् ॥ तद्यथा ॥ शल्यं प्राणाकं

कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यसगदतन्त्रं
रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” ॥

“वत्स ! सुश्रुत ! इह खण्वायुर्वेदप्रयोजनं आ-
धुपदृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षयश्च ।

आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायु-
र्वेदः । तस्याङ्गवराद्यभागमप्रत्यक्षातमानोपमानै-

रविरुद्धमुपयमानमुपधारय । एतद्वाङ्गं प्रथमं
प्रागभिधातव्यमरोगादयश्चिरात्सनाथाच” ।

“तदिदं शान्धतं पुण्यं स्वर्गं यशस्यमायुष्यं वृत्ति-
करञ्चेति” ॥

आयु

“ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिष्ठाते तस्मा-
दन्तिनाविन्धामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेय-
मर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः” इति सुश्रुतः ।)

आयुर्वेदी, [न] त्रि, (आयुर्वेदी ज्ञातव्यत्वेन विद्यते
यस्य । आयुर्वेद + इति ।) आयुर्वेदज्ञः । चिकित्-
सकः । वैद्यः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टः ।

आयुर्योगः, पुं, (आयुर्गो जीवितकालस्य योगो
भवत्यस्मात् ।) औषधं । इति राजनिर्घण्टः ।

आयुष्मान्, [त्] त्रि, (आयुस् + मनुप् ।) चिरजीवी ।
दीर्घायुः । तत्पर्यायः । जैवालकः २ । इत्यमरः ।
(यथा मनुः, २ । १२५.३ । २६३ ।

“आयुष्मान् भव सौम्येति वाचो विप्रोऽभिवादाने” ।

“आयुष्मन्तं सुतं हते यशोनेष्टासमन्वितं” इति च ।)

आयुष्मान्, पुं, विष्णुमादिस्तत्रविंशतियोगान्तर्गत-
तृतीययोगः । तत्र जातफलं । “यस्यायुष्मान् जन्म-
काले धनुष्मान् याने यानं तस्य देशेषु कार्यं ।
कुर्वाद्भूतं श्रीङ्गं पुष्पवाद्यां दामैर्वास्त्रैरन्वितो
गर्वितश्च” । इति दीपिका ।

(“आयुष्मान् सत्त्ववान् साधो ब्रह्मदानात्मवानपि”
इति सुश्रुतः ।)

आयुष्यं, त्रि, (आयुष् + यच् ।) पथ्य । इति राज-
निर्घण्टः । आयुर्हितकारकं । (मनुः । ४।१०६ ।

“धनं यशस्यमायुष्यं स्वर्गं चातिथिपूजनं” ।
तत्रैव २ । ५१ ।

“आयुष्यं प्राञ्जल्यो मुञ्चि यशस्यं दक्षिणामुखम्” ।

“आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानाञ्चाविधारणं ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसनाञ्च वर्जनं” ।

इति सुश्रुतः ।

“आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या ब्रह्मशोधिनी” ।
इति हारीतः ।)

प्रायुष्यवृत्तं, स्त्री, (आयुष्यश्च तत्सूक्ष्मेति । कर्म-
धारयः ।) नान्दीआद्यादौ वसुधारासम्पत्तानान-
न्तरपाद्यो वैदिकमन्त्रविशेषः ।

सानागानां तन्मन्त्रो यथा,—

ॐ आयुर्विद्यायुर्विद्यं विन्धमायुरसिमहि । प्रजा-
न्वयुरधिनिषेद्धसै शतं जीवेम शरदो वयन्ते ।
पायुर्वे मे पवस्व वर्षसे मे पवस्व विदुः पृथिव्या
दिवो जनिष्या इष्टवन्त्वापोधः क्षरन्ती सोमो
होहाय ममायुषे मन ब्रह्मवर्चसाय यजमान-
स्यर्क्षा अमुष्य रात्र्याय । अमुष्य स्थाने यदर्थं रुद्रि-
क्तस्य मध्वन्तनाम प्रयोज्यं । इति रुद्रन्दनमट्टा-
चार्यकृतआष्टप्रयोगतत्त्वं ॥

यजुर्वेदां तन्मन्त्रो यथा,—

ॐ आयुषं वर्षसं रायप्पोषमौद्भिदं इदं हिरण्यं
वषष्ठ नेत्रायाविश्रतादुमां । न तद्रक्षाऽपि न
पिशपाक्षरान्ते वेदानामोशः प्रथमजऽहोवत् ।
यो विमर्त्तिं दाक्षायण्यऽहिरण्यऽसहदेवैषु
कण्ठे दीर्घमायुः समनुष्ये कण्ठे दीर्घमायुः ।
यदा ब्रह्मादायकाऽहिरण्यऽशतानीकाय
समगस्यमाणाः । तदा आवधामि शतसारदया
युष्माक्षरदृष्टिर्यथाच” । इति तन्मृतयजुर्वेदीय-
आष्टप्रयोगतत्त्वं ।

आर

आयुस्कः, त्रि, (आयुस् + कृ + क ।) परमायुः-
नकः । (आयुर्द्विजनकः ।

“सहस्रमलकसुक्तिभिर्दधिसरेख तैलेन वा
गुडेन पयसा घृतेन यदशक्तुमिवा सह ।
तिलेन सहस्राक्षिकेय पलनेन सूपेन वा
वपुस्करमयस्करं परमनेध्यमायुस्करं” ।
इति वामनः ।)

आयोगः, पुं, (आङ् + युज् + घञ् ।) गन्धमाल्यो-
पहारः । व्यापारः । रोधः । इति हेमचन्द्रः ।

(यथा रामायणे,—

“सरलैः कर्णिकारैश्च किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ।
स देशो भमरायोगः प्रदीप्त इव लक्ष्यते” ।)

आयोगवः, पुं, (अयोगव एव स्वार्थे अण् ।) शूद्रा-
द्वैष्यायां जातो जातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

तस्य कर्म कायलक्षणं । (यथा मनुः १०।१२,
१० । १६ ।

“शूद्रादायोगवः क्षत्ता चरुलक्षणाधमो नृणां ।

वैश्यराजान्यविप्राम् जायन्ते वर्णवद्गुराः” ।

“आयोगवोऽयं क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
प्रातिलोन्नेन जायन्ते शूद्रादपस्तदान्धयः” ।)

आयोजनं, स्त्री, (आङ् + युज् + ल्युट् ।) उद्योगः ।
आहरणं । द्रव्यासादनं । यथा,—

“कुत्रचित् तण्डुलाः सन्ति क्ष च स्थाली क्ष चैन्मनं ।
तेषामायोजनं कुर्वन् मुखः कर्त्तामिधीयते” ।

इति गोपीचन्द्रवृत्तकारिका ॥

आयोधनं, स्त्री, (आङ् + युध् + ल्युट् ।) युद्धं । वधः ।
इति मेदिनी । (रघुवंशे. ६।४२ ।

“आयोधने हृष्यगतिं सहाय-
मवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रि” ।

भट्टिः, “आयोधने स्यायुक्तमस्त्रजातम्” ।

रघुः, ५ । ७१ । “आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर !
याति)

आरं, स्त्री, (आङ् + अ + नावे घञ् ।) मुखावसं ।
मुखलोहं । इति राजनिर्घण्टः । पित्तलं । इत्य-
मरटीका । कोणः । प्रान्तभागः । इत्यानन्दलह-
रीटीका । (चक्राङ्गकाष्ठभेदः । यथा महाभारते.

“आरान्तरैनावपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह” ।

“यत्किञ्चिद्विशतारण्यं वेदार्थं स परः कविः” ।)

आरः, पुं, (आङ् + अ + कर्त्तरि संज्ञायां घञ् ।)
मङ्गलग्रहः । शनिः । पित्तलं । इति हेमचन्द्रः ।

रक्तभेदः । तत्पर्यायः । मधुरान्नफलः २ । इति
रत्नमाला । रेषल इति ख्यातः ।

आरकूटः, पुं स्त्री, (आरं कूटयति स्तूपीकरोति
पचाद्यच् ।) पित्तलं । इत्यमरः । (यथा नैषधे ।

“यकाक्षने काञ्चननायिकाङ्गो किमारकूटामर-
लेन न श्रियः” ।)

आरक्षं, त्रि, (आरक्षतीति । आङ् + रक्ष् + ध्यच् ।)
रक्षायुक्तं । इति शब्दरत्नावली । रक्षणीयं । इति
विश्वः ।

आरक्षः, पुं, (आङ् + रक्ष् + घञ् ।) गणकुलसन्निः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

आरगवधः, पुं, (आ + रगे शङ्गायां क्तिप् । आरगं

आर

रोगशङ्कामपि हन्ति अथ वधदेशश्च ।) रुद्ध-
विशेषः । सोढासु सोढानि इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । राजरुद्धः २ सम्पाकः ३ चतुरङ्गुलः ४

आरवतः ५ आधिपतः ६ द्रव्यमात्रः ७ सुव-
र्तकः ८ । इत्यमरः । सन्यासः ९ रोचनः १० दीर्घ-

फलः ११ नृपद्वयः १२ हिमपुष्पः १३ राजतरुः १४
कण्डुपुष्पः १५ ज्वरान्तकः १६ चतुर्गुणः १७ स्वर्ण-

पुष्पः १८ स्वर्गदुः १९ कुल्लुहलः २० कर्ण-
मरयकः २१ महाराजद्वयः २२ कर्णिकारः २३

स्वर्गाङ्गः २४ । इति राजनिर्घण्टः । प्रग्रहः २५ ।
इति रत्नमाला । अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वं ।

शीतलत्वं । शूलज्वरकण्डुकुलमेहकाष्ठविष्टम्भना-
शित्व । इति राजनिर्घण्टः । अपि च । ज्वर-

हृद्रोगवातरक्तोदावर्तारोगे अतिशयपयत्वं । मृदु-
त्व । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वं । शुक्रकारित्वं ।

वातपित्तहारित्व । इति राजवल्लभः । आमल-
ताश्च इति हिन्दीमाषा ।

“आरगवधो राजरुद्धः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।
आरवतथाधिपतः द्रव्यमात्रसुवर्तकः ।

कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्गाङ्गः स्वर्णपुष्पकः ।
आरगवधो गुरुः स्वादुः शीतलः खंसनोत्तमः ।

ज्वरहृद्रोगपित्तखवातोदावर्तशूलसुवृ ।
तत्फलं खंसनं रुच्यं कुल्लुपित्तापहं ।

ज्वरे तु सततं प्रथं कोष्ठरुद्धिकारं परं” ।
इति भावप्रकाशः ।

(यवहारो यथा,—
“बाले रुद्धे कृते क्षीणे सुकुमारं च मानवे ।

योऽन्योन्यहन्तमायित्वादिशेषाश्चतुरङ्गुलः” । * ।
ग्रहणप्रणाली यथा * ।

“फलकाले फलन्तस्य ग्राह्यं परिहृतश्च यत् ।
तेषां गुणवतां भारं क्षित्तासु निधापयेत् ।

समरात्रात् सनुद्भूय शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मल्लानमुद्भूय शुचौ भाण्डे निधापयेत्” । * ।

संयोगविशेषे गद्या यथा * ।
“द्राक्षारसयुतो देवो दाक्षोदावर्त्तपीडिते ।

चतुर्वर्षमुखं बाले यावद्वादशवार्षिके । * ।
चतुरङ्गुलमञ्जुस्तु प्रहृतं वायवाङ्गलिं ।

सुरामखेन संयुक्तमथवा कोकसीधुना ।
दधिमखेन वा दुह्नं रसेनामलकस्य वा ।

क्षत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरक्रेय वा” ।
इति चरकः ।)

आरट्टः, पुं, (आङ् + रट् + टच् ।) देशविशेषः ।
त्रिकाण्डशेषे क्षत्रियवर्गो आरट्टशब्ददर्शनात् ।

तत्र आरट्टजोऽपि पाठः । (यथा भारते,—
“पञ्चनद्यो बहन्त्येता यत्र पीलवनान्युत ।

शतद्रुक्ष विपाशा च तृतीयैरावती तथा ।
चन्द्रमागा वितन्ता च विन्दुमृष्टा वधिरिरीः ।

आरट्टा नाम ते देशा गृध्रधरा न तान् ब्रजेत्” ।
“यच्च नद्यो बहन्त्येता यत्र दिःख्यं यज्यतात् ।

आरट्टा नाम वाहीका न तेऽप्यो ह्यष्ट वसेत्” ।)

आरट्टजः, पुं, (आरट्टदेशे जायते आरट्ट + जन +
ङः ।) आरट्टदेशोद्भवोदकः । इति जटाधरः ।

त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ च ॥ (आरट्टदेशोत्पत्ते,
त्रि । यथा महाभारते,—

“क्षीधोः पानं गुरुतत्प्रावमर्दो
भूयहत्या परविष्तापहारः ।
येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्म-
आरट्टजान् पचनदानं धिगस्तु” ॥)

आरणिः, पुं, (आङ् + ऋ + षणिच् ।) आवर्त्तः ।
तत्पर्यायः । कुण्डलकः २ । इति आरावली ॥
पाकमारा जल इत्यादि भाषा ॥

आरण्यपशुः, पुं, (आरण्ये भवः । आरण्य + षण् + स
आसौ पशुश्चेति कर्मधारयः ।) आरण्यजातपशुः ।
स च समधा यथा । महिषः १ वानरः २ ऋक्षः
३ खरीकृपः ४ रुक् ५ एवतः ६ भृगः ७ । इति
तिथ्यादितत्त्वे पैठीगसिः ॥

आरण्यमुद्रा, स्त्री, (आरण्यमुद्रस्येवाकारः पर्ये यस्याः ।
ततः स्तार्ये षण् ।) मुद्रपर्यो । मुद्रानो इति
भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आरण्यराशिः, पुं, (आरण्ये भवः आरण्यः अत्र सिंह
एव स एव राशिः ।) सिंहराशिः । मकरप्रथ-
मार्धः । मीनमेघवराप्रथः । इति दीपिका ॥

आरतिः, स्त्री, (आङ् + रम् + क्तिन् ।) विरतिः । नि-
वृत्तिः । इत्यमरः ॥ (उपरमः, नीराजनम् ।)

आरनानं, स्त्री, (आर्च्छति आङ् + ऋ + अच् आरः ।
गण गन्धे लज्जतीति शः नातः । आरः नातो
गन्धो यस्य ।) काञ्जिकं । इति हेमचन्द्रः ॥

“आरगालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निक्षुषीकृतैः ।
पक्षैर्वा सन्निक्षुषन्तु सौवीरसदृशं गुणैः” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

“पाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा कल्केल्लैर् विपाचयेत् ।
यङ्गुलेनारनालेन दाह्यशीतञ्चरायह” ॥ • ॥

पाद्यादितैः ॥ • ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयहः ॥

आरगालकं, स्त्री, (आरगालम् एव स्तार्ये कः ।)
काञ्जिकं । इत्यमरः ॥ काञ्जि इति भाषा ।

आरब्धं, त्रि, (आङ् + रम् + क्तः ।) कृतारम्भं । आरम्भे
हो । यथा,—

“आरब्धं मणमासात् प्राक् यत् कर्म न समापितं ।
आगते मणमासेऽपि तत् समाप्यं न संशयः” ॥
इति मणमासतत्त्वं ॥ • ॥ आरब्धकर्मण्यशौचा-
भावो यथा,—

“प्रतयश्च विवाहेषु आङ्गे होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे सूतकां न स्यादनारब्धे तु सूतकं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

आरम्भः, पुं, (आङ् + रभि + षण् ।) प्रथमकृतिः ।
तत्पर्यायः । प्रक्रमः १ उपक्रमः २ अभादानं ३
उद्गातः ४ आरम्भः ५ । इत्यमरः ॥ अभादानादि-
ष्यमारम्भमात्रे । प्रक्रमादिषु आरम्भमात्रे
इत्येके । केचित्तु प्रक्रमादिषु प्रथमारम्भे ॥

अभादानादिषु आरम्भमात्रे । इति वज्रभिरुक्त-
मपि न साधयतः प्रथमकृतिरेव आरम्भः तत्पूर्व-
इयं आरम्भे शेषत्रयं आरब्धे इत्याहुः । इति
भरतः ॥ त्वगाः उद्यमः । वधः । दर्पः । इति मेदिनी ॥

प्रस्तावना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आचक्रतिः ।

यथा,—

“मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ।
मनेत्तेऽप्ये चान्द्रमासाश्चैवाद्या दादश सृताः” ॥-
आरम्भप्रथमक्षणे आद्यकृत्वाद्यसमये । इति गण-
सामतत्त्वम् ॥ पारिभाषिकारम्भो यथा,—

“आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ आङ्गे पाकपरिष्कृया” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा मेघदूते । ३७ ।—
“हृत्वारम्भे हर पशुपतेराङ्गनागाजिनेच्छाम्” ।
साहित्यदर्पणे । प्रमथपरिच्छेदे ।

“अथारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिक्षितपरिचमाति-
कामः” । रघुवंशे । १।१५ ।

“आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः” ॥)
आरवः, पुं, (आङ् + र + अच् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥

(यथा रामायणे । “वानराश्चक्रारवः” ।)
आरवी, स्त्री, आरवनामकस्त्रेच्छदेशीयभाषा । यथा,
“ज्येष्ठास्त्रेष्वा मघा पूर्वा रेवती भरणीद्वये” ।

विशाखाङ्गैर्निराषाढशतमे पापवासरे ।
जमे स्थिरे सचक्रे च पारसीमारवीं पठेत्” ॥
इति गणपतिसुहृत्तः ॥

आरा, स्त्री, (आङ् + ऋ + अच् + टाप् ।) चर्म-
भेदकाक्षं । तत्पर्यायः । चर्मप्रमेदिका २ । इत्य-
मरः ॥

“उद्यन्वारामयकायोलितस्य” । इति माघः ।)
आरायं, स्त्री, (आरायाः अयं वल्लीतत् ।) अर्द्धचन्द्रा-
द्यस्त्रमुखं ।

“अर्द्धचन्द्रखुरप्रादिधारायं मुखमुच्यते” ॥
“आरायन्तु मुखन्तेषां पुष्पयन्त्रादिभेदतः” ॥ इति
हृन्नायुधः ॥

आरात्, व्य, (आ राति । रा दाने बाहुलकादाति-
प्रत्ययः ।) दूरं । निकटः । इत्यमरः ॥

(यथा, उत्तरचरिते ।
“मेघमालेव यथाधारादपि विभायते” । इति
“तमर्थमारादभिवर्त्तमानम्” । इति रघौ २।१० ।

आरातिः, पुं, (आङ् + रा + क्तिन् ।) आरातिः ।
शत्रुः । इति भरतः हिरूपकोपख ॥

आरात्रिकं, स्त्री, (आङ् + रात्रि + कन् ।) नीराजन-
निमित्तदोषः । नीराजना । नीराजनपात्रश्च ।
आरति इति भाषा । तथाच हरिभक्तिविलासे ।

“ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुण्याञ्जलित्रयं ।
महानीराजनं कुर्यात् महावायजयस्त्रेण ॥
प्रज्वालयत्तदर्थं कर्पूरेण हृतेन वा ।
आरात्रिकं शुभे पात्रे नियमानेकवर्त्तिकं” ॥
अन्यथा ।

“आदौ चतुष्पादतले च विष्णो-
र्दौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकं ।
सर्वेषु चाङ्गेषु सप्तवारा-
नारात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्यात्” ॥

आराधनं, स्त्री, (आङ् + राध् + ल्यट् ।) साधनं ।
प्राप्तिः । तोषणं । इत्यमरः ॥ पचनं । इति मे-
दिनी ॥ (यथा तैगय्यगतके टण्णादृषणे ५ ।

“मन्वाराधनतत्परेण मनसा नीताः शशने निष्ठाः” ।

उत्तरचरिते । प्रथमाङ्के ।
“खेचं दयाच्च सौख्यच्च यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकानां मुच्यते नास्ति मे यथा” ॥
कुमारसम्भवे १ । ५६ ।

“आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयतां तनूजाम्” ॥)
आराधना, स्त्री, (आङ् + राध् + णिच् + युच् +
स्त्रीत्वात् टाप् ।) साधना । तत्पर्यायः । सेवा २
भक्तिः ३ परिचर्या ४ प्रसादानं ५ सुश्रूषा ६
उपातिः ७ वरिवस्थाः ८ परिधिः ९ उपचारः
१० । इति हेमचन्द्रः ॥

आरामः, पुं, (आरम्यतेऽच, आङ् + रम् + आधारे
घञ् ।) उपवनं । इत्यमरः ॥ वागान् इति भाषा ।
(यथा, मनुः,— ८ । २६२ । ८ । २६४ ।
“क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च” ।
“गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीयथा हरन्” ॥)
आरामशीतला, स्त्री, (आरामत्वात् शीतला खिग्रा ।)
सुगन्धिपत्रिविशेषः । वन्यार्थादिवर्गे लिखिता ।
तत्पर्यायः । आनन्दी २ शीतला ३ सुगन्धिनी ४
रामा ५ महानन्दा ६ गन्धाक्षा ७ रामशीतला
८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वं । शीतलत्वं । पित्त-
हारित्वं । दाह्यशोथप्रशमनत्वं । विस्कोटत्रणरौप-
णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यके ।
“आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी” ॥)
आरालिका, त्रि, (आरालं कुटिलं चरति इति ठक् ।)
सूपकारः । पाचकः । इत्यमरः ॥

आरावः, पुं, (आङ् + र + अच् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥
(यथा महाभारते ।
“आरावं मादवर्गस्य भृगुणां क्षत्रियैर्वधे” ।
“आरावः सुमहान्वासीत्” ।)

आरुः, पुं, (ऋ + उण् ।) वृक्षभेदः । कर्कटः । शूकरः ।
इति मेदिनी ॥

आरुः, पुं, (ऋ + क्तुति अयते वा । ऋ + ऊ + णिच् ।)
पिङ्गलवर्णः । तद्वृत्ते त्रि । इत्यादिकोषः ॥

आरुक्, स्त्री, (आरु + कन् ।) हिमाचने प्रविष्टौ-
वधीविशेषः । आङ् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वीरसेनं २ वीरं ३ वीरारुक् ४ । तत्पत्रपुष्पादि-
भेदतः चतुर्जातिः । तेषां गुणाः । मधुरत्वं । हि-
मत्वं । अर्शः प्रमेहगुल्माश्चदोषनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरके ॥
“अर्शं परुषकं द्राक्षा वदर्याण्डाण्डकाणि च” ॥)
आरुङ्, त्रि, (आङ् + रुङ् + कर्त्तरि क्तः ।) कृता-
रोहणः । वृक्षादिर उपर चढ़ा व्यक्ति इति
भाषा । यथा,—
“राम रामेति रामेति कूजन्तं मधुराक्षरं ।
आरुङ्कविताशृण्वं वन्दे वाञ्छीकिकीकिक” ॥
इति रामायणपाठस्य पूर्वपाठ्यश्लोकः ॥
(यथा स्मृतिः ।
“आरुङ्गे नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रचवते हुनः ।
प्रायश्चित्तं न पर्यामि येन शुध्येत् स आरुङ्गा” ॥
गीता ।
“योगारुङ्गस्य तस्यैव प्रमः कारणमुच्यते” ॥)

आरो

आरेवतं, स्त्री, (आरेवयति निस्तारयति मलं सार-
कत्वात् । रेव अवगतौ । णिच् + विच् । अतति ।
अत + अच् । तत आरेव चासौ अतयेति ।)
पारावतवृक्षफलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
("मूलकं सुष्कमाष्वं वर्षाभूः पञ्चमूलकं ।
आरेवतमण्डपांशु पक्ता तेन घृतं पचेत्" ॥
इति सुश्रुतः तैद्यकचक्रपाणिसंग्रहश्च ॥)
आरेवतः, पुं, (आरेवयति रेचयति मलं सारकत्वात्
आङ् + रेव् + णिच् + विच् + अतच् ।) आरग्वध-
वृक्षः । इत्यमरः ॥
आरोग्यं, स्त्री, (आरोगस्य भावः । व्यञ् ।) आर्यभावः ।
तत्पर्यायः । अनामयं २ । इत्यमरः ॥ पाठवं ३
साधनं ४ वार्त्तं ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("आ-
रोग्यं तत् सुखावष्टं" । इति शाङ्गधरः ॥
"धर्म्मार्थकाममोक्षायामारोग्यं मूलमुत्तमम्" ।
"सुखवर्धकमारोग्यम्,"
"विदाध्ययनशब्दाश्च सुखे वायुः प्रदक्षिणः ।
पथि वेक्षप्रवेष्टे तु विद्यादारोग्यलक्षणम्" ॥
इति चरकः ॥
"सुखमार्थं समासेन सदुत्तस्यैतदीरितं ।
आरोग्यमायुरर्थो वा नासद्भिः प्राप्यते नृभिः" ॥
इति सुश्रुतः ॥)
आरोग्यशास्त्रा, स्त्री, (आरोग्यार्था शास्त्रा । मध्यपद-
सोपिकर्मधारयः ।) आरोग्यदानवृद्धं । चिकित्-
साशयः । यथा,—
"धर्म्मार्थकाममोक्षायामारोग्यं साधनं यतः ।
अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदः ॥
आरोग्यशास्त्रं कुर्वीत मद्यैवधपरिच्छेदां ।
विदग्धवैद्यसंयुक्तां वङ्गनरससंयुतां ॥
वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौयधपराक्रमः
ओषधीमलतत्त्वज्ञः समुद्ररजकाणवित् ॥
बलवीर्यविपाकज्ञः शालिमांसौषधीगणैः ।
त्यागिवद्देशिनां तद्वदनुकूलः प्रियंवदः" ॥
इति वैद्यकं ॥
आरोपः, पुं, (आङ् + रङ् + णिच् + घञ् ।) मिथ्या-
घ्नानं । यथा । "असर्पभूते रज्जौ सर्पारोपवत्
बलुन्यवत्सारोपः अथारोपः" । इति वेदान्त-
सारः ॥ मिथ्याविकारणं । यथा । "असृष्टा तु
दोषारोपो गुणोऽपि" । इत्यमरः ॥
(यथा साहित्यदर्पणे । १०म परिच्छेदे ।
"आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा" ।
"रूपितं रोपितारोपो विषये निरपङ्गवे" ॥
"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्" ॥)
आरोपणं, स्त्री, (आङ् + रङ् + णिच् + ल्युट् ।) न्यासः । संस्थापनं । (शस्त्रादीनां रोपणं । शर-
सगदौ व्यादीनां संयोजनं, उद्गमनं, समुत्थापनं,
यथा साहित्यदर्पणे । १०म परिच्छेदे ।
"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्"
रामायणे । आदिकाण्डे ।
"यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने" ॥)
आरोपितं, त्रि, (आङ् + रङ् + णिच् + क्तः ।) छाता-
रोपणं । निश्चितं । न्यातं । इति हलायधः ॥

आरुः

कल्पितं ॥ (यथा कुमारसम्भवे ३ । ३५ ।
"तं देशमारोपितपुष्पचापे" । काव्यप्रकाशे ।
"समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा" ॥)
आरोहः, पुं, (आङ् + रङ् + घञ् ।) देव्यं वरस्त्रि-
याः श्रोत्रिः । इत्यमरः ॥ (यथा माघे "आरोहै-
र्निविडहृन्नितम्बवन्मैः" ॥) अरोहः । आरो-
हणं । गजारोहः । समुद्भयः । इति मेदिनी ॥
("आरोहमिव रत्नानां प्रतिष्ठानमिव त्रियः" ।
इति रामायणे ।) परिमाणविशेषः । नितम्बः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (आरोहति यः । आङ् + रङ्
+ अच् । निघादी । यथा, हरिवंशे,—
"अन्वाच पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दृश" ॥)
आरोहकः, त्रि, (आङ् + रङ् + घञ् ।) आरोहण-
कर्त्ता ॥
आरोहणं, स्त्री, (आरुह्यतेऽनेन । आङ् + रङ् +
ल्युट् ।) सोपानं । सिद्धि इति भाषा । (भावे
ल्युट् ।) समारोहः । नोचादृङ्गमनमिति यावत् ।
(यथा कुमारसम्भवे १ । ३६ ।
"आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्" ॥)
प्ररोहणं । अङ्गुरादिजननमिति यावत् । इति
मेदिनी ॥
आर्किः, पुं, (अर्कस्यापत्य । अर्क + इञ् ।) अर्कपुच्छः ।
शमैश्वरः । इति ज्योतिःशास्त्रं ॥ (नैवस्तमनुः,
स्योवः, कर्णश्च ।)
आर्गणः, पुं स्त्री, (अर्गण एव स्वार्थेऽप्य् ।) अर्गणः ।
इति हिरूपकोषः ॥ खिल इति भाषा ।
आर्गवधः, पुं, आरग्वधवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("आरग्वधशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः" ॥)
आर्घा, स्त्री, (आङ् + अर्घ् + अच् ।) पीता दीर्घतुण्डा
षट्पदसन्निभा मत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
आर्घ्यं, स्त्री, (आर्घया मत्तिकाया विहितम् । आर्घा
+ यत् ।) आर्घानाममत्तिकात्यन्त्रमधु । तस्य
गुणाः । अतिशयघट्टिहृत्कारित्वं । कफपित्ताह-
दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—
"मधूकट्टानिर्गर्भां जरत्ताल्वात्रमोद्भवाः ।
खवन्त्यर्घ्यं तदारुणां त्वेतकं मालवे पुनः ॥
तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मत्तिकाः षट्पदोपमाः ।
आर्घास्तास्तु वृक्षतं यत् तदार्घ्यमित्यपरे जगुः" ॥
यथा सुश्रुते,—
"आर्घ्यं मन्वतिचक्षुर्ध्वं कफपित्तहरं परं ।
कपायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातहृत्" ॥
इदं हि अष्टविधमधुजातिमध्ये परिगणितम् ।
"पौत्तिकं आमरं चौरं माक्षिकं छात्रमेव च ।
आर्घ्यमौद्दालिकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः" ॥)
आर्त्तं, त्रि, (आङ् + ऋ + क्तः ।) योद्धितः । असुखः ।
यथा,—
"आर्त्तानां मार्गमागानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।
ज्ञानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषु तदोषमागिनः" ॥
इति प्रायश्चित्तवचनं । (दुःखितः, कातरः, शोका-
भिभूतः, उद्देजितः, विरक्तः, अपहतः, उत्पी-
डितः । यथा शाकुन्तले, प्रथमाद्वे ।

आर्त्तः

"आर्त्तवासाय वः शस्त्रं न प्रहसुमनागमि" ।
"द्वेष्टोऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथोपधमम्" ।
इति रघौ । १ । २८ । (तथा च परके ॥
"नाद्विनावात्तं मेघनेनोपपादयेतां" । इति ॥
आर्त्तगणः, पुं, (आर्त्त इव गणति पचाद्यच् ।) नील-
भिरुष्टौ । तत्पर्यायः । बाणः २ बाणा ३ दासी ४
अर्त्तगणः ५ । इत्यमरस्तटीका च ॥
("दासे आर्त्तगणश्च सः" । इति भावप्रकाशः ॥)
आर्त्तवं, स्त्री, (अतुरस्य प्राप्तः, अण् यद्वा अतुरेव ।
प्रघादिभ्यश्चेत्यण् ।) स्त्रीरजः । इत्यमरः ॥ पुष्य ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः, ३ । ४८ ।
"तस्मात् युग्मास पुत्तार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियं" ।
"नापगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्थने" ॥
अथार्त्तवस्य खरूपमाह ।
स्त्रीणां रज एव मासेनार्त्तवं भवतीत्युक्ता पुन-
राह सुश्रुत एव ।
"मासेनोपचितं काले घमनीभ्यस्तदार्त्तवं ।
ईर्ष्यादिवर्णकण्डाव वायुर्योनिसुखं नयेत्" ॥
गर्मरजस्योग्रस्यार्त्तवस्य लक्षणमाह ।
"शशाङ्कप्रतिमं यच्च यदा कात्तारसोपमं ।
तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरञ्जयेत्" ॥
आर्त्तवस्य वर्णद्वयाभिधानं । वातादिप्रकृतिभेदेन
वर्णभेदात् । यदासो न विरञ्जयेत् । यदासो कर्म
प्रक्षालितं तदावस्यजति न तु विद्यतस्तं कुर्यात्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
"मासात्रिपिच्छदाहार्त्तं पश्चरात्रातुषन्धि च ।
नैवातिषष्ठ्यात्यल्पमार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥
गुह्यापणसवर्णश्च पद्मालक्तकसन्निभं ।
इन्द्रगोपकसङ्गाशमार्त्तवं शुद्धमेव तत्" ॥
इति चरकः,—
"शशाङ्कप्रतिमं यत्तु यदा कात्तारसोपमं ।
तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरञ्जयेत् ॥
विधिसुत्तरवस्यन्तं कुर्यादार्त्तवशुद्धये ॥
स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतस्र्यार्त्तवादियु ।
कुर्यात् कल्कान् पिचूचापि पथ्यान्याधमनानि च ।
ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठां भूयस्यं हृत्तकाणि च ।
दुर्गन्धे पृथसङ्गाशे मज्जतुल्ये तथार्त्तवे ॥
पिबेद्भक्ष्यः क्षायश्चन्दनक्षायमेव च" ॥
"पार्त्तवं शोणितनवाभेयमश्रीषोमीयत्वाद्भक्ष्यं
पाक्ष्मीतिक्ष्णापरजीवरक्तमाङ्गराचाख्याः" ॥
"एवं मासेन रजः सुक्ष्मीभवति स्त्रीणां पार्त्तव-
मिति" ॥ इति सुश्रुतः ॥)
आर्त्तवः त्रि, (अतुः प्राप्तोऽस्य । अण् ।) अतुःपुच्छः ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ यथा रामायणे,—
"आर्त्तवान्युपसृज्जाना पुष्याणि च कृष्णाणि च"
रघौ ८ । ३६ ।
"अभिभूय विभूतिमार्त्तवो
मधुगन्वातिशयेन वीरुधाम्" ॥)
पार्त्तवी, स्त्री, वाजिनी । घोटकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पार्त्तिः, स्त्री, (आङ् + ऋ + क्तिन् ।) पीडा । धनु-
ज्योतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रोगः । इति

आर्द्र

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मेघदूते, पूर्वमेघे । ५४ ।

“आपन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्यगे लुप्तमानाम्” ।
सुश्रुते,—

“दाहातिसारपित्ताहृष्टमूर्च्छामद्यविमर्शितम्” ।

आर्द्रं, त्रि, (अर्ध + रक् दीर्घश्च ।) सजलवस्तु । भिजा इति भाषा । तत्पर्यायः । आर्द्रं २ क्षिप्तं ३ क्षि-
मितं ४ तिमितं ५ समुद्रं ६ उत्तं ७ । इत्यमरः ॥
(तस्य दिविधं यदुक्तं,—

“आर्द्रं त्रयं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।

यदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ॥

वास्तूनां धारयणं प्राकं निर्गुणैरगुणमार्धवत् ।

घुस्तूरायमिदं सर्वमार्द्रं सरसमुच्यते ॥

वटान्यस्यकरीराद्यमार्द्रद्रव्यं तु नीरसं ।

यदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ।

प्रातसा वयसीहृष्टसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।

दुग्धिकाकक्षीरिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्तिताः” ॥

यथा रघुवंशे, “आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूता” ।

मेघदूते उत्तरमेघे २५ ।

“तन्नीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चित्” ॥

आर्द्रकं, स्त्री, (अर्धयति कर्षं आर्द्रं । ततः कन् । यद्वा

आर्द्रयति जिह्वायां । कन् ।) कटुमूलविशेषः । आर्द्रा

इति भाषा । तत्पर्यायः । शृङ्गवेरं २ इत्यमरः ॥

कटुभद्रं ३ कटुलटं ४ । इति केचित् ॥ गुल्ममूलं ५

मूलजं ६ पन्दरं ७ वरं ८ महीज ९ सैकतेयं १०

खनूपजं ११ अपाकशकं १२ चान्द्राख्यं १३ राज-

प्लवं १४ सुशककं १५ शार्ङ्गं १६ आर्द्रशकं १७

सप्लवं १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।

फणवातविनयनानाष्टमूलपित्तनाशित्वं । हृद्यत्वं ।

उष्णमुष्णकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपिच ।

उष्णत्वं । कटुत्वं । विपाके शीतलत्वं । लघुत्वं ।

अग्निदीपनत्वं । श्लेष्मण्यकण्ठामयनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ शवणार्द्रकगुणाः । भोजनारो-

पण्यत्वं । जिह्वाकण्ठविशोधनत्वं । अग्निमन्दो-

पनत्वं । प्रचलत्वं,—

“वातपित्तकषेमाणां शरीरवनधारिणां ।

एक एव निघ्नतास्त्रि शवणार्द्रककेशरी” ॥

इति द्रव्यगुणः,—

“आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् कटुभद्रं तथाद्रिका ।

आर्द्रिका मेदिनी गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी तथा ।

कटुता मधुरा पाके रूक्षवातरूपापहृता ।

ये गुणाः क्षयिताः शुण्डास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः ॥

भोजनारो सदा पथं शवणार्द्रकमन्त्रणं ।

अग्निमन्दोपनं कथं जिह्वाकण्ठविशोधनं ।

शुष्के पादपुण्ड्रये लक्ष्णे रक्तपित्ते त्रयो ज्वरे ।

शरिरे निदाघशरिरेर्निव पृणितमार्द्रकं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तदार्द्रकमेतत्, इति वामटः ॥

“राचनं दीपनं दृष्यमार्द्रकं विश्वमेघजं ।

दातव्येणविवन्धेयं रक्तस्तस्योपदिश्यते” ॥

इति चरकः ॥

“रूपमिति चरकं स्वयं विनयनानाष्टमूलवत् ।

कटुत्वं रोषणं स्वयं दृष्यसंसारकं स्मृतम्” ॥

आर्थः

इति सुश्रुतः ॥

पार्द्रपटी, [न] पुं, (आर्द्रपट + इनि ।) आर्द्ररक्तवस्त्रा-
वृत्तकृत्यकशत्रुनाशफलकामिचारकर्मविशेषः ।

यथा । “आथार्द्रपटी । प्रणवे हृदयं भगवति आ-

मुण्डे रक्तवाससे अप्रतिहृतरूपपराक्रमे अमुके-

वधाय विचेतसे वज्रिवल्लभा । आर्द्ररक्तपटेनाटनः

समुद्रगामिनीनदीतटे ऊपरभूमौ वा दक्षिणा-

मुख ऊर्ध्वबाह्वर्ज्येत् यावत् पटः शुष्यति तावत्

प्राणाः शुष्यन्ति शत्रोः” । इति तन्त्रसारः ॥

आर्द्रपटविशिष्टे, चि ॥

आर्द्रमाषा, स्त्री, माषप्रणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

माषाणी इति भाषा ।

पार्द्रशकं, स्त्री, (आर्द्रं शकमस्य ।) आर्द्रकं । इति

राजनिर्घण्टः ॥

आर्द्रा, स्त्री, (आर्द्र + टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशति-

नक्षत्रान्तर्गतपञ्चनक्षत्रं । अस्य रूपं । पद्माक्षय-

ज्वलैकतारकामयं । अस्या अधिक्षात्री देवता

शिवः । इति कालिदासः ॥ मणितुल्यैकतारात्मकं ।

इति केचित् ॥ तत्र जातफलं ।

“लुधाधिको रुक्मशरीरकान्तिः

कलिप्रियः कोपयुतोऽविनीतः ।

प्रसूतिकाले च भवेत् किलार्द्रा

नचार्यचेताः शरणागतेऽपि” ।

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

पार्द्रालुब्धकः, पुं, (आर्द्रायां तन्नाम्ना प्रसिद्धनक्षत्रे

लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति हलायुधः ॥

आर्द्रिका, स्त्री, (आर्द्रक + टाप् ।) आर्द्रकं । इति

भावप्रकाशः ॥

(“आर्द्रिका तिलमधुरा मूत्रला न च पित्तघ्ना” ॥

इति वामटः ॥)

पार्थः, त्रि, (अर्चुं प्रकृतमाचरितुं योग्यः । अर्थ्यते

वा ॥ ऋ + ण्वत् ।) सत्कुलोद्भवः । इत्यमरः ।

पूज्यः । श्रेष्ठः । वृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

सङ्गतः । इत्यजयः ॥ (मान्यः, उदारचरितः, शा-

न्तचिन्तः । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।

“योऽहमर्थ्येण परवान् आत्रा ज्येष्ठेन भाविनि” ।

न्यायपथावलम्बी, प्रकृताचारशीलः, सततकर्तव्य-

कर्माशुलता । यदुक्तं,

“कर्तव्यमाधरन् काममकर्तव्यमनाधरन् ।

तिष्ठति प्राकृताचारे स तु पार्थ इति स्मृतः” ॥

धार्मिकः । धर्मशीलः । यथा, मनुः, १० । ७५७ ।

“पार्थरूपमिवानार्थं कर्मभिः खैर्विभावयेत्” ।

उचितः । यथा, रामायणे,—

“मार्गमायं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान्” ॥

नाथोक्तौ सम्मानसूचकमिदं नाम प्रायेण मान्य-

जनाज्ञाने व्यवह्रियते । यथा, सातित्यदर्पणे, पञ्च-

परिच्छेदे ।

“लेच्छा नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्थ्येति चेतरेः” ।

“वायौ नटीसूत्रधारावार्थ्यनाम्ना परस्परं” ॥

पार्थः, पुं, (अर्चुं सदाचरितुं योग्यः । ऋ + ण्वत् ।)

खामी । वृद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ सहवृत् । इत्यजयः ॥

(श्रेष्ठवर्णः । श्रेष्ठतरजातिः । यदुक्तं महाभारते ।

आर्थ्या

“लेच्छाश्चान्ये वज्रविधाः पूर्वं ये निहता रथे ।

आर्थ्याश्च पृथिवीपालाः” । इति । सनामख्यातः

सावर्णमनोः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।

“वरीयांश्चावरीयांश्च संमता इतिमान् वसुः ।

चरिण्यारथ्यां दृष्टुश्च राजः सुमतिरेव च ।

सावर्णस्य मनोः पुत्राः भविष्या दश भारतः” ॥

पार्थकं, स्त्री, पिण्डपात्रादिपिटकार्थं । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥

आर्थ्यकः, पुं, (आर्थ्य + कर्त्तृ कन् ।) पितामहः । मा-

तामहः । इति शब्दमाला ॥ (यथा रामायणे,—

“अथ ते कतिचिन्नायस्त्रुतस्यार्थकवैभक्तः” ।

“आर्थ्यकस्ते तु कुशली युधानिन्मातुलस्तव” ॥

महाभारते,—

“आर्थ्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्थ्यकेण च ।

तदा दौहित्रदौहित्रः परिवर्तितः सुपीडितम्” ।

पूज्यव्यक्तिमात्रम् । खनामख्यातो नागश्रेष्ठः,

यथा महाभारते,—

“आर्थ्यकस्त्रोयकश्चैव नागः कणशपोतकः” ॥)

पार्थका, स्त्री, (आर्थ्यक + टाप् । उदीचामात इति

पक्षे इत्याभावः ।) श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ॥

आर्थ्यपुत्रः, पुं, (आर्थ्यस्य पुत्रः । यस्तीतलुस्यः) भर्ता ।

खामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे,—

“आर्थ्यपुत्रः पिता माता भ्राता पुत्रस्तया सृष्टा ।

स्त्रानि पुण्यानि मुद्धानाः खं खं भाग्यमुपासते” ॥)

गुरुपुत्रः । मान्यस्य पुत्रः ।

आर्थ्यमिश्रः, त्रि, (आर्थ्यः श्रेष्ठो मिश्रश्च ।) गौरवितः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (माननीयः, पूज्यः । यथा

रामायणे, २ काण्डे ।

“समस्तमार्थमिश्राणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम्” ।

उत्तरचरिते, प्रस्तावनायां ।

“अथ खलु भगवतः कानप्रियनाथस्य यात्राया-

मार्थमिश्रान् विज्ञापयामि” ॥)

आर्थ्या, स्त्री, (ऋ + ण्वत् + स्त्रियां टाप् ।) पार्वती ।

इति त्रिकाण्डशेषः । हृन्दोविशेषः । तस्या लक्षणम् ।

“यस्याः पादे प्रथमे दादशमात्राः स्थितास्तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्था” ॥

इति श्रुतबोधः ॥ अपिच ।

“लक्ष्मैवत्तमगया गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठो जश्च न लघुर्वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्थायाः ॥

यष्टे द्वितीयात्परकेष्टे मुखलाघ सयतिपदनियमः ।

चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो जः” ॥

सा नवधा ।

“पण्या विपुला चपला सुखचपला जघनचपला च ।

गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्थ्यागीतिश्च नवधार्या” ॥

इति हृन्दोमध्वरी ॥ श्रेष्ठा स्त्री ॥

आर्थ्यावर्त्तः, पुं, (आर्थ्या आवर्त्तन्तेऽत्र । आर्थ्य +

आ + वृत् + आधारे घञ् ।) विन्ध्यहिमाचल-

योर्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । पुण्यभूमिः २ । इत्य-

मरः ॥ यथा,—

“आधमुद्रात्तु वै पूर्वोदासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तथोरेवान्तरं गिर्योराध्यावर्त्तं विदुर्मया” ॥

इति मानवे २ । २२ ॥ अपि च, अमरे ।—

आल

“आल्योवर्त्तः पुण्यभूमिर्नमोऽन्त्यदिमागयोः” ।
 आल्यिका, स्त्री, (आल्य + ल्यप् कन् + अत्, इत् ।)
 श्रेया स्त्री । इति वोपदेवः ।
 आल्यः, पुं, (अल्ये रिट् । अल्यि + ल्यप् ।) विवाह-
 विशेषः । यत्र वरात् गोदये गृहीता तेनैव सह
 कन्यादानं । यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “यश्चायतिजे देव आल्य आदाय गोयुगं ।
 यगुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च यट्” ।
 (यथा मनुः, ३ । २६ ।
 “एषं गोमियुनं दे वा वरादादाय धर्म्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदार्यो धर्म्मः स उच्यते” ।)
 अल्यिप्रणीते चि । (यथा मनुः १२।१०६ ।
 “आल्यं धर्म्मोपदेशश्च वेदशास्त्रविरोधिना ।
 धर्म्मोऽप्यनुसन्धते स धर्म्मो वेद नेतरः” ।
 आल्यमि, पुं, (अल्यमस्यापत्यम् । अल्यम + इत् ।)
 अल्यमपत्यः । स तु मरुतराजचक्रवर्त्ती । इति
 हेमचन्द्रः ।
 आल्यमी, स्त्री, (अल्यमस्य ल्यप् प्रिया । अल्यम +
 ल्यप् + लीप् ।) कपिकच्छद्वहः । इति राजनि-
 र्घणः ।
 (मध्यममार्गे नञ्चविशेषाणां संज्ञाविशेषः यथा,
 “तथा दे चापि फलगुण्यौ मघा चैवार्थमी मता” ।
 कपिकच्छद्वहस्येऽस्या गुणादयो आतयाः ।)
 आल्यभ्यः, पुं, (अल्यमस्य प्रकृतिः । अल्यम + अत् ।)
 ययुषोयुक्तव्ययः । तत्पर्यायः । ययुषायोग्यः २ ।
 इत्यमरः । ययुषे उभयुक्तं ययुषे इति भाषा ।
 आल्यतः, पुं, (अल्यन् जिह एव । अल्यत् + ल्यप् ।)
 जिहविशेषः । तत्पर्यायः । वादवादी २ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 आल्यं, स्त्री, (आल्यति भूययतीति । आ + अल्य् +
 ल्यप् ।) हरितार्ण । इत्यमरः । अल्ये चि । इति
 हेमचन्द्रः । (यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ।)
 (“हरितार्णं तालमालमालं श्रेष्ठमभूययम् ।
 पिङ्गकं रोमधरं तालकं पीतमित्यपि” ।)
 आल्यगर्हः, पुं, (अल्यगर्ह एव । आल्यं अल्य् ।) अल्यगर्हः ।
 कलसर्पः ।
 आल्यगर्हः, पुं, (आल्य + लवि + घञ् ।) अवलम्बः ।
 ज्ञाप्यः । (शरयं । गतिः । “इह हि यततां
 गत्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्” । इति शान्ति-
 श्रुतौ ३ । २ ।) अधोलम्बनम् । यथा, रामायणे,—
 “शोभते किञ्चिदात्मैः शालयः कनकप्रभाः” ।
 आल्यन्तः, स्त्री, (आल्य + लम्ब + ल्युट् ।) अवलम्बनं ।
 विभावविशेषः । यथा,—
 “आल्यन्तनोदीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्तुतौ ।
 आल्यन्तं रायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्” ।
 इति साहित्यदर्पणे इय परिच्छेदः ।
 आल्यम्, पुं, (आल्य + लम्ब + घञ् ।) मारणं ।
 बधः । इत्यमरः । (यथा स्तुतिः, “अल्यम्बं
 गजाजम्” ।) मेघदूते पूर्वमेघे । ४६ ।
 “आल्यमेघाः सुरमितयलम्बमज्ञं मानयिष्यन्” ।
 हेदगम् । कर्कदम् । मनुः ११ । १४४ ।
 “कृष्टजगामोयधीनां जातानां च स्वयं वने ।

आला

दयालम्बेऽनुगच्छेत् गां दिननेकं पयोव्रतः” ।
 आल्यः । आल्यङ्गणम् । यथा मनुः २ । १०६ ।
 “युतश्च जगवाद्दश्च परिवार्दं तयाऽल्यत्” ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षालम्बमुपघातं परस्य च” ।
 आल्यम्मा, स्त्री, (आल्य + लम्ब + ल्युट् ।) बध्ना ।
 घननीया । इति वोपदेवः ।
 आल्यः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन् । आ + ली + आधारे
 ल्यप् ।) गृहं । इत्यमरः । (यथा कुमारः १ । १ ।)
 “हिमालयो नाम गगाधिराजः” नैषधे, “तत्रा-
 मराजयमरालमरालकेरी” । रामायणे ३ काण्डे ।
 “न हि दुष्टाल्लगामार्था निवसन्त्यालये चिरं” ।
 लयपर्यन्ते, स्त्री । भागवते १ अध्याये ५ । “पिवत
 भागवतं रसमालयम्” ।
 आल्यवालं, स्त्री, (आ लम्बन्तात् जलस्य लवमालाति
 आ + लव + ला + क ।) तरुमूलसेचनार्थसंन्य-
 जलाधारः । चारुमादा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 आवालं २ आवापः ३ । इत्यमरः । (रघुवंशे
 १ । ५१ ।
 “विन्वासाय विहङ्गानामालवालाम्पायिनाम्” ।
 माघे । “विपुलालवालभ्रतवारिदर्पणः” ।)
 आल्यसः, त्रि, (अल्यस + ल्यप् ।) अल्यसः ।
 आल्यस्युक्तः । इति हिरण्यकोषः ।
 आल्यस्यं, स्त्री, (अल्यस + ल्यप् ।) अल्यस्य भावः ।
 अल्यसता । तत्पर्यायः । तन्ना २ कौसीद्यं ३ । इति
 हेमचन्द्रः । मन्दता ४ मान्यं ५ कार्यप्रहेयः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः । (यदुक्तं । “आल्यस्यं अमग-
 मांश्चिर्वां जम्भासितादिहृतं” इत्युक्तलक्षणो
 यमिचारिभावमेदः । सुश्रुते ।
 “सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखहेयलक्षणेन ।
 शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्म्मणालस्यमुच्यते” ।)
 आल्यस्यः, त्रि, (अल्यस एव । अल्यस + ल्यप् ।)
 अल्यस्युक्तः । तत्पर्यायः । मन्दः २ रुन्दपरिभृजः ३
 शीतकः ४ अल्यसः ५ अल्युक्तः ६ । इत्यमरः ।
 आल्यतः, स्त्री, (अल्यतमेव । अल्यत + ल्यप् ।)
 अल्यतः । अल्यतः ।
 आल्यतः, स्त्री, (आलीयतेऽत्र । आल्य + ली + ल्युट् ।
 विभाषा लीयतेरित्यात्तम् ।) गजबन्धनस्तम्भः ।
 इत्यमरः । गजबन्धनरज्जुः । इति नीलकण्ठः ।
 (रघुवंशे १ । ७१ ।
 “अरुन्तुदमिवालानमनिवांशस्य दन्तिनः” ।
 कादम्बरी । “इममदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुप-
 हसन्तमिवोरुदहद्वयेन” ।
 रघुवंशे ४ । ६६, ४ । ८२ ।
 “गजालानपरिनिहैरजोटेः सार्द्धमानताः” ।
 “तद्गजालानतां प्राप्तेः सह कालागुरुद्वैः” ।)
 बन्धनं । इति रायमुकुटः । रज्जुः । इति मेदिनी ।
 आल्यपः, पुं, (आल्य + लप् + घञ् ।) कथोपकथनं ।
 सम्भाषणं । तत्पर्यायः । आभाषणं २ । इत्यमरः ।
 (साहित्यदर्पणे, प्रथमपरिच्छेदः ।
 “आल्यतापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च” ।)
 आल्यप्यः, त्रि, (आल्य + लप् + कर्म्मणि ल्यप् ।)
 आल्यपयोग्यः । आल्यपयोग्यः ।

आलि

आलावर्त्तं, स्त्री, (आलमत्ययमावर्त्तते इति आल +
 आ + ल्व् + ल्यप् ।) वस्त्रनिर्मितव्ययनं । इति
 हेमचन्द्रः । कापडेर माखा इति भाषा ।
 आलावः, स्त्री, अलावः । इति शब्दरत्नावली । पाठ
 इति भाषा । (अलावुशब्देऽस्या विशेषो श्रेयः ।
 आलावः, स्त्री, अलावः । इति शब्दरत्नावली ।
 आलास्यः, पुं, (आलं पर्याप्तं आलं मुखं यस्य नः ।)
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ।
 आलिः, स्त्री, (आलयति भूययति । आ + अल्य भूयये ।
 उच्च इः ।) वयस्या । (यथा कुमारसम्भवे । ५।८२ ।
 (“निवार्यतामानि किमप्ययं वटुः ।
 पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः” ।)
 (आलति निवारयति जलं । अल वारणे । सर्वधा-
 तुषु इन् ।) सेतुः । (अल्यतेऽनया । अल्य + इन् ।)
 पंक्तिः । इति मेदिनी अमरश्च । सन्ततिः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 आलिः, पुं (आलति दृश्यते समर्थो भवति । आ +
 अल्य + लङ् ।) अल्यः । अल्यः । अमरः ।
 इति हारावली अमरटीका च ।
 आलिः, त्रि, (आल्य + ल्यप् + इत् ।) विशदाशयः ।
 निर्मलान्तःकरणः । इति मेदिनी । अगर्थः । इति
 हेमचन्द्रः ।
 आलिङ्गनं, स्त्री, (आल्य + लिङ् + ल्युट् ।) प्रीतिपूर्वक-
 परस्परस्नेहः । कोलाकोली इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अङ्गपालिः २ श्लिपा ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । परिभृजः ४ परीभृजः ५ परिखङ्गः ६
 संश्लेषः ७ उपगृह्णं ८ । इत्यमरः । तत्पर्यायः
 यथा । आलोदालिङ्गनं १ मुदितालिङ्गनं २ प्रेमा-
 लिङ्गनं ३ आनन्दालिङ्गनं ४ कृत्वालिङ्गनं ५ नन्दना-
 लिङ्गनं ६ विनोदालिङ्गनं ७ । इति कामः शास्त्रम् ।
 (“आलिङ्गनान्यधिष्ठताः स्फुटमापुरेव” ।
 इति माघः । यथा मेघदूते उत्तरमघे ६ ।
 “यत्र स्त्रीणां प्रियतममुजालिङ्गनोऽप्युचिताः” ।)
 आलिङ्गी, [न] पुं, (आ + लिङ् + इति ।) आलिङ्गः ।
 मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकायां स्वामी शब्द-
 रत्नावली च ।
 आलिङ्गः, पुं, (आ + लिङ् + ल्यप् ।) यवाकृतिमृदङ्गः ।
 इत्यमरः । मादोल इति भाषा । यथा शब्दार्थे ।
 “चतुरङ्गुलहीनोऽङ्गान्मुखे चैकाङ्गुलेन यः ।
 यवाकृतिः स आलिङ्ग आलिङ्ग स हि वाद्यते” ।
 आलिङ्गरः, पुं, (अलिङ्गर + ल्यप् ।) अलिङ्गरः । इति
 त्रिकाण्डशेषः । आला इति भाषा ।
 आलिन्दः, पुं, (अलिन्द + ल्यप् ।) अलिन्दः । वहि-
 र्दारप्रकोष्ठः । गृहान्तरशय्यार्थवेदिका । इति
 रायमुकुटः शब्दरत्नावली च । गृहैवादेशः । इत्य-
 मरमाला ।
 आलिन्दकः, पुं, (आलिन्द एव स्वार्थं कः) आलिन्दः ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 आलिम्बनं, स्त्री, (आल्य + लिम्ब + ल्युट् ।) मङ्गला-
 लेपनं । आलिम्बना इति भाषा । तत्पर्यायः । आत-
 पंगं २ आदीपनं ३ मङ्गोदकं ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ।

आलो, स्त्री, (आलि + डीप् ।) सखी । पङ्क्तिः ।
 ह्यधिकः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ सेतुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (श्रेण्यर्थे यथा कुमारः ६।४८ ।
 “तेयान्तर्भास्वराक्षीव रेजे मुनिपरम्पर” ।)
 आलोङ्, स्त्री, (आङ् + लिङ् + क्तः ।) धन्विनां दक्षिण-
 जङ्घाप्रसारवामपादसंकोचरूपावस्थानं । इत्यमरः ।
 (यथा, रघु २ । ५२ ।

“अतिष्ठदालीङ्गविशेषशोभिना
 वपुःप्रकार्येण विडम्बितेभ्यः” ।
 (तल्लक्षणं यथा, चिन्तामणिधृतम् ।
 “गमिता पूर्वजङ्घा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् ।
 अयमो मध्यकायस्य स्यादालीङ्गस्य वक्ष्यते” ॥)
 आलोङ्, चि, (आङ् + लिङ् + क्तः ।) अक्षितं । भुक्तं ।
 इति मेदिनी ॥ (क्षतः, रघुवंशे, २।३७ ।
 “शेनान्यमालीङ्गमिवासुरास्त्रैः” ।)
 आलोङ्क, स्त्री, (आलीङ्ग एव स्त्रीकारः ।) तर्ककानां
 स्थलीय क्रीडनं । इति हारावली ॥ वाङ्मुरेरे खेला
 इति भाषा । आलीङ्गकमिति कश्चित् पाठः ॥
 आलीनक, स्त्री, (आलीन + कन् ।) रङ्गः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ रं इति भाषा ।

आलु, स्त्री, (आङ् + लु + डु ।) भेलकः । खनामखात-
 मूलविशेषः । इति मेदिनी ॥ अस्य गुणाः । रक्ता-
 पित्तनाशित्वं । गुरुत्वं । स्वादुत्वं । शीतलत्वं ।
 रक्तगदुग्धशूलकारित्वञ्च । इति द्रव्यगुणः ॥

आलु, स्त्री, (आलाति । आङ् + ला + डु ।) स्वल्प-
 वारिधानिका । घटीभारी इत्यादि भाषा । तत्प-
 र्यायः । कर्करो २ गलन्तिका ३ । इत्यमरः ॥

आलु, पुं, पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कासालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

आलुकां, स्त्री, (आलु + स्त्रीकन् ।) मूलविशेषः
 आलु इति भाषा । इति राजवल्लभः ॥ एलवालुकां ।
 निर्घण्टः ॥ तद्विवरणं यथा,—
 “आलुकां तत् कथितं वीरसेनञ्च ।

कासालुकां शङ्खालुकां हस्तालुकां कथ्यन्ते ॥
 पिण्डालुकमध्वालुकरत्नालुकानि यत्नानि” ।
 कासालुकां काठिन्ययुक्तकटाक्षः । शङ्खालुकां श्वेतता-
 युक्तशङ्खानु । हस्तालुकां दीर्घतायुक्तमहाशरीरं ।
 पिण्डालुकां वसुणस्यनी । मध्वालुकां मधुरतायुक्त-
 रोमान्वितदीर्घस्यनी । रत्नालुकां रतारु तरणश
 इति च । एषां गुणाः ।

“आलुकां शीतलं सर्वं विष्टम्भं मधुरं गुरु ।
 रघुमूत्रमणं रूक्षं दुर्जरं रक्तापित्तनुत् ॥
 कपाणिगलकरं बल्यं हृद्यं क्षन्धविवर्द्धनम्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥

(“आलुकानि च सर्वाणि तथा स्रष्टानि जाघ्यानि ।
 स्निग्धं निष्पीडितरसं खेष्टाणं नातिदोषणम्” ॥
 इति वाभटः ॥

“विदारीकान्दशतावरीविसंज्ञानप्रदङ्गाटककश्रे-
 कपिण्डालुकमध्वालुकहस्तालुककासालुकशङ्खालु-
 ककरत्नालुकेन्द्रीवरोत्पलकान्दप्रभृतीनि” ॥

“रत्नामिहगण्डाः शीतानि मधुराणि च ।
 गुरुणि वज्रगुणानि क्षन्धविवर्द्धकाणि च” ॥

इति सूत्रतः ॥)

आलुकां, पुं, (आलाति एष्यो कामरोगं वा आङ् +
 ला + डु + संज्ञायां कन् ।) कासालुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ श्रेषणागः । इति हेमचन्द्रः ॥

आलुकी, स्त्री, दीर्घाकारसूक्ष्मरत्नालुः । अथ ई इति
 नाम । यथा, भावप्रकाशे ॥

“रत्नालुमेदो या दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी ।
 आलुकी यल्लत् क्षिप्त्वा गुर्वो हृत्पक्ष्माश्रिणी ।
 विष्टम्भकारिणी तैले तणिततितिरचिप्रदा” ॥

आलेख्यं, स्त्री, (आङ् + लिङ् + णत् ।) चित्रं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथामाघे, २।६७ ।

“इति संरम्भियो वागीर्यणस्यालेख्यदेवताः” ।
 “निशीथदीपाः सहसा हतविधो

बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव” । रघुवंशे ३।१५ ।)
 आलेख्यश्रेषः, चि, (आलेख्यं चित्रमेव श्रेषो यस्य सः ।)

मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, १।४।१५ ।
 “वाप्यायमायो बलिमक्रिकेत-

मालेख्यश्रेषस्य मितुर्विवेश” ।)
 आलोकां, पुं, (आङ् + लुक् + घञ् ।) दर्शनं । देखा

इति भाषा । द्योतः । आलो इति भाषा । शान्ति-
 शतको, ४ । ६ ।

“आलोकाय निशस चन्द्रकिरणाः सख्यं कुरङ्गैः
 सह” । मेघदूते पूर्वमेघे ३८ ।

“रुद्रालोके नरपतिपथे सूचिमेद्यैस्तमोभिः” ।
 यथा शकुन्तले, प्रथमाङ्के ।

“यदालोके सूक्तं गति सहसा तद्विपुलता” ।
 (यथा, रामायणे ४ काण्डे १५० । २४ ।

“आलोकां ददृशुर्धारा नीराशा जीविते यदा” ।
 वन्दिभामयः । स्तुतिरिति यावत् । इति मेदिनी ॥

(रघुवंशे २ । ६ ।
 “उदीरयामासुरिवोन्मदागा-

मालोकशब्दं वयसां विरावैः” ॥)
 आलोकनं, स्त्री, (आङ् + लोक् + ल्युट् ।) दर्शनं ।

इत्यमरः ॥ (रघुवंशे, ७ । ५ । “तत्तत्तदालोकन-
 तत्परायां,” कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।

“भुवनालोकागमिनिः सर्गिभिर्गानुभूयते” ।
 माघे, ११ । ३३ ।

“गजति हि सफलत्वं बलभाणोकेने” ॥)
 आलोचनं, स्त्री, (आङ् + लुच् + ल्युट् ।) दर्शनं ।

विवेचनं । (यथा हेमचन्द्रः, “रहस्यालोचनं
 मन्त्रः” । सांख्यमते निर्विकल्पकं ज्ञानं निर्जन्मकं

शुद्धवस्तुविषयकं प्राथमिकं ज्ञानं । यदुक्तं ।
 “अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिबिज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥
 ततः परं पुनर्वस्तु धर्मेर्जात्यादिभिर्यथा” ।

“बुद्धावसीयते सांपि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता” ।
 “शब्दादियु पक्षानामालोचनमात्रमिष्यते वृ-

त्तिः” ॥ सांख्यकारिका ।)
 आवनेयः, पुं, (अवन्या अपत्यं अवनो + ङक् ।) मङ्ग-

जयः । इति ज्योतिःशास्त्रं ॥ (यथा काशी-
 खण्डे । १७ अध्याये ।

“उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामो भूस्ततोऽयं यथाभवत् ।

पुरा तपस्यतः शम्भोर्दाज्ञायन्त्या वियोगतः ॥

माणस्यलात्पपातैकः खेदविन्दुर्महीतले ।

ततः कुमारः संजज्ञे षोडशतान्को महीतलात् ॥

खेदसम्बद्धितः सोऽय धाव्या धात्रीस्वरूपया ।

माहेय इत्यतः ख्यातिं परामयं गतस्ततः” ॥)

आवपनं, स्त्री, (आप्यते स्याप्यतेऽव । आङ् + वप् +

आधारे ल्युट् ।) प्रत्यक्षापगमात्रं । भाण्डं । इत्य-
 मरः ॥ सम्यक्चतुरिक्कम् । सम्यग्वीजतनुषमनं ॥

(यथा महाभारते, आदिपर्वणि ।

“प्रभुरभिः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।

प्रभुः सूर्यः प्रकाशिवे सतां चाभ्यागतः प्रभुः” ॥

“अभिर्हिमस्र मेघव्यं भूमिरावपनं महत्” ॥)

आवरणं, स्त्री, (आङ् + ण + ल्युट् ।) षण्कं । इति

हेमचन्द्रः ॥ ढाल इति भाषा । आच्छादनं । ढाका

इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, आदिपर्वणि ।

“विचित्राणि च वासांसि प्रावारावरणानि च” ।

“सूर्ये तपस्वावरणाय दृष्टेः

कल्पेत लोकास्य कथं तमिहा” । इति रघुः ।

५ । १३ । मनुः । ३ । १६३ ।

“खीतसां भेदको यच्च तेषाञ्चावरण रतः” ॥)

आवरणशक्तिः, स्त्री, (आवरणे शक्तिः ।) माया-

शक्तिः । यथा । “स्वल्पोऽपि भेषो यज्जयोजन-

वित्तीर्यमादित्यमण्डलं अवलोकयतिटङ्कनचयनप-

थपिधायकतयाच्छादयतीव तथैवाज्ञानं परि-

च्छिन्नमपि आत्मगमपरिच्छिन्नमसंसारिणं अव-

लोकयिष्यद्विधिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं

सामर्थ्यं” ॥ इति वेदान्तः ॥

आवर्त्तं, स्त्री, (आङ् + ण + ल्युट् ।) मातृकाधामः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (आवर्त्तनं । चक्राकारेण-

ममयं ।)

आवर्त्तं, पुं, (आङ् + ण + ल्युट् ।) जलभ्रमः । इत्य-

मरः ॥ घूर्णा इति भाषा । (रघुवंशे ६ । ५२ ।

“ययं तमावर्त्तमनोच्चगामिः” ।)

चिन्ता । आवर्त्तनं । इति मेदिनी ॥ मेघनाथक-

चतुष्टयान्तर्गतमेघाधिपविशेषः इति पुराणं

ज्योतिषञ्च । (यथा मेघदूते पूर्वमेघे ६ ।

“जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्” ॥)

राजावर्त्तनामोपरलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

आवर्त्तकी, स्त्री, (आवर्त्त इव कायति प्रज्ञाश्रते ।

आवर्त्तं + कै + क + खीप् ।) क्षताविशेषः । भग-

तवल्ली इति कोकणे प्रसिद्धा । तत्पार्यायः । तिन्दु-

किनी २ विभाण्डी ३ विपाणिका ४ रङ्गकता ५

मनोज्ञा ६ रत्नपुष्पी ७ मरुत्ताली ८ धीतकीका ९

चर्मरङ्गा १० । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।

अस्त्रत्वम् । शीतवीर्यकारित्वम् । पित्तनाशित्वञ्च ।

भद्रदन्तिकावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आवर्त्तनं, स्त्री, (आङ् + ण + ल्युट् ।) दुग्धादेरा-

जोडनं । आचोटान इति भाषा । धातुप्रत्यय

प्रवीकरणं । इत्यमरटीका ॥ गलान इति भाषा ।

सूर्यस्य पश्चिमदिगवस्थितप्लवायाः पूर्वदिगाम-

नारम्भकाणः । “आवर्त्तनांस्तु पूर्वार्धो अपरा-

क्षतः परः” इति सूतिः ।

आव

आवर्त्तनी, स्त्री, (आङ् + वृत् + ल्युट् + डीप् ।)
धातुप्रत्ययान्वयार्थमन्त्यात् । सुखी इति भाषा ।
तत्पर्यः । तैजसावर्त्तनी २ मूषा ३ मूयः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आवर्त्तनमणिः, पुं, (आवर्त्तनाकारो मणिः ।) राजा-
वर्त्तनानामोपरत्नं । इति राजनिर्घण्टः ॥

आवर्त्तिनी, स्त्री, (आवर्त्त + इनि + डीप् ।) अज-
शङ्कीरुचः । इति रत्नमाला ॥

आवर्हितः, त्रि, (आङ् + वृह् + क्तः ।) उन्मलितः ।
उत्पाटितः । इति हेमचन्द्रः ।

आवलिः, स्त्री, (आङ् + वल् + इन् ।) श्रेणी । पंक्तिः ।
इत्यमरः ॥

आवली, स्त्री, (आङ् + वल् + इन् + डीप् ।) आ-
वलिः । इत्यमरः ॥ (यथा अमरशतके ३ ॥ “आ-
लोलामलकावलीं विवृलितां विभञ्जकलुण्ठलं” ।
“द्विशावलीव्याजनिशाकरांशुभिः” । इति भाषे
१ । २५ ।)

आवल्यं, स्त्री, (अवल + अच् ।) अवलस्य भावः
दौर्बल्यं ।

आवश्यकं, त्रि, (अवश्य + मनोञ्चादित्वाङ् ।) अव-
यागां ममात्र इति टिलोपः । आवश्यकार्थं ।
नैश्चयिकं । उचितं । यथा, “अगोरावश्यके ।
उवर्णान्तादावश्यकेऽर्थे अयं स्यात्” । इति मुग्ध-
बोधयाकरः ॥ किञ्च । आवश्यकपञ्चादिक्रियमा-
यस्य नित्यनैमित्तिकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्वः ।
(यथा साहित्यदर्पणे, “आवश्यकानां कार्याणां
परिवरोधादिनिर्मितः” ।)

आवश्यकं, स्त्री, (आवसन्ति आगत्य वसन्ति अस्मिन् ।
आङ् + वस् + अयच् ।) गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥
(वसतिस्थानं । विन्यामस्थानं । अग्निगृहं । अग्नि-
होवस्थानं ।

रघुवंशे, ८ । १४ “निवसन्नावसथे पुरादहिः” ।
मनुः । ३ । १०७ ।

“आसनावसथौ शय्यामनुशय्यानुपासनाम्” ।)

आवसथः, पुं, (आवसन्त्यत्र । आ + वस् + अधि-
करणे षयच् ।) गृहं । (यथा, हितोपदेशे मित्र-
लाभे “अस्ति चम्पकाभिधानायां नगर्यां परि-
प्राजकावसथः” ।) आर्याकोशः । आर्याच्छन्दसां
ग्रन्थभेदः । व्रतविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

आवसितं, त्रि, (आवस्यते आच्छाद्यते आङ् + वस्
आच्छादने + क्तः ।) परिपक्वमर्दितधान्यं । इति
भरतः ॥ वज्रक्षितधान्यं । इति सुभूतिः ॥ सम्पन्न-
धान्यं । इत्यने । तत्पर्यायः ऋजं २ । इत्यमरः ॥

आवहः, पुं, (आभिमुख्येण वदतीति । आङ् + वह् +
अच् ।) सप्तवाक्वन्तर्गतवायुविशेषः । स च
ध्रुवायुः । इति पुराणच्योतिषे ॥

(यथा, मनुः, ८ । ३४७ ।

“हौ शक्रज्योतिरादित्यौ नन्दो हरिस्तपस्विना ।

चित्रज्योतिः सत्यज्योतिर्व्योतिषान् स्वन्य आ-
वहः” । इति प्रापकः । जनकः यथा मनुः,—

“समुत्खलेत्साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” ।
रघुवंशे । १४ । ५, “सौशावहा भर्तृरक्षसाहं” ।)

आविः

आवहमानं, त्रि, (आङ् + वह् + शानच् ।) क्रमा-
गतं । (परम्परागतं, धारावाहि ।)

आवाधा, स्त्री, (आ सन्धक् + वाधा ।) दुःखं । पीडा ।
इति शब्दरत्नावली । भूखण्डं । त्रिकोणक्षेत्रमथ-
रज्जुनिक्षेपेण यत् खण्डद्वयं जायते तत् । इति
शौलावती ॥

आवापः, पुं, (आ वपन्ति सखिलमत्र । आङ् + वप् +
घञ् ।) आलवालं । इत्यमरः ॥ वलयः । (यथा
महाभारते १४ पर्वणि ।

“मोहात् पपात गण्डोवमावापं च करादपि” ।)
शृङ्गचिन्तनं । (परराष्ट्रचिन्तनम् । यथा, भाषे ।
२८८ ।

“तन्नावापविदा योगैर्नन्दुलान्यधिविहता” ।)
पानभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाण्डवपनं । परिच्छेपः ।

इति मेदिनी । निम्नोन्नतभूमिः । इत्यजयः ॥ पात्रं ।
इति शब्दरत्नावली । प्रधानहोमः । इति सृतिः ॥

आवापकः, पुं, (आ उच्यते इति । आङ् + वप् +
कर्मणि घञ् + संज्ञायां कन् वा ।) वलयः ।
इत्यमरः ॥

आवापनं, स्त्री, (आवाप्यतेऽनेनेति आङ् + वप् +
णिच् + करणे ल्युट् ।) स्रजवन्तं । इति शब्दमाला ॥
तातु इति भाषा ।

आवारि, स्त्री, (आङ् + वृ + इ ।) हृष्टवेशः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ दोकान् हाट्चालि इत्यादि भाषा ।

आवालं, स्त्री, (आङ् + वल् + घञ् ।) आलवालं ।
इत्यमरः ॥ (वालकमभिधाय इत्यर्थे ।) वालक-
पर्यन्तम् ॥

आवाल्यं, स्त्री, (वाल्यात् आ आवाल्यं पर्यन्तार्थे-
ऽप्ययीभावः ।) वाल्यावस्थापर्यन्तं । (यथा धर्म-
विवेके,—“आवाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती
समारोहयत्” ।)

आवासः, पुं, (आ वसन्ति अत्र इति । आङ् + वस् +
अधिकरणे घञ् ।) गृहं इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
गीतगोविन्दे । ४ । १० ।

“आवासो विपिनयते प्रियसखीमातापि जा-
नयते” ।)

आवाहनं, स्त्री, (आङ् + वह् + णिच् + ल्युट् ।) आ-
ह्वानं । निमन्त्रणं । यथा,—

“प्रतिमास्यानेष्वप्सुभौ नावाहनविसर्जने” ।

इति । विनायकादीनां व्याहृतिभिरावाहनमाह
मत्स्यपुराणं ।

“विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।

आवाहयेद्वाहृतिभिर्यैवाश्विभुमारकौ” ॥

इति च तिथ्यादितत्त्वं ॥ आवाहनीसुत्रा मुद्राशब्दे
द्रष्टव्या ॥

आवाहनी, स्त्री, (आवाह्यतेऽनया । आङ् + वह् +
णिच् + करणे ल्युट् डीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा,
“हस्ताभ्यामङ्गलिं यद्वा नामिका मूलपर्वणोः ।

अङ्गुष्ठौ निःक्षिपेत् सेयं मुद्रा स्वावाहनी स्मृता” ॥
इति तन्त्रशास्त्रं ॥

आविः, [स्] अ, (अवते । उङ्शब्दे + इट् ।) प्राका-
श्यम् । प्रस्फुटनं । तत्पर्यायः । प्राटुः २ । इत्यमरः ॥

आवृ

आविकः, पुं, (अविना मेघलोम्ना कृतम् इति अवि
+ ठक् ।) कन्दलं । इति हलायुधः ॥ (त्रि, मेघ-
लोम्ना निर्मितं, । २ । ४९

“वसोरन्नानुपूर्व्येण शाश्वतोमाविकानि च” ।
मेढोदुग्धं । यथा वैद्यके,—

“आविकं कवयं खादु खिग्वीयं चाक्षरीप्रयुत् ।
अह्वयं तर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ॥

गुरु कासेऽग्निलोद्भूते केवले चागिले वरम्” ।
इति ।)

आविग्रः, पुं, (आङ् + विञ् + क्तः ।) आविग्रः । कर-
मर्दकः । इति शब्दरत्नावली । पाणि ग्रामला
इति ख्यातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (उद्दिष्टः
उत्कृष्टतः,)

आविर्भावः, पुं, (आविस् + भू + घञ् ।) प्रकाशः ।
देवावतरणं । प्रादुर्भावः । यथा,—

“तदा मे मनसा ध्यातो दयासिन्धुर्जनार्दनः ।
भक्तानामनुकम्पार्थं यथाविर्भावमिच्छति” ॥

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २ अ-
ध्यायः ॥

आविर्भूतः, त्रि, (आविस् + भू + क्तः ।) प्रकाशितः ।
अधिश्रितः । जन्मयुक्तः । अवतीर्यः । प्रादुर्भूतः ।
आविर्भावविशिष्टः । यथा,—

“उच्चस्ये ग्रहपक्षके सुरगुरौ सन्दौ नवम्यां तिथौ ।
लभ्ये कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।

निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसन्धिषो मध्यादयोधारणे-
राविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः” ॥

“तत्रायन्मां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।

आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह” ॥
इति च तिथ्यादितत्त्वं ॥

आविष्कारः, पुं, (आविस् + क्त + घञ् ।) प्रकाशः ॥
(यथा साहित्यदर्पणे, २ परिच्छेदे ।

“आविष्कारातिशयश्चाभिषेयवत् स्फुटप्रतीयते” ।)

आविष्कृतः, त्रि, (आविस् + क्त + क्तः ।) प्रका-
शितः । तत्पर्यायः । प्रकटितः २ । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा उत्तरचरिते, यष्ठाङ्गे । “आविष्कृतं

कथाप्रावीण्यं वत्सेन” ।)

आविष्टः, त्रि, (आ + विश् + क्तः ।) प्रेतवाहितः ।
भूतादिग्रस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आविष्टयुक्तः ।

निविष्टः ॥ (उपहृतः । यथा कामन्दकः,

“आविष्टश्च दुःखेन हृद्गतेन गरीयसा” ।)

आवीरचूर्णं, स्त्री, (आवीरमेव चूर्णम् ।) प्लव्गु ।

प्रागु इति वङ्गभाषा । आवीर इति हिन्दीभाषा ।

यथा,—

“घन्दागुरुकसूरीकुट्टमवसंयुतं ।

आवीरचूर्णं सचिरं स्थितां परमेश्वर” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥

आवकाः, पुं, (अवति रक्षतीति । अव + वाञ्छलका-
दुण् + कन् ।) नाथोक्तो पिता । इत्यमरः ॥

आवृत्, स्त्री, (आङ् + वृत् + क्तिप् ।) अनुक्रमः ।
परिपाटी । इत्यमरः ॥ (प्रकारः । जातकर्मादि-

क्रियाकलापः । यथा मनुः, ३ । २४८ । २ । ६६ ।

“अमयेवावृता कार्यं पिच्छनिर्वपणं सुतैः” ।

“यमनित्वा तु कार्यं स्त्रीणामाददशेषतः” ॥
आश्रितः, चि, (आश् + ण + क्तः ।) कृतावरणः ।
तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ वलवितम् ३ संवीतम् ४
यजम् ५ । इत्यमरः ॥ (आच्छादितं, आश्रितं,
आश्रितं । ‘वर्णभेदः, स च प्राज्ञाणादुपजातोऽयं
जातः ।)

आश्रितः, चि, (आश् + ण + क्तः ।) कृतावरणः ।
आश्रितः । इत्यमरटीका ॥ (अन्वितः, क्रमवैप-
रीत्येण स्वागितः, प्रतिनितः, पलायितः, उद-
त्तितः, परिवर्तितः । यथा उत्तरप्रस्थिते,
“स क्षुत्त एव सन्मोक्षमाश्रितः” ।)

आश्रयः, पुं, (आश् + विच् + घञ् ।) त्वरा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा दशरूपके,—
“आश्रयः सन्मोक्षमाश्रितः भित्तरजनिरे प्रकृता-
गादियोगो वातात् पाम्पूपदिग्धस्वरितपदगत-
वर्णने पिष्टिताङ्गः” । यथा अमरशतके ९, ३ ।
“आश्रयः आश्रयः प्रियतमस्तुष्टिस्थितस्तु-
ष्ट्यात्” ।)

आश्रयः, स्त्री, (आश् + विच् + घञ् + ङीप् ।) वृद्ध-
दारकचक्षुः । इत्यमरः राजनिर्घण्टः ।
(यस्या गुणादयो वृद्धदारकाश्चेद् द्रष्टव्याः ॥)
आश्रयः, स्त्री, (आश् + विद् + ल्युट् ।) निवेदनं ।
(विश्रामगम् ।)

आश्रयः, पुं, (आश् + विच् + घञ् ।) अश्वधार-
विशेषः । तत्पर्यायः । संरम्भः २ आटोपः ३ ।
कुपलारोहः । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतदिना
रोगः । तत्पर्यायः । भूतखारः २ भूतक्रान्तिः ३
ग्रहामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आश्रयः ।
अभिनिवेशः ॥ (यथा रघुवंशे, ५।१६ ।
“तस्मै स्यादश्रयविवर्तिताय” ।)

आश्रयः, स्त्री, (आश्रयतेऽस्मिन् । आश् + विच् +
ल्युट् ।) शिष्यप्राणा । इत्यमरः ॥ (मनुः, ६।२६५ ।
“जीर्णान्धान्धरण्यानि कारकावेशानि च” ।
(माये ल्युट् ।) भूताश्रयः । (यथा, साहित्यदर्पणे
१ परिच्छेदे ।

“मनःक्षेपस्वप्नसारो यथाद्यावेशनादिना” ।)
प्रवेशः । इति मेदिनी ॥ दोषः । इति धरणी ॥
परिवेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

आश्रयः, चि, (आश्रयं संरम्भ प्राप्तः । आश्रय +
ठञ् ।) आगन्तुः । अतिथिः । इत्यमरः ॥ स्त्रीयं ।
आश्रयः । तत्पर्यायः । अन्वासाधारणं २
प्रातिष्ठितं ३ । इति पितृव्यश्रेयः ॥

आश्रयः, पुं, (आश् + येष्ट + ण्वल् ।) प्राचीरादिः ।
इति हलायुधः ॥ पौर्णिक वेष्टा इत्यादि भाषा ॥
नावोधनं, स्त्री, (आश् + वध् + ल्युट् ।) धानम् ।
बुद्धिः ॥

आश्रयः, स्त्री, (आश् + ण्य + ण्यङ् + टाप् ।)
इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्रः ॥
(रघुवंशे, १२।४४ ।

“निदधे विजयाश्रयं चापे सीतासु जलले” ।)
आश्रयिता, [च] चि, (आश् + ण्य + ण्यङ् ।)
आश्रयः । आकाङ्क्षाश्रीः । इत्यमरः ॥

आश्रयः, चि, (आश् + ण्य + उ ।) आश्रयिता ।
इच्छुः ॥ इत्यमरः ॥
आश्रयः, चि, (आश् + ण्य + क्तः ।) सम्यक्प्रति-
विश्रयः ॥

आश्रयः, स्त्री, (आश् + ण्य + क्त + टाप् ।) मयं ।
आश्रयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (संश्रयः, वितर्कः ।)
श्राकुन्तले, प्रथमाङ्के ।

“नद्याश्रयः हरिश्चन्द्रो मन्दमन्दं चरन्ति” ।
कथासरित्सागरे, १४ तरङ्गे ।

“तत् श्रुत्वा विगताश्रयस्तन्मन्त्रादुपविताम्” ।)

आश्रयः, पुं, (आश्रय + स्वार्थे ण्य ।) अश्रयः ।
इति भरतः द्विरूपकोप्यम् ॥

आश्रयः, पुं, (आश् + ण्य + क्त + ण्वल् ।) अभिप्रायः ।
यगचक्षुः । आधारः । इति विश्वमेदिनी ॥
विभवः । किम्बचानः । चेतः । अजीर्णं । कोला-
गारं । इत्यजयपालः । धर्माधर्मौ । अट्टं । इति
कुसुमावलिः ॥ (अभिप्रायार्थे यथा, कथासरित्-
सागरे, १२ तरङ्गे ।

“तन्वाणोक्ताश्रयं बुद्धा तस्य सोऽपि वसन्तकः” ।
चित्तार्थे यथा, भगवद्गीतायां, १०।२० ।

“अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताश्रये स्थितः” ।

“आश्रयः सन्” । “आश्रयस्तु वाताश्रयः पित्ता-
श्रयः क्षेयाश्रयो रक्ताश्रयः प्लेयाश्रयो मूत्राश्रयः स्त्रीणां गर्भाश्रयोऽयम्” इति । सुश्रुतः ॥

आश्रयः, पुं, (आश्रयतेऽनेत्याश्रयः । अश् +
आधारः । तन्माति । कर्मण्यण् ।) आश्रयः ।
अश्रयः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

आश्रयः, पुं, (आश्रयति श्रु हिंसायां + पचाद्यच् ।)
अश्रयः । राक्षसः । इति मेदिनी ॥

आश्रयः, स्त्री, (आश्रयन्तात् अश्रुते आश्रयतीति ।
आश् + अश् + पचाद्यच् + टाप् ।) दीर्घाकाङ्क्ष ।
आश्रयः । (यथा, शान्तिशतके, ४।२६ ।
“आश्रयः नाम नदी मनोरथजला लब्धातरङ्गाकुला” ।
दिक् । इत्यमरः ।

वासवाश्रासुले भाति इन्द्रश्चन्द्रनविन्दुवत्” ॥

इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे । स्वनामख्याता
दक्षप्रणामनिकेत्या । यथा, हरिवंशे,—

“श्रीर्गोर्धितस्तथा कीर्तिराशा मेघा च सुव्रता” ॥

आश्रयः, पुं, आश्रयः । इतिनां पलाशदण्डः ।
इत्यमरटीका द्विरूपकोप्यम् ॥

आश्रयः, स्त्री, पूर्वाभाषाज्ञानं । उत्तरभाषा च ॥
आश्रयः, पुं, (आश्रयः ।) सम्भवो यस्य ।)
भूमिजगुगुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आश्रयः, पुं, (आश्रयः वन्धः ।) वलीतत् ।) समा-
श्रयः । मेघदूते,—

“आश्रयः कुसुमसदृशं प्रायशीलकुलानां ।

सद्यः प्राति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुण्धि” ॥

प्रत्याशा । मर्कटजालकं । माकडसार जाल इति
भाषा । इति मेदिनी ॥

आश्रितं, चि, (आश् + ण्य + क्तः ।) अश्रितं । भुक्तं
इति जटाधरः ॥

आश्रितः, चि, (आश्रिता भोजिता गावो यच्च

अश्रितः, चि, (आश् + ण्य + क्तः ।) निपातनात्
पूर्वस्य सुम् ।) अश्रिताङ्गीनां । गावो यश्चाश्रिताः
पुरा । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिकाये ४र्थ सर्गे ।
“हित्वाश्रितङ्गीनां फलैर्यश्चाश्रितम्भवम्” ।)
पूर्व ये स्थाने गुरु चरित्याह इति भाषा ।

आश्रितम्भवं, स्त्री, (आश्रित + भू + खच् + सुमा-
गमः ।) अन्नादि । तमौ पुं । इति मेदिनी ॥ (यावता
अन्नेन अतिथ्यादिः भोजितः तमोभवति तावत्
अन्नादिकम् । यथा, भट्टिकाये ४र्थ सर्गे,—

“हित्वाश्रिताङ्गीनां फलैर्यश्चाश्रितम्भवम्” ।)

आश्रिता [च] चि, (आश्रितातीति । आ + अश् +
टच् ।) वज्रभोजनश्रीः । अतिशयभोक्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥

आश्रितः, पुं, (आ + अश् + किरच् ।) राक्षसः ।
अश्रितः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥
(सूर्यः ।) -

आश्रीः, [च] स्त्री, (आश् + शास् + क्तिप् + उप-
धाया इत्वम्) आश्रीर्वाहः । सर्पदन्तः । इत्यमरः ॥
वृद्धिनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हित-
प्राशनं, अमीयवृद्धिप्राशनं । यदुक्तं,—

“वात्सल्यात् यच्च मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते ।

इत्यावधारकं वाक्यमाश्रीः सा परिकीर्तिता” ॥
यथा, कुमारः ७।४७ ।

“तस्मै जयाश्रीः सहजे पुरस्तात्” ।)

आश्रीः, स्त्री, (आश् + अश् + खच् + ङीप् ।) हित-
प्रशनं । अहिदन्तः । सर्पविषं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ [इति विषविद्या ॥

“आश्री तालुगता दंष्ट्रा तथा दष्टो न जीवति” ।

आश्रीर्वाहः, पुं, (आश्रितो वाहः वलीतत् ।) आश्रीर्व-
चनं । मङ्गलप्रार्थना ॥ (यथा, मनुः । २।३३ ।

“मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाश्रीर्वाहामिधानवत्” ।)
आश्रीर्विषः, पुं, (आश्रितो दंष्ट्रायां विषमस्य सः
एवोदरादित्वात् साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥

रघुवंशे,—३।५७ ।

“गुरुमदाश्रीर्विषभीमदर्शनैः” ।

आश्रुः, पुं, स्त्री, (अश्रू + उण् ।) प्राट्कालसमुद्भव-
धान्यं । आउश इति भाषा । तत्पर्यायः । व्रीहिः
२ पाटलः ३ । यस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पाके
अस्त्वत्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति

राजवल्लभः ॥

आश्रुः, स्त्री, (अश्रुते इति । अश्रू + व्याप्तौ उण् ।)
श्रीघ्नम् । द्रुतम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।

“तदाश्रु द्रुतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम्” ।)

सत्त्वगामि चेत् चि । इत्यमरः ॥

आश्रुगः, पुं, (आश्रु श्रीघ्नं गच्छतीति । आश्रु + गम्
+ ङ ।) वायुः । वाणः । (रघुवंशे, १२।६१ ।

“रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाश्रुगः” ।)

श्रीघ्नगामिनि, चि । इत्यमरः ॥ मनुः ४।६८ ।

“विनीतेक्षु वनेद्रव्यमाश्रुगैर्लक्षणावितैः” ।)

आश्रुपत्रो, स्त्री, शल्लकीलता । इति रत्नमाला ॥

आश्रुव्रीहिः, पुं, (आश्रुः व्रीहिः ।) आश्रुधान्यं । इत्य-

मरटीकायां भरतमुकुटौ ॥

आश्व

आश्वसुद्धिः, पुं, (आ समन्तात् शोभुमिच्छति ।
आङ् + शुप् + सन् + चिन् ।) अग्निः । इत्यमरः ॥
(यथा कादम्ब्यां,—“मन्त्रपूतानि हवीषि प्रति-
गृह्णाति एतस्मीत्या आश्वसुद्धिः”) ।) वायुः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥
आश्वकुटी, [न] पुं, पर्वतः । इति शब्दमाला ॥
आश्वर्य्य, स्त्री, (आङ् + चर् + णत् + सुट् निपा-
तनात् ।) अपूर्व्यं । तत्पर्यायः । विस्मयः २ अद्भुतं
३ चित्रं ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ १६।८७ ।
“गन्धोदयं गदनु वक्ष्युः पुष्पमाश्वर्य्यमेधाः”) ।
आश्वसनः, पुं, (आश्वन् + चन् ।) । पशुः । सूर्य-
सारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्वनि प्रतरे
भवमित्यर्थं अश्वन् + चन् ।) शिलाभववस्तुनि
त्रि । यथा मट्टौ ४ । २६ ।
“यथापमाश्वनप्रथं सेषु धत्तेऽन्यदुर्व्वहम्” ।)
आश्वमः, पुं, स्त्री, (आङ् + अम + घञ् ।) शास्त्रोक्त-
धर्मविशेषः । आश्वान्यन्ति स्वं सं तपस्वरन्त्यव ।
स चतुर्विधः । ब्रह्मचर्य्यं १ गार्हपत्यं २ वानप्रस्थं
३ व्रज्रासः ४ । इति स्मृतिः ॥ ब्रह्मचारी । गृही ।
वानप्रस्थः । भिक्षुः । इत्यमरः ॥ सुनीनां वास-
स्थानं । वनं । मठः । इति मेदिनी ॥ (कलियुगे
तु ब्रह्मचर्य्यवानप्रस्थौ न स्तः केवलं गृहस्थभिक्षुका-
श्रमावेव, यदुक्तं । महानिर्व्व्याणतन्त्रे ।
“गार्हपत्यो भिक्षुकश्चैव आश्वमौ द्वौ कलौ युगे” ।
रघुवंशे, १।४८ ।
“स दुष्प्रापयशः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः”) ।
आश्वमिकः, वि, (आश्वम + ठक् ।) आश्वमयुक्ताः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आश्वयः, पुं, (आङ् + श्वि + च् ।) राज्ञां सन्धा-
दिषड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । इत्यमरः ॥ व्यप-
देशः । (यथा, मनुः २।१२ ।
“योऽवमन्यते ते मूले हेतुशस्त्राश्रयाद्भिजः” ।
सामीप्यः । आधारः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
शान्तिशतके ४।६ । “वासे वल्कलमाश्रयो गिरि-
गुहा शय्या लतावल्लरी”) ।
गृहं । इति जेमचन्द्रः ॥ संश्रयणं । अवलम्बनं ।
(यथा, मनुः ७।७२ ।
“त्रीण्याद्यान्याश्रितान्तेषां नृगगर्त्ताश्रयाभराः”) ।
राज्ञां तन्निर्णयो यथा,—
“अस्थितौ यदि कल्याणं भवेत् संश्रयणं तथा ।
भवति श्रेयसे राज्ञां विपरीतं न कर्हिचित् ॥
उच्छिद्यमानो बलिना आश्रयेत् बलवत्तरं ।
विनीतवत्तत्र कालं नयेदिति मतिर्भुवा ॥
इदत् बलं वा कोपं वा भूमिं वा भृतिसम्भवां ।
आश्रयेदभियोक्तारं समाश्रयगुणान्वितं ॥
वीतव्यसनमश्रान्तं महोत्साहं महामतिं ।
प्रविशन्ति महाराजमपां पतिमिवापगाः ॥
अथवसायिनमजसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनं ।
प्रमदेव दृढपतिं नेच्छन्तुगपगृह्णितुं कमला ॥
उत्साहात् श्रियमाप्नोति उत्साहाच्च महदयशः ।
तस्मात् सर्वोपधागृह्णमुत्साहं नित्यमाचरेत् ॥
अमर्षं चैव शीर्षं च शीघ्रकारित्वमेव च ।

आश्व

तत्तन्मणि प्रवीणत्वमित्युत्साहगुणा मताः ॥
यसनस्यागमहारमनुत्साहो महोपतेः ।
सामदानदण्डभेदा इत्युपायचतुष्टयं ।
सामसिद्धं प्रशंसन्ति सर्वतश्च विपश्चितः ॥
खवन्निवाभृतं वाचा सामोपायं समाचरेत् ।
तुल्यं क्षीणं प्रदानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।
भेदं कुर्व्वीत यत्नेन मल्लामावपुरोधसां ॥
यथावलं प्रकुर्व्वीत दुष्टदण्डनिपातनं ॥
इति युक्तिकल्पतरौ १ अध्यायः ॥
आश्वयाशः, पुं, (आश्वयमाधारमपि अश्वति यः
आश्वय + अश्व + कर्मणि उपपदे अण् ।) अग्निः ।
(यथा, हितोपदेशे । २ ।
“दुर्व्वृत्तः क्रियते धूर्त्तः श्रीमानात्मविद्वद्भ्ये ।
किं नाम खलसंसर्गः कुण्ठते नाश्रयाशयत्”) ।
चित्रकच्छः । इत्यमरः ॥
आश्वयाशः, वि, (आश्वयं स्नात्मनस्यानमपि अश्वति
यः । आश्वय + अश्व + चण् ।) आश्वयनाशकः ।
आश्वयध्वंसी । इति मेदिनी ॥
आश्ववं, वि, (आ सम्यक् इहगोति वाक्यं यः । आङ्
+ श्व + पचाद्यच् ।) वचनस्थितः । इति मेदिनी ॥
कथार वाथ इति भाषा ।
(“दृष्टदोषमपि तत्र सोऽव्यक्तं
सङ्गवन्तं मिथ्यामनाश्रवः”) ।
इति रघुवंशम् । १६।४६ ।)
आश्ववः, पुं, (आङ् + श्व + घञ् ।) अश्वीकारः ।
कोशः । इति मेदिनी ॥ दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥
आश्विः, स्त्री, (अश्विरेव । अश्वि + इच् ।) अश्विः ।
कोणः ॥
आश्वितः, वि, (आङ् + श्वि + क्तः ।) आश्वयप्रातः ।
शरणागतः । न्यायमते परमागवाकाशादिनित्य-
व्यभिन्नसर्व्वद्रयाणां आश्वितत्वं साधर्म्यं ॥ (अव-
लम्बितः, अनुकृतः, आधेयः, अधीनः, वशवर्त्तो ।)
आश्वतः, वि, (आङ् + श्व + क्तः ।) अश्वीकृतः । स्त्री-
कृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । कृतश्रवणः ॥
आश्वेयः, पुं, (आङ् + श्वि + घञ् ।) आलिङ्गनं ।
इति हलायुधः ॥ (मेषदूते, पूर्व्वमेव ३ ।
“कण्ठाश्वेयप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे”) ।
एकदेशसम्बन्धः । यथा । कानने रेमे । इति व्याक-
रणं ॥ (अश्वेया एव । अश्वेया + चण् । स्त्रियां
टाप् ।) अश्वेया । अश्वेयान्ताश्चसम्बन्धिनि, वि ।
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायां ४।४।१०।१ ।
“अश्वेयान्ताश्च सर्पा देवताः”) ।
आश्वं, स्त्री, (अश्वानां समूहः । अश्व + अण् ।) अश्व-
द्वन्द्वं । घोटकसमूहः । इत्यमरः ॥ (अश्वस्य भावः
कर्म वा ।)
आश्वत्यं, स्त्री, (अश्वत्यस्य इदम् । अश्वत्य + अण् ।)
अश्वत्यवृत्तफलं । इत्यमरः ॥
आश्वपालिकः, पुं, (अश्वपालस्यापत्यम् । अश्वपाल +
ठक् ।) अश्वपालस्य पुत्रः । इति व्याकरणं ॥
आश्वयुजः, पुं, (आश्वयुजी पूर्णिमा विद्यतेऽस्य । आश्व-
युजो + अण् ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ आ-
श्विनसम्बन्धिनि वि ॥ (मनुः, ६।१५ ।

आषा

“त्वजेऽश्वयुजे मासि मुन्यग्रं पूर्व्वमक्षितम् ।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च” ॥)
आश्वयुजी, स्त्री, (अश्वयुजा युक्ता पौर्णमासी । अश्व-
युज् + अण् + डीप् ।) आश्विनी पूर्णिमा । इति
शब्दरत्नावली ॥
आश्ववासः, पुं, (आङ् + श्वस् + घञ् ।) निर्दतिः ।
आश्वयिकापरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥ आशा-
प्रदानं ॥ (आश्वयदानं, भोतस्य भयनिवारणार्थं
सान्त्वनं । उत्तरचरिते, षष्ठाद्रे ।
“आश्वसत्वेह भक्तौनामेकमात्रमनं महत्”) ।
आश्विनः, पुं, (अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र
मासे सः । अश्विनी + अण् ।) वैशाखादिद्वादश-
मासान्तर्गतवर्षमासः । रवेः वन्याराशिस्थिति-
कालः । तत्पर्यायः । इमः २ आश्वयुजः ३ । इत्य-
मरः ॥ आरद्रः ४ । इति राशनिर्घण्टः ॥ तत्र
जातफलं ।
“राज्ञां प्रियः काव्यकलाविदग्धः
न्यादर्भगर्भाप्रसूतोऽक्षयबुद्धिः ।
सुखी वदान्यो वज्रमानशाली
भक्तो भवेदाश्विनमासजन्मा” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
आश्विनेयौ, पुं, (अश्विन्या अपत्ये । अश्विनी + ठक् ।)
अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥ (पाण्डुपुत्री नकुल-
सहदेवनामानौ, अश्विनीकुमारजातत्वात् तयो-
क्तयात्वम् ।)
आश्वीनं, वि, (अश्विनेनाहेनातिक्रम्यते । अश्वस्यैका-
दशम इति खण् ।) यद्वर्त्म एकेनाश्वेन एकेन
दिनेन गम्यते तत् । इत्यमरः ॥ एक घोड़ाय एक
दिने यावार पथ इति भाषा ।
आषाढः, पुं, (आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा
यस्मिन् । आषाढा + नक्षत्रेण युक्ताः काशः इति
अण् ।) पक्षाशदण्डपक्षे आषाढः प्रयोजनमस्य
इति विशाखायादादण् मध्यदण्डयोरित्यण् ।)
वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतवर्षमासः । रवे-
र्मिथुनराशिस्थितिकालः । पूर्व्वोत्तराषाढान्यतर-
नक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । तत्पर्यायः ।
शुचिः २ । इत्यमरः ॥ तत्र जातफलं ।
“अनल्पजन्पी प्रमदाभिलाषी
प्रमादशीलो गुरुवत्फलश्च ।
वज्रययो मन्दज्ज्वाशनः स्था-
दाषाढमासप्रभवो मनुष्यः” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ व्रतिनां पक्षाशदण्डः ।
(“अथाग्निनाषाढधरः प्रभक्तभवाक्
ज्वलन्निव व्रतमयेन तेजसा” ।
इति कुमारः । ५।३० ।)
मलयपर्व्वतः । इति मेदिनी ॥
आषाढकः, पुं, (आषाढ एव + आषाढ + स्थाप-
क ।) आषाढमासः ॥
आषाढमवः, पुं, (आषाढ + भू + अच् ।) मङ्गल-
यहः । इति हारावली ॥ आषाढमासजाते वि ॥
आषाढा, स्त्री, पूर्व्वोपादानक्षत्र । उत्तराषाढा-
क्षत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आस

आपादाभूः, षं, (आपादा + भू + क्तिप्) मङ्गलग्रहः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 आपादा, स्त्री, (आपाद + क्तृ + क्तृ) । आपाद + क्तृ +
 ङीप् । आपादमासस्य पूर्णिमा । इति मेदिनी ॥
 आपाद, स्त्री, (अनुते याप्रोतीति अश् + प्र + क्तृ + क्तृ) ।
 आकाशः । इत्युणादिकोषः ॥
 आस, जि छ ल उपदेशेन । (अदा०-आत्म० अक०-
 सेट्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ विद्यमानतायां ।
 इति तट्टीका ॥
 ("आसने भगवान्मातां सहेभिर्मुनिपुङ्गवैः" ।
 इति रामायणे १ काण्डे) जि आसितोऽस्ति । ल ड
 आसते सिंहासने ऋषः । विद्यमानतायासप्ययं ।
 आकाशमासते । इति दुर्गादासः ॥ (सम् + अधि)
 सन्धगुपवेशने । आसौ । यथा रघुवंशे, १३।५२ ।
 "वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणा-
 ममी समधासितवेदिसन्धाः" ।
 (अनु) पश्चादुपवेशने । यथा रघौ, २।२४ ।
 "वामन्तिकन्यस्तवलिप्रदोषा-
 रन्वास्य गोप्ता गृह्णीतसहायः" । इति ।
 उपासनायां । यथा रामायणे,—
 "ततस्त्रीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वाग्य पश्चिमात्" ।
 इति ।
 (अभि) अभ्यासे । (उत्) उपेक्षायां । यथा भाषे ।
 २।४२ ।
 "विधाय वैरं सामर्थ्यं नरोऽरौ य उदासते" ।
 इति ।
 (उप) समीपवेषने । यथा मनुः, ४।१५४ ।
 "क्षताञ्जलिपमासीत गच्छतः पृथतोऽन्विधात्" ।
 इति ।
 बद्धाञ्जलिश्च गुणसमीपमासीत इति तट्टीका ॥
 उपासनायां । यथा,—
 "मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते" ।
 इति गीतायां १२।२ । सेवने । यथा,—
 "उपासते ये गृहस्थाः परमात्मबुद्धयः" ।
 इति मनुः ३।१०४ । परमात्ममुपासते सेवन्ते इति
 तट्टीका । (निर्) निरासे । अपसारणे । (प्रति
 + सम्) प्रतिदन्तितयावस्थाने । "कोऽन्यः प्रति-
 समासेत कालान्तकयमादृते" । इति भारतम् ।
 इत्यादि ।)
 आसः, षं, (अस्यन्ते शरा अनेनेति । अश् + करणे
 घञ्) । धनुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आसक्तः, पि, (आङ् + सञ्ज + क्तृ) । आसक्तिवि-
 शिष्टः । तत्पर्यायः । तत्परः २ प्रसिद्धः ३ । इत्य-
 मरः ॥ (विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टः ।
 यथा, किराते ११।१४ ।
 "असक्तास्त्रास्त्री सुजा वामशीला हि जन्तवः" ।)
 आसक्तः, स्त्री, (आङ् + सञ्ज + क्तृ) । निर्व्यं । सततं ।
 अविरतं । इति जटाधरः ॥
 आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सञ्ज + क्तृ) । आनुरक्तिः ।
 आसङ्गः ॥
 आसङ्गः, स्त्री, (आङ् + सञ्ज + अच्) । अनवरतं ।
 निरतं । यततं । तद्युक्ते जि । इति जटाधरः ॥

आस

(यथा, कुमारः ५।६।
 "न घटपद्मेभिरेव पङ्कजं
 सञ्जैवलासङ्गमपि प्रकाशते" ।) ।
 तुवरी । सौराष्ट्रमृत्तिका इति यावत् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ आसक्तिः ॥ (यथा, गीतायां ४।२० ।
 "यत्ना कर्मफलसङ्गभित्तिरतो निराश्रयः" ।)
 आसङ्गिनी, स्त्री, (आसङ्ग + इनि + ङीप्) । चक-
 वातः । वातभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धू-
 णिया वातास इति भाषा ।
 आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सञ्ज + क्तृ) । सङ्गमः ।
 लाभः । इति मेदिनी ॥ (अविच्छेदः । निरन्तरं ।
 यथा, साहित्यदर्पणे २ य परिच्छेदे ।
 "वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तिः पदोच्यते" ।
 आसक्तिर्बुद्धविच्छेदः" इति तट्टीका ।)
 न्यायमते पदसन्निधानकारणं । यत्पदार्थस्य यत्प-
 दार्थनान्वयोऽपेक्षितस्तथोरवधानेनोपस्थिति-
 कारणं । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
 आसनं, स्त्री, (आस्यते उपविश्यतेऽस्मिन् । आस् +
 अधिकरणे + ल्युट्) । पीठ । पिंडि चौकि इत्यादि
 भाषा । हस्तिस्तम्भदेशः । यत्र महामात्रो निव-
 सति । विजिगोषोर्दुर्गादीनवर्द्धयतः स्थितिः । इत्य-
 मरः ॥ याचानिवर्तनं । इति मेदिनी ॥ अष्टाङ्ग-
 योगस्य ततोययोगाङ्गं । तत्तु पञ्चप्रकारकरचर-
 यादिसंस्थानविशेषः । यथा,—
 "पद्मासनं स्तुतिपात्रं मद्रं वचासनं तथा ।
 वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्" ॥
 तेषां क्रमः ।
 "ऊर्ध्वोरुपरि विन्यस्य सन्ध्या पादतले उभे ।
 अङ्गुष्ठौ च निवधीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्तथा ॥
 पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् ॥ १ ॥
 जानूर्ध्वोरन्तरे सन्ध्या पादतले उभे ।
 ऋजुकायो विशेन्मन्त्री स्तुतिकं तत् प्रचक्षते ॥ २ ॥
 सीमन्थाः पार्श्वयोर्न्यसेद्गुणफलयुग्मं सुनिखलम् ।
 लघ्वाद्याः पादपार्श्वे पार्श्वे पार्श्वे परिवन्धयेत् ॥
 भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः सारकल्पितम् ॥ ३ ॥
 ऊर्ध्वोः भादौ क्रमाद्वाश्वेत् हला प्रत्यङ्गुलाङ्गुलो ।
 करौ निदध्यादाख्यातं वचासनमुत्तमम् ॥ ४ ॥
 एकपादमधः हला विन्यस्योरौ तथेतरम् ।
 ऋजुकायो विशेन्मन्त्री वीरासनमितीरितम् ॥ ५ ॥
 इति तन्त्रसारः ॥ अन्वयः ।
 "आसनानि कुलेशानि यावन्तो जीवजन्तवः ।
 चतुरशीतिनक्षत्राणि चैकैकं समुदाहृतम् ॥
 आसनेभ्यः समन्तेभ्यः साग्यतं द्यमुच्यते ।
 यत् सिद्धासनं नाम द्वितीयं फलदासनम्" ॥
 इति निरुक्ततन्त्रम् ॥
 ऋजुरासनानि दन्धशब्दे द्रष्टव्यानि ॥
 उपवेशनाधारः । पीठादि । यथा ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 "उपचारान् प्रवक्ष्यामि श्रेय मोक्षं मेरुव ।
 यैः सन्ध्यां तुष्यते देवी देवोऽप्यन्यो हि भक्तिवः ॥
 आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दाहजमेव वा ।
 वास्वं वा चाम्पकं कौशं मण्डलस्योत्तरे दृजेत् ॥

आस

यौष्मासनं यद्विहितं यस्य तद्यदि गर्भकम् ॥
 निवेदयेत्तदा पद्मे विपुलं दारि चोत्सृजेत् ।
 पौष्पं पुष्पोत्तरचितं कुशसूत्रादिचयुतं ॥
 अतिप्रोतिकरं देवा ममाप्यन्यस्य मेरुव ।
 यज्ञदाससमुद्भूतमासनं मण्डलं शुभम् ॥
 नेच्छायं नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत् ॥
 अन्यदाखड्गवद्वापि दद्यादासनमुत्तमम् ॥
 सकण्टकं क्षीरयुक्तं दाहसारविवर्जितम् ।
 चैवभ्रमशानसंभूतं वर्जयित्वा विभीतकम् ॥
 वास्वं कौषं फालं वस्त्रमेतत्तयं मतम् ।
 रोमजं कम्बलक्षैव तदनेन चतुष्टयम् ॥
 अनेन रचितं दद्यादासनं चेष्टभूतये ।
 सिंहाद्याग्रतरङ्गां क्रागस्य महिषस्य च ॥
 गजानां तुरगाणाञ्च कृष्णसारस्य चम्पकः ।
 हंसस्याथ रामस्य मृगाणां नवमेदिनाम् ॥
 चम्पकैः सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम् ।
 वास्वेषु कम्बलं शस्तमासनं देवतुल्ये ॥
 राज्ञं चाम्पकं श्रेष्ठं दारवं चन्दनोद्भवम् ।
 यचासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् ॥
 सर्वेषामपि देवानामृषीणाञ्च यतात्मनाम् ।
 योगपीठस्य सदृशमासनं स्थानमुच्यते ॥
 आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं सुक्तिमाप्नुयात् ।
 हंसरो रोहितो न्यङ्गुः सन्ध्या वज्रलो रुद्रः ॥
 शशैश्च हरिणाश्चेति मृगा नवविधा मताः ।
 हरिणाश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽयं मेरुव ॥
 ऋषयः खड्गो रुद्रश्चैव पृथक्च मृगस्तथा ।
 श्वेते वलिप्रदानेषु चम्पदाने च कीर्तितः ॥
 सर्वेषां तैजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठमुच्यते ।
 आयसं वर्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव वा ॥
 शिलाभयं मणिभयं तथा रत्नमयं मतम् ।
 आसनं देवताभ्यस्तु भुवि सुप्तये भसुत्सृजेत् ॥ * ॥
 अत्रैव साधकानाञ्च आसनं दृष्टुं मेरुव ।
 यत्रासीनः पूजकस्तु सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 येनश्च चाम्पकं वास्वं तैजसञ्च चतुष्टयम् ।
 आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्तितम् ॥
 पूर्वोक्तं यच्च देवेभ्य आसनं परिकीर्तितम् ।
 तत्सर्वमासनं शस्तं पूजाकर्मणि साधके ।
 न यथेष्टासने भूयात् पूजाकर्मणि साधकः ।
 काष्ठादिकासनं कुर्यात् मितमेव सदा बुधः ॥ * ॥
 चतुर्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम् ।
 षोडशाङ्गुलवर्तिर्यमुत्सेधचतुरङ्गुलम् ॥
 षडङ्गुलं वा कुर्यात् नोच्छितं चापि कारयेत् ।
 पूर्वोक्तं वर्जयेद्दण्ड्यमासनं पूजनेष्वपि ॥
 दास्वं सिद्धेष्टान्नो दीर्घं चाङ्गुलान् विस्तृतम् ।
 न न्यङ्गुलास्योच्छ्रायं पूजाकर्मणि संशयेत् ॥
 यथेष्टं चाम्पकं कुर्यात् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम् ॥
 षडङ्गुलाधिकां कुर्यान्नोच्छ्रितन्तु कदाचन ।
 वास्वं वा चाम्पकं चैवं महामायापूजने ॥
 प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामारस्यायास्यैव च ॥
 त्रिपुरायाश्च सततं विष्णोश्चापि कुशलात्मनः ॥
 बद्धदीर्घं षडङ्गुलं तथैव बद्धविल्लम् ॥
 दाहस्यमासनं प्रोक्तमपि सर्वकर्मणि ॥

एथक् एथक् कल्पयेथ भोभनं तादृशासनम् ।
न पञ्चमासनं कुर्व्यात् कदाचिदपि पूजने ॥
न प्राण्यङ्गसमुद्भूतमस्थिजं विरदादृते ।
मातङ्गदन्तसङ्घातमासनं कामिके चरेत् ॥
चर्मपूर्वोदितं याज्ञं तथा गन्धगुणस्य च ॥
सलिले यदि कुर्वीत देवतानां प्रपूजनम् ॥
तत्राप्यासनमासीने नेत्यितस्तु समाचरेत् ।
तोये शिलाभयं कुर्यादासनं कौशमेव वा ॥
दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाचरेत् ।
आसनारोपसंस्थानं स्थानाभावे तु पूजकः ॥
आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले ॥
यथासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते ॥
अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत् ।
इत्येतत् कथितं पुत्र पूज्यपूजकसङ्गतम् ॥
आसनं पादसधुना भूय वेताममैरव ॥
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

आसनः, ङ, (अस्य क्षेपने + ल्युः + प्रज्ञाद्यण् ।) जीव-
कथयः । इति मेदिनी । (जीववृक्षशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः ।)

आसना, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + ण्यसञ्चयो
युच् ।) स्थितिः । इत्यमरः ॥

आसनी, स्त्री, (आस्यतेऽस्मिन् । आस + अधिकरणे
ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) विपणिः । (आस + भावे +
ल्युट् + ङीप्) स्थितिः । इति मेदिनी ॥

आसन्दः, ङ, (आसं ददातीति । आस + ड ।) वासु-
देवः । इति मेदिनी ॥

आसन्दी, स्त्री, (आस्यतेऽस्यां । आस + अन्दादय-
श्चेति साधुः ।) क्षुद्रखड्गः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
शतपथब्राह्मणे ५।४।४। "तस्मादस्मा आसन्दी-
माहुरन्ति सैषा खादिरो विट्पणा भवति येयं
वधूयुता भरतानाम्" ।)

आसन्नः, त्रि, (आङ् + सद् + क्तः ।) निकटः । इत्य-
मरः ॥ (समीपवर्त्तो, कुमारसम्भवे, ३।४४॥ "आ-
सीनमासन्नशरीरपातः" । अन्ताभिमुखः सूर्यः ।)

आसवः, ङ, (आङ् + सञ् + अप् ।) मद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । मैरेयं २ श्रीधुः ३ । इत्यमरः ॥

"श्रीधुरिक्षुरसैः पक्षैरपक्षैरासवो भवेत् ।
मैरेयं धातकौष्ठगुडधानास्रसंघितम्" ॥

इति माधवेन भेदः क्षवस्तथापि सूक्ष्मनाट्ये
दमुक्तम् । इति भरतः ॥ मद्यमात्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः ११।६५ ।

"यक्षरक्षःपिशपाध्रं मयं मांसं सुरासवं ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तयं देवानामन्नता हरिः" ।)

("यदपक्षौषध्याभ्यां सिद्धं मयं स आसवः" ।
इति शार्ङ्गधरः । यथा भावप्रकाशे ।

"आसवस्य गुणा श्रेया वीजद्रव्यगुणैः समाः" ।)
आसवभेदेन गुणभेदो यथा ॥

"क्षेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेघपीनसकासजित्" ।
"शार्ङ्गः सुरभिः खादुर्यो नातिमदो जघुः" ।

इति च वाभटः ॥
"सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगनुद ।
गरवीयः परिणतो हृद्यो वर्णश्च शार्ङ्गः" ॥

"रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोषार्शसंहितः ।
क्षेपस्यैषाविकारघ्नो वर्णः पक्करसो मतः" ॥
"मृद्यो भिन्नशृङ्खलातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
क्षेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः" ॥
इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ॥
"तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रजः कफवातनुत् ।
सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
लघुर्मध्वासवश्क्षेदी मेघकुलविषापहः ॥
तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः खादुरवातहृत् ।
तीक्ष्णः कषायो मदक्षुर्गामकफगुल्महृत् ॥
क्षमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ।
यस्यः पित्तहरो वर्णो मृदोकेक्षुरासवः" ॥
आसवद्भुः, ङ, (आसवस्य ङुः ।) ताण्डलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

आसादितः, त्रि, (आङ् + सद् + णिच् + क्तः ।)
प्राप्तः । जन्मः । इत्यमरः ॥ (वन्निधापितः, आ-
योजितः, सम्पादितः ।)

आसारः, ङ, (आङ् + स + घञ् ।) धारासपातः ।
वेगवृष्टिः । (मेघदूते, "त्वामासारप्रशमितवनोप-
प्लवं साधु मूर्द्धा" । प्रसरणम् । सैन्यानां सर्वतो
व्याप्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।४६ ।

"तस्मात् दुर्गं दृढं कृत्वा सुभटासारसंयुतं" ।)
सुहृद्गणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।२६ ।
"अज्ञातवीवधासारतोयशस्यो ब्रजेत्तु यः" ।)

आसीनः, त्रि, (आस + शानच् ।) उपविष्टः । इति
जटाधरः ॥ वसा लोके इत्यादि भाषा ।

आसीनप्रचणायितं, स्त्री, (आसीनेन उपविष्टेन प्र-
चणवदाचरितम् ।) उपविष्ट निद्रावशेन दोलनम् ।
इति राजवल्लभः ॥ ङोणा इति भाषा ।

आसुतिः, ङ, (आसुयते + आङ् + सञ् + क्तिन् ।)
मद्यसन्धानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मद चोयान
इति भाषा ।

आसुतीवलः, ङ, (आसुतिरस्यास्ति रजःक्षयासुति-
परिषदौ वलच् । वलेति दीर्घः ।) यज्वा । श्रौ-
तिकाः । इति हेमचन्द्रः ॥ (क्षान्पातः, श्रूद्रजाति-
विशेषः ।)

आसुरः, ङ, (असुर + प्रज्ञाद्यण् ।) असुरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥

"त्रास्याद्यवधाविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः ।
"आसुरो द्रविणादानात्" ॥ इति याज्ञवल्क्यः ।

"जातिभ्यो द्रवियं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते" ॥
इति मनुः ३।३१ ।

आसुरं, स्त्री, विड्गणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
असुरस्य भावः । (यथा गीतायां ७।१५ ।

"न मां दुष्कृतिनो मूढा प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
मायवापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः" ।)

असुरसम्बन्धीये त्रि । इति आकरणम् ॥
आसुरं, त्रि, (असुरस्येदम् । असुर + अस् ।) असुर-
सम्बन्धि । यथा —

"यस्मिन् नवे एराखे च विष्णे देवा न जेमिरे ।
आसुरं तद्भवेत् आर्द्धं वृषणं मन्त्रवर्जितम्" ॥

इति आर्द्धतत्त्वे ऋग्वेदीयगृह्यपरिशिष्टम् ॥
अपि च ।

"स्नानं दानं तपः आर्द्धमनन्तं राजदर्शने ।
आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्" ॥

इति आर्द्धतत्त्वधृतयमवचनम् ॥ आसुरसर्गो
यथा ।

"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे श्रुय ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च जना न विदुरासुराः ।
न श्रौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाद्धरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥

गतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्तुप्रयकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहात् गृहीता सद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिप्रताः ॥

चिन्तामपरिमेयाश्च प्रलयान्तामपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥

आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईदन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥

इदमद्य मया कल्पमिदं प्राप्ते मनोरथम् ।
इदमक्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥

यसौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥

आहोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यस्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति गरकेऽसुधौ ॥

आत्मसम्भावितास्तत्त्वा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥

अहङ्कारं धर्मं कामं क्रोधश्च संश्रिताः ।
सामात्मपरदेहेषु प्रद्वियन्तोऽभ्यसूयकाः ॥

तानहं दिषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजन्ममशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥

आसुरीं योनिमाश्रया मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मासप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्यधमां गतिम्" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १६ अध्यायः ॥
आसुरी, स्त्री, (असुरस्य इयं । असुर + तस्येदमित्यण्

ततः ङीप् ।) राजिका । राइ सर्षा इति भाषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिविधचिकित्सान्तर्गत-

चिकित्साविशेषः । सा च क्षेदभेदाद्यात्मिका ।
इति वैद्यकं शब्दचन्द्रिका च ॥

आसेचनः, त्रि, (न सिध्यते मनोऽत्र । नङ् + सिच्
+ अधिकरणे ल्युट् । ततः स्तार्थे अण् ।) यस्य

दर्शने त्वरेन्तो न जायते सः । तत्पर्यायः ।
अष्टभिदात् २ । इति शारावली ॥ (आ + सिच् +
करणे + ल्युट् । आसेचनपाचम् । यथा, ऋग्वेदे

१।१६।१३ । "या पत्रं पूष आसेचगानि" ।)
आसेचनकः, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायाम् यन् ।)

आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥ (यथा, आर्षित्यदर्पण १० म परिच्छेदे ।

"नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्पापम्" ।)

आस्था

आस्कन्दनं, त्रि, (आङ् + स्कन्द + भावे ल्युट् ।)
तिरस्कारः । रणः । शोषणं । इति मेदिनी ॥
(यथा, किराते ६।२५ । “चरणास्कन्दननामिता-
चलेन्द्रः” ।)

आस्कन्दितं, स्त्री, (आङ् + स्कन्द + भावे + क्त ।) अन्ध-
गतिविशेषः । स च सम्पत्तिः । इत्यमरः ॥
आस्कन्दितकं, स्त्री, (आस्कन्दितमेव स्वार्थे कन् ।)
आस्कन्दितं । अन्धानां पञ्चमगतिः । तत्पर्यायः ।
उत्तेरितं २ उपकण्ठं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
“उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाक्लिः पदैः” ।
हेमचन्द्रः ॥

आस्तरः, पुं, (आस्तोर्यतेऽयौ । आङ् + स्तृ + अच् ।)
करिकम्बलं । इति हेमचन्द्रः ॥ वस्त्राद्यास्तरणं ॥
(यथा शान्तिशतके, २।१६ । “वासो वल्कल-
मास्तरः किशलयान्योक्तस्तृणां तलम्” ॥)

आस्तरणं, स्त्री, (आस्तोर्यते यत् येन वा आङ् +
स्तृ + कर्मणि करणे वा ल्युट् ।) हस्तिप्रकृषित-
चिचकम्बलं । भुल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रवेणी २ वर्णः ३ परिस्तोमः ४ कुया ५ कुयः ६ ।
इत्यमरः ॥ प्रवेणिः ७ परिष्टोमः ८ कुयं ९ ।
इत्यमरटीका ॥ (ग्रथा, कुशासनं । यथा रामा-
यणे, ३ काण्डे ।

“राष्ट्रवास्तरे पूर्वमयोध्यामिवासने” ।
महाभारते, आदिपर्वणि ।

“दर्भास्तरणमास्तीर्य निश्चयात् धृतराष्ट्रजः” ॥
आस्तिकः, पुं, (अस्तीत्यस्य । अस्ति + ठक् ।) मुनि-
विशेषः । स तु जरत्कारमुनिपुत्रः । तस्मिन्
गर्भस्थं तं ज्ञात्वास्तीर्युक्ता गत इत्यस्मादास्तिकः ।
(यथा,—

“अस्तीर्युक्ता गतो यस्मात् पिता गर्भस्थमेव तम् ।
वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तिकेति विवृतम्” ॥
इति महाभारतम् ॥

“आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुक्तेस्तथा” ।
इति मनसाप्रणाममन्त्रः ।)

आस्तिकः, त्रि, (अस्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य ।
अस्ति + ठक् ।) नास्तिकभिन्नः । ईश्वरोऽस्तीति-
वादी । वेदप्रामाण्यवादी । तत्पर्यायः । अज्ञानः २
आडः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

“सत्यधर्मधृतात् पुंसः क्रुद्धादाश्रीविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः” ॥
इति महाभारते आदिपर्वणि ॥

आस्तिकार्चदः, पुं, (आस्तिकस्य मुनेरर्थं सर्पसत्रात्
नित्यस्तिरूपप्रयोजनं ददाति यः । जनमेजयो राजा
प्रास्तिकमुनिवधनात् सर्पयज्ञात् विरराम इति
पौराणिको कथा ।) जनमेजयो राजा । इति
शब्दरत्नावली ॥

आस्तीकाः, पुं, आस्तिकमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आस्तीकाजननी, स्त्री, (आस्तीकस्य जननी माता,
पत्नीतत्पर्यायः ।) आस्तिकमाता । मनसा देवी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आस्त्रा, स्त्री, (आङ् + स्त्रा + अङ् + टाप् ।) यन्त्रः ।

आस्फो

आलम्बनं । आस्थानं । अपेक्षा । इति मेदिनी-
कारहेमचन्द्रौ ॥ (अज्ञा । आदरः । प्रतिष्ठा ।
यथा, रघौ १०।१३ ।

“दैवात् स्वर्गादवध्यत्वं मर्त्येऽप्यपराङ्मुखः” ।
“विनश्यते विद्यायास्थां यशः पालय मित्र मे” ।
इति हितोपदेशः ॥)

आस्थानं, स्त्री, (आस्थीयतेऽस्मिन् इति । आङ् +
स्था + ल्युट् ।) सभा । इत्यमरः । (यथा, किराते
१ । १६ । “अनेकराज्यरथाश्वसंयुक्तं
तदीयमास्थाननिकेतनागिरम्” ॥)

यन्त्रः । इत्यमरः ॥ (आश्रयः । स्थानम् ।)

आस्थानी, स्त्री, (आस्थान + डीप् ।) सभा । इत्य-
मरः ॥ (“आस्थानीं समये समं नृपजनः सायन्तने
सम्पत्तन्” । इति रत्नावली ।)

आस्पदं, स्त्री, (आपद्यतेऽस्मिन् इति । आस्पदं प्रति-
ष्ठापयामि निपातनात् सुट् ।) प्रतिष्ठा । कर्म ।
इत्यमरः ॥ प्रभुत्वं । इति धरणी । स्थानं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (“रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मे
अस्तीति न प्रत्ययः” । इति नागानन्दे । तथा च
रघौ ३।३६ ।

“नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं ।
तदास्पदं श्रीधुरराजसंज्ञितम्” ॥)

आस्पन्दनं, स्त्री, (आङ् + स्पन्द + ल्युट् ।) स्पन्दनं ।
कम्पनम् ॥

आस्फालः, पुं, (आङ् + स्फुल् + घञ् ।) हस्ति-
कर्णास्फालनं । हातिर काय नाडा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । भलज्झला । इति हारावली-त्रि-
काण्डशेषौ ॥ (आस्फालनं । सस्फालनं ।)

आस्फालनं, स्त्री, (आङ् + स्फुल् + णिच् + ल्युट् ।)
आटोपः । प्रागल्भ्यम् ॥ (यथा रघौ ६।७३ ।

“ऐरावतास्फालनविज्ञयं यः
सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन” ॥)

आस्फुजित्, पुं, (आस्फु + जि + क्तिप् ।) श्रुकाचार्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आस्फोटः, पुं, (आङ् + स्फुट् + अच् ।) आस्फोट-
रत्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ आकन्द इति भाषा ।
श्रूरादेर्नादिशब्दः । इति श्रीभागवतम् ॥
“कक्षैः कक्ष्यां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः” ।
इति महाभारते सभापर्वणि ॥

आस्फोटकः, पुं, (आङ् + स्फुट् + क्त्वल् ।) पर्वत-
जपीलुत्तः । इति शब्दमाला ॥ आकारोट इति
भाषा ।

आस्फोटनं, स्त्री, (आङ् + स्फुट् + ल्युट् ।) विकाशः ।
मुद्रणं । इति भरणी ॥ बाह्यादिशब्दः । ताल
ठीका इत्यादि भाषा ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
“आस्फोटननिनादांश्च वालानां तत्र खेलताम्” ॥
धान्यादेस्तृणविशेषकरणम् ।)

आस्फोटनी, स्त्री, (आस्फुज्यतेऽनया । स्फुट् + कश्ये-
ल्युट् + डीप् ।) वैद्यनिका । इत्यमरः ॥ तुरपन
भ्रमर इत्यादि भाषा ।

आस्फोटा, स्त्री, (आस्फोटयतीति । आङ् + स्फुट्
+ अच् + टाप् ।) नवमस्फो । वनमस्फो । इति शब्द-

आह

रत्नावली ॥ (नवमस्फोऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)
आस्फोटः, पुं, (आस्फोटयतीति । आङ् + स्फुट् +
अच् + एषोदरादित्वात् साधुः ।) अर्कवृक्षः ।
कोविदारकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ भूपलाशवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, वाभटे ।

“भूलं सप्ताङ्गात्तत्कृशरीषाश्वमारा-
दकान्मालत्याश्चित्रकास्फोटनिम्बात् ।
वीजं कारजं सार्धं प्राप्नुनाटं
श्रेष्ठा जन्तुघ्नं कृष्यं दे हरिद्रे” ॥)

आस्फोटकः, पुं, (आस्फोट एव स्वार्थे कन् ।) अक्-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आस्फोता, स्त्री, (आस्फोट + टाप् ।) अपराजिता ।
वनमल्लिका । इति मेदिनी ॥ सारिवाहकः । इति
राजनिर्घण्टः । वृक्षविशेषः । ह्यापरमाणीति
ख्याता । अस्या गुणौ । कुष्ठविषयोरुगनाशित्वं ।
इति राजवल्लभः ॥

आस्यं, स्त्री, (अस्यते ग्रासोऽस्मिन् इति अस्य क्षेपणे
ह्यल्युट् इति ण्यत् । यदा आस्यन्ते अस्त्रादिना
प्रखर्वति इति स्यन्दू प्रखवणे + ड ।) मुखं । मुख-
मध्यम् । (यथा, मनुः १।६५ ।)

“यस्यास्येन सदाश्रन्ति ह्य्यानि त्रिदिवौकसः” ॥
(आस्ये भवमास्यं ।) मुखभवे चि । इति मेदिनी ॥

आस्यपत्रं, स्त्री, (आस्यमिव पत्राणि यस्य तत् ।) पत्रं ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

आस्यलाङ्गलः, पुं, (आस्यं लाङ्गलं भूविशारकयन्त्र-
मिव यस्य ।) श्रुकरः । इति हेमचन्द्रः ॥

आस्यलोम, [न्] स्त्री, (आस्यस्य लोमः ।) शस्त्रुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आस्या, स्त्री, (आस् + ण्यत् ।) स्थितिः । इत्यमरो
मेदिनी च ॥ (आसनं, इति वैद्यनाध्वकररोग-
विनिश्चयसंग्रहे । यथा,—

“आस्यासुखं संप्रसुखं दधीनि”
सुश्रुतेऽस्या गुणा यथा,

“आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यकरो सुखा” ॥)

आस्यासवः, पुं, (आस्यस्य मुखस्य आसव इव ।)
बाला । इति हेमचन्द्रः ॥ युतु लाल इत्यादि भाषा ।
आसपः, पुं, (आसं पिवतीति । आस + पा + क ।)
मूलानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥ (राक्षसः ।)

आसवः, पुं, (आङ् + खु + अच् ।) क्षेपः । कण्टं ।
इत्यमरः ॥

आह, य, (उवाच इत्यर्थे कालमात्रे निपातोऽयं ।)
क्षेपः । नियोगः । इति मेदिनी ॥ दृष्टसम्भावनं ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आहकज्वरः, पुं, (आहको नासारोग एव ज्वरः ।)
नासारोगविशेषः । नासाज्वर इति ख्यातः ।
तस्य लक्षणम् ।

“तनुना रक्तशोथेन युक्तो नासापुटान्तरे ।
गात्रशून्यज्वरकरः श्लेष्मणा ह्याहकः स्मृतः” ॥
इति वैद्यकम् ॥ (आहव इति कश्चिदैवके पाठः ।
तद्यथा, आहवज्वरस्य लक्षणम् ।

“शोथः सरक्तो नासायां यथासावौ ज्वरस्तथा ।
वातश्लेष्माश्चगुह्यश्च आहवाख्यं विनिर्दिशेत्” ॥

आह्रा

अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचिकित्साख्ये ॥
“दूर्वाचयं रसं मायकुल्यौ वंशपत्रिका ।
जलस्यमवौ कर्पमोरटाखरमन्त्ररी ॥
दरडोत्पलस्य सूतानि क्वाय्याट्टगुटेऽम्भवि ।
तत्पादशेषिते तैलं तुलां कृत्वा विपाचयेत् ।
तत्तैलं प्रतिमर्षय आह्रावाग्यं चरं जयेत्” ॥

[११ दूर्वाचयं तैलं ॥११]

आहृतं, स्त्री, (आ + हृन् + क्त ।) पुरातनवस्त्रं । नूतन-
वस्त्रं । इति मेदिनी ॥ म्भार्यकवाक्यं । इत्यमरः ॥
आहृतः, वि, (आ + हृन् + क्तः ।) गुणितः । ता-
डितः । इति मेदिनी ॥ (“प्रति दिवसं याति सयं
वचन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः” इति पञ्चतन्त्रम् ।
ज्ञातः । निर्योक्तः । इत्यजयः ॥ निहतः । “द्युना वि-
श्रितिराहताहोहिगीनाम्” इति महाभारतम् ।)
आहृतः, पुं, (आहृत्यते यः + आङ् + हृन् + कर्मणि
+ क्तः ।) चानकः । उक्ता । इति मेदिनी ॥
आहृतलक्षणा, वि, (आहृतं अभ्यस्तं लक्षणं यस्य ।)
गुणैः प्रतीतः । गुणेन ख्यातः । तत्पर्यायः । हत-
लक्षणः २ । इत्यमरः ॥

आहुरः, पुं, (आङ् + हृ + अच् ।) उक्ताचः ।
अन्तर्मुखवातः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (आहुरण-
शीले वाचनिद्रा यव । यथा, रघौ १।४६ ।
“वनान्तराद्रुपाहृतैः समित्कुशपलाहरैः” ।)
आहुरणं, स्त्री, (आङ् + हृ + भावे ल्यट् ।) द्रव्या-
द्यानयनं । आसादनम् । यथा । देवीपुराणं ।
“मृदाहुरणसंघट्टप्रतिष्ठापानमेव च ।
स्वपनं पूजनञ्चैव विस्मयनमतःपरं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

आह्वः, पुं, (आह्वयते अरिर्वहति । आङ् + क्ते +
अप् ।) युद्धं ।
“यदाशौचं भोग्यमयन्तमूरम्
हतं पार्थेनाह्वेवप्रवृत्तम्” ॥
इति महाभारते आदिपर्वणि १।१८२ ।
आह्वयते आह्वयति । यच् । आङ् + ऊ + अय ।)
यजः । इति शब्दरत्नावली ॥

आह्वनीयः, पुं, (आह्वयते आह्वयति । आङ् +
ऊ + अनीयत् ।) यज्ञाभिषेकः । इत्यमरः ।
साह्ययादुक्त्य शोभायं यः संस्क्रियते सः । इति
भरतः ॥ (यथा, तनौ २।२३१ ।

“गुरुराह्वनीयस्तु सार्धमेता गरीयसी” ।)
आहारः, पुं, (आङ् + हृ + घञ् ।) द्रव्यग्राहः-
कारणं । तत्पर्यायः । जग्धिः २ भोजनं ३ जेननं ४
लेपः ५ निषेधः ६ न्यायः ७ । इत्यमरः ॥ जमनं ८
विषयः ९ इति तट्टीका । प्रत्यवसानं १० मद्यं
११ पशुनं १२ ॥ इति राजमाला । अभ्यवहारः
१३ स्वदनं १४ निगरः १५ । इति राजनिर्घण्टः ।
अस्य गुणाः । सद्यन्तुतिजनकत्वं । बलकारित्वं ।
देहधारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“तमुवाच भगवानात्रेयः । हितहारोपयोग एक-
स्य पुरुषस्याभिष्टिकरो भवति । अहिताहारो-
पयोगः पुनर्याधिनिमित्तमिति” ।

“तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमभि-

आह्रा

वेश ! समाचैव शरीरधातुन् प्रकृतौ स्थापयति,
विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्धितं विद्धि त्वहितं
विपरीतं इत्येतद्धिताहितसंज्ञनपवादभ्रवति
एवं वादिनश्च भगवन्तमात्रेयमभिवेश उवाच ।
भगवन्नन्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्याः सर्वभियजो
विज्ञास्यन्ति । तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां
विदितमाहारतत्त्वमभिवेश ! गुणतो द्रव्यतः
कर्मतः सर्वविषयतो मात्रादयो भावास्त्रय तदेव-
मुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन् यथा तु खल्वेतदुप-
दिष्टं भूयिष्ठकल्याः सर्वभियजो विज्ञास्यन्ति
तथैतदुपदेक्ष्यामः । मात्रादीन् भावानुदाहरन्त-
न्तेषां हि वज्रविषयिकत्वा भवन्ति । आहारविधि-
विशेषांस्तु खलु लक्ष्यतश्चावयवतश्चानुयास्या-
स्यामः । तद्यथा, आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्था-
भेदात् । स पुनर्द्विषोः स्यावरजसमात्मकत्वात् ।
द्विविधः प्रभावो हितान्हितोदकविशेषात् । चतु-
र्विधोपयोगः पानाशनमन्त्रलेहोपयोगात् । यडा-
स्तादौ रसभेदतः षड्विधत्वात्” । इति चरकः ॥
“यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदित्येत ।
अन्नानुपानं धातुनां दृष्टं यन्न विरोधि च” ॥
इति च चरकः ॥

“प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्जोऽज्ञसाच्च घट्सु
रसेवायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः” ॥
“स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्षिप्तो भिन्नसङ्घातः
सुखकरश्च भवति” ॥

“आहारः प्रीत्यनः सद्यो बलहृद्देहधारकः ।
आयुस्तेजःसमुत्पाहस्तुत्योऽग्निरिववर्जनाः” ॥
इति सुश्रुतः ॥ स त्रिविधः । सात्विकः १ राज-
सिकः २ तामसिकः ३ । सात्विकाहारो यथा,—
८ श्लोकः ।

“आयुःसत्त्व-बलारोग्य-सुख-प्रीति-विवर्जनाः ।
रस्याः खिन्नाः स्थिरा हृदा आहाराः सात्विक-
प्रिया” । राजसिकारो यथा, ६ श्लोकः ।

“कदम्बश्वखाद्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्त्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः” ॥
तामसिकाहारो यथा, १० श्लोकः ।
“दातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चाभेयं भोजनं तामसप्रियम्” ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीता १७ अध्यायः ॥ आहुरणं ।
इति मेदिनी ॥

(“स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छ्या” ।
इति महाभारतम् । आदिपर्वणि ७६ । सम्भव-
पर्वणि ७६।३५ ।)

आहारसम्भवः, पुं, (आहारात् सम्भवो यस्य ।)
शरीरस्यरसधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥

आहार्यं, वि, (आङ् + हृ + ण्वत् ।) आगन्तुकं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“आहार्यैर्नयमानं हि क्षणं दुःखेन ह्ययताम्”
इति कामन्दकः ।) आहुरणीयं ॥ (यथा, मनुः
८.२०२ । “अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशकयशो-
धितः” ।) (शस्त्रकर्मभेदः । यथा सुश्रुते “तच्च
शस्त्रकर्मैवविधं, तद्यथा,—हेयं भेयं, रेखं

आह्रा

वेद्यं ययम् । आहार्यं, विनायं, जीयमिति” ।
“आहार्यशर्करास्त्रिंशो दण्डकर्मलासुरी” ।)

आहार्यः, पुं, नाय्योक्तौ व्यञ्जकविशेषः । स तु भूषा-
दिना रचितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा सा-
हित्यदर्पणे । यथाह ।

“भवेदभिनयोऽवस्थानुकाः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैवनाट्यार्थः सान्त्विकस्तथा” ॥)

आहार्यशोभा, स्त्री, (आहार्यात् या शोभा ।)
हविमशोभा । चित्रभूषादिना हतयुतिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मद्रिकाख्ये २४ सर्गे,—

“आहार्यशोभारहितैरमायैः

ऐक्षिष्ट पुंसिः प्रचितान् स गोष्ठान्” ।)

आहार्यः, पुं, (आङ् + क्ते + अय् ।) निपातनात् षड्विः ।
कूपसमीपे पन्थादिजनपानार्थकृतसत्यजलाशयः ।
इत्यमरः ॥ चौवाहा इति भाषा । (आह्वयतेऽरि-
रत्र इति व्युत्पत्त्या) दुर्द्ध । आह्वानं । इति धरणिः ॥
(आह्वयतेऽत्र इति आ + ऊ + अघिकरणे घञ् ।)
अग्निः ।)

आहिकः, पुं, (अहिरिव आहतिर्यस्य । अहि +
ठक् ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतु-
ग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥

आहितः, वि, (आहृ + धा + क्तः ।) न्यस्तः ।
अर्पितः । स्थापितः । इति हलायुधः ॥

(यथा, किराते ।

“आवर्तनैरहिपतेर्यमाहिताङ्गः” ।)

आहितलक्षणः, वि, (आहितं लक्षणं यस्य ।) आह-
तलक्षणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ गुणादि-
हारा ख्यातः ।

आहिताग्निः, पुं, (आहितः स्थापितोऽग्निर्देव ।)
साग्निः । अग्निहोत्रो इति स्मृतिः ॥
“न दर्शनं विना आहुताहिताग्नेर्हिजन्मनः” ।

इति सनुः ३।२८२ । तथा च रघौ २ ४४ ॥

“गुरोरपिदं धनमाहिताग्नेः” ।)

आहितुष्टिकः, पुं, (अहितुष्टेन दीयति । अहितुष्ट
+ ठक् ।) आलयाही । साण्डिया इति भाषा ।
इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् ।
“वैद्यसावितराचार्याः स्वपक्षेऽधिकृताचराः ।
यथाहितुष्टिकोन्मत्ताः सर्वं जानन्ति शत्रुम्” ।)
आजतं, स्त्री, (आङ् + ऊ + क्तः ।) गृहस्थानां पञ्च-
महायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु न्ययज्ञः । इति
जटाधरः ॥

आजतिः, स्त्री, (आ + ऊ + क्तः ।) देवोद्देशे मन्तो-
च्चारणपूर्वकोऽपौ हविर्निक्षेपः । तत्पर्यायः ।
देवयज्ञः २ होमः ३ होत्रं ४ वषट्कारः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ १।३३ ।

“पुनानं पवनेऽद्भुतैर्मैराजतिगन्धिनिः” ।

धर्मात् मरुद्व्यां जातः स्वनामस्थानो मरुद्देवः ।
यथा हरिवंशे,—

“मरुद्वती मरुदन्तो देवानजनयत् सुतान् ।

नड्यं चाजतिं चैव चारिर्षं ब्रह्मपन्नगम्” ।)

आजत्यं, स्त्री, (आङ् + ऊ + क्तः ।) क्षुपविशेषः
तरवट इति काम्प्रीरादौ ख्यातं । तत्पर्यायः ।

आह्नि

एतराखं २ तगरं ३ तरवटं ४ शिम्बीफलं ५ सुपुष्पं ६ पीतपुष्पं ७ काञ्चनपुष्पकं ८ नृपमा-
पुष्पकं ९ शरत्पुष्पं १० । तस्य गुणाः । तिक्तत्वं ।
शीतलत्वं । चक्षुर्हितत्वम् । पित्तदाहमुखरोग-
कुष्ठकण्डूतिग्गन्तुशूलम्रणशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्राङ्गतं, स्त्री, (प्रा + ङे + क्त।) प्रलयपर्यन्तं यथा,—
“कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी” ॥
“आहृतानि आभूतानि प्रलयपर्यन्तानीति या-
वत्” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्राङ्गतः, त्रि, (प्राङ् + ङे + क्त।) कृताङ्गानः ।
यथा,—

“प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ।
आहृत इव ने शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि” ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ६ । ३४ ॥

प्राङ्गतिः, स्त्री, (प्राङ् + ङे + क्तिन्।) आङ्गानं ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्राङ्गेयं, त्रि, (प्राङ्गे सवं। अहि + ङञ्।) अहि-
सम्बन्धि। तद्विषयकमादि। इत्यमरः ॥

प्राङ्गे, थ, (प्रा ङन्तीति। आङ् + ङन् + ङो।)
विकल्पः । इत्यमरः ॥ प्रप्रः । (यथा शकुन्तले
प्रसमाङ्गे ।

“हारायागी भवाग्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुका” ।)
विचारः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
“आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः” ।
इति शकुन्तले प्रथमाङ्गे ।)

प्राहोपुषयिका, स्त्री, (आहो अहमेव पुषयः । मयू-
यंसकादिवात् समासः । अहोपुषयस्य भावः ।
अहोपुषय + वृञ् + स्त्रीत्वात् टाप्।) दर्पात्
यात्सर्गि सम्भावना सा । इत्यमरः ॥ अधिकाथ-
वचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणं । आत्मविषय-
कार्यसिद्धिजननशक्त्याविष्करणं । इति भरतः ॥
(यथा, मट्टी ५२७ ।

“आहोपुषयिकां पश्य मम सद्गतकान्तिभिः” ।)

प्राहोस्त्रित्, थ, (प्राहो च स्त्रित्।) प्राहो । वि-
कल्पः । इत्यमटीका ॥

प्राङ्गः, पुं, (प्राङ्गं सन्धुः।) दिगसमूहः । इति
शायकरणम् ॥

प्राङ्गिकं, त्रि, (प्राङ्गं निर्दत्तं। अहन् + ठञ्।)
दिगनिर्वन्धे। दिगसाध्यं । इति मेदिनी ॥ दिग-
सम्बन्धी ॥

प्राङ्गिकं, स्त्री, (प्राङ्गं निर्दत्तं। अहन् + ठञ्।)
भोजनं । प्रकरयसमूहः । यत्प्रमाणः ।

नित्यक्रिया । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अथ ७ रुधिरदग्धमट्टाचार्यकृताश्रिताचारतन्त्रोक्त-
कर्माणि संक्षेपेण लिख्यन्ते ॥

तत्र प्रथमयामार्जङ्गत्यम् ।

“प्राप्ते मुहूर्ते आगरित्वा ब्रह्मविष्णुशिवनवग्रहान्
गृत्वा गुरुप्रणमं कृत्वा आत्मानं ब्रह्मत्वेन संभाष्य
तद्विषयकार्थव्यपेक्षकमार्थं चिन्तयेत् ॥

ततः शयनादुत्थाय रात्रिवासस्यक्ता पृथिवीं

आह्नि

नमस्कृत्य दक्षिणचरणं भूमौ विन्यस्य कर्कोट-
कनागदमयन्तीनलत्रतुपर्यराजकार्त्तवीर्याङ्गुणान्
सृत्वा नेत्रमुखे प्रक्षाल्य हिराचामेत् ॥

ततः नेत्रद्वयं दक्षिणस्यां वा दिशि मूत्रपुरीषात्-
सर्गं जलमृत्तिकाश्रीचक्षुः कृत्वा हिराचम्य हरिं
सृत्वा दिवा सूर्ये रात्रौ चन्द्रं तारां वा तदसम्भवे
षभिं पश्येत् ॥

ततो दन्तधावनं । दन्तकाष्ठाभावे निषिद्धदिने
च द्वादशगण्डूवज्रैः पत्रैर्वा मुखं शोधयित्वा
हिराचामेत् ।

ततः प्रातःस्नानं तिलकं सन्ध्यातं गच्छ कृत्वा
सूर्योदयपर्यन्तं गायत्रीं जपेत् ॥ खानाशक्तौ
आर्द्रवस्त्रेण गात्रमार्जनं मन्त्रं न च कृत्वा
सन्ध्योपासनं कुर्यात् ॥

तत आदर्शदिदर्शनं दधिदूर्वादिमृगसदृशस्पर्श-
नञ् कुर्यात् इति ॥ * ॥

अथ द्वितीययामार्जङ्गत्यम् ॥

वेदविद्याध्ययनः । समित्युप्याद्याहरणञ्च ॥ * ॥

अथ तृतीययामार्जङ्गत्यम् ।

गुरुदेवधार्मिकोपासनं । कुटुम्बभरणार्थमीश्वरो-
पासनादि च ॥ * ॥

अथ चतुर्थयामार्जङ्गत्यम् ।

मध्याह्नस्नानं । तत्र परस्तातोदके चैत् तदा सप्त
पञ्च त्रीन् वा मृत्पिण्डान् तीरे क्षिप्वा नाभि-
मात्रोदके कुण्डस्तः सशिरस्कमज्जनं कृत्वा हिरा-
चम्य सङ्कल्प्य यथाविधि चिन्मिञ्चेत् ॥

ततः स्नानवस्त्रपाण्डित्यतिरेकेण गात्रमार्जनं तिलकं
तर्पणञ्च कुर्यात् ॥

ततः अष्टममुहूर्ते मध्याह्नसन्ध्यां समाप्य ब्रह्मयज्ञं
विधाय देवपूजनं कृत्वा पादोदकं नैवेद्यञ्च यथा-
शाले उपयुञ्जेत् ॥ * ॥

अथ पञ्चमयामार्जङ्गत्यम् ॥

बलिवैश्वदेवकर्म्मणो कान्धवलिकर्म्म वामदेवगानं
गानाशक्तौ तस्य त्रिः पाठः मार्कण्डेयान्तरान्तरं
बलिवश्वदेवकर्म्मणो कर्त्तव्ये ॥

वलिकर्म्मगन्तरमतिथिलाभार्थं मुहूर्तं गोदोहन-
कालं वा अभोजनेन प्रतीक्षेत् । तस्मिन्ने भिक्षा-
दिकं दत्त्वा तदनुव्रजेत् । तदानीमतिथ्यलाभे नि-
त्यश्राद्धान्तरमतिथीन् भोजयेत् । भोजनासामर्थ्ये

भिक्षां दद्यात् । अतिथ्यलाभे श्राद्धायाय दानं
तदसम्भवे अमौ जले वा किञ्चिदन्नं क्षिपेत् ॥

ततो नित्यश्राद्धं । वामदेवगानं तदशक्तौ ऋक्-
त्रय पठेत् । नित्यश्राद्धकरणासामर्थ्ये बलितर्प-
णाभ्यां पितृयज्ञसिद्धिः ॥ ततो गोयासदानं गो-
नमस्कारञ्च कुर्यात् ॥ ततो यथाविधि भोजनं ।

विष्णुपादोदकादिकं पूर्वमगृहीतञ्चेत् इदानीं
गृहीयात् ॥ ततः स्नानान्तरं न गत्वा मृद्धिर्घर्मणै-
र्मुखहस्तौ शोधयित्वा तृणादिना दन्तलघ्नसदृश-
सूपनीयजलमगृह्यैर्मुखाभ्यन्तरं संशोध्य पाणिपादौ
प्रक्षालयेत् ॥

तत आसनस्य एवं भूमौ पादौ संस्थाप्य हिरा-
चम्य मुखं तुलसीपत्रादिना संशोध्य दक्षिणपादा-

आह्नि

ङ्गुले दक्षिणहस्तेन मन्त्रेण जलं दद्यात् ॥

ततो महोमार्जनाभावेऽशुचित्वादविशम्यमेव भो-
जनपात्रमुद्धृत्य उच्छिष्टमपनीय तत् स्थानं गोमयो-
दकाभ्यां सिञ्चेत् ॥

ततः सस्य आसने उपविश्य इष्टदेवतागाम सृत्वा
अन्नग्रीष्ठाथार्थं मन्त्रपाठपूर्वकवामहस्तेनोदरं परि-
मृज्य पादशतत्रजनानन्तरं वामपार्श्वेन विक्षिप्तं
काणं श्रयित्वा ताम्बूलादिमुखवासनद्रव्यं भोक्तव्यम्
इति ॥ * ॥

अथ षष्ठसप्तमयामार्जङ्गत्यम् ।

इति ह्रासपुराणादिश्रवणम् ॥

अथाष्टमयामार्जङ्गत्यम् ॥

लौकिकचिन्ताकरणम् । सायंसन्ध्योपासनम् ।
इष्टदेवतास्मरणादिकञ्च कुर्यात् ॥ * ॥

अथ रात्रिर्जङ्गत्यम् ।

सन्धानन्तरमिष्टदेवतामन्त्रपञ्चिकाव्याख्यस्तव-
नारायणस्मरणानि कुर्यात् ॥

ततोऽन्नादिपाके जाते पूर्ववद्वलिवैश्वदेवकर्म्मणो
कृत्वा अतिथिलाभेऽन्नादिकं तस्मै दत्त्वा अवश्य-
भरणीयैः सह सार्द्धप्रहराभ्यन्तरेऽनतिष्ठतं भु-
ञ्जीत । अन्नभोजनाभावे ताम्बूलादिकां भोक्तव्यम् ॥

प्रथमयामाभ्यन्तरे विद्याभ्यासं कुर्यात् ॥ ततः
श्रयणं । शुचिदेशे खड्गोपरि श्रय्यां कृत्वा शिरो-
देशे पूर्वकुम्भं निधाय रात्रिवासः परिधाय प्रक्षालितपाणिपादौ हिराचान्तः पूर्वशिरा दक्षिण-
शिरा वा पद्मनाभं सृत्वा यामदयाभ्यन्तरे
श्रयीत ॥ * ॥

अथ दारोपगमनम् ।

ऋतौ निषिद्धेतरदिने स्त्रीसम्भोगं कृत्वा तां
दक्षिणपार्श्वेन स्वापयेत् ॥

ततः अविलम्बेन मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मृज्जनाभ्यां
लिङ्गं हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य हिराचम्य स्थायात् ॥

ऋतुभिन्नगमने तु लिङ्गप्रक्षालनमाचमनद्वयमात्रञ्च
कुर्यात् । स्त्रियास्तु ऋतावन्तावपि लेपादिष्वा-
सनानन्तरमाचमनमात्रं न स्नानं ॥ क्षाणनादेः

पूर्वं मूत्रपुरीषोत्सर्गौ न कुर्यात् । सम्भोगानन्तरं
तस्यां रात्रौ एकश्रय्यायां न श्रयीयातां । ऋता-
वपि गर्भवत्त्वेऽपि कासुकीमुपेयात् ॥

ऋतावभिगम्य प्रातर्नैमित्तिकमङ्गमूत्रस्नानं कु-
र्यात् ॥

ऋतुगमनं पुलोत्पत्तिपर्यन्तमावश्यकम् ॥ इत्या-
ङ्गिकाचारतन्त्रोक्तकर्म्म समाप्तं ॥ * ॥

आक्रादः, पुं, (आङ् + क्रुद् + घञ्।) आगन्दः ।
हर्षः । यथा । श्रीभागवते १० । ५ । १ ॥

“नन्दत्वात्मज उत्पन्ने जाताक्रादो महानमः ।

आह्वय विप्रान् वेदज्ञान् स्नातः शुचिरलङ्कृतान्” ॥

आक्रादितः, त्रि, आगन्दितः । हृष्टः । जाताक्रादः ।

इतोऽस्य जाते इत्यनेन आक्रादशब्दात् इतप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

आक्रयः, पुं, (आङ् + ङे + घञ्।) यदा आक्रैर्यायते
प्राप्यते इति । आक्र + या + घञ्पर्येकः ।) नाम ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे, वासकाखे ४ । ७ ॥

इ

इल

इक्षु

“कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः काव्यं रामायणाङ्गयम्”)।
अथादशवह्नारपदान्तर्गतो व्यवहारविशेषः।
यथाह मनुः अयमे। ४।५।१०। “विधामाद्यमृणा-
दानं” इत्युपक्रम्य। “स्त्रीपुंभर्मा विभागश्च द्यूत-
माङ्गय एव च”)।

आज्ञा, स्त्री, (आज्ञानमिति। आङ् + ज्ञे + अङ्।)
नाम। संज्ञा। इत्यमरः ॥

आज्ञानं, ज्ञो, (आङ् + ज्ञे + भावे ल्युट्।) आवा-
हनं। डाका इति भाषा। तत्पर्यायः। ह्रतिः २
आकारणं ३। इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ६।१२६।
“जन्मज्येष्ठेन चाज्ञानं खन्नाक्षणाखपि स्मृतम्”)।
(आज्ञयतेऽनेन। करणे ल्युट्।) नाम। इति शब्द-
रत्नावली ॥

इ

इ, इकारः। तृतीयस्वरवर्गः। अस्योच्चारणस्थानं
तालु। स च ऋसो दीर्घः। नृत्तश्च भवति।
(अथ उदात्तानुदात्तसरिदभेदात् त्रिविधः।
अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च प्रत्येकं द्विविधः
एतेन षड्विध एव।)

“इकारं परमानन्दसुगन्धकुसुमच्छविम्।
हरित्रिभुवनं वर्णं सदा सद्रयतं प्रिये ॥
सदा शक्तिमयं देवि गुरुव्रक्षमयं तथा।
सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् ॥
हरित्रिभुवनं वर्णं गुरुव्रक्षसमन्वितम्।
इकारं परमेशानि स्वयं कुण्डली मूर्तिमान्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां।)

तस्य लेखनप्रकारो यथा,
“ऊर्ध्वाधः कुजिता मध्ये रेखा तत्सङ्गता भवेत्।
लक्ष्मीर्वायी तथेन्द्राणी क्रमात्तालेव सवसेत् ॥
श्रीर्ध्वाधःकुजिता रेखा दक्षोर्ध्वा कामरूपिणी।
मात्राशक्तिः कोणभुजा ध्यानमस्य प्रचक्षते” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥* (यद्यपि सिद्धान्त-
कौमुद्यां “इत्युपशान्तम् तालु” इति सामान्यतः
उक्तं तथापि ऽन्धेन्द्रोक्षरादिभ्यः विस्तरतो
विरतिरुक्ता। यथा,—“गुल्यास्य प्रयत्नमिति
सूत्रेण प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके
यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो
हि दिधा इति क्वचित् यत्नो द्विधेत्येव पाठः।
एतेषां आभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भाषितत्वात्।
तथाहि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो
नाम वायुः ऊर्ध्वमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्था-
नान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा-
त्पत्तिस्तत्रोत्पत्तेः। प्राक्जिह्वायोपाग्रमध्यमूलानि
वर्णोत्पत्तिस्थानं तात्वादि यदा सम्यक् स्फूर्तिरिति
तदा स्पृष्टता ईषत्स्पर्श ईषत्स्पर्शता समी-
पावस्थाने संरतता दूरावस्थाने विरतता अतएव
इत्युपशान्तं तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्ग उच्चा-
रयितव्ये जिह्वायादीनां तालस्थानेन सम्यक् स्पर्शः
यकारे ईषत् स्पर्शः प्रकारकारयोः समीपदू-
रावस्थानं। स्पृष्टं प्रयत्नमिति यतेनैपुंसके भावे
ल्युट्। प्रयत्नमित्यपपाठः नङन्तस्य एतत्त्वात्।

“शेषाः स्पृष्टा हलप्रोक्ताः” इत्यादि। यथा,
शिक्षायां शब्देन्दुसारः। तथाहि “अचोऽस्पृष्टाः
यणस्त्रीषत् नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः। “शेषाः
स्पृष्टाः हलप्रोक्ताः” इत्यादि। अत्र अचः
अस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविरतत्ववन्तः यणस्त्रीषत्
अस्पृष्टा इत्यनुषङ्ग्यते तेन ईषदस्पृष्टा ईषद्विरता
इत्यर्थः। नेम इत्यङ्गं तेन शलः ईषत् विरताः
यणमपेक्ष्याधिकविरतत्ववन्त इत्यर्थः। अपि च—
“अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। हो-
तारं रत्नधातमम्”। ईले इत्येतत् समस्तमपि-
पदमनुदात्तम् “तिङ्ङतिङ्” इति सूत्रेण अति-
छन्तादिप्रशब्दात् परस्य ईल इति तिङन्तस्य
निघातविधानात् अग्निमील इति पदयोः सं-
हिताकाले तु घातुगतस्य ईकारस्य स्वरितत्वम्
“उदात्तानुदात्तस्वरितः” इति सूत्रेण उदात्तात्
परस्यानुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यात् इत्यर्थकेनानु-
दात्तस्य ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात् ततःपरस्य
ले इत्यत्र एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्
संहितायाम् पूर्वस्येकारस्य नितरां उदात्तत्वम्।
अपरश्च तात्पादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्न इति सूच्य-
ते। अत्र मूलम् प्राथिनोयशिक्षाग्रये। यथा,—
“कण्ठावह्ना विषयशस्त्रालया ओष्ठजातुम्”।
“खराणासुग्रणाश्चैव विरतं करणं मतम्”)।

तस्य नामानि यथा,—
“इः सूक्ष्मा शाल्मली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः।
सुमित्रः सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पथः ॥
भूमध्यो माधवस्तुष्टिदक्षनेत्रश्च नासिका।
शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविनायकः ॥
नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्षिप्ता च पावका”।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
दक्षिणचक्षुषि स्थानम्। यथा, मातृकान्यास-
धृतमन्त्रः “इं नमो दक्षिणचक्षुषि इंं नमो
वामचक्षुषि” इति।)

इ, १ गतौ। (आदि-इलपत्ते अदा-परं-सकं-अनिट्।)
इल, अयति। ल यति। पृथक्पाठसामर्थ्यात् पूर्वो
न सित्। शेषस्तु इल गताविति प्रसिद्धः। यिनो-
ऽथ्यावित्यादिषु ग्रहणमस्यैव। इति दुर्गादासः ॥
(उत्।) उदये। समुन्नतौ। यथा,—
“उदयति यदि भातुः पश्चिमे दिग्विभागे” इति।
(अभि + उत्।) अभ्युदये। समुन्नतौ। सर्वोऽगद्यथा
ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च इत्यनेन प्राप्त्यर्थेऽप्यस्य वङ्गलः
प्रयोगः। यथा,—मनुः।

“ब्राह्मणः श्रेष्ठतमेति प्रत्यवायेन शृङ्गताम्”।
“अयमेति मन्दं मन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः”।
इति साहित्यदर्पणम्। (अति) अतिक्रमे। परा-
भवे। यथा, हितोपदेशे। १।

“अतीत्य हि गुणान् सर्वान् खभावो मूर्द्धि वर्त्तते”।
“ततः परं जनस्थानं क्रोधश्चयमतीत्य वै”।

इति रामायणे। (अनु) अनुकरणम्।

“घातुरादेशमन्वेति तद्यथा हि तदर्पणः।
नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कश्चन” ॥
इति महाभारते। (अप) अपगमने। यत्नायने।

“प्रत्यादेश्यलीकमपैतु ते”। इति शाकुन्तले।
(सम् + आ) सम्मिलने। “देवाश्चैतान् समर्थो-
चूर्न्यायं वः शिशुरक्षतवान्”। इति मनुः। २।
१५२। इत्यादयो ज्ञेयाः।)

इ, ल, स्मृतां। (अदा-परं-सकं-अनिट्।) अधि-
पूर्वोऽयं। अधिग्रहणं अन्यपूर्वस्य किंवत्तस्य च
प्रयोगनिरासार्थं। एवं सर्वत्र। ल अध्येति तव
लक्षणः। इक स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयं। इन्व-
दिक इत्यत्रास्यैव ग्रहणम्। इति दुर्गादासः ॥

इ. उ ल अध्येने। (अदा-आ-सक-अनिट्।)
अधिपूर्वोऽयं। अध्ययनमर्थतः शब्दतश्च गुरुतो
ग्रहणं। उ ल वेदमधीते विप्रः। इति दुर्गादासः ॥
“यः स्वाध्यायमधीतेऽयं विधिना नियतः शुचिः”
इति मनुः। २।१३७।)

इ, व्य, भेदः। क्रोधोक्तिः। अपाकरणं। अनुकम्पा।
इति मेदिनी ॥ खेदः। इति हेमचन्द्रः ॥

इरेजः, पुं, लण्डदेशजातस्तेज्जातिविशेषः। यथा,—
“अधिप्रा मण्डलानाञ्च संग्रामेयपराजिताः।
इरेजा नव षट् पञ्च लण्डजाश्चापि भाविनः” ॥
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

इ, [स्] व्य, कोपः। सन्तापः। दुःखभावना। इति
शब्दरत्नावली ॥

इ. पुं, (अस्य विष्णोः श्रीकृष्णस्यापत्यम् पुमान्।
अ + इच्।) कामदेवः। इति पुराणोक्तमहला-
यधौ ॥ यथा, आग्नेये एकाक्षराभिधानम्।
“इः कामे रतिरक्ष्मणोरी उः शिवे ब्रह्मकाय ऊः”।

इकटः, पुं, लण्विशेषः। तत्पर्यायः। वङ्गमूलः २।
इति त्रिकाण्डशेषः। कोशाङ्कः ३ इकटः ४। इति
हारावली ॥ (इकटशब्देऽस्य विशेषो द्रव्यः ॥)

इक्षुः, पुं, (इत्यतेऽभिलष्यतेऽसौ इति। इम् + क्सु।)
खनामख्यातदण्डं। आक् इति भाषा। तत्पर्यायः।
रसालः २। इत्यमरः ॥ कर्कोटकः ३ वंशः ४
कान्तारः ५ सुकुमारकः ६ अधिपत्रः ७ मधुदण्डः ८
वृक्षः ९ गुडदण्डः १०। इति राजनिर्घण्टः ॥
मृत्पुष्पः ११ महारसः १२ अक्षिपत्रः १३ को-
शकारः १४ इक्षुवः १५। इति शब्दरत्नावली ॥

पयोधरः १६। इति जटाधरः ॥*। तस्य भेदाः।
वंशकः १ कान्तारः २ भोरुः ३ पौण्ड्रः ४। इति
रत्नमाला ॥ सामान्येक्षुगुणाः। रक्तपित्तनाशित्वं।
बलशुक्रकफकारित्वं। पाके मधुरत्वं। स्निग्धत्वं।
गुरुत्वं। शीतलत्वं। मूत्रशुद्धिकारित्वम्। तस्य
मूले अतिमधुरत्वं। मध्ये मधुरत्वं। यश्चित्तज-
ग्रमागेष खण्डरसत्वम्। इति राजवल्लभः ॥

मूलादूर्ध्वं मधुरत्वं। मध्ये अतिमधुरत्वं। अयं
क्रमाक्षवर्णत्वं गौरसत्वम्। अमुक्ते इक्षुमक्षुगुणाः।
पित्तदाहत्वं। शुक्ते वातप्रकोपणत्वं। शुक्तिमध्ये
गुरुतरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तनिष्पी-
डितेक्षुरसगुणाः। हिमत्वं। शुक्रकारित्वं। तृति-
जनकत्वम्। जीवनहितकारित्वम्। वायुरक्तपित्त-
नाशित्वं। स्वादुत्वं। स्निग्धत्वं। प्रीतिदाहत्वं। रक्त-
वर्द्धकत्वं। मुखप्रकादकारित्वं। घातुवर्द्धकत्वम्।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च। रक्तदोषभ्रमशमन-

इक्षु

कारित्वं। अल्पश्लेष्मदाढत्वं। हृद्यत्वं। रचिजनकत्वं।
मूत्रशुद्धिकारित्वं। देहस्य कान्तिदाढत्वं। वल-
कारित्वं। पीयूषोपमत्वं। त्रिदोषशमनत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥ यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः।
रक्तमूत्रकारित्वं। शीतलत्वं। सारकत्वं। रचि-
करत्वं। दाहजनकत्वञ्च॥ इति राजवल्लभः॥ अ-
पि च। दन्तनिष्पीडितरसगुणवद्गुणत्वं। किञ्चित्
पित्तवायुनाशित्वं। अकोमणत्वं। अस्वादुत्वं।
क्षीरविद्युन्मदाहकारित्वञ्च। पर्युषितवद्रसगुणाः।
वान्तिहरत्वं। वातजनकत्वं। जाड्यप्रतिश्रयायरोग-
दाढत्वं। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
तत्पक्षरसगुणाः। गुरुत्वं। सुतीक्ष्णत्वं। कफवात-
नाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ खिग्धत्वं। अति-
श्रयगुरुत्वं। अतिपाके विदाहत्वं। पित्तास्रदोष-
कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्य विकाराः॥

“लसीकाफाणितगुडखण्डमत्स्यगुडकासिताः।
निर्मला जवयो ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम्”॥
इति राजवल्लभः। अथेक्षुवर्गः। तत्रेक्षुर्नामानि
गुणाश्च।

“इक्षुर्दीर्घश्चन्द्रः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च।
गुडमूणोऽसिपत्रञ्च तथा मधुद्वयः स्मृतः॥
इक्षुवो रक्तपित्तज्ञा वल्या दृष्ट्याः कफप्रदाः।
खादुपाकरसाः खिग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः”॥*॥
अथेक्षुभेदाः।

“पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः॥
नैपालो दीर्घपत्रञ्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपि”॥*॥

अथ पौण्ड्रकभीरुकयोर्गुणाः।

“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः।
सुशीतो वृंहणो दृढः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा”॥*॥

अथ कोशकारगुणाः।

“कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयामहः”॥*॥
अथ कान्तारेक्षुगुणाः।

“कान्तारेक्षुर्गुरुर्दृढः श्लेष्मलो वृंहणः सरः”॥*॥
अथ दीर्घपोरवंशकयोर्गुणाः।

“दीर्घपोरः सुकठिणः सत्तारो वंशकः स्मृतः”॥*॥
अथ शतपोरकगुणाः।

“शतपर्वा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः।
विश्रेयात् किञ्चिदुष्णस्य सत्तारः पवनामहः”॥*॥

अथ मनोगुप्तागुणाः।

“मनोगुप्ता वातहरी दृष्ट्यामयविनाशिनी।
सुशीता मधुरातीव रक्तपित्तविनाशिनी”॥*॥

अथ तापसेक्षुगुणाः।

“तापसक्षुर्भवेत् मृदी मधुरा श्लेष्मकोपना।
तपेणा रचिज्जवापि दृष्ट्या च बलकारिणी”॥*॥

अथ गालयवृक्षेक्षुगुणाः।

“गाल इक्षुः कफं कुप्याभेदोभेदकरश्च सः।
युवा तु वातहृत् खादुरीयक्षीदृश्च पित्तनुत्॥
रक्तपित्तहरी वृक्षः क्षतघ्नः बलवीर्यकृत्”॥*॥

अथाक्षुभेदः भेदः।

इक्षु

“मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः।
अग्रे ग्रन्थिषु च ज्ञेयं इक्षुः पटुरसो जनेः”॥*॥
अथ दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः॥
“दन्तनिष्पीडितस्येक्षोः रसः पित्तास्रनाशनः।
शर्करासमवीर्यः स्यादविदाही कफप्रदः”॥*॥
अथ यन्त्रपीडितस्येक्षुरसस्य गुणाः।
“मूलाग्रजन्तु ग्रन्थादिपीडनान्मजसंकरात्।
किञ्चित् कालं विष्टया च विहतिं याति यान्त्रिकः॥
तस्मादिदाही विष्टम्भो गुरुः स्यादयान्त्रिको रसः”॥
अथ पर्युषितस्येक्षुरसस्य गुणाः।
“रसः पर्युषितो नेत्रो हृन्मो वातापहो गुरुः।
कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रकः”॥*॥
अथ पक्ष्येक्षुरसस्य गुणाः।
“पक्षो रसो गुरुः खिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्॥
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित्पित्तहरः स्मृतः”॥*॥
अथेक्षुरसस्य विकाराणां गुणाः।
“इक्षोर्विकारास्तुड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः।
गुरवो मधुरा वल्याः खिग्धा वातहराः सराः॥
दृष्ट्या मोहहराः शीता वृंहणा विषहारिणः”॥
इति भावप्रकाशः॥
(अथ श्वेतक्षुगुणाः।
“रसाग्रतोत्तमो बल्यो रोगवारणमुत्तमः।
खिग्धश्च तर्पणो दृष्ट्यो वृंहणश्च सजीवनः॥
खादुगुणामिवज्ज्वलाद्वातपित्तप्रशान्तिहृत्।
दृष्ट्योऽप्यन्तर्विदाही स्यात् सितेक्षुः कफक्षन्मतः”॥
अथ क्षुण्णक्षुगुणाः।
“तद्वत् सुक्षुण्णो भवनं गुणानां
दृष्ट्यो भवेत्तर्पणवृंहणश्च।
सजीवनं स्यान्मधुरो रसेन
शोषामहर्त्ता त्रयशोककारी”॥*॥
अथ यन्त्रोद्धवरसगुणाः।
“श्वेत्येक्षु पीडितरसः कथितो गुरुश्च
दृष्ट्यः कफश्च कुरुतेऽथ सुशीतलश्च।
पाके विदाहिवलक्षश्च सुशीभनश्च
संसेवितो रुधिरपित्तजनं निहन्ति”॥*॥
अथ दन्तपीडितरसगुणाः।
“दन्तेन पीडितरसो रचिज्जद्रुश्च
सन्तर्पणो यलकारः कफक्षकमग्नः।
विष्टम्भकोऽपि रुधिरश्च तथैव पित्तं
शोषं निहन्ति मधुरः स हिमो सरश्च”॥*॥
अथ पक्षरसगुणाः॥
“पक्षो गुरतरः खिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहा।
पित्तप्रोऽपि विशेषेण गुल्मातिसारकासनृत्”॥*॥
इति शरीतः। तथा च वामटः शार्ङ्गधरश्च।
“इक्षोः रसो गुरुः खिग्धो वृंहणः कफमूत्रकृत्।
दृष्ट्यः शीतोऽसिपित्तज्ञः खादुपाकरसः सरः।
सोऽप्ये सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः॥
मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मजसंकरात्।
किञ्चित्कालं विष्टया च विहतिं याति यान्त्रिकः॥
विदाही गुरुविष्टम्भो तेनासौ तत्र पौण्ड्रकः।
श्रेयससादमाधुर्यैर्वैरस्तमगुवांशिकः॥
शतपर्वाकान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात्।

इक्षु

सत्ताराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिदिदाहिनः”॥
“दृष्ट्यः शीतः स्थिरः खिग्धो वृंहणो मधुरो रसः।
श्लेष्मण्यो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते॥
श्रेयात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकादंशको वरः”॥
इति चरकः॥ तथा च सुश्रुते॥
“इक्षुवो मधुरा विपाका गुरवः शीताः खिग्ध-
बल्या दृष्ट्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः कृमिकप-
कराश्चेति ते चानेकविधाः। तद्वयथा,—
“पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः॥
नैपालो दीर्घपत्रञ्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयः स्यौल्यादुगुणान् वक्ष्याम्यतः परम्॥
सुशीतो मधुरः खिग्धो वृंहणः श्लेष्मणः सरः।
अविदाही गुरुर्दृढः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा॥
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्सत्तारोवंशको मतः।
वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा॥
कान्तारतापसाविक्षुः वंशकानुगुणौ मतौ।
एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपयः॥
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः।
वातघ्नः कफपित्तघ्नः सकषाया विदाहिनः॥
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयामहः।
अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु॥
अथेक्षुक्षिप्नु विज्ञेय इक्षुणां जवणो रसः।
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः॥
वक्त्रप्रकादनो दृष्ट्यो दन्तनिष्पीडितो रसः।
गुरुर्विदाही विष्टम्भो यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः॥
पक्षो गुरुः सरः खिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्”॥
कोकिलाक्षतक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
इक्षुकाण्डः, पुं, (इक्षुवृक्षस्य काण्ड इव काण्डो यस्य।)
सुजङ्गः। शरसुजङ्ग इति ख्यातः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ (यथा, रामायणे २।६१।१५।
“अपरारक्षोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम्”।)
काण्डद्वयम्। इति राजनिर्घण्टः॥
इक्षुगन्धः, पुं, (इक्षुवृक्षस्य गन्ध इव गन्धो यस्य।)
काण्डद्वयम्। इति भावप्रकाशः॥ क्षुद्रगोक्षुरक-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध + टाप्)। गोक्षुरकवृक्षः।
गोखुरी इति भाषा। शुक्ताभूमिकुष्माण्डः। को-
किलाक्षतवृक्षः। कुण्डिया खारा इति भाषा।
काण्डद्वयम्। इत्यमरो मेदिनी च॥ काशिया
इति भाषा।
इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध + कन् + टाप्)। भूमि-
कुष्माण्डः। इति शब्दरत्नावली॥ (भूमिकुष्माण्ड-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः)।
इक्षुतुल्या, स्त्री, (इक्षुतुल्या)। दृढविशेषः। आ-
नासु इति ख्यातः। तत्पर्यायः। इक्षुगन्धिका २
अनिक्षुः इक्षुगन्धिका ४। इति रत्नमाणा॥
इक्षुर्दमा, स्त्री, (इक्षुवृक्षस्य दमो नम इव दमो-
यस्याः)। दृढविशेषः। तत्पर्यायः। सुदर्मा २
पत्राक्षः इक्षुगन्धिका ४। अस्या गुणाः। समधु-
रत्वं। खिग्धत्वं। ईमत्काषायत्वं। कफपित्तहरत्वं।
रचिजनकत्वं। कषुत्वं। परमदृढिकारित्वञ्च।

इक्षु

इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुनेत्रं, स्त्री, (इक्षोर्नेत्रं ।) इक्षुमूलं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 इक्षुपत्रं, पुं, (इक्षोः पत्रमिव तोक्ष्यं पत्रं यस्य ।)
 यावनाजनामधान्यविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जोयार इति भाषा ।
 इक्षुप्रः, पुं, (इक्षुरिव पृथ्वते । इक्षु + पृ + क ।)
 शरदणं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शरदणशब्दे-
 ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)
 इक्षुवाणिका, स्त्री, (इक्षोर्वाणिकेव तदाकृतित्वात् ।)
 इक्षुतुल्या । इति रत्नमाला ॥ चनाखु इति
 ख्याता । काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काशिया
 इति भाषा ।
 इक्षुमूलं, स्त्री, (इक्षोः मूलमिव मूलं यस्य ।) वृक्षवि-
 शेषः । तत्पर्यायः । इक्षुनेत्रं २ मोरटकं ३ वंश-
 नेत्रं ४ वंशमूलं ५ मोरटकं ६ वंशपूरकं ७ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ ("अतीव मधुरो मूलः" इति सुश्रुतः ।)
 इक्षुयोनिः, पुं, (इक्षोर्योनिस्तत्कारणं ।) पुण्डक-
 इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्र पौण्डकः । शैत्य-
 प्रसादमाधुर्यैर्वरः, इति वामटः । पौण्डकशब्दे
 चास्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
 इक्षुरः, पुं, (इक्षुमिक्षुवत् गन्धं राति ददातीति ।
 इक्षु + रा + क ।) कोकिलाक्षरः । इति रत्न-
 माला ॥ कुनिया खारा इति भाषा । इक्षुः ।
 गोक्षुरकश्चः । इति शब्दरत्नावली ॥ काशः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुरकः, पुं, (इक्षुर + सार्धे + क ।) कोकिलाक्ष-
 रः । खलशरः । काशदणं । इति राजनिर्घण्टः ।
 ("अयङ्गुर्नेक्षुरकयोः फलचूर्यं सशर्करम् ।
 धारोक्ष्यं नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत्" ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 इक्षुरसः, पुं, (इक्षोरिव रसो यस्य ।) काशदणं ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (इक्षुरक्षस्य रसः अस्य गुणाः
 क्रमेण यथा ; दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः । जीवन-
 हितकारित्वं, हिमत्वं, शुककारित्वं, तमिजनकत्वं,
 वायुरक्षपित्तनाशित्वं, सादुत्वं, रक्तवर्द्धकत्वं धातु-
 वर्द्धकत्वञ्च यथा भावप्रकाशः ।
 "दन्तनिष्पीडितस्थेक्षो रसः पित्तासनाशनः ।
 शर्करासमवीर्यः स्यादविवादी कफप्रदः" ॥
 शन्तनिष्पीडितरसगुणाः, रक्तशुककारित्वम्, शी-
 तलत्वं, सारकत्वं, दाहजनकत्वं, क्षिप्तित् पित्त-
 वायुनाशित्वं, क्षीरविष्टम्भदाहकारित्वञ्च यथा,
 भावप्रकाशे,—
 "मूलायजन्तुयस्यादिपीडनात् मलसकरात् ।
 किञ्चित्कालं विष्टयाय विक्षतिं याति यान्त्रिकः ॥
 तस्मात् विदाही विष्टमी गुरुः स्यात् यान्त्रिको
 रसः । पर्युषितेक्षुरसगुणाः । वान्तिहरत्वं, वातज-
 नकत्वं, जायप्रतिश्लायरोगदाहत्वं, कफवायुकारि-
 त्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।
 "रसः पर्युषितो नेष्टो हृत्को वातापहो गुरुः ।
 कफपित्तकरः शोथो भेदरसातिमूत्रजनः" ॥ ७ ॥
 पक्षेक्षुरगुणाः । गुरुत्वं । सुतीक्ष्णत्वं । कफ-

इक्ष्वा

वातनाशित्वं । स्निग्धत्वं । अतिपाके विदाहत्वं ।
 पित्तासन्तोषशोथकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।
 "पक्षो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ।
 गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित् पित्तहरः स्मृतः" ॥ १ ॥
 इक्षुरसविकारगुणाः । यथा भावप्रकाशे ।
 "इक्षोर्विकारात्तृहृदाहमूर्च्छापित्तासनाशनाः ।
 गुरवो मधुरा वल्याः स्निग्धाः वातहराः सराः ।
 रय्या मोहहराः शोता रंक्षणा विषहारिणः" ॥
 इक्षुरसकायः, पुं, (इक्षुरसस्य कायः ।) गुडः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (गुडशब्दे ऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ।)
 इक्षुरसोदः, पुं, (इक्षुरसवत् उदकं यस्य उदकस्य
 उदभावः ।) इक्षुसमुद्रः । इति जटाधरः ।
 इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली ।) क्षीर-
 विदारि । क्षीरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली जता ।)
 क्षीरविदारि । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुवाटिका, स्त्री, पुण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 पुण्डि च्याक् इति भाषा ।
 इक्षुवाटी, स्त्री, (इक्षोर्वाटीव ।) पुण्डकः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 इक्षुवेष्टनः, पुं (इक्षोरिव वेष्टनं यस्य ।) भद्रमुद्गः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुशकटं, स्त्री, (इक्षोः क्षेवं । इक्षुशब्दात् क्षे-
 शकटशक्तिनौ इति शकटप्रत्ययः ।) इक्षुक्षेत्रम् ।
 इति व्याकरणम् ॥ इक्षुर् भूमि इति भाषा ।
 इक्षुशक्तिनं, स्त्री, (इक्षोर्भवनं क्षेत्रं वा । इक्षु +
 शक्तिन ।) इक्षुक्षेत्रं । इति व्याकरणम् ॥
 इक्षुसारः, पुं, (इक्षोः सारः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्ष्वाकुः, पुं, (इक्षुमाकरोतीति । इक्षु + आङ् + क्त
 + मितद्धादित्वात् लुः । यद्वा इक्षु इति शब्दं
 चकतीति व्यक्तं गतो बाङ्गलकादुय् ।) वैवस्वतमनु-
 पुत्रः । स तु सत्ययुगे अयोध्यायां सूर्यवंशीयादि-
 राजः । इति पुराणम् ॥ (गीतायाम् ॥ ११ ।
 "विवस्वान् मनवे प्राह मनुर्निष्ठाकवेऽब्रवीत्" ।
 इक्ष्वाकोर्गते जाताः इति व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गाः ।
 इक्ष्वाकुवंशोद्भवाः । यथा रघुः ॥ १।७२ ।
 "इक्ष्वाकूणां दुरापेऽयं लवधीना हि सिद्धयः" ॥
 इक्ष्वाकुः, स्त्री, (इक्षु + आङ् + क्त + डु ।) कटु-
 कुम्भी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ तितलाड इति
 भाषा । ("इक्ष्वाकुसमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण
 काशश्वासच्छर्दिक्फरोगेषूपयोगः" इति सुश्रुते ।
 "सिद्धं वक्ष्याम्येक्ष्वाकुक्षयं येषां प्रशस्यते" ।
 अस्याः पर्यायो यथा ।
 "लम्बाऽथ कटुकालावतुम्भी पिण्डफला तथा ।
 इक्ष्वाकौ फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना" ॥
 अस्या रोगविशेषे प्रशस्तता यथा ।
 "काशश्वासविषच्छर्दिक्फरार्त्ते कफकर्षिते ।
 प्रतान्ति नरे चैव वमनार्थं तदियते" ॥
 अथस्याभेदेनास्या व्यवहारो यथा ।
 "अप्यस्य प्रवाहानां मुष्टिं प्रदिशश्मिताम् ।
 क्षीरप्रसे प्रतं दद्यात् पित्तोद्विक्ते कफचरे ।
 पुण्यादिषु च चतारः क्षीरे जीमूतके यथा ।

इक्षि

योगाश्चित्तपायनः, सुरामण्येन पञ्चमः ॥
 पञ्चस्य रसभागश्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ।
 उरःस्थिते कफे दद्यात् सरभेदे सपीनसे ॥
 दृतमध्ये फलेक्षीरे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
 ज्ञातं स्यात् कफजे कासे श्वसे वन्धाश्च तत्पिबेत् ॥
 मन्तना वा फलान्मध्यं प्रागुक्तविषाजितः ।
 तेन तर्कं विषहं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ॥
 अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत् पाययेत् च ।
 विषगुणोदरप्रत्यग्गण्डेषु क्षीपदेषु च ॥
 तुम्बाः फलरसैः गुल्फैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
 हृदयेन्माल्यमात्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥
 मद्येयफलमध्यं वा गुडेन पक्वनेन च ।
 इक्ष्वाकुफलैर्न वा सिद्धं वा पूर्ववद्धृतम् ॥
 पञ्चाङ्गशब्दज्ञानि फणादीनां ययोजनम् ।
 पिवेद्विन्द्य बीजानि कषायेव्यासृतं पृथक् ॥
 यथाङ्गकोविदाराद्यैर्मृष्टिसन्तर्णं पिबेत् ॥
 कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राश्च फलवत् स्मृताः ।
 गुल्मनेत्रे प्रसेके च कल्पां मांसरसैः पिबेत् ॥
 नरः साधु वमयेवं न च दौर्बल्यमनुते" ॥
 "इक्ष्वाकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचं ।
 जुष्टं किण्वायिकौ चापि पिबेत्तुल्यानि पूर्ववत्" ॥
 इति चरकः ॥
 इक्ष्वाकिः, पुं, (इक्षुवृक्षस्य प्यारिः ।) काशदणं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (काशशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञा-
 तव्याः ।)
 इक्ष्वालिकाः, पुं, (इक्षुरिव धलति व्याप्नोतीति ।)
 काशदणं । इति भावप्रकाशः ॥
 इक्ष्वालिका, स्त्री, (इक्ष्वालिका + टाप् ।) इक्षुतुल्या ।
 इति रत्नमाला ॥ चनाखु इति भाषा । खागड़ा
 इति केचित् ॥
 इक्ष, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट् ।) इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । एखति । इति
 दुर्गादासः ॥
 इक्ष, इ, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षते । इति
 दुर्गादासः ॥
 इग, इ, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षति
 इक्षितं । इति दुर्गादासः ॥ (यदुक्तं भारते ।
 "त्वया दृष्टमिदं विश्वं यचेद् यच्च नैक्षति" ।
 इक्षं, चि, (इगि + क ।) व्यङ्ग्यं । अङ्गमं । इति
 मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, भारते ।
 ("त्वया दृष्टमिदं विश्वं यचेद् यच्च नैक्षति" ॥)
 इक्षः, पुं, (इक्ष + घञ् ।) इक्षितं । ज्ञान । इति
 मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 इक्षितं, स्त्री, (इगि + क्त ।) अग्निप्रायानुरूपचेष्टा-
 विष्करणं । ठार सङ्घे इत्यादि भाषा । तत्प-
 र्यायः । आकारः २ इक्ष ३ । इत्यमरः ॥ गमनं ।
 चेष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥
 ("आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भावनेन च ।
 नेत्रवद्भाविकारेण लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः" ॥
 इति पदेषु सप्तद्वेदः । (तथाच रघुः १।२० ।)

इच्छुः

“तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेक्षितस्य च” ।)

इच्छुदः, पुं, (इच्छुं द्यति अवखण्डयतीति । इच्छु + दो + क । अस् उक् ।) इच्छुदीदृक्षः । इत्यमर-भरतौ ॥

“इच्छुदन्तिक्तमधुरं खिग्धोषं कफवातजित्” ।

इति चरकः ॥०॥ विशेषोऽन्यच्छेदीशब्दे ज्ञेयः ॥)

इच्छुदी, स्त्री, (इच्छुद + डीप् ।) दृष्टविशेषः । इच्छौट इति भाषा । जीयापुत्रा इति तु वङ्गदेशीयाः प्रमाटेन वदन्ति तस्य तु पुत्रजीव इत्यादीनि नामानि प्रसिद्धानि । तत्पर्यायः । तापसतरुः २ । इत्यमरः ॥ हिङ्गुपत्रः ३ विषकरटः ४ अनिलान्तकः ५ गौरत्वक् ६ तनुपत्रः ७ मूलारिः ८ तापसद्रुमः ९ तीक्ष्णकरटः १० तैलफलः ११ पृतिगन्धः १२ विगन्धकः १३ क्रोष्टफलः १४ । (यथा रघुः १४।८१ ।

“ता इच्छुदीसेहकृतप्रदीप-

मास्तीर्णमेध्याजिततल्पमन्तः” ॥)

अस्या गुणाः । मदगन्धित्वं । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । केनितत्वम् । भृष्टत्वम् । रसायनत्वम् । जन्तु-वातामयकफप्रणनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायपूर्वकं गुणानाह ।

“इच्छुदीङ्कारदृक्ष तित्तकन्तापसद्रुमः ।

इच्छुदः कुष्ठभूतादिग्रहप्रणवियकिमीन् ॥

हन्त्युष्णान्त्रिचमूलप्रतिक्तकः कटुपाकवान्” ।

इति भावप्रकाशः ॥) ज्योतिष्मतीदृक्षः । इति रत्नमाला ॥ नयापटुकी इति भाषा ।

इच्छुलः, पुं, स्त्री, इच्छुदीदृक्षः । इति भरतो द्विरूप-कोषम् ॥

इच्छा, स्त्री, (इच्छां इच्छा । इष् + श + टाप् ।) मनोधर्मविशेषः । तत्पर्यायः । आकाङ्क्षा २ वाञ्छा ३ दोहदः ४ स्पृहा ५ ईहा ६ दृष्ट ७ लिप्सा ८ मनोरथः ९ कामः १० अभिलाषः ११ तर्षः १२ । इत्यमरः ॥ इक् १३ इया १४ अद्या १५ दृष्टा १६ रक्षिः १७ सतिः १८ दोहलं १९ कन्दः २० इट् २१ । इति जटाधरः ॥ (यथा-मनो ५।४५ “योऽहंस्कानि भूतानि हिनत्यात्मसुखेच्छया” ॥) न्यायमते अस्याः कारणम् । (यथा, भाषापरिच्छेदे । १४८, १४९ ।)

“निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।

इच्छा तु तद्रूपायैत्यादित्योपायत्वधीर्यदि ॥

चिकीर्षाक्षतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् । तज्ज्ञेयः क्षतिसाध्यैसाधनत्वमतिर्भवेत्” ॥

अस्याः प्रतिषन्धः । “बलवद्विद्यहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिषन्धिका” । इति भाषापरिच्छेदे १४८ ॥

इच्छावती, स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः । इच्छा + मतुप् । मस्य वः ।) धनादीच्छायुक्ता स्त्री । तत्पर्यायः । दानुका २ । इत्यमरः ॥

इच्छावसः, पुं, (इच्छ्याभिजायमानेणव वसु धनं यस्य ।) कुवेरः । इति जटाधरः ॥

इच्छा, चि, (इच्छतीति ।) इषधातोनिपातनात् सिद्धम् । इच्छाविशिष्टः । आकाङ्क्षायुक्तः । इति व्याकरणम् । (यथा, रामायणे । ४।४।८ ।

इडा

(“शरणाः शरणेच्छूनां पितुरादेशपालकः” ।)

इच्छकः, पुं, (इच्छु + कन् ।) दृष्टविशेषः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ टावालेवु इति ख्यातः ।

इञ्जलः, पुं, (इतीति । इ + क्षिप् + तुक्; इत् जल-मस्य ।) हिञ्जलदृक्षः । हिजल गाक्ष इति भाषा ।

तत्पर्यायः । निचुलः २ अम्बुजः ३ । इत्यमरः ॥

(सपर्यायगुणाः यथा, भावप्रकाशे ।

“इञ्जलो हिञ्जलस्यापि निचुलस्याम्बुजस्तथा ।

ञ्जलवेतसवद्देश्यो हिञ्जलोऽयं विषापहः” ॥)

इज्यः, पुं, (इज्या विद्यते यस्य । इज्या अर्घ्यं आद्यच् ।)

दृष्ट्यतिः । इति ज्योतिषं शब्दरत्नावली च ॥

(“जीवार्किभानुज्ज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ॥)

इज्यः, चि, (इज्या पूजास्त्यस्य । अर्घ्यं आद्यच् ।)

गुरुः । पूजनीयः । इति मेदिनी ॥

इज्या, स्त्री, (यजनं इति । यज + भावे क्यप् + टाप् ।)

दानं । यज्ञः । (यथा, रघुः । १ । ६८ ।)

(“सोहमिज्याविमुञ्चताम् प्रजालोपनिमीलितः”)

पूजा । सङ्गमः । इति मेदिनी ॥ (कर्मणि क्यप् ।)

गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुट्टनी । इति त्रि-

कारणशेषः ॥

इज्याशीलः, पुं, (इज्यां यज्ञं शीलयति पुनःपुनरा-

चरतीति । इज्या + शील + ण ।) पुनःपुनर्यज्ञ-

कर्त्ता । तत्पर्यायः । यायजूकः २ । इत्यमरः ॥

इच्चाकः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति त्रिकारणशेषः ॥

इच्चा मोचाचिच्छुडि इति भाषा । (चिच्छुटशब्दे-

ऽस्य गुणादथो ज्ञातव्याः ॥)

इट गत्यां । (आदि-पर-सक-सेट् ।) इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ इटति । इति दुर्गादासः ॥

इट्, [म]स्त्री, (इष् + क्षिप् ।) इच्छा । इति जटाधरः ॥

इटचरः, पुं, (एषणमिति इट् । इष् + क्षिप् । तेन

चरति इति । इष् + चर् + अच् ।) घण्टः । इत्य-

मरः ॥ षांड इति भाषा ।

इडा, स्त्री, (इल् + क + टाप् ।) बुधग्रहभार्या । सा

इत्साकुराजकन्या । (यथा हरिवंशे,—

“तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।

दिव्यसंहनना चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः” ॥)

गौः । (यथा, भारते,—

“इडाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रशिक्षाविशारदैः” ॥)

वचनं । (देवोभेदः । यथा, हरिवंशे,—

“श्रुतिः प्रीतिरिडाकान्तिः शान्तिः पुष्टिः क्रिया तथा” ॥)

एव्यो । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते,

घोषयात्रापूर्वणि २३।१० ।

“पतत्रिसद्वैः स जघन्यरात्रे

प्रभोध्यते नूनमिडातलस्य” ॥) स्वर्गः ।

शरीरस्य वामभागस्या नाडी । इति हेमचन्द्रः ॥

(तथा च षट्चक्रभेदेर श्लोके ।

“मेरोवाङ्गाप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सत्यदत्ते

निषण्णे, मध्ये नाडी सुषुम्ना त्रितयगुणमयो चन्द्र-

सूर्याभिरूपा” ।

“मेरोर्मैरदण्डस्य बाह्याप्रदेशे वह्निर्भागे सत्यदत्ते

वामदक्षिणे पार्श्वे शशिमिहिरशिरे चन्द्रसूर्या-

त्मिके नाद्यौ इडापिङ्गलानाडीद्वयमितिवलि-

इत

तार्थः । निषण्णे वसते” । ज्ञानसङ्गलनीतन्त्रे । ८ ।

“इडा नाम सैव गङ्गा यमुना पिङ्गला स्मृता ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये सुषुम्ना च सरस्वती ॥

एतासां सङ्गमो यत्र विवेकी सा प्रकीर्त्तिता ।

तत्र स्नातः सदा योगी सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

इयन्तु सकामकम्मानुष्ठापिजीवानां पुनरावर्त्ति-

कारिणी धूममार्गा पितृयानरूपिणी ।

अनयोऽरिडापिङ्गलयोर्मध्ये गता सुषुम्नैव ब्रह्म-

नाडी यस्यां नाद्यां इदं सर्वं विश्वं प्रतिष्ठितम् ।

यथा उत्तरगीतायाम् । २ अध्याये ।

“इडा च वामनिःश्वासः सोममण्डलगोचरा ।

पितृयानमिति ज्ञेया वाममाश्रित्य तिष्ठति ॥२॥

गुदस्य एष्टभागेऽस्मिन् वीणादण्डेन देहभृत् ।

दीर्घास्थि मूर्द्धि पर्यन्तं ब्रह्मदण्डेति कथ्यते ॥१॥

तस्यान्ते सुषिरं सूत्रं ब्रह्मनाडीति सूचिभिः ॥२॥

इडा पिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना स्मरूपिणी ॥

सर्वं प्रतिष्ठितं यस्यां सर्वगं सर्वतोमुखम्” ॥१५॥

परं आसामिडादीनां नाडीनां शोधनमकुर्वन्

योगी कदाप्यात्मप्रसादं लब्धुं नार्हति तथा च

भगवच्छङ्करोक्तयोगशास्त्रे ।

“ईशितानि समभ्यस्य वाञ्छितानि यथाविधि ।

प्राप्त्यायामं ततो गार्गि जितासनगतोऽभ्यसेत् ॥

भृदासने कुशान् सन्त्यक् आस्तीर्याभ्यस्तमेव च ।

लम्बोदरश्च सम्पूज्य फलमोदकभक्षणैः ॥

तदासने सुखासीनः सव्ये न्यस्येतरं करम् ।

समग्रीवशिराः सन्त्यक् संवृतास्यः सुनिश्चलः ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि नासाग्रन्यस्तलोचनः ॥

अतिभुक्तमभुक्तश्च वर्ज्यविला प्रयत्नतः ।

नाडीसंशोधनं कुर्यात् उक्तमार्गेण यत्नतः ॥

यथा क्लेशो भवेत्तस्य तच्छोधनमकुर्वन्तः ।

नासाग्रे शशभृद्वीजं चन्द्रातपवितागितम् ॥

सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं वर्गसंयुतम् ।

विश्वमध्यस्थमात्मोक्त्य नासाग्रे चक्षुषी उभे ॥

इडया पूरयेद्वायुं वाह्यं दादशमात्रकैः ।

ततोऽग्निं पूर्ववदध्यायेत् स्फुरज्ज्वालावलीयुतम् ।

रूपमं विन्दुसंयुक्तं शिखिमण्डलसंस्थितम् ॥

ध्यायेद्द्विरेचयेद्वायुं मन्दं पिङ्गलया पुनः ।

पुनः पिङ्गलयापूर्य्य प्राणं दक्षिणतः सुधीः ॥

तद्वद्विरेचयेद् वायुमिडया तु शूनैः शूनैः ।

त्रिचतुर्वर्त्तसरश्चापि त्रिचतुर्मासमेव च ।

गुणयोक्ताप्रकारेण रक्षयेवं समभ्यसेत्” ॥)

इडाचिका, स्त्री, (इडावत् अचति । इडा + अच् ।

गुल् । टाप् + अत इत्वम् ।) वरटा । वोल्ता इति

भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इडिका, स्त्री, (इडा + सार्धे क, इत्वम् ।) एव्यी ।

इति शब्दरत्नावली ॥

इडिक्, पुं, (इडिक् + कै + ड ।) वनच्छगलः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

इट्टरः, पुं, (इट् + ट + अच् ।) इट्टरः । इषः ।

इत्यमरटीकायां सामी ॥

इत, इ भवे । (इदित्-दिवां-धातुं-सकं-सेट् ।)

इ इत्यते । इति दुर्गादासः ॥

इति

इतः, चि, (इ + कृ।) गतः। स्मृतः। इति मेदिनी।
(प्रातः। प्रातः, स्त्री।)
इतः, [न] व्य, (अस्मादिति निपातनात् सिद्धम्।)
नियमः। पञ्चमर्थः। (यथा कुमारे २। २८।
“तद्वत्त वत्ताः किमितः प्रार्थयन् समगताः”)।
विभागः। इति विन्धः।
इतरः, चि, (इता कालेन तर्ततेति। इ + तु + अच्।
यदा इतेन ज्ञानेन क्षीयते इति बाहुल्यकात् अरः।)
अन्यः। (“वाजेतरस्तस्य करः प्रहर्तुः”)। इति
रघुः। २। ११।) नीचः। इत्यमरः।
इतरविशेषः, पुं, (इतरस्मात् विशेषः।) अन्यप्रभेदः।
इतरेतरं, चि, अन्याहुः। परस्परं। इति हेम-
चन्द्रः। यथा, रघुः। ०। ५४।)
“युष्माकं तावतेतरेतस्मात्
भङ्गं जयश्चापतुरयवस्थम्”)।
इतरेद्युः, [स] व्य, (इतर + रद्युस्।) इतरस्मिन्-
इति। अन्यदिने। इत्यमरः।
इतस्ततः, व्य, अथ तत्र। रखाने सेखाने इति भाषा।
यथा,—
“हे सद्यसे रघाणां स गजानामयुतं रथे।
इतस्ततो धावमानः सुरयो रयिनां वरः”।
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २०
अध्यायः। अथि च।
“ताडितास्तेन वीरेण पगोन्द्रान्नासमागताः।
इतस्ततस्ते तन्मृता गताः पातालमुज्जवाः”।
इति पाद्मे पातालखण्डे ४४ अध्यायः।
इति, व्य, (इत् + क्तिच्।) हेतुः। (यथा, रघुः। २। २२।
“वत्सोत्सुकामि स्तिमिता सपर्यां,
प्रययद्गच्छेति ननन्दतुल्यौ”)।
प्रकरयम्। (यथा, मनुः। २। १५।
“उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युक्षिते तथा।
सर्वथा वर्तते यत्र इतीयं वैदिकी श्रुतिः”)।
प्रकाशः। (यथा, रघुः। १। १२।
“दिलीप इति राजेन्द्रिन्दुः क्षीरनिधाविव”)।
आदिः। समाप्तिः। इत्यमरः। निदर्शनम्।
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरखनवः”।
इति मनुः। १। १०।) प्रकारः। अनुकुर्यः। पर-
कृतिः। इति मेदिनी। (विवक्षानियमः। प्रत्यक्षं।
अवधारणं। परामर्शः। मानम्। इत्यमरः।
स्वार्थः। “गुणानित्येव तान् विद्धि”। इति
रामायणे। १ म काण्डे।)
इतिकथं, चि, (इति इत्थं प्रकारेण कथा यस्य।)
अश्रद्धेयं। नष्टं। इति मेदिनी।
इतिकथा, स्त्री, अर्थग्रन्थवाक्यं। इति मेदिनी।
इतिह, व्य, (इति एवं च ह किञ्च च।) पारम्पर्यो-
पदेशः। तत्पर्यायः। ऐतिह्यं २। इत्यमरः।
इतिपाठः, पुं, (इतिह आलेखिन्। इतिह +
आस + घञ्।) पूर्ववृत्तान्तः। प्राचीनकथा।
तत्पर्यायः। पुरावृत्तः २। इत्यमरः।
(यथा, मनुः। ३। २३२।
“आरदातानोविशसांश्च पुराणानि विधानि च”)।
यासादिप्रयोगभारतादिग्रन्थः। इति भरतः।

इह

इहटः, पुं, (इतं समीपम् जगं कटति आच्छादयति
पलेन इति। इत् + कट् + अच्।) लक्षविशेषः।
शोकडा इति भाषा। तत्पर्यायः। वज्रमूलः २
वाटीदीर्घः ३ खरच्छदः ४। इति रत्नमाला।
“वीर्यशालिष्यष्टिकेक्षुवालिकादम्बकुशकाशगुन्ने-
त्कटकटमूलानीति दृश्यमानि कान्यजनानि
भवन्ति”। इति चरकः।
इतिकला, स्त्री, रोचदाख्यगन्धद्रव्यम्। इति शब्द-
चन्द्रिका।
इत्थं, व्य, (इदम् + यस्।) एतेतौरथोरिति इदा-
देशः। इदंप्रकारं। इति वोपदेवः। यइ प्रकार
इतिभाषा। (यथा रघौ। २। २५।
“इत्थं व्रत धारयतः प्रजायं
समं महिष्या महनीयकीर्त्तः”)।
इत्थः, चि, (इ + क्यप्।) गन्तः। इति व्याकरणम्।
इतरः, चि, (एतीति + इ + कृप्।) क्रूरकर्म।
पथिकः। दुर्विधः। नीचः। इति हेमचन्द्रः।
इतरो, स्त्री, (एति परपुरुषं प्राप्नोतीति। इ +
कृप् + डोष्।) अस्ती। इत्यमरो मेदिनी च।
अभिसारिका। इति हेमचन्द्रः।
इद, इ, परमैश्वर्ये। (इदित् आदि-परं-सकं-सेट्।)
इति कविकल्पद्रुमः। इ इन्दते इन्दति इन्द्रः।
इति दुर्गादासः।
इदं, [म] चि, (एति, इह गतौ, इहो दमुगिदि दश-
पादीरुतिः। यदा इन्दति, इदि परमैश्वर्ये, इन्देः
कर्मिर्लोपस्वेति दीक्षितः।) पुरोवर्तिवाचकसर्व-
नाम। इति व्याकरणम्। यइ इति भाषा।
इदंकायां, स्त्री, (इदम् कायं यस्याः।) दुरात्म-
रुचः। इति शब्दचन्द्रिका।
इदा, स्त्री, संवत्सरादिवर्षपञ्चकान्तर्गततीयवत्सरः।
इति मलमासतत्त्वं। अस्या विवरणम् वत्सरशब्दे
द्रव्यम्।
इदानीं, [न] व्य, (इदम् + दानीं, इदम् इह्।) अस्मिन्
काले। सम्प्रति। इत्यमरः।
“हविष्ये दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः”।
इति रघुः। १। ८०।) वाक्यभूषणम्। इति
शब्दरत्नावली।
इदानीन्तनं, चि, (इदानीं + भवार्थे युः।) इदानी-
न्मवं। सम्प्रतिजातं। आधुनिकं। इति व्याकरणम्।
“वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः”।
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे। २६।)
इदावत्सरः, पुं, (इदा इति वत्सरः।) संवत्सरादि-
पञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः। अस्मिन् वत्सरे अन्न-
वस्त्रदानं महाफलम्। इति विष्णुधर्मोत्तरम्।
“संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽग्नीशवत्सरोऽसीदत्-
सरोऽसि”। इति वाजसनेयीसंहिता। २७। १५।)
इदं, स्त्री, (इन्द + क्तः।) आतपः। दीप्तिः। इति
मेदिनी। आश्रयः। इति जटाधरः।
इदः, चि, निर्मलः। इति शब्दरत्नावली।
इदत्सरः, पुं, इदावत्सरः। यथा,—
“संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः।
इदत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्तनुवत्सरः”।

इन्दुः

पञ्चमो वत्सरस्तेषां तदेभिः पञ्चमियुगं।
तेषु संवत्सरो धूमिः सूर्यस्तु परिवत्सरः।
सोम इदत्सरस्तेषां वायुर्देवानुवत्सरः।
रुद्रस्तु वत्सरो ज्येष्ठः पञ्चाब्दा ये युगात्मकाः”।
इति देवीपुराणे कालख्यवस्त्राणामध्यायः।
इध्, स्त्री, (इन्ध + मक्।) अग्निमन्दीपनकाष्ठम्।
इत्यमरः। जालानि काठ इति भाषा।
“तत्रेध्मानयने शुक्रो निवृत्तः काष्ठपेन ह”।
इति भारते।)
इन्, पुं, (एतीति। इ + नक्।) सूर्यः। प्रभुः। (“वसु
न इन्स्यति”। ऋग्वेदे। ४१। २।) ऋषभेदः।
इन्धुयादिकोषः।
इनागौ, स्त्री, वटपत्रीरुचः। इति राजनिर्घण्टः।
इन्दुम्बरं, स्त्री, (इन्दं मण्डार्हम् अम्बरं नीलवस्त्रात्मकं।)
इन्दीवरं। नीलोत्पलं। इति शब्दमाला।
इन्दिरिन्दिरः, पुं, भ्रमरः। इति हेमचन्द्रः।
इन्दिरा, स्त्री, (इन्द + किरि + टाप्।) लक्ष्मीः।
इति जटाधरः त्रिकाण्डशेषश्च। (“मन्दं मन्दं
मन्दिरादिन्दिरैव” इति मामिनीविलासे।)
शोभा। कान्तिः। यथा, “निशि भिःसरदिन्दिरं
कथं तुल्ययामः कलयामि पद्मजम्”। इति मामि-
नीविलासे।)
इन्दिरामन्दिरं, स्त्री, (इन्दिरायाः मन्दिरं वासस्थान-
मिव।) विष्णुः। इति राजवल्लभः।
इन्दिराण्यं, स्त्री, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः आलयः।)
पद्मं। इति शब्दरत्नावली। स्त्रीवत्तमभिधानात्।
इन्दिरावरं, स्त्री, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः वरं प्रियं।)
नीलोत्पलं। इति शब्दरत्नावली।
इन्दिवरं, स्त्री, (इन्द्वतीति। इदि परमैश्वर्ये, इगुप-
धात् क्तिदि इन्। इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्याः वरं प्रियं।)
नीलोत्पलं। इति शब्दमाला।
इन्दीवरं, स्त्री, (इन्दी लक्ष्मीस्तस्याः वरं प्रियं।) नील-
पद्मं। तत्पर्यायः। नीलाम्बुजम् २। इत्यमरः।
कुवलयं ३ नीलाब्जं ४ नीलोत्पलं ५। इति रत्न-
माला। (“इन्दीवरेण नयनं सुखमनुजेन”। इति
कालिदासः। “इन्दीवरश्यामतनुर्दपोऽसौ”। इति
रघुः। ६। ६५।) (नीलोत्पलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः।)
इन्दीवरिणी, स्त्री, (इन्दीवर + इनि डोष्।) उत्प-
लिनी। इति राजनिर्घण्टः। (नीलोत्पलसमूहः।)
इन्दीवरी, स्त्री, (इन्दीवरमस्यस्याः। अर्धं आद्यच्च
गौरादित्वात् डोष्।) शतमूलो इति मेदिनी-
राजनिर्घण्टौ।
“वासानिम्बपटोलकेतकिबलाकुष्माण्डकेन्दीवरी”
इति परिभाषायां।)
इन्दीवारं, स्त्री, (इन्दा लक्ष्म्या वारो वर्यं यस्मिन्।)
इन्दीवरं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।
इन्दुः, पुं, (उनक्ति अमृतधारया सुवं क्षिप्रं करोति
इति। उन्द + उ + आदेशिश्च।) चन्द्रः।
“दिलीप इति राजेन्द्रिन्दुः क्षीरनिधाविव”।
इति रघुः। १। १२।) कर्पूरः। इत्यमरः।
(चन्द्रसमसंख्यः एकसंख्यायुक्तः। मृगशिरानक्षत्रम्।
“दिवाकंकिर्येभ्युं स्मृष्टमिन्दुकरेर्निशि”।

इन्दु

इति वैयक्यद्रव्यगुणः ॥

इन्दुकः, पुं, (इन्दुरिव शुक्लत्वात् । इन्दु + कन् ।)
अयन्तकटुत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥इन्दुकमलं, स्त्री, (इन्दुश्चन्द्र इव शुभ्रं कमलं ।) सितो-
त्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥इन्दुकलिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुक्ला कलिका यस्याः ।)
केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या
विशेषो ज्ञेयः ॥)इन्दुकान्तः, पुं, (इन्दुः कान्तः प्रियो यस्य । चन्द्रोदये-
ऽयं निव्यन्दतीतिभावः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥इन्दुकान्ता, स्त्री, (इन्दुः कान्तो यस्याः ।) रात्रिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥इन्दुजगन्मन्त्रः, पुं, (इन्दोर्जगन्मन्त्रः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (समुद्रात् चन्द्रोत्पत्तिकथा भारते आदि-
पर्वणि अष्टादशाध्याये द्रष्टव्या । यथा, —“ततः शतसहस्रान्मुन्यथमाणात्तु सागरात्,
प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः श्रोतांश्चरुञ्जलः” ॥ ३॥)इन्दुजा, स्त्री, (इन्दोर्जायते या । इन्दु + जन् + ङ ।)
नर्मदा नदी । इति हेमचन्द्रः । नर्मदा इति
ख्याता । (इयं च प्रतीक्षामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्
स्रोतोवद्वा च । यथा, —“अवन्तिषु प्रतीक्षां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि ।
यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥
प्रियङ्गवाम्बवगोपेता वानीरफलाशालिनी ।
प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत” ॥
इति भारते आदिपर्वणि ८६ अध्यायः ॥)इन्दुपुत्रः, पुं, (इन्दोः पुत्रः ।) बुधग्रहः । इति शब्द-
रत्नावली ॥इन्दुपुष्पिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पं यस्याः ।)
कलिकारोहत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विषला-
ङ्गला इति भाषा ।इन्दुभृत्, पुं, (इन्दुं विभर्तीति । इन्दु + भृ + क्तिप् ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥इन्दुमती, स्त्री, (इन्दुः पर्येन्दुर्विद्यते यस्याः । इन्दु +
मत् ।) पूर्णिमा इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्दुमती
पूर्णिमेव आनन्ददायिका स्नानमाख्याता विदर्भ-
राजमणिनी, अजरारजपत्नी । यथा, — रघुः ।“अप्येवमरेण क्रयकैषिकानां
स्वयंवरायं स्वसुरिन्दुमत्याः” ॥ ५॥३६ ॥“वसुधामपि हस्तगामिनी-
मकरोदिन्दुमतीमिवापरां” ॥ ८॥१॥)इन्दुरत्नं, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्रं रत्नम् ।) सुक्ता । इति
राजनिर्घण्टः ॥इन्दुलेखा, स्त्री, (इन्दोश्चन्द्रस्य लेखेव ।) अमृता ।
सोमलता । शृङ्गिका । इति मेदिनी । यमा-
निका इति शब्दमाला ॥इन्दुलोहकं, स्त्री, (इन्दुलोह + कन् ।) रौप्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥इन्दुवल्ली, स्त्री, (इन्दोर्वल्ली जता ।) सोमलता । इति
जटाधरः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणदयो व्या-
ख्येयाः ।)

इन्द्र

इन्द्रव्रतं, स्त्री, (इन्दवे इन्द्रलोकार्थे वा व्रतं ।) चान्द्राय-
णव्रतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ॥
“इन्द्रव्रतसहस्रं तु यश्चरेत् कायशोधनम् ।
पिवेत् यथापि गङ्गाभ्यः समौ स्यातां न वा समौ”)इन्दूरः, पुं, मूषिकः । इति जटाधरः । इन्दुर इति
भाषा ॥ (गणेशवाहनं । इति पुराणम् ।)इन्द्रः, पुं, (इन्द्रोति । इदि परमैश्वर्ये तस्मात् इन्
प्रत्ययः ।) देवराजः । स तु अदितिपुत्रः । पूर्व-
दिक्पतिश्च । तस्य भार्या शची । पुत्राः जयन्तः १ऋषभः २ मीढांश्च ३ । अश्वं वचं । वाहनं ऐरा-
वतः । पुरी अमरावती । वनं नन्दनं । तत्पर्यायः ।
मरुत्वान् २ मधवा ३ विडोजाः ४ पाकशासनः ५वृद्धश्रवाः ६ सुनासीरः ७ पुरुहूतः ८ पुरन्दरः ९
जिष्णुः १० लेख्यर्मः ११ शक्रः १२ शतमन्युः १३दिवस्पतिः १४ सुजामा १५ गोत्रभिर्त् १६ वची १७
वास्तवः १८ वज्रहा १९ वृषा २० वास्तोस्पतिः २१सुरपतिः २२ वलारातिः २३ शचीपतिः २४ जम्भ-
मेदी २५ हरिहयः २६ खाराट् २७ नमुचि-
सृदनः २८ सक्कन्दनः २९ दुश्चवणः ३० तुरापाट्३१ मेघवाहनः ३२ आखण्डलः ३३ सहस्राक्षः ३४
ऋभुक्षा ३५ । इत्यमरः । महेन्द्रः ३६ कौशिकः ३७पूतक्रतुः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० पुरदंश
४१ शतघृतिः ४२ वृत्तगावाड् ४३ अहिहिषः
४४ । इति जटाधरः ॥ वक्ष्याणिः ४५ देवराजः४६ पर्वतारिः ४७ पर्यण्यः ४८ देवताधिपः ४९
नाकनाथः ५० पूर्वदिक्पतिः ५१ पुलोमारिः ५२
अर्हः ५३ प्राचीनवर्हिः ५४ तपस्तप्तः ५५ । इतिशब्दरत्नावली । तस्य चतुर्दश नाम भेदा यथा ।
“इन्द्रस्य विश्वभृग् ज्ञेयो विपश्चित्पुत्रः ।
विभुः प्रभुः शिखिश्चैव तथैव च मनोजवः ।
तेजस्वी साम्प्रतस्त्रिभ्रो बलिर्भाव्यस्त्वनन्तरम् ॥
अद्भुतस्त्रिदिवश्चैव दशमस्त्रिज उच्यते ।
सुशान्तिश्च सुवीर्त्तिश्च ऋतधाता दिवस्पतिः ।
इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्ञेयाश्चतुर्दश” ॥इति देवोपराणे कालव्यवस्थाध्यायः ।
विष्णुभाद्रिपदविंशतियोगान्तर्गतपञ्चविंशयोगः ।
तत्र जातफलम् ।“प्रतापश्रीलो बलवान् गुणश्रः
स्नेहाधिकः श्रोकमन्त्राभ्यपेतः ।किलेन्द्रयोगो यदि जन्मकाले
महेन्द्रतुल्यः पुरुषः प्रसन्नः” ॥इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ अन्तरात्मा आदित्य-
विशेषः । इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे ।
“तत्र शक्रस्य विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह” ॥)कुटजवृक्षः । रात्रिः । इति धरणी । उपदीप-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥ परमेश्वरः । इति
वेदान्तः ॥ (“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते”इति श्रुतिः ॥ इन्द्रियं । श्रेष्ठः । प्रथमः । यथा,
नरेन्द्रो राजा । पक्षीन्द्रो गरुडः । इत्यादिः ।)इन्द्रपङ्क्तिः, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कं सुखं यस्मिन्)।
समाहृष्टम् । तत्पर्यायः । अस्यानगृहं २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

इन्द्र

इन्द्रकीलः, पुं, (इन्द्रस्य कील इव ।) मन्दरपर्वतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे २।८०।१८ ।

“तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोषिवरशोभिताः ।)

इन्द्रकुञ्जरः, पुं, (इन्द्रस्य कुञ्जरः ।) ऐरावतहस्ती ।
इति जटाधरः ॥इन्द्रकोषः, पुं, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कोषः ।)
मन्त्रः । खडा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तमस्कः ।इति हेमचन्द्रः । घोभला गौजला इत्यादिख्यातः ।
निर्युहोऽपि । यथा, महेश्वरः ।

“निर्युहः श्रेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके” ॥

इन्द्रगोपः, पुं, (इन्द्रो गोपो रक्षको यस्य ।) रक्तवर्ण-
कीटविशेषः । मखमली इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अभिरजः २ वैराटः ३ तितितभः ४ अश्रिक्तः ५ इतिहेमचन्द्रः । शक्रगोपः ६ वर्षाभूः ७ रक्तवर्णः ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (“अभिरजवितरेवहीन्द्र-
गोपैः” । इति किराते । १।६।३ ।)इन्द्रचन्दनं, स्त्री, (इन्द्रस्य चन्दनं वृक्षविशेषः ।)
हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥इन्द्रचिर्मिटी, स्त्री, क्षताविशेषः । तत्पर्यायः । इन्दी-
वरा २ युग्मफला ३ दीर्घवृन्ता ४ उत्तमारणी ५पुष्पमञ्जरिका ६ द्रोणी ७ करम्भा ८ नलिका ९ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्तश्लेष्मकास-
दोषत्रणक्षमिनाशित्वं । चक्षुर्हितकारित्वम् । इतिराजनिर्घण्टः ॥
इन्द्रच्छन्दः, [स्] स्त्री, (इन्द्र इव सहस्रपुष्पेन छाद्यते
इति । इन्द्र + छन्द + अस् । निपातनात् सिद्धं)
सहस्रगुच्छहारः । इति हेमचन्द्रः ॥इन्द्रजालं, स्त्री, (इन्द्राणामिन्द्रियाणां जालं आव-
रकम् । यदा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य, जालं माया
इव ।) मायाकर्म । भोजवाजि, भेल्वि इत्यादिभाषा । तत्पर्यायः । कुहकं २ जालं ३ कुहतिः ४ ।
तद्विवरणयस्यो यथा, —
“अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम् ।व्याधिरिन्द्रहरणं जगन्मृत्युविनाशनम् ॥
इन्द्रस्य यो न जानाति जालेशं यद्रमायितम् ।
नियन्तानुग्रहे तस्य का शक्तिः परमेश्वरि ! ॥न तेषां जायते सिद्धिर्गोत्रे ज्ञेये गृहेऽपि वा ।
इन्द्रजालं न जानाति कुतः सौख्यं भवेत्ततः ॥
कौतुहलं कुतस्तेषां कुतः कामा वरानने ! ।संसारसागरे घोरे कामलुब्धाश्च मानवाः ।
रुद्रकर्म न हि तेषां कुतः सौख्यं विधीयते ॥
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे समुपागता ।तथा सर्वाणि शास्त्राणि इन्द्रजालस्थितानि च ॥
तप्तानाश्च यथा भानुः शीतलाना यथा शशो ।
गम्भीराणां यथा सिन्धुर्जालेन्द्रश्च तथा प्रिये ! ॥तथा किं बज्रनोक्तेन वर्णनेन पुनः पुनः ।
जालेन्द्रस्य समं शास्त्रं न भूतं न भविष्यति” ॥
“अथातः संप्रवक्ष्यामि श्लोघधीनां विधिं वरे ।येन विज्ञानमात्रेण सर्वसिद्धिर्भवति ॥
महाकालस्य वीजानि प्रत्यमेकं समाहरेत् ॥

धात्रीरसेन देवेशि ! सप्त वारान् विभावयेत्" ।
 गुटिका कर्त्तव्या तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य
 पारावतो भवति ॥ १ ॥ "अथातः संप्रवक्ष्यामि
 इन्द्र त्वं मम वक्ष्यते । कामस्य शीर्षं संगृह्य कृष्ण-
 मृत्तिकां पूरयित्वा पुनर्धुत्तुरवीजानि वापयेत् काले
 तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि निक्षि-
 पेत् स दागो भवति ॥ २ ॥ मयूरशीर्षमादाय
 कृष्णचतुर्दश्यां मृत्तिकां पूरयेत् शङ्खवीजानि वाप-
 येत् यदा फलितो पुष्पितो भवति तदा शङ्ख-
 वीजानि ग्रीवायां बन्धयेत् तेन मयूरो भवेत् ॥ ३ ॥
 कृष्णचतुर्दश्यां मयूरशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां
 पूरयेत् क्षापासवीजानि वापयेत् यदा फलिताः
 पुष्पिता भवन्ति पुष्पकले संगृह्य समस्तं पेययित्वा
 चक्षुः विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य तथा जले
 तिष्ठेत् यथा स्थले ॥ ४ ॥ कृष्ण-काक-शीर्षमादाय
 काकमाघवीजानि वापयेत् यदा फलिताः
 पुष्पिता भवन्ति तत्फलं संगृह्य मुखे प्रक्षिप्य
 काको भवति काक इव गच्छति मद्या उद्गीर्णे
 मोक्षः ॥ ५ ॥ पारावतशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां
 पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सिद्ध-
 नीयं यदा पुष्पिता भवन्ति तदा मुखे संस्थाप्य
 अन्तर्हितो भवेत् ॥ ६ ॥ तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा
 तेन चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवेत् सर्वस्य
 ददाति ॥ ७ ॥ तानि तिलानि संगृह्य नेत्राङ्गनेन
 सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गुटिकां कारयेत् ।
 सप्तरात्रं पाचयेत् । तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य
 अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणां
 का कथा । उद्गीर्णेन पुरुषो भवति । जीवेद्वर्षं शतं
 स्त्रियः सर्वे जनाश्च वश्यो भवन्ति ॥ ८ ॥ गृध्रशिरः
 समादाय कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णमृत्तिकां निक्षेपेत्
 लङ्घनवीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा
 पुष्पयन्त्रे पुष्पं गृहीत्वा अङ्गनेन सह कपिला-
 दुग्धेन कृष्णं पातयेत् चक्षुरङ्गीयं तावत् योग-
 शतं पश्यति मेदिनीं दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति
 लाभगस्य । किञ्चित् कर्तुमिच्छति तत् करोति
 न संशयः ॥ ९ ॥ अथ च सर्वे जीवाः एवं उद्ग्र-
 ग्भर्भमर्षिप्यादिष्वृक्षलङ्घनीयाः । यत् यत् बीजं
 मयूरः शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो
 भवति तदा यस्य बीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स
 धीमो भवति नात्र संदेहः ॥ १० ॥ अथ
 सर्वेषां धारणमन्त्रः । ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ऐं लं लं ॐ
 भौ स्वाहा । एकादशक्षरं मनुष्यस्य पुरुषस्य
 लक्ष्मणः । दशाक्षरं होमः हृतेन तर्पणं मार्जनं
 ब्राह्मणमोजगादिर्लक्षणं कारयित्वा सिद्धिर्भवति ॥ • ॥
 अथ वक्ष्यामि कारः ।
 "मातुलुङ्गस्य मूलान्तु धुत्तुरवीजनेन च ।
 पञ्चाक्षरमादाय सप्ताचूर्णन्तु कारयेत् ॥
 योऽस्य गन्धं समाध्नाति स च क्षेत्रेण पश्यति ।
 दुन्दुभिं पट्टांश्चैव शङ्खांश्चैव तु लेपयेत् ॥
 एव भूतोपलक्षणां कुमारीयां स्थेयं च ।
 भूपतेः क्षेत्रमागतां तथापत्तापजीविनां ।
 न चाभिर्दृष्टे वेष्ट यथैव सोऽगदो भवेत्" ।

अथ मन्त्रः ।

ॐ "रक्तचानुग्रेष्ममुकं मे वक्षमानय ह्रीं ह्रीं
 ह्रीं षट् । अयन्तं अयन्तम् । ॐ नमोऽस्तु आदिद्याय
 किलि किलि चिलि चिलि धूमं लिङ्गि यत्तिङ्गि
 मोदते हि शक्तिनि यनिदुद्गुलपाणि स्वाहा ॥
 वर्णाः ४० शिलाकृतिके मन्त्रे । ॐ नमो गुहा-
 वासिन्यै गुह्यपति गुह्यते मनोजवो ॐ ऐं ॐ
 विज्वे नमः । शिलायाः कृतिः करलिखिता खदि-
 रानलसन्तमलिङ्गा यतो नवयोयितोऽपि आक-
 र्णगं । वर्णाः २६ । ॐ नमः कपालरुद्राय सर्व-
 लोकवशङ्कराय अनाथायाप्रतिष्ठतवलवीर्यपरा-
 क्रमप्रभवाय हा हा हे हे पञ्च पञ्च मारय मारय
 कपट कपट काट सर्प कर्मकरि अमुकं मे वक्ष-
 मानय स्वाहा । ७७ । वर्णाः अयुतजपादशी-
 करोति ॥ • ॥ अन्यप्रकारः ।
 "पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम् ।
 कृष्णं रोचनयुतं वनितावशब्दं परम्" ॥
 तत्र मन्त्रः । ॐ नय नय महारिणि नमो देव्यै
 स्वाहा ॥ १५ ॥ एकविंशतिवारान् परिजप्य सिद्धि-
 र्भवति ॥ • ॥ अन्यप्रकारः ।
 "कपालं मानुषं मृत्तं कनकस्य फलानि च ।
 कर्पूरं मधुसंयुक्तं निष्टप्य तिलकेन च ॥
 नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति नित्यशः ।
 एव कापालिको योगो वशिष्ठस्य शुभं मतम्" ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः । पुरुषार्थः ।
 "कर्पूरं बालुकं लाक्षा रजसा क्षप्तमावितं ।
 रतिकाले भगं लिप्य पतिर्दासो भविष्यति" ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "नरजिह्वां ममुद्भूय खल्लचूर्णन्तु कारयेत् ।
 जलेन च सुशीतेन दापयेत् तद्विचक्षणः ॥
 पाने फले च पुष्पे च मले भोज्ये च दापयेत् ।
 प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादखन्ती ॥
 साभिस्तु प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति" ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "कनकचाप्यपामार्गं सुरसा गौरसर्पपाः ।
 तिलतैलेन पिष्ट्वापि योनिलेपः प्रशस्यते" ॥
 अथ मन्त्रः । ॐ नम श्रय्यायै दरि विदरि या-
 मिनि अमुकं मे वक्षमानय स्वाहा ॥ • ॥ अन्य-
 प्रकारः । हरितालं शशने कृष्णचतुर्दश्यां क्षिप्त्वा
 कुलविमिश्रं ग्राह्यं अवश्यं वशी भवेत् स गरः ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः । षट्पुनवलोचनतालाललाटास्थि-
 यादुसाधितं तैलं सकलमनुजेन्द्रलजनावशङ्करं
 मकरानये पुष्टे । नरतैलं प्रेतामरवर्धकं कृत्वा
 मात्रे रात्रौ प्रज्वाल्यार्कलक्ष्मणे कृष्णं कृत्वा
 चक्षुषी अभ्यजयेत् यं पश्यति स वश्यो भवति ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "दायदन्तमलं लाला खदेहाक्षिमलवयम् ।
 नासिकोद्भवस्तु चूर्णमेतद्वलायुतम् ॥
 एतत् सर्वं समुद्भूय गुटिकां कारयेद्दुधः ।
 पानमोजनके देया वशीकरयुक्तमम्" ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः ।
 दाकजिह्वा वषा कुष्ठं आत्मनो रक्षिर् न स्त्रियः ।

तद्भावितश्च मञ्जिष्ठा तगरं गौरसर्पपाः ।
 शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् ।
 भोज्ये पानेऽथवा देयाः स्त्रीकान्तु वशकारकाः ॥
 नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः । कृष्णसर्पमयङ्गुलप्रमाणं शिर-
 ष्ठित्वास्यास्यं सर्वपादिभिः पूरयित्वा क्षायान्त्र्यं
 शोधयेत् । परतः रुधिरान् ग्राहयित्वा तानि
 यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ • ॥ अन्यप्रकारः ।
 पृगीफलं निर्गलित्वापानमार्गं निर्गतं गृह्य धुत्तुर-
 रचान्तरितं कृत्वा सप्तिदिनानि पूजयेत् ॥ पुनः
 कुङ्कुमचन्दनैरभिभाष्य यस्मै दीयते स वश्यो
 भवति ॥ • ॥ अन्यप्रकारः ।
 "दुर्दुर्युगं गृहीत्वा तद्गुणेन दाहयेत् ।
 तद्भस्म सह पानेन वश्यकृत् परमो मतः" ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "अपगन्धस्य पञ्चाणि तत्रा कुटेन भावयेत् ।
 शतशानभस्मसंयुक्तं चूर्णक्षेत्रिषु दुर्लभम् ॥
 एतेनैव तु चूर्णेन जोटयेत् त्रिच पादपम्
 पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा चूर्णं दृष्ट्वादिलभयेत् ।
 तत्क्षणात् फलते दृष्टो नरनारीषु का कथा ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "जिह्वामूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम् ।
 दाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात्" ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "शोपितं सैन्धवञ्चैव दृष्टीफलमेव च ।
 लेपमेतत् प्रयोक्तव्यं नरनारीवशङ्करम्" ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "बाणामूलं चूर्णयित्वा रक्तेतः समन्वितः ।
 दद्यात् पानेन प्रमदां क्षिप्रमेव वशं नयेत् ॥
 पुच्छादिश्च धनं व्यक्ता दासोवत् भवति तु सा ।
 यत्र वा नीयते तत्र पश्चात् भ्रमति विह्वला" ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः । वस्त्रोक्तमृत्तिकायाः प्रतिष्ठाति कृत्वा
 क्षीरेण स्नाप्य व्याघ्रेण वा अभ्यक्ष्य तस्य लवणाङ्गति-
 मेकविंशतिवारं जुहुयात् त्रिरात्रेण वश्यो भवति
 सप्तरात्रेणाथवा । देवीश्च गान्धारीं यजिष्णीं शक्र-
 स्थापि पत्नीं वक्षमानयति ॥ • ॥ अन्यप्रकारः ।
 "उद्गातुः पक्षिणो मलमात्मनो रक्षिरान्वितम् ।
 स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरयुक्तमम्" ॥
 अथ मन्त्रः । त्रिशूलिने त्रिनेत्राय ह्रीं ह्रीं ह्रीं
 स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तजनेन सिद्धिः ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "कृष्णपञ्चचतुर्दश्यां मृतमस्य तु ग्राहयेत् ।
 स्त्रीणाञ्च मूर्द्ध्नि दातव्यं विद्यया परिजप्या ॥
 दद्यात् मुह्यते नारी पथ्यते मृष्यतेऽपि च ।
 अङ्गानि चैव मध्यन्ते यदि तं न समाविशेत्" ॥
 अथ मन्त्रः । ॐ नमस्त्वामुग्रे शशानवासिनि
 स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तरात्रेण प्रेरकः ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "श्वेतार्कं रोचनायुक्तं धातुमूत्रेण पेययेत् ।
 ललाटे तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं क्षोभयेत् क्षणात् ।
 दृष्टमात्रेण तेनैव सर्वो भवति किङ्करः" ॥ • ॥
 अन्यप्रकारः ।

इन्द्र

“श्वेताङ्गं चन्दनेनैव रमयेत् सह लेपयेत् ।
दीयते कस्यचिद्वापि पञ्चादासी भविष्यति ॥” *
अथ पतिवशीकरणम् ।
“मधुकं सह तैलेन सार्पयेत् तु पेययेत् ।
एतेन पाणिमभ्यन्य मर्चा सा सहिता स्वपेत् ॥
संयत्ते मैयुनीभावे पतिदासी भविष्यति” ॥ *
अन्यथा ।

“मनःशिलाकुङ्कुमसर्षपाश्च
तथा च कुङ्कुं सहदेवदारु ।
रक्तञ्च रक्तं पलितेन सार्द्धम्
प्रपेषयेत् दृष्ट्वा तत्र महान्तम् ॥
प्रस्नातपूर्वाभिमुखोऽपि भूत्वा
संस्मृत्य लक्ष्मीचरकेण पूज्य ।
ततः प्रकुर्यात् तिलकं ललाटे
वामाच्च हस्ताच्चतुरङ्गुलीभिः ॥
पुष्ट्यमात्रेण भवेत् स कान्ता-
दासातिदासश्च किमत्र चित्रम्” ॥ *
अथ लिङ्गलेपाधिकारः ।

“वृद्धतीक्ष्णमूलानि पिप्पली मरिचानि च ।
भया रोचनया सार्द्धं लिङ्गलेपोत्तमो मतः ॥
निःशेषस्त्रीजगत्कर्षं नाम्ना स्त्रीहृदयाङ्गुलिम् ।
मोहनं शस्त्रमेतद्धि मदनस्य स्मृतं बुधैः” ॥ *
अन्यथा ।

“कुष्ठञ्च धातकीपुष्पं मरिचानि वचा तथा ।
अनेन लिङ्गमालिष्य कृत्वां ग्रामां वशं नयेत् ॥
तासाञ्चित्तहरोऽप्येव मृतमप्यनुगच्छति ।
विवशा भक्तिभावेन पश्चात् सर्वं प्रयच्छति” ॥ *
अन्यथा ।

“पञ्चरक्तानि संगृह्य शुभानि च यथेच्छया ।
सर्वान्गि समभागानि प्रियङ्गुञ्चापि तत्समम् ॥
नागरं दशभागेन लेपः कान्तावशङ्करः” ॥ *
अन्यथा ।

“देवदारु वचा कुङ्कुं चतुर्थं वैश्वमेधजं ।
आम्बुवीनरसैर्युक्तं गौरीश्यामावशङ्करम्” ॥ *
अन्यथा ।

“हरिद्रा वृद्धतीक्ष्णं भद्रमुस्तं तथोत्पलम् ।
विडङ्गं क्षण्यं वैरञ्च समभागानि कारयेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येव रक्तवल्लीवशङ्करः” ॥ *
अन्यथा ।

“हरिद्रा पिप्पलीमूलं पद्मं मधुकमेव च ।
एतानि समभागानि नवनीतेन पेययेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येव गौरीश्रीताय शङ्करः” ॥ *
“कौशिकश्रोणितलेपात् सेचनगदापुष्टं भवेत्लिङ्गं ।
तद्वशन्तेजस्तमभयं कीलकसदृशं भवेच्च ॥
कौशिकं रुधिरं गृह्य गोमूत्रेण च पेययेत् ।
वीथ्यं हि स्तम्भयेन्निर्यं प्रहराजं न संशयः” ॥ *
सर्वसाधारणो मन्त्रः । ॐ ह्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं
पट स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सर्वयोगानभिमान्वा
मिजिः” । इति श्रीपार्वतीपुत्रश्रीनित्यनाथविर-
चिते मिडगण्डे तन्त्रमार्गे कौतूहलविद्यानाम
इन्द्रजालतन्त्रम् ॥ * पुस्तकत्रयमालोच्य यथासाध्यं
शोधितमेतत् ॥ * * * अथ च । ईश्वर उवाच ।

इन्द्र

“इन्द्रजालं विना रक्षां न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्त्रं महामन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदायकम्” ॥
“स्यो नमो नारायणाय विश्वम्भराय इन्द्रजाल-
कौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा”
अष्टोत्तरशतजपेन सिद्धिः ॥ * * * अथ रक्षामन्त्रः ।
“स्यो नमः परब्रह्मपरात्मने नमः शरीरे पाहि
पाहि कुरु कुरु” ॥
“उल्लुक्ख कपालेन हृतेनाहतकज्जलं ।
तेन नेत्राञ्जनं कृत्वा रात्रौ पठति पुस्तकम् ॥ १ ॥
अङ्गोलवोजनिक्षिप्ते गुरुवारे मुखे गजे ।
मन्त्रेण सिद्धयेन्निर्यं यावद्दीजफलं ह वै ॥
त्रिलोहवेष्टितं कृत्वा एकवीजं मुखे स्थितम् ।
मत्तमातङ्गवीर्यस्तु वायुतुल्यपराक्रमः ॥
दशहेमदिघटताम्रं षोडशं रूप्यभागकम् ।
एवं संख्या त्रिलोही च ज्ञातव्या सर्वकर्मणि ॥ २ ॥
यानि कानि च वीजानि जङ्गमं स्थलमेव च ।
अङ्गोलवोजनिक्षिप्ते मुखे भूमितले ध्रुवम् ॥
तद्दीजं मुखमध्यस्थं त्रिलोहैर्वेष्टितं कुरु ।
तद्रूपो हि भवेन्मर्त्यो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ३ ॥
यानि कानि च वीजानि अङ्गोलतैलमेणनात् ।
सफलं जायते रक्षः सिद्धियोगमुदाहृतम् ॥ ४ ॥
श्वमुखे विन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेद्यदि ।
एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ५ ॥
शिश्रुवीजस्थितं तैलं पारावतपुरीषकम् ।
वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् ॥
गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिला ।
रभित्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरो नृपः ॥ ६ ॥
उल्लुक्खिकां गृहीत्वा तु ररगुडतैलपेषणात् ।
यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं स क्षिप्तो जायते ध्रुवम् ॥ ७ ॥
सर्पदन्तं गृहीत्वा तु क्षण्यच्छिककाटकम् ।
ककलारक्तसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
यस्याङ्गे निक्षिपेत्सूत्रं सद्यो याति यमालयम् ॥ ८ ॥
सिन्दुरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् ।
तल्लिप्तवस्त्रं शिरसि अग्रिवत् दृश्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥
अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं दुग्धरसम्भवम् ।
गृहीत्वा पात्रके लिप्ते जलपूर्णं करोति च ।
दुग्धं संजायते तत्र महाकौतुककौतुकम् ॥ १० ॥
अङ्गोलतैललिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृतिः ।
पलायन्ते नराः सर्वे पशुपक्षिगजाद्याः ॥ ११ ॥
अङ्गोलस्य तु तैलेन दीपं प्रव्वालयेन्नरः ।
रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले ॥ १२ ॥
बुधे वा शनिवारे वा कृकलां परिगृह्य च ।
शुचिर्मुखयेत यत्र कृकलां तत्र निःक्षिपेत् ॥
निखनेदुर्भूमिमध्ये उद्धृते च पुनः सुखी ।
नृपसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ १३ ॥
गन्धकं हरितालञ्च गोमूत्रञ्च विषं तथा ।
सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिदङ्गं विनिःक्षिपेत् ॥
विष्ठाः सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः ॥ १४ ॥
इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयमन्त्रादे इन्द्र-
जालकौतुकदर्शनं नाम एकादशः पटलः ॥ * * *
अन्यथा ।
“वश्याकर्षणकर्मणि वसन्ते योत्रयेत् प्रिये ।

इन्द्र

श्रीश्रे विदेषणं कुर्यात् प्रादयि स्तम्भनं तथा ॥
शिशिरे मारणञ्चैव शान्तिकं शरदि स्मृतम् ॥
हेमन्ते पौर्यमास्याश्च ऋतुकर्मविशारदः ।
वसन्तञ्चैव पूर्वाह्ने श्रीश्री मध्याह्ने उच्यते ॥
वर्षा क्षेयापराह्णे तु प्रदोषे शिशिरः स्मृतः ।
अर्द्धरात्रे च हेमन्तः शरदं तत्परं स्मृतम्” ॥ *
अथ पक्षादिनिर्णयः ।
“क्षुण्णपक्षे मारणादि शुक्लपक्षे च वर्जनम् ॥
द्वादश्यां मारणं कर्म एकादश्यां तथैव च ।
द्वितीयां नवमीञ्चैव वश्याकर्षणं कारयेत् ।
स्तम्भनञ्च चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां प्रतिपद्यपि ॥
द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् शान्तिकर्म च ।
अश्विनीमृगशूलाश्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥
वश्याकर्षणं कर्त्तव्यं कारयेच्च सदा बुधः ।
ज्येष्ठा च उत्तराषाढा ज्येष्ठा च रोहिणी ॥
कारयेन्मारणं शान्तिं स्तम्भनं विजयं तथा ।
विधिमन्त्रसमायुक्तमौषधं सफलं भवेत्” ॥ *
अथ वशीकरणम् ।
“सिन्दूरमाक्षिककपोतमलानि पिष्ट्वा
लिङ्गं तिलिप्य रमते तस्यो नवोपां ।
शान्तिं न याति पुरुषो मनसापि नूनं
दासी भवेदिति मनोहरदिव्यमूर्तिः ॥
पुष्ट्यै रजजटामूलं सुखस्य कारयेद्बुधः ।
ताम्बूलादौ प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम् ॥
तथैव पाटलीमूलं ताम्बूलेन तु वश्यकृत् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुञ्च तगरं पद्मकेशरम् ॥
जटामांसी समं नीत्वा चूर्णयेत् मन्त्रवित्तमः ।
सार्द्धं धूपयेत तैव भजते कामवत् स्त्रियः” ॥
ॐ मूली मूली महामूली सर्वे संचोभमयेभ्यः
उपद्रवेभ्यः स्वाहा । धूपमन्त्रः ॥
“पानीयस्याञ्जलीन् सप्त दत्त्वा विद्यामिमां जपेत् ।
सालङ्कारां नवां कन्यां लभते मासमात्रतः ॥
ॐ विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः कन्यानामधिपतिः सुरूपां
सालङ्कारां देहि मे नमस्तस्मै विश्वावसवे स्वाहा ।
“कन्यागृहे शालकाष्ठं क्षिपेदेकादशाङ्गुलम् ।
ऋद्धे च पूर्वैकशृङ्गा यस्तां कन्यां प्रयच्छति” ॥ *
अथ सर्वजनवशीकरणम् ।
“शिला च रोचनामूलं वारिणा तिलके कृते ।
दृष्ट्वा तत्र वशं याति नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
खर्गेण वेष्टनं कृत्वा तेनैव तिलके कृते ।
सम्भाषणेन सर्वेषां त्रैलोक्यं वशमानयेत्” ॥
ॐ ह्रीं क्षीं ये क्षीं भोगप्रदा मेरुवी मातङ्गी
त्रैलोक्यं वशमानय स्वाहा । औघधोपरि सहस्रजपं
कुर्यात् । पुनः सप्तवारजपेन तिलकं कारयेत्
शक्रसमोऽपि वश्यो भवति । इति कालनाथविर-
चिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ॥ * *
अथाकर्षणं । ॐ ह्रीं चामुण्डे ज्वल ज्वल प्रज्वल
प्रज्वल स्वाहा । अनेन मन्त्रेण निर्यं दृष्टा जपं
कुर्यात् तत्क्षणात् पृष्ठतः समागच्छति । पुन-
मेवायतजपेन सिद्धिः ॥
“अष्टौपायां समादाय अर्जुनस्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूत्रेण संपिष्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

इन्द्र

रतेषां कर्षकैर्भगिर्हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसं क्षीरं हृतस्येदं चतुर्गुणम् ॥
 संपिचयेन्नित्यं नारी नित्यं स्त्रीषु च प्रसूते ।
 पुत्रान् जनयते नारी मेघाद्यान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैवास्थिरगर्भा स्नातुं या नारी जनयेत् मृतम् ।
 अल्पायुश्च जगयेत् वा च कन्याः प्रसूयते ॥
 योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्त्रावे च प्रसूयते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥
 गान्मा फलवृत्तं ह्येतदायुष्यं परिकीर्तितम् ।
 नोक्तञ्च लक्ष्म्यामूलं वदन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥
 जीववत्सा शुक्लवर्णा हृतमत्र तु दीयते ॥
 अरण्यगोमयेनात्र वज्रैर्नृणां प्रदीयते ॥
 अथ प्रयस्या क्षीरयुक्तं भूमिकुप्राणम् । उत्पलं ।
 नीलं । इतीन्द्रजाले मृतवत्साचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भस्त्रावचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
 “गोक्षीरैः पेषयेत्तस्य पद्मकोशरचन्दनम् ।
 पतने तं पिवेन्नारी महागर्भः स्थिरो भवेत् ॥
 अथवा मधुकं दारुं शृङ्खलस्य वीजकम् ।
 संपिच्य क्षीरकाकोलीं पिवेत् क्षीरैश्च गोभवेः ॥२॥
 नीलोत्पलं मृणालञ्च घटी कर्कटश्चङ्गिका ।
 गोक्षीरञ्च हितोये च पीत्वा शान्तिं वेदना ॥२॥
 श्रीखण्डं तगरं कुण्डं मृणालं पद्मकोशरम् ।
 पिवेत् शीतोदकैः पिष्ट्वा हृतीये वेदनावती ॥
 अथवा क्षीरकाकोलीवलानन्ताः पथः पिवेत् ॥३॥
 शीतोत्पलं मृणालानि गोक्षीरक-कशेरुकम् ।
 तुर्यमासे गवां क्षीरं पिवेत् सा वेदनापरा ॥
 अथवा मधुकं रासा श्यामा श्राक्णयष्टिका ।
 अगन्ता पेषयित्वा तु गवां क्षीरैः समं पिवेत् ॥४॥
 पुनर्यथा च काकोली तगरं नीलमुत्पलम् ।
 गोक्षीरं पक्ष्मे मासि गर्भकोशरं भवेत् ॥
 अथवा वृद्धतीयुग्मं यक्षाङ्गं कटुफलं त्वचः ।
 गोहृतं क्षीरसंयुक्तं पिवेत् पिष्ट्वा च पक्ष्मे ॥ ५ ॥
 सिता जाशालुमज्जा च शीततोयेन पेषयेत् ।
 पथे मासि गवां क्षीरैः पिवेत् क्षोभं निवर्त्तयेत् ॥
 अथवा गोक्षीरं शिशुं मधुकं मृत्प्रिणिकाम् ।
 बलायुक्तां पिवेत् पिष्ट्वा गोदुग्धैः घट्टमायकं ॥६॥
 काष्ठकं पौष्करं मूलं शृङ्गाटं नीलमुत्पलम् ।
 पिष्ट्वा च सप्तमे मासि क्षीरैः पीत्वा प्रशान्तिं ॥
 अथवा मकरद्राक्षां शृङ्गाटञ्च सकेशरम् ।
 मृणालं शर्करायुक्तं क्षीरैः पेषयन्तु सप्तमे ॥ ७ ॥
 यष्टी यक्षाक्षीरं मुस्तं केशरं गजपिप्पली ।
 नीलोत्पलं गवां क्षीरैः पिवेदष्टममासके ॥
 अथवा विन्धमूलञ्च कपित्थं वृहती शमी ।
 इक्षुपाटलयोर्मूलं यमिः क्षीरं प्रसाधयेत् ।
 तत्क्षीरमष्टमे पीत्वा गर्भं शान्तिं वेदना ॥८॥
 विशालावीजककोलं सधुना सह लेपयेत् ।
 वेदना नवमे मासि शान्तिमाप्नोति नान्यथा ॥
 अथवा मधुकं श्यामा अगन्ता क्षीरकाकोली ।
 यमिः सिद्धं पिवेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ॥९॥
 शर्करा गोक्षीरं द्राक्षा सक्षुद्रं नीलमुत्पलम् ।
 माययेत् दशमे मासि गवां क्षीरैः प्रशान्तये ॥
 अथवा सुदलपिष्टं गोक्षीरं दशमे पिवेत् ।

इन्द्र

अथवा मधुकं दारुं शृङ्खलीरेण संपिबेत् ॥२॥
 क्षीरं वृषं चन्दनसिन्धुजातं
 महेन्द्रराजं पयसा सुपिष्टम् ।
 गर्भं क्षरन्तं प्रतिहन्ति शीघ्रं
 योगो विमुञ्चन् किल मूलदैवैः ॥

इति इन्द्रजाले गर्भस्त्रावचिकित्सा ॥ * ॥

अथ गर्भशुष्कम् ।

“गोक्षीरं शर्करायुक्तं गर्भशुष्कप्रशान्तये ।
 पिवेद्वा मधुकं चूर्णं गान्माशीफलचूर्णकम् ॥
 समांसं गण्यदुग्धेन गर्भिणी च प्रशान्तये” ॥१॥

अथ सुखप्रसवयोगः ।

“श्वेतं पुनर्गवामूलं चूर्णं योनौ प्रवेशयेत् ।
 तत्क्षणात् प्रसूते नारी गर्भे सति प्रपीडिते ॥
 वासकस्य तु मूलन्तु चोत्तरस्थं समुदरेत् ।
 कन्यां बद्धा सप्तसूत्रैः सुखं नारी प्रसूयते ॥
 सहदेव्याञ्च मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
 अपामार्गस्य मूलन्तु ग्राहयेच्चतुरङ्गुलम् ॥
 द्वारि प्रवेशयेत् योनौ तत्क्षणात् सा प्रसूयते” ॥२॥

अथ सप्तवर्द्धनं स्तनोत्थापनञ्च ।

“तैलं वचादाडिमकल्कसिद्धं

सिद्धार्थं लेपनतो नितान्तम् ।

नारीकुक्षौ चारुतरौ मुपीनौ

कुर्यादसौ योगवरः प्रदिष्टः ॥

श्रीपर्णिकाया रसवल्कसिद्धं

तिलोद्भवं तैलवरं प्रदिष्टम् ।

तुलेन वक्षोजगुगे प्रदेयं

प्रयाति वृद्धं पतितोऽपि नार्याः ॥

प्रथमकुसुमकाले नस्ययोगेन पीतं

सनियमममरास्यं तण्डुलाम्भो युवत्याः ।

कुचयुगलमुपीनं क्षापि नो याति पातं

कथित इति पुरैव चक्रदत्तेन योगः” ॥३॥

अथ योनिस्कारः ।

“प्रक्षालयेद्विष्वक्कायानीरैः

स्निग्धान्धकृष्णागुरुगुणानां ।

धूपेन योनिं निशि धूपयित्वा

नारी प्रसोदं विदधातु भर्तुः” ॥४॥

अथ लोमश्रातनम् ।

“मलाश्रमस्नान्विततालचूर्णैः

रम्भामुमिश्रैः परिलिप्य भूयः ।

कन्दर्पगेहे मृगलोचनां

रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव” ॥

इति इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहः । युद्धे क्षुद्रोपायविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रजालिकः, त्रि, (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन

दीयतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुहककारी ।

इति जटाधरः ॥ वाजीकर इति भाषा ।

इन्द्रजित्, ऐ, (इन्द्रजितवान् इति । इन्द्र + जि +

क्विप् ।) रावणपुत्रः । तत्पर्यायः । मेघनादः २

मन्दोदरीसुतः ३ । इति जटाधरः ॥

(अस्य जन्मविवरणं यथा, रामायणे ७।२ । सर्गे,

“श्वसुक्तक्षदा राम ! राक्षसेन्द्रेण दानवः ।

सहस्रैस्तनयैश्चात्मा मया दानवपुङ्गवः ॥

इन्द्र

दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥ १६ ॥
 करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ।
 प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ १७ ॥
 इयं समात्मजा राजन् हेमयाभरसा धृता ।
 कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यायं प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥
 वाढमिवैव तं राम ! दशग्रीवोऽयमभाषत ।
 प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्ग्रहम् ॥ १९ ॥
 “ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ।
 स एष इन्द्रजिन्नाय युष्माभिरभिधीयते ॥ २० ॥
 जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ।
 रुदता समहान् सुक्तो नादो जलधरोपमः ॥ २१ ॥
 जडीक्षता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव ! ।
 पिता तस्याकरोत् नाममेघनाद इति स्वयम् ॥ २२ ॥
 अस्य यथा इन्द्रजिदित्यभिधानं जातं तदपि उक्तं
 तत्रैव ३५ सर्गे ।
 “जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
 प्रजापतिं पुरस्तात् ययुर्गङ्गां सुरास्तदा ॥ १ ॥
 तत्र रावणमासाय पुत्रभ्रातृभिराद्यतम् ।
 अत्रवीर्यं गगने तिष्ठन् सामपूर्वं प्रजापतिः ॥ २ ॥
 वत्स रावण ! तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ।
 अहोऽस्य विक्रमोदार्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥ ३ ॥
 जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं खेन तेजसा ।
 कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि ससुतस्य ते ॥ ४ ॥
 अथ पुत्रोऽतिबलन्तव रावण वीर्यवान् ।
 जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ५ ॥
 बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ।
 यं समाश्रित्य ते राजन् स्यापितास्त्रिदशवशे ॥ ६ ॥
 महावीरो लज्जगस्तु विभीषणेन वानरादिभिश्च-
 सह निकुम्भिनां गत्वा तत्रस्यमेनमिन्द्रजितं
 व्यापादयामास इति तत्रैव लङ्काकाण्डे ५ सर्गे-
 मारुध ७ सर्गेषु उक्तम् ॥
 खनामख्यातो दानवः । यथा हर्षिंश्चे ॥ ३ । ८१ ।
 “इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनामस्तथैव च ।
 महानामश्च विक्रान्तः बालनामस्तथैव च” ॥
 इन्द्रजिद्विजयी, [न] ऐ, (इन्द्रजितः रावणपुत्रस्य ।
 विजयी इति । इन्द्रजित् + वि + जि + क्विप् ।)
 लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली । (अस्य विवरणन्तु
 रामायणे । ६ । ६९ सर्गे उक्तम् । यथा,—
 “इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विक्रुध्य तमिन्द्रजगम् ।
 लक्ष्मणः ससरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ७२ ॥
 ऐन्द्राल्लेखं समाचोप्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
 तच्छिरः सशिरस्त्रायं श्रीमत् ज्वलितकुण्डलम् ।
 प्रमथेन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले” ॥ ६९ ॥
 इन्द्रवृणं, स्त्री, (इन्द्रस्य वृणं । आकाशे उड्डियमानं-
 त्यात् ।) आकाशपतितसूत्रम् । आकाशवृद्धिर-
 सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । वृद्धसूत्रकम् २
 श्रीमहासूत्रम् ३ वंशकयम् ४ वातवृणम् ५ मरु-
 द्जम् ६ । इति हारावली ॥
 इन्द्रवृणं, स्त्री, (इन्द्रवृणमेव । इन्द्रवृण + सार्थं कन् ।)
 इन्द्रवृणं । इति विकारादशेषः ॥
 इन्द्रदारुः, ऐ, (इन्द्रस्य दारुः ।) देवदारुवृक्षः । इति
 भावप्रकाशः । (अस्य पर्यायः ।

इन्द्रा

आसकाशापहं कुलकुलमग्रिप्रप्रयुत् ॥
प्रमेष्टमूलागर्भमगण्डामयविषापहम् ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । तित्त्वम् । कटु-
त्वम् । शीतत्वम् । रेचनत्वम् । गुल्फपित्तीदरश्लेष्म-
हामिकुल्लवरः । पक्षत्वम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रवज्रा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण वज्रा ।
यद्वा इन्द्रः श्रेष्ठोऽपि वज्रः कश्चो भवति यस्याः ।)
प्रथमोऽपि विशेषः । तस्य चक्षुषम् ।

“पद्मकर्णिकवन्मथे पिङ्गकाभिः समाचिताम् ।
इन्द्रवज्रान्तं तां विद्यादातपित्तोत्थितां भिषक् ॥
इति निदानम् ॥ तस्यास्त्वित्त्वा ।

वित्त्वात्तन्द्रवज्राच्च गर्हभीं जातगर्हभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक् ।
पातं तु शोथयेदान्यपक्वैर्मधुरभेषजैः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(“यथा पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ।
वाविद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्हभी” ॥)
इन्द्रवज्रः, पुं, (इन्द्रस्य वज्रः ।) देवदारु । इति

जटाधरः ॥ (देवदारुशब्देऽस्य गुणद्वयो ज्ञातव्यः ॥)
इन्द्रसावर्णिः, पुं, चतुर्दशमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
लहङ्गारवतारः । शुचिरिन्द्रः । पवित्रचाक्षुषा-

द्वयो देवाः । अग्निवाङ्मनुष्यशुद्धमागधायाः सप्त-
र्षयः । उदगम्भीरगन्धाया मनुष्यत्वा भविष्यन्ति ॥
इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि मौल्यनाम्ना च-
आख्यातः । यथा, विष्णुपुराणे ३ । २ ।

“मौल्यस्तुर्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः स्रगणास्तत्र पञ्च षड्यस्य तान् ॥ ४० ॥
याक्षुषाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भाजिरस्तथा ।
वयोवज्राश्च वै देवाः सप्तर्षीर्नपि मे षड्यु ॥ ४१ ॥
अग्निनाडः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।
युक्तस्तथाजितस्त्रान्यो मनुष्यत्वातः षड्यु ॥ ४२ ॥
उदगम्भीरगन्धाया मनोस्तस्य सुता नृपाः ॥ ४३ ॥
मार्कण्डेयपुराणेऽपि १०० अध्याये उक्तस्यैव
वर्णितम् । अधुना तु सप्तममन्वन्तरस्याष्टाविंशति-

तमं यमं ।)
इन्द्रसुतः, पुं, (इन्द्रस्य सुतः ।) वाशिनामवानरराजः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अर्जुनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ जयन्तः । अर्जुनः ॥

इन्द्रसरसः, पुं, (इन्द्रः इन्द्रवृक्ष इव सरसः सुगन्ध-
रसः ।) सिन्दुवारवृक्षः । इत्यमरः ॥ निसिन्दा
इति ख्यातः । (सिन्दुवारशब्दे निगुणोऽशब्दे च
यस्य गुणद्वयो ज्ञेयाः ॥)

इन्द्रसरिसः, पुं, वृक्षविशेषः । निसिन्दा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । इन्द्राणी २ निगुणो ३ सरसा ४ ।
इति राजमाला ॥ इन्द्रसरसः ५ सिन्दुवारः ६
इन्द्राणिका ७ । इत्यमरः ॥ विसन्धकः ८ सिन्धकं
९ सरसः १० सिन्धुवारित ११ इन्द्रालिका १२
सिन्धुवारकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इन्द्राणी-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

इन्द्रा, स्त्री, (इदि + गन् ।) पङ्क्तिभाक्वृक्षः । इति
मेदिनी ॥ कौटा जामीर इति भाषा । इन्द्रपत्नी ।
प्रथो । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रि

इन्द्राभिधूमः, पुं, (इन्द्राग्नेर्मेघवज्रेधूम इव ।) हिमं ।
इति हारावली ॥

इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्राणी + कन् ।) इन्द्रसरिस-
वृक्षः । इत्यमरः ॥

इन्द्राणी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः सुरराजस्य
वा पत्नी । इन्द्र + इन्द्रवरुणेति ङीष् आनुक् च ।)
दुर्गा । यथा,—

“ऐश्वर्यं परमं यस्या वशे चैव सुरासुराः ।
इदि परमैश्वर्यं च इन्द्राणी तेन सा शिवा” ॥
इति देवोपुराणे ४५ अध्यायः ॥ इन्द्रभार्या ।

तत्पर्यायः । पुनोमगा २ शची ३ । इत्यमरः ॥
पौलोमी ४ । इति मेदिनी ॥ पूतक्रतायी ५ ।
इति जटाधरः ॥ माहेन्द्रो ६ जयवाहिनी ७ ऐन्द्रो
८ श्रतावरी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा” ।
इति भविष्यपुराणे षट्पञ्चमीव्रतकथायाम् । इन्द्र-
शक्तिः । यथा ऋग्वेदे १ । २२ । १२ । “इहेन्द्राणी
सुमङ्गये वरुणानी” । “इन्द्राणी इन्द्रस्य सूर्यस्य
वाचोर्वाशक्तिम्” । इति दयानन्दसरस्वतीव्रत-
भाष्यम् ।) इन्द्रसरिसवृक्षः । स्त्रीणां करणं ।

इति मेदिनी ॥ नीलसिन्दुवारवृक्षः । स्यूलेला ।
स्यूलेला । इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टमाष्टकान्त-
र्गतमाष्टकाविशेषः ॥ इति स्मृतिः ॥

इन्द्रानुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते इति अनुजः क-
नितः । इन्द्रस्यानुजः । विष्णुः खलु कश्यपत् अदितौ
वामनरूपेण इन्द्रस्य पश्चात् जातः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (विदितिर्षामनशब्दे वृथ्या ।)

इन्द्रायुधं, स्त्री, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतित्वात् ।)
इन्द्रधनुः । इत्यमरः ॥ रामधनुक गण्डी इत्यादि
भाषा ।

(“स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम्” ।
इति रघुवंशे १ । २ । ७६ । तथा, मनुः । ४ । ५६ ।
“न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दृश्येद्बुधः” ॥)
इन्द्रारिः, पुं, (इन्द्रस्य अरिः शत्रुः ।) असुरः ।
इत्यमरः ॥

इन्द्रावरजः, पुं, (इन्द्रस्य अवरजः वासनरूपेण
अनुजः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥

इन्द्राशनः, पुं, (इन्द्रस्य अशनः खाद्यमयम् ।) संविदा-
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ सिद्धि इति भाषा ।
गुञ्जा । इति हारावली ॥ कुच इति भाषा ।
(“इन्द्राणिकेन्द्राशनकश्च” ।
“तथाचेन्द्राशनोक्तैः” ।

“ग्रीष्मासुन्दरमण्डूकी जयन्तीन्द्राशनस्य च” ॥
इति वैद्यकसंज्ञसारसंग्रहः ॥)
इन्द्रियं, स्त्री, (इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमनुमापकम् । इन्द्रेण
ईश्वरेण वृत्तं । इन्द्रेणात्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्र-
मिव्यादि क्रमेण ज्ञातं । इन्द्रेण वृत्तं वा इत्याद्यर्थेषु
इन्द्रशब्दात् निपातनात् घच् ।) ज्ञानकर्म्म-
साधनम् । तत्पर्यायः । हृषीकम् २ विषयि ३ ।
इत्यमरः ॥ अक्षम् ४ करणम् ५ यद्वयम् ६ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्र तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । यथा ।
कर्णः १ त्वक् २ चक्षुः ३ जिह्वा ४ नासिका ५

इभः

कर्मेन्द्रियाणि पञ्च यथा । वाक् १ पाणिः २ पादः
३ पायुः ४ उपस्थः ५ । अन्तरिन्द्रियाणि चत्वारि ।
मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्तं ४ । मनस्तावदि-
न्द्रियाणां नियामकम् । चतुर्दश देवाः चतुर्दशे-

न्द्रियनियन्तारः । तत्र श्रोत्रस्य देवता दिक् ।
त्वचो वातः । चक्षुषः सूर्यः । रसनायाः प्रचेताः
ब्राह्मणाग्निर्गौ । वाचो वक्त्रिः । हस्तस्य इन्द्रः ।
पादस्य विष्णुः । पायोर्मित्रः । उपस्थस्य प्रजापतिः ।
मनसश्चन्द्रः । बुद्धेस्तुर्मुखः । अहङ्कारस्य शङ्करः ।
चित्तस्याशुतः । इति वेदान्तः ॥ न्यायमते ।

एथिव्या इन्द्रियं घ्राणं । जलस्य जिह्वा । तेजस-
श्चक्षुः । वायोस्त्वक् । आकाशस्य कर्णः ।
(अथ बुद्धेर्बुद्ध्या । अहङ्कारस्येश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः ।
दिशः श्रोत्रस्य । त्वचो वायुः । सूर्यश्चक्षुषोः ।
रसनस्यापः । एथिवी ब्राह्मस्य । वचसोऽग्निः ।
हस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्मित्रः ।
प्रजापतिरुपस्थस्येति । इति स्मृतः ॥) (यथा,
मनुः । २ । ८८ । “इन्द्रियाणां विचरतां विषये-
ष्वपहारिषु”

विज्ञानम् । यथा, ऋग्वेदे १ । ११ । २ ।
“यथा क्षयाम सर्ववीरया विश्रान्तः शर्द्धाय
धासथास्त्रिन्धम्” । “इन्द्रियं विज्ञानम्” इति
दयानन्दभाष्यम् । शुक्रम् । वीर्यम् । इत्यमरः ॥

इन्द्रियस्त्रापः, पुं, (इन्द्रियस्य स्त्रापः सन्धक् निरोधः ।)
प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रियायतनं, स्त्री, (इन्द्रियाणां आयातनमाश्रय-
स्थानम् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः ।) इन्द्रियजन्यज्ञान-
विषयः । यथा । रूपं । शब्दः । गन्धः । रसः ।
स्पर्शः । तत्पर्यायः । विषयः २ गोचरः ३ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६ ।

“इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः” ।
“अपि सदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
यशोधनानां हि यशो गरीयः” ।
इति रघुः १ । ४ । ३५ ।)

इन्द्रेण्यः, पुं, (इन्द्रस्य इण्यः ।) लहस्पतिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

इन्द्र ई ध छ जि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधां-आत्वं-व्यक्तं-सेट् ।) ऋणादिः । ई जि इन्वो-
ऽस्ति । छ ध इन्वे । इति दुर्गादासः ॥

इन्द्रनं, स्त्री, (इन्वे दीप्यतेऽभिरनेन । इन्ध + करणं
+ ल्युट् ।) अग्निसन्दीपनवृक्षकाष्ठादि । जानानी
काठ इति भाषा । तत्पर्यायः । इध्रम् २ रधः ३
समित् ४ रधम् ५ । इत्यमरः ॥ समिन्धम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ७ । ११८ ।

“अन्नपानेन्यनादीनि यामिकस्तान्यवाग्न्यात्” ।
इन्धकाः, स्त्री, इन्धलाः । मृगशिशोर्नक्षत्रोपरि-
स्थितपञ्चताराः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

इभः, पुं, स्त्री, (एति गच्छतीति । इय भन् । औ-
णादिकोऽयं प्रत्ययः ।) हस्ती ।
(“खराश्वोऽम्भगेभानामाविकवधन्तथा” ।
इति मनुः । १ । १६८ । यथा, उत्तरचरिते ।

“इमदन्तविकीर्णग्रन्थिनिध्दगन्धः” ।)

उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । इत्यमरः ॥

इमकणा, स्त्री, (इमो हस्तीव कणा ।) गजपिप्पली ।
इति रत्नमाला ॥ (“कर्मरं जातिकोषं सजल-
मिमकणा तेजपत्रं लवङ्गम्” । इति वैद्यकरसे-
न्द्रसारसंग्रहः ।)

इमदन्ता, स्त्री (इमस्य दन्त इव । इमदन्त + टाप् ।)
नागदन्तोदन्तः । इति रत्नमाला ॥ (नागदन्ती-
शब्दे ऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ।)

इमनिमीलिका, स्त्री, (इमस्य हस्तिन इव निमी-
लिका ।) वैदग्ध्यो । भङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इमपालकः, पुं, (इमानं पालकः ।) हस्तिपकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ माडव् इति भाषा ।

इममाचलः, पुं, (इममाचलयति । इम + आङ् +
चल + णिच् + वाङ्मकात् ख ।) सिंहः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

इमवा, स्त्री, (इम + वा + क + टाप् ।) खर्णक्षीरीरुद्रः ।
इति रत्नमाला ॥

इमाख्या, पुं, (इमस्य आख्या यस्मिन् ।) नागकेशर-
रुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इमोषणा, स्त्री, इमकणा । गजपिप्पली । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (गजपिप्पलीशब्दे ऽस्या विवरणम् ज्ञेयम्)

इभ्यः, त्रि, (इभमर्हतीति दण्डादित्वात् यत् ।) धन-
वान् । इत्यमरः ॥ (पुं, राजा । हस्तिपकः ।) (यथा
छान्दोग्योपनिषदि । १।१०। “उभस्तिर्ह चाक्रायण
इभ्यग्रामे प्रदायक उवाच । सहेभ्यम् कुष्मा-
धारुणादन्तं विमिक्षे” ।)

इभ्या, स्त्री, हस्तिनी । शल्लकी । इति मेदिनी ॥

इयं, स्त्री, इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमायां रूपं ।
एइ स्त्री इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥

इयत्, त्रि, (इदम् परिमाणमस्य । इदम् + वतुप्
वस्य यः ।) कियत्संख्याबोधकम् । इति व्याकरणम् ॥
एतो इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । १३।६७।

“इयन्ति वर्षाणि तया सहोय-
मभ्यस्यतीव व्रतमाविधारम्” ।)

इयत्ता, स्त्री, (इयत् + तल् ।) इयतो भावः । सीमा ।
परिमाणम् । सङ्ख्या । इत्यादि ॥

(“अमेय तदश्रुता वा न गुणानामियत्तया” ।
इति रघुवंशे । १०।३२ ।)

इरयं, त्रि, ईरयं । शून्यं । ऊषरभूमिः । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥

इरम्भदः, पुं, (इरया उदकेन साधति दीप्यते अवि-
न्धत्वा इति उरगम्येदम्भदेत्यादिना खड्गप्रत्ययो
सुमागमश्च निपातितः ।) वचाग्निः । तत्पर्यायः ।
मेघव्योतिः २ । इत्यमरः ॥ मेघाग्निः ३ । इति
षटाधरः । अन्योन्यसङ्घट्टनेन मेघाग्निः स्रव्य यज्यो-
तिर्वृक्षादौ पतति सः । मेघेषुपलक्ष्यं वात-
जाभिरपि । इति भरतः ॥

इरा, स्त्री, (इं कामं राति ददाति इति । इ + रा
+ क ।) यदा एतीति इ + रन् + टाप् निपातनात्
गुणाभावः ।) भूमिः । वाक्यम् । मयम् । जलम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, आश्वलायनश्रुत्युक्ते । २।८ ।

“इरां वदन्तो द्रुतमुत्तमाणा

मिवेय साकं सह संविशन्तु” ।)

सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्नम् ।)

कश्यपपत्नीविशेषः ।

यथा, गारुडे ई चध्यायः ॥

“धर्मपत्न्याः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् ।

अदितिर्दिदिर्दनुः काला अमायुः सिंहिका मुनिः ।

कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा” ।

तस्याः स्मृतिर्यथा ।

“इरा दक्षलता वल्ली द्रव्यजातिश्च सर्वशः ।

खशा च यत्तरक्षांसि मुनिरक्षुरसक्तथा” ।

(दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३।५२ ।

“मरीचिर्मधवांश्चैव इरा शङ्खशिरा रुका” ।)

इराचरं, स्त्री, (इरायां चरतीति । इरा + चर् +
ट ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रुचिर
शील इति भाषा । जलचरे भूचरे च त्रि ॥

इराजः, पुं, (इरया मध्येन जायते इति । इरा + जन्
+ ड ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

इरावती, स्त्री, (इरा विद्यते ऽस्या इति । इरा +
मत्तुप् ।) वटपत्रोदन्तः । पाषाणभेदीविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते ।

“विपासा च शतद्रव्यं चन्द्रभागा सरस्वती ।

इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा” ॥

इरियं, स्त्री, (ऋच्छतीति । ऋ गतिप्रापययोः,
किदिच्छेति इन्नन् ।) शून्यम् । ऊषरभूमिः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । ३।१४२ ।)

“यद्येदियो वीजमुद्रा न वज्रा लभते फलम्” ।)

इरिमेदः, पुं, (इरियो हस्तिनो मेद इव मेदो यस्य ।)
अरिमेदः । विट्छदिरः । इति शब्दरत्नावली
राजनिर्घण्टश्च ॥

(“इरिमेदो विट्छदिरः कालस्त्रान्यो ऽरिमेदकः” ।
इति पर्यायः । अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।

“अरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदाखजित् ।
हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकमिक्तुलविषग्रान्” ॥)

इरिवेल्लिका, स्त्री, नसकोद्भवव्रणजन्यपीडाविशेषः ।
तस्य लक्षणम् ।

“पिड्कानुत्तमाङ्गुल्यां रुक्तामुग्ररुजाज्वराम् ।
सर्वात्मिकां सर्वाल्लिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम्” ॥

इति निदानम् ॥ चिकित्सा यथा ।

“पैक्तिकस्य विसर्पस्य वा चिकित्सा प्रकीर्तिता ।
तथैव मिषगेताश्च चिकित्सेदिरिवेल्लिकाम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च वामटः ।

“त्रिलिङ्गा पिटिका रुक्ता जवर्द्धमिरिवेल्लिका” ।
“इरिवेल्लिकां गन्धनामां जयेत्यित्तविसर्पवत्” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे ।)

इरेशः, पुं, (इरायाः ईशः ।) विष्णुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ राजा । वागीशः । वरुणः ॥

इर्वारुः, पुं, स्त्री, (उर्व + आर । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) कर्कटी । इत्यमरः ॥ कौकुड इति
भाषा । अस्य गुणाः । खादुत्वम् । गुरुत्वं । अजीर्ण-

कारित्वम् । शीतलत्वञ्च । तत्पक्ष्णगुणाः । दाह-
च्छर्दिहृष्याक्षान्तिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(कर्कटीशब्दे ऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)

इर्वारुशुक्तिका, स्त्री, (इर्वारुः शुक्तिरिव सर्वं स्को-
टनात् ।) इर्वारुविशेषः । इति हारावली ॥

फुटी इति भाषा ।

इर्वारुः, पुं, (इर्व + आर । रलयोरैक्यात् ।) इर्वारुः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

इल, श्प्र श्रये, गतौ । क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-सकं-श्रयने, अकं-सेट् ।) श्प्र इलति ।

श्रयः श्रयनं । इति दुर्गादासः ॥

इल, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरां-उभं-
सकं-सेट् ।) ऋखादिः । क एलयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

इलविला, स्त्री, कुवेरमाता । सा च विभ्रवःपत्नी ।
इति पुराणम् ॥

इला, स्त्री, (इलति विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्नोति इति ।
इल + क + टाप् ।) वैवस्वतमनुकनः । सा च

विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्य सद्युन्नान्ना ख्याता । पञ्चात्
शङ्करश्मन्कुमारवर्गं प्रविश्य पुनः स्त्रीत्वं गता ।

बुधक्षां भार्यात्वेन स्त्रीत्वात् पुंस्वरवत् जनयामास ।
ततस्तस्याः पुरोहितो बशिशुः शङ्करमाराध्य तस्यै

मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं दत्तवान् इति श्रीभाग-
वतं ॥ कर्हमप्रजापतिपुत्र इलः वार्तिकेयजन्मदेशं

प्रविश्य स्त्री भूत्वा इलानान्ना ख्यातः ततः पार्वती-
माराध्य मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं प्राप्तवान् ।

इति रामायणं ॥ एधिवी । गौः । वाक्यं । इति
मेदिनी ॥

इलाहृतं, स्त्री, (इरया आहृतं ।) जम्बूद्वीपस्य नव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

तच्च सुमेरुपर्वतं संवेद्यास्ते । तस्य सीमा उत्तरे
नीलपर्वतः । दक्षिणे निषधः । पश्चिमे माल्य-

वान् । पूर्वे गन्धमादनपर्वतः । इति श्रीभागवतम् ॥
अग्नीव्रस्य खगामख्यातः पुत्रः स तु पितुः

सकाशात् इलाहृतं नाम वर्षमलभत । यदुक्तं
विष्णुपुराणे । २।१।१६, १७, १८ ।

“जम्बूद्वीपेऽग्रे यत्तु अग्नीव्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥

नाभिः किम्बुखश्चैव हरिवर्ष इलाहृतः ।
रम्यो हिरण्यान् षष्ठश्च कुरुर्मन्त्राश्च एव च ॥

केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो ऋषोऽभवत्” ॥)

इलिजा, स्त्री, (इला एव इला + स्तार्थे कन् +
टाप् ।) एधिवी । इति शब्दरत्नावली ॥

इली, स्त्री, (इल गतौ क्षेपये च इति, छदिकारा-
दिति वा डीष् ।) ईणी । करपालिका । इत्य-

मरटीकायां रायमुकुटः ॥ शतछुरि इति भाषा ।
इलीशः, पुं, (इलन्ति अस्मद्भुतं गच्छन्ति इति इला

भुतगामिनो मत्स्याः । इल + क । तेषां ईशः ।)
खनामख्यातमस्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“इलीशो जितपीपुषो वाचा वाचामगोघरा ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मद्गुरो मद्गुरोऽग्रियः” ॥

इत्युद्भटः ।
“इलीशो मधुरः क्षिग्धः पित्तश्लेष्माभिमाश्चनुत्” ।
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥)

इत्थ

इत्थलः, पुं, पक्षिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इत्थिणः, पुं, इलीशमत्स्यः । तत्पर्यायः । वारि-
कर्पूरः २ गाङ्गेयः ३ शफराधिपः ४ जलतापः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इलीशः ६ राजशफरः ७
इत्थीशः ८ जलतापी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । पित्तक्षेपाम्निद्विकारित्वम् । मधु-
रत्वम् । हृद्यत्वम् । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टो ॥
“इत्थिणो मधुरः स्निग्धो रोचनो वक्रिवर्द्धनः ।
पित्तघ्नकफघ्नश्च क्लिप्तं लघुर्दृष्टोऽग्निलापहः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

इत्थलाः, स्त्री, इत्थलाः । नित्यवज्जवचनान्तशब्दो-
ऽयं । इति भरतो द्विरूपकोषे ॥

इत्थलः, पुं, (इत् + वल्च् । निपातनात् गुणभावः ।)
दैत्यविशेषः । स च वातापेर्भाता । (स च सिंहि-
कासुतः । यथा, हरिवंशे । इय अथाये ।
“सिंहिकेया इति स्वातास्त्रयोदश महावलाः ॥८८॥
ऐशः वल्यश्च वलिनौ नभश्चैव तथावलाः ।
वातापिर्नमुचिश्चैव इत्थलः खलुमस्तथा” ॥८९॥
तस्य विवर्तित्यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वाणि
पद्मस्थोपाख्याने ८६ अध्यायः ।

लोमश उवाच ।

“इत्थलो नाम दैतेय आसीत्कौरववन्दनः ॥
मग्निसत्वां एरि एरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥४॥
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
एतं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥
तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् एतं वासवसन्मितम् ।
क्षुक्रोध सोऽमुस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥६॥
तदा प्रभृति राजेन्द्र इत्थलो ब्रह्महासुरः ।
मनुमान् भातरं ह्मां मायावो ह्यक्रोरोत्ततः ॥७॥
मेघरूपी च वातापी कामरूप्यभवत् क्षणात् ।
संख्युतं च भोजयति ततो विघ्नं जिघांसति ॥८॥
स आह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्दहमाश्रय जीवन् संप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥
ततो वातापिसुरं ह्मां हला सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥१०॥
तामिन्वलेन महता खरेण वाचमीरितम् ।
श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ॥११॥
तस्य पार्श्वं विनिर्मितं ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन् राजन् निष्काम विश्राम्यते ॥१२॥
एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इत्थलो दुष्टचेतनः ॥१३॥
अगस्त्यस्यापि भगवानेतस्मिन् काले एव तु ।
पितृन् उदृष्टं गर्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥१४॥
ततः ८६ अध्याये इत्थलेन अगस्त्यातिथ्यं कृतम् ॥
यथा,— लोमश उवाच ।
“इत्थलमनान् विदित्वा तु महर्षिसंहितान् नृपान् ।
उपस्थितान् सहरामात्यो विप्रयान्ते ह्यपूजयत् ॥१॥
तेषां ततोऽसुरत्रयेष्ठस्तान्तिष्ठमकरोत् तदा ।
सुसंस्कृतेन कौरव्य आघातातापिना तदा ॥२॥
ततो राजर्षयः सर्वे विप्रगणा गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेघभृतं महासुरम् ॥३॥
अघातवीरदगमयित्वा राजर्षीन्धिपसत्तमः ।

इषः

विषादो वो न कर्त्तव्यो ह्यहं भोक्षे महासुरं ॥४॥
धुर्यासनमथाकाद्य निषघाद महादृषिः ।
तं पर्यवेष्टयद्दैत्येन्द्रः इत्थलः प्रहसन्निव ॥५॥
अगस्त्य एव हस्तन्तु वातापिं वृक्षजे ततः ।
भुक्तवत्यसुराङ्गानमकरोत्तस्य चेल्लवः ॥६॥
ततो वायुः प्रादुरभूत् अघस्तस्य महात्मनः ।
शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ॥७॥
वातापे निष्क्रमसेति पुनः पुनरवाच ह ॥८॥
तं प्रहस्याजवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्यस्तु सोऽसुरः ॥९॥
इत्थलस्तु विषमोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्यं महासुरम् ।
प्राह्मणस्य सहरामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ॥१०॥
मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

इत्थलाः, स्त्री, (इत् + वल्च् ।) मृगशिरोनक्षत्र-
शिरो देशस्थिताः पञ्चताराः । इत्यमरः ॥ (नित्य-
वज्जवचनान्तोऽयम् ॥)

इव, इ, व्याप्तौ । (इदित्-भार्दि-परं-सकं-सेट् ।)
प्रीयते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋसादिः । इ
इन्वते । इत्यवकारपरत्वाज्जातुखारः । प्रीयन्
कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

इव, य, सादृश्यम् । साम्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघौ । १ । १ ।

“वागर्धाविच संदृष्टौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
अगतः पितरौ वन्दे पार्ष्वतीपरमेष्ठिनौ” ॥
(उत्प्रेक्षा । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
“मुखमेयोदृष्टो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।)
इवत् । वाक्पालद्वारः । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाक्षतीवाम्” ।
एवार्थः । यथा, ऋग्वेदे १ । १८४ । ३ । “अत्रिये
एषन्निमुक्ततेव देवाः” “इवशब्द एवार्थे” इति
भाष्यम् । अवधारणार्थः । यथा, शतपथब्राह्मणे
अध्वनेव तु ईश्वरा” “इवशब्दोऽवधारणार्थः इति
भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, इषीका । गजचक्षुर्गोलकः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

इष य सर्पणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । य इष्यति । सर्पणं
गतिः । इति दुर्गादासः ॥

इष उ श बाष्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-अकं-सेट् । उ एषित्वा इष्टा । वेमसह-
नुभेत्यादिस्त्र्येषैषसिद्धेऽप्यस्योदनुवन्धस्तत्सूत्रे इ
यगामीक्ष्णे इष्य सर्पणे इत्येतयोर्प्राप्तये विशेष-
वर्णार्थः । न च पिवादियद्यवत्तच्च इच्छ इति
ग्रहणेनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीन-
मतस्यैव न्यायत्वात् । श इच्छती इच्छन्ती । यस्यैव
इच्छादेशः । इच्छति घनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
इष य व्याभीक्ष्णे । यौगःपुन्येन करणे । इति, कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (अशादि-परं-अकं-सेट् ।) य इष्याति
पण्डितः । एष्यं पुनःपुनः कर्तव्यत्वार्थः । इति
दुर्गादासः ॥

इषः, पुं, (इष्यते गच्छतेऽस्मिन् जिगीषुभिरिति ।
इष + क ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ (यथा,

इष्टि

शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । “यच्छरदूर्गस चोषधयः
पचन्ते ते ने चैताविषसोर्मश्च” । इषर्गो शरत्” ।
इति सुश्रुतः ॥)

इषिका, स्त्री, (इष् + कृजादिभ्यो वुन् ।) इषीका ।
गजचक्षुर्गोलकः । तुलिका । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥

इषिरः, पुं, (इष्यति गच्छतीति । इष + किरच् ।)
अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (गमनशीले, चि, यथा,
ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ४ । “शं न इषिरो अग्नि-
रातः” । “इषिरः गतिशीलः” इति भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, (इष्यते इति । ईषेः कित् ऋ-
श्चेति कन् ऋसश्च ।) गजाक्षिकूटकः । इत्युच्यते-
गोलकः । इत्यमरः ॥ तुलिका । इति रायमुकुटः ॥
काश्टव्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“पताङ्गानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता” ।
“इषीकाश्च यथा मुञ्जात् कश्चित् निष्कृष्य दर्शयेत् ।
योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः” ।
इति च महाभारते ।

“तस्मिन्नाख्यदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः” ।
इति रघुः १२ । २३ । इषीकास्त्रं काश्टास्त्रं “इषीका
काश्टमुच्यते” इति हज्जायुधः । इति तट्टीका ।)

इषुः, पुं, स्त्री, (इष्यति गच्छतीति । इष् + उ ।)
बाणः । इत्यमरः ॥ (“उत्कर्षः स च धन्विनां
यदिषवः सिध्यन्ति बाण्ये चक्रे” । इति शाकुन्तले
२ अङ्के ।)

इषुधिः, स्त्री, (इषवो धीयन्तेऽस्मिन् । इष् + धा
क्ति ।) तूष्णीः । इत्यमरः ॥ (“धनुर्गाण्डोवमादाय
तथाक्षये महेषुधी” । इति महाभारते ३ । ६८ ।)

इषुपुष्पा, स्त्री, शरपुष्पादृक्षाः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इष्टं, स्त्री, (इष्यते इष्यते वा यज इष वा + भावे
क्ता ।) यज्ञादिकर्म । (यथा, हेमचन्द्रः ।

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चार्थपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्यदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥)
यधेप्सितं । कामं । इत्यमरः ॥ संस्कारः । इति
मेदिनी ॥

इष्टं, चि, (इष्यते इष्यते वा यत् तत् । इय यज वा
+ कर्मणि क्ता ।) आशंसितम् । वाञ्छितम् ।
पूजितम् । प्रियं । इति मेदिनी ॥ (यथा, महा-
भारते ।

“उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपावानश्वकोविदः” ।
मनुः ॥ ४ । २ । ८ ।

“तिलप्रदः प्रजामिथ्यां दीपदक्षक्षुण्णसमम्” ॥)
इष्टः, पुं, (इष्यते यः । यज् + क्ता ।) यजः । इति
मेदिनी ॥ शरद्वत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(शमोशब्देऽस्य गुणादिकं बोध्यम् ॥)

इष्टका, स्त्री, (इष् + तकन् + टाप् ।) गृहादि-
इष्टिका, निम्माणार्थदर्शयन्ति काखण्डः । इति
चित्तिव्यवहारे लीलावती । इष्ट इति भाषा ।
तद्वत्तद्वत्तः ।

“कूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकालयम् ।
श्रीतकानि भवेद्युष्मण्यकाले च श्रीतलम्” ॥
इति चाणक्यम् ॥ * तद्वचितस्थाने पिटकर्मणि-

येधो यथा । प्रकृतिलिखितौ । नेत्यकारचित्ते पिबन्
सक्तपथेत् । इति आहततत्त्वम् ॥ देवादिशक्त्य-
कामयत्तद्वयानपत्तं यथा । सठादिप्रतिष्ठातत्वे ॥
“नृगम्यात् कोटिगुणितं पत्तं स्यात् दारुभिः कृते ।
कोटिकोटिगुणं पुण्यपत्तं स्यादियत्कामये ॥
द्विपराङ्गगुणं पुण्यं शैलेन तु विदुर्बुधाः ।
नृच्छिक्तयोः समं ज्ञेयं पत्तमाद्यदरिद्रयोः” ॥
इयकापयं, स्त्री, (इयं कापयं यस्य अधोवायुकर-
त्वात् ।) वीरयमूलम् । इत्यमरः ॥ (इयकामि-
निर्मितः पश्याः ।) इयकानिर्मितपथे, पुं ॥
इयगन्धं, स्त्री, (इयो गन्धो यस्येति ।) बानुका । इति
मेदिनी ॥
इयगन्धः, वि, (इयो गन्धो यस्य ।) सुगन्धिद्रव्यम् ।
इत्यमरः ॥ (इयश्चासौ गन्धश्चेति वाक्ये । सौरमन् ।)
इया, स्त्री, (इयतेऽनया । यज + क्त टाप् ।) इमी-
दृक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इयापूर्तं, स्त्री, (इयश्च पूर्तश्च द्वयोः समाहारः ।)
यज्ञखातादिकर्म । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा ।
“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इयमित्यभिधीयते ॥
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्तमित्यभिधीयते” ॥
इति मलमासतत्त्वचतुष्टयादुक्त्यर्थः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे १८ । ६ ।
“इयापूर्तविनाशाय तद्वाञ्छचौरधर्मिणः” ॥
तथा च महाभारते । ३ । ३२ । ३० ।
“इयापूर्तफलं न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्” ।)
इयार्थोद्भूतः, वि, (इयोऽर्थन्तस्मिन् उद्भूतः ।)
उत्सुकः । उत्साहयुक्तः । इत्यमरः ॥
इयिः, स्त्री, (इष् + यज् वा + क्तिन् ।) अमिलाषः ।
(इति भाष्यकारेण्युता गतार्थत्वात् । इति
पाणिनिः ।) यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः १० । ४ ।
“आरेभिरे जितात्मानः पुष्टियामिष्टिम्भविजः” ।
“प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्वदेवसदृच्छिणं” ।
इति मनुः । ६ । ३८) श्लोकप्रग्रहः । इति मेदिनी ॥
इयिकापयिकं, स्त्री, कामककटगन् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
इयिपचः, पुं, (इयिं यजं पचतीति । यद्वा, इयये
श्लेष्मार्थं पचति यः । इयि + पच + अच् ।)
शुभ्रजः । असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
इयिसुट, [य्] पुं, (इयिं यानं सुष्णाति । इयि +
सुष् + क्षिप् ।) दैवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
इयुः, स्त्री, (इष् + तु ।) इच्छा । इयुणादिकोषः ॥
इयाः, पुं, (इच्छतीति इषियुधीति मक् ।) कामदेवः ।
वसन्तकालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुखादि-
वृत्तिः ॥ [कालः । इति हेमचन्द्रः ॥
इयः, पुं, (इयतेऽनेन इति । इष् + कप् ।) वसन्त-
इयः, पुं, (इयतेऽसौ । इष् + वन् । निपातनात्
गुणभावः ।) उपदेष्टा । इयुणादिकोषः ॥
इय्वातं, वि, (इयून् वायान् व्यस्यतीति । इष् + व्यच्
+ घञ् ।) इषुक्षेपकम् । इति मेदिनी ॥ तिरन्दाज
इति ख्यातम् ।

इय्वासः, पुं, (इषवो वाया व्यस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन ।
इष् + व्यच् + कट्ये घञ् ।) धनुः । इत्यमरः ॥
“महोरखो महेश्वाको गृहजत्रुरिन्दमः” ।
इति रामायणे । १ । १ । १० । गीतायां १ । ४ ।
“यत्र नूरा महेश्वाका भीमाज्जुनसमा युधि” ।)
इह, य, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि
वा इत्याद्यर्थे निपातनात् क्तिञ् ।) अस्मिन् ।
इह देशे इह काले इत्यादि भाषा । इति व्या-
करणम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १८९ ।
“यत्तु वायिजके दत्तं नेह गानुच तद्भवेत्” ।
“मद् दोषाः पुरुषेणेह हानत्या भूतिमिच्छता” ।
इति द्वितीयदेशे ।)
इहानुचफलमोगविरागः, पुं, (इह अस्मिन् लोके
सक्चन्दनादिजनितोऽनुचासुस्मिन् लोके अन्तः-
दिविषयोत्पन्नो योऽनित्यः फलमोगस्तस्मात् वि-
रागो नितरां विरतिः ।) ऐहिकपारत्रिकविषय-
मोगेभ्यो नितरां विरतिः इति वेदान्तसारे ॥

ई दीर्घ ईकारः । चतुर्थस्वरवर्णः । अस्थोच्चारणस्यानं
तात्तु । (स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् त्रिमात्राश्रय-
त्वात् ध्रुतश्च भवति ।) (विस्तृतिस्तु ऋस्वईकारे
द्रव्यत्वात् ।)
“ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली ।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं भीतविद्युल्लाहतिम् ।
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् । (वङ्गीयभाषायां ।) तस्य
लेखनप्रकारो यथा ।
“ऊर्द्धाङ्गः कुक्षिता मध्ये त्रिकोणाधोगता पुनः ।
अधोगता कोणशीर्षा कुक्षिता दक्षतः शुभा ॥
शीर्षादक्षे कोणयुता कुक्षिर्बोर्धगतः पुनः ।
चन्द्रसूर्याभिरूपा सा मात्राशक्तिः प्रकीर्तिता” ॥
इति वर्णाङ्गारतन्त्रम् ॥ अस्य नामानि यथा,—
“ई स्त्रीमूर्तिर्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।
गोविन्दः शेषरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नचञ्चकः ॥
विष्णुर्लक्ष्मीः प्रह्लासश्च वाग्विभुश्च परापरः ।
कालोत्तरीयो भेरुण्डा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धनः ॥
शिवोत्तमः शिवा लुष्टिश्चतुर्थी विष्णुमालिनी ।
वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ॥
पावकः कोटरः कीर्त्तिर्माहनी कालकारिका ।
कुचद्वन्द्वं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी” ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
वामचक्षुषि स्थानम् । यथा, मातृकान्यासवृत्त-
मन्त्रे । “इं नमो दक्षिणचक्षुषि ईं नमो वाम-
चक्षुषि ।)
ई, ल, कान्तौ । गतौ । व्यामौ । क्षेपे । प्रजने ।
खादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-
षकं च-व्यगिट् ।) कान्तिरिच्छा । प्रजनो गर्भ
ग्रहणं इत्यर्थः । ल यति गौः गर्भं गृह्णाति इत्यर्थः ।
“न हि तरङ्गिरुदीते दिक् पराधीनवृत्तिः” ।

इति गणकृता निवृत्तादात्मनेपदं । धातुरयं कै-
चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
ई, ड य, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-
सकं-व्यगिट् ।) ड य ईयते । इति दुर्गादासः ॥
ई, व्य विषादः । अनुकम्पा । इति मेदिनी ॥ क्रोधः ।
दुःखमावनं । प्रत्यक्षं । सन्निधिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (सम्बोधनम् ।)
ईः, पुं, कान्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ईः, स्त्री, (अस्य विष्णोः पत्नी ।) डीप् । लक्ष्मीः ।
इति विष्णवेदिन्यौ ॥
ईख, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादिं-
परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । इ ईङ्गते । इति
दुर्गादासः ॥ (ईख गतौ । ईङ्गते इति केचित् ।)
ईङ्ग ड दर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-आत्मं-
सकं-सेट् ।) दर्शनमिह चाक्षुषज्ञानं प्रविधानञ्च ।
ड ईङ्गते सन्तं लोकः । “न कामवृत्तिर्वचनीय-
मीक्षते” । इति कालिदासः ॥ “निरीक्षित्यामि
यान्मुनीन् इति गणकृता निवृत्तादात्मनेपदं ॥
“वस्तुतस्तु निरीक्ष्यते निरीक्षः पञ्चादित्वाद् न ततो
निरीक्ष इवाचरतीति कौ साध्यं” इति दुर्गादासः ॥
ईङ्गणं, स्त्री, (ईङ्ग + भावे, ल्युट् ।) दर्शनम् ।
“हृतान्वा धनलोमान्वाः नोपकारेक्ष्यक्षमाः” ।
इति कथासरित्सागरे । (ईङ्गतेऽनेनति करणे
ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः ॥ (“अभिमुखे मयि
संवृतमीदृशम्” । इति शकुन्तले । २ अङ्के ।
“आसक्तानेक्षणा दीना सुनीतिर्वाक्यमब्रवीत्” ।
इति विष्णुपुराणे । १ । ११ । १५ । निरूपणम् । पर्य-
वेक्षयम् । यथा, मनुः ७ । १४२ ।
“स्यापयेदास्ते तस्मिन् खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम्” ।)
ईक्षयिका, स्त्री, (ईक्षणेन हस्तरेखाद्यवलोकनेन
शुभाशुभं ज्ञायति या । ईक्षय + ठन् + टाप् ।)
देवज्ञा । लक्षणादिना शुभाशुभमिहोपिणी । इत्य-
मरः ॥ (पुं, दैवज्ञः । यथा, मनुः । ६ । १५८ ।
“मङ्गलादेशश्चतुश्च भद्राक्षेक्षयिकैः सह” ।)
ईज, इ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ ईङ्गते ।
कुत्सः कैचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
ईज, ड, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । ड
ईङ्गते इङ्गते । कुत्सः कैचिन्न मन्यते । इति
दुर्गादासः ॥
ईङ्ग, क, स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चूरां-परं-
सकं-सेट् ।) क ईङ्गयति । इति दुर्गादासः ॥
ईङ्ग, ड ल, स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) ल ड ईङ्गे । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, रामायणे । ३ य काण्डे ।
“गन्धर्वाः सुरसंघाच्च बहवश्च महर्षयः ।
अन्तरीक्षगतं देवं गोमिरग्र्यामिरीडिरे” ।)
ईङ्गा, स्त्री, (ईङ्ग + क + टाप् ।) स्तुतिः । इति हला-
युधः ॥ (प्रशंसा ।)
ईङ्गितः, वि, (इङ्गते स्म । ईङ्ग + क्त ।) स्तुतः । कृत-
स्तवः । इत्यमरः ॥ (प्रशंसितः ।)

ईत, इ वन्धे । इ ईन्यते । इति दुर्गादासः ॥ (भवादि-
परं-सकं-सेट् । तेन इन्ततीति केचित् ।)
ईतिः, स्त्री, (ईयतेऽनया । ई + क्तिन् ।) डिम्बः ।
प्रवासः । इत्यमरो नेदिनी च ॥ छयेः घटप्रका-
रोपद्रवविशेषः । यथा,—
“अतिहृष्टिरगाहृष्टिः शूलभा मूषिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाय राजानः घडेता इतयः स्मृताः” ॥
इति स्मृतिः ॥ (कलङ्भेदः । नृपतिरहितयुद्धम् ।
“इतयो व्याधयज्ञाना दोषा क्रोधादयस्तथा ।
उपद्रवाच्च वर्तन्ते व्याधयः क्षुद्रमयं तथा” ॥
इति महाभारते धनुर्मन्त्रमन्त्रवादि ॥ ३।१८।३८।
ईदृक्, [श्] चि, (इदम् + दृश् + क्तिप् ।) अयमिव
दृश्यते । इति व्याकरणम् ॥ इहार न्याय एह-
प्रकार इत्यादि भाषा ।
((“रत्नानीदृशि भूयांसि न भवन्त्येव भूतले” ।
इति कथासरित्सागरे । २५।१७६ ॥ तथा च
किरति । २।२८ ॥
“इदमीदृगनीदृगाश्रयः प्रसन्नं वस्तुमुपक्रमेत कः” ।
ईदृक्षः, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसाविद्याद्यर्थे) इदम्
+ दृश् + क्त्वं दृष्टे चेति ईदृश् । ईदृशः । इति
व्याकरणम् ॥
((“ईदृक्षराजकर्माणि भवेयुस्तदिदं वयम्” ।
इति कथासरित्सागरे ।)
ईदृशः, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसौ इदम् + दृश् +
क्त्वं ।) ईदृक् । एतत्सदृशः । इति व्याकरणम् ॥
((“ईदृशाणां विपाथोऽपि जायते परमाद्भुतः” ।
इति उत्तररामचरिते ।)
ईर, कि गतौ । प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (वा,
सुरां-परं-सकं-सेट् ।) रुटि । कि ईरयति ईरति ।
रुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
ईर, छ ल, कस्मे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदां-आत्मं-सकं क्त्वाथे, अकं-सेट् ।) दीर्घादिः ।
छ ल ईरते जाता वायुना । इति दुर्गादासः ॥
ईरिका, स्त्री, दृक्षविशेषः । यथा । ईरिकावणम् ।
इति यावत्प्रकरणे दुर्गादासः ॥
ईरिगं, चि, (ऋ + इरन् ।) शून्यं । ऊपरभूमिः ।
इति नेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३।१८२ ॥
“यथेरिगे वीजमुसा न वप्ता लभते फलम् ॥
तथागते हविर्दत्ता न दाता लभते फलम्” ॥
“ततस्तदीरिगं जातं समुद्रावावसर्पितम्” ।
इति महाभारते अयुशासनपर्वणि । चलनं ।)
ईरितं, चि, (ईर + क्त ।) क्षिप्तम् । इत्यमरः ॥ प्रेरि-
तम् । क्षिप्तम् । गतम् । कथितम् ॥ ((“इतीरिते
वचसि वचस्विनामुना” । इति माघे । १७।१।
“तस्य वर्म विभिद्यान्व स बाणो मत्सुतेरितः” ।
इति, महाभारते ।)
ईर्य, ईर्ये । (भवादि-परं-अकं-सेट् ।) पराभ्युदयासहि-
युतायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्या परादोषासहि-
युत्वमिति केचित् । ईर्यति खलः साधवे ।
यद्वयान्त इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
ईर्य, स्त्री, (ईर + वाङ्मलात् नक् ।) प्रणः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । ४४ ।
“मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा” ।)
ईर्या, स्त्री, (ईर + ण्वत् ।) भिक्षुव्रतम् । इति जटा-
धरः ॥
ईर्याङ्, पुं, स्त्री, (ईरं दृणोतीति । ईर + दृ-वाङ्
लकात् उण् ।) स्फुटिः । इति शब्दरत्नावली ॥
फटी इति भाषा ।
ईर्या, स्त्री, (ईर्यङ् ।) ईर्य + घञ् । हसालोप इति
यकारलोपः ।) अक्षमा । इति शब्दमाला ॥
((“कथमीर्या न कुण्वे सुयीवस्य समीपतः” ।)
इति रामायणे ॥ ४ । २४ । ३७ ।)
ईर्यालुः, चि, (ईर्या + आलुच् ।) ईर्याविशिष्टः ।
इति हज्जायुधः ॥
ईर्य, ईर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भवादि-परं-अकं-
सेट् ।) दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्य इति ईर्यस्य
घञि हसालोप इति यलोपे सिद्धम् । ईर्या परा-
भ्युदयासहिष्णुत्वम् । परदोषासहिष्णुत्वमिति के-
चित् । ईर्यति खलः साधवे । यद्वयान्तः इत्येके ।
इति दुर्गादासः ॥
ईर्या, स्त्री, (ईर्यङ् ।) ईर्य + अच् + टाप् ।) परोत्-
कर्मासहिष्णुता । रीघ इति भाषा । तत्पर्यायः ॥
अक्षान्तिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४८ ॥
((“पैशुन्यं साहसं क्रोह ईर्यास्यार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजघ्न पारुष्यं क्रोधजोऽपि गुणायकः” ।
स्त्रियः पत्युरन्यप्रियासङ्गदर्शनादिजनितो मान-
भेदः । यथा, शृङ्गारशतके ॥
“वचोमिरीर्याकलहेन लीलया
समस्तभातेः खलु बन्धनं स्त्रियः” ।)
ईर्यालुः, चि, (ईर्यां लाति । ईर्या + ला + डु ।)
ईर्याविशिष्टः । अक्षान्तियुक्तः । तत्पर्यायः ।
कुहनः २ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दिवसे सन्निधानेन पेशुनप्रेरणा यदि ।
ईर्यालुना खैरिणोव रक्षितुं यदि पार्यते” ।)
ईरिङ्, स्त्री, (ईर्यते इति । ईर + इन् रस्य लः ।)
ऋखगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा
इति ख्याता । करच्छुरीति ख्याते एकधारा इति
ख्याते यवगाले वा । इति वारसुन्दरी ॥
ईरिङ्गा, स्त्री, (ईरिरेव । ईरि + स्वार्थे कन् टाप् ।)
ऋखगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा
इति ख्याता । एकधारेलीति ख्याती । तत्पर्यायः ।
ईरिङ् २ ईरिङ् ३ करपाली ४ गुप्तिका ५ कर-
पालिका ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
ईरितः, चि, (ईर + क्त ।) इत्य लः ।) स्तुतः । इत्य-
मरः ॥
ईरी, स्त्री, (ईर + क ।) छदिकारादिति पाक्षिको
डीष् ।) ऋखगदाकारहस्तदण्डः । तत्पर्यायः ।
करपालिका २ । इत्यमरः ॥
ईश, छ ल, ऐश्वर्य्य । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
आत्मं अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । ऐश्वर्य्यमीश्वरीभावो-
ऽधीनीकरणञ्च । छ ल ईशे घनी । मायानामी-
श्रियेय च । अत्र कर्मणि षष्ठी । इति दुर्गादासः ॥
ईशं, चि, (ईशे इति । ईश + क ।) ईश्वरं । (यथा

कुमारे २।६ “जगदीशो निरीश्वरः” ।) प्रभुः ।
इति नेदिनीकरहेमचन्द्रो ॥ (यथा, कुमारे ।
३।३४ “कथञ्चिदीशा मनसां बभूवुः” ।)
ईशः, पुं, (ईशे इति । ईश + क ।) महादेवः ।
((“प्रज्ञैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः
पर्यङ्गबन्धं निविडं विभेद” ।
इति कुमारे ३।५६ ।) ईशानकोणाधिपतिः ।
इत्यमरः ॥
ईशसखः, पुं, (ईशस्य सखा बन्धुः राजाहःसखिभ्यः
टच् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥
इशा, स्त्री, (ईश + अ + टाप् ।) जाङ्गलदण्डः । इत्य-
मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा महाभारते
वनपर्वणि घोषयात्रापर्वणि २४० । २० ।
“ईशामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” ।)
(ईशस्य महादेवस्य पत्नी । दुर्गा ॥ ईशस्य प्रभोः
पत्नी इति व्युत्पत्त्या साम्प्रति । प्रभुस्त्री यथा,
अथर्ववेदे ११।८।१७ “ईशा वशस्य वा जाया” ।)
ईशादण्डः, पुं, (ईशायाः जाङ्गलस्य दण्डः ।) अक्ष-
युगयोः सन्धारणार्थो दण्डः । यथा,—
“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईशादण्डस्तथैवास्य दिगुणो मुनिसत्तम” ॥
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ । २ ॥
ईशादन्तः, पुं, (ईशेव दन्तो यस्य ।) दृढदन्तहस्ती ।
तत्पर्यायः । महादन्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हस्तिदन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
ईशानं, स्त्री, (ईश + आनश्च) ज्योतिः । इति नेदिनी ।
(तदिष्टिष्ठे, चि । यथा, ऋग्वेदे । १।१७।४।
“मुषाय सूर्य्यं कवे चक्रमीशान ओजसा” ।)
ईशानः, पुं, (ईशे । ईश + ताच्छिष्यवयोवचनशक्तिषु
चानश्च ।) महादेवः । इत्यमरः ॥
((“तस्मिन् मुहूर्त्ते परसन्दरीणा-
मीशानसंदर्शनलालसानाम्” ॥
इति कुमारे ७।५६ ।
“तन्नेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः” ।
इति भारते ।) एकादशरुद्रान्तर्गतरुद्रविशेषः ।
इति पुराणं ॥ (यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे । ४।६।
“हराय नृडाय श्रव्याय शिवाय भवाय महादेवाय
उधाय भीमाय पशुपतये वनाय शङ्करायेशानाय
खाहा” इति । दूतमूर्त्तिधरः शिवः । स च धूम्र-
जटिलः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । २३ ॥
“सा चाह धूम्रजटिलमीशानमपराजिता ।
दूतवं गच्छ भगवन् पार्श्वं शुभमनिशुम्भयोः” ।)
शिवाद्यमूर्त्त्यन्तर्गतसूर्य्यमूर्त्तिः । इति सृतिराग-
मश्च ॥ (परमेश्वरः । यथा, कृष्णयजुर्वेदे ।
“सर्व्वेन्द्रियगुणावासां सर्व्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्व्वस्य प्रभुमीशानं सर्व्वस्य शर्य्यं दृहत्” ।
तथा च महाभारते १ । १ । २२ ।
“आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहन्तं पुरुषुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तायत्तं सगतनम्” ॥
साध्यापुत्रो देवताभेदः । यथा,—
“धर्मास्तथापुत्रः कामः साध्या साध्यान् व्यजायत ।
प्रसवं धवनक्षैव ईशानं सुरभिं तथा” ॥

इति भारते ।) शमीरुहः । इति राजनिर्घण्टः ।
ईशानी, स्त्री, (ईशस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति तन्त्रः ।
शमीरुहः । इति राजनिर्घण्टः ।
ईशिता, स्त्री, (ईशितो भावः । ईशित् + क्त ।) ईशित्वं ।
अदिमाद्यैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ।

ईशिता, [इ] चि, (ईये इति । ईश् + क्त ।)
ईश्वरः । प्रभुः । अधिपतिः । इत्यमरः । (यथा
माते । २ । ८५ ।

"तदोशितारं चेदीशं भवांतमवशंत मा" ।)
ईशित्वं, स्त्री, (ईशितो भावः । ईशित् + क्त ।) ईशिता ।
देवानामष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति जैमि-
न्यः । (यदुक्तं ।

"अदिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकानं गरिमा तथा ।
ईशित्यश्च वक्रित्यश्च तथा कामावशायिता" ।)
प्रभुत्वम् । येन स्यावरादिसर्वभूतानि व्याप्ता-
कारीणि भवन्ति । इत्यमरटीकासारसूत्रे ।

ईश्वरं, चि, (ईश् + वरच् ।) व्याप्तं ।
("हरिद्वान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेत्स्वरे धरम्" ।
इति हितोपदेशे । १ । ७६ ।) नामि । इति वि-
श्वमेदिन्यौ । (यथा महाभारते ।

"अथ चैव हि यथान्यममस्ति वत्त किञ्चन ।
तत्सर्वं तव विराज्यं कुरु प्रलयमीश्वर" ।
गियन्ता । प्रभुः ।

"ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोपस्य गुणये" ।
इति मनुः । १ । ८६ ।

ईश्वरः, पुं, (ईये इति । ईश् + वरच् । यथा, अष्टोत्ते
याप्रोतीति अश्रधातोर्वरच् उपधाया ईत्वं च ।)
शिवः । (यथा, कुमारः । ७ । २१ ।

"तदौरवात्मकमण्डनयोः
सा परपुष्टं केवलमीश्वरेण" ।

"अथेश्वरं देवगणः सह सप्तर्षिर्नविभुम्" ।

"वाग्निः स्थितः सुवन् यावच्छिष्ये मावे शिवः स्थितः ।
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताङ्गलिः ।

क्रोधाभिज्ञतवान् देवमहं किं कर्वायि ते" ।
"तमुवाचेश्वरः क्रोधं क्षरो ओके भविष्यसि" ।

इति चरके धिक्कित्सास्त्राणि इतीयाध्यायः ।

"ततः शृङ्गा प्रजाः श्रेयं तदा तं क्रोधमीश्वरः ।
विन्यस्तवान् स भूतेषु स्यावरेषु चरेषु च" ।

इति सुश्रुते कल्पस्थाने इतीयाध्यायः ।

कन्दर्पः । इति मेदिनी ।

"विश्वरूपप्रधानाशानोपचितपैतन्यम्" ।

इति वेदान्तः । न्यायमते ईश्वरगुणः । संज्ञादि-
पञ्च भुविः इच्छा यत्नश्च । ईश्वरसत्त्वं अज्ञाशब्दे
प्रत्यक्षम् । ऐश्वर्यशाली । तत्पर्यायः । राट्टी १
अर्थ २ नियुक्तम् २ इत्यमरः ४ । इति वेदनि-
र्घण्टौ २ अध्यायः । श्रीहरिः । यथा ।

रत्नउवाच ।

"हरे कथय देवेश देवदेव ईश्वर ।
यो ध्येयः कथं नै मूयः कैदंतेषुते परम्" ।
इत्यादि । श्रीहरिरुवाच ।

"इत्यु रत्न प्रवक्ष्यामि प्रपन्ना च सुरैः सह ।
अहं हि देवो देवाणां सर्वलोकेन्द्रेश्वरः ।
अहं येनैव पृथक् स्तुतोऽहं स्तुतिभिः सुरैः ।
अहं प्रपूजितो रत्न ददामि परमां मतिम्" ।
इत्यादि च गोरुके २ अध्यायः ।

(महामायातो रत्नपतिभेदः । यथा, महाभारते ।

"मतिमांसं मनुष्येन्द्रः ईश्वरसेनि नियुतः" ।)

ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर + टाप् ।) संयोगविवक्षामावात्
न स्त्री ।) दुर्गा ।

("निन्वसामकृणमहौषधिमीश्वराद्याः

सन्तोऽगप्रतिसरेण करेण पाणिः" ।

इति किराते । "ईश्वरगया गौर्याः, श्रेष्ठमासे-
न्यादिना वरश्च । संयोगविवक्षामावात् न स्त्री" ।

इति तट्टीका ।) कृष्णीः । समन्यादिशक्तिः ।
इति शब्दरत्नावली ।

ईश्वरी, स्त्री, (ईये इति + ईश् + वरिच् । वयो-
चेति षोष्ठी ।) ईश्वरा । इति शब्दरत्नावली ।

("त्वमीश्वरी देवि । चराचराणाम्" । इति नार्क-
ण्ठेयपुराणं । ८१ । २ ।) लिङ्गिनीरुहः । वन्या-
कर्कटकीरुहः । रमजटाणता । नाकुलीरुहः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

ईय उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-
सेट् ।) उक्त उद्भूतशस्त्रशेषापरहरणं । ईयति
धान्यं दीनः । इति दुर्गादासः ।

ईय स दाने । (भादिं-प्यात्म-सकं-सेट् ।) ईय ।
हिसने । सपणे । इति कविकल्पद्रुमः । दीर्घादिः ।
उ ईयते । ईलो दशनं । इति दुर्गादासः ।

ईयः, पुं, (ईय + क ।) इयः । व्याखिनसामः । इत्य-
मरटीकायां मयूरानाथः । (सगामस्यातः उत्तम-
मनोदंष्ट्रपुत्रमध्ये एकः पुत्रः । यथा,—

'धौतमेयान् महाराज । दष्टपुत्रान् मनोरमान्' । १८
"ईय ऊर्ध्वकर्णैश्च मधुमाधव एव च ।

शुचिः शुक्रः सहचैव नमस्यो नम एव च" । १९
इति हरिवंशे ७ अध्यायः ।)

ईयत् य, (ईयदिति । ईय + क्त ।) अत्यम् ।
किञ्चित् । मगाक् । इत्यमरः ।

("तं वृद्धा कुपितं पुत्रमीयत्कुरिताधरं" ।

इति विष्णुपुराणे । १ । ११ । २२ ।

"ईयत् सदासममत्तं परिपूर्णचन्द्र-
विम्बानुकारि यमकोत्तमकान्तिकान्तं" ।

इति मार्कण्डेयपुराणे, शक्रादिमाहात्म्यम् ।

"एदि तिरुति यच्छुद्धं रत्नमीयत् सपोतकम्" ।

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तदशाध्यायः ।)

ईयत्वरः, पुं, (ईयत् + क्त + लृप् ।) अत्यल्पः । तत्प-
र्यायः । शेषः २ उपपदं २ गन्तः ४ कनुबन्तः ५ ।

इति चित्रागडश्रयः । ईयतिक्रयमात्रं वस्तु । इति
व्याकरणम् ।

ईयत्वाण्डः, पुं, (ईयत् पाठः ।) धुसरवरः । इत्यमरः ।

ईयदुष्यं, चि, (ईयत् तदुष्येति ।) अत्यन्ततः । तत्प-
र्यायः । क्रोष्यं २ लवोष्यं ३ कदुष्यं ४ मन्दोष्यं ५ ।

इति जैमिन्यः ।

ईयद्वहः, पुं, (ईयत् गतः ।) अत्यन्तद्विहतवरः ।

नत्पर्यायः । अद्यात्तामः २ अद्वहः ३ । इत्यमरः ।
ईशा, स्त्री, (ईय + य + टाप् ।) लाङ्कायमः । इत्य-
मरः । लाङ्केय ईय इति माया । (लङ्केयः ।

"हिरण्यलो वा रमिरीया अयो" ।

रघुन्यावयवभेदः । यथा, अष्टाव्येदे । १० । १२५ ।
३ । "ईयः रघुषः" ।

"ईयामन्ये श्यामलो उत्तमन्ये न्यपातयन्" ।

इति महाभारते । वनपर्वणि २४० । ३० । ईयति
वचित् पाठः ।)

ईयादन्ताः, पुं, (ईयेन दन्तो दन्त्य ।) दीर्घदन्तादन्तो ।
तत्पर्यायः । उदयदन्तः २ । इति जैमिन्यः ।

("ईयादन्तान् ऐमकतान् पप्रवन्तान् कुषाद्वान्" ।
ईयादन्ता महाकायाः सर्वे पाण्डुरेव" ।

इति च भारते ।)

ईयिका, स्त्री, (ईय + किकृन् ।) इतिचन्द्रगोष्पकः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । वृत्तिका । इत्य-
मरः । अस्त्रविशेषः । यथा,—

"सोऽभिमतया शरेयीकामीयिकाश्वेय वीर्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय सखेन पुरययम्" । ।
इति रामायणम् ।

ईयिरः, पुं, (ईय + किरच् ।) अग्निः । इति चित्रागड-
श्रयः ।

ईयीका, स्त्री, (ईय + ईयन् ।) यौटादिकप्रत्ययो-
ऽयम् । पर्ययीकादित्यात् साधुः ।) गुलिका । इत्य-
मरः । अस्त्रविशेषः । यथा,—
"सर्वं शत्रुं यन्निःक्षिप्यते तत्रेत्येन । अवापित-
सुवर्गे इवाकारं यत्र निःक्षिप्यते तत्रेति क्षिपत् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।

ईयः, पुं, (ईय + मच् ।) कामदेवः । वसस्तथापः ।
इति मिद्धान्तवैशुधानुयादिरिति ।

ईय स चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः । (भादिं-प्यात्म-
अकं-सेट् ।) दीर्घादिरकर्मकः । छ ।

"देष्टुं तं कारयितुं क्षतामा
क्रतुं न्यः मुत्तयन् मुनीन्द्रम्" ।

इति भट्टिः । १ । ११ ।

तकर्मकोऽपि । "भ्यामं भ्रमादपि नेष्टे" । इति
अददेवः । "सर्वः मायं गमीष्टे" इति माघः ।

२ । ६५ । इति दुर्गादासः ।

ईशा, स्त्री, (ईय + य + टाप् ।) चेष्टा । उद्यमः ।
("इच्छया जायते काम ईश्यार्थो विवर्जते ।

अज्ञया वर्जते धर्म्मणेयां सन्ननिर्दि प्रथा" ।

इति रामायणे । ३ काण्डे । तथा च मनुः २ । ३० ।

"राष्ट्रो बलार्थिनः पष्टे वैगन्धेष्टार्थिनोऽष्टमे" ।
"वैगन्धे बडहय्यादिष्टेष्टार्थिनः" इति तट्टीकायां

कुल्लुकभट्टः ।) वाप्ता । इच्छा । इति चित्रागडश्रयः ।
("धर्म्मार्थं गन्धं विष्टेष्टा सरं तस्य निरीष्टता ।

प्रक्षालनादि पश्यन्नेष्टो न स्पष्टं नष्टाम्" ।
इति महाभारते । १ । २ । ४८ ।)

ईशान्यः, पुं, (ईशप्रधानो गगो रुहः ।) कुक्षुर-
प्रमादहरिच्छदपितृवज्जनुविशेषः । इति

भरतः । शेष इतिगुहातः । तत्पर्यायः । क्रोडः २
रुहः ३ । इत्यमरः ।

उ

उक्था

उय

("एकहस्त्य सता राजन् शनमाच प्रकीर्त्तिताः ।
सिंहाः किम्पुण्या व्याघ्रा यक्षा इहाम्नास्तथा" ॥
इति महाभारते । आदिपर्वणि ॥) (नायको मृग-
वदलभ्यामपि नायिकामीहते वाञ्छित्यत्र इति ।)
नाटकप्रकमेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
(तत्तत्तयं यथा, साहित्यदर्पणे षष्ठपरिच्छेदे ।
"ईहाम्नागो मियत्तत्तत्तुरङ्गः प्रकीर्त्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्वहन् तथा ॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्भवावन्यो गूढभावादयुक्ताश्च ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छत ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
पताका नायका दिव्या मर्त्या अपि दशोद्भवाः ।
युद्धमानीय संरब्धं परं व्याशान्नवर्त्तयेत् ॥
महात्मागो वभ्रप्राप्ता अपि वध्याः स्युरत्र नो ।
एकाङ्गो देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः वदित्तीतरे" ॥
"मियं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः ।
पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता
दश । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते
वाञ्छतीति ईहाम्नागः । यथा—कृतुमशेखर-
विजयादि" ॥)

ईहालका, पुं, (ईहाप्रधानो लकाः ।) ईहाम्नागः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उ

उ, उकारः । पञ्चमस्वरवर्णः । अत्योच्चारणं ओष्ठः ।
(यथा, शिक्षाप्रभे ।
"कण्ठा वहाविचुयशास्त्रालया ओष्ठजावपू" ।
तथा च मुग्धबोधे ।
"उचयं पद्मममवा यो औष्ठाः" ।)
स च ऋसो दीर्घः वृत्तश्च भवति । (एवं त्रिधापि
प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितमेदेन नवमसंज्ञकः
पुनः प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकमेदात् व्युत्पा-
दशविध एव भवति । अस्य ध्यानमाह ।)
"उकारं परमेशानि अथानुगृह्णीतु स्वयम् ।
पीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि चतुर्वर्गप्रदायकम्" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् । (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारोपया,—
"उद्धाधो मध्यतः कुक्षा रेखा वामगता शुभा ।
तिष्ठन्ति वायुवज्रीन्द्राः शक्तिमन्त्रा परा सृता" ॥
इति वयोगाद्वारतन्त्रम् । अस्य नामान्तराणि यथा,—
"उः शूद्रो वर्तुलाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
धमरेशो दक्षकणः यद्वज्रतो मोहनः शिवः ॥
उयः प्रभुर्धृतिविष्णुर्विश्वकर्मा महेश्वरः ।
शत्रुघ्नचटिका रुष्टिः पद्ममो वज्रिवाहिनी ।
कामघ्नः कामना चेशो मोहिनी विघ्नहन्मही ।
उदृष्टः कुटिला श्रोत्रं पारदोपो दपो हरः" ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णविभागम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
रक्षितकर्म स्थानम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे

"उं नमो दक्षिणकर्णे उं नमो वामकर्णे" ॥)

उ, उ, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-व्याक-
चकं-चनिट् ।) उ अक्षते गौः । इति दुर्गादासः ॥
उ, य, (उ शब्दे + क्षिप् + तुक् न ।) सम्बोधनम् ।
रीषोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदप्रख्यं ।
मादपूरणं । इति मेदिनी ॥ प्रयः । अङ्गीकारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ इदमेव उउ इति ख्यातं ॥

("उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा,
पश्चादुमाख्यां समुखी जगाम" ॥

इति कुमारः । १ । २६ ॥)

उ, पुं, (अतति विश्रमयत्वात् सर्वं व्याप्नोतीति ।
अत् + ड ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("अकारो विष्णुर्द्विष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः" ॥
इति पुराणे ।) ब्रह्मा । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
उकनाहः, पुं, पीतरक्तवर्णाश्वः । स एव कश्चित्
ह्यणरक्तच्छविः । इति हेमचन्द्रः ॥

उक्त, लो, (वच् + क्त ।) एकाक्षरकृन्दः । इति
मेदिनी ॥ वाक्यम् ॥

उक्तः, चि, (उच्यते यः । वच् + कर्म्मणि क्त ।) कथितः ।
तत्पर्यायः । भाषितः २ उदितः ३ जल्पितः ४
आख्यातः ५ चमिहितः ६ लपितः ७ इत्यमरः ॥
गदितः ८ निगदितः ९ ईरितः १० उदीरितः ११
मणितः १२ लङितः १३ रपितः १४ रठितः १५
मटितः १६ रटितः १७ व्याहृतः १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ६६ । ६ ।
"इत्युक्ता सोमधावत्तमसुरो धूम्रलोचनः" ॥
तथा, तत्रैव ८५ । ६६ ।

"इत्युक्ता सा तदा देवी गन्भीरान्तःस्मिता जगौ" ॥)

उक्तिः, स्त्री, (वच् + भावे क्तिन् ।) कथनं । तत्-
पर्यायः । व्याहारः २ लपितं ३ भाषितं ४ वचनं
५ वचः ६ । इत्यमरः ॥ ("अतिसंक्षिप्तचिरन्तगो-
क्तिमिः" । इति मुक्तावलीसूचना । तथा, चामरे ।
"एकयोक्त्या पुण्यवन्तो दिवाकरनिशाकरौ" ॥)
उक्यं, लो, (वच् + यक् ।) सामवेदः । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६४ । ७ ।
"विप्रा उक्येभिः कवयो गृणन्ति" ॥

स्तोत्रम् । यथा,

"अथ योसावन्तरक्षिणि पृथगो दृश्यते सैवर्क
तत्साम तद्वज्रः तत् उक्यं तद्वज्रम्" । इति
छान्दोग्ये उपनिषदि ।)

उक्थशाः [स्] पुं, (उक्थैरुक्थानि वा शंसति ।
मन्त्रे श्वेतवधोक्थशस्त्रोद्भासोऽश्विन्नित्यत्र श्वेत-
वहादीनां ङस् पदस्येति वक्तव्यम् । यत्र पदत्वं
भावि तत्र ङस् । अन्यत्र णिः ॥) यजमानः ।
इति व्याकरणं ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । ६ ।
"नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था" ॥)

उक्था, स्त्री, (वच् + घक् + टाप् ।) कृन्दोविशेषः ।
एकाक्षरयत्तमुक्था । सा द्विविधा । श्रीः १ सर्व-
गुरुः । यथा श्रीक्ते साक्षां । इति कृन्दोमञ्जरी ।
उः २ सर्वलघुः । यथा । उरवतु । इति कृन्दो-
र्णवः ॥

उक्त लषि । (भ्वादि-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उच्यति उक्तं मेघः । उट सेकः । इति
दुर्गादासः ॥ ("उच्चाभ्यचक्रनगरस्य मार्गान्"
इति भट्टिकाये । ३ । ५ ॥)

उक्तः चि, (उच् + अच् ।) सिक्तः । धौतः ॥
उक्ततरः, पुं, (उक्तन् + तरप् ।) मष्टारुपः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उच्चा, [न्] पुं, (उच् + कनिन् ।) लषः । इत्यमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे ८ । ७१ । ६ । "उच्चा मिमाति प्रति-
यन्ति धेनवः" । तथा च कुमारः ७ । ७० ।

"तत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः

शरद्वनाद्दीधितिमागिबोद्धुः" ॥)

ऋषभौषधिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

उख, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-परं-सकं-
सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ओखति । इति दुर्गादासः ॥

उख, इ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादि-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ उकुति । इति
दुर्गादासः ॥

उखर्वकः, पुं, लणविशेषः । तत्पर्यायः । उखलः २
भूरिपत्रः ३ सुलणः ४ लणोत्तमः ५ । अस्य गुणाः ।
बलदाढत्व । रुचिकारित्वं । पशूनां सर्वदा हित-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

उखा, स्त्री, (उख + क + टाप् ।) स्याली । इत्य-
मरः ॥ छाँड़ि इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।
"इहः स्तेजसा वक्रिखगगतमिवोदकम्" ॥)

उख्यं, चि, (उखायां संस्कृतं । उखा + यत् ।) स्याली-
पक्षमांसादि । तत्पर्यायः । पैठरं ३ । इत्यमरः ॥
("श्रुत्यमुख्यञ्च होमवान्" । इति भट्टिः ४ । ६ ।
उखायां भवः । अग्निः । यथा, अथर्ववेदे । ४ । १४ । २ ।

"उखान् (अग्नीन्) हत्तेषु विभ्रतः" ॥)

उयं, चि, (उच्यति क्रुधा सम्पद्यते । उच समवाये
+ ऋदेन्नेत्यादिना रक्, गञान्तादेशः ।) रौद्रं ।
उक्तं । इत्यमरो मेदिनी च ॥
("लोकेषु प्रथितं चोयं तपस्तस्य भविष्यति" ॥)
इति रामायणे ॥

"तामिखादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम्" ॥

इति मनुः । १२ । ७५ । यष्ट्यादिधारी । दारुणकर्त्ता ।
यथा मनुः ४ । २१२ ।
"उयान्नं सूतिकाक्षं पर्यायान्तमनिर्दृशम्" ॥)

उयं, लो, वत्सनामनामविधं । इति राजनिर्घण्टः ॥
उयः, पुं, (उच + रक् । गञान्तादेशः ।) महादेवः ।
वायुमूर्तिरयं । इति भविष्यपुराणम् । (यथा,
महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ । ६ ।

"उयो वंशकरोवंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः" ॥

उपविशेषः । इति मार्कण्डेये । ७६ । ४७ ।

उत्तिधात् शूद्रायां जातः जातिविशेषः । इत्यमरः ॥

आगुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १० । ६ ।

"क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां कूराचारविधारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरयो नाम प्रजायते" ॥)

अस्य कर्म विलवासिगोधादिवधवन्धनम्" ।

तथाच मनुः । १० । ४६ ।

"क्षत्रियोपकृशान्तु विनीकोमधवन्धनम्" ॥

उग्र

मल्लप्रगल्भविशेषः । स च पूर्वपद्मगुनीपूर्वाभाषा-
पूर्वभाषमदमधामरणात्मकः । इति ज्योतिषं
श्रीमद्भगवत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ केरल-
देशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (इदं । उग्रोदेवः ।
स्वनामख्यातो दानवविशेषः । यथा हरिवंशे ।
“विगवान् केतुमानुग्रः सोयग्रयो महासुरः” ॥
धृतराष्ट्रस्य शतपुत्रेषु एकः । यथा, धृतराष्ट्रपुत्र-
नामकथने १ । ११७ । ११ । महाभारते ।
“उग्रमीमरयो वीरो वीरवाडरलोनुपः” ॥
नरेन्द्रादित्याख्यस्य काम्पलीराजस्य स्वनामख्यातो
गुरुः । यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दित्यानुग्रहनागुग्रमिधो यस्य गुरुर्धृतात्” ॥
विष्णुः । इति महाभारते । १३ । १४६ । ५६ ।
स्त्री, योगिनीमिदः । यथा, कालिकापुराणे ६० अध्यायः ।
“महाकालस्य वदानी उग्रा मीमा तथैव च” १)
उग्रकाण्डः, पुं, (उग्रः काण्डो यस्य ।) कारवेष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः । करेता इति भाषा । कापवेष्ट-
शब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ।)
उग्रगन्धः, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) द्विष्टु । इति
राजनिर्घण्टः ॥
उग्रगन्धः, पुं, (उग्रन्तीव्रः गन्धो यस्मिन् ।) लसुनः ।
कटफलः । अर्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटगन्धयुक्ते
त्रि । (यथा, हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्यायः ।
“उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दृशवर्षावितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत्यात्तथा तथा” १)
उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्रः गन्धो यस्याः ।) अजमोदा ।
वचा । छिन्निकौषधी । इति मेदिनी ॥ अज-
गन्धा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“वचा,
यवानी च” । इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे अनेकार्थ-
नामवर्गः ॥)
उग्रयष्टा, स्त्री, (उग्रा चण्डा कोपना स्त्री ।) देवी-
भेदः । यथा नहिषासुरं प्रति भगवतीवाक्यम् ।
“उग्रचण्डेति या मूर्तिर्नद्रकाली ह्यहं पुनः ।
यथा मूर्त्यां त्वां हनिये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥
एवास मूर्तिपुं सदा पादस्रग्मो नृसां भवान् ।
पूज्यो भविष्यति त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिष्ट्यौ उग्रचण्डामूर्त्यां त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयस्थौ तु भवान् मद्रकाल्या मया हृतः ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनियामि संहानुगम्” ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तस्याः प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
“उग्रचण्डा तु या मूर्तिरष्टादशमुखाऽभवत् ।
सा नवम्बा पुरा कृष्णपक्षे कन्यां गते रवौ ॥
प्रादुर्भूता महाभागा योगिनीकोटिमिः सह” १* ॥
अनया मूर्त्यां दत्तयज्ञमङ्गः दत्तः । यथा,—
“याथाष्टस्य तु पूर्वायां सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।
दत्तः कर्त्तुं समारम्भे वृताः सर्वे दिवौकसः ॥
ततोऽहं न वृत्तनेन दक्षेण सुमहात्मना ।
कृपातीति सती चापि तज्जायेति च नो वृता ॥
ततो रोषसमायुक्ता प्रागांस्तदाज सा सती ।
वह्नेदेहा सती चापि चण्डमूर्तिस्तदानवत् ॥

उग्र

ततः प्रवृत्ते यष्टे तु वस्मिन् द्वादशवार्षिके ।
नवम्बां कृष्णपक्षे तु कन्यायां चण्डमूर्तिर्भवत् ॥
योगिनिद्रा महाभागा योगिनीकोटिमिः सह ।
सतीरूपं परित्यज्य वज्रमङ्गमयाकरोत् ॥
शङ्करस्य गतेः सर्वैः सहिता शङ्करेण च ।
स्वयं वभञ्ज सा देवी महासत्रं महात्मनः ॥
ततो देव्या महाक्रोधे व्यतीते त्रिदिवौकसः ।
पूजयाश्चक्रुरनुलां देवीं पूर्वोदितेन वै ।
पूर्वोदितदिधानेन पञ्चामस्या दिवौकसः ।
ह्येव परमाभाषुर्नर्दति दःखद्वन्द्वे ॥
एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजयन् ।
विभूतिमनुलां प्राप्नुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
यो मोहादयवाहस्यादेवीं दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा देयाद्वाप्यय मेरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टानिहन्ति वै ।
परं च महाभावावलिभूत्वा च जायते ॥
अष्टम्यां रश्मिरेमोसैर्नहामानिः सुगन्धिमिः ।
पूजयेद्भुज्ज्जातैर्विर्जलिभोजनैः शिवां” ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तन्मन्त्रो यथा,—
“मद्रकालीसुग्रचण्डां महाभागां महोत्सवे ।
नेत्रवीजन्तु सर्वासां पूजने परिकीर्तितम् ।
तन्मं यद्योयचण्डायाः एयक् त्वं शृणु मेरव ॥
आद्यहयं नेत्रवीजं मन्त्रस्योपात्तमन्त्रे ।
वज्रिनान्तस्त्रेण्येन्दुविन्दुभ्यां तन्मौयकम्” ॥
इत्यादि च कालिकापुराणे ५६ । ६० अध्यायौ ॥
उग्रतारा, स्त्री, (उग्रादपि भगवत् भक्तान् चाति
तारयति वा या । उग्र + तृ + णिच् + अच् +
टाप् । यथा, निरुक्ता ।
“उग्रादपि भगवत् चाति यस्यात् भक्तान् सदा-
न्विका” ।) देवीविशेषः । अस्या उत्पत्त्यादि
यथा,—
“सर्वेयामेव देवानां यज्ञभागानपाहरत् ।
स्वयं मुम्भो निमुम्भश्च दिक्पालत्वं तथा गतौ ॥
सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महाभागां प्रतुष्टुः ॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वामरोत्करः ।
मातङ्गवर्णितामूर्तिर्भूत्वा देवानष्टवृत्त ॥
युष्माभिरमरैश्च कृत्यते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु कावकोयतः ।
समुद्रुताब्रवीदेवो मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥
मुम्भो निमुम्भो ह्यसुरां वाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्वंधायाहं स्तूयेऽय सन्नैः सुरैः ॥
विनिःश्रुताया देव्यास्तु मातङ्गाः कायवत्सदा ।
भिन्नाङ्गननिमा कृष्णा साभृद्दौरी जगदादि ॥
कालिकास्याभवत् चापि हिमाचलकृतायया ।
तामुग्रताराम्यथो वदन्तीह मनीषिणः ॥
उग्रादपि भगवन्नाति यस्याद् भक्तान् सदाभिक
यतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्मनेव च” * ॥
“एषैकजटाख्यातिर्यस्यास्तस्या जटाधिका ।
शृणु त्वं चिन्तनं चान्याः सम्यक् देवतान्नैरवौ ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।

उग्र

चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुग्धमालाविभूयिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विन्तान्देवरं तथः ।
कर्त्रेणैव खड्गश्चैव प्रमादामिन् विभतीम् ॥
खं लिखन्तीं जटामेकां विभतीं शिरसा स्वयम् ।
मुग्धमालां धरां शीर्षे ग्रीवाशमपि सर्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु विभतीं रक्तलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरां कक्षां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ।
वामपादं श्वहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विनश्य सिंहेष्टुते तु नेलिहाना श्वं स्वयम् ॥
सादृष्टासमहाधोरा रावदह्नातिभीषणा ।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः” १* ॥
“यतस्याः संप्रवक्ष्यामि या यष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
महाकालस्य वदानी उग्रा मीमा तथैव च ।
धोगा च आनरी वैव महारात्रिश्च सतनी ॥
मैरवी चायनी प्रोक्ता योगिनीक्ताः प्रपूजयत्” ॥
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥ अपिच
“ब्रह्मशैलस्य पूर्वस्थां भूमिपीठे व्यवस्थिता ।
“चावनिमं शुभावर्त्तं कामाख्यानामिमगडजम् ॥
यन्त्रोयतारारूपेण रमते परमेश्वरी ।
तत्र तेनैव रूपेण पूजितव्या शुभात्मिका ॥
तस्यास्तु वीजं पूर्वस्मिन् उत्तरे प्रतिपादितम् ।
रूपं शृणु नरत्रेष्ठ येन ध्येया सदाशिवे ॥
कृष्णा तन्मोदरी दीर्घा विरला रक्तदन्तिका ।
चतुर्भुजा कृष्णाङ्गी तु दक्षे कर्त्तृकाखण्डौ ॥
खड्गं चन्दोवरं वामे शीर्षे लोकाङ्गां पुनः ।
वामपादं श्वस्योर्वेर्निधायेत्याद्य दक्षिणम् ॥
श्वस्य हृदये न्यस्य सादृष्टासं प्रकुर्वन्ती ।
नागहारशिरोमाकाभूयिता कामदा परा ॥
त्रिकोणं मण्डलं चास्या ऊकारमध्यवीजकम् ।
हारे नानायोगिनीनां नामान्यस्यास्तु तन्त्रके ॥
ज्ञेयानि नरशार्ङ्गान् तत्प्रोक्तं बान्धुगोचरे” ॥
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ५१
अध्यायः ॥ * ॥ सा च वशिष्ठश्रमात् वामा
भूता । यथा,—
श्रीर्व उवाच ।
“शतद्विषोर्वचः श्रुत्वा विधिना खचितः स तु ।
अङ्गीचकार हृदये तदचः साध्यसाधने ॥
विन्द्य तान् ब्रह्मविद्युयमान् दयमवाहनः ।
आदाय सगङ्गान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उग्रतारां ततो देवीं गणांश्च प्राह शङ्करः ।
उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणा द्रुतम् ॥
उग्रतारे मद्भादेवि तज्जाप्युत्सारय द्रुतम् ॥
ततो गणाः कामरूपादेवीचाप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामासुः पीठं कर्त्तुं रहस्यकम् ॥
उत्सार्यमाने लोके तु चतुर्वर्गेर्द्विजातिभिः ।
सन्ध्याचलो गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उत्सारयितुमीश्वरा ।
गतेः सह दत्तः प्राहं शपथं कुर्वन् मुदाशुभम् ।
यस्मादहं द्रुतं वामे तयोत्सारयितुं मुनिः ॥
तस्मात्त्वं बान्धवावेन पूज्या भव सनन्विका ।
भर्यन्ति चेष्टवत् यस्माद्गङ्गां मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु स्नेहान्मसाद्भवत्या कामरूपके ॥

उचि

महादेवोऽपि यस्मान्मां निःसारयितुमुद्यतः ।
तपोवलं मुनिं दान्तं स्नेच्छवदेदपारगम् ॥
तस्मात् स्नेच्छप्रियो भूयात् शङ्करश्चास्थिमसष्टकः ।
यत्तु कामरूपायं स्नेच्छैर्गुप्तं भवद्गुणं ॥
स्वयं विद्युर्न चायाति यावत् कालमिदं पुनः ।
विरलाश्चागमाः सन्तु यत्र तत्प्रतिपादकाः ॥
विरलं यस्तु जानाति कामरूपागमं बुधः ।
स एव प्राप्तकालेऽपि पूर्वं फलमवाप्स्यति ॥
यवमुक्ता वशिष्ठस्तु तत्रैवान्तरधीयत ।
ते गणाः स्नेच्छतां याताः कामरूपे सुरालये ॥
वामाभूदुद्यतारापि शम्भुर्लक्ष्मणोऽभवत् ॥
इति च कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥

उद्यत्, स्त्री, (उद्यस्य भावः । उद्य + त्व ।) उद्यता ।
उत्कटता । तत्पर्ययः । चण्डता २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उद्यधन्वा, [न] पुं, (उद्यं धनुर्वस्य । धनुषश्चेत्यनङ्)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“स इषुहृत्तेः स निष-
ङ्गिभिर्वशी संखट्यासायुध इन्द्रो गणैना संखडजित्
नीमपा वाज्रशङ्खुयधन्वा पतिहिताभिरस्ता” ।
इति ऋग्वेदे । १०।१०३।२ ॥ शिवः । उद्यधनु-
र्विशिष्टे, त्रि॥)

उद्यनासिका, त्रि, (उद्या दीर्घा नासिका यस्य ।)
दीर्घनासिकाविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्यशेखरा, स्त्री, (उद्यस्य महादेवस्य शेखरं मस्तकं
वासस्यागत्वेन यस्याः ।) गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

उद्यसेनः, पुं, (उद्या सेना यस्य ।) मथुरादेशस्य राज-
विशेषः । स च व्याकृतः । कंसराजपिता च ।
परीक्षितपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा
महाभारतेऽपि “जनमेजयः पारिक्षितः सह-
भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातर-
स्त्वयः श्रुतसेन उद्यसेनो भीमसेनश्च” इति । तथा
च तत्रैव १।५।४२ ।
“भीमसेनोयसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा” ॥)

उद्यसेनजः, पुं, (उद्यसेनात् जायते इति । उद्यसेन
+ जन + ड ।) कंसनामासुरराजः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

उद्या, स्त्री, (उद्यति क्रुधा सम्बध्यते या । उच सम-
वाये + ऋक्षेयादिना रक् गञ्जान्तादेशः । तत-
स्याप् ।) यवानी । वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥
“दन्तपाले हितं श्रेष्ठं तिजोग्राचर्वणं सदा” ।
इति वैयकचक्रपाणिशंयष्टे सुखरोगाधिकारे ।)
क्षिप्तिकौयधी । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्यजातिस्त्री ।
(यथा मनुः १० । १६ ।
“क्षुत्तुर्जातस्तथोपायां श्रपाक इति कीर्यते” ॥)

उद्यकम् । इति रत्नमाला ॥ प्रखरा नारी ॥

उद्युगः, पुं, उत्कण्ठः । इति शब्दमाला ॥ उद्युन् इति
भाषा ।

उद्य, इ र य समवाये । मिश्रणे । इति कवि-
कल्पमुसः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इत्यादिः । इ र
कौषत् कौषित् । अस्मात् पुण्यादित्वात् नित्यं उ
इत्यन्ये । य उद्यते केशः खानात् । इति दुर्गादासः ॥
उद्यितं, त्रि, (वच + “रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्”

उच्च

इति कितच् प्रत्ययः ।) विदितम् । न्यस्तम् । परि-
मितम् । वृक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्राह्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

उच्चं, त्रि, (उच्चिनोतीति । चित्रं चित्रां अन्येभ्योऽपि
इति डः । उच्चैस्त्वमस्ति अत्र वा । अर्थं आद्यच्,
अव्ययानामिति टिलोपः ।) उपरि । उच्चु इति
भाषा । तत्पर्यायः । प्रांश्च २ उन्नतम् ३ उदयम् ४
उच्चितम् ५ तुङ्गम् ६ । इत्यमरः ॥ उच्चुङ्गं ७ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ३।१३ ।

“ग्रहैस्ततः पञ्चभिश्चसंश्रयैः,
असूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्” ॥)

(ज्योतिषोक्तं ग्रहाणामुच्चस्थानम् । यथा,

“अजलमभ्यगाङ्गानाकुलीराः
भ्रमवर्णिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।
दशश्लिखिमनुयुक्तिपीडित्यांश्चै-
स्त्रिणवकविंशतिभिश्च तेऽप्यनीचाः” ॥

सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेघवृषभादयो राशयः
ज्योतिषाः क्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि खलुत्तुङ्गा-
पेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चेष्वपि
दशमादयो राशिचिंशाः यथाक्रमं उच्चेषु पर-
मोच्चा नीचेषु परमनीचा भवन्तीति ॥)

उच्चकैः, [स्] व्य, (उच्चैस् + अव्ययसर्वनाम्नां इति
प्राग्वीयेषु चार्थेषु टेः प्रागकच् ।) उच्चैः । अति-
शयोचम् । इति हिरूपकोषः ॥ (यथा विष्णु-
पुराणम् ।

“वशिष्टाद्यैर्दयासारैः स्तोत्रं कुर्वद्भिरुच्चकैः” ।

उन्नतम् । यथा माघे १।१२ ।

“गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै-
र्ज्वेन पीठादुदतिष्ठदद्युतः” ॥)

उच्चटा, स्त्री, (उत् + चट् + अच् + टाप् ।) गुग्गा ।
भून्नामलकी ।

(“उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ।

शतावर्ष्युच्चटामूलं पेयमेवं वनार्थिना” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ ।)

नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तः । चर्था ।
लघुनप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ दण्डविशेषः ।
निर्विषी इति ख्याता । चैत्र्या इति केचित् ।
इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः । चूडाणा २
चक्रला ३ । इत्यमरः ॥ अम्बुपत्रा ४ जटिला ५
शुक्रला ६ उत्तानकः ७ । इति रत्नमाला ॥

उच्चङ्गः, त्रि, (उत् चङ्गतीति । चङ्गि कोपे + अच् ।)
त्वरान्वितः । अविशम्भितः । इत्यमरः ॥

उच्चतरः, पुं, (उच्चः उन्नतस्तरः ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

उच्चतलं, स्त्री, (उच्चः मत्ततया प्रचण्डतलानो यत्र ।)
पाणयोषां नृत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चदेवः, पुं, (उच्चः सर्वदेवमधत्वात् श्रेष्ठः देवः ।)
श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चङ्गः, पुं, (उत् स्वल्पं अवशिष्टश्चन्द्रो यस्मिन् ।)
रात्रिशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

उच्चयः, पुं, (उत् + चि + अच् ।) परिधानवस्त्रयन्त्रिः ।

उच्चै

तत्पर्यायः ॥ नीवी २ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्पा-
दीनामुत्तोलनम् । यथा, रघुः १०।४४ ।

“करिथामि शूरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम्” ।

“पुष्पोच्चयं नाटयति” इति शाकुन्तले १ माङ्गे ॥

राशिः । समष्टिः । यथा,—

“शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः” । रघुः २।५१ ।

“वाक्यं स्थाद्योग्यताकाङ्क्षासन्तियुक्तः पदोच्चयः” ।

इति साहित्यदर्पणे । २ । १॥)

उच्चलं, स्त्री, (उच्चलतीति । उत् + चल् + अच् ।)
मनः । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चललाटा, स्त्री, (उच्चमुन्नतं ललाटं यस्याः ।) उन्नत-
ललाटवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चाटनं, स्त्री, (उत् + चट् + गिच् + ल्यट् ।) उत्-
खातम् । उच्चाटन इति भाषा । षट्कर्म्मन्तर्गता-
भिचारकर्म्मविशेषः । अस्य देवता दुर्गा । तिथिः
कृष्णा चतुर्दशी अष्टमी च । वारः शनिः । जप-
माणा साध्यस्य केशसूत्रयथिततुरङ्गदशनोद्भवा ।
फलम् । उच्चाटनं स्वदेशादेर्भ्रमं परकीर्तितम् ॥
इति शारदातन्त्रम् ॥

उच्चारः, पुं, (उच्चार्यते परित्यज्यते इति । उत् + चर
+ णिच् + घञ् ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥

(“मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः” ।

इति मनुः । ४।५० ।)

“यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताभेर्जघ्नुकोऽस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।)
उच्चारणम् ॥

उच्चारणं, स्त्री, (उत् + चर + णिच् + ल्यट् ।) कथ-
नम् । वाङ्मन्यक्तिकरणम् । यथा । “हृसे चकार-
उच्चारणार्थः” । इति मुग्धबोधव्याकरणे, सन्धि-
संज्ञा २ । अपिच ।

“कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमात्रानुबन्धतः” ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥

उच्चावचः, त्रि, (उदक् च अवाक् च । सूर्यव्यंसका-
दित्वात् साधुः ।) अनेकप्रकारः । तत्पर्यायः ।
नैकभेदः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः १।४८ ।
“उत्कानिघर्षितकेतुंश्च ज्योतींश्चुत्वावचामि च” ।
“उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं आप्य तिलतः” ।

इति च मनुः ६ । ७३ ॥)

उच्चिष्टः, पुं, दण्डगुमत्स्यः । कोपनपुरुषः । इति
मेदिनी ॥

उच्चूलः, पुं, (उच्चता चूडा यस्य । अस्य जलम् ।)
अत्रोर्द्धमुखकूर्चः । इति हेमचन्द्रः ॥ निशानेर पाग
इति भाषा । अस्य पटुका अवचूलः ॥

उच्चैः, [स्] व्य, (उच्चोयते इति । उत् + चि + ङैस् ।)

उच्चम् । महत् । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमार २।४७ ।

“उच्चैः श्वैः श्वस्तेन हयैरतमहारि च” ।

“शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः” ।

इति रघुः २।५१ । यथा, माघः २ । ५१ ।

“अकृता जेतया पादमूर्ध्वैर्भूर्जसु विदिधाम्” ॥)

उच्चैः श्रवाः, [स्] पुं, (उच्चैः श्रवो यशो यस्य । यद्वा
उच्चैः श्रवसो यस्य । यद्वा उच्चैः श्रवोतीति उच्चैः

उच्छि

+ न + कमुत् ।) इच्छोऽन्तः । इच्छमः । म नु
 श्रुतः । मनुमन्त्रोऽन्तः । इति श्रीभागवतम् ।
 ("उच्छिन्नाः श्रुतान्तरात् प्रवृत्तमन्त्राणि च" ।
 इति मन्त्राः । २ । ४० ।)
 उच्छि, श्री, (उच्छिद्यते स्म । युष् + क् ।) घोषः ।
 इच्छमः ।
 उच्छ, इ उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः । (गुदा-
 इति-पर-मन्-सेट् ।) उच्छादिः । इ उच्छति । इ
 उच्छनी उच्छन्ती । उच्छ उच्छगमस्य शेषाप-
 द्दरुम् । (यथा, ह्यपुष्पः ।
 "सुगन्धं श्रुतमुच्छान्तिं यदेवे प्रसिद्धो दिशः" ।
 उच्छ उच्छोऽन्तः । इति दुर्गादासः ।
 उच्छ, इ उ उच्छे । समापने अतिशये । वर्जने । इति
 कविकल्पद्रुमः । (गुदा-पर-मन्-सेट् ।) इ उच्छः ।
 इ उच्छनी उच्छन्ती । चत्वारोऽर्थाः । समापने ।
 (अक०) उच्छति रात्रिः । "मरणां युष्टायामुपवि-
 त्तयासाय तनयम्" । युष्टायां ममासायमित्यर्थः ।
 इति दुर्गादासः ।
 उच्छर्ग, चि, (उत् + छ् + क् ।) गच्छन् । इति
 श्रीभागवद्गीता ।
 उच्छार्ग, श्री, (उत् + छ् + क् + क् + क् ।) उत्-
 नादनम् । उच्छर्गम् । गन्धद्वारा शरीरनिर्म-
 लोकरुम् । इत्यमरटीका ।
 ("यथाशक्तिप्रदानेन शेषानोच्छादनेन च" ।
 इति रामायणे । २ । १११ । १० ।)
 उच्छिन्नी, श्री, (उच्छिन्तं शिञ्जीन् ।) इच्छिका ।
 इति श्रीभागवतम् । कौटुकं कृता इति भाषा ।
 ("उच्छिन्तशिञ्जीन्, चि, "कृत्तुं यथा प्रभवति
 महीमुच्छिन्नीगन्धमवस्थाम्" । इति मेघदूते ।
 पूर्वमेवे । १८ ।)
 उच्छिद्यन्, चि, (उत् + शिद्यते यत् । उच् + शि + क् ।)
 भ्रष्टावच्छिद्यन् । इति पुराणम् । यंटी इति
 भाषा । तद्गोत्रप्रत्ययसिद्धं यथा (प्रत्ययसिद्धत्वे
 धातुशेषप्रत्ययसिद्धप्रत्ययसिद्धप्रत्यये ।) विष्णुः ।
 "यामश्रावणे विराजं पयसा वर्त्तत ब्राह्मणः
 श्रुतोच्छिद्यज्ञेन वमनं हत्वा समराधमुपवसेत्"
 इति । एवं उच्छिद्ये यः पराक उच्छिद्यिरसा
 योऽपि प्रागुक्तगृहपदविषये बोध्यः । विष्णु
 नापि अनुच्छिद्ये पराकोक्तिः । तथापाङ्गिराः ।
 "पाण्डाणवतितारिणामुच्छिद्यस्य भक्तये ।
 दिशः सुष्ठेत् पराकेतं नृपः हृष्टोऽथ नृपतिः" ।
 यत्तु मिताक्षरायामपमन्यः ।
 "यस्यानां भुक्तयेन्तु भक्तितया दिशतयः ।
 चान्नं हृष्टं तदुज्जुं भक्तचक्षुर्विशं विधिः" ।
 चान्नं चान्नायुम् । हृष्टं तदुज्जुम् । यत्तु
 भक्तस्य सहायकविषयं यस्यानामुक्तये-
 ष्यतेतरताम्नायुत्तुपरम् । तथाप्यने व्याप-
 नस्य उच्छिद्ये चान्नायुदविधानात् । चाङ्गिरसा
 चान्नायुदविधानादि प्रागुक्तवचने सामान्यतः
 लक्षणविधानात् अनुच्छिद्येऽपि तथातादेव
 मन्त्रानुच्छिद्यादुच्छिद्ये हेतुर्गन्धं बोध्यम् । प्राय-
 श्चित्तविषये संसर्गकरेऽप्येवम् । अविच्छि-

उच्छ

जीवादि चैवम् । "सर्वोच्छिद्ये तु प्रत-
 हेतुर्गन्धं व्यापदधामभुक्तोत्तरिते मामवावृत्तं
 तदुज्जुं धेनुदयं यत्तुपौषा वा देवाः । तयो-
 च्छिद्ये पराय इति । अन्धममेदे त्वावृत्ति-
 रुच्छीया" । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । ० । यो-
 च्छिद्यस्य चान्नायुदिस्यर्गप्रत्ययसिद्धम् । (तत्रैव
 उच्छिद्यस्य चान्नायुदिस्यर्गप्रत्ययसिद्धप्रत्यये
 इत्यर्थम्) व्यापकम् ।
 "भुक्तोच्छिद्यस्वानाधानाद्युक्तः श्रवणेन वा ।
 प्रमादात् स्वार्थं गच्छेत् तत्र कुर्व्याद्विशोधनम् ।
 गायत्र्युच्छेदस्तु नृपदां वा प्रतं गच्छेत् ।
 चिरात्प्रोषितो भूत्वा पक्ष्माद्येन नृपतिः ।
 सुतोच्छिद्योऽन्त्यजैः स्युष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 यज्ञोच्छिद्ये स्मृतः पादः पादं चामाहने तथा" ।
 प्राजापत्यं प्राणे यज्ञोच्छिद्यो येनाद्यप्यस्य पाल्ये
 निक्षिप्तः न तु निगीर्यः । दक्षः ।
 "पाने मैद्यमसर्गे तथा नूचपूरीययोः ।
 संसर्गं यदि गच्छेत् श्रवोदयान्त्यजैः सह ।
 दिग्नेकं चरेत्तु पुरीये तु दिग्द्वयम् ।"
 दिग्द्वयं मैद्युने स्यात् पाने स्यात् चतुष्टयम् ।
 काश्यपः ।
 श्रुतकृत्यान्तुचाष्टाशमयनाद्वरजसलाः ।
 यद्यच्छिद्यः स्युष्टेन हृष्टं सान्तपने चरेत् ।
 यत्तुप्राणाधामे सान्तपने धेनुदयं । ब्रह्मपुराणे ।
 "उच्छिद्येन तु नृपेय विप्रः स्युष्टस्तु तादृशः ।
 उपवासेन नृपिः स्यात् श्रुता संसृष्ट एव वा ।
 उच्छिद्येन तु विप्रेय विप्रः स्युष्टस्तु तादृशः ।
 उभौ स्नानं प्रकुरतं सद्य एव समाहितौ" ।
 अनुच्छिद्यस्यस्य उच्छिद्यप्राप्तस्य नृपतिमिति
 प्रायश्चित्तविवेकः । न्यासः । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
 प्रतपयन्नापने २।११।११ । "उतोच्छिद्यमिदम्" ।
 इति । यथापान्तो मत्तकः । यथा मनुः २ । ५६ ।
 "नचैवायमनं कुर्व्यात् नचोच्छिद्यः कृषिं नृपेत्" ।
 उच्छिद्यभोजनः, छि, (उच्छिद्यं देवदेव्यावच्छिद्यं भो-
 जनं यम् ।) देवदेव्यावच्छिद्यभोजनकर्त्ता । इति
 हेमचन्द्रः ।
 उच्छिद्यमोदनं, श्री, छिक्कम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 मोम इति भाषा ।
 उच्छिद्यर्क, श्री, (उत् उच्छिद्यपितं शीघ्रं मत्तपं
 येन । ब्रह्मोपार्थं कन् ।) उपधानम् । इति
 ह्यपुष्पः । वाङ्मिह इति भाषा ।
 उच्छर्ग, चि, (उत् + चि + क् ।) शोदितयेति तस्य कः ।
 यथादित्वात् सम्प्रसारणे पूर्वस्ये च ह्य इति
 वीर्यः । स्कीतम् । उच्छर्गम् । वञ्चितम् । तथा च
 प्राचीनाः ।
 "कानिन्याः शिद्यदुच्छर्गमुरः श्रेयान् समीचते ।
 नयं शक्तिनिवोदप्रमतिदीनः ह्योवपः" ।
 (सर्गं शक्तिविद्युद्वरुणोच्छर्गः किनेमिधुनैः ।
 इति माहिरुदये । १ । पश्चिमेदे ।)
 उच्छर्ग, चि, (उच्छर्गं श्रुतं दिग्द्वयं यम् ।) उच्छ-
 र्गार्थः । तत्पर्यायः । यथासं उच्छर्गं चि-
 दित्युत् ४ यथासं ५ निरुद्धं इ । इति हेम-

उच्छ

चन्द्रः । (यथा, हितोपदेशः १ । ८० ।
 ("यद्युच्छर्गं सत्त्वमन्त्रं शान्तिरित्युक्तम्" ।
 "मन्त्रोच्छर्गं शान्तिरित्युक्तम्" ।
 इति भाषाः । १२ । १३ ।)
 उच्छर्ग, छि, (उत् + चि + यप् ।) पश्यंतच्छादेद-
 यता । तत्पर्यायः । उच्छर्गः २ उच्छर्गः १ । इत्य-
 मरः । ("प्राप्ते दृष्टोच्छर्गे तस्मिन् यदुच्छर्गाः
 खादिग्राह्य पट्" । इति रामायणे ।)
 उच्छर्ग, छि, (उत् + चि + यप् ।) उच्छर्गः । उच्छर्गः ।
 इत्यमरः । (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
 "यथाधीना नरेन्द्रायामुच्छर्गाः पतन्तानि च" ।
 "श्रुतोच्छर्गाः कुमुदविशदयो वितन्त्य म्रितः खं" ।
 इति मेघदूते । ६० ।)
 उच्छिर्ग, चि, (उत् + चि + क् ।) संज्ञातं । समुद्रदं ।
 उच्छर्गः । प्रच्छर्गः । इति मेदिनी । (यथा, महाभा-
 रते १३ । दानधर्मनक्षत्रे । २१ । २६ । "सर्व-
 मयमन्ति श्रुतोच्छर्गावितन्त्यः" ।) न्यासः । इति
 हेमचन्द्रः ।
 उच्छर्गितं, चि, (उत् + श्रु + क् ।) प्रच्छर्गः । विच्छ-
 र्गितं । इति हेमचन्द्रः । (भाषे + क् ।) जीवितम् ।
 स्फुरितम् । प्रायणम् । यथा, मेघदूते । १०१ ।
 "तामुक्ताष्टोच्छर्गितच्छ्रुता वीक्ष्य समाप्य चैव" ।
 "मा खनु मगवतः कण्ठस्य कुलपतेरुच्छर्गितम्" ।
 इति शाकुन्तले ३ पद्ये ।)
 उच्छासः, छि, (उत् + श्रु + यप् ।) अन्तर्मुखश्चासः ।
 ("प्रियामुखोच्छासविकम्पितं मधु" । इति श्रुत-
 खंदारे शीघ्रवर्णनायां ३ ।) तत्पर्यायः । व्याहरः २
 व्यानः ३ । इति हेमचन्द्रः । व्याख्यादिकापरि-
 च्छेदः । व्याख्यानः । इति मेदिनी । (यथा, कात्या-
 दये व्याख्यादिकान्तकवचने,—
 "वर्गं चापरवर्गं सोऽप्यसत्त्वमेवमेकम्" ।)
 उच्छयनी, श्री, विशाखागरी । इति विशाखागरीः ।
 उज्जैन इति पश्चिमदेशे ग्याता । वरुदेवे तु
 उज्जनी । इयं माणवदेशस्य नगरी । मोक्षदक्ष-
 पुत्र्यन्तर्गतपुरी । पुरा विश्वामित्रराजधानी च
 यधुना महाराष्ट्रेणाधिलता । (यथा, मेघदूते
 पूर्वमेवे । २८ ।
 "सौधोत्तुप्रत्ययविमुखो मा य भूदञ्जयित्वा" ।)
 उज्जयन्तः, छि, रैवतपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ।
 उज्जयिनी, श्री, उज्जयिनीनगरी । तत्पर्यायः ।
 विशाखा २ अथवन्ती ३ पुष्करद्विती ४ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 उज्जासर्ग, श्री, (उत्, जस हिंसायाम् । तिप् भाषे
 लुट् ।) मारुतम् । बधः । इत्यमरः ।
 उज्जुम्, चि, (उत् + ज् + यप् ।) प्रच्छर्गम् ।
 प्रच्छर्गितम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ("उज्जुम्बन्नामोना भिन्नच्छर्गादि साङ्गता" ।
 इति शाङ्गिरुदये । ३ पश्चिमेदे ।)
 उज्जुमितं, चि, (उत् + ज् + क् ।) प्रच्छर्गम् ।
 उज्जुया, श्री, इति मेदिनी ।
 उज्जर्ग, चि, (उज्जर्गं इति प्रशास्ते इति । उत् +
 ज् + यप् ।) दीप्तम् । विजयम् । विजयितम् ।

उञ्ज

इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ परि-
च्छेदः । “अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे
गैवेयकं नोज्ज्वलं” ।

“विपिचोञ्जलवेष्टा तु वलनूपुरनिखना” ॥)

उञ्जलं, स्त्री, (उत् + ज्वल + यच् ।) खरुम ।

इति राजनिर्घण्टः ।

उञ्जल, पुं, (उत् + ज्वल + यच् ।) शृङ्गाररसः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, नैषधे १ । १ ।

“स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः” ॥)

उज्ज्वल इत्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरां-परं-
सकं-सेट् ।) जोषध इत्येके । उज्जिभ्रमिषति ।
प्रीतिभ्रमत् । श उज्जभती उज्जभन्ती । इति
दुर्गादासः ॥ अन्यत् उज्जभधातौ द्रष्टव्यम् ॥

उज्जम्, पुं, (उज्जभतीति । उज्ज + यच् ।) त्यागः ।
विसर्जनम् ॥ (यथा, मनुः ११ । ५६ ।

“वक्षोऽज्जभता वेदनिन्दा कौटसाद्यं सुहृद्बन्धः” ॥)

उज्जभत, चि, (उज्ज + क्त ।) उत्तुष्टम् । त्यक्तम् ।
वर्जितं । इति हलायुधः ॥ (यथा किराते । ५ । ६ ।

“अविरताज्जभितवारिविपायुभिः” ।

“उज्जभितायान्वया नाथ ! तदैव मरणं वरम्” ॥

इति रामायणे २ । ३० । २० ॥)

उज्ज, स्त्री, (उज्जि + घञ् ।) पक्षिचञ्चादानवत् शस्य-
ग्रहणं । यथा । उपात्तशस्यात् क्षेत्त्रात् शेषावच-
यने । उज्जेन पक्षिचञ्चादानवद्वयहणेन शिल्यते

सञ्जीयते उज्जशिलं उज्जिउज्जे शिल उज्जे
हृदोरित्युक्तेः क्वाटजेति इडुडत्वात् कः उज्जशि-
लम् । संघातं विगृहीतं विपर्यस्तश्च नाम । “शक्या

न चेदुज्जशिलेन रुचिः । फलेन मूलेन च वारिण्या
च” इति । समाहारद्वन्द्वे उज्जं शिलञ्च । उज्जं

भैक्षश्च यथान्यत्तत् परिग्रहयन्तु ऋतम् । इति
निगमाभिधाने स्त्रीवम् । एमानुषङ्गवृत्तशिलं इति

वोपासिते पुंस्तुक्कः । भवभूतिवृत्तशिलोक्ते इति
गोवर्द्धनः । केचिदुज्जशिलयोर्भेदमाहुः । “प्रति-

यद्यात् शिलं श्रेयस्ततोऽप्युज्जः प्रशस्यते” । इति
तत्र शास्त्रादेर्निपातितपरित्यक्तमञ्जरीयां व्यादानं

शिलं । शिलं धान्यमञ्जरीसंग्रहः । इति खामी
च । शकैकशः कपोतवद्धान्यकणोद्ग्रहणस्तुक्कः ।

तदुक्तं उज्जो धान्यकणोच्चय इति । शिलं ताल-
व्यादि दन्त्यादि च । धर्मात्वात् सत्यमिति ऋतम् ।

इति उज्जशिलशब्दटीकायां भरतः ॥

उज्ज, पुं, (उज्जि उज्जे + घञ् ।) उज्जशिलम् ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १२ ।

“मयि जातो दशरथात् कथमुज्जेन यत्तयेत्” ॥)

उज्जनं, स्त्री, (उज्जि + ल्युट् ।) व्यापणादिपतितक-
योपादानम् । इति श्रीभागवतम् ॥ उज्जनं सुंष्टिया

लघोःन चुष्टिया लघोःन कुडाइया लघोःन इत्यादि
भाषा ॥

उज्जशिलं, स्त्री, (उज्जश्च शीलश्चैकवद्भावः ।)
उज्जवृत्ति । सा तु गृहीतशस्यक्षेत्रात् शेषा-

वसयनम् । तत्पर्यायः । ऋतं २ । इत्यमरः ॥
इज्जसिलं ३ उज्जः ४ उज्जं ५ शिलं ६ । इति

तट्टीका ॥ (यथा, मनुः । १५ ।

उडु

“ऋतमुज्जशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयचितम्” ॥)

उज्जशीलः, चि, (उज्जः शीलं वृत्तं यस्य ।) उज्ज-
शीवी । उज्जतशस्यस्य शेषाहरणकर्ता । इति

पुराणम् ॥ क्विचेश इति भाषा ॥

उडः, पुं, टण्पण्यादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उडज, पु, स्त्री, (उडात्पण्पण्यादयस्तेभ्यो जायते इति ।

उड + जन + ङ ।) सुनीनां पञ्चरचितगृहम् ।

तत्पर्यायः । पर्णाशाला २ । इत्यमरः ॥ पर्णाटजः ३ ।

इति शब्दरत्नावली यथा रघुः ।

(“आकीर्णमधिपतीनामुडजद्वारोधिभिः” । १ । ५० ।

“मृगैर्वर्चितरोमशुमुडजान्धूमिषु” । १ । ५२ ।)

गृहमात्रम् । इत्यमरभाषा ॥

उड उपघाते । (भादिं-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ ऋसादिः । ओठति खलः साधुम् ।

इति दुर्गादासः ॥

उड संहतौ । (परं-चकं-सेट् ।) सौत्रघातुरयम् । इति

कविकल्पद्रुमः ॥ उडुपः । इति दुर्गादासः ॥

उडु, स्त्री स्त्री, (उ रोधोक्तिपूर्वकं डयते इति । उ

+ डी + डु मितद्वादित्वात् डुः ।) नक्षत्रम् ।

इत्यमरः ॥ (“तदोदुराजः कुकुमः करैर्मुखम्” ।

इति भागवतं । १० । २६ । तथा रघुवंशे । १६ । ६५ ।

“इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः” ।)

जले स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उडुपः, पुं स्त्री, (उडुनेजलात् पाति रक्षतीति ।

उडु + पा + क ।) मेलकम् । भेला माड् इत्यादि

भाषा । तत्पर्यायः । श्रवः २ कौलः ३ । इत्यमरः ॥

मेलकः ४ उडुपः ५ तरणः ६ तारणः ७ तारकः

८ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“तितीर्षुर्दुर्गारं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्” ॥

इति रघुवंशे । १ । २ । चन्द्रे पुं । इति मेदिनी ॥

(“अपश्यत् वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपम्” ।

इति महाभारते । वनपर्वणि ॥ चर्मावनज्जपान-

पात्रं । यथा,—

“चर्मावनज्जमुडुपं श्रवः काष्ठं करण्डवत्” ॥

इति सञ्जनः ॥)

उडुपतिः, पुं, (उडूनां पतिः ।) चन्द्रः । इति पुराण-

व्योतिये ॥ (“अयाचितोपस्थितमनु केवलं रसा-

त्सकस्योडुपतेस्व रश्मयः” । इति कुमारः । ५ । २२ ।

“परिमृगतां बणिगिवोडुपतेः” । इति माघे ।)

उडुपधः, पुं, (उडूनां पत्याः ।) आकाशम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

उडुम्बरं, स्त्री, (उडुं वृणातीति । उडु + वृ + यच् ।)

ताम्रम् । इति मेदिनी ॥ (“ताम्रं शुक्लमुडुम्बरम्” ।

इति वैद्यकरत्नमाला । कर्षार्थे यथा,—

“उडुम्बरश्च पर्यायैः कर्षयव निगद्यते” ॥

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमाध्यायः ।)

कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

उडुम्बरः, पुं, (उडु + वृ + यच् ।) उडुम्बरवृक्षः ।

यज्ञहृमुर इति भाषा । तत्पर्यायः । जन्तुफलः २

यज्ञाङ्गः ३ हेमदुग्धकः ४ । इत्यमरः ॥ वृक्षवृक्षः

५ । इति रत्नमाला ॥ हेमदुग्धी ६ यज्ञफलः ७

यज्ञोडुम्बरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ सदाफलः

उत

६ क्षीरवृक्षः १० शुचक्षुः ११ श्वेतवल्कलः १२

इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । उडुम्बरो हिमो

रुक्षो गुरुः पित्तकफासृगुत् । मधुरस्तुवरो वण्णो

त्रयशोधनरोपणः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(“उडुम्बरफलं पक्वं चूर्णितं कर्षमात्रकम् ।

संलिङ्गेन्मधुना सर्वमनुपानं सुखावहम्” ॥

इति वैद्यक रसेन्द्रसारसंग्रहे मूत्राघाताधिकारे ।)

अन्यत् उडुम्बरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ देहकी । गोव-

राटेर निचेर काठ इति भाषा । पण्डम् । नपुं-

सकमिति यावत् । कुशरोगभेदः । इति मेदिनी ॥

उडुम्बरपर्णी, स्त्री, (उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः ।)

दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (उडुम्बरपर्णी-

शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

उडूपः, पुं स्त्री, (उडुपशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्ज्ञेया ।)

उडुपः । भेला इति भाषा । चन्द्रे पुं । इति

द्विरूपकोषः ॥

उडुयनं, स्त्री, (उत् + डी + ल्युट् ।) नभोगतिः ।

ओडा इति भाषा । यथा नैषधे १ । १२५ ॥

“गतौ विद्यत्योडुयने निराश्रताम्” ॥

(“सोऽपि तमादाय सम्भातोडुयनेन प्रस्थितः” ।

इति पञ्चतन्त्रे ॥)

उडुमरं, चि, (उल्लूयः डामरः ।) श्वेत् । तत्प-

र्यायः । उडुटं २ उत्तालम् ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (पुं तन्त्रविशेषः ॥)

उडुनीं, स्त्री, (उत् + डी + क्त ।) खगगतिप्रिया ।

पक्षिणां उज्जगमनम् । इत्यमरः ॥

(“अहं सम्भातादिकानयानुडुनीगतिविशेषान्

वेक्षि” । इति पञ्चतन्त्रे ॥)

जडुयमानः, चि, (उत् + डी + शानच् ।) उडुयन-

विश्रियपक्ष्यादिः । उडुन्त ओडुता इत्यादि भाषा ॥

उडुीशः, पुं, (उत् + डी + श । यदा उडुानां उत्तप-

गामिनां योगिनामित्यर्थः ईशः महादेवस्य योगी-

श्वरत्वात् ।) आगमशास्त्रविशेषः । शिवः । इति

मेदिनी ॥

उत्, अ, प्रश्नः । वितर्कः । इति मेदिनी ॥ अत्यर्थं ।

सन्देहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उज्जम् । अ-

प्यर्थे ॥)

उत अ, (उ शब्दे + क्त ।) अत्यर्थम् । विकल्पः । अनु-

धयः । वितर्कः । प्रश्नः । पादपूरणम् । इति

मेदिनी ॥ (अप्यर्थे । एवार्थ । “विमेतदारण्यं

उत ग्रान्दम्” । इति पञ्चतन्त्रे । “तत्किमयमातप-

दोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्तते” ।

इति शाकुन्तले । “वीरो रसः किमयमित्युत दर्प-

ण्यः” । इति उत्तरचरिते ॥)

उतं, चि, (ये + क्त ।) यथादित्वात् सम्प्रसारणम् ।)

तन्तुसन्तानः । बोना इति भाषा । तत्पर्यायः ।

उतं २ सूतम् ३ । इत्यमरः ॥

उतथ, पुं, मुनिविशेषः । स च अङ्गिरःपुत्रः । इति

पुराणम् ॥

(“त्रयस्त्रिंशत्सः पुत्रा लोके सर्वत्र विद्युताः ।

रहस्यतिरतघ्राण संवत्सं हृतप्रतः” ॥

इति महाभारते आदिपर्वणि ॥)

उत्क

उत्तयानुजः, पुं, (उत्तयस्यानुजः ।) दृष्टयतिः । इति
त्रिकाण्डशेषः । (यथा मावे २।६६ ।

“तय्यामुतयानुभवत् जगादाये गदाययम्” ॥)

उत्तयानुजन्मा, [न] पुं, (उत्तयस्य अनुजन्मा अनुजः ।)

दृष्टयतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥

उताहो, व्य, (उत च आहो च धनयोः समाहारः ।)

परिग्रहः । विचारः । इति मेदिनी ॥ विकल्पः ।

इत्यमरः ॥

“क्षमा स्वित्र श्रेयसी तात उताहो तेज
इत्युत” । यक्षी वा राज्ञसी वा त्वं उताहोऽसि
सुराङ्गना” ॥ इति च महाभारते ॥

उताहोस्वित्, व्य, उताहो । विकल्पः । इत्यमर-

टीका ॥ (“अन्यदपि विदधातीह गर्भमुताहोस्वित्
खेन कायेन याति” । इति महाभारते ॥)

उत्कः, त्रि, (उद्गतं मनो यस्य । उत् + कन् ।)

उन्मनाः । धन्यमनस्कः । इत्यमरः ॥

“तत् श्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोक्ताः” ।

इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारः । ६।६५ ।

“अगमयदद्रिसुतासमागमोक्तः” ॥)

उत्कटं, त्रि, (उद्गतः कटः आवरणं आवरको वा

यस्य ।) तीव्रम् । मत्तम् । इति मेदिनी ॥ विषमम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।

“चन्द्रांशुनिकराभासा हाराः कासाश्चिदुल्लटाः ।

स्तनमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुर्हंसपाण्डराः” ॥)

उत्कटं, स्त्री, गुडत्वक् । तेजपात इति ख्यातं इति

केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ दारचिनि । इति

ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यस्य पर्यायानाह

भावप्रकाशे पूर्वखण्डे,

“यत्कम्पचक्षु वरुणं स्याद् भृङ्गघोदन्तमुत्कटम्” ॥)

उत्कटा, पुं, (उद्गतमदहतेः उच्छब्दात् स्वार्थे स-

म्बोदधेति कटच् ।) मदः । इति शब्दरत्नावली ॥

संज्ञातमदहली । इति हारावली ॥ शरः ।

रक्तेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्कटा, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः ।) सैहजीलता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्कण्डः, पुं, (उद्गतः कण्डो यस्य ।) शृङ्गारस्य

घोऽङ्गशङ्खान्तर्गतत्रयोदशबन्धः । आसन यस्य

प्रतिष्ठिः । तस्य लक्षणम् ।

“जारीमादौ च दृक्तेन धारयेद्भुजके पुनः ।

स्तनार्पितकरः कामी दन्धस्योत्कण्डसंज्ञकः” ॥

इति रतिमञ्जरी ॥

उत्कण्डा, स्त्री, (उत् + कठि + ष + टाप् ।) उत्क-

निका । इत्यणामे कालक्षेपासङ्घियुता । इत्यमरः ॥

कामादिजातस्मृतिः । इति भरतः ॥ उद्वाङ्मलकेन

स्मरणम् । इति मधुः ॥ उत्केन दयितस्मरणम् ।

इति सुभूतिः ॥ प्रियाभिलाषादुन्मग्नत्वात् । इत्यमो ॥

“गात्रोत्कण्डां गुरुषु दिवसेष्वेपुगच्छत्सु बालाम्” ।

इति मेघदूते । २६ ।

“यास्यायय प्रकुन्तलेति हृदयं सस्पृष्टमुत्कण्डया” ।

इति शाकुन्तले । ४ र्षं षड्गे ॥)

उत्कण्ठितं, त्रि, (उत्कण्ठा जातास्य । उत्कण्ठा +

इतच् ।) उत्कण्ठापुक्तम् । तत्पर्यायः । उत्कं २

उत्क

उत्क ३ उन्मनः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

“सात्रेयासुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन” ।

इति मेघदूते । १०३ ॥)

उत्कण्ठिता, स्त्री, (उत्कण्ठा सञ्ज्ञातास्याः । उत्कण्ठा

+ इतच् + टाप् ।) स्त्रीयादिनाधिकाभेदः । अस्याः

लक्षणम् ।

“सद्वैतस्थलं प्रति भर्तुर्गना-

गमनकारणं चिन्तयति या” ।

अस्यास्येष्टाः धरति-सन्ताप-वृत्ताङ्गाहृष्टि-कम्प-

रदित-आसावस्याकथनादयः । इति रसमञ्जरी ॥

(इयमेव विरहोत्कण्ठिता । यदुक्तं साहित्यदर्पणे

तृतीयपरिच्छेदे ।

“आगन्तुं ह्यवचितोऽपि देवान्नायाति यत्प्रियः ।

तदागमनदुःखान्तां विरहोत्कण्ठिता तु सा” ॥

तत्रैव । १० परिच्छेदे अपक्रुतेरुदाहरणम् ।

यथा,—

“उत्कण्ठितासि तरले !

नहि नहि सखि ! पिच्छलः पद्म्याः” ॥)

उत्कता, स्त्री, (उत्कस्य भावः । उत्क + तल् ।) गज-

पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कस्य भावः ।

उत्कण्डा ॥

उत्करः, पुं, (उत्कीर्यते इति । उत् + कृ + अप् ।)

धान्यादिराशिः । स्तूपः । इत्यमरः ॥

“सिक्तराजपथान् रम्यान् प्रकीर्णकुसुमोत्करान्” ।

इति रामायणे ॥)

उत्कर्षः, पुं, (उत् + कृष् + घञ् ।) अतिशयः । इत्य-

मरः ॥ (प्राधान्यं । श्रेष्ठता । यथा, “उत्कर्षः

स च धन्विनां वदियवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले” ।

इति शाकुन्तले २ य षड्गे ।

“निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधर्मास्त्यजेत्” ।

इति मनुः ४।२४४ ॥ वृद्धिः । यथा,—

“पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षेण पुण्यगुण्याः” ।

इति रघुः । ४।११ ।) अतिशययुक्ते चि ॥ स्वका-

लात् परकालकर्तव्यः । इति स्मृतिः ॥

उत्कणः, पुं, (उत् + कल + यच् ।) व्योद्देशः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ उड्डिष्टा इति भाषा । व्याघ्रः ।

इति शब्दमाणा ॥ पाणिमारा इति भाषा ।

“उत्कणादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ” ।

इति रघुवंशे ४।१८ ॥ सुद्युन्नतनयः स्वनामख्यातो

राजा । यदुक्तं महाभारते ।

“सुद्युन्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ।

उत्कलस्य गयस्यैव विनताश्वस्य भारत ! ॥

उत्कलस्योत्कला राजन् विनताश्वस्य पथिमा” ॥)

उत्कलं, त्रि, (उत् + कल + यच् ।) भारवाहकम् ।

इति शब्दमाणा । सुटे इति भाषा ॥

उत्कलिका, स्त्री, (उत् + कल + वुन् + टाप् ।) उ-

त्कण्डा इत्यमरः ॥

“ततोऽन्येषु प्रतिपदं तत्तदुत्कलिकाभृता” ।

कथासरित्सागरे । २२।१०५ ।) कलिका । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (“उदामोत्कलिकां विपाण्डुर-

श्च प्रारब्धवृत्तां क्षणात्” । इति गतावली ।)

तरङ्गः । (“वनावलीरुत्कलिकाश्च सप्रतिघातो-

उत्क

त्कलितशैवलाभाः” । इति माघः । ३।७० ।)

हेला । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कलितः, त्रि, (उत् + कल + क्त ।) उन्मनाः । वृद्धि-

मान् । इति धरणी ॥ (उत्कण्ठितः ॥)

उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कन् +

टाप् ।) उत्कण्ठिता नायिका । इति रसमञ्जरी ॥

उत्काका, स्त्री, (उत्क + अक + यच् + टाप् ।) प्रति-

वर्षप्रसूता गौः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्कारः, पुं, (उत्कीर्यते इति । उत् + कृ + घञ् ।)

धान्योत्क्षेपणम् । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-

मरः ॥ धान सारा इति भाषा । धान्यस्य राशौ-

करणं वा । इति भरतः ॥

उत्कूटं, स्त्री, (उत् + कूट् + क ।) उत्तानशयनम् ।

इति हारावली ॥ चित् हृदया शोभा इति भाषा ।

उत्कृणः, पुं, (उत् + कृण + क ।) केशकीटः । [उत्कृण

इति भाषा । तत्पर्यायः । मत्कृणः २ कौण्डकृणः ३

उद्गृणः ४ किटिभः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कूटः, पुं, (उन्नतं कूटमस्य ।) कूटम् । इति हारावली ॥

उत्कृष्टं, त्रि, (उत् + कृष् + क्त ।) उत्कर्षविशिष्टम् ।

अतिशययुक्तम् । प्रकृतम् । प्रशस्तम् । यथा,—

“उत्कृष्टमध्यमनिष्ठाश्रमेषु मैत्री,

यदत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा ।

वैरं क्रमादधममध्यमसङ्गनेय,

यदत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा” ॥

इत्युद्भटः ॥ (कर्षणवत्क्षेपादिः ॥)

उत्कृष्टभूमः, पुं, (उत्कृष्टा प्रशस्ता भूमिर्यस्मिन् ।)

प्रशस्तभूमिः । इति जटाधरः ॥

उत्कोचः, पुं स्त्री, (उत्कोचति अशुभं नाशयतीति ।

उत् + कुच + क ।) घुस् इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

प्राभृतं २ टौकनं ३ गम्या ४ कौशलिकं ५ व्यामिषं

६ उपाचारः ७ प्रदा ८ आनन्दा ९ हारः १०

याज्ञं ११ अयनं १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ उप-

दानकं १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथप्रदानं

१४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, याज्ञवल्की

१ । ३ ॥ ३८ ।

“उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्” ॥)

उत्क्रमः, पुं, (उत् + क्रम + यच् ।) यतिक्रमः ।

विपरीतिः । तत्पर्यायः । व्युत्क्रमः २ अक्रमः ३ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्रोशः, पुं स्त्री, (उत्क्रोशति प्रहरे प्रहरे शब्दं

करोतीति । उत् + क्रुश + यच् ।) क्रुररपक्षी ।

इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्तः, पुं, (उत् + क्षिप् + क्त ।) धुस्तूरफलम् ।

इति शब्दचन्द्रिका । उद्धृत्यते चि ॥

उत्क्षिप्तिका, स्त्री, (उत् + क्षिप् + क्तिन् + कन् +

टाप् ।) कर्गभूषणविशेषः । तत्पर्यायः । कर्णान्दुः

२ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्षेपणं, स्त्री, (उत् + क्षिप् + ल्युट् ।) यजनम् ।

धान्यमर्द्दगवस्तु । इति मेदिनी ॥ उदक्षगम । उद्ध-

क्षेपणम् ।

“अतिमात्रलोहिततलौ बाह्व घटोत्क्षेपयात्”

इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।) मोक्षशयनम् । इति

उत्त

हेमचन्द्रः॥ (न्यायमते पञ्चकर्मसम्यग्परिगणितम् । यथा भाषापरिच्छेदे ।

“उत्तरेषां ततोऽवच्छेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणश्च गमनं कर्माख्येतानि पञ्च च” ॥ ६ ॥

उत्तखला, स्त्री, (उत् + खल + षच् + टाप्)। सुरा-
नाम गन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । तालपण्यं २ ताल-
पण्यं, ४ तालाख्या ४ खण्डा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(सुराशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

उत्तखतं, त्रि, (उत् + खग + क्ता)। उन्मूलितम् ।
इति ञटाधरः ॥ उपडान इति भाषा ।

(“त्याजितैः फलमुत्खातेभ्यश्च यज्झा न्यपैः” ।

इति रघुवंशे ॥ ४३३ ॥ विदारितः । यथा,—

“श्रीलादानु विनयनद्योत्खातपद्ममिष्टतः” ।

इति मेघदूते ॥ ११६ ॥)

उत्तं, त्रि, (उत् + क्ति क्त्वा)। उन्दी क्लेशने षड्कर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्तः । नुदविदेति पक्षे नत्वाभावः ।) आर्द्र-
वस्तु । इत्यमरः ॥

उत्तंसः, पुं, (उत्तंसयति उत्तंस्यतेऽनेन वा तसिः
सौत्रो भूषार्थः । पञ्चाद्यच् हलस्येति घञ् वां ।)
कर्णपूरः । कर्णाभरणम् । श्रेखरः । शिरोभूषणम् ।
इत्यमरः ॥ मतान्तरे क्लीबलिङ्गोऽपि ॥ (“नोत्तंसं
क्षिपति क्षितौ श्वव्यतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि” ।
इति साहित्यदर्पणे ॥ ३५ परिच्छेदे ॥)

उत्तमं, स्त्री, (उत् + तप् + क्तः ।) शुक्लमांसम् ।
इत्यमरः ॥

उत्तमः, त्रि, तप्तः । सन्तप्तः । परिश्रुतः । खातः ।
इति मेदिनी ॥

उत्तमितं, त्रि, उत्तमितम् । इति श्रीभागवतम् ॥

उत्तमः, त्रि, (अतिशयेन उत्तमः । उत् + तमप् ।
द्रव्यप्रकर्षार्थेत्वान्नाम् । यद्वा उत्ताम्यति तमु अच्
उत्तम्यते वा घञ् । नोदात्तेति न ङङिः ।) भद्रः ।
उत्तमः । तत्पर्यायः । प्रधानं २ प्रमुखः ३ प्रवेकः
४ अमुत्तमः ५ मुख्यः ६ वर्यः ७ वरेण्यः ८ प्रवर्धः
९ अथनवराज्यः १० पराज्यः ११ अयः १२ प्रायश्चरः
१३ प्रायः १४ अयः १५ अयः १६ अयः
१७ । इत्यमरः ॥ मुखः १८ अयः १९ तट्टीका
(उत्तमस्यापि वर्णस्य गीर्घोऽपि मृष्टमागतः” ।
इति हितोपदेशः ।

“उत्तमादेवरात् पुंसः काङ्क्षन्ते पुष्टमापदि” ॥

इति महाभारते ॥)

उत्तमः, पुं, वैशिकंगामनायकमेव । तस्य शब्दयाम् ।
“दयिताश्रमप्रकोपेऽपि उपचारपरायणः” ।

इति रसमञ्जरी ॥ प्रियवतराजपुत्रः । स च
तृतीयमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे सत्यसेनोऽवतारः ।
सत्यजिदन्तः । सत्ययदश्रुतभद्रादयो देवाः । वशिष्ठ-
सुताः प्रमदादयः सप्तर्षयः । पवनरुद्रययश्च हो-
त्राद्या मनुपुत्राः । इति श्रीभागवतम् ॥ (उत्तान-
पादस्य राघः । खनामख्यातः पुत्रभेदः । यथा,
पिण्डपुराणे ॥ १ । ११ । २ ॥

“तयोरुत्तानपादस्य सगुणभुक्तमः सुतः” ॥)

उत्तमफणिगो, स्त्री, (उत्तमफणं विद्यते यस्याः ।

उत्तमफण + निन् + ङीप्) । दुग्धिकावृक्षः । इति ।

उत्त

रत्नमाला । क्षीराइ इति भाषा ॥

उत्तमर्णः, पुं, (उत्तममृणमस्य । ऋणमाधमर्ण्ये इति
सूत्रे आधमर्ण्यशब्देन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते ।)

ऋणदाता । इत्यमरः ॥ महाजन इति भाषा ।

तत्पर्यायः । ऋणदः २ । इति ञटाधरः ॥

(“अधमर्ण्यार्थसिद्धार्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।

दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितम्” ॥

इति मनुः । ८ । ४७ ॥)

उत्तमसंयहः, पुं, (उत्तमः संयहो यस्मिन् ।) सन्धक्
संयहणम् । तत्तु निर्जने परमार्थया सह केशा-
केशिपरस्परालिङ्गनसहासनादिरूपमिधुनीभावः ।
इति मिताक्षरा ॥

उत्तमसाहसः, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्यस्मिन् ।)
दण्डविशेषः । स तु साशीतिपणसाहसः । यथा ।

साशीतिपणसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः” ।

इति याज्ञवल्क्यः ॥ सहस्रपणमितोऽपि । यथा,

“पणानां द्वे श्रुते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः” ॥

इति मनुः ॥

उत्तमा, स्त्री, (अतिशयेन उत्कृष्टा । उत् + तमप् +
टाप्) । उत्कृष्टा नारी । तत्पर्यायः । वरारोह्या २

मत्तकाशिनी ३ वरवर्णिनी ४ । इत्यमरः ॥ मत्त-

काशिनी ५ । मत्तकाशिनी ६ । इति तट्टीका ॥

दुग्धिकावृक्षः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीयादिनायिका-
भेदः । अस्या लक्षणम् । अहितकारिण्यपि श्रिये
हितकारिणी । अस्याखेटा उत्तमा एव । इति
रसमञ्जरी ॥

उत्तमाङ्गं, स्त्री, (उत्तमं प्रशस्तमङ्गं) । मत्तकं । इत्य-
मरः ॥ (“कश्चित् द्विषत्खङ्गहृतोत्तमाङ्गः” ।

इति रघुः । ७ । ५१ । “वभौ पतद्गङ्गावोत्तमाङ्गे” ।

इति कुमारः । ७ । ४१ । मुखम् । यथा, मानवे १ । ६३ ॥

“उत्तमाङ्गोद्भवाव्येष्टात् ब्राह्मणश्चैव धारणात् ।

सर्वस्यैवाय सगस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः” ॥

उत्तमाङ्गं मुखं इति तट्टीका ॥)

उत्तमारणी, स्त्री, इन्दीवरी । इति राजनिर्घण्टः ।
(इन्दीवरीशब्देऽस्या गुणादिकं बोध्यम् ।)

उत्तरं, स्त्री, (उत् + तृ + षप्) । प्रतिवाक्यम् । इत्य-
मरः ॥ जवाव इति यावती भाषा ।

(यथा, माघे २ । २२ ।

“वचसकस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्” ॥)

तस्य व्युत्पत्तिः ।

“उत्तीर्यते निस्तीर्यते प्रकृताभियोगोऽनेन” ।

तस्य स्वरूपम् ।

“पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यामन्यमित्येवमुत्तरं तदिदो विदुः” ॥

तस्य भेदाः ।

“मिथ्या सम्यतिपत्तिश्च व्यत्यस्यन्दनं तथा ।

प्राङ्म्यायचोत्तराः प्रोक्तास्तत्वारः शास्त्रवेदिनिः” ॥

इति नारदः ॥ (अथ उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे

वा हेतौ वैधर्म्यवचनं वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्य-
वचनं यथा हेतुमधर्म्याणोविकाराः शीतकस्य

द्विधाधेर्हेतुसाधर्म्यवचनं हिमशिश्निरवातसं-

उत्त

स्पर्शा इति ब्रुवतः परो ब्रूयात् हेतुविधर्म्याणो
विकाराः यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यं कोष-
प्रपचने हेतुवैधर्म्यं हिमशिश्निरवातसंस्पर्शा
इति । एतत् सविपर्ययमुत्तरम् । इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥)

उत्तरः, पुं, विराटराजपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
महाभारते ३ । गोहरणपर्वणि ३५३३ “तमुत्तरं
वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितम्” । तत्रैव ३४ “सहोत्तरे-
णास्तु तदद्य मङ्गलम्” ॥) । (खनामख्यातपर्वत-
भेदः । यथा, “दक्षिणस्थोत्तरो गिरिः” । इति
रामायणे ॥ उत्तरयति संसारसागरात् इति
व्युत्पत्तेः । शिवः । हरिः ॥ भारते १३ । १४६ । ६६ ॥)

उत्तरः, त्रि, (उदतिशयेन उद्गतः । उत् + तरप्) ।
ऊर्ध्वः । उदीची । (यथा, रामायणे ।

“उत्तरे जाङ्गवीतीरे हिमवन्तं शिखोच्चयम्” ॥)

उत्तमः इति मेदिनी अमरश्च ॥ (प्रधानं । श्रेष्ठः ।

यथा, रघुः १३ । ७ ।

“दृष्ट्वा इवोपप्लविनः परेभ्यो,

धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते” ॥

“ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्ये शान्ततुर्विजयात्सवान्” ।

इति महाभारतम् ॥) अनन्तरम् ।

(“वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम्” ॥

इति मनुः । २ । १३६ ॥)

उत्तरकालः, पुं, (उत्तरः कालः ।) सविध्यकालः ।
गौणकालः । यथा, हरिहरपञ्चतिः ।

“एवमागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः ।

खकाणादुत्तरौ गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः” ॥

उत्तरकुरुः, स्त्री, (उत्तरः कुरुः ।) अम्बुद्वीपस्य गव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्

कुरुनकुलं वसु वासावोपमः” ।

इति किरातार्जुनीये । १ । २५ ॥)

उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिता कोशला ।)
अयोध्यानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्

ससधिगन्ध समाधिजितेन्द्रियः” ॥

इति रघुः ६ । १ ॥

“यदुपतेः क्व गता मधुरापुरी

रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला” ॥

इति उद्भटः ॥)

उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया ।) अन्ति-
मक्रिया । सांत्वत्तिक्रियाद्विपत्तिक्रिया । यथा,

“प्रेते पिबत्वमापन्ने सपिण्डोकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्याः प्रोचन्ते ता नृपोत्तराः” ॥

इति विष्णुपुराणम् ॥

उत्तरङ्गं, स्त्री, (उत्तर + गम् + खण्ड्) । दारोर्ध्वक-
दार । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्गततरङ्गे त्रि ॥

“प्रत्ययद्यत् पार्थिववादिनीं तां

भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः” ॥ इति रघुः ७ । ३६ ।

उत्तरङ्गं, स्त्री, (उत् + तृ + ङुट्) । नद्यादिपारगम-
नम् । उत्तरण इति भाषा ॥

उत्त

उत्तरतः, [स्] व्य, (उत्तर + स् + चतसृच्) ।
उत्तरदिग्देशकानात् । इति रायमुकुटः ॥ उत्तर
वृत्ते इति भाषा । (यथा, रामायणे ४ । ५५ ।
अध्याये ।

“दक्षिणायामु दमेयु कृत्वा चोत्तरतः शिरः ।
तमेवानुमरिष्यन्तः सर्वे संविविस्मृन्ति” ॥

उत्तरतारं, स्त्री, (उत्तरमपरं तारं ।) उत्तरतीरम् ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

उत्तरपक्षः, पुं, (उत्तरः पक्षः ।) विचारसिद्धान्तः ।
समाधानम् । तत्पर्यायः । सिद्धान्तः २ समाधिः ३
ज्ञानान्तः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिद्धान्तानु-
कूलतर्कोपन्यासः । इति स्मृतिः ॥ यथा माघे ।
“प्रापयन् पवनव्याघेर्गिरसुत्तरपक्षतां” ॥ २।१५ ॥

उत्तरपादः, पुं, (उत्तरः पादः ।) चतुष्पादव्यवहा-
रान्तर्गतद्वितीयपादः । (यथाह वृहस्पतिः ।
“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः”) ॥

उत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी ।) अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वादशनक्षत्रम् । अस्या
रूपम् । दक्षिणोत्तरनिमित्ततारकादयम् । इति
कालिदासः । पर्यङ्गरूपं तारकादयम् । इति दीपि-
काटीका ॥ अस्या अधिकात्रो देवता अर्थमा ।
अस्या मिश्रगुणः । अस्यां जातफलम् ।

“दाता दयालुः खजने सुशीलो
विप्राक्षकीर्तिः सुमतिः प्रधानः ।
धीरो गरोऽव्यन्तमुदुहभाव-
खदुत्तराफल्गुनिकाप्रसूतिः” ॥

इति कौलीप्रदीपः ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी ।) उत्तर-
फल्गुनीनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । उत्तरा २ अर्थम-
देवा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्तरभाद्रपदः, [स्] स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदः ।) उत्तर-
भाद्रपदानक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥

उत्तरभाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदा ।) अश्विन्या-
दिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषड्विंशनक्षत्रं । तत्-
पर्यायः । प्रौष्ठपदा २ अधिर्भद्रदेवता ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अस्या रूपम् ।

“उत्तरे सुमुखि तारमूर्तिभू-
त्युत्तमाङ्गमिहिततारके ।
मीलघामरकचे नृयुग्मतो
शोचनावलकलाः पलायिताः” ॥

इति कालिदासः । पर्यङ्गरूपमयतारात्मकं । इति
दीपिकाटीका ॥ अस्यां जातफलम् ।

“धनी कुलीनः कुप्रज्ञः क्रियादौ
भूपाण्डमान्यो बलवान् महीजाः ।
सत्कर्मकर्ता निजबन्धुमहो
यद्युत्तराभाद्रपदाप्रसूतः” ॥

इति कौलीप्रदीपः ॥

उत्तरवादी, [नृ] त्रि, (उत्तरं वदति यः । उत्तर +
वद + णिन् ।) उत्तरवक्ता । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
आसामी इति भाषा । यथा याज्ञवल्क्यः २ । १७ ।
“पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवत्युत्तरवादिनः” ॥

उत्त

उत्तरसाक्षी, [नृ] त्रि, सपक्षसम्बन्धिसाक्षं परि-
भाषतां साक्षिणां यः स्वयं शृणोति अर्थिना
आच्यते वा सः । तथाच नारदः ।

“साक्षिणामपि यः साक्ष्यं सपक्षं परिभाषताम् ।
अवगात् आवगादापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञकः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् । परसाक्षी इति भाषा ॥

उत्तरसाधकः, त्रि, (उत्तरः साधकः ।) साधक-
सहायः । सहकारी ॥

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर + टाप् ।) विराटराजकन्या ।
सामिमन्युपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा महा-
भारते ३ । गोहरणपर्वणि ३५ । २३ ।

“स तत्र नमैसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो वज्र ।

उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दमः” ॥

उत्तरा दिक् । तत्पर्यायः । कौवेरी २ देवी ३
उदीची ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महा-
भारते २ । दिग्विजयपर्वणि २८ । १७ ।

“एवं स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिशमुत्तराम्” ॥

अस्याः दिशोऽधिपतिः कुबेरः कर्कटदक्षिणमीन-
राशयश्च । यथा । समयप्रदीपः ॥

“मेघसिंहधनुः प्राच्यां दक्षिणस्यान्तु तत्परे ।
प्रतीच्यां तत्परे ज्ञेया उदीच्याश्च ततः परे” ॥

उत्तराव, य, (उत्तराधरदक्षिणादाति इति उत्तरा-
दातिप्रत्ययः ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६।१६।६ ।

“आ ते शुष्मा वृक्ष एतु यक्षादोत्तरादधरादा-
धरस्ताव” ॥)

उत्तराधिकारी, [नृ] त्रि, (उत्तरं पूर्वस्वामिकस्त्व-
नाशानन्तरं अधिकरोति पूर्वस्वामिकघने स्वा-
म्यमाप्नोतीति । उत्तर + अधि + छ + णिन् ।)
प्रथमाधिकारिणः पञ्चादधिकारी । दायदः ।
ओशारिस् इति यावन्ती भाषा ॥ (स्वतन्त्रोत्तरा-
धिकारिणो दायभागश्चैव द्रष्टव्याः ॥)

उत्तरामासः, पुं, (सदुत्तरम् इव आमासते । आह +
मास + अच् ।) दुष्टोत्तरम् । तथा य कात्यायनः ।

“प्रकृतेन त्वसन्मन्मन्त्यमतिभूरि च ।
पक्षौकदेश्याप्येव तच्च नैवोत्तरं भवेत्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरायणं, स्त्री, (उत्तरा उत्तरस्यां व्ययं सूर्यादि-
र्गमनम् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति ज्ञत्वम् ।) सूर्यस्य
उत्तरदिगमनकालः । स तु माघादिषष्ठासा-
त्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह सूर्यसिद्धान्तः ।

“भानोर्मकरसंक्रान्तेः षष्ठासा उत्तरायणम् ।
कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षष्ठासा दक्षिणायनम्” ॥

“माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादितः ।
उत्तरायणमाद्यैस्तैस्त्रिभिः स्यादक्षिणायनम्” ॥)

देवानां दिनम् । इति स्मृतिः ॥ (मकरसंक्रान्तिः ।
“वानप्रस्थान्त्रिमिर्विष्टैः करणीयो यागभेदः” ।

यदुक्तं मनुना ६।१० ।

“ऋक्षेष्ट्याययणश्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
उत्तरायणश्च क्रमशो दाक्षिणायनमेव च” ॥

“शिशिरश्च वसन्तोऽपि शीघ्रः स्यादुत्तरायणे” ।
इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

उत्ता

“शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
आदानश्च तदा दत्ते नृणां प्रतिदिनं वदम् ॥
तस्मिन् ह्यथर्वतीक्ष्णोऽप्यरुक्षामार्गसंभावतः ।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् सुवः ॥
तिक्तः कषायः कटुको वलिनोऽन रसाः क्रमात् ।
तस्मादादानमाप्नेयम्” ॥ इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽ-
ध्याये वामदेगेक्तं ॥

“तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः काल-
विभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरश्च” ।
“उत्तरश्च शिशिरवसन्तशीघ्रास्तेषु भगवानाप्या-
च्यतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भव-
न्त्युत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां बलमपहीयते” ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये सञ्चुतेगेक्तम् ॥

उत्तराशाढा, स्त्री, (उत्तरा आशाढा ।) उत्तराषा-
ढानक्षत्रम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उत्तराशापतिः, पुं, (उत्तराशायाः उत्तरदिशः अधि-
पतिः अधिष्ठाता ।) कुबेरः । इति ह्यध्यायः ॥

उत्तराषाढा, स्त्री, (उत्तरा आषाढा ।) अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतैकविंशनक्षत्रम् । अस्या
रूपम् । रूपांकितिताराचतुष्टयात्मकम् । अस्या
अधिदेवता विश्वः । इति कालिदासः ॥ गणदन्त-
वन्द्यतारामयम् । इति दीपिकाटीका ॥

तत्र जातफलम् । यथा कौलीप्रदीपे ।

“दाता दयावान् विजयी विनीतः

सत्कर्मचेता विभवेः समेतः ।

कान्तासुतावाप्तसुखो नितान्तं

वैश्वे सुवेशः पुरुषो मनीषी” ॥

उत्तरासङ्गः, पुं, (उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसज्यते । उत्तर
+ आ + सङ्ग + घञ् ।) उत्तरीयवस्त्रं । इत्यमरः ॥

“कृताभिषेकां जतजातवेदसं

त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीविनीमू” ॥

इति कुमारः ५।१६ । तथा, रामायणे २।५०।४८ ।

“तत्तच्छीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमात्” ॥

उत्तरीयं, स्त्री, (उत्तरस्मिन् ऊर्ध्वदेहभागे भवम् ।
उत्तर + ङ ।) उत्तरीयवस्त्रम् । दोहोद् दोला

इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । प्रावारः २ उत्तरा-
सङ्गः ३ वृहत्तिका ४ संव्यानम् ५ । इत्यमरः ॥

कक्षा ६ । इति जटाधरः ।

“अथास्य रत्नप्रथितोत्तरीय-

मेकान्तपाण्डुलनलनिहारम्” ॥

इति रघुः १६।४६ । यथा रामायणे २।८८।१० ।

“उत्तरीयमिवास्तक्तं सुवर्तं सीतया तदा” ॥

उत्तरेय, य, (उत्तर + एनप् ।) उत्तरदिग्देशकालः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा मेघदूते १६।७५ ।

“किञ्चित्पश्चात् ब्रज नद्युगतिर्भूय एवोत्तरेय” ॥

“तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्” ॥

उत्तरेयुः, [स्] व्य, (उत्तरस्मिन्नहनि इत्यर्थे सद्यः-
परदिति उत्तरशब्दादेयुस् प्रत्ययो निपातितः ।)

उत्तरस्मिन्नहनि । आगामिदिने । इति शब्द-
रत्नावली ॥

उत्तानं, त्रि, (उज्ज्वलानो विस्तारो यस्मात् ।) अग-
भीरम् । ऊर्ध्वमुखप्रयितम् । इति मेदिनी ॥ चिन्

उत्ता

इति भाषा । (उर्द्धतलम् । यथा,
 “उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
 प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये” ।
 इति कुमारः ३।४५ । तथा, याज्ञवल्क्यः ।
 “पिष्टपात्रं ददुत्तानं कृत्वा विप्रान् विस्कर्षयेत्” ।
 “उत्तानं लेपगाभ्यङ्गपरिषेकादगाहनैः ।
 विरेकास्यापनैः खेदपानैर्गम्भीरमाचरेत्” ।
 इति चिकित्सास्थाने द्वाविंशोऽध्याये वामदेगोक्तं ॥
 “उत्तानस्य प्रसप्तस्य कांस्यं वा ताम्रभाजनम् ।
 नामौ निधाय धाराम् प्रीतदाहनिवारणम्” ॥
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥
 उत्तानकः, ण, (उत् + तन् + कृत् ।) उच्चटाढयम् ।
 इति रत्नमाला ॥ (उच्चटाशब्देऽस्य विशेष उक्तः ॥)
 उत्तानप्रचक्रः, ण, (उत्तानं उर्द्धमुखं पत्रं यस्य ।
 पञ्चद्वीद्वयं कृत् ।) रत्नैरुद्वलितः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 उत्तानपादः, ण, (उत्तानः उन्नतः पादः पदं यस्य ।)
 राजविशेषः । स तु स्थायम्भुवनमुत्पन्नः इति
 पुराणम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्थायम्भुवस्य तु ।
 सौ प्रप्लौ समुद्रावीर्यौ धर्माच्चौ कथितौ तव” ॥)
 उत्तानपादकः, ण, (उत्तानपादात् जायते यः । उत्तान-
 पाद + कृत् + ङ ।) उत्तानपादराजपुत्रः । तत्प-
 र्यायः । ज्योतीरथः २ ग्रहाधारः ३ ब्रुवः ४ । इति
 शारावली ॥ (उत्तमः । यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “तयोरुत्तानपादस्य सुखामुत्तमः सुतः ।
 पभीष्टायामभूद्वन्नृक्षन् । पितुरत्यन्तवस्त्रमः ॥२॥
 सुगीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषो द्विजः ।
 स नातिप्रीतिर्मांस्तस्यां तस्याभूद्वन्नृक्षन् सुतः ॥३॥)
 उत्तानप्रयः, चि, (उत्तानः प्रेते । शीघ्रं पयने पार्था-
 दिषूपसंस्थानमिति अच् ।) अत्यन्तशिशुः । तत्प-
 र्यायः । हिम्सा २ स्तनपा ३ स्तनन्वयी ४ । इत्य-
 मरः ॥ उत्तानसुतः ॥
 उत्तापः, ण, (उत् + तप् + घञ् ।) तेजः । उष्मा ।
 सन्तापः ॥ (यथा, शितोपदेशः ।
 “प्रत्यष्टः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः किञ्च” ॥)
 उत्तारः, चि, (उत् + तृ + घञ् ।) मृद्धान् । तत्पर्यायः ।
 उदीर्यः २ उद्भूतः ३ उदारः ४ उत्तमः ५ । इति
 णटाधरः ॥ (यथा प्रबोधचन्द्रोदये ।
 “संसारसागरोत्तारतरणिः” ।) वमनम् । इति
 प्रायश्चित्तविवेकादयः ॥
 उत्तारी, [न] चि, (उत् + तृ + णिन् ।) चपलः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 उत्तापः, चि, (उत् + तप् + घञ् ।) उत्कटः । श्रेष्ठः ।
 विकाराजः । श्वप्लवः । इति मेदिनी ॥
 (“सदुत्तानयेतालताषवाद्यं विवेश तत् ।
 मृगशानं हृण्णरजनीनिवासभवनीपमम्” ॥
 इति कथासरित्सागरे २५। १३६ ॥
 “अन्योन्यप्रतिघातसदृशपल्लवस्तोषलोणाहलैः
 उत्तापान्नाहले गभीरपयसः पुण्याः सरित्स्रुमाः” ।
 इति उत्तरचरिते । २७ अंशे ॥ त्वरितः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

उत्था

उत्तीर्णं, चि, (उत् + तृ + क्त ।) मुक्तम् । पारगतम् ॥
 (“तुकोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषवतमसो
 रवेस्तादृक्तेजो न हि भवति कन्यां गतवतः” ।
 इति पद्यसंग्रहे १६ ॥)
 उत्तुङ्गः, चि, (उत् अतिशयेन तुङ्गः ।) उबः । इति
 ञटाधरः ॥
 (“उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपादपागां
 काकः कृशोऽपि फलमात्मनते सपक्षः” ।
 इति उद्भटः । उन्नतः । “पीनोत्तुङ्गपयोधरेति
 सुमुखान्भोजेति संभाविति” । इति भट्टहटिः
 १ । ७२ ॥)
 उत्तुषः, ण, (उद्भूतस्तुषो धान्यत्वक् यस्मात् ।)
 मृष्टधान्यम् । तत्पर्यायः । खाजिकः २ जाजाः ३ ।
 इति हारावली । खड्ग इति भाषा ॥
 उत्तेजना, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + गुच् ।) प्रे-
 रणा । व्ययकरणम् ॥ (तीक्ष्णोत्तेजनम् । यथा,
 “व्याघ्रनोत्तेजनया मणीनाम्” । इति भाषे ।)
 उत्तेजितं, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + क्त ।) अश्व-
 चतुर्थगतिः । सा च मध्यवेगेन या गतिः । तत्प-
 र्यायः । रेचितम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रेरिते
 चि ॥
 उत्तेरितं, स्त्री, (उत् + तृ + इतच् ।) अश्वपञ्चमगतिः ।
 तत्पर्यायः । उपकण्ठं २ आखन्दितकम् ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (तथा चोक्तं,—
 “उत्तेरितोऽतिवेगान्धो न श्रूयते न पश्यति” ॥)
 उत्तोषणं, स्त्री, (उत् + तुष् + ल्युट् ।) उर्द्धनयनम् ।
 तोषा । इति भाषा ॥
 उत्थक्तः, चि, (उत् + ल्यक् + क्त ।) परित्यक्तः । उर्द्ध-
 क्षितः । विरक्तः ॥
 उत्थासः, ण, (उत् + तस् + घञ् ।) भयम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 उत्थानं, स्त्री, (उत् + स्था + ल्युट् ।) सैन्यम् । युद्धम् ।
 पौषधम् । पुलकम् । उद्यमः । (यथा रामायणे ५ ।
 “मम धर्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसंज्ञितम्” ।)
 उद्गमः । (अभ्युदयः । यथा रघुवंशे । ६।११ ।
 “निदर्शयामास विशेषदृश्य-
 भिन्दुं नवोत्थानमभिवेन्दुमयै” ॥)
 हर्षः । वाक्चलः । अङ्गनम् । चैत्यः । (धनार्जन-
 निमित्ता चेष्टा । यथा मनुः ६ । २१५ ॥
 “भ्रातृणामभिमहानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
 न पुत्रमागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन” ॥)
 मलोत्सर्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ तन्त्रम् । तत्तु ख-
 मण्डलम् । तैल्यं पिप्पिता च । समिविष्टः । उपविष्टः ।
 इत्यमरसरतौ ॥ गात्रोत्थोत्थनम् । उठन इति
 भाषा । (यथा शाकुन्तले २ य अङ्के । “मेदच्छेद-
 छाशेदरं लघुभवत्युत्थानयोग्यं वपुः” ।) यथा च,
 “निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि दादश्यामेव कारयेत्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (पुनर्जीवनम् । मरणान-
 त्तरं पुनर्जीवननामः । यथा महाभारते ।
 “स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः” ॥)
 उत्थानैकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय

उत्थ

या एकादशी । अस्यां भगवान् क्षीरोदश्यानां
 नारायणः योगनिद्रां विहाय उत्तिष्ठति ।) का-
 र्तिकशुक्लैकादशी ॥ अथ विष्णूत्थानम् । तत्र
 दिवसे रेवत्यन्तयुक्तायां द्वादश्याम् । रात्रौ रेव-
 त्यन्तपादयोगे तु दिवाऽद्वितीयमार्गे रेवतीयुक्त-
 दादश्याम् । द्वादश्यामृत्ताभावे एकादशीप्रभृति-
 पौर्णमास्यन्तान्यतमतिथौ रेवत्यन्तपादयोगे । तद-
 भावे केवलायां द्वादश्यां सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य ।
 ॐ “महेन्द्रवद्भैरमिनूयमानो
 भवान्धर्मिन्वन्दितवन्दनीयः ।
 प्राप्ता तवेयं किञ्च कौमुदास्या
 जाम्बव जाम्बव च लोकनाथ ॥
 मेघा गता निर्मल एव चन्द्रः
 शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ।
 अर्घं ददानीति च पुण्यहेतो-
 र्जागृह्य जाम्बव च लोकनाथ” ॥
 ततश्च ।
 “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।
 त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्” ॥
 इति पठेत् । इति कृत्यतत्त्वम् ॥
 उत्थापनं, स्त्री, (उत् + स्था + णिच् + ल्युट् ।) उत्तो-
 लनम् । उपस्थितिकरणम् ॥
 (“किमु मे सुहृत् भूयात् भर्तुंयत्थापनं न वा” ।
 इति महाभारते १ । आत्मीयकपर्ष्यणि । ४६।१७।)
 उत्थितं, चि, (उत् + स्था + क्त ।) उद्भिन्नम् । प्रोद्यतं ।
 उत्पन्नम् । इत्यमरमेदिनीकरी ॥ (छतोत्थानम् ।
 “अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः” ।
 इति कुमारः, ७।६१ । रघुवंशे च ७।१० ।
 “श्रामान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपायौ” ।
 इति मेघदूते । १।२२ । “न यावदेतानुदपश्य-
 दुत्थितौ” । इति भाषे । १।१५ ॥)
 उत्थिताङ्गुलिः, ण, (उत्थिता अङ्गुलयो यच्च ।) चपेटः ।
 विस्तृताङ्गुलिकरतलम् । इति शब्दचन्द्रिका । धा-
 पङ् इति भाषा ॥
 उत्थतः, ण, (उत् उर्द्धं पतति गच्छति । उत् + पत् +
 अच् ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उत्थतनं, स्त्री, (उत् + पत् + ल्युट् ।) उत्पत्तिः । उर्द्ध-
 गमनम् । इति मेदिनी ॥
 (“अथोत्थतनमन्त्रं सा पठित्वा ससखीजना” ।
 इति कथासरित्सागरे ।) विंशतरङ्गे ॥
 उत्थतिता, [कट] चि, (उत् + पत् + कट् ।) उर्द्ध-
 गमनश्रीलः । उपरिगमनकर्ता इत्यमरः ॥
 उत्थतिष्णुः, चि, (उत् + पत् + इष्णुच् ।) उर्द्धगमन-
 श्रोतः । तत्पर्यायः । उत्पत्तिता २ । इत्यमरः ॥
 (“ससञ्चरन्त्युत्थानान्मेकानामुत्पत्तिष्णवः” ।
 इति रघुः । ४ । ४७ । तथा पञ्चतन्त्रे । ६ । ४१ ।
 “मृगपतिरपि कोपात् सङ्घपत्युत्पत्तिष्णुः” ॥)
 उत्पत्तिः, स्त्री, (उत् + पत् + क्त ।) उत्पत्तनम् ।
 तत्पर्यायः । जनुः २ जननं ३ जन्म ४ जनिः ५
 उद्भवः ६ । इत्यमरः ॥ संसारः ७ भवः ८
 जातिः ९ । इति ञटाधरः ॥ प्रभवः १० भावः ११
 सम्भवः १२ जगूः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्प

(यथा मनुः । २।६८ ।
 “उत्पत्तिर्यज्ञः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत” ।)
 (साह्यादिमते व्याविर्भावः । यथा, मृत्विगे विद्य-
 मानस्य घटस्याविर्भाव एव उत्पत्तिर्यथा तथैव
 कारणात्मना विद्यमानानां तत्त्वानां व्याविर्भाव
 एवोत्पत्तिर्विवक्षिता ॥)

उत्पन्नः, चि, (उत् + पद् + क्त ।) उत्पत्तिविशेषः ।
 जातः । उद्भूतः ॥

उत्पन्नं, स्त्री, (उत्पन्नतीति । पल गतौ पचाद्यच् ।)
 नीलकमलम् । कुष्ठौपधिः । इति विश्वः । पुष्पम् ।
 इति मेदिनी ॥ जलजपुष्पमात्रम् । इति पद्मकुमु-
 दादि । तत्पर्यायः । कुवलयम् २ । इत्यमरः । कुव-
 लम् ३ । इति जटाधरः । कुयेलम् ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा रघौ ३।३६ । “नवावतारं
 कमलादिवोत्पलम्” ।) तस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
 मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफरक्तनाशित्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ जलपुष्पविशेषः । कौञ्ज इति
 हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अणुणम् २ रात्रि
 पुष्पम् ३ जलाकृतम् ४ हिमालयम् ५ निशापुष्पम्
 ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । खादुत्वम् । पित्त-
 रक्तान्तिदोषनाशित्वम् । दाहश्रमवमिभ्रान्तिह-
 मिज्वरहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“उत्पलानि कयायाणि पित्तरक्तहराणि च” ।

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेशोक्तम् ॥

“तस्मादह्यान्तरगुणे विद्यालुबलयोत्पले” ।

इति स्मृतौ सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥)

उत्पलः, चि, (उद्भूतं पलं मांसं यस्मात् सः ।) मांस-
 शून्यः । इति विश्वः हेमचन्द्रः ॥

उत्पलगन्धिकं, स्त्री, (उत्पलस्य गन्धइव गन्धो यस्य । स-
 मासे इत् संज्ञायां कन् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्यायः ।
 छाण्टात्मम् २ गोशीर्षम् ३ । इति शब्दमाला ॥

उत्पलपत्रं, स्त्री, (उत्पलस्य पत्रम् । गलत्तपत्रे पत्र-
 निव ।) कुवलयदलम् । (यथा विष्णुपुराणे १।४।२६ ।

ततः समुत्तिष्ठ्य धरां खदंष्ट्रया

महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।

रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः

समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥)

स्त्रीनखक्षतम् । इति हेमचन्द्रः । तिलकम् । इति
 धरणी ।

उत्पलशारिवा, स्त्री, (उत्पलमस्यस्याः उत्पलाकार-
 पुष्पत्वात् । अर्श आद्यच् । यद्वा उद्यतं पलमनया ।
 ततः उत्पला चासौ शारिवा चेति ।) श्यामलता ।
 इत्यमरः । (श्यामलताशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उत्पलिनी, स्त्री, (उत्पलानि यन्ति अस्यां तेषां
 समूहो वा । उत्पल + इनि + डीप् ।) पद्म-
 समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलपुष्पविशेषः ।
 छोटी कौञ्ज इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
 कैरविणी २ कुमुदती ३ कुमुदिनी ४ चन्नेष्टा ५
 कुवलयिनी ६ इन्दीवरिणी ७ नीलोत्पलिनी ८ ।
 (यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्ययि ३।६६।२५ ।
 “वदधे सा महाराज विभती रूपमुत्तमम् ।
 अस्तिवोत्पलिनी श्रीममनेरिव शिखा शुभा” ॥)

उत्पा

पस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तासग-
 पित्तनाशित्वम् । वातकफकासटण्णाश्रमवमिश्रम-
 ताकारित्वम् । तस्या वीजगुणाः । खादुत्वम् । रुच-
 त्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उत्पली, स्त्री, तुषधर्पटी । इति मेदिनी । तुंसेर
 चाण्डा इति भाषा ॥

उत्पवनं, स्त्री, (उत् + पृ + ल्युट् ।) कुशखड्कायां पवि-
 त्रमध्येन जलादेरुत्क्षेपणम् । तत्र क्रमः । “पवित्र-
 दयमये वामहस्तानामिकाकुलाभ्यां मूले दक्षिण-
 हस्तानामिकाकुलाभ्यां उत्तानहस्ताभ्यां मृष्टीत्वा
 प्याज्ये प्रक्षिप्य तयोर्मध्येनाग्रावाज्योत्क्षेपणम्” ।
 इति कालेसिः ॥ “पवित्रदयमये दक्षिणहस्ता-
 नामिकाकुलाभ्यां मूले वामहस्तानामिकाकुलाभ्यां
 मृष्टीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखो व्य-
 क्तपाणिः पवित्रमध्येन प्रोक्षणीजलस्य किञ्चि-
 दुत्तोलनम्” । इति घन्युपतिः ॥ “पशुपत्युक्तकमेण
 सामगानां मन्त्रोच्चारणपूर्वकं पवित्रदयमध्येनाग्रा
 वाज्योत्क्षेपणं” । इति भवदेवभट्टः ॥

उत्पश्यः, चि, (उद्भूतं पश्यतीति + उत् + दृश् + श् ।)

उन्मुखः । ऊर्ध्वदृष्टिविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पाटनं, स्त्री, (उत् + पट् + णिच् + ल्युट् ।) उल-
 नम् । मूल उपडान इति भाषा ॥ (यथा सुश्रुते ।

“निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा” ॥)

उत्पाटितं, चि, (उत् + पट् + णिच् + क्त ।) कृतोत्-
 पाटनं । तत्पर्यायः । उन्मूलितम् २ उत्खातम् ३ ।

इति जटाधरः ॥ आवर्हितम् ४ उद्धृतम् ५ । इति
 हेमचन्द्रः ॥

उत्पातः, पुं, (उत् + पत् + घञ् ।) उत्पतति अक-
 सादायाति यः । प्राणिनां शुभाशुभसूचकमहा-
 भूतविकारभूकम्पादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 तत्पर्यायः । अजन्मम् २ उपसर्गः ३ । इत्यमरः ॥
 स त्रिविधः । दिव्यः १ यथा अपर्ययि चन्द्रादित्य-
 ग्रासादि । आन्तरिक्षः २ यथा, उल्कापात-
 निर्घातादिः । भौमः ३ यथा भूकम्पादिः । इति
 दीपिकाचण्डीटीके ॥ (उत्पातानां लक्षणादिकं
 ऋतौ सभावप्रभावात् अदोषत्वज्ञोक्तं दृष्टव्यं हि-
 तायां ४६ अध्याये । यथा,—

“नरपतिदेशविनाशे केतोर्दयेऽथवा ग्रहेऽर्कौद्धोः
 उत्पातानां प्रभवः स्वर्तुभवस्याप्यदोषाय ॥ २२ ॥

येच न दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तादृशसुखावहतां
 ऋषिपुत्रकृतेः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तेः ॥ २३ ॥

वशाशनिमहीकम्पसम्वागिर्घातनिःस्वनाः ।

परिवेशरजोधूमरक्ताकारान्तमनोदयाः ॥ २४ ॥

क्रमेभ्योऽन्नरससहृदवस्तुपुष्पफलोद्गमाः ।

गोपक्षिमददृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ २५ ॥

तारोल्कापातकलुषं कपिलावर्न्दुमखडगम् ।

अग्निस्रज्जलनस्कोटधूमवेगवनिगाहतम् ॥ २६ ॥

रक्तपद्माख्यं सान्ध्यं नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।

सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥ २७ ॥

शक्रायुधपरीवेषविद्युच्छक्कविरोधणम् ।

कम्पोदत्तनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः ॥ २८ ॥

सरोजद्युदपानानां दृष्ट्वा रत्नरञ्जनाः ।

उत्पि

सरसं चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम् ॥ २९ ॥

दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमाणादनुतदर्शनम् ।

ग्रहगच्छताराणां दर्शनं च दिवाम्वरे ॥ ३० ॥

गीतवादित्रनिर्घोषा वगपर्यन्तसारुपु ।

शृङ्खलज्जिरपां हानिरपापाः शरदि स्रुताः ॥ ३१ ॥

शीतानिलतुषारत्वं नर्दन् भृगपक्षिणाम् ।

रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥ ३२ ॥

दिशो धूम्रान्धकाराश्च सगर्भोवगपर्यन्ताः ।

उच्चैः सूर्यादयास्तौ च हेमन्तो शोभनाः स्रुताः ॥ ३३ ॥

हिमपातानि नोत्पातविरूपादनुतदर्शनम् ।

छायाञ्जननिभाकाशं तारोल्कापातोपपन्नम् ॥ ३४ ॥

चित्रगर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिषु ।

पत्राङ्कुरगतागाश्च विकाराः शिग्रहे शुभाः ॥ ३५ ॥

ऋतुसभावज्ञा ह्येते दृष्टाः स्वप्ता शुभप्रदाः ।

ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारणाः ॥ ३६ ॥

उन्मत्तानाश्च या गाथाः शिशूनां भापितश्च यत् ।

स्त्रियो यश्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति यतिक्रमः ॥ ३७ ॥

पूर्वं चरति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।

नचोदिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ ३८ ॥

उत्पातान् गणितविवर्जितोऽपि बुद्धा

विख्यातो भवति नरेन्द्रवत्सभम् ।

एतत्तन्मृगिवचनं रक्षस्यसुतं

यज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकालदर्शी” ॥ ३९ ॥

उत्पतनं । उल्लम्बाः । यथा, रामायणे ५।६८।२३ ।

“एकोत्पातेन ते लङ्घानेष्ट्यन्ति हरिपुङ्गवाः” ।

उन्नतिः । उद्भिः । यथा, हितोपदेशे ।

“करगिहितकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणां” ।

उत्पत्तिः । यथा, महाभारते, वनपर्वणि ।

“बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।

तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्मैपिणी भवेत्” ॥)

उत्पादकं, पुं, (उत् + पद् + णिच् + क्तुन् ।) पशु-

विशेषः । तत्पर्यायः । शरभः २ कुङ्गरारातिः ३

अष्टपादः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पादकं, चि, (उत्पादयतीति । उत् + पद् + णिच्

+ क्तुन् ।) उत्पादयिता । जनकः । यथा मनुः ।

“उत्पादकमृत्तादोर्गदीयान् ब्रह्मदः पिता” ।

२ । १४६ ॥

उत्पादनं, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + ल्युट् ।) जननम् ।

उत्पन्नकरणम् । इति व्याकरणम् । (यथा मनुः ६।२७ ।)

“उत्पादनसपत्यस्य जातस्य परिपालनम्” ।

उत्पादशयनं, पुं स्त्री, (उत्पाद ऊर्ध्वपादः सन् श्येते

यः सः । उत्पाद + शी + ल्यु ।) टिट्ठिमपक्षी । इति

हेमचन्द्रः ॥

उत्पादिका, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + क्तुन् +

टाप् ।) देहिकानामकीटः । इति त्रिकाशेषः ॥

हिलमोचिका इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूतिका ।

इति भरतो द्विरूपकोपश्च ॥

उत्पाली, स्त्री, (उत् + पल् + घञ् + डीप् ।) ध्या-

रोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्पिञ्जलः, चि, (उदतिशयः पिञ्जलो व्ययः ।) भृश-

माकुलः । अतिशययाकुलः । तत्पर्यायः । समु-

त्पिञ्जः २ पिञ्जलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्सेक्षा, स्त्री, (उत्सेक्षते इति उत् + प्र + ईक्ष + ण्य + टाप् ।) अगवधानम् । इति मेदिनी ॥ कात्या-
शङ्कारविशेषः । नस्य लक्षणम् ।

“सम्भावनमथोत्सेक्षा प्रकृतस्य संभवेन यत्” ।

“अस्यार्थः । प्रकृतस्य उपमेयस्य संभवेन उपमानेन
यत् सम्भावनं मिथ्यात्वेन वर्णनम्” । इति काव्य-
प्रकाशः ॥ (अस्या भेदा वद्वः । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे, दशमपरिच्छेदे । ५६—६२ ॥

“भवेत् सम्भावनोत्सेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिगुणः क्रिया इत्यं यदुत्सेक्षं द्वयोरपि ॥

तदुत्सेक्षापि प्रत्येकं भावाभावभिन्नानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वात् निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।

विना इत्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥

उत्पन्नगुणोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।

प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥

उत्पन्नगुणोः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

अस्वरूपान्तरीत्या सा वैचित्रमधिकां वहेत् ॥

मन्ये शब्दे भुवं प्रायो नृगमित्येवमादयः” ॥

विस्तृतिस्तु अस्वरूपशब्दे द्रष्टव्या ॥

उत्पन्नवर्ण, स्त्री, (उत् + ण् + ल्युट् ।) उत्पन्नानम् ।

काफान इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५।११५ ॥

“द्रव्याणां चैव सर्वेषां शुद्धिस्तत्पन्नं स्मृतम्” ॥)

उत्पन्नवा, स्त्री, (उत् + ण् + ऋच् + टाप् ।) गौका ।

इति शब्दरत्नावली ॥

उत्पानः, पुं, (उत् + पन् + घञ् ।) लम्पः ॥

(“तत्क्षयं च क्षतोत्पानः शक्तिदेवोऽथ साध्वसात्” ।

इति कथासरित्सागरे । १६ तरङ्गे ॥)

उत्पुल्लः, त्रि, (उत्पल्लोति । उत् + पल् + क्त ।

आदितस्तेतीडभावः उत्पुल्लसंफुल्लयोरपसंस्थान-
मिति गिह्यातस्य लः ।) प्रफुल्लः । विकसितः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, किराते ।

(“उत्पुल्लकमलपरागजन्ता-

ल्लूतः सरसिजसम्भवः परागः” ।

स्पीतः । वर्द्धितः । (यथा, विष्णुपुराणे । १।६।१३ ॥

“हृषोत्पुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता” ।

पानन्दादिना विस्तारितः । यथा, रामायणे ॥

“अवस्थितैः समीपस्यैस्त्रासादुत्पुल्ललोचनैः” ।)

स्त्रीणां करणम् । उत्तानम् । इति मेदिनी ॥

उत्पः, पुं, (उत्पत्तिं जलेन । उन्द् + उत्पिगुधुकिषिभ्य-

स्येति सः । किदित्यनुष्ठेनं लोपः ।) प्रखणम् ।

इत्यमरः ॥ उगृह इति भाषा । यत्र स्थाने खुला

जलं गलति तत्र । इति भरतः ॥ साम्यादयस्तु

अविच्छेदेन सवज्जं यत्र स्थाने पतति निपत्य च

दण्डभीभवति तत्रोत्पः ॥ तथा साक्षोऽप्याह ।

“गिरेरुपरि निर्भरादिप्रभवजलसङ्घातः” ।

“पञ्चसं मन्दयेगेन सवज्जले । इति क्रोष्टा” ॥

उत्पङ्कः, पुं, (उत्पङ्कते मिक्षति यप । उत् + पङ्क

+ घञ् ।) क्रोडम् । इति जटाधरः ॥

“उत्पङ्के वा मज्जिनवचने सौम्य निक्षिप्य वीक्षाम्” ॥

इति मेघदूते ८६ । तथा, विष्णुपुराणम् । १।११।५ ॥

“प्रणयेनागतं पुल्लम् उत्पङ्कारोहणोत्सुकम्” ॥

पर्वतादीनां शिखरदेशः । सानुः । यथा, रघुः ।

“शिलाविभङ्गैर्मृगराजश्राव-

स्तुङ्गं नगोत्पङ्कमिवारोह” ॥ ६ । ३ ॥

सौधादीनामुपरिभागः । काद इति भाषा ॥

“सौधोत्पङ्कप्रणयविमुखो मास भूरुज्ययिन्याः” ।

इति मेघदूते । २६ । अन्धन्तरभागः ।

“वनेचराणां वनितासखानां

दरीयहोत्पङ्कनिषत्तामासः” ।

इति कुमारः । १ । १० । ऊर्ध्वतलः । वहिर्भागः ।

“हृवदो वासितोत्पङ्का निषसृग्गनाभिभिः” ।

इति रघुवंशे । ४ । ७४ । सङ्गमः ॥ आलिङ्गनम् ।

विवाहः ॥ ब्रह्माधोभागः । शोष इति भाषा ॥

यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने ।

“अन्धन्तरमुत्पङ्कं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति” ।

गर्भः । यथा, महाभारते परीक्षितजन्मनि । १४ ।

६८ । १८ । १६ ॥

“आसीन्मम मतिः कृष्ण ! पूर्णोत्पङ्का जनार्दन” ॥)

उत्सर्गः, पुं, (उत् + सृज् + घञ् ।) त्यागः । दानम् ।

वर्ज्यम् । (यथा, कुमारः । ७ । ३५ ॥

“श्लोक्षणोत्सर्गविनीतवेशाः” ।

“तयोत्सर्गद्रुततरगतिकल्पं वर्त्म तीर्थाः” ।

इति मेघदूते । २० ॥ यथा, मनुः । ११ । १६३ ।

“तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च” ।)

सामान्यविधिः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, कुमारः ।

२ । २७ ।

“अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः” ।)

आधिकर्तव्यक्रियाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

अथ वैधोत्सर्गविधिः । स्नानसन्ध्याचमनानि कृत्वा

नारायणनवग्रहगुरुन् संपूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन

कृत्वा दक्षिणहस्तेन चिरभ्रष्टं तद्द्रव्याधि-

पतिदेवतां सम्यदानञ्च अर्चयित्वा संकल्प्य कुश-

तिलजलत्यागपूर्वकदानम् । इति स्मृतिः ॥

(अर्पणवायोर्थापारः । मज्जमूत्रादिवर्ज्यम् ॥

उत्सर्ज्यते विष्णुव्रतनेनेति व्युत्पत्त्या पाश्चिन्नियम् ।

यथा,—यथा, मनुः । १२ । १२१ ।

“मनसोऽन्त्रं दिशः श्रोत्रे स्नाने विष्णं बले हरम् ।

वाचमिं मित्रसुतर्गं प्रजने च प्रजापतिम्” ॥)

उत्सर्जनं, स्त्री, (उत् + सृज् + ल्युट् ।) उत्सर्गः ।

तत्पर्यायः । त्यागः १ विद्यापितं ३ दानं ४ विस-

र्जनं ५ विस्त्राणनं ६ वितरणं ७ स्पर्शनं ८ प्रति-

पादनं ९ प्रादेशनं १० निर्व्वपणं ११ अपवर्जनं १२

चण्डतिः १३ । इत्यमरः ॥ (आधिककर्तव्यक्रिया-

विशेषः । (यथा, मनुः । ४ । ६६ ।

“पुण्यं तु हृन्दसां कुर्व्यात् वहिरुत्सर्जनं दिशः ।

साधुशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्व्वारहे प्रथमेऽहनि” ॥)

उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत् + सर्प् + णिनि + ङीष् । उत्-

सर्पतीति वाक्ये वाच्यणिङ् एव ।) जिज्ञासां

कालविशेषः । यथा,—हेमचन्द्रः ॥

“कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।

सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥

अवसर्पिण्यां षड्वा उत्सर्पिण्यां तस्य विपरीताः ।

एवं द्वादशमिरहैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्” ॥

(उद्गमनशीला । यथा, शाकुन्तले ६ अङ्के ।

“उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना” । इति ॥)

उत्सर्प्या, स्त्री, (उत् + सर् + ण्युट् ।) प्रजनकालप्राप्ता

गौः । इति जटाधरः ॥ पाल जखोनेर उपयुक्ता

गाइ इति भाषा ।

उत्सवः, पुं, (उत् + सू + ऋच् ।) नियताज्ञादजनक-

व्यापारः । तत्पर्यायः । क्षयः २ उद्भवः ३ उद्भवः

४ मद्यः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः । ३।५६ ।

“तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च” ॥)

उत्सेकः । इच्छाप्रसवः । कोपः । इति मेदिनी ॥

(उन्नतिः । अभ्युदयः ।

“उत्सवे व्यसने चैव दुर्मित्ते राष्ट्रविक्षवे” ॥

इति हितोपदेशः । १ । १६४ ॥)

उत्सादनं, स्त्री, (उत् + सद् + णिच् + ल्युट् ।) समु-

ल्लेखः । उद्वाहनम् । उद्बर्त्तनम् । इति मेदिनी ॥

(“उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिद्यभोजने” ।

इति मनुः । २ । २०६ ॥ विनाशः । उन्मूलनम् ॥

“पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतवधरः ।

क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खलस्य चिकीर्षितम्” ॥

इति रामायणम् । १ । ७४ । २१ ॥ औषधलेपना

दिना ब्रह्मस्य संशोधनम् । तथा,—सुश्रुते ।

“अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्धना ।

उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गयः” ॥

“उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमदः ॥

प्रहर्षसौभाग्यमृगालाघवादिगुणान्वितम्” ॥

इति चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

उत्सादितं, त्रि, (उत् + सद् + णिच् + क्त ।) कृतोत्-

सादनम् । उद्बर्त्तितम् । निर्मलीकृतशरीरम् ॥

(यथा, महाभारते ७।८०।१० । प्रतिष्ठापयिष्यि ।

“उत्सादितः कषायेण वज्रवद्धिः सुशिक्षितैः ।

आजुतः साधिवामेन जलेन सुसुगन्धिना” ॥)

उत्सारकः, पुं, (उत्सार्यन्ते प्रभुद्वारतोऽनेन इति ।

उत् + सद् + णिच् + वुण् ।) दारपाणः । इति

हेमचन्द्रः ॥ उत्सारणकर्त्ता ॥

उत्सारणं, स्त्री, (उत् + सद् + णिच् + ल्युट् ।) दूरी-

करणम् । चालनम् । स्थानान्तरप्रापणम् ॥

उत्साहः, पुं, (उत् + सह + घञ् ।) उद्यमः । तत्-

पर्यायः । अथर्वसायः २ । इत्यमरः ॥ सूत्रम् ।

इति मेदिनी ॥ कल्याणम् । भावविशेषः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३५ परिच्छेदे ।

“रतिर्हासश्च श्लोकश्च श्लोकोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमरौ श्लोकाः शमोऽपि च” ॥)

भुवकविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“उत्साहः स्यात् रसे हास्ये तास्ते केन्दुकसंज्ञके ।

वंशरुद्धिकरः पादैश्चयोदशमिताक्षरः” ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

उत्साहवर्द्धनं, स्त्री, (उत्साहं वर्द्धयति यत् । उत्साह

+ वृध + ल्युट् ।) उद्यमरुद्धिः । वीररक्षा । इत्य-

मरः ॥

उद्

उत्तिष्ठः, चि, (उत् + चिच् + क्त।) उद्धतः। इति
त्रिकालशेषः। गवितः। वर्द्धितः। उद्धितः।
इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः ८। ७१।
“बाह्वृद्धातुराणाञ्च साक्ष्ये वदतां नृणां।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्तिष्ठन्मनसां तथा”।
“वीर्योत्तिष्ठो हि तौ प्रापौ कालपाशवशङ्गतौ”।
इति रामायणे २म काण्डे ॥)

उत्तिष्ठमानः, चि, (उत् + चिच् + शानच्।) उत्तिष्ठ-
मानः। उद्धिमान्। इति श्रीभागवतम् ॥

उत्सुकः, चि, (उत् उद्योगं सुवति सौति सुनोति वा।
सु प्रसवेत्यर्थः। विचिञ्जामूर्च्छकत्वात् गुणा-
भावः। क्षिपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो
वा। ततः संज्ञायां कन् ॥ यद्वा उत् सुवति।
ध्रु प्रेरणे। मित्वादिवात् डु। सत्विति क्षिप्
वा। कनिकेय इति ऋचः ॥ उत् + च + क्षिप् +
कन्।) वाञ्छितकर्माद्यतः। तत्पर्यायः। इष्टा-
र्थोद्युक्तः २। इत्यमरः ॥ उत्सुषितः। इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे आदिकाण्डे।
“प्रेषयिष्यति राजा तु कुशलायं तवानघे।
ब्राह्मणान् नित्यशः पुलि मोत्सुका भूः कदाचन”॥
“वत्सोत्सुकापि क्षिप्तिता संप्रथाम्”।
इति रघुवंशे २। २२ ॥)

उत्सुरः, ड, (सुरं सूर्यमतिक्रान्तः।) दिनावसानम्।
इति हेमचन्द्रः ॥

उत्सृष्टः, चि, (उत् + सृज् + क्त।) कृतोत्सर्गः। तत्-
पर्यायः। त्यक्तः २। ह्येनः ३। विधृतः ४। समुज्-
झितः ५। धृतः ६। इत्यमरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः।
“महोत्सोत्सृष्टपशवः सूक्तिकागन्तुकादयः” ॥)
ल्लेचनं, स्त्री, (उत् + चिच् + लृट्।) ऊर्द्धसेकः।
उत्थलन उपचन इत्यादि भाषा।

उत्सेधः, ड, (उत् + सिच् + घञ्।) पर्वतच्छादीनां
दैर्घ्यम्।

“क्षूर्मस्त्रियोऽनोत्सेधो दृश्योऽनमदलः” ॥
इति महाभारते गजकूर्मयुद्धे। २६। ३१।

उत्सृष्टः। (यथा, कुमारः ५। ८॥
“पयोधरोत्सेधविशीर्यवंहति” ॥

उपरिभागः। यथा, कुमारः ५। २४।
“पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः” ॥)

शरीरम्। इत्यमरः ॥ संहननम्। इति हेमचन्द्रः ॥
“सोत्सेधमुष्णार्धशिरातनुत्वम्”।

इति भावप्रकाशे शोधाधिकारे ॥
“उत्सेधं संघतं शोषं तमाहुर्निघ्नयादतः”।

इति निदानस्थाने त्रयोदशाध्याये वामदेवोक्तम् ॥
उद् य, (उ + क्षिप् + तुक्।) उद्योदरादित्वात् साधुः।

विंशत्युपसर्गान्तर्गत उपसर्गविशेषः। अस्यार्थः।
ऊर्द्धम्। उत्कर्षम्। प्राकथ्यम्। नैकाद्यम्। इति

दुर्गादासः ॥ प्रकाशः। विभागः। प्राबल्यम्।
अस्वास्थ्यम्। शक्तिः। प्राधान्यम्। बन्धनम्।

भावः। मोक्षः। सामः। ऊर्द्धकर्म। इति
मेदिनी ॥

उद्, स्त्री, (उद् + घञ्।) जलम्। इति शब्दरत्नावली।
“जगत्पान्तीदधिसंज्ञवोदे

उद्

नारायणस्योदरनामिनासात्”।
इति श्रीभागवते। तथा च गीतायाम् ॥ २। ४६।
“यावानर्थं उदपाने सर्वतः संश्रुतोदके” ॥)

उदक्, [घ] य, (उद् + चञ् + अस्मातिः।) उत्तर-
दिग्देशकाणाः। इति मेदिनी ॥

उदकं, स्त्री, (उनन्तीति। उन्दो कोदने + कन्। उद-
कमिति २। ३६। उणादिसूत्रेण साधु।) जलम्।

इत्यमरः ॥
“अनीता पद्मतां धूलिमुदकं नावतिष्ठति”।

इति माघः २। ३४ ॥ तथा श्रीभगवद्गीता ॥ २। ४६।
“यावानर्थं उदपाने सर्वतः संश्रुतोदके” ॥

“उदकस्योदः एकहलादौ। पाणिनिः। ६। ३। ५६।
इति विकल्पः। उदकुम्भः। उदककुम्भः। यथा,

मट्टिः। २। २०। “तपःकृशाः श्रान्त्युदकुम्भ-
हृत्ताः” ॥ उदशब्दोऽप्युदकपर्याय इति माय-
टीका। उदकस्योदः संज्ञायामिति रक्षितः।

यथा, कुमारः ५। २६। “सहस्ररात्रीवदवाच-
तत्परा” ॥ इति उज्ज्वलदत्तः।

वारिशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥
उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकस्य उदकेन वा परीक्षा।)

दिव्यविशेषः। यथा। अयोदकपरीक्षा।
पितामहः।

“तयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मां सनातनम्।
मण्डलं पुण्यधूमाभ्यां कारयेत् सुविचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेद्भक्त्या वैश्ववच्च धनुस्तथा”।
तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत्। यथा नारदः।

“गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरहृतादिभिः।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः” ॥

ततो धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसम-
न्तकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशान्तं कर्म कुर्यात्।

कात्यायनः।
“शरांस्वनायसायांस्तु प्रकुर्वीत विमुञ्चये।

वेत्तुकाकमयांश्चैव क्षेप्ता च सुदृढं क्षिपेत्” ॥
पितामहः।

“क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यक्षेत्र्यन्तर्वाक्ष्योऽथवा ॥
अक्षुरहृदयः श्रान्तः सोषवासस्तथा श्रुचिः ॥

इयन्नं प्रक्षिपेद्भोमान् भास्वते वाति वा नृशम्।
विषमे भूपदेशे च दत्तस्याणुसमाकुजे” ॥*

नारदः।
“क्षुरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मजम्।

मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेव ज्ञेयो धनुर्विधिः” ॥
अङ्गुलीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं

तत् सप्तशतम्। एवं षट्शतादिकम् ॥* ॥
पितामहः।

“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम्।
हस्तानान्तु शते सार्द्धे लक्षं क्षत्वा विपक्षजः ॥

तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणां शस्त्रदर्शनात्।
मध्यमस्तु शरो याह्याः पुरुषेण वलीयसा ॥

शराणां पतनं याह्यं सर्पणं परिवर्जयेत्।
सर्पणं सर्पणं शरो याति दूरादूरतरं यतः” ॥

पतनं याह्यमिति शरपतनस्थानपर्यन्तं गच्छेदि-
त्यर्थः। तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानकशर-

उद्

ग्रहणं ततश्च प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने शरः
पानेत्यर्थः ॥* ॥ नारदः।

“नदीषु नातिवेगास्तु तङ्गिण्यु सरस्तु य।
ऋदेषु स्थिरतोयेषु क्षुर्यात् एषां निमज्जनम्” ॥

नातिवेगास्तु स्थितिविरोधिवेगान्यूनास्तु ॥* ॥
विष्णुः। पञ्चशैवालदुष्टग्राहमत्स्यश्लोकादिवर्जिते

तस्य नामिमात्रजले मग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुष-
स्यान्यस्योक्तं महीत्वा अभिमन्त्रितात्मः प्रविशेत्।

तत्त्वमदाक्षश्च नातिभूरभूदुना धनुषा पुरुषो-
ऽपरः शरमोक्षं क्षुर्यादिति तस्य शोध्यस्येत्यर्थः।

अन्यथा तस्येति यथ स्यात् ॥* ॥
अन्यपुरुषस्य क्षमधारणमाह स्मृतिः।

“उदके प्राङ्मुखक्षिणेऽर्द्धमस्युपां प्रत्यक्ष च” ॥०॥
प्राङ्निवाककट्टकजकामिमन्त्रणमाह पितामहः।

तय त्वं प्राणिनां प्राणः कष्टेराद्यन्तु निर्मितम्।
मुञ्चेत् कारणं प्रोक्तं त्रयाणां देहिनां तथा ॥

अतस्त्वं दर्शयामासं भुभानुभपरोक्षे” ॥* ॥
शोध्यकर्तुं कामिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः।

“सथेन माभिरक्षश्च वरुणेत्यभिप्राय दाम्।
नामिमात्रोदस्यस्य महीत्वोक्तं जलं विशेत्” ॥

मा मां। अभिप्राय शपथं दारयित्वा। धं
जलम्। विशेत् निमज्जेत् ॥* ॥ तोरयश्च निम-

ज्जनवमीपे समे स्थाने शोध्यवर्षप्रमाणोद्भूतं
कार्यम्। यथा नारदः।

“शत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरयमुद्भितम्।
कुर्वीत कार्यमात्रन्तु भूमिभागे समे मुधौ” ॥* ॥

शरमोक्षे विशेषमाहतुर्नारददृष्टपती।
“शरप्रक्षेपणस्थानादयुवा जवसमन्वितः।

गच्छेत् परमया शक्त्या यथासौ मध्यमः शरः ॥
मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः।

प्रत्यागच्छेत्त वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले।

अन्तर्जलगतं सन्त्यक् तदा मुञ्चिं विनिर्दिशेत् ॥
अन्यथा न विमुञ्चः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ॥

स्थानाहान्यत्र गमनादयस्त्रिन् पूर्व निवेशयेत्” ॥५॥
अविनो विशेषयति नारदः।

“पद्माशतो धावतानां यौ स्यातामधिकौ जये।
तौ च तत्र नियोज्यौ शरानयनक्षमौ” ॥

एकाङ्गस्य दर्शनादिति कार्याद्यभिप्रायेण।
“शिरोमात्रन्तु दृश्येत न क्षौर्वो नापि नासिके।

अस्यु प्रवेशने यस्य मुञ्चं तमपि निर्दिशेत्” ॥* ॥
इति विशेषाभिधानात्। कात्यायनः।

“निमज्जोत्प्लवते यत्न दृष्ट्वेत् प्राणिना नरः।
पुनस्तत्र निमज्जेत दंष्ट्रिचिह्नविभावितः” ॥

जलान्तर्गतमत्स्यश्लोकादिना दष्टः समुत्प्लवते यदि
तदा दष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः ॥* ॥

पितामहः।
“गन्तुं चापि च क्षुत्तुं समं गमनमज्जनम्।

गच्छेत् तोरयमूलात् शरस्थानं जवी नरः ॥
तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय शायकम्।

गच्छेत् तोरयमूलात् यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले।

उद

उद

उद

अन्तर्जगत्तं सन्त्यक् ततः शुद्धिं विनिर्दिष्टेत् ॥
 यत्र मज्जनसमकालगमनाभिधानात् शरमोक्ष-
 समकालं गमनं शूलपाण्डुक्तमदुक्तम् । मज्जनसम-
 कालक्षिप्तं मध्यमं शरमादायेत्यपरमुक्तमपि प्रमा-
 न्यम् । ततश्च त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेग-
 वान् मध्यमशरपतनस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव
 तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने
 तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोस्तृतीयायां कर-
 तात्मिकायां प्राङ्निवाकदत्तायां शोध्यो निम-
 ज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुत-
 तरं मध्यमशरपतनस्थानं गच्छति शरग्राही च
 तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जग-
 तं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वक्तुं
 कार्यः ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः । उक्तलक्षणजला-
 शयनिकटे तथा तोरणं विधाय उक्तदेशे लक्ष्यं
 कृत्वा तोरणसमीपे सशरं धनुः संपूज्य जला-
 शये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च
 देवान् हवनान्तमिष्टा दक्षिणां कृत्वा शोध्यस्य
 शिरसि प्रतिष्ठापयन् वज्रा प्राङ्निवाको जलमभि-
 मन्त्रयेत् । वक्ष्यमाणमन्त्रेण ।

ॐ “ताय त्वं प्राणिनां प्राणः कृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।
 शब्देन कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
 अतस्तं दर्शयतामानं शुभाशुभपरीक्षणे” ॥ इति ॥
 शोध्यन्तु ॐ “सत्येन मामिरक्षस्व वरुण” इत्यनेन
 जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्युखस्य शोध्यनाभिमाचोद-
 कावस्थितस्य वलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य समीपं
 जलमध्ये गच्छेत् । ततः शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यम-
 शरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जलन्येकस्मिन्
 पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन् तोरणमूलस्थिते प्राङ्निवा-
 केन तालत्रये दत्ते शोध्यो गृहीतस्युखप्राङ्मुख-
 षस्योरु गृहीत्वा निमज्जति तत्समकालमेव तो-
 रणमूलस्योऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति ।
 ततः शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं
 प्राप्य जलान्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः ।
 कर्णायुष्मं विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः ।
 मज्जनस्थानादन्त्यग्रगमनेऽप्यशुद्धः । ततो दक्षिणा-
 दिकं दद्यात् ॥ इति दिव्यतत्त्वम् ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन जलेन कीर्णः व्याप्तः ।) मद्या-
 करणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन कीर्णः ।) करणविशेषः ।
 इति रत्नमाला ॥ डालकरमुष्ठा उहरकरञ्ज
 इत्यादि भाषा । (अस्योक्तः पर्यायो भावप्रकाशे ।
 “उदकीर्णस्तृतीयोऽन्यः यद्ग्रन्था हरिवाक्यो ।
 मर्षटी वायसी चापि फरङ्गी करभञ्जिका” ॥
 गुणा अस्य फरङ्गीशब्दे ज्ञानायाः ।)

उदगता, स्त्री, (उदकं जलं शुद्धिज्ञानार्थमर्हतीति ।
 उदक + तन्त्रायामिति यत् ।) रजस्वला । ऋतु-
 मती । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४।५७ ।
 “नोदक्यामिमाभयेत यच्च गच्छेद्गच्छावतः” ॥)

उदगभिः, पुं, (उदगुचरे योऽभिः ।) हिमालयपर्वतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

उदगपतं, स्त्री, (उदक् उत्तरस्यामपतनं गमनम् ।)

उत्तरायणम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः । ११।६७ ।
 “देवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागास्तयोः पुनः ।
 अहस्तचोदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम्” ॥
 “तदादिद्यस्योदगयनमादानञ्च चीवतून् शिशि-
 रादीन् ग्रीष्मान्तान् चवम्हेत्” ॥ इति सूत्रस्थाने
 षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम् । विस्तरस्यास्योत्त-
 रायणशब्दे ज्ञेयः ॥)

उदगमः, पुं, (उदगुत्तरदिगवत् प्रशस्ता भूमिर्यत्र ।
 समासे + अच् ।) सङ्गमः । उल्कृष्टस्थानम् । इति
 जटाधरः ॥

उदग्रं, त्रि, (उदग्रतमयं यस्य ।) उच्छ्रितम् । उच्चम् ।
 इत्यमरः ॥ (विशालम् । महत् । दीर्घम् । भीमम् ।
 “नयन् मधुलिङ्गः श्वेत्यमुदग्रदर्शनांशुभिः” ॥
 इति भाषाः । २।२१ । तथा, रघुः । २।५३ ।
 “क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्तस्य शब्दो भुव-
 नेषु ह्रुः” । “अवन्तिनाथोऽयमुदग्रवाजः” ॥ इति
 च रघुः । ६।३२ ॥)

उदग्रदन्तः, [त्] पुं, (उदग्रो दन्तौ यस्य । अग्रान्तोऽङ्ग-
 शुभ्रदन्तवराहेभ्यश्चेति दन्तस्य दन्तः ॥) उच्चदन्त-
 हस्ती । उदग्रदन्तयुक्ते, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

उदजः, पुं, (उत् + अज् + समुदोरजःपशुत्विति
 अच् । अघनपोरिति पर्य्युदासात् वीभावो न ।)
 पशुप्रेरणम् । इत्यमरः ॥

उदचनं, स्त्री, (उत् + अच् + ल्युट् ।) पिधानपात्रम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ जाकुनि इति भाषा । (यथा,
 शतपथब्राह्मणे । ४।३।५ । “प्रतिप्रस्थाता
 संखवावानयत्युज्जेता चमसेन वोदचनेन वा” ।)
 ऊर्ध्वक्षेपणम् ॥

उदक्षितं, त्रि, (उत् + अक्ष + क्त ।) ऊर्ध्वक्षिप्तम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (“उदक्षिताक्षोऽक्षितदक्षि-
 णोरुः” । इति मट्टिः ।) (पूजितम् ॥)

उदण्डपालः, पुं, (उदण्डस्य उद्विग्राण्डस्य पालो गमनं
 पलायनं यत्र । मत्स्यसर्पविशेषाणामण्डं उद्विग्नं
 सत्वलायते इति प्रसिद्धिः ।) मत्स्यविशेषः । सर्प-
 भेदः । इति मेदिनी ॥

उदधिः, पुं, (उदानि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन् ।
 उद + वा उदक + धा + क्ति ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः ॥ (“उदधेरिव निमग्राशतेष्वभवन्नास्य विमा-
 नना क्षचित्” । इति रघुः ८।८ ॥ मेघः । घटः ॥)

उदधिकाः, पुं, (उदधि + क्रम + विट् ।) समुद्रा-
 क्रमणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उदधिमलः, पुं, (उदधेः समुद्रस्य मल इव ॥) समुद्र-
 फेनः । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । कषायत्वम् ।
 अतिवान्तिकारित्वञ्च । इति राशवज्जम् ॥

उदधिमेखला, स्त्री, (उदधिर्मेखलेव यस्याः ॥) पृथिवी ।
 इति महाभारतम् ॥ (“धतुर्दधिमलामेख-
 लाया सुवो भक्ता” । इति कादम्बरीकथामुखे ।)

उदन्तः, पुं, (उदगतो निर्दिष्टः अन्तो यस्य ।) वार्त्ता ।
 (“कान्तादन्तः सुष्टुदुपगतः सङ्गमात्किञ्चिद्वनः” ॥
 इति मेघदूते” १०१ । तथा, रघुः । १२ । ६६ ।
 “श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः”
 साधुः । इति मेदिनी ॥ उत्तियाजनम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (पाकवशात् प्राप्तान्ते, त्रि । यथा,
 शतपथब्राह्मणे । “श्वेतमसदिति तदाऽऽर्यर्ह्युदन्तं
 तर्हि जुहुयात् तद्देवोदन्तं कुर्यादुप ह दधेत्
 यद्यदन्तं कुर्यादप्रजप्ति वै रेत उपदग्धं तस्मान्नो-
 दन्तं कुर्यात्” ॥)

उदन्तकः, पुं, (उदन्त + स्वार्थे कन् ।) वृत्तान्तः । वार्त्ता ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

उदन्तिका, स्त्री, (उत् + अन्त + णिच् + ण्वुल् +
 टाप् ।) दम्भिः । इति हारावली ॥

उदन्या, स्त्री, (उदन्यति उदकस्येष्टा वा । सुपः
 घ्यात्मनः क्यच् । अश्रुनायोदन्येति द्रवत्वाभावः यथैषि
 उदकस्योदन्भावोऽपि निपात्यते । अत्रत्ययादित्यः ।)
 पिपासा । इत्यमरः ॥ (यथा छान्दोग्योपनिषदि ।
 ६।८।५ । “अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम
 तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः
 पुरुषनायः इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति” ॥)

उदन्वान्, [त्] पुं, (उदकानि सन्त्यत्र । उदक +
 मतुप् । उदन्वानुदधौ चेत्युदकस्य उदन्भावो
 निपातितः मतुपि ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ (यथा
 रघुः ४।५२ ॥

“असह्यविक्रमः सङ्घं दूरान्मुक्तमुदन्वता” ।
 ऋषिविशेषः । इति पाणिनिः । ८।२।१३ ॥)

उदप आघाते । सौधधातुरयम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरदिः । उदधः ।
 इति दुर्गादासः ॥ पानुवन्ध उदधातुरयं भस्म-
 वशात् उदपेति लिखितः ॥

उदपानं, स्त्री, पुं, (उदकं पीयतेऽस्मिन् । उदक +
 पा + अधिकरणे + ल्युट्, उदकस्य उदः ।) कूपः ।
 इत्यमरः ॥

(“तङ्गागानुदपानानि वायः प्रखवणानि च” ।
 इति मनुः २।४८ । तथा, रामायणे २।८०।१२ ।
 “निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुरत्तमान् ।
 उदपानान् बह्विधान् वेदिकापरिमण्डितान्” ॥
 भावे ल्युट् । जलपानम् । यथा गीतायाम् । २।४६
 “यावानर्थ उदपाने सर्वतः संतुतोदके” ॥)

उदयः, पुं, (उदयन्ति यथा यस्मात् । उच् + इ +
 ण्यच् ।) पूर्वपर्वतः । उदयाचलः । (भावे + अच् ।)
 समुन्नतिः । इति मेदिनी ॥ दीप्तिः । मण्डलम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ यथायामुद्गमः । तत्र
 सूर्यस्योदयविवरणं यथा, विष्णुपुराणे २ अर्धे ८
 अध्यायः ॥ * ॥

“उदयास्तमने चैव सर्वकालन्तु संमुखे ।
 दिशःशेषासु तथा मैत्रेय विदिशःसु च” ॥ १३ ॥
 यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेयामुदयः स्मृतः ।
 तिरोभावश्च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रयेः ॥ १४ ॥
 नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्यन्त सतः ।
 उदयान्तमनाख्यश्च दर्शनादर्शनं रवेः ॥ १५ ॥
 शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशयेय पुरत्रयम् ।
 विकर्षो द्वौ विकर्षस्यर्क्षीन् कोणान् द्वे पुरे तथा ॥ १६ ॥
 उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्नात्तपन् रविः ।
 ततः परं ऋसन्तीभिर्गोभिरक्षं गिरच्छति ॥ १७ ॥
 उदयास्तमनाभ्याश्च स्मृते पूर्वपरे दिशौ ।

तस्मात्मेरोरुत्तरस्यां दिशि सदा दिवापि अन्येषां
दिनेऽपि नित्यं रात्रिरेव । अयं भावः । मेरुं प्रद-
क्षितीकुर्वन्तं हृत्य ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषां
प्राची । तेषाञ्च वामभाग एव मेरुः । अतः सर्वेषां
सर्वदा मेरुरुत्तरत एव । दक्षिणभागे च लोका-
लोकपथः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः ।
दक्षिणस्याञ्च दिशि सदा दिनमिति । यद्वा ।
भारतादिवर्षस्यानां सन्मुखे सूर्यमूच्यन्तं पश्यता-
मुत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरेकतः सदा
दिनम् । अन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु
सदा दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति” ॥ इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

गुणविप्रयुक्तं गुणविद्युक्तं तत् । उदरं शीततादिमु
 कृष्यति, दृधीविषयस्य कोपात् । मूर्च्छातिविषयो-
 गात् । प्रसक्तं निरन्तरं सतदेव सन्निपातोदरम् ।
 तन्न्यान्तरे दृष्योदरं फीजितम् । यद्यवा परस्परं
 दृश्यन्तीति दोषा एव दृष्याः तैः क्षतमुदरं दृष्यो

उद

प्रसिद्धा । परिकर्त्तुं गुदे परिकर्त्तवत् षोडश
इति नागाचरुचूर्णम् ॥ २ ॥

“सुकृत्तीरदन्तीत्रिप्रकाविद्ध-
विंशीत्रिचित्रकसूर्यकल्के ।
हृतं विषहं कुडवप्रमाणं
तोयेन तन्वाद्यसमेन कर्षम् ।
पीतकामम्भोऽनुपिहरेके
पयं रसं वा प्रपिबेदिधिञ्च ।
नाराचमेनं जठरानयाना-
मूर्त्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः” ॥

इति नागाचरुचूर्णम् ॥ २ ॥

“वचागुहः कर्षमात्रायाः कल्कं दद्यादिवेचितम् ।
निमित्तैश्चरिणा निवृत्तदुरव्याधिप्रान्तये” ॥
वचागुहं शूरुप्रचो मातमेदः । वचागुहो इति
कोक्ते ॥ १ ॥

“पुनर्नवादागनिशानविन्वा-
मटोपपद्याः पित्तमर्द्धदाह ।
सनागरच्छिन्नरुहेति सर्वैः
क्षत कषायो विधिना विधिज्ञैः ।
गोमूत्रयुक्तं गुग्गुलुना च युक्तं
पीतः प्रमाते नियतं नराणाम् ।
सर्वाङ्गशोथोदरपाश्चयूल-
न्यासान्तिं पाण्डुगदं निहन्ति” ॥

पुनर्नवादिक्वाथः । इत्युदराधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (“उदरं त्तिमितं गुह” इति वैद्यक-
साधवकरुहतरुनिचययन्यः । अन्तराश्वस्य
रोगविशेषदाह्यलेन्याविशेषदाह्यवित्तिरुदररोग-
गशब्दे ज्ञातव्या ।)

उदरग्रन्थिः, पुं, (उदरस्य ग्रन्थिरिव ।) गुल्मरोगः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उदरचागं, स्त्री, (उदरस्य चागं यस्मात् ।) उदरबन्ध-
वत्त्वादि । तत्पर्यायः । नागोदं २ । इति हेम-
चन्द्रः ।

उदरघ्नः, पुं, (उदरं हन्ति उदरं वा । उत् + क्त +
उत्तर्त्तदिति गणित् ।) समुद्रः । सूर्यः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उदरपिशाचः, त्रि, (उदराय तत्पूरणाय पिशाच
इव ।) सर्वाङ्गप्रदाहकः । तत्पर्यायः । सर्वाङ्गीनः २
सर्वाङ्गभक्षकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरभरिः, त्रि, (उदरं विभर्त्तति । उदर + भृ +
इन् + मुम् च । निपातसिद्धः ।) खोदरमात्र-
पूरकः । तत्पर्यायः । कुक्षिभरिः २ व्यात्मभरिः
३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरव्याधिः, पुं, (उदरस्य व्याधिः ।) उदररोग-
विशेषः । यथा,—गाखडे १६४ अध्यायः ॥

“कदलीववचारन्तु पानीयेन प्रसाधितम् ।
तदासादनान्नमन्ति उदरव्याधयोऽखिलाः” ॥

उदररोगः, पुं, (उदरस्य रोगः ।) जठरव्याधि-
विशेषः । उदरी इति भाषा ।
“सिद्धविद्याधराकीर्णं कैलासे गन्दोपमे ।
तपमानं तपतीति साक्षाद्गन्धनिव स्थितम् ।
आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्त्तकम् ।

उद

पुनर्वसं जितात्मानमश्विभेदाऽनवीदधः ।
भगवन्मुदरेर्दुर्दृष्टिर्गन्तो हर्दिता नराः ।
युष्कवक्त्राः क्षुण्णगर्त्राभ्यातोदरकुक्षयः ।
प्रमृष्टाश्रिवनाहाराः सर्व्वेष्टासुखीन्दराः ।
दीनाः प्रतिययाभावाच्चक्षुतोऽसूनुनाथवत् ।
तेषामाद्यतनं मर्त्या प्रायुषास्तित्तमेयजान् ।
यथावद्भ्रातुमिच्छामि गुरुणा सत्यगीरितम् ।
सर्व्वभूतहितायपिः शिष्येणैव प्रचोदितः ।
सर्व्वभूतहितं वाणं द्याहर्त्तुमुपचक्रमे” ॥

अस्य सनिदानं सन्मात्रिकलक्षणं यथा,—
“अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्घः इष्टगविधाः ।
मनश्चक्षुः प्रवर्त्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥
मन्दोऽग्नौ मलिनैर्भुक्तैरपाकादोपनक्षयः ।
प्राणान्यपानान् सन्दूष्य मार्गान् वज्रोत्तरोत्तरान् ॥
त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्वापयन् मृशम् ।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शूलं सलक्षणम्” ॥

सामान्यहेतवो यथा,—

“अत्युष्णज्वरचारविदाहृत्तरसाशनात् ।
मिथ्यासंसर्जनाद्भुविगुह्यानुचिभोजनात् ।
श्रीक्षाश्लेष्महृद्योदयकर्मणात् कर्मविभ्रमात् ।
क्षिष्टानामप्रतीकाराद्भौक्ष्यद्वेगविधारणात् ॥
खोतमां दृषणादासात् संक्षोभादतिपूरणात् ।
अशोषातश्चक्षुधोधादन्तस्तुटगभेदनात् ॥
अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म च कुर्व्वताम् ।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः” ॥

प्राग्रूपं यथा,—

“क्षुष्याशः स्वाद्वन्तिगुह्यगुर्व्वं पच्यतेऽचिरात् ।
सुक्तं दिदाह्यते सर्व्वं जीर्णं जीर्णं न वेति च ॥
सहते नातिचौह्वयमीयच्छोफश्च पादयोः ।
श्वद्वलक्षयोऽप्येऽपि व्यायामे न्यासमृच्छति ॥
शूरोधनिचयो वृद्धिर्दावर्त्तकता च रुक् ।
वर्त्तिसन्धौ गगाध्वागं वर्द्धते पाच्यतेऽपि च ॥
अतन्यते च जठरमपि लब्धस्यभोजनात् ।
रागोजन्म वलीनाश्च इति लिङ्गं भविष्यताम्” ॥

सम्मातिर्यथा,—

“रुद्धा स्वेदान्वाहानि दोषाः खोतांसि सञ्चिताः ।
प्राणपानान् हि सन्दूष्य जनयत्युदरं वृणाम्” ॥

सामान्यलक्षणं यथा,—

“कुक्षेराध्वागमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
मन्दोऽग्निः शूलगण्डत्वं कार्श्यंखोदरलक्षणम्” ॥
वातजस्य सनिदानसम्मात्रिकं लक्षणं यथा,—
“रूक्षात्पभोजनाश्रयवेगोदावर्त्तकर्मणैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिहृदस्तिगुदमार्गः ॥
हृत्वाग्निं कफमुज्ज्वल्य तेन रुद्धगतिश्च यथा ।
आचिनोत्युदरं जन्तोन्मन्त्रांस्वान्तरमाञ्जितः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“कुक्षि-पाणि-पाद-रूप-अय-युद्ध-विपाटनम् अ-
नियतौ च वृद्धिज्ञासौ कुक्षि-पार्श्व-श्लोदावर्त्त-
मर्द्ध-पर्व्वभेद-युष्ककास-कार्श्य-दौर्बल्यारोचका-वि-
पाका अधोगुरुत्वं वातवर्ष्वमूत्रसङ्घः श्यावावर्ण्यं
नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्ष्वसामपि चोदरं तन्व-
सितराजीशिरासन्ततनाहतमाध्वातद्विगुह्यवृद्ध-

उद

वति । वायुश्चोर्द्धमधस्तिर्यक् च सन्मृशश्चक्षुरत्ये-
तद्वातोदरं विधात्” ॥

पित्तजस्य सनिदानसम्मात्रिकं लक्षणं यथा,—
“कटुस्त्वणवर्ण्युष्णतीक्ष्णगन्धातपसेवितैः ।
विदाहृद्यश्लेष्मार्जीर्णैश्चाशु पित्तं समाधितम् ।
प्राणान्निकफौ रुद्धा मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहत्यानाशये वज्रि जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“दाहृज्वर-वर्ण्य-मूर्च्छातिचार-भ्रमाः कटुतास्य-
त्वं हरितहरिद्रत्वं नख-नयन-वदन-त्वङ्-मूत्र-वर्ष्व-
सामपि चोदरं नील-पीत-हारिद्र-हरित-तान-
राभीशिरावर्णं दद्यात् दृष्यते धृष्यते रूपायते
स्थिते स्थिते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकश्च भवत्येतत्
पित्तोदरं विधात्” ॥

श्लेष्मजनितास्य सनिदानसम्मात्रिकं लक्षणं यथा,—
“अद्याद्यानदिवास्त्रप्रस्त्राद्विस्त्रिगुह्यमिच्छितैः ।
दध्निदुग्धोदकानुपमांसैश्चात्युपनेवितैः ॥
क्रुद्धेन श्लेष्मणा खोतः स्वाहतेव्याहतेऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुर्यादुदरं बहिरन्तगः” ॥

अस्य रूपाणि ।

‘गौत्रागोचकाविपाकाङ्गमर्द्ध-सुप्ति-पाणि-पाद-
नुष्कोरुश्लोफोत्क्षेप-निद्रा-न्यास-कासाः सुक्तावक्ष-
नख-नयन-वदन-त्वङ्मूत्रवर्ष्वसामपि चोदरं शुक्ल-
राजीशिरासन्ततं गुरुस्तिमितस्मिरं कठिनश्च
भवत्येतत् श्लेष्मोदरं विधात्” ॥

त्रिदोषजस्य सनिदानसम्मात्रिकं लक्षणं यथा,
“दुर्बलामेरेपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात् ।
स्त्रीदत्तैश्च रजोराम-विण्मूत्रास्यगुह्यादिभिः ॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः सञ्चितास्ययः ।
शनेः कोष्ठे प्रकुर्व्वन्तो जनयत्युदरं वृणाम्” ॥

अस्य रूपाणि ।

“सर्व्वेधामेव दोषाणां ममस्तानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते
वर्गाश्च नखादिषूदरमपि नानावर्णराजीशिरा-
सन्ततं भवत्येतत् सन्निपातोदरं विधात्” ॥

यद्वातश्लेष्मजस्य सनिदानसम्मात्रिकं
लक्षणं यथा,—

“अस्तिस्त्रातिसङ्क्षोभादयानयानाभिचेष्टितैः ।
अतिव्यायमारोक्षवमनव्याधिकर्मणैः ॥
वामपार्श्वस्थितः श्लेष्माक्षतः स्यानात् प्रवर्द्धते ।
श्लेष्मितं वा रसादिभ्यो विवृजन्तं विवर्द्धयेत्” ॥
इति तस्य श्लेष्माक्षतितोऽखिलेवादी वर्द्धमान-
कच्छपसंस्थान उपलभ्यते सचोपेक्षितः क्रमेण
कुक्षिं जठरमग्न्याधिसान्धश्च परिक्षिपन्मृदरमभि-
निवर्त्तयति” ॥

अस्य रूपाणि यथा,—

“दौर्बल्यारोचकाविपाकावर्ष्वमूत्रप्रहतसःपिपा-
साङ्गमर्द्ध-वृद्धि-मूर्च्छाश्लेष्माद-कास-न्यास-मृदुज्व-
रानाद्याग्निनाशकाश्यास्यवैरस्य-पर्व्वभेद-कोष्ठ-वा-
तशूलान्यपि चोदरमरुणवर्णं विवर्णे वा नील-
हरित-हारिद्र-राजिमूत्रवर्णमेव यद्वापि दक्षिण-
पार्श्वस्य कुर्यात्तुल्यहेतुलिङ्गोपधत्वात्तस्य श्लेष्मज-
रसवावबोध इत्येतत् यद्वातश्लेष्मोदरं विधात्” ॥

उद

वडगुदोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्था,
“पद्मवालेः सहस्रेण भुक्तेर्वडायने गुदे ।
उदावर्त्तकथाश्रीभिरान्तसमूर्च्छनेन वा ।
अपानो मार्गसंरोधाद्वात्यं कुपितोऽनिष्ठः ।
वर्चःपित्तकफान् स्रग्धा जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“दृष्ट्या-दाह-ज्वर-मुख-तानु-शोषोरुसाद-कास-
श्वास-दौर्बल्यारोचकाविपाक-वर्धामूत्र-सङ्का-
भान-च्छर्दि-क्षवथु-शिरोहृन्नाभि-गुदयूलान्यपि
चोदरं मूत्रातं स्थिरमरणं नीलराजशिरावर्णं
सराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनि-
वर्त्तत इत्येतद् वडगुदोदरं विद्यात्” ॥

क्षिप्रोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्था,
“शर्करा-दण्डकाष्ठास्थि-जठरकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्तं यदा मुक्तेर्वृन्मयाव्यश्नेन वा ।
इयात् भाकरसक्तोभ्यश्चिद्रेभ्यः प्रखवद्वर्धः ।
पूरयन् गुदमन्त्रश्च जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“इति तदधोनाभ्याः प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदको-
दरस्य च यथावन्नक्ष दोषाणां रूपाणि दर्शयत्य-
पि चातुरः सलोहित-नील-पीत-पिच्छिल-कुणप-
गन्धामवर्ध उपवेशते द्विक्का-श्वास-कास-दृष्ट्या-
प्रमेहा-रोचकाविपाक-दौर्बल्यपरीतश्च भवत्येतत्
क्षिप्रोदरं विद्यात्” ॥

जलोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्था,—
“क्षेपपीतस्य मन्दोमेः क्षीयस्यातिक्षयस्य वा ।
अत्यमुपागान्धेऽप्यौ मासतः क्षोभि संस्थितः ॥
स्रोतःसु रजसमार्गेषु कफस्रोदकमूर्च्छितः ।
वर्द्धयेतां तदेवाम्बु स्रग्धानादुदराय तौ” ॥

अस्य रूपाणि ।

“तस्य रूपाण्यनन्नाङ्गापिपासा-गुदखाव-शूल-
श्वास-कास-दौर्बल्याण्यपि चोदरं नानावर्णराजि-
भिरासन्ततमुदकपूर्णवृत्तिक्षोभसंस्पृशं भवत्येत-
दुदकोदरं विद्यात्” ॥

यथा साध्यत्वासाध्यत्वादिलक्षणं यथा,—

“तत्राचिरोत्पन्नमनुपद्रवमुदकप्राप्तमुदरं त्वर-
मायश्चिक्षेदुपेक्षितानां क्षोभां दोषाः स्रग्धान-
दपलत्ता अपरिपाकादम्बवीभूताः सन्तीन् स्रोतांसि
धोपक्षोदयन् खेदश्च बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहत-
गतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति” ॥

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुदस्थिमितमा-
कोचितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्तं
गाम्भां सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ॥

तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमात्रवृद्धिः शिरान्तर्धा-
नगमनमुदकपूर्णवृत्तिसमक्षोभसंश्लेषश्च ।

तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति क्षुद्रतीसार-तमक-
दृष्ट्या-श्वास-कास-द्विक्का-दौर्बल्य-पार्श्वयूलान्यचि-
खरभेद-मूत्रसङ्कादधक्षपाविधमचिक्षिप्तं विद्या-
दिति ॥ भवति चात्र,—

“वातात् पिप्तात् कफात् शीहः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परस्परं हृष्टतरमुदरं भिषगादिष्वेतु ॥
पक्षाद्भुगुदन्तुर्ध्वं स्रग्धातोदकान्तथा ।

उद

प्रायो भवत्यभावाय द्विदान्तश्चोदरं नृणाम्” ॥
“अथयुः सर्वमर्म्मेत्यः श्वासोऽक्षिकारचिः स्रष्टु ।
मूर्च्छाच्छर्दितसारश्च निहन्त्युदरिणं नरम्” ॥
जललक्षणमाह ।

“अशोषमरुणाभासं सशब्दं नातिमारिकम् ।
सदा गुडगुडायान्तं शिराजालगवाक्षितम् ॥
नाभिं विरुध्य पायौ तु वेगं क्षत्वा प्रणश्यति ॥
हृन्नाभिवंक्ष्यकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥
कर्कशं स्रजतो वातं नातिमन्दं च पावके ॥
मूत्रेऽत्येवं संहते दोषे लालया विरसे मुखे ।
अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय तत्त्वतः” ॥

अतःपरं वातजादिभेदेन चिकित्साविधानं यथा,
“उपक्रामेद्विधगुदोषवलकालविशेषवित् ।
वातोदरे वलवतः पूर्वं खेहैरुपाचरेत् ॥
स्निग्धाय खेदितान्नाय दद्यात् खेहविरचनम् ॥
हृते दोषे परिस्नानं वेष्टयेद्वासोदरम् ॥
तथास्थानवकाशत्वादायुर्नाम्नापयेत् पुनः ।

दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतसां सन्नरोधनात् ॥
सम्भवत्युदराख्येवं अतो नित्यं विप्रोधयेत् ।
शुद्धं संहृत्य च क्षीरं वलायं पाययेत्तु तम् ॥
प्रागुक्तेशान्नवर्त्तश्च बले लब्धे क्रामात् प्रयः ।
युधैरसर्वा मन्दास्त्रलवणैः रोधितानलम् ॥
सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्निग्धमास्यापयेन्नरम् ।

स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वेष्टजिकास्थिषु ।
दीप्ताभिवडविष्णुतं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरुद्धो दाशमूलिकः ।
वातप्लास्त्रशृतेरुदतिलतेजानुवासनः ॥
अविरचेन्तु यं विद्यादुद्वर्त्तं स्थविरं शिशुम् ।
सुकुमारं प्रकृत्याल्पदोषं बाधोत्पन्नानिलम् ॥
तं भिषक् शमनैः सर्पिर्धमसांसरसौदनैः ।

वस्थमङ्गानुवासश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ १ ॥

पित्तोदरे तु वलिनं पूर्वंमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलन्तनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥
सङ्घातवलकाणां पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा सन्निहल्लेनोक्तवूकशृतेन वा ॥
शतलाजायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।

सकषे वा समूत्रेण सदाते तिलसर्पिषा ॥
पुनः क्षीरप्रयोगश्च वक्तिकर्मविरेचनम् ।
क्रमेण भ्रुवमातिष्ठन् युक्तं पित्तोदरं जयेत् ॥
स्निग्धं स्निग्धं विशुद्धन्तु कफोदरिणमातुरम् ।
संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरत्रैः कफापहैः ॥

गोमूत्रारिष्टपानेनैव चूर्णायस्कृतिमिक्षया ।
सक्षारैस्त्रैलोक्यपानैश्च समयेत्तु कफोदरम् ॥
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
सोपद्रवन्तु निर्दत्तं पत्याख्येयं विजानता ॥
उदावर्त्तगानाहैर्दाहमोहद्वयाज्वरैः ।
गौरवायधिकाठिन्यैश्चानिनादीन् यथाक्रमम् ॥
णिङ्गः क्षीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि सलक्षणेः ।
चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथावलम् ॥

सेधं सेधं विरेकश्च निरुद्धमनुवासनम् ।
समीक्ष्य कारयेद्वाहौ वामे वा व्यधयेत्सिराम् ॥
घटपलं वा पिबेत्सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।

उद

सगुडामभयां वापि क्षारारिष्टगणान्तथा ॥
रोहितकलतानान्तु काष्ठिका साभया जले ।
मूत्रे वा श्रुतमेतच्च सप्तरात्रस्थितं पिवेत् ॥
कामलागुल्ममेहार्शःक्षीहसर्वोदरक्रिमोन् ।
तद्व्याज्जालरसैर्जोगि स्याच्चान्न भोजनम् ॥
अभिकर्म च कुर्वीत भिषगवातकफोत्पत्ते ।
प्रेत्तिके जीवनीयानि सर्पोऽपि क्षीरवत्तयः ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानश्च शस्यते ।
यूषैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥
लघून्मन्त्रानि संहृत्य भजेत् क्षीहोदरी नरः ॥
स्निग्धाय वडोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।
सतैलजवणं दद्यान्निरुद्धं सानुवासनम् ॥
परिस्तीनी चाम्नानि तीक्ष्णैश्च विरेचनम् ।
उदावर्त्तहरं कर्म कार्यं वातघ्नमेव च ॥
क्षिप्रोदरमृते खेदात् क्षीप्रोदरवदाचरेत् ॥
जातं जातं जलं साध्यमेवं तत्पातयेद्विषक्” ॥

अरिष्टलक्षणं यथा ।

“दृष्ट्याकासज्वरार्तन्तु क्षीयमांसाभिभोजनम् ।
वर्जयेत् श्वासिनं तद्वत् शूलिनं दुर्बलेन्द्रियम्” ॥
“अवेभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।
सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं मतम् ।
तस्मात्त्रिदोषशमनौ क्रियां सव्यधु कारयेत्” ॥

यथानियमो यथा ।

“दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं वर्जिमन्दत्वमृच्छति ।
तस्माद्भोग्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥
रक्तशालीन् यवान् सुद्धान् जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ।
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुशीघ्रंस्तथा सुराम् ॥
यवागूदोदनं वापि युधैरद्याद्रसैरपि ।
मन्दास्त्रलवणैश्च कटुभिर्धुक् मूलोपसाधितैः” ॥

अपस्थानि यथा ।

“अ्योदकानुपजं मांसं शार्कं पिष्टुक्तं तिलान् ।
व्यायामार्धदिवास्त्रं यानयानश्च वर्जयेत् ॥
तथोष्णजवणांश्चानि विदाहीनि गुरुणि च ।
नाद्यादन्नाणि जठरी तोयपानश्च वर्जयेत्” ॥

वातजादिभेदेन तत्क्रमाननियमो यथा ।

“वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीशवणान्वितम् ।
शर्करामधुकोपेतं खादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यमानोसन्धवागाजीयोषयुक्तं कफोदरी ।
पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्ताक्षं नातिपेक्षवम् ॥
मधुतैलवचासुखीशताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ।
युक्तं क्षीहोदराघातं सथोषन्तु दकोदरी ॥
वडोदरी तु हृष्टपायवान्नाजीसैन्धवैः ।
पिबेच्छिप्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षीरसंयुतम् ॥
“देवदासपलाशार्कहृत्तिपिप्पलीशिशुकोः ।
साम्बग्नैः सगोमूत्रैः प्रदिद्यादुदरं समैः ॥
पलाशं कत्तुगं रास्त्रा तद्वत्पलावसेचयेत् ।
मूत्राण्यष्टावदरिणां सेके पाने च योजयेत् ॥
रूक्षाणां वडवातानां तथा संप्रोधनार्थिनाम् ।
दीपनीयानि सर्पोऽपि जठरप्लानि वध्यते ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचयपित्रकनागरैः ।
सक्षारैरुदपलिकैर्हिप्रं प्रथमं पचेत् ॥
पक्षैर्दिपक्षमूलस्य तुलाजस्य रसेन च ॥

उद

दधिमरुताकोपेत् तत्तपि चंटरापद्यम् ।
यद्यपि वातविह्वलं गुन्माशानि च नाशयेत् ॥
इति पञ्चकोलहतम् । ५ ॥

“चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पदे ।
कल्के सिद्धं हृतप्रस्यं यत्तारं जठरो पिबेत्” ॥

इति चित्रकहतम् ॥

“पटोसमभरजनीविदुःकविफलावचम् ।
काम्पित्यको नीलिनी च त्रिलता चेति चूर्तयेत् ।
यज्ञाद्यान् कार्पिकानन्यास्त्रीन् दिविचतुर्गुणान् ।
छत्वा चूर्तमतोमुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥
विरिक्तो मृदु मुद्गीत भोजनं जाह्नवे रसैः ।
मण्डपेयाश्च पीत्वा च सव्योर्ध्वं वडहं पयः ॥
इदं पिबेत्तत्तदुर्ध्वं पिबेदेव पुनः पुनः ।
इति सर्वोदराच्छेदार्थं ज्ञातोदकान्यपि ।
कामलां पाण्डुरोगश्च द्रव्ययुद्धापकर्षति” ॥

इति पटोलाद्यं चूर्तम् ॥ ६ ॥

“नीलिनीं निष्ठुलं व्योषं द्वौ चारौ सवयानि च ।
चित्रकश्च पिबेद्यं सर्पिषोदरगुणानुत्” ॥

इति नीलिन्याद्यं चूर्तम् ॥ ७ ॥

“मावितानां गवां मूत्रे यष्टिज्ञानान्तु तदुल्लैः ।
यवागं पयसा सिद्धं प्रकानं भोजयेद्भरम् ॥
पिबेदित्तरसञ्चालु जठराणां निवृत्तये ।
स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफानिहाः ॥
क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे चाप्रशान्तिः ।

ज्ञातौ न ससृष्टदो दारान् ब्राह्म्यान् नृपवीन् गुरुन् ।
अनुज्ञाय मिषक् कर्त्तुं विदध्यात्संशयं ब्रुवन् ॥

अक्रियायां ध्रुवो नृत्यः क्रियायां संशयो भवेत् ॥

एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञातः प्रयोजयेत् ।

पानभोजनसंयुक्तं विषमसै प्रदापयेत् ॥

यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विरुजेडि फले विषम् ।

तेनास्य दोषसंघातः स्थिरो धीनो विमार्गः ॥

विषेयासु प्रमाथित्वादासुभिन्नः प्रवर्तते ।

विषेयं हृतदोषन्तं शीतानुपरिप्रेषितम् ॥

पाययेत् मिषदुग्धं यवागं वा यथावत् ॥

त्रिदोषशूलकफाणां शकं सयववास्तुकम् ।

मज्जयेत्काशशकं वा खरसोदकसाधितम् ॥

निरञ्जलवयस्वेष्टं सिन्नास्त्रिमग्नमुक् ।

मासनेकं ततश्चैव दधितः खरसं पिबेत्” ॥

“इदन्तु शल्यहर्त्तृणां कर्म स्यादयुक्तकर्मणां ।

मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् मिषक् ॥

विपाद्यान्तन्तः पञ्चादौ च बद्धतान्त्रयोः ।

सर्पिषाभ्यज्य केशापीदवन्त्य विमोक्षयेत् ॥

मूर्च्छात् यद्यं संमूर्च्छन्तं यद्यं विमोक्षयेत् ।

क्षिप्रान्नस्य तु स्युर्लैर्देष्टवित्वा पिपीलिकैः ॥

बद्धशः संगृहीतानि मत्वा हित्वा पिपीलिकान् ।

प्रतियोगैः प्रवेष्टान् वहिः सीयेद्गुणतः ॥

तथा ज्ञातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्विषक् ॥

वामपार्श्वे त्वधो दामेगाङ्गं दत्त्वा च गालयेत् ।

निःसाय्य च दिग्भ्योऽप्येष्टेयसोदरम् ॥

तथा दन्तिधिरिकाद्यैर्ज्ञानं सर्वं च वेष्टयेत् ।

निःश्वते ऋतितः पेयामखेष्टवदां पिबेत् ॥

अथः परस पद्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेद्भरः ।

उद

धीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत्क्षीरं च भोजयेत् ॥

श्रानादुदरदुःखं वा क्षीरेण सवभोजनः ।

नरः संवत्सरेष्वेव जयेत् प्राप्तं जसोदरम् ॥

प्रयोगाद्या सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।

दोषानुबन्धराद्यां बलस्यैवार्थमेव च ॥

प्रयोगाप्रविताङ्गाणां हितं क्षुद्ररिणां पयः ।

सर्वेषानुक्षीरानां देवानाममृतं यथा” ॥

इति चरके चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्यायः ॥

“अन्वन्तरिर्धम्मन्तां वरिष्ठो

राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।

द्रष्टव्यं पुत्रं विनयोपपन्नं

श्रियं शुभं सुश्रुतमन्वशात् ॥

पृथक्त्वमसौरपि चैह दोषैः

क्षीरोदरं बद्धगुदं तथैव ।

आगन्तुं सतममष्टमद्व

दकोदरश्चेति वदन्ति तानि ।

सुदुष्कृतापेरहिताशनस्य

संयुक्तपृथग्निषेवणाद्वा ।

खेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तो-

रुद्धिं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥

गुच्छादित्यश्विनलक्षणां

कुर्वन्ति घोरानुदराणि दोषाः ।

‘कोष्ठादुपखेहवदन्नसारो

निःश्वस्य दुष्टोऽनुसिक्वेगनुन्नः ॥

त्वचः सनुन्नश्च शनैः समन्ता-

द्विवर्द्धमानो जठरं करोति” ॥ १ ॥

अस्य पूर्वरूपं यथा,—

“तत्पूर्वरूपं बलवर्द्धकाद्वा-

बलीविनाशो जठरे हि राव्यः ।

जीर्णपरिज्ञानविदाहवत्यो

वक्तो रुजः पादगतश्च श्लोकः” ॥

वातजादिभेदेन लक्ष्यानि यथा,—

“संगृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभौ-

यद्वर्द्धते क्षणशिरावन्द्धम् ।

सन्तुलनागाहवदुग्रशब्दम्

सर्वोदमेदं पवनात्मकन्तु” ॥ १ ॥

दक्षोषद्व्यान्वरदाहयुक्तं

पीतं शिरा यत्र भवन्ति पीताः ।

पीताक्षिविषमूधनखानस्य

पित्तोत्तरं तत्त्वचिरामिद्वि” ॥ २ ॥

दक्षीतलं युक्तशिरावन्द्धं

अह्णं स्थिरं सुहृन्खानस्य ।

खिगं महच्छोषयुतं ससादं

कषोदरं तच्च चिरामिद्वि” ॥ ३ ॥

विदाहमिथ्यन्दिरतस्य जन्तोः

प्रदुष्टमथ्यर्ममलकफश्च ।

क्षीरामिद्विं सततं करोति

क्षीरोदरन्तु प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

वामे च पार्श्वे परिद्विमेति

विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।

मन्दज्वराभिः कफपित्तलिङ्गे-

रुपद्रुवः क्षीरबन्धोऽतिपायुः ॥

उद

सव्येतरमिन् वदति प्रदुष्टे

इयं वदुहाल्युदरं तदेव” ॥ ४ ॥

दूयुदरं बद्धगुदोदरं परिखायुदरं यकोदरश्चेति
चतुरोमुदराणां सञ्चयीयं मज्ज्यादिकं यत् भाव-
प्रकाशे संगृहीतं तत्रावधान्यविधम् ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“अथावदराणि पूर्वंमुदिराणि तेषसाध्यं यद्गुदं
परिखावि चावश्यानि कृष्टसाध्यानि सर्वाण्येव
च प्रत्याख्यायोपक्रमेत । तेषाद्यस्यगुर्वर्गो मेघज-
साध्यः । कालप्रकर्षात् सर्वाण्येव अस्त्रसाध्यानि
वर्जितयानि वा ॥

उदरो तु गुर्वमिथ्यन्दिरुक्ताविदाहिविषमपिशित-
परिषेकावगाद्यान् परिहरेत् । शान्तिपथिकयव-
गोधूमनीवारान्नियमप्रोयात् ॥

तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा
खेष्टयित्वा तित्त्वकविपक्षेणानुलोम्य चित्रापलतल-
प्रगाढेन विदारिगन्धाकषायेयास्यापयेदनुवासयेच्च
शान्तयेन चोपनाहयेदुदरम् । भोजयेच्चैनं विदा-
रिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाह्नवरसेन चामीक्ष्णं
खेदयेत् ॥ १ ॥

पित्तोदरिणन्तु मधुरगणविपक्षेन सर्पिषा खेष्ट-
यित्वा श्रानात्रिफलात्रिद्विपक्षेणानुलोम्य शर्करा-
रानधुतप्रगाढेन चयोधादिकषायेयास्यापये-
दनुवासयेच्च पायसेनोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं
विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा ॥ २ ॥ क्षेपोदरिणं
पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपखेष्ट्य क्षुशीक्षी-
रविपक्षेणानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रचार्तैकप्रगाढेन
सुक्तादिकषायेयास्यापयेदनुवासयेच्च श्रयातसी-
घातकीकिण्वसर्पपूतकवीजकण्वैश्चोपनाहयेदु-
दरं भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुलत्पयुषेण
पायसेन वा खेदयेच्चामीक्ष्णम् ॥ ३ ॥

दूयोदरिणन्तु प्रत्याख्याय सन्नाशस्त्रिनीखरस-
निद्धेन सर्पिषा विरेचयेन्मासमर्द्धं मासं वा
महाद्वक्षक्षीरसुरागोमूत्रसिद्धेन वा शुद्धकोष्ठन्तु
मथेनान्वमारकगन्नाकाकादगीमूलककण्वं पाययेत् ।
इक्षुकाण्डानि वा कृष्णवर्षेण दंशयित्वा मज्जयेत् ।
वल्लीफलानि वा मूलजं कन्दर्जं वा विषमासेवयेत्
तेनागदो भवत्यन्धं वा भावमापद्यते” ॥ ४ ॥

भवति चात्र,—

“कूपितानिलसमूहत्वात् रुचयित्वाभस्य च ।

सर्वोदरेषु शंसन्ति बद्धश्रुतुलोमनम्” ॥

ज्योतिष्कफलतैलं वा क्षीरेण खर्विकादिभूमिधं

पिबेत् । गुडद्वितीयां वा हरीतशीं मज्जयेत् ॥

क्षुशीक्षीरमावितानां वा पिप्पलीनां सहस्रं का-

लेन पथ्याण्य्याचूर्णं वा क्षुशीमावितामुत्कारिकां

पक्षां दापयेत्” ॥

“क्षीरोदरिणः खिगमिन्द्रस्य दध्ना सुहृवतो वाम-
वाहौ कुर्यादभ्यन्तरतः शिरां विधेद्विमर्दयेत्
पाणिना क्षीरानं रुधिरस्यन्दनार्थं ततः मंजुदेष्टं
समुद्रशुद्धिकातारं पयसा पाययेत् क्षिद्रुक्षौबर्हि-
काक्षरीणं सुतेन पक्षाश्चारयेत् वा यवचारम् ।
पारिजातकेन्द्रकापामार्गं चार्गं वा तैलसंश्लिष्टम् ॥

उद

शोभाङ्गनक्षत्राय वा पिप्पलीसैन्धवचित्रकयुक्तम् ।
पूतिकरञ्जद्वार वास्तुतुलं विङ्गलवख-पिप्पली-
प्रगाढम् ॥ * ॥

पिप्पलीपिप्पलीसूलचित्रकश्चक्षुषेरयवक्षारसैन्ध-
वानां पालिकाभागा दृढप्रस्यं तत्तुल्यं क्षीरं
सदैक्यं विपाचयेदेतत् षट्पलकं नाम सर्पिः
श्रीहामिषङ्गुलमोदरोदावर्त-श्वयथु-पाण्डुरोग-
वास-श्वस-प्रतिश्यायोर्द्धवातविषमज्वरानपहन्ति
मन्दाग्निर्वा हिङ्गवादिनां चूर्णमुपयुज्यते यद्वा-
ल्येऽप्येष श्व क्रियाविभागः विशेषतस्तु दक्षिण-
भाक्षौ शिरावधः ॥

“मणिवन्धं सङ्गमस्य वामाङ्गुलसमीरितम् ।
दहेत्सिरां शरेणासु शोको वैद्यः प्रशान्तये” ॥ * ॥
वज्रगुदे परिखाविधिं च खिगधस्त्रिस्तस्याभ्यक्त-
स्याधो नाभेर्वामतस्तुरङ्गमपहाय रोमराज्या
उदरं पाटवित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणान्यन्त्राणि नि-
ष्कृत्य गिरीक्ष्य वज्रगुदस्थान्तप्रतिरोधकरमज्ञानं
वार्यं वा प्रोक्ष्य मलगतं वा ततो मधुसर्पिर्न्या-
मभ्यन्त्रान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा वाह्यप्रण-
सुदरस्य सीयेत् । परिखाविष्ययेवमेव शल्य-
सुङ्गुत्पाग्नवानान् संशोध्य तच्छिद्रमन्त्रं समाधाय
कावपिपीलिकाभिर्दग्धयेत् दृष्टे च तासां काया-
नपहरेत् न शिरांसि ततः पूर्ववत् सीयेत्
सन्नागश्च यथोक्तं कारयेत् यद्येवमधुमिश्रया
च क्षण्यस्तदावलिष्य वन्मेगोपचरेत्ततो निवातमा-
गारं प्रवेश्याचारिकमुपदिष्टेदासयेध्वं तैलद्रोण्यां
सर्पिर्द्रोण्यां वा पयोदत्तिमिति ॥ * ॥ उदकोदरि-
णस्तु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्त्रिस्तस्य स्थित-
स्याग्निः सर्परिण्टहीतस्याकक्षात् परिवेष्टितस्याधो-
नाभेर्वामतस्तुरङ्गमपहाय रोमराज्या ग्रीहि-
मुखेनाङ्गुलोदरप्रमाणमवगाढं विधीत् । तत्र तदा-
दीनामन्यतमस्य नाडीद्विद्वारां पक्ष्माङ्गीं वा संयो-
ज्यादोयोदकमवसिञ्चेत्ततो नाडोमपहृत्य तैल-
नवयोगेनाभ्यध्य प्रणवन्धेनोपचरेत्तच्चैकस्मिन्नेव दिवसे
सर्वं दोषोदकमपहरेत् सद्यसा ह्यपहृते तृष्णा-
ज्वराङ्गमर्दातीसारश्वासपाददाहा उत्पद्येरन् ध्या-
युर्यते वा भृशतरमुदरमसङ्गातप्राणस्य तस्मा-
त्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठमदशमद्वादशषोडशरा-
त्राणामन्यतममन्तरीक्ष्य दोषोदकमन्त्याल्पमव-
सिञ्चेत् । निःस्रुते निःस्रुते च दोषे गाढतरमावि-
यकाश्रेयधर्मणामन्यतमेन परिवेष्टयेदुदरं तथा
नाभायति वायुः घण्टासंश्रय पयसा भोजये-
ज्जाङ्गलरसेन वा तत्र चीन् मासान् चर्द्धादिकेन
पयसा फलाग्नेन जाङ्गलरसेन वावशिष्टं मासत्रय-
मज्ञं लघुदितं वा सेवेतैवं संवत्सरेणागदो भवति ॥

भवति चान्न,

ध्याप्यापने चैव विरेचने च
पात्रे तथाचारविधिप्रियासु ।

सर्वोदरिभ्यः कुशलैः प्रयोक्तव्यं

क्षीरं दृढतं जाङ्गलजो रसो वा” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने उदराधिकारः ॥

श्लेषध्यानाद् ॥

उद

“शुद्धतुलं द्विधा गन्धं मृताकार्यः शिलाजतु ।
रससाग्येन दातव्यं रसस्य दिगुणं विषम् ॥
त्रिकटुचित्रकाकोनोनिर्गुलीमूषलीरजः ।
अजमोदाविधांशेन प्रत्येकस्य प्रकल्पयेत् ॥
निम्बपञ्चाङ्गुलकाथैर्भावनास्यैकविंशतिम् ।
भृङ्गराज्रसैः सप्त दत्त्वा क्षौद्रेण लेहयेत् ॥
वदरास्थिप्रमाणेन वटिकां तां दिवा निशि ।
श्लेष्मोत्तरं निहन्त्यासु नाभ्रा वैश्वानरीवटी ॥
देवदारुवङ्गिमूलकल्लं क्षीरेण पाचयेत् ।
भोजनं मेघदुग्धेन कौलोत्थेन रसेन च” ॥
इति वैश्वानरी वटी ॥ * ॥

“पिप्पली मरिचं ताम्र-काञ्चीचूर्णसंयुतम् ।
खुद्दीक्षीरे दिनं मर्द्यं तुल्यं जैपालवीजकम् ॥
निष्कं खादेत् विरेकाय सद्यो हन्ति जलोदरम् ।
रेचनानाक्ष सर्वेषां दध्यन्नं सन्मने हितम् ।
दिनान्ते च प्रदातव्यमन्यद्वा सुदुग्धकम्” ॥
इति जलोदरीरसः ॥ * ॥

“पारदं शुक्तितुल्यं जैपालं पिप्पलीसमम् ।
श्वारमधफलान्मज्जां वचीदुग्धेन मर्दयेत् ।
माषमात्रं वटीं खादेत् स्त्रीणां हन्ति जलोदरम् ॥
चिञ्चाफलरसञ्चानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ।
दकोदरहरश्चैव कठिने रेचनेन च” ॥
इति उदरारिरसः ॥ * ॥

“द्विकर्षं लौहचूर्णस्य चाभ्यञ्जापि पलाङ्कम् ।
कथं शुद्धं मृतं ताम्रं लिम्बाकाङ्क्षित्वा पलम् ॥
मृगाजिनपलं मस्य सर्वमेकत्र कारयेत् ।
नवगुल्लप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषक् ॥
यक्षत्क्षीहोदरहरं कामलाक्ष हलीमकम् ।
कासं श्वासं ज्वरं हन्याद्गुलवर्णाभिकारकम् ।
यक्षदरि त्विदं लौहं वातगुलाविनाशनम्” ॥
इति यक्षदरिलौहम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयोजे ॥

पथ्यानि यथा,—

“विरेचनं लघुनमव्यसम्भवाः
कुलत्थमुद्गाख्यशालयो यवाः ।
मृगद्विजाजाङ्गलसंज्ञयान्विताः
पेयाः सुरामाक्तिकसीधुमाधवाः ॥
तक्ररसो गुरुत्वैलमात्रकम्
शालिष्य शकं कुलकं कठिलकम् ।
पुनर्नवा शिर्यफलं हरीतकी
ताम्बूलभेलायवशूकमायसम् ॥
अज्जा-गवोद्री-महिषी-पयोजलं
लघुनि तिक्तानि च दीपनान्यपि ।
वस्त्रेण संवेष्टनमेकिकर्म्मता
विषप्रयोगोऽनुयुतो यथायथम्” ॥ * ॥

अपथ्यानि यथा ॥

“सखेह्नं धूमपानं जलपानं शिरावधः ।
कर्द्धियान् दिवानिद्रा व्यायामः पिष्टनैकतम् ॥
शौदकानूपमांसानि पचणफांस्तिलानपि ।
उष्णानि च विदार्हीनि लवणान्यशनानि च ।
श्लेष्मीधान्यं विरज्जामं दुर्यनीरं गुरुक्षि च ।
महेन्द्रगिञ्जातानां सरितां नशिलानि च ॥

उद

विष्टमीनि विशेषान्तु खेदं क्षिप्रसमुद्भवे ।
वर्जयेद्दरव्याधौ वैद्यो रक्तनिजं यथाः” ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥ * ॥

उदरामयः, ऐ, (उदरस्य आमयः ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । अन्नगन्धिः २ अतिसारः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्योपशमलक्षणं चिकित्सास्थाने
नवमाध्याये वामटेनोक्तम् । यथा,
“अस्योचारादिना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
दौष्टाभेर्लघुकोष्ठस्य गान्तस्तस्योदरामयः” ॥)
उदरावर्तः, ऐ, (उदरे आवर्त इव ।) नाभिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उदरिणी, स्त्री, (उदरं तज्जातगर्भोऽस्या अस्तीति ।
उदर + इनि + डीप् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः ।
(उदरमस्या अस्तीति वाक्ये ।) रुद्धुदरयुक्ता ।
“लम्बलनीमुदरिणीं विदीर्क्ष्यात्फुल्लपादकाम् ।
धान्ना वैरुणनिर्माजवैदग्ध्यो दर्शितामिव” ॥
इति कथासरित्सागरे विंशतरङ्गे ॥

उदरिणः, त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
तुन्दादिभ्यः इलच्चेति इलच् ।) रुद्धुदरयुक्ता ।
भुङ्धिषा इति भाषा । तत्पर्यायः पिचिगिहः २
रुद्धकुक्षिः ३ तुन्दिः ४ तुन्दिक् ५ तुन्दिनः ६
उदरी ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरी, [न] चि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
इनि ।) उदरिणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदररोग-
ग्रस्तः । यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १४ अध्याये ।
“उदरी तु गुर्वभिभ्यन्दिरुक्षविदादिचिगिर्भापि-
शितपरिमेकावगाहान् परिहरेत् । शालिषि-
कयवगोधूमनीवारान्नित्यमन्नीयात्” ॥)

उदरकः, ऐ, (उत् + ऋप् + णप् ।) उत्तरकाणोद्भव-
फलम् । इत्यमरः ॥ भविष्यत्कालः । इति धरणी ॥
“परित्यजेदर्यकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
धर्मश्चाप्यसुखोदकं शोकविश्रुत्येव यः” ॥

इति मनुः ३ । १७६ ॥

“उदरकस्तव कल्याणि । तुष्टो देवगगन्धरः” ॥

इति महाभारते भागवतात्मसौ । १ । १२३ । २८ ॥

सदनकष्टकम् । इति मेदिनी । मयना गाछेर
काँटा इति भाषा ॥

उदरिः, [स] चि, (उदरं अरिः प्रभा यन्नात् ।)
उत्तमः । इति मेदिनी । (यथा रघो १५।७६ ।
“ऋचेवोदरिधं सुखं रामं सुगिरपस्थितः” ॥

“प्रदक्षिणप्रक्रमणात् हाशानो-
रुदरिधस्तन्मिथुनं चकाशे” ।

इति रघुवंशे ७।२४ । तथा, कुमार ३ । ७१ ।

“स्फुरद्गुदरिः सद्यसा द्रवीया-
दक्षः क्षणानु क्षिण सम्पपात” ॥

उदरिः, [स], ऐ, (उदरं गतं अरिर्नश्यत् ।) अग्निः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिधं कक्षे शेरते तेऽभिमायतम्” ॥

इति माघे २।४२ ॥ हरिः । शिवः । गन्धर्पः ।

इति श्रृङ्गदत्तावली ॥

उदरिः, ऐ, (उदरं पीडयतीति । उत् + ऋप् + णप् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ६

उदा

उदा

उदा

“वरटौदृष्टसंस्थानः शोधः संजायते वहिः ।
 सकण्डूतोदवज्जलः कृद्दिज्वरविदाहवान् ॥
 उददमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
 वाताधिकं शीतपित्तमुददं कफाधिकम्” ॥
 (अस्य चिकित्सा यथा,
 “अभ्यङ्गः कटुतेलेन सेकच्छोष्णान्मुभिस्ततः ।
 उददं वमनं कार्यं पटोलारिखवारिणा” ॥
 “सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नभुङ्गनरः ।
 तस्य नश्यति सप्ताहादुददः सर्वदेहजः” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥)
 उदलावणिकः, त्रि, (उदलवणेन लवणाम्भसा सिद्धः ।
 उदलवण + ठक् ।) लवणोदकसंमिश्रयुक्तनादिः ।
 इति हलायुधः ॥
 उदवसितं, क्ली, (उदृक्षमवसीयते स्म । यो अन्त-
 कर्मणि षिन् वन्धने वा । क्तः । यतिस्यतीतोत्वम् ।)
 गृहम् । इत्यमरः ॥
 उदन्वित्, क्ली, (उदकेन न्वयति वर्द्धते इति । उद +
 न्वि + क्तिप् + तुक् ।) अर्द्धजलयुक्तघोलम् । इत्य-
 मरः ॥ अस्य गुणाः । लेपात् कुष्ठरोगनाशित्वम् ।
 दाहहृणाः मुखशोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 “अर्द्धोदकमुदन्वित्यात्” ॥
 “उदन्विक्लृप्तं वस्यं अमघ्नं परमं मतम्” ॥
 इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥)
 उदात्तं, त्रि, (उत् + आ + दा + क्त ।) दयात्यागादि-
 सम्पन्नम् । इति मेदिनी ॥ हृद्यम् । दाढ । महव् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे रय काण्डे ।)
 “उदात्तदन्तानाम् कुङ्गराणाम्” ।
 नायकभेदः । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥
 “अविकल्पनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
 स्येयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” ॥)
 उदात्तः, पुं, (उच्चैरादीयते स्म । उत् + आ + दा +
 क्त ।) खरभेदः । स तु वेदगाने उच्चैःखरः । इत्य-
 मरः ॥ दानम् । वाद्यविशेषः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 काव्यालङ्कारभेदः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं साहित्य-
 दर्पणे । १० म परिच्छेदे । १११ ।
 “लोकान्तिप्रयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।
 यदापि प्रकृतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्” ॥)
 उदानः, पुं, (उदृज्जेन ध्यानिनित्येन । उत् + आङ् +
 धन् + घञ् ।) कण्ठस्थवायुः । इत्यमरः ॥ तस्य
 कर्म ऊर्द्धनयनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
 (यथा, सङ्गीतरत्नाकरे, १ । ६४ ।
 “उदानः पादयोरारोहे हस्तयोरङ्गसन्निधौ ।
 कर्मास्य देहाग्नयनोत्पन्नमग्निं प्रकीर्तितम्” ॥)
 “ऊर्द्धगमनवान् कण्ठस्थानीयोत्कमगवायुः” ।
 इति वेदान्तः ॥ (तथा चोक्तम् ।
 “हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
 उदानः कण्ठदेशे स्यात् ध्यानः सर्वशरीरगः” ॥
 “उदानो नाम यस्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः” ।
 इति महाभारते वनपर्वणि ॥
 प्रकुपितोदानस्य लक्षणं यथा ।
 “हिला श्वासः परिश्वासः कासः शोषार्त्तिघण्टिका

हृल्लासो हृदि शूलश्च यक्षदातादिका वमिः ।
 क्षवधूर्जम्भणश्चैव तथा वैखर्यपोनसौ ॥
 अरुचिश्च प्रतिप्रणय एते प्रोक्ता उदानतः ।
 उदानः श्लेष्मसंयुक्तो दोषात् हृदि प्रकुप्यति” ॥
 इति चिकित्सितस्थाने २१ अध्याये हारीते-
 नोक्तम् ॥ * ॥
 “उदानः क्षवधूर्जारुच्छर्दिनिद्रावधारणैः ।
 गुरुभारानिरुदितहास्याद्यैर्विह्वलो गदान् ॥
 कण्ठशोषमनोभंशच्छर्दारोचकपीनसान् ।
 कुर्थाच्च गलगण्डादीन्तांस्तान् जत्रूर्द्धसंश्रयान्” ।
 इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥ * ॥
 अस्य स्थानं कार्यं यथा ॥
 “उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युःकण्ठ एव च ।
 वाक्प्रवृत्तिः प्रयतोर्जो वलवर्णादि कर्म च” ॥
 इति चिकित्सास्थाने २८ अध्याये चरकेनोक्तम् ॥
 “उदानो नाम यस्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः ॥
 तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते ।
 ऊर्द्धजन्तुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः” ॥
 दोषान्तरगतस्यास्य लक्षणं यथा ॥
 “उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहश्चमत्तमाः ।
 असेदहर्षो मन्दाग्निः शीतस्तम्भौ कफावृते” ॥
 इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 उदरावर्त्तः । नाभिः । सर्पविशेषः । इति मेदिनी ॥
 पक्ष्म । इति शब्दरत्नावली ॥
 उदारः, त्रि, (उल्लूयमासमन्तात् राति । रा + आत-
 स्वेति कः । उदर्थते, ऋगतिप्रापणयोः कर्मणि प्रव
 वा ।) दाता । महान् । (यथा गीतायां ७।१८ ॥
 “उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वास्मैव मे सतम्” ॥
 “उदारा महान्तः मौक्तभाज एव इत्यर्थः” ॥
 इति श्रीधरस्वामी ।) ऋज्वाश्रयः । तत्पर्यायः ।
 दक्षिणः २ सरलः ३ । इत्यमरः ॥
 (“क उदारः समर्थश्च त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे” ।
 इति रामायणे आदिकाण्डे । गभीरः । सारवान् ।
 रम्यः । न्यायः ।
 “इत्यर्थपात्रानुमितव्ययस्य
 रघोरुदारामपि गां निश्चय” ॥
 इति रघुः ५ । १२ । असाधारणः । सरलाश्रयः ।
 शिष्टः ।
 “स तद्येति विनेतुरुदारमतेः
 प्रतिगृह्यवचो विसर्जं मुनिम्” ॥ इति रघुः ५।८१ ॥)
 उदावत्सरः, पुं, संवत्सरादिप्रधान्तर्गतवत्सरविशेषः ।
 अस्मिन् वर्षे रौप्यदानं महाफलम् । इति विष्णु-
 धर्मोत्तरम् ॥
 उदावर्त्तः, पुं, (उत् + आङ् + वृत् + घञ् ।) रोग-
 विशेषः । तत्पर्यायः । गुदग्रहः २ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ मलमूत्रवायुरोषकरोरोगः । तस्य निदानं
 संप्राप्तिश्च । यथा निदाने ।
 “वातविण्मूत्रवृद्धमाशुक्षतवोद्गारवर्माण्निग्रयम् ।
 क्षुत्तृणोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः” ॥
 (अपरश्चास्य सनिदानसंप्राप्तिकं लक्षणं यथा—
 “कथायतिक्तोषणरुक्षतोभ्यैः
 सन्धारणाभोजनमैषुनैश्च ।

पक्षाशये कुप्यति चेदपानः
 खोतांस्यधोगानि वली स रुद्धा ॥
 करोति विण्मूत्रसमीरसङ्गं
 क्रमादुदावर्त्तमतः सुधोरम् ।
 खवस्तिहृत्कक्षुदरेध्वभीक्ष्णं
 स एलुपाश्व्यतिदारुणा स्यात् ॥
 आध्मानहृत्तासविकर्त्तिकाश्च
 नोदोऽविपाकश्च सवत्तिशोधः ।
 अर्षोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डा-
 न्यूर्द्धश्च वायुर्विह्वितो गुदे स्यात् ॥
 कृच्छ्रेण शुक्रस्य चिरात्प्रवृत्तिः
 स्याद्वा तनुः स्यात् खररुक्षशीता ।
 ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ-
 प्रवाहिकाहृदग्रहणीप्रदोषाः ॥
 तन्मन्य-बाधिर्य-शिरोऽभिताप-
 वातोदराक्षौलमनोविकाराः ।
 हृष्णाखपिन्नारुचिगुल्मकास-
 आसप्रतिश्यार्दितपाश्वरोगाः ।
 अन्ये च रोगा बहवोऽनिकोत्या
 भवन्त्युदावर्त्तकृताः सुधोराः” ॥
 अस्य चिकित्सा यथा,—
 “तं तैलशीतज्वरनाशनोक्तैः,
 खेदैर्यथोक्तैः प्रविकीनदोषम् ।
 उपाचरेद्वर्त्तिनिरुहवृत्ति-
 खेदैर्विरेकैरनुकोमनाग्निः ॥ * ॥
 श्यामाजिह्वनागधिकाग्निचूर्णं
 गोमूत्रपिष्टं दशभागमायम् ।
 सनीलिकां हर्षिवर्णां गुडेन
 वर्त्तिं कराङ्गुलिभिरां विदध्यात् ॥
 पिण्याकसौवर्षाहिकृष्णभिर्वा
 ससर्वपच्युषणयावश्यकैः ।
 किमिन्नकम्पिलकशङ्किनीभिः
 सुधाकजक्षीरगुडैर्युताभिः ।
 स्यात् पिण्णकीसर्पणराठवेष-
 धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्तिः ॥ * ॥
 श्यामाफलेक्षु सपिण्णकीकं
 नाद्याथवा तत् प्रथमेक्षु चूर्णम्
 रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटक्षणा-
 चूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ॥ * ॥
 खिम्भे गुदे तान्यनुलोमयन्ति
 नरस्य वर्षोऽनिकमूत्रसङ्गम् ।
 तेषां विधाते तु भिषग्विदध्यात्
 स्वभक्तसुखिन्नतनोर्निरुहम् ॥
 ऊर्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैल-
 चारास्त्र-वातघ्नयुक्तं सुतीक्ष्णम् ॥ * ॥
 वातेऽधिकेऽर्द्धं लवणं सतैलं
 क्षीरेण पित्ते तु कफे समूत्रम् ।
 समूत्रवर्षोऽनिकसङ्गमास्य
 गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ * ॥
 चिह्नसुधापचान्तिनादिशक्तं
 यास्योदग्रनूपरसेयवान्नम् ।
 अन्येषु दृष्टानिगमूत्रविह्वि-

उदा

रचात् प्रसन्नागुडसोधमायी ॥ १ ॥
 भूयोऽनुवन्दे तु भवेद्विरेथो
 मूत्रप्रसन्नादधिमण्डयुक्तैः ॥ २ ॥
 दिवत्तरं हिङ्गुवचाभिकुलं
 सवर्द्धिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
 सखाम्बुनानाहविस्त्रचिकित्ति-
 छद्रोगगुल्मोर्द्धसमीरणम् ॥ ३ ॥
 वचामयाचित्रकयावशूकान्
 सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
 उष्णाम्बुनानाहविस्त्रुत्वातान्
 पीत्वा जयेदासु रसोदनाशी ॥ ४ ॥

इति चिकित्सास्थाने षड्विंशेऽध्याये चरकयोक्तम् ॥
 सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्मा-
 मिकं लक्षणं चिकित्सा चेति यदुक्तं तद्वयथा ।
 “अधस्योर्द्धं च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
 न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः ॥
 वातविष्णुमूत्रकृमिश्रज्वोद्गारवमनीन्द्रियैः ।
 व्याहृत्यमानैरुदितैरुदावर्तौ निरुच्यते ॥
 क्षुत्क्षुत्वा-श्वास-निद्राणामुदावर्तौ विधारयान् ।
 तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणं चिकित्सितम् ॥
 त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न इत्येते कारणैः ।
 अपथ्यभोजनाद्यापि वक्ष्यते च यथापरः ॥

आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं
 शिरोरुजं श्वासमतीवहिकाम् ।
 कास-प्रतिश्याय-गणयद्वाञ्छ
 वलासपित्तप्रसरश्च घोरम् ॥
 कुर्थादपानाभिहतः स्वमार्गे
 हन्यात् पुरीषं मुखतः क्षिणेद्वा ॥ १ ॥
 आटोपशूलौ परिकर्त्तव्यं
 सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्धवातः
 पुरीषमास्यादधवा निरेति
 पुरीषवेगेऽभिहतं नरस्य ॥ २ ॥
 मूत्रस्य वेगेऽभिहतं नरस्य
 कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ।
 मेढ्रे गुटे वङ्गमुष्णयोश्च
 नाभिप्रदेशेऽथवापि मूर्द्ध्नि ॥
 प्यानञ्जवन्तिश्च भवन्ति तीव्राः
 शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तः ॥ ३ ॥
 मन्यागलस्तम्भशिरोगिकारा
 षट्भ्योपघातात् पवनान्मकाः स्युः ।
 ओन्नाननप्राणविलोचनोत्था
 भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ४ ॥
 प्यानन्दजं शोकासमुद्भवं वा
 नेत्रोरदं प्राप्तमसुक्ष्मतो हि ।
 शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च
 भवन्ति तीव्राः सद्यः पीनमेन ॥ ५ ॥
 भवन्ति गाढं क्ष्वयोर्विघाता-
 क्षिणोऽस्तिनामश्ववेगेषु रोगाः ।
 कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः
 कृञ्चश्च वायोऽथवा प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥
 उद्गारवेगेऽभिहतं भवन्ति
 अनागोर्विकाराः मयनप्रसूताः ॥ ७ ॥

उदा

कृद्देर्विघातेन मवेच कुलं
 येनैव दीपेण विदग्धमन्नम् ॥ ८ ॥
 मूत्राशये वा गुदनुष्कयोश्च
 शोफो रक्षा मूत्रविनिग्रहश्च ।
 शुक्राशरी तत्स्ववर्णं भवेद्वा
 ते ते विकारा विहते तु शुक्ले ॥ ९ ॥
 तन्नाङ्गमर्दावर्चसिः अमश्च
 क्षुधोऽभिघातात् क्षणता च दृष्टेः ॥ १० ॥
 कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
 कृष्णाभिघाताद्गदये यथा च ॥ ११ ॥
 आन्तस्य निश्वासविनिग्रहेण
 छद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ॥ १२ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गुशिरोऽस्तिजाघं
 निद्राभिघातादधवापि तन्ना ॥ १३ ॥

अरिष्टलक्षणं यथा,
 “दृष्टादितं परिक्षिप्तं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् ।
 शृङ्गदन्तं मतिमानुदावर्त्तनमुत्सृजेत् ॥
 अस्य चिकित्सा यथा,
 “सर्व्वेऽथेत्येषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृतस्वप्रः ।
 वायोः क्रिया विधातया स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
 सामान्यतः पृथक्तेन स्त्रियां भूयो निवाध मे ।
 आस्थापनं मारुतजे स्त्रिण्डे स्त्रिण्डे विशिष्यते ॥ १ ॥
 पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरागाहिको भवेत् ॥ २ ॥
 सौवर्चलाणां मदिरां मूत्रेऽवभिहतं पिवेत् ।
 रक्षामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिवेन्नरः ॥ ३ ॥
 “क्षेहस्येदेरुदावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥
 अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्यः स्त्रिण्डस्त्रिण्डस्य देहिनः ॥ ५ ॥
 तीक्ष्णाङ्गनामपोडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपसिंहनैः ।
 वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥
 तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरश्मिभिः ॥ ६ ॥
 उद्गारेण क्रमोपेतं स्त्रिण्डं धूममाचरेत् ।
 सुरां सौवर्चलवर्त्तौ वीजपूर्णरसान्विताम् ॥ ७ ॥
 कर्द्याघातं यथा देवं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ।
 सत्तारणवलोपेतमभ्यङ्गं वात्र दापयेत् ॥ ८ ॥
 वल्लिशुद्धिकरावापश्चतुर्गुणजलमयः ।
 व्यावारिनाशात् क्षयितं पीतवर्णं प्रकामतः ।
 रमयेयुः प्रिया नार्थः शुक्रोदावर्त्तनं नरम् ॥ ९ ॥
 क्षुद्दिघाते हितं स्त्रिण्डमुष्णमल्पं च भोजनम् ॥ १० ॥
 दृष्टाघाते पिवेन्मद्यं यवागूं वापि शीतलां ॥ ११ ॥
 भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥ १२ ॥
 निद्राघाते पिवेत् क्षीरं सप्याच्छेद्यकारतः ॥ १३ ॥
 अपरश्च सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सा च ॥
 “वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
 भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
 वातमूत्रपुरीषाहृक्कफमेदावहानि व ।
 खोलांशुदावर्त्तयति पुरीषश्चातिवर्त्तयेत् ॥
 ततोऽहस्तशूलार्त्तौ गौरवारुचिपीडितः ।
 वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायद्वामोहवमिचरान् ।
 दृष्टाहिक्राशिरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥
 समते च बहूनन्यान् विकारान् वातकोपजान् ।
 तत्तैलसवयवाभ्यां स्त्रिण्डं स्त्रिण्डं निरुहयेत् ॥

उदा

देवतो भिन्नवर्चस्कं सुक्ष्माप्यनुवासयेत् ।
 नचेच्छान्तिं प्रयात्येवमुदावर्त्तः सुदारुणः ॥
 अथैनं वज्रशः स्त्रिण्डं युष्मात् स्नेहविरेचनैः ।
 पाययेत् त्रिलोलीयवागीरक्षपानकैः ॥
 “देवदार्वत्रिक कुलं वचाम्पथ्यां पल्लवाम् ।
 पौष्कराणि च मूलानि तोयस्यार्द्धाङ्कं पचेत् ॥
 पादावशिष्टं तत्पीतमुदावर्त्तं यथोहति ॥

इत यथा ।

“मूलकं शृङ्गमात्रं च वर्धामः पञ्चमूलकम् ॥
 आरेवतफलक्षाम्पुस पक्वा तेन हृतम्पचेत् ।
 तत्पीयमानं श्रमयेत् उदावर्त्तमशेषतः ॥ १ ॥
 “चूर्णं निकुम्भकम्पिस्तृणानिद्व्याकाभिकोद्भवम् ।
 क्षनवेधनमागथो लवनाद्याश्च साधयेत् ॥
 गवां मूत्रेण ता वर्त्तौः कारयेत् गुदागुगाः ॥ २ ॥
 वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्गहे रश्मिकित्सितं तद्यथा ॥
 “त्रिकटुपारदं पथ्याकालकफलं दिगुणं ।
 धानकुलीनां खरसैर्गुडिका कार्याश्चरोल्यास्तु ॥
 प्रबलजलोदरगुल्मज्वरपाण्डामयनाशिनी ।
 प्रोक्ता तिमिराणिपटलविद्रधिप्रबलोदावर्त्तधरी ॥
 किमिकोष्ठगाचकण्डूपिडकाश्च निहन्ति शूलचयं ।
 शुद्धगुडिका कथिता सुवने श्रीवैद्यनाथाख्या ॥
 इति वैद्यनाथवटिका ॥ ३ ॥

अथ अपथ्यानि यथा ।

“वमनं वेगरोधश्च शमीधान्यानि कोद्भवम् ।
 नालीतशकं शालूकं जाम्बवं कर्कटीफलम् ॥
 पिण्याकामाणकं सर्व्वं करीरं पिष्टवैकृतम् ।
 विट्क्षमीनि विरुद्धानि कषायाणि गुरुणि च ॥
 उदावर्त्तं प्रयत्नेन वर्जयेत् सततं नरः ।
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।)
 उदासः, पुं, (उदस्यते इति । उत् + अस् + घञ् ।)
 उत्क्षेपः । उद्भावः । औदास्ययुक्तैः, त्रि ॥
 उदासीनः, पुं, (उदास्ते इति । उत् + आस् + प्रानच्
 + ईदास् इति ईत्वम् ।) परतरः । इत्यमरः ॥
 विजिगीषोः शत्रुमित्रभूमितो व्यवहितः यव-
 हितत्वादेव नोपकारी नाप्यपकारी केवलमूर्द्ध-
 मासीन इव । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ७।१५५।
 “मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
 उदासीनप्रचारश्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः” ॥
 मण्डलभेदः । यथा, तत्रैव ७।१५८।
 “अनन्तरमरिं विशादरिसेविनमेव च ।
 अदेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम्” ॥
 उपेक्षकः । यथा, —
 “उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु” । इति
 गोतायाम् ॥ ८ । ८ ॥)

उदास्थितः, पुं, (उत् + आह् + स्था + क्त ।) चरः ।
 द्वारपाजः । आध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रप्रण्या-
 वसितः । गृहसन्नासः । इति मेदिनी ॥
 उदाहरणं, स्त्री, (उत् + आह् + ह् + लृट् ।)
 दृष्टान्तः । तत्प्रमाणः । उपोद्घातः २ उदाहारः ३
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे १।३३।
 “प्रध्वंसितान्धतमसस्तप्तोदाहरणं रविः” ।
 कथाप्रसङ्गः । कथनम् । यथा, कुमारः १८।६५ ॥

उदी

उदु

उद्गा

“अथाङ्गिरसमग्रसुदाहरणवस्तुषु” ॥
 पञ्चन्यायवयवान्तर्गतमिदम् ॥ (नाथशास्त्रे मोल-
 र्धवचनोपन्यासरूपो गर्भाङ्गभेदः । यदुक्तं साहि-
 त्यदर्पणे इह परिच्छेदे ।
 “उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते” ।
 यथा, वेणीसंहारे अश्वत्थामाङ्गे ॥
 “यो यः शस्त्रं विभक्तिं खभुजगुरुमदात्पाण्डवीनां
 चमूनां, यो यः पाञ्चालगोत्रे प्रिश्नरधिकवया
 गर्भशय्यां गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति
 मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः, क्रोधान्धस्तस्य
 तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” ॥
 घटत्रिंशत्पटकचक्षुषान्तर्गतलक्षणभेदः । यथा,
 साहित्यदर्पणे इह परिच्छेदे ।
 “यच्च तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
 साध्यतेऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरणं मतम्” ॥
 उदाहारः, ङ, (उत् + या + ह + घञ् ।) उदा-
 हरणम् । इत्यमरः ॥ प्रवृत्तौपपादकदृष्टान्तादिः ।
 इति भरतः ॥ युक्तिप्राप्त्यर्थनिर्दर्शनं इति साङ्गः ॥
 प्रवृत्तसिद्धार्थां चिन्ता । इति रायमुक्तः ॥
 उदितः, चि, (वद् + क्त ।) यदा । उत् + इय + क्त ।
 उद्गातः । (यथा, किराते । १ । २८ ।
 “मवाटशेषु प्रमदाजगोदितं
 भवत्यधिचोपद्वावुशासनम्” ॥)
 वज्रः । इत्यमरः ॥ उद्गतः । प्राप्तोदयः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।
 “उदयादुदितं दीप्तं ज्वालापिण्डसमप्रभम्” ॥
 “उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा” ।
 इति मनुः । २ । १५ ॥ तथा, किराते । ५ । ५ ।
 “दधतमुज्ज्वलान्तरगोपुराः
 पुर इवोदितपुष्पवना भुवः” ॥)
 उदितोदितः, चि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदितः
 व्यभिहितः ।) शास्त्रज्ञः । इति स्मृतिः ॥
 (“पुरोहितश्च कुर्वीत देवज्ञमुदितोदितम् ।
 दण्डनीत्याश्च कुशलमथर्व्वीङ्गिरसे तथा” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥)
 उदीची, स्त्री, (उत् उत्तरं अक्षयकं । उत्क्रान्तं
 दृष्टिमथं अक्षति सूर्यं वा । उद् ईदित्यक्षरत
 ईकारः । ऋत्विगादिना क्षिन् । उमितच्चेति
 ङीप् ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरः ॥
 (“यदीदीयां गतिर्मानोस्तदा सूर्यवलाधिकम्” ॥
 इति हारीतोत्तरे प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 उदीचीनं, चि, (उदीची + ख ।) उदीच्यां भवं । उत्तर-
 दिग्जातवस्तु । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथ-
 ब्राह्मणे १३ । ८ । १ । ६ । “उदीचीनप्रवणे करोत्यु-
 दीची वै मनुष्याणां दिक्” ॥)
 उदीच्यां, स्त्री, (उदीच्यां भवम् । उदीची + यत् ।)
 बालनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥ बाला इति ख्यातम् ।
 (बालकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
 उदीच्याः, ङ, (उदीच्यां भवः । उदीची + यत् ।)
 शरावतिनद्याः पश्चिमोत्तरदेशः । इत्यमरः ॥
 (तद्देशवासिनि चि, यथा, रघौ ४ । ६६ ।
 “शरैरवैरिवोदीच्यानुदरिच्यन् रसानिव” ॥

तथा, महाभारते युधिष्ठिरप्रबोधने ८ । ७० । ३४ ॥
 “हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः
 प्राच्या निरस्ता दक्षिणाया विशस्ताः” ॥
 उदीरणां, स्त्री, (उत् + ईर + ल्युट् ।) कथनम् । इति
 हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।
 (“उद्गातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिर्दोषैरुत्तमम्” ॥
 प्रेरणम् । क्षेपणम् ।
 “ब्रह्मास्त्रोदीरणात् शत्रोर्देवदानवकिन्नराः” ।
 इति महाभारते ॥)
 उदीर्याः, चि, (उत् + ऋ + क्त ।) उदारः । महान् ।
 इति जटाधरः ॥
 (“न हि राज्ञामुदीर्यानामेवमूर्तेर्नरैः कश्चित् ।
 सख्यं भवति मन्दात्मन् । श्रिया हीनैर्धनधृतेः” ॥
 इति महाभारते ॥ उत्तेजितः । उद्दीपितः ।
 उद्गतः । यथा, कुमारः २ । ३२ ।
 “भवत्सख्यवरोदीर्यान्तारकाख्यो महासुरः” ।
 “ब्रह्म क्षत्रेण संख्यं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 उदीर्योऽनृतः श्चक्रन् वनानीवाग्निमाखतौ” ॥
 इति महाभारते । ङ, विष्णुः । यथा, महा-
 भारते विष्णुसहस्रनामकथने १३ । १६६ । ८० ।
 “उदीर्याः सर्वतश्चक्षुराणीशः श्राव्यतः स्थिरः” ॥
 उदुम्बरः, स्त्री, (उं शुभं वृणोतीति उम्बरम् । उ + वृ +
 संज्ञायां खच् । अरुर्द्धिघदिति सुम् । उत् + कृ +
 ण् ।) ताम्रम् । इत्यमरः ॥ (ताम्रशब्दे ऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 उदुम्बरः, ङ, उदुम्बरवृक्षः । यज्ञदुमुर इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । क्षीरवृक्षः २ हेमदुग्धः ३ सदाफलः ४
 कालकान्तः ५ यज्ञयोग्यः ६ यज्ञीयः ७ सुप्रति-
 स्थितः ८ शीतवल्कः ९ जन्तुफलः १० पुष्पश्रृङ्गः
 ११ पवित्रकः १२ सौम्यः १३ शीतफलः १४ अस्य
 पक्ष्मफलगुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । क्षमि-
 कारित्वम् । रक्तपित्तद्वेषामूर्च्छादाहनाशित्वम् ।
 अस्य सुपक्ष्मफलगुणाः । अतिशयशीतत्वम् । मधु-
 रत्वम् । पित्तश्रमशोथहारित्वम् । अस्यामफल-
 गुणाः । कषायत्वम् । अमिदीपनत्वम् । रक्त-
 विकारित्वम् । अस्य लघुगुणाः । शीतत्वम् ।
 कषायत्वम् । व्रणनाशित्वम् । गर्भिणीगर्भसंरक्षक-
 त्वम् । स्तनदुग्धदातृत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्यायगुणौ यथा ।
 “उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
 उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफाखण्डित् ।
 मधुरस्तुवरो वर्णः व्रणशोथनरोपणः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १८ म आगे वटादिवर्गे ॥
 अस्य फलगुणांश्चाह चरकः सूत्रस्थाने सप्तविंशे-
 ऽध्याये यथा,—
 “अश्वत्थोदुम्बरश्चक्षुष्योधानां फलानि च ।
 कषायमधुरास्त्राणि वातलानि गुरुणि च ॥ ० ॥
 कुष्ठविशेषः । देहली । गोवराटेर नीचेर काठ्
 इति भाषा । पण्डकः । गण्डकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उदुम्बरदणा, स्त्री, (उदुम्बरस्य दलमिव दलमस्याः ।)
 दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणादयो
 दन्तीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

उदुम्बरपर्णी, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।)
 उदुम्बरपर्णी । दन्तिकावृक्षः । इत्यमरः ॥ (अस्याः
 पर्ण्यावाचरकेण कल्पस्थाने १२ अध्याये उक्ताः ।
 यथा,—
 “दन्तुदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः” ॥)
 उदुखलं, स्त्री, (उदुर्द्ध्वं तत् खलम् । तत् क्षाति ।
 क्षातोतुपेति कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 गुग्गुलुः । इति मेदिनी ॥ तण्डुलकण्डनार्थकाष्ठनि-
 र्मितपात्रम् । उखलि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 उलूखलं २ । इत्यमरः ॥ (“संयुतोऽलूखले विद्वान्”
 इत्यादिप्रयोगो भावप्रकाशादौ द्रव्यः ॥)
 उदुङ्गः, चि, (उत् + वङ् + क्तः ।) ऊङ्गः । स्थूलः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, मांसे । १ । ३६ ।)
 “उदुङ्गलोकाजितयेग साम्प्रतम्
 गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां लया” ॥)
 उद्गतं, चि, (उत् + गम् + क्तः ।) उद्गन्तम् । कर्दित-
 वस्तु । इत्यमरः ॥ ऊर्द्धगतम् । उदितम् ॥
 उद्गमः, ङ, (उत् + गम् + घप् ।) ऊर्द्धगमनम् ।
 उदयः ॥ (आविर्भावः । यथा, कुमारः । ७ । ७७ ॥
 “रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
 सिन्धुद्रुणिः पुङ्गवकैरुवासीत्” ॥
 “फलेन सहकारस्य पुण्योद्गम इव प्रजाः” ॥
 इति रघुवंशे । ४ । ६ ॥ प्रस्थानं वह्निर्गमनम् ।
 “तनयानां क्षुधात्तानां पश्यन् प्राणोद्गमस्यथाम्” ।
 इति कथासरित्सागरे ४ तरङ्गे ॥)
 उद्गमनीयं, स्त्री, (उत् + गम् + अनीयम् ।) धौत-
 वस्त्रद्वयं । इत्यमरः ॥ धोया योड इति भाषा ।
 (“सा मङ्गलखानविशुद्धाञ्जी
 गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा” ॥
 इति कुमारः । ७ । ११ ॥)
 उद्गातः, स्त्री, (उत् + गाह + क्तः ।) अतिशयः । तद्-
 युक्ते चि । इत्यमरः ॥ (“प्रेमाङ्गीः प्रणवसूत्रः
 परिषयादुद्गातारगोदयाः” । इति साहित्य-
 दर्पणे । इय परिच्छेदे ॥)
 उद्गाता, [ऋ] ङ, (उद्गायति साम यः । उत् +
 गै + णच् ।) सामवेदज्ञः । सामवेदविद्वान्नामः
 इत्यमरः ॥
 (“ब्रह्माणं परमं वक्त्रादुद्गातारश्च सामगम् ।
 होतारमथ चाध्वर्युं वाङ्म्यामसृजत्प्रभुः” ॥
 इति हरिवंशे । तथा च मनुः । ८ । २०६ ।
 “होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाध्वनःक्रये” ॥
 “उद्गातहोतब्रह्मणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे” ।
 इति सप्तमे सूत्रस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥)
 उद्गारः, ङ, (उत् + गृ + घञ् ।) उद्गमनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, रघौ । ६ । ६० ।
 “क्षामाति बालातपरक्तसातुः
 सनिर्भरोद्गाः इवाद्रिराजः” ॥)
 शब्दः । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते ३ ।
 “तस्य काङ्गूलनिनदं पर्वतः स गृहामुखैः
 उद्गारमिव गौर्नद्वत्ससर्ज समन्ततः” ॥)
 कण्ठगर्जनं । इति जटाधरः ॥ छेकुर इति भाषा ।
 तनु नागवायुकर्म । इति श्रीधरस्वामी ॥ (खावः ।

क्षरम् । यथा, रघो । ४ । ५३ ।

“अर्जुनीन्धनगङ्गां मयोद्धारसुगन्धिषु ।

मृदु कर्मणां पेतुः पुत्राग्नेभ्यः शिलीमुखः” ।

“अथः प्रतिष्ठतो वायुः झञ्झणा मारुतेन च” ।

“करोत्युद्धारवाङ्मयम्” इति भावप्रकाशे मध्य-

रगणे वातरोगाधिकारे ॥ वनप्रकारादिकं वनन-

शब्दे द्रष्टव्यम् । यथा, शारदातिलकटीकायां,—

“उद्गारे नागद्रव्यतो नीलजीमूतसन्निभः” ॥)

उद्गीतं, चि, (उद्गैर्गयिते स्त । उत् + गै + क्त ।)

उत्तैर्गितम् । इति देवीमाहात्म्यम् । (यथा,—

मार्कण्डेय ८४ । ६ ।

“शब्दात्मिकासुविमलार्णवेषां निधान-

मुद्गीतरन्ध्रपदपाठवताश्च सामान्” ॥)

उद्गीपकः, पुं, (उत् + गै + घञ् ।) कामवेदभेदः ।

प्रयवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(“अस्मिन्नगन्धप्रमुखाः प्रदेशे

भूयान् उद्गीयविदो वसन्ति” ॥

इति उत्तररामचरिते । रघुः ॥)

सामवेदध्वनिः । इत्यमरः ॥ सामगानम् । इति

नारसुन्दरी । साम्नां द्वितीयोऽध्यायः । इति भगी-

रघः ॥ (भवपुत्रः । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उद्गुर्यं, चि, (उत् + गूर + क्त ।) उद्यतम् । इत्य-

मरः ॥ उत्तोल्युद्यतवक्त्रादि । इति भरतः ॥

उद्ग्राहः, पुं, (उत् + ग्रह + घञ् ।) उद्ग्रहणम् ।

उर्द्धाक्षय कस्यचित् ग्रहणम् । इत्यमरः । विद्या-

विचारः । इति भरतः ॥

उद्ग्राहितः, चि, (उत् + ग्रह + णिच् + क्त ।)

उदीर्गः । वज्रः । ग्राहितः । इति मेदिनी । उप-

न्यक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गः, पुं, (उद्गन्ते इति । उत् + हन् + कर्मणि

घप् । टिणीपात् घर्त्तं च निपातनात् । यद्वा

उद्गन्ति नीचताम् । उत् + हन् + ड ।) प्रशस्तः ।

प्रकाशः । इत्यमरः ॥ (हन्तपुटम् । णप्रिः ।

शरीरस्थो वायुः ।)

उद्गः, पुं, (उर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । उत् + हन् +

घप् । निपातनात् हस्य घः ।) यत्र काष्ठे काष्ठं

निधाय तपते तत् । इत्यमरः ॥ पर्याप्त इति

भाषा ॥ (यथा, भट्टिः ७ । ६२ ।

“तस्मिन्नन्तर्धने पश्यन् प्रधाने सौधस्तम्भः ।

सौधोद्गुणघनगन्ध्या सलिलामयनां स्त्रियम्” ॥)

उद्गर्भः, स्त्री, (उत् + ह्य + ल्युट् ।) गात्रादिष्वर्धम् ।

इत्यकया उद्गर्भगुणाः । काण्डकोठनाश्रितम् ।

त्वगतमित्येवमन्तम् । शिरासुखकारकत्वञ्च । इति

राजवाहनः ॥

(“उद्गर्भदन्तु विज्ञेयं करुकोठानिलापहम्” ।

इति पिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सञ्चुते-

गोतम् । समासकथनं । उद्देशः । यथा । शल्य-

मिति । इति सञ्चुते उत्तरवन्ते ६५ अध्याये ।)

उद्गर्भः, स्त्री, (उत् + ह्य + घप् । घसादेशः ।)

मांसम् । इति शारदाणी ।

उद्गाटः, पुं, (उत् + घट् + घञ् ।) गृहभेदः । इति

पिकाश्वशेषः । यौदिर धर याग इत्यादि भाषा ।

(उद्गाटनम् ।)

उद्गाटकः, स्त्री, (उत् + घट् + णिच् + घञ् ।) कूपा-

ज्जलोत्तोलनार्थं रञ्जुचक्षितघटः । तत्पर्यायः । घटी-

यन्त्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गाटनं, स्त्री, (उत् + घट् + णिच् + ल्युट् ।) कूपात्

ज्जलोत्तोलनार्थं रञ्जुचक्षितघटः । तत्पर्यायः ।

घटीयन्त्रम् २ । इत्यमरः ॥ उत्तोलनम् । इति

भरतः ॥ (यथा, हितोपदेशे । मित्रप्राप्तौ ॥

“धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गाग्लोद-

घाटनम्” ॥)

उद्गाटितः, चि, (उत् + घट् + णिच् + क्त ।) क्षतो-

द्गाटनम् । खोला इति भाषा ॥

(“मृहेऽनुद्गाटितहारि नाहृतः प्रविशेन्नरः ।

वारितार्थप्रवक्तापि पश्चाद्ममर्शनं त्यजेत्” ॥

इति सूरतिः ॥ तन्त्रशास्त्रम् ।)

उद्गाटितज्ञः, चि, (जानाति इति ज्ञः । उद्गाटितस्य

ज्ञः । उद्गाटित + ज्ञा + क्त ।) प्राज्ञः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्गातः, पुं, (उत् + हन् + घञ् ।) चारभः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, कुमारे २ । १२ ।

“उद्गातः प्रणवो यासां न्यायस्त्रिभिर्हरीरगाम्” ।

“आकुमारकथोद्गातं शालिगोष्ठी जुगुर्वशः” ।

इति रघुवंशे । ४ । २० ॥) इत्यमरः । ग्रन्थपरि-

च्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादमवलनम् ।

(“यथावतुद्गातसुखेन मार्गम्” । इति रघुः । २ । ७२ ।

“रघेनानुद्गातस्त्रिभित्तगतिना” । इति शाकुन्तले ।

६ अङ्के ॥ समुपक्रमः । पवनान्ध्यासयोगाय कुम्भ-

कादित्रयम् । उक्तम् । (यथा, रामायणे ४ काण्डे

“एवमुद्गृह्णितोद्गातः” । इति ॥) सुद्वरम् ।

इति मेदिनी ॥

उद्गम्, श्रुत्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-

सूक्तं-सेट् ।) ऋखादिर्दन्त्यवर्गवर्तीयोपधः । क्षिपि

सेमुत्सुमुद्व्याम् । स्यादौ नवद्र इति उल्लिख्यति

पौल्लिखत् । श्र उञ्भन्ती उञ्भन्ती । इति

दुर्गादातः ॥

उद्गंशः, पुं, (उत् + दन्श + घञ् ।) कीटविशेषः ।

तत्पर्यायः । मत्स्यः २ कोणकुण्डः ३ किटिभिः ४

उत्सुः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गटपातः, पुं, (उद्गट इव पाल्यते इति । उद्गट

+ पात + घञ् ।) सर्पविशेषः । मत्स्यभेदः । इति

मेदिनी ॥

उद्गन्तुरः, चि, (उत् + यतिशयेन दन्तुरः ।) उत्तकः ।

करालः । उल्लटदन्तः । इति मेदिनी ॥

उद्गानं, स्त्री, (उत् + दो + ल्युट् ।) बन्धनम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, महामारते । शान्तिपर्वणि ।

“उद्गाने क्रियामाद्ये तु मत्स्यानां तत्र रञ्जुभिः” ॥)

उद्गः । चुल्ली । वाङ्वाग्निः मध्यः । त्रयः । इति

विश्वः ॥

उद्गानः, चि, (दासः उद्गतः ।) बन्धनरहितः ।

सतनः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १ । ७८ ॥

“नदद्यावाग्नयद्वायाः स्रोतस्युद्गामदिग्गजे” ।

“अथानुद्गमिवोद्गमं गच्छं नदन्तुः उद्गतम्” ॥

इति रामायणे ॥) महान् । यथा । “उद्गामदन्तुर-

विधुन्तुददन्तघातैः” । इति प्रवच्या ॥

(“उद्गामानि प्रथयति शिलावेष्टमभिर्वावनानि” ।

इति मेघदूते । २० ॥ गन्धरीः । यथा भागवते

१ मन्त्रे ॥ “उद्गामभावपितृनामलवद्व्याप्त” ॥)

उद्गानः, पुं, (उद्गीतं दाम पाशो यस्य । समासे घञ् ।)

वरुणः । इति मेदिनी ॥ (दण्डकभेदश्चन्दोविशेषः ।

यथा, उत्तरलाकरे ।

“यदि नद्युगलं ततः तत्ररेफा-

स्तदा दण्डद्विप्रयातो भवेद्गण्डकः ।

प्रतिचरणविलङ्घरेफाः स्युरर्णारव-

यालजीमूतलीलकरोद्गमशङ्कादयः” ॥)

उद्गालः, पुं, (उत् + दल + घञ् ।) वज्रवारकलः ।

इत्यमरः ॥ वगकोद्रवः । इति रत्नमाला ॥

उद्गालकः, पुं, (उद्गाल एव । स्तार्थे कन् ।) वज्रवा-

रकलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मुनिभेदः ।

स तु व्यायोदधौन्यस्य शिष्यः । तस्य नामोत्पत्ति-

यक्ता महामारते १ । गौड्योपाख्याने ३ अध्याये ।

“एतस्मिन्नन्तरे कस्मिन्निर्धाम्यो नामायोदस्तस्य

शिष्यास्तयो बभूवुः उपमन्युराखिर्वेदश्चेति । २३ ॥

स एकं शिष्यमारुणिं पाश्चात्त्यं प्रेषयामास गच्छ

केदारखण्डं वधानेति । २४ ॥ स उपाध्यायेन

संदिष्ट व्याख्यिः पश्चात्त्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं

बन्धुं नाशकत् ॥ २५ ॥ स क्रिश्णमागोऽपश्य-

दुपायं भवत्वेवं कश्चिद्व्यामीति ॥ २६ ॥ स तत्र

संविशेत् केदारखण्डे प्रयाने च तथा तस्मिन्नुद-

रकं तस्यौ ॥ २७ ॥ ततः कदाचिदुपाध्यायः

व्यायोदो धौन्यः शिष्यान् एच्छत् क्व व्याख्यिः पा-

श्चाख्यो गत इति ॥ २८ ॥ ते तं प्रोचुः भगवंन्त्येव

प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं वधानेति । स एवमुक्ता-

स्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात् तत्र सर्वे

गच्छामः यत्र स गत इति ॥ २९ ॥ स तत्र गत्वा

तस्याङ्गनाय शब्दं चकार भो व्याख्य पाश्चात्त्य

क्राप्ति वत्स एहीति ॥ ३० ॥ स तत् श्रुत्वाख्यि-

रुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सङ्गो-

त्याय तनुपाध्यायं उपतस्थे ॥ ३१ ॥ प्रोवाच

चैनमुपाध्यायं अयनस्तत्र केदारखण्डे निःसर-

माक्षसुदकमवारणीयं संरोजुं संविष्टो भगवत्-

शब्दं श्रुत्वेव सङ्गता विदार्य केदारखण्डं भगवन्त-

मुपस्थितः ॥ ३२ ॥ तदभिरादये भगवन्तमाप्तापयतु

भवान् किमर्थं करवाणीति ॥ ३३ ॥ स एवमुक्ता-

उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्मात् भवान् केदारखण्डं

विदार्य उल्लितगतस्मात् उद्गालकएव भाषा भवि-

ष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीतः” ॥ ३४ ॥

अपरः स्वनामख्यात प्रथिभेदः । स तु ज्वेतकेतु-

पिता । यथा तत्रव दुन्तीपुस्तोत्पत्त्युद्गाने १२२ ॥

“बभूवोद्गालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।

ज्वेतकेतुरिति ख्यातः एतन्तस्यामदन् श्रुतिः” ॥ १८ ॥

उद्गिनः, चि, (उत् + दो + क्त ।) वज्रः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

उद्दीपकः, चि, (उत् + दीप् + घञ् ।) उद्दीपनकर्ता ।

उद्दीपनं, स्त्री, (उत् + दीप् + ल्युट् ।) प्रकाशदम् ।

उड

विभावविशेषः । यथा,—

“आत्मनोदीपनाख्यौ तस्य भेदावमौ सृजौ ।
उदीपनविभावान् रसमुदीपयन्ति ये” ॥ ते च ।
“आत्मनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा” ॥
चेष्टादीत्यादिशब्दात् रूपभूषणादयः । कालादि-
इत्यादिशब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापमर-
भङ्गारादयः । इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परि-
च्छेदः ॥

उदीप्तः, चि, (उत् + दीप् + क्त) प्रकाशितः ॥

उदीप्तं, स्त्री, (उत् + दीप् + क्त) गुग्गुलुः । इत्य-
मरटीकायां भरतधृतवाचस्पतिः ॥

उद्देशः, पुं, (उत् + दिश् + घञ्) अनुसन्धात्म-
क्यन्वेषणम् ॥ न्यायमते नाम्ना निर्देशः । अमि-
धानं यथा,—“पदार्थोद्देशः” । समासकथनम् ।
यथा,—“समासकथनमुद्देशः” । यथा, प्रत्ययमिति” ॥
पर्वतस्य गण्डकूपः । निर्देशः । विवरणम् ।
“इत्येव ते यद्दोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः” ।
इति महाभारते । स्थानम् । प्रदेशः ।
“सपर्वतवर्गोद्देशा दक्षिणार्थे स्वयम्भवा” ।
इति महाभारते ॥

उद्देशकः, चि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देशकर्त्ता ।
उदाहरणम् । इति कौशावती ॥

उद्देश्यः, चि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देश्यः ।
उद्देशनीयः । प्रयोजनम् । (यत् उद्दिश्य विधेयस्य
प्रवृत्तिः भवति तत् । अनुवाचम् ॥)

उद्देशिका, स्त्री, (उद्गतो देहो यस्याः) कीटविशेषः ।
तत्पर्यायः । उपश्लिष्टिका २ उत्पादिका ३ वटिः
४ दिवी ५ । इति हारावली ॥

उद्भावः, पुं, (उद्भवणम्) दु + उद् + भवति योतिपूत्रव-
इति घञ् । प्रकाशनम् । इत्यमरः ॥

उद्गतः, पुं, (उत् + घञ् + क्त) राजमल्लः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्गतं, चि, (उत् + घञ् + क्त) अविगीतम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तरचरिते पृष्ठाङ्के ।

“धीरोद्गता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्” ।

“मदमागसमुद्गतं नृपं न विद्युक्ते नियमेन मूर्ध्ना” ।

इति किराते । २ । ४६ । उत्थितः । उत्क्षिप्तः ।

आहतः । आणितः । यथा,—“आकुन्तते १ म अङ्गे ॥

“आत्मोद्गतैरपि रजोभिरलङ्घनीयाः” ।

निविडः । घोरः । यथा, पञ्चतन्त्रम् ॥ “तुषार-
वर्षोद्गतप्रवर्षघनधारानिपातसमाहतम्” ॥

उद्गतमनस्कत्वं, स्त्री, (उद्गतं गर्वितं मनो यस्य तस्य
भावः) । गर्वः । अमिमानः । इति शब्दरत्नावली ।

उद्धारणं, स्त्री, (उत् + धृ + क्त) उद्धारः । वान्ता-
मम् । उन्मूलनम् । इति मेदिनी ॥ मुक्तिः । इति
शब्दरत्नावली । (काण्टकादीनां जड्यादेर्वा शो-
धनम् । निराकरणम् । उत्थानम् । यथा,—

“यलवागपि तु श्रीमास्तारूणोद्धारणोद्धारः” ।

इति महाभारते ।

“काण्टकोद्धारैर्निर्मयमातिष्ठेत् यलमुत्तमम्” ॥

इति मनुः ॥ ६ । २५२ । शरणादिभ्यो विनोचनम् ।

“अपि अतीयुस्त्रिगुणानि तस्य

उड्

दिनानि दीनोद्धारणोचितस्य” ॥

इति रुघुः । २ । २५ ॥

उद्धारः, पुं, (उद्गतो हर्षो यस्मिन्) उत्सवः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ काण्डे ।

“अशक्तोऽस्मि रणोद्धार्ये तपस्विशरणं गच्छम्” ॥)

उद्धारणं, स्त्री, (उत् + धृ + क्त) रोमाश्वः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (चि, आनन्दकरम् । रोमाश्वकरम्) ।

(यथा रामायणे २ । २ । १ ॥

“ततः परिपदं सर्वमात्मन्त्रा वसुधाधिपः ।

हितमुद्धार्यं चैवमुवाच प्रथितं वचः” ॥)

उद्भवः, पुं, (उद्भवति दुःखमिति । उत् + धृ + क्त) ।
उत्सवः । इत्यमरः ॥ यज्ञाभिः । यादवविशेषः ।

इति मेदिनी ॥ यथा, श्रीभागवतम् ॥

“वृष्णीनां सम्मतो मन्त्रो ज्ञास्य दयितः सखा ।

श्रियो वृहस्पतिः साक्षाद्भुवो बुद्धिसत्तमः” ॥

उद्धानं, स्त्री, (उद्दीयतेऽस्मिन्) उत् + धा + क्त) ।
सुस्त्री । इत्यमरः ॥

उद्धानः, चि, (उत् + धा + क्त) उद्गतः । वमितः ।
इति मेदिनी ॥

उद्धान्तः, पुं, (उद्धान्यते इति उत् + धन् + क्त +
क्त) निर्मदहृत् । इत्यमरः ॥ उद्धान्तः । इति
रमानाथः ॥

उद्धारः, पुं, (उत् + धृ + घञ्) कणम् । इत्यमरः ॥
उद्भूतिः । इति मेदिनी ॥ (“निमग्नस्य पुनरुद्धार-
यत्तुल्यम्” । इति वृहदारण्यकोपनिषत् । मोच-
नम् । यथा, शतपथब्राह्मणे १३ । ३ । ४ । २ ।

“अथस्य वयमुद्धारमुद्धारमचै” । मोक्षः । जिर्वा-
णम् ॥ * उद्भियते साधारणधनात् इत्युद्धारः ।

यद्वा, साधारण्यथात् यत् गरिष्ठं तदुद्धारः ।

इति श्रीनाथः । उद्भियते साधारण्यधनात्

निष्कृत्य विशेषनिष्ठतया एव बोध्यते इत्युद्धारः

इति अच्युतानन्दः । साधारण्यत्वेन उद्भियते इति

उद्धार इति रुघुनन्दनः । उद्भियते साधारण्यधनात्

वर्धमान्यते इत्युद्धार इति श्रीकृष्णः । यथाह

मनुः ६ । ११२ ॥

“व्येष्टस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयस्तु यवीयसः” ॥

व्येष्टस्य विंश उद्धारः उद्भियते इत्युद्धारः व्येष्टस्या-

विमलसाधारण्यधनात् उद्भूत्य विंशतितमो भाग-

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * जयानन्तरं श-

त्रुभ्यो सर्वं धनादिकम् । यदुक्तं मनुना ७ । ६७ ।

“राशश्च दद्युर्द्वारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

राश्या च सर्वयोगेभ्यो दातव्यमप्ययत्नं जितम्” ॥

“उद्धारं योद्धारः राशे दद्युः । उद्भियते इत्युद्धारः

जितधनाद्युत्तुल्यधनं सुवर्णरजतभूषादि राशे

समर्पणीयम्” । इति तट्टीका ॥

उद्धारं, स्त्री, (उत् + धृ + घञ्) उद्धानम् । इत्यम-
रटीकायां स्वामी ॥ उन्नत् आका इत्यादि भावः ।

उद्धारणं, स्त्री, (उत् + धृ + क्त + क्त) उद्धार-
करणम् । उत्थानम् ॥

उद्धारः, स्त्री, गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उद्भूतं, स्त्री, (उत् + धृ + क्त + क्त) एक-

उडि

त्रितैलानवङ्गदूर्ककस्तूरीमरिचतचमूर्धम् । इति
पाकराजेश्वरः ॥

उद्भूषणं, स्त्री, (उत् + धृ + क्त) रोमाश्वः । इति
हलायुधः ॥

उद्भूतः, चि, (उत् + धृ + क्त) द्यतोद्धारणम् । तोला
इति भाषा । तत्पर्यायः । समुदातः २ । इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्तः । परिभुक्तोऽभिमतः । इति मेदिनी ॥

(“उद्भूतमैष्टत् प्रथमोद्भूतारिः” । इति रुघुः ।

२ । ३० तथा नैषधे । १ । ६६ ।

“इतीव वाहेर्निजवैशदपितैः

पयोधिरोधतममुद्भूतं रजः” ॥)

उद्भूतं, स्त्री, (उत् ध्यायते अमिरच । भ्रा शब्दाभि-
संयोगयोः उत्पूर्वात् तस्मात् ल्युट्) सुस्त्री । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

उद्भाः, पुं, (उत्क्षतिं कूलमिति । उत् + कृ + क्त) निपा-
तनात् सिद्धम् । नदः । इति व्याकरणम् ॥

(“तोयदागमइवोद्भाभिर्योः” । इति रुघुः ११ । ८ ।

“कूलं मिद्योद्भासन्निभौ” ॥ इति भट्टिः । ५ । २२ ॥)

उद्भुजः, चि, (उत् + बुध + क्त) विपक्षितः । इति

हलायुधः ॥ (प्रबुजः । यथा तिथितत्वे,—

“उद्बुजां च जगद्भार्तृ पूजयेत् दीपमालया” ॥

यथा, साहित्यदर्पणे ३ । १६२ ।

“उद्बुजं कारयैः सैः सैर्वर्धमानं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः फाल्गुनाथयोः” ॥)

उद्भोषः, पुं, (उत् + बुध + घञ्) क्षिप्तिवृत्तानम् ॥

(यथा साहित्यदर्पणे द्वातीयपरिच्छेदे ४१ ।

“उत्साहादिसमुद्भोषः साधारण्यमिमानतः ।

न्यामपि समुद्रादिगङ्गादी ग द्रव्यति” ॥)

उद्भटः, पुं, (उत् + भट् + क्त) कच्छपः । सूर्यः ।

इति मेदिनी ॥ (सूर्य इति केचित् ॥)

उद्भटः, चि, (उत् + भट् + क्त) प्रवरः । (“पदे

पदे सन्ति भटा रणोद्भटाः” । इति नैषधः ॥

श्रेष्ठाश्वः । तत्पर्यायः । महेश्वरः २ उदारः

३ उदात्तः ४ उदीर्यः ५ महाशयः ६ महाभानः

७ महात्मा ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्भवः, पुं, (उद्भवनं उद्भवत्यस्मादिति वा । उत् + भू

+ क्त) जन्म । उत्पत्तिः । इत्यमरः ॥ (“दिलीप-

स्त्रुर्मथिराकरोद्भवः” । इति रुघुः । ३ । १८ । “वि-

शुपादोद्भवा गङ्गा” । इति पुराणम् । विष्णुः ।

प्रपञ्चं प्रत्युपादानकारणत्वात् ॥)

उद्भिजः, चि, उद्भिजः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उद्भिज्जं, चि, (उद्भेदनमिति उद्भित् सम्प्रदादित्वात्

क्विप् । तस्मात् जायते यत् । उद्भित् + जन् + क्त) ।

उद्भिज्जातमात्रम् । तथ तदुत्पत्त्यादि । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १ । ४६ । “उद्भिज्जाः स्यावराः सर्वे

वीजकाष्ठप्ररोहिणः” । “इन्द्रगोपमण्डपप्रभृतयः

उद्भिज्जाः” ॥ इति सूक्त्याने प्रथमेऽध्याये, सुसुते-

नोक्तम् ॥)

उद्भित्, [इ] चि, (उद्भिज्जति भूमिमिति । उत् +

भिद् + क्विप्) उद्भिज्जम् । इत्यमरः ॥ तथ प-

क्षधा । उच्चः १ गुल्मः २ लता ३ वही ४ दण्डम् ५ ॥

(यथा, महाभारते आदिपर्वणि । “संसेदना

प्राज्ञा उद्दिष्टः" । उद्दिष्टते पशुफलमनेन इति निरुद्धः दामनेः ॥

उद्दिष्टं, चि, (उद्दिष्टीति । उद् + भिद् + इरुप धेति कः ।) तत्पुत्रादि । तत्पुत्र्यायः । उद्दिष्ट २ उद्दिष्टम् ३ । इत्यमरः ॥ उद्दिष्टम् ४ । इति रमादायः ॥ (यथा महाभारते १४ पर्वणि ।

"जरायुजास्तृणातानि खेदजानुद्दिष्टानि च" ॥)

उद्दिष्टं, स्त्री, (उद्दिष्टीति । उद् + भिद् + ञ ।) पान्थलवर्गम् । इति रत्ननागा । पांडालुग इति भाषा । ("उद्दिष्टानि पन्थलेक्षुकीयवेषुद्विजानि" । इति सन्धुगे सूत्रस्थाने षट्पत्तारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

उद्भूतः, चि, (उद्भवति स्म । उद् + भू + क्त ।) उत्पन्नः । ज्ञातः । यथा । ईशानसंघितायाम् ।

"भावे ह्यप्यनुद्भूत्यामादिदेवो महाविशि ।

प्रिवचिन्नतयोद्भूतः कोटिस्त्यसमप्रभः" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (तथा, भाषापरिच्छेदे ५६ ।

"उद्भूतस्पर्शवद्भूतं गोचरः सोऽपि च त्वचः" ॥)

उद्भूतरूपं, स्त्री, (उद्भूतं प्रत्यक्षयोग्यं रूपम् ।) गयन-गोचररूपम् । यथा, — भाषापरिच्छेदे ॥

"उद्भूतरूपं गयनस्य गोचरं

द्रव्याणि तदन्ति पृथक्स्थले ।

विभागसंयोगपरापरत्व-

हेतुवत्त्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

क्रियाभाती योग्यवृत्ती समवायश्च तादृशम् ।

गृह्णाति यद्वाः सत्त्वान्मादाणोकोद्भूतरूपयोः" ॥ ५५ ॥

उद्भमः, पुं, (उद्भममिति । उद् + भम + घञ् ।

गोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः ।) उद्भेगः । इत्यमरः ॥

उद्भान्तः, स्त्री, (उद् + भम + क्त ।) बाहुमुद्यन्त मण्ड-

काकारखट्वभामरां । इति महाभारतम् ॥ (परि-

भ्रान्ते, चि । यथा, रघौ ४ । ४६ ॥

"मारीचोद्भान्तहारीता मन्वायैरेष्यत्यका" ॥

विकले । विशले । यथा, रामायणे, —

"उद्भान्तद्वयस्यापि विवर्णवदनेऽभवत्" ॥)

उद्यः, पुं, नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उद्यते यत् । वद +

कप् । कथनीये, चि । यथा, गृध्रीयम् वाक्यम् ।)

उद्यतं, चि, (उद् + यम + क्त ।) उच्चोत्थतवस्त्रादि ।

उद्यतश्चादि । तत्पुत्र्यायः । उद्गुणैः २ । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुवंशे । ४ । १६ ।

"प्रनार्थसाधने ली हि प्रथ्यायोद्यतकाम्नी" ॥)

उद्यतः, पुं, (उद् + यम + क्त ।) यत्रपरिच्छेदः । इति

जटाधरः ॥

उद्यमा, पुं, (उद् + यम + घञ् । संघ्रापूयकावात्

व्याभावः ।) उद्योगः । तत्पुत्र्यायः । गुरुरम् २ ।

इत्यमरः ॥ गुरुरम् २ गुरुरम् ४ । इति तट्टीका ॥

उत्साहः ५ पृथ्वसायः ६ उद्योगः ७ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, कुमारि ५ । २ ।

"निश्चयं चेनां तपसे एतोर्यमा" ।

"शशाङ्क मेना न नियन्तुसुयमात्" ।

इति च कुमारि ५ । ५ ।)

उद्यानं, स्त्री, (उद्याति प्रीडाधर्ममिन् । उद् + या

+ ल्युट् ।) राक्षः साधारणं वनम् । तत्पुत्र्यायः ।

प्राप्तीः २ ।

("वाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतधर्मा" ।

इति सेवदूते ७ ।) निःसरणम् । प्रयोजनम् । इत्य-

मरः ॥

उद्यानपालः, चि, (उद्यानं पालयतीति । उद्यान +

पालि + घञ् ।) उद्यानरक्षकः । माषी इति भाषा ॥

("उद्यानपालसामान्यमृतवस्तुपाकते" ॥

इति कुमारि २ । ३६ ॥)

उद्युक्ताः, चि, (उद् + युज् + क्त ।) उद्यमयुक्ताः ।

उद्योगविशिष्टः । इत्यमरटीकायां मरतः ॥ (यथा,

चमरकोषः । "इत्यर्थोद्युक्तउत्सुकः" ।)

उद्योगः, पुं, (उद् + युज् + घञ् ।) यत्नः । चेष्टा ।

तत्पुत्र्यायः । उत्साहः २ चध्यवसायः ३ उद्यमः ४ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ८८२ ।

"उद्योगः सर्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह" ।

"उद्योगादग्निरुत्तम सुसहायस्य धीमतः" ।

ह्येवानुगता तस्य निवृत्तिः श्रीः सद्यचारिणी" ॥

इति नीतिवाक्यम् ।

महाभारतस्य उद्योगपर्वः । यथा, महाभारते

१ । १ । ६३ ।

"उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च" ॥)

उद्योगी, [न] चि, (उद्योगोऽस्यास्तीति । उद्योग +

इन् ।) उद्योगविशिष्टः । उद्यमी । तथा च ।

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति क्षणी-

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मश्रया

यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽपि दोषः" ॥

इति नीतिसारे १३ ॥

उद्योतः, पुं, (उद् + धुत + घञ्) आलोकः । ज्योतिः ।

इति ह्येवायुधः ॥

उद्यः, पुं, (उद्यतीति । उद् + रक् ।) जलजन्तुविशेषः ।

इत्यमरः ॥ उद्यविडाल इति भाषा ।

उद्गङ्गा, पुं, पुरविशेषः । "योमचारि पुरं श्रीभमुद्गङ्गाः

प्रतिमार्गकः" । इति जटाधरः ॥

उद्गङ्गा, पुं, योमचारि पुरम् । तत्पुत्र्यायः । खपुरं २

ऊर्ध्वं पुरं ३ हरिश्चन्द्रपुरं ४ श्रीमं ५ प्रतिमा-

र्गकः ६ चङ्गा ७ चङ्गाः ८ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्गथः, पुं, (उद्गतो रथो धर्मात् ।) रथकीलम् ।

ताम्रचूडपक्षी । इति मेदिनी ॥

उद्गिह्ता, चि, (उद्गिह्यते स्म । उद् + रिच् + क्त ।)

स्फुटम् । स्पष्टम् । इति जटाधरः ॥

उद्गेशः, पुं, (उद् + रिच् + घञ् ।) उपग्रहः । वृद्धिः ॥

"यधुर्नैव दुरङ्गाक्षि जहृर जगतां मनः ।

त ज्ञाने दौघोनेके जीवनस्यापि का गतिः" ॥

इत्युद्गटः ॥

"हरिते साष्टां कमलवर्णिर्माभाय पदयो-

र्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरन्नेवकमलम् ।

गतो भगवद्भेकः परिणतिसौ चक्रपुष्पा

चयायां रचायै चिह्नरहर जागर्ति जगताम्" ॥

इति नदिमन्तोऽम् ॥

("तमःप्रवेशः क्रूरमो दोषोनेकहतसूतेः" ।

इति वैद्यकविनिश्चयेऽपि सांख्यिकारे ॥)

उद्देका, स्त्री, (उद्देक + टाप् ।) महागिम्बः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

उद्देकरः, पुं, (उद्देकान्तो वत्सरः ।) वत्सरः । इति

हेमचन्द्रः ॥

उद्देधनं, स्त्री, (उद् + वन्ध + ल्युट्) ऊर्ध्ववन्धनम् ।

इति स्मृतिः ॥ गलाय दडि देशेन फौसी देशेन

टाङ्गान इत्यादि भाषा ॥

उद्देमनं, स्त्री, (उद् + वम + ल्युट् ।) उद्दीरणम् ।

तुलिया फेसन वेति करण इत्यादि भाषा ॥

उद्देर्त्तः, चि, (उद् + र्त् + घञ् ।) क्षतिरिक्तः ।

उवरण बाडा इत्यादि भाषा । यथा । "उद्देर्त्तो

हि ग्रन्थः समधिकफलमाप्ते" । इति व्याकरण-

टीका ॥

उद्देर्त्तनं, स्त्री, (उद् + र्त् + णिच् + मावे कारणे वा

ल्युट् ।) उत्पन्नम् । (यथा, मेघदूते ४२ ।

मोषीकान्तुं चटुलशफरोद्देर्त्तनप्रेक्षितानि" ।)

विलेपनम् । धर्षणम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, मनुः ४ । १३२ ।

"उद्देर्त्तनमपह्नानं विष्णुवे रक्षमेव च ।

स्नेहनिष्कृतवान्तामि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" ॥)

शरीरगिम्बेलीकरणगन्धद्रव्यादि । तत्पुत्र्यायः ।

उत्सादनम् २ । इत्यमरः ॥ हरिद्रा सेवन आवटन

इत्यादि भाषा । सोमान्योद्देर्त्तनगुणाः । कफवा-

युमेदोवातरोगनाशित्वम् । अङ्गस्यैव-धर्मनिर्मल-

कारित्वम् ॥ हरिद्राद्युद्देर्त्तनगुणाः । कटूवैवर्ण्य-

रुद्धताघारित्वम् ॥ तिलोद्देर्त्तनगुणाः । कण्डूरुद्ध-

तात्वगुदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

("उद्देर्त्तनं वातहरं कफमेदोविनाशनम् ।

स्थिरीकरणमङ्गाणां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥

शिरासुखविचिह्नत्वं त्वक्स्थस्यामेक्ष तेजसम् ॥

इति चिकित्सितस्थाने २४ । अध्याये सन्धुते-

नोक्तम् ॥)

उद्देर्त्तनं, स्त्री, (उद् + र्त् + ल्युट् ।) चान्तर्हासः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्देर्त्तितः, चि, (उद् + र्त् + क्त ।) उद्भूतः । इति

भूरिप्रयोगः ॥ उद्देर्त्तितो वा इति पाठः ॥

उद्देष्टः, पुं, (उद्देष्टं वदति प्रापयतीति । उद् + वद्

+ षप् ।) पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, —

रघुः । ६ । ६ ।

("उद्यमस्तमयश्च रघूदहात्" ॥)

सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । सत्तु प्रवहवायोर्ध्व-

स्थितः । इति विद्वान्तशिरोमणिः ॥

("आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।

परविहः संवहश्च उदहश्च महावनः ॥

तथा परिवहः श्रीमानुत्पातमयशंसिनः ।

इत्येते क्षमिताः सप्त मायता गगनेचराः" ॥

इति हरिवंशे । २३६ पाध्याये । विवाहः ॥)

उद्देष्टा, स्त्री, (उद्देष्ट + टाप् ।) कन्या । पुत्री ।

इति हेमचन्द्रः ॥

उद्देष्टानः, चि, (उद् + वग् + घञ् ।) उद्देष्टितः ।

उद्देष्टानः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उद्देष्टानं, चि, (उद् + वग् + क्त ।) वमितयक्त । तत्-

पर्यायः । उद्भूतं २ । इत्यमरः ।
 उद्धान्तः, पुं, (उद्भूतं वान्तं मदो यस्मात् ।) निर्मदहन्ती ।
 इति मेदिनीकरजटाधरी ।
 उदासनं, स्त्री, (उत् + वस् + णिच् + ल्युट् ।)
 मारयम् । वधः । इत्यमरः । (संस्कारभेदः ।
 यथा, कात्यायने ६ । १ । २ ।
 “यप उपस्पृष्टं प्राणाद्वार्यं परित्स्तरणपात्रसं-
 सादनप्रोक्षणाद्यनिर्वपणाधिश्चयसुकुसंमार्जनो-
 दासगायेच्छानि ह्यत्वाभीष्ट उत्पूय पश्चात् प्या-
 ष्यग्रहणम्” ।)
 उद्वाहः, पुं, (उत् + वह + घञ् ।) विवाहः । इत्यमरः ।
 तस्य शब्दायं भार्यात्वसम्पादकग्रहणम् । तस्य स्त्री-
 काररूपशामविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात्
 वरकन्ययोर्विवाहकृत्यत्वकर्म्मत्वे । स तु ष्य-
 विधः । वरमाह्वय यथाशक्त्यलङ्घ्यता कन्या यत्र
 दीयते स ब्राह्मः १ । यत्र यज्ञस्यायत्विजे कन्या-
 दानं स दैवः २ । यत्र वराद् गोद्वयं गृहीत्वा
 तेनैव स ह कन्यादानं स धार्यः ३ । यत्र धनया
 सह धर्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्यादानं
 स कायः ४ । यत्र धनं गृहीत्वा कन्यादानं स
 प्यासुरः ५ । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात्
 त्वं मे भार्या त्वं मे प्रतिरिति निश्चयः स गान्धर्वः
 ६ । यत्र बलाकारेण कन्याहरणं स द्राक्षसः
 ७ । यत्र सप्तायां सप्तायां प्रमत्तायां वा कन्यायां
 निर्जने गमनं स प्रेशाचः ८ । तस्य निर्णयः ।
 सगोत्रासगवरवयस्तां समानप्रवरां पित्रपेक्ष-
 योर्द्धनपस्यां पुत्रपाणां पुत्रकन्यासन्ततिपरम्प-
 रया प्रत्येकसप्तमीपर्यन्तां च्यवस्तने तदपेक्षया
 सप्तमीपर्यन्तां पितृवन्धपेक्षयोर्द्धनपस्यां प्रत्येका-
 पेक्षया सप्तमीपर्यन्तां च्यवस्तने तदपेक्षया सप्तमी
 पर्यन्तां मातामहसमानोदकां मातामहापेक्ष-
 योर्द्धनचतुर्णां पुत्रपाणां पुत्रकन्यासन्तति-
 परम्परया प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां च्यवस्तने
 तदपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां मातृवन्धपेक्षयोर्द्धन-
 चतुर्णां प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां च्यवस्तने त-
 दपेक्षया पञ्चमीपर्यन्ताश्च कन्यां परित्यज्य उद्वाहः
 कर्त्तव्यः । पितृवन्धुमातृवन्धुविरहेऽपि तयोर्योग्य-
 तामवस्थां सप्तमीपर्यन्तायाः पञ्चमीपर्यन्तायाश्च
 कन्यायाः परिहारः । वर्जनीयानां कन्यानां
 मध्येऽपि या त्रिगोत्रान्तरिता सा विवाह्या । अथ
 सप्तमगणनप्रतियोगिपितृपितृवन्धुपञ्चमगणनप्र-
 तियोगिमातामहमातृवन्धुगोत्रमादायैव त्रिगोत्र-
 गणनम् । श्रमस्य सगोत्राविवाहे दोषाभावः ।
 मातृसप्तमीमातृकन्यां तदौहिर्वा प्याध्यापयित-
 कन्यां शिष्यकन्यां ब्रह्मदशकन्याश्च परित्यज्य
 विवाहः कर्त्तव्यः । अथ कन्यादानाधिकारिकः ।
 एतादौ पिता । तदभावे पितामहः । तदभावे माता ।
 तदभावे पितृश्रुतिः । तदभावे मातामहः । तद-
 भावे मातुलः । तदभावे माता । तदभावे माता-
 महश्रुतिः । एतेषामप्यभावे कन्या स्वयं वरं
 कुर्यात् । अथ विवाहपूर्वकर्त्तव्यकर्म्म । अथ-
 भावि शुभाशुभग्रहादिदोषशान्त्यर्थं होमो हि-

रणगोवस्त्रदानम् । ततो नान्दीश्राद्धम् । सम-
 समये वरे उपस्थिते सन्तिवाचनादिकं विधाय
 वरम् । न्याचारोदि । ततः कन्यादानं यथाशक्ति
 धनदानञ्च । ततः सत्यहोक्तविधानां संस्थाप्य
 कुशलिकां समाप्य पाणिग्रहणं सप्तपदीगमनञ्च
 कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ ज्येष्ठेऽक्षतविवाहे विवाहकर्त्ता
 कनियः परिवेदनदोषविशेषो भवति । ज्येष्ठः
 परिविन्नः । सा कन्या परिवेदनीया । कन्यादाता
 परिदायी । तत्परोक्षितः परिकर्त्ता । ते सर्वे
 पतिताः । किन्तु देशान्तरस्थस्त्रीवैकाग्र्यवैमात्रेय-
 पेशासक्तश्रुत्युत्पत्तिरोगिण्डमूकान्धबधिरकु-
 लवामनकुलान्तिदृष्टनैष्ठिकप्रक्षयान्तरिवागप्रस्थभि-
 क्षुक्षुषिसक्तपसक्तधनवृद्धिप्रसक्तकामकारिदत्त-
 कोन्मत्तचौरैश्च ज्येष्ठेऽनूद्येऽपि कनियविवाहे न
 दोषः । एवं विहतरूपानूला ज्येष्ठा कनिययाः
 सोदराया ऊहायाः परिवेदनाय न भवति । इत्यु-
 दाहवत्तम् ॥
 उद्वाहनं, स्त्री, (उत् + वह + णिच् + ल्युट् ।) वि-
 वाहः । तत्पर्यायः । रणरणं २ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । द्विसौत्यम् । द्विवारलक्ष्येऽत्रम् । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 उद्वाहनी, स्त्री, (उद्वाहन + ङीप् ।) वराटकाः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कङ्ठि इति भाषा ॥
 उद्वाहिका, त्रि, (उद्वाहस्यायम् । उद्वाह + ठक् ।)
 उद्वाहसम्बन्धी । (यथा, मनुः । ६ । ६४ ।)
 “नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं क्वचित्” ॥
 उद्वाहितः, त्रि, (उत् + वह + णिच् + क्त ।) उद्-
 र्हितः । उद्धृतः । विवाहितः । यथा । राजमातृष्टे
 देवतः ।
 “बाले दृष्टे तथैवाप्ते कुरते दैत्यमन्यिणि ।
 उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकगणनम्” ॥
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ (कशिकाले आगमोष्ठा-
 न्यमार्गेण विवाहिता गर्हिता भवति । यथा,—
 “उद्वाहितापि या नारी जानीयात् सातु गर्हिता”
 इत्यागमसिद्धान्तः ॥)
 उद्वाहिनी, स्त्री, (उद्वाहित उद्धरतीति । उत् + वह
 + णिनि + ङीप् ।) रज्जुः । इति मेदिनी ॥
 उद्वाङ्गः, त्रि, (उद्वाङ्गं वाङ्मयं ।) उद्वाङ्गः । उद्देग-
 शब्दार्थे हेमचन्द्रेण लिखितः । (यथा, रघु । १ । ३ ।
 “प्रांशुलभ्ये फले कोभादुद्वाङ्गरिव वामनः” ॥)
 उद्वाङ्गकं, स्त्री, उद्वाङ्गं वाङ्मयः । उद्देगशब्दार्थे
 मेदिनीकरेण लिखितम् ॥
 उद्दिमः, त्रि, (उत् + विज् + क्त ।) शोदितस्येति तस्य
 नः । शोदित इति नेट् । उद्देगयुक्तः । यथा,—
 “तैर्दक्षप्रसंभुप्रक्षुभ्रिभिर्विपन्नकैः ।
 निमग्नोद्दिमसङ्गीर्णैः पत्रे दोनेच मेदिनी”
 इति भट्टिकाव्ये ४ । ४२ ॥ (तथा च भारते,—
 “नोद्दिमश्चरते धर्मं नोद्दिमश्चरते क्रियाम्” ।)
 उदिवर्धयं, स्त्री, (उत् + वि + वृध + ल्युट् ।) उद्वा-
 रकरयम् । यथा,—
 “कः अश्वधीतान्यतमस्तव प्रभो
 रसाङ्गताया भव उदिवर्धयम्” ।

इति श्रीभागवते १३ । १३ । उदिवर्धयं उद्धरणम् ।
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।
 उद्भूतः, त्रि, (उत् + वृत् + क्त ।) कृतापरिचाय
 उत्पन्नो वा । उत्तोषितः । उत्प्रेषितः । परि-
 भुक्तोऽङ्गितः । उद्धान्तः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी
 च ॥ दुर्लभः ॥ (यथा, महाभारते,—
 “उद्भूतान् सततं शोकात् राजा धर्ममग्राप्तिवै” ॥)
 उद्देगं, स्त्री, (उद्विष्यतेऽनेन इति । उत् + विज् +
 घञ् ।) गुवाक्षकम् । इत्यमरः ॥
 उद्देगः, पुं, (उत् + विज् + भावे घञ् ।) उद्देगनम् ।
 तत्पर्यायः । उद्भमः २ । इत्यमरः । पमत्तारः ।
 इति भरतः ॥ विरहजन्यदुःखम् । इति रत्नमञ्जरी ।
 भयं । इति हेमचन्द्रः । उद्वाङ्गकम् । उद्भमम् ।
 इति मेदिनी ॥
 (“नृत्यारम्भे चर पशुपतेरार्धनागाग्निनेष्टाम् ।
 श्रान्तोद्देगस्तिमितगनयं दृष्टमङ्गिर्भवान्या” ॥
 इति मेघदूते पूर्वमेघे ३७ श्लोकः ॥
 “सदृशं वृषजे महाभुजः
 सहस्रोद्देगमिवं प्रवेदिति” ।
 रघुः ८ । ७ ।
 “संक्षोभेऽथनुद्देगो साधुर्यं परिकीर्तितम्” ।
 इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परिच्छेदः ॥)
 उद्देगः, त्रि, (उद्भूतो वेगो यस्मात् ।) स्तिमितः ।
 शीघ्रगामी । उद्वाङ्गः । इति त्रिकाण्डः ॥
 उद्देगनं, स्त्री, (उत् + विज् + ल्युट् ।) उद्देगः ॥
 (“परदारभिरुपेक्ष प्रवृत्ताभून्महोपतिः ।
 उद्देगनकरैर्दृष्टैश्चिह्नित्वा प्रवासयेत्” ॥
 इति मनुः ॥ ८ । ३५२ ॥)
 उद्घः, [त्] स्त्री, (वहति उगति वा । वंघं प्रापणे
 उन्द श्लेढने वा + घञ् ।) उधः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥ गघर पालान् इति भाषा ॥
 उध्रस ग उध्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रादि-परं-
 सकं-सेट् ।) एतस्यादौ पञ्चमस्यः । मध्ये केवल-
 धकारस्याधो रेणः । क्रादावुध्रस उध्र इत्यय-
 मुद्दिचौरादिकः पठ्यते तस्य भ्रासयतीति रूपं
 धपरं ध्रुवाति । येषां ध्रुवेः उत्पूर्वस्य गण्यतेऽपि
 पठनं तेषां गते आविधावुध्रपाति निगद्यते णिचि
 कृतेऽप्युध्रासयव्यन्तः । अथ उत्पूर्वस्येति तु उत्
 उकारः गृह्यसर्गः । य उध्रपाति ध्रुवं दीगः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 उध्रस वा उत्क्षेपे । उज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (ध्रु-परं-सकं-सेट् ।) वा उध्रासयति ध्रुवं वायुः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 उन्द, ई ध श्लेढ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (नधो-परं-
 सकं-सेट् ।) ध्रुवादिः । श्लेढ आर्धभावः । ध
 उन्नति वस्त्रं पयसा । ई उन्नः उन्नः । उन्दिदियति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 उन्दरः, पुं, उन्दुरः इति तिरुपुत्रोक्तः ॥
 उन्दुरः, पुं, (उन्द + उर ।) मृषिकः । इति भरतो
 द्विरुपवीयसः । इदं इति भाषा ॥
 उन्दुरः, पुं, (उन्द + उर ।) जन्तुविशेषः । इदं इति
 भाषा । तत्पर्यायः । मृषिकः २ । आसुरः ३ । घृष्ट

चेत् । निरिका ४ वानमूषिका ५ । नेष्टे इदं
इति भाषा । इत्यमरः । मूषकः ६ नृपः ७ मूषीकः
८ उज्जः ९ उज्जः १० वज्रः ११ वज्रः १२ प्या-
मनिकः १३ वज्रः १४ दीना १५ सुमीका १६ ।
मूषा १७ मूषीका १८ मूषिका १९ । इति
चन्द्रशेखरी । वित्तेशयः २० युपिरः २१
मन्दूरः २२ । इति जटाधरः । चन्द्रस्य तस्य पर्यायः ।
चित्तः २३ वेष्टनकुलः २४ चित्ता २५ । इति च
चन्द्रशेखरी । शालाह्वता २६ अन्ननिका २७ ।
इति जटाधरः ।

उज्जः, उं, (उज्ज + वाङ्मलात् उहः ।) मूषिकः ।
इति हेमचन्द्रः ।
("उज्जस्यन्तरिक्षं तेन वातप्रकल्कवत्" ।
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।)
उज्जगणो, स्त्री, (उज्जः मूषिकस्य कर्ण इव पर्य-
मखाः । उज्जकर्ण + डीप् ।) प्यामनिकता ।
इति राजनिघण्टुः ।

उज्जः, चि, (उज्ज + क्त ।) नृदिवेदिति पक्षे नत्वम् ।
इति । रधापरः । इति हेमचन्द्रः ।

उज्जतः, चि, (उज्ज + त + क्त ।) वर्द्धितः । तत्पर्यायः
उज्जः २ प्रायः ३ उदयः ४ उज्जितः ५ उज्जुः ६ ।
इत्यमरः । उज्जैः ७ । इति चन्द्रशेखरी । तुङ्गः ८ ।
इति जटाधरः । (यथा, रघुः । १ । १५ । "स्थितः
सर्वोन्नतेनोन्नी कान्वा मेरुरिवात्मना" ।) स्त्री,
दिगपरिमाणाज्ञानसाधनं उपायः । यथा सिद्धा-
न्तशिरोमणौ । "दिवसस्य यद्गतं यच्च श्रेयं तयोर्ध-
न्यं तदुन्नतसंज्ञं ज्ञेयम्" । (उं, चाक्षुषमन्वन्तरे
वृद्धिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ७६ । ५४ ।
"सुमेधा विरगाश्चैव श्रविष्माणुव्रतो मधः ।
पतिनामा सधिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः" ।)

उज्जतगमिः, चि, (उज्जतो गमिः यस्य ।) उज्जगमि-
युक्तः । तत्पर्यायः । तुन्दिः २ । इति हज्जायुधः ।
उज्जतगतः, चि, (उज्जतश्च तत् प्यागतश्चेति ।) उज्ज-
नीचस्थानादि । तत्पर्यायः । वन्धुरम् २ । इत्यमरः ।
उज्जतिः, स्त्री, (उज्ज + त + क्त ।) गरुडभार्या ।
मन्दः । ("वच्चोजौ करिकुम्भविभक्तकरीमयु-
वतिं गच्छतः" । इति साहित्यदर्पणे । इय
परिच्छेदे ।) उदयः । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
चिदान्तशिरोमणौ ।

"भासान्तपादे प्रथमेऽथवेन्दोः

प्रज्ञोर्नित्यं द्विवलेऽवगम्या ।

तदोदयसो निशि वा प्रसाध्यः

प्रज्ञविधोः 'सोदितनाडिकायैः" ।)

उज्जतीशः, उं, (उज्जताम्नदाखया प्रसिद्धाया गरुड-
पतागः इशः सामी ।) गरुडमघी । इति चि-
कायशेषः ।

उज्जमितः, चि, (उज्ज + म + क्त + क्त ।) उज्जो-
मितः । उज्जितः । इति श्रीधरस्वामी ।

("एष प्रयोजनमितान्मन्त्रै-

रुते कथयितुं यत्किना गतैरथः" ।

इति माघे । १ । १४ ।)

उज्जयः, उं, (उज्जयम् । उज्ज + नी + क्त + क्त + क्त ।)

विषयेऽप्युक्तोऽभिनिविष्टे इति एरच् ।) उज्ज-
नयनम् । इत्यमरः ।

उज्जयनः, स्त्री, (उज्ज + नी + क्त + क्त ।) वित्तकः । इति
हेमचन्द्रः । उज्जप्रपणम् । उज्जोलनम् । तोलन
उठान इत्यादि भाषा ।

(यथा, काव्याचने । २२ । १० । ५ ।

"तेष्वेवोन्नयनमभ्यभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः" ।

उज्जैः नयनं यत्येति वाक्ये वाच्यलिङ्गः" ।)

उज्जयः, उं, (उज्जयनं इति । उज्ज + नी + क्त + क्त ।)

उज्जयनम् । इत्यमरः । (यथा भट्टिः । ७ । ३७ ।

"उज्जयानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्वसुधाभ्यताम्" ।)

उज्जहं, स्त्री, (उज्ज + नह + क्त + क्त ।) काङ्क्षिकम् ।

इति हेमचन्द्रः ।

उज्जिहः, चि, (उज्जिता निद्रा खप्रो दुःखादिकं वा

यस्मात् ।) प्रफुल्लः । विकसितः । इति हेमचन्द्रः ।

("उज्जिहप्यचनचम्यकपुष्पभासाः" ।

इति माघः । प्रवृद्धः । शयनादुत्थितः ।

"तामुज्जिहमवनिशयनां सौधवातायनस्यः" ।

इति मेघवृते । ८ । तथा, शाकुन्तले षष्ठाङ्के ।

"शय्याप्रान्तविवर्त्तनेर्विगमयतु निद्रयव क्षपाः" ।)

उज्ज प श पूतौ । (तुदां + परं + सक्तं + सेट् ।)

क्रुखादिः । प श उभति कुम्भं जलेन कोकः ।

उज्जामास । इति दुर्गादासः ।

उज्जत्तः, चि, (उज्ज + त + क्त ।) उज्जादयुक्तः ।

वायुहृतचित्तविभ्रमविशिष्टः । पागल इति भाषा ।

तत्पर्यायः । उज्जादवान् २ । इत्यमरः । तस्यौ-

वधुः, यथा, — गारुडे १६६ अध्यायः । ३॥

"कूर्ममत्स्याखुमर्दिमगोवृद्गालाच्च वानराः ।

विडालवर्हिक्काकाश्च वराहोलूककुक्षुटाः ।

हंस एषाश्च विष्णुर्न मांसं वा रोमशोऽपि तम् ।

धूमं दद्याज्ज्वराक्षस्य उज्जत्तश्चैव श्रान्तये ॥

यतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर ।

निहन्ति प्वरमुन्मादं वृक्षमिन्द्राश्रनिर्यथा" ।

("तमात्मनो हतमुज्जत्ततो देवादयः कुर्वन्त्यु-

न्मत्तम्" । इति निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ।

"देवर्षिपिष्टगन्धर्वैरन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ।

वर्जयेदक्षनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च ॥

सर्पिण्यानादि तस्येह मृदुभैषज्यमाचरेत्" ।

इति च चिकित्सास्थाने १४ अध्याये चरकैषोक्तम् ।

अन्यद्विरखमस्योन्मादशब्दे ज्ञेयम् ॥)

तदाद्यप्रमाणं यथा, — मत्तमास्तत्त्वे ।

"उज्जत्तगाक्ष या गाथा शिश्रुणां चैष्टितं च यत् ।

स्त्रियो यस्य प्रमायन्ते नास्ति तत्र व्यतिक्रमः ॥

यादौ गच्छति देवेयु पश्चात् गच्छति मातुमान् ।

नदिप्रिता वागवदति सत्वा क्षोभा सरस्वती" ।

उज्जत्तः, उं, (उज्जत्तयति । उज्जत्त + तत्करोतीति

णिच् + पचाद्यच् ।) धुजूरः । यथा, —

("श्वेतोन्मत्तस्योत्तरदिग्मूलसिद्धसु पायसः ।

गुडायुष्युतो हन्ति सर्वोन्मादांश्च दोषजान्" ।

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंघे उज्जादाधिकारे ।)

मुषुकुन्दवृक्षः । इति मेदिनी ।

उज्जदः, चि, (उज्जतो मदो यस्य ।) उज्जाद-

युक्तः । उज्जतमदः । तत्पर्यायः । उज्जदिग्गुः २ ।
इत्यमरः । ("उदीरयामासुरिवोन्नदानाम्" ।
इति रघुः । २ । ६ । तथा, माघे ६ । २६ ।

"सधुकराङ्गनया मुञ्जवन्मद-

धनिभ्यता निभ्यताच्चरमुज्जगे" ।)

उज्जदिग्गुः, चि, (उज्ज + मद् + इष्णुप् ।) उज्जदः ।

उज्जादशीलः । इत्यमरः ।

उज्जनाः, [स्] चि, (उज्जगतं उत्कण्ठितं मनो यस्य ।)

उत्कण्ठितचित्तः । तत्पर्यायः । उत्कः २ । इत्यमरः ।

("उज्जनाः प्रथमजन्मचेष्टिता-

न्यस्तस्मिन्नि बभूव राघवः" ।

इति रघुः । १२ । २२ । "प्रयोधरेखोरवि काचि-

दुज्जनाः" । इति किराते । ८ । १६ ।)

उज्जशः, उं, (उज्ज + मधि + क्त + क्त ।) मारयम् ।

वधः । इति हेमचन्द्रः ।

उज्जाधः, उं, (उज्जयतेऽनेनेति । उज्ज + मध + क्त + क्त ।)

मारयादिपक्षे शवे क्त + क्त ।) कूटयनम् । मृग-

वधोपयुक्तयन्त्रम् । यामिधं दत्त्वा मृगपक्षिभ्य-

नार्थं यत् सन्धानयन्तं निवेश्यते सः । इत्यमरः ।

मारयश्च । घातकः । इति मेदिनी ।

(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।

"प्रभो महायानां क इव भुवनोन्माद्यविधियु" ।)

उज्जादः, उं, (उज्ज + मद् + क्त + क्त ।) मद्भादेव ।

यथा मद्भाभारते । मद्भादेवसहस्रनामकधने १६

१७ । ६६ । "उज्जादो मदनः कामो ह्यन्त्योऽर्ण-

करो यश्च" ।) वातिकरोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

चित्तविभ्रमः २ । इत्यमरः । मतिभ्रंशः ३ उज्जनाः

४ । इति राजनिघण्टुः । (चित्तविभ्रमः ५२ । २६४ ।

इति हेमचन्द्रः ।) मागसरोगविशेषः ।

तस्यौषधं यथा, —

"वधा त्रिकटुकश्चैव करत्रं देवदारु च ।

मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥

प्रियङ्गुनिगत्रिष्टु गोमूत्रेणावधर्पितम् ।

नस्यमालेपनश्चैव खानमुदत्तनम् तथा ॥

धूपसारविद्योन्मादशोषाणक्षीज्वरापहम् ।

भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजहारे च शाखगम्" ।

इति गारुडे १६६ अध्यायः । ३॥ एष उज्जादा-

धिकारः । तत्र उज्जादस्य निरुक्तिमाह ।

"मदयन्तुज्जादा दोषा यस्मादुज्जागमास्थिताः ।

मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः" ।

अथमर्थः । यस्माज्जितोऽरुताः प्रवृद्धा दोषाः

उज्जागमास्थिताः मदयन्ति चित्तं विक्षिपन्त्य-

स्तिन् । अतोऽयमुज्जाद इति कीर्तितः । यः

उज्जदः मानसो व्याधिः मनोवैकल्याकरणात् ॥

तस्यैवावस्थामेदेन गामान्तरमाह । य चाप्रवृ-

त्तस्यो मदसंज्ञां विभर्त्ति य । य उज्जादकृत्यो

नवीनः ॥ ३॥ उज्जादस्य विप्रवृत्तिनिदानमाह ।

"विप्रवृत्तदुष्टाद्यभिभोजनानि

प्रधर्षयं देवगुरुजिज्ञासाम् ।

उज्जादश्चेतुर्भयहर्षपूर्वो

मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥"

दुष्टं घृतरवोजादिरहितम् । अशुचि रजसाणादि-

यो चक्षयश्चपरिपोडितो मनुष्यः" । * ।

उन्मा

पित्राविष्टमाह ।

“प्रेतानां च दिशति संतरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि धापयत्यवस्त्रः ।
मांसेक्षुतिसगुणपायसामिकान-
स्तद्भक्तौ भवति पित्राविष्टमाह ॥”

प्रेतानां मृतानां पितृणां । दिशति ददाति ।
पापस्यवस्त्रः दक्षिणस्तन्यष्टतोत्तरीयः ॥ २ ॥

नागाविष्टमाह ।

“यस्तुर्वां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
एकस्थौ सुष्ठरपि जिह्वावलेष्टि ।
क्रोधानुर्धतमधुदुग्धपायसेषु-
विशेषः स खलु सुजङ्गमेन जुष्टः” ॥
प्रसरति सर्पवत् उरसा चलति । एकस्थौ प्लो-
प्रान्तौ ॥ ३ ॥

राक्षसाविष्टमाह ।

“मांसारग्विविधसुराविकारसि-
र्गिल्लो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधानुर्विपुलबलो निशाविचारी
शौचद्विष्ट भवति स राक्षसैर्गृहीतः” ॥
पतिनिष्ठुरोऽतिनिर्दयः ॥ ४ ॥

ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह ।

“देवविप्रगुरुद्वयो वेदवेदाङ्गविच्छुचिः ।
प्यात्मपीडाकरोऽहिंसो ब्रह्मराक्षससेवितः” ॥
अहिंसः अहिंसाशीलः ॥ ५ ॥

पिशचाविष्टमाह ।

“उदस्रः क्षणपरयो विरज्जमाधो
दुर्गन्धो भृशमनुचिन्तयति लोणः ।
ब्रह्माशी विजगवगान्तरोपसेवो
प्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः” ॥
उदस्रः नमः । दिगम्बर इति विदेष्टव्यनात् ।
क्षो निमंसः । मरुपो रुद्धः । पतिलोणः सर्व-
स्मिन् पत्रपाने लोणुपः । प्याचेष्टन् विरज्जमाचे-
ष्टन् । यथा हिंसा प्रीडा पूजार्थं गृह्णन्ति । पत-
ययोक्तम् ।
“अनुचिं भिन्नमर्यादं जतं वा यदि वाजतम् ।
हिंस्युहिंसाविचारार्थं सत्कारार्थमद्यापि वा” ॥ ६ ॥

तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य लज्जामाह ।

“स्यूनाक्षो हुतमतनः सफेनवामी
गिभ्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।
यथाभिहितदनगादिविप्लवः स्यात्
सोऽसाथो भवति तथा प्रयोदशेऽब्दे” ॥
यथादीत्यादि यः पर्यतादिपतितः सन् यदेष्टव्य-
इत्यर्थः । प्यादिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्णन्ते ।
प्रयोदशेऽब्दे सार्धं एव देवादिगृहीतोऽसाथः ॥ ७ ॥

देवादीनामावेशसमयमाह ।

“देवशय्याः पौर्णमास्यामसुराः सन्धयोरपि ।
गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां युक्ताश्च प्रतिपद्यपि ।
पितरः शण्णपक्षे च मङ्गलामपि चोरगाः ।
रक्षापिशाचा रात्रौ च चतुर्दश्यां विशन्ति हि” ॥
एकपक्षे एवमायम् । प्रायशः पदादन्वयापि ।
तिष्ठमिधानप्रयोजनं नतगार्थं तत्र तिष्ठो यत्ति-
दानार्थं ॥ ८ ॥ ननु यदि देवादयो दिशन्ति तदा

उन्मा

विशन्तस्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह ।

“दर्पणादीन् यथा क्राया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
समयं मास्तरार्धिच यथा देहस्य देहदृक् ॥
विशन्ति न च दृश्यन्ते यथास्तदच्छरीरिणाम्” ॥
दर्पणादीत्यादिशब्देनान्यदपि निम्नैरुद्भवद्वयं गृ-
ह्यते । क्राया प्रतिविम्बम् । समयं सूर्यमयिम् ।
देहदृक् जीवात्मा ॥ ९ ॥

अथोन्मादस्य चिकित्सा ।

“वातिके स्नेहपानं प्राणं विरेकः पित्तसम्भवे ।
कफने वमनं कार्यं परो वस्त्रादिकक्रमः
यद्योपदेक्षते किञ्चिदपसारं चिकित्सितम् ।
उन्मादे तत्र कर्त्तव्यं सामान्यादोषदूषयोः ॥
जलादिद्रुमश्लैभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रुद्धेदुन्मादिनं यत्नात् सदाः प्राणहरा हि ते” ॥
ते जलादयः ॥ १० ॥

‘ब्राह्मीकुष्माण्डोफलमङ्गय्याः शङ्खपुष्पिकाखरसाः ।

दृष्टा उन्मादहतः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः” ॥
अत्र ब्राह्मीति पदं ब्राह्मीखरसपरम् । कुष्माण्डो-
फलं तद्दीजपरम् । वङ्गज्ये तु यथाश्रुतार्थमेव ।
तेनायमर्थः । वरभीकरसतोरा ४ कूटकचूर्ण-
मासा २ मधुमासा ८ पेयः । इत्येको योगः ॥
कोह्यङ्के बीजकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २
मधुना संगीयावलेष्टम् । द्वितीयो योगः । महा-
भरीवचकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २ मधु-
नावलेष्टम् । तृतीयो योगः ॥ शङ्खपुष्पिकाखरस-
तोरा ४ कूटकचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः ।
चतुर्थयोगः ॥ ११ ॥

“सिद्धार्थको हिंशु वचाकरज्जौ देवदारु च ।
मल्लिका त्रिफला श्वेता कटभीलक् कटत्रिकम् ॥
समांशानि प्रियकुक्ष शिरीषो रजनीद्वयम् ।
वस्तून्नेत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
नस्यमालेपनस्यैव स्वागमुदत्तनं तथा ।
अपसारविधोन्मादहत्यालक्ष्मीञ्चरापहम् ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तथार्थकम्” ॥
सिद्धार्थकादि ॥ १२ ॥

“त्रयादिष्टविनाशश्च दर्शयेदमुतानि च ।
वज्रं चर्चपतेलाक्षं रुद्धेदुत्तानमातपे ॥
कपिकच्छायावा तत्रैर्लोहतेजलजलेः स्पृशेत् ।
कक्षाभिस्ताडयेत्तं वा सुवज्रं विजने गृहे ॥
सर्पेणोद्धतदत्तेन दंष्ट्रैः सिद्धैर्गजैश्च तं ।
प्रासयेच्छस्त्रहस्तेषु शङ्खभिस्तस्करैस्तथा ॥
अथवा राजपुरुषा वह्निर्लोका सुसंयतम् ।
प्रासयेद्युर्वधैरेनं तर्जयन्तो नृपाक्षया ॥
देहदुःखमयेभ्यो हि यतः प्राणमयं महत् ।
ततन्मस्य श्मं याति सर्वतो विभुतं मनः ॥
इत्यव्यविनाशेन मनो यस्याभिहन्त्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राया सान्त्वान्धमैः श्मं नयेत् ॥ १३ ॥
स्युपगं हिंशु नवगं वचा कटुकारोहिणी ।
शिरीषस्य करजस्य तीक्ष्णं गौरास्य मर्यामाः ॥
गोमूत्रपिष्टेदेभिस्तु वर्त्तिर्नृपाक्षने हिता ।
अन्युन्मादस्यपसारं तथा चातुर्वर्गं वरम्” ॥

उन्मा

सुषणाद्यञ्जनम् ॥ १४ ॥

“कुष्ठाश्वगन्धे लवणाजमोदे
दे जीरके श्रीयि कटूनि पाठा ।
मङ्गल्यपुष्पी च समान्यमूनि
सर्वैः समानाश्च वचां विचूर्ण्य ॥
ब्राह्मीरसेनाखिण्णैव भाव्यं
वारत्रयं शुष्कमिदं हि चूर्णम् ।
अक्षप्रमाणं मधुना हृतेन
लिह्यान्नरः सप्त दिनानि यावत् ॥
सारसतमिदं चूर्णं मधुना निर्मितं पुरा ।
हिताय सर्वलोकानां दुर्मन्धानां विचेतसाम् ॥
एतस्याभ्यासतः पुंसां बुद्धिर्मेधा धृतिः स्मृतिः ।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धेतोत्तरोत्तरम्” ॥
मङ्गल्यपुष्पी शङ्खदूषी इति लोके । सारसतं
चूर्णम् ॥ १५ ॥

“विश्वामित्रोऽरजनीद्वयसैन्यवोद्या-
मथ्याङ्गकुलमगधोद्भवशीरकाणाम् ।
चूर्णं प्रमातसमये शिष्टतः ससर्पि-
र्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वल्ले” ॥
विश्वार्चं चूर्णम् ॥ १६ ॥
“क्वाथे विचूर्णिते क्षिप्वा तत्थोऽङ्गुलिगुणं जलम् ।
पादश्रेयं प्रकर्त्तव्यमेव क्वाथविधिः स्मृतः ॥
दशमूली तथा राक्ष वातारिस्त्रिहता वषा ।
मूर्ध्वा श्रतावरी चेति क्वाथैस्तु कुड्मैः पृथक् ॥
हृते क्वाथे हृतं प्रस्यद्वयं मृदभिना पचेत् ।
कष्कीहृतेर्वक्ष्यमाणद्वयैः मन्थक पुनः पचेत् ॥
विशालः त्रिफला यौन्ती देवदार्वैतवालुकम् ।
स्थिरानन्ता रजनी दे प्रियङ्गुः सारिवादयम् ॥
नीलोत्पलैकामल्लिकादन्तीदाहिमकेशरम् ।
विडङ्गं ह्यमिपत्री च कुष्ठं चन्दनपद्मे ॥
तालीसपत्रं वृहती माफतीकुसुमं नवम् ।
अष्टाविंशतिभिः कलकैरैतैः कर्षमितैः पृथक् ॥
चतुर्गुणं जणं दत्त्वा पिष्टैस्तदिपचेद्वृहत्म् ।
महाचैतसगमेदं सर्वचेतोविदारहृत् ॥
अपसारं महोन्मादे मन्देऽपौ वरकासयोः ।
वातरक्ते प्रतिश्राये शोषे काशेऽतृतीयके ॥
मूत्रक्षये कटीशूले विसर्पामिहतेषु च ।
पाण्ड्यामये तथा कण्ठ्यां विधे मेहे गदेऽपि च ॥
देवादिहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ।
शक्तं स्त्रीणाञ्च बन्धानां धन्यमायुर्वलप्रदम् ॥
अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वग्रहनिवारणम् ।
हन्ति भ्रमं मदं मूर्च्छां मेधास्मृतिमतिप्रदम्” ॥
अप्रिपती अग्रिवतीति लोके अग्रिया इति च ।
महाचैतसं हृत् ॥ १७ ॥

अथ देवाद्याविष्टानां चिकित्सा ।

“पूजावत्युपहारेऽष्टहोममन्त्रागनादिभिः ।
अयेदागन्तुसुम्नादं यथाविधि शुचिर्भिक्षम् ॥
क्षणाभिरिचसिन्धुत्यमधुगोरोपनाशतम् ।
अङ्गनं सर्वदेवादिहृतोन्मादहरं परम्” ॥
क्षणाद्यञ्जनम् ॥ १८ ॥
“नृत्तजम्बुकलोमानि शङ्खकी जस्रं तथा ।
दिङ्मुखं वस्तस्य धूपनस्य प्रयोजयेत् ॥

उज्जा

स्तेन इत्यति चिदं वागवापि यो यः ।
पुत्राणां विधुः । ८ ।

“अथानुसङ्गं युक्तीन् महता चेतसा हृतम् ।
तैर्न शक्यतेऽपि महानागत्यम् तथा ।
एतत् पिशाचादप्येह प्रतिपूयते न पापयेत् ।
योगिनो विषयं वक्ष्ये मुक्ता ह्युन्मेषोदयः” ।
इत्यनुशासिषाचारः । इति भावप्रकाशः ।

(प्राज्ञेय उवाच :)

“नयं नानद्यथो व्याधिरुन्माद इति वीक्षितः ।
 धनस्य उद्धृता दोषा उद्धं गच्छन्त्यनर्गताम् ।
 उन्मादो नाम दोषोऽयं वृष्टाद्यो भियमदरैः ।
 गोष्ठिं वृष्टमन्विषेद्विषिन्दनोऽन्यः प्रदोषितः ।
 स्यान्न्यः सन्निपातेन विषाद्भवति चापरः ।

अथ विविधयज्ञागारज्ञे इत्यन्तर्धे
गमयगहनवीथीदेवतागारज्ञे च ।

एष कथमपि भीयः श्रद्धया निरूपेते-
 क्षमितनमनमार्गत्वात्प्रमुखादयेति ।
 पिन्ताद्यद्यास्तुभयपर्यविमर्शोमात्
 देवातिप्रदिशश्चेन्नृत्योर्विमानात् ।
 प्रेमाधिहायुद्वलनादपि विप्रयोगात्
 उन्मादहेतुः प नृणां कथितं वरिष्ठैः ।

तत्र गत्यति वा रौति विरुपं पठते वदा ।
 गोक्षयेष्टरते वापि क्षमते द्युते तथा ।
 धावते हृदने धैव तथा मित्रा विनश्यति ।
 गरी वा गमतेऽप्ये पश्येदधनमायुः ।
 तस्यापस्मारायां कर्मे कृत्यं नियमवैरैः ।
 विश्लेष्य भूतविषां मध्ये वक्ष्यामि घायतः” ।
 इति महर्ष्याश्वेष्वायिते द्वादीतोत्तरे द्वातीय-
 स्थाने उन्मादनिदाननामा विंशोऽध्यायः ।
 एवम् अस्मात्प्रतिष्ठित-निदानलक्षण-धर्माहित्वा-
 न्नाह यामतः ।

“उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिवर्णाधिपयोद्भवाः ।
उन्मादोनाम सप्तो दोषैरुन्मादोर्गैर्मदः ।
प्राचीरुन्मानमैदुदैरक्षितादत्र पाततः ।
विहताग्राध्ययनमाधिपमादुपयोगतः ।
नियमनान्नसत्त्वस्य व्याधिर्गन्तव्यमुद्भवात् ।
धीरस्य चेद्वैश्यात् पुरुषस्यायतिभ्रमात् ।
न्यायिनिश्चितविभंगोत्पत्तिर्गोपविषेद्यः ।
रसिनिश्चितश्चन्द्र एदि दोषाः प्रवृथिताः ।
सिक्तो विधाय कान्तुर्गत्वा मातांश्च मरोवधान्
धन्वाद् मुञ्चति तेष धीविश्वानस्ततिभ्रमात् ।
देशो द्वागद्यसंख्यो भ्रष्टमारचिवद्वयः ।
भक्त्यपिनिवृत्तारमन्” —

साक्षादिभेदेन गच्छन् यथा ।

‘तत्र दाताव् एष्टाकृत्वा ।

यस्यादि रोदनाद्योऽप्यधिकस्मितगर्भानम् ।
 गीतवादिप्रयोगाद्विद्येयान्मोहनामि च ।
 यथाप्रापेदुबोधादिप्रदानुपपत्त्यं मुञ्च ।
 आस्तात् चेन्मनसोऽप्यनन्तरं यदनामिता ।
 यथाप्रापेदुबोधादिप्रदानुपपत्त्यं मुञ्च ।
 यथाप्रापेदुबोधादिप्रदानुपपत्त्यं मुञ्च ।
 यथाप्रापेदुबोधादिप्रदानुपपत्त्यं मुञ्च ।
 यथाप्रापेदुबोधादिप्रदानुपपत्त्यं मुञ्च ।
 यथाप्रापेदुबोधादिप्रदानुपपत्त्यं मुञ्च ।

पिधान् सन्नायनं शोधो मुष्टिगोष्ठाद्यभिद्रवः ।
 प्रीतिप्रायोदकाष्टाङ्गा नम्रत्वं पीतवर्णा ।
 अस्त्रवृक्षमद्व्यापानास्त्रादीमदङ्गदम् ॥ २ ॥
 वसादरोचकम्पित्तिरन्तेष्टाश्चवापयन्ता ।
 स्त्रीशान्तरा रक्षः प्रीतिपौष्ठासिंहारक्षद्वृत्तिः ॥
 वैभक्त्यं शौचविशेषो निद्रावृक्षपुष्टारणे ।
 उन्मादो वषवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ ३ ॥
 सर्वाण्यतस्तस्मादसन्निपाते तदात्मवम् ।
 उन्मादं दारुणं विद्यान् तं निषिक्तं परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
 धनवान्तादित्यादेन दुःखजेनाभियुक्तवान् ।
 पाण्डुरार्द्रो मुखमुच्छुन्नं शार्देति परिदेवते ॥
 रोदित्यवस्तान् म्रियते तद्गुणान् वञ्च मन्थते ।
 शौर्यश्लथमना ध्यायन् शान्तश्चो विचेष्टते ॥ ५ ॥
 विषेष्टं स्वाववदो गृह्यष्टादावसेन्द्रिदः ।
 देवान्तरैऽपि संभ्रान्तो रक्षाद्यन्तं विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

चिकित्सा यथा ।

“यथादिक् उन्नादे चैव पानं प्रयोजयेत् ।
 मूर्ध्निमाहृतमार्गे तु रुक्मेष्टं नृदुग्धोद्यमम् ।
 कपपित्तमदेऽप्यादौ वमनं सविदेघनम् ।
 तद्यास्य नृद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।
 इत्यमप्यनुष्ठौ तु तीक्ष्णं पावचमद्भनम् ।
 दृग्दन्तासगोत्पासमयदादृततर्ज्यनम् ।
 पञ्चद्वाद्वर्तनालेमधुनाद् पात्रेषु सर्पिषः ।
 दुग्धगोक्तानि हि युद्धस्य नयन्ति प्रवर्तन्ति मनः” ॥
 “दौ प्रभ्यो खरसाह्वयगो हतप्रस्यसु साधितम् ।
 योषमगानाविष्टदन्तीशुसुप्पीष्टमधुनैः ।
 ससतताक्रिमिहैः कस्त्वितैरक्षसन्तितैः ।
 पल्लव्या प्रदुग्धीत परं भावाचतुषाणम् ।
 उन्नादकुष्ठापस्मारहरं वन्यासुतप्रदम् ।
 वाय्मरसुतिमेधाद्यदध्वं प्राप्नोति तं ससुतम्” ॥
 इति प्राचीनचतुर्म् ॥ ३ ॥

“वरा विद्याया मन्त्रेणा देवदार्यैः पराजुक्तैः ।
 दिशारिवा दिग्गजो दिग्मग्ना पथिनी नतः
 यश्चोक्तुष्टमद्विष्टागमकेन्द्रदाहिने ।
 येस्तानीश्वरपथे शानास्तीमुक्तुष्टमोत्पत्तिः ।
 सन्तीमद्विष्टाहिनेः कर्षाहिः सर्पिषः प्रचेत् ।
 प्रत्यं भूतयज्ञेनादकागमिन्कारपाप्नुत ।
 पादुक्तुष्टविषे शोभे नोहे मेहे गदे ज्वरे ।
 यरेतस्य प्रजवि वा देवोपहतचेतमि ।
 एमेधमि स्वदाधि गृत्तिकागे न्यपावके ।
 बल्यं मङ्गल्यनायुषं कान्तिधौमागदुष्टिदम् ।
 बल्यारुक्तमिदं सर्पिः जेष्ठं पुंसवनेय च” ।

इति कल्याणहृतम् । * ।
 “एभ्यो हिमस्तिरिवादीनि जले पथैकविंशतिम् ।
 रसे वसिन् पथैकपर्य्यष्टितीरं गन्तुमुद्यम् ।
 वीराभिन्नेदाधाशौलीकपिच्युविषादिभिः ।
 स्वर्पपथोदते रेतमश्वाकल्याणच परम् ।
 यंश्च यन्निपातकं प्रवृत्तं सादृषिकं गुह्यैः” ।
 इति महाकल्याण हृतम् । * ।
 “जटिला मृगान्त्रेणो धारटो मर्हटो वषा
 प्रादमादा जया वीरा योरः कटुरोद्दिपो
 कादयः मृगरीच्युत्रा खतिष्ठया पण्ड्या ।

उत्तर

नष्टादिरयदन्ता च वदन्ता गान्धारीदयम् ।
 षट्मारा दक्षिणानी शक्तिमर्षी च तैश्चैतम् ॥
 मितं धादुर्धिकांमादयश्चापसत्तारदाश्चनम् ।
 नष्टांमैशाचर्यं नाम हृतमेतद्व्यान्तम् ॥
 बुद्धिमेधास्त्वित्कर्त्तुं वाधायादाह्वयंनम्" ॥
 इति नष्टांमैशाचर्यं हृतम् ॥ ८ ॥

“यवपीडाया विविधाः सर्पपाः श्रेष्ठसंयुताः ।
 कटुतेलेन चाम्बुको भाषयेवास्य तद्वज्रः ॥
 सपिङ्गुनीकृष्टधूमस्य रात्र्यग्नोदितो दितः ॥३॥
 शृङ्गालस्यस्यौलुकशृङ्गानुताडयवज्रजैः ॥
 मूत्रमिश्रकृष्णलोमनस्यसर्पमिराषदेत् ।
 धूपधुनाह्नगादह्नप्रदेष्टुपरिषेधम् ॥
 धूपयेत् स्वतत्सैनं श्वगोमस्यैव भूतनिभिः ।
 दातुमेषामस्ते प्रायः पैतृनि तु प्रशस्यते ॥
 तिहाह्नं जीवनीयस्य सर्पिः श्रेष्ठस्य मिश्रयाः ।
 शिथिराण्यद्रमागानि नधुराणि गृह्णीत यः ॥
 विधेष्टिषां ययोह्नां वा दत्तं नेषामियस्य वा ।
 निवाते प्रायदेदेवं मुच्यते नविबिम्भाव” ॥

“भूताशुबन्धमोक्षित प्रोक्ताह्निनाशिकाशक्तिम् ।
यद्युन्नादे तवः कृष्णाद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।
इष्टिदद्यात् पक्ष्मं यावत् सङ्क्षुषिण्डिकाम् ।
खिगं मधुरमाधारं तदुल्लान् यक्षिरोक्षितान् ।
पक्षामकाणि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ।
एतिसुहृन्त्य पुष्पाणि जात्या सष्टचरस्य च ।
चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेयु च ।
निवृत्तामियमयो यो दित्ताशो प्रयतः शुचिः ।
निशागन्तुमिदम्नादैः सत्त्ववाद् स दुन्यते ।
प्रसाद इन्द्रियादांशं बुद्ध्यात्मनवान्तया ।
घातुनां ग्रहतिग्न्यन् विगवोन्मादसज्जटम्” ॥६॥
इति वामटे उत्तरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ।
अस्य सगितानवप्रतिर्विधा ।

“इष्टं खलु पक्षोन्मादा भवन्ति । तद्वदया,—
वातपित्तकफरन्ध्रिमातागन्तुगिमिन्नाक्षत्र दोष-
गिमिन्नाक्षत्रारः ।
उदयागमैर्विधायां क्षिप्रमभिनिर्वर्तनौ तद्वदया,
“भीरुव्यामुपस्मिष्टपञ्चानामुत्पन्नदोषाणाञ्च
मन्वद्विषातोपक्षितानि चतुर्धितान्याहारजातानि
वैषम्यरुद्धेयोपयोगविधिनोपद्वन्नापादां तन्त्रप्रयोग-
वा विषममाधरतामन्यां वा चेष्टां विषमां समा-
धरतामनुपहतीत्यदेहादाश्च व्याधिपेगसमुद्भवनि-
तानामुपहतमण्डां वा काम-श्लोम-शोम-हर्ष-भय-
शोक-घित्तोदेगादिभिः पुनरभिवाताभ्याहतां
वा मरमुपहते बुद्धौ च प्रप्रणितायामभ्युदीर्घाः
दोषाः प्रकृषिता इत्यमुपलक्ष्य मन्वेवैहानि
सोवांम्याल्लय जगन्मन्मादम् । उन्मादं पुनर्मनो-
बुद्धि-संज्ञा-आत्म-सूक्ति-मति-शोक-चेष्टाहार-
दिभ्यन् विज्ञात्” ।

तस्मैनामि पुर्यङ्गमादि । तद्वया,—
 “मिरसः नृपनावः चक्षुषोः क्षात्रुणा मरःखलं-
 योश्चक्षुष्याभिवृत्तासंगवदमरश्रामिणो-
 ज्ञोश्चक्षुषिणौ इत्यवशो धारायाममन्तो-
 होरेनाद्याह्वाने खवं सोमर्ष्या पुरायाभ्याम् ।

उन्मा

मुग्धचित्तत्वं मुददितत्वं तद्विज्ञातकृत्वा यथाभि-
सन्ने च दर्शनमभीष्टं भान्तघलितानवस्थिता-
नवस्थितानां रूपाग्रामप्रशस्तानां तिलपो-
दुक्षप्रतिधरोद्यं वातकुलद्विकामिचोन्मथनं
निमज्जनं कलुषाग्राममसामावर्त्तये चक्षुषोद्या-
पसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्व-
रूपादि” ।

यत्र वातादिभेदेनास्य लक्षणानि यथा,—

“ततोऽन्तरमुन्मादमिति तत्तत्तत्तदेवमुन्माद-
विज्ञानं भवति । तद्यथा,—परिसर्पणमन्त्रिगुवा-
मोक्षांस-हनु-हस्त-पादविक्षेपणमकस्मादनियता-
नां सततज्वराभ्युत्थं केनागमनमात्स्यात् सित-
हस्ति-नृत्य-गीत-वादित्र-प्रयोगाश्चास्थाने वीणा-
वंश-शस्त्र-शस्यातांशब्दागुकारगमसंज्ञा । यान-
मयानैरुत्तरगमनसन्नारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्य-
व्यलयेषु । लब्धयु चावमानस्त्रीं मात्सर्यं कार्श्यं
पारुष्यमुत्पिण्डिताख्यता वातोपशय-विपर्या-
सानुपशयिता चेति वातोन्मादलक्षणानि भवन्ति ॥

अथमर्षः क्रोध-संरम्भास्थाने शस्त्रलोकाकाष्ठ-
मुष्टिभिरभिद्रवणं स्वेपां परेषां प्रच्छाद्य-शीतोद-
काग्रामिनायः । सन्तोषोऽतिवेत्तम् । ताम्रहरित-
हरिद्रसंरम्भाक्षिता पित्तोपशयविपर्यासादनु-
पशयिता चेति पित्तोन्मादलक्षणानि भवन्ति ॥

स्यामभेकदेशे वृष्णोभावाद्यन्वेषणक्रमेण ला-
णाग्निहाराकाप्रसवणमनम्रामिनायो रक्षणाभवा
शीमत्त्वत्वं शौचदेयः सप्त्र-निद्रातन्वययुरानने शुक्ल-
क्षितिमतमलोपदिग्भाक्षता श्लेष्मोपशयविपर्या-
सादनुपशयिता चेति श्लेष्मोन्मादलक्षणानि भवन्ति ।
त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सामिप्रातिकं विद्यात् ।
तमसाध्यमित्याचक्षते कुशलाः” ॥

साधारणसाधनविधिर्धिया ।

“साधनान्तु त्रयाणां साधनानि भवन्ति ।
तद्यथा,—स्नेह-स्नेह-वसन-विरेचनास्यापनानुवास-
नोपशमननस्तः कर्म्म-धूप-धूम-पाणाज्जनावपीड-
प्रधमनाभ्यङ्ग-प्रदेश-परिचर्यागुलेपन-वध-वन्धना-
वदोषण-विप्रासन-विस्त्रापन-विस्त्रारयापतर्पण-
शिरावधनानि ॥

भोगविधानस्य यथायं युक्ता यथान्यदपि
किञ्चिदिदानीमपि रीतमौषधं कार्यन्तत्यादिति ।
उन्मादान् दोषान् साध्यान् साधयेद्विपशुत्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्म्मणा यत्कीर्त्तितम्” ॥ इति ।
प्रागन्तुन्मादो यथा ।

“यत्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थान-
पूर्वरूपलिङ्गविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादसमा-
गन्तुमाचक्षते ॥

केचित् पुनः पूर्वोक्तं कर्म्मोपशस्तमिच्छन्ति ।
तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्व-
सुरायेय उवाच ॥

प्रज्ञापराधाद्यं देवर्षि-पितृ-गन्धर्व-यक्ष-रा-
क्षस-पिशाच-गुरु-हृद-सिद्धाचार्य-मृग्यागवमया-
दितान्वाचरति अन्यदा किञ्चित् कर्म्मोपशस्त-
मारमते ।

उन्मा

तमात्मनो हतमुपपन्नतो देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तम्” ॥
प्रागन्तुन्मादस्य पूर्वरूपाणि यथा ।

“तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुन्मादेन पुर-
स्त्रुतस्तेमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा—देव-गो-
प्राक्ष्य-तपस्विनां हिंसावचितं कोपनत्वं नृश-
सामिप्रायता अरतिरोजो-वर्णच्छाया-वर्ण-वपुषा-
क्षोपततिः स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्तनं प्रवर्त्त-
नक्षेति ततोऽन्तरमुन्मादाभिनिर्दतिः ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयित्वा-
मारम्भविशेषो भवति । तद्यथा । अथलोकयन्तो
देवा जगन्त्युन्मादं गुरुद्विजड्योऽभिप्रयन्तः
पितरो धर्मयन्तः स्पृशन्तो गन्धर्वाः समाविशन्तो
यक्षराक्षसास्त्रागन्धमाज्जामयन्तः पिशाचाः पुन-
रावृत्तं वाहयन्तः ॥

तस्तेमानि रूपाणि भवन्ति । तद्यथा । अथमर्ष-
वोर्य-पौरुष-पराक्रम-ग्रहण-धारण-सूर्य-वचन-
ज्ञान-विज्ञानान्वनियतस्योन्मादकालः ।

उन्मादयित्वातामपि खलु देवर्षि-पितृ-गन्धर्व-
यक्ष-राक्षस-पिशाचानां गुरुद्विजड्यानां वा अथ-
न्तरेष्वभिगमनीयाः पुरया भवन्ति । तद्यथा—
पापस्य कर्म्मणः समारम्भे पूर्वोक्तस्य वा कर्म्मणः
परिणामकाले एकस्य वा शून्यगृहवासे चतु-
प्यथाधिष्ठाने वा सन्ध्यावेलायामप्रयतमावे वा
पर्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे रजसलाभिगमने
वा विगुणे वाऽध्ययन-वलि-मङ्गल-होम-प्रयोगे
नियमव्रतव्रतचर्ये वा मष्टाष्टवे वा देव-कुल-पुर-
विज्ञाणे वा मष्टाष्टोपगमने वा स्त्रिया प्रव्रजन-
काले विविधभूताशुचिसंस्पर्शने वा वसनरुधिर-
चावाशुचैरप्रयतस्य चैत्य-देवायतनाभिगमने वा
मांस-मधु-तिल-गुड-मद्योच्छिष्टे वा दिवासासि
वा निशि नगर-निगम-चतुप्यथे पवनश्रृङ्गाभि-
गमने वा द्विज-गुरु-सुर-यति-पुण्याभिधर्म्ये वा
धर्मास्यातयतिक्रमे वा न्यस्यकर्म्मणोऽप्रशस्तस्या-
रम्भे वा इत्याघातकालाः व्याख्याता भवन्ति ॥

त्रिविधन्तु खलुन्मादकराणां भूतानामुन्मादने
प्रयोगनभवति । तद्यथा । हिंसावतिरभ्यर्चन-
क्षेति । तेषां तत्प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताचारविशेष-
लक्षणैर्विद्यात् । तत्र हिंसावर्त्तमुन्माद्यमानोऽपि
प्रविशत्येषु वा निमज्जति स्थात्वा शब्दे निपतति
शस्त्र-काषा-काष्ठ-लोष्ट-मुष्टिभिर्हन्त्यात्मानमन्यथ
प्राणवधार्थमारमते । तमसार्थं विद्यात् । साध्यो
पुनर्वावितरौ । तयोः साधनानि । मन्यौषधि-मणि-
मङ्गल-नल्पपहार-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवास-
सूर्ययन-प्रणिपात-गमनादीन्धेयमेते पशोन्मादाः
व्याख्याता भवन्ति” ॥

“नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
न चान्ये सयमस्तिष्ठन्मुपस्मिगच्छन्ति मागवम् ॥
ये लेगमनुवर्त्तन्ते स्त्रियमाणं सक्तमया ।
न तन्निमित्तः कोप्रोऽसौ न ह्यस्ति कृतकृत्यता” ॥
इति चरके निदानस्थाने यत्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥

धित्वाविशेषे प्रागन्तुन्मादकारणलक्षणविशेषया

“समूहचेता न सुखं न दुःखं

उन्मा

नापारधन्मः कुतश्च शान्तिम् ।

विन्दत्यपान्तस्मृतिबुद्धिसंशो
भ्रमत्ययक्षेतइतस्ततश्च ॥

समुद्भवं बुद्धिमगःस्मृतीना-
मुन्मादमागन्तुनिजोक्त्यमाहुः” ॥

“देवर्षि-गन्धर्व-पिशाच-यक्ष-
रक्षःपितृग्रामभिधर्म्यलानि ।

प्रागन्तुहेतुनियमप्रतादि-
मिथ्याकृतं कर्म्म च पूर्वदेहे” ।

“अद्वयन्तः पुरयस्य देशं
देवादयः खेत्तु गुणप्रभातैः ।

विशन्त्यदृश्यास्तस्मा यथैव
प्रायातपौ दमर्षसूर्यकान्तौ ॥

प्राघातकालास्तु सपर्वरूपाः

प्रोक्ता निदानेऽयं सुरासुराद्यः ।

उन्मादरूपाणि पृथक् निबोध

कालज्ञानान् पुरयांच तेयाम्” ॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रध्वमकोपन-
मसप्रमभोजनाभिणापिणमल्पस्नेहसूत्रपुरीषवाचं
शुभगन्धं फलपद्मवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् ॥

गुरुद्विजड्योऽभिगमिनाभिधाराभिध्याना-
नुरूपचेष्टाहारयाहारं तैश्चमत्तं विद्यात् ॥

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाच-
मगन्नाभिणापारोचकाविपाकपरीतं पितृभिरुन्मत्तं
विद्यात् ॥

चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमप्रध्वं सुख-
वाच-नृत्य-गीतान्नपाग-ज्ञान-मात्स्य-धूप-गन्ध-रक्त-
वस्त्र-वलिकर्म्म-हास्य-कथायोगप्रियं शुभगन्ध-
मिति गन्धर्वोन्मत्तं विद्यात् ॥

असक्तत्वं सप्त्रोदनहास्यं नृत्य-गीत-वाद्य-
कात्राग्नपाग-ज्ञान-मात्स्य-धूप-गन्धरतिं रक्तविभु-
वाचं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रक्ष्यमापिणमिति
यक्षोन्मत्तं विद्यात् ॥

गुरुनिद्रमग्नपागवैषिणमगाहारमप्रतिवर्त्तनं
शस्त्रशोणितमांसरक्तमात्स्याभिणापिणं यत्तज्ज-
कमिति राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

प्रहासनप्रधानं देवविप्रवैद्यदेवावध्यामि-
स्तुतिपेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्मा-
पीडनेन च सप्त्रराक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

अथस्यपित्तस्यागमनमिमानं नृत्यगीतहासिणं
वज्रावज्रप्रमाणं सप्त्ररूपमलिनरथापेक्षजे-
खारोदयारतिं मित्ररुद्धवर्षासुरं नम्रं विधावन्तं
नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखान्धावेदयन्तं गुरुस्मृतिं पि-
शाचोन्मत्तं विद्यात् ॥

भूतादीनादेशकालो यथा ।

“तत्र शौचाचारं तपःसाध्यायकौर्भिरं नरं
प्रायः शस्तप्रतिपदि त्रयोदशाक्ष देवाः, पापशुचि-
विधित्तेतिनं धर्माप्राप्त्युत्पत्तिकायकुर्वन् प्रायः
ब्रह्मोपवसोऽर्चयः, मातृ-पितृ-गुरु-हृद-विधाचा-
र्यापसेविनं प्रायो दक्षायामावस्यथायं पि-
तारः, गन्धर्वान् स्मृतिगीतवादिचरतिं परदार-
गन्ध-मात्स्य-प्रिय-शौचाचारं दादृश्यावतुर्दृशाच,

उन्मा

सत्त्व-रस-त-द-गन्ध-शौच-युक्तं मान्यानुष्ठेयं चा-
भ्यप्रियमतिवाङ्मनः प्रायः शुद्धैवात्म्यां सप्त-
भ्यां यक्षाः साध्याः तपोनिदमोपवासप्रतय्या-
देव-यति-गुरु-पूजारतिभ्यश्च शौचं प्राप्नोति सप्त-
वा मन्त्रादिना नृशमानि देवतागार-सन्नि-
धौ नृशरतिं प्रायः शुद्धयन्त्यां पृथक् चन्द्रदर्शनं च
मन्त्राद्यामाः, रक्षाः पिशाचाणां हीनसत्त्व-पिशुन-
क्षेत्र-सुखं प्रायो दितोयात्तोयात्तोमोपु पुण्यं हि-
मवेष्टाभिर्धर्मयन्तीत्यपरिचयिष्यानां यक्षाणा-
माविस्तृतमा छुलायेते व्याख्याताः ॥

यत्र ये असाध्यान्तेषां नृजानि यथा ।

“सर्वेष्वपि तु लक्ष्ये यो हन्तावृक्ष रोष-सं-
रमो निःसंशयन्येव्यात्मनि वा पातयेत् सत्त्वसाध्यो
प्रेयस्तथा साधुनेवो मेदुप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः
प्रभुत्वनासिकान्द्रिद्यमानमस्मा प्रतिहन्त्यमागपाहिः
सततं विकृजन् दुर्वर्गस्तृपार्तः पूतिगन्धिच छिं-
सार्थी उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्जयेत् । रत्यर्चना-
कामोन्मादिनो तु भियगभिप्रायाधाराभ्यां बुद्धा
तदङ्गोपहारकतिशयेन मन्त्रभैषज्यविधिगोप
क्रमेत्” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“तदुनानां शतं विंशदभयायुधमात्मनम् ।
गवां चर्ममसो प्रस्यो ह्याङ्गं क्षीरमूत्रयोः ।
पुराणसर्पियः प्रस्यमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिन्दुचूर्णं पत्रं शीते दत्त्वा च मधुमालिकाम् ।
तद्योगान्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमश्वरान् ।
अपस्मारांश्च हन्यान् पानाभ्यङ्गनगवैः” ॥
पशुनाद्यं हृतम् ॥ १ ॥

“विशेषतः पुराणश्च हृतं तं पाययेद्विषम् ।
पिदीयघ्नं पवित्रत्वादशेषादयस्मोक्षणम् ॥
गुल्फममाधिकं स्नागदास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्यादश्वत्थं स्थितं हृतम् ।
पाक्षारसनिभं शीतं तज्जि सर्व्यशपाहम् ।
मेघं विरेचेव्यां प्रप्रागुमतः परम् ।
गासायं नाम तस्यान्ति यत्स्यात् वर्षशतं स्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमयाप्रातं तज्जि सर्व्यशपाहम् ॥
अपस्मारयस्मोमादयतां शक्तं विशेषतः” ॥
“श्तैरौषधपौर्णो विधेदस्य स गच्छति ।
अङ्गुलीमादगले पाद्मावनादींश्च योजयेत् ॥
शिरसी यो मधुकं हिन्दु यत्नं तगरं वधाम् ।
कण्ठश्च वल्लभं च पितं स्याद्वावनाङ्गनम्” ॥

इति नस्याङ्गनम् ॥ १ ॥

“प्रसेके योगसे गन्धैर्ममर्त्तिं क्षताम्बिवेत् ।
वैरेयगिकधूमोतोः श्वेतारौव्यागहिन्दुभिः” ॥
इति धूमपानम् ॥ १ ॥ [शिराम् ।

“शङ्खे शान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्जो भियक्
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मारश्च च” ॥
“कान्तोक्तमयसोऽप्यर्थ्यालोभमभिवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वेभिरैव शमं नयेत्” ॥
“देवर्षिपुत्रगन्धर्वैरुमस्य तु बुद्धिमान् ।
वर्ष्येदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ।
सर्पिणादि तन्त्रेण नृदुर्भेज्यमाचरेत्” ॥

उन्मा

पूजां बल्यपहारांश्च मन्त्राङ्गनविधौ कथा ।
शान्तिकर्म्मणि ह्योमांश्च जपसम्ययनानि च ।
वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रावृत्तितानि चाचरेत् ॥
भूतनासधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।
पूजयन् प्रयतो गिरां जयन्त्यादजं भयम् ।
रुद्रस्य प्रमद्या नाम गद्या लोके चरन्ति ये ।
तेषां पूजाश्च कुर्व्यान् उन्मादेभ्यो विमुक्तये” ॥
इति च चरके चिकित्सास्थाने चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अस्य विशिष्टपर्वण्यं यथा ।

“मोक्षोदेगो सगः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम् ।
अथुत्तापोऽरुचिश्चात्रे सप्रे कानुपनोजनम् ॥
वायुनेगमयनश्चापि भ्रमस्य क्रमस्तथा ।
यस्य स्यादधरेऽयमुन्मादं सोऽधिगच्छति” ॥

वातजादिभेदेन रूपाणि यथा ।

“रुक्षत्वविःप्रपवाक् धमगीततो वा
न्वासानुरः क्षुब्धतनुः स्फुरिताङ्गसन्निः ।
घाम्कोटयन् पठति गायति नृशरीको
विश्रोति भ्रमति चाप्यनिशप्रकोपात् ॥ १ ॥
हृत्सेददाहवज्जलो वज्जभुविनिद्र-
प्रत्याहिमनिलज्जलान्तविहारासेव ।
तीक्ष्णो हिमाम्बुनिघयेऽपि स वज्जिह्वी
पित्ताद्दिवा नमसि पश्यति तारकाश्च ॥ २ ॥
हृद्यप्रसादसदनारुचिकासयुक्तो
योषिद्विक्लारतिरत्यमतिप्रकारः ।
निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पश्रुणुसेवो
रात्रौ भृशं भवति चापि अफप्रकोपात् ॥ ३ ॥
सर्वात्मके विभिरपि व्यतिमिश्रितानि
रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् ।
सम्पूर्णज्जलमसाध्यमुदाहरन्ति
सर्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्” ॥ ४ ॥
अपरयोर्लज्जानि प्रथमतोऽस्योक्तानि ।

अस्य चिकित्सा यथा ।

“क्षिपं क्षिप्रान् मनुजानुन्मादां विप्रोदयेत् ।
तीक्ष्णैरभयतो भागैः शिरसश्च विरेचनः ॥
विविधैरवर्षादैश्च सर्पपत्रैश्च संयतेः ।
योजयित्वा च तच्चूर्णं द्राये गन्तुं योजयेत् ॥
सततं धूपयेच्चैव जगोमासैः सुपूतिभिः ।
सर्पपाशाश्च तैलेन गस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ॥
दशयेदद्भुतान्यस्य वदेन्नाशं प्रियस्य च ।
भीमाकारैर्नरैर्नागैर्नानैर्यासैश्च निर्वियैः ॥
भीययेत् सततं पाशैः कक्षाभिर्वा च ताडयेत् ।
यन्त्रयित्वा सुघ्नं वा चासयेत् दग्धाग्निना ॥
प्रतुर्देहारेयेच्चैव मन्मांसात् विवर्जयेत् ।
सापिधाने जरत्प्रे सततं वा दिवासयेत्” ॥
“वर्षिहकुलमसिद्धाकटुकैर्नानिशकैः ।
तेनेदं विफलहिन्दुवाजिगन्धामरुम्भैः ॥
दघाजमोदाकाकोलीनेदामधुकपकैः ।
सज्जकैरं हितं सर्पिः पक्षां क्षीरघृतगुणम् ॥
बालानां ग्रहकुशानां पुंसां दुष्टान्त्रमेधसाम् ।
स्यात्तं पचयत् स्त्रीषां बन्धानांश्च शमदम्” ॥
इति धूमहतम् ॥ १ ॥

“उत्तोऽप्राङ्गुष्टाटुमिदं शिरायास्य विमोक्षयेत् ।

उन्मा

अपस्मारजिघासापि ग्रहोदितश्च कारयेत् ।
शान्तोदोषं विप्रोदय चैव विभिराचरेत् ॥
शोफकृत्स्नं व्यपनयेदुन्मादे पचमे भियम् ।
उन्माटेपु च सर्वेषु दुर्गोचितप्रगाढम् ॥
नृदुपूयं नदेऽप्येवं भियां विद्यान् प्रयोजयेत् ।
वियजे नृदुपूयं विपन्नो कारयेत् प्रियम्” ॥
इति सद्युते उत्तरतन्त्रे दिपायितमोऽध्यायः ॥ १ ॥

“तपांसि तीक्ष्णानि तपैव दानं

व्रतानि धर्मा नियमस्य सत्यम् ।

गुह्यान्तथायावपि तेषु निव्याः

यक्षाः समन्तात् दद्यात्प्रभावम् ॥

न ते मनुयैः सह संविशन्ति

न वा मनुयान् क्षिप्रदाविशन्ति ।

ये वा विशन्तीति वदन्ति मोक्षत्

ते भूतविद्याविषयादप्योक्ताः ॥

तेषां ग्रहाणां परिचारका ये

कोटोचष्टासुतपद्मसङ्गाः ।

अष्टवसानांसमुजः सुमीमाः

निशाविहाराश्च तमाविशन्ति” ॥

“निशाघराणां तेषां हि ये देवगणसंयताः ।

ते तु तत्तत्संस्मरन्ति ज्ञेयान् तदङ्गनाः ॥

देवयथा इति पुनः प्रोचन्ते शुचयश्च ये ।

देववच नमस्यन्ते प्रत्ययन्ते च देववत् ॥

स्नानशीलक्रियाचाराः क्रमश्च सुरादिषु ।

नैर्हतेत्या दुश्चरन्तासां स प्रचयः स्मृतः ॥

सत्यत्वादप्येतेषु कृत्तितेषां गयैः क्षताः ।

हिंसाविहारा ये केपि हिंसा भावमुपाश्रिताः ॥

भूतानीति क्षता संज्ञा तेषां संज्ञाप्रवक्तृभिः ।

ग्रहसंज्ञाभिभूतानि यन्माहेतव्या भियम् ॥

विद्यया भूतविद्यात्वमतश्च निरुप्यते ।

तेषां शान्त्यर्थमन्विष्यन् वैद्यस्तु सुसमाहितः ॥

जपैः सनियमैर्होमैरारभेत चिकित्सितम् ।

रक्तानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिणाम् ॥

मध्याह्न सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ।

वस्त्राणि मयमांसानि क्षीराणि रधिगानि च ॥

यानि तेषां यथेष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ।

क्षिप्रान्ति मनुजान् येयु प्रायशो दिवसेषु च ॥

दिनेषु तेषु देवान् विदुर्भूतदिनित्यये ।

देवयजे देवगृहेऽल्पाणि प्राघयेद्द्विगुणम् ॥

कुशस्तन्त्रिपूपाव्यष्टपयससम्भृतम् ।

असुराय यथाकारं विदध्यात्तत्परादिषु ॥

चतुष्पद्ये राक्षसस्य भीमेषु शङ्खेषु वा ।

नृत्यागारे पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाचरेत् ॥

पूर्वमाचरिते मन्त्रैर्भूतविद्यादिदृष्टितैः ।

न श्रव्या बलिभिर्जेतुं योगैस्तान् समुपाचरेत्” ॥

“नक्तमालपत्रं व्योषं मूत्रं प्रयोगकविनयोः ।

हरिद्रि च क्षतावर्तिः पूर्ववद्वयनाङ्गनम्” ॥

“न चादत्तं प्रदुहीत प्रयोगं देवताग्रहे ।

क्षते पिशाचादप्येव प्रतियुक्तं न चाचरेत् ॥

वैद्यानुरो निहन्तुसे पुवं जुह्वा मरौऽशः ।

क्षिताहितविधानश्च नित्यमेव समाचरेत् ॥

ततः प्राप्नुयति यिद्विच दशस्य दिवसं भियम्” ॥

इति च सन्नुते उत्तरतन्त्रे पथितमोऽध्यायः ॥
 “रुतायस्तरसम्पत्तं सुतां घापि ममं सनम् ।
 रुतायोत्तमं वपं तातं गन्धं ममःशिला ॥
 गुत्यं रसाङ्गं दृष्टमन्त्रिपेनं शिलाङ्गम् ।
 पक्षानां सवधाना प्रतिमागं वसोन्मितम् ।
 मृदुराजविजवपीदुग्धेनापि विमर्दयेत् ।
 दिग्गते पिरित्तं हत्वा रुद्धा गजपटे पचेत् ॥
 भूताद्गुणो रसो नाम निर्यं गुह्याद्यं लिङ्गम् ।
 पामरस्य रसेनापि भूतोन्मादसवातजिव् ।
 पिप्यत्यातां पिबेष्टान् दशमूत्रकपायकम् ।
 सेदयेत् कटुतुङ्गा च लोत्तुसुष्णश्च वज्रयेत् ॥
 माहियच द्रुतं क्षीरं गुर्वन्नमपि सज्जयेत् ।
 अमृदं कटुतेजो हितो भूताद्गुणो रसः” ॥
 इति भूताद्गुणो रसः ॥ उन्मादमन्त्रिनी वटीयथा ।
 “युद्धं सगःशिलाचूर्णं जैन्धवं कटुरोहिणी ।
 वधा शिरीषवीजश्च क्षिद्रुश्च जेतसर्पपम् ॥
 शरस्त्रवीजं त्रिबिन्दुं सलं पारावतस्य च ।
 एतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिषां क्षुब्ध ॥
 गिरिमाहीवीजसमां क्षायाशुष्काश्च कारयेत् ।
 प्रातःसन्धानिप्रातःक्षेत्रे चतुर्गोत्रं हितम् ॥
 मधुना दिवसे धान्यं रात्रौ चैव जलेन च ।
 वटिकैषा समारथता गान्धा घोमादभङ्गिनी ।
 पातुर्यकापस्कारा सव्योन्मादविनाशिनी” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रारसंज्ञे उन्मादाधिकारे ॥

अत्र पथ्यानि यथा ।

“येष्टे विरेको वमनश्च पूर्वम्
 प्राप्तामन्त्रपित्तकफोद्धवेयु ।
 ततः परं वक्षिर्विधियं गन्धम्
 सन्तर्जनं ताडनसङ्गम् ॥ १ ॥
 व्यान्नासगन्धसगन्धनानि
 गन्धानि दानानि च हर्षणानि ।
 धूमो दमो विस्मरणं प्रदेष्टः
 क्षिरान्यधः संशमनश्च सेकः ॥ २ ॥
 प्राच्यकर्मणि च धूनपानं
 धीर्धैर्यसत्त्वान्निविदेनानि ।
 अमृदं चोपनमासगन्धं
 गिह्याद्यनीतान्यनुलेपनानि ॥ ३ ॥
 गोधूमगुग्गुलुशिलायश्च
 घातोदुग्धं प्रतघ्नौतसर्पिः ।
 द्रुतं गवीनश्च पुरातनश्च
 कुर्मामिधं धन्यरसा रसानम् ॥ ४ ॥
 पुराणकुशाद्रुषणं पटोलं
 मृत्पीदणं वास्तुशतयुक्तीयम् ।
 सारसमूर्धं गगनामुपध्या
 सुवयंचूर्णानि च नारिकेलम् ॥ ५ ॥
 माछादपित्तं पनस्य वैद्यै-
 र्विधेयमुन्मादगदेष्टं पथ्यम्” ॥ ६ ॥

“पूज्यलुपहारशान्तिविधौ शिमेष्टिमन्त्रिपथाः
 दानं सत्यदणं दानानि निदमः सत्यधर्मो मङ्गलम् ॥
 प्रायश्चित्तविधानसङ्गविधीरत्नौपधौधार्यं
 भूतामनुपमनिष्ठपर्यं गौरीपतेरधनम् ॥ ७ ॥
 ये च सन्नुवि रुद्धाश्च प्रमपाणं समाराधनं

देववाह्यपूजनश्च शमयेदुन्मादमागन्तुकम्” ॥ ८ ॥

अपथ्यानि यथा ।

“मद्यं विषदाह्नसुष्णभोजनं
 निद्राक्षुधाट्टकृतयेगधारणम् ।
 व्यायमाषाढफलं कठिन्नकं
 शाकानि पत्रप्रभवानि सर्वशः ॥
 विह्वानि विम्वी च मिषक् समादिशे-
 दुन्मादरोगोपहृतेषु गृहीतम्” ॥

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ उन्मादाधिकारः ॥ १ ॥
 धौतुस्यसन्तापादिकारितमनोविपर्ययाससुत्य-
 प्रियाश्रितवृथायापारः । इति रसमङ्गरी ॥
 (यमिचारिभावभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ । १३६ ।

“ज्योत्सुगोन्मादशङ्काः स्मृतिमत्तिसहिता व्या-
 धिसंज्ञासत्त्वज्ञाः” । इति ॥ अथ सत्त्वयं सीदा-
 हरणमाह तत्रैव ३ । १५५ ।

“चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकमयादिभिः ।
 पस्यानशासुरदितगीतप्रलपनादिभ्यः” ॥

उदःहरणम् ।

“भातद्विरेण । भवता भ्रमता समन्तात्
 प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षित्वा किम् ?

भृङ्गभङ्गारमनुभूय सानन्दम्—

“ब्रूये किमोमिति सखे ! कथयाशु तन्मे
 किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्” ॥

उन्मादः, चि, (उत् + मद् + घञ् ।) उन्मादरोग-
 युक्तः । चित्तः । उन्मत्तः । इत्यभरटीकायां नील-
 कण्ठः ॥ पागल इति भाषा ॥

उन्मादगः, घृ, (उन्मादयत्यनेन इति । उत् + मद् +
 खिच + ल्यु) कामदेवस्य पञ्चनायान्तर्गतवायवि-
 शेषः । इति चिकित्सकशेषः ॥

उन्मादवान्, चि, (उन्मादो विद्यते यस्य । उन्माद
 + मतुप् । मस्य वः ।) उन्मादरोगविशिष्टः ।
 उन्मत्तः । इत्यभरः ॥

उन्मानः, घृ, (उत् + मा + ल्युट् ।) दोषपरिमाणम् ।
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥

“उन्मागश्च घटो राशिक्षोणपर्यायसंज्ञितः” ।

इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शाश्वरधरेणोक्तम् ॥

“स एव कलशः ख्यातो घटलूनमानमेव च” ॥

इति कल्पस्थाने दादशेऽध्याये शरकेणोक्तम् ॥

उन्मिषितः, चि, (उत् + मिष + क्त ।) प्रकुलः ।
 विक्रियतः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा कुमारः ॥

“यक्षोक्तयन्त्रमिषितैस्तुङ्गमयै-
 र्महातमःसाक्ष्यैश्च स्थिताः क्षपाः” । ५ । २५ ॥

उन्मीलनं, शी, (उत् + मील + ल्युट् ।) उन्मेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ घञ्मेला इति भाषा । विकाशः ॥

“अप्राणतिमिराश्वस्य शोकात्सु तु विषेयतः ।
 क्षाणाङ्गज्जलाकामिनेधौनीलनकारकाः” ।

इति सशमारते । १ । १ । ८० ॥

उन्मीलितः, चि, (उत् + मील + क्त ।) विक्रियतः ।
 प्रकुटितः । इति हयायुधः ॥ (“उन्मीलितं
 दृष्टिक्येव क्षिप्रम्” । इति कुमारः । १ । ६२ ॥

“ते घोनीलितनालीसुरमयः प्रोढाः कदम्बा-

निजाः” । इति साहित्यदर्पणे १ न परिच्छेदे ॥
 उन्मुखः, चि, (उद्भूयं मुखं यस्य ।) उद्भूयं मुखः । तत्-
 पर्यायः । उत्पन्नः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“मनोभिरामाः प्रष्टवन्तौ रथनेमिसनोमुखैः” ।
 इति रघुः । १ । ३६ ।) उत्तुङ्कः । यथा कुमारः । ६ । ३० ॥
 “तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणवोन्मुखे” ।
 “पतिः प्रवीतः प्रसवोन्मुखो प्रियम्” । इति
 रघुः । ३ । १२ ॥

“यद्रेः प्रष्टुं हरति पवनः किं खिदित्युन्मुखीभिः” ।
 इति मेघदूते । पूर्वमेवे १४ ।

“इत्याख्याते पवनतण्डं मैथिणीवोन्मुखी सा” ।
 इति च मेघदूते उत्तरमेवे १६ श्लोकः ॥

उन्मुद्रः, चि, (उद्भूता मुद्रा यस्मात् ।) प्रकुलः ।
 विक्रियतः । इति चिकित्सकशेषः ॥

उन्मूलितं, चि, (उत् + मूल + क्त ।) उत्पाटितम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे । ५ । ६ ।

“जङ्घासुन्मूलितां हत्वा कदा दृश्यति मां पतिः” ॥)

उन्मेषं, शी, (उत् + मिष् + घञ् ।) घञ्चुस्मीलनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ घञ्चु मेला इति भाषा ।

“खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुग्धमेवदृष्टिम्” ।
 इति मेघदूते उत्तरमेवे २० । स्फुरणम् ॥ यथा,

“सकिरणपरिवेशोन्मेषशून्याः प्रदीपाः” ॥
 इति रघुः । ५ । ७४ ॥ विकाशः २ । प्रस्फोटनम् ।

यथा,—

“दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते” ।
 इति कुमारः । २ । ३३ ॥

उप य प्रादिविंशत्युपसर्गान्तर्गतउपसर्गविशेषः ।
 अथार्थः । अनुगतिः । पथाङ्गावः । अगुक्ताम्पा ।

व्याधिकम् । (यथा पाणिनिः २ । ३ । ६ । “उप परार्द्धे
 हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः ।) हीनः । (यथा

सुग्धबोधे कारके ७ । “विष्णुमन्यते भर्गः शक्रा-
 दय उपायुतम्” ।) सामीप्यम् । (यथा, सुग्धबोधे

समासप्रकरणे ६० । “उपसमिधं उपसमिव् ।
 उपनदं । उपनदि” ॥) प्राथम्यम् । इति दुर्गा-

दासः ॥ दाक्षिण्यम् । सामर्थ्यम् । आश्रयः ।
 भूषणम् । दीर्घाख्यानम् । निदर्शनम् । आश्रय-

करणम् । दानम् । नारणम् । यातिः । निष्ठा ।
 उपायमनम् । पूजा । उद्योगः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

उपकण्ठं, शी, (उपगतः कण्ठः । पलादय इति
 समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमासेति वा ।)

यामान्तम् । तत्पर्यायः । उपशब्दम् २ । इति नि-
 काटशेषः ॥ आस्तन्दितम् । अल्पसमगतिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठसमीपम् ॥ (यथा, माघे ।
 “प्रेमोपशब्दं मुञ्चन्माधो-

रत्नावलीरम्भुधिरावकथ” ॥)

उपकण्ठः, चि, (उपगतः कण्ठः सामीप्यमास्य ।)
 निरुद्धः । इत्यभरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ५१ ॥

“तस्योपकण्ठे घटनीलकण्ठः
 पुनृहृष्टादुन्मुक्तपौरुषदृष्टः” ॥)

उपकरयं, शी, (उप + कृ + ल्युट् ।) प्रधानाङ्गी-
 भूतोपकारकद्वयम् । नृपादीनां ब्रह्मणरादि ।

तत्पर्यायः । परिच्छेदः २ परिवर्तः ३ तन्त्रम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ भोजनादौ व्यञ्जनादि ॥ यथा ।
“तस्मादन्नं प्रधानं पूषादिकन्तु उपकारणत्वेन
प्रज्ञानामावश्यकम्” । इति आहुतत्तम् ॥ पूषादौ
नैवेद्यादि । मृगवन्दनादौ जालादि ॥

उपकारः, ण, (उप + कृ + घञ् ।) उपकृतिः ।
“उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः” ।
इति भाषः । २।३७ । “ह्यतोपकारेव रतिर्वभूव” ।
इति कुमारः । ३।७३ । विकीर्णपुष्पादिः । इति
हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

उपकारिका, स्त्री, (उपकरोतीति । उप + कृ +
ण्वल् + टाप् + इत् ।) उपकारकर्त्री । पिष्ट-
भेदः । इति मेदिनी ॥ राजगृहम् । इत्यमरः ॥
कुशूलः । मरावि इति भाषा । इति केचिदाहु-
रिति भरतः ॥

उपकारी, स्त्री, (उपकारयतीति । उप + कृ + णिच्
+ अण् + डीष् ।) राजगृहम् । इति भरतघट-
दिरूपकोषः ॥

उपकारी, [नृ] चि, (उपकरोतीति । उप + कृ +
णिनि ।) उपकारविशिष्टः । उपकारकर्त्ता । “उप-
कारिणि विश्रब्धेऽनुमतौ यः समाचरति पापम्”
इति हितोपदेशे मित्रलाभे ॥

तत्र दानादानविधिर्यथा । हारीतः । अथासद्-
द्रव्यदानमस्त्यर्थं यच्च दत्त्वा परित्यजेत तर्ह्यदान-
मफलं यच्चोपकारिणे ददाति ॥ उपकारिणे यत्स-
नोपकारिणे । तदितरोपकारिणे तु दत्तः ।
“मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे ।
दीनानायविशिष्टेभ्यो दत्तान्तु सफलं भवेत्” ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ किञ्च ।

“उपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिश्चरते ।
समदृष्टिर्भवास्तु त्वं सर्वभूतेषु केशव” ॥

इति जैमिनीये व्याख्येयधिके पञ्चविंश ११ अध्यायः ॥
उपकार्यः, चि, (उप + कृ + ण्वल् ।) उपकारोचितः ।
इति मेदिनी ॥

उपकार्या, स्त्री, (उपक्रियते इति । उप + कृ +
ण्वल् + टाप् ।) राजगृहम् । इत्यमरः ॥ (पट-
मवगम् । यथा, रघुः ५।४१ ।

“तस्योपकार्यारचितोपचारा
वनेतरा ज्ञानपदोपदाभिः” ॥

“शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यकार्यः,
साकेतोपवनमुदारमधुवास” । इति च १३।७६ ।
कुशूलः । मरावि इति भाषा । इति केचिदाहु-
रिति भरतः ॥

उपकुक्षिः, स्त्री, (उप + कुक्ष + क्ति ।) सुषुप्तकृष्णजी-
रकाः । इति रत्नमाला ॥ (हृण्यजीरकशब्देऽस्य
गुणादयो बोध्याः ॥)

उपकुक्षिका, स्त्री, (उप + कुक्ष + ण्वल् + टाप् ।)
हृण्यजीरकाः । सुषुप्ताः । इत्यमरः ॥

“कारवी करवी तद्विज्ञेया सोपकुक्षिका ।
मध्यव्यङ्गमोक्षेषु विविधेष्ववचारिता” ॥
इति रुच्यस्थाने ४६ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

उपकुम्भः, स्त्री, (कुम्भस्य समीपे ।) कुम्भसमीपम् ।

इति व्याकरणम् ॥

उपकुम्भाङ्गः, ण, (उप + कृ + शानच् ।) द्रक्ष्यचर्या-
नन्तरं यो गृहस्थो भवति सः । इति पुराणम् ॥
(ह्यतोपकारः । यथा हितोपदेशे सुहृद्भेदे,—
“यतोऽनुपकुम्भाङ्गो न कस्यापि उपायनं गृह्णीयात्” ॥)

उपकुल्या, स्त्री, (उपकरोति । कुल संस्थाने बन्धुषु
च । अघ्न्यादिः ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥ पिप्पुल
इति भाषा । “हृण्योपकुल्या मगधी” इति वैद्यक-
रत्नमाला ॥ “उपकुल्योषणा शौखी” इति नाव-
प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणादिकमस्य
पिप्पलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ (उपगतं कुल्यामिति
वाक्ये वाचलिकः । ह्यन्विमसरः समीपम् ॥)

उपकूपजलाशयः, ण, (उपकूपं कूपसमीपे यो जला-
शयः ।) कूपसमीपे शिलादिनिबद्धप्रशुपानार्थ-
ह्यतकूपोद्धृतान्स्थानम् । इत्यमरः ॥

उपक्रान्ता, [ऋ] चि, (उप + क्रम + ण्वल् ।) उप-
क्रमकर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उपक्रमः, ण, (उप + क्रम + घञ् ।) गौदात्तोपदेशस्य
इति न दृष्टिः ।) ज्ञातारम्भः । अयमस्योपायः
अनेनैतत् स्थित्यतीति ज्ञात्वा प्रथमारम्भः ॥ उपधा ।
राज्ञा धर्मकामार्थमयैः अमात्यादेर्यत् परीक्षणं

भावतत्त्वरूपम् ॥ प्रक्रमः । प्रथमारम्भः ।
इत्यमरः ॥ विक्रमः । चिकित्सा । इति मेदिनी ॥
मलायनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपायः । यथा,—

“सामादिभिरुपक्रमैः” । इति मनुः । ७।१०७ ।
आरम्भः । यथा,—“रामोपक्रममाचखौ रक्तः-
परिवर्तनम्” ॥ १२।४२ । इति रघुः । “उप-
क्रम्यते इत्युपक्रमः कर्मणि घञ् । रामस्य कर्तुंरुप-
क्रमः रामोपक्रमं रामेणादौ उपक्रान्तमित्यर्थः ।
उपचोपक्रमं तदाचिरासायामिति लौक्यम्” ।
इति तट्टीका ॥

उपक्रोशः, ण, (उप + क्रुश् + घञ् ।) निन्दा । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । २।५३ ।

“रान्येन किं तद्विपरीतवृत्ते
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा” ॥)

उपक्रोश्या [ऋ] ण, स्त्री, (उप + क्रुश् + ण्वल् ।)
गर्दभः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रणः, ण, (उप + कृण् + घञ् ।) प्रक्रणः । वीणा-
शब्दः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपक्षेपश्रुतिः, ण, (उपक्षेपश्रुत्यो धर्मः ।) श्रु-
त्वाभिकान्तस्य याकार्यं ब्राह्मणग्रहे समर्पणम् ।
इति शुद्धितत्त्वे कल्पतरुः ॥

उपगतः, चि, (उप + गम् + क्त ।) अङ्गीकृतः । स्त्री-
कृतः ॥ इत्यमरः ॥ (यथा रघुः ६।१५ ।

“उपगतोऽपि च मण्डनान्मिता-
मनुदितान्यसितातपवारणः” ।) ह्यतमैयुनः ॥

उपगमः, ण, (उप + गम् + घञ् ।) अङ्गीकारः ।
निकटगमनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ६।६६ ।

“तं प्राप्य सर्वावयवानवयं
यावर्त्तवान्योपगमात् कुमारौ” ।)

उपगृह्णन्, स्त्री, (उप + गृह् + ल्युट् ।) आलिङ्गनम् ।
इत्यमरः ॥ (“सरन्मुकुन्दाड्युपगृह्णन् पुनः” ॥

इति भागवते १।५।१६ ॥ तथा च चाहित्य
दपरे ६ परिच्छेदे ।

“हतिः प्रमाद आनन्दः समयोऽप्युपगृह्णन्” ॥
उपग्रहः, ण, (उपग्रह्यते इति । उप + ग्रह + ण्यप् ।)

वन्दे । इत्यमरः ॥ वैदुष्यात् इति भाषा । उप-
योगः । अतुकूलः । इति मेदिनी ॥ (ग्रहचन्द्रो
ज्योतिःपदार्थभेदः । यथा मङ्गलमारते ३ । खान्द-
श्वरुमागने २२६ । २ ।

“ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋतवो मातरस्तथा ।
ह्यतोऽननुखाश्चैव दीप्ताः परिमदां गन्ताः” ॥)

उपग्रह्यन्, स्त्री, (उप + ग्रह + ल्युट् ।) उपाकरणम् ।
संस्कारपूर्वकानुतिग्रहणम् । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (स्त्रीकारः । यथा, रामायणे १।४।४।

“वेदोपग्रहणार्थात् तावद्ग्राह्यत प्रभुः” ।
वेदोपग्रहणार्थात् इति पाठान्तरम् ॥)

उपग्राह्यः, ण, (उपग्रह्यते इति । उप + ग्रह +
ण्यप् ।) उपगृह्णनम् । इत्यमरः ॥ मेढी ढाणि
इत्यादि भाषा ॥

उपघातः, ण, (उपघन्यते एनेन । उप + घन +
करणे घञ् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे
घञ् । विनाशः । यथा,—

“तथातश्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः” ।
इति भाषापरिच्छेदे । ४८ । व्यपकारः ।

“स्त्रीणाञ्च प्रेक्षयालम्बसुपघातं परस्य च” ॥
इति मनुः । २।१७६ ॥)

उपघ्नः, ण, (उप + घ्न + क्त ।) निकटान्वयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । १५।१ ।

“हेदादिवोपघ्नतरोर्नतवौ” ॥)
उपचक्रः, ण, (चक्रोय चक्राज्जा तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । वनाग्निदृष्टिका-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

“चक्रोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः” ॥
इति मङ्गलमारते ३ भीमस्याजगरग्रहणे १७८।७४)

उपचक्षुः, [स्] स्त्री, (उपगतं चक्षुषोर्दर्शनार्थम् ।)
दिव्यचक्षुः । चक्ष्मा इति पारस्यभाषा । इति
लोकप्रसिद्धम् ॥

उपचयः, ण, (उप + चि + घञ् ।) दृष्टिः । उन्नतिः ।
“स्रक्षत्तुपचये केचित् परस्य नसने परे” ।

इति भाषः । २।५७ । “तं तेषामस्तुत्वायां
ज्ञानोपचये भवन्तः प्रमाणम्” । इति हितोप-
देशे कथामुखम् ।) लघात् द्वितीयषष्ठदशैका-
दशस्थानानि । इति ज्योतिषम् ॥

उपचरितं, चि, (उपचर्यते स्म । उप + चर + क्त ।)
उपासितम् । सेवितम् । इत्यमरः ॥

उपचर्या, स्त्री, (उप + चर + क्णप् + टाप् ।) चि-
कित्सा । इति ह्यकायधः ॥

उपचायः, ण, (उपचर्यतेऽग्निरस्तिन् इति । “अग्नौ
परिचाय्योपचाय्यसमूहाः” ३।१।१३१ । इतिष्ण-
दायादेशौ निपात्येते । उप + चि + ण्यप् ।) यज्ञा-
ग्निः । इत्यमरः ॥

उपचारः, ण, (उप + चर + घञ् ।) रोगप्रतिकारः ।

तत्त्वार्थः । उपध्यायः २ चिकित्सा ३ ननुप्रति-
दिया ४ नियमः ५ वेदानागिष्टा ६ क्रिया ७ उप-
क्रमः ८ ज्ञानः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेवा ।
("समे विरायान्गणितोपचाराम्" । इति रघौ,
५। २०।) व्यवहारः । ("प्रदुक्तपाणिग्रहणो-
पचारैः" । इति कुमारः ७। ८६।) उत्क्रोचः । इति
हेमचन्द्रः । परस्य रक्षणार्थं यस्यस्य भाग्यम् । यथा,
कुमारः १। ६ । "उपचारपदं नचेदिदं त्वमनङ्गः
कथमक्षता रतिः" ॥ "उपचारप्रता दाक्ष्ये" इति
परमेष्ठिः ।

उपचार्यः, पुं, (उप + चर + ण्यत् ।) चिकित्सा । इति
हेमचन्द्रः ।

उपधितः, त्रि, (उपधायते स्म । उप + धि + क्त ।)
दिग्गः । सन्तुष्टः । इति विश्वमेदिन्यौ । (यथा रघौ
६ म-खगे, । "मृगवयोऽगवयोपधितं वनम्" ।)
नृणां हितः । इति विश्वः हेमचन्द्रश्च । निदिग्धः ।
नेपादिना वर्द्धितः । इत्यमरः ॥ ("यथाह
राशितः ।

"प्रयतत्वाद्योपधितमनुभवं नाशयतीति" ॥)

उपविधा, स्त्री, (उपगता चित्रम् ।) मूयिकपणो ।
इत्यमरः । ईदृशानि इति भाषा । स्त्रीलक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः । (दन्त्यर्थे यथा,—
"चित्रा दन्ती गिकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकुण्डकः"
इति वैयकरलमाणा ।)

उपजापः, पुं, (उप + जप् + घञ् ।) भेदः । विच्छेदः ।
इत्यमरः ।

("तेषु तेषु बाह्यतेषु प्राप्तान् परोपजापाः" ।

इति दशकुमारः विष्णुतचरिते । तथा च माघे
२। ६६ ।

"उपजापः क्षतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि" ॥)

उपजिज्ञा, स्त्री, (उपगता जिज्ञा यस्याः ।) कीट-
विशेषः । तत्पर्यायः । उपदेष्टिका २ यन्त्रो ३
उदरीका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्यालजिज्ञा इति
स्याता च । ("उपजिज्ञा स्त्रिषौ बाह्वः"
इति दाक्षवल्क्यः ।

"तादृगेवोपजिज्ञा तु जिज्ञाया उपरि स्थिता" ॥

इति वागटोत्तरग्रन्थे एकविंशेऽध्याये उक्तम् ।
चिकित्सा यथा ।

"उपजिज्ञां परिचाय्य व्यवहारेण धर्मयेत्" ।

इति च वागटोत्तरग्रन्थे द्वाविंशेऽध्याये उक्तम् ॥)

उपजिज्ञिका, स्त्री, (उपजिज्ञा + सार्थं कन् ।) घ-
ण्टिका । पानाशिव इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रतिजिज्ञा २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृत्त्येदे
४। ६१। २१ । "यदल्पजिज्ञिका यदन्वो धाति-
रपति" ।) कीटभेदः । तत्पर्यायः । उत्पादिका २

वटिः ३ उदरीका ४ दिवी ५ । इति शारदावली ।

("यस्य ज्ञेया प्रकुपितो जिज्ञासूलेऽवतिष्ठते ।

पाशु गजजयेत् शीघ्रं जयतेऽन्वोपजिज्ञिका" ॥

इति परमेष्ठिः स्वयंभवे १८ अध्यायः ।

"जिज्ञासुरपः शयसुर्जिज्ञा-

सुप्तः पाशः कपस्तपोनिः ।

पमेष्ठिः परिराहणम् ।

प्रकथ्यतेऽसावुपजिज्ञिकेति" ॥

इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये मनुस्मृतौ उक्तम् ॥

यस्य चिकित्सा यथा ।

"उपजिज्ञान्तु संलग्न्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।

जिज्ञाविदेकगण्डधूमैश्चैनमुपाचरेत् ।

जिज्ञागतानां कर्मास्तं तालयानां प्रवच्यते" ॥

इति मनुस्मृतौ चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः ।)

उपजीविका, स्त्री, (उपजीव्यतेऽनया । उप + जीव
+ गुरोऽर्थः । संज्ञायाम् कन् क्तु वा ।) उप-
जीव्यम् । जीवनीयायः ॥

उपजीवम्, व्य, (उपजीवणम् । उप + जुष + ण्यम् ।)

पानन्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १ ।

"यथोपजीवं सर्वस्य जनश्चिन्नीड भारत" ।

सुखं । यथा, रामायणे २ । ८६ । २२ ।

"आन्ध्रसयित्वा च चमूं महात्मा

निवेशयित्वा च यथोपायोयम्" ॥)

उपज्ञा, स्त्री, (उपज्ञायते । ज्ञा यवबोधने । व्यात-

स्योपसर्गे इति कर्मणि षड् ।) व्यायज्ञानम् ।

इत्यमरः ॥ तत्तु विनोपदेशेन प्रथमज्ञानम् । यथा

वाल्मीकिः श्लोकनिर्माणे ज्ञानम् ॥

("अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमित्ततः" ॥

इति रघुः १५ । ६३ ॥ "लोकेऽभूदयदुपज्ञमेव

विदुषां सौजन्यजन्यं यज्ञः" इति मल्लिनाथटीका-

मुखम् ॥)

उपलोकनं, स्त्री, (उप + लोक् + ल्युट् ।) पारितो-

यिकद्वयम् । भेट् डाला इत्यादि भाषा । तत्त-

र्यायः । प्राप्ततम् १ प्रवेशनम् २ उपायनम् ३ उप-

याज्ञः ४ उपहारः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ॥

उपतप्ता, [कृ] पुं, (उप + तप् + षच् ।) उपतापक-

मात्रम् । तत्पर्यायः । स्पृशः २ स्पृष्टा ३ । इत्य-

मरः ॥ स्पृशः ४ स्पृष्टा ५ । इति तट्टीका ॥ रोग-

इत्यन्वे । इति भरतः ॥

उपतापः, पुं, (उप + तप् + घञ् ।) तरा । उत्तापः ।

रोगः । इति मेदिनी ॥ अशुभम् । पीडा । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले ।

"विवर्त्तितं ह्युक्तं उपतापं जनयति" ।

पीडादायके वाचलिकः । यथा, कौशिकसूत्रे ।

१३५ । "थो वनस्पतीनामुपतापो बभूव" ॥)

उपत्यका, स्त्री, (उप समीपे व्यासना भूमिः । उप +

"उपाधिभ्यां त्यकनासन्नारूपयोः" । ५ । २३४ ।

इति त्यक्त् । "त्यकनस्य निषेधः" इति इत्या-

भावः ।) पर्वतनिकटभूमिः । इत्यमरः ॥ (यथा,

रघुः । ४ । ४६ ।

"मातोद्योदभान्तारोता नगयाद्वगपत्यकाः" ॥)

उपदंशः, पुं, (उपदंश्यते इति । उप + दंश् + कर्मणि

घञ् ।) मद्यपाणरोचकमद्यद्वयम् । तत्पर्यायः ।

प्यवदंशः २ चक्षुषम् ३ मद्यपासुनम् ४ । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा दशकुमारः विष्णुतचरिते—

"दिज्ञान् उपदंशान् उपपाय" ।

"तदग्न्यं शास्त्रोदनस्य दर्शयथं दत्त्वा मयि-

र्माणां सृष्टम् उपदंशं च उपदंशम्" । इति च ।)

मेढ्रगोविन्दः । वाच्यो इति भाषा । अथोपदं-

शाधिकारः । तत्रोपदंशस्य विप्रक्षयं निदान-
माह ।

"हस्ताविधातान्नखदन्तघाता-

दधारणादल्पसेवनादा ।

योनिप्रदोषाश्च भवन्ति शिघ्रे

पक्षोपदंशा विविधापचारैः" ॥

हस्ताविधातात् हस्तेन मैथुनात् । नखदन्तघातात्

नखदन्तघातस्थानत्वेनानुक्षेपि मेहने नखदन्त-

घातो बलवदनुरागोदयात् । उक्तञ्च कामशास्त्रे ।

"शास्त्रस्य विषयस्तावदावन्मन्दरौ रचः ।

रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः" ॥

कलहे दुष्टस्त्रीघातो वा मेहने नखदन्तघातः ।

उत्तलादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति । तामिन्वा

मेहने नखदन्तघातः । योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कश-

योनिजोमयोगात् । योनिष्पिडस्यातिसूक्ष्मत्वादा ।

वातादिघातादा योनिदोषात् । विविधापचारैः ।

दुष्टजलप्रक्षालनव्रक्षचारिणीगमनादिभिः पक्षो-

पदंशाः । वातिकः पैत्तिकः क्षैणिकः सान्निपातिकः

आगन्तुजयेति * ॥ तत्र वातिकपैत्तिकस्य चोप-

दंशस्य लक्षणमाह ।

"सतोदभेदस्फुरणैस्तु क्षौभैः

स्फोटैर्व्यवस्थेन्मृतोपदंशम् ।

पीतैर्व्यङ्ग्योदयतैः सदपैः

पित्तेन रक्तैः पिशित्वावमासैः" ॥

यवस्येत् जानीयात् । पीतैः रक्तैर्व्येति विदालः ॥

क्षैणिकं सान्निपातिकञ्चाह ।

"सकण्ठैः शोफयुतैर्महद्भिः

मुक्षैर्धनैः खावयुतैः कण्ठेन ।

नानाविधसावर्ण्योपपन्न-

मसायथाऽङ्गितिमणोपदंशम्" ॥ ॥

असाध्यमाह ।

"विशीर्णमांसं क्षमिभिः प्रजग्धं

मुक्त्वावशेषं परिवर्जयेत्तम्" ।

विशीर्णमांसं गणितमांसम् । प्रजग्धं खादितम् ।

मुक्त्वावशेषं विशीर्णमांसमेहनमांसत्वेनावशिष्ट-

फलकोयमात्रम् ॥ * ॥ उत्पन्नमात्रचिकित्सायाः

अकरणे दोषमाह ।

"सङ्घातमात्रेण न करोति मूढः

क्रियां नरो यो विषये प्रयत्नः ।

कालेन शोफमिदाहपाकैः

प्रशीर्णैश्चो म्रियते स तेन" ॥

विषये प्रयत्नः अतिस्त्रीरतः ॥ * ॥ निष्कारमाह ।

"अनुरैरिव संजतैरप्युपरि संस्थितैः ।

प्रमेह जायते वर्त्तिकान्धुल्लिखितोपमा ।

कोपस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्निगतापि च ।

सवेदना पिच्छिका च दुस्विदस्या विरोधजा ।

निष्पवर्त्तिरिति स्याता जिह्वाश्च इति पापरे" ।

लिङ्गवर्गः स्यात्तमाह । कोपाम्भन्तरे पदकोया-

भ्यन्तरे । सन्धौ लिङ्गवर्गवर्गः । पर्वसन्निगता

मन्निपदंशोः सन्निगता ॥ * ॥

अथोपदंशस्य चिकित्सा ।

"उपदंशेषु र्धनैः पिशित्वा रैरिवः ।

उप

मेढ्रमध्ये शिरां विध्येत् पातयेद्वा जलौकसः ॥
सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्मशोधावुपशान्तः ।
पाको निवार्यो यत्नेन शिप्रदायकरः स यत् ॥

वटप्ररोहाज्जुनजम्बुकोश-
पथ्याहरिद्रारचितः प्रलेपः ।
अथां तथा शोथमपाकरोति
सर्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥

उपदंशेषु पक्षेयु ग्रन्थप्रक्षालनं हितम् ।
त्रिफलायाः कषायेण मृदुराजरसेन वा ॥
नीलोत्पलं सकुमुदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
एषां चूर्णं धूलनार्थं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥
बन्धूकदलचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः ।
गुण्डनं तद्व्रणे कुर्यात्क्षिपं पूगफलेन वा ॥
दहेत् कटाहे त्रिफलां तन्मयी मधुसंयुता ।
प्रलेपेनोपदंशस्य ग्रन्थं सद्यः प्ररोहयेत् ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
क्षाथं पिबेद्वा खदिरासनान्ध्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥ * ॥
“भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
कारङ्गधात्रीखदिरासनानाम् ।
कषायकफैः हतमाशु चान्यं
सर्वोपदंशापहरं प्रदिश्यम्” ॥

भूनिम्बादिहृतम् ॥ * ॥
“हृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीव्रणे व्रणे ।
उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यङ्गनभोजने ॥
क्षारसूत्रेण संक्षिप्तं लिङ्गवर्तिमशेषतः ।
दहेत् तां ततस्तान्धां चिकित्सां ब्रणवच्चरेत्” ॥
इत्युपदंशाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अपि च ।

“पटोलनिम्बत्रिफलागुडूचीक्षाथमाविशेत् ।
सगुग्गुलुं सखदिरसुपदंशो विनश्यति” ॥
ग्रन्थान्तरे प्रथमाह “पटोलनिम्बगुडूचीमरिच-
क्षाथमापिबेत्” । इति च पाठः ॥

“दहेत् कटाहे त्रिफलां सा मयी मधुसंयुता ।
उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयते ब्रणम्” ॥ * ॥
“त्रिफलानिम्बभूनिम्बकरङ्गखदिरादिभिः ।
कल्कैः क्षायैर्हृतं पक्षमुपदंशहरं परम्” ॥
इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥

(अन्यथास्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणमाह । यथा,
“स्त्रीयवायनिवृत्तस्य सहसा मजतोऽथवा ।
दोषाध्यमितसंकीर्णमलिनानुरजःपथाम् ॥
अन्ययोनिसनिच्छन्तीमगत्या नवसूतिकाम् ।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेऽपि नैव वा ॥
विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
सुष्टिदन्तगोलीह्राविषवच्छृङ्गपातनैः ॥
वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविषट्टनैः ।
दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामथान् ॥
जगन्तुपदंशादीन् उपदंशोऽत्र पक्षधः ।
एयम्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्चात्र मारुतात् ॥
मेढ्रशोषे रुजश्चित्राः कृत्स्नत्वक् परिपोटनम् ॥ २ ॥
पक्षोदुम्बरसंकाशः पित्तेन श्वयधुर्जरः ॥ २ ॥

उप

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरुः ॥ ३ ॥
शोथितेनासितस्फोटसम्भवोऽसुचुतिर्जरः ॥ ४ ॥
सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयधुमुष्कयोरपि” ॥ ५ ॥

असाध्यलक्षणं यथा ।

“तीव्रा रुगाशुपचनं दरयं क्रिमिसम्भवः ।
याथो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः” ॥
इति वामटे उत्तरस्थाने ३३ अध्याये ।

अस्य चिकित्सा च यथा ॥

“मेढ्रमध्ये शिरां विध्येदुपदंशे नवोत्थिते ।
शोतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥
तिलकल्काहृतक्षौद्रैर्लेपः पक्षे तु पाटिते ।
जम्बवासुमनोनीपश्चेत्काम्बोजिकाङ्गुरान् ॥
शूलकीबदरीविन्वपलाशतिनिशोद्भवाः ।
त्वचः क्षीरिद्रुमाणाश्च त्रिफलाश्च जले पचेत् ॥
सक्षाथः क्षालनं तेन पक्षैस्तैश्च रोपयम् ।
तुल्यगैरिकलोत्रैलामनोङ्गालसाङ्गनेः ॥
हरेणुपुष्पकाशीसर्पौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।
लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशग्रन्थापहः ॥
कपाले त्रिफला दग्धा सद्यता रोपयं परम् ।
सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषन्तु शोफवत् ॥
न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा मृशम् ।
पक्षैः स्वायुशिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः” ॥
इति वामटे उत्तरस्थाने ३४ अध्यायः ॥

तत्रातिमैथुनादतिव्रज्यर्थाद्वा तथा ब्रह्मचारि-
ण्यो चिरोत्पद्यं रजस्वानां दीर्घरोमां कर्कशरो-
मां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमामल्पदारां महादा-
रामप्रियामकामामचौक्षसलिलप्रक्षालितयोनि-
मक्षालितयोनिं योनिरोगोपपद्यं स्वभावतो वा
दुष्टयोनिं वियोनिं वा गारीमत्वर्थमुपसेवमानस्य
तथा करज-दशन-विष-शृङ्गनिपातनादद्वाङ्मत्ता-
भिधावाच्चतुष्पदीगमनादचौक्षसलिलप्रक्षालनाद-
वपीडनाच्छृङ्गमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्र-
क्षालनादिभिर्मैद्गमाग्न्य प्रकुपिता दोषाः क्षते-
ऽक्षते वा श्वयधुमुपजनयन्ति तमुपदंशमिवा-
चक्षते ॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः एयक् समस्तैरुदजा-
चैकः ॥

तत्र वातिके पारुष्यं तक्परिपुटनं क्षध्वमे-
ता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः ॥ १ ॥

पैक्तिके ज्वरः श्वयधुः पक्षोदुम्बरसङ्काशस्तीव्र-
दाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च ॥ २ ॥

श्लेष्मिके श्वयधुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्म-
वेदनाश्च ॥ ३ ॥

रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमदृक्प्रवृत्तिः
पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहो शोषश्च याप्यश्चैव
कदाचित् ॥ ४ ॥

सर्वजे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शोफसः क्रिमि-
प्रादुर्भावो मरणश्चेति ॥ ५ ॥

इति सुश्रुते निदानस्थाने १२ अध्यायः ॥

चिकित्साविशेषो यथा ।

“यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न वा ग्रामं विरेचनम् ॥
निरुहेण हरेत् तस्य दोषानत्यर्थमुच्छ्रितान् !

उप

प्रपौखरीकयष्टाङ्गवर्षाभु-कुष्ठदारुभिः ॥
नरलागुरास्त्राभिर्वातजं संप्लेपयेत् ।
निचुलैरखवीजानि यवगोधूमशक्तवः ॥
एतैश्च वातजं स्निग्धैः सुखीषैः संप्लेपयेत् ।
प्रपौखरीकपूर्वैश्च द्रवैः सेकः प्रशस्यते ॥
गैरिकाङ्गनयष्टाङ्गसारिवोशीरपद्मकैः ।
सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैक्तिकं संप्लेपयेत् ॥
पद्मोत्पलमृगान्जैश्च ससर्ज्जान्जुनवेतसैः ।
सर्पिःस्निग्धैः समधुक्तैः पैक्तिकं सम्प्लेपयेत् ॥
सेचयेच्च हृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ।
अथ वापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥
शालान्धक्याजकार्यधवत्वग्भिः कफोत्थितम् ।
सुराभिष्टाभिरुष्णामिः सतलामिः प्रलेपयेत् ॥
रजन्यतिविषामुत्सरलासुरदारुभिः ।
सपचपाठापत्तुरैरथ वा सम्प्लेपयेत् ॥
करवीरस्य पत्राणि जात्यारग्वधयोत्तथा ।
प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यैरपि ॥
गोजिविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।
एतत् सर्वोपदंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥
सर्ज्जिकातुल्यकाशीसं श्लेयैश्च रसाङ्गनम् ।
मनःशिलासमैश्चूर्णं ब्रणवीसर्पनाशनम् ॥
गुन्द्रादग्धा क्षतं मस्र हरितालं मनःशिला ।
उपदंशविषसर्पाणामेवच्छान्तिकरं परम् ॥
भाकैर्वस्त्रिफलादन्तीताम्रचूर्णमयो रजः ।
उपदंशं निहन्त्येव हतमिन्द्राशनिर्दया ॥
उपदंशद्वयेऽप्येतां प्रत्वाख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषवलावलम् ॥
उपदंशे विशेषेण शृणु भूयस्त्रिदोषजे ।
दुष्टव्रणविधिं कुर्यात् कुथितं मेहनं त्यजेत् ॥
जाम्बोष्ठेनाभिवर्णेन पश्चाच्छेषं दहेद्भ्रिक् ।
सन्ध्यादग्धश्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥
युद्धे च रोपयं दद्यात् कल्कं तैलं हितञ्च यत्” ॥
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥
“लवङ्गं मरिचं सुण्ठी विडङ्गश्च वचान्तथा ।
गन्धकं श्वेतखदिरं जातीकोषफले तथा ।
समभागक्षतं सर्वं मधुना कारयेद्धटीम् ॥
शाणमात्रान्तु मतिमान् योजयेदविकल्पितः ।
अनुपातं दुग्धसारं ततस्तामूलमक्षयम्” ॥
इति उपदंशरी रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उपदंशाधिकारः ॥ १ ॥

अत्र पथ्यानि यथा ॥

हृदिर्विरेको ध्वजमध्यानाडी-
वेधो जलौकः पन्निपातनश्च ।
सेकः प्रलेपो यवशालयश्च
धन्वाभिर्धं गुडरक्तो हृतानि ॥ १ ॥
कठिलकं शिथुफलं पटोलं
शालिश्चशकं नवमूलकश्च ।
तिक्तं कषायं मधुकूपवारि
तैलञ्च हन्यादुपदंशरोगम् ॥ २ ॥

अपथ्यानि यथा ॥

“दिवानिद्रां मूत्रवेगं गुर्वन्नं मैथुनं गुडम् ।
आयासमस्रं तक्रञ्च वज्रं येदुपदंशान् ॥ २ ॥

उप

इति तैय्यपद्यापद्यविधिः । समष्टिपद्यः ।
शिशुपद्यः । इति राजनिर्घण्टः । (भवे घञ् ।)
दशमम् ॥

उपदर्शकः, पुं, (उपदर्शयतीति । उप + दृश् + क्तिच्
+ मनु ।) तारपाणः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।
(दर्शयितरि, चि ।)

उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति । उप + दा + यात-
सोपसर्ग इत्यङ् ।) उपपत्तिकम् । इत्यमरः ।
("उपदा विविधः शब्दो नोत्पत्तेः कोशलेख्यम्" ।
इति रघुः । ४ । १० ।)

"प्रत्ययं यामुपदाच्छेन" । इति रघुः । ७ । ३० ।
उपदायकं, स्त्री, (उपदान + साधे कन् ।) उत्कोचः ।
इति विक्रान्तशेषः ॥

उपदिय, चि, (उप + दिश् + क्त ।) उपदेशप्राप्तः ।
यथा । "ननु श्रुत्यापि समोत्रा कथं न निषिध्यते
इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न
त्वतिदिष्टातिदिष्टगोत्रादेरिति" । इत्युदाह-
तत्वम् ॥

उपदी, स्त्री, (उपेय दीयते क्तिचते इति उप + दी
+ क + डीप् ।) वन्दावः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भरगाद्या इति भाषा ॥

उपदेयता, स्त्री, (उपगता मादृशेन देवताम् ।) यत्त-
भूतादिः । (उपदेवताश्च दश । यथा च यमरः ।
"विद्याधरोऽप्यरो यत्तो रत्नो गन्धर्वकिन्नरौ ।
पिशाचो गुह्यकः मित्रो भूतोऽमी देवयोगिनः" ॥)
उपदेशः, पुं, (उप + दिश् + घञ् ।) मन्त्रकथनम् ।
तत्पर्यायः । दीक्षा २ । यथा ।

"चन्द्रहर्षयग्रे तीर्थे सिद्धोद्दे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" ॥
इति रामार्चनचन्द्रिका ॥ कलावत्यादिदीक्षाया-
मन्त्रमार्गे संक्षेपो यथा ।

"तत्राप्यष्टाङ्गः कश्चिद्येदलमभ्यर्था साजतम् ।
तदभ्यासमिषिण्यालवारं मूलैकं केकरम् ॥
निधायालौ जपेत् कण उपदेशे त्वयं विधिः" ॥
इति विश्वसारतन्त्रम् । हितकथनम् ।
(यथा, हितोपदेशे विग्रहे उक्तम् ।

"उपदेशो हि मूर्खानां प्रकोपाय न प्रान्तये" ॥
शिक्षकम् । (यथा, मनुः ८ । २७२ ।
"धर्मोपदेशं दर्पेण विप्रागामस्य कुर्वतः" ।
"यवमिह उपदेशः । यथा । तथा न जाययात्
राजौ दिवाग्रप्रस्र वज्रयेदनेन कारुणेनेत्युपदेशः ।
प्यपोपदिश्यते सधुरेण श्रेष्ठाभिवर्जित इति" ।
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ।)

उपदेशो, [न] चि, (उपदिशति यः । उप + दिश्
+ क्तिच् ।) उपदेष्टा । (यथा हितोपदेशे मित्र-
गमि ।
"नतानुगतिर्नो भोक्तुः कुट्टगीनुपदेशिनीम् ।
प्रतान्दति नो धर्मो यथा गोपमपि दिशम्" ॥)
उपदेष्टा, [न] चि, (उपदिशति यः । उप + दिश् +
क्त ।) उपदेष्टव्यः । यथा ।
"ततोपदेष्टारमपि पृथगेकं ततो गुरुम् ।
न पृथगे गुरुं न गुरुं न गुरुं न गुरुं" ॥

उप

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ दृष्टस्यति ।
"उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यकौ स्मृतौ" ।
इत्याश्रिततत्त्वम् ॥

उपदेष्टिका, स्त्री, (उपदेष्टो विद्यते यस्याः । उप-
देष्ट + क्त ।) कीटविशेषः । तत्पर्यायः । उप-
दिष्टा २ वस्मी ३ उपदीका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उपद्रवः, पुं, (उप + द्रु + क्त ।) उत्पातः । इति
हलायुधः ॥ रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यो वि-
कारः । (तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । यथा,—
"यो व्याधितस्तस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः ।
योऽन्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते" ॥
"व्याधिरूपि यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः ।
सोपद्रवा न जीवन्ति जीवन्ति निरुपद्रवाः" ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल-
जातो व्याधिरूपरुजति स तन्मूलवोपद्रव-
संज्ञः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

उपद्रवा, [न] चि, (उप + दृश् + बाङलकात् क्त ।)
उपदर्शकः । उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचार-
दर्शः । इति गीताटीका ॥
("उपद्रवानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेष्ट्वरः" ।
इति गीतायां १३ । २२ । साक्षी पुरुषः । यथा,
"ऋत्विग्यजमानेषु यजनकर्मथापतेषु तत्स-
मीपस्योऽन्यः स्वयमयापतो यजविद्याकुशलत्वात्
ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणां ईक्षिता तद्वत्-
कार्यकारणव्यापारेण स्वयमयापतो विलक्षणत्वेनां
कार्यकारणानां सव्यापारानां समीपस्यो द्रष्टा
उपद्रवा साक्षी पुरुषः" ॥)

उपद्रवः, पुं, (उपदीनो धर्मः ।) पापण्डः । इति
श्रीभागवतम् ॥ (यथा मनुः २ । २४७ ।
"एव धर्मः परः साक्षात् उपद्रवोऽन्य उच्यते" ॥)
उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । उप + धा
+ यातसोपसर्ग इत्यङ् + टाप् ।) राश्यां धर्म-
कामार्थमयैरमाद्यादेर्यत् परीक्ष्यम् । इत्यमरः ॥
धर्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा । यथा ।
"धर्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधते ।
उपेय धीयते यस्यादुपधा परिकीर्तिता ॥
अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्याः पुलांस्तु शोधयेत् ।
धर्मोपधाभिर्विप्रांस्तु सर्वानिः सचिदान् पुनः" ॥
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥ ("भूयोभूय-
सोपधाभिर्विशोधय तं मे मतिः सदायमकरवम्" ।
इति दशकुमारचरिते विद्युतचरिते ।) पदानामु-
पान्यवर्णः । इति व्याकरणम् ॥

उपधातुः, पुं, (उप सादृश्ये । धातुसदृशो धातुः ।)
प्रायप्रधानधातुसदृशधातुः । स तु सप्तधा यथा ।
मात्तिकम् १ तुल्यकम् २ यमम् ३ नीलाज्जम्
४ मन्त्रशिक्षा ५ हरितालम् ६ रसाज्जम् ७ ।
शरीरस्य धातुभविष्यधातुः सप्तधा यथा । रसात्
नक्तदुग्धम् १ रसात् स्तनम् २ मांसात् वसा
३ मेदोऽग्नौ धर्मः ४ पृथग्गो दन्तः ५ मज्जन्तः केशः
६ शुक्रात् प्योजः ७ । इति तैय्यपम् ॥
("तन्मन्त्रं रजस्य दारिणीं कानि भवन्ति गच्छन्ति ।

उप

शुद्धमांसमवखेष्टः सा दसा परिकीर्तिता ।
खेष्टो दन्तान्तथा केशाक्षधैवोजस्य सप्तमम् ।
इति धातुभवा खेष्टा एते सप्तोपधातवः" ॥

इति शाङ्गधरेण पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये उक्तम् ।
"सप्तोपधातवः स्वयमात्तिकं तारमात्तिकम् ।
तुल्यं कांस्यं च रीतिरस्य सिन्दूरस्य शिलाजतु" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)

उपधानं, स्त्री, (उपधीयते प्यारोप्यते मस्तकमत्र ।
उप + धा + अधिकारणे ल्युट् ।) शिरोधानम् ।
वाणिश्च इति भाषा । तत्पर्यायः । उपवर्णः २ ।
इत्यमरः । गण्डः ३ । इति णट्टाधरः ।
("सोपधानं धियं धीराः स्वेपसौ खट्वयन्ति ये" ।
इति माघः २ । ७७ । "पट्टोपधानाध्याधितशिरो-
भागेन" । इति कादम्बरी ।) वियम् । प्रणयः ।
इति मेदिनी । प्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधानीयं, स्त्री, (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा +
अनीयर् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
उपधिः, पुं, (उपधीयते प्यारोप्यतेऽनेन । उप + धा
+ क्तिः ।) कपटः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ८ । १६५ ॥
"योगाधमनविकीर्तं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वायुपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्" ॥
"अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशः
विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि" ।
इति किराते ॥ १ । ४५ ।) रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधूपितः, चि, (उप + धूप + क्त ।) आसन्नगरणः ।
परिधूपितः । इति मेदिनी ॥
उपधृतिः, स्त्री, (उप + धृ + क्त ।) किरणः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उपनतः, चि, (उप + नम् + क्त ।) उपस्थितः । इति
हेमचन्द्रः ॥ ("अचिरौपनतां स मेदिनी" । इति
रघुः ८ । ७० ॥ नमः । यथा, माघे । १२ । ३३ ।
"शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः
समागतैः प्रश्रयनमसूचिभिः" ॥)

उपनदः, स्त्री, नद्याः समीपम् । इति मुग्धबोध-
उपनदि, व्याकरणम् ॥ (तथा पाणिनीये ।
"नदीपौर्यमास्यायद्यायनीभ्यः" । ५ । ४ । ११० ।
इत्यनेन सिद्धम् ॥)

उपनयः, पुं, (उप समीपे नीयते येन कर्मणा । उप
+ नी + क्त ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
("शृङ्गोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
वालो वेदाय तद्योगात् वासस्योपनयं विदुः" ॥
इति श्रुतिः । माये + क्त । प्रापयम् । यथा,
महाभारते ३ । २ । २४ ।
"मानसस्य प्रियाख्यामैः समीपोगोपनयैर्गणान्" ।
न्यायनते यो यो धूमवान् स सवश्चिमान् पयनपि
तथेयादिरूपः न्यायावयवनेदः ।)

उपनयनं, स्त्री, (प्राथम्यार्थं प्राधान्यम् उप समीपं
नीयते येन कर्मणा इति । उप + नी + क्त ।)
प्राथम्यप्रधान्यार्थं प्राधान्यम् उप समीपं नीयते
येन कर्मणा इति । उप + नी + क्त ।
"गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

उप

“दास्यते जेयय तदयोगाद्वात्मनोपनयं विदुः” ॥
 तदयोगः । वट्टशरत्नम् २ । इति धियागच्छेयः ।
 उपनयः २ उपनयः ४ आनयः ५ । इति हेम-
 चन्द्रः । तस्य आनयः ।
 “गर्भाद्यनेष्टमे वाद्ये आद्यान्योपनायनम् ।
 नाद्यामेकादशे सौमे विशासौके यदाकुलम् ।
 ब्रह्मवर्त्मनामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥
 प्राप्ताण्य गमवधिगोडशवर्षपर्यन्तम् ॥ तत्र-
 गर्भाद्यनवर्षो मुरयः । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्ष-
 पर्यन्तम् । तत्रैकादशवर्षो मुरयः । वैश्यस्य चतु-
 र्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । तत्र द्वादशवर्षो मुरयः ।
 इति स्मृतिः ॥ सैके द्वादशे । तत्राष्टौ प्रायश्चित्तं
 श्रुत्या तदुत्तरे कार्यम् ।
 “गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं गीयते गुरोः ।
 बाणो वेदाय तदयोगाद्वात्मनोपनयं विदुः ॥
 रत्नरावे तथा शस्त्रक्षते पाठनियेधनात् ।
 उपनयनं न तत्र न्यात् इति मन्वादिसम्मतम्” ॥
 हायचिन्तामयो ।

“अभ्योदये जन्मसु तारकासु
 मासेष्वपि जन्मनि जन्मने वा ।
 व्रतेन विप्रो न यज्जन्तोऽपि
 विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥
 अक्षतं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा
 ऋक्षोऽपि वा पापयुतेऽप्युत्तरे ।
 व्रतोपवीतो दिवसे प्रणाशं
 प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥
 उदये शम्भे । व्रतेन उपनयनेन । भुजवलीमहात्म्य-
 पिन्तामण्योः ।

“स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकारमे पौष्णेव्यचित्राहरि-
 क्षिन्दौ तोयपती भगे दितिसुते भाद्रपदे सागरे ।
 केन्द्रस्ये भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
 कर्त्तव्यं व्रतकर्म्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्कव्यकाः” ॥
 तोयपतिः शतभिषा । अदितिसुतउत्तरकृष्णगुनी ।
 सागरः पूर्वाषाढा । दीपिकायाम् ।
 जीवाकेन्दुशुद्धौ हरिशयनवर्धिमस्कारे चोत्तरस्त्रे,
 राधायते पेदपर्गाधिपद्महन्मदे क्षौरिमे नादितौ च ।
 कुशाङ्गवर्चसते रविनदगतिथिं प्रोक्ता यथाष्टमेन्दुं,
 नी जीवाभातिचारेऽर्क्षितगुरुदिने फालशुद्धौ
 व्रतं स्यात्” ॥

रविमदनतिथिं शमर्मी पयोदशीम् ॥ ३ ॥
 एकचिन्तामयो ।
 “माघे द्विविंशतीषाणः पाण्डने च दृष्टवतः ।
 पौषे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
 ज्येष्ठे गहननीतिज्ञः श्रावणे क्रतुमानसः ।
 श्रेष्ठेऽन्येषु रात्रिः स्याद्विषिद्धं निम्नि च व्रतम्” ॥
 राजमासते ।

“पुणर्वसौ एतौ विप्रः पुनः संस्कारमर्थति” ।
 एतदर्थम् ।
 “सुतिदुर्लभगन्ध्यादात् सप्तमी च पयोदशीम् ।
 पञ्चमीमासमासस्य द्वितीयां पर्विवर्धयेत्” ॥
 पौषपुणर्वसौया आशापुणर्वसौया नवन्तरा-
 दिनेन निषिद्धा वैशाखपुणर्वसौया दुर्गादिवेन

उप

निषिद्धेति । अष्टमशुचिरमार्थो रिक्तासु वज्र-
 दोषभाक् । शुक्लपक्ष एव विहितः प्रागुक्तान्व-
 लायनवचनात् ॥ ३ ॥ सामगाणां कुशवारेऽप्युप-
 नयनं श्रीपतिरत्नमाणास्त्यधिन्तामखितवात्स्य-
 वचनात् । यथा ।
 “शाखाधिपे यनिगि केन्द्रगतेऽय वास्मिन्
 वारेऽस्य चोपनयनं कथितं दिजानाम् ।
 गीचस्थितेऽरिगृह्येऽय पराधिते वा
 जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्म्महीनः” ॥
 अस्य शाखाधिपस्य ॥ दीपिकायां ।
 “श्रुवेदाधिपतिर्जोवा यनुर्वेदाधिपः सितः ।
 सामवेदाधिपो भौमः शशिशोऽयव्वेदेराट्” ॥
 वेदाधिपकथनम् ॥ ३ ॥
 “प्राप्तगो शुक्रवागोशौ क्षत्रिये भौममास्तरौ ।
 चन्द्रो वैश्ये बुधः शूरे पतिर्मन्दोऽन्यजे जने” ॥
 वर्णाधिपकथनम् ॥ ३ ॥ पराजयसङ्घर्षं वक्ष्ये
 यात्रायाम् ।
 अत्रापि विवाहवदृश्योगभङ्गवर्ज्यम् ।
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “योऽंशाव्यो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः
 विंशतिः सचतुर्थो च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥
 सावित्री नातिवर्त्तते यत ऊर्ध्वं निवर्त्तते” ॥
 अत्र योऽंशवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते ॥
 “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
 प्रायश्चित्तं भवेदेष्टां प्रोवाच वदतां वरः” ॥
 इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते । अथयोगैर्भ-
 जन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविशदार्थता । तथाच मा-
 ण्डव्यः । “व्रतवन्विवाहे च वत्सरपरिकल्पन-
 नाडराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रवृत्तिपूर्व्यं
 सदानी तु” ॥ ३ ॥ यत्तु दिजानुपकस्य पैठिगसि
 वचनं द्वादशयोऽंशविंशतिसेदतीता अथरुद्र
 काणां भवन्ति इति द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणा-
 दीनां महायादृतिहेमप्रायश्चित्तार्थम् । योऽ-
 शोपरि तु ब्राह्मणमादिगुरुप्रायश्चित्तार्थमिति ।
 इत्युपनयनम् । इति व्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ उपनयनस्यानुष्ठानक्रमः ।

तत्र प्रथमं प्रातः कृतस्नानः कृतदक्षिणाङ्गः पिता
 कृतदक्षिणाङ्गेन पित्रान्यथाचार्यो एतत्तद-
 सम्भवे माणवककृते वा समुद्रवनामानमग्निं स-
 स्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशफिकां समाप्य
 माणवकं प्रातर्भोजयित्वा अग्न्युत्तरतो नीत्वा
 शिखया सह मुण्डितं खादितं कुशलाचलवृत्तं
 क्षौमवस्त्रावृतं तदसम्भवे शुक्लावकापांसेक-
 वस्त्रावृतं माणवकं दक्षिणे पूर्व्याभिमुखं निधाय
 प्रहृतकर्मभारमे प्रादेशप्रमाणां वृतातां समिधं
 वृष्योमधौ ऊत्वा तत्तन्मन्त्रैर्यजमानसमसायाह-
 तिधोमं कुर्यात् । तत आचार्यः पञ्चमिन्मन्त्रैः
 पञ्चाङ्गतोऽर्चय्यात् । तत आचार्यः उदग्येषु
 कुशेषु वृताङ्गिभिः प्राङ्मुख ऊर्ध्वनिष्ठेत् । अग्न्या-
 चार्य्योममेधे माणवकोऽपि वृताङ्गनिराचार्य्यो-
 भिसुख उदग्येषु कुशेषु ऊर्ध्वनिष्ठेत् । माणव-

उप

कस्य दक्षिणतः स्थिता मन्त्रवान् प्राङ्मुखो माण-
 वकस्य अङ्गलिमुदकेन पूरयति परमात् आ-
 चार्य्यस्यापि । ततो गृहीतशलाङ्गनिराचार्य्यो
 गृहीतशलाङ्गिं माणवकं पश्यन् मननं
 जपति । तत आचार्य्यो माणवकं मननं पाठ-
 यति । ततो माणवकस्याभिवादनार्थं देवता-
 श्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयं वा माणवकगाम
 कल्पयित्वा आचार्य्यो माणवके कथयति । तत-
 आचार्य्यो माणवकं मन्त्रेण नामधेयं पृच्छति ।
 माणवकः पूर्व्याचार्य्यकल्पितं नाम मन्त्रेण कथ-
 वति । तत आचार्य्यमाणवको पूर्व्यगृहीतशला-
 ङ्गनी त्वजेतान् । आचार्य्यस्तु दक्षिणेन पाणिना
 माणवकस्य साङ्गुलं दक्षिणं पाणिं मन्त्रेण गृह्णाति ।
 ततो गृहीतमाणवककृत्तो मननं जपत्याचार्य्यः ।
 ततो माणवकमाचार्य्यो मन्त्रेण प्रदक्षिणेन भाम-
 यित्वा प्राङ्मुखं करोति । ततो माणवकस्य दक्षिण-
 स्कन्धं स्पृष्ट्वा अथवीर्येण दक्षिणपाणिना अथव-
 हितं नाभिदेशं आचार्य्यो मन्त्रेण स्पृशति । ततो
 माणवकस्य नामेरुपरिदेशं मन्त्रेण आचार्य्यः
 स्पृशति । ततो माणवकादुदगदेशं मन्त्रेणाचार्य्यः
 स्पृशति । ततो दक्षिणे पाणिना आचार्य्यो
 माणवकस्य दक्षिणस्कन्धं स्पृशन् मननं जपति ।
 ततो वामेन पाणिना माणवकस्य वामस्कन्धं
 स्पृशन्नाचार्य्यो मननं जपति । अथाचार्य्यो माण-
 वकं मन्त्रेण सम्बोधयति । अथ सम्बोधितं माण-
 वकं आचार्य्यो मन्त्रेण प्रेमयति । ब्रह्मचारी तु
 सर्वत्र वाङ्मति ब्रूयात् । ततोऽप्रेरुत्तरभागे
 गत्वा आचार्य्य उदग्येषु कुशेषु प्राङ्मुख उप-
 विशति । तत आचार्य्योभिमुखो माणवकः पाति-
 तदक्षिणजानुः उदग्येषु कुशेषु उपविशति ।
 ततः प्रवरसंख्याया पञ्च वा त्रयो वा मेलना-
 यक्षोपवीतकृष्यस्यः कर्त्तव्याः । अथैनं माण-
 वकनाचार्य्यस्त्रिःप्रदक्षिणं कारयित्वा विद्यतां
 मुञ्चनेखणां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।
 ततो यक्षोपवीतं हायसारभिराग्नितं आचार्य्यो
 माणवकं मन्त्रेण परिधापयेत् । ततो माणवका-
 आचार्य्यस्य उपसंगो भवति । ततस्तमुपसंगमाण-
 वकं आचार्य्यः प्रथमं पादं पादं ततोऽर्धमर्धं ततः
 कृत्यां सावित्रीं अथापयेत् । तत आचार्य्यो
 माणवकं महायाहतीः पृथक् पृथक् कृत्वा
 प्रणवपूर्विकां अथापयेत् । ततो वैष्णं पाणाशं
 वा माणवकपरिमाणदण्डं माणवकाय प्रदच्छन्
 आचार्य्यो माणवकं मननं वाचयति । अथ गृहीत-
 दण्डो ब्रह्मचारी प्रथमं सातरं भिक्षां प्रार्थयति ।
 ततो माणवकं ततः पितरं ततः पित्रवन्धून्
 ततोऽन्यां च प्रार्थयेत् । ततः सर्व्येन्द्रभेजं आचा-
 र्य्यं निवेदयेत् । ततः पूर्व्यवेदाचार्य्यो अथसमस्त-
 महायाहतिधोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां वृतातां
 समिधं वृष्योमधौ ऊत्वा प्रहृतं कर्म्म समाप्य
 उदीथं श्राद्धाभ्युदयोमादिवानदेवगानानां कर्म्म
 निर्व्वर्त्तयेत् । ततः यदि पितृवापार्य्यकदा कर्म्म-
 कारयित्वाप्राप्तय दक्षिणं दद्यात् । आचार्य्य-

उप

यथाचार्यो वृतः तदा येन वृतः स तस्मै दक्षिणां
यच्छात् । ब्रह्मचारी तु तत्रैव स्थाने दिगन्तं यावत्
वायवतस्तित्तेत् । ततः प्राप्तायां सन्यायां सन्या-
मुपाग्य कुशलिः कोक्तविधानेन समुद्रवनामान-
मग्निं संन्याप्य मन्त्रं जप्त्वा दक्षिणं ज्ञानं भूमौ
निधाय दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाज्जलि-
सेकमग्निपर्युज्ज्वल्य शक्त्वा समिद्धोमं कुर्यात् ।
ततः प्रादेशप्रमाणद्वयानुसन्धितमिहयं गृहीत्वा आद्य-
न्तयोक्त्यां मध्ये समन्तरं यत्रो जुहुयात् । ततः
वन्मंशयोक्तविधिना पुनरपि अग्निपर्युज्ज्वलोप-
क्रमं दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाज्जलिसेकं
कुर्यात् । ततः ब्रह्मचारी अग्निमभिवाद्य मन्त्रे-
णाग्निं विष्टव्यं एतौ तायां सन्यायां मित्रालम्ब-
मग्नं क्षारजलवयवर्जितं सद्यतमुदकेनाभ्युक्ष्य मन्त्र-
प्रकरणोक्तविधिना मुञ्जीव । एतथाग्निकर्म
समावर्तनपर्यन्तं प्रत्यहं सायं प्रातः कर्तव्यम् ॥
इत्युपनयनकर्म समाप्तम् ॥ इति भवदेवमष्टः ॥
(प्राश्नग-छात्रिय-वैश्यानामन्यतममन्यय-वयःश्रील-
शौर्य-शौचाचार-विनय-शक्ति-ब्रह्म-मेधा-धृति-
स्मृति-मति-प्रतिपत्तिर्युक्तं तनुजिज्ञोषदन्तायन्द-
शुवद्वाक्षिणात् प्रसन्नचित्त-वाक्चेष्टं शोभसहस्र
भियक् शिष्यमुपगयेत् । एतौ विपरीतगुणं
गोपयेत् ।

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरण-
मुद्घर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्त्यायां दिशि शुचौ समे देशे
चतुर्दशं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपनिष्य गोमयेन
दर्भैः संस्तीर्यं पुष्पैर्गन्धमैः रत्नैश्च देवताः पूज-
यित्वा विप्रान् भियज्य तत्रोत्थिख्याभ्युक्ष्य च
दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय
खदिर-पलाश-देवदारु-विन्धानां समिद्धिस्तुर्णां
या क्षीरहस्तायां न्यपोधोदुम्बराख्यमधूकानां
दधि-मधु-धृताह्ताभिर्दार्ढ्यैर्हौमिकेन विधिना-
तुषेयाज्याहुतीर्जुह्यात् । सप्रणवाभिर्महाया-
धृतिमिततः प्रतिदेवतमर्घ्यं साष्टाकारस्य
कुर्यात् मिथ्यनपि कारयेत् । ब्राह्मणस्त्वशायां
वर्णानामुपनयनं कर्तुमर्हति राजन्यो दयस्य वैश्यो
नैश्वस्येति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्दवर्णं
मनुपणीतमध्यापयेदित्येके ॥ ततोऽग्निं त्रिः परि-
चीयाग्निसाक्षिणं शिष्यं प्रयात् । काम-क्रोध-लोभ-
मोह-मानाह्वारैर्यापाय्य-पेशुन्यायसावस्थाय-
शल्यानि हित्वा गीघ-जल-रोच्चा शुचिना कषाय-
वाखसा सत्यप्रतपप्रार्थ्याभिवादनतत्परैणावश्यं
भवितव्यं मदनुमतस्यान-गमन-श्रयणासन-भोज-
नाध्ययन-परिण भूत्वा मत्त्रियहितेषु वर्तितव्य-
मतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मे । भवत्यश्वत्था च
विद्या न च प्राकारं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि
राम्यवर्त्तमाने ययन्यथादर्शं स्यामेवोमात् भवेय-
मक्षयविशय । दिङ्-गुरु-दरिद्र-मित्र-पशुजितो-
पनत-पाध्वनापाधुपगतानां चात्मबान्धवानागिव
नाभेयैः प्रतिकर्षणमेवं छाद्य भवति । आधराजु-
निक-रहित-पापकारिणां च प्रतिकर्षणमेवं वि-
द्या प्रकाशने मिथ्येको धर्मायंरामांश्च प्राप्नोति ।

उप

मवनस्याच ॥

“हृष्योऽष्टमी तद्विधनेहनी दे
हृष्येतरैः ऽप्येवमहर्दिसन्ध्यम् ।
अकालविद्युत्-स्ननयिन्तुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपयथासु ॥
श्रमशानयागाद्यतनाह्वेषु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।
नाध्येमन्येषु च येन विप्रा-
नाधीयते गान्धविना च निव्यम्” ॥

इति सृष्टुते सृष्ट्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥

उपनायः, पुं, (उपनीयते आचार्यसमीपमिति । उप
+ नी + घञ् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपनायकः, पुं, (उपमितो नायकेन ।) नायकगुणो-
त्कर्षकयकः । यथा,—

“नायकस्य गुणोत्कर्षकयका उपनायकाः” ।

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ ॥ उपपत्तिश्च ॥ (उप-
नयतीति । उप + नी + लृक् । प्रापके, चि ।)

उपनाहः, पुं, (उपनह्यते ऽस्मिन् । उप + नह + घञ् ।)
वीणादितन्त्रवन्मग्नस्थानम् । तत्पर्यायः । निवन्धनम्

२ । इत्यपरः ॥ ब्रह्मालेपपिण्डः । इति मेदिनी ॥
प्रलेप इति भाषा । (यथाह सृष्टुतः ।

“आदौ विन्धापनं कुर्यात् द्वितीयमवसेचनम् ।

द्वितीयमुपनाहश्च चतुर्थी पाटनक्रियाम्” ॥)

उपनिधिः, पुं, (उपनिधीयते इति । उप + नि +
धा + क्ति ।) उपन्यस्तवस्तु । स्थाप्यद्रव्यम् । तत्प-
र्यायः । न्यासः । २ । इत्यमरः ॥

(“वासनस्यमगास्याय हन्ते न्यस्य यदर्पितम् ।

द्रव्यमुपनिधिः प्रोक्ताः स्मृतियु स्मृतिवेदिभिः” ॥
वास्तुदेवपुत्रः । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उपनिषत्, [द्व] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्म-
विद्या अग्नया इति । उप + नि + सद् + क्तिप् ।)

धर्मेः । वेदान्तशास्त्रम् । निर्जनस्थानम् । इति
मेदिनी ॥ (येदश्विरोभागाः । तत्र चतुर्णां वेदानां

अशीतिसहितशताधिकसहस्रसंख्यका उपनि-
षदः । तथाहि । ऋच एकविंशतिः । यजुषो

गवाधिकाशतम् । साम्नः सहस्रम् । पञ्चाशदुप-
निषदोऽप्यव्ययस्य । ब्रह्मविद्या ।) समीपसदनम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्त्वम् । इत्यमरटीकायां
मरतः ॥ (द्विजातिकर्त्तव्यो व्रतमेदः । यथा, ध्या-
नलायनगृह्यकारिका ।

“प्रथमं स्यात् महानाग्नी द्वितीयश्च महाप्रतम् ।
द्वितीयं स्यादुपनिषद् गोदानश्च ततः परम्” ॥)

(मुक्तिकोपनिषदि अष्टाधिकशतोपनिषद्देवाः
प्रदर्शिताः । यथा,—

“ईश-केन-कट-प्रत्र-मुण्ड-मागदूक-तित्तिरिः ॥०॥
रेतरेयश्च हान्योयं सृष्टदारुणकं तथा ॥ १० ॥

ब्रह्म कवत्य-जावाण-श्वेताद्या हंस आरुतिः ॥ १६ ॥
गर्भो नाशयगो हंसो विन्दुर्नाद-शिरः शिखा ॥ २३ ॥

मन्त्रादनी कैपितकी सृष्ट्यावाण-तापनी ॥ २० ॥
कायाभिहन्-मैत्रेयी सुबाह-हृदि-मनिकाः ॥ २२ ॥

उप

सर्वसारं निरालम्बं रहस्यं वक्ष्यचिह्नम् ॥ ३६ ॥

तेजोनाद-ध्यान-विद्या-योगतत्वात्म बोधकम् ॥ ३२ ॥

परिप्राट्-त्रिशिखी-सीता-चूडानिर्व्याघ-मण्डलम् ॥ ३८ ॥

दक्षिणाश्वरभं स्कन्दं महानारायणाऽप्यम् ॥ ५३ ॥

रहस्यं रामतपनं वासुदेवश्च मुद्रणम् ॥ ५० ॥

शाखित्वं पौङ्गवं मित्रं महत्प्रासीरकं शिखा ॥ ६३ ॥

तुरीयातीत-संन्यास-परिप्राज्ञाक्षमाशिका ॥ ६७ ॥

अथैकाक्षरं पूर्णां सूर्याक्षध्यात्म-कुण्डिका ॥ ७४ ॥
सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥ ७६ ॥

त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुरा कठ-भगवता ॥ ८४ ॥

हृदयं कुण्डली भस्म दक्षाक्षगण-दर्शनम् ॥ ८० ॥

तारसार-महावाक्य-पञ्चमप्राप्तिशेषकम् ॥ ८४ ॥
गोपालतापनं ह्यग्नं याधवस्कं वराहकम् ॥ ८८ ॥

श्राद्धायनी हयग्रीवं दक्षात्रेयं च गारुडम् ॥ ९० ॥

कलि-जावाणि-सौभाग्य-रहस्य-प्रथम-मुक्तिका ॥ ९८ ॥

अथ स्थितानामेकदेशवाचिशिष्याणां विवृतिः ।

१ हंसः परमहंसः । २ विन्दुरमृतविन्दुः ।

३ नादोऽमृतनादः । ४ शिरोऽध्वंशिरः । ५ शिखा-
ध्वंशिरा । ६ तापनी नृसिंहतापनी । ७ रहस्यं

शुकररहस्यम् । ८ तेजः तेजोविन्दुः । ९ नादो नाद-
विन्दुः । १० ध्यानं ध्यानविन्दुः । ११ विद्या ब्रह्म-
विद्या । १२ परिप्राट् नारदपरिप्राट् । १३ त्रिशि-
खी त्रिशिखीप्राश्नः । १४ चूडा योगचूडानाभिः ।

१५ मण्डलं मण्डलप्राश्नः । १६ दक्षिणा दक्षिणा-
मूर्तिः । १७ अहं तारकः । १८ रहस्यं राम-
रहस्यम् । १९ महत् महोपनिषत् । २० शिखा

योगशिखा । २१ परिप्राज्ञः परमहंसपरिप्राज्ञः ।

२२ पूर्णाऽग्नपूर्णा । २३ कटः कटवदः । २४ कु-
ण्डली योगकुण्डली । २५ भस्मः भस्मजावाणः । २६

गणः गणपतिः । २७ दर्शनं जावाणदर्शनम् । २८
अभिषेकं प्राणाभिषेकम् । २९ कलिः कलि-
सन्तरामम् । ३० रहस्यं खरसतीररहस्यम् ॥

आसां मध्ये या यदेदान्तर्गता अपि तत्रैव
प्रदर्शिताः । यथा,—

सामवेदान्तर्गता योऽश्वसंख्यका उपनिषदः ।

अथैकाक्षरं २ आरुतिः २ कुण्डिका ६ किरः ४
कान्दयोगम् ५ (या)जावाणदर्शनम् ६ जावाणी ७

महत् ८ मैत्रेयी ९ योगचूडानाभिः
११ दक्षाक्षम् १२ वषट्पञ्चमः १३ वासुदेवम्
१४ संन्यासम् १५ सावित्री १६ ॥ ॥

मुद्रयजुर्वेदाभागांता अत्रिंशतिखण्डकाः
उपनिषदः सप्त,—
अतीताध्यात्मम् १ ईशावास्यम् २ (आ)यागम् ३

उप

तारसारः ४ तुरीयम् ५ त्रिशिखी ६ निरालम्बम् ७ परमहंसः ८ पैङ्गलम् ९ ब्राह्मणमण्डलम् १० ब्राह्मणद्वयतारकम् ११ भिक्षु १२ मन्त्रिका १३ मुक्तिका १४ याज्ञवल्क्यम् १५ बृहदारण्यकम् १६ शाष्ट्यायणी १७ सुवालः १८ हंसः १९ ॥

कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता दान्तिशब्द-संख्याः

उपनिषदः यथा,—

अक्षि १ अमृतनादः २ अमृतविन्दुः ३ अवधूतम् ४ एकाक्षरा ५ कठरुद्रः ६ कठवल्ली ७ कलिस्नानम् ८ कालाग्निरुद्रः ९ कैवल्यम् १० कुरिका ११ गर्भः १२ तेजोविन्दुः १३ तैत्तिरीयकम् १४ दक्षिणामूर्तिः १५ ध्यानविन्दुः १६ नारायणः १७ पञ्चब्रह्म १८ प्राणामिहोत्रम् १९ ब्रह्म २० ब्रह्मविद्यार २१ योगकुण्डलिनी २२ योगतत्त्वम् २३ योगसिखार २४ वराहः २५ शारीरकम् २६ शृङ्गारम् २७ श्रोतान्तरः २८ सर्वसारः २९ खान्दः ३० खरखतीरहस्यम् ३१ हृदयम् ३२ ॥*

ऋग्वेदान्तर्गता दशसंख्याका उपनिषदः यथा,—
अक्षमालिका १ आत्मप्रबोधः २ ऐतरेयः ३ कौषीतकी ४ त्रिपुरा ५ नादविन्दुः ६ निर्वाणम् ७ मुद्रणा ८ बह्वृषः ९ सौभाग्यम् १० ॥ *

अथर्ववेदान्तर्गता एकत्रिंशत्संख्याका उपनिषदः,
अथर्वशिखा १ अथर्वशिरः २ कृष्णः ३ गणपतिः ४ गाङ्गुरम् ५ गोपालतापनम् ६ जाबालम् ७ त्रिपुरातपनम् ८ दत्तात्रेयः ९ देवी १० नारदपरिब्राजकः ११ ऋषिंहतापनी १२ परब्रह्म १३ परिब्राजकान्नपूर्णा १४ परमहंसः १५ पाशुपतम् १६ प्रश्नम् १७ भस्म १८ भावना १९ महानारायणम् २० महावाक्यम् २१ माण्डूक्यम् २२ मुण्डकम् २३ रामतापनी २४ रामरहस्यम् २५ बृहज्जाबालम् २६ शरभम् २७ शाण्डिल्यम् २८ सीतार २९ सूर्यात्मः ३० हयग्रीवम् ३१ ॥*

उपनिष्कारं, स्त्री, (उपनिष्कारन्ति सैन्यान्वयः। उप + निस् + कृ + घ। ऋदोरप् तु न। अपोवाध-कस्य ल्यटोऽपि घस्यापवादत्वात्। यदा उप निष्कीर्यते सैन्यैर्हन्ते इति। कृ + कर्मणि अप्। इदु-दुपधस्येति घः।) पुरपथः। इत्यमरः। राजपथः। इति हेमचन्द्रः॥

उपनिष्क्रमणं स्त्री, (उपनिष्क्रम्यतेऽनेन उप + निर- + क्रम + ल्यट्।) राजपथः। इति हेमचन्द्रः॥
निष्क्रमणनामसंस्कारः॥

उपनीतः, पुं, (उप + नी + क्त।) कृतोपनयनः। इति स्मृतिः॥ (“अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितः”)। इति रघुः। ३। २६।) निकटप्राप्ते त्रि॥

उपन्यासः, पुं, (उप + नि + अस् + क्तृ + घञ्।) वाक्योपक्रमः। तत्पर्यायः। वाङ्मुखम् २। इत्यमरः॥ (“तस्मात् ब्रह्मज्ञिज्ञासोपन्यासमुखेन”)। इति शारीरकभाष्ये॥ ६४। ७। विचारः। यथा, मनुः ६। ३१।

“विश्वजन्ममिदं पुण्यमुपन्यासं निबोधत”॥

“वक्ष्यमाणं सर्वजगद्धितं विचारं शृणुत”॥

इति तट्टीका।

उप

धनादीनामपणम्। गच्छित इति भाषा॥
उपपत्तिः, पुं, (उपमितः पत्या। अवादयः कृष्टार्थे तृतीयया इति समासः।) शारः। इत्यमरः॥ नां इति भाषा। तस्य लक्षणम्। आचारहानिहेतुः पतिः। स चतुर्विधः। सार्वकालिकपराङ्मना-पराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः १। सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिणः २। भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः ३। कामिनी-विषयकपटपटुः शठः ४। इति रसमञ्जरी॥ (यथा, मनुः ३। १५५।

“पौनर्भवश्च कायश्च यस्य चोपपत्तिर्गृहे”॥)

उपपत्तिः, स्त्री, (उप + पद् + क्तिन्।) सङ्गतिः। निर्हतिः। समाधानम्। सिद्धान्तः। प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः। इति वेदान्तसारः॥ (“उपपत्तिमदूर्जितश्रयम्”। इति भारविः। २। ११॥) हेतुः। यथा,—
“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः”। इत्यत्र उपपत्तिर्भवेदभिहेतुभिरिति पक्षता-ग्रन्थमाधुरी॥ सङ्गतिः। यथा,—
“लक्षणा प्रकृतसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः”।

इति भाष्यपरिच्छेदः। १२॥ (उपायः। यथा माघे। “अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः”। सिद्धिः। प्राप्तिः। “स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः”। इति रघुः॥ ५। १२॥)

उपपदं, स्त्री, (उपोच्चारितं पदम्।) शेषः। इति त्रिकाण्शेषः॥ समीपोच्चारणीयपदम्। (यथा, रघौ १६। ४०। “तस्याः स राजोपपदं निशान्तम्”)। यथा वा नामोत्तरे शम्भेवर्मादि। समन्विताहृतस्वार्थपोषकपदम्। यथा प्रहारादौ प्रादि। इति व्याकरणम्॥

उपपातकं, स्त्री, (उपपातयति नरके यत्। उप + पत् + णिच् + णुल्। यद्वा उपमितं पातकेन।) पापविशेषः। तत्तु ऊनपक्षाश्चिधंयथा। गोबधः १ अयाव्ययाजनम् २ परदारगमनम् ३ आत्मविक्रयः ४ गुरुत्यागः ५ मातृत्यागः ६ पितामह्यागः ७ एषां शुश्रूषाद्यकरणं त्यागः। स्वाध्यायत्यागः ८ स तु सर्वदा ब्रह्मयज-त्यागः। अधीतवेदविसरणश्च। अभित्यागः ९ स तु स्मार्त्ताभिहोत्रत्यागः। सुतत्यागः १० स तु तस्य संस्कारभरणायकरणम्। परिवर्तितता ११ सा तु कनिष्ठेन आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य। परिवेदनं १२ तत्तु अकृतदारज्येष्ठसत्वे कनिष्ठस्य। तयोः कन्यादानं १३ तयोर्याजनं १४ तत्तु तयोरेव विवाहादौ पौरोहित्यम्। कन्याया दूषणं १५ तत्तु मैथुनवर्जमङ्गलोपक्षेपादिना रुधिरम्। अङ्गुल्या योनिविदारणमिति यावत्। वार्द्ध्यं १६ तत्तु निषिद्धवृद्धिजीवनम्। व्रतलोपः १७ स तु ब्रह्मचारिणो मैथुनम्। तडागविक्रयः १८ आराम-विक्रयः १९ दारविक्रयः २० अपत्यविक्रयः २१ ब्राह्म्यता २२ सा तु यथाकालमनुपनयनम्। बान्ध-वत्यागः २३ भृताध्यापनम् २४ तत्तु प्रतिनियत-

उप

वेतनग्रहणपूर्वमध्यापनम्। भृताध्यापनम् २५ तत्तु वेतनप्रदानपूर्वकाध्ययनम्। अपण्यानां विक्रयः २६ स तु तिललाक्षागोरसादीनां ब्राह्म-णेन विक्रयः। सर्वकारेखधीकारः २७ स तु सु-वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञया अधिकारः। महा-यन्त्रप्रवर्त्तनं २८ तत्तु मङ्गला उदकप्रवाहप्रतिबन्ध-हेतूनां सेतुवन्धादीनाञ्च प्रवर्त्तनं यथवा तैलादि-यन्त्रस्य शस्त्रतेजनादियन्त्रस्य च। ओषधिर्हंसनं २९ तत्तु धान्यादीनां यथाकथञ्चिन्नाशः। स्वा-जीवः ३० स तु भार्यादिस्त्रीणां वेश्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनम्। अभिचारकर्म ३१ तत्तु श्रेया-दिना यज्ञेन अनपराद्धस्य मारणम्। मूलकर्म ३२ तत्तु मन्त्रौषधादिना वशीकरणम्। इत्यनार्थ-मशुष्कद्रुमाणां हृदयं ३३ आत्मार्थं क्रियारम्भः ३४ स तु अनातुरस्य देवपितृाद्युद्देशमन्तरेण पाका-द्यनुष्ठानम्। निन्दितानस्य भक्षणम् ३५ तत्तु शशु-नादिः सज्जननिच्छया अथवा गणकदेवसत्स्कारा-द्यन्नभक्षणम्। अनाहितामिता ३६ सा तु सम-र्थस्य श्रौतस्मार्त्ताग्रपरिग्रहः। स्तेयं ३७ तत्तु सुवर्णद्रव्यादन्यसारद्रव्यापहरणम्। देवर्षिपितृणां ऋणाशोधनं ३८ असच्छास्त्राभिगमनम् ३९ तत्तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धाश्चर्याश्चिन्तयन् पाषण्डशास्त्रा-भ्यासो वा। कौशील्यक्रिया ४० सा तु तौर्त्य-चिक्रस्य सततानुष्ठानम्। धान्यस्तेयं ४१ पशुस्तेयम् ४२ कुप्यस्तेयम् ४३ मद्यपस्तीनिषेवनम् ४४ स्त्रीबधः ४५ शूद्रबधः ४६ वैश्यबधः ४७ क्षत्रियबधः ४८ नास्तिक्यम् ४९ तत्तु अदृष्टार्थकामोभावबुद्धिः। नास्ति परलोको इति वा। इति मनुः शूलपाणिश्च॥ (अस्य प्रायश्चित्तादिकं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

उपपापं, स्त्री, (उपमितं पापेन।) उपपातकम्। इति स्मृतिः॥

उपपुरं, स्त्री, (उप समीपे पुरम्।) शाखानगरम्। इति हेमचन्द्रः॥

उपपुराणं, स्त्री, (उपमितं पुराणम्।) व्यासकृता-ष्टादशपुराणसदृशानामुन्यादिप्रणीताष्टादशपुरा-णम्। यथा,—
“अन्यान्पुराणानि मुनिभिः कथितान्यपि।
आद्यं सनत्कुमारोक्तं १ नारसिंहं २ ततः परम्॥
तृतीयं वायवीयञ्च ३ कुमारैश्च च भाषितम्।
चतुर्थं शिवधर्मार्थं ४ साक्षाद्भगवन्भाषितम्॥
दुर्वाससोक्तमाश्वर्यं ५ नारदीयमतः परम् ६।
नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च ७ तथैवोशनसेरितम् ८॥

कामिलं ९ वारुणं १० श्रामं ११ कालिकाङ्गयमेव च १२।
माहेश्वरं १३ तथा कल्की १४ देवं १५ सर्वार्थसिद्धिदम्॥
पराशरोक्तमपरम् १६ भारीचम् १७ भास्कराङ्गयम् १८।
अत्र देवं देवीपुराणम्। इति मलमासतत्त्वधृ-
तकूर्मपुराणम्॥ (एषां विस्तृतिस्तु तत्तच्छब्दे
द्रष्टव्या॥)

उपपत्तिका, स्त्री, (उपगता उपपत्तिव विकाश-
तम्। ऋम्भणसमये मुखयादागता तथात्वम्।)
ऋम्भा। दारु इति भाषा। तत्पर्यायः। द्वा-
प्रिका २। इति हारावली॥

उप

उप

उप

उपप्रदानं, स्त्री, (उप समीपे प्रदानम् ।) उत्पत्तिः ।
इति ऐमचन्द्रः ॥ वृत्त इति भाषा । (यथा कथा-
सरितामरे २४ तरेण ।)

“उपप्रदानं विप्रसृज्यमानं ध्यायन्त्यौपमन्” ॥

उपप्रवः, पुं, (उप + प्र + वृत् ।) राट्टयः । वि-
प्रवः । उत्पत्तिः । इति मेदिनी ॥

(“उपप्रवाय लोकाणां धूमकेतुरिवोत्पत्तिः” ।)

इति कुमारः ॥ २ । ३२ ।) ग्रहणम् । यथा “उप-
प्रवे चन्द्रमयो रवेच” । इति स्मृतिः ॥ (उत्पात-
रूचकोऽनिनादिः । यथा, “कश्चित् वाय्वादिरूप-
प्रवो वः” । इति रघुः ॥ ५ । ६ । भीतिः । “उपा-
द्वयोपप्रविनः परेभ्यः” । इति रघुः ॥ १३ । ७ ।

“उपप्रविनो मयवन्तः” । इति मज्झिमाघः ॥

उपभूयसां, स्त्री, (उपमितं भूयसेन ।)

घण्टाघामरादि । यथा,—

“घण्टाघामरकुम्भादिपात्रोपकटादिकांश्च ।
तदभूयस्यान्तरे दद्याद्यस्तान्तदुपभूयसां” ॥ इति ।

“प्राचारः पानपात्रद गेहलुको न्यस्तमेव च ।

पर्यङ्गादि यदन्यथ सर्वं तदुपभूयसां” ॥

इति च द्वाविकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

उपभृत्, स्त्री, (उप + भृ + क्तिप् ।) चक्राकारयष्ट-
पार्श्व । इत्यमरः ॥ (यथा, औपस्तुथे १ । १० । ६॥

“पाणिभ्यां वृष्टं परिगृह्योपभृत्पाधानम्” ॥)

उपभोगः, पुं, (उप + भुज + घञ् ।) भोगनाति-
रिक्तभोगः । तत्पर्यायः । निर्वेशः २ । इत्यमरः ॥

(“प्रियोपभोगचिह्नमु पौरोभाग्यमिवाचरन्” ।

इति रघुः ॥ १२ । २२ । तथा च स्मृतिः ।

“आगनेनोपभोगेन गच्छेत् भायन्ततोऽन्यथा” ।

“न आतु कामः कामानामुपभोगेन शान्ति” ।

इति मनुः ॥ २ । ६४ ॥)

उपमा, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा + णङ्
+ टाप् ।) उपमानम् । सादृश्यम् । इत्यमरः ॥

(“कुटोपमं भूतिवितेगं शम्भुना” । इति भाषे १ । ४ ।

“अपि क्षुत्तमध्वानं वृद्धे न वृद्धोपमः” ।

इति रघुः ॥ १ । ४० ।) तस्य वैदिकपर्यायः ।
इदमिव १ इदं यथा २ अतिरिगे ३ चतुरस्रिद्द-
नागात् ४ द्राक्षाणाव्रतचारिकः ५ उत्तमस्तुते-
पुरस्तवयाः ६ आरण्याभगं ७ नेमोभूतोऽभीयन्नपः

८ तद्रूपः ९ तरणः १० तदत् ११ तथा १२ ।
इति सादृशोपमाः । इति वेदनिर्देशो ३ अ-
ध्यायः ॥ (पर्यायद्वाराभेदः । विसृतिस्तु उपमा-
नद्वाराभेदे द्रष्टव्याः ।)

उपमाता, [ऋ] स्त्री, (उपमिता माता ।) धात्री ।
इति शटाधरः । मातुः सदृशी । सा षड्विधा

यथाह स्मृतिः ।

“मातुःत्वमा मातुःसागी पित्र्यस्त्री पित्र्यत्वता ।

न्यूनः पूर्वजपत्नी च मातुःतुल्याः प्रकीर्तिताः” ॥
उपमानकर्तारि चि ।

उपमानं, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा +
कृट् ।) उपमा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः ॥ ४ । ५ ।

“उपमानतदुपविनामिनां

दृष्टं यत्तव कान्तिमया” ।

सादृश्यज्ञानम् । उपमितिकरणम् । यथा गौर्गव्य-
स्तथेतिवाक्ये । “प्रसिद्धसाधन्मात् साध्यसाधन-
मुपमानम्” । इति न्यायसूत्रम् । प्रसिद्धस्य
पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधन्मात् सादृश्यात् तज्-
ज्ञानात् साध्यस्य गव्यादिपदवाच्यत्वस्य साधनं
सिद्धिपमानमुपमितिर्यत इत्यध्याहारेण च
करत्तल्लक्षणम् । अथ च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते
टीकाहृतः । यथा च अतिदीर्घयोवत्वादियन्त्र-
न्तरवैधर्म्याच्च नत् । उपे कारभपदवाच्यतायः ।
एवमन्योऽपि उमानस्य विषय इति भाष्यं । तथा
मुद्रणार्थसदृशी चोपमि विषं हन्तीत्यतिदेश-
वाक्यार्थे शान्ते मुद्रणार्थसादृश्यज्ञाने जाते इय-
मोपमि विषहरणीत्युपमित्या विषयौक्रियते
इत्यादि ॥)

उपमानद्वारः, पुं, (उपमैव अलङ्कारः ।) सान्या-
लङ्कारः । यथा । उपमानाह ।

“सानं वाचमवैधर्म्यं वाक्येणे उपमा द्वयोः” ।

तद्भेदाः । सा द्विविधा । पूर्णा लुप्ता च । तल्ल-
क्षणम् । यथा,

“सा पूर्णा यदि सामान्यधर्मं यौपम्यवाचि च” ।

इयं पुनः औप्यार्थी च । तल्लक्षणन्तु ।

“औप्यौ दधेववाग्न्या इवार्थो वा वतिर्यदि ।

यार्थो तुल्यसमानायास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः” ॥

दे त्रिधा । तद्विधे समासोऽयं वाक्ये । उदाहरणम् ।

“सौरभनमोऽहवन्मुखस्य कुम्भाविव तनौ धीनौ ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले” ॥

अथ क्रमेण त्रिविधा औप्यौ ।

“सधुरः सुधावदधरः

पल्लवतुल्योऽतिपेखः पाणिः ।

चकितनृगलोचनाभ्यां

सदृशी चपले च लोचने तस्याः” ॥

अथ क्रमेण त्रिविधा आर्थी । पूर्णा यदेव तत् ।

“लुप्ता सामान्यधर्मादिकस्य यदि वा द्वयोः ॥

त्रयाणां वानुपादाने औप्यार्थी सापि पूर्ववत्” ॥

इत्यत्र तद्विधे औप्या व्यसम्भवात् पूर्वोक्तरीत्या

पञ्चप्रकाराः । उदाहरणम् ।

“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।

वाचः सुधा इवौष्ठे विमलतुल्यो मनोऽमवत्” ॥

“सा लुप्ता पञ्चधा पुनः ।

साधारण्यविहिते द्विविधे च कचि कचि ।

कर्मकर्तार्यमुनि च स्वादेवं पञ्चधा पुनः” ॥

उदाहरणम् ।

“अन्तःपुरीयमि रणेयु सुतीयचि तं

पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।

दृष्टः प्रियाभिरनृत्युतिदर्शमिन्द्र-

सञ्चारमत्र भुवि सरसि क्षितीश” ॥

तदेवं दृष्टप्रकारा लुप्ता । सा पुनर्द्विधा । वाक्य-

गता समासगता च । यथा ।

“उपमानानुपादाने रिधा वाक्यसमासयोः” ।

औप्यार्थीत्वभेदेन षट्पञ्चदशसंभवेऽपि प्राचीन-

रीत्या द्विप्रकारतमेवोक्तम् । पुनर्द्विधा ।

“सौम्यवाचिनो गोपे समासे किति च द्विधा”

उदाहरणम् ।

“वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमगोहरम्” ।

“गर्हमिति अतिपरुषं दत्तं गिरदमृगहृत्तयां पुरतः”
पुनर्धर्मोपमानयोर्गोपे द्विधा । तद्यथा ।

“द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः” ।
उदाहरणम् ।

“तस्यां मुखेन सदृशं रम्यं नास्तेन वा गयनतुल्यम्” ।
पुनर्द्विधा ।

“क्षिप्रमासगता देधा धर्मो वादिविज्ञोपने” ।

उदाहरणम् । विधवति मुखाजसस्या इत्यादि ।

“उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये कचि” ।

उदाहरणम् ।

“यरातिविक्रमालोकविक्रमरविलोचनः ।

रुपागोदयदोर्दण्डः स सहस्रायुधीर्यति” ॥

धर्मोपमेयलोपेऽन्या च । उदाहरणम् । “यशसि
प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे” ।

त्रिलोपे च समासगा । यथा । राजते मृगलोच-
नेत्यादि ।

“तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः” ।

पूर्णा षड्विधा । लुप्ता चैकविंशतिविधेति सि-
लित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा” । इति साहित्य-

दर्पणस्य १० परिच्छेदात् संसृतेतः ॥

उपमितिः, स्त्री, (उप + मि + क्तिन् ।) उपमा । इति
शब्दरत्नावली । न्यायमते सादृश्यज्ञानजन्यज्ञानम् ।

यथा “गोसदृशी गवयपदवाच्य इत्याकारशक्ति-
ज्ञानम् । अस्य कारणं गवादिसादृश्यवत् पिष्टप्र-

त्यक्षम् । अस्य व्यापारः अतिदिष्टवाक्यार्थस्मर-
णम्” । इत्युपमानखण्डम् । अपि च । भाषा-

परिच्छेदे ॥ ७६-८० ॥

“ग्रामीणस्य प्रपन्नतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सोपमितिः स्मृतः ॥

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिव्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाप्रणम् ॥

पदज्ञानान्तु कारणं शक्तिधीरुपमाप्रणम्” ॥

उपमेतः, पुं, (उपमां इतः प्राप्तः ।) शाकट्याः ।
इति शब्दचन्द्रिका । (शाकट्यो हि सर्वोपमतत्वात्

उक्ततानामुपमास्यानम् । इत्यर्थः ॥)

उपयन्ता, [ऋ] पुं, (उप + यम् + णच् ।) पतिः ।
इति शटाधरः ॥ (“अयोपयन्तारमनं समा-

धिना” । इति कुमारः ५ । ४५ । “अयोपयन्ता
सदृशेन युक्ताम्” । इति रघुः ॥ ७ । ११ ।)

उपयमः, पुं, (उप + यम् + णच् ।) विज्ञाहः ।
इत्यमरः ॥

उपयाचकः, चि, (उप समीपे याचते इति । उप +
याच + गृप् ।) समीपे याचन्नाकर्ता ॥

उपयाचितं, चि, (उप + याच् + क्त ।) सेष्टविद्भवे
देवाय देवं वस्तु । तत्पर्यायः । दिव्यदोहदम् २ ।

इति त्रिशङ्कशेषः ॥ (प्रार्थितम् । यथा, कथा-

सरितामरे १३ तरेण ।

“तस्योपयाचितान्येव तपसाः कुर्वन्ते जनाः ।

तत्तद्व्याप्तिवर्गसिद्धिरेतौर्गतेरुपायने” ॥)

उपयाचितं, चि, (उपयाचित + क्त ।) उपयाचि-

उप

तम् । खेयलब्धे 'देवदेयम्' । इति जटाधरः ।
(यथा, कादम्बरी । "सिद्धाघतनानि कृतविविध-
देवतोपयाचितकानि" ॥)

उपयामः, पुं, (उप + यम् + घञ् ।) विवाहः । इत्य-
मरः । (यज्ञाङ्गपानविशेषः । यथा यजुर्वेदे ७।४।
११ । "उपयामयद्दीतोऽपि" । उपयाम्यतेऽनेन ।
उप + यम् + णिच् + ण्यच् । इति व्युत्पत्त्या सि-
द्धम् ॥)

उपयुक्तः, त्रि, (उप + युज् + क्त ।) योग्यः । उचितः ॥
उपयोगः, पुं, (उपयुज्यते इति । उप + युज् + घञ् ।)
आचरणम् । इति विजयरत्नितः । इष्टसिद्धार्थ-
व्यापारः । इति विष्णुमिश्रः ॥ ("अनङ्गलेखक्रिय-
योगयोगम्" । इति कुमारः । १ । ७ । भोजनम् ।
"द्यौषधामविष्टाराणानुपयोगं सुखावहम्" । इति
निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये बभट्टेनोक्तम् ॥)

उपयोगिता, स्त्री (उपयोगिन् + तल् ।) उपयोगिनो
भावः । कलसाधनता । प्रयोजनम् । आनुकूल्यम् ॥
उपयोगी, [न्] त्रि, (उपयोगोऽभ्यास्तीति । उप-
योग + इनि ।) उपयुक्तद्रव्यादिः । क्रियासाधनम् ।
अनुकूलः ॥ ("तदुपयोगीनि शारीरकसूत्रा-
दीनि" । इति वेदान्तसारे । २ । उपभोगद्रव्यम् ।
यथा कथासरित्सागरे । १५ तरङ्गे ।

"यस्ति कन्यारत्नं मे गृह्यतामुपयोगि चेत्" ।)
उपयोयं, य, उपजोषम् । आनन्दः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

उपरक्तः, पुं, (उप + रज्ज् + क्त ।) राजग्रस्तः सूर्य-
चन्द्रश्च । इत्यमरः ॥ राजः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपरक्तः, त्रि, (उप + रज्ज् + क्त ।) व्यसनार्तः । देव-
मातृभान्यतरपीडायुक्तः । इत्यमरः ॥

उपरक्षयं, स्त्री (उपगतं रक्षयं यत्र ।) रक्षयार्थं सैन्य-
स्थापनम् । चौकी इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
सज्जनम् २ । इत्यमरः ॥

उपरतः, त्रि, (उप + रम् + क्त ।) मृतः । इति
सूतिः ॥ (यथाए नारदः ।

"पितृयुपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः" ॥)
विरतः ॥

उपरतस्पृष्टः, त्रि, (उपरतानया स्पृष्टा धनाद्याकाङ्क्षा
यस्य ।) सत्यपि सत्त्वे सगतधनेच्छारहितः । स्वस-
मानाधिकरणस्वत्वसमानकाङ्क्षीनेच्छा प्रागभावा-
समानकाङ्क्षीनेच्छासंभवान् । इति दायतत्त्वम् ॥
इच्छारहितः ॥ ("पितृयुपरतस्पृष्टे" । इति
वाचस्पत्यः ॥)

उपरतिः, स्त्री, (उप + रम् + क्तिन् ।) विरतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६१ । ८ ।
"विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि ! नमोऽस्तु ते" ॥)
"निगृहीतेन्द्रियाणां विषयेभ्य उपरमणम् ।
अथवा विहितकर्मणां विधिना परित्यागः" ।
इति वेदान्तः ॥

उपरमः, पुं, (उप + रम् + घञ् ।) निपातनात् न
लङिः । उपरतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("फिनोपरमे
कण्ठद्रव्यं गिद्योजयेत्" । इति वैद्यके ॥)

उपरम्भः, पुं, (उपमिर्त्तं रम्भे ।) उपधातुः । तत्पणा ।

उप

खेपरम् । अङ्गनम् । कङ्कटम् । गन्धारी । नैरिकम् ।
क्षितिनागः । शैलेयं । इति राजनिर्घण्टः ॥
"गन्धो हिङ्गलम्भतलकशिलाः स्रोतोऽङ्गनगट-
ङ्गम्, राजवर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खः खटो
गैरिकम् । कासीसं रसकटुपर्दसिकता बोलाश्च
कङ्कटकम्, सौराष्ट्री च मताः यमी उपरसा सूतस्य
क्षिप्तिङ्गलेः" ॥ इति भावप्रकाशस्य पञ्चखण्डे
प्रथमभागे ॥)

उपरागः, पुं, (उप + रज्ज् + घञ् ।) राजग्रस्तचन्द्रः ।
सूर्यश्च । इत्यमरः ॥ ("उपरागान्ते शशिनः ससु-
पगता रोहिणीयोगम्" । इति शार्दूलनले । निकट-
स्थितित्वात् निजगुरादेरन्यत्रागोपनम् । यथा
स्फटिकान्तमे रक्तपुष्पाणां रक्तिमागोपः ।) राजः ।
विगानम् । परीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्नयः ।
ग्रहकलोलः । व्यसनम् । इति मेदिनी । (यथा
रघौ १६ । ७ । "विभर्षि चाकाररमनिर्द्वितागं
मृणालिनी हेममिवोपरागम्" ॥)

उपरामः, पुं, (उप + रम् + घञ् ।) निवृत्तिः । तत्त-
र्यायः । चारतिः २ अवरतिः ३ विरतिः ४ इत्य-
मरः ॥ विरामः ५ उपरमः ६ इति भरतः ॥ आ-
रामः ७ उपरतिः ८ इति हेमचन्द्रः ॥

उपरि, य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वायाः ऊर्ध्वं
ऊर्ध्वं वा वसत्यागतो रमणीयं वा । "उपर्युपरि-
यात्" । ५।३।१ । इति ऊर्ध्वोपादेशो गिन्
प्रत्ययश्च) ऊर्ध्वम् । इति व्याकरणम् ॥ उपर
इति भाषा ।

("त्वयासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाद्याः ।
मीनक्षोभाच्चक्षुर्वलयश्रीतुलामेक्ष्यतीति" ।
इति मेघदूते उत्तरमेघे ३४ श्लोकः ।

"अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता" ।

इति रघुः । २।६० ॥)

उपरिधात्, य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वायाः
ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं वा वसति आगतो रमणीयं वा ।
"उपरि उपरिधात्" । ५।३।१ । इत्यूर्ध्वस्य
उपादेशो रिधातिन् प्रत्ययश्च) उपरि । ऊर्ध्वम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे ।
"नाघन्ताङ्गोपरिधात् गतिर्नाप्नुन चामरे" ॥)

उपरीतकः, पुं, शृङ्गारवन्धविशेषः । आसन बाधन
इत्यादि भाषा । तस्य लक्षणं यथा ।

"एकपादसुरो हत्वा द्वितीयं स्नानसंस्थितम् ।
नारो कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः" ॥

इति रतिमञ्जरी । अत्र विपरीतकोऽपि पाठः ॥

उपरूपकं, स्त्री, (उपमितं रूपकेण ।) नाटकविशेषः ।
स तु व्यष्टादशविधः । यथा ।

"नाटिका चोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासदासम् ।
प्रश्यानेल्लापकाथानि प्रेक्ष्यं रासकन्तपा ॥
संलापकं आगदितं शिल्पकस्य विधासिद्धा ।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भागिकेति च ॥
थष्टादश प्राङ्गुरूपरूपकाणि मनोपयुक्तः ।
विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्" ॥
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदेः ॥

उप

उपरोधः, पुं, (उप + रुध् + घञ् ।) पशुरोधः ॥
(प्रतिबन्धः । "गन्धेयामपि मैत्रोपजीविनां रुध्प-
रोधं करोमि" । इति महाभारते आदिपर्वणि ।
३।४५ । "तपोधननिवासिगानुपरोधो मामृतम्" ।
इति शार्दूलनले प्रथमाद्वे ॥)

उपरोधकं, स्त्री, (उप + रुध् + ण्युल् ।) गर्भागारम् ।
वासगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उपर्युपरि, य, ऊर्ध्वार्ध्वं । उपर उपरि इति भाषा ।
सामीप्यम् । यथा "उपर्युपरि ग्रामम्" । इति
व्याकरणम् ॥

उपगतः, पुं, (उपगतिः । उप + ग् + क्त ।) यद्वा, उं
शब्दं पठति यः । उ + पठ + ञ्यच् ।) पाषाणः ।
(यथा,—

"देवां ब्रह्मस्युपलविष्ये विश्वपादेः वशीर्णम्" ।
इति मेघदूते पूर्वमेघे १६ श्लोकः ।) रत्नम् । इति
मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ११।१६७ ।

"मथिनुक्ताप्रयाणां तालस्य रजतस्य च ।
ययः कांस्योपलानाश्च दादृषाहं कणाग्रता" ॥
वाल्मीकि । यथा, "भियगुपलाप्रक्षिपी नना" । इति
भट्टवेदे । ६।११२।१ । "उपक्षेयु वाल्मीकासु"
इति भाष्यम् ॥)

उपलक्षणं, स्त्री, (उप + लक्ष् + ल्युट् ।) अत्रष्टत्-
सार्षलक्षणा ।

("स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं सत्तमर्पणम् ।
उपादानं लक्ष्यश्चेत्युक्ता शृङ्खला सा दिष्टा ॥

यथा जुन्ताः प्रविशन्ति । इत्युपादानम् । गङ्गायां
घोषः । इत्युपलक्षणम्" । इति काव्यप्रकाशः ॥)

एकपदेन तदर्थान्यपदाद्यर्थक्यनम् । यथा, युद्धितत्त्वम् ।
"देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकादयम् ।

निधायोरसि संसृष्टा प्रविशन्तातपेदसम्" ॥
अथ पादुकादयमित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरमपि ।

उपलक्ष्यः, पुं, (उप + लक्ष् + ण्यत् ।) आश्रयः । अव-
लम्बनम् ॥

उपलधिप्रियः, पुं, (उपलधिः प्रियो यस्य ।) चमर-
नानवनभन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उपलब्धार्था, स्त्री, (उपलब्धः स्वर्गो यस्यः ।) आरसा-
यिका । इत्यमरः ॥ श्रितोपदेशादिकथा ॥

उपलब्धिः, स्त्री, (उप + लभ् + क्तिन् ।) मतिः ।
प्राप्तिः । (यथा, रघुः ५।५६ । "यथा हि मे स्यात्
स्वपदोपलब्धिः" ।) शान्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा
महाभारते १४ । अश्वमेधः । पर्वणि । २२ । २६ ।

"कामन्तु नः लेपु गुणेषु सङ्गः
कामस्य नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।

यस्मान् विना नास्ति तवोपलब्धि-
स्तावद्वृत्ते त्वं न भजेत् प्रहर्षः" ॥)

उपलभेदी, पुं, (उपलभं भिनवीति । उपलभ + भिद् +
ङिनि ।) पाषाणभेदी रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वृषभमेदशब्देऽस्य गुणव्यवहोऽन्तर्भावः ॥)
उपलम्भः, पुं, (उप + लभ् + घञ् ।) उपसर्गात् लक्ष-
ण्योरिति दुस् । अनुभवः । इत्यमरः ॥

(यथा रघुः १४।२ ।

"विशयमसाम्प्रतया न दृष्टौ

उप

आतो सुतसार्शसखोपममात्"॥)
उपलम्भाः, चि, (उप + लभ + लृट् । "उपात् प्रश-
नायाम्" । ७।१।६६ । इत्यनेन सिद्धम् ।) लभ्यः ।
सर्वोपलम्भाः । यथा उपलम्भाः साधुः । इति मुग्ध-
बोध्याकरणम् ।

उपला, स्त्री, (उप + ला + क + टाप् ।) शर्करा ।
इति मेदिनी । ("सितोपला तु गोक्षीरी" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयुक्ते यन्माधिकारे ॥)

उपलिङ्गं, स्त्री, (उपमितं लिङ्गे ।) उपद्रवः । अरि-
यम् । इति हेमचन्द्रः । ("केनचित् उपलिङ्गानि
गायता" । इति हर्षचरिते पञ्चमोऽध्याये ।)

उपनेपनं, स्त्री, (उप + निप् + ल्युट् ।) गोमयादि-
लेपनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा पञ्चतन्त्रे ।
"तथैव देवायतने संमार्जणोपनेपनमयनादिकं
कार्त्तं समाप्तापयति" ॥)

उपवटः, पुं, (उपमितो वटेन ।) प्रियालवटः । इति
राजनिर्घण्टः । (प्रियालवटोऽस्य गुणादयो व्या-
ख्येयाः ।)

उपवर्ग, स्त्री, (उपमितं वर्गेन ।) क्षत्रिमवनम् । वा-
गान इति भाषा । तत्पर्यायः । आरासः २ । इत्य-
मरः । (यथा, मेघदूते पृथ्वीमेघे २४ श्लोकः ।
"पाशुपत्यायोपवनवतयः केतकैः क्षुभिभिर्नैः" ।
"सा केतुमात्रोपवना वृष्टि-
विहारशैलानुगतैव गगैः" ।

इति रघुः । १६ । २६ ॥)

उपवर्तनं, स्त्री, (उपगत्य वर्तन्ते अत्र । उप + वृत्
+ ल्युट् ।) जगप्रदः । जगप्रदसमुदायः । जगप्रदैक-
देशः । सजगन्निर्गणस्थानमात्रम् । इति भरतः ।
तत्पर्यायः । देशः २ धिपयः ३ । इत्यमरः । (यथा
वाग्वीर्ये ॥)

"तस्योपवर्तनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रभित् क्षचित्"॥
उपवर्षः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । हस्तमतिः २
क्षतकोटिः ३ अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

उपवर्णः, पुं, (उप + वर्ण + घञ् ।) उपधानम् ।
इत्यमरः । वालिश इति भाषा ।

उपवर्णिता, स्त्री, अमृतसुखावता । इति राजनि-
र्घण्टः ।

उपवसथः, पुं, (उपगत्य वसन्ति अत्र । उप + वस् +
उपसर्गे वसेः इति अथप्रत्ययः ।)

यामः । इति हेमचन्द्रः । (यथा,—शतपथ
ब्राह्मणे । ११ । १ । ७ । "तेऽस्य विन्धे देवा गृहाना-
गच्छन्ति तेऽस्य मृतेषूपवसन्ति स उपवसथः" ।
यामपूर्वदिनम् ॥)

उपवर्षा, स्त्री, (उप + वर्ष + क्त ।) उपवासः । इत्य-
मरः ।

उपवासः, पुं, (उप + वस + घञ् ।) अग्न्याधानम् ।
इति मलमासतत्त्वम् । अहोरात्रभोजनाभावः ।
तत्पर्यायः । उपवासम् २ । इत्यमरः । उपोषितम् ।
उपोषणम् ४ उपोषणम् ५ । इति तट्टीका ।
अम्य प्रमादम् ।

"उपाहृतस्य पापेभ्यो यस्तु वामो गदैः सह ।
उपवासः स विदधेः सर्वभोगविवर्जितः" ॥

उप

अस्यार्थः । उपाहृतस्य निवृत्तस्य । पापेभ्यः पाप-
कर्मभ्यः । गुणाः । सर्वभूतेषु दया क्षान्तिः अर-
सूया शौचं अनायासः मङ्गलं शकार्पणं अस्पृहा
च । सर्वभोगविवर्जितः शास्त्राननुमतनृत्यगी-
तादिसुखरहितः । वैधोपवासे भोजनचतुष्टय-
निवृत्तिमाह महामारते ।

"सायमाद्यन्तयोरेकत्रोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलं प्रेम्णोर्वर्णं भक्ष्यचतुष्टयम्" ॥

उपवासदिने वर्जनीयानि । अन्नम् । रोचनम् ।
गन्धः । पुष्पम् । माल्यम् । अलङ्कारः । दन्तधाव-
नम् । गात्राभ्यङ्गः । शिरोभ्यङ्गः । ताम्बूलम् । यज्ञा-
न्यत् वनरागस्तु । दिवास्नापः । अक्षक्रीडा ।

मैथुनम् । स्त्रीणां सरागसम्प्रेक्षणस्पर्शः । व्रतादियु
पुस्तोत्पत्तिपर्यन्तं ऋतौ सहात् स्त्रीगमने न दोषः ॥
तत्पूर्वापरदिने वर्जनीयानि । कांस्यपात्रे भोज-
नम् । मांसभोजनम् । सुरापानम् । मद्युपानम् ।

शोभः । वितथभाषणम् । व्यायामः । शवायः
दिवास्नापः । अन्नम् । शिलापिष्टभक्षणम् । म-
सूरभक्षणम् । पुनर्भोजनम् । अध्वगमनम् । यानम् ।

ध्यायसः । द्युतक्रीडा । अभ्यङ्गः । पराव्रजम् । तैलम् ।
चणकम् । कौरद्वयकम् । शाकम् । अधिकष्टम् ।
अध्वगमनम् । इति शकादश्रितत्त्वम् ॥ उपवासा-
सामर्थ्यं प्रतिनिधिः । खन्दपुराणम् ॥

"पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं आतरं तथा ।
ययामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्" ॥ इति ।
"भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये हयोक्ताभ्यां प्रतमङ्गो न जायते" ॥

इति गरुडपुराणम् । तदनुकल्पः ।
"गतां हविष्याममनोदनञ्च
मं । तिनाः क्षीरमध्याम् चान्यम् ।
यत्पक्षगन्धं यदि वाद्य वायुः
प्रशस्तमधोत्तरमुत्तरम्" ॥

इति वायुपुराणम् ।
"उपवाससमर्थस्येदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
वावडनानि वा दद्यादयद्रक्षादिगुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवां जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥

इति अन्नवैवर्तपुराणम् ।
"अष्टौ तान्यव्रतज्ञानि व्यापो भूजं फलं पयः ।
एविर्वाक्ष्यकात्याय च गुरोर्वचनमौपधम्" ॥
इति बौधायनः ॥

उपवासी, [न] चि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इति ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ।

("विसाने दैवसंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः" ।
इति महामारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापञ्चमि
दानकथने । १८८ । ५१ ॥

"दिवोपवासी तु निशामियाशो
जटाधारः सन् कुण्डाभिभाषी ।
अयं कथायावत्तथावदरुः ।
जटाधारीः सर्पतिः विश्वभरः" ॥
इति द्वाव्याख्यः ।)

उप

उपवाह्यः, पुं, (उत्तुष्टो वाह्यः ।) राजवाहकहस्ती ।
तत्पर्यायः । राजवाहः २ । इति हेमचन्द्रः ।
(गजारोह्यादिसम्मानयोगः । यथा, रामायणे ।
२ । ४५ । १६ ।

"धर्मेतः स विभुद्वात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ।
उपवाहस्तु वो भर्ता नामवाहाः पुरादनम्" ॥
उपविधं, स्त्री, (उपमितं विधेः ।) क्षत्रिमविधम् ।

तत्पर्यायः । चारं २ । गरः ३ । इति हेमचन्द्रः ।
(पुं, पारिभाषिकविधः । यथा,—
"अर्कक्षीरं सुक्षीक्षीरं तथैव कणिहारिका ।
नरवीरोऽथ धुक्कूरः पञ्च चोपविधाः स्मृताः" ॥
केषाञ्चिन्मते सप्त उपविधाः । यथा,—
"अर्कसेज्जडधुक्कूरा लाङ्गुली करवीरकः ।
गुह्याक्षिफेगमित्यतः सप्तोपविधास्तथाः" ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे द्वादशाध्याये ॥)

उपविषा, स्त्री, (विषमुपगता ।) अतिविषा । इत्य-
मरः । आतैष इति भाषा । (अतिविषाशब्देऽस्या
गुणादयोऽवगन्तव्याः ।)

उपविष्टः, चि, (उप + विश + क्त ।) आधीनः । इति
हेमचन्द्रः । वसा इति भाषा । (यथा, मार्कण्डेये
देवीमाहात्म्ये । २१ । २८ । "उपविष्टौ कथाः
काञ्चित् चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ" ॥)

उपवीतं, स्त्री, (उप + वि + इ + क्त ।) वामस्तम्भा-
र्पितं यज्ञसूत्रम् । यज्ञसूत्रमात्रम् । इत्यमरः ।
पैता इति भाषा । (यदुक्तमुपनिषदि ।
"ऊर्ध्वं न्तु त्रिहृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोऽहृतम् ।
त्रिहृतचोपवीतं स्यात् तस्यैको ग्रन्थिरित्यते" ॥
देवगन्धर्वः ।

"यज्ञोपवीतकं कुर्यात् सूत्राणि नवतन्त्राः ।
तद्वयमेव सर्वदा धारणीयं उत्तरीयवस्त्राभावे तु
तन्त्रितयं धारणीयम् । यदुक्तम् ।
"यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राणामेतिदिशते" ॥
तत्सूत्रभेदश्च मनुना नवर्गभेदेन उक्तः । १२ । ४४ । यथा,
"कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्ध्वतं त्रिहृतं ।
श्रावसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्" ॥
यथा, माघे । १ । ७ ।

"क्षतोपवीतं हिमशृङ्गमुच्यते" ।
"मुक्तायज्ञोपवीतानि पिबन्तो हैमवस्त्रकाः" ।
इति कुमारः । ८ । ६ ॥

उपवेदः, पुं, (उपमितो वेदेन ।) प्रधानवेदातिरिक्त-
वेदः । न चतुर्विधः । आयुर्वेदः १ धनुर्वेदः २
गान्धर्ववेदः ३ स्यापत्यवेदः ४, इति श्रीभागवतम् ।

उपवेशनं, स्त्री, (उप + विश + ल्युट् ।) द्युतिः ।
वैभवं इति भाषा । अथ गुणाः । मेयोदीप्तिप्रेष-
सौकुमार्यसुखकारित्वम् । इति राजवत्तमः ।

उपस्थापः, पुं, (उपमितो स्थापेः ।) पित्रतः । इति
राजनिर्घण्टः । चितावाद्य इति भाषा । (स्त्री,
स्थापस्य मनोपे इति । शाट्वेकसमीपम् ।)

उपक्रमः, पुं, (उप + क्रम् + घञ् ।) श्रमता । तत्प-
र्यायः । श्रमः २ श्रान्तिः ३ श्रमपः ४ इत्यास्तपः
५ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महामारते १ ।

उप

उप

उप

पौषोपात्यने । ३ । १२० । “न हि मे मनुष्यापि
उपसर्जनं गच्छति” । तथा प्रबोधचन्द्रोदये । ५ ।
१५ । “तदायमपि हतकर्तव्यः संप्रति परमा-
नुपसर्जनिकां प्राप्तः” ।

उपशयः, पुं, (उप + शी + षष् ।) निदानपक्षकान्त-
गतरोमघानजनकः । तस्य मन्त्रः ।

“हेतुव्याधिविपर्यन्तविपर्यन्तार्थकारिणाम् ।
यौषधान्विविधाराणामुपयोगं सुखावहम् ।
विद्यादुपशयं व्याधेः स हि साध्यमिति स्मृतः” ।
इति निदानम् । (“अस्मिन्नेव उपशयः पुनर्हेतु-
व्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणाम्यौषधा-
हारविहारानां उपयोगः सुखानुबन्धः” । इति
चरके निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।)

उपशलं, स्त्री, (उपगतं शलम् ।) ग्रामप्रान्तभागः ।
तत्पर्यायः । ग्रामान्तम् २ । इत्यमरः ।

(यथा रघौ १५ । ६० ।

“उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ” ।
“धर्मं च विशाकोपशले कमप्याक्रीडमासाद्य” ।
इति दशकुमारे ।)

उपशायः, पुं, (उप + शी + षष् ।) पर्यायशयनार्थकः ।
प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनम् । तत्पर्यायः । वि-
शायः २ । इत्यमरः ।

उपश्रुतं, त्रि, (उप + श्रु + क्त ।) प्रतिश्रुतम् । अङ्गी-
कृतम् । इत्यमरः ।

उपश्रुतिः, स्त्री, (उपश्रुयते । उप + श्रु + क्तिन् ।)
देवप्रश्नः । यथाह हारावली ।

“गङ्गां निर्गम्य यत् किञ्चिच्छुभानुमकरं वचः ।
श्रूयते तद्विदुर्धारा देवप्रश्नमुपश्रुतिम्” ।

(उप समीपे श्रुतिः श्रवणम् । समीपश्रवणम् ।
उपमिता श्रुत्या । वेदसदृशी श्रुतिसदृशत्वात्
तथात्वम् ।)

उपश्लक्षकः, पुं, (उप + श्लक्ष् + क्तुन् ।) आधि-
क्षम् । यथा । उषैःश्रवादीन् तेजोनागोपश्लक्ष-
कतया प्रत्यक्षयोग्यत्वात् । इति बौद्धाधिकारचि-
न्तामणिः ।

उपसंग्रहः, पुं, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् +
ग्रह् + षष् ।) पादस्पर्शपूर्वकनमस्कारः । तत्प-
र्यायः । पादग्रहणम् २ अभिवादनम् ३ । इति
हेमचन्द्रः । (उपकरणम् । यथा, महाभारते ४ ।
कीचकवधपर्वणि । १६ । १५ ।

“उपातिरुक्महाबाजः पर्यङ्गे सौपसंग्रहे” ।)

उपसंग्राह्यं, त्रि, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् +
ग्रह् + षष् ।) उपसंग्रहणीयम् । अभिवाद्यम् ।
पादे गृहीतव्यम् । इति हलायुधः ।

(यथा मनुः । २ । १३२ ।

“आहुर्मायोपसंग्राह्या स्वर्णाऽहन्वहन्पि” ।)

उपसंस्थानं, स्त्री, (उपसंवीयते । उप + सम् +
स्थे + क्त्वाल्ङ् । इति ल्युट् ।) परिधानवस्त्रम् ।
इत्यमरः । (यथा मुग्धबोधे शब्दसंज्ञायाम् ।

“वर्हिषीणोपसंस्थाने” ।)

उपसंहारः, पुं, (उपसंहारम् । उप + सम् + ह +
ष् ।) ध्वजाः । ज्ञेयः । यथा ।

“उपसर्जोपसंहारयोः शुक्लवर्णोत्तनाद्यः” ।

इति मन्मथप्रकरणे तिळ्याटितत्तनिबन्धम् ।

(यकत्रीकरणम् । मन्मथाहरणम् ।)

उपसन्तिः, स्त्री, (उप + सद् + क्तिन् ।) सङ्गमावम् ।

प्रतिपादनम् । सेवा । इति हेमचन्द्रः ।

उपसद्, पुं, (उप + सद् + क्तिप् ।) अग्निविशेषः ।

यथा । वज्रपुराणे गरुडेदनामाध्यायः ।

“गार्हपत्यो दक्षिणायाम्निर्वाहवनीयकः ।

एतेऽप्यस्रयो मुग्धा षोषापोपसदस्रयः” ।

(स्त्री, यश्मेदः । आन्त्रलायने १८ । १ “अथोपसद्भिः
प्रचरति” । इति । समीपस्थिते व्याचक्षिणः ।)

उपसदनं, स्त्री, (सदनस्य गृहस्य समीपे । यदा, उप
+ सद् + ल्युट् ।) गृहसमीपम् । (यथा रामायणे
१ । ५० । १६ ।

“धन्योऽस्मानुपगृहीतोऽग्निं यन्त्र मे मुनिपुङ्गव ।

यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽपि मुनिभिः सह” ।

उपसेवनम् । प्रातिः । यथा, महाभारते वनपर्वणि ।

“तत्रोपसदनं चक्रे द्रौपद्यैव चक्रकर्मणि” ।)

उपसन्नः, त्रि, (उप + सद् + क्त ।) उपनतः । उप-
स्थितः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते १२ ।
मोक्षधर्मपर्वणि । २८० । १२ ।

“ब्रवीतु भगवान्त्तन्मे उपसन्नोऽस्माधीहि भोः” ।)

उपसन्मन्त्रः, त्रि, (उप + सन् + मन् + क्त ।) यज्ञार्थ-
हतमन्त्रः । तत्पर्यायः । प्रमीतः २ प्रोजितः ३ ।
पाकेन रूपरसादिस्पर्शव्यङ्गनादिः । तत्पर्यायः ।

प्रणीतः २ । इत्यमरः । पर्यायः । संकृतः । प्राप्तः ।

नृतः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनुः । ५ । ८९ ।

“ओत्रिये वृषसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्मेवेत्” ।)

उपसरः, पुं, (उप + सृ + षष् ।) स्त्रीगत्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय नैयुनानियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रजनः २ । इत्यमरः । (यथा, पाणिनिः
३ । ३ । ७१ । “प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणं गवानुप-
सरः” । निरवच्छेदगमनम् । यथा, भट्टिः । “वी-
नामुपसरं दृष्ट्वा” । अथ जयमङ्गलम् । “वीनां
उपसरं नैरन्तर्येण निर्गमनम्” ।)

उपसर्गः, पुं, (उप + सृ + षष् ।) रोगमेदः । (यथा,
सुश्रुते । “क्षीणं हन्युचोपसर्गः प्रभूताः” ।) उप-
प्रवः । इति मेदिनी । (यथा, मार्कण्डेये ६२ । ७ ।

“उपसर्गान्शेषान्तं महाभारतोऽमुद्रवान्” ।)

घातोः पूर्ववर्तिर्विश्रितिसंख्यकप्राप्त्ययम् । यथा ।
प्र । परा । अप । सम् । नि । अद् । अनु । निर् ।
दुर् । वि । अषि । सु । उव् । परि । प्रति ।
अभि । पति । अपि । उप । आह । अस्त
प्रमादम् ।

“निपाताद्यादयो ज्ञेयाः उपसर्गास्तु प्रादयः ।

गौतमत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे” ।

त्रिधा । “धातव्यं बाधते कश्चित्” । यथा
पादके । “कश्चित्तनुवर्तते” । यथा प्रवृत्ते ।

“तमेव विशिनष्ट्यन्यः” । यथा प्रथमति । “उप-
सर्गान्तिन्निधा” । अपि च ।

“उपसर्गेण घातघो बलादन्यत्र दीयते ।

नीहाराहारसंहारप्रतीहारप्रहारवत्” ।

इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गादावः ।

उपसर्जनं, स्त्री, (उप + सृ + ल्युट् ।) प्रधाननिद्रम् ।

तत्पर्यायः । अग्रप्रधानम् २ अग्रप्रधानम् ३ । इत्यमरः ।

(यथा, मनुः ६ । २१२ ।

“उपसर्जनं प्रधानमथ धर्मतो नोपपद्यते” ।

(विशेषणम् । त्यागः । उपप्रवः । यदा अन्धध्याय-
प्रकरणे मनुः,—

“निर्वृते भूनिधत्तने व्योतियामुपसर्जने” ।)

उपसर्पकः, त्रि, (उप + सर्प् + ल्युट् ।) उपसर्प-
कर्ता । उपासकः ।

उपसर्था, स्त्री, (उप + सृ + उपसर्था काल्या प्रजने
इति साधः ।) प्राप्तगर्भग्रहणाय गौः । ऋतु-
मती गौः । तत्पर्यायः । काल्या २ । इत्यमरः ।
कालप्राप्ता ३ खरवा ४ । इति शब्दरत्नावली ।

उपसार्यः, त्रि, (उप + सृ + षष् ।) समीपगमनीयः ।
(यथा, पाणिनिः ३ । १ । ०४ । “प्रजने काल्येति किम्
उपासार्या काल्योपास्यया इत्यर्थः” ।)

उपसर्त्यकं, स्त्री, सूर्यमुपगतं उपसर्त्य सार्यं कन् ।
चन्द्रपक्षे उपसर्त्यमिव उपसर्त्यकं इवार्थं कन् ।
चन्द्रसूर्यतत्त्वम् । इत्यमरः ।

उपसर्त्य, स्त्री, (उपसर्ज्यते सा इति । उप + सृ +
क्त ।) नैयुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । उपसर्गयस्ते
त्रि । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“तेनोपसर्त्यो यमते न राज्यं राजनन्दनः” ।

(यज्ञोपयान्तचन्द्रादिः । यथा मनुः,

“नेष्टेनोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपसर्त्यं न वारिच्यं न मर्थं नमसोगतम्” ।

व्याप्तम् । यथा, रघुः “रोगोपसर्त्यतनुदुर्वसति
सुमुक्तु” ।)

उपसर्करः, पुं, (उप + सृ + षष् समवाये चेति सृट् ।)
यङ्गनादिवस्त्रार्यधन्याकसर्पपिण्डादिः । वेवार-
वाटना इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । वेस्वारः २ ।

इत्यमरः । (यथा रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

“मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयानुपसर्करान् ।

उपादिन्युत्तया पुण्याः कुमारविज्जलाः स्त्रियः” ।)

गृहवाचोपकरणम् । तच्च दृषदुपलक्षणादि ।
कनककुण्डलहारादि । इति श्रीछायातर्काम्भारः ।
तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“गृहोपसर्करवाद्यानां दोह्याभरणकर्म्मिणां ।

मूल्यं लब्धव्यं यत्किञ्चित् शुष्कं तत्परिशीलितम्” ।
(तथा च मनुः । ३ । ६८ ।

“पञ्चदशान्यहस्यस्य चूडीपेषणुपसर्करः” ।

“सञ्जोपसर्करमेवजः” । इति सुश्रुते रूपस्थाने
धनुस्त्रिणोऽध्यायः ।)

उपस्त्री, स्त्री, (उपमिता स्त्रिया ।) उपपत्नी । ऐनिनी
इति भाषा ।

उपसृजः, पुं, (उप + सृ + क्त ।) मित्रम् । नृगः ।
कोडः । इति मेदिनी । (“रघोपसृजोपाविशत्” ।

इति गोवायं १ । ४६ ।) गुह्यहारम् । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, मनुः । ८ । २२५ ।

“उपसृजमुदरं पिशा हस्तौ पादौ च पञ्चसू” ।)
दिग्दे त्रि । इति शब्दरत्नावली ।

उपस्थाता, [अ] चि, (उप समीपे तिष्ठतीति । उप + स्था + क्त ।) गत्यः । “प्रेयो भव्य उपस्थाता सेवकोऽभिसरोऽनुगः” । इति शब्दमाणा । (अ-त्यग्मेदे, ६) ।

“मिषगन्ध्याख्यपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । गृह्यवत् कारकं चैयं विकारस्योपशान्तये” । इति चरके सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ।

उपस्थितः, चि, (उप समीपे तिष्ठति स्म । उप + स्था + क्त ।) समीपस्थितः । तत्पर्यायः । उपनतः २ उपसन्नः ३ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, रघुवंशे १।८७। “उपस्थितेयं कल्याणी गाम्नि कीर्तित एव यत्” । “शैयन्नवीनमादाय घोषट्टानुपस्थितान्” । इति च रघुः १ । ४५ ।) न्यः । शोधितः । इति ऋताधरः । (यथा, यथा पाणिनिः । ६।१।१२६। “अनुतवदुपस्थिते” अथ सिद्धान्तकौमुदी । उप-स्थितोऽनार्यः” । इति ।)

उपस्पर्शः, घं, (उप + स्पृश् + घञ् ।) स्पर्शमात्रम् । खानम् । पाचनम् । इति मेदिनी । उपस्पर्शः, स्त्री, (उप + स्पृश् + ल्युट् ।) उपस्पर्शः । इति धरणिः । (यथा रामायणे २।२५।२४ । “उपस्पर्शकाले तु त्वां रक्षन्तु रघून्तम्” ।)

उपसृतं, स्त्री, (उपगतं स्रवम् ।) उत्पन्नम् । जन्मम् । सत्वास्पदीभूतभूम्यादिगन्धनादि ।

उपसृतः, चि, (उप + सृन् + क्त ।) न्यः । उत्पा-तयस्तः । अयुज्ययम् । (“करत्यवधोपसृतं एयक-जनम्” । इति किंराते । “किमेमिराशोपसृता-त्सत्तिभिः” । इति कुमारः । ५।७६ ।)

उपसृतितः, स्त्री, (उप + सृन् + क्त ।) हास्यमेदः इति । ऋताधरः । (यथा साहित्यदर्पणे ३५-परिच्छेदे २२८। “ज्येष्ठानां स्मृतहसिते मध्यानां विहसिताव-हसिते च । नोधानामपसृतितं तथातिहसितं च यदुभेदाः । अधुरसरं विहसितं सांख्यिकम्प-नवहसितं । अपसृतितं साक्षात् विहसितं भवद्यातहसितम्” ।) अपसृतितमत्र उपसृतितम् इत्यपि पाठः ।

उपहारः, घं, (उप + ह + घञ् ।) उपहौकनयम् । तत्पर्यायः । प्राप्तम् २ प्रदेष्टनम् ३ उपायनम् ४ उपयागः ५ उपदा ६ । इत्यमरः । (यथा,—रघौ ४।८४ ।

“रत्नपुष्पोपहारैश्च श्यामामपक्षे पादयोः” । “बन्धुप्रोत्था भवनश्रितिमिदंस्तत्तुपोपहारः” । इति मेघदूते पुन्यमेघे ३३ श्लोकः । यथा,—कुमारः । ६।४२ ।

“ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्” । उपगतो हारः इति वाक्ये शारङ्गिकट्टस्ययम् । नया,—नैयधे । १।४८ ।

“उपोभुवा कम्भयुगेन पृथग्भितं नवोपहारैश्च सगन्धैर्न किम्” ।)

उपहारकः, घं, कृत्कर्तृदेशः । इति हेमचन्द्रः ।

उपहारः, घं, (उप + ह + घञ् ।) परीक्षाः ।

निन्दार्थवाक्यादिः । निन्द्य ठाड्वा इत्यादि भाषा ।

“उपहाराय हि न म्यात कसत्तुः समीपिदाम्” ।

इति मलमासतत्त्वम् । (तथा, रघुः । १२ । ३७ । “फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम्” ।) उपहारः, स्त्री, (उपहारन्त्यत्र । उप + हृ + घ ।) नि-र्जनस्थानम् । (यथा ऋग्वेदे ८।६।२८ । “उपहारे गिरीणाम्” ।) निकटम् इत्यमरः ।

(“उर्मोप्रवाहैर्जाह्न्याः समानीतमुपहारम्” । इति महाभारते । कुण्डलाक्षरम्पर्वणि ३०८॥ “सर्वानाह्वय उपहारं वैद्यान्” । इति हर्षचरिते पञ्चमोऽध्याये ।)

उपहारः, घं, (उप + हृ + घ ।) रघः । इत्युगादि-कोयः । (प्रान्तभागः । यथा ऋग्वेदे । १।८०।२ । “उपहारेयु यदधिष्णं ययिं वय इव मरुतः केन-चित्पथा” ।)

उपांशः, घं, (उपगतं अंशवो यत्र ।) जपमेदः । इति मेदिनी ।

“जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिदेवतागतमानसः । निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशः स जपः स्मृतः” । इत्यागमः । (निगूढे वाच्यनिर्गः । यथा, महा-भारते । १।३।१६ । “अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चित् ब्राह्मणः कश्चिदर्थं पमियाचेत्तं तस्मै दद्यादयम्” ।)

उपांशः, य, विजनम् । रघः । इत्यमरो मेदिनी च । (यथा, रघुः ८।१८ । “परिचेतुमुपांशु धारणां कुश-पूतं प्रवयानु विहरम्” ।)

उपाकरणं, स्त्री, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + षा + क्त ।) संस्कारपूर्वकश्रुतिप्रणयम् । इत्यमरः । पशूनां संस्कारपूर्वकहननम् । इति स्मृतिः । (यथा, चात्राण्यने १-१४ । “उपाकरणकालेऽश्व-मानीय” ।)

उपाकर्म्म, [नृ] (स्त्री, उपाक्रियतेऽनेन । उप + षा + क्त + मनिन् ।) उपाकरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (यथा मनुः । ४।११६ ।

“उपाकर्म्मणि चोत्तमं त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्” ।)

उपाहृतं, चि, (उप + षा + क्त + क्त ।) उपश्रुतम् । इति मेदिनी ।

उपाहृतः, घं, (उ + षा + क्त + क्त ।) यद्ये अमि-मन्त्रा एतः पशुः । इत्यमरः ।

(“अथुप्राहृतमांसानि देवाग्रानि हवींषि च” । इति मनुः ।) उपहवः । इति हेमचन्द्रः ।

उपाख्यानं, स्त्री, (उप + षा + ख्या + ल्युट् ।) पूर्व-वृत्तान्तकथनम् । आख्यानम् । वर्णनम् । विशेष-कथनम् । यथा,—

“सर्वान्ख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् अतीवपरमादुमुतम् । अधुना श्रुतमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमुत्तमम्” । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलतिखण्डे ४४ अध्यायः ।

“इह्यु नारद वक्ष्यामि सधोपाख्यानमुत्तमम्” । इति च तत्रैव ३८ अध्यायः ।

(“यदुविश्रितिसाहस्यं चक्रे भारतसंश्रिताम् उपाख्यानवर्तिना तावत् भारतं प्रीयते बुधैः” । इति महाभारते १।१।१०१ ।)

उपागमः, घं, (उप + षा + गम् + घञ् ।) लोकारः । निकटगमनम् । इत्यमरः ।

उपाग्रहणं, स्त्री, (उप + षा + ग्रह् + ल्युट् ।) उपा-करणम् । संस्कारपूर्वकवेदग्रहणम् । इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः ।

उपाङ्गः, घं, (उपमितं अङ्गेन ।) तिष्ठकम् । तत्-पर्यायः । पञ्चावली २ पञ्चलेखा ३ पञ्चाङ्गुलिः ४ पुण्ड्रः ५ तमालपत्रकम् ६ चित्रकम् ७ । इति ऋता-धरः । (पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि वेदस्य उपाङ्गानि ।)

उपाचं, चि, (उप + षा + दा + क्त ।) प्राप्तम् । यथा,—

“क्षयं केचिदुपाचस्य दुरितस्य प्रपद्यते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्त्रते ।

नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुयङ्गुषणां श्रुतिम्” । इति प्रायश्चित्ततत्त्वोपजावामविश्वपुराणवचनम् ।

उपात्तः, घं, (उप समीपे स्थाताः ।) निर्मदक्षणी । इति हज्जायुधः ।

उपात्ययः, घं, (उप + अति + इ + यच् ।) उपगतस्य अत्ययः अतिक्रम्य गमनं वा ।) शास्त्रतो लोका-त्यवधारणाय यतिक्रमः । पतिक्रमः । क्रमोत्तर-नम् । द्वयोः पर्यायः । पर्यायः २ पतिपातः ३ । इत्यमरः । (यथा पाणिनिः ३।३।४८ । “परा-वनुपात्यय इव” ।)

उपादानं, स्त्री, (उप + षा + दा + ल्युट् ।) सस-विययेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः । प्रत्याहारः २ । इत्यमरः । (यश्चम् । “स्यादात्मनोऽपुमादा-नात् यपोपादानकक्षा” । इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।) हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः । न्याय-मते । समवायिकारणम् । प्रलतिप्रकाशनाय ।

उपादेयः, चि, (उप + षा + दा + यत् ।) याज्ञः । उत्तमः । उत्कृष्टः । इति वेदान्तः ।

(“मये सौख्यं हित्वा श्रमसुखमुपादेयगमनम्” । इति शान्तिशतके । १।२१ ।) विधेयकार्म्मे । इति तिथितत्त्वम् ।

उपाधिः, घं, (उप + षा + धा + क्त ।) धर्मचिन्ता । कुटुम्बव्यापृतः । इत्यमरः । कृणम् । (यथा रामा-यणे २।१११।२६ ।

“उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे लुगुक्षितः” ।)

विशेषणम् । इति मेदिनी । (“पदार्थविभाजको-पाधिमकम्” । इति सुतावली । ८ ।) नामपित्रम् ।

इति शब्दरत्नावली । न्यायमते साध्यव्यापकायै सति जेतोरव्यापकः । यथा धूमवान् दग्धिरित्यत्र व्यापकात् उपाधिः । अस्य प्रयोजनम् । अमि-चारस्तानुमानम् । अणुवारमते जातिगुणक्रिया-यदृष्टास्वरूपः ।

उपाध्यायः, घं, (उपेत्य अधीयतेऽध्यात् । उप + अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः । इत्यमरः । वैदिक-देशाध्यापकः । यथा,—

“एकदेष्टान्तु वेदस्य वेदाध्यायपि वा पुनः । योऽध्यापयति त्वग्यनुपाध्यायः स उच्यते” ।

इति मत्तिये ९ अध्यायः । मानवे २ । १४५ श्लोके च ।

उपाध्याया, स्त्री, (उपेत्य अधीयतेऽध्यात् । इत्यनेति-रूपे अयादायै हित्यामुपसर्गात् तदन्ताच्च वा

उपा

स्योत्पत्तिः । विशेषतः शोकानोद्गमिन्मद्याज्जुनाय
स्य भगवता वासुदेवेनाप्युपदिष्टम् । यथा, भग-
वद्गीतायाम् । ६ । ४५-४७ ।

“प्रयत्नाद्यतमानम् योगी संतुष्टकिन्त्वियः ।
अनेकजन्मसन्निवृत्ततो याति पदं गतिम् ॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मनोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवाज्जुनः ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेरान्तरात्मना ।
अज्ञावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥
तथा च श्रीमद्भागवते । ३ । २५ । १३ ।
“समातरं देवभूतिं प्रति कपिनोक्तिः । यथा,
“योग आध्यात्मिकः पुनां मतो निःश्रेयसाय मे ।
अथान्तोपरतिर्यञ्च दुःखस्य च सुखस्य च” ॥

योगाद्यपि क्रियाभक्तिज्ञानादिभेदेन वज्रधा-
सन्ति तत्र प्रथमतः क्रियायोग एव तत्त्वज्ञानप्रेषु-
नाप्यविदुषा संसारासक्तमगसा समाचरणीयः ॥
ननु “ज्ञानादृते सुक्तिर्नास्ति” । “तमेव विदित्वाति-
त्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” । “विद्य-
यादृतमनुते” । इत्यादौ सति कथं क्रियायोग-
एवार्हमणीय इत्युपदिश्यते ? इति चेत् सत्यम् ।
किन्तु लोके हि अज्ञाभक्तिपन्थादियु सात्त्विक-
राजस तामसादिप्रकृत्यभेदात् तेषामविद्याविमो-
हिताणां स्वसृष्ट्यानुसारिणीं प्रवृत्तिं विचार्य
श्रोत्रांस्तान् प्रत्यनुकम्पाविद्योत्याभिमानमोहरा-
गदेयादिपरिहरणेन शनैः शनैः सत्त्वशोधनार्थं
गद्यात्मभिः शास्त्रहाद्विरादौ क्रियायोगएव वि-
हितः । कीदृशकृतेषां गुणानुसारिणः प्रवृत्तय-
नादृशीभिः प्रवृत्तिभिः समन्वितानां कार्यं वा
किमिति चेत् श्वधार्थताम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । ३-१३ ॥

“सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अज्ञा भवति भारत ! ।
अज्ञामयोऽयं पुरुषो यो यष्टुः स एव सः ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यत्नरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भुजगवांसान् यजन्ते तामसा जनाः ॥
अज्ञास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जगाः ।
दम्भाश्चरसंयुक्ताः कामरागवणान्विताः ॥
कर्षयन्तः शरीरस्य भुजगानमचेतसः ।
मासैवान्तःशरीरस्य तान् विज्ञासरनिचयान् ॥
आहारस्त्वपि सर्वस्य विविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदनिमं शृणु ॥
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्जनाः । [प्रियाः
रस्याः किम्पाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक-
कद्रव्यलवकायुज्यतीक्ष्णरूपाविदादिनः ।
आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥
यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितस्य यत् ।
उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
अपक्वाकाहुभिर्यज्ञो विविदिद्यो य इव्यते ।
यष्ट्यभेगेति सगः समाधाय स सात्त्विकः ॥
अभिसन्धाय तु यज्ञं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इष्टये भस्तयेष्ट ! तं यज्ञं विद्धि राजसन् ॥
विधिहीनमष्ट्याभं मज्जशीरमदक्षिणम् ।
शराविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” ॥

उपा

“कद्रव्यलवकायुज्यतीक्ष्णरूपाविदादिनः” ।
इत्यत्र “अतिशब्दः कद्रादियु सप्तसपि सम्बध्यते ।
तेन अतिकटुर्निम्बादिः अत्यमोऽतिशब्दोऽप्यु-
प्यस्य प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूपाः
कद्रुकोद्रादिः अतिविदाही सधर्पादिः” ॥ इति
स्वामी । अमेध्यम् अपवित्रम् । यष्ट्यं यजनीय-
मर्हणीयमिति यावत् ॥ फलमभिसन्धाय उद्दिष्ट
इव्यते यज्ञः क्रियते इत्यर्थः । ब्राह्मणादिभ्यो न
यष्टं दत्तमन्नं यदा न निष्पादितमन्नं भक्ष्यभोज्या-
दिकं यस्मिन् यज्ञे तम् । विधिहीनं शास्त्रोक्तवि-
धिशून्यम् । अदक्षिणं दक्षिणाविरहितमिति ॥
नन्वेवं चेत् तर्हि कीदृशोऽयमविदुषानुष्ठेयः
क्रियायोगस्तस्य सत्त्वशोधनार्थं इति जिज्ञासायां
ब्रूमः ॥ यथा, पातञ्जले ।
“तपःसाध्यायेश्वरप्रविधानानि क्रियायोगः” ॥
तपः शास्त्रान्तरोपदिष्टं चान्द्रायणादि, सा-
ध्यायः प्रथमपूर्वणां मन्त्राणां जपः । ईश्वरप्रवि-
धानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरौ फलनिरपे-
क्षतया समर्पणम् । एतानि क्रियायोग उच्यते ।
इति राजमार्त्तगुरुः ।

यद्यप्यत्र चान्द्रायणादीति तपसोऽर्थो व्याख्यातः
किन्तु शास्त्रान्तरे मतान्तरमपि दृश्यते तत्र
काधिकादिभेदेन त्रिविधम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । १४-१६ ।
“देवदिग्गुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥
अनुदवेगकरं वाक्च सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।
साध्याभ्यासनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते” ॥
एतेषां तपसामपि त्रिगुणानुसारिप्रकृत्यादिभेदेन
तपःकर्मण्यपि त्रिविधानि परिकीर्तितानि ।
तत्रैव । १७ । १७-१८ ॥

“अज्ञया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अपक्वाकाहुभिर्युक्तेः सात्त्विकं परिचक्षते ॥
सत्कारमानमृजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चणमधुवम् ॥
मूढग्राहेयात्मनो यत् धीद्वया क्रियते तपः ।
परस्योत्पादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
अपि च अश्रेयसः कर्मणां त्यागः कर्त्तव्यः नित्या-
दिकं कर्त्तव्यं वेति आतसंशयमज्जुनं प्रति भगवत-
उपदेशः । यथा, तत्रैव । १८ । ३-१० ॥
“त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राङ्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
नित्यं यष्टु मे तत्र त्यागे भगवत्सत्तम ! ।
त्यागे हि पुरुषस्याग्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषियाम् ॥
यस्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुक्तमम् ॥
नियतस्य तु सङ्गान्नः कर्मणो मोक्षदते ।
मोक्षतस्य परित्यागस्तमः परिकीर्तितः ॥

उपा

दुःखमित्येव यत्कर्म कायशोभमयात्तयेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽज्जुन ! ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलस्यैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥
न देष्टुं कुशलं कर्म कुशले नानुयच्छते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी क्षिप्रसंश्रयः” ॥
कार्यमिति । कार्यं कर्त्तव्यं नियतं नित्यमित्यर्थः ।
फलतः न हि देष्टुं शक्यमश्रेयसः कर्मण्यत्यागः
सम्भवेत् यथा, तत्रैव । १८ । ११ ॥
“न हि देष्टुं शक्यं तत्कर्म कर्माण्यश्रेयसः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” ॥
परं अनिष्टादिफलमत्यागिनामिव न हि सङ्गा-
सिनां कदाचित् फलसम्पत्तिः । तत्रैव । १८ । १२ ॥
“अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेय न तु सङ्गासिनां क्षचित्” ॥
अतः काम्यानां कर्मणां परित्यागस्तथा सर्वतः
फलाभिसन्धानत्यागपूर्वस्य ईश्वरार्पणपरस्य वा
नित्यादेः कर्मणः करणमेव सत्त्वशोधनार्थं प्रश-
स्यते । यतः सर्वत्र सात्त्विकज्ञानस्यैव संसार-
बन्धनच्छेत्तुं राजसतामसयोऽक्त भेदज्ञानत्वात्
संकीर्णज्ञानत्वाच्च बन्धमोहकारित्वमेव दृश्यते
यथा, तत्रैव । १८ । २०-२२ ॥
“सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययीकृत्यते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥
एष कृत्स्नं तु यज्ज्ञानं नागाभावान् एष विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥
यत् तु क्षत्तुष्वेकस्मिन् कार्ये सत्तामसैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदन्यच्च तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
सर्वत्र तेषां गुणभेदेन कर्माण्यपि एष कृत्स्ने-
ज्ञानि । यथा, तत्रैव । १८ । २३-२५ ॥
“नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः क्षतम् ।
अफलप्रेषुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥
यत्तु कामेष्णुना कर्म मादृशादेयं वा पुनः ।
क्रियते वज्रलायासं तद्ग्राजसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं दायं हिंसामनपेक्षं च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते” ॥
कर्त्तारोऽपि त्रिविधाः । तत्रैव । १८ । २६-२८ ॥
“मुक्तसङ्गोऽनर्हवादी धृतात्माऽसमन्यतः ।
विश्वसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥
रागी कर्मफलप्रेषुर्बुद्धो हिंसात्मकोऽपुष्टिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥
अयत्तः प्राकृतस्तमः शठो नेष्टृत्तिकोऽनृषः ।
विषादी दीर्घरुचो च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥
एवं सति सर्वत्र हि विशुद्धगुणस्यैव मध्य-
सिद्धये कारणात् बोध्यते । विशुद्धात्तामस्यो
साधको हि शनैः शनैः भावात्मकस्य क्रियात्म-
कादेर्वा योगादेर्निरन्तराभ्यासमत्वात् आदिपदे-
नात्र केवलं विद्यापक्षाद् वेति सृजते । निष्कानः
सन् सत्त्वोदिकेकान्तःकरणस्यानि सर्वाणि पापानि
कन्दका तत्त्वज्ञानं प्राप्नुयात् । ततस्तत्त्वज्ञानेनात्म-
साक्षात्कारं कृत्वा जीवन्मुक्तो भवेत् । ततः पौष्ट्यं
प्राप्य निश्चिन्तमयो भवेत् ।

अतएव सर्वमङ्गलोपायीभूतस्य सत्त्वगुणस्यो-
द्रेकाय दुर्बलाधिकारिभिः प्रथमं निष्कामेष्टान्तः-
करणेन क्रियायोगादिरूपेणोपासना कार्येति
मध्यते न हि सत्त्वभावेन परमेश्वरोपासनामते
रजस्तमोभावाः केनापि विलापयितुं शक्तेरन् ।
तदभावे नितरां विमुक्तसत्त्वगुणोद्रेकायां सुदृ-
पराहृतेव । प्रवसरजस्तमोभानन्याभिभूतत्वात् ।
यवं सति सर्वतः सात्त्विकाहारः सात्त्विकानुष्ठानं
सात्त्विकाचरणमित्यादिसत्त्वभावावयवेण क्रमशः
रजस्तमोभावं विनापयन् केवलत्याकाङ्क्षी परमात्म-
साक्षात्काराभिलाषी वा साधकः कालेन परम-
सिद्धिं भुवनाभ्यादेव । परन्तु दुर्बलाधिकारिण
प्रथमतश्चित्तस्य स्थिरत्वापादनाय काचित् स्वा-
भीष्टां भागवतीं मूर्त्तिमात्मैवोपासना कर्त्तव्या
अन्यथा तेषां सर्वरूपाद्युपाधिपरिवर्जिते निर्वि-
कारे निरङ्गने गुणातीतेषुवाङ्मनसगोचरे पर-
ब्रह्मणि चित्तधारणाविडम्बनैव । परन्त्वियं न
हि ईश्वरोपासनामुपलक्ष्य कथं पौत्तलिका-
ङ्गमरं प्रतिपादयितुं प्रयत्ने इति वाच्यम्
महात्मनिर्ब्रह्मविद्भिः पूर्वाचार्यैर्हि कलुषित-
चित्तानां दुर्बलाधिकारिणान् चित्तसुद्धौ प्रथ-
मतश्चित्तस्थैर्यसम्पादनाय धारणाध्यानावलम्बन-
रूपायां प्रतिमायामुपासनायाः कर्त्तव्यतयोपदिष्ट-
त्वात् । अयमर्थः यावत् न सत्त्वोद्रेकेण चित्तसुद्धि-
र्भवेत् यावन्न स्वहृदये निर्गुणपरमात्मधारणया
समाधिश्चित्तमिवैव यावन्न तत्कथादिषु दृष्टा भक्तिः
रतिश्च भवेत् तावदर्चादौ आदिपदेनात्र हृदये
वज्रो जले अभीष्टमूर्त्तौ वा उपासना कर्त्तव्ये-
त्यर्थः । परमेवं मा मन्यन् यत् केवलं नृच्छिन्नादि-
निर्मितप्रतिमूर्त्तिमान्त्रित्वैव यावज्जीवं स्थूलो-
पासना कर्त्तव्येति । “आसत्त्वशोधनात् क्रमेण
स्वहृदये दृष्टतरधारणाध्यानप्रभावेन आचित्त-
समाधानाच्च” । इति कालनिर्देशात् । फलतः
आदौ नित्याद्यवश्यकर्म करणीयमेव । पुरा कर्म-
यैव हि बहवः सिद्धिं गताः तथा हि भगवद्-
गीतायाम् । ३ । १६-२० ॥
“तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
कर्मण्येव हि संसिद्धिमाप्स्यता जनकादयः” ॥
यदा तु रजस्तमोभावानां निवृत्तौ सत्यां वज्र-
जन्मार्जितसौभाग्यवशात् तस्मिन्नेव ऐकान्तिकी
रतिरुपपद्यते तादृशस्यात्मरतेरात्मलभस्य यो-
गिनः न तदा किञ्चिदपि कर्मणा प्रयोजनमस्ति
यथा तत्रैव । ३ । १०-१२ ॥
“यस्मात्परतिरेव स्यादात्मलभश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
नैव तस्य ह्यतेनार्थो नाह्यतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्याप्तरयः” ॥
एवं प्राप्तविद्योऽपि साधारणवत् कर्म्मचरेव
चेत् तत्तु केवलं लोकशिक्षार्थमेव न तु तस्य स्वा-
भीष्टसिद्धये अविद्याकामकर्मभाद्यभावात् सुखदु-
खादिद्वन्द्वनिर्मुक्तत्वाच्च ।

यथा तत्रैव ३ । २१, २५ श्लोके ।
“यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत् प्रमायं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
सक्ताः कर्म्मण्यविदांसो यदा कुर्वन्ति मारतः ।
कुर्याद् विदांश्चायुःसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंयहम्” ॥
किन्तु यावदस्मिन् विधानुक्ते शोणितशुक्रप-
रिणामपिष्टे शरीरे कर्त्तव्याद्यभिमानवान् तावत्
“ब्रह्मज्ञोऽस्मि अहं मे कर्म्मणः” इत्येवं मौष्यात्
संसारसक्तोऽतत्त्वशुद्धयः कर्त्तव्यं कर्म परि-
त्यजति चेत् उभयतो भ्रष्टत एव । तथाहि योग-
वाशिष्ठे मोक्षप्रकरणे ७४ । ४१ ।
“संसारविषयासक्तो ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादिनः ।
कर्म्मब्रह्मोभयभ्रष्टस्तं त्यजेदन्त्यजं यथा” ॥
अतएव कर्म्मयोगे प्रायशो दोषएव न तु
कचित् विधिर्लक्ष्यते यतो विद्योदये तत्त्वज्ञानी
विधिनिषेधतापेक्षो भवितुं नार्हति सर्ववासना-
कामकर्म्ममयविद्याभावात् न हि विधिनिषेधाभ्यां
सह विदुषः कोऽपि सुमन्वः । किन्तु अदूरद-
र्शिनो मन्दस्य तत्त्वज्ञानोपदेशेन कर्म्मनुष्ठानाद्
बुद्धिभेदो न कर्त्तव्य इत्यादिश्रुतिभगवान् वासुदेवः ।
यथा भगवद्गीतायां ३ । २६, २८ ॥
“न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्वकर्म्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन्” ।
“प्रकृतेर्गुणसंज्ञाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्वविदो मन्दान् कृत्वविदं विचाकयेत्” ॥
भवतु अर्जुन वज्रना वाग्जालेन । योऽस्य विश्वस्य
आकाशवत् सर्वदा सर्वत्र श्रोतप्रोतरूपेण अन्त-
र्बहिर्विराजते तस्य सर्वव्यापिनः सर्वान्तर्यामिनः
परमपुरुषस्य स्वरूपभावे यावन्न साधकस्य स्वहृ-
दये धारणाध्यानादिभिः स्तैर्यमापद्यते तावद-
र्चादेवोपासना कार्या दुर्बलाधिकारिणेत्येव
निष्कर्षः ॥ तथा हि कुलार्थवतन्ते ६ उल्लासे ।
“चिन्मयस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरिणः ।
साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥
स्वरूपं रूपिणं कृत्वा कर्म्मकाण्डरता नराः ।
ब्रह्मज्ञानान्मतानन्दपराः सुकृतिनो नराः” ॥
किञ्च तत्रैव ६ उल्लासे ।
“निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात् कर्त्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकल्पन्ते सविशेषनिरूपणैः” ॥
अधिकारिभेदेनानन्वनीयोपास्यदेवस्यापि भेदः
प्रदर्शितः । यथा । तत्रैव ६ म उल्लासे ।
“अप्रौ तिष्ठति विप्राणां हृदि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमास्त्वयुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनाम्” ॥
अपि च कति दिनानि यावत् कर्म्मणि कर्त्त-
व्यानि अर्चाद्यधिक्षानेऽर्चनं वा कर्त्तव्यमिति विवि-
त्तायां मूढान् प्रत्यनुकम्प्य तदप्युपदिदिशुः पूर्वा-
चार्याः । यथा भागवते ११ । २० । ६ ॥
“तावत्कर्म्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।
मत्तथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते” ॥
तथा, तत्रैव ३ । २६ । २५ ॥
“अर्चादावर्धयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्म्मकृत् ।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम्” ॥

ननु निःश्रेयसार्थिनां साधकानां यदि प्रथमतः
क्रियायोगएव कर्त्तव्यः तर्हि खलं प्रमाणशत-
विकारेण तत्र परमेश्वरकर्त्तव्यमेव विधीयतानिति
चेत् अथर्वेहि यत्तथावलम्बनेन सत्त्वे शोधिते
सति दुर्बलाधिकार्यपि सत्वरं सत्त्वाधिकारित्वं
याति । यथा, भागवते ३ । २८ । १-५ ।
श्रीभगवानुवाच । (कपिलदेवः ।)
“योगस्य लक्षणं वस्ये सवीजस्य नृपात्मजे ।
मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्प्रथम् ॥
स्वधर्म्मचरणं श्रद्धा विधर्म्माश्च निवर्त्तनम् ।
देवास्तन्मेन सन्तोष आत्मविचरणाचनम् ॥
ग्रान्यधर्म्मनिवृत्तश्च मोक्षधर्म्मरतिस्तथा ।
मितमेध्यादनं शब्दं विविक्तं मेनसेवनम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदधपरिग्रहः ।
ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुण्यवर्चनम् ॥
मौनं सदासनजयः स्तैर्यं प्राणजयः शनैः ।
प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि” ॥
सवीजस्य सकारणस्य योगस्य इत्यर्थः ॥ विधर्म्मा-
ल्लोकानिष्टकारित्वादिविबुधधर्म्मात् ॥ देवास्तन्मेन
प्रारब्धत्वेन ॥ आत्मविदिति । आत्मतत्त्वज्ञानिनां
चरणसेवनम् ॥ ग्रान्यधर्म्मेति मोक्षपथं विहाय
धर्म्मार्यकामादयः ग्रान्यधर्म्मेनोच्यन्ते अतएव
ग्रान्यधर्म्मस्त्रैवर्गिकधर्म्मलक्ष्माद्विद्वत्तिः ॥ मित-
मिति मितं स्वल्पं मेध्यादनं पवित्रद्रव्यभोजनम्
विविक्ते निर्जने क्षेमस्य मङ्गलस्य सेवनम् ॥ अस्ते-
मचौर्यम् ॥ यावदर्थपरिग्रह इति । यावतार्थेन
जीवेत तावन्मात्रस्य परिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यं योषित्व-
सङ्गराहित्यम् ॥ स्वाध्याय इति स्वाध्यायः जपा-
ध्ययनादिः ॥ पुण्यवर्चनं परमपुरुषस्य उपासनम् ॥
मौनमिति मौनं मुनेर्भक्ताचरणं मननशीलत्वं वाचां
संयमत्वं वा ॥ आसनानां स्वस्तिकादीनां विजयः ॥
स्तैर्यं दीर्घकालमवस्थातुं शक्तिः ॥ प्राणजयः प्राणा-
यामैः प्राणनिरोधकरणसामर्थ्यम् ॥ प्रत्याहारेति ॥
मनसा सह इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शादिविषयात्
हृदि हृदये प्रत्याहारः प्रत्याकर्षणम् ॥
तत्रैव । ३ । २८ । ६-८ ॥
“साधिकाणामेकदेशे मनसा प्राणधारयम् ।
वैकुण्ठलीलामिथानं समाधानं तथालम्बनम् ॥
एतैरन्येषु पथिभिर्मनो दुष्टमसत्प्रथम् ।
बुद्ध्या युक्तीतं शनैर्कर्त्तव्यं प्राणो ह्यतन्द्रितः ॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ।
तस्मिन् स्वस्तिस्मादीनः ऋजुकायः समभ्यसेत् ॥
प्राणस्य शोषयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकः ।
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम्” ॥
साधिकाणामिति । मूलाधारदिचक्राणामे-
कस्मिन् स्थाने मनसा सह प्राणानां धारणम् ॥
वैकुण्ठेति । वैकुण्ठस्याकुण्ठितस्य सुखदुःखादि-
भिरपरामृष्टस्य परमपुरुषस्य लीलाभिधानं
स्वध्यादिव्यापारसमालोचनम् ॥ आत्मनो मनसः
समाधानमैकाग्रसाधनम् ॥ जितप्राणो निरञ्ज-
प्राणवृत्तिः । अतन्द्रितः निरदसः ॥ विजितासनः
वशीकृतकरचरणादिमनस्यविशेषः ॥ प्राणस्येति ।

उपा

प्रतिक्रमेण विपर्ययक्रमेण वा चित्तं यथा येन प्रकारेण स्थिरमचक्षत्तं चाख्यरहितं स्यात् तथा प्राणमार्गं शोधयेदित्यर्थः । तेन किं स्यादित्यत आह । तत्रैव ३।२।१०॥

“मनोऽपिधात् स्याद्विरजं जित्वासस्य योगिनः । वाचस्पिध्यां यथा लोचं ध्यातं त्यजति त्वै मलम्” । निरुद्धप्राणवृत्तेर्योगिनः मनोऽपिधात् वज्रिता-पित्तो हवत् अविद्याकामकर्मजनितमलं विषय-सङ्गजनितपापनिचयमित्यर्थः विद्याय विरजं निर्मलं स्यात् । इदानीं पूर्वोपदिष्टप्राणायामादिना केन कार्येण किं फलं स्यात् तत्सर्वं क्रमेण सुख्यं बोधयति । तत्रैव ३।२८।११-१२॥

“प्राणायामैर्देहेदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् । प्रत्याहारैश्च संसर्गान् ध्यानेनागीश्वरान् गुणान् । यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम् । काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासायावकोकम्” ॥

प्राणायामद्वारा वातपित्तश्लेष्मादिदोषान् धार-यया पापानि प्रत्याहारैश्च इन्द्रियाकर्षणेन विषय-संसर्गान् ध्यानेन अनीश्वरान् शोकमोहाभि-मानदम्भक्रोधमात्सर्यादिदोषान् दहेदित्यन्वयः । अनेन विधिना यदा मनः स्थिरतां याति तदा यु-ज्जानो योगी प्रथमे धारणात्मनस्वरूपां भगवतः काचित् स्वाभीष्टां मूर्तिं ध्यायेदित्युपदिष्ट भग-वान् कपिलदेवः । इदानीं ध्येयमूर्तिं विवृणोति । यथा, तत्रैव ३।२८।१३-१६॥

“प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भाच्छ्लेष्मणम् । गीतोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ लसत्पद्मजकिष्कण्णपीतकौशेयवाससम् । श्रीवत्सुपचसं भाजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ॥ मत्तद्विदेककलश परीतं वनमालया । परार्थहारबलवकिरीटाङ्गदन्तुरम् ॥ काञ्चीगुण्डोत्सङ्गश्रीं हृदयाम्भोजविष्टरम् । दर्शनीयतमं शान्तम् मनोनयनवर्द्धनम् ॥ अपीयदर्शनं शश्वत् गर्वलोकात्मकमस्कृतम् । सन्तं वयसि केसोरे भयानुरूपकान्तरम् ॥ कीर्तन्यतीर्थयज्ञसं पुण्यश्लोकयशस्करम् । ध्यायेद्देवं समग्राह्यं यावन्न श्वते मनः ॥ स्थितं प्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् । प्रेक्षणीये हि तं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा” ॥

ध्येयमूर्तिः सकाशात् मनो यावत् विषयान्तर्ग-न याति तावज्जायेदिति भावः । गुहाशयं बुद्धितत्त्वे विराजमानं एवं निरन्तरध्यानेन साधकस्य चित्तं यदा भगवद्रूपे लब्धपदं भवेत् तदा चित्तस्य शनैः शनैः सौन्दर्यकराय मूर्तिं शपयित्वा भगवत्स-रसारविन्दोदीर्घकैफलाणि ततः साभरान्य-स्याणि ततो विनामहासादीनि च क्रमेण यथा-विधि ध्यातुमुपदिष्टवान् कपिलः । ततः किमि-त्याह । एवं चित्तं ध्यात्वा योगी बड्जप्रमार्जित-सौभाग्यवशात् यदि धरो प्राप्तभावे भगवा इव-जृम्भ्य आनन्दानन्दे रासमानो भवेत् तर्हि तस्मिन् स्थले भगवद्रूपे वडिशवत् संलभं चित्तं शिरोमण्य-परमवस्तुः सुरुपभाषं तस्मादङ्गादिस्मृत्तं पाद-

उपा

विद्योव्य निरालम्बनं निर्विषयं कृत्वा उपरत-गुणप्रवाहः सन् धाढ्योयादिज्ञानाभावात् सर्वो-पाधिपरिवर्जितमेकमेवाद्वितीयमात्मानं पश्यत्येवा-यथा तत्रैव ३।२८।३३-३५॥

“एवं हरौ भगवति प्रतिबल्यभावो भवत्य इवजृम्भ्य उत्पलकः प्रमोदात् । शौक्लण्डवाप्यकलया मुञ्जर्यमान-स्तथापि चित्तवडिशं शनैर्विमुञ्चे । मुक्ताश्रयं यदि हि निर्विषयं विरक्तं निर्व्यामृच्छति मनः सहसा यथार्चिः आत्मानमत्र पुरुषोऽप्यवधानमेक-मन्यीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः” ॥

ननु सुचिरं साधनेन कथं ऽप्यात्मनि किमायातं । किन्तु अत्र एवेति चेत् न यतोऽनेकजन्मसाधन-वलात् यदाऽखण्डमात्मानं ईक्षते स योगी सुख-दुःखादिषु सर्वमहङ्गारनिष्ठं पश्यति तदा देहा-द्युपाधिनिर्मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेत् । यथा तत्रैव ३।२८।३६-३७॥

“सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन् महिम्नावसितः सुखदुःखवाह्ये । हेतुत्वमसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत् स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकायः ॥ देहश्च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विप्रश्नति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् । देवादुपेतमथ देववशादपेतं वासो यथा परिहृतं मदिरामदान्यः” ॥ जीवन्मुक्तस्य देहाद्युपाधिवर्गस्य निवृत्तौ तत्र मनः-संयोगाभावात् कथं देहादेर्वर्त्तनमिति शङ्कयन् स्वारम्भकं प्रारब्धवोजमेवेत्यर्थः देहादेः स्थिति-कारणमित्याह । तत्रैव ३।२८।३८॥

“देहोऽपि देववशः खलु कर्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः । तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः” ॥

ननु यदि परब्रह्मणाभावात्साक्षात्कारात्तमेव चरमं देहं मन्यसे तर्हि विद्यैव सुगमोपायः श्रूयते तस्मिन् सति कथं लया कर्माङ्गस्ये प्रवर्त्तयसे इति चेत् न कर्मविचयोरधिकारिभेदात् आदा-वीश्वरार्पितकर्मणा निष्कामकर्मणा वा चित्त-शुद्धिं विना कुतो विद्यायामधिकारः । इत्युपाधि-कारिभेदमुद्दिश्य ज्ञानकर्मणोः पृथक् प्रदर्शयामि तत्त्वज्ञानमुपदिशन्तं भगवन्तं वासुदेवं पृष्ठवान् जातसंशयोऽङ्गुनः । यथा गीतायां ३।१-२ । “व्यायसो चेत् कर्मण्ये मता बुद्धिर्जगद्गर्ह । तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव । व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चिथ येन श्रेयोऽदमाप्रयाम्” ॥

ऐ जगद्गर्ह ! चेदयदि ते कर्मणः सकाशात् बुद्धिर्बोधः ज्ञानमिति यावत् व्यायसो गरीयसी मता तर्हि कथं मां घोरे कर्मणि नियोजयसी-त्यन्वयः । व्यामिश्रेण ज्ञानकर्मणोर्मिश्रीभूतेन वाक्येन कथं मे बुद्धिं मोहयसीव । इत्येवं विवि-

उपा

त्सोरङ्गुनस्य संशयं निराकुर्वन्नाह भगवान् वासु-देवः । तत्रैव ३।३-४॥

“ले केऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया नमः । ज्ञानयोगेन साङ्गानां कर्मयोगेन योगिनाम् । न कर्मणामगारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽनुते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति” ॥

“अतः सत्यवृत्तिसुशुद्धं ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वर्याश्रमाचितानि कर्माणि कर्त्तव्यानि अन्यथा चित्तशुद्धाभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणा-मिति । कर्मणां अगारम्भात् धननुष्ठानात् नै-ष्कर्म्यं ज्ञानं नाश्रुते न प्राप्नोति । ननु “चेतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवृजन्ति” इति श्रुत्या संन्यासस्य मोक्षाश्रयं तर्हि संन्यासादेव मोक्षो भविष्यति किं कर्मभिरित्याशङ्कोतां न चेति । न च चित्तशुद्धिं विना कृतात् संन्यसनादेव ज्ञानशून्यात् सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति तद्वी-काकृतं पृथग्पादश्रीधरस्वामी ।

अनु कामं ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्मणा चित्त-शुद्धिः प्रजायते ततो ज्ञानं लब्ध्वा मोक्षमाप्नुयात् किन्तु भक्तिवलेनापि सत्त्वं संशोधाधिरादेवा-विद्याबन्धनात् मुक्तो भवेदित्यपि बड्जपु शास्त्रेषु दृश्यते । सर्वेभ्यो हि भक्तिमाहात्म्यस्याधियं प्रद-र्शितं महात्मभिरतो बड्जप्रयाससाध्यं कर्माङ्गस्य विद्याय भक्तिपथाश्रयस्य गरीयाश्रयेयसार्थ-मिति चेन्न तदप्यधिकारिभेदेनोक्तत्वात् अर्था-दावर्शनादिक्रियायोगसाध्यत्वात् । किञ्च पुरुषाणां निययसाय शास्त्रविहितमार्गत्रयं मुक्ता नान्यपरः पश्याः कापि दृश्यते श्रूयते वा । तथाहि श्रीमद्भा-गवते ११।२०।६-८ । तत्त्वज्ञिश्चासमुद्ययं प्रति-यथोक्तवान् भगवान् वासुदेवः ।

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्वया । ज्ञानं कर्म च भक्तियुगोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् । निर्विखानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु । तेन निर्विखिण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु याभिनाम् । यदृच्छया मत्कयादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विखीनातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः” ॥ यदृच्छया देवगत्या । न निर्विखी न प्राप्नोतिर्विदः ।

अतः सर्वत्रैव भिन्नभिन्नाधिकारमपेक्ष ज्ञान-कर्मभक्तियोगादयो विहिताः । यथा तत्रैव ११।२० अध्याये २६॥

“स्ने सोऽधिकारे या निष्ठा सगुणः परिकीर्तित । कर्मणां जात्यशुजानां अनेन नियमः कृतः” ॥

यथा तत्त्वज्ञानार्थो निष्ठालगात्त्विककर्त्ता प्रथ-मतः केवलं अविद्याकर्मनिर्हारादीनुद्दिष्टा निष्काम-कर्मणामुत्थानमाचरति न आगुदित्तविशुद्धययो-ऽधिकरूपयोगो योगीय सदसा भेदशुद्धादिकं परि-हातुमर्हति तथा प्रथमं सगुणभक्तियोगाश्रयिणी-ऽपि न हि युगपत् भगवत्स्वरूपतत्त्वज्ञा निगुण-महा इव भगवत्प्रतिमाद्यनादिक्रियायोगं परि-त्याज्य समर्था भवेयुः किन्तु तादृशेन सगुणभक्ति-योगावगमिना दृढताधिकारिणा भगवदतिमा-युजादिकर्मयोगस्य फलं यः इत्येतद्विहितं

उपा

शास्त्रकृद्भिः ।

अथ यथाशास्त्रं निष्कृष्टसात्त्विककर्तृभेदवृद्धिं प्रदर्श्य दुर्बलाधिकारिणो भक्तियोगावलम्बिनः कर्तव्यमपि प्रदर्शयामः । यथा भागवते ३।२६।१० ।

“कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् ।
यजेद्यद्ययमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः” ॥

दुर्बलभक्तियोगाधिकारिकर्तव्यता च तत्रैव ।
११।११। ३४-३२ ।

“भक्तिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शानार्चनम् ।
परिचर्यां स्तुतिः प्रशङ्गगुणकर्मार्तुकीर्तनम् ॥

मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुधानमुद्धव ।
सर्वलोभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ॥

मज्जनकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम् ।
गीत-ताण्डव-वादित्र-गोष्ठीभिर्मददृष्टोत्सवः ॥

यात्रा बलिर्विधानश्च सर्ववार्धिकपर्वसु ।
वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥

ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहृत्य चोद्यमः ।
उद्यानोपवनाक्रोडपुरमन्दिरकर्मणि ॥

संमार्जनोपलेपाभ्यां शेषमण्डलवर्तनैः ।
गृहशुश्रूषणं मङ्गं दासवचनमायया ॥

अमानिलमदम्भित्वं हतस्यापरिकीर्तनम् ।
अपि दीपावलोकं मे गोपयुष्यान्निवेदितम् ॥

यद्ययदित्तमं शोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
तत्तन्निवेदितं मङ्गं तदानन्त्याय कल्पते ॥

सूर्योऽभिर्वाङ्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् ।
भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि च” ॥

हे भद्र ! एतानि मम पूजास्थानानि । अधुना
कस्मिन् स्थले केन यजेत इत्याह तत्रव ११।११।
३३-३५ ।

“सूर्ये तु विद्याया त्रय्या हविषामौ यजेत माम् ।
व्यातिथ्येन तु विप्राये गोवृक्ष यवसादिना ॥

वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया ।
वायौ मुख्यधिया तोये त्रयैकोयप्ररुक्तेः ॥

स्थण्डिले मन्त्रहृदयेर्भोगैरात्मानमात्मनि ।
क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम्” ॥

हृदि खे हृदयाकाशे । मुख्यधिया प्राणदृष्ट्या ॥
जले जलाजलिप्रदानरूपतर्पणपूर्वकैर्द्रव्यैः ॥ स्थ-

ण्डिले भूमौ मन्त्रन्यासैः ॥ भोगैरिति । देहे भोगै-
रात्मानं एतैरज्ञादिभिर्देहस्थपरमात्मानं यजेऽहं

नत्वविद्याकर्मजनितं देहं विभर्मीति चिन्तयेत् ॥
क्षेत्रज्ञमिति । सर्वभूतेषु क्षेत्रज्ञरूपेणावस्थितं

घूटस्थवृक्षचैतन्यस्वरूपं मां समत्वेन यजेत ॥ • ॥
एतेषु स्थानेषु तव कीदृशं ध्येयमित्यपेक्षयाह

तत्रैव ११।११। ३६-३७ ।
“धिषोष्णस्त्रिभिर्द्रव्यैः शङ्खचक्रगदानुजैः ।

शुक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्चेत् समाहितः ॥
इष्टापूर्त्तनं मामेवं यो यजेत समाहितः ।

लभते मयि सद्भक्तिं मत्सृष्टिः साधुसेवया” ॥
यदा “भक्तिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शानार्चनम्” इत्या-

रभ्य “लभते मयि सद्भक्तिम्” इत्यन्तैरेतत्सुदर्श-
नोक्तैर्धाराध्यानायनभूतप्रतिमाद्याश्रयिणा भक्ति-

योगोपयोगिक्रिययैव सद्भक्तिजायते प्रदर्शयामास

उपा

स्वयं भगवान् । सुतरां तदा दुर्बलाधिकारिणा
भक्तियोगाश्रयिणापि प्रथमे क्रियायोगएव कर्तव्यः
इति बोध्यतेऽन्यथाचित्तशुद्धभावात् ज्ञानं न लभेत
इति तात्पर्यार्थः ॥

ननु मा भूतत्वज्ञानं किन्तु शास्त्रविहितक्रिया-
योगाश्रयया भक्त्या क्रमेण निर्गुणाया भक्त्युदयेनैव
चरितार्थतेति चेन्न तयोस्तत्त्वज्ञाननिर्गुणभक्तियो-
गयोरन्येनैकदर्शनात् उभयोरेवात्मसाक्षात्का-
ररूपचरमफलत्वेनोक्तात्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते
३।२६।११-१२ ।

“मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाश्रये ।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाभसोऽम्बुधौ ॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य हृदाहृतम् ।
अहेतुकव्यवहित्वा या भक्तिः पुरुषोत्तमे” ॥

ईदम्भक्तियदि वज्रजन्माजितसुखतितवशात् कस्या-
पि क्वचिदुत्पद्येत तर्हि सालोक्यादिमुक्तिं साध-

कान्तैः प्रार्थनीयां भगवता स्वयं दीयमानामपि
तादृग्भक्तो नेच्छतीति तन्निस्पृहतां दर्शयन्नाह ।
तत्रैव ३।२६।१३ ।

“सालोक्यसाधिसामोप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः” ॥

अपि च तत्त्वज्ञानिनो निर्गुणभक्तस्य च तयोः
श्रद्धतएव भेदः न तु लक्षणतः यत उभावैव

लक्षणादिना सर्वत्र एकाचारौ एकनिष्ठावेक-
भावाप्रज्ञौ लक्ष्येते । यथा भागवते ११।११।

२६-३३ । भगवद्भक्ततमस्य लक्षणमुपदिष्टवानुद्धवं
प्रति भगवान् ।

“हृषानुरक्ततद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥

कामैरहृतधीरान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः ।
अनीहो मितमुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितघङ्गुणः ।
अमानी मानदः कल्पो मेघः कारुणिकः कविः” ॥

कविः क्रान्तदर्शी सर्वज्ञ इत्यर्थः ।
“आज्ञायेवं गुणान् दोषान् मया दिष्टानपि स्वकान् ।

धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत स सत्तमः ॥
ज्ञात्वा ज्ञात्वाय ये वै मां यावान् यथास्मि यादृशः ।

भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः” ॥
तथा, ज्ञानिनोऽपि लक्षणं प्रदर्शयामास । यथा,

तत्रैव ११।११। १२-१७ ।
“न तथा बध्यते विद्वान्मत्त तत्रादयन् गुणान् ।

प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सविताऽनिलः ॥
वैशारद्येक्षयाऽसंगृहीतया किन्नसंशयः ।

प्रतिबुद्ध इव खप्रान् नानात्वाद् विनिवर्तते” ॥
यस्य सुर्वीतसङ्कल्पाः प्राणोन्द्रियमनोधियाम् ।

दन्त्यः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः ॥
यस्यात्मा हिंस्यते हिंसैर्वेन किञ्चिद् यदृच्छया ।

अर्थात् वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥
न स्तुवीत न निन्देत कुर्वन्तः साध्वसाधु वा ।

वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्मुनिः ॥
न कुर्वान्न वदेत् किञ्चिद् ध्यायेत् साध्वसाधु वा ।

आत्मारामोऽनया दन्त्या विधरेज्जडवन्मुनिः” ॥

उपा

ननु भक्तियोगाश्रयमफलैकतेपि भक्तो समधिक-
प्रसंशददर्शनात् भक्तिरेव गरीयसीति चेत् न भक्ति-
वत् ज्ञानस्यापि प्रसंशददर्शनात् आत्मसाक्षात्-
कृतौ साक्षात्कारगत्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते
११।१६। १-५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यो विद्याश्रुतसम्पन्न आत्मवानानुमानिकः ।
मायाभात्रभिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि सन्त्यसेत् ॥

ज्ञानिनस्तस्मैवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः ।
सर्वस्वैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो भटते प्रियः ॥

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ।
ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्त्ति माम् ॥

तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्रानीतराणि च ।
नार्हं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥

तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः” ॥

किञ्च भगवद्गीतायां ४। ३३-३६ ।
“अयान् द्रव्यमवाद् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रथनेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ! ।

येन भूतान्युपशेय्य द्रव्यस्यात्मन्यथो मयि ॥
अपिचेदसि सर्वेभ्यः पापिभ्यः पापह्यतमः ।

सर्वं ज्ञानज्ञेनैव वृजिनं सन्तिरिच्यसि ॥
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥
श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति” ॥
अतएव निर्गुणभक्तियोगाश्रयं कियदप्यन्तरं

मन्यन्ते तत्त्वदृशः स्वरूपतत्त्वयोरेकात्मत्वात् अत-
त्त्वदर्शनोऽज्ञा एवाविद्यामोहितत्वात् भिन्नदृशं

भवन्ति ॥ वरं भक्तियोगमुपदिशन्नुपसंहारे ज्ञान-
विज्ञानसम्पन्ना भक्तिरेव ब्रह्मलब्धये सत्यक् हित-

साधनीति प्रदर्शितवानुद्धवाय भगवान् ॥ यथा
भागवते ११।१८। ४५-४६ ।

“भक्त्योऽवधानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सर्वोत्पत्त्यर्थं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः ॥

इति स्वधर्मेनिर्णयित्तत्त्वेना निश्चातमदृतिः ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात् समुपैति मां” ॥

निष्कामेनानुष्ठितभक्तिरेव शूनैः शूनैः सान्द्रत्वेन
निर्गुणतां गच्छन्ती सती परमप्रेमानन्दरूपेण

परिणमते सुतरां तदा स्वयं सान्द्रानन्दमयं तज्-
ज्ञानं प्रकाशते । तयोर्हि तत्स्वरूपत्वात् न क्वापि

निर्गुणभक्तियोगाश्रयोभेदः श्रूयते । यथा छा-
न्दोग्ये “सद्यं ज्ञानमनेनं ब्रह्म । आनन्दरूपममृतं

यद् विभाति शान्तं शिवमद्वैतम्” । इति ज्ञाना-
नन्दयोर्ब्रह्मस्वरूपत्वात् अतएव क्वचित् केनापि न

पूर्णानन्दत्वेन परिणताया निर्गुणस्वरूपाया भक्ते-
ज्ञानेन सह कियानपि भेदो दर्शयितुं शक्यते

उपा

खलपवत्तदोरैकात्म्यात् । परन्तु तत्त्वज्ञानो-
त्पादगज्जना भक्तिरेवावृष्टेया न तु संसारवन्धन-
कारिणी गन्धर्वलक्ष्मणी चन्मभक्तिवत् सकामा
भक्तिरेवानुमोदनीया तत्त्वदर्शिनिरिति बोध्यम् ।
उपा भागवते १ । २ । ७ ।

“वास्तुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
अन्यथाह वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहेतुकम्” ।
विशेषतः प्रह्लादब्रह्मयोरिव दिव्यानिव्यवस्त्ववाप्ति-
दर्शनात् । असुरकुलजातोऽपि प्रह्लादः निष्काम-
भक्तियोगेनाधरन् तत्त्वभावेन श्रवणः पिबप्रयुक्तां
वाधानमतिक्रान्नामिप्रसादलब्धं विमलानन्दस्वरूपं
जीवन्मुक्तं ततो दिव्यात्मप्राप्तवान् । भुवः
उचः खादन्भुवनमुवंशजातोऽपि विमलवचना-
दीर्घापरवशः सन् परमतत्त्वज्ञादेवविदारदाद्यु-
पदेशं दत्त्वा अन्तःकामबोधं परिपुष्णन् कठोर-
तप्यपि सकामभक्तियोगमनुकृत्य कल्पस्यायिनं
जगत्सत्त्वोक्तं लब्धवान् ततः सहस्रप्रागमनकाते
सत्या शानतिर्वेद आत्मप्रकारेण मुञ्चन्वशो-
चम् । इदानीं प्रदर्शयामो यथाक्रमं तयोः राज-
पुत्रयोः सकामनिष्कामभक्तियोगानुष्ठाननिष्ठा-
नित्यवत् ।

यथा, श्रीमद्भागवते ॥ १ ॥ ६ ॥ २७-३५ ॥
“तोऽपि कुरुष्वन् विद्योः पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य सङ्गल्लनिर्व्याटं नातिप्रीतोऽभ्यगात् पुरम् ।

विदुर उवाच ।

सदुल्लंभं यः परमं पदं हरेः
सादाविनलक्षरदार्ढ्यनाशितम् ।
लब्ध्वाऽप्यविद्वान्निवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानमनन्यतार्थविव् ।

मैत्रेय उवाच ।

मातुः सपत्न्या वागवापैर्हृदि विदुः कान् स्मरन् ।
नैच्छन् मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात् तामनुपेयिवान् ।
ब्रव उवाच ।

वनाधिना नैकमवेन यत् पदं
विदः सन्दादय ऊर्जरेतसः ।
नातैरहं बहुमिरनुद्य पादयो-
श्चायासुपेत्यापगतः दृष्टव्यतिः ॥

अहोवत् नमनात्थं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
नवच्छिदः पादमूलं गत्वा यात्रे ददन्तवत् ।
नतिर्विदुषिता देवैः पतङ्गिरसहिष्णुभिः ।
यो गौरदवचस्त्रयं नायाहीषमसंभ्रमः ।
देवो नायाह्मपात्रित्व प्रसन्नश्च निमृदक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति आद्यमाद्यहृद्भुजा ।
मथैतत् प्रापितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुधि ।
प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्पसादनम् ॥
नवच्छिदमस्यचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ।
स्वाराज्यं यच्छतो मौष्यात्मानो मे भिक्षितो वत् ।
ईश्वरात् क्षीयपुण्येण फलीकारमनिवाधनम्” ।
भगवता दर्शितदेवेन प्रलोभमानोऽपि प्रह्लादः
निष्कामभक्तियोगप्रभावेन किमपि नैच्छदिति
धर्मनन्दनजातशत्रुं युधिष्ठिरं आवायानास दे-
उधिर्नारदः । उपा, भागवते । ७ । ६ । ५१-५५ ।

उपा

“एतावद्वर्तिवगुणो मत्था मत्तेन निर्गुणः ।
प्रह्लादं प्रहृतं प्रीतो यतमनुरभाषत ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रह्लाद मद्र मद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।
वरं लब्ध्वाभिमनं कामपूरोऽस्यहं नृणाम् ॥
मामप्रीयत आरुणन् दर्शनं दुर्लभं हि मे ।
दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तमुनर्हति ॥
प्रीयन्ति ह्यद्य मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।
अदस्तामा महाभागाः सर्वसाक्षात्पश्यन्ति ॥
एवं प्रलोभमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोकनैः ।
न कान्तिताश्च भगवति नैच्छन्तानुरोत्तमः” ॥
तत्रैव ७ । १० । १-५ ।

नारद उवाच ॥

“भक्तियोगस्य तत् सर्वमन्तरायतयार्थकः ।
मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥
मा नां प्रलोभयौतस्या सक्तं कामेषु तैर्वरेः ।
तत्संगमीतो निर्विष्यो सुसुक्ष्मस्वाप्तुपान्वितः ॥
मृत्युलक्ष्मिजिज्ञासुर्मत्तं कामेष्वचोदयत् ।
मत्तवन् संसारबोजेषु हृदययशिशु प्रभो ! ।
नान्यथा तेऽखिलगुरो ! घटेन कुर्यात्तनः ॥
दन्तु आश्लिष आश्लिषते न च मृत्युः स वै बन्धुक् ।
आश्लासतो न वै मृत्युः स्वानिन्याश्लिष आत्मनः ॥
अहं त्वकामस्तद्वृत्तं च स्वान्नपान्त्रयः ।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव” ॥
अन्तु तस्य निस्पृहतादि किन्तु तत्त्वज्ञानं नासी-
दिति चेत् न यतः उपरिष्टादेव तत्त्वज्ञानमूलाया
निर्गुणया भक्तेर्लक्ष्यं प्रदर्शितं । यथा, भागवते
७ । ५ । १३ । हिरण्यकशिपुं प्रति प्रह्लादोक्तिः ।

“त एव आत्मा सपरैव बुद्धि-
र्दुरत्ययानुक्रमयो निरूप्यते ।
मुह्यन्ति यदर्थं नि वेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येव भिनन्ति ने नतिम्” ॥
किञ्च तत्रैव ३१ ।

“न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराग्रया ये वहिरर्थमानिनः ।
अन्ता यद्यन्मैरुपनोयमाना
वागीशतन्यामुत्ताद्वि बद्धाः” ॥
स्वार्थगतिमिति । स्वस्मिन् स्वार्थो येषां ते स्वा-
र्थास्त्वज्ञानिनस्तेषां गतिर्ज्ञानस्वरूपत्वं । वहि-
रर्थमानिनः इति । वहिर्वाह्यवस्तुषु अर्थो येषां
तान् गुरुन् इति मन्यन्ते ये इति । ननु क्वचि
द्वर्थादेर्निन्दापि लक्ष्यते यदा तदा तदुपासनं
निष्फलमिति चेन्न । यतः सर्वतः साधुसङ्गलाम
स्योत्कर्षः इति प्रदर्शयन् विशेषतः सर्वभ्य
उपासान्धः हृद्देशे आत्मस्थानमेव गरीय इत्येवोप-
दिदिशुः नहान्तः शास्त्रज्ञतः । अन्यथा “मदर्थी-
स्यापने अडा” “अर्थायामर्थयेतावत्” “यावन्न
ने कथारतिः” इत्यादि वचनानां निष्फलत्वं
स्यात् । दर्शितञ्च यथासम्भवुपासनायां दुर्ज्ञा-
धिकारिणां यत् यत् कर्त्तव्यं इदानीं स्वभावि-
कारिणां करणीयं यत्कृतपथं तदेव दर्शयामः
समासेनेति । यथा, रहदारण्यकश्रुतौ ॥

उपा

“आत्मा वा करे मय्यथः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यञ्च” । अर्थात् आत्मैव साक्षात् कर्त्तव्यः
साक्षात्कारे उपायमाह श्रवणं मननं निदिध्या-
सनञ्च किन्तु श्रवणादि इति जिज्ञासायां ब्रूमः ।
यथा । “श्रवणं नाम षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्ता-
नामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्यावधारणम् । लिङ्गानि
तु । उपक्रमोपसंहाराभ्यासाऽपूर्वताफलार्थवा-
दोपपत्त्याख्यानि । तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य
तदाद्यन्तयोरुपादानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा,
हान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्विती-
यवस्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ “एतदात्म्यमिदं
सर्वम्” । इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन
प्रतिपादनं अभ्यासः । यथा, तत्रैवाद्वितीयवस्तु-
नो मध्ये “तत्त्वमसीति” गवकतः प्रतिपादनम् ॥
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणात्तरेणा-
विषयीकरणं अपूर्वत्वम् । यथा तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनः तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिना
उपनिषद्भावेनैवतत्त्वप्रतिपादनात् । मानान्तरा-
विषयीकरणं फलन्तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्म-
ज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयो-
जनं यथा तत्रैव “आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सन्त्यस्ये” ।
इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्रातिप्रयोजनं श्रूयते ।
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः ।
यथा, तत्रैव उततमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तु
प्रशंसनम् ।

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा
युक्तिः उपपत्तिः” । यथा, तत्र “सौम्यैकेन नृ-
पिण्डेन सर्वं नृप्ययं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भय-
विकारो नामथ्येयं नृत्तिकेयेव सत्यम्” । इत्यादा-
वद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारम्भयमात्रत्वे
युक्तिः श्रूयते” । मननन्तु । “श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो
वेदान्तार्थासुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्दनम्” ।
“विज्ञातोयदेहादिप्रत्ययरहिताऽद्वितीयवस्तुवजा-
तोदप्रत्ययप्रवाहः निदिध्यासनम्” । इति वेदा-
न्तशास्त्रेषु ॥

समाधिसु द्विविधः । सविकल्पको निर्विकल्पक-
श्चेति । तत्र सविकल्पको नाम ज्ञातृज्ञानादि-
विकल्पलयापेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकारा-
कारितायाश्चित्तलक्षणेवस्थानम् । तदा नृप्यय-
गजादिमानेऽपि मृद्भानवत् द्वैतमानेऽप्यद्वैतं वस्तु
भासते ॥

निर्विकल्पकस्तु ज्ञातृज्ञानादिभेदलयापेक्षयाऽद्वि-
तीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिलक्षणेति-
तरामेकीभावेनावस्थानम् । तदा तु जलाकारा-
कारितलवयानवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमेवावभा-
सते ॥ इति वेदान्ते उपदिष्टं पूर्वार्थमिति ॥

अतो ज्ञानलक्षणाणि भगवद्गीतायां १३ । ७-११ ॥
“अमानित्वमदमित्वमहिंसा क्षान्तिरागवम् ।
आचार्योपासनं शौचं सौम्यमात्मविनिग्रहः ॥

उपा

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमः हृदयैव च ।
 जन्म मृत्यु-जरा-व्याधि-दुःख-दोषानुदर्शनम् ॥
 असक्तिरनभिवृत्तिः पुच्छदारादृष्टादिषु ।
 नित्यं समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 विविक्तदेशसेवित्वमस्ति जन्मसंसदि ॥
 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥
 अतो ज्ञेयं वस्तु तत्रैवाध्याये ॥ १२-१७ ॥
 “ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽन्यतमश्रुते ।
 अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तद्वाच्यदुच्यते ॥
 सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिशरोमुखम् ।
 सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमाख्यं तिलुति ॥
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 असक्तं सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
 बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 स्रग्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
 अविभक्तं भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतभट्टं च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विहितम् ॥
 तथा च श्वेताश्वतरश्रुतो आत्मज्ञानेनैव मुक्ति-
 रिति स्फुटं दर्शयामास । यथा,—
 “सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं ब्रह्म” ॥
 “आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो-
 रणोरणीयान् महतो महोयान् ।
 तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
 धातुः प्रसादान्महिमागमोऽग्रम्” ॥
 महानिष्कान्तत्वे च ॥ ५॥ ११ ॥
 “परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरनम् ।
 तालवृत्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते” ॥
 ननु किमिदानीं वाग्भङ्गाऽद्वैतवादं संस्थाप-
 यितुं प्रयतते इति चेत् दर्शयामः ।
 तथा च श्रीविष्णुधर्मे,—
 “परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागो हि न कल्पितः ।
 क्षये तस्यात्मपरयोर्विभागाभाव एव हि ॥
 आत्मा क्षेत्रज्ञसंज्ञोऽयं संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
 तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
 अनादिसम्बन्धव्या क्षेत्रज्ञोऽहमविद्यया ।
 युक्तः पश्यति भेदेन ब्रह्मत्वात्मनि संस्थितम्” ॥
 तथाहि श्वेताश्वतरश्रुतिमाध्यतवशिश्रवचनं
 प्रत्यपूर्वकं दर्शितम् । यथा,—
 “यथात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽजरोऽमरः ।
 संरुतिः कस्य तात! स्यात् मोक्षो वाऽविद्यया विभो ॥
 क्षेत्रज्ञाक्षे कथं तस्य ज्ञायते भगवान् यतः ।
 यथावत् सर्वमेतं मे वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥
 तस्यैव नित्यशुद्धस्य सदानन्दमयात्मनः ।
 अवच्छिन्नस्य जीवस्य संरुतिः कीर्त्यते बुधैः ॥
 एक एव हि भूतात्मा भूते भूते अवस्थितः ।
 एकधा ब्रह्मा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
 आन्यारूपः स एवात्मा जीवसंज्ञः सदा भवेत्” ॥

उपा

तथा च शुकश्रियो गौडपादाचार्यः ॥
 “यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
 न सर्वे सम्यग्युज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः” ॥
 तस्माद्वितीये परमात्मन्युपाधितो जीवश्चरयो-
 र्जीवानां परस्परं भेदव्यवस्थायाः सिद्धत्वाच्च
 विशुद्धसत्वोपाधेरौश्वरस्याविशुद्धोपाधिजीवगताः
 सुखदुःखमोहाज्ञानादयः ॥ तथा च भगवान्
 पराशरः ।
 ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशे-
 रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
 किं वा जगत्पुंसा-
 मज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य” ॥
 कथं तर्ह्युपाधिकभेदेन बन्धमुक्त्यादिव्यवस्था सोपा-
 धिकानां तेषां वा सोपाधिकैश्वरस्य वा स्वरूप-
 स्येति श्रुत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्वकं व्यवस्थां दर्शयति ॥
 “एकस्मिन् सूर्यो ब्रह्मा जलाधारेषु दृश्यते ।
 आमाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु संस्थितः” ॥
 “ब्रह्म सर्वशरीरेषु बाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितम् ।
 आकाशमिव भूतेषु ब्रह्मात्मा न चान्यथा” ॥
 एवं सति यथा ब्रह्मा देहोऽहमिति मन्यते ।
 ‘अनात्मन्यात्मता आत्म्या सा स्वात्मसारवन्निनी’ ॥
 सर्वैर्लोकल्यैर्हान्तं शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः ।
 प्रज्ञानतो योमवज्ञापी चैतन्यात्मा सङ्गतप्रभुः ॥
 धूमाभ्रधूलिभिर्वीमं यथा न मलिनीयते ।
 प्राकृतैरपरान्द्रो विकारैः पुरुषन्तथा ॥
 यथैकस्मिन् घटाकाशे जलेधूमादिभिर्युते ।
 नान्ये मलिनतां यान्ति दूरस्थाः कुत्रचित् क्वचित् ॥
 यथा हृद्देशेनैकस्मिन् जीवे च मलिनीकृते ।
 एतस्मिन्नापरे जीवा मलिनाः सन्ति कुत्रचित्” ॥
 परं ननु केवलं प्रकृतेः पृथग्रूपचैतन्यज्ञान-
 मात्रेण ब्रह्मज्ञानं सम्भवितुमर्हति । यदि चैके
 पण्डिताः पृथग्ज्ञानेनैव सिद्धिः स्यादिति मन्यन्ते
 किन्तु नैव श्रुतय एवं परिचक्षते । यथा, श्वेताश्व-
 तरोपनिषदि “ज्ञात्वा दावजावीशानीशावजा
 ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता अनन्तश्चात्मा विश्व-
 रूपो ह्यकर्त्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्” ॥
 अतएव ब्रह्मज्ञानसोर्धोगिनः श्रव्यपदिष्टब्रह्म-
 तत्त्वविज्ञानेनैव मुक्तिः स्यात् अन्यथा श्रम एव ॥
 यथा, तत्रैव “क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
 क्षरात्मानावीशते देव एकः । तस्याभिधानात्
 योजनात् तत्त्वभावात् भूयस्त्वान्ते विश्वमाया-
 निरुक्तिः ॥ ज्ञात्वा देव सर्वोपाशापहानिः क्षीणैः
 क्षेत्रज्ञैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिधानात्तृतीयं देह-
 भेदे विश्वेश्वर्य केवल आप्रकाशः” ॥ परं योगा-
 भ्यासादृते नैव कदाचित् तत्त्वज्ञानास्योत्पत्ति-
 रिति श्रुतिस्मृत्यादीनां ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रा-
 णामुपदेशो दृश्यते यदि च पूर्वपूर्वप्रकरणेषु पुराण-
 प्रभृतिविहितयोगादिमतं प्रदर्शितं तत्रापि तत्-
 त्रङ्गीकरणाय वैदिकमतमिदानीं प्रदर्शयामः । यथा
 यजुर्वेदोक्तश्वेताश्वतरीययोगप्रकरणम् ॥ ३० ॥ “युष्मा-
 नः प्रथमम् मनस्तत्त्वाय सविता धियः ॥ अग्निं
 ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अथाभरत्” ॥ १ ॥

उपा

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे स्वर्गोपाय
 प्रपत्ति ॥ २ ॥
 यज्ञाय मनसा देवान् सुवर्त्यतो धिया दिवं ।
 दृष्टव्योतिः करिष्यतः सविता प्रसवति तान् ॥ ३ ॥
 युज्जते मन उत युज्जते धियो
 विप्रा विप्रस्य दृष्टतो विपश्चितः ॥
 विद्वोऽना दधे वयुना विदेक इन् ।
 महो देवस्य सवितुः परिरुतिः ॥ ४ ॥
 युजे वां ब्रह्म पूथै नमोभिः
 विद्वोका यन्ति पथेव हराः” ॥ ५ ॥
 परन्तु आत्मज्ञादविशदीकरणाय दत्तसंहितैव
 श्रेयसी जीवानामिति प्रदर्शयितुं भूयोऽप्यनुस-
 रामः । यथा,
 “ऊरुस्योत्तानचरणः सये नस्येतरं करम् ।
 उत्तानं किञ्चिदुन्नान्यं मुखं विरुध्य चोरसा ॥
 निमोलिताक्षः सत्त्वस्यो दन्तेर्दन्तानसंस्पृशन् ।
 तालुस्याचलजिह्वश्च संरुतास्यः सुनिश्चलः ।
 संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोक्षितासनः ।
 दिगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्” ॥
 किन्तु एवं मा मन्यन्तं यत् गृह्णाद्भिः स्वयं चरणवा-
 सादौ योगाभ्यासतत्त्वज्ञानादेः सुगमो भवेत्
 इत्यत्र यथाह दत्तः सप्तमाध्याये ।
 “लोको वशीकृतो येन येन चात्मा वशीकृतः ।
 इन्द्रियार्थो जितो येन तं योगं प्रव्रवीम्यहं ॥
 प्राणायामास्तथा ध्यानं प्रत्याहारस्तु धारणा ।
 तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥
 नारण्यसेवनाद्योगो नानेकप्रत्यक्षचिन्तनात् ।
 त्रैलोक्यैस्तपोभिश्च न योगः कस्यचित् भवेत् ॥
 न च पथाश्रनात् योगो न नासायनिरीक्षणात् ।
 न च शास्त्रातिरिक्तेन श्रौचेन स भवेत् क्वचित् ॥
 न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैः सुहृत्संस्तथा ।
 लोकयात्राविश्रुतस्य योगो भवति कस्यचित् ॥
 अभियोगात् तथाभ्यासात् तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
 पुनः पुनश्च निर्वेदाद् योगः सिध्यति नान्यथा” ॥
 अतएव निर्वेदादृते केवलं तपःसाध्यायादिभिर्न
 योगसिद्धिः शास्त्रकृद्भिर्नुमोदनीया । किन्तु
 आदरनैरन्तर्येण आत्मचिन्तादय एव ब्रह्मण्यो
 स दुपाया इति बोध्यम् यथा तत्रैव ।
 “आत्मचिन्ताविनोदेन श्रौचक्रीडनकेन च ।
 सर्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥
 यज्ञात्मनि रतो नित्यमात्मक्रीडित्तथैव च ।
 आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव समावृतः ॥
 रतश्चैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः ।
 आत्मन्येव सुहृत्सोऽसौ योगस्तस्य प्रसिध्यति ॥
 सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रदपि विशेषतः ।
 ईदृक्चेष्टः स्तुतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्” ॥
 परन्तु विषयासक्तिवर्जनं विना क्वापि कस्य-
 चिदपि आत्मसिद्धिर्न प्रजायते । यथा तत्रैव,—
 “य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
 ब्रह्मीभूय स एव हि दत्तपक्ष उदाहृतः ॥
 विषयासक्तचित्तो हि यतिर्मेक्षं न विन्दति ।
 यत्नेन विषयासक्तिं तस्माद् योगी विवर्जयेत्” ॥

उपा

उपोद्, ँ. (उप + वृत् + क्तः) व्यूहः। इति धरणी
उपोती, स्त्री, (उयते सं या। उप + ये + क्त + डीप्
पश्चादिषु वयनमाहृगोदास्य तच्चात्वम्।) प्रतिका
इति शब्दरत्नावली। ("हादश्यामुपोतीं त्यक्त
पारगं कुर्यात्")। इति सूतिः।)

उत्तः, त्रि, (उप्यते न्न यः क्षेपादिभ्यु । वप् + क्त॥)
 कृतवपगः । बोना इति भाषा । यथा,—
 “तस्य धनुस्त इयवः स रथो हंयान्ते
 सोऽहं रथी गृपतयो यत ह्यानमन्ति ।
 सर्व्यं क्षेपेन तदभृदसदीशरिक्तं

ਭਮ

“दोऽन्येषु रमयधुरभ्येति” ।)

उम

उमदेगुः [म्] क (उमयोरङोः । सप्तमरुदिति उमयोरङुम् विधानात् ।) उमरुदितम् । इय-
मरः । (यथा, वेदवेदशास्त्रे ५।२६ ।

“अपिप्रोपमभवेत्तुम्भयम्” ।)

उम्, क्, (उम् + क् + यम् ।) योयः । अङ्गीकारः ।
प्रयः । इति मेदिनी । योयवर्तिनः । इति शब्द-
रत्नावली ।

उमा, स्त्री, (उभौ मा तपस्यां कृत्विम् । यथा,
“उमेति माया तपसा निषिद्धा यथाऽदमायां
सुमती जनाम्” । इति कुमारोक्तेः । यदा योर्ह-
रण्य मा ण्ङीरिव । उं इति माति निमीते वा ।
यातोऽनुपसर्गति कः । अजादित्वात् टाप् । अयति
उग्रते वा उग्र शब्दे “विभाषा तिलमायो मेति” ।
५।२।८ । निपातनात् मञ् ।) दुर्गा । (यथा,
कुमारः । ३।६० ।

“उमानुखे विष्णुनाधरोष्ठे
यापारयामाम विनोषयानि” ।)

अतसी । कीर्तिः । इन्द्रिः । कान्तिः । इति
मेदिनी । ज्ञान्तिः । इति शब्दरत्नावली । तद्राम-
युत्पत्तिर्यथा ।

“यतो हि तपसे पति वनम् गन्तुश्च मेनका ।
उमेति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती” ।
इति कालिकापुराणे ३२ अध्यायः ।

उमाकटा, पुं, (उमाया रजः । उमा “अजावृति-
लोमामङ्गभ्यो रजस्युपमङ्गलान्” इति कटघ् ।)
उमाधूनिः । इति व्याकरणम् । नखिनार धूना
इति माया ।

उमागुरुः, पुं, (उमाया गुरुः पिता । सती दत्त-
यष्टे शिवविन्द्यायवद्यात् योगविमुक्तदेष्टा हिमा-
लयात्मेनकागर्भे समूहेति पौराणिकी कथाप्रानु-
सन्ध्या ।) हिमालयमन्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

उमाधनुर्धो, स्त्री, (उमायाधनुर्धो । उमाशमतिवि-
त्तादस्याः तयात् ।) श्वेतैरुधुधधनुर्धो । यथा,
“श्वेतैरुधुधधनुर्धो जाता यम्यमा सती ।
तज्जात् सा तज्ज गङ्गया स्त्रीभिः सौभाग्यवत्ये” ।

इति संवत्सरकौमुदीधृतमङ्गलपुराणवचनम् ।

उमापतिः, पुं, (उमायाः पतिः ।) शिवः । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते १८ । संवत्सरकौमुदीये ८ । १ ।
“तप्यते गङ्गा भगवान् तपो निष्कसुमापतिः” ।)

उमापत्, स्त्री, (उमायाः प्रीत्ये वनमिव ।) पुर-
विशेषः । तत्पर्यायः । देवीकोटः २ कोटीवर्षम् ३
मातङ्गुरं ४ इति तत्परं ५ । इति जेमशब्दः ।

उमासुतः, पुं, (उमायाः सुतः पुत्रः ।) कार्तिकेयः ।
इति जेमशब्दः ।

उमेष्ट, पुं, (उमाया उष्टः पतिः ।) महादेवः । इति
जेमशब्दः ।

उमरा, पुं, (उम् इत्युदाहरणं एवातीति । उम्
+ र + यम् ।) दारोक्षकाक्षम् । तत्पर्यायः ।
महाभारते २ देहनी ३ अमरः । उदगरः ५ ।
इति जेमशब्दः । (तत्पर्यायविशेषः । यथा, इन्द्रि-
रक्षे वागिशाह्वरत्ने १२६ । १८ ।

“उमरानुमरौ च मरुतौ च य इन्द्रान्” ।)

उर

उम्नी, स्त्री, (उम् प्रोधवर्जितं समावं वाति प्राप्ती-
सीति । उम् + वा + क् । एषोऽरादित्वात् क्य कः ।)
अष्टपञ्चदशानामभ्युदयवर्तमानमङ्गरी । अस्या
गुणाः । अष्टपञ्चदशम् । अष्टपञ्चदशम् । अष्टपञ्चदशम् ।
पिशाचिनामपञ्चदशम् । इति भावप्रकाशः ।

उम, प न पुनो इति कविकल्पद्रुमः । (तुर्ग-पर-
रय-सेट् ।) उन्म इति च पाठः ।

उन्, स्त्री, (उमाया अतस्या इन्द्रिया वा लेषम् ।
उमा + “विभाषा तिलमायोमामङ्गलान्” ।
५।२।८ । इति यत् ।) यौमोगम् । अतमोलेषम् ।
इन्द्रियाक्षेत्रम् । इति भरतो दिरुपकोपम् ।

उर, गतौ । सौप्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(पर-सर्क-सेट् ।) पञ्चमनरादिः । उरमः । इति
दुर्गादासः ।

उरः, [म्] स्त्री, (इयति ।) ऋ गतौ । “यत्तेतथ”
। १८।१६४ इति उदादिस्तुवेण अथन् उरादेशः
किञ् । वक्तव्यम् । इत्यमरः ।
(यथा, रघुः १० । १६ ।

“कौमुभारुमपां चारं विभारं वृत्तोरसा” ।

तथा, माघे ३।२२ ।

“उरसि सरसपादलोहा
प्रतिमतयानुययावमंशयानः” ।)

तत्पर्यायः । वक्तः २ वक्तुम् ३ प्रोक्तुम् ४ वृत् ५
मुञ्जान्तरम् ६ । इति राजनिघण्टुः ।

उरः [म्] त्रि, (ऋ + अथन् + उरादेशः किञ् ।)
उत्तमः । श्रेष्ठः । इति मेदिनी ।

उरःसुत्रिका, स्त्री, (उरसः सूत्रमिव । इषे प्रति-
ज्ञाविति कन् ।) सुत्तारचितहारः । इत्यमरः ।
उरगः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरसो लोपस्येति
उप्रत्ययः सकारलोपश्च ।) सर्पः । इत्यमरः ।
(अङ्गुलीयोरगच्छता” । इति रघुः १ । २८ ।)
सीसकम् । इति राजनिघण्टुः ।

उरगस्थानं, स्त्री, (उरगायां सर्पायां स्थानम् ।)
पाताणम् । इति शब्दरत्नावली ।

उरगाशनः, पुं, (उरगान् सर्पान् अशतीति । उरग
+ अश् + लृ ।) गरुडपत्नी । इति जटाधरः ।
(“स्वावासभागमुरागाशनकेतुयष्ट्या” ।
इति माघः । ५ । १३ ।)

उरङ्गः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + ङ ।
निपातनात् सिङ्गम् ।) उरङ्गमः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ।

उरङ्गमः, पुं, स्त्री, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम्
+ ङप् ।) सर्पः । इति व्याकरणम् ।

उरदः, पुं स्त्री, (ऋ + “यत्तेतथ” ५।१७ ।
इति उदादिस्तुवेण ऋष् उरं उपरत्तम् ।) नेयः ।
इत्यमरः । (यथा, अष्टवेदे २।१८।८ । “दः
उरं जघाम वरपङ्कामं नवतिष्ठ पाष्टन्” ।
तथा इति २६ । २६ ।

“उत्तुष्टावगच्छी दृष्टा राजा मृष्टागतो मृष्टम्” ।
नेयः । इति उदादिस्तुवेण ।

उरदाचः, पुं, (उरदस्य मेघन्यातीवाति यम् ।
तत्पर्यायत्वात् तयात् । अष्टपञ्चदशानामभ्युदयवर्तमानमङ्गरी ।

उर

इत्युच्यते ।) उरुधि इति माया । पायुन्दा ।
केचित् । तत्पर्यायः । प्रपञ्चाः २ उरुगजः
उरुगजः ३ अष्टमर्कः ४ पञ्चाटः ६ । इत्यमरः । उर
मरः ७ प्रपञ्चाः ८ प्रपञ्चाः ९ । इति तट्टीकाः ।
(अस्य गुणादय उरुगजशब्दे प्रातःप्राः ।)

उरदाचकः, पुं, (उरदाच + कार्यं कन् ।) उरदाच-
रुचः । इति शब्दरत्नावली ।

उरदाचयः, पुं, (उरदाच्य मेघन्या आग्या इव आग्या
यस्य ।) दृष्टुञ्जतः । इत्यमरटीकायां मागी ।

उरदाचयकः, पुं, (उरदाचय + कार्यं कन् ।) दृष्टुञ्ज-
रुचः । इति शब्दरत्नावली ।

उरमः, पुं, स्त्री, (उर कठोरं भवति । भवु षण्णे ।
अन्तेभ्योऽपीति ङः ।) एषोऽरादित्वात् साधुः ।
नेयः । इत्यमरः । (नेयशब्देऽस्य गुणादित्वात् प्रेयम् ।)

उररी, य, (ये + वाङ्मन्त्रात् उररीक् । सम्प्रसारयत्वा)
सीकारः । विन्तारः । इत्यमरः । (यथा, साहित्य-
दर्पणे २५ परिच्छेदे । “इति काव्यनिकं मेद
मुररीक्ष्य” ।)

उररीकारः, पुं, (उररीकरणम् । उररी + क् +
घञ् ।) अङ्गीकारः । इति जटाधरः ।

उररीक्षतः, त्रि, (उररी + क् + णा ।) अङ्गीक्षतः ।
विभूतः । इत्यमरः ।

उररुदः, पुं, (उरो वज्रं स्यात् क्रावतेऽनेनेति । उरस
+ रुद + घ ।) कवचः । इत्यमरः । (रामायणे
३ काण्डे । “कावचोऽरुदराशे पिशाचवदेनाः
हराः” ।)

उरसिजः, पुं, (उरसि वज्रमयं जायते । उरस् +
जन् + ङ ।) सप्तम्या अनुकः ।) स्त्रीलङ्गः । इति
हलायुधः । (यथा, रामायणे ।
“परिपस्पृग्निरे चैवं पीनेररसिजमुञ्जः” ।)

उरसिलः, त्रि, (प्रज्ञप्तं अतिशयितं वा उरो वज्रो
यस्य । उरस् + इलप् ।) प्रज्ञप्तवज्रोयुक्तः । इत्य
मरः ।

उरस्तः, पुं, (उरः कच्छतेऽनेन । उरस + षट् + क् ।)
वानप्रस्थोपवीतकम् । मुक्ताकाक्ष इति श्यातम् ।
पञ्चवटस्य तत्पर्यायः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
उरस्त्राङ्, स्त्री, (उरगस्त्राङ् भवत्तस्मात् ।) वज्रा-
काक्षवचम् । तत्पर्यायः । रामोदरम् २ । इति
हारावली ।

उरस्यः, त्रि, (उरसा विभितः । उरस् + यत्)
शौरमहातः । इत्यमरः ।

उरसान्, [त्] त्रि, (प्रज्ञप्तमतिशयितं वा उरो
वज्रमयं यस्य । उरस् + मनुप् + मस्य वः ।)
प्रज्ञप्तवज्रोयुक्तः । तत्पर्यायः । उरसिलः २ ।
इत्यमरः ।

उरी, य, (यत्तेररीक् वाङ्मन्त्रात् सम्प्रसारयत्वा ।)
सीकारः । विन्तारः । इत्यमरः ।
(यथा रघो १५ । ७० ।

“उरीक्ष्याकरो देहं रावणमर्गं नृपेदयत्” ।)

उरीक्षतः, त्रि, (उरी + क् + णा ।) अङ्गीक्षतः । वि-
भूतः । इत्यमरः ।
उरः, त्रि, (उमीति । उर + “नदति जमच” ।

४।१।३२। इति उणादिसूत्रेण कुः नुलोपो
प्रस्रस्वः।) महान् वङ इति भाषा। तत्पर्यायः।
वङ्म २ विपुलम् ३ विशङ्कटम् ४ पृथु ५ दृष्टम् ६
विशालम् ७ पृथुलम् ८ महत् ९। इत्यमरः॥
विस्तीर्णम् १० विकटम् ११। इति जटाधरः॥
(यथा, महाभारते १। सौपथ्ये। २१। १८।

“विस्तीर्णं दृष्टशतुस्त्वरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिसुरममसामनन्तम्”।

वङ्गलम्। यथा, ऋग्वेदे १। २६ “तुविजिता
उरुक्षयः”। “उरुक्षयो वङ्गनिवासौ” इति
भाष्यम्॥

उरुकालः, पुं, (उरुर्महान् कालः कृष्णवर्णः परिणामे
यस्य। पाकवशादस्याभ्यन्तरं कृष्णवर्णं जायते
अतस्तथात्वम्।) महाकाललता। इति रत्नमाला॥
माकाल फलैर गाक्ष इति भाषा। (अस्य पर्या-
यो यथा,—

“उरुकालो महाकालः किम्पाकः काकमर्दकः”।
इति च तत्रैव। अस्य गुणाश्च महाकालशब्दे-
ज्ञेयाः॥)

उरुकालकः, पुं, (उरुकाल + सार्थं कन्।) महाकाल-
लता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उरुगायः, पुं, (उरुभिर्महद्भिर्गीयते यः। उरु + गै +
घञ्।) श्रीकृष्णः। (यथा, श्रीभागवते २। १। २०।

“जिज्ञासती दाह्रिकेव सूत
न चोपगायत्युगगायथाः”।

विस्तीर्णा गतिः। यथा, काटोपनिषदि। २। ११।
“स्तीममहदुदगायं प्रतिष्ठान् वृष्टा धृत्वा धीरो
नक्षिकेतोऽत्यप्राचीः”। उरुगायं विस्तीर्णा गतिं।
इति भाष्यम्॥)

उरुग्री, य, उरुग्री। इति भरतः द्विरूपकोषश्च॥

उरुवुकः, पुं, एरगदृष्टः। इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः॥

उरुवुकः, पुं, (उरुं महान्तं वायतीति। उरु + वै +
उलुकादयश्चेति उकः।) एरगदृष्टः। इत्यमरः॥
रत्नैरगदः। इति राजनिर्घण्टः॥

(“लघु भिन्नशक्तिं लङ्गुलक्युलूकयोः”।

इति धरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः॥)

उरुयथाः, [न्] पुं, (उरुं महान्तं विचतीति।
इरु + यच् + यम्।) गच्छसः। इत्यणादिकोषः॥
(अतिव्यापके, त्रि, यथा ऋग्वेदे ३। ५०। १ ओ-
मयचाः एणतामेभिरत्नः॥)

उरुजः, पुं, (उरुमि वज्रःस्थले जायते। उरस्।
जन् + ड।) स्तनः। इति हेमचन्द्रः॥

उर्जितं, त्रि, (उर्ज + क्त।) वर्जितम्। इति श्री-
भागवतम्॥ (प्रख्यातम्। यथा, रघुः ७। ९८।

“यानात्तरेव परस्परस्य

नामोर्जितं चापभृतः शशम्”।

उर्जितं प्रख्यातम् इति तट्टीका॥

उर्गनाभः, पुं, (उर्गेव सूत्रं नाभौ गर्भे यस्य। समामे
श्रमः।) मर्कटकः। इति शब्दरत्नावली॥ माक-
लसा इति भाषा॥

उर्णा, स्त्री, मेघादिषोम। भद्रयमध्यावर्त्त। इत्य-

मरटीकायां रमानाथः॥ (“ललाटपट्टे नवनलिन-
नालभङ्गतन्वीयमुर्णा परिस्फुरति”। इति का-
दम्बरी॥)

उर्द, ड परिमाणे। क्रीडायाम्। खादे। इति कविक-
ल्पद्रुमः॥ (भादि-आत्स-सकं-क्रीडायां, अकं-सेट्।)
ऋसादीरेफमध्यः। दीर्घस्य नित्यत्वात् दीर्घादि-
रिति कश्चित्। ड उर्दते कणकं वयिक्। इति
दुर्गादासः॥

उर्दः, पुं, (उर्द + र।) जलाशुः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ उद्दिङ्गल इति भाषा।

उर्व, ई, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भादि-
परं-सकं-सेट्।) ऋसादिः। र्थनक्षतयीति दीर्घे
ऊर्जति। क्षिपि राञ्चोर्लोप इति वलोपे ऊः उरौ
उरः। एवं सर्वत्र। ई ऊर्जः। इति दुर्गादासः॥

उर्वटः, पुं, (उर्वमहान् अटोऽटनं यस्य।) वत्सरः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

उर्वरा, स्त्री, (ऋच्छतीति। ऋ + अच् + टाप्।
यद्वा उर्यते उर्व + घ। यद्वा उर्व राति। उर्व-
+ रा + क्तिप्।) सर्वशस्याद्या भूमिः। (यथा
अथर्ववेदे १०। ६। ३३। “यथा वीजमुर्वरायां
हृष्टे कालेन रोहति”।) भूमीमात्रम्। इति हेम-
चन्द्रः॥ (अपुरोमेदः। यथा काशीखण्डे।
“कलानिधिर्गुणनिधिः कर्पूरतिनकोर्वरा”॥)

उर्वशी, स्त्री, (उरुम् महतोऽपि अश्रुते व्याप्नोति
वशीकरोतीति यावत्। यद्वा ऊर्षं नारायणस्य
महर्षेरुहप्रदेशं अश्रुते योनिवने व्याप्नोतीति।
उरु + अश् + क। गौरादित्वात् ङीप्।) सुना-
मख्यातस्वर्गवेश्या। इत्यमरः॥ तस्या उत्पत्तिर्ह
रिवंशे। नारायणोऽयं निर्भयः सम्भूता वरवर्णिनी।
सनीषादित्वात् ऋसादिः॥

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११। ४। १६-१६।
यथा,—

“धर्मेभ्य दत्तदुहितर्यङ्गनिष्ठ मूर्च्छां
नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः।
नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म
योऽद्यापि चान्त ऋषिवर्यनिषेविताङ्घ्रिः॥

इन्द्रो विशङ्का नम धाम जिहृक्षतीति

कामं न्ययुङ्क्त सगणं स वदर्युपाख्यम्।

गत्वाभूरीगणवसन्तसमन्दवातेः

स्त्रीप्रेक्षणेभिरविध्यदतन्मतिज्ञः॥

विज्ञाय शक्रहृतमक्रममादिदेवः

प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान्।

मा भैय भो मदनमारुतदेववधो

गृहीत नो बलिमश्रुमिमं कुरुध्वम्॥

इत्यं ब्रुवत्यभये नरदेव ! देवाः

मग्रीडुनमशिरसः सष्टां तमुचुः।

नैतन् विभो त्वयि परे विद्यते विचित्रं

स्वागमधीरनिकरानतपादपद्मे॥

त्वं सेवतां मुहता बहवोऽन्तरायाः

स्त्रीको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते।

नान्यस्य वर्हिषि बलीन ददतः स्वभागान्।

धत्ते पदं त्वमविता यटि विप्रमुद्गं॥

तुलितत्रिकालगुणमारुतजैकाग्रैश्चा-

नस्मानपारजलधीनतितीर्थ केचित्॥

क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गो-

मंज्वन्ति दुश्चरपथश्च दधोत्सृजन्ति।

इति प्रगल्भतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः।

दर्शयामास शृङ्गूषां खर्चिताः कुर्वतीर्विभुः॥

ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः।

गन्धेन मुमुञ्जतासां रूपौदार्यहृतश्रियः॥

तानह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव।

आसामेकतमां दृढं सर्वणां स्वर्गभूषणाम्॥

ओमित्यादेशमादाय गत्वा तं सुरवन्दिनः।

उर्वशीमभ्युरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययः॥

इन्द्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवीकसाम्।

ऊर्जुनारायणवक्त्रं शक्रन्तत्रास विस्मिताः”॥

पुराणान्तरेषु ऋषिप्रवरोऽयं नारायणो निजो-

रदेशं निर्भिद्य अमुरःश्रेष्ठामेनामुर्वशीं देवगणेभ्यो

ददौ इति दृश्यते॥

इयं हि चन्द्रवंशावतंसे बुधपुत्रे पुरुरवसि

राजनि बद्धप्रयथा बद्धकालं तेन सह रेने। एत-

त्कथा उक्ता हरिवंशे २६ अध्याये॥ यथा,

जनमेजय उवाच।

“गन्धर्वी उर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम्॥

देवानुत्सृज्य सम्पत्ता तन्मे ब्रूहि बद्धश्रुत॥

वशम्पायन उवाच।

ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समपद्यत।

एतेन सा वरारोहा समयत्यमुपस्थिता॥

आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह।

अनमदश्रुनक्षैव सकामायाश्च मैथुनम्॥

दौ मेघौ शयनाभ्यासे सदा बद्धौ च तिष्ठतः।

घृतमात्रा तथाहारः कालमेकान्तु पार्थिव॥

यद्येष समयो राजन् यावत्कालश्च ते दृढः।

तावत्कालान्तु वत्स्यामि हतः समय एष नः॥

तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपाजयत्।

एवं सा वसते तत्र पुरुरवसि भाविनी॥

वर्षाण्येकोनवष्टिन्तु तद्भक्ता शापमोहिता।

उर्वश्यां मानुषस्थायां गन्धर्वान्वितयान्विताः॥

गन्धर्वा ऊचुः।

चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना।

समागच्छत् पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणाम्॥

ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वरः।

मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाणाः श्रुतः पुरा॥

व्युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्यक्षते यथा।

तदहं वेदाशेषेण यथा मेत्यत्यसौ नृपः॥

ससहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये।

एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशः॥

निशायामय चागम्य मेघमेकं जह्मर सः।

माडवत् वर्त्तते सा तु मेघयोऽस्यारुहासिनी॥

गन्धर्वागमनं ज्ञात्वा शापान्तश्च यशस्विनी।

राजानमब्रवीच्च पुनो मे क्रियतेति सा॥

एवमुक्त्वा विनिश्चित्य नमो नैधोदतिष्ठत।

नमं मां दृष्ट्येते देवी समयो वितथो भवेत्॥

ततो भूयस्तु गन्धर्वा द्वितीयं मेघमाददुः॥

५५

दिशिदे तु गते मेमे सं सं देवकदीपितम् ।
 दृष्टो मे प्रियते राजमन्त्राद्याना इव प्रभो ।
 तामुत्तममोत्याय नमो राजा प्रातःपितः ।
 मेमयोः परमन्त्रिपञ्चम् मन्त्रैर्विदुष्यथ ।
 उन्मादितो सुमहतो यमो तद्वपनं मधत् ।
 प्रजापतिं ते मधसा ततो यमनयेत्यथ ।
 यमं दृष्ट्वा निर्वीर्यता साधुमाः कामधारिणी ।
 निर्वीर्यताम् तां दृष्ट्वा मन्त्रानः प्रातमन्त्रिणम् ।
 उत्तममोत्याय दृष्ट्वा माना मन्त्रागतो गृहम् ।
 स्वमन्त्रमुक्त्वा तत्र विष्णुनाम सुदुःखितः ।
 प्रभार एदिधीषाधि मार्गमात इतस्ततः ।
 स्वपापान्ताम् तां तां राजा कुरुते मे मधसाधुः ।
 मधतोर्मे पद्मविणो हेमवती समस्तताम् ।
 श्रीदुर्गामाधोभिष्य पद्मनिः मध शोभनाम् ।
 तां श्रीदुर्गां ततो दृष्ट्वा विष्णुनाम सुदुःखितः ।
 सा चाधि तत्र तं दृष्ट्वा राधाभनमिदूतः ।
 उन्मत्तो ताः शन्वीः प्राप य यम पुनर्धीनमः ।
 यस्मिन्महमतां वै दर्शयामास तं यमम् ।
 समविषाणु ताः शन्वीः पुनरेव मराधिप ।
 आदेहो तिष्ठ महता धीरे वधवि तिष्ठ ह ।
 स्वमादोदि सुतादि परस्परमभायताम् ।
 उन्मत्तो चाकरोदितं सगर्भांश्च त्वया विभो ।
 शंभवास्तु मुमाराणो भविष्यन्ति न मंशयः ।
 निजामेकाद्य नृपते निर्वाक्यमि मया सध ।
 दृष्टो जगाम राजाय स्वपदं सुमहायनाः ।
 गते शंभवे भूय उन्मत्तो पुनरागतम् ।
 उमित्तय तया गाङ्गेमेकरात्रं मदायनाः ॥ ७६ ॥
 (नरोभेदः । उन्मत्तोतीर्थः । यथा, मदाभासो १२
 पात्रि, रमतीर्थमाया २५ । ७७ ।
 “उन्मत्तो दृष्टिकायोमे ताया चैव समाहितः ।
 नौहिते विधितुं चात्मा पुनर्दीपयः गमेत्” ॥
 तीरमद्य, ६, (उन्मत्ताः रमन्तीया रमन्ताः प्रियः ।
 उन्मत्तीमताः । स तु चक्रवर्तीयरात्रयिमेयः
 तादृश्याः । पुनरुत्थाः २ बीधः २ रेणः ७ । इति
 हेमचन्द्रः । (जन्म विवरणस्तु उन्मत्तीमत्ते
 दृश्यम् ।)
 मन्त्रिपञ्चमा ६, (उन्मत्ताः वल्लभः पतिः ।) देव
 नृपतिः । इति तिकाग्रन्थेयः ।
 मन्त्रः, ६, (उद + ऋ + उट् ।) इत्यादि । इति
 भासो दिव्यप्रदीपः । नौदुष्ट इति भास ।
 (कर्दन्तीमन्त्रेण्य सुतादयो प्रातःपितः ।)
 नौ, मन्त्रो, (उन्मत्ति इति । उन्मत् + “मदति इमा
 य” ॥ १२२ ॥ उन्मादितुमेति कुः गुणोपो ऋच
 योतो सुतवृत्तादिति कोट् ॥ एदिधी । इत्य
 मन्त्रः । (“दिव्यप्रदीपेनैवमितिस्तुतिः” ।
 इति माध १ । ७ । तदा, यमः । १ । ७० ।
 “यत्तद्वपनमाम्नां मन्त्राभेनैवपुनर्मन्त्र” ॥
 दृष्टो । नौतामदुदयम् । इति द्रविणमन्त्रः
 (यमो-मन्त्र-देवः ॥) उन्मात् । उन्मत् । इति दुर्गा
 दाताः ।
 मन्त्रः, ६, (यममिति । यम + “नितदपिहम
 विनिर्दिष्टम्” ॥ ६ । १०१ । इति उन्मादितुमेय

१३५: सम्मसारयत् ॥) विनीतौ स्यात् । सा तु
 नृपदीक्षाताम्बुदादिः । तत्पर्यायः श्रीरत्न-
 मुक्तिनी ३ । इत्यमरः । प्रतापः ४ । इति ऋता-
 धरः । प्रतापिनीश्च दीरमाद् वदत्वा इति इन्द्र-
 राजावर्गः । मेदिनीमते स्त्रीवर्गः । अटविशेषः ।
 इति शिबमेदिन्यौ । अनुपम् इति भाषा ।
 उन्पिन्द्, ण, (वल् + बिन्द्: सम्मसारयत् ॥) देव-
 विशेषः । इन्दुदादिवर्गः ।
 अनुपः, ण, स्त्री, मुक्तिनी । जगतामपप्रथयदुतामता ।
 इत्यमरटीकाभाष्यसुन्दरी काचिमेदिनी ७ ।
 अनुपः, ण, अटविशेषः । इति केषिदिन्दमेदिन्यौ ।
 अनुपम् इति भाषा ।
 अनुपः, [न] ण, (अनुपश्चादिति विद्यते यत् ।
 अनुप + इति ।) शिबुकः । इत्यमरः । तदाह-
 तिसाल्यः । इति इन्द्रराजावर्गः ।
 अनुपः, स्त्री, (वल् + "अनुपश्चादयत्" । १८११ । इति
 उमादिसुत्रेण विपातनात् उक्तः सम्मसारयत् ॥
 अटविशेषः । अनुपम् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सूचयः २ स्तूपकः ३ दर्पः ४ जूर्णगन्धः ५ सरपिन्दः ६
 उलयः ७ अनुपः ८ । इति रत्नमाणादयः ।
 अनुपः, ण, (उचसीति, उच रुमवाये, अनुकादय-
 इति सामु, यदा वलते, अनुकादित्वात् वलते: सम्म-
 सारयन् उक्त्यः ।) पेषकपञ्जी । इत्यमरः । तत्-
 पर्यायः । तामसः २ धूकः ३ दिवान्धः ४ कौ-
 शिकः ५ कुशिकः ६ नाक्षत्रः ७ मिश्राटः ८ धा-
 कारिः ९ घोरदर्शनः १० । इति राजनिर्घण्टः ।
 ("त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांसकवाकः" ।
 इति माघे ११ । ६४ । तथा, मनुः ११ । १३१ ।
 "शगोपोलूककाकांश्च शूद्रश्चाप्रतचरेत्" ।)
 इन्द्रः । ("अनुकाविश्रपेषकौ" । इत्युमादित्तिः ।
 ८१११ ।) भाग्यदोषी । सच शकुनिपुत्रः । इति
 हेमचन्द्रः । (यथा. महाभारते ।
 "वाद्ययौपमरे राजमुलूकमिदमवधीत् ।
 अनुलूकं गच्छ कैतयः । पाण्डवान् सधर्मज्ञानम्" ।
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, भारते १३ । ८ । ५१ ।
 "अनुकोऽथ मुकुलश्च तद्यभिः संभवायनः" ।)
 अनुकदेष्टवायिनि वि । यथा, महाभारते २ ।
 २० । ११ ।
 "अनुकासुतारोवे तांश्च राष्ट्रः समानयत्" ।)
 अनुकी, स्त्री, तान्नायाः सुता शुकी तस्याः कन्या ।
 यथा,—विष्णुपुराणे १ पर्वणे २१ । १४—१६ ।
 "यत् सुतासु महामत्तत्वात्ताम्रायाः परिशीर्षिताः ।
 शुकी श्रेणी च भागी च सुधीवी-शुषि-शुप्रियाः ।
 शुकी शुशालजनयत् अनुकी प्रमुलूककान् ।
 श्रेणी श्रेणालया भागी भागान् श्रेणायै स्थपि ।
 सुधीवकान् पण्डितान् सुधीवी तु यथायत ।
 शूद्रान् उग्रान् गर्दभांश्च ताम्रावंशः प्रधीर्षितः ।
 "ताम्राया वंशमारं वडिति त्रिभिः । सुताः कन्याः
 तांश्चार्चयन् शुधीति । सुधीवी च सुषिष्यैः शुप्रिया च
 ताः । अनुकं प्रमुलूककान् शूद्रादिपदान् तावत् ।
 अनुकीति पाठेऽपि अनुकीं प्रमुलूककांश्च शूद्रा-
 जनयदित्यर्थः न नृपकुलीशब्दा यन्दा यदि-

५५

दिष्टत्वात् । सुभी श्रुतिद्वयस्य उक्तपक्षानुस-
 रान्ति मात्तयोः । सुभीद्वयान् सुभीरेव सुभी
 या प्रौढवान् यमयान् पतिमयान् कष्टयान् ।
 सुभीती तु पञ्चदशैर्न पञ्चयत्न इत्यर्थः । ता-
 म्नाया रंभः परिकीर्तित इत्युपसंहारः । इति
 तद्विदायां श्रीधरस्यामोः ।
 अनुसृतं, स्त्री, (उक्तिसमुत्पन्नम् । प्रयोदशदिवसात्
 साधुः । अनुसृतं गति मृगातीति । शातोनुपेति
 यः ।) उद्गमम् । इत्यमरः । (यथा, मनुः
 ३। ८८ ।
 "यनस्पतिश्च इत्येवं मुपानोन्मते हरेत्" ।
 ("इते परसि मद्ग्रीवादापोऽनोन्मते ततः" ।
 इति धरके चित्तिसाम्यादे दम्नेऽध्याये १) गुण-
 शानुः । इति भरतो द्विगुपसौधः ।
 अनुसृतं, स्त्री, (अनुसृत + सार्थे कः ।) गुणानुः ।
 इत्यमरः । (अनुसृतं कायति शब्दयति यः इति
 कुत्तया बाधनिष्ठः । विद्वान् । यथा, षट्पदे
 १। २८। ५ ।
 "यसिद्धिं त्वं महे महे अनुसृतकं युजसे" ।
 "हे अनुसृतक हे विद्वन्" इति भाष्यम् ।)
 अनुसृतः, पुं, (उक्ति विगति यः । उक्त + साङ्गकत्वात् ।
 उतच् ।) अजगरसर्पः । इति भिकारुशेषः ।
 अनुषी, (नृ) पुं, (उ विजययजनं रूपमस्यातीति ।
 इतिः । रक्तयोरैकम् ।) शिशुकः । इत्यमरः ।
 उपनइति रयातः यतिपदान्मात्यः । शिशु-
 मायात्यतिमात्यभेदः । इति कणिज्ञादयः । शोनु
 इति रयातः मात्यविशेषः । इत्यन्ये । भोगाग
 इति रयातः । इत्येके । शिशुमारण्य उपनते ।
 इति गर्गसम् । तथा च रक्तयोपादौ । "धनुषी
 शिशुमारः स्यादनुषी शिशुयुक्ताया" । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ।
 अनुषी, स्त्री, कौरव्यामनाग-पत्न्या सा तु अष्टमं-
 पत्नी । (तत्कथा महाभारते आदिपर्वणि । २१५
 अध्याये उक्ता । यथा,—
 अनुष्टुपाच ।
 "हेरावतकुले धातः कौरव्यो नाम प्रथमः ।
 तस्यास्मि दक्षिता दातुम् अनुषी नाम प्रसूतो ।
 साहं तामभिषेकार्यमकतीर्णा समुद्रगा ।
 दक्षेव पुरयव्याघ्र कन्दर्पेनाभिमूर्च्छिता ।
 तां मामगङ्गान्वपितां तत्कृते कुरुनन्दन ।।
 पत्न्यां शन्दयगाध प्रदामेनात्मनोऽनुषम्" ।।
 अष्टमं उवाच ।
 ब्रह्मचर्यमिदं भवे ! मम दादामवापिपम् ।
 धर्ममजितं चादित्यं राक्षसमग्नि मृतं वधः ।
 तव चापि प्रियं वस्तुमिच्छामि भगवादिनि ।।
 अयत्तं शोभन्मयं भया विचरन् कश्चिपित् ।
 वयस्य मात्यं मे स्यात् तव परिप्रियं भवेत् ।
 न च दीक्षेत न धर्मोक्षेदा पुनो भुञ्जति ।।
 अनुष्टुपाच ।
 जातामयं दारुवेद ! यथा परसि मेदिनीम् ।
 यथा य ते ब्रह्मचर्यं इदमादिष्टात् रुद्रः ।
 दक्षश्च यथामातां दपराग्याकानां प्रति ।

उल्का

यो नोऽनुप्रविशेन्नोहात् स वै दादश्वार्थिकम् ॥
वने चरेत् ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ।
तदिदं त्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ॥
कृतवांस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ।
परित्राणञ्च कर्तव्यमार्त्तानां पृथुलोचन ! ॥
कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो न लुप्यते ।
यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्यात् व्यतिक्रमः ॥
स च ते धर्मं एव स्यात् दत्त्वा प्राणान् समार्जुन ! ॥
भक्ताश्च भज मां पार्थ ! सतामेतन्मत् प्रभो ! ॥
न करिष्यसि चेदेवं मृतं सामुपधारय ।
प्राणदानान्महाबाहो चर धर्मननुत्तमम् ॥
शूरशब्दं प्रपन्नास्मि त्वामत्र पुरुषोत्तम ! ॥
दोनाननायान् कौन्तेय ! परिरहसि निवृष्टः ॥
साहं शूरशब्दमभ्येति रोस्वीमि च दुःखिता ।
याचे त्वाञ्चभिकामाहं तस्मात्पुरु मम प्रियम् ॥
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्तुमर्हसि ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु कौन्तेयः पद्मेनैव च कथयत् ।
कृतवांस्तत्राद्या सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारयम् ॥
स नागभवने रात्रिं तामुवित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरवस्य निवेशनात् ॥
आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सह ।
परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ॥
दत्त्वा वरमज्येष्ठं जले सर्वत्र भारत ! ॥
साध्या जलचराः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः ॥१॥
उल्का, स्त्री, (ओषतीति । उष द-हे "शुक्वल्कोल्का"
३४२ । इति उणादिसूत्रेण क-प्रत्ययात् साधुः ।)
तेजःपुङ्गवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अग्निशिखा ॥
अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
"तुलारार्द्रिं गते भानौ अमादस्यां नराधिपः ।
स्वात्वा देवान् पितृन् भक्ष्या संपूज्याय प्रणम्य च ॥
कृत्वा तु पार्वत्यश्राद्धं दधिद्वीरगुडादिभिः ।
ततोऽपराहसमये घोषयेन्नगरे नृपः ॥
लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उल्काभिश्चापि वेष्टयाम्" ।
इति विधितत्त्वे अमावस्याप्रकरणे ।) आकाशात्
पतिताभिः । इति रायसुकुटादयः ॥
("तच्छेदायौ सरति सरलस्तान्धसङ्घट्टनमा
वाधेतोल्काक्षपितचमरीवांलभारो देवाभिः" ।
इति मेघदूते पूर्वमेवे ५४ श्लोकः ।
"उल्कानिर्घातकैरुन्धं व्योतींश्चुत्वावचानि च"
इति मनुः । १ । ३८ ।) अस्या लक्षणम् ।
"दृष्ट्वा च सूक्ष्माया रक्षानीलशिखोञ्जवणा ।
पौरुषीयप्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता" ॥
इति काश्यपः ॥

(अस्याः कारणमाह गर्गसंहितायाम् ।

"व्यतिक्रमोदासत्यादा नास्ति क्वादाप्यधर्मतः ।
नरापचारात् नियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥
ततोऽपराधात् नियतमपवर्गन्ति देवताः ।
ताः रुजन्त्यद्भुतांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
तयव त्रिविधा लोके उत्पत्ता देवनिर्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः संवोधयन्ति च" ॥
अस्या लक्षणादिकाश्चोक्तं दृष्टव्यं हितायां ३३ अ-

उल्का

थ्याये । तद्वयथा,—

"दिविमुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानितान्युल्काः ।
धिष्णोल्काश्च निविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः ॥ १ ॥
उल्का पक्षेण फलं तद्विद्विष्यान्निस्त्रिभिः पक्षैः ।
विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्विष्यान्नि विषाचयति ॥ २ ॥
तारा फलपादकरी फलार्द्धदात्री प्रकीर्तिता धिष्णा ।
तिष्ठः सम्पूर्णफला विद्युदथोल्काश्च निश्चेति ॥ ३ ॥
अग्निः स्वनेन महता नृगजाश्च मृगाश्च वेष्टत रथं शुभम् ।
निपतति विदारयति धरातलं चक्रसंस्थानम् ॥ ४ ॥
विद्युत्सत्त्वत्रासं जनयन्ती तटतटस्वनां सहसा ।
कुटिलविशालानिपतति जीवेन्मनरा शिशुज्वलिता ॥
धिष्णा कृशाश्च पुच्छाधर्नं विदुः शृङ्गशृङ्गान्तराभ्यधिकं ।
ज्वलिताङ्गारनिकाशा दौहस्तौ सा प्रमाणेन ॥ ५ ॥
तारा दृश्यं दीर्घां शुक्ला ताम्बाजतन्तुरूपा वा ।
तिर्यग्गधश्चोर्द्धं वा याति वियत्युल्लमानेव ॥ ६ ॥
उल्काश्चिरसि विशालानिपतन्ती वर्द्धते प्रतनुपुच्छा ।
दीर्घा भवति च पुरुषं मेदा बहवो भवन्त्यस्याः ॥ ७ ॥
प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदं द्रिणाङ्गुलमृगाभाः ।
गोधादिधूमरूपाः पापा या चोभयश्चिरस्काः ॥ ८ ॥
ध्वजभक्षकगिरिकिमलेन्दुतुरगसन्तान्नरजतहंसा-
भाः । श्रीवत्सवक्षश्चक्षुस्त्रिकलरूपाः शिवसुमिच्छाः ॥ ९ ॥

अम्बरमध्याद्गङ्गा नृपतन्वो राजराष्ट्रनाशाय ।
सम्भ्रमति गगनोपरिविभ्रमममाख्याति लोकास्तु ॥ ११ ॥
संस्पृशती चन्द्राकौ तद्विद्यता वा सभूषकम्पा च ।
परचक्रागमनपवधदुर्मिच्छादृष्टिभयजननी ॥ १२ ॥
पौरैतरन्नमुल्कापस्यकारणं दिवाकराहं मान्धवीः ।
उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातुः ॥ १३ ॥
शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का दिवादि वर्णान्नी ।
क्रमशस्वेतान् हन्युमूर्द्ध्वः पार्श्वपुच्छस्थाः ॥ १४ ॥
उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा ।
ऋज्वी क्षिप्वा खण्डा नीचोपगता च तदृशौ ॥ १५ ॥
श्यामा वारुणीलादृग्दहना सितभस्मनिभारूक्षा ।
सन्ध्या दिनजा वक्रा दलिता च परागमभयाय ॥ १६ ॥
नक्षत्रग्रहाते तद्भक्तानां क्षयाय निर्दिष्टा ।
उदये पतती रवीन्दु पौरैतरन्मृगवेस्ते वा ॥ १७ ॥
भाग्यादित्यधनिष्ठाभूलेषूल्काहतेषु युवतीनाम् ।
विप्रक्षालिपीडा पुष्पानिलविष्णुदेवेषु ॥ १८ ॥
प्रवसौम्येषु नृपाणां उग्रेषु सदाशेषेषु चराणां ।
द्विषेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ १९ ॥
कुर्वन्त्येताः पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् ।
शत्रोपरि नृपतीनां गृहेषु तत्स्वामिनां पीडाम् ॥ २० ॥
आश्रायहोपघाते तद्विशानां खले क्षिप्रतानाम् ।
चैत्यवरौ सम्पतिता सत्कृतपीडां करोत्युल्का ॥ २१ ॥
हारिणस्य पुरक्षयमथेज्यकीले जगद्योऽभिहितः ।
ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्त्याद्भोमिनोगोष्ठे ॥ २२ ॥
खेडास्फोटितवादितागीतोत्क्रुद्यस्वना भवन्ति यदा ।
उल्कानिपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सन्धस्य ॥ २३ ॥
यस्याश्चिरं तिष्ठति स्तेऽनुवक्ष्यो दण्डाकृतिः सा नृप-
तेर्भयाय । या चोद्यते तन्तुघृतेव खंस्था या वा
महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥ २४ ॥
श्रेष्ठिनः प्रतीपगा तिर्यगा नृपाङ्गनाः ।

उल्लि

हन्यधोमुखो नृपान् भ्राक्षाननयोर्द्धगा ॥ २५ ॥
वर्हिषेष्कृत्पङ्गी लोकास्तंक्षयावहा ।
सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ २६ ॥
हन्ति मण्डलापुरं कृत्रवत्पुरोहितम् ।
वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ २७ ॥
बालकुरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी ।
खण्डशोऽथ वा गता सखना च पापदा ॥ २८ ॥
सुरपतिचापप्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जल-
दान् हन्ति । पवनविचोमा कुटिलं याता न भवति
शस्ता विनिवृत्ता वा ॥ २९ ॥
अभिभवति यतः पुरं नलं वा भवति भयं तत-
एव पार्थिवस्य । निपतति च यया दिशा प्रदीप्ता-
जयति रिपूनचिरात् तथा प्रयातः ॥ ३० ॥

उल्कामुखी, स्त्री, (उल्का अग्निशिखावत् तेजः
मुखे यस्याः ।) जन्तुविशेषः । खंकाश्चालि इति
भाषा । तत्पर्यायः । शृङ्गालिका २ लोमालिका ३
दीप्तजिह्वा ४ किशिः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उल्मकं, स्त्री, (ओषतीति । उष दाहे + उल्मकद्वीति
निपातनात् धातोः घञ् कः सुकप्रत्ययश्च ।) अ-
ङ्गारः । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ६ । २ । ७
"अन्वाहार्थं पचनादुल्मकमादाय" ।) उल्कावंशीय-
राजा । यथा, महाभारते २ । निमन्वितराजा-
गमने ३४ । १६ ।

"उल्मको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा ।

दृष्टयो निखिलाश्चाप्ये समाजगुर्महाराथाः" ॥

उल्लङ्घनं, स्त्री, (उत् + लघि + ल्युट्) व्यतिक्रमणम् ।
इति पुराणम् ॥ डिङ्गान इति भाषा । (यथा,
कुमारे ३ सर्गे २५ श्लोकांस्ते टीकायां मङ्गिनाथः ।
"समयोऽल्लङ्घनेन पराङ्गनासङ्गतिं प्रष्टुं सति" ॥)

उल्लङ्घः, त्रि, (उत् + लङ् + अच्) बङ्गरोमयुक्तः ।
तत्पर्यायः । रोमशः २ । इति हारावली ॥

उल्लङ्घितः, त्रि, (उत् + लङ् + क्त) तरङ्गितः ।
आन्दोलितः । इति जटाधरः ॥

उल्लसनकं, स्त्री, (उल्लसन + स्वार्थ कन्) रोमाञ्चः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उल्लाघः, त्रि, (उत् + लाघ् + गत्यर्थेति क्त । निपात-
नात् सिङ्गम् ।) गदान्निर्गतः । नीरोगः । इत्यमरः ॥
शुचिः । दक्षः । कृष्णम् । मरीचमितियावत् ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ कृष्णमित्यत्र दृष्टमिति
कस्याश्चिन्नेदिन्यां पाठः ॥

उल्लापः, पुं, (उत् + लप् + घञ्) श्लोकरोगादिना
ध्वनिविकारः । तत्पर्यायः । काकुबाक् २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथाह, भट्टहरिः । ३ । ६ ।

"खलोऽल्लापाः सोऽङ्गाः कथमग्निं तदाराधनपरैः" ॥)

उल्लासः, पुं, (उत् + लप् + घञ्) ग्रन्थपरिच्छेदः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ यथा काव्यप्रकाशे प्रथम-
उल्लास इति प्रयोगः । उल्लिङ्गः । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ आकादः । प्रकाशः ॥

("निपतन्ति कन्दलदलोऽल्लासाः पयोविन्दवः" ।

इति अमरशतके । ४८ ।)

उल्लिखितः, त्रि, (उत् + लिख + क्त) उल्लिखितः ।
तनुकृतः । इति मेदिनी ॥ चित्रितः । इति शब्द-

उषी

उषयं, स्त्री, (उष् + वाङ्मनात् वृत् । ल्युट् वा ।)
मरिचम् । इत्यमरः । पिप्पलीमूलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उषणा, स्त्री, (उष्ण + टाप् ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥
श्रुगुठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चविकम् । इति
रत्नमाणा ॥ (“उपकुल्योषणा श्रुगुठी” इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे पर्याय उक्तः ।)
उषती, स्त्री, (उष् + शब् ।) आगमशासनस्यानित्य-
त्वात् नमभावः ।) अकाल्याणवाक् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते १ । ७७ । ८ ।

“यथास्य वाचा पर उच्चिजेत
न तां वदेदुषतीं पापलोक्ष्याम्” ॥)

उषपः, पुं, (ओषतीति । उष् + “उषिकुटिदलि-
कचिखजिभ्यः कपन्” । ३ । १४२ । इति कपन् ।)
सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

उषर्वुधः, पुं, (उषसि प्रातर्बुध्यते प्रकाशते । उषस्
+ बुध् + क ।) चन्द्रः । इत्यमरः ॥

रक्तचिचकः । रंविता इति भाषा ॥

उषसो, स्त्री, (उषं दिवसं स्यति दूरीकरोतीति ।
उष् + सो + क + डीप् ।) सन्ध्याकालः । इति मे-
दिनी ॥

उषा, स्त्री, (उष् + क + टाप् ।) वाणराजसुता । सा
तु धनिरुद्धभार्या । (यथा, हरिवंशे १७४ ।
वाणयुद्धे १२ ।

“वाणस्य दुहिता कन्या तन्नोवा नाम भाविनी” ।
विश्रुतिस्तु वाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ।) रात्रिः । इति
मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ उषा । स्या-
तीति यावत् । इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥
(रात्रिशेषः । यथा ज्योतिषे ।

“उषां गोधूलियोगं वा स्त्रीकृत्य गमनं चरेत्” ॥)

उषा, य, (ओषतीति । उष् + क + टाप् ।) रात्रि-
शेषः । रात्र्यवसानम् । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ सा तु
नक्षत्रतेजःपरिहानिमारभ्य भानोरर्द्धोदयं यावत्
भवति । यथा,—

“अर्द्धाक्षमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका या-
वत् । तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्” ॥
इति तिथितत्त्वे वराहवचनम् ॥

उषाकलः, पुं, (उषायां कलो यस्य ।) कुक्कुटः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

उषापतिः, पुं, (उषायाः पतिः ।) अनिरुद्धः । स तु
कामदेवपुत्रः । इत्यमरः ॥ (एतत्कथा वाणयुद्धशब्दे
द्रष्टव्या ॥)

उषारमणः, पुं, (उषाया रमणः ।) अनिरुद्धः । इति
हणायुधः ॥

उषितः, चि, (उष् वा वस + क्त ।) व्युषितः । दग्धः ।
इति मेदिनी ॥ त्यरितम् । इति धरणिः ॥ स्थितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उषितङ्गवीनः, त्रि, (उषिताः स्थिता गावो यत्र ।)
याश्रितङ्गवीनः । यत्र पुरा गावो भोजिताः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उषीरः, पुं स्त्री, (उष् + कीरच् ।) उशीरः । वीरख-
मूलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उष्ट

उषेशः, पुं, (उषायाः वाणकन्यायाः ईशः ।) अनिरुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उष्टः, पुं, (उष् + “उषिखनिभ्यां कित्” । ४ । १६१ ।
इत्युणादिसूत्रेण घृन् किञ्च ।) बाह्यरथः । इति
धरणी ॥ पशुविशेषः । उट् इति भाषा । तत्प-
र्यायः । क्रमेणकः २ मयः ३ महाङ्गः ४ । इत्य-
मरः ॥ दीर्घगतिः ५ वली ६ करमः ७ दासेरकः
८ धूसरः ९ लम्बोरुः १० रवणः ११ महाजङ्घः १२
जवी १३ जाङ्घिकः १४ दीर्घः १५ षट्कुलकः १६
महान् १७ महाग्रीवः १८ महानादः १९ महा-
ध्वजः २० महापृष्ठः २१ वल्लिष्ठः २२ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दीर्घजङ्घः २३ ग्रीवी २४ धूमकः २५
शरभः २६ । इति जटाधरः ॥ क्रमेणः २७ कण्ट-
काशनः २८ भोलिः २९ वज्रकरः ३० अध्वजः ३१
मरुद्भिषः ३२ वज्रग्रीवः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासन्तः ३४ कुलनाशः ३५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुशनामा ३६ मरुप्रियः ३७ दिककुत् ३८ दर्ग-
कङ्कनः ३९ भूतप्लवः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२
केलिकीर्णः ४३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः
४ । १२० ।

“नाधीयिताश्चमारुह्यो न रथं न च हस्तिनम् ।

न नावं न खट्वं नैष्ट्रं नैरिणस्थो न यानगः” ॥

“उष्टयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः” ।

इति च मनुः । ११ । २६ ॥)

उष्टकाण्डी, स्त्री, (उष्टइव काण्डोऽस्य । जातित्वात्
डीप् ।) पुष्यजातिभेदः । उँटाटी इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । रक्तपुष्पी २ करभकाण्डिका ३ रक्ता ४
लोहितपुष्पी ५ कर्णपुष्पी ६ । अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद्रो-
गहारित्वम् । अस्या वीजगुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । ग्रीवात्वम् । दृढत्वम् । सन्तपणत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्टधूसरपुष्पिका, स्त्री, (उष्टस्य धूसरः पुष्पइव
पुष्पो मधुरी यस्याः ।) उच्चविशेषः । इति रत्न-
माणा ॥ विचिटी इति भाषा ॥

उष्टपादिका स्त्री, (उष्टस्य पाद इव पादो यस्याः ।)
उच्चविशेषः । मदनमालीति ख्याता । तत्पर्यायः ।
शातभीरः २ भद्रवल्ली ३ भूमिमत्ता ४ । इति
रत्नमाणा ॥

उष्टशिरोधरः, स्त्री, (उष्टस्य शिरोधरः ग्रीवा इव स्वा-
क्षतिर्यस्य ।) भगन्दरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं

करोति रक्तां पिङ्गकाङ्गदागताम् ।

तदाशुपाका हिमपूतवाहिनी

भगन्दरन्तूप्रशिरोधरं वदेत्” ॥

इति निदानम् । (अस्य लक्षणं चिकित्सासौप्तिकान्
वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये । अस्य नामान्तर-
मुष्टग्रीवः । यथा ।

“पित्तादुष्टग्रीवावदुच्छिता ॥

रामिणी तमुष्टपाद्या प्यरधुमायनान्विता” ।

“उष्टग्रीवस्तु पित्तजः” ।

“अभिगा वा भिषक् साधुचारैश्चैवोष्टकन्दरम्” ।

उष्ट्री

सुश्रुतेन निदानस्थाने ४ अध्याये यत् सम्प्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणमस्योक्तं तद्यथा ॥ पित्तन्तु प्रकुपित-
मनिलेनाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वी-
मुच्छ्रितामुष्टग्रीवाकारां पिङ्गकां जनयति । सांख्य
चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा
च पाकमुपैति व्रणश्चाभिचाराभ्यामिव दह्यते
दुर्गन्धमुष्णमास्त्रावं खवत्युपेक्षितश्च वातमूत्र-
पुरीष-रैतांसि विहजति तं भगन्दरमुष्टग्रीव-
मित्याचक्षते” ॥ इति ॥*॥ सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
८ अध्याये चिकित्सा यथा,—

“उष्टग्रीवे क्रियां शृणु ।

अथोष्टग्रीवमेधित्वा च्छित्त्वा क्षारं निपातयेत् ।

पूतिमांसव्योहार्यमभिरञ्ज न पूजितः ।

अथैनं घृतसंलष्टैस्तिक्तैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥

बन्धं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा ।

तृतीये दिवसे मुक्ता यथास्त्रं शोधयेद्विषक् ॥

ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत्तु यथाक्रमं ।

उत्तुङ्गत्वास्त्रावभागान्तु परिखाविणि बुद्धिमान् ॥

क्षारेण वा स्वावगतिं दहेद्भुतवहेन वा ।

सुखोष्णोष्णतैलेन सेचयेद्गुदमण्डलम् ॥

उपनाहं प्रदेहाश्च मूत्रक्षारसमन्विताः ।

वामनीयौषधैः कार्याः परिषेकाश्च माचर्या” ॥)

उष्टिका, स्त्री, (उष्टस्याकृतिरिवावयवो यस्याः । उष्टस्य
स्त्री वा ॥) मृत्तिकाभाण्डभेदः । (यथा माघे १२ । १६ ।
“धूर्भङ्गविक्षेपविदारितोष्टिका” ।) उष्टभार्या ।
इति मेदिनी ॥ उष्टिकाणीलक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

उष्ट्री, स्त्री, (उष् + घृन् + डीप् ।) मृत्तिकाभाण्डः ।
उष्टस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्याः क्षीरगुणाः ।
कुष्ठशोथपित्तार्शः कफाटोपानाहोदरखण्डान्तुगुल्म-
श्वासोक्तासनाशित्वम् । तद्विधगुणाः । अर्शः कुष्ठ-
क्षमिश्रोदररोगनाशित्वम् । कटुत्वम् । खादु-
त्वम् । तम्रवनीतगुणाः । विपाके शीतलत्वम् ।
लघुत्वम् । व्रणक्षमिकफाण्डवातविषनाशित्वम् ।
तद्घृतगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् ।
शीतलत्वम् । कुष्ठक्षमिविषत्रातकफगुल्मोदरना-
शित्वम् । तन्मांसगुणाः ॥ शिशिरत्वम् । त्रिदोष-
शमनत्वम् । लघुत्वम् । बलप्रतिप्रदत्वम् । रुचि-
कारित्वम् । मधुरत्वम् । वीर्यवर्द्धनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणा यथा,—

“ईषदूतोष्णशक्वाणमौष्ट्रकं दीपनं क्षुद्र ।

शक्तं वातकफानाष्टक्रिमिश्रोथोदरार्शसाम्” ॥

इति वैद्यकधरूपणिशततन्त्रगुण्ये पानीयवर्गः ।

“स्यौष्ट्रं दुग्धं क्षुद्रं खादुं शक्वं दीपनं तथा ।

क्रिमिकुष्ठकफानाष्टप्रोथोदररश्चरम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

“रूढं तथोष्णं शक्वं कफस्य

निवारणं वातविकारहारि ।

क्षुद्रं प्रशस्तं कटुकं क्षमीयं

शोफार्शनामौष्ट्रपयोऽमुकूकम्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“रूढोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीयत् सशक्वं क्षुद्र ।

उष्णा

शस्त्रं वातकफानाहनिमिश्रोयोदराशंसाम्" ।
 इति शरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ।
 "रूक्षोष्णं सवयं किञ्चिदौष्ठं स्नादुरसं लघु ।
 श्रोमगुल्मोदराशंसं क्षमि-कुष्ठ-विषापहम्" ।
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
 उष्णः, पुं, (उष् दाह + "इयधिसिद्धोऽय्यविभ्योनक्" । ३।२। इति उणादिसूत्रेण नक् ।) यीष्मकृतुः ।
 तत्पर्यायः । यीष्मः २ उष्मकः ३ निदाघः ४ उष्णो-
 गमः ५ उष्णागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः ॥ आ-
 तपः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 सितस्थाने २४ अध्याये ।
 "उष्णे हेमे वसन्ते च कामं यीष्मे तु शीतलम्" ।
 क्षपित् स्त्रीवलिङ्गान्तोऽपि दृश्यते ।
 यथा महाभारते संवत्समरुत्तीये । १४।८।६ ।
 "निष्णं न शिशिरक्षत्र न वायुर्न च भास्करः" ।
 अग्निः । सूर्यः । यथा, मनुः ११।११३ ।
 "उष्णे वर्धति शीते व. मारुते वाति वा भृशम्" ।
 ("उष्णे आदित्ये मेघे च वर्धति" इति तट्टीकायां
 कुल्लुकभट्टः ।) पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उष्णवीर्यद्रव्यगुणाः । पित्तबलकारित्वम् । लघु-
 त्वम् । वातक्षेपनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 उष्णः, त्रि, (उष् + नक् ।) निरासस्यवृत्तिः । तत्प-
 र्यायः । दहः २ चतुरः ३ येशलः ४ यदुः ५ सूत्यानः
 ६ । इत्यमरः । अशीतः । इति मेदिनी ॥ (यथा
 मनुः । ३।२३७ ।
 "यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदन्नाति वाग्यतः" ।)
 उष्णकः, पुं, (उष्णं करोतीति । उष्ण + शीतोष्णाभ्यां
 कारिणीति कन् ।) यीष्मकालः । धंक्रमादिः ।
 इति धरणा ॥ (ज्वरः । इति पाणिनिः ५।
 २।८१ ।)
 उष्णकः, त्रि, (उष्णं कार्यमस्य । उष्ण + कन् ।)
 क्षिप्रकारी । आतुरः । इति मेदिनी ॥ प्रगतः ।
 इति धरणी ॥ श्रोघोदीप्तः इति पाणिनिः
 ५।२।७२ ॥
 उष्णनदी, स्त्री, (उष्णा नदी ।) वैतरणी नदी ॥
 उष्णरश्मिः, पुं, (उष्णा रश्मयो यस्य ।) सूर्यः । अर्क-
 उल्लः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः ३।२५ ।
 "कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ
 गन्तुं प्रवृत्ते समयं विजह्य" ।)
 उष्णवारणः, पुं, स्त्री, (उष्णमातपं वारयति । उष्ण +
 व + णिष् + ल्युट् ।) वृत्रम् । इति हारावली ॥
 (यथा, कुमारः ५।५२ ।
 "यदर्थमन्मोजनिवोष्णवारणं
 हतं तपःखाधनमेतया वपुः" ।)
 वृत्रशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ।)
 उष्णवीर्यः, पुं, (उष्णमुयं वीर्यं यस्य ।) शिशुमारः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ तीक्ष्णतेजोयुक्तद्रव्यादिः । (प्रच-
 यदवीर्यगुणो, त्रि ।)
 उष्णा, स्त्री, (उष्णते बध्यते यथा । उष् + धे + नक् +
 टाप् ।) क्षय्याधिः । सन्तापः । पित्तम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ [हेमचन्द्रः ॥
 उष्णांसः, पुं, (उष्णा षंश्वो यस्य ।) सूर्यः । इति

उष्णो

उष्णागमः, पुं, (उष्ण्यागमो यस्मिन् ।) यीष्मकालः ।
 इत्यमरः ॥
 उष्णामिगमः, पुं, (उष्ण्यातपस्यामिगमो यत्र ।)
 यीष्मकृतुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उष्णसहः, पुं, (उष्णं आतपं आसह्यते यत्र । उष्ण +
 आ + सह + ध्वच् ।) हेमन्तकृतुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (उष्णसह्यकारिणि, त्रि ॥)
 उष्णिक, [ह] स्त्री, (उत् + स्त्रिह् + क्तिन् । निपा-
 तनात् उपसर्गान्तलोपः यत्वं च ।) समाक्षर-
 चन्द्रः । (यथा हन्दोमञ्जर्या,—
 "उक्ताव्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।
 गायत्र्युष्णिगनद्युप् च दृहती पङ्क्तिरेव च" ॥
 उष्णिकु समाक्षरा रत्तिः । सा च त्रिधा मधुमतीः
 कुमारललिता-मन्दलेखामेदात् । उदाहरणपूर्वकं
 तल्लक्षणं यथा तत्रैव । "ननगि मधुमती" ।
 "रविदुहिहटटे वनकुसुमनतिः ।
 व्यधित मधुमती मधुमधनमुदम्" ॥ १ ॥
 "कुमारललिता जसगाः" ।
 "सुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा ।
 ब्रजेयनयनानां ततान मुदमुद्यैः" ॥ २ ॥
 "मसगौ स्थान्मन्दलेखा" ।) "रङ्गे बाह्विरुभ्रात्
 कुम्भीन्मन्मन्दलेखा । लम्बाभूमरश्चोः कस्तूरी-
 रसचर्चा" ॥
 उष्णिका, स्त्री, (खलपन्नमस्याम् । ब्राह्मणकोष्णिके
 संज्ञायामिति कन् । निपातनादन्नशब्दस्योष्णा-
 देशः ।) यवागुः । इत्यमरः ॥ याउ इति भाषा ।
 उष्णीषः, पुं, स्त्री, (उष्णमीषते हिनस्तीति । ईष गति-
 हिंवादार्शनेषु । इगुपधेति कः । शकृन्धादिः ।)
 शिरोवेष्टः । इत्यमरः ॥ पाग इति भाषा । अस्य
 गुणाः । केशचक्षुरायुर्वृद्धकत्वम् । धूलिश्रीतोष्ण-
 निवारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ यथा ।
 "उष्णीषं कान्तिहृत् केशं रजोवातकफापहम् ।
 लघु चेच्छस्यते यस्मात् गुरुष्विच्छिन्नरोगहृत्" ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ किरीटः । (यथा, महाभारते
 सौमवधोपाख्याने ३।२१।२४ ।
 "विश्रीर्यमलिनीष्णीषः प्रकीर्णान्मरमूर्द्धजः" ।
 रजोऽवश्यायसूर्य्याद्युद्दिमानिलनिवारणं ।
 प्रतिश्यायशिरःशूल-हरश्चोष्णीषधारणम् ।
 इति वैद्यकचक्रपाणिनिसूत्रतन्त्रयगुणे गुणानां क्रिया-
 मिधानादिवर्गे ॥
 "बाणवारं मृजवर्णतेजोवर्णविवर्द्धनम् ।
 पवित्रं केशमुष्णीषं वातातपरजापहम्" ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ॥
 चिह्नान्तरम् । इति मेदिनी ॥
 उष्णोदकं, स्त्री, (उष्णं तत् उदकञ्चेति ।) तप्तजलम् ।
 ह्यायमानपादावशेषाद्वावशेषपादहीनं जलम् ।
 तद्विधिर्यथा ।
 "अयमेनांशशेषेण चतुर्थेनाङ्गेन वा ।
 अथवा क्षयमेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्" ॥
 अस्य गुणाः । सदा पथ्यत्वम् । कासज्वरविबन्ध-
 कफवाताममेदोनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वस्ति-
 शोधनत्वम् ।

उष्णो

"श्लेष्मामवातमेदोऽन्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।
 कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि" ॥
 इति भावप्रकाशे ५५ मखण्डम् ॥ ३॥ अयोष्णो-
 दकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 "ह्यायमानान्तु निर्वर्गे निष्फेनं निर्मलन्तथा ।
 अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
 ज्वर-कास-कफ-श्वास-वात-पित्ताम-मेदसाम् ।
 नाशनं वस्तिशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ ३॥
 अयत्तुमेदे जलस्य पाकभेदः । यदाह,
 त्रिपादशेषं सलिलं यीष्मे शरदि शस्यते ।
 "हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥
 अन्ये तु ।
 "निदाघे त्वर्द्धपादोऽन्नं पादहीनन्तु शरदम् ।
 शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
 अयत्तुमांशवशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
 इति कैचिद्ब्रूवाः प्राज्ञैर्ज्जटागमदर्शनात्" ॥
 केचित्तु ।
 "वसुवृक्षेषु वायेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
 एकभागावशेषं स्यादम् वर्षादियु क्रमात्" ॥
 अथ दोषाणां यथोत्पत्त्या हीनता वा तथा
 व्यवस्था कल्पनीया ॥
 "तत्पादहीनं पित्तप्लमर्द्धहीनन्तु वातानुत् ।
 त्रिपादहीनं श्लेष्मणं संयाह्यमिदं लघु" ॥ ३॥
 त्रिपादहीनस्य तत्त्वान्तरे आरोग्याभ्युसंज्ञा ।
 तस्य लक्षणगुणाः ।
 "पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याभ्यु तदुच्यते ।
 आरोग्याभ्यु सदा पथ्यं कास-श्वास-कफापहम् ॥
 सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
 आनाहपाण्डुगुलाशैर्गुणश्रोघोदरापहम्" ॥
 इति भावप्रकाशे मध्यमखण्डम् ॥ राज्ञो उष्णो-
 दकपानगुणाः । श्लेष्मसङ्घातमन्दकत्वम् । मारुताप-
 कर्षित्वम् । आशु अजीर्णकारकत्वम् ।
 "तत्पादहीनं वातघ्नं मध्यहीनं तु पित्तानुत् ।
 कफघ्नं पादशेषस्य पानोयं लघु दीपनम्" ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 ("शरदीह तथा यीष्मे क्षाये पादावशेषितम् ।
 शिशिरे च वसन्ते च कुर्यादर्द्धावशेषितम्" ॥
 विपरीतन्तुं दृष्ट्वा प्रादुर्भवाद्वाऽर्द्धभागिकम् ।
 ह्यायमानश्च निर्वर्गे निष्फेनं निर्मलश्च यत् ॥
 अर्द्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ।
 तत्पादहीनं वातघ्नञ्चार्द्धं पित्तविकारजित् ॥
 कफघ्नं पादशेषन्तु पानोयं लघु पाचनम्" ॥
 "दिवसे क्षयितं तोयं राज्ञो तदुगुतं ब्रजेत् ।
 राज्ञो ब्रह्मन्तु दिवसे गुरुत्वमधिगच्छति" ॥
 इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
 "दीपनं पाचनं कण्ठं लघूष्णं वस्तिशोधनम् ॥
 श्लेष्माभ्यानाशिलक्षेण सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।
 कासामपीनसश्चाप्यार्श्वरक्तञ्च शस्यते" ॥
 "अनभिस्यन्दि लघु च तोयं क्षयितशीतलम् ।
 पित्तगुह्ये हितं दोषे व्यधितं तन्निशोपहृत् ॥
 इति यामटे सूत्रस्थाने ५ अध्याये ।
 "कफमेदोऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

उत्ता

श्वास-कास-ज्वर-धरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ।
यत् क्षायमानं निर्लेगं निःश्वेनं निर्मलं वापुः ॥
चतुर्भागावशेषन्तु तत्तोयं गुणवत् सृतम् ।
न च पर्युषितं देवं कदापिद्वारि जानता ॥
अस्त्रीभूतं कफोत्क्षेपि न हितं तत् पिपासये ।
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
सन्निपातसमुत्थे च श्रुतश्रुतिं प्रशस्यते” ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य कायसमुत्थान-
देश-कालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं
प्रयच्छन्ति भिषजः । ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः प्रायो
भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचन-
वसनाप्रतर्पणानि श्रमनानि भवन्ति पाचनार्थं च
पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भि-
षजो भूयिष्ठम् । तद्वेषां पीतं वातमनुलोमयति
अग्निमुदर्यमुदीरयति । क्षिप्रं जरां गच्छति
क्षेप्राणश्च परिशोषयति स्वल्पमपि च पीतं दृष्ट्या-
प्रश्रमनायोपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थीत्-
सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभमप्रलापातिसारे वा
प्रदेयमुष्णेन हि दाह-भम-प्रलापातिसारा भूयो-
ऽभिवर्द्धन्ते शीतेनोपशान्तिरिति” ।
इति चरके विमानस्थाने ३ अध्याये ॥
उष्णोपगमः, पुं, (उष्णः उपगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः ।
इत्यमरः ॥
उष्णः, पुं, (उष् + मक् ।) ग्रीष्मकालः । वसन्तकालः ।
इत्यणादिकोपः ॥ उष्णः । क्रोधः ॥
उष्णकः, पुं, (उष् + कन् ।) ग्रीष्मऋतुः । इत्यमरः ॥
उष्णः, [नं] पुं, (उष् + मनिन् ।) ग्रीष्मकालः ।
उत्तापः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
(यथा कुमारे । ५ । २३ ॥
“तपात्यये वारिभिरक्षिता नवै-
भुवा सद्योश्वाणममुष्वद्वर्द्धगम्” ।
“उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्वजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्” ॥
इति वामटे चिकित्सास्थाने १२ अध्याये ॥
उष्मागमः, पुं, (ज्योषतीति उष्मा । आगच्छतीति आ-
गमः । उष्मा आगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥
उष्मः, पुं, (यस + “स्फायितश्चिबश्चिप्रकिक्षिपीति” ।
२ । १३ । उष्मादिसूत्रेण रक् ।) लयः । (यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १२ । ४ ॥ “वन्वग्नालानावौषः पि-
तेव” । “उष्मः लयमः” । इति भाष्यम् ॥) रक्षितः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः । ४ । ६६ ।
“शमैरसैरिवोदीषाणुडरिष्यन् रसानिव” ।
ततभेदः । सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५८ । ४ ।
“प्र मित्रासो न ददुस्वो यत्रे” । “वसति नभ-
सीत्युसः सूर्यः” । इति भाष्यम् । अग्निनीपुत्रौ ।
यथा तत्रैव । ४ । ४५ । ५ ॥
“अमय उगा जरन्ते प्रतिपस्तोरश्चिनी”) ।
उष्मा, स्त्री, (उष् + टाप् ।) पञ्चुनी । गाह इति
भाषा । उपचिन्ता । शब्दरकारातीति भाषा । इति
मेदिनी ॥ (सुरभी गौः । इत्युणादिकोपः ॥)

जह

उह इह चर्ह । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-
सकं-सेट् ।) ऋखादिः । इह औहत् औहीत् ।
चर्ह इह वधः । इति दुर्गादासः ॥
उहानः, पुं, देशविशेषः । इति भरिप्रयोगः ॥

ज

ज, दीर्घोकारः । स च यक्षखरवर्णः । अस्य उच्चा-
रस्थानं ध्योः ॥ (“उपपूष्णानीयानामोष्ठौ” ।
स च (दिमात्रत्वात्) दीर्घः (चिमात्रत्वात्)
भुतश्च भवति । (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तसरित्भेदात्
त्रिविधोऽपि अनुनासिकानुनासिकभेदात् यङ्-
विधोऽपि भवति ॥
“स्वराणामूष्णाश्चैव विवृतं कारणं सृतम्” ।
इति शिन्नावचनात् अयोध्यायामेव विचार आन-
न्तरप्रयत्नः । विवृतं जिह्वाग्रादेः स्पर्शनाभावः ।
यदुक्तं तत्रैव “अचोऽस्युद्यायज्जीवत् नेम-
स्युद्याः शलः सृताः” । इति ।)
“शृङ्गकुदसमाकारं ऊकारं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविद्युत्तत्वा तथा ।
धर्मार्थकाममोक्षं सदा सुखप्रदायकम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् । तस्य (वङ्गीयभाषायाम्)
लेखनप्रकारो यथा,—
“तद्रूपाधोगता रेखा कुञ्जिता वामतः शुभा” ।
तद्रूपा पूर्वोक्तोकाररूपा ।
“तिरुन्ति तासु रेखासु यमाभिवरुणाः क्रमात् ॥
अधोर्द्धगामिनी मात्रा लक्ष्मीर्वाणी च सा सृता” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा,—
“जः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रोधो मधुसूदनः ।
कामराजः कुनेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
अर्चोभो भैरवः सृष्टो दीर्घघोषा सरस्वती ।
विशासिनी विष्णुकर्ता लक्ष्मणो रूपकार्पिणी ॥
महाविद्येश्वरी यथा यगोभूः कान्यकुब्जकः” ।
इति तन्त्रम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य वामकर्णे
न्यस्यतया तदाख्ययापिधानम् । यथा, माटका-
न्यासमन्त्रे “उं नमो दक्षिणकर्णे उं नमो वाम-
कर्णे” । अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमे ।
“जः क्षायेभूतं वेदकः । तेन सिद्धं शास्त्रे इत्यस्य
लुङि ह्यते असेधीत् असेहीत् इति स्यात् ॥)
ज, थ, (वेन् + क्षिप्) वाकारमभः । रक्षा । अनु-
कम्पा । इति मेदिनी ॥ (सम्योधनम् ॥)
ज, पुं, (अवति रक्षतीति । अय् + क्षिप् । ज्वरत्वर-
त्युट् । ६ । ४२० ।) महेश्वरः । इति पुराणोक्तम् ॥
जङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रक्षाकर्तारि, जि) ॥
जङ्ग, चि, (उज्जते स । वह् + क्त ॥) विवाहितः ।
इति स्मृतिः ॥
“भार्योऽङ्गं तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ” ।
इति मट्टिः । ४ । १५ ॥ ह्यतवहनः ॥
जङ्गकण्ठः, चि, (उज्जते सः कण्ठो येन ।) कवच-
धारी । तत्पर्यायः । सङ्गः २ वस्मितः ३ संज्ञः ४
दंशितः ५ । इत्यमरः ॥

जन्

जङ्ग, स्त्री, (वह् + क्त + टाप् ।) भार्या । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विवाहिता कन्या । यथा,—
“जङ्गानूष्णसमवायेऽनूष्णैव प्रथमं धनहारिणी” ।
इति स्मृतिः ॥)
जन्, चि, (वे + क्त ।) तन्तुचन्तम् । तत्पर्यायः ।
स्यूतम् २ उतम् ३ । इत्यमरः ॥ कापङ्ग वीना इति
भाषा ॥ (प्रथितम् । अय् + क्त । ज्वरत्वरत्युट् । ६ ।
४ । २० । रक्षितम् ॥)
जन्तिः, स्त्री, (अय् + क्तिन् । ज्वरत्वरत्युट् । ६ । ४ ।
२० ।) रक्षयम् । (वे + क्तिन् ।) स्यूतिः । इति
मेदिनी ॥ वीना सेलाह इति भाषा । चारयम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ जवनम् । इत्यमरटीकायां
खामी ॥ लीला । इति श्रीभागवतम् ॥ (कर्त्तरि
क्तिचि । रक्षाकर्त्तौ । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । २ ॥
“उरुचन्तम् माधो दस्ता न जती” । कर्मणि
क्तिन् । पुराणस्य दशविधजन्ममध्ये कर्मवासना-
रूपो जन्मभेदः । यथा, भागवते । २ । २०—१४ ।
श्रीशुक उवाच ।
“अथ सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणभूतयः ।
मन्वन्तरेशालुक्था निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥
दशमस्य विमुक्ष्यं नवानामिह जन्मम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन धाम्ना ॥
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैभवात् विवर्गः पौरुषः सृताः ॥
स्थितिवैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सङ्गमे जतयः कर्मवासनाः ॥
“कर्मवासना जतयः” । इति चूर्णिकाटीका ॥)
जन्धः, [स्] स्त्री, (उन्ध + ण्यङ् ।) जन्धसो गदिति
निर्देशात् उज्जदेशः ।) आपीनम् । इत्यमरः ॥
गाह्य पाणान् इति भाषा । (यथा महा-
भारते । चैत्ररथपर्वणि । १ । १७६ । १३ ॥
“मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्” ।
“यदैव स्त्रियै कनवाप्यायेते जन्धः पञ्चगाम्” ।
इति शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । १ । ५ ॥)
जन्धस्य, स्त्री, (जन्धसि भवम् । जन्धस् + यत् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
जन्, तु क परिहाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
भुरा-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । तथा
च । “ज्योममासु हृदयं न यदूना रागद्विज्जिह्वारोम
यदूनाम्” । इति माधयमकम् । परिहानं नूनक्रिया ।
जन्यति वणिक् स्वयं प्रथमपरिमाणात् । परि-
माणमाधेऽयमिति केचित् । मा भवान् जनिगत् ।
जन्धोर्ध्वः पृष्ठं द्विवे सख्यानमेव नास्ति पातो
नाग्लोपित्वमिति सन्देहनिरासार्थमाह । ज्योमे-
शब्दनुयन्धभाषापाठनात् क्षित्यात् प्राक् प्राप्नो
ऋखो अग्लोपित्वात् स्यात् । इति दुर्गादासः ॥
जन्, चि, (अवतीति । अय् + क्तिप् । ज्वरत्वर-
त्युट् । ६ । ४ । २० ।) उट् । सर्वस्य तु जन्-
यतेत्यमिति साधितम् ।) ज्योमम् । न्यूनम् ॥
“जन् न सत्येऽधिको दयाधे” । इति रघुः । २ ।
१४ ॥ तत्रैव । ११ । १२ ।

ऊरु

“द्विषिद्वनमृगजैः शरदानयुतं ययौ” ।
“अनदिवारिणं प्रेतं निदधुर्वायवा वरिः” ।
इति मनुः । ५ । ६० ।

ऊरुविंशतिः, वि, ऊरुविंशतेः परतः । यथा,—
“तिथ्यङ्गवेदैकदशोऽनविंश-
भेकादष्टाष्टादशविंशसंख्याः ।
इत्यङ्गना सूर्ययुतोऽङ्गना च
योगादसूरेद्वयोऽनमङ्गः” ।

इति ऋषोतिस्तत्तम् ।

ऊरुविंशतिः, स्त्री, (एकेन ऊना विंशतिः ।) एकोन-
विंशतिः । अनिङ् इति भाषा । यथा । “ऊरुविं-
शतिदाम्भानपिष्टस्थानानि” । इति तिथ्यादि-
तत्त्वे षामावस्याप्रकरणे ॥

ऊरु, घ (ऊर्यते । ऊरु + कृत् ।) रोषोक्तिः ।
एष्टा । इति नेदिनी । निन्दा । स्पर्धा । इति
शब्दरत्नावली ।

ऊरु, स्त्री, (अवतीति । अव + “अवितिविभिशु-
मिभ्यः कित्” । १ । १४५ । इति उगादिस्त्र्येण
मन् । कित् ऊरु घ ।) देशविशेषः । इति
विश्वान्तशौचदी ।

ऊरु, ईं ङ सेवने । तन्तुसन्ताने इति यावत् ।
इति कविकल्पद्रुमः (भादि-प्यात्म-सक-सेट्) ।
दीर्घादिः । सेवनमिष्ट पियुतन्तुततावित्यस्य
रूपं ईं ऊतः । ङ ऊर्यते पठं सौषिकः । इति
दुर्गादासः ।

ऊरुरी, य (ऊरु + बाङ्गलकात् ररीश् ।) विस्तारः ।
बाङ्गीकारः । इति भरतो दित्प्रकोपय ।

ऊरुयः, ङ, (ऊरोर्जातः । ऊरु + शरीरावयवात्
यदिति यत् । वैङ्ग्यस्य प्रप्रणः ऊरोर्जातत्वात्
तयात्वम् ।) वैङ्ग्यः । इत्यमरः । (यदुक्तं यशुषि
। ३१ । ११ ।

“आङ्गलोऽस्य सुलमासीत् बाङ्गराज्यः कृतः ।
ऊरु तदस्य यत् वैङ्ग्यः पञ्चां सुमोजायत” । इति ।
ऊरी, य (ऊरु + बाङ्गलकात् ररीश् ।) विस्तारः ।
बाङ्गीकारः । इत्यमरः । (यथा हितोपदेशे वि-
ररिः । “ऊरीतात् प्रचितः” ।)

ऊरीपनः, वि, (ऊरी + प + क्त ।) बाङ्गीकृतः ।
विपणः । इत्यमरः ।

ऊरु, षे, (ऊरुयते आचारायते इति । ऊरु +
(ऊर्यतेऽङ्गोप) । १ । ३१ । इति उगादिस्त्र्येण
कर्मणि षुः णोपस्य ।) आनूपरिमाणः । ऊरुत्
इति भाषा । तत्पर्यायः । सयुधि २ । इत्यमरः ।
(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“भुवनपितये न विभक्तिं तुलामिदमूगुगं न
चमूगुगम्” ।

“भुजमूर्तेरवाङ्मनादेकोऽपि धनदायुजः” ।

इति रघुः । १२ । ८८ । तथा मनुः । १ । ३१ ।

“लोभान्तु विहस्ये सुतवापारपादतः” ।

ऊरुः, ङ, (ऊरोर्जाते इति । ऊरु + ङ + क्त ।)

वैङ्ग्यः । स तु वैङ्ग्य ऊरुर्जातः । इत्यमरः ।

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ४ ।

रजसा ततसा च नमुशिरासादोवशाः” ।

ऊरु

भृगुवंशीय ऋषिभेदः । स च जौनं इति नाम्ना
ख्यातः । तस्य जन्मकथा जौनंशब्दे द्रष्टव्या ।
ऊरुपर्यायः, [न] ङ, स्त्री, (ऊरोः पर्यवे ।) जातु ।
इत्यमरः । एष्टु इति भाषा ।

ऊरुरी, य, (ऊरु + ररीष् ।) विस्तारः । बाङ्गी-
कारः । इति भरतो दित्प्रकोपय ।

ऊरुस्तम्भः, ङ, (ऊरु क्षभाति इति ऊरु + स्तम्भ +
पठ् ।) ऊरुस्तम्भविशेषः । यथा । अयोरुस्तम्भा
धिकारः । तथोरुस्तम्भस्य विप्रलसन्निलकृष्टनिदान-
सम्प्राप्तिपूर्वकं सत्त्वदमाष्ट ।

“श्रीतोऽयमवसंयुक्तगुरुस्त्रिभिर्भ्रिपेवितैः ।

जीर्णार्थीर्न तथायाससंज्ञोमसप्रशारैः ॥

सद्येभ्यः पवनः साममन्यर्धसंस्थितम् ।

अभिभूयेतरं दोषमूखं चेत् प्रतिपद्यते ॥

सङ्ख्यस्थिनी प्रपूयान्तःश्लेष्मणा क्षिप्तिनेन सः ।

तदा क्षभाति तेनोरु क्षब्धौ श्रीतावधेतनौ ॥

परकीयाविव गुरु स्यातामतिशयययौ ।

ध्यानाङ्गमर्द्धौमन्यतन्द्राच्छर्द्धगपिचरैः ॥

संयुतौ पादसदनक्षत्रोऽरुणसुप्तिभिः ।

तमूखस्तम्भमिच्छाश्रयावातमयापरे” ॥

जीर्णार्थीर्न किञ्चिच्छीर्णं किञ्चिदधीर्णं तस्मिन्

भोजनमित्यर्थः । अतएव दृढबलेन जीर्णार्थीर्न

समग्रत इति पठितम् । तत्र श्रीतादिभिर्निर्धे-

वितैर्भुजैः । संज्ञोभेन सञ्चलनेन । सप्रेन दिवा ।

जागरणे रात्रौ । अभिभूय दूययित्वा । इतरं

दोषं पिबन् । क्षिप्तिनेन अर्द्धेन भुजेनेति यावत् ।

न तु घनेन । एवंविधेन श्लेष्मणा । सः पवनः ।

तदा ऊरु क्षभाति तेन क्षमेन । अचेतनौ शून्यौ ।

परकीयाविव अक्रियाविवर्धः । ध्यानं संमूर्छता ।

पादसन्ध्याभिः । सदनक्षत्रोऽरुणसुप्तिभिश्च

संयुक्तौ । अयं संयुतेन मशवातयाधिषु पठितः ॥

प्रायूपमाष्ट ।

“प्रायूपं तस्य निद्रातिथ्यानं क्षिप्तिनेन वरः ।

रोमर्धौऽपिच्छर्द्धिर्नोर्ध्वः सदनं तथा” ॥ ६ ॥

तस्योपश्रयमाष्ट ।

“वातश्चक्षिभिरक्षानासत्र स्यात् खेदनात् पुनः ।

पादयोः सदनं सुप्तिः शष्पादुदरं तथा ।

जहोदस्तानिरुख्यं शब्ददाहाहवेदना ।

पदेषु यद्यते न्यस्तं श्रीतासर्गं न वेति च ॥

संस्थाने पीडने गत्यां घालने चाप्यनीवरः ।

अन्येद्यौ हि संभ्रामूरु पादौ च मन्यते” ॥

अन्येद्यौ अन्यपुरुषास्त्यौ भवत इत्यर्थः । अष्टा-
नात् अनिययात् क्षम-सुप्ति-कम्पादि-दर्शनेन ।

वातश्चक्षिभिः वातयाधिशक्षिभिः । तत्र ऊरुस्तम्भे ।

खेदनात् खेदादिनां खेदना प्रकृत्या । पाद-

सदनादय ऊरुभोपमत्वात् ते विकाराः स्युः ।

जहोदस्तानिः जहोर्ध्वोर्गमनादावशक्तिः । आदा-

हवेदना ईयदातेन सह वेदना ॥ ७ ॥

ऊरुस्तम्भारिणं पठ्यमाष्ट ।

“यदा दाहार्तितोदाहो वेपरः पुरयो भवेत् ।

ऊरुस्तम्भसदा हन्यात् साधयेदस्य वा भवन्” ॥

अन्यथा दाहापुष्टोपदवरहितं तमपि गवन्मुत्र-

ऊरु

माणं साधयेत् ॥ ८ ॥ ८ ॥

पधोरुस्तम्भस्य पिपित्ता ।

“क्षेष्टाष्टावधमनं वनिकर्माविरेचनम् ।

वर्धयेदाद्युवाते तु यतर्तन्तस्य कोपनम् ।

तस्मादत्र सदा कार्यं सेदनं घनरुक्षदम् ।

धामभेदः कक्षाधिपराग्नारतं गयता समम् ।

यत् स्यात् कष्टप्रशमनं न तु मादतकोपनम् ।

तत्त्वैर्न संवदा कार्यमूखस्तम्भस्य भेषजम् ।

सर्वो रुक्षक्रमः वार्यताघादौ कपनाशनः ।

पश्चादातविनाशाय विधातव्याखिला मि ।

मोल्याः पुरायाः ध्यामाककोऽवोदागमायः ।

आङ्गुलीरुतेन्मसैः शाफैः खणवैर्हितैः” ॥

उदाहो वनकोऽवः ।

“यदादाङ्गुलीरुतेन शीनेन पवनेन तु ।

जीर्णशाल्योदनं रुक्षमूखस्तम्भवते भिषक् ।

रुक्षपादातकोपसोमिद्राग्राशदिसम्भवः ।

वेष्टेष्टेष्टमस्तत्र कार्यो वातानयापष्टः ॥

प्रतारयेत् प्रतिस्रोतः सरितं श्रीतकोदकाम् ।

सरस्य विमनं श्रीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥

मूलैर्वा वाजिगन्धायाः अथवाकस्य पारयेत् ।

गाढमुत्पादनं वैद्य ऊरुस्तम्भे सवेदने ॥

त्रिपलाग्रिमिकचोपचूर्णं पिष्ट्वात् समाक्षिप्तम् ।

ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥

नागरं पिप्पलीचापि गुग्गुलुं वा शिलाजतु ।

ऊरुस्तम्भो पिबेत्सूत्रैर्दृग्मूलीरसेन वा” ॥

इत्युक्तम्भाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“त्रिपला पित्रकं धिगं तथा भटुकरोहिणी ।

ऊरुस्तम्भस्योऽपि उचामन्तु विरेचनम् ।

हरीतकीं वटुवेरं देवदारु च चन्दनम् ।

प्राथयेत्प्रागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥

जहोदस्तामूलकं सहरात्रे तु नाशयेत्” ॥ ९ ॥

इति गारुडे १०० अध्यायः ॥

(“एक ऊरुस्तम्भ इति धामत्रिदोषमुत्पादः” ।

इति चरके सूत्रे ऊरुविंशोऽध्यायः ॥

पस्य सकारणजनसम्प्राप्तिषिकितितानि यथा,

“त्रिधा परमया शक्त्या परया च तपःश्रिया ।

अरीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुनेमिव पश्यतम् ॥

धीर्धृतिस्तुतिविज्ञानप्रागकीर्तिक्षमागतम् ।

अग्निप्रेतो गुरोः प्राप्ते संशयं परिप्लवन् ॥

भगवन् । पञ्च कर्माणि सनत्तानि पृथक्तया ।

निर्दिष्टान्यामयानान्तु सर्वेषामेव भेषजम् ॥

दोषशोऽप्यधमयः कश्चिदस्यैतानि भिषगवर !

न स्युः शक्ता निशमने साध्यस्य मितया ततः ॥

अस्युक्तम्भ इत्युक्ते गुदया तस्य कारयन् ।

सहितं भेषजं भूयः प्लव्हेनाश्रयीदगुरः” ॥ १० ॥

निदानं सम्प्राप्तमिच्छते च यथा ।

“विग्धोऽप्युपश्रितानि जीर्णार्थीर्न समग्रतः ।

इत्यमुष्यदधिजीराण्युग्रानुमौदवामिषैः ॥

पिष्टव्यापन्नमयातिदिवान्प्रशारणैः ।

महाराधज्जनायसंभवेगविधारणैः ॥

खेदाचामसितद्रोष्टे वातादीन् नेदया गृह्ण ।

ऊरु

रुद्धाश्च गौरवाद्गुरु यात्यधोगैः शिरादिभिः ॥
पूरयन् सक्थिजङ्गोदयो मेदोबलोलटः ।
अविधेयं परिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥
महामरसि गम्भीरे पूर्णोऽभु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभं तद्वदुदगतः कफः ॥
गौरवायाससङ्कोचदाहस्यसुप्तिकम्पनेः ।
मेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्त्यसूतम् ॥
गुरुः स्नेहासमेदको वातपित्तोऽभिभूय तु ।
स्तम्भयेत् स्थैर्यश्रैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततो मतः” ॥
पूर्वरूपाणि यथा ॥

“प्रायूपं ध्याननिद्रातिस्तेमित्यानोचकज्वराः ।
रामहर्षश्च हृदिश्च जङ्गोर्वोः सदनन्तथा” ॥
अन्यदत्रैव प्रागुक्तम् ॥ *

चिकित्सा-यथा ॥

“तस्य न खेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥
वृद्धये स्नेहणो नित्यं खेहनं वस्तिर्न च ।
तत्स्थस्योदरये चैव न समर्थं विशोधनम् ॥
स्नेहस्थानगतः स्नेहा पित्तश्च वमनात्सुखम् ।
हृत्तुमामाश्रयस्यो च खंसनात्तावमावपि ॥
पक्षाश्रयस्थाः सर्वेऽपि वस्तिर्निमूर्तनिर्जयात् ।
श्रवणा न त्वाममेदोभ्यां लब्धा जङ्गोदसंस्थिताः ॥
वातस्थाने हितं श्रैत्यात्तयोस्तम्भाश्च तदुदगताः ।
न श्रवणाः सुखमुद्वर्तुं जलं निम्नादिव स्थलात् ॥
तस्य वंशमनं कुर्यात् क्षणं शोधनन्तथा ।
आधिक्यादामकफयोर्धृत्पेक्षः सदा भिषक् ॥
सदा रूक्षोपचाराय यवश्यामाककोद्वान् ।
प्राकोरुजवयोर्दद्याज्जलैर्लोपभाधितैः ॥
सुनिप्रसक्तगिम्माकैर्वेचाराभ्यधपक्षवैः ।
वायसीवास्तुकीरन्यैस्तिष्ठैश्च कुलकादिभिः ॥
क्षारादिप्रयोगैश्च हरीतक्यास्तैश्चैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥
समङ्गा शास्त्रणी विल्ल मधुना सह नापिवेत् ।
तथा ग्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥
चन्दनं धातकीकुष्ठं तालोशं नलदन्तथा ।
मुखं हरीतकी कोशं पद्मकं तिक्ताराहिणी ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे वचा कटुकरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ॥
अथ चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकी ।
मह्लातकं समूला च पिप्पली पञ्च तान् पिबेत् ॥
सक्षौद्रानर्द्धसोकांस्तान् कृष्णानुरूपपद्मान्” ॥
“मूर्ध्वात्मनिविभां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ।
पूर्ववदा पिबेत्तोये रात्रिस्थितमथापि वा ॥
खर्गक्षीरोमातविषां मुखं तेजोवतीं वचाम् ।
सुराङ्गं पिषकं कुष्ठं पाठां कटुकाराहिणीम् ।
केह्येयमधुना चूर्णं कक्षौद्रं वा जलघृतम्” ॥
“अपतर्पणजश्च स्यादोषः सन्तर्पयेत्तु तम् ।
युष्मा जाङ्गलजैर्मैः पुराणैश्चैव शालिभिः ॥
रूक्षणादातकोपस्थेभिर्जानाशार्तिपूर्वकः ।
खेहस्तेदकमस्तत्र कार्यं वाताभयापहः” ॥
“कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्यं सरलं दारुकेश्वरम् ।
पञ्चगव्याभ्यगव्या च तैलजैः सार्धं पचेत् ॥

ऊर्जः

सक्षौद्रं माचया तच्चाप्यूरुस्तम्भादितः पिबेत्” ॥
इति कुष्ठाद्यं तैलम् ॥ *

“पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादयश्चक्रः ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रसूत्रग्रहपहः” ॥
इति अथकटुरं तैलम् ॥ *

“इत्यभ्यन्तरमुदितमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
स्नेहणः क्षपणन्वन्यदाहं प्रदय चिकित्सितम् ॥
वल्मीकमृत्तिकाभूलं करञ्जात् सफलत्वचम् ।
इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं गृध्रम् ॥
मूलैर्वाप्यगव्याया मूलैरकस्य वा भिषक् ।
पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम्” ॥
“श्लोनाकं खदिरं विल्वं वृहत्थौ सरजासनौ ।
अग्रिमश्याङ्कीशियुग्मदंष्ट्राधुरसार्जकान् ॥
तर्कारीं नक्षमाजश्च जलेनोत्प्लाव्य सेचयेत् ।
प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥
कफक्षयार्थं व्यायामेन शक्ये चोत्सृजेत् ।
स्थानान्याक्रामयेत् कल्यं शर्कराः सिकतास्तथा ॥
प्रतारयेत् प्रतिष्ठोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोदं पुनः पुनः ॥
तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो जनेत् ।
स्नेहणः क्षपणं यत्स्यान्न च मारुतकोपनम् ॥
तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
शरीरं बलमग्निश्च कार्येणा रक्षता क्रिया” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्यायः ॥ *

“निष्कचयं शुद्धसूतं निष्कदादशगन्धकम् ।
गुग्गुलीजश्च यस्मिन् निम्बवीजं जया तथा ॥
प्रत्येकं निष्कमात्रान्ति निष्कं जैषाजवीजकम् ।
जया जम्बीरधुतूरकाकमाचीद्रवैर्दिनम् ॥
भावयित्वा वटीं कृत्वा दद्याद्गुग्गुचतुष्टयम् ।
गुग्गुभद्ररसो नाम हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥
श्रमयत्यूर्ध्वं दुःखमूरुस्तम्भं सुदारुणम्” ॥
इति गुग्गुभद्रो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारः ॥ *

ऊरुस्तम्भा, स्त्री, (ऊरुस्तम्भ इव व्याकृतितर्यस्याः ।)
कदलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कदलीशब्दे-
ऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

ऊर्ज, क जीवने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(सुरा-परं-अकं-सेट्) दीर्घादिः । क ऊर्जयति
जगो जीवति बली स्यादेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ऊर्ज, स्त्री, (उज्जयते जीवतेऽनेन । ऊर्ज + घञ्) ।
जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २४ । २८ ॥

“नम ऊर्ज इयं यस्याः पतये यज्ञरेतसे ।
हृत्तिदाय च जीतानां नमः सर्वैरसात्मने” ॥
ऊर्जः, पुं, (ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषुन् । इति ।
ऊर्ज + णिच् + षच् ।) कार्तिकमासः । उज्-
साहः । बलम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २६ । १ ।

“वसिष्ठा हि मिहेध वस्त्राण्यूर्जां पते” ॥ “ऊर्जां
बलपराक्रमादीनाम्” । इति मायम् ।) प्राणनम् ।
इति मेदिनी । (वीर्यम् । यथा, मनुः । २।५५ ।

ऊर्जा

“पूजितं ह्यग्रनं नित्यं बलमूर्जश्च यच्छति” ॥
“यस्मात् पूजितमन्नं सामर्थ्यं वीर्यं च ददाति” ॥
इति कुक्षुक्मट्टः ॥ कान्तिकनामसंवल्लरः ॥
(खारोचिषस्य मगोः पुत्रभेदः । यथा हरिवंशे
७।१४ ।

“प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च ।
खारोचिषस्य पुत्रास्ते मगोस्तात महात्मनः” ॥
स्त्री, हिरण्यगर्भजन्या । यथा, हरिवंशे ७।१७ ।

“हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेनयः” ॥
ऊर्जस्त्रलः, त्रि, (अतिश्रयितः ऊर्जो बलं अस्या-
स्तीति । ऊर्जस् + ल्योऽस्मात्तमिसेति वलच् ।)
अतिश्रयणवतवान् । इत्यमरः ॥ (“ऊर्जस्त्रलं हस्ति-
तुरङ्गमेतत्” । इति मट्टिः । ३ । ५५ । “भोक्ता-
मूर्जस्त्रलमात्मदेहम्” । इति रघुः । २ । ५० ॥)

ऊर्जस्त्रि, [न्] स्त्री, (ऊर्जस् + विनि ।) स्वलङ्कार-
विशेषः । तस्य लक्षणम् । साधुद्वारवत्प्रतिधा-
नम् । तथा चोक्तम् । ऊर्जस्त्रि रूपाश्चकारम् ।
तस्योदाहरणं यथा । “प्रचपणमगुहं भरास-
हिष्णुं जनमसमानमनूर्जितम् विवर्च्य । हतवस-
तिमिवार्थोपकण्ठे स्थिरमतुलोन्नतिमूढतुङ्गमे-
घम्” ॥ इति भट्टिः ॥

ऊर्जस्त्री, [न्] त्रि, (अतिश्रयितं उर्जो बलमस्या-
स्तीति + ऊर्जस् + विनि ।) अतिश्रयणवतवान् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भारते ।)

“अन्नमूर्जस्त्रलं लोके दत्तोर्जस्त्री भवेन्नरः” ॥

ऊर्जनमः, पुं, (ऊर्जेव तन्तुर्नाभौ यस्य । यदा मृदु-
त्वादूर्जेव नाभिर्यस्य । नाभेऽप्यस्य ह्यानमित्यच् ।
उयापोरिति ६।३।६३ । ऋक्सः ।) कीटविशेषः ।
माकड्सा इति भाषा । तत्पर्यायः । लूता २
तन्तुवायः ३ मर्कटकाः ४ । इत्यमरः ।
(यथाह उज्ज्वलदत्तः । ५ । ४७ ।

“नाचारेण विना रुष्टिरूर्जनाभेरपीयते ।

नच निःसाधनः कर्ता कश्चित् रुजति क्लिप्तम्” ॥
अथ ऊर्जनाभिरिति चिन्त्यम् । (खनामख्याते
हतराष्ट्रपुस्तके । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ६७ ।

“ऊर्जनमः सुनामश्च तथा नन्दोपनन्दकौ” ।

खनामख्यातो दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । १।५६ ।
“सुखाश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्जनमो महागिरिः” ॥
ऊर्जनाभिः, पुं, (ऊर्जावत् नाभौ यस्य ।) मर्कटकाः ।
इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, भागवते । २ । ५ । ५ ।
“आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्जनाभिरिवात्मनः” ॥)

ऊर्जा, स्त्री, (ऊर्जोति । ऊर्ज + “ऊर्जोते डः” । ५।४७ ।
इति उणादिसूत्रेण ङः । हित्वाव् टिलोपः ।)
मेयादिनोम । पञ्चम् इति भाषा । शोरन्तरावर्त्तः ।
इत्यमरः ॥ स तु भूद्वयमध्ये मृदाणतन्तुसूत्रः
शुभायत एकः प्रशस्तावर्त्तो महापरायणलक्षणम्
चक्रवर्त्तादीनां महायोगिनाश्च भवति । इति
भरतः । (चित्ररथपत्नी । यथा, भागवते । ५ ।
१५।१२ । “चित्ररथादूर्जायां सन्नाहजनिष्ठ” ॥)

ऊर्जायुः, पुं, (ऊर्जा अस्यास्तीति । ऊर्जा युस् ।)
मेघलोमकम्बलः । मेघः । इत्यमरः ॥ ऊर्जनाभः ।

ऊर्द्धः

इति हेमचन्द्रः ॥ लघुभङ्गः । इति मेदिनी ।
(गन्धर्वविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
“ऊर्णयुच्चित्रसेनश्च हःहा ऊर्द्धश्च भारतः ॥)
ऊर्णः, ज ल आच्छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(यद्-उ-म-सक-मेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । रेफ-
योगान्मूर्द्धन्यः । तेन ऊर्णनाव इत्यादौ निमित्ता-
भावांमूलधातोर्लवाभावः । लज ऊर्णोति ऊर्णोति
ऊर्णते दिष्टं मेघः । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मट्टिः १४ । १०३ ।
“ऊर्णनाव स शस्त्रौघैर्वानराणामनीकिनीम्” ॥)
ऊर्द्धः, पुं, (ऊर्जेन बलेन दृष्टाति विदारयति ।
ऊर्ज + द + “ऊर्जिदृष्टातेरलचौ पूर्वपदान्त्वलो-
पश्च” । ५ । ४० । उणादिसूत्रेण अल् अत् वा ।
स्वरभेदार्थं प्रत्ययद्वयम् ।) शूरः । राजसः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (कुसुलम् । धान्याद्याधारः ।
यथा, ऋग्वेदे । ३ । १४ । ११ । “ऊर्द्धं पृथक्ता
यवेनेद्धम्” । “ऊर्द्धं कुसुलम्” इति माघ्यम् ॥)
ऊर्द्धः, त्रि, उपरि । उच्छ्रितः । तुङ्गः । इति अन्त्यस्य-
वकारान्तोर्द्धशब्दार्थे मेदिनी ॥
अत्र ऊर्द्धशब्दो निर्बन्कारः । तदुक्तं वर्णदेश-
नायां । उल्लिख्यते उद्धृच्छति उदो ह्यडो ढप्र-
त्ययः आदिवर्णस्य ऊरादेशः । इति मधुमाधवा-
दयः ॥ इति ऋद्धभेदोर्द्धकशब्दस्य टीकायां
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । सुद्वलज्ञानप्राप्तौ ।
३ । २६० । २ ।
“ऊर्द्धगः सत्ययः शस्त्रदेवयानचरो मुने” ॥)
ऊर्द्धकः, पुं, (ऊर्द्धः सन् कायतीति । ऊर्द्ध + कै शब्दे
+ क ।) ऊर्द्धकः । ऋद्धकविशेषः । इत्यमरटीकायां
भरतमुकुटौ । (यथा शब्दार्थे ।
“ऊर्द्धको गोपुच्छवत् स चित्तानोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
धृतोर्द्धं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ॥
तथाच चिन्तामणौ ।
“हरीतक्याकृतिस्रज्जलपानिग्नो यवाकृतिः ।
ऊर्द्धको दण्डतुल्यः स्यात् सुरजा भेदतो मताः” ॥)
ऊर्द्धः, पुं, दण्डवत्स्थितः । यथा,—
“आसीन ऊर्द्धः प्रज्ञो वा गियमो यत्र नेदृशः ।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रज्ञेन न तिष्ठता” ॥
इत्यादि कन्दोमपरिश्रियात् । आसीनः उपविष्टः ।
“ऊर्द्धो दण्डवत् स्थितः प्रज्ञोऽवनतपूर्वकायः” ।
इति आहततत्त्वम् ॥
ऊर्द्धः, त्रि, (उत् + ह्य + ड । आदिवर्णस्य ऊरा-
देशः ।) उच्छ्रितः । तुङ्गः । उपरिष्ठात् । इति
मेदिनी ॥ ऊर्द्धशब्दो दीर्घादिः सवकारो निर्ब-
न्कारश्च । तथाच उपरि धन्यते इति कृतनिरुक्ति-
रूर्द्धशब्दो वकारवागिति सुभूत्यादयः ॥
“ऊर्द्धतीरपल्लेषुर्द्धमुर्वनं गीचमूर्द्धजैः ।
तस्यां चलासीवान्वेति चिन्तानागचमूर्द्धजैः” ॥
इति कौशिकवधयमकम् ॥ (यथा, कुमार १ । १६ ।)
“पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रबोधयत्तूर्द्धमुखैर्मयूखैः” ॥
ऊर्द्ध शब्दो मकारान्तोऽप्ययो दीर्घादिर्वकारवान्
तथा अदन्तोऽन्ययोऽपीति जयादित्यादयः ॥

ऊर्द्ध

ऊर्द्धकः, पुं, (ऊर्द्धः सन् कायति शब्दायते इति ।
ऊर्द्ध + कै + क ।) ऋद्धकविशेषः । यथा,—
“ऊर्द्धको गोपुच्छवत् स चित्तानोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
धृतोर्द्धं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ॥
इति भरतवृत्तशब्दार्थः ॥ अपिच । “हरीतक्या-
कृतिस्रज्जलपानिग्नो यवाकृतिः । ऊर्द्धको दण्ड-
तुल्यः स्यात् सुरजा भेदतो मताः” ॥ अन्वटीका-
यान्तु । “यवमध्यस्तथोर्द्धकः” । इत्यमरटीका-
सारसन्दरी ॥
ऊर्द्धकण्टी, स्त्री, (ऊर्द्धं कण्टः कण्टको यस्याः ।)
महाशतावरी । इति राजनिर्घटः ॥
“महाशतावरी चान्या शतमूल्यूर्द्धकण्टिका” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
ऊर्द्धजानुः, त्रि, (ऊर्द्धे स्थूले जानुनी यस्य ।) उपरि-
भागे स्थूलजानुकः । तत्पर्यायः । ऊर्द्धजुः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यान्वयतसूत्रम् १ । ५ । ८
“उपविश्योर्द्धजानुः” । इति ॥)
ऊर्द्धजः, त्रि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) ऊर्द्धजानुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
ऊर्द्धजुः, त्रि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य । “ऊर्द्धात् विभा-
या” । ५ । ४ । १३० । इति पक्षे जुः ।) ऊर्द्धजानुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यान्वयतसूत्रम् । “ऊर्द्ध-
जुर्नवानं यजति” ॥
तथाच माघे ११ । २१ ।
“लघुमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धजुरेव” ॥)
ऊर्द्धदेवः, पुं, (ऊर्द्धः तुङ्गः ज्यैष्ठ्यो देवः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥
ऊर्द्धन्दमः, त्रि, (ऊर्द्धम् + दम् + अच् ।) ऊर्द्धस्थः ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऊर्द्धङ्गम् इति युक्तिसिद्धि-
पाठः ॥
ऊर्द्धपादः, पुं, (ऊर्द्धाः पादा यस्य ।) शरभः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्द्धपदे, त्रि ॥)
ऊर्द्धपुण्ड्रः, पुं, (ऊर्द्धः पुण्ड्रः इव ।) तिलकविशेषः ।
स तु ब्राह्मणललाटे पुण्ड्रवत् चन्दनादिना
कृतोर्द्धरेखात्रयः । यथा । “ऊर्द्धपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं
स्यात् त्रिपुण्ड्रे नोर्द्धपुण्ड्रकमिति” ।
“ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्वारिः ऋद्धसचन्दनैः” ।
इत्यादि च बहवः ॥
“ऊर्द्धपुण्ड्रं ऋद्धा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रस्तु वैश्यश्च वत्सुलं शूद्रयोनिजः” ॥
इति आङ्गिकतत्त्वप्रवृत्तब्राह्मणपुराणम् ॥ (ऊर्द्ध
पुण्ड्रधारिप्रशंसा यथा, ब्रह्मपुराणे ।
“अष्टाचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरेत् ।
शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रधरो मर्त्यो म्रियते यत्र कुत्रचित् ।
श्वपाकोऽपि विमानस्यो मम लोके महीयते” ॥
अस्य धारणे वैदिकाद्विजभिन्न एवाधिकारी यदुक्तं
देवीभागवते नारायणेन ॥
“ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिशूलं च वत्सुलं चतुरस्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रादिकं लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥

ऊर्द्ध

अन्मना लब्धजातिस्तु वेदपश्यान्माश्रितः ।
पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वापि ललाटेनैव धारयेत् ॥
स्यात्तिलकान्यादिसिद्धार्थं चापि विष्णुगमादिषु ।
स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेत् वेदिको नरः” ॥
आर्द्धे ऊर्द्धपुण्ड्रादिविधिनिषेधव्यवस्था ।
यथा, निर्णयसिन्धौ हेमाद्रिः ।
“जपे ह्योमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।
तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥
तथा च नारदः ।
“यज्ञो दानं जपो ह्योमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
एषा भवति विप्रेन्द्राः ! ऊर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥
इत्यादिवचनात् येन कर्मणि ऊर्द्धपुण्ड्रधारणं
विहितम् । केचित्तु ।
“ऊर्द्धपुण्ड्रो द्विजातीनामभिहोत्रसमो विधिः ।
प्राङ्काले च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत्” ॥
तथा,—
“वामहस्ते च ये दर्भा गृहे रङ्गवर्जितथा ।
ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः” ॥
इति संयज्ञोक्तवचनात् तथा,—
“ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा ।
प्राङ्कर्त्ता न कुर्वीत यावत् पिण्डान्न निर्वपेत्” ॥
इति विश्वप्रकाशवचनाच्च प्राङ्काले ऊर्द्धपुण्ड्रा-
दिकं न धार्यमित्याहुः । तन्न, यतः कुलाचारा-
देव व्यवस्था । यन्तु,—
“ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्वन्धे माल्यं तथैव च ।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषणीपतिम्” ॥
इति हेमाद्रिवृत्तवचनम् तत् गन्धत्रिपुण्ड्रक-
विषयम् । अतः प्राङ्काले गन्धत्रिपुण्ड्रकएव न
धार्यः । अन्यरूपस्तु धार्य एव । तथा च व्यासः ।
“वर्जयेत्तिलकं भाले प्राङ्काले च सर्वदा ।
ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः” ॥
ऊर्द्धरेताः, [स] पुं, (ऊर्द्धं रेतो यस्य न प्रतति वीर्यं
यस्यत्यर्थः ॥) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(अष्टोत्तरसहस्रनामान्तर्गता महादेवस्य नाम-
भेदः । यथा महाभारते १३ । १० । ४५ ।
“ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नमस्कृतः” ॥)
भीष्मः । (कृतसमावर्त्तनोऽपि भीष्मदेवः पितुः
काम्यविवाहार्थं वैवाहिकधर्मं त्यक्तवान् अतस्तस्य
ऊर्द्धरेतत्वं ज्ञातम् । एतद्विवरणान्तु महाभारते १ ।
सत्यवतीनामोपाख्याने १०० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
मुनिविशेषः । तदयथा । सनक-सनन्द-सनातन-
सनत्कुमारदयः । (यथा, महाभारते २ । ब्रह्म-
समावर्त्तने । ११ । ४६ ॥
“अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्द्धरेतसाम्” ॥
त्रि, विषयासङ्गरहितः । सन्न्यासी । यथा भा-
रते शकुन्तलोपाख्याने,—
“ऊर्द्धरेता महाभागो भगवान् लोकपूजितः ।
चलेद्धि वृत्ताधर्म्मोऽपि न चलेत् संश्रितवतः” ॥)
ऊर्द्धलिङ्गः, पुं, (ऊर्द्धं लिङ्गं यस्य ।) महादेवः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १३ । १० । ४५ ।
“ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नमस्कृतः” ॥)
ऊर्द्धलोकः, पुं, (ऊर्द्धः उपरिस्थो लोकः ।) स्वर्गः । इति

। अस्मिन्नायमस्यैवमिदंवाचनम् । यथा, गार्ग्य-

अष्टः

अष्टः

अष्टः

न्यासधृतमन्त्रे “अं नमो दक्षिणघ्राणे अं नमो वामघ्राणे” इति । अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमः । “उः क्वावेडन्तु वेट्क ऋः । चडा-ऋः” । एतेन जैष्ठ्यं गत्यामित्यस्य लुङि अङ्गुलैकदिति सिद्धम् ।)

अ, प्राप्ते । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भादि-परं-सकं-अनिट् ।) प्रापः प्राप्तिः । “अच्छति घनं कृते” । इति दुर्गादासः ।

अ, इर ल गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (अदां-परं-सकं-अनिट् ।)

अ, र लि गत्याम् । (लुहो-परं-सकं-अनिट् ।) र वैदिकः । लि इयति । शपो लुकरणादस्य षट्-प्रानयोरेव ऋच्छादेशः । इयच्छत् समियच्छानः । इति दुर्गादासः ।

अ, र न हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः । (खां-परं-सकं-अनिट् ।) र वैदिकः । न ऋणोति । रेफादि-स्तृतीयस्वरान्तोऽयमिति केचित् । इति दुर्गादासः ।

अ, य गह्वरम् । वाक्यम् । देवमातरि स्त्री । इति मेदिनी । (सम्बोधनम् ।) परिहासः । वाक्यविकारः । इति शब्दरत्नावली । (ँ, खर्गः)

अक्, [च्] स्त्री, (अच्छन्ते स्तूयन्ते देवा अथवा । अक् + क्षिप् ।) वेदविशेषः । अक्वेदः । इत्यमरः । अस्य एकविंशतिशाखाः । वेदमन्त्रविशेषः । तस्य लक्षणम् । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः । अस्यार्थः । यत्रार्थवशेन एकान्वयित्वेनानुबुद्धादिपादस्थितिः । इति जैमिनिः । (अग्यजुःसामाथर्ववेदामिहि-तैरपदैष्ट्याधीर्विधानैरुपाध्याया मिषगञ्च सन्ध्ययोः रक्षां कुर्युः । इति सञ्च्युते सूत्रस्थाने ऊनविंशे-अध्याये ।)

अक्षं, स्त्री, (अक्षन्तौ अक्ष् + “पाठतुदिवचि-रिचिचिभ्यस्यक्” । २।७। इत्युणादिसूत्रेण थक् ।) धनम् । इत्यमरः । खर्गम् । इत्युणादिकोषः । (यदुक्तं शब्दार्थे । “हिरण्यं त्रिविधं युद्धं विक्रम-मर्कं धनं वसु” ।) पुत्रहीनस्य ऋक्षिणः । इति याज्ञवल्क्यः । “अक्षमूर्धं हि कुटुम्बं” । इति दायभागे पितृधनविभागकालेऽभिहितम् ।

अक्ष, न र वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (खां-परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । न ऋणोति । इति दुर्गादासः ।

अक्षं, स्त्री, ँ, (अप् + स । “सुप्रचिह्नव्यविभ्यः कित्” । ३। ६६ । इत्युणादिसूत्रेण कित् ।) नक्षत्रम् । इति मेदिनी । (यथा, मनुः । १२। ६१ । “पूर्वां सन्ध्यां जर्गन्तिरेव सावित्रीमार्कदेश्चानात् । पश्चिमान्तु समासीनः सम्यक्छविमाव्रणात्” । तच्च अश्विन्यादिमेतेन सप्तविंशतिः ।) राशिः । इति ज्योतिषम् । (राश्वयञ्च मेघरुधादिमेतेन द्वादश । अस्मिन्नर्थे प्रमाणं यथा रघौ । १२ । १२५ । “प्रययावातिथेयेषु वसन्त्यिकुलेषु सः । दक्षिणां दिशश्चक्षुषु वार्षिकेखिव भास्करः” । “अक्षेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्कर इव” । इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।)

अक्ष, ँ, (अक्ष् + अच् ।) पर्वतविशेषः । (अयं हि

कुलाचलानामेकः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ । “माहेन्द्रशक्तिमलयर्कपारिपात्राः सद्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः” ।) मल्लकः । (यथा मनुः । १२ । ६७ । “एको न्गमं व्याघ्रोऽयं फलमूलान्तु मर्कटः । स्त्रीन्तुल्योक्तकोवाणि यानान्युष्टः पशून्तुजः” ।) शोणाकरजः । इति मेदिनी । शोनाकरप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः । (खनामख्यातोऽजमीषुपुत्रः । यथा, हरिवंशे पुरुवंशानुकीर्तने । ३२ । ८७ । “धूमिन्या स तथा देव्या त्वजमीषुः समेयिवान् । अक्षं स जनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम्” । खनामख्यातो विदूरथस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव ३२ । १०४ । “विदूरथस्य दायद अक्ष एव महारथः” । तथा खनामख्यातोऽरिहस्य पुत्रः । यथा, महा-भारते १ । पुरुवंशानुकीर्तने । ६५ । २४ । “अरिहः खत्वाङ्घ्रिमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजीजनदृक्षम्” । एतेन पुरुवंशे त्रयण्व अक्षनामानो राजानः सम्भूताः ।)

अक्षगन्धा, स्त्री, (अक्षसेव गन्धो यस्याः ।) रज-विशेषः । वीरताड इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कृगालान्ती २ आवेगी ३ रुद्धदारकः ४ लुङ्गः ५ । इत्यमरः । अक्षिजाङ्गल इति ख्यातो रजस्रः । तत्पर्यायः । अक्षगन्धा २ अक्षिजाङ्गलिको ३ इति रत्नमाला । क्षीरविदारीरजः । तत्पर्यायः । महाश्वेता २ । क्षीरिका ३ । अक्षगन्धिका ४ । इति शब्दरत्नावली । (रुद्धदारकशब्देऽस्याः गुणादयो ज्ञेयाः ।)

अक्षगन्धिका, स्त्री, (अक्षगन्धा + स्वार्थे कन् ।) अत इत्वम् । कृष्णामृमिकुष्माण्डः । तत्पर्यायः । क्षीर-विदारी २ महाश्वेता ३ । इत्यमरः ।

अक्षरं, स्त्री, (अक्षो गतौ । अक्ष् + “तनूविभ्यां कस्-रन्” । ३।७५ । इत्युणादिसूत्रेण कस्-रन् ।) वारि-धारा । इति मेदिनी ।

अक्षरः, ँ, (अक्ष् + “तनूविभ्यां कस्-रन्” । ३ । ७५ । इत्युणादिसूत्रेण कस्-रन् ।) अक्षिक् । इति मेदिनी ।

अक्षराजः, ँ, (अक्षराणां मल्लूकानां राजा । राजाहःसखिभ्यश्च ।) जाम्बवान् । इति रामा-यणम् । (यथा, हरिवंशे । ३८ । ४१ । “लेभे जाम्बवतीं कन्यामक्षराजस्य सम्भताम्” ।)

अक्षेशः, ँ, (अक्षराणां नक्षत्राणामीशः ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ।

अक्ष, श नुत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श ऋचति । आनर्षः । इति दुर्गादासः ।

अक्षीयं, स्त्री, (अक्षतीति । अक्ष् + बाडलकात् की-यन् ।) पितृकभजनपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ।

अक्ष्, श मूर्त्तौ । गमने । मोहे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं अकक्ष-सेट् ।) श अक्षती अक्षन्ती । मूर्त्तिः कठिनीभावः । “मूर्त्तिः काठिन्य-काययोरित्यमरात् । अक्षति घृवं कठिनं स्यादि-त्यर्थः । अक्षति रुद्धो गच्छति सुहृति वेत्यर्थः ।

मोहस्थाने इन्द्रियप्रलयं पठन्ति प्राक्षः । अक्षति रुद्धस्येन्द्रियं प्रलीयते इत्यर्थः । इति रमानाथः” । इति दुर्गादासः ।

अक्षरा, स्त्री, (अक्षति परपुरुषं प्राप्नोतीति । अक्ष् + “अक्षेरः” । ३। १३१ । इत्युणादिसूत्रेण खरः । खरन् इति प्रसाद इति पारायणीयम् ।) वेश्या । इत्युणादिकोषः । (यथा, अथर्ववेदे १० । ६२० । “अक्षरा ये च ते श्रमाः” ।)

अक्ष, उ गत्याम् । स्त्री । उज्जने । अज्जने । इति कविकल्पद्रुमः । (भादि-आत्म-सकं-अकक्ष-सेट् ।) उ अज्जते । उज्जने जीवनं बलवद्भावश्च । इति दुर्गादासः ।

अक्ष, इ ङ भजि । इति कविकल्पद्रुमः । (इदित् भादि-आत्म-सकं-सेट् ।) ऋक्षादिः । भजि मर्जने । इ ऋज्जते । उ ऋज्जते मर्त्यं रूपकारः । इति दुर्गादासः ।

अक्षीयं, स्त्री, (अज्जते रघोऽस्मादिति । अक्ष् + “अज्-कृजञ्” इत्युणादिसूत्रेण ईयन् ।) पितृपचनम् पितृकभजनपात्रम् । इति हेमचन्द्रामरौ । नरक-विशेषः । अत्र पितृपचनप्रवेष्टः । (यथा, मनुः ४। ६० । “लोहशङ्खज्जीवश्च पश्यान् शाल्मलीं नदीम्” । धनम् । सोमलताया उद्धतो रसः । यथा, ऋग्वेदे ३ । ४३ । ५ । “कुविद्राजानं रुचवन्नृजीविन्” । “अक्षीयन् सोमवन्” । इति भाष्यम् ।)

अक्षु, चि, (अज्जयति गुणान् । अज्जं अज्जने । “अज्जि-दृष्टीति” । १ । २८ । उणादिसूत्रेण साधुः ।) अवक्रम् । सोजा इति भाषा । तत्पर्यायः । अजि-क्षम् २ प्रगुम् ३ । इत्यमरः । प्राञ्जलः ४ सरलः ५ । इति जटाधरः । (“उमां स पश्यन् अक्षुवैव चक्षुषा” । इति कुमारे ५ । ३२ । यथा, मनुः । २ । ४७ । “अक्षवक्त्रे तु सर्वे सूरवणाः सौम्यदर्शनाः” । स्त्रियां खीष्पत्ते यथा, माघे १२ । १८ । “अक्षीर्धानैरवतत्य कन्धरा-न्नावचूडाः कलधर्षदारवैः” । अनुकूलम् । यथा, ऋग्वेदे ५ । ४१ । १५ । “अक्षुहन्त अक्षुवतिः” । “अक्षुहन्तदनुकूल-हस्तः” । इति भाष्यम् । शोभनम् । यथा ऋग्वेदे ५ । ४४ । ५ । “आरवाङ्गैर्जुगाद्यः” । “अक्षु-गाद्यः शोभनस्तुतिः” । इति भाष्यम् । वसुदेव-पुत्रभेदे ँ । यथा भागवते ६ । २४ । ५४ । “अक्षुं संमर्द्दन् मद्रं संकर्षणमहीश्वरम्” ।)

अक्षुकायः, ँ, (अक्षुः सरलः कायो यस्य ।) कश्यप-भूतिः । इति जटाधरः । अवक्रशरीरे चि । (“तस्मिन् खल्लिचमासीन अक्षुकायः समभ्यसेत्” । इति भागवते ३ । २८ । ८४ ।)

अक्षः, ँ, (अक्ष् + “अक्षेत्रायवक्षेति” । २ । २८ ।) उणादिसूत्रेण निपातनान् रन् गुणभावश्च ।) नायकः । इत्युणादिकोषः । (चरुगामिनि, चि । यथा ऋग्वेदे १ । ११७५ । १४ । “युवं मुच्यु-मर्दयो निः समुद्रादिभिः अक्षु अक्षेभिरक्षैः” ।

कृष्ण

कृष्णो

कृष्णो

“कृष्णेभिः कृत्तुगामिभिः” । इति भाष्यम् ॥

कृष्णासनः, पुं, (कृजि + “कृजिद्विषसिन्दसहिभ्यः कित्” । २ । ७७ । इत्युणादिचुब्रेण चसानच् । कित् । १) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ उणादि-
कोषश्च ॥)

कृष्ण, द उ च गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-
उभं-सकं-सेट् ।) द च कृष्णोति चर्णोति कृष्णते
षर्णते । उ षर्णिवा कृत्वा । इति दुर्गादासः ॥

कृष्ण, स्त्री, (कृ + क्त । कृष्णमाधमर्ण्ये इति णत्वम् ।)

धारः । देना इति भाषा । तत्पर्यायः । पर्युद्वेष-
नम् २ उद्धारः ३ । इत्यमरः ॥ पुनर्देयत्वेन स्त्री-
कृत्य यत् गृहीतम् । इति जगदीशः ॥ अस्य
विवरणं कृष्णादानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

कुसीदाख्यं कृष्णं यथा ।

“स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।

तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन दत्तः कुसीदिनाम्” ॥

इति नारदः ॥ अस्यार्थः । स्थानं मूलधनावस्थानम् ।
लाभो वृद्धिः । दानग्रहणपदे कर्मण्यनटा साध्ये
तेन मूलधनावस्थाने सत्येव यो लाभस्तदर्थं यद्दानं
धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्णेन च ग्रहणं
तथा दीह्यत् गृह्यमाणं यत्तद्वत् । इति रत्ना-
कारादयः ॥ कलाश्रये तु अवस्थापाकरणीयत्व-
रुपगुणयोगाद्गौणप्रयोगः । अतएव बाणिज्यार्थ-
प्रयुक्तस्य गण्यत्वं इति मिश्राः ॥ * ॥ अपि च ।

“कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशद्वैः प्रगृह्यते ।

चतुर्गुणं वाद्यगुणं कुसीदाख्यमणं ततः” ॥

इति वृहस्पतिः ॥ अस्यार्थः । कुत्सितात् सीदत-
श्चाधमर्णात् सकलं धनं यत् गृह्यते निर्विशद्वै-
रुत्तमर्णैः । चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन
हैगुणादिनामः ॥ * ॥ कृष्णत्रयविशेषो यथा ।

“देवानाञ्च पितॄणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा नरः ।

कृष्णवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा ॥ * ॥

तत्परिशोधनमाह ।

“देवानामन्वयो जन्तुर्धर्मैर्भवति मानवः ।

अल्पवित्तस्य पूजाभिरुपवासव्रतैस्तथा ॥

आर्द्धेन प्रजया चैव पितॄणामन्वयो भवेत् ।

कृषीणां ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥ (जलदुर्गमभूमिः । यथा
पुग्धवोधे १ । २८ सूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः ।

“दशार्णो देशः दशार्णो नदी उभयञ्च कृष्णशब्देन
जलदुर्गमभूमिरुच्यते” ॥ अङ्गश्रास्त्रोक्तः कुतश्चि-
दपि राश्र्यन्तरात् वियोज्य संख्यावान् पदार्थः ।
यथा वीजगणिते ।

“धनार्थसङ्कलने कारणसूत्रं वृत्ताद्धम् ।

योगे युतिः स्यात् क्षययोः खयोर्व्या-
धनार्थयोरन्तरमेव योगः” ॥

कृष्णतीति । कृष्ण गतौ तस्मात्कः । इति श्रुत्यन्या
वाच्यलिङ्गः । गन्ता । गर्भनशीलः । यथा, कृष्णवेदे
६ । २२ । ५ । “सद्यो यः स्यन्दो विभितो यवीया-
न्वयो न तायुरतिधन्वा राट्” । “कृष्णः श्रीप्र-
गन्ता” इति भाष्यम् ॥)

कृष्णमत्कः, पुं, (कृष्णे मत्कृष्यत्वे ।) कर्मकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ जामिन इति भाषा ॥

कृष्णमार्गः, पुं, (कृष्णं मार्गयति यः सः । कृष्ण +
मार्ग + ल्यु ।) प्रतिभूः । इति हारावली ॥

जामिन इति भाषा ॥

कृष्णमुक्तिः, स्त्री, (कृष्णस्य कृष्णात् वा मुक्ति-
र्माचनं भवत्यस्मात् ।) कृष्णपरिशोधनम् । तत्-
पर्यायः । विगणनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णमोक्षः, पुं, (कृष्णात् मोक्षः ।) कृष्णपरिशो-
धनम् । इति हारावली ॥

कृष्णादानं, स्त्री, (कृष्णस्य आदानम् ग्रहणम् ।) अधम-
र्णात् उत्तमर्णेन सलामधनग्रहणम् । तत्तु अद्या-
दशविवादेन्तर्गताद्यविवादः । (यदाह मनुः । ८४-

“तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः” ।

इत्यादि ।) तच्च सप्तविधं यथा । ईदृशमृणं देयम् २

ईदृशमदेयम् ३ अनेनाधिकारिणा देयम् ४ अस्मिन्

समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमर्णे

पञ्चविधम् । उत्तमर्णे तु दानविधिः ६ आदान-
विधिश्च ७ इति द्विविधम् । तथाच नारदः ।

“कृष्णन्देशमदेयञ्च येन यच्च यथा भवेत् ।

दानग्रहणधर्माश्च कृष्णादानमिति स्मृतम् ॥

अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः ।

न स्त्रीभ्यो दासवान्नेभ्यः प्रदद्यात् किञ्चिदुद्धृतम् ।

दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तन्तु यदसु” ॥

तच्च विशेषमाह वृहस्पतिः ।

“परिपूर्णे गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुजगत्कम् ।

लेखाकृष्टं साक्षिमदा कृष्णं दद्यात् धनी सदा” ॥

इति विवादावर्षसेतुः ॥ अस्य यदवशिष्टं कृष्णोद्-
ग्राह्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कृष्णान्तकः, पुं, (कृष्णमन्तयति यः । कृष्ण + अन्ति

नामधातु + क्तुल् । मङ्गलग्रहाराधनेन कृष्णाप-
नयनात् तथात्वम् ।) मङ्गलग्रहः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कृष्णापनोदनं, स्त्री, (कृष्ण + अप + नुद + ल्युट् । ततः

षष्ठीतत्पुरुषः ।) कृष्णापनयनम् । धारशोधनम् ॥

कृष्णी, [नृ] त्रि, (कृष्णमस्यास्तीति । कृष्ण + इति ।)

कृष्णयस्तः । धारी ॥

(“जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋतैर्ऋणी भवति”)

इति श्रुतिः । “कृष्णी न स्यात् यथा पिता” ।

इति दायभागे ॥)

कृष्णोद्ग्राहणं, स्त्री, (कृष्णस्य उद्ग्राहणं ।) अधमर्ण-
गृहीतर्णग्रहणं । यत्र कृष्णं प्रार्थनकाले प्रार्थितो-

ऽपि कृष्णो न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्त्तव्यं

तदाह मनुः । ८४-—८६ ।

“यैर्यैरुपायैरर्थं खं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।

तैस्तेरुपायैः संयच्छा साधयेदधमर्णिकम्” ॥

धर्मोऽयं व्यवहारेण क्लेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पक्षमेव क्लेन च” ॥

अधमर्थः । पूर्वपूर्वधर्मार्थाभावे उत्तरोत्तरम्

संगृह्य वशीकृत्य । धर्मे वृहस्पतिराह ।

“सृष्टस्त्वन्धिसन्दिष्टैः सामोक्तानुगमेन च ।

प्रायेण वा कृष्णी दाप्यो धर्मे यच्च उदाहृतः” ॥

अस्यार्थः । कृष्णिकस्य ये सृष्टस्त्वन्धिनस्तेषु

सन्देशो यो यच्च सामंभचनं यच्चानुगमनं प्रायोप-
वेशनं वा धनिकस्य सधर्मं कृष्णोद्ग्राहणोपायः ॥
व्यवहारे कात्यायनः ।

“धार्म्योऽवरोद्ध कृष्णिकः प्रकाशं जनसंसदि ।

यावन्न दद्यादेयञ्च देशाचारस्थितिर्यथा” ॥

अस्यार्थः । यावद्दानं जनसंसदि कृष्णिकस्य धनि-
केन धारणं व्यवहारः ॥ कलाचरितवलात्कारेषु
वृहस्पतिः ।

“कृष्णा याचयित्वाधर्मान्नीय कृष्णिकादृशी ।

अन्नाहितादि बाह्य दाप्यते यत्र सोपधिः” ॥

अस्यार्थः । कृष्णिकस्य धनमन्नाहितादि वा कृष्णा

आहृत्य वा यत्र दाप्यते तत्र साधनोपायः

सोपधिः सच्छेषमुच्यते ॥

“पुनरदारपशून् वृद्धा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।

यच्चर्णा दाप्यतेऽर्थं खं तदाचरितमुच्यते ॥

वृद्धा स्वग्रहमानीय ताडुनाद्यैरुपक्रमैः ।

कृष्णिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते” ॥

अनयोरर्थः । पुनरदारपशूरोधो द्वारोपवेशनञ्च

य उद्ग्राहणोपायस्तदाचरितमुच्यते । स्वग्रहमा-
नीय ताडुनादिनक्षत्र उद्ग्राहणोपायो बला-
त्कार उच्यते ॥ * ॥ कौधमर्णः केनोपायेन

साध्यस्तदाह कात्यायनः ।

“राजानं स्वामिनं विप्रं सान्नेनैव प्रसाधयेत् ।

कृष्णिनं दुर्हदं वापि च्छलेनैव प्रसाधयेत्” ॥

कृष्णिनं दायदम् । तथा

“बणिजः कर्मकाञ्चिव शिल्पिनश्चाववीद् भृगुः ।

देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् संपीड्य दापयेत्” ॥ * ॥

यत्र धनं न लभ्यते तत्राह वृहस्पतिः ।

“निर्धनं कृष्णिकं कर्म गृहमानीय कारयेत् ।

शौचिकाद्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनैः” ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातिं परिच्छीयन्मरणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिच्छीयः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

यथोदयं यथा धनोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ * ॥ आपार-
द्वारा न ब्राह्मणस्य कृष्णशोधनमाह कात्यायनः ।

“कर्मणा क्षत्तविद्विश्रान्तं समहीनांस्तु दापयेत्” ॥ * ॥

कृष्णशोधनाय निन्दितं कर्म कारयितुंरुत्तमर्णस्य

दण्डमाह कात्यायनः ।

“यदि ह्यादावनादितमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साक्षं पूर्वमृष्टान्मुच्यते चर्णिकः ॥ * ॥

यदि परमवृद्धिप्राप्तं धनमृष्णिको दातुं न शक्नोति

तदा चक्रवृद्धा क्षेच्छ्या धारयेत् । यथा वृहस्पतिः ।

“पूर्णावधौ श्रान्तजाभमृष्टमुद्ग्राहयेदनी ।

कारयेद्वा धनी लेखं चक्रवृद्धिव्यवस्थया” ॥

तथा च वृहस्पतिः ।

“हिरण्ये दिग्गुणीभूते मृते नयेऽधमर्णिके ।

अथं तदीयं संयच्छा विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा कृतमूल्यन्तु दण्डाहं जनसंसदि ।

कृष्णानुरूपं परतो गृहीतान्यनु वर्जयेत् ॥

खधनञ्च स्थिरीकृत्य गणनाकुशलैर्नरेः ।

तद्वन्मुञ्चातिविदितं प्रवृत्तमापराधुयात्” ॥ * ॥

यथाविषयं धर्मादीन् धनसाधनोपायान् प्रयुज्जानो

कृतं

न राज्ञा निवर्त्तनीय इत्याह मनुः ।

“यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्गोऽधमर्गिकात् ।

स राजा नाभियोक्तव्यः स्वर्कं संसीधयन् धनम्” ॥ १० ॥
धनवता ऋणिकेनादत्ते ऋणे राजा स्वयं विंशति-
तमभागं गृहीत्वा उत्तमर्गाय दापयेत् इत्याह
नारदः ॥

“ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात्तद्गृहीत्वांश्चान्तु विंशकम्” ॥ ११ ॥

यदा अधमर्गिकः सकलमृगं दातुमसमर्थः शत्रुपु-
त्रादेव दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्
यथावदन्तं उत्तमर्गेण उपगतं प्राप्तमिति धनी
तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् इत्याह
याज्ञवल्क्यः ।

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्त्वाधनं ऋणी ।

धनी षोडशतं दद्यात् सहस्रपरिचिह्नितम्” ॥

इति विवादाख्यवक्त्रे ॥

कृतं, गत्याम् । स्पृष्टे । स्मृत्यै । घृणायाम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-पर-ईयङ्पक्षे आत्म-
गत्यर्थे सक्तं, अन्त्यार्थे-सक्तं-सेट् ।) घृण दया ।
ऋतीयते जनः स्पृष्टते ईश्वरो भवति । किञ्चि-
दयते गच्छति वेत्यर्थः । अरे तु ईयङोऽप्राप्तिपक्षे
परस्मैपदमेव । आर्त्तित् आनर्त्त इत्यादि । इति
दुर्गादासः ॥

कृतं, स्त्री, (कृत + क्त ।) उच्छृण्वम् । (यथा, मनुः ।

४ । ४—५ ॥

“कृतान्मृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यान्मृताभ्यामपि वा न श्वरत्वा कदाचन ॥

कृतमुच्छृण्वन् ज्ञेयममृतं स्यादद्याचितम् ।

मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्मणं स्मृतम्” ॥

जलम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०१ । ६ । “तन्म

कृतं पातु शतशारदाय” । “कृतसुदकम्” । इति

भाष्यम् ॥) सत्यं इति मेदिनी । (यथा, मनुः ।

८ । ८२ ।

“साक्षेऽमृतं वदन् पाक्षैर्बध्यते वारुणैर्मृगम् ।

“विवशः शतमाजातीकृत्वा साक्षं वदेदृतम्” ॥

कर्मफलं । यथा, “कृतं पितृन्तौ सुहृतस्य लोके” ।

इति श्रुतिः ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते । १ ।

१ । २५६ ।

“भगवान् वासुदेवस्य कौर्त्तयेऽत्र सनातनः ।

स हि सत्यमृतश्चैव पवित्रं पुण्यमेव च ।

शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम्” ॥

पुं, स्मृत्यै । यथा, शतपथब्राह्मणे । “ब्रह्म वा

कृतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म कृतं ब्रह्म एवायुः” ॥

परब्रह्म । यथा, श्रुतिः । “कृतमेकाक्षरं ब्रह्म” ॥

सत्याचारः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३७ । २ ।

“सुतो मित्राय वरुणाय प्रीतये चारुर्नृवाय

प्रीतये” ॥ “कृताय सत्याचाराय” । इति दया-

नन्दभाष्यम् ॥ यद्गः । यथा, सामगानां सन्ध्यामन्त्रे

रुद्रोपस्थाने । “कृतमित्यस्य कालाप्तो रुद्र ऋषि-

रुद्रपृष्ठेन्दो रुद्रो देवता रुद्रोपस्थाने विनि-

योगः” ॥ देवमेदः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २३ । ८ ।

“कृतस्य हि सुरुषः सन्ति पूर्वैर्कृतस्य धीति-

कृतुः

रजिनानि हन्ति” । “कृतस्य कृतदेवस्य” । इति
भाष्यम् ॥ यद्गः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४५ । ५ ।
“कृतचिद्धि सत्यम्” । “कृतस्य यज्ञस्य जलस्य
वा चित् ज्ञाता” । इति भाष्यम् ॥ अग्नेर्हवि-
भेदः । यथा, यजुषि । १७ । ८२ । “कृतस्य
सत्यस्य” । इति ॥

कृतः, चि, (कृत + क्त ।) दीप्तः । पूजितः । इति
मेदिनी ॥

कृतजित्, पुं, (कृतं जयति कृत + जि + क्तिप् ।)

यच्चविशेषः । यथा,—

“त्वष्टा च जनदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।

ब्रह्मापेतोऽथ कृतजित् धृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥

माघमासे वसन्त्येते सप्त भैवेय भास्करे ।

श्रूयतां चापरे सूर्ये फागुने निवसन्ति ये” ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे २ । १० । १५—१६ । “त्वष्टा

सूर्यः । कम्बलः सर्पः । ब्रह्मापेतो राजस्यः । कृत-

जिदयत्तः । धृतराष्ट्रो गन्धर्वः । इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी । (चि, यज्ञजेता । यथा, यजुषि १७ ।

८३ । “कृतजिचं सत्यजिचं सेनजिचं सुषेणश्च” ॥)

कृतधामा, [न्] पुं, (कृतं सत्यं धाम भवनं यस्य ।)

विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, यजुर्वेदे ५ । ३२ ।

“हव्यसूदनं कृतधामासि सज्योतिः” ॥ इन्द्रभेदः ।

स तु रुद्रसावर्णिके मनो भविता । यथा,—

भागवते । ८ । १३ । २८ ।

“भविता रुद्रसावर्ण्यो राजन् ! दादशमो मनुः ।

कृतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः” ॥

यदुवंशीयो नृपतिभेदः । यथा, भागवते ।

“कद्रुश्च कर्णिकायां वै कृतधामाजयावपि” ॥

अविनश्यस्यानवति, चि । यथा यजुर्वेदे । १८ । ३८ ।

“कृतावाहुतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्योयधयः” ॥)

कृतिः, स्त्री, (कृत + कर्त्तृ + क्तिन् ।) कल्याणम् । वर्त्तम् ।

जुगुप्सा । स्पृष्टा । इति मेदिनी ॥ (भवे + क्तिन् ।)

गमनम् । अशुभम् । इति धरणी ॥ (पुरुषमेध-

यज्ञीयदेवभेदः । यथा, यजुर्वेदे । ३० । १३ ।

“कृतये स्तेन हृदयम्” । शत्रौ पुं, इति निरुक्तिः ।)

कृतोया, स्त्री, (कृत + ईयङ् + टाप् ।) घृणार्थकः ।

जुगुप्सा । तत्पर्यायः । अर्त्तनम् २ क्रियाया ३ ।

इत्यमरः ॥

कृतुः, पुं, (कृत + “अर्त्तञ्च तु” । इति उणादिसूत्रेण

१७२ । तुः चकारात् कित् च ।) कालविशेषः ।

स तु षड्विधः यथा । मार्गपौषौ हिमः १ माघ-

फागुनौ शिशिरः २ चैत्रवैशाखौ वसन्तः ३

ज्यैष्ठ्याषाढौ ग्रीष्मः ४ आश्विनमासौ वर्षाः ५ आ-

श्विनकार्तिकौ शरत् ६ । इत्यमरः ॥ स त्रिविधो-

ऽपि । कार्तिकाग्रहायणपौषमाघाः शीतः १

फागुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाः ग्रीष्मः २ आषाढ-आश्विन-

मादश्विनाः वर्षाः ३ । द्विविधोऽपि । कार्तिका-

दिषणमाघाः शीतः १ वैशाखादिषणमाघाः ग्रीष्मः

२ । इति स्मृतिः ॥ ॥

(यदुक्तम् ।

“मासद्वयात्मकः कालः कृतुः प्रोक्तो विचक्षयै” ।

यत्र तु “दादश मासाः पञ्चर्त्तवः” इति श्रुतं तत्र

कृतुः

हेमन्तशिशिरयोरेकत्र करणं विवक्षितम् ॥

“वयकोपसमा दस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि ।

कृतुषट्कं तदाख्यातं रवेः राशिषु संक्रमात् ॥

ग्रीष्मो मेघवर्षो प्रोक्तः प्रादुर्भूयान्कर्कटो ।

सिंहकणे स्मृता वर्षा तुलादृष्टिकयोः शरत् ॥

धनुर्ग्रीष्मौ च हेमन्तौ वसन्तः कुम्भमीनयोः” ।

मेघवर्षो रविष्ठा संक्रान्तौ । एवं मिथुनकर्कटा-

विष्यादि । अन्ये तु ।

“शिशिरः पुष्यसमयो ग्रीष्मो वर्षाशरद्धिमाः ।

माघादिमासयुग्मेऽस्युर्ध्वतवः षट् क्रमादमी” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।

“वर्षाः शरश्च हेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।

ग्रीष्मश्चेति क्रमादेते कृतवः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

एयक् एयक् प्रवक्ष्यामि रवेर्गतित्विशेषतः” ।

इति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥

“नासैर्दिसृष्टीर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षा शरद्धिमाः” ॥

इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम् ॥

“इह खलु संवत्सरं षडङ्गन्तुविभागेन विद्यात्” ।

इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।

“तत्र खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्षते ।

हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रयः

कृतवो भवन्ति । तेषामन्तरेष्वितरे साधारण-

लक्षणास्तय कृतवः प्रादुर्गृह्यरदसन्ता इति ।

प्रादुर्द्धिति प्रथमः प्रत्येः कालस्तस्यानुबन्धो वर्षाः ।

यवमेवे संशोधनमध्वक्ष्य यद् विभज्यन्ते

कृतवः” ।

इति च विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेनोक्तम् ।

“तत्र माघादशो दादशमासा हिमातिक्रम्यन्तुं

क्षत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-

वर्षा-शरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ।

मधुमाधवौ वसन्तः । सुचिसृष्टौ ग्रीष्मः । नमो-

नभस्यौ वर्षाः । इमर्जौ शरत् । सद्य-सद्यस्यौ

हेमन्त इति । तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्च-

न्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो-

दक्षिणमुत्तरश्च” ।

“इह तु वर्षा-शरद्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्म-प्रादुर्गः षडृ-

तवो भवन्ति दोषोपचय-प्रकोपोपशम-निमित्तम् ।

ते तु भाद्रपदाद्येन हिमासिकेन व्याख्याताः । तद्-

यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्तिकमार्गशीर्षौ

शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फागुन-चैत्रौ

वसन्तः । वैशाख-ज्यैष्ठ्यौ ग्रीष्मः । आषाढ-आश्विनौ

प्रादुर्द्धिति” । इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये सन्त्युते-

नोक्तम् ॥)

स्त्रीकुसुमम् । इति विश्वमेदिन्यौ । तत्पर्यायः ।

रजः १ पुष्पम् २ आर्त्तव्यम् ३ । इत्यमरः ॥

यथाह मनुः । ३ । ४५-४६ ।

“कृतुकालाभिगामी स्यात् खदारनिरतः सदा ।

पर्ववर्ष्णं व्रजेयैर्ना तद्व्रतो रतिकाम्यता ॥

कृतुः स्वामाविकः स्त्रीणां राजयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्निरितरैः सार्द्धमष्टौभिः सद्विगर्हितैः ।

तासामाद्यास्तसंस्तु निन्दितकादशो च य ।

ऋतु

अथोदशी च शेषान्तु प्रशन्ता दशरात्रयः ।
 युग्मास्त पञ्चा ज्ञायन्ते स्त्रियोऽयुग्मास्तु रात्रियु ।
 तस्मात् युग्मान् पञ्चार्थः संविशेदात्तैवे स्त्रियम् ॥
 पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
 समेऽयुग्मान् युस्त्रियो वा स्त्रीण्ये च विपर्ययः ॥
 “२३ः सप्तदिनं यावत् ऋतुस्य भिषजां वरः” ।
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
 “ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टान्तवम् ॥”
 “नियतं दिवसेऽतीते सद्रूपचक्षुर्न यथा ।
 ऋतौ व्यतीते नाय्यान्तु योनिः संव्रियते तथा ॥
 मासेनोपचितं काले धमनीभ्यान्तदात्तवम् ।
 ईप्सत् क्षणं विगन्धश्च वायुर्दोनिमुलं नयेत् ॥
 तद्वर्षाद्वादशाकाले वर्त्तमानमष्टकं पुनः ।
 जरापक्षशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम्” ॥
 इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये सृष्टतेनोक्तम् ॥
 “द्वादशाद्वत्सरादूर्ध्वं मापञ्चाशत् समाः स्त्रियः ।
 मासि मासि भगदारा प्रकृत्यैवार्त्तवत् सवेत् ॥
 प्यात्तवस्वावदिवसात् ऋतुः षोडशरात्रयः ।
 गर्भपृष्ठगयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः” ॥
 “सर्वसामेव चतुर्वर्गस्त्रीणां सर्ववादिसम्मतः ।
 पूर्वोक्तारामयः ग्रन्थान्तेषु विषयः । तद्वया ।
 खानदिवसादूर्ध्वं द्वादशरात्रावधि ब्राह्मण्याः । दश-
 रात्रावधि क्षत्रियायाः । अष्टरात्रावधितैश्चायाः ।
 यज्ञावधि शूद्रायाः गर्भधारणे शक्तिः” ॥
 इति मावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “पञ्चं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
 ऋतावतीति योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥
 मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यान्तौ पुनः ।
 ईयत्क्षुण्णं विगन्धश्च वायुर्दोनिमुद्गुदेत्” ॥
 “ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वोक्तिसुख निन्दिताः” ॥
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥
 शिवः । यथा महाभारते १२ । महादेवसहस्र-
 नामकधने १७ । १२६ ।
 “ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः” ॥
 विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । विष्णुसहस्रनाम-
 कधने १४६ । ५८ ।
 “ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः” ॥
 दीप्तिः । इति मेदिनी । मासः । सुवीरः । इति विन्नः ॥
 ऋतुप्राप्तः, चि, (ऋतुः प्राप्तोऽनेन ।) फलेग्रहिः ।
 अथन्यदृष्टादिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 ऋतुमती, स्त्री, (ऋतुगत्या अस्तीति । ऋतु + मत् +
 + डीप् ।) ऋतुयुक्ता स्त्री । तत्पर्यायः । राज-
 खला २ स्त्रीधर्मिणी ३ षष्ठी ४ प्यात्रेयी ५
 मणिनी ६ पुष्यवती ७ उदय्या ८ । इत्यमरः ।
 (यथा, महाभारते १२ । ८७ । “उपाध्यायानी
 ते ऋतुमती उपाध्यायस्य प्रोथितोऽस्या यथाय-
 म्भुवन्मो न भवति तथा क्रियताम्” ॥
 ऋतुमतीहृत्यमाह ।
 “वार्त्तवसानदिवसात् न्यहं सा ब्रह्मचारिणी
 शशीत दमश्चयायां पश्येदपि पतिं न च ॥
 करे शरावे पण्ये वा हविषां न्यहमाचरेत् ।
 अश्रुपातं नख्येदमभ्यङ्गमनुदेपनम् ॥

ऋतु

नेत्रयोरङ्गनं खानं दिवास्वप्नं प्रधानम् ।
 अथ्युच्यतेऽश्ववर्गं हसनं वज्रभाषणम् ॥
 प्यादानं भूमिखननं प्रवातश्च विवर्जयेत् ।
 ततश्चतुर्थे दिवसे स्वाता सदसनादिभिः ।
 भूमिताः समनाः पश्येत् भर्तारं समलङ्कृतम् ॥
 पूर्वपश्येत् ऋतुस्वाता यादृशं नरमङ्गना ।
 तादृशं जनयेत् पुत्रं ततः पश्येत् पतिं प्रियम्” ॥
 एतदकरणे प्रत्यवायमाह ।
 “अज्ञानात् वा प्रमोदादा लौल्यादा देवतश्च वा ।
 सा चेत् कुर्वात् निषिद्धानि गर्भदोषास्तदाप्नुयात् ॥
 एतस्या रोदनात् गर्भो भवेद्विहृतलोचनः ।
 नख्येदेन कुण्डी कुष्ठो त्वभ्यङ्गो भवेत् ॥
 अनुज्ञेपात् तथा खानात् दुःखशीलोऽप्लनादटक् ।
 स्वापशीलो दिवास्वापात् चक्षुः स्यात् प्रधानात् ॥
 अथ्युच्यतेऽश्ववर्गं वधोरः खलु ज्ञायते ।
 तालुदन्तोऽजिह्वासु श्यावो हनन्तो भवेत् ॥
 प्रलापी भूरिकथनात् उन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
 खलतिर्भूमिखननात् उन्मत्तो वातसेवनात्” ॥
 इति ।
 “क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छोणिपयोधराः ।
 खस्तात्तुक्लिं पुंस्त्वामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम्” ॥
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥
 “गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते पुनः शुद्ध-
 खातां स्त्रियमथापन्नयोनिशोणितगर्भाशयान्तु-
 मतीमाचक्ष्यते” ॥
 इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥
 “धीनप्रसन्नवदनां प्रसिन्नात्मसुखद्विजाम् ।
 गरकामां प्रियकथां खन्तकुक्ष्यत्तिमूर्द्धजाम् ॥
 स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्युन्नचनस्किचम् ।
 हर्षोत्सुगपराक्षापि विद्यादृतुमतीमिति” ॥
 इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये,—
 “ततः शुद्धखातां चतुर्थेऽह्न्यहृतवासःसमलङ्कृतां
 क्षतमङ्गलखस्तिवाचनां भर्तारं दर्शयेत् । तत्-
 कस्य हेतोः ।
 पूर्वपश्येदृतुस्वाता यादृशं नरमङ्गना ।
 तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः ॥
 ततो विधानं पुत्त्रोत्पत्तयुपाध्यायः समाचरेत् ।
 कर्मान्ते च क्रमं क्षेणमारभेत विचक्षणः” ॥
 “तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमना-
 युष्यं पुंसां भवति । यस्य तत्राधीयते गर्भः स
 प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं स्तिकाग्रहे
 वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णोऽप्यायुष्यां भवति ।
 चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति । नच
 प्रवर्त्तमाने रक्ते वीर्यं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा
 नद्यां प्रतिव्रतोः ज्ञावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिव-
 र्त्तते नोर्द्ध गच्छति तददेव द्रव्यम् । तस्मान्नि-
 यमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् । अतः परं मासा-
 दुपेयात्” ॥ इति च शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये
 सृष्टतेनोक्तम् ॥
 ऋतुराजः, पुं, (ऋतूनां राजा । “राजाहःसखिभ्य-
 एच्” । ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) वसन्तकालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

ऋद्धिः

ऋतुर्द्धिः, पुं, (ऋतुषु र्द्धित्वर्त्तनं यस्या) वत्सरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ऋतुसन्धिः, पुं, (ऋत्वोः सन्धिर्भजनम् ।) ऋतुद्वयसन्धि-
 कालः । स च ऋत्वोरन्यादिसमाहृतौ । तपश्च
 वामटः ।
 “ऋत्वोरन्यादिसमाहृतुसन्धिरिति स्मृतः ।
 तत्र पूर्वो विधिगत्यान्यः सेवनीयः परो विधिः” ॥
 ऋतुखानं, स्त्री, (ऋतौ खानम् ।) रजसखास्त्रियाः
 चतुर्थार्द्धकर्त्तव्यखानम् । इति स्मृतिः । तत्खा-
 नानन्तरं भर्तृवदनं द्रव्यं नान्यस्य भर्त्सन्निधाने
 भर्तारं मनसि ध्यात्वा सूर्यं विलोकयेत् । इति
 काशीखण्डम् ॥
 (“ततः पुष्पेक्षणादेव कन्यागन्धायिनी व्यहम् ।
 भृशालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।
 क्षीरेयं यावत् क्लोषं कोष्ठप्रोधनकार्यम् ।
 पण्ये शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ।
 चतुर्थेऽङ्गि ततः खात्वा शुक्लमात्म्यम्वा मुचिः ।
 इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम्” ॥
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥
 ऋते, व्य, (ऋत + के ।) विगा । वर्त्तनम् । इत्यमरः ।
 (“अवेहि मां प्रीतमते तुरङ्गमात्” ॥
 इति रघुवंशे । ३ । ६३ । तथा, कुमारः २ । ५७ ।
 “अथादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः” ॥)
 ऋत्विक्, [ऋ] पुं, (ऋतौ यजतीति । ऋतु + यज् +
 ऋत्विगादिना क्तिन्नतो निपातितः ।) पुरोहितः ।
 यथा,—
 “अन्याधेयं पाकयज्ञानमिष्टोमादिकाम्भुखान् ।
 यः करोति हतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते” ॥
 इति मागवे २ । १४३ । तत्पर्यायः । याजकाः २ ।
 इत्यमरः ॥ भरताः ३ कुरवः ४ वाग्यतः ५ दक्षा-
 वहिषः ६ यतश्चुचः ७ भरतः ८ सधाधः ९ देव-
 यवः १० । इत्यष्टाद्विहृतानाम्नि । इति वेदनि-
 र्घण्टौ ३ अध्यायः ॥
 अयं हि नायकस्य धर्मसहायः । यदुक्तं सांहि-
 त्यदर्पणे । १ । ५१ । “ऋत्विक्पुरोमसः स्युर्ध्व-
 विदन्तापसास्तथा धर्मे” ॥)
 ऋद्धं, स्त्री, (ऋद्ध + क्त ।) सम्प्रधान्यम् । इति मे-
 दिनी । परिपक्वमर्द्धितधान्यम् । इत्यमरटीक्षायं
 भरतः ॥ वज्रनितधान्यम् । इति सुभूतिः ॥ तत्प-
 र्यायः । आवसितम् २ । इत्यमरः ॥ अवसितम् ३ ।
 इति तट्टीका । सिद्धान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते विष्णुसहस्रनाम-
 कीर्त्तने १३ । १४६ । ४३ ।
 “ऋद्धः स्यराक्षरो मन्त्रश्चान्द्रायुर्मास्तरसुतिः” ॥)
 ऋद्धः, चि, (ऋद्ध + क्त ।) समृद्धः । सम्प्रभः । इति
 मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । (यथा, गीतायाम् । २ । ८ ।
 “अवाप्य भूमावसपदमृद्धं
 राज्यं सुरायामपि पाधिपत्यम्” ॥)
 ऋद्धिः, स्त्री, (ऋद्ध + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषध-
 विषेयः तत्पर्यायः । योग्यम् २ खिद्धिः ३ लघ्नी
 ४ । इत्यमरः ॥ प्रायप्रदा ५ द्रव्या ६ । इति रम-
 माणा । प्रायदा ७ जीवदात्री ८ सिद्धा ९ योग्या

ऋषि

पूर्वेभिर्ऋषिभिरीक्षो नूतनैरत स देवा एह
वक्ष्यति" ॥ रिषिर्हसादिश्च । "विद्याविदग्धमतयो
रिषयः प्रसिद्धाः" ॥ इति प्रयोगात् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । सत्यवचाः २ शापास्त्रः ३ । स तु
सप्तविधः यथा । व्यासाद्या महर्षयः १ भेलाद्याः
परमर्षयः २ कण्वाद्यो देवर्षयः ३ वशिष्ठाद्या
ब्रह्मर्षयः ४ सुम्यताद्याः श्रुतर्षयः ५ ऋतपर्णादयो
राजर्षयः ६ जैमिन्याद्याः काण्डर्षयः । इति त्रि-
काण्डशेषः । तथा च रत्नकोषे ।
"सप्त ब्रह्मर्षि-देवर्षि-महर्षि-परमर्षयः ।
काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः ॥ ३ ॥
मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिनामानि यथा ।

१ स्वायम्भुवनन्तरे मरीचिः । अत्रिः । अ-
ङ्गिराः । पुलस्त्यः । पुलहः । क्रतुः । वशिष्ठः ।
(यथा हरिवंशे । ७ । ८ ।

"मरीचिरत्रिभगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः" ॥

२ । सारोचिषे उर्जस्तम्भादयः ।

(यथा, मार्कण्डेये ६७ । ४ ।

"उर्जस्तम्भस्तथा प्रणो दत्तो निर्ऋत्यभस्तथा ।
निस्त्रिस्तार्वावीराश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

३ । उत्तमे वशिष्ठसुताः प्रमदादयः ।

(यथा, मार्कण्डेये ७३ । १३ ।

"सुतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः ।
तनयस्यान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

४ । तामसे ज्योतिर्धामादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ७४ । ५६ ।

"ज्योतिर्धामा एषः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वज्रकस्तथा ।
प्रीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

५ । रैवते हिरण्यरोमा वेदप्रिरा ऊर्ध्वबाहु-
रित्यादयः । (यथा मार्कण्डेये ७५ । ७३-७४ ।

"हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्ध्वबाहुश्च यामरः ।

वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महाभुनिः ॥

वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।

एते सप्तर्षयस्सासन् रैवतस्यान्तरे मनोः" ॥

६ । चालये हर्ष्यग्नद्वीकादयः ।

(मार्कण्डेयमतानुयायिन उच्यते तत्रैव । ७६ । ५४ ।

"सुमेधा विरनास्यैव हविषाऽनुव्रतो मधुः ।

अग्निनामा सविष्णुश्च सप्तासमिति चर्षयः" ॥

७ । वैवस्वताख्यवर्त्तमानमन्वन्तरे कश्यपः ।

अत्रिः । वशिष्ठः । विश्वामित्रः । गौतमः । जम-

दग्निः । भरद्वाजः । (यथा मार्कण्डेये ७६ । ६-१० ।

"अत्रिदैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।

गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽप्य कौशिकः ॥

तथैव पुण्यो भगवानृषीकस्य महात्मनः ।

जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे" ॥

८ । सावर्णिके गानवः । दीप्तिमान् । परशु-

रामः । अश्वत्थामा । ऊपः । ऋष्यशृङ्गः । व्यासः ।

(यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।

"रामो व्यासो गानवश्च दीप्तिमान् ऊपश्च च ।

ऋष्यशृङ्गस्तथा ऋषिस्तत्र ऋष्ययोऽभवन्" ॥

रामः परशुरामः । अश्विर्ऋष्यामा ॥

ऋषि

६ । दक्षसावर्णिके द्युतिमदाद्याः ।

(यथा मार्कण्डेये ८४ । ८ ।

"मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमांस्तथा ।
सप्तर्षयोऽन्यः सबलस्तथान्यो ह्यवाहनः" ॥

१० । ब्रह्मसावर्णिके हविष्मत्सुतसत्यजयमू-
र्त्याद्याः । (यथा मार्कण्डेये ८४ । १०, १३, १४ ।

"मनोस्तु दण्डमस्यान्यच्छृणु मन्वन्तरं द्विज ! ॥

सप्तर्षीस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ।

व्यापो भूतिर्हविष्मांश्च सुहृती सत्यएव च ।

नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः" ॥

११ । धर्मसावर्णिके धरणादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ८४ । १६-२० ।

"हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथाऽपि ।

निस्त्रिस्तार्वाघश्चैव विष्टिश्चान्यो महाभुनिः ॥

सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्तमः" ॥

१२ । रुद्रसावर्णिके तपोमूर्त्यादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ८४ । २५ ।

"द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्तिस्तपोनिधिः ।

तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः" ॥

१३ । देवसावर्णिके निर्मोहतत्त्वदर्श्याद्याः । (मार्क-
ण्डेयपुराणमते अयं त्रयोदशमनुः रौचाख्ययाभि-

हितः । यथा, तत्रैव ८४ । २७-३० ।

"त्रयोदशस्य पर्याये रौचाख्यस्य मनोः सुतान् ।

सप्तर्षींश्च नृपांश्चैव गदतो मे निशामय ॥

सुधर्माणः सुरास्तत्र सुकर्माणस्तथापरे ।

सुशर्माणः सुरा ह्येते समस्ता मुनिसत्तम ! ॥

महावलो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिवसातिः ।

भविष्याणश्च सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥

द्युतिमानथ्यश्चैव तत्त्वदर्शी निरत्सुकः ।

निर्मोहः सुतपाश्चान्यो नियुक्कम्पश्च सप्तमः" ॥

१४ । रुद्रसावर्णिके अग्निवाङ्मयुचिचुडमगधाद्याः

सप्तर्षयः । (मार्कण्डेयपुराणमतेऽयं भौत्याख्यया-

भिहितः । यथा तत्रैव ८६ । १ ।

"ततः परन्तु भौत्याश्च समुत्पत्तिं निशामय ।

देवानृषींस्तथा पुत्तान्तथैव वसुधाधिपान्" ॥

ततः परं त्रयोदशमन्वन्तरानन्तरम् ॥ अस्मिन्

मन्वन्तरे सप्तर्षिनामानाह तत्रैव १०० । ३१ ।

"अग्नीध्रश्चाग्निवाङ्मयुचिचुडोऽप्य माधवः ।

युकोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः" ॥

पुराणान्तरे मतभेदात् मन्वन्तरसप्तर्षीणां नाम-

भेदोऽपि दृश्यते । हरिवंशे ७ अध्याये तथा

विष्णुपुराणे ३० अंशे अथ विवरणादिकं द्रष्टव्यम् ॥

॥ ३॥ ज्योतिःशास्त्रमते वशिष्ठपत्न्यामन्वतोऽहित-

वर्त्तमानमन्वन्तरीयसप्तर्षीणां प्रधानज्ञे स्थितिः

तस्योदये तेषां द्यो भवति । काशोऽखण्डमते

शनिनोकादूर्ध्वं ध्रुवनोकात् अधः तेषां स्थितिः

॥ ३॥ यदः । किरणः । इति मेदिनी ॥ भगवादि-

महर्षिसन्तानः । यथा ।

"भृगुर्भगीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।

मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चैति ते दण्ड ॥

ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः ।

परस्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्मान्महर्षयः ॥

ऋषि

ईश्वराणां सुतास्तेषामप्यस्तान् निबोधत ।

काथो वृहस्पतिश्चैव कश्यपश्चावगन्तया ।

उतथो वामदेवश्च अगस्त्यश्चौषिजस्तथा" ॥

यौषिजस्थाने कौशिक इति वा पाठः ।

"कर्दमो वालिविल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्चसः ।

इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गताः" ॥

इति । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा ।

"ऋषिर्हिंसागतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतिः ।

एष सन्निचयो यस्मात् ब्राह्मणश्च ततः तृषिः ॥

विष्टितिसमकालान्तु बुद्ध्या यत्किम्विस्त्वभम् ।

ऋषन्ते परमां यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥

गव्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्दितकारणम् ।

यस्मादेव सयमन्तस्तस्माच्च ऋषिता मता" ॥

इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ॥

ऋषिकाः, ऋषिः, (ऋषेः पुत्तः । ऋषि + कन् ।) काथा-
ऋषीकाः, दि-ऋषिपुत्तः । यथा ।

"ऋषिपुत्ता ऋषीकालु मैथुनाद्गर्भसम्भवात् ।

परस्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः ॥

ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्तकाः ।

इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गताः ॥

तेषां पुत्तानृषीकास्तु गर्भोत्पन्ना निबोधत ।

वत्सरो नृजघ्नश्चैव भारद्वाजश्च वीर्यवान् ।

ऋषिर्दीर्घतपाश्चैव वृहद्बुधः शरत्त्वतः ॥

वाग्विश्रवाः सुचित्तश्च श्यावोऽन्यश्च पराशरः ।

शृङ्गी च कश्यपश्चैव राजा वैश्रवणस्तदा ॥

इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषिताङ्गताः" ॥

इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

ऋषिकुल्या, स्त्री, (ऋषीणां कुल्या कृत्रिमालया सरित्
इव ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

("ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः ।

देवान् पितॄन् चार्चयित्वा ऋषिकोर्कं प्रपद्यते" ॥

इति महाभारते । तीर्थयात्रापर्वणि ३ । ८४ । ४६ ॥

ऋषिकुलाय हितम् । ऋषिकुल + यत् । ऋषि-

कुलहिते, त्रि । यथा, भागवते ३ । १६ । १३ ।

"अथ तस्योशर्तो देवोऽन्विषिकुल्यां सरस्वतीम् ।

नास्त्राद्य मनुदृष्टानां तेषामात्माप्यदृष्टम्" ॥

ऋषिजाङ्गलिकी, स्त्री, (ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी ।)

ऋक्षगन्धाह्वः । इति रत्नमाला । ऋषिशाङ्गल-

इति ख्यातः । (ऋक्षदारकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

ऋषिप्रोक्ता, स्त्री, (ऋषिणा प्रोक्ता व्यौषधार्थम् ।)

मायपर्णीरुद्धः । इति रत्नमाला । (मायपर्णी-

शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

ऋषिः, स्त्री, (ऋष् हिंसायां + क्तिन् ।) रुद्रः । इत्य-

मरः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५७ । २ ।

"वाशीमन्त ऋषिमन्तो मनीषिणः ।

सुधन्वान इममन्तो निषङ्गिणः" ॥

व्यायुधमात्रम् । यथा ऋग्वेदे १ । १६६ । ४ ।

"मयन्ते विश्वासुवनानि हर्षमा ।

चित्रो वो यामः प्रयतासृष्टिषु" ॥

"ऋषिषु युद्धस्यैतिषु" । इति भाष्यम् ।

तथा तत्रैव । ५ । ५२ । ६ ।

"या वक्त्रेरायधा नर ऋष्या ऋष्टीरसृजत" ॥

कथ

“ऋष्टोरायुधविशेषान्” इति भाष्यम् ।

तथा मनुः ३।१२३ ।

“यावतो ग्रसते यासान् ह्ययुधैश्चमन्तवित् ।

तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलैश्चोगुडान्” ॥

“ज्वलितशूलैराख्यायुधलोहपिण्डान्” इति तट्टीका । दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे ३।५४।१९ ।

“विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो

दिवो मर्था ऋतजाता ध्यासः” ।

“ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः” इति भाष्यम् ॥ गमना-

गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे २।६४।४ ॥ “व्यंसे-

ध्वेयां निमिष्टक्षुर्धृयः साकं यज्ञिरे स्वधया

दिवो नरः” । “ऋष्टयः गमनागमनशीलाः” ।

इति दयानन्दभाष्यम् ॥ पुं, धर्मेसावर्णिके मन्व-

न्तरे ऋष्टिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ६४।१६ ।

“हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्त्याख्यः” ॥

ऋष्ट्यः, पुं स्त्री, (ऋष्ट् + यत् । निपातनात् सिद्धम् ।)

ऋग्विशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा बहामारते ऋष्ट्य-

ष्टङ्गोऽस्याख्याने । ३।१२०।२० ।

“ऋष्ट्यष्टङ्गः कथं ऋग्यासुत्पन्नः काश्यपात्मजः” ।

ऋष्ट्यस्य ऋग्विशेषस्य षट्ङ्गमिव षट्ङ्गं यस्य स

ऋष्ट्यष्टङ्गः ।

“ऋष्ट्यो नीलाङ्गको लोके सरोज्य इति कीर्तितः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

खनामख्यातः कुरुवंशीयो देवातिथिपुत्रः । यथा,

भागवते । ६।२२।११ ।

“ततश्च क्रोधनन्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च ।

ऋष्ट्यस्तस्य दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः” ॥

ऋष्ट्यकेतुः, पुं, (ऋष्ट्यः केतौ यस्य ।) अतिरुद्धः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य रूपान्तराणि । ऋष्ट्य

केतुः । ऋष्ट्यकेतनः । रिष्यकेतुः । विष्यकेतुः ॥

ऋष्ट्यगता, स्त्री, (ऋष्ट्येण ऋष्टिसमूहेन गता छाता ।)

ऋष्ट्यप्रोक्तादृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

ऋष्ट्यगन्धा, स्त्री, (ऋष्ट्यस्य ऋग्विशेषस्य गन्ध इव

गन्धो यस्याः ।) दृष्टविशेषः । ऋष्टिजाङ्गल इति

ख्यातः । तत्पठ्यायः । ऋष्ट्यगन्धा २ ऋष्टिजाङ्गलिकी

३ । इति रत्नमाणा ॥

“महासहस्र-ऋष्टि-ऋष्ट्यगन्धाश्चगन्धेयादिषु” ॥

इति चरके विमानस्थाने व्यष्ट्यध्याये ॥

ऋष्ट्यप्रोक्ता, स्त्री, (ऋष्ट्येण ऋष्टिसमूहेन प्रोक्ता ।)

शतमूलौ । शृङ्गशिख्यौ । अतिबला । इति मेदिनी ॥

(अस्याः पर्यायो यथा ॥

“अतिबला महाशतावरी कपिकक्षुश्च” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

यवहारो यथा ॥

“मेन्द्रपभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्येयादिषु” ।

इति चरके सूत्रस्थाने घतुर्यध्याये ॥ अत्र तु

ऋष्ट्यप्रोक्ता मायपर्याय इति शिवदासीयटीका ॥ ॥

“कुक्कुटो सर्पगन्धा च तथा काणविपाणिके ।

ऋष्ट्यप्रोक्ता वयस्या च षट्ङ्गी मोहगवल्लिका” ॥

इति उत्तरतन्त्रे पण्डितमेऽध्याये सृष्ट्युत्पत्तेरुक्तम् ॥

ऋष्ट्यमूकः, पुं, (ऋष्ट्यो ऋगो मूको यत्र ।) पर्वत-

विशेषः । इति जटाधरः ॥ स तु दक्षिणदेशे

कथ

पन्मासरोवरकूले स्थितः । यत्र बालिभयात् सुग्री-
वादयः पञ्च वानराः स्थिताः ॥ इति रामायणम् ॥

(“तावद्यमूकस्य समीपवारी

चगन् ददर्शदृष्टतदर्शनोयौ” ।

इति रामायणे । ४।१।१२८ ॥)

ऋष्ट्यष्टङ्गः, पुं, (ऋष्ट्यस्य ऋगस्य षट्ङ्गमिव षट्ङ्ग-

मस्य ।) सुनिविशेषः । स तु विभाण्डकसूतः ।

तस्य भार्या लोमपादराजकन्या शान्ता । इति

रामायणम् ॥ (“मान्यो मुनिः स्वां पुरश्च्यष्टङ्गः” ।

इति भट्टिः । १।१० ॥ अस्य जन्मनः प्रभृति

विवरणमुच्यते ।

आसीत्पुरा महातेजान्प्रखिसत्तमः काश्यपो

विभाण्डको नाम ऋष्टिः । स च महाङ्गदं समा-

साद्य दीर्घकालं तपसि स्थितः । एकदापुरस-

सुर्वर्षो दृष्ट्वा चलितचित्तस्यास्य रेतः यक्षु प्रच-

खान्द । ततः काचित् ऋगी ढयिता तोयेन सह

तपोत्तमं गर्भिणी अभवत् । इयं हि ऋगी पुरा

काचित् देवकन्यासीत् शापवशात् ऋगरूप-

धारिणी वने विचरन्ती स्थिता । अथामोघत्वात्

ब्रह्मरेतस्तस्यां ऋग्यामेकः पुत्रः समनवत् । ऋ-

गीगर्भजातत्वादस्य शिरसि षट्ङ्गमजायत तेनास्य

ऋष्ट्यष्टङ्ग इति नाम समभवत् । अनेन हि

पितुरन्यः कोऽपि मानुषो न दृष्टपूर्वन्तस्माद-

नन्यविषयं अस्य मनः सदा ब्रह्मचर्ये एवामवत् ।

एतस्मिन्नेव काले दशरथस्य बन्धुर्लोमपाद इति

ख्यातोऽङ्गानामाश्वरः समभवत् । तेन कामात्

ब्राह्मणस्य मिथ्याकृतम् । अस्मात् सर्वे ब्राह्मणास्तं

परित्यजुः । प्रणययज्ञस्यास्य राज्ये न ववर्ष शत-

क्रातुः । अतः क्षिप्रचित्तः स राजा ब्राह्मणान्

सन्तोषयित्वा कश्चिदुपायं पर्येषच्छत् । तेन पृथग्ले

ब्राह्मणा यज्ञार्थं ऋष्ट्यष्टङ्गमानेतुं उपदिदिशुः ।

अथ स राजा दुष्करत्वादस्य कार्यस्य ऋष्ट्य-

ष्टङ्गमानेतुं शापाद्यभोताभिर्वाङ्गनामिर्दत्तनक-

रोत् । अथ रूपयौवनसम्पन्नाः काचित् वारा-

ङ्गना बहूनि उपायनद्रयाणि गृहीत्वा जलपथेन

तं तपोधनम् लोमयित्वानेतुं प्रवस्थिरे । अथ ताः

काश्यपस्याश्रमं समासाद्य व्याजकृत्वाग्रमां नावम-

दूरे निवध्य तत्रोत्तस्थुः । अथ कदाचित् तासां

काचित् कुण्डला ऋष्टेः सुतं तं दृष्ट्वा वामगङ्गा

मोहयित्वा विचित्राणि माल्यानि वासांसि च

दत्त्वा पेशानि च पाययित्वा तेन सह चिक्रीडु

प्रजहास च । एतादृशेन विविधोपायेन तं प्राप-

यित्वा कामवशतां अग्निहोत्रस्योपदेशं कृत्वा च

स्वस्थानमाजगाम । गतायाश्च तस्यां मदनेन मत्तो

विचेतनश्चामवदृष्यष्टङ्गः । अथ विभाण्डकसूतपसः

प्रतिनिष्ठस्य सुसुतं तथाविधं दृष्ट्वा प्रबोधयामास ।

प्रबोध्य तपस्यार्थं प्रस्थिते च तस्मिन् पुनः सा

ऋष्टिरुपधारिणी वेश्वा तं विभाण्डकसूतं प्रबोध्य

नात्याश्रममानीय द्रुततरं लोमपादराज्यमायता ।

अथ स राजा त प्राप्य विभाण्डकसूतं प्रहृष्ट-

मना धनतःपुरे निवेशयामास । प्रविष्टे च तस्मिन्

तपोधने समस्तराज्यं प्रष्टुं जलेनापूर्यमाणमम-

कथ

वत् । एवं स लोमपादः परिपूर्णकामः तपोधनाग्र-

गण्यात् विभाण्डकात् प्रापमुक्तिमिच्छन् स्वमित्रस्य

दशरथस्य सुतां शान्तां ऋष्ट्यष्टङ्गाय प्रददौ ।

अथ विभाण्डको मुनिः तपसः प्रतिनिष्ठः सुत-

मनबलोक्य ध्यानधिया सर्वमवगम्य क्रुधा वल-

न्निव लोमपादराज्यं व्याजगाम । व्यागते च

तस्मिन् विभोतैः सर्वैः ऋष्ट्यष्टङ्गस्य राज्यमिद-

मिति आचखे । पूजितस्य तेन राजविणा दिवि

इन्द्रमिव पुत्रं शचीमिव शान्तां क्षुपाश्वबलोक्य

यामांश्च वोषांश्च सुतस्य इत्यवगम्य शान्तकोपः

स्वाश्रमं प्रति प्रययौ । अथ स ऋष्ट्यष्टङ्गः शान्तया

सह तस्मिन् राज्ये सुखमतिचिरमवसत् ॥

अथ गच्छति काले सूर्यवंशावतंसो राजा

दशरथः अगपत्यतया क्षिप्रमानहृदयो निजगुरुं

वशिष्ठदेवं पुत्रलाभोपायं प्रप्रच्छ । एवमुक्तस्तेन

ऋष्टिप्रवरो वशिष्ठः लोमपादराज्यात् ऋष्ट्यष्टङ्गं

तपोधनं समानीय पुत्रेष्टिं कर्तुं समादिशत् ।

अथासौ राजा एवमभिहितः स्वजामातरममुं

ऋष्ट्यष्टङ्गमानेतुं यत्नमकरोत् । ततः व्यागतेन

तेन क्रियमाणे यज्ञे देवस्वर्गवर्जिमध्यादुदतिष्ठत् ।

एतच्चरमक्षणात् नारायणावतारस्वरूपा रामा-

दयश्चत्वारो दशरथस्य तनया जाताः । अयं

विभाण्डकसूतस्तु महाप्रतापवान् यज्ञनिष्ठश्चेति

प्रसिद्धः । एतत्कथा च महामारते । ३।११

अध्यायन्तथा रामायणे । १।६ अध्यायश्चरमश्च

द्रष्टव्यः ॥ * ॥ सावर्णिके मन्वन्तरे ऋष्टिभेदः ।

यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।

“रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृपएव च ।

ऋष्ट्यष्टङ्गस्तथा द्रोणिलक्ष सप्तर्वयोऽभवन्” ॥

कथ

ऋ दीर्घकृत्कारः । स तु अष्टमस्तरवर्णः । अस्यो-

च्चारणस्थानं मूर्द्धा । (यथा, सिद्धान्तकौमुद्यां

“ऋदुरवाद्यान्मूर्द्धा” । पाणिनीयशिक्षायांमपि ।

“स्युर्मूर्द्धा ऋदुरवा दन्त्या लुतुलताः स्तृताः” ।)

स जुतश्च भवति ॥ इति व्याकरणम् ॥

(स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधापि पुनः

प्रत्येकमनुनासिकानुनासिकभेदेन द्विधेति यङ्-

विधः ।)

ऋकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डलम् ।

पीतविलुप्तताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥

चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा ।

त्रिप्रकृतिसहितं वर्णं प्रणमामि सैदा प्रिये” ।

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वङ्गीयभाषायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“तद्रूपाधोगता दक्षा वामतः कुक्षितां लघः ।

पुनर्दक्षगता रेखा तासु वक्ष्येऽश्विण्यवः ॥

मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।

“ऋऋधोऽतिथिप्रो वायो वामनो गोऽथ श्रीर्हृतिः ।

उर्ध्वमुखो निशानाथः पद्मनाभा विनयधीः ॥

शशिनी मोचिका त्रेखा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता ।

लृ

एकदन्ताङ्गयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
कोमलः श्यामला सेधो प्रतिष्ठा पतिरयमी ।
ब्रह्मण्यमिव कीलाले पावको गन्धर्षिणी ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ वामनासिका । इति वीज-
वर्णमभिधानम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य वामनासिकया
न्यस्यतया तथात्वम् । यदुक्तं माटकान्यासमन्त्रे ।
“ॐ नमो दक्षिणगण्डे ॐ नमो वामगण्डे” ॥
इति ॥ अनुबन्धविशेषत्वेन अष्टाङ्गस्य वा स्यात् ।
यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “अष्टाङ्गस्योऽथ ऋषीं लृ-
ख्वा निर्वाय यः सिचि” ॥ (एतेन कण आर्चस्वरे
लुङि कृते अचीकणत् अचकणत् इति स्यात् ॥)
नृ गि गत्वा । इति कविकल्पद्रुमः । (धादि-ब्रूयादि-
पर-सक-सेट्) । गि ऋणाति । ईर्णः ईर्षिः
इति दुर्गादासः ॥
नृ, य, (नृ + क्षिप्) वाक्यारम्भः । रक्षा । इति
मेदिनी ॥ निन्दा । भयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
नृ, स्त्री, (नृणातीति । नृ + क्षिप्) वक्तुः । इति
मेदिनी ॥
नृ, स्त्री, देवमाता । दानवमाता । (नृ + भावे
क्षिप्) स्मृतिः । गतिः । इति मेदिनी ॥
नृ, पुं, (नृणाति प्राप्नोति विश्वमिति । नृ + क्षिप्) ।
भैरवः । (यथा, “नृनन्ददात्रि ! गमयेत्सङ्गः !”
इत्युद्भटः ॥) दनुजः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ लृकारः । स तु नवमस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
स्थानं दन्तः । (यदुक्तम् सिद्धान्तकौमुद्याम् “लृ-
त्तु-क्षानान्दन्ताः” । शिञ्जायामपि यथा,—
“स्युर्दन्त्या ऋदुरसा दन्त्या लृत्तुलसाः स्मृताः” ॥)
स ऋसो दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥
(अयन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि
प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभेदेन द्विधेति
षड्विधश्च ॥)
“लृकारं चक्षुषापाङ्गि कुण्डली परदेवता
अथ ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ध्यानमयं सदा ।
पञ्चप्राणगतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् ॥
विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युलता तथा” ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारो यथा,—
“रेखाधःकुण्डली वक्रा दक्षतो वामतो गता ।
वङ्गीशवायवस्तसु निव्यं सन्ति च निव्यशः” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
“लृः स्थाणुः श्रीधरः शुद्धो मेधाधून्नावको वियत् ।
देवयोनिर्दक्षगण्डो महेष्टः कौन्तरुद्रकौ ॥
विद्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेन्द्रो जाङ्गलिः परा ।
चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा दिदन्तः कामवर्द्धनः ॥
शुचिस्मिता च नवमी कान्तिरायातकेश्वरः ।
चित्ताकर्षिणी काशश्च ततोयजुलसुन्दरी” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (माटकान्यासे दक्षिणगण्डे
न्यस्यतया दक्षिणगण्डेनाप्यभिधानम् । यथा माट-

य

कान्यासमन्त्रे । “लृं नमो दक्षिणगण्डे लृं नमो
वामगण्डे” । अनुबन्धविशेषः । एतेन लुङि अष्ट-
स्यात् । यदुक्तम् कविकल्पद्रुमे ।
“अष्टाङ्गस्योऽथ ऋषीं लृख्वा निर्वाय यः सिचि” ॥
एतेन गम् लृ खौ गतौ इत्यस्य लुङि अगम-
दिति स्यत् ॥
लृ, य, देवमाता । इति मेदिनी एकाक्षरकोषश्च ॥
भूमिः । कुम्भः । पर्वतः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ दीर्घ लृकारः । स तु दशमस्वरवर्णः । अस्यो-
च्चारणस्थानं दन्तः । (यथा मुग्धबोधे । “लृत्रयं
तयदधनलसाः वो दन्त्याः” ॥) स झुतश्च भवति ।
इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्
त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभे-
दात् षड्विधश्च ॥)
“लृकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारो यथा,—
“तत्कोडुतुल्यरूपा च रेखा सा वैष्णवी स्मृता ।
तासु वन्द्याः सुरेशानि दुर्गा वाणी सरस्वता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
“लृकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रतः ।
सूक्ष्मा कान्तिर्ब्रह्मगण्डो रुद्रः कामोदरी सुरा ॥
शान्तिदत्तः सक्तिका शक्रो मायावीजो लुपो वियत् ।
कुशलो नुस्त्रियो माता गोलपीतो गजाननः ॥
कामिनी विश्वमा कालो नित्या शुद्धः शुचिः कृती ।
सूर्यो धैर्योत्कर्मिणी च एकाकी दनुजप्रसू” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (माटकान्यासे वामगण्डे
न्यस्यतया तन्नाम्नाप्यभिधानम् । माटकान्यास-
मन्त्रो यथा ॥ “लृं नमो दक्षिणगण्डे लृं नमो
वामगण्डे” ॥ मुग्धबोधमते तन्त्रमते च लृकारस्य
दीर्घत्वमस्ति पाणिनिमते तु नास्ति । अत्रेदं ज्ञा-
तव्यं लृकारस्य दीर्घत्वाभावेऽपि “लृति लृवा”
इति वार्तिकोक्तेः लृकार एव तत्र विधेयः । तेन
होतृलृकार इत्यादौ लृकारस्य व्यवहारः । मुग्ध-
बोधेऽपि एतदनुसारेण एकमात्रदिमात्रचिमा-
त्रापेक्षा “लृत्रयम्” इत्युक्तान्तेन न विरोधः ॥
लृ, य, देवमाता । नार्यात्मा । माता । इति मेदिनी ॥
नृ, स्त्री, दैत्यस्त्री । इत्येकाक्षरकोषः ॥ दनुजमाता ।
कामधेनुमाता । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
लृ, पुं, सर्वः । महादेवः । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

य एकारः । स तु एकादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
स्थानं ताजुकण्डस्थ । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्

ययं

“एदैतोः कण्ठतालु” । तथाच शिञ्जायाम् ।
“ए ए मु कण्ठतालुवावो जौ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ” ॥
स दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदा-
त्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनर-
नुनासिकानुनासिकभेदात् षड्विधश्च ॥)
“एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
रक्षिणीकुसुमप्रख्यं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य लेख-
नप्रकारो यथा ।
“कुक्षिता वामतो रेखा दक्षकोणायता त्वधः ।
पुनर्वामगता सैव तासु वङ्गीशवायवः” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
“एकारो वाक्त्वः शक्तिर्भिरुदी सोष्ठो भगं मरुत् ।
सूक्ष्मा भूतोऽर्जुनेश्वरी च न्योत्स्ना अद्वा प्रमर्द्दः ।
भयं क्षानं क्षया धीरा जङ्गा सर्वसमुद्भवः ।
वङ्गीर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी पद्मः ॥
योहिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः ।
सन्धिरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्भिरुदी भगन्तथा ।
मातृवीजश्च विजया ओष्ठ एकादशस्वरः” ॥
इति वीजवर्णमभिधानम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य
ओष्ठस्थाने न्यस्यतया ओष्ठशब्देनाप्यभिधानम् ।
माटकान्यासमन्त्रो यथा,—
“एं नम ओष्ठे ऐं नमोऽधरे” ॥ इति । अतु-
बन्धविशेषः । तेन लुङि सिचि अष्टद्धिः स्यात् ।
यथाच कविकल्पद्रुमे ॥
“लृख्वा निर्वाय यः सिचि ।
अष्टद्धिः ऐर्यजादिः स्यात्” ॥
एतेन कटे वर्णवर्णयोरित्यस्य लुङि अकटीदिति
स्यात् ॥
य, य, स्मृतिः । अस्तूया । अनुकम्पा । आमन्त्रणम् ।
प्राज्ञानम् । इति मेदिनी ॥
य, पुं, (एति प्राप्नोति सर्वं विश्वमिति । इय + अच् ।
“सर्वं विष्णुमयं जगत्” इति वाक्यादस्य तथा-
त्वम् ॥) विष्णुः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
यकं चि, (एतीति । इय गतौ । “इण्भीकापा-
शल्यतिमर्षिभ्यः कन्” ॥ ३ । ४३ । इत्युणादिसूत्रेण
कन् ।) मुख्यम् । अन्यत् । केवलम् । इत्यमरः ॥
“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः” ।
इति मनौ ॥ १ । ३ । “अजामेकां जोहिवशुक्तायाम्” ।
इति श्रुतिः ॥ “एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्” । इति
रघुवंशे ॥ ४७ । “ममात्र भावैकरसं मनः स्थिरम्”
इति कुमारः ॥ ५२ ॥) आदिसंख्या । इति मेदिनी ।
अथैकाचकाणि । परमात्मा १ विष्णुः २ चित्तिः
३ गणेशदन्तः ४ शुक्रचक्षुः ५ । इति कविकल्प-
लता ॥ अग्निः ६ सूर्यः ७ देवराजः ८ यमः ९ ।
इति महाभारते वनपर्व ॥ (सर्वनामशब्दोऽयम् ।
तथा च सिद्धान्तकौमुद्यां “सर्वादयश्च पञ्चविं-
शत्” इत्युक्ता “त्यद-तद-यद एतद-इदम्-अदस्

एक

एक

एक

एक-दि-युद्ध-यन्त्र-भवत्-किम् इत्युक्तवान् ।
यथा शाकुन्ते २ पदे । “विश्रान्ते भवता
ममाप्येकस्मिन् कर्मणि सद्यदेन भवितव्यम्” ।
पुं, स्वनामग्यात् ऐवन्शीयो न्यपतिभेदः ।

यथा, भागवते ६।१५।२।

‘युतायोर्वसमान् पुत्रः सद्योद्युतं युतं जयः ।
रयस्य सुतश्चक्रे जयस्य तनयोऽमितः’ ।
परमेस्वरः । विष्णुः । यथा विष्णुर्नृंहितायाम् ।
“एको नैकः सवः कः किम्” । “परमार्थतः सजा-
तीयविजातीयसगतभेदराष्ट्रिवादिकः” । इति
भाष्यम् । घटे घटान्तरात् भेदः सजातीयभेदः ।
घटे घटात् भेदः विजातीयभेदः । घटे कपाला-
देर्भेदः सगतभेदः ॥

एककः त्रि, (“एकादाकिनिचासद्याये” । ५।३।
५२। इत्यत्र चकारात् पक्षे कन् ।) असद्यायः ।
एकता इति भाषा । तत्पर्यायः । एकः २
एकाकी ३ । इत्यमरः ॥
“महानप्येकको रजः सर्वतः सप्रतिष्ठितः ।
प्रसङ्गैव हि वातेन शक्यो धर्ययितुं यतः” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ३।५२ । तथा नैषधे २।३६ ।
“विधिरैकवाचकचारिणम्
किमु गिर्मित्तनति माम्भयं रथम्” ॥

एककुण्डलः पुं, (एकं कुण्डलं यस्य ।) बलरामः ।
कुवेरः । इति मेदिनी ॥

एकगुरुः, पुं, (एको गुरुर्यस्य ।) सतीर्थः । इत्यमरः ॥
एकगुरुर शिष्य इति भाषा ॥

एकचक्रं, स्त्री, (एकं चक्रं यस्य ।) पुरीविशेषः । तत्प-
र्यायः । हरिश्चन्द्रम् २ गुप्तापुरी ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ सूर्यरथः । त्रि, असद्यायचारी । यथा,
ऋग्वेदे १।१६।२ ।

“सप्त युजन्ति रथमेकचक्र-

मेकोऽवो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभिचक्रमजरमनर्व-

यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्युः” ॥

यत्र भाष्यज्ञता यद्याख्यातन्तराह ।

“एकचक्रनेत्रारणाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि
चक्राणि तद्यपि तेषामेकत्वात्तद्वैकचक्रमित्युच्यते
रथं रंहरास्रमावं २, रथस्य सन्निधौ सप्तै-
तत्संज्ञका यथा युजन्ति अनुवर्षन्ति वहन्त्य-
होराश्रनिर्वाणाय । किं वक्तुः सप्त नेत्याह ।
एकोऽवः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः
सप्तधा रमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं
हत्वा वहतीत्यर्थः । वाङ्मयीनत्वात्तन्त्रीचक्रसंज्ञास्य
एकचक्रमित्युक्तम् । कीदृशन्तव्यत्वात् आह ।
त्रिनाभि बलवच्चक्रमनर्थात्तन्नाभिस्थानीयच्छिद्र-
चक्रोपेतम् । अजरमनरगन्धर्माकम् । अनर्त्तन-
श्रियन् पुनस्तत्रैव विज्ञेयते । यत्र यस्मिंश्चक्रे
इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि
भूतजातास्तथि आश्रित्य तस्यैव निष्ठानि । यद्वा
एकचक्रमेकचारिणसमाहायेन सप्तसंज्ञा-
मादित्यं सप्त युजन्ति सप्तसंज्ञाभावाः सप्तसंज्ञा-
वा २३३ः सप्तप्रकाराणां असाधारणाः पर-

स्परविभक्त्याः यदुक्तवः एकः साधारण इत्येवं-
रूपा यद्वा मानद्वयात्मकाः यत् अथौऽधि-
मासात्मक एक इत्येवं सप्तसंज्ञो युजन्ति रथस्य
कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसद्यायोऽवो
स्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसां
सप्तमयितारो रथयो यस्य तादृशः । सप्तपि-
भिः सप्तमानो वादित्यो वहति धारयति भस्-
तीत्यर्थः । किं भूतम् । त्रिनाभि चक्रम् । यद्वा
नाभिस्थानीयाः सन्ध्यासम्बद्धा वा एव भूतवो
यस्य तत्तादृशम् । के ते ग्रीष्मवर्मात्रेसन्ताभ्याः
यद्वा भूतमविविधवर्तमानाख्यास्तयः कालास्त्रिना-
भयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनः पुनः
परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरममरजम् ।
न हि कदाचिदपि कालो नियते अनादिनिधनः
कालः इति स्मृतेः । अनर्त्तमप्रतिष्ठितम् । ईदृशं
संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयादित्यः
पुनः पुनरावर्तयति संवत्सरादवर्षाणां तत्रै-
वान्तर्भावात् युगादीनां तदादृशसिद्ध्यात् संवत्-
सरस्य चक्रत्वेन रूपम् । पुनः कीदृशं तत् । यच्च
यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि
भूतान्यधितस्युः आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधी-
नत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य का-
रणाभूतपरमेस्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञान-
मोक्षाद्व्यप्रशंसा च” ॥ उपाख्यविशिष्टम् । एक-
राजविशिष्टम् । यथा, भागवते १।१२।१०।

“इत्थं ब्रजन् भारतमेव वर्षं

कालेन यावत् गतवान् प्रभासम् ।

तावच्छास क्षितिमेकचक्रा-

मेकातयत्रामजितेन पार्थ” ॥

पुं, असुरभेदः । यथा, हरिवंशे ३।८४ ।

“एकचक्रो महावाङ्मतरकश्च महाबलः” ।

अयं हि प्रतिविम्बा इति नाम्ना प्रसिद्धः । यथा ।

महाभारते १ । सम्भवपर्वच्छावतरण्ये ६७ । २२ ।

“एकचक्र इवि ख्यात आसीद्यन्तु महासुरः ।

प्रतिविम्ब इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ” ॥

स्त्री, स्वनामग्यात् पुरी । अत्रस्यो भीमसेनो

महावर्णं वकनामानमसुरं हतवान् ॥ यथा,—

महाभारते १ । द्रुपदपर्वच्छावतरण्ये ६७ । २२ ।

६१ । २६-२८ ।

“ते तत्र नियता कालम् कश्चिदुर्नरर्षभाः ।

मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥

तत्रामसाद ज्ञधितं पुरुषार्दं लकोटरः ।

भीमसेनो महावाङ्मयं नाम महाबलम् ॥

तत्रापि प्रययत्वात्रो बाहुवीर्येण पाण्डवः ।

निहत्य तत्रा वीरो नागरान् पर्वमानवन्” ॥

एकचक्रः, पुं, (एकचरति चः । चर + पचाद्यच् ।)

हिंस्रपशुविशेषः । गण्डार इति भाषा । तत्प-
र्यायः । बाहुर्जनः २ गणोक्ताहः ३ गणकः ४ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(सर्पादिः । यथा, मनुः ५।१७ ।

“न भद्रयेदेकचक्रान्जातान् नृगद्विजान्” ।

“ये एवाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादवन्तानेक-

चरान्” । इति तट्टीकायां कुमुदभट्टः ॥ (त्रि,
एकाकिनारी । वृथभयः । यथा, “अयमेकचरो-
ऽभिवर्तते नान्” । इति किराते १३।१।
“एकचरो वृथाप्येतः” । इति तट्टीका ।)

एकचारी, [नृ] पुं, (एकः सन् चरतीति । चर +
गिदि ।) वृथसहचारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(एकचारिणि, त्रि ।)

एकजटा, स्त्री, (एका जटा यस्याः ।

“एवैवैकजटा ख्याता यन्मातस्या जटाधिका” ।

इति अत्रणान् । यद्वा एका मुख्या जटा यस्याः ।

“खं लिखन्तीं जटामेकां विभर्तीं शिरसा सयम्” ।

इति च अत्रणान्तात्त्वम् ।) उग्रतारा । तस्या

आविर्भादो यथा,—

“सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिसाचलम्

गङ्गावतारनिकटे सहासायां प्रतुष्टुः ॥

अनेकसंभूता देवी तदा सर्वासुरोत्तरीः ।

मातङ्गवनितामूर्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत् ॥

युष्माभिरमरेरत्र नृयते का च भाविनी ।

किमयमागता दृयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ।

एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यान्तु कायकोयतः ।

समुद्रतान्नवोदेवी मां नृवन्ति सुरा इति ॥

युष्मो निष्ठुष्मो ज्ञासुरो बधेते सकलान् सुरान् ।

तस्मात्तयोर्लब्धायाहं नृयैष्य सकलैः सुरैः ॥

विभिः सतायां देव्यान्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।

भिन्नाङ्गनिभः कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि ॥

कालिकायाभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।

तामुग्रतारान्धयो वदन्तीह मनीषियः ॥

उग्रादपि भयात् चाति यस्माद्भूतान् सदाभिका ।

रथस्याः प्रयमं वीजं क्षयितं तन्ममेव च ॥

एवैवैकजटा ख्याता यन्मातस्या जटाधिका ।

प्रणुतं चिन्तनं चास्याः सम्यग् वेतासमैरवो ॥

यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।

चतुर्भुजां हृष्यवर्णां कुण्डलाविभूषिताम् ॥

खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विभर्तीन्दोवरं त्वधः ।

कर्चाच्च खर्परश्चैव त्रिमाद्यमेन विभर्तीम् ॥

खं लिखन्तीं जटामेकां विभर्तीं शिरसा सयम् ।

भुगङ्गासाक्षाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्वदा ॥

वदन्त्या नागपारान्तु विभर्तीं रत्नलोचनाम् ।

हृष्यवस्तधरां कदां व्याघ्रान्निभसमन्विताम् ।

वामपादं श्ववह्निं संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।

विन्ध्यस्य सिंहपृष्ठे तु त्रिणिश्यासवं सयम् ॥

सादृशासमहाघोरा रावधृष्टातिभीषणा ।

चिन्त्योद्यतारा मततं भक्तिमद्भिः सुखेभुभिः ॥ १० ॥

रथस्याः संप्रवृत्तामि यं अर्थं योगिनीन्तु ताः ।

महाकल्याण रुद्राणी उग्रौ भीमा तथैव च ॥

घोरा च भामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।

भैरवी चण्डसी प्रोक्ता योगिनीताः प्रपूजयेत्” ॥

इति काणिकापुराणे ६१ उपाख्यः ॥

एकजम्बा, [नृ] पुं, (एकं मुखं जम्ब यस्य । दिक्-
पायांशममूलत्वादस्य तथात्वम् ।) राजा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकं न द्वितीयं जम्ब यस्य
इत्यर्थः ।) शृङ्गः । तस्य अदिशत्वात् तथात्वम् ।)

एक

एकतमः, चि, (एक + “एकाद्य प्राचाम्” । ५।३।
६४। इति उत्तमच् ।) वृद्धनां मध्ये एकः । इति
व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते आदिपर्वणि ।
“मन्त्राणि वा धरीरं वा ब्रह्मन्नेकतमं वृणु” ॥)
एकतरः, चि, (एक + “एकाद्य प्राचाम्” । ५।३।
६४। इति उत्तरच् ।) द्वयोर्मध्ये एकः । इति
व्याकरणम् । भिन्नः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यदाष्ट कात्यायनः ।
“यदि ह्येकसरो ह्येषां स्त्रीधनं मत्तयेदृक्षात्” ॥)
एकता, स्त्री, (एकस्य भावः । एक + तल् + टाप् ।)
एकत्वम् । ऐक्यम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, रामायणे ६६।१३ ।
“शरीरमि मतीर्गत्वा मन्त्रिणो मन्त्रनिर्याये ।
पुनर्देवैकतां प्राप्ताः न मन्त्रो नथ्यमः स्मृतः” ॥)
एकतानः, चि, (एकेन भावरसेन तन्वते विस्तीर्यते
इति । तन इज्ज विग्तारे । कर्मण्यण् ।) एकतायः ।
एकविमयास्तत्तचित्तः । इत्यमरः ॥ (यथा भाग-
वते ७।६।८ ।

“ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः
मन्त्रैरताननतयो वचसां प्रवर्धैः ।
नादाधितुं प्रसृगुणैरधुनापि पिपुः
किं तां एमर्हति स मे हरिश्च्यजाते” ॥
एकतागो विवृतिर्यस्येति ।) एकतात्ते षं । इत्य-
मरटीकायां स्तामी ॥

एकतामः, षं, (एकस्तुल्यस्तानो मानं यत्र ।) सम-
न्विततायः । नृद्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र । सम-
ताम इति यस्यास्या । इत्यमरभरतौ ॥ (सङ्गीत-
शास्त्रे स्वनामरयतः तालभेदः । चि, एकताम-
वृत्तसमन्वितः । यथा रघौ १५।२३ ।

“एकताम इवोत्तापवग्नयेरितो गिरि” ॥)
एकतीर्थः, [न्] षं, (एकं समं तीर्थमाश्रमो यस्य ।)
सतीर्थः । गुरुमाह इति भाषा ॥ (“एकतीर्थी
एकाश्रमी” इति मिताक्षरा ॥)

एकत्र, व्य, (एक + चल् ।) एकस्मिन् । इति व्याक-
रणम् ॥ एकसङ्गे इति भाषा । (एकत्र निर्णीतः
शास्त्रार्थो बाधकं विगान्यत्रापि प्रयुज्यते” । इति
दुर्गादासः । यथा मनुः । ५।१३६ ।

“एषा लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या नृदः शुद्धिमभीषता” ॥)

एकदंष्ट्रः, षं, (एका दंष्ट्रा यस्य । परशुरामेकैक-
दन्तस्य उत्पाटनम् ।) गणेशः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य परशुरामस्तदन्तोत्पाट-
नकथा एकदन्तशृङ्गे द्रष्टव्या ।)

एकदन्तः, षं, (एको दन्तो यस्य ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (परशुरामस्तदन्तोत्पाटनकथा
ब्रह्मवैवर्ते उक्ता । एकदा रघुसि स्त्रिययोः शिवा-
शिवयोर्दोषप्राप्त्यसङ्गीहृतं गजागनेन । एतस्मिन्-
नारे परशुरामः शिवं नृपुमागतः । शिव-
दर्शनयाकुलस्तान्त्रिगमिणोर्दोषारोघे कृते गज-
पतिना सह तस्य मुमुक्षुं युद्धनभवत् । परशु-
रामक्षितेन परशुना च गजागनस्य एको दन्तः
भगः । तदा प्रभवेव एकदन्तोऽस्ती कथ्यते ॥)

एक

एकदा, व्य, (एक + “सर्वैकान्यकिञ्चतः काले
दा” । ५।३।१५। इति दा ।) एकस्मिन् काले ।
तत्पर्यायः । युगपत् २ । इत्यमरः ॥
(यथा भागवते ६।३।२६ ।

“जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
चेतश्च न स्मरति चचरणारविन्दम् ।
क्षणाय नो नमति यच्छिर एकदापि
तानां नयध्वमसतोऽस्तविष्णुक्षयात्” ॥)

एकदृक्, [श्] षं, (एकं सर्वमभिन्नं पश्यति यः ।
एकदृष्ट् + क्तिप् ।) महादेवः । (एका दृक् यस्य ।
रामबाणमोक्षणेन नष्टे एकचक्षुषि काकस्य
तथात्वम् ।) काकः । काणे चि । इति हेमचन्द्रः ॥
(एकमेव सर्वं ब्रह्मत्वेन पश्यति यः इति व्युत्पत्त्या
तत्त्ववेत्ता । ब्रह्मज्ञानी । एकमेव पक्षं पश्यतीत्यर्थे
एकपक्षाग्रयी ॥)

एकदेहः, षं, (एकः नृग्यो देहो यस्य ।) ग्रहेषु
सौम्यत्वादस्य तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (एको मेदरक्षादीनां साम्यात् तुल्यो
देहः शरीरं यत्र । गोत्रम् । वंशः ।

यथा, हरिवंशे ६६ अध्याये ।
“बह्वनि विप्र गोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ।
एकदेशानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः” ॥
दम्पती । “अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मौसानि त्वचा
त्वचमिति श्रुतेः” । तथा,—

“शरीरादं सृता जाया पुण्यापुण्यफले समा” ।
इति सृष्ट्युक्तेषु जायापत्योरेकदेहत्वम्” ॥)

एकधः, व्य, (एक + “एकाद्धोऽयमुज” । ४।२।४ ॥
इति धा ।) एकप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा महाभारते अनुभोतापर्वणि १४।४२।६० ।
“सर्ववित् सर्वभूतेषु विन्दत्यात्मानमात्मनि ।
एकधा बद्धा चैव विकुर्व्यास्ततस्ततः” ॥)

एकधुरः, चि, (एका धूः । ऋक् पूरव्यूः पथामानक्षे” ।
५।४।७४। इति ध्यः समासान्तः ।) एकभार-
वाहकगवादिः । एकपिठा गरु इति भाषा । तत्प-
र्यायः । एकधुरीणः २ एकधुरावहः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, पाणिनिः । ४।४।७६। “एकधुरावहः” ।)

एकधुरावहः, चि, (वहतीति वहः । वह् + अच् ।
एकधुरायाः वहः ।) एकधुरः । इत्यमरः ॥

एकधुरीणः, चि, (एकधुरां वहति यः । “एकधुरावहः
च” । ४।४।७६। चकारेण स्वस्यानुकार्यसाम-
र्थ्यात् पक्षे श्रवणम् ॥) एकधुरः । एकभारवोह ।
इत्यमरः ॥ एकस्य रथस्य षाङ्गैर्देव्यां धुरं वहति
यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

एकनटः, षं, (एको मुखो नटः ।) मुखनटः । तत्प-
र्यायः । कथकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कथा-
प्राणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

एकपक्षः, चि, (एकः पक्षो यस्य ।) शंहायः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकः पक्षः इति विग्रहे ।
आदितोयः पक्षः । यथा, रघौ १४।३४ ।

“इत्येकपक्षाग्रयविक्रवत्यात्
यासीत् स दोषापक्षचित्तः” ॥)

एकपत्नी, स्त्री, (एकोऽद्वितीयः पतिर्यस्याः इति

एक

विग्रहे “गिर्यं सपत्नादिषु” इति एकपतिशब्दस्य
नकारान्तादेशे “ऋन्नेभ्य” इति ङीप् ।) पति
व्रता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । १०९
“ताश्चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नीम्” ॥

एकः समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे । सपत्नी ।
यथा मनुः । ६।१८५ ।

“सर्वास्तामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्मुनः” ॥)

एकपत्निका, स्त्री, (एकं गन्धवत्त्वात् श्रेष्ठं पत्रं यस्याः ।)
गन्धपत्रलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एकपदं, स्त्री, (एकं पदं पदमाचोच्चारणकालो यस्मिन् ।)
तत्कालः । इति मेदिनी ॥ (तत्पर्यायः । तत्क्षणम् ।
इति विश्वः । यथा, रघुः ८ । ४८ । “कथमेकपदे
निरागसं जनमाभाव्यमिमं न मन्यसे” ॥ “एकपदे
तत्क्षणे । स्यात् तत्क्षणे एकपदमिति विश्वः” ।
इति तट्टीका ॥ एकं प्रशस्तं पदं स्थानम् । “पदं
श्वसितेवास्थानलक्षणाद्विबुधम्” इत्यमरोक्ते-
स्तथात्वम् । वैकुण्ठम् । संप्रतिष्ठन्तृरूपपदम् ।
यथा माघे २।६५ ।

“निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः खरा निव” ॥
एकं श्रेष्ठं पदं कोटररूपपूजास्थानम् । वास्तुमण्डल-
स्थमेककोष्ठात्मकस्थानम् । यथा, वास्तुशास्त्रे तत्त्वहृत-
देवीपुराणम् ।

“इन्द्रश्चेन्द्रात्मजसो भावेकैकपदसंस्थितौ” ॥)
एकपदः, षं, (एकं पदं पदविन्यासो यस्मिन् ।) इन्द्रार-
वन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्थानं संस्थितम् । ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् पानी बन्धस्त्वैकपदः स्मृतः” ॥
इति रतिमङ्गरी ॥ (वास्तुशास्त्रे एकैककोष्ठपूज-
तीयो देवभेदः । यथा वास्तुशास्त्रे तत्त्वहृतदेवी-
पुराणवचनम् । “भृगुसैकपदो ज्ञेयः” । इति ।
एकं पदं चरणं यस्य इति विग्रहे वाष्पनिष्ठाः ।
एकपदविशिष्टः । यथा भागवते १।१६।२० ।

“पादैर्नूनं शोषसि मैकपाद-
मात्मानं वा लयसिर्भोक्ष्यमाणम्” ॥

एकेन पदा चरन् लयस्त्वपरो धर्म्मो गौरूपधरां
एष्वीं रुदतीं दृष्टोवाच । हे भद्रे ! पादैर्नूनं एक-
पादं मां तथा शृङ्गेर्भोक्ष्यमाणमात्मानं वा शोषसि
किम् । इति तट्टीका ॥)

एकपदी, स्त्री, (एकः पादो यस्य ।) कुम्भपदीषु
चेति निपातः । यदा संख्यासु पूर्वस्थितिपादस्या-
न्तलोपः । पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप् । स्नाप्या-
येति ङीष् वा । पादः पत् । यस्याः । इत्यमरः ॥

एकपर्विका, स्त्री, (एकपर्वी + कन् । तपःसाधनार्थं
पार्वत्याः पत्रमाचमच्छणात् तथात्वम् ।) दुर्गा ।
देवीपुराणे देवीगिरातं नाम ४५ पद्यायाः ॥
“धर्मपर्वशा निराहारा एकाशी एकपर्विका ।
पाटला पाटलाद्वारा देवी लोकेषु गीयते” ॥

एकपात्, [च्] षं, (एकः पादो यस्य । संख्यासु पूर्व-
स्थितिपक्षलोपः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(नटः । यथा, महाभारते सप्तमपर्वणि १ ।
१२३ । ६५ ।

रक्त

“यज्ञैकपादद्विप्रः पिनाकी च परन्तपः” ।

विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।

“चतुराक्षा चतुर्भावंश्चतुर्वैदिकपात्” ।

रक्तः पादो यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः ।

एकपिङ्गः, पुं, (एकं पिङ्गं पिङ्गलनेत्रं नेत्रं यस्य ।)

कुबेरः । इत्यमरः । (कुबेरस्य पिङ्गलनेत्रकथा उक्ता

काशीखण्डे । यथा, —

“प्रसार्य नयने पूर्वमुमाभेव यमोक्तयत् ।

शम्भोः समीपे का योपिदेया सर्वोत्सुन्दरी ।

यनया किं तपस्तप्तं सनापि तपसोऽधिकम् ।

अद्यो रूपमद्यो प्रेम सौभाग्यश्रीरद्यो भृशम् ।

क्रूरदृग्भीक्षते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् ।

तावत् प्रकटितं नेत्रं वामं वामविकोकनात् ।

अथ देयव्रवीदेवं किमसौ दुष्टतापसः ।

असहृद्दक्षिणेनाक्षणा पुनर्माभेय पश्यति ।

असृष्टमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ।

इति देवीगरं श्रुत्वा प्रहस्य माह तां प्रभुः ।

उभे ! तदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षया ।

संपश्यते तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन् ।

इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत् ।

वरं ददामि ते वत्स ! तपसाग्नेन तोषितः ।

निधीनामधिनायकं गुह्यकाणां भवेन्दरः ।

यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राजाञ्च सुव्रत ! ।

पतिः पुण्यजगन्नाथ सर्वेषां धनदो भव ।

मया सख्यश्च ते नित्यं वक्ष्यामि च तवान्तिके ।

अनकां निकषामि च । तव प्रीतिं विवर्द्धयन् ।

आगच्छ पादयोरस्याः पत ते जननी त्वियम् ।

इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् ।

प्रसादं कुरु देवेशि ! तपस्विन्यङ्गजे तव ।

देव्यवाच ।

वत्स ! ते निर्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्वदा ।

भवैकपिङ्गो नेत्रेण वामेन स्फुटितेन च ॥

देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वराः सन्तु तथैव ते ।

कुबेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेय्या सुत” ॥

एकपिङ्गः, पुं, (एकं पिङ्गं नेत्रं यस्य ।) कुबेरः ।

इत्यमरटीकायां भरतः । (अस्य पिङ्गलनेत्रकथा

एकापिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ।)

एकभक्तव्रतः, स्त्री, (एकं भक्तं भोजनं यच्च तत् व्रतम् ।)

रात्रिभोजनाभावविशिष्टदिवामोजनम् । तथा च

कान्दपुराणे ।

“दिगार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न कदाचन” ॥

(अस्य व्रतस्य नियमकलादिकश्चोक्तं विष्णुधर्मो-

क्तरे । तद्वया, —

“क्षेत्रं विष्णुपरे मासनेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

सुयन्त्रं गिमुक्ताण्यं गार्हस्थ्यं समवाप्नुयात् ।

अष्टिंशः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।

गमोऽस्तु वासुदेवायैव हृष्टाष्टशतं जपेत् ।

पतिराष्टस्य दृष्टस्य वतः फलमवाप्नुयात् ।

यस्तु संवत्सरं पूर्णनेकभक्तो भवेन्नरः ।

अष्टिंशः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।

गमोऽस्तु वासुदेवायैव हृष्टाष्टशतं जपेत् ॥

रक्त

पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।

दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

तच्छशदिष्टं चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते” ॥ इति ॥

एकमूला, स्त्री, (एकं मूलं यस्याः ।) ज्ञानपथी ।

अतसी । इति वैद्यकम् ॥ (एकमेव मूलं यस्य

इति विग्रहे एकमूलविशिष्टे, वि ॥)

एकयष्टिका, स्त्री, (एका यष्टिरिव ।) द्वारविशेषः ।

एकनरि द्वार इति भाषा । तत्पर्यायः । एका-

वली २ । इत्यमरः ॥

एकरजः, पुं, (रज्यते इति रजः । एको मुख्यो रजः ।

रक्षणद्रव्यम् ।) भृङ्गराजलजः । इति जटाधरः ॥

(भृङ्गराजशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

एकलः, वि, (एक + ल + क ।) एक की । इति

पद्यावली ॥ एकला इति भाषा । (यथा भागवते ५,

७।१०। “तस्मिन् वाव किल स एकलः पुन-

द्याश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः

कन्दमूलफलपौष्ट्यैश्च समीहमानो भगवत आ-

राधनं विविक्तोपरतविषयामिवाप उपभूतोप-

शमः परां गिर्यतिमाप” ॥)

एकलिङ्गं, स्त्री, (एकं लिङ्गं यस्य ।) स्थानविशेषः ।

तथा च आगमे ।

“पञ्चकोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते ।

तदेकलिङ्गमाख्यातं तच्च सिद्धिरनुत्तमा” ॥

एकलिङ्गः, पुं, (एकं लिङ्गं पिङ्गलनेत्ररूपं चिह्नं यस्य

सः ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलनेत्र-

कथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकवर्षी, स्त्री, (एकमेव शब्दं वर्णयति वा । सूक्त +

वर्ण + चच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्यभेदः ।

तत्पर्यायः । करताली २ कङ्कमाला ३ कण्डूपा ४

इति शब्दरत्नावली ॥

एकवर्षिका, स्त्री, (एको वर्षो यस्याः । कः । इत्यम् ।)

एकहायनी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥ एकवत्सरेर

वक्त्रा इति भाषा ॥

एकवादः, पुं, (एकोऽभिन्नस्वरो वादः वाद्यम् ।

द्विष्टिम् इति एकरूपवाद्यत्वादस्य तथात्वम् ॥)

द्विष्टिम्वादम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकविंशतिः, स्त्री, (एकाधिका विंशतिः ।) एका-

धिकाविंशतिसंख्या । एकुश इति भाषा ।

यथा । मनुः ५ । ३५ ।

“नियुक्तान् यथान्यायं यो मांसं नाचलोलुपः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्” ॥

एकवीरः, पुं, लज्जभेदः । तत्पर्यायः । महावीरः २

सह्यदीरः ३ सुवीरकः ४ । अस्य गुणः । मदका-

रित्वम् । अत्युत्तमम् । कटुत्वम् । तोदवातनाशि-

त्वम् । चटुलीकटिपृष्ठादिचक्षुष्याभिघातहारि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वि, रक्तः अक्षितोद्यो

वीरः । शीरवरः । प्रशस्तवीर्यश्रीणी ।

यथा भागवते ३।१।४० ।

“अद्यो दद्यापि ध्रियतेऽर्जुनार्जुनो

राज्यविर्यैर्यथा विनापि तेन ।

यत्स्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये

धनुर्द्वितीयः कङ्कुभचतस्रः” ॥)

रक्ता

रक्तलजः, पुं, (एको लजो यसिन् ।) स्थानभेदः ।

“चतुःकोशान्तरे यत्र न लज्जान्तरमीक्ष्यते ।

रक्तलजः स विज्ञेयः” । इति आगमः ॥ (एकोऽदि-

तीयो लजः इति विग्रहे एकस्मिन् लज्जे । यथा

सारमञ्जरी । “रक्तलजः पञ्चगौशा भवति” ।

एको लज्ज इति पाठान्तरम् ।)

एकशफः, पुं, (रक्तः शफः खरो यस्य । षडण्ड-

खुरत्वात् तथात्वम् ।) घोटकः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ एकखुरजन्तुमात्रम् । यथा ।

“खरोऽबोऽन्वतगो गौरः शरमचमरी तथा ।

एते चैकशफाः क्षतः शृङ्ग पञ्चनखान् पश्यन्” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ ३।१०।२२ ॥ (अस्य दुग्ध-

दधि-मूत्र-मांसादिगुणा अन्यशब्दे ऐकशफशब्दे

च ज्ञातव्याः ॥)

एकशङ्कः, पुं, (एकं शङ्कं यस्य ।) विष्णुः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (आयम्भवमन्वन्तरे अकालप्रलयत्वात्

मत्स्यरूपधरस्यास्य शङ्के मनोर्नैर्बद्धा । तत्तथा

यथा कालिकापुराणे ३२ अध्याये ।

“स्वायम्भुवन्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै तदा ।

ततो जलानामुपरि सशङ्क इव पर्यतः ॥

उदीमच्चैकशङ्केण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपकम् ।

आगतस्तत्र न चिरात् यवास्ते समनुर्हरिः” ॥

विस्तृतिस्तु आकालिकशब्द द्रष्टव्या ।) एकशङ्क-

वृत्तपञ्चमात्रम् ॥ (पिष्टगणभेदः । यथा, महा-

भारते २।११।४१-४३ ।

“पितृणाञ्च गणान् विद्धि सप्त वै पुरुषर्षभ ! ।

मूर्तिमन्तो हि चत्वारस्त्रयश्चाप्यश्वरोरिणः ॥

वैराजाञ्च महाभागा अग्निज्ञाताञ्च भारत ।

गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविभ्रताः ॥

सोमपा एकशङ्काश्च चतुर्वेदाः क्षात्रात्तथा ।

एते चतुर्षु वर्णेषु मूयन्ते पितरो नृप” ॥)

एकयष्टिः, स्त्री, (एकाधिका यष्टिः ।) संख्यासंख्येय-

विशेषः । इत्यमरः ॥ ६१ एकयष्टि इति भाषा ।

(यथा भागवते ६।६।३० ।

“सुता दनोर्देवयष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु” ॥)

एकसर्गाः, वि, (एकस्मिन् विषये सर्गो निराद्यो

यस्य ।) एकार्थः । इत्यमरः ॥

एकसूत्रः, पुं, (एकं सूत्रं यस्य ।) एकसूत्रेण वादनात्

तथात्वम् ।) इमयवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकहायनी, स्त्री, (रक्तः हायनो यस्याः । “दामहाय-

नान्ताश्च” । ४।१।२६ । इति ङीष् ।) रक्त-

वर्णयिगवी । एकवत्सरेर वाहुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । एकवत्स २ । इत्यमरः ॥ (एंसि प्रमार्गं

यथा, मनुः ११।१३६ ।

“वासो दद्यादयं हत्वा पञ्च नीलान् दद्यान् गजम् ।

पञ्चमेवावन् दद्यात् खरं हत्वा दद्यान्नृपम्” ॥

“अयं हत्वा वस्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च

नीलान् दद्यान् दद्यात् प्रत्येकं क्षात्रमेवौ हत्वा

द्वयमं दद्यात् गर्दभं हत्वा श्यवर्षं वत्सं दद्यात्”

इति कुल्लुकभट्टः ॥)

एका, स्त्री, (एक + टाप् ।) दुर्गा । यथा ।

“एका गुणाद्यां चैकोके तन्नादिका स उच्यते” ।

एका

देवी सा परमार्थं वदन्ते भिन्नदर्शिनः ॥ इति ॥
 “एका सा तु एयकत्वेन विना सर्वत्र विद्युता ।
 यथा तु व्यव्यते वर्णैर्विचित्रैः स्फटिको मणिः ॥
 तथा गुणवशादेवो नानाभावेण वर्ण्यते” ॥
 इति च देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ॥
 (चक्षुतीया । यथा, मार्कण्डेये ६० । ७ ।
 “एकैवाहं जगत्त्रय द्वितीया का समापरा” ।
 “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां” । इति श्रुतिः ॥
 एकैव । स्त्री । यथा भट्टिः १ । १४ ।

“शास्त्रोऽथ ब्रह्ममुदाहरयेत् ॥
 एका सुमित्रा सह सप्तमणेन” ॥

एकाकी, [न] त्रि, (एक + “एकादाकिनिवास-
 दये” । आकिनिच् ।) सहायरहितः । अस्-
 दयः । एकला इति भाषा तत्पर्यायः । एकः २
 एकक ३ । इत्यमरः ॥ एकलः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा मनुः । ४ । २५८ ।

“एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।
 एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥

एकाक्षः, पुं, (एकमक्षि यस्य । सक्थाद्वयोः साङ्गात्
 घच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काकस्य यथा
 एकनेत्रत्वं जातम् । तत् पादौ भरतस्याधोऽध्यां
 प्रतिनिधत्तन्तरसुक्तम् । तदयथा,—

“राघवश्चिक्रुतादौ सानुजोऽरमत स्त्रिया ।
 कदाचिददौ वैदेह्या निद्राग्रे रघुनन्दने ॥
 ऐन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः ।
 विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥

तत् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जयाह पाणिना ।
 ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चित्ते धातुमारणे ॥

तत् दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलोपमम् ।
 दृष्ट्वा काकः प्रदुग्धव निगदन् दारुणस्वनम् ॥

वायसस्त्रिभु लोकेषु बभूवम मयपीडितः ।
 यत्र यत्र ययौ काकः शरणागच्छ च वायसः ॥

तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम् ।
 ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं सां शरणागच्छ जगाम सः ॥

तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिम ।
 न शक्ताः स्म वयं प्रातुं राघवास्त्राद्भयङ्करात् ॥

इत्यब्रूम मद्यादेवा अन्धयास्त्रं दहेष नः ।
 पुनश्चागात् विधिं काको दयया विधिराह तम् ॥

भो भो वनिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणां व्रज ।
 स एव रक्षकः श्रीशः शरणागतवत्सलः ॥

इत्युक्तः सोऽय वनिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।
 उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयानुरः ॥

प्राणसंश्रयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ।
 प्राहिं प्राहीति भर्तागमुवाच दयितां विभुम् ॥

तच्छिरः पादयोस्तस्य युगुजे प्राय जानकी ।
 तमुत्थाप्य करेणाय कृपापीयूषमागरः ।

ररक्षामौ भिन्नास्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा ॥
 वायसोऽपि मुञ्चन्त्वा सीतायै राघवाय च ।

स्वर्णकं प्रददौ हृष्टो राघवेणाभिपानितः” ॥)
 एकनेत्रविशिष्टे काके त्रि ॥

एकाक्षः, त्रि, (एकं एकस्मिन् वा अक्षं पुरोगतं ज्ञेय-
 मस्य ।) अथन्यचित्तः । तत्पर्यायः । एकतानः २

एका

अथन्यचित्तः ३ एकायनः ४ एकसर्गः ५ एकाग्रः ६
 एकायनगतः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।
 “मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः” ।
 “एकाग्रं विषयान्तरायात्तिप्रचित्तम्” । इति
 कुल्लुकभट्टः । तथा भागवते ८ । १६ । ३ ।
 “मनसैकाग्रया बुद्ध्या भगवत्खिलात्मनि ।
 वासुदेवे समाधाय चचार ह परव्रतम्” ॥
 तथा गीतायाम् ६ । १२ ।
 “तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासने युष्माद्दशोगमात्मविशुद्धये” ॥
 “एकाग्रं चित्तेपरहितं मनः कृत्वा” । इति स्वामि-
 टीका ।) अनाकुलः । इति मेदिनी ॥

एकाग्रः, त्रि, (एकं अग्रं अग्र्यम् ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥
 एकाग्रः, स्त्री (एकं सुन्दरमङ्गं यस्य ।) एकं सुन्दर-
 मङ्गं भवत्यस्मादा ।) चन्दनम् । इति हारावली ॥

(एकमद्वितीयमङ्गम् । एकस्मिन्नपि अङ्गे । यथा,
 महाभारते १३ । दानधर्मकथने । ८२ । २१ ।

“माननामहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ।
 अप्येकाङ्गेऽप्यधोवन्तमिच्छामि च सुकुलिते” ॥

एकं श्रेष्ठमङ्गमिति विग्रहे मत्तकम् । अस्य
 पण्याये उत्तमाङ्गशब्ददर्शनात् ॥)

एकाङ्गः, पुं, (एकं सुन्दरम् अङ्गं यस्य । सौम्यत्वादस्य
 तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एकादश, [न] त्रि, (एकाधिका दश ।) संख्या-
 विशेषः । ११ एगार इति भाषा । तदाचकौ ।

तदः १ दुर्योधनसेनापतिः २ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (यथा मनुः २ । ३६ ।

“गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः” ॥)

एकादशी, स्त्री, (एकादशानां पूरणां । एकादश +
 ङङन्तात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु शुक्लपक्षे

सूर्यमण्डलात् चन्द्रमण्डलस्य निर्गमरूपैकादश-
 कलाक्रियारूपा । कृष्णपक्षे सूर्यमण्डले चन्द्रमण्ड-
 लस्य प्रवेशरूपैकादशकलाक्रियारूपा । तत्पर्यायः ।

हरिवासरम् २ । हरिदिनम् ३ । इति स्मृतिः ॥
 तत्र जातफलम् ।

“क्रोधोत्कटः क्रेशसहः सुभाषी
 यागादिकर्ता सन्नैकभर्ता ।

महामतिर्देवगुणप्रियः स्वा-
 देकादशीजो मनुजोऽतिहृष्टः” ॥

इति कोट्यीप्रदीपः ॥ * ॥ तत्र उपवासविधिः ।
 पारणदिने द्वादशीनामे सर्वेष्वपि पूर्णां त्यक्त्वा

खण्डामुपवसेयुः । तदनामे गृही पूर्वां तदन्यः
 परां विधवापि उपवसेत् । पूर्णां तु ।

“उदयात् प्राक् यदा विप्र मङ्गलद्वयमयुता ।
 संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद् गृही” ॥

इति गारुडोक्ता । यदा तु पूर्वदिने दशम्या पर-
 दिने द्वादश्या युक्तेकादशी तदा उत्तरामुपोष्य

द्वादश्यां पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादशनिर्गमे
 त्रयोदश्यामपि । यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमी-

युक्तेकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा
 तां विहाय द्वादशीमुपवसेत् । यदा तु सूर्योदय-

प्राक्तालीनदशमीविजैकादशी परदिने च न निः-

एका

सरति तदा तामुपवसेत् । यदा तद्विधा सती
 परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा
 तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् । यदा
 तृभयदिने तद्विधैकादशी परदिने च न द्वादशी
 तदा षष्टिदण्डात्मिकां विज्ञामुपोष्य परदिने
 द्वादश्याद्युपादमुत्तीर्य पारयेत् । वैष्णवस्तु तत्रापि
 भुक्तपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेत् । सर्व-
 स्यां कृष्णैकादश्यां वैष्णवाणां सप्तत्याणां गृहस्या-
 नामप्युपवासो नित्यः । ब्राह्मणस्य विशेषतो
 नित्यः । वैष्णवेतरेषां तादृशानां हरिश्चयनमध्य-
 वर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषु उपवासो नित्यः । अ-
 पुत्रवतां गृह्णिणान्तु सर्वास्त्रेव नित्याधिकारः ।
 काम्योपवासे त्वविशेषेणैव सर्वेषामधिकारः ।
 नित्योपवासे रविशुक्लादिदोषो नास्ति । अष्टाब्दा-
 दधिको मर्त्योऽपूण्यांशीतवत्सरो नित्याधिकारो ।
 विधावानान्तु सर्वास्त्रेव नित्याधिकारः तत्र मज्ज-
 मासादिदोषो नास्ति । इत्येकादशीतत्त्वोक्त-
 यवस्था ॥ * ॥

अथ हरिमक्तिविलासोक्तेकादशीव्यवस्था लिख्यते ।
 तत्रादौ उपवासपूर्वदिनकृत्यम् ।

“प्रातःस्नानादिकं कृत्वा सुवेशो धौतवस्त्रदाः ।
 व्रतं संकल्प्य कुर्वीत वैष्णवैश्च महोत्सवम्” ॥

इति कारिका ॥ संकल्पमन्त्रः ।
 “दशमीदिनमारभ्य कश्चिच्छ्रेष्ठं व्रतं तव ।

चिदिनं देवदेवेश निर्विघ्नं कुरु केशव” ॥ * ॥
 तत्र रक्ताङ्गदराजवाक्यं नारदीये ।

“प्रातर्हरिदिनं लोकास्तिष्ठन् चैकभोजनाः ।
 अक्षरलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविनः ॥

अवनीतस्पर्शयनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः ।
 स्वरश्च देवमीशानं पुराणं पुरयोत्तमम्” ॥ * ॥

अथान्यनियमाः । स्कान्दे ।
 “कात्वं मांसं मसूरश्च क्षौद्रं चानृतभाषणम् ।

पुनर्भोजनमायासं दशम्यां परिवर्जयेत्” ॥
 पारणदिनोक्तनिषिद्धद्रव्याण्यत्रापि निषिद्धानि ॥ * ॥

ततो व्रतस्य नित्यत्वमाह कण्वः ।
 “एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिप्रमेत्” ।

आश्वेयश्च ।
 “उपोष्यैकादशीं राजन् यावदायुःप्रवृत्तिभिः” ॥ * ॥

भोजननिषेधो नारदीये पादोत्तरखण्डे च ।
 “रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने ।

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे” ॥
 पक्षद्वयेऽपि नित्यत्वम् । विष्णुसंहस्यम् ।

“सुप्तो वो यदि वा कृष्णो विद्यापूजनतत्परः ।
 एकादश्यां न भुङ्जीत पक्षयोगमयोरपि” ॥ * ॥

संक्रान्त्यादावपि नित्यत्वम् । कात्यायनः ।
 “संक्रान्तौ रविवारे वा यदा चैकादशी भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः” ॥ * ॥
 उपवासदिने आङ्गनिषेधः । पादोत्तरखण्डे ।

“एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मतेऽहनि ।
 द्वादश्यां तत्पदातयं गोपवामदिने क्वचित्” ॥ * ॥

अथ अधिकारियः । पादोत्तरखण्डे ।
 “वर्णानासायमाणाश्च स्त्रीणाञ्च वरवर्यनि ।

एका

एकादशपदामस्तु कर्तव्यो नात्र संशयः ॥
 कात्यायनस्मृतौ च ।
 “अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सरः ।
 एकादश्यामुपवसेत् पञ्चयोरुभयोरपि” ॥ १ ॥
 अशक्तौ प्रतिनिधिः । वायुपुराणे ।
 “उपवासो त्वशक्तस्य आहिताग्नेरपि वा ।
 पुत्रान् वा कारयेदन्यान् ब्राह्मणान् वापि कारयेत् ।
 यथा विप्रसुरेभ्यो दानं दद्यात् सशक्तितः ।
 उपवासन्तु कुर्वाणः पुण्यं शतगुणं भवेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणे च ।
 “एकभक्तो न क्तेन वाच्यतेऽतुरः क्षिपेत् ।
 मयोमूलफलैर्वापि न निर्वाहिको भवेत्” ॥ २ ॥
 अथ कल्पपावदः । गरुडपुराणे ।
 “मन्थने मदुत्याने मत्पार्श्वपरिवर्तने ।
 फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं मनार्पयेत्” ॥ ३ ॥
 एकादशीमाहात्म्यम् । तत्त्वसागरे ।
 “एकादशीसमं किञ्चित् पावनं न च विद्यते ।
 सर्गलोचनप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी” ॥
 गारुडे च ।
 “एकादशीव्रतं मह्यं यः करोति नरः सदा ॥ १ ॥
 स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः सख्यताम्” ॥
 उपवासदिननिर्णयः । नौरधर्म्मोत्तरे ।
 “एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः ॥ २ ॥
 विनित्यां वापि कुर्वीत न दश्या दृतां केचित्” ॥
 विद्वोपवासदोषमाह वशिष्ठः ।
 “दशमेकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।
 अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न भवति” ॥ ३ ॥
 द्वादश्युपवासफलम् । स्कान्दे ।
 “उर्द्धं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।
 द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारयम् ॥
 एवं कुर्वन् नरो भग्न्या विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
 अन्यथा कुर्वते यस्तु स याति नरकं भुवम्” ॥ ४ ॥
 अपूर्णालक्षणे विद्वालक्षयम् । भविष्यपुराणे ।
 “आदित्योदयेपलायाः प्राग्मुहूर्तद्वयान्विता ।
 एकादशी च संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्तिता” ॥ १ ॥
 अरुणोदयविद्वान्परित्यागमाह कण्वः ।
 “नक्षत्रोदयेपलायां दशमीसंयुता यदि ।
 ततोपौर्या द्वादशी स्यात् त्रयोदश्यान्तु पारयम्” ॥
 वैधनतुर्विचः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “अरुणोदयेपलायाः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकात्रयम् ।
 अतिवेधो घटिकाः प्रभासन्दर्शनमात्रे ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
 तुरीयस्तत्र विधिवो योगः सूर्योदये बुधैः” ॥ २ ॥
 अरुणोदयविद्वोपवासदोषः । पाप्मे ।
 “अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।
 महिं ये प्रकुर्वन्ति यावदाहृतनारकाः” ॥ ३ ॥
 शुद्धाविशेषपरित्यागः । गारुडे ।
 “सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
 वैष्णवी च त्रयोदशी घटिकापि दृश्यते ॥
 गृहस्थोऽपि परां कुर्यात् पूर्वां नोपवसेत्तदा” ॥ ४ ॥
 अष्टादश्याद्वादशीनां विशेषतो निरूपणम् ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

एका

“उन्मीलनी वल्लभी च त्रिस्तुशा पक्षवर्द्धिनी ।
 जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
 द्वादशोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा हिज ।
 तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापराक्ताः ।
 नक्षत्रयोगाच्च वलात् पापं प्रशमयन्ति ताः” ॥ १ ॥
 अथोन्मीलनी । यथा ब्रह्मवैवर्ते ।
 “एकादशी च संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
 द्वादशी च न वर्द्धते कथितोन्मीलनी च सा” ॥
 पद्मपुराणे ॥
 “सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिच्छिता नरैः ।
 प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ १ ॥
 अथ वल्लभी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “द्वादश्येव विवर्द्धते नचैकादशी यदा ।
 वल्लुकीति श्रुत्येष्ट ! कथिता पापनाशिनी” ॥
 भागवतादितन्त्रे ।
 “संपूर्णैकादशी त्वान्या परतो द्वादशी यदि ।
 उपाया द्वादशी शुद्धा द्वादश्यानेव पारयम्” ॥ २ ॥
 अथ त्रिस्तुशा । ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।
 “अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ।
 अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्तुशा सा हरिः प्रिया” ॥
 गारुदीये ।
 “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 त्रिस्तुशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति” ॥
 अथ पक्षवर्द्धिनी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “दशस्य पौर्णमासी च संपूर्णा वर्द्धते यदि ।
 द्वितीयेऽङ्कि दित्रयेष्ट सा भवेत् पक्षवर्द्धिनी” ॥ १ ॥
 ब्रह्मवैवर्ते ।
 “कुहुराके यदा दृडिं प्रशते पक्षवर्द्धिनी ।
 विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥ २ ॥
 अथ जयादिः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “पुण्यश्रवणपुण्याद्यरोहिणीसंयुतास्तु ताः ।
 उपोषिताः समफला द्वादशोऽष्टौ एवक् एवक्” ॥
 अथोपवासदिनकृत्यम् । देवलः ।
 “गृहीतोऽङ्गुलं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
 उपवासन्तु गृहीयादयदा संकल्पयेद्बुधः” ॥
 तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।
 “एकादशीं निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
 भोज्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत” ॥ १ ॥
 पुण्याङ्गलित्रयदानं मन्त्रपूतजनपानञ्चाह मार्क-
 ण्डेयः ।
 “अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजप्तेनाभिमन्त्रितम् ।
 उपवासफलं प्रेषुः पिवेत्तत्रैव समाहितः ॥
 देवार्चनं ततः कृत्वा पुण्याङ्गलिमयापि वा ।
 संकल्पमन्त्रमुच्चार्य देवाय विनिवेदयेत्” ॥ २ ॥
 संकल्पादौ विशेषः । गारुदीये ।
 “पूर्वायाः सङ्करोषेणैकादश्याः खानपूजने ।
 वर्जयन्ति नराः पूर्वां यामांश्च चतुरो दिज ॥
 तदूर्ध्वं खानपूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषितैः ।
 न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥
 दिनकार्थमशेषं कर्त्तव्यं शर्वरीसुखे” ॥ ३ ॥
 पूजाज्ञागरविधिः । ब्राह्मे ।
 “एकादश्यानुभौ पक्षौ निराहारः समाहितः ।

एका

स्वात्वा सम्यग्निधानेन धौतवासा जितेन्द्रियः ॥
 संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धायातिस्मरान्वितः ।
 पुण्यैर्गन्तव्या धूपैर्दोषैर्नैवेद्यकैः परैः ॥
 उपहारैर्विष्णुविधेर्भक्षो भद्रप्रदक्षिणीः ।
 स्तौत्रैर्नानाविधैर्द्वयगीतवाद्यैर्मनोरमैः ॥
 एवं संपूज्य विधिवद्वाचौ कुर्यात् प्रजागरम्” ॥ १ ॥
 अथ आगरागलक्षणम् । स्कान्दे ।
 “शृणु नारद वक्ष्यामि आगरस्य तु लक्षणम् ।
 येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्दनः ॥
 गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनन्तथा ।
 धूपं दीपं च नैवेद्यं पुण्यगन्धानुलेपनम् ॥
 फलमर्घ्यं च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनियमः ।
 सत्वान्वितं विनिवृत्तं मुदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥
 साक्षर्यं चैव सोत्साहं पापाण्युदिवर्जितम् ।
 प्रदक्षिणाभिः संयुक्तं नमस्कारपुरस्सरम् ॥
 नीराजनसमायुक्तमग्निरिच्छेन चैतसा ।
 यामे यामे महाभारी कुर्यादाचारिकं हरिः ॥
 यत्तेर्गुणैः समायुक्तं कुर्यात्स्वागरं हरिः” ॥ २ ॥
 अथ पारयदिनकृत्यम् । कात्यायनः ।
 “प्रातः स्वात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 पारयन्तु ततः कुर्यात् व्रतसिद्धौ हरिं स्मरन्” ॥
 तत्र समर्पणमन्त्रः ।
 “अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
 प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” ॥ १ ॥
 अथ पारये द्वादशीलक्षणे दोषः । स्कान्दे ।
 “पारणाहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।
 त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानः श्रतजन्मानि नारकी” ॥ २ ॥
 अथ द्वादश्यत्यल्लेखनमाधानम् । देवीदृष्टये ।
 “अल्पा चेद्द्वादशी कुर्यात् नित्यकर्मायणोदये ।
 अत्यल्पा चेन्निशीथोऽर्द्धमानध्याङ्गिकमेव तत्” ॥ ३ ॥
 अथ सङ्कटे पारयसमाधानम् । कात्यायनः ।
 “मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ।
 यद्विस्तु पारयं कुर्यात् सङ्कटे विधमे सति” ॥ ४ ॥
 अथ हरिवासरकालपारयानिवेधः । विष्णुधर्म्मो-
 त्तरे ।
 “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
 तमतिक्रम्य कुर्यात् पारयं विष्णुतत्परः” ॥ १ ॥
 अथ द्वादशीदिने वर्जनीयानि । स्कान्दे ।
 “क्षौद्रं मांसं सुरां तैलं व्यायामं क्रोधमैश्वरे ।
 पराङ्गं कांक्षतामूलं लोभं निर्माल्यलङ्घनम् ॥
 द्वादशीं द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्” ॥
 अथ च । वितथभाषणम् । प्रवासः । दिवास्त्रः ।
 अङ्गनम् । शिलापिष्टम् । मछरम् । द्यूतम् । हिंसा ।
 चण्डकम् । कोरुदृषकम् । अपाधम् । यतानि
 पुराणान्तरोक्तान्यपि वर्जनीयानि ॥ २ ॥ इति
 श्रीहरिभक्तिविलासोक्तैकादशीयव्याससमाप्ता ॥ १ ॥
 अथ पश्चिमदेशप्रसिद्धानां पुराणोक्तविशेष-
 कादशीनामानि लिख्यन्ते । अथहायस्य कृष्णैका-
 दशी उत्पन्ना १ शुक्ला मोक्षा २ । परैरस्य
 कृष्णैकादशी सफला ३ शुक्ला पुनरा ४ । माघस्य
 कृष्णैकादशी घटिका ५ शुक्ला जया ६ । फागु-
 नस्य कृष्णैकादशी विजया ७ शुक्ला खान्दकी ८ ।

एका

चैत्रस्य द्वादशैकादशी पापक्षयिणी ६ शुक्ला का-
मदा १०। वैशाखस्य द्वादशैकादशी वरुणिणी ११
शुक्ला मोदनी १२। ज्येष्ठस्य द्वादशैकादशी खपरा
१३ शुक्ला निर्दग्धा १४। आषाढस्य द्वादशैकादशी
योगिनी १५ शुक्ला पद्मा १६। श्रावणस्य द्वादशै-
कादशी कामिका १७ शुक्ला पुन्यदा १८। भाद्रपदस्य
द्वादशैकादशी षष्ठा १९ शुक्ला वामना २०।
आश्विनस्य द्वादशैकादशी इन्दिरा २१ शुक्ला पापा-
द्भुता २२। कार्तिकस्य द्वादशैकादशी रमा २३
शुक्ला प्रयोधिनी २४। मघमासस्य द्वादशैकादशी
समदा २५ शुक्ला कमला २६। ॥ इत्येकादशी-
प्रकरणं समाप्तम् ॥ (संख्याविशेषः)। एकार इति
भाषा। यथा महाभारते ६।१६।२१।

“एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाभूमः” ॥

एकादशविंशतिः, त्रि, (एकेन न विंशतिः। एकादि-
चैक्यं चादुक्” ॥ ६।३।७६। इत्यनेन सिद्धम् ॥

एकान्विंशतिः १६। इति व्याकरणम् ॥

एकानंशा, स्त्री, (एको न षंशो यस्याः।) पार्वती।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इयं हि यशोदागर्भसम्भवा।
यदुक्तं हरिवंशे। ५६।१४ ४७।

“देवदत्तशगयत् विष्णुं यशोदा तां तु कन्यकाम्”।

“विजि चैनामयोत्पन्नां षंशादेर्वी प्रजापतेः।

एकानंशां योगकणां रक्षार्थं केशवस्य तु” ॥

एकान्तं, स्त्री, (एकस्मिन्नेव अन्तः समाप्तिर्यस्य।) पत्य-
न्तम्। तत्पर्यायः। अतिशयः २भरः ३ अतिवेकम् ४
भ्रष्टम् ५ पत्यर्थम् ६ अतिमात्रम् ७ उद्गाढम् ८
निर्भरम् ९ क्षीणम् १० नितान्तम् ११ गाढम् १२
याढम् १३ दृढम् १४। (यथा माघे २। ८३।
“तेनः क्षमा वा नैकान्तं काराणस्य महीपतेः” ॥
तद्वति, त्रि। यथा कुसारे १। ६६।

“गानेन्द्रक्षणावधि कर्कशत्वा-
देकाग्रतयात् कदलीविशेषाः” ॥

तथा भागवते १। ४। ४।

तस्य पुत्रो महायोगी समदृष्टिर्विकल्पकः।

एकान्तमतिरमिमो गृहो मूर्ध्नि दृश्यते” ॥

भेद्यमिति त्रि। इत्यमरः ॥ (सर्व्वं यदवधारि-
तोषते स एकान्तः। यथा “लघुद्विरेचयति मद-
गणं वामयतीति” ॥ इत्युत्तरतन्त्रे ६५ पृथ्याये
सन्नुतेनोक्तम् ॥) निष्कर्षम् ॥ (यथा हितोपदेशे
पिराणे। १५। “अथ केनापि शस्त्ररक्षकेण धृसर-
कम्पकृततनुनायेन धनुःकाष्ठं सञ्जीकृत्यावनत-
त्वादेन एकान्तं स्थितम्” ॥)

एकान्ती [न्] (एकान्तमन्वयः। एकान्त + इति)।

विष्णुमहाविष्णुः। यथा, भागवते ११। अध्याये।

“एकान्तैवतमो विष्णुर्गन्तारिणः परायणः।

तस्मादेकान्तः प्रोक्तः। तस्मादेकान्तः।

प्रियादामपि सर्व्वेषां देवदेवता स प्रियः।

आपत्यपि तदा यस्य भक्तिरत्यभिधामिती” ॥

एकाग्रः, त्रि, (एकं अग्रजातपदं यत्र यथा।) एक-
भाः। यथा। काशीरामे।

“उत्तरे गवाक्षमयीयादेकाग्रमयवा पुनः।

एकपदं शूरदत्तं शूरशिरसीं च वन्दयेत्” ॥

एका

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ एकं अविभक्तमद्रं यस्य इति
व्युत्पत्त्या एकपाकावस्थितः। अविभक्तः। यथा,
“एकपाकेन वसतां पितृदेवदिनार्चनम्।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यादुच्ये गृहे” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतदृष्टस्यतिवचनम् ॥

एकादशविंशति, त्रि, (एकेन न विंशतिः। “एका-
दशैकस्य चादुक्” ॥ ६।३।७६। नको विंशत्या
समासे छते एकशब्देन सप्त द्वितीयेति योग-
विभागात् समासः। अनुनासिकविकल्पः।)
एकान्विंशतिः १६। इति व्याकरणम् ॥

एकाब्दा, स्त्री, (एकोऽब्दो यस्याः सा।) एकद्वयनी।
एकवत्परवयस्कगवी। इत्यमरः ॥

एकायनः, त्रि, (एकं अयनं विषयो यस्य।) एकायः।
एकविषयासङ्गचित्तः। इत्यमरः। (यथा क्कान्दोग्यो-
पनिषदि। ७। ४। २। तानि हृतानि संकल्पैका-
यनानि सङ्ख्यात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि”।
एकमयनं गतिर्यत्र। एकामात्रमयनयोग्यः। यदुक्तं
महाभारते ३। १४६। ६६।

“अनेनैव पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य्य सः।
आप्त एकायने मार्गे कदलीपण्डमखिते” ॥

एकायनगतः, त्रि, (एकायनं गतः प्राप्तः। एकस्मिन्-
यने गतं ज्ञानमख्येति वा।) एकायः। इत्यमरः ॥

एकावली, स्त्री, (एका श्रेष्ठा यावली माला।) एक-
यष्टिका। इत्यमरः ॥ एकनर हार इति भाषा।
(पञ्चद्वारविशेषः। तल्लक्षणादिकमुक्तं साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे। १०१। यथा,—

“पूर्व्वे पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम्।
स्याप्यतेऽप्योक्तं वा चेत्स्यात्तदैकावली द्विधा” ॥
क्रमेणोदाहरणम्। तत्रैव।

“सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं ससरोदयम्” ॥

“न तज्जलं यत्र शुचिरुपपन्नं
न पद्मजं तद्वदलीनमटपदम्।
न मटपदोऽसौ न जुगुप्सु यः कर्णं
न शुद्धितं तत्र शृङ्गार यन्मनः” ॥

मट्टिः। २। १६। क्वचिद्विशेष्यमपि ययोत्तरं वि-
शेष्यतया स्थापितमप्योक्तं दृश्यते। यथा,—
“वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु।
कमलेषु पतन्त्यशयः करोति सङ्गीतमपि पदम्” ॥
एवमप्योक्तं ॥

एकाग्रितगुणः, पुं, (एकस्मिन् पदार्थे आश्रितो गुणः।)
एकवृत्तिधर्मः। तद्वया। रूपम् १ रसः २
गन्धः ३ स्पर्शः ॥ एकत्वम् ५ एकवृत्तत्वम् ६
परिमाणम् ७ परत्वम् ८ परपरत्वम् ९ बुद्धिः १०
संज्ञः ११ दुःखम् १२ इच्छा १३ हेयः १४ यतः
१५ शुद्धत्वम् १६ द्रवत्वम् १७ रोधः १८ संस्कारः
१९ पद्वृत्तम् २० शब्दः २१। इति सिद्धान्त-
मुक्तावली ॥ ६० ॥

एकाग्रोऽन्तः, पुं, (एकमग्न्य भाति। आ + क।
सुषामादित्वात् कन्ते दीयत्वत्)। वक्रवृत्तः। इति
कश्चिदमरः।

एकाग्रोऽन्ता, स्त्री, (एकाग्रोऽन्त + टाप्)। वक्रवृत्तः।

एको

इत्यमरः ॥ पाठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ आग्रादि
इति भाषा। (अस्याः पर्याया यथा ॥

“अम्बलान्बलकी पाठा कुचेला पापचेलिका।

एकाग्रोऽन्ता वरा तिल्ला प्राचीनौका शिवावुका” ॥

इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

एकाग्रः, पुं, (एकमग्रः। “उत्तमैकाग्रः” ॥ ५। ४।
६० इत्यनेन सिद्धम्)। एकादिनम्। इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, मनुः ५। ५६।

“अर्वाक्ष सञ्चयनादरुपां व्यहमेकाग्रमेव च” ॥)

एकाग्रारः, पुं, (एकः न द्वितीय आग्रारः।) एक-
दिनवृत्त्येकारभोजनम्। यथा।

“एकाग्रारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन।

पर्य्यङ्गशायिनी गारी विधवा पातयेत् पतिम्” ॥

इति नृक्षितचष्टतस्युतिः ॥

एकीयः, त्रि, (एकस्मिन् तिष्ठतीति। एक + छ।)
एकपक्षः। सहायः सहाभावी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एकोद्दिष्टं, स्त्री, (एकः प्रेत एव उद्दिष्टो यत्र)। प्रेतो-
द्देश्यकथादम्। यथा। गोमिनाः अर्धैकोद्दिष्ट-

मेकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः एकः पिण्डो गावाह्नं गान्धो-
कारणं पात्रं विश्वे देवाः स्तुतमिति दक्षिप्रः

सुखदिवमिति प्रत्युत्तरम्। उपतिष्ठतामित्युत्तर-
स्थाने अभिरन्वतामिति विसर्गोऽभिरतोऽस्तीति

प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्चाद्विमिति ॥ ॥ ॥ एतत् प्रेत-
श्चाद्विमत्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिष्ट्य यदीयते

आजं तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनं
यौगिकम्। अतएव प्रतिसांवत्सरिकस्य नैको

द्दिष्टत्वं किन्त्वैकोद्दिष्टविधिकत्वं अत्रार्थैवाहिद
कारणसङ्केतितपवित्रैकाग्रतां यथा पवित्रमिति

पुनरभिधानसार्थकत्वात् तदवयवैकाग्रताम् अत्र
गावाह्नं गान्धो कारणमिति नियेधयोः पौर्वा-

पर्यादसौ करणपूर्व्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि आहु-
सूत्रोद्दिष्टं आहुतार्थावाहनमेव भिषिध्यते न त-

प्रधानसम्बन्धि पिण्डयज्ञविदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डा-
र्थावाहनमिति। एतेन पिण्डार्थावाहननियेधो

नैषिकोक्तो हेयः। अत्रामो करणनियेधेन उक्त-
शेषस्यालाभे उक्तशेषं दत्त्वा पात्रमात्रात् अपति

अपिबीत्यादि स्वाहा इत्यन्तसूत्रोक्तप्राधान्यम-
स्यापि बाधः। आनन्तर्याभावात् अस्तमिति

मन्वन्तिविरोधात्। स्तुतमिति दक्षिप्र इति
दत्ताः स्य इति दक्षिप्रमे स्तुतमिति प्रत्यः।

कुशमयप्राज्ञापयेत् तु प्रतिवचनागुपपत्त्या प्रत्य-
स्यापि निवृत्तिः। अत्रायशब्दस्याने उपतिष्ठता-

मिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेन अत्रादिक-
मित्यस्यन्ये अस्मिन्त्यस्य अन्ययानुपपत्त्या तस्या-

प्यप्रयोगः। अतएव पिण्डयितावामनादिकमुप-
तिष्ठतामिति लिखितम्। अभिरन्वतामिति बाधे

वाजे इति स्थाने अभिरन्वतामित्यनेन विग्रहं ग-
मिति। अतदिति पूर्व्वोक्तैतिप्रत्युत्तरात् अत्रादमि-

त्यर्थः। प्रेतश्चाजं प्रेतस्य आहुतं न तु पार्वत्यविवृति-
त्वेन प्राप्तपिण्डोपरपतिपुः आजं अत्रादमपि-

कोकरस्य तथापि पिण्डत्वाभावात्। अतएवै-
तस्यायमूलकमेवाश्रयायनस्यपरिग्रहेऽपि पिण्ड-

एको

शब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपजायते इत्युक्तम् ।
 यतएव विष्णुना प्रेतस्य नामगोत्राणां दत्ताह-
 योदकेषु इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेत-
 स्योक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम् । ततश्च मन्त्रे
 प्राप्तपितृलोकोपाधिकत्वं पितृपदस्याने प्रेत-
 पदोहो न तु षमिसात्तात्पाधिके एवमभिलाष-
 वाप्येऽपि सम्बन्धित्वेन नोक्तेः किन्तु प्रेतत्वेन
 षसम्बन्धिनोऽपि मठच्छात्रादेरपि प्रेतश्राद्धाधि-
 कारित्वात् । सांवत्सरिकश्राद्धे एकोद्विष्टविक्ष-
 तीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रे
 षमिनापि च सम्बन्धिनोऽधिकपितृत्वेनोक्तेः ।
 एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यत्र न प्रेतपदोहः
 पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् । एवं नैकवचनोहो-
 ऽपि तथा मधु द्यौरस्तु नः पिता इत्यस्य द्यौः स्वर्गः
 पिता पितेव सर्वस्याधिगन्तत्वात् मध्वस्तु मधु-
 मयी भवत्विति भाष्यव्याख्यानं द्यौरिति पितेति
 पदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीधते अत्र च द्युत्व-
 पितृत्वयोर्भेदेऽपि सामानाधिकरण्येनाभेदावगमात्
 दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृ-
 तुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकोपदेति ।
 तेनात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः ।
 न वा पितृशब्दं न युञ्जीत इत्यनेन निषेधः । एव-
 मामापेति मन्त्रे पितर इत्यत्र नोहः । एवं वृद्धि-
 श्राद्धेऽप्येतत्वात् गान्दीमुखविशेषणं न देशमेवेति ।
 अन्वयः सर्वत्रोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोग-
 निषेधात् प्रेतपदोहः कार्यः । विष्णुः । एकवन्म-
 न्तानूहेत एकोद्विष्टे इति एकवत् एकवचनवत्
 यथा स्यात्तथोक्ते यथा पवित्र स्यो वैष्णव्यावित्यत्र
 पवित्रासि वैष्णवीति एवं विष्णोर्मनसा पूते स्य
 इत्यत्रापि पूतमसीति । अत्र पितरो मादयध्वं
 यथाभाग मा दयायध्वं इति मन्त्रे अत्र प्रेत-
 मादयस यथाभाग मा दयायस इत्युक्तम् । अमी
 मदन्तः पितर इत्यत्र अमी मदत् प्रेत इति ।
 दयायिषत इत्यत्र दयायिष्टेति । एत पितर इति
 पितादयः वाहनमन्त्रे एहि प्रेत इति । सौम्यास
 इत्यत्र सौम्येति । दत्तास्त्रभूमित्यत्र दत्तास्त्रभू-
 मिति । नियच्छत इत्यत्र निश्च्येति । नमो व
 इत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेते-
 त्युक्तम् । एवं च इत्यत्र ते इति । आशीःप्रार्थने
 येभ्य इत्यत्र यस्मै इति । तेषामित्यत्र तस्यैत्युक्तम् ।
 एतदः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विज्ञातावृद्धो
 न तु वज्रवचनस्य । एतदः पितरो वास इति
 जल्पन् एषक एषक इति वृक्षपरागेन प्रज्ञता-
 येव पार्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतदः पितर इति
 वज्रवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थत्वेन तदि-
 क्षतावेकोद्विष्टेऽप्यसमवेतार्थवज्रवचनस्यैव युक्त-
 त्वात् । ततश्च प्रज्ञतो समवेतार्थस्यैव विज्ञातावृद्धः ।
 सांवत्सरिके त्वेकवचनस्यैवोहो न तु पितृपदस्य
 तत्र प्राप्तपितृलोकोत्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मृतिः ।
 “प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं यज्ञे पर्युपितं यत् ।
 दम्पत्योर्भक्ष्येयं न युञ्जीत कदाचन” ।
 उपिष्टं पाकपात्रे षवश्लिष्टम् । ग्रहे उपराने

एज

पर्युपितं स्थितम् । दम्पत्योराश्रमस्नामिनोर्भोजना-
 नन्तरं पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति श्राद्धचिन्ता-
 मणिः ॥ यत्तु देवत्ववचनम् ।
 “एकोद्विष्टस्य श्रेयन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
 पश्चात् स्वयञ्च युञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्” ॥
 इति । तस्यैकोद्विष्टश्रेयं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् न
 त्ववशेषयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं पाकान्तरकृतान्नं
 युञ्जीतेत्यन्वय इति ॥ * ॥ तत्तरणकालो यथा ।
 वृक्षपरागम् ।
 “पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैत्रिकम् ।
 एकोद्विष्टस्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम्” ॥
 मध्याह्ने तु विशेषमाह कालमाधवीये यासः ।
 “कुतपप्रथमे भागे एकोद्विष्टमुपक्रमेत् ।
 आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्” ॥
 आवर्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग्-
 गमनारम्भकालः । तत्समीपे कुतपशेषदण्डे ।
 यदाह गौतमः ।
 “आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।
 विधिज्ञो विधिमास्याय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्” ।
 तेन पूर्वदिवसीयकुतपरौहिणयोस्तत्तत्तिथीर्नामि
 परत्र कुतपमात्रनामे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
 एकोद्विष्टं उभयप्राप्तानुरोधात् । पूर्वदिने कुत-
 पालाभे परत्र तक्षमे क्षणपक्षेऽपि परदिनेव
 समाप्तिकालादारम्भकालस्य बलवत्त्वात् । तथा च
 बौधायनः ।
 “यो यस्य विहितः कालः कर्मण्यस्तदुपक्रमे ।
 तिथिर्यामिमता सा तु कार्या नोपक्रमोऽज्जित” ॥
 उभयत्र कुतपमात्रालाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
 समाप्तिकालानुरोधात् पूर्वदिने रौहिणालाभे
 परत्र सप्तममुहूर्त्तनामे क्षणपक्षेऽपि परदिने
 मध्याह्नानुरोधात् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥
 एकोद्विष्टविधिकसांवत्सरिकश्राद्धम् । यथा,—
 “एकोद्विष्टं पुरावश्यं तद्विशेषं वदे श्रद्धु” ।
 प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रक्षालनं आसनं षड्य अमुक-
 गोत्रस्य मत्पितरमुकदेवशर्मणः प्रतिसांवत्-
 सरिकमेकोद्विष्टं श्राद्धं सिद्धाग्नेन युष्मासहं करिष्ये
 श्राद्धकरणानुज्ञापनम् । आसनं अर्घ्यः । गन्धादि-
 दानं नित्यश्राद्धम् । षड्संस्कार्यं जयं निवीती
 उत्तराभिमुखीभूयातिथिश्राद्धं कुर्यात् । ततस्तृप्तिं
 ज्ञात्वा दक्षिणाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्ट-
 समीपे ये अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम् । ॐ
 अमुकगोत्र मत्पितरमुकदेवशर्मन् एतत्ते जल-
 मवने निक्षेप्ये चात्र त्वामनुयांस त्वमनु तस्मै ते
 स्वधा । इति रेखोपरि दक्षिणामुखवारिधारादान-
 नम् । इति गारुडे २२३ अध्यायः ॥
 एकोद्विष्टा, स्त्री, (एका मुख्या उद्विष्टा कमनीया ।)
 वृद्धविशेषः । इति रत्नमाला ॥ याज्ञादि इति भाषा ॥
 एज, ऋ ङ दीप्तौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रादं-
 ध्यासं-यकं-सेट् ।) ऋ मा भवान् एजिजत् । ङ
 एजते । इति दुर्गादासः ।
 एज, ऋ कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रादं-परं-सकं
 सेट् ।) ऋ मा भवान् एजिजत् । एजति वायुना

एग

वृद्धा इति दुर्गादासः ॥
 एठ, ङ वाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रादं-ध्यासं
 सकं-सेट् ।) वाधनं विहितः । ङ एठते वत्सरं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 एङ्, चि, (इति । इति स्त्रे । अच् । इति यो-
 रैकम् । यदा या सर्वतः ईयते । ईङ् स्तुतौ ।
 घञ् ।) वधिरः । इत्यमरः ॥
 (मेघः । यथाह कात्यायनः ।
 “श्वेद्वराज्ञेधूदधारा प्राचीदं विष्णुः” ॥)
 एङ्क, पुं, (एङ् + सार्थे कान् । यदा इति एतयति
 वा इति + एवल् ।) मेघः । इत्यमरः ॥ वनच्छगलः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 एङ्का, स्त्री, (एङ्कस्य स्त्री । अजादित्वात् टाप् ।
 क्षिपकादित्वात्त्वम् ।) मेघी । इत्यमरटीकायां,
 रायमुकुटः ॥
 एङ्गज, पुं, (एङ्गो मेघ एव गजो यस्य भङ्गकत्वात् ।)
 चक्रमर्दकः । इत्यमरः ॥ चाकुन्दिया इति भाषा ।
 अस्य गुणाः । वायुकाफकुष्ठत्वदोषगुणोदर-
 रोगार्शोनाशित्वम् । कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 (पर्यायाः यथा,—
 “चक्रमर्दः प्रप्लाटो दद्रुणो मेघलोचनः ।
 प्लाटः स्यादेङ्गजश्चकी प्लाट इत्यपि” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 गुणाश्चास्य चक्रमर्दशब्दे ज्ञेयाः ॥
 व्यवहारो यथा,—
 “सलोमशः सैङ्गजः करुणः” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
 एङ्मूक, चि, (एङ्गो वधिरौ मूकश्च ।) वधिरः मूकश्च ।
 वस्तुं श्रोतुमशक्तितः । वाक्यश्रुतिवर्जितः । इत्य-
 मरः ॥ शूठः । इति मेदिनी ॥
 एङ्कं, स्त्री, (ईङ् + उलूकादयश्चेति ४ । ४१ । उणा-
 दिसूत्रेण साधु । निपातनात् ङसम् ।) एङ्कम् ।
 इति भरतो द्विरूपकोप्य ॥
 एङ्कं, स्त्री, (ईयते इति । “उलूकादयश्च” ४ । ४१ ।
 उणादिसूत्रेण साधु ।) अन्तर्न्यक्तकीकसकुक्षम् ।
 इत्यमरः ॥ कीकसमिव कीकसं यत् कुक्षम् छिटा-
 वेडा इति ख्यातमित्यन्ते । इति सारसन्दरी ॥
 कीकसमस्य एतत् काष्ठादिकठिनद्रव्योपलक्षणं
 कीकसमिव कीकसं क्लिप्तज्वादीति मधुः ॥
 “मध्यसंस्थापितास्यादि कुक्षमेङ्कमुच्यते” ।
 इति माधवः ॥ (यथा महाभारते वनपर्वणि ।
 “एङ्कचिह्ना एधिवी न देवदृष्टभूषिता” ॥
 अस्य शब्दस्य पुंस्त्वमपि दृश्यते महाभारते ३ ।
 १६० । ६३ । यथा,—
 “एङ्कान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
 शूद्राः परिचरिष्यन्ति नृदिज्ञानं युगसंक्षये” ॥)
 एङ्कं, स्त्री, एङ्कम् । इति भरतद्विरूपकोप्यः ॥
 एङ्, पुं स्त्री, (एति इति गच्छतीति । इ + वाङ्म-
 कात् ङः ।) हरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृग-
 विशेषः । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । कषा-
 यत्वम् । मधुरत्वम् पित्तरक्तकफज्वरनाशित्वम् ।
 संघाहित्वम् । रोचनत्वम् । दृढत्वम् । वनकारि-

दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(खस्याः पर्याया यथा,—

“तमुदन्तो विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्यायः ।

तथैरुधुमना शीघ्रा स्नेनघटा घुघ्रप्रिया ।

वाराहोद्गी च कथिता निकुम्भ च मङ्गलकः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

एरण्डा, स्त्री, (आ + ईर् + बाङलकात् अण्डच् + टाप् ।) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

एर्वास्, पुं, (एरण्मिति । आ + ईर् + सम्प्रदादि-त्वात् क्षिप् । एर् वृणोति वारयति वा । वृच् + बाङलकात् उण् ।) कर्कोटमेदः । तत्पर्यायः । व्यासपत्रा २ लोमशा ३ स्थूला ४ तोयफला ५ हृत्तिदन्तफला ६ कर्कटी ७ । अस्य गुणाः । पित्त-हरत्वम् । सुश्रीतलत्वम् । मधुरत्वम् । मूत्रामय-प्लवम् । रुचिप्रदत्वम् । सन्तापमूर्च्छापहरत्वम् । दमिदाढत्वम् । अतिसेवितचेत् वातप्रकोपका-रित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“एर्वास्त्वं खादु शीतं सत्तारं कफवातघ्नम् । नातिपित्तकारं रुचं दीपनं दाहनाशनम्” ॥

इति प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये हारीतनाम्नम् ॥

“चण्डैर्वास्त्वं खादु गुरु विद्युम्नि शीतलम् ।

एर्वास्त्वं च सम्पन्नं दाहदृष्ट्याक्लमातिरुतम्” ॥

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥

एलका, त्रि, (एलति विग्रहादिस्थले आत्मानं क्षिप-तीति इल् + एल् ।) मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एलङ्गः, पुं, (एलङ्गः + रस्य लः ।) मत्स्यभेदः । रायकडा इति भाषा । रायकडा एलाङ्गा इत्यपि ख्यातः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । दृढत्वम् । संग्राहिवत् । कफवातनाशित्वम् । मेघाभिपृष्टिकारित्वम् । शी-तलत्वम् । गुरुत्वम् । स्नेहप्रसादनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यकचक्रपाणिहृतब्रह्मगुणे मांसवर्गाधिकारे ।

“एलङ्गः क्षिप्तो नधुरो गुरुविद्युम्निशीतलः” ॥

एलबालु, स्त्री, (एलतीति । इल प्रेरणे पचाद्यच् । टाप् । एलेव वलते । यल प्राणने । बाङलकात् उय् । डयापोरिति ऋढः ।) एलबालुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यन् व्यवह्रियते तदयथा, रोव्रा-दिगणे ॥

“सैलबालु परिपेषवमोचाः” ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

एलबालुकं, स्त्री, (एलबालु + स्वार्थे कन् ।) सुगन्धि-द्रव्यविशेषः । बालुका इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । ऐलेयम् २ सुगन्धि ३ हरिबालुकम् ४ बालुकम् ५ । इत्यमरः ॥ हरिबालुकम् ६ । इति तट्टीका । पालु-कम् ७ एलबालुकं ८ कपित्थत्वक् ९ गन्धत्वक् १० कुलुगन्धि ११ । अस्य गुणाः । च्युत्यत्वम् । कषा-यत्वम् । कफवातमूर्च्छातिज्वरदाहनाशित्वम् । परमरुचिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कक्कोषसदृशं कुलुगन्धि । अस्य पर्यायगुणाः ॥ “एलबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् । ऐलबालुकमेणालु कपित्थं पञ्चमीरितम् ॥ एलबालु कटुकं पाके कषायं शीतल लघु ।

हन्ति कण्डूप्रलम्बार्द्धिदृष्टकासारविह्वलजः ॥

वदासविषपित्तासृक्कुलुमूत्रगदं क्रिमौ” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

एलविलः, पुं, ऐलविलः । कुवेरः । इत्यमरटीका ॥

एला, स्त्री, (इल् + अच् + टाप् ।) फनरुचिविशेषः ।

एलाचि इति भाषा । तत्पर्यायः । वज्रलग्ना २

ऐन्द्री ३ द्राविडी ४ कपोतपर्यायः ५ बांला ६ वल-

वती ७ हिमा ८ चन्द्रिका ९ सागरगामिनी १०

गन्धालीगर्भः ११ ऐलीका १२ कायस्या १३ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा लघ्ना । गुजराटी

एलाचि इति भाषा । स्थूला च । वडु एलाचि इति

भाषा । आद्यायाः पर्यायः । उपकुञ्चिका १ तुल्या

२ कोरङ्गी ३ विष्टा ४ त्रुटिः ५ । इत्यमरः ॥

वयस्या ६ तीक्ष्णगन्धा ७ सूक्ष्मेणा ८ त्रिष्टुटी

९ । इति रत्नमाला । द्वितीयायाः पर्यायः ।

पृथ्वीका २ चन्द्रवासा ३ निष्कुटिः ४ वज्रका

५ । इत्यमरः ॥ स्थूला ६ मालेया ७ ताण्डका-

फलम् ८ । इति रत्नमाला । एलाद्वयगुणाः ।

शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् ।

पित्तरोगकफनाशित्वम् । हृद्रोगकारित्वम् । मना-

र्त्तिवान्तिप्लवन्नत्वम् । स्यविरस्य गुणाप्युतम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । मृत्कोकवज्र-

दृष्ट्यार्द्धिवायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

सूक्ष्मेलाविशेषगुणाः । कण्ठान्तासार्शोमूत्र-

क्षन्नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“एला स्थूला च वज्रला पृथ्वीका त्रिष्टुटापि च” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

एलापत्रः, पुं, (एलापत्रमिवाकारोऽस्यस्य ।

अर्शकादेरच् ।) नागभेदः । इति जटाधरः ॥

(यथा महाभारते आत्मीके पर्यणि १ । ३५ । ६ ।

“नागस्तथा पित्ररक एलापत्रोऽथ वामनः” ।)

एलापर्णी, स्त्री, (एलाया इव पर्यन्तस्याः । “पाक-

कर्णेति” । ४ । १ । ६४ । डोव् ।) वृक्षविशेषः ।

कांटा धामरली एलानी इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । सुवह्वा २ राखा ३ युक्तरवा ४ । इत्य-

मरः ॥

एलीका, स्त्री, (आ + इल् + ईकन् + टाप् ।) सूक्ष्मेला ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राविडीशब्देऽस्या गुणा-

दयो ज्ञातव्याः ॥)

एव, अ, (अयनमिति । इल् + “इहशीर्ष्वा वन्” ।

१ । ५२ । उणादिः वन् ।) अवधारणम् । यथा ।

त्वमेव जानासि । तत्पर्यायः । एवम् २ तु ३ एनः

४ वा ५ । इत्यमरः ॥ व ई च ७ । इति सुभूतिः ॥

सादृश्यम् । इति भरतः । नियोगः । वाक्यपूरणम् ।

चारनिधोगः । विनियुहः । इति मेदिनी । (अग्नि-

योगः । यथा “अद्येव” इति मुग्धवाधव्याकरणम् ।

एवकारस्त्रिविधः । विशेष्यसङ्गतः विशेष्यध-

सङ्गतः क्रियासङ्गतश्चेति । तत्र विशेष्यध-

तस्य एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । पार्थ-

एव धनुर्द्धर इत्यादौ विशेष्ये धनुर्द्धरे पार्था-

न्ययोगव्यवच्छेदोवाधात् । धनुर्द्धरपदस्य उन्हाद्य-

धनुर्द्धरे लाक्षणिकत्वात् तथैव तात्पर्यात् ।

पार्थान्ययोगान्तादात्यम् । विशेष्यसङ्गतस्य एव-
कारस्य अन्योगव्यवच्छेदोऽर्थः । शङ्खः पाण्डुर-
एव इत्यादौ विशेष्ये शङ्खे पाण्डुरत्वायोग-
व्यवच्छेदोवाधात् । क्रियासङ्गतस्य एवकारस्य
चात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्भवामिप्रायके
नीलं सरोजं भवत्येव इत्यादौ अन्ययितावच्छेदक-
सरोजत्वसामानाधिकरण्येन सरोजनीलमवन-
कर्तृत्वात्यन्तायोगव्यवच्छेदोवाधादिति सम्प्रदायः ॥
गमनकर्त्तरि चि । इति सिद्धान्तकौमुदी (यथा
ऋग्वेदे ६ । ५१ । २ । “ऋनुमतेषु यजिन
च पश्वन्नभिष्ये सरो अयं एवान्” ॥ अथै पुं,
यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ३ । “उप वामवः
श्रद्गम् गमेय श्रुतौ नाम्ना पतयद्भिरेवः” ॥
“एवैर्यैः” इति भाष्यम् । गमने स्त्री । यथा,
ऋग्वेदे १ । १२ । ३ । “एवेन सद्यः पर्येति
पार्थिवम्” । “एवेन गमनेन” । इति । भाष्यम् ॥)

एवं, अ, साम्यम् । सादृश्यम् । यथा । अग्निरेवं विप्रः ।
अग्निरिवेत्यर्थः । तत्पर्यायः । वत् २ वा ३
यथा ४ तथा ५ इव ६ । वत्स्थाने व इति
केचित् पठन्ति । अयं प्रकारः । (यथा, जुमारे ।
६ । ८४ ।

“एवंवादिनि देवर्षौ पार्थ्वे पितुरधोमुखी” ॥)

तत्पर्यायः । इत्यम् २ । अवधारणम् । इत्यमरः ॥

यथा । एवमेतत् । अस्य पर्यायः एवशब्दे लि-

खितः । व्यङ्गीकारः । अर्थप्रश्नः । परस्मैति ।

एच्छा । इति मेदिनी ॥

एष ऋ ड गतौ । इति क्विकल्पद्रुमः ॥ भ्रादि-
न्धात्वं-वर्क-स्टे ।) ऋ मा भवान् एषियत् ।
ड एषते । इति दुर्गादासः ।

(यथा, भागवते ३ । १४ । २५ ।

“स वै वत भ्रष्टमस्तिस्त्वैवते

यः कर्मणां पारमपारकर्मणाम्” ॥)

एषः, पुं, पुरोवर्त्तिपुरुषः । एतद्व्यवस्थस्य ऐलङ्गे
- प्रथमैकवचने रूपमिदम् ॥

एषणः, पुं, (इष् + ल्युट् ।) कौहमयवाणः । इति
हलादुधः ॥ (यथा, भागवते ७ । ६ । ३६ ।

“कामातुरं हर्षशोकः यैषणात्तं

तत्ते कथं तद पतिं ः श्यामि दीनः” ॥)

एषणिका, स्त्री, (इष्यते णया । इष् गतौ + ल्युट् +
स्वार्थे कन् ततो टाप् इत्वच् ।) स्वर्णकारादीनां
तुला । निक्षिप्ति इति भाषा । तत्पर्यायः । नाराची
२ । इत्यमरः ॥

एषणी, स्त्री, (इष्यते णया, इष् + ल्युट् + डोव् ।)
ब्रह्ममार्गानुसारिणी । वैष्णव इति भाषा ।
तुलाभेदः । इति मेदिनी । निक्षिप्ति इति भाषा ॥

एषा, स्त्री, (इष् श वाच् + टाप् ।) इच्छा । इति
जटाधरः ॥ एतद्व्यवस्थस्य स्त्रीलिङ्गेऽपि रूपमिदम् ॥

ए ऐकारः । स तु दादशखरवर्णः । अस्योच्चारण-
स्यानं तालु कण्ठश्च । (“एदैतोः कण्ठतल्” इ-

युक्तः तदाच शिञ्ज्याम् । “यं ये तु कण्ट-
ताम्रमवेष्टी ब्रह्मोद्युक्तं स्मृतौ” । स च
अन्तो र भवति । (हिमाचलात् दीर्घस्त्रिमाच-
ताम् अन्तः भवति । उदात्तानुदात्तस्वरितभेदे-
न्विन्विधोऽपि पुनः प्रत्येकमनुनासिकानुनासिक-
भेदाभ्यां यद्विधं यव ।)

“चित्रां परमं दिवं महाकुलनिनी मयम् ।
कोटिचन्द्रप्रतीकां पद्मप्रणमयं सदा ।
ब्रह्मविष्णुमयं वने तथा गङ्गमयं प्रिये ।
महाशिवमयं वने विन्दुचक्रसमन्वितम्” ।
इति आनन्दधनुस्तम् । (वल्लीयभाषायां) तस्य
सम्बन्धप्रकारो मयः,—

“स्वामिन्प्रमये तु किञ्चिदने तदोद्धतः ।
चन्द्रोन्मत्तवत्तासु मात्रा शक्तिः क्रमात् स्तुताः ।
विधा शक्तिमयी पूर्वा दर्शा वाली सरस्वती” ।
इति दर्शनाज्ञातम् । * तन्नामानि यथा,—
“चन्द्रोन्मत्तः भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः ।
यथा दामोदरप्रणोऽधरो विज्ञातमुख्यपि ।

काशालो जगद्योनिः परः परनिबोधधनुः ।
जानातृता कर्षित्रीः पीठेशोऽग्निः समः शशः ।
विष्णो गोहिता राजी वाग्भवो भौतिकासनः ।
सरोजरो धावणी च विमलय सगरुती ।
वामनोऽपि वागजानुरश्ममान् विजयो जटा” ।

इति तन्मन्त्रास्तम् । अन्तान्तः । योगिः । इति
नीजवर्णमिधानम् । (अनुबन्धविशेषः । यथाह
कदिकल्पद्रुमः । “वेद्यजिह्वादिः स्यादोर्निष्ठातन
कार्णिक” । एतेन यथादिगच्छितात् “ये वसो
नितागे इत्यस्य लिटिप्रवृत्तिरपि सम्प्रसारणे कृते
उवास इत्यादयो भवेयुः” । माहकान्याने पधरे
न्यूनतया तदात्मन्यपि मिधानम् । माहकान्यास-
मन्त्रो यथा । “यं नम प्योछे ये नमोऽधरे” ।

इति ।)

रे, य, (एतोति । प्या + इच् + विष् ।) प्याङ्गानम् ।
स्मरतम् । आमन्त्रणम् । इति मेदिनी ।

रे, ष, (एति प्राप्नोति सर्वम् । प्याङ् + इच् + विष् ।)
मङ्गलम् । इति एकाक्षरकोषः ।

रेकागणिकः, चि, (एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ।
“रेकागणिकं चैने” ५ । १ । ११३ इति इकट्
रुद्रिया निपातनात् ।) चौरः । इत्यमरः । एका-
गारवासी ।

रेकादिषु, चि, (एकादे भवम् । एणाध + ठक् ।)
एकादशविषयम् । एकदिनान्तरमभवम् । इति वैद्य-
कम् । (वैद्यकनीपाद्व्याकृतिभूयान्तकपाय-
संयोगे आर्याशिक्षणे यथा । “भूतोत्पत्तिं विषमं
विद्योपशब्दितस्यैकादशं जाह्निकम्” ।

“काकजटा यथा जामा श्रमदानी कृताञ्जलिः ।
प्रतिपत्तिं तपसासार्गमाया भद्ररात्रोऽष्टमः ।
एवामन्तनं मुहं पश्येन्नेतुं यत्नतः ।
रात्ररूपेण गेहेषु यज्ञमैकादिकं जयेत्” ।

इति वैद्यकपदानिर्गमं चन्द्राधिकारम् ।)
एकान्तम् । यथा,—
“रेकादिकं द्वितीयम् एकोदशमुत्तमम्” ।

इत्यादि माहेन्द्रकवचम् ।

रेकाहिकज्वरः, पुं, (रेकाहिक एकाहभवो ज्वरः ।)

एकदिनान्तरगतज्वरः । तस्यौषधं यथा,—

“पीतं दृष्टिकमूषण्त्तु पर्युषितजलेन वै ।

साडे विनाशयेद्वाहं ज्वरश्च परमेस्वरः ।

शिखायाश्चैव तद्भुजं भवेदेकाहिकादिभुत् ।

एतत् सकाञ्चिकं पीतं रक्तकुलज्वरादिभुत् ।

वास्योदकेन पीतं तत् दृष्टदिषहर् भवेत्” ।

इति गारुडे १६३ अध्यायः ।

(“रेकाहिको द्वाहिकश्च स्वराहिकश्च तथापरः” ।

“मुस्तामृतमालवजश्च नागरं कण्टकारिका ।

कणाचूर्णान्वितः कायन्तया मधुसमन्वितः ।

रेकाहिकं वा वेलारं ज्वरजातं व्यपोहति ।

वागरेन्द्रमुखं दिव्यं तरुणादित्यतेजसम् ।

ज्वरमैकाहिकं घोरं तत्तृणपादेन नश्यति ।

वागराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः वृष्टु ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैरर्घ्यैर्द्विधा वरः” ।

मन्त्रो यथा,

ॐ हां ह्रीं श्रीं सूर्योवाय महाबलपराक्रमाय
सूर्यपुत्राय अमिततेजसे रेकाहिक-द्वाहिक-
त्र्याहिक-पातुर्यिक-महाज्वर-भूतज्वर-भयज्वर-
शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृतिज्वराणां वन्ध
वन्ध ह्रीं ह्रीं ह्रीं फट् स्वाहा । इति हारीते वि-
कित्तास्थाने । २ अध्याये ।)

रेवम्, स्त्री, (एक + माप्ते प्यञ् ।) एकस्य भावः ।
एकता । एकत्वम् । एक्रीभावः । यथा । शारदा-
याम् ।

“गुरोर्लब्ध्वा पुनर्लब्ध्यामष्टकृत्यो जपेत् सुधीः ।
गुरविद्यादेवतानामैक्यं सम्भावयन् धिया ।

प्रणमेद्गुरुवृद्धौ गुरो तं देवतात्मकम्” ।

इति दीक्षातत्त्वम् ।

रेचवं, चि, (इच्छोर्विकारः । इच्छु + यण् ।) इच्छु-
विकारः । इच्छुसम्बन्धिगुडादि । इति स्मृतिः ।
(अस्य गुणादय इच्छुशब्दे ज्ञातव्याः ।)

रेचवं, स्त्री, (इच्छोर्भवेत् । इच्छु + यण् ।) इच्छुभव-
गुडादि । यथा,—

“कदली खवली धात्री पणान्यगुडमैचवम् ।

पतैकपतं मुनयो हविष्यान्नं चिदुर्बुधाः” ।

इति तिष्ठादितत्त्वम् । इच्छुगुडादिगुणा इच्छुशब्दे
ज्ञातव्याः ।)

रेचुर्द, स्त्री, (इच्छुया इदम् । “वृत्तादिभ्योऽङ्”
४ । २ । १६४ । विधानसामर्थ्याभावात् लुक् ।) इच्छु-
दीलस्य षणम् । इत्यमरः ।

(“शिवोऽङ्गं निक्षमधुरं वातशेषमैकदम्” ।

इति रुद्रस्युने । ४६ य । मृधुतेगोक्तम् ।)

रेचुर्द, स्त्री, (इच्छुक् एव । स्मार्थं प्यञ् ।) इच्छुक्म् ।
इति भरतो द्विप्रकोषम् ।

रेचुः, चि, (एकस्य इदम् । एक + यण् ।) एकस्य
धर्मोदि । इत्यमरः ।

रेलिक, चि, (एवं न्यगं हन्ताति । एण + ठक् ।)
एकान्ता । इति व्याकरणम् ।

रेमेयं, चि, (एकया इदम् । एकी + ठक् ।) एक्या-

चर्मादि । इत्यमरः । स्त्रीयां रतिबन्धविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ।

रेतिह्यं, स्त्री, (इतिह्य उपदेशपारम्पर्यम् । तदेव ।
इतिह्य “अनन्तावसधेतिहमेवजाण् आः” । ५ ।

४ । २३ । इति स्मार्थं आः ।) पारम्पर्योपदेशः ।
तत्पर्यायः । इतिह्य । इत्यमरः । (यथा रामायणे

। ५ । ८७ । २३ ।

“रेतिह्यमनुमानश्च प्रत्यक्षमपि चागमम् ।

ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामनुजिता” ।

“रेतिह्यं नाम ध्यातोपदेशो वेदादिः” ।

इति विमानस्थाने । ८८ । चरकेगोक्तम् ।)

रेन्दवं, स्त्री, (इन्दुर्देवता यस्य । इन्दु + यण् ।) नृग-
शिरोनक्षत्रम् । इति व्योतिधम् । यथा । मास्ये ।

“अश्विनी रेवती मृगशिरश्च मन्दवम् ।

स्वाती हस्तानुराधा च मृगशिरश्च प्रशस्यते” ।

रेन्दवं नृगशिरः । इति मठप्रतिष्ठातत्त्वम् ।

(इन्दोश्चन्द्रस्य इदम् । चन्द्रसम्बन्धिनि, चि । यथा,
मनुः ११ । १२५ ।

“सङ्करापावकायास मासं शोधनमैन्दवम् ।

मणिनीकरणीयेषु तप्तः स्यादावकैस्त्राहम्” ।)

रेन्दवी, स्त्री, (रेन्दव + डीप् ।) सोमराशी । इति
वैयकम् ।

रेन्द्रं, स्त्री, (इन्द्रो देवता यस्य । इन्द्र + यण् ।) वृषेष्ठा-
नक्षत्रम् । इति जटाधरः । मूलविशेषः । वन

प्यादा इति भाषा । तत्पर्यायः । वनार्मका २
वनजा ३ प्यरण्यार्मका ४ । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । खल्वचम् । रुचिबलादिकास्तिस्रः । इति
राजनिर्घण्टः । (इन्द्रस्य इदम् ।) इन्द्रसम्बन्धिनि

चि । (यथा मनुः ५ । ६३ ।

“न राक्षसघटोऽप्युति व्रतिनां न च सक्षियाम् ।
रेन्द्रं स्यान्मुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा” ।

“रेन्द्रस्थानं राक्षसमिषेकारणं व्याधिपत्यकारणम्”
इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः । तथा रघुः २ । ५० ।

“महीतलस्यार्धमात्रमिन्द्र-
मृदं हि राज्यं पदमैन्द्रमाजः” ।

“रेन्द्रमन्मु सुपाश्र्वयमविपन्नं सदा पिनेत्” ।

इति वामटे सूत्रे । ५ । ५ ।)

(इन्द्रस्यापत्यं पुमान् ।) वाणिजानरे (व्यर्जुने जयन्ते
च पुं ।) जलविशेषः ।)

रेन्द्रजानिकः, पुं, (इन्द्रजालेन दीयतीति । इन्द्रजाल
+ ठक् ।) इन्द्रजालकारकः । तत्पर्यायः । प्रती-
धारकः २ मायाकारकः ३ कौस्तिकः ४ नागानी

५ खंसकः ६ मायी ७ मायिकः ८ । इति जटा-
धरः ।

रेन्द्रनुक्तिकः, चि, किमप्रयोगविशेषः । टेको इति
भाषा । तत्पर्यायः । खलीटः २ खलपतिः ३ । इति

भूरिप्रयोगः ।

रेन्दिः, पुं, (इन्द्रस्यापत्यं पुमान् । इन्द्र + इण् ।)
अन्तर्दामा इन्द्रपुत्रः । काकः । इति मेदिनी ।
“रेन्दिः चित्तवर्तन्याः विदवारः स्वयं रिशः” ।
इति शृंगे १ । २ । २२ ।) वाणिजमवानराजः ।
इति चित्तावरोधः । व्यर्जुनः । इति हेमचन्द्रः ।

ऐन्द्रियकं, त्रि, (इन्द्रियेयानुभूयते । इन्द्रिय +
 युच् ।) प्रयत्नम् । इन्द्रियग्राह्यम् । इत्यमरः ।
 (व्याधिविशेषः । यथा,—
 “मिथ्याभियोगहीनेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ।
 शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिर्ऐन्द्रियको बुधैः ।
 वेदनानामशान्तानामित्येते हेतवः स्मृताः ।
 सुखहेतुर्मेतत्स्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ।
 नेन्द्रियाणि न चैवायीः सुखदुःखस्य हेतवः ।
 हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टस्तुर्विधः ।
 सन्तोन्द्रियाणि सन्त्ययीः योगो न च न चान्तिरुक् ।
 न सुखं कारकं तस्मात् योगस्य चतुर्विधः ।
 नात्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं कर्म वा विना ।
 सुखं दुःखं यथा यच्च बोध्यं तत्तथोच्यते ।
 स्पृष्टनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च ।
 द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ।
 इच्छा देयात्मिका दृष्ट्या सुखदुःखात् प्रवर्तते ।
 दृष्ट्या च सुखदुःखानां कारकं पुनरुच्यते ।
 उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाभ्यसंज्ञकान् ।
 स्पृश्यते नानुपादाने न स्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ।
 वेदनानामधिकृतं मनो दृष्ट्यैवेन्द्रियम् ।
 केवलमनखाद्यान्नमन्नद्रव्ययुक्तेर्विना” ।
 इति चरके शारीरे १ अः ।)

ऐन्त्री, स्त्री, (इन्द्रस्य प्रकृत्य इयम् । इन्द्र + “तस्ये-
 दम्” । ४।३। १२०। इत्यण् । टिड्ढेति । ४।१।
 १५। ङीप् ।) प्राची । (यथा, मार्कण्डेये ८८। २०।
 “वच्चहन्ता तथैवैन्त्री गजराजोपरि स्थिता” ।
 इन्द्रस्य यौगैश्वर्यशालिनो महादेवस्य पत्नी ।)
 दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । अथर्ववेदः । इति
 त्रिकाण्डशेषः । इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ।
 राखान् प्रसा इति भाषा । पूर्वा दिक् । इत्य-
 मरटीकायां रमानाथः । एता । इति राज-
 निर्घण्टः । एतापि इति भाषा ।

“यथाङ्गमैन्त्री नलिनानि दूषी” ।

इति सूत्रे ३ अध्याये । चरकेयोक्तम् ।)

ऐभी, स्त्री, (इम इत्यास्यास्यसाः । इम + “प्रजा-
 दिभ्यश्च” । ५। ४। ३८। इति अण् + ङीप् ।)
 हस्तिघोषा जता । इति राजनिर्घण्टः ।

ऐरावणः, पुं, (इराया जलेन वयति शब्दायते इति ।
 इरा + वय + घञाच् । तत इरावणस्य स्वार्थे
 प्रजायत् ५। ४। ३८। यदा इरा सुरा वनमु-
 दकं यस्मिन् । पूर्वपदादिति ८। ४। ३। यत्नम् ।
 तत्र भवः । इरावण + अण् ।) ऐरावतहस्ती इत्य-
 मरः । यथा, महाभारते १। १८। ४१।
 “श्वेतैर्नैस्तुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् ।
 ऐरावणो महानागोऽभवच्चमत्ता घृतः” ।)

ऐरावतं, स्त्री, (इरा जलानि सन्त्यस्मिन् । इरा +
 मतुप् । इरावान् मेघः । तत्र भवः । इत्यण् । जल-
 वति मेघे स्य्यकरोतनादस्योत्पत्तेस्तथात्वम् ।)
 इन्द्रस्य ऋजुदीर्घधनुः ।
 इति मेदिनी । रामधनुक् इति भाषा ।

ऐरावतः, पुं, (इरा जलानि विद्यतेऽस्मिन् । मतुप् ।
 इरावान् समुद्रः । तत्र भवः इति । इरावत् + अण् ।)

समुद्रमयनोत्पत्तित्वात्स्य तथात्वम् । यदा इरा-
 वत्या विद्युत् अयं तस्येदमित्यण् ४। ३। १२०।)
 इन्द्रहस्ती । स तु शुक्लवर्णः चतुर्दन्तः समुद्र-
 मयनोत्पत्तः पूर्वदिग्भाजः । तत्पर्यायः । अम्भ-
 मातङ्गः २ ऐरावणः ३ अम्भमुवलम्भः ४ । इत्य-
 मरः । श्वेतहस्ती ५ “चतुर्दन्तः ६ मल्लनागः ७
 इन्द्रकुञ्जरः ८ हस्तिमल्लः ९ सदादानः १० । इति
 जटाधरः । सुदामा ११ श्वेतकुञ्जरः १२ गजाग्रयोः
 १३ नागमल्लः १४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 कुमारः । ३। २२ । (“ऐरावतास्तालनकर्कशेन” ।
 “प्रावर्षेणं ययोवाहं विद्युदैरावताविव” ।
 इति रघौ । १। ३६ ।)
 नागरङ्गः । लकुचरुद्धः । नागभेदः । इति मेदिनी ।
 (“ऐरावतं दन्तशठमन्त्रं शोणितपितृकृत्” । इति
 रुचे । ४६ अः । सन्नुतेनोक्तम् ।) (इरावत्या नद्याः
 सन्निहयो देशः । इरावती + अण् । यथा, महा-
 भारते ३। १६२। ३३ ।

“बभूव परं ज्ञानानामैरावतपथे यथा” ।)
 ऐरावती, स्त्री, (इरा जलानि विद्यन्तेऽस्य इरावान्
 मेघस्तस्य इयं । इरावत् + “तस्येदम्” । ४। ३।
 १२०। इति अण् + ङीप् ।) विद्युत् । विद्युद्विशेषः
 इति मेदिनी । ऐरावतमार्था । इत्यमरटीकायां
 स्वामी । वटपत्रीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।
 पद्मालदेशीयनदीविशेषः । अयना रावी इति
 ख्याता । (उत्तरमार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाभेदः
 यथा ।

“पुण्याश्लेषा तथादित्या वीधी चैरावती स्मृता” ।)
 ऐरियं, स्त्री, (इरिये उपरभूमौ भवम् । इरिण् +
 अण् ।) पांशुवलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 (पांशुलवणेऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ।)

ऐरेयं, स्त्री, (इरा + ङक् ।) मद्यम् । इरा एव ऐरेयं
 स्वार्थे ष्यप्रत्यये रुद्धिः । (यत्रास्य व्यवहार-
 स्तदयथा,—

“ऋतेऽप्युर्द्धमधश्चैवमैरेयास्तसुरासवैः” ।

इति नैषधकचक्रपाणिन्यं हे विद्वद्भ्यधिकारि ।)

ऐला, पुं, (इलाया अपत्यं एमान् । इला + अण् ।)
 इलापुत्रः । स तु चन्द्रवंशीयो राजा पुरुरवाः ।
 इति हेमचन्द्रः ५ (यथा महाभारते । १। ७५। १७ ।
 “पुरुरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत ।
 सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति नः श्रुतम्” ।

“यट् सुता जज्ञिरेऽप्यैलादायुर्द्धमानमावसः” । २४॥
 ऐलबालुकं, स्त्री, (एलबालुकमेव । स्वार्थे अण् ।) एल-
 बालुकम् । इति शब्दरत्नावली ।

ऐलविलः, पुं, (ऐलविलाया अपत्यं एमान् । इल-
 विल + अण् ।) ऐलविलापुत्रः । स तु कुबेरः ।
 इत्यमरः । तस्य रूपान्तराणि । ऐडविडः । ऐड-
 विलः । ऐलविलः ।

ऐलेयं, स्त्री, ऐलबालुकनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।
 (ऐलबालुकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।) (पुं,
 इलाया अपत्यम् । इला + ङक् । मङ्गलः । भौमः ।
 पुरुरवाः ।)

ऐशानी, स्त्री, (ईशानस्य महादेवस्य इयम् । ईशान

+ “तस्येदम्” । ४। ३। १२०। इति अण् +
 ङीप् ।) ऐशानकीलः । इति जटाधरः । (“ऐ-
 शानीकमतो रेखा” इति स्मृतिः । “ऐशान्यां
 मरणं भुवं निगदितं दिग्मक्षयं खल्लने” । इति
 त्रियित्तम् ।)

ऐशिकः, त्रि, (ईशस्य अयम् । ईश + ईकण् ।)
 ईश्वरसम्बन्धी । ईश्वरे इति भाषा ।

ऐशी, त्रि, (ईशस्य ईश्वरस्य च इयम् ।
 ऐश्वरी, त्रि, (ईश + ईश्वर + अण् + ङीप् ।) ईश्वर-
 सम्बन्धी । ईश्वरे इति भाषा ।

ऐश्वर्यं, स्त्री, (ईश्वरस्य भावः । ईश्वर + श्वर्य् ।)
 ईश्वरधर्मः । तत्पर्यायः । विभूतिः २ भूतिः ३ ।
 स चायविधो यथा । अणिमा १ लघिमा २
 प्राप्तिः ३ प्राकान्तम् ४ महिमा ५ ईशित्वम् ६
 वशित्वम् ७ कामावशायिता ८ । इत्यमरः ।
 (“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः त्रयः ।
 ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यसां भग इतीकृता” ।
 इति पुराणम् । “ऐश्वर्यमपि बुद्धिधर्मः यतो-
 ऽणिमादिप्रादुर्भावः” । इति वाचस्पतिमिश्रः ।

सम्पत्तिः । प्रसुत्वम् । नियन्तृत्वम् ।
 यथा रघुवंशे । १२। ६६ ।

“तस्मै निशाचरैश्चैव प्रतिशुश्राव राघवः” ।)
 इति ।)

ऐश्वर्यकर्मणा, [न] पुं, (ऐश्वर्यं कर्म यस्य ।) ईश्वर-
 सम्बन्धिकर्मण्युक्तः । तत्पर्यायः । इत्ययति १ प-
 त्यते २ क्षयति ३ राजति ४ । इति चत्वार
 ऐश्वर्यकर्मणाः । इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः ।

ऐषमः, [स्] व्य, (अस्मिन् वत्सरे इति । “सद्यःपरा-
 त्वरायैषमः” ५। ३। २२ । इति इदम इष्टं सम-
 सन्प्रत्ययश्च संवत्सरे निपात्यते ।) वर्तमानवत्सरे ।
 इत्यमरः ।

ऐषमस्तनः, त्रि, (ऐषमोभवः । “ऐषमोह्याश्वसो-
 ऽन्यतरस्यां” । ४। १। १०५ । इति श्रैविकेयवर्षेण पक्षे
 शुक्लं तुट् च ।) ऐषमःसम्बन्धी । एह वत्सरे इति
 भाषा । इति पाणिनिः । ७। २। १०५ ।

ऐषमस्त्यः, त्रि, (ऐषमोभवः । ऐषमस् + ऐषमो-
 क्षसिति पक्षे लप् ।) ऐषमस्तनः इति पाणिनिः ।
 ऐहिकः, त्रि, (इह + ङक् ।) इह भवम् । इहकालेर
 इति भाषा । इति व्याकरणम् । (यथा भागवते
 ५। १४। ३२ । “कचिद्द्रुमवदैहिकार्थम् रंस्यन्
 यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यावद्यक्षः” ।)

ओ ओकारः । स तु त्रयोदशस्वरवर्गः । पश्यो-
 चारणस्थानं चोक्तः कण्ठस्थः । (“ओदौतोः कण्ठो-
 यम्” इत्युक्तेः । तथा च शिञ्जायामुक्तम् ।
 “य रे तु कण्ठतालयावोयौ कण्ठौकौ स्तौ” ।)
 स तु ऋषो न भवति । दौर्घः ऋतश्च भवति ।
 (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितमेदैक्षिविधोऽपि
 अनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां यद्विधः । एतेन
 द्वादशविध एव निर्वातः ।)

“योकारः पञ्चमपाङ्क्तिः। पञ्चदेवमयं सदा ।
 राक्षसिपुत्रताकारं त्रिगुणात्मानमीश्वरम् ॥
 पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम् ।
 एतद्देवं मन्त्रेणादि नयं परमकुण्डली” ॥
 इति वामधेनुतन्त्रम् । (वक्षीयभाषायां) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा,—
 “वामतः कुण्डली भूत्वा दक्षामध्ये तु कुञ्चिता ।
 क्षिप्रिदक्षानता या तु कुञ्चिता वामतस्त्वधः ॥
 मन्त्रोऽविष्णवस्तस्य माता तु मन्त्ररूपिणी ।
 शक्तिश्च परमा सैव ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा,—
 “योकारः सत्यपीयूषो पश्चिमास्यः च्युतिः स्थिरा ।
 सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजुहः ।
 प्याप्यायनी चोद्धन्तो लक्ष्मीर्वागी सुखी दिजः ॥
 उद्देश्यदर्शकधीमः कैलाशो वसुधाक्षरः ।
 प्रमवांशो ब्रह्मचरमनेशः सर्वमङ्गला ॥
 चयोदशो दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरः ।
 सैलौषविजया प्रज्ञा प्रीतिवीजदिकर्मिणी” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् । (पनुबन्धविशेषः। यथाए
 कविकल्पद्रुमे। “येर्यजादिः स्यादोर्निष्ठातग्यौर-
 निट्” ॥ तेन यो दी छये इत्यसात् कृतायां
 निष्ठायां दीर्घं दीर्घवत् इति स्यात् ॥ मातृकान्यासे
 उद्धन्तपङ्क्तौ न्यग्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् ।
 मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
 “ॐ नम उद्धन्तपङ्क्तौ षौं नमऽधोदन्तपङ्क्तौ” ॥
 यो, य, सन्मोधनम् । प्याप्यानम् । स्मरणम् । यत्तु-
 कम्पा । इति मेदिनी ॥
 यो, य, योम् । प्रमवः । इति वेदागमौ ॥
 यो, पुं, प्रज्ञा । इत्येकाक्षरकोयः ॥
 योर्कं, मी, (उच्येतिगुपधवाद्यो के गुणः कृत्वश्च
 “योर्क उच्ये के” ॥ ७ । १ । ६ । ४ । इति निपा-
 त्यते ।) यक्षम् । आश्रयः । इत्यमरटीकायां भर-
 तादयः । (पुं। पक्षी। उपलः ।)
 योर्कः, [च] मी, (उच्येते समवैति षस्तिन् । उच +
 षसन् । गुणः । न्यङ्ङादित्वात् गुणत्वम् ।) आश्रयः ।
 यक्षम् । इत्यमरः । (“जलौका यय मल्लके” ।
 इति षमरकोयः । तथा विष्णुपुराणम् १ । ६ । ३० ।
 “सप्तर्षीयान्तु यत् स्थानं स्मृतं तदै वनौकसाम्” ॥)
 योर्कता, पुं, केशकीटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उक्तु इति भाषा ॥
 योर्कता, पुं, दूतः । इति शब्दरत्नावली ॥ उक्तु
 इति भाषा ॥
 योर्कता, पुं, (उच् + उक्तु । निपातनात् सिद्धम् ।)
 मोधुमलतन्त्रमापणः । पञ्च गुणाः । गुणत्वम् ।
 एष्यातम् । मधुरत्वम् । मलकारित्वम् । राक्षसा-
 तापघ्नत्वम् । विमलत्वम् । पञ्चत्वम् । मन्त्रविद-
 ज्ञत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 योर्कदशी, स्त्री, (योर्कः मन्त्रकर्मपात्रम्यामनदं
 भर्त्सकताः ।) दूताः । इति शब्दरत्नावली ॥
 योर्कयो, स्त्री, (योर्क + यच् + यच् + यीप् ।) यो-
 र्क । इति शब्दरत्नावली ॥ उक्तु इति भाषा ।
 योर्क, स्त्री, गोपते । भूपते । शमर्त्त । निवारणे ।

इति कविकल्पद्रुमः । (श्वादि-चक्र-सकं च परं-
 सेट् ।) नृ मा भवान् योचिषत् । यत्र दित्वात्
 प्राक् प्राप्ते इत्थं ऋदित्वाच्च स्यात् । शेषः खेह-
 रक्षितीभावः । योचति पङ्क्त्या द्यातपात् । यत्त-
 मर्थो भूपत्यं सामर्थ्यं वारणश्च । इति दुर्गादासः ॥
 योचः, पुं, (उच् समवाये + घञ् ।) एयोदरादित्वात्
 साधुः ।) इतद्व्यग्रीतवाद्यम् । समूहः । इत्यमरः ॥
 जगदेगः । (यथा कुमारे ४ । ४४ ।
 “रविधोतजला तपाव्ये एनरोधेन हि रुच्यते
 नदी” ॥) परम्परा । उपदेशः । इति मेदिनी ।
 योद्धारः, पुं, (योम् + कारप्रत्ययः ।) प्रखवः ।
 इत्यमरः । (यथाह स्मृतिः ।
 “योद्धारः पूर्वमुच्चार्यन्ततो वेदमधीयते” ।
 “योद्धारश्चायशब्दश्च दायेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
 कण्ठं भित्त्वा विनिष्ठांतौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ” ।
 इति व्याकरणटीकायां दुर्गादासः ।
 “प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत योद्धारमर्हति” ॥
 इति मनुः । २ । ७५ । चचाह व्यावर्तव्यः,
 “योद्धारः स्वर्गद्वारं तद्वन्न अध्येयमाद्य एत-
 दापि प्रतिपद्येत विकृतां चान्यां कृत्वा यवं जौ-
 किषा वाचा व्यावर्तते” । लौकिषा वाचा व्याव-
 र्त्तते तथा मिश्रितं न भवतीत्यर्थः ।)
 योद्धार, स्त्री, बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकागदशेयः ॥
 योज ल, यत्ने । तेजसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (यदन्तपुरां-परं-चक्रं-सेट् ।) मा भवान् योजि-
 णत् । इति दुर्गादासः ॥
 योजः, [य] स्त्री, (उज्ज्वलेन । उज्ज आर्जवे
 उज्ज्वले “बलोपच” १ । ६९ । उज्जदिः षसन् ।
 बलोपच । गुणः ।) दीप्तिः । यवयुग्मः । प्रकाशः ।
 वज्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ २ । ५४ ।
 “तद्वौजसा तु प्रह्वं त्वयास्याम्” । यथा च ना-
 नये १ । १६ ।
 “तेषामिदन्तु सप्तागां एतयायां मधौजयाम्” ॥)
 प्रथमतोऽपि पञ्चमसप्तमनवमेकादशराशयः । इति
 व्योतिषम् ॥ गौडी रीतिः काव्यगुणः । तस्य
 गद्यत्वम् । गद्यसमाससंयुक्तवर्णपदादम्बरः । यथा,
 “योजः प्रसादमाधुर्यगुणचितयभेदतः ।
 गौडवैदर्भपद्यानीरीतयः परिकीर्त्तिताः ॥
 योजः समासभूयस्त्वं मांसलं पददम्बरम्” ।
 तस्योदाहरणम् यथा,—
 “गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटायजायकफि-
 र्ज्वरतुल्यलूतिभीतिमभूतचमत्कारश्रुत्यभूमा ।
 पानन्दामृतवापिकां विदधती धिक्त्वं गिरीशप्रमो-
 द्धां पायातवसङ्गमे भगवती लज्जावती पार्वती” ॥
 इति काव्यचन्द्रिका ॥ ६ । रसादिराप्तधातुसार-
 भागजधातुविशेषः । तस्य गुणाः । सर्वगरीरसि-
 तत्वम् । विमलत्वम् । जीतत्वम् । स्थिरत्वम् ।
 सुमय्यत्वम् । कषात्मकत्वम् । शरीरस्य बन्धुहि-
 कारित्वश्च ।
 “एदि तिष्ठति यच्छुभं रक्षणीयत् सपीतम् ।
 योजः शरीरे संज्ञातं तन्नागप्राप्तमस्ति ।
 भमरेः फण्डुयेभ्यो यथा संभियते मधु ।

तद्वौजः शरीरेभ्यो धातुः संभियते यस्याम्” ॥
 इति वैचकम् ॥ योजोऽदन्तोऽपि । इति भरतः ॥
 “हृदयं चेतनास्थानमोजसस्यामयं मतम्” ।
 इति पूर्वखण्डे । ५५ । प्राङ्मधुर्योक्तम् ॥
 “तत्परस्योजसः स्थानं तत्र चेतन्यसंयतः” ॥
 “योजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः ।
 येनोजसा वर्त्तयन्ति प्रीयिताः उर्वदेहिनः ।
 यदृते सर्वभूतानां जीवितं गावतिष्ठते ।
 यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाग्रसः ॥
 सर्वकर्त्तृमात्रं हृदयं समाविशति यत्पुरा ।
 यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्वदयान्त्रितम् ॥
 यच्छरीरवर्णं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ।
 तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महाप्रणाः ॥
 भ्रूणादमन्यः खवणात् योतांसि सख्यातिराः ॥
 तन्महत्ता महामूलागतधौजः परिरक्षता ।
 परिहर्त्या विशेषेण मनसा दुःखहेतवः ॥
 हृदयं यत्स्याद्वयदौ शयं खोतसां यत्सादृशम् ।
 तत्तत्स्थेयं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च” ॥
 इति सूत्रस्थाने त्रिशोऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
 “गुह ग्रीतं मृदु ज्ञानं गडगं मधुरं स्थिरम् ।
 प्रसन्नं पिच्छिलं क्षिप्तं योजो दशगुणं तथा” ॥
 मद्यखेवनतोऽस्य ये गुणा गच्छन्ति तद्यथा ॥
 “गुणत्वं जाधवाच्यैतं योऽयममन्त्रसम्भावतः ।
 माधुर्यं माह्वं वैष्णवात् प्रसादसाधुभाववात् ॥
 रौद्रात् खेहं यवाधित्वात् स्थिरत्वं ज्ञानतामसि ।
 विकासिभावात् पैच्छिल्यं वैशद्यं सान्द्रतागता ॥
 सौप्रागर्म्भं विहन्त्येवमोजसः खगुणैर्गन्तुम्” ॥
 “रसधात्यादिमार्गाणां मन्त्रवज्जोन्ध्रियात्मनाम् ।
 प्रधानस्योजसश्चैव हृदयस्थानमुच्यते” ॥
 “नैवं विघातं जनयेत्प्रसन्नं पैच्छिकमोजसः ।
 विकाश-रुद्ध-विशदा गुणास्तत्र हि गोप्यताः” ॥
 इति च चरके चिकित्सास्थाने । १२ पाः ॥
 “योजः सोमात्मकं क्षिप्तं शुद्धं ग्रीतं स्थिरं सरम् ।
 विविक्तं मृदु नृत्तञ्च प्राणायतनमुत्तमम् ॥
 देहस्यावयवत्वेन योतो भवति देहिनाम् ।
 तदभावाच्च शरीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥
 अभिधाता च यथास्त्रीपाष्णेकाद्यानाप्ययात् क्षुधः ।
 योजः मन्त्रीयते द्योभ्यो धातुयष्टगनिष्ठत्वम् ।
 तेजः समीरितं तस्मादिदं प्रयति देहिनाम्” ॥
 इति सूत्रस्थाने । १५ पाः । सुश्रुतेनेोक्तम् ॥
 योडवः, पुं, पञ्चसरयुक्तरागः । स तु ऋ-म-वर्जितः ।
 य-ग-म-ध-नि-युक्तः । यथा महाभारतम् । इति सं-
 गीतदामोदरः ॥ (यद्वत्तं संगीतरत्नाकरे मरा-
 ध्याये आतिप्रकरणे ।
 “वान्ति यान्मुडुवोऽनेति योमोक्तमुडुवं तुषैः ।
 पदमं तत्र भूतेषु पञ्चसंज्ञा यद्वत्ता ।
 योडवी यान्ति येषां सारान्तेनोक्तं यथाः” ॥
 “योडवा नताः” इति क्षिप्तं पाठः । “उडुवः
 नृत्तञ्चादि वान्ति यान्ति यस्मिन् इत्युडुवं योम,
 तत्र भूतेषु पञ्चमम् । तेन पञ्चसंज्ञा पश्यन्ते ।
 योडवी यद्वत्ता विदते येषां सारान्तेनोक्तं योडवाः
 पञ्चमराः” इत्यादिभिर्भूषाणटीका ।)

श्री

श्री

श्री

श्रीधरीशः, पुं, (श्रीधरीनामीशः) चन्द्रः । कर्पूरम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे ४६ । ८ ।

“श्रीधरीशः क्रियायोगिनरम्भोयोगिनरनुष्णभाक्” ॥
श्रीधः, पुं, (उच्यते दहते उष्णाहारेणेति । उच्यते दाहं
+ “उचिक्रुधीति” ॥ २ । ४ । घञ् ॥)

दन्ताच्छादकावयवः । उपरं ठेठ इति भाषा ।
तत्पर्यायः । रदनच्छदः २ दशनवासः ३ । इत्य-
मरः ॥ दन्तवासः ४ दन्तवस्त्रम् ५ रदच्छदः ६
इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य द्विवचने षोडशौ षोडश-
धरावति यावत् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३६ । ६ ।
“षोडशविधं मध्यास्ते वदन्ता स्तनाविव पिप्यन्ते
जीवसे नः” । तथा मनुः । ८ । २२२ ।

“अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वारोऽसौ च्छेदयेन्नृपः” ॥

तथा, कुमारः ३ । ६० ।

“उमामुखे विम्बफलाधरोऽष्टे

व्यापारयामास विलोचनानि” ॥)

श्रीधुपुष्पः, पुं, (श्रीध इव पुष्पं यस्य ।) बन्धूकपुष्प-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीधुरोगः, पुं, (श्रीधस्य रोगः ।) व्यासुरोगान्त-
गतोऽयमवस्थाधिः । स च वातपित्तकफसन्निपात-
रक्तमांसमेदोऽभिघातजनविनायविधः । तेषां यथा-
क्रमं पञ्चगणानि यथा,—

“कर्कशौ पर्यायौ कृष्णौ संप्राप्तानिलवेदनौ ।
दाह्येते परिपाद्येते षोडशौ मासतकोपतः ॥
धीयेते पिङ्गकाभिश्च सखनाभिः समन्ततः ।
सदाष्टपाकपिङ्गकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥
सवर्णाभिस्तु धीयेते पिङ्गकाभिरवेदनौ ।
भवतस्तु कफादोऽसौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥
सहस्रं ह्यण्यौ सहस्रं पीतौ सहस्रं श्वेतौ तथैव च ।
सन्निपातेन विज्ञेयवनेकपिङ्गकाचितौ ॥
खर्जूरफलवर्णाभिः पिङ्गकाभिर्निपीडितौ ।
रक्तोपल्लवौ रुधिरं खवतः शोणितप्रभौ ॥
गुरु स्थूलौ मांसदुष्टौ मांसपिण्डवदुन्नतौ ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥
सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरु ।
खर्चं स्फटिकसङ्काशमाखावं खवतो भृशम् ॥
तयोर्गणौ न संगेहेनृदुलक्ष न गच्छति ।
षोडशौ पर्यवदीर्यते प्राच्येते चाभिघाततः” ॥
इति निदानम् ॥

(“षोडशौ च स्फुटितौ यस्य वातिवाहेन वातिकात् ।
तस्य सर्पिर्मण्डश्च षोडशदणवारणे ॥
सदाष्टस्र भवेत्सौख्यं पैत्तिकं तं विनिर्दिशेत् ।
मधुना नवनीतेन वीर्ययोनंक्षणां मतम् ।
लेपनश्चौष्ठरोगेषु शर्करासहितं दधि ।
सरक्तमोष्ठरोगेषु दृष्ट्वा रक्तवसेचनम् ॥
धवाब्जैकदम्बानां प्रलेपः स्यात् सुखावहः” ॥
इति हारीते चिकित्सिते । २५ अध्याये ॥

चिकित्सा यथा ॥

“तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तौ वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥
षोडशोपे तु पवनात् रुद्धावोष्ठौ महाखण्डौ ।
दाह्येते परिपाद्येते परुषासितकर्कशौ ॥
मिषाक्षीक्ष्णाखण्डौ पीतौ सर्वपाक्षतिभिश्चितौ ।

पिटिकाभिर्महाक्षोदावाशुपाकौ कफात्पुनः ॥
श्रीतासहौ गुरु शूनौ सर्वेष्वपिटिकाचितौ ।
सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धाखावपिच्छिलौ ॥
अकस्मात् स्नानसंग्रनखौ विषमपाक्षिनौ ।
रक्तोपल्लवौ रुधिरं खवतः शोणितप्रभौ ॥
खर्जूरसदृशश्चात्र क्षोणे रक्तोऽलुब्धं भवेत् ।
मांसपिण्डोपमौ मांसात्प्रातां मूर्च्छत्क्रमीक्रमात् ॥
तैलामश्वयथुक्तौ सकण्डौ मेदसा मृदु ।
क्षतजावदीर्यते प्राच्येते चासकृत्यनः ॥
यथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ ।
जलबुद्बुदवहातकफादोऽसौ जलाब्धुदम्” ॥
इति वामटे उत्तरस्थाने । २१ अध्याये ॥
“खण्डौष्ठस्य विलिख्यानौ स्थूला ब्रणवदाचरेत् ।
यष्टी-ज्योतिष्मती-रोध्र-आवर्णी-सारिवोत्पलैः ॥
पटोल्या काकमाथा च तैलमश्वज्जनं पचेत् ।
नस्यश्च तैलं वातघ्नमधुरस्त्वान्धसाधितम् ॥
महाक्षेजेन वातोऽसौ सिद्धे नाक्तः पिचर्हितः ।
देवधूपमधुच्छिद्यगुग्गुल्यमरदारुभिः ॥
यथाङ्गचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम् ।
नाड्योऽसौ मेदयेद्गुग्गुल्यसिद्धैरेरण्यपल्लवैः ॥
खण्डौष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्द्ध्नि च तर्पणम् ।
यित्ताभिघातजावोऽसौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥
रोध्रसर्जरसचौद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।
गुडूची यष्टिपत्तकसिद्धमश्वज्जने घृतम् ॥
पित्तविद्रवधिवच्चत्र क्रियाशोणितजेऽपि च ।
इदमेव भवेत्कार्यं कर्मोऽसौ तु कफोत्तरे ॥
पाठाक्षारमधुयोषैर्हतास्ते प्रतिसारणम् ।
धूमनावनगखण्डाः प्रयोज्याश्च कफच्छदः ॥
खिन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमभिना ।
प्रियङ्गुरोध्रनिफालामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥
सद्योऽप्राघर्षणम् तीक्ष्णं भिन्नयुद्धे जलाब्धुदे ।
अवगात्रेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽभिर्वा प्रतिक्रिया” ॥
इति च वामटे उत्तरस्थाने । २२ अध्याये ॥
चिकित्सादिविदितिलुमुखरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥
श्रीधौ, स्त्री, (श्रीध इवाचरति पक्षावस्थायाम् ।
श्रीध + क्षिप् । ततोऽच् + डीप् च ।) विम्बफलम् ।
इति रत्नमाला ॥ तैलाकुचा इति भाषा ॥
श्रीधोपमफला, स्त्री, (श्रीधोपमं नि श्रीधसदृशानि
फलानि यस्याः) विम्बिका । इति जटाधरः ॥
(तैलाकुचा इति भाषा ॥)

श्री

श्री, श्रीकारः । स तु चतुर्दशस्वरवर्णः । अस्थोच्चारण-
स्थानं श्रोत्रः कण्ठश्च । (श्रोत्रोत्तः कण्ठोऽसौ) ।
इत्युक्तः । तथा च शिक्षायाम् ।
“एते तु कण्ठ-तालव्यावोऽसौ कण्ठोऽसौ स्मृतौ” ।
स दीर्घः सुतश्च भवति न ऋक्षः ॥ (प्रत्येकमुदा-
त्तानुसृजितस्वरितमेदात् त्रिविधोऽपि पुनरनु-
नासिकाननुनासिकमेदात् षड्विध एतेन दादश-
विध एव ।)
“रत्नविद्युत्तत्ताकारं श्रीकारं कुण्डली खयम् ।

अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं सदाशिवमयं सदा ।

सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्वर्गप्रदायकम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गभाषायां) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“श्रीकारमध्यदत्ते तु गता वृद्धगतायता ।

किञ्चित् सा वामतो वक्रा तासु ब्रह्मेशविष्णवः ॥

शक्तिमध्यगता रेखा ध्यानस्य प्रचक्षते” ।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,

“श्रीकारः शक्तिर्को नादस्तेजसो वामजङ्गकः ।

मनुरङ्गेशश्च शङ्खकणः सदाशिवः ॥

अधोदन्तश्च कण्ठोऽसौ सङ्घर्षणः सरस्वती ।

आज्ञा चोर्ध्वमुखी शान्तो व्यापिनी प्रकृतः पयः ॥

अनन्ता ज्वालिनी व्योमा चतुर्दशी रतिप्रियः ।

नेत्रमात्मकर्षिणी च ज्वालाभालिनिका भृशुः” ॥

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ शेषदशनः । सत्यान्तः ।

इति बीजवर्णानिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽधो-

दन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधानम् ।

मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—

चो नम ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तौ चो नमोऽधोदन्तपङ्क्तौ” ॥

अनुवन्धविशेषः । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “ओर्नि-

स्वातन और्निट्” । तेन दृशि रौ प्रेक्षणे इत्यस्य

लटि कृते द्रव्यति इति स्यात् ॥)

श्री, व्य, व्याज्ञानम् । सम्बोधनम् । इति मेदिनी ॥

विरोधः । निर्ययः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गण-

मेदः । स च चादिः । इति पाणिनिः । १ । ४ । ५७॥)

श्री, व्य, शृङ्गाणां प्रणवः । यथा,—

“चतुर्दशस्वरो योऽसौ सेतुरौकारसंज्ञितः ।

स चानुसारनादाभ्यां शृङ्गाणां सेतुरच्यते” ॥

इति तन्त्रसारधृतकालिकापुराणम् ॥

श्रीः, पुं, अनन्तः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ निखनः । इति

मेदिनी ॥

श्रीः, स्त्री, विश्वम्भरा । इति मेदिनी ॥

श्रीचक्रं, स्त्री, उद्ग्रां समूहः । (“गोत्रोऽसौश्रो-

रभेति” । ४ । २ । ३६ । वृज् ।) दृषसमूहः । इत्य-

मरः ॥ एङे गणर पाल इति भाषा ॥

श्रीखं, त्रि, (उखायां निष्पन्नं, उखा + यत् + स्तार्थे

+ यञ् ।) स्थालीपक्वानादि । उखायां निष्पन्नम्

इत्यर्थे णप्रत्ययः ॥

श्रीचिली, स्त्री, (उचितस्य भावः । ब्राह्मणादित्यात्

यञ् + डीप् । “हस्तसहितस्य” । ६ । ४ । १५० ।

इति यणोपः ॥) श्रीचिचम् । इति लिङ्गादिसंयज्ञे

यमरः ॥

(“सामर्थ्यमौचित्ये देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः” ।

इति साहित्यदर्पणम् ॥)

श्रीचिचं, स्त्री, (उचित + यञ् ।) उचितस्य भावः ।

उपयुक्तता । योग्यत्वम् । इत्यमरः ॥

(यथा साहित्यदर्पणे ३५ परिच्छेदे ।

“यथा अपि यथौचित्यादुक्तमाधममध्यमाः” ॥)

श्रीडवः, पुं, (श्रीडवी संख्या विद्यते यस्य स श्रीडवः ।

यद्वा षोडश एव + स्तार्थे यञ् ।) श्रीडवस्वरः ।

स च रागस्य जातिविशेषः । पञ्चस्वरमिश्रित-

रागरागिण्य इति यवत् । यथा,—

“औडवः पञ्चमिः प्रोक्ताः स्वरैः षड्भिस्तु षाडवः ।
सम्पूर्णं सप्तमिः प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता” ॥
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥ अपि च । सम्पूर्णस्वराः
ष ष्ट ग म प ध नि ॥ षाडवस्वराः निषादो-
क्ताः ष ष्ट ग म प ध ॥ षोडवस्वराः ष्ट-प-
वर्जिताः ष ग म ध नि ॥ सम्पूर्णरागाः सप्तमिः
स्वरैर्यथा । नटवसन्तादयः । षाडवरागाः षड्भिः
स्वरैर्यथा । सैरिन्धीप्रभृतयः । षोडवरागाः
पञ्चमिः स्वरैर्यथा सङ्गारादयः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे स्वराध्याये
जातिप्रकरणे ॥ ५३—५४ ॥

“वान्ति यान्युडवोऽत्रेति योमोक्तमुडवं बुधैः ।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्भवा ॥
षोडवी सास्ति येषाञ्च स्वरास्ते त्वोडवा मताः ।
ते संजाता यत्र गीते तदौडवितमुच्यते ॥
तत्सम्बन्धादौडवञ्च पञ्चस्वरमिदं विदुः” ॥

“क्रमोदत्प्राप्त्यन्तरते षाडवौडवकारिणोः” ॥

औडुम्बरं, स्त्री, कुष्ठरोगविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्य लक्षणम् ।

“रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिङ्गलम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत्” ॥
इति निदानम् ॥ तृष्णम् । इति जडाधरः ॥
ताम्रपात्रादौ चि ॥ (उडुम्बरस्य विकारः । उडुम्बर
+ अण् । उडुम्बरपात्रम् । यच्चाङ्गुलविकारः ।
यथाह देवजः

“गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदञ्चयः” ॥

औडुम्बरः, पुं, चतुर्दशयमान्तर्गतयमविशेषः । इति
मेदिनी ॥ मुनिविशेषः । यथा,—

“वैखानसा वालिखिल्यौडुम्बराः फेनपा वने ।
न्यासे कुटीचकः पूर्वं वज्रोदो हंसनिष्क्रियौ” ॥

इति श्रीभागवते ३ । १२ । ४३ । “औडुम्बराः
प्रातरुत्थाय शंदिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहूतैः
फलादिभिर्जीवन्तः” ॥ इति तट्टीकायां सामी ॥

औत्कर्ष्यं, स्त्री, (उत्कर्षस्य भावः । उत्कर्ष + यञ्) ।
उत्कर्षता ॥

औत्तानपादिः, पुं, (उत्तानपादस्यापत्यम् पुमान् ।
उत्तानपाद + इच्) । भ्रुवः । इत्यमरः ॥ स तु
उत्तानपादराजपुत्रः । स्वायम्भुवमनुपौत्रः ।

(यथा भागवते ४ । १० । ३० ।

“औत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा
देवः क्षिप्रोत्थवनतात्तिहरो विपक्षान् ॥

उत्तानपादात् सुख्यां जात उत्तमः । इति महर-
भारतम् ॥ ग्रहाणामुपरिस्थितनिष्पन्नतारा च ॥

औत्सर्गिकः, जि, (सामान्यविधिरुत्सर्गस्तस्य भावः ।
उत्सर्ग + ठञ्) । सामान्यत्वम् । इति सात्ताः ॥

औत्सुक्यं, स्त्री, (उत्सुकस्य भावः । उत्सुक + यञ्) ।
उत्सुकता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली ।

“औत्सुक्येण कृतस्वरा सङ्गुभवा ध्यावर्तमाना
क्रिया” ॥ “रथधरणसमाङ्गलावदौवसुकुमुद्रा” ॥

इति माघे ११ । २६ । तथा मेघदूते पूर्वमेघे ५ ॥
“इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकसं यथाचै” ॥

यामिचारिभावभेदः ।

यथा साहित्यदर्पणे ३ । १३७ । “औत्सुक्योन्माद-
शङ्काः स्मृतिसमसिद्धिता व्याधिसन्नासलज्जाः” ॥
तल्लक्षणं तत्रैव ३ । १५६ ।

“इष्टानवाभेरोत्सुक्यं कालक्षेपासिद्धिगुता ।
चित्ताप्र-त्तरा-खेद-दोर्धनिश्चिततादिहृत्” ॥
उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरं स्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतयापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतकतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥
इच्छा । यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।

“औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्टमाणाप्राप्तौ निवर्तते
इष्टमाणाञ्च स्वार्थ इष्टलक्षणत्वात् फलस्य” ॥

औदनिकः, जि, (औदनं शिल्पमस्य । औदन + ठञ्) ।
सूपकारः । इत्यमरः ॥

औदरिकः, जि, (उदरे प्रसितः । उदर + ठञ्) ।
विजिगीषाविवर्जितः । उदरमात्रपूरकः । पेटुक
इति भाषा । तत्पर्यायः । आद्युनः २ । इत्यमरः ॥

(यथा किराते ११ । ५ श्लोकस्य टीकायां
मल्लिनाथः ॥ “अतएवाद्युन औदरिकः । आद्युनः
स्यादौदरिके विद्विगीषाविवर्जिते । इत्यमरः” ॥)

“विजिगीषाव्यवहारः कश्चित् प्रकरो वा आल-
स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः” ॥ इति
भरतः ॥ “खोदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दात्या-
गेच्छा विजिगीषा तथा रहितः” ॥

इति रमानाथः ॥

औदन्वितं, स्त्री, (उदन्वित् + “उदन्वितोऽन्यत्तर-
स्याम्” ॥ ४ । २ । १६ । इति पक्षे अण्) । अर्द्ध-
जलपुक्तघोलं । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदन्विच्छब्दे
इस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

औदन्वितकं, स्त्री, (उदन्वित संस्कृतम् । “उदन्वितो-
ऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १६ इति ठञ्” ॥ “इसुसुप्ता-
न्तात् कः” ॥ ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य कः) । अर्द्ध-
जलमिश्रितघोलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

औदार्यं, स्त्री, (उदारस्य भावः । उदार + यञ्) ।
उदारता । इति हेमचन्द्रः ॥ (वागुगुणभेदः । यथा
किराते १ । ३ ॥ “स सौष्ठवौदार्यविशेषशा-
स्त्रिनीम्” इति “औदार्ये अर्थसम्पत्तिः” इति
मल्लिनाथः ॥ सात्त्विको नायकगुणभेदः । यथा
साहित्यदर्पणे ३ । ५८ ।

“शोभा विनासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।
ललितौदार्यमित्यद्यौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः” ॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । ६३ ।

“दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता” ॥
गायिकावृद्धारभेदः । यथा, तत्रैव ३ । ६४ ।

“यौवने सत्त्वजास्तसामस्याविंशतिसंख्यकाः ।
खलङ्गारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः” ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यश्च प्रगल्भता ।
औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्तजाः” ॥

तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । १०३ । “औदार्यं विनयः
सदा” ॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“न व्रूते परमां गिरं वितनुते न भूयुगं मङ्गुरं
नोत्तसंक्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताच्छा वधिः
सख्या वक्तुमभिप्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने” ॥
मनसो वृत्तिभेदः । यथा पञ्चदशे १ । १५ । ३ ।

“शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा ।
वैराग्यं ज्ञान्तिरौदार्यमित्याद्या घोरावृत्तयः” ॥

औदार्यं स्त्री, (उदार + यञ्) । उदारस्य भावः ।
वैराग्यम् । अनुरागादिशून्यता । यथा ।

“औदार्यसंविदवलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृशोः पतिततामवलोक्य भैरवाः” ॥
इत्यादि नैषधम् ॥ “क्षौणीविनिखणहेतोर्यवमपि
कुक्काः किमौदार्यम्” ॥ इति पद्यावली ॥

औद्दालकं, स्त्री, (उद्दालेन कीटेन सञ्चितम् । उद्दाल-
+ अण् + सञ्चायां कन्) । वल्मीकाकारिकोट-
निर्मितमधु ।

तस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
कुष्ठविषरोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(अथौद्दालकस्य लक्षणं गुणाञ्च यथा ।
“प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः खलपकोटकाः ।
कुर्वन्ति कपिलं खलं तत् स्यादौद्दालकं मधु ॥
औद्दालकं शक्विकरं खलं कुष्ठविषापहम् ।
कषायमुष्णमसृक्ष कटुपाकञ्च पित्तहृत्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तीर्थविशेषः । यदुक्तं महाभारते ३ । ८४ । १५१ ।
“औद्दालकं महाराज तीर्थं सुनिगिषेवितम् ।
तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

औद्धयं, स्त्री, (उद्धत + यञ्) । उद्धतस्य भावः ।
यथा । “असूयान्यगुणार्द्धानामौद्धयदसिद्धिगुता ।
भूमङ्गदोषसंघोषरक्ताक्षिविह्वतादिहृत्” ॥ इति
साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

औद्भिज्जं, स्त्री, (उद्भिद् + जन + ठ + स्वाये अण्) ।
पांशवजवणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

औद्भिदं, स्त्री, (उद्भिद् + स्वार्थे ण्य) । चाम्भरि-
जवणम् । अस्य गुणाः । (यथा सञ्ज्ञते । सूत्रस्याने
४६ चः ॥
“तच्च तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मेति स्रव्यं वातानुलोमनम् ।
सुतिक्तं कटुसंस्कारं विद्याल्लवणमौद्भिदम्” ॥
तीक्ष्णत्वम् । उत्क्षेदकारित्वम् । क्षारयुक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कोष्ठवज्जलानाहृशूलगाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च
यथा—
“औद्भिदं पांशुजवणं यज्जात भूमितः खर्यं ।
क्षारं गुरु कटु खिगं श्रितसं वातनाशनम्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
“सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्षेदि औद्भिदम्” ॥
इति वामटे सूत्रस्याने । ६ च ॥
उद्भिदो जातं जलम् । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
पित्तशमनत्वम् । अविदाहित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
“औद्भिदं पित्तशमनं मधुरं न विदाहि च” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिकृतप्रथमगुणे पायीयवर्गे ॥

यस्य व्याख्यायां शिवदासेनाहं यथा ।
 “औद्भिदं निम्नप्रदेशाद्धर्मसुत्तिष्ठन्मन्त्रम्” ॥
 उद्भिदो जातं प्रत्यादि । यथा ॥
 “तत् गच्छिविधं धेयं जातुलौद्धिदपार्थिवम्” ॥
 “भौममौपधमुद्भिदमौद्भिदन्तु घनुर्विधम् ।
 वनस्पतिर्वीरुधस्य वानस्पत्यस्तथौषधिः” ॥
 “मूलमकसारनिर्घासनादुसरसपल्लवाः ।
 क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं मसूतैलानि कण्टकाः ॥
 पत्राणि शुद्धाः कन्दश्च प्ररोहश्चौद्भिदो गणः” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने । १५५ ॥
 औद्भिदिकं, स्त्री, (उद्भिदसमये कथ्यम् । उद्भिद +
 ठञ् ।) भार्याप्राप्तिकाले कथ्यं भार्याधनम् । इति
 दायभागः ॥ तत् श्राद्धभिरविभाज्यम् । यथा ।
 “पितृव्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्चयेत् ।
 मैत्रमौद्भिदिकश्चैव दायदानां न तद्भवेत् ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥ (यथा च मनुः । ६ । २०६ ।
 “विद्याधनन्तु यदयस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
 मैत्रमौद्भिदिकश्चैव माधुपर्तिकमेव च” ॥)
 औपगवः, पुं, उपगोऽपत्यम् । इति भरतः ॥ उप
 गमीपे गौर्यस्य इति उपगमीपः । कक्षयया
 तत्पुत्रोद्भिते उपगुशब्दः । यथा हारीतः ।
 “यं वयं याजयेद् यस्तु स तदर्थत्वमाप्नुयात्
 सद्योवर्षेण वर्षेष्टेवैवमेवावबोद्धभृगः” ॥* तद्यथा
 कक्षयया ब्राह्मण उपगुपदवाचः । तस्यापत्य-
 मौपगवः । इति औद्भिदवतटीकायां खामी ।
 (उपगोऽपत्यमिति व्युत्पत्त्या उपगुसम्बन्धिनि, वि-
 उपगु + “तस्तेदम्” । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ॥)
 औपगवकं, स्त्री, (औपगवानां समूहः । “गोत्रोच्चो-
 द्वेति” । ४ । २ । ३६ । वृज् ।) औपगवसमूहः ।
 इत्यमरः ॥
 औपयत्तिकः, पुं, (उपयत्तं यासकानां भूतः । उप-
 यत् + “तमधीष्टो भूतो भूतो भावी” । ५ । १ ।
 इति ठञ् ।) राजग्रन्थस्य सूर्यस्य । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 औपनिधिकं, स्त्री, (उपनिधि + स्तार्थं ठञ् ।)
 उपनिधिः । प्रीत्या भोगार्थमथितव्यम् । इति
 सरतिः ॥
 औपम्यं, स्त्री, (उपमैव । चतुर्वर्णादित्वात् स्तार्थं यञ् ।)
 सादृश्यम् । तत्पर्यायः । यनुक्तारः २ यनुहारः ३ ।
 साग्यम् ४ तुला ५ उपमा ६ कक्षः ७ उपमानम् ८ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे १ । ७३ ॥
 “प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
 आतनैपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः” ॥
 “औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य
 प्रकाशनम् । यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धानु-
 ष्कस्येव सिनारोग्यदस्येति” । इति विमानस्याज्ञे ।
 ८ पार्थाये । चरकेणोक्तम् ॥)
 औपयिकः, वि, (उपायेन सज्जातः । उपाय + ठक्
 + क्त्वाच् ।) न्यायः । उपयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते विदुरासमनपर्वणि १ । २०५ । २२ ।
 “एतत्तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
 एतमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत” ॥

तथा रामायणे २ । ५४ । ३६ ।
 “वासमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल” ॥
 स्त्रियां तु ङीप् । यथा महाभारते वैवाहिक-
 पर्वणि १ । १६४ । ११ ।
 “न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता
 न च द्विजानां कथयन्ति वीराः” ॥
 स्तार्थे विनयादिभ्यङ्कप्रत्यये कृते उपायस्य औप-
 यिकम् । यथा भारविः, ३५ ।
 “शिवमौपयिकं गरीयसीम्” इति ॥
 औपरोधिकः, पुं, (उपरोधः प्रयोजनस्य । उपरोध
 + ठक् ।) भीतुदण्डः । तत्पर्यायः । पैलवः २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ उपरोधसम्बन्धिनि चि ॥
 औपवस्तं, स्त्री, (उपवस्त + प्रज्ञाद्यण् ।) उपवासः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 औपसर्गिकः, पुं, (उपसर्ग + ठक् ।) सन्निपातरोग-
 विशेषः । तस्य जज्ञणम् । यथा,—
 “कपोऽनुगोमनातेन यदि पितानुगो भवेत् ।
 खेदश्रेत्यादिभिर्जुहोस्तदा भवति मानवः ॥
 प्रतिशोमः पुनस्तेन स्वास्थ्यामायाति तत्क्षणात् ।
 औपसर्गिक एवान्यः सन्निपात उदाहृतः” ॥
 इति वैद्यकम् ॥ उपसर्गसम्बन्धिनि चि ॥
 (“तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोक्तमन्त्राधिं जघन्यकाल-
 जातो व्याधिरुपपन्नगति स तन्मूलएवोपपन्नव-
 संघः” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३५ अध्याये ॥
 “प्रसङ्गात् गात्रस्य शर्माश्रित्वासात् सहभोजनात् ।
 सहशय्यासनाद्यापि वस्त्रमात्यानुजेषनात् ॥
 कुष्ठ ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिव्यन्द एव च ।
 औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम्” ॥
 इति च सुश्रुते निदानस्थाने । ५ अध्याये ॥
 माधवसंघस्य व्याख्यायां कुष्ठाधिकारे यथा ।
 “औपसर्गिकरोगा इति औपसर्गिकाः पापयोग-
 दयो भूतोपसर्गगाः संक्रामन्ति आविशन्ति” ॥)
 औपस्थं, स्त्री, (उपस्थाद्भवम् । उपस्थ + यञ् ।) उप-
 स्थेन्द्रियसङ्गम् । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा
 तत्रैव ७ । ६ । २३ ।
 “औपस्थजैर्बलं बलं मन्यमानः
 कथं विरज्येत दुरन्तमोहः” ॥)
 औमीनं, वि, (उमायां भवनं चैवं वा । “विभाषा-
 तिलमाषोमेति” । ५ । २ । ४ । पठे खञ् ।)
 उग्यम् । उमाक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 मखिनारं चेत इति भाषा ॥
 औरगं, स्त्री, (उरगस्य इदम् । उरग + यञ् ।) षष्ठे-
 यानक्षत्रम् । इति जटाधरः । सूर्यसम्बन्धिनि चि ॥
 औरमः, पुं, (उरमस्य मेयस्य इदम् । उरम + यञ् ।)
 कम्बलः । तत्पर्यायः । उर्गायुः २ प्याविकः ३
 रत्नकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेषमां सगम् । यथा
 मनुः । ३ । २६८ ।
 “हो मासौ मत्स्यमांसेन चीनं मासान् हारिणेन तु ।
 औरम्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै” ॥
 मेषदुग्धम् । ५५,—
 “औरमं मधुरं रुक्षमुष्णं वातकफापहम् ।
 न शूलं रक्तपित्तानां वातिकानां हितं भवेत्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने । ८ अध्याये ॥
 धन्वन्तरिं प्रति प्रथकारकः ऋषिभेदः । यथा
 सुश्रुते सूत्रस्थाने १ । “अथ खलु भगवन्तममर-
 वरमधिगणपरिहृतमाश्रमस्यं काशीराजं दिवो-
 दासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरण्यौरमपौष्कलावत-
 कारवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः” ॥)
 औरमकं, स्त्री, (उरभायां समूहः । उरम + “गो-
 चोच्चोद्गोरमेति” । ४ । २ । ३६ । वृज् ।) मेघ-
 समूहः । इत्यमरः ॥ भेदारं पात्र इति भाषा ॥
 औरसः, पुं स्त्री, (उरसा निमित्तः । उरस् + यञ् ।)
 सजातपुत्रः । तत्पर्यायः । औरस्यः २ । इत्य-
 मरः ॥ उरस्यः ३ । इति तट्टीका ॥ दादशविध-
 पुत्रान्तर्गतश्रेष्ठपुत्रोऽयम् । स तु सवर्णायां भा-
 र्यायां स्वयं जनितः । यथा । “सवर्णायां संख्यातायां
 स्वमुत्पादितमौरसं विद्यात्” । इति बौधायनः ॥
 (तथा मनुः । ६ । १६६ ।
 “स्त्रे क्षत्रे संख्यातायान्तु स्वमुत्पादयेद्वि यम् ।
 तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्” ॥)
 “औरसो धर्मेपत्नीजः” इत्यादि याज्ञवल्क्यः ॥
 २ । ३३९ ॥
 औरस्यः, पुं स्त्री, (उरसो भवः । उरस् + यत् ।
 ततः स्तार्थे ण् ।) औरसपुत्रः । इत्यमरः ॥ (स्त्री,
 उरसो वक्षस उत्पन्नम् । वक्षोभवम् । यथा शि-
 क्षायाम् । १६ ।
 “एकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थानिश्च संयुतम्” ।
 औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठमाङ्गरसंयुतम्” ॥)
 और्द्धदैहिकं, वि, (ऊर्द्धदैहाय भवम् । ऊर्द्धदैह +
 ठञ् ।) मृतार्थं तदहर्निम् । इत्यमरः ॥ यदङ्गि
 मृतस्तदहःप्रभृति सपिण्डीकरणात् पूर्व्वे प्रेत-
 त्वमिहेतुकं यत् पिण्डादिदानं तत् । इति भरतः ॥
 (पुत्रदाराद्यवश्यमर्त्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिक-
 धर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो
 मृतस्य च तद्दानं दुःखफलं भवति ।
 यथा मनुः ११ । १० ।
 “इत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्द्धदैहिकम् ।
 तद्भवत्यस्योदकं जीवतस्य मृतस्य च” ॥
 तथा रामायणे २ । ७७ । ३ ।
 “दासीर्दासाश्च यानानि वेश्मानि समहान्ति च ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राजस्तस्यौर्द्धदैहिकम्” ॥
 (और्द्धदैहिकम् इत्यपि स्यात् ॥)
 और्द्धयौतसिकः, वि, (ऊर्द्धयौतस् + ठञ् ।) शैवः ।
 इति ध्रुवाङ्गशेषः ॥ (और्द्धयौतसिकः । इत्यपि
 स्यात् ॥)
 और्वं, स्त्री, (उर्व्या भवम् । उर्वी + यञ् ।) पांश-
 वणवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 और्वं, पुं, (और्व्यात् भृगुवंशीयात् षट्प्रेर्जातः । और्व
 + यञ् । और्वं पित्रोऽधनतात्तात्पर्यम् ।) वाङ्-
 वानजः । इत्यमरः ॥ स तु भृगोऽस्य दक्षिण-
 सीमा । तत्र सर्व्वं गरकाः दैत्याश्च वसन्ति । इति
 सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ सनामख्यातो भृगुवंशीय-
 ऋषिभेदः । तज्जन्मादिकथा, महाभारते धैर्य्य-
 पर्वणि १७६ अध्याये । उक्ता । यथा,—

“ततो महीतलं तात क्षत्रियेण दृष्टव्या ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्गुणेष्वपि ॥
तद्वित्तं दृष्टुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ।
एवमन्य ततः क्रोधाद्भृगुस्ताश्चरणागतान् ॥
निजघ्नः परमेष्ठाः सर्वास्तान्निश्चितैः शरैः ।
आगर्भादवहन्तन्तश्चैव सर्वा वन्यसुराम् ॥
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥
तासामन्यतमा गर्भं भयादप्रे महीजसम् ।
ऊरुणेकेन वामोरुर्भक्तुः कुलविद्वज्ये ॥
तद्गर्भमुपलभ्यासु ब्राह्मणी या भयार्दिता ।
गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपहरे ॥
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।
दृष्टुं ब्राह्मणीं तेषु दीपमानां स्वतेजसा ॥
“अथ गर्भः स भित्तोरं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियानां मध्याह्न इव भास्करः ॥
ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु वभञ्जम् ॥”

अथमौर्वस्तु पितृवधमधेत् क्षत्रियवधे कृत-
प्रतिज्ञ उपे तपसि वर्तमानः पितृभिर्निवारितः ।
ततो दृष्टाप्रतिज्ञो नाहं भवितुस्तस्मै इति
जातशङ्कः अमोघत्वाच्च क्रोधवक्त्रेः पितृनुक्तवान् ।
यथा तत्रैव १८१ अध्याये ।

“यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुनिष्कृति ।
दहेद्देशं च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥

भवताश्च विज्ञानानि सर्वलोकहितेषुताम् ।
तस्माद्विधध्वं यच्छ्रेया लोकानां मम चैश्वराः ॥

पितर उचुः ।

य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुनिष्कृति ।
अभूतं सुखं भद्रान्ते लोका ह्यग्रे प्रतिष्ठिताः ॥
आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादपसु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं हिजमन्तम ॥
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदिच्छसि महोदधौ ॥
मन्युजोऽग्निर्दृष्टन्नपो लोका ह्यपोमयाः स्मृताः ॥
एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
नचैवं समरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥

वशिष्ठ उवाच ।

ततश्च क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्सर्ज्य स चैवाप उपयुक्ते महोदधौ ॥
महद्भयशिरो भूत्वा यत्तदेतविदो विदुः ॥
(उर्वस्यापथम् ।) पञ्चप्रवर्गान्तर्गतमुनिविशेषः ।
इति पुराणम् ॥

और्वश्रेयः, पुं, (उर्वश्याः अपत्यम् । उर्वशी + ङक ।)
अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

(अन्य जन्मकथा पुराणेष्वाद्या ।

“तयोऽगस्त्ययोः सत्रे दृष्टापरममूर्धशीम् ।

रेतश्चान्यन्तं तत् कुम्भे न्यतदाशतीवरे ।

तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्यवन्तौ तपसिनौ ।

अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च दाहधी संभूतवतुः ॥

उर्वशीगर्भजाताः पुरुरवसः सप्त पुत्राः ।

तत्कथा हरिवंशे २५ अध्याये दृष्टव्या ॥)

औलूकः, स्त्री, (उलूकानां समूहः । यच् ।) उलूक-
समूहः । इति जटाधरः । पेशार भाक् इति भाषा ॥

औलूकः, पुं, (उलूकस्य मुनेरपत्यं पुमान् । उलूक +
गर्गादित्वात् यच् ।) वैशेषिकः । वैशेषिकदर्शन-
वेत्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयं खलु वणाद-
इत्याख्यया प्रसिद्धः ॥)

औशीरं, स्त्री, (उशते । वष् + ईरन् । प्रजायन् ।
५ । ४ ३६ । यदा उशीरस्ते “तस्तेदम्” । ४ ।

३ । १२० । इत्यण् ।) शयनासनम् । इत्यमरः ॥
शयनं स्थापः शय्या वा आसनं पीठादि । शय-
नासनं समुदितमिति खामी । अथगिति सुभूतिः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते राज-
धर्मानुशासनपर्वणि १२ । ६० । ३१ ।

“कृत्वं वेष्टनमौशीरानुपानह्यजनानि च ।
यातयामानि देयानि यद्वायं परिचारिणे” ॥)

उशीरजम् । चामरम् । दण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥
औशीरः, पुं, (उशीरस्याधम् । उशीर + ञण् ।)

चामरदण्डः । इत्यमरः ॥
औषणं, स्त्री, (उषण + भावार्थे ञण् ।) कटुरसः ।

उषणं मरीचं तस्य भावः ॥
औषधं, स्त्री, (औषधेरिदम् । औषधेरेव वा “औ-
षधेरजातौ” ५ । ४ ३७ । इत्यण् ।) रोगनाशकद्रव्यं ।

औषधिभवं भावार्थं व्याप्यत्यः । तत्पर्यायः । भेष-
जम् २ भेषज्यम् ३ अण्डः ४ जायुः ५ । इत्यमरः ॥

जैत्रम् ६ आयुर्योगः ७ गदागतिः ८ अमृतम् ९
आयुर्द्रव्यम् १० । इति वैयकम् ॥

(“शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ।
शरीरज्ञानं दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥

वर्त्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।
धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधम्परम्” ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
“धन्वसाधारणे देशे समे सम्पत्तिके शुचौ ।

भक्षणचैत्यायतनश्चम्बलमीकवर्जिते ॥
नदी प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्पृते ।

अपानहृद्रेणान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥
शस्यते भेषजं जातं युक्तवर्गैरसादिभिः ।

जन्वदग्धं दवादग्धमविदग्धश्च वैकृतैः ॥
भूतैश्चायातपान्माद्यैर्यथाकालञ्च सेवितम् ।

अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥
अथ कल्याणचरितः आढः सुचिरपोषितः ।

मृत्नीयादौषधं सुखं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥
रुक्षीरं तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्तरम् ।

अतः गुडघृतक्षौद्रधान्यक्षणाविद्वृतः” ॥
इति तत्रैव कल्पस्थाने । ६ अध्याये ॥

“यथाविधं यथाशस्त्रं यथाग्निरग्निर्विधा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥

त्रैपद्यं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्वितिः ।
विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥

योगादपि विधं तीक्ष्णसूतमं भेषजं भवेत् ।
भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सन्पद्यते विषम् ॥

तस्माद्भ भेषजायुक्तं युक्तिवाह्येन भेषजम् ।
धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षया ॥

कुर्वन्निपतितो नृद्धिं सश्रेयं वासवाशनिः ।
सश्रेयमातुरं कुर्वन्निपतितमौषधम् ॥

तदेव युक्तं भेषजं यदायोग्याय कल्पते ।
स एव भेषजां श्रेष्ठो रोगिभ्यो यः प्रमोचयेत्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥

“करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्व्यदुपकार-
णाद्योपकल्पते भेषजो धातुसाम्याभिनिर्गतेषु
प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्तैः तद्विविधं
व्यापाश्रयभेदात् । दैवव्यापाश्रयं युक्तियुक्तपाश्रयश्च ।
तत्र दैवव्यापाश्रयं मन्त्रौषधमग्निमङ्गलवल्गुप्रहार-
होमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्वयंथनप्रतिपातग-
मनादि । युक्तियुक्तपाश्रयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च
दृष्टयानाः एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं ।
द्रव्यभूतमद्रव्यभूतञ्च । तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभि-
प्लवम् । उपायो नाम भयदर्शन-विस्मापन-क्षोभ-
य-हर्षण-भर्त्सन-वध-वन्ध-खप्र-संवाहनादिरमूर्त्तौ
भावः यथोक्ताः सिद्धोपायाश्च । यत्तु द्रव्यभूतं
तदमनादिषु योगमुपैति ।

तस्यापीयं परीक्षा इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणमेवं
प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नुतै एवं गृहीत-
मेवं निहितमेवमुपप्लवतमनया मात्रया युक्तमस्मिन्
कृतौ एवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तन्द्दोषमपकर्षयति
उपशमयति वा अन्यदपि चैवंविधं भेषजमभूद्या-
नेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति” । इति च तत्रैव
विमानस्थाने ८ अध्याये ॥

पर्यायानाञ्च चरकश्चिकित्सास्थाने । १२ः ।
“चिकित्सितं व्याधिहरं पथं साधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याद्वेषजनानामपि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।

स्वस्थस्यौषधं किञ्चित्किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ॥
अभेषजञ्च द्विविधं बाधनं सानुबाधनम्” ।

तथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३७ अध्याये यथा,—
“अतश्च शर्कराश्लविषमवल्लोकाश्लशानाद्यतनदे-

वतायतनसिकताभिरनुपहतमनूषारामभङ्गुराम-
दूरादेकां क्षिप्रं प्रगेहवतीं नदीं स्थिरां समां
हृष्टां गौरीं लोहितां वा भूमिसौधधार्थं परी-
क्षेत तस्यां जातमपि हृमि-विष-शस्त्रातप-पवन-
दहन-तौयसन्धा-मार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ-
वगाढसूलमुदीच्यां औषधमाददीतेत्यौषधभूमिप-
रीक्षाविशेषसामान्यं ॥

विशेषस्तु । तत्राश्वतो गिर्याः गुर्वी श्यामा
क्षणा वा स्थूलवृक्षस्यप्राया खगुणभूयिष्ठा ।
क्षिप्रं शोतका सन्नोदका क्षिप्रशस्यदणकोमलह-
स्तप्राया शृङ्गाम्बुगुणभूयिष्ठा । नानावर्णा लघ्वस्त-
वती प्रविरलाप्यपाण्डुवृक्षप्ररीक्षाभिगुणभूयिष्ठा ।
रुक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरुक्षकोटराल्परसंरु-
प्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । मृदी समा श्वभवत्यक्त-
रसजला सर्वतोऽसाररुक्षा महापर्वतरुक्ष-
प्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥

तत्र केचिदाजराचार्याः । प्रादुर्-वर्षा-शर-
द्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्मे यथासंज्ञां मूल-पत्र-त्वक्-
क्षीरसार-फलान्याददीतेति तत्तु न संयुक्तं कस्मात्
सौम्यायेवलाजगतः । सौम्यान्यौषधाणि सौम्येषु
वृक्षेषु आददीतामेयान्यामेदेवैवमप्यपगम्यन्ति

भवन्ति ॥ सौम्यान्वौषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृही-
तानि सोमगुणभूयिष्ठायां, भूमौ जातान्यति-
मधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन श्रेष्ठं व्या-
ख्यातम् ॥

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि
विरेचनद्रव्याणां दीताभ्रकाशमारुतगुणभूयि-
ष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायां भूयतो
भागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संप्रमनान्येवं
नलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिनवान्यत्र
मधु-घृत-गुड-पिप्पली-विडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव स-
क्षीराणि वीर्यवन्ति तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्त-
संवत्सराख्याददीतेति ॥

गगारोगहरीषधादिर्यथा । रुद्र उवाच ।
“एवं धन्वन्तरिर्विष्णुः सञ्जुतादीनुवाच ह ।
हरिः पुनर्हरायाह गगारोगान् रुगर्दनान्” ॥
हरिरुवाच ।

“सर्वज्वरेषु प्रथमं कार्यं शङ्कर ! लङ्घनम् ।
क्षयितोदकपानञ्च तथा निर्व्यातसेवनम् ॥
प्राक्षिष्वेदो ज्वरास्त्वेवं नाशमायान्ति ह्रींश्चर ! ।
वातज्वरहरः क्वाथो गुडूच्या मुक्तकेन च ॥
दुरालम्बयैव कृतं पित्तज्वरहरं प्रदणु ।
शुगठीपर्पटमुल्लैश्च वालकोशीरचन्दनैः ॥
साव्यः क्वाथः स्नेहजन्तु सशुण्डिः सदुरालम्बः ।
सपाणकः सर्वज्वरं सशुण्डिः सहपर्पटः ॥
क्षिरातित्तकैर्वापि गुडूचीशुण्डितित्तकैः ।
पित्तज्वरहरः स्याच्च प्रदण्वन्यं योगमुत्तमम् ॥
गालकोशीरपाठाभिः कण्टकारिकमुल्लकैः ।
ज्वरनुच कृतक्वाथस्तथा वै सुरदारुणा ॥
धन्याकनिम्बमुस्तानां समधुः स च शङ्कर ! ।
पटोलपत्रयुक्तश्च गुडूचीत्रिफलायतः ॥
पीतोऽखिलज्वरहरः क्षुधाक्ष्ण्वातनुत्विदम् ।
हरीतकीपिप्पलीनामामलीचित्रकोद्वयम् ॥
चूर्णं जलक्ष क्षयितं धन्याकोशीरपर्पटैः ।
सामलव्या गुडूच्या च मधुयुक्तं सचन्दनम् ॥
समस्तज्वरनुत् स्याच्च सन्निपातहरं प्रदणु ।
हरिद्रानिम्बत्रिफलामुल्लकैर्देवदारुणा ॥
क्षमायं कटुरोहिण्या सपटोलं सपत्रकम् ।
त्रिदोषज्वरनुत् स्याच्च पीतन्तु क्षयितं जलम् ॥
कण्टकारिनागरेण गुडूच्या पुष्करेण च ।
जम्बूवा नागवलाचूर्णं श्रावकासादिनुद्वेत् ॥
कषवातज्वरे देयं जलमुष्णं पिपासिने ।
मण्डो वा सुद्वयूषं वा शाल्यन्नं वायु यूसवत् ॥
ज्वरार्तमानुषे देयं ज्वरहानिस्तदा भवेत् ।
विण्णपर्पटकोशीरघ्नचन्दनसाधितम् ॥
इत्यात् सश्रीतणं चारि हट्टर्कद्विज्वरदाहनुत् ।
विष्यादिपक्षमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिके ज्वरे ॥
पाचनं पिप्पलीमूलं गुडूचीविश्वभेषजम् ।
वातज्वरे त्वयं क्वाथो दत्तः शान्तिकरः परः ॥
पित्तज्वरनुत् समधुः क्वाथः पर्पटनिम्बयोः ।
विधने त्रियमाणेऽपि यस्य संज्ञा न जायते ॥
पादयोस्तु पलाटे वा दहेत्सोऽहशलाकया ।
तिक्ता पाठा पटोलस्य विप्राणा त्रिफला चिचट् ॥

सक्षीरो भेदनः क्वाथः सर्वज्वरविशोधनः” ॥
इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥ * ॥

भगवानुवाच ।

“सप्तरात्रात् प्रजायन्ते खल्वीटस्य कचाः शुभाः ।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् साजाक्षीररसाङ्गनात् ॥
भृङ्गराजसेनैव चतुर्भागेण साधितम् ।
केशद्विकरं तैलं गुह्याचूर्णान्वितेन च ॥
एषा मांसी कुलसुरायुक्तमभ्यङ्गतः शिव ! ।
गुह्याफलं ममाप्यैव लेपनं चेन्नुत्तमनुत् ॥
आम्नास्थिचूर्णलेपाद्विकेशः सूक्ष्मा भवन्ति वै ।
वडमूला घना दीर्घाः स्निग्धाः स्युर्नोत्पतन्ति च ॥
विडङ्गगन्धपाषाणसाधितं तैलमुत्तमम् ।
सचतुर्गुणगोमूत्रं समनःशिलमेव च ॥
शिरोऽभ्यङ्गाच्छिरोजन्मयूकालिख्याक्षयं नयेत् ।
नवदग्धशङ्खचूर्णघृष्टसीसकलेपिताः ॥
कचाः स्रज्ज्वा नहाक्षणा भवन्ति लघुप्रध्वज ! ।
भृङ्गराजं लोहचूर्णं त्रिफला वीजपूरकम् ॥
नीली च करवीरश्च गुडमेतैः समैः प्रुतम् ।
पलितानीह क्षणानि कुर्यात्लेपान्महौषधम् ॥
आम्नास्थिमज्जा त्रिफला नीली च भृङ्गराजकम् ॥
जीर्णं पक्षिलोहचूर्णं काञ्जिकं क्षणकेशकम् ॥
चक्रमर्दकबीजानि कुलमेरुमूलकम् ।
अत्युष्णकाञ्जिकं पिष्ट्वा लेपान्मस्तकरोगनुत् ॥
सैन्धवश्च वचा हिङ्गु कुष्ठं नागेश्वरं तथा ।
प्रतपुष्पा देवदारु एभिस्तैलन्तु साधितम् ॥
गोपुरीवरसेनैव चतुर्भागेण संयुतम् ।
तार्क्यभरणाद्भुज ! कर्णशूलं क्षयं नयेत् ॥
मेघमूत्रसैन्धवाभ्यां कर्णयोर्भरणात् शिव ! ।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् कृमिखावादिकस्य च ॥
मालतीपुष्पदलयो रसेन भरणात् तथा ।
गोजलेनैव पूरेण कर्णखावो विनश्यति ॥
कुलमाधमरीचानि तगरं मधु पिप्पली ।
अपामार्गोऽश्वगन्धा च वृहती सितसर्वपाः ॥
यवात्तिलाः सैन्धवश्च पादिकोदन्तं शुभम् ।
लिङ्गवाङ्मस्तगनाश कर्णयोर्भट्टं विडङ्गवेत् ॥
कटुतैलं भस्मातकं वृहतीफलदाडिमम् ।
वल्कलैः साधितं लिप्तं लिङ्गं तेन विवर्द्धते” ॥
इति गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“शोभाङ्गनयचरसं मधुयुक्तं हि चक्षुषोः ।
भरणाद्भोगहरणं भवेद्भ्रास्यञ्च संशयः ॥
अशीतितिलपुष्पाणि जात्याश्च कुसुमानि च ।
मया निम्बामला शुगठी पिप्पली तण्डुलीयकम् ॥
क्षयाशुष्कां वटिं कुर्यात् पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
मधुना सह सा चाक्ष्णोरङ्गनात्तिमिरादितुत् ॥
विभीतकास्थिमज्जा तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ।
निम्बपत्रमरीचानि क्षजामूत्रेण पेयेयेत् ॥
पुष्पं रात्र्यन्तं हन्ति तिमिरं पटलं तथा ।
चतुर्भागाणि शङ्खस्य तदङ्गेन मनःशिला ॥
सैन्धवश्च तदङ्गेन एतत् पिष्टोदकेन तु ।
कायाशुष्कान्तु वटिकां कृत्वा नयनमङ्गयेत् ॥
तिमिरं पटलं हन्ति पित्तकस्य महौषधम् ।

त्रिकटु त्रिफला चैव करक्षस्य फलानि च ॥
सैन्धवं रजनी द्वे च भृङ्गराजसेन द्वि ।
पिष्ट्वा तदङ्गनादेव तिमिरादिविनाशनम् ॥
अट्टरूपकमूलन्तु काञ्जिकापिष्टमेव च ।
तेनाक्षिभूरिलेपाच्च चक्षुःशूलं विनश्यति ॥
सतक्रं वदरीमूलं पीतमक्षिचक्षुः हरेत् ।
सैन्धवं कटुतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम् ॥
क्षीरकाञ्जिकसंघट्टं ताम्रपात्रे च तेन च ।
अङ्गनात् पिष्टकस्यैव नाशो भवति शङ्कर ! ॥
विष्वनीलीकारमूलं पिष्टमश्वजलेन च ।
अनेनाङ्गितमात्रेण नश्यति तिमिराणि द्वि ॥
पिप्पलीकतकस्यैव हरिद्रामलकं वचा ।
खदिरपिष्टवर्त्तिश्च अङ्गनं नेत्ररोगनुत् ॥
नीरपूर्यमुखो धौति वृहद्वातेन योऽक्षिणी ।
प्रभाते नेत्ररोगैश्च नित्यं सर्वैः प्रमुच्यते ॥
शुक्लैरङ्गस्य मूलेन पत्रेणापि प्रसाधितम् ।
कागदुग्धं सेकयुक्तं चक्षुषोर्वारोगनुत् ॥
चन्दनं सैन्धवं वडपलाशश्च हरीतकी ।
पटोलकुसुमं नीली चक्षिका हरतेऽङ्गनात् ॥
गङ्गासूत्रं कागमूत्रघट्टं तिमिरनुच तत् ।
रौप्यतान्मसुवर्णानां हस्तघट्टं शलाकया ॥
घृतं तदमनं रुद्र ! कामलाद्याधिनाशनम् ।
घोषाफलमथात्रातं पीतं कामलनाशनम् ॥
दूर्वादाडिमपुष्पान्तु अक्षकृत्कहरीतकी ।
नासाशिरारक्तान्तु स्यान्नस्याद्वै खरसेन द्वि ॥
सुपिष्टं जिङ्गिनीमूलं तद्रसेन लघुप्रध्वज ! ।
नस्यदानादिनश्येत् नासाशो नीललोहित ! ॥
गन्धं घृतं सर्जरसं रुद्र ! धन्याकसैन्धवम् ।
धुस्तूरकं गैरिकश्च यतैः साधितसिक्थकम् ॥
सतैलं त्रयान्तु स्याच्च स्फुटितोषटितोधरे ।
जातीपत्रश्च चर्चित्वा विष्टं मुखरोगनुत् ॥
मध्यात् केशरवीजस्य दन्ताः स्युश्चजिताः स्थिराः ॥
मुस्तकं कुलमेला च यष्टीमधुकवालुकम् ॥
धन्याकमेतददनाम्बुखदुर्गन्धनुत् हर ! ।
कषायं कटुकं वापि तिक्तं वै तस्य भक्षणात् ॥
तैलयुक्तस्य नित्यं स्यात् मुखदुर्गन्धनाक्षयः ।
दन्तव्रणानि सर्वाणि क्षयं गच्छन्त्यनेन तु ॥
काञ्जिकस्य सतैलस्य गण्डपक्षलास्थितिः ।
ताम्बूलचूर्णदग्धस्य मुखस्य व्याधिशुक्चिव ! ॥
परित्यक्तः स्नेहगन्धः शुगठोचर्वणतो यथा ।
मातुलुङ्गदलान्तेला यष्टीमधु च पिप्पली ॥
जातीपत्रमथैषाश्च चूर्णं क्षीटं तथा कृतम् ।
श्रेफालिकाजटायाश्च चर्वणं गलगुहिरुनुत् ॥
नासाशिरारक्तकर्षाद्रश्येत् शङ्कर ! जिङ्गिका ।
रसः शिरीषबीजानां हणदस्य चतुर्गुणः ॥
तेन पक्षेन भूतेश ! नस्यं मस्तकरोगनुत् ।
गलरोगा विनश्यन्ति नस्यमात्रेण तत्क्षणात् ॥
दन्तकीटविनाशः स्यात् गुह्यामूलस्य चर्वणात् ।
काकजङ्गा खुही नीली कषायास्वकमूलकम् ॥
दन्ताक्रान्तं दन्तजंश्च किमीद्राशयते शिव ! ।
घृतं कर्कटपादेन दुग्धोन्मिश्रेण साधितम् ॥
तेन चाभ्यक्षिता दन्ताः कुर्युः कटकाक्षहि ।

लिप्ताः कर्कटपादेन केवलेनाथ वा दिशाः ।
 त्रिसप्ताहं वारिपिष्टा ज्योतिष्मताः फलस्य हि ।
 मज्जाभया च शुक्रस्य लेपादङ्गकण्डानुत् ।
 लोभ्रकुडुममस्त्रिष्टा लोहकाण्यकानि च ।
 यवतण्डुलमेतस्य यथीमधुसमन्वितैः ।
 वारिपिष्टैर्वह्नीलेपः स्त्रीणां शोभनवह्नीहत् ।
 हिमागच्छागदुग्धेन तैलप्रस्तन्तु साधितम् ।
 रक्तचन्दनमस्त्रिष्टालाक्षायां कर्षकेण वा ।
 यथीमधुकुडुमाभ्यां सप्ताहान्मुखकान्तिहत् ।
 सुगन्धी च पिप्पलीचूर्णं गुडूची कण्ठकारिका ।
 रमिष्य क्षयितं वारि पीतवाग्निं करोति वै ।
 वातशूलक्षयश्चैव सुरयजमखेश्वर ! ।
 करप्लपटोशीरं वृहती कटुरोहिणी ।
 गोक्षुरं क्षयितं त्वेभिर्वारि पीतं यमापहम् ।
 दाहपित्तज्वरं शोथं सूक्ष्मैश्चैव ज्ञयं नयेत् ।
 मध्वाण्यपिप्पलीचूर्णं क्षयितं क्षीरसंयुतम् ।
 पीतं हृद्रोगकासस्य विषमज्वरनुद्भवेत् ।
 क्वाथौषधीनां सर्वासां कर्षादं प्राद्यमेव च ।
 वयोऽपुरुषतो ज्ञेयो विशेषो द्यमध्वज ! ।
 दुग्धं पीतन्तु संयुक्तं गोपुरीषरसेन च ।
 विषमज्वरानुत् स्याच्च काकजघ्नासक्तया ।
 ससुगन्धीक्षयितं क्षीरमजाया ज्वरनुद्भवेत् ।
 यथीमधु मुक्तकश्च सैन्धवं वृहतीफलम् ।
 एतैर्नस्यप्रदानाच्च निद्रा स्यात् पुन्यस्य च ।
 मरीचमधुसुगन्धीनां नस्यान्निद्रा भवेच्छिव ! ।
 मूलन्तु काकजघ्नाया निद्राहृत् स्यात् शिरःस्थितम् ।
 सिद्धं तैलं काङ्गिकेन तथा सर्ज्जरसेन च ।
 शीतोदकसमायुक्तं लेपात् सन्तापनाशनम् ।
 शोणितज्वरदाहैभ्यो जातसन्तापनुत्तथा ।
 शूकशैवालमस्यास्य सुगन्धीपाषाणमेदकम् ।
 शोभाञ्जनं गोक्षुरं वा वरुणच्छन्दमेव च ।
 शोभाञ्जनस्य मूलश्च यतैः क्षयितवारि च ।
 दत्त्वा हिङ्गु यवचारं पीतं वातविनाशनम् ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं तथा भक्ष्वातकं शिव ! ।
 वायैतैः क्षयितं पीतं वरशूलापसारहत् ।
 अश्वगन्धामूलकाभ्यां सिद्धा वल्मीकमृत्तिका ।
 एतया मर्दानात् रुद्र ! उयस्तम्भः प्रशान्यति ।
 वृहतीकस्य वै मूलं संपिष्टमुदकेन च ।
 पीतं भिज्जिनिवातस्य विपाटनहृदेव च ।
 पीतं तक्रोय मूलं च आर्द्रस्य तगरस्य च ।
 हरेत् भिज्जिनिवातं वै वृत्तमिन्द्राश्रनिर्यथा ।
 अस्थिसंहारमेकेन भक्तेन सह खादितम् ।
 पीतं मांसरसेनापि वातनुष्ठास्यभङ्गहृत् ।
 हतलिप्तं शक्नुकश्च क्षागक्षीरेण संयुतम् ।
 तलेपात् पादयोर्गन्धेव सन्तापो नात्र संशयः ।
 मध्वाण्यं सैन्धवं सिक्कं गुडगैरिकगुण्ठैः ।
 ससर्जरसः स्फुटितः कोमलोऽङ्घ्रिश्च लेपनात् ।
 कटुतैलेन लिप्तो व विधुमाधौ प्रतापितः ।
 मृत्तिकाखादितः पादः समः स्याद्वषभध्वज ! ।
 सर्जरसः सिक्ककश्च जीरकश्च हरीतकी ।
 तत्साधितहृताभङ्गो ह्यभिदग्धव्यापानुत् ।
 तिलतैलश्चाभिदग्धयवमससमन्वितम् ।

अभिदग्धं त्रयं नश्येद्वज्रः क्षतलेपतः ।
 नवनीतं माहिषश्च दुग्धपिष्टितानि च ।
 भक्ष्वातकत्रयं नश्येत् दृच्छल्यं तस्य लेपतः ।
 शरपुष्पा लज्जालुका पाठा चैधान्तु मूलकम् ।
 जलपिष्टं तस्य लेपात् शस्त्राघातः प्रशान्यति ।
 मूलश्च काकजघ्नायास्त्रिष्टात्रेणैव श्रेयतः ।
 पाकपूतिवेदनाश्च हन्ति वै रोहिते त्रये ।
 सजलं तिक्ततैलश्च अपामार्गस्य मूलकम् ।
 तत्सेकदानान्नश्येत् प्रहारोद्भववेदना ।
 अभया सैन्धवं सुखिठरेतत् पिष्टोदकेन तु ।
 भक्षयित्वा छाजोर्गस्य नाशो भवति शङ्कर ! ।
 कटिवह्नीं निम्बमूलमक्षिणूलहर्भवेत् ।
 शण्णमूलं सताम्बुलं पीतमिन्द्रियकम्पहृत् ।
 अन्नसिद्धं हरिद्रा च श्वेतसर्षपमूलकम् ।
 वीजानि मङ्गलदिने रणामुद्धर्तनं समम् ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण शुभदेहकरं भवेत् ।
 श्वेतापराजितापत्रं निम्बपत्ररसेन तु ।
 नस्यदानात् डाकिनीनां मातृणां वज्ररक्तसाम ।
 मोक्षः स्यान्मधुसारेण नस्याच्च द्यमध्वज ! ।
 मूलं श्वेतजयन्त्याश्च पुण्यर्क्षे तु समाहृतम् ।
 श्वेतापराजितार्कस्य तथा चित्रस्य मूलकम् ।
 हत्वा तु वटिकां नारी तिलकेन वशी भवेत् ।
 पिप्पली लोहचूर्णन्तु सुखिष्ठान्तकानि च ।
 समानि रुद्र ! जानीयात् सैन्धवं मधु शर्करा ।
 उदुम्बरप्रमाणेन सप्ताहं भक्ष्वात् समम् ।
 पुमांश्च बलवान् स्याच्च जीवेद्वर्षशतद्वयम् ।
 ॐ ठ ठ ठ इति ।
 सर्ववश्यप्रयोगेषु प्रयुक्तः सर्वकामहृत् ।
 संयुक्तं वृक्षात् काकस्य तिलयं प्रदहेच्च तत् ।
 घिताम्रौ मसः तच्छ्वोर्दत्तं शिरसि शङ्कर ! ।
 तमुच्चाटयते रुद्र ! इदं तु योगसूक्तम् ।
 निक्षिप्तश्च पुरीषं वै वनमूषिकचर्मणि ।
 कथां तन्तु निवहं वै कुर्वान्मलनिरोधनम् ।
 कृष्णकाकस्य रक्तेन यस्य नाम प्रलिख्यते ।
 चूतदलेऽमेध्यमध्ये ततो निक्षिप्यते हर ! ।
 स खाद्यते काकवन्दैर्नारी पुरुष एव वा ।
 शर्करा मध्वजाक्षीरं तिलगोक्षुरकं समम् ।
 पाण्डुलं नाशयेद्भद्र ! आस्त्रादितमिदं हर ! ।
 उलूककृष्णकाकस्य चिक्षुस्याथ समिच्छतम् ।
 रुधिरं समाहृतं यथोर्नासा च हृतम् ।
 तयोर्द्वयोर्महवैरं भवेद्वास्त्यत्र संशयः ।
 भावितं ऋक्षदुग्धेन रोहितस्य शण्डस्य च ।
 मांसं तत्साधितं तैलं तदभ्यङ्गश्च रोगनुत् ।
 चन्दनोदकनस्यात्तु रोमोत्थानं भवेत् पुनः ।
 हस्ते लाङ्गलिकाकान्दं गृहीतं तेन लेपितम् ।
 शरीरं येन स पुमान् बुद्धेर्दपि व्यपोहति ।
 पराक्रमेण युक्तस्य शूरस्य पुण्यस्य हि ।
 वर्त्तिर्यस्य पुरीषेण क्षतगर्भा तु भाविता ।
 मयूररुधिरैश्चैव जीवमाहरते शिव ! ।
 ज्वरिताणां मुञ्जङ्गानां विलस्यानामपीश्वर ! ।
 देहक्षिताम्रौ दग्धन्तु सर्पस्याजगरस्य हि ।
 तद्भस्म सम्मले क्षिप्तं शत्रूणां भङ्गहृदभवेत् ।

मन्त्रेणानेन तत् क्षिप्तं महाभङ्गकरं रिपोः ।
 ॐ ठ ठ ठ ठाठी ठाठी ठाठी साष्टा ।
 ॐ उदरः पाही पही साष्टा ।
 सुदर्शनया मूलन्तु पुण्यर्क्षे तु समाहृतम् ।
 निःक्षिप्तं गृहमध्ये तु मुञ्जङ्गा वर्जयन्ति तम् ।
 मार्जारपलनं विष्टा हरितालश्च भावितम् ।
 क्षागमूत्रेण तस्मिन् मूषिको मूषिकान् हरेत् ।
 गुह्यो हि मन्दिरे रुद्र ! नात्र कार्या विचारणा ।
 त्रिफलान्गुणपुष्पाणि भक्ष्वातकशिरीषकम् ।
 साक्षा सर्जरसश्चैव विडङ्गश्चैव गुणन्तुः ।
 एतैर्धूपो मन्त्रिकाणां मन्त्रिकानां विनाशनः ।
 इति गारुडे १२१ अध्यायः । ॐ ॥
 हरिश्वाच ।
 “वृक्षदण्डो वचा कुलं प्रियङ्गुर्नागकिशरम् ।
 दद्यात्ताम्रमूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्वधम् ॥
 ॐ नारायणायैति साष्टा ।
 ताम्बूलं यस्य दीयते न वशी स्यात् समन्वितः ।
 ॐ हरि हरि साष्टा ।
 गोदन्तहरितालश्च संयुक्तं काकजिह्वया ।
 चूर्णं हत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ।
 श्वेतसर्षपनिर्माल्यं यद्वह्नीं तद्विचालहृत् ।
 वैभीतकं शाखोटकं मूलं पत्रञ्च संयुतम् ।
 स्याप्यते यद्वह्नीद्वारे तत्र वै कलहो भवेत् ।
 खड्गरीटग्य मांसन्तु मधुना सह पेययेत् ।
 ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामिथात् ।
 अगुण गुणानुश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।
 गुडेन धूपयित्वा तु राजद्वारेऽप्रियो भवेत् ।
 श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम् ।
 यं पश्येत्तिलकेनैव वशी कुर्याद्भूमानये ।
 काकजिह्वा वचा कुलं निम्बपत्रं सङ्कुडुमम् ।
 आत्मरक्तं समावेयं वशी भवति मानवः ।
 चारुण्यस्य विडालस्य गृहीत्वा रुधिरं शुभम् ।
 करप्लुतैले तद्वायु रक्षाप्रेः कण्ठ्वलं ततः ।
 पातयेत् पद्मसूत्रेण अदृश्यः स्यात् तद्वधनात् ।
 ॐ नमः खड्गवक्षपाणये महायज्ञसेनापतये ।
 साष्टा । ॐ वक्रं क्रौं क्रौं वरसंयुक्ता त्वरिता ।
 विद्या ॐ मातृशूरं स्तम्भय साष्टा ।
 सहस्रं परिजप्या तु विद्येयं चौरवारिणी ।
 महासुगन्धिकामूलं सुक्रं क्षमेत् कटौ स्थितम् ।
 ॐ नमः सर्वसत्त्वैभ्यो नमः सिद्धिं कुलं कुलं ।
 साष्टा ।
 सप्तामिमन्वितं हत्वा करवीरस्य पुण्यकम् ।
 स्त्रीणामग्रे भ्रमयेच्च क्षणादे सा वशी भवेत् ।
 व्रजदण्डो वचा पत्रं मेषुना सह पेययेत् ।
 अङ्गुलेपाद्यं वनिता नभ्यं भर्तारमिच्छति ।
 पुनर्वसुशिरसा वक्त्रे क्षिप्त्वा शुक्रस्य स्तम्भनम् ।
 मूलं जयन्त्या वल्गस्यं व्यवहारे जयप्रदम् ।
 अथपराजिताशिर्षां दद्यान्नीलोत्पलसमन्विताम् ।
 ताम्बुलेन प्रदानाच्च वशीकरयनुत्तमम् ।
 रोचनानागपुष्पाणि विन्ध्यपुष्पं प्रियङ्गवः ।
 कुडुमं चन्दनश्चैव तिलकेन जगद्वधेत् ।
 ॐ क्रौं यौगि देवि सौमार्ग्यं पञ्चवध्यादि देहि मे ।

ॐ श्रीं नमः । देहि मौभागं सर्व्वैर्लोकमोहनम् ।

दृगन्मा वचा कुष्ठं कुङ्कुमं शतावरी ।
तिमतेनैव मन्दुक्तं योनिनिपादशो नमः ।

निर्मिकायस्य धृपेन धृपयित्वा भगं म्विधाः ।
मुमगा स्यात् सा च रुद्रः । पतिर्दानो भविष्यति ।
माहिषं नवनीतस्य कुष्ठं मधुयष्टिका ।
सौभाग्यं भगनेपाश पतिर्दानो भवेत्तदा ।
मधुयष्टिस्तैर्दद्याद्भोक्ष्यं कण्टकारिका ।
यतानि सप्तभागानि पिबेद्व्येन वाग्निना ।
चतुर्भागावशेषेण गर्भसम्भवमुत्तमम् ॥

मातुलुङ्गस्य बीजानि क्षीरेण सह मावयेत् ।
तत्पीत्वा कभते गर्भं नात्र कार्या विचारणा ।
मातुलुङ्गस्य बीजानि मूलाचरेण कण्टकम् च ॥
एतेन सह संयोज्य पाययेत् पुच्छकाक्षिणीम् ।
अश्वगन्धायुतं दुग्धं क्षयितं पुच्छकाक्षम् ॥
पलाशस्य तु बीजानि क्षौद्रेण सह पेययेत् ।
रजसला तु पीत्वा स्यात् पुष्पगर्भविवर्जिता ॥
इति गारुडे १८२ अध्यायः ॥ ॥

हरिश्वाच ।

“हरितानं यवक्षारं पत्राङ्गं गन्धचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्षितैर्लेन पेययेत् ॥
हरीतकीकषायेन छद्वा दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः स्युर्लोहितः पुंसः श्वेता रुद्रः न संशयः ॥
मूलकं स्वेदमसौ तु रसं तस्य प्रयेययेत् ।
कर्णयोः पूरकात्तेन कर्णवायो विनश्यति ।
अर्कपत्रं गृहीत्वा तु मन्दासौ तापयेच्छनैः ।
निष्पीड्य पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलं विनश्यति ।
प्रियङ्गुमधुकायस्य धातुत्पलपक्वभिः ।
मञ्जिष्ठाशोधकाक्षभिः कपित्थस्य रसेन च ॥
पचेत्तैर् तथा शुष्कक्षारो हिङ्गु मधौषधम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसायनम् ॥
सौवर्चलं यवक्षारं तथा मर्ज्जिकर्णैश्च वम् ।
भुजग्रस्थि विडं मुक्तं मधुयुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरुततद् कटुन्यास्य रसो हि तैः ।
पक्षितैर् हरिदासु सावार्दीन् न संशयः ॥
कर्णयोः क्षमिनाशः स्यात् कटुतेजस्य पूरगात् ।
हरिद्रा गन्धपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ॥
विडङ्गं भद्रमुत्तमं समं विजम्बेयम् ।
गोमूत्रेण च पिष्ट्वैव क्षत्वा च वटिकां हरः ॥
अश्वीतहृद्द्वेषैका द्यं विष्टम्भिकापहम् ।
पटलं मधुना हन्ति गोमूत्रेण तथाबुद्धम् ॥
एषा च शङ्करो वार्तिः सर्व्वेनेत्रामशपहा ॥
इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ ॥

हरिश्वाच ।

“वषा मांसी च विषश्च तगरं पञ्चकेशरम् ।
नागपुष्पं पिप्पलुश्च गन्धमागानि चूर्णयेत् ।
अनेन धृपितो मर्षः कामवद्विचरैर्मधुम् ।
कर्पूरं देवदारुश्च मधुना सह योजयेत् ॥
लिङ्गनेपाय तैर्नैव वशीकुर्व्यात् स्त्रियं क्षिण ।
मैथुनं दुरयो गच्छेत् स्त्रीयात् स्वकामिनिम् ।
वामहन्तं वामश्च शस्तं यस्याः श्लिषा क्षिपेत् ।
आग्निहा स्त्री वत् याति नान्यं दुरवधिष्यति ॥

योमृगस्तथासुखे अमुकं मे वशमानय वशमानय
श्रीं श्रीं शः फट् ।

इमं यथायुतं मन्त्रं तिलकेन च शङ्करः ।
गोश्चरनासंयुतेन नृक्तेन वशीभवेत् ॥
मैन्धवं कृष्णवर्णं नौवीनं मत्स्यपित्तकम् ।
मधु सर्पिः मितायुक्तं स्त्रीणां तद्गलेपनम् ॥
यः पुमान् मैथुनं गच्छेत् नान्यां नारीं गमिष्यति ।
शङ्खपुष्पी वचा मांसी सोमगञ्जी च फल्गुकम् ।
माहिषं नवनीतस्य गाढीकरगमुत्तमम् ।
सनानानि च पद्मानि क्षीरेणाव्येन पेययेत् ॥
गुटिकां शोधितां क्षत्वा नारी योऽन्यां प्रवेशयेत् ।
दृष्ट्वा च प्रसूतापि पुनः कन्या भविष्यति ॥
सर्षपाश्च वचा चैव मदनस्य फलानि च ।
मार्जारविष्ठाशुतूरः स्त्रीकेशेन समन्वितः ॥
चातुर्यकहरो धृपो डाकिनीञ्चरनाशनः ।
अर्जुनस्य तु पुष्पाणि भस्मातकविडङ्गके ॥
क्षीरेण च सर्षपं सौवीरं सर्षपास्तथा ॥
सर्षपकामक्षिकाणां धृपो मशकनाशनः ॥
भूमतायाश्च चूर्णेन स्तम्भः स्यात् योनिपूरात् ।
तेन लेपयतो योनौ भगन्मन्त्रश्च जायते ॥
इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥ ॥

हरिश्वाच ।

“साधनं च दत्तं चोर्ध्वं लवणं ताम्रभाजने ।
दृष्टं पयःसमायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम् ॥
हरितकी वचा कुष्ठं पिप्पल्यो मरिचानि च ।
विभोतकस्य बीजानि हरितालं मनःशिला ॥
सर्वाक्षिरोगाग्रशेषेयुराक्षीरसमन्विताः ।
तत्क्षत्वा तु पुष्पाणां स्यात् मालतीकुसुमाञ्जनात् ॥
विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं योषं हिङ्गु मनःशिला ।
कामे श्वसे च दृक्कायां लिङ्गात् त्रौर्ध्वं दत्तमुत्तमम् ॥
पिप्पलीत्रिकनाचूर्णं मधुना लेहयेन्नरः ।
नश्यते पीनमः कामः श्वामश्च वलवत्तरः ॥
समूलचित्रकं भस्म पिप्पलीचूर्णकं हरेत् ।
कामं श्वामश्च दृक्कात् मधुभिर्न रपध्वजः ॥
नीलोत्पलं शर्करा च मधुकं पद्मकं समम् ।
तद्वर्णोदकसंमिश्रं प्रशमेद्वक्त्रिकिञ्चलम् ॥
शुण्ठी च शर्करा चैव तथा क्षौद्रेण संयुता ।
कोकिलस्तरश्च स्यात् गुलिकोभक्षमात्रनः ॥
हरितालं शङ्खचूर्णं कटुपीटनभस्मना ।
यत्तद्व्येन चोदयं सोमशतनमुत्तमम् ॥
लवणं हरितालश्च तद्व्येन्याश्च फलानि च ।
लाक्षाश्चसमायुक्तं लोमशतनमुत्तमम् ॥
सुधा च हरितालश्च शङ्खचैव मनःशिला ।
सैन्धवेन सङ्केतव काऽसूत्रेण पेययेत् ॥
तत्तद्व्योदकं नादेव लोमशतनमुत्तमम् ।
शङ्खमात्मकीपत्रं धातुकाः कुसमानि च ॥
पिष्टा तत् पयसा माद्रे सभाहं धारयेच्छुभे ।
क्षिप्याः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥
इति गारुडे १८५ अध्यायः ॥ ॥

हरिश्वाच ।

“शरद्वयोपवसन्तेषु प्रायशो दधि गार्हितम् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि प्रसृते ॥

शुक्ते तु शर्करा पीता नवनीतेन दुद्धिदात् ।
गुडस्य तु परागस्य पलमेकान्तु मक्षयेत् ॥
प्रत्यहं वर्षमेकान्तु निगन्तरमथो हरः ॥
स्त्रीसहस्रं गच्छेत् पमान् वलयतो हरः ॥
कुष्ठं सुचूर्णितं क्षत्वा दृढमाक्षिप्यमयुतम् ।
भक्षणात् स्वप्नेषायां वलीपनितगाश्रमम् ॥
यत्तसोमाधगोधूमं चूर्णं क्षत्वा च पिप्पलीम् ।
एतेन लेपयेद्गात्रमेभिः सार्द्धं विचक्षणः ॥
कन्दर्पसदृशो मर्षो भवते नित्यभक्षणात् ।
यवास्तिला अश्वगन्धा सुधला शरशा गुडम् ॥
शमिश्च वटिकां जम्घ्या तरुणो बलवान् भवेत् ।
हिङ्गु सौवर्चलं शुण्ठी पीत्वा तु कथितोदकैः ॥
परिणामाग्यशूलश्च अजीर्णश्चैव नश्यति ॥
धातकीं सोमगञ्जीश्च मधुना सह पेययेत् ।
दुर्वलश्च भवेत् स्थूलो नात्र कार्या विचारणा ।
शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं वली लिङ्गेत् ॥
क्षीराशी च क्षुधो पृष्टिमेवाव्येगुत्तलां लभेत् ॥
कुनीरचूर्णं मत्तीरं पीतश्च क्षयरोमुत्तुत् ।
भस्मातकं विडङ्गश्च यवक्षारश्च सैन्धवम् ।
मनःशिला शङ्खचूर्णं तैलपक्वं तथैव च ॥
सोमानि श्रातयत्येव नात्र कार्या विचारणा ॥
मालुरस्य रसं गृह्य जलोकां तत्र पेययेत् ।
हन्तौ तु लेपयेत्तेन श्वस्त्रिस्तम्भनमुत्तमम् ॥
शाल्मलीरसमादाय खरभृत्त्रे निधाय तम् ।
अग्रागारे क्षिपेत्तेन श्वस्त्रिस्तम्भनमुत्तमम् ॥
वायसी-उदङ् गृह्य मण्डूकवक्ष्या सह ।
गुटिकां कायेत्तेन ततोऽसौ प्रतिपेदशी ।
श्वमेतत् प्रयोगेण श्वस्त्रिस्तम्भनमुत्तमम् ॥
मुण्डोतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चर्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं निक्षेत् ॥
गोश्चरनाभङ्गराजं चूर्णोक्ष्य दत्तं समम् ।
दिव्याम्भस्तु स्तम्भः स्यात् मन्त्रेणानेन वै तथा ॥
ॐ ह्यं श्वस्त्रिस्तम्भं कुरु । ॐ नमो भगवते जगत्
स्तम्भय स्तम्भय संस संस केक केक चर चर ।
जलस्तम्भनमन्तोऽयं जलं स्तम्भयते शिवः ॥
यद्वाप्सि च गवास्थि च द्यतनिर्माल्यमेव च ।
श्वरेयो निखनेत् द्वारे पक्षत्वमुपयाति सः ॥
ब्रह्मदग्नी तु पुष्पेण खाने पाने वशीकरा ॥
यद्यीमधुपलकेन पक्षमुष्णोदकं पिबेत् ।
विष्टम्भिकाश्च दृक्कां हरत्येव मर्षेयम् ॥
ॐ शः जः ।

मन्तोऽयं हरते रुद्रः । सर्पदृष्टिः कार्यं विषम् ।
पिप्पली नवनीतस्य दृक्कवेगश्च सैन्धवम् ॥
मरीचं दधि कुष्ठं नम्ये पाने विषं हरेत् ।
त्रिकणाद्रैककुष्ठं चन्दनं दत्तमयुतम् ॥
यत्तत्पानाश्च लेपाश्च विषनाशो भवेच्छिवः ॥
प्रागवन्मय चाक्षीणि हरितानं मनःशिला ॥
एष योगो विषं हन्ति वैदित्य इवोरगान् ॥
सैन्धवं व्युषां चूर्णं दधिमध्याज्यसंयुतम् ।
दृक्चिकम्बं विषं हन्ति नेत्रोऽयं दृढमध्वजः ॥
ब्रह्मदग्नीविनाशः पादा चूर्णं त्रिजटुकं पिबेत् ।
लाजयेद्गुडः । गुन्धानि निरोधं रातमेव च ॥

पीत्वा क्षीरं क्षौद्रयुतं नाशयेद्दृष्टदृष्टमूलम् ॥
 छटस्थकमूलं नमं नाभिश्च लेपयेत् ।
 सुतं प्रकृत्येत नाभीं नात्र कार्या विचारणा ।
 शर्करा मधुसंयुक्ता पीत्वा तदुत्पत्तिरिष्या ।
 गन्तातिमाश्रमं भवतीति लघ्वध्वजः ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ ३॥

हरिश्वाच ।

“मरीचं शृङ्गवेरश्च कृटन्तवधमेव च ।
 पादाश्च यष्टी गच्छेत् शृङ्गाद्वहतेष्वेव ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरीचं वगरं वचाम् ।
 देवदारुसं पाठां क्षीरेण सह पेषयेत् ॥
 अनेनैव प्रयोगेण अतीसारो विनश्यति ॥
 मरीचतिलपुष्पाभ्यामश्वत्थं कामलापहम् ।
 हरीतकीसमगुडा मधुना सह योजिता ।
 विरेचनकरी रुद्र ! भवतीति न संशयः ॥
 विफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी
 उत्तममधुरो ह्येव उत्तमन्तु पिनेचनम् ॥
 हरीतकीं शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
 द्वापयेच्छामदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
 शङ्खायुलमूलकं सप्ररात्रेण नाशयेत् ॥”

नाटाश्च शृङ्गवेरश्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 गुग्गुलुं गुडतुल्यश्च गुणिकासुपयुज्य तु ।
 वायुं स्याद्युगतश्चैव अग्निमधुश्च नाशयेत् ॥
 शङ्खपुष्पीं तु पुष्येण मनुज्य सपत्रिकाम् ।
 समूलीं कामदुग्धेन अपमार्गहरां पिबेत् ॥
 पञ्चगव्याभये चैव उदकेन समं पिबेत् ।
 रक्तापिचं विनश्येत नात्र कार्या विचारणा ॥
 हरीतकीकुक्षचूर्णं कृत्वा व्यायश्च पूरयेत् ।
 शीतं पीत्वाय पानीयं सर्वच्छर्दिनिवारणम् ॥
 गुडुची पद्मकारिणं धन्याकं रक्ताचन्दनम् ।
 पिचत्रैश्वर्यश्चर्द्दिहाद्यष्ट्याग्नमभिकृत् ॥
 ॐ शूं नम इति ।
 शीत्रे बद्धा शङ्खपुष्पीं ज्वरं मन्त्रेण वै हरेत् ।
 ॐ नमनि स्तननि विमोक्ष्य सर्वव्याधीन् मे
 वधेण ठ ठ मन्त्रव्याधीन् मे वधेण फट् । इति ॥
 पुष्पमष्टगतं जप्त्वा हृते दत्त्वाय न स्पृशेत् ।
 चागुप्यंशो ज्वरो रुद्र ! अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥
 अमृकणं हरिद्रा च सर्पस्यैव च कक्षकम् ।
 सततं उपरागं धूपोऽयं हर ! चागुर्धकस्य च ॥
 लवंगं शृङ्गपत्रं कवणं कुलककण्टम् ।
 धतुर्गुणं नूत्रेण पचेत्तैलं हरेत् तत् ॥
 पाठां निचर्षिकां कुष्ठमभ्यङ्गादि त्रिगानि वै ॥
 पिप्पलीमधुपानाथ तथा मधुरमोजगत् ॥
 क्षीरा विनश्यते रुद्र ! तथा शूरमेवनात् ॥
 पिप्पलीश्च हरिद्राश्च गोमूत्रेण समन्विताम् ॥
 प्रक्षिपेत् शुद्धानि अर्घ्याणि विनिवारयेत् ।
 पञ्चादग्न्यामार्कस्य पीतं क्षीरापघं भवेत् ॥
 सैन्धवश्च विद्रुणां नोमराशी तु सर्पपाः ।
 रजनी च विषाक्षैश्च गोमूत्रेण च पेषयेत् ॥
 कुष्ठनाशश्च तन्त्रेपातिस्वपादगात्तथा ॥
 इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ ४ ॥

हरिश्वाच ।

“मृन्नीकदलीकारलेपः सिद्धविनाशनः ।
 कुष्ठस्य भागनेफन्तु पथ्याभागद्वयं तथा ॥
 उष्णोदकेन संपीत्वा कटिस्थविनाशनम् ।
 अमया नवनीतश्च शर्करा पिप्पलीयुतम् ॥
 पानादशोर्ध्वं स्याथ नात्र कार्या विचारणा ।
 छटस्थकपत्रेण हृतं मृद्वभिना पचेत् ॥
 चूर्णं कृत्वा तु लेपोऽयं अर्शोरोगहरः परः ।
 गुग्गुलुं विफलादुक्तं पीत्वा नश्येत् भगन्दरम् ॥
 पञ्चाशीं शृङ्गवेरश्च दधिमग्नेन पाययेत् ।
 लवणेन तु संयुक्तं मूत्रकृच्छविनाशनम् ॥
 यवक्षारः शर्करा च मूत्रकृच्छविनाशनम् ॥
 चित्ताभिः खड्गरीटस्य विष्ठा फेनो ह्यस्य च ।
 शोभाजनं चासनेन नर एतन्तु धूपितः ।
 प्यष्टशस्त्रिदशैः सत्त्वैः किं पुनर्मानवैः शिव ! ॥
 तिलतैलं यवान्द्रव्या ससिं कृत्वा तु लेपयेत् ।
 तेनैव सह तैलेन अग्निदग्धः सुखी भवेत् ॥
 लज्जानुः शरपुंखा च लेपः साज्यो हृराभिहा ।
 पञ्चाङ्गं कनकं गृह्य अक्षुण्णचूर्णन्तु कारयेत् ॥
 दुग्धं धूपं तत्र दत्त्वा तत्तच्छायात् पतते भ्रुवम् ।
 ॐ नमो भगवते हिन्द हिन्द ज्वरस्य शिरः
 प्रज्वलितपरशुपाणिपुरुषाय फट् ।
 करे बद्धा तु निर्गुण्डा मूलं ज्वरहरं ततः ।
 मूलश्च श्वेतगुग्गायाः कृत्वा तत् समखण्डकम् ॥
 हस्ते बद्धं नाशयेच्च अर्शोऽस्येव न संशयः ॥

विष्णुकान्ताजमूत्रेण चौरयाप्रादिरक्षयम् ।
 ब्रह्मदण्डान्तु मूलेन सर्वकर्मणि कारयेत् ॥
 त्रिफलायान्तु चूर्णन्तु साज्यं कुष्ठं विनाशयेत् ॥
 व्याज्यं पुनर्गवाविल्लैः पिप्पलीभिश्च साधितम् ।
 हरेत् छिक्ताभ्यासकासं पीतं स्त्रीणाञ्च गर्भहृत् ॥
 भक्त्येष्वेवमादीनि प्रयसाज्येन साधितम् ।
 हृतशर्करया युक्तं शुकं स्यादक्षयं ततः ॥
 विडुङ्गं मधुकं पाठां मांसीं सर्वरसन्तथा ।
 हरिद्रां त्रिफलाश्चैव अपामार्गं मगरिशाम् ॥
 उडुम्बरं धातकीपुष्पं तिलतैलेन पेषयेत् ।
 योनिं लिङ्गश्च मृद्वेत स्त्रीपुंसोः स्यात् प्रियं मिथः ॥
 पुनर्गवाविल्ला दूर्वा कनकं चैन्मवाख्यो ।
 वीजेनैषां जातिकाया रसेन रसमर्दनम् ॥
 कृत्वा धमेध सूयाथा रसमारणनीरितम् ॥
 मध्वाज्यसहितं दुग्धं वलीपलितनाशनम् ॥
 मध्वाज्यं गुडवान्मश्च करेणामाक्षिकं रसम् ।
 धमनाश्च भवेद्रौष्यं सुवर्णकरं शृङ्ग ॥
 पीतं धुतूरपुष्पश्च सीसकस्य पलं मतम् ।
 पाठा लाङ्गलशाखा च मूलमावर्त्तनाद्भवेत् ॥
 तैलं धुतूरवृक्षस्य तेन दीपं प्रदापयेत् ।
 समाधावुपविशन्तु गगनस्थो न पश्यति ॥
 रात्रौ च सार्धं तैलं वरं खद्योतसम्भवम् ।
 तद्दीपः प्रज्वलेत् सन्ध्या अग्निज्वालाकलापवत् ॥
 कुङ्गरस्य मदाक्षस्य स्वयं नेत्रे शिवाग्रयेत् ।
 संग्रामं जयते सोऽपि महाशूरश्च जायते ॥
 दन्तं दुग्धमर्षस्य मुखे संश्लिष्य वै क्षिपेत् ।
 तिष्ठते जलमध्ये तु निर्विकल्पं स्थले यथा ॥
 कुम्भीरनेत्रद्वाराणि साक्षीणि रुधिरं तथा ।

वशातिलसमायुक्तमेकत्र तन्निरोजयेत् ॥
 व्याज्यं सक्त्येतेन पने तिष्ठेद्विजयम् ।
 कुम्भीरकस्य नेत्राणि हृदयं कच्छपस्य च ॥
 मूषकस्य वशास्थीणि शिनुमारवशा तथा ।
 यतान्येष्वं संस्थानि जले तिष्ठेत् यथा गृहे ॥
 लोहचूर्णं तक्रपीतं पागुरोगहरं भवेत् ।
 तखुलीयकगोचुरमूलं पीतं पयोऽन्यितम् ॥
 कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ।
 जातीमूलं तक्रपीतं कोलिमूलान्तु जीर्णकृत् ॥
 सतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
 काञ्चिकेन च वाकुच्या मूलं वै दन्तरोगनुत् ॥
 अथेन्द्रवारणीमूलं वारिपीतं विषादिहृत् ।
 बला चातिबला यष्टी शर्करा मधुसंयुता ॥
 बन्धागभकरं पीतं नात्र कार्या विचारणा ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिप्पलीयुष्टिसंयुतम् ।
 परिपिष्टं शिरोलेपात् शिरःशूलविनाशनम् ।
 शिरोरोगहरं लेपात् गुग्गुलमूलं सकाञ्चिकम् ॥
 निर्गुण्डिकाशिफां पीत्वा गण्डमानाविनाशनम् ।
 केतकीपत्रञ्च चारं गुडेन सह भक्षयेत् ॥
 तक्रैश्च शरपुंजां वा पीत्वा क्षीणां विनाशयेत् ॥
 मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडाय्येन समन्वितम् ।
 वातपित्तज्वरानि हन्ति वै पानथोगतः ।
 सुगठीं सौवर्चलं छिद्रु पीत्वा हृदयरोगनुत् ॥
 इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ ५ ॥

हरिश्वाच ।

ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।
 “अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ।
 इममष्टसहस्रं जप्त्वा बद्धा शिखान्ततः ॥
 व्यवहारे जयः स्यात् शतं जाप्यान्नामं प्रियः ।
 तिलानान्तु हृतात्तानां छप्पानां रुद्र ! होमयेत् ॥
 पथोत्तरसहस्रन्तु राजा वज्रस्त्रिभिर्दिनैः ।
 पथम्याश्च चतुर्दशसुपोष्याभ्यर्थं विघ्नराट् ॥
 तिलाक्षतानां जुहुयादथोत्तरसहस्रकम् ।
 अपराजितः स्याद्गुडे च व्यथ चेदुद्यमे शिव ! ॥
 जप्त्वा घ्रायसहस्रन्तु तत्तस्याग्रतेन ह ।
 शिखां बद्धा राजकुले व्यवहारे जयो भवेत् ॥
 ज्ञीकारं सविसर्गं घ्रातः सूर्यससद्युतिम् ।
 स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां नयते भ्रुवम् ॥
 तथैव नासामुरसि ध्यातश्चैवोपकारकृत् ।
 सुसमाहितचित्तेन न्यस्तन्तु प्रमदालये ॥
 सकामां कामिनीं कुर्यात् मवलम्बदशलाकुलाम् ।
 यस्तु जुहुयादयुतं सुचिः प्रयतमानसः ॥
 दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमार्येति योषितः ॥
 मगरिशला पत्रकश्च सतीरोधनकुङ्कुमम् ॥
 रभिः कृते च तिलकं मदा स्त्री वशातामियात् ॥
 सहदेवो शृङ्गराजः कृतापराजिता वचा ।
 तेनैव तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं वशतां नयेत् ।
 गोरौघना भीरुपित्तमाभ्याश्च क्षतवर्त्तिकाम् ॥
 यः पुनांस्त्रिलोकं कुर्याद्दामहस्तकनिष्ठया ।
 स करोति वशं सर्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥
 गोरौघना महादेव ! शृङ्गुजोमितभाविता ।
 ततो या क्षततिलका सा गारी यं गिरौक्षते ॥

तस्य शर्व! वशं कुर्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
 नागेश्वरश्च शैलेयं त्वक्पत्रं च हरीतकी ॥
 चन्दनं कुष्ठस्त्रिंशत् रक्तशालिसमन्विता ।
 एते धूपो वशकरः स्मरवाण इवैश्वर! ॥
 रतिकाले महादेव । पार्वतीप्रिय! शङ्कर! ।
 निजमुक्तं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् ॥
 कामिनीचरणं वामं लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रिय! ॥
 सैन्यवच्च महादेव । पारावतमनं मधु ॥
 रमिर्निभन्तु किञ्च वै कामिनीवशद्वेषत् ।
 पुष्पाणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च ॥
 तण्डुलश्च प्रियङ्गुश्च पेययेदकयोगतः ।
 घनेन लिप्पलिङ्गस्य कामिनीवशतामियात् ॥
 हयनाला च मल्लिका मालतीकुसुमानि च ।
 श्वेतसर्पपाण्येतैश्च लिप्पलिङ्गः स्त्रियाः प्रियः ॥
 मूलन्तु काकजङ्घया दुग्धपीतन्तु शोषणत् ।
 पञ्चगव्यानामवलागुडमांसनिघेविणाम् ॥
 रूपं भवेत् यथा तद्वनयौवनचारिणाम् ॥
 लौहचूर्णसमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
 मधुना खादितं रुद्र! परिणामाख्यमृणुत् ॥
 क्षयितोदकपागन्तु शम्बुकाक्षारकं तथा ।
 मृगशृङ्गं क्षामिदग्धं गव्याव्येन समन्वितम् ।
 पीतं हृत्पुष्पानां भवेन्नाशकरं शिव! ॥
 हिङ्गु सौवर्चलं रुद्र! लघ्वज्ज! मधौघम् ।
 रभिस्तु क्षयितं वारि पीतं वै सर्वशूलनुत् ॥
 अपामार्गस्य वै मूलं सानुद्रलवणान्वितम् ।
 प्यासादितमशीरस्य शूलस्य स्याद्विमर्दकम् ॥
 वटोद्यादुरो रुद्र! तण्डुलोदकधृतः ।
 पीतः सतप्तोऽतीसारं क्षयं नयति शङ्कर! ॥
 प्यष्टोमूलं कर्षादं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 सर्वार्थसारप्रदं पीतं हरति भूतप! ॥
 मरीचसुखिकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
 क्रमात्तद्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशनम् ॥
 श्वेतापराजितामूलं हरिद्रासिक्वतण्डुलम् ।
 प्यामार्गत्रिकटुकमेयान्तु वटिकां शिव! ।
 विरुचिकामाद्यायाधिं हरत्येवं न संशयः ॥
 त्रिफणा त्रिकटुश्च शिलाजतु हरीतकी ।
 एकैकमेधां चूर्णन्तु मधुना च विमिश्रितम् ।
 पीतं सर्वप्रमेहन्तु क्षयं नयति शङ्कर! ॥
 चर्काक्षीरं प्रस्थमेकं तिलतिलं तथैव च ।
 मनःशिला मरीचानां सिन्दूरस्य पलं पलम् ॥
 चूर्णं कृत्वा ताम्रपात्रे त्वातपे शोषयेत्ततः ।
 पीतं सुहीयतं दुग्धं सैन्यं शूलनुद्भवेत् ॥
 त्रिकटुत्रिफलायुक्तं पलाशाद्यकसैन्यम् ।
 मनःशिला निम्बपत्रं जातीपुष्पमजापयः ॥
 तन्मूत्रं शूलनाभिश्च चन्दनं धर्मयेत्ततः ।
 रमिस्तु वटिकां कृत्वा पञ्चिणी चाञ्जयेत्ततः ॥
 नश्येद्देहपटलं याचं पुष्पश्च तिमिरादिकम् ॥
 विभीतकस्य वै चूर्णं समधु स्वासनाशनम् ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्यवसंयुतम् ।
 सर्वरोगज्वरस्वाशशोषपीनसहृद्भवेत् ॥
 देवदारोच्य वै चूर्णं व्याजमूत्रेण भावयेत् ।
 शर्कविंशति वै वारमद्विषो तेन चाञ्जयेत् ॥

राज्यन्वता पटलता नश्येदिति विनिश्चयः ।
 पिप्पली केतकं रुद्र! हरिद्रामलकं वचा ॥
 सर्वाक्षिरोगा नश्येयुः सक्षीरादञ्जनात्ततः ॥
 काकजङ्घाशिशुमूलं सुखेन विष्टेते शिव! ।
 चर्वित्वा दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्भर! ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“पीत सार गुडुचाश्च मधुना च प्रमेहनुत् ।
 पीतं गोहृत्वालिमूलं तिलदधान्यसंयुतम् ॥
 निरुद्धमूत्रं क्षयितं प्रवर्त्तयति शङ्कर! ।
 तथा द्विक्वां हरेत् पीता सौवर्चलसुता मुरा ॥
 गोरक्षकंकटोमूलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
 पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥
 पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम् ।
 साधितं कागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ॥
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्देहपाण्डुशर्कराम् ॥
 द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 गण्डमाणां हरेत्लेपात् कुरुण्डगलगण्डकम् ॥
 रसाञ्जनहरीतकाचूर्णं तेनैव गुण्डनात् ।
 नश्येद्देहपुरुषयाधं नात्र कार्या विचारणा ॥
 करवीरमूललेपात् लेपात् पूगफलस्य च ।
 पुंस्याधिर्नश्यते रुद्र! योगमन्यं वदान्यहम् ॥
 दन्तीमूलं हरिद्रा च चित्रकं तस्य लेपनात् ।
 मगन्दरविनाशः स्यादन्ययोगं वदान्यहम् ॥
 जलौकाजम्बरकान्तु मगन्दरमुमापते! ॥
 त्रिफलाजलघृष्टश्च मार्जारास्थिविलेपितम् ।
 ततो न प्रसवेत् रुद्र! नात्र कार्या विचारणा ॥
 हरिद्रा त्वेकवारन्तु सक्षीक्षीरेण भाविता ।
 भट्टित्युष्टौ निपतति तल्लेपात् लघ्वज्ज! ॥
 घोषाफलं सैन्यवच्च तल्लिप्ताशः पतेत्तथा ।
 गव्याव्यं साधितं पीतं पलाशक्षारवारिणा ॥
 त्रिगुणेन त्रिकटुकमर्षांसि क्षययेच्छिव! ।
 विन्वस्य च फलं दग्धं रक्ताशंसो विनाशनम् ॥
 जग्ध्वा कृष्णतिलान्येव नवनीतयुतानि च ।
 यवक्षारं शुण्डिचूर्णं युक्तं तुल्यहृतान्वितम् ॥
 लोप्पमिं करोत्येव प्रत्येकं लघ्वज्ज! ॥
 शुण्डा च क्षयितं वारि पीतश्चाग्निं करोति वै ॥
 हरीतकी सैन्यवच्च चित्रकं रुद्र! पिप्पली ।
 चूर्णमुष्णोदकेनैषां पीतश्चातिक्षुधाकरम् ॥
 साव्यं शूकरमांसं वै पीतं चातिक्षुधाकरम्” ॥
 इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्भर! ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलशतं शिव! ॥
 सक्षीरं भक्षितं कुर्यात् समाहेन लघ्वज्ज! ।
 नरं श्रुतिधरं शूरं मृगेन्द्रगतिर्विक्रमम् ॥
 पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशशतायुषा ।
 षोडशाब्दास्तति रुद्र! सततं दुग्धभोजनम् ॥
 मधुसर्पिःसमायुक्तं जग्धमायुस्करं भवेत् ।
 तज्जग्धं मधुना सार्द्धं दशवर्षसहस्रिणम् ॥
 कुर्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवल्लभम् ।
 दध्ना नित्यं भक्षितन्तु वषट्कारं शिव! ॥

कृष्णकेशसमायुक्तं नरं वर्षसहस्रिणम् ।
 तच्च काष्ठिकसंयुक्तं नरं कुर्याच्च भक्षितम् ॥
 शतशर्षं दिव्यदेहं बलीपलितवर्जितम् ।
 जग्धं त्रिफलाया युक्तं चक्षुष्मन्तं करोति वै ॥
 खन्धः पश्येत् चूर्णस्य साव्यस्यैव तु भक्षणात् ।
 महिषक्षीरसंयुक्तं तल्लेपः कृष्णकेशस्तु ॥
 खल्लीटस्य च वै केशा भवन्ति लघ्वज्ज! ॥
 तैलयुक्तेन चूर्णेन बलीपलितवर्जितम् ॥
 तदुद्धर्तनमात्रेण सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
 सच्छागक्षीरचूर्णेन दृष्टिः षण्मासतोऽञ्जनात् ॥
 पलाशस्य तु बीजानि श्रावणे वितुषाणि च ।
 गृहीत्वा नवनीतेन तेषां चूर्णन्तु भक्षयेत् ॥
 कर्षादमेव कुल्लाषं नत्वा नित्यं हरिं प्रसुम् ।
 यष्टिं पुराणधान्यं स्यादम्बुवर्जं लघ्वज्ज! ॥
 जीवेद्वर्षसहस्राणि बलीपलितवर्जितः ॥
 भङ्गराजस्य वै चूर्णं पुष्ट्यर्त्ते तु समाहृतम् ।
 विडालपदमात्रन्तु ससौवीरश्च भक्षयेत् ।
 मासमात्रप्रयोगेण बलीपलितवर्जितः ॥
 शतानि पञ्च जीवेच्च नवनागबलो भवेत् ।
 भवेत् श्रुतिधरो रुद्र! पुष्ट्यर्त्ते चैव भक्षयेत्” ॥
 इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“निर्ग्रहः स्यात् पूंगुहीनः प्रहारो हृतपूरितः ।
 अपामार्गस्य वै मूलं हस्ताभ्याश्च विमर्दयेत् ॥
 तद्रसेन प्रहारस्य रक्तखावो न पूरयात् ।
 रुद्र! लाङ्गुलिकामूलं द्विज्जलस्य तथैव च ॥
 तेन त्रयमुखं लिप्तं शल्यो निःसरति त्रयात् ।
 चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेश शङ्कर! ॥
 दध्ना माद्विषेण युक्तं जग्धं कोद्रवभक्तकम् ।
 कङ्कुमूलस्य वै चूर्णं दत्तं नाडीत्रयापहम् ॥
 ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपतः ।
 तेन हृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥
 यवभस्म विडङ्गश्च गन्धपाषाणमेव च ।
 शुण्डिरेषाश्चैव चूर्णं भावितं रुधिरैव वै ।
 कृकलाशस्य तल्लिप्तं सव्युदं विद्रवेच्छिव! ॥
 शोभाञ्जनस्य बीजानि क्षतसीमसिना सह ।
 गोरसन्तु प्रपिष्टान्यत् ग्रथिकं नाशयेद्वि वै ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 तेन नस्यप्रदातात् स्यादभूतलन्दस्य विद्रवः ॥
 अगस्त्यपुष्पनस्यो वै समरीचस्य भूतहृत् ॥
 सुजङ्गवर्म्म वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः ।
 गौरसर्षप रभिः स्याल्लेपो भूतहरः क्षतः ॥
 गौरौचगा मरीचानि पिप्पली सैन्यं मधु ।
 अञ्जनं क्षतमेभिः स्यात् ग्रहभूतहरं शिव! ॥
 गुग्गुलूकपुष्पाभ्यां धूपो ग्रहहरः क्षतः ।
 चातुर्यकज्वरैर्मुक्तः कृष्णवस्त्रावशुण्डितः” ॥
 इति गारुडे १९२ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“श्वेतापराजितापुष्परसेनाङ्गुलेश पुरश्च ।
 पटलं नाशमायाति क्षेतदुत्तममौषधम् ॥
 मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्वित्वा नीललोहित! ।
 दन्तकीटव्याधौ नश्येदन्धासुरविमर्दन! ॥

प्रसूतिवेदनाश्चैव तरुणीनां व्यथां हरेत् ॥
 भूमिकुप्याण्डमूलं वै शालितखण्डवारिणा ।
 सप्ताहं दुग्धपीतं स्यात् स्त्रीणां वज्रपयस्करम् ॥
 रुद्रेन्द्रवारुणीमूललेपात् स्त्रीस्तनवेदना ।
 नश्येत् घृतविपक्वा च कार्यावश्यं तु पालिका ।
 मक्षिका सा महेशान् ! योनिशूलं विनाशयेत् ॥
 प्रलेपिता कारवेल्ममूलेनैव विनिर्गता ।
 योनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्या विचारणा ॥
 नीलीपटोलमूलानि सान्यानि तिलवारिणा ॥
 पिष्टान्येषां प्रलेपो वै ज्वालागर्द्भरोगतुत् ॥
 पाठामूलं रुद्र ! पीतं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 पापरोगहरं स्याच्च कुष्ठपानन्तर्धैव च ॥
 वायोदकश्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
 पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ! ॥
 कदलीनेकुचं पीतं पिष्टा तण्डुलवारिणा ।
 स्त्रीणाश्चैव महादेव ! रक्तखावं हि वारयेत् ॥
 घृततुल्या रुद्र ! लाक्षा पीता क्षीरेण वै सह ।
 प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥
 हिजयटीचिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव ! ॥
 तिलकाद्येन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ! ॥
 कुसुमस्य निवज्जश्च तरुणीनां महेश्वर ! ॥
 रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शर्करातिलसंयुतम् ॥
 पीतं सशर्करं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
 रक्तखावस्य गाग्रः स्यात् श्रीतोदकनिषेवनात् ॥
 पीतन्तु काष्ठिकां रुद्र ! क्षयितं शरपुंखया ।
 द्विङ्गुसैन्यवसंयुक्तं श्रीघ्नं स्त्रीणां प्रसूतिहृत् ॥
 मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिवज्रं प्रसूतिहृत् ।
 अषामार्गस्य वै मूलं योनिस्थश्च प्रसूतिहृत् ॥
 अषामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यान्तु नामतः ।
 उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
 अषामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
 गर्भशूलं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥
 कर्पूरमदनफलमधुकेः पूरितः शिव ! ॥
 योनिः शुभा स्याद्दृष्ट्या युवत्याः किं पुनर्हर ! ॥
 यस्य बालस्य तिलकः हतो गौरोचनाख्यया ।
 शर्कराकुष्ठपानश्च दत्तं स स्याच्च निर्भयः ॥
 विषभृतयद्वादिभ्यो व्याधिभ्यो बालकः शिव ! ॥
 शङ्खनाभिवचाकुष्ठलोहानां धारणं सदा ॥
 बाणानामूपसर्गेभ्यो रुद्र ! रक्षाकरं भवेत् ।
 पलाशचूर्णं समधु गव्याज्यामलकान्वितम् ॥
 सविडङ्गं पीतमात्रं नरं कुर्यान्महामतिम् ।
 मासैकेन महादेव ! जराभरणवर्जितम् ॥
 पलाशबीजं सघृतं तिलमध्वन्वितं समम् ।
 सप्ताहं भक्षितं रुद्र ! जरां नयति संक्षयम् ॥
 रुद्रमलकचूर्णं वै मधुतैलघृतान्वितम् ।
 जग्ध्वा मांसं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो भवेत् ॥
 शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
 बलानि कुर्यान्नासायाः प्रलुपे भक्षितं शिव ! ॥
 कुष्ठचूर्णं साक्षमधु प्रातर्जग्ध्वा भवेन्नरः ।
 साक्षात् सरभिदेहो वै जीवेद्वर्षसहस्रकम् ॥
 मायस्य विदलान्येव वितुषाणि महेश्वर ! ॥
 घृतभाविशुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥

शर्कराव्यपयोभिश्च भक्षयित्वा च कामयेत् ।
 स्त्रीणां शतं महादेव ! तत्क्षणात्तत्र संशयः ॥
 रसश्चैरुदितैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
 त्रिफलोदकसंघट्टो बलकृद्भक्ष्याद्भवेत् ॥
 दुग्धं वितुषमार्षश्च शिम्बीवीजैश्च साधितम् ।
 अषामार्गस्य तैलेन पीतं स्त्रीशतकामहृत् ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“या गौर्देष्टि स्वकं वत्सं तस्या देयं स्वकं पयः ।
 लवणेन समायुक्तं तस्या वत्सः प्रियो भवेत् ॥
 शुनोऽस्थि कण्ठवज्रं हि महिषीणां गवान्तथा ।
 कृमिजालं पातयति सकलं नात्र संशयः ॥
 गोजङ्गलाभिपातः स्यात् गुञ्जामूलस्य भक्षणात् ।
 वरुणफलस्य रसं करेण मथितं शिव ! ॥
 चतुष्पादद्विपदयोः कृमिजालं निपातयेत् ।
 व्रणश्च श्मयेद्भुजं । यवानां पूरणात्तथा ॥
 गजमूत्रस्य वै पानं गोमहिषपसर्गेषु ।
 समसूतं शालिवीजं पीतं तक्रेण धर्षितम् ॥
 क्षीरं गोमहिषस्यैव गोः पुंसश्च हितं भवेत् ।
 पत्रश्च शरपुंखया दत्तं सलवणं शिव ! ॥
 वारिस्कोटं ह्यथानाश्च वेशराणां विनाशयेत् ।
 अन्धाश्च सुन्दरच्छाया भवन्ति च न संशयः ॥
 गृहकुमारीपत्रं वै दत्तं सलवणं हर ! ॥
 तुरङ्गमवेशराणां कण्डुबुत् स्यादश्वशतः ॥
 इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“चित्रकस्याष्टभागानि शूरगस्य च षोडश ।
 शुष्क्याश्चत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं तथा ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
 अष्टौ मुखलीभागश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम् ॥
 दिगुणेन गुडेनैषां मोदकानि हि कारयेत् ।
 तद्भक्ष्यमशीर्षं हि पाण्डुरोगश्च कामलान् ॥
 अतिश्रोणि च मन्दाग्निं शीघ्राद्यश्च निवारयेत् ।
 विक्वाभिमिश्रश्लोनाकपाटलापारिभद्रकम् ॥
 प्रसारण्यश्वगन्धा च दृहती कण्टकारिका ।
 बला चातिबला रास्त्रा श्वदंष्ट्रा च पुनर्णवा ॥
 शरखण्डाखिवा पर्णी गुडूची कपिकक्षरा ।
 रघां दशपलान् भागान् काययेत् सलिलेऽमले ॥
 तेन पादावशेषेण तैलपात्रे विपाचयेत् ।
 आजं वा यदि वा गन्धं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
 शतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
 द्रव्याणि यानि पेथ्याणि तानि वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
 शतपुष्पा देवदारु बला पर्णी वचागुरु ।
 कुष्ठं मांसी सैन्यवच्च पलमेकं पुनर्णवा ॥
 पाने नश्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
 हृच्छूलं पान्यशूलश्च गण्डमालाश्च नाशयेत् ॥
 अषप्सारं वातरक्तमागुयांश्च एमान् भवेत् ।
 गर्भमश्वतरी विन्ध्यात् किं पुनर्नुषी शिव ! ॥
 अश्वानां वातभगानां कुल्लराणां नृणां तथा ।
 तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥
 द्विङ्गु तुल्यं शुष्क्या च साध्यं तैलन्तु सार्धपम् ।
 एतद्भि पूर्य श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम् ॥

शुष्कमूलकशुष्कीनां क्षारो द्विङ्गुलनागरम् ।
 शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
 वाधिर्यं कर्णशूलश्च पूयस्वावश्च कर्णयोः ।
 कमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥
 शुष्कमूलकशुष्कीनां क्षारो द्विङ्गुलनागरम् ।
 शतपुष्पी वचा कुष्ठं दास्य शुग्नु रसाञ्जनम् ॥
 सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
 भुजयन्त्रि विडं सुस्तं मधु शुक्लं चतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
 तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
 व्याधिर्यः कर्णनादश्च पूयस्वावश्च दास्यः ।
 पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिलाः ॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कतप्रेखर ! ॥
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥
 चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
 जातीककोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
 अगुरुश्रीरकालुयः कुष्ठं तगरुनालिका ।
 गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोली दमनकं नखम् ॥
 सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
 कर्पूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
 प्रसेदमलदौर्गन्धकण्डुकुष्ठहर परम् ।
 एमान् युवा स्यात् शुक्लाणः स्त्रीणां चात्यन्तदुर्लभः ॥
 स्त्रीशतं गच्छते रुद्र ! वन्ध्यापि लभते सुतम् ॥
 यस्मान्नी चित्रकं धान्यं शुभ्रं जीरकं तथा ।
 सौवर्चलं विडं वचं पिप्पलीमूलराजिकम् ॥
 एभिः पचेत् घृतप्रस्यं जलप्रस्याष्टसंयुतम् ॥
 मर्माग्निगुल्मश्वयं हन्ति वज्रं करोति वै ॥
 मरीचं चित्तं कुष्ठं हरितानं मनःशिला ।
 देवदारुहरिद्रे हे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
 विशाला करवीरश्च अर्कक्षीरं शङ्खदंसम् ॥
 रघाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत् ।
 प्रस्यं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
 मत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्द्विभिना पचेत् ।
 पामा विचर्षिका चैव दद्रुविष्कोटकानि च ॥
 अश्वमेदेन प्रयश्यन्ति कोमलत्वश्च जायते ।
 प्रसूतान्यपि श्वित्राणि तैलनानि सज्जयेत् ॥
 चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत् ।
 पटोलपत्रं कटुका मञ्जिष्ठा शारिवा निशा ॥
 जाती शमी निम्बपत्रं मधुकं क्षयितं घृतम् ।
 एभिर्लेपात् स्युरश्वो व्रणा वै स्वाविणः शिव ! ॥
 शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राक्षी ब्रह्मसुवर्चणा ।
 अमया च गुडूची च अष्टरूपकवाकुक्षी ॥
 एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 कण्टकायां रसं प्रस्यं क्षीरप्रस्यसमन्वितम् ।
 एतद्ब्रह्मोदृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
 अग्निजिह्वा वचा वासा पिप्पली मधु सैन्धवम् ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
 अषामार्गो गुडूची च कुष्ठं शतावरी वचा ।
 शङ्खपुष्पाभया साध्यं विडङ्गं भक्षितं समम् ।
 त्रिभिर्दिनैर्नरं कुर्याद्व्यश्याष्टशतधारिणम् ॥
 अद्विवा पयसान्येन मासमेकान्तु सेविता ।
 वचा कुर्यान्नरं प्राञ्चं श्रुतिधारणसंयुतम् ॥

यन्मृद्व्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।
 वचायास्तत्तत्तुं कुर्यात् महाप्रज्ञान्वितं नरम् ॥
 भूमिन्मन्त्रिपक्षापटैश्च उदितं जलम् ।
 पटोलीमुक्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ।
 विष्कोटकानि व्यक्तानि नात्र कार्या विचारणा ।
 कतकस्य फलं शुद्धं सैन्धवं व्युष्यं वचा ॥
 पेनो रसाग्रं चोर्मं विडङ्गानि मनःशिला ।
 रयां वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा ॥
 प्रस्ये द्वे गण्डमानानां क्षायेद्द्रोणमम्भसाम् ।
 चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 काष्ठीकस्यापक्वं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
 पुनर्गवा गोक्षुरां सैन्धवं व्युष्यं वचा ॥
 सरलं सुरदारुच मल्लिष्ठा कण्टकारिका ।
 नस्यमानाद्भरत्येव कर्णग्रूलं हनुग्रहम् ॥
 वाधिर्यं सर्वरोगांश्च ध्वंशकाश्च महेश्वरः ॥
 पलद्वयं सैन्धवश्च शुण्ठी धित्रकपक्षकम् ।
 पक्षप्रस्यं त्वारनालं तैलप्रस्यं पचेत्ततः ।
 यद्गृह्यस्वरुद्भीष्टसर्ववातविकारनुत् ॥
 उदुम्बरं वटपत्रं जम्बूद्वयमथानुनम् ।
 पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशं लोभ्रतिन्दुकम् ॥
 मधुकमाम्भसजंश्च वदरं पद्मकेशरम् ।
 शिरीषवीजं कतकमेतत्कायेन साधितम् ।
 तैलं हन्ति ग्रन्थिपाधिरकालभवानपि ॥
 इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“पाठा द्वे रजनो कुलमन्त्रगन्धामोदकम् ।
 वचा चिकटुकश्चैव लवणं चूर्णमुत्तमम् ॥
 प्राक्षीरसे भावितश्च सर्पिमधुसमन्वितम् ।
 सप्ताहं भक्षितं कुर्यान्मदैश्वर्यं मतिं पराम् ॥
 सिद्धार्थकवचाधिक्कुरङ्गं देवदारु च ।
 मल्लिष्ठा विपला ज्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
 प्रियङ्गुलिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणैवधर्षितम् ।
 नस्यमानेपनश्चैव स्नानमुदत्तनं तथा ॥
 अप्ससारविधोन्मादशोथालम्पीज्वरापहम् ।
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजहारे च शासनम् ॥
 निम्बकुले हरिद्रे द्वे शिग्रु सधपजस्ततः ।
 देवदारु पटोलेश्च धान्यं तक्रैश्च धर्षितम् ॥
 वैद्यं तन्नास्तगात्रं वै ध्येनोदत्तयेत्ततः ।
 पामाः कुष्ठानि नश्येयुः कण्डुं पिटकसकथिकीम् ॥
 सामुद्रं सैन्धवं चारो राजिका लवणं विडम् ।
 कटुलोहरजः कीटं त्रिवृत् शूरयकं समम् ॥
 दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
 रतन्नामिषलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
 जीर्णं जीर्णं च सुस्नीत मासादिहृतभोजनम् ।
 गमिशूकं मूत्रशूलं गुल्मघ्नीहभवश्च यत् ।
 सर्वशूलहरं चूर्णं जठरानलदीपनम् ।
 परिणामसमुत्थस्य शूलस्य च हितं परम् ॥
 धमयामलकं प्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
 शृङ्गं पुनर्गवा शुण्ठी जम्भा काशं निहन्ति वै ॥
 धमयामलकं प्राक्षा पाठा चैव विनीतकम् ।
 शर्करा च समश्चैव अर्धं चरहरं भवेत् ॥
 त्रिपला वदरं प्राक्षा पिप्पली च विरेषकत् ॥

हरीतकी सोष्णीरा सदृश विरेषकत् ॥
 भूमिमत्स्यास्तुमहियगोद्गालाश्च वानराः ।
 विडालवर्धिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः ॥
 हंस एषाश्च विष्मूत्रं भांसं वा रोमशोऽणितम् ।
 धूपं दद्यात् चरार्त्तभ्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥
 अपक्कारामिभूतेभ्यो यशार्त्तभ्यश्च शान्तये ।
 रतान्यौषधजातानि कथितानि महेश्वरः ॥
 निहन्ति यानि रोगाणि वृक्षमिन्द्राग्निर्यथा ।
 यौषधे भगवान् विष्णुः स्मृतोऽसौ रोगनुद्भवः ॥
 ध्यातोऽर्चितः क्षुतो वापि नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति गारुडे १६९ अध्यायः ॥
 (विष्णुः । यथा महाभारते।विष्णोः सहस्रनाम-
 कीर्त्तने । १३ । १४६ । ४४ ।
 “धर्मतांशुद्रो मानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ।
 यौषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मः पराक्रमः” ॥)
 यौषधं, स्त्री, (उपरि भवं । उपर + चण् ।) पांशव-
 लवणम् । व्ययस्कान्तमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (पांशवलवणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
 यौषधं, स्त्री, (यौषध + शार्धे क्त्वा ।) मृत्तिका-
 लवणम् । खारी लूण इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सार्वगुणम् २ सर्वसंसर्गलवणम् ३ उषरकम् ४
 साम्बरम् ५ वज्रलवणम् ६ मेलकलवणम् ७
 मिश्रम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । चारुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । वातकफनाशित्वम् । विदाहित्वम् ।
 पित्तमलवन्धमूत्रसंशोषकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 यौषधं, स्त्री, (उष्णायां समूहः । उष्णस्य विकारः
 अथवा वा । उष् + “गोत्रोच्चोद्गोरश्चेति” ।
 ४ । २ । ३६ । वृज् ।) उष्णसमूहः । इत्यमरः ॥
 उटेर पाल इति भाषा । (उष्णदुग्धार्थे यथा ॥
 वामटे सूत्रस्थाने । ५ । प ॥
 “इयद्रुद्रोष्णलवणमौषधं दीपनं लघु ।
 शान्तं वातकफानाहकिमिशोफोदरार्शसाम्” ॥)
 यौषधं, स्त्री, (उष्ण + ध्यञ् ।) उष्णो भावः ।
 उष्णता ॥ (यथा रुद्रः । १७ । ३३ ।
 “पूर्वराजवियोगौष्णं कृत्स्नस्य जगतो हृतम्” ॥)

अं अकारः । स तु अनुसारः । तन्मते पञ्चदश-
 सरवर्णः । (स तु पाणिन्यादिमते अयोगवाह एव
 “अयोगवाह विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः” ।
 इत्युक्तेः । नन्ति योगः अक्षरसमाश्रयसूत्रेषु येषां
 ते अयोगान्तयापि वाहयन्ति यत्पल्लवकार्यं नि-
 र्वाह्यन्तीति वाहः अयोगाश्च ते वाहश्चेति
 अयोगवाहा अनुसारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्या-
 नीया इत्यर्थः ।)
 विन्दुमात्रानुग्राहिकवर्णोऽयं अकार उच्चारणार्थः ।
 वोपदेवेनास्य निरिति संज्ञा कृता । स तु नकार-
 मकारस्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
 “नुवीपूर्वेण संवदौ मूत्रौ तु परगामिनौ ।
 चत्वारोऽयोगवाहास्तु यत्कर्मण्यथो नराः” ॥
 इति दुर्गादासः ॥ * ॥

“अकारं विन्दुसंयुक्तं पीतविद्युत्समप्रभम् ।
 पञ्चप्राणात्मकं वर्णं व्रज्यादिदेवतामयम् ॥
 सर्वज्ञानमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वक्षीयभाषायाम् ।) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।
 “अकाररूपशरीरे तु दक्षिणे विन्दुरूपिणी ।
 व्रज्या विद्युश्च रुद्रश्च क्रमशस्तप्तु तिष्ठति ॥
 या तु विन्दुमयी रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “अकारश्चक्षुषो दन्तो घटिका समगुह्यकः ।
 प्रद्युम्नः श्रीमुखी प्रीतिर्विजयोनिर्दयध्वजः ॥
 परं शशी प्रमाटीशः सोमविन्दुः कलानिधिः ।
 अक्षरश्चेतना नादपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
 शिवः शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्तकः ।
 पूर्व्यिमा देवती शुद्धः कन्याचरवियद्विः ॥
 अमृताकर्षिणी मूत्रं विचित्रा व्योमरूपिणी ।
 केदारो रात्रिनाशश्च कुल्लिका चैव बुद्धः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
 अं, स्त्री, परं व्रज्या । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (महेश्वरः ।
 यदुक्तम् महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
 “विन्दुर्विसर्गः समुद्रः शरः सर्वायुधः सहः” ॥)

अः अकारः स च विसर्गः । द्विविन्दुमात्रकगुणवर्णो-
 ऽयं अकार उच्चारणार्थः । तन्मते स च षोडश-
 सरवर्णः । (पाणिन्यादिमते अयं अयोगवाह एव ।
 अयोगवाहस्य व्युत्पत्तिस्तु अनुसारशब्दे द्रष्टव्या ।)
 वोपदेवेनास्य निरिति संज्ञा कृता । स तु नकार-
 रकारयोः स्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
 “अकारं परमेशानि ! विसर्गसहितं सदा ।
 अकारं परमेशानि । रक्तविद्युत्समामयम् ॥
 पञ्चदेवमयो वर्णः पञ्चप्राणमयः सदा ।
 सर्वज्ञानमयो वर्णः आत्मादितत्त्वसंयुतः ॥
 विन्दुत्रयमयो वर्णः शक्तित्रयमयः सदा ।
 किशोरवयसः सर्वे गीतवाद्यादितत्पराः ॥
 शिवस्य युवती एताः सयं कुण्डली मूर्तिमान्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वक्षीयभाषायां) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।
 “अकाररूपदक्षे तु द्विविन्दुरथ उद्भूतः ।
 व्रजेशविष्णवस्तासु मात्रा शक्तिः समीरिता ॥
 विन्दुद्वयान्विता रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “अः कण्ठको महासेनः कालापूर्णांमृता हरिः ।
 इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिर्विद्यामुखी सुखम् ॥
 द्विविन्दुरसना सोमोऽग्निगङ्गा दुःखक्षकः ।
 दिगिहः कुण्डलं वल्लं सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
 सुन्दरी सुयशान्ता गणनाथो महेश्वरः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
 अं, अं, महेश्वरः । इत्येकाक्षरकोषः । (यदुक्तम्,—
 महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
 “विन्दुर्विसर्गः समुद्रः शरः सर्वायुधः सहः” ॥)